ТОҲИР МАЛИК
ОДАМИЙЛИК МУЛКИ
CH0000029053

ТОҲИР МАЛИК

ОДАМИЙЛИК МУЛКИ

(Ахлоқ китоби)

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2013

УДК 821
КБК. 84(5Ў)
М 21

Масъул муҳаррир
Муҳаммад Шариф Жуман

Нашриёт муҳаррири
Аҳрор Аҳмедов

М 21 **Малик, Тоҳир.**
«Одамийлик мулки» — «Ҳусну хулқ» (Ахлоқ китоби). — Т.: «Sharq», 2013. — 936 б.

ISBN 978-9943-00-915-8

Ёзувчи Тоҳир Малик қаламига мансуб маънавият ва тарбия масалаларига бағишланган «Одамийлик мулки» (Ахлоқ китоби) — рисоласининг «Ишқ» деб номланган биринчи ва «Бахт» деб номланган иккинчи фасли адиб танланган асарларининг олтинчи жилдидан, учинчи фасли — «Саодат» эса тўққизинчи жилдидан (Ҳусну хулқ) жой олган эди. Муҳтарам китобхонларнинг истак ва таклифлари инобатга олиниб, рисола адибнинг айрим тузатиш ва таҳрирларидан сўнг тўлиқ ҳолда бир муқовага жамланди. Мазкур китоб маънавият қуёшидан ёришиб турган қутлуғ хонадонингиз учун бир туҳфа бўлар, деган умиддамиз.

УДК 821
КБК. 84(5Ў)

ISBN 978-9943-00-915-8

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2013.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.
«Дарҳақиқат биз Одам болаларини азиз-мукаррам қилдик ва уларни барру баҳрда — қуруқлик ва денгизда (от-улов ва кемаларга) чиқариб қўйдик ҳамда уларга ҳалол-пок нарсалардан ризқу рўз бердик ва уларни Ўзимиз яратган жуда кўп жонзотлардан афзал — устун қилиб қўйдик».

(Ал-Исро сурасидан)

Биринчи фасл

ИШҚ

«Ишқ — порлоқ юлдуздир, башарият кўзининг нуру зиёси шундан. Ишқ — товланиб турувчи гавҳардир — инсоният тожининг зийнати ва баҳоси шундан. Ишқ — толеъ қуёшидир, қайғули диллар тиканзори ундан гулшан. Ишқ — балқиб турган тўлин ойдир, қоронғи кўнгиллар кечаси ундан равшан. Ишқ — кенг денгиздир, ҳар тўлқини юз ақлу ҳуш кемасини ғарқ қилади. У баланд тоғдир, ҳар чўққисининг ўткир қирраси минг зуҳд-тақво эгасининг бошини учиради. Ишқ — куйдирувчи шуъладир, кўпгина жон ва кўнгилларни хашакдек ёқади. Ишқ — алангали чақмоқдир, кўпгина жону дилларни ёлқини билан кул қилади. Ишқ — аждаҳодир, оламни дамига тортмоқ унинг тилаги. Ишқ — қаҳрли подшоҳдир, олам аҳлини ёппасига қирмоқ унинг мақсади, у ҳар қанча қон тўккани билан зерикмайди, у ҳар қанча одамни қон қилса ҳам қониқмайди. Ишқ — яшиндир, ақлу дин хирмонини куйдиради, у бўрондир, куйганларнинг кулини кўкка совуради. Ишқ — шунчалар қайсарки, унинг олдида подшоҳ ҳам, гадо ҳам тенг, у шундай зулмкорки, унинг қошида ифлос-фосиқ ҳам, покдил ошиқ ҳам бир... Дунё бозорининг ғавғоси ва дунёда бор ҳамма нарсаларнинг савдохонасидаги шовқин-сурони — ишқ туфайлидир...»

Алишер Навоий

ГУЛИСТОН ИСТА, ЭЙ КЎНГИЛ

Муқаддима ўрнидаги бу дастлабки боб мазкур китобга тартиб бериш сабаблари ва мақсадлари баёнидан иборатдир.

Ассалому алайкум, азизларим.

Сизлару бизларни гўзал суратда яратган ва чексиз неъматларга буркаган раббимиз Аллоҳ таолога чексиз ҳамду санолар айтамиз. Буюк Парвардигорнинг иродаси ила улкан вазифаларни елкаларида кўтарган ва сизу бизга ҳидоят йўлини кўрсатган суюкли пайғамбаримиз Муҳаммадга саловат ва саломлар йўллаймиз. Аллоҳнинг иноятн ва марҳамати ила кўп йиллик ниятимизни амалга оширмоққа киришяпмизким, бу ишимизни ҳам Яратганнинг ўзи хайрли қилғай. Шу пайтга қадар бадиий ижодда яхшими-ёмонми машқлар қилиб, ўзимизни синаб кўрдик. Сўнг одоб бобида биродарларимизга нафи тегар, деган умид билан «Меҳмон туйғулар» номида бир китобчага тартиб бердик. Сўнг уни тўлдириб, «Имонлашиш умиди» деган номда эътиборларингизга ҳавола этдик. Кейин эса фарзандлар тарбиясида фойдали бўлиб қолар, деган мақсадда бир рисола ёзиб унга «Жиноятнинг узун йўли» деб ном бердик. Бу йўналишдаги уринишларимизни энди мазкур одоб рисоласи ниҳоясига етказар, инша Аллоҳ!

Маълумингизким, ўтмишда ўтган устозларимизнинг аксари бадиий асарлар ёзиш билан бирга ахлоққа доир рисолалар ҳам битганлар. Агар зийраклик билан кузатсак, ўтмиш адабиётимизнинг асосини одоб масалалари банд этган. «Адабиёт» — «одоблар тўплами» маъносини англатиши ҳам шундандир. Бадиий асар қайси тарзда, қайси йўналишда ёзилмасин, одамларни тарбия қилишга, яъни яхшилик сари бошлаб, ёмонликдан қайтаришга хизмат этиши шарт. Тарихда бундай китобларнинг ҳисоби йўқ. Шуларнинг айримларини ўқиш жараёнида каминада ундаги ҳикматлар билан биродарларни таништириш майли уйғонди. Раҳматли тоғам, улуғ адиб Мирзакалон Исмоилий ахлоқ масалаларига доир бир қанча рисолалар ёзган эдилар. Шулардан бири — «Қизлар дафтарига» китобини ёзгач, мухлислардан кўп мактублар олдилар ва унинг давоми сифатида «Буниси сизларга, йигитлар» деган ахлоқ китобини ёзишни ният қилган эдилар. Аммо бу ният амалга ошмай, армон бўлиб қолди. Шу ном остида бир китоб ёзмоқликни кўп ўйладим. Ҳамкасбларим орасида ҳам бу ишга даъват этганлар бўлди. Узоқ йиллар давомида тайёргарлик кўрган бўлсам-да, ёзишни бошлашга журъат эта олмадим. Вақти-соати етибди, шекилли ахлоқ мавзуига доир тўплаган маълумотларимни қарасам, етмишдан зиёд дафтарга жо бўлибди. Аллоҳга таваккул қилиб ишни бошладим. Умид улки, ёзилажак сатрлар амри маъруф ва наҳйи мункар вазифаларини адо эта олса. Аллоҳ кўпнинг қаторида каминани ҳам адаштирмасин.

Бир узрим борки, муҳтарам китобхонлар бу битикни ўқиш жараёнида «менга ақл ўргатяптими?» деган мулоҳазага бориб, ғашланмасалар. Каминага маълумки, китобхонлар орасида мендан-да ақллироқ, ҳикматларни мендан-да кўпроқ билувчи, мендан-да аълороқ даражадаги илм эгалари мавжуд. Яна маълумингиз бўлсинким, камина-нинг олимликка даъвоси йўқдир. Ниятим — китобхонлар билан фикрлашиш. Фикрларим орасида эҳтимол сизларга номақбуллари учрар, у ҳолда маъзур тутгайсиз. Эҳтимол адашган, янглишган ҳолатлар ҳам бўлар, у ҳолда тавбалар қилиб, раҳмли ва раҳмон сифатли Аллоҳнинг лутфу марҳаматларидан умидвордирман.

Ўтмиш адабиётидаги устозлар бу мавзуда ёзганларида «Эй фарзанд!» ёки «Эй ўғил!» деган мурожаат билан бошлаганлар. Ёки «фарзандга мактублар» услубидан фойдаланганлар. Мен ўз кўнглимга даъват услубини қўллашни маъқул кўрдим. Чунки ҳар бир одам биринчи галда ўз-ўзини тарбия қилиши керак, деб ўйлайман. Ҳар биримиз ўз-ўзимизни, хусусан, кўнглимизни идора қила билмоғимиз лозим. Ҳазрат Алишер Навоий таъбирлари билан айтилса, кўнгил — бадан мулкининг подшоҳидир. Кўнгилнинг саломатлиги — баданнинг ҳам саломатлиги, унинг нотоблиги — бунинг ҳам нотоблигидир.

Донолар демишларким: «Сен ўзингни кўрмоқ истайсанми? У ҳолда кўзгудаги ташқи қиёфангга эмас, ичингдаги кўзгуга боқ.» Биз эса... кунда неча бор кўзгуга қараймиз. Қалбимизга-чи?

Аллоҳ таборак ва таоло марҳамат қилади: *«Аниқки, Биз жин ва инсдан кўпларини жаҳаннам учун яратганмиз. Уларнинг диллари бору англай олмайдилар, кўзлари бору кўра олмайдилар, қулоқлари бору эшитмайдилар. Улар чорва кабидурлар, йўқ, улар (беақл ва бефаҳмликда) чорвалардан ҳам бадтардирлар. Ана ўшалар ғафлатда қолган кимсалардир.»* (Мазкур рисоламизда Қуръони каримнинг сўзма-сўз эмас, балки маъносининг таржимасидан фойдаланамиз. Ҳар сафар «маъно таржимаси», деб таъкидламай, «Аъроф сурасидан» қабилида изоҳ бериш билан чекланамиз.) Аллоҳ субҳонаҳу таолонинг бу сўзлари биз бандаларни энг муҳим ишдан огоҳ этади. Яъниким, мусулмон киши қалбига эътибор бермоғи, қалбини кузатмоғи, қалбини ўнгламоғи ва турли маразлардан сақламоғи жоиз. Кимки ўз қалбини маразлардан сақлашга эътиборсиз экан, унинг билган-билмаган дардлари янада кўпаяр. Зеро, солиҳ амалларнинг ажри ҳам қалбга боғлиқдир. Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи васаллам): *«Огоҳ бўлинг! Танангизда бир парча гўшт бор. Агар у соғ бўлса, бутун жасад соғдир. Агар у бузилса, бутун жасад бузилади. Огоҳ бўлинг, у — қалбдир!»* — деб бекорга хитоб қилмаганлар. Ибн Масъуд ҳазратлари деган эканларким: «Жисмингиз қанчалик соғлом бўлмасин, қалбингиз мараз экан, билингким, Аллоҳ наздида, сиз митти қўнғиздан ҳам ҳақирроқдирсиз».

Ҳазрат Абу Ҳомид Ғаззолий «Мукошафат ул-қулуб» (Қалблар кашфиёти) китобларида дейдиларким: *«Билки, Аллоҳ бир бандасига хайр ато этмоқчи бўлса, унга ўз нафсининг қусур ва айбларини кўра оладиган басират беради. Кимнингки басирати ўткир бўлса, қусур ва айблари ўзига албатта кўринажак. Киши ўз айбларини билганда эса, уларни даволаш имконига эга бўлади. Лекин, афсуским, инсонларнинг*

кўпчилиги ўз қусур ва айбларини кўрмайди. Аҳвол шундайки, баъзан киши бир мўъмин қардошининг кўзидаги тариқдай кирни кўради-ю, аммо ўз кўзидаги ёнғоқдай доғни кўрмайди. Кимки ўз нафсининг айбларини кўрмоқчи бўлса, бениҳоя тўғри, басиратли киши билан дўст тутинмоғи жоиз. Токи бу дўст унинг аҳволини, ҳаракат ва атворларини кўз остида тутсин. Зоҳирий ёки ботиний хунук бир феълини кўрса, унга танбеҳ берсин».

Улуғ алломанинг фикрларига қўшимча қилиб дейишимиз мумкинки, «басиратли дўст» атамасини китобларга нисбатан ҳам қўлласак бўлади. Бу ўринда китобларнинг энг улуғи, Аллоҳнинг биз — бандаларига берган улуғ неъмати — Қуръони каримни, ҳадиси қудсийни ва Расулуллоҳнинг (с.а.в.) саҳиҳ ҳадислари жамланган китобни ҳамда буларга асосланиб ёзилган доноларнинг битикларини назарда тутяпмиз. Буларни ҳамиша ўқиб юрувчи, тушуниб, тўғри англовчи ва ўқиганларига амал қилғувчи киши ҳеч қачон адашмайди.

Қадим-қадимдан комиллик мартабасига етганлар шундай йўлни тутганлар, яъни: Қуръон ва ҳадисларга амал қилганлар ва иймонли дўстларининг насиҳатига қулоқ солганлар. Ҳазрати Умар, Аллоҳ ундан рози бўлсин, «Менга айбларимни кўрсатувчи кимсага Аллоҳ хайр берсин!» деб дуо қилар эканлар. У муҳтарам зот кўпинча Солмон Форсийга, Аллоҳ ундан рози бўлсин, мурожаат қилар эканлар. Бир куни «Менинг айб ва қусурларимни айтинг», деганларида Солмон Форсий аввал у ҳазратдан узр сўраб кейин: «Эшитишимча, дастурхонга икки хил зиравор қўйдирармишсиз. Яна бири кундузи, иккинчиси кечаси киядиган махсус икки шимингиз бор эмиш?» — дебдилар. Ҳазрат Умар бу дашномни эшитиб: «Булардан бошқа яна айбим борми?» — деб сўрабдилар. Солмон Форсий «Йўқ», — деб жавоб қилганларида у шарафли зот: «Шу иккиси ҳам менга етарли», — деган эканлар. Ҳазрати Умар Ҳузайфадан, Аллоҳ ундан рози бўлсин, ҳам ўз қусур ва айбларини сўраб турар эканлар. Ҳатто бир куни у кишидан: «Сен мунофиқлар масаласида Аллоҳ Расулининг сирдоши эдинг. Менда мунофиқлик аломатларидан бирон белги кўрасанми?» — деб сўраган эканлар. Ҳазрати Умар ўз қадр-қимматларининг юксаклигига ва мартабаларининг баландлигига қарамай, ўз нафсларини ҳамиша шундай шубҳа остида тутар эканлар. Ғаззолий ҳазратлари таъкид этмишларким: «одам қанчалик ақлли ва даража жиҳатидан қанча юксак бўлса, кибр ва ҳаво жиҳатидан шу даража кичик бўлади. Нафсини энг катта шубҳа остида тутадиган инсон ҳам шудир».

«Лекин, очиғини айтганда, бундай хислатларнинг баҳоси ошиб кетди. Жуда оз кишилар бундай феъл-атворларга эгадирлар. Дўсту улфат, ошна-оғайнилар орасида бир-бирига лаганбардорлик қилмайдиганлар, бирининг айб ва қусурларини наридан-бери ёймайдиганлар, ҳасад қилмайдиганлар жуда озайиб кетди. Дўст-улфат, ошна-оғайнилар ичида, ҳеч шак-шубҳасиз, ҳасадгўйлар, ғаразгўйлик билан иш юртиб, айб ва қусур бўлмаган бир ҳаракатингни айб ва қусур деб гап тарқатувчилар ёхуд табиий лаганбардорлиги туфайли қусур ва айбларингни юзингга айтмайдиганлар бор. Мана шундай сабабларга кўра Довуд Тоий инсонлардан ажрашиб кетган эди. Ўзидан: «Нега инсонлар билан ош-қатиқ бўлмайсан?» деб сўралганида у шундай жавоб берганди:

— Менга айб ва қусурларимни айтмайдиган инсонлар билан яқин юриб нима қиламан? Диндор кишилар учун энг севимли нарса — бошқаларнинг танбеҳи билан ўз қусур ва айбларидан воқиф бўлмоқдир.

Мана, буюкларимизнинг ҳоли!.. Афсуски, бизнинг замонамизда иш терсига қараб кетди. Аҳвол шу даражага етдики, энди бизларга насиҳат қиладиган, айб ва қусурларимизни айтадиган кишиларни энг ёмон инсонлар ўрнида кўрадиган бўлиб қолдик. Бу — иймонимиз заифлашганининг аломатидир. Чунки ёмон феъл-атворлар — чақонғич илонлар ва чаёнлардир. Агар либосимиз этагига бир чаён ёпишиб, чақай деб турганда бизга биров бундан хабар берса, албатта унга миннатдорлик сўзларимизни айтамиз, севинамиз ва чаённи чертиб ташлаб, ўлдиришга чоғланамиз. Ҳолбуки, бу чаённинг зарари бадангадир, берадиган азоби эса бир кун, ярим кун давом этади. Ёмон ахлоқнинг қалб софлигига берадиган зарари эса қўрқинчлироқдир, ўлимдан кейин эса абадиян ва ё мингларча йил давом этадиган қўрққуликдир. Шуни биламизми? Билсак, нечун биров бизга қусур ва айбларимизни айтса, бундан севинмаймиз, бу қусур ва айбларни йўқотиш билан машғул бўлмаймиз. Аксинча, биз ҳам у кимсага насиҳат қилишга киришамиз ва шундай деймиз:

— Ўзинг ҳам шундай-шундай қиласан. Ўзингнинг ҳам шундай қусурларинг бор!

Унинг насиҳатини шу тариқа қабул этамиз ва тескарисини қилиб, орада душманчилик туғилишига сабабчи бўламиз. Бу ҳол — гуноҳлар кўплиги сабаб бўлган қалб қашшоқлигидандир. Буларнинг асли эса иймоннинг заифлигидандир...»

Мазкур сатрларни ўқиб «Тўғри гаплар...» дегандирсиз? Ҳа, баракалла! Лекин нима учун қўштирноқ орасида баён қилдик, шунга аҳамият бердингизми? Гап шундаки, бу ақлли гапларни биз тўқимадик, балки Абу Ҳомид Ғаззолийнинг китобларидан кўчирдик. Қаранг, бундан салкам минг йил муқаддам айтилган фикрлар бугунги кунга мос келиб турса? Бу нима, асрлар давомида инсонлар яхшилик сари силжимадиларми? Иймон заифлиги то ҳануз сақланиб қоляптими? Йўқ, бундай хулосага бормаслик керак. Бадбинликка берилмоқ ҳам ўринсиздир. Ҳар замонанинг ўзига яраша фазилатлари ва ўзига хос қусурлари мавжуд. Бу фоний дунё — имтиҳон дунёси экан, ҳар бир авлод бу имтиҳондан ўзига хос тарзда ўтади. Ҳар бир авлоднинг афзалликлари ва гуноҳлари ҳам бўлади. Шайтон алайҳилаъна то қиёматга қадар одамзодга душманлик қилар экан, то қиёматга қадар унга қарши жиҳод — руҳий жиҳод давом этажакдир. Агар бир биродаримизни безори ураётганини кўрсак, унга ёрдам беришга шошиламиз. Аммо не учун шайтон васвасасига тушиб қолган қариндошимизни, қўшнимиз ёки дўстимизни қутқаришга шошилмаймиз?

Яқинда бир улфатда намозхонлар шайтон йўриғидаги биродарларини инсофга чақирганларига гувоҳ бўлиб эдим. Болаликдан бирга улғайган дўстларнинг кўплари иймон йўлида, айримлари ҳануз шайтон йўлидан қайтмаган эканлар. Иймонлилари бу дўстларига насиҳат қилишиб: «Ёшларинг олтмишга боряпти, шунча йилларни ароқхўрлик билан ўтказганларинг етар энди. Аллоҳ ҳузурида гуноҳкор эканликла-

ринг бир масала, яна бир масала — фарзанду набираларинг сенлар туфайли иснодга қоляптилар. «Ароқхўрнинг фарзанди» деган маломат тошини кўтариб юришга орланяптилар», — десалар, у адашганлар: «Биздан орлансаларинг улфатдан чиқдик!» — деб ўринларидан туриб кетишди. Ўзларича гўё мардлик қилишди. Ҳолбуки, бу мардлик эмас, нодонликнинг навбатдаги кўриниши эди. Агар улар десаларки: «Биродарлар, сизларга раҳмат, бизларга тўғри йўлни кўрсатдиларинг, сизларнинг ҳурматинглар учун шу ондан бошлаб ароқ ичишни ташладик...» — мана шуни чин мардлик атасак бўларди. Улфатчиликдаги нохуш ҳолатга гувоҳ бўлгач, устозлар баёнидаги бир ибратли воқеа хаёлимизга келди:

Ривоят қилишларича, Утбатулғулом исмли бир киши фисқу фужур аҳлидан эди. Бузғунчиликда ва шаробхўрликда унга етадигани йўқ эди. Ана шу фасодчи ва майхўр одам бир куни Ҳасан Басрий ҳазратларининг даврасига кириб қолибди. Ҳасан Басрий издиҳом аҳлига Ҳадид сурасини ўқиб, тафсир қилиб бераётган эдилар. *«Иймон келтирган зотлар учун диллари Аллоҳнинг зикрига ва нозил бўлган ҳаққа (яъни Қуръонга) мойил бўлиш вақти келмадими?! Яна улар учун илгари китоб ато этилган, сўнг пайғамбарларидан кейинги муддат узайгач, диллари қотиб кетган кимсалар (яъни яҳудий ва насронийлар) каби бўлиб қолмаслик вақти келмадими? Улардан кўплари фосиқдирлар (яъни итоатсиздирлар)»*, — мазмунидаги оятни ўқиётган онларида у киши кириб келди. Оятни ўқиганларидан сўнг чиройли суҳбат қилдилар, шундай суҳбатки, бутун жамоатни йиғлатдилар. Шу орада ёшгина бир йигит ўрнидан турди ва Ҳасан Басрийга хитобан шундай деди:

— Эй мўъминларнинг энг гўзал ахлоқлиси! Аллоҳ мендай фисқ-фужур соҳиби — гуноҳкорнинг тавбасини ҳам қабул қиладими?

— Ҳа, азаматим, агар бошқа бундай қилмаслик шарти билан ёмон феъл-атворларингни тарк этсанг ва Аллоҳдан афв тиласанг, сени ҳам кечиради.

Йигит бу сўзларни эшитганда ранги ўчиб, бир «оҳ» тортди-ю, ҳушидан кетди. Ўзига келганда Ҳасан Басрий унга яқинлашдилар-да, бу байтни ўқидилар:

Эй Аллоҳга қарши йигит, осий санғи,
Гуноҳкорнинг жазоси не, биласанми?
Осийларнинг жойи — сақар. Ёнар ўзи,
Шиддатли ўт ичра пишар гўзал юзи.
Майли, ўтда ёнар десанг — Ҳақни унут...
Ё ўзингни гуноҳлардан узоқда тут...

Бу байтни эшитиб, Утбатулғулом ҳам бир «оҳ» кўтариб, ҳушидан кетди. Ҳушига келганида Ҳасан Басрийга юзланиб:

— Эй, устод, — деди. — Марҳамати кенг бўлган Аллоҳ мендай гуноҳкорнинг тавбасини ҳам қабул қиладими? — деб сўради.

— Ўз-ўзига жафо қила олган банданинг тавбасини карамли Аллоҳдан бошқа ким ҳам қабул эта оларди? — деб жавоб бердилар Ҳасан Басрий.

Шундан кейин Утбатулғулом бошини кўтариб, Аллоҳга уч хил дуо ўқиб, ёлборди:

— Аллоҳим, тавбамни қабул қил, гуноҳларимни афв эт, менга тушунишни ва ўрганишни ҳамда ўрганганларимни муҳофаза эта олиш қобилиятини берки, ўзлаштирганларимни ва унинг илмий асосларини ақлимда тутай.

— Аллоҳим, менга шундай бир гўзал овоз берки, менинг Қуръон ўқишимни эшитган ҳар кимсанинг — қалби қайғуга чўмган бўлса ҳам — қалбида меҳр ортсин!

— Аллоҳим, менга ҳалол ризқ насиб эт ва ўзим кутмаган жойдан ризқлантир...

Аллоҳга дилдан қилинган бу дуоларнинг натижаси ўлароқ йигитнинг тушуниш қобилияти ва закоси ортди, ўрганган илмий асосларини ҳеч унутмайдиган бўлди. Унинг Қуръон ўқишини эшитган ҳар киши тавба қилар, ёмон феълларидан воз кечар эди. Ҳар куни уйига бир коса шўрва билан икки лочира келарди. Булар қаердан ва ким томонидан юборилганини ҳеч кимса билмас эди. Бу ҳол то унинг ўлимига қадар давом этди...

Ҳа, ёлғиз Аллоҳ учун ёмон феълларидан воз кечиб, илоҳий ахлоқ асосларига риоя қилганларнинг ҳаёти шундайдир. Аллоҳ ёмон феълларни тарк этиб, яхши феъл-атвор билан нақшланган ва гўзал амаллар адо этганларнинг мукофотларини албатта беради.

Биз гувоҳ бўлганимиз улфатчиликдаги адашганларга бундай мукофот насиб этмади, афсус... Билишимизча, улар аразлаб кейинги йиғинга келмабдилар. Улар дебдиларки: «Бизнинг ичишимиз билан уларнинг нима ишлари бор, ичиб, уларни урмасак, сўкмасак...» Дилларидаги бу қадар қотиб кетган экан, фосиқлик либосига бу қадар чирмашиб ўраниб олган эканлар... Аллоҳ инсоф берсин уларга.

Ҳеч биримизга сир эмаским, адашган бандалар орасида ўзимиз учун энг ардоқли бўлмиш инсонлар — бировимизнинг ота-онамиз, бировимизнинг оға-иниларимиз, яна бировимизнинг яқин ёки узоқроқ қариндошимиз, яна қўшнимиз, ҳамкасбимиз... ҳам бор. Эҳтимол улар ҳидоятдан адашганларини биларлар, эҳтимолки, билмаслар. Билмаганларга билдириб қўйиш вазифамиз эмасми? Эҳтимол улар иймонсизлик жаридан қутулмоқчилар-у, аммо тўғри йўлга чиқишга кучлари етмаётгандир. Уларга ёрдам қўлини узатиб, иймонсизликдан қутулишга кўмаклашиш бурчимиз эмасми?

Қуръони каримнинг «Наҳл» сурасида шундай мазмунли оят бор: *«(Эй, Муҳаммад!) Раббингизнинг йўли (дини)га ҳикмат ва чиройли насиҳат билан даъват қилинг! Улар билан энг гўзал услубда мунозара қилинг! Албатта, Раббингизнинг ўзи Унинг йўлидан чалғиган (адашган) кимсаларни яхши билгувчи ва У ҳидоят топганларни ҳам билгувчидир.»* Мазкур оятда Аллоҳ таоло пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламга ва у киши орқали даъватчи умматларига ислом даъвати асосларини ва услубларини баён қилиб бергандир.

«Фусиллат» сурасидаги ояти каримада: *«(Ушбу Қуръон) иймон келтирганлар учун ҳидоят ва шифодир»* дейилган экан, тўғри йўлни, руҳ хасталигига шифони ўзга ерлардан қидиришларда маъно йўқдир.

Ўтмиш жамиятида нима учун одамлар орасидан меҳр-оқибат, меҳр-мурувват, меҳр-ҳурмат кўтарилди? Нима учун зулм тўфони авжига чиқди? Нима учун кўплар бузуқлик ботқоғига ботди? Сабаб: чўкаётган одам хасга тирмашиб умид қилганидай, заиф мафкурадан нажот кутдилар. Ота-оналарнинг тарбия усуллари, насиҳатлари ҳидоят ва шифо булоғидан маҳрум бўлгани учун ҳам ширин мева бермади.

Ҳазрати Сўфи Оллоҳёр «Саботул ожизийн» деб номланган дурдона асарларида шундай дейдилар:

Худо қилса нидо: «э бандайи зор,
На келтурдинг, на турлук қилмишинг бор?»

Мазкур байтни донишманд олимлардан Тожуддин шундай шарҳлайди: Қиёматда Худойи таоло бандаларига айтади: «Эй бандаларим, менинг ҳузуримга нима амаллар билан келдингиз ва нима ишлар қилдингиз?»

Тану теригда тотлиғ жон яраттим,
Баҳойим қилмадим, инсон яраттим.

...ва яна айтади: «Эй бандаларим, танларингизга азиз жон бердим, тўрт оёқли ҳайвон эмас, комил ақл эгаси инсон қилиб яратдим».

Ҳамиша айладим тарбиятингни
Нағу қилдинг паришон ниятингни?

«Сени отанг пуштида, онанг қорнида тарбиялаб, дунёга келтирдим. Дунёга келганингдан сўнг ҳам турли-турли неъматлар билан тарбия қилдим. Хўш, нега энди ниятингни бузиб, мендан бошқани дўст тутдинг?»

Коммунистик жамият умрини яшаб бўлгач, назаримизда нопоклик барҳам топгандай бўлди. Аммо бу масалада хулоса чиқаришга шошилманг, азизлар. Жамият йўқ бўлгани билан шайтон тирик. Шайтонга сажда қилувчилар эса кам эмас ҳали. Яқинда халқаро Нобель мукофоти билан тақдирланган москвалик Гинзбург деган физик олим телевидение орқали гапириб: «Худо йўқ, қиёмат, фаришталар, у дунё деган тушунчалар қуруқ сафсата», деб очиқ айтди. Бу шунчаки бир одамнинг фикри эмас, унинг атрофида неча юзлаб ёки минглаб ёки ундан-да кўп маслакдошлар борлигини унутмаслик керак. Агар у ёлғиз бўлганида бу қадар шаккокликка журъат қилолмаган бўлар эди. Биз айни ўринда художўйлик ёки шаккоклик хусусида баҳс юритмоқчи эмасмиз. Мақсадимиз ахлоқ асосларига назар ташлаш экан, савол бермоқчимиз: «Худога ишонмайдиган одам бошқаларга яхшиликни раво кўриши мумкинми? Уни ахлоқ бобида комил инсон дея оламизми?» Дейлик, ўша «олим» (аслида уни «олим» дейишга тил бормайди, қўштирноқ орасига олганимиз боисини англарсиз) мукофотини олиш учун Норвегияга борадиган пайтда онаси (хотини ёки фарзанди) ўлим тўшагида ётибди. Хўш, у сафардан воз кечадими? Онасининг ёнида ўтириб рози-ризолик тилайдими? Бизнингча, бундай қилмайди. Худони танимаган онани танийдими, айтинг-чи? Бу ҳам ўтмиш жамият тарбиясининг меваси. Шукрларким, кейинги ўн-ўн беш йил орасида

кўплар бу ботқоқдан қутула олишди. Бироқ... шайтон яна қанча одамлар кўзига бу сассиқ ботқоқни зилол сувли кўл суратида кўрсатяпти экан?

Донолар айтмишларким, Одам боласи кичик гуноҳга қасд айласа, шайтон дер: «Буни қилгил, бунда кўп зиён йўқдир». Одам боласи шайтон сўзига кириб кичик гуноҳни қилгач, сўнг каттароғига ўтади. Борабора иш куфрлик билан тугайди. Шундан сўнг бу киши Аллоҳнинг даргоҳидан йироқ бўлиб қолади. Юқорида баён қилганимиз донолар фикрини исбот этмайдими? Атрофимизга қарайлик-чи, Аллоҳдан йироқлашаётганларни кўрмаяпмизмикин? Кўрсак, қандай чора-тадбир қиляпмиз?

Ёшинг етган сари феълинг санинг ёш,
Кўзинг ёши қани, э мағзи йўқ бош?

Ҳазрати Сўфи Оллоҳёр байтларида бу маъно бор: «Ёшинг улғайган сари ҳануз ёшлигингдаги нарсаларни тиларсан. Қартайганингни билмай ҳануз ҳавоий нафс кетидан қуварсан. Эй бемаъни бош, йиғлаш пайтинг келган бўлса-да, қани, кўзларингда ёш йўқ-ку?»

Бундай ҳолларда кўзда ёш йўқлиги ҳам бир фожиадир. Бу ўринда шоир Аллоҳдан қўрқиб йиғлашни назарда тутяптики, бунда ҳикмат кўпдир. Аллоҳнинг Расули (с.а.в.) марҳамат қиладиларким: «Кимки Аллоҳдан қўрқиб йиғласа, кўкракдан чиққан сут қайтиб кўкракка кирмагунича, у ҳам жаҳаннамга кирмайди» — яъниким, кўкракдан чиққан сут кўкракка қайтиб кирмаганидек, тақводорлар ҳам жаҳаннамга кирмайдилар, дейилмоқчи. «Рақоиқ ул-ахбор» («Нозик хабарлар») деган китобда шундай бир хабар баёни бор:

«Қиёмат куни бир кишини олиб келишади. Савоблари билан гуноҳлари қиёсланиб, гуноҳлари оғирроқ чиққач, шунга яраша жазога тортиш ҳақида амр берилганида, киприкларидан бир толаси тилга кириб, дейдики:

— Эй Раббим, сенинг расулинг ҳазрати Муҳаммад — унга саломинг ёғилсин — «Ким Аллоҳ қўрқувидан йиғласа, Аллоҳ у кўзни жаҳаннам оташига ҳаром қилади», деб буюрган эди. Мен дунёдалигимда сендан қўрқиб йиғлаган эдим-ку?!

Шунда Аллоҳ ўша кишини афв этади, дунёда Раббидан қўрқиб йиғлаган бир киприк толасидаги нам туфайли уни азобдан қутқаради. Жаброил эса:

— Фалон киши Аллоҳдан қўрқиб йиғлаган бир киприк толаси ҳурмати, жазодан озод қилинди, — деб эълон қилади».

Биз тилимизда «ахлоқ» деган сўзни тез-тез ишлатамиз. Аммо унга сифат бермаймиз. Одам зотига қандай ахлоқ зарур? Албатта илоҳий ахлоқ — яъни Аллоҳ томонидан буюрилган ахлоқ. Буни «Расулуллоҳнинг ахлоқлари» деб атасак ҳам бўлади.

Устозлар ҳикоя қиладилар:

«Бир одам чўлда кетаётиб бадбашарани кўради ва ундан: «Сен кимсан?» — деб сўрайди. Бадбашара: «Мен сенинг ёмон амалларингманман», — дейди. У одам: «Сендан қутулишнинг иложи борми?» — деб сўраганида, у: «Бор, бунинг учун пайғамбаримиз Муҳаммаднинг (с.а.в.)

гўзал ахлоқига эга бўлишинг ва унга салот-у салом йўллашинг керак!» — деб жавоб берган экан.

Ана шундай гўзал илоҳий ахлоққа етишмоқлик барчамизга насиб этсин! Бу бахтга одамийлик мулкига эга бўлмоқлик ила эришиш мумкинлигини унутмасак бас. Юсуф Хос Ҳожиб ҳазратлари айтадиларким: «Қиз эрмас бу ялнчуқ, кишилик қиз ўл» («ялнчуқ» — одам демакдир, «кишилик» — одамийлик, «қиз» — «қадрли» деган маънони англатади. Ҳикматнинг мазмуни: «Одамнинг ўзи қадрли эмас, одамийлиги қадрлидир»). Ана шу қадрга етишмоқлик йўлларини излаб кўрайлик. Сиз, муҳтарам китобхон билан бу сафарги суҳбатларимиз шу хусусда бўлади, инша Аллоҳ.

Дуо қилайлик:

— Ё раббимиз Аллоҳ! Ўзингга эртаю кеч зорилик қиламиз: ишларимизни пишиқ қилмоғимизни, хом қолдирмаслигимизни насиб эт. Риё, кибру ҳасаддан ва барча ахлоқи замимадан бизларни холос қил, улардан безор бўлгувчилардан қилгин бизларни. Ахлоқи ҳамидалар билан зийнатланганлар сафидан бизларга жой бер.

— Ё раббимиз Аллоҳ! Ўзингнинг каломинг ва расулинг ҳадиси шарифларига асосланиб тарбия китобларини ёзган улуғ салаф алломалар, донишмандларни ўзинг мағфират айла. У шарафли зотларнинг китобларидаги ҳикматларни англаш учун бизлардаги ақл-заковатни зиёда этиб, уларга амал қилишга муваффақ эт. Бизларни зоҳирий ва ботиний илмлар билан музайян қилгин. Қалб ва кўнгил кўзлари очиқ, маънавий-руҳоний оламнинг турли-туман гўзал ҳис-туйғуларига соҳиб бўлган инсонлардан айла. Ички олами нурга тўлган, иймон зиёси билан мунаввар бўлган эътиқодли, шафқатли, марҳаматли, гўзал ахлоқли қулларингдан айла! Омийн, ё Раб ал-оламийн!

Ё САОДАТ — Ё ФАЛОКАТ...

Бу боб инсон рўпарасида турган икки йўл ва тарбия мезони хусусидадир.

Кўчада нотаниш бир йигит мени бехос саволга тутиб қолди:

— Ҳамонки, инсон тақдири ҳали туғилмасидан илгариёқ белгилаб қўйилган экан, ёмоннинг яхши бўлишига ҳаракат қилмоғи беҳуда экан-да?

Масалани тушунтириб беришга зарур илм каминада етарли бўлмаса-да, савол берилган, жавоб кутилмоқда эди. Ақлим етганича дедимки:

— Ҳа, кишининг тақдирини Аллоҳ ҳали туғилмасидан илгариёқ белгилаб қўйгандир. Аммо кишининг рўпарасида икки йўлни ҳам берган: бири — ҳидоят, иккинчиси — залолат. Бу йўллардан қай бирини танлаш учун эса унга ақл, зеҳн ва фаросат ҳам берилган. Айни чоғда бу ақлни қувватлантирувчи каломини ҳам туширган ҳамда ҳидоят билан залолатни фарқлашларида тўғри йўлни кўрсатсин, деб бандалари орасидан ўзининг расулини ҳам белгилаб қўйган. Кимки ақли ва қалби

билан каломуллоҳни англабди, Расулуллоҳга (с.а.в.) эргашибди — у ҳидоятга етибди. Кимки англамабди, англашга интилмабди ёки интилишни истамабди — шайтоннинг этагини тутибди ва залолат йўлини ўзига маъқул кўрибди. Демак, Аллоҳ бандага ихтиёр бериб қўйибди.

Болалик ва ёшлиги атеистларча тарбия («атеист» сўзининг маъноси «худосиз»дир) билан ўтгани сўзларидан сезилиб турган нотаниш суҳбатдош билан шу тарзда фикр алмашдик. Мен қисқа суҳбатда унинг фикрини ўзгартира олишга қодир эмас эдим. Зеро, қалбларни ислоҳ этувчи яратган Эгамнинг ёлғиз ўзидир. Ана шу учрашувдан кейин тарбия мезони ва асослари хусусида ўйлаб қолдим ва сиз азизлар билан ният қилганим суҳбатнинг дастлабки бобини шу мавзуга бағишлашни ихтиёр этдим.

Абдулла Авлоний ҳазратлари ёзган эканлар: «Боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак — танини пок тутмак, ёш вақтидан маслакини тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан сақлаб ўсдурмакдир. Тарбия қилувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилгани каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл маразига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан беруб, катта қилмак лозимдур. Зероки, «Ҳассину ахлоқакум» амри шарифи узра хулқимизни тузатмакка амр ўлинганмиз. Лекин хулқимизнинг яхши бўлишининг асосий панжаси тарбиядур... Ҳукамолардан бири: «Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғликдур», — демиш. Шариати исломияда ўз болаларини яхшилаб тарбия қилмак — оталарга фарзи айн, ўз миллатининг етим қолган болаларини тарбия қилмак фарзи кифоядир...»

Мазкур фикрларни яхшилаб англаш учун тарихга мурожаат қилайлик: ўтмишда диёримизда бир неча марта кучли-кучли давлатлар қад ростлаган ва кўп ўтмай нураб, яксон бўлган. Минг афсуски, давлатларнинг йўқ бўлишига ташқи душманларнинг зарбаси эмас, кўпроқ ички низолар сабаб эди. Хусусан, Амир Темур салтанатининг тарихини эслайлик. Бу ҳолатни тарихчилар қандай шарҳлашса шарҳлашсин, лекин биз деймизки, дунёни лол қолдирган салтанатнинг емирилишига шаҳзодаларнинг яхши тарбия кўрмаганлари сабабдир (бу хусусда кейинги бобларнинг бирида алоҳида тўхталиб ўтармиз, инша Аллоҳ).

Бугун бизларни бир масала кўп ўйлантиради: Тарбиячи ким? Ота-онами, мактаб муаллимларими? Биз бу ҳақда «Жиноятнинг узун йўли» деб аталмиш рисолада батафсил фикр юритганимиз сабабли сўзни мухтасар қиламиз. Фақат бир нарсани таъкидлаймиз: бола «Сен тарбиялашинг керак», деб гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа оширадиган копток эмас. Фарзанд тарбиясига ота-она масъул, мактаб эса бу соҳада кўмакчи. Ҳа, айнан шундай. Чунки фарзаднинг оилада олган тарбиясига қараб ота-онасига роҳат ёки жазо келтиришини ҳамма билади. Отанинг иш-амали фарзандига сингса, унинг хулқида жилвагар бўлади. Болани тергаб-назорат қилиш ота-она юзининг ёруғлигини таъминлайди. Тарбиядан ташқаридаги бола бебош ва ярамаслик сари оғади. Эрка бўлиб ўсган ўғил-қизлар хатти-ҳаракати ота-онага мунг ва алам келтиради.

Шу боис ҳам Абдулла Авлоний таъкид этганларидек: «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидур» дейилмиш фикрни барчамиз бирдек шиор сифатида қабул қилмоғимиз лозим бўлади.

Афсусларким, айримларимизнинг кўнгилларимиз кўчага боғланган. Ишга, улфатга муҳаббат оилага бўлган муҳаббатдан ортиқ. Чойхоналарда, ресторанларда, турли зиёфатларда яйрашга умримизнинг ҳисобсиз соатларини беҳуда сарфлаймиз. Бола тарбиясига эса вақтни қизғанамиз. Сариқ чақага арзимас матоҳларимиз фарзандларимизга нисбатан қийматлироқ. Пиёлани синдириб қўйса аямай урамиз, гулдонни синдирса дўппослаймиз. Агар ака укасини урса яна жазолаймиз. Ҳолбуки, каттанинг кичик, кучлининг кучсиз устидан ҳоким эканини ўзимизнинг айнан шу ҳаракатимиз билан ўргатяпмиз: гапга кирмаган кичикни ёки кучсизни уриш мумкин! Бола шўхлик қилса «ҳали қараб тур, дадангга айтаман», деб қўрқитамиз. Ота келганда бола ёмонланади. Айни шу ҳолатда ота-бола орасига душманлик уруғи сочилганини фаҳм этмаймиз. Отани жазоловчи инсон сифатида кўрсатмай, ота келганда уни иззат-ҳурмат билан кутиб олишни ўргатиш афзалроқ эмасмикин?

Абдурауф Фитрат ҳазратларининг бизга бир оз кескинроқ, ҳатто қўполроқ туюлиши мумкин бўлган баёнлари бор. Бирга ўқийлик: «...кўрайлик-чи, биз мусулмонлар, хусусан туркистонликлар, ўз фарзандларимизга тарбия беряпмизми ёки йўқми? Саволнинг охиридаги сўз бунга жавоб бўла олади, яъни «йўқ!» Мен буни шундай исбот қиламан: биз, туркистонликлар болаларимиздан кўра молларимизга яхшироқ қараймиз. Эшак ва қўйларимизни фарзандларимиздан ҳам кўпроқ яхши кўрамиз, деб айтмаяпман. Йўқ-йўқ, болаларимиз жонимиздан ҳам азиз. Улар назаримизда ҳаммадан суюкли ва ардоқли. Лекин бахтимизга қарши шуни эътироф қилиш лозимки, шунча муҳаббат ва меҳрга қарамасдан, эшак ва қўйларимиздан камроқ тарбиялаймиз! Менинг бу сўзларимдан ҳайрон бўлманг, сабр қилинг, даъвомни исботлайман. Фалон нарсани тарбиялаш, яъни уни аста-секин камолга етиштиришдир. Назаримизда қўйнинг камоли унинг семизлиги ва соғломлигидадир. Эшакнинг камоли унинг кучи, оёқларининг бақувватлиги ва яхши юришидадир. Фараз қилинг, қўзи ёки хўтик сотиб олиб уйга келтирасиз. Диққат билан уларга қараб, бир муддатдан кейин қўйни семиртириб, эшакни бақувват ва йўрға қиласиз, яъни уларни тарбиялаб, камолга етиштирасиз. Аммо азиз фарзандларингизга шундай диққат билан тарбия бермайсиз. Баҳона қиласизки, болангиз ҳам камолга етишган. Эътироз билдиришингиз мумкинки, биз молларимизни боқишга қанча уринсак, фарзандимиз тарбиясига улардан юз баробар кўпроқ ҳаракат қиламиз, деб.

Бу даъвоингиз маълум бўлса-да, аммо тўғри эмас. Далил шулким, кимнинг уйида моли бўлса, текширса кўрадики, йил давомида унинг молларидан биттаси ҳам касал бўлмаган, аммо фарзанди ҳеч бўлмаса, уч марта хасталикка чалинган. Бас, маълум бўладики, у киши молининг касал бўлмаслигига кўпроқ эътибор берар экан. Сўзингиз тўғри бўлса ҳам менинг даъвоимга ҳеч зарари йўқ, чунки боланинг

соғлиғига эътибор бериш ҳам фарзанд тарбияси билан шуғулланишни билдирмайди. Ҳақиқатдан агар одам қўй ва эшакка ўхшаб камол топиши, соғлиқ, билакларининг кучлилиги билан чегараланиб қолганида эди, биз ҳам фарзанд соғлиғи учун бўлган ҳаракатни, фарзанд тарбияси деб атардик. Тану тўшли ва соғлом болани камолга етишган деб қабул қилардик.

Одамнинг камоли фақат соғлиқ ва кучдан иборат бўлмай, балки жисмонан, ақлан ва ахлоқан юксалишдан иборат. Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касаллик ва нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим. Одам ҳам ўз манфаатини ўйлаб, ҳам яқинларини бахтиёр қилишга қодир бўлиб ўсиши лозим. Зотан, бу мантиқий олишувларга нима ҳожат бор?»

Бу фикрлар тўқсон йил муқаддам баён этилган, лекин айрим жиҳатларидан бугун айтилаётганга ўхшайди, шундай эмасми? Демак, тарбияда ҳали етарли илгарилаб кетолмабмиз. Бугун биз бола тарбияси деганда уни яхши кийинтиришни тушуняпмиз, катта пул сарфлаб ўқишга киритишни англаяпмиз... Агар автомашинамиз бузилиб қолса, устахонада бир кун ёки бир ҳафта ўтиришимиз мумкин, аммо фарзандимиз билан бир соат ёнма-ён ўтириб, дарс тайёрлашга тоқатимиз етмайди.

Биродарларимиздан бири мақтанди: «Синфдошларимиз билан дўстлигимизни ҳеч бузмаймиз. Ҳар куни ишдан кейин фалончи ўртоғимизникида учрашамиз, чой-пой ичиб, шахмат-нарди ўйнаб, телевизор томоша қилиб, кечқурун баъзан ўн бир-ўн иккигача ўтирамиз...» Албатта, дўстликни узмаслик яхши, бироқ, оила бағрига барвақт бориш ундан аълороқ. Ҳар куни уйига кеч борса, болалари бу вақтда ухлаб қолган бўлади. Тарбия билан қачон шуғулланади? Назаримизда бу биродарларимиз дўстликни мустаҳкамлаш ҳақида нотўғри тушунчага эгалар, оила, фарзанд тарбияси, деган тушунчадан эса бутунлай маҳрумлар.

Ҳаёт — имтиҳон эканлигини аввалги бобда айтиб эдик, яна шу мавзуга қайтсак: имтиҳон бор жойда бурч, жавобгарлик, масъулият бўлади. Инсон ана шу масъулият билан дунёга келади. Барчамиз зиммасига омонат юклатилган, имтиҳонда турган инсонлармиз. Бу дунё нашъали, аммо асл жойимиз эмас. Биз фарзандларимиз тақдири учун ҳужайраларнинг энг олис нуқтасигача, вужуднинг ҳар бир заррасига қадар жавобгар бўлган кишилармиз. Ўзимиз жаннатга кирсагу азоб фаришталари фарзандларимизни жаҳаннам ўтига отсалар, юрагимиз бардош берармикин? Агар бирон киши фарзандимизнинг қўлига чўғ босаман, деса хотиржам қараб турамизми? Ўйлаб ҳам ўтирмасдан ҳимояга ташланамиз! Хўш, нима учун жигарбандларимизни дўзах ўтларидан ҳимоя қилишни ўйламаймиз? Бу бир масала. Иккинчи масала — дўзахий фарзандларни «тарбиялаган» ота-онага жаннат насиб этармикин? Бу ўринда жумла тузишда хатога йўл қўйдик: эҳтимол «дўзахий болаларни «тарбиялаш» эмас, «болаларни дўзахбоп қилиб тарбиялаш» десак тўғрироқ бўлар? Йўқ, энг тўғриси — «болаларни умуман тарбия қилмаган»...

Ўзларича дўстлик ришталарини мустаҳкамлаётган ўша биродарла-

римиз ўйлаб кўрсинлар: Қиёматда «нега ўртоқларингникида чой ичмадинг, нега тун ярмигача ўтирмадинг?» деб сўралмайди. «Сен ўзингни қандай тарбия қилдинг ва фарзандларингга нега тарбия бермадинг?» деб сўралади. Қиёматдаги жазога анча вақт бор. Бу дунёдаги жазо кўп куттирмайди. Агар фарзанди гиёҳвандларга қўшилиб кетса (Аллоҳ сақласин!), бузуқликни касб этса (Аллоҳ сақласин!) дардини кимга айтади? Кимни айблайди? Кимдан нажот сўрайди?

Гўзал хулқ ва тарбияли онанинг хислатлари, яхши феъл-атвори фарзандларида ҳам намоён бўлади. Улар ҳам оналарининг гўзал хислатларига эга бўладилар. Табобат фани онадаги турли ички хасталиклар болада ҳам бўлишини исботлади. Ирсият фани онадаги ички хасталиклар билан бирга ундаги руҳий, маънавий жиҳатларнинг ҳам болада такрорланишини исботлаган. Бу тарбияни бола туғилмасидан олдин, ҳатто оила қурмасдан олдин бошлаш керак, дегани эмасми?

Ота ўз фарзандларига мерос этиб молу дунё эмас, одоб-ахлоқ қолдириши керак. Мол-дунё мероси кундан-кун камайиб, одоб-ахлоқ мероси эса ошиб боради. Бу ривоят фикримизнинг далили:

Миср ҳукмдори билан Рум ҳукмдори ўзаро келишиб, дўстлик аҳдини туздилар ва орадаги адоватга барҳам бердилар. Ҳатто Миср ҳукмдори Рум ҳукмдорининг қизини ўғлига никоҳлаб, қизини эса Рум шаҳзодасига узатди. Уларнинг дўстлик ва қариндошлик алоқалари узоқ давом этди. Бир куни Рум ҳукмдори қудасига бу мазмундаги мактубни йўллади:

— Кўзларимизнинг нурлари бўлмиш азиз фарзандларимизнинг бизлардан кейин ҳам фароғатда яшамоқликлари учун ҳозирдан чора-тадбир кўришимиз керак. Мен ўғлим учун жуда кўп олтин жамладим. Чиройли боғ ва сарой барпо эттирдим. Сиз ҳам шундай қилгандирсиз?

Миср ҳукмдори мактубни ўқиб табассум қилди ва бу жавобни йўллади:

— Азизим, мен сиздан кўра сал бошқачароқ йўл тутдим. Вафосиз мол-дунё ва матоҳларига илтифот этмаганим туфайли ўғлимга олтину жавҳарлар эмас, илм, ҳунар, одоб, ахлоқни мерос этиб қолдиришни истадим. Уни илмли, ҳунарли, хушахлоқли қилиб тарбияладим. Уни яхши адаб либоси билан безадим. Мол-дунёга қачондир завол етади, аммо мен қолдираётган меросга ҳеч замон завол етмайди. Бу мерос фарзандимни ҳар қандай бало-офатлардан омон сақлагай...

Бирга ўйлайлик: тарбиясиз одам жонсиз жасад каби эмасми?

Даврага қўшилгувчи ҳар бир одам аввал ўзининг ташқи кўриниши, қиёфасига қараб қабул қилинади, сўнг эса тарбияси ва фазилатига қараб тақдир этилади. Кишидаги фазилат гўё фарзанд кабидир, уни авайлаб сақлаш ва янада баркамол этиш лозим. Ҳар бир одам, аввалроқ айтиб ўтганимиздай, ўзини ўзи тарбия қилишга ўрганиши керак. Инсоннинг улуғлиги ўзини идора ва тарбия қилиш кучига эга бўлиши билан билинади. Буни тушуниш учун бир ривоятни эслаймиз: Ийсодан (алайҳиссалом) сўрадилар: *«Сизни ким тарбия қилди?» Жавоб бердиларки: «Мени ҳеч ким тарбия қилмади. Жоҳилнинг жаҳолатини, ахлоқсизнинг ахлоқсизлигини қусур ва айб сифатида кўрдим. Жаҳолат ва ахлоқсизлигидан қочдим».* Мазкурни тушунуш учун қисқа изоҳ ло-

зим. «Ҳеч ким тарбия қилмади» деганларида, албатта, атрофларидаги одамлар назарда тутилган. Чунки барчанинг тарбиячиси — Раббиси Аллоҳдир. Аллоҳ таоло ўзининг элчисини жаҳолат ва ахлоқсизликни қусур ва айб сифатида кўрадиган қилган. Улардан қочиш эса бу иллатлардан нари туриш, холи бўлиш деган маънода.

Киши ўзини ўзи тарбия қилишга ўрганиши лозим, деган фикрни қувватлаш учун Абу Ҳурайра (розияллоҳу анҳу) ривоят қилган бир ҳадиси шарифнинг маъно таржимасини ўқиймиз. Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қиладиларки: *«Ҳар бир мўъмин банда ўз биродарининг кўзгусидир. У биродарида бир айбни кўрса, ўзида кўрган шундай айбни тузатишга ҳаракат қилиши керак»*. Яъниким, биз биродаримизда ҳасад ёки чақимчилик иллатини кўриб турибмиз. Уни тарбия қилишимиздан аввал биз ўзимиздаги ўша иллатни тузатишга киришмоғимиз керак экан.

Ўзини ўзи тарбия қилмоқ қандай бўлади?

Оғзаки насиҳатларни эшитамиз, китобларда ўқиймиз, масалан, бу каби:

Луқмони Ҳаким ўз ўғилларига дебдилар: «Қариндош уруғлардан алоқангни узма, ўйлаб иш тут. Одамларни ғийбат қилма, одамлар ёмон ишга бош қўшса, сен уларга қўшилма. Шошилиб иш тутма, бойлик деб ўзингни ғам-қайғуга ташлама. Ўз қадрини билмаган одамдан яхшилик умид қилма. Ўтиришларда ўз жойингни бил, одамларнинг сўзларига қулоқ сол, одамлар сўраса, гапир, ўзингдан улуғлар олдига тушиб юрма, одамлар ичида бошингни қуйи солиб ўтирма, ўнгу чапга қарайверма, меҳмонлар олдида бировга ўшқирма, меҳмонга эса иш буюрма. Маст ва девона одамлар билан ҳамсуҳбат бўлма. Бекорчи одамлар билан кўчада ўтирма. Ўз фойдангни ўйлаб обрўйингни тўкма. Ўзига бино қўювчи такаббурлардан бўлма. Хусуматдан узоқ бўл, сенга иш буюрсалар бажар, ваъда қилсанг, албатта уддасидан чиқ. Ҳеч кимни ранжитма...»

Ҳиндистонлик донишманд эса ўғлига бундай насиҳат қилибди: «Азиз ўғлим, қўлингга кирмаган ёки қўлингдан кетган нарса учун қайғурма. Ҳар ерда куракда турмайдиган беҳуда сўзлар сўзлаб юришдан йироқ бўл. Нокас, қурумсоқ кишидан қарздор бўлма. У билан асло муомала қилма, кейин пушаймон қиласан. Шарм-ҳаёсиз ва бахил киши билан суҳбатдош бўлма, шундай ярамас одамлар билан қўшни бўлмасликка ҳаракат қил. Ўз кучинг орқасида нон топиб егил, текинхўрликка ўрганма, олийжаноб мард одамлар билан суҳбатдош бўлсанг, яхшилик билан ном чиқарасан. Мақтанчоқ ва эзма одамлардан ҳазар қил...»

Бошқа бир донишмандниng насиҳати будир: «Фалокатга дучор бўлишни истамасанг — мағрур ва мутакаббир бўлма. Роҳатда яшашни истасанг — дилингни ҳирсдан пок қил. Хору зорликни истамасанг — тамагир бўлма, ўзингга яхшилик қилинишини истасанг — яхшилик қил, ҳеч кимга озор берма, яхшиликни улуғ иш деб бил. Қадр-қимматинг ошишини истасанг — баланд ҳимматли бўл. Ишинг пушаймонлик билан натижаланишини истамасанг — аввал яхшироқ ўйлаб, доно, тажрибакорлар билан кенгашиб, сўнгра ишга кириш. Ўзингни ҳаммага

924967

севдиришни истасанг — феъл-атворингни тузат, адабли, тарбияли бўл. Обрўга, иззат ва ҳурматга эга бўлишни хоҳласанг — ҳалол меҳнат қил. Ҳамманинг қошида ишончли, марғуб ва мақбул одам бўлишни истасанг — ёлғончиликдан сақлан, чақимчи, иғвогар бўлма, маънисиз, тутуруқсиз сўзларни айтиб юришдан ҳазар қил. Мабодо ўнғайсиз ҳолда қолсанг, ишингда муваффақиятсизликка учраб, қайғу-ҳасрат ичида қолсанг — дод-фарёд қилиб юрма, сабр қил. Ўнғайсиз ҳолдан қутулиш чорасига кириш...»

Бу каби насиҳатлар доноларнинг бизларга берган йўл-йўриқларидир. Таъбир жоиз бўлса, кишининг ўзини ўзи тарбиялашидаги бир режадир. Энди режани қандай тарзда амалга оширади — унинг ақлига боғлиқ.

Юзаки қаралса, бу насиҳатларга амал қилиш унча оғир эмас. Айтайлик, одамлар орасида бошни қуйи солмаслик, меҳмонга иш буюрмаслик... Агар бу фазилат ўзимизда бўлмаса, тез кунда ўрганиб кетишимиз мумкин. Лекин айрим фазилатлар — ахлоқи ҳамидалар борким, унга эришиш кунлар, ойларни талаб этади. Яъниким, киши ҳар дақиқа, ҳар соат, ҳар кун бу соҳада ўзини ўзи тарбия қилиб бормоғи талаб этилади. Дейлик, бир кун тарбия этмадими, яхши фазилатни бир кун унутдими — издан чиқиб кетиши ҳеч гапмас. Фазилатнинг ўрни узоқ вақт бўш турмайди, у бизни тарк этдими, дарҳол ўрнини иллат, ёмон хулқ эгаллайди. Баъзан киши яхши хулққа эришишни истайди, аммо бунинг уддасидан чиқиш ёлғиз ўзига боғлиқ эмас. Ёмонлар билан ҳамсуҳбатлик масаласи бу фикрга мисол бўла олади. Бир кишининг зулмкорлигини ёки разиллигини биласиз, лекин ундан нари туришнинг иложи бўлмай қолади.

Ўзгага тарбия беришдан кўра ўзни тарбия этмоқ юз чандон оғирроқдир. Ўзгага тарбия бериш учун билимга ёки ҳаёт тажрибасига таяниб, тоқатингиз етганича насиҳат қиласиз. Тарбияланувчи насиҳатларингизни қулоққа олмаса, қўл силтаб қўя қоласиз. Киши ўзини тарбия қилиши учун эса жуда мустаҳкам иродага эга бўлиши керак. Чунки ўзни тарбия этмоқлик вужудингизга ҳукмронликни даъво этаётган нафс ва шайтон билан олишиб, енгмоқликдир.

Ақлингиз дейдики:

— Шунча юрганинг етар, ҳидоят йўлига кир. Бугун хизматдан қайтгин-у, таҳорат ол, поклан, солиҳ қўшниларингга қўшилиб, масжидга чиқ, пешонангни саждага қўй...

Шайтон дейдики:

— Масжидга чиқишга улгурасан, ёшинг олтмишдан ошсин, бугун ресторанга зиёфатга таклиф этилгансан, маишатингни қил.

Ақлингиз дейдики:

— Чақимчилик қилма, гуноҳга ботасан.

Шайтон дейдики:

— Шу одамнинг шу ишини хўжайинга кириб айтсанг, ишдан ҳайдалади, унинг ўрнига ўзинг ўтирасан...

Ақлингиз яна дейдики:

— Хизматчи подшоҳга бошқа хизматчини ёмонлади. Шунда подшоҳ: «Гапларингни текшираман, агар тўғри сўзлаган бўлсанг,

чақимчилигинг учун сендан нафратланаман, сени душманим деб биламан. Ёлғон сўзлаган бўлсанг туҳматчилигинг учун жазолайман» деган экан, сен ўша хизматчи ҳолига тушиб қолмагин.

Шайтон яна дейдики:

— Бу сафсаталарга қулоқ солма, ҳозир унақалар йўқ...

Шу ўринда баҳсни и р о д а ҳал қилиб беради. Агар ирода чинакам ақл билан қувватланган бўлса — енгади. Ўзини ўзи тарбия қилишда яна бир муҳим қийинчилик борким, уни «муҳит» деб атаймиз. Кишининг атрофида қандай муҳит бор? Иймонлилар, яхшилар бўлса бу тарбия жараёни енгилроқ кечади. Залолатдагилар бўлса... оғир, жуда оғир... Шу боис киши атрофини ақл кўзи билан кузатиб, ёмон давраларни тарк этишга жазм этмоғи шарт. Ботқоқда туриб ювиниб, поклашнишга уринишдан наф йўқ.

Энди тарбиянинг асослари нималардан иборатлиги хусусида фикрлашиб олсак:

Фазилатни қўриқлайдиган гўзал ахлоқни ва ярамас йўлдан, ёмон аҳволга тушишдан сақлайдиган ҳушёрликни донолар муҳим асослардан ҳисоблаганлар. Яна: ваъдага — вафо, насибага — ризо, ҳар бир бахтсизликка қарши чидамли бўлиш, ҳақиқат ва тўғриликка риоя қилиш...

Инсонни инсон бўлишига боис тарбиядир ва уч нарсага эҳтиёж сезади: истеъдодга, илмга ва машққа.

Ҳазрат Навоий дебдиларким: *«Қобилиятли одамни тарбия қилмаслик — зулмкорликдир. Ноқобил одамга эса тарбия хайфдир. Тарбиянгни аяб, унисини нобуд этма, бунисига тарбиянгни зое қилма.*

Қобилға тарбият эрур ул навъким, гуҳар,
Тушса нажосат ичра югай кимса они пок.
Гар ит узумига киши май бирла берса сув,
Бу тарбият била қила олғайму они ток».

(Қобилиятли кишига берилган тарбия гавҳар каби қимматлидур. Гавҳар нажосатга тушса ҳам ювилса— тозаланади, қимматини йўқотмайди. Итузум май билан суғорилса ҳам итузумлигича қолади, ҳеч замон токка айланмайди.)

Бош ақл ва илмга тўлиб тошса ҳам, ахлоқни сира унутмаслик керак: инсон ўзидаги маънавий жиҳатларни, виждон ва нафсни тарбиялаши, эҳтиросини бошқара олиши, хунук одатларни тарк этиши, илмий ютуқларини инсоният фойдасига йўналтириши керак. Йўқса, у тўғри йўлдан озиши мумкин. Яъни Ватан ва халқини мудофаа қилишга масъул ҳарбий одамнинг тарбияси дуруст бўлмаса, Ватанига хиёнат этишдан ҳам қайтмас. Беморларни ҳалол ва холис равишда даволашга қасам ичган шифокор қасамини бузар. Ҳатто порахўр ва судхўр молдунё эвазига юртини бошқалар қўлига мустамлака қилиб беришдан ҳам тап тортмас.

Тарбиялаш шахсий намуна, оғзаки ёки ёзма насиҳат йўли билан амалга оширилади. Ана шу насиҳатларни олмайдиган одам бахтли бўладими? (Бу ҳақда ҳам аввалги бобда сўз юритиб эдик, такрорни қусур эмас, таъкид сифатида қабул қиласиз, деган умиддамиз ва бундан сўнг ҳам аҳамиятли масалаларда шу каби такрорларга ўрин берамиз.)

Баъзиларга насиҳат қилсангиз малол олади, ҳатто ғазабланади.

— Қизингиз тор шим кийиб, киндигини очиб юрибди, яхши эмас, — дейсиз. Сизнинг ниятингиз холис, бу юришда ёш қизнинг (Аллоҳ сақласин!) бузуқ йўлга кириб кетиши ҳеч гапмас. Аммо биродарингиз буни фикр қилмайди, унга айни дамда сизнинг ақл ўргатишингиз ёқмайди ва дейдики:

— Менинг қизим билан ишинг бўлмасин, ўзингнинг болаларингни тарбия қилавер.

У нодон жаноби Расули акрамнинг (с.а.в.) «Икки мусулмон ўзаро учрашганида Аллоҳ албатта уларни бир-биридан фойдалантиради», дейилган муборак ҳадисларидан бехабардир балки? Мазкур ҳадисда дейилмоқчики, икки мусулмоннинг бирлашгани икки қўл кабидир: бир-бирини ювиб поклайди. Битта қўл чала ювади, ўзидан бошқасини юволмайди. Аммо икки қўл бир-бирини тозалайди.

Нодонларга насиҳат бир ривоятни ёдга солади:

Қуёш ботиб, дунё юзини зулмат пардаси қоплаганда жиловсиз изғирин ҳар томонга югуриб, маймунлар тўдасига ҳужум қила бошлади. Бечора маймунлар совуқдан титрар ва исиниш учун чора ахтарар эдилар. Улар ногоҳ ялтироқ қуртни кўриб қолдилар. Уни чўғ деб ўйлаб, талай ўтин йиғиб, атрофига қаладилар ва ҳадеб пуфлайвердилар. Дарахт тепасидаги қуш уларнинг бу нодонликларидан кулиб: «Бу олов эмас, кечалари ялтираб кўринадиган қурт», деса ҳам эътибор бермадилар. Шу аснода ўткинчи бир одам аҳволни кўрди ва қушга қараб: «Ўзингни кўп койитма, улар сенинг сўзингга қулоқ соладиган, фойдасиз ишдан воз кечадиганлардан эмас. Уларга насиҳат қилиш — қилични тошга уриш ва шакарни сув остига беркитиш билан баробардир», — деди. Қушнинг нодонлиги маймунларникидан қолишмас эди, у одамнинг насиҳатига қулоқ солмай, маймунларнинг хатосини тушунтириш учун дарахтдан тушиб, улар ёнига келди. Маймунлар эса... уни ўраб олиб, бошини узиб ташладилар...

Ҳазрат Навоий бежиз айтмаганлар: «Телба қулоғига панд — қуюн оёғига банд» — яъниким, нодонга насиҳат қилганинг — бўроннинг оёғини кишанлаб олишга уриниш кабидир...

Айрим биродарларимизнинг насиҳатга муносабатлари сал бошқачароқ. Улар насиҳатни кескин рад этмайдилар, аммо иймон йўлидан юришни галга солаверадилар.

— Ичманг, биродар, ҳаромдан ҳазар қилинг, — дейсиз.

— Хўп, ташлайман, фалон ташвишимдан қутулиб олай... — дейди.

— Қимор ўйнаманг...

— Хўп, кейинги ойдан ташлайман...

— Савоб ишларга рағбат қилинг...

— Хўп... хўп...

Ўнлаб, ҳатто юзлаб «хўп», «хўп»... аммо аҳдида турмайди. Насиҳатни давом эттирсангиз «иродам бўшлик қиляпти», каби баҳоналарни тахлаб ташлайди. Эҳтимол чиндан ам иродаси бўшдир. Бироқ, бунинг иймон заифлигидан эканини англайдими у биродаримиз? Насиҳатга кўнса-да, галга ташлаётган, амалга оширишни орқага сураётган бу биродаримиз ҳали узоқ умр кўраман, ҳар қандай савобга

улгураман, деб ўйлайди. Эртага бўлмаса индинга албатта тузалишига умид қилади. Аммо бу умид инсонни маҳв этувчи туйғу эканини англаб етолмайди. Ахир киши савобли ишни бир кун эмас, ҳатто бир дақиқа ҳам ортга суриши мумкин эмас-ку! Ҳар бир одам, ёшми-қарими — фарқи йўқ, «ҳозир ёки бир оздан сўнг ўлиб қолишим мумкин. Дарҳол тавба қилиб, яхши одам бўлай, ёмон ишларимни ташлай», дейиши зарур эмасми? Лоқайдлик, айшу фароғат билан умр ўтказиш, тоат-ибодат ғамини емаслик кўнгилни ўлдиради, бора-бора инсонни маҳв этади. Ҳазрат Навоий таъкид этганларидек: «шафқатли насиҳатгўй гапини тингламаганнинг жазоси — афсусланмоқ ва ўзини койимоқдир». Ҳазрат Ҳофиз Шерозий дейдиларким: «Доно қарияларнинг насиҳатига бахтли ёшларгина қулоқ соладилар». Абдураҳмон Жомий эса бундай дейдилар:

«Қулоқдан дилингга гар кирмаса нур
Сичқон кавагидан не фарқи бўлур?»

Донолардан бири деган экан: «Эй дўстим, агар сенда фазл дарёсининг дур-гавҳари бор бўлса, уларни насиҳатларингни қабул қилиб, шу насиҳатларга амал қилувчи яхшиларнинг оёқлари остига тўк. Насиҳатларинг зое кетмайди».

Халқимизда «Гапни гапир уққанга — жонни жонга суққанга» деган ибратли мақол бор. Маълумингизким, ҳазрати Сўфи Оллоҳёр «Саботул ожизийн» асарларини аввал форс тилида ёзиб, сўнг туркий тилда ҳам баён қилганлар:

Ўзимдек хасталар бўлғайму деб шод,
Насойиҳдин ҳам андак айладим ёд.

Демоқчиларким: «Бу китобни туркий билан ёзганимнинг яна бир сабаби шуки, ўзим каби хаста кўнгиллар уни ўқиб қувонсинлар. Бунинг учун бир оз насиҳат сўзлар ҳам айтдимки, ўқиганлар ўгитлансинлар. Зероки, эси бор киши оз насиҳатдан кўп ибрат олар. Аммо бир аҳмоқ учун ваъздан катта китоб ўқиб берсанг ҳам зарра фойда олмайди».

Насиҳат тингламас дили сахт маҳжуб,
Кўкармас, тошга йағмур ёғса ҳам кўп.

Демоқчиларким: «Тош устига қанчалик кўп ёмғир ёғиб сув тушсада, ўт чиқиб кўкармагани каби кўнгли қотган кишиларга қанчалик ўгитлар қилсанг ҳам қулоқларига олмаслар. Ўзлари учун бирор фойда ола билмаслар».

Бу фикр Бақара сурасидаги: *«сўнгра шундай мўъжизаларни кўргандан кейин ҳам дилларингиз қотди. Бас, у диллар тош кабидир»*, ояти каримаси билан қувватланади. Ёки Ҳашр сурасидаги *«дўзах эгалари билан жаннат эгалари баробар бўлмас»*, ояти каримасини «хайрли насиҳатларни қулоққа олиб, итоат этувчилар, ўзларини ҳидоят йўлида тарбия қилувчилар — жаннат эгаларидир, залолатни танлаган, насиҳатларга терс қараганлар эса ўзларига ўзлари дўзахни танлагандирлар» деган маънода талқин қилса ҳам бўлар, валлоҳи аълам! Мазкур

ояти кариманинг давомига диққат қилайлик: *«Агар биз ушбу Қуръонни бирон тоққа нозил қилганимизда, албатта, Сиз у тоғни Аллоҳнинг қўрқувидан эгилиб-ёрилиб кетган ҳолида кўрган бўлур эдингиз»*. Мазкурдан «айрим инсонларнинг диллари тоғнинг тошидан ҳам қаттиқроқ бўлгани сабабли уларга Қуръон оятлари ҳам таъсир қилмас», деган маънони уқсак ҳам бўлади. Аллоҳ таоло шундай кимсалардан бўлиб қолишдан барчаларимизни, қиёматга қадар туғиладиган зурриётларимизни ҳам асрасин!

Оғзаки насиҳатларни кунда кўп марталаб эшитамиз. Аввало насиҳатнинг таъсири насиҳатгўйнинг ақлига, билимига боғлиқ. Шунингдек, қандай вазиятда насиҳат қилиш ҳам муҳим. Маст одамга «ичма» деб насиҳат қилиш — шамолга қарши қичқириш кабидир. Ғазабга миниб бировни сўкаётган одамнинг қулоғига ҳам сўкишнинг гуноҳ экани ҳақидаги насиҳатлар кирмайди. Насиҳатгўй тарбиясидаги одамнинг ёши, ақл даражасини, айни дамдаги руҳий ҳолатини ҳам ҳисобга олиши шарт. Айнан бир мавзу, масалан, сўкиш ҳақида ўн ёшли ва йигирма ёшли болага бир хилда, бир хил услубда гапирилмайди. Тарбия жараёнида доноларнинг «ёшлик — бепарволик, йигитлик — бир мусобақа, қарилик эса таассуфдир», деган таъкидларини унутмасак дуруст бўлади. Насиҳат деганда биз каттанинг ёшга ўтитини тушунадиган бўлиб қолганмиз. Кексароқ одамга насиҳат қилиш бизга ғалати туюлади. Ҳолбуки, тарбия кексалар учун ҳам зарур. Тарбия маълум ёшга етгач тўхтамайди. Барчамиз яхши биладиган «Бешикдан лаҳадга қадар илм эгалла» дейилгувчи ҳадиси шариф бизларни шунга даъват этади. Алҳол, илм олиш ҳам тарбиянинг муҳим асосидир.

Насиҳатнинг яна муҳим шартларидан бири — насиҳатгўй насиҳат қилиш учун маънавий ҳуқуққа эга бўлиши керак. Яъни у бирон фазилатни эгаллаш ҳақида насиҳат қиляптими, демак, бу фазилат унинг ўзида бўлиши керак. «Бировнинг ҳақига хиёнат қилма», деб ақл ўргатса-ю, ўзи бозорда тарозидан уриб турса, унинг гапи бетаъсирдир!

Тарбиячилик, насиҳатгўйлик — масъулиятдир. Чунки бу вазифа Аллоҳ томонидан буюрилгандир. Ҳадиси қудсийда ўқиймиз: *«Бандаларимнинг ибодатлари ичида менга суюмлироғи — менинг йўлимда яхши амалларга тарғиб ҳамда холис насиҳат қилишдир»*. Эътибор берайлик: холис насиҳат ибодатлар ўрнида тилга олиняпти. Имом Термизий ривоят қилган шарафли ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қиладилар: *«Инсонларга яхшиликни ўргатувчи кишига Аллоҳ таоло, Унинг фаришталари, осмон ва ер аҳли, ҳаттоки кавакдаги чумоли, денгиздаги балиқларгача — ҳаммаси салавот айтади»*. Кўриниб турибдики, тўғри йўлдаги тарбиячи — насиҳатгўйнинг мартабаси шу қадар баланд экан. Демак, зиммасидаги масъулият ундан-да баландроқдир.

Илм ўргатадиган даргоҳлар кўп: ўрта мактаблар, лицейлар, коллежлар, институтлар, университетлар, магистратуралар, аспирантуралар... Ўрганиш, ўргатиш, илм олиш бор, аммо яхши тарбия таълимини қаерда ўрганамиз? Яъни севгини, марҳаматни, ўз манфаатимиздан кечиб, бошқа бир инсонни қувонтиришни, холис, мухлис бўлишни қаерда ўрганишимиз керак? Бир-биримизни севишни, бир-биримизга ҳурмат кўрсатишни қандай ўрганамиз? Бунга ҳам устоз лозим...

Мактабларда одоб дарслари бор... ҳафтасига бир соат... Саҳрода ҳафтасига бир томчи сув билан суғориб дарахт кўкартириш мумкинми? Яна... мактабда «сўкма» деб ўргатадилар, бола уйга борганида сўкишдан бошқа нарсани эшитмайди...

Мавлоно Румий: «Модомики, юнонларнинг фалсафасини ўрганибсан, иймонлиларнинг ҳам фалсафасини ўрган, у ҳам керак!» — деган эканлар. Энди гап бошқалардан ўрганиш ҳақида. Тўғри, Америкадан ёки Европадан ўрганадиган жиҳатларимиз ҳам бор. Айтайлик, китобга бўлган қизиқиш каби. Аммо инкор этадиган томонларимиз кўпроқ. Уларнинг ўзларига хос одоб-ахлоқларини камситмаган ҳолда агар холис равишда таққосласак, кўп жиҳатдан ўзимизники афзал эканини кўрамиз. Масалан: уларнинг олийжаноблиқлари бизнинг олийжаноблигимиз каби эмас. Уларнинг меҳр-оқибатлари бизларнинг меҳр-оқибатларимиз сингари эмас...Ўтган йигирманчи асрда жадидлар тарбия ҳақида фикр юритганларида Европадан кўп нарса олишга ундаганлар. Миллатнинг равнақини шу билан боғлаганлар. Европанинг илм-фанда, маданиятда илғор эканига маҳлиё бўлганлар. Уларнинг фикрига бугун тўғридан-тўғри эргаша олмаймиз. Чунки тарбия соҳасида Америка ҳам, Европа ҳам кейинги юз йил ичида таназзулга юз тутган. Буни ўзлари ҳам баъзан тан оладилар ва ижтимоий соҳаларда турли тадқиқотлар ўтказадилар. Франциялик адиб Альбер Камюнинг «Бегона» деган асарига Нобель мукофоти берилган. Асар қаҳрамони ҳатто ўзининг онаси ўлимига ҳам бефарқ, севги ҳам унинг қалбини юмшата олмайди, хуллас у ҳар қандай меҳр-мурувватдан бегона, руҳсиз бир тана. Асар қаҳрамони оддий бир йигит эмас, балки бугунги Европанинг рамзий тимсоли. Буни ўзлари ҳам тан олганликлари учун юқори мукофотга лойиқ кўришди.

Биз маҳлиё бўлаётган Ғарб жиноятчиликка қарши чора тополмаяпти. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийликлар ўша томонларда туғиляпти ва жаҳонга тарқаяпти. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган аҳмоқликлар ҳам ўша ерларда туғилиб, юқумли касаллик каби тарқаяпти. Бунга биргина мисол: эркакнинг эркак билан (гомосексуализм), аёлнинг аёл билан(лезбиянка) никоҳланишини нима деб таърифлаш мумкин? Еттисаккиз ёшли қизчаларни, ўғил болаларни ўғирлаб, зўрлаб (педофил), сўнг ўлдириб юборишни қандай изоҳлаймиз? Ахир бу ваҳшийликлар оммавий тус оляпти-ку?! Яхши, биз бу ҳаром ишларга ислом дини нуқтаи назаридан баҳо бермайлик, Рим папасининг ўзи ҳам булардан ташвишда-ку? У барча мамлакатлар бошлиқларига мактуб йўллаб, эркакнинг эркак билан, аёлнинг аёл билан никоҳланишини ман этувчи давлат қонунлари қабул қилинишини тавсия этди. Аммо бу тавсия инобатга олинмади. Масалан, Германия бундестаги бу масалани муҳокама этиб, бундай қонуннинг қабул қилиниши инсон ҳуқуқларига зиддир, деган қарорга келибди. Ана аҳмоқлик! Гап қандай ҳуқуқ ҳақида кетяпти? Бузуқлик қилиш учун уларга ким ҳуқуқ берган? Улар Лут алайҳиссалом қавмига Аллоҳ таоло томонидан юборилган қаттиқ жазога нима сабаб бўлганини билмасмикинлар?

Хўш, энди айтайлик, бугунда Ғарбдан нима олишимиз мумкин? Биз олмаймиз, деб рад этсак-да, бу ҳайвоний ахлоқларни тарғиб

қилувчи омиллар турли китоблар, интернет тармоқлари, телевидение орқали уйимизгача кириб келяпти-ку? Уларни қандай даф қиламиз? Бу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Ўзимизда, айтайлик, «эротик тарбия» деган аҳмоқона йўналиш тарафдорлари бор. Улар ўсмирларнинг шаҳвоний ҳирсини уйғотувчи суратлар, фильмларни кўрсатиш билан болаларни тарбия қилишмоқчи. Сиз бунга нима дейсиз? Уларга қарши қандай чора-тадбир қўллашимиз мумкин? Бир биродаримиз уйидаги телевизорни беркитиб ташлабди. Шу билан мақсадга етамизми? Кўчалардаги интернетклублар, видеобарлар, дискотекалар-чи?.. Уйингиздан анча узоқда жойлашган лицей ёки коллежга «ўқишга кетдим», деган фарзандингизнинг бу жойларга кирмай келишига ишончингиз комилми? Қўни-қўшни, қариндош-уруғ билан ош-овқатни баҳам кўрамиз. Зиёфатларда тинмаймиз, бир-биримизга гап бермаймиз. Ана шу суҳбатларга диққат қилайлик: тарбия ва унинг усуллари ҳақида ҳеч сўз юритамизми? Йўқ! Нари борса бировимиз фарзандимизнинг қайсар бўлиб бораётганини айтиб шикоят қилиб қўямиз. Энди эсимизни йиғиб олайлик! Агар сел келса якка-ёлғиз ҳолда жон сақлаш маҳол. Бир-биримизнинг ёрдамимизга муҳтож бўламиз. Қарайлик: ёмон тарбия сели ёпириляпти, ўзимизнинг руҳиятимизни, фарзандларимизни, яқинларимизни бу бало селидан қутқариш учун қўлни қўлга бериш вақти етмадимикин? Қўлни қўлга бериш — шунчаки қуруқ гап эмас. Польшаликлар буни амалда исбот этишган. Бир кун, бир соат бутун мамлакат аҳолиси кўчага чиқиб, қўлни қўлга бериб, жонли занжир ҳосил қилишган ва гиёҳвандликка қарши курашиш йўлида якдил эканликларини ифода этишган.

Кейинги йилларда илм даргоҳларида ислоҳотлар бўляпти. Қандайдир инглизча соҳаларни ўргатадиган муассасалар, жамиятшунослик, руҳиятшунослик, иқтисодиёт ва шу каби даргоҳлар мавжуд. Яна Ғарбдаги турли фондларнинг бўлимлари катта-катта пуллар сарф қилиб, нималар биландир шуғулланишади. Булар яхшидир, булар жамият учун зарурдир, балки.

Лекин, такрор сўраймиз, инсонга қаерда ахлоқ ўргатилади? Инсон қаерда ахлоқ илми билан таъминланади? Гап ўргатиш, илм бериш ҳақида бораётгани йўқ. Ўргатмоқ — қайсидир соҳага оид маълумот бериш деганидир. Ўқув даргоҳларида илмли, маълумотли бўлади, аммо одам бўлиш... Халқимиз бекорга «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин», демаган. Шунинг учун тарбиянинг зарурлигини яна қайта-қайта таъкидлаймиз. Адабни, тарбияни олганидан сўнг киши ҳақиқий комил инсон даражасига етиши мумкин. Ўзимиздаги ёки четдаги университетда фақат илм олиш билан чекланган замонавий бир инсон комил одам бўла олармикин? Чинакам гўзаллик нима эканини ҳис эта олармикин?

Саййидимиз Расули акрам (с.а.в.) «Аллоҳ гўзалдир, гўзалликни севади», —деб марҳамат қиладилар. Ҳа, Ўзи гўзалдир, гўзалликни яратгандир ва гўзал бўлган нарсани севади. Шунинг учун инсонда гўзаллик туйғуси, гўзал ахлоқ бўлиши шарт. Гўзалликка мафтунлик — ҳар бир ишни гўзал тарзда, яъни гўзал ахлоқ билан бажариш талаб этилади. «Аллоҳ сизлардан ишини мукаммал тарзда бажарадиганингизни сева-

ди. Ундай инсонга марҳамат қилади», деб башорат қиладилар жаноби Расулуллоҳ (с.а.в.). Бу ўринда мусулмон кишининг иши сифатига аҳамият бериляпти. Исломда бир ишни сифатли бажаришга амр бор, яъни бажараётган ишини гўзал равишда қилиши шарт: қиличи энг ўткир бўлиши лозим, чинниси энг гўзал чинни бўлиши зарур, иморатлари энг гўзал обида бўлиши керак. Асрлар давомида қад ростлаб туриши, бузилмаслиги, хароб бўлмаслиги, мангу ва гўзал бўлиши шарт. Хуллас, қўл урган ҳар бир ишни гўзал ва мукаммал қилиш, энг юксак даражада, энг сифатли тарзда, муваффақиятли адо этиш учун яхши тарбия берилмоғи зарурдир.

Абу Райҳон Беруний ҳазратлари гўзалликни «ташқи ва ички» деб бўлиб, шундай фикр билдирган эканлар:

— Ташқи гўзаллик, қиёфадаги жамол — булар иккови ҳам ёқимли бўлиши керак, одамлар ўзаро учрашганларида ушбу гўзал жамолни кўришга рағбат қиладилар. Лекин шакл чиройи она қорнида ато қилинади, уни ўзгартиришга ҳеч бир зот қодир эмас. Аммо хулқ-атворга келсак, уни Аллоҳнинг амрларига мувофиқ даволаб, тарбиялаб, гўзал — покиза тутиб, ёмон ҳолларга туширмаслик мумкин.

Умми Дардо (розияллоҳу анҳо) айтибдиларким: «Кечаларнинг бирида Абу Дардо намоз ўқиш учун ўринларидан турдилар-да, тонг отгунича: «Эй Аллоҳ! Мени чиройли қилиб яратганингдек, ахлоқимни чиройли қил!» — деб йиғлаб чиқдилар. Шунда мен у зотдан: «Эй Абу Дардо! Нима учун тун бўйи қилган дуойингиз фақат ахлоқингизни чиройли ва яхши қилиш ҳақида бўлди?» — деб сўрадим. Абу Дардо: «Бир мусулмон банда ўз ахлоқини яхшилашга ҳаракат қилавериб, охири шу яхши ахлоқи уни жаннатга киритди. Агар у ахлоқини ёмон қилаверса, шу ёмон ахлоқи уни дўзахга киритади», — дедилар».

Исломнинг бирор амри беҳуда эмас. Унинг амрларидан ҳар бири амалий бир тадбирга боғлангандир. Исломнинг гўзаллиги насиҳатни назарий ҳолга ташлаб қўймай, албатта татбиқини кўрсатганидадир. Тарбия ҳам айнан шундай.

Исломда ажойиб бир тарбия тизими, ички тарбия, ахлоқ тарбияси бор. Жамиятнинг комил инсонга эҳтиёжи борми, демак, исломга ҳам эҳтиёжи бор. Дин ҳақида билмай туриб гапирадиганлар қайсарлик, ўжарлик ва беҳуда гапларни ташлаб, аввал Ислом динини чуқур ўргансинлар. Уятсизлик, андишасизликдан Аллоҳ сақласин!

Бутун дунёда гўзал ахлоққа эҳтиёж бор. Турли динлар, гуруҳлар, жамоалар ҳар хил йўллар орқали бу гўзалликка эришиш учун ҳаракат қиладилар, йўллар ахтарадилар. Уларнинг аксари адаш йўлларда сарсари бўлиб ўтадилар бу дунёдан, айримлари эса ҳалокат жарига ҳам қулайдилар.

Инсонларни қандай тарбиялашни Ислом яхши билади. Сўздан — маънога, шаклдан — руҳга, зоҳирдан — ботинга кириб боришни билади. Шу боис Ислом шаклга ҳам эътибор беради. Чунки шакллар алалоқибат амалда гўзал маънавиятни юзага келтиради. Масалан, салом берилиб-берилиб ўзаро муҳаббат пайдо бўлади. Шу зайлда Ислом муҳаббатга, ўзаро биродарликка ташвиқ қилади. Муҳаббатнинг эса буюк савоби бордир. Бир-бирлари билан хафалашганларнинг одатлари

маълум: салом-алик қилмайдилар ва шу ҳаракатлари билан муҳаббатни бўғадилар. Оқибат эса бу муҳаббатни бутунлай ўлдириб қўйишлари ҳам мумкин. Ҳолбуки, бир инсон бошқа бир инсоннинг тўғри йўлга киришига васила бўлиши, уни жаҳаннам йўлидан қайтариб, жаннат йўлига бошлаши, жаннатий бўлишига сабабчи бўлиши дунёдаги барча нарсага эга чиқишдан кўра яхшироқ ва хайрлироқдир.

Мусулмонлик — гўзал, аммо мусулмонлар орасида қусурли, нуқсонли биродарларимиз, опа-сингилларимиз ҳам борки, бу бизнинг афсусимиз, бу бизнинг қалбимиз жароҳатидир. Биродарларимиз, опа-сингилларимизни қусур ва нуқсонлардан қутулишларига ҳар биримиз имконимиз қадар кўмаклашишимиз лозим бўлади. Бунинг учун динни билишимиз керак ва бу билимни тинмай бойитиб боришимиз шарт. Фиқҳ китобларида «Инсон фойдасига ва зарарига бўлган нарсаларни билиши лозимдир», деб таъкидланади. «Қайси нарса менинг фойдамга, қайсиси зараримга — буни билсам, динни яхши биламан», дегани бу. Дин — ахлоқни тузатишнинг энг яхши йўлидир.

Киши Исломга кирди, беш вақт намоз ўқияпти, дегани ҳали Ислом ахлоқини эгаллади, деган гап эмас. Намозини ўқиб, ғийбатдан бўшамайдиганлар озми, бошқаларга зулм қилувчилар-чи? Поранинг номини «ҳадя» деб ўзгартириб, ҳаромдан қайтмаётганлар-чи? Ҳа, мусулмон, агар ўзини ўзи тарбия этолмаса, оқибатда бу ёмон одатларнинг қулига айланиб қолиш эҳтимоли ҳам бор. Кин, адоват, ҳасад, кибрланиш, бахиллик... кабилар ёмон одатлардан эканини ва булар «ахлоқи замима» деб аталишини биламиз, аммо афсуски, ундан қутулишга ҳаммамиз ҳам рағбат қилмаймиз, намозимизни ўқиб юраверамиз. Бир биродаримиз бошқа биров билан аччиқланиб қолса, дарров портфелидан жойнамозини чиқариб: «Нима деяпсан, мен намоз ўқийман!» деб даъво қилади. Биз буни Ислом ахлоқи, дея оламизми? Албатта йўқ! (Бу ўринда муҳтарам суҳбатдошларимизга узримизни ҳам айтиб ўтмоғимиз лозим: иллатларни тилга олган кезларимизда булар Ислом динига тааллуқли деган фикр зинҳор хаёлингизга келмасин. Яна таъкид этамизким, Ислом дини бенуқсон, қусур бизларда бор ва танқидимиз ҳам динга эмас, ўзимизга, айрим биродарларимизга қаратилган. Мақсад — бирон-бир биродарларимизни маломат қилиш эмас, балки қайси иллатлардан қай тарзда қутулиш масаласига барчаларимизнинг диққатимизни, баҳолиқудрат тортиш. Айрим нуқсонларни гапирганимизда баъзи биродарларимиз ўзларини кўрсалар, биздан ранжимасинлар. Чунки биз фақат бир кишига хос нуқсонларни тилга олмаймиз. Бир кишига хос айб унинг ўзига айтилади. Адабиётда кўпга хос бўлган гаплар қаламга олинади.)

Саҳобаи киромлар Расулуллоҳдан (с.а.в.): «Гўзал ахлоқ нима, йа Расулаллоҳ?» деб сўрашганида, Саййидимиз жавоб қилдиларким: «Сенга зулм қилганни кечир, сенга бермаганга сен бер, сендан алоқасини узган билан алоқа ўрнат, борди-келди қил». Ахлоқ — инсонлар орасидаги муносабатларни тартибга солувчи муҳим омил экан, бу каби ҳадиси шарифларни назардан четда қолдиришимиз мумкин эмас.

Ёвузлик, ёмонлик, разолат — инсондаги ёмон хулқнинг суюкли фарзандлари ҳисобланади ва унинг уч манбаи бор: **1. Нафс. 2. Шай-**

тон. 3. Жаҳолат. Нафс ва жаҳолат мавзуига алоҳида боб ажратганимиз боис, айни ўринда шайтон хусусида сўзлашиб олсак:

Шайтон — биз кўролмайдиган, аммо мавжудлиги Қуръони каримда билдирилган махлуқ. Барчамиз «Аниқки, шайтон сизларга душмандир, бас уни душман тутинглар», деб Аллоҳ томонидан огоҳлантирилганмиз. Шайтоннинг ўз гуруҳи бор: «шайтонул инс ва жин», яъни инсонлар ва жинлар тоифасидан ҳам шайтонлар мавжуд. Кишилар орасида шайтонлашган одамлар бор, кўринмайдиган жинлардан ҳам шайтонлар мавжуд, дейдилар. Шайтоннинг ўз олами бор — уни «шайтанат» дерлар. Султон салтанатни бошқаргани каби, шайтон шайтанатни бошқаради.

Шайтон инсон устидан қатъий ҳукм юргиза олмайди. Агар инсонда майл бўлмаса, шайтон унга ўз таъсирини ўтказа олмайди. Аллоҳ таборак ва таоло марҳамат қилади: *«Албатта иймон келтирган ва ёлғиз Парвардигорларига таваккул қилган зотлар устида (шайтон) учун ҳеч қандай салтанат — ҳукмронлик йўқдир. Унинг (шайтоннинг) ҳукмронлиги фақат (уни) дўст тутиб, (Аллоҳга) шерик қилиб оладиган кимсалар устидадир»*. Демак, шайтон мўъминларга осонликча таъсир эта олмайди. Фақатгина васваса қилади. Гуноҳ ишларни инсоннинг кўз ўнгида бирма-бир жилолантириб, улардан бирини танлаш учун инсон қалбини васвасага солади. Лаънатланган шайтоннинг Расулуллоҳ (с.а.в.) билан бўлган суҳбатида унинг ўзи буни таъкид этади: *«...қараганларга аёлни чиройли қилиб кўрсатаман. Унга баъзи ишларни қилдираман. Масалан, «қўлингни, билакларингни ташқарига чиқар, кўрсат ҳаммага», дейман. Аёл дарҳол бу амрни бажаради. Қўл-билакларини очиб, кўрсатади. Кейин бу аёлнинг ҳаё пардасини тирноқларим билан йиртаман... Эй Муҳаммад, бирон кимсани залолатга олиб бориш учун қўлимда имкон йўқ. Мен фақат васвасага соламан, бир нарсани чиройли қилиб кўрсатаман, холос. Агар залолатга олиб бориш учун қўлимда имконият бўлса эди, ер юзида «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ», дейдиганларни, рўза тутадиганларни, намоз ўқийдиганларни ҳеч холи қўймасдим. Барчасини залолатга бошлардим...»*

Баъзан бир айб иш қилиб қўйган биродаримиз афсус чекади-да, «шайтон йўлдан урди», деб ўзини ўзи ҳимоя қилиб ҳам қўяди: агар шайтон адаштирмаса, шу айбни қилмас эди. Лекин нима учун шайтон айнан шу биродаримизни йўлдан оздира олди? Нима учун бошқа биродаримиз шу гуноҳ ишни қилмади?

Энди тарбияда шахс намунасининг ўрни ҳақида фикрлашсак. Бировга насиҳат қилинганда «Фалончига ўхшасанг бўлмайдими?» ёки «фалончидан ўрнак олсанг-чи!» деган дашномни эшитиб қоламиз. Чиндан ҳам одамда бошқа бир одамнинг яхши фазилатларига интилиш мавжуд. Баъзан бунинг акси ҳам бўлиши мумкин, яъни ёмонликларини эгаллашга интилиш эҳтимоллари ҳам бор. Ўтмиш жамиятда шахс намунасига жуда катта эътибор бериларди. Бунинг учун сохта қаҳрамонлар ясаларди. Болага боғча ёшидан бошлаб Лениндай бўлиш тарбияси бериларди. Сохталикнинг қандай оқибат билан тугагани маълум. Биз — мусулмонларнинг бахтимиз шундаки, кимнинг шах-

сидан намуна олишимизни Аллоҳнинг ўзи белгилаб қўйибди. «Ботил мокисун ъалайҳ» — ботил ўрнак бўла олмайди (ботил — бузуқ, беҳуда демакдир). Ҳа, ботил ўрнак бўла олмайди. Ҳақ ўрнак бўла олади. Баъзи биродарларимиз дейдилар:

— Тақсир, фалончи бундай қиладики, менам қилсам-чи?

— Тақсир, фалончи ҳожи тўйига ароқ қўйибди-ку, менам қўяверайинми?

Азиз биродарим, сиз бунинг ўрнига «Пайғамбаримиз (с.а.в.) шундай қилганлар, мен ҳам шундай қилайин», деб айтинг ва шундай қилинг. Лекин шайтон қилган бўлса, бу ишдан қайтинг. Ёмон хулқ шайтонникидир, ундан қайтинг. Ёмон хулқ эгаси сизга ўрнак бўла олмайди. Бир куни Расулуллоҳ (с.а.в.) даврадагилардан: «Қиёмат куни менга энг яқин бўлучиларингиз кимлигини айтиб берайми?» — деб сўраганларида саҳобалар жим туришди. Бу саволларини икки ё уч марта қайтарганларидан кейин улар: «Ё Расулаллоҳ, айтиб беринг», — дейишди. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Улар ахлоқда халққа ёқимлироқ бўлганларингиздир», — деб марҳамат қилдилар.

Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) ахлоқи билан ахлоқланмаган бир одам тушида Расулуллоҳни кўрибди. Ажабки, Аллоҳнинг расули унга ҳеч эътибор бермабдилар. Одамнинг бундан кўнгли оғриб, сўрабди:

— Эй Аллоҳнинг расули, мендан хафамисиз?

— Йўқ, — дебдилар Расулуллоҳ (с.а.в.).

— У ҳолда нега менга қарамаяпсиз?

— Чунки мен сени танимайман, — дебдилар Сарвари олам (с.а.в.).

— Нега танимайсиз? Мен сизнинг бир умматингизман. Ҳолбуки, олимларнинг айтишларича, сиз ҳар бир умматингизни она ўз фарзандини таниганидан ҳам яхшироқ танир экансиз.

— Тўғри айтдинг, — дебдилар Пайғамбаримиз (с.а.в.), — лекин мен сенда менинг гўзал ахлоқимдан бирон аломат кўрмаяпман. Ва сенинг менга ҳеч салот-у саломинг келмади. Менинг умматимдан бирини танишим — ахлоқимнинг қай даражада борлигига боғлиқ.

У одам уйғонгач, эшитганларини ўйлабди ва шу ондаёқ Расулуллоҳ (с.а.в.) феъл-атворларини ўз ҳаётига татбиқ этишга киришибди. Бир муддат ўтгач, Аллоҳнинг расулини (с.а.в.) тушида такроран кўрибди. Расулуллоҳ (с.а.в.) дарҳол:

— Энди сени танидим, сен учун шафоат қиламан! — дебдилар.

Бундай дейишларига сабаб, энди у одам Расулуллоҳни (с.а.в.) севар, ул муҳтарам зотнинг гўзал ахлоқига мослашган эди.

Фикр қилайлик: биз ҳам шундаймизми? Агар бизларга ҳам (инша Аллоҳ!) Пайғамбаримизни (с.а.в.) тушимизда кўриш бахти насиб этиб қолса, Сарвари олам (с.а.в.) бизларни танирмикинлар?

Абу Абдуллоҳ Жадалий айтдиларким: «Ойишадан (розияллоҳу анҳо) Пайғамбар алайҳиссаломнинг оилаларида хулқлари қандай эди?» — деб сўрадим. Онамиз айтдилар: «Хулқда инсонларнинг энг гўзали эдилар. Фаҳш сўзларни сўзловчи ва фаҳш ишларни қилувчи эмас эдилар, бозорларда бақириб юрувчи ҳам эмасдилар. Ёмонликка ёмонлик билан жавоб қайтармас эдилар, аксинча, гуноҳидан ўтиб, кечирар эдилар».

Эй кўнгил, биз-чи? Биз бу масалаларда қандаймиз?

Абдуллоҳ ибн Амр (р.а.) айтадиларким: «Расулуллоҳ (с.а.в.) кўпинча: «Эй Раббим! Мен сендан тан соғлиғини, нафснинг ёмон йўлларга бошлашдан сақланишни, ўзингга ва халқларингга ишончли бўлишни, яхши ахлоқли бўлиш ва тақдирга рози бўлишга муяссар қилишнгни сўрайман», — деб дуо қилар эдилар».

Биз-чи? Биз дуоларимизда Раббимиздан ўзимиз ва яқинларимиз учун гўзал ахлоқ тилаганмизми?

Усома ибн Шурайж айтдилар: «Аъробийлар Расулуллоҳдан (с.а.в.) сўрадилар: «Ё Расулуллоҳ! Инсонларга берилган фазилатларнинг энг яхшиси нима?» Расулуллоҳ (с.а.в.) жавоб бердилар: «Инсонларга берилган фазилатларнинг энг яхшиси ахлоқдир».

Мазкур ҳадиси шарифдан олингувчи маъно: ахлоқнинг энг яхши фазилат экани ва Расулулоҳнинг (с.а.в.) ана шу энг яхши фазилат эгаси эканликлари. Такрор ва такрор демоқчимизки, яхши хулқни ўрганиш учун узоқлардан маъно изламайлик, Сарвари оламнинг (с.а.в.) ҳаётларини ўрганиш биздаги яхши хулқларни тарбия этишга хизмат этади. Шунинг баробаринда хулофои рошидин, улуғ саҳобалар, тобеин ва табаъа тобеинларнинг яхши хулқлари ҳам биз учун ўрнакдир. Зотан, улар Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) хулқларини ўзларига сингдирган хайрли зотлардир. Шундай экан, ҳар биримиз кўнглимизга мурожаат қилиб дейликки:

— *Эй кўнгил! Назар сол, дунёдан неча-неча аждодлар яшаб ўтишди. Ҳозир улар қанилар? Сен уларнинг номларини бизнинг замонларгача етказиб келган ишларни қилишга интил. Ўшаларга амал қил. Шунда ташвишларинг арийди. Ўтмиш донолари ўлимлари арафасида нималардан афсус-надоматлар чекишган бўлса, ўша ишлардан тийил!*

Ер юзида бирор уммат, гуруҳ, жамоат йўққи, Аллоҳ у ерга бир хабарчи, бир огоҳлантирувчи юбормаган бўлсин. (Масалан: Нуҳ алайҳиссалом, Лут алайҳиссалом...) Чунки инсон фарзандининг насиҳатга, танбеҳга ҳамиша эҳтиёжи бордир. Расули акрам (с.а.в.) иршодлик фаолиятларини авлиёуллоҳлар, муршиди комиллар, уламои аъзам ва машойихи киромлар давом эттириб келдилар. Зотан, Пайғамбаримиз (с.а.в.) марҳамат қилганлар: «Олимлар — пайғамбарларнинг ворисларидир».

Суҳбатимиз давомида Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг хулқларидан баҳраманд бўлиш ҳақида яна кўп фикрлашамиз, инша Аллоҳ. Энди ҳар биримизнинг бошқаларга ва бошқаларнинг ҳар биримизга бўлаётган ва бўладиган таъсиримиз ҳақида ҳам гаплашсак. Аввало, бир ривоят:

Абдураҳим исмли бир йигитнинг гўзал отига Маҳмуд исмли йигит ишқибоз эди, «сотгин», деб кўп ялинарди, аммо Абдураҳим унинг илтимосларини рад этарди. Охири Маҳмуд отга макр-ҳийла билан эга чиқишни ихтиёр қилди. Кекса ва хаста одам қиёфасига кириб Абдураҳимнинг йўлини пойлади. Сўнг гўзал отга миниб ўтаётган йигит қаршисига чиқиб ялинди:

— Эй марҳаматли ўғлим, мен манзилимга етолмай қолдим, қарагин, эҳтимол яна озгина юрсам жон таслим қиларман, менга раҳм қилиб, отингга мингаштириб ол. Ҳаққингга дуолар қилай.

Абдураҳим унинг макрини англамай, отига миндирди. Маҳмуд эса уни йиқитди-ю, отни чоптириб қочди. Сал нари боргач, тўхтаб, манманлик билан деди:

— Эй нодон, сен мени танимадинг, мен — Маҳмудман! Отингни сот, деб қанча ялиндим, сотмадинг. Ана энди отингдан умидингни уз!

Абдураҳим унинг гапини эшитиб, дебди:

— Майли, отни сенга бердим, лекин бу қилган ишингни бировга айта кўрма. Чунки бу алдамчилигинг, ҳийла-найрангинг халқ орасида тарқалса, кўп кишилар сенинг ярамас йўлингга кириб кетишлари мумкин. У вақтда биров-бировнинг ҳолига раҳм этмайди. Халқимиз орасида шафқат, марҳамат, мурувват каби гўзал хислатлар йўқолади. Алдамчилик, муғамбирлик ва инсофсизлик каби ярамас иллатлар авж олади. Ўтинаман, қилган ишингни ҳеч кимга айтма, мен ҳам яширин тутаман.

Бу хитоб Маҳмудга таъсир қилиб, изига қайтибди, узр айтибди. Абдураҳим эса отни унга сотишга рози бўлиб, ораларида дўстлик қарор топибди.

Қиссадан ҳисса: ҳар биримиз қандай ишни қилмайлик, кимгадир ўрнак бўлишимиз эҳтимоли борлигини унутмаслигимиз керак. Ўтмиш жамиятда, динга қарши хуруж бошлаганида энг биринчи зиёлиларни ишга солишган эди. Зиёлилар диндан чиқиб, ёмонлик намунаси билан оммага ўрнак бўлишганди. Шу боис, айниқса, жамиятдаги таниқли одамлар ҳар бир гапларини ўйлаб гапиришлари, ҳар бир қадамларини ўйлаб босишлари тақозо этилади. Агар кимса залолат сари қадам ташладими, билсинким, фақат ўзи гуноҳлар олами сари кетмаяпти, қайси бир оми ҳам унга эргашяптиким, унинг гуноҳи ҳам зиммасидадир.

Ахлоқ тарбияси — ўзимизни ярамас майл-ҳаваслардан сақлаш, таъбимиздаги олий фикрларни тараққий эттириб, ҳаракатимизни тўғри бир нуқтага йўналтириш демакдир. Ахлоқ тарбиясининг ғояси — инсонларнинг комил ва гўзал бўлишларини таъмин этишдир. Хулоса қилиб айтсак: Тарбия — инсон табиатининг бутун қобилиятларини мунтазам, мутаносиб ва келишган бир сувратда орттиради, инсонни хайрли мақсадларга етказади. Тарбия — ҳақиқий ҳаёт мактабида талабаларга илм беришдир. Тарбия — инсонларни фазилатли, жамиятга фойдали қилиб етиштириш учун энг қисқа йўлдир. Тарбиянинг мақсади — инсонларнинг авлоддан-авлодга тараққий эттириб, инсониятнинг умумий юксалишига хизмат қилдиришдир.

Мазкур бобга шу тарзда якун ясайлик-да, сўнг дуо қилайлик:

— *Аллоҳ таоло бизларни мусулмон ҳолда, мусулмон бир ўлкада, мусулмон ота-онадан улуғ бир неъмат ичида дунёга келтирган. Бу неъматнинг қадрини, қийматини билишни, мукаммал, комил мусулмон бўлишни, инсониятга энг гўзал хизматлар қилишни барчаларимизга насиб этсин. Башариятга энг фойдали инсонлардан бўлишни ҳам насиб айласин. Раббимиз ҳузурига вазифасини бажарган, Унинг севгисига, лутфига, жаннатига, жамолига мушарраф бўлган бир қул ўлароқ бормоқликни насиб айласин. Тарбия бергувчи — тарбиячилардан ҳам, тарбияни қабул этиб, унга амал қилгувчилардан ҳам Аллоҳ рози бўлсин! Омийн, ё Раб ал-оламийн!*

СЕВГАН СУЙГАНИГА ЭТАР ИТОАТ

Бу боб ишқ-муҳаббат таърифи, унинг хиллари, қалбдаги жилоси баёнидан иборатдир.

Ишқ-муҳаббат хусусинда кўп ва хўб ёзилган. Донолардан бири: «Муҳаббат ўзи эски нарса, аммо ҳар бир қалб уни қайтадан кашф этади», деган экан. Кишининг мижози ҳар хил бўлганидек, унинг ишқ-муҳаббатга доир ҳис ва туйғулари ҳам турличадир. Шунингдек, тоқатларининг даражаларида ҳам тенглик йўқ. Демоқчимизким, киши ишқ ва муҳаббатни бир хилда англамайди ва қалби бир хилда ёна қолмайди. Бир куни Искандар Зулқарнайнга хабар беribдиларким:

— Фалончи қизингизни севиб қолибди!

— Севиб қолган бўлса, нима қилишим керак? —деб сўрабди подшоҳ.

— Уни ўлдириш керак, фармон беринг, — дейишибди.

— Биров севгани учун, бошқа биров эса ёмон кўргани учун ўлдирилаверилса, дунёда одамзоддан ном-нишон қолмайди-ку? — деган экан подшоҳ.

Ажабким, бизлар ишқ-муҳаббат дейилганда кўпроқ йигит ва қиз орасидаги туйғуни тушунамиз. Шуаронинг, айниқса, бугунги шоирларнинг сатрларидаги ишқ ва муҳаббат шундан ўзга нарса эмас. Ҳолбуки, ишқ ва муҳаббатнинг қамрови анча кенгдир. Аввалларі «ишқ» дейилганда кўпроқ банданинг Яратганга муҳаббати тушунилган ва қадим адабиётда бу ўз аксини гўзал ҳолларда топган. Яна ота-онага муҳаббат, одамларнинг ўзаро муҳаббатлари (буни «ҳурмат» ҳам деб атаймиз), она заминга, она-Ватанга муҳаббат, касб-корига муҳаббат, фарзандларга муҳаббат...

Ҳазрат Алишер Навоий ишқнинг баёнини бундай тасвирлайдилар:

«Ишқ — порлоқ юлдуздир, башарият кўзининг нуру зиёси шундан. Ишқ — товланиб турувчи гавҳардир — инсоният тожининг зийнати ва баҳоси шундан. Ишқ — толеъ қуёшидир, қайғули диллар тиканзори ундан гулшан. Ишқ — балқиб турган тўлин ойдир, қоронғи кўнгиллар кечаси ундан равшан. Ишқ — кенг денгиздир, ҳар тўлқини юз ақлу ҳуш кемасини ғарқ қилади. У баланд тоғдир, ҳар чўққисининг ўткир қирраси минг зуҳд-тақво эгасининг бошини учиради. Ишқ— куйдирувчи шуъладир, кўпгина жон ва кўнгилларни хашакдек ёқади. Ишқ— алангали чақмоқдир, кўпгина жону дилларни ёлқини билан кул қилади. Ишқ — аждаҳодир, оламни дамига торттмоқ унинг тилаги. Ишқ — қаҳрли подшоҳдир, олам аҳлини ёппасига қирмоқ унинг мақсади, у ҳар қанча қон тўккани билан зерикмайди, у ҳар қанча одамни қон қилса ҳам қониқмайди. Ишқ — яшиндир, ақлу дин хирмонини куйдиради, у бўрондир, куйганларнинг кулини кўкка совуради. Ишқ — шунчалар қайсарки, унинг олдида подшоҳ ҳам, гадо ҳам тенг, у шундай зулмкорки, унинг қошида ифлос-фосиқ ҳам, покдил ошиқ ҳам бир... Дунё бозорининг ғавғоси ва дунёда бор ҳамма нарсаларнинг савдохонасидаги шовқин-сурони — ишқ туфайлидир...»

Аҳли шуаро: «Агар сўзнинг назм лаззатидан ҳарорати бўлмаса ва шеърнинг ишқ ҳароратидан куйиши бўлмаса, уларни нурсиз шам ва бошлиқсиз тўда деб билинг», деган фикрни баён қиладилар. Шу ўринда қисқа бўлса-да, ўтмиш назм гулшани хусусинда суҳбатлашсак. Гап шундаки, айрим биродарларимиз ўтмиш назмида учрагувчи ишқ баёнининг барчаси Аллоҳга ишқни англатади, дейдилар. Бу унчалик тўғри тушунча эмас. Кўп ҳолларда шуаро ошиқ ва маъшуқ ҳижронларининг баёнини берганда йигит ва қизни назарда тутадилар. Масалан:

Қани Ширин билан Лайлики сендин ноз ўрганса,
Қани Фарҳоду Мажнунким, аларға ишқ ўргатсам...
...Кўзум равшанлиғида бўлғай, эй Бобур, басе камлиқ,
Агар қоши била юзин ҳилолу кунга ўхшатсам.

Мазкур сатрлар алоҳида шарҳга муҳтож эмасдур. Энди Ҳазрати Навоий байтларига диққат қилайлик:

Зоҳид, сенга ҳуру менга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсун, менга майхона керак.

Бу байт советлар даврида шоирни худосизлар сафида кўрсатиш учун хизмат қилдирилди. Совет даврининг нодон олимлари бу байтни: «Эй, бу дунёдан кечган телба одам, сенга жаннат ва ундаги ҳур қизлар керак бўлса, ола қол. Менга майхона (яъни ресторан) ва ундаги нозли қизлар керак», деб тушунтирдилар. Ўрисларда «Ҳар бир одам ўзининг бузуқлик даражасида ақлдан озади», деган мақол бор. Эҳтимол ул ақли ноқислар байтни чиндан ҳам шу ҳолда фаҳм этгандирлар. Эҳтимол атайин бузиб талқин қилгандилар — буниси бизга қоронғу.

Мазкурда шоирлар султони демоқчиларким: «Эй зоҳид, сенинг бу дунёдан, ҳусусан аҳли аёлингдан кечишингга сабаб жаннатдаги ҳурлар экан, майли ўша ҳур қизлар сенга бўлақолсин. Менинг эса жаннатга киришдан умидим у қизлар эмас, балки Аллоҳим чеҳрасини кўриш. Сен жаннат орзусида хаёл қилиб юравер, менга маърифат ҳосил бўладиган давра, яъни олимлар давраси керак». (Кечаю кундуз кўп нафл ибодатларни бажарадиганларни «обид» дерлар. Тарки дунё қилиб ибодатга берилган тақводорни «зоҳид» дерлар.)

Тўғри, жаннатда яшамоқлик лаззати бор. Аммо чин ошиқлар учун энг улуғ бахт — Яратганни кўриш. Чунки Аллоҳнинг солиҳ бандаларига жаннатда кўриниш ваъдаси бор. Жаннат йўлига Аллоҳни таниган ҳолда кириш — шоирнинг мақсади. Аллоҳни таниш эса илм орқали бўлади. Ҳазрати шайх Самадоний Боязид Бистомий (қоддасаллоҳу сирраҳул азиз) дебдиларким: «Орифнинг камтар даражаси улдурким, муҳаббат ўтида ёниб тугангай. Бир карра маърифат ҳаловати кишининг кўнглида Фирдавсдаги минг кўшкдан афзалдир». Бу фикрда шайх ҳазратлари маърифатни жаннатдаги энг олий боғдан устун қўйиб, Фирдавсни инкор этаётганлари йўқ. Аслида бу олий неъматга фақат маърифат эгалари етишадилар. Демак, фикрда бу неъматга эришиш йўли кўрсатиляптиким, Навоий

ҳазратлари «майхона» афзаллигини баён қилганларида шу муддаони кўзда тутганлар. Халқ орасида, айниқса майхўрликни хушловчилар орасида қадим адабиётимиздаги «май», «майхўрлик» сўзларини айнан тушуниб, ўзлари учун фатво ўрнида қабул қилувчилар ҳам бор. Айниқса, Умар Хайёмни майпарастларнинг пири ўрнида кўрувчилар мавжуд. Аввало Умар Хайёмники деб келинган баъзи рубоийлар у зотнинг ижодлари маҳсули эмас экан, мутахассислар у кишидан анча кейин ёзилган рубоийларни аниқлаганлар. Иккинчидан, ул зотнинг асарларида рамз мавжуд. Кўпчилик «Май ич, оқилу доно билан ич», сатрини мисол қилиб келтиради. Оддий мантиқ тарозуси билан ўлчасак, «оқилу доно» одам ароқ ичмаса керак, агар ичса, айниқса нодон билан ичса у оқил ва доно бўлармикин? Атоқли олимларимиздан Алийбек Рустамий дейдиларким: «Камина бирламчи манбаларни мутолаа қилгунга қадар Умар Хайёмни майпарастларнинг пири деб ўйлаганман. Абдураҳмон Жомийнинг «Эй бодапарастан дар-и майхона кужаст?» яъни «Эй майпарастлар, майхонанинг эшиги қаерда?» Навоийнинг «Кофирмен агар қилмасам ошом қадаҳ» каби сатрларни ўқиганимда булар ичкиликдан парҳез қилмаган экан, деган фикрда бўлганман. Ваҳоланки, у азизлар жамиятни амалпарастлик, нафспарастлик, хурофот, уруғчилик ва диний таассуб натижасида келиб чиқадиган иллатлардан даволашга ҳаракат қилган ҳақпарастлар экан. Жамиятни соғломлаштириш фикрида бўлган улуғ боболаримиз ичкилик, гиёҳвандликнинг ҳамма турларига қарши бўлганлар».

Етук санъаткорлар, хусусан, қадим шуаронинг асарлари ўқилганда унинг икки жиҳатини — маъно ва сувратини, яъни мазмун ва шаклини ҳисобга олиш ва маънонинг бирламчилигини ёдда тутиш керак. Алишер Навоий ҳазратлари «маъно аҳли маънога, суврат аҳли сувратга боқар», дейдилар. Бинобарин, асарни тўғри тушуниш учун унинг маъносига етиб бориш керак. «Май» сўзи ва унинг маънодошлари асарнинг сувратида келганда ичкиликни билдиради. Лекин маъносида келганда ҳақиқат маърифати, унга бўлган ишқу муҳаббат ва уни идрок қилгандаги лаззатни билдиради. Бу ҳолда «май» сўзи истиора тарзида (бадиий ўхшатма, бир сўзнинг маъносини омонатга олиб, бошқа маънода ишлатиш) қўлланади. Яъни, «май» сўзи мазмунан «ҳақиқат майи», «ишқ майи» ва «васл майи» деган ибораларга тенг бўлади. Бир нарсани иккинчи нарсага ўхшатиш учун асос керак. «Ишқ, меҳру муҳаббат билан май орасида қандай ўхшашлик бор?» деган савол туғилиши табиий. Бу саволга Абдураҳмон Жомий «Лавомиъ» деган асарларида жавоб бериб бу ўхшашликлардан ўнтасини баён қилганлар:

* Май ўзининг аслий ўрни бўлмиш хум ичида ўзганинг таъсирисиз ўзидан-ўзи қайнаб, ўзини кўрсатишга ҳаракат қилганидек, ошиқлар кўнглидаги яширин ишқ ҳам ташқи бир сабабсиз ғалаён қилиб, зуҳур этишга интилади.

* Май ўз зоти ҳаддида муайян бир шаклга эга эмас, қайси идишга қуйилса, шу идишнинг ички шаклини олади. Худди шунинг-

дек, ишқ аслан мутлақ бўлиб, унинг зуҳури муҳаббат аҳлининг қобилияти ва истеъдодига яраша содир бўлади. Ошиқлар орасидаги тафовут ишқнинг зотий хусусиятига эмас, уларнинг кўнгул идишига боғлиқдир.

* Майнинг ҳам, ишқнинг ҳам сирояти (таъсири) ялпи жараёндан иборатдир. Май кишининг ҳамма аъзоларига таъсир қилганидек, ишқ ҳам ошиқнинг қону жонига кириб, унинг бутун вужудини эгаллаб олади.

* Май ўзининг ичкучисини, ишқ севгучини марду сахий қилиб қўяди. Аммо май масти пулни аямаса, ишқ масти жону жаҳонини, бору йўғини бахшида қилади.

* Май ҳам, ишқ ҳам кишини ботир, қўрқмас қилиб қўяди. Лекин май ботирлиги оқибатни кўрувчи ақлнинг мағлуб бўлишидан бўлса, ишқ шижоати ҳақиқат нурининг ғолиблигидандир. Биринчиси шахсни фалокату ҳалокатга олиб боради, иккинчиси абадий ҳаёту саодатга бошқаради.

* Май ҳам, ишқ ҳам киши бошидан кибру ҳавони учиради ва ниёзу тавозуга туширади. Бироқ, ичкиликнинг оқибати хорлигу разолатдир, пок ишқ натижаси иззату шарофатдир.

* Май ҳам, ишқ ҳам сирни фош қилади. Асрлар давомида аён бўлган ҳақиқату маърифат сирларини ишқ юзага чиқарган.

* Май ҳам, ишқ ҳам кишини беҳуд қилади. Аммо май беҳушлиги нодонлик ва ғафлатнинг энг тубан даражасидир, ишқ беҳушлиги эса сезгирлик ва огоҳликнинг энг олий мартабасидир.

* Майпараст майни ичган сари яна кўпроқ ичкиси келади, ишқпараст ҳам ишқ дардига мубтало бўлгани сари яна ортиқроқ берила боради. Лекин ичкучи борган сари одамийлик қиёфасини йўқотаверади, севгучининг эса инсоний фазилатлари орта боради.

* Май ҳам, ишқ ҳам номус — ҳаё пардасини кўтаради. Бироқ, ичган ўзидан бошқани ҳақорат қилиб, халққа озор беришдан уялмайди, севган эса ўзгалар учун ўзини хору зор этмоқликдан ор қилмайди.

Демак, қадим шуаронинг майпарастлиги инсонпарварликдан, ноҳақликдан мубарро ҳақпарастликдан, илму фан севгисию маърифат ишқидан иборат экан. Май ва ишқнинг юқорида зикр этилмиш ўхшаш жиҳатлари бўлса-да, аммо оқибат жиҳатидан улар бир-бирларига тамоман зиддир. Мутлақ лаззат ҳақиқат муҳаббатида ва уни идрок этишдадир! Май ҳақидаги сўзни ҳазрат Сўфи Оллоҳёр байтлари билан якунласак:

Кел, э соқий, муҳаббат жомидин май,
Харидор илгина бергил, пайопай.

Маъноси шулки: кел эй соқий, муҳаббат шаробини бизларга ичиргил. Уни бу харидор қўлига устма-уст қуйиб бергил. Бу ерда «соқий»дан мурод — Тангрининг ўзидир. «Харидор» — солик.

Лайли ва Мажнуннинг ишқи ҳақидаги афсона кўпчиликка маълум. Ҳазрат Навоий бу ҳақда достон ҳам битганлар. Кейинроқ «Маҳбуб ул-қулуб»да бир ҳикоятнинг баёнини берадилар:

«Нақл қилишларича, ишқнинг ҳажр ўти Мажнун жонига улашди,

заиф баданига ҳароратли у ўтнинг алангаси туташди. Ҳар қанча муолажа қилсалар ҳам фойда қилмади — касали ортди, иситма тушмади. Бемор оғирлашиб, жон талвасасига тушганда, кимдир бу аҳволдан Лайлини хабардор қилди. Паривашни бу хабар ношод этиб, ўз девонасининг ҳолини сўраш учун нома ёзди. Бир одам хатни Мажнунга етказганида, унинг танида жон асари қолмаган эди. Шу пайтда меҳрибонлари Лайли номасини ўқиганларида беморнинг эшитаётгани ва таъсирланганини сездилар. Ҳар гал нома такрор ўқилганда, бемор танига жон қайта киргандек бўлар эди. Бемор касалдан тузалиб, сиҳат-саломат бошини кўтаргунча бу хатни такрор ва такрор ўқиди, соғайгач эса тумор қилиб бўйнига тақиб олди. Ишқ алангасидан Мажнуннинг касали тузалди ва у сўз такроридан бадани қувватга кирди. Байт:

Ошиққа гарчи заъфу маразлиқдурур мизож,
Маъшуқ зикри ул маразиға эрур илож».

(Мижози заиф ва касал ошиққа ягона даво — маъшуқни ёдлашдир.)

Бу ривоятни зоҳиран талқин этиб, «Мажнун деган йигитнинг Лайли деган қизни севиб қолиши ҳақида», деб тушунмоғимиз ҳам мумкин. Бизнингча, ривоятнинг асл маъноси унинг ботининдадир. Яъни Аллоҳнинг қули Мажнун — ошиқдир. Ошиқ аҳлининг дардини дунёвий дорилар билан даволаб бўлмайди. Беҳуш ошиққа маъшуқдан мактуб келди ва у ўқилди. Мактуб — Аллоҳнинг каломи. Қуръон эса шифодур. Мавлоно Фузулийнинг бу байти эҳтимол сўзларимизни исбот этар:

Ишқ дардила хушам, эл чек иложимдан табиб,
Қилма дармон ким, ҳалоким заҳри дармонимдадир.

Дейилмоқчиким, «Мен бу ишқ дарди билан бахтиёрман, сархушман.(Аллоҳни бутун қалби ила сева олиш бахтини ҳеч бир саодатга қиёслаш мумкин эмас.) Бу ҳолимдан мамнунман. Эй табиб, сен мени даволашдан қўл торт, воз кеч! (Ахир Аллоҳ ошиғини даволашга уриниш — Аллоҳдан узоқлантиришга уриниш ва бу ундан буюк бахтни тортиб олиб қўйиш ҳаракати эмасми?) Сен мени даволама, ташла бу дорингни, бу дори-дармонда ажалим заҳри бор. Мен даволансам, нобуд бўламан. (Менинг Аллоҳдан узоқлашганим — ўлим билан баробардир.) Қўй, шу ошиқлигимча қолай, шу хасталигимча ўлай! (Ўладиган бўлсам ҳам шу ошиқлик ҳолимда дунёни тарк этайким, мен учун маъшуқнинг юзини кўриш бахти ҳам бордир.)» Ишқни «дард» сўзи билан ҳам ифодалайдилар. Яъниким, «ишқ дарди». Ҳақиқий ишқ аҳли бу дунёда ишқ дардига шифо изламас, шунинг учунким, бу ҳалокатдир. Ишқ дардига бу дунёда шифо талаб этмоқ — нафси хитобига қулоқ тутмоқдир. Демак, қалб Аллоҳ жамолига муштоқ эмас экан, ўз фароғатига интиқ экан.

Демак, ошиқ ва маъшуқни икки кўринишда англаяпмиз: қиз ва йигит ўртасидаги севги, Аллоҳ ва банда орасидаги ишқ. Бу икки тушунча бир-бирини инкор этмайдими? Иккала ишқ бир қалбдан ўрин

олиши мумкинми? Йигит ва қиз орасидаги ишқ ихтиёрсиз равишда туғилади, яшайди, маълум муддатдан сўнг ҳалок бўлиши ҳам мумкин. Бу ишқ йўлидаги азиятлар қўшилиш онида тугайди. Илоҳий ишқ эса ўзгачадир ва бу ҳақда кейинроқ фикр юритамиз. Ҳозир икки ишқнинг бир қалбдан қай ҳолда ўрин олиши ҳақидаги ривоятлар билан танишамиз. Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратларидан ўқиймиз:

«Севги — инсон табиатини завқлантирувчи ҳузурбахш лаззатга майл этишидир. Севгининг олий даражаси «Ишқ» дейилади. Ошиқлар ўз маъшуқаларининг висолига етишмоқ учун ҳеч нималарини, ҳаттоки, жонларини ҳам аямагайлар. Ҳазрат Юсуфни севиб, тилларда достон бўлган Зулайҳо бунинг ёрқин мисолидир. Чиндан ҳам Зулайҳо ишқ йўлида мол-мулкини, ҳатто гўзаллигини ҳам йўқотади. У етмиш туяга юк бўладиган инжу жавоҳирга соҳиба эди. Бебаҳо зебигардонларини Ҳазрат Юсуфга бўлган ишқи йўлида сарф этади. Кимда-ким «Мен бугун Юсуфни кўрдим», деса унга қимматли маржонларидан бирини берарди. Шу тариқа, совға қила-қила ҳеч бир нарсаси қолмайди. Ҳар нарсани «Юсуф!» деб чақирарди. Унга бўлган чексиз ишқи туфайли «Юсуф» калимасидан бошқа ҳамма сўзларни унутганди. Бош кўтариб кўкка қараса, юлдузлар маржондай тизилиб, «Юсуф» исмини ёзгандай бўлиб кўринардилар.

Яна ривоят қиладиларки, Зулайҳо иймонга келиб, Ҳазрат Юсуфга текканидан кейин, ўзини ул зотдан четлатишга уринади ва тоат-ибодатга берилиб, узлатга чекина бошлайди. Энди бу ишқи Ишқнинг ҳақиқий соҳиби Аллоҳга қаратилган эди. Аҳвол шундай эдики, Ҳазрат Юсуф уни тунда ётоққа даъват этсалар, у висол онини кундузга сурар, кундуз даъват этса, фурсатни тунга сурар ва шундай дерди:

— Эй Юсуф, мен сизни Аллоҳни танимасдан олдин севгандим. Лекин уни танигандан кейин аслида унга оид бўлган севгидан бошқасига ўрин қолмади. Аллоҳдан бўлган бу севгимга бошқани шерик қилмайман.»

Иккинчи ривоят бундан бир оз фарқ қилади. Қадимдан машҳур бўлган шайх Санъон воқеаси ибрат жиҳатидан жуда муҳимдир. Ўн биринчи — ўн иккинчи асрларда яшаган шайх Санъон (ибн Саққо)нинг оташин севгиси ҳақидаги қисса дунёга машҳурдир. Бадиий адабиётда бу қиссани биринчи бўлиб Фаридиддин Аттор 1221 йилда «Мантиқут-тайр» асарларида назмда берганлар. Биз ҳазрат Алишер Навоий ижод йўлларининг якуни ҳисобланмиш «Лисонут-тайр» достонларининг бугунги тилга мослаштирилган насрий баёнидан фойдаланамиз.

Шайх Санъон даргоҳга етишганлардан бўлиб, кўнгиллари ғайб сирларидан огоҳ эди. У зот Каъбада авлиё кишилар ва қавмни етакловчилар орасида худди пайғамбар алайҳиссалом ўз саҳобалари билан тургандек турардилар. Халойиққа тўғри йўл кўрсатувчилардан бири бўлиб, Каъбадаги барча шайхларнинг шайхи эдилар. Бирон-бир ғамгин киши ҳаққига дуо қилмоқчи бўлсалар, малоикалар қўл очиб, «омин» дерди. Яқин кишилари ва муридларининг сони тўрт юзтага етар, уларнинг ҳар бири шайхларнинг улуғларидан ҳисобланмиш Жунайд Бағдодий ва Боязид Бистомийларга тенг келарди. Агар у зот бир дуо қилсалар борми, ҳатто офат дудидан қорайиб кетган олам ҳам ёришиб кетарди. Тушларида бирор нарса кўрсалар, бу воқеа бошдан-

оёқ ўнгларида ҳам юз берарди. Шундай бўлдики, бир неча тун давомида бир тушни кетма-кет кўравердилар. Оқибат бу туш сабру қарор ипини узди. Ҳар уйғонганларида ўзларининг бу ҳолларига тавба қилардилар. Ул зотни безовта қилган туш бундай эди: эмишки, Рум мамлакатида сайр қилиб юрармишлар. Энг даҳшатлиси шуки, бир бутхона ичида маст ҳолда турармишлар, мастликдан ўша ибодатхона аҳли каби бутпарастликка юз тутган эмишлар. Сирлар хазинаси бўлмиш Шайх бу ҳолдан ғоят ташвишга тушиб, ўзларига дедиларки:

— Бу балодан сақланиб бўлмайдиганга ўхшайди. Ўша мамлакатни ҳам кўриш керак. Тақдир қаёққа етакласа, ўша томон бориш лозим. Бошимизга нимаики келса, «ё насиб» деб қисматдан кўрамиз.

Шу тарзда ўша юртга боришдан ўзга чора топмадилар. Кета туриб, Каъбага юзларини қўйдилар ва юз ҳаяжон билан видолашмоқ учун уни тавоф қилдилар. Минг ҳасрат билан ҳарам тавофини қилиб бўлгач, Рум иқлими сари йўл олдилар. Тариқат пирига тўрт юз йўл аҳли ҳамроҳ бўлдилар. Йўлда борарканлар ҳалок қилгулик ҳар хил савдолар Шайхнинг кўнгилларига ғулғулалар соларди. Ҳар дам ўзга бир ҳолатга тушар, бу оғир аҳволдан қутулиш чорасини топа олмас эдилар. Ул зотнинг бу ҳолларига дўстлари ҳайрон қолишар, уларнингда ақлу ҳушлари бошларидан учарди. Пирларининг бу ғариб аҳволидан воқиф бўла олмай, «Сизга нима бўлди?» деган саволларига жавоб топа олишмагач, Шайхдан ҳам кўпроқ изтироб чекардилар.

Кўзланган манзилга етишгач, бир бутхонага дуч келдилар. Кўп сирларни ўзига яширган бутхонанинг тоқи осмон гумбазига етар, унинг тошлари ғам ва машаққат тоғидан келтирилган бўлиб, ғиштлари дарду бало тупроғидан ясалган эди. Бино болахонасининг айвончасидан қараб турган фитналар кишиларни ғоят чорасиз ҳолга солардиларки, улардан қутулишнинг сира иложи йўқ эди. Бинонинг турли балолар маскан тутган ҳар дарчаси ишқ нуридан ёришиб турар, кунгуралари эса иймонга рахна соларди. Ҳар кунгурага терилган тошлар ишқ тиғидан кесилган бошларга ўхшарди. Бу тошлар дин аҳли бошини учириб юбориш, олам узра тошбўрон қилиш учун мўлжаллангандек эди. Фитна тўдаси юриб ўтадиган дарвозасининг ҳалқа ва занжирлари юз минг найрангдан иборат бўлиб, улар кишиларни савдо ҳалқасига ўраб, девона қилар, телбалик занжирига чирмаб ташлар эди. Бу бинонинг ичида ишқ ўти ёқилган юзта оташкада бор бўлиб, уларнинг ҳар бирида юз туман савдойилик мавжуд эди. Улардан чиқаётган қора тутунлар бутхона устини худди куфр ва исён зулмати каби қоплаб ётарди. Бу кўҳна дунё шунча айлангани билан бу хил фитнагар бутхонани ҳанузгача кўрмаган эди.

Шу бутхонани кўргач, Шайх жисмида ҳарорат кўтарилди, кўнгиллари изтиробдан бетоқат бўла бошлади. Ҳар дам у зотга хасталик юзланиб, кўзлари ўнгида қандайдир ўзга бир олам намоён бўла бошлади. Ҳар томон ошуфтавор қараб юрганларида кўзлари беихтиёр бир тарафга тушди: қаршиларида юзига парда тортган гўзал пайдо бўлди. Бу парда гўё унинг қуёшдек юзини беркитиб турган уфқдаги камалакка ўхшарди. Шу пайт шамол келиб, унинг юзидаги пардани кўтариб юборди ва бу қуёш нури ҳар томонга ёйилиб кетди. Уни қуёш

деб атамоқлик ҳам камлик қилур, чунки юз қуёш ҳам унга девона бўлиб, унинг ҳусни шами атрофида парвонадек эди... Жисми гулгун бўлиб, кийган кўйлаги гўё гул узра гул эди. Дин аҳлига қирғин келтирувчи кофирдек қотил кўзидан барча баҳра олишни истарди. Кимки унинг сочи зуннорини хаёл қилса, бу соч унинг дину иймонини поймол этарди. Ҳуснининг шуъласи давронга ўт солса, оташин лаълидан жонга ўт тушарди.

Хуллас, ана шу тарсо (христиан) қизи бир гўзал шаклда турарди. Бундан Шайх кўнгилларида чақмоқ чақилгандек бўлиб, жонлари шуъла денгизида ғарқ бўлди. Қаттиқ ҳаяжонда «ла ҳавла...» дуосини қайта-қайта такрорлаб, «тавба!» деб ёқа ушладилар. Аммо у қиз ўз рухсорининг шуъласи билан Шайхнинг тавбаю дуосини куйдириб юборди. Шайх ўздан кетиб, тупроққа йиқилаёздилар. Бу дамда қўлларидаги ҳассалари худди уй устуни каби гавдаларини суяб қолди. Шундан сўнг ҳайратга чўмдилар, ҳаяжоннинг зўридан ҳассалари ва жисмларига шикаст етиб, ҳолдан кетдилару ерга қуладилар...

Охир-оқибат ул зотнинг тоза жонларига ишқ тушди: қон каби кириб, бутун вужудларини қоплаб олди. Гоҳ беҳол бўлардилар, гоҳ ўзларига келардилар, йўлдошлари эса бу аҳволдан лол қолишарди.

Бу ўринда мозийдан бугунга бир нафасга қайтсак: диққат қилайликки, Шайхни беҳол қилган нарса — унинг қалбидаги Аллоҳга бўлган Ишқ ўрнини тарсо қизига бўлган маҳлиёлик эгаллай бошлади. Бу ҳам Аллоҳнинг иродаси. Шайхни имтиҳон қилиш баробарида бизларга ҳам бир ўрнакдир. Шайхларнинг улуғи мартабасига етган тақво эгасики вақти келганда шайтон васвасасини — нафсини енга олмадими, бизлар ҳар қадамимизни ўйлаб босишимиз шарт экан. Аллоҳнинг муҳаббатига етишиш осон эмаслигини бир нафас ҳам унутмаслигимиз жоиз экан. «Мен намоз ўқияпман, рўза тутяпманми, демак, Аллоҳнинг меҳрини қозондим, шу ҳолимча ўламан ва тўғри жаннатга бораман», деган хаёлда хотиржам юриш эса ножоиз экан. Аллоҳнинг имтиҳони, шайтон билан олишувимиз то жонимиз чиққунига қадар давом этажагини унутмасак янада яхши. Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавийнинг: «Шайтон ғолиб, жон чиқарда шошдим мано...» дейишлари бежиз эмас...

Яна ривоятга қайтсак:

Тун мамлакати кунни қорайтиб, атрофни ўша бутхонадаги куфр зулмати каби қоронғулик қоплади. Шайхнинг бошларига шу тун каби қора қисмат тушган, ул зотнинг тобе кишилари ҳам қора мусибат булути билан ўралган эдилар. Уларнинг ҳаммалари ўша муғ дайри (мажусийлар ибодатхонаси) тупроғида, тупроқ эмас, балки балолар тоғида қолдилар. Шайхнинг бошларига тушган қора тунни ҳали ҳеч бир одамзод кўрган эмасди... Тун осмонда бахтсизлик пардаларини ёйди... Осмон кўзларидан юлдузлар сочиб, Шайх аҳволига мотамдан нишон билдирарди... Ишқ Шайхнинг жисм ила жонларига ўт ёққан, куфр дину иймонларига ўт солган эди. Ғариб ҳолларига йиғлаб дедиларким:

— Ҳар дам қайғу-мусибатим ортиб бормоқда. Эй фалак! Менга нелар қилмоқдасан? Тинчлигимни бузиб, ишқ сари бошладинг, юз ёнар ўт ичра мени ташладинг. Кўнглимга аввал равшан қуёшни

кўргузиб, кейин уни яширганча, ғам шомига тутқун этдинг! Ғам шомигина эмас, балки осмон бўшлиғидаги яратилиш чеҳрасини қаро қилдинг! Ғам дўзахининг дуди оламни тутиб кетди... Жисмим, аъзои баданим, сезгиларим ва ақлу ҳушим ишқдан шундай парда ёпиндиларки, гўё уларнинг ҳеч бири мавжуд эмасдек, ишқ зулмидан ҳаммаси нобуд бўлгандек туюлмоқда...

...бошимни чексиз ғамдан қутқармоқ учун тошга уриб тилка-пора қилмоқликка қувват қани?!

...ўзимни қўлга олишга, ақлдан озишимга тўсқинлик қиладиган ҳуш қани?!

...ишқ тадбирларини айтиб берадиган, вайрон бўлган кўнгулни тинглайдиган ақл қани?!

...дардимга чора қиладиган ёки бағрим порасига даво берадиган сабр қани?!

...ҳолим ғамини еювчи кўнгил қани?! Ахир у ҳам ҳозир ўлик сонида-ку!..

...бир нафас ургучалик тағин жон қани?! Кўнгил каби уни ҳам излаб топа олмайман!..

— Менга бу йўл не балолик йўл эди?! Ахир бундан баттарроғи бўлиши мумкин эмас-ку! Умрни бу янглиғ хору зор кўргунча ҳаргиз тирик бўлмаганим яхшироқ эмасмиди?! Бир хатар чақмоғи тушиб, вужудимдан асар қолдирмаса нима қиларди?!

— Дўстлар! Менга мадад берсангиз — жам бўлиб мен зорни ўлдирсангиз нимангиз кетарди!.. Тоинки бу олам оримдан, башарият аҳли эса афғону зоримдан қутулсин. Биродарлар, жонимга қатл тиғини уринг! Куйдириб, кулимни ҳар томонга совуринг! Токи жаҳонда бу янглиғ расво бўлмайин! Ҳар дам юз марта ўлгандан кўра, бир йўла ўлиб қўя қолганим маъқул!

Шайхнинг бу мусибатли ҳолига дўстлари ҳайрон қолишар, унинг дардидан ҳар дам қон йиғлашар эди. Бу ғамгин ва чорасиз кишиларнинг ҳар бири Шайхга турли маслаҳатлар беришар, аммо Шайх бу пандларни фаҳмламас, нозик сўзлар маъносини ҳам англай олмас эдилар. Улар Шайхга ақл мезони билан хитоб этган бўлсалар, Шайх уларга ишқ йўсинида жавоб қайтарар эдилар:

...бирлари дедилар: — Эй сир аҳлининг пешвоси! Бу балони дафъ этиш учун намоз ўқимоқ шартдир.

Шайх дедилар: — Бу маънида сўз айтма! Мен телбаман, телбага эса ақл ўргатмайдилар.

...бирлари дедилар: — Ўрнингиздан туринг-да, таҳорат ила поклашинг ва кишиларни тоат-ибодат этмоққа ишорат қилинг.

Шайх дедилар: — Кўз ёшимдан ўзга сувим йўқ, бағримдан ҳар дам кўзларимга қон ёшлари келадир.

...бирлари дедилар: — Афзали ғусл қилмоқликдир, у кўнгилни пок этишдан ташқари ғамдан ҳам қутқаражак.

Шайх дедилар: — Мен йўқлик денгизида ғарқ бўлдим. Мендан яна нима истайсан?

...бирлари дедилар: — Тасбеҳга машғул бўлинг-да, бу паришон ҳолатдан ўзингизни қутқаринг.

Шайх дедилар: — Тасбеҳимнинг тори узилди, унинг ўрнига зуннор ипини боғладим...

...яна дедилар: — Сафаримиз тамом бўлди, Ватан сари йўлга тушсак дурустроқ бўларди.

жавоб қилдилар: — Эҳсонли Тангри гўё ўзи мурувват кўрсатиб, бу бутхонани менга ҳақиқий ватан этибдир.

...яна дедилар: — Сизнинг аввалги важҳу ҳолатингиз — эътиқодингиз қани? Зуҳд ва ибодатда ўтказган покиза вақтларингиз қани?!

жавоб қилдилар: — Ҳолатим — бутхонада турмоқдан иборат, борди-ю вақту соатим юзта бўлса ҳам ҳаммаси шундайлигича кечарди.

Қавм ўша кечаси юз бор куйина-куйина Шайх аҳволидан изтироб чекди. Улар Шайхга таъналар қилишар, аммо Шайх буларга парво қилмасдилар. Улар Шайхга ўгитлар беришар, аммо ул зот буларни фаҳмламас эдилар.

Эрталабгача бутхонадаги кишилар ғавғо қилиб, дин аҳлининг бу ҳолини томоша қилдилар. Улар дин аҳли расм-русумларини масхара қилиш билан ўз динлари тариқатидан лоф уриб, мақтаниб қўйишарди. Шайх ҳамроҳларининг бахтсизликка дучор бўлганлари бир фожиа бўлса, бутхона аҳлининг бу савдодан севиниши фожиа устига фожиа бўлиб тушмоқда эди. Бутхона аҳли улар билан диний қоидалар хусусида баҳс юритишганда Шайх ўз қавмларига эътибор бермай, бутхона аҳли ёнини ола бошладилар. Бундай мудҳиш ҳол мусулмонларга кўп малоллик етказди.

Тонгда бутпарастлар ўзларининг катта қўнғироқларини чалдилар. Бутхона аҳли Шайх ишқи ва аҳволи ҳақида можаро қўзғаб, миллатига қувват бағишловчи бу ҳолдан шод бўлишарди. Мусулмонларнинг эса бундан хижолатлари тобора ошиб бораверди. Бечора Шайх бутхонадаги болаларга ҳам масхара бўлдилар. Ошиқу зор, ғариб бир ҳолда кўзларини тарсо қизи томон тикканча йўл узра юзтубан бўлиб ётавердилар. Кишилар таҳқирлаб, ва масхаралаб босиб ўтсалар ҳам мутлақо парво қилмас эдилар. Чеккан азобларидан ғойибу ҳозирларнинг ҳам, инграшларидан мўъмину кофирларнинг ҳам раҳми келарди. Оқибат шу бўлдики, муридлар номусга чидай олмай пирларини ёлғиз ташлаб, турли томонларга тарқаб кетишга мажбур бўлдилар.

Шайхнинг кундуз кунини шу тариқа қаро қилган ва уни дин йўлидан чиқариб, кофирлар бутхонаси ичида расво айлаган ўша оламга ўт солувчи тарсозода эса парда орқасида ошиқу зорига, гирифторига яширинча боқиб турарди. Гарчи у Шайхнинг динига қасд қилиб, унинг жонини талон-тарож этган бўлса-да, ўзини гўлликка солиб, ҳеч нарса билмагандек тутарди.

Бир ой мобайнида Шайхнинг ғам ичида қолган жисмлари тупроқ билан тенг бўлаёзганида ўша золим кофир — ишвагар хулқли гўзал яна ўша жойида кўринди. Нозли ҳусни билан оламга ўт солганича ўз гирифтори ҳолидан хабар олмоқчи бўлиб бу саволни берди:

— Эй ислом йўлига етакчи, дин ва ислом аҳлига тўғри йўл кўрсатувчи пир! Сенга Каъба тавофини қилиш ҳунар эди, нечун бутхона эшигида ватан тутдинг?! Сени дин элининг мададкори дейишар-

ди, кофирлар бутхонасига нечун асир бўлдинг? Агар сафар аҳли бирор ерга тушиб, у ерни манзил этса, бир кеча ўша ерда бўлиб, эртасига бошқа ёққа кетади. Сен Шайх эса бир ойдан бери бу ерда туриб, бутхона тупроғини маскан этдинг. Кофирлар бутхонасида яшашдан ва зулмат аҳлидан тилаган мақсадинг нима экан?

Шайх жаҳонни безата оладиган бу жамолни кўриб, жон олгувчи сўзларини эшитгач, яна беҳуш бўлдилар. Бутхона аҳли ул зотни ўлди, деб гумон қилди. Куфр аҳли Шайхнинг бошига келиб, унинг ишқига офаринлар айтишди. Бошларини тупроқдан кўтариб қарасаларки, баданларида ҳали жон бор экан. Шайхнинг ишқидан санам ҳолида ҳам ўзгариш юз бериб, ўз ишқи билан қатл этилган Шайх олдига қадам қўйди. Хастанинг димоғи мақсад исини сезгач, гул юзлига қараш учун аста кўз солди. Висол завқи уни ўз ҳолига келтиргач, золим кофир унга шундай савол қилди:

— Биз Шайхдан ҳол-аҳвол сўраб, унинг қандай кайфиятда эканлигини билмоқ учун савол сўраган эдик. Аммо Шайх завқ зўри билан беҳуш бўлди. Энди у яна ўз ҳолига қайтди, саволимизга жавоб берсин.

Шайх сўзларини «Эй кўнглимга қиёмат солган!» деб бошлаб, арзларини баён қилдилар ва сўнгида дедиларки: «Сени дардимдан хабардор айладим. Агар чора қилсанг — сен учун осон, агар қатл қилсанг ҳам жонимнинг ҳаёти бўлади».

Шўх унга деди:

— Эй олий сифатлар эгаси бўлган муршид! Сенда на ҳаё бор экан ва на адаб! Ахир сени «Шайх» деб атайдилар-ку, оқ соқолингдан уялсанг бўлмайдими?! Ёшинг тўқсон билан юзга бориб қолибди. Сени қари деса ҳам, ёш деса ҳам бўлади. Ёш бўлсанг — ҳали ақлинг кирмабди, қари киши эса бу хил сўзларни ўзининг хазон фаслида айтиши ярашмайди...

Шўхи саркаш шу маънода Шайхга дашном бергач, шартларни баён этишга ўтди:

— Агар кимки менинг васлимни таманно айласа, у тўрт ишни бажаришга рози бўлиши шарт: у май ичиши, маст бўлиб зуннор (христианларнинг белга боғлаб юрувчи чилвири мазкур динга тобе эканликнинг белгиси сифатида зикр этилади) боғлаши, Қуръонни ўтда куйдириши ва бутпарастлар динига кирмоғи керак. Бу тўрт нарса ишқиинг шарти — шукронасидир. Унинг яна иккита журмонаси (жаримаси) бор. Чунки бу фонийлик тўрт йўли бўлса, яна икки йўл ўша тўртнинг ифноси (фанода бутунлай йўқолиш, ўзини маҳв этиш) демакдир. Улардан дастлабкиси — бир йил давомида чўчқабоқарлик қилиш бўлса, иккинчиси — шу давр мобайнида оташгоҳ ўтининг парвонаси бўлишинг, яъни оташгоҳда ўт ёқишинг лозим... Агар менинг васлимга талабгор бўлиб, ёнингда бўлмоғимни истасанг, айтганларимнинг барчасини қабул қилмоқинг шарт. Қурбинг етмаса, эрта кунни кеч қилмасдан йўлингдан қолма!

Ҳушдан айрилган Шайх дедиларки:

— Эй хаста жоним офати! Парирухсор ёр неки амр этса, дево-

на ошиғига не ихтиёр! Нимаики талаб қилсанг, буюравер, чунки сен ҳокимсан! Агар бажармасам, жафо тиғини бўйнимга ур!

Бу сўзлар жафокаш қизга ва бутхона аҳлига маъқул тушиб, бутхона ичини жаннат каби безатдилар. Унинг тўрида осмон баробар юксак тахт ўрнатдилар. Тарсо қизи унга шавқ билан чиқиб келди. Шайхни эса иймонлари юзини қаро қилиш мақсадида тўпланганлар ўртасига олиб кирдилар. Атрофда бутхона қўнғироғи ва арғанун (орган — бутхонадаги чолғу асбоби) овози янграр, гўёким бу Шайх дилида ўлаётган динига мотам куйи эди.

Оламда ҳеч қачон бу янглиғ разил иш бўлган эмасди. Кашишлар (христиан динидаги таркидунё қилганлар) ҳар тарафдан саф тортиб ўтиришарди. Огоҳ муршиддан Қуръонни сўрадилар, оташгоҳдан ўт олиб келиб қўйдилар. Зуннор ва салиб (хоч, яъни христианлар бўйинларига осиб юрадиган крест) муҳайё этилгач, тарсо қизи юз афсун билан ўрнидан турди. Тахтдан тушиб, Шайх олдига келди. Унинг ёнига ўтириб, қадаҳ тўла майни ичди. Сўнг қадаҳни лиммо-лим тўлдириб, Шайхга тутди-да, деди:

— Охиригача ич, эй олийжаноб киши! Билки, бир томчи қолса ҳам ҳисобга ўтмайди!

Ишққа берилиш оқибатида айни дамда ислом ва иймондан чекинган Шайх беихтиёр равишда дилнавоз узатган қадаҳни олиб, майни ичар эканлар, кўзларидан ёш думаларди. Шундай ичдиларки, бошларидан дуд чиқиб, май ўтида бутун борлиқлари кул бўлди. Яна бир неча марта май тутганларидан сўнг ул зотнинг ишқлари ақлларига жабр эта бошлади. Бода ҳушларини янада ўтмас қилиб қўйгач, қизга васлдан муддао изҳор этдилар.

Тарсо қизи эса унга: «Шошилма, сен шартлардан биринигина бажардинг», — деб куфр элининг олий табақасига ишора қилди. Куфр элининг ишлари соҳасида моҳир бўлмиш бу кишилар Шайх иймонларини куфрга тақдим этдилар ва ул зотни ўз динларига киритдилар. Ул зотнинг хирқаларини ечиб, яланғочладилар, сўнг эса май ҳовузига солиб чўмилтирдилар... Кейин ўз кийимларини кийдирдилар. Шайх бут олдида сажда қилдилар, хирқаларини оловда куйдирдилар ва ниҳоят... Каломуллоҳни ҳам ўтга ташладилар. Гардун ул зотнинг бошига солмаган ҳеч бир расволик қолмади. Улар Шайхга кеча-кундуз май ичириб, масхаралайвердилар. Ул зот бир саҳар афғон қилиб, фарёд уриб, қиздан васл талаб қилганларида у шўх шартни охиригача бажаришни, яъни бир йил давомида кундузлари чўчқа боқиб, тунлари оташхонада ўт ёқишни талаб қилди.

Шайх талабни бажара бошладилар. Тунлари куфр ўтини равшанроқ ёқиш билан вақт ўтказиб, тонгда тўнғизларга рўпара бўлардилар.

Энди ул зотни бу расволик ботқоғида вақтинча қолдирайлик-да, сўзни Каъба тарафдан тинглайлик:

Шайхнинг бир фоний мурид бўлар эди. Шайх карвонни қаерга бошласалар, бу солик (шогирд) ҳам ўша манзилда унга ҳамроҳ бўлгувчи эди. Аммо Шайх Рум сари сафарга чиққанларида у шогирд ўзга мамлакатда эди. Вақтики келиб, у Маккага қайтди. Шайхим атрофида паноҳ истай, деб хонақоҳ томон юзланди. Аммо қарасаки, хонақоҳ

ҳароб, пирининг изи ҳам йўқ. Билсаки, тўрт юз тақводор уятдан ҳар томон тарқаб кетганлар. Шогирд сўраб-суриштириб, бўлган машъум воқеалардан хабар топди. У Шайх муридларининг халифаси бўлгани учун турли томонларга хабарчи юбориб, тўрт юз тақводорни атрофига тўплади ва улардан яна сўраб-суриштириб пирининг ишқи, май ичгани, зуннор боғлагани, Каломуллоҳни ўтга ташлагани, энди эса ўт ёқиб, чўчқа боқаётганини эшитди. Эшитди-ю, биродарларига хитоб қилди:

— Эй ор-номусни сақлашда тўнғизлардан ҳам баттар бўлган кишилар! Шайх сизнинг пирингиз эдилар, сизлар ул зотга мурид эдингизлар. Пиримизнинг иршодларидан барчага умид нажоти етарди. Фақр аро муридлик қилиш шарти шундай: агар кимки қутлуғ табиатли бўлиб, муршид бўлса, унинг муридлари ҳам унга ўхшаш бўлишлари керак. Агар у ўзининг яхши-ёмон кунларида нима иш қилса, сиз унга тақлид этишингиз лозим. Сиз вафосизларга фақр тартиби одатлари ҳайф! Сўфийлар киядиган хирқаю ўрайдиган салла ҳам ҳайф! Тинчлик пайти ёлғон лоф уриб, Шайхга содиқлигингизни исбот этишга тиришгансиз. Бошларига оғир иш тушганда эса ўзингизни ул зотдан нари тортасиз. Шайхингизга бевафолик қилиб, бутхонга ташлаб келибсиз. Худодан қўрқмай, элдан уялмай шайхимизни ёлғиз қолдириб қайтибсиз. Шу сифат билан яна ўзингизни яхши фикрли, тўғри иш тутувчи деб ҳисоблайсиз, бир-бирингизни яна «дарвеш» деб ҳам атайсиз. Зуҳду тасбеҳу ридонгиздан уят сизга! Кавуш, салла ва ҳассангиздан уят сизга! Агар Шайх итбоқарлик қилиб, бир неча ит парвариш этганларида эди, унга чархдан бу янглиғ жафо етган пайтда итларидан вафо кўрган бўлмасмидилар?! Ахир улардан баъзилари йўқолиб кетса, баъзиси қолар, унинг атрофида жилмасдан турар эди-ку! Унинг мухолифлари билан гоҳ уришиб, гоҳ эса унинг мотамида улишар эди! Агар инсондан вафо йироқ бўлса, вафо бобида ундай кишидан ит яхшироқдир. Бордию сизларда мардоналик, ихлос даъвоси ичра оқиллик, донолик бор бўлса эди, шайхимиз бошларига бу янглиғ бало тушганда, яъни у биров ишқига мубтало бўлиб, ўзини ҳар жафога дучор этганида, сиз вафо билан турмоғингиз шарт эди. Аммо барчангизда унга ҳамдардлик қилишдан ўзни четга тортиш зоҳир бўлиб, фақр ичра юз номардлик кўрсатдингиз. Киши «эрман» деб лоф ургани билан эр бўла оладими?

Жонга озиқ бағишловчи шогирд шу тарздаги сўзларни айта турсин, биз бугунги кунимизга қайтайлик:

Мусулмон биродаримиз бошига бир иш тушса ёинки бузуқ йўлга кириб кетса, биз буни кўра-била туриб ўзимизни қандай тутамиз? Кўпинча индамай кузатамиз. Нари борса «ундай қилма» деган мазмунда озгина панд-насиҳат қиламиз. Айримларимиз эса биродаримизнинг бузуқлик ботқоғига ботаётганини кўриб, «баттар бўлсин!» — деб қувонамиз ҳам. Шогирднинг сўзларини бу ўринда биз атайин бўлдик. Сиз ҳам бир оз сукут сақлаб, ўйланг. Эҳтимол биродарга вафо бобида қусурларимиз бордир. У ҳолда шогирднинг неча юз йил аввал айтган гаплари бизларга ҳам тегишли, бизлар учун ҳам ибратдир. Шу ўринда ҳазрати Шайх Абу Саид Харроз (қуддиса сирруҳу)нинг сўзларини эслаш фойдалидир: «Тушимда кўрдим, икки фаришта самодан тушди ва

мендан «Сидқ нимадир?» — деб сўради. Мен: «Аҳдга вафодир», — дедим. Иккиси ҳам «Садақта» (Рост айтдинг), — деди ва осмонга қайтди.»

Шогирд бирodаларини койигач, «Бир ерда ўтириш билан иш битмайди», дея ўрнидан туриб, Рум сари, дин ва иймонни ёндирувчи ўша манзил томон йўлга чиқди. Жамоат унга эргашди. Чўлу биёбонларни босиб ўтиб, чўчқабоқар Шайх манзилига етиб бордилар. Шайхда на ислом, на иймон маслагидан асар қолган, на ақл, на зуҳду тақво андишасидан нишон қолган эди.

Шайх шогирдларини танимай, улардан юзларини тескари бурдилар, чўчқалар тўдаси юрган томонга қарадилар. Сўфийлик йўлини тутувчи солик бу ҳолни кўргач, шайхи учун кўнгли бузилиб, оҳ урди. Сўнг шаҳарга қайтиб, бутхона бошлиғини топди ва мақсадини айтди. Кейин ибодатга берилиб, кеча-кундуз илтижо ёшларини тўка бошлади. Изтироб билан кўп-кўп дуолар қилди ва ниҳоят Тангри ҳам унинг дуосини қабул этди...

Тонг шамоли мушк ҳид таратиб эса бошлади. Худо фарзини тўғри адо келтириб, саждадан узоқ вақт бош кўтармади. Сўнг асҳоблари ҳамроҳлигида Шайх томон йўлга тушдилар.

Бу пайтда Шайхда ҳам гумроҳлик дафъ бўлиб, ул зотга ғойибдан огоҳлик етган эди. Кофирлар кийимини ташлаб, белларига боғланган зуннорни узиб ташлаган эдилар. Кўзлари хижолат ёшларини ошкор этиб, оҳу надомат алангаси авжда эди.

Шогирдлар келишгач, Шайх кўнгилларига улуғлик етишди. Ҳазор-ҳазор шукрлар айтишиб, шодмон бўлишди. Шайх ғусл қилиб, хирқа кийгач, барчалари Каъба сари йўлга чиқдилар.

Улар йўлда бора турсинлар, биз тарсо қизи сари қайтайлик:

У пари ноз уйқуда ётар экан, бир туш кўрди. Тушида қуёш осмондан пастга тушиб, Исодан (алайҳиссалом) шундай хабар етказди:

— Эй вафо бобида хому норасо! Замона аҳлининг муршиди бўлган Шайх Санъон сенинг бутхонангга меҳмон бўлиб келди. Аммо сен мезбонлик одатини билмасдан, меҳмоннинг бошига не кунларни солмадинг?! Ҳозир у бутхона меҳмонлигини тарк этиб, мезбонлик қилиш учун Каъбага йўл олди. Унинг орқасидан етиб, динига мушарраф бўл, ундан кечирим сўраб, унинг жуфти ҳалоли бўл!

Ғайридин қиз Шайх оёғининг изи бўлишни истаган ҳолда уйқудан уйғонди. Қилган ишлари ёдига тушиб, ношод кўнглига ўтлар туташди. Оҳ урганича ўрнидан туриб, Каъба эҳроми сари йўлга тушди. У зор йиғлаб борар, кўзларидан осмондаги юлдузлар каби ёшлар тўкиларди. У Шайх томон худди ел учирган тоза гул барги янглиғ тез юриб борар эди. Чарх эса қилган ишлари учун кинакашлик кўрсатмоқда эди. Айниқса, бу кинакашликнинг биёбон ичра шиддати ҳаддан ошиб, қизни ваҳима, қўрқув ва ҳайрат босиб кела бошлади. Унга бу ниҳоясиз чўлу биёбонда касаллик ва ожизлик юзланди. У Яратганга ёлборди:

— Ё Раббим! Ожизу саргашта бир ҳолда кўз ва кўнглим қонига белангандман. Заифу бечорадурман, раҳм қил! Бекасу оворадурман, раҳм қил! Гарчи менинг гуноҳ ва жиноятдан ўзга нарсам йўқ бўлсада, сендан бошқа паноҳим ҳам йўқдир!

Кимсасиз ва чорасиз қиз ўз ҳолига зор-зор йиғлади. Уқубат шун-

чалик ўз кучини кўрсатдики, ҳолсизланиб, тупроққа юзтубан тушди. Ҳушидан кетди. Тупроқ устида хору дарднок бўлиб ётиб қолди.

Юқори мартабали Шайхга бу ҳодиса кашф бўлди. Наинки ул зот, ҳамроҳлик қилаётган муридлари ҳам бу синоатдан хабар топдилар. Шайх улар ҳамроҳлигида изларига қайтдилар. Сарвиноз ётиб қолган ерга етиб келишгач, Шайх унинг ҳушсиз бошини қўйинларига олдилар. Қиз ўзига келиб, Шайхни кўргач, ҳасрат ёшларини тўка бошлади. Заифликдан унинг ноласи оғзидан билинар-билинмас чиқар, юзи узра бағридан сизғиган парча-парча қонлар оқар эди. Қиз Шайхга деди:

— Эй шиори тақво ва паноҳи дин бўлган киши! Сиздан қайси тил билан кечирим сўрай оламан?! Агар менга шум бахтим бебош болалардек тош отса ҳам бошимга сиз каби олий дарахт соя солиб турибди. Гарчи гуноҳим ҳаддан ташқари кўп бўлса-да, сиздаги лутфу эҳсон ундан ҳам ортиқроқдир. Қилган беадабликларимни билиб, сизнинг узрингизни истаб, қора юз билан ҳузурингизга келдим. Ўша пайтда нимаики ёмон иш қилган бўлсам, булар ўзимнинг ёмонлигим, юртим ва динимнинг ёмонлиги туфайлидир. Ҳузурингизда яна анча сирлар айтмоқчи эдим, аммо умр ошиқиб шошилмоқда, фурсат эса ниҳоятда оз...

Шу тахлит у ўзининг Ислом динига бўлган шавқини баён этиб, Исо алайҳиссалом айтган нишоналарни бирма-бир баён қилди ва ниҳоят дедиким:

— Пойма-пой сўзларимни шу ерда тугатаман. Тезроқ иймонимни келтиринг, бир нафаслик вақтим қолди.

Шайх юзига кўз ёшларини оқизиб, тарсо қизига иймон арз этди. Қиз иймонга ошно бўлгач, оҳ урганча ўз жонини топширди.

Алқисса, Шайх қизни ишқ айвонида дафн этиб, дин ва иймон аҳли гўристонига қўйгач, Каъбага қайтдилар. Бу ерда Тангрига ўтмишдаги ишларидан узр сўраб, арз қилдилар ва ниҳоят узрлари қабул бўлиб, қазо ул зотни ўз ёрларига қўшди...

Қиссадан ҳисса: Эркак ва аёл орасидаги ишқнинг беқарорлиги хусусида ҳаётда кўп мисолларга дуч келганмиз. Бугун «севамано севаман, сенсиз менга дунё қоронғу!» деб оҳ-воҳ қилиб юрганлар эртага қарасангиз «бетинг қурсин!» деб бир-бирига тескари қарайди. Баъзан эса оила бузилади. Ишқнинг бу каби беқарорлиги бизни унчалик ажаблантирмайди. Аммо Аллоҳнинг Ишқидан юз ўгиришни фожиа деб биламиз. Албатта, валилар ёки уларнинг муридларига хос бўлган Ишқ мартабаси ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Чунки ҳар бир одамнинг зеҳни, тоқати, қобилияти ҳар хил. Агар бир хилда бўлганида эди, барча бараварига ҳофизи қуръон, валийуллоҳ даражасига етар эди.

Эркак ва аёлнинг ишқи бир-бирини кўриш билан бошланади. Яъни, ташқи кўриниш бирламчи бўлади. Ташқи кўринишга маҳлиёлик ички оламдаги қусурлар юзини тўсади. Аллоҳга бўлган Ишқ бутунлай ўзгача: банда ҳали Аллоҳни кўрмай туриб унга ошиқ бўлади. Таъкид этамиз: ҳар бир банда ўзининг имкони даражасида ошиқ бўлади. Бирлари ўзларидаги нафсни енгишга куч топа олади, бирлари эса бу борада ожизлигича қолади. Бирларининг тоқати ярим йил ё ундан кўпроққа етади, бирлари сўнгги нафасигача Аллоҳ Ишқи билан яшайди. Аллоҳга қул бўлмоқ завқини тотиш бахтига эришади.

«Аллоҳга йўл иккитадир: хавосники (хосларники) ва авомники», — дейдилар.

Мусо алайҳиссалом яйловда бир чўпонга дуч келибдилар. Чўпон бутун вужуди билан Тангрига сиғиниб, муножот қилиб дер эканким: «Эй Художон! Сен қаердасан? Кел, сочларингни тарайин, чориқларингни тикиб берайин, наинки ўз жоним, балки қўйларим, фарзандларим ҳам сенга фидо бўлсин. Қаердасан, бориб, дастёринг бўлсам, сут-қаймоғим билан қорнингни тўйдирсам. Бошинг оғриса бошингни силасам, юз-қўлингдан ўпсам, оёқларингни уқаласам...»

Мусо алайҳиссалом бу муножотни эшитиб, чўпонни койиб дедиларким: «Эй аҳмоқ, бу гапларни айтиб, сен энди кофир бўлдинг. Худонинг чориғи ҳам, тўни ҳам йўқ. У емайди, ичмайди. Уни ўзингга ўхшатма. У гўё қуёш, сен эса бир чивин...»

Шуларни айтишлари билан Парвардигордан у зотга ваҳий келадиким: «Эй Мусо! Нима қилдингки, бандамни мендан айирдинг. Қўй, айтаверсин. Сен бандаларнинг дилини Парвардигорга улаш учун юборилгансан, ажратиб ташлаш учун эмас. Биз ҳар одамга, ҳар бир элга ўз даражасида, ўз тилида муҳаббат изҳор этишга имкон бердик. Ҳиндларни ҳинд тилида, синдларни синд истилоҳида сўзлатдик...»

Энди хосларнинг ишқидан айрим ривоятлар билан танишсак:

Робиъаи-адавиййа (раҳматуллоҳи алайҳо)дан сўрадилар:

— Қайдан келурсан: Бул жаҳондан нечук кетурсан?

Жавоб бердиларки:

— *У жаҳонга кетурман.*

— Бу дунёда найларсан?

— *Пушаймон юргайман. Чунки фонийдир, боқий эмасдур.*

— Ҳақни севармисан?

— *Бали.*

— Шайтонни душман тутармисан?

— *Йўқ.*

— Нечун?

— *Шунинг учунки, кўнглимда Раҳмон севгиси шунчалик тўлиб тургайки, шайтон душманлиги сиғмас.*

Бошқа бир ривоятда Робиаъ дерларким: «Бир кун тушимда Пайғамбар(с.а.в.) жанобларини кўрдим.

— Ё Робиаъ! Мени севгаймисан? —деб марҳамат этдилар.

— Ё Расулаллоҳ! Сизни ким севмагай?! Лекин, Ҳақ севгиси мени шунчалик чулғаб тургайки, ҳеч дўстлик-душманлик жойи қолмагандир, — дедим.»

Шу ўринда нотўғри тушунчадан сақланишимиз керак. Яъни Аллоҳга ва унинг Расулига (с.а.в.) бўлган Ишқни бир-бирига зид қўймаслик лозим. Чунки Аллоҳга бўлган Ишқни Расулуллоҳга бўлган севгидан ташқарида тасаввур этиб бўлмайди. (Бу ҳақда яна сўз юритамиз.) Ривоятда Робиаъ Аллоҳга бўлган Ишқнинг олий даражасини таъкид этиш мақсадида шундай деганлар.

Бир куни Исо алайҳиссалом боғдаги дарахтларни суғораётган навқиронга дуч келадилар. Йигит ҳазрати Исога: «Раббимдан менга бир зарра севги сўраб бер», — деб арз қилади. Исо алайҳиссалом:

«Аллоҳдан бир зарра севги сўраб берсам, сен унга бардош беролмайсан», — деганларида, йигит: «У ҳолда зарранинг ярмисини берсин!» — деб ялинади. Ҳазрати Исо: «Ё Раббим! Бу навқирон йигитга зарранинг ярмисича севгингдан ато эт!» — дейдилару йўлларида давом этадилар. Орадан бир муддат ўтиб, яна айни шу ерга келганларида ўша навқирон йигитни боғда кўрмай, қаердалигини суриштирадилар. Одамлар:

— У ақлдан озиб, тоққа чиқиб кетган, — деб жавоб беришади.

Ҳазрати Исо ўша ёшни ўзларига кўрсатишни сўраб, Аллоҳга муножот этадилар ва уни тоғда бир қоянинг устида самога термилганича ўтирган ҳолида топадилар. Салом берадилар, лекин йигит саломга алик олмайди. Шунда:

— Мен Исоман! — дея садо берадилар.

Вале Аллоҳ ваҳий йўли билан ҳазрати Исога буюрадики:

— Эй Исо! Қалбида **зарранинг ярмисича** менинг севгим бўлган кимса инсонларнинг сўзини қандай эшитсин?! Иззатим ва жалолим ҳаққи айтаман, агар бу йигитни арра билан арраласанг ҳам сезмайди.

Бу ўринда ҳам, аввалги ҳолатда ҳам Аллоҳга бўлган Ишқнинг даражаси нисбат мисолида келтириляпти. Албатта, бу олий мақомга ҳамма ҳам эриша олмайди. Ким ошиқликнинг бу мартабасига эришибди — бу дунёнинг чин бахтига етибди.

Эр билан аёл орасидаги севги ўзаро бўлганидек, Аллоҳ билан банда орасидаги Ишқ ҳам ўзародир. Бандaнинг Аллоҳни ва унинг Расулини севиши — уларга итоат этиши, амрларини бажариши демакдир. Аллоҳнинг бандасини севиши эса, ундан рози бўлиши, уни авф этиши демакдир. Ҳар бир банда тоқати етган қадар Аллоҳ Ишқи билан яшашини айтдик. Аммо билибми, билмайми алданиб қолиш эҳтимоллари борки, бундан эҳтиёт бўлмоқ зарур. Уламолар дерларким: «Ким уч нарсани даъво қилса-ю, уч нарсадан ўзини покламаса, у алданган бўлади:

* *Аллоҳнинг ўртага қўйган ахлоқ асосларига риоя қилиш завқли эканидан лоф урса-ю, лекин дунё севгисидан воз кечмаса.*

* *Амалларни ёлғиз Аллоҳ учун қилишни севишини айтса-ю, лекин инсонларнинг унга таъзим қилишидан мамнун бўлса.*

* *Аллоҳни севаман деса-ю, лекин нафсини тарбия қилмаса, у кимса алданган бўлади.*

Алданиб қолишдан барчаларимизни Аллоҳ асрасин. Энди ҳар биримиз дунёдан озгина муддатга узилайлик-да, ўз кўнглимизга мурожаат этиб кўрайлик:

— *Эй кўнгил! Сен Аллоҳ мени севадими, севмайдими, деб қизиқяпсанми? Хўш, бунинг ўлчови борми, бор бўлса, нимадан иборат? Сен Аллоҳга қалбан нақадар боғлиқсан? Аллоҳга бўлган ишқинг қай даражада — ўлчов мана шудир. Билким, сенинг Аллоҳга бўлган муҳаббатинг Аллоҳнинг сенга бўлган муҳаббатидир. Бу инсоннинг ботинидаги туйғуларга боғлиқ. Ана шу туйғулар майдонга келсин, қалб нурлансин, деб зикр қилинади. Зеро, Аллоҳнинг «Бас, Мени эсланғиз, мен ҳам сизларни эслайман», деган ваъдаси бор. Бу амал нақадар гўзал!*

Ишқ ҳақида ҳар бир киши ақли етган даражада фикр билдираверишi мумкин. Аммо Ишқ туфайли Аллоҳнинг дўсти — валийуллоҳ

мартабасига етганларнинг ёки дониш аҳлининг устозлари саналмиш муҳтарам зотларнинг фикрлари бизлар учун муҳимроқдир, деган тўхтамга келиб, айримлари билан танишиб ўтишни лозим кўрдик. Изоҳ сифатида деймизким, мазкур фикрлар бир-бирига ўхшамаса-да, бири иккинчисини инкор этмайди, аксинча, тўлдиради.

Дедиларким: «Ҳақ севгиси нишони уч нарса ила белгили бўлур: киши саховатда денгизга ўхшар, шафқатда қуёшга ўхшар, тавозуъ ва масканатда (мискинлик) туфроққа ўхшар. Ҳар иш мужоҳада (нафсни енгиш йўлида курашиш) бирлан бўлмоғи керакким, ундан Аллоҳнинг фазли кўрилгай. Ҳар ким Ҳақни билди, унинг саволга эҳтиёжи қолмади».

Ҳазрати шайх Ҳариси Муҳосибий (қуддиса сирруҳу) айтганлар: «Аллоҳнинг муҳаббатига лойиқ зотларда ўн икки хислат сақланмоғи лозим: 1. На ёлғон, на рост гапга қасам ичмаслик. 2. Ёлғондан сақланмоқлик. 3. Ваъдасидан қайтмаслик. 4. Махлуққа лаънат ўқимаслик. 5. Ҳеч кимни дуойи бад қилмаслик (яъни қарғамаслик). 6. Зулм кўрса таҳаммул (сабр) этмоқлик. 7. Ҳаромлардан сақланмоқлик. 8. Ўзини ҳеч кимсадан улуғ кўрмаслик. 9.Ҳеч кимсанинг хотирини синдирмаслик (ранжитмаслик). 10. Муридни инжитмаслик. 11. Қазо келса сабр ва шукр қилмоқлик. 12. Аллоҳ фарзларини бажо келтирмоқлик».

Инша Аллоҳ, бу хислатлар хусусинда алоҳида бобларда сўз юритармиз, ҳозир эса кўнглимизга яна бир мурожаат этиб кўрайлик:

— Эй кўнгил! Фикр қил: наҳот бу шартларни бажариш оғир бўлса?! Бу шартларни адо этиб Аллоҳ севгисига етишмоқ учун сенга нима етишмайди? Ақлми? Зеҳнми? Иродами? Журъатми? Ўйла! Аллоҳ сенга ақл ҳам зеҳн ҳам берган, аммо бу ақл, бу зеҳнни нималарга совуряпсан? Ирода, журъат, тоқат... ҳаммасини берган-ку?

Энди ҳазрати шайх Шужоъ Кирмонийнинг (қ.с.) ишқ шартларидан бири бўлмиш сидқ (поклик, ростлик) хусусидаги сўзларига диққат қилайлик:

«Сидқ аломати учдир: *унинг олдида дунёнинг тупроқчалик ҳам қадри бўлмас, яъни олтин ва кумушни тупроқ ўрнида кўргай. *Халқнинг мақтови-ю дашноми унинг олдида баробардир, на мақтовидан севингай ва дашномидан оғрингай. *Шаҳватни ичидан чиқаргай, очликдан хушнуд ва шод бўлгай, андоқким, дунё аҳлининг тўқликдан шод бўлгани каби».

Мазкурга бу таъриф айни мосдир: «Сиддиқлар (яъни Ҳақгўйлар) Ҳақнинг жамолини очиқ кўриш умиди билан яшайдилар ва шунинг билан матлубдирлар (севимлидурлар), — дейдилар ҳазрат Навоий. — Уларнинг Ҳақни кўз билан мушоҳада қилиш умидлари ўзни унутиш даражасига етган ва бундан ҳам ўтиб, ҳалок бўлиш мақомига кўтарилган бўлади. Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қабатини учириб кетса — улар бехабар ва агар юлдузлар гул баргини ҳар томонга совурса, буларга асар қилмайди. Уларнинг ҳислари Ҳақ жамолини кўриш ташвиши билан ишдан чиққан, шавқ-завқлари эса унга бўлган ишқларининг ҳужуми остида йўқолиб битган».

Ҳазрати Яҳё Бин Муоз (қ.с.) дебдиларким: «Муҳаббат нишони улдурки, яхшиликдан кеккаймас, жафодан эгилмас».

Ишқнинг шартларидан яна бири зуҳд (тақводорлик) хусусинда ҳазрати имом Аҳмад Ҳанбал (қ.с.) фикр юритиб, уни уч хилга ажратибдилар: «Биринчиси — ҳаромни тарк этмоқ, бу авом зуҳдидир. Иккинчиси — ҳалолнинг ҳам кўпини тарк этмоқ — бу хосларнинг зуҳдидир. Учинчиси — Аллоҳдан чалғитадиган ҳамма нарсани тарк этмоқ. Бу — орифларнинг зуҳдидир».

Ҳазрати шайх Абу Саид Харроз (қ.с.) дебдиларким: «Банда қачонки Аллоҳга қайтгай ва Аллоҳ амрига ёпишгай, ўзини ва Ҳақдан бошқасини унутгай. «Қаердан келурсан ва не истарсен?» деб сўрасалар, «Аллоҳдан!» дер, бошқа жавоби бўлмагай. Банда бу сифатли бўлса, нафсини ўлдирган бўлур. Не сўзласа, унинг сўзи Ҳақ сўзи бўлгай, не эшитса ҳам, фақат ўша бўлғай! Зеро, ўзи ул ерда бўлмагай ва айтарки: «мен кимман, билмайман, найларман, қайдаман...»

— Нимани истайсан? — деб сўрасалар, айтарки:

— Аллоҳ!

— Нимани билурсан? — деб сўрасалар, айтарки:

— Аллоҳ!

Бутун аъзои бадани ҳам айтур: «Аллоҳ!» «Аллоҳ!» Зеро, унинг бутун вужуди Аллоҳ билан тўлғундир ва Аллоҳсиз жойи йўқдур».

Ҳазрати шайх Абдуллоҳ Муҳаммад Фазл Балхий (қ.с.) дебдиларким: «Муҳаббат — исордир (яъни ўзини аямай бағишлаш). Унинг тўрт маъноси бор: *зикри доимий бўлиб, шунинг билан шод бўлмоқ, *Ҳақ билан унс (дўстлик) тутмоқ, *дунё ишларидан буткул узилмоқ, *Ҳақдан тўсувчилардан узилмоқ».

Ҳиротлик машҳур шоир ва шайх Хожа Абдулла Ансорий бундай ёзибдилар: «Кўнгилхушлиги ва унинг фақр йўлида ҳурматга сазовор бўлиши дилда Ундан(Аллоҳдан) ўзга, ёдда жонондан (Аллоҳдан) ўзга нарса бўлмаслигидир. Ҳар бир кўнгил шундай сифатга эга бўлса, уни кўнгил деб билгил. Йўқса, денгиз ёки кон бўлса-да, ундан воз кечгил. Унга маскан бўлган кўнгил — кўнгилдир, йўқса, гулшан бўлса ҳам гулхандир».

Биз бир нарсага эътиборимизни қаратишимиз лозим: юқорида зикр этилган талабларга ул муҳтарам зотларнинг ўзлари тўла амал қилганлар. Бизга ибрат бўлгувчи ул зотлар Аллоҳнинг марҳаматига эришсалар-да, ўзларини тупроқ қадар деб билганлар. Орамизда беш маҳал намозни чала-чулпа ўқишни ўрганиб олиб, жаннатга йўлланмани қўлга киритдим, деб хаёл қилиб ҳеч кимга сўз бермай гердайиб юрувчи биродарларимизни айтиб эдик. Шундай кимсаларга «Ислом нимадир?» деб савол бериб кўрайлик. Уларнинг жавобини эшитгунча ўзимиз дейликки: Ислом — ҳаётнинг яшаш бир тарзидир. Ислом — намозмидир? Ҳа. Аммо фақат намоз эмас. Рўза тутмоқликми? Ҳа. Аммо фақат рўза тутмоқлик эмас. Ҳажми? Ҳа. Аммо фақат ҳаж дегани эмас. Ишқсиз буларнинг барчаси қуёшсиз осмон кабидир. Эндиги ривоят балки Ишқ нималигини билишни истамаётган айрим биродарларимизга ибрат бўлармикин?

Бир мурид шайхи Боязид Бистомийни (қ.с.а.) тушида кўрди ва сўради: «Мункар ва Накирдан қандай ўтдингиз?» Шайх дедилар: «Мункар ва Накир «Раббинг ким?» деб сўраганларида мен:

«Бориб,Аллоҳдан сўранг,«Боязид сенинг кимингдир?»деб. Ул не деса Боязид ўшадир. Ул «Боязид бандамдир» демагунича менинг минг карра «Раббим Аллоҳдир!» деб айтмоғимнинг фойдаси йўқ».

Ишқ аҳлининг ўлим билан учрашуви ҳам ўзига хосдир. Мавлоно Жалолиддин Румий ўзларининг ўлимларини «Шаби арус», яъниким, «никоҳ оқшоми» — келинни кўрадиган, лаззат оладиган, ҳаяжонланадиган, висолга эришадиган оқшом, деб атайдилар. «Ўлганимда менинг орқамдан йиғламанг, «алвидо!» деманг. Мен ажралишга эмас, учрашувга кетяпман», — деганлар... Эътиқодли, ошиқ бир инсоннинг сўнгги нафаслари...

Яна мавзуга қайтсак: «Дард (ишқ) аҳлининг нафаси бир ўтдирки, қаттиқ кўнгилни юмшатади ва дийдаси қаттиқ одамни ҳам йиғлатади. Куйганларнинг дами шундай елки, **у манманлик хашагини совуради ва жаҳолат тупроғини супуради,** — дейдилар ҳазрат Навоий. — Дўст дийдорини кўришни истасанг — ошиқ бўл. Бунинг уддасидан чиқмасанг — ошиқлар атрофида бўл. Агар сенда у ўтнинг шуъласини кўриш ҳаваси бўлса, бир учқуни сен томонга юзланса басдир.

Ишқ бир ўтдурки, онинг шуъласидин бир шарар,
Тушса гардун пардасиға ўртар андоқким, ҳарир,
Сенки жисминг парда торидин дағи бўлғай наҳиф,
Тушса ул янглиғ чоқин тузгайму ул тори ҳақир.»

(Дейилмоқчиким, Ишқ — бир ўтдир, агар унинг шуъласидан бир учқун осмон пардасига тушса, уни майин шойидек ўртайди. Сенинг жисминг тори эса, ана шу парда ипидан ҳам нозикдир. Агар унга ўшандай чақин тушса, бечора тор чидай оладими?)

Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр ишқ масаласида кўп сатрларни бизга мерос қолдирганларким, ўқисак, уқсак, амал қилсак шараф топгумиздир. «Онанг ё синглинг бўлса-ю, уларда Аллоҳнинг дарди бўлмаса, улар сенинг бошингни олувчи душманинг. Кимки, Ишқ дардидан бехабар бўлса, ўғил-қизинг бўлса ҳам хасмингдир, душманингдир.» Камина бу ўгитни шундай тушунади: яқинларинг қалбида Ишқ бўлмоғи учун аввало сенинг ўзинг Аллоҳни бутун борлиғинг билан сева олишинг керак. Чунки фарзандларинг нимани ўрганса ҳам аввало сендан ўрганишади. Агар уларга Ишқ дарди ўзга устозлар орқали ўтса-ю сенинг ўзингда бу дард бўлмаса, у ҳолда яқинларингнинг энг катта душмани ўзингсан.

«Саботул ожизийн»да ўқиймиз:

Муҳаббат жомидин топса киши баҳр,
На қилсун мол-мулки Мовароуннаҳр.

Дейилмоқчики, биров муҳаббат жомидан баҳра олиб, унинг бир қултумини ичди, дегунча молу мулкка, гарчи у молу дунё Мовароуннаҳр мулкидан кўпроқ бўлса-да, назар-писанд қилмас. Муҳаббат жомидан ичган кимсанинг истаги фақат маъшуқига (Аллоҳга) қаратилган бўлади.

Кўнгил мулкига бир олий сифатдур,
Муҳаббат ганжи боғи маърифатдур.

Дейилмоқчики, кўнгилнинг давлати ва мулки шундайин бир юқори сифатдирки, уни сўз билан васф қилиб бўлмайди. Чунки, кўнгил муҳаббат боғи ва хазинасининг манбаи ва Аллоҳнинг назаргоҳидир. Шундай экан, уни баён қилиш қачон мумкин бўлган?

Ризойи ҳазрати маъбуд ўшанда,
Жамиъи истаган мақсудлар анда.

Дейилмоқчики, Ҳақ таолонинг ризоси ўша кўнгилда, исталган ниятларнинг барчаси ўша кўнгил уйида бўлса, албатта буларни васф қилиш мумкин эмасдир.

Анингдек мулкнинг султони бўлсанг,
На ҳожат ер юзининг шоҳи бўлсанг.

Дейилмоқчики, сен шу кўнгил мулкининг шоҳи бўлсанг, ер юзига султон бўлишликка асло ҳожат қолмайди. Зероки, дунё подшоҳлиги — фоний, охират шоҳлиги — боқий.

Алҳол, ҳазрати шайх Иброҳим бин Адҳам (қоддасаллоҳу сирраҳул азиз) қиссаларини эслаш ўрни келди.

Балхнинг подшоҳи Иброҳим бин Адҳамнинг қирқ нафар олтин қалқонли қули дабдаба билан унинг олдида борар, яна қирқ нафари эса ортида юрар эди. Бир кеча саройда ётсалар томнинг тепасида дупур эшитилди. «Ул нимадур?» — деб товуш берган эдилар, «Туяни қидиряпман» деган садо келди. «Туяни томнинг устида қидирадиларми?» — деган эдилар, жавоб келдики: «Эй ғофил, Аллоҳни шоҳи кўрпалар ичида қидирадиларми?»

Бу сўзни эшитишлари билан ул зотнинг жонларига ўт тушди. Тонгга қадар ухлай олмадилар. Эрталаб мутаассир бўлиб тахтга ўтирдилар. Аркони давлат ва қуллари келиб, қўл боғладилар. Шу замон ҳайбатли зот эшикдан кириб келиб, тахт ёнига борди. Бирон киши бирор сўз сўзлай олмади. Тиллари тутилди. Иброҳим бин Адҳам: «Кетгил, бу сарой меникидир, сен телбамисанки, бу ёққа келдинг?» — деган эдилар, ул зот: «Бул карвонсаройдур. Сендан аввал кимники эрди?» — деди. «Отамники, ундан олдин бобомники эди», — деб жавоб бердилар. Яна савол берилди: «Улар не бўлдилар?» Жавоб қилинди: «Ўлдилар...» Дейилди: «Демак, менинг айтганимдек, бул карвонсарой эмасмидирки, бириси келиб, бириси кетар?»

Ўшал зот Хизр алайҳиссалом эдилар. Иброҳим бин Адҳамнинг дардлари зўрайди. Тасалли топмоқ умидида шикорга чиқдилар. Унда сарой аҳлидан ажралиб, ёлғиз кетар эканлар: «Интабеҳ!» (Огоҳ бўл, уйғон!) деган овозни эшитдилар. Сўнг яна «Интабеҳ!» дейилди. Учинчи марта эса «Интабеҳ, қоблан тинтабеҳ!» («Ўлмоқдан аввал уйғон!») — дейилди. Буни эшитганлари замон дунёдан қўл тортдилар. Отни илгари сурдилар. Рўпараларидан бир кийик чиқди. Қўлга камон олган эдилар, кийик тилга кирди: «Ё, Иброҳим! Ҳазрати Ҳақ таоло сени ов қилмоқ учун дунёга келтирдими? Бошқа ишинг йўқми?» Шу сўзларни эшитар эканлар яна бир овоз келдики: «Сен ов қилмоқ учун яратилмадинг!» Бу сас ул зотни титратди. Кўзларига малаклар кўринди. Йиғлай бошладилар. Шу қадар йиғладиларки, кийимлари ҳўл бўлди.

Жону дил билан насуҳ тавбасини қилдилар. (Насуҳ тавбаси — соф, холис ҳолда, қайта гуноҳ қилмаслик аҳди билан қилинувчи тавбадир.) Шу ҳолда кетар эканлар, ўз одамларидан бўлмиш бир чўпонга учрадилар. Чўпоннинг чакмони ва телпагини кийиб олиб, қўйларини унга бағишлаб юбордилар. Ул зотнинг бу ҳолларига малаклар назар қилдилар: «Подшоҳлик либосини ечиб, жаннат ва жамолуллоҳ ошиғи охират либосини кийди», дедилар.

Ишқ ана шундайдир...

— *Эй кўнгил! Диққат ила қулоқ тутгилким, эҳтимол сенга ҳам «Интабеҳ, қоблан тинтабеҳ!» нидоси келаётгандир. Эҳтимол қалбинг қулоқларини, қалбинг кўзларини нафс пардалари тўсиб олгандир?! Зийрак бўл! Қалбингга боқ!*

Яна «Саботул ожизийн»га қайтайлик:

Агар хандалча бўлса меҳри аҳёр,
Бўлур ботин кўзи маҳжуби асрор.

Дейилмоқчики, агар бир аҳлиллоҳнинг кўнглида қалампир уруғичалик Аллоҳдан бошқанинг муҳаббати бўлса, ўша кимсанинг кўнгил кўзи Аллоҳ таолонинг сирларидан пардаланади. Яъни у кишига Аллоҳ таолонинг сирлари ёпиқ бўлади.

Нечукким, заррайи хас тушса кўзга,
Қилур, албатта, кўрмакликинг ўзга.

Чунки, масалан, агар заррадек бирор нарса кўзга тушса, албатта, кўзнинг кўришини ўзгартиради. Унинг кўриши нарса тушмасдан илгаригидек бўлмайди. Шунинг каби юқоридаги байтга қайтилса, бир аҳли муҳаббатнинг кўнглига Аллоҳдан бошқа нарсанинг муҳаббати тушса, албатта, Аллоҳ таолони севмоғи ўзгаради. Шу сабабдан аҳлиллоҳнинг кўнглида зарра миқдори Аллоҳдан ғайрининг муҳаббати бўлмайди. Эртаю кеч Аллоҳ ризолиги талабида бўлади.

Ибодат банданинг манзури бўлса,
Беҳ ул эрнинг уйинда ҳури бўлса.

Бир бандanинг завқи ва ишқи Аллоҳнинг ибодатида бўлса, унинг уйида бир ҳур қиз бўлса ҳам, ўша гўзал қизга майлу муҳаббат билдирмас. Ҳамиша Аллоҳнинг Ишқида бўлиб, тоату ибодатини қилур.

Ривоят қилурларким, бир зоҳид ибодатда эди, аёл ўтиб, хаёли бўлинди. Танбеҳ бериб дедики: «Мен Аллоҳим билан банд эдим, сен уни буздинг». Аёл дедики: «Мен ҳам Аллоҳим билан банд эдим, сизнинг бунда ўлтурганингизни сезмабман». Ишқнинг қувватига ўзингиз баҳо бера қолинг.

Рус адиби Лев Толстойнинг Исломга муҳаббат қўя бошлагани ҳақида маълумотлар бор. Ленин уни насронийликдан чиққан ҳисоблаган, аммо Исломга муносабатини тан олмай, уни худосиз ҳисоблаб, «рус революциясининг отаси», деб таърифлаган эди. Ёзувчини насронийларнинг қабристонига қўйишмаган. У ўз боғига дафн этилган, қабри тепасида хоч қўйилмаганини аввалги рисоламизда батафсил баён этиб эдик. Лев Толстойнинг «Тарки дунё Сергий» деб номланган асари бор. Нима учундир уни «Авлиё Сергий» деб таржима қилишган. Ҳолбуки, у авлиё

(святой)эмас, айнан дунёдан кечган (отшельник) кишидир. Бир вақтлар эътиборли оиланинг фарзанди саналмиш бу одам офицерлар орасида баобрў бўлган. Унинг севгилисига подшо томонидан кўз ташлангач, у дунёдан нафратланади ва воз кечади. Ҳа, у дунёдангина воз кечади, Яратганга ошиқ бўлиш мартабасига етади. Зеро, таркидунёчилик бошқа, ошиқлик бошқа. Бу икки тушунча бир-бирига боғлиқ бўлса-да, бир нарса эмас. Ёзувчи баёнидаги Сергий бошқалар каби роҳибликни танламайди, балки ундан-да баттарини — ёлғизликни афзал билади. Хароб кулбаларда ҳаёт кечиради. Уни йўлдан ургиси келган биродарлари турли найранглар ишлатадилар. Охири бир қизни унинг кулбасига киритадилар. Тунда шайтон васвасасидан қутулиш учун Сергий болтани олиб, ўз панжасини чопиб ташлайди. Бу воқеа баёни неча юз йил аввал битилган юқоридаги байтнинг исботи каби туюлади.

Кел, э толиб, кўзинг ибрат билан оч,
Муҳаббатсиз кишидан қуш бўлиб қоч.
Муҳаббат аҳлининг жўёни бўлғил,
Ўшалким, учради, қурбони бўлғил.

Дейилмоқчики, сен ҳамиша Аллоҳни севувчиларни изла. Баногоҳ улар сенга учраб қолсалар, йўлларида фидо бўлиб, ўзингни қурбон қил. Зеро, аҳлиллоҳни топмоқ — Худонинг ўзини топмоқликдир. Демак, ўзни қурбон қилмоқлик — Аллоҳга нисбатандир. Улуғларнинг фикрларидан ақлимизни қувватлантириб, биз ҳам бир-икки сўз айтмоқликни ният қилдикким, Аллоҳ адаштирмагай.

Инсон ҳар куни ўзига ризқ берган, соғлиқ ва ақл берган, турли-туман туганмас неъматлар билан неъматлантирган Аллоҳни мутлақо таниши, билиши керак. Бу — ишқнинг пойдевори, аввалидир.

Марям сурасида «Шайтонга ибодат қилманглар», деб огоҳлантирган Роббимиз нафсга сиғиниш, унга бут каби қуллуқ қилиш ҳақида Жосия сурасида марҳамат қиладиким: «(Эй Муҳаммад), ҳавойи нафсини ўзига «илоҳ» қилиб олган ва Аллоҳ уни билган ҳолида йўлдан оздириб, қулоқ ва кўнглини муҳрлаб, кўз олдига парда тортиб қўйган кимсани кўрганмисиз?»

Айрим инсонлар баъзан Аллоҳга сиғинмай, итоат этмай, шайтонга итоат этиб, унинг васвасасини бажаришади. Баъзилар нафсига тобе бўлиб, унинг хоҳишларини ижро қиладилар. Бу қабиҳликлардан ўзни сақлаш ва ёлғиз Аллоҳга итоат этиш, унинг амру фармонини бажариш, фақат Аллоҳга сиғиниш — Ишқнинг тамали ҳисобланади.

Ишқ — ақл ва мантиққа уйғун. Биз кўпроқ амалларимизнинг ташқи томонига аҳамият берамиз. Ҳолбуки, ботини муҳимроқдир. Исломда ният ва ихлос асос ҳисобланади. Ишқ ҳам айнан шу икки булоқдан сув ичади. Масалан, икки киши айнан бир ишни бажаради. Лекин бириники қабулдир, иккинчисиники эса йўқ. Нима учун? Негаки, ўша биринчисининг нияти холисдир, иккинчисининг хаёли бошқа нарсада, нияти бузуқ. Зоҳиран бир хил амал бажарадилар, аммо Аллоҳга бўлган муҳаббатлари бир хилда эмас. Шунга кўра, бирига мукофот берилади, иккинчисига эса жазо. Ишқ холис самимиятни талаб этади. Зоҳирпарастликни эса қабул этмайди. Ички покликни, ботиний самимиятни талаб этади.

Валид ибн Абу Валид ва Абу Усмон Маданийдан Уқба ибн Муслим ривоят қиладилар:

Абу Ҳурайрадан (р.а.) «Жаноби Расулуллоҳдан (с.а.в.) эшитиб, хотирангизда яхши сақланган ҳадисдан айтиб беринг», деб илтимос қилинди.

— Майли, яхши эслаганимни айта қолай, — дедилару ҳушдан кетдилар. Сўнг ўзларига келгач: — Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ўзлари билан мендан бўлак бирор кимса йўқлигида айтган ҳадисларини сўзлайин, — деб яна ҳушдан кетдилар.

Ниҳоят ҳушёр тортганларидан сўнг бу ҳадисни айтдилар:

— Расулуллоҳ (с.а.в.) ўшанда марҳамат қилдиларки, Аллоҳ таоло қиёмат куни барчани ҳисоб-китоб қилади. Тўпланганлар тиз чўккан кўйи, навбатларини кутадилар. Энг аввал уч тоифа одам чақирилади: Қуръонни кўкрагида жамлаган киши, мол-дунёси кўп бўлган киши ва шаҳид бўлган киши.

Аллоҳ таоло Қуръонни ёд олган кишидан:

— Пайғамбарга нозил этилганларни сенга ўргатмадимми? — деб сўрайди.

— Менга билдирдинг, ё Раб!

— Сенга ўргатилган илмга мувофиқ ҳаракат қилдингми?

— Ҳа, ё Раббим! Кеча-кундуз Сенга ибодат қилдим.

— Ёлғон гапиряпсан, — дейди Аллоҳ таоло.

— Сен ёлғон гапиряпсан, — дейишади фаришталар ҳам.

Шунда Аллоҳ таоло дейдики:

— Бошқаларнинг: «Фалончи ўқиган одам, илмли», деб мақташлари учун ўқиб-ўрганган эдинг, сени шундай дейишди ҳам.

Ундан кейин мол-дунёси кўп бўлган киши ўртага олиб чиқилади. Аллоҳ таоло ундан:

— Мен сенга етарлича мол-дунё бермадимми, ҳатто ҳеч кимга муҳтож бўлмайдиган даражада сени бой қилиб қўймадимми? — деб сўрайди.

— Ҳа, ё Раббий, — деб жавоб қилади у одам.

— Сенга берилган молни нима қилдинг, қандай сарфладинг? — деб сўрайди Аллоҳ таоло.

— Қариндошлар ҳақларига риоя этдим, садақа қилдим, закот бердим.

— Ёлғон гапиряпсан, — дейди Аллоҳ таоло.

— Сен ёлғон гапиряпсан, — дейишади фаришталар ҳам.

Шунда Аллоҳ таоло дейдики:

— Сен «Одамлар мени сахий деб атасин», дея шундай қилардинг. Сени шундай аташди ҳам.

Шундан сўнг шаҳид бўлган киши олиб келинади. Жаноби Ҳақ ундан:

— Сен нима учун ўлдирилдинг? —деб сўрайди.

— Ё Раббий, Сенинг йўлингда қурбон бўлдим.

— Ёлғон айтяпсан,— дейди Аллоҳ таоло унга.

— Сен ёлғон сўзлаяпсан, — дейишади фаришталар ҳам.

Шунда Аллоҳ таоло дейдики:

— Менинг амримни адо этиш учун эмас, одамларнинг «Фалончи жасур экан», дейишлари учун курашдинг. Одамлар сени шундай дейишди-ку?»

Абу Ҳурайра (р.а.) давом этиб айтдиларки:

«Жаноби Пайғамбаримиз (с.а.в.) шундан кейин менинг тиззамга уриб қўйиб:

— Эй Абу Ҳурайра, Қиёмат куни Аллоҳнинг махлуқларидан жаҳаннам оловида биринчи ёнадиганлари ана шу уч одамдир, — дедилар».

«Танбеҳул ғофилун» асарида таъкид этилишича, бу уч тоифага аввал жаннат кўрсатилади. Улар «жаннатга тушамиз», деб қувониб туришганда дўзахга ҳукм бўлишади ва «бизга жаннатни кўрсатмай туриб тўғри дўзахга ташлаганинг дуруст эди», деб йиғлашади. Демак, нияти холис бўлмаганларнинг жазоси қаттиқроқ бўлар экан. Ният холис бўлмоқлиги учун эса қалбда озми-кўпми Ишқ бўлмоғи шарт.

Мазкур шарафли ҳадис Муовияга айтилганда у: «Бу уч кишининг бошига шундай кулфат тушса, бошқаларнинг холи қандай бўларкин?» — деб узоқ йиғлаган, сўнг Ҳадид сурасини ўқиб деган эканки:

— Аллоҳнинг Расули (с.а.в.) рост сўзлабдилар. Чунки Аллоҳ таоло: «Кимки дунё ҳаёти ва унинг зийнатини истаса, уларга амалларнинг (савобини) шу (дунёда) мукаммал берурмиз ва улар (дунёда) зиён кўрмайдилар. (Яъни савоблари учун ажрни ҳам шу дунёда олиб, охиратда бенасиб бўлурлар.) Ана ўшалар учун охиратда дўзахдан бошқа (нарса) йўқдир. (Уларнинг) савобли ишлари ҳабата (барбод) ва қилиб юрган амаллари ботил бўлур», — дея марҳамат қилган-ку!

Ишқ — Аллоҳга ишониш, Аллоҳни таниш, Уни излаш, розилигини топиш экан ва бу холис самимиятни талаб қилар экан. Буни «маърифатуллоҳ» ёки «ирфон» ҳам дерлар. Ирфон эгасини эса «ориф» ёки «орифун биллаҳ» ҳам дерлар. Яъниким, холис ният ила Аллоҳни таниган, Аллоҳга етган. Бу мақомга етганларни «эран» ҳам дерлар, яъниким, ўзининг юқори даражадаги ишқи туфайли Аллоҳга етишган. Сўрадилар: «Ориф ким?» жавоб бердиларким: «Ориф улдурки, ҳеч нарса унинг машрабини (табиатини) булғай олмас, ҳар қандай ёзмиш унга соф бўлур. Ҳар ким халққа орифдир, Ҳаққа жоҳилдир. Ҳар ёзмиш халққа жоҳилдир, ҳақиқатан орифдир. Орифнинг нифоқи жоҳилнинг ихлосидан аълодир».

Туркларнинг улуғ шоири Юнус Эмро «Изламагин олислардан, кўнгулдадир мақоми», деб ёзган эканлар. Демоқчиларким, «Сен Аллоҳу таолони узоқлардан, осмондан ёки бошқа томонлардан излама, унинг мақоми сенинг кўнглингдадир. Кўнглинг, яъни қалбинг муҳаббат билан Аллоҳни билиш ва унга етиш ишқи билан ёниб-ўртанади. Уни севиш ва ҳар бир нарсани унинг ризоси учун қилиш асосий мақсад — Аллоҳ таоло томонидан севилган қул бўлиш бахтига етказади.

Ўйлайлик: биров «Мерседес»ни севади, унга эришмоқ учун туну кун ҳаракат қилади. Тиним билмайди. Ҳатто Олмониядаги заводига ҳам бориб келади. Бу унинг кўнгил иши. Нафси шундай буюрди — қилди. Афсус билан деймизки: Аллоҳ таоло розилигига эришиш учун ҳам шундай интилса эди...

Хос ошиқлар кимнингдир севгисига, мақтовига, шуҳратига, хайру

эҳсонига аҳамият бермайдилар. Улар фақат ва фақат Аллоҳ томонидан севилишни хоҳлайдилар. Ва фақат шу йўлдагина ҳаракат қиладидар.

Ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.) яҳудий руҳонийларни Исломга даъват этганларида, улар: «Биз Аллоҳни севамиз, биз Аллоҳнинг севимли қулларимиз. Бизнинг ўз динимиз бор, ўз эътиқодимиз бор, нега сенинг олдингга келишимиз, сенга байъат қилишимиз керак? Сенга тобе бўлишга бизда ҳожат йўқ. Биз Аллоҳни таниймиз ва севамиз», — деганларида Аллоҳ таоло томонидан бу ояти карима нозил бўлган: «Айтинг, (эй Муҳаммад!) «Агар Аллоҳни севсангиз менга эргашинглар. Шунда Аллоҳ сизларни севади ва гуноҳларингизни мағфират этади.» (Оли Имрон). Бундан мурод: «Сиз, эй Муҳаммад (с.а.в.), Аллоҳнинг севгили қулисиз ва расулисиз. Сизга эргашсинлар. Шунда Аллоҳ ҳам уларни севади», — деган мантиқли ҳукмдир. Аллоҳнинг бир қулини севмоқлик шарти кескин тарзда маълум шартлар воситасида майдонга чиқади. Хўш, бир қулнинг Аллоҳ тарафидан севилмоғининг асосий шарти нима экан? Расулуллоҳиинг (с.а.в.) йўлларидан юрмоқ, ҳар ишда ҳазрати Пайғамбаримизга тақлид қилмоқ, у муҳтарам зот каби ҳаракат қилмоқ, тавсияларини бажармоқ ва у зоти шарифни яхши кўрмоқ, севмоқ воситаси билан бўлар экан. Орифлар (эранлар) мазкур шарт ва воситаларни амалга оширган Аллоҳнинг суюкли бандалари эдилар. Дейдиларки:

Эй Аллоҳим, мени мендан айирма,
Мени асло жамолингдан айирма.
Балиқ жони тирик эрур сув ичра,
Илоҳи балиқни кўлдан айирма.

«Мени ишқинг дарёсидан ташқарига чиқарма. Балиқ сув билан тирик бўлгани каби Ишқ аҳли Аллоҳнинг севгиси, жамоли билан тирикдир», деган маънони уқамиз мазкур сатрлардан.

Ишқ аҳлининг зиммасида икки вазифа мавжуд бўлади:

* Аллоҳ таолони бандаларга севдирмоқ.
* Бандаларни Аллоҳ таолога севдирмоқ.

Албатта, бандаларга Аллоҳни севдирмоқ гўзалдир. Масалан, болага бирон ширинлик берсангиз, тотиб кўргач, уни ёқтириб қолади. Бандаларга Аллоҳни севдирмоқ унчалик қийин эмас. Айтадиларки, банда ҳақиқий комиллик ёлғиз Аллоҳга хос эканлигини, ўз нафсида ёки бошқаларда кўринадиган комиллик эса ёлғиз Аллоҳдан келишини идрок этаётганда Аллоҳни севган бўлади. Аммо бандаларни Аллоҳга қандай йўл билан севдирмоқ мумкин? Таъкид этамизки, бунинг учун банда Расулуллоҳга (с.а.в.) эргашади, Расулуллоҳнинг суннати санийясига тобе бўлади, суннати санийяга мувофиқ камолга етишади. Суннати санийяга эргашмоқ ҳар хил бидъатлардан сақланмоқ, ҳазар қилмоқликни талаб этади.

Аввалги бобда ибрат хусусида айтиб эдик. Расулуллоҳни (с.а.в.) қандай севиш лозимлиги борасида ҳам тарихда биз учун ибратлар кўп. Ҳазрати шайх Увайс Қараний (қоддасаллоҳу сирраҳул азиз) ибратларини эслашнинг ўзи кифоя. Увайс Қараний ҳазратлари Расулуллоҳни кўрмай туриб ҳам севганлар. Кофирлар Уҳуд жангида пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) жанобимизнинг тишларини синдирга-

ни хабарини эшитиб, бундан қалбан куйиб, ўз оғизларидаги барча тишларини синдирган эканлар. Ҳазрати Увайс аввал бир тишларини тош билан уриб синдириб, «Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) синган тишлари балки бу ўриндагиси эмасдир», деб бошқасини синдирдилар. Шу зайлда барча тишларини синдириб чиқдилар. Икки жаҳон қуёши — Пайғамбаримиз салавотуллоҳу алайҳи ва саломуҳу жанобимиз Увайс Қараний ҳазратларининг мадҳида «Ямандан менга Аллоҳ ошиғининг иси келур», — деб марҳамат этганлар. Бу мўъжизани қарангки, Расулуллоҳ (с.а.в.) бу ошиқни кўрмай туриб, у ҳақда эшитмай туриб билганлар. Саҳобаи гузин (танланган саҳобалар) Расулуллоҳ жанобимиздан Увайснинг қаерда эканини сўраганларида «Яман вилоятининг Қарн қишлоғида», — деб марҳамат этдилар.

— Ё Расулаллоҳ! Увайс зоти рисолатпаноҳларини (яъни сизни) кўрганми? —деб сўрадилар.

— Кўрган ва лекин зоҳирда кўрмаган, — деб марҳамат қилдилар.

— Бул қандай ошиқдирки, Сизни кўрмас?

— Икки сабаби бор: биринчиси — ҳол ғалабасидан, иккинчиси — шариат азаматидан, яъни кўзи ожиз онаси бор уйни ёлғиз қолдириб келмади. Шариат амрини тутди, оналик ҳақига риоя этди.

Расули акрам жанобимиз охират дунёсига рихлат қилар эканлар, ҳазрати Умар ва ҳазрати Алига (р.а.) муборак мураққаъларини (кийимларини) бериб, Увайс ҳазратларига элтмоқликни васият қилдилар ва ҳазрати Увайснинг кўринишларини таъриф этдилар: «Бадани юнглидир, ўнг қўлининг панжасида оппоқ, бир тангачалик хол бордир. Мендан салом айтингиз. Мураққаъни кийиб, умматимни дуо қилсин...»

Ўрни келдиким, улуғларнинг Аллоҳ расулини севмоқлик ҳақида айтганларини эсламоқ жоиз:

«Бир куни тушимда Пайғамбаримиз алайҳиссаломни кўрдим. Мендан: «Аллоҳ сени қайси хислатларинг туфайли дўстларинг орасида баландроққа қўяди, биласанми?» — деб сўрадилар. Мен «йўқ», деб жавоб берганимда, шундай деб марҳамат қилдилар: «Солиҳ кишиларга хизмат қилишинг, мусулмон биродарларингга ўгит беришинг, мўминларни ва менинг суннатимга эргашганларни севганинг ва менинг гўзал ахлоқимга эга бўлганинг туфайли!.» (Ҳазрати шайх Бишри Ҳофи, қоддасаллоҳу сирраҳул азиз.)

«Аллоҳ севгисининг аломати Қуръон севгисидир. Қуръон севгисининг аломати Пайғамбар севгисидир. Пайғамбар севгисининг аломати унинг суннатига ва гўзал ахлоқига тобе бўлмоқдир. Суннатга тобе бўлишликнинг аломати охират ҳаётини унутмасликдир. Охират ҳаётини унутмасликнинг аломати дунёга ҳирс қўйишдан, ҳаром ва ғайримашруъ даромад йиғишдан қочишликдир.» (Ҳазрати шайх Саҳл бин Абдуллоҳ Тустарий, қуддиса сирруҳу.)

«Аллоҳнинг лутфи бўлмасдан бир кимса унга етишолмас. Аллоҳга етишишнинг йўли унинг Расули ҳазрат Муҳаммадга (с.а.в.) тобе бўлишдир.» (Ҳазрати шайх Жунайд Бағдодий, қоддасаллоҳу сирраҳул азиз.)

Аллоҳ насиб этса, кейинги бобларда ҳам Расулуллоҳнинг (с.а.в.) гўзал хулқларига эргашиш масаласига қайта ва қайта мурожаат этажакмиз. Алҳол, биргалашиб, кўнглимизга яна дейликки:

— Эй кўнгил! Ояти каримада айтилгани каби Расулуллоҳга (с.а.в.), яъни Аллоҳнинг севган бандасига ўхшаб ҳаракат қил! Аллоҳ ўз ҳабибини севгани каби Унга эргашган, Унга мувофиқ амал қиладиган, ўзини Унга ўхшатадиган кимсани ҳам севгайдир. Буни унутма!

Энди айт-чи: Аллоҳ итоат этганни севадими ё саркашними? Ибодат қилувчини севадими ё осий бўлганними? Яхшилик қилганни севадими ё зулму ёмонлик йўлида юрувчиними? Ҳа, бунинг жавоби аниқ, буни ҳамма яхши билади. Аллоҳ итоат этганни, савоб ишлар қилганни севади. Бу ҳақда Қуръони каримнинг Бақара сурасидаги оятни қайта-қайта ўқиб, уқиб ол: «Албатта, Аллоҳ яхшилик қилувчиларни, ибодатини жону кўнгилдан адо этган бандаларини севади». Яна Аллоҳ расулининг (с.а.в.) сўзларини унутма: «Ким менинг ахлоқимни иҳё этса (такрорласа, тикласа), мени севганидир. Ким мени севса, қиёмат куни жаннатда мен билан биргадир». Пайғамбаримиз (с.а.в.) марҳамат қилганларким: «Инсонларнинг ахлоқи бузилганида ва мазҳаб ихтилофлари авжига чиққанида Аллоҳ расулининг гўзал ахлоқини намоён қилган одамга юз шаҳиднинг савоби берилади».

Эй кўнгил! Сен шундай савоб эгаси бўлмоқликка интил! Расулуллоҳнинг (с.а.в.) «Ким менинг гўзал ахлоқимга тобе бўлмаса, унга шафоатим ҳаромдир», — деган сўзларини ҳеч қачон унутма ва шафоатларига умид қил.

Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қилганларким: «Сиз бир одамни кўрсангиз, у одам кўкда учса, ё сув устида юрса ёхуд олов еса ва ё шунга ўхшаш баъзи нарсаларни қилса, лекин Аллоҳ фарз қилган амалларни адо этмаса ва Пайғамбарнинг гўзал ахлоқига эргашмаса, билингизки, у кимса ёлғончи ва найрангбоздир».

Эй кўнгил! Сен ундайларга ҳаргиз яқин бўлмагайсен! Ҳар он Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузуридаман, деб ўйлагилки, ҳаракатларингда ул зоти шарифнинг суннатларига зид ҳолат чиқиб қолмасин. Мусибатларга дучор бўлганда чида ва сабр эт. Гуноҳкорларга ва Пайғамбаримизнинг йўлларидан чиққанларга мағфират тилаб, дуолар қил...

Эй кўнгил! Сен бирор мансаб умидида бўлсанг ёки бирон марҳамат илинжида юрсанг, албатта, бошлиғинг сўзларини жон қулоғи билан эшитасан, унинг буйруқларини ошиғи билан бажаришга уринасан. Агар талаба бўлсанг, устозингнинг айтганларига итоат қиласан, имтиҳонлардан ўтиш учун дарс тайёрлайсан.

Аллоҳ айтганларини бажариш, вазифаларини адо этишда барчамиз ҳам ана шундай рағбат намойиш этамизми? Таҳорат қил, намоз ўқи! Кимдир ўқийди, кимдир ўқимайди. Рўза тут! Биров тутади, бошқаси йўқ. Закот бер! Ҳамма ҳам беравермайди. Яхшилик қил! Бир одам бу амрга итоат этади, яна бири юзини терс ўгиради. Зулму мунофиқлик қилма! Кимдир зулмдан ҳазар қилади. Яна кимдир учун зулм — ҳаётининг мазмуни. Зино қилма! Биров нафсини тия олади, яна биров бу фаҳшни аъло деб билади. Ота-онани ҳурмат қил! Кимдир ота-онасининг дуосини олади, яна кимдир лаънат тамғасини афзал билади. Ароқ ичма! Бир тоифа бўғзини покиза сақлайди, бошқа тоифа шайтон сийдигини ича-ича тўймайди. Ёлғон гапирма! Биров ростликни шиор қилиб яшайди, бошқаси ёлғон гапирмаса, гўё ўлиб қоладигандай бўлаверади. Хўш, буларнинг қай бири Аллоҳ учун севимли?

Мавзуни давом эттиришдан олдин бир масалага қисқароқ тарзда бўлса ҳам изоҳ бериб ўтишни лозим топдик:

Биз ишқ аҳли — ориф (эран)лар ҳақида жуда-жуда кам биламиз. Дарвешлар ҳақида эса ундан-да кам биламиз, билганларимизнинг анча қисми эса хатодир. Уларни совет давридаги худосизларнинг китоблари ёки киноларидангина биламиз. Дарвешлар бизнинг назаримизда гадолардир, йиртиқ-ямоқ кийувчи, исқирт юрувчи ишёқмас бир шахсдир. Агар шу фикрда қолсак, у муҳтарам зотларни ҳақоратлаган бўламиз.

Тўғри, дарвешлар ҳашамдан, хусусан ясан-тусандан воз кечганлар, яъниким, дунё севгисидан юз ўгирганлар. («Дарвеш» атамасининг маъноси — дунёни севмаган пок, софдил киши, демакдир.) Тўғри, ҳаётда озми-кўпми ўзини бечораҳол, бенаво кўрсатиб, текинхўрлик билан кун кўрувчилар бўлгандир. Аммо уларга қараб, дарвешларни ёмонотлиққа чиқаришимиз инсофдан ҳам, ақлдан ҳам эмас. Тарихдан маълумки, улар кўп ерларни исломлаштиришга хизмат қилганлар. Масалан, Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг дарвешлари Болқонга қадар бориб, у ерликларни мусулмон бўлишларига хизмат қилишган. Дарвешлар узоқ ўлкаларга даъват учун, маърифат учун кетишган. Улар очликдан, камбағалликдан, касалликлардан ва бошқа қийинчиликлардан қўрқишмаган. Мутавозе, хушахлоқ, бировга зарари йўқ, ўз маслагида собитқадам бўлганлар.

Дарвеш карвонлар ўтадиган тоғ ёнбағирларида, дараларда, сўқмоқларда жойлашади. Ўтган-кетганга яхшилик қилади, сийлайди. Кечалари уйида меҳмон қилади. Меҳмонлар кўпайиб борса, бинони кенгайтириб, хонақохга айлантиради. Ниҳоят, кечаги кимсасиз сўқмоқ одамлар яшайдиган манзил-масканга айланади. Сўнг эса шаҳарга... Сўнг эса дарвешлар бошқа манзилларга кетадилар. Баъзи шаҳарлар айнан шу тарзда барпо бўлган. Дарвешларни ҳатто насроний аҳоли ҳам яхши кўрган, иззат қилган. Нега? Чунки улардан ҳеч кимга озор етмаган. Ҳалол еб, ҳалол турганлар. Тоза кўнгил, ширинсўз, табассумли, яхшиликни соғинадиган, ишчан инсонлар бўлганлари учун ҳам севганлар, ҳатто баъзилари уларга эргашганлар. Дарвешлар бутун куч-ғайратларини холис Аллоҳ розилиги учун сарфлаганлар. Дарвешлар фақат инсонларга эмас, балки ҳайвонларга ҳам хизмат қилганлар. Масалан, қўтир бир итни кўриб, ичи ачийди, уни олиб, даволайди. Нега? Чунки махлуқни Ҳолиқ ризоси учун яхши кўради, ундан муҳаббатини дариғ тутмайди. Итга қилинган яхшиликдан ўзига фойда тегиши, савоб етишини билади. Вақти келиб, Аллоҳнинг марҳамати билан бу улуғлар ҳақида тўғри ва яхши асарлар битилгай, авлодларимиз бу борадаги ҳақиқатни англаб етгайлар, инша Аллоҳ!

Яна мавзуга қайтсак: Аллоҳ севгисига етишмоқликнинг асосий шартларидан биринчиси — Унинг расулини севмоқ экан. Кейин эса мусулмон мусулмонни севмоғлиги шарт. (Шунинг баробарида ота-онани севмоқлиги ҳам шартким, бу ҳақда алоҳида бобда сўз юритамиз.) Бир-бирларига нисбатан самимиятли, чин қалбдан муомала қилганларни Аллоҳ севади. Ёнидаги биродарига ё қариндошига ёки ота-онасига муҳаббати бўлмаган кимсанинг «Расулуллоҳни севаман!» «Аллоҳга ишқим баланд!» дейиши қуруқ гапдан бошқа нарса эмас.

Бу севгилардан ташқари «хизмат қилиш» деган тушунча ҳам бор. Яъни севги изҳори билан иш битмайди. Банда Аллоҳ розилиги учун халққа, ота-онасига... хизмат қилиши шарт. Савоб ишларни амалга ошириши зарур. Халқнинг оғирини енгил қилишга ҳисса қўшмоғи лозим. Яъни ариқлар, ҳовузлар қазийди, тозалайди, кўприклар қуради... хуллас, хизматларнинг тури кўп. Қай бирига қурби етса, бажариши керак. Ҳасса таяниб келаётган отахон йўлдаги муштдай тошни ҳассалари учи билан четга суриб қўядилар. Бу ҳам хизмат. Яхши тарбия кўрган бола кекса онахонни катта кўчадан етаклаб олиб ўтиб қўяди. Бу ҳам хизмат...

Қул Аллоҳнинг розилигини топиш учун турли йўллар ахтаради. Тадбирлар ўйлайди. Аллоҳ розилигига боис ишлар эса кўпдир. Шу қадар кўпки, махлуқотнинг ҳисоби қадар эмас, махлуқотнинг нафаси ҳисоби қадар кўп, дейдилар орифлар. Тасаввур қилинг, бир одам қанча нафас олади? Энди эса бутун жонзотларнинг бир дақиқада, бир соатда, бир кунда, ойда... олган нафасларини тасаввурингиз доирасига сиғдира оласизми?

Йўл ҳақида сўз кетганда тариқат тушунчасини четлаб ўтсак яхши бўлмас. Айримлар шариат ва тариқатни бир-бирига зид, ҳатто душман сифатида қарши қўядилар. Бу тўғри эмас. Гап шундаки, «тариқат» — йўл, аниқроғи сўфийлик йўлини англатади. Сўфийлик тарихида эса турли-туман йўллар кўп ва улар орасида адашган, ҳатто зарарли оқимлар ҳам бўлган. Биз Нақшбандия ёки Яссавия тариқатларини эшитганмиз. Ҳа, «биламиз», эмас, айнан «эшитганмиз». Ҳолбуки тарих Қодирия, Суҳравардия, Кубравия, Бектошия, Мавлавия, Қаландария... каби кўплаб тариқатларнинг фаолиятига гувоҳ бўлган. Чиштия тариқатининг Ҳиндистонга, Сунусия тариқатининг Африкага Исломни ёйишда хизматлари бор. Айрим тариқатлар оз муддат фаолият кўрсатганлар. Айримлари эса юз йиллардан бери мавжуддирлар. Маълумки, тариқат аҳлининг ўз пирларига муҳаббатлари баланд. Фақат пирлари буюрган йўлдан юрадилар. Сўфи Оллоҳёр ҳазратлари пирни жанг майдонидаги қўмондонга қиёс қиладилар. Ўхшатиш ўринли, аммо қўмондонларнинг даражалари, ақл-заковотлари турлича бўлади. Бир қўмондон лашкарни ғалабага етакласа, бошқаси мағлубият ботқоғига етаклайди. Ана шу иккинчи тоифадаги «пирлар» тариқат аҳлининг покиза номларига доғ тушириб қўйишган. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари тариқати агар шариатга зид бўлса, бу кунга қадар яшаб келмаган бўларди. Биз мазкур битикда тариқат, сўфийлик олами ҳақида батафсил фикр юритмоқликни мақсад қилиб қўймаганмиз. Чунки бу ўзига хос мураккаб илмдир ва бундай илм каминада йўқ ҳисобида. Шу боис маълумот сифатида тилга олиб ўтяпмиз. Сўфийлик тарихида ёмонликлари билан зикр этилган, ҳатто кофир деб эълон қилинганлар ҳам борки, шулардан иккитасини «Саботул ожизийн»га Тожуддин Ёлчиқули томонидан ёзилган шарҳ асосида баён қилиб ўтсак зарар қилмас, биз ожиз бандаларни хато йўллардан асрашга хизмат қилар, инша Аллоҳ!

Ғараз, э бандалар, нозир ўлунглар,
Ямон йўл фирқаға ҳозир бўлунглар.

Шарҳ: мақсад шуки, э бандалар, ёмон йўлдан юргувчи гуруҳлар ҳолидан баён қилайин. Сизлар эса ҳозиру нозир бўлингизлар.

Бани Одамда бордур бир фирқа
Тутарлар ўзларин аҳли тариқа.

Шарҳ: одам болалари орасида бир турли гуруҳ бордир. Улар ўзларини аҳли тариқат санаб, «бизлар аҳли жазабамиз», — дерлар. Ўзлари жазабанинг маъноси ва унинг неча хил бўлишини билмайдилар. Фақат тариқат аҳлиданмиз ва зикри жаҳрияданмиз, дея бақириб, девона бўлиб юришади.

Алар шаръи набийнинг душманидур,
Аларнинг оти, яъни «равшаний»дур.

Шарҳ: сифатланмиш гуруҳлар Пайғамбаримиз (с.а.в.) шариатининг душманидир. Буларнинг ҳоллари кофир бутидан ортиқроқдир. Аммо мазҳабларининг оти мазҳаби Йаъраб ибни Сафвон Равшанийдур (Равшаний — Балхдаги бир қишлоқнинг номи).

Алар ўзларига «ориф» қўйиб от,
Ўқурлар омийларга яхши абёт.

Шарҳ: бу ботил мазҳаб аҳли бир-бирларини «ориф» атаб, у шундай авлиё, шундайин ҳолли, дерлар. Бир уйга йиғилишиб, охират ҳолни кўрсатувчи абётлар ва ҳикматларни омийларга айтиб ва турли дафъу ноғораю бошқа чолғуларда оҳанглар чалурлар. Хотинлар ва бесоқоллар нафис товушлар билан ўзарлар. Бир замондан сўнг баъзиларининг димоғига шайтон ўсиргач, ақлларидан озиб, ҳушдан кетишади. Лекин айтишларича, ақлдан озиб ҳушдан кетишлари бир тур доридандир. Сафро ўтини гулханга қўйиб, ундан тутун чиқиб, димоғларига киргач, ҳушсиз бўлишади. Аммо шайхлари ҳушларини йўқотмай доим оғизларига асал солиб туришади. Бу асал бояги гиёҳ тутунининг ҳароратини қайтариб туради. Ул малъуннинг ғарази — кўркам хотин ёки бесоқол ҳушсиз бўлгач, уни жимо қилишдир.

Валекин айтушур беҳуда маъний,
Ўзининг йўлиға солмоққа йаъний.

Шарҳ: аммо бу фирқанинг шайхлари ўтган авлиёлар ва уларнинг ҳоллари ҳақидаги беҳуда гаплар билан омийларни рағбатлантириб, ўзларининг ботил йўлларига солмоқ ва киритмоқ ҳавасида бўладилар.

Аларда бўлмагай ҳеч яхши ният
Аёлу аҳлида бўлмас ҳамиййат.

Шарҳ: ўша мажлисда бўлганларнинг яхши ниятлари йўқ. Бир-бирларига ошиқ бўлиб юришади. Хотинлари ва оилаларига куюнчак бўлишмай, балки қайси бирининг хотини қўлга тушса, ўшани жимо қилишади. Шундан сўнг «мен Аллоҳ ишқида маст бўлиб, нима нарса бўлганини билмадим», — дейишади. Ва яна айтурларки, Аллоҳ таоло ҳазрати кўзларига гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмас эмиш. Олимларни душман кўриб, намозни ёқтирмайдилар. Яна дейишадики, уларнинг мажлисида ҳар ким бир кеча ўтирса, қирқ йиллик ибодат савобини

топармиш. (Шу ўринда мазкур шарҳ муаллифи Тожуддин Ёлчиқул бу мазҳаб ҳолини кўриб, ўрганиш учун уларнинг бир неча мажлисларида ўтирганлигидан афсус-надоматлар чекиб, тавбалар қилади, Аллоҳдан узр сўрайди.)

Жамиъ жонворлар тушса кўзга,
Ҳамиййатлик бўлур тўнғиздин ўзга.

Шарҳ: дунёдаги барча ҳайвонда ғайрат ва куюнчаклик бордир. Ёлғиз тўнғизда бу нарсалар йўқ.

Аларнинг феълидур тўнғизга ўхшаш,
Шариат мункаридур оғзиға тош.

Шарҳ: бу малъунларнинг феъли тўнғизларга ўхшашдур, чунки тўнғиз каби буларда ҳам рашк йўқ (хотинларини қизғанмайдилар). Шариатни инкор қилиш буларнинг одатидур. Олимлар ўгит қилиб, хатоларини айтсалар, уни сўкиб «кофир» дерлар. Рўзани икки-уч кун кейин бошлаб, жамоатдан икки кун бурун байрам қилишади. Шайхлари гуруҳдагиларнинг нимаики нарсасини хуш кўриб қолса, тиланчилик билан олишади. Яна нодон муридлар айтишадики: «Молимизнинг ярми шайхимизникидир. Сўрамайин олса ҳам, бизлар ризо бўлмасак ҳам ҳалолдир».

Аларнинг феълини ким яхши билди,
Бўлуб кофир, ёнар ўтга йиқилди.

Кимки, уларнинг қилмишларини билатуриб йиғинларига ўзи борса ва хотину аҳлини юборса, ёнар ўтига тушганидир. Яъни ул кимса кофирлардан бўлиб, жаҳаннамда мангу қолади.

Бўлибдур яна ҳам бир фирқа пайдо,
Оти мўмин, вале нафсига шайдо.

Яна Равшаний мазҳаби каби бир гуруҳ пайдо бўлибди. Исмлари «мўъмин»дир, аммо ўзларини ўзлари алдагувчилардир. Ўзлари «мўъмин» деб атасалар-да, аммо ичларида кофирдирлар.

Йиғарлар порайи бўйни йувонни,
Солурлар ўртаға қизу жувонни.

Бир гуруҳ бўйни йўғон гиёҳни йиғиб, мажлисларида ўтга қўйиб ёқадилар. Мажлисларига қизлар ва бесоқол болалар ҳам келтирилади. Тутаётган гиёҳнинг тутуни бурунга кириб, кишини ҳушсиз қилади. Шайх бўлмиш кимса доим сирка ва нордон нарсаларни ичиб тургани учун унга тутун таъсир қилмайди. Шундан сўнг истаган қиз ёки бесоқолни жимо қилади.

Агарчи Равшаний эрмас, бу — Авбош,
Вале бу иш шариат ҳукмдин тош.

Буни «мазҳаби Аббос ибни Убайда Харуфий Авбоший» дерлар. Равшаний мазҳабидан бошқадир ва ёмонроқдир. Лекин ҳар иккисининг мазҳаби шариат ҳукмидан ташқаридир. Ҳар иккиси кофирдир («Авбош» — Шероз яқинидаги шаҳар исмидир).

Абулҳасан Хирқоний ҳазратлари «Одоби сўфий» номли китобларида ёзишларича, мазкур бу икки гуруҳ замона охирида чиқиб жуда кўп бўлишар. Яна мазкур китобда ёзилмишки, бу икки гуруҳ йўлдан озганлардир ва йўлдан оздирувчилардир. Шариат аҳли олдида уятлидир. Ишонсинлар, деб неча ақлсизлар ул мазҳабнинг тобелари Хожа Аҳмад Яссавийдан нақл қилурлар, яъни «бизнинг силсиламиз Хожа Аҳмад Ясаввий», дерлар ва шу билан халойиқни алдамоқ истарлар. Ажаб! Хожа Аҳмад Яссавий Аллоҳ таолонинг дўсти (валий) бўлса-ю бунчайин бидъат ва ёвуз ишларни қиладими?! Асло! Улуғ авлиёдан бундайин куфр ишлар келмас! Нозими китоб айтадики, Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари шариатнинг қуёши, яъни комилу мукаммал эрдилар. Ул зотнинг номини булғаб келаётган бу гуруҳ Аллоҳнинг раҳматидан йироқ ва уларнинг ишлари аҳли суннат ва жамоат ишидан айрилгандир. Шунинг учун улар кофирдирлар. Пайғамбаримиз алайҳиссалом марҳамат қиладиларки: «Қиёмат кун бўлса, «оманно биҳи ва садақно» — жон билан тан бир-бирига қўшилиб қабрдан турсалар, ҳар ким ўзининг яхши кўрган гуруҳи билан бўлади».

Бу сатрларни ўқиб: «тарих баёни экан», деб эътиборсиз бўлманг. Камина ҳуқуқ идораларидан бирининг ходимидан диёримизда шундай гуруҳ мавжудлигини эшитган эдим. Пойтахтда ўқиётган бир йигит таътил кунлари қишлоғига келганида уни шундай даврага олиб борадилар. Йигит ҳушсизликда ўз онаси билан қўшилиб, сўнг ўзига келганида даҳшатга тушади ва у ердан чиқиб, ўзини ўзи ўлдиради!..

Демоқчимизки, сўфий бўлиш, бу юқори мартабага етишиш осон эмас. Шунинг учун айтадиларким: «Огоҳ бўл, эй сўфий! Сен аҳли ҳолдан бўлиб, «сўфий» исми билан аталдинг. Ва тариқат йўлига киришингда зурафо аҳли ҳузуринда «сўфийдир», деб фикр қилиндинг. Шул исминг ва шу йўлингда собит бўл. Чунки «сўфий» исминг тариқат йўлига кириб, Аллоҳ таолонинг хос қуллари жумласидан эканингни билдирур. Агар шул исмингда собит бўлмайин нафси ҳаволарингга берилиб, сўфий исмингга хилофлик қилсанг, Қиёмат кунида бунинг уяти қандайин бўларкин!? Қиёматда ўзингни «сўфий» исмидан маҳрум қилиб, «Э, золим!» ёки «Э, фосиқ!» ёки «Э, осий!» — дея ундашар. Бундай исмлар билан ундалмоғингда чидаб бўлмас хўрликлар бордир...»

«Ишқ ичра куйиб-ёнмаганни ишққа берилган дема! Ким жонини фидо қилмас экан, уни ошиқ санама, — дейдилар ҳазрат Навоий. — Ишққа мубтало бўлган киши кўнглидан чиққан ўт вайронани ёндириб юборувчи аждар дами каби қудратлидир... Кимки Ишқ аро ўтга айланса, ажабланманг, чунки ўтга нимаики тушса, у ҳам ўт бўлиб ёнади. Ишқ бир ўт каби унинг вужудини чулғаб олади, негаки, олов атрофида айланган киши ўртанмай қолмайди. Ишқ билан ўйнашиб бўлмайди. Жисмингга ўт тушса, у сени қуюндек саргардон қилади. Ишқ осмонида қайси ёққа чақин тушса, у шу ондаёқ жонни шуъла селобига ғарқ қилиб юборади. Ишқ чақмоғи хонумонини куйдириб юборади, хонумон нима деган гап, бутун жаҳонга ўт қўяди!..»

Демак, ишқ ҳақида лоф уриш билан Ишққа етишиб бўлмас экан. Ким буни англабди — йўллари равондир. Агар сўзларнинг энг рос-

ти — Аллоҳ таолонинг Сўзи, йўлларнинг энг чиройлиси — Муҳаммад алайҳиссаломнинг Йўллари эканини билиб, бу ҳақиқатни қалбимизга муҳрлаб олсак, ҳаётнинг йўлларида адашмаймиз.

Мазкур бобни Ишқнинг муҳим асосларидан бири бўлмиш банданинг бандага муҳаббати ҳақидаги шарафли ҳадислар билан якунлаймиз:

Абу Ҳурайра (р.а.) айтадилар: «Расулуллоҳ: «Аллоҳга қасамки, сизлар мусулмони комил бўлмагунингизча жаннатга кира олмайсиз. Мусулмони комил бўлишингиз учун бир-бирингизга муҳаббат қўймоғингиз шарт. Ўрталарингизда муҳаббат пайдо бўлиши учун саломни ошкора беринг ва бир-бирингизга жаҳл қилишдан сақланингиз. Чунки жаҳл — тарашлагувчидир. Яъни у сочни тарашламайди, балки динни тарашлайди».

Бу хусусда ҳазрат Сўфи Оллоҳёр насиҳат қилиб дерларки:

Кел, э мўмин, ҳамиша хуш инон бўл,
Мусулмон бўлса ҳар ким меҳрибон бўл.

Э мўмин муваҳҳид, сен ҳар доим мусулмонларга яхшиликлар билан ёрдам бергувчи бўл. Ҳар кишики, мусулмон бўлса, унга шафқатли бўл.

Очилғайсан ани кўрганда гулдек,
Тавозу айла хизматкор қулдек.

Мусулмонни кўрганингда юзингни гулдек очиб, табассум қил. Хўжаларнинг қулларидек тавозу билан унинг хизматида бўл.

Кишиларнинг ўзаро муҳаббати барча фазилатларнинг дебочаси саналади. Тўғри, бундай муҳаббатсиз ҳам ҳаёт кечириш мумкин ва буни ёмон турмуш кечириш ҳисобламайдиганлар ҳам бор. Аммо бизнингча, бу кишининг аста-секин ўлишидир. Агар дарахт шохи кесилса, ўрнидан янги навда ўсиб чиқиши мумкин, аммо биродарлик муҳаббати жафо арраси билан арраланса, кейин аслидай кўкарармикин?

Абдуллоҳ ибн Аббос айтадиларким: «Неъматлар (яхшиликлар) инкор қилиниши ва раҳмдиллик узилиб қўйилиши мумкин, аммо кўнгилларнинг бир-бирига яқинлигидек нарсани биз кўрмадик». Дейилмоқчиким, кўнгилларнинг яқинлиги мустаҳкам бўлса, инкор ҳам қилинмайди ва узилиб ҳам кетмайди. Чунки одамлардан энг аввал кўтариладиган нарса — кўнгилларнинг яқинлиги экан. Мужоҳид ибн Жубайр дейдилар: «Расулуллоҳнинг (с.а.в.) саҳобаларидан бир киши мени учратиб, елкамдан ушладилар-да: «Мен сени яхши кўраман», — дедилар. Мен у кишига: «Мени сизга яхши кўрсатган Аллоҳ таоло сизга ҳам Ўз муҳаббатини қўйсин!» — дедим. Шунда у киши Расулуллоҳнинг (с.а.в.) «Бир одам бировни яхши кўрса, яхши кўрганлигини унинг ўзига билдирсин», деган ҳадисларини эшитмаганимда, сени яхши кўришимни ўзингга айтмаган бўлардим», — дедилар».

Нечундир биз бу ҳадисга кам амал қиламиз. Очиқ айтишга уялямизмикин? Ҳолбуки, бундай муҳаббат изҳорини мунофиқлар ўзларига байроқ қилиб олганлар. Ишлари битгунича яхши кўришларни тинмай такрорлайдилар, сўнг эса...

Алҳол бир ривоят тингламоққа ҳожат сезилди:

Бир подшоҳ отда сайр қилиб бораётганида унга бир хаёлпараст гадо ошиқ бўлиб, оҳу вовайло билан афғон бошлаб, ғавғо-тўпалон кўтарди. Минг турли нолалар қилиб, бир масканда муқим тура олмай ўзини ўчиб қолган гулхан кулига булғайверди.

Шоҳга бу маълум қилингач, у ошиқни синамоқчи бўлди. Отни гадо томонда ёниб турган гулхан сари бурди ва амр қилдики: «У гумроҳни судраб келтиринг ва бошини узинг!» Гадони судраб келтирдилар. Шоҳ уни қатлга амр этди. Бундан гадо ваҳимага тушиб, қоча бошлади. Қўрқувдан ҳуши бошидан учиб, ҳар томонга югурарди. Мулозимлар эса уни қувишдан тўхтамадилар. У ловуллаб ёнаётган гулхан томон беихтиёр югурди ва ўзини йўқотган ҳолда ўтга тушиб, куйиб кетди.

Шоҳнинг бу имтиҳонидан мақсади шундай эди: агар гадо чиндан ҳам ошиқ бўлиб, ўз даъвосида содиқ қолса, қатл ҳукмини қабул қилиши керак эди. Шунда шоҳ отидан тушиб, ундан сўрамоқчи, аҳволидан огоҳ бўлмоқчи ва садоқати эвазига уни ўзига мусоҳиб ва яқин хизматкор қилмоқчи эди...

Расулуллоҳ (с.а.в.) «Икки киши бир-бирини яхши кўрса, уларнинг афзали шу биродарига муҳаббати қаттиқроқ бўлганидир». — деб марҳамат қилганлар (Анас ибн Молиқдан). Яна марҳамат қилганларким: «Аллоҳ таоло тоатида бўлган бир биродарини Аллоҳ учун яхши кўрса ва унинг ўзига «Мен сени Аллоҳ учун яхши кўраман», — деган бўлса ва иккаласи ҳам жаннатга киришга муваффақ бўлишса, Аллоҳ тоатида бўлгани учунгина яхши кўрганнинг даражаси иккинчисининг даражасига нисбатан юқорироқ бўлади» (Абдуллоҳ ибн Амрдан). Яхши кўришнинг шартлари кўп. Шулардан бири — жанжаллашмаслик. Бу хусусда Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қиладиларким: «Бир-бирларингни яхши кўрсанг, у билан жанжаллашма. Ҳар иккала томонга ёмонликни қўзғатадиган ҳаракатни ҳам қилма ва унинг ҳақида суриштирма. Чунки суриштирган кишинг унинг душмани бўлса, йўқ нарсаларни гапириб, ораларингизни бузиб қўйиши мумкин» (Маоз ибн Молиқдан).

Низомий Ганжавийнинг «Муҳаббатсиз киши мисоли музлик, юз жони бўлса ҳам ўликдир ўлик», ҳикматлари бекорга айтилмаган. Ана шундай одамларни халқ орасида «Тирик мурда» деб ҳам атайдилар.

Биродарлар орасидаги муҳаббат мавзуини меҳр-мурувват бобида ҳам давом эттириш ниятимиз бор. Бу бежиз эмас. Инсонга хос бўлган барча фазилатлар Ишқ булоғидан сув ичади. Бу ҳаёт сувидан бебаҳра киши иллатлар ботқоғига ботган бўлади. Булар хусусида инша Аллоҳ, батафсил суҳбатлар қурармиз. Энди, биргалашиб дуога қўл очайлик:

— Аллоҳ барчаларимизнинг қалбларимизни нурлантирсин! Зангларини аритсин, пардаларини олиб ташласин, ориф қул бўлмоқлик бахтини берсин. Маърифатуллоҳга, ишқуллоҳга, муҳаббатуллоҳга эриштирсин, Аллоҳ ошиқларидан бўлмоқлик бахтини берсин. Аллоҳга, динига ошиқларча хизмат қилишни ўзимизга, то қиёматга қадар туғилажак зурриётларимизга насиб этсин. Аллоҳнинг ҳузурига ўзи севган ва ўзи рози бўлган бандаси бўлиб бормоқликни насиб этсин. Раббимиз бизларни жаннати ва жамоли билан сийласин. Ризвони акбарига восил қилсин! Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ҲУРМАТИ ВОЛИДАЙН – ФАРЗ АЙН

Бу бобда ота-она ва фарзанд муносабатларига доир ахлоқ ҳамда муаммолар ҳақида сўз юритилади.

Ота-онасини ҳурмат қилмаган фарзанд ўз фарзандларидан ҳурмат талаб қилиши ножоиздир, дейдилар. Сиз бу фикрга қўшиласизми? Унда «қайтар дунё» деган иборага қандай қарайсиз? Имом Муслим ривоят қилган бу ҳадиси шарифдан қандай маъно уқамиз: «Оталарингизга меҳрибон бўлинглар, шунда сизлар ҳам фарзандларингиздан меҳр-мурувват кўрасиз».

Эндиги ривоятни кўп эшитган бўлсангиз ҳам такрорлайлик: бир одам узоқ умр кўриб, ўғлининг жонига тегибди. Ўғил отадан қутулиш мақсадида уни тоғу тошга ташлаб келиш мақсадида қопга солибди-ю, орқалаб йўлга тушибди. Чарчаб бир дарахт остида тўхтаганда қопдаги отаси кулаверибди. Ўғил бундан ажабланиб, кулиш сабабини сўраганида ота дебди: «Мен ҳам отамни қопга солиб тоғу тошга ташлаб келиш мақсадида орқалаган эдим. Тасодифни қарагинки, ҳудди шу ерга келганимда мен ҳам дам олиш учун тўхтаган эдим...»

Яна бир ривоят: ўғил кўзлари хиралашиб қолган, овқат еяётганида қўллари қалтирайдиган қари отасинининг иззат ва ҳурматини бажо келтирмас эди. Бир куни чол бечоранинг қўллари қалтираб, ош сузиб берилган чинни косани туширириб, синдириб қўйди. Буни кўрган келини нордон гап айтиб, унинг кўнглини вайрон қилди. Ўғил эса отасини ҳовли этагидаги зах хонага кўчирди. Келин энди қайнотасига эски ёғоч косада таом берадиган бўлди. Бундан кўнгли озор топган қария вафот этиб кетган кампирини эслаб, зор-зор йиғларди. Унинг ёлғиз юпанчи ва суянчиғи беш ёшли набираси эди. Бола бобосининг ёнига келиб ўтирарди, маъсумона сўзлари, ёқимли қилиқлари билан бобосининг кўнглини овлаб, унинг ғам ва аламларини бир оз бўлса-да, енгиллатарди.

Бола қўлига пичоқ олиб бир ёғочни йўниб ўтирганида отаси: «Ўғлим, нима қиляпсан?» – деб сўради. Бола юмушидан бош кўтармаган ҳолда жавоб берди:

– Дадажон, ойим эски ёғоч косада бувамга овқат берадилар. Мен ҳам ёғоч коса ясаяпман, катта бўлганимда ойим билан сизга шу косада овқат бераман.

Гўдакнинг бу ибратли гапи отага таъсир қилди. У дарҳол зах хонада ётган отаси ҳузурига кирди, тиз чўкди, кўз ёши тўкиб, узр сўради...

Бу барчага мактаб бўлгувчи воқеа баёни. Баённинг хотимасини бу каби ижобий тарзда якунламай, «гўдакнинг гаплари отасига таъсир этмади, чол ўша зах хонада хорлик билан ўлим топди», десак ҳам бўлади. Чунки қалби тош фарзандлар ҳам бор ва уларни бир гап билан инсофга келишларига ишониш қийин. Начора, инсофга келмасалар ўзлари эккан бемеҳрлик дарахтининг аччиқ мевасини ўзлари ейдилар. Бу жазо узоқ куттирмайди. Бугун атрофларида эмаклаб юрган ширин фарзандларининг ёғоч косада таом тутиш онлари ғоят тез келганини ўзлари ҳам билмай қоладилар.

Бунга ўхшаш ибратли воқеаларни кўп эшитганмиз. Энди бўлиб ўтган ҳақиқий воқеалардан айтай:

Москва телевидениесида бир кўрсатув намойиш этилди. Саксон уч ёшдаги соғлом онани эллик етти ёшдаги ўғил жиннихонага жўнатди. Мақсад — уйга эга чиқиш. Шу кўрсатувда бир журналист аёл Чеченистон урушида кўрганларини сўзлаб берди. Грозний шаҳри вайрон этилгач, кўчаларда бошпанасиз қолган ҳимоясиз қариялар нажот умидида тентираб юришаркан. Улар асосан рус миллатига мансуб қариялар экан. Улар йўлда учраган журналистларга мурожаат этишиб, Россиянинг бошқа шаҳарларида яшаётган фарзандлари, қариндошлари манзилини беришиб, уларга хабар йўллашларини ўтиниб сўрашаркан. Журналист аёлнинг ўзи ўнлаб шаҳарларга қўнғироқ қилибди, хатлар ёзибди, аммо ҳеч ким келмабди, отаси ёки онасини ёки қариндошини олиб кетмабди. Саксон ёшдан ошган кўзи ожиз бир кампирни журналист аёлнинг ўзи ҳарбийлар ёрдамида Москвага келтирибди. Шунда ҳам у муштипарни ўғли оиласи бағрига олмабди...

Шу воқеаларни баён қилиб бўлгач, журналист аёл чеченларнинг қарияларини мисолга келтирди. Уларнинг бирontаси бирон қарияни эътиборсиз қолдирмабди. Беморларни опичиб бўлса ҳам хатарли ерлардан олиб чиқишаркан. Сўнгги тишлам нонни ёки сўнгги қултум сувни қарияларга беришаркан...

Қарияларни опичиб юришларини эшитиб, шарафли ҳадисларнинг бири ёдимга тушди: Ҳофиз Абу Бакр Баззор Будайда оталаридан ривоят қиладилар: Бир одам зиёратда онасини кўтариб юриб тавоф қилдираётган экан. Пайғамбаримиздан (с.а.в.) «Онамнинг ҳаққини адо қилдимми?» — деб сўрабди. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.): «Йўқ, бир оҳ тортишининг ҳаққини ҳам адо қилганинг йўқ», деган эканлар».

Мазкурнинг яна бир гўзал давоми ҳам мавжуд: Абу Бурда ибн Аби Мусо Ашъарийнинг айтишларича, Абдуллоҳ Ибн Умар бир яманлик одамнинг ўз онасини опичлаб, хонаи Каъбани тавоф қилдириб юрганини кўрдилар. У одам бир байтни оҳанг билан ўқиркан:

Онаи зорим учун бўйнимни эгкан теваман (туяман),
Тевага минган онам ҳорсаларда, мен чарчамам.

У шуни ўқиб туриб, Абдуллоҳга қаради-да: «Эй Абдуллоҳ ибн Умар! Мана шу хизматим билан мен онамнинг хизматини қила олдимми?» — деб сўради. «Йўқ, бу хизматинг сени туғиш вақтида онангни қийнаб тутган тўлғоқларининг биттасига ҳам баробар эмас», — дедилар».

Сиз эҳтимол Чеченистондаги воқеани ўзга дин ва ўзга миллатга боғлаб хулоса чиқарарсиз? Асти ундай қилманг. Чунки оқибатсиз, ноқобил фарзандларни барча миллатларда учратамиз. Ота-онасига бемеҳр, ноқобил фарзандларнинг дини ҳам, миллати ҳам йўқ, десак адашмаймиз. Фикримизнинг далили учун ўзимиз гувоҳ бўлган бир воқеани баён қилиш ниятимиз бор. Аммо ундан аввал яна шарафли ҳадисларга мурожаат этайлик:

Бир йигит Расулуллоҳга (с.а.в.) шикоят қилиб дедики:

— Отам қариб, жуда бевош бўлиб кетганлар. Ақлдан озганлар-

ми, деб қўрқаман. Уйимга келиб, қўлларига нима илинса, шуни олиб чиқиб кетаверадилар.

Сарвари коинот (с.а.в.) отани чақиртирдилар. Ҳузурларига келган қари, бечораҳол, уст-бошлари хароб одамдан: «Ўғлингнинг гаплари тўғрими?» — деб сўрадилар.

— Ҳа, тўғри, — деди чол. — Мен ўғлимни ўзим тарбия этганман. Онаси барвақт вафот этган эди. Ўзим емай — ўғлимга едирдим, ўзим киймай — ўғлимга кийдирдим. Қариганимда боқар, деб умид қилдим. Аммо у бераҳм чиқди. Мендан хабар олмайди. Ўзим уйига келиб, қўлимга илинган нарсани олиб чиқиб сотаман-да, пулига овқат олиб ейман. Ё Расулаллоҳ! Шу ишим дурустми ё дуруст эмасми?

Отанинг бу гапларини эшитиб Расулуллоҳ (с.а.в.) ўғилнинг елкасидан маҳкам ушладилар-да, дедилар: «Топган нарсаларинг, ҳатто сенинг ўзинг ҳам отангнинг мулкидир. Агар топган мулкинг етмаса, отанг сенинг ўзингни сотиб пулини емоқликка ҳаққи бор. Сен ўйламагинки, топган мулкларимга ўзим моликману отамнинг унга алоқаси йўқ, деб. Ҳаммасига отанг эгадир!»

Яна шу мавзуда бир ҳадис:

Бир қиз онасидан шикоят қилди:

— Онамнинг ақллари ўзларида эмас. Уйимга келиб тўпалон қиладилар, тинчлик бермайдилар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) онани чақиртирдилар. Ғоят қари, бечораҳол она дедики: «Ё Расулаллоҳ! (с.а.в.) сабр қилайин десам, қизим хабар олмайди. Ҳатто болаларини юбормайди. Ёлғиз ўзим пашшаларга ем бўлиб ётаман. На ўлиб қутуламан, на роҳат кўраман. Қизимнинг бепарволиги шунчалик.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар:

— Тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат сени қорнида тарбия этган ким? Ўлим жари ёқасига келиб, сени туққан ким? Сени икки йил эмизган ким? Сени балоғатга етказиб узатган ким? Шу онанг! Агар шу онангни рози қилмасанг, жаннат сенга ҳаром! Тавба қилсанг — қилдинг, йўқса ярим мулкингни олиб бераман.

Қиз тавба қилди...

Дерсизки, Исломнинг дастлабки йилларида динни яхши англамаганлар орасида шундай бераҳмлар бўлгандир. Эҳтимол шундайдир. Аммо «Қариялар уйи» деб номланмиш жойларда ўз ўлимларини кутиб ётган бечораларнинг болалари-чи? Бундан ўттиз-қирқ йил аввал бундай уйларда ўзбекларни кўрсак ажабланардик. Энди ажабланмайдиган бўлиб қолдик. Ҳолбуки, биз ажабланиш нима экан, фарёд уришимиз керак! Отаси ёки онасини шундай жойга юборган аблаҳнинг ёқасидан олишимиз керак. Ўша аблаҳ қайси биримизнинг яқин қариндошимиз, ён қўшнимиз, ёки маҳалладошимиз, ёки бирга ишлайдиган ҳамкасбимизку? Нега индамаймиз?

Эй кўнгил! Сен жамиятдаги ана шундай фожиага шоҳидсан. Нечун жимсан? Нечун бундайлар билан муроса қиласан? Нечун уларнинг дастурхони атрофида ўтириб, таомидан ейсан? Сен қариялар уйидаги бечораларнинг кўзларидаги ёшларни кўрмабмидинг? «Ота-онанинг йиғлаши боладан норози бўлганларидан далолат беради ва бу эса кат-

та гуноҳлардандир», деган ҳадиси шарифни била туриб, нечун уларни огоҳ этмайсан? Ота-онага оқ бўлишнинг гуноҳларнинг энг катталаридан бири эканлиги ҳақидаги Расулуллоҳнинг (с.а.в.) муборак сўзларини нега етказмайсан у нодонларнинг онгига?

Оқ бўлиш — ота-онага озор бериш, ранжитиш ва буйруқларини бажармасликдан иборатдир. Ота ёки онанинг ноқобил фарзандига қараб «сени оқ қилдим», деб эълон қилиши шарт эмас экан. Диллари оғришининг ўзиёқ фарзаднинг оқ бўлиши, дейдилар. «Оқ бўлиш»нинг луғавий маъноси — ажралишдир. Яъни фарзанд ота-онасидан тириклайин ажраляпти, демак. «Қариялар уйи»да отаси ёки онасига жой ҳозирлаётганлар унутмасинларким, улар айни чоғда дўзахдан ўзларига ўтли жой тайёрлаяптилар. Зотан, дўзахнинг «ҳасрат қудуғи» деб номланган энг ёмон жойи ота-онасини хорлаганлар учун эканлиги мўътабар китобларда алоҳида зикр этилган.

Муборак умра сафари чоғида кўнгилларни хира қилувчи воқеа юз берди: фарғоналик бир одам онасини қутлуғ зиёратга олиб борибди. Албатта, бу таҳсинга лойиқ иш. Кўпчилик ота-онасини шундай улуғ зиёратларга олиб бормоқликни ният қилади. Айримлар эса бу каби зиёрат ота-оналарига насиб этмай, вафот этиб кетганларидан армонда юрадилар. Фарғоналик йигитнинг онасига бўлган қўпол, қўрс муомаласи барчани ранжитди. Она бечора умрида биринчи марта қишлоғидан четга бориши бўлса керак, самолётга ёки автобусга қандай чиқиш, ўтиришни билмай тараддудланади, баъзан шошиб қолади, баъзан нимагадир улгурмайди. Ўғил эса унга ёрдам бериш ўрнига дўқ уради: «Мени шарманда қиляпсиз!» — дейди. Билмайдики, унинг шармандалиги онасининг ҳаракатида эмас, балки ўзининг феълида, муомаласида. Кўпчилик «Онангни бу ерга олиб келиб хунук муомала қилганингдан кўра, ўз уйингда ширин муомала билан кўнглини олсанг савоблироқ бўлармиди! Онани кўпчилик ҳузурида беҳурмат қилишинг — Каъбани вайрон қилиш гуноҳи билан баробар эмасми?» — деб тўғри танбеҳ бердилар. Эҳтимол ўғилнинг асосий нияти онасини зиёратга олиб келиш бўлмагандир. Бундай дейилишга сабаб: уларнинг бу масканда қариндошлари кўп экан. Йигит улар берган совға-саломлар билан овора бўлиб қолди. Балки онани олиб келишни ўша қариндошлар талаб қилишгандир. Шу талаб бўлмаса йигит онани олиб келишни хаёлига ҳам келтирмас... Яна Худо билади...

Пойтахтнинг Шайхонтоҳур тумани судида бундан-да аянчлироқ воқеага шоҳид бўлдик: ота қизини судга бериб, оғир жазо беришни талаб қиляпти. Ажабланяпсизми? Биз ҳам дастлаб ажабланган эдик, сўнг ғазабландик. Гувоҳликка келганлардан бири: «Агар одилман, десангиз бу қизни энг олий жазо — отишга ҳукм қилинг, ҳукмни халқ олдида ижро этинг. Ноқобил фарзандлар бундан ўрнак олсин!» деди. Ўлим жазосига лойиқ кўрилаётган қиз отанинг ёлғиз фарзанди экан. Онадан ёш етим қолибди. Қизининг бахтини ўйлаб, ота бошқа уйланмабди. Қизини орзу-ҳавас билан куёвга узатибди Хасталаниб, шифохонага ётганида нафсига банда қизи ота номидан қалбаки ҳужжатлар тайёрлаб, уйни сотиб юборибди. Ота шифохонадан қайтсаки, уй йўқ... Қолгани сизга маълум. Албатта, суд бу фарзандни ўлимга ҳукм

қилмайди. Товламачилиги учун бир неча йилга қамар ёки аёллигини эътиборга олиб, озодликдан шартли равишда маҳрум қилар. Лекин Аллоҳнинг жазоси қаттиқ бўлади. У фарзандни суд ўлимга ҳукм қилмаса ҳам у аллақачон ўлган, тирик ўликка айланган. Ундан энди ер ҳам ҳазар қилади. Эсини йиғиб тавба қилса қилди, бўлмаса охирати тамоман куяди. У-ку, тавба қилар, аммо ота рози бўлармикин ундан?

Энди аввалги воқеага қайтсак: ривоят қиладиларким, бир киши Ҳажга бормоқчи бўлди. Аммо кекса онасини ёлғиз ташлаб кетишга кўзи қиймади. «Устозга бораман, нима десалар шу», деб ҳазрати шайх Абу Ҳозими Маданий ҳузурларига келди. Шайх ҳазратлари ухлаётган эдилар. Уйғониб дедиларки: «Ушбу дам тушимда Пайғамбаримизни (алайҳиссалом) кўрдим. Дедиларки: «Ҳаждан кетмоқдан кўра она ҳаққини сақламоқ сенга яхшироқдир». Сен онангнинг ризосини истаки, Аллоҳнинг ризоси шундадир.

«Жаннат оналар оёғи остидадир», мазмунли ҳадиси шарифни эшитмаган одам йўқдир. Аммо унинг маъносини ҳамма ҳам билавермаса керак. Онасини ёлғиз ташлаб, мушриклар билан урушга отланган йигитни Расулуллоҳ (с.а.в.) қайтариб, шундай деганлар. Яъни, жаннатга тушиш учун жиҳодда жон бериб, шаҳидлик мартабасига етиш шарт эмас. Онангнинг хизматини қилиб, розилигини олсанг бас, шу топган савобинг сенга жаннат йўлини очади, дейилмоқчи. Онасини бир эмас, юз марта Ҳажга олиб бориб, бошқа пайт кўнглини ранжитувчилар шу ҳикматлар мағзини чақиб кўрсалар ёмон бўлмас.

Аллоҳнинг инсонга бахш этган илк неъмати — ота-она муҳаббати бўлади. Шу сабабли ҳам Яратган ўз бандаларидан ота-онага муҳаббатли бўлишни талаб этади. Аввалги бобдаги фикримизни давом эттирсак — Аллоҳга бўлган Ишқ билан ота-онага бўлган муҳаббат ўзаро боғланган. Яъни биринчиси бўлмаса — иккинчиси ҳам йўқ (ёки аксинча). Киши миллати ёки динидан қатъи назар Яратганни сева олса, ўз ота-онасини хорлаб қўймайди. Чунки бу ўринда «севиш» Аллоҳ буйруғини бажариш билан ифодаланади.

«Биз инсонни ота-онасига яхшилик қилишга буюрдик. Онаси унга қийналиб ҳомиладор бўлиб, не азобда туққандир. Унга ҳомиладор бўлиш ва уни (сутдан) ажратиш (муддати) ўттиз ойдир. Энди у қачон вояга етиб, қирқ ёшга тўлганида: «Парвардигорим, мени Сен менга ва ота-онамга инъом этган неъматингга шукр қилишга ва Ўзинг рози бўладиган яхши амалларни қилишга муваффақ этгин ва Ўзинг мен учун зурриётимда ҳам яхшилик қилгин (яъни фарзандларимни ҳам аҳли солиҳ бандаларингдан қилгин). Албатта, мен Сенга (қилган барча гуноҳларимдан) тавба қилдим ва, албатта, мен мусулмонлардандирман», — деди. (Аҳқоф, 15)

Изоҳ шулким: мазкур ояти каримада ҳар бир инсон ота-онага яхшилик қилишга буюриляпти. Бир савол туғилиши мумкин: «Нега Қуръонда бот-бот ота-онага меҳр-мурувват кўрсатиш вожиб эканлиги уқтирилади-ю, фарзандларга меҳрибонлик қилишга буюрилган оятлар деярли учрамайди. Каломуллоҳни синчиклаб ўқиб, ўрганган кишигина ундан бу саволга жавоб топа олади. Маълумингизким, Қуръонда бирон беҳуда сўз ёки жумла йўқдир. Аллоҳ таоло мўъмин-мусулмонларни

комил инсон қилиб тарбиялаш учун қайси фармонини неча марта такрорлашни лозим деб билган бўлса, шунча марта нозил қилган. Негаки, Яратган ўз бандаларининг жисмоний жиҳатларидан ҳам, руҳоний хусусиятларидан ҳам жуда яхши огоҳдир. Масалан, у Зот ота-онага, хусусан онага ўз фарзандларига нисбатан шундай меҳр ато этганки, она учун энг оғир, ҳатто таҳликали давр бўлган ҳомиладорлик ва кўз ёриш даври ҳамда чақалоқни эмизиб, тарбиялаш йиллари ота-она ҳаётидаги энг бахтли дамлардир. Бинобарин, ота-онани (албатта, улар агар инсоний маънавиятдан ажраб, вахшийлик даражасига тушиб кетмаган бўлсалар) фарзандига яхшилик қилишга буюраверишнинг ўзи ортиқча ишдир. Аммо фарзандлар эса ёшликларига бориб ёки ўзларининг олдиларидаги ўғил-қизлари билан овора бўлишиб, ортларидаги ота-оналарига бепарво бўлиб қолишлари мумкин. Шунинг учун Қуръон фарзандларни тез-тез ота-она олдидаги бурчларини адо этишга даъват қилади.

Отанинг фарзандга меҳри-муҳаббати чексиздир, чунки у фарзандини ўз суратидан кўчирилган нусха, деб англайди. Зотан, отанинг тасаввури тўғридир. Фарзанд отанинг бир жузви, суратда, хулқ-атворда унга ўхшайди. Шунинг учун ота фарзанди тарбиясига диққат қилади. Ўзи истаган фазлу камолни фарзандига беришга, уни ўзидан кўра ҳам мукаммал қилиб етиштиришга ғайрат қилади. Шу мақсад йўлида ҳар қандай машаққатга бардош беради. Фарзанди ҳақида халқдан: «Тарбия қилган отасига раҳмат!» деган олқишни эшитса, севинади. Фарзанди орқали кўзлаган мақсадига етишни истайди, невара, эваралар кўриб, наслининг давом этишини орзу қилади. Бу ўринда отанинг ўғил кўрганда қувониши сабабига изоҳ бериб ўтсак: албатта, ота учун қиз фарзанд ҳам ўғил фарзанд ҳам бир хилда суюмли. Иккови ҳам Аллоҳ берган улуғ неъмат саналади. Аммо ўғил фарзанд насл-насабни давом эттирувчи бўлгани учун ҳам отада алоҳида қувонч уйғонади. Қувонч сабабини қизларни камситишда деб англамаслик керак. Чунки Исломда болаларни ажратиш, яъни бирини кўпроқ иккинчисини камроқ яхши кўриш дуруст ҳисобланмайди. Башир ибн Саъд (р.а.) ўз ўғиллари Нуъмон ибн Баширни кўтариб Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига келдилар-да: «Ё Расулаллоҳ! Мен шу ўғлим Нўъмонга фалон-фалон нарсаларни бердим, сиз шунга гувоҳ бўлинг», — дедилар. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.): «Барча болаларингга ҳам шундай нарсаларни бердингми?» — деб сўрадилар. Башир: «Йўқ, фақат Нўъмоннинг ўзигагина бердим», — деган эдилар, Расулуллоҳ (с.а.в.): «Шундай қилган бўлсанг, мен бунга гувоҳ бўла олмайман, бошқа одамларни гувоҳ қил», — дедилар. Кейин: «Ўзингнинг фарзандларингнинг ҳаммаси сенга бир хилда яхшилик қилишларини хоҳлайсанми?» — деб сўрадилар. У киши: «Албатта, шундай бўлишини хоҳлайман», — деган эдилар, Расулуллоҳ (с.а.в.): «Ундай бўлса, Нўъмоннинг ўзигагина бериб, бошқаларини маҳрум қилишинг дуруст эмас», — дедилар. Имом Бухорий ҳазратлари «мазкур ҳадисдаги Расулуллоҳнинг (с.а.в.) «Мен бунга гувоҳ бўлмайман», деган сўзларидан «бошқалар гувоҳ бўлган тақдирда болаларингдан биттасига бериб, бошқаларига бермасанг ҳам бўлаверади», деган маънони англамаслик керак», — деб изоҳ беради-

лар. Агар биз мазкур тарбияга амал қилмасак, қариганимизда «Битта ота ўнта болани боқиши мумкин, битта отани ўнта бола боқа олмайди», деган ҳикматга рўпара келиб қолишимиз ҳеч гап эмас. Зийрак бола ўзига нисбатан акаси ёки укаси кўпроқ эркалатилаётганини сезади ва бу сезги унинг қалбида оғриқли из қолдиради. Улғайганида ҳам бу оғриқ уни тарк этмайди. Ўша оғриқ унга «ота-онам буни кўпроқ яхши кўрарди, ана энди ўша яхши кўрганлари кўпроқ қарасин», деган хато фикр асосида яшайди. Афсусли ери шуки, бу хатолик кейинчалик авлоддан-авлодга ўтавериши ҳам мумкин.

Фарзанднинг ҳаётига сабаб бўладиган биринчи қувват — она жисмидаги қондир. Чақалоқ шу қондан озиқланиб, ҳаётини сақлайди. («Сут билан кирган жон билан чиқади» деган мақолни «Қон билан кирган жон билан чиқади» деганимиз тўғрироқ бўлади.) Бола биринчи сўзни онадан эшитади ва ундан ўрганади. Шунинг учун ҳам биз «ота тили» демай «она тили» деб сифатлаймиз. Болани ўстиришда, тарбия қилишда отага қараганда она кўпроқ ҳисса қўшади. Шунинг учун бўлса керак, ёш болалар отадан кўра онага кўпроқ майл этадилар. Улғайганларидан кейин ҳам сирларини аввало онага айтиб, маслаҳат сўрайдилар. Она фарзанди учун ўзини фидо қилишга тайёр туради. Муовия ибн Ҳаййида (р.а.) айтадилар: «Расулулоҳдан (с.а.в.) «Эй Расулаллоҳ, мен яхшилигимни кимга қилсам бўлади?» — деб сўрадим. «Онангга», — дедилар. Мен бу саволни уч марта қайтарсам ҳам Расулуллоҳ «Онангга», деявердилар. Тўртинчи марта сўраганимда: «Отангга ва яқин бўлган қариндошларингга», — дедилар. Фарзандда онанинг ҳақи отаникидан кўпроқ бўлиши бежиз эмас, «...онаси уни заифлик устига заифлик билан кўтаради» (Луқмон,14), деган ояти каримага диққат қилсак, бунинг сабабини янада ойдинроқ англаймиз. Яъни она ҳомиладорлик пайтида ҳам эмизиш даври деб белгилаган икки йил мобайнида ҳам катта қийинчиликларни бошдан ўтказади. Шоирларнинг илҳомига ҳам айнан шу ҳолатлар қувват берса керак. Қадимдан то шу кунгача она мадҳида ёзилган шеърларнинг адоғи йўқ. Шулардан битта байт эслаш вақти етди: Рудакий ҳазратлари ёзадилар:

Онангдан бош товлама, ошмасин дарди,
Ҳаёт тожи эрур оёғин гарди...

Агар она қад-қоматини бир дарахтга ўхшатсак, фарзанд шу дарахтнинг ширин бир меваси. Бир йигит она қадрига етмас эди. Она кўз ёшлари унга таъсир этмас эди. Бир куни она бешикни олиб, ўғли қаршисига қўйиб деди:

— Эй ёшлик, чақалоқлик пайтини унутган ноинсоф! Мана бу бешикни кўряпсанми? Чақалоқ чоғингда шу бешикка михланиб, тунги уйқуларни мен ўзимга ҳаром этдим. Бешикда ётганингда юзингга битта пашша ёки чивин қўнса, уни қувишга имконинг бўлмай йиғлар эдинг. Мен сени хира пашшалардан асраб, бешигингни тебратар эдим. Йиғидан тўхтамасанг, сени ечиб олиб, бағримга босардим. Сени деб барча машаққатларга чидадим. Куч-қувватимни сенинг камолинг учун сарф этдим. Мана энди катта бўлиб, куч-қувватга тўлдинг. Чақалоқлик, болалик, ёшлик пайтларингни унутиб қўйдинг.

Энди эса мени ранжитяпсан. Лекин, бир куни келиб, албатта бу дунёдан ўтасан. Қабрнинг тубига, қоронғулик қаърига кирасан. Ўшанда Аллоҳдан раҳмат нури ололмайсан...

Биз бешикларни кўп кўрамиз. Аммо қачондир шу каби бешикда ётганимизни, онамиз тунлари бедор алла айтиб чиққанларини ўйлаб кўрамизми? Агар ўйламасак, эсламасак, унда ноинсоф фарзанд эканмиз. У ҳолда уйимиз тўрига бешик суратини чиздириб, остига «Унутма!» деган хитобни ёзиб қўйганимиз лозимдир?

Баён қилинмиш ривоятда Шарқнинг буюк мутафаккири Саъдий оналик ҳақининг нозик жиҳатларига эътиборни тортганлар. Дунёда валинеъматларини билмаганлар Ҳаққа исён қилган бўлишади. Оналарга хизмат қилиш эса жаннатий амаллардандир. Шубҳасизки, она ҳақини тўлалигича, бекаму кўст адо қилмоқ бу дунёда мумкин эмас. У бешикдаги гўдагини минг турли ниёзлар билан ўстириши фарзанди устидаги энг катта ҳақидир.

Бир киши Муҳаммад алайҳиссаломдан:

— Мен онамни кўтариб Маккани зиёрат қилдирдим, ҳақини адо қилдимми? —деб сўради.

Расулуллоҳ (с.а.в.) унга жавоб қилдилар:

— Йўқ, у сени қучоғида олиб юрганда фарзандим униб-ўссин, катта бўлсин, — деб ўйлаганди. Сен эса кўтариб юрган пайтингда онангнинг ўлими ҳақида ўйлардинг...

Фарзандлардан ўтинчимиз шуки, оналарингиз ҳузурларида турганингизда Саъдийнинг бешик ҳақидаги ривоятларини доимо ёдда тутинг.

Бир биродаримизнинг ҳикоялари ғоят таъсир қилган эди, шуни сиз, азизлар билан баҳам кўрмоқчиман:

— Ҳайит арафасида онам билан бирга бозорга тушдик. Ниятимга кўра, энг аввал онажонимга янги маҳси олиб бердим. Ўша ернинг ўзида янги маҳсини кийдириб қўйдим. Кейин кавушларини ҳам янгиладим. Сўнг таглик-патак олиб келиб кавушларига солдим. Кейин Туркиянинг янги пайпоғидан ҳам олиб бердим. Онажоним тураётганларида «Энди рўмол олиб берсам, бош-оёқ сарпо қилган бўларканман», деб ҳазиллашдим. Онам «ҳа, ҳа» деб кулиб қўйдилар. Гап-сўзларимизни эшитиб турган маҳсидўз «Онахон, бу йигит ўғлингизмилар?» деб сўрадилар. «Ҳа», дедилар онам. Шунда маҳсидўз «Ҳозир жуда улуғ иш рўй берди. Розилик билан шундай жилмайдингизки, мана шу кулгингиз ўғлингиз учун ер осмоннинг гулга тўлганидан ҳам яхшироқ бўлди. Дунёда Аллоҳга иймон келтиргандан кейин ота-онанинг хизматини қилиб, дилини хушнуд этишдан улуғроқ иш борми?! Кўриб турибманки, ўғлингиз хизматингизни сидқидилдан қиляпти, мен бу ишларга қиёматда гувоҳлик бераман, ҳозир шу ерда фарзандингиз ҳаққига дуо қилинг, чунки шу соатда Аллоҳнинг даргоҳи очиқ турибди, иншааллоҳ!» деган гапларни айтди. Мен маҳсидўзнинг оддий одам эмас, балки илм эгаси эканини англадим. Гапларидан қалбим сел бўлиб оқди. Онажоним шу бозорнинг ўртасида узоқ дуо қилдилар... Ўша воқеадан сўнг қачон онамнинг хизматларини қилсам, аввал ҳеч ҳис этмага-

ним бир ажиб улуғворликни сезадиган, чарчоғим тарқайдиган, таним роҳатланадиган, дилим яйрайдиган бўлди. Ишқилиб Аллоҳим мен бу роҳатдан бемаврид жудо этиб қўймасин-да...

Бу ҳикоя кишини ўйга толдиради: тасаввур қилайлик, айни дамда қанча ота-она совуқ уйларда, совуқ ёлғизликдан ёки фарзандларининг совуқ муомалаларидан дийдираб ўтирибдилар экан? Қани эди, ўша совуқ муомалали фарзандлар шу йигитдан озгинагина ибрат олишса-ю дуогўйларининг қадрини билишса, жаннатлари йўлларини топиб олишса.

Битта ҳақиқат бор, унутмаслик керак: ким ота-онаси дуосидан маҳрум бўлибди, жаннатдан маҳрум бўлибди. Аллоҳ сақласин!

Ота-онанинг фарзандга меҳри фитратида — яралишида бор, десак хато қилмаган бўламиз. Бундай меҳрни биз ҳатто жониворларда ҳам кўрамиз. Далада кузатган эдим: она совлиқ боғланган. Қўзичоқ ўйнаб юрибди. Бир маҳал ўзидан каттароқ қўзи билан сузишмоқчи бўлди. Бундан совлиқ безовта бўлиб маърайверди. Арқондан қутулишга уринди. Қўзиси биқинидан бир-икки зарба еб йиқилгач, совлиқ қаттиқ силтанди-да, арқонни узди. Бу ҳолатни «она меҳри арқонни узди», деб сифатласак ҳам бўлар. Сиз ювош кўринган мушукнинг боласини олишга уриниб кўринг-чи, таламасмикин?

Оналарга хос бўлган меҳр фақат ўз фарзандларига аталмаган. Улар бегоналарга, ҳатто дин ва миллатини фарқламай меҳр кўрсатадилар. Дейлик, бир мусофир сизникида қўноқ эканида хасталаниб қолди. Албатта, сиз унинг ҳолидан хабар оласиз. Аммо онангиз ёки бувингиз сиздан кўра кўпроқ ачинадилар. Даволаш учун зарур ҳамма чораларни бажарадилар. Мусофир миннатдорлик белгиси сифатида ҳадя берса олмайдилар, шундай эмасми? Бу ҳам она қалбидаги меҳрдан.

Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида ўзбек киночилари Ҳамза ҳақида кўп қисмли бир фильм ишладилар. Ёлғонга асосланган бу бемаъни томоша Москва телевидениесида ҳам кўрсатилди. Шу томошада бир воқеа бор: Ҳамзанинг рус хотини ҳомиладор бўлади. Ўзбек аёллари уни ўраб олишиб, қийнашади... Бу фожиани кўриб, даҳшатдан сесканиб кетдим. Даҳшат ўзбек аёлларининг зулмида эмас, даҳшат ёлғоннинг экранда бу қадар уятсизларча акс этишида эди. Мен ўша пайтда Москвада, рус адиблари билан дастурхон атрофида ўтирган эдим. Ер ёрилмади, ерга кириб кетмадим. Ҳамкасбларга бу воқеанинг туҳматдан иборат эканини айтмоққа чоғланганимда улардан бири мушкулимни осон қилди: «Ҳомиладор аёлни фақат ақлдан озган эркак қийнаши мумкин. Ақлдан озган аёл ҳам ҳомиладорга бунақа зулм қилмайди», деди. Бу воқеани эслашимдан мақсад: фитратида меҳр бўлгани учун оналардан зулм кутмаймиз.

Аммо... Қани эди, ҳаётда шу «аммо» бўлмаса... Ҳаётда фарзандидан кечувчи нопок оналар ҳам бор, оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинувчилар ҳам бор. Жамият фақат ўз нафси учун яшаётган, ароқхўр ёки фоҳишаларни «она» деган шарафли номдан маҳрум қилади. Айримлар болани туғиб сўнг ундан юз ўтирадилар. Айримлар эса болани туғилмасидан аввал ўлдирадилар. Буни тиббий тилда «аборт» дейишади, биз «қотиллик» десак тўғри бўлади. Отаси-

ни ўлдирганлар «падаркуш» дейилади, фарзандини ўлдирганлар-чи? «Фарзандкуш»ми? Афсуски, фарзандкушларга бу ҳаётда, бу жамиятда жазо йўқ. Қиёматдаги жазо эса тайин. Фарзандини ўлдирувчилар ёки кечувчилар ўз гуноҳларини, аниқроқ айтсак, бузуқликларини беркитиш учун шундай ёвузликни амалга оширадилар. Жоҳилият замонида араблар кўп фарзанд кўрсалар «боқа олмаймиз», деб ўлдирар эканлар. Аллоҳ бундай бандаларга қараб: «...болаларингизни қашшоқликдан (қўрқиб) ўлдирмангиз. Биз сизларни ҳам, уларни ризқлантирамиз», деб амр қилади. Бу ояти карима фақат ўтмиш арабларига эмас, бугун «аборт» деб аталмиш қотилликдан қайтмаётган аёлларга ҳам тааллуқли. Ана шундай иймонсиз аёлларга Саҳл ибн Ҳанзалиянинг (р.а.) сўзларини ибрат сифатида эслатсак: у зот ҳеч фарзанд кўрмаган эканлар. Аллоҳга муножот қилиб дер эканларки: «Аллоҳ таоло менга чала туғилса ҳам бир фарзанд берса-ю, кейин уни раҳматига олса ва мен фарзанд доғига сабр этиб, шунга Аллоҳдан бўладиган савобни умид қилсам, бу мен учун бутун дунёдан ва ундаги ҳамма нарсалардан ҳам яхшироқ бўлар эди...»

Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларида бир шеър анча машҳур эди. Шарқ афсонаси асосида ёзилган бу шеър ҳатто тўйларда ҳам ўқиларди. Афсуски, кейин-кейин унутилди. Шеърнинг мазмуни билан қисқа тарзда бўлса-да, танишсак:

Кўп наслдан-наслга ўтган бир афсона бор,
Ёлғиз она ва ўғил яшар эди бахтиёр.

Балоғат ёшига етган йигит кунлардан бир кун гўзалга ошиқ бўлиб ўзини йўқотади. Қиз йигитнинг севги изҳорини эшитиб:

Қиз дедики йигитга:
Севгинг бўлса ҳақиқат,
шуни албат қилиб кел:
онангнинг юрагини менга олиб кел!
...йигит бўлди сарсари, тўрт томонга югурди,
чўлдан топиб бир ҳайвон юрагини суғурди!
Шошиб, бўлиб умидвор, йўлларда оқизиб қон,
яна қиз қаршисида бўлган эди намоён.

Қиз анойилардан эмас экан, йигитнинг найрангини фаҳмлабди-да:

қиз ўшқирди ва деди:
келтирмабсан менга керагини,
кет, кўринма кўзимга,
келтирмасанг менга онангнинг юрагини!

Йигит яна сарсари кезади. Охири онага бўлган муҳаббатидан қизга бўлган севгиси устун чиқади-да, она кўксига ханжар уради. Юракни суғуриб олади.

...йўлда кетаркан, оёқлари чалишди
ва меҳрибон онанинг юраги ерга тушди.
Шунда шўрлик онанинг юраги кирди тилга
ва деди қаршисидаги ўғлига:

«Жоним болам, ёмон йиқилмадингми?
Қарагин, соғми таниng, эт-бетинг?..»
...Шунда йигит тахта бўлиб қотиб қолди,
Қанча югурса ҳам қизга етолмай ётиб қолди...

Ота ва онанинг болага бўлган меҳри илоҳий тарзда қалбга сингдирилган бўлса-да, бу меҳрни қувватлантириш учун Расулуллоҳнинг ахлоқларидан ибрат олишимиз лозим.

Дарро ибн Озибдан (р.а.) ривоят қилинишича, у киши: «Мен Расулуллоҳнинг (с.а.в.) имом Ҳасанни елкаларига миндириб: «Эй Раббим! Мен бу набирамни севаман, Сен ҳам уни севгин!» деб келаётганларини кўрган эдим», — дедилар.

Анас ибн Молик (р.а.) айтадилар: «Ҳазрати Оишага (р.а.) бир бечора хотин тиланиб келди. Оиша унга учта хурмо берган эдилар, у ёнидаги икки боласига биттадан хурмо берди-да, биттасини ўзи учун олиб қолди. Болалар хурмоларини еб бўлишиб, яна оналарига умид билан қарашди. Она қўлида ушлаб турган хурмони иккига бўлди-да, болаларига узатди. Расулуллоҳ (с.а.в.) келганларида Оиша бу воқеани ул жанобга айтиб берган эдилар, Сарвари коинот (с.а.в.) дедилар: «Сен бунга нима учун ажабланасан? Икки боласига марҳамат, меҳр-шафқат қилгани учун Аллоҳ таоло ҳам унга марҳамат қилади».

Мазкур ҳадиснинг мағзини чақсак, Аллоҳ таолонинг марҳамати дейилганда Унинг ажри, яъни, ота-онанинг қариганида фарзандлари туфайли кўрадиган роҳати-фароғати назарда тутилган, деган маъно чиқади.

Ҳазрати Оиша онамиз (р.а.) айтадилар: «Расулуллоҳ ҳузурларига бир аъробий келиб: «Сизлар ёш болаларингизни ўпасизми? Бизларда бундай одат йўқ», — деди. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Аллоҳ таоло сенинг **кўнглингдан раҳматини тортиб олган бўлса,** уни мен қандай қилиб сенинг кўнглингга жойлай оламан», — дедилар.

Таъкид сифатида остига чизиб қўйилган сўзларга эътиборимизни қаратайлик, шунда оз бўлса-да учраб турадиган айрим ота ёки оналарнинг ўз фарзандларига нима учун бемеҳр эканликларининг сабабини англагандай бўламиз: демак Яратган роббимиз уларнинг кўнглидан раҳматни тортиб олиб қўйган экан. Бундайлар келажакда қандай ажр олишларини ўйлаб кўришармикин? Йўқ, ўйлашмаса керак. Чунки раҳмат тортиб олинган кўнгилларда иймон бўлмайди. Фақат иймонсиз одамгина ўз фарзандидан кечади. Етимхоналардаги тирик етимларнинг ота-оналарини «ота» ёки «она» дейилмиш шарафли ном билан аташга тил ҳам ҳазар қилади.

Ривоят қилурларким, ҳазрати Умар (р.а.) бир мўътабар одамни шаҳар ҳокими этиб тайинламоқчи бўлдилар. Котиб фармонни ёзишга киришган онда бир гўдак кириб амиралмуслиминнинг тиззаларига чиқиб, ўтириб олди. Халифа болакайни ўпиб, эркаладилар.

Ҳокимликка тайинланаётган киши буни кўриб:

— Бу гўдак ўз ўғлингизми? —деб сўради.

— Йўқ, бу бир камбағалнинг фарзанди. Ота-онаси вафот этган. Болани ўз тарбиямга олганман, — дедилар ҳазрати Умар.

У киши халифанинг мулойим қалбли, шафқат, марҳаматли эканликларига ажабланиб, деди:

— Менинг ўнта фарзандим бор. Мен ўз болаларимни ҳам эркалаб, ўпмайман. Болаларим мени кўришганда зириллаб туришади. Ота шундай бўлиши керак эмасми?

Халифа бу сўзларни эшитиб, ёзилган фармонни олиб йиртиб ташладилар-да, дедилар:

— Бу одамни ҳоким этиб тайинлашни истамайман. Ўз фарзандларига тошкўнгил бўлган одам халққа қандай манфаат етказиши мумкин?

Афсусларким, орамизда «бола отадан қўрқиб, зириллаб туриши керак», деган нотўғри қоидага риоя қилувчилар ҳам топилади. Агар умр бўйи болаларини шундай тутишга интилган одам вафот этса, фарзандлари «қутулганимизга шукр», дейишмасмикин?

Яна шарафли ҳадисларга қайтсак:

Абу Ҳурайра (р.а.) айтадилар: «Расулуллоҳ бир куни набиралари имом Ҳусайнни ўпдилар. Бу вақт ҳузурларида Ақраъ ибн Ҳобис ўтирган эдилар. У киши: «Менинг ўнта болам бор, улардан биттасини ҳам мен ўпган эмасман», — дедилар. Жаноби Расулуллоҳ (с.а.в.) унга қарадилар-да, дедилар: «Марҳаматли бўлмаган кишига Аллоҳ таоло ҳам марҳамат назари билан қарамайди».

Бугун ўз фарзандларига меҳр беролмаганлар қариганларида хорлансалар, бошқалардан ўпкаланмасликлари керак бўлади.

Кўрдикки, ота-онанинг фарзанд олдидаги бурчи ҳам улуғ экан. Болани дунёга келтириб қўйган билан иш битмайди. Ота-онанинг фарзандларига илм ва яхши ахлоқ тарбиясини, хусусан бадан тарбиясини ҳам бериш, жисмонан чиниқтириш, хусусан сузишни ўргатиш каби вазифалари бор. Ота-она болани одобли, ахлоқли қилиб вояга етказганлари учунгина олқишга сазовор бўладилар. Ота-онанинг бурчлари ҳақида гап кетганда, фарзандга чиройли исм қўйиш масъулиятини, вояга етганда уйлантириш (куёвга узатиш) вазифасини вақтида бажаришлари шартлигини ҳам таъкидлаб ўтишимиз лозим. Баъзан эшитиб қоламиз, айрим ота-оналар турли баҳоналар билан бу вазифани галга солаверадилар. Оқибатда ўғил никоҳсиз уйланиб олади, қиз ҳомиладор бўлиб қолганини айтишдан бошқа чораси қолмайди. Бундай бўлишдан Аллоҳ сақласин! Ота-оналик бурчини тўғри адо этганларни Аллоҳ турли балолардан ва маломатлардан, беномусликлардан асрайди. Агар ота-она ўз бурчини бажармаса, охиратда фарзаднинг даъво қилиши ҳам айтилган. Даъво нималардан иборат бўлиши мумкин? Гуноҳ дафтари тўлиб тошган одам ота-онаси ёқасига ёпишиб дейиши мумкинки: «Ё Раббим, мен бу ота-онамга даъвогарман. Менга Исломни ўргатмади. Мени театрга юборди, лицей, коллежга юборди, масжидга юбормади. Чет тилни ўргатди, Қуръони каримни ўргатмади. Америкада ўқитди, аммо «ла илаҳа иллоллоҳ»ни ўргатмади. Ҳалол-ҳаромни англатмади. Шунинг учун мен сенга қуллик қила олмадим. Булар айбдордир...» Шундай бўлишидан барчаларимизни Аллоҳ сақласин! Айрим бандаларнинг эса ўлганидан кейин нуфузи кўтарилиб қолар экан. Шунда у ажабланиб: «Эй Раббим, бу даражамнинг кўтарилиши нимадан ҳосил бўлди?» деб сўрайди. Шунда Аллоҳ томонидан маълум эти-

лар эканки: «Эй бандам, орқангда қолган бола-чақаларингнинг сен учун қилган истиғфорларининг натижасидир». Аллоҳ барчаларимизга шундай ажр насиб этсин!

Қиёматда бунинг акси ҳам бўлиши мумкин экан. Абаса сурасида таъкид этилганки, айрим инсонлар қиёматда ота-онасидан қочар экан. «Уларга муносиб хизмат қилмадим, энди ҳақларини талаб қиладилар», деб қўрқиб, изтиробга тушар экан. Ана шу изтиробнинг олдини олиш учун киши ҳаётлик даврида ҳаракатини қилиб қолиши керак. Уламоларимиз бу мавзуда суҳбат юритганларида Исро сурасидаги ояти каримани тилга оладилар. Биз ҳам бу анъанадан четда қолмайлик:

«Роббинг фақат Унинг ўзигагина ибодат қилишингни ва ота-онага яхшилик қилишни амр этди. Агар ҳузурингда уларнинг бирлари ёки икковлари ҳам кексаликка етсалар, бас, уларга «уфф» дема, уларга озор берма ва уларга яхши сўз айт. Икковларига меҳрибонлик ила хокисорлик қанотингни пастлат ва «Роббим, алар мени кичикликда тарбия қилганларидек, уларга раҳм қилгин», деб айт».

Бу амр Аллоҳнинг қатъий ва ўзгармас буйруғи. Бу буйруқни бажариш ихтиёрий эмас, балки ҳар бир бандanинг бурчи. «Уфф» сўзига боғлиқ икки маъно бор: 1. Ота-онага ёмон сўз айтиб, беҳурмат қилмаслик. Мисол учун: ота-она иш буюрганда «уфф, тинч қўймас экансиз-да», ёки «уфф, шу гапларингиз ҳам жонимга тегди» ёки «уфф, сизга ҳеч тушунтириб бўлмас экан-да» каби норизоликни ифода этишни Яратган бизга ман этяпти. 2. Ишдан чарчаб қайтдингиз, ёки кўнглингиз бир нимадан ғаш. Ўзингизча «уфф» деб қўйдингиз. Билмайсизки, шу «уфф»ингиз билан ота-онангиз қалбини тилиб юбордингиз. Уларнинг «болам оғир синовга тушибди», деб озорланганларини англамадингиз. Энди улар кунлаб, балки ойлаб кўзларингизга термилиб, паришонлик булутининг кўтарилишини кутадилар. Сиз ўзингизга учраган пашшадай ташвишни биргина «уфф» билан фил ҳолатида катталаштириб, ота-онангизга узатдингиз. Демак, биз ота-онамизни ташвишимизга шерик қилмаслигимиз керак экан. Фарзанд ота-онанинг ҳузурида ўзини қанчалик хокисор тутса, шунча яхши.

Аллоҳ буюрадики, «...ниманики хайр-эҳсон қилсангизлар ота-она, қариндошлар, етимлар, мискинлар ва мусофирларга қилингизлар». Эҳсонга лойиқлар орасида ота-она бекорга биринчи зикир қилинаётгани йўқ. Кишининг ўзидан кейинги ҳақдори ота-онаси бўлади. Ота-онасини муҳтож қўйиб, улардан бошқаларга эҳсон қилишдан нима фойда бор? Қишлоқлардан бирида бу воқеага гувоҳ бўлган эдик. Биродаримизникида меҳмонда эдик. Қўшниси эҳсонга таклиф этди. Чиқдик. Жуда кўп меҳмон айтилган экан. Биз ҳовлида, тут дарахти соясидаги сўридан жой олдик. Рўпарамизда ошхона, унинг ёнида бир пастак ҳужра бор эди. Агар ўша ҳужрадан хаста овоз чиқмаса, унда одам яшашига ишонмас эдим. Ўша ҳужрага кўп тикилаётганимни сезган биродарим «у ерда соҳиби эҳсоннинг волидалари яшайди, бир оз хасталар», деб изоҳ берди. Мен «меҳмонларга жой ҳозирлаш учун каттароқ уйдан бу ҳужрага вақтинчалик олиб чиқилгандир», деган ўйда эдим. Аммо эҳсон якунига етгунича ҳам биров у ҳужрадан хабар олмади. Бир пиёла иссиқ чой ёки бир бурда

иссиқ нон олиб кирмади. Шундан сўнг биродаримдан «Доим шу уйда яшайдиларми?» деб сўрашга мажбур бўлдим. Биродарим қўшнисининг сирини очаётганидан хижолат бўлибми, аста «ҳа», деб қўя қолди, бошқа изоҳ бермади. Бошқачароқ изоҳга ҳожат ҳам йўқ эди. Бу тез-тез учрайдиган воқеа эмас. Биз ҳам ваҳима қилмоқчи эмасмиз. Лекин бу даҳшатдан (ҳа, айнан даҳшат, айнан ёвузлик деймиз) кўз юма олмаймиз. Ақлни лол қолдирадиган даражада эҳсон дастурхонларига меҳмонларни чорлаганлари ҳолда оталари ёки оналарига ўзларининг эски кийимларини кийинтириб қўядиганлар озми ё кўпми?

Бир биродаримиз кўзида ёш билан айтиб эди: отаси хаста экан. Катта акаси ақиқа маросимига тайёрланаётган экан. Бизда бунақа одат кўп учрайди. «Отам (ёки онам) кўриб қолсинлар», деб тўй ёки бошқа маросимни тезлатамиз. Бу, албатта, яхши ният. Аммо бу ният ортида «отам (ёки онам) ўлса, тўйим қолиб кетади (ёки тўйга атаганларим азага ишлатилиб кетадими) деган ҳадик ҳам бўлади, буни яширмайлик. Хуллас, биродаримизнинг акаси ақиқа дастурхонига олинажак неъматларни рўйхат қилиб ўтирганида хаста ота «қуюлтирилган ширин сут ҳам олиб келгин», деб илтимос қилибди. Шунда нодон ўғил ўйламай-нетмай «Бунақа сут ҳозир отлиққа йўқ, қаердан топаман», дебди. Хаста ота индамабди. Ўша пайтда бу нарсанинг топилиши чиндан ҳам қийин эди. Аммо ўғил отанинг кўнгли учун «албатта топамиз», деса кифоя эди. «Худонинг марҳаматини қарангки, — дейди биродаримиз,— акамнинг бу гапларидан ранжиб турганимда бир дўстим дадамни йўқлаб, иккита нон билан ўша сўралган ширин сутдан олиб келди. «Мана, дада, сўраганингиз, очиб берайми?» деб сўрадим. Дадам банкани қўлларига олиб, ҳудди гўдак бошини силагандай силардилар-да, «кейин очасан», дедилар. Ақиқадан сўнг дадам ҳушларини йўқотдилар ва кўп ўтмай бу фоний дунёни тарк этдилар. Аёллар дадам истаган қуюлтирилган ширин сутни очиб, ширинликлар пиширириб, маъракa дастурхонига қўйдилар...»

Шунга ўхшаган воқеалар оз бўлса ҳам учраб турадики, ундан кўз юммоқлик мусулмон боласига хос эмас. Ота-оналарини иззат қилувчиларни ҳаётда кўп учратамиз ва бундан кўнгилларимиз шодланади. «Менинг фарзандларим ҳам шундай солиҳ бўлсин», деб ният қиламиз. Ният қилишимиз яхши, аммо шунинг ўзи кифоя эмас. Фарзанднинг олийжаноб, фазилатли бўлиши фақат унинг насл-насабига ҳам тааллуқли бўлиб қолмайди.

Қадимда ўғриларнинг қўллари кесилганини эшитганмиз. Шундай ўғрилардан бири ушланиб, жазога ҳукм қилинганда бир қизча подшо ҳузурига келиб, тиз чўкиб, йиғлаганича ўтиниб сўрабди:

— Отамни жиноятлари учун қўлларини кесишга буюргансиз. Биламан, ҳукмингиз адолатли. Лекин отамнинг мендан кичик яна тўрт фарзандлари бор. Онамиз касалвандлар, бизларни боқа олмайдилар. Агар отамизнинг қўлларини кестирсангиз, ҳаммамиз очдан ўламиз. Бизларга раҳм қилинг, отамизнинг қўлларини кестирманг. Агар қўл кесмасликнинг бошқа иложи бўлмаса, у ҳолда отамнинг қўллари ўрнига менинг қўлимни кеса қолинг.

Подшо бу гапни эшитиб, кичкинагина қизнинг ота-онасига муҳаб-

бати бу қадар улуғлигидан ҳайратда қолди. Қизни синамоқ мақсадида унга:

— Майли, отанг қўли ўрнига сенинг қўлингни кестираман. Қўлингни бугун эмас, эртага кесишади. Эртагача яхшилаб ўйлагин, кейин яна пушаймон еб юрмагин, — деди.

Эртаси куни жазо майдонида яна одам тўпланди. Қизнинг отасини келтирдилар. Қиз ҳам ҳозир бўлиб, отасига деди:

— Отажон, сира қўрқманг, мен подшога «Отамнинг қўллари ўрнига менинг қўлимни кестиринг», деб ялиндим. Илтимосим қабул бўлди. Ҳозир менинг қўлимни кесиб, сизни озод қилишади.

Қиз шундай деб, кундага қўлини қўйди. Бу ҳолатдан подшо ҳам, тўпланганлар ҳам кўз ёши тўкдилар. Қизнинг отаси озод этилди. Ота-болага илтифотлар кўрсатилди. Подшонинг амри билан жазо майдонидаги кунда олиб ташланиб, унинг ўрнига бир мармартош тикланди-да, бу сўзлар ўйиб ёзилди:

«Бир ёшгина қиз отасининг қўли ўрнига ўз қўлини фидо этишни истади. Шу қиздек фарзандга эга бўлган ота-она қандай бахтиёрдир...»

Бу мармартош фарзанд меҳрига қўйилган ўзига хос рамзий ҳайкалдир. Ҳаётда ҳеч ерда бундай ҳайкал йўқ. Аммо ота-она фарзандидан озгинагина меҳр кўрса ҳам унга ўз қалби тўридан битта ҳайкал тиклайди. Бу ҳайкалнинг номи — шукроналик. Ота-онасини рози қилган фарзандга эса тубо (жаннатлардан бири ёхуд ундаги бир дарахт номи) насиб бўлиши, Аллоҳ таоло умрини зиёда этиши ҳақида шарафли ҳадисда марҳамат қилинади. Ҳазрат Навоий таъбирлари билан айтилса — «Ҳурмати волидайн — фарз айн». Ота-онани ҳурматлаш — бажарилиши ўта зарур амалдир.

Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.) Тайсала ибн Миёсдан «Дўзахдан қўрқиб жаннатга киришни хоҳлайсанми?» деб сўрадилар. «Албатта хоҳлайман», дедилар Тайсала. «Ота-онанг тирикми?» — деб сўрадилар. «Отам вафот этганлар, аммо онам борлар», дедилар Тайсала. Шунда Абдуллоҳ ибн Умар дедиларки: «Катта гуноҳлардан ўзингни сақлаганингдан кейин онангга қаттиқ гапирмасанг, унинг об-овқатини бериб турсанг, албатта жаннатга кирасан», — дедилар.

Агар эътибор қилсак, бу ҳикматнинг асоси ҳам «Жаннат оналар оёғи остидадир», ҳадиси шарифи эканини англаймиз.

Ривоят қиладиларким, Марвон ибн Ҳакам Мадинадан бир жойга сафарга кетганларида ўз ўрниларига Абу Ҳурайрани қолдириб кетардилар. Абу Ҳурайра Зу-л-Ҳулайфада туриб, ўзлари бир хонада, оналари эса бошқа хонада яшардилар. Абу Ҳурайра қачон ўз хоналаридан ташқарига чиқадиган бўлсалар, оналарининг эшиги олдига келиб салом берардилар-да: «Мени ёшлигимдан тарбият қилганингиз учун сизга Аллоҳ таолонинг раҳмати бўлсин», — дер эдилар. Оналари ҳам у кишининг саломларига жавоб қайтариб: «Катта бўлганингда менга яхшилик қилаётганинг, розилигимни олаётганинг учун сенга ҳам Аллоҳ таолонинг раҳмати бўлсин», дер эдилар. Абу Ҳурайра ташқаридан қайтиб келганларида ҳам она-бола ўртасида шу муомала такрорланарди.

Эй кўнгил! Бу гўзал муомала сенда ҳам борми? Бор бўлса, умринг армонсиз ўтажак. Йўқ бўлса-чи? Аввал айтгин: нима учун йўқ? Ўнтагина сўзни айтишга тилинг нима учун айланмайди? Сенга нима тўсқинлик қилади? Эҳтимол онангни қаймоқ билан боқишга пулинг йўқдир. Қаймоқ сўзинг-чи? Асал сотиб олишга пулинг етмас, аммо асал каби тотли дуо учун ниманг етишмайди?

Не шодки, бизнинг юртимизда ота-онасини ҳурмат қилувчилар кўп. Камина истиқомат қилувчи «Илғор» маҳалласида Япония мамлакатидан келган бир ёш олим ижтимоий тадқиқот олиб борди. У маҳалладаги барча маросимларда иштирок этишга ҳаракат қилди. Унинг зийрак фаҳми фарзандларнинг ота-оналарини беқиёс тарзда ҳурмат қилишларини англабди. Бир куни у билан суҳбат чоғида дунёга машҳур япон адибларининг асарларидан гап очдим.

— Ҳа, Япония улуғ ёзувчиларга бой мамлакат. Менинг юртим илм-фанда ҳам илгарилаб кетган, — деди у. — Аммо ҳар бир халқ илм-фанда ёки адабиётда худди шундай, балки бундан ҳам аълороқ ютуққа эртами-кечми эришиши мумкин. Лекин сизнинг халқингиз эришган бойликка ҳамма ҳам эриша олмайди. Айниқса, ҳозирги кунларда, ҳамма нарса илм-фан тараққиёти мезони билан ўлчаниб, маънавий оламдан узоқлашилаётган асрда қийин, ғоят қийин. Мен фарзандларнинг ота-оналарига меҳрибонлигини назарда тутяпман. Бу мен учун янги оламдай туюляпти. Чунки мен бу оламни йўқотганман. Ҳозир ота-онам хаста. Акам қўшни оролда яшайди. Лекин бир неча ойлаб келиб кўролмайди. Келса, ишдан қолади. Ишдан қолса, вазифасидан ҳайдалади...

Япониялик меҳмон шундай деб хўрсиниб, кўзига ёш олган эди...

Ота-она орасида баъзан келишмовчиликлар ҳам бўлиб туради. Масалан ота-она бир иш буюрса, фарзанд бу ишни тўғри ҳисобламай рад этиши мумкин. Бунда ҳам ота-онанинг кўнгли ранжийди.

Саъд ибн Аби Ваққос дедилар: «Аллоҳ таоло Қуръони каримдан тўрт оятни менинг ҳақимда туширди. Онам: «Сен Муҳаммаддан ажралмагунингча мен ҳеч нарса емайман ҳам, ичмайман ҳам» деб қасам ичган эдилар. Шунда Аллоҳ таоло: «Агар улар (яъни ота-онанг) сени ўзинг билмаган нарсаларни Менга шерик қилишга зўрласалар, у ҳолда уларга итоат қилма, Уларга (гарчи кофир бўлсалар-да), дунёда яхши муомалада бўлгин» (Луқмон сураси,15.), деб буюрди.

Шайхлар дебдиларким: «Волидука — роббука», яъни отанг— парвардигорингдир. Дейилмиш бу маънодан ширк кўрилмаслиги, аксинча, «тарбиячи Тангрига итоат этганинг каби ота-онага ҳам итоатда тургин», дейилмиш маънони уқмоқ жоиз. Тангрининг инсон тарбиясига оид амрини болага энг аввало ота-она етказади. Бу ўринда «роббука» — тарбиячи эканига ишора ҳамда масъулият юки ҳам англашилса дуруст бўлар. Халқда «Ҳаким ота» номи билан машҳур зотлардан Ҳаким Сулаймон «ота — қодири қайюм, она — розиқи марсум», деган эканлар. Яъни ота ,Аллоҳнинг абадий қудрат эгаси сифатига, она эса Аллоҳнинг барча жонзотга ризқ берувчи сифатига ўхшатиляпти.

Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил хато қилса доғи ато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин қутқарғай Худо.

Туркигўй шоирлардан Адиб Аҳмаднинг бу насиҳатини ёдлаб олсак-да, отамиз ёки онамизга бетгачопарлик билан гап қайтаришга чоғлаганимизда эсласак, балки уларнинг кўнглини оғритиб қўйишдан сақланармиз.

Иброҳим Ҳалилуллоҳнинг оталари бут йўнувчи уста Озар эди. Иброҳим алайҳиссалом оталарини бутпарастликдан қайтариш учун насиҳат қилган вақтларида нидо келдиким, таъзим ва мулойимлиқ билан насиҳат қилғил. Ва Юсуф алайҳиссалом оталари Яъқубга (алайҳиссалом) хатолик билан одобсизлик қилганлари учун бошқа пайғамбарлардан етмиш йилдан кейин жаннатга киришга ҳукум этилдилар. Юсуф алайҳиссалом қандай одобсизлик қилибдилар экан? Оталари билан кўришаётганларида отдан тушмай сўрашган эканлар! Нуҳнинг (алайҳиссалом) ўғиллари Хом ҳам одобсизлиги туфайли отанинг дуойибадига учради: ранги қора бўлиб, унинг наслидан пайғамбарлик узилди. Хом қандай одобсизлик қилиб эди? Нуҳ алайҳиссалом кемада ухлаб ётганларида шамол кўтарилиб, уят жойлари очилиб қолганини кўриб кулган эди!

Пайғамбарларки ота-она ҳузурида итоат этар эканлар, бизнинг итоатимиз ҳусусида ортиқча сўз бўлиши мумкин эмас. Ҳадиси шарифда таъкид этилганидек, агар улар биз — фарзандларга «дунёдан кеч», дейишса ҳам ҳурматлари учун буйруқларини ижро қилишга мажбурмиз. Жаннат йўли шудир. Афсуским, орамизда жаннатга ишонмайдиганлар ҳам топилади. Уларга деймизки, ота-она розилигини ололмасангиз шу дунёнинг ўзидаёқ жабр кўрасиз. Аввало, ота-онасини хорлаган одамни жамият иззат қилмайди. Бу одам жамият назаридан қолади ва бундан ортиқ хорлик бўлмас. Қолаверса, яна такрор айтамиз, ўзининг фарзандлари ҳам уни хорлайди. Хорланиб, азобланиб тезроқ ўлишни истайди. Лекин Аллоҳ унга ўлим бермайди. Ана шундай хорланган одамлар бизларга ўрнак бўлишлари керак.

Расул алайҳиссалом минбарга чиқаётиб, бир қадам ташлаб «омийн» дедилар. Яна бир қадам ташлаб яна «омийн» дедилар. Учинчи қадамни босганларида ҳам «омийн» дедилар. Минбардан тушганларида саҳобалар «Ё Расулаллоҳ! Хутба ўқиш учун минбарга чиқаётиб нима сабабдан уч марта «омийн» дедингиз?» — деб сўрашди. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.): «Мен минбарга чиқаётганимда Жаброил алайҳиссалом келиб «онаси ва отаси ҳаётлик вақтида ёки булардан бири ҳаёт бўла туриб, уларнинг розилигини олиб, жаннатий бўла олмаган ва бу имкониятни бой берган фарзанднинг бурни ерга ишқалансин!» — дедилар. Мен ҳам «омийн» дедим» — дедилар.

Бундан мурод: бир фарзанднинг онаси ва отаси ёки улардан бири ҳаётлигида уларга хизмат қилиб, дуосини ололмасдан, жаннатий бўлолмаганларнинг ҳолига вой, деган маъно бор.

«Ҳоли вой» бўлаётганларни кўрмаймизми? Ёки кўриб кўрмаганга оламизми? Қайнона-келин можаросини ҳал этиш учун ҳовлини бўлиб олган фарзандлар йўқми орамизда? «Ота-онам болалигимда менга яхши қарашмаган» деб нолиб юрувчи ношукрлар-чи? Совет даврида болалар ва ёшлар узоқ йиллар мобайнида отасини сотган оқпадар Павлик Морозов мисолида тарбия қилинган эди. Ана шу аҳмоқона тарбиянинг доғлари бутунлай ювилдими?

Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларидан мисол: қариб қолган отанинг бир ўғил ва бир қизи бор. Ўғилнинг турмуши тўкин, жамиятдаги мавқеи ҳам баландроқ. Қизининг оиласи бир амаллаб кун кўради. Ота хасталаниб касалхонага тушганида бу фарзандларнинг меҳр-оқибати аниқ кўринади. Ўғил ишда банд эканлигини баҳона қилиб кам келади. Ўғилнинг меҳри шундай бўлгач, оиласиники қандай бўларди? Қиз эса кунда икки-уч қатнайди. Шунда ота қўлларини баланд кўтариб, қизни дуо қилади. Қиз кетгач, жони узилади. Ўша дуо — отанинг розилиги эди. Аллоҳ ҳам ундан рози бўлди. Ўғилнинг оиласидан барака кўтарила бошлади. Бошига кўп ташвишлар тушди. Қариганида фарзандлари ёнида бўлса ҳам, сутга ивитилган бир қошиқ нонни оғзига тутгувчи меҳрибон топилмади. Касалхона фаррошининг қўлида жон берди. Фаррош мусулмонлик қоидаларини билмагани сабабли жағлари, оёқ-қўллари боғланмай, ғассолни ҳам анча қийнади. Ғассол қанча уринмасин, жағ очиқлигича кетди. Қизнинг оиласи эса кундан-кун яшнай берди. Қиз кексалик ёшига етганида, хасталанганида фарзандлари қўлларида кўтариб юрганларини ўзим кўрдим. Жон беришлари ҳам мўъжиза каби юз берди. Фарзандлари даврасида, гапларидан адашмай, яхши насиҳатлар қилиб, бир нафас билан енгилгина жон бердилар. Иккинчи мисолга ўтишдан олдин диққатимизни бир нарсага қаратайлик: шу кунларда, шу дақиқаларда ҳам кимнинг отаси ёки онаси шифохонада ётгандир. Уларни йўқлаб ҳар куни боряпмизми? Билишимиз жоизким, уларга докторнинг дориси эмас, бизнинг иссиқ юзимизни кўриш даводир. Кунда бир борамизми? Нима учун икки марта бормаймиз? Борганда ҳам неча дақиқа ўтирамиз? Ўн дақиқами ё ярим соатми? Ҳа... биз ишга банд одамлармиз. Ишимиз кўп. Энди диққат қилайлик: ишимиз кўп, аммо ота-онамиз кўп эмас. Биттагина! Бугунги ишни эртага бажарсак ҳам бўлади. Бугунги мажлисга кирмаслик ҳам мумкин. Бироқ, ота-она ғанимат, бугун кўргани келолмасангиз эртага иссиқ юзларини эмас, совуган жасадларини кўришингиз мумкин. Ҳар нафас ғанимат, ҳар дақиқа ғанимат. Дийдор онларини қўлдан чиқарсангиз то ўлгунингизча армонда яшайсиз. Қиёматда қандай ҳолда дийдор кўришасиз? Жаннатда жам бўласизми ота-онангиз билан ёки дўзахда армон ўтида ёнасизми?

Азизим, эҳтимол шу сатрларни ўқиётганингизда отангиз ёки онангиз шифохонададирлар. Аллоҳ уларга шифо берсин. Сиз эса... қўлингиздаги китобни қўйинг. Уларнинг ҳузурларига боринг, дуоларини олинг. Эҳтимол ота-онангиз соғдир (ҳамиша соғ бўлсинлар), аммо бошқа маҳаллада ёки бошқа шаҳарда яшашар. Сиз ҳам китобни қўйинг, уларни йўқлашга шошилинг. Бошқа шаҳарда бўлишса қўнғироқ қилинг, ёки икки оғиз ширин сўзингизни оқ қоғозга тушириб, йўлланг. Бу ҳам савоб.

Бир хонадонда чол-кампир ёлғиз қолишган. Ҳолбуки, бу хонадон аввал гавжум эди. Шу хонадонда етти фарзанд туғилиб ўсди. Тўйлар қилинди. Бу хонадон эгасининг онаси бўларди. Кекса кампир анча азият чекарди. Ўғил онасини очиқдан очиқ беҳурмат қиларди. Унга қараб набиралар ҳам бувиларини хорлашарди. Ўғил онасига «Сен мени болалигимда етимхонага бергансан! Буни ҳечам кечир-

майман», деб даъво қиларди. Она ўзини оқламасди, фақат кўз ёши тўкарди. Тарихдан маълум, ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида ғоят оғир қаҳатчилик бўлган. Кўчаларда очдан ўлганлар қалашиб кетган. Ўшанда она бева қолиб, ўғлини ўлимдан сақлаб қолиш учун етимхонага беришга мажбур бўлган. Кейинчалик турмуш қургач, фарзандини яна бағрига олган. Шундай бўлдики, кампир сўнгги умрини ҳасратда ўтказиб, ўғлидан норизо кетди. Тилга чиқариб «сендан розимасман» демаган бўлса-да, ҳар ҳолда ўғлини, келинини, набираларини хайрли дуо қилмади. Ва бунинг оқибати тез кунларда кўринди. Ажабланарли томони шуки, бугун қарилик ёшида ёлғизликдан қийналаётган бу чол-кампир, йўқлаб келганларга ҳасрат дафтарини очадилару, аммо нима сабабдан бундай хорликка дуч келганларини мулоҳаза қилиб кўрмайдилар.

Ҳа, ота-онанинг дуоси билан киши олий мартабаларга етишади ёки аксинча, хорланиши ҳам мумкин. Ҳаётий мисолларимизни ҳадиси шариф билан қувватлантирсак:

Мазкур ҳадис Абу Ҳурайрадан (р.а.) ривоят қилинади. Расулуллоҳ (с.а.в.):

— Биби Марямнинг ўғиллари ҳазрати Исо алайҳиссалом билан Журайжга сўзлаган боладан бўлак ҳеч бир бола бешикдалигида гапирган эмас, — дедилар.

Саҳобалар: «Ё Расулаллоҳ, Журайж ва унга сўзлаган бола ким эди?» деб сўрашганида, Расулуллоҳ бу ривоятни айтиб бердилар:

— Журайж ўзининг доимий ибодати билан машғул роҳиб бўлиб, унинг ибодатхонаси атрофида бир подачи сигирларини ўтлатиб юрар эди. Шу ибодатхона яқинидаги қишлоқда яшовчи бир хотин подачи ёнига келиб-кетиб турарди. Журайж бир куни ибодат билан машғул эканида онаси келиб чақирди. Журайж онасининг овозини эшитди, аммо ибодатни давом эттирайинми бузиб, жавоб қилайинми деб ўйга толди. Ўйланиб-ўйланиб, ибодатини бузмай, онасига жавоб қайтармади. Онаси иккинчи, учинчи марта ҳам чақирганида жавоб бўлмагач, «Аллоҳ таоло сени фоҳиша хотинларга йўлиқтирсин», — деб дуойибад қилиб, изига қайтиб кетди. Орадан кўп ўтмай ўша подачи ёнига келиб-кетиб турадиган хотин бола туғиб қўйди. Уни бузуқликда айблаб, подшоҳ ҳузурига келтириб, сўроқ қилишганда «Бу бола ибодатхонадаги роҳибдан бўлган», — деб туҳмат даъвосини қилди. Буни эшитган подшоҳ ғазабланиб, «Роҳибнинг ибодатхонаси бузилсин, ўзи бу ерга келтирилсин!» деб амр қилди. Буйруққа асосан ибодатхона бузилиб, Журайжнинг қўллари арқон билан боғланиб келтирилди. Журайж йўлда кела туриб, томоша қилиб турган фоҳишаларга кўзи тушди-да, кулиб қўйди. Подшоҳ: «Бу хотин туғилган болани сендан бўлган, деяпти», — деди. Журайж хотинга қараб: «Шундайми?» — деб сўради. Хотин «Ҳа, шундай», — деди. Шунда Журайж йўргакдаги болага қараб: «Сенинг отанг ким?» — деб сўради. Чақалоқ тилга кирди-да: «Менинг отам подачи», — деб жавоб қилди ва унинг гапини тўпланганларнинг ҳаммаси аниқ эшитди. Подшоҳ туҳматчи ва зинокор хотин билан подачини жазога ҳукм қилгач, Журайжга узр айтиб: «Энди ибодатхонангни янгидан қуриб берамиз», — деди. Жу-

райж бу таклифни қабул қилмагач: «Ибодатхонангни кумушдан қуриб берайинми?» — деб сўради. Журайж бу таклифни ҳам қабул қилмай: «Ҳашамнинг кераги йўқ, ибодатхона аввалги ҳолига келтириб берилса кифоя», —деб жавоб қилди. Шундан сўнг подшоҳ:

— Хўш, менга айт-чи, қўлларингни боғлаб олиб келаётганларида ғазабланиш ўрнига нима учун кулдинг? —деб сўради.

— Юз берган воқеани кўзим билан кўриб кулгим келди. У ҳам бўлса, онамнинг менга қилган дуойибадлари эди,— Журайж шундай деб бўлиб ўтган воқеани сўздаб берди.

Энди баён этилажак ҳадисни Абдуллоҳ ибн Авн (р.а.) Анас ибн Моликдан (р.а.) ривоят қиладилар:

«Расулуллоҳ (с.а.в.) ёнларида Суффада эдик. Ҳижрат қилган бир аёл Расули акрамнинг ҳузурларига келди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) уни аёллар ёнига, ўғлини эса бизнинг ёнимизга юбордилар. Орадан кўп ўтмай, аёлнинг ўғли вабога чалиниб, вафот этди. Сарвари олам (с.а.в.) йигитнинг кўзларини юмганларидан сўнг, уни ювиш учун тайёргарлик кўраётганимизда менга:

— Эй Анас! Бор, онасига хабар қил, — дедилар.

Онасига хабар бердим. Онаси келиб, ўликнинг оёқ учи томонига ўтирди ва фарзандининг совуб қолган оёқларини ушлаб дуо қилди:

— Аллоҳим! Мен ўз хоҳишим билан мусулмон бўлдим. Сенинг динингга кирдим. Бутларга сиғинишни тарк этдим. Ўз хоҳишим билан Сенга юкиндим ва Пайғамбарингни севдим. Аллоҳим! Мени бало-мусибатларга дучор қилиб, бутпарастларни севинтирма ва тоқатим етмайдиган ушбу мусибатни менга юклама...

Аллоҳга қасамки, аёл дуо қилиб бўлар-бўлмас, ўликка жон қайтди, бола оёқларини қимирлатиб, кўзларини очди. Расулуллоҳ (с.а.в.) вафот этгунларига қадар ҳам у йигит тирик эди...»

Ота-она ҳаётлик чоғларида уларнинг розиликларини олиш — Аллоҳга ва Унинг Расулига бўлган севгининг бир зарраси. Яна бир зарраси эса уларнинг вафотларидан сўнг хайрли дуолар билан эслаш. Намоз ўқувчилар ота-оналарини кунда беш маҳал ёдга оладилар, Аллоҳдан мағфират сўраб, дуо қиладилар. Бенамозлар эса турли кундалик ташвишлар билан банд бўлиб, уларни унутадилар. Яна бир муаммо: айримлар оталари ёки оналари вафот этишганда «бизнинг хилхонамиз фалон ерда», деб узоқ қабристонларга олиб бориб, дафн этадилар. Оқибатда оталари ёки оналари қабрларини йилда икки марта — хайит байрами кунларидагина зиёрат қиладилар. Агар ўзлари яшайдиган маҳалла (ёки қишлоқ) қабристонига қўйсалар, маҳалладаги жанозада иштирок этиш баҳонасида ҳам зиёрат қилардилар.

Яқинда бир мактабнинг муаллимаси ибратли воқеани ҳикоя қилиб берди:

Маълумингизким, ҳозир бола биринчи синфга чиқишдан олдин муаллимларнинг суҳбатидан ўтади. Бу билан боланинг онги, зеҳни даражаси аниқланади. Хуллас, бир болага расмни кўрсатиб: «Бу нима?» деб сўрашади. Бола жавоб беради: «Бу бўғирсоқ». Бошқа расмни кўрсатиб сўрашади: «Бу нима?» Жавоб беради: «Бу тулки». Яна сўрайдилар. Аммо бола жавоб ўрнига ҳудди катталардай

дейдики: «Мендан бунақа майда-чуйда нарсаларни сўраманг. Сиз Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ҳаётларини сўранг, айтиб берай». Муаллималар ноилож «айтиб бер», дейишади. Бу ерда асосий гап муаллималарнинг билмаган илмини бола билишида эмас. Асосий муроД — бу бола улғайганида ота-онасини хорлаб қўймайди. Ота-онаси ўтгандан кейин ҳам дуода бўлади. Фарзандига Ислом алифбесини ўргатган ота ва она икки дунё охиратлари учун икки муаззам сарой тиклаб қўйибдиларким, унда яшаш уларга муборак бўлсин.

Абу Усайд (р.а.) ҳикоя қиладилар:

«Биз Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларида эдик. Шу вақт бир киши келиб: «Ё Расулаллоҳ! Ота-онамнинг ҳаёт вақтларида қилган яхшиликларимдан ташқари уларнинг вафотидан кейин яна нима қилсам шу яхшилигим давом этади?» — деб сўради. Расулуллоҳ (с.а.в.) унга дедилар:

— Тўртта нарсани қилиб юрсанг, уларга қиладиган яхшилигинг давом этаверган бўлади. Уларнинг бирламчиси — ота-онанг ҳақларига дуо қиласан ва гуноҳларини кечирмакни Аллоҳ таолодан сўрайсан. Иккиламчиси — уларнинг насиҳат ва шаръий васиятларини амалга оширасан. Учламчи — уларнинг дўстларини ҳурматлайсан ва тўртламчи — қавм-қариндошлар билан улар туфайли қарор топган қариндошлик алоқаларини узмайсан.

Бу мавзуда айтаман десак, ҳикмат кўп. Бироқ, Алишер Навоий ҳазратларидан бир неча байт ўқимасак, кўнглимиз ўрнига тушмайдиган кўринади:

Бири эрур макрумати волидайн,
Билки мунунг қилмоғидур фарзи айн.
Бу икининг хидматини бир бил,
Ҳар неча ифрот эса, тақсир бил.

Дейилмоқчиким, тарбиянинг яна бири ота-онани ҳурмат қилиш; буни бажариш унинг учун мажбуриятдир (шартдир). Бу иккисига хизматни бирдек қил, хизматинг қанча ортиқ бўлса ҳам, кам деб бил.

Бошни фидо айла, ато қошиға,
Жисмни қил садқа ано бошиға.
Икки жаҳонингға тиларсен фазо —
Ҳосил эти ушбу икисидин ризо.

Дейилмоқчиким, отанг олдида бошингни фидо қилиб, онанг боши учун бутун жисмингни садақа қилсанг арзийди! Икки дунёнг обод бўлишини истасанг, шу икки одамнинг розилигини ол!

Тун-кунингга айлагали нур фош,
Бирини ой англа, бирисин қуёш.
Сўзларидин чекма қалам ташқари,
Хатларидин қўйма қадам ташқари.
Бўлсун адаб бирла бори хидматинг,
Хам қил адаб «дол»и киби қоматинг.

Дейилмоқчиким, туну кунингга нур бериб турган бирларини ой деб бил, иккинчиларини эса қуёш. Уларнинг сўзларидан ташқари бир нарса ёзма, улар чизган чизиқдан ташқарига бир қадам ҳам босма.

Ҳамма хизматни сен адаб билан бажар, «адаб» сўзидаги «дол» ҳарфи каби қоматингни улар ҳузурида эг.

Минг йиллар мобайнида яратилган китобларда ота-онани иззатлашга доир насиҳатлар қилинган. Бу насиҳатларнинг муаллифлари кўп бўлгани билан маъноларида фарқ кам. Шу боис мазкур бобни ўн биринчи асрда яшаган Амир Унсурулмаолий Кайковуснинг Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинган насиҳатлари билан якунлашни маъқул топдик.

— Эй фарзанд, билғилким, ақл юзасидан фарзандға ота-онани ҳурмат қилиш вожибдур, нединким унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман деб кўнглингға келтурмағил, билғилки улар сенинг учун ўлимға ҳам тайёр турадурлар.

Ҳар фарзандки, оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота ва онанинг меҳр ҳақини адо қилмоқдин холи бўлмағусидир. Ота-она фармонбардордур. Бу фармонбардорликда ҳам иш бўлғай ва ҳам фармон бўлғай. Ота-онанинг иши сени парвариш қилмоқдур ва фармони сенга яхшилик ўргатмоқдур. Эй фарзанд, шул важдин ота-онангни сал ҳам ранжитмағил.

Ота-онанинг ҳақига дин нуқтаи назаридан риоя қилмасанг ҳам, ақл юзидан, мурувват юзидан риоя қил ва кўрғил: ота-она аслида сени жон ва дил била парвариш қилмишлар. Агар улар ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузсанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор эмасдурсан, нединким ҳар киши аслнинг яхшилиғин билмаса, ўзганинг ҳам яхшилиғин билмағусидир. Ўз фарзандинг сенинг ҳақингда қандай бўлишин тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлғил, нединким сен ота-онангга нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сенинг ҳақингда шундоқ иш қилур, чунки одам мевага, ота-она дарахтга ўхшайдур. Дарахтни ҳар қанча яхши тарбият қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ бўлур.Ота-онага иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг дуолари шунча тезроқ мустажоб бўлур.

Зинҳор мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлимини тиламағилки, уларнинг ризқи била сенинг ризқинг етишур. Ота-онанинг ўлимини тиламағил, чунки ота-она ўлмай юрсалар ҳам ризқинг етишаверади, нединким, ризқ тақсимлангандур ва у ҳар йўл била восил бўлур. Рўзий насиба учун ўзингни кўп ранж-машаққатга қўймағил,бул насиба ранж ва азоб-уқубат била зиёда бўлмағусидир.

Қуръони каримда ва ҳадиси шарифларда буюрилган амаллар асосида айтилган мазкур насиҳатларга итоат этган ҳолда умр кечиришни барчаларимизга Аллоҳ насиб этсин!

Энди дуога қўл очайлик:

— Ё Аллоҳим, ё Раббим! Гуноҳларимизни афв эт. Кимники отаси ёки онаси ёки икковлари ҳаёт бўлса, уларнинг умрларига, ризқларига барака бер. Дардмандларининг дардларига даво бер. Фарзанду набиралари бахти иқболини кўриш саодатини насиб айла. Фарзандларини гўдаклик чоғида қандай раҳм ва шафқат билан тарбия этган бўлсалар, Сен ҳам уларни шундай шафқатинг билан паноҳингда асра. Ҳақ йўлингдаги ота-оналарнинг фарзандлари ҳаққига қилган хайрли дуоларини даргоҳингда қабул ва мақбул айла. Ҳақ йўлингдан адаш-

ганлар орасидаги ота-оналарга ҳидоят бер. Ота-онасини ўзингнинг байтинг — Каъбатуллоҳ зиёратига олиб бормоқни ният қилиб юрган фарзандларнинг ниятларини амалга ошир. Оталари ёки оналари, ёки икковлари билан ёнма-ён юриб, «лаббайка!»ни айтиб Ҳаж ибодатларни солиҳ равишда амалга оширмоқларини насиб айла. Ота-оналарининг қадрига етмай юрганларнинг қалбини юмшат, кўзларини оч, инсофу тавфиқ ва ҳидоят бер. То қиёматга қадар туғилиб, яшовчи зурриётларни бизлар йўл қўйган хато ва гуноҳлардан асраб, ота-оналарга изза тда бўлувчи солиҳ фарзандлардан қил.

Кимнинг отаси ёки онаси ёки икковлари бу фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилишган бўлишса, уларни мағфиратингга ол. Уларнинг изидан қилинаётган дуоларни даргоҳингда мақбул айла. Уларнинг тавбаларини ва улар учун фарзандлар қилаётган тавбаларни ҳам қабул этиб, то қиёматга қадар қабр азобларидан асра. Қиёматда Ўзинг «бандам!» деб, аъмол номаларини ўнг қўлларидан олмоқликларини насиб айла, жаноб расули акрам Муҳаммаднинг (с.а.в.) шафоатларини насиб этиб, Ўзингнинг жамолингни кўриш бахтини бер. Кимки бурчини солиҳ фарзандлар қаторида адо эта олмаган бўлса, кимки отаси ёки онасини ёки икковининг кўнглини ранжитган бўлса-ю, энди надоматлар чекаётган бўлса, уларнинг ҳам тавбаларини қабул этиб, лутфи караминг билан гуноҳларини кечир. Қиёматда волидайнга очиқ юз билан рўпара келишларини ва жаннатда бирга қовушишларини насиб айла. Омийн ё Раб ал-оламийн!

БЕМЕҲР ҚАРИНДОШДАН МЕҲР БИЛГАН ЁТ ЯХШИ

Аввалги бобдаги фикримизни «Силаи раҳм» деб аталувчи, Аллоҳга хуш келувчи яхши одоблардан бири ҳақидаги оятлар, ҳадиси шарифдан намуналар, ривоятлар ва мулоҳазалар билан давом эттирамиз.

«Бир қорингга сиққан болаларим битта уйга сиғмаса-я!»

Оналарнинг бундай фарёдлари бизлар учун янгилик эмас. Қариндошлар, ёки қўни-қўшнилар хонадонида эшитганингиз бордир бундай нолаларни. Баъзан эса... отамиз ёки онамиз ёки энг яқин қариндошимиз вафот этари олдидан «Мендан кейин юз кило гуруч дамлаб, ош тарқатларинг», дейишмайди. Мен бундай васиятни эшитмаганман. Сизнинг ҳам қулоғингизга чалинмагандир. Бироқ, «Мендан кейин аҳил-иноқ яшанглар», дейишлари аниқ. Айниқса, оиланинг тўнғич фарзандига «Сен каттасан, укаларингнинг бошларини қовуштириб тур», деб сўнгги ўтинч билан тикилишларини кўз олдимизга келтирайлик. Сўнг эса... «йигирма оши» ёки «йил оши» дейилмиш дабдабадан сўнг ака-укалар, қариндошлар орасида нифоқ чиқиши, меҳр ришталари узилиши ҳолларини ҳам унутмайлик.

Яна унутмайликки, марҳум ота-онамиз ёки қариндошимиз бу ошларга муҳтож эмаслар. Уларнинг руҳлари бу зиёфатлардан шодланмаслар балки, меҳрнинг узилишидан озорлар чекарлар.

Бу бўлган воқеа: бир қоринга сиққан ака-ука бир ҳовли-жойга сиғмай қолишди. Амакиваччa саналмиш болаларнинг ўзаро жанжаллари учун уларни айблаш ноўрин. Чунки улар ёш, кўп нарсаларга ақллари етмайди. Зиддиятларининг асосида айрим ҳолларда ғараз ёки шумлик ётмайди, бу жанжаллар болаларча шўхликнинг оқибатида юзага келади. Аммо, афсуским, айрим ҳолларда нафрат ҳам учрайди. Болаларга бу нафратни ота-оналари ўзлари билмаган ҳолда сингдирадилар. Қандай қилиб? Айтайлик, кечки овқат пайтида кундузги воқеалардан гап очилади. Хотин овсинининг ёмонлигидан сўзлайди. Нодон эр акасининг бирон қилиғидан нолийди. Шундай гаплари билан амакиваччалар орасига ўнгланмас нифоқ солаётганларини билмайдилар. Отаси ва онасининг гапларини диққат билан эшитиб ўтирган бола учун битта нарса равшан бўлади: амакиси ёмон! Унинг оиласи — ҳуллас, ҳаммаси ёмон! Ёмон... ёмон... улардан нафратланиш керак. Шундай ғийбат шароби ичилаётганда айрим болалар отаси ва онасини қўллаш мақсадида амакиваччасининг бирон ёмонлигидан гапириб, оловга мой қуяди. Қалблардаги меҳр ўрнини эгаллаган яра шу тарзда мадда боғлайди. Вақт ўтган сайин у қалбларни азобга солади ва мудҳиш кунларнинг бирида ёрилади.

Ака-уканинг гап талашиши сўкишга, ҳақоратлаш эса бирининг кетмон кўтариб ҳамла қилишига айланди. Ғазабга минган ака-укани ажратишга ҳаракат қилаётган ўн олти ёшли ўғил отасининг қонга беланганини кўриб, ўзини йўқотади, қўлига чалғи олади. Узоқ давом этган нифоқ ака-уканинг фожиали ўлими ва ўсмирнинг қамоққа тушиши билан якунланади. Қонга беланиб ётган ака-уканинг кўзлари «Бу қанақаси бўлди?» дегандай очиқ қолди. Бу дунёга тўёлмаган кўзларни ёпа олишмади. Катта ҳовли-жойга сиғмаган ака ва уканинг ҳар бирига икки қулочли икки лаҳад кифоя қилди. Бир ҳовлида ёнма-ён яшашни исташмаган эди, қабристонда ёнма-ён гўрлардан жой олишди. У дунёдаги аҳволлари бизга номаълум. Ота-оналари билан қиёматда қай ҳолда кўришишлари ҳам номаълум. Фарзандларининг бу фожиаси туфайли ота-онанинг руҳи то қиёматга қадар нечоғли азоб чекмоғи ҳам ёлғиз Аллоҳга маълум.

Бизнинг ажабланишдан ўзга иложимиз йўқ. Гап шундаки, ака-уканинг ўлими икки оила ўртасидаги нифоқни ўнгламади. Овсинларнинг ғафлат уйқусидаги кўзлари очилмади, қариндошлар эса ибрат олишмади. Ака-ука экиб кетган нифоқ уруғи униб чиқиб бемеҳрлик меваларини бераверди. Ҳасан Басрий (р.а.) Аллоҳнинг каломига асосланган ҳолда «Қайсики одамларда илм кўриниб, унга амал қилишмаса, тил билан айтишни яхши кўришиб, қалблари билан ғазабланишса, қариндошлари билан узилишган бўлишса, Аллоҳ уларни лаънатлайди, кар қилади, ва кўзларини кўрмайдиган қилиб қўяди», деганларида айнан шу каби инсонларни назарда тутгандирлар? Валлоҳу аълам.

Яна ажабланамиз: намоз ўқиймиз ва деймизки, бу ибодатни Аллоҳ фарз қилган. Аммо қариндошлар билан узилиб кетамиз, билмаймизмики, Аллоҳ бандаларига силаи раҳмни ҳам фарз қилган. Билмасак, билиб олайликким, токи қиёматда шарманда бўлмайлик. Абу Айюб Ансорий (р.а.) ривоят қилишларича, бир аробий Расулуллоҳга (с.а.в.)

яқинлашиб сўради: «Мени жаннатга яқин ва дўзахдан узоқ қиладиган амалларни айтиб беринг». Расулуллоҳ унга дедилар: «Аллоҳ таолонинг ўзигагина қуллик қиласан, унга ҳеч нарсани шерик қилмайсан, Аллоҳ буюрган намозларни вақтида адо қиласан. Молингдан закотни берасан ва силаи раҳм қиласан». Мазкур баёндаги топшириқлар Исломнинг беш аркони — беш фарзни эслатмаяптими? Силаи раҳм шу фарзлар қаторидаги зарур ибодатлардан экан.

Аллоҳ таборак ва таоло бандаларига марҳамат қиладиким: «Агар иймондан юз ўгирсангизлар, сизлар ер юзида бузғунчилик қилурсизлар. Ва қариндош-уруғларингиз билан ҳам алоқаларингизни, қариндошлик ришталарини узарсизлар. Ундай кимсаларни эса Аллоҳ таоло лаънатлагандир. Бас, уларнинг қулоқларини панд-насиҳат эшитишдан кар, кўзларини тўғри йўлни кўролмайдиган кўр қилиб қўйгандир». Муҳаммад сурасидаги икки оятнинг маъно таржимаси билан танишгач, бу маънони ақлимизга сингдиришга уринайлик-да, сўнг яна аввалги воқеага қайтайлик: демак, ким бузғунчилик қиларкан, ким қариндошларидан узилиб кетаркан? Иймондан юз ўгирганлар. Агар бир-бирини ўлдирган ака ва укада иймон бўлса аҳил-иноқ яшамасмиди? Фарзандларини ҳам силаи раҳм руҳида тарбия этмасмиди? Албатта, марҳумлар ҳақида ёмон гапириш одобдан эмас. Уларни иймонсизликда айблаш эса раҳмсизлик бўлиб кўринар. Аммо, наилож, бошқаларга ибрат бўлсин учун ҳақиқатни айтишга мажбурмиз. Бундай кимсаларга Аллоҳнинг лаънати тушгани — шу фожианинг юз берганида кўринмайдими? Лаънат фақатгина ўлим эмас, балки улар уй-жой талашишни бошлаганларидаёқ Аллоҳнинг ғазабига учраганлар, бироқ, иймондан холи онглари буни фаҳмлай олмаган. Ҳамонки бундай кимсалар Аллоҳнинг лаънатига лойиқ эканлар, уларнинг охиратларини тахминан тасаввур қилиш мумкин. Аллоҳнинг бу икки оилани лаънатлаши ҳали тугагани йўқ. Аллоҳнинг лаънатлаши ўз раҳматидан ва ҳидоятидан узоқ қилиши билан бўлади. Кўр ва кар қилиши ҳам жисмоний эмас, маънавий томондан бўлади. Кўзи ҳамма нарсани соғ-саломат кўриб туради, лекин кўрган нарсаларидан ибрат олмайди. Қулоғи ҳам соғ бўлади, лекин ўзи эшитган нарсаларидан ибрат олмайди. Чунки уларнинг қалб кўзлари кўр, қалблари қулфланган. Қалб қулф экан, унга ҳеч нарса, жумладан Қуръон нури ҳам кирмайди. Бошқачароқ айтсак, бундай қалблар Қуръон нури билан нурланишга рағбат кўрсатмаганлари учун ҳам оқибатда қулфланиб қоладилар. Ака-уканинг фожиасидан ибрат олмаган овсинларнинг, амакиваччаларнинг тақдирлари шундай эмасми?

Аллоҳ бандаларни огоҳлантиради: «...ораларингиздаги савол-жавобларда (яъни ўзаро муомалада) номи келтирилувчи Аллоҳнинг қаҳридан қўрқингиз ва қариндош-уруғларингиз билан ажралиб кетишдан сақланингиз. Албатта, Аллоҳ сизларни кузатиб турувчидир». (Мазкур оятнинг маъно таржимаси билан қизиққанимизда уч таржимада уч хиллик кўрдик. Аслан, сўзма-сўз таржима қилинса, ўзбекчада «Ўзаро сўрашадиганингиз Аллоҳга ва қариндошликка тақво қилинг» деган маъно чиқаркан. Уч мутаржимнинг ўзбекча сўз ишлатишларида хатолик йўқ, маъно ҳам бузилмаган, шунинг учун эркинроқ тарздаги

маъно баёнини олдик. Кўпчилик «тақво» атамасини «Худодан қўрқиш» деб ишлатади. Бу ҳақда аввалги рисоламизда фикр билдирган эдик. Бу ўринда шу масалани эслаш эҳтиёжи туғилди. Аллоҳни биз раҳмли, меҳрибон, гуноҳларни кечирувчи, тарбияловчи, тўғри йўл кўрсатувчи каби сифатлар билан таниймиз. Шу боис, меҳрибон ва раҳмли зотдан қўрқиш мантиқсиздай туюлади. Атамани тўғри таржима қилиш учун «ғазабидан» деган сўзни қўшиш эҳтиёжи туғилади. Яъни гуноҳ ишлардан қайтмай Аллоҳнинг қаҳру ғазабига учрашдан қўрқиш. Гуноҳ ишлари учун дўзах оловида ёнишдан қўрқиш... Агар бу фикримиз хатога йўйилмаса, оятни «қариндош-уруғлар билан ажралишиб кетсангиз Аллоҳнинг ғазабига учрайсиз. Аллоҳнинг қаҳри ғазабига учрашдан қўрқингиз», тарзида тушунсак тўғри бўлади.) Одатда, кишилар ўзаро меҳр ва лутфга эришмоқчи, ўзларига нисбатан мойиллик уйғотмоқчи бўлсалар, орага Аллоҳнинг номини қўшадилар. Аллоҳнинг номи билан одамлар орасида ўзаро аҳдномалар тузилади, ваъдага вафо қилиш сўралади ва ҳатто қасам ҳам ичилади. Баъзан икки томон орасида қариндошлик ришталари бўлса, қасам ёки аҳдномага бу ҳам қўшилади. Бу борада Аллоҳнинг ғазабидан қўрқиш — муқаддас алоқаларни улуғлаш, ҳақ-ҳуқуқларини адо этиш, уларни муҳофаза қилиш, узмаслик билан ифодаланади. Аллоҳ барча ҳаракатларимизни кузатиб туради, яқинларимизга нисбатан озгина хиёнат қилдикми, бас, жазо муқаррардир.

«Албатта, Аллоҳ адолатга, чиройли амаллар қилишга ва қавм-қариндошларга яхшилик қилишга буюрур ҳамда бузуқлик, ёмон ишлар ва зўравонликлардан қайтарур. У зот шояд ибрат — эслатма оларсизлар, деб сизларга панд-насиҳат қилур» (Наҳл сурасидаги 90-оятнинг маъноси). «Муфассирлар шоҳи» деб эъзозланган Абдуллоҳ ибн Масъуддан (р.а.) қилинган ривоятда у киши «Қуръондаги энг жамловчи оят шу оятдир. Эргашиладиган яхшиликни ҳам, четланиши лозим бўлган ёмонликни ҳам жамлаб, зикр қилган», дейдилар.

Энди яна бахти қаро оилага қайтайлик: бу икки оилада ўзаро адолат бормиди? Адолат йўқ жойда бир-бирига чиройли амаллар (эҳсон) мавжуд бўлиши мумкинми? Аллоҳ яхшилик қилишга буюрган эди, улар-чи? Бузуқлик, ёмонлик, зўравонликдан қайтарган эди, улар қайтдиларми? Биз бузуқлик (фаҳш) деганда асосан эр-хотин орасидаги номусга оид муомалани тушунамиз. Аслида бу сўзнинг луғавий маъноси «ҳаддан ошишлик»ни англатади. Демак мазкур ҳолатда бу икки оиланинг бир-бирларига душманлик бобида ҳаддан ошганларини тушуниш мумкин. Яна афсуски, улар энг муҳим нарсани — Аллоҳнинг панд-насиҳатларини қулоққа илмадилар. Оқибати эса ўзингизга маълум.

Шулардан воқиф бўлгач дейликки:

— Эй кўнгил! Ғафлатдан уйғон! Сен юз ўгириб кетмоқчи бўлаётган кимсанинг кимлигини унутма! У аканг ёки укангдир, у опанг ёки синглингдир. У энг яқин қариндошингдир. Уларга нисбатан қалбингда нафрат уйғонса, улардан юз ўгириб кетишни ихтиёр қилганинг дамда бир дақиқа шошма. Ҳа,сени дўзах оловидан асраб қолиш учун шу бир дақиқа кифоя қилади. Шу бир дақиқа ичида Аллоҳнинг буюрганларини ақл кўзгусида кўриб олсанг бас. Шу бир дақиқа ичида жоҳиллик

уйқусидан уйғонишга ўзингда куч топсанг бас.Эй кўнгил, агар сен шайтоннинг йўлига адашиб кириб қолган бўлсанг — қариндошларингдан узоқлашган бўлсанг, эсингни йиғиб олгину Раҳмон йўлига қайтишга шошил. Қариндошларинг билан сен талашаётган нарса аслида сеники эмас. Сен талашаётган нарса сенга ҳам, қариндошларингга ҳам вафо қилмайди. Сен талашаётган нарсангга эга чиқишинг ҳам мумкин, аммо кўп ўтмай уни барибир ташлаб, боқий дунёга кетасан. Агар қариндошларингга силаи раҳм қилсанг, сен охиратга уларнинг дуолари билан боражаксан. Охират эшигини ўзингга ҳамиша ҳамроҳ иймон нури билан очажаксан. Ҳисоб куни келганда Аллоҳ ҳузурида қариндошларингга муносабатингдан ҳисоб бергайсан. Ёмонликка қадам қўйишдан аввал, бир дақиқагина шуларни ўйла.Шу бир дақиқа сенинг бошингга шараф тожини кийдирур.

Анас ибн Моликдан ривоят қилишларича, уч тоифа одам қиёмат куни Аршнинг соясида бўларкан. Шулардан дастлабкиси силаи раҳм қилувчи экан. Бундан маъно: унинг умри ва ризқи силаи раҳм билан зиёда бўлган деганидир. (Аршнинг соясидаги иккинчи тоифа — эри ўлиб, етим фарзандларини Аллоҳ беҳожат қилгунича тарбиялаган хотин, учинчи тоифа — таом тайёрлаб, етим мискинларга едирган одам.) Одам боласини Аршнинг соясига етказадиган силаи раҳим деганда биз нималарни тушунамиз? Келинг, уламоларимизнинг фикрларини бир эслайлик:

Улуғларимизнинг айтишларича, силаи раҳмда ўнта мақталган хислат бор экан:

* Силаи раҳмда Аллоҳнинг ризоси бор, чунки Аллоҳ таоло шунга буюради.

* Уларга (мўъминларга) хурсандчилик етказмоқлик бор. Чунки улар силаи раҳм билан қувонадилар.

* Силаи раҳмда малоикаларнинг ҳам хурсандчилиги бор. Чунки улар ҳам силаи раҳимга гувоҳ бўлган онларида қувонадилар.

* Силаи раҳмда мусулмонлар шаънига яхши мақтов бордир.

* Силаи раҳмда иблисга ғам етказмоқлик бордир.

* Умрнинг зиёда бўлишида силаи раҳмнинг ҳиссаси бор.

* Ризқнинг баракали бўлишини силаи раҳмсиз тасаввур этмоқ қийин. Бунга мисол тариқасида бир ривоятнинг қисқа баёнини берамиз: ота-онаси вафот этган ака-укага бир қопгина буғдой мерос қолади. Ака-ука мерос ҳақига хиёнат қилмай, уни теппа-тенг бўлиб оладилар. Шу куни аканинг кўнгли оғрийди: «Укам ҳали уйланмаган, ҳам ўзини боқиши керак, ҳам тўйга йиғиши керак. Болаларимнинг ризқини Аллоҳнинг ўзи берар», деган ўйда омборхонага кириб, ўзига ажратиб олган улушдан укасининг қопига тўкади. Шу куни уканинг ҳам кўнгли оғрийди: «Мен битта қорнимни эплаб тўйдириб юрардим. Акамнинг оиласи қийналиб қолиши мумкин», деган ўйда у ҳам омборхонага кириб ўзининг улушидан акасининг қопига тўкади. Бу ҳол ҳар куни такрорланаверади. Аммо иккала қопдаги буғдойдан бир мисқол ҳам камаймайди. Шунда ака-укалар ажабланишиб, бир донога маслаҳатга борганларида у бор гапни яширмай айтишларини талаб қилади. Воқеадан хабар топгач эса «Бир-бирларингизга меҳр-оқибатли

бўлганингиз учун Аллоҳ сизларнинг ризқингизга шундай барака берибди. Ораларингиздаги силаи раҳм барқарор экан, ризқингиз шундай мўл бўлаверади», дебди. Бу хусусда Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қилганларким: «Ким ризқи мўл бўлишини, ажали орқага сурилишини истаса, қариндошлик алоқаларини узмасин».

* Силаи раҳм туфайли вафот этиб кетганларга ҳам хурсандчилик етади. Фоний дунёни тарк этган аждодлар руҳи авлодларининг силаи раҳм билан боғланганларидан қувонади.

* Силаи раҳмда дўстликнинг зиёда бўлиши бор. Бир сабаб ўртага тушиб, хурсандчилик ва ғамдан тўпланишган дўстлар бир-бирларига ёрдам берадилар ва бу улардаги дўстликнинг зиёда бўлишига ёрдам беради (Бу хусусда «Энг яхши дўст» деб номланувчи бобда батафсил фикрлашиш ниятимиз бор).

* Силаи раҳмда кишининг вафотидан кейин ҳам ажрнинг зиёда бўлиши бор. Чунки қариндошлар уни ўлганидан кейин ҳам дуо қиладилар, яхшиликларини доимо эслаб юрадилар. Бунинг акси бўлса, ривоятдаги ҳолат юзага келиши мумкинки, Аллоҳ сақласин!

Яҳё ибн Салимдан ривоят қиладилар:

«Маккада биз билан бирга Хуросон аҳлидан бўлган бир киши бор эди. У солиҳ киши эди. Одамлар унга ўз омонатларини ишониб топширар эдилар. Бир киши унга ўн минг дирҳам пулини қолдириб, ўзи сафарга кетди. Омонат қўйган киши сафардан қайтганида у солиҳ одам вафот этган эди. Шу боис омонатчи у кишининг оиласидан молини сўради. Оила аҳли бундан бехабар эдилар. Омонатчи олимларга мурожаат қилиб, маслаҳат сўради. Улар айтдиларким: «Бизлар у хуросонлик биродаримизни жаннат аҳлидан деб умид қиламиз. Кечанинг учдан бири ёки иккинчиси ўтган онда Замзам булоғи яқинига келгин ва бу сўзлар билан хабар бергин: «Эй Фалончининг ўғли Фалончи! Мен омонат эгасиман!» Шундай десанг, инша Аллоҳ, жавоб эшитгайсан». Ҳалиги одам келиб, бу сўзларни уч марта айтди. Ҳеч ким жавоб бермади. У одам олимларнинг ҳузурига қайтиб, воқеани баён қилди. Улар дедиларким: «Албатта, биз Аллоҳникимиз ва Аллоҳга қайтажакмиз! Бизлар у биродаримизнинг дўзах аҳлидан бўлмоғидан қўрқяпмиз. Энди Яманга боргин, у ерда бир водий бор. Уни Бархут дейдилар. У ерда бир қудуқ бор, уни топ ва кечанинг учдан бири ёки учдан иккиси ўтганида: «Эй Фалончининг ўғли Фалончи! Мен омонат эгасиман!» деб бақиргин», У киши Яманга бориб, водийдаги қудуқни топди. Биринчи чақирувдаёқ жавоб эшитилди. Шунда мол эгаси афсусланиб: «Шўринг қурсин, сени бу ерга қайси амалларинг туширди? Ахир сен яхшилик эгаси эдинг-ку?» деди. Жавоб бўлдиким: «Хуросонда менинг аҳли байтларим, қариндошларим бор эди. Ўлгунимга қадар улар билан борди-келди қилмай, узилишиб кетдим. Аллоҳ таоло мени шу азоб билан ушлаб, бу манзилга ташлади. Аммо молингдан хавотир олма. Мен ўғлимга айтиб қўйишга улгурмаган эдим. Уйимнинг фалон ерига кўмилган, ўғлимга айтгин, молингни ковлаб олиб, ўзингга қайтаради». Омонат қўйган одам молини қайтариб олди. Шу мол баҳона силаи раҳмнинг куч-қудратини ҳам ҳис қилди. Ўтмишдан бугунга қайтиб фикр қилайлик: у одам Хуросондаги қариндошларидан

узилган экан. Орадаги масофа неча ойлик машаққатли йўл бўлса-да, кишига силаи раҳмни узишга баҳона бўлолмас экан. Биз-чи? Бир шаҳарда, ҳатто бир маҳаллада, ҳатто бир ҳовлида турганимиз ҳолда жигарларимиздан узилиб кетганимиз учун Аллоҳдан қандай жазо оламиз? Хаста овозимиз қайси саҳронинг қайси қуриб қолган қудуғидан чиқар экан? Аллоҳ сақласин! Шу фикрнинг ўзиёқ киши вужудини қўрқувга солиб, қақшатиб юборади... Қўрқмай ҳам бўладими, ахир Расулуллоҳ (с.а.в.) «Силаи раҳм қилмайдиган киши жаннатга кирмайди», деб огоҳлантирганлар-ку? Тасаввур қилайликки, қиёматда кимдир умид билан жаннат сари боради, аммо унга жаннатнинг ҳеч бир эшиги очилмайди ва ҳукм айтиларки: «Дўзахга кир!» деб. Қандай шармандалик! Қандай фожиа бу!

Юқорида саналган ўн хислатни жамлаб туриб, силаи раҳм — ёлғиз Аллоҳнинг розилиги учун фақат холис равишда бажарилувчи ибодатлардан бири, десак ҳам бўлади. Силаи раҳмда таъна, ҳасад, риё, тама, кибр каби иллатларга зинҳор ўрин бўлмайди. Кимда бундай иллатлардан биттаси бўлса ҳам силаи раҳмдан сўзламоғи қуруқ сафсата бўлиб қолади. Абдуллоҳ ибн Амр (р.а.) айтадилар: «Расулуллоҳ (с.а.в.) «Аввал силаи раҳм қилган кишига кейин жавоб тариқасида силаи раҳм қилувчи ҳақиқий силаи раҳм қилувчи эмас. Чинакамига силаи раҳм қилиш деб силаи раҳм қилишдан бош тортган кишига силаи раҳм қилишни айтадилар», — дедилар». Биз ҳаётимизда мазкур ҳадисга амал қилмайдиганларни учратиб турамиз. «Фалончи шифохонада экан, кўриб келайлик», десангиз «У мен касал бўлганимда келиб кўрибмиди, бормайман», деган жавобни эшитамиз. Бир куни «Фалончи биродаримиз вафот этибдилар, фотиҳага бориб келайлик», деган таклифга «У одам отам ўлганида йигирма ошига келмаган эди, менам фотиҳасига бормайман», деган жавобни эшитиб, ҳайратдан ёқа ушладик. Яқинда бир кишининг холаси вафот этганини эшитиб, таъзия билдирганимизда ундан «Ҳаётлик пайтларида бизга фойда-зарарлари йўқ эди, ўлганларидан кейин ҳам ҳеч нарса йўқотмагандаймиз», деган аҳмақона жавобни эшитдик. У одам қариндошчиликдан фойда кўзлаб яшар экан, Аллоҳнинг ризолигини изламас экан. Унинг ўтмас ақли холасининг ўз онасидан ёдгор эканини ҳам фаҳм этмас экан. Холасини зиёрат қилмай юргани учун онасининг руҳи азоб чекканини ҳам ўйлаб кўрмагани аниқ. Ўзининг яқин қариндошига шунчалик бемеҳр одамнинг бошқаларга бўлган ҳурматини сохта дейишга ҳаққимиз борми?

Шифохонда даволанаётганимда ён хонадаги бадавлат ва амалдор беморни танишларимдан бири ҳар куни йўқларди. Амалдорнинг ҳеч нарсага муҳтожлиги бўлмаса-да, қоғоз халталарни тўлдириб, нималардир олиб келарди. Баъзи кунлари икки марта йўқларди. Мен унинг бу серқатновлигидан ғашланмадим. Агар ният холис бўлса, беморни йўқлаш ҳам савоб. Ғашлигим бошқа томонда эди: унинг укаси, менинг биродарим бедаво хасталикка чалиниб, икки йилдан бери тўшакда ҳаракатсиз ётарди. Унинг дори-дармонидан биродарлар хабар олиб туришарди. Аллоҳга шукрларким, дунёда иймон ва инсоф эгалари кўп, ночорлар қаровсиз қолмайди. Аммо ачинарлиси, шифохонадаги бой ва амалдор одамни тинмай йўқлаётган бу «серҳиммат» ўз укасидан хабар

олмасди. Беморнинг хонадонидаги бирон маросимга айтилса, келарди. Шунда ҳам «икки бармоғини бурнига тиқиб» келарди. Атрофдагиларга сафсата сота-сота кетарди. «Эҳтимол ака-ука орасида гап қочгандир, келишмовчилик бордир?» дерсиз? Йўқ, талашиб-тортишиш бўлмаган. Фақат акада иймон йўқ. Укасидан фойда келмаслигини билиб, уни менсимайди. Афсусларким, бу дунёда «сендан угина, мендан бугина» деган шиор остида яшайдиганлар ҳам бор, биз уларга Аллоҳдан инсоф тилайлик-да, бу шарафли ҳадисни ёдга олайлик:

Абдуллоҳ ибн Абу Авф (Аллоҳ ундан рози бўлсин) айтадилар:

«Арофат кечасида Пайғамбар (с.а.в.) билан бирга ўтирган эдик. Айтиб қолдиларким: «Силаи раҳмни узган киши бу кеча мен билан бирга ўтирмасин, биздан кетсин». Мажлис аҳлининг пойгагида ўтирган кишидан бошқа ҳеч ким ўрнидан турмади. Бир оз вақт ўтганидан сўнг у киши қайтиб кириб, жойини эгаллади. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) «Нима учун сендан бошқа ҳеч ким даврамиздан турмади?» деб сўрадилар. У киши айтдиким: «Эй Расулаллоҳ, сиздан бояги танбеҳни эшитиб, холамникига бордим. У киши билан жанжаллашиб, орамиз бузилган эди. Борганимда холам менга «Нима учун келдинг, бунақа одатинг йўқ эди-ку», деб сўрадилар. Мен сиз айтган ҳадиснинг хабарини бердим. Мендан олдинроқ холам кечирим сўрадилар, мен ҳам узримни айтдим». Расулуллоҳ (с.а.в.) бу гапни эшитиб дедилар: «Яхши қилибсан, бу кечани биз билан бирга ўтказ. Огоҳ бўлингларким, Аллоҳнинг раҳмати силаи раҳмни узган қавмга тушмайди». Тобароний ҳазратлари мазкур ҳадисни бундай шарҳ этганлар:

— Миллат ичида қариндошлик алоқаларини узганлар бор бўлса, бу миллатга фаришталар тушмайди.

Яна Тобароний айтадилар: «Ибн Масъуд бомдод намозидан кейин бир жамоат ичида ўтирарди. Дедики:

— Худо ҳаққи, қон-қариндошлик алоқаларини узганлар бор бўлса, орамиздан туриб кетсин! Биз Раббимизга дуо ўқимоқчимиз. Қон-қариндошлик алоқаларини узганлар бор жойда осмон эшиклари ёпиқ бўлади, дуолар қабул этилмайди.

Бу огоҳлантиришга эътибор берайлик: силаи раҳмни узган киши фақат ўзига жабр қилмай, унинг касри бутун қавмга урар экан. Демак, қариндошчиликни узган биродарларимизга вақтида танбеҳ бериб туришимиз зарур экан. «Гапирсам ранжийди, қариндошлар бугун бўлмаса эртага топишиб кетишар», деган истиҳолани йиғиштириб, орадаги силаи раҳмни тиклашга ўз ҳиссамизни қўшишимиз керак экан. «Бугун бўлмаса эртага...» Бугун силаи раҳм узилган бўлса, умид қилганимиз эртага ким бор, ким йўқ. Майли, бемеҳр биродаримиз бизнинг бугунги танбеҳимиздан ранжисин, бироқ кейинги огоҳлантиришимиз таъсир этиб қолар? Силаи раҳмни тикласа, унга жаннат эшикларининг очилишига ҳиссамиз қўшилгани учун ҳеч бўлмаса қиёматда биздан рози бўлар?

Юқорида баён этганимиз ҳадиси шариф каби яна бир ҳадиси шариф борки, мазмун бир оз ўхшаса-да, масала муҳим бўлгани учун уни ҳам ёдга олишни маъқул кўрдик.

Бир киши Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига келиб: «Мен қарин-

дошлар билан силаи раҳм қилдим, улар мендан узилдилар. Уларни афв этдим, менга зулм қилдилар. Уларга яхшилик қилдим, менга ёмонлик қайтардилар. Уларга энди худди ўзларидек муомала қилаверайинми?» — деди. Расулуллоҳ (с.а.в.) айтдилар: «Йўқ, бундай қилсанг, уларнинг гуноҳларига шерик бўлиб қоласан. Сен уларга яхшилик ва силаи раҳм қилишда давом этавер. Шунда сенга Аллоҳдан қувват давомли бўлади». (Бошқа бир ривоятда Расулуллоҳ (с.а.в.) арз қилган киши «Улар жабру жафо қилсалар ҳам мен сабр этаман», деганида унга қараб бундай деганлар: «Агар гапинг тўғри бўлса, уларнинг оғзига қиздирилган кулни солгандай бўлибсан. Сен шу ишингни давом эттираверсанг, Аллоҳ таоло сенга ёрдам беради ва уларнинг жабру жафосини дафъ қилади».)

Ҳадиси қудсийда дейиладики: «Эй Одам фарзанди, қариндошларингга яхшилик қилиб, қўшилиб юр, умрингни узун қилай». Умрнинг узайтирилиши масаласида айрим олимларимиз: «Тақдир аввалдан белгилаб қўйилган бўлса, масалан, умри фалон йил бўлса, Аллоҳ уни ўчириб, узайтирадими?» деган саволни ўртага қўйишса, бошқалари далил сифатида мана бу ояти каримани келтирадилар: «Аллоҳ Ўзи хоҳлаган нарсани (яъни ҳукмни) ўчирур ва Ўзи хоҳлаган ҳукмни барқарор қилур. Она китоб (бошқача айтилса — Асл китоб, яъни Лавҳул-Маҳфуз) Унинг ҳузуридадир» (Раъд сурасидан). Шунга кўра ҳадиси қудсийни биз аслан, тўғридан-тўғри тушунсак бундай маъно ўқиймиз: ким силаи раҳм қилса, умридан уч кун қолган бўлса ҳам, Аллоҳ таоло унинг умрини ўттиз йил зиёда қилади. Агар силаи раҳмни узган пайтида умридан ўттиз йил қолган бўлса, Аллоҳ таоло уни уч кунга тушириб қўяди. Бу тушунча бўйича биз — омиларнинг адашишимиз табиий, лекин уламоларимиз ҳам ихтилоф қиладилар. «Танбеҳул ғофилун»да бу масалага ойдинлик киритилган экан: баъзилар айтадиларки: «Ким силаи раҳм қилса, умри зиёда бўлади», деган хабар зоҳирийдир. Яна баъзилар айтадилар: «Тақдир ўзгармайди, чунки Аллоҳ таоло «Бас, қачон уларга ажаллари етса, уни бирон соат кетга ҳам, илгарига ҳам сура олмайдилар» (Аъроф сурасидан), деган. Лекин умрнинг зиёда қилишнинг маъноси ўлимдан кейин унинг савобларини ёзишда давом этмоқликдир. Ўлимидан кейин ҳам унга савоб ёзилаверилса, гўёки умри зиёда қилингандай бўлади.

Менинг Дилшод исмли биродарим бўлардилар (Аллоҳ уни раҳмат қилсин). Биродаримнинг мўъминга хос фазилатлари анчагина эди. Аммо биттаси ҳақида атрофдаги одамлар ҳам кўп гапирардилар. Бу фазилати унинг силаи раҳм одобини бекаму кўст бажаришида кўринарди. Унинг акаси беш синглиси ва бир укаси бор эди. Дўстим бошқа ҳовли-жой қилиб чиқиб кетгандилар. Аммо мен уни кунда бўлмаса ҳам кунора ота ҳовлига, муҳтарама оналарини зиёратига келишларига гувоҳ бўлардим. Баъзан хизматда ушланиб қолсалар ҳам, «эртага борарман», демасдан одатларини канда қилмай зиёратга келардилар. Онага нисбатан бу қадар меҳрибонликлари учун ажрлари бисёрдир, инша Аллоҳ. Аммо беш сингилга бўлган меҳрибонликлари онага бўлган эҳтиромларидан кам эмасди. Сингилларини ҳам тез-тез йўқлашни канда қилмасдилар. Бир куни

«Сингилларнинг кўнгли яримта бўлади. Улар ҳар куни уйларидан бир одам келишини кутиб яшайдилар. Менинг қадам босиб боришдаги заҳматим уларнинг мени кўрганларидаги қувончига арзимайди», деганлари эсимда.

У дамларда масаланинг диний моҳиятидан бехабар эдим. Кейинроқ билсам, дўстим Аллоҳнинг фарзларидан бирини адо этиш билан банд эканлар. Расулуллоҳнинг (с.а.в.) «Аллоҳнинг ғазабидан қўрқинглар ва силаи раҳм қилинглар. Чунки у сизлар учун дунёда ҳамма нарсадан яхшироқдир, мустаҳкамроқдир. Охиратда сизлар учун янада яхшироқдир» деган муборак сўзларини ҳадис китобларида ўқиганимда шу дўстимни эслаган эдим. «Охиратда сизлар учун янада яхшироқдир...» Демак, дўстим охират саройини тиклаб юрган экан. Яна айтилган эканки: «Агар сизда бирон қариндош бўлиб, оёғингиз билан юриб бормасангиз (яъни зиёратга бормасангиз дейилмоқчи), молингиздан бирон нарса бермасангиз, бас, албатта ундан узилибсиз». Аллоҳ таоло туширган баъзи саҳифаларида: «Эй Одам фарзанди! Молинг билан силаи раҳм қилгин, агар ўзингда бор нарсага бахиллик қилсанг ёки молинг кам бўлса, оёғинг билан боргин (яъни зиёрат қилавер)» дейилган». Расулуллоҳ (с.а.в.) бу хусусда «Қариндошчиликни боғланглар, агар салом билан бўлса ҳам», деб таъкид этганлар. Шу ўринда зиёрат одоби масаласида ҳам фикрлашиб олсак. Айрим одамлар қариндошларини йўқлашни ният қилишади-ю, лекин камхаржлик боисиданми ё бозорга тушишга эринибми, «қуруқ бораманми» деган баҳонада бу яхши амални бажаришни кейинга сураверадилар. Шаҳарларда новвойлар кўп, йўл-йўлакай тўртта нон олиб кириб йўқлаш одат тусига айланиб қолган. Қишлоқларда аёллар зиёрат мақсадида махсус нон ёпадилар ёки ўзларининг боғларидан у-бу оладилар. Агар буларнинг ҳам иложи бўлмаса, салом бериб кириб боришнинг ўзи ҳам уят саналмас экан.Бугунги кунда йўқлашнинг янгича турлари ҳам мавжуд. Мактуб ёзиб, ёки телефонда ҳол-аҳвол сўраб туриш ҳам яхши. Халқимизда яхши мақол бор: «Борсанг — қариндош, бормасанг — бегона». Бегоналикдан Аллоҳ сақласин!

Мен умрнинг зиёда бўлишини шу дўстим мисолида кўраман. Ҳозир шукрким, акалари, укалари, бешала сингиллари ҳаётлар. Шубҳам йўққи, улар акаларини ҳар куни меҳр билан эслайдилар. Унинг ҳаққига дуолар қиладилар. Оилада силаи раҳмдан сўз очилса «тоғанг шундай меҳрибон одам эди, унинг ҳаёти сенларга ибрат бўлсин», деб фарзандларига тарбия берадилар. Бу фарзандлар вақти келиб ўз фарзандларига «Менинг тоғам шундай мусулмоншева эдилар» деб ибрат қилиб эслашларига ҳам ишонаман. Каъб-ул Аҳбор деган эканларким: «Мусо алайҳиссалом ҳамда бани Исроил учун денгизни ёрган Аллоҳга қасамки, албатта, Тавротда ёзилган: «Аллоҳдан қўрқинг, ота-онага яхшилик қилинг ва қариндошларга силаи раҳм қилинг, умрингиз зиёда бўлади. Енгилингизни янада енгил қилади, қийинчилигингизни кетказади». Келинг, айни дамда китобдаги сатрлардан кўз узайлик-да, дўстим Дилшод ва унга ўхшаган барча мўъмин-мусулмонлар ҳақига дуо қилайлик:

— Ё раббимиз Аллоҳ! Бизларни силаи раҳмни узмайдиган бандаларингдан қил. Ҳаётлик чоғларида силаи раҳмни узмаган биродарларимизнинг охиратларини обод этгин. Қиёматга қадар туғилиб яшайдиган зурриётларини ҳам улар каби меҳрибонлардан қилгин. Бизларнинг қалбларимиздаги меҳр-мурувватни ҳам зиёда эт. Вақтики келиб, бу дунёни ташлаб, боқий дунёга кетганимизда ортимизда қолганлар, яхши фазилатларимизни эслаб, бизларни ҳам дуолар қилсинлар!

Баъзи биродарларимиз қариндошларидан узоқлашадилар-да, бу хатоларини яшириш учун ўша қариндошларини айблайдилар. Бир ибодатли биродаримизнинг гапларидан ажабланган эдик. Аммалари ҳақида сўзлай туриб айтдиларки: «Мен аммамникига қадам босмай қўйдим, ўзи ҳам, болалари ҳам намоз ўқимайди». Буни мусулмончиликка йўйиши, айниқса, ажабланарли эди. Агар у чин мусулмон бўлса, яхши одобларини намоён этиб, ўша бенамоз аммасини зиёрат қилавермайдими, яхши фазилати билан ибрат бўлавермайдими, тез-тез зиёратга бориб даъват қилавермайдими? Тўғри, бир-икки даъват қилибди, китоблар олиб бориб берибди. Лекин муслим учун бу кифоя эмас-да! Аллоҳ унинг қариндошларига ҳидоят бермагунига қадар даъватнинг кети узилмайди. Эҳтимол Аллоҳ бу биродаримизнинг сабрини, диндаги саботини синамоқчи бўлиб, қариндошларига ҳидоят бериш палласини кейинга сургандир? Бу биродаримиз каби янглишган кишиларга Маймун ибн Маҳрон айтган ибратни эслатишни жоиз деб билдик:

«Уч нарсада кофир ва мусулмон баробардир: ким билан аҳдлашган бўлсанг, аҳдингга вафо қилгин — хоҳ кофир бўлсин, хоҳ мусулмон. Албатта, аҳд Аллоҳ учундир. **Орада қариндошчилик бўлса, силаи раҳм қилгин — хоҳ кофир бўлсин, хоҳ мусулмон**. Кимики сенга омонат берган бўлса, омонатини адо қилгин — хоҳ кофир бўлсин, хоҳ мусулмон».

Яна бир биродаримиз тўй қилаётган яқин қариндошига ёрдам беришни истамабди. Сабаб: тўй қилаётган одам зиёфатни замонавий тарзда — дастурхонга ароқ қўйиш билан ўтказмоқчи бўлибди. Биродаримиз бунинг номақбул эканини айтса-да, у кўнмабди. Бу масала юзасидан фикр билдирувчилар орасида «Ёрдам пулини беравермайдими, ёрдам бергани учун савоб олади, бу пулни ножоиз сарф қилган одам эса гуноҳга ботаверади», дейишлари ҳам мумкин. Гап шундаки, ўша қайсар одам бошқалардан қарз олиб, ниятига етади ва оқибатда камхаржлиги туфайли оиласи билан озор чекади. Бадавлат қариндоши пул берса, шу озордан холи бўларди, шундайми? Шундайликка шундай, аммо шариат нуқтаи назаридан қарасак, биродаримиз пулининг ҳаромга сарф этилишини била туриб берса, дуруст бўлмас эди.

Раббимиз Аллоҳ таборак ва таоло раҳмни яратиб, Ўзининг Раҳмон сифати билан марҳамат этдики: «Мен Раҳмонман, сен раҳмсан. Ким сени узса, узиламан; кимики сенга боғланса, боғланаман». Аршдан ўрин олган Раҳм эса кеча ва кундуз дер эканки: «Ё Парвардигоро! Сенинг йўлингда кимики менга боғланса, боғлангин, кимики Сенинг йўлингда мени узса, узилгин».

(Бизда кўчаларга турли шиорлар осиб қўйиш бор. Агар бу одат уйга ҳам кўчирилса, айнан шу сўзларни ибрат учун ёзиб қўйишини таклиф қилган бўлардим. Чунки силаи раҳм учун Аллоҳнинг хайрли мукофоти бўлгани каби, бу одобни тарк этгани учун азобли жазоси ҳам борлигини бир нафас ҳам унутмаслигимиз зарур. Бу хусусда ҳадиси шарифда таъкид этилганидек, азоб-уқубат қиёмат кунига асраб қўйилганидан ташқари шу дунёнинг ўзида ҳам инсоннинг ўзига жабр етказадиган гуноҳ — кишиларга зулм етказиш ва қавм-қариндошларга қилинадиган силаи раҳмни узиб қўйишдир. Бу жазони атрофдагилар ҳам кўриб туришади. Масалан, мавзу аввалида баён қилганимиз машъум ҳодисага қўшимча сифатида айтишимиз мумкинки, қариндошларидан узилган одамнинг топган-тутганларидан барака кетади, фарзандлари орасидан меҳр қочади, ҳали тириклик чоғидаёқ фарзандларининг мерос талашиб юзкўрмас бўлиб кетаётганларига гувоҳ бўлади.)

Абдурраҳмон ибн Авф (р.а.) Расулуллоҳдан (с.а.в.) раҳм хусусида эшитган ҳадисни ривоят қиладилар:

Расулуллоҳ (с.а.в.) айтибдилар: «Аллоҳ таоло «Мен дунёдаги барча борлиққа раҳм қилувчи Раҳмонман ва раҳмни яратиб, Раҳмон деган номимнинг ҳарфларидан таркиб топган «раҳм» сўзини унга исм қилиб қўйдим. Энди ким раҳмни (қариндошликни) узмасдан юрса, мен ундан раҳматимни узмайман ва ким уни узиб қўйса, мен ҳам ундан раҳматимни узиб қўяман», деган».

Абу Ҳурайрадан (р.а.) ривоят қилинган ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) бу мавзуга янада аниқлик киритиб, айтадилар:

«Аллоҳ таоло халқларни яратиб бўлганидан кейин Раҳм турди. (Бу ўринда «раҳм» атамасига уламоларимиз қариндошлар ва бир-бирига боғланадиган насаб силсиласи назарда тутилади, деб изоҳ берадилар.) Аллоҳ ундан: «Нега турдинг?» деб сўраганида у: «Эй Раббим, мен узилиб қолишдан паноҳ сўровчи сифатида ҳузурингда турибман», деб жавоб берди. Шунда Аллоҳ таоло: «Эй Раҳм, сени узган кишилардан марҳаматимни узсам, шунга рози бўласанми?»деб сўраганида Раҳм: «Эй Парвардигори олам, мен бунга албатта розиман», деган эди. Шунда Аллоҳ таоло унга «Менинг сенга ваъдам шудир», деди».

Абдуллоҳ ибн Амр (р.а.) эса айтадилар:

«Расулуллоҳ (с.а.в.) битта бармоқларини эгиб: «Раҳм сўзи Аллоҳ таолонинг Раҳмон номидан шу бармоғимдек униб чиққан бир шохчадир. Уни биров узмаса, Аллоҳ таоло узмайди ва ким узиб қўйса, Аллоҳ ҳам уни узиб ташлайди. Қиёмат куни Аллоҳ Раҳмга фасоҳатли, ўткир ва очиқ сўзлайдиган тил беради», дедилар».

Демак, қиёматда ким қариндошликни узган ва ким узмаганини очиқ баён қилиш учун Аллоҳ раҳмга тил берар экан ва шу тил билан у кимларнингдир фойдасига ва яна кимларнингдир зарарига ўз даъвосини исбот этаркан. Бу ўринда Расулуллоҳ (с.а.в.) бармоқларини кўрсатиб, жуда гўзал ташбиҳ қиляптилар. Чиндан ҳам кишининг бармоғини биров узмайди. У фақат ўзининг эҳтиётсизлиги учун бирон нимада чопиб олиши мумкин. (Ўғирлиги учун чопилса ҳам ўзи айбдор.) Қариндошлик занжирини узгани туфайли Аллоҳнинг раҳм-

шафқатидан бебаҳра қолгудай бўлса, киши ўзининг эҳтиётсизлиги ёки аҳмоқлигига даъво қилаверсин.

Қариндошлар қандай сабаблар билан узилишиб кетадилар?

* кўп ҳолларда мерос талашиш оқибатида;

* ота-оналаридан мерос қолган бемеҳрлик, лоқайдлик, худбинлик каби иллатларига даво тополмаганлари туфайли;

* кибр хасталигига чалинганлари учун. Бу ҳолда бойроқ қариндош камбағалроқ жигарини менсимайди. Бундан унинг кўнгли ранжийди. Силаи раҳм қиламан, деган ниятда бу кибрли қариндошиникига борганида у нимани кўради? Фақат такаббурликни кўрса, эҳтимол чидар. Аммо бадавлат қариндошининг кўзларида «Бу бир нимага муҳтож бўлиб, тиланиб келдимикин?» деган хавотирли саволни кўргач, чидаши қийиндир. Аммо бу ҳам Аллоҳнинг бир синови, чидаб сабр қилгани маъқул.

* ҳасад касалига банди камбағалроқ қариндош бадавлатроқ жигарини кўра олмайди. Ҳатто «Худо нима учун унга беради-ю, менга бермайди?» деб Аллоҳ билан ҳам ҳақ талашиб қўяди. Ёки тинмай тамагирлик қилаверади. Ёки қариндоши ҳақида ғийбат ва иғволарни тарқataверади. Бадавлат қариндош ундан безади. Аммо бу ҳам унинг учун бир синов, чидаб, сабр қилгани маъқул. Ҳасадчи қариндош бизга ёмонликни раво кўрса, биз унга Аллоҳдан инсоф тилаб, дуо қилайлик. Аллоҳнинг уни инсоф ва ҳидоят сари бургани бу сабримиз учун бизга берган мукофоти бўлади.

* қариндошлар орасига совуқчилик тушишига маълум бир одамларнинг билиб-билмай айтиб юборган гаплари ҳам сабаб бўлиши мумкин. На иложки, орамизда гап ташувчилар кам эмас. Гапни шунчаки ташиб қўя қолса майли-я, қўшиб, кўпиртириб юрадиганлари кўп. Шундай номаъқул гапни эшитганда айримлар «бу бир ғийбат-да», деб ортга ташлаб юборсалар — олам гулистон! Лекин ғийбатлигини била туриб ҳам ғазаблана бошлаймиз. Ҳолбуки, бирон киши қариндошингизни ёмонласа, сиз унга қўшилишиб ёмонламанг. Аксинча, унинг яхши томонларини эслай бошланг. Шунда вужудингизда уйғонаётган нафрат чекинади. Нафратдан қутула олмасангиз, ўзингизни қийнаб юраверманг-да, ўша қариндошингиз ҳузурига боринг. «Менга қарши шундай дебсиз» ёки «Менга қарши шундай иш қилибсиз, сабабини тушунтиринг, айбим бўлса мен узр сўрай, сиз эса кечиринг», денг. Балки сизга ёмонлик истаган қариндошнинг қалби муҳрлангандир, ўзи иймондан узоқдир, у ҳолда кўп айтишманг, жанжалга яқинлашманг. Агар иймон эгаси бўлса, йўл қўйилган хатони бартараф этиш чоралари бўйича биргаликда фикрлашинг. Икки жигар орасида нифоқ қўзғовчилар орасида хотинларни кўп учратамиз. Овсинларнинг бир-бирига нафрати кундошникидан ёмонроқ бўлади. Қариндошлик занжирини узишга интилувчи хотинларни калтафаҳмликда айблаймиз. Лекин уларнинг гапларига лаққа тушиб жигарларидан юз ўгирувчи эрни-чи? Хотин «акангиз (ёки опангиз) ундай» деб ғийбатни бошлаганида эр «Тўхта, сен айтаётган одам билан биз бир қориндан тушганмиз. Шу одам менга йигирма (ёки ўттиз) йилдан бери ака. У менинг бешигимни тебратган. Унинг кимлигини, яхши-ёмонлигини сендан

кўра мен яхшироқ биламан», деб тўхтатса, ҳар қандай хотин иккинчи марта ўйлаброқ гапирадиган бўлади. Яна шундай аёллар борки, тил билан ғийбат қилганлари етмагандай турли илму амал, жодулар билан қариндошлардан қутулиш чораларини излайдилар. Шукрки, бундай бузғунчилардан кўра оқила аёлларимиз кўпроқ. Бир биродаримиз аёллардан гап кетганида шундай деган эди:

— Худо менга оқила аёл неъматини берди. Мен акамдан ранжиб борди-келдини ҳам йиғиштирмоқчи бўлган эдим. Аҳли аёлимга, фарзандларимга ҳам акамникига боришни тақиқлаб қўйган эдим. Бир куни аҳли аёлим акамни туғилган кунлари зиёрат қилиб келибди. Бориб келганини яширмай ўзи айтди. Ғазабланган эдим, босиқлик билан тушунтирди: «Агар акангиз билан юзкўрмас бўлиб кетсангиз билган-билмаган қариндошлар, танишлар биринчи навбатда мени айблашади. Чунки мен келинман. Жигарлар озгина ҳафалашиб юришиб кейин барибир яқинлашиб кетасизлар. Жигарни жигардан узиб бўлмайди. Акангиз ёмон бўлсалар сиз яхши бўлаверинг». Шу гапига фаришталар омин дейишган эканми, орадаги нифоқ кўтарилди.

* Келажакда узилиб кетмаслик учун қуда бўладилар. Бироқ, ёшларнинг оиласи бузилиши натижасида юзкўрмас бўлиб кетадилар. Айнан мана шу ҳолат кишини ўйга толдиради. Яқин қариндошлик занжирини мустаҳкамламоқчи бўлган ака-ука ёки опа-уканинг айблари тўйдан кейин кашф этила бошлайди. «Қизи ундай экан, яхши тарбия бермабди», деб бир томон иккинчи томонга мағзава ағдарса, иккинчи томон ҳам тек турмайди. Оқибат эса равшан. Оиласи бузилган йигит ва қиз бошқа турмуш қуриб кетади, бироқ, узилган қариндошлик тикланмайди. Баъзан эса аксинча ҳолат ҳам юз беради. Масалан, ука опасининг ёки акасининг ўғлини куёв қилиш ниятида. Очиқ айтолмайди-ку, бироқ ташрифларини беҳад қуюқ қилади. Бу уйдаги ҳар бир маросимда хотини билан келиб хизмат қилади. Кейин бир куни орқаваротдан эшитиб қоладики, у ният қилган йигитга қиз қидиришаётган эмиш. Шунда яқинлари орқали ниятини маълум қилганда «Қариндошдан келин қилмайман», деган жавобни эшитиб, ташрифларини буткул узмаса-да, аввалги меҳрибончиликларини тўхтатади.

Яна шунга ўхшаган турли катта-кичик сабаблар кўпки, буларнинг бирортаси қиёматдаги ҳисоб чоғида бизга баҳона бўла олмайди.

Силаи раҳмни мукаммал равишда бажаришда қариндошлик ҳақларини адо этишлик ҳам бор. Аллоҳ таоло бандаларига «Қариндошларингга, мискин ва мусофирларга ўз ҳаққини бер!» деб буюради. Исро сурасидаги ояти карианинг бу маъносини Абдуллоҳ ибн Аббос шундай тафсир қиладилар: «Бунда Аллоҳ ҳақларнинг энг зарурини беришга буюрди. Маблағи бўлса, амалларнинг энг афзали бўлган қариндошларга, мискин ва йўлда қолган мусофирларга беришга даъват қилади. Агар маблағи бўлмаса, ночор кишиларга қандай муомала қилиш лозимлигини ўргатади: «Парвардигорингдан кутадиган раҳмат (ризқ) қўлингда муяссар бўлмай, уларга қарай олмасанг, уларга мулойим гапир». Яъни ўша ночор одамни ноумид қилмай, «ҳозирча йўқ, аммо яна мол келиб қолар, шуни кутиб турибман», каби умидбахш сўзлар билан яхши ваъда қилишга чорлаяпти. «Қўлларингни бўйнингга сиртмоқлаб

қўйма, яъни бахиллик қилма. «Қўлларингни жуда ҳам ёйиб юборма», яъни бор-йўғингни бериб юбормаки, у вақтда маломатга қоласан. Чунончи, кейин келганларга ҳеч нима бера олмаганинг учун сени маломат қиладилар. Ҳамма молингни олиб кетганлар сени машаққатга солиб қўйган бўлишади ва сен толиқиб, қийналиб ўтираверасан».

Демак, Қуръони карим ота-онанинг фарзанддаги ҳаққини баён қилибгина қолмай, зикр этилган оятларда қариндошларнинг ҳам бир-бирларида ҳаққи борлигини билдирмоқда. Имкони бор, ўзига тўқ кишида ночор, ёрдамга муҳтож қариндошларнинг ҳаққи бор. Бу ҳақ уларга Аллоҳ томонидан берилган. Бой-бадавлат киши ўз қариндошларига ёрдам берганида миннат ёки фазлини кўрсатиш учун эмас, балки Аллоҳ амрини адо этиш, Аллоҳ белгилаган ҳақни бериш учун қилган бўлади. Шунингдек, ночор қариндош ўзининг бадавлат қариндошидан бирор нарса олганида унинг ҳузурида хору зор бўлиб эмас, Аллоҳ унга белгилаган ҳақни олаётганини тушуниб, ўзини эркин тутиб олади.

Рум сурасида ҳам бу масала яна таъкид этилиб, «Аллоҳнинг юзини кўришни истайдиганлар учун бунинг энг хайрли иш» экани билдирилади. Ризқ бериш Аллоҳнинг лутфи бўлгач, ризқнинг камайиб қолишидан қўрқмай, қариндошларга ҳақларини бериш керак экан. Яъни, сиз билан бизнинг ризқимизда уларнинг ҳам ҳақлари бор экан. Бу ҳақни тан олмасак, хасислик билан ўзимизга ўзлаштириш чораларини истасак, бизга буюрармикин?

Баъзан ака-ука (ёки опа-сингил) тутинганларни учратамиз (яхши амаллардан ҳисобланмиш бу одоб хусусида дўстликка оид бобда яна фикрлашамиз). Юсуф Хос Ҳожиб ҳазратлари ёзадиларки:

Қодошлиқ киши куси чови бедук,
Одошлиқ киши оти сови бедук.
Қодошинг йўқ эрса юри тут одаш,
Одаш эзгу бўлса, бу — булди қодош.

Дейилмоқчиким, қариндошлари бор одамнинг шаъни шуҳрати улуғдир. Дўсти бор одамнинг эса сўзи улуғдир. Кел, қариндошинг бўлмаса, дўст тут. Яхши дўст қариндош ўрнида бўлур.

Чиндан ҳам шундай. Аммо қариндошидан узилган ҳолда ака-ука тутинишни англаб етиш қийин. «Қутадғу билиг»да яна шундай сатрлар бор:

Ёғиз ер яшил сув ёрошти била,
Оро юз чечаклар ёзилди кула.
Ярашиқ юриса қодош ё одаш,
Улардин бўлур қо қодошқа била.

Дейилмоқчиким, бўз тупроқ билан сув иттифоқ бўлгани учун юз хил гул-чечаклар кулишиб очилди. Қариндош ёр-биродарлар иттифоқ бўлишса, ундан тарқалган гўзал жамоатлар вужудга келади.

Барча яхши хулқлар бўйича энг гўзал ибрат Расулуллоҳнинг суннатларидир. Абу Ҳурайра айтадиларким: «Қуръони каримда «Эй Муҳаммад, сен ўзингга яқин бўлган уруғ-аймоқларингни менинг азобимдан қўрқит, уларни огоҳлантир» (Шуаро сурасидан), деган оят нозил бўлган вақтида Расулуллоҳ туриб: «Эй Каъб ибн Луай болалари,

эй Абду Маноф болалари, эй Ҳошим болалари, эй Абдулмуталлиб болалари! Сизлар ўзингизни дўзах ўтидан қутқаринг! Эй Муҳаммаднинг қизи Фотима! Сен ҳам ўзингни жаҳаннам ўтидан қутқаз! Менга эътимод қилма, чунки қиёмат куни ташвишидан мен сени қутқазишга қодир эмасман. Аммо сизлар билан, албатта, қариндошлигим бор. Уни мен сизлардан узмайман», деб ошкора нидо қилдилар».

Расулуллоҳнинг (с.а.в.) шу ҳутбаларини унутмасак, юқорида зикр этилган оятлар ва ҳадислар маъносини чақиб, уларга амал қилсак, инша Аллоҳ, қиёматда шарманда бўлмагаймиз. Мазкур мавзу сўнггида яна дуога қўл очайлик:

— Олий, Аъло, Ваҳҳоб сифатли Раббимиз покдир! Бизларга ҳидоят бергувчи ё раббимиз Аллоҳ, бизларни қариндошлардан бегоналаштирмаётганинг учун Ўзингга шукрлар қиламиз. Вафот этган қариндошларимизга лозим даражада силаи раҳм қила олмаган бўлсак, бу гуноҳларимизни кечир, охиратда улар билан ризоликда кўришмоқликни насиб эт. Ўзимиздаги силаи раҳм одобини мукаммал қилганинг ҳолда зурриётларимизни ҳам бу неъмат билан неъматлантир. Уларни қариндошларнинг меҳр-муҳаббатларидан баҳра олиб яшашларини насиб эт. Агар шу кунларда силаи раҳмни билиб-билмай узиб қўйган бўлсак, ёки шайтон узишликка васваса қилаётган бўлса, бизларни у лаънати иблис йўлидан қайтар. Бераҳмлиги учун қариндошлари дуоибад қилмасларидан аввал уларга узр айтиб борадиган солиҳлардан қилгин бизларни. Омийн ё Раб ал-оламийн!

Азизлар, бу суҳбатмиз сизларга маъқул келдими ё йўқми, билмайман. Ҳар ҳолда маъқул келишига умидим бор. Агар шундай бўлса, ҳар биримиз ўтган кунларимизни эслаб кўрайлик. Эҳтимол, қайсидир қариндошимиздан озми-кўпми узоқлашгандирмиз. Шундай бўлса, ҳадиси шарифда зикр этилган, холаси билан ярашиб келган одам сингари бугунми ё эртагами, ҳар ҳолда кўп кечиктирмай, унинг ҳузурига борайлик.

ЖАМИЯТНИНГ ДУРРУ ГАВҲАРИ

Оилани биз қандай тушунамиз, қандай ҳимоя қиламиз? Рашк — дўстимизми ё душманимизми? Шулар ҳақида фикр юритишга ҳозирланайлик. Аллоҳ бизларни адаштирмасин.

«Эр-хотиннинг уруши — дока рўмолнинг қуриши» деган мақолни кўпчилик билади. Эр-хотин орасида низо чиқса қисқа муддатда бартараф бўлади, деган маънодаги бу мақол айрим ҳолларда ҳақиқатга айланмай қоляпти. Ёш оилалардаги жанжал «ажралиш» деган фожиа билан якун топяпти. «Фожиа» деб баҳо беришимизни баъзи биродарлар маъқулламасликлари мумкин. «Талоқ Аллоҳ томонидан рухсат этилган, оиланинг бузилиши кўнгилсиз ҳол, лекин фожиа эмас», дегувчиларга биз деймизки: «Азизим, соатингиз бузилса неча маротаба бўлса ҳам тузатиш учун устага олиб борасиз. Ҳеч иложи бўлмаса

ташлаб юборасиз. Бу фожиа эмас, шунчаки кўнгилсиз ҳол. Лекин оила бузилса, икки ёшни яраштиришга ҳаракат қиламиз, ярашишнинг чораси қолмаса ўртага талоқ тушади. Лекин бу оилани бузилган соат сингари ташлаб юбормаймиз. Яъни жамиятдан суриб чиқармаймиз. Эр ҳам хотин ҳам бошқа оила қуриб яшайверади. Лекин болалар-чи? Тирик етимларнинг оҳи фожиа эмасми? Қалбларининг парчаланиши фожиа эмасми? Оилани жамиятнинг дурру гавҳари деб улуғлайдилар. Уйимиздаги дур ва гавҳарларни ардоқлаб асраймиз. Оилани-чи?

Оилани мўъжазгина бир жамиятча деб фараз қилсак, бутун инсоният жамиятининг дахлсизлиги айнан шу «жамиятча»нинг жипслигига боғлиқ. Демак, қайсики жамиятдаги оилалар мустаҳкам эмас экан, бу жамият ҳарбий қудрати ва бойлигидан қатъи назар, ҳалокатга маҳкумдир. Оилавий муҳаббат одамлар орасида кенг тарқалган энг мустаҳкам муҳаббатдир. Шунинг учун ҳам у кишилар ҳаётига таъсир кўрсатиш жиҳатидан одамнинг энг муҳим ва энг ҳаётбаш туйғусидир. Ўз уйида бахтли бўлган кишигина чинакам бахтлидир. Хароб уйдаги бахтсиз одамлардан ташкил топган жамиятнинг ҳалокатга маҳкумлиги шундан келиб чиқади. Ҳар бир инсоннинг оила олдида, оиланинг жамият олдида масъулияти бор. Бу икки ижтимоий тушунчани бир-биридан айириш қийин. Аввалги бобларда зикр этганимиз — ишқ, ота-онага муҳаббат, силаи раҳм ва кейинги бобда фикр юритадиганимиз дўстга муҳаббат ҳам жамият маънавий оламига ўз таъсирини ўтказади. Аммо оила бу ўринда алоҳида аҳамият касб этади. Соддароқ қилиб айтилса, оиласида ҳаловати йўқ одамнинг хизмат жойида ҳам ҳаловати бўлмайди. Демак, ишидан барака кетади, хизматдошлари билан қўпол муомалада бўла бошлайди. Ёки аксинча, ишда омади юришмаган, хўжайинлардан сўкиш эшитган одам уйга қайтганда аламини оила аъзоларидан олади. Агар ҳаётимизнинг барча мақсад-мазмуни оиладаги шахсий бахтимиздан иборат бўлганида, шахсий бахтимиз биргина оиладаги муҳаббатда ўз ифодасини топганда эди, унда ҳаёт деганлари чиндан ҳам қоп-қоронғу саҳрога айланиб қолган бўларди. Инсон учун юракнинг маънавий оламидан ташқари ҳаётнинг яна бир буюк олами — ижтимоий фаоллик олами ҳам бор. Буни инкор этиш ёки четлаб ўтишга уриниш мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун ҳам аҳли китоблар Аллоҳнинг бу масаладаги буйруқларига ғоят жиддий муносабатда бўлганлар. Пайғамбарлар умматларини пок ва ҳалол оила қуришга даъват этганлар. Инсоният тарихи давомида яшаб ўтган донишманд файласуфларнинг диққат-эътиборларидан ҳам бу масала четда қолган эмас. Ўтмиш устозларнинг фикрлари бизлар учун ҳамиша қадрли. Аммо улар ўз даврларидаги жамият талабларидан келиб чиқиб, оилага турлича талаблар қўйганлар. Масалан «Оилавий ҳаёт инқилобчининг ғайрат-шижоатини сусайтиради», деган аҳмақона фикр йигирманчи асрда юзага чиқди ва ўзбек тилидаги ахлоққа оид китобларда қайта-қайта зикр этилди. Ўтган асрнинг йигирманчи-ўттизинчи йилларидаги бадиий асарларда севишганлар тўй ҳақида сўз очишса, «Шошилма, аввал жаҳон инқилоби ғалаба қилсин!» деб инқилобга содиқликларини намойиш қилишган. Бунақа тентакларнинг қанчаси жаҳон инқилобининг ғалабасини кутиб, тўй кўрмай ўтиб кет-

ди экан. Эсизгина умр! Шунга ўхшаган ҳолат бизда ҳам учрарди. Фақат биздаги ошиқ-маъшуқлар тўйни жаҳон инқилоби ғалабасигача чўзишмасди. Ашулалар бўларди: «Бўйларингга бўйлари, қачон бўлар тўйлари?» деб сўралса «Аввал пахта мавсуми ўтиб олсин», деб жавоб беришарди. Йигит бечоранинг то кеч кузгача, эҳтимол қишга қадар юлдуз санаб, ёстиқни қучоқлаб ётишдан ўзга чораси йўқ... Агар севган қизи сулув бўлса-ю, бирон чапдаст йигит чиқиб, пахта мавсуми охирлашини кутиб ўтирмай, уни илиб кетса! Урди Худо! Бу ҳозир бизга кулгили туюлади, лекин оила билан жамият манфаатини бу хилда талқин этиш бефаҳмликнинг бир кўриниши эди. Жамият манфаати биринчи ўринда турадими ёки оила манфаатими, деган саволга бир хилда, қатъий жавоб бериш ҳам мумкинмас. Чунки айрим ўринларда оила, баъзан эса жамият манфаатлари биринчи даражали масала бўлиб қолади. Айрим ҳолларда жамиятнинг оиладан сўровлари бор, яна бир ҳолларда оиланинг жамиятдан талаблари бўлади. Бу масалани ҳам битта қолипга солиб тақдим этиш мумкинмас.

Оила ўз хоҳишича яшаши керакми ёки жамият талабларини бажаришга мажбурми? Агар жамият талабларига бўйсуниб яшаши шарт бўлса, оиланинг ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқи йўқ экан-да? Бу ўринда ҳам савол умумий тарзда эмас, аниқ масалалар бўйича ўртага қўйилиши керак. Яъни, жамият оиланинг пок бўлишини талаб этадими, демак, бу талабга бўйсуниши шарт. Жамият оиладан оқил фарзанд тарбиясини талаб этадими, демак, бу талабни ҳам сўзсиз бажармоғи зарур. Лекин бу талабларни барча оилалар бир хилда бажармайдилар. Чунки барча оилаларнинг бу соҳалардаги тушунчалари, ҳаётий тажрибалари турлича. Ҳар бир халқнинг, ҳатто ҳар бир мамлакатдаги ҳар бир вилоят, шаҳарнинг ўзига хос урф-одатлари оила ва жамият орасидаги муносабатларни ўзига хос равишда белгилайди.

Русларнинг улуғ ёзувчиси Лев Толстойнинг «Анна Каренина» деб номланган асари шундай сатрлар билан бошланади: «Бахтли оилаларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшайди, бахтсиз оилаларнинг эса ҳар бири ўзича бахтсиздир». Бу яхши фалсафий фикрга ўхшагани билан баҳслашиш мумкин. Чунки бахтни ҳам ҳар бир оила ўзича тушунади. Масалан, ҳаром йўллардан қайтмай бой яшаётган оила ҳаромдан парҳез қилиб, озига қаноат қилаётган қўшнисини бахтсиз деб ҳисоблайди. Бу қўшни эса унинг охиратини ўйлаб, бахтсизлигидан афсусланади. Демоқчимизки, оилаларнинг бахти ва бахтсизлиги ҳам фақат ўзларига хос, бир-бирига ўхшамайди. Ҳатто бир оила аъзоларининг бахт ҳақидаги тушунчасида ҳам фарқ бўлади. Эр бахтни илм олишда, деб билса, хотин билакни безовчи тилла билакузукда деб ҳисоблайди. Қани, барча тушунчаларни битта қолипга солиб кўринг-чи!

Турли халқлардаги оила ва бахт тушунчаси ҳақида сўз очдик, асосий гапларимизга ўтишдан олдин кичик бир мисолга мурожаат қилайлик.

Тилга олганимиз асардаги Анна Каренинанинг оиласи ва унинг ўлими билан Кумушбибининг оиласи ва ўлими орасида қандай фарқ бор?

Икки ёзувчининг тасвирига қараганда бу аёлларнинг икови ҳам ғоят гўзал, икковида ҳам муҳаббат бор, икковлари ҳам севги қурбони.

Ҳар икки асар ҳам лобарларнинг ўлимлари билан ниҳоясига етади. Лекин уларнинг муҳаббатлари ва оилага садоқатлари бир хилми? Анна — оилали жувон, бегона эркакни севди. Оқибатда ўзини ҳалок қилди. Унинг бир гуноҳи икки бўлди. Кумушбиби — маъсума аёл. У жуфти ҳалолига содиқ. Уни ҳатто кундошидан ҳам қизғанади. Балки ана шу қизғаниши, рашкининг чегарасидан чиққани учун ўлим топгандир? Бу икки аёл ўлими сабабчилари — Аннанинг севгилиси (Эри эмас!) билан Кумушнинг кундоши — Зайнаб тақдирида қандай яқинлик бор? Ҳеч қандай! Кумуш-Зайнаблар тақдирини европаликлар ҳаётидан излаб тополмаймиз. Келинг, икки ўлимга доир икки баённа диққат қилайлик:

«...яқиндагина ҳаёт жўш уриб турган, энди эса казарма столида, ёту бегоналар кўзида Аннанинг жасади ибосиз бир равишда қонларга беланиб ётарди; соғ қолган чаккалари, гажакли боши, оғир кокиллари орқага ташланган; гўзал чеҳрасида, ярим юмуқ қизғиш лабларида ачинарли, тиниб қолган очиқ кўзларида ваҳимали бир ифода бор эди.; бу ифода уришиб қолишганда Вронскийга «Шошманг, ҳали пушаймон бўласиз», деган ўша даҳшатли сўзни айтиб турганга ўхшарди...»

Бу баёндаги «Аннанинг жасади ибосиз бир равишда қонларга беланиб ётарди», деган тасвирга алоҳида эътибор қаратмоқ лозим. Муҳаббат деган баҳона билан оилага хиёнат қилган, ибосиз ҳаёт кечирган аёлнинг жасади ҳам бегоналар кўзи олдида ибосиз ҳолатда ётарди. Бу ҳам ибосиз ҳаёт учун берилган бир мукофот эмасми! Энди бу тасвирга диққатингизни тортамиз:

«...Ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўлтурди. Отабек ва онаси оёқ устида эдилар. Кумушнинг кўзи юмуқ, сочлари юзи устида паришон эди. Ҳожи ўз қўли билан сочларини тузатиб Кумушнинг кўкимтил товланган юзини кўрди ва ва манглайини босди...

— Ойим... Ойим!— деди Ҳожи. Кумуш кўзини очиб, бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... қўзғалмоқчи бўлди.

— Қўзғалманг, ойим... қўзғалманг!

Кумушнинг кўз ёшиси чаккасидан оқиб тушди... Ҳожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёшини артиб, бошини силади:

— Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга қўзғалди, Отабек келиб қўлтиқлади, Ҳожи ҳам унинг бошини тутди... Бу гал қусуқ қонга айланган эди, бурнидан ҳам бир неча томчи қон оқди... Қусуб ётгач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теварагига бетоқат қаранди:

— Ойи... дада... — сўнгра, — бегим, — деб ингранди... Эрининг юзини юзига қўйди, уялгансумон кўзини юмди....»

Устоз Абдулла Қодирий қаламларидан кўчган бу тасвирнинг ҳар бир нуқтасига диққат билан разм солайлик. Биз истаймизми, истамаймизми, оила масаласини англашда ғарб ва шарқ тушунчалари орасида кескин фарқлар борлигини тан олишга мажбурмиз. Буни юқоридаги икки баён ҳам тасдиқлаб турибди.

Кумуш «эрининг юзини юзига қўйди, уялгансумон кўзини юмди...» Бу ҳолат оддий муҳаббат тасвири эмас, балки ўлими олдидан ҳам эрининг мартабасига риоя қилинишининг ифодасидир. «Исломда инсонга сажда қилиш йўқ. Агар бўлганида, аёлларнинг эрларига сажда

қилишларини буюрган бўлардим», мазмунли ҳадиснинг маъносида аёл киши эрига бутунлай итоат этиши лозимлиги англашилади.

Эри қай пайтда аёлини ёнига чақирса, аёл албатта итоат қилиши ва ҳар қандай ишни тўхтатиб, эрининг ёнига бориши шарт. Шарқдаги оилалар асрлар бўйи шу одат бўйича яшаганлар. Бу одат бузилган онларда шу оилада ихтилоф чиққан. Ҳозирги кунимизда аёлларимиз ёшлик қилибми, ёки ғарбнинг таъсиридами, бу одатни рад этишга интилишади. Эр чақирганда «ҳозир» деб қўядилар-да, ишларини қилаверадилар. Бирон иш билан машғул бўлишса, узрлидир, лекин телефондаги узундан-узоқ гапларини бас қилмасликлари, телевизордаги Мексиканинг беҳаё фильмларидан кўз узгилари келмай ўтиришлари айб саналади. Бу гапларни осмондан олиб ёзаётганим йўқ, ёш оилаларнинг қўйди-чиқдиларида иштирок этганимда деярли ҳар бирида хотинга нисбатан шу айб айтилади. Бу ўринда «демак, эр хўжайин, хотин — чўри мартабасидами?» деган фикрдан узоқ бўлиш керак. Эрга хизмат қилиш чўрилик эмаслигини тўйдан олдин қизларимизга яхшилаб тушунтириб қўйишимиз керак. Афсуски, биз қизларимизга сеп тўплашга берилиб кетиб, одоб бойлигини беришни унутиб қўямиз. Оиладаги эр ўрнини тўрт-беш эркак бамаслаҳат белгилаб бермаган. Бу мартаба Аллоҳнинг иродаси: «Эркаклар хотинлари устидан (оила бошлиғи сифатида) раҳбардирлар. Бунга сабаб Аллоҳ уларнинг бировларини бировларидан (яъни эркакларни аёллардан) ортиқ қилгани ва эркаклар (хотинлари ва оилалари учун) ўз мол-мулкларидан сарф-харажат қилганларидир. Бас, ибодат-итоатли ва (эрлари) йўқлигида Аллоҳнинг ҳифзи ҳимояти билан (эрларининг мол-мулкларини ва ўз иффатларини) сақловчи хотинлар — яхши хотинлардир» (Нисо сурасидан). Қаердаки, Аллоҳнинг бу иродасига қарши чиқилса, ёки ислоҳ этишга уриниш бўлса, билингким, бу оилани аввало тотувлик тарк этади, оқибат эса ажралишгача бориб етади. Янги турмуш қураётган фарзандларимизнинг барчаси бу оятни билишлари керак. Чунки мазкур ояти каримада оиладаги эр билан хотиннинг ўрни аниқ белгилаб берилган. Шариат ҳукмича, эр аввало оиланинг барча молиявий ва маънавий тарафларига жавобгар, уни четдан бўладиган ҳар қандай хуружлардан ҳимоя қиладиган шахсдир. Мана шулар эвазига ва эркак киши учун фазилат саналмиш оғир-босиқлик, оила тебратишдаги тадбиркорлик каби сифатлар сабабли у оиланинг бошлиғи саналади. Яхши хотин эса диёнатли, эрнинг уйини обод қиладиган ва унга бир умр садоқатли бўлган аёлдир.

Эзгу зотли Ҳафса бинт Умар яхши хулқли Фотимага дедиларки:

— Сен нечун эрингга бу қадар бўйсунурсан?

Ҳазрати Фотима айтдиларки:

— Менинг эримга бўйинсуниб хизмат этмагимдан муроду мақсадим Тангри таолонинг ризосидир. Шу аснода эримнинг даъво қилмиш нарсаси ҳам тугайди. Яъни эримга кўп хизмат қилмоғим Аллоҳ учундир. Шу йўсин мен эримнинг дунё ва охират даъвосини адо этаман. Бунинг учун эрим мендан хушнуд бўлади.

Яна дедиларки:

— Бир хизмат билан икки тоат енгил бўлди. Бири — Аллоҳ ри-

золиги. Иккинчиси — эримнинг шод бўлгани. Киши бир хизмат билан бундай улуғ савобларга муяссар бўлгач, нима учун Аллоҳ буюрганга бўйинсунмас экан? Ҳолбуки, Аллоҳ таоло хотинларга эрларига бўйинсунмоқни буюради.

Демак, оилада эрнинг аёлига нисбатан ўта жиддий ўз масъулияти бор экан. Аёлнинг еб-ичиши, кийиниши ва уй-жой билан таъминланишига масъул эканликларини унутган айрим биродарларимиз борки, уларни ғафлат уйқусидан уйғонишлари вақти келмадимикин? Такрор ва такрор эслатамиз: оилани моддий жиҳатдан таъминлаш ҳам эрнинг вазифаси. Ҳатто бирон сабаб билан аёл болани эмизишни хоҳламаса, эмизадиган энага топиб, болани улғайтириш ҳам эрнинг бурчи. Ислом дини оилада мана шундай бир мувозанатни қарор топтиради. Эр-хотиннинг бир-бирларига муносабатлари аниқ белгилаб берилган. «Оналар болаларини тўла икки йил эмизадилар. (Бу ҳукм) эмизишни камолига етказишни истовчилар учундир. Уларни (оналарни) меъёрида озиқлантириш ва кийинтириш отанинг (эрнинг) зиммасидадир. Ҳеч кимга тоқатидан ортиқ (масъулият) юкланмайди» (Бақара сурасидан). Ислом дини эр куч ва қувватли деб, аёлни эр тарафидан эздирмайди; аёлни ахлоқсиз ва беор бўлишига ҳам йўл қўймайди. Баъзи бир эрлар дейишсаки: «Мен хотинимнинг ҳаққини билмайман. Мен хўжайинман. Икки гапнинг бирида сўкмасам, хумордан чиқмайман. Урмасам, қўлим қичиб туради». Шундайми? Яхши, истагингизни қилаверинг биродар. Аммо бу учун охиратда албатта жазога тортилишингизни унутманг. Аллоҳ бизларни огоҳлантиради: «У кунда киши ўз оға-инисидан ҳам, онаси ва отасидан ҳам, хотинию бола-чақасидан ҳам қочур». Ажаб! Нега охират куни эр ўз хотинидан қочар экан, ўйлаб кўрмаганмисиз? Чунки фоний дунёда уни ноҳақ урди, унга тўғри йўлни кўрсатмади, моддий таъмин этмади... Энди вақт келдики, хотин ҳаққини талаб этади. Агар шундай бўлишига ишонмасангиз, қандай яшагингиз келса, яшайверинг. Аллоҳ ҳозирча ихтиёрингизга қўйибди. Охират шундайки, бу дунёда қул мартабасида яшаганлар хўжайинидан кўра юқорироқ даражага етишади. Бу дунёда керилиб юрган жаноблар менсимагани, сариқ чақага олмагани, ҳақоратлагани, хўрлагани, қул ўрнида кўргани одамнинг ҳам шафоатига муҳтож бўлиб қолади. Хотини ҳақига риоя қилмаган эрнинг оқибати ҳам шундан ўзгача бўлмайди. **«Хотинларнинг ҳақларига риоя этингиз. Улар билан меҳр-шафқат ила муомалада бўлингиз. Уларнинг ҳақлари хусусида Аллоҳдан қўрқингиз. Хотинлар сизларга Парвардигорнинг омонатидир»**. Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг Вадо хутбаларидаги бу васиятни ҳар бир эр доимо дилида сақлаши ва амал қилиши шарт. Бу Парвардигорнинг омонатларига хиёнат қилишдан ўзни сақламак керакдир, дегани бўлади.

Эшитган эдим, ростми ёлғонми, билмайман: лўлиларнинг қайси бир уруғида тўй чоғи куёв бола гулхан атрофида ўтирар экан. Келин эса бўйнига хуржун осиб олиб унинг атрофида айланиб «Ўлгунимча сени боқаман», деб қасам ичаркан. Шу зайлда уч марта айланиб, қасам ичгач, куёв унга уйланишга розилик бераркан. Бозорларда катта-катта ва оғир-оғир халталарни кўтариб юрган аёлларимизни кўрганимда шу одат эсимга тушади. Бизда никоҳ чоғи эр зиммасига

оила ташвиши юкланади. Агар узоқ сафарга отланса ҳам, таъминотни мукаммал қилиб кетиши керак. Аёлларнинг рўзғор харажатларини кўтариб чиқишлари эр учун бир уят бўлса, тижорат мақсадида бегона юртларга бегона эрлар билан юбориши ундан баттар уятдир. Тижорат мақсадида узоққа борган аёлларимиз ҳақида турли миш-мишлар юради, биз уларни маъқулламоқчи эмасмиз. Агар шундай десак, покиза опа-сингилларимизга туҳмат қилиб қўйган бўламиз. Лекин ризқ қидириб узоққа бормаслик ва танмаҳрамсиз юрмаслик ҳақидаги буйруқларга амал қилсалар, ўзларига нисбатан ортиқча гап орттириб олмайдилар. Ундан ташқари бизни ранжитадиган нарса — аёллар мусофирликда қийналиб, оғир юклар кўтариб юрадилар, йўл азобини кўрадилар, ўз масъулиятига риоя қилмаётган эрлар эса чойхонада ошхўрлик қилиб ётадилар.

Ўтган асрда Европада эр-хотин ўртасида тенгҳуқуқлилик деган масала кўтарилди. Совет жамияти бунга алоҳида эътибор берди. Аммо аёлларни эрлар билан тенгҳуқуқли қиламан, деб уларни аксинча чўридан баттар ҳолатга айлантирди. Тенгҳуқуқлилик дегани эр нима иш қилса аёл ҳам бажарсин, дегани эмас. Эр қурилишда ғишт терди — аёл ҳам, бетон қуйди — аёл ҳам, трактор минди — аёл ҳам. Бу ўтакетган инсофсизлик-ку! Европада кўтарилган масала бошқача эди. Ўтган асрларда заводда айнан битта ишни бажарган эрга кўпроқ, аёлга эса камроқ ҳақ тўланган. Аёлларнинг халқаро ҳаракати ҳақ тўлашдаги тенгҳуқуқлиликни талаб қилган. Афсуски, тенгҳуқуқлиликни нотўғри тушуниш ҳозир ҳам давом этиб келяпти. Ўрни келганда айтиб кетайлик: штанга, кураш, бокс, футбол... каби спорт турларида қиз-жувонларнинг қатнашишлари бизнингча дуруст эмас.

Агар диққат қилиб кузатсак, бугунги жамиятларда адолатли мувозанатларнинг бузилиши кузатилмоқда. Ғарбда аёллар ўта ахлоқсиз, беҳаё бўлиб кетишган. Юз йил аввал Анна Каренинага ўхшаганлар бармоқ билан санарли бўлса, энди кишининг ақли ҳисобдан адашиб кетади. Бундай ҳолатларни биз хорижга қилган сафарларимиз даврида ўз кўзимиз билан кузатдик. Ғарбнинг кинофильмлари ҳам фикримизни исботлайди. Ғарб аёллари ўзларини эрлар билан тенг ҳуқуқли деб билишади. Ислом динида бундай эмас. Оилада эр ва аёлнинг ўз ўрни мувозанат ва адолат билан белгилаб берилган. Бу мувозанат бузилган жамиятларда «эркин муҳаббат» деган аҳмоқона, айтиш мумкинки, ҳайвонларга хос тушунчалар туғилди. Яъни эр-хотин биргаликда яшайверади, аммо хотин кўнгли тусаган эркак билан, эр эса кўнглига ёққан аёл билан зино қилаверади. Агар бола туғилса, қайси эрдан туғилганини аниқлаш учун ирсият соҳасидаги мутахассисларга мурожаат қилишади. Бу ҳам етмагандай эркакнинг эркак билан аёлнинг аёл билан никоҳларини расмийлаштириш бошланди ва бу ҳайвоний қўшилишни ҳам муқаддас ном — «оила» деб атаяптилар. (Бу ҳақда фаҳш бобида кенгроқ тўхталармиз.)

Ислом динининг жинсий муносабатлар хусусида ғоятда маъқул, ниҳоятда мақбул тавсиялари бор. Биринчидан, никоҳ суннат ва савобдир; никоҳланган кишининг савоби ортади. Уйланган киши уйига бир ҳисса егулик ва ичгулик олиб келса, етти юз ҳисса савоб берилади.

Рўзғор тебратиш учун қилинган сарф-харажатлар жиҳод қилиш билан баробар ҳисобланади (яъни, «жиҳод» деганда фақат уруш назарда тутилмайди, савоб фақат уруш туфайли ҳосил бўлмайди, бунга аҳамият бермоқ жоиз). Ҳатто никоҳдаги эр-хотиннинг жинсий алоқасида ҳам савоб бор. Расулуллоҳ (с.а.в.) шу ҳақда гапирганларида саҳобалар: «Ё Расулаллоҳ, биз нафсимизнинг, шаҳватимизнинг орзусини қондирамиз, бундан ҳам савоб ҳам топамизми?» деб сўрашганларида жавоб бердиларким: «Албатта! Шундай қилмасангиз, гуноҳ йўли билан қондиришингиз мумкин... Шунинг учун ҳам савобдир».

Исломда инсон табиатига, фитратига, яратилишига ғоятда мос бир хатти-ҳаракат мавжуд. Эрнинг хотини ёнига узоқ муддат яқинлашмаслиги ҳам дуруст эмас. Чунки у аёлнинг ҳам жинсий хоҳишлари бор, унинг ҳам эҳтиёжларини қондириш керак, деган маънода адолат қилишга чақирганлар. Шунинг учун исломда шаръий жинсий муаммога эътибор беришган, уни асло айб санашмаган. Баъзан эр-хотиннинг ажралиши сабабларини диққат билан ўргансангиз, оилани бузилишига олиб келувчи жиддий ҳолатларни учратмайсиз. Бизда оиланинг бузилишига айнан жинсий муносбатлардаги етишмовчиликлар ҳам сабаб бўлиши мумкинлиги сира айтилмайди. Бу айб саналади. Ҳатто айрим эрларнинг ёки аёлларнинг зинога юриб кетишларига ҳам бир-бирларидан қониқмаганлари сабаб бўладики, буни эътибордан четда қолдириш мумкинмас.

Шаъбий (р.а.) айтадилар:

«Бир аёл ҳазрати Умарнинг (р.а.) ҳузурларига келиб: «Эй амирал мўъминин, сизга инсонларнинг энг яхшиси устидан шикоят қилгани келдим. У шундай одамки, яхши амал борасида унга етадиганлари оз. Кечалари тонггача намоз ўқийдилар ва кундузлари доимо рўзадор бўладилар», деганидан кейин уялиб, аслида айтмоқчи бўлган гапларини айтолмади ва: «Эй мўъминларнинг амири, мени кечиринг», — деди.

— Яхши, — дедилар ҳазрати Умар. — Аллоҳ сендан рози бўлсин. Сен у одамни жуда яхши сифатлар билан мақтадинг. У ҳақда бундан ортиқ бирор нарса гапиришингга ҳожат йўқ.

Аёл чиқиб кетгач, Каъб ибн Сур (р.а.) дедилар:

— Эй амирал мўъминин, аёл уялиб, шикоятини сўзлай олмади.

— Аёлнинг қандай шикояти бор эди?

— Аёл эридан «завжият (яъни эр-хотинлик) ҳақ-ҳуқуқларига риоя этмаётир», деб шикоят қилмоқчи эди.

Бу гапни эшитганларидан сўнг ҳазрати Умар (р.а.) аёлни орқага қайтариб, унинг эрига ҳам хабар юбордилар ва аёлнинг эри келгач, Каъбга:

— Ораларида сен ҳакамлик қил, — дедилар.

— Сиз шу ердалигингизда мен қандай ҳакамлик қиламан?

— Мен тушунмаган нарсага сенинг ақлинг етди. Бинобарин, уларни эшитиб, ораларида ҳукм этмоқ сенинг ҳаққингдир, — дедилар ҳалифа.

Шунда Каъб халиги одамга:

— Аллоҳ субҳанаҳу ва таоло эрларга хитобан: «агар етимларга адолатли бўла олмасликдан қўрқсангиз, сизлар учун (никоҳи) ҳа-

лол бўлган аёлларга иккита, учта, тўрттадан уйланаверинглар», дея марҳамат қилганига кўра, кўпи билан уч кун (нафл) рўза тутишинг мумкин. Тўртинчи куни тутмаслигинг керак ва кўпи билан уч кеча тонггача ибодат қилишинг мумкин. Тўртинчи кеча аёлингнинг ёнида ётишинг лозим, — дедилар.

Эр-хотин кетишгач, ҳазрати Умар Каъбга:

— Сенинг бу топағонлигинг боягисидан ҳам гўзалдир, — дедилар ва Басрага қози этиб тайинладилар».

Бу ривоятда гўзал бир донолик ҳам чарақлаб турибди: ҳазрати Умар эрга тўғридан-тўғри «эрлик вазифангни бажар», деб амр қилмадилар ва буни доно биродарларига топширдилар. Каъб ҳам ўта нозиклик билан тушунтирди. Чунки у киши ҳам «ибодатингни йиғиштириб, хотининг билан бирга бўл», дея олмасдилар.

«Уйланишдан, хотин олишдан ҳамманинг мақсади бир хил эмасдир», дейилса, бу фикр дастлаб ғалати туюлиши мумкин. Баъзилар айш-ишрат қилиш, шаҳват нафсини қондириш учун уйланмайдиларми? Шу ниятда энг сулув қизларга етишмоқ учун не-не шумликлар қилмайдилар? Бу шумликнинг оқибатини биз «оила» дея олмаймиз. Баъзилар эса бой бўлиш мақсадида бой хотинга тузоқ қўядилар. Бунинг натижаси ҳам «оила» эмас. Яна бир хил одамлар фарзандталаб бўладилар ва шу мақсадда оила қурадилар. Баъзи одамлар гуноҳдан сақланиш учун уйланадилар. Яна бир қанчалари уй-рўзғор, саранжом-саришталиклари учун уйланадилар.

Оила қуришда улуғ савоблар борлигини яна таъкид этамиз. Шундай инсонлар борки, савоб учун атайин уйланишади, савоб истагида турмушга чиқишади. Бир илмли одам бир қизни сўраб совчи юборади. «Аллоҳнинг амри, ҳазрати Пайғамбаримиз (с.а.в.) суннатларига мувофиқ қизингизга уйланмоқчилар. Биз розилигингизни олмоққа келдик», дейишади совчилар. «У киши жонимни сўрасалар, жонимни берай, аммо қизим у зотга муносиб эмас. Чунки қизимнинг икки оёғи шол. У муҳтарам зотга эса хизматларини адо этувчи соғлом жуфти ҳалол керак», дейди қизнинг отаси узр билан. Совчи қўйган киши қизнинг аҳволидан хабардор эди. «Бу қиз ногирон бўлгани сабабли унга ҳеч ким уйланмайди. Мен шу бечорага уйланиб, кўнглини кўтарай», деган қароридан қайтмайди.

Шунга ўхшаш бошқа воқеа: Шуҳрат Умаров исмли шоир биродаримиз бўлардилар. (Аллоҳ раҳмат этсин!) Шуҳрат ака талабалик йилларида йиқилиб, беллари майиб бўлиб ётиб қолган эдилар. Бу ҳолдан хабар топган шоира синглимиз Насибахон тақдирларини шу ногирон шоир тақдири билан боғлашга қарор қилдилар. Ёш ва гўзал қизнинг бу қарори кўпчиликни таажжубга солди. Таажжубланганлар Насибахоннинг ташқи гўзалликларини кўрардилару, аммо қалб гўзалликларини, иймон гўзалликларини ҳис қила олмасдилар. (Биз шунақамиз: ногирон фақат ногирон билан турмуш қуриш керак, деган бемаъни тушунча билан яшаймиз. Соғлом йигит шол ёки кўзи ожиз қизга уйланса ажабланамиз. Гўзал қиз ногиронни севса ишонқирамаймиз. Демаймизки, Аллоҳ розилиги учун қилинаётган бу амаллар нақадар гўзал!) Шуҳрат ака билан Насибахонга Аллоҳ солиҳ ўғил фарзанд берди. Шуҳрат

ака ҳали ёш ўғилларига «онангни Ҳаж ибодатига олиб борасан», деб васият қилган эканлар. Беҳзод улғайгач, ота мерос автомашина сотилиб, васият бажарилди — Аллоҳ она ва болага улуғ ибодатни насиб этди. Насибахоннинг бахтларини айнан шу оилада топганларига ишора эмасми бу!

Улуғлик деганимиз ҳам шу, қаҳрамонлик деганимиз ҳам шу! Оиланинг муқаддас тушунча эканига ҳам мисол шу.

Тилимизда «оила қурди» ёки «оила барпо этилди» каби ибораларни кўп учратамиз. Шунинг қаторида «оила бузилди» ёки «оиласи барбод бўлди» деганлари ҳам бор. Демак, оила умр йўлидаги гўзал бир саройга ўхшатиляпти. Демак, уни қуриш керак. Қурганда ҳам пойдеворини мустаҳкам қилиб, турмушнинг зилзилаю дўлларига бардош берадиган тарзда бино қилиш шарт. Демак, «оила» ёшлар қўлига тантана билан тутқазиладиган зарқоғозга ўралган ширинлик эмас. Афсуски, айрим бадавлат ота-оналар оилани шундай тушунадилар ва фарзандларини моддий томондан тўла-тўкис таъминлаб қўйиш билан кифояланиб, «оила қурилди», деб хотиржам бўладилар. Тўғри, оила саройини қуришда ота-онанинг вазифаси мавжуд. Аммо тўлалигича қуриб бера олмайди. Бу қурилишда эр-хотиннинг ўзи ҳам фаол иштирок этмас экан, бу сарой дастлаб шоколад каби бўлиши мумкин, аммо сал вақт ўтиб, эрий-эрий йўқ бўлиб кетади. Ўзича эриб кетса, тақдирга тан берилар, аммо бу шоколад қасрни ялашга ишқибозлар ҳам топилиб қолса-чи?

«Уйланишдан олдин иккала кўзингни катта оч, уйланганингдан кейин биттасини юм», деган тагдор бир ҳикмат борки, кўпчилик унга амал қилмайди. Аввало, йигитнинг ҳам, қизнинг ҳам кўзларини катта очишларига ота-оналари йўл қўймайдилар. Кейин эса ёш хотиннинг ҳаракатларини кузатишда битта кўзни юмиш ўрнига тўрт-бешта кўз билан қарай бошлайдилар. Аҳмад Дониш айтган эканларким: «Агар келин-куёв бировларнинг гапларига, фисқу фасодларига кирар эканлар, уларнинг ширин турмушлари бузилади, ораларига совуқлик тушади».

Йигит ва қиз ёстиқдош бўлгунларига қадар бир-бирларининг одатлари, феъл-атворлари ва руҳиятларини мукаммал ўрганишмаса, оилани бахтиёрлик пойдеворига қуришлари осон бўлмайди. Чунки яхши оила қуриш учун биргина муҳаббат кифоя эмас. Орада дўстлик ва ишонч ҳам бўлиши керак. Шундай оилаларни учратамизки, эр-хотин бир-бирини севади, турмуш қуришни эса билмайди. Оила қуришда маълум босқичларда биргаликдаги кураш, машаққатларни биргаликда енгиб ўтиш талаб этилади. Дейдиларки: «Муҳаббатнинг кўзи кўр бўлади». Яъни бир-бирига кўнгил қўйган йигит ва қиз унча-мунча хато ва камчиликларни сезмайдилар, сезсалар ҳам эътибор бермайдилар. Муҳаббатнинг кўзи кўр бўлса, оиланинг кўзлари ҳамиша очиқ бўлади. У ҳатто тунлари ҳам юмилмайди. Илгари арзимас ҳисобланган камчиликлар жиддий аҳамият касб эта бошлайди. Ота-оналарнинг эса бошлари қотади: ахир бир-бирларини яхши кўришарди-ку? Йигит «шу қиздан бошқасига уйланмайман», деб қанча «номзод»ларни рад этган эди-ку? (Қиз ҳам бошқа йигитларни хушламаган эди!)

Бир-бирини билиш — бир-бири ҳақида ҳамма нарсани билиш эмас. Бу бир-бирига нисбатан ишончли ва ёқимли муносабатда бўлиш, бир-бирига ишониш демакдир. Одам бошқа шахснинг руҳий оламига бостириб киришга уринмаслиги керак. Аёл билан танишиш учун бир неча дақиқа етарли, уни яхши билиш учун эса йиллар керак. Айрим «доно»ларнинг фикрича, аёлни тўлиқ билиш учун у билан ажралиш керак экан. Албатта, биз бу фикрни ҳазил маъносида қабул қиламиз. Лекин, айрим эр-хотинлар ажралишиб кетишганларидан сўнг, айниқса бошқа оила қурганларидан кейин бир-бирларининг қадрларига ета бошлайдилар. Аксарият яхши эрнинг қадрига етмаган хотинга Аллоҳ янада золимроқ эрни, солиҳа аёлнинг қадрига етмаган эрга эса куйдиргувчи хотинни рўпара қилиб қўяди. Чунки эр ёки хотин шайтон васвасасига кириб, Раҳмон йўлини унутганлари учун шундай жазони олишлари тайин. Аллоҳ буюрадики: «Эй иймон келтирганлар! ...улар (хотинларингиз) билан тотув турмуш кечиринглар. Агар уларни ёмон кўрсаларингиз (билиб қўйингки) балким сизлар ёмон кўрган нарсада Аллоҳ (сизлар учун) кўпгина яхшилик пайдо қилар» (Нисо сурасидан). Аллоҳ иймон келтирганлар, деб мурожаат этяпти. Демак, иймон келтирдингми, энди иймон шартларидан бири бўлмиш оиланг ҳаққига риоя қил, тотув яша. Бўлар-бўлмасга жанжал чиқарма. Хотинни янгилашга (ёки эрни) ошиқма. Оилани қайта-қайта бузиш иймонсизларга хосдир.

Европаликларда «эрлар аёллар учун биринчи бўлишни, аёллар эса эрлар учун сўнггиси бўлишни орзу қиладилар», деган гап бор. Бир қараганда ақлли гапга ўхшайди. Аммо бу ўша томон учун ақлли, уларнинг оила ҳақидаги бузуқ тушунчаларига мос келади. Дейилмоқчики: эр уйланмоқчи бўлган қизнинг аввал бошқа эркак билан бўлмаганини орзу қилади. Агар зинога аралашган бўлса, фарқи йўқ, бу ёғига ҳалол юрса бас. Хотин эса «эрим менгача юрган бўлса юргандир, энди юрмасин», деб орзу қилади. Эътибор беряпсизми, орзу қиляпти! Исломда эса бундай бузуқ ҳолда оила қуриш ман этилади. Оила номусига гард ҳам қўнмаслиги керак.

Ҳозирги кунимизда Ғарб мамлакатларида оилага муносабат ёмон томонга ўзгариб кетган. Ҳолбуки, аввалги замонларда уларда ҳам оила муқаддас деб ҳисобланган. Оилага «эркинлик» мартабасини берилиши жамиятни ҳам бора-бора издан чиқаради. Чунки «эркинлик» тушунчаси «нима истасанг қилавер», дегани эмас. Аллоҳ «мендан уялмасанг, нима истасанг қилавер», деб бекорга огоҳлантирмаган. Аллоҳдан уялмадими, демак, ота-онасидан ҳам, қариндошлари, атрофидаги бошқа одамлардан ҳам уялмайди, кенгроқ маънонда олсак, жамиятдан уялмайди. Уялмадими, жамият олдидаги бурчини унутади. Жамият қонунларидан юз ўгирган оилалар кўпайса, бу жамиятнинг ҳолига вой эмасми!

Ғарбда бугунги кунда оила бобидаги бир қанча бузилишлар мавжуд:

* Одамни ҳайвондан ажратиб турувчи нарса онгли равишда покиза оила қуриш. Оила деганда биз эр ва аёлнинг қўшилувини англаймиз. **Лекин эркак билан эркакнинг, аёл билан аёлнинг қўшилувини «оила» деб аташ одамзодни ҳайвонот олами билан теппа-тенг қилиб**

қўймайдими? Бу фикрни иккинчи бор қайта таъкид этишимиз бежиз эмас. Бу ҳолатни ҳайвонот оламига ўхшатяпмизу, аммо урғочи билан урғочининг, нар билан нарнинг қўшилуви ҳайвонларда ҳам йўқ. Эркакнинг эркакка интилиши кўп юз йиллардан бери мавжуд, бироқ, жамият бундайлардан нафратланиб келган, кўпайишига йўл қўймаган. Лут алайҳиссалом қавмларига юборилган офатни эсласак кифоя қилар? Эндиликда эса бундай «оила» қуришга турли мамлакатларда қонун йўли билан рухсат беришга интилиш бор.

* Оила қурмай якка-ёлғиз яшашга интилиш кучли. Маълумотларга кўра, жаҳон бўйича америкаликлар бу соҳада ҳам пешқадам эканлар. Эркакнинг ёки аёлнинг оила қуришдан бўйин товлаб, ёлғиз яшаши ҳам оқибатда жамиятни жар ёқасига келтириб қўяди. Илгарилари собиқ иттифоқнинг европа қисмида шундай одамлар рағбатлантириларди. «Мать одиночка» деганлари бўларди. Яъни боланинг онаси бору отаси йўқ. Бу хонимча мутлақо оила қурмасдан кимдандир бола орттирганлар. Шу учун унга навбатдан ташқари уй беришгача борганлар. Мана энди Россияда аҳоли кескин камайиб кетяпти, деб бонг уриб ўтиришибди. Ўтмиш ғарб файласуфларидан Энгельс хотиннинг эрга бўйсуниши фақат иқтисодий қарамликка боғлиқ. Яъни, эр моддий таъминотчи, агар хотин ўзини ўзи таъминлай олса, эрга бўйсунмай қўяди, деган ғояни илгари сурган эди. Бу ғоя орадан юз йил ўтиб, ўша томонларда ўз исботини топяпти. Лекин бу ғояни ҳаётий ҳақиқатга асосланган, деб бўлмайди. Қайсики оилада руҳий-маънавий тушкунлик ҳукмрон бўлса, бу ғоя ҳам яшайди. Танҳо яшовчи одамнинг (у хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин) ҳаёти қанчалик яхши таъминлаганидан қатъи назар қашшоқликдан иборатдир.

* Биз томонларда оила бузиладиган бўлса, эр талоқ қилади ёки хотинни эр ташлаб кетади. Европада эса акси: эрни хотин ташлаб кетади. Русларда «Брошенний муж» деган ибора бор. Уларда хотини ташлаб кетган эр нима қилиши керак, деган муаммо ҳам мавжуд. Хотин эрни ташлаб кетди, дегани отасининг уйига бориб турибди, дегани эмас. Хотин эрни нима учун ташлайди? Севмай қолгани учун. Уларда севиб қолиш ҳам осон, севгидан айниш ҳам осон. Хотинга бошқа эркак ёқиб қолса, эрига: «Ранжимагин, мен бошқани севиб қолдим», деб кетаверади. Бу ўринда оила фақат бузуқлик туфайли бузилади.

Биринчи ҳолат ҳам, иккинчи-учинчиси ҳам юқумли хасталикка ўхшайди. Тез тарқалади, давоси эса ғоят мушкул. Оқибат эса миллатнинг йўқ бўлиб кетишигача олиб бориши ҳеч гап эмас. Демоқчимизки, бизда ҳам бу касаллик нишоналари кўриниб қоляпти. Зийраклик-ни бой берсак, кечикиб қолишимиз мумкин. Қишлоқларда сезилмайди, аммо шаҳарларда эрдан ажралганидан кейин «агар эр шунақа бўлса, бети қурсин, жонимни қийнамай, эрсиз ўтаман бу дунёдан», деб бошқа турмуш қурмай яшовчи аёллар сони камаяётгани йўқ. Биз бу аёлларни бузуқликда айблашдан йироқмиз. Лекин оила билан яшасалар, ўзлари учун ҳам, жамият учун дурустроқ бўлади. Яширишнинг ҳожати йўқ, агар ким «фалончининг қизи эрдан ажраб кўп қаватли уйда ёлғиз яшаркан», деб эшитса, хаёлига дарров шум фикр келади. Қўшни аёллар ҳам ёлғиз яшовчи бу хотинни тинмай кузатишади. Агар

бирон бегона эркакнинг меҳмон бўлганини билишса, тамом «достонлар» битилаверади.

Турмуш қурмай ёлғиз яшаш ғарбликлар учун янгилик эмас. Насроний дини тобелари орасида таркидунёчилик одати бор. Насронийлар бунинг учун махсус дайр (роҳиблар яшайдиган монастир)лар қурадилар. Роҳибларга уйланиш, роҳибаларга турмушга чиқиш ман этилади. Улар «Уйланиш ва фарзанд орттириш кишини Ҳақ хизматидан ва Худога яқин бўлишдан четлаштиради», деган ақидага асосан турмуш қурмасликни комилликдан деб биладилар. Оила қуриш, унинг ташвишлари муқобилида эркин яшаш роҳати туради. Агар одамзод ихтиёри ўзида бўлганида шу роҳатдан бошқасини истамаган бўларди. Аммо Яратган Аллоҳ ҳам эр, ҳам аёл мижозига шаҳватни қўшиб берканки, ана шу шаҳват тақозосига кўра бирга бўлишни истаб, оила қурадилар. Шу сабабли башарият насли Аллоҳнинг иродасига кўра охиратгача сақланиб қолади. Шаҳват тақозоси деганимиз бир сабаб. Аслида оила қуришни, насл қолдиришни Аллоҳ ирода этган, бандаларга фарз қилган. Бақара сурасида бу хусусда шундай маъноларни ўқиймиз: «Хотинларингиз сизларнинг экинзор ерларингиз бўлади. (бу сўзлар билан Қуръон эр-хотиннинг яқинлашувидан биринчи муддао — фарзанд талаб қилиш эканига ишора қилмоқда). Зироат ерлари уруғ сепганда самара беради. Хотин ҳам экинзордир ва ҳосили — фарзанд. Бас, ўз хотинларингиз билан фарзанд ниятида алоқа қилинг ва келажакда ўзларингиз учун фарзанд тарбияланг. Аллоҳдан қўрқинг, унинг қаҳрига илинмангиз. Бас, туғилиш ва висол учун берган қувватни бекор қолдирманг ва зое қилманг. Эй Муҳаммад, саодат муждасини (жаннат хушхабарини) иймонлиларга бергин». Демак, уйланиш ва оила қуриш иймон талабларидан бири экан. Буни дунёвий мисол билан шарҳласак: бир одам ижарага ер олди, деҳқончилик қиламан, дегани учун унга банк маблағ ҳам берди. Аммо бу одам ваъдасига хиёнат қилди. Ерга қарамади, маблағни бошқа нарсага сарф қилди. Мамлакат қонунига кўра у жиноий жавобгарликка тортиладими, қамаладими? Демак, эрлик қувватига эга одам бу қувватни ишлатишда Лут қавмига ўхшаса ёки бошқа бузуқликлар қилса, Аллоҳ белгилаган қонунга хиёнат қилган бўлади ва шунга яраша жазосини олади. Анас (р.а.) ривоят қилган бир ҳадис бор. Набий (с.а.в.) дедиларким: «Худо ҳаққи, мен сизлардан ҳам кўпроқ парҳезкор ва Аллоҳдан қўрқадиган одамман, лекин рўза тутаман, ифтор қиламан, намоз ўқийман, ухлайман ва уйланаман. Ким бу суннатдан юз ўгирса, у менинг умматим эмас». Абу Ҳурайрадан (р.а.) ривоят қилинган ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) «Сизларнинг энг ёмонларингиз хотин олмаган кишидир», деб марҳамат қиладилар. Уйланишни истамаганлар илоҳий қонунларга қарши иш тутганлари сабабли Пайғамабаримиз алайҳиссалом шундай қаттиқ ҳукм чиқарганлар. Саид Абу Ҳилол (р.а.) ривоят қилишларича, Набий (с.а.в.) «Уйланинглар ва ўз нуфузларингизни зиёда қилингларким, қиёмат куни мен сизларнинг кўплигингиз билан фахр қиламан», деганлар. Бу бежиз эмас. Чунки миллатларнинг куч ва шавкату эътибори уларнинг нуфузига ҳам боғлиқ. Европаликлар буни яхши англаганлари учун ҳам доимий равишда аҳолиси ўсишини кузатиб боради-

лар. Ўсиш етарли бўлмаса, олимлари: «Ҳой ватандошлар! Кўзингизни очинг, миллатимизнинг шарафу эътибори сусаймоқда. Бу кетишда миллатимиз нест-нобуд бўлади. Шарафимизни, ватан ва миллатимизни ҳимоя қилиш учун арзанда фарзандларни кўпайтиринглар!» деб жар соладилар. Тарихда Пол Демар исмли француз социологи ва иқтисодчиси яшаган. У миллатининг ўн тўққизинчи асрдаги, яъни юз йиллик давридаги сонини тадқиқ қилган экан. Унинг ҳисобича, аҳолининг ўсиши бўйича французлар инглиз ёки олмонлардан ортда қолишибди. 1810 йилда Франция аҳолиси 28 миллион, Англияники 10, Олмон аҳолисининг сони 18 миллион экан. Йигирманчи аср бошига келиб Олмон аҳолиси 59, Англия аҳолиси 62 миллионга етибди. Франция аҳолиси эса 39 миллионга етибди. Бу дегани 80—90 йил мобайнида инглизлар 52, олмонлар 41 миллион ошганлари ҳолда французлар 11 миллионга ошибди. Олимни бу ҳисоб қониқтирмай, миллат қайғусида шундай ёзган экан: «Агар аҳвол шундай давом этаверса, биз нафақат ватан муҳофазасидан, балки ҳаёт орзусидан ҳам маҳрум бўламиз. Бугун биз — французларнинг мамлакати ва миллати жар лабига келиб қолган. Бу чуқурга тушиб кетишимизга оз қолибди. Лекин ҳали ҳам кеч эмас, миллат ва ватанни бу ҳалокатдан қутқариш учун ҳимматимиз ва саъй-ҳаракатимиз керак». Европа олимлари миллатларининг камайишидан шу даражада қўрқадилар. Энди Пол Демарнинг тадқиқотини давом эттирсак, бу ҳолатга дуч келамиз: ўтган асрнинг етмишинчи йилларига келиб Англиядаги аҳоли сони 45,3 миллион, Германияда 76,5 миллион, Францияда эса 53 миллионни ташкил этган. Бу рақамларни солиштиришдан аввал орада икки марта жаҳон уруши бўлиб ўтганини, миллионлаб одамлар ўлдирилганини ҳисобга олишимиз керак. Демак, кейинги 60—70 йил ичида Англия аҳолиси камайибди, олмонлар ва французлар эса кўпайибди. Лекин шунга қарамай уларнинг олимлари ҳануз ташвиш билан бонг урадилар. Чунки кўпайиш айни шу миллат вакиллари ҳисобига бўлмаяпти. Иккинчи жаҳон урушидан кейин бу мамлакатларга бошқа қитъалардан одамларнинг кўчиб келиши кўпайди. Гарчи миллионлаб осиёликлар, африкаликлар ҳам шу мамлакат фуқароси ҳисоблансалар-да, айни шу миллат шаънини белгиламайдилар. Фикримизнинг исботи учун шу мамлакатлар футбол терма командаларига назар ташлайлик: асл инглизларга нисбатан келгинди халқлар вакилини кўпроқ учратамиз. Илгари бу мамлакатларнинг мустамлакачилари осиёлик ва африкаликларни зўрлаб, қул қилиб ҳайдаб келган бўлсалар, эндиликда бу қитъалардан ёпирилиб келаётганларнинг йўлини тўсолмай гаранглар. Таъбир жоиз бўлса, қадим қулларнинг авлодлари бугунга келиб қулдорлар юртини забт этяптилар.

Мазкур рисола оққа кўчирилаётган пайтда Германияда чиқадиган «Вельт» газетаси ўтказган бир тадқиқот билан танишиб қолдим. Бу тадқиқотда 35 ёшгача бўлган немис аёллари иштирок этганлар. Мухбирлар уларга биттагина савол билан мурожаат этишган: немис аёллари нима учун фарзанд кўришни мумкин қадар орқага чўзишади (пайсалга солишади)? Бу савол бекорга кун тартибига қўйилмаган. Кузатувларга қараганда, немис аёллари кейинги йилларда биринчи

фарзандларини 29 ёшга етганларида кўришар экан. Ваҳоланки, ўн беш йил муқаддам бу кўрсатгич анча паст бўлган. Сўровга жавоб берганларнинг 44 фоизи эр ва аёлларнинг бир-бирига бўлган ишончсизлигини ва ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги бандилигини асосий сабаб сифатида кўрсатишган. Германия ҳукумати фарзанд кўраётган оналарнинг ижтимоий ҳимоясини йилдан-йилга кучайтириб боришига қарамай, аҳволнинг бу даражага тушиб қолиши жамиятни ташвишга соляпти. Чунки Германия демографик кўпайиш жиҳатидан дунёдаги охирги ўринлардан бирига тушиб қолибди. «Наҳотки пул топишга бўлган қизиқиш оилавий бахтдан юқори турса?» «Берлинер цайтунг» газетаси жамият ташвишини шу савол орқали кун тартибига қўйибди.

Юқорида Россия аҳолисининг камайиб боришидан мамлакат раҳбариятининг ташвишланаётганини баён қилиб эдик. 1982 йилда Латвияда бўлганимда, шу ерлик бир ёзувчи «яқин юз йил ичида менинг миллатимдан ном-нишон қолмайди», деб афсусланган эди. Чиндан ҳам ўша пайтда латвияликлар сони бир миллионни ташкил қилар, туғилиш даражаси эса паст эди. Миллатни сақлаб қолиш учун ҳар оила камида уч фарзандни дунёга келтириши керак. Иккита фарзанд — ўринга ўрин қолди, демак. Битта фарзанд — миллатнинг кескин камайишидан дарак. Фарзандсиз оила — миллатнинг фожиаси. Европа олимлари ўз миллатларининг тақдиридан ташвишланиб, кўпайиш жиҳатдан суръати тез миллатларда туғилишни камайтириш чораларини кўришга ҳаракат қиладилар. Шу ниятда турли халқаро анжуманларга йиғилишиб, талай халқаро битимлар, қарорлар имзолайдилар.

Шулардан бири аёлларнинг ҳомиладор бўлишлари олдини олиш, абортга расмий рухсат берувчи қонунлар қабул қилишга даъват қилиш каби уринишлардир. Бу ҳаракатларга Ислом олами қатъий қаршилик билдирди. Рим папаси ҳам бу уринишларни Худонинг хоҳишига қарши ҳаракат сифатида баҳолади. Зотан хотин ва фарзанд Худованди Каримнинг улуғ неъматларидан саналгани учун бу неъматларга куфр келтирмоқликдан сақланиш шарт. Хулоса чиқадики, фарзандлар балоғат ёшига етганида уларни уйлантириш (турмушга узатиш) ота-она зиммасидаги фарз, бажарилиши шарт бўлган вазифа. Агар ота-она вафот этган бўлса, бу фарз яқин қариндошлар зиммасига ўтади. Агар улар ҳам бўлмаса, бу вазифани маҳалла, қўни-қўшнилар, дўстлар бажарадилар. Ҳозир айрим ота-оналар баҳона топадиган бўлиб қолганлар. «Аввал ўқишини битириб олсин», «Бир-икки йил ишласин»... Ўқишни битириш, ишлаш орқага сурилса зарари йўқ. Лекин уйланиш — табиий зарурат, уни орқага суриш оила учун уятли ҳолатларга олиб келиши мумкин. Тўйсиз, никоҳсиз, ота-она розилигисиз уйланиб олаётганлар бошқаларга ибрат бўлмайдими? Бир биродаримиз қизига келаётган совчиларни сабабсиз қайтараверар экан. Айтишича, қизига ҳали мебель олмабди. Шу қизи севган йигити билан мебелсиз, энг муҳими, ота-она розилигисиз никоҳдан ўтиб олса, кимни айблаш керак бўлади?

Оиланинг барпо этилиши гўзал ҳодиса: тўю тамошалар билан нишонланади, бу кунларга йиллаб тайёргарлик кўрилади. Барбод этилиши эса хунук манзара, бунга ҳам узоқ ойлар ёки йиллар тайёргарлик кўрилади.

Фақат одамнинг ўзи буни сезмайди. Ҳеч ким озгина бирга яшаб, кейин ажралишиб кетайин, деган мақсадда оила қурмайди. Лекин...

Лекин нима учун оила бузилади? Бунга аниқ бир жавоб бериш қийин. Ҳар бир ҳолатда ўзига яраша сабаб ёки баҳона бўлади. Лекин алоҳида бир сабабларни умумий тарзда бирлаштириб турувчи сабаблар ҳам мавжудким, шулар ҳақида фикрлашсак.

Сир эмас, оилаларнинг бузилиши ҳоллари бизда ҳам кўпайиб боряпти. Буни айримлар иқтисодий қийинчиликлар билан боғлашяпти. Лекин мен бу фикрга қўшилмайман. Бу фикр бизни оилага хос бўлган асосий масалалардан чалғитиши мумкин. Яқин тарихимизда машаққати жиҳатидан ғоят тенгсиз ҳисобланувчи қаҳатчилик, очарчилик, қимматчилик, уруш йиллари бўлган. Бу балою офатлар машаққатларини ўз бошларидан кечирган отахонлар-онахонлар айтишсин: ўша оғир йилларда оиланинг бузилиши бугунгидай кўп бўлмаган-ку? Мен буни ўз оиламиз мисолида ҳам айтишим мумкин. Дадам раҳматли Марғилондан, аям раҳматли Андижондан Тошкентга ўқишга келишиб, шу ерда турмуш қурган эканлар. Беш фарзанд кўриб, барчаларини ўқитганлар. Камина бешинчи фарзандман. Қарийб йигирма беш йил мобайнида бизнинг ўз уйимиз бўлмаган. Ижара уйларда яшаб келганмиз. Оиланинг ягона бисоти эски сандиқ уйдан-уйга кўчавериш натижасида шалағи чиқиб кетаёзган эди. Гилам деган матоҳни орзу ҳам қилмаганмиз. Мен ўша ўтмишни эласам, «ҳаммамиз ижара уйларда туғилганмиз», деб ҳазиллашиб қўяман. Ҳолбуки, бу ҳазил эмас, ҳақиқат эди. Ҳукумат томонидан ҳовли берилиб, бир уй, бир даҳлиз қуриб, кўчиб келганимиздан кейин ҳам машаққатлар давом этган эди. Куз, қиш, баҳор чакка ўтган уйларда дийдираб яшардик. Мен бу ўринда шунчаки хотираларни баён қилаётганим йўқ. Бизга ўхшаб азобланиб яшаган оилалар жуда кўп эди. Лекин «қийинчилик важҳидан оиласи бузилибди», деган гапларни кам эшитардик. Ота-оналаримиз қурган оилани нима ушлаб турарди? Сабр-бардошми? Бир қишлоқда айтиб беришган эди: қийинчилик йиллари қишлоқ раисининг уйида битта атлас кўйлак билан битта тоза тўн сақланаркан. Турмуш қураётган келин ва куёв шу сарпони бир кунга олиб туришар экан. Шундай ҳолатда оила қурганларнинг набиралари энди никоҳга «мерседес», «лимузин»ларда боришни талаб қилишяпти. Майли, боришса боришсин. Биз фарзандларимизга қийинчилик тиламаймиз. Бизнинг уйимизда гилам бўлмаса, уларнинг уйлари қўша-қўша гиламлар билан тўлсин. Лекин бу моддий таъминот нима учун фарзандларимизнинг бахтли турмуш кечиришларини таъмин эта олмаяпти? Биз шу ҳақда кўпроқ ўйлашимиз шартга ўхшаб қолди. «Кимга яхши куёв учраган бўлса, у одам ўғиллик бўлибди. Кимга ярамас куёв йўлиққан бўлса, у одам қизини йўқотибди», дейдилар. Худди шуни «Кимнинг уйига яхши келин келса, қизлик бўлибди, ёмон келин келса ўғлидан ажрабди», деб изоҳласак ҳам бўлади. Келин ва куёв танлаш ҳуқуқи биз — ота-оналарда бўлатуриб, нега шошиламиз, нега ўйламай қадам босамиз? Ёшларни-ку, ҳаётни билмайди, ғўр, деймиз. Ўзимиз-чи? Ўзимиз ҳам ҳаётни билмаймизми?

Бизда шу кунларда икки хил никоҳ мавжуд. Бири давлат томонидан расмийлаштирилади. Никоҳнинг муқаддаслигини ўзи ҳам ҳис эта олмаган, ҳали ҳаёт тажрибасига эга бўлмаган гўзал хонимлар икки-уч дақиқанинг ичида ишларини бажарадилар. Диний никоҳимиз ҳам ундан қолишмайди. Домланинг қисқагина савол-жавоби билан хутбаси тахминан шунча вақт олади. Дуо қилади-ю ўзига аталган тугунни қўлтиқлаб, жўнаб қолади. Никоҳ ўқиётган домламиз муқаддас ва муаззам сарой пойдеворини қўйишга восита бўлаётганларини ўзлари ҳам ҳис этмайдилар. Никоҳланган айрим ёшлар иймон калимасини ҳам билмайдилар. Исломдаги никоҳ ва оиланинг муқаддаслиги нималардан иборат эканини тасаввур ҳам қила олмайдилар. Кўпларининг фикрича никоҳ жинсий алоқага рухсатдан иборатдир. Жинсий алоқанинг ижозат этилган ва ман қилинган жиҳатлари мавжудлигини билмайдилар, тарбия берувчи оталари ҳам бундан бехабар бўлсалар эҳтимол. Хабардор бўлган тақдирларида ҳам ўғил билан бу мавзуда суҳбат қуриш одати бизларда йўққим, бу афсусли ҳолдир. Ислом илмидан оз бўлсада хабари бор домла никоҳ чоғида Қуръон оятлари асосида бу хусусда маълумот бериб қўйиши шарт деб ўйлаймиз. Чунки Ғарбнинг беҳаё фильмларини кўраётган ёшларнинг айримлари жуфти ҳалолларидан ўша кинода кўрганларига ўхшаш алоқани талаб қиладилар. Бундай алоқани ўзи учун шармандалик деб билган келинларнинг уйларига қайтиб кетиб қолиш ҳолатлари ҳам учраб турибди. Кетиб қолмаган тақдирларида ҳам, куёв боланинг ташқаридан нафсини қондиришга уриниши бошланиб қоляпти. Бизнинг ёш оилаларимизга Ғарбдан шундай балолар даф қиляптики, биз катталар ғофил бўлмайлик. Бу ўринда, отанинг ўғлига насиҳати муҳим. Шу боис, азизлар, бу мавзуда сўз очиш уят ёки одобдан эмас, деган истиҳолага борманг. Тўғри, сиз дафъатан «сен шундай беҳаёлик қилаётган эмишсан», дея олмайсиз. Бунга асосингиз йўқ. Келинингиз ҳеч қачон сизга шикоят қилмайди. Агар шундай ҳолатлар юз бераётган бўлса, у онасига айтиши ва қудалар орқали маълум бўлиши мумкин. Лекин бундай ҳодиса юз беришини кутиб ўтириш шарт эмас. Ўғлингиз бундай беҳаёликдан узоқ бўлса ҳам, умумий тарзда «баъзилар кинода кўрганларини хотинидан талаб қилар экан, бу гуноҳ ҳисобланади» қабилида, эслатма тарзида айтиб қўйилса зарар қилмайди.

Никоҳ ўқиётган домламиз ёшларга талоқнинг маъносини ҳам англатиб қўйишлари керак. Кўпчилик талоқнинг маъносини билмай яшайди ва кунларнинг бирида ғазабланиб «уч талоқсан!» деб юборади. Шу бир оғиз ҳукм билан оила бузилади. Кейин ярашмоқчи бўлиб боришса, домламиз «уч талоқ» дебсиз, қайта никоҳланмайди, деб қаттиқ туриб оладилар. Бу масалада озгина мулоҳазамиз бор: бу оила шаръий ҳукмлар асосида яшамади, шариат нималигини билмайди, шунинг баробарида эр ҳам, хотин ҳам талоқ тушунчасидан бехабар. Эрнинг билгани: «уч талоқсан, уйингга жўна!» Хотин ҳам битта бўғчасини тугиб, боласини етаклаб, йиғи-сиғи билан отасиникига қайтаверади. Уларда «илда», «маҳр» деган тушунча ҳам йўқ.

Агар оила бузилса, биринчи галда хотинни айблашга кўникиб қолганмиз. Қайсидир биродаримизнинг ажралишганини эшитсак, «хо-

тини ёмондир-да» деб қўямиз. Камдан-кам ҳолларда «ўзи ёмонда» деймиз. Оила бузила бошлаётганини эшитсак «эр-хотиннинг орасига аҳмоқ одам тушади», деб ўзимизни олиб қочамиз. Бу таънани ноўрин деб биласизми? Унда эслаб кўрайлик-чи, қайси оилани ўнглаб қўйишга ҳаракат қилдик? «Баттар бўлмайдими!» баъзан шу тўхтамга ҳам келамиз. Ахлоққа доир кўп китоблар кўришга тўғри келди. Оиланинг бузилиши масаласи кўрилганда уларда ҳам асосий айб хотинлар зиммасига юкланади. Наҳотки эркаклар фаришта каби беайб бўлсалар? Кунда маст-аласт юрса ҳам эр «яхши». Хотинини дўппосласа ҳам эр «яхши» —хотин яхши бўлса калтак ермиди! Хотини топиб келганини совурса ҳам эр «яхши». Яхши... яхши... минг марта яхши! Ҳатто оиласига хиёнат қилиб, зино устида қўлга тушса ҳам эр «яхши». «Ҳа, энди йигитчиликда шунақа шўхлик бўлиб туради-да!»деб қўя қоламиз. Ҳеч маҳал «Аллоҳ зинони ҳаром қилган эди, бу гуноҳи учун тошбўрон қилиниши керак» демаймиз.

Исломда эркакнинг зиммасига моддий таъминот ва жисмоний ҳимоядан ташқари хотинига адолатли бўлиш, унинг ҳаққига риоя қилиш масъулияти юкланган. Хотин кечки овқатни пиширириб қўйиб, эрнинг келишини кутади, эр иши кўплиги баҳона, бузуқликда юрмаса ҳам, ошналари билан чойхонада паловхонтўра билан тиллашадилар. Нима деймиз, бу адолатданми? Эр оилада ҳукмрон эканлигини яхши англайди, ҳукмрон мартабасида туриб, хотинига фақат қўпол муомала қилади. Хотиннинг ширин сўз эшитишга ҳаққи йўқми? Нима бўлганда ҳам «Қарс икки қўлдан чиқади» деган гап бор. Агар оила бузилиш жари ёқасига келиб қолса, айбни ҳар икки томондан излаш керак. Шунда оилани сақлаб қолиш имкони кенгаяди. Агар айб бир томонга ағдарилаверса, тарозининг бир палласи дош беролмай қолиши мумкин.

Аллоҳ таборак ва таоло марҳамат қилади: «Агар бирон аёл эри томонидан кўнгилсизлик ёки юз ўгириб кетиш содир бўлишидан қўрқса, у ҳолда иккови ўзаро бир сулҳга келишиб олишса (яъни аёл эрининг холи ва хоҳишига қараб ўзи учун эрга малол келадиган даражада нафақа талаб қилмаса, шу билан баробар эр ҳам хотинни ташламасликка, унга зулм қилмасликка рози бўлса) зарарсиздир. Сулҳ (ажралиб кетишдан) яхшироқдир. Нафслар қизғанишга ҳозиру нозир бўлиб турадилар. Агар (аёлларингизга) чиройли муомала қилсангизлар ва Аллоҳдан қўрқсангизлар (ўзингизга яхшидир). Зеро, Аллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардор бўлган Зотдир». Оятни дурустроқ фаҳм этмоғимиз учун уламоларимизнинг тафсирларига мурожаат қилишга тўғри келади:

Маълумки, турли сабабларга кўра эрда хотинига нисбатан нафрат пайдо бўлиши мумкин. Натижада эр хотинидан ажралмоқчи ёки ундан юз ўгириб, талоқ ҳам қилмай, муомала ҳам қилмай ташлаб қўймоқчи. Хотин эридан ажрашни хоҳламаса, ярашишга уринади. Эрнинг нафратига ёки юз ўгиришига сабаб бўлган ишларни бартараф этиш билан уни рози қилиб, ажралмай қолишга тиришади.

Мисол учун, ҳатто ўз қонуний ҳаққи бўлмиш маҳрнинг ҳаммасидан ёки бир қисмидан воз кечиб юбориши мумкин. Нафақа бермасанг ҳам майли, ёки озроқ нафақа берсанг ҳам талоқ қилмасанг

бўлди, дейиши мумкин. Шунга ўхшаш ҳолатга қараб турли таклиф ва муросалар билан сулҳ тузиб ажралмай қолишда гуноҳ йўқ экан. Шунинг учун ҳам оятнинг давомида: «Сулҳ яхшидир», дейилмоқда.(Бу тафсир шариат ҳукми бўйича яшайдиган оилаларга хос. Бугунги кунда маҳр нима, нафақа нималигини билмай яшаётганлар нима қилишлари керак? Орага совуқчилик тушишига сабаб бўлган ҳолатни аниқлаб, муолажа қилишдан бошқа чоралари йўқ. Бунақа пайтда кўпроқ аёл кишининг ён босиши лозим бўлади.)

Исломда турли усулларни қўллаб, оилани сақлаб қолишга ҳаракат қилинади. Ушбу чоралар ҳам мазкур рағбатдан келиб чиққан. Оятнинг давомида нафсларнинг қизғанишга ҳозиру нозир эканликлари таъкид этилмоқда. Яъни инсон табиатида қизғанишга мойиллик мавжуд. Одам молу мулкни, чиройли нарсаларни ёки мансабни қизғанади. Ана шу табиий ҳол эътиборга олинса, хотин томондан таклиф қилинган молу мулк ёки айрим қулайликлар эрдаги қизғаниш табиатини қўзғаб, ажралмай қолишга ундаши мумкин. Лекин инсоний алоқалар фақат молу мулк ёки баъзи бир манфаатлар асосидагина қурилмайди. Балки яхшилик, савоб ишлар қилиш каби ҳолатлар ҳам кўп. Жумладан, хотинидан нафратланиб, уни талоқ қилмоқчи бўлган ёки юз ўгириб тек ташлаб қўймоқчи бўлган эркак шу хотиннинг ажралиш истаги йўқлигини билгач, унга яхшилик қилиб, тақво юзасидан ўзи билан олиб қолса, яхши бўлади. Аллоҳ унга ажр ва савоб беради.

Ҳар нарсанинг меъёри бўлганидек, эрни мол-мулк билан ушлаб туришнинг ҳам чегараси бор. Агар хотин бадавлат оиладан бўлса-ю, ҳар жанжалда куёв боланинг кўнглини овлаш учун бирон нима совға қилиб турилса: бир сафар уй, кейин автомашина... Айрим беморлар бир хил дорини ичаверишса, аввалига шифо берган шу дори оқибат таъсир этмай қўяди. Мол-мулк билан кўнгил овлаш ҳам шундай бўлади. Ёки куёв бола қимматбаҳо совғаларга ўрганиб, канага ўхшаб қолиши мумкин.

Ҳазрати шайх Ҳотами Асомнинг хотинлари ҳам солиҳа ва каромати зоҳир аёл эдилар. Бир куни Ҳотам ҳазратлари ғазотга кетмоқчи бўлиб, аёлларига:

— Мен тўрт ойлик сафарга кетгайман, шу тўрт ойлик муддатга қанча нафақа истайсан? —деб сўрадилар.

— Тирик қолишимга етгулик нафақа қолдиринг, — дедилар аёллари.

— Тириклигинг ва ўлиминг менинг қўлимда эмас, ҳақ таолонинг измидадир.

— Ундай бўлса, менинг ризқим ҳам сизнинг қўлингизда эмас, жаноби Ҳақнинг измидадир.

Ҳотам ҳазратлари бу жавобни хуш кўрдилар ва аҳли аёлларини дуо қилдилар. Қўшни хотинлар келиб «Эрингиздан нечун нафақа сўрамадингиз?» деб ажабландилар. Жавобан дедиларким: «Ул ҳам мен каби ризқ егувчидир, бергувчи эмасдир».

Эр-хотинлик ўртасида Аллоҳ ҳузуридаги тенглик шундай бўлади. Буни англаган оилага бузилиш ҳавф солмайди. Эр ўз масъулиятига, хотин ўз масъулиятига тенг жавобгарлигини ҳис этиш керак. Тенг ҳуқуқлилик шундан иборат. Эр билан теппа-тенг гап талашиш, теппа-

тенг олишиш — тенгҳуқуқлилик эмас, нодонлик. Енгил вазндаги боксчи ҳеч маҳал оғир вазндаги боксчи билан олишмайди. Оилада ҳам мана шу қоидага амал қилинса яхши.

Никоҳ эр ва хотиннинг ҳаётда шерик бўлишлари хусусидаги аҳд-паймондир. Аҳд-паймон ва шериклик турли соҳа вакилларида ҳам учрайди. Айтайлик, ҳунармандчиликда, тижоратда, зироатда... Агар шериклар аҳдларига вафо қилсалар, хайрли неъматларга эга бўладилар. Орага хиёнат, ғараз ёки тама аралашса ишларидан барака кетади. Ҳар икки томон ҳам зарар кўради. Никоҳ билан боғланган оила ҳам шунга ўхшашдир. Эр ҳам, хотин ҳам аҳдига вафо қилса, оилада барака бўлади ва бундай оилани биз «фариштали хонадон» деб сифатлаймиз. Уруш-жанжалдан бўшамаган оилани эса «шайтон васвасасидаги хонадон», деб таърифлаймиз. Агар оиладаги нафрат ўти меҳр ва муҳаббат гулини сўндирадиган даражага етса, никоҳ — дастлабки аҳд-паймон бекор қилинади ва бу битим шариат тилида «талоқ» деб аталади. Талоқ хусусида қисман сўзлаган эдик, яна мавзуга қайтишга ҳожат сезилди. Тўғри, оиладаги жанжал тоқат қилиб бўлмас даражага етгандан сўнг орада талоқ бўлмаса, эрнинг ҳам хотиннинг ҳам бутун умри ғам ва қайғуга сарф бўлиб қолади. Ислом динида талоқ эр ва хотинни шундай балодан асраш учун қўлланилади. Баъзан шундай бўлади: хотиннинг нияти яхши. Нодонлиги ёки тажрибасизлиги, қайсарлиги ёки уқувсизлиги туфайли уй ишларидами ё бола тарбиясидами ёки эрига муносабатидами хато-камчиликларга йўл қўяди. Бундай аёлларни кечириш, уларга марҳамат кўрсатиш керак бўлади. Лекин хотин эрига адоват ва хусуматини доимий равишда кучайтириб бораверса-чи? Бу ҳолатда ҳам дарров талоқ берилмайди. Бу хусусда Аллоҳ буюрадики: «...аввало уларга панд-насиҳат қилинглар, сўнг (яъни насиҳат кор қилмаса) уларни ётоқларда тарк қилингиз (улар билан бир жойда ётманг, яқинлашманг) сўнгра (шунда ҳам сизга бўйсунмасалар) уринглар! Аммо сизга итоат этсалар, уларга қарши бошқа йўл ахтарманглар. Албатта, Аллоҳ энг Юксак ва Буюк бўлган Зотдир» (Нисо сурасидан). Энди мазкур оят мағзини тушунишга уриниб кўрайлик: демак, хотин томонидан оиланинг ё эр-хотиннинг тинч-тотувлигига рахна соладиган бирон ҳолат содир бўлса, эрнинг вазифаси биринчи галда насиҳат қилиб, тўғри йўлга даъват этиши лозим экан. Аёлларнинг кўнгиллари табиатан юмшоқ ва эҳтиросли бўлади. Кўпинча маъқул сўзлар ва дўстона ўгитлардан аёллар таъсирланиб, ёмон ишлардан ва амалларидан қайтадилар. Лекин насиҳатлар фойда бермаса-чи? Унда жазо сифатида ўрнини бошқа қилиб, унга икки-уч кеча яқинлашмайди ва шу ҳаракати билан қаттиқ норозилигини билдиради. Ақли бор хотин бу ҳолатни қатъий огоҳлантириш ўрнида қабул қилади. Чунки икки-уч кун ўрнини бўлак қилган эр, оқибатда бутунлай ажрашиб кетиши ҳам мумкин. Демак, бу оддий араз эмас, ажралиш эҳтимолидан огоҳлантириш. Энди дили қотиб қолган аёлга бу восита ҳам таъсир этмади. У вақтда хотинни қаттиқ озор бермаслик шарти билан уриш жоиздир. Ҳар ким англаши зарурки, хотин роҳатланиш учун урилмайди, балки уни тўғри йўлга солиш мақсадидагина қўл кўтаришга ижозат берилади. Лекин табиийки, эрга итоат этишни ўзи учун бурч

деб билган аёл ва ўзидан Қудратлироқ бўлган Зот — Аллоҳ кўриб турганига иймони комил бўлган эр бу охирги чорага етиб келмайдилар». Уриб, дабдала қиламан», деган фикрдан эр нари бўлиши керак. Унга ҳеч ким хотинини дабдала қилишга ижозат бермаган. (Хотинни уриш фақат бизда эмас, тараққий этган мамлакатларда ҳам бор экан. Яқинда Европанинг бир неча мамлакатида хотинини урганлиги учун жиноий жавобгарликка тортиш ҳақида қонунлар қабул қилинди.) Пайғамбаримиздан (с.а.в.) ҳадисдирки: «Агарда хотинларингиз шаръий ва савоб ишларда сизларга бўйсунмасалар, уларни мажруҳ қилмасдан ва кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан уринглар».

Хотин бу чоралардан кейин бемаъни ҳаракатидан тийилса, эр бошқа баҳона қидирмаслиги, ҳаддидан ошмаслиги керак бўлади. Эркак бўлганидан мағрурланиб, асоссиз гумонларга бориб, аёлига зулм ва жафо қилиши ман этилади. Асоссиз жафо қилар экан, жабр чеккан аёлнинг ўчини Аллоҳ олади. Баъзи биродарларимиз хотинларини тез-тез урадилар ва бу ҳаракатларини оят ҳукми билан изоҳлайдилар. Ўтмишда ҳам шундай ҳолатлар учраб турган экан. Устоз Абдурауф Фитрат бу ҳақда 1914 йилда шундай ёзган эканлар:

«Нисо сурасидаги ўттиз тўртинчи ва ўттиз бешинчи оятлар таржимаси ва изоҳи билан машғул бўлиб ўтирганимда бир дўстим мулоқот учун келди. Мен шу мавзуда мулоқот қилмоқни орзиқиб кутар эдим. Шу масалани унинг ҳузурида баён қилиб, оятни ўқиб бердим.У кулиб айтди: «Эй Абдурауф, хотинларни уриш ва ҳақоратлаш биз бухороликларни умумий одатларимиздир. Лекин бугунгача бу ярамас ҳаракатимиз шариатга мувофиқ эканини билмасдик. Шукрким, бугун сен бунинг мумкин эканини тушунтирдинг. Инша Аллоҳ бундан кейин хотинларимизни кўпроқ ва яхшироқ урамиз». Дедим:»Азизим! Масалани тўғри тушунтира олмадим шекилли!? Ислом дини аёлларни уришни ман қилади, балки эркакларга хотинларингизга марҳамат ва муросаю мадора қилиб, ҳурмат қилинглар деб амр қилган. Юқорида мен бу масалани баён қилган эдим. Лекин сенга баён қилган бу масала алоҳидадир. Фараз қилайликки, бир ёмон хислатли ва бадахлоқ аёл бор. Бечора эр хотинининг унга адовати борлигини билиб, унинг ҳаловатини бузаётганини тушунтиради. Хотин қулоқ солмайди. Иккиуч кун хотинидан узоқлашади. Хотин шунда ҳам хулоса чиқара олмайди. Шунда сиз ҳам биласизки, эрнинг хотинига талоқ беришдан бошқа иложи қолмайди. Бироқ Ислом дини талоқни ман қилмоқчи бўлиб, эрга: «Талоқ беришга шошилмагин», деб амр қилади. Хотиннинг аъзоларини майиб қилмай ва лат бермай уни озгина ургин, зора ёмон ишдан тавба қилса ва муносабати ўзгарса. Менинг изоҳимдан билдингки, Қуръон ҳукми маслаҳат юзасидан бўлиб, аҳли Ислом оилалари учун, хусусан, мусулмон аёлларига буюк марҳаматдир». Мен бу шахсий суҳбатни шунинг учун ёздимки, бошқалар ҳам менинг баёнотимни шу дўстимга ўхшаб тушуниб, хотинларини уриш учун баҳона қилиб олмасинлар».

Тўқсон йил аввал баён этилган бу фикр ҳалигача қадрини йўқотмаган ва Қуръон ҳукмини нотўғри англаб юрган биродарларимизга ҳали ҳам ибратдир.

Эр оилани сақлаб қолишнинг барча чораларини кўрди, аммо фой-

даси бўлмади, бирга яшашнинг сира иложи қолмади. У ҳолда, начора, ажралишсин, талоққа рухсат берилади. «Агарда эр-хотин тинчлик ва розилик билан ажрашсалар, Аллоҳ кенг марҳамати ва карами билан уларни бир-биридан беҳожат қилади» (Нисо сурасидан). Аммо зарурратсиз, балки нафс ҳавосининг тақозоси билан талоқ берилса, албатта, гуноҳ ва ҳаромдир, албатта, гуноҳкор жазосини олади. Демак, талоққа ижозат бор. Лекин Ислом динида хуш ёқмайдиган мубоҳ (мумкин) амаллардан ҳисобланади. Бу ҳақда Ибн Умардан (р.а.) ривоят қилинган ҳадисда Набий (с.а.в.) марҳамат қиладилар: «Аллоҳ олдида энг ёмон мубоҳ — талоқдир».

Баъзан оиладаги ёмон шароит, эрнинг зулми ва бошқа қабиҳ одатлари хотиннинг силласини қуритади ва унинг ўзи эридан талоқ талаб қилади. Бу жараён тез бўлмайди. Ҳар қандай аёл аввалига сабр қилади. Эҳтимол йиллар бўйи бардош берар. Охири сабр-бардош тўғони ўпирилиш даражасига келгач, талоқ сўрайди. Лекин унинг талаблари ҳам асосли бўлиши керак. Бирорта миш-миш ёки гумонларга ишониб ёки бошқа эркакка кўнгил қўйгани сабабли ўз эри билан ажрашни қасд қилмаслиги керак. Бу хусусда саҳоба Суҳбон (р.а.) ривоят қилган ҳадисда Пайғамбаримиз алайҳиссалом марҳамат қиладилар: «Қайси хотин безарурат ва эҳтиёжсиз эридан талоқ талаб қилса, жаннат ва Аллоҳнинг раҳмати унга тегмайди».

Айрим сингилларимиз ота-оналарининг хоҳиши билан ўзлари кўнгил қўймаган йигитга турмушга чиқадилар. Оилада кейинроқ бошланадиган келишмовчиликлар заминида хотиннинг айнан шу кўнгилсизлиги ётади. Айрим аёллар шу кўнгилсизлик сабабли хиёнат кўчасига ҳам кириб қоладилар. Ана шундайларга солиҳа бир аёлнинг гапларини эслатмоқчимиз: ҳакимлардан бири ёш ва гўзал бир аёлни имтиҳон этиш учун бундай дебдилар:

— Сендай гўзал бир аёлнинг шундай хунук эри бўлиши яхши эмас.

Бу гўзалнинг эри чиндан ҳам хунук, бу ҳам камлик қилгандай ҳамиша кир юрадиган, нохуш одам эди. Гўзал хотин уламонинг гапига бу гўзал жавобни берди:

— Эй Ҳаким! Сиз кўп янглиш сўзладингиз! Гапингиз тўғри эмас. Бундай сўзларни сиздай одамдан эшитиб кўп ранжидим. Чунки эримнинг Аллоҳ таоло олдида бир савоби борлигидан бўлса керак, мени ул савобга нисбатан бир мукофот ўлароқ насиб этгандир. Балки мен бирор иш қилган бўлишим мумкин. Ҳақ таоло бу гуноҳимнинг жазоси сифатида мени унга бергандир. Жаноби Ҳақнинг берган тақдирига рози бўлиш керак.

Бу жавобдан мамнун бўлган ул олим гўзал аёлга дебди:

— Болажоним, мен сени диндор ва ақлли бир аёл эканлигингни сезган эдим. Шунинг учун имтиҳон қилиб кўрайин, деган эдим. Қизим, аёлларда жаннатга кириш учун энг буюк нишон — аломат эрларининг ёмон феълларига сабр қилмоқдир. Бу сабр уларни жаннатга олиб боради. Жаннатий солиҳа аёлнинг нишони ва аломати эрига итоат этмоғи, эрининг хотирини хуш тутиши, эри йўқлигида хайр-дуо этмоғи ва эрининг мол-мулкини сақлаб, эҳтиёт қилмоғи каби хусуси-

ятлардан иборатдир. Менинг бу айтганларим солиҳа аёлнинг жаннатга кириши учун бир нишондир.

Ҳар кишининг аёли шундай солиҳа бўлишини Аллоҳ насиб этсин. Эр қадрини билмайдиган жаҳаннамий хотинларга Аллоҳ инсоф-тавфиқ берсин!

Эр-хотиннинг ажраши биргина оилага хос масала эмас. Оиланинг бузилишига жамият бефарқ қараб туролмайди. Ҳар томондан оилани сақлаб қолишга уринишлар бўлади. Шу ўринда эр-хотиннинг жанжалидан ўзларини олиб қочувчи биродарларимизга ҳам Аллоҳнинг амрини эслатиб ўтишимиз жоиз: «Агар эр-хотиннинг оралари бузилиб кетишидан қўрқсангизлар, эрнинг уруғ-аймоғидан бир ҳакам, хотиннинг уруғ-аймоғидан бир ҳакам чақирингиз. Агар улар ислоҳ қилишни истасалар, Аллоҳ эр-хотин орасига иттифоқликни солур. Албатта, Аллоҳ Билгувчи ва Хабардор Зотдир» (Нисо сурасидан). Бу ояти каримада гап ҳам эр, ҳам хотин томонидан келишмовчилик чиққан пайтида кўриладиган чора ҳақида кетяпти. Шундай ҳолат юзага келдики, энди оиланинг сирини ташқарига чиқармасдан ҳал этишнинг иложи йўқ. Энди бошқаларнинг аралашуви билан оилани сақлаб қолиш чоралари кўрилиши шарт. Эр ўзи рози бўлган қариндошларидан, хотин ҳам ўзи рози бўлган қариндошларидан ҳакам тайин этади. Агар оила ҳали ёш бўлса, бу вазифани ота-оналар бажаришади. Муфассирлар бу ўринда «ўзи рози бўлган» деб алоҳида таъкид этишади. Бунга сабаб улар тайин этган ҳакамлар даъволарни эшитиб, шунчаки насиҳат қилиб қўйиш билан чекланишмайди. Улар ҳукм ҳам чиқарадилар ва эр ҳам, хотин ҳам уларнинг ҳукмига рози бўлишлари керак. Ҳакамлар танланганида ақллари, турмушнинг пасту баландидан ўтиб келган тажрибалари инобатга олинади. Энг муҳими, ҳар икки томоннинг ҳаками Аллоҳдан қўрққан ҳолда адолатли ҳукм чиқаришга ҳаракат қилишлари керак бўлади. Агар ўртада тақво бўлмаса, икки томон ўзи томонга оғиб кетаверса, унда адолат қарор топа олмайди. Бу ўринда тақво адолатни юзага чиқарувчи муҳим омилдир. Ҳакамларнинг асосий вазифаси эру хотин орасини ислоҳ қилишдир. Шунинг учун ҳам ояти каримада «агар улар ислоҳ қилишни истасалар», деб уларга ислоҳчилик нисбати бериляпти. Айрим уламолар «Ҳакамларга фақат яраштириш — ислоҳ ҳуқуқи берилган», дейдилар. Яна айримлари «Ислоҳ қилишнинг иложи йўқлигига амин бўлишса, эру хотинни ажратиб қўйсалар ҳам ҳақлари бор, шунингдек, улар тегишли жазо чораларини, молу мулкка оид масалаларни ҳам ҳал қилишади», дейдилар. Албатта, ҳакамлар ўзларининг инсоний чекланган илмлари ва имкониятлари доирасида ҳукм чиқарадилар. Ҳакамликка номзод мўлжаллаганда булар ҳам эътиборга олинмоғи шарт. Эр ёки хотин томон ҳакамликка қариндошларидан бирларини танлашгач, унга ажралишга сабаб бўлаётган ҳодиса ёки гапни баён қила бошлайдилар. Шубҳасизки, мағзава қарши томонга ағдарилади. Ҳакамларни қийин аҳволга солиб қўядиган ҳолат ҳам айнан шунда. Ҳакам донишманд бўлса, айтилганларнинг мағзини чақиб кўради, мантиқ тарозисига солиб чамалайди. Аравани қуруқ олиб қочадиганлардан бўлса, қарши томонни айблашдан бўшамайди. Баъзан бир-бирига мутлақо зид равишда фикрлайдиган ҳакамлар учрашиб

қоладиларки, ярашишга умид қилиб ўтирган эр-хотин оқибатда тамоман тескари бўлиб кетадилар. Шундай воқеалардан бири: ёш оила ярим йил ичида бузилиш жари ёқасига келиб қолди. Куёв бола ажралишга асосий сабаб деб келиннинг кийиниш маданиятини кўрсатади. Яъни келин шим кияркан, эрнинг ҳижобга кириш ҳақидаги талабини рад этаркан. Бир қараганда талаб тўғри. Хотин эр хоҳлагандай кийиниб юриши керак. Чунки хотин биринчи галда эрига чиройли ва ёқимли кўриниш ҳаракатида бўлиши керак. Бизда кўпинча тескари ҳолат кузатилади: аёлларимиз уйда ўзларига қарамайдилар, кўчага чиқадиган бўлсалар пардоз-андозни бошлаб юборадилар. Хуллас, йигит томон унинг талабларини мутлақо ҳақ деб туришибди. Келин томондан тайинланган ҳакам эллик ёшлардаги гапга чечан аёл замонавий тарзда кийинган. Ёшига ярашмаса ҳам шим кийган, бошда рўмол йўқ. У шубҳасизки, ўз дунёқараши асосида келинни ҳимоя қилади. Куёв томонни феодалликда айблайди. «Шу қиз биринчи учрашувга чиққанида ҳам шим кийиб олган эди, ўшанда нима учун индамадингиз?» деб куёвга савол беради. Куёв «кейинроқ тўғри йўлга солиб олишга умид қилганини» айтади. Дуруст, куёвнинг шундай яхши нияти бор экан. Аммо бир одамни ўзгартириш учун ярим йил кифоя қилармикин? Келин ҳижобга кириши учун аввал Исломни ўргана бошлаши керак. Талабларини билиб, унга кўника бориши керак. Сўфи Оллоҳёр айтмоқчи:

Замона хотунуни йўлга солмоқ
Эрур осон ул ишдин жанг қилмоқ...

Дейилмоқчиким, бу замонда хотинларни тўғри йўлга солмоқ бир қалъани жанг қилиб олмоқдан мушкулдир.

Бу шароитдаги икки ҳакам гўё сув билан олов каби эди. Эр-хотин четда қолиб улар ўзаро даҳанаки жангни бошлаб юборишди. Бу жангда ҳеч ким ғолиб келмади, оила барбод бўлди, холос. Демоқчимизки, ҳакамликка гапга чечанларни эмас, сермулоҳаза, доно одамларни танлаш керак. Шу хусусда яна бир воқеа: эр хотинини бузуқликда айблаб ажрашмоқчи. Исломда шунчаки бировнинг гапи ёки гумон билан ўз аёлини бундай айблаш мумкин эмас. Гувоҳлар билан зино устида ушласагина даъвоси ўринли бўлади. Ажрашмоқчи бўлаётган эр айблайди, хотини бу айбни рад этиб, қасам ичади, айни чоғда эрини туҳматда айблайди. Ҳакамлар иштирокидаги мунозара узоқ давом этади. Шунда маҳалланинг доно оқсоқоли ҳисобланган ҳакамлардан бири эрни ташқарига имлаб чақиради-да, нимадир дейди. Эр ташқарида бир оз ўйланиб тургач, изига қайтиб, хотини билан ярашажагини маълум қилади. Бу ҳол кўпчиликни ажаблантиради, оқсоқолдан «йигитга нима девдингиз?» деб қизиқишади. Аммо оқсоқол орадаги сирни очмайди. Орадан кўп йиллар ўтди, оила тинч-тотув яшади, фарзандлар кўрди. Тўйлар қилишди. Ажрашмоқчи бўлган ўша эр автомобиль ҳалокатида жон бергандан кейин, бир куни отахон менга сирни очдилар. Эрни фикрдан қайтарган гап бундай экан: «Ўғлим, бу хотинни қўйсанг, энди барибир сенга бокира қиз тегмайди. Битта ёки иккита эрдан чиққан хотинга уйланасан. Эҳтимол, сен уйланадиган хотин эридан

чиққанидан кейин чакки юриб, яна қанча эркакларни кўргандир. Сен «хотиним битта одам билан юради», деб гумон қиляпсан. Гумонинг тўғри чиққанда ҳам шу хотининг кейин келадиганидан покизароқ бўлиб чиқади-ку? Ундан кўра гумонни бошингдан чиқариб ташла. Хотинингнинг чин сўзига ишон. Худо ҳам шунга буюради». Отахоннинг донолиги шундаки, бу гапни кўпчиликнинг орасида айтганида эр қулоқ солмаган бўларди. Аксинча «Ҳали қараб турасиз, онаси ўпмаган қизга уйланаман!» деб кўкрагига урган бўларди.

Ҳар бир оилада ўзаро рашк бўлади. Аслида рашкнинг бўлгани ҳам яхши. Чунки улуғларимиздан Сўфи Оллоҳёр айтмоқчи:

Жамиъ жонворлар тушса кўзга,
Ҳамийятлик бўлур тўнғиздин ўзга.

Дейилмоқчиким, барча ҳайвонларда ҳам рашк бор, фақат тўнғизда йўқ, модасини қизғанмайди.

Таажжуб фитналикдур бу замона
Тушубдур эрлар аҳволи ёмона.

Дейилмоқчики, ажаб фитналар кўпдир бу замонда. Эрлар ўзларини ёмон аҳволга солганлар. Яъни уларда ғайрат ва рашкдан асар ҳам қолмай, хотинларини бозорларга пардасиз юборурлар. Хотинини сира рашк қилмайдиган, била туриб бегона эркакдан қизғанмайдиган эрни даюс дейдилар. Бошқача айтсак, ўз хотинига қўшмачилик қилувчи эркак даюсдир. Севикли Пайғамбаримиз (с.а.в.) жаннатга кирмайдиган уч тоифадан бири, деб айнан шу даюсни, билиб туриб хотинини ёмон йўлга киришига йўл қўйган эркакни айтганлар.

Агар рашк бутунлай бўлмаса эркак тўнғизтабиатли ҳисобланаркан. Яна дерларким: «Ғайрат мардин (ҳақиқий рашкни) бажо келтурғил. Беғайрат кишини киши демағил. Ҳар кишида ғайрат бўлмаса, дини ҳам бўлмағусидир». Демак, рашк керакли фазилат экан. Бироқ, рашк ўти ҳаддан зиёд аланга олса, иллатга айланади. Эр хотиннинг ёки хотин эрнинг ҳар бир қадамини кузатаверса, орада ишонч йўқолади. Ишонч йўқолган уйдан файз кетади. Шу туфайли арзимаган нарсадан жанжал чиқаверади. «Бошқасини топганга ўхшайсиз-да, менинг ҳамма ишларим кўзингизга ёмон кўриниб кетяпти», дейди хотин. «Битта яримта хушторинг борми, пардозларинг бошқача бўлиб кетяпти», дейди эр. Қарабсизки, яхшиликка хизмат қилиши керак бўлган рашк оилани бузишга олиб келади.

«Агар сен хотинингга рашклик қилмасанг, у сенга самимият била муносабатда бўлур. У сенга ота-онанг ва фарзандингдин ҳам мушфиқроқ бўлур ва сенга ундин дўстроқ киши топилмас. Агар унга ғайрат кўргузсанг, сенга минг душмандин душманроқ бўлур ва бегона душмандин ҳазар қилса бўлур, лекин ундин ҳазар қилиб бўлмас». Кайковуснинг бу панди рашкни меъёрдан ошириб юборадиганларга ибрат бўлиши лозим. Агар эр хотинига рашкни ошириб, уни айблайвермаса, хотин унга ўз ота-онасидан ҳам меҳрибонроқ бўлар экан. Меъёрдан ошса, душмандан ҳам баттарроқ душманга айланар экан.

Бир оиланинг бузилишига сабаб бўлган воқеани айтиб беришган

эди. Уйга эрнинг дўсти меҳмон бўлиб келган. Хотин хизматда. Эрнинг кўзи пойабзалларга тушади. Қарасаки, меҳмоннинг туфлиси ёнида хотинининг калиши турибди. Хотинини чақиради: «Нега калишинг унинг туфлиси ёнида туради?» Хотин, турган гапки, бунга эътибор бермаган. Шунда эр бошқачароқ даъво қилади: «Нима учун сенинг калишинг унинг туфлисига кулиб қараяпти!» Бу ҳолат сизга тентакнамо бўлиб туюляпти, а? Албатта, бу аҳмоқона рашкнинг кўриниши. Шунга ўхшаш воқеалар такрорланавергач, хотин икки боласини олиб ажралиб кетишга мажбур бўлди. Шундан сўнг ўша рашкчи яна бир неча марта уйланди. Охири оғир касалга чалингач, сўнгги хотини уни қариялар уйига топширибди. Бундан хабар топган ўғиллари оталарини уйларига олиб келиб парвариш қилишибди. Оналари бунга монелик қилмабди. Икки дунё саодатига етувчи хотин ва фарзандлар шундай бўлишади!

Оилада дўстнинг ўрни масаласи ҳам муҳимдир. Дўстлик тарихи эр-хотин тарихидан аввалроқ бошланган, маълум синовлардан ўтган бўлади. Айрим йигитларнинг дўстлиги боғча ёшидан бошланган, баъзиларники институтдан. Йигит оила қургач, дўстлардан бир оз узоқлашиши мумкин, аммо бутунлай узилиб кетмайди. Айрим дўстларнинг тўйдан кейин ҳам аввалгидай серқатнов бўлишларини кузатамиз. Айримлари эса дўстининг аҳли аёлига номаҳрам эканликларини англаб, бу хонадонга тез-тез келишдан ўзларини тия бошлайдилар. Ақлли дўст деганда биз шундайларни тушунамиз. Тўғри, номаҳрамлик нималигини билмайдиган серқатнов дўст кўнглида шумлик йўқдир, қалби тозадир. Дўстининг хотинини ўз синглисидай кўрар. Аммо орада шайтон бор, бу бир. Яна атрофдагиларнинг турли гумонларга ёки иғволарга асосланган гап тарқатишлари бор. Ана шу иғво гаплар бир кунмас-бир кун эрга таъсир қилиб, ёмон оқибатларга олиб келиши табиий. Дўстлар бирин-кетин оила қура бошлашгач, аёлларини ҳам яқинлаштириш мақсадида «улфат» ташкил қиладилар. Айримлар аёллар учун алоҳида «улфат» ташкил этсалар, баъзилар жуфт-жуфт бўлиб ўтиришни маъқул кўрадилар. Мана шу иккинчи ҳолатда кўп фитналар туғилади. Аёллар аввало бир-бирларини синчковлик билан кузатадилар, шунинг баробарида йигитлар ҳам эътиборларидан четда қолмайди. Янги танишган ёш жувонлар орасида иболи, ҳаёлилари ҳам, шўх, ёки одобсизлари ҳам бўлади. Йигитлар билан баравар аския айтишадиганларни ҳам учратамиз. Демак, даврада турли феъл-атворли аёллар тўпланишган экан, турли қилиқлар ҳам юзага чиқаверади. Йигитлар орасида ҳам дўстининг хотинига кўнгли сус кетувчилар топилмайди, дейсизми? Шундай «улфатлар» шарофати билан бузилган оилаларни кузатганмиз. Сўфи Оллоҳёр ёзадиларким:

Ўшал хотунки, номаҳрам назардур
Агар шамсу қамардур мочайи хардур.

Дейилмоқчиким, хотин бегона эрларга қарагувчи бўлса, гарчи ўзи ойдек, қуёшдек гўзал бўлса-да, уни урғочи эшак, демоқ лозим.

Тилимизда ҳамонки «ёмон хотин» деган ибора мавжуд экан, демак, ҳаётда ҳам шундайлари бор экан. Лекин биз «ёмон хулқли хотин» деб

изоҳ берсак тўғрироқ бўлар. Ёмон ёки яхши хотин деган тушунчалар ҳам нисбийдир. Маълум бир хотин маълум оила учун ёмон ёки яхши туюлиши мумкин. Шунинг учун узил-кесил хулоса чиқаришга шошилмаслик керак. Хотиннинг ёмонлиги кимларга нисбатан бўлиши мумкин?

* хотин эр учун ёмон;
* хотин қайнона учун ёмон;
* хотин қўшнилар учун ёмон;
* хотин эрнинг қариндошлари учун ёмон;
* хотин ҳамкасблари учун ёмон.

Нима учун?

* эрини ҳурмат қилмайди, ҳуда-беҳудага жанжал чиқаради, рашк қилади...

* қайнонасини менсимайди, айтган ишларини вақтида бажармайди, эрига ёмонлайди...

* қўшниларни ғийбат қилади, бир-бирига гап ташийди, хасислик қилади...

* қариндошларининг меҳмон бўлиб келишини хоҳламайди, улар келганда терслик қилади...

*ҳамкасбларини ғийбат қилади, бошлиққа кириб чақади...

Хотин эри билан чиқишмаслиги мумкин, аммо қайнона-қайнотаси, қайнсингиллари билан муносабати яхши. Бу масалани ҳал этиш унча қийин эмасдек туюлади. Қайнона-қайнота келин томон бўлиб, ўғилни тарбия этишга уринишади. Халқда «Эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши» деган мақол бор. Лекин баъзан ўша дока рўмолнинг қуриши қийин бўлиб қолади. Набий алайҳиссалом дейдиларким: «Ҳеч бир мўмин ўз хотинидан нафрат қилиши тўғри эмас. Зеро, хотинининг баъзи одат ва атвори унинг назарида ёмон кўринса ҳам, баъзи одатларидан рози бўлади. Бас, унинг ёмонликларини яхшиликларига бахшида этсин». Агар эрнинг кўнгли кўчадаги жононда бўлса, уни қайтариш анча қийин. Хотиндан биринчи галда сабр этиш талаб қилинади. Эр-хотин бахтли яшашлари учун битта қоидага қаттиқ амал қилишлари керак. Бу қоиданинг номи — БИТТА ГАПДАН ҚОЛИШ! Ҳа, айнан шундай. Битта гапдан қолиш билан олам гулистон! Хўш, ким битта гапдан қолиши керак? Биринчи галда хотин. Эрига гап қайтариб, бахтли бўлган хотинни тарихда — минг йиллардан бери ҳеч ким учратмаган, бундан кейин ҳам учратмаслиги тайин. Эр ҳам битта гапдан қолишга мажбур. Эҳтимол, хотин битта гапдан қолган маҳалда эр иккита, баъзан учта гапдан қолса ўзи учун ҳам яхши. Лекин хотин жаврайверса-ю, у индамай ўтираверса, яхшилик бўлмайди. Вақти келганда қайноналар ҳам битта гапдан қолганлари маъқул, деган фикримизни опа-сингилларимиз эҳтимол маъқулламаслар. Лекин баъзан муроса қилиб, келишмовчилик чўғини жанжал алангасига айлантириб юбормаслик учун қайноналар ҳам битта гапда қолиб турганлари дуруст.

«Онангни отангга бепардоз кўрсатма», деган гап бор. Орасталик, ўзига меъёр қадар зеб бериш яхши. Биз нима учундир ўзига қараб юришни фақат аёлларга хос, деб биламиз. Айрим биродарларимиз

хотини, қизларини чиройли кийинтириб қўядилару, ўзлари офтобда куйиб кетган дўппида, ёқаси буралиб кетган куйлакда юрадилар. Бу йўқчиликдан эмас, кўпроқ бефаросатликдан бўлади. Бефаросат деганда биз эрни ҳам, хотинни ҳам назарда тутамиз. Эр кийим-бошга эътиборсиз бўлса, хотин зийрак бўлиши керак, эрига қараши керак. Шундай ривоят қиладилар:

Бир куни ҳазрат Умарнинг (р.а.) ҳузурларига бир хотин эри билан бошлашиб келди-да, эрини кўрсатиб:

— Ё Амирал мўъминин! Бу киши менинг эрим бўладилар. У билан қурган турмушимизни ўйлаб кўрдим. Уч ойдирки, тотув яшаш учун кўп ҳаракатлар қилдим. Аммо эримда рағбат кўрмадим. Уч ой давомидаги турмушимиздан бир нарсага ақлим етди: биз бир-биримизни тушуна олмас эканмиз, шунинг учун ажрашамиз.

Ҳазрати Умар (р.а.) қаршисида индамай турган одамдан сўрадилар:

— Сен нима дейсан?

— Ё Амирал мўъминин! Менинг ҳеч қандай шикоятим йўқ. Мен ажралишни истамайман, — деди эр.

Ҳазрати Умар эрнинг ранг-рўйи, кийим-бошига қараб аҳволни яхши тушундилар.

— Сен ҳозир уйингга кетгин-да, бир оздан кейин келгин. Унгача биз эринг билан суҳбатлашиб оламиз.

Хотин кетгач, ҳазрати Умар у одамни ҳаммомга олиб боришни, ювинтириб, тоза кийимлар кийинтиришни буюрдилар. Эркак покиза бир ҳолга келтирилди. Пича вақт ўтгач, хотин келиб башанг кийимдаги озода эрини кўриб, қувониб кетди. У ажрашиш ҳақидаги аҳдини ҳам унутиб, эрини бошлаб уйига кетди. Мўъминларнинг халифаси ҳазрати Умар (р.а.) шу ерда ҳозир бўлганларга қараб дедилар:

— Сизлар оилаларингизнинг (аёлларингизнинг) яхши ва покиза кийиниб, сизни кутиб олишларини севганингиз каби, улар ҳам сизни яхши ва покиза кийинганингиздан завқ оладилар, сизларни ясанган бир ҳолда кўришни истайдилар.

Агар хотин эри билан яхши бўлиб, қайнона билан чиқишмаса, кўпинча бу масалани уларнинг рўзғорини бўлак қилиш, баъзан эса уларни бошқа уйга кўчириш орқали ҳал қилишга уринадилар. Қайнона-келин муносабати энг чигал, айни пайтда, мавҳум масалалардан бири. Агар уларнинг даъволарини эшитсак, умумийликни кўрамиз. Қайнона дейдики: келин дангаса, ишёқмас, уйнинг тозалигига яхши қарамайди, муғамбир, онасига гап ташийди, катталарга гап қайтаради... Келин дейдики: қайнонам биринчи кундан мени чиқиштирмайдилар, ҳар қадамимни ўлчайдилар, бирпас дам олишимни ҳам кўролмайдилар, овқатга тузни ўзлари солиб, эримнинг олдида «шўр қилиб қўйибсан», деб уришадилар... Қайнона-келин муносабатида бир нарсани унутамиз: қайнона билан келиннинг ёш жиҳатдан камида йигирма йиллик фарқи мавжуд. Баъзи қайноналар келинлари билан уришиб қолсалар «Мендан ёш-ку, ўзимни ҳурмат қилмаса ҳам ёшимни ҳурмат қилмайдими!» деб нолийдилар. Биз фарқни фақат ёшда, йилларда кўрамиз. Аслида орадаги йигирма йиллик фарқ — дунёқарашдаги фарқ дегани. 40—50

ёшдаги аёлнинг ҳаёт тажрибаси ўзига яраша дунёқарашини шакллантирган. 20 ёшли жувон замоннинг таъсирида бу дунёқарашни инкор этиши ҳам мумкин. Бундайлар орасида «қайнонамнинг фикрлари эскириб қолган», деган гапларни эшитамиз. Бу нуқтада икки шахснинг тўқнашувини шунчаки оилавий можаро эмас, ижтимоий масала сифатида ўрганишимиз ва ҳал этишимиз керак бўлади. Буларни биз бедаво дард эмас, тузатиш имкониятлари мавжуд арзимаган камчиликлар деб қабул қилишимиз керак. Бу камчиликлар туфайли оила бузилса, қайнонани айблашга ҳақлимиз. Баъзан келин камчиликларини тан олиб тузатишга киришса ҳам, қайнона бўш келмайди, талабларини янада кучайтираверади. Шу ўринда бир фикримиз борки, буни ҳам опа-сингилларимиз рад этишлари мумкин. Халқимизда «Қизил оёқ келиб, қизил юздан жудо қилди», деган мақол бор. Бу келин келиб, ўғлимни ўзиники қилиб олди, дегани. Айрим аёлларда ўғлини қизғаниш ҳисси бўлади. Ўғил уйланиб, келин билан ётоғига кириб кетганидан кейин она қалбида бир узилиш бўлади. Яъни, ҳамиша ёнида бўлган ўғил энди ўзганинг ихтиёрида. Балки шу ҳис онада келинга нисбатан норозилик уйғотар? Бу руҳият муаммоси. Фикрни бирданига рад этмайлигу, ўйлаб кўрайлик. Қайнона-келин муаммосини ҳал этишда шу руҳий ҳолатни ҳам назардан четда қолдирмайлик. Айниқса, ўғил фарзандлар шу масалада эҳтиёт бўлишлари керак. Тўйдан кейин онага бўлган эътиборни зарра қадар ҳам камайтирмасликлари шарт.

«Кўча хандон, уй зиндон» деган таърифни эшитганмиз. Гарчи бу ибора кўпроқ эркакларга нисбатан қўлланилса-да, баъзан аёлларга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Чунки айрим аёлларга уй зиндон, ишхона эса жаннатдай кўринади. Нега? Аёлнинг феъли шундайми ёки уйдаги шароит чиндан ҳам зиндон, ишхонадагиси жаннатдайми? Агар аёлнинг феъли кўчага мойил бўлса, унинг тарбияси осон кечмайди. Агар уйдаги шароит ёмон бўлса, унинг муолажасини қилиш шарт. Хотиннинг қўшни, қариндош, ишхонадаги ҳолатига кўп тўхталмаймиз, бу бошқа бобларда алоҳида ўрганиладиган масала.

Ёмон хулқли хотиннинг мавжудлиги замонга, жамиятга ҳам, хонадоннинг бой ёки камбағаллигига ҳам қарамайди. Агар камбағаллик ёмон хотинларни юзага чиқарса, дунёни ёмон хотинлар босиб кетарди. Ҳолбуки, камбағал оилаларда ёмон хотинларни камроқ учратамиз. Агар оиланинг бахтини бойлик белгилаганда эди, бironта бой хонадонда оилавий жанжал кўтарилмас эди. Ҳолбуки, бой хонадонлардаги оилаларнинг бузилиши кўпроқ кузатиляпти. Бу ҳолат фақат бугунги кунимизга хос эмас. Келинг, тарихга назар ташлайлик: Бобур ҳазратлари «Бобурнома»да Ҳусайн Бойқаронинг хотинлари ҳақида ёзадилар: «...аввал олғон хотуни Бека Султонбегим эди, Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиуззамон мирзо мундин туғиб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва холос бўлди, не қилсун ҳақ мирзо жониби эди.

Зани бад дар саройи накў
Ҳам дар ин олам аст дўзахи ў.

(Дейилмоқчиким, яхши кишининг хонасидаги ёмон хотин шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидир.)

Тенгри ҳеч бир мусулмонға бу балони солмағай. Ёмон хўйлуқ, кажхулқ хотун илоҳий оламда қолмағай».

Маликанинг нима учун ёмон бўлгани бизга маълум эмас. Бобур мирзо ҳам буни бошқалардан эшитиб ёзган бўлсалар ажаб эмас. Эҳтимол, малика эрининг кетма-кет хотин олаверишидан, бу ҳам етмагандай канизаклар билан маишат қилаверишидан безиб, жанжал қилгандир?.. Машойихлар эрларни ёмон хотин балосидан бот-бот огоҳлантириб келганлар. Мана, шулардан бири: «...дўст бўлмағон хотиндин қочғил, нединким, дебдурлар: «Кадбону (ишчан уй бекаси) бўлмағон тезроқ банд бўлур, аммо у масобада (ҳолатда) эрмак. Бунингдек хотин сенинг молингни қўлингдин олиб, сўнгра сени унга молик бўлурға қўймағай, ундин сўнг сен унинг хотини бўлурсан, лекин у сенга хотин бўлмас».

Сўфи Оллоҳёрда ҳам ёмон хотинлар хусусида бир қанча байт айтилганки, танишсак зарар қилмас:

Йамон бўлса, наъузу биллаҳ андин,
Зиёндин ўзга ҳеч қолмас йамондин.

Дейилмоқчиким, олган хотин ёмон чиқса, бу хотин қўлидан зиёну ёмонликдан бўлак нарса келмас. Бундайин хотинлар шумлигидан Аллоҳга сиғиниб, паноҳ тилаймиз.

Йамон хотун шайотин қамчисидур,
Қўлинг боғлағувчи арғамчисидур.

Дейилмоқчиким, ёмон хотин гуноҳлар дарёсига чўктирувчи (мазкур байт ҳадиси шариф асосида айтилган).

Ду олам нари бўлса, нари кетсун
Кўзинг кўрмаса шум дийдори битсун.

Дейилмоқчиким, бу ёмон хотин икки дунёнинг дўзахидир ва уни ўзингдан нари қил. Бу икки дунё тамуғи кетсин, ботсин, битсин, дея талоқ қил.

Агар чандеки, бузургзодадир ул,
Яқин бил, тўрт оёқлиқ модадир ул.

Дейилмоқчиким, ёмон хотин гарчи пайғамбарзода бўлса ҳам, билгилки, шу ёмонлиги учун тўрт оёқли урғочи ҳайвондан бошқа нарса эмас.

Ҳа, олган хотининг жоҳил, хоин чиқса хотин эмас, бошингга бало олган саналасан. Бир уйда аёлнинг овози баланд чиқса, яъни эр сўзини тингламаса, унга итоат этмай, гап қайтараверса, у уйда хайр —яхшилик бўлмайди, бу уйдан саодат кутилмайди, кутилгани билан етишиб бўлмайди.

Хўп, ёмон хулқли хотинларга шунчалик нафратимиз бор экан. Уларга нисбатан энг сўнгги чора мақолда ҳам айтилган: «Қўшнинг ёмон бўлса — кўчиб қутиласан, хотининг ёмон бўлса — қўйиб

қутиласан». Бу сўнгги чорадан Аллоҳ асрасин. Ёмон хулқли аёлларга хушхулқ насиб этсин.

Худога шукрким, ёнимизда ёмондан кўра яхши аёллар кўпроқ. Хўш, кимларни яхши деймиз?

* олийжаноб, покиза ва қалби гўзалларни;

* ақлли, қаноатли, иффатли, вафолиларни;

* барча ҳаракатларини ўйлаб қиладиган, эрининг борида ҳам, йўғида ҳам ҳурматлаб, ўзини ва номусини сақлайдиганларни;

* яхши ва ёмон кунларда фидокор бўлишни ўзларига шиор қилиб олганларни;

* юзидан кулги аримайдиган, тили ширин, қўли баракали, қадами қутлуғ бўлганларни...

Яхши аёлларга хос фазилатларни баён қилиб, сиз азизлар учун ҳеч бир янгилик кашф қилганим йўқ. Бу фазилатларни ўзингиз ҳам яхши биласиз. Лекин мен диққатингизни икки нарсага қаратмоқчиман: аввало бу фазилатлар фақат аёлларга хосми? Эркаклар учун зарур эмасми? Бизнингча зарур. Иккинчидан, фарзандларимизни, айниқса, қизларимизни бу фазилатлар асосида тарбия қиляпмизми?

«Кимнинг хотини дўст, меҳрибон ва уйи саранжом-саришта бўлса, у киши ҳақиқатан бахтиёрдир. Агар хотининг иффатли, номусли, очиқ юзли ва ширинсўзли бўлса, у хоҳ гўзал, хоҳ хунук бўлсин, бирибир уни сев, яна ҳурмат қил. Бу сўзлар ёлғиз хотинларгагина эмас, эркакларга ҳам махсусдир. Эр ва хотин ҳамжиҳат ва ҳамфикр бўлсалар, уларнинг кўзлаган ҳамма мурод ва мақсадлари ҳосил бўлди, демакдир», дейдилар. Машойихлар дерларким: «Хотин пок ниҳод (тоза табиатли) ва пок дил бўлсун; кадбону (ишчан уй бекаси) эрига дўст бўлғай. Ҳаёлиғ, тақводор, тили қисқа, молни яхши сақлағувчи бўлсин. Дебдурларки, яхши хотин эрнинг ва умрнинг роҳати бўлур. Агар хотининг хўбрўй, меҳрибон ва мақбул бўлса ҳам ихтиёрингни унга буткул бермағил ва унинг ҳукми остиға кирмағил. Нединким, Искандарга дебдурлар: «Доронинг қизин нима учун олиб хотин қилмассан, бағоят хушрўйдир?» Искандар деди: «Жаҳон халқиға ғолибман, энди бир хотинга мағлуб бўлсам, кўп ёмон кўринур».

Эр сўзига қулоқ солган, Аллоҳ амрини адо этган хотин фақирни (камбағални) подшоҳ қилади. Кимнингки кўнгил ҳабибаси бўлган аёли, хонадонининг бекаси ўзига уйғун ва мос бўлса, ўша одам энг бахтиёр кимсадир. Ҳар куни тонг отгандан то оқшомгача ишда банд, узун тун бедорлик билан ўтса-ю, аммо ёнингда кўнглингни овловчи, сенга тасалли берувчи, қийинчилик ва машаққатингга шерик, дардингни олувчи бир аёл — беканг бўлса, бу дунё ташвишларидан сира қўрқмасанг ҳам бўлаверади. Кимнингки уйи маъмур, ёстиқдоши уни жондан севучи экан, демак, Жаноби Ҳақ ўша қулига раҳмат назари билан қараяпти экан. У одам Аллоҳнинг лутфига эришган бахтиёрлардан экан. Диққат қиляпсизми, ҳаёт қонуни асли шу — Аллоҳни, Пайғамбарни таниган хотин эрга итоат этади, бундай хотин эрнинг бошига бахт тожини кийдирувчидир.

Сўфи Оллоҳёр ҳазратларининг ёмон хотинлар ҳақидаги фикрлари билан танишдик, яхши хотинлар ҳақида нима деган эканлар?

Хуш ул зан билмаса беҳуда дерни,
Сучук лафзи билан шод этса эрни.

Дейилмоқчиким, яхши хотин беҳуда сўзларни айтишни билмас. Аммо ширин сўзлари билан эрини шод қилур.

Агар ўн йил уйида бўлмаса ун,
Уни чиқмас, ани айтурга бир кун.

Дейилмоқчиким, агар хотин яхши бўлса, эрининг уйида ўн йил давомида ун бўлмаса, бировга ҳеч вақт ун йўқ, деб ун (товуш) чиқармас, шикоят қилмас.

Ровийлар дерларким, фақир бир одам уйланиб, ўғил фарзанд кўрди. У ўғлини бағоят севар эди. Бола тиш чиқара бошлагач, ота нолиб қолди:

— Қара, тишлари чиқиб қолди. Энди овқат ейишни хоҳлайди. Энди мен унга овқатни қайдан топиб келаман?

Эрининг ақлини, дидини билган солиҳа хотин уни шундай деб юпатди:

— Эй менинг соддагинам, тушунчаси нуқсонли эргинам. Сиз кўпам васваса қилаверманг. Фарзандимизга тишни Аллоҳ берган, унга овқатни ҳам Ўзи беради. Бутун оламга ризқ берган Жаноби Ҳақ қодирдир. Гўдаклар, чақалоқларнинг ҳам ризқини беради. Сиз ташвиш қилманг!

Чиндан ҳам чақалоқларга она қорнида сурат ва шакл берган Аллоҳ уларнинг ризқларини, умрларини ҳам берадир. Агар аёл солиҳа эмас, бу ҳақиқатдан узоқ бўлганида эди шаддодлик ёки қўполлик билан «Сиз отасиз, топиб келиш бурчингиз», деб дилини хира қилиши тайин эди.

Бир чўпоннинг солиҳа, фаросатли хотинига ҳамма ҳавас қиларди. Ҳамма шу чўпонни «энг бахтли одам» деб таърифларди. Қишлоқда кимки хотини билан келишолмай қолса: «Бор, чўпоннинг хотинидан ибрат олиб кел», дерди. Бир куни хотини билан жанжаллашиб қолган қишлоқ оғаси ҳам шундай деди. Хотин «Мен кимману чўпоннинг хотини ким! Ундан нимани ўрганардим!» деди. Кейин «Бу хотинни ҳамма мақтайди бир бориб кўрайинчи», деб қизиқиб йўлга чиқди. Борса, чўпон хотини ҳовлидаги идишда турган сувдан олиб ичаётган экан. Қишлоқ оғасининг хотини чанқаган эди, «шу сувдан ичайин», деб сўради. «Хўп, — деди чўпон хотини, — сизга ҳозир ичкаридан муздай сув олиб чиқаман, бу илиб қолган».

— Ичкарида муздай сув бўлса, ўзингиз нима учун бу илиган сувдан ичяпсиз? —деб ажабланди оғанинг хотини.

— Хоним, эрим бу онларда далада, жазирамада юрибдилар. Мешларидаги сув қуёш нурида илиб қолгандир. Эрим у ёқда илиган сув ичсалару, мен бу ерда муздек роҳатбаш сув ичсам, меҳрибон хотинлигим қаерда қолди!

Бундай фаросат эгасини ҳар бир эркак орзу қилади. Бу бахтиёрликдир. Бундай бахт мол-мулк, бойлик, давлатмандлик, хонлик, беклик ёки ўқиган, катта мартаба соҳиби бўлиш билан қўлга киритиладиган давлат эмас. Баъзан икки карра иккининг тўртлигини билмайдиган одам илмли, фаросатли, оқила аёлга эр бўлади. Худди шу ҳикоядаги

чўпон каби! Инсон мол-мулк топа олади. Қўлидан ҳар нарса келади. Аммо яхши аёл қўлда ясаб оладиган неъмат эмас. Аллоҳ кимга солиҳа бир хотин берган бўлса, ул одамга, ул қулига барча эзгуликларни, хайрли нарсаларни ўзида мужассам қилган неъматни берганидир. Агар кимгадир кўнглидаги бир аёлни бермаган экан, у қанчалик бадавлат бўлмасин, қандай мартабага эришмасин ва мақсадига етмасин, бу одам барибир фақир ва заволлидир. Чунки унинг кўнглидаги хоними йўқдир. Демоқчимизким, яхши хотинни истаган эр аввало Аллоҳ ҳузурида бу неъматга арзийдиган солиҳ банда мартабасига етсин. Оддий ҳақиқатни ўйлаб кўрайлик: ёмонликлари туфайли дўзахга лойиқ бандасига Аллоҳ бу дунёнинг жаннатини раво кўрармикин?

Яхши хотинга эга биродарларимизнинг айримлари баъзан хотинларини бирон-бир даврада мақтаб қўядилар. Билмайдиларки, хотинни мақташ одобдан эмас, чунки одатда сотилгувчи нарса мақталади. Бир янги уйланган йигит тақдиридан қувониб, мақтанибди:

— Амаки, келинингиз шундай назокатли, фаросатлики, сиз билмайсиз.

Амакиси жиянига насиҳат қилиб ўтирмай, оқшомда меҳмон бўлиб боришни тайинлабди.

Жияни келгач, амаки хотинига тарвуз олиб келишни буюрибди. Хотин олиб келибди. Амаки тарвузни кўриб: «Буниси яхши эмас, бошқасини олиб кел», дебди. Хотин итоат билан иккинчисини олиб келибди. Шу тарзда эрнинг хоҳишига қараб ўн марта бошқа тарвузга қатнабди. Аммо лом-мим демабди. Жияннинг таклифи билан эртасига амаки меҳмонга борибди. Жиян ҳам хотинига тарвуз келтиришни буюрибди. Биринчи тарвузни кўриб: «Бу яхши чиқмайди, бошқасини олиб кел», дебди. Жувон итоат билан иккинчи тарвузни олиб келибди. Жиян бундан мамнун бўлиб, амакисига «кўрдингизми!» дегандай кулиб қарабди-да, «бу ҳам бўлмайди, бошқасини олиб кел», дебди. Учинчи тарвузни ҳам бўлмайдига чиқариб қайтармоқчи бўлганида жувон:

— Нима, бир арава тарвуз тушириб қўйганмисиз, ҳали унисини, ҳали бунисини олиб кел, деяверасиз. Бор-йўғи учта тарвуз бор уйда, ёқмаса туринг-да, яхшисини ўзингиз танлаб олинг. Мен танлашни билмайман! —деб норозилигин баён қилибди.

Шунда амаки жиянига деган экан:

— Кўрдингми, болагинам, сен кўпам мақтанавермагин. Менинг уйимда бир донагина тарвуз бор эди. Хотиним яхши феълли, фаросатли бўлгани учун менга эътироз билдирмай ўша битта тарвузни ўн марта олиб келди. Лекин бирон марта итоатсизлик билан гап қайтармади, лабини ҳам бурмади.

Сўфи Оллоҳёр ҳазратларининг битикларини ўқишни давом эттирамиз:

Сирин фош айламас, гар ғамда бўлсун,
Агар танг бўлса, айтур: «Бўлса — бўлсун».

Дейилмоқчиким, яхши хотин ўзи аламда бўлса ҳам, эрнинг сирин асло фош айламас. Агар рўзғори тангликда қолганини биров айтса, эслатса ҳам «бўлса бўлар, эртага Худо бериб қолар», деб ўзга сўз айт-

мас. (Бунга ибратли мисол тариқасида Умму Дардога хос сабрни «Энг яхши дўст» бобида зикр этажакмиз, инша Аллоҳ.)

Агар заннинг мунингдек бўлса хишти,
Ани дегил бу дунёнинг беҳишти.

Дейилмоқчиким, агар хотиннинг сифати юқорида баён қилинганидек бўлса, ул хотинни бу дунёнинг жаннати бил.

Иликка тушса мундоғ нозанин гул,
Дегил бу сандадур бўсанда, ман — қул.

Дейилмоқчиким, Аллоҳ таоло насиб айлаб, шундай хотин қўлингга тушса, нимаики сиринг бўлса, яширмай айтишинг мумкин ва уни қучиб, бўса олиб «қулингман сенинг» десанг ҳам арзийди.

Бундай фазилатли аёллар ҳар бир эркакнинг орзусидир. Айни чоғда яхши фазилатли эрлар ҳар қандай аёлнинг орзусидир. Яъни, ақлли хотинни орзу қилмиш эрнинг ўзи ҳам ақлли бўлмоғи шарт. Вафони талаб қилувчи эрнинг ўзи аввало вафоли бўлсин. Аллоҳ ҳар бир эркакка ўзига яраша қизни насиб этади. Диққат қилайлик: ақлли одамга камдан-кам ҳолларда аҳмоқ хотин дуч келади. Чунки, ақлли йигит дуч келган қизга уйланавермайди. Фақат қош-кўзларига эмас, гап-сўзларига, одоб-ахлоқига эътибор беради. Эр-хотиннинг ақл-заковати, феъли, зеҳни-фаросати орасида кескин фарқ бўлмаса, уларнинг турмушлари яхши кечади. Бир-бирларини тушунишлари осон бўлади. Улуғлардан шундай панд-насиҳат бор: «Хотин олсанг улуғ салоҳлиғ (яхши) хонадондин хотин талаб қилғил. Ҳар турлик авбошнинг қизин олмағил, нединким, хотинни уйнинг кадбонлиғи учун олурлар, шаҳват учун олмаслар. Хотин камолга етғон, оқила бўлғон, онасининг кадбонлиғин (сариштали уй бекаси эканлигини), отасининг кадхудолиғин (оила хўжаси эканини) кўрғон ва билғон бўлсун. Агар бундай нозанин қўлингга тушса, уни асло қўлдин чиқармағил ва жаҳд қилиб уни олғил».

Қадим Арабистонда илму ҳикматда беназир Шан деган бир ҳаким «ўзимга ўхшаган бирор билимдон қиз топилмагунича уйланмайман», деб аҳд қилган экан. Қайлиқ ахтариб мамлакатни кезиб чиқса ҳамки, ўзига муносиб ёр топа олмабди. Шу ниятда сарсон-саргардон юрган кезлари бир одам унга йўлда ҳамроҳ бўлибди. Шан ундан:

— Сиз мени кўтарасизми ё мен сизни кўтарайинми? —деб сўрабди.

— Ажаб бетамиз одам экансиз, — дебди ҳамроҳи аччиқланиб, — ўзим салламни зўрға кўтариб юрибману, сизни қанақасига кўтараман?

Шан индамабди. Бир оз йўл юрганларидан кейин барқ уриб яшнаб турган бир буғдойзорга етибдилар. Шан экинзорга қараб:

— Бу буғдойзорнинг донини еб бўлишдимикан? —деб ҳамроҳига қарабди.

— Жиннига ўхшайсиз-а! Буғдойи пишмаган, ўриб олинмай туриб қанақасига еб бўлади!

Шан яна индамабди. Яна бир оз юришгандан сўнг тобут кўтариб кетаётганларга йўлиқишибди.

— Бу одам ўлдимикан ё ҳали ҳам тирикмикан? —деб Шан ҳамроҳидан сўрабди.

Ҳамроҳининг баттар жаҳли чиқибди:

— Умрим бино бўлиб сизга ўхшаган аҳмоқни энди кўришим. Қабристонга кўтариб олиб кетилаётган ўликни тирикми ё ўликми, деб сўрашингиз ақлли одамнинг гапи эмас. Илтимос, энди гапирмай жим кетинг. Гапирсангиз кўнглим озиб кетяпти.

Шундай қилиб индамай юраверишибди. Манзилга етишгач, ҳалиги одам «мусофирни меҳмон қилиб ҳам савоб олай, ҳам боя-ги қўполлигимни кўнглидан чиқарай», деб уйига таклиф қилибди. У одамнинг ҳусну малоҳатда, ақлу фаросатда тенгсиз қизи бор экан. У отасидан «Ҳамроҳингиз ким экан, йўлда нималарни гаплашиб келдин-гиз?» деб сўрабди.

— Эй қизим, бу сафар қип-қизил аҳмоққа рўпара келиб қол-дим, — ота шундай деб бўлиб ўтган гапларни сўзлаб берибди.

— Унинг кўнглини оғритиб чакки қилибсиз, — дебди қиз. — Сизга айтган сўзлари унинг жуда катта ҳаким ва зўр билимдон эканидан да-лолат беряпти. Биринчи саволининг маъноси шу: «Йўлнинг заҳматини камайтириш учун сиз бирон нарса сўзлаб берасизми ё мен айтиб бе-райми?» «Бу ернинг ғалласини еб бўлишдимикин?» деб «Бу ғаллани эккан одам бирор судхўрдан қарздор бўлиши, унинг қистовидан тезроқ қутулиш мақсадида, буғдойни ўриши биланоқ тўғри бозор-га бориб сотиши мумкин», деган маънони назарда тутган. Мулоҳаза қилиб кўрилса, бу ҳол экин пишишидан олдинроқ еб кетилгандай бўлади. Тобутдаги мурдани ўликми ё тирикми, деб сўраганининг маъ-носи шу: «Бу одам ўлганидан кейин ёдгорлик сифатида бирор фар-занд ёки шогирд қолдирдимикан, эслашга арзигулик бирор хайрли иш қилдимикин ёхуд жоҳил ва фосиқлигидан, ўлиши биланоқ ҳамманинг эсидан чиқиб кетдимикин?» Сиз дарҳол унинг ҳузурига чиқиб, узр сўранг, айтган сўзларини шарҳлаб беринг. Акс ҳолда у сизни аҳмоқ ва жоҳил деган қарорга келиши мумкин.

Шунда ота чиқиб, қизининг айтганларини билдирибди. Шан унинг шарҳини тинглаб бўлгач сўрабди:

— Бу шарҳ сизнинг табиатингизга мутлақо хилоф. Яхшиси, бу сўзларни ким ўргатганини айтинг.

Қизнинг отаси ҳақиқатни айтишга мажбур бўлгач, Шан шунча йиллардан бери қидириб юрган гавҳаримни энди топдим, деб суюниб кетибди. Отасининг розилиги билан қизни никоҳига олиб, муродига етибди.

Ривоятдан оладиган ибратимиз шуки, киши ўз ҳолига, даражаси-га қараб, ҳар жиҳатдан ўзига мос бўлган оиланинг қизига уйлангани маъқул. Ўзидан юқори даражадаги қизга уйланса, хотини отасининг ҳашамати ва дабдабасига мағрур бўлиб, эрни менсимай қолиши мум-кин. Иффатли, ҳаё-номусли хотин марғуб ва мақбул бўлса, аччиқ тил-ли, ҳаёсиз хотин фақат ўз эрининг эмас, балки халқнинг нафратига сазовор бўлади.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) «Мусулмоннинг уйи жаннат боғидан бир

боғчадир», деганлар. Бундан ибрат шуки, «жаннатда ўсган» қизга уйланган эрнинг бошига бахт қуши қўнибди. Аммо бахт қуши қўниши учун унинг ўзи ҳам жаннатда ўсган бўлиши керак.

Қози Шурайк тобеинлардан Шаъбий ҳазратларига насиҳат қилибдилар:

— Эй Шаъбий, агар уйлансанг, Бани Тамим қабиласидаги бир қизга уйлан. Улар қизларига яхши тарбия беришади.

Шаъбий: «Қаердан биласиз?» — деб сўрадилар. Қози Шурайк саволга жавобан шундай дебдилар:

— Ёшлик фаслимда Бани Тамим қабиласи томонга борган эдим. Қайтиб келаётиб, қари бир аёл билан ёш қиз ўтиришганини кўрдим. Қиз ғоятда чиройли, латофатли кўринар эди. Қизни яқинроқдан кўрмоқ учун чанқоғимни босиш баҳонасида уларнинг олдига бориб, сув сўрадим. Аёл қизга сув олиб келишни буюрди. Сувни ичгач, ул хотиндан: «Бу қиз кимнинг фарзанди, исми нима?» —деб сўрадим.

— Бу қиз Худоёрнинг қизидир, исми Зайнаб, — деди кампир.

— Турмушга чиққанми? —деб сўрашга журъат этдим.

— Йўқ, ҳали турмуш қурмаган.

— Аллоҳнинг амри ила менга берасизми? —деб сўрадим.

— Аввал сўраб-суриштириб, куёвликка лойиқ бўлсанг берамиз, — деди кампир.

Уйимга қайтганимдан кейин ҳам қизни кўргим келаверди. Унга уйланишни ихтиёр этдим. Қариндошимдан бирини олиб, қизнинг амакиси ҳузурига бордик-да, мақсадимизни айтдик. Қизни суриштирган эдик «У сенга муносиб», дедилар. Никоҳ бўлганидан кейин Бани Тамим қабиласининг аёллари қандай эканини яхши билмайман, бошқа-бошқа муҳит, бошқа қабила одамларимиз, шошилиб, адашмадимми-кин, деб пушаймон бўла бошладим. Лекин ичимдагини ҳеч кимга айтмай, охири бахайр бўлар, деб кутдим. Уйландим, келинни олиб келдик. Ёлғиз қолганимизда никоҳимга олганим қиз менга шундай деди:

— Афандим, бу оқшом куёв икки ракаат намоз ўқиши керак. Аллоҳ ризоси учун ўқиладиган бу намоздан кейин келиннинг хайрли ва бахтли бўлишини тилаши, Жаноби Ҳақдан эзгуликлар, баракот ниёз этмоғини тилаши суннатдир.

Унинг гапи маъқул келиб, икки ракаат намоз ўқидим. Саломдан кейин қарасам, у ҳам намоз ўқияпти. Намоздан сўнг у менга қараб шундай деди:

— Афандим, мен саҳройи муҳитнинг қизиман. Сиз эса бошқа муҳитда тарбия топгансиз. Тақдир бизни бирлаштирди. Сизга ўз муҳитингиздан бир қиз, менга эса ўз қабиламдан бир йигит топилар эди. Аммо тақдири илоҳий шундай экан, бир-биримизнинг феъл-атворимиз ва ахлоқимизни билмаганимиз ҳолда тақдир ҳукми билан оила қурдик. Сиздан биринчи илтимосим, яхши кўрадиганингиз ва мамнун бўладиганингиз нарсаларни менга айтиб қўйсангиз. Сизнинг истагингизга мос хизмат қиламан, ёқтирмайдиган ва хуш кўрмайдиган ҳолларни ҳам айтиб қўйинг, токи мен улардан сақланай. Шундан кейин сиз менга лутф этиб, мулойим феълли бўлинг, мен ҳам сизга хотинлик вазифаларимни ўрнига қўймоқ учун астойдил ҳаракат қилай.

Агар мен ўз вазифамни бажармай, танбаллик ва итоатсизлик қилсам, мени отамнинг уйига қайтариб юборишингиз мумкин. Бунинг учун ҳеч ранжимайман. «Бошга тушганни кўз кўрар», «Бошга тушса йиғламас», дейдилар. Мен сиздан шуларнигина илтимос қиламан. Жаноби Ҳақдан бир-биримиз учун хайрли ва баракотли турмуш қуришимизни тилайман. Исломий бир оила ҳаёти ила яшамоғимиз учун дуо қиламан.

Менга унинг сўзлари хуш ёқиб, дедимки:

— Хоним, сен менга шундай пурмаъно сўзлар айтдингки, агар айтганларингни адо этсанг, мени толеи баланд ва бахтиёр этасан. Агар сўзингда турмасанг, аҳвол бошқача бўлади. Мен мана бу нарсаларни истайман, бу нарсаларни севаман, мана буларини эса ёқтирмайман. Мен орзу қилганларни адо эт. Хуш кўрмаганларимни яшир, кўрсатма.

Сўнг у «Қариндошларимнинг келиб-кетиб туришларини хоҳлайсизми?» —деб сўради. «Узоқ турмаслик шарти билан майли, лекин ҳаддан зиёд тез-тез келишларини хоҳламайман», дедим. «Қўшнилардан кимлар кириб-чиқа олади? Хоҳламаганингиз билан кўришмайман», деди. Мен дедим:

— Фалон қўшнилар чиқиши мумкин. Улар номусли ва диндор одамлар. Фалон кимсаларни хоҳламайман, уларнинг ҳаёти исломий эмас. Ундайларнинг хонадонимизга қадам босишлари яхшилик келтирмайди. Бундай мезонлар билан қурилган оила қисқа вақт ичида бир жаннати хонадон бўлади.

Орадан бирор йил ўтди. Бир куни уйимга келсам, кекса аёл меҳмон бўлиб ўтирган экан. Унинг аёлимга «Қизим, бундай қил, ундай қилма», деб насиҳат қилишидан таажжубланиб: «Бу ким?» деб сўрадим. Аёлим «Қайнонангиз», деб жавоб берди. Мен қайнонамнинг ҳурматини бажо келтириб, ҳурмат ва эҳтиром кўрсатдим. Қайнонам «Хотинингиздан мамнунмисиз?» деб сўрадилар.

— Жуда мамнунман, Аллоҳ сизлардан рози бўлсин, жуда ҳам яхши фарзанд етиштирибсиз. Бундан яхшиси бўлмайди. Ниҳоятда мамнунман, — дедим.

Бунга жавобан қайнонам:

— Мен уни жаннатдай оила гўшасида ўстирганман, ўғлим. Аёлнинг бадфеълидан Аллоҳ сақласин. Қариндошларимиз сизни кўргани келишмоқчи, қачон келишсин? — деб сўрадилар.

Мен: «Истаган кунлари келишсин. Уйимнинг тўри уларники», дедим.

Қайнонам ҳар йили бир келиб, қизига насиҳатлар қилиб кетардилар. Мен хоним билан йигирма йил бирга яшаб, унинг бирорта айбини кўрмадим.

Қози Шурайкнинг қўшнисиникида ҳар куни жанжал экан. Қўшни хотин тарбия кўрмаган, ёмон феълли бўлгани сабабли, турмушлари хароб экан. Уларнинг ҳолини кўрган Қози Шурайк суюкли хоними Зайнаб шарафига бу сатрларни битган эканлар:

Завжалар ичинда Зайнабим танҳо,
Қўлим синсин, унга кўтарсам гоҳо.
Адолатсизликдир беайб урмоқ,
Зайнабимга муносибдир мадҳ этиб юрмоқ.

Хотинлар ичида у бир қуёшдир,
Бошқа барча хотинлар юлдузга эшдир.
Қуёшнинг ёнида юлдузлар учар,
Эркак саодати уйида бўлар.
Зайнаб итоатли, Зайнаб содиқдир,
Унга таёқ эмас, мадҳия ҳақдир.

Азизлар, мазкур ҳикояни, ундаги қизнинг гапларини яна бир қайта ўқиб чиқинг. Яқин ойларда ёки яқин йилларда келинлик либосини эгнига илувчи қизингизга ҳам ўқиб, маъносини тушунтириб беринг. Биз, ҳар биримиз уйимизда жаннат ҳузури бўлишини истаймиз, Аллоҳдан сўраймиз. Албатта, бундай ҳузурни бергувчи ёлғиз Аллоҳдир. Аммо бу неъмат фақат дуо билан бўлмайди. Бу неъматга эришиш учун банданинг ўзида яхшилик сари интилиш бўлиши керак. Қизининг бахтли бўлишини истаган ота-она унга яхши тарбия бериши керак. Мазкур ҳикояда шундай ўгитлар борки, уларга амал қилиш хонадонни жаннат мисоли ҳузур манбаи қила оладир. Қози Шурайкнинг қайнонаси «Қизимни жаннатда ўстирдим» деганига диққат қилайлик: бунда аввало ҳикоя аввалида зикр этилган ҳадисга ишора бор. Иккинчидан эса жаннат — иймон эгалари тўпланадиган жой. Қиз иймон эгалари таъсирида вояга етган. Ҳар бир ҳаракатида иймон талабларига амал қилади. Кимки уйини жаннат боғчаси қилса, фарзандини шу боғча гули каби парваришлайди. Кўриниши гўзал бўлгани учун эмас, феъли гўзал, ахлоқи яхши бўлгани учун аёл эъзозланади. Чунки мол-дунё тугайди, гўзаллик ўтиб кетади. Шу гапларни айтсак, айримларнинг энсаси қотиб «ўтмишдаги гапларни мисол қилишнинг нима фойдаси бор?» деб қўл силташади.

Бизнинг афсусимиз ҳам шунда. Ажаб, ажабки, жаннат боғчалари ўтмишда қолиб кетдимикин? Йигирма биринчи аср мезони бу жаннат боғчаларини инкор этадими? Бўлажак келин бой, бўялган, тузанган бўлса басми? Тор шим кийиб, киндигини кўрсатиб юрувчи, ота-онасидан ҳам кўра дискотекани яхши кўрувчи қизлар қайси боғчада парвариш қилиндилар экан? Жаннат боғчасидами ё дўзахнинг қуриб қовжираган биёбонидами? Баъзан кўчада кўрамиз: онаси бинойи аёл, ҳатто ҳижобда. Қизи эса шармандали кийимда. Бу қанақа оила бўлди?!

Севикли Пайғамбаримиз (с.а.в.) саҳобаларига: «Ахлатхонада битган гулдан эҳтиёт бўлинг», деганлар. Асҳоб: «Ахлатхонада битган гул қандай гул, ё Расулаллоҳ?» — деб сўрадилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қилдилар:

— Ёмон муҳитда, исломий тарбиядан узоқ, ахлоқсиз бир оилада етишган аёл.

Қиз олинаётганида оиласининг дини ва ахлоқи, яшаш тарзи яхши ўрганилиши керак. Албатта, қўни-қўшниларнинг айтганлари эътиборга олинади. Лекин қўшнининг ҳам ҳар хили бўлади. Бу ишда кўриниши чиройли қўшнилардан эмас, балки дини, ахлоқи гўзал одамлардан сўралади. Қиз берувчи ҳам куёвнинг дини, ахлоқини билиши шарт. Яхши суриштирмасдан тўйдан кейин «куёв бадахлоқ экан,

куёв гиёҳванд экан», деб вовайло айтишдан фойда йўқ. Суришти-ришда ёлғон ишлатилмаслиги керак. «Айби бор, аммо тўйдан кейин тузатиб олар», деб алдаш Исломга зид. Умуман Исломда ёлғон ишлатиб бўлмайди. Аммо икки ёшнинг тақдири ҳал қилинаётганда бунга алоҳида диққат қилиш керак.

Бу ўткинчи имтиҳон дунёсида бахт кишига ҳадеб кулиб боқавермайди. Бировнинг оти бўлса, араваси йўқ, араваси борнинг оти йўқ. Оила бахти ҳам шундай. Бугун эр-хотин ўзини бағоят бахтиёр ҳис этади, эртага эса акси. Оила бахтини бир дарахтга қиёс этсак, унинг икки ўқилдизи бўлади. Бири эрнинг фазилатидан, иккинчиси хотиннинг хислатларидан сув ичади. Агар бу баробарлик йўқолса, масъудлик дарахтининг умри қисқа бўлиб қолиши мумкин. Шу боис оила бахтини таъминлашда эрнинг масъулиятини яна қайта таъкидлаб, бир ривоятни эслаймиз:

Бир йигит гўзал ва оқила қизга ошиқ бўлиб қолди. Қизнинг ҳам унда кўнгли бор эди, унаштириб қўйилдилар. Аммо тўйдан аввал қиз хасталикка чалинди, юзларига чечакка ўхшаган нимадир тошиб кетди, табиблар унинг чорасини қила олмадилар. Оқибатда қиз аввалги гўзаллигини йўқотди ва йигитга турмушга чиқиш аҳдидан қайтди, ўзини дунёдан ёлғиз ўтишга ҳукм қилди. Иттифоқо йигит ҳам касалликка чалиниб, бир неча кун қимирламай ётди. Кейин оёққа турди-ю, бироқ кўзлари ожиз бўлиб қолди. Йигит қизга уйланиш аҳдидан қайтмади. Қиз ҳам ноилож кўнди. Икковлари шу тарзда анча йил бахтиёр умр кўрдилар. Вақти-соати келиб, аёл вафот этди. Унинг жанозасидан кейин эрнинг кўзлари кўр эмаслиги маълум бўлди. Бу ривоятдан мурод — оила бахти учун эр ҳам фидойи бўлмоғи керак.

Ҳар бир эркак номусли, ҳаёли қизга уйланишни истайди. Бу фазилатни қиз энг аввало ўз оиласида ўзлаштиради. Агар оиладаги ота-она тарбияли, одобли ва бир-бирларига хушмуомалали бўлишса, фарзандлари ҳам улардан ибрат олиб, шундай фазилатлар эгаси бўладилар. «Онасини кўргину қизини ол», деб бекорга айтмаганлар. Совчилар борган уйларининг ҳашаматига лол қолиб ўтирмасдан уй бекасининг саришталигига, муомаласига диққат қилсалар адашмайдилар. Агар ёдингизда бўлса, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»нинг аввалидаёқ уйланиш машаққатидан сўз очадилар:

«— Манимча уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир, — деди Раҳмат ва Отабекка юз ўгирди. — Уйлангач, хотининг табъингга мувофиқ келса бу жуда яхши; йўқса, мунчалик оғир гап дунёда бўлмас.

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади.

— Сўзингизнинг тўғрилигига шубҳа йўқ, — деди, — аммо шуни ҳам қўшмоқ керакки, оладирғон хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида эр ҳам хотинга мувофиқуттабъ(таъбига мос) бўлсин.

— Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмаслиқни унча кераги йўқ, — деди Ҳомид эътирозланиб, — хотинларға «эр» деган исмнинг ўзи кифоя... аммо жиян айткандек, хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас.

Раҳмат кулиб, Отабекка қаради. Отабек ҳам истеҳзоли табассум ораси Ҳомидга кўз қирини ташлади..

— Уйланишдаги ихтиёримиз, — деди Раҳмат,— ота-оналаримизда

бўлғанликдан, оладиган келинлари ўғилларига ёқса эмас, балки унинг ота-оналари ўзларига ёқса бас. Бу тўғрида уйлангувчи йигит билан эр қилғувчи қизнинг лом-мим дейишка ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир. Масалан, мен ота-онамнинг ёқдиришлари билан уйландим.... аммо хотиним ота-онамга мувофиқ бўлса ҳам менга мувофиқ эмас.Сиз айткандек, эҳтимол мен ҳам хотинимга мувофиқ эмасдирман...»

Китобдаги бу сатрларни батафсил эслашимизнинг боиси, эътибор қилган бўлсангиз, ўтмиш ва бугунги кун ҳолатида ўзгариш кам. Орамизда Ҳомидга ўхшаб чакки фикрловчилар ҳам учраб турибди. Фарзандларини уйлантиришда уларнинг хоҳиш-истакларини инобатга олмаётганлар ҳам кўп. Демак бу хусусдаги баҳсларга чек қўйиш вақти ҳали келмабди.

Оила қурган кишини кеманинг ичига тушган одамга қиёслаш мумкин: кема денгиз ўртасига йўл олган. Денгизда эса пўртаналар мавжуд. Фарзандларнинг туғилиши бу кемани бошқаришни янада қийинлаштиради. Энди кема дарғасидан янада кўпроқ куч ва маҳорат талаб этилади.

Фарзанд туғилиши қувонч ва бахт келтириши билан бирга айрим оилаларда кутилмаган ташвишларни ҳам юзага чиқаради. Айниқса, эр-хотин, қайнона-келин орасида келишмовчилик мавжуд оилаларда бола туғилиши билан вазият янада кескинлашади. Тўғрироғи, вазиятнинг кескинлашиши аёл ҳомиладорлигини сезган кунлардан бошланади. Маълумки, аёллардаги ҳомиладорлик жараёни бир хилда кечмайди. Айримлари бу жараёндан енгил ўтадилар, айримлари ғоятда қийналадилар, махсус муолажага ҳам муҳтож бўладилар. Ана шу пайтда оилада ҳам эр, ҳам қайнона, ҳам бошқа аъзолар томонидан ҳомиладор аёлга алоҳида меҳр ва шафқатли муносабатда бўлиш талаб этилади. Баъзи қайноналарнинг «шунга шунчами, менам ҳомиладор бўлганман, менам туққанман, бунақа талтайиб ётмас эдим», дейишларини нодонликка йўйсак ранжимасинлар. Келинларнинг барчаси ҳам айёр эмасдир. Уларнинг вужуди қақшаса, қийналишса нима қилишсин? Келиннинг бундай азобли кунларида ақлли, инсофли қайнона унга ўз онасидай меҳрибонлик билан муомала қилиши керак. Эр ҳам хўжайинлик мартабасидан тушиб, меҳрибон йўлдош мақомини олиши шарт. Бола туғилгунига қадар аёлга моддий-маънавий шароит яратиб берилиши керак. Уни айрим оғир вазифалардан озод қилиш лозим. Эр сув сепмоқчи бўлган хотини қўлидан челакни олса, бу ёқдагилар кулги қилмасликлари зарур. Ҳомиладор аёлни, айниқса, асабийлашишдан эҳтиёт қилиш керак. Аёл кўп асабийлашса, мажбурий қийноқларга рўпара қилинса, боланинг асабий касаллик билан туғилишини тиббиёт исбот қилиб берган. Демак, агар ҳомиладор аёлга яхши шароит яратиб берсак, аслида туғилажак фарзандимизга яхшилик қилган бўламиз. Фарзанд соғлом туғилса, ўзимизнинг бахтимизку! Унинг хаста туғилишига ўзимиз сабаб бўлиб, кейин зир югуриб юришимиз Аллоҳ томонидан бизга ўша ёмонлигимиз учун берилган жазо эмасми?

Аёл ҳомиладорлик пайтида арзимаган гапдан ҳам ранжийдиган

бўлиб қолади. Қувноқ онларидан ғамгин дамлари кўпаяди. Агар бу қайғуси ҳалдан ошса, бола ташлайди. Шу боис ҳам эркакларнинг бу даврда аёлларини авайлашлари хотинни эркалатиш дегани эмас, балки туғилажак болани авайлашдир. Аёлини ғам ва камқувватликдан эҳтиётлаш эрнинг бурчи. Аёлнинг баҳаво жойларда кўпроқ юриши, тез ҳазм бўладиган кучли овқатларни тез-тез ва оз-оз тановул қилиши бизнинг оилалар учун камёб ҳодиса. Ҳомиладор келин қорни очса ҳам бошқаларнинг дастурхон атрофига ўтиришини кутишга мажбур. Ўзича овқатланса, уни очофатга чиқариб қўямиз. Кейин эса болани сақлаш учун шифохонага ётқизамиз. Агар келин кетма-кет икки марта бола ташласа, «бунинг пушти чатоқ экан, боламга бошқа хотин олиб бериш керак», деган ҳаракатга тушиб қоламиз. «Келин ҳомиладор бўлганидан кейин унинг шароитини яхшилаш учун нима қилдик?» деб ўзимиздан сўрамаймиз. Агар келин камовқат бўлиши, кўп қайғуга берилиш оқибатида бола ташласа, бунинг гуноҳи эр, қайнота-қайнона зиммасига тушади.

Никоҳнинг биринчи мақсади — одам наслини кўпайтиришдир. Шунинг учун ҳар бир одам бутун куч-қуватини авлодининг ҳимоясига қаратиши керак. Ҳеч бир ота-она боласини нобуд бўлишини истамайди. Она қорнида бола пайдо бўлганидан сўнг унинг ҳаёт-мамоти ота-онага боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам улар болани нобуд бўлишига олиб келадиган ишларни қилмасликлари керак. Аёллар, айниқса эрлар болага зарар келтириши мумкин бўлган ташқи таъсирлар нималардан иборат эканини яхши билмайдилар. Масалан, тиббиёт фани маълумотига кўра, ҳомиладорликнинг иккинчи ойидан то тўртинчи ойигача кўп оналар бола ташлайдилар. Бунинг сабаблари қўрқув, камқувватлилик, оғир жисмоний ишларни бажариш, эр билан бирга бўлиш ва кўп қайғуриш бўлади. Оғироёқ аёлларни уйда ёлғиз қолдириш ҳам мумкин эмас. Тиббиёт илмининг тавсиясига кўра, ҳомиладорликнинг иккинчи ойидан бошлаб эркак аёлига яқинлашмаслиги керак. Агар ҳайвонлар оламини кузатсак, улар бу масалага қатъий амал қиладилар, ҳомиладор жуфтларига яқинлашмайдилар. Биз — одамлар шаҳватпарастликда ҳайвонларни ортда қолдириб кетганмиз. Бир неча дақиқалик нафс ороми учун фарзандимизни ҳам аямаймиз. Бола она қорнида тўрт-беш ойлик бўлганида висол онларининг зарари билан майиб бўлиб қолиш эҳтимоли кўпроқ бўлади. Бу зарарларни кўпчилик билмайди, билганлар эса амал қилмайди. Яхши баҳонамиз бор: Худо сақласин!

Ҳомиладор аёлга яхши шароит яратиб бериш ҳам ҳар бир оиланинг бурчи, ҳам жамиятнинг вазифаси. Бизда ҳомила етти ойлик бўлганда аёлга таътил берилади. Етти ойлик болани қорнида кўтариб, қийналиб ишлаб юрган аёлларни кўрсам, ачиниб кетаман. Наҳот жамият уларга янада қулайлик яратиб беришга ожиз? Аёлларга таътилни ҳомила икки ойлик бўлганда беришнинг иложи йўқми? Албатта, бу жамият учун иқтисодий жиҳатдан оғир муаммо. Бир ойда ёки бир йилда ҳал қилиб бўлмайди. Бу масалани босқичма-босқич ҳал этиш мумкин. Масалан, ҳомила беш ойлик бўлганда тўла таътил бериш мумкин ёки маошини сақлаб қолган тарзда ярим кун ишлатса ҳам бўлади. Ёки бола туғилгандан кейинги таътилни қисқартириш

ҳисобига ҳомиладорлик таътилига қўшиш мумкин. Ёки авваллари эркаклардан фарзандсизлик солиғи олинарди. Қизлар турмушга чиқмаган бўлишса, олинмасди. Шуни бир оз ўзгартириш мумкин: қизлардан ҳам шундай солиқ олиб, уни худди пенсия жамғармаси каби ўзларининг жамғармаларига тўпланса, ҳомиладорлик даврида маош сифатида тўлаш мумкин бўлади. Хуллас, таклифлар кўп, энг муҳими «мумкин эмас», деб рад этмасдан ҳаракат қилиш керак. Чунки бир аёлнинг ҳомиладор бўлиши, фарзанд кўриши бир оиланинг муаммоси эмас. Бу — жамият келажагига доир муҳим масала!

Фарзанд туғилганидан кейин эр ҳам, хотин ҳам бир нарсани англаб олишлари керак: фарзанди туғилгунига қадар ҳар бир одам ўзи учун яшайди, туғилганидан кейин фарзанди учун яшайди. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Яқинда бир даврада илмли биродаримиздан «Бир одамнинг хотини ва қизи бор. Хотинининг оғзидан ёмон ҳид келади. Даволатай деса, давоси йўқ экан. Ажрашмоқчи, шу тўғрими?» деб сўраб қолишди. Илмли биродаримиз ўйлаб ҳам ўтирмай «Тўғри, ажралиши керак, оғзидан ҳид келишини қиз тўйдан олдин айтиши керак эди», деди. Мен бу фатводан ранжидим. Агар оилада фарзанд бўлмаганда ажрашиб кетишса майлига эди. Лекин фарзанд тирик етим қоляпти-ку, наҳот буни ўйлашмаса?! Мен илм кишиси билан баҳслашишга ожизман, лекин бундай фатво беришларини тўғри деб ҳисоблай олмадим. Аввало, аёлнинг оғзидан келувчи ҳид тўйдан кейин пайдо бўлгандир. Бу кўпроқ ошқозон-ичак хасталиги билан боғлиқ. Лекин аёллар эрларидан шундай ҳид келса, ажраб кетмайдилар-ку? Ҳам ароқ, ҳам тамаки ҳиди анқиб турган эркаклар билан баъзан ёнма-ён ўтириб, беш-ўн дақиқага чидамаймиз, уларнинг аёлларига эса балли деймиз. Яна шу ўринда юзига яра тошиб, гўзаллигини йўқотган қаллиғига уйланиш учун кўзини ожиз қилиб кўрсатган инсоф эгаси ҳақидаги ривоятни эслайлик. Бизлар шундай танти, мард, олийжаноб бўла олмаймизми? Бизлар ўз нафсимиз йўлида шу қадар тубанлашдикми?

Маҳалладаги қўйди-чиқдиларни ҳал қилувчи йиғинда бир эр хотинини талоқ қилганини айтиб «У менинг минталитетимга тўғри келмайди», деб изоҳ берди. Маълум бўлишича, бу «минталитет эгаси» Америкага ишга бориб келган экан. Агар йирик олим сифатида бориб келса-ю, «хотинимнинг савияси паст», деса тушуниш мумкин. Америкада икки йил бир меҳмонхона зиналарини ювиш билан машғул бўлган экан, бу жанобнинг минталитетлари қандай бўлиши мумкин? Энг муҳими, бу нодон жанобнинг уч фарзандлари бор. Бу фарзандлар туғилгунича минталитетлари қаерда эди? Ким нима деса десин, аммо жиддий сабабсиз болаларини тирик етим қилаётганларни айблашдан тоймаймиз. Фарзанд оилани бузишга сабабчи эмас, балки оилани сақлаб қолишга восита бўлиши керак. Хотинга чидай олмай қолган эр, эрига чидай олмай қолган хотин фарзандининг келажагини ўйлаб кўрса-чи? Эҳтимол шу уларни охирги қадамдан сақлаб қолар? Судда эр ҳам хотин, ҳам фарзандни талашади. Фарзандни шунчалик яхши кўрар экан, шу боланинг бахти учун ўз нафсидан кеча қолса бўлмасмикин? Судда фарзандларини талашадилар. Кейин... янги оила

қураётганларида уни болалар уйига олиб бориб берадилар. Бунга нима деймиз? Боласини тирик етим қилиб қўйганлар янги оилаларида наҳот ўзларини бахтли ҳис қила олсалар? Ота ёки она меҳрига ташна боланинг уволи уларни тутмайдими? Бу дунёда отасиз ёки онасиз, ёки ота-онасиз ўсган фарзандлари билан қиёматда юз кўришишганларида бола меҳр-шафқат ҳақини даъво қилса, нима деб жавоб берадилар?

Қиёматдаги жавобга қадар ота ва онанинг жамият олдидаги бурчи бор. Қамалиб қолган ўсмирлар ҳаёти билан қизиқиб кўрганимда улар орасида ота-онаси, буваси ва бувиси тарбиясида улғайлаганлари оз эди. Ота-онасининг ажрашиб кетиши натижасида отаси ёки онаси меҳридан бегона равишда ўсганлари эса кўпчиликни ташкил қилар эди. Болалиги ёки ўсмирлигида жиноят йўлига кириб, сўнг бу оламда умрининг охиригача қолиб кетган фарзанд ота-онасини ҳаётлик давридаёқ куйдириб кул қилади. Бундай фарзанд ота-онаси вафотидан кейин уларни йўқлаб бирор марта дуо қилармикин? Бу ҳам бир масала. Дуоталаб руҳларнинг қиёматга қадар азобланиб, чирқираб туришидан Аллоҳ асрасин!

Аёллар ишлашлари керакми ё йўқми, деган муаммо бугунги кун оиласи учун муҳим бўлиб турибди. «Бугунги кун» деб таъкидлашимизнинг боиси, авваллари бундай муаммо бўлмаган. Аёллар уйда ўтирганлар. Бироқ, бу ишламаганлар, деган гап эмас. Аёллар уй юмушлари, фарзандлари тарбияси билан шуғулланишдан ташқари маълум бир ҳунар билан банд бўлганлар. Масалан, каштачилик, дўппичилик... каби. Ундан ташқари аёллар ишлаши керакми ё йўқми, деган масала фақат шаҳарга хос. Қишлоқларда бундай масала йўқ. Эркак далада кетмон чопиб, аёл уйда пашша қўриб ўтирмайди. Эр билан баравар ишлайди. Фарзанд тарбияси ҳам шу меҳнат жараёнида олиб борилади.

Хўш, бугун шаҳар оиласида аёл ишлаши керакми ё йўқми?

Бу саволга ҳар бир оила ўз шароитидан келиб чиқиб жавоб бериши зарур. Энг муҳими, аёлнинг нима иш билан шуғулланишига жиддий эътибор бериш керак. Аёлларни оғир ва соғлиқ учун зарарли ишлардан эҳтиёт қилишимиз керак. Бугун биз аёлларни қурилишдами ёки заводдами оғир ишларни бажараётганини кўрамиз. Ҳатто далада трактерга ҳам миндириб қўйиб, уни олқишлаймиз. Аёлларни жисмоний оғир ва зарарли ишларда ишлашлари биз — эрлар учун уят эмасми?! Бухородаги сайёҳларга тарихдан ҳикоя сўзловчилар зардўзлик санъати ҳақида гапира туриб, «қадимда зардўзлик билан фақат эркаклар шуғулланганлар, аёлларни менсимаганлар, уларга ишонмаганлар», деб изоҳ беришади. Бу нодонларча изоҳга сайёҳлар, албатта, ишонадилар. Ҳолбуки, у замонларда эрлар аёлларни эҳтиёт қилганлар. Аввало бу иш анча машаққатли. Иккинчидан, зардан турли чанг кўтарилади ва аёлнинг саломатлигига таъсир қилади. Яқинда бир биродаримизнинг аёли вафот этди. Шунда биродаримиз «аёлимни ишлатмасам бўларкан, барвақт ўлмас эди», деб қолди. Унинг аёли босмахонада ҳарф терувчи бўлиб ишларди. У пайтлар «линотипчи» деган касб эгаси, яъни ҳарф терувчининг шундайгина ёнида қўрғошин қайнаб турарди. Ўша ишда орттирилган касаллик охири ўз кучини кўрсатди.

Бу масалада айрим биродарларимиз сал кескинроқ фикр ҳам бил-

дириб «ишлайдиган аёлларнинг бузилишлари осонроқ бўлади», дейишади. Бу фикрга қўшилиш қийин. Бузиладиган аёл уйида ўтириб ҳам бузилаверади.

Бошқа биродарларимиз ишламай уйда ўтирган аёлларнинг дунёқараши тор, савияси пастлашиб кетади, дейдилар. Бу ҳам бир ёқлама тўхтам. Дейлик бир хонада олти аёл ишлайди. Биттаси китобхон, бошқалари китоб деса, боши оғрийдиган тоифадан. Ўша китобхон аёл жаҳон адабиётидан гапирса, қолганлар эшитишадими? Эшитишмайди. Уларга бундан кўра ғийбат афзал. Ғийбатдан лаззатланишади. Оқибатда ўша китобхон аёлни ҳам ўз қаторларига қўшиб олишади. Агар уйда ўтирган аёлларнинг савияси паст бўлса, Зебуннисо бегим, Нодира бегим, Увайсий бегим...лар дунё адабиёти тарихига гавҳарлар тўкармидилар?

Ишлаш масаласини ҳал этишда ҳар икки томон кескин талаблардан воз кечиб, шароитдан келиб чиққан ҳолда муроса қилганлари маъқул. Бу масалада бир оила иккинчисига намуна бўла олмайди.

Энди оилага доир нозик масала ҳисобланган кўпхотинлилик хусусида фикр юритсак. (Аниқлик киритамиз: оиласи бузилиши натижасида талоқ бериб, сўнг иккинчи ёки учинчи марта уйланганлар эмас, балки айни бир вақтда икки ёки ундан кўп хотинга эга бўлувчилар назарда тутилади.) Русларда «Генерал бўлишни орзу қилмаган аскар аскар эмас», деган мақол бор. Шуни сал ўзгартириб айтсак, иккита хотин олишни орзу қилмаган эр эр эмас, деган маъно чиқиши ҳам мумкин. Гарчи бу гап ҳазил тариқасида бўлса-да, лекин шундай орзу кўпгина эрларда мавжуд. Айрим эрлар учун хаёл орзу бўйича қолиб кетади, айримлар эса орзуни амалга оширишга ҳаракат қиладилар. Камбағаллар учун бу муаммо йўқ, десак ҳам бўлар. Камбағал эрнинг иккинчи хотин олишга ҳаракат қилиши осмондаги қуёшни узиб олишга уринишдай гап. Чўнтакка тушган пул нафсни қитиқлайди. Бу нафсни қондириш учун мусулмон эрлар учун тайёр баҳона бор: Аллоҳ тўрттагача уйланишга ижозат этган. Эр қандай ҳолатларда хотинни кўпайтириш ҳаракатига тушади?

* Ўз хотини билан нафсини қондира олмаса, ташқаридан лаззат излайди.

* Ота-онасининг зўри билан уйланган хотини кўнглига ёқмайди, ўзига ёқадиганини истайди. Гўё «Ўткан кунлар»даги Ҳомиднинг маслаҳатига амал қилади: *«Жиян, — деди Ҳомид Раҳматка қараб, — бошлаб уйланишинг албатта ота-онанг учун бўлиб, улардан ранжиб юришингни ўрни йўқ. Хотининг кўнглингга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил. Буниси ҳам келишмаса учунчисини ол. Хотиним мувофиқ эмас деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас».* Бу маслаҳатга амал қилганларни биз «адашганлар» деб атасак ранжимасинлар.

* Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг суннатлари, деб иккинчи, учинчи марта уйланадилар. Ажабки, суннатга амал қилишни айнан шу соҳада бошлайдилар. Қолган ўнлаб суннатлар эса бажарилмай қолади. Бу биродарларимизда андак жоҳиллик бор. Бу борадаги сун-

натнинг маъносини яхши англаб етмаганлар. Чунки Пайғамбаримиз алайҳисалом нафсни қондириш учун эмас, беваларга меҳрибонлик қилиш учун уйланганлар.

* Биринчи оиладаги фарзандсизлик оқибатида бошқа турмуш қуришни ҳеч ким рад этолмаса керак.

* Ота-онасини беҳурмат қилувчи хотинни қўйиб, ҳурматлайдиганига уйланувчилар ҳам бор. Аммо иккинчи ёки учинчи хотин ота-онасини ҳурматлайди, деб ким кафолат беради? Эҳтимол ҳурматсизликда кейингилари аввалгисидан ошиб тушар. Балки «ота-онани ҳурмат қилмаслик» нафс талабини яширишдаги бир баҳонадир?

* Уйланишдан илгари зино қилган эр яна бегона аёлни қўмсайверади. Бу нафсини қондириш учун маблағи бўлса бирон қизни ёки жувонни шаръий никоҳига олади, пули камлик қилса, фоҳишаларнинг хизматидан фойдаланади.

Суриштираман, десангиз сабаб ва баҳоналар қайнаб чиқаверади. «Нечта хотин олган маъқул?» деган саволни кун тартибига қўйсак, бир хил жавоб ололмаймиз. «Ўткан кунлар»даги тоға-жиян баҳсини эслайлик:

«Раҳмат Отабекка кулимсираб қаради-да, тоғасига жавоб берди:

— Хотинни кўпайтириб, улар орасида азобланишнинг нима ҳикмати бўлсин? — деди. — Бир хотин билан муҳаббатлик умр кечирмак, манимча энг маъқул иш. Масалан, икки хотинлиқнинг биттаси сизми? Уйингизда ҳар куни жанжал, бир дақиқа тинчлиғингиз йўқ.

— Сенингдек йигитлар учун албатта битта хотин ҳам ортиқчалик қиладир, — деб кулди Ҳомид. — Кўб хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчинингдан қон томса,юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қиласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалға тўйганимча йўқ, аммо хотинни учта қилишға ҳам ўйим йўқ эмас.»

Ҳомидга ўхшаб фикр қилувчилар ҳозир ҳам топилади. Фақат айрим фарқлар бор. Чунончи: кўпхотинликнинг уйида ҳозир жанжал йўқ, чунки хотинлар бир уйда яшамайдилар. Ҳар бир хотинга алоҳида уй олиб берилади. Иккинчидан, қамчиндан қон томмайди, балки пул томиб туради. Пул томиб турар экан, жанжалга ўрин йўқ.

Устоз Абдурауф Фитратнинг мазкур масаладаги мулоҳазаларидан фойдаланиб фикрларимизни давом эттирамиз.

Одамлар аввал оила шаклида жам бўладилар ва бир неча оиладан бир қавм пайдо бўлади. Маълумки, бир қавмнинг ҳар бир оиласи саодатли ва бахтли бўлмасалар, ўша қавмни бахтиёр ва саодатли дейиш хатодир. Ҳамда оила аъзосидан бирортаси бахтли бўлмаса, ўша оилани бахтиёр дейиш ҳам нотўғри бўлади. Модомики, қавм оилалардан ва оила эса алоҳида одамлардан таркиб топган экан, «оздан кўпга» дегандек, айтиш мумкинки, ҳар қавмнинг саодати шу қавм оилаларининг бахтиёрлигидан ва ҳар бир оиланинг саодати шу оила аъзоларининг саодати ва бахтлилиги билан боғлиқ.

Нечта хотин билан яшаш масаласини шу нуқтаи назардан муҳокама қилиш ўринли. Бир нечта хотин билан яшаш оилаларни бахтли қиладими ё бахтсиз? Шу оила аъзоларига шодонлик келтира-

дими ёки бахтсизлик? Агар висол онлари ҳисобга олинса бу эр учун айни бахтиёрлик туюлади. Аммо кундош балоси билан сийланган хотин учун бу бахтиқароликдир.

Дейлик, Фалончи Писмадон қизни никоҳига олди. Яъни ул бечорага саодат ва бахтиёрлик ваъда қилиб, ҳаётининг бойлиги, яъни ёшлигини ўз тасарруфига олди. Икки-уч йил яхши яшайди. Уйланишдан мақсад бўлган икки-уч фарзанд вужудга келади. Аёлнинг таровати ва ёшлиги эрнинг муҳаббати ва меҳри йўлида сарф бўлгандан сўнг Фалончи жанобнинг шаҳвати уйғониб, ҳаракатга келади. Нафси ором топиши учун энди унга ўз хотини кифоя қилмайди. Бошқача қилиб айтганда, саодат ва бахтиёрлик умиди билан ёшлик айёмини эрининг орзу ҳавасларига адо қилиб, икки-уч фарзанд кўрган хотин ёнига янги хотин олади. Бу нима, дастлабки никоҳ онидаги ваъдага хилофлик ва хиёнат эмасми? Турмушнинг дастлабки кунлари, ҳафталари, ойларида ҳар бир эркак хотинига тилда бўлмаса ҳам дилида бахт тилайди. Кўнгли бошқасини тусаганда бу ваъда унутиладими?

Хуллас, Фалончи жанобимиз биринчи хотинларига айтибми ё яширин равишдами, ишқилиб уйландилар. Янги хотинга бутунлай берилиб кетишлари табиий. Биринчи хотин ва ҳаёти мевалари бўлган фарзандлари шууридан четлаша бошлайди. Табиийки, ўша хотин ва фарзандлар буни сезадилар ва жавоб тарзида унга бўлган муҳаббатларини йўқотадилар. Ундан ва янги хотинидан нафратланадилар. Вақт ўтиши билан янги хотиндан ҳам бир-икки фарзанд туғилгач, бу ўзаро нафрат янада кучаяди. Ваҳоланки, коинотда қайси иккита жинс бирга бўлса, муҳаббат натижаси экани маълум. Шундай экан, оила аъзолари орасида муҳаббат кўтарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади. Агар бу қўшхотин бир ҳовлида яшаса, улар ва уларнинг болалари ўртасида кун сайин нафрат ошиб боради. Ёқалашиш юзага келади, Фалончи ўзини бахтсиз сеза бошлайди, фарзандларининг хулқи эса ёмон бўлиб бораверади. Юқорида зикр этганимидек, ҳозирги кундошлар бир ҳовлида яшамайдиларким, бу қўшхотинлик жанобнинг мушкулини анча осон қилади. Аммо уйининг алоҳидалиги биринчи оиласида ёнаётган нафрат ўтини заррача камайтирмайди. Биринчи оилани моддий жиҳатдан таъминлаб турса-да, унга нисбатан бўлган муҳаббат сақланиб қолмайди. Фарзандлари ҳам уни суюкли ота сифатида қадрламайдилар, балки моддий таъминотчи сифатида ҳурмат қилиб турадилар. Биринчи оила ўзини мустақил таъмин этадиган ҳолга етгач, отага бўлган бу ҳурмат ҳам сўнади.

Давлат қонуни қўшхотинлиликни ман этади. Ислом ижозат беради. Айрим европаликлар Исломнинг шу жиҳатини маъқуллайдилар. Эркак фоҳишахонага боргандан кўра яна битта хотин олиб покиза яшагани маъқул, дейдилар. Дарҳақиқат, қўшхотин олишнинг бу томони ҳам бор. Айрим эркакларда шаҳват иштиёқи кучли бўлади. Ўз аёли билан қўшилиш мумкин бўлмаган кезлари у кўчадан нажот излайди, гуноҳга ботади. Агар никоҳида яна битта хотин бўлса, бу гуноҳдан сақланади. Ундан ташқари бу ўринда аёлларнинг тақдири ҳам бор. Аввало, ўғил болалардан кўра қизлар кўпроқ туғиларкан, ундан ташқари турли уруш ёки фожиалар туфайли эрлар кўп

қирилади. Демак, бир эрга икки ё уч аёл тўғри келади. Шундай экан, аёллар нима қилишсин?

* Ҳаром йўлга юрсинларми? Ҳаром бола орттирсинларми?

* Бировнинг оиласини бузиб, хотинидан бутунлай ажратиб, болаларини тириклай етим қилиб унга тегиб олсинларми?

* Ҳалол ва поклик, рози-ризолик йўли билан бир кишига никоҳланиб, оила қурсинларми?

Албатта, барчамиз шу учинчи йўлни маъқуллаймиз.

Қуръони карим маъноларининг ўзбекча таржимасида ўқиймиз: «Агар етимлар ҳаққига хиёнат қилишдан қўрқсангиз, уларни ўз никоҳингизга олманг, балки никоҳлари шаръан тўғри бўлган аёлларни биттадан тўрттагача ўз никоҳларингизга олинг ва икки-уч аёл ҳаққига зулм етгудек бўлса, бир хотин сизга кифоя қилади. Шу адолатдан оғиб кетмаганингиз яхшироқдир». Нисо сурасида келган мазкур оятни ақлимиз етганча ўрганишга ҳаракат қилайлик. Тарихдан маълумки, жоҳилият даврларида аёллар ҳуқуқи бағоят даражада поймол қилинган. Бир эрга ўнлаб аёллар тутқун бўлган. Кейин эса урушлар туфайли кўп аёллар тул қолардилар. Ислом ана шу аёллар тақдирини одилона ҳал қилиб беради.

Ояти каримадаги етимлар ҳаққига хиёнат қилишдан қўрқилса иккитами, учтами, тўрттами хотин олишга ижозат берилиши ўқиган одамга ғалати ва тушунарсиз туюлиши мумкин. «Тафсири ҳилол»да бу мураккаб масала яхши тушунтириб берилган. Имоми Бухорий Ибн Шиҳобдан қилган ривоятда шундай дейилган экан: «Менга Урвату ибн Зубайр хабар бердики, у Оиша онамиздан «Агар етимларга адолат қила олмасликдан қўрқсангизлар», ояти ҳақида сўраган экан, у киши (розияллоҳу анҳо) дебдиларки: «Эй жиян, бир етим қиз кафилнинг қарамоғида бўлади. Қиз унинг молига шерик бўлади. Қизнинг моли ҳам, жамоли ҳам уни ўзига тортади-да, унинг маҳрида адолатли бўлмай, унга уйланмоқчи бўлади. Унга бошқалар берадиган маҳрни бермоқчи бўлади. Бас, адолатли бўлмасалар, улар уйланишдан қайтариладилар, бошқа аёлларга уйланишга амр қилинадилар». Демак, оятда «етимлар» дейилганда етим қизлар назарда тутилган экан. Етим қизларга уларни ўз кафолоти (ҳимояси)га олган киши уйланмоқчи бўлса-ю, аммо бу ишда адолатсизликка йўл қўйишдан қўрқса, ўша етим қизларга уйланишни қўйсин-да, ўзига ёққан, никоҳи ҳалол бўлган бошқа аёллардан хоҳишига қараб иккитагами, учтагами, тўрттагами уйлансин. Агар хотинлари орасида адолат ўрната олмасликдан қўрқса, биттага уйлансин.

Етим қизларга адолатсизлик фақат мол-мулк борасида эмас, чунки оятда адолат мол-мулк билан қайд қилинмасдан, мутлақ зикр этилгандир. Шунинг учун ҳар қанақа адолатсизликнинг юз беришидан сақланиш керакдир. Жумладан, эр бу қизга фақат моли учун уйланганда, ўзига нисбатан кўнгли бўлмаслиги мумкин. Ёки орадаги ёшда катта фарқ бўлиши натижасида оилавий ҳаётнинг ҳақиқий маъноси қиз ҳаётида ўз ифодасини умуман топмаслиги мумкин. Бу ҳам адолатсизликка киради.

Уламоларимиз оятдаги «етимлар» сўзини шундай талқин қиладилар

ва бунга эътироз қилиш қийин. Бизда улар билан баҳс юритишга етарли илм бўлмаса-да, шу хусусдаги тушунчамизни баён этишга журъат этамиз. Таъкид этамизки, бу фикр баҳс йўсинида эмас, балки бир банданинг ақли етган даражасидаги тушунчасидир. Билишимизча, Қуръони каримда мавҳум кўрсатмалар берилмайди. Масалан, масхара қилишдан қайтарилган оятда эр ва аёллар алоҳида таъкид этилади. Ёки илм олиш ҳақида ҳам «илм олмоқлик муслим ва муслималар учун фарздир» деб буюрилади. Ёки «Ёсин» сурасини айрим тафсирларида «Антокия» шаҳри тилга олинади. Баъзи муфассирлар эса «Агар шу шаҳар бўлганида Аллоҳ уни ўз номи билан атарди», дейишади. Аллоҳ билгувчидир. Нисо сурасининг биз ўрганаётган оятида ҳам «етим қизлар» деб алоҳида таъкид этилиши мумкин эди. Эҳтимол бу ўринда бошқа маънолар ҳам бордир? Яъни, етимлари билан бева қолган аёлларга меҳрибонлик қилишга даъват бордир? Яъни, етимларга меҳрибонлик қилинг, лекин ташқаридан туриб уларнинг ҳақини адо этишга кўзингиз етмаса, уларнинг оналарига, яъни беваларга уйланинг, деган маъно йўқмикин? Бизнингча, тўрттагача уйланиш ижозати нафсни қондириш учун эмас, балки айнан беваларни ўз паноҳига олиш учун бўлса керак. Бу ўринда Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) кимларга уйланганларини яна бир эсга олсак жоиз бўлар.

Ким тўрттагача хотин олиши мумкин? Албатта, бой одам. Камбағал орзу қилмаса ҳам бўлади. Демак, бу имтиёз фақат бойлар учунми? Юқорида кўпхотинлиликнинг фойдаси ҳақида ҳам айтиб эдик. Демак, хотини билан қўшилиш мумкин бўлмаган дамларда бой одам бошқага уйланиб, нафсини қондириши мумкин. Камбағал-чи? Унинг уйланишга пули бўлмагани билан, унда ҳам нафс бор, шаҳват бор. Ҳа, биз ундан сабрни талаб қиламиз. Бойга эса сабрнинг кераги йўқ.

Ояти каримадаги адолат қилишга эътиборни тортилиши бежиз эмас. Хўп, бугунги кунда қўшхотинлилар қандай адолат қилишади? Камина «Ўткан кунлар» романи ҳақида фикр билдириб, Отабек чин мусулмон йигит эди, иккинчи марта уйланиш ҳақида сўз чиққанда Кумушга маълум қилиб, ижозат олган, мусулмонлик бурчига риоя қилмаса, улардан яширинча Зайнабга уйланиб олаверарди, деб ёзганимга айрим биродарларимиз эътироз билдириб дедиларки: «Иккинчи хотинга уйланиш учун биринчисидан рухсат олиш шарт эмас». Дуруст, биринчи хотиннинг рухсати шарт бўлмаса, унга маълум қилиш лозимми ё йўқми? «Маълум қилгани дуруст». Хўп, унда талаб қилинаётган адолат нима бўлади? Бугунги хотинларнинг кўпчилиги кундоши борлигини билмайди. Никоҳ яширинча ўқилади. Эр иккинчи хотини билан яширинча яшайди. Фақат хотинидан эмас, қариндошларидан ҳам сир тутади. Иккинчи хотини висолида маст бўлиш учун биринчисига «узоқ сафарга кетяпман» , деганга ўхшаш баҳона қилади. Яъни, ёлғон гапиради. Бу ҳаракатда қандай адолат бўлиши мумкин? Адолат деганда кечанинг биринчи ярмида биринчи хотин билан, иккинчи ярмида иккинчи хотин билан бўлишгина назарда тутилмайди. Адолатнинг қамрови кенг. Шунинг учун ҳам адолат қила олмасангиз биттаси билан кифояланинг, деб буюрилади. Биз икки хотинлик биродарларимизни айбламоқчи эмасмиз, иккита хотин олиш мумкин эмас, деб тақиқлаш

ҳуқуқи бизда йўқ. Биз фақат икки ёки ундан кўп хотинга уйланган ёки шундай фикрда юрган биродарларимизни Аллоҳнинг адолат хусусидаги огоҳлантиришини унутмасликка чақирмоқчимиз. Шу огоҳлантиришдан келиб чиқадиган маъно: уйланган эрнинг хаёлида иккинчи хотин олиш орзуси бўлса, адолат қилиш ёки қилолмаслигини аввалдан аниқ билмоғи даркор. Агар адолат қила олмаслик эҳтимоли кўпроқ бўлса, иккинчи хотинга уйланиш хаёлидан воз кеча қолганлари дуруст. Аммо икки хотин ўртасида адолат ва инсоф ўрната олса, уларнинг оғирлигидан чўчимаса, ихтиёри ўзида. Икки ёки ундан кўп хотин олишнинг шарти шу — адолат ва инсофдир. Қўшхотинли эр шу ояти карима ҳукми ва виждони ҳукми ила фарз бўлган адолатни хотинлари ўртасида ўрнатишига мажбур. Яъни, еб-ичиш, кийим-кечак, уй-жой, эркак мажбуриятида ҳам бир хил муносабатда бўлиши шарт. Илгарилари қизиқ одатлар бўлган экан. Масалан, адолатга риоя этиш учун хотинлардан бири кундошига пул бериб, унинг навбатини сотиб оларкан. Ёки эрнинг ўзи бир хотинига ҳадя бериш билан рози қилиб, иккинчи хотинига бораркан. Аммо ўша даврлардаги Ислом фақиҳлари буни маъқул кўрмай, пулни ва ҳадяни ўз эгаларига қайтаришни лозим билганлар. Адолатнинг бажарилиши вожиб экан, эр бўйнида у абадий қолади.

«Ҳар қанча уринсангизлар ҳам хотинларингиз ўртасида адолат қилишга (уларнинг барчаларига баробар меҳр кўсатишга) қодир бўлмайсизлар. Бас, бутунлай (суйган хотинларингиз томонга) оғиб кетиб, (кўнгилсиз бўлиб қолган) хотинингизни муаллақа каби ташлаб қўйманг (муаллақа аёл — эри бедарак кетган аёлдир. Эрим Бор, деса — йўқ, беваман, деса — эри талоқ қилмаган). Агар (ўзларингизни ўнглаб Аллоҳдан қўрқсангизлар, албатта Аллоҳ мағфиратли, Меҳрибон Зотдир» (Нисо сурасидан).

Набий акрам (с.а.в.) марҳамат қиладиларки: «Агарда эрнинг икки хотини бўлса ва уларнинг олдиларида адолат қилмаса, қиёматда танаси яримта бўлғай» (Муҳаммад ат-Термизийнинг «Ал-жомеъ, ус-сағир» китобидан).

Оила асосини муҳаббат ташкил қилишини айтиб эдик. Муҳаббатда адолатни ўрнатиш қийин, эр ҳамма хотинларини бир хил сева олмайди. Эр ёш ва гўзалроқ бўлган иккинчи хотинини биринчисидан кўра кўпроқ яхши кўради. Аллоҳ таоло эса хотинлар ўртасида адл ва инсоф ўрнатишни талаб этяпти. Нима қилиш керак? Ислом йўлидаги эрга Аллоҳ таълим берадики: «Ҳақиқатда инсоф юзасидан ҳамма хотинларингизни бир хил севмоқчи бўласизлар. Лекин муҳаббатда адолат ўрнатмоқ сизларнинг иқтидорингиз доирасидан чиқади. Шундай экан, кўпроқ севадиган хотинингизга камроқ майл қилинг, токи бошқа хотин ранжимасин. Севмайдиган хотинни муҳаббат ва ҳурмат чегарасида тутиб турингиз, аслида севмасангиз ҳам зоҳирда шундай муомала қилингки, у ҳам севади, деб ўйласин».

Бу борада Расулуллоҳнинг (с.а.в.) хулқлари бизга ибратдир. Ҳазрати Пайғамбаримиз алайҳиссалом Оиша онамизни (р.а.) бошқа хотинларидан кўпроқ севганлар. Аммо хотинлари ўртасидаги адолат мезонига риоя қилиб айтарканларким: «Ё Аллоҳим, иқтидорим бори-

ча хотинларим ўртасида адолат қилурман. Аммо ихтиёримда бўлмаган нарсага мени гирифтор этмагин, яъни ҳаммаларини бир хилда сева олмайман, мени афв этгин, чунки менинг қўлимда эмас». Ўз хотинларига қай даражада адолат қилиши лозимлигини билмай юрган эр учун Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг шу муборак гаплари кифоя қилар? Имом Бухорий ҳазратлари ривоят қилган ҳадисда Оиша онамиз (р.а.) шундай дейдилар: «Пайғамбарнинг аҳволлари оғир бўлганда, улар менинг хонамда қолишлари учун бошқа хотинларидан изн сўрадилар. Улар рози бўлдилар». Ислом дини кўп хотинлиликка шундай оғир шартлар билан ижозат беради. Шундай шартларга амал қилмай ёки аҳамият бермай икки ёки ундан кўп хотинга уйланган эрлар билиб қўйсинларки, уларнинг ишлари Қуръон ва ҳадисга хилофдир. Фарзандлари қалбига зулм қилганлари учун бу дунёнинг ўзида жазо олишларини унутмасинлар. Бу жазодан ташқари яна ҳисоб-китоб куни кутаётганини ҳам эсдан чиқармасинлар.

Ожиз ақлимизнинг хулосаси шуки, бу кунда ҳеч бир эр талаб қилинмиш адолат талабига жавоб бера олмайди. Шу боис битта хотинга кифоят қилсин ва қиёмат азобидан ўзини ҳимоят этсин.

Мавзу сўнггида кўпхотинлиликнинг жамиятга зарарини айтиб ўтмасак бўлмас. Тарихга назар ташласак, қудратли давлатларнинг парчаланиб кетганларига гувоҳ бўламиз. Нега шундай? Бунинг турли сабаблари мавжуд. Шу сабабларнинг энг асосийси подшоларнинг шаҳват балосига учраганларидир, яъни тўхтовсиз ва беҳисоб уйланишларидир. Подшоларнинг хотинларидан туғилган фарзандлар расман ака-ука ҳисоблансалар-да, тож-тахтга ким ўтиради, деган муаммо кўтарилганида, жигарбандликни унутганлар. Ҳеч бўлмаса Мўъмин мирзо фожиасини эслайлик. Мўъмин мирзо Бадиуззамоннинг ўғли, яъни аввал зикр этганимиз Ҳусайн Бойқаро ажрашган хотиннинг набираси. Ҳусайн Бойқаро бу набирасига Астробод вилоятини инъом қилган, кейин эса Хадичабегимдан туғилган ўғлига ҳадя этди. Оқибат Бобур мирзо ёзганларидай: «Муҳаммад Мўъмин мирзони анинг (яъни Хадичабегимнинг) саъйи билан ўлтурдилар». Ҳусайн Бойқародан ўн тўрт ўғил ва ўн бир қиз қолган эди. Қизларни ҳисобга олмасак, бу ўғилларнинг қайси бири кўнглида тахт эгаллаш истаги бўлмаган? Амир Темур салтанатини кимлар хароб қилди? Темурзодалар...

Оила, эр-хотиннинг ҳуқуқлари, бир-бирларига меҳр-муҳаббатлари хусусида адоқсиз равишда фикр юритиш мумкин. Чунки ҳар бир оила — ўзига хос бир олам. Бу оламнинг эса ўзига хос олам-олам қувончлари, олам-олам ташвишлари , олам-олам муаммолари мавжуд. Бу муаммоларни шариат ҳукми асосида ҳал этиш эса оила бошлиғи — эрнинг бурчи. Биз шу муаммоларни ҳал этишда унга холис бир маслаҳатчи бўлишга уриндик, холос. Энди дуога навбат келди:

— Ё раббимиз Аллоҳ! Бизларга оила неъматини берганинг учун Ўзингга шукрлар қиламиз. Бир-бирларимизга иймонли солиҳ ва солиҳа, оқил ва оқила, вафоли, ҳаёли ёр бердинг, шукр, энди бир-бирларимиз орамиздаги меҳр-муҳаббатни зиёда, бардавом қил. Кимнинг оиласида тинчлик-тотувлик йўқ бўлса, эрнинг ҳам, хотиннинг ҳам кўнгилларини Қуръон нурлари билан нурлантириб, хонадонларига осойишталик бер.

Хиёнаткор эр ёки хотинларга инсоф бериб, уларни иблис йўлларидан Ўзинг қайтар. Меҳр-муҳаббат занжирлари узилай деб турган оилаларни Ўзинг асра. Ўзинг яратган бу муаззам ҳаётда тирик етимларнинг кўз ёшлари тўкилмагай. Ота-боболаримиздан қолган «Қўша қаринглар» деган хайрли дуо бор, бу дуоларимизни ижобат эт. Ёшларимиз онгига, қалбига оиланинг муқаддас экани ҳақидаги тушунча ва туйғуларни сингдир. Ҳар бир оилани турли балою офатлардан Ўзинг асра. Омийн, ё Раб ал-оламийн.

ЭНГ ЯХШИ ДЎСТ

Мазкур бобда ўликни тирилтиргувчи дўст меҳри ва тирик қалбни вайрон этгувчи дўст хиёнатлари хусусида биргаликда фикр юритажакмиз, инша Аллоҳ.

Бир ажиб қушни кўз олдингизга келтирингким, унинг қалби Аллоҳга ишқ бўлса, қанотларидан бири ота-онага, иккинчиси дўстга муҳаббат ва вафодир. Дўстлик ҳақида, дўстликдаги вафо ва хиёнатлар ҳақида шу қадар кўп ривоятлар тўқилган, ҳикматлар битилганким, барчасини тўплаб, нашр этилса, дунёнинг қоғозлари етмас эҳтимол. Кишининг ҳаётида тиш ўтмас муаммолар кўп. Шулардан бири айнан дўст топиш, дўст танлаш муаммосидир. Киши умри давомида адаш йўлларда кўп қоқилади. Энг кўп қоқилиш дўст кўчасида бўлади. Киши ўлгунига қадар кўп дўст топмайди, аммо кўп дўст йўқотади. Нега шундай? Бунга ким айбдор? Кишининг ўзими ё дўстми?

Кўнглимиз ҳамиша вафоли дўст тилайди. Айни дамда кимдир бизнинг дўстлигимизга, садоқатли дўстлигимизга муҳтож. Бирорта дўсти бўлмаган одам дунёда яшамаса ҳам бўлади. Биз дўст деб юрганимиз душманлик чопонига бурканиб олса, азиятлар чекамиз, аммо ўзимиз баъзан билиб, баъзан билмай бошқа бир одамга душманлик қилиб юрганимизни англаймизми? «У ёмон одам, шунинг учун менга душман», деймиз. Эҳтимол ўзимиз ёмондирмиз, эҳтимол дўстлик бурчи нима эканини яхши англамагандирмиз, эҳтимол яхши дўст тарбиясини четлаб улғайгандирмиз?

Шу ёшимизга етгунча топган ва йўқотган дўстларимизни бу онда бир-бир кўз олдимизга келтирайлик. Уларнинг фазилат ва иллатларини эслайлик-да, сўнг ўзимизга савол берайлик: «шу фазилат менда борми, бу иллатдан қутула олганманми?» Расулуллоҳ (с.а.в.) «Аллоҳ наздида энг яхши дўст деб одамларга доимо хайрли ишларни қилиб юрувчи кишига айтилади», — деб марҳамат қилганлар. Яъниким, дўстларнинг яхшироғи ҳамдамларини ўз шафқати соясида тутар ва карам эшигини улар юзига очиб қўяр, тилакларини ва ҳожатларини юзага чиқарар. Биз шундаймизми? Ёки дўст деб юрганимиз бир гуруҳгина кишиларгагина яхшилик қилиш билан чекланамизми?

Саволлар кўп... Жавоб ўйлаш баробарида ҳикматлардан қувват олайлик-чи...

Дўстликнинг аввали — танишмоқликдир. Таъбир жоиз бўлса, танишиш — дўстлик манзилига олиб борувчи бир йўлдир. Агар бу йўлдан тўғри бормай, пойинтар-сойинтар, эгри-бугри қадам ташланса, ғийбат, иғво, ҳасад ариқларидан сув ичиб турилса, ўртада душманлик пайдо бўлиши шубҳасиздир. Бир киши билан танишиб, уни дўстликка қабул қилишда ғоят эҳтиёткорона ҳаракат қилиш керак.

Дўст йўлидаги боғлардан бири — яхшиликни эътироф этишдир. Яъни дўстнинг дўстга қилган яхшилигини тан олишдир. Агар бу йўлда миннат дарахти соясида роҳат қилинса, дўст манзилидаги кўшкка умид қилмай ортга қайтаверган маъқул.

Йўл бериш — табиийки, ҳар қандай аҳил дўст орасида тортишув бўлади. Шундай ҳолларда майда-чуйда нарсаларга ўралашиб, киши дўстдан ажраб қолиши ҳеч гапмас. Демак, икковдан бири йўл бериши шарт. Дўстлик оламида кибр қуёшидан баҳра олиш мукофоти — юлдузсиз тундир.

Хушмуомала — дўстлик боғидаги дарахтларга ҳаёт суви берувчи бир чашмадир. Ширинсўзлик, очиқ юзлик, гўзал ифода, тавозе, мулойимлик, тилни маъносиз беҳуда сўзлардан тийишлик каби гўзал хулқлардан хушмуомала ҳосил бўладиким, бу душманлик саҳросидан ёпирилажак офатлар йўлини тўсмоқликка қодир бўлур.

Дўстга муҳаббатнинг ҳақиқий таржиймони ихлос саналади. Дўстга хайрихоҳ бўлиш, керакли вақтда унинг манфаати йўлида хизмат қилиш буни исбот этади. Муҳаббат ихлосга тескари эмас, аксинча уни қувватлайди, чунки икки дўст орасидаги муҳаббатдан мақсад — бир-бирларига манфаат етказиб, ёрдамлашишдир. Агар икки дўстдан бирисининг кўнглидан бу чиқиб кетса, унинг муҳаббати фақат мунофиқлик, риёкорликдан иборат бўлиб қолади.

Бир киши пулга муҳтож бўлиб дўстининг уйига келди-да, муродини айтди. Хижолатлиги туфайли дўстининг таклифини қабул қилмади, уйига кирмади. Дўст ичкари кириб айтилган пулни олиб чиқиб бериб, биродарининг кўнглини кўтарадиган, хижолатликдан холи қиладиган оқил сўзларни айтди. Муддаоси ҳосил бўлган киши изига қайтгач, дўст уйига кирди-ю, йиғлай бошлади. Хотини «эрим кўпроқ пул бериб юбориб, ачиниб йиғлаяпти шекилли», — деган хаёлда «Бирор нарсани баҳона қилиб пул бермасдан қайтариб юборсангиз бўлмасмиди, энди пушаймонлигингиздан нима фойда?» деб таъна қилди. Шунда дўст дедики:

— Йиғлаётганим сабаби сен ўйлаганча эмас, мени ғафлат босибди, дўстим пулга муҳтож бўлиб қолганини билмабман. У келиб сўрамасидан аввал ўзим бориб, мушкулини осон қилишим керак эди. Дўстнинг ҳожатидан бехабар мендай ғофилнинг дўстлигидан Аллоҳ рози бўлармикин?

Қарз сўраш жараёни дўстлик кўчасидаги оғир ва нозик муаммолардан, айни пайтда жиддий синовлардан саналади. Пул гўё ўткир қилич, дўстлик занжирларини узишга, дўстликнинг бузилмас иморатини барбод этишга ҳам қодир. Қарз сўраш бошланса, заиф дўстлик иплари узилиб бораверади.

Бир одамнинг қадрдон уч дўсти тақдир тақозоси билан уч шаҳарда

яшар эди. У дўстларининг садоқатини синамоқни хаёл қилди. Аввал бирига хизматкорини жўнатди. Хизматкор хожасининг иши юришмай, қарзга ботганини айтди. Дўст уни юпатиб, у айтган қарзни тўлашга етгулик миқдордаги пулни бериб, изига қайтарди. Синовчи дўст биродарининг бу карамидан қувониб, хизматкорини иккинчи шаҳарга жўнатди. Иккинчи шаҳардаги киши ҳам дўстининг қарзга ботганини эшитиб ғоят қайғурди. Эртасига хизматкорнинг қўлига қарзни қоплайдиган ва яна ўн йил давомида тирикчиликка асқатадиган маблағ бериб жўнатди. Синовчи дўст бундан ҳам қувонди, шундай дўстларни берганига Аллоҳга шукрлар қилди. Учинчи шаҳарга жўнатишдан олдин хизматкорига қаттиқ тайинлади:

— Бу дўстим бадавлат эмас, ўзи олим одам. Унда илмдан бошқа нарса йўқ. Шу сабабли «хўжайинимнинг аҳволи хароб, катта қарзга ботган», деб ваҳима қилма. «Ишлари ёмон эмас, фақат беш тангагина қарзлари бор, Худо хоҳласа яқин кунларда қарздан қутулиб, ишлари авж олиб кетади», — дегин.

Хизматкор олим дўст ҳузурига бориб хожасининг буюрганини билдирди. Олим дўст бу хабарни эшитиб, бошини эгди. Сўнг ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Хизматкор ўтирган уйига назар солди: йиртиқ палосу эски кўрпачадан бошқа ҳеч вақо йўқ экан. «Ҳеч бўлмаса беш тангаси бордир», деб ўтирганида уйга нотаниш одам кирди-да:

— Хожаси беш танга қарз бўлиб қолган хизматкор сенмисан? — деб сўради.

— Ҳа, — деб жавоб берди хизматкор.

— Мана сенга беш танга, буни шу уй эгаси бериб юборди.

— Ўзлари қанилар?

— Ўзи меникида. У қул бозорида ўзини менга беш тангага сотди.

Бу гапдан хизматкор ҳам ажабланди, ҳам даҳшатга тушди. Қулдорга эргашиб унинг уйига борди ва олим дўст қаршисида тиз чўкиб:

— Ундай қилманг, пулни қайтариб берайлик, — деб ялинди.

— Мен бу одам билан шартлашиб, беш танга эвазига беш йил ишлаб беришга ваъда берганман. Ваъдамга хилоф қила олмайман. Дўстимни муҳтожликдан қутқариш учун беш йил ишлаб бериш мен учун ҳеч гап эмас, — деган экан олим дўст.

Мазкур ривоятни бир даврада ҳикоя қилиб берганимда кимдир дедики:

— Ўша синаётган одам бу биродарининг қашшоқлигини билар экан, ўзи унга ёрдам берса бўлмасмиди?

Бу саволда ўзимиз учун икки ибрат бор:

— Олим ўзини қашшоқ санамайди, чунки унинг илми бор. У илмни ҳар нарсадан устун қўяди, биродарининг ёрдамини қабул этмайди. Бадавлат биродарлари ҳисобига яшаса, у олим бўлмайди. (Шу ўринда ўтмиш совет жамиятида ёшларга ибрат қилиб кўрсатилган Маркс ва Энгельс дўстлигидан бир воқеани эслайлик: Қаллиғи вафотидан қайғурган Энгельс бошқа шаҳардаги дўстига бу фожиани хабар қилиб хат ёзади ва бу мазмунда жавоб олади: «Тирикчиликка пулим қолмади, менга пул юбор».)

— Бошқани синамоқчи бўлган одам аввал ўзини синаб кўриши керак.

Бу дунёнинг одамлари бир-бирларига маҳрам бўлишни истасалар, дўстлик йўлида ўз азиз жонларини ҳам аямайдилар. Бундай одамлар садоқатли асл дўстлардирлар. Лекин бу дунёда шундай тоифа одамлар ҳам борки, улар ёлғиз ўз вазифаларини яхшиламоқ, қўлга бир нарса киритмоқ, яхши кун кечирмоқ учун дўст бўладилар. Бундай одамлар мол-давлат дўстларидир. Улар қушларни тўйдириш учун эмас, тутиш учун дон сепадиган овчига ўхшайдилар. Дўсти учун жонини фидо этадиган одамларнинг қадр-қиммати молини фидо этувчидан жуда ва жуда юксакдир. Ривоятдаги олим дўстни ана шу юксак мартабада кўрамиз.

Дўстлар икки хил бўладилар: биринчилари — ўз ихтиёрлари билан самимий дўст бўлганлар. Иккинчилари — мажбурият ва зарурият юзасидан аҳду паймон боғлаганлар. Буларнинг мақсади фойда кўрмоқ ва зарардан қочмоқдир. Лекин самимият ва садоқатга асосланган дўстлик ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар шароитда ишончли бўлади. Зарурият ва мажбурият натижасида пайдо бўлган дўстлик эса ундай бўлмайди. У дарё каби гоҳ тошиб, атрофни босади, гоҳ қуриб, суви озайиб қолади. Зарурият юзасидан пайдо бўлган дўстликка ишониш дуруст эмас. Зарурият ўртадан кўтарилиши замон дўстлик адоватга айланиши эҳтимол. Демоқчимизким, олим агар зарурият туфайли дўст бўлганида ўзини беш тангага сотмас эди.

Қарға, оҳу, сичқон ва тошбақа дўст эдилар. Иттифоқо оҳу йўқолиб қолди. Қарға осмонга учиб, уни қидирди. Қарасаки, оҳу овчининг тўрига ўралиб, азоб чекиб нолалар қиляпти. Қарға сичқонни фожиа ерига бошлади. Сичқон тўр арқонларини қирқди, оҳу озод бўлди. Шунда оҳу дўсти тошбақага қараб, ажабланиб сўради:

— Сен нега келдинг? Овчи бу ерга қайтса, сичқон, тешикка кириб беркинади, қарға осмонга кўтарилади. Тўрдан қутулдим, энди мен ҳам қочиб қутула оламан. Сен-чи?

Тошбақа бу гапни эшитиб бошини чайқаганича дебдики:

— Биродар, қандай қилиб келмайин? Дўстлардан узоқда, фироқ ва ҳижронда кечган ҳаётнинг нима лаззати бор? Қандай ақлли одам айрилмоқни афзал кўради? Бахтсизлик юз берганида одамга тасалли берадиган, оғир кунларингда дардингни енгил қиладиган дўстлар билан бирга бўлиш лозим. Ҳижрон ўтида ёнган, дўстлардан узоққа тушган одамнинг дили ҳамиша ғам ва алам билан тўла, сиҳатлик унинг вужудидан йироқ бўлади. Сабр ва қаноат уни тарк этади. Ақл ва камолот ўз кучини йўқотиб, фойдасиз бўлиб қолади... Дўстдан ажралишдан ҳам оғирроқ мусибат борми дунёда? Фироқ алангаси етти дарёни қуритади...

Ривоятдан олинажак фикр шуки, шижоатли ва кучли ботирлар урушда, хотин ва фарзандлар камбағалликда, дўстлар бошга кулфат тушганда таниладилар.

Ҳайвонлар дунёсини тарк этиб, ўзимизнинг ҳаётга назар ташлайлик-чи, нималарни кўрар эканмиз:

Бир йигитнинг бошига иш тушиб, бойлигидан ажралди, ўзи эса

қамалди. Шунда унинг хотини ҳар ҳафтада ошхўрлик қилувчи улфат-дўстлардан ёрдам кутди. Дўст қамоқда, ошхўрлик ўша-ўша давом этарди. Ошхўр улфатлар болаликдан бирга катта бўлган ўртоқларини эслаб қўйиш билан дўстлик бурчларини адо этардилар гўё. Тўғри, улар сичқон каби тўр арқонларини қирқиб, дўстларини тутқунликдан қутқара олмайдилар. Аммо фақат одам боласига хос фазилат — тутқунликдаги дўстнинг ота-онаси, оиласидан хабар олиб туриш-чи? Қамоқдаги дўстнинг хотини эрини қутқариб олиш умидида елиб-югурарди. Иттифоқо автомашинаси бузилиб қолиб, эрининг энг яқин дўсти ҳисобланган одамникига бориб илтимос қилди:

— Кунда беш-ўн идорага учрашишга тўғри келяпти, машинасиз улгура олмайдиганга ўхшайман. Темирни қизиғида босмаса, армонда қоламиз шекилли. Машинангизни икки-уч кунга бериб турсангиз.

Дўст хотиннинг илтижосига жавобан шундай деди:

— Биров менинг хотинимни сўраса бериб туришим мумкин, аммо машинани бериб тура олмайман.

Тўғри, машинани бировга бериш қонунга зид, дерсиз. Лекин кўнгил тоза бўлса, шу машинани «ишонч қоғози» билан ҳам бериб туриш мумкин-ку? Ёки агар у чин дўст бўлса «бир-икки кун эмас, қанча лозим бўлса ўзим машинам билан хизматингизда бўламан», демасмиди? «Улфат», «ошна» деган тушунчалар бор. Чойхонадаги ошга ёки уйдаги «гап»га келмаганлардан гина қиламиз, бундай улфатга қўшилмаганлардан ҳатто нафратлансиз. Аммо қўполроқ бўлса ҳам бир ҳақиқат бор: от ва эшак бир охурда хашак есалар ҳам дўст бўлмайдилар.

Бир одамнинг афсус билан айтиб берган ҳикоясига сиз ҳам гувоҳ бўлинг: икки йигит. Иккови ҳам бадавлат отанинг эрка фарзанди. Бирига отаси «Мерседес» инъом этиб, улфатда «ювилди». Зиёфатдан қайтишда уларнинг бири ҳалокатга учради: машинаси пачоқ бўлди, ўзи оғир жароҳатланди. Унинг изидан келаётган дўст — янги «Мерседес» эгаси тўхтади. Дўстининг аҳволини кўриб, машина тўхтата бошлади. Бу воқеани ҳикоя қилаётган одам машинасини тўхтатганда йигит: «Дўстимни шифохонага олиб боринг, мен изингиздан етиб бораман», деб пул тутқазди. У одам эса «Бу қонга беланиб ётган йигит дўстингиз экан, ўзингизнинг машинангиз бор экан, ҳар нафас ғанимат-ку, нега ўзингиз олиб бормай, машина тўхтатмоқчисиз?» деб сўраса «дўст» дебдики: «Ие амаки, менинг машинам янги-ку, уни ўтқизсам қон бўлади-ку?»

Бу ҳикояга изоҳ шарт бўлмаса керак. Яна бир воқеа хусусида эса эҳтимол баҳслашишга ҳам тўғри келар. Аммо ундан аввал ибрат сифатида бир масал билан танишсак:

Бир хушманзара, ажойиб чаманзордаги баланд дарахт устида қарғанинг ини бор эди. Бир куни овчи шу дарахт атрофига дон сочиб, тўр ёйди. Қарға буни кўриб ўйланди:

— Бу одам бир балони бошлаяпти. Кимни тўрга солиш қасдида экан? Мени тутмоқчими ё бошқаними? Ўз жойимда қимир этмай турай, қани нима бўлар экан?

Шу онда кабутарлар учиб келдилар. Уларнинг бошлиғини Чин-

кабутар дер эдилар. У ғоят зеҳнли, чаққон эди. Кабутарлар донни кўргач, эҳтиётқорликни унутдилар ва тўрга илиндилар. Кабутарлар патиллаб, жонларини холос қилиш учун бир-бирларига урилаверди-лар. Шунда Чинкабутар деди:

— Ваҳимага тушманглар. Ҳар биринғиз ўзингизни эмас, ҳамманинг бараварига холос бўлишини ўйланглар. Биз бараварига парвоз қиламиз.

Кабутарлар унинг айтганини бажариб кўкка кўтарилдилар. Овчи уларнинг ортидан югурди. Қарға эса ўз-ўзига деди:

— Мен буларнинг ортидан бориб, иш нима билан тугашини кўрай, чунки шундай ташвиш эртами-кечми менинг бошимга ҳам тушиши эҳтимол. Бошқаларнинг бошига тушган ҳодисадан ўзи учун ибрат ол-ганни ҳушёр ва фаросатли дейдилар.

Овчининг изма-из югуриб келаётганини кўрган Чинкабутар ёрон-ларига деди:

— Бу сурбет овчи биздан воз кечадиганга ўхшамайди. Агар кўзидан ғойиб бўлмасак, биздан кўнгил узмайди. Очиқ жойга эмас, дарахтзорларга бориб қўнайлик, шунда у бизларни топа олмай, изига қайтиб кетади. Шу яқин орада менинг бир сичқон дўстим бор, унга айтсам, бу тўрни қирқади ва биз озод бўламиз.

Кабутарлар у айтган томонга учдилар. Овчи уларни йўқотиб, изига қайтди. Қарға эса улар изидан учиб бораверди. Чинкабутар айтган да-рахтзорга учиб келдилар. Сичқонни чақирдилар. Исми Зийрак бўлган бу сичқон жуда ақлли ва чаққон эди. Бирор фалокат юз берса қочиб чиқиб кетиш учун инидан анчагина тешикчалар очиб қўйган, бир неча кунга етарли озуқа ҳам ғамлаган эди. Дўстининг аҳволини кўриб, Зийракнинг кўзлари ёшланди. «Сени ким бу аҳволга солди?» —деб сўради. Чинкабутар дўстига шундай деди:

— Яхшилик ҳам ёмонлик ҳам тақдирдан. Кимнинг пешонасига нима ёзилган бўлса, эртами-кечми, шу нарса унинг бошига келади, ундан қочиб қутулиб бўлмайди... Қисмат бизни бу бало гирдобига солди. У бизга дон кўрсатиб, кўзимизни боғлади ва ақлимизни қора пардага чулғади. Ҳаммамиз бало занжирига банди бўлиб, бахтсизлик чангалига тушдик. Мендан кўра қувватлироқ ва шаън-шавкатлироқ бўлганлар ҳам қисматдан қочиб қутула олмаганлар. Вақти-соати кел-ганда кун ва ой тутилади, балиқ дарё тагидан юзага қалқиб чиқади, қуш осмон бағридан ерга тушади, нодонлар мақсадга етади, ақллилар ожиз қоладилар.

Зийрак бу сўзларни эшитгач, Чинкабутарни ўраб турган тўр ипла-рини қирқа бошлади.

— Аввал дўстларимни ўраб турган ипларни қирққин, — деди Чин-кабутар. Зийрак унинг гапига эътибор қилмади. Шунда Чинкабутар унга ялинди: — Эй азиз дўстим, сен биринчи галда ўртоқларимни банддан озод қил.

— Сен ўз жонингни холос этишни истамайсанми, яшашга сенинг ҳаққинг йўқми? — деди Зийрак.

— Мен уларга раҳбар бўлишни ўз зиммамга олганман, — деди Чинкабутар. — Шунинг учун уларнинг менда ҳақлари бор. Улар-

ни асраш менинг бурчимдир... Бунинг устига мен уларнинг ҳаракати ва ёрдами туфайли овчининг таъқибидан холос бўлдим. Энди мен ҳам ўз бурчимни адо этиб, ўзимдан аввал уларни қутқазишим керак. Яна шуниси борки, сен мени ўраб турган ипларни қирқа бошласанг чарчаб қолишинг ва оқибатда дўстларим тўрдан қутула олмай ҳалок бўлишлари мумкин. Лекин мен тўрда эканман, сен қанчалик чарчамагин, барибир, мени бу тўрда қолдирмайсан. Тушунгин, ҳаммадан олдин ўзимни қутқарсам, умрим таъна ва маломат тамғаси остида ўтади. Мен бунга чидай олмайман.

— Бу мурувватли ва инсофли одамларнинг хосиятидир. Бу хосият дўстларнинг сенга бўлган ишончи ва муҳаббатини янада мустаҳкамлайди, — сичқон шундай деб бошқа кабутарларни ўраб турган ипларни қирқа бошлади. Шу тарзда кабутарлар озод бўлиб, Зийракка миннатдорлик сўзларини айтдилар-да, учиб кетдилар. Бу воқеани кузатиб турган қарға эса сичқоннинг маҳоратига қойил бўлиб, «кабутарлар бошига тушган ташвиш менинг бошимга ҳам тушиши мумкин, менга бундай дўст бугун бўлмаса эртага керак бўлиб қолади»,— деган фикрда у билан дўстлашмоқни истади. Пастга тушиб сичқонни чақирди ва мақсадини айтди. Сичқон унга деди:

— Сен билан менинг ўртамда ҳеч умумийлик йўқ. Бинобарин, дўст бўлишимиз ҳам мумкин эмас. Нодонлар аҳволига тушмаслик ва ҳикмат аҳлига калтафаҳм бўлиб кўринмаслик учун ақл эгалари мумкин бўлмаган нарсаларни орзу қилмасликлари керак. Қуруқликда кемадан, денгизда эса отдан фойдаланишни истаганлар ўзларини кулгили ҳолга солган бўладилар. Сен билан менинг орамизда қандай муҳаббат бўлиши мумкин? Ахир мен сенинг таомингман, демак, сенинг ёнингда бир лаҳза бўлса-да, тинч ва бехавотир яшай олмайман. Кимки ўз тенги билан бўлмаса, охирда пушаймон ейди...

Энди ваъда қилганимиз яна бир воқеа:

Болаликдан бирга катта бўлган икки дўст тижорат билан шуғулланмоқчи бўлишди. Бири қаердандир арзон-гаровга шампан виноси олиб, харидор топиш мақсадида бозорга келишди. Машина эгаси бўлмиш дўст дўкондор билан савдолашмоқ мақсадида ичкари кирди. Иккинчиси кўчада қолди. Ўзича савдо қилиб кўрмоқчи бўлиб, машинадан уч-тўрт шиша вино олиб кўчанинг ўзида сотувга қўйганда милиция ходимларининг қўлига тушди. Дўкондан чиққан машина эгаси дўстининг бу аҳволини кўргач, «мен бу одамни танимайман», деб жўнаб қолди. Уни қутқаришга ҳаракат ҳам қилмагани дўстга хиёнат эмасми? Виждонан қаралса шундай. Лекин масалага иқтисодий томондан ҳам қараш бор экан. Дўстлар даврасида, яъни «улфат гап»ида бу воқеадан хабар топганлардан бири биринчи дўстни айблади. Аммо у дўст айбига иқрор бўлмади. «Мен унга кўчада сот, дедимми? Ўзининг ахмоқлиги учун ўзи жавоб бериши керак», — деди. Орада баҳс бошланганида тижорат илмидан яхши хабардор дўстларнинг бири орани очиқ қилди. «Бу дўстимиз кетиб қолиб тўғри қилган, — деди у,— агар шу менинг дўстим деса, милиса уни ҳам ушларди. Қутулиш учун икки ҳисса пул тўлаш керак бўларди».

Сиз бу ҳукмга қандай қарайсиз?

Иқтисодий манфаат бор жойда дўстликка ўрин йўқми? Дўстлик ўрнини бевафолик эгаллайдими? Эҳтимол саволимизга бу ривоят жавоб берар? Маълумингизким, бевафо дўстлар ҳақида кўп ривоятлар битилган. Қадим фозилларидан бирининг ҳикояси билан танишсак:

«Хоразмга сафар қилганимда бир киши менга йўлдош бўлди. Уни едириб-ичириб юрдим. У эса менга нисбатан бўлган муҳаббатини, самимий дўстлигини тинмай сўзларди. Йўлда бизга бир ит ҳам ҳамроҳ эди. Овқат қолдиқларини мен итга бериб турардим.

Йўлда икки ўғри бизга ҳужум қилди. Йўлдошим ўғриларни кўрибоқ, мени ёлғиз ташлаб қочиб кетди. Ит эса мени ҳимоя қилди. Бир ўғрининг оёғидан тишлаб йиқитди, талади, оқибатда ўғри аранг қочиб қолди. Иккинчи ўғрини мен ўзим мағлуб этдим. Шундай қилиб, итнинг ёрдамида ўғрилардан қутулдим. Ҳамроҳим ўғриларнинг қочганини кўриб ёнимга қайтди, риёкорлик қилиб, ҳолимни сўради. Мен эса «Сен каби дўстдан шу вафоли ит яхшироқ», деб уни ёнимдан нари қувдим.

Бизнингча, иймонга суянмаган биродарликда яхшилик йўқдир. Бу отасининг мол-мулкини совурган шаҳзодани эслатади. Дейдиларким, бир шаҳзода отасининг вафотидан кейин юртни идора қилишни унутиб, дўстлари билан айшу ишратга берилибди ва тез муддатда хазинани кўкка совурибди. Бу ҳолдан хабар топган бир қариндоши вазиятдан фойдаланиб, мамлакатни босиб олибди. Подшоҳликка ҳаваси йўқ шаҳзода бунга парво қилмай тожу тахтни топширибди-да, ўзи ўша текинхўр дўстлари билан ялло қилиб юраверибди. Охир-оқибат бор-йўғидан ажраб, кафангадо бўлгач, эски ёр-дўстларидан бирортаси унинг ҳолидан хабар олмабди, аксинча барчаси ундан юз ўгирибди. Шаҳзода ҳар куни бозор бошига чиқиб ўтирар, отасининг содиқ ғуломларидан бири унинг қорнини тўйғизар экан. Бир куни собиқ дўстлари уни мазах қилиш мақсадида зиёфатга таклиф этишибди. Ҳаммалари кайфу сафога берилганларида ит келиб гўштни кўтариб кетибди. Дўстлар «Бу шаҳзоданинг иши, неча кунлардан бери гўштнинг афтини кўрмагани учун кўзи очлик қилиб яшириб қўйган», деб маломатлар қилишибди. Шаҳзода «гўштни мен олганим йўқ», деб қанча онт ичмасин, ишонишмабди. Маломатдан эзилган шаҳзода паришон ҳолда дўстлари даврасидан чиқиб кетиб, қон-қон йиғлабди. Унинг бу ҳолини кўриб қолган энагаси «Болажоним, сенга нима бўлди?» —деб сўрабди. Шаҳзода аҳволини баён қилибди. Шунда кампир подшоҳнинг васиятини етказиш вақти келганини англаб, шаҳзодага учта мактуб берибди. Биринчисида айтилишича, фалон ердаги каптархонага ўн минг тилла яширилган экан, иккинчи мактубдаги баёнга кўра фалон шаҳардаги фалончи исмли кишига ўн минг тилла бериб қўйилган экан. Учинчи мактубда пистон шаҳардаги пистончи исмли кишига ўн минг тилла танга омонатга бериб қўйилгани билдирилган экан. Шаҳзода бу пулларни олиб, бировга муҳтож бўлмасдан яшай бошлабди. Унинг ишлари юришиб қолганидан хабар топган эски жўралари яна хира пашшадай пайдо бўлишибди. Шаҳзода бир куни уларни зиёфатга чорлабди. Улар келгунга қадар тоштарошни чақиртириб, катта бир тегирмон тошини илма-тешик қилдириб теш-

дириб, кўзга кўринарли жойга қўйибди. Зиёфатга келган жўралар бу тошни кўриб, «унда қандай ҳикмат бор экан?» деб ажабланишибди. «Отам замонида, — дебди шаҳзода,— арабистонлик одам бир талай чумоли олиб келган экан. Ўша чумолилар шу тошни илма-тешик қилиб ташлашибди». «Шундай бўлгани аниқ, — дейишибди жўралар, — биз ҳам шунақа чумолилар борлигини эшитганмиз».

Бу сўзларни тинглаган шаҳзода ўзича шундай дебди:

«Ана холос, бир бурда гўшт учун ўша куни қанча қасам ичсам ҳам, буларнинг ҳеч қайсиси менга ишонмаган эди. Ҳозир ақл бовар қилмас ёлғонни айтсам, барчалари тасдиқлаб ўтиришибди. Демак, буларнинг барчаси яхши кунимдагина пайдо бўладиган дўстлар экан. Менга эса ёмон кунимга ярайдиган, ноним учун эмас, жоним учун дўст бўлувчилар керак...»

Одамнинг ҳаётда дўстлари кўпдай туюлади. Аммо ўзини дўст деб юрганларнинг юздан саксони манфаат дўстлари, десак фикримизга қўшиласизми? Биласиз, қоғоз пулларнинг, ҳатто дуру жавҳарларнинг сунъийлари, қалбакилари учраб туради. Уларни махсус мосламалар, саралаб беришади. Ҳаётда сохта дўстларни саралайдиган мослама йўқ, ҳар ким ўз зеҳни, ҳаётий тажрибасига қараб ажратиб олади-ю аммо ажратиб олгунича кўп азиятлар чекиши ҳам мумкин. Ҳаётда учраб турадиган таҳликали ва мусибатли кунларнинг фойдали томони шундаки, бир-бирларини танимаган одамларнинг танишиб, дўст бўлишларига йўл очиб беради. Айни чоғда дўстнинг садоқатини синайди. Дўстларга манфаат етказмасдан улардан манфаат кутиш, ерга уруғ сепмасдан туриб, дон олишни тама қилиш каби маъносиздир. Машойихлар «Киши ёндирмайин суҳбатда шамни, ёруғликнинг нишонин кўролмас», деб бежиз айтмаганлар. Саъдий Шерозийдан бир ҳикмат бор: «Бир азиздин ихвони сафо сийратидин сўрдим, яъни қариндош ва ақрабо ва ошнолар ҳақида на тариқа равиш ва на янглиғ иш қилмоқ муносибдур?» Ул азиз деди: «Адноси улким, ёрларнинг хотири муродни ўз муродидан муқаддам тутғайларким, ҳакимлар ва донишмандлар дебдурлар: «Ҳар биродарким, ўз ишининг бандидадур, биродар эмастур». Дейилмоқчиким, дўстларнинг муроду манфаатларини ўз манфаатингдан устунроқ қўй, агар киши фақат ўз мақсадлари ва ишлари билан банд экан, ундан дўстлик кутма.

Ўз нафсини ўйлаб қилинган дўстликка жуда тез соя тушади. Дейдиларким, дўстни фойда-зарар ичида синамоқ керак. Яъни, сен дўстинг учун оёқ қўйсанг, ўзингни маҳкам тут. Дўстнинг ҳақиқий дилини билмоқчи бўлсанг, синаш учун унга тилингда ғазаб қилиб ёки қовоғингни солиб кўр. Дўстнинг сенга қанчалик муҳаббати борлигини билмоқчи бўлсанг, унинг энг яхши кўрган нарсасини сўра. Шу иккаласидан сўнг ҳам у қовоғини солмаса, бундай дўстни бошга кўтариш, ширин жон билан баробар тутиш керак. Бир куни тасаввуф илмининг улуғларидан бўлмиш Шиблий ҳазратлари (Аллоҳнинг раҳмати бўлсин) ҳузурларига бир жамоат келди. Сўрадиларким: «Сизлар кимсизлар?» Улар дедиларким: «Бизлар сизнинг дўстларингизмиз!» Бу жавобни эшитган Шиблий ҳазратлари ўгирилдилар ва уларга қаратиб тош отдилар. Улар қоча бошладилар. Шунда ҳазрат дедиларким: «Нега

қочяпсизлар? Агар сизлар ҳақиқий дўстлар бўлсайдингизлар, мендан келган балодан қочмас эдингизлар!»

Бир донишманддан «Қанча дўстингиз бор?» деб сўрадилар. Жавобан дедики:

— Буни билмайман. Ҳозир туриш-турмишим яхши. Умрим фаровонлик билан кечиб турибди. Шунинг учун ҳамма менга хушомад қилиб, ўзларининг дўст эканликларини билдириб турибдилар. Мабодо давлатим қўлимдан кетса, у чоғда қанча самимий дўстим борлигини билиб оламан.

Ҳорун ар-Рашид Баҳлулдан «Энг яқин дўстинг ким?» — деб сўрадилар.

— Қорнимни тўйдирган киши, — деб жавоб берди Баҳлул.

— Қорнингни тўйдирсам, мени ҳам дўст деб биласанми? — деб сўрадилар Ҳорун ар-Рашид.

— Дўстлик ҳам насия бўладими? — деди Баҳлул.

«Бу одамни танимайман», деган «дўст» ва унинг ҳаракатини оқлаган улфат бу ҳикматларни ва энди баён қилинажак масални билса, мағзини чақса, эҳтимол, бошқача хулосага келармиди? Сиз ҳам танишинг:

Туя билан тулки ҳар ишда ҳамдам ва ҳамдард бўлишга аҳду паймон қилишибди. Бир куни тулки ов қилиб юриб, шерга дуч келибди. Шер унга ташланмоқчи бўлганида тулки унга ёлворибди:

— Эй ҳайвонлар султони! Менга шафқат қилинг, бунинг эвазига шу яқин ўртада ўтлаб юрган азиз дўстим туяни кўрсатай. У сергўшт, мен эсам қоқсуякман.

Тулки туяни кўрсатибди. Аммо шер аввал унинг ўзини бурдалаб, сўнг туяга ташланибди.

Қиссадан ҳисса шуки: дўст танлашда шошилмаслик керак. Аввало уни синаб сўнг эътимод этмоқ даркор. Киши дўстлик ипларини бевафолик, ғаддорлик болтаси билан узмасинки, ўз бошига ҳам ҳийлагар тулкининг куни тушгай. «Кимки дўстликни хор айлабди, уни қисмат жазолагай» — дейишлари бежиз эмас.

Тулки тоифасидаги манфаат дўстларига ибрат бўлсин учун ўтмишдан бир воқеани ёдга оламиз:

Римликлар устига юборилган қўшин орасидаги Абдуллоҳ ибн Хузофа (р.а.) асирга тушиб қоладилар. Унинг Расулуллоҳ (с.а.в.) саҳобаларидан эканини билган Рим ҳукмдори:

— Сени ўзимга шерик қилиб олсам насроний бўласанми? —деб сўради.

— Фақат шерик эмас, бутун салтанатингни ва унга қўшимча араб ерларини берсанг ҳам динимдан кечмайман, — дедилар.

Кейин у кишини ғоят азобли қийноқлар билан қийнадилар, қўрқитдилар. Барибир динларидан кечмадилар. Шунда ҳукмдор: «Агар сени қўйиб юборсам, бошимни ўпасанми?» — деб сўради. Абдуллоҳ ибн Хузофа: «Бу одам Аллоҳга қанчалик душман бўлса-да, ўзимни ва дўстларимни қутқариш учун бошини ўпишнинг зарари йўқ», — деган фикрда «Бир ўзимни эмас, шерикларимни ҳам қўйиб юборсанг, айт-

ганингни бажараман», — деб шарт қўйдилар. Абдуллоҳ ибн Хузофа шериклари билан Мадинаи мунаввара қайтганларида ҳазрати Умар (р.а.) «Абдуллоҳ ибн Хузофанинг бошини ўпиш ҳар бир мусулмонга фарздир», — деб биринчи бўлиб ўзлари ўпдилар.

Дўндамас ва Амазак деган йигитларнинг дўстлиги ҳақида қадим афсона бор. Бу афсонани Александр Македонский тарихчилари юртимизда бўлганларида ёзиб олганлар ва бу тарих китоби юнонлар диёри кутубхонасида сақланади. Иккинчи асрда яшаган Лукианнинг «Дўстлик» деб номланмиш асарида бу садоқатли дўстлик баёни берилган. Биз ҳам танишайлик, зарар қилмас: Дўндамас ва Амазак қиёматли дўст бўлишга аҳд қиладилар. Қабила одатига кўра бир-бирларининг қонларини ялайдилар ва бу билан аҳдларини қатъийлаштирадилар. Улар шундай дўст эдиларким, гўё икки танда бир жон ва бир кўкракда икки юрак каби... Аҳднинг тўртинчи куни уларга душман ҳужум қилади. Қабиланинг маълум бир қисми Сирдарёни (у пайтларда дарё Танаис деб аталган) кечиб ўтиб, жон сақлайдилар. Дўндамас ҳам дарёдан сузиб ўтади. Дўсти Амазак эса қоча олмай, душман қўлида қолади. У алам билан фарёд уриб, дўсти Дўндамасни ёрдамга чақиради. Дўстининг ноласини эшитган Дўндамас ўйлаб ҳам ўтирмай ўзини дарёга ташлаб, у қирғоққа сузиб ўтади. Душман уни найзага рўпара қилиб ўлдирмоқчи бўлганида «Олтин!» деб ҳайқиради. Бу сўз ўзига тегишли асирни пул ҳисобига қутқариб олишни англатгани учун уни ўлдирмай, лашкарбошига рўпара қиладилар. Дўндамас дўстини озод этишни сўрайди. Лашкарбоши эса бунинг эвазига кўп олтин талаб қилади. Шунда Дўндамас:

— Бойлигимизни талаб адо қилдинг. Энди менинг ҳеч вақом йўқ. Дўстимнинг ўрнига мени асир эт, истагингни бажарай, — деди.

— Нега бойлигим йўқ, дейсан? Сен бебаҳо бойлик эгасисанку? — деди лашкарбоши унга синовчан тикилиб. — Сенинг шу икки кўзинг — энг бебаҳо бойлигинг, шуни билмайсанми? Сен шу икки кўзингни дўстинг учун бера оласанми? Биз кўзларингни ўйиб олайлик-да, сен дўстингни олиб истаган томонингга жўна!

Дўндамас бу шартга кўнди. Кўзларини ўйиб олишаётганда дўстини қутқаришга эришгани учун Худога шукр қилди. Сўнг икки кўзи ўйиб олингани ҳолида дўстига суяниб, қабиласига бориб қўшилди. Амазак дўстининг бу ҳолига чидамади. У ҳам ўзининг кўзларини ўйиб ташлади. Шундай қилиб икки дўст бир-бирига суяниб, дўст садоқати ҳақида достонлар айтиб, ер юзи бўйлаб юрдилар... Асрлар ўтди, урушлар ўтди, қирғинлар ўтди... Аммо бу воқеа унутилмади. Афсус шуки, буни кам одам билади. Шу боис фарзандлар тарбиясида бу ибрат четлаб ўтилади.

Эҳтимол айримларга баён қилаётганимиз афсоналар ёки ривоятлар ибрати таъсир этмас. Унда бугунги воқеалардан тинглайлик:

Бу воқеа мазкур асар оққа кўчирилаётганда юз берди. Андижоннинг Булоқбоши қишлоғида Муҳаммад Юсуф ҳазратлари яшар эдилар. Аллоҳ у зотни мағфират айласин. Жумъа хутбасини ўқиётганларида жонлари узилибди. Тошкентда Исмоил қори ака деган табаррук зот яшайдилар. Аллоҳ ул зотнинг умрларини янада баракали қилсин. Би-

родарларининг вафотини эшитишлари ҳамон йўлга отланганлар ва марҳумнинг фарзандларидан аввалроқ етиб борганлар. Юз ёшдан ошган бу табаррук отахон жанозага бормасалар ҳам биров у кишидан гина қилмас эди. Тоғ ошиб, неча юз чақирим йўл босиш машаққати у кишига тўсқин бўла олмади. Чунки зиммаларидаги биродарлик масъулиятини ҳар нарсадан устун қўйдилар. Эҳтимол бу олдинги афсонага нисбатан оддийроқ бўлиб кўринар. Лекин шубҳа йўққи, лозим бўлган тақдирда жонидан ҳам кечишга тайёр турувчи инсонлар айнан шу иймон эгалари кабидирлар.

Мазкур воқеани айтиб беришганда Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қилган бир шарафли ҳадисни эсладим. Расулуллоҳ (с.а.в.) шундай ривоят қилган эканлар:

Бир киши бошқа қишлоқда турадиган дўстини зиёрат қилиш учун йўлга чиқди. Аллоҳ таоло унга бир фариштани юборди. Фаришта ундан:

— Йўл бўлсин, қаерга боряпсан? —деб сўради.

— Шу қишлоқда яшайдиган дўстимни кўргани кетяпман, — деб жавоб қилди у.

— Дўстинг сенга бирор яхшилик қилган ёки ундан бирор манфаат кўрган бўлсанг керакки, ўшанинг хотираси учун бораётгандирсан? — деб яна сўради фариштa.

— Бизнинг орамизда манфаат йўқ. Мен уни фақат Аллоҳ таоло учун яхши кўраман, шунинг учун ҳам зиёратига кетяпман, — деб жавоб қилди у киши.

Шунда фариштa дедики:

— Мен Аллоҳнинг элчисиман. Аллоҳ таоло мени атай сенга юборди. Сен уни холисаниллоҳ севганинг учун Аллоҳ таоло ҳам сени севади.

Не бахтки, Аллоҳ севгисига мушарраф бўлаётганлар билан замондошмиз. Ҳадиси қудсийда таъкид этилганидек: «Эй Одам фарзанди! Менга ибодат қилувчиларни дўст тутишинг Менинг сенга бўлган муҳаббатимни яқин қилади ва ибодат қилмайдиган кишиларни ёмон кўришинг сени балолардан аритади». Баён этганимиз у икки мўътабар зот ва уларга ўхшаш биродарларимизнинг холис дўстликлари Аллоҳнинг муҳаббатини янада яқин қилганига шу Ҳадиси қудсийдаги ваъда далолат бўла олар. Яна муҳими шуки, Аллоҳнинг бу муҳаббати фақат шу икки зот ва уларга ўхшаш биродарларимиз учунгина эмас, балки бошқалар учун ҳам манфаатлидир. Зеро, Ҳадиси қудсийда марҳамат қилинурким: «Эй Одам фарзанди! Мен ердаги халқларга (осийликлари учун) азоб юборишни хоҳлайман. Агар (ўша вақтда) Мен учун бир-бирлари билан дўстлашиб, масжидларимни обод қилиб турганларга ва саҳарларда Мендан истиғфор сўраб ўтирганларга назарим тушса, улардан азобимни қайтараман». Гуноҳкор бандалармиз... Гуноҳларимиз учун жазо олмаётганимизнинг сабаби шу экан-да, а? Абу Дардо (р.а.) бу хусусда айтган эканларким: «Бир мусулмон банда ўзи ухлаб ётган вақтида гуноҳи кечирилади». Буни эшитиб, Умми Дардо сўрабдиларким: «Бу қандайин гапки, ўзи ухлаб ётса-ю гуноҳи кечирилса?» Жавоб беribдиларким: «Бир кишининг дўсти кечаси туриб таҳажжуд намозини ўқиб, Аллоҳ таолодан ўзининг ва дўстининг

ҳам гуноҳини кечирмоғини сўради. Шу дуоси туфайли Аллоҳ таоло ўзининг ҳам, дўстининг ҳам гуноҳларини кечириб юборади».

Эй кўнгил! Эслаб кўр, дуоларингда дўстингни тилга оласанми? Унинг ҳожатини раво қилишни сўрайсанми? Дардига шифо тилайсанми? Унинг гуноҳларини мағфират этмоғини илтижо қиласанми? Ўзинг учун кўп, бағоят кўп нарсаларни сўрашинг тайин. Агар дўстинг хасталанса, шифо тилашинг ҳам бор. Аммо... «дўстимнинг гуноҳларини кечир», деб ёлборишни унутиб қўймайсанми? Эҳтимол унинг гуноҳ қилишига сен ҳам сабабчидирсан? Эҳтимол уни гуноҳдан асраш чорасини кўрмагандирсан? Ҳамиша дуода бўл, эй кўнгил, Аллоҳ дўстларингнинг гуноҳларини кечирсин!

Тилимизда «қиёматли дўст», «охират биродари» деган иборалар мавжуд. Бунинг маъноси: Аллоҳнинг розилиги учун бу дунёда бир-бирларига чин, вафоли, садоқатли дўст бўлганлар қиёматда Арши Аълонинг соясида сояланиб туришаркан. Пайғамбаримиз алайҳиссалом марҳамат қилибдиларким:

«Маҳшар куни ҳамма маҳшар майдонига йиғилганида барча даҳшатли қўрқув ичида, барча қайноқ тер ичида бўлади. Лекин баъзи инсонлар у кун Арши Аълонинг соясида, кўкда кўрадиган юлдузларимиздек юксакда, нурдан бўлган минбарларда юзларидан нур ёғилиб ўтиришади. Кийимлари нурдан, курсилари нурдан... Лекин улар пайғамбарлар эмас, шаҳидлар эмас.

«Улар кимлар, ё Расулаллоҳ!» — деб сўрашдилар. Дедиларки:

«Улар бир-бирларини Аллоҳ учун севган кишилардир».

Ҳа, биз бир-биримизни Аллоҳ учун севишликка буюрилганмиз. Бундай севиш мусулмонларни яқин биродарликка, худди ака-ука каби муносабатда бўлишликка чақиради. Расулуллоҳ (с.а.в.) Аллоҳнинг бу буйруғига тўла амал қилганлар. Мусулмонлар Маккаи мукаррамадан Мадинаи мунаввара ҳижрат қилишганда Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳар бир муҳожирни бир мадиналик билан биродар, яъни ака-ука тутинтирдилар. Ёлғиз ҳазрати Али (карамаллоҳу важҳаҳу) учун мадиналик топилмади. Бундан ҳазрат Али маъюсландилар. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) «Сен мен билан биродарсан», дедилар. Ҳам амакивачча, ҳам куёв бўлганлари ҳолда энди биродарликнинг қарор топиши энг буюк шараф эди!

Ўша онларда Салмони Форсийни (р.а.) Абу Дардо (р.а.) билан биродар тутинтирганлар. Салмони Форсий насронийликни, мажусийликни билувчи тажрибали киши эдилар. Бир неча муддат насроний руҳонийлар хизматида ҳам бўлганлар. Улардан бири «Охир замон пайғамбари Ҳижоздан чиқади, сен у ерга бор!» — дегандан кейин Маккага, ундан Мадинага келганлар. Абу Дардо эса «асҳоби суффа»дан, камбағал, аммо ғоят табаррук инсон эдилар. Биродарлик ҳақларига қатъий амал қилардилар.

Бир куни Салмони Форсий биродарларини зиёрат қилишга келдиларким, биродар биродарини зиёрат қилишнинг жуда улуғ савоблиги аввалроқ айтилди. Зиёратга келиб, эшикни тақиллатдилар. Абу Дардонинг завжалари Умму Дардо (розияллоҳу анҳо) эшикни очдилар. Уст-бошлари ямоқ, эскириб кетган... Уни кўриб Салмони Форсийнинг

юраклари ачишди. У дамларда аслида ҳаммалари камбағал, аммо бирининг бошқага юраги ачишса, бошқасининг нақадар оғир аҳволда эканини тасаввур қилаверинг.

— Бу қандай ҳол бўлди? — деб сўрадилар Салмони Форсий.

Бечора аёл кўзини ердан узмай хаста овозда дедики:

— Сизнинг биродарингиз дунёнинг баҳридан ўтганлар. Дунёга аҳамият бермайдилар. Рўзғор учун ҳаракат қилмайдилар. Шу сабабли мен бу аҳволдаман.

Ўйламангки, Умму Дардо шикоят қилиб, нолидилар. Йўқ, асло! Ўзларининг бу аҳволларидан розилар, дунёга кўз тиккан эмаслар... Оч турарлар... сабр қиларлар...

— Биродаримнинг ўзлари қанилар? — деб сўрадилар Салмони Форсий.

— Ҳозир келадилар, — дедилар Умму Дардо.

Чиндан ҳам кўп вақт ўтмай уй соҳиби келиб, биродарлари билан омонлашдилар. Дастурхон ёзилди. Абу Дардо овқатни меҳмон томон сурдилар.

— Ўзингиз ўтирмайсизми, келинг, бирга ейлик, — дедилар меҳмон.

Абу Дардо аввалига билдирмай турдилар (нафл рўзасини пинҳон тутган савоб), Салмони Форсий ҳадеб қистайверганларидан кейин:

— Рўзадорман, — дедилар.

— Сиз ўтирмасангиз, емасангиз, мен ҳам емайман, — дедилар меҳмон.

Хуллас, Абу Дардо биродарларининг иззати учун нафл рўзаларини буздилар. Кеч бўлди, намозларини бирга ўқидилар (уйлари Масжиди набавиядан узоқроқ бўлса керак). Сўнг меҳмоннинг ўзигагина жой тўшадилар.

— Ўзингизга-чи? — деб сўрадилар Салмони Форсий.

Абу Дардо ухламай туни билан ибодат қилиш илинжида эдилар. Меҳмон: «Сиз ётмасангиз мен ҳам ётмайман», — дедилар. Абу Дардо ноилож ётдилар. Аммо бир оздан сўнг турмоқчи бўлганларида Салмони Форсий яна қайтардилар. Субҳи содиқдан аввалроқ Салмони Форсий туриб, биродарларини уйғотдилар. Таҳажжуд намозини ўқишиб, сўнг икковлари ҳазрати пайғамбаримиз (с.а.в.) масжидларига йўл олдилар. Намоздан сўнг Абу Дардо Пайғамбаримизга биродаларидан шикоят қилдилар.

— Ё Расулаллоҳ, рўзадор эдим, биродарим рўзамни буздирди. Кечаси ибодат қилдирмади.

Расулуллоҳ (с.а.в.) Салмони Форсийдан бунинг сабабини сўрадилар.

— Ё Расулаллоҳ, — дедилар Салмони Форсий,— кўрсам, хотинининг уст-боши ғоят юпун, рўзғори ғоят хароб, турмуши ҳаддан ташқари қашшоқ.

Буни эшитган ҳазрат Пайғамбаримиз унинг муддаосини тушуниб, дедилар:

— Эй Абу Дардо! Салмон ҳақдир. Сен ноҳақсан. Салмон яна

тўғрироқ билур. Сенинг устингда Аллоҳнинг беадад ҳаққи бор. Албатта ибодат қиласан. Аммо сенда оилангнинг ҳам ҳаққи бор. Хотининг ҳам эътиборингда бўлиши керак.

Оиланинг ҳаққи ҳақида кейинроқ фикр юритармиз, инша Аллоҳ. Ҳозир оладиган ибратимиз: нафл ибодатларидан кўра дўстнинг иззатини адо этиш афзалроқ экан. Яъни, «ким дўстини эъзозлабди, нафл ибодати савобини олибди», деб тушунсак ҳам бўлар. Аммо бу тушунча нафл ибодатларини бутунлай рад этиш маъносида қабул қилинмаслиги керак. Агар икки ҳолат бир-бирига рўпара келиб қолганда дўст ҳурмати аввалроқ адо этилиши керак, дейилмоқчи.

Мадинаи мунаввардаги мусулмон аҳлининг бир-бирлари билан биродар тутинишлари Қуръони карим оятларига амал қилишнинг бир кўриниши эди. Аллоҳ таоло буюради:

«Мўъминлар ҳеч шак-шубҳасиз, оға-инидирлар. Бас, сиз икки оға-инингизнинг ўртасини ўнглаб қўйинглар! Аллоҳдан қўрқинглар. Шояд, У зот томонидан бўладиган раҳматга эришсангизлар.

Мазкур оятни англаш учун муҳтарам уламоларимизнинг тафсирларига мурожаат қилсак: Ояти каримада «оға-ини» (бошқа таржималарда «биродар») деб таржима қилинган сўз араб тилида бирликда «ахун» калимаси билан ифода қилиниб, икки хил маънода ишлатилади: 1. Ака-ука, яъни туғишган биродар маъносида. 2. Дўст, оғайни, яъни тутинган биродар маъносида. Аммо худди шу сўзнинг ўзи кўпликда келганда маъносига қараб яна икки шаклда келади: 1. «Ихватун» — туғишган биродарлар. 2. «Ихвонун» — дўстлашган биродарлар. Қуръони каримнинг мўъжизалигини қарангки, мўъминларнинг биродарлиги ҳақида сўз кетганда туғишган биродарлар маъносидаги «ихватун» сўзи ишлатилган ва бу билан мўъминлар худди туғишган ака-укалардек эканлиги таъкидланган.

Ислом тарихида бу ояти каримага амал қилишнинг ғоят гўзал намуналари учрайди. Шулардан бири Саъд (р.а.) билан Саиднинг (р.а.) дўстликлари ҳақидаги ҳикоядир. Дўстлик аҳду паймонига содиқ бу икки саҳоба жаннат суюнчи хабарига етишганлардан эдилар. Хотин олмайин умрлари саёҳатларда ўтган. Саъднинг оталари — Умар маккалик кофирлардан эди. Саъд ўн етти ёшга тўлганларида иймон келтирган эдилар. Саиднинг оталари Лайе басралик, ғоят тўғри ва солиҳ кишилардан эдилар. Бу икки дўст Диёри Бакр урушида шаҳид бўлганлар. Ҳижратнинг қирқ биринчи йилида жумъа пешин намозида жанозалари ўқилиб, дафн қилинганлар. Хуллас, бу икки дўст сафар қилмоқни ихтиёр этиб, йўллари Қулзум денгизига тушиб, кемага ўтирадилар. Кемачи буларга жаҳл қилиб: «Нима учун бекор ўтирибсизлар, эшкак эшинглар!» — деб деб эшкакни Саиднинг қўлига тутади. Филҳол Саъд туриб: «Эшкакни мен эшайин», деб кемачининг қўлидан эшкакни олади. Саид эса эшкакни ўзига талаб қилади. Кема соҳиби бу меҳрибонлардан бирининг машаққатини иккинчиси ўзига олаётганидан ҳайратга тушади.

Бунга ўхшаш воқеалар бугунги кунимизда ҳам учрайди. «Пўст мағизга қандайин яқин бўлса, дўст ҳам муҳаббатда сенга яқин бўлсин», деган ҳикматнинг амалдаги кўринишларини тез-тез учратамиз.

Ҳаж зиёрати охирлай деб қолган, ҳамма ерларда ҳожиларни кутиб олиш тадориги бошланган дамда, Қурбон ҳайити арафасида бир уйга ўт тушди. Ёнғин қўшниникига ҳам ўтди. Бу хонадон эгалари айни дамда Ҳаж ибодатида эдилар. Энди тасаввур қилинг: кексайиб қолган эр-хотин улуғ ибодатдан қайтсалару куйиб ётган уйларини кўрсалар! Хонадон соҳибларининг фарзандларига Аллоҳ садоқатли дўстларни берган экан. Дўстлар бу уйни бир неча кун ичида тиклаш аҳдини қилдилар. Ҳар ким имкониятидан зиёдароқ ҳисса қўшишга ҳаракат қилди. Гап бу ерда фақат маблағ тўплашда эмас. Дўстларнинг барчалари ёнғин соатидан бошлаб, то уй қайта қурилиб, ҳожи ота ва ҳожи она кутиб олингунига қадар шу ерда бўлдилар. Иш кун чиқардан то қоронғу кечгача давом этди. Дўстлар усталар ва мардикорлар сафида хизмат қилдилар. «Битта кулчани иккига бўлиб, ярмини оч одамга берганни «сахий» деб, ўзи емай, ҳаммасини муҳтож одамга берганни «сахий дўст» деб бил», деганларидек, маҳалла аҳли шу кунлар ичи сахий ва беғараз дўстликнинг яхши намунасини кўрдилар. «Яхши либос — танга оройиш, яхши ўртоқ — жонга осойиш», деб бежиз айтмаганлар. Яна ҳазрати Алишер Навоий ёзадиларким:

Ҳар ким биров билан дўст-ёр бўлса, дўст-ёрлик даъвосини қилса, ўзига раво кўрмаганни унга ҳам раво кўрмаслиги керак. Баъзи нарсаларни ўзига раво кўрса ҳамки, ёрига раво кўрмаслиги лозим. Кўп машаққатлардан киши руҳига алам етади. Жисму жони бунга тоқат қилади. Аммо бундай машаққат дўсти бошига тушишини хаёлига ҳам келтира олмайди. Мабодо хаёлига келтиргудек бўлса, даҳшатдан ҳаёти сўнади.

Ёр улдурки, ҳар неким ўзиға
Истамас, ёриға ҳам истамагай.
Ўзи истарки, ёр учун ўлгай,
Ани мундоқ шарик айламагай.

(Дейилмоқчиким, ўзи дўсти-ёри учун ўлмоққа тайёр, аммо бу ишга дўстини шерик қилмайди.)

Сўфи Оллоҳёр ҳазратларининг таъбири билан айтилса, «сен Аллоҳ таоло учун биров билан дўст тутинсанг, уни сут устидаги қаймоқдек кўргин. Уни азиз жонингча, балки ундан ҳам ортиқроқ кўргин:

Тут ул дўстингни сут устинда қаймоқ,
Азиз жонингча кўргил, балки беҳроқ.

Айтилганлардан мурод шуки, дўстининг куйган уйини тиклашда хизмат қилганларни Аллоҳнинг биродарлик хусусидаги амрини бажарганлар, демоқлик мумкин. Энди оятнинг давоми, яъни: «...икки оға-инингизнинг ўртасини ўнглаб қўйинглар...»

Ҳаётда энг қадрдон дўст орасида ҳам келишмовчилик, тушунмовчилик ва бунинг оқибати ўлароқ аразлаш ҳам учраб туради. Банда хато ва камчиликлардан холи эмас. Аммо йўл қўйилган хато Аллоҳ учун биродарлашган икки кишини бир-биридан ажратиб юбормаслиги керак. Ҳақиқий дўст биродарининг айбини дарров кечира олиши шарт. Бир оғиз хато гап учун ёки ноўрин ҳаракат учун ажралиб ке-

тадиган дўстнинг дўстлиги ҳақиқий эмас экан. Баъзан жума намозларида ҳам кузатамиз: намозни ёнма-ён ўқийдилар, намоздан сўнг эса бир-бирларига тескари қараб кетадилар. Аллоҳ буюрган бир ибодат бажарилади. Иккинчиси эса унутилади. Бир ибодат бажарилганини атрофдагилар кўриб туришади, иккинчиси бажарилмаётганини кўпчилик билмайди. Аразлашиб юрган одамлар унутмасинларки, бир-бирлари билан оға-инидек бўлиш Аллоҳ томонидан фарз қилиняпти. Бир-бирларига тескари қарадиларми, бас, фарз тарк этилди. Абу Ансорийдан (р.а.) қилинган ривоятга кўра Расулуллоҳ (с.а.в.) шундай марҳамат қилганлар: «Ҳеч бир киши ўз биродаридан уч кечадан ортиқ аразлаб юрмоғи **ҳалол эмас**. Иккаласи тўқнашиб, бири у ёққа, иккинчиси бу ёққа юз ўгириб кетмасин. Уларнинг яхшироғи аввал салом берганидир». Анас ибн Моликнинг (р.а.) амакиваччалари Ҳишом ибн Омир (р.а.) Расулуллоҳдан (с.а.в.) бу ибратни эшитганларини ривоят қилганлар:

«Ҳеч бир кишининг иккинчи мусулмон биродари билан уч кечадан ортиқ гаплашмай юриши жоиз эмас. Шу иккаласи шундай ҳолатда бўлган даврда Ҳақ йўлдан четлашган бўладилар. Улардан қайси бири аввал яхшилик, меҳр-шафқат қилиш томонига ўтса, гуноҳига каффорот бўлади. Улар шундай гаплашмай юрган ҳолича дунёдан ўтсалар, иккаласи ҳам жаннатга кирмайди. Агар улардан қайси бири салом берса, иккинчиси жавоб қайтармаса (алик олмаса), салом берганига фариштa ва жавоб қайтармаганига эса шайтон жавоб қайтаради».

Мазкур шарафли ҳадисда аразчиларнинг жаннатга кирмаслиги ҳақидаги таъкидни унутмаслигимиз керак. Биродарларнинг уч кундан ошиқ аразлаб юришлари мумкин эмаслиги ҳақида яна бошқа ҳадисларда ҳам қайта-қайта таъкид этилади. Ҳатто Абу Харрош Суламийдан ривоят қилинган ҳадисда ўз биродари билан бир йилгача аразлашиб юрса, гўё унинг қонини тўккан бўлади.

Бир маҳаллада икки дўст яшардилар. Икковларининг ёшлари етмишдан ошган. Агар йигирма яшар дўстлар аразлашса, тушуниш мумкин: уларнинг ҳаёт тажрибалари кам, қизиққонлар. Бугун бир дўст йўқотсалар, эртасига бошқасини топишлари мумкин. Аммо етмиш ёшда дўстни йўқотиш?! Аразлаш учун биттагина ҳазил кифоя қилган. Атрофдагилар уларни яраштириш учун кўп ҳаракатлар қилишди. Сўфи Оллоҳёр ёзадиларким:

Худонинг буйруғидан тойса ногоҳ,
Биродарлик ўшалдир қилсанг огоҳ...

Демоқчиларким, Аллоҳ таоло учун тутинган дўстинг бехосдан Аллоҳнинг буюрганидан қайтиб, йўлдан чиқса, уни бу бузуқ ишдан огоҳлантириб, тўғри йўлга қайтаргин. Ҳақиқий биродарлик ана шундай бўлади, деган ҳикматга амал қилиб, улардан бири уйида махсус зиёфат уюштирди. Масжид имомини ҳам таклиф қилди. Имом бу икки аразчи қариянинг аҳволидан бехабар, қавмнинг илтимоси билан икки мусулмоннинг аразлашуви дуруст эмаслиги ҳақида маъруза қилди. Зиёфат якун топгач, аразчи қариялардан бири соҳиби эҳсонга

«Сен менга ақл ўргатиш учун чақирдингми?» — деб дағдаға қила кетди. Хуллас, улар ярашишмади. Кимки аччиқ бўлса ҳам ўз дўстлари насиҳатига қулоқ солмас экан, ишнинг оқибати пушаймонлик бўлади. Бу — табиб буюрган дориларни ишлатмай, парҳез қилмай, ўзининг кўнгли тилаган таомларни еган, истаган ичимликларини ичган беморнинг ҳар дақиқа дарди оғирлашиб кетгани кабидир. Орадан шу зайлда икки-уч йил ўтиб, олдинма кейин вафот этишди. Биринчи дўст вафот этганида ярашишни хоҳламаган киши жанозага келди. Шунда биродарлар дедиларки: «Барибир келар экансиз, аввалроқ келиб розиризолик тилаб қолсангиз бўлмасмиди?» У киши эса шунда ҳам паст келмай: «У «менинг ўғлим сеникидан бойроқ» деб керилган, шунисини кечира олмадим», — деб изоҳ берди. Унинг бу изоҳи тўпланганларга шу даражада бемаъни туюлдики, айримлар ундан юзларини ўгирдилар ҳам. Аразлашишга сабаб бўлган баҳона биродарларига ҳам эриш туюлган бўлса, уларнинг қиёматдаги аҳволлари қандай бўларкин?

Мана шу каби воқеаларни эшитганимизда, бирон дўст топганимизда (алҳамдулиллаҳ!) ва йўқотганимизда (астаҳфируллаҳ!) фикр қилайлик:

— *Эй кўнгил, Аллоҳнинг марҳамати билан топган дўстингни йўқотиб қўйдинг-а! Энди уни қиёматда қайда ва қай ҳолда топгайсан? Дўстини йўқотган ҳар бир одам кўпроқ айбни унга юклайди. Сен ундай қилма, кўпроқ айбни ўзингдан қидир.Сўнгги нафасинг чиққунига қадар дўстлигингни қайта тирилтиришга улгуриб қол! Бир оғиз нохуш гап учун аразлаб юриш эвазига дўзах оташини сотиб олиш наҳот сен учун лаззатлироқ бўлса?! Олий ҳиммatли, мард одам бир лаҳзада дўст орттиради, пасткаш эса неча йиллик ошналигини бир лаҳзада барбод қилади. Сен пасткашлардан бўлма. Фаровонликни истасанг, бахтли онларингда ҳам дўст-ёр орттириб ол. Биласанки, денгиз тўлиб тошса ҳам дарё сувига муҳтождир. Дўстлар қанча кўп бўлса, кишига бало шунча кам ёпишади.*

Донодан сўрабдилар: «Дўстларингдан қай бири барчадан кўра сенга кўпроқ ёқади? Қайси бирини чин биродарлик даражасига етган, деб ўйлайсан? Қайси бирига сенинг муҳаббатинг кучлироқ?» Доишманд жавоб бердиким: «Айб қилсам яширадиган ва узр сўрасам кечирадигани менга ёқиб тушади...»

Баён қилганимиз икки қария узоқ йиллар ўзларини бир-бирларига дўст деб билганлар, аммо қалбларида дўст меҳри йўқ эканидан бехабар яшаганлар. Ҳатто муборак ҳаж ибодатига борганларида ҳам Аллоҳ уларнинг қалбларига дўст муҳаббатини солмаган экан, на илож? Дўстнинг васли кўрар кўзларга роҳат беради. Уларнинг кўзлари бу роҳатдан бенасиб экан. «Емайсан, аммо тўясан, бу дўст меҳридир». Улар дўст меҳрига оч яшадиларми? Ҳар ким айбсиз дўст қидираверса, дўсти камайиб бораверади, дўстларини ранжитаверса, душманлари кўпаяверади. Бу қариялар умрлари давомида қанча дўст йўқотиб, қанча топдилар экан? Ҳар бир гулнинг тикони бўлгани каби, ҳар бир дўстнинг ҳам нуқсони бўлиши табиий. Ўз дўстларининг хатоларини кечирмасликнинг, уларга етказган зарарни унутмасликнинг одам учун нима фойдаси бор? У қандай инсонки, ўз дўстининг тавба ва узри-

ни қабул этмасин ва уни севинч билан қарши олмасин!? Олийжаноб ва мард одам оғир кунларда ҳам ўз дўстини ташлаб кетмайди. Ҳар қандай шубҳа ва гумонга асосланиб, ўртоқлик алоқаларини узмайди, бориш-келиш, салом-аликни канда қилмайди.

Араб фозилларидан Асмаий ёзадилар: «Бир кишини зиёрат қилиб кирдим. У зот кичик бўйра устида ўтирар эдилар. Сурилиб, ёнларидан жой кўрсатдилар. Мен бу илтифот учун раҳмат айтиб дедимки: «Бўйрангиз тор, мен ҳам ўтирсам сиз роҳатсизланасиз». У зот дедиларким: «Бир-бирига гапи тўғри келмаган икки кишига бутун жаҳон ҳам танглик қилади. Аммо дўстлар учун бир қарич ер ҳам бемалол етади». Аразлаган ҳолларида бу дунёни тарк этган икки қарияга жаҳон торлик қилдимикан?..

Дўстларни бир-бирларига яқинлаштирадиган нарса, албатта, зиёратдир. Юрилмаган йўллар устини тикан ва буталар қоплагани сингари зиёратдан холи дўстлик йўллари ҳам беркилиб қолади. Биров сизга «Дўстимни бир-икки ойдан бери кўрганим йўқ», — деса билингки, у муҳаббатли чин дўст эмас экан. Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қилган шарафли ҳадислардан бирида Расулуллоҳ (с.а.в.) шундай марҳамат қилганлар: «Бир киши дўстини зиёрат қилса, Аллоҳ таоло унга: «Ҳаётинг яхши ўтсин! Яхши иш қилдинг ва жаннатдан ўзинг учун жой ҳозирладинг», — дейди». Бу соҳада ҳам биз баъзан меъёрни орттириб юборамиз ёки меъёрга етказмаймиз. Расулуллоҳ «Дўстингни унга малол келадиган даражада эъзоз-икром қилма», деб таъкидлаганлар. «Гулистон»да шундай баён этилади:

«Абу Ҳурайра (р.а.) Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) хизматларига келур эрди. Ул ҳазрат дедилар: «Эй Абу Ҳурайра, ҳар кун келмагил, то ўртада муҳаббат зиёда бўлғай ва соҳиби диллар дебдурларким, агарчи офтобнинг мунча ҳусн ва хўблиғи бордир, аммо ҳеч киши ани дўст тутмоғусидур, онинг учунким, ҳар кунда кўрунодур ва лекин қишдаким аксари вақт маҳжубдур, бу жиҳатдин ҳаммага маҳбубдур».

Байт: *Дўстни кўрмакка бормоқ айб эмас,*
Лек безор ўлғудек кўб бормоғил.
Қил муҳаббатни фузун кам-кам бориб,
Беҳуда ортуқсан, ранжи ахтармағил.

Одамлар бир-бирларига муҳтождирлар. Ўзаро муносабат пайдо қилмасалар, ишлари нотамом қолади. Одамларга аралашмасдан ёлғизликни севиш, жамиятдан қочиб юриш ақлга мувофиқ иш эмас. Шунинг учун ҳам янги бир одам билан дўст бўлган мусулмоннинг даражасини Аллоҳ жаннатда бир даража юқори кўтаражаги ҳадисларда таъкид этилган. Ёлғизликни севишни ножоиз дедик. Аммо ҳаётда яна бир ҳақиқат бор — нодон дўстдан кўра ёлғизлик яхшироқ. Нодон одам дўст бўла туриб шундайин кунларни бошингга соладики, кейин душманларинг чангалидан мутлақо қутулиб чиқа олмайсан. Биз дўстни нодон деймиз, ҳолбуки, сўраб-суриштирмай ҳар қандай одам билан дўстлашиб унга кўнглидаги борини очиб ташлайдиган одамнинг ўзи нодон эмасми? Низомий ҳазратлари ёзганлар:

Жоннинг душмани ҳам гар бўлса доно,
Ақлсиз дўстдан у юз карра аъло.

Тилимизда «сирдош дўст» деган атама бор. Ҳар кишининг юрагини қон қилувчи сири бўлганидек, бу сирни ошкор қилишга арзигулик дўсти ҳам бўлади. Дўст-ку, сиримгизни эшитар, ошкор қилмасликка ваъда ҳам берар, аммо ваъдасига вафо қилишидан кўра хиёнат қилиши аниқроқдир. Дўстларни бир-биридан айириб юборадиган сабаб ҳам айнан шундадир. Дўстига сир айтиб сўнг пушаймон бўлганларнинг сон-саноғи йўқ. Ҳолбуки, жаноби Расулуллоҳ (с.а.в.) «бир одамни жуда яқин олмагинки, у вақти келиб душман бўлиб қолиши мумкин», деб огоҳлантирганлар. Яқин деб билинган дўст душманга айланмаса ҳам айтилган сирга хиёнат қилиши кутилажак ҳолдир. Бир шогирд донишманд устозидан сўраган экан:

— Менинг жуда муҳим сирим бор. Шу сиримни дилимда сақлайвериб, юрагим қон бўлиб кетди. Ишончли дўстимга сиримни айтиб, юрагимни бўшатиб олмоқчиман.

Бу гапни эшитиб устоз дедики:

— Сенинг сиринг фақат ўзинггагина керак, бошқа одамга сира ҳам керакмас. Модомики ўз сиримгни ўзинг сақлай олмасанг, бошқа киши ўзига мутлақо кераги бўлмаган бу сирни қандай сақлай олади? Агар у сиримгни ошкор қилса, бунга таажжуб этишнинг ҳожати бўлмайди.

Табиатда ҳамма нарса ўз хили билан юради. Оққуш қорақушга қўшилмайди. Одамлар гарчи бир хилга ўхшасалар-да, бирининг қалби оққуш иккинчисиники қорақуш кабидир. Ҳаттоки учар қушлар ҳам ўз шерикларини ажратишни уддасидан чиқар экан, инсоннинг бунга амал қилмоғи мутлақо шартдир. Шу боис шоир дейдики:

Бўлмагил ҳар кимга жонинг бирла, йўлдош ўзгадир,
Айтмагил ҳар кимсага сиримгни, сирдош ўзгадир.

«Яхши либос — танга оройиш, яхши ўртоқ — жонга осойиш», деганларидек яхши ўртоқни бошқалар орасидан ажрата олиш ҳам ақлга боғлиқ. Ақлли одамлар учун дўстликдан азизроқ ҳеч нарса йўқдир. Дўстлик беғараз бўлмоғи шарт. Лекин дўстлик тилсимларининг калити сирни сақлай билишдадир. Учинчи одам билмаган сир ёйилмайди. Чунки учинчи одам эшитган сир албатта оғиздан оғизга ўтади ва бунинг олдини олиш мумкин эмас. «Беҳаё дўстликка ярамас, нопок сирдошликка», деган мақол бор. Тўғри, барчани нопокликда айблаш ёки гумон қилиш ақлдан эмас. Аммо орада шайтон борлигини ҳам унутмай, дўстимизни асраш учун унга сиримизни айтмай қўя қолганимиз минг марта афзал.

Айрим биродарларимиз «ҳеч кимга айтманг, фақат сизга айтяпман буни» деб сирларини бир неча кишига маълум қилиб қўядилар. Тўрт кишидан учтаси ваъдага вафо қилиб, сирни сир тутиб юраверади. Аммо биттаси «гуллаб» қўяди. Оқибатда сир айтган одам тўрттала дўстидан гумонсираб ёки ранжиб юраверади. Баъзан эса шу баҳона бўлиб, дўстлик ипларини узиб юборади.

Кичкинагина, тажрибасиз сичқон боласи ҳеч қўрқмасдан ҳар жойларга кириб-чиқаверарди. Бир куни у хўроз билан мушукка дуч келди. Хўрознинг қичқириғидан қўрқиб кетган сичқонча югурганича уясига қочиб кирди-ю, онасига деди:

— Онажон, бугун икки ҳайвонни кўрдим. Бириси шундай ақлли, ёқимли ҳайвон эканки, уни қучоқлаб олгим келди. Иккинчиси катта қанотли, ёқимсиз шовқин соладиган гердайган ҳайвон экан. Хушфеъл, ипакдай майин жунли, ҳатто бизникидай думи бор ҳайвон билан дўстлашмоқчиман.

Она боласининг гапини эшитиб дакки берди:

Болагимнам, ўша гўзал, хушфеъл кўринган ҳайвондан қўрқишинг керак. Қичқирган хўроз бизга егулик ҳозирлайди. У бизга зиён етказмайди. Сенга майин кўринган ҳайвон эса ўта маккордир. Мушукнинг ичи билан сирти бир хил эмас.

Бу баёнда кишилар учун зарур ибрат бор. Кўпгина содда одамлар сезмаганликлари туфайли душманларини дўст деб эъзозлайдилар. Уларнинг ташқи кўриниши — зоҳирига қараб ақлли ва одобли, тоза қалбли деб ҳисоблайдилар. Бир шоир дўст бўлиб кўринувчи душман кимсалар тўғрисида шундай ёзган экан:

На гулдир ва на лола
Оловдир, тегма, ёнарсан!

Ҳаётда ҳам ташқи кўриниши худди гул, лола каби гўзал сувратли кишилар кўп. Аммо уларнинг ичлари ёмонлик оловига тўладир.

Хўрозларга ўхшаган бақироқ кишилар ҳам бордир. Аммо улардан жамиятга маккор, буқаламун кимсалар каби зиён етмайди. Айёрлик маккор кимсаларнинг яширин қуролидир. Дўст танлашда киши ўз ҳаётини таҳликага қўймаслиги керак.

Дўстлик масаласида айрим фикрлар мавжудким, баҳслашишга ҳам тўғри келади. Масалан, сиз бу фикрга қандай қарайсиз:

Тўғри ва соф одамлар дарров дўст бўлиб оладилар ва бу дўстлик узоққа чўзилади. Фитначи одамлар дарров дўстлаша олмайдилар, муносабатлари тез ва осон бузилади. Яхши ва олийжаноб одамлар бир соатли кўришиш ва бир кунлик танишиш муддатида одамнинг кўнглини овлайдилар. Аммо кўпдан бери танишиш ва дўст бўлиш орзусида юрган ичиқора одамлардан марҳамат ва лутф кўзлаб бўлмайди. Улар қўрқув ва ғараз туфайли дўст бўлишни истайдилар.

Албатта, бу ҳикматни рад этмаймиз. Аммо ҳаётда бунинг аксига кўпроқ дуч келамизким, бизнинг эътирозимиз ҳам айнан шунда. Тўғри ва соф одамлар, олимлар **агар дўстлашсалар** уларнинг бирордарликлари арзимаган нарсага бузилмайди. Тўғри ва соф одамларни, олимларни биз «зукко, доно» каби сифатлар билан улуғлаймиз. Демак, улар яхшини ёмондан тез ажрата олиш қобилиятига эгалар. Бироқ, янги танишларини яхши одам эканини билиб турсалар ҳам у билан дўстлашишга шошилмайдилар. Нега? Эҳтиёткорликни бу қадар ошириб юборишлари ўринлими? Ёки атрофларидаги фитначиларнинг сўзларига қулоқ тутадиларми? Ахир фитначилар билан дўст бўлган кимса энг яхши одамлар ҳақида ҳам ёмон фикрда бўлади,

вақт ўтганидан сўнг эса кўзлари мошдай очилади-ю, аммо пушаймон ейишдан ўзга чораси қолмайди. Ариқ ва сой суви денгизга қуйилгунга қадар ширин бўлади. Қардошлик ва дўстлик муҳаббати разил одамлар орага тушгунга қадар мустаҳкам бўлади. Афсусли ери шундаки, разиллар айнан яхшилар орасига тушади. Яхшилар бир-бирларини англаб етгунларича разиллар бирлашиб оладилар. Ҳаётда кузатамизки, яхшилик мақсадидаги дўстликка мустаҳкам пойдевор қўйилгунига қадар разиллар ўз биродарликлари саройини қуриб бўладилар. Тўғри, уларнинг бу саройлари мустаҳкам эмас, тез орада бузилиб кетади. Бироқ, бузилгунига қадар яхши дўстлик иморати пойдеворини ҳам яксон қилишга улгуради. Кўрамизки, айрим иқтидорли олимлар, баъзи қобилиятли шоирлар бир-бирлари билан тез дўстлаша олмайдилар. «Гадонинг душмани гадо бўладир», дейилганидек, бу доноларнинг ўзаро дўстлашувларига эҳтимол вужудларига эгалик қилаётган ҳасад ўти йўл қўймас? Разил ва хоин одамлар улардаги айнан шу хасталикдан фойдаланишар? Разил ва хоин одамларнинг дўстлиги илонни тарбия қилишдек бир нарса. Илон эгаси уни қанчалик яхши парвариш этса ҳам пайт келганда бир кун ўз эгасининг ёруғ кунини қоронғи кечага айлантиради, ўз вафосизлигини намоён этади. Саҳар шабадаси ҳам дўстликка ўхшайди. Агар у гулзор томондан эсса — хушбўй бўлади. Нажосат бор ердан эсса — бадбўй бўлади. Тарихда бунга мисоллар оз эмас. Ўтган асрда Сталин замонидаги репрессияларда жон берганлар, азоб чекканлар дўстлик либосидаги айнан шундай разилликнинг қурбони бўлган эдилар. Донолар бир-бирларини ҳимоя қила олмадилар, демак, улар чин дўстлик мақомига ета олмаган эканлар. Алдамчи дўстликнинг фожиаси шунда. Бир масал борким, уни унутмасак, фойдадан холи бўлмас:

Бир мамлакатдаги ўрмонзорда каламуш билан мушук яшар эди. Овчи келиб дарахт остига дом қўйиб кетган эди, нодон мушук илиниб қолди. Каламуш бу ҳолни кўриб қувонди. Аммо кўзи ўзига ташланишга тайёр турган латчага тушди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. Тепага қарасаки, бойқуш ҳам уни мўлжаллаб турибди. Нима қилсин? Олдинга юрса мушукка йўлиқади, орқага қайтса, латча парчалаб ташлайди, индамай қотиб турса, бойқушга ем бўлади. Каламуш ўзига-ўзи дебди: «Бало денгизи туғёнга келиб, фалокат тўфони ҳужумга тайёр турибди. Шунга қарамай мен ноумид бўлмаслигим, ўз ҳаётимни қутқаришим керак. Бу ҳолда менга ақлдан яхши мададкор йўқдир. Ақлли ҳеч қачон саросимага тушмаслиги, қалбини даҳшат ва ташвиш чулғаб олмаслиги керак. Энди мен учун ягона нажот йўли бало занжирида талпиниб ётган ва менинг ёрдамимга муҳтож бўлган мушук билан келишиб, дўстлашмоқликдир. Балки у ўз вазиятини назарда тутиб, менинг сўзларимга қулоқ осар ва душманликдан воз кечиб, холос бўлиш учун маслаҳатларимни қабул этар. Шундай қилиб, ҳар иккаламиз балодан омон қоламиз». Шу қарорга келган каламуш мушукдан: «ҳол-аҳволинг қалай?» — деб сўради.

— Бундай бало домига тушиб, азият чекканларнинг аҳволи қандай бўлар эди? — деди мушук зорланиб.

— Шу вақтга қадар сен ғамнок бўлсанг мен қувонар эдим. Ҳозир иккимизнинг бошимиз хатарда қолди. Мен бу балодан қутулиш учун сендан нажот кутаман ва шу сабабли сен билан дўстлашмоқчиман. Агар менга тегмасанг, ёнингга бориб бандларингни кесиб, сени ҳам озод қиламан. Сўзларимга ишон, хайрихоҳ эканимга шубҳа қилма. Ҳеч кимга ишонмайдиган ва ҳикмат эгаларининг сўзларига қулоқ солмайдиган киши бахтли ҳаёт кечиролмайди. Ақл эгалари ишни пайсалга солиб, фурсатни қўлдан бермайдилар. Кема дарғанинг саъй ҳаракати билан соҳилга етиб боргани каби холос топишимиз икковимизнинг ҳаракатимизга боғлиқ бўлиб турибди.

— Сенинг бу гапларинг ақлга мувофиқ, — деди мушук қувониб. — Таклифингни бажони дил қабул этаман ва ўлгунимча сендан миннатдор бўламан. Дебдурларки, душман сен билан сулҳ тузишни истаса, унинг узатган қўлини қайтарма.

— Мен ҳозир сен томон юраман. Олдингга борганимда мени меҳрибон дўст каби кутиб ол, душманлар иноқлашганимизни кўриб, жўнаб қолсинлар. Шундан кейин мен тузоқ ипларини қирқишга киришаман.

Мушук бу маслаҳатни ҳам қабул қилгач, каламуш ишга киришди. Лекин мушукнинг назарида у имиллаётгандай кўринди.

— Мен сенинг аҳдингга ишонган эдим, — деди тоқати тоқ бўлган мушук, — Душманларинг кўздан йўқолиб, хатардан қутулганингдан кейин сўзингдан қайтмоқчимисан?

— Мен берган сўзимнинг устидан чиқаман, лекин ўз жонимни сақлашни ундан афзалроқ деб биламан. Мен душманларим ҳужумидан сенинг ёрдаминг туфайли омон қолиш мақсадида дўстлашишга мажбур бўлдим. Аммо сенинг у душманларимдан ҳам хавфлироқ эканингни унутганим йўқ. Мен таҳликани даф этиб, хатарли ишларнинг олдини олиш учун сен билан муроса қиляпман. Бу вақт ва замон тақозоси билан қилинган бир тадбирдир. Ҳар ишнинг ўз ери, ҳар соатнинг ўз ҳукми бордир. Вақтни ўтказиб, мавқеини қўлдан бермоқлик калтабинликдир. Мен тўрнинг ипларини қирқаман, хотиржам бўл. Аммо битта асосий бандни жонимнинг гарови сифатида сақлаб тураман. Уни сен ўзинг билан овора бўлиб, менга ҳужум қилишдан кўра муҳимроқ ташвиш билан машғул бўлиб, ўз жонинг ғамини еб қолганингдагина кесаман. Ана шунда сен банддан озод бўласан, мен ҳам сендан қутуламан.

Каламуш айтганини қилди. Бир оздан кейин узоқда овчининг қораси кўринди.

— Энди охирги бандни кесмоқ, ваъда устидан чиқмоқ вақти етди, — деди каламуш.

Мушукнинг кўзи овчига тушиши биланоқ ўлим ваҳмида қолди. Каламушни ҳам унутди. Шунда каламуш охирги бандни қирқди. Мушук жонҳолатда сапчиб, дарахт устига чиқиб кетди. Каламуш эса инига кириб кетди. Эртаси куни инидан мўралаб мушукни кўриб қолди.

— Эй дўстим, нега мендан хавфсирайсан? — деди мушук. — Қўлга киритилган энг яхши ноёб нарсани — дўстлигимизни сақлаб қолиш керак. Яқинроқ кел, мен яхшилигингни қайтарай, мурувват қилиб, мардлигим ва сахийлигимни кўрсатай.

Мушук садоқатдан қанча гапирса ҳам каламуш инидан чиқмай деди:

— Зоти душман бўлиб, дўстликдан лоф урганларга, дилида ғаним, тилида дўст бўлганларга ишониш мумкин эмас.

Бу каби масалларни ўқиб ёки эшитиб ҳайрон қоласан киши: ҳайвонларнинг ақли етган нарсаларга онгли жонзот ҳисобланмиш одамларнинг ақли калталик қилиб қолади. «Сен ўзингга дўст ахтар, душман ўчоқ бошидадир», деган ҳикматга кўпинча аҳамият берилмайди. Ўша — ўчоқ бошидаги манфаат дўстлиги кўзни шамғалат қилиб қўяди. Тўшаги тикандан, ёстиғи илондан бўлган одамнинг уйқуси ширин бўла олмайди. Инсон идрокининг расолиги, ақли комиллигининг аломати шуки, дўстларидан бири душманлик қилса ё ғурурланиб кетса, бунга қарши дарҳол чора кўради. Масалан, аввал юмшоқ сўз билан, сўнг эса кескир сўзлар билан кўнгли яраланади. Бу ҳам таъсир этмаса, қўл билан урилади. Бу ишлар ёмонлик эмас, эзгулик саналади. Шунда ҳам тўғри йўлга келмаса, у билан дўстлик ипи узилади. Чунки у фосиқдир. Фосиқ билан бўлиш эса яхши амалларни бузади. Лекин у биродарига Аллоҳдан ҳидоят тилаб, яхши дуолар қилаверилади. Худди Робиъа (раҳматуллоҳи алайҳо) каби. Робиъа доим муножотда дер эканларким: «Илоҳи! Дунёда менга неки берар бўлсанг, душманларга ҳам бер! Охиратда менга не берар бўлсанг, дўстларга ҳам бергил!» Бу дуода чуқур маъно ва ҳикмат бордир. Яъни бу дунёда менга берилган ҳидоятни, ишқни, иймонни... душманларимга ҳам бергилким, улар залолатдан чекинсинлар. Охиратда эса менга жаннатни раво қилсанг, дўстларимга бергин бу неъматни, дейилмоқчи.

Истиқлол шарофати туфайли Сталин замонидаги яширин ҳужжатлар билан танишиш имкони туғилди. Фожиа шунда эканки, ўша йиллари қамалган ва отиб ташланганларга ўз дўстлари холис хизмат қилиб берганлар. Абдулла Қодирийни олайлик. Сталин ўзбекда шундай ёзувчи борлигини биларканми? Ёки «Ўткан кунлар» китобини ўқибдими? Усмон Носир қамалганда Сибирдан туриб Сталинга хат ёзган эканлар, ўзларининг айбсиз эканликларини исбот этмоқчи бўлганлар. Масковдаги идора бу хатни текшириш учун Тошкентга юборган. Тошкентдаги «дўстлар» Усмон Носир ижодида халқ душманига хос мазмун борлигини таъкидлаб жавоб йўллаганлар. Бу ўринда биз хусумат, ҳасад, ғараз каби иллатлар булоғидан сув ичиб семирган дўстликка дуч келяпмиз. Дўстларнинг ҳасади душманларнинг хусуматидан ёмондир, деган ҳикмат шу ўринда ўз исботини топади. Ҳа, душманлардан кўра баъзи дўстлар кишига кўпроқ зарар етказадилар. Чунки душмандан эҳтиёт бўласан, аммо дўстларнинг душманлигидан қутулиш қийин. Дейдиларким: «Чин душманнинг агарчи ҳийласи таъсир этмади, макр этмакдин ожиз бўлса, ҳийла била дўстлик мақомиға келур ва ондин сўнг дўстлиғ сурати била андоқ ишларни қилурким, ҳеч бир душман они қила олмас». Ножинс кишининг зарар етказишини ўйламай, у билан дўстлашиб, суҳбатдош бўлиб юрган одамнинг охири ғам-ҳасратга гирифтор этилажагига тоғам — Мирзакалон Исмоилийнинг қамалишларига доир ҳужжатлар билан танишиб чиққанимда ишонган эдим. Тоғам бу воқеалар ҳақида гапиришни ис-

тамасдилар. Мени ажаблантирган нарса — ёзувчига қарши туҳмат қилганлар унинг энг яқин дўстлари эди. Уруш йиллари елкама-елка турган дўстлар туҳматдан ўзларини тия олмаганлар. Мен у кишиларни танир эдим. Чунки тоғам қамоқдан чиққанларидан кейин ҳам улар билан дўстликларини узмаганлар. Уларнинг туҳматчи эканликларини билганлар, аммо айбларини кечирганлар. Тоғам-ку, дўстликни сақлаб қолиш учун кечиргандирлар. Аммо Аллоҳ кечирганмикин? Донолар дерларким: «Душман сўзи билан дўст паймонин синдурдинг. Кўргилким, кимдин жудо бўлуб, ўзунгни кимга еткурдинг?» Туҳмат билан қамалганлар озодликка чиққанларида туҳматчи дўстлари уларнинг кўзларига қандай қарадилар экан, мен шу ҳақда кўп ўйлайман.

Жалолиддин Румий ҳазратлари «Оқил дўсти бор кишининг ойнага муҳтожлиги йўқ», деган эканлар. Биз шуни сал ўзгартириб: «Хоин дўсти бор кишининг душманга муҳтожлиги йўқ», десак қалай бўларкин? Аввалги йили марҳум бир ёзувчининг туғилган куни нишонланди. Сўзга чиққанлар унга дўст бўлганларини қайта-қайта таъкид этиб, у зотни шарафладилар. Аммо бирортаси «биз у билан дўст эдик, ошхўрлик ёки пивохўрлик қилардик, афсуски қамаладиган пайтда уни ҳимоя қила олмадик», демади. Ҳолбуки, ҳужжатлар далолат беришича, дўстларини ҳимоя қилишга уриниш у ёқда турсин, Ёзувчилар уюшмаси сафидан ўчириш чоғида ёмонлаганлар, «халқ душмани» деган тамғани ўзлари тайёрлаб берганлар. Бу дўстлар ўша даврда қўрқоқлик қилгандирлар ёки бошқа сабаб бўлгандир. У замон учун айблашимиз балки нотўғридир. Энди ноҳақ жабр кўрган дўст вафот этган, туҳматчи, бевафо дўстларнинг умри ҳам куз япроғига ўхшаб бир шохчага илиниб турибди. Шуни фаҳм этиб, тавба қилиб олсалар бўлмасмикин? Уларни тавба қилмаганлари учун айбласак, тўғрироқ бўлар. Бироқ, бизнинг мақсадимиз уларни айблаш ва ҳукм чиқариш эмас. Бу воқеаларни эслашдан мақсад — ёшларнинг эътиборини тортишдир. Чунки бу каби хоинликлар фақат битта замонга хос эмас ва бутунлай йўқ бўлмайди. Бугунми ё эртагами бошқача кўринишда юз очаверади.

«Кимки биродарига, унинг молига ёки обрўсига зулм етказган бўлса, динор ва дирҳам бўлмаган кунда ундан олинмасидан аввал у билан розилашиб олсин. Агар яхши амаллари бўлса, зулмига яраша яхшиликларидан олинади. Яхши амаллари бўлмаса, мазлумнинг гуноҳларидан олиниб, унга берилади, кейин у дўзахга ташланади.» Шарафли ҳадисда баён этилган бу ҳақиқатни унутмасак дуруст бўлар эди.

Дўстлар орасидаги муҳаббат занжири қанчалик бақувват бўлмасин, уни уза оладиган куч топилади. Унутмаслик керакки муҳаббатли, чин дўстларнинг биродарлигини кўролмайдиган ҳасадгўйлар кўп учрайди. Улар шунчаки ҳасад қилиб юра қолишмайди, дўстлик занжирини узишга обдон уринишади, уза олишса, роҳатланишади. Булар «Фақат Аллоҳ учун бировни дўст тутиш ва фақат Аллоҳ учун душман тутиш Аллоҳ таоло ҳузурида севимли амаллардандир», дейилган ҳадиси шарифдан бехабар жоҳил инсонлардир. Яна бир масалнинг ўрни келди:

Бир оролда маймунлар салтанати мавжуд эди. Подшоҳи ақлли ва доно эди. Бироқ, умрининг баҳори ўтиб, қарилик исканжага ола бошлагач, ўрнини пешанасида саодат нури порлаган ёшга бериб, ўзи денгиз қирғоғидаги ўрмонда ёлғиз яшай бошлади. У бир анжир дарахтига чиқиб, меваларидан тановул қилди. Шу онда бир анжир меваси узилиб, сувга шалоплаб тушди. Бу овоз маймунга ёқиб қолиб, дам-бадам анжир узиб сувга ташлайверди. Шу сувда бир тошбақа сузиб юрган эди. У маймун ташлаган анжирларни тутиб маза қилиб егач: «Маймун буларни атайин мен учун ташлаяпти, таниш бўлмагани ҳолда шунчалар меҳрибонлик кўрсатяптики, агар дўстлашиб олсам, муҳаббати бундан-да зиёда бўлар», деб ўйлади-да, қирғоққа чиқиб у билан саломлашди. Шу тарзда дўстлашиб қолдилар. Маймун подшоҳ бўлганини, энди кучдан қолиб шу ерларда ҳасрат билан яшаётганини сўзлаб берди. Тошбақа унга маҳлиё бўлиб қолдиким, ҳатто уй-жойига, хотини ҳузурига қайтишни ҳам унутди. Тошбақанинг хотини эрининг узоқ муддат хабарсиз кетганидан хавотирланиб, қўшнисига арз қилди. Қўшниси: «Мен эшитдимки, эринг бир маймун билан дўстлашиб, унга мафтун бўлибди, унинг васлини сенинг ҳижронингдан устун тутиб, сенинг фироқинг оловини унинг висоли суви билан ўчириб юрибди. Энди ғам чекишнинг фойдаси йўқ. Бир тадбир кўриш керакким, токи эринг уйга қайтсин ва у дўстни унутсин», деб маслаҳат берди. Улар ўйлай-ўйлай «маймунни ўлдиришдан бошқа чора йўқ», деган қарорга келишди. Тошбақанинг хотини «оғир хастаман», деб эрига хабар жўнатди. Тошбақа маймунга узр айтиб, уйига келиб қарасаки, хотинининг аҳволи оғир. Тошбақа савол сўраса жавоб бермайди. Шунда қўшниси:

— Беморнинг дарди оғир, маймуннинг юрагини пиширib емаса, ўлиши тайин, — деди.

Тошбақа «Маймуннинг юрагини қаердан топсам экан?» — деган ташвишда ғамга ботди. Қанча ўйламасин бирон-бир чора топа олмади. Охири дўсти бўлмиш маймун ёдига тушиб, ўзига-ўзи деди:

— Агар орамиздаги дўстлик ва садоқатга қарамай унга хиёнат қилсам, бу номардлик ва инсофсизлик бўлади; агар аҳдга вафо қиламан десам уйимнинг таянчи, ҳаётимнинг безаги, фарзандларимнинг паноҳи бўлган хотинимдан ажралиб қоламан.

Тошбақа анчагина вақт бу ҳақда ўйлаб изтироб чекди, шубҳа ва тараддуд ичида қолиб, ниҳоят хотинининг ишқи ғалаба қилди. Оқибатда у вафодорликдан воз кечиш қарорига келди. Лекин яхши билардики, маймунни бу ерга келтирмагунича мақсадига эриша олмайди. Шу боис у маймуннинг ҳузурига қайтди. Айрилиқ ўтида ёнаётган маймун уни зўр қувонч билан кутиб олиб, оиласининг ҳол-аҳволи, хотинининг сиҳат-саломатлиги билан қизиқди.

— Сенинг фироқинг ўти шундай ёндирдики, уларни кўришдан бирон ҳам лаззат ололмадим, — деди тошбақа. — Ёлғизлигинг эсимга тушганида тинчлигим бузилиб, дунё кўзимга қоронғу бўлиб кетди. Мен сени уйимга олиб кетгани келдим. Марҳамат қилиб, борсанг, фарзандларимни кўриб, хаста хотинимни ташрифинг билан севинтирсанг, қавм-қариндошларим, дўст-ошналарим олдида бошим осмонга етарди.

Улар тайёрлаб қўйган овқатларини олдингга қўйиб, меҳмондўстлик бурчларини бажарсалар. Шу билан менга кўрсатган меҳрингга яраша, оз бўлса-да, жавоб қайтара олганимдан қувонардим.

Бу гапларни эшитган маймуннинг қалбига ҳаяжон оралаб деди:

— Сен дўстлик ва аҳд-вафода мени ўзингдан устун қўйма, чунки орамиздаги дўстлик ипини сен бошлаб мустаҳкамладинг. Энди мен ўз кўнглимнинг хоқониман. Сен билан дўстлашганимдан бери бахт-саодат ичида яшаяпман. Агар бу дўстликнинг роҳатбаҳш шамоли менинг димоғимга аввал етганда эди, бундай тинч, бахтли яшашнинг шундай ширин эканлигини билсайдим, фойдаси оз, ғами эса кўп ҳукмдорликдан аллақачонлар воз кечиб юборган бўлардим. Саховат аҳли назарида дўстлик ғоят бебаҳо нарсадир. Ҳақиқий дўстларнинг бири машриқда бошқаси мағрибда бўлса ҳам барибир, бир-бирларини эслаб ва шундан тасалли топиб яшайверадилар. Денгиз сафарига чиққан одам ўзига ҳамроҳ ахтаради, лекин дўстлари бундай сафарга бормасалар, буни душманлик деб ҳисобламаслик керак. Сен меҳмонга таклиф қиляпсан, майли борай, аммо сувдан сузиб ўта олмаслигимни биласанми?

— Хотиринг жам бўлсин, сени ўз орқамда кўтариб, манзилимга олиб бораман. Сен у ерда роҳат ва фароғатда яшайсан, — деди тошбақа.

Хуллас, маймун ўз тақдирини дўстига топширди. Тошбақа уни орқасига миндириб, сувда сузиб кетди. Ярим йўлга етганда ўйланиб қолди ва ўз-ўзига деди:

— Олимлар «вафосизлик ва хиёнат, айниқса, эътиборсиз хотинлар учун қилинган хиёнат энг катта гуноҳдир», дейдилар. Улуғларнинг яна шундай гапи бор: «Олтиннинг софлигини ўтда, ҳайвоннинг кучини оғир юк ортилганда, инсоннинг тўғрилигини омонатга хиёнат этмаслигида билса бўлади. Ҳар ҳолда донолар хотинларнинг макр-ҳийлаларига алданмасликни аъло кўрадилар.Тошбақа бир-бирига зид шундай фикрларга банди бўлиб, сув ўртасида тўхтаб қолди. Унинг қалбида қандайдир ғалаён мавжудлигини сезган маймун шубҳаланиб, дўстидан сўради:

— Сенга нима бўлди, фикрлар уммони сени ғарқ этяптими ё мени кўтариш сенга оғирлик қиляптими? Сезиб турибман, сени виждон азоби қийнаяпти. Сен шу дамда ўз нафсинг билан курашяпсан.

— Виждоним қийналаётгани рост. Сен бизникига биринчи марта боряпсан. Хотиним касал, уй ивирсиб ётгандир, сени кўнгилдагидек кутиб ололмасам-чи, деб кўнглим ғашланяпти, — деди тошбақа сир бой бермасликка тиришиб.

— Сенинг номусли ва тўғри бўлганлигинг, мени дилдан дўст ҳисоблаб яхши ният билан уйингга олиб бораётганлигингни билиб турибман. Ўтиришимиз қанчалик содда, дастурхон қанчалик фақирона бўлса, суҳбатимиз шунчалик самимий ва ширин бўлади. Сен бу борада ташвиш тортма.

Тошбақага бу далда маъқул келгандай бўлиб яна бир оз сузди-ю, ўй-хаёлга берилиб, яна тўхтади. Бундан маймуннинг шубҳаси ортди ва ўзига-ўзи деди:

— Дўстидан шубҳа қилган одам ўша соат тадбир кўриб, унга нисбатан эҳтиётли муносабатда бўлиши, ўзини сақлаши керак. Агар шубҳалари тўғри чиқса, муқаррар бўлган фалокатдан ўз жонини сақлаб қолган бўлади. Гумони хато бўлиб чиқса, эҳтиёткорлик қилгани учун уни койимайдилар.

Юрак тез-тез ўзгариб тургани учун уни қалб[1] деб атаганлар. Ҳар дақиқада у нима хаёлга тушади, нияти яхшими ё ёмонми билиб бўлмай қолди.

Маймун хаёлидан шуларни ўтказиб дўстидан «Яна нима бўлди, яна хаёл дарёсига чўқдингми?» — деб сўради.

— Нима қилай, хотинимнинг касаллиги, сиҳатининг ёмонлиги хаёлимни паришон қилмоқда.

— Дўстлик ҳурмати учун юрагингдаги ташвишни очиқ айтдинг. Хотинингнинг дардига нима даво экан, табиблар айтишибдими?

— Табиблар шундай дармон белгилашганки уни топиш мумкин эмас.

— У қандай дармон экан?

— Маймуннинг юраги...

Буни эшитиб маймуннинг қути учиб кетди. Кўз олди қоронғилашди ва ўзига-ўзи деди:

«Мени бу даҳшатли фалокатга судраган нарса баднафслик ва очкўзллик бўлди; мени бу қўрқинчли гирдобга шуҳратпарастлик ва ҳарислик солди. Энди эса мени ҳийла ва тадбирдан бошқа ҳеч нарса холос эта олмайди. Агар оролга борсам, ўлишим муқаррар, ўзимни бу ерда сувга ташлаб қочмоқчи бўлсам, чўкиб кетишим тайин...»

Маймун шу фикрларни хаёлидан кечириб, дўсти тошбақага деди:

— Олимлар айтубдирларки, халққа зарур бўлган озуқани яширган шоҳ, биродарларининг бахтли бўлиши учун керак нарсани бермаган дўст «шоҳ» ва «дўст» деган номларга нолойиқдирлар. Мен хотинингни қанчалик севишингни биламан, унинг соғайиб кетиши учун зарур бўлган дармонни бермаслик, дўстликка хиёнат қилиш демакдир. Менга хотинингнинг дарди маълум, чунки бизнинг маймун хотинларда ҳам бунақа хасталик тез-тез учраб туради. Биз уларга юракларимизни бериб, даволардик. Ўзимиз эса юраксиз ҳам яшаб юраверардик. Агар сен буни соҳилда айтганингда, мен юрагимни ўзим билан бирга олиб чиқар эдим. Қариган вақтимда менга юракнинг сираям кераги йўқ. Қайтага уни кўтариб юриш мен учун ортиқча юк, ортиқча заҳмат. Чунки шу пайтгача юрагимга қўнган ғам-андуҳлар жуда ҳам кўп. Кеча юрагимнинг дарди бир оз камайсин, деб жойидан олиб қўйган эдим.

— Юрагингни нима учун уйда қолдирдинг? — деб сўради тошбақа ажабланиб.

— Маймунларда бир одат бор: яқин дўстларининг уйларига кетаётганларида меҳмондорчилик яхши ва ширин ўтсин, деб ғам ва алам маскани ҳисобланган юракларини ўзлари билан олиб бормайдилар. Ақлли ва иффатли хотинингнинг хасталигини эшитгач, юрагимни олиб

---

[1] «Қалб» — араб тилида «айланувчи», «ўзгарувчи» деган маънони англатади.

борсам, эзилиб кетади, деб ўйладим. Албатта, сен менинг дўстлигимни синагансан, шунинг учун сўзларимга ишонасан. Лекин сенинг қавму қариндошинг «қалин дўст бўлса ҳам ўзига унча зарур бўлган нарсани бизга беришни истамаяпти», деб бадгумон бўлишлари мумкин. Яхшиси, орқага қайтайлик-да, юрагимни олволайлик.

Тошбақага бу таклиф маъқул келиб, орқага қайтди. Қирғоққа етишгач, маймун бир-икки сакраб, дарахт устига чиқиб кетди...

Масалдан олинажак маъно шуки, дўстлик саройини тиклаш осон эмас, тикланган саройни турли офатлардан сақлаш ундан-да қийинроқ. Офатлардан бири айнан шу — фитна. Фитна бўронини ҳар томондан кутиш мумкин. Аввал айтганимиздек, ўзини дўст деб танитган учинчи одам, фарзандига дўсти томонидан ёмонлик келишидан гумонсираган ота-она ёки масалда баён этилган — хотин. Дўст либосидаги фитначилар ҳаётда бошқаларга нисбатан кўпроқ учрайди. Уларнинг қўлларида ғараз қиличи бордир ва бу қилич аёвсиздир. Фарзандини дўстидан айирмоқчи бўлган ота-онада ғараз йўқ. Фарзандлари танлаган дўст айрим ҳолларда ота-оналарга ёқмаслиги мумкин. Ота-она бу дўстга баҳо беришда кўпроқ унинг ота-оналари нуфузига эътибор қаратадилар. «Яхши оиланинг фарзанди, демак, у билан албатта дўстлашиш керак». Уларнинг ҳукми шу! Бу ҳукм кўпинча алдамчи хулосаларга асосланган учун хато бўлади. Ота-оналар ўзларининг калтабинликлари ва ўжарликлари туфайли фарзандларини яхши дўстлардан ҳам айириб юборадилар. Аввал насиҳат билан, сўнг қатъий талаблар билан, агар булар таъсир этмаса, бирон-бир иғво билан бўлса-да, муддаоларига эришадилар. Фарзандларининг дўстдан айрилиши ота-она учун жиддий масала бўлиб туюлмайди. Фарзандлари бирон тугмача ёки рўмолча йўқотсалар ачинишлари мумкин, аммо дўстни йўқотсалар ачинмайдилар. Бу йўқотиш ўзларининг ҳаракатлари натижаси бўлса «шу боладан узоқлашганига шукр», деб қувонадилар.

Азизлар, эҳтимол шу онда сизнинг кўнглингизда ҳам ўғлингиз ёки қизингизнинг бирон дўстига нисбатан норозилик бордир. Сиз уларни ажратиб юборишга киришишдан аввал ўйлаб кўринг: у йигит (ёки қиз) сизнинг фарзандингизга дўст бўлишга нолойиқ экан. Хўш, ўзингизнинг фарзандингиз бошқаларга дўст бўлишга лойиқми? Сиз фарзандингиз дўстини узоқлаштириш чораларини ўйлаб ўтирганингизда қайсидир хонадон соҳиблари сизнинг фарзандингизни ноқобил дўст ҳисоблаб, ўз фарзандларидан нари қилишни ўйлашаётгандир? Икки дўстни ажратишдан аввал яна ўйлайлик: фарзандимиз бундан кейин яна шундай дўст топа олармикин? Эҳтимол биз ёмон деб тамға босаётган дўст даражасидаги бошқа одамга умр бўйи муҳтож бўлиб яшар? Албатта, фарзандларимизнинг дўст танлашларига эътиборсиз қарамаслигимиз керак. Уларнинг бу борада тажрибасиз эканини унутишга ҳаққимиз йўқ. Аммо биз билан ёшлар ўртасида йигирма-ўттиз йиллик фарқ борлигини ҳам унутмайлик. Замонлар ўзгарувчан эканини ҳам ҳисобдан чиқармайлик. «Менинг ёшлигимда дўстим шундай эди», деган гаплар бугунга тўғри келмай қолиши мумкин.

Хотинлар масаласи ниҳоятда нозикдир. Икки бўйдоқ дўст орасида хотин пайдо бўлгач, уларнинг муносабатларида ислоҳга эҳтиёж сезилади. Оила қурган йигит (ёки қиз) эътиборини кўпроқ оилага қаратишга мажбурдир. Энди оила мустаҳкамлиги биринчи галдаги вазифага айланади. «Хотинни деб улфатларимдан воз кечмайман» дейдиганларни калтафаҳмликда айблашга ҳаққимиз бор. Деярли ҳар куни чойхонадами ё бошқа ердами улфатчилик қиладиганларни учратиб турамиз. Қанчадан-қанча келинчаклар бу серулфат, оилага меҳрсиз эрларни тун ярмигача кутадилар. Аввал ўзлари, сўнг фарзандлари билан кутадилар. Бу одамлар дўстликни фақат улфатчилик, зиёфатдан иборат деб янглишадилар. (Бу ҳақда тарбия бобида ҳам бир-икки сўз айтган эдик, ёдингиздами?)

Йигитлар уйланишгандан кейин янгича улфат ташкил қиладиган бўлиб қолишди. Бу улфатда («гап»да) жуфт-жуфт бўлиб ўтириш. Дўстлигимиз янада мустаҳкамлансин, аҳли аёлларимиз ҳам бир-бирлари билан борди-келди қилишсин, деган мақсадлари яхши. Аммо улфатчилик тарзи яхши натижа бермайди. Аёллар орасида турли ғийбат чиқиши табиий. Ундан ташқари орада шайтони лаъин борлигини унутмаслик шарт. Биргина беҳаё кўз қараши билан дўстликнинг ҳам, оиланинг ҳам бузилиб кетишига мисоллар етарли. Дўст қанчалик содиқ ва солиҳ бўлмасин, у хотин учун номаҳрам саналади. Дўстликни сақламоқчи бўлган биродарлар шу ҳукмга итоат этсалар мақсадга мувофиқдир (Оила бобидаги мисолни эслайлик).

Дўстларни ажратишга уриниш алоҳида шахслар орасида учраб туришига гувоҳ бўламиз. Худди шу нарсанинг давлатлар орасида ҳам мавжудлигига унча эътибор бермаймиз. Ҳолбуки икки давлат дўстлигининг бузилишидан турли фожиалар туғилади. Икки шахс дўстлигининг бузилишидан шу икки кишининг ўзи ёки атрофидаги беш-ўн яқинлари азият чекишлари мумкин. Бироқ, икки давлат дўстлигининг бузилишидан мингларча одамларнинг ёстиғи қуригани ҳақида тарихдан мисоллар кўп. Афсус шуки, икки шахс ва икки давлат орасидаги дўстликни бузишга уриниш тирик жараён, ҳеч қачон ўлмайди. Ўлдириб ҳам бўлмайди. Кишининг эҳтиёт чораларини кўриб юришдан ўзга чораси йўқ. Аввалги жамиятда «халқлар дўстлиги» деган иборани кўп ишлатардик. Шу дўстликни мустаҳкамлаш учун тадбирлар ўтқазиларди. Ҳарбий хизматда эканимда юз берган бир воқеани ҳануз унутмайман. Табиийки, қисмда турли миллат фарзандлари бор эди. Кунларнинг бирида «Халқлар дўстлиги» кечаси ўтқазилди. «Клуб» деб аталмиш бинода халқлар дўстлигига ҳамду санолар айтиларди, ташқарида эса ўша турли миллат фарзандлари муштлашарди. Оддий муштлашув пичоқбозлик ва қотиллик билан якун топди. «Халқлар дўстлиги» тантанасининг эртасига икки аскар йигитнинг мурдаси уйига жўнатилди. Бу фожиага «миллий зиддият» деган тамға босилмади. Оддий безорилик натижаси сифатида қаралгани тўғри эди. Чунки бошланган муштлашув замирида миллатни ҳимоя қилиш тушунчаси йўқ эди. Лекин лозим бўлиб қолган тақдирда унга миллий адоват либосини кийдириш ҳам мумкин эди. 1988—89-йилларда Фарғона ва Ўш фожиаларида шундай бўлди. Турк-

лар кўчириб келингандан кейинги йиллар давомида ўзбек ва турк йигитлари орасида озми-кўпми муштлашув бўлиб турган. Қотиллик ҳам бўлгандир. Аммо унга ҳеч ким миллий адоват нуқтаи назаридан қарамаган эди. Масала айбдорларни жазолаш билан якунланган эди. Лекин ўша йилларга келиб қайси бир нодон сиёсатчиларга каттароқ жанжал кўтариш керак бўлиб қолди ва оддий тўқиашувга сиёсий тўн кийдирилди. Оқибатда юзлаб бегуноҳ одамларнинг қони тўкилди. Энг муҳими — дини бир, урф-одатлари бир халқларнинг қони тўкилди. Неча юз йилар давомида ёнма-ён яшаган ўзбек йигити билан қирғиз йигити бир-бири билан муштлашмаганмиди? Йигитчиликда бўладиган гаплар булар. Жанжал кучайган тақдирда бири иккинчисига пичоқ тортиб юборган бўлиши мумкин. Бироқ тўда-тўда бўлиб уйларга бостириб кирмаганлар, бегуноҳ одамларни ўлдирмаганлар, чақалоқларни тириклайин ўтга ташламаганлар. Совет Иттифоқи деган мамлакат парчаланишининг олдини олиш учун биз томонлардаги халқларни бир-бирларига ёвлаштириш зарур эди. Бу фитна шу сабабли амалга оширилди. Ўзбекистон томоннинг оғир-босиқлиги, мулоҳазакорлиги туфайлигина фитначиларнинг мақсади тўла амалга ошмади. Улар ўзбеклар Ўшдаги биродарларининг ҳимоясига ташланишади, деган умидда эдилар. Агар шундай бўлганда инсон қони дарё бўлиб оқиши мумкин эди.

«Халқлар дўстлиги» деган нарса, албатта, яхши. Аммо буни рисоладагидай амалга ошириш мумкин эмас. Назаримизда халқлар орасидаги айрим шаҳслар ўзаро дўст бўлишлари мумкин. Уларнинг бу дўстлиги халқларни бир-бирига яқинлаштириб туради. Айрим халқлар орасида айрим одамларнинг бир-бирларига ёвлиги биз хоҳлаётган ўзаро дўстлик йўлига ҳамиша тўғон бўлиб туради. Шу боис ўша айрим шахслар дўстлигини эҳтиёт қилишимиз зарур. Каминанинг бу фикри сизларда баҳс уйғотиши мумкин. Шу боис бу мавзуни миллат ва дин ҳақидаги бобда давом эттирсак, деган таклифим бор.

Демак, мавзуга қайтамиз: фарзандингиз сиздан «у ўртоғимни ёмон дедингиз, бунисини ялпоқ дедингиз, қанақа одам билан билан дўст бўлайин?» деб сўраб қолса, жавобга тайёрмисиз? Эҳтимол мана бу жавоб сиз билан бизга маъқул келар?

— Ким дўстларига нисбатан макру ҳийла билан иш тутса, дўстлари унга нисбатан ёлғонни «туҳфа» қиладилар. Душман билан яқинлашган кишидан унинг дўстлари қочадилар. Сўрасаларким: «Номуносиб дўстдан қандай қутулмоқ мумкин?» Жавоб булдирким: «Зиёратига бормаслик ва бирон нарса сўрамаслик билан». Сўрасаларким: «Жондин ҳам ширинроқ нарса надир?» Жавоб булдирким: «Беғараз дўст суҳбати». Сўрасаларким: «Кимлар билан дўстлашмоқ мумкин?» Жавоб бундайдир:

— 1. Қаноатли кишилар. 2. Ўз сўзидан қайтмайдиганлар. 3. Олим ва ҳунар соҳибларини қадрлайдиганлар. 4. Хиёнат ва номардликдан нафрат этадиганлар. 5. Яхши хулқли назокатли кишилар. 6. Ғазаб вақтида ўзини қўлга оладиганлар. 7. Сахийлар. 8. Бадахлоқ одамларнинг айшу ишрат мажлисларидан нафратланувчилар билан дўст бўлувчиларнинг йўли саодат йўлидир.

Сўрасаларким: «Кимлар билан дўстлашиб бўлмайди?» Жавоб бундайдир:

— Ақлдан маҳрум бўлганларнинг маслаҳатларига амал қилувчилар; ўз сўзида турмайдиганлар, сўзидан тонувчи ва ёлғончилар; буюк ишлардан сабри тез тугайдиганлар ва кам хафсалалилар; нонкўрлар; ёшининг катталигига қарамай одоб қонун-қоидаларига амал қилмайдиганлар; осонликча хиёнат йўлига тушиб кетадиганлар; пулни ҳаётдан афзал кўрувчи очкўзлар; пасткаш ва маишатпарастлар; ҳаёсизлар; одамлардан сабабсиз шубҳаланиб, уларни асоссиз гуноҳкор қилувчилар; ўзининг заиф эканини била туриб, узоқ сафарга чиқишни қасд қилганлар; ўз муаллимини ва бошлиғини танимаган худписандлар билан дўст тутинган кимсанинг йўли оқибат хорлик йўлидир.

Яна дейликки:

— Сенинг ранж-аламингни баробар тортадиган, шодлигингга шодланадиган дўстни изласанг, бундай дўст ноёбдир. Сенга ўзини дўст қилиб кўрсатадиган тасодифий дўстлар эса жуда кўп.

Сўрасаларким: «Агар ҳақиқий дўст топиш менга муяссар бўлса, у билан қандай муомала қилишим керак?» Жавоб бундайдир:

— Ҳақиқий дўст топсанг, унга содиқ бўл, хиёнат қилма. Ҳамма вақт дўст тутмоқни одат қилгил. Зероки, ҳар кишининг дўсти кўп бўлса, айблари шунча сир тутилур ва фазилати кўпаюр. Ҳар кишики дўстларини ёд қилмаса, дўстлари ҳам уни ёд қилмаслар ва оқибат бу киши дўстсиз қолғусидир. Кўнглингдаги дўстлик муҳаббатини сўзинг ва ишинг билан кўрсат, дўстинг сирин ошкор қилишдан сақлан, унинг ёнида бошқаларни ғийбат қилма. Дўстинг муҳтожликда қолса, дарҳол унга ёрдам бер. Унда бирор айб содир бўлса, холи жойда (!) айбини айтиб, юмшоқлик билан насиҳат қил. Агар дўстинг сенинг айбингни айтиб, насиҳат қилса, ундан миннатдор бўл. Ҳар дўстким, сендан ҳеч сабабсиз гинали бўлса, унинг дўстлигидан тама қилмагилки, жаҳонда ундан айблироқ ва ундан ёмонроғи бўлмагай. Билгилким, жаҳонда айбсиз одам бўлмас, аммо сен салоҳиятли, мурувватли бўл, чунки бундайларнинг айби кам бўлурлиги аён. Агар дўстингнинг кўнгли ҳеч гуноҳсиз сендин қолса, уни қайтаришга машғул бўлмагил, бундай тамагир ва кекчи дўстдан узоқроқ бўлганинг маъқулроқ. Бундайларнинг дўстлиги ҳақиқий саналмайди, балки тама учун бўлади. Ҳасадли кишилар билан яқинлашишдан ҳам парҳез қил, чунки ҳасадли киши дўстликка сира ҳам лойиқ эмас, чунки ҳосиднинг ҳасади ҳаргиз кетмас ва сендан гина қилишни сира канда қилмас. Мурувватсиз, фазилатсиз кишини ҳам дўст тутмагилким, бундай кишининг хосияти бўлмас, уларни мол-дунё дўстлари сафида кўр, улар ор ва номус дўстлари қаторидан жой ололмаслар. Дўстингга ёлғон сўзлама. Унинг душмани билан дўстлашма. Дўстинг бошига бирор мушкул иш тушса, қайғули ҳодиса юз берса, уни шу мусибатдан қутқазишга жону дилинг билан кириш, дўстингнинг ота-она ва оила аъзоларига меҳрибон ва шафқатли бўл. Ҳар вақт янги дўст топсанг, эски дўстларни тарк этма ва воз кечма. Дўстинг ҳамиша кўп бўлаверсин, чунки яхши дўст киши учун бебаҳо хазинадир, деганлар. Одамлар

билан дўстлигинг ўртача бўлгани маъқул. Дўстим кўп деб барчасига умид билан кўнгил боғлайвермагин, орқа-олдингга қарагин. Дўстларингнинг эътиқодларидан ғофил бўлмагин. Уларни фароғатли ва ташвишли кунларингда имтиҳон қилгин. Агар ўзинг қашшоқ бўлсанг, бой дўст талаб қилмагин, чунки қашшоқни дўст тутувчилар кам бўлади. Абу Ҳамза Бағдодий дебдурларким: «Фақирларни дўст тутиш оғир, унга сиддиқлардан бошқалар чидай олмайдилар». Ҳаётда кўп учратамизки, молдорлар қашшоқларни хуш кўрмаслар. Шу боис киши ўзига тенг дўст ахтаргани маъқул. Аммо киши молдор — бой бўлсаю қашшоқдан дўсти бўлса бу унинг аъло фазилатидир. Билмоқ жоизким, дўст уч хил бўлади: 1) дўст; 2) дўстнинг дўсти; 3) душманингнинг душмани. Душман ҳам уч хил: 1) душман; 2) дўстингнинг душмани; 3) душманингнинг дўсти. Энди билгилким, дўстларнинг дўстлари ҳам сенинг дўстларингдир. Эҳтимолки, унинг ўша одамга дўстлиги сенинг дўстлигингдан аълороқдир. Агар дўстинг сенинг душманингни севса, бундай дўстдан эҳтиёт бўл. Чунки бундай дўст душман тарафидан сенга ёмонлик қилишдан ҳам андиша қилмайди. Сенинг дўстингга душман бўлган дўстдан ҳам парҳез қилганинг яхши. Ҳар дўстки, сенинг душманингни душман тутмас, уни дўст демагил.

Яна сўрасаларким: «Тасодифий дўстлар билан қандай муносабатда бўлиш лозим?» Жавоб бундайдир:

— Тасодифий, юзаки дўстларга ҳам қўлингдан келганича яхшилик қил. Лекин сиру асроингдан хабардор этма, улар ёнида ҳар хил сўзлар сўзлашдан тилингни тий. Уларни юзаки муомала билан қувонтириб, кўнгилларини ўз тарафингга мойил қил. Улардан бири кўринмай қолса, бошқа шундай ошна-оғайнилардан унинг аҳволини сўра, бироқ, мол-ашёларингни уларга айтма, ўз аҳволингни яширин тут. Сенга ярим дўст бўлувчилар ҳам учрайди. Улар билан ҳам соз муносабатда бўл, улар сендан яхшиликлар кўравергач, якдил дўст бўлишлари мумкин. Искандардан сўрабдиларким: «Оз сармоя билан бунча кўп мулкни қандай қўлга киритдингиз?» Искандар дебдики: «Раҳмдиллик билан душманларимни қўлга олдим, аҳдга вафо билан дўстларимни йўлга солдим». Яхши ва ёмон одамни бир-биридан кўнгил кўзи ила ажрата олгил. Уларнинг икковига ҳам дўстлик қилгил. Яхшиларга кўнгил билан, ёмонларга тил билан дўстлик қилгилким, токи икки тоифанинг ҳам дўстлиги сенга нисбатан пайдо бўлсин. Чунки кишининг ҳожати бир дўст билангина раво бўлмас. Бир вақт бўлурким, кишининг ҳожати зарурат юзасидан ёмонларга ҳам тушиши мумкин. Демак ҳар икки тоифанинг дўстлигига эътибор қил. Нохуш хабарни чин бўлса ҳам дўстингга етказма. Қўявер, ўша чин хабарни душман етказсин ва сен сабр қил. У айб можаросини душман қилаверсин. Чунки адоват қилмоқлик — душман ҳунаридир.

— Ақлсиз одамлар билан ҳаргиз дўст бўлмагил. Ақлсиз дўст ақлли душмандан ёмонроқдир. Чунки ақлсиз дўст шундоқ ишлар қилурки, ақлли душман уни қила олмас. Мурувватли, илмли ва вафоли кишилар билан дўст бўлсанг, уларнинг фазилатлари ту-

файли сенинг ҳам шуҳратинг ортгай. Бемурувват, меҳр-шафқатсиз, илму ҳунарсиз кишилар билан бирга бўлгандан кўра танҳолик афзалроқдир. Дўстга лойиқ одамни икки нарсадан билса бўлур. Бири — дўстининг ҳоли танг бўлиб қолса ёки қашшоқликка юз тутса ундан юз ўгирмайди, балки молини ундан дариғ тутмайди. Яна бири — дўсти вафот этганидан сўнг ҳам дўстининг фарзандлари, қариндошларини ва дўстларини зиёрат қилиб тургай. Уларга яхшилик қилгай. Дўстининг мозорига бориб зиёрат қилгай, ҳасрат чекиб, дуолар қилгай. Ривоят қилурларким, Суқрот ҳакимга «Бутпараст бўл!» деб кўп айтдилар. Ул зот «Бундоқ сўзни айтурдин тил чекингларким, мен ҳаргиз ул ишни қилмасман!»— дедилар. Суқрот ҳакимни ўлдиришга олиб борардилар. Шогирдлари зорлиғ қилиб сўрадилар: «Эй ҳаким, энди ўлимга кўнгил қўймишсиз, айтинг, сизни қай ерга дафн этайлик?» Суқрот бу саволни эшитиб, табассум билан дебдиларким: «Қай ерни кўнглунгиз тиласа, ул жойга дафн этинг, жасадим қайда бўлса сўнгакларим унда бўлғай. Сиз мени ёд қилсангиз бас!»

Биз талаб қилаётган дўстга хос фазилатларнинг барчасини бир сўз билан «иймон» деб атасак адашмаймиз. Яъни иймон эгасидагина шу фазилатлар жам бўлади. Демоқчимизки, дўстни иймон эгалари сафидан қидиринг. Иймонсизлар сафида фақат душманни учратасизким, бу ҳақда адоват ва душманлик бобида кейинроқ алоҳида фикр юритамиз.

Иймон осмони остидаги покиза дўстликнинг энг юксак намунаси Аллоҳ ва банда орасидаги дўстликдир. Тилимизда «валий» атамаси бор. Бу «яқин» (дўст) демакдир. Кўплик маъносида «авлиё» бўлади. Киши ишқ, иймон ва тақвода юқори даражага эришса, Аллоҳ уни ўзига дўст тутади ва унга маълум кароматлар беради. Тарихда ҳаёти биз — бандаларга ибрат бўлувчи авлиёлар кўп ўтган. Бу даражага етиш кўпчиликка ҳаддан зиёд оғир ва машаққатли туюлиши маълум. Бироқ «Тасаввуф ҳақида тасаввур» китобининг муаллифи, шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ҳазратларининг ёзишларича, Аллоҳнинг дўсти бўлиш осон экан. Бунинг учун аввало, Аллоҳга иймон келтириш; иккинчидан эса, тақводор бўлиш, яъни Аллоҳнинг айтганини қилиб, қайтарганидан қайтиб яшаш лозим экан. Кимнинг иймонида заррача хато бўлса ёки Аллоҳнинг кўрсатмалари асосида эмас, ўзганинг йўлида ҳаёт кечирса ёхуд ўз-ўзига йўлланма тузиб олса, у одам Аллоҳга дўст бўлиш бахтидан маҳрумдир. Аллоҳга дўст бўлганларга эса икки дунё саодатининг хушхабари бор. Улар иймонлари ва тақволари туфайли, Аллоҳнинг иноятига ила, аввало бу дунёда саодатли ҳаёт кечирадилар. Охиратда эса худди шу иймонлари ва тақволари сабабли жаннатга дохил бўладилар. Бунга Аъроф сурасидаги «Огоҳ бўлингларким, Аллоҳнинг валийларига хавф йўқдир ва улар хафа ҳам бўлмаслар», ояти каримаси, Юнус сурасидаги «Уларга ҳаёти дунёда ҳам, охиратда ҳам хушхабар бор...» ояти каримаси далил эканини эслайлик. Ҳадиси қудсийда Аллоҳ таборак ва таоло шундай марҳамат қилган: «Эй Одам фарзанди, сен ихлос ва солиҳ амал билан менга хизмат қил. Зеро, мен яхши

амаллар билан хизмат қиладиган кишини дўст тутарман ва унга ҳам солиҳ инсонларни хизматкор қилиб қўяман...» Яна марҳамат қилинадики: «Эй Одам фарзанди, кимки менинг бирор дўстимга адоват ва душманлик қилса ва унга озор берса, билгилки, ундай банда менга қарши жанг қилишга қасдланганлардан бўлади».

Ҳа, Аллоҳ дўстларини ана шундай ҳимоя қилади. Шу билан бирга талаб этадики: «Эй Одам фарзанди, мен сени дўст тутувчиман. Шундай экан, шул дўстлигим туфайли мени ҳам ўзингга дўст тутгил». «Дўст тутгил» — яъни тоат-ибодат қил, дейилмоқчи. Имом Муҳаммад Ғаззолий ҳазратлари ибодатларни икки гуруҳга бўладилар. Биринчиси — биз билган ва бажараётган одатдаги ибодатлар: намоз, рўза, закот, ҳаж... Иккинчиси — одат тарзидаги ибодатлар. Одат тарзидаги ибодатларнинг энг ёқимлиси — дўстлик, биродарлик қилишдир. Одат тарзидаги ибодатларнинг энг ажойиби Аллоҳ учун севмоқ, Аллоҳ учун дўстлик ришталарини боғламоқликдир. Аллоҳ учун зиёрат қилишнинг улуғ савоби бор. Икки киши бир-бирларини Аллоҳ розилиги учун яхши кўрса, шубҳасиз ҳар иккови Аллоҳнинг севгисига мушарраф бўлади. Ислом одамларни бир-биридан йироқлатишга ундамайди, аксинча, дўстликни ҳаётда барқарор қилишга ундайди. Бу йўлда юришни истамаганлар эса Ҳадиси қудсийда таъкид этилганидай Аллоҳга қарши қасдланганлар тоифасидан бўлади ва шунга яраша жазо олади.

Валийлик даражасига етиш бахтига мушарраф бўлганларнинг ҳам ўзларига яраша дардлари бўлган. Робиъа Адавиййа (раҳматуллоҳи алайҳо) кўп йиғлар эдилар. «Нечун кўп йиғлайсан?» — деб сўрадилар. Дедилар: «Аллоҳ билан унс (дўст) тутдим. Айрилиқдан қўрқаймен. Мабодо ўлим вақтида нидо келмасинким: «Сен бизга керак эмассан», — деб». Бу ҳолат ҳар биримиз учун ибратдир. Бундан англашимиз лозимки, Аллоҳ билан банда орасидаги, хусусан банда билан банда орасидаги дўстликни авайлашни, асрашни бир нафас ҳам унутмаслигимиз зарур. Робиъа доим зорлик билан бўзлар эдилар. Айтишар эдиким: «Эй охират аёли, кўряпмизки, зоҳир бир касалинг — дардинг йўқ. Нечун бундай бўзлайсан?» Жавоб қилдиларким: «Зоҳир хасталигим йўқ, аммо ботинимда бир дард бор, табиблар бу дардни ҳеч муолажа қила олмагайлар. Дардимнинг дармони — дўст висолидир».

Дўст висоли — Аллоҳнинг жамолини кўриш бахтидир. Аллоҳ жамолини бандаларига фақат жаннатдагина кўрсатади. Дўстлик бурчини яхши адо этишимиз баробаринда барчаларимизга Дўст висолини кўриш насиб этсин, деган умидда дуога қўл очайлик:

— Ё раббимиз Аллоҳ! Бизларга дўст неъматини берганинг учун Ўзингга беҳисоб равишда шукрлар қиламиз. Ўзингга сиғиниб сўраймизки, бу неъматингни бизлардан олиб қўйма. Қиёматга қадар туғилиб, яшайдиган зурриётларимизни ҳам шу бебаҳо неъматларингдан баҳраманд эт! Дўстларимиз билан орамиздаги садоқатни бардавом ва мустаҳкам айла. Дўстларимизнинг хонадонларига қут ва баракот бериб, ҳамиша Ўз паноҳингда асра. Дўстларимиз орасида беморлар бор, уларнинг дардларига Ўзинг шифо бер. Дўстларимиз орасида ҳожатмандлар бор, уларнинг ҳожатларини Ўзинг раво айла. Дўстларимиз орасида сафарни ихтиёр қилганлар бор, уларнинг сафар-

ларини бехатар қил. Адашган бандаларинг орасида дўстларимиз ҳам бор, гуноҳларини кечириб, уларга Ўзинг ҳидоят бер. Дўстларимиз орасида аразлашганлар бор, уларнинг дилларини Ўзинг кечиримлилик нури билан ёрит. Дўстларимизнинг ишларида омадларини бериб, мартабаларини баланд айла.

Ё раббимиз Аллоҳ! «Эй ором олувчи нафс, умринг тугади, энди розилик билан Раббингга қайт!» деган нидо етишиб ва Ҳақ чақириғига «лаббайка» жавобини бериб, қабрларга жойлашган дўстларимиз бор. Уларни ўзинг мағфират айла. Қиёматдаги савол-жавобни енгил қил. Ўзларидан кейин қолган фарзандлари, қариндошларига сабр бер. Дўстларимизга дўстлик хизматини яхши адо этолмаган бўлсак, гуноҳларимизни кечириб, ул ҳақига дуоларимизни қабул айла!

Ё раббимиз Аллоҳ! Дўстларимиз билан бизларни бу дунёда тополиштирдинг, Ўзингга шукр, энди қиёматда Ўзингнинг жаннатингда бизларни яна бирга қовуштиришингдан умидвормиз, ноумид қилма. Дўстларимиздан қайси бирларинидир дўзах ўтига ташлаб, дўст айрилиғи азоби билан жазоланишдан Ўзинг асра. Ўзингнинг васлингга дўстларимиз билан биргаликда етишмоқлик саодатига етиштир. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

Иккинчи фасл

БАХТ

Бу дунёда ҳамма нарса бир-бири билан чамбарчас боғланган. Бу боғлиқликни баъзан кўрамиз, баъзан эшитамиз, баъзан эса сезамиз. Баъзан эса тасаввуримизга сиғдиролмаймиз ёки бефарқ қараймиз. Шулардан бири — «Бахтлиман!» деймиз-у ёлғиз ўзимиз бахтли бўла олмаслигимизни англаб етмайдиган пайтлар ҳам бўлади. «Нақадар бахтсизман!» деб нола қиламиз-у бахтсизлигимизга бошқаларнинг ҳам шерик эканини ўйлаб кўрамиз.

БАХТИЁРЛИК ИЧРА СЕН...

Инсон бахтиёр бўлиш учун яралган.
Киши дунёда бой бўлиш учун эмас,
балки бахтли бўлиш учун яшайди.
Зотан қуш парвоз учун, инсон эса
бахтиёр бўлиш учун яралгандир.
Эндиги сўзимиз шу ҳақда.

Бахт нима ўзи? Унинг ўлчови, миқдори борми? Кимни бахтли, кимни эса бахтсиз деймиз?

Инсоният бу саволларга минг йиллардан бери жавоб излайди. Ягона жавоб эса йўқ. Дунёда неча миллиард одам яшаётган бўлса, бахт ҳақидаги тушунча ҳам шунчадир. Бу ҳақда оила тўғрисидаги бобда қисман сўз юритган эдик. Энди батафсилроқ тарзда фикрлашиш фурсати етди. Сиз билан каминанинг бу масаладаги қарашларида фарқ бўлиши табиий. Шу боис мазкур боб шунчаки суҳбат бўлмай, баҳслашув даврасига айланмоғи ҳам эҳтимолдан холи эмас. Аввалги бобларда кўрилган масалаларга амал қилмоқлик — бахтиёрликнинг пойдеворини, ўзгачароқ таъбир билан айтсак, ўқилдизни ташкил қилади. Энди кўриладиган мавзулар эса бахтиёрлик дарахтининг жонбахш шохларидир. Дарахтни ўқилдизсиз ёки шохларсиз тасаввур қилиш қийин. «Ўқилдиз»дан «жонбахш шохлар»га ўтишдан аввал бахт ҳақидаги умумий тасаввуримизни жамлашни ният қилдик.

Соддароқ айтсак, инсон ўзини муҳофаза этишга ҳамда бахтиёр бўлишга интилувчи таъсирчан, сезгир, ақлли ва фикрловчи мавжудот саналади. Тўла-тўкис бахт одамзодга насиб бўлувчи юксак даражадаги ҳузур-ҳаловатдир, бахтсизлик эса юксак даражадаги мусибатдир.

Ҳузур-ҳаловат дейилганда фақат моддий маъно англашилмаслиги керак. Агар ҳузур-ҳаловат фақат нафсни қондиришдан иборатгина бўлса, емиш топган жониворларнинг барчасини бахтли, оч қолганини бахтсиз дейишимизга тўғри келади. Биз жониворларда шундай тушунча, туйғу бор ёки йўқлигини билмаймиз. Фақат бордир, деб тахмин қиламиз ёки «йўқ» деб инкор этамиз. Бизнингча, жониворларга хос бўлган бахтлилик ҳам фақат қорин ғамига бориб тақалмайди. Масалан, уйда боқилаётган итга эгаси томонидан ташланган суяк бахтли ҳолат саналса, эркни ҳеч нарсага алмашмайдиган бўри учун бу бахт эмас, балки бир хорликдир. Эгаси ташлаган бир ҳовуч донга қаноат қилувчи товуқ катакда туғилиб, катакда жон беришни эҳтимол бахт деб ҳисоблар. Чўққида туғилиб, осмонда эркин парвоз қилишга ўрганган бургут учун эса бу тубанликдир. Аслида Аллоҳ барча жониворларни эркин қилиб яратган. Фақат айримлари эркларини емишга алмашганлар. Буларни биз «уй ҳайвонлари» деймиз. Эркни ҳар нарсадан аъло қўйганларини эса «ёввойи ҳайвонлар» деб атаймиз.

Демоқчимизки, бахт тушунчасининг моддий томонидан кўра маънавий томони ортиқроқ. Агар фақат моддий томони билан чекланса, барча камбағаллар бахтсиз, бойлар эса бахтли деган маъно келиб чиқади. У ҳолда «Мерседес» каби автомашиналарда юрувчи кимса дунёдаги энг бахтли инсону, тиқин автобусда хизматига шошаётган одам бахтсизми? Балки аксинчадир? Автобусдаги одам кўнглида ҳаловат бор. Уни бойлигини йўқотиб қўйиш хавотири таъқиб қилмайди. Ўтмиш донишмандлар шу боис ҳам Аллоҳдан руҳ ҳаловатини истаб, бойлик бермагани учун шукрлар қилганлар. «Мерседес»да юрувчи биродарларимиз биздан ранжимасинлар. Биз уларни айбламоқчи эмасмиз. Ҳалолдан топган бўлсалар бахтли кунларида буюрсин. Шундай уловларда юриш мусулмонларга ҳам ярашади, деб ҳисоблаймиз. Лекин бунинг роҳати мавжудлиги баробарида хавотири ҳам бор-да. Агар автомашина бузилиб қолса, ёки (Аллоҳ сақласин!) ўғирланса ёки бирон фалокатга учраса, улов эгасининг кўзига дунё тор бўлиб кетиши аниқ-ку? Доноларнинг «Киши дунёда бой бўлиш учун эмас, бахтли бўлиш учун яшайди», деган фикрига кўра бахтни моддий бойликдан эмас, руҳ бойлигидан излаган афзал. Кимки «пулни — бахт, бахтни эса — пул», деб ўйлаётган бўлса, демак янглиш ҳаёт кечираётган экан. Аммо моддий бойликни бутунлай инкор этиш ҳам дуруст эмас. Тўғри, бойликсиз яшаш мумкин. Бироқ, фаровонлик — бахтиёр яшаш учун зарур шартлардан бири ҳисобланишини инкор ҳам этолмаймиз. Биз бу ўринда фақат ҳалоллик билан топилган бойликни назарда тутяпмиз. Ҳаром йўл билан топилган бойлик фаровонлик эмас, аксинча, ҳасрат бўлгани туфайли масъудликка бегонадир.

Дуоларимизда кўпинча бахт ва саодат тилаймиз. Бахт нима? Саодат-чи? Иккаласи бир маънони англатадими? Йўқ. «Бахт» торроқ маънодаги тушунча. Ҳар бир одам бахтли бўла олиши мумкин. Биров йўқотган минг сўмини топиб олса, ўзини бахтли ҳис қилади. Бошқа биров набира кўрган куни ўзини дунёдаги энг бахтиёр инсон деб ҳисоблайди.Одамлар ўзлари учун кутилмаганда бахтли бўладилар. Саодат эса Аллоҳнинг раҳматига, марҳаматига етишмоқликдир. Саодатга пул топиб олган каби етишилмайди. Гўзал хулқ ва солиҳ амаллар саодат саройининг калитидир.

Бир одам ўзини ғоят бахтли ҳисобларди. Чунки унинг «суянган тоғи» бақувват эди. Бу «тоғ»ни умри боқий деб биларди.Тоғ жилғаларидан оқиб келаётган бойлик оқибатда денгизга айланади, деб умид қиларди. Чинакам тоғлар емирилиб кетадиган бу фоний дунёда ўзини тоғ фаҳмлаб юрган одам қуламайдими, емирилиб йўқ бўлмайдими? «Суянган тоғи» қулагач, ўзини бахтиёр санаб яшаётган одам гангиб қолди. Нима бўлди, бахт қуши учиб кетдими? Дунё — ажабтовур, бировнинг «суянган тоғи» қулагани ҳамон бошқа бировнинг шундай тоғи қад ростлайди. Аввалги «тоғ» паноҳидаги одамга «янги тоғ» яқинида ўрин йўқ. Энди у ўзини энг бахтсиз ҳисоблайди ва икки ўртада бахт учун кураш бошланади. Дунёвий фалсафада «Бахт — курашдан иборатдир», деган фикр бор. Аммо баён этилаётган ҳолатдаги курашнинг бахтга сира алоқаси йўқ. Бунда курашнинг номигина «бахт учун». Ҳақиқий номи эса: «нафс бандаларининг кўпроқ

емоқ ва ичмоқ учун олишуви». Бу курашда кимдир енгандай бўлади. Ғалаба нашидасини сургандай ҳам туюлади. Бироқ ҳақиқат шуки, бу олишувда ҳеч ким, ҳеч қачон ғолиб бўлмайди. Ҳар икки томон ҳам мағлубдир, хордир, хақирдир.

Бахт — **фақат** бойликда, деб ҳисобловчи кимсада, албатта, кибр мавжуд, бахиллик мавжуд, хиёнат, риё... мавжуд. Бу ёмон хулқлар эгаси ўзини бахтли санаши, саодатга етишмоқни умид қилиши ғоят кулгили, ҳатто ачинарли эмасми?

Бу дунёда ҳамма нарса бир-бири билан чамбарчас боғланган. Бу боғлиқликни баъзан кўрамиз, баъзан эшитамиз, баъзан эса сезамиз. Баъзан эса тасаввуримизга сиғдиролмаймиз ёки бефарқ қараймиз. Шулардан бири — «бахтлиман!» деймиз-у ёлғиз ўзимиз бахтли бўла олмаслигимизни англаб етмайдиган пайтлар ҳам бўлади. «Нақадар бахтсизман!» деб нола қиламиз-у, бахтсизлигимизга бошқаларнинг ҳам шерик эканини ўйлаб кўрмаймиз. Масалан, ўн кишидан иборат оилада бир одамга бахтсизлик ёпишса, қолган тўққизтасини четлаб ўтолмайди. Биттаси бахтиёр бўлса, қолган тўққизтаси ҳам бу масъудликдан озми-кўпми баҳраманд бўлади. Чунки бахтсизлик битта одамнинг айби билан келмайди, бу ташвишда қолган тўққизтасининг ҳам ўзи билган ёки билмаган ҳолда ҳиссаси мавжуд. Бахтга эришишда ҳам шундай. Биз таомни ошпаз пиширганини кўрамиз ва унга раҳмат айтамиз. Ҳолбуки, пишган таом — ошпаз томонидан бажарилган энг сўнгги ҳаракат маҳсули. Дастлабкиси эса ерни шудгор қилган, уруғ қадаган деҳқоннинг заҳматидан бошланади. Лаганга сузиб берилган паловда юзлаб одамларнинг хизмати борлигини камдан-кам ҳолларда ўйлаб кўрамиз, янада камдан-кам ҳолларда уларни дуо қиламиз. Ҳаётда бирон ютуққа эришсак, дейлик, мансаб эгаси бўлсак ва буни бахт деб ҳисоблаб қувонсак, шу мансабни бизга раво кўрган акахонимиздан миннатдор бўламиз. Назаримизда бу бахтни бизга айнан шу акахон ўз хазиналаридан чиқариб бергандай туюлади. Шу мансабга эришишда бизга биринчи ҳарфни ўргатган муаллимнинг ҳиссаси борлигини ҳеч ўйлаб кўрамизми? Тижоратда омадимиз келган пайтда карра жадвалини ўргатган устозни эслаймизми? Агар шуларни ўйласак, биродаримизнинг бахтли бўлишига ҳисса қўшиш учун рағбат қилишимизга тўғри келади. Чунки бировнинг бахтимиз учун қўшган ҳиссаси биз учун қарздир ва бу қарзни ўзгаларга хизмат қилиш билан уза олишимиз мумкин. Уларга шунчаки миннатдорчилик билдириб қўйиш ёки дуо қилиш билан қарздан қутула олмаймиз. Бахтсизликда бошқаларнинг ҳиссаси мавжудлигини англагач, биз туфайли кимнингдир бахтсиз бўлиб қолишидан ўзимизни сақлашимиз керак. Бахтсизлик дарахти сув ичадиган булоқлар кўп атрофимизда. Хиёнат, туҳмат, иғво, чақимчилик, ғийбат... Бахтсизликка учраган одамга етти ёт бегона хиёнат қилмайди, нотаниш одам туҳмат ботқоғига ботирмайди. Бу бадкирдорликлар яқин кишиларидан чиқади. Иймонсиз одамгина бировнинг бахтсиз бўлишини истайди ва бу иллатидан ўзи роҳатланади. Бир одамни кимдир бахтсизлик чодирига чирмаб, ўз йўлидан олиб ташлашга уринади. Муддаога етгач, ўзини бахтли санайди. Бу нодон билмайдики, бировнинг бахтсизлиги эвазига киши ҳеч қачон бахтли бўла олмайди.

Бошлиғига туҳмат қилиб, уни жилдирган одам амал курсисига ўтирғани билан қанча вақт ўзини бахтли деб ҳисоблаб юради. Охир-оқибат ўзининг ҳам туҳматга учраб, амалдан ажрагунига қадарми? Эҳтимол бахтсизлик унга илгарироқ бошқа бир сабаб билан даф қилар? Тижоратда шеригига хиёнат қилиш эвазига катта фойда олган одамнинг бахтли кунлари шу бойлиги тугагунча давом этармикин?

Биродаримизнинг бахтга эришуви ёки бахтсизликка гирифтор бўлишига қўшадиган ҳиссамиз моддий ва маънавий томондандир. Моддий томони маълум. Маънавий томони эса бундай: агар адашган биродаримизни ҳидоятга даъват этсак, бахт қасрига фақат иймон йўли орқали борилажагини англата олсак, демак бахтга эришувига ҳисса қўшибмиз. Ҳидоятдан нари йўлларда тентираётган биродаримизга бефарқ қарабмизми, демак, унинг бахтсизлигига шерик бўлибмиз.

— Эй кўнгил! Сен ўзгалар бахти учун хизмат қил, шунда ўз бахтингни топасан. Бировнинг шодлиги ва бахти учун қанчалик хизмат қилсанг, ўзинг ҳам шунчалик бахтга даъвогар бўлишинг мумкин. Энг бахтиёр киши ким? Иложи борича кўпроқ одамларнинг бахтли бўлишлари учун хизмат қилган одам эмасми? «Мен бахтли инсон бўлишни истайман, қолганлар билан ишим йўқ», дейиш нодонликдир. «Ён-атрофимдагилар бахтли бўлмагунларича менга бахтиёрлик шоҳсупаси насиб этмагай», демоқлик эса доноликдандир. Билки, бировнинг бахтсиз бўлишини истасанг, сен ундан олдинроқ бахтсизлик жарига қулайсан. Бу жарда умрбод қолиб кетмассан, бир куни чиқарсан, аммо унутмаки, пешонангдаги лаънат тамғаси сира-сира ўчмагай. Инсон нима учун азизу мукаррам саналади? Ўзгаларнинг бахтсизлигини ўз бахтсизлиги деб санагани учун эмасми?

Шоир айтган экан:

Мухбир келар: «Бахтлимисиз?»— эмиш.
Қандай бахт? Ўзимга алоҳидами?
Алоҳида уй бор, алоҳида идиш...
Одам қайда яшар, овлоқ уйдами?
У қабрдагина одамзоддан ғайри,
Тирикмизки, олам ҳаммамизга бир.
Ҳақиқат йўқ кимсага айри,
Алоҳида бахт ҳам дунёда йўқдир.

Баъзилар зиммаларидаги ҳаж фарзини адо этадилар. Албатта, бу улуғ бахт. Ибодатларини Аллоҳ мақбул айласин. Баъзилар ҳар йили ҳаж қиладилар. Буни ҳам бахт деймиз. Уларга эътирозимиз йўқ. Лекин шундай саодатли кишилардан бирининг яқин қариндоши ёки қўшниси шундай бахтга муҳтождир. Бу ҳолга қандай қараймиз? Аслида мўмин учун фарз — бир марта ҳаж қилиш. Дейлик, саодатли биродаримиз икки мартами ё уч мартами боргач, кейинги сафарига мўлжаллаган маблағини муҳтож қариндоши ёки қўшнисига берса-чи? Ўз саодатини муҳтож биродари билан баҳам кўрган одам энг бахтли одам эмасми?

Бахтни баҳам кўришни ҳам баъзан нотўғри тушунамиз. Бир одам тўй қилаётган экан. Дўсти беш минг доллар сарф этиб, номи чиққан ашулачини бошлаб борибди. Ашулачи бир соатгина хизмат қилиб кет-

гач, тўй эгаси дўстига «Мени бағоят бахтиёр қилдинг», деб миннатдорлик билдирган. Савол туғилади: киндигини очиб олиб, беҳаё қилиқлар билан қўшиқ айтган ашулачи шу тўйга келмаса, тўй эгаси бахтсиз бўлармиди? Дўст беш минг доллар эвазига чиндан ҳам бахт инъом этдими? Бемаънилик! Бахтни биз нақадар саёз тушунамиз! Тўй эгаси ўша ашулачини ўзи таклиф қилиш имконига эга бадавлатлардан эди. «Хотамтой» эса камбағал дўстининг тўйига бунчалик ҳиммат кўрсатмайди. «Бахт улашув» деб номланаётган бу ҳаракатда кибр, риё каби иллатлар мавжуд. Савоб эса йўқ. Агар ўша ашулачига сарф қилинган пулнинг ҳаммасини эмас, ақалли бешдан бирини қайсидир камбағал оилага сарф қилганида ўзгаларни бахтиёр қилиш ҳақида гап юритсак арзирди. Қўшниси ёки қариндоши тўй қилишга қурби етмаслиги сабабли қизига келаётган совчиларни турли баҳоналар билан қайтариб, эзилиб юрган кезларда беш минг долларни ҳавога сочган одам қиёматдаги ҳисоботини ўйлаганида охиратда эришилажак чин ва боқий бахтга етишган бўлармиди. Ҳозир назарида шу тўйга келганларнинг барчаси унга тасанно айтишяпти, шу боис ўзини бахтли санаяпти. Аслида эса ундай эмас. Одамнинг бахти орзу ва тамаларига қараб бўлади. Энг тамагир одам — бахти энг оз одамдир.

Ғаззолий ҳазратлари дебдиларким: «Бир кишининг тижорати охират тижоратига монелик қилса, бундай киши бадбахтдир. Бечорадир. Бу бир тандир учун бир хум олтин берган кабидир».

· Нима учун айрим одамларга бадбахтлик саодат бўлиб кўринади? Биз бу ўринда шайтон ҳийлаларини унутиб қўйяпмиз. Шайтон хунук қиёфали бадбахтликни безаб, пардоз қилиб, банданинг кўзига гўзал ва мафтункор қилиб кўрсатмайдими? Кўрсатади! Иймони заиф банда пардоз ортидаги хунукликни кўра олмайди. Саробдан умид қилгани каби унга интилаверади. Шайтон кирдикорларини телевизорда кўрсатилаётган тўкин дастурхонга қиёслаш мумкин. Киши дастурхонга маҳлиё бўлади, кўзлари ўйнайди. Аммо оламан, деб қўл узатганда тасвир йўқолади. Шайтон иши айнан шундай эканлигини билмайдиганлар ҳам бор.

Бундай кишиларга Анас ибн Моликнинг (р.а.) бу сўзларини ўқиб, ёдлагач, уқиб олишларини тавсия қилган бўлардик: «Бадбахтлик тўртта: кўзнинг қуруқлиги, қалбнинг қаттиқлиги, орзу-ҳаваснинг узунлиги ва дунёга ҳирс қўйиш». Бир ашулачининг бир соатлик хизматига беш минг доллар сарф қилган кишида шу тўрт иллат мужассам бўлгани учун ҳам уни «бадбахт» дедик. Аммо бу бахтиқаролиқдан қутулиш мумкин. Тавба ва иймон йўлидаги ҳиммат кишини бадбахтлик жаридан чиқариш қудратига эга. Бундай кишиларга яна бир ҳикматни эслатишни лозим топамиз:

Қалби соғлом одамгина бахтли бўла олишини биламиз. Қалб саломатлиги нима? Ишемик хасталиклардан холи бўлишми? Тўғри, бу жисмоний саломатлик ҳам зарур. Лекин руҳи хаста одамнинг жисмоний жиҳатдан саломат бўла олмаслиги ҳам ҳақиқат.

Бир обид йигит табибдан сўради:

— Табиб афандим, сизда гуноҳларни ювувчи ва қалбларнинг дардига даво берувчи дори борми?

Табиб дедики:

— Албатта бор. Аммо бу дорини мен эмас, ўзингиз тайёрлашингиз керак. Сиз энг аввал **«фақирлик»** ва **«тавозелик»** дарахтлари илдизини сиқиб сувини оласиз. Бу сувга **«тавба»** ҳалиласини қўшасиз. Сўнгра сувни **«ризолик»** ҳавончасига соласиз ва **«сабр-қаноат»** гурзиси билан оҳиста эзасиз. Сўнгра уни **«тақво»** қозонига солиб, устига «хаё» сувидан қуясиз. Сўнгра қозонни **«меҳр-муҳаббат»** оташи билан қиздирасиз ва ундаги нарсани **«тавба-шукр»** қадаҳига соласиз. Қадаҳни **«ражо-дуо»** шамоли билан совутганингиздан сўнг ажойиб дори ҳосил бўладиким, уни **«ҳамду сано»** қошиғи билан ичгайсиз. Агар сиз бу амалиётни тўлиқ бажарсангиз, албатта, бу дунё ва охиратдаги барча дарду балолардан фориғ бўлиб, икки дунё саодатига етишасиз.

Шу ўринда Аллоҳнинг бандаларни имтиҳон қилишини яна ёдга олиш керак. Уламолар дерларким: «Аллоҳнинг имтиҳони бизни билиш учун эмас, бизни ўзимизга билдириш учундир». Чиндан ҳам шундай, яратган Аллоҳ бизни яхши билади. Биз ўзимизни билмаймиз. Ўзни билиш имтиҳонидан ўтган бандани чинакамига масъуд десак арзийди. Бу имтиҳондан ўтганлар бошига қўнган бахт қуши учиб кетмайди.

Ҳаётда баъзи кишиларга нисбатан «бахтини қувиб юрибди», деймиз. Чиндан ҳам шундайми? Бахтни қувиб юриб, сўнг тутамизми? Тасаввур қилайликки, бахт билан сўзлашув имкониятимиз мавжуд. Унга хитобан десакки:

— Эй бахт! Сени тутишнинг йўли борми?

Эҳтимол бахт хитобимизга шундай жавоб берар:

— Мен кийикка ўхшайман. Ҳамма ҳам мени тута олмайди. Тутса ҳам узоқ ушлаб туролмайди. Мени қўлга киритган одам қаттиқ ушласагина ундан қочолмаслигим мумкин. Аммо бунинг бир қатор шартлари бор: энг аввало мени қўлга киритувчи кишининг қилиғи ўзгалар учун ёқимли, кўнгли юмшоқ, тили ширин бўлиши шарт. Ўзини иллатлардан эҳтиёт қилсин, ғурурланмасин, ёвуз ва ярамас ишларга, хусусан, ҳасадга, исрофгарчиликка, ҳийлаю алдовларга яқин турмасин. У катталарга ҳурматни, кичикларга ширин сўзни раво билсин. Гердайиб, кишиларни оёқости қилмаса, ўзидан кичикларга менсимай қарамаса, феъл-атворини тўғриликда тутса яхши. Кимда ким мана шуларга риоя қилса, мен у билан бирга қоламан. Бўлмаса, кийикдек қочиб кетаман. Унда менга ким ета олади?

Тасаввуримизда гавдаланган кийик қиёфасидаги бахтнинг сўзлари талқини бундай: бахт-саодатни изласангиз топа олмайсиз, қувсангиз тута олмайсиз. Зиммангиздаги инсоний вазифаларни адо этинг — бахтнинг ўзи сизни излаб топади. Инсоний вазифаларни адо этиш учун эса кучли ирода талаб этилади. Ҳа, бизнинг бахтимиз ўз ҳаётимизни идора қилувчи ўз иродамизга боғлиқ. Шу боис бахтиёр бўлишни истаган кимса иродасини тарбия қилиши шарт.

Кимда-ким бахтидан айрилиб қолса, бировлардан айб изламасин. «Оҳ, қанчалик бахтиқароман-а!» деб бошини тошларга урмасин-да, зикр этилган шартлардан қай бирини бажармаганини аниқласин. Ва ҳамиша ёдда тутсинким, ўз хоҳиш ва истакларининг чегарасини бил-

масликдан ортиқ бахтсизлик бўлмайди. Бахт кимгадир кулиб боққудай бўлса, барча орзу-истаклари ақлнинг бандасига айланади. Бахт ундан юз ўгургудай бўлса, ақл унинг орзу-истакларига муте бўлиб қолади. Инсон ҳаётидаги энг аянчли ҳолатлардан бири айнан шудир. Хитой донишманди Лао Цзининг «Оҳ, бахтсизлик! У бахтнинг таянчидир. Оҳ, бахтиёрлик! Унда бахтсизлик яширин», деб ёзиши бежиз эмас. Исталган бахтиёрлик дарахтининг соясида бахтсизлик мудраб ётади. У кутилмаганда уйғониши, талвасага тушиб, бу дарахтни қўпориб ташлаши мумкин. Арасту ҳаким айтмоқчи, бахт-иқбол секинлик билан, бахтсизлик эса тез суръат билан ҳаракат қилади. Чунки бахт пастликдан юқорига чиқишга, бахтсизлик эса чўққидан пастга тушишга ўхшайди. Шу сабабли ҳам «бахтиёрлик ичра сен бахтсизликка учрашдан қўрққин», дейдилар. Яна бир нарса аниқки, ортиқча бахтга интилавериш ҳақиқий бахтни қўлга киритишга тўсқинлик қилади. Бу фикрнинг, ҳамда сал илгарироқ билдирилган «ҳар ким бахтни ўз қаричи билан ўлчайди», деган қарашнинг исботи учун бир ҳикоятни ёдга оламиз:

Ададсиз мол-дунё эгаси бўлмиш Ҳалаб подшоҳи одилликда ном чиқарган эди. Аммо унинг ёлғиз ўғли енгилтабиат ва қизиққон эди. Подшоҳ қанчалик одил ва оқил бўлмасин, ўғлини чексиз муҳаббати билан эъзозлагани учун унинг раъйидан ташқари иш қилмасди.

Кунлардан бир кун Ҳалабга Мисрдан савдогар келди. Подшоҳ ундан ўғли учун турли матолар сотиб олди. Савдогар кўпни кўрган, дунёнинг иссиқ-совуғини татиб кўрган киши бўлгани сабабли шаҳзода уни гапга тутди. Атрофдаги мамлакатларнинг аҳволи билан қизиқди. Савдогар ҳар бир мамлакат подшоҳининг ўзига хос аҳволидан ҳикоялар сўзлади. Гал Миср подшоҳига келганда унинг ғоятда гўзал қизи борлигини маълум қилди. Бундай соҳибжамол етти иқлимда ҳам топилмаслигини таърифлади. Чунончи маликанинг суратини чизиш учун барча Чин наққошлари ожизлик қилармишлар. «Унинг ҳусну жамоли васфи учун барча араб вассофларининг сиёҳдонларидаги сиёҳ етмайди», деб таърифига якун ясади. Савдогар Миср маликаси васфида шундай муболағалар қилдики, қизнинг ишқи шаҳзоданинг қалбига ғулғула солди. Шаҳзоданинг шитобкор қалби, аввал яхшилаб ўйлаб кўрмасданоқ, меҳр-муҳаббат ғавғосига гирифтор бўлди. Бахтга эришмоқликнинг бирдан-бир йўли шу маликага етишмоқдир, деб ўзи яратган ҳақиқатга ўзи қул бўлди. Отаси ҳузурига кириб: «Менинг бошимга мушкул савдо тушди. Миср маликасига ошиқ бўлдим. Агар ўша қизни менга олиб берсангиз жонимни бу тубсиз дарёдан соҳилга чиқаргумдир, йўқса ҳаёт билан видолашурман», деди. Ўғлининг қарори подшоҳни анча паришон қилди. У ўзини бевош дарё қаршисида тургандек ҳис қилиб деди: «Жон ўғлим, Миср подшоҳи бизни ўзига тенг кўриб, қуда-андаликка ризо бўлармикан? Ахир бизнинг мулкимиз унинг мулки олдида бир қатра мисолидек-ку?» Ўғил отанинг гапини эшитишни ҳам истамади. Ёлғиз ўғилнинг кўнглини чўктирмаслик учун ота ҳар нарсага тайёр эди. У Миср подшоҳига элчи юборишга қарор қилиб, қимматбаҳо ҳадялар тайёрлади. Қизини ўғлига сўраб, бениҳоя шикастаҳоллик билан мактуб ёзди. Мактубни «Агар бандани бу ша-

рафга мушарраф тутсалар, бу банда ҳам ул зотнинг бандаларидан бирига айланурмен ва жоним сиз улуғ подшоҳнинг инон-ихтиёридадур», деб якунлади.

Миср подшоси элчиларни қабул қилди. Туҳфалардан мамнун бўлди ва дедики: «Мен Ҳалаб подшоҳининг ўғлини куёв қилмоқликдан орланмасмен. Аммо уни мол-мулкдан имтиҳон этишим мумкин. Агар уддасидан чиқолса, у ҳолда сидқидилдан жазм қилгани маълум бўлади. Аҳли аёлим «Кимки менинг қизимга уйланмоқчи бўлса, олтмиш минг миср динори баробарида кобин (маҳр) талаб қиламан», деган. Бу борада Ҳалаб подшоҳининг фикрини билсам мурод ҳосил бўлур».

Бу талабдан воқиф бўлган Ҳалаб подшоҳи хазинасидаги барча нақдларини тўплади — қирқ минг динор бўлди. «Ҳозирча хазинамда мавжуд олтинларни юборяпман, ўртамизда аҳд-паймон боғланганидан сўнг қолганини ҳам етказаман», деган мактуб иловаси билан динорларни Мисрга жўнатди. Миср подшоҳи олтинларни қабул қилгач, никоҳга ризолик берди. Маликани Ҳалаб шаҳзодасига фотиҳа қилдилар. Хушхабар Ҳалабга етгач, қизиққон шаҳзода: «Узоқ кутишга, интизорликка тоқатим йўқ. Бугун барча вилоятларга қўшимча солиқ тайинланг, токи тўласинлар ва олтинларни Мисрга юборайлик», деди. Бу талаб подшоҳни яна паришон қилди ва дедики: «Жон ўғлим, зулмнинг оқибати даҳшатлидир. Азбаройи сенинг тўйинг деб минглаб бева-бечораларнинг хонадонини ғам-мотамга қўя олмайман. Бир киши кўнглининг осойишталиги учун юз мингларча кишиларнинг кўнглини ғам-андуҳга тўлдиролмайман. Сабр қил! Токи одамлардан йиғиб олинадиган солиқ манбаи вужудга келиб, хирожни тўлаш ва моллар-ни йиғиб олиш мавсуми келсин. Ана ундан сўнг, секин-аста мазкур маблағни тўплаб сўнг Мисрга жўнатурмиз».

Шаҳзода оқиллик ва вазминликдан йироқ эди. У ўзининг бахтга етишиш онларини бировларнинг азобланиши ҳисобига тезлаштирмоқчи бўлди. Навқирон ёшлиги ва кучига мағрурланди-да, «Мендайин бақувват ва эпчил йигитга мол топиш қийин иш эканми?!» деб, отасига заҳарли ғазаб ўқларини сочди.

Шаҳзода мукаммал равишда отланиб, биёбон томон равона бўлди. Иттифоқо, биёбонда қимматбаҳо моллар ортилган бир карвон Миср сари кетиб борарди. Шаҳзода бу бойликни қўлга киритиш мақсадида карвоннинг дам у, дам бу томонларидан келиб ҳамла қила бошлади. Карвон аҳли орасида Эъзоб Мағрибий исмли шижоатли ва жасур бир киши бор эди. У ҳамла қилаётган шаҳзодани кўриб, якка ўзи карвондан чиқди ва у томон от солди. Биринчи ҳамласидаёқ шаҳзодани эгардан олиб, ерга урди. Сўнг шаҳзоданинг қўлларини боғлаб, арқон учини туя бўйнига илдилару йўлларига равона бўлдилар.

Мисрга етишгач, Мағрибий лойиқ туҳфаларини олиб, подшоҳ ҳузурига келди. Миср подшоҳининг саройида Мағрибийнинг эътибори анча баланд эди. Подшоҳ у билан суҳбат қуриб ўтирган пайтда Ҳалаб подшоҳининг чопарлари бир мактуб етказдилар. Мактубда: «Муддатидурки, бандазода ёлғиз ўзи банданинг ҳузуридан ғойиб бўлмиш. Ўша қолган молларни топиб, подшоҳнинг хизматларига олиб борган бўлса керак. Агар бахти ёр бўлиб, мол топиб, у даргоҳга

шитоб қилган бўлса, бизга хабар қилгайлар. Токи хотиримиз таскин топгай», дейилган эди. Мактуб ўқилгач, Эъзоз Мағрибий англадики, йўлда асир олинган йигит шаҳзодадир. Мағрибий уйига келиб, шаҳзодани ҳузурига чорлади:

— Сенинг бундай журъат қилмоғингга сабаб нима эканлиги менга маълум бўлди. Йўл тўсиб, халойиқнинг молини олиб кетмоқ ҳар қандай яккабош ўткинчининг иши эмас.

— Ёшлик ғурури ва шайтон васвасаси мени шу йўлга олиб кирди. Оқибат, энди сенинг асирингман, — деди шаҳзода афсус билан. — Агар лутф қилиб, молларингнинг омон қолгани шукронасига мени озод қилсанг, камоли хайрли бўлур эди. Агар пул бадалига озод қилишни истасанг, қанча баҳо қўйсанг ҳам майли, мен тилхат берайин. Қайси жойни тайинласанг, пулни ўша ерга ўзим етказайин.

Мағрибий шаҳзодани енгилтаклиги учун маломат қилгач, Ҳалаб шоҳининг адолат соҳиби эканлигини ғоят қадрлашини айтиб, подшоҳнинг ҳурмати юзасидан уни озод қилажагини билдирди.

— Агар сенинг ишинг йигирма минг динор билан битса, сенга мазкур миқдор маблағни бераман ва қарз хусусинда сендан тилхат оламан. Ҳалабга қайтганингда менга қайтарурсан.

Шаҳзода Мағрибийнинг бу лутфига ҳадсиз миннатдорчилик билдириб, ҳадяларни қабул қилди-ю, подшоҳ ҳузурига йўл олди. Шаҳзода Миср подшоҳига ёқди. Унга сарпо кийдирди-да, тўй ҳаракатларини бошлаб юборди.

Тўйдан аввал келин ва куёвни ясантириб, бир-бирларига кўрсатардилар. Ўша куни шаҳзода шаробхўрликка машғул эди. У сархуш бўлгач, боғ сайрини ихтиёр қилди. Ногоҳ қарасаки, шоҳона ўтов тикилган, сўраб билдики, бунда малика ясантирилмоқда. Ўтовнинг боққа қараган даричаси бор эди. Унинг кўнглида даричадан ичкарига қараш ихтиёри туғилди. Ҳарамдаги қиз-жувонлар жамоасини таниб олиш мақсадида даричадан ичкари қаради. Бу онда маликанинг кўзи даричадан мўралаётган бегона кўзга тушди. Канизакларга икки шохли илгични келтиришни буюрди. Канизаклар буйруқни адо этиб, илгичнинг икки шохини шаҳзоданинг мўралаётган кўзларига санчдилар. Шаҳзода оҳ уриб йиқилди. Хизматчилар югуришиб келишиб, шаҳзодани минг машаққатлар билан бошқа жойга олиб бордилар. Табиблар муолажаси кор қилмади. Тўй бўлди, аммо шаҳзода орзусидаги бахтга етиша олмади.

Қиссадан ҳисса чиқариш, сиз азизларнинг ўзларингизга ҳавола. Ҳар ҳолда атрофимизда шаҳзодага ўхшаган енгилтабиат ёшлар йўқ эмас, бор. Уларнинг кўзларини очиш учун биргина ҳикоят етарли бўлармикин? Шу ҳақда ўйлаб кўрайлик. Бу сатрларни ўқиётган азизларнинг фарзандларида эҳтимол шундай камчилик бордир. У ҳолда камчиликка барҳам бериш чорасини бетўхтов бошлаш керак. Тўғри, ҳозирги эрка фарзандлар ёлғиз ўзлари карвонга ҳужум қилмайдилар, ўтов даричасидан ҳам мўраламайдилар. Балки бундан баттарроқ, аянчлироқ ҳаракатлардан қайтмайдилар, оқибат эса илгич шохи кўзларига эмас, юракларига санчилади. Мозористонлардаги ёшларнинг қабрларини кўрганимда шулар хаёлимга келади. «Бахт қасрига интил-

ганлари ҳолда нечун бу қора лаҳаддан макон топдилар?» деб ўйлайман. Сиз ҳам ўйланг, биродарим, эҳтимол, биргаликда тўғри жавоб топармиз.

Баъзилар бахтни толе билан боғлайдилар. Бу фикрни инкор этиш мумкин эмас. Лекин унга қадар бўладиган бошқа ҳолатлар ҳам мавжуд.

Буюк орзуга етишни истаган икки кишидан қайси бирида мурувват устун бўлса, орзуга ўшаниси етишади. Агар мурувватда ўзаро тенглашсалар, иродаси кучли бўлганига орзуга етишмоқ бахти насиб этади. Иродада ҳам баробармилар? У ҳолда ёрдамчилари ва дўстлари кўп бўлгани енгиб чиқади. Агар бу жиҳатдан ҳам ораларида фарқ йўқ экан, у вақтда толеи (бахт иқболи) баланд бўлгани етишади.

Ҳазрат Али (р.а.) деганлар: «Бу беш нарса бўлмаса эди, инсонларнинг барчаси яхши бўларди (мазкурни «бахтли бўларди», деб талқин қилишимиз ҳам мумкин): жоҳилликка рози бўлиш; дунё ҳаётига ҳирс билан боғланиш; эҳтиёждан ортиқ молга хасислик қилиш; амалларда ва муомалада риё қилиш; фақат ўз фикр ва қарашларини тўғри деб билиш».

Энди Ҳалаб шаҳзодасининг ҳаракатларини диққат билан яна бир карра кузатайлик, зикр этилган иллатлар унда бормиди? Ҳа, бор эди!

Ибн Иёз беш нарсани бахт аломати деб ҳисоблаганлар: қалбдаги қатъий ишонч; дилдаги тақво; дунёнинг ичида туриб ундан юз ўгириш (яъни зуҳд); икки кўздаги ҳаё ва бадандаги қўрқинч.

Беш нарсани эса бадбахтликдан деб билганлар: қалбнинг қаттиқлиги; кўзнинг қуруқлиги; ҳаёнинг озлиги; дунёга берилиш; узун орзу.

Хўш, буларнинг қай бирлари шаҳзодада бор эди-ю, қай бирлари йўқ эди? Ҳалаб шаҳзодаси бахт аломатларидан ҳисобланувчи фазилатлардан йироқ, бадбахтлик шаробидан маст эди.

Донишмандларнинг бахт ва бадбахтлик ҳақида фикрлари бир-бирини тасдиқлайди. Кўп фикрлар такрорланади. Шулардан бири — кўзнинг қуруқлиги. Кўз қуруқлиги нима? Кўз қуруқлиги — қалбнинг тошлиги, қаттиқлиги. Бошқача айтсак, Аллоҳдан қўрқмаслик. Аллоҳдан қўрққан қалбда ҳилм, кўзда эса ёш бўлади. Кўзига ёш келган кимса бахт нима эканини англайди, унинг қадрига етади. Кўз қуруқлигидан Аллоҳ асрасин! Яна бир бор Фузайл ибни Ниёзнинг (қ.с.) беш нарсани бадбахтлик нишонаси деб таъкидлаганларини эслайлик: кўнгил қаттиқлиги; кўз ёшланмаслиги; ҳаёсизлик; дунёга рағбат айламоқ; дунё учун тул-и амал (яъни орзунинг узунлиги).

Буларнинг барчасини бирлаштириб, «иймонсизлик» десак бўладими? Бизнингча бўлади. Иймон билан яшаётган одамга бахтсизлик ҳужум қилишга журъат этолмайди. Бошга тушган ташвиш ёки қайғу ҳали бахтсизлик дегани эмас, бадбахтлик ҳам эмас. Иймонсизлик — ҳақиқий бадбахтликдир. Чунки қайғу ёки ташвиш доимий эмас. Иймонсизлик эса икки дунё бахтсизлигининг бошидир. Иймон билан яшовчининг бахти шундаки, бу дунёда ғийбатчининг ғийбатидан, золимнинг зулмидан, фосиқнинг ёмонлигидан қўрқмайди. Яратганга таваккул қилиб яшайверади. Ёмонларга инсоф ва тавфиқ тилайди. Ҳидоят тилайди. Ўзини эса Тангри паноҳига топширади. Уни эртага

очликдан ўлиш таоло ташвиши қийнамайди. Нега қийналсин? Ахир ризқ берувчи Аллоҳ таоло бор-ку!

Абу Али ибн Сино ўн гўзал хислатни барча саодатнинг манбаи ва маъданидир деб таъкидлаганлар: инсоф ва адолат; тилак ва орзуларга бўйин эгмай, унга ғолиб бўлишлик; олим ва фозиллар билан суҳбатлашиб, уларнинг насиҳатларини ҳаётга татбиқ этиш; ҳақиқат ва тўғриликка ҳамиша ва ҳар қандай ҳолатда содиқ бўлиш; ёши катталарни иззат ва ҳурмат қилиш; кичикларга шафқатли ва марҳаматли бўлиш; дўстликда самимият; душманларга ҳам мулойим муносабатда бўлиб, улар билан муроса-мадора қилиш; муҳтожларга ёрдам бериб, ҳайру эҳсон қилиш; жоҳил ва нодонларга насиҳат қилиб, уларни тўғри йўлга кўндиришдан эринмаслик.

Энди бу гўзал хислатларни диққат билан ўрганайлик: сиз ҳар бир ишда инсоф ва адолат чегарасидан чиқмадингизми, демак, бошқалар ҳам сизга инсофсизлик ва адолатсизлик қилишдан тийиладилар. Аксинча бўлса, сизнинг бир ёмонлигингизга ўн, балки ундан ортиқ инсофсизлик ва адолатсизлик ёғилади. Боши устида шундай бало чақини чақин чақиб турганда ким ўзини бахтли ҳисоблаши мумкин?

Тилак ва орзуларга банди бўлишликнинг зарари ҳақида қисман гапирдик. Айниқса, шайтоний иғвога қул бўлиб қолган кишини қандай бахтиқаролик кутаётганини тасаввур этиш мумкин. Шайтон «аканг (ёки дўстинг) сарой қурди, сен ҳам қур, сенга, болаларингга ҳам шундай бахт насиб этсин», дейди. Ақл аввалига «Бунга менинг қурбим етмайди», деб бу иғвони қувади. Кейин эса бу иғво олдида енгилади. Ҳалолдан топаётгани етмагач, ҳаромдан ҳазар қилмайдиган бўлади. Бир куни пора олаётганида қўлга тушади. У қураётган сароймонанд иморатидан бахтини топмоқчи эди, адашди — бахтиқароликни қамоқхонадан топди. Фарзандларини бахтли қилмоқчи эди, улар бахтсизлик саҳросига ялангоёқ қувилдилар.

Олим ва фозиллар суҳбатини қоронғи йўлни ёритувчи маёққа ўхшатиш мумкин. Одамнинг ҳаёт йўли ҳамма вақт ҳам нурли бўлавермайди. Ҳаётда қоронғи кўчаларга кўп дуч келинади. Олимлар суҳбатидан кўп баҳраманд бўлган киши бу кўчада узоқ тентирамайди, нурли йўлга тезроқ чиқиш чорасини топади. Биз, ёшимиздан қатъи назар, ҳар куни бировларнинг маслаҳатига муҳтож бўламиз. Ота-оналаримиздан, дўстлардан, қариндошлардан маслаҳат сўраймиз. Маслаҳатгўйларимиз олимлар тоифасидан бўлса — бизнинг бахтимиз, тўғри йўлга юрамиз. Нима учун олимларнинг маслаҳатида фойда кўпроқ? Чунки улар фақат ўз тажрибаларига суяниб гапирмайдилар. Улар Қуръон оятлари ва ҳадиси шарифларда зикр этилган йўл-йўриқларга асосланадиларким, бу асослар ҳеч кимни адаштирмайди.

Ҳақиқат ва тўғрилик байроғини ҳамиша баланд тутган одамга бахтиқаролик ҳамла қилишга журъат эта олмайди. Ким бир марта ҳақиқатдан чекинибди, ким тўғри гап турганда ёлғонни сўзлабди — ўзига ўзи инсофсизлик қилибди. Нима учун? Айтилган ёлғонга кимдир ишонди, дейлик. Лекин орадан кўп фурсат ўтмай бу ёлғон барибир фош этилади. Бир марта ёлғончи бўлган одамнинг кўпчилик олдида

ўзини оқлаб олиши қийин бўлади. Ёлғони фош бўлишдан чўчиб яшайдиган одамнинг бошига бахт қуши қўнганмикин?

Ёши катталарни ҳурмат қилган киши улардан хайрли дуо олади. Дуо — бахт саройининг эшигини очувчи калитдир. Кичикларга шафқатли бўлган киши орадан йиллар ўтгач, улардан марҳамат кўради. Айниқса, кучдан қолиб, бахтиқаролик кунларидан нола чекаётганида ана шу шафқат ва марҳамат эшик қоқиб келади.

Дўст ва бахт эгизакка ўхшайди. Дўсти йўқ одам бахтсиздир. Дўстига хиёнат қилган одам эса бадбахтдир. Агар дўстлик самимий ва холис бўлмаса, орада манфаат кўндаланг ётган бўлса, бахт уларнинг икковидан ҳам қочади.

Душманларга мулойим муомала қилишда икки яхшилик бор: аввало ширин муомала қилган одам ўзининг афзаллигини намойиш этади ва душманнинг ғазабини сусайтиради. Демак, зарба кучли бўлмайди. Иккинчидан: вақти келиб бу душманга Аллоҳ инсоф беради ва дўст мақомига етишади.

Муҳтожларга ёрдам қилган инсонни атрофдаги одамлар иззат қилади, унинг бу хайрли иши Аллоҳ буюрган ишлардандир.

Жоҳилларга насиҳат қилиш, уларни тўғри йўлга солиш ниҳоятда оғир вазифа. Аммо бу вазифанинг бажарилишида хайрли натижалар бор: жоҳил кўзи очилгач, сизга дўст бўлади, хайрли ишларингизда ёнингизда туради. Жамият учун ҳам нафи тегади.

«Чинакам бахтли бўлиш учун қандай фазилатларга эришиш лозим?» —деб ўзингизга ўзингиз савол берганмисиз? Агар шу савол билан ўзингизни ўзингиз тез-тез тергаб турсангиз, сизни тарбия қилган устозингизга балли! Келинг, алҳол яна шу саволни ўртага қўяйлик-да, юқорида зикр этилган доноларнинг фикрлари асосида биргалашиб жавоб топайлик:

Чинакам бахтли бўлиш учун илмдан орттирилган фазилат керакми? Шубҳасиз, керак! Ақл туфайли ҳосил қилинган феъл-атвор зарурми? Албатта зарур! Молу мулкдан зиёда саломатлик-чи? Бегумон шарт! Ҳаё-чи? Мурувват, садоқат, тавозе, меҳнат-чи? Сахийлик, номус, омонатга вафо, ҳилм ва шижоат-чи? Керак! Булар ва булар каби яна ўнлаб фазилатлар ададсиз равишда керак!

Адоват, ҳасад, бахиллик, такаббурлик, ёлғончилик, мунофиқлик, чақимчилик, хиёнат, жоҳиллик, ялқовлик ва булар каби яна ўнлаб иллатлар-чи? Улардан ҳеч бўлмаса бир ёки иккитаси лозимми? Алҳазар! Алҳазар! Аллоҳ сақласин! Буларнинг биттаси ҳам кўплик қилади, чунки булар — бадбахтликнинг ҳомийларидир!

Ҳамонки бадбахтликдан сўз очилди, бу зулумот салтанатига яна бир карра зийраклик билан қараб ўтайлик. Бахтга эриштирувчи фазилатларнинг зидди киши бахтини албатта қаро қилиши барчага маълум бўлса-да, бу иллатларни яна зикр этишдан эринмайлик, токи, бахтиқаролик булути бизларга хавф солмасин.

Валий зот Тустарийдан сўрадилар:

— Бадбахтлик аломати қайсилар?

— Илмли бўлатуриб амал қилмаслик. Амал қила туриб ихлосли

бўлмаслик. Аллоҳ таолонинг берганига рози бўлмасдан бошқа нарсалар ортидан қувмоқ. Ҳақ таоло дўстлари суҳбатига қўшилмаслик.

Ҳазрат айтган ҳикматнинг мағзини чақиш учун кўнглимиздан сўраб кўрайлик:

— Эй кўнгил! Илм олишга рағбат қилганмисан ёки умринг бекорчи ҳою ҳаваслар шамолида тўзиб ўтяптими? Озми-кўпми илмга эриша олган бўлсанг, энди қандай амал қиляпсан? Илмда «ғийбат қилинмасин», дейилгани ҳолда сен кунда неча маротаба ўзингни ғийбатдан тўхтата олдинг? Бахилликдан-чи? Ғазабдан-чи? Амалинг бўлса, дуруст, аммо нима ниятда қилиняпти бу амалларинг? Қуръони каримни ёдлабсан, Аллоҳ рози бўлсин, аммо ниятинг надир? Фақат Аллоҳнинг розилигими ёки эҳсон дастурхонлари тўрида ўтириб одамлардан иззат-икром тама қилишми? Намоз ўқир экансан, Аллоҳ рози бўлсин, аммо саждага борганингда хаёлингни бозордаги тижоратинг эгаллаб олмайдими? Намозни Аллоҳнинг розилиги учун ўқийсанми ёки Аллоҳдан фойдани кўпайтириб беришни истаб сажда қиляпсанми? Дўстингга нима мақсадда яхшилик қилдинг? Бу яхшилик ортида тама борми ё холислик? Аллоҳ таоло сенга бошпана берди, фарзанд берди, дастурхонингни тўкин қилди. Энди ибодатингни мукаммал қилмоқ ўрнига яна нимаанинг ортидан қувяпсан? Саноқли сониялар каби тез ўтиб кетувчи умринг давомида неча марта Ҳақ таолонинг дўстлари — фозиллар, олимлар, уламолар суҳбатида бўлдинг? Бу ибрат суҳбатига ажратган вақтингни тарозининг бир палласига, чойхона, ресторан, тўю зиёфатларда ўтган умрингни иккинчи палласига қўйиб кўр-чи? Қиёматда Аллоҳ ҳузурида уялиб қолмасмикансан? Бугун кўчада бир фозил билан кўришдинг-у, чойхона кўчасига бурилдинг. Чунки у ерда сени улфатларнинг паловхонтўраси кутяпти. Қиёматда қайси кўчага буриласан, сени унда нималар кутяпти? Бугун фозилнинг суҳбати ўрнига маъқул кўрганинг паловдаги гуручлар саноғидаги олов тошлари эмасмикин! Ҳақиқий бадбахтлик айнан шудир! Аллоҳ! Аллоҳ! Ўзинг асра!

Бадбахтликнинг яна бир нишонаси бор: киши ўзини бахтли ҳис қилади-ю, бирон одамнинг бахтсизлигидан лаззатланади. Кимда шундай иллат бор экан, тавба қилсин-у, бу хасталигини даволаш чорасини топсин. Чунки бахтисизликка учраш унинг қисматида ҳам бор. Бахтсизликка учраганида биров далда бермаса, аксинча кулса, лаззатланса, нақадар аянчли ҳолга тушаркин!

Мазкур бобга «бахтиёрлик — осойишта қалбга эга бўлиш билан вужудга келади», деган фикр билан якун ясасак бўлади. Қалб осойишталиги — Аллоҳни таниш билан вужудга келади. Биз алҳол «бахт» деб ўйлаётган бойлик, мансаб, ҳатто оила қувончи — барчаси ўткинчидир. Аллоҳни таний олган кишининг бахтигина боқийдир. Аллоҳни таниш бахтига етган одамнинг келгуси ишлари уни саодатга етаклайди.

Бахт мавзуи ҳақидаги фикрларимиз кейинги бобларда мантиқан равишда давом этар, иншаоллоҳ! Энди дуога қўл очайлик:

— Бизларни иймонга чақирган, Қуръон билан ҳидоят қилган, фазл-эҳсони ила дуоларимизни қабул этувчи Аллоҳга ҳамдлар бўлсин! Ё Аллоҳ! Сен бизларни саодатли қилиб яратдинг, шукроналаримиз ёлғиз Ўзинггадир. Сен бизларга Ислом неъматини бердинг — бундан зиёдароқ

бахт борми, банда учун! Сен бизларга Қуръон неъматини бердинг — бундан ортиқроқ бахт борми, мусулмон фарзанди учун! Сен бизларга Муҳаммад алайҳиссаломга уммат бўлиш неъматини насиб этдинг — бундан аълороқ бахт борми, биз учун! Ўзингга сиғиниб сўраймиз, бизлардан бу саодатингни олиб қўйма. То қиёматга қадар туғилиб яшайдиган зурриётларимизни ҳам бу неъматлар билан неъматлантир. Бахтга ташна биродарларимизга, уларнинг аҳли байтига бахт бер, саодат бер. Бахтиқароликдан эзилаётган биродарларимиз ва уларнинг аҳли байтига ҳидоят бериш йўли билан уларни бу бахтиқароликдан холос эт. Ё Аллоҳ! Сен подшоҳсан, Сенинг шеригинг йўқ, ёлғизсан — тенгинг йўқ, Сендан бошқа ҳар бир нарса ҳалок бўлувчидир. Осмонлару ерга нур таратган Ўзингсан! Гуноҳларимизни кечириб, бизларга икки дунё саодатини бер! Фоний дунёда барча саодат қидиради. Одам чин саодатни муҳтарам пайғамбаримиз алайҳиссалом йўлидан излаб топади. Бу йўлнинг ташқарисидан саодат қидирганлар фалокатга учрайди. Ё Аллоҳим! Бизларни фалокатга учрайдиганлардан қилма. Биз бахтсизлик ва бахтиқароликдан Сендан паноҳ тилаймиз, ожизлигимиз ва бахтимиз йўлини тўсувчи бошқа иллатлардан Сендан паноҳ тилаймиз. Бизларни нажот топувчилардан эт. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ИБОДАТ — ИЛМДА

Суқрот ҳаким «Ўқиб-ўрганмай туриб ҳам фойда ва зарарнинг фарқига ета оламан, деган одамни тентак деб билмоқ керак», деганлар. Қарайлик-чи, атрофимизда шундай тентаклар бормикин?

Илм хусусидаги суҳбат қилмасак ҳам бўларди. Чунки бу ҳақда кўп гапирилган, кўп ёзилган. Шунга қарамай, бу мавзуга кенгроқ тўхталишимиз керак. Зеро, бу мавзуда кўп гапирилгани билан биродарларимизнинг аксар қисми мазкур фарзга амал қилиш лозимлигини ҳали ҳам тўла ҳис қилишмайди. Олти ёки етти ёшга етган фарзандлариимизни мактабга берамиз, чунки ҳукумат белгилаган тартиб шундай. Мактабни битиргач, бировимиз: «Шунча ўқиганинг етар, энди менга шаҳар олиб берармидинг», деймиз. Яна биримиз: «Ҳамма олим бўлиб кетаверса, подани ким боқади?» деб ҳам қўямиз. Поданинг боқувсиз қолиб кетишидан ташвишланишимиз яхши. Аммо бу ҳаракатимиз билан Аллоҳ буйруғини инкор этаётганимизни ўйлаб кўрамизми? Ўша биродарларимизга «подани боқиш учун ҳам илм керак», дейилса, эҳтимол заҳарханда қиларлар. Уларга балки Суқрот ҳакимнинг «Ўқиб ўрганмай туриб ҳам фойда ва зарарнинг фарқига ета оламан, деган одамни тентак деб билмоқ керак», деган ҳикматли гаплари жавоб бўла олар? Эҳтимол Сўфий Оллоҳёр ҳазратлари бу сатрларни айнан шундай биродарларимизга атаб битгандирлар:

Агар бўлмаса илминг, э сабук сайр,
Билур болинг ву болинг барчасин хайр.

Демоқчиларки, э шошқалоқ инсон, илминг бўлмаса, сен учун фойда ҳам, зарар ҳам бирдир. Зеро, сенинг заиф фикрингча, гуноҳларингнинг барчаси ўзингга хайрлидай бўлиб кўринади.

Одам маймунсифат, ҳеч нарсани билмайдиган, маданиятсиз ҳолда яратилмаган. Аллоҳ одамни илмли қилиб яратган. Аллоҳ таборак ва таоло Иброҳим алайҳиссаломга: «Эй Иброҳим, мен олимман ва олимларни яхши кўраман», деб марҳамат қилган. Жоҳиллик Одам болаларида кейинчалик пайдо бўлган. Одам кўз, тил ва қалб билан ҳайвонлардан фарқланади. Айрим ҳайвонларнинг кўзлари пиёладек келади, боши ҳам шунга яраша жуда катта бўлади. Аммо улар ўқиш ва илм олиш фазилатидан маҳрумлар. Азиз ва Жалил Аллоҳ махлуқларидан инсонгагина илмни раво кўрди. Ҳеч қайси махлуққа бермаган маърифат кийимларини Одам болаларига насиб этди. Донишманд: «Хотинлар ипак кийимларини безанмоқ учун эмас, балки ўз гўзалликларини қўримоқ учун киядилар», деган экан. Одам ўз инсоний қиёфасини асраши учун ҳикмат ва маърифат либосини кийиши шарт. Баъзилар қилиб қўйган номаъқул ишлари учун нолиб, «мени шайтон йўлдан урди», дейдилар. Шайтон йўлдан оздиргани рост. Аммо билмоқ лозим: шайтон алайҳилаъна илмли одамни, айниқса, илмига тўла амал қилувчи одамни йўлдан оздира олмайди. Илмга интилган киши энг яхши инсондир. Илмдан юз ўгириш — инсонийликдан юз ўгириш демак. Чунки илм — инсонийлик тожи ҳисобланади. Инсон илм билан шараф топади. Мол-мулк эса жоҳилнинг ғурурланадиган матоҳидир. Илм одамни юксалтириб, ундан ёдгорлик қолдиради.

Яна бир ҳикмат бор: ҳазрати Одам —
Билим, ақлу идрок сабаб муҳтарам.

«Қутадғу билиг»даги бу байт бизнинг аждодимиз ким эканини эслатиб турмайдими? Тарихдан аёнким, Одам болалари ер юзида пайдо бўлган дастлабки пайтларданоқ илм сари, ўрганиш сари интилганлар. Ҳазрат Али (р.а) дебдиларким: «Жаннатга кириш ҳайратланарли муваффақият эмас, маърифат — дунёнинг ўзида жаннатга эришиш демакдир». Ўқув-идрок қоронғи тундаги машъалага ўхшайди. Билим эса машъаладан таралаётган нурга қиёс. У кишини ёритади, унга рўшнолик беради. Ҳар қандай ҳурмат кишининг ўқув-идрокидан келади. Ўқув-идроксиз киши бир ҳовуч кепак билан тенг, дейдилар. Заковат — ўзаро онт ичишиб дўстлашган кишиларга ўхшаса, билим — яқин қариндошларга ўхшайди. Буни дилга тугиб олмоқ фойдалидир. Дўст-оғайнилар, қариндош-уруғлар даврасидаги киши ўзини дадил сезади. Шундай экан, билимсизлар-чи? «Сўзни билимдон кишига сўзлаш керак, билимсизнинг тилини тушуниш қийин», деб бекорга айтмаганлар.

Билим — мисоли бир жилов, у одамни барча ёмон, ярамас ишлардан тийиб туради. Илм эгаси ўз тилакларини топади, орзу мақсадларига эришади. Ақл-идрок эгаларининг нафи ҳар доим кўпчиликка тегиб туради. Билимлилар элда азиз бўладилар. Ҳурмат қозонадилар. Бутун ишлар уқув-идрок билан амалга ошади. Барча мураккаб ишлар билим билан ҳал этилади. Билимсиз кишилар — доноларнинг душма-

ни. Билимсиз доимо доноларга хорлик тилайди. Бу улар кўнглининг туб-тубига чўкиб ётган ҳасад аломати. Илмсиз одам сўқирга ўхшайдики, уни камситиб, четга суриб ташлаш инсофдан эмас. Балки кўр кўзни очиш учун билимдон илм хазинасидан унга нур бериши лозим. Имом ад-Дайламий ривоят қиладилар: Расулуллоҳ (с.а.в.): «Кимки одамларга ўргатиш учун илмдан бир бобни ўрганса, унга етмишта сиддиқнинг савоби берилади», деб марҳамат этганлар.

Ҳар қандай бақувват одамнинг кучи бир кун тугайди. Лекин илм мангу яшайди. Илм нури ёпиқ кўзлардан ҳам ичкарига киради, уларга зиё беради. Боғланиб, қафасга солинган шер ўз кучини йўқотмагани каби илм эгаси ҳам бадавлат бўлмаса-да, ўз иззат ва ҳурматини йўқотмайди. Аксинча, итнинг бўйнига тилла занжир боғланса-да, ҳамма жойда ҳаром ҳисобланган каби, илмсиз ва саховатсиз давлатманд ҳам кишилар нафратига дучор бўлади.

Илмли одамлар давлатнинг кўплигидан қувониб, озлигидан ранжимайди. Чунки илм шундай битмас ва туганмас хазина ва давлатки, уни ҳеч ким инсондан тортиб ололмайди. Фалакнинг айланиши ҳам унга таъсир эта олмайди. Ҳар нарса кўпайса, қиймати тушади. Аммо илм ва одоб бундан мустаснодир.

Улуғларимиздан Абулқосим Замаҳшарий айтадилар:

«Ҳушсифат ва яхши хулқлар билан зийнатланмаган кимсани ипак кийимлар зийнатлай олмайди. Ернинг зийнати илм эгалари билан, кўкнинг зийнати юлдузлар биландир. Илм бир тоғ мисолидир. Бу тоғдан ошув кўп душвордир, тушув эса осондир. Билувчи билан кўп текшириб янгилик кашф этган билимдон орасида фарқ каттадир. Капалак ҳам, қарчиғай ҳам қанот қоқиб учади, аммо икковининг учиши бирдай эмас. Байт:

Чин олим ҳийладан узоқдир, узоқ,
Нурнинг ўз сояси бўлмайди ҳеч чоқ».

(Шу ўринда мавзудан сал четлашсак ҳам, мазкур фикрни изоҳлаш учун бир мисол келтирамиз: совет даврида мактаб ўқувчиларига улуғ ўзбек алломалари ҳақида гапирилмагани ҳолда, Ломоносов деган зотнинг улуғ олим эканлиги ғоят кўп укдириларди. У рус халқининг доно фарзанди сифатида ўз халқи учун катта хизмат қилган. Аммо у кашфиётчи олим бўлмаган, ҳеч нимани кашф этмаган, балки Россиядаги фан тараққиёти учун ҳисса қўшган. У илм даъватчиси эди.)

Жаноби Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) аҳли аёллари Умму Салама (р.а.) ривоят қиладилар: «Ҳасан ёш бола эди, ҳазрати Расулуллоҳнинг косаларидаги сувни ичиб қўйди. Расули акрам савол қилдилар:

— Менинг косамдаги сувни ким ичди?

— Ҳасан ичди,— деб жавоб қилинди. Шунда рисолатпаноҳ жанобимиз:

— Ҳасан қанча сув ичган бўлса, барчаси илм бўлсин,— деб дуо қилдилар».

Киши эгаллаган илм ёки ҳунар ҳеч маҳал унга зарар келтирган эмас. «Билимдонга бало йўқ», деб бежиз айтмаганлар. Илмсизлик ва ҳунарсизликнинг хорлик келтириши ҳақида ҳаётда миллионларча ми-

соллар мавжуд. Донишманд дебдики: «Мен илм топа олмаган одам нима топганини, илм топган одам эса нима йўқотганини билсам эди...» Илм олишда диққат қилиш лозим бўлган жиҳат: бу дунёда билмасликдан эмас, нотўғри билишдан ҳазар қилмоқ шарт. Зотан, бу барча ёмонликларнинг аввал боши ҳисобланади.

Яна бир тоифа дўстларимиз борки, улар фарзандлари то мактабни (ёки лицейни) тугатгунларича уларнинг илм олишга муносабатлари билан қизиқмайдилар. Мактабни тугатиш арафасида уни бирон олий ўқув юртига киритиш ҳаракатини бошлайдилар. «Фарзанд азиздир», деган ҳикматга амал қилиб пулларини аямайдилар. Мазкур ҳикматнинг «одоби унданда азиз», деган иккинчи қисмини унутадилар. Одоб фақат илм орқали камолга етажагини ўйлаб кўрмайдилар. Фарзандни бирон жойга ўқишга беришдан аввал келажакда қанчалик моддий манфаат бўлишини ҳисоб қиладилар. Камдан-кам биродарларимиз «Фарзандимни Аллоҳ розилиги учун ўқитишим керак», деган аҳдда бўладилар.

Сўфи Оллоҳёр ҳазратларининг бу ҳикматлари эҳтимол уларга ибрат бўлар:

Замона аҳли аксар толиби қадр,
Бўлай деб садри мажлис, қон қилур садр.

Дейилмоқчиким, бу замондаги илм истагувчиларнинг илм ҳосил қилишдан (яъни илм олмоқликдан) мақсадлари халқ ичида ҳурмату обрў топишдир. Бундай мақсад билан охират мажлисининг тўрида ўтирмоққа улар қандай қилиб муяссар бўлсинлар?

Албатта, бундай ният билан охират мартабасини топиб бўлмайди. Дейдилар: «фарзандимни Шарқшунослик институтида ўқитмоқчиман». Сўрайсиз: «нечун?» Жавоб берарларки: «Хориж мамлакатларига бориб ишласа, кўпроқ пул топиб келади». Дейдилар: «Фарзандимни ҳуқуқшуносликка ўқитмоқчиман». Сўрайсиз: «Нечун?» Жавоб берарларки: «Бу соҳада пул топиб, бойимоқ осондир». Демасларки: «Фарзандимни Аллоҳ розилиги учун ўқитгум, фарзандим Аллоҳ розилиги учун илм олсин, сўнг илмига амал қилиб, халқ хизматини бажарсину, элнинг дуосига етишсин.

Навоий ҳазратлари бу хусусда шундай деганлар: «Илм ўрганмоқ — эътиқодни мустаҳкамламоқ учундир. Аммо бойлик орттириш учун эмас. Саховатсиз бой ёғинсиз булутга ўхшайди. Илмига амал қилмаган олим устига китоб ортилган эшакка ўхшайди.

Ҳаммол нафис рахт ила гар урса қадам,
Йўқ нафъ анга ғайри музд бир, икки дирам».

(Маъноси: ҳаммол қимматбаҳо юк ташиса ҳам, унга бир, икки дирҳамли иш ҳақидан бўлак фойда йўқ.)

Илмли одамни олтинга, билимсизни эса сариқ чақага қиёслайдилар ва дейдиларки:

Илм агар дилга урар — ёринг эрур,
Урса танга, шубҳасиз, моринг эрур.

(Агар илмни чин дил ва ихлос билан холисаниллоҳ эгалласанг, бутун ҳаётинг даврида оғирингни енгил қилиб юрувчи йўлдошинг бўлади. Агар дунё бойлигига етишмоқ мақсадида илм олсанг, эгаллаган илминг илон бўлиб, танангга чирмашади ва умринг бўйи сени азоблайди.)

Илм олишда «ёр»ни эмас, «мор»ни афзал билувчиларга Қуръони каримнинг «Алақ» сурасини, айниқса, дастлабки оятларини тез-тез зикр қилиб туришларини тавсия қиламиз. Мазкур оятлар энг биринчи нозил қилинган оятлардир. У оятлар Одам болаларини жаҳолат ва хурофотдан қайтарувчи, илм-маърифатга даъват эди. «Инсон Яратган розилигига қандай эришиши мумкин?» деган саволга шу оятлар аниқ жавоб беради: фақат ўқиш ва ўрганиш билан! Шунинг учун ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.) «Илм исташ ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир», деб марҳамат қилганлар. Мазкур шарафли ҳадисда «муслим» ва «муслима» деб алоҳида таъкидланишига эътиборни тортамиз. Кўп масалаларда умумий тарзда «мусулмонлар» ёки «эй иймон келтирганлар!» дейилгани ҳолда аёлларнинг илм олишлари фарз экани алоҳида таъкидланиши «қизларнинг ўқиши шарт эмас», дегувчиларга сабоқ бўлишини истардик.

Юқорида зикр этилган бир неча салбий ҳолатларга учраб турганимиз учун ҳам мазкур мавзуни четлаб ўта олмаймиз. Сиз ҳам, азизлар, «булар алмисоқдан қолган эски гаплар», деб бизни айбситмангу суҳбатимизга қўшилаверинг. Билганлар учун такрор, билмаганлар учун янги дарс бўлар, инша Аллоҳ!

Илм эгаллаш инсоний бурч, юксак масъулиятдир. Илм Аллоҳни таниш, ўзликни англаш, дунёни идрок этишнинг муҳим воситасидир. Шунингдек, давлат қудрати ва мамлакат тараққиёти асосида ҳам илм ётадиким, бу ҳақда яна тўхталамиз. Абу Дардо (р.а.) суюкли пайғамбаримиздан (с.а.в.) ривоят қиладилар: «Ким илм ўрганиш учун йўлга отланса, Аллоҳ таоло унга жаннат йўлини осонлаштиради. Малаклар илм толибининг амалидан хушнуд бўлганларидан унга қанотларини ёзадилар. Ердаги ва самодаги барча мавжудотлар ва ҳатто балиқлар унинг гуноҳларини кечишини сўраб, Аллоҳдан унга афв тилайдилар. Олимнинг обиддан устунлиги мисоли тўлин Ой нурининг бошқа юлдузлар нуридан устунлиги кабидир. Шубҳасиз, олимлар — пайғамбарларнинг ворисларидир. Пайғамбарлар ўзларидан кейин на бир динор, на бир дирҳам қолдирдилар. Ким илм олса, ўзига жуда улуғ бир улуш олган бўлур». Яна бир ўринда бу ҳадис ривоят қилинади: «Бир соат илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тутилган нафл рўзадан афзалдир». Мазкур шарафли ҳадисни тўғри англамоқ лозим: бунда нафл ибодатлар инкор этилаётгани йўқ, балки улардан ҳосил бўлажак савоб билан илм олмоқликдан ҳосил бўлувчи савоблар миқдори қиёсланяти.

Сафвон бин Ассалдан (р.а.) ривоят қилинади:

«Пайғамбаримизнинг ҳузурларига борган эдим. У зот масжидда қизил хирқада эдилар.

— Ё Расулуллоҳ! Мен илм истаб келдим, — дедим.

Бунга жавобан марҳамат қилдилар:

— Илм толибига марҳабо! Илм толибига фаришталар қанотларини ёзадилар. Кейин илм толиби истаган нарсага бўлган севги ва муҳаббатларидан бир-бирларига сингган ҳолда дунё самосига тушадилар».

Муҳтарам Пайғамбаримиз (с.а.в.) илм олаётиб ё илм бераётиб вафот этган кишини шаҳид, деганларким, бунинг ҳикматини англаб етсак, рўпарамиздаги кўп тўсиқларни енгиб ўта оламиз.

Илм — инсонийлик тожидир. Инсон илм билан шараф топади. Мол-мулк эса жоҳилнинг ғурурланадиган матоҳидир. Илм одамни юксалтириб, ундан ёдгорлик қолдиради. «Садақатул жория» деб аталмиш гўзал амал мавжудким, илм ҳам шу доирага киради. Илм туфайли қолдирилган, одамларга манфаат берадиган ёдгорлик шу олимнинг вафотидан кейин ҳам номаи аъмолига ёзилиб турадиган савоб ёмғирини ёғдириб туради.

«Гулистон»да шайх Саъдий ҳазратлари бир ҳикоятни баён қиладилар:

«Миср вилоятида икки амирзода бор эди. Бири илм ўрганди ва бири мол жамъ этти. Охируламр, бири алломаи аср бўлди ва бири Азизи Миср бўлди. Сўнгроқ ул бириким, мол жамъ этмиш эрди, илм ўргангонга ҳақорат кўзи билан қараб, деди: «Мен салтанатга етушдим, сен ҳануз бурунғи масконатда турмишсен». Бу деди: «Эй бирадар, Ҳақ таолонинг бу неъмати шукрин ҳаргиз адо қила олмасменким, пайғамбарлар меросин топмишмен ва сен фираъвн ва Хомоннинг меросин топмишсен, яъни Миср мамлакатиға подшоҳ бўлмишсен». Маснавий:

Эрурмен нотавон ул навъким мўр,
Эмасмен нишзан ондокки занбур.
Мунинг шукрин нечун қилғум мани зор,
Ки эрмасмен қавийю мардумозор.

(Мен ниш санчиб озор берувчи арилардан эмасман, мен чумоли каби беозорманким, нечун бунинг шукронасин қилмай?)

Ҳа, илм сарватига эга, чумоли каби бу беозор киши Аллоҳнинг ҳузурига пайғамбарлар мероси билан боради. Фиръавн, Хомон, Қорун меросига эга бўлган, умрини мол тўпламоққа бағишлаган, «молимнинг бошида чўпонлик қилайин, қўриқлайин», деб умрини бесамар ўтказган кимса эса ўлганида ўзи билан эски сопол парчасини ҳам олиб кетолмайди. Унга охиратда оғир савол-жавобидан ва азобдан бошқа нарса йўқ. Ҳа, илм ўз соҳиби билан охиратга қадар боради. Бойлик эса бу дунёда қолади, агар эгаси унинг ҳисобини беролмаса, жаҳаннамга тушади. Илм инсоннинг шарафини юксалтиради. Бойлик инсонни қўриқлай олмайди, аксинча, мол-дунёни эгаси қўриқлайди.

Мақсадлари фақат бойлик бўлганлар унутмасинларким, Сулаймонга (алайҳиссалом) илм, мол ва мулкдан биттасини танлаш таклиф қилинганда ул зот илмни танладилар. Сўнг унинг сабабидан молга ҳам, мулкка ҳам эга бўлдилар.

Шоирнинг бу сатрларига диққат қилайлик:

Илм ҳам боқийдир, ҳам абадий у,
Илмдан бошқаси саватдаги сув.
Илмсиз киши нима? Ҳайвон эрур,
Жонсиз тана, бир нақшсиз айвон эрур.

Исломнинг асосларидан бўлган намоз, рўза, ҳаж, закот одам балоғат ёшига етгандан сўнг фарзга айланади. Яъни одам боласи балоғат ёшига етмагунича намоз ўқиши шарт эмас. Бироқ, илм олиш муддати бешикдан то лаҳадга қадар, деб белгиланган. Яъни, она қорнидан туғилганидан то лаҳадга қадар бўлган давр мобайнида бани Одам илм олмоққа мажбур. Қуръони каримнинг 752 жойида «илм» калимасининг зикр этилиши бу мажбуриятни бажармоқ ғоят зарур эканини таъкидлайди. Қудсий ҳадисда Аллоҳ таборак ва таоло марҳамат қиладиким: «Эй одам боласи! Билгилки, саломатлик — бирликда, ихлос — тақвода, художўйлик — тавбада, **ибодат – илмда** ва бойлик — қаноатдадир». Демак, илм олмоққа зеҳни етарли бўла туриб бу фарз амалига эътиборсиз юрган одам Аллоҳга етарли равишда қуллик қилмаётган экан. Бу хусусда «Қутадғу билиг»да ажиб ҳикмат бор:

«Билиг ўгран ашну топуғқа ўкуш,
Билигсиз топуғ осғи булмоз улуш».

Дейилмоқчиким, ибодатдан бурун илм ўрган. Билмасдан ибодат қилган билан савоб тегмас. Расулуллоҳ (с.а.в.) «Илм ўрганмоқ Аллоҳ ҳузурида намоздан, рўзадан, садақадан, ҳаждан ва Азизу Жалил Аллоҳ йўлида жанг қилишдан ҳам афзалдир», деганлар. Буни тўғри англашимиз лозим. Яъниким, ҳадисда намоз ёки рўзани қўйиб, илм ўрганавер, деган маъно йўқ. Балки ҳар икки амалдан келадиган савоб даражалари таққосланяпти.

«Қутадғу билиг»дан яна бир байт ўқийлик:

Билигсиз топуғ қилмишиндан кўрў,
Билиглиг уюмиш муёни ўрў.

Дейилмоқчиким, илмсизлик билан ибодат қилгандан кўра, илм билан ухлаганнинг савоби кўпдир.

Унутмайликким, ҳаётнинг чегараси бор, илмнинг эса чегараси йўқ.

Бадр урушида асирга олинган мушрикларни нима қилиш масаласи кўрилганда баъзилар уларни ўлдириб юборишни айтдилар. Аммо асирларни маълум маблағ тўлаш ҳисобига қариндошларига бериб юбориш таклифи маъқулланди. Айрим асирлар камбағал, уларни сотиб олувчи қариндошлари ҳам йўқ эди. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) мусулмон болаларига илм ўргатишни озод бўлишларининг шарти этиб қўйдилар.

Бу ўринда Аллоҳ расулининг (с.а.в.) ҳукмида улуғ ҳикмат кўрамиз. Аллоҳ мусулмонларга беадад неъматлар бериш билан биргаликда уларнинг зиммаларига мажбуриятлар ҳам юклаган. Мусулмонлар барчага ўрнак бўлишлари керак. Агар илмлари бўлмаса олам аро пешқадам бўла оладиларми? Аллоҳ таборак ва таоло марҳамат қилади: «...Аллоҳ сизлардан иймон келтирганларни ва илм берилганларни юқори даражаларга кўтаради» (Мужодала, 11). Саҳобий Абдуллоҳ Ибн Масъуд

(р.а.) қачон бу оятни ўқисалар: «Эй одамлар, бу оятни яхши англанглар, у сизларни илмга тарғиб қилади», деб таъкидлар эканлар.

«Бақара» сурасида садақага доир оятлардан кейин бу мазмунли оят келган: «(Аллоҳ) Ўзи истаган кишиларга ҳикмат (фойдали билим) беради. Кимга ҳикмат берилган бўлса, бас, муҳаққақки, унга кўп яхшилик берилибди. Ваъз эслатмаларни фақат аҳли донишларгина оладилар». Мазкур оятни ўқигач, «илм ҳам улуғ эҳсон экан», деган хулосага келишимиз мумкин. Ажабланяпсизми? Илмни биз олсагу қанақасига эҳсон қилган бўламиз? Бундай хулосага шошилмайлик. Чиндан ҳам илм олаётганимизда эҳсон қилаётганга ўхшамаймиз. Аммо биз илм олаётган дамда Аллоҳ розилиги учун илм бераётган устозимиз эҳсон қилаётган бўладиларми? Биз бу илмни олгач, халққа ўз хизматимиз билан Аллоҳ розилиги учун қайтарсак, эҳсон қилган бўлмаймизми?

Одамлар икки тоифада: билувчилар, яъни илм олганлар ва билмовчилар, яъни илм олмай жоҳил бўлиб қолганлар. Билим олганларни илмларига қараб даражаларга ажратиш мумкин. Илмни ўрганишни бошлагану Худо берган зеҳн ва идрокка хиёнат қилиб, дангасалиги, сабрсизлиги ёки лоқайдлиги туфайли давом эттирмаган. Буларни чала билимли десак, ранжишмасин. Идроки ва имконияти кўтарганича ўқиб ўрганган, аммо илмни тўла қамровда эгаллай олмаганларни ўртача билимли деймиз. Юқори даража, мукаммал илмли олимларнинг мавқеи ҳар томонлама баланд. Бу хусусда Аллоҳ ўз каломида «Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми?» (Зумар,9) деб марҳамат қилади. Албатта, улар тенг эмаслар. Ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг-чи: тилсиз ва қулоқсиз одам билан саломат одам тенгми? Тилсиз ва қулоқсиз одам имо-ишоралар билан соғ одам вазифасини бажариши мумкин. Лекин илмсиз одам илмли кишининг вазифасини ҳеч қачон бажара олмайди. Расулуллоҳ (с.а.в.) «Олимнинг бир кунлик ибодати обиднинг қирқ йиллик ибодатига тенг», деб марҳамат қилганлар.

Қуръони каримда бу дунё ҳаётида учрайдиган барча ҳолатларга оид масалаларнинг ечими берилган. Илмсиз одам бундай масалаларга дуч келганида уни ўзича ечишга уринади ва оқибатда хато йўлга кириб кетганини ўзи ҳам англамай қолади. Ҳолбуки, Анкабут сурасида айтилганким, «ушбу масалаларни Биз одамлар (ибрат олсинлар) учун айтурмиз. (Лекин) уларни фақат илм эгаларигина англай олурлар». Буқрот ҳаким айтганларидек: «Агар киши ўзи мукаммал эгалламаган илм ҳақида гапирмаса, одамлар орасида тушунмовчилик ва тортишув юз бермайди. Жангу жадал олови сўнади».

Шу ўринда бир масалага ойдинлик киритишга ҳаракат қилиб кўрайлик: илм олишга даъват этувчи оятлар ёки ҳадисларни айрим биродарларимиз фақат диний илм олишга хос деб шарҳламоқчи бўладилар. Уларнинг бу фикрлари тўғри эмас. Чунки дунёвий илмларга эга бўлмаган миллат асоратда қолади. Шунинг учун ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.) «Илм олиш учун ҳатто Чин мамлакатига ҳам боринглар», деганлар. Хитойда ислом дини илми мутлақо йўқ эди-ку? Бутпарастлар мамлакатига бориб фақат дунёвий илмларни ўрганиш мумкин бўлганлиги ҳақиқат эмасми?

Аслида илмни диний ва дунёвий деб иккига ажратиш тўғри эмас. Зеро, бу ажратиш насроний динининг меваси. Бу дин тарихида «инквизиция» (лотинчада «таъқиб» маъносини англатади) деган жаҳолат ва зулм даври бўлган. Католиклар оламида XIII асрда бошланиб, то XIX асрга қадар давом этган бу ҳаракатдан асл мақсад насроний эътиқодига зид бўлган таълимотларга қарши курашиш эди. Бу даврда неча ўн минглаб одамлар гулханда ёқилди. Булар орасида жодугарликда айбланган олимлар ҳам кўп эди. Ислом динида бундай жаҳолат бўлмаган, аксинча, барча илмларни олиш рағбатлантирилган. Дунё фанининг Шарқда гуллаган, беқиёс даражада ривожланган даври айнан ислом тарихи билан боғлиқ. Хоразмий, Беруний, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино каби илм даҳоларининг фаолиятларини ёдга олсак, фикримизга далил бўлар. Ҳам дунёвий ҳам ухровий илмни биргаликда олиб борилганига Амир Темур ҳазратларининг ҳаётлари ҳам мисол бўла олади. Ул зот «ҳофизул Қуръон» бўлганлар. Қуръон, ҳадис, тавҳид, тафсир, фиқҳ, тасаввуф илми билан бир қаторда тарих, фалсафа, жуғрофия, иқтисод, ҳарб, санъат, меъморликни яхши билганликлари тарихдан маълум. Ўзингиз айтинг: жуғрофияни билмай туриб жаҳонгир бўлмоқлик мумкинми эди? Соҳибқирони акбарнининг ҳаётларини мисол сифатида тилга олдик, келинг, фикримиз далили учун бир воқеа баёни билан танишайлик:

Кўҳна Шарқ тарихида кўп улуғлар қаторида Ҳофиз Шерозий номлари ҳам қадрланади. (Биз ҳозир «ҳофиз» деганда ашулачиларни тушунадиган бўлиб қолганмиз. Агар шу тушунчамизда собит қолсак Шерозий деган зот улуғ олим ва шоир эмас, оддий ашулачига айланиб қолади. «Ҳофиз» сифати асл маънодан келиб чиқилса, Қуръони каримни тўла ёд олганларга нисбатан хосдир. Биз кейинги йилларда «Ҳофизи қуръон» атамаси ўрнига шунчаки «қори» деб ўрганиб қолганмиз. Ҳолбуки, «қори» ёд олганликни эмас, «ўқигувчи» маъносини англатади.). Ровийлар дерларким, Амир Темур Кўрагон Шерозга дохил бўлганларида уламолар билан мажлис барпо қилмасларидан аввал Шамсуддин Муҳаммадни ҳузурларига олиб келишни буюрдилар. Бир оз фурсатдан сўнг қари, бели дол қарияни бошлаб кирдилар.

— Шамсуддин Муҳаммад Шерозий сиз бўлурмисиз? — деб сўрадилар Соҳибқирон лутф ила.

— Бале, ўша мендурман, — дедилар Ҳофиз.

— Мен сизни бир кўрмакни, шунинг баробарида баҳс юритмакни ихтиёр этдим, — дедилар Соҳибқирон ва давом қилдилар: — Сиз ғазалларингизнинг бирида айтибсизки:

Худоро, мухтасиб, моро бо овози дафу най бахш,
Ки сози шаръ з-ин афсона беқонун нахоҳад шуд.

— Бале, эй амири фотиҳ, мен бу шеърни айтган эрдим.

— Сиз бу шеърингизнинг динга иҳонат[1] келтуришини билурмисиз? Мен бу байтда куфрни кўрмакдамен.

---

[1] иҳонат — хорлаш

— Эй амири фотиҳ, менинг қасдим иҳонат эмас. Бу байтдаги иҳонатдан муродим даф ва найнинг овози эди. Даф ва найнинг овози аҳамиятсиз нарсадурки, диннинг арконларига ҳеч қандай тазалзул келтиролмас, демакчиман, холос.

— Аҳли авом бу тарзда баён этган фикрингизни тўғри уқмас. Сиз унда динни иҳонат қилгансиз. Ўзга фикрга ўрин йўқтур. Сиз дебсизки:

«Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро».

— Бале, шундоқ.

— Мен бу кентларни обод қилмоққа саъй-ҳаракат қилганим ҳолда, сизнинг осонгина биргина хол учун ҳадя этуб юбормоғингиз ажаб ҳолдур.

— Эй амири фотиҳ, сиз подшоҳсиз. Мен эрсам шоирманки, қалбим ғоят кенгдур. Кўнглум ром этилур экан, икки шаҳар эмас, дунёни инъом этгумдирки, шу боис ҳам кўруб турганингиз фақирдурмен. Ҳотамтойлигим мени шу кўйга солди.

— Дуруст, сиз ўз ашъорингизда ёдлаган Самарқанду Бухорони кўрушга майлингиз борми?

— Эй амири фотиҳ, йигитлик чоғимда Самарқанд ва Бухорони кўрушлик орзусида бўлур эдим. Эмди қаридимки, сафарга чиқар бўлсам, мақсадга етолмай ўлуб қолмоғим мумкин. Етиб борғоч ҳам юртим Шерозни қайта кўролмай қолмоғим эҳтимоли бор.

— Эй Шамсуддин Муҳаммад, сиз Шероздан бошқа ерни кўрмаганингиз учун тасаввур қиласизки, Шероздан гўзалроқ жой дунёда йўқ деб. Сизнинг Шерозингиз менинг Самарқандимга қараганда кичик, аҳамиятсиздир. Самарқанд илгаридан тортиб дунёнинг гўзал шаҳарларидан эди. Сизнинг Шерозингизда биргина каттароқ жомеъ, олтитагина масжид воқе бўлса, Самарқандда икки юздан зиёдроқ жомеъ мавсжиди мавжуддир».

Шамсуддин Муҳаммад Самарқандга бормоққа ризолик бермадилар. Бу одам зикр этилмиш байт туфайли Амир Темур назарларида муртад кўринишида бўлсалар ҳам, олимликлари ҳурматидан аҳволларини фақирликдан чиқариб, фаровон ҳаёт кечурмаклари учун бир минг динор тилла бердилар...

Ўқиганингиз бу воқеа баёнига алоҳида изоҳнинг ҳожати йўқдир. Муфтий ҳазрат Маҳмудхўжа Беҳбудий миллат келажаги ҳақида қайғуриб фикр юритар эканлар, «дунё турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур», деб таъкидлаган эдилар. Бу фикрнинг нақадар тўғри эканини англаш учун Ислом тарихига бир назар ташлаш кифоя. Ислом мамлакатларининг қудрат топиши фақат илм билан бўлди. Бу мамлакатларнинг хорланиши, ўзга мамлакатларга қул бўлишлари эса илмнинг таназзулга юз тутиши, бошқачароқ айтсак, жаҳолат туфайли бўлди. Ҳа, ғоят кучли мамлакатларни илмсизлик барбод этган. Илмдан юз ўгирган мамлакатлар ўзга мамлакатларга қул бўлишдан аввал ўз жоҳилликларига қул бўлган эдилар. Зеро, Суқрот ҳаким де-

мишларким, «фақат бир эзгулик бор — билим, ва фақат бир ёмонлик бор — жаҳолат». Нажот эса бир — Бухорий ҳазратлари айтганларидай, «Дунёда илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмагай». Қай миллат олам аро улуғликни истабди, Юсуф Хос Ҳожиб ҳазратларининг ўгитларига амал қилсин: «Ўқув қайда бўлса, улуғлик бўлар, билим қайда бўлса, буюклик бўлар». Дунё неча минг йиллардан бери илмсиз одамнинг улуғланганини кўргани йўқ.

«Қутадғу билиг»да шундай ҳикматли сатрлар бор:

Билиг бирла ёзлур қомуғ терс тугун,
Билиг бирла уқуш уқ тирилгил ўгун.
Билиг ишқа тутқил тақий тил кўпи,
Тақий ўгранутур усанма бу кун.

Дейилмоқчиким, ҳар бир қийин ишлар илм билан ҳал қилинур. Шунинг учун ақлли бўл, илмли бўл. Ақл билан яша. Илмни тўғри тил билан ишлат. Яна бир тарафдан ўрганишни қўйма.

Амир Темур каби улуғлар ўзларидан аввал ўтган донишмандларнинг бу каби ўгитларига риоя қилганлари учун камол топганлар.

Ҳар нарсани ўз ўрнига қўйиш ва ҳодисалар тугайдиган нуқтани олдиндан билиш илм ва ақл билан амалга ошади. Шу боис қудсий ҳадисда Аллоҳ таоло: «Бандам шундай бир ҳолга тараққий қиладики, мен унинг кўрадиган кўзи, эшитадиган қулоғи бўламан», деб марҳамат қилади. Илмни ирфон (маърифат) ҳолига келтирмаганлар саҳро кенгликларида қолиш таҳликаси ичидадирлар. Аллоҳни таниш, илм орқали бўлади. Ўзингиз айтинг: дунё таниган олим — Кусто қайси илм туфайли Аллоҳни таниб, исломни қабул қилди? Ўтган асрда насроний оламининг вакиллари — неча-неча кибернетик, физик, кимёгар... олимлар бугунги илм мўъжизасини Қуръон мўъжизаларида кўргач, исломга кирдилар.

(Илмга нисбатан табобатда ўзгачароқ таъбир борки, юқорида баён этилган фикрга зид эмасдир. Дейиладики: «Илмнинг гарчи, анвои бениҳоя бўлса ҳам, ҳадиси шариф мазмунича мўътабари икки навдир, биринчиси — муҳимроғи, «илми абдон», яъни илми тиббдур. Иккинчиси — илми диндур. Лиқавлиҳи алайҳиссалом: «Ал илму навъани илм ул абдони ва илм ул адйани» (илм икки турлидур: бадан илми ва дин илми) демишлар. Бас, илми баданни муқаддам зикр этилмоғи аҳамиятиға ишоратдир. Шайх-ур раис Абу Али ибн Сино раҳматуллоҳи алайҳ, айтадиларки, илми дин ҳам икки нав бўлиб, бири илми эътиқод, иккинчиси илми амалиётдирки, ушбудан биринчиси бўлғон эътиқод ҳам илми бадан ила комил бўлур. Шул мазмунга қавли Набий алайҳиссаломнинг: «Ман аърафа нафсаҳу фақад ъарафа Роббаҳу», яъни: ким ўзини таниса, албатта Парвардигорини яхши танийди, деб марҳамат қилувлари ҳам бул фикрга далилдир».)

Илмнинг ҳамма турини эгаллашга барча ҳам қодир эмас. Чунки одамлардаги зеҳн даражалари ҳар хил. Шунинг учун дунёвий илмларни эгаллаш фарзи кифоя саналади. Мисол учун, бир одам математиканинг ғоят оғир масалаларини осонгина ҳал қилиб бера олса, бошқа одам

бу формулаларни идрок қила олмайди. Бошқа бир одамнинг лаёқати кимёда, яна бошқасиники табобатда... Биз бу ҳолатни кўпинча тан олгимиз келмайди. Фарзанд бечора ўз зеҳнига муносибини эмас, балки ота-онаси истагига мос илмни эгаллашга мажбур. Шу илмга унинг иқтидори борми, йўқми ўйлаб ҳам кўрилмайди. «Фалончининг ўғли физик бўлибди, менинг ўғлимнинг ундан нима ками бор, у ҳам физик олим бўлади!» деб уринамиз. Оқибатда боланинг умрини совурамиз.

Бу дунёда яшаб, илмга рағбат этмаган кишини ҳаммомга кириб, ювинмай чиққан нодонга ўхшатишади. Шукрким, илм истовчи ёшлар кўп. Аммо улар орасида ҳаммомга ғоят кўп миқдорда пул тўлаб кирганлари ҳолда, ювинмай юриш учун яна қўшимча ҳақ тўловчилар ҳам бор. Демоқчимизки, ота ёки она, амаки ёки тоға фарзанди ёки жиянининг ўн бир йил ўқигани билан билимсиз эканини, илм олмоққа рағбати ёки идроки йўқ эканини билса-да, пул, ўз номи билан айтсак, ПОРА эвазига юқори ўқув даргоҳига киритадилар. Бу билан кифояланишса, олам гулистон эди. Афсус шунчаки, ўша бола, илмга чанқоқ, аммо пули бўлмагани туфайли ўқишга кира олмаган зеҳн эгасининг ўрнини эгаллаб турган ўша думбул, барибир илм олмайди. Тўрт-беш йил мобайнида биттагина дафтарни дастмоя қилиб кўтаради-ю, бориб келаверади. Имтиҳон чоғларида эса отасининг чўнтаги яна ковланади. Бундан айрим муаллимлар ҳам манфаатдорлар. Ўша «айрим муаллимлар» илм истагидаги идрокли бола ўрнига дангаса ва нодоннинг ўқишга кириб қолганидан қайғурмайдилар. Жамият тақдири майли, ҳатто ўз фанларининг келажагини ўйламайдилар. Жамиятга хиёнат қиладилар, фанга хиёнат қиладилар. Қиёматдаги жавобдан қўрқмайдилар. Илмсиз болага диплом берилиши туфайли жамиятнинг озор чекиши уларни ташвишга солмайди. Пора бериб ўқишга кирганларни икки тоифага ажратиш мумкин: биринчиси, зикр этганимиздай, битта дафтарни кўтариб олиб ўқишга бориб келувчи такасалтанглар. Иккинчи тоифа булардан ҳам ўтиб тушади. Бу тоифа бирон виждонсиз муаллимни топиб, унга синов дафтарчасини бериб қўяди, вассалом! Ўзи ўқишхонага қадам босмайди. Синов дафтарчасига эса баҳолар қўйилаверилади. Оқибатда бу ноинсоф диплом ишини ҳам аъло баҳога ҳимоя қилиб ташлайди. Бундайларга ёшларнинг ўзлари «зачёткаси ўқиди» (синов дафтарчаси ўқиди) деб, таъриф берадилар.

Кейинги йилларда хорижга бориб ўқишга интилиш кучайди. Бу ҳаракатни бутунлай инкор этмаганимиз ҳолда деймизки, хорижда олинадиган илмни ўз юртимизда ҳам эгаллашимиз мумкин. Чунки ҳам ухровий, ҳам дунёвий илмларда етук олимларимиз борким, хорижликлар келиб биздан ўрганишса арзийди. Бу борада фақат бир масала ҳал қилинса бас: ўргатувчига ҳам, ўрганувчига ҳам хориждаги шарт-шароитларни муҳайё қилиб берилса кифоя. Олдимиздан оқувчи сувни қадрласак, ўзимизга фойдадир. Бизнингча, гап **қаерда** ўқишда эмас, **қандай** ўқишда! Илмни ўрганишга чин ихлос билан киришиш керак. Ишига ихлоссиз киришган уни охирига етказа олмайди. Кейинги йилларда хорижга борган **айрим** ёшларимизнинг асл мақсадлари илм олиш бўлмаганини кўрдик. Таъбир жоиз бўлса, ўша **айрим** ёшларимиз илм толиби сифатида эмас, томошаталаб сайёҳ мақомида ўйнаб-

кулиб бориб келишди. Илмга эмас, сайру томошаларга ихлос қўйишди. Яъниким, хориж ҳаммомига бориб, ювинмай қайтиб келишди. Номлари улуғ: чет элда ўқиб келган! Аммо супраси қуруқ — бошда илм йўқ, бирон-бир ишни эплолмайди. Ёш жувонлар «шарти кетиб, парти қолган» қари чоллар суҳбатидан қочганлари каби, илм ҳам танбал ва ишёқмасларга насиб этмайдиким, бу ҳам сизу бизни ўйлантириши лозим бўлган бир масаладир.

Айтишларича, бир одам арабча ўрганишни ҳавас қилиб, илмли дўстларидан биридин олтин тахта устига бир неча арабча сўзларни ёзиб беришни сўрайди. Дўст илтимосни бажаради. У одам эса араб сўзлари ёзилган олтин тахтани уйига олиб боради ва унга ҳар замон-ҳар замонда бир қараб қўйиб, ниҳоят «арабчани жуда яхши билиб олдим», деган қарорга келади-ю, мажлисда арабча сўзламоқчи бўлиб, миси чиқади. Мажлис аҳлидан бири унинг шармандасини чиқаради. У одам эса: «Мендан хато топа олмайсан, сен ёғоч тахтага ёзиб ўрганган-сан. Мен ўрганган олтин тахтага шундай ёзилган», деб ғазабланади. (Ёшларнинг ўқишларига доир бу муаммоларни бир мулоҳаза қилиб кўринг. Суҳбатимиз ниҳоясида яна шу мавзуга қайтайлик.)

Инсонлар илм эгаллашлари, унинг маъносини чуқур тушунишлари керак. Чунки Қуёшнинг жамоли Ер юзини ёритганлиги ва ҳаётга давомийлик бағишлаганлиги каби, илм ҳам қалбларни нур билан ёритади. Имом Аҳмад таъкид этганларидай: «Илм — инсон учун нон ва туздек зарурдир». Имом Раббоний айтганларидек: «Илм — ҳамма муҳтож бўладиган озуқдир». Тажрибанинг шифобахш дори-дармонлари одамларни оғир жаҳолат хасталигидан холос этади. Яхши ишлар илмга ярашадиган безакдир. Саҳл Тустарий ҳазратлари ажиб фикр баён қилибдилар: «Илмнинг ҳаммаси дунёдир. Охират эса, унга амал қилишдир. Ихлос билан қилинганидан бошқа ҳамма амал беҳудадир». Билим дарахтининг меваси — одамларга хайрихоҳлик ва бошқаларни ранжитмаслиқдир. Илмли бўлиб, унга амал қилмаганлар, била туриб таҳликали йўлдан қайтмаган ва йўлда қароқчиларга учраб, бор-йўғидан ажраган одамларга ўхшайдилар. Ўзига ёқмайдиган овқатнинг зарарли эканини била туриб, ундан бош тортмайдиган, натижада халок бўладиган касал одамларни эслатадилар. Хуллас, ишининг ёмон эканлигини била туриб, нафсини тия олмаган одам азоб-уқубат оловига йўлиқади. Масалан, бири кўр, бири эса соғ икки одам ўрага йиқилиб, яраланса, фаросатли кишилар кўзи очиқ одамни айблайдилар. Сўқирнинг ишини узрли деб биладилар. Зотан, Сўфий Оллоҳёр айтганларидек:

Қоронғуда қадам қўйсанг ёзарсан,
Агар кўз бўлмаса, йўлдан озарсан.

Дейилмоқчиким, қоронғи кечада йўлга чиқсанг, адашарсан. Кўзи йўқ кимса йўл юрса ҳам адашади, йўлдан чиқади. Илмсиз киши ҳам шундай.

Илмли бўлиш инсонга ўз ҳурматини оширмоқ ва иззатини сақламоқ учун ҳам керакдир. Илм бошқаларга ўргатиш учунгина қўлга киритилса, одамнинг ўзи ундан бирон наф кўрмаса, у суви-

дан барча фойдаланадиган, лекин ўзи бебаҳра булоққа ўхшаб қолади. Икки нарсадан: илм ва мол-дунёдан одам аввал ўзи фойдаланиб, сўнг бошқаларга улашиб бериши керак, дейдилар. Аммо мазкур фикрни бу шарафли ҳадис зидди деб тушунмаслик керак. Шарафли ҳадислардан бирида зикр этилишига кўра, агар ерни одамга қиёсласак, ёмғир — илмдир. Ёмғирдан ернинг ўзи ҳам манфаат кўради, тўяди ва шунинг эвазига бағрида экинлар ўстиради, мева беради. Баъзи ерларда сув тўпланади, кўл бўлади. Бу сувдан одамлар, жониворлар ичадилар. Айрим ерларга ёмғир ёққанининг фойдаси йўқ, сингиб кетаверади, гиёҳ унмайди. Ернинг ёмғир сувига тўйиши, сўнг мева бериши, бағрида тўпланган сувдан бошқаларнинг баҳраманд бўлиши илмга амал қилмоқликка бир ишора. «Ер тўйса, эл тўяди», деган мақолга кўра, агар ер тўймаса, унинг бағрида униб-ўсувчи ўсимликлар мева ҳам бермайди.

Илмга интилган киши энг яхши инсондир. Илмдан юз ўгиришни эса инсонийликдан юз ўгириш деб билмоқ керак. Киши «Эртага нима бўларкинман?» деб ғам чекмаслиги учун кунини илм билан нурлантириши зарур бўлади. Чунки илм уни адаштирмайди, хайрли оқибат келтиргувчи йўлларга етаклайди. Танлаган йўлининг тўғри эканини киши қандай англайди? Агар илм топгани сайин кимсанинг кибри ўла борса, демак, у тўғри йўлда. Қуёш зулматни қувгани каби, илм нури одамдаги ботил ишончларни кетказдими, демак, унинг қаршисида шараф дарвозалари очилибди. Ботилдан юз ўгирган одам илмни илм денгизидан идишига сиққанича олаверади. Ҳамма нарсани йўқдан бор қилганни англаган ва билган одам оқибатда энг катта илмга эришган бўлади. Саҳрода адашган сайёҳга кўкдаги юлдузлар, ҳаётда адашганларга эса олимлар йўл кўрсатадилар. Илмни ўрганишга киришмоқдан аввал ҳидоят йўлидаги устозга ихлос билан боғланиш керак. Таъкид этамизким, илмга ва устозга ихлоссиз боғланган кимса ишни охирига етказа олмайди. Шунингдек, мағрур ва нопок олимлардан илм олганлар ҳам мақсадга етолмайди. Замонасининг энг аъло олими саналсада, Аллоҳ таолонинг амрларига бўйсунмайдиган, суннати саниййани маҳкам тутмаган, ахлоқан бузуқ, жамоатга, жамиятга қўшилмайдиган инсонлардан ҳар доим узоқроқ юриш ва сақланиш лозим. Зеро, бундай кишилардан кўп зарарлар келиши мумкин. Олимларда учрайдиган ҳар қандай иллат бошқаларникидан кўра зарарлироқдир. Олимлардаги ёмон хулқ юқимли хасталик сингари ғоят хатарлидир. Унинг яхши инсонларга тез ўтиб қолиш хавфи мавжуд.

* * *

Илмига амал қилувчи олим — олам нуридир. Инсонлар шу нурга интиладилар. Тоғларга чиққанда киши роҳатлангани каби, илмга рағбат қилган ақл эгаси олимларнинг ёнига борганда ажиб бир ҳузур топади. Илмига амал қилмаган уйқусираган одам кабидир. Агар илм тилда қолаверса, қалб тирилмайди. Илмни оғзида қолдириб, ёмон амаллар қилганлар Қуръони каримда китоб юклаган эшакка ўхшатилган. Кимки илмига мувофиқ иш тутмабди, эшакликдан қутулмабди. Бошқача айтганда, бундай ҳолат Аллоҳ берган зеҳн, идрок, ақлни

исроф этмоқликдир. Масалан, кибернетика илмини эгаллаган кимса, бозорда аёллар ичкўйлагини сотиб ўтирса, унга нима деймиз? Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қиладиларким: «Мендан кейинги умматим учун уч нарсадан қўрқаман: ҳою ҳавас бобида янглишишидан; меъда ва хотин шаҳватига эргашишидан; илмдан кейин ғафлатга тушишидан».

* * *

Имом Ғаззолий ҳазратлари илмига амал қилмаган олимни бошқаларни кийинтиргани ҳолда ўзи яланғоч қолган игнага ўхшатганлар. Илмига амал қилмаган кишининг жоҳил ва нодондан фарқи йўқ, дейишади. Чунки «илм билан амал — лафз ва маъно жиҳатидан бир-бирига мулозим ва мувофиқдир. Чунки илмдан мақсад — амалдир.

Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эмдики илм ўлди, амал айлагил»,

Ҳазрат Навоий яна таъкид этарларким: «Илм ўқиб, унга амал қилмаган — ерни ҳайдаб, уруғ сепмаган ёки уруғ сепиб, ҳосилдан баҳра олмаганга ўхшайди».

Имом Аъзам (р.а.) бу хусусда «Чўлда адашганда кўп озуқадан кўра, адашмай тўғри юрилганда озгина озуқа қанчалик фойдали бўлса, илмга асосланган озгина амал ҳам жаҳолат ила қилинган кўп амаллардан фойдалироқдир», деганлар. (Аввалги бобда Тустарий ҳазратларининг бадбахтлик аломатлари ҳақида айтган гапларини ҳам бу он яна бир бор ёдга олайлик.)

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг ҳикматларида ўқиймиз:

Амал қилса олимлар дину ойин ёруқи,
Кўрса бўлур аларни ранги рўйи кўркини.
Амал қилмай қол илмин, ўқуй билмай қолғанлар,
Орқасиға кўтарур қирқ эшакни юкини.
Хожамен деб лоф урма, ушбу дунё бепоён,
Биламен, деб айтма, сен, кўнгилдаги чиркини.

Саҳл Тустарий ҳазратлари таъкид этмишларким: «Олимлардан ташқари ҳамма ўликдир. Илмига амал қилувчилардан бошқа барча олимлар сархушдир. Ихлослилардан бошқа барча амал қилувчилар алдангандир». (Илмсизлар ўлик каби, дейилганда жисмнинг эмас, руҳнинг жонсизлиги назарда тутилганини англаб турибсиз, деган умиддамиз.)

Имом Ғаззолий ҳазратларининг қуйида баён этилгувчи ибратларини ҳар биримиз ёдда сақласак чакки бўлмайди.

«Ақлий ва шаръий илмларни ишғол қилган эдим. Жуда кўп талабаларим бор эди. Қарасам, турли эҳтиромларга ўралиб қолибман. Шунда илм олишдан мақсадимни тушунгандай бўлдим. Амалим Аллоҳ ризоси учун эмас, мақом савдоси ва шуҳрат орзуси йўлида экан. Билдимки, ҳалок бўлишим муқаррар. Жарнинг ёқасига келиб қолибман. Ўз-ўзимга: «Қани, тезроқ ҳаракат қил. Умринг оз қолди. Ўрганган илмларинг ҳақиқатга айланмас экан, бу бир алданишдир. Энди вақтингни бўш ўтказишда давом этаверсанг, оқибатинг нима бўлади?» дедим.

Шу пайт ўзимда бир ўзгариш сездим. Дунё ва дунё савдоларидан қочиш билан дунё орзулари ва охират орзуси ўртасидаги ҳайрат водийсида олти ой жонсарак ҳолда қайғу ва кўз ёшлари ичида қолдим. Юрагим изтироб чекарди. Нақадар ожиз эканлигимни тушуниб етдим. Ихтиёримнинг қўлдан кетаётганига томошабин бўлиб турар эдим. Давосиз дардга, чорасиз хасталикка дучор бўлган киши каби Аллоҳга ёнибёлбордим, тазарру айтдим. Ниҳоят, Намл сурасида: «... ёки музтарночор одам дуо-илтижо қилган вақтида (дуосини) ижобат қиладиган ва (унинг) мушкулини осон қиладиган...» (62-оят) дейилгани каби, Аллоҳ таоло дуоларимни қабул айлаб, қалбимни уйғотди. Ичимдаги мол ва мақом орзуси йўқ бўлди. Ҳаммасидан юз ўгирдим.

Зикр, узлат, хилват, нафсни тийиш, риёзат ва ахлоқимни мукаммаллаштириш билан машғул бўлдим. Илмал яқин билан билдимки, Аллоҳга етишганлар ва ҳидоят йўлида юрганлар тасаввуф аҳли бўлган буюклар экан. Энг гўзал сийрат ва ахлоқ уларда экан. Зеро, уларнинг зоҳирий ва ботиний ҳоллари пайғамбарлик нуридан олингандир. Ер юзида эса пайғамбарлик нуридан ҳам порлоқроқ нур йўқдир».

«Жомиъ мишкот» китобида онгимизга қувват берувчи бир ҳадис баёни бор: Пайғамбаримиздан (с.а.в.) Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) сўрадилар: «Эй Расулаллоҳ, охиратда сизнинг умматингиздан ёмонларнинг ёмонроғи ва азобининг кўпроғи қайси одам бўлади?» Ул саййид бул сўроққа шу он жавоб бермадилар. Сўрагувчи киши уч марта такрор сўраганларидан сўнг Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар: **«Охиратда ёмонларнинг ёмонроғи – илмларидан фойда олмай, амал қилмаган олимлардир. Халқ орасида нима ҳукм қилсалар пора учуидир. Авомларнинг нафси ҳаволарига қараб юрган олимларга бериладиган азоблардан қаттиқроқ азоб ҳеч кимда бўлмас».**

Жавобнинг савол уч карра қайтарилганидан сўнг берилишига сабаб: Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) олимлар ҳурматини сақлаб, уларни айблашга шошмаганларидадир. Аллоҳнинг ҳабиби он ҳазрат ўша мажлисда яна дедилар: **«Охиратда яхшиларнинг энг яхшироғи – яхши олимлардир. Улар билган илмлари билан халқ орасида амри маъруф ва наҳйи мункар қиладилар. Юмшоқ сўзлар сўзлаб, фосиқлардан йироқ қочгувчн бўлурлар. Бойлару амалдорларнинг мажлисларига яқин йўламаслар. Ва буларга бойликлари учун тавозуъ қилмаслар. Ҳукмлари учун пора олмайднлар. Масжид йўлидан қолмай, баҳслар қилмайдилар. Ҳар қандайин замима ишлар бўлса, яхши олимлар барисидан йироқ бўладилар».**

Олам аҳлини тўғри йўлга бошловчи Пайғамбаримиз (с.а.в.) яна дедилар:

«Дўзахда бир азобли қудуқ (чуқурлик) бор. Ўша қаттиқ азобли қудуқни Аллоҳ таоло «Жуббул ҳузн» («қайғу қудуғи») деб атади. Ул қудуқ риёкор қорилар учундир. Булар шундайин олимларки, илм топиб, риёкорлик билан халқ орасида ниятлари фақат обрў-эътибор топиш бўлган».

Уламоларнинг тушунтиришларича, у қудуқ жаҳаннам ўртасида жойлашган. У чуқурнинг ҳайбатию азоби кўплигидан жаҳаннамнинг ўзи Аллоҳ таолога ҳар куни тўрт юз марта мадад сўраб сиғинар экан.

Аллоҳим, ўз раҳматинг ила бизларни риё билан дарс бергувчилар ва илмларига риё билан амал қилувчилардан йироқ қил, ихлос нуридан айирма.

Шарафли ҳадисдаги «бойлару амалдорларнинг мажлисларига яқин йўламаслар» деган фикрни мавлоно Румий бундай шарҳлаганлар:

«Пайғамбар (с.а.в.) марҳамат қиладиларки: «Олимларнинг ёмони амирларни зиёрат қилгани, амирларнинг яхшиси олимларни зиёрат этганидир. Фақирнинг эшигига келган амир нақадар хуш ва амирнинг эшигига борган фақир нақадар нохушдир».

Халқ бу ҳадиснинг зоҳирий маъносинигина қабул қилган, яъни бир олим ёмон олим бўлмаслик учун амирни йўқламаслиги лозим, амирни бориб кўриш унга муносиб эмас, деб билган. Аслида фикрнинг ҳақиқий маъноси халқ ўйлагандай эмас, балки бундай: олимларнинг ёмони амирдан ёрдам олгани ва улар воситасида ўз аҳволини яхшилагани, кучга кирганидир. Амирлар менга инъом берадилар, мени иззат-икром қиладилар ва бир яхши жой эҳсон этадилар, деган олим олимларнинг энг ёмонидир. У истаса-истамаса, ҳамма вақт бу йўлга уйғун тарзда ҳаракат этади. Хуллас, бу важдан хоҳ у амирни кўргани борсин, хоҳ амир унинг ҳузурига келсин, барибир, у зиёрат қилган, амир эса зиёрат қилинган бўлади.

Олим агар амирлар соясида олим бўлишни ўйламаса, унинг билими ибтидо ва интиҳода Аллоҳ учун бўлади. Унинг тутган йўли ва кўрсатган фаолияти савоблидир. Чунки яратилиш шундайдир, балиқ сувдан бошқа ерда яшай олмаганидек, у ҳам бундан ўзгасини қилолмайди. Унинг қўлидан келгани шу. Бундай бир олим ҳаракатларини бошқариб йўлга солиб турган нарса ақлдир. Ҳамма ундан қўрқади ва инсонлар баъзан билиб, баъзан билмасдан у таратган нурдан баҳра оладилар. Хуллас, бундай бир олим амир ҳузурига борса, зоҳиран у зиёрат қилган, амир эса зиёрат қилинган бўлади. Аммо амир олимдан ҳамма вақт юксалишга чорловчи бир қувват ёрдам олади. Олимнинг эса амирга эҳтиёжи йўқ. Чунки у бадавлатдир, нур сочаётган қуёш кабидир. Иши беғараз кўмак бермоқ, эҳсон этмоқдир. У тошлардан лаъл ва ёқут қила олади. Таркиби тупроқдан иборат бўлган тоғлардан мис, олтин, кумуш ва темир маъданлар ясайди. Тупроқни тозалайди, ёшартиради. Дарахтларни турли-туман мевалар билан бойитади. Иш — эрмаги эҳсондир, ҳадя қилмоқдир.

Арабнинг «Биз бермоқни ўргандик, олмоқни ўргана олмадик», мақолидаги сингари олим ҳам беради-ю, бировдан олмайди. Ниҳоят, бундай олимлар ҳақиқатда зиёрат этилган, амирлар эса зиёрат этган бўладилар».

Мазкур шарафли ҳадис маъносини ва унга ёзилган шарҳни тўғри англаб, амал этмоқ осон вазифа эмас. Чунки тўғри англаш ҳар икки томондан талаб этилади. Айниқса, амирлар томонидан нотўғри тушуниш улардаги кибр оловини алангалатиб юборадиким, бунинг фожиали оқибати ҳақида тарихда мисоллар кўп учрайди. Шулардан бири Бухорий ҳазратларининг ҳаётларига тааллуқли. Ҳазрат узоқ йиллик мусофирликдан сўнг улуғ олим мартабасида Бухорога қайтганларида бу зотдан илм олиш истагида бўлганларнинг сон-саноғи йўқ эди.

Ҳазратдан ҳадис илмини тинглаш учун минглаб одамлар тўпланар эди. Шунда Бухоро ҳукмдори олимга чопар юбориб амр этдиким, саройга келиб менга ва фарзандларимга ҳам илм ўргатсин. Бу амр алломага ажиб ғалат туюлди ва жавоб қайтардиларким, илм олгани келинади, борилмайди. Ҳазратнинг халқ орасида обрўйи бағоят баландлигидан ташвишда бўлган ҳукмдорга бу жавоб малол келди ва ундан қутулмоқ чорасини излади. Ҳамма замонда ҳам ҳукмдорлар атрофида тамагир олимлар сероб бўлган ва улар ҳалол олимларга чуқур қазишдай ифлос юмушдан ҳазар қилмаганлар. Бухоро ҳукмдори атрофидаги ана шундай кимсалар Бухорий ҳазратларига қарши фитна гулханини гуриллатиб ёқдилар. Оқибатда ҳукмдор алломани Бухородан чиқариб юборишни амр этди.

Нодонликни қаранг! Билимсизлиги туфайли у ҳукмдор «Аллоҳ илм берган олимни сизлар паст санаманглар. Чунки Аллоҳ илм бераётганида уни паст санамаган», деган шарафли ҳадисдан бехабар бўлгандир? Жоҳил ҳукмдор нимага эришди? Қудрати ошдими ё мартабаси янада баланд бўлдими? Аксинча! Улуғ алломанинг чиқариб юборилиши то қиёматга қадар унга иснод қолдирди! Атрофидаги нодон олимлар-чи? Бухорий кетганларидан кейин уларнинг илмлари кўпайдими ё халқ орасидаги эътиборлари баланд бўлдими? Йўқ! Ҳукмдор юз иснодда қолган бўлса, улар минг-минг иснодда қолдилар, эгниларига тавқи лаънат либосини кийдиларким, бу либос қиёматга қадар ечилмагай. Қиёматдаги ҳисоблари ва ажрларини Аллоҳ билади!

Бу мисолдан мурод шуки, олимнинг ҳукмдор ҳузурига тама илинжида бош эгиб бориши ёлғиз ўзининг хорланиши эмас. Ўзига бундай иснодни раво кўрар экан, хорланаверсин. Аммо, афсус шуки, у илмни ҳам хорлаб қўйяпти. Илмнинг хорланишига сира йўл қўйиш мумкин эмас. Пайғамбаримиз (с.а.в.) «Қиёмат куни уч тоифа кишилар шафоат қилинадилар. Булар — пайғамбарлар, олимлар ва шаҳидлар», деб марҳамат қилганлар. Эътибор қилингким, олимлик пайғамбарлик ва шаҳидлик ўртасида экан. Бу мартабага қандай олимлар эриша олишларини энди ўзингиз фарқлаб оларсиз.

Шайх Саъдий Шерозийдан ўқиймиз:

«Икки киши беҳуда ранж кўрдилар ва бефойда саъй зуҳурга еткурдилар. Бири улким, кўп мол йиғинди ва емади. Яна бири улким, кўб илм ўрганди ва амал қилмади. Маснавий:

Илм аро ғар ваҳиди давронсан,
Амалинг бўлмас эрса нодонсан.
Топмоғунг дониш аҳли ичра ҳисоб,
Бир эшаксен, сенга юк ўлди китоб,
Бўлмағай ҳаргиз ул эшакға хабар,
Ўтун устида ё эрур дафтар.

Илмни ўрганмак дунё учун, неъматни емакға васила ва равеш қилмоқ учун эрмастурур. Байт:

Илм сотмоқға кимки юз ўрди,
Жамъ этиб хирман ўтға куйдирди.

Ҳикмат: «Парҳезкор бўлмаган олим машъаладор бўлғон кўрдур. Ўзгани йўлға солур ва ўзи йўлдин қолур. Байт:

Илмдин ҳар кишики олмади ком,
Бир матоъ олмай этди зарни тамом».

Эрон шоҳларидан Хисрав Парвезнинг вазири Бузургмеҳрдан: «Илм афзалми ёки мол?» деб сўрашди. «Илм», деди вазир. Яна сўрадилар: «У ҳолда нега олимларни бойларнинг эшигида кўрамизу, бойларни олимлар эшигида кўрмаймиз?» Жавоб бўлдиким: «Чунки олимлар молнинг фойдасини билади. Бойлар эса илмнинг фазлини билмайди». Ажиб ва доно жавоб! Олим билади. Бой бутун бойлигини сарфлаганда ҳам сотиб ололмайдиган илмнинг фазлини билмайди. Мана шу жиҳати билан бой, гарчи олимни ўзининг эшигида хизмат қилдирса ҳам, даражада олимдан анча паст туради.

Донолар бисотига назар солсак, илм ва моддий бойлик орасидаги муносабатга кўп тўхталишади. Бундан юз йилча муқаддам Абдулла Авлоний бундай ёзганлар:

Бизим Тошкент кўчасида лой кўп,
Ҳисобни билмайдурғон бемаъни бой кўп.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» саҳна асарларида ҳам ўғлининг илм олишига рағбат кўрсатмаган бойнинг фожиаси кўрсатилган. Аммо уларда илм аҳли билан давлатмандлар бир-бирларига зид қўйилмаган. «Бойларнинг ҳаммаси илмсиз бўлади», деган хулоса эса нотўғридир. Чунки ҳалол йўл билан топиладиган бойликка илмсиз эришиб бўлмайди. Бундан ташқари истеъдодли ёшларнинг илм олишлари учун ҳиммат қилган бойлар ўтмишда каммиди? Бугунги кунда ҳам шундай ҳиммат эгалари бор. Улар илм учун сарфлаган маблағларига яраша ажр олгайлар, инша Аллоҳ!

Илм олмоқлик афзал, илмга амал қилмоқлик зарур экан. Илм ўргатувчи ҳақида нима деймиз?

Саййидимиз Муҳаммад алайҳиссалом бу хусусда: «Ким бировга бир нарса ўргатса, ундан ўрганиб, амал қилган одам савобича савоб олади», деб марҳамат қилганлар. Яна таъкид этганларким: «Инсонларга яхшиликни ўргатиб, ўзини унутган киши инсонларга ёруғлик таратиб, ўзини эритган мум кабидир».

Киши икки турлуг киши отанур
Бири ўгратигли, бири ўгранур.
Икидин нару борча йилқи сони,
Тиласа муни тут, тиласа они.

«Қутадғу билиг»да таъкид этиляпти: инсонлар бири ўргатувчи яна бири ўрганувчи деб икки турли бўлур. Бу иккисидин қолганини йилқи санаб, истасанг бу йўлни, истасанг у йўлни тут. Бу фикрнинг баъзи биродарларимизга қўпол туюлиши эҳтимоли бор. Лекин холис ўйлаб кўрайлик, киши бир нарсани бошқаларга ўргатмаса, ўзи ўзгалардан ўрганмаса, унинг ҳайвондан нима фарқи қолади? Инсоннинг бошқа жонзотлардан фарқи айнан шунда эмасми?

Бола туғилиб, беш-олти кунлик бўлганида оналари уни бешикка соладилар. Кеча ва кундуз тинмасдан ҳаракат қилиб, кўкрак сутлари ила тарбия қиладилар. Қачонки болалар олти-етти ёшга етсалар, мактабга берадилар. Мактабда муаллимлар юрак меҳрлари билан тарбия қиладилар. Шу боис мактабни «илм бешиги», деб ҳам атайдилар. Бу бешикда илм ва одоб ўрганиб, ақл ва фикрларини ўстирадилар. Бола учун тан саломатилиги қанча зарур бўлса, ақли ва фикрининг саломатлиги ҳам муҳимдир. Чунки ақл ва фикрсиз тандан на ўзи учун, на бошқлар учун фойда бор. Шунга кўра, биринчи бешикка қараганда иккинчиси афзал кўринади. Биринчи бешикда сут ва таом бериб боққан она ва ота қанчалик азиз бўлса, иккинчисида илм ва одоб ўргатиб тарбия берган муаллим ундан ортиқ азиздир.

Тарихга шон-шараф берган буюк давлат арбоблари улуғ устозлар парваришида етишган эдилар. Бу устозлар ўз тарбиясидагилар қалбига масъулият ва марҳамат туйғулари жойлаштирганлар. Инсоният тарихида ўтган шоҳу султонларнинг сон-саноғи йўқ. Лекин уларнинг оз қисмигина кишилик хотирасида қолган. Тарих зарварақларида номлари нақш этилган шахслар ҳаётига разм солсак, уларнинг доно устозлардан сабоқ олганларига гувоҳ бўламиз. Доно устоздан сабоқ олмоқ бир масала, бу сабоққа амал қилмоқ янада муҳимроқ масала. Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур... ҳазратларининг устозларга кўргазган меҳр-илтифотлари бизга маълум. Мирзо Улуғбек ёшлик чоғларида, гарчи шаҳзодаларга хос одат бўлмаса-да, устозлари Қозизодаи Румий ҳазратларининг тўнлари этагини ўпган эканлар. Мирзо Бобур Самарқандга лашкар тортиб келганларида Хўжа Аҳрор валий ҳазратларининг беҳуда қон тўкмаслик хусусидаги ўтитларига амал қилиб, жанг қилмай изларига қайтганлар. Туркиядаги Усмонли давлатининг асосчиси Усмон Ғозийга оталари Эртурғул Ғозий шундай васият қилган эканлар:

«Эй ўғил! Шайх Адабалини асло хафа қилма.

У бизнинг қавмимизнинг машъалидир. Тарозуси бир дирҳамга ҳам адашмайди.

Менга қарши келсанг ҳам унга қарши келма!

Менга қарши чиқсанг — хафа бўламан. Унга қарши келсанг — кўзларим сенга боқмайдиган, боқса ҳам сени кўрмайдиган бўлади.

Бу сўзларим шайх Адабали учун эмас, сен учундир.

Бу гапларимни васиятим ўрнида кўр».

Бу гапларни ўқиб ўйланиб қолдим: оталаридан сўнг тахтга ўтириб, саройдаги илм аҳлининг қадрига етмай, хорлаганлар ва оқибатда ўзлари хорланганларга шундай васият қилинмаганмикин? Қилингандир. Илм аҳлининг қадрига етган подшоҳ уларнинг келажагини ўйлаши табиий ҳолдир. Кўзлари хазинадаги олтин жилосидан кўр бўлган тахт ворислари бу васиятни назар-писанд қилмаганлар. Натижада, тириклик чоғлари элнинг қарғишига қолдилар, ўлгач, номлари қора билан ёзилди...

Искандар Румийнинг (Александр Македонский) Арасту (Аристотель) исмли устози бор эди. У билан бемаслаҳат иш қилмасди. Устози саройга кириб келса, ўрнидан туриб, иззат билан кутиб оларди. Ҳатто

уни ўз отасидан ҳам ортиқроқ кўрарди. Бир куни Искандар Румийдан: «Нечун Арастуни отангиздан ортиқ иззат қиласиз?» деб сўрадилар. Ул дедики: «Отам гўёки мени осмондан ерга туширди. Аммо устозим Арасту мени ердан осмонга кўтарди. Яъни, отам мени дунёга келмоғимга сабаб бўлди. Устозим илм ва одоб ўргатиб, мартаба ва изззатимнинг ортмоғига сабаб бўлди».

Ислом қўшинлари Истанбулни фатҳ этгач, Фотиҳ Султон Меҳметхон оппоқ отга миниб қўшин бошида Тўпқопи дарвозасидан ҳашамат билан кириб борарди. Бизанс (Византия) халқи ғолибларни олқишлар билан қаршиларди. Қизлар қўлларида гулдаста билан подшоҳни олқишлаш учун пешвоз чиқиб, «Истанбулни забт этган саркарда ким?» деб сўрашарди. Иттифоқо улар оппоқ соқолли, виқорли ва салобатли Оқшамсуддин Ҳазратларини кўриб қолдилару уни подшоҳ гумон қилиб гулларни узатдилар. Подшоҳнинг устози бўлмиш Ҳазрат бу қутловдан хижолат бўлиб, отларини четга сурдилар-да:

— Янги санани очган ҳукмдор Султон Меҳметхон ана удир, гулларни унга беринг, — дедилар.

Фотиҳ Султон Меҳметхон эса гул тутаётган қизларга Оқшамсуддин Ҳазратларини кўрсатиб деди:

— Боринг-да, бу гулларни оппоқ соқолли муҳтарам ул зотга беринг, бу ҳурмат ул зотнинг ҳақидир. Филҳақиқат, ул менинг устозимдир. Бу эъзозга у зот лойиқдир. Чунки бу фазилатларни, бу жаҳонгирликни, бу қаҳрамонликни мен муҳтарам устозимдан ўргандим. Унинг илми ва фазилати соясида Истанбулни фатҳ этиш шарафига эришдим.

Яна ҳукмдорлардан бири Султон Салим Мисрни забт этиб, Истанбулга қайтаётган эди. У қўшин олдида устозлари, мулозимлари, шайхул-исломлар қуршовида эди. Зафар машқлари чалинганда ибн Камолнинг оти ҳуркиб, сакради-ю, Султоннинг сут каби оппоқ либосига лой сачради. Буни кўрган ибн Камол қўрқиб кетди. Бошқалар ҳам подшоҳнинг ғазабланишини кутдилар. Аммо Султон Салим дедики:

— Бу либосимни олиб, сақлаб қўйинг. Бу либос шундайлигича, лойи билан сақлансин!

Вазирлар бу буйруқ ҳикматини, сабабини сўраганларида Султон Салим шундай жавоб берди:

— Муҳтарам зот отининг оёғидан сачраган лой бизнинг шарафимиздир, у охиратда васиқаи баротимиз бўладир. Либосимизга теккан лойни кўриб, авлодимиз ҳам ибрат олсинлар, уламо отининг оёғидан сачраган лой бизнинг назаримизда қанчалик қадрли эканлигини дунё тургунча авлодимиз хотирласин.

Бу ҳикоятларга ҳазрат Навоийнинг бир ранж ила ҳарф ўргатган устознинг ҳақини дунё ганжи билан адо этиб бўлмайди, деган ҳикматлари илова этилса, узукка кўз қўйгандай бўлар.

Не афсуски, устозлар ҳақини адо этишни ўйламайдиганлар ҳам бор. Мактабларда устозларни ранжитувчи ўқувчиларни учратиб турамиз. Айрим ота-оналар фарзандлари олдида устозларни ҳақорат қилишдан ҳам тоймайдилар. Устозига меҳр ва ҳурмат кўрсатишни билмайдиган ва ўрганишни истамайдиган бахтсиз талаба бир умр

фақат ўзигагина меҳрибон ва фақат ўзинигина ҳурмат қилувчи худбин бўлиб қолади. Саҳро тиконини экиб, гул оламан, деган одам ақлли одам эмасдир. Ўзига илм-ирфон ўргатувчи устозининг қадрини билмаган одам Ватан, миллат учун фойдали бир одам бўла олмайди. Ислом дини нуқтаи назаридан устоз ҳақи адо этиб тугатиб бўлмайдиган бир ҳақдир.

Шу ҳикоятлар баҳонасида икки мазмун англатувчи бир мақолга изоҳ бермоқ зарурати туғилди. Устозларнинг мавқеи ҳақида гап кетганда айримлар бу мақолни «Устоз **отангдан улуғ»**, тарзида, бошқалар эса «Устоз **отангдек улуғ»** шаклида баён қиладилар. Бунга сиз нима дейсиз? Қайси бири тўғри? Фарзанд учун одамлар орасида отанинг мавқеидан баланд зот йўқ. Лекин ота ўрнида кўриб ҳурмат қилинадиганлар бор. Демак, устоз **отадек** улуғ экан. Лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор: ота фарзандини боқишга, тарбия қилишга мажбур. Лекин устоз айнан шу фарзандга илм беришга мажбур эмас. Агар «бу болани ўқитмайман», деса айбли саналмайди. Шу боис ҳам унинг отага нисбатан улуғлиги мавжуд. Ҳазрат Али (р.а.) «Менга бир ҳарф ўргатган кишининг хизматкори бўлишга тайёрман», деганлар.

Отадек (ёки отадан) улуғ устозлар кўп, алҳамдулиллаҳ! Аммо бу номга иснод келтирадиганлари ҳам борким, уларнинг бир тоифасини аввалроқ айтиб ўтдик. Устоз улуғлик мартабасига етиши учун илмни холис ўргатиши керак. Тамагирлик хасталиги билан оғриган устоз ҳурматга лойиқ эмас. Бир профессордан эшитган эдим, аспирантларнинг илмий ишларига раҳбарлик қила бошлаганидан бери бирон марта ўзи пулига костюм сотиб олмабди. Демак, шогирдлари олиб бериб туришган. Албатта, шогирд устозига миннатдорлик билдиради. Шарафли ҳадисда Мустафо (с.а.в.): «Кимки кичикларга раҳм қилмаса, катталаримизни ҳурматламаса ва олимларнинг ҳақини бермаса, биздан эмас», деб марҳамат қилганлар. Шунга кўра устознинг ҳақи ҳам берилади, аммо бу тарзда эмас. Берилгувчи ҳақ беғараз ва холис бўлмоғи шарт. Агар шогирд тўхтовсиз бериб турган «совға-саломлар»и туфайли илм олаётган бўлса, демак у хато йўлда. Чунки бу йўлда фақат юзаки илм олиши мумкин. Устоз шогирдига фақат илм эмас, яхши хулқларни ҳам бериши керак. Тамагир устоздан шогирд қандай яхши хулқни ўрганиши мумкин? Шунинг учун ҳам «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин», дейдилар. Форобий ҳазратлари билим ва маърифатнинг яхши ахлоқ билан безанмоғи шартлигини таъкидлаганлар. Имом Шофеъ эса ўзини гуноҳ ва бадхулқликдан сақлай олмаган кишига илм фойда бермаслигини айтганлар.

Устознинг шогирдга биринчи галда ўргатадиган хулқи — камтарлик бўлиши шарт. Бу хулқни шогирдга сингдиришда ўз хулқи билан намуна бўлмоғи талаб этилади. Чунки манман, кибрли устознинг шогирдини камтаринлик шоҳсупасига кўтарганини ҳали тарих кўрган эмас. Манман олимнинг ҳамкасбларга ёмонлик қилиши бир масала, энг асосий масала — у ўз кибри туфайли илмнинг керакли чўққисини забт этиб бўлдим, деб ўйлайди ва ўсишдан тўхтайди. Манман олим юқорига қарамайди, ўз оёғи остидан кўз узмайди. Шунинг учун илмдаги юқори чўққиларни кўрмайди. Афсуски, бундайлар кам эмас.

«Мадрасада ўқиганим кифоя, илмим битта масжидни тебратиб туришга етиб ортади», дейдиганлар ёки «диссертацияни бир амаллаб ёқлаб олдим, энди умримнинг охиригача дам оламан», деб адашувчилар ҳам бор. Буларга бир ҳикоятни эслатамиз:

Эрон шоҳи Хисрав Парвез ҳузурига Румдан бир элчи келди. Шоҳ вазири Бузургмеҳрнинг донолигини элчига маълум қилиб қўйиш мақсадида:

«Эй Бузургмеҳр, дунёда нимаики бўлса, сен ҳаммасини биласан, а?» деб сўради. Шоҳ вазиридан «Ҳа, биламан», деган жавоб кутган эди. Аммо вазири «Билмайман», деб жавоб қилди.

Элчининг олдида мулзам бўлган шоҳ ғазабланиб сўради:

«Ҳамма нарсани ким билади?»

«Ҳамма нарсани ҳамма билади, аммо ҳамма ҳали онасидан туғилган эмас», деб жавоб берди доно вазир.

Яна бир доно вазирдан савол сўрадилар. «Билмайман», деб жавоб берди у. Яна сўрадилар, яна шу жавоб: «Билмайман». Шунда ажабланиб дедилар: «Шоҳ сизни доно вазир деб катта миқдорда ҳақ тўлайдилар-у, билмайман дейишга уялмайсизми?» Доно вазир деди: «Подшоҳ менга билганларим учун ҳақ тўлайди. Агар билмаганларим учун ҳам тўласа, етти иқлимнинг хазинаси етмаган бўларди». Бу доно жавобларда камтарликнинг гўзал кўриниши мавжуд.

Устозлик ва шогирдлик бобида кишининг ёши аҳамиятли эмас. Илм олиш муддати лаҳадга қадар экан, фарзанди ҳатто набираси тенги устоздан ҳам илм олишга тўғри келади. Катталар аввалига болаларига илм ўргатадилар. Сўнгра ўзлари улардан ўрганишга ҳожат сезадилар. Кимки буни хоҳламас экан, ўз давридан орқада қолади. Чунки фан янгиликларини ёшлар кузатиб борадилар ва тез эгаллайдилар. Ўз ташвишларига ўралашиб юрувчи катталар эса бу янгиликларни вақтида сезмайдилар ёки сезсалар ҳам тан олгилари келмайди. Шу боис ҳам фанда ёш олимлар билан катталар орасида тез-тез зиддият ва ихтилофлар чиқиб туради. Илм олишдан тўхтаб, қотиб қолган, ёшлардан ўрганишни истамаган катта олимлар фан тараққиётига салбий таъсир кўрсатадилар.

Ҳазрати Умар (р.а.) илмни ёшликда эгаллаш керак деб билганлар. Чунки ёш улғайгач, киши ёшлар билан бирга илм олишга уяла бошлайди. Айниқса, бирон мансаб эгаси қўл остидаги ёшлар билан бирга ўтириб илм эгаллашдан ор қилади. Илм ёшликда эгалланса онгга нақшланиб қолади. Ҳазрат Умар «ёшлар билан илм олишга уялсанг ўқимай қўя қол», демоқчи эмаслар, балки шундай ноўрин ҳолатлар учраб қолишидан огоҳлантирмоқчилар.

Бир донишмандан сўрабдилар:

— Қандай қилиб илмнинг энг юқори чўққисига чиқдингиз?

Донишманд деди:

— Билмаган, тушунмаган нарсамни олимдан ҳам, оддий кишидан ҳам, каттадан ҳам, кичикдан ҳам сўрадим. Бу тўғрида уялмадим, номус қилмадим. Ўзимни юқори тутиб, мутакаббир бўлмадим.

Шу олимнинг ҳаёти барчамиз учун ибратдир. Чунки илм сўрашдан истиҳола қилинмайди, балки илмсиз юришдан уялиш керак бўлади.

Уялма маърифатни ўгранурдин,
Танур жойинг бўлур қолсанг танурдин.

«Саботул ожизийн»даги бу байтнинг мазмуни будир: оқил киши илмни ўрганишдан уялиб ўтирмайди. Нақадар қари бўлса ҳам ўзидан кичиклардан ва катталардан сўраб ўрганмоққа қасд қилади. Зеро, киши орланиб, илмни ўрганмай қолса, оқибатда дўзахга борур. (Байтда зикр этилган биринчи «танур»да «тандир», «ўчоқ», маъносида, яъни дўзах ўчоғи назарда тутилади. Иккинчи «танур» танимоқ, яъни билмоқ маъносида келади.) Арасту ҳаким шогирди Искандар Румийга: «Шараф ва обрўйинг яна ҳам юқорилашини истасанг, илми ҳикмат ўрганишдан ор-номус қилма», деб ўргатган эканлар.

Ҳазрат Навоий ёзганлар: «Билмаганни сўраб ўрганган — олим, орланиб сўрамаган ўзига золим. Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб, дарё бўлур. Ўрганишдан қочган — дангаса, ўрганишдан қочиш учун юзига важ-баҳона эшигини очган — ишёқмас. Заҳмат чекиб илм ўрганган — донишманд.

Илмдин орий улуснинг жоҳили худномаси,
Ўрганурға жидду жаҳд этган жаҳон алломаси».

(Илмдан четда қолган одам халқ орасидаги қайсар, жоҳилдир. Ўрганишга қаттиқ киришган эса жаҳон алломасидир.)

Илмни эгаллаш қай пайтда афзал, деган муаммога донишмандлар турлича жавоб берганлар. Абдуллоҳ ибн Масъуд илмни фурсат бўлганда ўрганавериш керак, чунки илм зарур бўлган пайтда фурсат топилмайди, деб таъкидлаганлар. Кўпгина манбаларда илмни ёшликда эгаллашга даъват этилади. Буни «илмнинг **асосларини** ёшликда эгаллаб олишга ҳаракат қилмоқлик даркор», маъносида англасак дуруст бўлади ва бу бизларни катта ёшга етганда илм олишдан тўхтаб қолиш касалидан қутқариб қолади.

Умар Хайёмда шундай рубоий бор:

Акнун ки гул-и саъодатат пур бораст,
Даст-и ту зи жом-и май чиро бакораст.
Май хўр ки замона душмане ғаддораст,
Дарёфтани рўз-и чунин душвораст.

Рубоийнинг луғавий мазмуни: ҳозир саодатнинг гули серҳосил пайтда нега қўлинг май жоми билан машғул эмас. Май ичиб қол, чунки замона ўта бевафо душмандир. Бугунгидай кунни топиш қийиндир.

Мазкур рубоийни шарҳлашдан аввал бир эслатмага эҳтиёж сезилди. Рисоламизнинг «Севган суйганига этар итоат» бобида истиора, яъни бадиий ўхшатмаларга изоҳ бериб, хусусан, «май» сўзи «ҳақиқат маърифати» маъносини англатишини айтиб эдик. Бадиий адабиётдаги бу услубни яхши англаш бизларни адашишлардан асрагани туфайли қисман такрор бўлса-да, мавзуга яна қайта мурожаат қилишни лозим топдикким, бу соҳани яхши билувчилар, маъзур тутгайсизлар.

Демак, мумтоз адабиётда учровчи «май» ва «жом» сўзларини тўғридан-тўғри тушунмаслик керак. Устоз Алийбек Рустамий юқорида зикр этилмиш рубоийнинг асл маъносини бундай тушунтирадилар:

Куч-қувватга тўлган, саодат гулидан мўл ҳосил олишинг мумкин бўлган ҳозирги навқирон пайтингда ўзингни ўзинг ичкилик билан заҳарламасдан ва бошқа беҳуда ишлар билан машғул бўлмасдан ирода қўлини ишга солгину кўнгил жомини маърифат майи билан тўлдир, кишини бадбахт қиладиган ичкиликни эмас, саодатга мушарраф этадиган маърифат майини ҳозир имкон борида ичиб қол. Чунки замона ҳозирги ёшлигингдан, куч-қувватинг ва имкониятингдан ва охири жонингдан ҳам сени жудо қиладиган ғаддор душмандир. У сени қаритиб, турли дардларга мубтало қилганда бундай кунларни тополмайсан ва бу дунёдан ўкинчу надоматлар билан ўтасан.

(Назмда «май» сўзи ҳам асл маъносида, ҳам кўчма, истиора маъноларида қўлланилшини биламиз. Буни ажратиш учун шоирнинг қайси адабиётга мансублигини назарга олиш лозимлиги ҳам айтилган эди. Қабиҳ адабиёт вакилидан маърифат эмас, фисқу фужур ўрганиш мумкинлиги ҳеч кимга сир эмас. Мумтоз шоир ва беназир донишманд олимдан эса ичкиликбозликнинг тарғиб қилинишини кутиш кулгили ҳолдир.)

Илмдан баҳраманд бўлиш кишига беадад ҳузур ва лаззат бағишлайди. Ҳақиқий маърифатга эришган одамдан нафақат дўстлари осойишта, балки душманлари ҳам тинч ҳаёт кечирадилар, дейдилар. Чунки маърифатли одамнинг ўй-хаёли илм билан банд бўлади, бировга душманлик қилишни ўйламайди. Мирзо Бедил ҳазратларининг «Кимки ҳаёт шамини илм нури билан ёқса, ҳаёти асрлар бўйи сўнмайди», деган ҳикматларини тарих улуғ алломалар ҳаёти мисолида тасдиқ этади. Мавзуни давом эттириш учун Ҳофиз Шерозийдан бир байт ўқиймиз:

Аё аййуҳа-с-соқий, адир каъсан ва новилҳо,
Ки ишқ аввал намуд осон, вале ўфтод мушкилҳо.

Луғавий маъноси: қани эй Соқий, бир косани айлантириб уни менга ҳам етказ. Чунки ишқ аввал осон кўриниб, кейин қийинчиликлар юз берди.

Байтга яширинган маъно: Соқийдан мурод — маърифат тарқатувчи. Косадан мақсад — маърифатдир. Ишқ эса маърифат ишқидир. Шунга кўра байтни бундай тушунамиз: Эй маърифат ошиқларининг Устози! Менга маърифат идроки аввал осондек кўринган эди. Аммо бунинг кўпгина қийинчиликлари чиқиб, менинг унга бўлган ишқимни сусайтира бошлади. Шунинг учун сен даврангга йиғилган шогирдларингни, жумладан, мени маърифат сирларидан бир озгина огоҳ қилиб, совиётган кўнглимни қиздир.

Гул даврида ич боданиким, оқил эмастур,
Ҳар кимки, бу кун дунёда ҳушёр топилса.

«Гул даври»дан мурод — умр баҳори. Яъни кишининг илм ўрганадиган ёшлик даври. Бода, яъни майдан мурод — маърифатдир. Бу байтни «баҳорни ичкиликбозлик қилиб, кўнгилни айнитиб, бошингни оғритиб ўтказ», деб англамоқ нодонликдир. Байтнинг асл мазмуни будир: умрдан яхши ҳосил олиш учун унинг гул давридагидек гуллайдиган, ҳосилга замин тайёрлайдиган ёшлик даврида ҳаром ичкиликни

эмас, маърифат бодасини ич. Кимки бу дунёда маст қилувчи ичкилик туфайли эс-ҳушини йўқотса, ҳунар ўрганиб, илм олиб, ҳақиқат сирларини билишга интилиб, камолот ҳосил этишга ҳаракат қилмаса, уни ақлли киши деб ҳисоблаб бўлмайди.

Бобур мирзода бир байт бор:

Баҳор айёмидур доғи йигитликнинг авонидур,
Кетур соқий, шароби нобким, ишрат замонидур.

Агар бузуқ шеърият нуқтаи назаридан тушунсак, йигитлик чоғида айш-ишрат қилиб ол, деган маъони уқамиз. Ҳолбуки, Бобур мирзо бундай ишратларга қарши бўлганлар ва ул зотнинг май ичишни тақиқлаш ҳақидаги фармонлари тарихдан машҳурдир. Мазкур байтда шоир йигитликни баҳор айёмига қиёслаб, бу фаслда Аллоҳдан маърифат тилаяпти.

Ишққа доир суҳбатимизда ҳазрат Навоийдан бир байт ўқиб эдик. Энди ҳазратнинг сатрлари билан тўлароқ ҳолда танишайлик:

Зоҳид, сенга ҳуру менга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла яна керак.

«Майхона» аввал таъкид этганимиздек, ароқ ичиладиган тубан маскан эмас, ҳақиқат ошиқларининг васлгоҳидир. Ҳазрат Навоий маърифат ҳосил бўладиган ерни жаннатдан афзал кўряптилар. Чунки жаннатга жаҳолат йўли билан борилмайди. Шоир Аллоҳ васлига илм йўли орқали эришмоқликни хоҳлаяпти. Ҳур — гўзал қиз, жаннат қизи. Зоҳид жаннатдаги қизлар талабида ёки шу баҳонада бу дунёдаги хотиндан кечган. У мана шу амалини маъқул билиб, ўзини ўзгалардан устун кўради. Шоирнинг наздида эса бу амалдан илм-маърифатга эришмоқлик афзалроқ. «Жонон» — жон эгаси, яъни Аллоҳ жамолини кўрмоқликнинг бирдан-бир тўғри йўли шу. Маърифатхонада илм берувчи, тарбиячи томонидан берилган илм жоми қанча кўп бўлса, шунча яхши.

Боши билан шўнғиб кирмаса ҳар дам,
Сув остидан дурни топарми одам?

Ҳамма гап ана шу дурни топишда. Афсус шуки, биз дурни севамиз, аммо уни топиш учун шўнғишдан эринамиз. «Тоққа чиқмасанг дўлона қайда, жон куйдирмасанг жонона қайда», деган мақол илм олишга ҳам тааллуқлидир.

Энди бир неча оғиз сўз илм бериш услублари ҳақида.

Дунёнинг барча мамлакатларида мактаблар, олий ўқув юртлари мавжуд. Айрим мамлакатларда ўқитиш услублари шаклланган, бу соҳада неча асрлик тажриба тўпланган. Баъзи мамлакатларда эса маориф соҳасининг тарихи бир оз камбағалроқ ва улар илғор мамлакатлардан нусха кўчиришга ҳаракат қиладилар. Бошқалардан нусха кўчириш ғоят қалтис ҳаракат ҳисобланади. Чунки илғор мамлакат маорифи ўз тарихи, анъаналари, фарзандларининг зеҳн-заковатига асосланган бўлади. Бундан ташқари ўша илғор мамлакат ўқитиш услу-

бини бугунги кунга мослаб ўзгартириб боради. Нусха кўчирувчи мамлакатнинг буларни ҳам эътиборга олмоғи талаб этилади.

Бизнинг юртимиз маориф соҳасида бой тарихий тажрибага эга. Аммо совет тузуми чоғида бу тарих қора балчиққа беланаверилди. Тўғри, йигирманчи асрнинг бошларига келиб бу соҳада жиддий ислоҳотлар талаб этилаётган эди. Жадидлар буни англаб, янги мактаблар оча бошладилар. Янги мактаб эскисини бутунлай инкор этмас эди. Балки эски усулнинг энг яхши анъаналари сақланган ҳолда Европа мактабларидаги янги тажрибалар билан бойитилганди. Жадид мактаблари шаклланмай туриб, совет мактаблари қарор топа бошлади ва аввалги анъаналар бутунлай рад этилди. Эски мактаблар ҳақида фақат ёмон фикрлар билдирилаверилди.

1989 йилда Франция коммунистларининг «Юманите» деб номланган газетаси мухбири камина билан суҳбатлаша туриб эски мактабларимизни ёмонлади. Шунда мен дедимки: «Жаноб, Хоразмий, Беруний, Форобий каби улуғ алломалар номини эшитганмисиз? Эшитган бўлсангиз, улар совет мактабларида эмас, сиз қоралаётган эски мактабларда илм олган эдилар».

Демоқчимизки, бугун маориф соҳасида ислоҳотлар кетаётган даврда Европа ёки Америкага маҳлиё бўлавермасдан, ўз анъаналаримиз пойдеворига янгисини қуришимиз керак. Ҳатто совет мактабини ҳам тўлалигича инкор этмаслик керак. Чунки бу соҳада ҳам маълум ижобий томонлар бор, маълум ижобий тажрибалар тўпланган эди. Бугун илм бераётган устозлар ана шу мактабларда билим олганлар, шу боис қайси услуб яхши, қай бири ёмон эканини ажрата оладилар.

Масалан, қиз болалар билан ўғил болаларнинг бир хонада ўқишлари мақсадга мувофиқми? Ўтган асрнинг эллигинчи йиллари ўрталарига қадар «қизлар матаби» ва «эрлар мактаби» деб ажратилган. Нима сабабдан қўшиб юборилгани каминага қоронғу. Масаланинг диний томонини четга қўя турайлик. Ўсмирлар ва ёшлар вужудидаги табиий жараённи, яъни уйғониш фаслини эътиборга олсак, дарс пайтида қандай ўтиришини тасаввур қила оламиз. Қизнинг ёки йигитнинг бутун фикру хаёли устози ўргатаётган илмда бўлади, деб ким бизни ишонтира олади? Айниқса, кечаси беҳаё кинофильмни кўрган бўлсалар, дарс чоғи бир-бирларига ўғринча термилиб, нималарни ўйлаб ўтиришларини билиш қийин эмас. Қизлар билан ўғил болаларни ажратиб ўқитиш туфайли илм бериш самараси ортади, деб ўйлаймиз. Агар мактаблардаги эр ўқитувчилар кўпайса, тарбия соҳасида ҳам ижобий ўзгаришлар бўлади.

Бугун болаларнинг билимига баҳо қўйиш ҳам анча мураккаблашди, ҳатто чигаллашди. Ҳар бир боланинг тайёргарлиги ҳар дарсда баҳоланиши керак, деган талаб дуруст. Бироқ, бунинг учун синфда ўттиз-ўттиз беш эмас, ўн беш бола ўқиши шарт. Ҳисоб қилайлик: ҳар бир боладан уйга берилган вазифани сўрашга бир дақиқадан вақт сарфланса ҳам янги мавзуни тушунтириш учун ўн-ўн беш дақиқа фурсат қолади. Демоқчимизки, янги услубга ўтишда шарт-шароит ҳисобга олинмаган.

Оналар болаларини аввал кўкрак сути билан боқадилар, бирданига қозонда пишган таом едиришдан тийиладилар. Шунга ўхшаш, комил

устозлар ҳам ўқувчиларга дарс беришдан аввал енгил илмларни ўргатиб, кейин оғир илмга кўчадилар. Кўп учратамиз: созандаликка ҳавас қўйган одам устозидан биринчи куниёқ «Муножот»ни ўргатишни сўрайди. Қориликни ният қилган бола «Ёсин»дан бошлашни хоҳлайди. Бизнинг бугунги мактабларимизда бирданига мураккабликка ўтиш услуби мавжудким, бунинг келажакда беражак самарасини аввалдан чуқур ўрганиб, таҳлил қилиб кўриш керак бўлади. Тиббиёт оламида янги дори ихтиро қилинса, дарров одамларга берилмайди, аввал жониворларда синалади. Кейин маълум бир шифохоналарда синовдан ўтади. Ана ундан кейин кўпчиликка тавсия қилинади. Маориф соҳаси ҳам шундай бўлиши шарт. Четдан ўрганилган услуб ғоят яхши бўлиши мумкин, аммо уни аввал бир неча мактабларда, сўнг бир неча туманларда, сўнг вилоятда синаб, ундан кейингина оммавий қўллашга ўтиш керак. Ўша янги услуб бир вилоятда яхши натижа бериши, бошқасида кутилган оқибатга эришилмаслиги ҳам мумкинки, бу ҳолат ҳам эътибор доирасидан чиқмаслиги керак. АҚШдаги турли штатлардаги мактабларда турли услублар мавжуд экан. Масалан, бир штат қонунига кўра мактаб ўқувчиларига жазо бериш (масалан ўқитувчининг уриши) мумкин, бошқа штатда эса бу қатъиян ман этилади.

Мактабларда, дорилфунунларда илм толибларига ташаббускорлик руҳида тарбия бериш шарт. Дарсни ёдлаб олиш орқасида қанчадан-қанча маънавий куч, ғайрат беҳуда совурилади. Кишиларнинг иш қобилияти пасайиб кетади. Агар бирон муаллим ҳозир бу одатга барҳам беришга уринса, унинг ҳамкасблари ташвишга тушиб қоладилар. Чунки уларнинг ўзларида ташаббус йўқ. Фикрлаш қобилиятлари чекланган. Дарсни қуруқ ёдлаш касридан инсон қалбининг майиб бўлишига яна қанча чидаш мумкин? Ҳақиқат шуки, илм китобни ёдлашдан иборат эмас. Балки уни тушуна билишдадир. Кимки билмаган ишига ёпишса, унинг аҳволи сўзни ёдлаб олган, лекин маъносини тушунмаган одамнинг аҳволига ўхшайди.

Ташаббускорлик, эркин фикрлаш кишининг довюрак, шердай жасур бўлишига ёрдам беради. Агар ўқув даргоҳларида янги руҳ, янгилик руҳи, ташаббускорлик руҳини ҳис қилишга имкон берадиган бўлсалар, Ватаннинг буюк келажаги ҳақидаги орзулар амалга ошади. Одамлар имтиҳон топшириб, диплом олиш учунгина уринмасдан, ўзларида кучли характер, талабчанлик яратишга ҳаракат қилишлари керак. Ўзларини ҳар қандай тасодифга тайёрлашлари, ўз маънавий кучларигагина таянадиган бўлишлари, ўзларини ҳамиша ҳар қандай иш учун жавобгарлик ҳис этадиган қилиб тарбиялашлари керак. Бошқача сўз билан айтганда, мунозаралар ва билимларни кўз-кўз қилиш билан шуғулланмасдан, довюраклик талаб қиладиган ишлар билан банд бўлишлари зарур. Бола мактабга қадам қўйган ондан бошлаб унга асосий мақсад олинадиган баҳо эмас, балки илм экани тушунтириб борилса, яхшироқ бўларди. Ҳолбуки, биз биринчи қадамданоқ уни яхши баҳо олишга рағбатлантирамиз. Оқибатда яхши баҳо олувчи ўқувчилар кўп бўлади, илмлилар эса оз.

Бир олий илм даргоҳидаги мажлисда гувоҳ бўлиб эдим: устозлар талабаларнинг билими саёз эканидан ташвишланиб гапирдилар. «Нима

учун шундай?» деган саволга жавоб топмоқчи бўлдилар. Тўғри жавобни барчалари билар эдилар, аммо ватанпарварлик ниқобида баланд-парвоз гаплар билан чекланардилар. Уларни ташвишга қўяётган билимсиз талабалар бу олий даргоҳга қандай кириб қолдилар? Наҳотки шу саволга жавоб топиш қийин бўлса? Билимсиз равишда кириб олганлари ҳолда яна тўрт йил мобайнида (яна икки йил магистратураси ҳам бор) қандай ўқиб юришди, деган саволга ҳам жавобни билмасликлари қизиқ. Уларни бараварига нопокликда айблаш инсофсизлик бўлар. Аммо тўғри жавобни била туриб мум тишлашларига нима деймиз? Муҳтарам устозлар «гуноҳ қилиш — илмнинг баракасини йўқотади, уни унутишга олиб келади», деган ҳикматни ҳамиша дилда сақласалар, нур аланнур бўлур эди.

Ўша йиғинда устозлардан бири дедики: «Бу болаларни биз «ёмон» дейишга ҳаққимиз йўқ, чунки уларни биз «яхши» деб ўқишга қабул қилганмиз». Чиройли сўзлар. Аммо айтилган фикр ҳақиқатдан йироқ. Чунки бу билимсизларни ўқишга улар қабул қилмаганлар. Устозлар бўлажак талабалар билан юзма-юз кўришмаган, имтиҳон ҳам қилмаганлар. Бўлажак талабалар тест саволларига жавоб бериш билан чекланганлар. Уларнинг зеҳни, фикрлаш, таҳлил қилиш қобилиятлари эътибордан мутлақо ташқарида бўлган. Билимсиз талабаларнинг барчаси тест имтиҳонларидан ғирромлик билан ўтганлар, десак кўпларга туҳмат қилиб қўйган бўламиз. Бўлажак талабалар имтиҳонларга тайёрланадилар, бироқ юқорида айтганимиздек, фақат ёдлайдилар. Ёдлаганда ҳам тест саволига берилажак тўғри жавобнигина ёд оладилар. Масалан, «Сут қайси рангда бўлади?» саволига жавоблар: қизил, қора, яшил, оқ. Болани имтиҳонга тайёрлаётган устоз «оқ» деган жавобни белгилаб беради ва бола шуни ёдлайди. Агар устоз адашиб «қора» деган жавобни белгилаб берса, бола ўйлаб ўтирмай имтиҳон чоғи шу жавобни қайтаради. Ана энди сутни қора бўлади деган жавобни ёдлаб олган боланинг онгига сутнинг оқ бўлишини сингдириб кўринг-чи?

Тест синовлари яхши ниятларда жорий қилинган. Илгариги имтиҳонлардаги нопокликларни ҳали унутганимиз йўқ. Тест синовлари туфайли билимли, ҳалол йигит-қизларнинг ўқишга киришлари учун шароит яратилганини ҳам тан олиш керак. Лекин тест синовларига ҳам нопоклик аралашаётганини ҳам инкор эта олмаймиз. Ҳамонки шундай экан, ёд олиш синови ўрнига эркин фикрлаш синовини жорий этиш йўллари ҳақида ўйлаб кўрсак чакки бўлмас эди.

Дунёда илм турлари кўп, барчасини бараварига эгаллаш мумкин эмас дедик, ҳаммасини эгаллайман, деб интилувчи кимса оқибатда ҳаракатларини шамолга совуриши мумкин. Чунки ортиқча билағонликни фазилат деб ўйлаш хатодир. Билимнинг миқдори эмас, сифати зарурроқ деган нуқтаи назардан қарасак, фойдали нарсаларни билганимизга нисбатан бефойда нарсаларни кўпроқ билишимиз аниқ бўлиб қолади. Одам егани билан эмас, ҳазм бўлгани билан яшайди. Бу ақлга нисбатан ҳам тааллуқлидир. Хоҳламай ютилган таом, азобга айланганидек, иштиёқсиз илм билан шуғулланиш хотирани суст қилиб қўяди, нокерак нарсалар билан шу қадар тиқиштириб ташлайдики, оқибатда у қабул қилаётганларини сингдиролмай қолади.

Илм эгалламоқлик мавзуидаги суҳбатимиз сўнгида Абдуллоҳ ибн Масъуддан (р.а.) ривоят қилинган шарафли ҳадисни ёд этамиз: «Бугун сизлар ҳавойи нафслар илмга тобеъ замонда яшаяпсизлар. Ҳали шундай замонлар келадики, унда илм ҳавойи нарсаларга тобеъ бўлади».

Аллоҳ! Аллоҳ! Наҳот биз шу кунларда яшаяпмиз?!

Аллоҳ! Аллоҳ! Наҳот бу жоҳилликдан қутулиб бўлмаса?!

Ўзинг ҳидоят бер, Аллоҳим!

Ёниб келганда меҳнат шамъи, э ёр,
Ёниб, тутма ҳаво бодиға зинхор.

«Қутадғу билиг»да айтилмоқчики, кўп машаққатлар билан ҳосил қилган илмингни нафс орзуларига сарф айлама, дўстим.

Дуо қилайлик:

— Аллоҳим, бизларга ақл, зеҳн, заковат, қобилият каби улуғ неъматлар бердинг, Ўзингга шукур! Бизларни илмдан бегоналардан қилмадинг, Ўзингга шукур! Аллоҳим, ўзингга зорланиб илтижо қиламиз: ўзимизни, то қиёматга қадар туғилиб яшайдиган зурриётларимизни илм олишга муҳаббатли қил. Бешикдан то лаҳадга қадар илм олувчи солиҳ бандаларинг қаторида бўлишимизни насиб эт. Кимгаки илм олиш бахтини берибсан, улардан бу бахтни олиб қўйма. Кимки бу бахтдан бенасиб экан, уларни бу бахтдан баҳраманд эт. Ҳузурингга борилган чоғи «Эй бандам, сенга илм олмоғинг учун берган ақлни нималарга сарф этдинг?» деган савол берилганда уялиб қолмайдиган бандаларингдан қил. Алоҳим, бизларни қалбларини нуринг билан ёритган, маърифат денгизидан насиба берган, лутф ва карамингга лойиқ кўрган бандаларингдан айла! Илм олишга дангасалик қилмайдиган, олган илмини нафс орзуларига сарф этмайдиганлардан қил. Илм йўлини нопокликлардан асра. Олган илмимиз туфайли Ўзингнинг розилигингга етишмоқлик, қиёматда Ўзингнинг жамолингни кўрмоқлик бахтини бизларга насиб эт, Аллоҳим! Устозларнинг шогирдлар ҳузуридаги ҳаққини, шогирдларнинг устозлар ҳузурларидаги ҳақларини ҳалол ва холис адо этишларини насиб эт!

Омийн, ё Раб ал-оламийн!

НЕ ЭРУР БУ ЖАҲОЛАТ?

Бировнинг айбини ёки қусурини айтадиган бўлсак, «ақлсиз», «тентак», «эси йўқ» ёки дабдурустдан «аҳмоқ» деб қўя қоламиз.
«Жоҳил» деган иборани камдан-кам ҳолларда тилга оламиз.Орамизда жоҳил камми? Жоҳил ким ўзи? Жоҳилликдан бесаодатроқ яна нима бор?
Энди шу ҳақда гаплашиб олиш фурсати етди.

Инсонлар бошига тушадиган кулфат ва зулмнинг асосий боиси жаҳолатдир. Кулфат ва зулмдан холос бўлишнинг ягона давоси эса — илм. Жаҳолат ҳомийлари инсониятнинг энг ашаддий душманлари ҳисобланадилар.

Тилимиздаги «жаҳолат», «жоҳиллик» атамалари нодонликни ва бу нодонликни туғдирувчи билимсизликни англатади. Ёмонликнинг уч манбаи борлигини айтадилар: шайтон, нафс ва жоҳиллик. Ҳар қандай ёмон хулқнинг бошида нафс ва шайтон туради. Нафс ва шайтон ҳақида ҳам алоҳида суҳбатимиз бор. Шу боис бу бобда жаҳолат ҳақида фикр юритайлик.

Жаҳолатнинг турлари кўп, улардан учтасини алоҳида таъкид этиш керакки, қолганлари шу учтасидан баҳра олади: *умуман ҳеч нарса билмаслик; *ҳамма билган нарсаларни жуда ёмон билиш; *лозим бўлмаган нарсаларни билиш.

Жаҳолат — ҳақиқатдан бехабарликдир. Жоҳилни таълим-тарбия кўрмаган, ҳеч ерда ўқимаган, дипломсиз одам, деган маънода тушунмаслик керак. Жоҳилликнинг асли моҳиятни билмасликдир. Шунинг учун олимликнинг юқори поғоналарига даъво қилувчилар орасида ҳам жоҳилликни учратиб қолиш мумкин. Бунга сабаб: диний илмнинг озлиги, илоҳий ҳикматларни билмаслик, ижтимоий, ахлоқий маданият танқислигидир. Жаҳолат одамни дунёга бефарқ қилиб қўяди, бепарволик эса секин-аста, аммо чекиниш билмай саратон (рак) ўсмасидек улғаяверади. Шунинг учун ақл эгаси жаҳолатга тўқнаш келгани ҳамон чарчоқ ва дам олиш нималигини билмай унга қарши ҳужум қилиши керак. Зарба кетидан зарба беришни тўхтатмаслиги зарур. Бу жараён умр бўйи давом этадики, буни эплай олмаган кимсанинг ҳаёти паришонликда ўтади.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари илм ўрганиш билан шуғулланмайдиган, илмдан йироқ кишиларни «нодон» деб атайдилар. Жоҳилликлари аниқ бўлгани сабабли ҳам улар нодондирлар.

Аввал-охир хўблар кетти, қолдим ёлғиз,
Нодонлардин эшитмадим бир яхши сўз.
Доно кетти, нодон қолди, едим афсус,
Йўлни топмай, ҳайрон бўлуб қолдим ман.

Ислом инсон тарбиясида аввало жоҳилликни бартараф этишга алоҳида аҳамият беради. Чунки банданинг Аллоҳни худди кўриб тургандек ибодат қилиши қурбиятнинг аломати. Қаерда турганини билмаслик эса ғафлат ва жоҳиллик аломатидир. Дунёга нима учун келганини билмаган, ҳатто сўрамаган, айниқса, бу хусусда тинглашни истамаган киши энг хавфли жоҳилдир. Исломда фақат билиш кифоя эмасдур, билганига амал қилиш лозим. Фақатгина билиб амал қилгани ҳам кифоя эмас, амалларни фақат Аллоҳ розилиги учун қилиш зарур. Кишининг олим бўлмоғига Аллоҳдан қўрқмоғи, жоҳил бўлиб қолмоғига эса амали билан гердаймоғи кифоядир. Жоҳилнинг биламан, дегани кўрнинг кўраман, дейишига ўхшайди. Ўзининг илмига, мартабасига мағрур бўлиб, кеккайиб кетиш жоҳилликнинг бир хилидир. Ҳақиқатни инкор этиш жоҳилликдир.

Бирон амални яхши деб ҳисоблаб, бу йўлда бардавом бўлиши оқибатида инсонда ўша амалга мувофиқ хулқ шаклланади, мустаҳкамланади. Шунга кўра, Имом Ғаззолий ҳазратлари одамларни тўрт тоифага бўлганлар:

* Ғофил инсонлар ҳақ билан ботилнинг, чиройли билан хунукнинг фарқига бормайдилар. Улар фитратан барча эътиқоддан холи. Лаззатларга ҳаддан ташқари тобе бўлиб қолганлари учун улар биронта истакларини ҳам тўла қондира олишмайди. (Яъни, бир лаззатни қўйиб, ундан яхшироғига чопади, кейин ундан ҳам яхшироғини истайди... Шу тарзда биронта истагини ҳам мукаммал амалга оширолмайди.) Бу тоифадаги инсон муолажани, яъни тарбияни тез қабул қилади. Фақатгина у бир муаллимга, бир муршидга муҳтож. Қалбида уйғониб, уни ғайратлантирадиган бир ҳимматга муҳтож. Шунда у тез орада хулқи гўзал инсонга айланади.

**Жоҳил ва адашган инсонлар ёмоннинг нелигини биладилар, лекин яхши ишларга одатланмаганлари сабабли, қилаётган ёмон амаллари ўзларига чиройли бўлиб кўринади. Дунё истакларига қул бўлиш билан улар тўғриликдан юз ўгирган бўлсалар-да, амалларидаги қусурлардан хабардорлар. Бу тоифанинг тарбияси оғирроқ бўлгани учун уларга бир неча ваизифалар юкланади. Аввало, улар бузуқликка одатланиш натижасида ичларида маҳкам ўрнашган жуда кўп иллатларни нафсларидан суғуриб олишлари шарт. Кейин яхшиликка ундайдиган сифатни қалбларига экмоқлари керак. Хуллас, енг шимариб, жидду жаҳд этилса, бу тоифа тарбияси риёзат учун кенг майдондир.

***Жоҳил, адашган ва фосиқ кимсалар ёмон ахлоқни яхши ахлоқ деб эътиқод қиладилар. Уларнинг наздида бу ахлоқ ҳақ ва энг гўзал. Ундаги бу қараш борган сари такомиллашади. Шунинг учун бу тоифадаги кишининг муолажаси мушкул, соғайишига деярли умид йўқ. Камдан-кам ҳолда у дардига даво топиши мумкин. Бу жиҳатларнинг барчаси залолатга кетиш имкониятини оширади.

****Жоҳил, адашган, фосиқ ва ёвуз кимсалар нафақат бузуқ қарашда такомиллашадилар, балки улар ёмонликларини кўпайтиришни фазилат деб биладилар, бу билан фахрланадилар ва «бу ишлар қадримни оширади», деб ўйлайдилар. Бу тоифадаги кишиларнинг аҳволи оғир. Улар ҳақида шундай дейилган: «Кексани тарбияламоқ — машаққат, бўрини тарбияламоқ — уни азобламоқдир».

Жоҳиллар жамият ичидаги иллатдир. Улардан эҳтиёт бўлмоқ керак, уларга яқинлашган кишининг қалби хасталанади. Ўтмишда қанча жоҳиллар неча мамлакатларни ва юртларни фалокатга дучор қилмадилар. Сир эмаским, Наполеон ёки Гитлер каби жоҳиллар ҳозир ҳам Ер юзида урчиб, кўпайиб ётибди. Турли мамлакатлардаги сайловларда улар миллионлаб овоз оладилар. Жоҳилнинг раҳбар бўлишини истовчиларнинг ўзлари жоҳилмилар ёки сайлаётган одамларининг жоҳил эканини билмайдиларми? Бу ҳам кишилик учун бир муаммодир. Ҳар ҳолда бир ариқдаги тоза сувни бошқа ариқдан оқиб келиб, унга қўшилган кир сувлар булғагани каби покиза инсонларни ҳам жоҳиллар тўғри йўлдан оздириб, кирлатадилар.

Жамиятнинг ярасини фақат олимлар тушунадилар. Аниқлаган ташхисларига қараб даволар топадилар. Жоҳиллар эса баттар яралаб қўядилар. «Қош қўяман, деб кўз чиқариш», «Дард устига чипқон», дейилган мақоллар шундай жоҳилларнинг ҳаракатига қараб юзага келган.

Нисо сурасида марҳамат қилинади: «Жаҳолат-ла ёмонлик қилиб

қўйиб, сўнгра тезда тавба қиладиганларнинг тавбаси Аллоҳнинг зиммасидадир. Аллоҳ ана ўшаларнинг тавбасини қабул қилади. Ва Аллоҳ билувчи ва ҳикматли зотдир». Демак, йўлдан адашиб, гуноҳ ишларни қилиб юрганлар «биз қиладиганимизни қилиб қўйдик, энди кеч бўлди, тавбамиздан фойда борми, тушар еримиз аниқ-ку?» деган тушкин ўйга бормасликлари керак экан. Улар хатоларини қанчалик тез тушунсалар, қанчалик тезроқ тавба қилсалар, ўзларига шунчалик яхши бўлади. Аллоҳ тавбаларни қабул этувчи зотдир.

Исломдан аввалги даврлар «жоҳилият замони» деб юритилади. Ҳолбуки, у замонларда илмлилар, шоирлар кўп бўлган. Аммо улар Ҳақ билан ботилни ажрата олмаганлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ўқиш ва ёзишни билмасдилар, аммо Аллоҳнинг суюкли ҳабиби мақомига етдилар. Дунёвий илмлар нуқтаи назаридан қарасак, Мирзо Улуғбекнинг суюкли шогирди Али Қушчи ҳам хизматкорликдан олимлик шоҳсупасига кўтарилган эди.

Агар бир киши аниқ фанлар соҳасида олим даражасига етса-ю, аммо ўзининг инсоний вазифаларини билмаса, жоҳил бўлса, биринчи галда ўзига, кейин фанга ҳам зарар. Масжидга имом бўлиб, ислом динини билмаса, жоҳил бўлса, бу хиёнатдир. Бундай кимсалар динга ғанимлардан кўпроқ зарар етказадилар.

Бир мисол келтирамиз, зинҳор тўқима деб ўйламанг. Муҳтарам уламоларимиз ва имомларимиз ҳозир баён қиладиганларимизни малол олмасинлар. Гуручни курмакдан тозалаш учун аввал шу курмакни кўриб олишимиз лозим бўлади. Мазкурни ўқиғувчилар ҳам «ҳамма имомлар шундай», деган хато фикрга бормасинларким, «курмак» деб атаётганимиз — жоҳиллар ҳамма соҳада топилади.

Масжидлардан бирининг илмсиз имоми: «Шахмат ҳаром эмас, Қуръонда бундай гап йўқ, Пайғамбаримиз ҳам ўйнаганлар», деб юборди. (Астағфируллоҳ!) Худди шу жоҳил имом «пиримиз Бобораҳим Машраб Аллоҳнинг юзини кўрган», деб тинмай таъкидлашни одат қилган ҳам эди. У шоирнинг «Кўрдум юзингни девона бўлдим», деган сатрига маҳкам ёпишиб олган. Тасаввуф адабиётининг рамзий маъноларини эса тушуна олмайди.

Пайғамбаримиз айтмаган гапларни «айтди», қилмаган ишни «қилди» дейишнинг ўзиёқ нақадар гуноҳлиги маълум, биз бу гапларнинг нақадар жоҳилона ва аҳмоқона эканини таъкидлаймиз.

Маълумки, диёримиздаги барча чойхоналарда шахмат, нарди, карта ўйналади. Ўз уйига сиғмайдиган, фарзандлари, набиралари билан бирга бўлишдан роҳатлана олмайдиган бекорчилар ўз вақтларини шу ерларда, шу ўйинлар билан ўлдирадилар. Ҳа, айнан ўлдирадилар! Чунки беҳуда ўтказилган умр — ўлдирилган умр ҳисобланади. Афсус шуки, булар орасида беш вақт намозни ўқиб қўйиб, комил мусулмонликка даъво қилувчилар, ҳатто «ҳожи» шарафи билан кеккайиб юрувчилар ҳам бор. Бугунги кунда ҳожи бўлмоқликнинг унча мушкул эмаслиги, қалбни Ҳаққа қайтариш эса ғоят қийин эканини тушуниб етмаган биродарларимиз ҳам борларки, уларни ҳам «жоҳил» деб атамоқликка журъат этамиз. Бунақа кишиларнинг қалбида Аллоҳ зикри йўқ, десам фикримга қўшиларсиз? Ҳа, бу ҳолатлар ҳам жоҳилликнинг меваларидан.

Жоҳилликка доир муаммолардан сўз очилган давраларда «намоз ўқийдиган одам жоҳил эмас», деган таъкидларни ҳам эшитиб қоламиз. Жоҳилликдан йироқлаша олган намозхон Аллоҳнинг ризолигига етишсин! Гўзал фазилатли бундай одамлар жамиятнинг кўрки ва қудратидир. Қани эди, ҳамма шундай бўлса, деб умид қиламиз ва ўзимизни ҳам улар орасида бўлшимизни Аллоҳдан сўраймиз.

Аммо...

Шу «аммо» дейилгани чатоқ-да!

Бир кишиникига келган меҳмон намоз ўқимоқчи бўлиб сўради:

— Қибла қай тарафда?

Уй эгаси жавоб қайтарди:

— Бу ерга кўчиб келганимга ҳали икки йил тўлгани йўқ. Қибла қайси томондалигини қаёқдан билай!

Буни латифа ўрнида қабул қилдингизми? Қани эди, бу каби воқеалар латифа ичида қолиб кетса...

Энди намознинг моҳиятига келсак, кўпчилигимиз яхши биламизки, намоз — фақат ётиб-туришдан иборат эмас. Балки истиғроқ, яъни ўздан кечишдир. Чунки барча суратлар ичкари киролмай, ташқарида қоладилар. Ҳатто Жаброил алайҳиссаломдай олиймақом малак ҳам у ерга сиғмас. Бу хусусда Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қиладиларки: «Менинг Аллоҳ ҳузурида шундай бир вақтим борки, унга на Тангри томонидан юборилган бир пайғамбар ва на Тангрига энг яқин бўлган бир фаришта сиғади». «Намоз фақат суратдан иборат эмас, — дейдилар мавлоно Румий. — Бу — намознинг қолипидир. Намознинг боши ва сўнги маълуму мавжуддир. Ибтидоси ва интиҳоси бўлган ҳамма нарса қолипдир. Такбир — намознинг аввали, салом эса охиридир. Шаҳодат ҳам фақат тил билан айтиб қўйиладиган нарса эмас. Унинг ҳам боши ва охири мавжуд. Боши ва охири бўлган ҳамма нарса сурат ва қолипдан иборат бўлади. Унинг РУҲИ беқиёс ва бениҳоядир. Аввали ва охири йўқдир». Зикр эса, имом Қуртубийнинг таъкидларига кўра, Аллоҳ азза ва жаллани эслаш, Унинг буйруқларини **бажариш** ва қайтарганларидан қайтишдир. Ана шундай итоатга эришганлар жоҳилликдан нари бўлишга ўзларида ақл ва куч топа оладилар. Демак, гап яна амалга бориб тақаляпти. Намоз ўқимоқ аъло фазилат, илм олмоқнинг фазилати ҳам ундан кам эмас. Бироқ унга амал қилмаслик жоҳилликдир. Буни подшо саройидаги энг қимматбаҳо қилични олиб, ошпичоқ ўрнида ишлатишга ёки жавҳар билан безатилган ханжарни мих ўрнига деворга қоқиб қўйишга қиёслашади.

Кейинги йилларда маълум бирodаларимиз орасида «ҳожилар оши(гапи)» расм бўлган. Бирга ҳажга бориб келган бирodарлар ойда бир ё икки марта жамланиб, зиёфат уюштиришади. Баъзи давраларга илмлироқ киши ҳам чорланади. У киши ўн-ўн беш дақиқа мавъиза қилиб берадилар ёки бирон китобдан икки ё уч саҳифа ўқиб берадилар. Шу билан бу зиёфат гўё шаръий ўтиришга, ўзларининг тиллари билан айтилса «илмий мажлис»га айланади. Қаранг, тўрт-беш соат давомида тўрт-беш хил таом ейилиб, бозордаги картошка баҳосидан тортиб то Америка Президентининг ўйнашлари ҳақида гапирилади-ю, «илмий мажлис»даги диний суҳбатга кўпи билан ярим соатгина вақт

ажратилади. Шунда ҳам қуруқ тингланади, айтилган масалалар ҳавога учади, чунки амал қилишга интилиш йўқ. Қорин тўрт-беш кило таомни ўзига сиғдиради, онг (агар таъбир жоиз бўлса) бир неча грамм илмни ҳазм қила олмайди. Бу жаҳолат эмасми? Бундай биродарларимизнинг мазкур ишлари саҳрода деҳқончиликни қилиб, йилда бир марта икки томчи сув билан экинни суғориб, мўл ҳосил кутаётган кишининг телбалигига ўхшамайдими?

Бу каби ҳожи биродарларимизга бир эслатмамиз бор: валилардан бири шайх Самадоний Боязид Бистомий ҳаж нияти билан йўлга чиқиб, ўн икки йил деганда Каъбага етиб бордилар. Ҳар қадамларига икки ракаат намоз ўқир эдилар. Етиб келган йиллари Каъбага кирмадилар. Лойиқ эмасман, деган хижолатда одоб сақладилар ва изларига қайтдилар. Биз, бугунги ҳожилар-чи?! Бу фарзни бажаришда қандай заҳмат чекяпмизки, кейинги умримизни зиёфатлар билан ўтказсак? Боязид ҳазратлари ҳар гал масжид эшигига келганларида бир муддат тўхтаб, йиғлар эдилар. Сабабини сўрашганларида дейдиларки: «ўзимни ҳайз кўрган хотиндек санаб, Байтуллоҳга кирмоққа лойиқ кўрмайман, шунинг учун йиғлайдурман».

Биз-чи? Чойхонадаги нарди, карта, шахматни омонат равишда бир неча дақиқага суриб қўйиб, намозга отланганимизда Байтуллоҳга бораётганимизни ҳис қиламизми?

Покистонлик буюк шоир ва мутафаккир Муҳаммад Иқбол ҳожиларни зиёрат қила туриб, улардан сўрадилар:

— Сиз Мадинаи мунавварани зиёрат қилиб қайтдингиз. Мадинанинг илоҳий кўчаларидан кўнглингизга қандай ҳадялар олдингиз? Сиз у ердан келтирган моддий ҳадялар, яъни тасбеҳлар, қалпоқлар, жойнамозлар бир оз муддатдан кейин эскириб қолади. Лекин асло ўлмайдиган руҳий ҳадялар ҳам олиб келдингизми? Ҳадяларингиз ичида ҳазрати Абу Бакрнинг садоқати ва таслимияти, ҳазрати Умарнинг адолати, ҳазрати Усмоннинг иймони, ҳаёси ва жўмардлиги, ҳазрати Алининг ҳаяжони ва жиҳоди борми? Бугун минг бир изтироб ичида ингараётган ислом дунёсига кўнглингиздан бир саодат асри бера оласизми?

Ҳар ҳожи ҳар куни ўзини ўзи шу саволлар билан имтиҳон этса ва бу синовдан яхши ўта олса, икки дунё саодатига етишган бўлармиди?..

Кейинги йилларда «Ҳожи оши» деган маросим ҳам қанот ёйяпти. Фарзандлар ҳожи оталари ёки ҳожи оналарининг муборак сафардан қайтишларига икки юз, уч юз ёинки унданда кўп меҳмонлар учун эҳсон дастурхонини шай қилиб турадиларки, барака топишсин, деймиз. Аммо бизни ўйлантираётган нарса бу маросим худди фарз амал каби сингиб боряпти, дабдабага айланяпти, кибр аломатлари кўриняпти. Тавозе эса чекиняпти.

Адолат соҳибларидан бўлган Хорун ар-Рашид Ҳаж ибодатларини бажариб қайтар эди. Уни Бағдодда асъасаю дабдаба билан кутиб олишаётган пайтда донишманд Баҳлул унга қараб: «Эй мўминларнинг амири!» деб хитоб қилди. Хорун унга қараб: «Нима гапинг бор, айтавер», деб ижозат берди.

— Эй ҳукмдор, сен Байтуллоҳ зиёратидан қайтмоқдасан, — деди Баҳлул. — Шундай муборак сафардан келяпсану бу кибр, бу ғурур нимаси? Агар тавозе қилсанг, ўзинг учун янада хайрли бўлмайдими?

Бу танбеҳни эшитиб ҳалифа Хорун йиғлаб юборди-да:

— Эй Баҳлул, давом эт, яна насиҳат қил менга, — деди.

— Эй Хорун, барча ерлар сеники, барча инсонлар сенга тобе бўлган тақдирда ҳам борадиган жойинг тупроқдир.

Ҳар бир инсон фарзанди учун ғоят зарур бўлган ҳикматдир бу! Муборак Ҳаж ибодатидан қайтаётган бахтиёр биродарларимизнинг қалбларида бир Баҳлул бўлиб, яхшилика даъват этиб туриши керакка ўхшайди. «Ҳожи оши»дан мурод эҳтимол шукроналикдир, эҳтимол «билиб қўйинглар, энди камина ҳожи эрурлар», деган писандадир. Ҳаётда шукронанинг бошқа гўзал турлари бор. «Мен ҳожиман» деб эълон қилиш дастурхонга ош тортиш билан эмас, эзгу ишлар, чиройли амаллар билан бўлади. Жамаратда шайтонга тош отган мусулмон уйига қайтгач, ўз вужудига ҳукмронлик қилишга уринаётган шайтон билан олишувини кучайтириши шарт. Агар таъбир жоиз бўлса, муслимнинг «Аллоҳу акбар!» деб тошларни отиши шайтонга қарши уруш эълон қилганидир. Қандай жойда аҳд қиляпти? Қанча гувоҳлар ҳузурида онт ичяпти? Уйига қайтгач, арзимас бидъатларга ўралашиб, бу урушда мағлуб бўлишдан Аллоҳ сақласин.

Яна бир эслатма: ҳазрати шайх Ҳасан Басрий (қоддасаллоҳу сирраҳул азиз) «Ухлаган кўнглимизни уйғотгил», деган жамоатга хитобан дедилар: «Ухлаган кўнгилни уйғотмоқ қулайдир. Аммо сизнинг кўнглингиз ўлгандир. Зеро, ҳеч ҳаракат этмас». Аллоҳим, ўлик кўнгиллардан ўзинг асра!

Эй кўнгил! Сенга не бўлдики, тинмай зиёфат истарсан? Бугун бирга ҳажга борганлар билан зиёфат дастурхони, эртага мактабдошлар билан, сўнг касбдошлар, сўнг қудалар билан... Сен шайх Абу Сулаймон Дараний ҳазратларининг сўзларини унутдингми? Эсла, демишларки: «Ҳар нарсанинг дарди бор, кўнгилнинг дарди — кўп емоқдир. Ҳар ким кўп еса, унга олти бало келгай: биринчи — ўқиган намозининг тотини билмас; иккинчи — унутувчан бўлур, бирон нарсани эслай-ёдлай олмас; учинчи — ўзи тўқ бўлганидан шафқати оз бўлур; тўртинчи — тоат-ибодат этмоққа танбаллик қилур; бешинчи — шаҳвати ғолиб бўлур; олтинчи — мусулмонлар масжидга борсалар, у ҳожатга борур». Яна шайх Ҳамдуни Қассор (қ.с.) сўзларини унутмаким: «Барча касалликларнинг асл манбаи ва диннинг офати кўп емоқликдир».

Ҳазрат Умарнинг (р.а.) муборак одатларидан бири — эрта саҳарда масжидга бориш эди. Ул зот масжидга азон чақирилмасдан аввал борар ва намоз вақтини Жомеда кутар эдилар. Бир куни субҳ кирмай масжидга борар эканлар, ёш боланинг шошилиб кетаётганини кўрдилар. Бола Ҳазратнинг назари олийларига тушди.

— Болажоним, шошилиб қаерга кетаётибсан? —деб сўрадилар.

— Намозга кетмоқдаман, Ҳазрат, — деди бола, — намоз вақти яқинлашди. Менинг эса таҳоратим йўқ, таҳорат олишга улгуришим керак. Азон чақирилмай таҳорат олиб, намоз вақтини кутаман.

— Болам, сен ҳали ёш кўринасан, сенга намоз ҳали фарз эмас, — дедилар Ҳазрат Умар.

— Ҳазрат, бу ишда катта-кичиклик бўладими? Кеча маҳалламизда ёш бир бола вафот этди. У мендан анча ёш эди. Демак, вафот учун катта ёш ёки кичик ёш, деган айирма бўлмайди.

Ҳазрат Умар (р.а.) боланинг бу сўзларидан жуда тўлқинланиб кетдилар. Шундай мутаассир бўлдиларки, шундай қувондиларки, муборак кўзларидан инжу доналаридек ёшлар оқа бошлади:

— Ё Раббий! Бу бола қандай ажойиб, қандай ақлли! Бу гўзал сўзлар улуғларнинг оғзидан чиқадиган сўзлардир, — деб шундай йиғладиларки, муборак хирқалари ҳўл бўлиб кетди.

Шунга ўхшаш яна бир воқеа баёнида намозга кетаётган болага «ёшсан-ку ҳали?» дейишганда бола: «Гулханни аланга олдириш учун аввал майда, кичик ўтинлар ёқилишини билмайсизми? Дўзах оташини ёқишда тутантириқ бўлишдан қўрқаман», деган экан.

Масжидларимизда болаларни кўрганимизда шу каби воқеалар ёдимизга тушиб, қалбимиз шодликка тўлади. Аллоҳга шукрлар қиламиз. Бир йили таровеҳ намозида бобоси билан ибодатга чиққан тўрт ёки беш ёшли боланинг саждага бош қўйганича ухлаб қолганини кўриб, кўзларимга ёш келган эди. Фарзандларимнинг, набираларимнинг шундай бўлишларини сўраб Аллоҳга ёлборган эдим. Бундай фарзанд фақат бир оиланинг саодати эмас, миллатнинг бахти ва фахридир, миллатнинг келажаги нурли бўлажагига бир далилдир. Масжиддаги болаларни кўриб беихтиёр равишда «оталари ёки боболари қаерда экан? Залолатда эмасмикин?» деган савол хаёлимизни ёритиб ўтади. Боланинг ёнида отасининг йўқлиги унинг бенамозлигига далил бўла олмайди. Эҳтимол бу бахтли фарзаднинг бахтли отаси ишдадир, балки сафардадир. Ибодатини мукаммал бажариб юргандир. Лекин боласи масжидда-ю, ўзи чойхонада ўтирувчилар ҳам борким, шу боланинг ибодати ҳурматидан Аллоҳ уларга ҳидоят бергай. Омийн!

Бу ривоят шундай оталарга аталган:

Бир киши шайтон билан дўстлашиб, сафарга чиқди. Бомдодни ўқимади. Шайтон ажабланди. «Ухлаб қолган бўлса, қуёш кўтарилгач ўқиб олар», деб ўйлади. У одам намознинг қазосини ҳам ўқимади. Сўнг пешин, аср, шом, хуфтонни ҳам ўқимади. Шунда шайтон ҳайратланиб сўради:

— Эй одам, сен намоз ўқимайсанми?

— Мен намоз ўқимайман, — деди у одам бамайлихотир.

Шунда шайтон деди:

— Мен Аллоҳга муқарраблардан эдим. Фаришталарга дарс ўтардим. «Одамга сажда қил!» деган биргина амрига бўйсунмаганим учун мен лаънатландим. Сен бугуннинг ўзида беш марта осий бўлдинг. Сенга қўшилиб мен ҳам гуноҳга ботишни истамайман.

Шайтон шундай деб бенамоз одамдан нари кетган экан.

Биз-чи? Бизнинг вазифамиз нари кетиш эмас, уларни жаҳолатдан қутқариб қолишдир.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом марҳамат қилурларки: «Кимки тонг намозини жамоат билан ўқиб, сўнгра то қуёш чиққунига қадар ўтириб Аллоҳнинг зикрига машғул бўлса, сўнгра икки ракаат нафл намози ўқиса, комил бир ҳаж ва умранинг савобига мушарраф бўлади».

Расулуллоҳ (с.а.в.) «жамоат «нотўғри эшитдик», демасинлар, ҳайрон бўлмасинлар», деб «комил ҳаж ва умра» деб яна алоҳида таъкидлаганлар. Бу имом Термизий ривоят этган саҳиҳ ҳадислардандир. Эътибор қилайлик: комил бир ҳаж ва умра савоби (!) деганлар. Эҳтимол бу шарафли ҳадисни билмайдиганлар бордир. Бироқ, «инсон **мақбул ва комил** ҳаж қилдими, унинг мукофоти жаннатдан бошқа нарса эмас», дейилган ҳадиси шарифни билгувчилар кўп бўлиши керак, деб ўйлаймиз. Ҳаж инсонни гуноҳдан покловчи ибодат бўлгач, ҳар куни эрталаб бир ҳаж ва умра савобини қўлдан бой беришимизни ўзимиз қандай баҳолаймиз?

Мавлоно Румийда бир ҳикмат баёни бор:

Кўнгилни айнитувчи ёқимсиз исларга одатланган чўчқабоқар атторлик дўконига кириб, димоғига атирлар ҳиди урилди-ю, ҳушини йўқотиб, ерга йиқилди. Аттorлар шошиб қолиб, уни тезроқ ҳушига келтириш учун турли атирларни ҳидлата бошладилар. Чўчқабоқар бундан баттар ҳолга келаверди. Охири аттorлар чорасиз қолдилар. Чўчқабоқар ўлар даражага келди. Уни таниганлардан бири уйига хабар бергани югурди. Чўчқабоқарнинг укаси воқеани дарров англади. Чўчқанинг тезагидан бир сиқим олди-ю, нажот бергани шошилди. У: «Акамнинг димоғига ёмон ҳидлар сингиб кетган. Касалининг давоси ҳам шу ҳиддадир», деб чўчқа тезагини унинг бурнига тутди. Шунда ўлик каби ётган чўчқабоқар дарров ҳушига келди. Буни кўрганлар йигит акасига қандай афсун ўқиди экан, деб ажабландилар. Лекин сир чўчқа тезагида эканини билмадилар.

Мавлононинг ҳикматларида гўзал ибрат бор. Мол-дунёни севган киши бойлик тўғрисида бирор нарса айтилган пайтда ухлаётган бўлса ҳам дарров уйғонади. Ҳатто ухлаётган ит ҳам бир нарса тарақласа кўзини очиб қўяди-ю, уйқусини давом эттираверади. Лекин эгаси секингина чаппилатиб овқат ейишни бошласа, уйқудан уйғониб, сергак равишда унга тикилиб тураверади. Жоҳил ҳам чўчқабоқарга ўхшайди. Мушк ҳиди каби гўзал илмий мажлисларда ҳушидан кетиб, ғафлат уйқусида ухлайверади. Жоҳиллар суҳбат бошласалар кўзлари мошдай очилади. Чўчқа тезагидан ҳушига келган чўчқабоқарнинг бошқаларга зарари йўқ. Жоҳиллар суҳбатидан уйғонган жоҳилдан эса қўрққулик.

Туяқушнинг ғалати одати бор: бирон хавфни сезса, бошини қумга тиқиб тураверади. Баъзи одамларда сал бошқачароқ одат мавжуд: туяқуш хавфдан қўрқаётган бўлса, булар ҳақиқатни кўрмаслик учун бошларини гўё қум орасига тиқиб яшайверадилар. Атрофга қарамайдилар, келажакни тасаввур қила олмайдилар. Донолар насиҳатининг ҳақиқатга эришиш йўли эканини, ундан баҳра олиш зарурлигини англашни истамайдилар. Энг ёмони — жоҳилликлари туфайли яқинлашаётган хатарни сезмайдилар.

Эй кўнгил! Бу не жоҳилликки, билмаган кишини камситамиз; жоҳил билмагани учун исёнда экан, биз билиб туриб гуноҳ қиламиз, демак, у биздан узрлироқ. Уламони тан олмаймиз. Ҳолбуки, улар биз билмаган нарсаларни биладилар, биз нимани биламиз?! Ёши улуғларни менсимаймиз. Ахир улар Аллоҳга биздан олдинроқ итоат этишган, уларга қандай тенг бўлайлик?! Ёшларни ҳақир санаймиз. Ҳолбуки, биз улардан

олдинроқ гуноҳга шўнғиганмиз, маъсиятга ботганмиз. Бидъат ва куфр аҳлини ерга уриб, нафсимизни кўкларга кўтарамиз. Қайдан биламизки, балки биз бидъат ва куфрда айблаётган инсон кун келиб, ҳидоятга қайтар. Бизнинг охиримиз нима бўлади, хотима ёлғиз Аллоҳга аён. Ҳидоятдан оғиб, залолатга кетишдан Ўзи асрасин!

Атрофимизда ҳаётлари бизларга ибрат бўлувчи мўминлар кўп. Сталин зулми даврида бегуноҳлардан бири қамоқ азобини чекарди. Меҳнат ғоят азоб-уқубатли эди. Маҳбуслар орасидаги бир мўмин рамазон ойида рўза ибодатини канда қилмас эди. Қамоқхона бошлиғининг унга раҳми келди ва дедики:

— Сен рўзангни оч, бу меҳнат ва очлик азобига чидай олмай ўлиб қоласан.

Бу меҳрибончиликка жавобан мўмин дедики:

— Рўза — Аллоҳнинг амри. Бугунги иш натижасини талаб қилиш эса сенинг ҳақинг. Сен ўз ҳақингни талаб қилавер.

Мўминнинг иймони ўзга дин вакили кўнглини юмшатди — уни оғир ишлардан озод қилди.

Яна ўзимизни имтиҳон қилайлик: ҳар биримиз Аллоҳ амрини ўша мўмин каби бажара оламизми?

Айрим биродарларимизга ўқишдан гап очсангиз, илмга чанқоқ эканликларини баён этиб, иш ва ташвишлари кўплигидан нолийдилар, илм ололмаётганлари учун афсусда эканликларини ҳам айтадилар. Бу дунёда иш ва ташвиши йўқ одамнинг ўзи йўқ. Биз баҳона топиб ўзимизни ўзимиз алдашга ўрганиб қолганмиз. Дейлик, мени ёки сизни эртадан то кечгача Қуръон ёки ҳадис ўқинг, барчасини тўлиқ ёд олинг, деб биров зўрлаётгани йўқ. Ҳар куни битта ҳадис, битта оят ўқийлик, маъносини англайлик. Шунга нари борса ўн-ўн беш дақиқа кетар. Агар бу ўқишимиз кунлик одатимизга кирса, бир йилда уч юз олтмиш олти оят ва ҳадисни ўрганган бўламиз. Агар Аллоҳ инсоф бериб икки ёки уч ҳадисни ўргансак, бир йилда анча нарсани ўрганиб оламиз, шундай эмасми? Бир кеча-кундуздаги йигирма тўрт соат умримизнинг ярим соатини жаҳолатимизни йўқотишга сарфласак, қанчалик саодатга етаркинмиз, валлоҳу аълам! Ҳар ҳолда турли баҳоналар билан жоҳиллигимизни яширишга тиришмайликки, жоҳилликни яшириш ҳам оқилликни кўрсатиш каби қийиндир.

Жоҳиллик аломатлари яна нималарда кўринади:

* ўз нафсига қул бўлишлик; *ҳуда-беҳудага сўзлайверишлик; *бекорга аччиқланиш; *эҳсонни ўз жойида қилмаслик; *ҳаммага, айниқса синалмаган одамга ишонавериш; *дўстни душмандан фарқ қилмаслик; *сирини ҳар кимга айтавериш; *ақлсиз, иймонсиз одамларнинг маслаҳатларига қулоқ солиш; * бефойда сўзларни кўп сўзлаш ва лойиқ бўлмаган одамларга (айниқса, ношаръий ишларига) ёрдамлашиш.

«Агар жоҳиллигим намоён бўлмасин, десанг, ўзгаларни эътибор билан тингла» дейилган доно гапга мавлоно Сайфи Саройининг «Гулистони бит туркий» асарларидаги бу ҳикмат қувват беради: «Ҳакимлардан бири айтмиш эканки, ҳеч ким ўзича ўз жоҳиллигига иқрор бўлмайди. Аммо ул одамнинг жоҳиллиги шундан маълум бўлиб қоладики, агар бир киши сўз бошласа, унинг сўзи тамом

бўлмасдан туриб, ўша жоҳил ўртага тушиб сўзлай бошлайди. Бу эса жоҳиллик — жаҳл аломатидир. Ҳикматдан маълум бўладики, суҳбат чоғида сўзловчининг сўзларига диққат билан, сабр ва тоқатли бўлиб қулоқ солмоқ керак экан. Чунки ҳар кимнинг сўзида ҳам ўрнак олса бўладиган фикр бўлиб, ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Байт: *Ҳар жоҳилдин халқ бўлса норизо,*
Ул бўлур юз минг балога мубтало.

Ўзимизга диққат қилайлик-чи, саналган жоҳиллик белгиларидан бизда ҳам бормикин? Давра суҳбатларида ўзимизни қандай тутамиз? Кимдадир жоҳиллик белгиларининг ҳаммаси бордир. Кимдадир битта ёки иккитаси мавжуддир. Атрофимиздагиларнинг бизга «жоҳил» деган сифат беришлари учун шу битта ёки иккитаси кифоя қилади. Хонадонларимизга ҳам қараб қўяйлик: жоҳил ота-она хонадони бамисоли уруш ўчоғи эмасми? Ёки инсонийлик ҳиссидан маҳрум ҳибс жойи эмасми? Бу ҳибсхонада туғилган, тарбия топган боланинг ҳаётдаги аҳволи не бўлар экан? Бугун дунёни разолатга тортаётган жоҳиллар шундай уруш ўчоғида таваллуд топмадиларми экан?

Эҳсонни ўз жойида қилмаслик ҳам жоҳилликдан экан. Эҳсон ҳақида алоҳида суҳбат қуриш ниятимиз бор. Унга қадар эҳсонларимизда намоён бўлиб қоладиган жаҳолат хусусидаги фикрларга ва бир-икки ҳикматларга диққатингизни тортмоқчимиз. Шукрким, диёримиз аҳли эҳсонни яхши амаллардан деб билади ва имкон туғилди дегунча дастурхон тузаб, элни йўқлашга интилади. Лекин эҳсон қилиш учун бирон сабабни пойлаш одатимиз ҳам йўқ эмас. Эҳсон учун бировнинг туғилишини ёки бировнинг вафотини ёки бошқа бир баҳонани кутамиз. Демаймизки: «Аллоҳим, ўзингга шукр, мени, аҳли хонадонимни едириб, ичиряпсан. Топган-тутганларим ўзимга етиб ортяпти. Шу ортгани ҳисобидан муҳтожларни Ўзингнинг розилигинг учун бир зиёфат қилай».

Қадим замонда Бағдод шаҳрида бир новвой яшарди ва у замоннинг энг машҳур валийси ҳисобланган Ҳазрат Шиблийнинг зиёратига етишмоқ орзусида эди. Новвойнинг ул валийга бўлган ихлоси шу даражада ошдики, ҳатто баъзан нон ёпишга ҳам қўли бормай қолди. Шунда муридлар Ҳазратга дедилар:

— Бир новвой сиз учун ҳасрат чекмоқда, истиқболингизга етишмоқ учун кўз ёшлари тўкмоқда.

«Бир оз муддатга бўлса ҳам у новвой билан учрашиб, кўнглини олурман», дедилар ва бир куни саҳарда новвойнинг маҳалласига қараб йўл олдилар. Узоқ йўл юриб толиққан Ҳазрат новвойхонага яқинлашиб, ҳазин овоз билан:

— Биродар, Аллоҳ йўлида бир бурда нон беринг, — деб ёлбордилар. Ҳазрат Шиблийни уст-боши чанг, кийимлари ямоқ дарвеш кўринишида кўрган новвой ғазабланди:

— Сендақа текинхўрларга нон йўқ, жўна, менга халақит берма. Ишим кўп. Бу уйга бошқа тиланиб келма. Бу уйда бепул нон берилмайди, — деб ҳайдади.

Ҳазрат Шиблий индамайгина бурилдилару нари кетдилар. Бу воқеага гувоҳ бўлган қўшнилар эса новвойни койий бошладилар:

— Нима қилиб қўйдинг? Ҳозиргина сен ранжитган зот ўзинг ихлос қўйиб юрган, кеча-кундуз йиғлаб етиша олмаётганинг Ҳазрат Шиблий эдилар-ку?! Ҳазрат учун жонимни ҳам бераман, дердинг. Сенга нима бўлдики, бир бурда нонни қизғандинг ва ул зотдан айрилдинг!

Буни эшитган новвой дод-фарёд билан югурди. Ҳазратга етиб олди-ю, қўл-оёқларини ўпиб, афв этишни сўради. «Мендан ўтди, кечиринг, гуноҳимни ювиш учун сиз нима десангиз шуни қилайин», деб ёлборди. Ҳазрат Шиблий бу ақли калта одамга қарадилар-да:

— Айбингнинг кечирилиши учун юз олтин сарфлаб, бир зиёфат тайёрла. Маҳаллангдаги барча қарияларни тўпла, — дедилар.

Новвой «Бош устига», деб қувонганича Ҳазратнинг айтганларини бажарди. Зиёфат чоғи қариялардан бири Ҳазрат Шиблийга мурожаат этди:

— Ҳазрат, бир суҳбат қилиб, бизга «жаннатий» ва «жаҳаннамий» инсонлар қандай бўлишларини айтиб беринг.

— Жаннатий инсонни билмайман. Аммо жаҳаннамий бир инсонни кўришни истасангиз, ана, шу зиёфатни бераётган ҳамсоянгиз жаҳаннамийдир.

Бу гапдан ғоят ажабландилар:

— Ҳазрат, тушунтиринг, нега ундай деяпсиз? Ахир бу одам Сиз учун юз олтин сарфлаб, зиёфат беряпти-ку? Қанақасига жаҳаннамий бўлсин?

— Албатта тушунтираман. Аллоҳ учун, Аллоҳ йўлида бир бурда нонни кўп кўриб бермаган бул одам Шиблий учун юз олтин харажат қилди. Аллоҳ номига бир бурда нон бермаган бул нотавон, мендай бир қул учун юз олтин сарфласа-я! Бундан ортиқ жаҳаннамга олиб борувчи иш бўладими?

Азиз биродарим, бизнинг эҳсонимизда ҳам шундай нуқсон йўқмикин? **Фақат тўқларни зиёфат қилишдан чарчамадикми?** Эҳтимол Ҳазрат Умардан ўрнак олганимиз (р.а.) бизга саодат йўлини кўрсатар?

Бу воқеа қаҳатчилик йили содир бўлган эди. Мусулмонлар амири Ҳазрат Умар (р.а.) туя сўйиб, гўштини Мадинадаги фақир ва йўқсулларга тарқатишни буюрдилар. Буйруқ бажарилди. Туянинг семиз еридан бир бўлак кесиб олиб, пиширдилар-да, халифанинг дастурхонига қўйдилар.

— Бу сергўшт таом қаердан келди? —деб ажабландилар халифа.

— Эй амиралмуслимин, буйруғингиз адо этилиб, туя сўйилди, гўшти фақирларга тарқатилди, бу эса сизнинг ҳиссангиз, — деб жавоб бердилар.

Бу гапни эшитган халифа ғоят ғазабландилар ва дедиларки:

— Умардек халифага бу уят эмасми? Туянинг яхши, семиз гўштини ўзи еб, ёмон, ориқ ерларини фақирларга бериш — пасткашлик-ку?! Тезда бу таомни фарзандлари бор бирор фақирга олиб бориб беринг. Бундан сўнг бундай хунук иш қилманг! Йўқсуллар бор экан, халифанинг гўшт ейиши раво эмас!

Хизматчи дарҳол таомни дастурхондан олди-да, уни бир фақирнинг

уйига элтди. Халифага ҳар сафаргидек бир оз зайтун ёғи ва қуруқ нон келтирди. Халифа шуни едилар ва жаноби Ҳаққа шукр қилдилар.

Қани эди биз ҳам шундай бўлолсак! Тўкин эҳсон дастурхонлари атрофида ўтириб, шу неъматларга муҳтож биродарларимиз ҳам борлигини ҳис қилолсак. Эҳсонга меҳмон чорлаганимизда, энг аввало, камбағалларни таклиф этсак, нақадар улуғ савоб иш қилган бўлар эдик.

Бу ҳикматлар каминанинг ёдига бир мактубни туширди. Тоғам, атоқли адиб Мирзакалон Исмоилий вафот этганларида сурхондарёлик бир муаллим ўзи гувоҳ бўлган воқеани баён қилган эди. Эллигинчи йилларнинг охирларида бир гуруҳ ёзувчилар уларнинг колхозига меҳмон бўлиб келишибди. Учрашувлардан сўнг таомилга кўра колхоз раҳбарияти зиёфат берибди. Шунда тоғам дастурхондаги неъматлардан тотиб ҳам кўрмабдилар. Ғамгин равишда ўтираверибдилар. Сабабини сўрайверишгач, охири айтибдилар:

— Мен бу ерда хунук манзарани кўриб паришон бўлдим. Жуда кўп болаларнинг усти юпун, тўйиб овқатланмаслиги юзларидан билиниб турибди. Бу дастурхон шу оч болаларнинг ота-оналари меҳнати туфайли неъматларга тўлган. Тўғри, халқимиз меҳмондўст, лекин болаларни оч қўйиш ҳисобига тантилик қилмаслигимиз керак. Ҳимматингиз учун раҳмат. Энди сизлардан илтимос, шу дастурхон устидагиларни, бунга сиғмай ошхонада қолганларини хўжаликдаги муҳтож оилаларга тарқатиб чиқсангиз. Мен тўрт йил урушда, тўрт йил қамоқда бир бурда нонга қаноат қиладиган бўлиб қолганман. Болаларимиз нонга зориқмасинлар.

Колхоз раиси шу ондаёқ ёзувчининг илтимосини бажарган экан.

Бошқалар ҳақида қайғуриш эҳсоннинг олий кўриниши ҳисобланади. Акси эса жоҳилликдир. Эҳсон қилган чоғимизда жоҳиллигимизни енга олмасак кибрга, риёга, миннатга йўл қўямиз. Бу иллатлардан Аллоҳ сақласин!

Жаҳолат замонга мос равишда янги-янги кўринишларда намоён бўлаверади. Бошқа мамлакатларда борми ё йўқми, билмайман, аммо биз томонларда «пайғамбар оши» деган эҳсоннинг янги кўриниши ривож топмоқда. Аввалари «суннат тўйи» деган бидъат авж олган эди. Ароқхўрликдан иборат бу зиёфатнинг динга, хусусан суннат амалларига нима алоқаси бор экан, ҳайронмиз. Ҳар нечук, авом орасида мусулмончиликда шу амални ҳам қилиш шарт, деган бемаъни фикр ҳукм сурарди. Иқтисодий қийинчилик туфайли бундай тўйлар камайди. Фақат пулдорлар ўзларича мусулмонликларини шу тарзда намоён этишга уринишяпти. Бундай зиёфатлар савоб билан эмас, гуноҳ билан тақдирланишини билиб олишса, нур аланнур бўларди. «Пайғамбар оши»ни ҳам авомда учратмаймиз. Мана бир мисол:

«Пайғамбар оши» деган одатни қачон ва ким бошлаб берган — ҳеч ким билмайди. Олтмиш уч ёшга тўлганлар элга ош берсин, деган фатво ҳам бўлмаса керак. Айрим уламоларимиз, имомларимиз бундай эҳсон туридан парҳез қиладилар. Айримлари эса давра тўрини эгаллаб, ош ошалайверадилар. Ажабланарли томони шуки, «пайғамбар оши» берувчиларнинг кўпчилиги шу ёшга киргунига қадар ҳам пешо-

налари жойнамозга — саждага тегмаган. «Пайғабар оши» муносабати билан зар чопонлар киядилар, совғаларни оладилару, аммо бу ощдан кейин ҳам ибодатдан четда юраверадилар.

Мана бу манзарага диққат қилайлик: катта тўйхона иккига бўлинган. Бир бўлагида хос меҳмонлар, иккинчисида авом мартабасидагилар. Киши шу қадар фосиқ бўладими? Одамни лавозими, бойлигига қараб ажратсанг, дастурхонни ҳам шунга қараб безасанг, авомни нимага таклиф қилдинг? Хосларнинг ўзини меҳмон қилавермайсанми? Меҳмондорчиликнинг номи — «Пайғамбар оши»! Пайғамбаримизнинг (алайҳиссалом) муборак номларини тилга олган ҳолда суннатга хилоф иш қилиняпти — одамлар тоифаларга ажратиляпти.

Энг даҳшатлиси — хос меҳмонлар учун шайтон ичимликлари — ароқ ва коньякларнинг неча турлари қўйилган. «Пайғамбар оши»да ичяптилар Аллоҳ ҳаром қилган ичимликни! Аллоҳ! Аллоҳ! Бу на қадар тубанлик! Бу ҳаромни Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг муборак номлари билан парда қилиб тўсмоқчи бўлсалар!?

Бу надир?

Жаҳолат ботқоқлигими?

Унданда ёмон!

Ботқоқ лойлари кийимга ёпишса, тозалаш мумкин. Бунинг гуноҳини ювиш мумкин бўлармикин?

Бу — тавбага боғлиқ. Аммо улар тавбага улгурармикинлар? «Пайғамбар оши» қиёматда асқатармикин?

Шу ўринда бидъат ва хурофот доирасига кирувчи, жоҳиллигимизни намойиш этиб қўювчи айрим одатларимиз ҳақида фикр билдириш хонаси келди. Сўз бошлашдан аввал икки узрим бор: мазкур баёнда бидъат ва хурофотга йўл бериб қўювчи айрим имомларимиз ҳақида сўз борадики, буни «барча шундай экан», деб қабул қилмаслигингизни яна таъкид этаман. Ислом йўлида хизмат қилаётган имомларимиз масалани тўғри англаб, каминани айбситмайдилар, деган умиддаман. Иккинчи узрим шуки, мазкур масала аввалги рисоламизда баён этилиб эди. Эҳтимол у рисолани мазкур китобни қўлга олган биродарлар ўқимагандирлар, деган мулоҳазада мавзудан бу суҳбатимизда фойдаланяпмизким, такрордан ранжимассиз, инша Аллоҳ!

Жамият, наинки жамиятга, ҳатто динга зарар келтирувчи одатлар бор. Биз уларни умумий тарзда «Бидъат ва хурофот» деб юритамиз.

Бир мамлакатнинг одил ва доно подшоси қарилик ёшига етгач, тахтни ўғлига топшириб, дебдики:

— Эй кўзимнинг нури, умидим чечаги, бу обод мамлакатни сенга топширяпман. Ақл билан иш юриттин ва унинг хорланишига йўл қўйма. Мен мамлакат хазинасидан ташқари ўзимнинг бойлигимни ҳам қўлингга топшираман. То менинг жоним бор экан, сен унинг бир мисқолига ҳам тегмагин. Оллоҳнинг раҳматига қовушганимдан сўнг бу хазинани очасан-да, мискин-камбағалларга улашиб чиқасан. Токи уларнинг дуоларидан руҳим баҳраманд бўлгай.

Не бахтким, ўғил ҳам отаси каби доно экан. Мамлакатни яхши идора этиб, юртни янада обод қилиб, раият дуосини олибди. Аммо унинг бир одати бор эканки, на сарой аҳли ва на шаҳар аҳли ту-

шунаркан. Бирон-бир кишининг «Эй подшоҳим, бу қилиғингизни тушунмоққа ақлларимиз косирлик қиляпти, бизга бунинг маъносини англатиб қўйинг», демоққа юраги бетламас экан. Вақтики келиб, кекса подшоҳ собиқ ва содиқ мулозимларини чорлаб, ўғлининг ҳолаҳволини сўраганда улар юрак ютиб, воқеани баён қилган эканлар. Ўғлининг қилиғидан ҳайратланган подшоҳ дарҳол уни чорлатиб, бу ҳаракатининг маъносини сўрабди. Ўғил фарзандлик бурчига, одобига риоя қилган ҳолда дебдики:

— Отажон, сиз менга хазинангизни вафотингиздан сўнг халққа улашишни васият қилган эдингиз. Рости, мен бу амрни бажармоққа бурчли ва мажбур бўлганим туфайли сиз зоти олийларига эътироз билдирмоққа журъат этмадим. Бироқ, ҳар тун шаҳарга чиққанимда фонус-чироқни олдинда эмас, орқа томонда олиб юрмоқни амр этдим. Сабабки, вафотидан сўнг эҳсон улашмоқ — қора тунда чироқни орқа томонда ёритиб бормоқ каби эмасми? Орқа томондаги фонус ёруғидан йўловчига не фойда? Олдинда ёқиб бормоқ афзал эмасмикин?

Ота ўғлининг бу доно тадбиридан қувониб, бойлигини ўзи камбағалларга улашиб берган экан...

Ҳар сафар «йигирма» ёки «йил оши» деб аталмиш маъракани эшитганимда шу ривоятни эслайман.

Биров ўн кило, бошқаси юз (ёки ундан да кўп) гуруч дамлаб, ТЎҚларни ош билан сийлайди ва муҳим бир бурчини адо этгандай кўнгли таскин топади. Афсусли ери шуки, одамлар дин томонидан белгиланган, бажарилмоғи сўзсиз шарт бўлган вазифани қойилмақом қилиб уддаладик, деб ўйлайдилар. Бу одатларнинг динга мутлақо алоқасиз эканини эса кўпчилик билмаслиги мумкин. Буни оммага етказишга масъул айрим биродарларимиз эса бурчларига совуққон равишда қарайдилар. Тўғри, улар вақти-вақти билан бидъат ва хурофот хусусида ваъз айтадилар. Аммо...

Жума намозидаги мавъизасида «йигирма», «йил оши» бидъат эканини айтишиб, орадан ярим соат ўтмай, намоздан сўнг «Аҳли жамоа, тарқалиб кетманг, фалончиникида йил оши», деб эълон қилиб, ўзи йўл бошлайдиганлар ҳам учраб туради. Шунинг учун ҳам қадрли имомларимизнинг ваъзлари қуруқ гап бўлиб қоляпти. Ҳатто «домланинг айтганини қил, қилганини қилма», дейилгувчи мақол даражасига ҳам етмаяпти. Яъни, домланинг қилганини қилмаслик бир масала, айтганини қилмаслик эса яна бир масала бўлиб қоляпти.

Бидъат ва хурофот хусусида фикрларни муҳокама тарзида кўпнинг эътиборига ҳавола этиш нияти анчадан бери мавжуд эди.

Даставвал «бидъат», «хурофот» сўзларининг луғавий маъноси хусусида: «Бидъат» — сўзи айнан таржима қилинса «янгидан пайдо бўлган одат» деган маънони беради. Ҳазрат Алишер Навоий асарларида бу сўзни «ёқимсиз» деган маънода ҳам қўллаганлар. Яна «бидъати сайиа» ҳам дерларким, бу «Янги пайдо бўлган ёмон одат» демакдир. Таъбир жоиз бўлса — динга ёт, ёқимсиз янги пайдо бўлган одатларни «бидъат» деб белгилаймиз. Тўғри, «бидъати хасана» — яъни «яхши одат» деган тушунча ҳам бор. Аммо тилимизда кўпроқ ёмон одат маъносини ифодалаб келгани учун «бидаъти сайиа» деб ўтирмай,

қисқагина қилиб «бидъат» атамаси билан фикр билдиришга кўникиб қолганмиз. «Хурофот» эса «асоссиз» демак. Яъни, динда асоси йўқ, беҳуда ишлар, одатлардир. Абу Усмон Жаририй ҳазратлари деганларким: «ҳар кишики, Пайғамбар алайҳиссалом суннатини ўзига ҳакам қилса, унинг сўзи ҳикматдир. Ҳар кишики, нафсининг хоҳишига тобеъ бўлса, унинг сўзи бидъатдир». Ўзбек тилида нашр этилган «Исломий қомус»да «бидъат» атамаси «номаъқул янгилик», «дин ақидаларига хилоф янгилик», деб изоҳланган. Ўрни келганда «Қомус»да баён этилган фикрлар билан танишсак:

«Қуръон ва Суннатга хилоф равишда пайдо бўлган ҳар бир нарса бидъатдир. Дастлаб халифа Усмондан (р.а.) норози одамлар, асосан, шиалар ва хорижийлар уни Муҳаммад (с.а.в.) сўзлари ва амалларига зид янгиликлар киритганликда, яъни бидъатда айблаганлар. Кейинроқ ислом дунёсида диний-ғоявий ихтилофлар ва баҳслар авж олган пайтда бидъат тушунчаси «нотўғри ёки хато тасаввур», «янглиш фикр» деган маъноларни касб этди. Бидъатга нимани киритишнинг аниқ чегараси бўлмаган. Фақихлар бидъатни бир неча турга бўладилар: 1) ҳаром бидъат — қадарийлар, жабарийлар, муржиъийлар ва хорижийлар мазҳабларининг қилган бидъатлари; 2) мандуб бидъат — мадрасалар ташкил этиш, таровиҳ намозини жамоат билан ўқиш; 3) макруҳ бидъат — масжидларни безашга ўхшаш ишлар; 4) мубоҳ бидъат — намоздан кейин қўл олишиб кўришиш, таом ва либосда кенгчиликка йўл қўйиш; 5) вожиб бидъат — керакли илмларни ўрганишга ўхшаш ишлар.

Баъзи уламоларнинг фикрича бидъат асосан, уч турли бўлади: 1. Кофирликка олиб борадиган бидъат. Масалан, ўликлардан, ғойиб кимсалардан ёрдам сўраш. 2. Ҳаром бўлган бидъат. Масалан, дуода ўликларни восита қилиш. 3. Макруҳ бўлган бидъат. Масалан, жума намозидан кейин эҳтиёт юзасидан пешин намозини ўқиш.

Муайян амал бир фиқҳий мазҳаб вакиллари томонидан «ножойиз янгилик», яъни ислом аҳкомларига хилоф иш деб баҳоланса, бошқа мазҳаб тарафдорлари уни Қуръон ва суннатга мувофиқ келадиган «ҳақ йўл» деб билганлар. Бу хилдаги баҳслар ҳамон учраб туради. Айтайлик, Имом Аъзам мазҳабига кўра, ота-боболар мозорларини зиёрат қилиш, оламдан ўтган аждодлар руҳи покларига дуои фотиҳа савоб иш саналади ва шунга риоя қилиб келинади. Аммо ҳанбалийлик мазҳабининг ваҳҳобийлик оқими вакиллари буларни бидъат деб ҳисоблайдилар. Шундан фойдаланиб одамларни йўлдан урмоқчи, жамиятда беқарорлик вужудга келтирмоқчи бўладилар. «Бидъат» бемаъни гап, сафсата маъноларини ҳам англатган. Адабиётда «бидъат» — хурофот, уйдирма маъноларида кенг ишлатилади».

Ҳозирги кунда сиз билан биз қаттиқ амал қилаётган кўпгина одатларни дин ҳам, жамият ҳам рад этади. Диний томондан буюрилган фарз-суннат амаллар билан бидъат ва хурофотни айириб олиш аслида унча мушкул вазифа эмас. Масалан, фарз ва суннат амаллар бизда ҳам, араб мамлакатлари ёки Малайзияда ҳам айнан бир хилдир. Яъни, намоз барча ерда беш маҳал ўқилади, бомдод азони Бухорода субҳи содиқда Қоҳирада кун ёйилганда чақирилмайди. Қуёшнинг ҳаракатига

қараб ибодат вақтлари ҳамма ерда бир пайтга белгиланган. Ёки, ҳамма жойда инсоннинг инсонга зулми ҳаром, ҳамма ерда муслим ва муслималарнинг илм олмоқлари бир хилда фарздир.

Тошкентда бир киши вафотидан сўнг ўн етти ёки ўн тўққиз кундан сўнг «йигирма оши» берилади. Водийда бу одат сал кечроқ бўлиб, «қирқ оши» деб номланади. Бошқа мамлакатларда бу каби ошхўрлик умуман йўқ. Тошкентда икки ҳайит байрамида марҳумнинг яқинлари уч кундан бел боғлаб туришади. Водийда эса уч ҳайит, аммо эркаклар арафа куни фотиҳада юрадилар. Тошкентда ўлик чиқарилган хонадонда уч кунгача ўчоққа ўт қаланмайди. Сирдарёда эса то жанозага қадар жонлиқ сўйилиб, таом тортилади. Кўриниб турибдики, булар маҳаллий шароитга мосланган одатлардир. Уларнинг айримлари, масалан, арафа куни қабр тепасига, ошхона бурчакларига шамчироқ ёқиб қўйиш ёки арвоҳларни меҳмон қилиш каби одатлар исломдан аввал ҳам мавжуд бўлган. Демак, улардан бемалол воз кечиш ёки камтарлик ва холислик билан суғорилган фойдали одатга айлантиришга ҳаракат қилиш мумкин. Воз кеча қолганимиз янада тўғрироқ. Чунки бугун соддалаштирилган одат эртага барибир мураккаблашиб бораверади.

Бу каби одатлар бирданига юзага келмаган. Бир сабаб билан бошланиб, сўнг «ким ўзар» мусобақа, яъни манманлик, риё югуриши бошланган.

Ҳар қандай одатнинг ё очиқ ёки рамзий маънолари бўлади. Қадим замонларда эр вафот этса, хотини ҳам тириклайин қўшиб кўмилган экан. Шубҳа йўққи, буни Худонинг хоҳиши деб белгилашган. Бу одат билан фақатгина хотиннинг марҳум эрга садоқати, фидойилиги намоён этилмаган, балки ўликнинг у дунёда қайта тирилиб, маишатини давом эттиришига ишонишган. Кейинроқ бу одат ислоҳ этилиб, қабрдаги хотин ўрнини чўри эгаллаган. Қабрга маишат учун зарур таомлар, ашёларни ҳам қўйганлар. Жоҳилият давридаги араблар эри вафот этган тул хотинга хароб кийимларни кийдириб, хароб ҳужрада бир йил яшашга мажбур қилган эканлар. Бу билан у гўё эрининг вафотидан ғоят қайғуда экани, дунё чиройидан завқланишини ўзига ҳаром этганини намойиш қилган. Шу зайлда бир йил аза тутгач, унинг ҳузурига бирон совлиқ ёки қуш олиб кириб беришаркан. Бева бирон нима билан жонликни таталаб-таталаб, терисини шилиб, ўлдиргач, ҳужрадан ташқарига чиқаркан. Шунда унинг қўлига тезак тутқизишар, бева эса «бир йил давомида кўрган куним шу тезакдан баттар эди», деган маънода уни отиб юбораркан. Аза шу тарзда барҳам топаркан. Ислом дини бу каби маънисиз одатларга барҳам берди. Аза муддати асосли тарзда тўрт ойу ўн кун деб белгиланди. (Бу фақат эри ўлган хотин учун). Уламоларимизнинг фикрларига кўра, бу муддат фақат қайғу рамзи эмас, балки беванинг ҳомиладорлигини аниқлаш учун лозим. Шунингдек, аёлнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш ҳам назарда тутилган. Сир эмаски, бир киши вафот этса, уй-жой, мерос талашишлар бошланади. Баъзан қариндошлар «меросда хотиннинг ҳаққи йўқ», деб ўзларига мос равишда фатво чиқариб, бевани уйдан ҳайдашдан ҳам тойишмайди. Белгиланган идда — 130 кун бевани шундай ҳужумдан ҳам сақлайди. Аммо бу муддатни уй қамоғи шаклида кўрмоқлик дуруст

эмас. Агар бева истаса, идда муддатини бошқа уйда ҳам ўтказиши мумкин экан. Бу масала ҳам мерос ҳақидаги оятлар нозил бўлганида ҳал этиб берилган. Идда даврида бева ясан-тусан қилмоқликдан, бошқа кишига турмушга чиқмоқликдан, ўйин-кулгудан сақланади. Бу — фарз, бажарилиши шарт бўлган одат. Лекин уни турлича талқин қилувчилар ҳам топилади. Бу масалага алоҳида тўхталишимизнинг сабаби: кекса бир онахон бева қолганларида «доно» отинчалар «эрингизнинг жони узилган уйда тўрт ой ўн кун жилмай ўтирасиз», деб «фатво» беribдилар. Кампир бечорага бошқа фарзандлари уйига боролмаслик камлик қилиб, шифохонада ётиб даволаниш ҳам мумкин бўлмай қолибди.

Бу ўринда биз фарз амалининг мағзини чақиб кўрмай, уни бузиб талқин қилиниши оқибатида юзага келган бидъатга гувоҳ бўляпмиз. Фарғона водийсининг айрим тоғли қишлоқларида эри ўлган хотин қирқ кун ялангоёқ юришга мажбур экан. «Нега шундай?» деб қизиқсак, «Худо шундай буюрган», деб ишонч билан айтишди. Во ажаб, Худо фақат шу қишлоқларнинг хотинларига ялангоёқ юрмоқликни буюрибди-да, а? Шубҳа йўққи, бу одат исломдан аввалги даврлардан ўтиб келган. Худди араб бевасининг жонлиқни тимдалаб ўлдириб, сўнг тезак отишига ўхшайди.

Водийнинг айрим қишлоқларида яна бир одат сақланиб қолган: жанозадан сўнг (кўпинча масжид имоми раҳбарлигида) марҳумнинг яқинлари бир уйга тўпланишади-да, унинг гуноҳларини ҳисоб-китоб қилишади. Марҳум етмиш (ёки ундан кўп) йил умр кўрган. Шундан, айтайлик, ўттиз йилини бенамоз, берўза ўтказган. Демак, бенамоз ўтган ҳар куни учун фидя бериши шарт. Яъни, кунда бир фақирнинг қорнини тўйғазиши керак. Бир фақирнинг қорнини тўйғазиш (мисол учун) 500 сўмни ташкил этади. Шундай қилиб, беш юзни уч юз олтмиш олтига, ҳосил бўлган рақамни эса 30 (йил)га кўпайтирилади. Шундай қилиб, марҳумнинг салкам беш ярим миллион сўмлик «гуноҳи» борлиги аниқланади. Унга рўза фидяси қўшилади. Бу ҳам салкам ярим миллион сўмни ташкил этади. Демак, хонадон эгаси шу пулга арзийдиган бирон нимани: автомашинаними, бир-икки буқаними, ҳовлига олиб кириб боғлайди-да, арқоннинг бир учини давра қурилган ўйга узатади. Шунда марҳумнинг яқинлари (кўпинча имом бошчилигида) арқонни ушлаб, «мен марҳумнинг мана бунча сўмлик гуноҳини сотиб олдим», дейди-да, кейин «Оллоҳнинг розилиги учун мен бу пулдан воз кечдим», деб тантилик қилиб қўяди. Гўё бу билан марҳумнинг маълум миқдордаги гуноҳлари шу одамга ўтади. Гуноҳлар шу тарзда бўлиб олингач, марҳум у дунёга гўё фариштадек жўнайди. Бунга ўхшаган одатлар қозоқ овулларида ҳам учрайди. Фақат у жойларда бунақа томоша кўрсатилмай, нақд пул билан ҳисоб-китоб қилинади. Уламоларнинг айтишларича, Тошкентда, бошқа вилоятларда ҳам бир пайтлар бу бидъат ҳукмронлик қилган экан. Муфтий Зиёвуддин Бобохон ҳазратларининг фатволари билан кўп жойларда бу бидъат барҳам топган. Ажабки, Қўқон атрофидаги айрим қишлоқлар ҳали ҳам ўликларнинг гуноҳларини сотиб олиш билан бандлар. Қишлоқ

имомларининг бу бидъатга бош бўлганлари ачинарли ҳол, фидянинг хасталиги ёки бошқа узрли сабаб билан рўза тутолмаганлар тириклигида бериши кераклигини билмасликлари, бенамозларга бундай имтиёз йўқлигини билмасликлари ёки билиб туриб шундай бемаъни одатга бош бўлишлари янада афсуслидир. Бир жанозада ўзимиз ҳам шундай одатга гувоҳ бўлдик. Қишлоқ имоми «гуноҳ сотиб олиш» маросимини бошлаш учун уйга кирганида марҳумнинг шогирдларидан бири «тақсир, марҳум устозимиз намоз ва рўза фарз бўлган ёшдан бошлаб бехато равишда бу амалларни бажарганлар, сизнинг ҳисоб-китоб қилмоғингизга ўрин йўқ, ҳисоб-китоб қилиш қиёматда Аллоҳ томонидан бажарилади», деб балоларга қолаёзди. У бидъатга эмас, нақ Аллоҳнинг буйруғига қарши одамдай, ҳатто «Аллоҳга қарши исён қилувчи»дай уйдан чиқарилди.

Қадимги Хитойда ота ёки она вафот қилса, уч йил мотам тутилар экан. Бу пайтда хатто мактабга бормоқ, илм олмоқ ҳам, мазали таомлар истеъмол қилмоқ ҳам ман этилган экан. Ривоят қилишларича, файласуф Конфуцийнинг шогирдларидан бири Цзай Во бу одатга қарши чиқиб, мотам учун бир йил кифоя, деган фикрини билдирганида устоз «Ноинсоф ўғил! Ахир сени ота-онанг уч ёшинггача қўлдан қўймай катта қилишган-ку? Уч йил мотам тутмоқликни Осмон буюрган», деб норозилигини баён қилган экан. Кўриниб турибдики, улар мотам кунини белгилашда ота-онанинг гўдакка қилган хизматларини назарда тутганлар. Ислом дини эса бу одатни рад этади, аза уч кун деб белгиланади. Лекин бу уч кундан сўнг вафот этганларни унутиш мумкин, деган гап эмас. Инсон тирик экан, ўтганларини ҳар куни энг камида беш маҳал эслашга, дуо қилишга буюрилган. Инсон ҳар куни Яратганга илтижо қилиб, марҳумларни мағфират этишини сўрайди. Зеро, «дуо»нинг луғавий маъноси — «илтижо»дир. Бизни ташлаб, Аллоҳнинг раҳматига йўналганлар биз дамлаган ошга эмас, дуоларимизга муҳтождирлар. Оилада бир киши вафот этгани билан бу хонадонда ҳаёт тўхтаб қолмайди. Бир-бир ярим йил қайғу белгиси сифатида кўк кийиб, кўз ёши тўкишимиз билан марҳумнинг руҳи ором топмайди. Марҳумларнинг руҳи яхши ишларимизнинг савоблари, поклигимизда қилган холис дуоларимиздан баҳраманд бўладилар.

Тошкентда уч кун таом пиширилмаслигидан «шундай қайғудамизки, томоғимиздан овқат ҳам ўтмайди», деган рамзий маънони уқиш мумкин. Лекин нима учундир жанозадан фотиҳа ўқиш учун қайтганларга атаб ноз-неъматли дастурхонни безаб қўйишади. Бу дастурхон уч кун давомида ёзиғлиқ туради. (Ҳайит байрами кунлари ҳам шундай). Яхши томони шундаки, ҳозирги кунда кўп хонадонларда бунинг бидъат эканини тушуниб, дастурхон безашмаяпти. Қўшниларнинг, қариндошларнинг таом пишириб келишлари яхши одат, уларнинг меҳр-оқибатларидан дарак беради. Лекин бошқа ердан овқат келишини кутиб туриш ҳам дуруст эмас. Динда «аза уч кун», деб белгиланган, «уч кун овқат пиширмай, емай, оч ўтирилсин», дейилмаган.

Сирдарё томонларда жонлик сўйилиб, дошқозонда таом пишириш, жанозага келганларга пул тарқатиш бидъатига эса бугунги кунда мутлақо ҳожат йўқ. Келинг, бир оз мозийга қайтайлик. Мир-

зачўл томонларда одамлар зич яшашмаган. Бир қишлоқдан иккинчисига етиб келгунча от-аравада узоқ йўл босишган. То жанозага етиб келгунларича очиқишган, чанқашган, хоришган. Уларга дам бериш, тўйдириш учун овқат пишириб қўйишган. Қайтиб кетишларига асқатар деб озгина пул ҳам беришгандир. Энди эса бунга зарурат йўқлигини ҳамма билади. Ҳозир қишлоқлар ораси унча узоқ эмас, автомашина деган беминнат дастёримиз ҳам бор. Жанозага келганларнинг шу ернинг ўзида овқатланишига, айниқса, бериладиган беш-ўн сўм пулга муҳтожликлари йўқ. Шунга қарамай, бидъат ва хурофотдан қутулишнинг ҳаракати кўринмай турибди. Пулдор одамлар жаноза баҳонасида бойликларини кўз-кўз қилиб олишга уринадилар. Жанозани тўйдан афзалроқ тарзда ўтказадилар. Қўл учида кун кўрувчилар эса «мен ҳам шундай қилишга мажбурман», деган фикрда қарз олишга мажбур бўладилар. Яқин одамидан ажралган хонадон учун бу азоб устига азоб эмасми? Дин эса одамларнинг беҳуда азобда қолишини мутлақо инкор этади.

Жанозадан кейинги барча бидъатларни таҳлил этсак, марҳумга, унинг руҳига фойдасиз эканини кўрамиз.

«Йигирма», «йил оши»да қуръон тиловат қилинади. Қуръони карим тиловатига қулоқ солиб тинглашнинг фарзлигини кўпчилик билади. Диққатни фақат Аллоҳнинг каломига бериб, жимгина эшитиш лозим. Таассуфки, баъзилар қуръон ўқилаётганда ош ошалайди, хўриллатиб чойни ҳам ичаверади, юраверади ҳам. Энди қарайлик: савоб топайлик деб қилган эҳсонимизда гуноҳ ишлар юз берса, натижаси нима бўлади?

Айрим уламо, имом-домларимиз «фатвоси»га асосан «йигирма», «йил оши» йигирма беш ёки эллик кундами «эҳсон», бошқача айтганда «амри маъруф ва наҳйи мункар» тарзида ўтказиш йўлга қўйилди. Пули борларга унисининг ҳам бунисининг ҳам фарқи йўқ — сочаверадилар. Тўғрироғи, «амри маъруф» тарзидаги маъракага уларга маъқулроқ. Чунки бундай йиғинда маърузачи микрофон орқали маъракага эгасини келиштириб мақтайди, унинг ҳаққига ажойиб дуолар қилади. Аммо маъраканинг бу тури кўпчиликни қийнаб қўяди: энди улар маъруза қилувчи домлага, микрофончига ҳам пул беришлари шарт. Домла-имомларимиз янги одатга «эҳсон» деб чиройли ном қўйиб бердилар. Ўзлари эса ашулачиларга ўхшаб дафтарча тутиб олганлар. Ашулачилардан фарқли ўлароқ, улар баъзи кунда тўрт-беш «эҳсон»ни гуллатиб берадилар. Дастурхонга, зиёфат охирида тугулажак тугуннинг ҳажми, айниқса чўнтакка солинувчи «мулла жиринг»нинг чўғини чамалаб, дуони қуюқ қилаверадилар. Машҳурроқ домлаларимиз бадавлатларникидан қолмайдилар, мундайроқларникига эса шогирдларини юборадилар. Ачинарлиси шуки, бундай дабдаба маросимларини рағбатлантиришга уринадилар. Имомлардан бирининг «Ақиқа» деб аталувчи маросимда «пайғамбаримиз қарз олиб бўлса ҳам ақиқа қилишни буюрганлар», деганини эшитиб, «бу киши адашиб айтиб юбордилар», деб ўйлагандик. Кейин яна бир неча марта бу асоссиз гапни эшитиб, афсусландик. Исломда қарз олиб эҳсон ёки худойи қилиш мумкинмаслигини бу тақсирим ё билмайдилар, ё билиб

турсалар-да, ўз жиғилдонлари манфаати юзасидан фатво тўқийдилар, мўъминларни чалғитадилар.

Ислом кўрсатмаси бўйича, одам энг аввало ўз оиласини таъминлаши керак. Эҳсони ҳам, ҳадяси ҳам биринчи галда ўз фарзандлари ёки ота-оналарига бўлиши шарт. Ота-онасини яхши парвариш қилиш, фарзандларини яхши кийинтириб, едириб, яхши ўқитиб... ундан орттирса, яқинларни сийлаши мумкин. Фарзандлари ризқини қийиб, ўзгаларни тўйдиришини дин буюрмайди. Эҳсон ёки худойи дегани албатта қўй сўйиб, зиёфат қилиш, имомни чорлаш эмас. Ҳукамоларнинг айтишларича, «худойи» деб мискинларни тўйдириш айтилади.

Дўстингиз ёки қариндошингиз сиздан қарз дейлик. Қарз тўлашга қурби етмай, руҳан қийналиб юрибди. Шу қарздан Аллоҳ розилиги учун кечсангиз, энг улуғ савобга етган бўласиз. Агар биров сизни ножўя хафа қилган бўлса-ю, сиз унинг бу гуноҳидан ўтсангиз, кечирсангиз, бу ҳам ўзига хос бир «худойи» дейиш мумкин.

Эҳсон-худойи жойига сарфланса, энг савобли иш. Қўшниси, қариндоши ёки биродари муҳтож бўлгани ҳолда кишининг сочиб, тўкиб, исроф қилиш даражасида ҳаёт кечириши дуруст эмас. Шу боис ҳам закот фарз қилинган. Ҳар бир дин одам болаларининг тенг яшамоқликларини даъват этади. Исломда бу масала янада мукаммалроқ даражададир. Ҳаёт шундайки, биров тадбирда илғор бўлгани сабабли бойиб кетади, бошқаси илм-ҳунарда заифлигидан ёки хасталиги туфайлими муҳтожроқ бўлиб қолади. Хайр-эҳсонлар ана шунда керак. Тўкин-сочин дастурхонлар атрофида биз бу неъматларга муҳтож бўлмаган ўзига ТЎҚ одамларни кўрамиз. Зориққан одамлар эса чорланмайди. Бирон киши эскироқ кийимда яқинлашса, «сен шошмай тур, меҳмонларни кузатиб олай, сўнг сенга овқат бераман», дейди. Хасталиги ёки бошқа узрли сабаб билан зориқиб яшаётганларнинг аксари иззатда бўлмасликларини билиб, бундай «худойи»ларга яқин ҳам келишмайди. Маъракa эгаси агар инсоф қилса, унинг уйига қолган ошдан бир лаган чиқаради, бўлмаса йўқ.

Динда эҳсон-худойиларнинг аниқ муддатлари белгиланмаган. Бу маъракаларни ўтказиш учун бировнинг ўлимини ёки бошга ташвиш тушишини кутиш шартмас. Кимнинг қачон имкони бўлса, исроф қилмаган, барча одамларни тенг кўрган ҳолда ўтказавериши мумкин.

Андижонлик дўстим ачиниб айтиб қолди: бадавлат қўшниси маъракa қилмоқчи экан. Дўстим бунинг ноўрин эканини тушунтириб, муҳтож қўшнига ёрдам бериш афзалроқ эканини айтибди. Бироқ, бадавлат одам икки кундан кейин маъракага айтиб чиқиб, тўрт етим билан бева қолган хонадонга минг сўм садақа берганини ҳам фахр билан билдирибди. Ана энди у одам ўтказган маъракага ўзингиз баҳо беринг. Унинг жоҳиллиги ёки кибр-манманлиги катта савоб йўлини тўсди.

Бадавлатларнинг маъракa ошларини ейишга чидаш мумкиндир. Бироқ, балоғатга етмаган, норасида етим болалар қолган хонадонга қайси бет, қайси фаросат ва қандай мақсадда борилади? Ўша тортилган ошда етимнинг ҳақи борлигини наҳот фаҳм этмаймиз? Аждодларимиздан қолган ибрат бор: **етимларнинг уйида уларнинг пиёласидан ҳам фойдаланиш мумкинмас.** Наҳот бу ибратлар унутилди?

Бир дўстимнинг укаси қазо қилиб, вояга етмаган беш боласи етим қолди. Жаноза олдидан муҳтарам домла-имомга вазиятни тушунтирган эдим, у киши бу хонадонда маърака ошлари қилмаслик ҳақида яхши гапирдилар. Етим ҳақи нима эканини тушунтирдилар. «Йигирмасини мен қилиб бераман», деган мард топилганда ҳам бу маъракани қилмай, унга кетадиган харажат пулини шу оилага топшириш савоброқ эканини таъкидладилар. Дафн маросимидан сўнг хонадонга келиб, фотиҳа ўқигач, бу масалага қайтиб, янада ойдинроқ тушунтирдилар.

Эртасига келсам, дўстим тоғалари, амакилари, маҳалла раиси билан бирга «йигирма оши»ни қаерда, қачон, қандай ўтказишни маслаҳатлашиб ўтирибди.

— Кеча домланинг гапларини эшитмадиларингми? — деб ажабландим.

— Домла гапираверади, нима, биз кетмон даста кўмибмизми?

— Етим ҳақи-чи?

— Маъракани ана, акаси ўтказиб беради.

Акаси — менинг дўстим. Бир неча ой аввал тўнғич ўғлидан айрилган, бошқа болалари ҳали ёш, ўзи маошга қараб кун кўради. «Йигирма оши» қилса, қулоғигача қарзга ботиши аниқ.

— Бунинг ҳам вояга етмаган болалари бор. Ўзидан ортмайди топгани, — деб эътироз билдирдим.

— Ке, қўй, дўстим, шу «йигирма»ни қилмасам маломатга қоламан. Маҳалла нима дейди?

— «Маҳалла нима дейди?» деб яшаган дурустми ё «Худо нима деркин?» деган аълороқми?

Хуллас, ўша куни мен енггандай бўлиб эдим. Бир ҳафта ўтгач, дўстим қўнғироқ қилди:

— Якшанбада «йигирма». Келмаслигингни билсам ҳам айтиб қўйяпман...

Афсуски, бундай воқеаларни тез-тез эшитамиз. Ёки учратамиз. Яхши амалларимиз билан савоб топиш ўрнига бидъат ва хурофот қулига айланиб қолганмиз. Бу билан ўзимизни ҳам, бошқаларни ҳам қийнаймиз. Айтганларимизга қараб, бидъат ва хурофотдан қутулиш мумкин эмас экан-да, деб бадбин хулосага келмаслик керак. Бугун жамиятимизда бидъат ва хурофот одатларимиздан воз кечаётган, бошқаларга тушунтираётган, бу тушунтиришни амалда исбот этаётган биродарларимиз кўп. Бидъат ва хурофотдан қутулиш қийин эмас. Бу масалани яхши ечиб берувчи уламоларимиз, илмига амал қилғувчи домла-имомларимизнинг сўзларини яхши фаҳм этсак кифоя.

* * *

Ўқиганингиз бу сатрлар мулоҳаза сифатида баён этилиб, фикрлашиш мақсадида матбуотда эълон қилинган эди. Каминада билимни кўз-кўз қилиш ёки ўзни илмлилар сафида кўрсатишга уриниш мақсади зинҳор бўлмаган. Мен олим эмасман, олимларнинг мухлисиман. Кўп қатори уларнинг илмларидан баҳраманд бўламан. Бу уламолар билан замондош қилгани, уларнинг суҳбатларини насиб этгани учун ҳамиша Яратганга шукр қилиб юраман. Ажабки, бидъат ва хурофот хусусидаги фикрларим АЙРИМ биродарларимизда ғалат таассурот

уйғотибдики, ғайри фикрларини жамоат орасида ҳам айтиб, бир озгина ғийбат гулобидан ҳам симирибдилар. Бундан кўнглимга озор етди. Йўқ, бу озор уларнинг номаъқул муомалаларидан эмас, балки ғийбат гуноҳидан татиб қўйишларидандир. Динимизга хизмат қилиб келаётган ул биродарларимизнинг бундай гуноҳлардан эҳтиёт бўлишларини истар эдим. Аллоҳ уларни кечирсин. Катта жамоатларда айтилмиш ғайри фикрлар унчалик тўғри бўлмагани учун баёнимизга кичик илова лозимдай кўринди, маъзур тутгайсизлар.

Биринчи иловамиз будир:

Тўғри гапни тушуниш осон эмас. Кўнгилга ботмайдиган тарзда тушунтириш эса янада машаққатлироқдир. Муборак динимизнинг қудратига салбий таъсир этувчи бидъат ва хурофотлар хусусида фикр юритиб, бу ярамас одатларга йўл беришда АЙРИМ имомларнинг «хизмати» ҳақида бир-икки сўз айтиб эдик. Ният холис эди, кимнидир айблаб, шармисор қилмоқ фикридан узоқ эдик. Аммо ҳақиқатни баён этишда қўполроқ оҳангга йўл қўйганмиз шекилли, айрим имомларимиз ранжибдилар. Бунинг учун, албатта, узрлимиз. Аммо ҳақиқатни англашдан бош тортиб, бидъат ва хурофот ботқоғидан қутулиб чиқмоқликка уринмасликлари кўнглимизни яна хира қилади. «Динимиз учун офат ҳисобланувчи бидъат ва хурофотлардан қутулайлик», демоқлик ўрнига «бу одам нега ақл ўргатмоқчи бўлади, нечта ҳадисни билади ўзи?» деб маломат қилишлари ажабланарли. Биз бунга жавобан кишининг динга қилган хизмати нечта ҳадис ёдламоқ билан эмас, билганларига тўғри амал қилмоқлик билан қадрланади, деймиз. Чунки қиёматда айнан амал асқатмоғини ақл эгалари яхши билишади. Ҳадиси қудсийда: «Бандаларимнинг ибодатлари ичида менга суюмлироғи — менинг йўлимда яхши амалларга тарғиб ҳамда холис насиҳат қилишдир», дейилган.

Абу ат-Туфайл Омир ибн Восила (розияллоҳу анҳу) айтдилар: ҳазрат Али (карамаллоҳу важҳаҳу)дан сўралганда, ҳазрат Али: «Пайғамбаримизнинг (соллалоҳу алайҳи васаллам) ўзимизга хос айтган гаплари фақат мана шу қиличимнинг қинидагилардир», — дедилар-да, ундан бир саҳифа қоғоз чиқардилар. Бу саҳифада: «Аллоҳ таолодан бўлак нарсалар номига атаб бирон жонликни сўйган кишига, ота-онасига лаънат ўқиган кишига ва **шариатда бўлмаган нарсаларни дин номидан пайдо қилганларга** йўл берган (имконият туғдирган) кишига ҳам Аллоҳ таолонинг лаънати бўлсин», деган ҳадиси шариф ёзилган экан.

Мазкурни шарҳлашдан ожиз банда ожиздир.

* * *

Қуръони каримда: «Эй Пайғамбар, қўл остингиздаги асирларга айтингки: Аллоҳу акбар кўнглингизда яхши ниятлар борлигини билса, сиздан олинганидан ҳам кўпроғини сизга беради. Сизни ёрлақайди. Аллоҳ ёрлақувчи ва кечиргувчидир», деган мазмунли оят бор. Мавлоно Румий бу оятнинг нозил бўлиши сабабини бундай ривоят қиладилар:

«Мустафо (Тангри марҳамат қилсин) жангдан сўнг кофирларнинг молларини ғанимат сифатида олган (яъни, қилич ҳақи ўлароқ душмандан олинган мол, пул), бир қанчаларини эса асир қилиб, қўл-

оёқларини боғлатган эдилар. Амакилари Аббос (Аллоҳ ундан рози бўлсин) буларнинг бири эди. Асирлар боғланган, ожиз ва тушкун ҳолда йиғлаб-сиқташар, бутун умидларини пароканда этувчи қилич ва ўлимни кутар эдилар. Мустафо (Унга салом бўлсин) уларга қараб кулдилар. Бунга жавобан: «Ана кўрдингизми, унда инсонлик (ожизлик) бор, «менда ожизлик йўқ», дея сўзида туриб олиши тўғри эмас. Бизларга қарамоқда ва бизларни арқонлар ичида ўз асири сифатида кўриш билан гўё нафсларига енгилган инсонларнинг ўз душманлари устидан ғалаба қозониб, уларнинг маҳв бўлганларини кўрарак қувонганлари ва хурсандчиликдан ўйнаганлари каби у ҳам севинмоқда, мамнун бўлмоқда», — деб ўйладилар.

Мустафо (Аллоҳ марҳамат қилсин) уларнинг кўнгилларидан кечган бу ўйни англадилар ва дедиларким:

«Аллоҳ сақласин! Мен бунинг учун кулмаяпман. Балки сир кўзи билан бир қавмни жаҳаннамдан, олов ёниб турган қип-қизил ўчоқдан ва кин билан қорайган мўридан арқону занжирлар билан торта-торта зўрлаб жаннатга, ўлим йўқ бир гул боғига олиб кетаётганим ҳолда, уларнинг: «Бизни бу таҳликали жойдан у ишончли гул боғига нега судраяпсан?»— дея бақириб, баддуо этганларини кўрганимдан куляпман. Шу билан бирга, сиз ҳозир бундай бир қарашга эга бўлмаганингиз туфайли айтганларимни англамайсиз ва аниқ-тиниқ кўролмайсиз».

Улар мусулмонларга асир одамлар эдилар. Орамиздаги ўз нафсига, ўз жоҳиллигига асир бўлган одамлар-чи? Имом ёки илмли биродари уни таҳликали жойдан ишончли гул боғига йўлламоқчи бўлади. У жоҳил эса имомнинг камчилигини қидиради ва дейдики: «Ўзингнинг бундан-да баттар айбларинг бор, нега менга ақл ўргатарсан?» Илмли биродар: «Мўлжалингиздаги бу иш бидъат ва хурофот, ва унда савоб йўқ, буни қилманг», деб огоҳлантиради. Биз деймизки: «Шу ишни қилмасам маҳалла (ёки қишлоқ) маломат қилар». Ўйламаймизки, бидъатга шўнғиганимиз учун Аллоҳ ҳузурида уятли бўлиб қоламиз.

Давраларимизда шундай одамлар ҳам борки, жоҳилликдан қочмоқ истайдилар ва мақсадларига эришгандай бўладилару буни комиллик фаҳмлайдилар. Беш вақт намоз, рўза. Уларнинг назарларида айнан шулар комилликдан иборатдир ва улар бу фазилатлари билан фахрлана бошлайдилар. Ҳолбуки, уларнинг бу ҳаракатлари таҳсинга эмас, танқидга лойиқ. Чунки улар бу ибодатлари билан ҳали камолга етмаганлар, таъбир жоиз бўлса, камолот денгизининг соҳилида турибдилар. Ҳали бу денгиз сувига бармоқларини теккизганлари ҳам йўқ. Камолга етмоқ учун эса бу денгизни заҳмат билан сузиб ўтиш лозим бўлади. Ғафлат иллати бу биродарларимизнинг кўнгилларига жаҳл ва ғурурни солиб қўйган. Зеро, улар ўз хаёлларига мағрур бўлиб, асл мақсаддан узоқлашишган.

Ривоятга кўра, ҳазрати Али (р.а.) дарахт соясида ўлтирар эдилар. Бир фақир келиб ўз ҳолидан шикоят қилди. Ҳазрат Али ердан бир сиқим қум олиб, дуо ўқидилар-да, уни фақирга узатдилар. Фақир қумнинг олтинга айланиб қолганидан қувониб: «Эй амиралмўминин, Аллоҳ ризоси учун менга бу дуони ўргатинг», деб ёлборди. Ҳазрат Али ўқилган дуонинг Фотиҳа сураси эканини айтишлари билан ул фақир

бир чиқим қум олиб айнан сурани ўқиб дам солди, аммо қум олтинга айланмади. Шунда у ажабланиб сўради:

— Бунинг сири нимада?

Жавоб бердилар:

— Иккимиз ҳам айни сурани ўқидик. Демак, фарқ оғиз ва қалбларимиздадир.

Ғоят гўзал жавоб! Иймон ва жоҳиллик орасидаги фарқни ҳам шундай ажрим қилсак бўлар.

Нуқсонли кишигина ўзини комил ҳисоблайди. Ўз нуқсонини исбот қила олган киши эса ҳақиқий комил саналади. Камолотга эришганлар ўз камолотлари ҳақида мақтанмайдилар, аксинча, бу ҳолат жоҳилларда мавжуд. Бундай кишилар ўзларини олим деб атаганлари билан аслида жоҳилдирлар. Ўз камолоти билан мақтаниш жаҳолатдан ўзга нарса эмас. Такрор айтамиз: кимки ўзини комил деб ҳисоблар экан, у албатта нуқсонлидир. Ана шу нуқсон унга камолотга етишиш учун йўл бермайди. Зеро, қуёш ҳам туш пайтида ўзини баркамол кўриб, энг юксак нуқтага кўтарилдим, деб ўйлайди, аммо шу онда ёқ унга завол юзланади — у пастга қараб бота бошлайди. Негаки, унинг чиндан ҳам камолоти бор эди. Аммо уни кўрган заҳотиёқ заволга юз тутди. Ўзини комил деб кўраётган киши гўё ёмон одамнинг ўзини яхши кишига нисбат этганидек бир гап. Бундайларни тузатиш осон эмас. Чунки уларнинг биноси кибр ва ғурурдан қад кўтаргандир. Бундайлар билан баҳслашишнинг фойдаси ҳам йўқ. Жоҳил билан тортишиб ўтирган олим ҳурмат кутмасин. **Бирор жоҳил одам сўзлайвериб, олимни сукут эттирса, таажжуб қилмаслик лозим, чунки тош гавҳарни синдира олади.** Жоҳил киши сукут билан жоҳиллигини яширсайди, ўртача ақлли одам ҳисобланган бўларди. Лекин жоҳиллик билан сукут иккиси бир одамда жам бўлолмас экан.

Афлотунга дедилар:

— Кечаги зиёфатда Фалончи сизни мақтади.

Буни эшитган Афлотун бошларини қуйи солиб, фикру хаёл уммонига ғарқ бўлибдилар.

— Эй Ҳаким, мен нима дедимки, бунчалик фикру андишага берилдингиз?

Афлотун дедилар:

— Мени сен айтган сўзлар ўйга толдиргани йўқ. Мен қилган ишларимни ўйлаб ўтирибман: қанақа жоҳилона иш қилган эканманки, бу қилмишим у жоҳилга ёқиб тушибди ва у мени мақтаб юрибди? Бирор аҳмоқлик қилмасанг, ҳеч бир аҳмоқ сени мақтамайди ва кўкларга кўтармайди.

Луқмони ҳакимдан сўрадилар:

— Ҳикматли сўзларингиз, одоб-ахлоққа доир ваъз-насиҳатларингиз билан кўпларни яхши йўлга солдингиз, насиҳатларингиз кор қилмай ўзининг ёмон феъл-атворини ташлай олмаган киши ҳам борми?

Луқмони ҳаким жавоб бердилар:

— Бор. У — жоҳил, бадфъел одам. Уни шу ярамас хулқдан қайтаришга ҳар қанча уринсам ҳам фойдасиз бўлиб чиқди, тузатишдан ожиз бўлдим.

Ривоят қилурларким, бир шаҳардаги олим, фозил қози вафот этиб, унинг ҳурмати юзасидан ўғли қозилик мансабига тайин қилинди. Ўғил бағоят жоҳил ва нодон эди. Янги қозининг жоҳиллигидан уялган қариндош-уруғлари унга илм ўргатиш, адабли, тарбияли қилиш учун бир муаллимни тайин этдилар. Бир куни тил қоидалари дарсида муаллим мисол келтирди:

— Ўғлим, мана бу гапга диққат қилинг: «Аҳмад Маҳмудни урди», деган жумладаги қайси сўз эга, қайси бири кесим?

Бу саволни эшитиб қози ғазабланиб кетибди:

— Вой, Аҳмад нима учун Маҳмудни уради? Нега шу пайтгача ҳеч ким менга хабар қилмайди? Бечора Маҳмуд калтак еб индамай кетаверадими?

Муаллим бу жоҳилнинг сўзларидан кулишни ҳам кулмасликни ҳам билолмай, ажбланганича тушунтирмоқчи бўлди:

— Масала сиз ўйлагандай эмас, бу ерда урган, урилган киши йўқ, фақат мазкур жумладан эга ва кесимни топиш учун келтирилган бир мисолдир.

— Бекор айтибсиз! Ҳозир одам юбориб, Аҳмадни топтириб келтираман-да, унга жазо бераман. Ўзингиз «Аҳмад Маҳмудни урди», деб гувоҳлик бериб турибсиз-ку? Энди нега сўзингиздан қайтяпсиз?

— Тушунсангиз-чи, «урди» сўзи ҳақиқий эмас...

— Нима? Ҳақиқий эмас, дейсизми? Сиз Аҳмаддан пора олганга ўхшайсиз, унинг томонини олиб, айбини беркитмоқчисиз. Мен қозилигим вақтида бундай зулмга, бундай бевошликларга йўл қўймайман! —деб муаллимни зиндонбанд қилишга, Аҳмад деган кишини эса топтириб келишга буюрди.

Воқеадан хабардор бўлган жоҳил қозининг қариндош-уруғлари етиб келиб, минг машаққат билан ҳақиқий ҳолатни англатиб, муаллимни озод этдилар.

Байт:

Жаҳлдан одамга кўп қайғу-алам етар,
Жоҳил одам суҳбатидан алҳазар, минг алҳазар.

Жоҳиллик ҳақида сўз кетар экан, зиёрат одобида йўл қўяётган хатоларимизни четлаб ўтсак инсофдан бўлмас. Халқимиз улуғлар қабрларини зиёрат қилишни ғоят хуш кўради. Кимники бошига бир ташвиш тушса, зиёратга отланади. Зиёратга доир одоб мавжудлигини, бу одобга риоя қилмаслик туфайли киши гуноҳкор бўлиб қолиши мумкинлигини билганлардан кўра билмаганлар кўпроқ. Билмаганлари туфайли савоб топаман, деб ширк келтириб қўйиш ҳолатлари кўп учрайди. Зиёратчиларнинг бири дейди: «Баҳовуддин балогардонга атаб қўй сўйдим». Бу жоҳилнинг ниятда адашганини ким тушунтириб қўйиши керак? Қурбонлиқликнинг Аллоҳ ризоси учунгина сўйилмоғини англатиш, ўзга нарсаларга атаб сўйилган қўй гўшти ҳаром эканини билдириш кимнинг вазифаси? Яна бир зиёратчи қабр яқинидаги дарахт шохларига рўмолча боғлаб, валийдан фарзанд талаб қилади. Нимаики сўраш лозим бўлса Аллоҳдан сўраш шартлигини билиш у қадар мушкул эмас-ку? Кейинги йилларда улуғлар дафн этил-

ган жойларнинг атрофлари обод этилди. Зиёратгоҳлар кўпайди. Аммо бу борадаги жоҳиллик сира камайгани йўқ. Ҳали ҳам ҳазрат Алининг қабрини зиёрат қилиш учун Фарғонанинг Шоҳимардонига борадилар. Ўшнинг Новқат аталмиш жойида ҳам баъзилар ҳазрат Алининг қабрлари бор, деб ўйлайдилар. Айримлар баланд қояга ул зот минган отнинг туёқлари изи тушиб қолган, деб тошларни юзларига сурадилар. Ахир тарих илми бу ҳолнинг жоҳиллик эканини айтиб турибди-ку? Энг ажабланарлиси — Увайс Қороний ҳазратларининг қабрлари Ўзбекистоннинг икки ерида мавжуд. Ҳар икки зиёртгоҳнинг ўз шайхлари бор. Яманда яшаб, вафот этган улуғ зотнинг қабри қандай қилиб Ўзбекистонда пайдо бўлиб қолганини эҳтимол тарихни яхши билувчи уламоларимиз тушунтириб беришар? Наманганнинг Чортоқ аталмиш гўшасида ҳатто Увайс Қороний оналарининг қабри бор, деб ишонтиришмоқчи бўлишади. Бу зиёратгоҳга келганлардан сўраб кўрилса, валий зотнинг ким эканлигини билмайдилар. Ҳатто зиёратгоҳни тирикчилик манбаига айлантириб олиб, ўзига «шайх» унвонини берганлар ҳам билмайдилар. Қабр устига пуллар сочилган. Енгсиз, кўкраги очиқ кўйлак кийган, бошяланг аёллар, бетаҳорат эрлар бу қабрда ётган марҳумдан ниманидир сўраб, илтижолар қиладилар. «Шайх»лар эса ўзларича ёд олган оятларни ўқиб, тирикчилик қилишдан чарчамайдилар. Эллик қадам наридаги чойхонадан бемаъни, ҳатто беҳаё қўшиқлар жаранглайди. Ана сизга жоҳилликнинг гўзал манзараси! Ўтган жамиятдаги атеистлар динга қарши курашда айнан шу манзараларни дастак қилиб олар эдилар. Улар айнан шу манзарани диннинг асл кўриниши деб ишонтирмоқчи бўлишарди. Коммунист жамият динни ҳудди шу жаҳолатдангина иборат деб билиб, зиёратгоҳларни оёқости қилишга амр берган эди. Энди замон ўзгарди, атеистлар ҳам йўқ бўлди, деб тахмин қилайлик. Бу жоҳиллик қачон йўқ бўларкин? Бу саволга ким жавоб бера олади?

* * *

«Ақлли одамларнинг душманлиги жоҳил одамларнинг дўстлигидан кўра яхшироқдир. Жаҳолат башарият фикри учун қоронғу бир кеча ва ҳар турли разилликларнинг онасидир», дейдилар. Бугунги кунда XXI асрдаги мавжуд барча жамиятлар ҳақиқий жоҳилият даврини бошларидан кечирмоқдалар десак, янглишмаймиз. Ҳа, фан-техника юксак даражада. Аммо асримиз инсони умидсиз, изтиробли, ғамгин. Урушлар, янги турдаги мустамлакачилик сиёсатлари, ваҳшийликлар, зулму зўрвонликлар, фаҳшнинг кенг тарқалиши, жиноятларнинг ва жиноят турларининг кўплиги ва ваҳшийлашуви, ўз жонига қасд қилишлар, давоси йўқ хасталиклар. Бу иллатлар қайси мамлакатда йўқ. Қайси ривожланган мамлакат «Бизда жаҳолат йўқ», деб мақтана олади? Энди қарайлик-чи, инсоният азалдан соғиниб келган ҳузур-ҳаловат, тенглик ва биродарлик, инсоф ва тавфиқ, раҳму шафқат, ўзаро муҳаббат қаерда, қачон ва қандай топилади? Жаҳолат, ақл ва туйғулар мажруҳлиги ҳозирги пайтда ахлоқий иллатга айланмоқдаки, дунё оқиллари бундан ташвишланмоқдалар ва зулмат аро нур изламоқдалар.

Фан-техника ривожини тилга олдик. Бундай тараққиётга етишиш

ечими оғир масала эмас. Агар бир мамлакатда фан ва техника пароканда аҳволга тушиб қолган бўлса, бир неча юз ёки бир неча минг иқтидорли илм эгаларининг саъй-ҳаракатлари билан бу тубанликдан кўтарилиш мумкин. Лекин мамлакат маънавияти тубанликка юз тутган бўлса, жаҳолат ботқоғига бўғзига қадар ботган бўлса, бир неча минг олимнинг ҳаракати кифоя қилмайди. Бу ботқоқликдан якка-ёлғиз чиқиш ҳам қийин. Барча бараварига ҳаракат қилиши шарт.

Олимларнинг пайғамбарлар вориси эканлиги ҳақидаги шарафли ҳадисни кўпчилик билади. Суҳбатимиз аввалида тилга олганимиз жоҳил имом ҳам бу ҳадисни такрор-такрор айтишни хуш кўрадики, очиқ айтмаса-да, ўзини ана шундай меросхўр олимлардан ҳисоблайди. Биз ҳам эринмай, меросхўрлик мартабасига етишмоқлик амал билан бўлишини такрор эслатамиз. Қуръони каримни юзаки билиш, бир неча ҳадисларни ёдлаб олиш ҳали олимлик эмас. Чанқоқ одам чашмага қарагани билан чанқоғи босилмайди. Бир-икки қултум ичгани ҳам кифоя этмайди. Кўп ошхоналарда турли ноз-неъматларнинг сурати осиб қўйилган бўлади. Шу суратга қараб қоринни тўйғизиш мумкинми? Яҳудий, насронийлар орасида шундай шарқшунослар борки, Ислом тарихини, Қуръони каримни, шарафли ҳадисларни мукаммал биладилар. Хўш, уларни ҳам пайғамбарлар меросхўри бўлмиш олимлар, деб ҳисоблаймизми?

Ислом илми, хусусан маданияти ўтмиш асрларда дунёга ўз таъсирини ўтказган ва инсоният маданиятининг ривожланишига беқиёс таъсир ўтказган. Таъбир жоиз бўлса, Европани ҳам уйғотганки, буни замона олимлари ҳам тан оладилар. Шулардан бири Сигрид Хункс «Европа ёнида туғилган Ислом қуёши» асарида шундай ёзади: «Айтмоқчиманки, Қуръон келмаса, ислом маданияти юзага келмасди. Ислом маданияти бўлмаса, бугунги маданият шаклланмасди. Инсоният ҳали ҳам зулмат ва қоронғулик ичида яшарди».

Буларнинг ҳаммаси — аксиома, яъни исбот талаб этилмайдиган ҳақиқат.

Европанинг ривожланиши ислом миллатининг ўз қобиғида қолгани ҳамда унинг Қуръонга зид тарзда илм ва илм аҳлидан узоқлаша бошлагани туфайли содир бўлди. Ўрганилган билимлар билан кифояланиб, такрорлашни маърифат деб ҳисобловчилар ислом оламида ҳукмрон бўлдилар. Уларнинг жоҳилликлари туфайли таназзул бўлди. Аввалги бобда насронийларга хос инквизиция даврини тилга олган эдик. Исломдаги жаҳолат билан насронийлардаги инквизицияни таққослаш ўринсиздир. Лекин жаҳолатнинг ислом оламига кўрсатган ва кўрсатаётган зараридан кўз юмиб бўлмайди.

Улуғ Туркистонда Мирзо Улуғбек «кўк билимларининг кўкига чиқар экан», ундан кейингилар илм саройларини барбод этдилар. Улуғбекдан сўнг Туркистон кўп хонларни кўрди, аммо олимларни кўрмади. Ислом маданиятининг таянчларидан ҳисобланган Туркияда ҳам шунга ўхшаш ҳол юз берди. Илм ошиғи ва олим Фотиҳ Муҳамадхондан кейин набираси Салимхон даврида илм-фанга эътибор сусайиб кетиши юртни Оқшамсиддиннинг оқ иқлимидан Абуссууднинг зулматига келтирган, дейишади. Қозизодалилар Мурод IV

каби қудратли хонга таъсир ўтказиб, мадрасалардан «бидъат, гуноҳ», дея турли фанларни чиқариб ташлаганлар. Албатта, у мутаассибларга қарши чиқувчилар ҳам бўлган, аммо кучлар тенг келмагани сабабли енгилишган. Ислом дунёси ривожланишининг сустлиги сабабини бошқа жойдан қидиришнинг ҳожати бормикин? Афсусли ери шундаки, бу каби жаҳолат бугунги кунда ҳам ислом оламига ўзининг зарарини етказиб турибди.

Жаҳолатни турли разилликлар онаси, дедик. Жаҳолатнинг суюмли фарзандларидан бири — мутаассиблик (фанатизм)дир. Мутаассиблик илмсизлик булоғидан сув ичади. Қаердаки аниқ илм бўлмаса, у жойда фаразлар ҳукм суради, ҳар ўн фаразнинг тўққизтаси эса хато бўлиши мумкин. Мутаассиблик аввало дин кушандасидир, сўнгра эса жамият жигаридаги қуртдир. Мутаассиблик фақат динга хос тушунча эмас. Дунёни ташвишга солиб турган футбол фанатлари, рок фанатлари каби бевошликлар шулар жумласидандир. Мутаассиблик деганда кўпчиликнинг кўз ўнгига фақат Ислом дини келади. Уруш майдонларида ўзини портлатаётганлар келади. Ҳолбуки, Фаластинда биринчи бўлиб ўзини портлатган араб қизи насоро динига мансуб бўлган. Бугунги кунда бошқа динларда ҳам мутаассиблик авж оляптики, Токио метросидаги заҳарланиш фожиаси фикримизга далил бўлар. Кенг миқёсдаги жаҳолатга қарши онгли равишда кураш мутаассиблик илдизини қирқа олади. Мутаассиблик ҳамма замонларда турли жамиятларни ларзага солиб келганини эътиборга олсак, бу курашнинг узлуксиз давом этиши шартлиги аён бўлади.

Жаҳолатнинг яна бошқа фарзандлари ҳам барча динларда туғилиб турибди. Барча динларни янгидан янги пайдо бўлаётган турли оқимлар силласини қуритяпти. Диндаги ҳар қандай оқим — жаҳолатдир. Чунки одамларнинг турли оқим ёки гуруҳларга бўлиниб олиб, низода юришларини Аллоҳ тақиқлайди. Аллоҳ бандаларини иттифоқликда умр кечиришларини истайди. Диннинг асосий вазифаси одамларни Аллоҳнинг паноҳи остига жамлаш. Низо, зиддиятлар шайтон паноҳида гуллаб-яшнайди.

Отангиз узоқ сафарга кетса-да, у ердан туриб сизга хат ёзиб юборса, айрим ишларни буюрса, насиҳат қилса, ёмонликлардан қайтишни таъкидлаб турса. Сўнг сафардан қайтиб юзма-юз бўлганида буюрган вазифаларнинг бажарилган ёки бажарилмаганини сўраганда десангизки:

— Отажон, хатингизни ўқидим. Айрим жойларини (ёки ҳаммасини) ёдлаб ҳам олдим, лекин буюрган ишларингизни бажармадим.

Шундай дейишингиз отангизга ёқармикин? Шунга кўра Қуръони каримни ёдлаш билан ҳам вазифа бажарилмайди. Унга ҳам амал керак. Тўлиқ амал қилиш учун эса Қуръонни тушуниш шарт.

Мазкур мавзудаги суҳбатимизни якунлашдан аввал Азҳоб сурасидаги бир оятни эсласак-да, тафсир ёрдамида маъносини тушунишга уриниб кўрсак:

«Биз бу **омонат**ни осмонларга, Ерга ва тоғларга таклиф этдик. Улар бу омонатни ўз зиммаларига олишдан чекиндилар, унга хиёнат-

— Шу вақтга қадар сен ғамнок бўлсанг мен қувонар эдим. Ҳозир иккимизнинг бошимиз хатарда қолди. Мен бу балодан қутулиш учун сендан нажот кутаман ва шу сабабли сен билан дўстлашмоқчиман. Агар менга тегмасанг, ёнингга бориб бандларингни кесиб, сени ҳам озод қиламан. Сўзларимга ишон, хайрихоҳ эканимга шубҳа қилма. Ҳеч кимга ишонмайдиган ва ҳикмат эгаларининг сўзларига қулоқ солмайдиган киши бахтли ҳаёт кечиролмайди. Ақл эгалари ишни пайсалга солиб, фурсатни қўлдан бермайдилар. Кема дарғанинг саъй ҳаракати билан соҳилга етиб боргани каби холос топишимиз икковимизнинг ҳаракатимизга боғлиқ бўлиб турибди.

— Сенинг бу гапларинг ақлга мувофиқ, — деди мушук қувониб. — Таклифингни бажони дил қабул этаман ва ўлгунимча сендан миннатдор бўламан. Дебдурларки, душман сен билан сулҳ тузишни истаса, унинг узатган қўлини қайтарма.

— Мен ҳозир сен томон юраман. Олдингга борганимда мени меҳрибон дўст каби кутиб ол, душманлар иноқлашганимизни кўриб, жўнаб қолсинлар. Шундан кейин мен тузоқ ипларини қирқишга киришаман.

Мушук бу маслаҳатни ҳам қабул қилгач, каламуш ишга киришди. Лекин мушукнинг назарида у имиллаётгандай кўринди.

— Мен сенинг аҳдингга ишонган эдим, — деди тоқати тоқ бўлган мушук, — Душманларинг кўздан йўқолиб, хатардан қутулганингдан кейин сўзингдан қайтмоқчимисан?

— Мен берган сўзимнинг устидан чиқаман, лекин ўз жонимни сақлашни ундан афзалроқ деб биламан. Мен душманларим ҳужумидан сенинг ёрдаминг туфайли омон қолиш мақсадида дўстлашишга мажбур бўлдим. Аммо сенинг у душманларимдан ҳам хавфлироқ эканингни унутганим йўқ. Мен таҳликани даф этиб, хатарли ишларнинг олдини олиш учун сен билан муроса қиляпман. Бу вақт ва замон тақозоси билан қилинган бир тадбирдир. Ҳар ишнинг ўз ери, ҳар соатнинг ўз ҳукми бордир. Вақтни ўтказиб, мавқеини қўлдан бермоқлик калтабинликдир. Мен тўрнинг ипларини қирқаман, хотиржам бўл. Аммо битта асосий бандни жонимнинг гарови сифатида сақлаб тураман. Уни сен ўзинг билан овора бўлиб, менга ҳужум қилишдан кўра муҳимроқ ташвиш билан машғул бўлиб, ўз жонинг ғамини еб қолганингдагина кесаман. Ана шунда сен банддан озод бўласан, мен ҳам сендан қутуламан.

Каламуш айтганини қилди. Бир оздан кейин узоқда овчининг қораси кўринди.

— Энди охирги бандни кесмоқ, ваъда устидан чиқмоқ вақти етди, — деди каламуш.

Мушукнинг кўзи овчига тушиши биланоқ ўлим ваҳмида қолди. Каламушни ҳам унутди. Шунда каламуш охирги бандни қирқди. Мушук жонҳолатда сапчиб, дарахт устига чиқиб кетди. Каламуш эса инига кириб кетди. Эртаси куни инидан мўралаб мушукни кўриб қолди.

— Эй дўстим, нега мендан хавфсирайсан? — деди мушук. — Қўлга киритилган энг яхши ноёб нарсани — дўстлигимизни сақлаб қолиш керак. Яқинроқ кел, мен яхшилигингни қайтарай, мурувват қилиб, мардлигим ва сахийлигимни кўрсатай.

Мушук садоқатдан қанча гапирса ҳам каламуш инидан чиқмай деди:

— Зоти душман бўлиб, дўстликдан лоф урганларга, дилида ғаним, тилида дўст бўлганларга ишониш мумкин эмас.

Бу каби масалларни ўқиб ёки эшитиб ҳайрон қоласан киши: ҳайвонларнинг ақли етган нарсаларга онгли жонзот ҳисобланмиш одамларнинг ақли калталик қилиб қолади. «Сен ўзингга дўст ахтар, душман ўчоқ бошидадир», деган ҳикматга кўпинча аҳамият берилмайди. Ўша — ўчоқ бошидаги манфаат дўстлиги кўзни шамғалат қилиб қўяди. Тўшаги тикандан, ёстиғи илондан бўлган одамнинг уйқуси ширин бўла олмайди. Инсон идрокининг расолиги, ақли комиллигининг аломати шуки, дўстларидан бири душманлик қилса ё ғурурланиб кетса, бунга қарши дарҳол чора кўради. Масалан, аввал юмшоқ сўз билан, сўнг эса кескир сўзлар билан кўнгли яраланади. Бу ҳам таъсир этмаса, қўл билан урилади. Бу ишлар ёмонлик эмас, эзгулик саналади. Шунда ҳам тўғри йўлга келмаса, у билан дўстлик ипи узилади. Чунки у фосиқдир. Фосиқ билан бўлиш эса яхши амалларни бузади. Лекин у биродарига Аллоҳдан ҳидоят тилаб, яхши дуолар қилаверилади. Худди Робиъа (раҳматуллоҳи алайҳо) каби. Робиъа доим муножотда дер эканларким: «Илоҳи! Дунёда менга неки берар бўлсанг, душманларга ҳам бер! Охиратда менга не берар бўлсанг, дўстларга ҳам бергил!» Бу дуода чуқур маъно ва ҳикмат бордир. Яъни бу дунёда менга берилган ҳидоятни, ишқни, иймонни... душманларимга ҳам бергилким, улар залолатдан чекинсинлар. Охиратда эса менга жаннатни раво қилсанг, дўстларимга бергин бу неъматни, дейилмоқчи.

Истиқлол шарофати туфайли Сталин замонидаги яширин ҳужжатлар билан танишиш имкони туғилди. Фожиа шунда эканки, ўша йиллари қамалган ва отиб ташланганларга ўз дўстлари холис хизмат қилиб берганлар. Абдулла Қодирийни олайлик. Сталин ўзбекда шундай ёзувчи борлигини биларканми? Ёки «Ўткан кунлар» китобини ўқибдими? Усмон Носир қамалганда Сибирдан туриб Сталинга хат ёзган эканлар, ўзларининг айбсиз эканликларини исбот этмоқчи бўлганлар. Масковдаги идора бу хатни текшириш учун Тошкентга юборган. Тошкентдаги «дўстлар» Усмон Носир ижодида халқ душманига хос мазмун борлигини таъкидлаб жавоб йўллаганлар. Бу ўринда биз хусумат, ҳасад, ғараз каби иллатлар булоғидан сув ичиб семирган дўстликка дуч келяпмиз. Дўстларнинг ҳасади душманларнинг хусуматидан ёмондир, деган ҳикмат шу ўринда ўз исботини топади. Ҳа, душманлардан кўра баъзи дўстлар кишига кўпроқ зарар етказадилар. Чунки душмандан эҳтиёт бўласан, аммо дўстларнинг душманлигидан қутулиш қийин. Дейдиларким: «Чин душманнинг агарчи ҳийласи таъсир этмади, макр этмакдин ожиз бўлса, ҳийла била дўстлик мақомиға келур ва ондин сўнг дўстлиғ сурати била андоқ ишларни қилурким, ҳеч бир душман они қила олмас». Ножинс кишининг зарар етказишини ўйламай, у билан дўстлашиб, суҳбатдош бўлиб юрган одамнинг охири ғам-ҳасратга гирифтор этилажагига тоғам — Мирзакалон Исмоилийнинг қамалишларига доир ҳужжатлар билан танишиб чиққанимда ишонган эдим. Тоғам бу воқеалар ҳақида гапиришни ис-

дан қўрқиб, андиша қилдилар. Инсон уни ўз гарданига олди. Чунки у жуда золим (ўзига зулм қилувчи) ва жоҳилдир».

Муҳтарам шайх ур-раисни дуо қилган ҳолда «Тафсири ҳилол»га мурожаат этамиз:

Оятдаги **«омонат»** калимасидан мурод — шариати исломиядаги тоат-ибодатлар, яъни Аллоҳнинг фарзлари. Кенгроқ маънода айтилса: Аллоҳ таолонинг ўз ҳақига, инсонларнинг ҳақига ва бошқа махлуқларнинг ҳақларига боғлиқ амрларини, кўрсатма-таълимотларини ва ҳукмларини ўз жойига қўйиш бўйича таклифи, демакдир. Бу омонатни кўтариш шунчалик оғир эдики, улкан, пишиқ, қувватли осмонлару замин ва тоғлар уни кўтаришдан қўрқдилар. Инсон эса бу омонатни кўтарди! Ҳа. Чексиз осмонлар кўтаришдан қўрққан омонатни уларнинг остида яшайдиган кичик зарра — инсон кўтаришга жазм этди. Ғоят улкан бўлган Ер бу омонатни кўтаришдан чекинган эди, унинг устида яшаётган, умри қисқа, кичик бир жонзот — инсон чекинмади. Салобат ва қувват рамзи бўлган тоғлар кўтаришдан қўрққан омонатни уларнинг орасида яшайдиган заифгина махлуқ — инсон кўтарди! Инсон жоҳиллиги туфайли омонатни адо этолмасдан, мувофиқ иш юрита олмасдан ўзига-ўзи зулм қилади.

Мазкур тафсирни қайта-қайта ўқиб яхши англаб олганимиздан сўнг қўлларимизни дуога очиб, Аллоҳга сиғиниб, сўраймиз:

— Аллоҳим! Бизлар бу дунё имтиҳонидаги ожиз бандаларингмиз. Жаҳолат довули билан синаганингда йиқилиб қолмайдиган солиҳ бандаларингдан қил бизларни. Шайтон алайҳилаънанинг ёмонлигидан ёлғиз Ўзингдан паноҳ тилаймиз. Шайтон қуролларидан бўлмиш жаҳолат ҳужумидан ҳам Ўзингдан паноҳ тилаймиз. Аллоҳим! Бизларга жаҳолат нима эканини англаб ета олувчи идрок бер. Аллоҳим! Жаҳолатга рўпара келганимизда уни енгиб ўта олувчи ирода қувватини бер. Жаҳолат исканжасидаги биродарларимизга бу бадбахтликдан қутулишлари учун ҳидоят бер. Уларга қиёматдаги дўзах азобларини бегона қил. То қиёматга қадар туғилиб яшайдиган зурриётларимизни жоҳиллик балоларидан асра. Бизлардан аввал вафот топганларнинг ҳаётлик чоғлари жоҳилликлари туфайли қилиб қўйган гуноҳларини кечир, Аллоҳим! Биз топган савоблардан у марҳум зотларнинг аъмол номаларига ёзиб қўймоқлигингни Ўзингдан илтижо қилиб сўраймиз, бизларни ноумид қилма, Аллоҳим! Бизлар жоҳиллигимиз туфайли қилган гуноҳларимизни лутфи караминг билан афв эт. Ер юзини ўраб турган жаҳолат булутидан ёғувчи томчилардан баҳра олувчилар борки, уларга инсофу тавфиқ бер, жоҳилликлари туфайли юмулган кўзларини илм ва ҳидоят нурлари билан оч. Ер юзига соя ташлаб турган жаҳолат булутларини Ўзинг бартараф этиб, тинчлик ва омонлик нурларига чўмдир. Ўзингнинг «Жаҳолат-ла ёмонлик қилиб қўйиб, сўнгра тавба қиладиганларнинг тавбаси Аллоҳнинг зиммасидадир. Аллоҳ ана ўшаларнинг тавбасини қабул қилади», деган ваъдангга кўра, бизларни истиғфор айтувчилардан ва тавбалари қабул бўладиганлардан қил. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

АҚЛНИ ВА ОҚИЛНИ АСРАЙЛИК

Донишманд дебдиким: «Ақлинг билан қара, кўз хоиндур, қалбинг билан эшит, қулоқ ёлғончидир!»

Фикр ақлнинг кўзгусидир.

Эндиги суҳбатимиз мавзуини шундай белгилаймиз.

Ақл билан иш кўрувчи одамни «ақлли» деб шарафлаймиз. Бунинг муқобилидагини баъзан «аҳмоқ», баъзан юмшоқроқ тарзда «ақлсиз» ёки «эсипаст» ёки «эси йўқ» деб қўямиз. Аҳмоқ билан ақлсизнинг (эси паст, эси йўқнинг) мавқеи бирми? Йўқ. Ақлсиз, эсипаст, эси йўқ — одамнинг табиий камчилиги. Айб ҳам, гуноҳ ҳам эмас. У табиатан ақлсиз яралган. Одамнинг жисмоний қуввати турлича бўлганидек, ақл қуввати ҳам ҳар хилдир. Агар бир одам ақлсизлиги туфайли бирон айб иш қилса, айтайлик бировни сўкса, унинг бу иши узрли. Агар ақли бутун бўла туриб айнан шу ишни қилса, уни «аҳмоқ» деймиз.

Қуръони каримда икки хил аҳмоқлик хусусида сўз юритилган. Уларнинг биринчиси кофир ва мушриклар тоифаси бўлиб, Аллоҳ таоло улар ҳақида «Бақара» сурасида: «Улар кар, соқов, кўрдирлар. Демак, тушунмайдилар», деб; «Ёсин»да эса «...улар иймон келтирмаслар. Дарҳақиқат, биз уларнинг бўйинларига то иякларигача етадиган кишанларни уриб қўйдик, бас, улар кўра олмаслар», деб марҳамат қилган. Улар аслида кар эмаслар, қулоқлари яхши эшитади, аммо Ҳақ сўзларни эшитмагандай юрадилар. Соқов эмаслар, аслида тиллари бурро, аммо калимаи шаҳодатни айтмай яшайдилар. Кўзлари очиқ, аммо ҳидоят йўлини кўра туриб, ўзларини кўрмаганга оладилар. Булар жоҳилият замони вакиллари Абу Жаҳл, Абу Лаҳаб, Муғира ибн Валид каби кимсалар. Уларнинг қалблари муҳрли бўлгани учун ҳам ҳидоятга ета олмадилар. Улар ҳақиқатни кўра туриб, била туриб: «Ҳаққа ишонсак, хотинларимиз олдида масхара бўламиз», ёки «пайғамбарлик аслида бизларга берилиши керак эди, чунки бизларнинг мол-мулкимиз ва бола чақамиз янада кўпдир», деган ақлсиз ва мантиқсиз сўзларни сўзлайвердилар. Улар ўз қабилаларидан чиққан Инсоннинг Ҳақ пайғамбар эканликларини билганлари ҳолда, аҳмоқликлари туфайли инкор этувчи ўжарликларидан қайтмаганлар.

Қуръони каримда зикр қилинган иккинчи тоифа аҳмоқлар эса ўзларини ғоят ақлли деб биладиган кишилардир. Дунёвий орзулар уларни ғафлатга етаклагани учун кўзлари ҳақиқатни кўрмайди. Бундай кишиларнинг фақат айримлари бирон-бир фалокатга учраганларидагина кўзлари қисман очилиши мумкин.

Мавлоно Жалолиддин Румий аҳмоқлар ҳақида шундай деган эканлар: «Аҳмоқлардан қочингки, Ийсо алайҳиссалом улардан қочгани каби. Аҳмоқлар билан суҳбат қилиш натижасида неча марта қонлар тўкилгандир».

Ўрни келганда Ийсо алайҳиссаломнинг аҳмоқдан қочишлари баёни билан танишсак:

Марямнинг ўғли Ийсо худди арслон қувалаган каби тоғ томон-

га югуриб борар эдилар. Кўчадан ўтаётган одамлардан бири унинг орқасидан югурди ва деди:

— Нима бўлди сизга? Ҳуркитилган қуш каби учиб бормоқдасиз?

Ийсо алайҳиссалом шу қадар тез чопар эдиларки, шошилганларидан бу одамнинг саволига жавоб бера олмадилар. Ул зотнинг бу тарзда югуришларидан баттар ҳайратга тушган одам, ниҳоят яқинлашди ва яна сўради:

— Ё Руҳуллоҳ! Аллоҳ ризоси учун бир он тўхтанг ва ҳолингиздан бизга хабар беринг? Кимдан ва нима учун қочмоқдасиз? Ахир орқангиздан қувлаётган арслон ҳам, душман ҳам, қўрқадиган бошқа бирон нарса ҳам йўқ-ку?

Бунга жавобан Ийсо алайҳиссалом дедилар:

— Бир аҳмоқдан қочмоқдаман, аҳмоқдан! Ўзимни у билан суҳбатлашишдан қутқаряпман. Мендан узоқроқ турки, ўзимни қутқарай.

Бояги киши яна сўради:

— Дуолари билан кўрларга ва карларга шифо берувчи Ийсо сиз эмасми?

— Ҳа, мен ўша масиҳман, — дедилар Руҳуллоҳ.

— Маънавий сирларнинг тилсимини билган ва шунинг учун ҳам «Руҳуллоҳ» номини олган маънавий зот Сиз эмасми? Ахир сиз дуо қилганда ўлганлар ҳам худди ўлжасини тутган арслон каби қабрдан сакраб чиқарди-ку?

Бунга жавобан Ҳазрати Ийсо дедилар:

— Ҳа, ўликларни тирилтирган менман.

— Эй Ийсо! Лойдан қуш ясаб, уларга жон бағишлаган Сиз эмасми?

— Ҳа, менман, — дедилар Ийсои Руҳуллоҳ.

— Эй тоза руҳ! Ўзингиз истаган нарсага қодир бўла туриб, яна кимдан қўрқиб қочмоқдасиз?

Ийсо алайҳиссалом яна жавоб қилдилар:

— Аввало руҳни ва сўнгра вужудни яратган Жаноби Ҳаққа ва унинг сифатларига қасам ичаманки, сен айтган бу дуони, яъни исми Аъзамни кар ва кўрларга қилган эдим. Улар тузалдилар. Сўнг бу дуони баланд чўққили тоққа қилган эдим, дуонинг кучидан ўртасидан ажралиб кетди. Сўнгра ўлик бир жасаднинг қаршисида ўқиган эдим, маййит тирилди. Ҳеч бир нарсаси бўлмаган фақирга ўқиган эдим, бойбадавлат бўлди. Лекин бу дуони аҳмоқ бир қалбга минг дафъа шафқат ва марҳамат ила ўқисам ҳам ҳеч фойда бермади. Бу аҳмоқ қоратош каби қаттиқ туриб олди ва қора феълидан асло воз кечмади. Оҳак тўкилган қум каби ундан бир ўт ҳам ўсиб чиқмади.

Бу сўзларни эшитган у одамнинг қизиқиши янада ортиб Ҳазрати Ийсодан сўради:

— Исми Аъзам бу қадар киши ва нарсаларга таъсир қилиб, фойда бергани ҳолда нега аҳмоқликка таъсир қилмади? Ҳолбуки, қолганлар ҳам хаста эдилар. Уларнинг даво топиб, аҳмоқнинг эса даво топмаслиги сабаби ва ҳикмати недир?

Саволга Руҳуллоҳ бундай жавоб бердилар:

— Эй инсон! Билгилки, аҳмоқлик иллати Худонинг қаҳридир. Қолганлари эса қаҳри илоҳийга дуч келмаган хасталиклардир. Бало

ҳам хасталиқдир, лекин у ҳам мубталосидан шифо топади. Аҳмоқликка келадиган бўлсак, бу «Хатамаллоҳу ала қулубиҳим ва ала самъиҳим ва ала абсориҳим ғишаватун» ояти билан қаҳри Худодирки, аксарият ҳолларда бу хасталиқдан бошқалар зарар кўрадилар. Аҳмоқлик тамғаси Аллоҳнинг улар қалбига урган бир муҳридир. Уларнинг кўзларида ва қулоқларида пардалар бордир. Унга ҳеч кимса чора топа олмайди. Ягона чора — ундан қочмоқликдир.

Бу ҳикматни рамзий маънода тушунмоқ лозиммикин? Яъни, аҳмоқдан жисмонан эмас, руҳан қочмоқлик жоиз. Чунки жисмонан қочиб қутулиш мумкин эмас. Қайси даврага яқинлашманг, ақллилар орасида бир ёки бир неча аҳмоқ топилади. Аҳмоқлардан руҳан қочмоқлик — иймонни, виждонни, диёнатни уларнинг салбий таъсиридан эҳтиёт қилиш дегани бўлади. «Қозонга яқин юрсанг — қораси юқади», деганлари бежиз эмас. Қулоқлари ҳақиқатни тинглашдан, оғизлари ҳақиқатни сўзлашдан, қалблари ҳақиқатни севишдан завқ ололмайдиганлардан қочмоқ шарт экан. Чунки уларнинг руҳиятидаги касофат соғлом қалбга чўкиб, кишини абадий хасталикка дучор қилиши ҳеч гап эмас. Шу боис ҳам Ийсо алайҳиссалом ҳаворийларга: «Сизни қабул этмасалар ва сизни тингламасалар, кетингиз. Кетаётганингизда оёқларингиз чангини қоқингиз», деганлар. Расулуллоҳ (с.а.в.) «Оқил — дўстим, аҳмоқ — душманим», деб марҳамат қилганлар. Аҳмоқларнинг суҳбати қарғалар сингари бир ўлакса атрофига тўпланиш кабидирким, мажлислари фасоддир, суҳбатлари ғийбат, бўҳтон, амаллари эса қон тўкмоқликдир.

— *Эй кўнгил! Сен аҳли диллардан бўл. Аҳли дилнинг мажлислари гул, суҳбатлари муҳаббатдир. Уларнинг амаллари яхшиликка йўғрилгандир. Инсонийликнинг улуғ фазилатини фақат шундайлар ёнидан топа оласан. Оқилга йўлдош бўлиш, аҳмоқдан қочиш инсонни икки дунё саодатига эриштиражагини ҳеч қачон унутмасанг бас.*

Орифлардан бири ҳикматлар ва ибратлар кўргазмаси бўлган бу оламни ақллилар учун гўзаллик сайридан, ақлсизлар учун эса ейиш ва шаҳватдан иборатдир, деб таърифлаган. Мавлоно Румий «Маънавий маснавий» куллиётларида бундай ёзадилар (насрий маъноси):

«Қўнғиз гўнг титкилагани учун ҳам хушбўй ҳидлардан қочади. Унинг дориси кўнгил бузувчи ҳидлардир. Чунки шундай шароитга ўрганган, гўнг жону тани бўлиб қолган. Ақлли кишилар ҳам ақлсизларни тўғри йўлга солиш учун уларга ҳикматли сўзлар билан насиҳат қиладилар, ҳушбўй ҳидлар билан тарбия қилмоқчи бўладилар. Кимга хушбўй ҳидли нарсалар ёрдам бермаса, демак, бундай одам бадбўй ҳидларга ўргангандир. Сен ҳам яхшиликдан, нурдан насибангни ол. Бурнингни гўнгга тиқиб, қўнғизга айланиб қолма. Инсон бўл, инсон!»

«Ақл қувватининг мўътадиллиги тадбирнинг чиройли, зеҳннинг тиниқ, фикр-ўйларнинг тўғри ва ишончли бўлишини таъминлайди, амалларнинг нозик, нафс одатларининг махфий жиҳатларини англашни ўргатади, — дейдилар ҳазрат Имом Ғаззолий. — Ақлнинг ҳаддан ошиши макр-ҳийлага, фирибгарлигу айёрликка бошлайди. Агар ақл меъёрдан паст бўлса, бефаҳмлик, хом ғайрат, аҳмоқлик ва жунун пай-

до қилади. «Хом ғайрат» деганда дунё ва охират ишларидаги тажрибасизлик, яъни фойда-зарарни фарқлаш қувватининг заифлиги, назарда тутиляпти. Дарҳақиқат, инсоннинг тасаввур ва хаёл қилиш қуввати нечоғли соғлом бўлмасин, тажрибасизлиги туфайли баъзан касалга ўхшаб қолади. Аҳмоқлик ва жиннилик ўртасидаги фарқ шундаки, аҳмоқнинг мақсади тўғри, лекин уни амалга ошириш йўли нотўғри. Чунки аҳмоқ мақсадга олиб борувчи йўл хусусида тўғри қарашга эга эмас. Жинни эса танлаш лозим бўлмаган нарсани танлайди. Аслида, жиннидаги танлов ихтиёрининг асоси бузуқ».

Ақлли, ақлсиз ва аҳмоқнинг фарқини билиб олгандай бўлдик. Энди ақл хусусида фаҳмимиз етганича ақллашайлик. Дастлаб «Калила ва Димна»га мурожаат қиламиз:

Инсонни бутун ҳайвонлардан юқори қўйган, уни дунёнинг бутун сирларидан воқиф этган тўрт нарса будир: ҳикмат, ақл, қаноат ва адолат. Илм таҳсил этмоқ, савод чиқармоқ ва ҳар нарсани атрофлича тушуна билмоқ — ҳикматга; тадбир, сабр, назокат, марҳамат — ақлга; ҳаё, олижаноблик, ўзини қўлга олмоқ ва ўзининг ҳақ-ҳуқуқини билмоқ — қаноатга; тўғрилик, ваъдага вафо, эзгу ишлар қилмоқ ва яхши хосиятли бўлмоқ — адолатга тегишлидир. Бу сифатларнинг бариси бир одамда мужассам бўлса, дунёдаги энг буюк мавқе ҳам уни гангитиб қўймайди. Энг катта кулфат ҳам уни саросимага сола билмайди. Бундай одам атрофида ўзини қувонтирмайдиган нарсаларнинг борлигидан ғам емайди, ўзида мавжуд нарсалардан маҳрум бўлса, ранжимайди. Бошига фалокат келса, ўзини йўқотиб қўймайди. Ҳикмат — битмас, туганмас хазинадир. Харжлаганинг билан у камаймайди. Асраганинг билан унга нуқсон етмайди. Ҳикмат шундай либоски, кийганинг билан эскирмайди (Ниҳояси йўқ роҳат ҳисобланмиш ҳикмат хусусинда суҳбатимиз сўнгида яна батафсилроқ сўз юритамиз).

Ақл эса саховат эшиклари ва саодат хазиналарининг калитидир. Фоний дунёнинг азобу уқубатларидан холос бўлиш, боқий дунёнинг ноз-неъматларига етишиш ақл ва идрокка боғлиқдир. Инсонга ҳамиша ақли ҳукмронлик қилиши керак. Ақлини йўқотган куни ўзини фалокатга отган бўлади. Ақлсиз бошнинг азобини эса вужуд тортади. Истеъдод, ақл-идрок икки хилдир: бири — табиий, онадан туғма бўлади; иккинчиси — касбий, яъни тажриба воситасида эришилади. Инсонларда бўлган табиий истеъдод ёғочдаги ёниш хусусиятига ўхшайди. Ёғочга ўт қўйилмаса ёнмайди. Шунга ўхшаш, табиий истеъдод ва ақл ҳам тажриба бўлмаса, ўзини кўрсата олмайди. Олимлар тажриба инсон ақл-идрокини камолга еказади, деганлар.

Усмон Нурий Тўпбошнинг «Маснавий боқчасидан» китобидан бу сатрларни келтирамиз:

Ҳақиқий ақллилик илоҳий амрга итоат қилиш бўлиб, асл истиқбол айнан шу итоатдадир. Бу айни замонда абадий ҳаётга жиддий ҳозирлик кўриш ҳамдир. Чунки Қуръони каримда Аллоҳ таоло ақл ҳақида бундай марҳамат қилади: «Ваъз-эслатмаларни фақат аҳли донишларгина оладилар» (Бақара сураси); «...ақл эгаларигина эслатма оладилар» (Раъд сураси).

Бир одамни Пайғамбарга (алайҳиссалом) жуда кўп мақтадилар.

Уни ҳар мақташганида Расулуллоҳ (с.а.в.) «Ўзи ақллими?» — деб сўрар эдилар. Бошқа бир ҳадисда эса: «Ақлли киши нафсини ҳою ҳавасга бермаган, ўлимдан кейинги охират ҳаёти учун ҳозирланган кишидир», дейилади.

Аллоҳ таоло ақли донишларга ибратли ҳодисалардан ўрнак олишлари лозимлигини марҳамат қилади. Бу дунёнинг алданиш ва хусрон мамлакати, ҳаёти эса бешик билан тобут орасидаги тор йўлак эканлигини билдиради. Шунингдек, бу дунё унга (яъни шу дунёга) бандалик қилишга арзимаслигини ва инсон қандай яшашидан қатъи назар сўнг манзили қабр бўлишини таъкидлайди.

Қуръони карим мезонига амал қилган ақл бир неъматдир. Салоҳияти ва иқтидорини Қуръони каримга бўйсундирмаган ақл эса ўз эгасини аҳмоқлик сари судрайди. Тарих ўзини ақлли ҳисоблаб, нафсини сиғинувчи бутга айлантирган, дунёни охиратдан устун қўйган золим, ғаддор ва аҳмоқлар билан тўлиб-тошгандир. Қуръони каримни зийраклик билан ўқисак, пайғамбарлар ҳақидаги қиссаларда бундай шахсларнинг аҳмоқона ҳоллари ибрат ўлароқ келтирилганига гувоҳ бўламиз.

Ҳақиқий маънода ақлли бўлиш Аллоҳ берган истеъдодни Қуръон ва суннатга мос равишда ишлатишдир. Ақл маънавият билан йўғрилсагина ўз қадрини билади ва ҳийлалардан ўзини ҳимоя қила олади. Акс ҳолда нафснинг тузоғига тушиб, унинг орзуларига асирлик кишанлари билан боғланиб қолади.

Инсон ақли турли кўринишларда намоён бўлади: *назокатли ва мулойим муомалада; *ўзи ким эканлигини билиб, шунга риоя қилишда; *одил шоҳларга риоя қилиб,уларнинг орзу-истакларини амалга оширишда; *ўз сирларини дўстга билдириш ёки билдирмасликни билишда, яъниким, ақлсизнинг сири бўлмайди, ҳар нарсаси тилида туради; *ўзининг ва бошқаларнинг сирини сақлашда; *шоҳлар саройида эҳтиёт бўлиб, сарой аҳлига ширин тил билан муомала қила билишда; *тилини тийиб, ортиқча сўзламасликда; *мажлисларда жим ўтиришни одат қилиб, сўралмаган нарсаларни айтмаслик, ва пушаймонлик келтирадиган сўзларни тилга олишдан сақланишда.

Ақлли одам қиладиган ишининг охири нима билан ва қандай тугашини олдиндан кўз ўнгига келтириши керак. Қаерга боражагини йўлга чиқишдан аввал билиши шарт. Акс ҳолда у йўлнинг ярмида сарсон бўлиб қолади. Фалокатдан бошқасига йўлиқмайди.

Аждодларининг ҳаётидан ибрат олиб, уларнинг тажрибасидан фойдаланган одам ақлли ҳисобланади. Ақлли одам бошқаларнинг хатосидан ҳам ибрат оладиким, «Аҳмоқдан ақл ўрган», деб бекорга айтмаганлар. Мақолни тўғридан-тўғри тушунишга уринсак, ажабланамиз, чунки аҳмоқдан аҳмоқликни ўрганиш мумкин. Мақолнинг чуқур маъноси шундайки, аҳмоқнинг гапларини эшитиб, аҳмоқона ҳаракатлари туфайли эл олдида шармандали ҳолга тушишини кўриб, мулоҳаза юритиш ва у қилган аҳмоқликларни такрорламаслик керак. Ақл эгаси кўрганидан ибрат, эшитганидан сабоқ оладики, оқибатда ўтган хатоликлари учун фақат ҳасрат ва надомат чекавермай, аксинча, бу ишларни такрорламаслик чораларини кўради. Ҳазрат Навоий

деганлар: «Ақлли одам эл хатосини кўриб, хулоса чиқаради ва тўғри йўлни танлайди. Буни у хатосини бошқалар сезишидан ва юзига солишидан олдинроқ қилади:

Оқил чу кўрса элда хато ижтиноб этиб,
Андин савоб йўл сари мойил қилур ўзин.
Қўймас анинг хатосиға эл айлаб эътироз,
Айтурға юзи ўтрусида саҳвининг сўзин.

(Оқил бошқаларда хато кўрса ўзини тортади. Ўзини тўғри йўл сари мойил қилади. Унинг хатосига эл эътироз билдириб, юзига қараб, айбини айтишга ўрин қолдирмайди.)

Одам боласининг ўзбилармонлиги ақлнинг заиф, кучсизлигидан дарак беради. Ўзбилармон одам ҳамиша машаққатда яшайди. Зиёнли ҳар нарсада бир фойда ҳам бор, деб айтадилар. Энг яхшиси, бошқаларнинг кўрган зиёнларини назарда тутиб, уларнинг фойдали тажрибаларидан истифода этишдир.

Афсуски, ҳаётда аксини кўриб турамиз. «Биров томдан ташласа, сен ҳам ташлайсанми?» деган нақл бор. Кўриб турибмизки, бир одам аҳмоқлик қилиб томдан ташлади. Ўлмаган тақдирда ҳам лат еди, азоб чекди. Биз ҳеч қачон ўзимизни аҳмоқ санамаймиз, бироқ ўша томдан бир ташлаб кўришга интилаверамиз, баъзан ташлаймиз ҳам. Бу мисолни аниқроқ тарзда ифода этсак: қўшнимиз ёки қариндошимиз дабдабали тўй қилди ва қулоғига қадар қарзга ботди. Тўйдан кейинги роҳат ўрнига азобли кунлар бошланганини ўзимиз ҳам кўриб, ундан да дабдабали тўйга ҳаракат қиламиз. Ундан кўпроқ қарз кўтарамиз. Бу қилмишимиздан «сен бир қаватли уйнинг томидан ташласанг, мен тўққиз қаватли уй томидан ташлайман, абжағим чиққанини ҳамма кўрсин», деган маъно чиқмайдими? Кимлардир бизларни бу нодонликдан тўхтатмоқчи ҳам бўлади, «аҳмоқлик қилма», деб танбеҳ берса биз унга «ўзинг аҳмоқсан», деб катта кетамиз. Ўзининг ниҳоятда ақллилигига астойдил ишонган одам деярли ҳамиша ақли паст ёки бутунлай беақл одамлар тоифасига киришини билсак, эҳтимол бундай жавоб қилмасдик. Ҳазрат Умар (р.а.): «Ақлли инсон яхшиликни ёмонликдан ажрата оладиган одам эмас. Ҳақиқий ақл соҳиби иккита ёмон ишдан қайси бирининг зарари кўпроқ эканини билган одамдир», деган ҳикматларни унутмасак ўзимизга фойдалидир. Ҳар ким ақлу фаросат этагини маҳкам ушласа, мартабаси ошади ва эл ўртасида обрўли, эътиборли бўлади. Нафс буйруғига бўйин эгса, хор-зорлик гирдобида ҳалок бўлади. Чукни ақл улуғликка, ақлсизлик эса тубанликка етаклайди. Арслон йиртқичлиги, тулки айёрлиги, инсон эса ақлу ҳикмат, одоб ва ахлоқи билан кун кечиради. Ақл ва фаросат қуёшга ўхшайди. Бепарволик туфайли тушиши мумкин бўлган доғларга ўрин қолдирмайди.

Айрим пайтларда бир аҳмоқнинг аҳмоқона ишини бошқа аҳмоқ «ақлли иш қилибсан», деб мақтаётганига ҳам гувоҳ бўламиз:

— Фалончи бир йилдан бери қарзини қистаб келавериб, жонимга тегди. Бергани бир ярим минг доллару даъвоси осмонда. Кеча келганида бир оз кайф қилиб ўтирган эканман, ғазабим қўзиб орқасига иккита тепиб, жағига бир мушт урувдим, қораси ўчди.

— Ақлли иш қилибсан, бунақа нокаслардан қарз сўраш керакмас.

Икки аҳмоқ учрашганида яхшилик туғилишини умид қилиш — хўроздан ҳар куни тухум кутиш билан баравар. Бошқачароқ айтсак: икки аҳмоқнинг учрашувидан яхшилик ҳосил бўлишига учинчи аҳмоқгина ишониши мумкин. Агар қарздорнинг зулмини эшитган биродари:

— Дўстим, бир гуноҳ устига иккинчи гуноҳни орттирибсан. Дарҳол жабрдийданинг ҳузурига узр сўраб бор. Аллоҳга тавба қил. Тез кунлар ичи қарзингни ҳам қайтару биродарлик ришталарини тиклаб ол! — деб айтса, унинг ақли намоён бўлади. Бунақа ҳолатларда ақл покиза қалбга қўшилса фазилатга айланади. Акс ҳолда, ақл фазилат эмас.

Бирон-бир ҳиссиёт, хусусан бойишга майл уйғонганида ғоят эҳтиёт бўлмоқ даркор. Агар ақл бўлмаганида ҳиссиётлар одамнинг тинка-мадорини қуритган бўларди. Бемаъни ҳиссиётларни жиловлаш учун ҳам одамга ақл берилган, шундай эмасми? Куч — ақлда. Ақлсиз бош — бамисоли шамсиз шамдон, дейдилар. Инсон жасадидаги ақл дарахтга ўхшаркан. Дарахт соғлом ва серҳосил бўлса, ундан самара умид қилиш мумкин. Унга пажмурдалик ва хазон етса, ўтин қилиб ёқишдан бошқа нарсага арзимайди.

— Эй кўнгил! Билурсанким, инсоннинг бошида кўз, қулоқ, оғиз, бурун каби қийматли аъзолар жойлашган. Лекин инсонийлик моҳияти гўзал кўз ёки бежирим қулоқ билан эмас, балки ақлу заковат, маънавият ва қувваи ҳофиза билан юзаги чиқади. Бу эса миядан ўрин олган бир жавҳар бўлиб, Аллоҳнинг инсонга тақдим этган буюк неъматидир... Миядаги кичкина бир иллат туфайли киши телбага айланади, ҳайвонлар қилмаган ишларни қилади. Инсоният ҳануз бу сирнинг тагига етолгани йўқ. Ҳаётни йўқдан бор қилган Холиқи Зулжалол ҳамма нарсани гўзал интизом билан яратган. Бунинг қадру қийматини англамаган кимса нодондир. Аллоҳ таолонинг куч-қудратини ҳар бир одам ақли ва қалби билан танимоғи ва белгилаб берган ҳудудларидан четга чиқмаслиги лозимлигини бир нафас ҳам унутмаслик даркор!

Ҳазрат Навоий ақлни гавҳарга қиёслаганлар ва деганларки:

«Гавҳар балчиққа тушгани билан қиймати камаймас. Эшакмунчоқ тожга таққан билан феруза ўрнини тутмас ва ҳеч ким унинг баҳоси пастлигини унутмас.

Зевар била шакли хўб бўлмас,
Ҳар қизки эрур йамон лиқолиғ.
Ҳар неча қоронғу бўлса ҳужра,
Шамъ анда бўлур фузун зиёлиғ.

Дейилмоқчиким, қиз агар хунук бўлса, безак билан чирой топа олмайди. Ҳужра ҳар қанча қоронғу бўлса ҳам, шамнинг равшан нурини бўға олмайди, аксинча, қоронғу ҳужрада шамнинг нури қадрлироқ бўлади.

Инсонлар ақл билан мумтоздирлар. Ақл туфайли яхшилик ва ёмонликни идрок эта оламиз. Шунинг учун ихтиёримизни хайрга сарф этиш — ақлимиз қўлидадир. Киши молсизликдан қашшоқ бўлса-да, ақлдан бой бўлишга тинмай интилиши керак. Чунки мол билан бой

бўлгандан ақлан бой бўлган афзалроқдир. Ақл билан мол тўпласа бўлади, мол билан ақл тўплаб бўлмайди.

Бу ўринда баён этилажак шарафли ҳадисни Абу Ҳурайра (р.а.) Расули Акрамдан (с.а.в.) ривоят этганлар. Расулуллоҳ (с.а.в.) бундай марҳамат қилдилар:

Сизлардан аввалги умматлардан уч кимсанинг: абрас, кал ва кўрнинг аҳволидан ҳикоя қилиб бераман. Аллоҳ таоло имтиҳон қилиш учун уларнинг олдига бир малак юборди. Малак абрас касаллигига мубтало бўлиб, баданига оқ тушган одамнинг олдига келди-да сўради:

— Дунёда жону дилинг билан нимани истайсан?

— Бу хасталикдан қутулиб, танамга гўзаллик қайтишини, одамлар мени кўрганларида ирганмай, қувонадиган чирой соҳиби бўлишни истайман. Фоний дунёда бундан бўлак хоҳишим йўқ.

Малак бу одамнинг баданини силади ва абрас хасталигидан холос этиб, уни гўзал бир вужуд соҳиби қилиб қўйди-да:

— Энди сенга давлат бераман. Қандай молни яхши кўрасан? —деб сўради.

— Туяни яхши кўраман, — деди абрас.

Малак унга ўн ойлик урғочи туяни берди-да: «Бу туяни Аллоҳ сен учун баракали этсин», деб дуо қилгач, калнинг олдига борди:

— Дунёда жону дилинг билан нимани истайсан?

— Бирдан бир умидим чиройли сочга эга бўлиш. Бунинг учун ҳеч нимамни аямайман, — деди кал.

Малак уни ҳам силади. Калнинг бошидан чиройли соч ўсиб чиқди.

— Энди сенга давлат бераман, нимани хоҳлайсан? —деб сўради малак.

— Сигирни яхши кўраман, бир сигирим бўлишни аллақачондан бери орзу қиламан, — деди кал.

Унга бир сигир берилди. Малак: «Бу соғин сигирни Аллоҳ сен учун баракали этсин», — деб дуо қилгач, хайрлашди-да, кўрнинг олдига бориб сўради:

— Дунёда жону дилинг билан нимани истайсан?

— Энг орзу қилганим — кўзларимнинг кўришидир, — деди сўқир умид билан.

Малак уни ҳам даволади, кўзларини очгач:

— Сенга бойлик бераман, нимани яхши кўрасан? —деб сўради.

— Энг яхши кўрганим қўйдир. Қўй сурувларим бўлишини орзу қиламан.

Унга совлиқ берилди. Туя — бўталоқ, сигир — бузоқ туғиб берди, қўй қўзилади. Бу уч одам шунчалик бойиб кетдилар-ки, кўп вақт ўтмай учаласининг ҳам бир водийни тўлдирадиган туялари, сигирлари, қўйлари бўлди. Уларнинг ҳар бирлари бир водийга эга бўлиб, фароғатда яшаётган кезларда Малак яна Ерга тушди. Абрас хасталигидаги бемор қиёфасига кирди-да, бир пайтлар шу касалликдан азоб чеккан одамга рўпара бўлиб ўтинч билан деди:

— Эй бадавлат инсон! Мен бир ғариб мусофирман. Кўп юрдим. Менга Аллоҳ ризолиги учун бир туя бер, манзилимга етиб олай. Сенинг рангинг ва баданингни чиройли қилгани ҳаққи менга кўмаклаш.

— Сенга берадиган нарсам қолмаган, ҳамма нарсани бериб бўлганман, — деди абрас.

— Мен сени таниётганга ўхшайман. Сен ҳамма ҳазар қиладиган, одамлар ирганадиган абрас эмасмисан? Сен жуда камбағал эдинг. Аллоҳ сенга урғочи туя бериб, бадавлат қилмадими? — деди Малак.

— Йўқ, мен у одам эмасман. Бу мол менга отамдан, бобомдан қолган.

— Агар ёлғон сўзласанг, Аллоҳ сени аввалги ҳолингга келтириб қўяди. — Малак шундай деди-да, ундан нари кетиб, қалнинг олдига борди. Абрасга айтган гапларни унга ҳам айтди, ёрдам сўради. Кал ҳам худди абрас каби рад жавобини берди. Малак унга ҳам «Агар ёлғон гапирсанг, Аллоҳ сени аввалги ҳолингга қайтарсин», деди-да, кўрнинг олдига борди. Унга сўқир ҳолида рўпара бўлиб, ёлборди:

— Мен фақир, йўқсил одамман, йўлдан қолдим. Юртимга қайтишга имконим йўқ. Менга Аллоҳ ризоси учун ёрдам бер. Сенинг кўзларингни очган, равшан қилган, сенга давлат берган Жаноби Ҳақнинг ризоси учун менга битта қўй бер.

Аввал сўқир бўлган, Аллоҳнинг марҳамати билан кўзи очилиб, бойиб кетган одам тиланиб келган кишига қараб ғоят ачиниб, дедики:

— Эй ғариб йўлчи! Мен аввал худди сен каби кўр эдм. Аллоҳ кўзларимни равшан қилди. Мен фақир эдим, Аллоҳ менга бир совлиқ берди. Бундан давлат орттирдим. Аллоҳ ризоси учун битта эмас, истаганингча қўй ол.

Ақлини йўқотмаган бу одамга қараб Малак шундай хитоб қилди:

— Қўйларинг ҳам, барча давлатинг ҳам ўзингга буюрсин. Аллоҳ баракатини янада оширсин. Бу сизлар учун Аллоҳ томонидан бир имтиҳон эди. Танишларинг имтиҳонда панд еб, Аллоҳнинг ғазабига учрадилар...

Бу шарафли ҳадис ақл эгалари учун беқиёс ибрат дарсидир. Атрофимизга қарайлик-чи, қадим замонларда яшаган ўша абрас ва калга ўхшаганларни ҳозир учратармикинмиз? Афсуски, учратамиз. Кимки улардан ёрдам сўраса, ақл ўргата бошлайдилар, ёрдам ўрнига насиҳатларни қалаштириб ташлайдилар. Не ғамки, бундай аҳмоқлар дунё бунёд этилганидан бери бор. Аллоҳнинг бу ҳикматини кўринг: ёмон феълларнинг, яъни аҳмоқларнинг феъллари бир-бирига айнан ўхшайди. Аллоҳ! Аллоҳ! Бизларни ундайлардан қилма! Субҳаноллоҳ!

Оқил киши ўз умрини озгина мол билан ҳуррам ва шодликда ўтказади. Нодон киши ҳисобсиз молу давлат билан доимо ғам-алам тортиб, саргардонлик билан кун кечиради. Барча нарсанинг кўнгилдагидек тугаши ақлга боғлиқ. Шунинг учун оқил киши барчадан улуғ ва муҳтарамдир. Ақл — нафснинг зиндони, ҳою ҳавас эса оромгоҳи ҳисобланади. Ҳою ҳавас турли хил иштиёқ ва орзуларни нафс олдига туҳфа қилиб олиб келади. Аммо бу беҳуда ҳавасларни АҚЛ ман қилади. Демак, кишининг нафси ҳою ҳавасга мойил, ақлдан эса узоқдир. Шунинг учун оқил инсон нафс кўйига кирмай, ақл садосига қулоқ солади. Ишнинг оқибатини ўйлайди. Киши бахт-саодатга нафс орқали эмас, балки ақл орқали эришажагини тарих беҳисоб тарзда исбот этганки, бу ҳам бизлар учун ибратдир. Алломаларнинг бу гўзал фикрига қулоқ тутинг:

Бадан — нафс ўлкаси ва шаҳридир. Қалб шу ўлканинг қоқ марказидир, қолган аъзолар унинг хизматкорлари, ботиний қувват эса, ўлканинг ёритувчи фонусидир. Ақл — уни тўғри йўлга бошловчи вазир. Истак ва орзу хизматкорларнинг ризқини мувофиқлаштирувчи восита. Жаҳл ва ғазаб шу ўлканинг миршабларидир. Ғазаб инсонга тўғри йўлни кўрсатаётгандек туюладиган, аслида эса, ёмонлик ва тузоқ ҳозирлаб қўйган қулдир. У аввал насиҳат қилиб туради, кейин ўлдиради. Қалбни оққўнгил вазирига қарши қайрайди. Ақлнинг олди қисмидаги хаё қўриқчи мисолдир. Ақл ўртасида эса, фикрлаш қуввати мавжуд. Эслаб қолиш қуввати эса, ақлнинг орқа қисмида жойлашган. Тил таржиймон, беш сезги аъзолари эса унинг жосуси ва хабарчиларидир. Уларнинг ҳар бирига муайян вазифа топширилган. Кўз ранглар оламида, қулоқ овозлар оламида, бошқа аъзолар ҳам тегишли вазифаларни бажаришади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос хабар манбаидир. Улар ўзлари билган нарсани нафсга етказадиган эшикбон сингаридирлар. Подшоҳ мартабасидаги Қалб дуруст бўлса, қўл остидагилар ҳам дуруст, аксинча, бетавфиқ бўлса, қўл остидагилар ҳам шундай бўлади. Қалб кин, ғазаб, сабрсизлик, ҳирс, ортиқча орзу ва тақдирдан рози бўлмаслик каби ботиний хасталиклардан фориғ бўлсагина нажот топиб, ҳаловатга эришади.

Ақл — Аллоҳ берган энг буюк инъом. У бизни эҳтиросларимиз ва нуқсонларимиздан баланд тутибгина қолмай, фазилатларимиз, истеъдод ва эзгуликларимиздан мақсадга мувофиқ фойдаланишда ёрдам беради. Зеро, ақлли бўлишнинг ўзи кифоя эмас, муҳими — бор ақлни ишлата билиш керак. Донолар орасида: «айримларда ақл зўриқиш туфайли барбод бўлади. Аксарият инсонларда эса ишлатилмаганидан моғорлаб кетади», деган гап ҳам бор. Ҳаётда чарчаш туфайли барбод бўлишни кам учратамиз, аксинча, ақлнинг моғорлаб кетгани кўп учрайди. Баъзи одамларда ақл бутун умри давомида ташландиқ ер каби қаровсиз қолаверади. Ҳолбуки, ақл мулоҳаза юритиш, англаш хусусиятига, яъни сабаб ва оқибатни узвий боғлаш, «нима учун?» деган саволга жавоб бериш, тасодифларни аниқлаш, қонуниятларни очиш, кутилмаган ҳолатларнинг янги шароитларга мослигини белгилаш, воқеалар занжирининг боши ва ниҳоясини топиш қудратига эга. Шу туфайли инсон танасидаги соғлом ақл энг кичик вужудда жамулжам бўлган бемиқёс буюклик саналади.

Қадим замонда бир шаҳарда Қосим исмли меҳнаткаш одам яшарди. Кеча-кундуз ишлаб, меҳнати орқасидан бойлик ҳосил қилди, орттирган пулларини «бирон кунимга асқатар», деган умидда кўзачага жойлаб, бегона кўздан нари, деган мақсадда жар ёқасидаги чилонжийда дарахтининг остига кўмиб қўйди.

Орадан бир неча кун ўтгач, пулга муҳтож бўлди-ю, кўзачани олиш учун дарахт остини ковлади. Не мусибатки, кимдир кўзачани ковлаб олиб кетибди. Бундан Қосимнинг ёруғ куни тунга айланиб, боши гангиди. Унинг фозил бир биродари бор эди. Дарҳол унга учраб, арзи ҳол қилди. Фозил киши Қосим билан дарахт ёнига келди, ўйлади. Бироқ бирон тайин фикрга кела олмади. Бу онда уларга дарвешсифат бир одам, сўнг ёш бола яқинлашдилар. Воқеадан уларни ҳам бохабар этдилар.

— Чилонжийданинг илдизи турли хасталикларга дори бўлгани учун шифо истагидаги кимдир ковлаб олган, — деди у киши. Унинг фикрини бола қувватлади:

— Табиблардан сўраш керак, қайси табиб кимга чилонжийда илдизидан дори тайёрлаб берган бўлса, дарахтнинг тагини ковлаётиб кўзачани топган ҳам ўша киши бўлади.

Қосим ҳам, унинг фозил дўсти ҳам йўловчи одам ва нотаниш боланинг ақл-фаросатларига таҳсинлар айтиб, табиблар ҳузурига бирма-бир бориб суриштирдилар. Табиблардан бири уларнинг муаммоларини тинглагач, дедики:

— Ҳожи Ҳайдар исмли хаста одамни муолажа қилмоқ учун чилонжийда илдизини топиб келтиришни буюриб эдим. У киши келтирди, мен дори тайёрлаб бердим. Иншаоллоҳ, дардига шифо топгай.

Табиб айтган манзил бўйича бориб, Ҳожи Ҳайдарни топдилар.

— Шифо илинжида чилонжийда илдизини ковлаб олмоқчи эдим, бир кўзача чиқди. Дарахт бирон боғ ичида бўлсайди, боғ эгасидан суриштирардим. Эгасиз жар ёқасида бўлгани учун, кўзачани уйга келтириб қўйдим. Аслида кўзачага тегмаслигим жоиз эди. Бироқ, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормайдиган бирор одам қўлига тушиб қолса, эгаси чирқирамасин, деган мақсадда олдим. Омонатга хиёнат қилишдан Аллоҳ сақласин!

Қосим кўзачанинг ҳажми, ранги ва ичидаги тангаларнинг миқдорини айтгач, Ҳожи Ҳайдар бойликни эгасига қайтарди. Қиссадан ҳисса шуки, ҳар қандай муаммо ақл ила ҳал қилинур.

Ҳар бир одамнинг оз бўлса-да, ўз ақли бўлгани яхши. Чунки Фирдавсий ёзганларидек:

Ақлдан ғамгинлик, шодлик, ўктамлик,
Ақлдан борлигу йўқлигу камлик.

Инсон дунёда ўз ақли билан яшамоқ учун туғилади. Ақл ўргатувчиси кўп бўлган ишдан фойда кам. Кимнингки ўз ақли йўқ экан, унга ҳамма одамларнинг бирваракай ақли ҳам наф беролмайди. Кўзи ожиз одам бу нуқсонини ёнидагилар ҳисобига тўлдиролмайди. Қаерда ақл етишмаса, у ерда ҳамма нарса етишмайди. Бу ўринда фақат ўз ақлига маҳлиё бўлиб, ўзбилармонлик билан кун кўришнинг ўз ақли билан яшашга интилишдан фарқлаб олиш керак. Яъни ҳар нарса меъёрида бўлиши афзал. Меъёрдан ошилса, биринчи ҳолатда мағрурлик ва кибр, иккинчисида эса танбаллик, лоқайдлик нишоналари кўринади.

«Кўр ҳассасини бир марта йўқотади», «Оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади», деган мақоллар мағзини чақиш керак. Бу мақоллар ақлли одамларга нисбатан айтилган. Ҳар қандай ақлли одам ҳаёт йўлида озми-кўпми, қоқилиб туради. Ақлли одамлар тубан ва ярамас муҳитга тушиб қолсалар, тезда ундан қутулишга ҳаракат қилишлари зарур. Муайян вазиятда ақлини йўқотмаган одам умуман ҳеч нарсани йўқотмайди. Кимки кўр-кўрона номаълум йўлга чиқса, халқнинг тўғри кетаётган йўлидан узоқлашади ва қанча кўп йўл юрса, шунча кўп адашади. Агар бир одамнинг кўзига тикан кирса ва бу тиканни чиқариб олмасдан уни аҳамиятсиз бир нарса ҳисоблаб, кўзини ишқай бошла-

са, мутлақ кўр бўлади. Ақлли одам кўпнинг раъйи билан ҳисоблашиб, унга ишониши лозим. Шу билан бирга, ақл ва тажрибанинг сўзларига ҳам қулоқ солиши зарур. Ақлли одам ўзига раво кўрмаганини ўзгага ҳам раво кўрмаслиги шарт. Чунки ҳар бир ишнинг ўз мукофоти ва оқибати мавжуд. Ақл билан фалокатнинг олдини олган, саросимага тушмаган одам бахтиёрдир. Ақл ва иродага таянмаган одам бундай пайтларда нажот топа олмайди. Бахтсизлик юз берганда одамга ақлдан бошқа ҳеч нарса ёрдам бера олмайди. Шу боис ҳам донолар: «Ақл барча эзгу ишларнинг асоси, саодат дарвозаларининг калитидир», дейдилар. Бу хислат кимда бўлса, унга илм ва ҳилм фазилати қўшилса, у одам шаън-шавкатга, иззат ва ҳурматга сазовор бўлади. Қадим файласуфларидан Демокритнинг «Тана гўзаллигини, агар унинг замирида ақл ётмаса, ҳўкиз гўзаллигига ўхшатиш мумкин», деган фикрини эътиборсиз қолдирмаганимиз дуруст. Бу фикрни давом эттириб айтиш мумкинки: жасоратсиз ақл — аёлга хос хислат. Ақлсиз жасорат эса — ҳайвонга хос хислат. Баён этилмиш фикрларнинг тасдиғини «Қутадғу билиг»да ҳам ўқиймиз:

Билиглик уқушлуқ киши ул киши,
Онингда нору борча йилқи туши.

Маъноси будир: инсон дегани — илмли, ақлли кишиларга берилган номдир. Қолганлари йилқи сифатдир (яъни, ақлли, илмлидан бошқасини йилқига қўшиб қўй, дейилмоқчи).

* * *

Тирик одамнинг вазифаларидан бири ҳақ билан ботилни ажрата олиш. Ҳақиқатни эса фақат ақл нури билангина кўриш мумкин. Чунки инсонга хос барча фазилатларнинг энг олийжаноби ва муҳими ақлдир. Ер юзида қанча инсон бўлса, ҳаммасида ўзига яраша ақл бор. Аммо барчанинг ҳаракати ҳам фақат инсонга хос гўзал ҳаракат эмас. Кимдир ўз ақли даражасида ҳўкизга, кимдир оловга, кимдир ёғоч санамларга топинади. Кимдир пайғамбарни Худонинг ўғли, бошқаси императорни қуёшнинг ўғли, деб сиғинади. Кимдир ақли туфайли шараф тожига эришади, яна кимдир ақли қосирлиги туфайли ё гиёванд бўлади ёки зинокорлигининг мукофти сифатида «спид» каби хасталикка чалиниб, дунёни шармандалик либосида тарк этади.

Ривоятки, эшак билан туя ҳамроҳликда борар эдилар. Рўпараларидан дарё чиқиб, биринчи бўлиб туя сувга тушди.

— Дарё чуқур эмас экан, сув қорнимдан келяпти, сенам тушавер, — деди туя эшакка.

Эшак дарё томон юрмай, орқасига тисарилиб, дедики:

— Эй дўстим, дарё сен учун чуқурмасдир. Ҳар ҳолда қорин билан қориннинг фарқи бор. Сенинг қорнингдан келган сув мени кўмиб юборади-ку!

Ҳар ким ўз ақли ва қобилиятига қараб иш тутса, тўғри йўл танлаган бўлади. Акс ҳолда аввалроқ баён қилганимиз «Сен ўзингни томдан ташлабсан, менинг сендан кам ерим борми, менам ташлайман!» деганлар каби ақл неъматидан йироқлашамиз.

Ақл тенгсиз неъмат, аммо, усталик билан фойдаланишни талаб этади. Барчада ақл бор, бироқ, аксарият инсонларнинг ақли қисқа, заволли, ярим-япалоқдир. Чунончи, файласуфларни олайлик: минг хил дунёқараш, минглаб бир-бирига зид фалсафий оқимлар, мафкуралар, башарий тузумлар, адабиётлар, қонун-қоидалар.

Донолар ақлнинг мақбулини «ақли салим» деганлар. Ҳар ақл мақбул дейилмайди, мақбул эмаси ҳам мавжуд. Мақбул бўлмаганларини биз аввал баён қилганимиздек «ақлсизлик» ёки «аҳмоқлик» дейишга одатланганмиз. Биз бир инсоннинг ҳаракатига «ақлсизлик» деб баҳо берамиз, аммо унинг ўзича, бу иши ақлдандир. Инсон ўз ақли даражасида кўп нарсаларни ўйлаб топиши мумкин. Кўп ишларни амалга ошириши ҳам мумкин. Аммо гап у амалга оширган ишнинг жамият учун маъқул ёки маъқул эмаслигида. Бошқача айтилса, ҳақиқатга мослигида ёки мос эмаслигида. Ақлнинг маҳсулотлари ҳақиқат тарозусида ўлчанади. Ақлли одам билан аҳмоқнинг фарқи шуки, ақлли доимо фикрлагани фикрлаган, аммо кам гапиради. Аҳмоқ эса доимо гапириб, ҳеч вақт ўйламайди. Ақллининг тили ҳамиша фикрининг измида. Аҳмоқда бўлса бунинг акси. Ақллининг тили — тафаккурнинг тилмочи, аҳмоқнинг тили эса гап ташувчи ва ғийбатчидир.

Ўрни келганда кўп хонадонларнинг шўрини қуритаётган бир аҳмоқлик ҳақида ҳам гапириб ўтайлик. Ислом ақлни муҳофаза қилади. Масалан, маст қилувчи ичимликларни ичиш ҳаром, яъни ман этилган. Чунки ичимлик ақлни кетказади. Асли майхўрлик хусусида ҳаромга доир суҳбатимизда батафсил тўхтамоқчи эдик. Лекин майхўрлик аҳмоқликнинг улуғ кўринишларидан бири бўлгани учун бу бобда ҳам сўз айтишга эҳтиёж туғилди. Мана, ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг:

Майхўр бир одам маст бўлиб олиб, сийдиги билан қўлини, юзини ювa бошлади. Ундан: «Нима қиляпсан?» деб сўрадилар. «Покланяпман», деб жавоб берди у.

Бошқа бир майхўрнинг дудоқларини ит ялай бошлади. Маст итга: «Эй жанобим, сен мени сийлаяпсан, Худо сени сийласин!» деди. Ит мастнинг юзига қараб чоптирди. Маст итнинг бу иши учун ҳам ташаккур айтди.

Бу икки воқеага ишонмагандирсиз ёки латифа ўрнида қабул қилгандирсиз. Эҳтимол лофдир? Нима бўлганида ҳам, маст одамнинг ҳаракатларини диққат билан кузатсангиз, бундан баттар ҳолатларга гувоҳ бўлишингиз мумкин. «Мастлик — ростлик», деб бежиз айтмаганлар. Бизнингча «Мастлик — аҳмоқлик!» Мастлик инсоннинг ақлини олиб қўяди ва уни ўзлигидан, яъни инсонликдан узоқлаштирадиган аянчли бир ҳолга келтиради. Ит мастнинг юзига сияётганда у аҳмоқ одам юзимни бир меҳрибон ювяпти, деб роҳатланди. Мастларнинг бадбўй оғизларидан қандай уят сўзлар чиқишини билмайдиган одам йўқ. Маст ака-укалар бир-бирларини «онангни...»лаб сўкишяпти. Ё, алҳазар! Ўз оналарини-я? Қайси аҳмоқдан бундан баттарроқ аҳмоқлик кутиш мумкин? Маст одам номус ва шарафини сақламайди, чунки ўша пайтда ақлидан айрилган бўлади. Мастлик қанча давом этса, аҳмоқлик ҳам шунча давом этади. Маст бундай пайтда нима қилаётганини билмайди. Номус, ор, шараф каби қадриятлар қушдек учиб кетади-ю,

қайтиб келиб қўнмайди. Қанча номусли қиз-жувонларнинг номуси мастликда булғанди. Бундай чиркин хатарларни эшитиб-кўриб юраверамиз. Ичкилик заҳарли илон кабидир. Бир чақса — ўлдиради. Яхшиликка олиб келмайди. Шунинг учун Ислом ичкиликнинг барча турларини ҳаром — ман қилган (бу мавзуда кейинги фасл бобларида алоҳида суҳбатлашамиз). Майхўрларнинг аксари қиёматда жаҳаннамга боражакларини, ёниб, кул бўлажакларини билсалар ҳам ўзларини тийиб ололмайдилар. Бу қандай аҳмоқлик? Балки «касаллик» дерсиз? У ҳолда нима учун жигари оғриган инсон даволаниш чорасини излайди, ҳаракат қилади-ю, майхўр нафсини енгиш чорасини қидирмайди? Ажаб, ичкиликни чақиб ўлдирадиган илонга ўхшатдигу айни чоғда ўйланиб қолдик: илон аҳмоқлиги учун бировни чақмайди, жонини ҳимоя қилиш учун чақади. Майхўрликдан қайтмаётган аҳмоқ одам эса жонини авайлашни ўйламайди.

Жаброил алайҳиссалом Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларига келиб: «Жаъфари Тайёрий тўрт фазилати туфайли Аллоҳнинг мақтовига сазовор бўлди», деди. Расулуллоҳ (с.а.в.) Жаъфари Тайёрийдан бу мартабага қандай эришганлигини сўрадилар. У дедики:

— Қарасам, ичкилик ақлни йўқотади. Шунинг учун ичкиликни ичмадим. Бут-санамларга қарадим, фойдаси йўқ, шунинг учун уларга сиғинмадим. Оиламни рашк этганим сабабли бошқалар билан зино қилмадим. Ёмон оқибатга олиб келишини билганим учун ёлғон сўзламадим.

Эътибор қилинг: сабабларнинг аввалида ичкиликдан юз ўгириш турибди. Агар инсон майхўрликни ташламаса, бут-санамларга ҳам сиғинаверади. Юзига чоптирган итга миннатдорлик билдирган мастнинг бутга сиғиниши қийин эканми? Ишонмасангиз, синаб кўринг: хумор тутиб азобланаётган майхўрга бир пиёла ароқни кўрсатинг-да, «шу бутга сиғинсанг, ароқ сеники», денг. Сиғиниш нима экан, шу бир пиёла ароқ учун ўша ёғоч бутни ялай-ялай адо қилиб беради. Майхўр одам зинодан ҳам, ёлғондан ҳам қайтмайди.

Аҳмоқ одам асли иродасиз одамдир. Кимки аҳмоқ бўлса, уни бошқалар алдайди, ихтиёрини олади, эзиб ишлатади. Фақат ақл соҳибигина чинакамига озод ва мустақилдир. Чунки ақл эрксизликка чидай олмайди. Зотан, қаерда ақл бўлса, қудрат ҳам ўша ердадир. Ақл ҳар қандай ёт таъсирлардан соҳибини ҳимоя қилади. Ақл ҳар қандай фитна устидан ғолиб бўлади. Ақл Тангрини танитади. Яъни, Ер юзида яралмиш барча нарсада Тангри таолонинг мўъжизасини, қудратини кўради. Кўриб, фикр қилади ва ёмон йўллардан тийилади. Ўзликни, сўнг Яратганни таниш, англашни бир чўққи қиёс этсак, бу чўққи фақат ақл йўли билан забт этилади. Агар ақл инсонни бу бахтга йўлламас экан, унинг боши кулфат ботқоғидан чиқмайди.

Ақлнинг кучига ишонмаслик — ақлсизлик белгиси. Ақл-идрокдан маҳрум бўлган бош сувсиз чашмага, адабсиз, тарбиясиз йигит эса эгар-жабдуқсиз отга, шарм-ҳаёсиз жувон тузсиз таомга, илмига амал қилмаган олим хушбўй гули йўқ бўстонга ўхшайди. Донишмандлан сўрадилар:

— Бировнинг ақлли одам эканини унинг қайси ишидан билиш мумкин?

Донишманд деди:

— Уч хислатнинг биридан билса бўлади: у юборган элчисига қараб, ё ёзган мактубига қараб, ёки юборган совғасига қараб. Элчи — унинг ўзи демак; мактуби — унинг нутқи; совғаси эса — ҳиммaтидан дарак.

Комил ақлга эга бўлган киши ўзини паст мартабадан юқори мартабага кўтаради. Раъйи-ақли кучсиз бўлган киши эса ўзини баланд мартабадан қуйи ташлайди. Суқрот ҳаким вафотларидан олдин шогирдларига бундай насиҳат қилибдилар:

— Фароғат, шодлик кеч келиб, тез кетади, қайғу-алам тез келиб, анча узоққа чўзилади. Ҳар одамнинг иффат ва парҳезкорлиги бўлмаса, ҳар қанча зийрак ва доно кўринса ҳам, унинг ақли камолга етишган ҳисобланмайди. Шунга кўра, оқил ва камол иффатли, тавфиқли бўлмоғи шарт. Қилган ёмонликлари, фисқу фужурларини ҳар ерда мақтаб, гердайиб сўзлаб юрган одамдан узоқлашинг. Комил, ақлли одам бузуқ хаёлларни кўнглига келтирмайди, ақл-ҳуш қуввати билан уларни рад этади.

Ҳакимнинг бу ибратига қўшича қилиб айтиш мумкинки, ақл ва ҳаё ажралмас дўстдир. Бири йўқолса, иккинчисини топиб бўлмайди. Дунё дунё бўлиб яралганидан бери ҳали комил ақл эгасининг беҳаёлик қилганини, ёки аксинча, беҳаё одамнинг комил ақл эгалари мартабасида эъзозланганини кўрган эмас. Фузайл ибн Ниёз (қ.с.) «Ҳар нарсанинг закоти бор. Ақлнинг закоти — охират андишасидир», деганлар. Бу закот — андишага хиёнат қилмаганлар ақл комиллигига эришган бахтиёр зотлардир.

* * *

Ривоят: Ҳазрати имом Абу Ҳанифа Куфий (қ.с.) тошлоқ йўлдан бораётган эдилар. Қаршиларидан бир ҳўкиз келаверди. Абу Ҳанифа йўлдан четландилар. Ҳамроҳлари дедиларки:

— Ё имом! Бу парҳез нимадандир?

Дедилар:

— Менинг ақлим бор, унинг эса шохи!

Гўзал хислатлар — ақл ва камолнинг бир нишонасидир. Гўзал ахлоқ ҳам ақлнинг камолга эришганидан далолат беради. Бир мажлисда ҳеч кимга сўз бермай эзмалик қилиб сўзлайвермаслик, жоҳил ва нодоннинг сўзларига сукут билан жавоб беришлик соғлом ақлли ҳар бир инсон учун ғолибият ва саодат бўлиб, бунинг акси эса пушаймонлик ва тубанликдир.

Луқмони ҳаким дебдилар:

— Эй ўғил, одамлар сўзга устомонликлари билан мақтансалар, сен сукутинг билан мақтан. Ҳар нарсанинг далили бор: ақлнинг далили — фикр. Фикрнинг далили — сукутдир.

«Ақлли одамлар подшоҳларнинг марҳаматига ишонч билдирмайдилар, — деб ёзадилар ҳазрат Навоий. — Донишманд кишилар тентакларнинг гап-сўзига ишонишни ўринли демайдилар. Зеро, у бир нима қилса — ихтиёри ўзидадир. Тентак эса беихтиёрдир. Аммо ақлли одам иккаласидан ҳам эҳтиёт бўлиши яхшидир.

Ул чу сохиб ихтиёр ўлди-ю, бу беихтиёр,
Иккисида хазму ҳикматнинг хилофи ошкор.

Дейилмоқчи, униси — ихтиёр эгаси, буниси эса ихтиёрсиз. Лекин иккисида ҳам ақл билан ҳикматнинг тескариси бор.

Ўзини донишманд ҳисобловчи биродарларимиз қайсидир даврада тентак ёки жоҳилга рўпара келганларида бу доно фикрни ёки ҳазрати Абу Ҳанифанинг йўл четига чиқиб турганларини эсласалар, ақлга хилоф иш қилмаган бўлур эдилар.

Ақл фойдаланилмагунича соҳибига фойда бермайди ва киши лайлак ҳолига тушади.

Дарахт тепасига ин қурган кабутар тухум қўйиб, бола очган чоғда тулки келиб дағдаға қилди:

— Жишларингни ташламасанг, дарахт тепасига чиқаман-да, ўзингни ҳам, болаларингни ҳам ейман.

Кабутар ўз жонидан қўрқиб, болаларини тулкига ташлади. Кейин яна тухум қўйиб, бола очди. Тулкининг ёмонлигидан қўрқиб ўтирганда лайлак учиб келиб паришонлиги сабабини сўради. Кабутар тулкининг дағдағаларини айтиб берди. Лайлак унинг нодонлигидан кулди-да, ақл ўргатди:

— Тулки яна келса, «болаларимни ташламайман. Истасанг ўзинг дарахтга чиқиб еявер, мен учиб кетаман, мени ея олмайсан», десанг аҳмоқлигича қолаверади.

Кабутар лайлак айтгандай қилди.

— Бу гапларни сенга ким ўргатди? —деб сўради тулки.

Кабутар ақл ўргатувчиси ким эканини айтгач, тулки лайлакни излаб кетди. Уни дарё қирғоғидан топиб, сўради:

— Эй лайлак, шамол ўнгдан эсса бошингни қандай сақлайсан?

— Бошимни чапга бураман, — деди лайлак донишмандлик билан.

— Шамол чапдан эсса нима қиласан? —деб сўради тулки ўзини гўлликка солиб.

— Бошимни ўнгга бураман ёки орқамни ўгираман, — деди лайлак унинг нодонлигидан кулиб.

— Шамол орқадан эсиб қолса нима қиласан?

— Бошимни қанотларим орасига оламан.

— Йўғ-е, мени лақиллатяпсанми? Бошни қанотлар орасига олиш мумкин эканини билмас эканман. Агар алдамаётган бўлсанг, бир кўрсат-чи?

Лайлак бошини қанотлари орасига олди. Тулки пайтдан фойдаланиб, унга ташланди. Бир ҳамлада ўлдириб, қорнини обдон тўйғазиб олди-да, ерда сочилиб ётган патларга қараб деди:

— Эй лайлак! Кабутарга ақл ўргатишни билибсан-ку, нечун ўзингга ўргатмадинг?

Ақл эгалари олимлар, фозиллар ва тадбирли ҳунармандларнинг суҳбатларидан кўп-кўп баҳраманд бўлади. Донишмандлар суҳбати мушк-анбар демакдир. Шоир айтмоқчи:

Ҳам тавозелик бўлиб, ҳам баодаб,
Яхшиларнинг суҳбатин қилгил талаб!

Ақл эгаси кўршапалак табиатли жоҳиллар билан улфатчиликдан қочади:

Ёғ ичига тушса гар сув, нолалар қилгай чироғ,
Суҳбати ножинс бўлгай боиси озору доғ.

Донолар мажлисида, улуғлар суҳбатида ўзига муносиб жойда ўтириш ҳам донишмандликдан дарак беради. Ақл-идрок эгаси бошқаларнинг мартабаларини иззат қилади. Девоналар каби андишасиз сўзлаш шармандаликдан нишон беради. Сабабсиз, ўринсиз кула бериш эса пушаймонлик билан натижаланади.

Суҳбатга лойиқ эмас ҳар кимса ўринсиз кулса,
Гар кавуш кулса, оёқдан бўладир шаксиз узоқ.

Суҳбатимиз аввалида ҳикмат хусусинда қисман тўхталган эдик. Якунида яна шу мавзуга қайтсак, чунки ақл ва ҳикматни айри-айри кўриш номаъқулдир. Афлотун ҳаким дебдилар: «Баданнинг қуввати — овқат, ақлнинг қуввати эса ҳикматли сўзлар, донолик ва донишмандликдир. Агар ақл шулардан маҳрум бўлиб қолса, овқатсизликдан бадан халок бўлгани каби халок бўлади». Донишмандлар ҳикматни бундай таъриф қилиб ўтганлар:

Ҳикмат — ҳар бир ишда тўғрини хатодан ажратиш ёки бир нарса ҳақида энг тўғри ҳукмни топиб чиқаришдир. Ҳикматни яхшироқ англаш учун мана бу бир неча фазилатларни билиш лозимдир.

* Зеҳн поклиги — исталган нарсани ўйлаб чиқаришда нафснинг хуружига бўйин эгмасликдир. Қадим адабиётда бу «Зеҳн сафоси» дейилиб, бир масала, жумбоқнинг ечими ёки бир ишнинг натижасини қийналмай осон ва тез ўйлаб топиш тушунилади («Зеҳн» — идрок, тезфаҳмлик, «сафо» эса поклик, тиниқлик, равшанлик маъноларини англатади).

* Зийраклик — ишнинг аввалидан-охирига қадар зеҳннинг чақмоқ янглиғ тез ҳаракатидир.

* Гўзал тасаввур — бир нарсани англаб чиқаришда, унга дахли бўлмаган бошқа нарсани қориштирмасдан яхши англаш қувватидир.

* Осонлик билан ўрганиш — ортиқ машаққатланмасдан исталган нарсани ўрганиш қувватидир.

* Ёдда сақлаш — ўқиб англанган нарсани эсдан чиқармасдан ёдга олишдир.

* Эсга тушириш — ёдга олинган нарсани исталган вақтда дарров эсга туширишдир.

Ахлоқ илми бўйича биз англайдиган ҳикмат шу саналган хулқ ва фазилатлар билан топилади. Ҳикмат эгаси бўлганлар «ҳаким» деб аталадилар.

Мисол тариқасида «Гулистон»да бу ҳикматни ўқиш мумкин:

«Бир киши Анушировнга мундоқ хушхабар еткурдики, Худойи таоло фалон душманингни жаҳондин кўтарди. Анушировн анго деди: «Ҳеч эшитдингмуки, Худойи таоло мени жаҳонда доимий қўюрму?

Байт: *Гар адув ўлса анго бўлмасмен асло шодмон,*
Ким ўзим доғи жаҳонда қолмағумдир жавидон.

Бу жавоб ақл ва ҳикматнинг гўзал кўриниши, шундай эмасми? Буни ўқиганимда тоғам — Мирзакалон Исмоилий ёдимга тушдилар. Шароф Рашидов вафот этган куни кимдир телефонда бу воқеа билан тоғамни хушнуд қилмоқчи бўлганда «бир кишининг ўлимига ҳам қувонадими?!» деб ғазабланган эдилар. Бир нодонлик асрлар оша айнан бир кўринишда яшар экан, инсониятнинг ҳикматга бўлган муҳтожилиги сақланиб қолаверади.

Турли давра гурунгларида инсонга хос «тўрт фазилат» деган иборани эшитиб турамиз. Суҳбатимиз аввалида «Калила ва Димна»дан мисол келтирганимизда бу тўрт фазилат — ҳикмат, ақл, қаноат, адолат, деб белгиланган эди. Қадим адабиётнинг бошқа манбаларида бу фазилат — ҳикмат, шижоат, иффат, адолат деб таҳлил қилинади. Одам боласига сув билан ҳаводай зарур бўлган бу тўрт фазилат баёнида қисман фарқ бўлса-да, мантиқан фикр ягонадир. Шижоат, иффат ва адолат ҳақида алоҳида суҳбат қуриш ниятимиз бор. Шу боис ҳикматга доир тушунчалар билан устоз Алийбек Рустамий изоҳларидан фойдаланган тарзда танишсак.

Ҳикмат ҳам назарий, ҳам амалий қувватлардан иборат бўлиб, зако, зеҳн сафоси, ҳусн-и тааққул ва таҳаффуз деб аталган тўрт хислатни ўз ичига олади. Назарий қувватдан мурод — кишининг мавжудот ҳақиқатини англаб, ўз имконияти доирасида мутлақ борлиқни идрок этишидир. Ҳикматнинг амалий қуввати эса шахснинг ўз ахлоқини яхшилаши ва эзгу ишларга ўзини одатлантира олишидир.

«Зако» дейилганда ўткир ақллилик, зийраклилик, синчковлик тушунилади. Синчков, сезгир, ақлли кишиларни «закий» дейдилар. «Зако хайли» дейилганда заковатли кишилар англашилади. Киши кўп ўқиши, билиши натижасида онги бойийди, сезгилар орқали билинадиган нарсалар ана шу билим ёрдамида мантиқан таҳлил этилиб, хулосалар чиқарилади. Бундай ҳолат илмда кўп учрайди. Масалан, Ибн Сино ҳазратлари ҳали заррабин (микроскоп) йўқ пайтида микроблар борлигини айнан зако туфайли кашф этганлар. У зот касалнинг тарқалиш жараёни ва хусусиятларини кузатиб, шу хулосага келганлар. Ёки лазер нурининг кашф этилиши ҳам шундай. Олимлар нур бир ерга тўпланса, кучли қувват ҳосил қилишини англаб, сўнг шу илмий тахмин асосида тажрибалар ўтказганлар.

«Ҳусн-и тааққул» деб тўғри фикр юритиб, хато ва янглишишлардан сақланишга, ақлни яхши томонга ишлатишга айтилади. Чунки ният бузилса, киши ақлини суиистеъмол қилиши мумкин. Бу ҳолда киши онгида хато, янглиш фикрлар пайдо бўлади. Мафкура бузилади, натижада киши ҳикматдан узоқлашиб, йўлдан озади («Ҳусн» — гўзал, «тааққул» — идрок, фикр юргизиш, яъни ақл билан иш юритмоқ демакдир).

«Таҳаффуз» деганда кўрган, билиб олган ва ўрганган нарсаларни яхши эслаб қолиб, керак бўлган пайтда тезда эсга келтириш тушунилади.

«Ҳикмат» сўзининг асл маъноларидан бири — донишмандлик, доноликдир. Яна бир маъноси — яширин сабаб, сирдир. Яна бири — илми-маърифатдир. Яна бири — тадбирдир. Фалсафа илмини қадимда «Ҳикмат илми» деб ҳам атаганлар. Ҳикмати илоҳий — Аллоҳнинг хоҳиш-иродасини англатади. Ҳикмати шукуҳи — билим шуҳрати, машҳурлиги демак. Ҳикмат-у ақл — илм ва ақл деганидир. Ҳикмат суйи урмоқ — муолажа қилмоқдир,

Донишмандларни, илму ҳикмат соҳибларини қадимда «Ҳикматгард» ёки «Ҳикматжўй» деб атаганлар. Донишманд, файласуф, олим, ҳакимларни «Ҳикматмаоб», «Ҳикматпараст», «Ҳикматпеша», «Ҳикматсоз», деб ҳам шарафлаганлар. Билимдонларнинг суянчиғи, ҳомийси — «Ҳикматпаноҳ», билимдонларнинг сезгири — «Ҳикматқиёс», дейилган. «Ҳикматобод» ҳикматга тўла маконни англатган.

Булар «ҳикмат» атамасига доир тушунчалар. Дунёда ҳикмат эшитган, эшитганидан тўлқинланиб, бошқага айтиб юрган одамлар кўп. Бу ҳам яхши фазилат. Аммо ҳикматга амал қилувчилар озким, афсусимиз айнан шунда.

Суҳбатимиздан аён бўлаяптики, ақл-идрок ва ҳикмат эгалари — икки дунё саодати мукофоти билан тақдирланадиган бандалар экан. Уларнинг сафларида бўлмоқлик барчаларимизга насиб этсин, деб яна дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! Биз — бандаларингга ақл ато этиб, ўзга махлуқлардан кўра шарафлироқ мартабани берганинг учун Ўзингга чексиз шукрлар қиламиз. Барчаларимизни бахтиёрликнинг биринчи шарти бўлган ақл қуввати билан қувватлантир. Ийсо алайҳиссалом қочган аҳмоқлардан бизларни Ўзинг ҳимоя қил. Иблиснинг ёмонлигидан ва аҳмоқларнинг таъсиридан Ўзингнинг паноҳингга қочамиз. Берган неъматинг — ақлни бизлардан олиб қўйма. Ақлини қадрламаётган дўстларимизга ҳидоят бер. Уларни ҳам комил ақл-идрок эгалари сафига қўш. Омийн, ё Раб алоламийн!

ДОНОЛИК — АМАЛ ЭРУР

Донишманд — ҳақиқатга ошиқ кишидир.

Шунга кўра, ҳар бир ҳақиқатталаб одам маълум даражада донишманддир. Донолардан ўрганиш ва ўрганган нарсаларни бошқаларга ўргатиш хайрли амаллардан ҳисобланади.

Шу фазилат эгаси бўлишга интилайлик.

Тилимиздаги айрим атамаларни маънодош сўзлар сифатида қўллашга ўрганиб қолганмиз. Шулардан бири — «ақлли» ва «доно» атамаси. Меҳримизни қозонган кишини баъзан «жуда ақлли-да!» деб алқаймиз, баъзида эса «жуда доно!» деб олқишлаймиз. «Жуда ақлли доно», дейдиган пайтимиз ҳам бўлади, Хўш, «ақллилик» ва «донолик» битта фазилатми? Бизнингча бундай эмас. Тўғри, ҳаётда ҳам ақлли, ҳам доно одамларни учратамиз. Лекин илмли, ақлли одамларнинг ҳаммаси ҳам доно бўлавермайди. Донолик турли диплому ун-

вонлар билан белгиланмайди. Ҳаётда бир донишмандга дуч келгунча атрофимизда юзларча, балки мингларча олимларни учратамиз. Ўзини доно ҳисобловчиларга эса унданда кўпроқ дуч келамиз. Бир маҳаллада гувоҳ бўлиб эдик: профессор мартабасига етишган кишининг олий мактаб кўрмаган қўшниси бор. Бу кишининг болалиги ва ёшлиги оғир замонларга тўғри келиб, илм олиш орзусига етиша олмаган. Ота касбини эгаллаб, умри темирчилик билан ўтган. Бироқ илмга интилишлари бир зум ҳам сўнмаган. Ҳамиша аҳли илм даврасига, суҳбатига интилиб яшаганлар. Улардан эшитганларига амал қилишни зарур деб билганлар. Маҳаллада кимки доно маслаҳатга муҳтож бўлиб қолса, шу кўчага бурилади, бироқ профессорникига эмас, темирчиникига киради. Демоқчимизки, донолик фақат илмга эмас, ҳаёт тажрибасига ҳам боғлиқ. Ҳаётда узоқ умр кўрганлар кўп, барчаларининг ўзларига хос ҳаёт тажрибалари бор. Бироқ атрофдагилар уларни не учундир доно санамайдилар. Нима учун, ўйлаб кўринг-чи? Инсон ҳаётда кўрган-кечирганларини фикр қилиши, яхши-ёмонга ажратиши, яхшисини кўпайтириб, ёмонидан қочиши зарур. Агар ҳаёт тажрибаси таҳлил ва хулосадан бебаҳра бўлса, бу одамнинг ўзи ҳам донолиқдан бебаҳра қолибди. Профессор ва темирчи акамизнинг фарқлари айнан шунда.

Агар ақл эгаси ақлини, илм эгаси илмини зарур ишларга йўналтира олсагина уни «доно» деб аташ мумкин. Шу фикрга кўра, донолик-ни илм ва ақлнинг амалдаги кўриниши деб белгиласак ҳам бўлади. Илмийроқ қилиб айтсак, донолик — ақл билан қўлга киритилган, кузатиш ва тажриба билан ҳаётга татбиқ этилган ҳақиқатлар йиғиндиси, фикрларнинг турмушга уйғунлашувидир. Донолик кўп билиш эмас. Одам боласининг онги ҳеч қачон жами нарсаларни қамраб ололмайди. Донолик иложи борича кўп билиш бўлмай, балки қандай билимлар энг зарур, қандайлари озроқ ва яна қандайлари бирмунча зарурлигини билишдадир. Яъни донолик сирларидан бири — нималарга эътибор бермасликни билишда. Одам нима егани билан эмас, нимани ҳазм этса, ўша билан яшайди. Бу ҳолат тана сингари ақлга нисбатан ҳам ҳақли равишда бир хил тааллуқлидир. Ҳамма нарсани баравар билишга интилиш — ҳамма соҳада чаласавод бўлиб қолиш демакдир. Азим дарёни кўз олдингизга келтиринг: денгизга қуйиладиган жойда майда-майда ирмоқларга бўлиниб кетади ва қувватини йўқотади.

Афлотун ҳакимдан сўрадилар:

— Файласуф олимсиз. Айтинг-чи, шунча ўқиб, қандай натижага келдингиз?

— Фақат бир нарсани англадим, — деб жавоб қилдилар аллома, — ҳеч нарса билмас эканман.

Умматнинг алломалари ҳам ўз ожизликларини яширмаганлар. Хусусан, имом Ғаззолий ҳазратлари демишларки: «Билганларим қаршисида билмаганларимни оёқ остига олсам эдим, бошим кўкларга етган бўлур эди». Азизлар, диққат қилингким, бу сўзлар шунчаки камтарлик ифодаси сифатида тилдан учмаган. Чинакам донишманд эгаллаган илмни атрофидагилар юксак, деб қадрласалар-да, унинг ўзига билими кам бўлиб туюлаверган ва илм олиш ҳаракатидан то сўнгги нафасига қадар тинмаган.

Шоир айтарки:

Дононинг бир кунда қилган ишини,
Нодон қилолмайди яшаб ёшини.
Доно бир кунида минг йил яшайди,
Нодон минг кунда ҳам йиғмас ҳушини.

Доно бирон нимани билмасликдан қўрқмайди. Иккиланиш, меҳнат заҳмати, изланишлардан чўчимайди. Фақат бир нарсадан — ўзи билмаган нарсани биламан, деб таъкидлашдан қўрқади. Қадим файласуфларидан Цицерон айтади: «Сократ (Суқрот ҳаким)нинг донолиги шунда эдики, билмаганини билдим, деб ўйламасди». Энг буюк олимлар ҳам ниҳоясиз илм қаршисида жуда ожиз экан, «барча нарсани биламан», деб даъво қилувчи ёки ўйловчи айрим биродарларимиз уялмоқликлари керак.

Зарур нарсаларни билмаслик иллатдир. Бундай одамни ё жоҳил, ё ношуд санайдилар. Лекин бирон-бир нарсани билмаслик уят эмас. Чунки, айтганимиздай, ҳеч ким ҳамма нарсани билмайди. Масалан, тиббиёт олими қурилиш муҳандислигини яхши билмаслиги учун изза қилинмайди. Аммо билмаган нарсасини биламан, деб мунофиқлик қилса ҳам уят, ҳам зиён бўлади. Одамлар ниманидир билмаганлари учун эмас, балки ўзларини билимдон ва доно ҳисоблаганлари сабабли янглишадилар, адашадилар. Атрофга зийрак разм солинса, аслида англаш мушкул бўлган нарса йўқ. Шунчаки одам боласи билмаган муаммолар қалашиб ётибди. Ёмон, пойма-пой, узуқ-юлуқ, ҳатто янглиш билган гаплари эса ундан ҳам кўпроқ. Айнан шу янглиш маълумотлар одамни бутунлай билмайдиган нарсаларига қараганда кўпроқ жиловлайди ва чалғитади. Биз мана шу жиловга риоя қилмайдиган, чалғимайдиганларни доно деймиз.

Бир ўқимишли одам ўзини доно санарди, давраларда бировга гап бермасди. Айниқса, қишлоққа сафарга чиққудай бўлса, ундаги давраларда гапираверіб, одамларнинг эсини тескари қилиб юборарди. Гурунгда унинг учун тайин бир мавзу бўлмас эди. Гап бир-бирига уланса-уланмаса, «ҳар соҳадан бир шингил», дегандай, мунажжимлик билан бошлаб, гинекология билан якунларди. «Даврадаги қарияларга гинекологиянинг нима дахли бор?» деган истиҳола миясига келмасди. Шундай давраларнинг бирига гувоҳ бўлиб эдик. Сафарга бирга чиққан олимлар «донолик»нинг бу намойишини сукут билан кузатдилар. Мезбонлар ҳам андиша юзасидан жим эдилар. Даврадагилардан бири «доно»нинг гапдан бўшашини кутмай, сўзини шарт бўлди-да:

— Ака, илмни ҳам сув қилиб ичиб юборган экансиз, омма қойилмиз. Бизди қишлоққа шу пайтгача бунақа олимнинг оёғи тегмаганиди. Сўраганнинг айби йўқ, ака, сиз самолётни ҳам ҳайдайверасизми?

Савол киноя оҳангида берилганиди. Лекин жавоб жиддий бўлди:

— Бунинг ҳеч қийин жойи йўқ. Зарур бўлиб қолса ҳайдайверамиз...

Бу нодонликка нима деймиз? Агар «йўқ, бу иш қўлимдан келмайди», деса осмон узилиб, ерга тушармиди? Ёки мезбонлар «самолёт

бошқаришни билмас экансиз, уйимиздан чиқинг», дейишармиди? Кишининг доно бўлиб кўринишида маъно йўқ. Асл маъно чинакам доно бўлишда эканини ҳамма ҳам билавермайди шекилли, а? Доноликка хос ҳар ишнинг ўз натижаси бўлажагини, яъни: мулойимлик — улуғ мартаба, қаноат — роҳат, тавозе — эъзоз келтиришини билган, ва амал қилган биродарларимиз нақадар бахтлилар! **Донишмандликнинг чегараси мавжудлиги, калтабинликнинг эса чегараси йўқлиги** мана шундай давраларда сезилиб қолади.

Афлотун ҳакимдан сўрадилар:

— Олиму донишманд одам оддий кишилардан нимаси билан фарқ қилади?

Жавоб бердилар:

— Олим киши очиқ юзли, юмшоқ сўзли, тавозели бўлади. Бирор одамдан ўзи ҳақида бўлмағур сўз эшитса, ранжимайди. Мақташлар ва олқишларга учиб, ўзини юқори тутмайди, камтар бўлади.

Ҳа, камтарлик улуғ фазилатлардан бириким, ким уни менсимабди, одамлар назаридан тушибди, демак.

Бузургмеҳрдан сўрадилар:

— Инсон учун энг муҳим нарса нима?

— Туғма зеҳн, — деб жавоб бердилар.

— Туғма зеҳн бўлмаса-чи?

— У ҳолда одоб ва илм ўргансин.

— Ўрганолмаса-чи?

— Унда серилтифот ва сертавозе бўлсин. Бу ҳам одам боласининг зийнати.

— Бу ҳам қўлидан келмаса-чи?

— Унда бунақа тирикликдан ўлгани афзалроқ, ҳам одамлар ундан қутулади, ҳам ўзи ўзидан қутулади.

Бу ривоятни далил сифатида келтиришдан мурод «самолёт ҳайдашни биламан», деган биродаримизга «бу кунингдан ўлганинг яхшироқ», дейиш эмас. Аллоҳ кўп қатори унинг умрига ҳам барака берсин ва донолик фазилатидан ҳам баҳраманд қилсин. Бизларни эса бу каби ҳолатлардан ибрат олиб, донолик сари интилувчилардан этсин.

Бир подшоҳнинг бош вазири ғоят доно, бироқ бошқа вазирларга нисбатан қорароқ ва хунукроқ эди. Бир куни доно вазир келсаки, подшоҳ бошқалар билан ҳазиллашиб, кулишиб ўтирибди.

— Бугун сарой аҳли ғоят хушчақчақ кўринадир, бу шодумонлиқ муборак бўлғай, — деди бош вазир тавозе билан. Подшоҳ уни калака қилиб, роҳатланиб кулмоқчи бўлди-да:

— Булар қоп-қоралигинг ва хунуклигинг сабабини билмоқчилар, тушунтириб бера оласанми? — деди.

Бош вазир бу масхарадан ранжиса-да, сиртига чиқармади, ҳилмлик ила сўз бошлади:

— Бу тушуниш унча мураккаб бўлмаган ҳолат-ку, шаҳриёрим. Маълумингизким, ўн саккиз минг оламни яратган Ҳақ таоло одамларни дунёга келтириб, рўпарасига тўрт нарсани: донолик, қудрат, чирой ва бойлик неъматларини қўяркан. Одам булардан истаганини олиши мумкин. Менинг бирдан-бир орзум донолик неъматини қўлга кири-

тиш эди. Аммо бу неъмат бошқаларига қараганда жуда узоққа, етиб бориш мушкул бўлган осмонўпар чўққига қўйилган экан. Мен чўққига етиб бормоқ учун ғоят машаққат чекдим. Донолик неъматини қўлга киритиб, Яратганга шукрлар айтиб, изимга қайтсамки, қолган уч неъматни бошқалар илиб кетишибди. Шундай қилиб каминага на чирой, на қудрат, на бойлик насиб этди. Хунуклигим хусусида билганларим шу, қолгани ўзингизга аёндир, ҳазрат шаҳриёрим.

Подшоҳ ўшанда бош вазирни калака қилганига пушаймон еган экан.

«Донолик ҳеч қачон табиатга зид нарсани тақозо этмайди. Тафаккур буюк фазилатлардан биридир. Одамнинг донолиги — ҳақиқатни айтишда ва табиатга қулоқ солган ҳолда унга мувофиқ ҳаракат қилишда», деб ҳисоблашади европалик олимлар. Бу фикрга қарши гап айтиш ниятимиз йўқ. Аммо европаликларнинг ўзида «Ҳамма нарса ўз номи билан аталиши керак» дейилгувчи нақл ҳам бор. Ҳақиқат нима? Табиат нима? Ҳақиқат — Аллоҳнинг мавжудлигини тан олиш. Табиат Аллоҳ яратган ва Аллоҳ белгилаб қўйган қонуниятлар асосида яшовчи мўъжизалардан бири. Юқоридаги фикр очиқ баён этилса, бундай бўлади: «Донолик ҳеч қачон Аллоҳ томонидан еру осмонларда яратилган мўъжизаларга зид нарсани (ёки ҳаракатни) тақозо этмайди. Тафаккур буюк фазилатлардан бири экан, фикрлаш, таҳлил қилиш, хулоса чиқариш қобилиятига эга ақл эгаси энг аввало Ҳақнинг борлигига иқрор бўлади ва У белгилаб берган тўғри йўлдан оғмай юради. Табиат қонуниятлари ва мўъжизаларига қарши чиқмайди, бу қонуниятларга ўзгартиш киритишга интилмайди». Нединким, Аллоҳга ишонч билан оламга боқилсагина ҳақиқат кўринади. Мулла Жомий ҳазратларининг «Оламда ягона нурдан бошқа нарса йўқ. Фақат нур турли шакл ва кўринишлар билан кўринади», дейилмиш ҳикматларини унутмаслик керак.

Ўтган асрларда инсоният доноликнинг шу кўринишида кўп адашди. «Одам маймундан пайдо бўлган», деган ғоя узоқ йиллар яшади ва ҳозир ҳам яшаб турибди («Менинг бобом ёки бувим маймун эди», деб ҳисобловчилар яшар экан, эртага яна бир «доно» чиқиб, «менинг аждодим тўнғиз эди», деган ғояни шиор қилса, бу шиор атрофида юзлаб, балки минг-ўн минглаб тўнғиззодалар бирлашсалар ажабланмаслик керакмикин). Маймунзодалардан кейин «Табиатни енгамиз!», «Табиатни измимизга бўйсиндирамиз!» деганлар пайдо бўлишди. Кейин «Ирсият йўқ нарса» дейдиганлар илм аҳлини ғоят қийнадилар. Ажабким, уларда ҳам илм бор эди, ақл бор эди, ўзларини доно ҳисоблардилар. «Одамзоднинг яратувчиси Аллоҳдир», дейдиганларни «жоҳил» деб масхаралардилар. Булар битта ёки юзта бўлсалар ҳам, эътибор берилмаса бўларди. Улар жуда кўп эдилар, энг ачинарлиси бу бемаъни ғоялар илмий давралар орасида қолиб кетмай, жамиятлар ва давлатларни бошқарувчи кучга айланган эди. Донолик кўринишидаги аҳмоқлик давлат даражасига чиққанда қандай фалокатлар юз беришини тарих аниқ кўрсатиб турибди. «Табиатни енгамиз!» деб чиранганларга табиат офатлари инъом этилди. Афсус шуки, бу ғояни ўйлаб топган, жамиятлар онгини заҳарлаган «доно»лар бу олам-

дан ўтиб кетишди. Уларнинг аҳмоқона ғоялари туфайли юз бераётган табиат офатларидан, турли-туман касалликлардан бугунги авлод азоб чекмоқда. Тошқинлар, довуллар, зилзилалар, цунамилар қадим замонларда ҳам бўлган, аммо ҳозиргидай офатларни келтириб чиқармаган. Айниқса, кутилмаган касалликлар довули бу қадар бўлмаган. Аҳвол шундайки, заминнинг ҳаёти ёки мамоти масаласи энди чин донолар хулосасига муҳтождир. Бундай донолар кимлар? Бу донолар оломоннинг телба хоҳишига бўйин эгмайди, аксинча, унга ўзи йўл кўрсатади.

Юқоридаги фикрлар исботи ўлароқ бу ҳикоятким, кўрлар маҳалласига фил адашиб келиб қолди. Кўрлардан бири филнинг оёғини ушлаб кўриб: «Ие, фил терак каби ҳайвон экан», деб хулоса ясади. Бошқа сўқир келиб жониворнинг хартумини ушлади-да: «Бекор айтибсан, фил теракка ўхшамайди, у мўри кабидир», деди. Бу икков масала талашаётганида учинчиси келиб қўл узатган эди, филнинг қорнига тегди: «Икковинг ҳам тентаксанлар. Фил деворнинг айни ўзи!» деди. Яна бири келиб жониворнинг думини ушлагач уни супургига қиёс қилди, қулоғини ушлаган қалқонга ўхшатди. Бошқаси филнинг бесўнақай тишини ушлагач, шерикларидан кула бошлади: «Эй аҳмоқлар! Ишонмасангиз кўринглар, фил қилич сингари бир ҳайвондир!»

Барча кўрлар ўзлари ушлаб кўрганларини ҳақиқат деб ҳисоблаганлари учун гап талашиб, бир-бирларини аҳмоққа чиқариб, ғавғо қила бошладилар. Уларни четдан кузатиб турган бир ориф «ҳеч бирларингиз ҳақиқатни тўлиқ топа олмадингиз», деса ҳам қулоқ солмадилар.

Қиссадан ҳисса шуки, дунёдаги барча хатоликлар асл моҳиятни кўра билмасликдадир. Ҳодисаларнинг асл моҳиятини билмаслик эса уларни ҳар ким ўз ақли ва тушунчаси билан ўлчашдан келиб чиқади. Бу дунёда кўп кишилар мазкур ҳикоятда бўлгани каби бир нарса ҳақида турлича тушунчада бўладилар ва шу тушунчалари асосида фикр айтадилар. Уларнинг ҳар бири «фақат менгина ҳақиқатни биламан», деб севиниб, мамнун бўладилар ва донишмандлик шоҳсупасини даъво қиладилар. Бир оз аввал зикр этганимиз — маймунзодалар ва тўнғиззодалар шулар жумласидандир.

Дунёда энг катта саодат ҳақиқатни кўриш билан бошланади. Шу боис ҳам пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.): «Ё Раб! Ҳақнинг ҳақлигини, ботилнинг ботиллигини менга кўрсат», деб муножот қилганлар. Шундай вақтлар бўладики, инсон фосиқ бир кимсани одил деб ҳисоблайди. Нотўғри назарияни тўғри назария деб қабул қиладики, оқибатда ё жоҳиллик ё нодонлик ботқоғига ботганини ўзи ҳам сезмай қолади.

Ҳар бир нарсанинг ҳақиқати унинг мазмунида эканини билмаган кимса маймун болалари ҳолига тушиб қолиши ҳеч гапмас.

Маймун энди пишаётган ёнғоқ меваларидан узиб чақди-да, мағзини болаларига келтирди. Маймунчалар ўзлари учун янгилик бўлган бу таомни мазза қилиб еб олишгач, оналаридан сўрадилар:

— Бу ажойиб тотли емишнинг номи нима?

— Кузда пишадиган бу меванинг номи — ёнғоқ.

— Онажон, бизга у мева қаерда ўсишини кўрсатинг, ўзимиз бориб, тўйиб-тўйиб ейлик.

Маймун тоғ этагидаги ёнғоқзорни кўрсатиши билан болалари қувнашганича югуриб кетишди. Ёнғоқ дарахтларига осилиб чиқишиб, ҳали унчалик етилмаган, паққа бўлмаган меваларни узиб, пўстини ажратмай, қобиғини чақмай оғизларига солганларича чайнамоқчи бўлдилар. Пўстлоқнинг заҳарли аччиқ таъми оғизларини бемаза қилиб, меваларни ғазаб билан отдилар-да, изларига қайтиб, оналарига таъна қилдилар:

— Эй она! Биз сизни ғоят ғамхўр ва меҳрибон деб ўйлардик. Бизга у заҳарли мевани едиришдан мақсадингиз нима эди? Бизга бўлган ғаразингиз боисини тушунолмай қолдик?

— Болажонларим, сиз она қалбининг нечоғли меҳрга тўла эканини ҳис қила олмайсиз. Наҳот мен сизларга заҳарни раво кўрсам? Шундай демоқликдан уялмайсизларми? Энди менга айтинглар-чи, ҳов кўриниб турган дарахтга чиқдингларми?

— Ҳа.

— Яшил пўстлоғлик мевани узиб тишладингларми?

— Ҳа.

— Сизлар ёнғоқ мевасини эмас, ташлаб юбориладиган аччиқ пўстлоғини емоқчи бўлгансизлар. Мен сизларга мағзини чақиб бериб эдим. Сизлар гапимни охиригача эшитмай, бевошлик қилиб югуриб кетдинглар. Заҳар каби аччиқ пўстлоқ ичида ширин ва фойдали мағиз бўлишини айтишга улгурмадим. Энди мени ғаразгўй душман, деб койияпсизлар. Диққат билан тингланглар: агар ишнинг ташқи кўринишга боқсангиз, мана шундай алданаверасиз. Нарсаларнинг ичида нима борлигига диққат қилсангиз, ҳақиқатни топиб, бол каби ейсизлар.

Мазкурдан уқиб олишимиз лозим бўлган маъно шуки, бу дунёда ғавғонинг боши кишиларнинг бир-бирини яхши тушунмасликларидан бошланади. Кўп киши ҳақиқатни шу қиссадаги маймун болалари каби янглиш тушуниб, чин ҳақиқатни айтганларни маломат қиладилар. Уларни душман санайдилар. Большевиклар замонида, айниқса, Сталин зулми даврларида тарих бундай мисолларга кўп дуч келди. Зулмкорлар бирон ишнинг моҳиятини чуқур билмасдан туриб, ҳақиқатга эришиш мумкин эмаслигини тан олмадилар. Доноларга қирон келтирилиши замирида ана шу жоҳиллик ётади.

Инсон ҳамиша доно маслаҳатчига муҳтож бўлади. Бошига бир мушкулот тушса, атрофидагилардан нажот излайди. Унинг хатоси ҳам шу ерда. Кимса нажотнинг қаердан эканлигини билиши керак. Энг доно маслаҳатни қаердан олишини ҳам билиши шарт. Ўйлаб кўрайлик-чи, нима учун азон чақириғида «Нажотга келинглар!» деб хитоб қилинади? Фоний дунёдаги энг доно одамлар ҳам бирон масала ечишда фақат ўз онгларига, билимларига суянмайдилар. Уларнинг онглари ва билимлари масаланинг ечими қайда эканини тўғри кўрсатиб беради, холос. Асрлар оралаб бизга қадар етиб келган бу муқаддас битиклар файласуфликни ихтиёр қилганлар учун кенг бир фазо, ақл учун кенг машқ майдони ва унутилмас хотира, маъносига тушунадиганлар учун ажойиб бир ибрат хазинасидир.

Мисол тариқасида улуғлар ҳаётига мурожаат қиламиз:

Бир яҳудий олим Ҳазрат Умарни (р.а.) мулзам қилиш ниятида сўради:

— Қуръонда: «Жаннатнинг кенглиги осмонлар ва Ер баробарида», дейилган. Хўш, айт-чи, унда дўзах қаерда бўлади?

Ҳазрат Умар даврадаги саҳобаларга: «Бу одамга жавоб беринглар», дедилар. Ҳеч кимдан садо чиқмагач, Ҳазрати Умар яҳудийдан сўради:

— Ҳар куни кўриб турганингдек, кечқурун ҳамма ер зимистонга бурканади. Айт-чи, тун чўккanида кундуз қаерда бўлади?

— Аллоҳ хоҳлаган жойда, — деди яҳудий, халифани мот этганига амин бўлиб. Аммо у баҳсда ўзини ғолиб санаб, бир оз шошган эди.

— Ундай бўлса, — дедилар Ҳазрат Умар, — дўзах ҳам Аллоҳ таоло хоҳлаган жойдадир.

Бу доно жавоб яҳудийни лол қолдирди. Иттифоқо, у ҳаяжонини яширмай деди:

— Эй мўъминларнинг амири! Аллоҳ таолога қасамки, Тавротда ҳам худди сен айтганингдай ёзилган!

Диққат қилинг-а, яҳудий-ку, халифани мулзам қилиш мақсадида атайлаб сўраган. Лекин айрим биродарларимиздан шундай калтабин савол эшитиб қоламизки, ёқа ушлашдан ўзга чорамиз қолмайди. Бир биродаримиз уламолар даврасида ўтириб «Жаннатда ҳожатхона бўладими?» деб сўраб қолсами! Уламоларимиздан бири «Буни она қорнидаги болани беҳожат қилган Аллоҳ билади», деб чиройли жавоб бердилар. Бу воқеани эслашдан мурод — фақат жавоб эмас, берилгувчи савол ҳам доноликка далолат қилишини айтишдир. Ўша биродаримиз жаннатдаги ҳожатхонани ўйламай, аввало жаннатга олиб борувчи йўл ташвишини қилсалар яхшироқ бўлармиди...

Иккинчи мисол: Халифа тушида Азроил алайҳиссаломни кўриб: «Менинг умримдан қанчаси қолди?» деб сўради. Малак ул-мавт (ажал фариштаси) беш бармоқлари билан ишорат қилдилар. Халифа уйғониб, кўп фикру ўй гирдобига чўмди. Ишоратнинг маъносини англай олмай, олимларни ҳузурига чорлади. У бечоралари нима дейишсин? Малак ул-мавт беш бармоқни кўрсатиб: «Беш соатлик умринг қолди», демоқчи бўлдиларми? Ёки беш кун, беш ой, беш йилга ишорами? Нима десалар ҳам балога қолишлари аниқ. Шу сабаб жавоб ўрнига сукутни маъқул кўрдилар. Шундан сўнг халифа ҳазрати имом Абу Ҳанифани (қуддиса сирруҳу) чақиртириб, тушининг маъносини сўради. Имомларнинг улуғи жавоб бердилар:

— Ул беш бармоғи билан ишорат қилгани муғаййаботи хамсадиркким (беш ёпиқ), уни Аллоҳдан бошқа бирор зот билмас.

Ҳазрати имом сўзларининг далили учун Луқмон сурасининг охирги оятини ўқидилар. Бу ояти каримада Аллоҳ таоло илмининг мутлақ шомилу комиллиги, унинг илми қаршисида бошқа илмлар ҳеч нарсага арзимаслиги баён қилинган эди. Оят маъносига кўра: 1.Қиёматнинг қачон бўлишини фақат Аллоҳ билади («қиёмат соати илми ёлғиз Аллоҳнинг ҳузуридадир»). 2.Қай вақт ёмғир ёғажаги ҳам фақат Ўзига маълум («ёмғирни У ёғдирур»). 3.Она қорнидаги ҳомиланинг ўғилмиқизми (бахтлими-бахтсизми) эканини Яратгангина билади («бачадонлардаги ҳомилаларини билур»). 4.Одам боласига эртага бошида нима ишлар борлиги номаълум. Бу ҳам Аллоҳнинг ўзигина биладиган муғаййабот («ҳеч бир жон эртага нима иш қилишини била олмас»).

5. Кимсанинг қачон ва қаерда вафот этишини бирор-бир жон била олмас. Буни ҳам фақат Аллоҳ билади («Ҳеч бир жон қайси ерда ўлишини ҳам билмас. Аллоҳ Билгувчи ва Огоҳдир»).

Бу ўринда мавзудан бир оз чекинсак-да, изоҳ бериб ўтишни лозим топдик. Аллоҳнинг мўъжизаларига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай аросатда турганлар «Ёмғир қачон ёғишини радио айтиб турибди-ку?» ёки «УЗД» деган асбоб она қорнидаги боланинг қиз ё ўғиллигини билиб беряпти-ку?» деб ояти кариманинг ҳақлигига гумон қилишлари мумкин. Аввало англаш лозимки, ҳар иккала ҳолда ҳам илм аҳлининг интилиши мавжуд. Ҳар иккала ҳолда ҳам маълумот аниқ бўлавермайди. Радио ёмғир ёғишини башорат қилса-да, осмонни бир ҳафта қора булут қоплагани билан ёмғир ёғавермайди. Мутахассислар шамолнинг тезлиги, йўналишини, булут оқимининг кўламини ҳисобга олишиб, бу булут уюмлари миллион-миллион тонна сувни у ёки бу шаҳарга қачон олиб келиб тўкишини тахмин қиладилар, холос. Яна бир нарсага аҳамият бериш керак: шамолнинг тезлиги ва йўналиши, булут кўламини ҳисоблаш зеҳнини, «ультра товуш» каби илмларни бандага ким берди? Ҳомилани аниқлаш масаласига келсак, ўша зийрак асбоб ҳам истаган вақтида, айтайлик, ҳомиланинг биринчи ойидаёқ аниқлаб бера олмайди. Аллоҳнинг иродаси билан фаришта она қорнидаги боланинг тақдир номасини ёза бошлаган дамда унинг жинси аниқ бўлади. Унгача боланинг жинси фақат Аллоҳга маълум. Тақдир номасига фаришта Аллоҳнинг буйруғи билан «ўғил» ёки «қиз» деб ёзгач, бу сир махфийлик доирасидан чиқади. Яъни, боланинг жинсини Аллоҳдан ташқари фаришта ҳам билади. Янгича асбоб ҳам ана шу жараёндан сўнг аниқлашга уриниб кўриши мумкин. Шунда ҳам у фақат жинсини аниқлайди. Бола соғлом туғиладими ё норасоми, белгиланган муддатдами ё аввалроқми, тирикми ё ўликми (Аллоҳ сақласин!)... деган саволларга банда ҳеч қандай асбоб орқали жавоб ололмайди. Шу боис аросат саволлари билан чалғиб, гуноҳкор бўлмасдан, Қуръони каримга шаксиз ва шубҳасиз ишониб, дуода юрмоқ афзал. Исломдан ўзга динга эътиқод қилувчи Хитой ҳукумати ҳам ҳомиладаги боланинг жинсини аниқлашни қонун йўли билан ман этди. Маълум бўлишича, ҳомиладаги боланинг қиз эканини билгач, олдириб ташлаш (аборт) ҳолатлари ғоят кўпайибди. Қаранг, бир гуноҳ иккинчи каттароқ гуноҳга бошлаяпти. Аллоҳнинг марҳамати билан яратилган бу асбоб бола жинсини билиш учун эмас, балки одам ички аъзоларидаги хасталикни енгилроқ ва тезроқ аниқлашга мўлжалланган. Ўзга мақсадларда фойдаланиш шундай кўнгилсизликлар туғдиради. Каминани ажаблантирган ери шундаки, боланинг жинсини олдиндан билишнинг нима зарурати бор? Эҳтимол, хитойликларга ўхшаб қиз болани олдириб ташлашни исташар? Шундай бўлса, бу гуноҳкор бандаларга Аллоҳнинг «болаларингизни ўлдирманг, уларга ризқни Ўзим бераман», мазмунидаги амрини яна бир қайта таъкидлаймиз. Шунчаки қизиқувчиларга маслаҳатимиз: Аллоҳга исён қилмай, фарзандингизнинг ўз вақтида ҳам жисмонан, ҳам ақлан соғлом туғилиши, ризқи баракали қилиб берилиши, бахтли ҳаёт неъмати берилишини сўраб, Ўзига илтижо қилиб юринг. Ўша мўъжиза асбоб билан ташхис қўйиш мутахассиси билан суҳбатлашганимда, у асбоб-

нинг мукаммал эмаслиги, кўп ҳолларда адашишини айтган эди. Айрим мутахассислар бўлажак оталардан олдинроқ суюнчи олиш мақсадида «сиз ўғил фарзанд кўрасиз», деб қувонтирар эканлар. Тўрт-беш ой бадалида «ўғиллик бўламан», деб шодон юрган отанинг қиз туғилгандаги аҳволини тасаввур қилаверинг. «Болани алмаштириб қўйдиларинг», деган гумон билан туғуруқхонадагилар билан жанжал кўтаришлари ҳам бор.

Мавзуга қайтамиз.

Энди баён этилажак воқеа Имом Шофеъий ҳазратларининг донолигини кўрсатади:

Бир кеча халифа аҳли аёли билан мунозара қилар эди. Хотин аччиқ устида эрига бехос: «Эй дўзахи!» деб юборди. Шунда халифа: «Агар мен дўзахи бўлсам, сен талоқ бўлгувчисан», дедию икковлари бир-бирларидан ажралдилар.

Халифанинг жонига ўт тушиб, нидо қилди. Чунки у хотинини қаттиқ севар эди. Халифа уламоларга буюрдики, масалага фатво чиқаргайлар. Фуқаро ҳам, уламо ҳам жавобдан ожиз бўлгани учун таажжубда қолдилар. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Айтдиларки: «Буни фақат Аллоҳ билгайки, халифа жаннатимидир ё дўзахимидир». Саройда масалага жавоб излаб тўпланганларининг еттинчи куни ҳазрати Имом Шофеъий (қуддиса сирруҳу) келдилар. У дамда ҳали бола ёшида эдилар. Бироқ шунга қарамай, жавоб беражакларини билдирдилар. Барча ҳайратда қолди. «Бола жинни шекилли, шундоқ кучли уламолар масала қаршисида ожиз бўлиб турганда бу нима дер эдики, халифа тингласа?» Халифа уларни лол қолдириб, Шофеъийга «Гапир!» деди. Бўлажак имом айтдилар:

— Мен сизга муҳтожманми ё сиз менга муҳтожмисиз?

— Алҳол, бу оламда мен сенга муҳтождирман, — деди халифа.

— Сиз менга муҳтож бўлсангиз, тахт поясини менга топширинг.

Халифа ўтирган еридан туриб, пастга тушди-да, Шофеъийни тахтга чиқарди.

— Аввал сиз менинг бир масаламга жавоб айтинг, — деди Шофеъий. — Сўнг мен сизнинг масалангизни ечаман.

— Сўрайвер, — деди халифа итоат билан.

— Сўрайман, аммо сиз фақат ва фақат тўғрисини айтасиз. Сиз бирон-бир маъсийатга (гуноҳ ишга) қодир ҳолингизда, Аллоҳдан қўрқиб, ўша маъсийатни тарк этган пайтингиз бўлганми?

Бу саволни эшитгач, халифанинг чеҳраси ёришди ва деди:

— Балли! Ёшлигимда бир аёлга бошим айланди. Хилватда учрашдим. Бироқ Аллоҳдан қўрқиб, ўша гуноҳни тарк этдим. Аёлни қўйиб юбордим.

— Рост сўзладингизми?

— Валлоҳ, шундоқ!

— Мен ҳукм қилурманким, аёлингиз сиздан чиқмагайлар ва сиз ҳам жаннатидирсиз.

Олимларнинг барчалари бу ҳукмдан ажабланиб, фарёд кўтардилар. «Сен бу масалани қандай далил билан ҳукм қилдинг?» —деб маломат ёғдирдилар.

Шофеъий: «Қуръони каримга асосланиб ҳукм қилдим», дедилар-да, «Энди ким ҳаёти дунёдалик пайтида Қиёмат куни маҳшаргоҳда Парвардигорининг ҳузурида туриши ва у Зотга ҳисоб-китоб беришидан қўрққан ва нафсини ҳавойи хоҳишлардан қайтарган бўлса, у ҳолда фақат жаннатгина унинг учун жой бўлур», деган маънони англатувчи Ван-Назиат сурасидан икки ояти карима ўқидилар ва ҳукмни такрор этдилар:

— Энди халифа жаннатидир ва аҳли аёлларининг бошлари очиқ эмасдир.

Бу жавобни эшитган олимлар ҳайратларини яшира олмай: «Бу ёш бола бўла туриб, шунчалик мақомга етибди, улғайганида қанчалар бўлур!» — дедилар. Халифа эса ёш олимни ғоят хуш кўриб, ўн минг қизил олтин берди. Доно бола эса бу олтинларнинг ҳаммасини мискинларга тарқатди.

«Қутадғу билиг»нинг насрий баёнига назар ташлаймиз:

«Кунтуғди Элиг Ўгдулмишдан сўради:

— Киши онасидан доно бўлиб туғиладими ёки муайян бир ёшга етганидан кейин заковатли бўладими?

Ўгдулмиш унга жавоб айтди:

— Эй Элиг! Бу санъатнинг номи — билим ва уқувдир. Одамзод онасидан билимсиз туғилади. Аммо у билиб, ўрганиб, тўрга чиқади. Уқув ва зеҳн эса киши табиатида бўлади. Билим — кўп ўқиш ва ўрганиш маҳсулидир... Уқув-идрок киши миясига жо этилган. Бошнинг азизлиги шундан.

Болам тутсин десанг донолик йўлин,
Кичикликдан тегиз билимга қўлин.

Агар бола кичикликдан билим ўрганса, унинг идроки ҳам яхши бўлади. Заковати ортади. Уқув-идрок киши учун кишандай гап. У ёмон ва ярамас ишларга яқин йўлатмайди. Уқувли тирикдир, уқувсиз — ўлик. Киши уйга, оддий эмас, қоронғу уйга ўхшайди. Уқув-идрок эса машъал каби унга нур сочади. Шу уйни ёритади. Яъни кишини равшанликка элтади. Тугун тутган ҳар бир иш у туфайли ечилади».

Ривоят қилурларким, Муин ибн Зойид исмли ҳукмдор асирга олинган душманларидан уч юз кишининг барчасини қатл қилишга буюрди. Асирлар орасидаги ёш бола ҳукмдорга илтижо қилди:

— Улуғ ҳукмдор, мен ғоят чанқадим. Буюринг, бир пиёлагина сув беришсин. Ташна ҳолимда ўлиб кетмай, раҳм қилинг.

Ҳукмдор амри билан болага сув бердилар. Аммо бола сувни ичмай яна дедики:

— Ҳукмдорим, менгина эмас, барча асирлар ташнадирлар. Бу сувни ўзим ичиб, уларга бермасам, мурувватдан бўлмас. Агар берсам, ўзим ташналикда ўламан. Албатта, ҳаммамизни ўлдирасиз. Биздан марҳаматингизни аямай буюринг, барча асирларга сув берсинлар.

Ҳукмдор боланинг бу илтижосини ҳам қондирди. Асирлар сувларни ичиб бўлишгандан сўнг бола яна таъзим қилди:

— Марҳаматли ҳукмдорим, сувингизни ичгач, ҳаммамиз сизнинг

меҳмонингизга айландик. Меҳмонни ўлдириш фазлу карам аҳлининг расми эмасдир, деганлар.

Муин ибн Зойид боланинг донолигига таҳсин айтиб, асирларга омонлик берган экан.

Яна бир ривоятким, подшоҳ ғазаб устида бир бегуноҳни ўлимга ҳукм қилди. Одил вазир ўртага тушиб, бечорани ҳимоясига сўз айтаман деганда подшоҳ унинг мақсадини англаб, гапини шарт бўлди-да:

— Қасам ичиб айтаманки, бу дамда сен нимани сўрасанг, сўраганингнинг аксини қилурман! —деб хитоб қилди.

Бу аҳдни эшитган вазир таъзим қилиб, подшоҳнинг адолатига ҳамду сано айтди:

— Подшоҳим, бу онда айни одил ҳукм чиқардингиз. Бу одамни албатта ўлдирдиринг.

Подшоҳ доно вазирининг бундай топқирлигидан қувониб, ўлим жазосини бекор қилган экан.

Демоқчимизки, кишидаги донолик бошқаларга хизмат қилсагина, донолик ҳисобланади. Чиройли сўзлар либосидаги сафсата донолик эмас!

Айрим қовунларнинг усти чиройли, ҳатто ҳиди ҳам ёқимли бўлади. Лекин ичи бемаза чиқса, четга улоқтирадилар ёки молга берадилар. Донолик кишига олийжаноблик фазилатлари бағишлайди. Донолик таъсири остида одам ҳар жиҳатдан яхшироқ ва олийжаноброқ бўлади. Дарҳақиқат, донолик чинакам олийжаноблик қадр-қимматини оширади. Кишининг ширин сўзлиги шундай кучга эгадирким, шу куч туфайли бошқа бир киши ундан ўз хизматини аямайди. Доно одам ўзига зарар етказса етказадики, лекин ўзини хўрламайди ва хўрлатмайди. Доно одам асло ўзини кўз-кўз этмайди ва тамагирлик қилиб ўзини биринчи ўринга қўймайди. Ҳаётдаги ҳамма сохта ва пасткашликлардан доно одамга гард ҳам юқмайди. Бундай одам санъат, маданиятдан хабардор бўлганлиги учун ҳар қандай яхши ишга иззат-икром билдириб, шундан ўзи ҳузур қилади. Бундай одам кимга танбеҳ бериш-бермасликни ҳам билади. Яхши ва ёмоннинг нималигига ҳам ақли етади. Бошқаларнинг фикрига қул бўлмай, ўз ҳукмини юргиза олади. Доно одам ўзгаларнинг ютуқларини кўриб, ҳасад қилишни ўзига ор билади. Буларга қўшимча равишдаги донолик белгилари: энг қалтис ва нозик вазиятларда ҳам гангиб қолмай, ақлини ишга солади ва тўғри ҳамда мақбул қарорга келади, давраларда бехато сўзлайди, жамият, хусусан ўзи учун фойдали бўлган вазифаларни бажаради, зарар келтирувчи ишлардан парҳез қилади, бошқаларга берган маслаҳатига ўзи ҳам амал қилади, ҳеч қачон ҳақиқатга қарши бормайди. Атрофидаги одамларнинг нуқсонларига сабр-тоқат билан чидайди. Ўзгалар сирини сақлай олиш ва ҳақоратларга чидаш ҳам донолик фазилати ҳисобланади. Доно одам жоҳилга дуч келганда у билан масала талашмайди ва олишмайди. Сўзинг тўғри бўлса ҳам жоҳил ва нодонларга сукут билан қарши туриш ҳикматга мувофиқдир, «сукут — нодонга жавобдир», деган ҳикматни бежиз айтмаганлар.

Бир куни подшоҳ доно вазири билан суҳбатлаша туриб «сенинг пири муршидинг борми?» деб сўради. Вазир пирга қўл бермаган эди.

Подшоҳнинг нима мақсадда бу саволни беришидан ажабланди-да, «устозим бор», деб жавоб қилди. «Устозинг ким? Нима учун у ҳақда сира гапирмайсан?» «Устозим тарки дунё қилган зоҳиддирлар. Тоғда яшайдилар. Яқин кунларда шаҳримизга келишлари хабари бор», — деди вазир. «Устозинг келса, уни менинг ҳузуримга чорла», деб амр қилди подшоҳ.

Подшоҳдан вазифа олган вазир ўтин бозорига борди-да, дарвешхўй бир одамни учратиб, уйига олиб келди. Қорнини тўйғизгач, муддаога кўчди:

— Сенга бир вазифа юклайман, айтганимдай бажарсанг, сўраганингни бераман.

Ўтинчи: «Вазири аъзам пул бермаган тақдирда ҳам амрини бажаришга мажбурман. Баҳонада ўн танга ишлаб ола қолмайманми», деб шартини айтди. Вазир унга вазифани тушунтирди:

— Мен берган кийимларни кийиб, қўлингга тасбеҳни олиб, хонақоҳда қимир этмай ўтирасан. Сенинг ёнингга турли одамлар келади. Ҳатто подшоҳ ҳам келиши мумкин. Сени гапга солсалар ҳам чурқ этмайсан. Атрофга қарамайсан. Сенга ҳадялар беришлари мумкин. Ҳатто бўйинг баробар олтин берсалар ҳам, қарамайсан. Олтинни бир кесак деб билиб жим ўтираверасан. Агар айтганимни қилмасанг, бошинг кетади, шуни унутма.

Дарвеш либосидаги ўтинчини хонақоҳга кузатиб қўйган вазир саройга бориб, устозининг шаҳарга қадам ранжида қилганини айтди.

— Ҳозироқ ҳузуримга чорла, — деб буюрди подшоҳ.

— Давлатпаноҳ, зоҳид аҳли ҳеч қачон чорловга жавобан саройга келмаслар. Расм шулким, улар зиёрат қилинмоқлари даркор. Яна бир узр борким, менинг бирга бормоғим дуруст эмас. Сизнинг зиёратингиз хусусинда сўзлаганимда, устоз менинг бирга бормоғимни ман этдилар. Агар истасангиз, сарой аҳли ҳамроҳлигида бормоғингиз мумкин.

Подшоҳ сарой аъёнлари ҳамроҳлигида хонақоҳга борди. Дарвеш либосидаги ўтинчи одамлар шарпасини эшитса ҳам тасбеҳ ўгирганича қимир этмай ўтираверди. Подшоҳ унинг ёнига яқинлашиб салом берди. Алик олинмади. «Зикр билан банд бўлиб эшитмади», деб ўйлаган подшоҳ унинг ёнига ўтириб, гапга солмоқчи бўлди:

— Сиз вазиримнинг устози экансиз, исмингизни айтинг.

Жавоб бўлмади. Дарвеш либосидаги ўтинчи киприк қоқмай ўтираверди.

— Мен подшоҳман. Тилагингиз бўлса, айтинг.

Яна жавоб бўлмади.

— Менга бир қаранг, дуо қилинг, — деб олтин тангалар тўкди.

Тангаларнинг овозидан ўтинчининг юраги ҳаприқиб кетса-да, қимирласа боши кесилажагини эслаб, киприк қоқмай ўтираверди. Илтимоси ҳам жавобсиз қолган подшоҳ эса аччиқланди. «Устози қип-қизил аҳмоқнинг ўзи-ку», деб изига қайтди-да, вазирни чорлади. Норозилигини бирданига ифода этмай вазирни донолик билан қармоққа илинтирмоқчи бўлди.

— Сенинг ҳар балога ақлинг етади. Қани айт-чи, бир аҳмоққа рўпара бўлиб қолсанг нима қилган бўлардинг?

— Доноларнинг ҳикматига амал қилардим.
— Донолар нима деганлар?
— Аҳмоққа дуч келсанг, сукут қил, деганлар.

Бу жавобдан сўнг подшоҳнинг қандай аҳволга тушганини тасаввур қилаверинг.

Энди узоқ мозийдан яқин ўтмишга қайтайлик:

Ўтган асрнинг саксонинчи йилларида Москва шаҳрида бўлиб ўтган фантаст адиблар анжуманида кўнгилсиз воқеага гувоҳ бўлиб эдим. Мажлисни фантастика соҳасида дунё таниган, ҳалол ва холислиги билан эъзоз топган ёзувчи бошқариб бораётган эди. Мажлис фантастика соҳасидаги китобларнинг савиясини муҳокама қилаётган эди. Сўз талаб қилиб минбарга чиққан адиблардан бири мавзу четда қолиб, мажлисни бошқараётган ҳурматли ёзувчининг йўқ айбларини санаб, номини балчиққа булғай бошлади. Мажлис аҳли янграётган сўзларнинг туҳмат ва иғво эканини англаб турарди. Нотиқнинг саёз асарлар муаллифи, иқтидорсиз адиблардан эканлиги ҳам барчага аён эди. Мажлис раиси «Ит ҳурар — карвон ўтар», ҳикматига амал қилса, олам гулистон эди. Аммо у шу ўринда ўзининг донолигига хиёнат қилди — нодоннинг қармоғига илинди-ю, у билан олиша бошлади. Ўзининг эътиборига яраша иш қилмади. Оқибатда юрак хасталиги хуруж қилиб, касалхонага олиб кетилди. Мажлисдаги мажбурий танаффусдан кейин яна ўша аблаҳ сўз талаб қилиб олиб, «Мен янглишибман, ҳурматли ёзувчидан узр сўрайман», деди. Мажлисда унинг ҳамфикрлари, истеъдодсиз адиблар ҳам бор эди. Мажлис раисини жойидан усталик билан олиб ташлагани учун унинг «донолигига» таҳсинлар ўқишди. Дарҳақиқат, усталик қилинган эди. Аммо замирида зулм мавжудлиги учун бу тадбир доноликка йўйилмайди. Мажлис раиси йўлдан олиб ташлангани билан атрофда бошқа ақл эгалари бор эди ва анжуман қобилиятсизлар йўриғида давом этмади, улар муддаоларига ета олмадилар, асарлари қаттиқ танқид остига олинди.

Бу воқеани эслашдан мурод шуки, зиёлилар иштирокидаги кўпгина анжуманларда жоҳиллар шу тарзда доноларга ҳужум қиладилар, уларни обрўсизлантиришга уринадилар. Улар мажлисдаги асосий масала бўйича доноларга тўғридан-тўғри ҳужум қилмайдилар. Чалкаш йўллардан фойдаланадилар. Айтайлик, қуёш физикаси келажагига бағишланган анжуманда қуёшга ҳам, физикага ҳам алоқасиз гаплар билан фозилларга тош ота бошлайдилар. Мақсад — уларни чалғитиш, кераксиз баҳсга тортиш. Уларнинг иши бу латифани эслатади: Боғ эгаси ўғрини тутиб сўрадики: «Нега ўғирлик қилдинг?» Узр сўраши лозим бўлган ўғри дағдаға қиладики: «Хотинингга нега атлас лозим олиб бермадинг?»

Доноларнинг жоҳиллар ҳужумига сукут билан жавоб бермоқликларини ҳар қандай ҳолатда ҳам чекинишлари шарт, деб тушунмаслик керак. Агар шундай қилинаверилса дунё янада баттар остин-устун бўлиб кетарди. Агар жоҳилнинг жоҳиллигига қарши тура олмаса, доно доно бўлармиди? Гап шундаки, маълум даврада жоҳил қўзғаётган кераксиз масалага эътиборсиз қараш керак. Бошқа ҳолатларда ҳақиқат ҳимоясидан чарчамаслик талаб этилади. Москвадаги воқеада ҳурматли

ёзувчи «сиз айтаётган масалалар мажлис мавзуига алоқасиз, шу боис буни алоҳида гаплашсак», деса кифоя эди. Жоҳил одам жоҳиллиги туфайли кўпинча ўзини ўзи фош қилиб қўяди. Ҳудди мана бу ривоятдаги каби:

Акрам исмли доно одам даладан шаҳардаги уйига қайтаётиб, булоқ бошида тўхтаб, отдан тушди. Отни дарахтга боғлагач, хуржунни очиб, тамадди қила бошлаган дамда бир киши булоқ яқинида тўхтади-да, байталини Акрамнинг оти ёнига боғламоқчи бўлди.

— Ҳой биродар, отимнинг феъли ёмон, отингизни бошқа дарахтга боғлай қолинг. Яна тепиб ўлдириб қўймасин, — деди Акрам.

У киши ўзини карликка солиб, байталини ўша дарахтга боғлади-да, индамай келиб, Акрамнинг ёнига ўтирди-ю, таклифни ҳам кутмай дастурхонга қўл чўзди. Акрам:

— Мен билан саломлашмай туриб, ёнимга ўтирасиз, ижозат сўрамай таомга қўл узатсиз, бу нима қилганингиз? — деса ҳам индамай овқатни тушираверди. Акрам «бу одам гунг-соқов экан, озгина телбалиги ҳам борга ўхшайди», деб ўйлаб, унга бошқа гапирмади.

Бир маҳал Акрамнинг оти безовталаниб байтални бир тепган эди, қорни ёрилиб ўлди. Ўзини гунг-соқов қилиб кўрсатаётган одам отининг ўлганини кўрди-ю, дод-фарёд кўтарди. «Отимни тўлаб берасан», деб талаб қила бошлади. Акрам:

— Ҳой нобакор, ўзингни телбасифат қилиб кўрсатаётган эдинг, энди тилинг чиқдими? Отингни бошқа дарахтга боғла, демабмидим сенга? Менга даъво қилма, ўзингдан кўр, — деди-ю, отига миниб уйига равона бўлди. У одам ғавғосини бас қилмай, эргашиб келаверди. Акрам шаҳарга етиб, уйига кириб кетгач, қозихонага югурди. Қози унинг арзини эшитиб, Акрамни чақиртириб келди-да, нима воқеа юз берганини сўради. Акрам ўзини кар ва соқовликка солиб, унинг саволига жавоб бермади. Қози «Бу одам кар ва соқов экан, уни айблай олмайман», деб ҳукм чиқаргач, даъвогар яна дод-фарёд солди.

— Бу муттаҳам ёлғондан ўзини кар ва соқов қилиб кўрсатяпти, — деди у ғазаб билан. — Мен байталимни миниб, даладан қайтаётсам, бу одам булоқ ёнида ўтирган экан. Байталимни унинг оти ёнига боғлаётганимда «отим тепонғич, сен бошқа ерга боғла», деган одам соқов бўладими? Мен атай ўзимни гунг-соқов кўрсатиб, овқатидан еяётганимда ҳам «бу нима қилганинг?» деб танбеҳ берганини ҳам унутдимикин?

Бу гапдан кейин Акрам кулимсираб, тилга кирди:

— Қози жаноблари, ўзимни кар-соқов қилиб кўрсатишимдан мақсад — бу нобакорнинг ўзини ҳузурингизда айбига иқрор қилдириш эди. Агар шу ҳақиқатни мен айтсам, у шубҳасиз тонар эди.

Қози Акрамнинг донолигига тан бериб, тилидан илинган муттаҳамни ҳайдаб чиқарди. Яна бир ривоятки, «сарой аҳлидан бири бегуноҳ бўлса-да, амир Лайс вазирининг дилгирлиги ва ғаразига қулоқ тутиб, уни ўлимга ҳукм қилди. Банда амирнинг ҳузурида бошини ерга қўйиб дедики:

Байт: *Сен раво кўрсанг ҳар ишниким, писанд ўлғай манга,*
Хўжа не ҳукм этса йўқдур бандага чуну чаро.

— Аммо мен неча умрдин бери бу хонадоннинг неъматпарвардасидурмен. Ложарам, менинг қоним учун қиёматда уқубат домиға гирифтор бўлмоғингизни раво кўрмасмен. Агар мени қатл этмак истасангиз, шариат ҳукми билан ўлтуринг.

Амир сўради:

— Бу маҳал шариат ҳукми била ўлтурмак нечук бўлур?

Банда жавоб қилди:

— Рухсат беринг, мен аввал вазирингизни ўлтурай, ондин сўнг буюрингким, мени онинг қасоси учун ўлтурсинлар. Токим мени ноҳақлик била ўлтурмамиш бўлмағайсиз.

Амир бу гапдан хандон бўлди ва вазирига қараб сўради:

— На маслаҳат берурсан?

Банданинг илтимосидан ҳуши учган вазир деди:

— Улуғ амирим, бу ҳаромзодани Худо учун озод қилинг, то мени бир балога гирифтор этмасин, нединким, гуноҳ мендадур ва ҳакимларнинг бу сўзига амал қилмадимким, дебдурлар:

Қитъа: *Кулух андоз ила чун бошладинг жанг,*
Бошингни жаҳл тоши бирла ёрдинг.
Чу ўқ отдинг боқиб душман юзига,
Ҳазар қилғилки, омоч узра бординг».

Ҳазрат Навоий айтарларки: «Олим киши бир жоҳилни қаршисига ўтқазиб, уни мулзам қилишни истаса, бу олимнинг ўзи учун ҳақоратдир (яъни донолиги белгиси эмасдир). Олим энг аввало ўз илмининг даражаси ва салмоғини асраши керак. Гавҳарни синаб кўриш учун тошга урмаслиги лозим.

Хорағa ҳар кишиким, дурри саминни урғай,
Хирад англарки, қаю бирини синдурғай.

(Дейилмоқчиким, ҳар кимки тошга қимматбаҳо инжуни урар бўлса, қайси бири қайсинисини синдиришини хирадманд (доно) билади).

Ривоят қилурларким, Жолинус ҳаким бир аблаҳни кўрдики, қўлин бир донишмандниng яқосига еткуриб, неча навъ беҳурматлик билан ҳақорат берадур. Деди:

— Агар бу доно бўлса эрди, ишни онингдек нодон била бу мартабаға ҳаргиз етушмас эрди.

Байт: *Киши гар бўлса ақлу донишосор,*
Уруш жоҳил била ҳеч этмас изҳор.

Доно одамнинг жоҳил ёки маст киши билан олишувини бу воқеага ўхшатсак бўлар:

Бир одамнинг оёғини ит тишлаб олди. Шундай қаттиқ қопдики, оёқдан қон оқиб, азоб бера бошлади. Оғриқ кучайиб, бечора кечаси билан ухлай олмади. Отасининг дард чекаётганини кўрган қизча соддадиллик билан деди:

— Отажон ит қопганда нега индамай турдингиз? Сизнинг ҳам ўткир тишларингиз бор-ку? Сиз ҳам тишлаб-тишлаб, бурдалаб ташласангиз бўлмасмиди?

Отаси қизининг бу гапидан кулимсираб, унга шундай тушунтирди:

— Эй кўзимнинг нури, орзуим чечаги, кўнглимнинг овунчоғи қизалоғим! Менинг ҳам ўткир тишларим бор. Лекин пок тишимни унинг нопок танасига уришим тўғри иш бўлмайди. Агар мен ҳам тишласам, мен билан ит орасида қандай фарқ қолади?

Кўп ҳолларда ўзимизга шу саволни бериб, жоҳилдан йироқлашишимизга тўғри келадики, агар шундай қилсак, Арасту ҳакимнинг сўзларига мос келади.

— Сен қандай тоифа одамларнинг ҳолига ачинасан? —деб сўради Искандар устозидан.

Арасту ҳаким жавоб бердилар:

— Уч тоифа кишининг ҳолига ачинаман: биринчиси — жоҳилга қарам бўлган донога; иккинчиси — кучсизга асир бўлган кучлига; учинчиси — бахилга муҳтож бўлган сахийга. Ярамас киши ўзгаларнинг ёмон томонини кўради. Яхши томонини яширишга мойил бўлади. Ўзгаларнинг мусибатидан шодланмаслик керак. Чунки вақт ўтиши билан ўша мусибат ўзининг ҳам бошига тушиши мумкин. Унутмаки, доно одам жоҳил билан, ҳушёр эса маст билан асло тортишмайди.

Одамларни икки тоифага: «Маъно аҳли» ва «суврат аҳли»га ажратиш мумкин. «Суврат аҳли» деб ҳар бир нарсанинг ташқи кўринишига қараб, унга юзаки муносабатда бўладиган кишиларга, «маъно аҳли» деб эса нарса ва ҳодисаларнинг сабаби, натижа ва оқибатларини ўйлаб, оқилона муносабатда бўладиган шахсларга айтилади. Масалан, нонга бўладиган муносабатни оладиган бўлсак, суврат аҳлига мансуб киши унинг бозордаги ёки дўкондаги нархига қараб бир неча сўмлик арзон нарса деб ўйлайди ва уни увол ҳамда исроф қилишдан тортинмайди. Агар шу бир неча сўмлик нон уч-тўрт кун топилмаса, қандай аҳволга тушишини, айни чоғда, дунё аро неча миллионлаб кишиларнинг қорни нонга тўймай нобуд бўлаётганини хаёлига ҳам келтирмайди. Маъно аҳлига мансуб киши эса ўша бир неча сўмлик нон вужудга келиши учун талаб этиладиган меҳнатни ҳис этади. Аввали деҳқонларнинг хизмати, буғдойни туйиб, унга айлантириб берувчи ишчилар меҳнати, янги навлар устида заҳмат чекаётган олимлар меҳнати, новвойлар меҳнатидан ташқари табиий омиллар — ер-сув, ҳавонинг ҳам иштироки борлигини ҳисобга олади. Энг муҳими — шу нон Аллоҳнинг неъмати эканини билади ва Унга шукроналар қилади. Навоий ҳазратлари айтганларидек: «Исроф — сахо эмас ва итлофни маъно аҳли сахо демас». Яъниким: исроф —сахийликдан эмасдир ва молни бекордан-бекор барбод қилиш, йўқотишни доно одам сахийлик ҳисобламайди.

Донолик фазилатини ёшликда эгаллаган дуруст. Бу фазилат умр ўтгани сайин тажриба ҳисобига бойиб бораверади. Жоҳиллик ва нодонликни афзал билганлар эса аксинча, янада баттар ёмонлашиб бораверадилар.

Бир донишманд ёшлигида жоҳиллиги билан танилган қора Йақуб исмли одамни қидириб юрган эди. Излагани унга рўпара бўлиб:

— Қора Йақуб менман. Лекин ёшим улғайиб, соч-соқолим оқарди. Энди «оқ Йақуб» десангиз ҳам бўлаверади, — деди.

Донишманд қўлини қора Йақубнинг кўксига қўйиб:

— Биродар, қорани оққа айлантириш қалбнинг иши. Соч-соқол оқаришининг бунга сира дахли йўқдур, — деди.

Бир кишининг донолиги туфайли энг оғир мушкулотлар ҳам ечилади. Ҳозир нима кўп, ажрашиб кетаётган ёш оилалар кўп. Бу ҳақда оилага доир суҳбатимизда гапириб эдик. Оиланинг бузилишида ёшларнинг айбини инкор этмаймиз. Аммо уларга доно маслаҳатчи учрамаган экан, деган тўхтамга келишимизга ҳам асос бор. Биз энг аввало «эр-хотиннинг орасига аҳмоқ одам тушади», деган бемаъни қоидага амал қилишни ёқтирамиз. Кейин ажрашган эр билан суҳбатлашган онимизда у собиқ хотинидан арз қилса, «қўйиб юбориб яхши қилибсан, энди онаси ўпмаган қизга уйланасан», деб аллақанча «доно» либосидаги, аслида эса аҳмоқона маслаҳатлар берамиз. Бевага эса «Ажрашиб хўп қилибсан, бунақа эрни ер ютсин, ҳали ўн гулингдан бир гулинг очилмади, бундан минг марта яхшисини топиб тегасан», демаймизми? Биздан кўра ақллироқ, донороқ бир одам нима қилибди, денг? Ажрашиб кетган эрни кўрганида собиқ хотинидан салом етказибди. У хотиннинг фазилатларини тилга олибди. Хотинини кўрганида эса эрдан салом етказиб, унинг яхши хислатларини мақтабди. Шу зайлда орадаги меҳр ришталарини қайта боғлабди. Баъзан эр ёки хотин оиласини қайта тиклаш нияти борлигини айтиб, биздан маслаҳат кутади. Шунда нима деймиз? «Қўйсанг-чи, ўшанингни!» деймизми ё яхшиликка рағбатлантирамизми? «Донишманд баққолнинг дўконига ўхшайди: борини индамайгина кўрсатади. Нодон эса лашкар дўл-ноғорасининг ўзи — овози баланду ичи бўм-бўш, ғариб», дейдилар. Биз-чи, ўша ноғорага ўхшаб қолмаймизми?

Пайғамбаримиз алайҳиссалом «Ақли бўлмаганнинг дини бўлмас», деганлар. Ақл ва донолик кишининг ўзини ва атрофидагиларни турли балолардан асрайди. Тарихда Ҳажжож ибн Юсуф ас-Сақафий исмли зот ўтган. Бу киши юқори мартабаларда хизмат қилган, хусусан Ироқ волийси бўлган. Эллик тўрт йил умр кўрган бу одам тарихда «Ҳажжожи золим» номи билан қолган. У «Кескин иродали ҳукуматнинг жуда оз кишига зарари тегади, лекин заиф ҳукуматнинг зарари ҳаммага тегади», деган ақидани маъқул кўргани учун, айрим маълумотларга қараганда 120 минг одамни ўлимга ҳукм қилган, неча юз минг одамни, ҳатто аёлларни зиндонбанд этган. Бу одам ҳақида кўп ривоятлар мавжуд. Каминани ажаблантирган нарса шуки, мазкур ривоятларнинг аксариятида золимлиги зикр этилгани ҳолда унинг доноликни қадрлагани ҳам баён этилган. Яъни доноликнинг зулмни енга олиши таъкидланган. Шулардан иккитаси билан танишсак:

Ҳажжожи золим дала сайрига чиқиб, бир қарияга дуч келди. Суҳбатлашди:

— Қаерликсан?

— Шу қишлоқдан, бани Ижил қабиласиданман.

— Ҳокимлар ҳақида фикринг қандай, яхши одамларми улар?

— Ҳаммаси орсиз, золим. Аллоҳнинг ғазабига учрайди улар.

— Ҳокимлар ёмон бўлса, волий-чи? Ҳажжож ҳақида нима дейсан?

— У ҳаммасидан ҳам баттарроқ золим. Ҳаммасидан баттарроқ олчоқ. Аллоҳ Ҳажжожнинг ҳам бошқа ҳокимларнинг ҳам илдизини қуритсин!

Бу кутилмаган гапдан ғашланган Ҳажжож:

— Эй чол, биласанми мен кимман? —деб сўради.

— Қаердан биламан. Эҳтимол бирор мартабали зотдирсан-да?

— Сен қарғаётган Ҳажжож мен бўламан!

Бу таништирувдан сўнг Ҳажжож қариянинг тиз чўкиб, тавба қилишини кутган эди. Бироқ, чол ўзини йўқотмади, унга айёрона боқиб деди:

— Қурбонинг бўлай, эй ҳукмдорим, Сен менинг кимлигимни биласанми?

— Қаердан билай? Эсипаст бир чолсан-да!

— Ҳа, балли! Бани Ижил қабиласининг энг машҳур телбаси Амр ўғли Зайд деганлари мен бўламан. Ҳар куни айни шу соатда жиннилигим тутади.

Ҳажжожга бу жавоб маъқул келиб, қаҳ-қаҳ отиб кулди ва қарияга ҳадялар бериб, хайрлашди. Ақл ва донолик ўз соҳибини ҳалокатдан қутқарди.

Иккинчи ҳикоя:

Ҳажжожи золим бир аёлнинг акаси, эри ва ўғлини ҳибсга олиб, ўлимга ҳукм қилди. Аёл арзга келди.

— Бу уч кишидан фақат биттасини афв этаман. Яхшилаб ўйлаб кўриб, айт: қайси бирининг озод бўлишини истайсан? — деди Ҳажжож.

— Эримни ўлдирсангиз, кейин эр топилади, юртда эркаклар кўп. Ўғил ҳам туғилади. Аммо ака топилмайди, чунки онам менга бошқа ака туғиб бермайди, — деди аёл.

Аёлнинг бу доно жавоби Ҳажжожи золимга таъсир этди:

— Ҳаммасини афв этдим. Сен мендан биттасини кечиришимни сўрадинг. Донолигинг ва тўғри сўзлигинг учун уччовлари ҳам озодлар!

Мазкур ривоятдаги доноликда яна бир ҳикмат яширинганки, бир-бирлари билан хафалашиб, аразлашиб юрган ака-укалар, опа-сингиллар мулоҳаза қилиб кўрсинлар, гина-кудуратларни четга сурсинлар. Агар она вафот этган бўлса, у бизга бир-икки ёш катта ёки кичик шунчаки бир одамни эмас, «ака» ёки «ука», «опа» ёки «сингил» деб шарафланувчи бебаҳо, беназир неъматни мерос қолдириб кетган. Она ҳаёт бўлган тақдирда ҳам, ука ёки сингил туғиб бериши мумкиндир, бироқ, ака ёки опа туғиб бермайди. Оддий ҳақиқатми бу? Ҳа, оддий. Лекин шу оддий ҳақиқатни англаш оқилликка, унга амал қилиш эса доноликка киради.

Турли мавзулардаги суҳбатларимизда ҳазрат Навоий асарларидан мисоллар келтирдик, келгусида ҳам бу анъанани давом эттиражакмиз. Алҳол, донишманд шоирни дуо қилган ҳолда ҳаётларидан бир ҳикоятни баён қиламиз. «Аллоҳим, менга илм бердинг, энди амални ҳам бер!» деб Яратганга илтижолар қилган инсоннинг ёшлик кезлари амаллари қандай бўлгани билан танишайлик:

Самарқанддаги таҳсилни якунига етказиб Ҳиротга қайтаётган Али-

шер йўл азобида ҳориб-чарчаб бир тоққа етиб келди. Сурув оралаб юрган қари чўпон яқинлашаётган меҳмонни кўриб, унга пешвоз чиқди-ю, хожасининг ўғлини таниб, қувониб кетди. Алишер ҳам отасининг чўпонини бир кўришдаёқ таниди. Чўпон совлиқларни соғиб, йигитни меҳмон қилди.

Атрофда ўтлаб юрган беҳисоб қўйларга қараб Алишер:

— Бу қўйлар кимники? —деб сўради.

— Ўғлим, бу қўйларнинг барчаси сизники, — деди чўпон. — Отангиз ҳаёт чоғларида икки юзта қўйни сизга атаб, боқиб беришни менга топширган эдилар. Ўша қўйлар ҳозир кўпайиб, етти юздан ошиб кетди. Отангизнинг омонатлари бўйнимда қарз бўлиб қолармикин, деган ташвишда эдим, шукрким, бу ташвишдан ҳам энди фориғ бўлажакман.

Алишер бу кеча чўпонга меҳмон бўлди. Тонгда сурувнинг энг сара қўйларидан икки юзтасини ажратди-да, «Бу сизнинг хизмат ҳақингиз», деб унга берди. Қолганини шу яқин атрофдаги бозорга ҳайдади. Жониворлар семиз бўлгани учун харидорлар ўраб олиб, нархини сўрашди. Алишер нархни айтди-ю барчани ажаблантириб, бир шарт қўйди:

— Ҳусайн Бойқаронинг подшоҳ бўлгани суюнчисига мен бу қўйларни насияга бераман. Қўйнинг пулини подшоҳ ўлган куни тўлайсизлар. Шу шартимга кўнган киши қўйларни етаклаб кетаверсин.

Қўйлар бир неча дақиқада талаш бўлиб кетди. Бу ҳодиса ўша куниёқ подшоҳга етказилди:

— Эй олампаноҳ! Бугун бир қаландарсифат йигит бозорга беш юз қўйни ҳайдаб келиб, халққа насияга тарқатди. «Ҳақини подшоҳ ўлган куни берасизлар», деб сизга ўлим тилади.

Бу хабардан дарғазаб бўлган подшоҳ қаландарсифат йигитни ҳибсга олишни буюрди. Амр ижро этилиб, Алишерни саройга судраб келтирдилар. Шунда подшоҳ қарасаки, болаликдаги қадрдон дўсти занжирбанд қилинибди.

— Халққа беш юз қўй тарқатиш эвазига менга ўлим тилашдан мурод не эди? —деб сўради подшоҳ.

— Подшоҳим, мен сира чакки иш қилганим йўқ. Ниятим ҳам хайрлидир. Сизнинг тахтга ўтиришингизни муборакбод этиш мақсадида қўйларни насияга тарқатдим. Аслида бепул бериб юборишим лозим эди. Лекин раиятда текин молдан ҳазар қиладиганлар борким, ҳадяни рад этарлар. Шунинг учун қўйларнинг пулини подшоҳ ўлган куни берасизлар, деб шарт қўйдим. Энди қўйларни олиб кетганларнинг барчаси «Ишқилиб, подшоҳ ўлмасин, узоқ умр кўрсин, ўлиб қолса қўйнинг пулини тўлашимиз керак бўлади», деб сизни туну кун дуо қилиб юрадилар.

Бу доноликдан қувонган Ҳусайн Бойқаро дўстини бағрига босди. Ана шу каби доноликлари учун ҳам орадан йиллар ўтиб шоир Алишер Навоий муршидлик мартабасига етади, подшоҳ Ҳусайн Бойқаро эса унга мурид бўлади. Аллоҳ бу зотлардан рози бўлсин! Суюкли бандаларидан бўлмиш ҳазрат Навоийга берилган ҳикматлардан барчаларимизни баҳраманд этсин.

Дуо қиламиз:

— Аллоҳим, бизлардаги ақл қувватини қалб поклигига, хайрли ишларга йўналтириб, раҳматингга етишган бандаларингдан қил. Муҳтарам ўқувчи биродарларимиз билан баҳоли қудрат донолик хусусида фикрлашдик. Хато-камчиликларни афв эт. Сенинг меҳрингни қозонган бандаларинг баён этиб кетган ҳикматлардан фойдаланиб сўз айтишга уриндик. Мазкур суҳбатдан ҳосил бўлгувчи савоблардан уларнинг ота-оналари, устозлари, хусусан, ўзларининг руҳларини баҳраманд эт. Бизларни Ҳақ ва ҳикмат йўлидан адаштирма. Қиёматда улар қаторида бизларга ҳам Ўзингнинг жамолингни кўриш бахтини бер. Аллоҳим, бизларни ҳидоятда собит қил. Омийн, ё Раб алоламийн!

НОДОНЛИГИН ТАН ОЛМАС НОДОН

— Денгизга ўт тушса, балиқлар нима қилишади?

— Дарахтга чиқиб жон сақлашади.

— Аҳмоқ, балиқ ҳўкизмидики, дарахтга чиқса?

Икки нодоннинг бу суҳбати тўқилган латифами ёки ҳаётда ҳам шунақаларга учраб турамизми? Вақти-вақти билан нодонлар ҳолига ибрат назари билан қараб қўйсак фойдадан холи бўлмас.

«Нодондан қанчалик узоқ бўлсанг, бошинг шунчалик саломат бўлади», дейдилар. Кўпчилик орасидан нодонни қандай ажратиб оламиз? Пешонасига ёзиб қўйилмаса, қулоқ бурни барчаники каби бўлса, ҳатто зоҳирий гўзаллиги билан кишини мафтун этса? Энг қисқа жавоб — дононинг акси нодондир. Айтишга осон, бироқ, дўстлар, қариндошлар, ҳамкасблар орасида нодони ким эканини аниқлаш мушкул. Нодонларча гапириб юборишдан, нодонларча бир иш қилиб қўйишдан ҳеч биримиз муҳофазаланмаганмиз. Нодонларча қилиғимиз учун биров танбеҳ бермаса-да, узоқ вақтга қадар ўзимизни ўзимиз айблаймиз. «Наҳот шу ишнинг нодонликдан эканига ақлинг етмади?» деб ич-этимизни еб юрамиз. Агар бу нодонлигимиздан биров жабрланган бўлса, узр сўраймиз. Агар шундай қилсак, нодонлик ботқоғига ботиш бизга хафв солмайди. Бунинг акси бўлишдан Худо асрасин. Нодон одам ўзидаги айбларни кўра олмайди-ю, бошқаларнинг камчиликларини кўради. Аввал ўзидаги айбларни кўриб, шуларни тузатишга киришса, нодон бўлмас эди.

Айбини нодон бутунлай билмагай,
Ўзгаларнинг айбидан айрилмагай.

Ҳеч қайси нодон нодонлигини тан олмайди. Ҳолбуки, хатоларни тузатмаслик — чинакам хатодир. Баъзан кўнглимизга ёқмаган одамни ҳам нодонлар тоифасига киритиб қўя қоламизким, бу асли ўзимизнинг нодонлигимизни кўрсатиб қўяди.

Билмаганни «билмадим», деб тан олишнинг донолиқдан экани-ни айтдик. Бунинг акси билмаган нарсасини «биламан», деб исбот қилишга тиришиши эса нодонликдир. Билмаслигини тан олган доно ўзини ҳам, бошқа бировни ҳам ҳалокатдан сақлаб қолади. Нодон эса... Нодон табибнинг аҳволидан хабар топганмисиз?

Ривоятким, бир шаҳарда тажрибали, беморга тўғри ва фойдали маслаҳат берадиган, ақлли, хизрнафас табиб яшар эди. Ҳакимнинг ўзига ҳам бир дард илашиб, кўзи нурини йўқотди. Бундан фойдалан-ган лаёқатсиз бир нодон табиб ном чиқаришни умид қилди.

Шу мамлакат подшоҳи қизини акасининг ўғлига узатган эди. Ҳомиладор қизининг ой-куни яқинлашганда оғир бетоб бўлиб қолди. Подшоҳ тажрибали, аммо кўзи ожиз табибни чақиртириб келди. Та-биб қизни кўриб, дарҳол ташхис қўйди. Унга «замаҳрон» дорисидан бир мисқолини тоза мушк ва долчинга қўшиб ичиришни тавсия қилди. Подшоҳ «Дорини ўзинг тайёрлаб, ўзинг ичир», деб буюрди. Табиб ожизлиги туфайли бу ишни қилолмаслигини айтиб, узр сўради. Шу атрофда турган нодон табибга жон кирди. Ўзини кўрсатиш, подшоҳ марҳаматига эришиши учун қулай фурсат келди, деб ўйлаб: «Бу менинг ишим, қизингизни мен даволайман», деди. Подшоҳ унга ишониб, дориворлар сақланадиган хонага йўллади. Илмсиз ва нодон одам бу соҳада ҳеч нима билмаса-да, ишга киришди: заҳар солин-ган идишдан заҳарни олди, бошқа идишлардан бошқа дориворларни таваккалига олиб, аралаштирди-ю олиб чиқиб, ҳомиладор маликага ичирди. Подшоҳнинг қизи дорини ичган заҳоти жон таслим қилди. Ғазабланган подшоҳ дорининг қолганини нодоннинг ўзига ичирди. Та-библикни биламан деб даъво қилган нодоннинг аъзои бадани кўкариб кетиб, қийнала-қийнала ўлди.

Ривоятдан мурод шулки: бирон масаладан хабардор бўлмаган ҳолда сўз айтганнинг, билмаган ишига киришганнинг аҳволи шундай бўлади. («Билдим», дедим — тутилдим, «билмадим», дедим —қутулдим», деган мақолни кўпчилик билса керак. Мақол аслан тушунилса, фазилатга эмас, иллатга ундайди. Яъни «сиз бирон ишни билсангиз ҳам шу вази-фани бажармаслик учун «билмайман», деб қўя қолинг», дейилмоқчи. Яъни бировнинг ҳожатини чиқариб, савоб олишдан қайтармоқчи. Бу ёлғонга киради. Ёлғон эса гуноҳдир. Лекин мақолни «биладиганимни «билдим», деб, шу ишга тутилиб қолдим, билмайдиганимни «билмай-ман», деб гуноҳдан қутулиб қолдим», деб ҳам тушунишимиз мумкин-дир. Бироқ шундай маъно қидириб, ўзимизни ўзимиз алдамай қўя қолайлик. Мақол ҳамиша биринчи маънода қўлланилади.)

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари «Дуо қилинг, нодонларнинг юзин кўрмай», деб хитоб қилганлар. Фосиқ — ахлоқсиз одам барча миллат-да ҳам нодон саналади. Бундай одамлар, айниқса, дили пок кишилар даврасида янада нодонроқ кўринадилар. Фисқ аҳли доирасидаги нодон барча соҳада ёмон. Хусусан, тақводорликда — руҳоний қиёфасида жуда ҳам ёмон. Бойлар орасидаги нодоннинг нима дейиши, тилла пашшанинг эса нима ейиши ҳаммага маълум. Яссавий ҳазратлари шундай нодонлардан паноҳ тилаяптилар.

Қадим ҳукмдорлардан бири машҳур бир алломага қозилик ман-сабини бермоқчи бўлди. Аллома унинг бу таклифини қабул қилмади.

Ҳукмдор бундан ғазабланиб, унга жазо бермоқликни ихтиёр этди. Унинг адабини бериб қўйишнинг кўп турларини ўйлади. Тан жазоси бермоқликни раво кўрмай, зиндонбанд қилишни буюрди. Ўша куниёқ номи чиққан бир нодонни ҳам ҳибсга олдириб, аллома ўтирган зиндонга ташлади. Орадан уч кун ўтмай, аллома дод-фарёд қила бошлади. Ҳукмдор уни зиндондан чиқартириб, нима ҳодиса юз берганини билиб турса ҳам «нима арзинг бор?» деб сўради. Аллома кўзларига ёш олиб ялинди:

— Ҳукмдорим, таклифингизни бажонидил қабул қилурменким, мени бу нодон суҳбатидан қутқарсангиз басдир.

Ҳукмдор ўзининг доно тадбиридан қувониб, алломани қозиликка тайин этди.

Алломанинг фарёдига нима сабаб бўлиб эди? Маълумки, ақлли одам кераксиз вақтда билганини сўзлашдан тортинади. Нодон эса, нима сўзлаётганини ўзи ҳам тушунмайди. Яхшиликка йўйиш мумкин бўлган сўзни ёмонликка йўйиб кишини гаранг қилади. Ўзи билмаган ёки тушунмаган нарсани ё муқаддас деб сиғина бошлайди ё куфр санаб, тиш-тирноғи билан рад этади.

Навоий ҳазратлари ривоятдаги алломани жонидан тўйдирган бу тоифа ҳақида бир оз аччиқ аммо тўғри таъриф берганлар:

«Нодон — эшак, балки эшакдан ҳам баттар. Эшакка нимани юкласанг кўтаради. Қаёққа ҳайдасанг, ўша ёққа боради. Унда ақл-фаросат даъвоси йўқ. Бермасанг — оч, берсанг — тўқ. Бу бир бечорадир — юк ташувчи, ўтин-чўп ташувчи, балки ғалла ҳам ташувчи. Нодон бу сифатлардан холи, зоти билим либосидан маҳрум. Нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиш, хаёлида юз хил беҳуда ташвиш. Нодоннинг барча бемаъни иши ўзига маъқул. Барча ёмон феъли ўзига мақбул. Унинг кўнглида одамларга юз хил озор бериш хаёли. У жоҳиллигидан халққа минг зарар етказишни ўйлайди. Эшак ҳанграшидан қулоққа озордир, бундан бўлак не айби бордир? Эшак тегирмондан уйингга ун келтиради; уни пиширишу учун даладан ўтин келтиради. Эшакнинг меҳнатлари миннатсиз, унинг азоблари кулфатсиз. Нодонни эшак, десанг ранжийди, ғазабланади. Эшакка эса яхши-ёмон барибир.

Б а й т: *Бирида мунча ҳунар, ул бирида мунча уюб,*
Қайсининг хўб эканин аҳли хирад билгай хўб».

Яъниким, эшак билан нодоннинг бирида ҳунар мавжуд, иккинчисининг айби кўп. Қайси бирининг яхшироқ эканини ақл эгаларининг ўзлари яхши биладилар.

Нодонликнинг дастлабки белгиларидан бири — ўзи тушунмаган гапга ҳам аралашаверади. Унинг бу одати беҳуда ўқ узган овчига ўхшаб қолади. Нодонга «товуқмия» деб ҳам сифат берарларким, боиси: нодон қандай бемаъни гапларни айтмайди, товуқ қандай нажосатларни титмайди.

Подшоҳ доно вазири билан суҳбаташиб ўлтирар эди.

— Кеча қариндошларингникига меҳмонга борибсан, қани, бир бошдан айт-чи, сени улар қандай иззат қилдилар? —деб сўради подшоҳ.

Вазир сўзни кутиб олиш маросимидан бошлади. Сўнг дастурхон устидаги неъматларни таърифлади. Сўнг таомларни. Ҳар таърифдан сўнг подшоҳ: «Кейин-чи, кейин нима ейилди?» деб сўрайверди. Вазирнинг ҳикояси якунланмай туриб, подшоҳни зарур юмуш билан йўқлаб қолдилар. Орадан бир неча кун ўтгач, подшоҳ вазирининг хотирасини синамоқчи бўлиб тўсатдан:

— Кейин-чи, кейин нима ейилди? —деб сўраб қолди.

Вазир мутлақо эсанкирамай, хотиржам равишда ҳикоясини узилган жойидан давом этди:

— Кейин гал ясмиқ қайласига келди.

Подшоҳ вазирининг донолигидан қувониб, унга қимматбаҳо узук ҳадя этди. Буни кўриб турган бошқа аъёнларнинг юрагига ўт тушди. Ҳар бири «Подшоҳимиз ясмиқ қайласини егилари келиб қолибди», деган хаёлда уйларига шошилиб, шу таомни тайёрлатдилар-да, эртасига саройга келтирдилар.

— Бу нима? —деб ажабланди подшоҳ ажабланиб.

— Сизнинг кўнглингиз тусаётган тансиқ таом — ясмиқ қайласи, — деб жавоб бердилар.

Подшоҳ ғазабланди, чунки у ясмиқ қайласини ёқтирмасди. Кейин уларнинг муддаоларини англаб, дедики:

— Доно вазиримга ўткир хотираси учун ҳадя бериб эдим, ясмиқ қайласи учун эмас!

Нодонликлари учун жазо тайин этилди: ҳар бирлари ўзлари келтирган қайлани бўкиб қолгунларича едилар ва йигирма беш даррадан ҳам бенасиб қолмадилар.

Луқмони Ҳаким ўз ўғилларига бундай насиҳат қилганлар:

— Ўғлим, нодон ва жоҳил киши сен билан бирор масала устида баҳслашиб қолса, сен унга мулойимлик билан жавоб бер. Агар у сенинг жавобингдан қаноатланмай, жаҳли чиқа бошласа, сўзингни яна қайтариб айтма. У билан олишиб ўтирма, сукут қил.

Сўзинг нафъ этмаса, қилма иода,
Бўлур айтган саринг жаҳли зиёда.

Бир нодон одам Ҳотам Тойга кўп жабру жафо етказди. Оғзига келган ҳар бир ярамас сўзни айтишдан тортинмади. Ақлли кишининг нодон билан олишиб туриши дуруст бўлмагани учун Ҳотам Той ҳам у билан олишмасдан, сукут этиб турдилар. У киши чарчаб, сўздан тўхтагандан кейин Ҳотам Той дедиларки:

— Яна айтадиган ҳақоратли сўзларинг борми? Бўлса, менинг ёнимда айтиб битир. «Ақлсиз, нодон одам адабсизлик қилса, у билан олишмай, адабсизлигини кечиришдан ўзга чора йўқдир», деганлар. Шунга кўра мен ҳамма ҳақоратли сўзларингга жавоб қайтармай, сукут қилдим. Сени афв этдим. Менинг одамларим орасида ўзингга ўхшаш паст табиатли, ақлсиз, нодон одамлар ҳам бор. Агар улар ёнида мени ҳақорат қилгудай бўлсанг, сенинг худди ўзлари каби нодон эканингни билмаганлари сабабли ҳужум қилишиб, ман этишимга қарамай, сенга озор етказарлар. Шунинг учун ҳам барча ҳақоратли сўзларингни ўзимга айтиб битира қол.

Шоир айтмоқчи:

Ҳайвонни ҳайвон деб билмоқлик даркор,
Одамлар ичида ҳайвонсифат бор.
Ақли ҳеч бўлмаган нодон дўстингдан,
Қамчилаб урсанг-да, итинг вафодор.

Нодон киши ўзининг насл-насабига, олим киши эса ўзининг илм ва адабига таянади. Бир маҳалладаги масжид теграсида имомлик мансаби талаш бўлди. Асосий даъвогарнинг илми ғоят саёз эди. Ҳатто унинг бетайин гап-сўзларидан қавм безор эди. Бироқ у киши ўзининг эшонзодалардан эканини, бобоси эллик йил муқаддам айнан шу масжидда имомлик қилганини айтиб, даъво қилаверди. «Эшонлик мерос эмас, отадан болага ўтмайди», деган гапларни қўлидаги шажара ёзилган қоғоз парчаси билан рад этаверди. Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр неча аср аввал ҳудди шу каби нодонларни назарда тутиб ёзганларким:

Улдур — жоҳил, билиб муршид ўзини,
Қулоққа илмагай, олим сўзини.

Дейилмоқчики, ўзини пири муршид деб билиб, олимлар сўзини қулоққа илмаганлар нодондирлар. Булар олимларни душман тутиб, ўзлари билган нарсаларни қилиб, олимларга эътибор бермаслар.

Ота-боболаримиз битикларида ўзини доно санаган нодондан сақланмоқлик кўп-кўп таъкид этилган. Мана шундай кишиларга қараб хирадманд аҳли деганки: «Нодон киши ўлса, ажабланмаслик керак, аслида унинг тириклик чоғи ҳам ўлимдан фарқланмайди».

Ақлдан холи агар бўлса жаҳон,
Ҳеч ким нодон қилмас гумон.

Анушервони Одилнинг лочини боғичини узиб учди-ю, бир кампирнинг ҳовлисига қўнди. Кампир уни ушлаб олди-да, «бояқиш оч қолганга ўхшайди», деб ўйлаб, лочиннинг олдига бир ҳовуч дон сепди. Гўштхўр қуш донга қараб ҳам қўймади. Кампир:

— Бояқиш тумшуғини тош-пошга уриб қийшайтириб олибди. Шунинг учун дон ея олмаяпти. Эгри жойини кесиб тўғирлаб қўйишим керак экан, — деб ўйлаб, лочиннинг тумшуғини кесди. Кейин тирноқларига кўзи тушиб ачинди:

— Бечорагина, тирноқлари ўсиб кетгани учун юришга қийналаётган экан-да, — деб қушнинг тирноқларини битта-битта суғуриб ташлади. Лочиннинг ўлимига шу азобларнинг ўзи кифоя қилди.

Анушервоннинг одамлари лочинни қидира-қидира, уни кампирнинг уйидан ўлик ҳолда топдилар. Анушервон лочинининг ўлимидан қайғурди. Вазирларидан бири унинг дардини енгиллаштириш мақсадида «кампирга жазо бериш керак. Шу нодонлиги учун унинг барча тирноқларини суғуриб ташлаш лозим», деб маслаҳат берди. Бошқа вазирлари томонидан ўзгачароқ жазо таклиф қилинди. Одил Анушервон вазирларининг сўзларига илтифот қилмай айтди:

— Кампирга жазо бериш тўғри эмас. Жазоласак, зулм дарвозаларини очиб, адолатсизлик қилган бўламиз. Чунки кампирда ҳеч

бир айб йўқ. Лочин ўз қадрини поймол қилиб, кампирдан гўё ёрдам талаб қилгандай унинг уйига учиб тушди. Нодон кампир лочиннинг қадр-қимматини қаердан билсин? У лочинга ачиниб, ўз ақл, тушунчасига мувофиқ ёрдам кўрсатмоқчи бўлди. Фақат унинг ёрдами «қош қўяман, деб кўз чиқарди» ҳикматига мувофиқ қушнинг ҳалокатига сабаб бўлди. Бу воқеадан барчамиз ибрат олмоғимиз шарт. Ҳар бир киши ўз қадрдонини ташлаб, қадр-қиммати нима эканини тушунмаган одам олдига бориб, унга ўз ихтиёрини ташласа, ўзининг ҳалокатига сабабчи бўлади, лочиннинг ҳолига тушади.

Шукрки, дунёда нодонларни пайини қирқиб тура оладиган ақл эгалари бор.

«Нодонга ҳар гапни айтманг, у сўз ташувчидир, — дейдилар ҳазрат Навоий,— Кўп гаплари пойма-пойдир, ёлғондир. Оз гапи — гўё насиҳат; асли гапирмагани маслаҳат. Унинг мақсади одамларнинг айбини фош қилмоқ. Ўзига ишончни расво қилса, шу хилда ўзининг ҳам айбини ошкор қилган бўлади.

Байт: *Эл айбини айтурға бировким, узатур тил,*
Ўз айбини фош айлагали тил узотур бил.

Яна дейдиларки: «Нодон дўстни дўст сонига киритма; ақл шамини унинг беҳуда афсонаси ели билан ўчирма... Ақлли душмандан фойда имконияти бор. Лекин нодон дўстдан зарар имкони кўпроқ».

Бир савдогар подшоҳга тўртта қорабайир от совға қилди. Совға подшоҳга маъқул келиб, «Бундай отлардан яна борми?» деб сўради. «Бор, фақат бу ерда эмас, ўз шаҳримдадир. Юз минг олтин берсангиз, ҳайдаб келаман», деди савдогар. Подшоҳ ўйлаб ҳам ўтирмай, пулни беришга амр қилди.

Орадан ўн кун ўтиб, вазирига «Пойтахтдаги нодонлар рўйхатини ёзиб чиқ», деб буюрди. Вазир ўша заҳоти ишга киришиб, рўйхатнинг бошига подшоҳнинг номини ёзди. Бундан подшоҳ ғазабланган эди, доно вазир тушунтирди:

— Давлатпаноҳ, ўзингиз ўйлаб кўринг: савдогарнинг ким эканлигини, қаердан келганини аниқ билмай туриб, ҳали йўқ отлар учун юз минг олтин бериб юбориш доноликданмидир?

— Хўп, яхши, — деди ночор қолган подшоҳ, — эрта-индин ўша савдогар отларни ҳайдаб келса, нима қиласан?

— Агар ўша савдогар отларни ҳайдаб келса, сизнинг номингизни ўчираман-у, нодонлар рўйхатининг биринчи қаторига ўшанинг номини ёзиб қўяман.

Ҳаётда «шу ошнамга ишонган эдим, оёғимдан чалди» ёки «шу биродаримнинг гапига кириб маломатга қолдим», деган шикоятларни эшитиб юрамиз. Унутмайликки, нодон ўгитида хато бўлиши муқаррар, душман насиҳатида алдов бўлиши шубҳасиздир. Унисидан алданмаслик ва бунисига ўзимизни алдатмаслик чораларини кўриб юрсак, кейин афсусланмаймиз. Ишнинг оқибатини, нима бўлишини билиш — оқилликдан, аммо келадиган фалокатга чора изламай, қайғу чекиб ўтириш — нодонликдан далолат берадики, бу ривоят шул ҳақдадир:

Кашмир вилоятида бир подшоҳ бўлиб, хазиналарини тоғлар кўтара олмас ва лашкарлари ҳисобини билиб бўлмас эди. У комронлик туғини зарнигор фалакка тикиб, адолат ва раиятпарварлик овозасини машриқу мағрибга етказган эди.

Бу подшоҳнинг бир ажабтовур маймуни бор бўлиб, баъзи офатлар вақтида суяниб қолгани боис унга шоҳона парваришлар қилар эди. Маймун ҳам юксак ихлос билан шоҳга маҳрамлик қилар, кечалари қўлига қилич олиб, унинг бош томонида ўтириб чиқар, тонг отгунига қадар ухламай, ўз хизматлари риштасини узмай келар эди.

Иттифоқо, бир зийрак ўғри бул вилоятга ризқ излаб келиб қолди. Ўлжа илинжида маҳаллаларни айланиб, пайт пойлаб, вазиятни ўрганиб юрганида бетажриба ва нодон ўғри билан танишиб қолди. Мусофир ўғри янги дўстидан маслаҳат сўради:

— Қайси маҳаллага бориб, кимнинг уйини тешсак экан?

— Шу маҳалла раисининг отхонасида бир семиз эшак бор, — деди нодон ўғри. — Раис уни жуда яхши кўриб парвариш қилади. Икки қули ҳамиша шу эшак атрофида парвона. Аввал ана шу эшакни ўғирлайлик. Кейин Чорсудаги шишагарлик дўкони томини тешиб, шишаларни шу эшакка ортиб жўнаймиз.

Мусофир ўғри бу таклифнинг бемаънилигини фаҳмласа-да, ўйлаб кўришга ваъда қилди. Шу онда кутилмаганда қаршиларидан миршаб чиқиб қолди. Доно ўғри зийраклик қилиб, ўзини панага олди. Нодон ўғри эса ушланди.

— Сен кимсан, бемаҳалда бу ерда нима қилиб юрибсан, қаерга кетяпсан? —деб сўради миршаб ундан.

— Мен ўғриман. Раиснинг эшагини ўғирлаб, шишалар дўконининг томини тешиб, шишаларини эшакка юклаб, уйимга олиб кетишга жазм қилиб эдим. Сиз халақит бердингиз.

Нодоннинг гапини эшитган миршаб кулди:

— Офарин! Ўғриларнинг шунақаси ҳам бўлар экан-а! Бир неча посбон қўриқлаб турадиган эшакни деб ўзини бало домига отган, бир тангага арзимайдиган шишаларни деб ўзини хатар йўлига солган ўғрини энди кўришим. Агар шунча ҳаракатни подшо хазинасини ўмариш учун сарфлаганингда оқибати бошқачароқ бўлармиди? Шу ишни эпласанг, ҳеч бўлмаганда замона аҳли қошида мағрур бўлиб қолардинг.

Миршаб шундай дегач, нодон ўғрининг қўлларини боғлаб, зиндон сари судраб кетди. Доно ўғри эса нодон дўстининг ишидан ибрат олиб, огоҳ бўлиб, миршаб сўзларидан хулоса ясаб ўзига дедики: «Бу ўғри менга нодон дўст эди. Миршаб эса — зийрак душман. Нодон дўст мени аниқ ҳалокат сари солди, бу душман сўзларига кўра хазинага борилса, кўп йиллик умидим рўёбга чиқади». Шундай қилиб у подшоҳ қасри атрофини ўрганиб чиққач, лаҳим қазий бошлади. Тош кесиб, лаҳим захматини кесди. Ниҳоят, ўғри шоҳ ётоғидан бош кўтарди. Қараса, подшоҳ заррин ўринда ухлаб ётибди. Ҳамма ёққа гиламлару шойи атласлар тўшалган. Атроф жавоҳиру қимматбаҳо тошлар билан безалган. Қимматбаҳо шамдондаги шамлар равшан ёниб турибди. Парвоналар эса камбағаллар кўнглидек номуродлик шуъласига ўзни

уриб ётибди. Қилич яланғочлаган бир маймун эса шоҳнинг бош томонида сергак турибди. Ўғри унга ажабланиб қараб, ўйланди: «Бу савил бундай даражага қандай тарзда эришди экан? Шаҳриёрнинг жонини қўриқлаш нечук унга топширилди экан? Шоҳу миллат тақдирига дахлдор бу ўткир қилич унинг қўлига қаердан тушди экан?» Ўғри хаёл денгизига чўмиб, саросима билан атрофни наззора қилар эди. Ногоҳ бир неча чумоли шоҳ сийнасига ўрмалаб кела бошлади. Шоҳ безовталаниб, уйқусираб кафти билан кўкрагини силади. Маймун бу ҳаракатдан зийракланиб қарасаки, бир неча чумоли ҳукмдорини безовта қиляпти. Ғазабдан унинг кўзлари чақнаб кетди:

«Маҳобатидан юлдузлар ҳам бедор бўлган мендек зийрак посбон турганда, бу бир неча заиф чумолиларга мундоғ густоҳликни ким қўйибди?!»

Шундай қилиб, ҳамият жоҳилиятни ҳаракатга келтирди. У қиличини даст кўтариб, шоҳ сийнасида эркин ўрмалаётган чумолиларни чопиб ташламоқчи бўлди. Ана шунда ўғри наъра тортди:

— Эй нобакор жавонмард, тўхта, ҳозир олам биноси устунини йиқитасан!

Шундай деди-ю югуриб келиб, маймуннинг қилич кўтарган қўлини ушлади. Бу наърадан шоҳ ҳам уйғонди. Икковининг ҳолатини кўриб, ажабланиб, ўғридан «Сен кимсан?» деб сўради.

— Сиз олийҳазратга душмани донодурман, — деб жавоб қилди ўғри. — Бу ерга мол талабида келиб эдим. Агар бир лаҳза ғафлатда қолсам, бу меҳрибон, лекин нодон дўстингиз ҳамма ёқни қонга тўлдирар эди.

Шоҳ воқеа тафсилотини эшитиб, беҳад ташаккурлар билан дедиким:

— Ҳа, азалий иноят сабаб, ўғри посбон ва душман меҳрибон бўлиши ҳеч гап эмас экан.

Шоҳ ўғрига навозишлар кўрсатиб, ўзининг яқин мулозими этиб тайинлади. Маймунни эса занжирбанд эттирди.

Қарангки, нияти ёмон ўғри донишмандлик либосини кийгани учун мол-давлат, шон-шавкат тожини бошига қўйдилар. Маҳрами асрору, меҳрибон маймун нодон бўлгани учун ундан эъзоз либосини ечиб олдилар.

Б а й т: *Хасми доноки, офати жондур,*
Яхшироқ дўстдинки, нодондур.

Дарду ҳасратини барчага тўкиб-сочавериш ҳам нодонликнинг бир кўринишидир. Бу каби бетайин сочилган дарду ҳасрат душманга айланиб, бир куни ўзига зулм қилади. Қандай одамлар нодонликлари туфайли ўзларини ўзлари жазолайдилар?

* Эҳтиёт чорасини кўрмай жангга кириб ярадор бўлганлар.

* Вориси бўлмаган, судхўрлик билан мол тўплаган, арзонга мол олиб, қимматга сотадиган савдогарлар.

* Ёш ва ахлоқсиз хотин олиб, ҳар куни дакки еган, хотини эса эрсираб, унинг ўлимини тилайдиган чоллар.

Ҳар бир инсон қудрати ва истеъдоди кўтарадиган ишга қўл урмоғи керак. Ўз ақл-идроки ва кучига қараб иш тутмаган киши эл орасида кулгу бўлиб қолади. Бу ҳақдаги ҳикоятга диққат қилинг:

Бир бургут қўзичоққа ҳамла қилиб, чангаллади-ю уни даст кўтариб учиб кетди. Буни кузатиб турган қарғанинг ҳаваси жўш уриб, бургутга тақлид қилмоқчи бўлди ва ўтлаб юрган қўйга чанг солди. Бироқ панжалари қўйнинг юнгига илашиб қолиб, қанча уринмасин, чиқара олмади. Оқибатда чўпон етиб келди-ю, уни тутиб олиб, болаларига ўйин қилиб берди. Болалар қарғани кўришиб: «Бу қушнинг оти нима?» деб сўрашди. Чўпон: «Бунинг оти «қарға» эди. Бироқ, бундан салгина олдин у ўзини бургут деб тасаввур қилди. Мана энди у ўзининг ким эканлигини билиб турган бўлса керак!» деб жавоб берди.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Кимда аҳмоқлик ва нодонлик бўлса, ҳамиша уятга қўяди. Аллоҳ таоло латиф ва мулойимликни севади», деб марҳамат қилганлар. Мулойим ва тадбир билан қилиш мумкин бўлган бир юмушни қўполлик ва тадбирсизлик билан бажариш нодонлик эканини билмайдиганлар ҳам бор. Бундайларни, айниқса, кўпчилик иштирокидаги маросимларда тез-тез учратиб қоламиз. Қаттиқ-қаттиқ гапириб, кулаверадиган, хизмат қилиб юрган ёшларга ҳуда-беҳуда танбеҳ бераверадиган бирodарларимиз борларки, шу одатлари билан кўпнинг назарига тушишни истайдилар. Улар чиндан ҳам эътиборда бўладилар, фақат ўзлари истаган мақомда эмас, балки нодонлик кўринишида бўладиларки, бундан сақланишларини истардик. Маросимда хизмат қилиб юрган ёшларнинг бири зийрак бўлса, иккинчиси табиатан эътиборсизроқ бўлиши, бири кўпчиликка тез аралашиб кетса, иккинчиси одамовироқ бўлиши, кўпчилик орасида хизмат қилиб юришдан тортиниши мумкин. Шундай пайда баланд овозда «Хой, хода ютганмисан, қимирласанг-чи тезроқ» ёки «Гап сотиб, ош егани келганмисан ё хизмат қилганими?» деган гап ҳам, «барака топинглар, яхши ҳам сизлар бор экансизлар, қани тезроқ бўла қолайлик» дегани ҳам бир оғиздан чиқади. Шу оғиздан қандай гап чиқиши тилни бошқарувчи ақлга боғлиқ.

Олдинги суҳбатимизда киши ҳамиша кимнингдир маслаҳатига муҳтож эканини айтиб эдик. Яна шу мавзуга қайтишни ихтиёр қилдик, чунки ҳаётда нодон маслаҳатчига дуч келиб, азобимиз беш баттар бўладиган ҳолатлар ҳам учраб турадики, худди бу ривоятдаги оқибат каби:

Бир ўрмондаги каклик ризқ излаб узоқроқ кетиб эди, уясини ёввойи товуқ эгаллаб олди. Каклик келиб, уйни бўшатишни талаб қилди. Товуқ дедики:

— Ҳозир бу уй меники. Агар сеники бўлса, исбот қил.

— Менинг қозидан ҳужжатим бор,— деди каклик.

— Унда бир одилни топиб, унга мурожаат қилишимиз керак,— деди товуқ.

— Шу яқин атрофда кечаю кундуз ибодат билан бўлувчи бир мўмин мушук бор. Ундан зиёда одилроқ қозини топа олмаймиз. Фақат угина сўзимизни диққат билан тинглаб, одилона ҳукм чиқариб беради.

Таклиф маъқул бўлиб, мушук ҳузурига бордилар. Мушукнинг кўзи уларга тушди-ю, лабини иштаҳа билан ялаб қўйди. Лекин сир бой бермай, ибодат қилгандай тош каби қотиб бир оз ўтирди. «Ибодати» якун топгач, икки нодонга ўгирилди. Шунда каклик назокат билан сўз

бошлаб, орадаги низонинг сабабини баён қилди. Мушук даъволарни эшитгач, шундай деди:

— Менга қарилик таъсир қилиб, танимда қувват қолмаган, кўзларим нурсизланиб, қулоқларим оғирлашган. Яқинроқ келинглар-да, баландроқ гапиринглар, токи сўзларингизни яхшироқ эшитиб, одилона ҳукм чиқарай. Лекин бундан олдин сизларга бир маслаҳат берай, диққат билан тинглаб, сўзларимга амал қилсангиз, икковингиз ҳам бахтга эришасизлар. Маслаҳатим шуки, икковингиз ҳам чин гапни айтинг. Чунки ҳукм ҳақиқатни айтганнинг зарарига чиқарилса ҳам, у одам ғолиб ҳисобланади. Агар ёлғон айтганнинг фойдасига чиқарилса ҳам, у одам енгилган ҳисобланади. Бу дунёда тўғри сўздан каттароқ давлат бўлмайди. Ақл эгаси дунё молига ҳирс қўймайди, бойликни ёз булутидек ўткинчи ва қиш куни каби қисқа деб билади.

Мушук шу қадар тилёғламалик билан ширин сўзлар эдики, каклик билан товуқ унга маҳлиё бўлишиб, яқинлашиб қорлганларини ҳам сезмай қолдилар.

Мушук эса бир сапчишда икковини ҳам тутди-ю еди...

Шоир айтмоқчи:

Кўз очиб юмгунча ўтади даврон,
Ўтган кун қайтмайди бу шундай замон.
Нодонлар бир-бирин асло кўролмас,
Одамзод одамни йиқитар ҳамон...

Яратганнинг марҳамати ила бу мавзудаги суҳбатимиз ҳам охирлади. Бу суҳбатдан сўнг ўзимизда нодонликнинг бир учқунини сезиб қолсагу дарров ўчирсак, муддаомиз шудир.

Дуо қиламиз:

— Ё Аллоҳим! Бизларни, то қиёматга қадар туғилиб яшайдиган зурриётларимизни нодонлар сафидан йироқ қил, нодонлар таъсиридан асра. Нодонлик оламидан ўтиб келувчи зулмдан асра. Нодонлик чоҳига тушиб қолмаслигимиз учун ҳамиша илм олувчи ва илмига амал қилувчи солиҳ бандаларинг қаторида қил! Бу синовли дунёда ҳеч бир бандангни нодонлар аҳлидан қилма. Кимки нодонлар сафига қўшилиб қолибди, уни лутфи караминг билан бу тубан сафдан чиқариб, донолик мартабасини бер. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

Дарахтни кессалар унинг илдизидан бир шохча кўкариб,унинг ўрнини босади.

Танадаги қилич ва ўқ яраси ҳам битиб кетади. Лекин тил яраси ҳеч вақт тузалмайди. Қалбга санчилган сўз ўқини чиқариб бўлмайди. Бадан заҳардан, қалб ёмон сўздан ўлади.

Чунки сўз қиличи темир шамширдан ҳам ўткирроқдир.

Эндиги суҳбатимиз шу ҳақда.

Қиличдан етган жароҳат тилдан етган жароҳатга қараганда енгилроқдир. Чунки қилич баданни, тил эса қалбни жароҳатлайди. Вужуд яхши таом билан жонланганидек, қалб ҳам яхши сўзлардан ором олади.

Синса кўнгил шишаси, тадбир билан бўлмас бутун,
Устухон эрмаски, они рост қилса мўмиё...

Масалки, бир одам айиқ билан дўстлашиб, уни уйига бошлаб келди. Бу меҳмоннинг ташрифидан норози бўлган хотини: «Фу, шу сассиқ билан ошно тутиндингизми?» —деб афтини бужмайтирди. Буни эшитиб ранжиган айиқ болтани олиб, дўстига узатди-да, илтижо қилди:

— Шу болта билан пешонамга бир ур!

Айиқ илтимосини қайтаравергач, дўст унинг пешонасига болта урди. Жонивор оғриқ азобидан ўкириб, ўрмонга қараб югурди. Орадан ҳафталар ўтгач, у яна дўстига рўпара келиб, дедики:

— Қара, болтанинг изи битиб кетди, лекин хотининг тилидан учган сўз яралаган юрагимга даво тополмаяпман...

«Кимки кўнгилни қаттиқ сўз билан жароҳатлар экан, унга аччиқ тил заҳарли найзадек санчилади, — деганлар ҳазрат Навоий. — Кўнгилда тил найзасининг жароҳати битмас, у жароҳатга ҳеч нарса малҳамлик қилмас. Агар бир кўнгилда тил найзасининг жароҳати бордир, фақат яхши сўз ва ширин тил унга малҳам ва роҳатдир. Мулойим сўз — ваҳшийларни улфатга айлантиради. Сеҳргар — оҳанг билан афсун ўқиб, илонни инидан чиқаради... Сўзда ҳар қандай яхшиликнинг имкони бор. Шунинг учун айтадиларки, «нафаснинг жони бор».

Сўз — туя бурнига ўхшаш, унга жилов солса бўлади. Ёхуд у туянинг бўйини кабидир, етовга юраверади. Демак, масала — уни қай томон етаклашда! Кишининг сўзи жонга роҳат бергувчи бўлмаса, сўзламаслик керак.

Б а й т: *Қилур қаттиқ такаллум ўнг ишинг чап,*
Сўзинг тиклаб кўнгул бузғунча тик лаб.

Сўфи Оллоҳёр ҳазратлари мазкур байтда гўёким устоз Навоий фикрларини давом эттирадилар: қаттиқ сўз бўлар ишингни бўлмас қилар. Нина қўлни санчиб азоблаганидек, қаттиқ сўз ҳам кўнгилларни санчиб, яралайди. Аммо нина санчиғи битиб кетар, дил яраси битмас. Қаттиқ сўзинг дилни яраламаслиги учун ўша сўзни айтадиган лабинг-

ни ёпиқ тут, яъни кўнгилни бузғувчи сўзлар учмасидан олдин лабингни тикиб ташла.

Гўзал сўзлар фақат амалга оширилгандагина чиройли натижалар беради. Муолажа йўлини топган касал одам унга амал қилмаса, табобат илмини билгани мутлақо фойдасиздир. Ёмғир томчилари ерни жонлантиргани каби комил инсонларнинг сўзлари кўнгилларни жонлантиради. Қудсий ҳадисда марҳамат қилинадиким: «Эй Одам боласи! Агар сўзинг ялтироқ — майин бўлиб, амалинг қабиҳ бўлса, унда сен мунофиқларнинг мунофиғисан». Кимки тилини яхшиликка ишлатса, қуролидан усталик билан фойдаланувчи овчи каби бўлади. Ўзи тушунмаган сўзга аралашаверадиган киши эса нуқул беҳуда ўқ узаверадиган ношуд овчига ўхшайди. Бир оғиз ширин сўз шундай қудратлики, у ўз жонига қасд қилмоқчи бўлиб турган кишини ҳаётга қайтарадики, «яхши гап билан илон инидан чиқар, ёмон гап билан пичоқ қинидан чиқар», деб бежиз айтмаганлар. Яхши сўзларни сўзлашга одат қилмаган киши фалокатга учрайди. Ақлли одам ўз сўзига ҳоким бўлади. Уқув ва билимнинг тилмочи (таржиймони) — тилдир. Кишига рўшнолик, яхшилик ва эзгуликлар оқил сўзламаклик ила келади. Шу боис ҳам демишларким: «Тил — арслон, мисоли ётар қафасда, эй тил эгаси, бошингни асра!» Қадимдан қолган одобга доир қайси китобни варақламанг, «тилингни сақла, бошинг саломат бўлади», мазмунидаги насиҳатга дуч келасиз. Шундай бўлиши бежиз эмас, зотан, ўринсиз сўзламоқликнинг натижаси — пушаймонлик экани ҳақида тарихдан мисоллар излашга ҳожат йўқ. Ҳар биримиз ўз тилимиз туфайли неча-неча марта пушаймонлар еганмиз, шуни унутмасликнинг ўзи кифоя.

Подшоҳ тўрт олимни чорлаб, дебдики:

— Ҳар биригиз биттадан шундай ҳикмат айтингизки, у тарбиянинг асоси бўлсин.

Биринчиси айтибди:

— Донишманд одамларга ярашадиган нарса — сўзламасликдир!

Иккинчиси дебди:

— Дунёда энг фойдали нарса шуки, инсон ўз ақли билан маслаҳатлашмасдан сўз бошламасин.

Учинчиси:

— Инсон учун энг хайрли нарса — ўйламасдан сўзламасликдир.

Тўртинчиси айтибди:

— Инсон учун энг тинчи шуки, у ўзини толе ихтиёрига топширсин.

Энди баён этилажак доно фикрлар ҳазрат Навоийданки, англаб, амал қилган киши барака топқусидир, инша Аллоҳ!

«Сувнинг мазаси — муз билан, ошнинг мазаси — туз билан, одам яхшилиги — сўз билан. Сиҳат тиласанг — кўп ема, иззат истасанг — кўп дема. Яхшиларнинг ҳунари — сўзида, бўзчиларнинг ҳунари — бўзида. Бефойда гапни кўп айтма, фойдали гапни эшитишдан ҳеч қайтма. Оз гапирган оз янглишади. Оз еган — оз касалланади. Очлик негизида ҳикмат бор, тўқлик тагида ғафлат бор.

Ҳақнинг дўстлари — садоқат-покликнинг конидир, Ҳақ душманлари — ёлғончилардир. Тилнинг ихтиёрини қўлингда асрагил. Сўзингни

эҳтиётлик билан сўзла. Вақтида айтиш керак бўлган сўзни асрама, айтиш керак бўлмаган гапнинг яқинига йўлама. Сўз борки, эшитувчининг танига жон кирғизади, сўз борки, гапирувчининг бошини елга учиради. Тилинг билан дилингни бир тут; тили ва дили бир кишининг айтган сўзи — бут (яъни, айтган сўзига ишонса бўлади). Сўзни кўнгилда пишитмагунча тилга олма. Дилингда бор гапнинг ҳаммасини тилингга келтирма. Гарчи тилни тийиш — дилга меҳнатдир, аммо сўзни ёйиш — бошга офатдир. Айтиш керак бўлган гапни унутма; айтмайдиган ерда ўзингни сўзамол тутма. Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт.

Киши чинда сўз деса зебо дурур,
Неча мухтасар бўлса, авло дурур».

Сўзлар — ўзликнинг ифодаси. Катта дарахтлар кичик уруғларда яширинганидек, кишининг асл кўриниши сўзларига яширинган бўлади. Тили бошқа, дили бошқа мунофиқлар бир кунмас-бир кун ўз сўзларидан илинадилар. Бугун уларнинг мунофиқликларини яширган ширин сўзлари эртага заҳарга айланиб, фош қилади. Чунки заҳарнинг устини ширин қобиқ билан қоплашнинг фойдаси йўқ. Қобиқ емирилади, заҳар эса заҳарлигича қолади.

«Олдин ўйла, кейин сўйла» дейдилар. Чунки, ўйламай айтилган сўзлар қалбларни ўлдиради. Осмондан қор ҳам, дўл ҳам, ёмғир ҳам ёғади. Бу ёғинлардан экинзорлар ё яшнайди ёки фалокатга учрайди. Инсон оғзидан чиққан сўзлар ҳам бамисоли қор, ёмғир, дўл кабидир. Улар кишиларга ё ҳаёт бағишлайди ё ўлдиради. Яъниким, қор вақтида ёғса —ҳаёт манбаи, бевақт ёғса талафот.

Фойдасиз сўз — фойдасиз дори кабидир. Бошқачароқ айтилса — дорининг ҳам, сўзнинг ҳам ортиқчаси зарарлидир. Сукут вақтида сукут сақлашни, суҳбат пайтида сўзлашни билган киши бахтиёр инсонлардан ҳисобланади. Маъносиз, пойма-пой сўзламоқдан кўра сукут қила билиш нодир фазилатдир. Зеро, сукут лозим бўлганда сукут сақлаган, суҳбат лозим бўлганда суҳбатлашишни билган инсонни буюклар сафига қўшарларки, вақтида сукут сақламак — оқил сўзламакнинг шартларидан биридир. Тушунмай, ўйламай гапирадиган киши сархуш кабидир. У нима деганини билмайди, ҳам ўзига, ҳам атрофидагиларга фалокат келтиради. Унутмаслигимиз шарт бўлган шарафли ҳадиским: «Кимки омон юришни истаса, жим туришга ҳаракат қилсин». Яна икки ҳадиским: «Сукут сақламакликни ўзингга одат қилгил. Чунки сукут сақлашлик шайтонни ҳайдайди ва сени динингни сақлашингга ёрдам беради»; «Кимки Аллоҳга ва охират кунига иймон келтирган бўлса, фақат яхши нарсаларни гапирсин ёки жим турсин».

Ҳикоят: Хуросон ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро илм толибларига сабоқ бераётган доно вазири Алишер Навоийга яқинлашиб, кўрсатгич бармоғи билан бошини кўрсатди. Навоий ҳазратлари ҳам кўрсатгич бармоқлари билан тилларини кўрсатдилар. Ҳукмдор бу ишорадан бош чайқади-ю, илм толиблари даврасига яқинлашмай, изига қайтди. Бу ҳолатни кузатиб турган шогирдлар устоздан имо-ишоранинг маъносини сўрадилар. Устоз бу жумбоқни ечишни уларнинг ўзларига ҳавола

этдилар. Улар қанча ўйлашмасин, тайинли жавоб топа олишмади. Шунда жавобни устознинг ўзлари бердилар:

— Имо-ишорада мураккаб маъно яширинмаган. Жавоб жуда оддий: дўстим Ҳусайн мендан «Бошга балони нима келтиради?» —деб сўрадилар. Мен эсам унга «Тил», деб жавоб қилдим.

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар нечаки аҳёр дурур ёр айлар.
Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар,
Юмшоғи кўнгилларни гирифтор айлар.

Султон Маҳмуд ва унинг вазири хожа Аҳмад Ҳасан Маймандийнинг даврида Абу Аҳмад Саҳл исмли баззоз бўларди. У молдор, бадавлат, ўғли эса беақл, каззоб эди. Шу ўғил султонга тегишли йигирма минг динорли бўёқни ўғирлаб, сотиб, маишат қилиб юрганида сири ошкор бўлди.Султон бўёқ пулини Абу Аҳмад Саҳлдан ундириб олишга фармон берди. Вазир баззозни ҳузурига чақиртирди ва деди:

— Сен султоннинг молини ўғирлаган ўғлинг учун жавоб беришинг керак. Сен қандай қилиб бу жиноятга йўл қўйдинг? Ё ҳеч ким билмайди, деб ўйладингми? Бу қилмишинг учун барча мол-мулкингни тортиб оламан!

— Султонимнинг умрлари узоқ бўлсин, — деди баззоз таъзим билан. — Ўғлимнинг гуноҳини кечирсинлар. Маълумингизким, унинг исми Аҳмаддир. Кимнингки исми Аҳмад экан, у албатта аҳмоқ бўлур. Нимаики ёмон иш қилган бўлса, аблаҳлиги ва бехирадлиги туфайли қилгандир. Бинобарин, уни жазолашдан кўра, гуноҳидан кечиш аълороқдир.

Вазир бу гапларни эшитиб, ғоятда дарғазаб бўлди:

— Сен ўғлингдан ҳам баттар диёнатсизроқ экансан. Сендек беандиша аҳмоққа лаънатлар бўлсин!

Баззоз вазирнинг ғазабланган сабабини тушунмади. Ҳатто вазирнинг исми Аҳмад эканини ҳам фаҳм этмади. Бунинг ўрнига:

— Жаноб вазирнинг ғазабланишларидан маълум бўладирки, менинг ҳақимда бировдан ёмон сўз эшитган кўринадилар, — деди.

— Балли, сенинг тилингдан эшитдим, — деди вазир.

«Оғзига келганин демак — нодоннинг иши, оллиға келганин емак — ҳайвоннинг иши», деган ҳикматга мувофиқ баззоз жазосини олди.

Мазкур ҳикоятга бу ибратни хулоса қилсак ўринли бўлар:

Азизлардан бири деди:

— Бир ҳадис эшитганманки, ўттиз йилдан бери ҳамон унга тўла амал қила олмайман.

— Ул қайси ҳадисдир? —деб сўрадилар. Жавоб бердилар:

— «Эрнинг мусулмонлигин кўркамлиги улдурки, фойдасиз нарсаларни сўзламагай», деган ҳадисдир.

Сўзлар мисоли ерга сочилган уруғ дони. Агар оғиздан чиққудай бўлса, уларни битталаб териб олиш мумкин эмас. Эл-юрт эшитганидан кейин уларни пардалаб бўлмайди. Ширин ва эзгу сўзлар оқиб турган зилол сувга ўхшайди. Зилол сув қаерга оқиб борса, у ердан анвойи чечаклар униб чиқади.

Фузайл ибн Иёз дебдиларким: «Сўзини амалдан деб билганларнинг гапи оздир. Ҳикматга фақат сукут ва тафаккур билан ворис бўладилар. Сўзлашдан тақво этиш луқма ва таомдаги тақводан ортиқдир». Фикрдаги «тақво» сўзига диққат қилайлик: таомдаги тақвога гўзал равишда амал қилганлари ҳолда, тил тақвосига бепарво кишиларнинг эл орасида беобрў юришларига гувоҳ бўлмаймизми? Мазҳабимиз раиси Имоми Аъзам ҳазратларининг муҳрларида мана бу сўзлар ёзилган экан: «Сўз айтсанг эзгу сўз айт, агар ундайин сўзни айтолмасанг, тек тур». Шайх Саъдий айтганларки: «Нодонға хомушлиғдин яхши нима йўқдур, агар муни билса эрди, нодон бўлмас эрди. Қитъа:

Фазлинг гар йўқ эса они билгил,
Ки сўз айтурға очма ҳаргиз тил.
Одамини тил этгуси расво,
Очма оғзингни, бўлма бепарво.

Аввалги суҳбатимизда Луқмони Ҳакимнинг насиҳатларини баён этиб эдик. Энди шу насиҳатнинг ўзгачароқ кўринишдаги баёни билан танишсак фойдадан холи бўлмас: «Эй жоним ўғлим, бир нодон кимса олдингга келиб, сўз сўраб, баҳслашмоқ истагида бўлса, жавобини юмшоқ ва ширин сўзлар билан бергил. Шоядки, ўша нодон жаҳолат мастлигидан ўзига келса. Ул нодонга сучуклик билан жавоб берган сўзинг фойда қилмаса, сўзингни такрор қилма. Зероки, такрор қилганинг сайин нодоннинг ўпкаси қабариб, жаҳолати ошар. Агар у жоҳил юмшоқ сўзни ҳам англамаса, унда тек турмоғинг афзалдир». «Бир одам билан бир масала устида сўзлашар экансиз, сўзингизни жанжалга бош бўладиган даражасига олиб борманг. Тилингизни тийинг» — Суқрот ҳакимнинг бу ҳикматлари Луқмони ҳаким насиҳатларининг давоми ўлароқ ибратлидир.

«Сукут сақламоқ»ни халқда «тилни тиймоқ» деб ҳам атайдилар. Тилни тиймоқнинг маъноси фақатгина жим турмоқ эмас. Маъно биз ўйлагандан кўра чуқурроқдир. Яъниким, тилни тиймоқ — хоинлик, туҳмат, ёлғон, ғийбат, чақимчилик, истеҳзо, бировни масхара қилиш, ёлғон қасам ичишдан тийилишдир. Шунингдек, Қуръони карим ўқилаётганда, иқомат ва хутба вақтида, ҳожатхонада сўрашмоқ ва суҳбатлашмоқдан тийилишдирки, биз масжидларда кўпинча бунинг аксини кўрамиз. Қуръон ўқиляпти ёки мавъиза бўляпти, аммо кимларгадир ўзларининг гаплари муҳимроқ. Айнан шу дамда эмас, икки кундан кейин ҳам айтиш мумкин бўлган, ҳатто умуман айтилмай қолса ҳам бўладиган гаплардан тийилмайдиганларга Аллоҳ инсоф берсин! Тилни тиймоқ деганда яна Қуръони каримни ўз раъйига кўра тафсир қилмоқликдан, омонат ва сирларни фош этмоқликдан, гуноҳкорларни ҳимоялашдан, биродарининг узрини қабул этмасликдан, мўъминларни қўрқитишдан ва шунга ўхшаш тил воситасида бажариладиган беҳуда ва ёмон амаллардан сақланишни тушунишимиз керак. Қуръон тафсирларида кўз ва қош билан инсонга етказиладиган азиятлар тил ва қўл билан жафо етказган каби қабиҳлиги баён этилган.

Кимнинг сукутга тоқати етмаса, сўфийлар ҳаётидан ибрат олсин. Чунки сўфийликнинг гўзал ахлоқларидан бири айнан сукутда

кўринади. Устоз Қушайрий дейишларича, сўфийлар гапиришда офат, яъники зарар борлигини билгач, сукутни афзал кўрганлар. Гапиришда нафснинг улуши, мақтанчоқлик иллатларини намоён қилиш, чиройли гапириб, бошқалардан ўзини ажратиб кўрсатишга майл каби таҳликалар борлиги учун ҳам улар шундай йўл тутишган. Улуғ сўфийлар айрим масалаларда баъзан айри-айри йўлда бўлсалар-да, бир масалада — мурид бекорчи гапларни гапирса, илоҳий нурлар қалбини тарк этиб, қалби қорайиши борасида бир хил фикр билдирганларки, бу «Аллоҳнинг зикридан бошқа сўзни кўпайтирманглар. Зеро, Аллоҳиинг зикридан бошқа сўз қалбни қотиради», дейилгувчи шарафли ҳадисга амал маҳсулидир.

«Тил бўлса ҳам, бўлмаса ҳам бошга бало», дегувчилар йўқ эмас, бор. Аммо ҳақиқат шуки, керак сўзнинг сўзланмоғи шарт. Тўғри, ортиқча айтилган сўз киши кўнглига малолдир. Аммо сўзламаслик ҳам дуруст эмас. Бу ҳолда «соқов» деган маломат юзага чиқиши мумкин. Йўриқни ўртача тутган одам қут-иқболга эришади. Тилнинг зарариdан қўрқиб юрилса, кўпгина фойдали фикрлар ҳам пинҳона қолиб кетиши мумкин. Ёмон ва яроқсиз сўзлар билимсиз одамнинг тилидангина чиқади. Шунинг учун ҳам билимсизларни ҳайвон қаторига қўшганларки, бу ҳақда аввалги суҳбатларимизда баён қилиб эдик.

Камгаплик — донолик йўлининг бошланиши. Сергап одам вайсақи бўлиб қолади. Унинг билим ўрганишга вақти етишмайди. Бироқ, киши сўзламас экан, унинг билимдон ёки билимсиз эканлиги ҳам маълум эмас-да. Киши учун жуда керакли бўлган икки аъзо бор: бири — тил, иккинчиси — юрак. Тил — сўз учун, юрак — кўнгил эса шу сўздан лаззатланиш учун берилган. Шу туфайли тўғри, рост сўзни сўзлаш учун тилни тебратмоқ, яъни ҳаракатлантирмоқ керак. Эгри, яроқсиз сўзларни ташқарига чиқаргандан кўра тилнинг ҳаракатсиз қолгани маъқул.

Кишилар эзмаси ёвуздан ёмон,
Ардоқли кишилар камгап ҳар қачон.

Фаридиддин Аттор «Кўп гапирадиганларнинг қалби касалдир», деганлар. Сергап одамнинг ақли тилида бўлади. У нима гапираётганини ўзи ҳам билмайди. Бошқалар ҳам унинг сўзларига аҳамият бермайдилар. Маҳмадона, валдировчи одам очиқ бир мактубга ўхшайди. Уни истаган одам ўқийверади. Қудсий ҳадисда марҳамат қилинадики: «Эй Одам фарзанди! Агар дилингда қаролик ва баданингда дангасалик ва ризқингда танглик бўлса, бас, билгилки, буларнинг сабаби беҳуда ва бемаъно сўзларни кўп сўзлашингдандир, демак, бундан сақлан». Ибн Масъуддан (р.а.) ривоятким: «Мўъмин каломни камайтириб, амални кўпайтиради. Мунофиқ амални камайтириб, каломни кўпайтиради».

Баъзан давралар бир одамнинг гаплари маънили туюлиб, аввалига диққат билан эшитадилар. Агар нотиқ бу эътиборни суиистеъмол қилса, гаплари қанчалик маънили бўлмасин, давра зерика бошлайди. «Сўзга усталик нима?» деб сўралса, донолар «қисқа сўзлаш, аммо гапнинг маъносини бузмаслик», деб жавоб берадилар. Агар сўз қалбдан чиқиб келса, эшитгувчининг қалбига дарров таъсир қилади, аммо тил-

дан содир бўлса, қулоқдан нарига ўтмайди. Гарчи нотиқнинг сўзини бўладиганлар бамисоли йўлтўсар, ҳаёсиз қароқчига қиёс этилса-да, сергап одамнинг ўзи давра аҳлини йўлтўсарга айланишларига мажбур қилиб қўяди. Ўзаро гап-сўз бошланади. Зийрак нотиқ даврадаги ўзгаришни сезиши, гапни дарҳол мухтасар қилиши шарт. Акс ҳолда давра аҳлидан бетоқатроғи «Бўлди-е!» деб нотиқни беҳурмат қилиб қўйиши ҳам мумкин. Шайх Абу Бакр ибн Аййош (р.а.) деганларки: «Тупроқ сувни тортиб қуритгани каби, кўп гапириш ҳам савобларни қуритади».

Камтар одамлар кўп гапиришдан қочадилар. Улар кўпроқ эшитмоқни истайдилар ва ёқтирадилар. Эшитмоқ — кишини бойитади, кўп гапирмоқ саёзлатади. Кўп гапирган кўп янглишади. Кўп еган — кўп йиқилади. Ҳақиқатким, кўп сўзга ёлғон албатта аралашади. Таъкидким, тан касалининг асоси кўп емоқдир, қалб касалининг сабаби — кўп демакдир. Кўп демак — сўзга мағрурлик, кўп емоқ — нафсга бандаликдир. Одам учун бу сифатлар кераксиз ва барчаси худпарастликка оиддир. «Кўп гапирувчи, кўп егувчи — дўзах ўтига ошиқиб кетувчи, — деб ёзадилар ҳазрат Навоий. — Сўзламоққа берилган, емоққа қул бўлган одам билим шарофатидан маҳрум бўлади.

Кўп демак бирла бўлмагил нодон,
Кўп емак бирла бўлмагил ҳайвон».

Одам боласи илми даражасидан қатъи назар, кўп гапни ёқтирмайди, аниқроғи ҳазм қила олмайди. Лекин ўзи кўп гапиришни ёқтиради, гапира-гапира сира чарчамайди. Шуниси ажабланарли!

Маҳмадона ва сафсатабоз шоирлардан бири Абдураҳмон Жомий ҳузурларига келиб мақтанди:

— Тушимда Хизр пайғамбар оғзимга муборак тупукларидан туфладилар.

Бу гапдан устоз бош чайқаб дедилар:

— Янглиш айтяпсан. Аслида Хизр пайғамбар сенинг бетингга тупурганлар, гапдан тинмай оғиз очиб турганинг учун тупуклари оғзингга ҳам тушган бўлиши эҳтимол.

Кайковус фарзандига хитобан шундай дейди:

«Киши сухандон, сухангўй (нотиқ) бўлиши керак. Эй фарзанд, сен сухангўй бўлғилу, аммо дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил. Ҳар сўзни андиша била бошлағил, токи айтғон сўзингдин пушаймон бўлмағайсан. Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдир. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг (ичи торлик) бўлмағил. Ул сўз ишингга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун уни эшитгил, то юзингга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт (йўқотиш) бўлмасун. Совуқ сўзли бўлмағил. Совуқ сўз бир тухумдир. Ундан душманлиғ ҳосил бўлур.

Эй фарзанд, агар ҳар нечаким сухандон бўлсанг, ўзингни билғондан кам тутғил, то сўзлаш вақтида нодон ва бебурд бўлиб қолмағайсен. Кўп билиб, оз сўзлағил ва кам билиб, кўп сўз демағил. Нима учунки, ақлсиз шундоқ киши бўладур — у кўп сўзлар. Дебдурларки, хомушлик саломатлик сабабидур, чунки кўп сўзлагувчи оқил киши бўлса ҳам, авом уни ақлсиз дерлар. Ақлсиз киши хомуш бўлса, уни оқил ҳисоблайдилар.

Кўшиш (ҳаракат) қилким, халойиқ сени таъриф қилсунлар ва шундоқ сўз дегилким, у ишга ярасун, бекор ва зое кетмасун».

Кайковуснинг бу ўгитига яна бир донишмандниng насиҳатини боғласак, узукка кўз қўйгандек бўлур: «Фарзандларим, эшитган сўзларингизнинг энг гўзалини ёзиб олинг. Ёзган сўзларингизнинг энг гўзалини ёдланг. Ёдлаган сўзларингизнинг энг гўзалини сўзланг». Абу Бакр Сиддиқдан (р.а) насиҳат: «Нимани гапирганингни, кимга гапирганингни ва қачон гапирганигни унутма!»

«Сўз — ҳақиқатнинг сояси ва парчасидир, — демишлар мавлоно Румий, — Модомики, соя ўзига тортар экан, у ҳолда ҳақиқат янада яхшироқ жазб этади. Сўз — баҳонадир. Бир инсонни бошқа бир инсонга тортган нарса сўз эмас, балки иккаловида мавжуд бўлган руҳий бирликдан бир парчадир».

Яъни, агар руҳий бирлик бўлса, суҳбат ширин бўлади. Ёки аксинча. Масалан, майхўрларни ҳам руҳий бирлик бирлаштиради. Уларнинг бемаъни суҳбатлари ҳам шу сабабли ўзларига ҳузурли туюлади. Ҳидланган ўлумтуклар устидан эсган шамол ҳар тарафга ёқимсиз ҳидлар тарқатади. Нафасларни бўғади. Бандалик лаззатидан маҳрум фосиқларнинг суҳбатидан худди шундай бадбўй тарқалади. Улар ўзларининг бузғунчилиги билан ичма-ич бўлиб кетганлар. Бузғунчиликларидан лаззат оладилар.

Оқил билан телба ўртасидаги бутун айирма шундаки, оқил одам доим фикрлагани фикрлаган, аммо кам гапиради. Телба-нодон одам эса доимо гаприб, ҳеч вақт ўйламайди. Оқил одамнинг тили ҳамиша фикрининг измида. Телба-нодонда эса бунинг акси. Оқил одамнинг тили тафаккурнинг тилмочи, телба-нодоннинг тили эса гап ташувчи ва ғийбатчидир. Шу боис ҳам «Тинглашда биринчи, гапиришда эса охиргиси бўл», демишлар.

«Бир сўз айтмоқчи бўлсанг, маъносини ўйлаб кўр. Сўзламайдиган тақдирда зиммангда масъулият қоладиган бўлсагина сўзла. Акс ҳолда овоз чиқарма», деб насиҳат қилганлар имом Ғаззолий ҳазратлари. Шайх Саъдий баён этишларича, ҳиндистонлик донишмандлар Бузургмеҳр камолоти ҳақида сўзлаб, ул зотнинг гапирганларида тўхтаб-тўхтаб, бир оз ўйлаб, сўнгра сўзда давом этишларини қусур ўрнида кўрдилар. Нединки, тингловчи кишининг мунтазир қилиб қўйишларини айбли деб билдилар. Бузургмеҳр уларга бундай изоҳ бердилар:

— Бир нарса ҳақида сўзлагандан кейин «Бу номақбул гапни нега айтдим?» деб пушаймон қилишдан кўра, ўйлаб, андиша қилиб сўзлаш афзалдир.

Мазкур жавобдан «ўйламасдан тилга келган сўз зарардир ва илмдан бебаҳра сўзнинг қадри йўқдир», деган ҳикматни уқиш мумкин. Шарафли ҳадиски: «Мўъминнинг тилидан фаришта сўзлайди. Кофирнинг тилидан шайтон сўзлайди. Мўъмин Аллоҳнинг суюклисидир». Демакким, киши тилидан учаётган сўзларга қараб, ундаги мўминлик камолига баҳо бериш ёки шайтонга қай даражада муте эканига гувоҳ бўлиш мумкин экан.

Шайх Ал-Бурсавий ҳазратларидан мазкур ҳадиси шарифга шарҳ-ким, Аллоҳ ҳузурида мўъминнинг баъзи фаришталардан ҳам афзал

эканига асос шуки, Ҳақ таоло бандасини доимо қўриқлаш учун унинг ҳар бир аъзосига биттадан фариштани муваккал қилган. Масалан, кўзининг муҳофазаси учун, қулоқ, юрак...нинг қўриқланиши учун. Хусусан, инсон тилига ҳам бир малак белгиланиб, бу малакнинг илҳоми билан турли хизматлар қилиниши, айтилиши ва билдирилиши мумкин бўлади.

Банда шу аснода Ҳақнинг турли неъматларига шукр қилади, қачонки, ўша малак мўминга яқинлашса, шукри ва маърифати зиёдалашиб, Аллоҳга яқинлиги ортади. Хато ва гуноҳларига дарҳол пушаймон бўлади, надомат чека бошлайди, шу орқали янглиш йўллардан узоқлашиб, Ҳақ висоли томон йўл излайди. Малакнинг яқинлашуви туфайли банданинг қалби роҳатланади, ҳузур-ҳаловатда яшайди. Натижада, комил мўмин фоний дунёда ҳам жаннат тимсоли ҳаётини давом эттиради, ўзига берилган неъматларга шукр қилади, ўтган гуноҳлари учун доим тили истиғфордан бўшамайди. Шу аснода гуноҳлари ўчирилади, солиҳ амаллари эса кўпаяди.

Кофирлар эса, аксинчадир, уларнинг тилларида малак йўқ. Демак, Ҳаққа иршод ҳам йўқ. Пасткашликлари туфайли бутларга, Аллоҳнинг бутсифат қулларига сиғинадилар ва Ҳақнинг нафратига сазовор бўладилар. Чунки тилларида ўтирган шайтонлар уларга куфр ва залолат йўлларини билдириб, Аллоҳ таолонинг неъматларини, куч-қудратини инкор этишга даъват қиладилар. Қачонки, шайтон кофирларга яқинлашса, уларнинг қайсарлиги, куфру исёнлари ортиб бораверади. Лаънати шайтонга мубтало бўлмаслик учун мўминлар Аллоҳнинг зикридан ҳаргиз ғофил бўлмасликлари зарур. Зеро, иймон ва зикруллоҳнинг нурига шайтоннинг бардоши етмайди, дарҳол қочади. Азони Муҳаммадий (с.а.в.) чақирилганда, такбир келтирилганда ҳам зикрнинг нурига чидолмай, ёниб кул бўлмаслик учун қочишдан бошқа чораси қолмайди.

Тилни авайлагани учун ҳам мўмин Аллоҳнинг дўсти мартабасига ета олади. Аллоҳ ўз дўстига дунё ва охиратда унинг кўзлари кўрмаган неъматлар эҳсон қилади.

Бир киши донодан сўради:

— Фалон обид ҳақида на дея олурсанки, ўзгалар анинг изидан таъна қилиб, кўб сўз айтурлар.

Доно у обид билан сира суҳбат қурмаган эди, шу боис деди:

— Зоҳирида ҳеч айб кўрмасмен ва ботинида на айби борин билмасмен.

Яъни, ташқи кўринишида камчилик йўқ, аммо сўзларини тинглamай туриб, унинг камоли ҳақида фикр билдириш амри маҳолдир.

Туғилган одам вақти-соати етгач, албатта, ўлади. Ундан ҳеч бир нишона қолмайди. Лекин унинг сўзлари оқил, эзгу бўлса, бошқалар юрагидан жой олиб улгурса, унинг номи мангу қолади. Инсон икки нарса туфайли қарилик нималигини билмайди: бири — хуш қилиқ, яна бири оқил сўзламаклик. Одамдан қоладигани ҳам оқил сўздир. Ҳамиша очиқ, самимий сўзловчи одам мардона яшаб, мардона ўлади.

Халқимиз фитратида латиф сўзламоқликка интилиш бор. Латиф сўзлар барча давраларда қадрланади. Қўпол ифодадан барча нафратла-

нади. Маълум бир ҳолатни ифодаловчи сўз қулоққа қўполроқ эшитилгани учун рамзлардан фойдаланилади. Масалан: «Фалончи ўлди» ёки «Фалончи ўлиб қолибди-да», дейилмайди. «Қайтиш қилди», «Омонатини топширди» ёки «Бандалик-да» дейилади. «Туғди» дейиш ҳам қўпол эшитилгани сабабли «кўзи ёриди» ёки эркалагансиймон «қўзилади», деб ҳам қўйилади. Ҳар қандай хунук хабарни ҳам доно одам чиройли тарзда ифода этиб бериши мумкин. Бунинг учун одам айтадиган сўзининг маъносини яхши билиши керак. Сўзининг таъсирини аввал ўзи ҳис қилиши шарт. Кейинги йилларда бизда сўзни ҳис қилмаслик, сўзни тушунмай ишлатиш анча кучайганга ўхшаяпти. Бу ҳолат чойхонадаги суҳбатларда учраса ранжимасак ҳам бўлар. Аммо матбуот, радио ва телевидениедаги ёш ҳамкасбларимиз фаолиятида тилга эътиборсизлик тез-тез учраяптики, бу ғоят ачинарлидир. Бир куни телебошловчи кўрсатувлар режасини эълон қилгач, «маза қилиб ҳордиқ олинг», деса ажабланибман. Чунки «ҳордиқ» — «чарчоқ» демакдир ва ҳордиқ олинмайди, балки чиқарилади. Агар бошловчининг гапини «таржима қилсак», «кўрсатувларимизни томоша қилиб, маза қилиб чарчанг», деган маъно чиқади. Эҳтимол, бошловчи адашмагандир, кўрсатувларни томоша қилган киши чиндан ҳам чарчар, яна Худо билади! Бу ҳам майли, «Ҳордиқ» деган номда газета чиқарилибди, бунга нима деймиз? Эҳтимол чарчашни хоҳловчилар учун мўлжаллангандир? Телевидение рекламасида бошқа бир газета мақталиб «мароқли ҳордиқ оласиз», дейиляпти. Чарчашнинг мароқлиси қандай бўлишини тасаввур қилиб кўрайлик. Шунга ўхшаш «савод» ҳам олинмайди, савод чиқарилади. Чунки «савод» — «қора» демакдир, яъни «ҳажар ул-асвад» — «қора тош» демакдир. Мумтоз шеъриятда «кўз қораси» «кўз саводи» тарзида ҳам қўлланилади: «Кўз саводин айлади кирпикларинг Парвезни, Не ажаб бўлса жамолинг шавқидин гулбез (гул ҳиди сочувчи) кўз». Қалби маърифатдан холи, қоронғулик асоратидаги одамни «саводхон» дейиш керак, биз эса нечундир билимлиларни назарда тутамиз. (Совет даврида «Ўзбек халқи ёппасига саводхонга айланди», деган мақтовлар айтиларди. Сўзнинг асл маъносидан қарасак, ёппасига билимсизга айланди, деганидирким , совет даврида Қуръон илмидан бехабар яшаганимиз инобатга олинса, мантиқан тўғри бўлиб ҳам чиқади.) Аслида эса киши қалбидаги қоронғулик ҳайдаб чиқарилиб, илм нури билан ёритилади. Яъни, савод ҳайдалади, чиқарилади, зиё эса олинади.

Ўзбек тилига эътиборни кучайтириш мақсадида европадан кириб келган сўзлар ўрнига янгилари қидириб топила бошландики, бу кулгили ҳолларни ҳам юзага чиқарди. Шулардан бири — «гражданин» ўрнига қўлланилаётган «фуқаро» атамасидир. «Фуқаро» — арабча «фақир» атамасининг кўплик шакли бўлиб, «камбағаллар» деган маънони англатади. Энди савол туғилади: бир чет сўз ўрнига иккинчи чет сўзни бузиб ишлатишга зарурат бормиди? Ёки «адрес» — «турар жой» ўрнига «манзилгоҳ» деб ёзиш бошланди. Битта чет сўз ўрнига икки — арабча ва форсча сўзлар қўшилди. Ўзбекчага таржима қилсак — «жой, жой» деган маъно келиб чиқади. Шунга ўхшаш «Ахборот» атамасини олсак, «хабар» бирлик шаклида, кўплик шаклидаги «хабарлар» форсчада «Ах-

бор» дейилади. Яна унга кўплик қўшимчаси қўшиляптики, бу «хабарларлар» деган маънодадир. «Сухандон» «диктор» маъносини бермайди. «Диктор» — аниқ ва тиниқ талаффузли одам. Сухандон — гапга уста, гапдон одам. «Дастур» атамаси «программа» маъносини бермайди. «Дастур» — «қўлланма» демакдир. Беҳаё ва бемаъни қўшиқларда сўзни ўринсиз ишлатиш ҳоллари шунчалар кўпки, айтиб адо қилиб бўлмайди. Бу ҳақда гапиришнинг ўзи ортиқча. Чунки бемаъни қўшиқлар селини тўсувчи тўғон бузиб ташланган. Санъатда сўзни ўрнида ишлатмаслик, маънони бузиш — нафосатни бўғиб ўлдиради. Қўшиқ санъатидаги нафислик, латифлик бўғилиб, ўлим талвасасида ётибди.

Мухбирларнинг, хусусан спорт шарҳловчиларининг гаплари ҳам таҳлил доирасига сиғмайди. «Қосимов тўпни боши билан тепиб киритди», «бурчак тўпи амалга оширилди»... деган гапларга «аҳмоқона» деб таъриф берсак ҳам ҳаққимиз кетади. Чунки ақлли одам тўп бош билан эмас, оёқ билан тепилишини билади. «Бурчак тўпи», «марказ тўпи», «жарима тўпи» деган сифатлар қандай ақл билан «кашф» этилган, билмаймиз.

Шу каби хатоликлар беҳад кўпки, уларни бартараф қилиш ҳар бир қалам аҳлининг бурчи ҳисобланади. «Хато қилмоқлик бордир, тузатмаслик эса ордир», деганларидек, ёшларда камчиликлар учраб туриши табиий. Каминада ҳам шундай хатоликлар бўлган (эҳтимол ҳозир ҳам бордир, бунинг учун узр сўрайман, хатоимни айтган биродарларга миннатдорчилик билдираман). «Фалак» деган тарихий қисса ёзганимда тарих манзараларига мос жумла тузаман деб «Шамсиянинг ўтли тиғи», деб ёзибман. Шунда раҳматли тоғам Мирзакалон Исмоилий «Шамсия» нималигини ўзинг биласанми?» деб сўрадилар. «Биламан, қуёш-да», деб дадил жавоб бедим. Шунда тоғам «Қуёш» — «шамс» дейилади. «Шамсия» эса қуёш нуридан тўсувчи «соябон» яъни «зонтик» дегани», деб танбеҳ берган эдилар.

Биз «лутфан» деган сўзни ишлатишни яхши кўрамиз. Таклифномаларга «тўйга лутфан таклиф этамиз», деб ёзамиз. Ўзимизча чиройли шаклда таклиф қилгандекмиз. Сўзнинг маъносини билган одам эса бу таклифномадан ғашланиши мумкин. Чунки лутфан таклиф қилишимиз, «асли сиз тўйимизга айтишга арзийдиган одамлардан эмассиз-ку, лекин бизнинг марҳаматимиз кенглиги туфайли истисно сифатида таклиф қиляпмиз», деган маънони англатади. Агар шу чиройли сўзни ўз ўрнига қўйиб «Тўйимизга лутфан ташриф буюринг», десак гўзал маънони баён қилган бўламиз. Яъни, «Марҳаматингизни аямай, тўйимизга ташриф буюриб, бизларни қувонтиринг», деган бўламиз. Исломда мурожаат қилинаётган одамнинг ҳурматини адо этиш, мартабасини баландроқ қўйиш одати бор. Шу боис ҳам биродаримизга «тақсир» деб мурожаат қиламиз, бу «дўстим, сизнинг мартабангиз меникидан баландроқдир», деган маънодадир ва бу камтарлик белгисидир.

Кишининг киши томонидан ҳурматланиши тил — ширин сўз орқали бўлади. «Сен» ҳам, «сиз» ҳам бир оғиздан чиқади», дейдилар. Халқимиз «сиз»га одатланган. Шу боис ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.) номларини тилга олганимизда эҳтиром билан сизлаймиз. Русларда, арабларда, туркларда ҳатто ота-оналарини ҳам сенсираш одати борки, шу

боис ҳам Пайғамбаримизга (алайҳиссалом) нисбатан ҳам «сен» шакли қўлланилади ва бу уларда айб саналмайди. Бизда эса ҳурматсизлик ҳисобланади. Айрим таржиммон биродарларимиз шу масалага эътибор қилишлари керак. Туркчадан ёки арабчадан ҳудди аслидай қилиб «пайғамбар айтди», деб таржима қилишлари дуруст эмас. «Пайғамбар айтдилар», дейилса, бизнинг одобимизга мос бўлади. (Ўрни келгани учун яна бир танбеҳ: туркчадан таржималарда «пайғамбар буюрди», деган сатрларни кўп учратамиз. Туркларнинг «буюрди» деганлари «марҳамат қилиб айтди», деган маънони беради. Бандаларга буюргувчи Аллоҳдир, пайғамбар эмас.)

Ҳаётда барчани сенсирайдиганлар ҳам учраб туради. Гўё сизласа амал отидан тушиб қолгандай туюлса керак-да. Сенсираш бизда манманликни намойиш қилади, холос. Водий томонларда гўзал одат бор — фарзандларини ҳам сизлайдилар. Тошкентда кишининг ўзи бўлмасада, сизлаб ҳурматланади. Масалан: «аданг уйдами?» деб эмас, «аданг уйдамилар?» деб сўралади. Жавоб ҳам шунга яраша: «адам ишда» эмас, «адам ишдалар». Фарзандларимизни оқил сўзлашга ўргатмоқлик айнан шу ҳолатдан бошланади. «Мактабда ўқитувчинг нима деди?» деб эмас, «ўқитувчинг нима дедилар?» десак фарзандимизни чиройли тарбия қилган бўламиз. Чиройли ва оқил сўзловчиларнинг «ота-онасига раҳмат!» деб дуо қилиниши бежиз эмасдир. Оқил сўзламакни бола кўчада ёки мактабда эмас, дастлаб уйида ўрганади.

Сафарда эканимизда бир одамни кўрсатиб, унга таъриф бердилар. Ўша одам ҳеч кимни сизламас экан. Маълумки, «лар» қўшимчаси фақат сизлашни эмас, кўплик маъносини билдиради. «Ҳормангглар», десак асосан кўплик маъноси назарда тутилади. Ўша одам ҳурмат маъноси англашилиб қолмасин учун «ҳормангглар», демай «ҳамманг ҳорма!» дер экан.

Истанбулда чорраҳадаги ҳаракат тартибини назорат қилаётган полиснинг муомаласидан ғоят таъсирланган эдик. Биздагилардан фарқли ўлароқ, у ердаги полис автомашина ҳайдовчиларининг кўча ҳаракати қоидасини бузишини пойлаб турмай, йўловчиларга хизмат қилар эканлар. Лозим бўлган онда автомашиналар ҳаракатини тўхтатиб, пиёдаларга йўл очар эканлар ва «ўтайлик» дер эканлар. Биз шу сўзга эътибор қилдик. «Ўтинглар!» ёки «ўтинг!» дейилса ҳам ҳурмат оҳанги сақланади. Лекин бу шаклда буйруқ оҳанги ҳам мавжуд. Шу оҳангдан қочиш учун лутфан «ўтайлик», дейишар экан. Таққослаш дуруст бўлмаса-да, ибрат юзасидан ўзимиздаги аҳволга боқайлик: аввало милиционер биродаримизнинг пиёдаларга бундай хизмат қилганларини учратганимизча йўқ. Шундай хизмат қилган тақдирларида ҳам «қани, тезроқ бўлақолларинг! Ҳой ота, намунча лаллаясиз!» каби муомалаларга гувоҳ бўлармидик, валлоҳи аълам! Ҳар ҳолда автобус, тролейбусларда шунақа муомалаларга кўникиб қолганмиз. «Тушадиганлар олдинга ўтсин», «Кира ҳақини тўлаб қўйинглар»... Бунинг ўрнига «Барака топгурлар, кира ҳақини тўлашни унутиб яна гуноҳкор бўлиб қолмайлик», дейилса-чи? Ажаб! Ажаб! Биз кира ҳақини тўлаймиз. Эҳтимол ҳайдовчининг ширин сўзлиги учун қўшимча ҳақ тўлашимиз керакдир? Сўз шамол бўлса, ҳақоратли ёки қўпол сўз елвизак каби

зарарли эканини билсак-да, «елвизакка чидаймиз», деб ўзимизни ўзимиз қийнаб юрамиз.

Масжидларда, айниқса, жума кунлари «олдинроққа сурилинглар» ёки «инсофларинг борми, ҳовлидагилар ёмғирда қолиб кетишди», деган даъватларни эшитамиз. Хитоб қўпол тарзда янграгани учунмикин, кўпчилик жойидан жилмайди. Бир масжид имоми шунда «Биродарлар, масжид ичида бир қарич олдинга сурилсангиз, Каъбатуллоҳга бир қарич яқинлашган бўласиз», дегач, ҳамма ҳаракатга тушиб қолган эди. Қани эди, барчаларимиз шундай маъноли сўзлай олсак...

Ўрни келганда дуоларимизда йўл қўяётган мантиқий хатоликларни ҳам қисман бўлса-да, айтиб ўтайлик. Кўп эшитамиз: еган-ичгандан ҳосил бўлган савоблар «ўтиб кетган ер эгалари ва сув эгалари»га бағишланади. Ер ва сув эгаси ким? Аллоҳ-ку? Банда омонат дунёда маълум жойда омонат яшаб ўтади-ку? Шу боис, «эгаси» деган сўздан воз кечиб, соддагина тарзда «шу ерларда яшаб ўтиб кетган», деб қўя қолган маъқул. «Еган-ичганимизнинг савобини» ўрнига «еган-ичганимизнинг шукронасидан ҳосил бўлган савобни» тарзида айтсак тўғрироқ бўлади. Муҳтарам имомларимиз масжидларда илтимосларга кўра дуолар қиладилар. Айрим биродарлар ишларининг юришмаганидан шикоят қилиб, дуо сўрайди. Имом «ишлари юришсин» деган маънода дуо қиладилар. Банданинг иши қандай экани эса номаълум. Балки қилаётган ишига ҳаром аралашгандир ёки куфрга хизмат қилар? Шу боис «шаръий» сўзини албатта қўшиш керак. Ҳатто ўзимизни ўзимиз дуо қилганда ҳам «Аллоҳим шаръий ниятларимга етишни насиб этиб, ношаръий йўллардан қайтар», десак дуруст бўлади. Баъзан «Бизни Ўзингнинг йўлингдан адаштирма», деб дуо қилиш ўрнига «Ўзингнинг йўлингда адашмай собит турувчилардан қил, бизларни» деган мазмунда дуо қилсак одоб доирасида бўлади.

Кўпчиликка маълум ривоятга кўра, подшоҳнинг тушида барча тишлари тўкилиб тушади. Аъёнлардан туш таъбирини сўраганида улар «Ҳамма қариндошларингиз ўлиб кетишар экан», деб балога қолишади. Доно вазир эса «Сиз барча қариндошларингиздан кўпроқ умр кўрар экансиз», деб ҳадя олади. Ҳолбуки, ҳар иккала таъбирнинг маъноси бирдир.

Ҳикоятки, икки шоир одил подшоҳ Нўширавоннинг зиёфатида ҳозир бўлдилар. Бири баланд овозда байт ўқиди:

Яхшилигим қайтсин, десанг сен,
Яхшилик қил, яхши ўй ўйла!

Навбат иккинчи шоирга келганда бу байтни ўқиди:

Ёмонлигим қайтмасин, десанг,
Ёмон бўлма, ёмон ўй қилма!

Бу байтларни эшитган Нўширавон хушҳол бўлиб, биринчи байтни ўқиган шоирга минг дирҳам, иккинчисига эса беш юз дирҳам ҳадя бермоқликни амр этди. Шунда вазирлардан бири ажабланиб сўради:

— Эй одил амирим, уларнинг байтлари бир маънода бўлгани ҳолда не учун ҳар хил туҳфа бердингиз?

Нўширавон шундай жавоб қилди:

— Рост, маъно бир. Бироқ, сўзда тафовут бор. Биринчисининг сўзи бошдан-оёқ яхшилик ҳақида бўлди. Иккинчисиники эса, кишига фақат ёмонликни эслатди.

Бошқа замонда ва бошқа мамлакатда шунга ўхшаш воқеа содир бўлган экан. Подшоҳ бир бегуноҳни ўлдурмакка амр этди. Ул бечора ноумидлик ҳолатида қабиҳ сўзлар айтиб, подшоҳга дашном берди, андоқким, дебдурлар: «Ҳар кишиким жонидин кечар, кўнглидан ҳар на сўз бўлса, они қўрқмай изҳор этар». Подшоҳ у одамнинг дашномига тушунмай, вазирларидан «Ул на сўз айтур?» деб сўради. Оқил вазир дедики:

— Эй подшоҳим, ул бечора айтурким: «ҳар киши қаҳру ғазабин ютуб, халқнинг гуноҳин ўтуб, эҳсон қилса, Ҳақ таоло уни дўст тутар ва жамъи гуноҳидан ўтар».

Подшоҳга бу гап хуш келиб, айбланувчининг гуноҳидан ўтди, ўлим ҳукми бекор бўлди. Алҳол, яна бир ғофил вазир бор эдиким, оқил вазирга қараб деди:

— Подшоҳнинг суҳбатида сандин ва мандин ёлғон сўз айтмоқ муносиб эмастур. Бу киши подшоҳга дашном қилди. Сен бу сўзларингни ёлғон айтурсан!

Подшоҳга ғофилнинг сўзи нохуш келиб, ундан юз ўгириб деди:

— Сенинг бу рост сўзингдан унинг ул ёлғон сўзи манга хўб яхши кўринур, нединким, унинг бу сўзи амният ва маслаҳат биносига истеҳком берур ва сенинг сўзинг фасод ва шарорат турғузмоқни тақозо қилур. Андоқким, хирадмандлар айтубдурлар: «маслаҳатомиз ёлғон сўз фитнангиз рост сўздин яхшироқдир».

Бу вазиятда подшоҳ «Ҳар бир сўзни ҳақиқат деб сўзлайвериш хато, аммо ҳақ сўзни тинглаш ва унга амал қилиш — фарздир», деган ҳикматга амал қилган эди.

Жўшон ҳазратнинг китобларида ажиб воқеа баёнини ўқиб хотирлаб қолган эдим:

Ўн саккизинчи асрда леди Монтегу деган хоним Инглистон элчиси бўлмиш эрига ҳамроҳ бўлиб Истанбулга келади. Бу ерда кўрганларини мактублар тарзида ёзиб, китоб ҳолида чоп эттиради. Шу китобда ёзишича, у Фотима Султон деган хушсурат ва хушхулқ аёл билан танишади, уни ёқтириб қолади, гўзаллигидан ҳайратланади ва инглизларга хос сўзамоллик билан ҳазиллашади:

— Хоним афанди, сиз жуда гўзалсиз, шу қадар чиройлисизки, бу ерга келган-кетган хотинлар ҳуснингиздан ҳайратда. Агар Англияда бўлсангиз эди, эркаклар атрофингизда гирдикапалак бўлишарди.

Хоним афанди бу инглисча лутфдан бир чўчиб тушади. Чунки инглис завқи, хоҳиши, лутфи мусулмонникидан тамоман фарқ қилади. Хоним афанди ғазабланади-ю, аммо начора, у меҳмони. Шу боис ғоят эҳтиёткорлик ва назокат билан шундай жавоб қайтаради:

— Сўзларингизга ишонмайман, инглис эркаклари гўзаллик қадр-қимматини билганларида эди, сизни бу ерга зинҳор жўнатишмас эди.

Бу мулоқотдан қаттиқ таъсирланган инглис хоним мактубида бундай ёзади:

«Азизим, бу нуктадонликка боқ! Бу зарофатга боқ! Нақадар зарифлик! Нозиклик! Нақадар зариф инсонлар!»

Ҳа, буни бир ўқ билан икки қуённи уриш деб атайдилар. Хоним афанди аввало меҳмоннинг гўзаллигини лутф билан эътироф этди ва инглис эркакларининг аёлларга нисбатан муносабатлари аянчли ва шармандали эканини билдирди.

Ҳазрат Сўфий Оллоҳёрдан ўқиймиз:

Мусулмон ўғлида бўлса сучук тил,
Олиб келса бўлур бир қий била фил.

(«Мусулмон боласи ширинсўз бўлса, филни ип билан йўлга солса бўлур», дейилмоқчи)

Инсон боласи ҳатто душманига ҳам ёмон сўз айтмасликка ҳаракат қилиши керак. Душманни ислоҳ этувчи сўз айтиш уни кўп балолардан асрайди. Аллоҳ таоло Мусо ва унинг оғаси Ҳорунга «Мен — худоман!» деб ҳаддидан ошган Фиръавнга бормоқликка буюриб дедики: «... бас, унга юмшоқ сўз сўзланглар. Шояд панд-насиҳат олса ёки (менинг қаҳримдан) қўрқса» (Тоҳа сурасидан).

Яна «Саботул ожизийн»дан бир неча байт ўқиймиз:

Сучук лафзи билан мўри хирадманд,
Солур зўр аждаҳонинг оғзина банд.

Дейилмоқчики, ширин сўз билан ақлли қумурсқа (чумоли) баҳайбат аждаҳонинг оғзига банд солади. Бундан мурод: кимсанинг ўзи заиф бўлса-да, яхши гапи билан улуғ мартаба эгаларига ўгит тузоғини солиб, тўғри йўлга йўллай олади.

Мулойим тил билан беҳарбу безарб,
Бировни келтурурлар шарқдин ғарб.

Дейилмоқчики, мулойим сўз билан ҳеч бир уруш-талашсиз бировни машриқдан мағрибга келтура олурлар.

Бу эрлар олмайин бир игна қўлға,
Солурлар неча гумроҳларни йўлға.

Сучук тилли эрлар ҳеч бир уруш қуролини қўлга олмай, биргина юмшоқлик билан қанча йўлдан озганларни тўғри йўлга соладилар («игна» сўзи уруш қуроли маъносида келади).

Сучук тилдир ажаб ганжи муаззам,
Ато қилған билан ҳеч бўлмағай кам.

Яъни: ширин сўз шундайин ажойиб хазинаки, сарф қилган билан камаймас, шу боис уни бошқалардан қизғаниб юрма.

Дема ҳарфеки, бўлса бемаоний,
Агар тил ҳарзе бўлса, сан тил они.

Маъноси будир: агарчи гапирар экансан, сўзингнинг ақалли бир ҳарфи ҳам маъносиз бўлмасин. Мабодо тилинг ботил ва беҳуда сўзлар

сўзлайверса, унда сен бундай тилни тишлаб ташласанг ҳам бўлади. («Ҳарза» — беҳуда, маъносиз вайсаш демак. Китобнинг айрим нашрларида «агар тил заҳарли бўлса, тил они» деган шаклда ҳам ёзилган. Яъни, беҳуда вайсайверадиган тилни тилиб-тилиб ташла, дейилмоқчи.)

Калиди ганжи маъноким, забондур,
Анга бир нуқта тушса, кўп зиёндур.

Дейилмоқчики, маънолар хазинасининг очқичи — тил. Қулфнинг ичига бирор майда нарса — чўп тушса ҳам зиён бўлади. Калит ишламай қолиши мумкин. Байтдаги «нуқта»дан мурод — араб ҳарфларида «забон» сўзидаги «б» нуқтаси ёнига яна бир нуқта тушиб қолса, маъно ўзгариб, бу сўз «зиён» деб ўқилиши мумкин.

Ривоятким, Хитой, Ҳинд, Эрон ва Рум подшоҳлари бир ерга йиғилиб: «Ҳар биримиз биттадан ҳикмат айтайликки, дунё тургунча турсин», дедилар.

Хитой шоҳи деди:

— Мен айтган сўзимни қайтариб олишдан кўра, сўзни оғиздан чиқармасликка ҳаракат қиламан.

Ҳинд шоҳи деди:

— Мен ўз фойдасини кўзлаб айтган сўзи зарар берган ва ўзини ҳалок қилган одамга ҳайрон қоламан.

Эрон шоҳи деди:

— Оғзимдан чиқмаган сўзим — қулимдир, айтганим эса — ҳожам.

Рум шоҳи деди:

— Мен айтмаган сўзимдан ҳеч вақт пушаймон бўлмаганман. Айтганимдан эса тез-тез пушаймон бўламан. Шоҳларнинг индамаслиги фойдасиз ва бемаъни суҳбатлардан кўра яхшидир. Инсон ҳар нарсадан кўпроқ ўз тили туфайли балога йўлиқади.

Рум подшоҳининг ҳикматини шоирнинг бу байти бойитади:

Тил бўлсайди ўз қалбининг сирдоши,
Кесилмасди тил эгасининг боши.

Шу боис ҳам ҳар киши Низомий Ганжавий ҳазратларининг бу насиҳатларига амал қилса кам бўлмас:

Олдин билиб олиб, кейин сўзлагил,
Олтин топиб, сўнгра ҳаржин кўзлагил.

Кейинги йилларда диёримизда амри маъруф ва наҳйи мункар деб аталмиш хайрли амаллар кенг расм бўлиб боряпти. Бу мавзуга тўхталишимизга сабаб шулки, амри маъруф ва наҳйи мункар фақт оқил сўзламаклик ила амалга ошириладиган амаллардан ҳисобланади. Оқил сўзламакликдан бегона одам юқорида айтганимиздек, сукут сақлагани дуруст. Бандаларни маъруфга, яъни фазилат, ҳақиқат, яхшилик ва адолатга буюриб, мункардан, яъни разолат, ботиллик, зулм ва ёмонликдан қайтариб турадиган жамоа бўлмаса, ҳеч бир қавм нажот топа олмайди. Шу боис ҳам Аллоҳ таоло «Сизлардан яхшиликка чақирадиган, амри маъруф, наҳйи мункар қиладиган бир уммат бўлсин. Ана ўшалар на-

жот топгувчилардир», (Оли Имрон сураси) деб марҳамат қилади. Муфассирларнинг фикрича, «сизлардан» сўзидан араб тили қоидасига кўра икки хил маъно олиш мумкин. Биринчиси: сизлардан бир жамоат чиқиб, яхшиликка даъват қилиш — амри маъруф ва наҳйи мункар ишлари билан шуғуллансин. Иккинчиси: сизлар ҳаммангиз мазкур ишларни қиладиган уммат бўлинглар, деган буйруқни олиш ҳам жоиз. Деярли барча тафсирларда шу икки хил маъно баён этилса-да, муфассирларнинг аксарияти иккинчи маънони қўллайдилар.

Бақара сурасида Аллоҳ «Одамларга яхши гаплар айтинг», деб буюради. Имом Ҳасан Басрий ҳазратлари бу оятни «Яхши гап — амри маъруф, наҳйи мункар, ҳилму афв, кечирим ва ширин сўзлардан иборат», деб тафсир қилганлар. Бу хайрли фазилатлар ҳар бир бандада жам бўлмоғи шарт. Шунга кўра, амри маъруф ва наҳйи мункар амали ҳар бир банданинг зиммасидаги бурч, масъулиятдир. Бу бурч фақатгина имомларнинг вазифаси эмас. Икки мусулмон учрашиб қолса, билими етган даражада бир-бирига амри маъруф қилишга, бир-бирини ёмонликдан қайтаришга бурчлидир. Лекин катта давраларда сўз айтмоқ учун кишидан фақат билим эмас, балки маънавий ҳуқуқ ҳам талаб этилади.

Бугунги амри маъруфларимизда бир-икки камчиликни кузатамиз: аввало бу амал тирикчилик манбаига айланиб қолмаслиги керак. Амри маъруф қилиш учун тўкин дастурхонни кутиш ҳам шарт эмас. Холис Аллоҳ розилиги учун қилинган амалнинг фазилат эканини яна таъкид этамиз. Баъзи амри маъруфларда воизнинг қўполлигидан ажаблана-миз. Шундай дўқ-пўписа оҳангида, баъзан ҳатто ғазаб билан гапириладики, гўё бу даврада фақат унинг ўзигина мўмин-у қолганлар эса кофирларми, деган хулосага борасан киши. Баъзи воизлар шундай кучаниб гапира бошлайдиларки, бирон-бир артист Отелло монологини ўқияптими, деб ҳам ўйлайсиз.

Имом Молик (р.а.) ҳазратлари Равзода имомлик қилганларида доимо паст овоз билан гапирар эдилар. У замондаги ҳалифа Абу Жаъфар Мансур баланд овозда гапирганларида «Эй Ҳалифа, бу маконда баланд овоз билан гапирманг. Аллоҳ ўз огоҳлантиришини сиздан фазилатлироқ кишиларга юборди», деб Ҳужурот сурасидан бу ояти каримани ўқидилар: «Эй мўминлар, токи қилган яхши амалларингиз ўзларингиз сезмаган ҳолларингизда беҳуда-бефойда бўлиб қолмаслиги учун сизлар овозларингизни Пайғамбарнинг овозидан юқори кўтарманглар ва унга бир-бирингизга очиқ (дағал сўз) қилгандек очиқ-дағал сўз қилманглар». Воиз эҳтимол Имом Молик ҳазратларининг одатларидан бехабардир. Лекин Қуръони карим оятларидан ҳам бехабар бўлса катта давраларда амри маъруф қилиши дурустмикин? Қуръон руҳи билан айтилган сўз — ҳаёт сўзидир, деган ҳикматга амал қилиб, саволимизга «дуруст эмас», деб жавоб берсак, адашмаймиз.

Яна бир тоифа воизлар меъёрни унутиб қўядилар. Билимларининг ҳаммасини соча қолиш истаги устунлик қиладими, ҳар ҳолда бир неча мавзу ва масалаларни қамраб олиш учун ғоят кўп гапирадилар. Дунёвий мажлисларда одамларнинг бетоқат бўлиб «Бўлди-е!»

деб юборишларини айтдик. Афсус шуки, амри маъруф чоғида ҳам шундай хитоблар янграйдиган бўлиб қолди. Албатта, бетоқатлик ва сабрсизликни оқлай олмаймиз. Лекин бир соатлик амри маъруфни тинглаш ҳар қандай одам учун оғир. Бир соат ичида бир неча масалалар ҳақида гапирган воизнинг барча фикрларини тинглаб, англай олиш, эслаб қолиш осон эмас. Қўполроқ айтсак, аралаш-қуралаш бўлиб кетган масалалардан бир маънони ўзлаштириб олиш мумкин бўлмай қолади. Айрим биродарларимиз бетоқатларни ҳатто куфрда ҳам айблаб юборадиларки, бундай айбловдан эҳтиёт бўлмоқ шарт. Кўп гапирувчи воизларга бир нарсани эслатмоқ жоиз: нима учун Қуръони карим йигирма уч йил мобайнида аста-секинлик билан нозил қилинди? Бир йилдами, бир ойда ёки бир кундами, ҳатто бир соат ёки бир дақиқадами нозил қилиниши мумкинмиди? Аллоҳ барча нарсага қодир! Лекин банданинг ўзлаштириш борасидаги зеҳни, тоқати бунга чидаш бера олмасди. Муҳтарам воизларимиз ҳар қанча уринмасинлар, бир зиёфат чоғида ҳамма масъалаларни қамраб ололмайдилар. Шундай бўлгач, асосан бир ёки икки масала ҳақида фикр юритиб, тингловчилар онгига муҳрлаб қўйишга уринганлари маъқул.

Айрим воизларимиз сўзлаганларида илмий асосларга берилиб кетиб, жамоанинг зеҳнини ҳисобга олмай қўядилар. Шундай масалалар борки, фақат илмий давраларга хосдир. Буни ҳисобга олмаслик амри маъруфдан кўзланган натижани бермайди. Ҳазрат Умар (р.а.) дейдиларки: «Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига кирдим. Ҳазрати Абу Бакр (р.а.) билан илми тавҳид ҳақида суҳбат қилишарди. Мен уларнинг ёнларига ўтирдим. Худди араб тилини билмайдиган каби уларнинг суҳбатларидан ҳеч бир нарсани тушунмадим. Ҳазрати Абу Бакрдан «Мен ҳеч нарса тушунмадим, Сиз Пайғамбар билан доимо шундай суҳбатлашасизми?» деб сўрадим. У киши: «Ҳа, баъзан Расулуллоҳ билан ёлғиз қолганда шундай суҳбатлашамиз», дедилар».

Демак, хос суҳбат билан, катта давра суҳбатидаги мавзуни ажрата олиш керак. Шу боис ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.) «Инсонлар билан ўз ақлингизга кўра эмас, уларнинг ақли қамрайдиган даражада гаплашинг», (ёки: «Одамларга уларнинг ақлига яраша гапиринглар») деганлар. Яна шарафли ҳадис: «Биз — пайғамбарлар жамоаси инсонлар савиясига тушиб, уларнинг ақллари қамрайдиган шаклда сўзлашга мажбурмиз». Ибн Масъуддан (р.а.) ривоятки: «Қавмга ақллари етмаган нарсани гапирма, баъзилари фитна қилишлари мумкин».

Оқил сўзламак фазилати ҳақида гапирганда суҳбатда ким аввал сўз бошлаши керак, сўрамоқ одоби қандай бўлиши керак деган саволларни четлаб ўтиш мумкин эмас. Аввали шуки, катталар сўрамасдан туриб, ёшларнинг сўз бошлашлари одобсизлик саналади. Ишончли бўлмаган кишининг олдида айтар сўзни ўйлаб гапириш икки карра муҳимдир. Кимки бошқаларни ўз ҳузурига чорлар экан, сўзни шу чорлаган киши бошламоғи жоиз. Сўрамасдан олдин сўз бошлаш инсоний одатларга зид бўлиб, оқиллар таърифига кўра, бу ҳайвонлар қаторидаги иш бўлур эди. Телба, тентак, ақли заиф бўлганларгина бошқаларнинг савол ва қизиқишларини кутиб турмасдан гап бошлаб юбораверадилар. Шунинг учун улар кўп дакки эшитишади. Байт:

Қора бошга ёвуз ёвдир қизил тил,
Не-не бошни еди, яна егай, бил!

Латифа: Бир гадо овқатланиб ўтирган кишилардан: «Нима еяпсизлар?» деб сўради. «Заҳар» деб жавоб бердилар. Шунда гадо бетакаллуф равишда таомга қўл узатиб дедики: «Заҳардан менга ҳам беринглар, сизлар ўлсангизлар, менга ҳаётнинг қизиғи йўқ». Ҳар куни ҳар биримиз ўнлаб, ҳатто ундан да кўп савол-жавобларнинг гувоҳи бўламиз. Ўзимиз кимлардандир, ниманидир сўраймиз, кимларнингдир саволига эса жавоб қайтарамиз. Баъзан «шунақа ҳам бемаъни савол бўладими?» деб ғашланамиз. Баъзан саволга яраша жавоб бўлганини ўзимиз ҳам сезмай қоламиз.

Бир одам вазири аъзамнинг уйини излаб юриб, унинг ўзига дуч келди. Танимагани учун:

— Вазири аъзамнинг уйлари қаерда? —деб сўради.

Вазири аъзам ўзининг уйини кўрсатиб қўйди-ю, йўлига давом этаверди. Излаган одам унинг уйини топиб бориб, эшикни тақиллатди. «Хожамиз яқингинада чиқдилар», деган жавобни эшитиб, кечгача кутди. Кечки пайт вазири аъзам қайтгач, «Вазири аъзам сизмисиз? Ҳали ўз уйингизни менга кўрсатиб кетавердингизми? Ахир мен сизни излаб келувдим-ку? Бир бечорани куттириш адолатданми?» деб ранжиди. Шунда вазири аъзам дедики:

— Биродар, сиз мендан «Вазири аъзамнинг уйлари қаерда?» деб сўрадингиз. Сўроғингизга муносиб равишда уйни кўрсатдим. Агар «Вазири аъзамни қаердан топаман?» деганингизда «Менман», деган бўлардим ва сиз кутиш азиятидан қутулар эдингиз. Сиз мендан эмас, тилингиздан шикоят қилганингиз дуруст.

Шу вазири аъзамга подшоҳ: «Пойтахтда нечта сўқир, нечта басир бор, аниқлаб беринг», деди. Шунда вазир уйига бориб йиғма сўрини (каравот) хизматкорига кўтартириб, бозорга олиб борадиган серқатнов кўчага келтирди-да, бир қисмини йиғиб, қолганини йиғмоқчи бўлаётгандай ҳаракат қилиб турди. Шу пайт подшоҳ аъёнлари билан шу кўчадан ўтиб қолди. Аввал аъёнлар, сўнг подшоҳнинг ўзи «Нима қиляпсиз?» деб сўради. «Нима қилатганимни ҳали кечки пайт айтаман», деди вазири аъзам. Улар кетгач, бошқалар ҳам қизиқиб сўрайверишди. Вазири аъзам хизматкорнинг қўлига бир дафтар бериб: «Нима қиляпсиз?» деб сўраганларни кўзи ожизлар саҳифасига, «бу ерга нима учун сўри қўймоқчисиз?» деганларни кўзи очиқлар рўйхатига ёзмоқни буюрди. Кеч киргач, рўйхатни подшоҳга тақдим этди. Подшоҳ кўзи ожизлар рўйхатида ўз номини кўриб ғазабланди. Вазири аъзам изоҳ бердики:

— Давлатпаноҳим, ҳали кўчада сўрини йиғаётганимда «Нима қиляпсиз?» деб сўрадингиз. Бошқалар ҳам шундай деб сўрашди. Кишининг нима қилаётганини кўрмаган одамгина «нима қиляпсан?» деб сўраши мумкин. Шу боис сизни ҳам кўзи кўрмайдиганлар рўйхатига ёздирдим. Қаранг, бу рўйхат кўрадиганлар рўйхатига нисбатан анча узун.

Бу изоҳ подшоҳга маъқул келиб, вазирига ҳадя берди.

Суҳбатлашиб ўтирган одамнинг бири иккинчисидан баъзан «Мен боғдан келсам, сен тоғдан келасан-а!» деб ранжийди. Айрим суҳбатлар Мавлоно Румий ҳикматларидаги воқеани эслатади:

Анчадан бери хаста ётган одамнинг бир кар маҳалладоши бор эди. Дўстлари унга «хаста биродарингни шу пайтгача ҳам йўқламабсан-а?» деб танбеҳ бердилар. Бу гап карга таъсир қилиб, дарҳол зиёратга отланди. Йўлда бора туриб ўйланди:

— Мен карман, у эса хаста — ғоят паст овозда гапиради. Ҳеч нарсани эшитмасам, қандай гаплашаман?

Ўйлай-ўйлай «Беморнинг гапларини юздаги ифодадан билиб оламан, — деб қарор қилди. — Уйга киргач «Қандайсан?» деб сўрайман. У хазин табассум қилади, шу жилмайиши «яхшиман», дегани бўлади. Шунда мен «алҳамдулиллаҳ, жуда ҳам хурсандман», дейман. Кейин «нима ичиб, нима еяпсан?» деб сўрайман. Албатта «шўрва» ёки «сут» деб бирон таомнинг номини айтади. Шунда мен «ош бўлсин», деб дуо қиламан-да, «қайси табиб қараяпти?» деб сўрайман. «Фалончи табиб», деб биронтасининг номини билдиради. Мен «У табибнинг ғоятда қўли енгил, яхши даволайди», деб кўнглини кўтараман», — деган тайёргарлик билан беморнинг уйига кириб борди. Режаси бўйича «Қалайсиз, қўшнижон», — деб сўради. Бемор шукр ва сабр қилувчилардан эмасди. Шу боис кар кутгандай «Худога шукр, яхшиман», дейиш ўрнига маҳзунлик билан:

— Касалим оғир, ўляпман, — деди. Кар бу гапни эшитмаса-да, юзидаги хазин табассумдан ўзича хулоса чиқариб, суҳбатини давом эттирди:

— Оҳ! Оҳ! Жуда хурсандман, Худога шукур!

Бемор бу одамнинг карлигини унутиб, гапидан ғазабланди. «Бу одам душманим экан-да, билмай юрган эканман», деб ўйланди. Кар эса давом этди:

— Нима еб, нима ичяпсиз?

— Заҳар еб, заҳар ичяпман, — деди бемор аччиқланиб.

— Ош бўлсин, — деди кар. — Қайси табиб келиб турибди?

— Азроил келиб-кетяпти.

— Оҳ, оҳ! Унинг қўли жуда енгил-да, яхши даволайди.

Шундай деб ўзича беморнинг кўнглини кўтарган бўлиб, ўрнидан турди. Унинг душман эканига қатъий ишонган бемор эса ғазаб ўтида қовурилиб қолаверди.

Мавлавийнинг бу қиссалари кишилар ўртасидаги баъзи англашилмовчиликларни яққол кўрсатиб беради. Салкам саккиз аср илгари баён қилинмиш бу каби воқеа бугун айнан эмас, рамзий маънода ҳаётда кўп учрайди. Айримлар бу дунёнинг машаққатлари остидаги касал одамга ўхшайдилар. Баъзи одамлар эса илмдан, одоб-ахлоқ ва фазилатдан жуда узоқ бўлганлари туфайли нозик туйғуларни англамайдиган, ҳақиқатни тушуниб етмайдиган карга ўхшайдилар. Уларнинг ўзаро суҳбатлари, ҳатто меҳрибончиликлари ҳам ҳақиқий эмас. Бундай кишилар ҳар қандай гапни ўз тушунчасига кўра англаб, шунга қараб, бошқалар билан дўст ёки душман бўладилар. Баён этилган

воқеа сувратга эмас, сийратга қараб иш тутсанг тўғри бўлади, деган мазмундаги сабоқдир. Чунки яхши тушунмаган сўзлар ҳар икки томоннни ранжитади. Гапини яхши тушунтира олмаган киши охирида надомат чекади.

Мавлавий ҳазратлари ташқи белгилар, сўзлар шаклига эътибор қилмаслик, балки сўзнинг маъносига ва самимийлигига эътибор бериш лозимлигини кўп таъкидлайдилар. Кимнингдир сизга айтган сўзлари содда, тўпори туюлиши ҳам мумкин. Лекин чиройли гапирган одамга нисбатан унинг муҳаббати сохта эмас, тама-ғаразга асосланмаган. У сизга садоқатли. Юракдан айтилган гаплар айтувчининг садоқатини ифодалайди. Шу боис ҳам қалби пок кишиларнинг суҳбати барча учун ёқимли бўлади. Зеро, инсон қалби қанча тоза, саришта бўлса, Аллоҳ нури, Аллоҳ илму ҳикмати унда шунча акс этади. «Кўнгил — жавҳар, сўз эса — араз (ҳодиса)», — дейдилар Румий ҳазратлари. Агарчи киши фикрини сўз билан ифодаласа ҳам, лекин бу сўз кўнгилдан чиқдими ёки йўқми — муҳими шу! Сўз — қурол, мақсад эса — кўнгил. Кўнгил ўртанмаса, эҳтиросларга тўлишмаса, сўзда таъсир бўлмайди. Айниқса, бир ғарибнинг кўнглини шод қиладиган сўз айтиш олтин хазинаси топишдан афзалроқдир. Чунки бу асл инсонийлик гавҳарини улашишдир.

Мухтасар сўз айтмоқнинг афзаллигини таъкидлаган ҳолда, бу мавзудаги суҳбатимизда қисқаликка эришолмаганимиз учун узр сўраймиз. Донолардан ўқиб, ўрганганимиз шу қадар кўп эдики, уларнинг, баҳоли қудрат, барчасини баҳам кўрмоқни истадик, бирини баён этиб, бошқасини четда қолдиришга кўнглимиз бўлмади. Узримизни қабул қилишингизга умид билдириб, дуога қўл очамиз:

— Бандаларига ақл неъматини берган Аллоҳим, ҳайвонлардан ажралиб турувчи фазилат — оқил сўзламаклик неъматини ҳам берганинг учун Ўзингга шукурлар қиламиз. Аллоҳим барчаларимизни, то қиёматга қадар туғилиб яшайдиган зурриётларимизни ҳам тилидан фаришталар сўзловчи мўминлардан қил. Тилидан шайтонлар сўзлайдиган кофирлар қавмидан қилма. Лаънати шайтонга мубтало бўлмаслик учун Ўзингнинг зикрингдан ҳаргиз ғофил бўлмасликни насиб эт. Ўзингнинг каломингни сўзловчи тилимизни ҳамиша соф ва покиза сақла. Шаҳватни, ёмонликни уйғотадиган ҳар бир сўздан, фикрдан Ўзинг асра! Бизларни Расулуллоҳ (с.а.в.) одобларига хос оқил сўзламаклик фазилати ила неъматлантир. Нодонликка хос барча қусурлардан асра. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ОҲУНИ ҚУВИБ ЕТАРМИ ИНСОН?

Ризқ ўз соҳибини мудом таъқиб қилади. Фақат сен унга ҳалоллик эшикларини оч. Ризқ инсонга азалий насибадир. Сен уни топмасанг ҳам у сени топади.Ичадиган сувингни аниқ ичасан, ейдиган неъматингни албатта ейсан. Инсон ризқи тугамагунича ўлмайди.

Дунёда бутун мавжудотларнинг ризқлантирилиши Раҳмон сифатининг мазҳаридир. Дўст, ғаним, итоаткор ёки исёнкор фарқ этилмайди. Аллоҳ таолонинг марҳамати бутун мавжудот учун айни даражададир. Типратиканнинг ўз боласини сийнасига босиши, ҳатто кофир бўлса ҳам, мазлум дуосининг қабул бўлиши бу марҳаматнинг кўринишларидандир. Ташвишли дунё кирлари билан ифлосланган банда буларни деярли ўйламайди. Бирон зиёфатга бориб, мезбондан сўрайсизки:

— Дастурхон устидагиларни қайдан олдингиз?

Дадил жавоб берарки:

— Узумни фалон бозордан, ширинликларни эса «супермаркет»дан олдим. Балиқ тухумини топгунча она сути оғзимга келди, барака топгур, фалон танишим келтириб берди.

Жавобдан қаноатланасизми? Дунё хаёли билан бўлсангиз, қаноат топасиз. Аммо Аллоҳнинг муъжизаларидан ҳайратда юрувчи, охиратни унутмайдиган бандалардан бўлсангиз бу жавобдан ранжийсиз.

— Биродар, балиқ тухумини топиб келган дўстингиздан миннатдор бўляпсиз. Ахир буларнинг ҳаммасини сизга Аллоҳ неъмат ўлароқ етказиб берди-ку? Нечун уни эсламайсиз? Нечун унга ҳамд этмайсиз? Ҳатто эслаб ҳам қўймайсиз? Бундай неъматларга зор қилиб қўйишидан қўрқмайсизми? Ўн киши учун дастурхонни беҳисоб неъматлар билан тўлдирибсиз. «Шулар сизларнинг ризқингиз», дейсиз. Адашяпсиз, ҳаммаси эмас. Икки-уч соат давомида биз дастурхондагиларнинг бешдан бир (ёки ўндан бир)ини ҳам ея олмаймиз. Демак, ҳаммаси бизнинг ризқимиз эмас. Исроф қилиб ташланадиган неъматлар ҳам борки, бу гуноҳ бизнинг ташрифимиз учун содир бўлганидан хижолатдамиз.

Мезбонга шундай деймизми? Андиша қиламиз. Шу фикр хаёлимиздан ўтса ҳам майли эди.

Ривоят: Абдуллоҳ ибн Муборак Шомдан Мадина сари юрганларида, мунаввар шаҳар йўлида адашиб, қаттиқ сувсадилар. Шунда, не шодким, рўпараларида қудуқ кўринди. Кўринди-ю ибн Муборак кўнгилларидан «Бу қудуқнинг челаги билан арқони ҳам бўлсайди, тўйиб-тўйиб сув ичардим», деган фикр кечди. Абдуллоҳ ибн Муборак шу фикрни хаёлларига келтирганлари замон сувсаган бир оқ кийик қудуқ бошига келди. Шунда чуқур қудуқнинг суви тошиб чиқа бошлади. Оқ кийик тўйиб сув ичди-ю, ўз йўлига кетди. Абдуллоҳ ибн Муборак ҳазратлари бу ҳолни кўриб қувондилар. Бироқ, қудуққа етишлари билан сув аввалги ҳолига келди — чуқур қудуқ тубида қолди. Ҳазрат бу ишлардан ажабланиб, Аллоҳ таолога муножот қилдилар:

— Ё Раббим, оқ кийикка челагу арқонсиз сув берурсан. Ҳолбуки иккимиз ҳам Сенга бандамиз. Нима учун уни ундай, мени эса бундай қилдинг? Эй марҳаматли Карим Аллоҳ!

Шу вақт кўркам юзли Абдуллоҳ ибн Муборак ҳазратларига бир нидо келдики:

— Эй Муборак ўғли! Сенга сув бермаганим сабаби: аввал бошда қудуқни кўра солиб, дилинг челак билан арқонга борди ва Бизни унутдинг. Биздан ёрдам истамадинг. Энди боргин-да, сувни челак билан арқондан сўра.

Ул сирли товуш яна дедики:

— Сувсаб келган оқ оҳуни кўрдинг. У аввал бизга илтижо қилиб айтдики: «Турли неъматларинг билан меҳмон қилдинг. Бу сувинг билан ҳам меҳмон қилгин». Оқ оҳу челак билан арқонни кўнглига келтирмади. Сен эса, энди бор-да, сувни челак билан арқондан сўра.

Абдуллоҳ ибн Муборак ҳотифдан келган бу нидони эшитиб, беҳуш бўлдилар. Ичларида Аллоҳ таоло завқию ишқи денгиз мавжларидай қайнаб, жўш урди. Абдуллоҳ Ибн Муборакнинг томоқлари Аллоҳ таолонинг муҳаббат шаробидан ҳўл бўлди. Шу воқеадан сўнг тирик вақтларида сувсаш нималигини унутдилар. Аллоҳ таолога ошиқ бўлиб, сувсамоқни ёдга келтирмадилар. Ҳазрат аввал бошда ҳам тақволи эдилар, қудуқ ёнидаги хитобни эшитганларидан сўнг тақволиликлари юз чандон ошди.

Қуръони каримда зикр этилмиш: «Ерда ўрмалаган нарса борки, барчасининг ризқи Аллоҳнинг зиммасидадир» (Ҳуд сураси), ҳақиқатни барчамиз ҳам ҳис қиламизми?

Ризқ ҳақида гап кетса, баъзан нотўғри фикр юритилади. «Ҳар нарсани одамнинг ўзи ўз ҳаракатлари билан топиб ейди. Индамай ўтирса Худо берармиди?» дейдиганлар учраб туради. Ҳалол ризқ ейишни истаган банда уни ўз меҳнати ва пешона тери билан топади, деган ҳақиқатни рад этиш мумкин эмас. Лекин айрим куфр эгалари «Индамай ўтирса Худо берадими?» деган даъвони шиор қилиб олиб, Аллоҳнинг «Раззоқ» сифатини шу каби сафсаталар билан инкор этишга уринадилар. Бундай уриниш большевиклар замонида кўп бўларди. Ўша замон шоирларидан бирининг «ҳар бир одам ўз тақдирини ўзи яратади, бахт осмондан ҳам тушмайди, ғойибдан ҳам келмайди», деган мазмундаги шеъри қарийб шиорга айланиб кетган эди. Бу ўринда тақдир, хусусан, ризқни инсон меҳнатига зид қўймаслик керак. Яъни, «тақдирингда бўлса, меҳнат қилмасанг ҳам ейсан», деган нотўғри хулосага бормаслик керак. Тариқат аҳлининг «қалбинг Аллоҳда, қўлинг ишда бўлсин!» деган шиори ризққа меҳнат билан етишишга ишорадир.

Ҳа, ризқни Аллоҳ беради. Бунга ишонмаган кимса қиёматда қайта тирилишига ишонармикин? Ризқ фақат ва фақат Аллоҳдан эканига иймон келтирмаган банданинг Фиръавндан қанчалик фарқи бор? Қиёматда Фиръавн билан қўшни бўлиб қолиши муқаррар эмасми? Фираъвн қавмида вафот этиб кетганларнинг охиратлари ҳақида сўз айта олмаймиз, бироқ бугун ҳаётлик чоғларида «ҳамма нарсага ўз кучим билан эришдим», деб адашиб юрганларга Аллоҳдан инсоф ва ҳидоят тилаймизки, токи қиёматда Фиръавнга қўшни бўлиб қолишмасин. «Эй

Одам фарзанди! Мен ато этган ризқни емоқдасан, бас, тоатимни ҳам қилмоғинг керак» — агар бундай одамлар қудсий ҳадисдаги Раббимизнинг бу хитобини дилларига жо қилиб олсалар, адашмаслар, инша Аллоҳ! Унутмайликки, неъматнинг қадрини билган — неъмат берганни ҳам севади. Мана шу севгиси уни Ҳаққа яқинлаштиради ва жаҳаннам ўтидан асраб қолади.

Ровийлар дерларки: бир кофир ўзининг ҳақлигини исбот этиш учун авомга дедики:

— Мен ғорга кириб, уч кунгача чиқмайман. Сизлар эса кузатинглар. Агар Худо чиндан ҳам Раззоқ бўлса, қимирламай ўтирсам ҳам ризқ берсин-чи?

Кофир шу аҳд билан ғорга кирди. Авом эса кузатди. Биринчи куни одамларнинг оз қисми «Аллоҳ Раззоқ эмас экан», деб иймондин чиқдилар. Иккинчи куни яна баъзилари кофирнинг йўлига ўтдилар. Шунда Аллоҳ бир карвонга амр этдики:

— Шу ғор яқинидан ўтинглар!

Карвон ғорга яқинлашган дамда Аллоҳнинг амри билан ғоят кучли шамол кўтарилиб, жала қуя бошлади. Карвон аҳли туя ва моллarни қолдириб, мешлардаги сув ва таомларни олдилар-да, ғордан паноҳ топдилар. Ичкари кириб қарсаларки, бир оч одам ўлтирибди. Гап сўрасалар, жавоб бермайди, сув узатсалар, ичмайди, таом берсалар, емайди. Шунда улар: «Бу одам очликдан телба бўлибди, бир амаллаб овқат едирмасак, бунда ўлиб қолур», деган қарорга келдилар-да, кофирнинг оғзини мажбурлаб очиб, сув ичирдилар, сўнг зўрлаб нон егиза бошладилар. Шунда нон томоғига тиқилган кофир жонҳолатда:

— Аллоҳ — Раззоқ! Аллоҳ —Раззоқ! —деб хитоб қилди.

Тағин ҳам ўша кофирда инсоф бор экан. Ҳаётда шундай одамларни учратиб қоламизки, таом томоғига тиқилиб, ўлар ҳолга келса ҳам ризқ Берувчининг улуғлигини тан олмай ўтираверади. Уларга ҳам инсоф тилайлик!

Шу борада баҳс юритувчиларга ҳазрат Сўфи Оллоҳёр сатрлари билан жавоб қайтарамиз:

Кишининг рўзисин гар қилмаса кам,
Етар ҳар ерда меҳнат бўлмаса ҳам.

Дейилмоқчиким, ҳамонки Аллоҳ таоло бировнинг ризқини кам қилмас экан, демак, ризқ ўша кишига қайси ердан бўлса-да, етиб келади. Гарчи бунинг учун меҳнат ёки касб қилмаган бўлса ҳам.

Нечукким, ҳазрати Солиҳ учун фош,
Болалиғ тева туғди ҳукмидин тош.

Дейилмоқчиким, пайғамбар Солиҳ алайҳиссаломнинг дуолари ижобат бўлиб, Аллоҳнинг қудрати ила тош ичидан болали туя чиқди. У туя Солиҳ алайҳиссалом дунёга келмасларидан беш юз илгари яратилган эди. Шу беш юз йил ичида Аллоҳ таоло туяга шу тош ичида ризқини бериб асради. Шундан аёнким, Худойи таоло истаса, меҳнат қилинмаса ҳам ҳам ризқ беради.

Юборди Маряма рўзий малакдин,
Масиҳа мойида тушди фалакдин.

Бу байтда Қуръони каримда баён этилган икки қиссага ишора бор: бири — моида қиссаси, яна бири — Марям қиссасидир. Аллоҳ таоло биби Марямнинг ризқларини ҳеч бир меҳнатсиз фаришталар орқали юборарди. Унинг ўғли — Ийсо алайҳиссалом, яъни, Ийсо Масиҳнинг ҳаворийлари Аллоҳдан тўкин дастурхон туширишни сўрашни талаб қилдилар: «Эй Ийсо ибн Марям, сенинг Раббинг бизга осмондан тузатилган дастурхон тушира оладими?» Ийсо Масиҳ Аллоҳга илтижо қилиб сўрадилар: «Эй бор Худоё! Раббимиз! Бизга осмондан ясатилган дастурхон туширгин, у аввалимизгаю охиримизга байрам бўлиб қолсин. Сендан мўъжиза бўлиб қолсин. Ва бизларга ризқ бергин, зотан Ўзинг энг яхши ризқ бергувчисан» (Моида сураси). Уларга моида — дастурхон туширилди. Масиҳ қавми неъматларни ҳеч бир меҳнатсиз едилар.

Телевизорда кўриб эдим: Австралиянинг кимсасиз бир оролида узунлиги ўн қулоч келадиган бўғма илон яшар экан. Бу оролда егулик ҳатто пашша ҳам йўқ экан. Фақат бир тоифа қушлар йилда бир марта тухум қўйиб, бола очиш учун шу оролга учиб келар эканлар. Илон фақат шу қуш палапонларинигина ер экан. У йилда бир мартагина таомланиб обдон семириб оларкану келгуси йил қушлар учиб келадиган дамга қадар озиб, қуруқ пўсти қоларкан. Аллоҳ «ҳар бир кўринган нарсада менинг оят-мўъжизам бор» деб марҳамат қилади. Аллоҳнинг бу мўъжизасини қаранг! Аллоҳнинг бу қудратини қаранг! Шу илоннинг ризқини бермоқ учун бу қушларни шу оролга учириб келтирди. Ҳолбуки, атрофда бу каби ҳисобсиз ороллар бор. Бир жонивор совуқ жойларда яшайди, музлар орасидан унинг ризқи етиб туради. Бошқаси жазирамада яшайди, унинг ризқи қайноқ қумлар орасидадир. Буларнинг барчасида Одам фарзанди Яратганнинг ҳикматини кўриши керак. Фикрламоғи, ризқ Берувчи ҳузурида уялиб қолмаслик чораларини қилиши зарур.

Банданинг кўп жиҳатдан заиф экани барчамизга маълум. Ризқ масаласи ҳам бундан истисно эмас. Жумладан, ўта сероб ризқни кўтара олмаслиги ҳам инсоннинг заифлиги туфайлидир. Буни ризқларидан беҳуда фойдаланиш оқибатида туғёнга келган, маишатга берилган шахслар мисолида кўриш мумкин. Уйимиздаги неъматлар кўзимизга камдек бўлиб кўринаверади. Икки қоп ун, икки қоп гуруч мавжуд бўлгани ҳолда бу қопларни учта бўлишини, учта бўлган тақдирда тўртта бўлишини истаймиз ва шунга интилаверамиз. Худди қудсий ҳадисда таъкид этилгандек: «Эй Одам фарзанди! Келиб турган ризқингга қаноат қилмасанг, дилингга орзу-ҳавасларни солиб қўяман. Улар ҳеч тугамайди ва сен улардан абадий қутула олмай қоласан».

— Эй кўнгил! Англа: умринг бир кунчалик ҳам эмас. Шундай экан, ўн йиллик ризқни сақлаб нима қиласан? Сенга тегишли ризқ Аллоҳ томонидан юборилади. Сен ўзингга ажратилган ризқни ўзингтина оласан. Бошқа одам илиб кетмайди. Сенга ўша бошқа одам илиб кетгандай туюлиб афсусланасан. Афсусланма, аслида илиб кетилган нарса унинг ризқи эди!

Шўро сурасида ўқиймиз: «Агар Аллоҳ бандаларига ризқни кенг қилиб қўйса, албатта улар Ер юзида ҳаддан ошиб кетурлар. (ёки бошқа таржимада: «Ер юзида зулм-тажовузкорлик қилган бўлур эдилар».) Лекин у Ўзи хоҳлаган ўлчов билан туширади. Албатта, у Ўз бандаларидан ўта хабардор ва уларни ўта кўргувчидир». Яна таъкидланурким: «Албатта, Раббинг ризқни кимга хоҳласа кенг қилур ёки тор (танг) қилур. Албатта, у бандаларидан хабардор ва уларни кўргувчи зотдир» (Исро сураси).

Ривоят: Бир тошкесар бор эди. Ризқига шукр қилиб, топган пулини ўзи ерди. Ортса гадоларга берарди. Улардан-да ортса — итларга ташларди. Эртанги куни учун ҳеч нарса олиб қўймас эди. Аллоҳнинг эртага яна ризқ беришига ишонарди. Унинг ҳаёти қудсий ҳадисда баён этилган: «Эй Одам фарзанди, мен сендан эртага қиладиган ибодатни бу кун талаб қилмайман. Бас, сен ҳам эртага керак бўладиган ризқни бугун талаб қилмагин!» деган хитобига ғоят мос эди. Кунларнинг бирида сафардаги тақводор одам унинг кулбасига қўнди. Тошкесарнинг қандай яшаётгани билан танишгач, Аллоҳга муножот қилди:

— Йа Раббим, бу қулингни бунчалик камбағалликда ушлама, ризқини кўпайтир, унга ҳам бойлик бер.

Унинг илтижосига жавобан фаришта дедики:

— Сен кимни дуо қилаётганингни фаҳмламадинг. Биз унинг феълатворини биламиз, бойлик берилса, у ўзини эплай олмасдан қолади.

— Бу одам ризқига қаноат қилиб яшашга ўрганган, бойлик олдида талвасага тушмайди, — деб яна илтижо қилаверди тақводор.

Хуллас, унинг дуоси ижобат бўлиб, тошкесар тоғда бир ғорга дуч келди. Ичкари кирди-ю беҳисоб бойликка эга бўлди. Унинг боши айланиб, хазинадан кўзлари тиниб, қаноатни унутди. Камтарликка қарши исён қилди. Бойликни яширинча кулбасига ташиб келди. Сўнг ёмон назарлардан чўчиб, бошқа мамлакатга кўчиб кетди. У ерда данғиллама сарой қурдирди. Эшиклари оғзига посбонлар қўйди. Хасислик балосига мубтало бўлиб, муҳтожларни ҳам унутди, ҳатто унга бойлик ато қилган Худони ҳам эсдан чиқарди. Шунда унинг бу туғёнидан фаришта тақводорга хабар етказди. Тақводор тошкесарни инсофга чақирмоқ қасдида йўлга тушиб, унинг саройига рўпара бўлди. Посбонлар уни ичкарига киритмай, уруб-суриб ҳайдадилар. Шунда фаришта тақводорга дедики:

— Кимни дуо қилганингни энди фаҳмлаб етдингми?

— Айбдор менман, бу гуноҳим ҳар қандай жазога лойиқдир, — деди тақводор, афсус билан бош эгиб.

— Бойликни ҳамма ҳам кўтара олмайди. У тошкесарлигини қилавергани маъқул, — деди фаришта.

Ўша кунлари бойлиги кўзига кам кўринаётган тошкесар мамлакат подшоҳлигини қўлга киритмоқ учун фитна тайёрлаётган эди. Фитна фош бўлиб, подшоҳ уни таъқиб остига олди. Одамларини зиндонбанд этди, саройининг кулини кўкка совурди. Тошкесар бу таъқибдан аранг қутулиб қолди-ю, юртига қараб қочди. Бойлик топган куни ғор оғзида чўкичи қолган эди. Занг босган чўкични тозалади-ю, аслига қайтди...

Ризқ топмоқда чумолидек кучингга йиғлагил,
Пашшадек хониш қилиб, ҳар суфрадан қувланмагил.

Ҳозир тошкесарнинг ҳолига тушганларни тез-тез учратадиган бўлиб қолдик. «Кўрмаганнинг кўргани қурсин», деган мақол бежиз тўқилмаган экан, деган хулосага келяпмиз. Бир қарасак, кечагина камтарона ҳаёт кечираётган танишимизнинг тагида қўш машина, сароймонанд уй қурган. Биродарлари билан қўл учида сўрашади. Яна бир қарасак, машиналар ҳам, уйлар ҳам сотилган... Кечаги бой бугун қулоғига қадар қарзга ботган. «Эй Худо, бошимга нега бу балоларни солдинг!» деб Раббимга даъво ҳам қилади. Бундайларга халқнинг жавоби тайёр: «Кўрпангга қараб оёқ узатгин эди»... Шарафли хадиским: «Қадар дуо билангина ўзгаради. Умрни яхшилик зиёда қилади. Шубҳасиз, мўмин гуноҳ қилиш билан ризқидан маҳрум бўлади». Кимнинг бойлиги қўлдан учган қуш каби тарк эта бошлабди, Яратган билан даъволашмасдан олдин қилган гуноҳларини бир-бир эласин. Агар шунга ақли етса, даъволашмайди, балки тавба қилади. Акс йўлни тутса, маломат тошларини ўзига ёғдирсин. Қудсий ҳадисда марҳамат қилинадики:

— Эй Одам фарзанди! Албатта, мен сени онанг қорнида куч-қувватсиз ва ҳаракатсиз вақтингда тарбия қилдим ва онанг қорнидан саломат чиқардим. Токи сен оёққа тургунингча онангнинг дилини сенга раҳмли ва меҳрибон этиб, сенга мойил қилиб қўйдим. Сен шундай қилиб катта бўлдинг. Ундан сўнг токи мени ақл билан таниб, қувват билан ибодат қиларсан, деган умидда сенга куч-қувват бердим. Аммо сен катта бўлганингдан сўнг менинг ибодатларимдан юз ўгириб, мен тақсимлаб қўйган ризқнинг талаби билан машғул бўлдинг. Бас, ўзимнинг азизлик ва улуғлик сифатларимга қасамёд қиламанки, агар дунё ахтариб етти қат ернинг қаърига кирсанг ҳам, ўзим тақсим қилиб қўйган ўшал ризқдан заррача ҳам миқдорда зиёда қилмасман...

— Эй Одам фарзанди! Агар сенга ажратиб қўйилган ризққа қаноат қилсанг, ризқинг ўзи келади ва мендан ҳам мақтов оласан. Борди-ю бу тақсимга қаноат қилмасанг, дунёни сенинг устингга султон ва сени унга хизматкор қилиб қўяман. Дунё учун чўлдаги ваҳший ҳайвонлар каби югурасан, аммо сенга тақсимлаб қўйган ризқимдан ортиғи келмайди ва ўзинг менинг олдимда хижолат бўлиб қоласан.

Ҳа, хижолат бўлувчилар кам эмас.

Бу дунёда ҳамманинг ўзига яраша тирикчилиги бор. Тирикчилик деб ўзимизни ҳар томонга урамиз, тегирмон тошлари орасидан ўтишдан ҳам тоймаймиз. Кўп ҳолатларда унутамизки, биз таъбир қилувчи тирикчилик ризқ ўлчови билан белгилаб қўйилган. Бу белги чегарасидан ўтиш ҳали ҳеч кимга насиб этмаган. Шунга қарамай чегарани бузишга уринаверамиз, уринаверамиз... Урина-урина топганимиз Аллоҳ ҳузурида хижолат бўлиб қолишимизга арзирмикин? Хижолат бўлиш эвазига ризқимизни кўпайтира олган тақдиримизда ҳам бир коса ўрнига ўн коса таом ея олмаймиз-ку? Йигирмата костюм ўрнига икки юзта костюмга эга бўлганимиз билан гўзалроқ бўлиб қолмаймиз-ку? Аксинча, маънавий томондан хунуклашиб кетишимизни англаймизми? Аслида одамзоднинг яшамоғи учун жуда оз нарса керак.

Кимса пул топиб, бойиётганидан қувонади. Билмайдики, бу бойлик ўзига насиб қиларми экан? Тўплаганларининг барчаси ўзининг ризқими экан?

Ривоят: Хасис бой кам еб, кам ичиб, ҳатто оиласи ризқини ҳам қирқиб катта хазина тўплади. Ўзининг ҳисоб-китобидаги миқдорда бойлик тўпланган: «Ана энди кайфу сафо билан яшайман», деб бойлиги тўпланган хона эшигини очмоқчи бўлди — очолмади. Ҳарчанд уринмасин, эшик қилт этмади. Шунда ғазабдан сўкинаётганда ичкаридан бир овоз келди:

— Сен нима учун эшикни очмоқчи бўляпсан, нега ғазабланаяпсан?

— Бу менинг хазинам, эшикни очиб, бойлигимдан истаганимча фойдаланмоқчиман, — деди бой.

— Агар бу бойликлар сеники бўлса, не учун шу пайтга қадар фойдаланмадинг? Оилангни ҳам муҳтожликда сақладинг? Энди бу бойликлар сенга тегишли эмас, бирон чақаси ҳам сенга буюрмайди. Буларнинг барчаси бағдодлик дурадгор Назарга аталган ризқдир. Истасанг, синаб кўр, — деган овоз келди-ю мўъжиза юз бериб, эшик ўз-ўзидан ланг очилди.

Бой: «Агар менга насиб қилмаса, бошқа ҳеч кимга буюрмайди», деган қарор билан йўғон-йўғон ходалар харид қилиб, уларнинг орасини ғовак тарзида тешдириб, бойликларини жойлади-да, дарёга ташлади. Ўзи эса «нима бўларкин?» деган фикрда дарёда оқиб бораётган ходаларга эргашди. Бу дарё Бағдод шаҳри ёнидан оқиб ўтар эди. Бу шаҳарда чиндан ҳам Назар деган дурадгор яшарди. У ҳар тонг дарё соҳилига чиқиб, оқиб келаётган ёғочларни тутиб, четга чиқариб оларди. Ўша тонг қараса, бир қанча ходалар оқиб келяпти-ку, аммо эгаси кўринмайди. У ажаблана-ажаблана ходаларни қирғоққа чиқариб олган дамда бой келиб:

— Сен кимсан? —деб сўради.

— Мен Назар дурадгорман.

— У ҳолда, — деди бой, — ходаларни уйингга олиб бор-да, орасини ёр.

Дурадгор унинг айтганини қилиб, битта хода орасидан чиққан олтину жавоҳир, лаълу ёқутларни кўриб, ҳангу манг бўлиб турганида бой деди:

— Маълуминг бўлсинким, бошқа ходалар худди шу каби бойлик билан тўлдирилган. Булар бу кунга қадар менга тегишли эди. Аммо Худо буларни мендан олиб, сенга беришни ихтиёр қилди. Булар менинг эмас, сенинг ризқинг экан.

Шунда дурадгор: «Гуноҳларингизга тавба қилинг, Аллоҳ раҳм этгувчидир. Бойликларингизни қайтариб олинг, ўзингизга буюрсин», деди.

Бой эса «Мен Аллоҳнинг измига қарши боролмайман», деб кўнмади. Ярмини, ҳатто бир мисқолини ҳам олишни истамади. Ялинишлари зое кетган дурадгор:

— Ҳеч бўлмаса бир кеча меҳмоним бўлинг, хотиним нон ёпсин, йўлга нон олволинг, — деб илтимос қилгач, бой рози бўлди. Дурадгорнинг хотини хамир қорди. Дурадгор катта-катта ясалган нонлар орасига жавҳарлардан жойлаштирди.

Эрта саҳарда бой жавҳарли нонларни олиб изига қайта бошлади. Шаҳардан узоқлашгач, чўлда бир хароб чайлага дуч келди. Бориб қарасаки, чўпоннинг аҳли аёли эндигина дунёга келган чақалоғини бағрига босиб ўтирибди. Тўртта бола «нон, нон!» деб йиғлаяпти. Чўпон ночор. Қариндошлари чўлнинг бошқа томонларига кўчиб кетишган. Атрофда ёрдам қўлини чўзадиган зоғ йўқ. Буни кўрган бой дурадгорнинг хотини ёпган барча нонларни чўпонга берди ва дедики:

— Шу нонлардан биттасини олиб, шаҳардаги Назар дурадгор деган одамга учрашасан-да, менинг саломимни етказиб, аҳволингни баён этасан. У сенга ёрдам беради.

Шундай қилиб, нон орасига жойланган жавоҳир ҳам бойга насиб этмади. Ризқ яна эгасини топди. Шарафли ҳадисим: «Ризқ эгасини ажалдан кўра кўпроқ қидиради».

Ҳазрат Навоий ёзганлар: «Тенгри раззоқлиғин билган рўзи учун ғам емагай ва қассомлиғин билган ризқ озу кўпида сўз демагай». Дейилмоқчики, «Тангрининг ризқ берувчи эканини билган киши насибаси учун ғам емайди. Ризқни тақсимловчи Аллоҳ эканини билган киши ризқининг оз ёки кўпи бўйича нолимайди, бу хусусда бирон сўз демайди».

Ҳазрати шайх Абу бакр Каттоний (қ.с.) деганларки: «Зоҳид улдурки, қўлига ҳеч нарса кирмаса, кўнгли ғоят шод бўлғай, ризқ учун юраги сиқилмас. Агар ризқ учун кўнглини тор тутса, «ҳеч нарсам йўқ», деб шикоят қилса, Аллоҳ билан жанг қилган кабидир. Махлуққа унс (дўстлик) тутмоқ уқубатдир. Дунё аҳлиға яқин бўлмоқ маъсиятдир».

Ҳазрат шайхнинг бу фикрларини кунини зикруллоҳ билан эмас, дунё ҳисоб-китоби билан ўтказаётганлар уқиб олсалар қани эди! Афсуски, уларнинг аксарияти китоб ўқимайдилар. Агар кеча юз доллар фойда олиб, бугунги фойда юз ўн долларни ташкил этса қувончдан сакрашга ҳам тайёр бўладилар. Агарчи бунинг акси бўлиб, фойда тўқсон тўққиз долларни ташкил этса, Худо ризқимни сиқиб қўйди деб фарёд урадилар. Ризқ ҳақида ибратли баёнлар битилган китоблар кўп. Китоб ўқувчи биродарлар, ўқимайдиганларга бу ибратларни етказиб турсалар, нур аланнур бўлур.

Шу ибратлардан яна бири:

Ҳазрати шайх Шужоъ Кирмонийнинг (қ.с.) бир гўзал қизлари бор эди. Кирмон шоҳи бундан хабар топиб, қизни ўзи учун тилади.

— Уч кун муҳлат беринг, ундан кейин жавобини айтурман, — дедилар шайҳ ҳазрат. Сўнг битта-битталаб масжид ва хонақоҳларни кездилар. «Бир дарвеш топайин-да, қизимни унга берайин», деб ният қилдилар. Тун чоғи бир масжидда таҳажжуд намози ўқиётган йигитни кўрдилар. Йигит намоздан фориғ бўлгач:

— Эй ўғлим, уйинг борми? —деб сўрадилар.

— Йўқ, — деди йигит маъюсланиб.

— Уйланасанми? —деб сўрадилар.

— Менга ким ҳам қизини берарди, уч тангам бор холос, — деди йигит.

— Уч тангангнинг бирини нонга, бирини гўштга, бирини сабзига бер, — дедилар-да, қизларини унга беражакларини билдирдилар.

Эртасига қизларини узатдилар. Шайх ҳазратларининг қизлари йигитнинг омонат кулбасига кириб, коса устида бир бурда қотган нон кўрди-да: «Бу нон нимадир?» деб сўради.

— Кечадан қолган, — деди йигит. Бу жавобдан қиз маъюсланди ва дедики:

— Кечаги ризқни берган Аллоҳ бугунгисини бермасмидики, эрта учун нон сақлабсиз? Отам мени бир таваккул аҳлига узатяпман, деган эдилар. Магар шундоқ кишига беribдиларки, ризқ учун Аллоҳга инонмас экан.

Қизнинг бу афсусли гаплари ибратли бўлса-да, тўғридан-тўғри қабул қилсак, айрим тушунмовчиликларга сабаб бўлиб қолиши эҳтимоли ҳам бор. Сир эмаски, ҳар биримизнинг хонадонимизда ҳеч бўлмаса икки-уч кунга етарли рўзғор харажатлари бор. Буни Аллоҳнинг эртага берадиган ризқига гумон қилганимиз учун ғамлаб қўймаймиз, балки ҳадеб бозорга тушиб овора бўлавермаслик учун ғамлаб қўямиз. Қишлоқ жойларида ҳафтада бир марта бозор бўлгани сабабли улар ҳафталик рўзғорни ғамлаб қўйишга мажбурлар. Зайд ибн Савҳоннинг озод этилган қули Солим ҳикоя қилади: «Хўжайиним Зайд ибн Савҳон билан бозорда эдик. Салмони Форсий ёнимиздан ўтдилар. Анча-мунча озиқ-овқат кўтариб олибдилар. Хўжайиним ул зотга: «Сен Расулуллоҳнинг (с.а.в.) саҳобасисан. Бунча кўп захира тўплашга эҳтиёж сезмаслигинг керак-ку?» дедилар. «Янглишасан, — дедилар Солмони Форсий,— киши ўзини бундай нарсалар билан таъминлаб қўйса, ҳам хотиржам бўлади, ҳам ибодат учун кўп вақт топади. Шайтон ҳам уни васваса қилишдан умидини узади».

Ҳар бир ҳаракатимиз замирида ният ётгани каби ризқ умидида ҳам ният мавжуд. Эртанги ризқдан ноумид бўлган ҳолда озиқ-овқат ғамлаб қўйсак, адашган бўламиз. Яна эҳтиёт бўлмоқ лозимким, ҳаддан ташқари ғамлаш оқибатида бу неъматлар исроф бўлса, гуноҳи зиммамизда қолади. Шаҳарликларнинг айримлари кузда пиёз, картошка, сабзини кўп миқдорда ғамлаб олишади. Эҳтиётлаб сақлашни билмаслик ёки шароит йўқлиги туфайли баҳорга қадар буларнинг ҳеч бўлмаса ўн фоизи чиришди.

Ривоят: Товус билан қарға боғда учрашиб, бир-бирларининг айбини қидира бошладилар. Товус қарғага:

— Ҳой қарға! Оёғингдаги шу қирмизи этикча фақат менинг гўзал либосимга ярашади. Ўз-ўзидан маълумки, сен кечанинг қоронғулигидан борлиқ оламининг ёруғлигига чиқаётиб, менинг қирмизи этикчаларимни кийиб олгансан. Мен ҳам адашиб, сенинг қоп-қора, қўпол пойабзалингни кийганман, — деди.

Бу гапдан ғашланган қарға деди:

— Ҳой товус! Балки аксинчадир? Ўша кечанинг қоронғулигида сен менинг либосларимни кийиб олгансан. Бу либослар аслида меники эди.

Уларнинг тортишувини эшитиб турган тошбақа деди:

— Эй азизларим! Бекорга тортишманглар, фойдасиз мунозарадан воз кечинглар. Жаноби Ҳақ барча гўзалликни фақат битта кишига бермаган. Бутун ҳукмронлик тизгинини ҳам бир махлуқнинг қўлига бермаган. Ҳар ким ўз ҳиссасига тушган неъматлардан хушнуд ва рози бўлмагани учун бошқаларнинг нарсаларига кўз тикади.

Қиссадан ҳисса шуки, дунёда ҳар томонлама мукаммал инсон йўқ ва бўлмайди ҳам. Аниқки, ҳар бир кишининг ҳавас қиладиган жиҳатлари бўлгани каби, нуқсон ва камчиликлари ҳам бордир. Ҳар киши ўзига берилган ризқ-неъматларга шукр қилиб, бошқаларнинг неъматларига кўз олайтирмасагина бахтли бўлади. Банда бу сирдан огоҳ бўлса, доимо тўғри йўл тутади. Кўзлари бошқаларнинг ризқида бўлмаган, ўзини ташвишга қўймаган одам донодир. Кўнгилнинг гўзаллашуви шундандир. Ҳар ким ўз ризқига рози бўлса эди, дунёда сира ғавғо бўлмас эди. Ҳадиси қудсийда марҳамат қилинадиким: «Эй Одам фарзанди! Албатта, ризқ ҳаммага тақсимланиб ва ажал ҳам белгилаб қўйилган. Касал бўлган одам дунё лаззати ва неъматларидан маҳрумдир. Бахиллик ҳамма жойда ёмондир ва дунё неъматлари чексиз эмасдир. Ризқ излаб жуда узоқ кетмоқ заҳарлидир ва ризқ Бергувчи доим тирик ва қоимдир».

Ризқ ҳам, ажал ҳам аниқ белгилаб қўйилган экан, қўшнимиз ёки қариндошимизга аталган ризқ бизга насиб этмайди. Шу боис уларнинг ризқига кўз олайтириб ҳаётимизни булғамаслигимиз керак. Нединким, ўша қўшнимиз ёки қариндошимизга аталган ажал ҳам бизга насиб этмайди. Ўз ризқимизни ейишимиз ва ўз ажалимиз билан ўлишимизни англашимиз лозим. Афсуким, шу оддий ҳақиқатни барча бирдек фаҳм этмайди. Икки дўстнинг ишқи бир оқ «Мерседес»га тушди. Бирининг савдоси пишмади. Иккинчиси сотувчига ён босиб, муддаосига етди. Биринчи харидор ундан ранжиди. Буни ҳатто «дўстликка хиёнат»га ҳам йўйди. Бу савдода хиёнат аломати йўқ эди. Бири айтилган нархга олмади, демак, машинадан воз кечди. Иккинчиси ўша нархга олди. Дўстини ўйлаб, четга чиққани билан машинани учинчи ёки тўртинчи одам ўша нархга барибир оларди. Шундай экан, биринчи одам дўстидан ранжиш ўрнига «Бу матоҳ менинг ризқим эмас экан, дўстим, сенга буюрди, яхшиликларингга ишлат. Аллоҳ менга ҳам насиб этсин», деб дуо қилса, хайрлироқ бўлар эди.

«Мерседес» ёки бошқа нарса талашаётганлар умрнинг қисқалигини ҳеч ўйлаб кўрармикинлар? Бугун пуллари кўп, гўё қўлларини қаерга узатсалар етади. Эртага бир хасталик этакларига ёпишса, талашган буюмлари асқатармикин? Бугун «Мерседес» учун дўстидан юз ўгирган одам касалланиб қолса, кўзига ўша матоҳ кўринадими? Унга ўша буюм эмас, ўша дўст асқатмайдими? Лаззатланиш мумкин бўлмаган кўп неъматдан лаззат олиш мумкин бўлган оз ризқ афзал эмасми? Лаззатга эса ризққа рози бўлиш орқали эришилади. Қудсий ҳадисда марҳамат қилинадики: «Эй Одам фарзанди, кимки мен тақсим қилиб қўйган ризқга рози бўлса, унинг ҳузурига мол-дунёнинг ўзи у хоҳламаса ҳам келаверади». Назар дурадгор ҳақидаги ривоятда шунинг исботини кўрмадикми? Шу ривоятдаги бахил бойнинг ҳаёти ибрат эмасми? Бугунги ҳаётимизда шундай воқеаларга дуч келмаяпмизми?

Аллоҳиинг «Ризқ излаб жуда узоқ кетмоқ заҳарлидир» деб огоҳлантириши бугунги кун учун ғоят аҳамиятлидир. Чунки ризққа қаноат қилмай узоқ-узоқ юртларга бориш ҳоллари учраб турибди. Ҳатто аёллар эрларини уйга ташлаб жўнаяптилар. Диққат қилайлик: **«зарарли»** эмас, **«заҳарли»** дейиляпти. Ўйлаб кўрайлик: наҳотки бан-

данинг ризқи ўзи яшайдиган жойдан минглаб чақирим узоқларга сочилган бўлса? Телевизорда бир воқеани кўрсатишди. Англияда истиқомат қилувчи ҳиндлар ўз одатлари бўйича байрамларини нишонлашди. Биламизки, Ганг дарёси улар учун муқаддас. Диний амалларининг кўпини шу дарё соҳилида қиладилар. Англияда яшаётган ҳиндлар шу юртдан оқиб ўтувчи дарё бўйида ўша одатларини бажардилар. Ҳар ҳолда шу дарёни муқаддас Ганга деб тасаввур қилгандирлар. Ажаб! Ажаб! Миллатингнинг одати сен учун шу қадар қадрли экан, юртни ташлаб мусофирликда юришинг нимаси? Бу ерларга нима учун келганлар? Албатта, ўз юртларидаги ризққа қаноат қилмай тўкин ҳаёт илинжида.

«Аллоҳ таоло бирорталарингизга бир йўлдан ризқни етказаётган бўлса, (то сабаблар ўзгармагунича) уни тарк этманг». Мазкур шарафли ҳадисни ислом оламининг машҳур уламоларидан бири Ризоуддин ибн Фахриддин бундай шарҳлайдилар:

«Бирор савдо ва қўл ҳунари сабабидан кун ўтказишга етарли ризқ келиб турса, ўзи ва оиласи муҳтожликдан озод бўлса, шу касбини ташламасин. Бирор лавозим ва маъмурият сабабидан куни ўтиб турганида янада кўпроқ дунё орттириш хаёлида шу ишлаб турган ишидан чиқиб кетмасин. Ҳаводаги турнага умид боғлаб, қўлдаги чумчуқни чиқариб юбориш ақлсизликдир. Келиши аниқ бўлмаган кўпидан кўра, оз бўлса-да, келиб тургани яхшироқдир. Кимга нимадан барака етиб турган бўлса, унинг сабабини маҳкам тутсин».

Борига қаноат қилмай, мўл ризқ излаб кетаётганларни кўриб турибмиз. Хорижга бориб тузукроқ иш билан банд бўлсалар майли эди. Бирон йирик корхонада муҳандисми ё бирон университетда профессорми... Қаёқда! Ўша юрт одамлари бажаришга ор қилган энг паст ишларни бажаришади ва энг паст даражада иш ҳақи олишади. Бу хўрлик, бу хорлик эмасми? «Заҳарли» дейилганда шу назарда тутилмайдими? Бир йигит ризқ излаб Россияга кетган экан. Ўша ерда ўлим топибди. Танишлари пул йиғиб, ўликни минг азоб билан юртга олиб келишган. Буни нима деймиз?

Саҳро сичқони шаҳарни томоша қилай, деб келиб, шаҳар сичқонига йўликди. Шаҳар сичқони оч, орик ва камқувват қариндошига ачиниб, тўқ ва беғам яшаш имкони мўл бўлган маконда қолишга даъват этди. Саҳро сичқони кўнди ва унга эргашди. Шаҳар сичқони яшайдиган хонадон эгаси ундан безиб, шу куни қопқонга озгина гўшт қўйиб қўйган эди. Шаҳар сичқони бундан бехабар, ини атрофи нознеъматга мўл эканини исбот этмоқ мақсадида кибр билан инидан чикди, гўштни тишлади-ю, қопқонга тушди. Бир оз типирчилаб, ўлди. Буни кўрган саҳро сичқони «Ҳалокат келтирадиган бундай тўқликдан кўра, озига қаноат қилиб, тинчгина яшаганим яхшироқ», деб ўз маконига қайтиб кетди.

Банданинг Аллоҳ ҳузурида уялиб қоладиган ишлари бор, ўйлаб кўрайлик.

Ривоят: Басралик савдогар Чин мамлакати томон сафарга тайёргарлик кўраётганида бир мўйсафид унинг кемасига яқинлашиб, илтимос қилди:

— Эй хожа, мен ҳузурингга ҳожатталаб бўлиб келдим. Мана бу қопдаги қўрғошинни денгиз ўртасига етганингда сувга ташлаб юборсанг, зора назирим қабул этилса.

Савдогар мўйсафиднинг кимлигини суриштириб билгач, молини олиб қолди. Бироқ, кемаси денгиз ўртасига етганида тўсатдан тўфон кўтарилиб, мўйсафиднинг илтимосини бажаришни унутди. Чинга бориб савдо қилаётганида унга бир йигит яқинлашиб:

— Басрада сифатли қўрғошин бўлар эди, олиб келмадингизми? — деб сўради.

Шунда савдогар мўйсафидни, унинг омонатини эслаб, «энди буни исроф қилгандан кўра сотиб, пулига мол олиб, эгасига қайтариб топширганим маъқул кўринадир», деган қарорда қўрғошин тўла қопни йигитга сотди.

Басрага қайтгач, мўйсафид яшаган маҳаллага бориб билсаки, у вафот этибди. Унга яна бир нарса маълум бўлибдики, мўйсафиднинг бир жияни бор экан. Укасидан ёдгор бўлмиш бу йигитни чиқиштирмас экан. «Сен менинг ўлимимни кутиб юрибсан, бойлигимга эга чиқмоқчимисан!» деб ранжитавергани сабабли йигит бу шаҳардан бош олиб кетган экан.

Савдогар бирор вариси чиқиб қолар, деган ниятда Чиндан олиб келган молни етти юз динорга сотиб, пулини асраб қўйди. Орадан кўп ўтмай, Чин мамлакатида ундан қўрғошин сотиб олган йигит келиб дедики:

— Мен қўрғошинни уйга олиб бориб, эритиб кўрсам, орасидан олтин чиқди. Мен сиздан олтин эмас, қўрғошин сотиб олган эдим. Бу олтинлар мен учун ҳаромдир, токи бу олтинларни ўзингизга топширгайман, деб изингиздан етиб келдим.

Шунда савдогар сафар олдидан бир қоп қўрғошин кўтариб келган қария воқеасини сўзлаб берган эди, йигит маъюс тортиб дедики:

— Сиз айтаётган мўйсафид менинг амаким эдилар. Бойликни сувга ғарқ қилишдан мақсадлари — мени бобом ва отамдан қолган меросдан маҳрум этиш эди. Бироқ, Аллоҳ мазкур бойликни ўзимга насиб қилган экан, турли восита ва василалар билан менга етказди.

Йигитнинг чиндан ҳам ўша мўйсафиднинг жияни экани тасдиқлангач, савдогар унга етти юз динорни ҳам бериб:

— Сен ҳаромдан парҳез қилдинг, Аллоҳ сенга ўз ризқингни — ҳалол бойликни ато қилди, — деди.

Кишининг ризқи, ризқнинг ҳар бир кишининг ўзигагина насиб этиши хусусида яна икки, балки икки юз, балки ундан кўп ривоят бордир. Фикр юритиб турмоғимиз учун ҳозирча шунинг ўзи кифоядир.

— Эй кўнгил! Ризқингни ўйлаб қайғурма! Аллоҳ бандани яратишдан аввал ризқини яратган. Лекин ризқ эшигини меҳнат очади. Банда сабабларни восита қилса, ҳар ердан ризқи, насибаси келади. Билмоқ керакки, банда ўзи учун аталган ризқнинг сўнгги луқмасини емасдан ўлмайди. Атрофингга боқ! Бу ҳақиқатни исботловчи мисоллар тўлиб ётибди. Ўн кундан бери томоғидан бир томчи сув ўтмаётган бемор кўзларини очиб, кўнгли палов тусаётганини айтди. Унинг тузалишига умид уйғониб, қувондилар. Паловни пиширдилар. Беморнинг томоғидан

иккитагина гуруч ўтди-ю, жон берди. Бошқа биров зиёфатда тўйиб овқатланди. Уй остонасидан ҳатлади-ю, жон берди. «Уни заҳарлаб қўйишгандир», деб гумон қилдилар. Йўқ, заҳарланмаган эди. Ризқининг сўнгги ушоғини ўша зиёфатда еб адо этган эди. Ризқимизда белгиланган сўнгги луқмани қаерда ва қачон еймиз? Сўнгги қултум сувни қаерда ва қачон ичамиз? Эй кўнгил, сен шу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрганмисан?

Шайх Саъдийдан:

«Рўзиси бўлмағон сайёд Дажлада балиқ тута олмағусидир ва ажали етмаган балиқ қуруқ ерга тушгани билан ўлмағусидир.

Байт: *Мискин харис олам аро тинмайин юрар,*
Ул ризқнинг изидин, ажал онинг изидин».

Ривоятким, бир заифроқ балиқчининг қармоғига катта наҳанг илинди. Балиқни тортиб олишга ҳарчанд уринмасин, эплолмади — балиқ қармоқдан қутулиб кетди. Атрофдаги балиқчилар афсусланиб, биродарларини маломат қилдилар. Шунда балиқчи ул дўстларига дедики:

— Эй биродарлар! У балиқ менинг ризқим бўлмаса, балиқнинг эса дунёдан ризқи узилмаган бўлса, қўлимдан нима келарди? Бу балиқнинг ҳали бу дунёда ейишга таомдан ризқи бор экан.

Ризқ адо бўлган нуқтада ажал етажакдир. Унга қадар ризқимизнинг ҳар бир ушоғи, ҳар бир томчиси учун Яратганга шукур қилиб олишга улгурайлик, деган умид билан дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! «Биз сиздан ризқ сўрамаймиз, биз сизга ризқ берамиз» (Тоҳа сураси) деган ваъдангга биноан бизларни Раззоқ сифатинг ила беадад неъматларинг билан ризқимизни етказиб келяпсанким, бу марҳаматинг учун Ўзинггагина шукр қиламиз. Ё Аллоҳ! Бизларни ризқига қаноат этувчилардан қил, ношукур, бесабрлардан қилма. Ризқига қаноат қилмай чўлдаги оҳуни қувиб юрган каби сарсон кезаётган биродарларимизга ҳидоят бер, уларни ҳам қаноатлилардан қил. Аллоҳим! Ризққа қаноат қилмаслик туфайли юзага келган гуноҳларимизни мағфират эт, ризқимизни баракали қил. Аллоҳим! Бизларга раҳмат эшикларини оч ва бизларга ризқ эшикларини енгил қил. Аллоҳим, биз Сендан халол ризқ, фойдали илм ва қабул бўладиган амал сўраймиз, ноумид қилма бизларни. Илохо! Тўйдиряпсан ва қондиряпсан, бас, бизга муборак қил. Ризқ беряпсан, бас, бизга зиёда қил. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ТОҚАТЛИГА ТОҒЛАР ЭГАР БОШИНИ

Қудсий ҳадисда:
«Эй Одам фарзанди, сабрли бўл ва ўзингни паст тут, Ўзим сени олий даражага кўтараман», деб марҳамат қилинган.
Бизлар қандай даражада? Суҳбатимиз шу ҳақда.
Шунингдек, умид ва шошқалоқлик тўғрисида ҳам сўз юритиш ниятимиз бор.

Фарзандларимизни, яқинларимизни дуо қилганимизда бахт-саодат тилаймиз-у, аммо сабр-тоқат, қаноат тилашни унутамиз. Сабр-қаноатсиз бахт-саодатга етиб бўлмаслигини биламизми? Биз фақат жанозага борганимиздагина марҳумнинг яқинларига сабр тилаймиз. Бу яхши одат. Бошига мусибат тушган ҳар бир бандани сабрга чақириб, ёнида далда бўлиб туриш аъло фазилатлардан. Қудсий ҳадисда дейиладики: «Эй бандаларим, мен бандаларим ичидан бир мўмин кишини бирон мусибат етказиб имтиҳон қилсам, у менга ҳамд айтиб, менинг имтиҳонимга сабр қилса, у ўша жойдан турганида хато-гуноҳлардан онаси туққан кунидек пок бўлиб туради». Мусибатга чидаш қийин бўлганидан унга сабр қилувчиларга ана шундай мукофот ваъда қилиняпти! Мусибат сабрли одамга бир, сабрсиз одамга икки ҳисса оғир туюлади. Мусибат кўрганида кишининг илк сўзлари: «Аллоҳим, мени собирлардан қилгин. Мусибатнинг ажрига муваффақ қил», деган дуо бўлса хайрлидир. Бироқ, афсуски, айрим биродарларимиз мусибат тоши остида эзилиб, тилларидан қандай сўзлар учаётганини билмайдилар, Аллоҳга қарши исён қиладиган даражага бориб етадиларки, шу боис уларга сабр тиламоғимиз, Имом Ғаззолий ҳазратларининг: «Бало фақат гуноҳ ва куфрдан келади. Мусибатлар асл бало эмас, уларнинг ичида сен билмайдиган яхшиликлар бордир», деган ҳикматларини эслатиш дурустдир. Аммо сабр фақат мусибатли кундагина керакми? Бу саволга ҳар биримиздан жавоб лозим.

Инсон жисмоний жиҳатдан бақувватлигига мағрурланиб юраверади, аслида эса у ғоят ожиздир. Тоқати етмайдиган юмушлари кўп. Сабрсизлиги учун йўл қўяётган гуноҳлари ундан кўпроқ. Инсон сабрсиздир, қаноатсиздир. Шу боис «Аллоҳ ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага таклиф этмайди» (Бақара сураси). Мўминлар Аллоҳнинг барча амрларини бажарсалар-да, Аллоҳнинг раҳматидан умидвор бўлиб: «Эй Раббимиз, бизга тоқатимиз етмайдиган нарсани юкламагин» (Бақара сураси), деб муножот қиладилар. Бундай дуо қилишда бандаларнинг ўз ожизликларига иқрорликлари мужассамдир. Ҳуд сурасида Одам болаларининг қандайлиги чиройли тарзда баён этилган:

«Қасамки, агар Биз инсон зотига Ўз томонимиздан раҳмат-марҳаматимизни тотдириб, сўнгра уни Ўзимиз тортиб олсак, у, албатта, ноумид ва ношкурчилик қилиши шубҳасиздир. Қасамки, агар унга бирон зиён-заҳмат етканидан кейин Биз ноз-неъматларни тотдириб қўйсак, албатта у: «Барча ёмонликлар мендан нари кетди, энди қайтиб келмайди», дейди. Дарҳақиқат, у мағрур ва мақтанчоқдир. Магар балоли кунларда сабр қилиб, сафоли кунларда шукроналик билан яхши

амаллар қиладиган зотлар борки, ана ўшалар учун мағфират ва катта ажр-мукофотлар мавжуддир».

Мазкур уч оят «Бу васф иймон ва ислом тақозо қилган сифатлари билан тўла сифатланмаган инсоннинг васфидир», —деб тафсир қилинади «Тафсири ҳилол»да. — Агар ундай одамга бирор неъмат бериб туриб, сўнгра олиб қўйилса, тушкунликка тушиб, дод-вой қилади, ўзини ҳар томонга уради. Ёки аксинча, ё иссиққа кўнади ё совуққа. Охирги оятда солиҳ бандаларнинг икки сифати алоҳида таъкидланмоқда: сабр ва яхши амаллар қилиш. Сабр доимо, ҳаммага керак: яхшилик етганида ҳам, ёмонлик етганида ҳам, зарар-камчилик пайтида ҳам, фойда-борчилик пайтида ҳам ғоятда зарур. Йўқчиликка сабр қилиш осон. Аммо борчилик-тўқчиликка ҳамма ҳам тоқат қила олмайди. Аслида банда оғир пайтда бардош билан, неъмат етганда шукр ва яхшилик билан сабр қилсагина саодатга етиша олади».

Аввалги боблардаги суҳбатларимизда бирон нима умидида намоз ўқиётган, умиди ушалмагач, ибодатдан воз кечган бесабр, ношукр, нодонлар ҳақида гапириб эдик. Яқинда каминанинг уйига бир одам келиб, сўзининг аввалида суд идораларидан шикоят қилди. У киши бобомерос уйни қариндошлари билан талашаётган экан. Суд ўша уйни қариндошлари фойдасига ҳукм қилибди. «Иш судга ошганда намоз ҳам ўқий бошлаган эдим, бунақа адолатсиз ҳукм қилгач, намозни ҳам йиғиштириб қўя қолдим». Бу мисолни келтиришимиздан мақсад шуки, орамизда шу одамга ўхшаганлар озми-кўпми учраб туради. Шу одам мисолида айтмоқчимизки: «Биродар, ибодат холис бўлмоғи шарт. Бирон нима тамасида намоз ўқиётган бўлсангиз, янглиш йўлда экансиз. Аллоҳ сизнинг намозингизга муҳтож эмас. Намоз ўзингиз учундир. Агар суд ҳукмидан норози бўлсангиз даъвоингизни унга айтаверинг, Аллоҳга карши исён қилишдан қўрқинг. Сиздан сабр талаб этиляпти. Сабрга иймон билан эришилади. Сабри йўқ одамнинг иймонида шубҳа бор. Ҳасан Басрий ҳазратлари айтганларидек: «Сабри бўлмаган кишининг дини йўқ». Донолар айтмоқчи, сабр — қулларни подшоҳларга айлантиради. Сизга шу мартаба насиб этсин!»

Яна бир ибрат: «Эй Одам фарзандлари! — дейилади ҳадиси қудсийда. — Сизлар менинг ҳузуримдаги нарсаларимга фақат менинг розилигимни талаб қилиш йўлида ўзларингиз хуш кўрмаган нарсаларга сабр қилмагунча ета олмайсизлар. Менга итоат қилишдаги бардошлик менга осий-гуноҳкор бўлиб жазога гирифтор бўлишдан осонроқдир».

Ҳаёти давомида кишининг боши устидан қуёш чарақлаб туриши баробарида турли хил ташвиш булутлари ҳам сузиб ўтади. Кенглик — танглик ҳам, тўқлик — очлик ҳам, ғалаба —мағлубият ҳам, шодлик — мусибат ҳам. Умри фақат шодлигу ғалаба билан ўтган кимсани тарих билмайди. Одам боласидан машаққат ва мусибат пайтида сабр қилиши, умидсизланмаслиги, ҳақ устида сабот билан туриши талаб этилади. Дунё ғами келиб-кетувчи меҳмондир. Абадий қолади, деб ранжимаслик керак. Тонгни кутадиган одам сабр қилиши шарт. Тун қиёматга қадар давом этмайди. Неъматга сабр билан эришилади, шошқалоқ ва бесабр неъматдан маҳрум қолади. Неъматни кўриш билан шокир, мусибатга дуч келганда эса собир бўлиш иймон жумласига киради.

Одамга сабр гар кўринғай заҳар,
Чидам ниҳояси жонга бўлғай шакар.

Ҳа, йўқчилик ва танг ҳолатларда сабр керак. Аммо бу машаққатлар кушойиш топганидан сўнг ҳам сабр лозим бўлади. Чунки мусибатга тоқат қилишдан кўра, аввал айтганимиздай, кенгчиликка сабр қилиш оғирроқ.

Молнинг нархи пасайиб, савдогар молиявий инқирозга дуч келди. Ёки молини ортиб келаётган кема ё самолёт ҳалокатга учради (Аллоҳ сақласин!). Савдогар нима қилади? Ҳасрату надоматга бериладими? Шундай қилса, Аллоҳга осий бўлади, шайтон васвасасига бўйсуниб қолади. Мўмин эса бу ишни Аллоҳнинг тақдири деб билади ва сабр қилади. Тасаввур қилайлик: савдогар хунук хабарни олган дамда азон чақирилди. Жамоат билан намозга киradими ё молини йўқотган идораларга даъво қилгани югурадими? Шунга ўхшаш воқеа юз берганда бир савдогарнинг «кун бўйи ҳали у идорага, ҳали бу идорага югуриб, намоз ўқишга ҳам вақт бўлмади», деб нолиганини эшитган эдик. Эҳтимол, биродаримиз ибодатларини вақтида бажарганларида Аллоҳ мушкулларини осон этиб, идорама-идора югуришларига ҳожат қолмасмиди... Сабр қилиб, Ҳақ томон юрганларида, Аллоҳ бу собир томон югурган бўларди. Ҳақ томон бир қарич сурилсалар, Аллоҳ бир қулоч яқинлашарди, бу ўзимиз тўқиган тахмин эмас, балки ҳадиси қудсийда баён этилган ҳақиқатдир. Киши умр бўйи кўп қийинчиликларга дуч келиши, бу қийинчиликларни фақат сабр билан енгиб ўта олиши мумкинлигни, сабрсизлик эса инсонни қайғудан қутқара олмаслигини, сабрсизликнинг ўзи куйдиргувчи зўр қайғу эканини болалигиданоқ онгига сингдириш керак. Ҳар қандай хасталикнинг энг биринчи давоси — сабр дорисидир. Сабр — дориларнинг энг ишонарлисидир. Дорихонадан харид қилган дорингиз шифо берадими ё йўқми, билмайсиз. Бу олган дорингиз бир дардингизга даво бериб иккинчисини уйғотиши эҳтимоли ҳам бор. Аммо сабр дорисида бундай хатар йўқ. Сабрни моддият ва маънавият устуни десак ҳам янглишмаймиз. Уни асрамай, йиқилишига йўл қўйилса, моддият ҳам, маънавият ҳам йиқилади.

Буқрот ҳаким илми ҳикматда равнақ топгач, узлатни ихтиёр этдилар. Бир куни подшоҳ хасталаниб, ул зотни ҳузурига чақиртирди. Буқрот ҳаким подшоҳнинг даъватини қабул қилмадилар. Шунда ул зотнинг ҳузурига вазирнинг ўзи келди. Қарасаки, Буқрот ҳакимнинг емишлари турли гиёҳлар экан. Вазир подшоҳнинг амрини айтиб, ялинса ҳам, ҳаким кўнмадилар. Шунда вазир аччиқланиб дедики:

— Подшоҳларнинг хизматини қилишни ўрганганингда бунақа гиёҳ еб ўтирмас эдинг.

Бу дашномни эшитган ҳаким кулдилар ва дедиларки:

— Агар сен гиёҳ еб яшашга қаноат қилишни ўрганганингда жонингни хатарга қўйиб, подшоҳ хизматини қилмас эдинг.

Донолар деганларки: «Модомики, ер остида қабр азоби ҳақ экан, ер устида ўша азобнинг муқобили сифатида сабр азоби ҳам мавжуд. Бандага ё униси, ё буниси». Ҳикмат аҳли барча нарсадан айнан шу сабр азобини аъло кўрганларки, ажрлари юқори бўлгай, инша

Аллоҳ! Ҳазрат Навоий айтганларидек: «Сабр бор ерда айрилиқ ўтида куйганларга ғам йўқ, иштиёқ эгаларига ҳажр ўтида куйишдан алам йўқ». Чунки: «...уларнинг ҳузурларига ҳар эшикдан фаришталар кириб: «Сабр қилганингиз учун сизларга салом бўлсин! Бу оқибат диёри қандай яхши, дерлар» (Раъд сураси).

Европанинг машҳур файласуфи, узлатга чекиниб, умрини бочкада ўтқазган Диогендан бир одамнинг бойми ёки камбағал эканлигини сўрадилар.

— Билмайман, — деб жавоб берди Диоген, — мен фақат унинг пули кўплигини биламан.

— Пули кўп бўлса, демак, бой экан-да?

— Кўп пулга эга бўлиш ва бой бўлиш — бир нарса эмас, — деб жавоб берди Диоген. — Борига қаноат қилган одамгина чинакам бойдир. Ўзида бор нарсадан кўпроқ бойлик орттиришга ҳаракат қилган одам, оз бўлса-да, борига қаноат қилган одамдан камбағалроқдир.

Энди «сабр» ва «қаноат» атамаларига қисқа изоҳ бериб ўтсак: бу икки сўз кўпинча кетма-кет қўлланилади. Аммо иккаласи бир маънони англатувчи маънодош сўзлар эмас. «Сабр» — иффатга хос хислатлардан бўлиб, нафсоний қувватларни жиловлашдир. «Бардош» ёки «чидам» дейилса ҳам «сабр» англашилади. «Сабр»ни мумтоз адабиётимизда «таҳаммул» (айрим ўринларда «тааммул») шаклида ҳам учратамиз:

Ё марҳамат ул хайли ситамкорага бергил,
Ё сабру таҳаммул мени бечорага бергил.

(«Маҳбуб ул-қулуб»дан)

«Муншаот»дан: «...ва кўнгуллари таҳаммул қилмағандин арз қилғайлар».

Демакким, сабр — тоат-ибодатни адо этмоқликдир. Ҳавойи нафс хоҳлаб турган гуноҳларни қилмаслик ҳам сабр. Балою офатлар ва мусибатларга таслим бўлақолмаслик ҳам сабр. Сабрнинг олий даражаси — мусибатнинг биринчи зарбаси вақтида билинади.

«Қаноат» эса еб-ичмак ва кийинмакнинг борига рози бўлиб, имкон ва зарурат даражасидан ортиғини талаб қилмасликдир. Шу боис доно лар қаноатни қушлардан ўрганишни тавсия қиладилар. Қуш эртанги озуқаси бўлмаса ҳам масъуд-бахтиёр учаверади. Одамнинг эса омбори донга тўла бўлса-да, кейинги йил ғамида, ташвишида паришондир.

«Қаноат — эҳтиёжсизлик негизидир, иззат ва шараф тантанасидир, — деб ёзганлар ҳазрат Навоий. — Қаноатли камбағал — давлатманддир, унинг шоҳу гадога иши тушмайди:

Хорликлар боши тама билгил,
Доимо «азза ман қанаъ» билгил».

Маъноси будир: хорликларнинг бошланиши тамадан эканини фаҳм этгин ва ҳамиша «қаноатли киши азиздир», деб билгил.

Қаноатли кишини ноёб донишманд деб ҳам иззат қиладиларким, қаноат бандага берилган туганмас неъматдир. Низомий ҳазратларидан байт:

Ҳар кеча сўнгида нури зиё бор,
Ҳар бардош сўнгида завқи сафо бор.

Қаноат тўғрисида кўп ҳикматлар айтилган, кўп таърифлар берилган. Шулар орасида «Маҳбуб ул— қулуб»даги таъриф ғоят аҳамиятлидирки, бизларга бу меросни қолдирган ҳазрат Навоий ҳақларига ва бу асарни бугунги тилимизга хос насрий баёнини тайёрлаган устозлардан Иноят Махсумов ҳақларига дуо қилган ҳолда китоб саҳифаларига назар ташлаймиз:

«Қаноат — бир чашмадирки, олган билан унинг суви қуримайди; у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради; у бир дарахтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир.

Қаноат — киши кўнглига равшанлик етказади; кўз ундан ёруғлик касб этади. Қаноатли дарвешнинг қаттиқ нони тамагир шоҳнинг ноз-неъмат тўла дастурхонидан яхшироқдир. Қаноатга одатланган фақирнинг ёвғон умочи — олғир бойнинг новвоту ҳолвасидан тотлироқдир.

Шоҳ удирки — олмайди-ю беради, гадо улдирки — сочмайди-ю тераді. Ҳар ким қаноатга одатланган бўлса, шоҳлик-гадолик ташвишини билмайди. Гарчи тирикчилик уйи доим тор, бу ҳақда қанча муболағ қилсанг, ўрни бор. Қаноат бир қўрғонки, унга кирсанг, нафснинг ғалвасидан қутуласан. Қаноат бир чўққики, унга чиқсанг, дўст-душманга муҳтожликдан холос бўласан. Қаноат — хокисорлиғдирки, натижаси — юксаклик; муҳтожликки, фойдаси — эҳтиёжсизлик. Қаноат — экиндир, уруғи — бойлик; дарахтдир, меваси — муҳтожсизлик; майдир, аччиқ, лекин нашъаси — шодлантирувчи; йўлдир қаттиқ, лекин борар манзили — севинтирувчидир».

Расулуллоҳнинг (с.а.в.) уйларида бир неча кунлаб қозон қайнамасди.

— Йа Расулаллоҳ! Фақат хурмо еяверіб, ичимиз куйди, — деб фақирлар нолишганда Расулуллоҳ (с.а.в):

— Мен ҳам худди сизлар каби икки ойдирки, фақат мева ейман. Уйимда ейишга бошқа нарсам йўқ, — дедилар.

Бир киши очлик туфайли қорнига тош боғлаб олди. Исссиқ тош қорінга боғланганида ошқозондаги очлик азоби бир оз чекинди. У одам Пайғамбаримиз алайҳиссаломга қорнидаги тошни кўрсатиб, очликдан шикоят қилганида, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳам муборак қоринларига боғлаб олган тошларни кўрсатдилар.

Ҳазрати Умар (р.а.) бир куни Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ҳузурларига келиб қарасаларки, қамишдан тўқилган бўйра устида ётибдилар. Муборак қўлларига, юзларига қамиш ботиб кетган. Сув тўлдирилган битта хумча ва бир сиқим арпадан бўлак овқатлари йўқ. Шунга қаноат қилиб яшаётганларини кўриб, ҳазрат Умар йиғладилар. Ҳазрат Умар ҳам ана шу жамоатга хос инсонларнинг бири эдилар. Лекин Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ҳаёт тарзлари барча оддий ҳаёт кечираётган кишиларникидан ҳам оддийроқ, соддароқ эди. Ҳазрати Муслим (р.а.) айтадиларки: «Расулуллоҳ (с.а.в.) кун бўйи очликдан силлалари қуриганда, қорин тўйғазадиган миқдорда хурмо тополмаганларини кўрганман»,

Баъзи биродарларимиз хизматдан қайтганларида овқат тайёр бўлмаса, ғазабланиб, дунёни ағдар-тўнтар қилишга ҳам тайёр бўлиб қоладилар. Таомни вақтида ҳозирлашга улгурмаган аҳли аёлини ҳақоратлашдан, ҳатто дўппослашдан тоймайдилар. Қаноатсизликнинг энг олий даражаси шу ҳолда намоён бўлади. Чунки таом қозонда қайнаб турибди, узоғи билан ярим соатда пишиши аниқ. Ярим соатга қаноат қилолмайдиган одамнинг арзимаган туртки билан диндан чиқиб кетиши ҳеч гапмас. Дарвоқе, шундай деб ёзишга ёздигу, бироқ динда собит одам тоқатсиз бўлмайди, деган ҳақиқатни ёдга олдик. Бундай тоқатсизларга Расулулоҳнинг (с.а.в.) тоқатларидан сўзлаб бериб, иймонга чорловчи биродарларимиз барака топишсин.

Ақл мавзуида юритган суҳбатимизда «инсонларни ҳайвонлардан юқори қўювчи тўрт нарсанинг бири — қаноат», деб санаб ўтиб эдик. Бу фикрни инкор этмаган ҳолда баъзан ўйлаб қоламан: қаноат ҳайвонларда, масалан, итда ҳам бор-ку? Ҳайвонлардаги қаноат даражаси баъзан инсонникидан анча баланд бўлади-ку?

Ҳазрати шайх Шақиқи Балхий (қуддиса сирруҳи) Ҳижозга бориб, шайх Иброҳим Адҳамга учрадилар. Дедиларки:

— Ё Адҳам ўғли, тирикчилигинг қандай?

Иброҳим ҳазратлари айтдилар:

— Топсам шукур қиламан, топмасам — қаноат.

Шақиқ ҳазратлари дедиларки:

— Бизнинг Балх итлари сенинг шу қилганингни қилурлар.

— Сиз нима қилурсиз?

— Топсам — эҳсон қилурман, топмасам — шукр.

Бу жавобдан таъсирланган Иброҳим ҳазратлари ўринларидан туриб, Шақиқ ҳазратларини ўпдилар-да:

— Сиз менинг устозимсиз, дедилар.

(Мазкур воқеа бошқа тарихий манбада ўзгачароқ тарзда баён этилади: «Ҳукамолардан Абу Зайд айтадилар: «Балхлик бир йигит менга: «Ўзларингизнинг зуҳди-тақволарингиз ҳақида гапириб беринг», деган эди, мен: топсак — еймиз, топмасак — қаноат қиламиз», дедим. Шунда у дедики: «Бизда Балхнинг итлари шундай қилишади. Биз эса топмасак — қаноат қиламиз, топсак ўзимиздан муҳтожроқларга берамиз». Бу ҳикматнинг икки манбада икки шаклда баён этилишига ажабланмаслик керак. Ровийлар қайси бир босқичда адашган бўлишлари мумкин. Ёки ҳар икки ҳолда ҳам юз берган воқеадир. Бунинг илдизини топишга уриниш ҳам шарт эмас. Чунки муҳими — ҳикматнинг ўзи. Воқеа кимнинг иштирокида бўлгани иккинчи даражали масала.)

Қаноат маъданига оч кўзунг оч,
Тамаъ бўйи кўринмай, бўйидан қоч.

Мазкур байтда ҳазрат Сўфи Оллоҳёр бу маънони айтмоқчилар: «Ҳамиша қаноат хазинасига кўз тикиб юргин. Тўқликда ҳам, очликда ҳам қаноатли бўл. Ғафлатда бўлма, кўзинг оч. Таманинг қиёфаси кўринмасдан олдин, унинг исини билгачоқ, ундан қоч».

Шарафли ҳадис: «Кимнинг Аллоҳдан савоб келишига қаноати бўлса, ўзига етаётган азиятни сезмас». Қаноат қилган кимса ҳамма

нарсадан озод бўлади. Таажжубки, дунёпарастлар бойликни молдан қидирадилар. Ваҳоланки, у қаноатдадир. Роҳатни эса кўпдан қидирадилар. Аксинча, у оздадир. Ақлли одам фаҳм этмоғи шартки, қаноат унинг бошини юқори кўтаради, олий мақомга етказади, иззат ва шавкатга эга этади. Аммо тамакор одам дунёда хорлик ва ҳақоратдан холи бўлмайди. Қаноатли киши ўзининг ҳар бир сўзи ва ишида ҳалолдирки, шу боис ҳам Суқрот ҳаким: «Ҳою ҳавасни тарк айлаб, қаноатни ихтиёр этинг», деб васият қилганлар.

Барча хулқлар каби қаноат ҳам мунтазам тарбия орқали камолга етади. Аммо бошқа хулқлар каби бу фазилат ҳам илоҳий тафвиқ билан бўлади. Ҳадиси шариф: «Агар Аллоҳ бир қавмга боқийлик ва тараққиётни ирода қилса, уларга тежамкорлик ва қаноатни беради. Агар Аллоҳ бир қавмни «кесмоқ»ни ирода қилса, уларга хиёнат эшигини очиб қўяди». Бироқ, «Худо қаноатни берганга беради, бермаганга йўқ» деган хулоса билан бу борадаги тарбиянинг ўрни инкор этилмайди. Инкор қилинса эди, қаноатга даъват этувчи оятлар нозил бўлмас, шарафли ҳадислар марҳамат этилмасди, ҳикмат аҳлининг васиятлари ҳам баён этилмасди. Англамоқ керакки, Аллоҳ бирон қавмга марҳамат қилмоқчи бўлса ёки жазо юборишни ихтиёр этса, ўша қавм обдон имтиҳон қилинади, уларга имкониятлар яратилади, уларни тўғри йўлга солиш учун пайғамбарлар берилади. Тарихга қарайлик, Нуҳ алайҳиссалом, Лут алайҳиссалом қавмлари бир зумда жазога ҳукм этилгани йўқ-ку? Қуръони каримда баён этилган бошқа қавмларнинг фалокат жарига мубтало бўлишларидан олдин ҳам Ҳақ йўлига даъватлар қилинган. Шунга кўра, балога учраган қавм (ёки алоҳида бир одам) туғилишиданоқ (ёки туғилмасидан аввал) тақдирига шу кулфат ёзилган эди, деган тўхтамга келиш керак эмас. Тўғри, кулфат ёзилган, бироқ, бу кулфатни четлаб саодатга етиш йўллари ҳам мавжуд эди. Банда (ёки қавм) Раҳмон сўзига эмас, шайтон васвасасига бўйсуниб кулфат йўлини ўзи танлайди. Раҳмон «қаноат қил», деб буюряпти. Унинг амрини бажариш шарт! Лекин шайтон банданинг кўз олдига ўз пардасини тўсиб, ҳақиқатни кўрсатмасликка интилади. «Қаноат қилиб ўзингни қийнаб нима қиласан, ана, Фалончини қара, яйраб яшаяпти, сенинг ундан кам жойинг борми?» — деб васваса қилади. Банда иродасини бошқара олмагач, қаноатдан юз ўгиради ва шунга яраша ажрини олади.

Саодатли эрур моли йўқ гадой,
Борга тоқат қилса, унинг кўнгли бой.

Бир киши ҳазрати шайх Абу Бакр Абу Варроқ Термизийдан (қ.с.) ўгит истади. Унга дедиларки:

— Икки жаҳоннинг шарри (ёмонлиги) мол-дунё кўплигидадир. Хайри (яхшилиги) эса Аллоҳнинг берганига қаноат қилмоқликдадир. Боргил, бу ўгитни тутгил, нажот топгайсан.

Ҳа, нажот — қаноатда ҳамдир. Кимки қаноат қилмаса, етиша олмайдиган нарсасига интилаверса, ўзга киши қўлидаги нарсага очкўзлик билан қарайверса, қувонч олами унга бегона бўлади. Қаноати туфайли хурсандчилик оламида яшовчи кимсанинг ҳеч кимга эҳтиёжи ҳам тушмайди.

Утба ибн Ғазвон дебдиларки:

— Дарахт япроқларидан бошқа озуқамиз йўқ эди. Япроқ еявергани-миздан лаб-лунжларимиз тарс-тарс ёрилар эди. Кунлардан бир кун бир шолча топиб олдим. Уни Саъд ибн Молик иккимиз бўлишиб, кийим қилдик. Бугун эса ҳар биримиз бир ўлканинг ҳокимларимиз. Ўзимизча буюк, Аллоҳ наздида эса кичик бўлиб қолишдан Аллоҳ таолонинг паноҳ беришини тилайман.

Шоир айтмоқчи:

Бир йўқликнинг бир кун тўқлиги бордир,
Бир ғамликнинг бир кун шодлиги бордир.
Қаноат қилган роҳат кўрмаган эмас,
Гадоликнинг бир кун беклиги бордир.

«Дунёда энг яхши лаззат нима?» деган саволга «қаноат лаззатидир», деб жавоб берадиганлар янглишмайдилар. Чинакамига қаноатли бўлиш худбинликни инкор этади, киши ўзи роҳатда яшаши билан бирга, бошқаларнинг ҳам шод яшамоғини истайди ва бу йўлда жон фидо қилмоққа ҳам тайёр бўлади.

Кунлардан бир куни Салмони Форсий (р.а.) уйларига яқин дўстларидан Абу Зарр Ғифорий келдилар. Дастурхон устига бир кўза сув ва бир неча бўлак қотган нон қўйилди. Нонни сувга ботириб еяётган меҳмон «Нон жуда мазали экан-у аммо тузи бир оз камроқ туюлди», дедилар. Шунда Салмони Форсий меҳмондан узр сўраб, кўзани олдилар-да, бозорга йўналдилар. Бозор яқин бўлгани сабабли, кўзани тузга алмаштириб, тезда уйларига қайтдилар. Энди сувга бўктирилган нонга туз сепиб едилар. Шунда меҳмон: «Аллоҳга шукр, бизни шунчалар қаноатли қилиб яратибди», дедилар. Бу шукронани эшитиб, мезбон қўшимча қилдилар:

— Тўғри, Аллоҳга шукр қиламиз, лекин қаноатимиз янада кўпроқ бўлганида кўзани тузга алишмаган бўлардик.

Қаноатсиз одам ҳеч маҳал ўзини ўзи идора эта олмайди. Қаноат — етишурлик миқдорига ёки хазинада топилганига ризо бўлмоқлик, демак экан, бу эрлар учун ҳам, хотинлар учун ҳам энг гўзал бир сифатдир. Етишур миқдорига ризо бўлмаган кимса ертўла хазинаси бўлса-да, ҳаргиз қаноат қилмас. Шунга кўра, қаноатсизлик — одам боласидаги бир ёмон хасталикдир, дейиш ҳам мумкин. Юқорида айтганимиздек, қаноатсизлик хасталигига мубтало бўлган кимса охиратнинг тўғри йўлидан бир четга чиқиб, кўп вақт адашиб қолади ва турмушнинг турли машаққатларига дучор бўлаверади. Қаноатсиз кишининг талаби кўп ва кўзи очлиги чексиз бўлганидан муродини ҳосил қилиш учун турлича ёлғон сўзлар ила маддоҳлик қилур. Ҳар вақтда ўзидан бечора ҳолли кимсаларни кўриб турадиган ва бу юқори ҳолидан яна бечора ҳолга тушуви мумкин эканини кўнглига келтирадиган одам боласининг борига қаноат этуви шубҳасидир.

Масалким: бир қаноатсиз сайёд (овчи) тулкини кўриб қолди-ю, унинг юнгига ҳаваси келди. Жониворни тутиб, терисини шилиб, қиммат баҳога сотишни орзу қилди ва унинг инини излаб топди. Инга яқин ерда чуқур қазиб, устини хашак билан беркитиб, тепасига бир

бўлак гўшт ҳам ташлаб қўйди. Тулки инидан чиқиб гўштни кўрди. Чоҳга яқинлашди-ю, аммо гўштга чанг солишга шошилмади.

— Бу гўшт димоғимни хушбўй қилса ҳам, лекин ундан бало иси келиб турибди. Донишмандлар хафв-хатарли ишни қилмайдилар, оқиллар фитнага сабаб бўладиган ишга киришмайдилар. Бу хашак устига бекорга гўшт қўйилмагандир, ҳар ҳолда шу гўштдан умид узганим афзал.

Тулки шу қарорга келиб, чоҳни четлаб ўтиб кетди.

Шамол гўшт исини шу атрофда юрган оч йўлбарс димоғига етказди. Йўлбарс гўштни тездагина, адашмай топди, ўйлаб ҳам ўтирмай хашак устига оёқ қўйди-ю, чоҳга қулади. Сайёд шовқинни эшитиб «чоҳга тулки тушди», деган гумон билан югуриб келди-ю, пастга қарашга ҳам қаноат қилмай ўзини чуқурга ташлади.

Ким қайси фазилати туфайли омон қолди-ю, ким қайси иллати туфайли халок бўлди?

Қадим замонда Кобул шаҳрида истиқомат қилувчи икки қаноатсиз одам маишатларини яхшироқ ўтказиш иложини тополмай Султон Маҳмуддан нажот истаб, Ғазна шаҳрига қараб юрдилар. Йўлда бир киши уларга ҳамроҳ бўлди. Бу икки қаноатсиз бошкентга не мақсад ила бораётганларини айтиб, янги ҳамроҳнинг ҳам сафардан муддаосини билмоқ истадилар.

— Мен дурадгорман, ҳалол касбим билан топганимга қаноат қилиб яшайман, — деди янги ҳамроҳ. — Ҳеч кимдан бирор нарса тама қилмайман. Ҳатто султоннинг ҳам инъом-эҳсони менга керак эмас. Мақсадим — Ғазна шаҳрини бир томоша қилиб келиш, холос.

Ғазнага етиб келишгач, икки қаноатсиз киши султон қароргоҳига йўл олди. Дурадгор эса бормади. Қаноатсиз кишилар султон ҳузурига кириб, муддаоларини изҳор қилиб бўлишгач, қаноатли дурадгорнинг бу зиёратга келишдан бош тортганини ҳам айтиб ўтдилар. Бундан ажабланган султон Ғазнавий одам юбортириб, дурадгорни олиб келтирди. Қаноатсизлардан бири султондан бир халта олтин сўради, иккинчиси эса ҳали уйланмай юрганини, султоннинг саройдаги бирон чўри қизга уйлантириб қўйишидан умидвор эканини билдирди. Султон буларнинг тилакларини қабул этиб, қаноатли дурадгордан сўради:

— Узоқ йўл босиб Ғазнага келганинг ҳолда мени зиёрат қилишни нима учун истамадинг?

— Бу шаҳарнинг гўзаллиги ҳақида кўп ҳикоялар эшитиб эдим. Мақсадим — шу гўзалликларни ўз кўзим билан кўриш. Мен ҳалол касбим билан кун кечиришни истайман. Бировдан бир бурда нон умид қилиб яшаб, номус-оримнинг ва обрўимнинг барбод бўлишини хоҳламайман. Шу боис менга сизнинг инъомингиз керак эмас. Ҳузурингизга ошиқмаганимнинг боиси фақат шудир.

Султон турли инъомларни таклиф қилса-да, қаноатли инсон буларнинг ҳеч бирини қабул этмади. Қаноатсизларнинг бирига халта тўла олтин берилиб, иккинчиси чўрига никоҳлангач, уйларига қайтишга изн сўрадидар. Рухсат теккач, йўлга тушдилар. Султон учинчи кишининг қаноатини кибр ва нодонлик ўрнида қабул қилиб, ғоят ғазабланди-да:

— Халтаси ва чўриси бўлмаган кишини ўлдириб, калласини менга келтир, — деб буюриб, жаллодни уларнинг изидан жўнатди.

Юра-юра чарчаган қаноатсизлардан бири олтин тўла халтани дурадгорга бериб, бир оз кўтариб боришни илтимос қилган онда жаллод уларга етиб келди. Султоннинг «халтаси йўқ одамнинг калласини ол», деган амрига амал қилиб қаноатсизни ўлдирди. Султон жаллод олиб келган каллани кўриб: «Янглиш ўлдирибсан, энди бориб чўриси йўқ одамнинг бошини уз», деб буюрди. Жаллод уларга етиб келганда қаноатсиз киши зарурат юзасидан нарироқ кетиб, хотинига қараб туришни дурадгордан илтимос қилган эди. Жаллод уни нарида, ёлғиз ўзини кўриб, чўриси йўқ одам, деб гумон қилди ва султон амрини бажарди. Султон Ғазнавий у келтирган бошни кўриб яна дакки берида: «Халтаси ва чўриси бор одамни тириклайин олиб кел», деб буюрди. Қаноатли киши саройга келтирилгач, султон ундан «Ҳамроҳларингга нима бўлди?» деб сўради.

— Сиз кимга олтин ва чўри инъом этган бўлсангиз, уларнинг жонларини ҳам ўзингиз олдингиз, — деди дурадгор. — Мен сиздан ҳеч нима олмаганим учун саломат қолдим.

Султон унинг бу сўзидан таъсирланиб: «Мендан бирор нарсани тила!» деб илтимос қилди.

— Хўп, бу сафар сиздан уч нарсани сўрайман, — деди қаноатли киши. — Аввало халтадаги олтинларга янада кўпроқ олтин қўшиб, ўлдирилган икки ҳамроҳимнинг оилаларига юбортиринг, уларни рози қилинг. Хонадонлари аҳлидан гуноҳингизни кечиришларини сўранг. Кейин: ғазабланиб ва ичкарларнинг сўзига кириб, ҳеч кимни ўлдиришга буюрманг, адолатли раҳбар бўлинг. Учинчиси: мен сиздан ўзим учун ҳеч нима тиламайман. Агар ижозат этсангиз, оиламни Ғазнага кўчириб келтириб, шу ерда ўз ҳалол касбим билан машғул бўлай.

Султон Маҳмуд Ғазнавий унинг тилакларини қабул қилгач, бундай деди:

— Менинг ҳам сендан уч тилагим бор: биринчиси — хатоларимни кечир. Иккинчиси — ишларимда менга маслаҳат бериб тур. Учинчиси — ҳар жума оқшомида ҳузуримга келиб, суҳбатингдан баҳраманд этасан.

Ҳикоятнинг хотимаси ўлароқ байт:

Гар қаноат бирла бўлсанг барқарор,
Бўлмагайсан дунёда ҳеч хору зор.

Қаноат ҳақида сўз кетар экан бу шарафли ҳадисни четлаб ўтолмаймиз: «Мўмин киши бир ичаги тўлгунча ейди, кофир етти ичаги тўлгунча ейди». Кўп овқат ейиши билан шуҳрат қозонган бир киши мазкур ҳадиснинг айтилишига сабаб бўлган, деб ривоят қиладилар. Вақти келиб, иймон келтиргач, оз таомга қаноат қилувчилардан бўлган экан. Уламо аҳлидан ал-Бурсавий шарҳлари ёрдамида бу ҳадис маъносини англашга уриниб кўрамиз:

Мўмин кишининг сифатларидан бири — унинг қаноаткорлиги ва оз емак билан тўйиши барчага маълум фазилат. Мусулмон фарзанди овқат ейишни «Бисмиллоҳ» билан — Аллоҳ таолонинг исмини айтиш

билан бошлайди. Иймон соҳиблари меъдаларини тўлдирмайдилар, кўп ейишга ҳирс қўймайдилар. Фақатгина тоат ибодатларини бажаришга қувват оладиган даражада овқатланадилар, холос. Турфа хил емишларга ва шарбатларга илтифот этмайдилар. Зотан, мўмин кишига яраша-диган иш ҳам шудир. Кофир эса, ҳирсининг шиддатидан еб тўймайди, тўйса-да, қўймайди. Чунки у нафсига банди. Мункир шаҳватининг асири бўлгани сабабли қанча емасин, барибир тўймайди.

Ҳадисдаги кўпликни билдирувчи «етти» сони орқали тамакорлик, табъи бад, ҳасад, нафс, овқатдан лаззатланиш ва семириш, кўз, оғиз ҳирслари ва шаҳват каби ҳайвоний иллатлар назарда тутилганлиги эҳтимолдир.

Кўп таом емоқлик инсонга хос фазилат эмас, балки ҳайвонга хос хусусият саналади. Саййидимиз ҳазрати Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам оз овқат билан қаноатланиш борасида бундай ўгит берганлар: «Меъданинг учдан бирини овқат, учдан бирини сув, қолган учдан бирини ҳаво учун (нафас олмоқнинг енгиллашиши учун) бўш қолдир».

Тўғри, мусулмонлардан баъзан кўп ейдиганлари учраб тургани каби, кофирлар орасида ҳам оз ейишга уринувчилар топилади. Аммо куфр аҳли ҳеч вақт эътиқод учун кам емайдилар. Уларнинг бу уринишлари ё бирон касаллик туфайли ё семириб кетишдан сақланиш, ё гўзаллигини асраш ёки шунчаки башарий миқёсдаги маданий ўлчовларга риоя қилиш учундир. Қалбида иймон ҳаловатини топаман, деган киши эса ҳар бир масалада андозани Қуръон ва Суннатдан олиб, Аллоҳнинг ризоси учун амал қилади.

Ривоят: Ажам подшоҳларидан бири ҳазрати мустафо (с.а.в.) хизматларига бир ҳозиқ табиб юборди. Ул табиб араб диёрида кўп муддат яшади, аммо ҳеч ким унинг олдига бориб, муолажа талаб этмади. Охири ул Пайғамбаримиз алайҳиссалом ҳузурига келиб гина эттиким:

— Мен бандани асҳоб маризалари муолажаси учун юбормиш эрдилар. Бу муддатда ҳеч киши илтифот этиб, менинг қошимға келмадилар ва мен муқаррар хизматни бажо келтира олмадим.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедиларким:

— Бу тоифанинг одати улки, то иштаҳа тамом бўлмасдин бурун таомдин қўлларини тортарлар.

Ҳакими ҳозиқ дедики:

— Сиҳҳат ва тандурустлик сабаби ушбудир.

Шундан сўнг ул ижозат олиб, ўз юртига қайтди.

Имом Шофеъий ҳазратлари айтадиларки: «Ўн олти йилдан бери тўйиб овқатланмадим. Зеро, кўп ейиш баданни оғирлаштиради. Қалбни қорайтиради, заковатни кетказади, уйқуни жалб этади ва кишини ибодатга заиф қилади». Сулаймон Дороний ҳазратлари баёнлари мазкур фикрни давом эттириши мумкин: «Ҳар нарсанинг занги бор. Кўнгил занги кўп ёмондир. Кўп еганга олти бало ёпишади: 1.Ўқиган намозининг таъсирини билмайди. 2.Хотираси сусаяди. 3.Бераҳм бўлади, бинобарин, ўзи тўқ бўлгани сабабли ўзгаларни ҳам тўқ санайди. 4.Ибодатларга дангасалик қилади. 5.Шаҳвати устун келади. 6.Мусулмонлар масжидга бораётганларида у ҳожатга шошилади.

Бу борада кишининг яшашдан мақсади муҳим аҳамиятга эга. Биров яшамоқ учун таом ейди. Бошқа биров эса таом емоқ учунгина яшайди. Бундайларни «қорин бандалари» ҳам дерларки, мўмин билан кофир орасидаги фарқлардан бири шундадир. Бу бандалар шарафли ҳадисда баён этилганга кўра, «Аллоҳим! Мени Ҳақ билан илҳомлантир! Нафсимнинг ёмонликларидан менга нажот бер!» —деб илтижо қилсалар, инша Аллоҳ, нажот топқисудирлар.

Бир ҳакимдан сўрадиларким: «Ҳар кун не миқдор таом емак керакдир? Ҳаким деди: «Юз танга оғирича емаклик кифоя қилур». Яна сўрадиларким: «Бу миқдор емак баданга қувват бера олурми?» Дедиларким: «Бу миқдор таом есанг, сени кўтарур ва мундин зиёда есанг, сен они кўтарурсан».

Билким, тирик юрмакдурур, луқма емакликдин мурод,
Сан жаҳлу ғафлатдин мунинг аксига қилдинг эътиқод.

(Яъни: овқат емоқдан мурод — тирик юрмоқдир, сен эса овқат емоқ муродида тирик юрибсан.)

Бир подшоҳ фазлу ҳикматда тенги йўқ бир ҳакимнинг довруғини эшитиб, ҳузурига чорлади. Ҳар соҳада саволлар бериб, қониқарли жавоб олди ва «ўзимга вазир қилиб олсам бўлар экан», деган тўхтамга келди. Аммо яна бир бор синашни ихтиёр этиб, дастурхонга таклиф қилди. Ҳаким қовурилган бир товуқ гўштини зўр иштаҳа билан еб тамом қилмай, иккинчисига қўл узатди. Унинг овқат ейишини кузатиб ўтирган подшоҳ ўйланди:

— Бу одамнинг назари ниҳоятда оч экан. Менинг ҳузуримдаки шу қадар овқат еса, йўғимда мол-мулкимни еб адо этаркан-да...

Ҳакимнинг илми бор эди, аммо нафсини идора қилмагани сабабли вазирликдан маҳрум бўлди.

Шайх Саъдийдан ҳикоят:

Хуросоний икки дарвеш ҳамроҳ бўлуб, саёҳат қилур эрдилар. Бири ожиз (кучсиз) эрди, нединким, икки кечада бир ифтор қилур эрди ва бири қавий (бақувват) эрди. Бир шаҳарда жосуслик туҳматига гирифтор бўлдилар. Икковин бир уйға солиб, эшикни маҳкам этиб, лой билан сувадилар. Икки ҳафтадин сўнгра аларнинг бегуноҳ эркони маълум бўлди. Эшикни очиб кўрдиларким, ул бири қавий эрди, ўлубдур ва ул бириким ожиз эрди, саломат ўлтурубдурур. Они кўруб ҳамма таажжуб қилдилар. Агар мунинг акси воқеъ бўлса таажжуб бўлур эрди, нединким, ул бири кўб таомсизликка тоқат қила олмади, ўлди ва бу бири таомни озига одат этмиш эрди, ложарам сабр қилиб, ҳалокат офатидин эмин бўлди. Андоғким, дебдурлар (қитъа):

Кишиға кам емак бўлса табиат,
Қотиқлиғ келса бўлғай анга осон.
Ва гар ул кўб ебон танпарвар ўлса,
Туза олмой қотиқлиғға берур жон.

Яна бир ҳикоят:

Ҳукамонинг бири ўз ўғлиға кўп емакдин наҳй этиб, дедиким: «Кўб емак одамни ранжур қилур». Ўғли деди: «Эй ота, одамни очлик ўлдурур, эшитмадингмуки, зарифлар дебдурлар: «Очлик ранжин чеккон-

дин, тўқлик билан ўлган яхшидур». Отаси деди: «Ўлчоқ билан егилким, «калу вашрабу ва ло тусрифу» (енгиз ва ичингиз, исроф этмангиз) дебдурлар». Маснавий:

Ема кўб, ўйлаким бўғзингға етгай,
Егил оз, ўйлаким жон роҳат этгай.
Қоринни ул сифат тўйдурма ҳар тун,
Ки келтургай мусибат топмоғон кун.

Ўғилнинг отага дегани тилимиздан тушмай юрадиган бир мақолни эслатди: «Ўлдирса ҳам ош ўлдирсин». Ажабки, ош ўлдирмоқ учун эмас, яшамоқ учун хизмат этмоғи керак. Кимки, ошдан бўкиб ўладиган бўлса, айб таомда эмасдир. Исломнинг улуғлиги шундаки, инсон зоти нимадан қайтарилган бўлса, бугунги табобат бунинг илмий исботини топиб турибди. Тиб олимлари рўзанинг фойдасини ҳам тан олдилар, ҳатто оч қолдириб даволаш усуллари кашф этилди. Табобат аҳли кечки пайт кўп таом емасликни тинмай таъкидлайди. Масалан, телевизорда врач шундай маслаҳат беряпти. Биз эса унинг маслаҳатини жимгина эшитиб, ош ошалайверамиз. «Гаплари тўғри», деб тан оламиз-у, бироқ таомдан қўлимизни тортмаймиз.

Асалари нилуфар гулининг рангини кўриб, дарҳол унга қўнади. Ширасини сўриб, ҳидидан завқлана бошлайди. Бу ишга шунчалик берилиб кетадики, учиб кетиши лозимлигини ҳам унутиб қўяди. Бу орада нилуфар аста-секин япроқларини юмади ва асалари улар ичида қолиб, ҳалок бўлади. Ўз қисматига рози бўлмай, ортиқча нарсалар талаб қилувчи қаноатсиз одам, гўзал чаманларда ранг-баранг чечакларнинг хушбўй ҳидига ва яшил япроқли дарахтларнинг меваларига қаноат қилмай, филнинг қулоғига кирган ва қулоқ супрасининг бир ҳаракати билан ҳалок бўлган пашшага ўхшайди.

Шайх Саъдийда ўқиймиз: «Бир сойил Ҳалаб баззозлари сафиға келуб, айтур эрдиким: «Эй давлатлиғ бойлар, агар сизларда инсоф ва бизларда қаноат бўлса эрди, савол расми жаҳондин кўтарилур эрди».

Эй қаноат, тавонгар(бадавлат) айла мани,
Ки сенингдек азизи неъмат йўқ.

Суҳбатимизни сабр ҳақидаги фикрлар билан бошлаб эдик, мавзуни яна шу йўсинда давом эттирсак. Сабрга берилган гўзал таърифни яна ҳазрат Навоийдан ўқиймиз:

«...Сабр — аччиқ, аммо фойда берувчи; у — қаттиқ, аммо зиён заҳматни даф этувчи. Қайси бахтсиз сабр этагини тутган бўлса, у охири муродига етади; қайси бир гирифтор кўнгил сабр тугунини бўшатмаган бўлса, унинг бахт тугуни очилади. Сабр — шодликлар калитидир, бандларни ечувчидир. Сабр — ўртоқдир, суҳбати зериктирарли, аммо, мақсадга олиб борувчи; сабр — улфатдир, узоқни кўзлаган, аммо, охирда истакка етказувчи. Сабр — уловдир, секин юрадиган, аммо манзилга элтувчидир. Сабр — туядир, оғир қадам, лекин бекатга олиб борувчидир. Сабр —насиҳатгўй, ачитиб гапирадиган, киши табиати ундан озор чекади, лекин амал қилган охирда муродига етади. Сабр — табиб, бадхўр дори, бемор ундан азоб тортади, аммо сўнггида соғликка эришади.

Ишққа мубтало бўлган ошиқлар бу сўзни эшитганда чўчийдилар ва лекин сабр натижасида ёр васлига етишадилар. Ҳажр азобини тортаётган кишилар сабр сўзини эслашдан жирканадилар, лекин охирда сабр туфайли дийдор кўришадилар. Сабрнинг умидкорлик қафасида жон булбулига на хомушлик фойда берар, на куй ва на нола; сабр мажлисида руҳ тўтисига на сукут наф еткурар, на фарёд ва на фиғон.

Сабр саҳросида роҳат қилиш изтироб чекиш билан баравар; сабр даштида дам олиш — югуриш билан баравар. Сабр бор ерда, айрилиқ ўтида куйганларга ўлишдан ғам йўқ; иштиёқ эгаларига ҳажр ўтида куйишдан алам йўқ.

Сабр — ҳажр шомидек қоронғи ва узун, аммо унинг охири висол тонги; сабр — ҳаж йўлидек қийин ва йироқ, аммо ниҳояти — иқбол каъбаси.

Балога гирифтор бўлиб, нобуд бўлиш хафви остида қолган одамнинг ҳаёти сабр туфайли озод; ҳар бир ноумид шахснинг тушкун руҳи сабр туфайли тетик, обод...

Ҳикоят:

Нақл қилишларича, бир бечора-нотавоннинг кўнглига бир гулюзнинг ишқи тушди. У туҳмат туфайли зиндонга гирифтор бўлди. Туҳматни бўйнига қўйиш учун унга берилмаган азоб қолмади, аммо у махфий сирини тилига олмади. Оқибат — бир куни миршаблар боришиб, уни зиндондан тортиб чиқардилар ва бош-оёғидан тортиб, бир қучоқ ёғочни унинг баданига уриб, ушатдилар. Калтак зарбидан унинг бутун вужуди жароҳат бўлди; ҳамма аъзосининг териси шилинди. Унинг аъзои бадани шундай дабдала қилинган эдики, оққан қон у майдонни лолазор қилди. Шунда ҳам, у бечора мутлақо дам урмади ва иқрор сўзини тилига келтирмади. Ниҳоят, золимлар уни азоблашдан чарчадилар ва ўртадан судраб чиқариб, ноиложликлари туфайли қўйиб юбордиларким, инсофан тўғри иш қилдилар.

Азоб берувчилар йироқлашишгач, жафокаш одам оғзидан майдаланган танга парчаларини чиқарди. Тўпланган одамлар бу ҳол сабабини сўрадилар

Жавобидан маълум бўлдики, золимлар калтаклаётган пайтида севгилиси келган ва бир бурчакда унинг аянчли ҳолига боқиб турган экан. Унга жабр-зулм қилинаётганида, тангани оғзига солиб, ҳар зарбда икки тиши орасига олиб, қаттиқ тишлар ва тишининг зарби билан у пулни майда-майда қилиб ушатар экан. Ошиқ ўз маъшуқаси қаршисида сабр-чидам кўрсатиб, унинг кузатиб турганини сезар экан.

Бу манзарани ўз кўзлари билан кўрган маъшуқаси меҳр-шафқат билан қошига келиб, юмшоқ сўзлар билан яраларига малҳам қўйди ва ширин тил билан мажруҳ танига жон бағишлади. Бу ошиқ йигит тасаввур қилиб бўлмас давлатга муяссар бўлди ва хаёл қилиб етмас саодатга эришди. Бу бахт — барча қийинчиликларни сабр-чидам билан енгиш намунасидир. Бунга азоб-уқубатга бардош кўрсатиш орқали эришилади.

Кимки, бир шиддат аро сабру таҳаммул айлади,
Бахт анинг нишини нўшу хорини гул айлади».

Хулосада дейилмоқчики, кимки бирор қийинчиликда сабру чидам кўрсатса, бахт унинг заҳарини асалга, тиканини эса нафис гулга айлантиради.

Мазкур баённинг икки нуқтасига тасаввуф адабиёти нуқтаи назардан қараш маъқул кўринади: ишққа мубтало бўлган ошиқларнинг чўчишлари тилга олинган сатрда Аллоҳ ишқидагилар назарда тутилган. Улар сабрдан чўчишмайди, сабрларининг етарли даражага ета олмаслигидан хавотирда бўлишади. Чунки сабр уларга ёр васли, яъни, Аллоҳнинг жамолини кўриш бахтини беради, яъни жаннат эшикларини очади. Ҳикоятдаги йигит сабри ҳам Аллоҳ ишқидаги ошиқнинг рамзий қиёфасидир. Барчамизнинг ҳолимиз Аллоҳга аёндир, У сабрли бандалари биландир. Сабрлининг мажруҳ танларига жон бағишлайди. Бу ҳикоятни ҳар ўқиганимда ҳазрат Билолнинг сабрлари кўз олдимга келаверади. Сиз ҳам эсланг, азиз биродар: Ҳазрат Билол Ҳабаший Умайя ибн Ҳалафга қул эканларида хожалари исломдан воз кечишларини талаб этиб, тоқат қилиб бўлмас даражадаги азобларни берди. Аммо муҳтарам зот ҳар бир қийноққа жавобан фақат «Аллоҳу акбар!» калимаси билан жавоб қайтардилар. Оқибатда Аллоҳнинг ва Аллоҳ расулининг (с.а.в.) муҳаббатларига сазовор бўлдилар.

Юсуф алайҳиссаломнинг акалари ул зотнинг кўйлакларини ёлғондан қонга бўяб, «укамизни бўри еб кетди», деб оталарини алдадилар ва «албатта бизлар рост сўзловчилармиз», деб онт ичдилар. Шунда Яъқуб алайҳиссалом уларга дедиларки: «Йўқ, сизларга ҳавойи нафсингиз бирон ёмон ишни чиройли қилиб кўрсатган. Энди менинг ишим — чиройли сабр қилмоқдир»(Юсуф сураси). Шу чиройли сабрнинг мукофоти ўлароқ ўғиллари бағирларига қайтдилар.

Аллоҳ таоло Ўз сифатлари билан сифатланган бандаларини севади. У сабрлидир. Абу Мусо ал-Ашъарийдан (р.а.) ривоятким, Расулуллоҳ (с.а.в.) бундай деганлар: «Одамлардан эшитадиган озорга Аллоҳ таолодан кўра чидамлироғи йўқ. Одамлар Аллоҳ таолонинг боласи бор, деб ғийбат қиладилар. Шунга қарамай, Аллоҳ таоло уларга сиҳат-саломатликни ва ризқларини бераверади».

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг қаноатларидан огоҳ бўлиб эдик. Энди сабрлари билан танишайлик: Абдуллоҳ ибн Масъуддан (р.а.) ривоятким, «Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳар вақтдагидек, ғаниматларни тақсим қилдилар. Шунда ансорлардан бир киши: «Валлоҳи биллаҳи, бу тақсим Аллоҳ ризоси учун қилинган тақсим эмас», деди. Мен бу гапни албатта Пайғамбар алайҳиссаломга етказаман, деб ҳузурларига борганимда, саҳобалар билан ўтирган эканлар. Ансорийнинг гапини секингина қулоқларига айтдим. Ул зотга хабар оғир тушди, ғазабландилар. Ранглари ҳам ўзгариб кетди. Ҳатто мен «бу хабарни етказмасам бўлар экан», деб афсус қилдим. Шундан кейин Расулуллоҳ (с.а.в.): «Ҳазрат Мусо алайҳиссалом бундан ҳам кўпроқ озор чеккан бўлсалар ҳам сабр этган эдилар», дедилар.

Аллоҳ таоло Ўз расулига хитобан марҳамат қилади: «Маълумки, Сиздан аввалги пайғамбарлар ҳам ёлғончи қилинганлар. Сўнг, то уларга Бизнинг ёрдамимиз келгунча ёлғончи қилинганларига ва чеккан азиятларига сабр қилганлар» (Анъом сураси). «Бас, Сиз ҳам

ўтган пайғамбарлар орасидаги улул-азм — сабот-матонат эгалари сабр қилганларидек мушрикларнинг озор-азиятларига сабр қилинг ва уларга тушадиган азобни шоштирманг» (Аҳқоф сураси).

Ҳазрати Иброҳим алайҳиссалом ўғилларини қурбон қилишга ҳозирланар эканлар, ҳазрати Исмоил алайҳиссалом дедиларки:

— Эй отажон! Сизга амр қилинган нарсани бажаринг. Инша Аллоҳ, менинг сабр қилувчилардан эканлигимни кўрасиз. Пичоқни яхши қайранг, ҳамон бўғзимни кессинки, жон бериш қулай бўлсин. Пичоқни тортаётганда юзимга қараманг. Балки оталик шафқати билан ишни чўзиб юборишингиз мумкин.

Шу воқеада барчаларимизга ибрат бўларли ҳам ота, ҳам фарзандга хос сабрнинг улуғ намунасини кўрамиз.

Тарихдан аёнки, пайғамбарлар ва уларнинг йўлидан юрганлар кўп изтироблар чеккан эдилар. Бутпарастларга қарши тавҳид байроғини кўтарган Иброҳим алайҳиссалом оловга ташланган эдилар. Юсуф алайҳиссалом ўз оға-иниларининг ҳасадлари туфайли ватанидан айро тушган, унда туҳматга учраб, бир муддат зиндонда ётишга мажбур бўлган эдилар. Нодон бир қавм қаршисида бани Исроил Мусони (алайҳиссалом) ёлғиз ташлаб қўйган, «Эй Мусо! Сен Раббинг билан бирга уларга қарши жанг қил, кейин биз сенинг орқангдан борамиз», деган эдилар. Мазлум пайғамбар Закариё алайҳиссалом ақлсиз бани Исроил қавми томонидан арра билан иккига бўлинганлар, ул зотнинг ўғиллари Яҳёни (алайҳиссалом) хунхўрлар ўлдирган эдилар. Ийсо алайҳиссалом ўғрилар билан маҳкама қилинган, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга эса Тоифда бадбахтлар тош отган эдилар.

Бу муборак зотлар бошларига ёғилган зулмларга «Аллоҳнинг «Пайғамбарларни ўзим қўллагайман» деган Сўзларини ўзгартира олгувчи бирон кимса йўқдир»(Анъом сураси), деган аҳдига мувофиқ илоҳий тарафдан берилган сабр билан бардош берганлар ва шу тарзда олий мақомларга эришганлар.

Инсоният тарихидан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Имом Аъзам, Имом Ҳанбалларнинг (р.а.) жазога тортилишлари ҳам шулар жумласидандир.

Ҳазрати шайх Абу Ҳозими Маданий (қ.с.) қассобнинг дўкони ёнидан ўтар эдилар. Қассоб: «Гўшт олинг», деб таклиф қилди. Ҳазрат «Пулим йўқ», дедилар. Қассоб: «Ҳозир гўштни олиб кетаверинг, пулини кейин берарсиз, сабр қиламан», деб илтифот этди. Шунда ҳазрат шайх дедиларки: «Менинг нафсимга сабр қилмоқлигим сенинг мендан пул кутиб сабр қилмоқлигингдан яхшироқдир».

Улуғлар сабридан баён этувчи ҳикоятларни ўқиганимда биродаримиз ҳожи Садриддин Салим Бухорийнинг бир байтларини ёдга оламан:

Авлиёлик — сабрдир,
Сабр нафсга жабрдир.

Ҳазрати шайх Сирри Сақоти (қ.с.) сабрдан сўзлаётган эдилар. Чаён ул зотнинг бир неча жойларидан чақди. Шайх чаённи ўлдирмадилар. «Нечун ўлдирмадингиз?» — деб сўрашди. «Сабрдан сўзлаб ту-

рар эканман, Аллоҳдан уялиб, чаённи ўлдирмадим. Нединким, сабрдан гапира туриб, сабр қилмаган бўлардим», деб жавоб қилдилар.

Ҳикоят, ҳазрати шайх Юсуф Бин Ҳусайн Розий (қ.с.) Исми Аъзамни ўрганмоқ учун Мисрга — Зуннун Мисрий ҳазратлари ҳузурларига бордилар. Салом бердилар. Зуннун ҳазратлари алик олдилар. Сўнг Юсуф ҳазратлари бир гўшада ўлтирдилар. Бир йилдан сўнг Зуннун ҳазратлари сўрадилар: «Бу йигит нечук йигитдир?» «Рай шаҳридан», деб жавоб бердилар. Ҳазрат Юсуф яна бир йил кутиб, ибодат билан машғул бўлдилар. Бир йил ўтиб Зуннун ҳазратлари сўрадилар: «Бу йигит нечун келмиш?» «Шайхнинг зиёратига келган», деб жавоб бердилар. Орадан яна бир йил ўтди. Зуннун ҳазратлари яна ҳеч жавоб бермадилар. Яна бир йилдан сўнг сўраган эдилар, ҳазрати Юсуф «Ҳожатим — Исми Аъзамдир», дедилар. Зуннун ҳазратлари бир чаноқнинг (сопол товоқча) оғзини ёпиб боғлагач, Юсуф ҳазратларининг қўлларига бердилар-да:

— Нил дарёсидан ўтгил, бу чаноқни шайхинг ҳазратларига бергил, ул сенга не десалар, шуни тутгил, — дедилар.

Юсуф ҳазратлари чаноқни олиб, Нил дарёсининг соҳилига бордилар. Чаноқ ичида бир нарса қимирлади. «Ажабо, нима экан?» деб қизиқиб, чаноқ оғзини очдилар. Бир сичқон бор экан, чиқди-ю қочди. Юсуф ҳазратлари бу муаммони англамай, ҳайратда қолдилар. Дарёдан ўтдилар-да, ҳазрат шайхлари даргоҳига салом бериб бордилар. Бўш чаноқни ул зотнинг олдиларига қўйдилар. Ҳазрати шайх буни кўриб, табассум қилдилар ва дедиларки:

— Сен Зуннундан Исми Аъзамни истадинг, ул зот сенинг сабрсизлигингни кўрдилар. Сичқонни сенга бердилар. Сен бир сичқонни сақлай олмадинг. Исми Аъзамни нечук сақлай билурсан?

Юсуф ҳазратлари ғоят хижил бўлиб, Зуннун ҳазратларининг ҳузурларига қайтиб келдилар. Ул ҳазрат айтдиларки:

— Кеча тунда Ҳақ таолога муножот қилиб, Исми Аъзамни ўргатайин, деб етти марта изн сўрадим. «Ҳали вақт келмади», деб билдирилди. Ўз вилоятингга боргил, рухсат бўлгунига қадар яна сабр қил.

Яна бир ҳикоят: Ҳазрати шайх Усмон Хайрий ғоят мутавозиъ, салими нафс, сабр-чидамли эдилар. Бир мункир ул зотни таклиф этиб, уйига қадар олиб борди. Эшигига етгач: «Томоғинг учун бир итдек менга эргашиб келдинг, уйимда ҳеч вақо йўқ», деб ҳақорат қила-қила ҳайдади. Ул зот ҳақоратга жавоб бермай, изларига қайта бошладилар. Бир неча қадам босган эдилар, мункир: «Орқангга қайт, уйимда таом бор экан», деди. Усмон ҳазратлари қайтдилар. Мункир уйга олиб кириш ўрнига бу гал ҳам ҳақорат қила бошлади:

— Итни ҳайдаса кетади, илло сен кетмайсан, уйимда ҳеч вақо йўқ!

Усмон Хайрий ҳазратлари индамай орқаларига бурилдилар. Мункир яна чақирди. Яна қайтдилар. Нақлдирки, шу зайлда ўттиз марта чақириб, ўттиз марта ҳайдади. Ҳазрат яна инжимадилар ва кўнгиллари малул бўлмади. Ўттиз биринчи мартасида мункир ул зотнинг сабр ва тавозуъларини, ҳалим ва салимликларини кўргач:

— Султоним, густоҳлик қилдим. Сизни неча таклиф этиб, ҳайдадим, ҳеч ўзгармадингиз. Улуғлигингизни билдим, — деди-

да шайх ҳазратларининг оёқларига йиқилди. Узр тилади, йиғлади. Ҳазрати шайх (қ.с.) шунда тилга кириб, дедиларки:

— Алдандинг, алдандинг! Менинг бу қилганимни бир ит ҳам қилар эди. Эранлар эса янада ортиқ бўлгайлар!

Мункир ул зотнинг қўлларини тутиб, тавба қилди ва мурид бўлди.

Ҳикоятдан мурод: кишидаги сабр ҳатто мункирни тавбага олиб келади.

Рус адиби Лев Толстойнинг бир китобида шу воқеани ёдга солувчи ҳикмат ўқиган эдим. Ёзилишича, икки роҳиб — Франсис ва Лев қиш кунларининг бирида Перузадан Порционкюл шаҳрига қараб борар эдилар. Ҳаво ғоят совуқ эди, юпун кийимли роҳиблар аёздан титрардилар. Йўл юрар эканлар, Франсис олдинроқда бораётган Левни чақирди:

— Биродарим Лев, барча биродарларимизнинг илоҳий ҳаётда ер юзи аҳлига ибрат бўлишларини Парвардигор насиб этсин. Аммо, сен ёзиб қўйгинки, комил қувонч шунинг ўзида эмас.

Яна бир оз юришгач, Франсис ҳамроҳини чақирди:

— Биродарларимиз беморларни даволайдилар, адашганларнинг қалбларидан иблисни ҳайдаб чиқарадилар, ожизларнинг кўзларига нур берадилар, ҳатто тўрт кунлик ўликни тирилтириб ҳам юборадилар. Аммо, биродарим Лев, сен ёзиб қўйгинки, чинакам комил қувонч фақат бунинг ўзида эмас.

Яна бир оз юришгач, Франсис ҳамроҳини ёнига такрор чорлади:

— Биродарларимиз барча тилларни, барча илмларни, барча ёзувларни билишлари мумкин, келажакни башорат қилишлари билан иймон ва руҳ сирларини ҳам эгаллашлари эҳтимол. Аммо, биродарим Лев, ёзиб қўйгинки, чинакам комил қувонч фақат шундан иборат эмас.

Совуқда қақшаб бир оз юришгач, Франсис биродарини яна чақирди:

— Агар бизлар фаришталар тилида сўзлашни ўрганиб олсак ҳам, юлдузлар ҳаракати сирларини эгалласак ҳам, дунёнинг барча хазиналари биз учун очилса ҳам, агар биз қушларнинг, балиқларнинг, хуллас барча жониворларнинг, яна дарахтлару, ҳатто сувнинг ҳаёти сирларини билсак ҳам, аммо биродарим Лев, ёзиб қўйгинки, чинакам комил қувонч шу билан чекланмайди.

Аёзда дилдираган роҳиблар йўлда кетавердилар. Франсис биродарини яна чақирди:

— Агар биз даъватчиларинг энг яхшилари мақомига етишсак ҳам, барча кофирларни Ийсо йўлига ўтишларига сабабчи бўлсак ҳам, биродарим Лев, ёзиб қўйгинки, бу ҳам чинакам комил қувонч эмасдир.

Шунда Лев устозидан сўради:

— У ҳолда комил қувонч нимадан иборат?

Франсис жавоб берди:

— Ҳадемай кўзлаган манзилимизга етамиз. Аёздан ва очликдан титраган ҳолда дарвозани тақиллатамиз. Ана шунда дарвозабон эшикни қия очади-да, ичкарига қўйиш ҳақидаги илтимосимизга жавобан, бизнинг жиққа ҳўл ва лой уст-бошимизга қарайди-ю: «Ҳой дайди-

лар, дунё бўйлаб дайдиганларинг дайдиган, тиланганларинг тиланган, ҳеч тўясанларми ўзларинг?! Йўқолларинг!» деб бизларни ҳайдайди. Ана шунда биз ундан ранжимасак, дарвозабон бизларни ўз-ўзича ҳайдагани йўқ, Парвардигор шуни истаган эди ва шундай бўлди, деган хулосага келсак, эрталабга қадар ҳам очликдан нолимай, совуққа бардош бериб қор устида ётсак-да, дарвозабондан шикоят қилмасак, билгилки, комил қувонч айнан шундадир.

Ҳикоятдан мурод, аҳли китоблардан бўлмиш роҳиб айтмоқчики, шунча азобларга чидасак, сабр қилсак Парвардигорга яқинлашамиз. Яраттанга яқинлашишдан ҳам кўра зўрроқ қувонч бўлиши мумкинми?

Соҳиби диллардан бири бир қувватли ва зўр азмой кишини кўрдиким, ниҳоятсиз ғазабнок бўлиб, бир катта тош олиб биродарини урмоққа қасд қилди. Ул азиз сўради: «Не сабабдин бул одам ғазабдадир?» Жавоб бердиларким: «Фалон киши бир сўз айтиб унга дашном бериб эди, шул сўзи ёқмади».

Соҳиби дил дедики:

— Ажаб ҳолдирки, бу одам оғир тошни кўтармакка қувват топибди, бир сўзни кўтармакка эса тоқати йўқми экан?

Аллоҳ таоло Ўзининг китобида бир эмас, бир неча марта бандаларини сабрга даъват этади, балолардан қутулиб қолишнинг йўлларидан бири айнан сабр йўли эканини қайта-қайта таъкид этади:

«Эй иймон келтирганлар! Сабр қилинг, сабр ила ғолиб келинг» (Оли имрон). «Ва сабр қил. Бас, албатта, Аллоҳ яхшилик қилувчиларнинг ажрини зое қилмайди» (Ҳуд). «Ва ўзингга етган мусибатга сабр қил» (Луқмон). «Аллоҳга ва унинг расулига итоат этинг. Ўзаро низо қилманг. У ҳолда тушкунликка учрайсиз ва куч қувватингиз кетади. Ва сабр қилинг. Албатта, Аллоҳ сабр қилгувчилар биландир» (Анфол). «Албатта, биз сабр этганларни қилиб юрган амалларнинг энг гўзалига берилади-ган ажр ила мукофотлаймиз» (Наҳл).

Ҳа, Аллоҳ амрига итоат этувчи бандаларини сийлайди. Унинг мукофоти тайин. Бизнинг сабримиз-чи? Сабр азоби ҳақ бўлса-да, унинг ғоят ширин неъмат экани неча асрлардан бери такрор айтилади. «Сабр қилувчилар билан биргаман», деган ваъдадан тотлироқ яна нима бўлиши мумкин? «Сабр қилувчилар билан биргаман», дея марҳамат қилиняпти, сабрсизлигимиз билан Аллоҳдан узоқлашяпмиз-ку? Буни фаҳм этамизми?

Суҳбатимиз аввалида мусибат ва сабр хусусида гап бошлаган эдик. Энди шу мавзуни яна давом эттирсак:

Ҳадиским, «Чинакам сабр-тоқатли, деб мусулмон кишининг мусибат юз бергандаги чидамлилигига айтилар», «Иймоннинг афзали сабрли ва кенг қалбли бўлишдир. Сабрлилик мусибатнинг биринчи дақиқаларида билинади». «Хоҳ молига, хоҳ жонига кулфат етган одам сабр этиб, бировга шикоят қилмаса, уни кечириб юбориш Аллоҳга ҳақ бўлиб қолади».

Қудсий ҳадиским: «Эй бандаларим! Мен бандаларимдан бирон-тасига баданига ёки боласига ёки мол-дунёсига мусибат юборсам, у менинг мусибатимни сабр билан кутиб олса, мен қиёмат кунида унинг номига тарози тикишдан ёки унинг амал дафтарини очишдан

ҳаё қиламан (чунки унинг амаллари тарозига сиғмайди, мен ўз фазли карамим билан амал дафтаридаги нуқсонларни беркитаман) ва азоб бермайман.

Валийлар ҳаётига ибрат кўзлари билан қарасак, Ҳақ таолонинг балосига ва қазосига ризо бўлмоқлик уларнинг барча мақомларининг юқори мартабаси эканига гувоҳ бўламиз. Ҳақ таолонинг берган неъматларига шукр қилмоқ ва балоларига сабр қилмоқ — мана шу икки сифат валийлар ва улуғларнинг мақомидир.

Агар бошида юрса осиё санг,
Ризо жўйанда ҳаргиз бўлмағай танг.

Бу байтда ҳазрати Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, агар шундай кишилар бошида тегирмон тоши айланса ҳам, асло сиқилмаслар. Яъни Аллоҳнинг ризолигини истаган кимса бошига катта балолар тушса ҳам парво қилмай, Аллоҳ таоло ризолигини исташда қатъий тураверади.

Агар ҳар кунда ичса заҳр аёғин,
Суюкли бандаси четмас қабоғин.

Дейилмоқчики, сабр аҳли ҳар кунда заҳар жомидан ичиб турсалар-да, яъни танларига ҳар куни турли-туман заҳматлар етишса ҳам, Аллоҳни севган бу сабрлилар оҳ-воҳ қилиб, қовоқларини солмаслар, фақатгина ризолик талабида бўлурлар.

Агар мағзи дилинг айрилса, ё пўст,
Йиғини йиғ агар чин қулсан, эй дўст.

Дейилмоқчики, эй дўстим, агар сен ўша балою қазолардан юрак мойинг ёки теринг ажраб кетса ҳам сабр қил. Йиғлашни қўй. Аллоҳ таолонинг севган бандаси экансан, шундай қил.

Сўнар ғам тушса ҳам озода эрга,
Учар, ўт келса хасдан холи ерга.

Маъноси: озода, яъни сабрли киши бошига балою қазо ғами тушса у йўқ бўлади. Буни хас йўқ ерга тушган ўтнинг сўнишида кўриш мумкин. Хуллас, сабрли киши бошига иш тушса ҳам, чидам ва тўзими билан уни йўқ қилади.

Ҳар бир оят, ҳадис ва ҳикматларни ўқигандан кейин сатрлардан кўз олайлик-да, ўзимизни ўзимиз имтиҳон қилиб қўяйлик. Сабр ҳақидаги даъватлар шунчаки маълумот учун баён қилинмаган. Маълумингизким, шарафли рамазон ойи барчаларимиз учун сабр ва қаноат бўйича имтиҳон топшириш кунларидир. Йил бўйи сабр ва қаноатда ўзимизни қанчалар тарбият этганимиз шу ойда намоён бўлади. Афсуски, айрим биродарларимиз бу имтиҳонни субҳдан шомга қадар таом емасликдангина иборатдир, деб ҳисоблайдилар. Рамазон ойида бошқа кунлардагига нисбатан камроқ таом емоқлик тавсия этилганига қарамай, субҳда ошқозонни обдон тўлдирадилар. Ифтор чоғи оғиз очилиши билан бир неча кунлардан бери оч қолган одамдек таомга ташланадилар. Бировнинг қандай таомланиши хусусида баҳо бермоққа

каминада ваколат йўқ. Аммо сабрнинг чиройли кўринишлари шу лаҳзаларда намоён бўлишини унутмасликни тавсия қилган бўлардик. Айниқса, чекувчи биродарларимиз сабрсизликлари кишини ҳайратга солади. Ифторликларда кузатамиз: оғиз очилиши билан бир сигарет ва ёққич чўнтакдан чиқарилиб, тайёр турилади. Баъзилар шом намозига азон чақирилаётганда чекиб олишга уринишади. Айримлари эса намоз ўқимай, хуморларини босиш билан банд бўладилар. Киши кўнглини хира қиладиган яна бир ҳолатки, таровиҳ намозида, аниқроғи таровиҳ тасбеҳи айтилаётган дамда масжид ҳовлисида чекиб олишади. Энди ўзингиз айтинг: бу қандай ибодат бўлди? Бу қандай сабр бўлди? «Бу қандай тақво бўлди?» деган саволни ҳам ёзмоқчи бўлдигу, бироқ бу қадар сабрсиз одамларда тақво деган тушунчанинг ўзи бормикин, деган ўйда ўзимизни тийдик. Жаҳолат ҳақидаги суҳбатимизда чойхонада карта, шахмат ўйнаб ўтирувчилар ҳақида гапириб эдик. Рамазон ойларида кўп мамлакатларда ошхоналар кундузи ишламайди. Бизнинг юртимизда бу одат йўқ, аммо чойхоналарнинг аксари бир ой очилмайди. Ошхўрликлар тўхтатилади. Бироқ, шундай чойхоналар борки, ошхўрлик-ку бўлмайди, бироқ унда кун бўйи шахмат, нарди, карта ўйини давом этаверади. Рўзадор мусулмонлар (афсуски улар орасида ҳожилар ҳам учрайди) кунларини шу ўйинлар воситасида **ўлдирадилар**. Ўн бир ойнинг султони сифатида ардоқланувчи шарафли ойда наҳот ўзларини тута олмасалар? Чиройли ибодатлар ўрнини наҳот бундай мункир ишларга бўшатиб берсалар? Кундузни ибодатлар билан ўтказишга наҳот сабр-тоқатлари етмайди? Аллоҳ! Аллоҳ! Бу бандаларингга Ўзинг ҳидоят бер!

Телевизордаги бир кўрсатувда тадбиркор хоним «Сабр таги — олтин» деган мақол ҳозирги давримизга тўғри келмай қолди», дейди. Во ажаб! Унда «Сабр қилсанг ғўродин ҳолва битар», деган мақол ҳам эскидир? Бу хоним каби калта ўйлайдиганлар ҳолва битишини кутмай, сабр қилмай, ғўрани (довуччани) еб ичбуруғ бўлиб юришибди-ку, бунга нима деймиз? Энди уларнинг давоси нима бўлади?

Илм аҳли, зуҳд аҳли орасида атрофдаги жоҳиллар, нодонлардан ўзни олиб қочишга уриниш одатлари ҳам бор. Буни ҳам ўзига хос сабрсизлик кўриниши, десак, балки адашмасмиз. Бундай кишиларни тарки дунё қилувчилар, дейдилар. Уларнинг мақсадлари фақатгина нафсни енгиш эмас, балки, одамларнинг ёмонликларидан ўзни олиб қочиш ҳамдир. Набий муҳтарам (с.а.в.): «Кишиларга аралашиб, улардан етишадиган озорга сабр этадиган мўмин, банда берадиган озорларга чидамай, уларга аралашмай юрадиган кишилардан яхшироқдир», деб марҳамат қилганлар.

Демак, инсонлар орасида юриб, уларнинг жабру жафоларига сабр қилган мўмин киши жамиятдан четлашиб, узлатда қолган ва қийинчиликларга сабрсизлик қилиб, дод-вой соладиган мўмин кишидан афзал экан. Инсонлар томонидан келган мусибатларга сабр этмоқ улуғ амаллардан ҳисобланади. Чунки бу мусибатлар билиб-билмай қилинган гуноҳларга Аллоҳ таоло томонидан мана шу дунёнинг ўзида берилган бир жазо, танбеҳ, хатоларга каффорот, тавба қилишга имконият, гуноҳ ва хатолардан тийилишга бир восита ва сабоқдир. Бу —

қалби ҳидоятга мойил бандалари учун Аллоҳнинг буюк инояти. Аҳли дониш бу иноятни бой бермасликка интилиб, эртаю кеч ҳамд ва истиғфорни канда қилмасликни тавсия этадилар.

Қадимда таркидунё ёки узлатга чекинишга ихтиёр этувчилар бўлганлар. Бу ҳолат бошқа динларда ҳам мавжуд. Бутпарастларнинг роҳиблари бу замонда ҳам одамлардан узилиб, қадам етмас тоғларда макон тутадилар. Насронийларда роҳиблар истиқомат қилувчи махсус монастирлар ҳанузга қадар мавжуд. Бундан ташқари ҳатто монастирни рад этувчи, ёлғиз яшовчи гўшанишин зоҳидлар (отшельник) бор. Исломда узлатга чекиниш масаласида мутасаввуф олимлар турли хил фикр-мулоҳазалар билдирганлар. Жумладан, ҳужжатул-ислом — Имом Ғаззолий ҳазратлари узлатнинг ҳам фойдалари, ҳам зарарларини батафсил тушунтирганлар. Имом Шофиъий ва Имом Аҳмад ҳазратлари эса узлатни тавсия этмаганлар. Ёлғизликда, Аллоҳ билан мустағриқ ҳолда бўлганларга узлат фойдали, халққа ҳаром ва ҳалолни билдириб турадиганлар учун эса халқ билан бирга бўлиш афзалдир. Ҳар ҳолда узлатга чекинган одамнинг ибодати фақат ўзи учундир. Қудсий ҳадисда марҳамат қилинганким: «Эй Одам фарзанди, қачон мени ёлғиз ҳолингда ёд этсанг, мен ҳам сени ёлғиз ёд этарман. Агар жамоат ичида ёд этсанг, мен ул жамоатдан улуғроқ жамоат ичида (яъни фаришталар орасида) ёд этарман». Шунга кўра, улуғроқ мартабага етишмоқ истагидаги банда одамлардан ўзини олиб қочмагани маъқул.

Сабр ва қаноатга қувват берувчи, фақатгина инсонга хос бўлган фазилатлардан бири — умид эрур. Сабрли одам ҳеч маҳал умидсиз бўлмайди. Нединким, одамнинг одамлиги умид билан. Умидсиз одам — бир қоп эт. Умид — парвозга шайланган бир лочиндир. Умидсизлик эса — оёққа боғланган тош. Инсонларда умид бўлмаса эди, ҳаёт лаззати йўқолар эди. Банда гуноҳдан холи эмас, агар у Аллоҳнинг раҳматидан умид қилмаса, бу дунёда яшашининг қизиғи қолмайди. Умид — ёлғиз Аллоҳдан. Киши қанчалар гуноҳкор бўлса-да, Аллоҳнинг афвидан умидсиз бўлмаслиги зарур. Аллоҳнинг раҳмати, мағфирати оламни қуршаб олганини ҳеч ким унутмасин.

Агар дўзах лабинда бўлса пойинг,
Умид узмаки, ғофирдир Худойинг.

Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр демоқчиларким, фараз қилки, оёғинг сени дўзах лабига етказди. Шунда ҳам сен Аллоҳнинг раҳматидан умидни узма. Чунки Худойинг гуноҳларни ёрлақагувчидир. Хуллас, гуноҳларинг на қадар кўп ва катта бўлса-да, ҳамиша умидли бўл.

Ғараз узма умид, э толиби роҳ,
Деди: «ла тақнату мин раҳматиллаҳ».

Дейилмоқчиким, Эй Аллоҳ талабида юрган банда, Аллоҳ таолонинг раҳматидан умид узма. Аллоҳ таолонинг бу хусусда ўз сўзи бор: «Эй бандаларим, раҳматимдан умидсиз бўлманглар».

Агар қалбимизда умид бўлмаса, дуолар ва муножотлар ҳам

қилмаган бўлардик. Умид — шунчаки бир нарсани орзу қилиб кутиш эмас. Умид — иймон устунларидан бири, негаки, бирон нарсани Аллоҳдан умид қилдикми, демак, унинг борлигига иймон келтирдик. Қудратига, Раҳмон ва Раҳим сифатларига иймон келтирдик. Ишонмасак, сўрармидик? Ишонамиз, алҳамдулиллаҳ! Фақат бу умид ишончини то лаҳадга қадар бўлган ҳаётимиз давомида собит ҳолда ушлашимиз керак. Чунки умидини йўқотадиган одамнинг бошқа йўқотадиган нарсаси қолмайди.

Шарафли ҳадис: «Умидсизлик — ширкдир. Орамизда шундай ҳолга тушмаганнинг ўзи йўқ. Аллоҳ бу туйғуни Ўзига ишониш билан кетказади». Шунга кўра банда жон оғритар воқеалар юз берганида телба-девоналардек ҳаракат қилишдан, бошига оғир мусибат тушганида умидсизлик гирдобига чўкишдан сақланмоғи лозим бўлади. Чунки инсонларнинг энг фалокатдийдаси — фалокатга чидамсиз ва умидсиз одамдир.

Мавлоно Румий: «Умид — ишонч йўлининг боши», деганлар. Биз эса... баъзан ўзимиз билмаган ҳолда умидсизлик қилиб қўямиз: дейдиларки, «ўғлингиз дастёр бўлиб қолибди, ҳадемай ёнингизга кириб қолади, яхши хизматларда ишлаб, сизга автомашина олиб беради...» Сизни шунда шайтон чалғитиб, дейсизки: «Ўҳ-ҳў, ҳали унга неча йил бор. Унгача ким бору ким йўқ». Бунинг ўрнига: «Инша Аллоҳ, айтганингиз келсин, Аллоҳдан умидим ҳам шудир», десангиз гўзалроқ эмасми? Ҳадиси қудсийда бандаларга шундай хитоб қилинади:

«Эй бандаларим! Мен бандаларимнинг гумонидаман. Истаганича гумон қилаверсин. Мен сен билан биргаман. Агар сен мендан яхшиликни гумон қилсанг (яъни умид қилсанг) яхшилик бўлади. Ёмонликни гумон қилсанг — ёмонлик бўлади».

Ҳикоят: кекса ёшли бир отахон даштга чиқиб анор кўчатларини экаётган эдилар. Ўша ердан гижинглаган от минган шаҳзода ўтиб қолди. У отахоннинг ёшини сўраб дедики:

— Ёшингиз тўқсондан ошибди, бир оёғингиз тўрда, бир оёғингиз гўрда бўлса, жонингизни қийнаб нима қиласиз? Уйда тинчгина ўтирсангиз бўлмайдими?

Отахон боғ қилишнинг савоблигини, Расулуллоҳ (с.а.в) қиёмат бошланган чоғда қўлингизда ниҳол тутиб турган бўлсангиз, экиб қўйишга урининг, деб марҳамат қилганларини тушунтириб ўтирмай, қисқагина қилиб: «Умидли дунё-да, шаҳзодам», дедилар. Отахоннинг бу гапларини қурумсоқлик, дунёга тўймаслик деб англаган шаҳзода ўйламасдан деди:

— Агар шу кўчатлар амал олиб, ҳосил берса-ю, унинг мевасидан тотиб кўриш сизга насиб этса менинг хотиним талоқ бўлсин!

Отахон шаҳзоданинг енгилтаклигидан ранжисалар ҳам индамай қолавердилар.

Орадан йиллар ўтди. Дашт анорзорга айланди. Шаҳзоданинг отаси вафот этиб, тахтга ўтирди. Куз кунларининг бирида шоҳ шу анорзор ёнидан ўта туриб чанқоғини босмоқни ихтиёр қилди, боғбонни чақириб, бир пиёла анор суви сўради. Ажабки, даштга ниҳол экаётган отахонни танимади. Отахон ичкари кириб, анорни сиқиб, шарбатни

шоҳга тутди. Шарбат шоҳга тахир туюлиб, бошқа анорни сиқишни буюрди. Иккинчиси чучук туюлди. Кейингилари ҳам ёқмай ғазабланди-да: «Ҳой чол, қандай бефаросат одамсан, шарбатни аввал ўзинг тотиб кўриб, кейин менга узатмайсанми?» деди.

— Узрлиман, шоҳим, мен тотиб кўра олмайман, — дедилар отахон.

— Нега? —деб ажабланди шоҳ.

— Агар мен ҳатто бир томчисини тотиб кўрсам ҳам, сизнинг хотинингиз талоқ бўлиб қолади.

Шунда шоҳ отахонни таниди, ёшлигида айтган гапини ҳам эслаб, отдан тушди. Умидсизлик билан яшашнинг нақадар ёмон эканлигидан хижолат бўлиб, узр сўради.

Банда баъзан орзу узунлигига банди бўлиб қолганини ўзи ҳам сезмайди. Буни биз аввалги суҳбатимизда ризққа қаноат қилмаслик деб баҳоладик. Шайх Саъдийда бундай сатрлар бор:

«Эшитдимким, бир бозоргоннинг юз эллик тева моли ва қирқ банда хизматкори бор эди. Бир кеча Кеш жазирасида мени қошиға чақирди ва тонг отгунча тинмай паришон ва малолангиз сўзлар айтди, андоғким: «Туркистонда фалон миқдор амборим бордур ва Ҳиндистонда фалон чоғлиқ молим бордир. Бу хат фалон ернинг хатидур, фалон нимарсага фалон киши зоминдур». Ва гоҳ дер эрдиким: «Искандария ҳавоси кўнгулға тушубдур». Ва яна дер эрдиким: «Диёрнинг ҳавоси дилкаш эрмасдур». Яна деди: «Эй Саъдий, олдимда яна бир сафарим бордурур, агар ондин фориғ бўлсам, қолғон умримни бир гўшада ўткарурмен». Мен дедим: «Ул на сафардур?» Ул деди: «Гугирдин Форсдин Чинга олиб борурмен, нединким, гугирднинг қиммати онда баланд эрмишдир. Ондин чиний косаларни Румга элтормен, ондин Рум деболарин Ҳиндистонға еткурурмен, ондин ҳиндий фўлодларни Ҳалабга келтурурмен. Ондин ҳалабий шишаларни Яманга дохил этармен, ондин Яманий Форсға восил қилурмен. Ондин сўнгра тижоратни тарк этиб, дўконда ўлтурурмен». Мундоқ молихулиё ҳарзалардин ул миқдор сўз айтдиким, менда эшитгудек тоқат қолмади. Сўнгра деди: «Эй Саъдий, сен ҳам бир сўзни дегил, қачонғача бу сўзларга рози бўлуб ўлтурасен?» Мен дедим (қитъа):

Бир кишининг туши маҳмилдин юки,
Бир биёбондин қилур чоғда мурур.
Деди: дунёдорларнинг оч кўзин,
Ё қаноат тўлдурур ё хоки гўр.

Бундан шундай маъно англаш мумкин: кимнингки кўзлари дунё молларига боқар экан, бу кўзни ё қаноат ёки гўрнинг тупроғи тўлдиради.

Шайх Саъдий баён қилган воқеани ҳозирги кунда ҳам тез-тез учратиб турамиз. Дунёдан умидвор биродарларимизнинг орзулари шу қадар узунки, унга етишга бир одамнинг умри камлик қилиб қолади. Улар бу умид йўлининг хатарли эканини ўзлари ҳам биладилар. Фақат «мана шу ишимни ўнглаб олай, кейин тўхтайман», деб ўзларини ўзлари алдайверадилар. Порахўрлиги учун қамалиб қолган бир одам афсус билан бундай деган эди:

— Шаҳарда уйим йўқ, ижарада турар эдим. Бир хоналик уйим бўлса эди, деган умид билан қалтис йўлга ўтдим. Шу уйни оламану, ҳаромдан тийиламан, деб ўзимга сўз бердим. Уйни олдим. Кейин уйланишни, дабдабали тўй қилишни орзу қилдим. Бу умид ҳаромдан тийилишимга йўл бермади. Кейин икки хонали, сўнг тўрт хонали уй умидида ўзимни чўққа урдим. Автомашинани орзу қилиб унга ҳам етишдим. Ундан кейин кўнгил ҳовли-жойни истади. Аммо... ҳовли-жой ўрнига қамоқ насиб этди...

Банда раҳмоний умид билан шайтоний орзуни ажратиб олиши керак. Раҳмоний умиддаги одам сабрлидир. Шайтоний орзу-истак билан яшовчи сабрсиздир.

Инсон умид қилган нарсасидан маҳрум бўлса, ранжийди, дунё кўзига қоронғу бўлиб кетади. Умиди Ҳақда бўлса, ғамдан узоқ бўлади. Сурур билан яшайди. Инсонни умид яшатади, нединким, умид инсонга ҳаёт бағишлайди, умидсиз инсон ер юзида тирик юргани билан аслида яшамайди ҳисоб. Умид синса, инсон мағлубиятга учрайдики, қамоққа тушган одамнинг афсуси бунга мисолдир.

Инсонга ҳаётда энг кўп фойда берадиган нарса — раҳмоний умид. Одам ҳамма нарсасидан айрилиб қолиши мумкин, аммо умиддан айрилмайди. Ҳатто ўлим тўшагида ётган одамни, агар у иймон эгаси бўлса, умид тарк этмайди. Ҳатто қабр ёқасида ҳам умид яшайди дейдилар. Умид билан истак бир-бирини ўзаро таъқиб этиб юради. Бири ёнса иккинчиси аланга олади ёки аксинча. Демак, шайтоний орзу шайтоний истак чўғини аланга олдирадики, оқибатда одам куйиб кул бўлади. Умидни тунги осмонга ҳам ўхшатадилар. Осмонга астойдил тикилган нигоҳ бирон бир юлдузни топмасдан қўймайди. Шоир айтмоқчи:

Дилинг куймасин, ноумидлик билан,
Ёруғ кун туғилгай қаро кечадан.

Беморлар Аллоҳдан шифо умидидалар, фарзанд умидида юрганлар ҳам бор, икки дунё саодати умидида Ҳақ йўлдан тоймай юрганлар кўп, адашган қариндошлари, биродарларига ҳидоят насиб этишини умид қилиб юрган иймон эгалари ундан-да кўпроқ. Ёшларнинг умиди ҳаётни бахтиёрлик билан ўтказиш, кексаларнинг умиди — иймон калимаси билан жон бериш. Бу умидларни Аллоҳ ёрлақасин.

Бир одамнинг амалидан қувилишини, ўрнига ўзи ўтирмоғини истовчилар бор, бойлигига бойлик қўшилишини орзу қилганлар ҳам топилади, бирор аёлни бузуқ йўлга бошлаб, нафсини қондириш хоҳишида юрганлар ҳам йўқ эмас... бундайларни Аллоҳ шайтон васвасасидан қутқарсин! Қалбларини раҳмоний умидлар билан бойитсин.

Донолар деганларким, ҳеч қайси табиб толиққан вужуд ва азоб чеккан қалб учун умидчалик дорини топиб бера олмайди. Умидсиз қалб — эгасиз ҳувиллаб қолган ҳовлига ўхшайди. Умидсиз юрак тарс ёрилиб кетиши мумкин, дейдиларким, у юракнинг ёрилиб кетмаслиги учун қалқондир. Қалбимиз қалқонини мустаҳкам этишни Яратгандан сўраб, сабр ва қаноат ҳамда умиднинг душмани бўлмиш шошқалоқлик ҳақида ҳам бир неча сўз айтишга киришамиз.

Масалким, ўргимчак ипак қуртини кўриб, масхаралаб кулиб дедики:

— Бунча имиллайсан, дўстим, ҳаракатингни кўрган одамнинг юраги ёрилиб кетай дейди. Мени қарагин, оз вақтда каттакон тўсиқни тўқиб ташлайман.

— Тўғри, сен ҳақсан, — деди ипак қурти. — Мен шошилмай иш қиламан. Лекин бир зумда қилинган бу уйингдан ночорроқ уй борми? Сенинг ингичка ипларинг жуда заифдир. Мен секин ишлайман, аммо пишиқ иш қиламан. Шу боис ипагимни ҳамма қадрлайди. Ипагим оз бўлса ҳам сеникидан устундир ва қимматдир.

Ўргимчак ипак қуртини нодонликда айблаб, кула-кула, қулф тешигига тўрини тўқиб, ўлжа пойлай бошлади. Шунда қулфга калит солинди-ю ўргумчакнинг тўқиган тўри ҳам ўзига қўшилиб барбод бўлди. Ипак қурти эса шошилмай ипакка ўралди. Сўнг сабр билан кутди. Сабр уни капалакка айлантирди, осмонга парвоз қилди...

Масалдан маъно буки, шошилишлари туфайли пала-партиш иш қиладиганларнинг оқибати хайрли эмасдир. Шошқалоқлик одамни ҳалокатга етаклайди. Шу боис шошилинч ишлардан сақланмоқ керак. Шошқалоқлик — пушаймонликнинг онаси. Иккаласи бир-биридан айрилмайди. Ишнинг яхшиси — пухта қилинганидир. Одамлар тезкорни эмас, пухта иш қилувчини ёқтирадилар. Пухта бажарилган иш оз бўлса ҳам қимматлироқ бўлади. Яхши иш оғир бўлса-да, пухтадир. Тезда бажарилган иш кўп бўлса-да, яроқсиздир. Шарафли ҳадис: «Ўйлаб иш қилиш Аллоҳдандир. Шошилиш эса шайтондандир».

Шайтонлар замони — советлар даврида шошилиб қурилган иморатларнинг вайрон бўлганларини кўрдик. Ҳозир хорижда шошма-шошарлик билан, демак, сифатсиз тайёрланаётган молларни арзонлигига учиб, сотиб олиб, юртимизга келтириб қиммат баҳоларда сотаётганларни ҳам кўриб турибмиз. Совет жамиятининг инқирози сабаблари кўп. Шулардан бири — ҳамма ишлари шошқалоқлик билан бажариларди. Бундан уялишмас эди, балки барчани шунга даъват этишарди. «Беш йиллик режани уч йилда бажарамиз!» ёки «бир кунда уч кунлик вазифани бажарамиз!» деган шиорлар одатий ҳолга айланган эди. Мазкур шиорлар ёлғон ва қаллоблик асосида амалга ошириларди. Оқибат — ҳаммамизга маълум.

Сабрнинг зидди — шошқалоқликдир, демак, сабрсизлик десак ҳам бўлади. Сабрсизларга Аллоҳнинг яқин бўлмаслигини яна бир бор таъкидлаб ўтамиз. Атрофимизга зийраклик билан боқайлик: ҳамма соҳада шошқалоқликни кўрамиз. Ўқишда икки йилга мўлжалланган илмни бир йилда эгаллашга интилиш бор. Инсоннинг зеҳни қанчалик ўткир бўлмасин, оғирлик қилади. «Ортиқча кучаниш белни синдиради», деган мақолни шошқалоқликка нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Аллоҳнинг мўъжизаларига диққат қилайлик: биронтасида шошқалоқлик аломатларини учратмаймиз. Аллоҳнинг Ўз расулига хитобан «...мушрикларнинг озор-азиятларига сабр қилинг ва уларга тушадиган азобни шоштирманг»(Аҳқоф сураси), деганини эслайлик. Яна такрорки, Қуръони карим ҳам шошқич равишда бир ҳафта ёки бир ойда эмас, балки одамларнинг тоқати ҳисобга олинган ҳолда йигирма уч йил давомида нозил қилинган.

Одамзоднинг фитратида шошқалоқлик мавжуд: пиёда юришга тоқати етмади, уловларни минди, бунинг ҳаракатидан ҳам қониқмади: велосипеддан тортиб учоқларга қадар ихтиро қилди. Ана энди эътибор беринг: тезликни оширгани сайин жонга нисбатан хатар ортиб бораверди. Отдан йиқилиб майиб бўлишдан бошланган фалокатлар учоқлар ёки поездлар ёки автомобиллар ҳалокатидаги фожиаларга олиб келди. Бу фожилар туфайли жон берганлар сони жанг майдонларида ўлганлар сонидан кам эмасдир. Қабристонларда ёш йигит-қизларнинг қабрларини кўрганда шуларни ўйлайман. Бу қабрда ётганларнинг аксари автомобиль ҳалокати қурбонлари экани ачинарли. Ярим соатда шошилмай бориладиган манзилга беш дақиқа аввалроқ боришга интилишдан нима наф бор экан?

Шайх Саъдий ҳазратлари ёзадилар:

«Бир куни сафар асносида йигитлик ғурури била узоқ масофани пиёда қатъ этиб, бағоят бориб бир тўпанинг остиға етиб, ётмиш эрдум. Бир ожиз қари киши карвоннинг изидин келур эрди. Менинг устимға етуб дедиким: «Бу ерда недин ётмишсанким, уйқу жой эрмастурур?» Мен дедим: «Нечук юрайким, оёқимда юргудек қувват қолмамишдир». Ул деди: «Сен эшитмадингмуким, улуғлар дебдурларким, югуриб ета олмай қолғондин, оҳиста юруб борғонлик яхшидур». Қитъа:

Эйки, манзилга етмак истарсен,
Юрма таъжил бирла, сабр ила юр.
От на ерга шитоб ила борса,
Юруб оҳиста тева доғи борур».

Бу оддий ҳақиқатни барча билади, аммо барча ҳам амал қилавермайди.

Шошқалоқлик фақат амалий ишлардагина ҳалокатга олиб келмайди. Бу иллат маънавият олами учун ҳам хатарлидир. Бир олим яхши ният ила дори кашф этди, аммо яхшилаб синаб кўрмай, шошилди, одамларга тавсия қила бошлади. Оқибат ёмонлик билан тугади. Икки ёш бир-бирини синашга улгурмай шошилиб тўй қиладилар. Оқибат — феъли чиқишмади, деб ажратадилар. Одамнинг қайсидир масалада маълум бир қарорга келишида шошилиши ҳам хатарлидир. Айниқса, раҳбарнинг шошқалоқлиги кўпнинг шўрини қуритиши мумкинким, тарих бундай ҳолларга гувоҳдир.

Ривоят: Ҳинд подшоҳларидан бири тўрт паҳлавон ака-укага катта ихлос ва зўр эътиқод қўйган эди. Уларни ўзи тарбия этиб, вояга етказди. Ака-укалар улғайишгач, жондор (подшоҳнинг шахсий қўриқчиси) вазифасига тайин этилдилар. Ака-укалар кечаси билан навбатма-навбат шоҳни қўриқлаб чиқишар эди.

Бир куни кечаси шоҳ ҳам малика ҳам ширин уйқуда ётар эдилар. Иттифоқо шифтдан бир илон тўшак устига тушиб, маликани чақишга чоғланди. Буни кўрган жондор аввалига нима қилишини билмай саросимага тушди, сабабки, индамай тураверса, илон маликани чақиб ўлдириши тайин. Илонни ўлдирай деса, шоҳ уйғониб кетиши мумкин. У кўп ўйламай, илоннинг бошини мажақлаб, тахти хоб остига ташлади. Кейин қараса, маликанинг кўкрагига илоннинг бир том-

чи заҳари томган экан. Заҳарни артиб ташламаса, маликанинг ҳалок бўлиши муқаррар. Артиб ташлай деса, маликага яқин бориши мумкин эмас. Жондор этагидан бир парчасини йиртиб олиб, ханжари учига боғлади-да, сўнг шу латта билан малика кўкрагидаги заҳарни астагина артиб олди. Шу аснода шоҳ уйғониб қолди. Жондорнинг малика тахти хоби олдидан кетаётганини кўриб, кўнглига ғулғула тушди. Вужудини титроқ босса-да, кейинги жондор келишини кутди. Жондор келгач:

— Зудлик билан акангнинг калласини узиб, менга олиб кел, — деб буюрди.

Бу фармондан ажабланган ука, бориб қарасаки, акси ҳузурланиб ухлаб ётибди. «Бирор гуноҳ қилганида бунчалик осойишта, бунчалик тинч ухламас эди», деб ўйлади ука ва фармонни ижро этмай, шоҳ олдига маъюсланиб қайтди.

— Калла қани? —деб ғазабланди шоҳ.

— Ололмадим, — деди жондор.

— Нима учун? Акангни аядингми?

— Эсимга бир ҳикоя тушиб қолди, ижозат берсангиз шу ҳикояни айтайин-да, сўнг фармонингизни бажарайин.

— Айт, — деди шоҳ.

— Қадимги замонда овга ишқибоз подшоҳнинг ҳатто семурғни ҳам ушлаб кела оладиган бургути бор экан. Подшоҳ бу бургутини ҳамма нарсадан афзал кўрар экан. Бир куни ов чоғи у оҳуни кўриб қолиб, мулозимларию рикобдоридан ажралиб, жониворни қувиб кетибди. Қанча югурмасин, оҳуни ушлаб ололмай, ҳориб, чарчаб, ташналик азобида қийналибди. Юра-юра бир дарахтни кўриб, ўша томон шошилибди. Дарахт тепасида катта илон ўралиб ётган экан, одам қорасини кўриши билан заҳар пуркай бошлабди. Заҳар дарахт баргларидан сизиб, пастга туша бошлабди. Подшоҳ уни сув деб гумон қилиб, кичик жомни қўйибди. Жом тўлишини сабр билан кутибди. Жом тўлиши билан лабига олиб бормоқчи бўлганида бургут қанот қоқиб, уни тўкиб юборибди. Подшоҳ бургутдан ранжиб, жомни яна заҳар томчилари остига қўйибди. Жом тўлгач, ичмоқчи бўлганида бургут яна тўкиб юборибди. Бу сафар подшоҳ ғазабдан ўзини тиёлмай, бургутни ерга уриб, ўлдирибди.

Шу чоғ рикобдор етиб келибди. Қараса, бургут ўлиб ётганмиш, подшоҳ эса ташналикдан беҳол ўтирганмиш. Рикобдор дарров мешдан сув қуйиб подшоҳга узатибди. Подшоҳ ўзига келгач: «Бургутни нега ўлдирдингиз?» деб сўрабди. Подшоҳ воқеани баён этгач, рикобдор тепага қараб, заҳар сочиб турган илонни кўрибди.

— Бургутни бекорга нобуд қилибсиз. Қаранг, бургут сизни қандай балодан асрабди. Сиз ичмоқчи бўлган сув эмас, илоннинг заҳари экан.

Подшоҳ илонни кўргач, вафодор қушни ўлдирганига пушаймон бўлибди. Аммо вақт ўтган, пушаймондан не наф?

Мен ҳам акамнинг бошини кесиб, олиб келсам-у, эртага эса афсуслансам, пушаймонликнинг фойдаси бўлармикин, деб ўйладим.

Шоҳ сукут қилди. Бу орада учинчи жондорнинг навбати келди. Шоҳ бунисига ҳам аввалгисига берган фармонни буюрди. Жондор итоат билан амрни бажармоқ учун акаси ётган хонага кирди. Қараса,

акаси хотиржам ухлаб ётибди. Бошни узишга ҳарчанд ҳаракат қилсада, қондошлик меҳри ғалаба қилиб, шоҳ истагини амалга оширолмай, қайтди.

— Эй шаҳриёри олам! Фармонингизга биноан акамнинг бошини узмоқчи эдим, лекин, бир ҳикоя ёдимга тушиб, ҳузурингизга қайтдим. Ижозат этинг, бу ҳикояни айтиб берай.

Подшоҳ изн бергач, жондор нақлни бошлади:

— Қадим Ҳиндистонда яшаган баджаҳл ва бадҳашам бир подшоҳнинг фарзанди йўқ экан. Вақти-соати келиб Парвардигор унга фарзанд ато этибди. Боланинг келажакда улуғ зот бўлиши қиёфасидан ҳам билиниб тураркан. Подшоҳ унинг тарбиясини улуғ донишмандларга топширибди. Подшоҳнинг «росу» аталмиш жонивори бор экан. Илон ва сичқонларга қирон келтирувчи бу кичик жониворни подшоҳ яхши кўраркан.

Бир куни энага юмуш билан ташқарига чиққанда, шифтдан илон тушиб, шаҳзода ётган бешик сари ўрмалабди. Росу унга ташланиб, узоқ олишувдан сўнг уни ўлдирибди. Бу онда энага қайтиб қарасаки,оғзи тўла қон росу бешик ёнида турганмиш. Энага буни кўрибди-ю, «росу шаҳзодани еб қўйди», деб ўйлаб, дод сола бошлабди. «Росу шаҳзодани ўлдириб, еди» деган шум хабардан ўзини йўқотган подшоҳ югура келиб, гурзи билан бир уриб, ўзи севган жониворни ўлдирди. Кейин, сал ҳовури босилиб, бешикка қарасаки, шаҳзода ширингина ухлаб ётибди. Бешикнинг нариги томонида эса боши ғажиб ташланган катта илон ўлиб ётганмиш. Нима воқеа юз берганини англаган подшоҳ росуга ачиниб, кўп қайғурибди-ку, аммо фойдаси бўлмабди. Мен ҳам ўша подшоҳга ўхшаб пушаймон бўлиб қолмайин, деб акамнинг бошларини узишдан ўзимни тийдим.

Бу ҳикояни эшитгач, шоҳ жондорнинг акасини чақириб келишни амр этди. Гумондаги ака келгач, подшоҳ унга ғазаб билан деди:

— Мен маликанинг тахти ёнидан ўтаётганингни кўрдим. Наҳотки, подшоҳларнинг ғазаб ўти озгинагина шабададан ҳам аланга олишини ва бу алангани ҳеч қандай сув ўчира олмаслигини билмасанг?

Бунга жавобан йигит деди:

— Шаҳриёрим, иффат ва поклигим туфайли мен хатардан қутулдим. Мухлис тобеларига нисбатан подшоҳларнинг шубҳа ва гумонлари ўринсиз, деганлар. Агар бунинг исботи лозим бўлса, тахти хоб остига қарасинлар, жондор қулларининг қай даражада содиқ эканига ўзлари гувоҳ бўлгайлар.

Подшоҳ тахти хоб остига қараб, илонни кўрди-ю, мушфиқу меҳрибон жондорининг садоқатига қойил қолиб, ҳадялар берди.

Мазкур ҳикоятдан мурод шулки, ҳар ишга таҳаммул, сабру бардош керак. Сабрсизлик — шошқалоқликнинг оқибати ҳамиша аянчлидир. Шошқалоқлик фожиа билан тугамаган тақдирда ҳам кишини кўп ташвишлар ботқоғига ботиради, саргардон қиладики, бу ҳикоя фикримизга далил бўлиши мумкин:

Нақлким, ўз касбининг устаси бўлган бир заргар яшар эди. Унинг довруғидан хабардор бўлган подшоҳ «хазинамдаги дурру гавҳарларни саралаб берсин», деб ҳузурига чақиртирди. Заргарнинг хотини ҳоми-

ладор эди, хайрлашар чоғида: «Агар ўғил туғсанг, яхши ният билан Рўзбеҳ қўй, агар қиз туғилса, ихтиёр ўзингда, — деб бошкент сари йўл олди.

Вақти-соати етганда заргарнинг хотини эгизак ўғил кўрди, бирига, эри буюрганидек, Рўзбеҳ, иккинчисига Беҳрўз деб исм қўйди. Заргар бир йил давомида подшоҳ хизматини бажарди. Хотини тужжорлар орқали бериб юборган мактубларида оила аҳволини баён қилиб турди. Бир йил ўтгач, заргар уйига қайтиш учун подшоҳдан изн сўради. Заргарнинг ишидан кўнгли тўлган подшоҳ уни қўйиб юборгиси келмади. «Оилангга хабар қил, бунга кўчиб келишсин», деб амр қилди.

Заргар: «Яна сабр қилай, заруратсиз уй-жойни ташлаб келиш ақлдан эмас», деган қарорга келиб, оиласини чақиртирмади. Йил ўтди, подшоҳ барибир унинг уйига қайтишига рухсат бермади. Шу зайлда орадан олти йил ўтди. Охири, сабри тугаган заргар оиласини олиб келиш учун ишончли одамни жўнатди. Заргарнинг хотини икки ўғли билан узоқ йўл юриб, бошкент яқинидан оқиб ўтувчи дарё бўйига етганда дам олиш учун тўхтади. Шу куни заргар ҳам истироҳат умидида дарё соҳилига чиққан эди. Заргарнинг хотини дарахтзорда уйқуга кетган, болалари соҳилда ўйнаб юришган эди. Заргар болаларни кўрди-ю танимади. Соҳилда таҳорат олиб, намоз ўқиди. Ҳамёни таҳорат олган жойда қолган эди. Намоз ўқиб бўлиб қарасаки — ҳамён йўқ. Болалардан «ҳамённи кўрмадиларингми?» деб сўради. «Кўрмадик», дейишди болалар. «Бу атрофда сенлардан бошқа ҳеч ким йўқ, ҳамёнимни қайтарларинг, бўлмаса, адабларингни бераман», деб дўқ қилди заргар. Болалар яна инкор этишди. Заргар қанчалик пўписа қилмасин, қўрқитмасин, болалар «кўрмадик», деб тураверишди. Ғазабдан тутоқиб кетган заргар икковини дарёга улоқтирди. Бу орада хотини уйғониб, соҳилга келди.

— Ўғилларим қани? —деб сўради заргар ундан.

— Соҳилда ўйнаб юришган эди, — хотини шундай деб болаларнинг ташқи қиёфасини, кийимларини тасвирлаб бергач, заргар ўз ўғилларини дарёга улоқтирганини англаб, доду фарёд қилди. Узоқ кунлар давомида фарзандалари фироқида қон йиғлади. Охири дедики:

— Мен бу ерга фарзандларим ризқини топарман, деб келган эдим, Худо уларни олганидан кейин бу шаҳарда қолишимга эҳтиёж йўқ.

Шундай деб заргар бошкентни тарк этди.

У ўлди, деб гумон қилган ўғилларини Худо асраган эди. Дарё тўлқини эгизаклардан бирини ўнг соҳилга,иккинчисини чап соҳилга чиқариб ташлаганди. Иттифоқо, қўшни мамлакат подшоҳи шикорга чиққан эди, соҳилда мажолсиз ётган хушрўй болани кўриб унга меҳри тушди, ундан бу ерга келиб қолиш сабабини сўради. Бола баджаҳл одамнинг сувга улоқтирганини айтиб берди.

— Исминг нима? —деб сўради подшоҳ.

— Беҳрўз, — деб жавоб берди бола.

— Исминг хосиятли экан, мен сени ўзимга ўғил қилиб олдим.

Иккинчи болани қароқчилар топиб олишган эди. Улар болани қулбозарда сотиб юборишга аҳд қилдилар. Ўша куни заргар ҳам бозорда эди. Савдога қўйилган қулбаччага меҳри тушди-ю, сотиб олиб

уйига олиб келди. Болани кўрган хотини: «Бу сизнинг ўғлингиз!» деб ҳушдан кетди.

Заргар «Худо бир боламни қайтиб берди, энди подшоҳ хизматига борай», деб бошкентга қайтиб, подшоҳни воқеадан огоҳ этди. Подшоҳ унинг саройдаги мавқеини баланд қилди. Заргар ўғлига ҳунарини ўргатди. Йиллар ўтиб, Рўзбеҳ бу касбда донг таратди. Заргар унга дастмоя бериб, савдогарликка жўнатди.

Бу замонга келиб, Беҳрўзнинг тутинган отаси вафот этиб, унинг ўрнига мамлакатга подшоҳ бўлган эди. Унинг адолатидан раият шукроналикда эди. Рўзбеҳ тижорат билан шу мамлакатга еттанида сарой аҳли подшоҳга у олиб келган безакларнинг таърифини қилдилар. Беҳрўз тижоратчи заргарни ҳузурига чақиртирди, аммо укасини танимади. Рўзбеҳнинг ҳунарига тасанно айтиб, сарой хизматига таклиф этди.

— Бизларга сиздай подшоҳга хизмат қилиш вожибдир, — деди Рўзбеҳ таъзим билан. — Аммо ўзга юртдаги қари ота-онамга хизмат қилиш ҳам қарз, ҳам фарздир. Агар бўйнимда шу бурч бўлмаганида аъло ҳазратларига жону дилим ила хизмат қилардим.

Беҳрўзнинг истаги билан Рўзбеҳ ота-онасига мактуб йўллаб, уларни бу шаҳарга чорлади. Иттифоқо, қўшни мамлакат подшоҳи бу юртга ҳужум қилиб, барча лашкар жангга отланди. Бир куни Беҳрўз Рўзбеҳни ҳузурига чорлади. Узоқ суҳбат қурдилар. Подшоҳ толиқиб уйқуга кетганда Рўзбеҳ «Саройда посбонлар ҳам қолмади, азонгача ухламай, подшоҳни қўриқлай», деган мақсадда қиличини яланғочлаганича сергак турди. Урушда танг аҳволда қолган лашкарбоши подшоҳга чопар юборди. Чопар саройга келиб қарасаки, Рўзбеҳ подшоҳнинг ёнида қилич яланғочлаб турибди. У «подшоҳга суиқасд бўляпти», деган гумонда Рўзбеҳни ҳибсга олди. Бу онда уйғонган Беҳрўзга «Бу одам сизга қилич урмоқчи бўлганда тутдик», дедилар.

— Мен сенга нима ёмонлик қилиб эдимки, ўлимни раво кўрдинг? — деб сўради Беҳрўз.

— Подшоҳимнинг умрлари узун бўлсин, қарасам, бу кеча посбонлар йўқ экан. Бирон кори-ҳол юз бермасин, деган ўйда қилич яланғочлаб, посбон вазифасини бажараётган эдим. Ҳасадгўйларнинг гапларига қулоқ солманг.

Лекин Беҳрўз бу гапларга ишонмай уни зиндонга ташлатиб, ўзи жангга кетди. Ғанимни енгиб қайтганида Рўзбеҳнинг ота-оналари ҳам бу юртга етиб келишган эди. Ўғилларининг зиндонбанд этилганини билиб, зор-зор йиғлаганларича подшоҳга арзга келдилар. Қайғу-ҳасратларини бир бошдан баён қилишгач, подшоҳ ўрнидан турди-ю, тахтдан тушиб, уларни қучоқлади.

— Беҳрўз ўғлингиз мен бўламан, мен нодон ўз укамни зиндонбанд этган эканман, — деб шу ондаёқ Рўзбеҳни озодликка чиқартирди.

Шошқалоқлик авжга минганда сабру таҳаммул чекинади. Сабру таҳаммул чегинганида эса ранжи алам сели ёпирилади. Ҳар биримизнинг ҳаётимизда ибрат бўлсин деб бу икки ҳикояни баён этдик. Албатта, ҳозир тахти хоб ёнида илонни ўлдирувчи жондорлар йўқ, ўғилларини дарёга улоқтирувчилар ҳам топилмайди. Аммо

шошқалоқликларини жиловлай олмаганлар кўпким, уларга сабр тилаймиз-да, дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! «Сабр ва намоз ўқиш билан мадад сўранглар» амрингга итоат этувчи бизларни сабр этувчилардан ва фақатгина Ўзингдан мадад сўровчилардан қил. Ўзинг ўргатганингдек, ёлғиз Ўзингга илтижо қиламиз: «Парвардигоро, устимиздан сабру тоқат ёғдир, қадамларимизни собит қил» (Бақара сурасидан). Бизларни ва то қиёматга қадар туғилиб яшайдиган зурриётларимизни «Эй мўминлар, сабр қилингиз ва сабру тоқат қилишда кофирлардан устун бўлингиз» (Ол-и Имрон сурасидан) амрингга чиройли равишда итоат этувчилардан қил. «Фақат иймон келтирган ва яхши амаллар қилган, бир-бирларига Ҳақ йўлини тавсия этган ва бир-бирларига мана шу Ҳақ йўлида сабр-тоқат қилишни тавсия этган зотларгина нажот топгувчилардир» (Вал-аср сурасидан) мазмунли ояти каримага мувофиқ раҳматингдан умидвор бўлган ҳолда бу мавзуда суҳбат қуришга журъат этиб, уриндикки, Ўзинг хайрли оқибат бер. Умидимиз ёлғиз Ўзингдан. Турли-туман хаёлий маъбудлардан умидвор бўлувчи нодону жоҳиллардан қилма бизларни. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

НАФСИМ МЕНИНГ БАЛОДИР...

Одамнинг энг зўр душмани — ўз нафсидир.

Киши тирик экан, нафси билан курашда мағлуб бўлмаслиги керак. Нафс шундай ғанимки, манманлик ва қайсарлик унинг шиоридир. Кибру ҳаво унинг доимий ҳамроҳидир.

Шайтоннинг энг ишончли қуроли бўлган нафс ҳақида суҳбат қуриш фурсати етди.

Одам Ато Момо Ҳаввонинг жаннатдан Ерга туширилишларига сабаб шайтон алайҳилаънанинг васвасаси экани барчамизга маълум. Васваса нафсни уйғотди ва Одам алайҳиссалом айтилган вазифани бажармай иродавий хатога йўл қўйдилар. «Нафси уни биродарини ўлдиришни яхши кўрсатди. Бас, уни ўлдирди. Шу сабабдан зиёнкорлардан бўлди» (Моида сурасидан). Одам алайҳиссаломнинг катта ўғиллари Қобил ўз укаси Ҳобилни ўлдирди. Бу фоний дунёдаги дастлабки қотиллик акадаги нафс ғолиб келган дамда содир этилди.

Ерда Одам наслининг кўпайиб, имтиҳонларга солиниши ва бу имтиҳонлардан ўта олганларнинг қайтадан жаннатга тушишлари бандалар учун бир шараф йўли ҳисобланади. Бу зафар ва шарафга эришиш учун Аллоҳ таоло инсонларни «нафс» имтиҳонида синайди. «Нафс» зафар ва шарафга эришиш йўлидаги энг қийин ва оғир тўсиқдир. Бу тўсиқлардан ўтишда инсон ёлғиз эмас. У Аллоҳнинг паноҳида. Яратган Аллоҳ Ўз китобида бандаларини нафс ёмонликларидан қайта-қайта огоҳлантиради. Пайғамбарларнинг юборилишидан, уларнинг башарий хизматларини давом эттирувчи ворислари — авлиё ва уламоларнинг дунёга келишларидан муддао ҳам шу. «Сиз ўзингизни эртаю кеч Парвардигорларининг Юзини — розилигини истаб, у

Зотга дуо-илтижо қиладиган зотлар билан бирга тутинг! Кўзларингиз ҳаёти дунё зийнатларини кўзлаб, улардан ўтиб, ўзга аҳли дунёларга боқмасин. Ва Биз томонимиздан қалби Бизни зикр этишдан ғофил этиб қўйилган, ҳавойи нафсига эргашган ва қилар иши исрофгарчилик бўлган кимсаларга итоат этманг!» (Каҳф сурасидан).

Аллоҳ одам наслидан улуғроқ бўлган фаришталарни нурдан яратди. Уларга ақл ва илм берди. Бироқ, нафс бермади. Нафс лаззатини, яъни: емоқ-ичмоқ, оила қурмоқ... кабиларни бермади. Аллоҳ Одам зотидан паст жониворларга ҳам худди инсондагидай кўз-қулоқ, оёқ-қўл, ўпка-жигар, юрак... берди. Бу жониворларга нафс ҳам берди. Аммо, ақл ва илм бермади. Нафс учун уларда жавобгарлик йўқ. Нафс улар учун фақат тириклик манбаи. Улардаги нафс ҳукмронлиги чегараланган: сигир қўйни бурдалаб ташлашга қодир кучга эга бўлса-да, бу ишни қилмайди, чунки унинг нафси гўшт талаб қилмайди. Инсоннинг нафс борасида ҳайвонлардан улуғлиги ўз нафсини идора ва тарбия қилиш кучига эга бўлиши билан белгиланади.

Муҳтарам Пайғамбаримиз — Аллоҳнинг саломи устларига ёғилсин — душман билан жангдан сўнг қайтиб келаётган бир гуруҳ саҳобаларига айтдиларки:

— Марҳабо, сизларга! Кичик жиҳоддан катта жиҳодга келдингиз!

Саҳобалардан бири сўради:

— Эй Аллоҳнинг расули, катта жиҳод деганингиз нима?

— Нафс билан жанг қилиш, — деб марҳамат қилдилар Расулуллоҳ (с.а.в.).

Яна Аллоҳнинг расули дедиларки: «Мужоҳид — Аллоҳга итоат йўлида нафси билан жиҳод қилган одамдир». «Нафсингдан келаётган азобни ташлаб кет. Аллоҳга исён борасида нафсингга қулоқ солма. Қиёмат куни нафс сенга душманлик қилганида баъзи бир аъзоларинг баъзиларига лаънат айтади. Фақат Аллоҳ афв этса ва ҳимоясига олса, бирон нарса бўлмайди».

Инсонлар орасидаги урушда танаффус бўлиши мумкин. Нафсга қарши жангда нафас ростлаш бўлмайди. Бир кунда энг камида беш марта қарши ҳужумга ўтилса, нафснинг зарбаларига дош бериш мумкин. Йўқса, нафс бандани янчаверади, янчаверади... Кўзларимиз, қулоқларимиз, димоғларимиз нафсга сидқидилдан хизмат қилаверади. Қўл-оёқларимиз нафс кўрсатган томонга интилаверади. Қалб бу аъзоларни бошқара олмай қолади... Ҳолбуки, нафс фақат ақл йўли билан эмас, асосан қалб йўли ила тарбия этилади. Шунинг учун «нафис ақлимизга на бўлдики, хасис нафс бизга ғолиб бўлубдур?», дейилганда қалб тарбиясининг заифлиги назарда тутилади. Агар одам ўз нафсига асир бўлиб қолса, инсонийликни қўлдан бой беради. Ҳазрати шайх Абу Муҳаммадин ал Муртоишга (қ.с.): «Фалончи ҳавода учади», дейишганда, ул зот айтдиларки: «Ҳавойи нафсга душманлик қилмоқ ҳавога учгандан кўра яхшироқдир».

Ривоят: Аллоҳ Довудга (алайҳиссалом) ваҳий йўли билан буюрган: «Эй Довуд! Асҳобингни нафсоний орзуларга эргашишдан эҳтиёт қил. Нафсоний орзуларидан қочсинлар. Зеро, нафсоний орзулар асири бўлган қалбларнинг ақллари мени кўра олмайди. Ақлларини пардалаб қўяман».

Сўйиш учун келтирилган ҳайвонларнинг ҳеч нарсадан бехабар ҳолда бир тутам кўкатни талашиб, уришишларини ҳеч кузатганмисиз? Бу манзара ўлимга орқа ўтириб, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормай, нафс йўлида манфаат ғавғосини қилаётган инсонлар ҳолининг намойишини эслатмайдими? Инсонларнинг жанжалларини фаришталар кузатиб туришади. Фаришталар бизлардан олдингиларни ҳам билишганлари учун бу ҳолимиз уларга балки айни манзаранинг такрори бўлиб туюлармикин? Фаришталар бир вақтлар кичкина нарсалар учун катта жанжаллар кўтарганларнинг ҳозир қабрларида ҳисоб бераётганларини, ўз фарзандлари томонидан аҳён-аҳёнда эсланиб, набиралари томонидан эса тамоман унутилганликларини кўриб туришади.

Шарафли ҳадис: «Мўмин киши беш ёмонлик (ёки бало) ўртасидадир: мўмин биродари унга ҳасад қилади, мунофиқ уни ёмон кўради, кофир уни ўлдириш пайида бўлади, нафс унга қарши туради, шайтон уни йўлдан оздиради». Мўмин кишининг фаришталардан афзаллигининг сабабларидан бири унинг шу беш душман ўртасида ғолиб туриб, иймонини муҳофаза этишидир. Аввалги уч душман инсонга таҳдид қилмаслиги ҳам мумкин. Ҳасадгўй, мунофиқ, кофирлардан киши ўзини муҳофаза қилиши унча мушкул эмас. Ҳасадгўй ҳасадидан, мунофиқ ва кофир ёмон ниятиларидан қайтишлари эҳтимол. Нафс ва шайтон эса одамдан ажралмайди, васвасасини тўхтатмайди. Яширин ва кўзга кўринмовчи нафс турли ўйин, ҳийлалар билан мўминни йўлдан адаштиришга ва гуноҳлар томон етаклашга, ҳатто пайт пойлаб, имкони туғилди дегунча иймонини ҳам олишга ҳаракат қилаверади. Аввалги уч душман билан сулҳ тузиб, тинч яшаш мумкин, аммо қолган иккиси билан ҳеч қандай сулҳ тузиб бўлмайди. Нафс ва шайтон худди ўлмас аждаҳога ўхшайди. Бошини узиб ташлсангиз, ўрнидан янгиси ўсиб чиқаверади. Аммо нафс ҳам, шайтон ҳам барчанинг устидан ғолиб кела олмайди. Киши ўз нафсини ислоҳ қила олиши мумкин. Бунинг учун нафсини тарбия қила олган зотларга яқин юрмоғи, илм олмоғи ва бу илмга амал қилмоғи шарт бўлади. Ўзини англаш талабида бўлган киши бир кечани бекор ўтказиш йўли билан «тамом, энди ҳаммасини бой бердим», деб умидсизликка тушмайди. Табиийки, бир кечалик меҳнат билан ҳам дарров ўзни англаш даражасига ета қолмайди. Яъни, нафсни поклаш ва уни чиройли амаллар билан зийнатлаш талабида бўлган киши бир кунлик ибодати билан бу даражага етолмайди, бир кунлик маъсияти туфайли ундан маҳрум бўлиб қолмайди. Бунинг маъноси шуки, «ҳужжатул ислом» — ҳазрати Имом Ғаззолий таъбирлари билан айтганда, битта гуноҳи кабира абадий бадбахтликка сабаб бўлмайди. Лекин бир кунги бепарволик кейинги ва кейинги кунларга ўтиб, аста-секин инсон дангасаликка одатланиши, ўзни англаш фазилатидан маҳрум бўлиши мумкин. Кичик гуноҳлар ҳам йиғилиб, иймон заволига, охир-оқибат, асл саодатнинг бой берилишига олиб келади.

Ўзни англашнинг бир кечада таъсири сезиладиган туйғу эмаслигини ҳикмат аҳли таъкидлаган. Бу худди бадан ўсиб-улғайиб, бўй чўзилгани каби аста ва давомли рўй берадиган жараёндир. Шунга ўхшаб, нафс тарбияси ва уни поклаш йўлида битта тоатнинг таъсири дарҳол сезилмайди. Лекин тоатнинг озига беписанд қарамаслик керак.

Негаки, таъсири яққол сезиладиган кўп тоат битта-биттадан йиғилган ва ҳар бир тоатга ўзига хос таъсир яширинган. Ибодат учун бериладиган савоб шу таъсирга кўра белгиланади. Гуноҳ учун бериладиган жазо ҳам гуноҳнинг таъсирига кўра белгиланади.

Қанча кишилар кечаю кундузни бекор ўтказиб, ўзни англашни кун-бакун орқага суришади. Натижада уларнинг табиати бу илмни унутади.

Кичик гуноҳларни арзимас санайдиган кишилар ҳам бутун умр тавбани кечиктирадилар. Бу кечиктириш тўсатдан содир бўладиган ўлимгача ёки қалбни гуноҳлар зулмати қоплаб, тавба қилишга имкон қолмагунча давом этиши мумкин. Оз кўпга қўшилади, қалб шаҳват занжирлари билан кишанланиб, бу чангалдан холос бўлишнинг имкони йўқолади. «Тавба эшигининг ёпилиши», дегани шудир. «Ва биз уларнинг олдиларидан ва орқаларидан бир тўсиқ-парда қилиб, уларни ўраб қўйдик. Бас, улар кўра олмаслар» (Ёсин сурасидан). Шундай бўлиб қолишдан Аллоҳ сақласин!

Нафсни енгиш осон эмаслиги кўп такрорланади. Аммо мушкулотни кўриб, чекиниш, ёки нафсга қарши жиҳодни тўхтатиш иймон эгасининг иши эмас. Кимки нафсга қарши жиддий жанг бошлай олмаётган экан, масалан, мансаб ғамини бирданига тарк этолмаётган экан, Имом Ғаззолий тавсияларига кўра, ишни ундан кўра енгилроғини тарк этишдан бошласин. Кимдадир таомга очкўзлик бор, унга рўза ва таомни кам ейиш буюрилади. Кейин унга тотли таомларни тайёрлаш топширилади. Таомлар муҳайё бўлгач, шундай лазиз ноз-неъматни ўзи емасдан ўзгага тақдим қилади. Шу йўл билан нафсини тияди, уни сабрга ўргатади, очкўзлигини сўндиради. Яҳё ибн Муоз Розийнинг бу борадаги тавсиялари ибратлидир:

«Қачонки нафсингда дунё истакларига майл, гуноҳга рағбат уйғониб, кўп гапиришдан ширин таъм туйсанг, ичингда нимадир жўш уриб, ҳаяжонлар оғушида ўзингдан кетсанг, бас, у ҳолда камтаомлик қиличини таҳажжуд ва камуйқулик қинидан суғуриб, яланғочла. Кейин вазминлик ва камгаплик қўлларидаги бу қилични дунёга майл ва гуноҳга рағбат уйғотувчи шаҳватнинг бошига сол, токи зулм ва интиқомнинг бўйни узулсин. Шунда нафсинг дунёга меҳр туфайли туғиладиган кулфатлардан ва ўзга балолардан омонда бўлади. Нафсинг шаҳват зулматларидан покланади, офатлар кишанидан қутулади. Ана шунда у покиза, ёруғ, енгил, руҳоний нафсга айланади, учқур отдек яхшилик майдонларида, итоат йўлларида чопади, пок фариштадек боғу бўстонларда кезади. Инсоннинг учта душмани бор: дунё, шайтон ва нафс. Зуҳд билан дунёдан эҳтиёт бўлинади. Шайтонга қарши бўлиб, ёмонлигидан сақланилади. Шаҳватларни тарк этиш билан, нафсдан ҳимояланилади».

Нафс туфайли одам боласи кайфу сафони, завқни, ҳузур-ҳаловатни, сайру томошани яхши кўради. Бу нафс вужудни, инсоннинг моддий борлиғини, манфаатларини таъминлашга ҳаракат қилади. Зеро, унинг вазифаси шундан иборатдир. Яратилиши ҳам ўз ўрнидадир, тўғридир, яхшидир, яхши яратилгандир. Чунки инсон нафси яратилмасайди, у оч қолганини, чарчаганини... билмас эди. Инсоннинг ўз

вужудини идора қилувчи бир бошлиққа эҳтиёжи бордир. Нафс инсоннинг шу эҳтиёжини қондиради. Нафснинг вужудга фойдали, айни дамда зарарли истаклари ҳам бор. «Ҳавойи нафс» деганда ана шу ғоят кучли истаклар назарда тутиладики, одамнинг душмани ҳам айнан шудир. «Чунки нафс — агар Парвардигоримнинг ўзи раҳм қилмаса — албатта ёмонликка буюргувчидир» (Юсуф сурасидан). Шайх Саъдийдан ҳикоят: «Бир улуғдин «аъдо адуввика нафсу каллази байна жанбайка» ҳадиси маъносини сўрдум. Ул деди: «Маъниси улдурки, ҳар душмангаким, эҳсон қилсанг, ул сенга дўст бўлур. Магар нафски, анга ҳар неча мадоро қилсанг, мухолифатни зиёда қилур». Қитъа:

Фариштахўй бўлур одами емакдин кам,
Йиқилғуси еса ҳайвон киби нечукки жамод.
Мутеъинг ўлғуси ҳар ким муродини берсанг,
Валек нафс бўлур ҳокиминг чу топди мурод.

«Бу дунёдаги энг йирик ёв, билгингки эй кўнгил, ўз нафсингдир, — дейилади «Қутадғу билиг»да, — Унинг тузоғи доимо ёйиқ. Нафсдан жон учун етишадиган нарса — машаққат. Нафси бузуқнинг давосини ўлимдан бошқа ҳеч нарса тополмайди. Шу нафс гоҳ югуртириб, гоҳ елдиради, гоҳ кулдириб, гоҳ йиғлатади. Кўзни суқ қиладиган ҳам шу нафс. У туфайли киши гоҳ тўқ, гоҳ оч бўлади. Бир орзуни топса, бошқаси қолади. Нафс семирса, охир-оқибат эгасини йиқитади. Кишининг нафси овчи итга қиёс: агар у семириб кетса, эгасининг ҳақини ҳам танимайди. Ёки киши нафси ёш болага ҳам ўхшайди. Қорни тўйса бас, чопиб кетаверади. Сен эса унинг орқасидан излаб юрасан».

«Нафсдан ҳам даҳшатлироқ ёв — бойлик», дейишади. Бу фикр унчалик тўғри эмас. Чунки бойлик — нафснинг фарзанди. Аслида, барча иллатлар нафснинг боласи. Аммо бора-бора ёвузликда ўз оналаридан ошиб кетиш ҳоллари ҳам учрайди.

Ёмонликнинг манбалари бир қанча. Асосийлари: шайтон, нафс, жоҳиллик... Шарафли ҳадис: «Жаннат нафс севмаган, жаҳаннам эса нафс севган нарсалар билан ўралгандир». «Ақлли ва закий бўлган киши нафсини тизгинлаб, итоат остига олиб, охиратга ҳозирланган кишидир. Аҳмоқ эса нафсининг ҳар бир буюрганини бажариб, ундан сўнгра «Аллоҳ — раҳимдур, ғафурдир, кечирар, арҳамар роҳимийндир» дея гумон ва умид қилади». Тинимсиз гуноҳ ишларга буюраверадиган нафс шайтоннинг ботинимиздаги ҳамтовоғи бўлиб, қайсардир ва тарбияга муҳтождир. Энг катта душман нафсми ё шайтонми? Аллоҳ марҳамат қиладики: «Албатта, шайтон сизнинг очиқ душманингиздир» (Ёсин сурасидан). Аммо нафс ислоҳ этилса, шайтон ғулу қила олмайди. Шайтонни фақат Аллоҳ таолонинг зикри қўрқитади. Банда Аллоҳнинг зикри билан банд экан, шайтон унинг ёнига яқинлаша олмайди, Аллоҳнинг зикридан ғофил бандаларнигина ўз тузоғига илинтиради. Шундай экан, ҳар бир мўмин доимо Аллоҳнинг зикрида бўлмоқлиги нақадар буюк саодат! Таъкидки, инсоннинг асл душмани ўз ичидадир. У ғоят кўп нарсаларни истайди. Шайтонга ўхшаб нафс ҳам инсонга васваса солади. Нафс нафасни

бўғади. Ким нафсининг оёғини тиндирса, нафс шундагина уни саргардонликдан тиндиради. Ким мард экан, нафси бўйнини узсин, йўқса балолар домига гирифтор бўлиш режасини тузаверсин. «Аниқки, инсонни Биз яратганмиз, демак, унинг нафси васваса қиладиган (яъни кўнглидан ўтган барча) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга жон томиридан ҳам яқинроқдирмиз» (Қоф сурасидан). «Номаъи аъмолингни ўқи! Бугун ўз нафсинг ўзингга қарши етарли ҳисобчидир» (Ал-исро сурасидан).

Нафс душманлиги кофир душманлигидан шиддатлироқ, чунки у инсондан ҳеч айрилмайди. Нафс бир нарсага кўникдими, осонгина ташламайди. Масалан, энг оддийси — сигарет чекишни ташлаш қанчалар оғир. Ичкилик, ёлғон, қимор, ҳийла, ўғирлик, тарозидан уриш ҳам беҳад қабиҳ амал — гуноҳи кабиралардир. Бу хусусда ҳазрат Имом Биргивийдан (раҳматулиллаҳи алайҳ) нақл этилган бир ривоятда: «Аллоҳ таолонинг тақиқларидан зарра миқдоричалик бўлсада, бирортасини тарк этмоқ еру осмон аҳлининг нафл ибодатларидан хайрлироқдир», дейилади. Нақадар сермазмун ва ҳикматга бой сўз!

Баъзан мансаб-мартабага, турли неъматларга эга кишиларни ғамташвишга чулғанган ҳолда кўрамиз. Қиморбоз қиморсиз ҳаётни тасаввур қила олмайди. Гарчи қимор уни боридан маҳрум қилиб, ўзию аҳлини хароблик ботқоғига ботирса-да, барибир бу «лаззат»дан кечолмайди, қиморсиз туролмайди. Чунки, у узоқ муддат қимор билан улфат тутиниб, жонини шу йўлга тикди. Масалан, каптарвоз ҳам саратонда иссиқни, қаҳратонда эса совуқни сезмасдан, каптарларнинг самога кўтарилиши, ҳавода ҳалқа ясаб ҳаракатланишларига маҳлиё бўлиб, кун давомида оёқда тик туриши мумкин... Бу — узоқ муддат давомий равишда битта машғулотга одатланишнинг ва шу машғулот атрофидагиларга аралашиб, улар билан яқиндан муносабатда бўлишнинг натижаси. «Нафс узоқ муддат ботил, қабиҳ нарсаларга майл этса, бора-бора уларга кўникади, ҳатто бундан лаззат олади, — дейдилар Имом Ғаззолий ҳазратлари. — Агар сен ҳам бир муддат ҳаққа қайтсангу, кейин унга муттасил боғланиб қолсанг, қандай қилиб ҳаққа одатланмаслик, ундан лаззат олмаслик мумкин?! Аслида нафснинг ботил, қабиҳ ишларга майл этиши фитратга зиддир, мисоли, баъзи одамлар кесак ейишга одатлангани каби. Аммо фитратнинг ҳикматга, яратган Эгасини таниб, у Зотга муҳаббат қўйиш ва ибодат қилишга бўлган майли, бамисоли унинг таомга ва сувга бўлган майлига ўхшайди. Чунки, қалб табиати бу майлни тақозо этади. Шаҳват эҳтиёжларига бўлган майл қалбга бегона».

Бир учқундан пайдо бўлган ёнғиннинг фалокату фожиалари аён. Кичкинагина тешикча туфайли катта кема ғарқ бўлиши мумкин. Йўғон қозиқ учи ҳам, игна ҳам кўзни кўр қилгани каби кичик гуноҳлар кишида тўпланиб қоладиган бўлса, уни ҳалок қилиши муқаррар. Чунки нафсдан туғилган гуноҳлар иймонни хароб қилади. Гўё микроблар сингари ёпишиб, аввалига иймонни заифлаштиради, кейин эса ўлдиради. Дарвоқе, иймон бир марта заифлашдими, уни йўлдан тойдириш жуда осон бўлиб қолади. Мана шу жиҳатдан нафснинг душманлиги бошқа душманларга қараганда қўрқинчлироқдир.

Шайтон васвасаси билан нафс васвасаси орасидаги фарқни уламолар бундай изоҳлайдилар: шайтон ўйиндан-ўйинга ўтаверади. Нафс эса бир нарсани қайсарлик билан талаб қилиб тураверади. Шайтон моҳир ёлғончи ва ҳийлакор бўлгани боис, инсонни Аллоҳ розилигидан чалғитиш мақсадида бир гуноҳга ундолмаса, бошқа бир гуноҳни «таклиф қилади», бир ўйинда инсонни лақиллата олмаса, иккинчи бир ўйинни татбиқ этади. Аммо нафс қайсар ёш боладек ёпишиб олган нарсаларни хоҳлаб тураверади. Васвасанинг нафсдан эканлиги шу тариқа англашилади.

Ҳазрати шайх Иброҳим бин Довуд Роққодан (қ.с.) ҳикмат: «Одамларнинг заиф жиҳати улдурки, шаҳват ундан кучли бўлгай, нафснинг қўлида ожиз қолгай, сўнг уни «нафс эшаги» дегайлар. Одамларнинг зўри улдурки, нафс устидан ғолиб келгай, нафсини ўлдирса, бас, ул киши фариштадан афзалдир». Нафсни енгишдан вужуд жафо тортади, аммо ундан кўнгил сафо топади. Отнинг тизгини суворийда бўлгани каби нафс тизгини инсонда бўлса, у ҳақиқат йўлида бардавомдир. Нафсини жиловлай олмаган инсоннинг қалби эса қаровсиз боланинг кийими каби иркит юради. Ҳазрати шайх Ҳаким Термизийдан (қ.с.) ҳикмат: «Ҳар кимнинг зотида нафсоний сифатлардан «мен» сифати қолган бўлса, ул киши шундоқ кишига ўхшарки, бировда бир дирҳам қарзи қолар бўлса, озод бўлмас, шу бир дирҳамнинг қули бўлур. Аммо ул кишиким, бутун нафсоний сифатлардан ўзини йироқлаштирган бўлса, ҳеч кимда қарзи қолмагани каби озод бўлур. Ҳақ таоло ул кишини ўзига жазб айлар. Нечукким, ҳақ таоло Қуръонда бу хусусда ишорат айлагандир».

Ҳақиқий каромат — нафс ва шайтонни енгишдир. Расулуллоҳ алайҳиссалом «Ким нафсини таниса, — Роббисини танийди», деб марҳамат қиладилар. Нафсни таниш — ўз вужуди ҳақида тафаккур қила олишдир. Парвардигорни таниган шахс ўз нафсининг моҳиятидан огоҳ бўлади. «Эй Одам фарзандлари, нафсларингни тавба ва яхши амал билан икром ва эҳтиром қилинглар. Бир куни эллик минг йилга тенг бўлган қиёмат келмасидан илгари мендан қўрқинглар ва амалларингни қилиб олинглар» (Ҳадиси қудсийдан). «Менга жаннатга кириш билан икки ракаат намоз ўқишдан бирини танлаш ихтиёрини берсалар, ҳеч иккиланмасдан намозни танлаган бўлардим, — дейдилар Ибн Сирин ҳазратлари. — Чунки намозда Аллоҳ ризоси ва яқинлиги бордир. Жаннатда эса нафс севган ва инсонлар яхши кўрадиган нарсалар бор».

Биз-чи? Биз кўпроқ бу дунёда яхши кўрадиганимизга боқий дунёда тўла-тўкис эришмоқни ўйлаймиз. Даъватларимизда ҳам кўпроқ шу истакларга урғу берамиз. Яъни жаннатдаги боғлар, ҳурлар...ни таърифлайверамиз. Булардан ҳам аълороқ бўлган мукофот — Аллоҳ жамолига етишишни эса кам тилга оламизким, «Зоҳид сенга ҳуру менга жонона керак» байтини яна эслаб қўйсак фойдадан холи бўлмас. Ақлли киши нафсига шундай демоғи лозим (Имом Ғаззолийдан): «Менинг сармоям умримдан иборатдир. Чиққан ҳар бир нафасимнинг қайтиб келиши мумкин эмас. Нафаслар саноқлидир. Камайиб бормоқдадир. Шундай экан, кунини фақат тирикчилик қайғуси билан ўтказишдан ҳам катта зарар борми?

Нафс махлуқига таслим бўлган инсоннинг эртаси ғоят ачинарли. Охират лаззатларидан маҳрум, турли ҳайвоний орзулар билан кечирилган умрнинг сўнгги хайрли бўлмаслиги маълум. Бундай қоронғулик чодиридаги умрнинг ёруғлик билан тугаши ҳам амри маҳолдир. Илоҳий ибрат саҳналаридан хулоса чиқармай, ғоясиз умр кечирмоқ, ўлимнинг изтироблари ичида йўқ бўлиш — инсон учун нақадар катта фожиадир. Нафсоний ҳаётнинг турли-туман кўринишлари, жарангдор қаҳқаҳалари эса жаҳаннам ҳаётининг ишоратларидир. Вужуд ороми орзусига банди инсон ўз умрини ўзи қатл қилаётганини хаёлига келтирмайди. Ўлимнинг ҳақиқатини тушуниш ўрнига, ундан даҳшатга тушади. Ўлим аслида истиқболнинг бошланиши эканини ё англамайди, ё тушунса ҳам тан олгиси келмайди. Димоғидан чиқаётган ҳар бир нафаснинг ўлик ҳолида ўзидан узоқлашаётганини кимса наҳот фикр қилиб кўрмаса? Инсонлар «ҳаёт нима?» деган саволга жавоб излаб, файласуфлик қиладилар. Бу саволга энг тўғри жавобни зах лаҳад ва совуқ қабртошлари жавоб бермайдиларми? Ҳаёт, донолар таъкид этганларидек, бешик ва тобут орасидаги тор бир йўлак эмасми?

Нафсни ўзимизга душман деб атаганимиз билан унинг ҳар банда устидаги ҳаққи ҳам борки, бутунлай инкор эта олмаймиз. Расулуллоҳ (с.а.в.) Абу Дардога қараб деганларки: «Шубҳасизки, Аллоҳнинг, аҳли оиланг, бола-чақангнинг ҳамда бошқа инсонлар қаторида бадан ва нафсингнинг ҳам сенда баъзи ҳақлари бор. Ҳар бир ҳақдорга ҳаққини беришга мажбурсан». Нафснинг ғайритабиий истаклари кўп, бироқ баъзи истаклари табиийдир. Аммо, емоқ, ичмоқ, таносил, истироҳат каби нафс истакларини қондиришнинг икки йўли бор. Иймон эгаси шайтон йўлидан юрмайди, истакларини ҳалол ва шаръий йўл билан қондиради. Масалан, наслнинг давом этиши учун никоҳ мавжуд, демак, зино йўли тақиқланган. Шу зайлда нафснинг шаҳвоний хоҳишлари Ҳақ йўлга йўналтирилади. Хоҳишлар, ҳаваслар ортаверса, киши шайтон йўлига ўтиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолиши мумкин. Аллоҳ сақласин!

Ривоят: қавм бир дарахтни танлаб олиб, унга сиғина бошлади. Бундан хабар топган зоҳид қўлига болтасини олиб, дарахтни кесиб ташлаш учун йўлга тушди. Дарахт олдида одам қиёфасидаги иблис уни қарши олди.

— Эй киши, нима учун дарахтни кесмоқчисан? — деб сўради шайтон.

— Қавмим бу дарахтга сиғиниб адашмоқда, гуноҳга ботмоқда, — деди зоҳид.

— Улар билан нима ишинг бор?

— Уларнинг ҳидоят топишларини истайман.

— Дарахтга сиғинишнинг нимаси ёмон? — деб яна сўради шайтон.

— Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ! — деди зоҳид. — Шайтонга эргашувчилар адашганлардир!

— У ҳолда дарахтни кесишингга йўл бермайман!

Бу гапдан кейин зоҳид унинг шайтон эканини билди, ўрталарида кураш бошланди. Кечга қадар давом этган курашда ниҳоят зоҳид ғалаба қозонди. Шайтон чекинди, аммо жуда қаттиқ чарчаган зоҳид дарахтни эрталаб кесишга аҳд қилиб, уйига қайтди.

Эртаси тонгда яна шайтонга дуч келган зоҳид ажабланди:

— Кеча енгилган эдинг, яна нима истайсан?

— Бугун сендан кучлироқман, барибир муддаомга етаман!

Яна кураш бошланди. Бу сафар ҳам зоҳид ғалаба қозонди, шайтон енгилди. Кеч кирди, ҳориган зоҳид уйига қайтди. Бу ҳол бир неча кун такрорланаверди. Зоҳидга кучи етмаслигини англаган шайтон ҳийлага ўтди:

— Бир неча кунки, мени курашда енгяпсан, аммо дарахтни кесишга кучинг етмай қоляпти. Сенга бир йиллик аҳдлашувни таклиф этаман. Йил давомида ҳар тонгда ёстиғинг тагига икки тилла танга қўяман. Қавмнинг ишига аралашмайман. Дарахтга келсак, ўзи қуриб қолар, қуримаса, бир йилдан кейин кесиб ташлайверасан.

Зоҳид камбағал эди, бу таклиф кўнглига ғулғула солди. Ўйлай-ўйлай шайтон билан шартлашди.

Ҳар тонг ёстиғи остидан икки тилла танга олиб нафси ва эҳтиёжини қондира бошлади. Шу зайлда кунлар ўтаверди, дарахтни ва унга сиғинувчи қавмни унутди. Кунларнинг бирида ёстиғи остини қарасаки, тангалар йўқ. Ғазабланиб, шайтонни учратиш мақсадида дарахт томон юрди.

— Нега келдинг? — деди шайтон.

— Эй шайтон, аҳдингни буздинг, — деди зоҳид. — Тилла тангаларимни бер, йўқса дарахтни кесаман.

— Мен зоҳид билан аҳдлашганман, — деди шайтон. — Тилла тангалар ҳам уники. Сени эса танимайман.

Яна кураш бошланди. Бу галги кураш узоқ давом этмади, шайтон рақибини осонгина енгди. Чунки бир йил аввал Аллоҳ йўлида курашга кирган зоҳид энди шайтон билан олишишга киришмасдан олдиноқ ўз нафсининг қурбони бўлган эди.

Нафсни енгишнинг ягона чораси — ислом буюрган йўлдан юрмоқликдир. Масалан, намоз инсонни тозалайди, Парвардигорнинг бандаси эканини ҳар куни камида беш марта эслатиб туради. Рўза — иродани чиниқтиради. Нафсоний шаҳватларнинг пайини қирқиб туради. Закот — ўзаро раҳмдилликни тарбия этади...

Роҳат истар табъ, меҳнатдир ибодат сар тосар,
Тарки роҳат рағбати миннат қилан мумтоз ўлур.
Ул сабабдиндирки, куфр осон ўлур, ислом асо,
Арсаи оламда мулҳид чўх, муваҳҳид оз улур.

Фузулий ҳазратлари демоқчиларки, инсоннинг ичи, табиати, нафси роҳат истайди. Аммо ибодатларнинг барчаси осон эмас, кишидан машаққат талаб этади (масалан, субҳи содиқда туриш, рўза... қийинчиликлари). Роҳатдан кечиб, меҳнат — ибодатни истовчи — мумтоз, сараланган бандадир. (Роҳатни тарк эта олган, яъни нафсини енга олган кимса инсонларнинг саралангани, афзалидир.) Бу сабабдан кофирлар сафига қўшилмоқ осон, киши суяниши мумкин бўлган таянч (ҳасса) эса исломдир. Мусулмон бўлиш қийин, шу боис бу дунёда мулҳид (кофир)нинг кўплиги, муваҳҳид (мўмин мусулмон)нинг озроқлиги бир сирдир.

Энди «нафс» сўзининг маъноси билан танишсак: «нафс» сўзи асосан инсонга нисбатан қўлланилади. Аммо ҳайвонга, ҳатто ўсимликка нисбатан ҳам қўлланиш ҳоллари учрайди. «Нафс» — устоз Алийбек Рустамий баёнларига кўра, кишининг жисмоний ёки ҳиссий талабларини, ҳожатларини қондиришга бўлган интилишдир. Бу интилиш оқибатида ахлоқ доирасини босиб четга чиққан кишини «баднафс» (нафси ёмон) ёки «нафсини тиёлмаган одам» деб атайдилар ва бундайлар билан яқинлашмаслик чораларини кўрадилар. Чунки баднафсдан яхшилик кутиш нодонликдир. Бунинг муқобилидагиларни «некнафс» ёки «нафсини жиловлаган одам», деб шарафлайдилар. Диний тушунчада эса «нафсига зулм қила олувчи банда» дейилиши расм бўлган. Зеро, юқорида таъкид этилдиким, жиҳод ҳам энг аввало киши нафсини енгишга қаратилган бўлади. Жисмоний рақиб — ёв қўшинига қарши жиҳод — жанг бир неча кун ёки ҳафта, ой, борингки, бир неча йилда у ёки бу томон фойдаси билан якунига етиши мумкин. Ўз нафсига қарши, яъни руҳий мухолифга қарши жиҳод то қабрга киргунга қадар давом этади. Бу жиҳоднинг, таъбир жоиз бўлса, бош қўмондони инсондаги ақлдир. Аниқроғи пок қалбга, иймонга бўйсунувчи ақлдир. Кофирда ҳам ақл, илм бўлади. Аммо иймон булоғидан бебаҳра бўлгани учун нафсни тарбия эта олмайди. Ҳайвонда ақл бўлмагани сабабли унинг нафсини ғариза, яъни —инстинкт идора қилади. Шу боис ҳайвон нафси талабларини турли йўллар билан, ҳатто тажовуз билан ҳам қондиради. «Нафсни тия олиш» деган тушунча шу ўринда инсон билан ҳайвонни бир-биридан фарқлайди. Ким ўз нафсига ҳукмронлик қила омаса, «бу одамда ҳайвоний иллатлар устун», деб таъриф беришади. Ҳечким ҳайвонни баднафсликда айбламайди. Йўлбарс томонидан бурдалаб ташланган оҳунинг бечора ҳолига ачинамиз, бироқ йўлбарсдан нафратланмаймиз. У ризқини фақат шу йўл билан топади, бошқа чораси йўқ. Баднафс одамдан эса жамият нафратланади. Киши боши устига бало булутларини тўпловчи омил ҳам айнан шудир. Ҳазрат Навоийнинг бир байтларида (мазмуни) «ичувчилар ўзларини шер деб тасаввур қилганлари билан нафс ити олдида забундирлар (мағлубдирлар)», дейилади. Яъниким, бадмаст одамлик доирасидан чиқади-ю, ҳатто ота-онаси, ака-укалари, дўстларига қараб акиллайди, ҳатто уларни қопишдан ҳам қайтмайди. У ҳатто ит ётишга ҳазар қиладиган ерларда ҳам ётиб қолаверади.

«Нафс» сўзининг бир қанча маънолари бор. Асосий луғавий маъноси — «ўз» («ўзлик»)дир. Бу маъно «иззат-и нафс» иборасида сақланган. «Менинг ҳам иззати нафсим бор», дейилганда «Мен ҳам ўзимни ўзим иззат қиламан, азиз деб биламан, бошқаларнинг беҳурмат ёки ҳақорат қилишларига йўл қўймайман» маъноси англашилади. «Фалончининг иззати нафсига тегма!» дейилганда «Фалончи ўзига яраша ҳурматга эга, бу ҳурматга зид келувчи ёки дахл қилувчи гап айтма (ёки ҳақорат қилма)», маъносини англамоқ керак.

Нафснинг турларидан бири — «нафси аммора» дейиладиким, кучли истак-хоҳишни, бошқача айтганда, баднафсликни англатади. Унинг иши фақат ёмонликка буюришдир. Яна бир маъно: «нафси бадкирдор» тарзида ишлатиладиким, буни «ёмон хулқли нафс» деб тушуниш

мумкин. Яна «нафси даний»ким, ярамас, тубан нафс назарда тутилади. Яна «нафси даъби»дир, турли керакли-кераксиз орзу ҳавасларга берилавериш, хусусан, худбинлик англашилади. Беҳуда айш-ишратга берилиш эса «нафси нишоти» деб аталади. «нафс-ул амрда» — ҳақиқатда, деган маънони англатади. «Нафсул амрни айтганда» — «ҳақиқатни айтганда» демакдир. (Ҳозирги имло қоидамиз бўйича биз бу иборани бир сўз шаклда «нафсуламр» деб қўллаймиз.) Ёмон йўлга бошловчи нафсга «нафси шум», манманлик, кибрга эса «нафсу ҳаво» дейилади. «Нафсоният» — нафсга берилмоқдир. «Нафсга мағлуб бўлмоқ» эса ўз шаҳсиятига ўта берилмоқлик, «нафспараст» эса нафс қулидир.

Ҳайвоннинг ҳис ва ихтиёрий ҳаракатини ишга солувчи кучларнинг йиғиндиси — «нафси ҳайвоний»дир. «Ҳайвон» сўзининг луғавий маъноси «тирик» («тириклик»)дир. Шунга кўра, ҳаракатланувчи барча жонзот, кенг маънода — ҳайвондир. Демак, инсон ҳам шу ҳайвоннинг бир навъи бўлади. Аммо бизда «ҳайвон» сўзи тор маънода қўлланилади ва инсондан ўзга жонзотларни англатади.

«Нафси аммора»нинг луғавий маъноси доим буйруқ бериб турувчи нафсоний куч бўлиб, бу ибора фақат нафси буйруғи билан иш қилувчи, шахсий манфаат йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган кишиларнинг нафсига нисбатан қўлланади. Бу нафс кишиларни ўғрилик, зўравонлик, бузуқликка ва майпарастликка олиб боради. Аччиқланиш, ўзини катта олиб, ўзгалардан устун келишга уриниш, ўчакишиш, кек, сақлаш, бировни кўролмаслик, қурумсоқлик, жанжалкашлик, ғийбат, амални суиистеъмол қилиш, алдоқчилик — нафси амморанинг «суюкли фарзандлари»дирким, булар ҳақда алоҳида-алоҳида суҳбатлар қилиш ниятимиз бор.

Ёши катта киши билиб ёки билмасдан нафс фармонида бўлиши мумкин. Бола эса эси киргунига қадар билмасдан нафсга бўйсунади. Унутмаслик керакки, болалик ва ёшлик кезлари нафсига ҳоким бўла олган одам солиҳ мартабасида қарийди. Ўз фарзандининг шундай оқибатини ўйлаган ва ўзлари яхши тарбия олган ота-оналар гўдакларининг йиғлаганликларига, қайсарликларига бўйсунмай, ундаги нафси аммора куртакларини йўқотишга ҳаракат қиладилар. Иймон тарбиясининг йўқлиги сабабидан бола ўз нафсига мағлуб ҳолда ўсадиган бўлса, катта ёшга етганида ҳам нафс жиҳадан гўдаклигича қолаверади. Тўғри, бирон нарсага эришиш шакли ўзгаради. Яъни энди ерга ётиб олиб «шуни олиб берасан», деб йиғламайди. Балки куч ёки турли макр-ҳийла ишлатади. Ҳавойи нафс — яъни, нафс истаклари умр бўйи бир хилда бўлмайди. Бу истак болаликда бошқа, ўсмирликда янада бошқа, оила қурганда эса бутунлай ўзгача бўлади. Болаликда, айтайлик, зинога рағбат бўлмайди. Кўпроқ ўйинчоқ, ширинлик... каби истаклар чалғитади. Ўсмирликда мол-дунё, ҳашаматли уй қуриш истаги кучли бўлмайди. Тўғри, шундай ҳавас уйғонади, бироқ бу орзу ўттиз-қирқ ёшлардаги одамдаги истак каби вужудни ларзага солувчи қудратга етмайди. Аниқроқ баён қилсак: болага хос илк орзу-истак «шаҳватул батн» (ошқозон истаги) дейилади. Бола сут истайди, ширинлик талаб қилиб вақтида нафси қондирилмаса, йиғлайди, жанжал қилади. Ўсмирлик чоғида «шаҳватул фарж» яъни ҳирсий туйғу бош-

ланади. Сўнг «ҳуббул мол» ва «ҳуббул жамъил мол» — мол тўплаш орзусига гал келади. Ундан кейин «ҳуббул мақом», «ҳуббул жоҳ» — мавқе, мақом — мартаба севгиси билан банд бўлади. Ниҳоят, «ҳуббул риёсаҳ» — яъни мансабдор бўлишга интилиш ҳаётининг мазмунига айланиб қолади. Бу худди шоир Пушкиннинг «Олтин балиқча» эртагига ўхшайди. Шарқ эртагининг бу назмий баёни ғоят ибратлидир: эски кулба, тешик тоғорага кўникиб яшаётган кампир олтин балиқчадан аввал янги тоғора истайди, сўнг сарой, сўнг малика бўлишни... нафс истаклари шу қадар жўшадики, охири яна ўша эски тоғораси билан қолади. Фоний дунёда кўп одамлар умрининг поёни шундай тешик ва чириган тоғора билан якунланяпти.

Бу икки кўз одамзодга балодир,
Қўя берсанг тўйдим, демай оладир.
Охир бориб, тупроқ билан тўладир,
Ке қўй, дебон нафсинг тийсанг бўлмасми?

Шоир айтмоқчи, «кел, қўй», дейишга болаликда ўрганиладики, бунга ота-она, ака-опалар масъулдирлар. Эҳтимол нафсига бўйсуниб кўп гуноҳ қилганлар қиёматда ота-оналарига бу борада даъво ҳам қиларлар. Фарзанд ота-онага омонат. Имом Ғаззолий таъбирлари билан айтганда, бола қалби пок, нозик, содда ва ҳар қандай нақш ва суратдан холи гавҳардир. Унга қандай нақш солинса, шунга кўра шаклланади, эгган томонга эгилади. Агар бола яхшиликка ўрганиб, яхшилик ичида вояга етса, дунё ва охират саодатини топади. Албатта, бу савобга унинг биринчи галда ота-онаси, муаллими ва унга тарбия берган ҳар бир киши шерикдир. Агар бола эътиборсиз ташлаб қўйилса, ёмонлик ичида ўсса, бадбахтликка юз тутади ва ҳалок бўлади. Бунда гуноҳ юки болани шу кўйга солганларнинг, ота-онанинг зиммасига юкланади. Улуғ ва қудрали Аллоҳ дейдики: «Эй мўминлар, сизлар ўзларингизни ва аҳли оилаларингизни дўзахдан сақлангиз» (Таҳрим сурасидан).

Ота фарзандини дунё оловидан қанчалик ҳимоя қилса, охират оловидан ундан-да кўпроқ ҳимоя қилмоғи керак. Одобу тарбия воситасида яхши хулқларни ўргатиш, ёмонликлардан қайтариш, тўкинсочинликка одатлантирмаслик, зийнатга муҳаббат уйғотмаслик билан ота фарзандини охират оловидан асрайди. Аксинча, бола дунё талабида улғайса, нафсга қарши жанг қилмоқ нима эканини билмай ўсса, ҳалокатга юз тутади.

Илм олмоқлик бешикдан фарз қилингани каби, нафс тарбияси ҳам бола дунёга келган ондан бошланиши керак. Чунки **ҳаромдан ҳосил бўлган сутда хосият, барака йўқ.** Агар ундан истеъмол қилса, боланинг қонига ҳаром аралашади ва табиати ҳаромга мойил бўлиб қолади. Яхши-ёмонни фарқлаш ҳисси болада шаклланa боргани сайин назоратни кучайтирмоқ лозим бўлади. Бунинг аввалги белгиси — унда ҳаёнинг илк нишоналари зоҳир бўлади. Аммо шунчаки тортиниб туриш ҳали ҳаё эмас. Балки, ақл нури ёришиб, бола баъзи ишларнинг бошқасига зид эканлигини кўради, хунук деб топган ишларни қилишдан уяла бошлайди. Бу Аллоҳ талонинг унга ҳадяси, хулқнинг

поклигидан, қалбнинг софлигидан дарак берувчи башорат, ақлнинг камолга етаётганидан хушхабардир. Бундай бола нафснинг зарбаларидан гангиб қолмайдиган солиҳ бандалар қаторида вояга етади. Шу боис ҳаёли болани эътиборсиз ташлаб қўйиш ярамайди. Балки унга ҳаё одобини ўргатиш билан ёрдам бермоқ зарур. Кўпинча болаларда таомга очкўзлик билан ташланиш туйғуси ғолиб бўлади. Бунда тарбия таом ейиш одобидан таълим бериш билан бошланади. Масалан, таомни ўнг қўлда ейиш, «бисмиллаҳ» билан бошлаш, катталардан аввал лаганга қўл чўзмаслик ва таомни фақат ўзининг олдидан олиш, еяётган кишининг оғзига қарайвермаслик, шошмасдан, яхшилаб чайнаб ейиш, луқмани оғзига кетма-кет тиқавермаслик, таом юқини кийимига артмаслик, баъзан зиравор ёки ширинликларсиз қуруқ ноннинг ўзини ейишга одатлантириш... Шунингдек, кўп таом ейишнинг ёмонлиги, бу ҳайвонларга хос хусусият эканлиги, одобли бола таомни кам ейиши, борига қаноат қилиши, таом танламаслик ҳақида гапириш ҳам риёзатун-нафс, яъни нафс тарбияси, аниқроқ айтилса, бу тарбиянинг зарраларидир. Кийимга зеб бермаслик, кўп уйқу ва ялқовликдан асраш, дарс тайёрлаш одоби... Бу каби кундалик тарбия дарслари энг аввал ота-она зиммасидаги бурчдирким, аввалги бобларда бу ҳақда қисман сўз юритганмиз.

Шарафли ҳадис: «Сенинг энг хафвли душманинг — шу икки елканг орасидаги нафсинг». «Сен душманни ташқаридан излайсан, ҳа, ташқарида ҳам душманлар бор, аммо энг буюк душманинг — ичингдадир».

Ичдан орзулар келади: гуноҳ қилади, ёмонлик қилади. Ичдан орзулар келади, нафси аммора бандаси — инсон жамиятни остин-устун қиладиган ишлардан ҳам ўзини тўхтатолмай қолади. Бу мақомда тавбаю истиғфор билан тоат-ибодатда маҳкам турган инсон кейинги мақом — «лаввома» босқичига ўтади ва бунда бир даража юксалади. Аммо нафснинг истаги «аммора»да бўлади, фурсат топди дегунча, «аммора»га қайтишга интилаверади. «Нафс-и лаввома» — «нафси аммора»нинг муқобилидир. «Лаввома» — «доимо койиб турувчи» деган маънони англатиб, нафсини жиловлай олган, нафсини қалби ва ақлига бўйсундирган, нафс жилови қўлдан чиққудай бўлса, ўзини ўзи койиб, яна нафс устидан ғолиб чиқувчи кишилар назарда тутилади. Бундай инсонлар яшаш учун зарур нафс талабларини ҳалол йўл билан, меъёрдан оширмай қидирадилар. Нафси аммора тизгинида юрувчига қаҳру ғазаб хос бўлса, нафси лаввома соҳибига меҳру шавқат хос. Бири уятсизлик, сурбетлик ботқоғида яшаса, бири ҳаё, адаб шоҳсупасида умргузаронлик қилади. Бирининг байроғи — ҳалоллик, бошқасининг шиори — ҳаромийлик. Нафси аммора қуллари эл-юртнинг лаънат тошлари остида яшаса, нафси лаввома соҳибларини Ватан бошига кўтаради. Шунга кўра бирини дўзах ўтлари кутса, иккинчисига жаннат боғлари интиқдир. Нединким, «Энди ким Парвардигорининг ҳузурида туришидан қўрққан ва нафсини ҳавойи хоҳишлардан қайтарган бўлса, у ҳолда фақат жаннатгина унинг учун жой бўлур» (Ван-нозиот сурасидан).

Инсон «лаввома»да ғолиб қола олса, «мулҳима»га ўтади. Бу

мақомда нафс яна бир даража юқорига кўтарилса-да, ҳали ҳам ишонч йўқ. Чунки бунда ҳам у эски ҳолига интилади. Бир оз тизгин бўш қўйилса, дарҳол «лаввома»га, ундан эса осонгина «аммора»га қайтаверади. «Нафс-и мулҳима»нинг луғавий маъноси «илҳомли»дир. Илҳом деганда кишига бирор сирли ҳодисанинг тўсатдан аён бўлиши тушунилади. «Нафс-и мулҳима» деганда эса кишида турли жозибали истакларни уйғотувчи куч тушунилади. Бундай нафс кўпроқ илм, ҳикмат аҳлида бўлади. «Мулҳима»даги курашда инсон нафсининг жиловини тута билса, «нафс-и мутмаинна»га ўтади ва унда ҳаловат топади. Аммо барибир уни тинч қўйишмайдики, инсон сўнгги нафасига қадар улар билан курашишга мажбур. Нафси бузуқлар, ҳақ-ҳуқуқни билмаганлар нафс асоратида жон берадилар. Ҳолбуки, нафснинг асоратида қолиш кофирлар асоратида қолишдан кўра хафвлироқдир. Европа ўлкаларида миллионлаб мўмин-мусулмонлар бор. У ерларда ҳар ким ибодатини ўзи хоҳлаганича қилаверади. Ҳолбуки, инсон нафсининг асири бўлиб қолса, хоҳ Каъбада бўлсин, хоҳ мунаввар Мадинада бўлсин, кофир ҳолида қолаверади. Аллоҳ асрасин!

«Мутмаинна» сўзи «ишонч ҳосил қилган», «хотиржам бўлган», деган маъноларни англатади. «Нафси мутмаинна» соҳибларининг нафси батамом жиловланган бўлиб, булар нафснинг ғалаёнидан қутулиб, хотиржам бўлган кишилардир. Бошқача қилиб айтганда, булар нафс талабларини хаёлига ҳам келтирмайдиган азиз кимсалардир. Буларга энг юксак инсоний хислатлар хосдир. Аллоҳ барчага нафси мутмаинна соҳиби бўлмоқликни насиб этсин!

Тариҳда ўтган валийлар, муршидларнинг юқори мақомга эришишларининг асосий омили нафсга қарши бетиним жиҳод олиб борганларидир. Улар мазкур жиҳодда ғолиб кела олганлари учун, бу ғолибликнинг ажри ўлароқ валийлик, муршидлик мартабаларига етганлар. Уларнинг айтиб ўтган сўзларига биргаликда қулоқ солиб, мағзини чақиб кўрайлик-чи:

«Энг қутурган ҳайвон ҳам пишиқ қармоқ билан илинтиришга нафсингчалик лойиқ эмас» (Ҳасан Басрий). «Нафсимнинг тарбияси ва уни даволашчалик ҳеч бир нарсанинг даволаниши менга оғир келмади. Чунки, у гоҳ мен тараф бўлар, гоҳ эса менга қарши чиқарди» (Суфён Саврий). «Эй нафс! На дунёда ҳукмдорлар билан бирга неъматланиб, кайфу сафо сура олдинг, на-да охират учун Аллоҳнинг обид бандалари билан бирга жиҳод қила билдинг. Уялмайсанми, эй нафсим!» (Абу Аббос). «Ўн икки йил нафсимни мужоҳада билан риёзат ўчоғига қўйиб, ёндирдим; мазаммат (хўрлик) сандони устига қўйиб, маломат болғаси билан урдим; тоат ва ибодат жилови билан жиловладим. Шундан сўнг бир қараб, нафсни яна ғурурида кўрдим. Тағин беш йил жаҳд айладим. Ўз заъф ва гуноҳкорлигимни кўрдим». «Ўзимни Даргоҳига арз айладим (яъни: «Аллоҳим, Сенинг даргоҳингга не бирлан эришгайлар?») Нидо эшитдимким: «Нафсингни уч талоқ қўйиб, бўшат. Ундан сўнг Бизга сўйлагил» (Боязид Бистомий). «Нафс бутун қирқ йил мендан бол истади, бермадим. Нафсимнинг шумлигидан кунда бир неча марта ойнага қарар эдимки, юзим қора бўлмадимикин, деб» (Сирри Сақоти). «Агар сенда нафсингдан бирон нарса қолган бўлса, озодлик-

ка эриша олмайсан» (Жунайд Бағдодий). «Шунча йиллар мужоҳада ва риёзат чексам-да, ҳеч бир нафсимнинг дастидан қутула олмадим. Нафсимга дедимки: «Кел, бу уйга кир. Сени ёмон ўғрилардек силтаб зиндонга солайин. Тирик қолсанг — давлат сеники, агар ўлсанг, Ҳақ йўлида ўлган бўлурсан», деб қирқ йил шундай қилдим» (Абул Ҳусайн Нурий).

Ҳазрати шайх Саҳл бин Абдуллоҳ ат-Тустарийнинг (қуддиса сирруҳу) оналаридан қолган кўп моллари бор эди. Бир куни халқни чорлаб, барча молни тарқатдилар. Ҳатто ўзларига ажратганларини ҳам бериб юбордилар-да, пиёда Каъбага қараб йўл олдилар. Борар эканлар: «Эй нафс! Муфлис (камбағал) бўлдинг, ортиқ мендан истайдиган нарсанг қолмади. Агар тиласанг ҳам, бирон нима топа олмайсан», — деб ҳеч нарсани хоҳламасликка аҳд қилдилар. Шу зайлда Куфа шаҳрига келдилар. Нафс у ерда балиқ ва нон емоқликни истаб қолди. Ун тортаётган от тегирмонини кўрдилар-да: «Бу отнинг кираси бир кунда нимадир?» деб сўрадилар. «Икки дирҳам нафақаси бор», деб жавоб қилдилар. «Бугун отни қўйиб, ўрнига мени боғланг, бир кунда бир дирҳам беринг», дедилар шайх ҳазрат. Отни ечиб, ўрнига Саҳл ҳазратларини боғладилар. Кечга қадар тегирмонни юргиздилар. Ҳизмат ҳаққига бир дирҳам бердилар. Бу пулга ҳазрат шайх нон ва балиқ олдилар-да, нафсларига дедилар:

«Ҳар қачон мендан бирор нарса тиласанг, сенга лойиқ шундоқ хизматни қилгайман ва тилагингни шу суратда бажо кеклтиргайман». Шайх ҳазратлари шу зайлда нафсларини хўрладилар.

Аллоҳнинг валий қулларидан бири Абу Туроб Тахсабий бундай ҳикоя қиладилар:

— Нафсим жуда тансиқ ва лаззатли таомлар талаб қилмас эди. Лекин бир куни гўшт, тухум ва асал ейишни хоҳлаб қолди. Нафсимга: «Булардан воз кеча қол», дедим. Бироқ, уни қайтара олмадим. Нафсим бу таомларни зўр иштаҳа билан ейишга орзуманд эди. Юриб-юриб бир нотаниш қишлоққа бориб қолдим. Шу пайт бир одам ёқамга ёпишиб, бақира кетди: «Ўғриларнинг ичида сен ҳам бор эдинг!» Елкамни яланғоч қилиб, етмиш қамчи уришди. Етмишинчи қамчи тушар-тушмас шу қишлоқлик бир одам мени таниб қолди:

— Ахир бу Абу Туроб-ку!

Мендан кечирим сўрашди, Қишлоқдагилардан бири мени уйига олиб борди. Дастурхон ёзиб, олдимга гўшт, тухум ва асал қўйди. Мен эсам нафсимга хитоб қилиб, дедим:

— Етмиш қамчидан кейин ея қол энди!

Ямон нафсинг сенинг ўтдек туташди,
Гуноҳинг бора-бора ҳаддин ошди.

Мазкур байтда ҳазрат Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, сенинг ёмон нафсинг иймон уйингга ёниб турган ўт каби туташди. Гуноҳни қила берганинг сайин унинг ҳисоби ҳам ошиб кетди.

Жасад қолмасдин илгари нафасдин,
Ҳаво кўп қилмағил, кечгил ҳавасдин.

Дейилмоқчики, танинг жонингдан айрилиб қолмасдан бурун нафс орзуларини кўп қилмагин. Ҳавойи тилаклардан тийилиб, тавба қилгин.

Кел, э нафс, очмағил кўз ҳар қаёна,
Йўқ эрмиш эътимод ушбу жаҳона.

Дейилмоқчики, э, нафс эгаси бўлмиш инсон, кўзларингни очиб ҳар тарафларга суқланиб боқмагил. Бу дунёни боқий, деб ишонма. Зеро, бу фоний жаҳоннинг таянчи ва бақоси йўқдир.

Эрур нафсинг димоғи турфа еллик,
Қачон эллик қилур ёлборсанг эллик.

Дейилмоқчики, нафснинг бошида кўзга кўринмас ел бордир. Бу ел сени яширин туриб йўлдан оздирур. Ел ўтнинг ёнишини ажойиб эгриликларга тортгани каби, кофир нафснинг ҳавоси, яъни ели ҳам кўринмас ҳийлалар билан оҳанрабо сингари эгриликларга тортар. Шунинг учун нафси кофирингга эрк бермагил. Уни бўш қўйсанг, эллик марта ёлборсанг-да, ўзингга эл бўлмас, ёвуз бўлур. Риёзат қалъсига кириб, бу нафс билан уришгил. Ахири ғолиб келиб, баҳодир руҳинг нафсингнинг бояги елли бошини кесиб, тахтга ўтириб ўз жойини эгаллар. Сўнгра фано филлоҳ бўлиб, боқий филлоҳда қолур.

Ўзинг паст айласанг, нафсинг забардаст,
Бошинг чайнаб солур, чун уштури маст.

Дейилмоқчики, ўзингни тубан, нафсингни юқори тутсанг, ахири бир кун келиб бу баланд нафсинг маст туя каби бошингни чайнаб хароб қилур. Яъни, эркини қўлига берган нафсинг ўзингни иймондан чиқариб, абадий тамуғлик қилур. Шундай экан, бундайин кофир нафсингга қаршилик қил.

Нафсинг оёғини машаққат ва хилофлик ипи билан кишанла. Тилаган нарсаларини асло берма. Ул шумнинг бошидан риёзат таёғини олма. Ҳамиша шу таёқ билан қийнайвер. У нафси амморани қопағон ит каби семиртирма. Нафсинг семириб туриб, юзингни ёрмасин. Қутлуғ руҳингдан ғолиб келиб, сени нобуд қилмасин. Нафс илонини уйингда кўп йиллар асрадинг ва у катта бўлгани сайин зарари кўпайди. Аммо ноумид бўлма, қўлингга таваккул қиличини ол-да, у кофир билан уришгил. Аммо аввал қалбингни риё, кибру ҳасаддан ва барча ёмон хулқлардан холи қилгил.

Агар нафсинг муродин изламаксан,
Агар саксонга етсанг, ҳамчу саксан.

Яъниким, агар сен нафсинг тилаклари йўлида ҳориб елиб юрар экансан, билгилки, ёшинг саксонда бўлса ҳам, ўзингни ит (сак) дейишдан бошқага ярамассан.

Ривоятким, от миниб кетаётган бир амир дарахт соясида ухлаб ётган кишининг оғзига кирган илонни кўриб қолди. Амир уйқуда ётган одамни дучор бўлиши мумкин бўлган балолардан қутқариш учун ҳаракат қила бошлади. Унинг елкасига бир неча қамчи урган эди, одам

ўрнидан турганича қамчилаётган амирдан қоча бошлади. Амир қочиб бораётган одамни олма дарахтининг остида ушлаб олди. Дарахтдан тушиб чириган ва ҳидланган олмаларни бу одамнинг оғзига тиқиб, ейишга мажбур қилди-да:

— Эй бечора одам! Сен буларни ейишинг ва бу азобга бардош беришинг шарт, — деди.

Қўрқувдан титраётган бечора одам эса амирга мўлтиллаб қараб, ундан сўради:

— Эй амир, мен сизга нима ёмонлик қилдим? Нега менга бунчалик зулм қилмоқдасиз? Агар ҳаётимда сизга қарши бирор гуноҳ қилган бўлсам, бир қилич уринг-у, қонимни тўкинг! Сизни кўрган оним нақадар бахтсиз он экан! Сизни кўрмаганлар нақадар бахтиёр эканлар! Жиноят қилмаган бир бегуноҳ инсонга бу қадар зулм қилиш адолатданми? Қаранг, бу сўзларни айтяпман-у, оғзимдан қон тупурмоқдаман. Аллоҳим, бу золим амирга Ўзинг жазо бер!

Амир унинг зорига эътибор ҳам бермай, «югур!» деб қамчилайверди. Бечора одамнинг ошқозони ириган олмаларга тўлиб, аъзои бадани қамчи зарбларидан кўкариб кетди. Бу азоб кўнгли айниб қуса бошлагунга қадар давом этди. Мажбуран еган олмаларига қўшилиб, уйқусида ютиб юборган қора илон ҳам оғзидан ташқарига чиқди.

Бечора одам ошқозонидан чиққан бу илонни кўриб даҳшатга тушди. Ўзига ёрдам берган солиҳ амирнинг қаршисида тиз чўкди ва шундай деди:

— Амирим, сиз ҳақиқатда ҳам Жаброил алайҳиссалом каби ёрдамимга етишдингиз. Ва сиз менинг вали неъматим экансиз. Сизга кўзим тушган он қандай муборак он эмиш! Агар сиз бўлмаганингизда эди, мен аллақачон бу дунёни тарк этган бўлур эдим. Сиз менга ҳаёт бағишладингиз! Сизнинг юзингизни кўрган ёки бўлмаса тўсатдан сизнинг маҳаллангизга келиб қолганлар нақадар бахтиёрдирлар! Эй тасаннога лойиқ зот! Жоҳиллик ва ғафлат билан сизга янглиш сўзлар сўзладим. Мен афву этинг.

Бунга жавобан амир дедики:

— Агар у пайт мен сенинг ичингдагилардан бир парча сўзласам, қиёмат қоим бўлур эди. Қўрқув сени ҳалок қиларди. Мушук қарашисидаги сичқон каби киргани тешик топа ололмай қолардинг.

Мавлоно Румий маснавийларининг юқорида зикр этилган насрий баёнини Усмон Нурий шарҳларидан фойдаланган ҳолда ўрганишга уриниб кўрамиз:

Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қиладилар: «Ичингиздаги душманни ошкор этадиган бўлсам, жасурларнинг юраги ўйнар, на йўлга чиқа олар ва на-да бир иш қила оларди. Чорасизлик ичида қолган бўлар эдилар. Вужудларида ибодат қилиш учун қувват, қалбларида тоқат, сайр қилишга мажоллари қолмаган бўлур эди. Шунинг учун ҳам мен сизни сукут билан, ичингиздагини ташқарига кўрсатмай тарбия қиламан».

Пайғамбар (с.а.в.) ворислари ҳисобланмиш валийлар ҳам худди шундай йўл тутганлар. Улар ҳам ўзлари билган ҳар бир ҳақиқатни қаршидаги инсоннинг манфаатидан келиб чиқиб, сўзламайдилар. Шу-

нингдек, суҳбатдошларининг ичидагиларни ташқарига чиқармай, уларнинг айбларини яширадилар. Сўз ўрнига ҳаракат ва ишорат билан тарбия қиладилар. Авлиё темир каби қотиб қолган қалбларни ҳам ҳазрати Довуд темирни юмшатганлари каби юмшатадилар.

Ривоятда ухлаб ётган инсон — ғафлат ичидаги инсондир. Унинг оғиздан ичига кирган илон эса нафси аммарадир. Амир эса тарбия берувчи устоздир. Ухлаётган одамни қамчи билан уриб, ҳолдан кетгунча чоптириши риёзат ва мужоҳада — нафсга қарши жиҳоддир. Илоннинг оғиздан қайтиб чиқиши эса, инсоннинг нафси аммарадан қутулишидир.

Аллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломдан сўради: «Ана у қўлингдаги нимадир, эй Мусо?» Мусо алайҳиссалом дедилар: «У асойим (ҳассам) унга таянурман ва у билан қўйларимга барг қоқиб берурман. Яна унда бошқа ишларим ҳам бор». Аллоҳ айтди: «Уни ерга ташлагин, Эй Мусо!» (Тоҳа сурасидан).

Тафсирчилар Мусо алайҳиссалом асоларининг ерга отилишини ул зот ички дунёсининг ўзгариши, деб изоҳлайдилар. Мусо алайҳиссалом ҳассалари билан нафсоний ишларни бажаришларини айтганларида Аллоҳ асони ерга ташлашни амр этди. Шу онда нафс ва нафсга оид барча нарсалар илон каби тўлғониб ерга тушди. Шу йўл билан Мусо алайҳиссаломга нафснинг ҳақиқати кўрсатилди. Қўрқиб, кўрган нарсаларидан қоча бошлаганларида дейилдики: «Эй Мусо! Бу илон Аллоҳдан бошқа нарсаларга итоат қилишнинг намунасидир. Бу намуна инсонларга кўрсатилса, улар қўрққанидан ундан қоча бошлайдилар».

Бошқа бир мазмунга кўра эса асони ташлашга амр этилишида бу маъно яширинган: «Сен энди тавҳидга эришдинг. Сенинг асога таянишинг, ундан ёрдам сўрашинг тўғрими? Қандай қилиб сен бу асо билан уни қиламан, буни қиламан, дея оласан? Тавҳид йўлидаги илк қадам — сабабларни тарк қилишдир. Ҳар турли талаб ва орзулардан воз кеч». Нединки, «Таъвилоти Нажмия»да бундай дейилади: «Аллоҳнинг нидосини эшитган ва Унинг жамоли нурини кўришга муяссар бўлган киши, Аллоҳдан бошқа таянадиган ҳар нарсани ерга ташлайди. Аллоҳнинг фазли ва карамидан бошқа нарсага таянмайди. Нафснинг орзуларидан узоқлашади».

Мусо алайҳиссалом оилалари билан Мадяндан Мисрга борар эдилар. Совуқ ва қоронғу йўлчилик давомида фарзандлари дунёга келади. Уларнинг олов ва ёруғликка эҳтиёжлари бор эди. Шу онда узоқдан бир олов шуъласи кўринди. Аслида бу нур Мусони пайғамбарликка ҳозирлашнинг бир ишорати эди. Бу оловдан чўғ келтириш учун ул зот шуъла томон йўналдилар. Унга яқинлашганларида нидо эшитилди: «Эй Мусо! Мен сенинг Парвардигорингман. Кавушларингни ечгин. Чунки сен муқаддас Туво водийсидасан» (Тоҳа сурасидан). Муфассирлар «Кавушларингни ечгин» калимасини турлича шарҳлайдилар. Жумладан: «Кавушларинг дейилганда охират ва дунё тушунилмоқда. Икки кавушингни еч — яъни, қалбингни дунё ва охират савдоларидан бўшат». Бошқа шарҳларда эса бундай дейилади: «Сен табиат ва нафсингдан воз кеч. Нафсингни ва унга оид нарсаларингни фикрларингдан чиқариб ташла». «Далилий тафаккурдан воз кеч. Чунки мушоҳада

ва кўз билан кўргандан кейин бу ердаги нарсалардан сенга фойда йўқдир».

Юсуф алайҳиссалом Зулайҳонинг ҳийлаларига дуч келгач, Аллоҳ таоло Юсуф алайҳиссаломга бурҳонни кўрсатди. Хонанинг девори тешилди. Ҳазрати Ёқуб қўлларини тишлаган ҳолда кўриндилар. Яна бир одам пайдо бўлди-да: «Эй Юсуф, ўнг томонингга қара!» деди. Юсуф алайҳиссаломга энди ашёларнинг ва нафсоний ишларнинг ҳақиқати кўрсатилди. Нафсоний ҳаракатлар энг ёмон шаклда кўз ўнгларидан ўтди. Пардалар кўтарилиб, ашёларнинг сири намоён бўлди.

Аллоҳнинг бурҳони, яъни илоҳий ёрдами етгандан кейин Юсуф алайҳиссалом нафс ва аёл макридан халос бўлдилар.

Шу ўринда «нафс» ва «руҳ»нинг ўзаро зидди ҳақида сўз юритсак, фойдадан холи бўлмас. Мавлавий ҳазратлари кўпчиликка маълум афсона — Мажнуннинг Лайлога бўлган ишқи воқеасига асосланиб, руҳий оламни тараққий қилдириш фақат илоҳий ишқ орқали амалга ошишини чиройли тарзда ифода қилиб берадилар:

Мажнунга Лайлонинг сафарга чиққани ҳақида хабар келди. Шунда Мажнун туясига миниб, Лайло ўтадиган манзил томон шошилди. Яқинда болалаган туянинг кўзи эса орқада қолаётган бўталоғида эди. Шу боис Мажнун туянинг устида мизғий бошлаган он туя йўлни орқага бурди. Мажнун нима сабабдан орқага қайтганларини тушуна олмай, туяни яна кўзлаган манзил томон юришга ундади. Бундай ҳол кўп марта қайтарилди. Кечки пайт Мажнун «қанча йўл юрдим экан», деб қизиқиб қарасаки, эрталаб йўлга чиққан жойида турган эмиш. Шунда у туяга қараб деди:

— Эй туя, сен болангга, мен эса Лайлога ошиқман. Демак, биз борадиган манзиллар бир-биридан фарқлидир. Сен менинг йўлимни тўсяпсан, мен эсам сенинг йўлингни тўсмоқдаман. Бу ҳолда биз йўлдош бўла олмаймиз. Сен фоний бир жонга, мен эса абадий бир жонга ошиқмиз. Яхшиси биз айрилайлик.

Бу ҳикояда Мажнун, яъни руҳи Аллоҳнинг ошиғидир. Туя эса «нафс»дир. Бўталоғи эса «ҳою ҳавас» деб аталадиган дунё лаззатидир. Бу ҳикояда бир-бирига қарши бўлган икки мажнун, яъни руҳ ва нафс бир нуқтада учрашганлар. Иккисининг мужодаласи тимсолий равишда баён қилинади. Ҳазрати Мавлоно бу ҳикояга оид баъзи байтларида шундай ташбиҳлар келтирадиларки, буларнинг насрий баёни будир:

Руҳ ва нафс Мажнун ва унинг туяси каби бўлиб, бири олға, иккинчиси эса орқага кетишни истайди. Мажнуннинг бир онлик(!) ғафлати туяни бўталоғи сари етаклайди. Мажнуннинг борлиғи Лайлонинг ишқ ва савдоси билан тўла бўлгани учун Мажнун вақти-вақти билан ғайри иродавий хаёлга чўмиб, ўзини унутади. Унга йўлбошчилик қиладиган ақли эса Лайлонинг савдоси билан машғулдир. Лекин туя, яъни «нафс» эҳтиёткорона ва сергак ҳолда Мажнуннинг ўзлигини унутган онда бўталоғи (ҳою ҳаваси) томон йўл оларди.

Ниҳоят Мажнун туясига қарата:

— Эй туям! Иккимиз бир-бирига зид бўлганларга ошиқмиз... Шунинг учун ҳам биз сен билан йўлдош бўла олмаймиз. Мен сен билан бирга эканман, руҳим Лайлодан узоқлашмоқда, — дейди. — Эй

туя! Висолга олиб борадиган йўл бор-йўғи икки қадамдан иборат эди. Сенинг макринг мени йиллар давомида висолдан узоқлаштирди. Ҳолбуки, йўл яқин, жуда яқин эди. Мен маъшуқам билан учрашувга жуда кеч қолдим. Бу суворийликдан, яъни сенинг мени ташишингдан жуда чарчадим.

Ниҳоят, Мажнун жонидан тўйган ҳолда ўзини туянинг устидан ерга ташлади. Мажнун ўзини ерга шу қадар шиддат билан отдики, оёғи синди. Оёғига малҳам тортиб, ўзи ўзига бурканиб мисли коптокка айланди, думалай-думалай Лайло томон йўлга чиқди.

Энди бу ибратни ўз ҳаётимизга таққослаб кўрайлик: барчамиз туя устидамиз. Мағрурмиз. Аммо қай томон кетяпмиз? Лайлога ошиқяпмизми?

Руҳ ва нафснинг бир вужудда экани азоблар манбаидир. Ҳазрати Малоно таъкид этганларидек, жаноби Ҳаққа қалбан яқин бўлган кишининг руҳи ўз вужуди ичида азоб чекади. Чунки унинг руҳ қуши ўзининг зидди бўлган нафси билан бирга бўлиш мажбуриятидадир. Руҳ — қушлар орасида булбул кабидир. Нафс эса ўз табиатига кўра қарға кабидир. Булубул қарға ва бойқушлар ўртасида яшай олмайди, улар билан бирга бўлишдан изтироб чекади. «Руҳ булбули манман нафс қарғалари ва хунук кўзли нафс бойқушлари орасида инграмоқдадир». Руҳ вужудда ҳур эмасдир. Вужуд қамоқхонаси ичидадир. Бу дунёда ўзи келган руҳлар оламининг ғурбатида изтироб чекмоқдадир. Унинг бу ғурбат ва изтироби «васли илоллоҳ»га (илоҳий висолга) қадар давом этади. Бу онга қадар доимо нафс тўсиғи билан мужодалада бўлади. Бола-чақа, мол-мулк, мавқе ва мақомлар қўлга киритиш ва буларни нафснинг орзуларига кўра бошқариш бу дунёнинг овунчоғларидир. Инсон нафсоний тамойиллари билан бир хаёл дунёси қуради. Унинг билан овунади. Минг бир андиша ва васваса билан умрини битиради. Руҳнинг назокати нафснинг қўполлигидан безовталанади. Бир-бирига зид бўлган бу икки омил инсон ҳаёти давомида ўзаро мужодаларини давом эттирадидар. Бу ҳикояга бошқа кўз билан қараганимизда зариф ва олий яратилиш соҳиби бўлган комил инсонларнинг жоҳил ва нодон кишилар ичида изтироб чекишини тушуниб олишимиз мумкин.

Илмда ўзаро тортиш кучи қоидаси мавжуд. Бу фақат жисмларга эмас, руҳга ҳам тааллуқлидир. Шунга кўра, нафсоний ҳаёт — фосиқларни, руҳий ҳаёт — содиқ ва солиҳларни, куфр — кофирни, йўл — йўлга муҳтож бўлган йўловчини ўзига жалб қилади.

— Эй кўнгил! Нафс туясига миниб олиб, руҳ булбулини азобга қўймаяпсанми? Қачонгача туяда мағрур кезасан? Қачон юмуқ кўзларингни очасан? Нафсоний орзулар билан ўтказилган умр инсонни ҳалокатга олиб борувчи ҳийла ва мураккабликларга тўла эканини қачон кўриб, фарқлайсан? «Дарҳақиқат, ўз нафси жонини иймон ва тақво билан поклаган киши нажот топади» ҳукмига мувофиқ қачон нажот томон юзланасан? Қачон «Аллоҳим, Ўзинг нафсимга — жонимга тақво ато эт! Ўзинг унинг Эгаси —Хожасисан ва Ўзинг уни Поклагувчисан», деб илтижолар қиласан? Аллоҳнинг амр ва тақиқларига бўйинсуниб яшашдан бошқа чоранг йўқлигини биласанми? Агар бил-

санг, у ҳолда ҳаётини дунё орзуларига бағишлаганлар ва нафсларини бу орзулари йўлида чоптирганларнинг оқибати охиратда паришон бўлиш эканини ҳам билиб ол. Жаноби Ҳаққа сиғиниш бандаси учун иззат, унинг зидди бўлган нафсга сиғиниш эса зиллат ва хусрон эканини бир зум ҳам унутма. Нафсоний орзулар билан ўтказилган умр инсонни ҳалокатга олиб борувчи ҳийла ва мураккабликларга тўладир. Фоний дунёда қўлга киритилган нафсоний муваффақиятлар денгиз қирғоғида ўйнаётган болаларнинг қумдан қилинган ва тўлқин ювиб кетадиган уйларига ўхшайди. Сен бундай қўғирчоқ уйларни қуришга маҳлиё бўлишдан сақлан.

Эй кўнгил, нажот топишни истасанг, нафсга хитоб қилгилки: «Эй нафсим, ақлингни йиғиб ол, девоналик қилма. Бу ҳаётнинг қийматини бил. Охиратда дўзахий бўлмаслик учун ҳозирдан тадбир қил. Жаннатга киришга сабаб бўладиган ишларни бажар. Дўзахга етаклайдиган ишлардан қоч! Дўзахдан ўзингни қўриқла. Жаннатни қўлдан бой бермасликка ҳаракат қил. Ҳаётингнинг бир сониясини ҳам бекорга ўтказма, беҳуда сарф этма, зое қилма!»

Эй кўнгил, билгилки, уч ҳолда фалокат етишади: овчи итнинг семиришидан, қўлга ўргатилган ов қушининг ҳаддан ташқари тўйиб кетишидан ва нафснинг камол топишидан. Уларнинг йўлини кесиб турмоқ керак. Шундай қилинмаса — қуш овни изламайди, овчи ит семиз ва тўқ бўлса, отилган ўлжани келтириб бермайди. Кишининг тану жони семирса, яъни нафс кучайиб кетса, у ёввойи ҳайвонсифат бўлиб қолади, сенинг талабларингга қулоқ солмайди. Қушинг овламаса, унчалик зиён йўқ. Итнинг овдан бош тортиши ҳам фожиа эмас, аммо тану жон, яъни нафсинг туядек семирса, бу — ёмон. Бу — фожиа! У сени оқибатда ўтга солади! Унутмагинки: йўлнинг тўғриси — ҳаваснафсни енгиш, шунда кўнгил эгрилиги барҳам топади. Дейилмишки: неча обрўли, зўр, доно, ботир эр, нафсин тиёлмай охир бўлди ер...

«Нафс кетига тушган — нафсоният манзилидагина тўхтайди, — дейдилар ҳазрат Навоий. — Ҳеч ким ўз кўнглига ғам тиламайди ва ўз нафсини қийнашни хоҳламайди. Аммо ўзганинг азиз зотида беҳад хорлик кўрса, ўзига кичик бир қийинчилик юзланганича билмайди. Бир азиз кимсанинг шаънига ниҳоятда қаттиқ тегилганини англаса, ўзига озгина кулфат тушгандек ҳам таъсирланмайди. Барча учун ўзи ўзгадан азизроқ; ўз сўзи ўзгаларникидан маъқулроқ. Одам — оламдаги яхшиликларни ўзидан ҳеч аямайди, аммо бу яхшиликларни ўзгаларга раво кўрмайди».

Атрофингизда одамлар қандайлар? Хушомаддан роҳатланадиларми? У ҳолда нафсларига итоаткор эканлар. Ўзларини мадҳ этилишларини истайдиларми? Демак, нафсларига қул эканлар. Пуллари кўпми? Нафси учун яшаётган одам қанчалар бадавлат бўлмасин, аслида ғариб ҳисобланади. Нафсини сув каби сепган кишигина инсонларга бера олади.Сизнинг дўстингиз шундайми? Икки тоифа одамдан эҳтиёт бўлиши тавсия қилинади: бири — қилган ишининг натижаларини ҳисобга олмайдиган, яхши билан ёмонни фарқ қилмайдиганлар. Иккинчиси — кўзларини бошқаларнинг молига тиккан, қулоқларини фисқу фасод ва ғийбатларга ўргатган, вақтини айшу ишрат билан

ўтказадиган ёмон нафсли одамлардан. Шаҳвоний нафсга берилган — нафснинг қурбони бўлади. Бу балолардан нафсни тийиш — ҳалокатдан нажот топиш демакдир. Нафси мавж ураётганлар сизни маишат завқи томон чорласа, демак, ҳалокат сари чорлабди. Сиз Ҳақ даъватига интилинг, шунда фароғат топасиз.

«Сайёднинг балиққа қармоқ ташлаши — нафс муддаоси учун, балиқнинг қармоққа илинмоғи ҳам худди шу бало учун, — дейдилар ҳазрат Навоий. — Нафс балосига учраган одамнинг ейишдан бошқа ҳунари йўқ. Худбин одам гап сотишдан бўлакка ярамайди. Уларнинг бири ҳаром овқатдан роҳатланади. Буниси эса доим ўзини мақтаб ором олади:

Ул бири луқмау навола сўзин,
Айтиб ончаки холи айлаб ўзин.
Бу ўз авсофиға муарриф ўла,
Айлабон базми анжумани тўла.

(Уларнинг бири луқма овқат ва насиба сўзини гапираверіб ўзини овутади. Буниси эса ўз қилиқларини мақтайвериб, базм ва йиғинларни тўлдиради.)

Ҳикоят: Бутун вужуди ярамас нафсига қарам бўлган бир ғофил киши бозор томон қадам қўйди. У ҳийлагар эгнига муршидларникига ўхшаш яшил чакмон ташлаб олиб, ўз нафсини ана шу яшил ранг билан хурсанд қилиб юрарди.

У бозор ичида кета туриб, дўконларда турли неъматларнинг беҳисоб эканини кўрди ва ўзини тутиб тура олмади. Бузуқ нафси эгри йўлга етаклаб, ҳар хил кўйга сола бошлади. У моҳирлик билан ўзини гадо сифатида кўрсатиб, халқ ичида ўзи ҳақида ҳар хил сўзлар айта кетди. У гоҳо ўзининг камолотга эришганини изҳор этар, гоҳида каромат эгаси эканидан афсона сўзлар, гоҳида эса ўзини ақлдан озган киши сифатида кўрсатар эди. Хуллас, шу хил юз афсун ва макру ҳийла билан одамлардан егулик овқат ёки бирон-бир танга ундириб олар эди. Шу тарзда у ўзини ва ўзгаларни алдаб, шум нафси буюрган нарсаларни териб юрар эди. Нафси эса ҳар лаҳза уни юз хил бузуқ хаёлларга етаклар, кўнглига ҳар хил бўлмағур фикрларни солар эди.

Шу пайт ногаҳон унинг олдига кўп манзилларни кезиб ўтган жаҳонгашта бир соҳибдил комил киши етиб келди. Ҳийлагар киши уни кўрган заҳотиёқ ўзининг ёмон ҳолатидан хижолат бўлди. Ул комил киши деди:

— Пирнинг олдида қўлга киритган нарсаларингни кўрсат. Қани, кўрайлик-чи, қандай бахтга эришибсан?

Бадбахт киши пирга тўрвасини очиб кўрсатди. Унинг ичи заҳарзақкумлар билан тўла эди. У ўзи йиққан нарсаларнинг бари нажосат ва ифлосликлар билан тўла эканлигини кўргач, бундан жисмига ўт тушиб, кўнгли ўртанди. Пир унга ердан бир ҳовуч тупроқ ва тош олиб бериб: «Уларга қара!» деди. У қараса, қўлидаги тупроқ эмас, олтин, тошлар эса лаъл ва қимматбаҳо дурларга айланган эди. Ноқис киши бу ҳолатни кўргани ҳамоноқ комил пир унинг олдидан ғойиб бўлди. Бадбахт киши халқ ўртасида шармандайи шармисорликдан хижолатда

қолди. Аммо энди бу хижолатбозлик ва оҳу войни кўкка етказмоқдан нима фойда?

Қадим адабиёт намуналари, хусусан, «Қутадғу билиг»даги ибратли ҳикматларнинг нима учун минг йил ўтиб ҳам ўз қувватини йўқотмаётганини ўйлаб кўрмаймизми?

Ҳаво-нафс буйнин сиғув кеҙ қотиғ,
Ўзунг ўтрў булса, топуғда тотиғ.

(Сен аввал нафс-ҳаво бўйнини қаттиқ сиққин, ана ундан кейин қилаётган ибодатингдан завқ топа оласан.)

Ҳавоқа булу берса тутқун булур,
Эт ўз орзу булса мени қул қилур.

(Ҳавога (ҳавасга) эргашгувчининг унга асир бўлиши тайин. Жисмим тилаганини топса, мени қул қилур.)

Ҳавоқа босиқма уқуш бирла кес,
Эт ўз бош кўтарса, билиг бирла бос.

(Ҳаво босқинини ақл билан тўс. Нафс исён қилиб бош кўтарса, бу ғалаённи илм йўли билан бостир.)

Инсон ўз нафсининг айбларидан бехабардир. Агар у нафсига қарши озгина жидду жаҳд қилса, кўпгина маъсият ишлардан қутулади. Лекин ўша онда дарҳол у бундай хаёл қила бошлайди: «нафсим тарбия топди, хулқим гўзаллашди, энди нафсга қарши курашишга ҳожат йўқ». Агар шундай бўлса, у тез орада ўзини адашганлар сафида кўрадиким, бу ривоят шул ҳақдадир:

«Калила ва Димна» асари қадимда Барзуя ҳаким исмли фозил ўтганидан хабар беради. Барзуя етти ёшга етганида тиб илмини ўрганиш учун мактабга боради. Ҳаким бундай ёзади:

«Бу илмнинг фойдали эканини англаб, уни зўр эҳтирос билан ўргана бошладим. Кейин касалларни даволаб, бу ҳунарда шуҳрат қозондим. Шу билан бирга ҳамма одамлар сингари мен ҳам тўрт нарсани орзу қила бошладим: мол тўпламоқ, кайф сурмоқ, бошқаларнинг ҳурматига сазовор бўлмоқ ва абадий шуҳрат қозонмоқ. Шуни айтиш керакки, тиб илмининг бутун дунёда ҳурмати баланддир. Тиб китобларида: «Табибларнинг энг фозили беморларни пулсиз муолажа этувчилардир. Бу йўл билан улар ҳам бу дунёнинг, ҳам охиратнинг неъматларидан баҳраманд бўладилар», деб ёзилган. Деҳқоннинг уруғ сепишдан мақсади ердан ғалла ундириб, ўз ризқ-рўзини топишдир. Ҳайвонларнинг ем-хашаги бўлган ўт ўз-ўзидан ўсаверади.

Хуллас, қаерда соғайишига умиди бўлган касал одамни эшитсам, бориб, уни муолажа эта бошладим. Бир оздан кейин тенгқурларимнинг мол ва давлати меникидан зиёд эканини кўрдим. Нафсим устун келиб, мол-дунё тўпламоқ ҳавасига тушдим. Тўғри йўлдан озишимга сал қолди. Ўз-ўзимга дедим: «Эй нафс, сен фойда билан зарар ўртасидаги фарқни кўрмаяпсан. Ақлли одам азияти кўп, фойдаси кам бўлган нарсани орзу қиладими? Агар сен яхши от қолдириб кетиш фикрида

бўлсанг, бу фоний дунёда очкўз ва хасис бўлма. Нотўғри фикрлардан қайт. Савоб орттиришга ҳаракат қил. Одамнинг ҳаёти бир-бирига зид бўлган тўрт унсурнинг қоришмасидан иборат, худди йигирилган ипга ўхшайди, унинг узоқ вақт узилмасдан тура олишига ишонч йўқ.

Одам баданининг аъзолари бир мих билан қоқилган олтин бутга ўхшайди. Мих суғуриб олинса, бут бўлакларга бўлиниб кетганидек, одамнинг бадани ҳам яшаш қобилиятини йўқотиб, парчаланиб кетади. Қариндош-уруғларинг, дўст-ошноларинг билан кўпда мағрурланма ва улар билан бирга бўлишни ортиқча ҳавас қилма. Ҳамиша уларнинг севинчлари қайғуларидан оз, ғамлари эса шодликларидан кўп бўлади. Бу ғам ва ғусса устига яна ҳижрон дарди ва айрилиқ алами ҳам инсонга ҳамроҳдир. Баъзан шундай ҳам бўладики, бири ўз оиласини боқиш, хотини ва болаларини таъмин қилиш учун мол йиғиб, бойлик тўплашга мажбур бўлади ва бу йўлда ўзини қурбон қилади. Бундай одам оловга ташланган хушбўй уд ёғочига ўхшайди, унинг ҳидидан бошқалар фойдаланади, ўзи эса ёниб кул бўлади.

Яна ўз-ўзимга дедим: «Сен беморларни муолажа қилишдан қолма, «жамоат ҳакимнинг қадрини билмайди», деган гапларга қулоқ солма. Агар бирор одамни ўлим чангалидан қутқаришга муваффақ бўла олсанг, бунинг савоби ҳар нарсадан кўп эканлигини назарга ол. Узоқ давом этган оғир касаллик туфайли бола-чақаси билан ош-нонга муҳтож бўлиб қолган бир одамни муолажа этиш ва унинг саломатлигини қайтариб бериш қанчалик савоб иш эканлигини ким эътироф этмайди?»

Ўз нафсим билан олишиб, ўзимни яна тўғри йўлга сола билдим. Ҳеч нарса олмасдан сидқидил билан беморларни даволай бошладим, узоқ муддат шу иш билан машғул бўлдим. Бу хизматим эвазига ризқи рўз дарвозалари қаршимда очила берди. Шоҳлар менга бирин-кетин сарполар инъом қила бошладилар, хазина дарвозасини очиб қўйдилар. Бойликда, шону шавкатда ўз тенгдошларимдан ўзиб ҳам кетдим».

Мазкур сатрларни ўқиган биродарларимиз кўнглидан «Бу гапларни ҳозирги дўхтирлар ҳам ўқиса, ибрат олса, амал қилса эди», деган ширин орзу ўтгандир. Ҳа, баракалла. Мазкурни баён қилишдан муддао ҳам шу. Замонавий табобат аҳлида «Гиппократ қасами» деган онт бор. Ўқишни битириб, мустақил ишга ўтувчи ҳар бир ёш врач одамларга ҳалол хизмат қилишга қасамёд этади ва... афсуски, сўзларни тил учида ўқиганлари, қалбан ҳис этмаганлари учунми, кўплари бу қасамни тез орада унутадилар. Нафс деган куч бу қасамни парчалаб ташлайди. Биз муҳтарам врачларимиз номини қорага булғамоқчи эмасмиз. Ҳар бир оила уларнинг қаровига муҳтож. Ҳар бир оила уларга умид билан боқади. Жумладан, камина ҳам. Аммо... даволамасдан олдин пора талаб қиладиган врачлар ҳам борки, биз — бандалар кўриб кўрмасликка оларmиз ёки кечирармиз, лекин Аллоҳ кечирмайди-да!!! Беморга шифо беришга сабабчи бўлишдек шарафга эришган ҳолда тамагирлиги учун дўзахга ҳукм қилиниши биз бандалар учун ачинарли. Биз уларнинг барчаларини жаннат мукофоти билан тақдирланишларини истаймиз. Бироқ, бу ажр бизнинг истагимиз билан эмас, уларнинг ўз амаллари билан бўлади. Туғуруқхонага келган аёлнинг бой-камбағаллигига

қарамай тама қилувчига Аллоҳдан инсоф тилаймиз. Азизлар, тама қилманг, вазифангизни бажараверинг. Камбағал сизни дуо қилади, бойдан бирни кутаётган бўлсангиз, у ўнни ёки ундан кўпроғини ташлаб кетиши мумкин. Баъзи жарроҳлар амалиёт чоғидаёқ беморнинг узоқ яшамаслигини биладилар. Лекин ундан ҳам пул ундириб қолишдан қайтмайдилар. Буларга ҳам инсоф тилаймиз. Хуллас, барча врачларга эслатмамиз: қасамни бузганлик учун жазо мавжудлиги Қуръони каримда зикр этилган. Шу боис нафс қасамга ҳужум қилганида дадил туринг. Ўша «Гиппократ қасами»га қўшимча равишда биз юқорида зикр этган баённи ҳам ўқиб, дилингизга тугиб олинг ва амал қилинг. Шунда нажот топгувчилардан бўласиз.

«Нафс»га берилган сифатлар кўп: «бало» деймиз, «офат» деймиз... Аслида эса бу бир хасталик. Хасталикнинг эса шифоси бор. Бу хасталикнинг Шифокори Ўзининг китобида давонинг кўплаб усулларини баён қилиб қўйибди. «Қуръон — шифодир», деб бекорга айтилмаган. Демак, шифони Китобдан излаш керак. Баъзи биродарларимиз врачнинг кўрсатмаларига тўла-тўкис амал қиладилар. Ҳар олти ойда ёки йилда бир шифохонага ётиб даволанадилар ёки касалликнинг олдини олиш чораларини кўрадилар. Аллоҳ шифо берсин! Раббимиз нафс хасталигидан қутулишимиз учун йилда бир марта шифо ойини тайин қилган. Бу — Рамазон ойи. Шифо турлари — кам овқат, камгаплик, ғазабни тийиш, бахилликдан қочиш, ҳатто қумурсқага ҳам озор бермаслик... Баъзилар «рўза тутсам ошқозоним оғрийди», деган сабаб билан рўза тутмайдилар. Уларни айблашга ҳуқуқимиз йўқ. Лекин заҳар сўзли одам тилини ёмон гаплардан асраса, қаери оғрийди? Бировга зулм қилмаса-чи? Мансаб илинжида биродарига туҳмат қилмай юрса ҳам бирон ери оғрийдими? Рамазон ойида барча ёмонликлардан сақланиб, ўзини имтиҳон қилиш қандай яхши ибодат! «Бир ой бировни сўкмадим, демак, яна ўн бир ой тилимдан ҳақорат учирмай юрсам ҳам бўлар экан», «Бир ой бировни ғийбат қилмадим, демак, ғийбатсиз яшаш ҳам мумкин экан», деган хулосага келиш гўзал ҳидоят йўлига ўтилганидан далолат берадики, бу йўл нажот йўлидир. Бу хусусда Суқрот ҳаким деганларким: «Одамларга муносиб иш — ўз нафсини қўлга олиб, қайси иш ўзига лойиқ эканини англаб, унга амал қилишдир. Шундай қилса, унинг иши саранжом бўлади. Ҳамма гўзал хислатларнинг яхшироғи ҳалол касб билан молу дунё ҳосил айлашдир. Агар сизларга қаҳру ғазаб ғалаба қилса, ёмон сўзлар сўзлашдан тилингизни, бошқаларга озор беришдан қўлингизни сақланг».

Айрим мамлакатларда Рамазон ойида бозорларда арзончилик бошланади. Аҳли савдо сотаётган молларидан камроқ фойда олиб, кўпроқ савобга етишмоқ чораларини излайдилар. Бизда эса... афсус, шу ойда янада бойиб олишга ҳаракат қилинади. Нон, гўшт, гурунч, мева-сабзавот... айримларининг нархи икки баравар ошириладики, ажабланасан киши. Бу сотувчи биродарларимизга инсоф тилашдан ўзга чорамиз йўқ. Билиб қўйсинларким, Рамазон ойида топган модий фойдангиз бир ҳафтага, ёки бир ойга етар, пул дегани қўлнинг

кири — адо бўлади. Аммо муборак ойда кирланган қалбнинг тоза бўлиши қийинроқ кечади. Бу ойда тўпланган савоб бойлиги эса ҳеч озаймайди ва қиёматда асқатади.

Тилимизда «қорин бандаси», «нафс бандаси» деган ибораларни учратиб турамиз. Одам фақат ва фақат Аллоҳга бандалик қилиши шарт бўлгани ҳолда ўз нафсига топиниши ачинарлидир. Имом Ғаззолий ҳазратлари дейдиларким: «Инсонларнинг кўзидан ғафлат нарсалари олиб ташланса, ҳақиқатларга басират кўзи билан боқсалар, афсуски, бир қанчалари ўз нафсини бутга айлантириб сиғинаётганларини кўрадилар. Бу бутнинг қаршисида шайтон қўл қовуштириб «Буюр! Сенинг амрингни бажаришга шайман», деб турар экан».

Ҳа, айнан шундай, атрофимиздаги кимдир, эҳтимол яқин қариндошимиз ёки дўстимиз ёки қўшнимиз пулга сиғинади ёки мансабга сиғинади... Биз эса томошабин бўлиб қараб тураверамиз. Ажабки, ўша биродаримиз тасодифан дарёга чўкаётган бўлса, қутқаришга шошиламиз. Ахир нафс бутига сиғиниши бундан ҳам баттар фожиа-ку? «Одамнинг кўнгли тирик бўлмас, токи нафси ўлмагунча, кимки нафсига ҳоким бўлмаса, оқибат хорланур», деганларидек, қачонгача ўлик кўнгилларга бефарқ қараймиз?

Нақл қилурларким, ҳазрати шайх Абу Абдуллоҳ Хафиф (қ.с.) зовиясига (хонақоҳ, узлатга чекиниш жойи) бир мусофир дарвеш келди. Кўрдиларки, дарвешнинг хирқаси қора, бош ёпинчиғи ҳам қора, нимаики кийган бўлса, барчаси қора! Абу Абдуллоҳ анча вақт фикрга толдилар. Ғайратландилар ва сўрадилар:

— Эй дарвеш! Нечун буткул қора кийдинг?

— Илоҳимни ўлдирдим, шунинг учун қора киюрман, — деди дарвеш.

Абу Абдуллоҳ ҳазратлари амр этдилар, дарвешни судраб, ташқарига чиқардилар, ҳайдаб юбордилар. Дарвеш яна келди, ўлтирди. Шайх яна амр этдилар, яна ташқарига чиқардилар. Зоҳир ва ботин асло ўзгармади. Яна келди. Зовияга келиб ўлтирди. Етмиш марта ҳайдаб чиқардилар. Зоҳир ва ботин асло ўзгармади ва яна боягидек келиб, ўлтирди. Бу гал шайх ҳазратлари туриб, дарвешнинг кўзларидан ўпдилар.

— Бу даъвониким, сен қилурсан, ростгўй экансан, — дедилар.

Энди ул дарвешнинг «илоҳимни ўлдирдим» демакдин муроди — «нафсимни ўлдирдим» демоқчи эди. Нединки, ҳар кимки нафсига топинса — сиғинса, ўз нафсини ўзига худо қилиб олган бўлур. Бу хусусда Аллоҳ Ўз расулига хитобан марҳамат этади: «Ҳавои нафсини ўзига «илоҳ» қилиб олган ва Аллоҳ уни билган ҳолида йўлдан оздириб, қулоқ ва кўнглини муҳрлаб, кўз олдига парда тортиб қўйган кимсани кўрганмисиз? Бас, уни Аллоҳ йўлдан оздирганидан сўнг ким ҳидоят қила олгай? Ахир, эслатма-ибрат олмайсизларми?» (Жосия сурасидан). «Хабар берингки, ким ҳавои нафсларини илоҳ қилиб олган бўлса, сиз унинг устидан вакил-қўриқчи бўлурмисиз?»

Ҳа, нафс бандаларидан Аллоҳ ҳам, унинг расули ҳам узоқлар. Аллоҳ! Аллоҳ! Шундай демоқликнинг ўзидан юрак даҳшатдан ёрилиб кетай дейди! Шарафли ҳадис: «Ер юзидаги топиниладиган илоҳлардан

Аллоҳнинг энг кўп нафратлангани — ҳою ҳавасдир». Демак, бутларга сиғинувчидан ҳам ўз нафсига сиғинувчи ёмонроқ экан. Эътибор беринг: бундайлардан Аллоҳ нафратланади! Нақадар фожиа бу!

— Икки бармоғингнинг учини икки кўзингга қўй. Бу дунёдан бирор нарсани кўряпсанми? — дейдилар мавлавий ҳазратлари. — Агар кўрмаётган бўлсанг, бу «олам йўқ» деган маънони билдирмайди. Кўрмаслик гуноҳ, унинг камчилиги эса нафснинг икки бармоғидан келмоқда... Сен аввало бармоқларингни кўзларингдан узоқлаштир. Ундан кейин истаган томонга қара. Инсон кўздан иборатдир. Қолгани жасоратдир. Фақат яхшиликни кўрганга «кўз» дейдилар.

— Эй кўнгил! Бармоқларни кўздан олмоқлик фурсати етмадими? Улуғлардан биридан «Бу мақомга қандай етишдингиз?» деб сўрашганларида «Илон пўстидан шилинганидек, мен ҳам ўз нафсимдан ажралганман», деганлар. Эй кўнгил, сен бу нафс пўстини қачон ташлайсан? Эй кўнгил, сен нафсингни парвариш қилиш билангина овора бўлиб қаерга етишмоқ истайсан?

Ҳазрат Алидан ривоятким: «Бир куни Расулуллоҳ (с.а.в.) мендан:

— Эй Али, сенга беш минг қўй берайми ёки ҳам дунё, ҳам охират учун фойдали беш калимани ўргатайинми? —деб сўрадилар.

— Ё Расулаллоҳ! Беш минг қўй озмунча фойда эмас. Бироқ, менга беш фойдали калимани ўргатишингизни хоҳлайман, дедим.

Шунда Расули акрам (с.а.в.) ушбу дуони ўргатдилар:

— Аллоҳим, гуноҳларимни мағфират қил. Менга кенг феъл ва ҳалол даромат насиб эт. Нафсимни берган ризқингга қаноатли қил ва қалбимни Ўзинг манъ этган нарсаларга мойил қилиб қўйма.

Биз ҳам бу калималарни дилимизга муҳрлаб, дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳим! Ўзинг барча нуқсонлардан поксан, Ўзинг барча нарсаларга қодирсан, барча нарсаларни билгувчисан. Нафсимиз қаршисида ожиз қолишимиз ўлароқ юзага келган гуноҳларимизнинг кичкина ва каттасини, аввали ва охири, ошкори ва махфийсини, барча-барчасини Ўзинг мағфират қил. Аллоҳим! Бизлар Сенинг бандаларингмиз. Сен берган неъматни тўсгувчи йўқ ва Сен тўсган неъматни бергувчи йўқ. Сен қилган ҳукмни қайтаргувчи йўқ. Бизларни нафс васвасаларидан ва дунёнинг нафсоний лаззатларидан асра! Аллоҳим, муҳаббатинг ва сенинг розилигинг биз учун жаннат саодати бўлсин. Аллоҳим! Бизларга нафсимиз тақвосини бер ва нафсларимизни покла. Сен поклагувчиларнинг энг яхшисисан! Аллоҳим! Ўзингнинг розилигингга етишган бандаларинг йўлларини бизларга ҳам насиб эт, уларга берган неъматларингни бизларга ҳам бер ва қиёмат куни бизларни хор қилма. Эй Аллоҳим, Ўзингнинг раҳматинг ила ёрдам сўраймиз: бизларнинг аҳволимизни яхшила ва бизларни кўз очиб юмгунчалик фурсатга ҳам ўз нафсларимиз ҳукмига ташлаб қўйма ва бизларга ато қилганинг ҳидоятни олиб қўйма. Улуғлик фақатгина Сендадир! Нажот ёлғиз Ўзингдандир. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ЯСАТИЛГАН КЕЛИНЧАК

Дунё йўл бошида ёқиб қўйилган оловга ўхшайди. Кимки ундан керагича бир оз олиб, ўз йўлини ёритишга сарф этса, фойда кўради. Кимки кўпроқ олишга интилса, куйиб қолиб, ўзига азоб беради.

«Эй Одам фарзандлари, мен сизларнинг ҳусну сувратларингга ва мол-дунёларингга боқмасман. Балки дилларингга ва қилган амалларингга боқурман», деган ваъдага мувофиқ Аллоҳ таоло қалбимизга қараганида уялиб қолмаймизми? Азизлар, энди шу ҳақда фикрлашиб олайлик.

Кумайл ибн Зиёд ривоят қиладиларки: «Ҳазрати Али (р.а.) билан бирга юрар эдик. Жаббон қабристони ёнидан ўтаётганимизда, мозор томон қараб:

— Эй қабрда ётганлар, эй суяклари чириб, тупроққа қоришганлар, эй қоронғуликларда ёлғиз қолганлар, сизларда нима гап? Биздан сўрасангиз, молларингиз тақсимланди, болаларингиз ўксиз ва етим қолди ва хотинларингиз бошқа турмуш қуришди. Бизда ана шундай хабарлар. Сизларда қандай хабарлар бор? —деб сўрадилар. Сўнгра мен томон бурилиб:

— Эй Кумайл, агар уларга жавоб қилиш учун изн берилганида: «Озуқнинг энг яхшиси тақводир», деб айтишган бўлар эди, — дедилар. Бир оздан кейин эса йиғлаб, бундай дедилар:

— Эй Кумайл, қабр — амаллар сандиғидир. Буни фақат ўлганингдан кейин биласан...

Ҳазрат Алининг (р.а.) бу хитоблари асоссиз эмас. Қудсий ҳадисда марҳамат этиладики: «Эй Одам фарзанди, билгилки, бу дунёда тўплаган бойлигинг меросхўрларга қолади. Ундан емоқ ва ҳузурини кўрмоқ кўпинча бошқаларга насиб бўлур. Унинг ҳисоб-китоби ва надомати эса сенинг бўйнингга тушгай. Қабрда сенга фақат ҳаётлик вақтингда қилган яхши амалларинггина ёрдам бергай».

Аввалдан огоҳлантириб қўйишни лозим топдик: суҳбатдан муддао — дунё-бойликни, хусусан бойларни ёмонлаш ёки рад этиш эмас. Ислом дини охирзамон дини экан, мусулмонлар Аллоҳнинг севган бандалари эканлар, нима учун улар бошқалардан кўра қашшоқроқ ва ҳақирроқ яшашлари керак? «Фақирлигим — фахрим» деган муборак ҳадисни тўғри талқин қиляпмизмикин? Расулуллоҳ (с.а.в.) умматларини ҳамиша бечораликда яшашга ундамаган бўлсалар керак? Бу ҳадисда рамзий маъно бордир? Ислом бойликни мутлақ инкор этмайди. Бойликни халол топиш ва ҳалол нарсаларга ишлатиш талаб этилади. «Эй Одам фарзанди! Дунё йиғишни касб қилиб олар экансан, қиёматда ҳисоб беришингни, мол-дунёни қаердан олиб, қаерга сарф қилганингдан сўроқ қилинишингни ҳам эслаб қўй» (Ҳадиси қудсийдан). Қайс ибн Осим ибн Синон (р.а.) ўлимлари олдидан бу васиятни қилганлар: «Молни топиш ва уни иш-

лата билиш ҳаракатида бўлинглар. Чунки мол сахийлар даражасини кўтаради ва бахилларга муҳтож қилмайди. Кишилардан бирон нарса сўрашдан ўзингизни сақланг. Чунки сўрашлик кишининг энг охирги ноилождик ҳолатидир». Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) айтдилар: «Ёшликни пардоз билан, соғликни фақат дори ичиш билан қўлга киритиб бўлмаганидай, бойликка қуруқ орзу-ҳавас билан эришиш мумкин эмас. Бунинг икки йўли бор: 1.Тинимсиз ғайрат ва меҳнат. 2. Ғирромлик йўли». Ислом ана шу ғирромлик йўлида топилган бойликни ҳаром қилган. «Эй Одам фарзанди, агар сенга бойлик келаётганини сезсанг, билгилки, азоб-уқубати нақд бўлган гуноҳ келаётир» (Ҳадиси қудсийдан).

Бизнингча, масаланинг моҳияти — **дунёни бутунлай рад этишда эмас, дунёга ружу қўймасликда! Яъни: мол-дунё – умр ва саодат учун, аммо умр молу дунё кўпайтириш учун эмас!** «Эй Одам фарзанди, билгилки, қайси бир банданинг қалбини мол-дунё йиғиш сеҳри ишғол қилган бўлса, унинг дилини фақирлик хафви билан банд қилиб қўяман. Ўлимни эсдан чиқариб қўяман ва яна уни мол-дунё йиғиш билан овораи сарсон қилиб, охиратини эсламайдиган, ғофил қилиб қўяман». «Эй одамлар! Дунё —охиратда ҳовлиси йўқ одамнинг ҳовлисидир, дунёга ақли йўқ одамларгина шод бўлади ва иймон ишончи йўқ одамгина дунёга ҳирс қўяди» (Ҳадиси қудсийдан). «Эндиликда кимники кўрсанг фосиқ бўлиб, ўттиз минглаб ақча билан дўзах тагига шўнғиб бораётганини кўрасан, — дейдилар Ҳасан Басрий ҳазратлари. — У нега шундай қилади? Ахир у Аллоҳ таоло берадиган насибасини арзимайдиган нарсага сотаяпти-ку?! Яна кимни истасанг, у ўз давлати, мол-мулкини ўринсиз ерга сарф қилаётган шайтон йўлига кирмоқчи бўлаётганини кўрасан. Унинг ўзи ҳам инсофга келмайди ва бошқалар насиҳатини қабул ҳам қилмайди». Бир минг уч юз йил муқаддам айтилган бу ҳикматнинг мағзини чақайлик-да, бир оздан сўнг бу мавзуга яна қайтайлик.

Бойлик — имтиҳон турларидан бири: ҳамма бараварига камбағал бўлса ким кимга закот беради, ким кимга эҳсон қилади? Фақирлик ҳам ўзига хос имтиҳондир. Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) дейдилар: «Аллоҳга қасамки, бойлик ҳам, фақирлик ҳам бир неъматдир. Қайсиси билан имтиҳон қилинсам ҳам, хотиржамдирман. Бой бўлган кезлар муҳтожларга ёрдам қилиш, фақирликда эса сабр қилиш фазилати бор». Аллоҳ барчаларимизни шу фазилат билан неъматлантирсин! Яхши ҳаёт, фаровон турмуш Аллоҳга бўлган иймону эътиқод, тақво ва тоат-ибодатнинг самараси эканлигини унутган одам бу дунёда кўп нарсани ютқизади. Бу фаровонлик, тўқчилик ва серобчилик синов ва имтиҳон учунлиги, неъматнинг синов мақсадида берилишини англаб етиш кишини ҳушёрликка, гуноҳлардан ҳазар қилишга ундайди. Фоний дунё имтиҳонининг мавжудлигини англамаган одам мол-дунё, ризқ-рўзнинг сероб бўлиши натижасида манманлик ва ношукурлик тузоғига илинади-ю, ўз Раббисини ҳам унутади, динни инкор қилади. Оқибатда эса шиддатли азобга дучор бўлади.

Донолардан бири айтган экан: «фарзандларимга ҳеч нарса

қолдирмагандан кўра бойлик қолдириб, қиёматда унинг ҳисобини беришни афзал биламан». Бундан мақсад — ота вафотидан кейин фарзандлар, айниқса, сағирлар сарсон-саргардон бўлмасликлари керак. Рўзғор халтасини елкага ташлаб юриш ўрнига ёшлик чоғларида илм олганлари жамиятга фойдали эмасми? Саҳобалардан бири барча бойлигини бошқаларга тарқатмоқчи бўлганида Расулуллоҳ (с.а.в.) «бундай қилма», деганлар. У киши «бойлигимнинг ярмини тарқатайинми?» деб сўраганида ҳам «йўқ», деб бойликнинг учдан бирини тарқатиб, учдан икки қисмини фарзандларига қолдириши афзаллигини айтганлар. Шарафли ҳадис: Расулуллоҳ (с.а.в.) саҳобалардан:

— Қайсиларингизга ўз молидан кўра варасаларининг (фарзандларининг) моли яхшироқ кўринади? —деб сўрадилар.

— Ё Расулаллоҳ (с.а.в.), ҳаммамизга ҳам ўз молимиз мерос-хўрларимизнинг молидан яхшироқдир, — деб жавоб қилдилар.

Шунда Пайғамбар алайҳиссалом дедилар:

— Билиб қўйингларки, варасаларингизга тегишли мол ўз молингиздан кўра яхшироқ кўринади. Ўзингиздан илгари юборган мол — бу сизнинг молингиз. Аммо ўзингиздан кейин орқангизда қолган мол эса, бу албатта варасалар молидир.

Нима сабабли шундай дедилар? Шарҳким, киши ўз ҳаёти мобайнида қўлидаги молидан яхши ишларга сарф қилса, гўё уни ўзидан илгари юборган бўлиб, манфаати ўзига тегади. Бироқ. молпарастлик туфайли уни йиғиб, яхши сарфламай ўзидан кейин қолдирса, у варасалар моли ҳисобланади. Шунинг учун Расулуллоҳ (с.а.в.) «у мол кишига яхши кўринади», дедилар. Ворислар инсофли бўлиб, отадан қолган молни яхши ишларга сарфласа, албатта савобдир. Аммо улар бетафвиқ бўлиб, ота молини ёмон ишларга сарфлайдиган бўлсалар (Аллоҳ сақласин!) бу хусрондир.

Абу Заррдан (р.а.) ривоят: «Эй абу Зарр, молнинг кўплигини бойлик нишонаси деб биласизми?» —деб сўрадилар Расулуллоҳ (с.а.в.). Мен «Худди шундай, ё Расулаллоҳ!» (с.а.в.) дедим. «Молнинг камлигини камбағаллик нишонаси деб биласизми?» — дедилар. Мен: «Худди шундай, ё Расулаллоҳ», дедим. Ул Зот шундай марҳамат қилдилар:

— Бойлик аслида қалб ва кўнгил бойлигидир. Камбағаллик эса қалб ва кўнгил камбағаллигидир. Ким қалбан бой бўлса, дунёда дуч келган нарсалари унга зарар етказа олмас. Ким қалбан камбағал бўлса, дунёдан ортиқ уни бой қиладиган нарса йўқдир ва дунёнинг хасислиги унинг нафсига зарар етказиши мумкин».

Энди суҳбатимиз шу йўналишда, яъни қалбни бойитиш учун дунёга ружу қўймаслик хусусида кечади.

«Дунё ҳаёти бир тушдан иборатдир. Дунёда мол-дунё соҳиби бўлмоқ, тушда хазина топиб олишга ўхшайди, — дейдилар мавлоно Румий. — Дунё моли наслдан-наслга ўтиб, шу дунёда қолади. Ўлим фариштаси ғофилнинг жонини олиш билан уни уйқудан уйғотади. У киши ҳақиқатдан ҳам эга бўлмаган мол учун дунёда чеккан

заҳматларидан ҳайратга тушади. Минг пушаймон бўлади. Лекин вақт ўтган, ғишт қолипдан кўчган бўлади...

...Хотинлару ўғиллар, қоп-қоп олтинлару кумушлар, наслдор отлару сурув-сурув мол-қўйлар, экинлар... ва ҳоказо нарсалар одамлар ҳирсини қитиқлайди. Буларнинг ҳаммаси дунё завқидир. Модомики, у безатилган бўлса, унда ҳақиқий гўзаллик ва яхшилик йўқдир, бу гўзаллик унда муваққатдир ва ўзга бир ердан келган, демакдир. Дунё — олтин қопламаси сохта пул кабидир. Яъни қийматсиз кўпик бўлган дунё сохта, ёлғончидир, аҳамиятсиз ва қадрсиздир. Унинг уст қисмини биз олтин билан сувадик. Мана шунинг учун ҳам инсонларни хотинлару ўғиллар, қоп-қоп олтинлару кумушлар, наслдор отлару сурув-сурув мол-қўйлар, экинлар ва бошқа нарсалар ўзига тортади».

Ҳикматни бугунги кун назари билан талқин қилсак: спортчиларга бериладиган мукофот — «олтин медаль» деб аталади. Номи олтин, бироқ, бу нишонда зарра миқдорида ҳам олтин йўқ. Лекин айрим нодон ўғрилар буни англамай, медални ўғирлайди, жонини таҳликага қўяди ва... ҳеч нарсага эришмайди. Дунёга алданганлар ҳам ўша нодон ўғрилар аҳволига тушади.

Бойлик асли надир?

Бойлик — пўлат сандиқдаги минг ёки миллион доллардан тортиб, чўнтагимиздаги сўнгги юз сўмгача бўлган маблағ ўзимизники эмаслигини, бизга омонат эканини биламизми?

Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломга ўғиллари ҳазрати Исмоил алайҳиссаломни қурбон қилиш амри бекор қилингач, Аллоҳ ул зотга сон-саноқсиз қўй суруви эҳсон этди. Жаброил алайҳиссалом инсон қиёфасига кириб, ул зотдан сўрадилар:

— Бу қўй сурувлари кимники? Менга бир сурув қўй сотасизми?

— Бу қўйлар Раббимникидир, — дедилар Иброҳим алайҳиссалом, — Бу онда менинг қўлимда омонатдир. Агар бир марта зикр қилсанг, қўйларнинг учдан бирини, уч марта зикр қилсанг, ҳаммасини олиб кетишинг мумкин.

Жаброил алайҳиссалом зикр қилдилар:

— Суббуҳун, қуддусун, Роббуна ва Роббиул-маълоикати ваър-руҳ.

Шунда Иброҳим алайҳиссалом: «Бу қўйларнинг ҳаммасини олиб кетавер», — дедилар.

— Мен инсон эмасман, фариштаман, бу қўйларни ололмайман, — дедилар Жаброил алайҳиссалом.

— Сен фариштa бўлсанг, мен — Ҳалилман (Аллоҳнинг дўстиман). Берган нарсамни қайтариб ололмайман.

Бу воқеадан сўнг Иброҳим алайҳиссалом қўйларни сотиб мулк орттирдилар ва барчасини вақф қилдилар.

Дуоларимизда Аллоҳдан ҳамиша тани соғлик ва хотиржамлик тилаймиз. Ишларимизнинг ривожини сўраймиз... Бироқ, «менга бойлик бер!» деган илтижони эшитмаймиз. Эҳтимол бойлик илинжида муножот қилувчилар бордир. Лекин улар овоз чиқармай сўрасалар керак, яна Худо билади. Ажабки, бойлик сўраб илтижо қилмаймиз-у, лекин

бутун вужудимиз билан бойликка интилаверамиз. Мулкдорларнинг баъзилари бойликларининг омонат эканини ҳам биладилар ва ундан ажраб қолишдан қўрқиб, саждага бош қўядилар. Демоқчимизки, саждага бош қўйишдан мурод Аллоҳ розилигини исташ эмас, балки бойликдан ажраш қўрқуви. Энг олий бойлик саломатлик эканини ҳамма билади. Ҳатто яҳудийларнинг бир латифасини айтиб кулиб юрамиз: «Эй худойим, — дейишаркан улар,— Сен бизга саломатликни беравер, қолган нарсаларни сотиб олаверамиз». Саломатликни бойлик тўплаш учун сарфлаш керакми ё бойликни саломатликни асраш учун сарфлаш керакми? Ҳаётда иккала ҳолатни учратамиз. Баъзилар бойлик йўлида саломатлигини аямай қурбон қиладилар, бойлик тўплаш ишқида тиним билмайдилар. Бойликни тўплайдилару, бироқ муддаога етгунча бир касалликни ҳам орттириб оладилар ва... тўплаган бойликларини даволаниш учун сарфлай бошлайдилар.

Саҳобалар бойлик ҳақида гапиришганда Расулуллоҳ (с.а.в.): «Бойлик ёмонликлардан сақланадиган кишилар учун зарарсиздир. Мана шундай кишилар учун соғлик бойликдан ҳам яхшироқдир ва кўнгил шодлиги (Аллоҳга шукр айтиш лозим бўлган) неъматлардан биридир», дедилар. Яна дедиларки: «Кимки ўз оиласи бағрида тинч, тани соғ бўлиб тонг оттирса ва бисотида шу кунига етарли таоми бўлса, у одамга гўё бутун дунё зийнати берилган ҳисобланади». Фикр қилайлик: пўлат сандиқда миллионлар турибди. Бироқ, оилада ҳаловат йўқ. Бу миллионлар, айниқса, ҳаром йўл билан топилган бўлса бир лаҳзалик ҳам ҳаловат бермайди, балки оилани хотиржамликдан бегона қилиб қўяди.

Шарафли ҳадис: «Бойлик молнинг кўплиги билан эмас, балки чин бойлик — нафснинг бойлигидир». Шарҳким: нафснинг бойлиги — топган молига қаноат қилишдан ва унинг баракотини Аллоҳ таолодан сўрашдан, шунингдек, одамлар қўлидаги бойлигидан тама қилиш ва уларга қарам бўлишдан Раббил оламийндан паноҳ сўрашдан иборат. Дунё кўланкага ўхшайди: қувласанг, олдингга тушиб қочиб кетаверади. Қочсанг — сенга ёпишади, изингдан эргашиб келади. Кимда-ким унга қўнгил бергудай бўлса, ҳаёти зое бўлади. Дунё лаззатларининг энг кераклиси — тинч-омон ҳаёт кечириш. Емак-ичмак ҳам лаззат. Бу лаззат аслида томоқники. Аммо ош сингмай қолса, мижоз бузилади. Мижоз айниса — унинг иложи нима бўлади? Одамнинг қорни бир марта тўйса икки кун юриши мумкин. Битта тўн кийса, камида икки йилга етади. Мана шу иккиси учун одамнинг ўзини қул қилиши ярашадими? Бугун дунёси тилагига мос бўлиб турган кимса, ақли бўлса унга ишонмасин, унинг учиб кетишини фаҳм этсин ва ўлимнинг ҳақ эканини унутмасин. Ўлим пистирмадан чиққандай пайдо бўладиким, охиратнинг «вой» бўлиши ҳеч гап эмас. Охиратда эса... «Эй Одам фарзандлари, мен сизларнинг ҳусну сувратларингга ва мол-дунёларингга боқмасман. Балки дилларингга ва қилган амалларингга боқурман». «Эй Одам фарзанди! Доим умрингни дунё учун сарф қилаверсанг, қачон бундоқ бир чексиз умидлар билан тавба қиларсан?» (Қудсий ҳадисдан).

Аллоҳ таоло Ўз ҳабибига хитоб қилиб дейдики: «Одамларга дунё ҳаёти мисолини келтиринг. У худди бир сув кабидирки, биз уни осмондан ёғдиргач, баҳорда у сабабли ер ўсимликлари бир-бирига аралашиб, қалинлашиб кетур, сўнгра кузда шамоллар учириб кетадиган хашакка айланиб қолур. Аллоҳ ҳамма нарсага қодирдир» (Каҳф сурасидан). Ояти каримада ёшлик баҳорга, кексалик куз фаслига ўхшатилмоқда ва шу билан бирга умрнинг, дунё ҳаётининг ниҳоятда қисқа, ўткинчи эканлиги уқтириляпти. Расулуллоҳ (с.а.в.) дунёнинг вақтинчалик эканига ишора қилиб: «Менинг наздимда дунё гўё ёз иссиғида бир отлиқ йўловчи дарахтнинг соясида озгина дам олиб, сўнг яна кетгани кабидир», деганлар. Юқоридаги оятга кўплаб олимлар тафсир битганлар. Шулардан бири будир: «Мазкур ояти каримада дунё тириклиги ёмғир суви билан яшнаб ўсган ўт-ўланга ташбиҳ этилади. Чунончи, ўсимлик ўсиб, камолотга эришиб, ундан фойдаланадиган вақт етгач, ногоҳ ундан сув узилиб қолиши сабабли қуриб зое бўлур. Худди шунингдек, одам фарзанди ҳам дунёда ўсиб-улғайиб, орзуларини ҳосил этмоқчи бўлиб турганида қўққисдан ажали етиб, умр дарахти қуриб ва тириклик суви узилиб, орзу чечакларини ўлим ели ҳар тарафга учириб юборадир». Байт:

Ногаҳон тан боғига етса зимистони ажал,
Жон яғочидин сочилғой ҳар тараф япроқлар.

Мазкур ҳикматга Аҳмад Рифоъийнинг бу хитоби шарҳ бўлур: «Эй дўст! Кўрмасмисанки, чақалоқ дунёга келган вақтда ҳирси сабабли қўллари бир нарсани ушлагандай ёпиқ бўлади. Дунёдан кетаётганда эса, кафтлари бўшлигидан очиқдир. Чунки ҳирс билан орзу қилинган нарса қўлдан чиққан. Ўлим етарли насиҳатчидир, ўлим етарли воиздир».

Ёш Гўрўғлига шундай ўгит қилишган:

Тирикликда билгин, даври давронсан,
Оқибатда бир жонзодга маконсан.

Бир оқилдан сўрадиларки: «Некбахт кимдир ва бадбахт кимдир?» Ул оқил киши деди: «Некбахт улдурким, еди ва бағишлади ва бадбахт улдурким, ўлди ва ташлади». Шоир айтмоқчи:

«Мен-мен» деганларнинг «мен»и қолмади,
Наф бермади асло йиққан мол-ҳоли.

— Эй кўнгил! Бу панд-насиҳат сенга ҳамдир. Сен унга амал қилишга ўзингда куч топа оласанми? Дунёга ҳокимман, деб ғавғо қилганлар ҳозир йўқ-ку! Сен дунё орзу-ўйларини йиғиштириб қўя қолгин. Эй кўнгил, дунё айши лаззатининг сўнггида ажал нишининг заҳмати борлигини унутма! Эй нафс, мени тинч қўй!

Бу дунёнинг неъматлари камалакка ўхшаб оз умрли ва ўткинчи эканини ҳикмат аҳли кўп таъкидлаган. Яна дунё шўр сувга ўхшаб,

ичганинг сайин ташналигингни орттираверади. Бойлик заҳар аралаштирилган болга ҳам ўхшайди. У аввал ширин кўринади кейин эса ўлдиради. «Эй Одам фарзанди! Сенинг дунёдаги мисолинг — дунёнинг ҳаловатию унинг сенга кўрсатадиган макр-ҳийласи — асалга пашша тушиши кабидир. Агар у асалга қўнса, ҳалок бўлади. Шундай экан, бошқа одамларнинг манфаати учун ўзини куйдирадиган ўтинга ўхшамагин» (Ҳадиси қудсийдан). Дунё киши уйғонганидан кейин ачиниш ҳиссини уйғотадиган ширин тушга ҳам ўхшайди. Бу дунёга берилган одамни ипак қуртига қиёслаш мумкин. У қанчалик кўп ипак ўраса, ўз қўл-оёғини шунчалик қаттиқ боғлаган ва нажот йўли шу қадар қийинлашган бўлади. Дунё мулкини илонга ҳам ўхшатадилар. Агар кимса мулкини янада кўпайтиришга тиришаверса, илонларни ҳам кўпайтирган бўлади. Илонлар уни кечасию кундузи чақаверади, чақаверади... Шу азобларда дунё дарди бидан банд бўлиб, оқибатда Яратганни унутади. Ҳа, айтдик: бойлик айб эмас, лекин молни бутун жону тани билан, яъни қалбдан севса, киши ҳақиқий бой бўлиб роҳатга етолмайди. Чунки бундай ҳолдаги моддий бойлик қалбни касаллантиради. **Охиратни олиш учун дунё молини сотиш мумкин, дунё моли деб охиратни сотиш жоҳилликдир**. Инсон дунёнинг бўм-бўшлигини билган куни ибрат ва ҳикматга эришган бўлади. Зулматдан нурга чиқади.

Ҳикоят: бир ҳаким чиройли товусни кўрди. Унинг гўзаллиги ҳакимни ҳайратга солди. Лекин товуснинг хунук қағиллаши, чиройли патларини юлиши ҳакимни ажаблантириб сўрадики:

— Эй товус! Шундай гўзал патларингни нега юляпсан? Бундай чиройли патни ерга ташлашга қандай қилиб кўзинг қийди? Бу ишинг Аллоҳ берган неъматга ношукурлик эмасми?

Товус ҳакимнинг бу гапини эшитиб, фарёд қилиб йиғлади ва ҳакимга дедики:

— Эй ҳаким! Сен сувратнинг жозибасига қараб ҳукм қиляпсан. Менинг бу гўзал патим, бу гўзал қанотларим бошимга минг турли балолар келтирди. Барча чеккан заҳматларим, мана шу гўзал патларим туфайлидир. Бу патлар менда экан, ўзимни ҳимоя қилишга ожизман. Кошки кўримсиз бир қуш бўлсам. Халқнинг назарида бўлмасам, ана ўшанда озод яшардим. Хоҳлаган жойимда эркин кезардим. Эй ҳаким! Бу зийнат, бу сифатлар менда бўлгани учун душманларим жуда кўп.

Мазкур ҳикоятда кишилар буюк ибрат оладиган сабоқ мавжуд. Зоҳири чиройли зийнатлар, мол ва мансаб кишилар ҳаловатини бузадиган нарсалардир. Инсоннинг мансаби, моли қанчалик ортса, хавотири ҳам шунчалик ортади. Минг турли балоларга мубтало бўлади.

Инсонларнинг бахтли яшашларига монелик қиладиган нарса — уларнинг мол тўплаш касалига мубтало бўлиб қолишларидир. Мол тўплашни инсон тотиб кўриш, ҳидлаш, сезиш каби эҳтиёжларини қондириш учун қилади. Лекин бу сезгиларнинг ҳеч бири мақсадга етиш учун кифоя қилмайди. Инсонга мол-дунё насиб бўлса-да, у

дунёда ҳам, охиратда ҳам зиёндан бошқа бир нарса келтирмайди. Бу эса туядан қочиб қутулмоқчи бўлган одамнинг ҳолига ўхшайди. Ривоят:

Бир одам қутурган туядан холос бўлмоқ учун жар устига эгилган икки шохга осилиб, жар ёқасига оёқ қўяди-ю, оёғи остидаги индан тўрт илон бош чиқариб турганини кўради. Жарнинг тубига назар ташласа, у ерда бир аждаҳо оғзини катта очиб, унинг тушишини кутиб турибди. Юқорига қараса, оқ ва қора сичқон у осилиб турган шохларни тўхтовсиз кемирмоқда. Бу аҳволдан қутулиш йўлини ўйлаётган онда сал нарироқдаги асалари уясига кўзи тушади-ю, боши узра тўпланаётган бало булутини ҳам унутиб, бармоғини болга ботириб, ялай бошлайди. Асалнинг ширинлиги унинг бошини шу даражада айлантирадики, натижада, у ўзининг қандай аҳволдалигини унутади. Оёқларини тўрт илон боши устига қўйганлиги ва бу илонлар ҳар онда чақиб олишлари мумкинлиги, сичқонлар шохларни кемира-кемира синдиришгач, аждаҳо комига тушиши муқаррарлиги хаёлидан кўтарилади. Жаҳолат пардаси ақл нурини тўсиб қўйгани туфайли оз фурсат ўтмай, жарга қулаб, ҳалок бўлади.

Ривоятдан англашиладиган маъно: даҳшатли ва чуқур жарлик — дунё. Қора ва оқ сичқон — кеча ва кундуз. Улар инсонлар умрини озайтириш, ҳалок этиш учун узлуксиз бир-бирини алмаштириб туради. Тўрт илон — борлиқнинг моҳиятини ташкил этган тўрт унсур: ҳаво, тупроқ, ўт, сув. Булардан биронтаси ўз мувозанатини йўқотса, инсон ўша заҳоти маҳв бўлиб кетади. Асал — азоби кўп, фойдаси кам бўлган, одамларни тўғри йўлдан оздириб, уларга нажот дарвозаларини беркитган фоний дунёдир. Аждаҳо — ҳеч ким қочиб қутула олмайдиган ўлимдир. Ажал шарбатини ичишга тўғри келганида, ажал фариштаси тепангга келиб турганида ўлимдан қутулиб бўлмайди. Пушаймонлик ҳам фойда бермайди. На тавбага вақт қолади, на дуо ўқимоққа мажол.

Низомий ҳазратларидан:

Бир кун Яман шоҳин ғўри устига борсам,
Қўл чўзди-ю тутди кафан, кўрсатиб карам.
Ва деди: «Бу саховатим айб айламагил,
Бу дунёда бундан бошқа йўқ бирор нарсам».

Шайх Саъдий ҳазратларини мавлоно Огаҳий таржималарида ўқиймиз:

Агар султон ғаний ва комрондир,
Ва гар дарвеш ҳожатманди нондур.
Икков ҳам элта олмас жонпарвар ҳол,
Кафандин ўзга даҳр амволидин мол.
Чу қилғунг мулк молингдин жудолиқ,
Эрур шоҳликдин авлороқ гадолиқ.

Бугуннинг шоирларидан Сирожиддин Саййид ёзадилар:

Ўлимга барибир: гулдай дудоқлар,
Ҳалол юрганлару ҳаром томоқлар.
Уст-боши бутлардан чопонни ечгай,
Кавуш кийиб кетмас яланғоёқлар.

Ҳа, дунёнинг лаззати чақмоқ каби, булут сояси каби бир зумда ўтиб кетади. Шу боис ҳам унга ружу қўймоқлик нодонлик ҳисобланади. Юқорида бу хусусда сўз бошлаб эдик, энди мавзуни яна давом эттирамиз. Шарафли ҳадис: «Дунёга рағбат қилмаслик, аҳамият бермаслик, дунё ишларидан йироқ обид ва зоҳид бир қул бўлмоқлик кўнгил ва баданга роҳат бағишлайди. Дунёга рағбат қилмоқлик, уни севмоқлик ғам ва маҳзунликни зиёда қилади». Шарҳким: дунёни севмаслик кўнгил ва вужудга роҳат бағишлаши нима? Бундай одамда ҳирс, ҳақсизлик, кину адоват қилиш туйғуси бўлмайди. «Қандай қилиб фалончининг оёғини чалсам, фалончининг молини ёки мансабини тортиб олсам», деган васваса киши қалбини безовта қилса, виждони «гуноҳдан қўрқмайсанми, одамлардан уялмайсанми?» деб тергайди. Чунки у биладиким:

Ўзингча тижорат қилгани келдинг,
Уй қуриб, иморат қилгани келдинг.
Бу дунё беш кунлик зиёратгоҳдир,
Аслида зиёрат қилгани келдинг.

Аллоҳ таоло «Инсон ўзини бой-беҳожат кўрса, бас, туғёнга тушади, ҳаддидан ошади. Албатта, қайтиб бориш Раббингнинг Ўзига, бошқага эмас», деб огоҳ этган. Атрофимизга зийрак боқайлик: чиндан ҳам киши бойлик, мансаб орттирса, дарров туғёнга кетади, ҳовлиқади, ҳаддидан ошади. Лекин қиёмат куни барибир Аллоҳга қайтади. Ўшанда ҳар бир нарсанинг аниқ ҳисоб-китоби бўладики, буни унутмаслиги даркор. «Шак-шубҳасиз, (кофир) инсон Парвардигори унга ато этган неъматларига кўрнамаклик қилгувчидир. Ва шак-шубҳасиз у бунга (ўзининг ношукурлигига) гувоҳдир. Ва шак-шубҳасиз, у мол-дунё муҳаббатига жуда қаттиқ берилгувчидир» (Вал-одиёт сурасидан). «Билингларки, бу дунё ҳаёти фақат ўйин-кулги, кўнгил эрмаги ва зеб-зийнатдир, ўрталарингиздаги ўзаро мақтанишдан ва мол-мулкни ҳамда фарзандларни кўпайтиришдан иборатдир. У худди бир ёмғирга ўхшарки, унинг ёғиши сабабли униб чиққан ўт-ўлан деҳқонларни ҳайратга солиб, ақлларини банд қилиб қўюр, сўнгра у қурир, бас, уни сарғайган ҳолда кўрурсиз. Сўнгра у хас-чўпга айланиб кетади. (Дунё ҳаётининг холи ҳам шундан ўзгача эмасдир.) Охиратда эса ўша дунёга алданиб қолганлар учун қаттиқ азоб ва иймон-эътиқод билан яшаб ўтганлар учун эса Аллоҳ томонидан мағфират ва розилик бор. Бу дунё ҳаёти ғурурга кетгазувчи матодан ўзга ҳеч нарса эмас» (Ҳадид сурасидан).

Энди оятнинг тафсирига келсак, Аллоҳ таоло бу дунё ҳаётини

«ўйин-кулги, кўнгил эрмаги, зеб-зийнат» деб таърифлаяпти. Чиндан ҳам одамлар ўлчови билан қаралганида ҳаёт беш кунлик дунёда ўйнаб олиш учун ажратилган фурсатга ўхшаб туюлади. Қаёққа қарасангиз, одамлар кийим-бош, емоқ-ичмоқ, ҳовли-жой, зеб-зийнат ортидан қувгани қувган. Ўз обрўлари, мансаблари, хасабу насаблари билан фахрланишган, мол-дунё ва бола-чақани кўпайтиришга уринган уринган. Аслида эса бу нарсалар арзимас, эътиборсиз ашёлардир. Бу ҳақиқатани янада очиқроқ тушунтириш учун Қуръони карим кўзимизга доимо кўриниб турган, лекин кўпларимиз эътибор бермайдиган ҳодисани мисол қилиб келтиради. (Бу маънодаги мисол билан Каҳф сурасидаги оят баёнида ҳам танишган эдик.) Бу дунё ҳаёти шундай бир ёмғирга ўхшайдики, у ёққандан сўнг чиққан наботот деҳқонларни ҳайратга солади, завқлантиради. Аслида эса бу ҳол ўткинчидир. Яъни ўсимликлар тезда қурийди, ранги сарғаяди ва қуриб, қовжираб, уқаланиб кетади. Ҳа, бу дунё ҳаёти ҳам шу каби алдамчи бўлгани сабабли у билан алданиб қолмаслик керак. Чунки охиратда кофирларга азоб, мўминларга Аллоҳнинг мағфирати ва розилиги мавжуд. Яна таъкидким, бу гаплар тарки дунё қилишга, ҳамма нарсадан юз ўгиришга чақириқ эмас. Балки мезон ва ўлчовларни тўғри йўлга солишга, ўткинчи ҳою ҳавасдан устун бўлишга даъватдир. Одам ҳаром-хариш воситалар билан мол-дунё, ҳузур-ҳаловат топса ҳам, лекин маънавий жиҳатдан хақир бўлиши муқаррар. Зотан, «Бизнинг зикримиздан юз ўгирган, дунё ҳаётидан бошқани хоҳламайдиганлардан юз ўгиринг» (Ван-нажм сурасидан), деб буюрилган.

Такрор ва такрор айтамиз: бойлик кишини туғёнга келтиради. Мусо алайҳиссаломнинг амакиваччалари Қорунга Аллоҳ томонидан кўп эҳсонлар берилган эди. Тавротни жуда яхши ўқир эди. Илм раво кўрилган эди. Зуҳд ва тақво соҳиби эди. Аллоҳнинг унга бойлик бериши уни Ҳаққа яқинлаштириш ўрнига Ундан узоқлаштирди. Бойликни бут ҳолига келтириб, унга сиғина бошлади. Мусо алайҳиссалом Қорунга бойлигидан бериладиган закот миқдорини айтганларида: «бу бойликларни мен тўпладим», деб закот беришдан бош тортди. Дунё моли кўзини қамаштириб қўйгани учун Мусо алайҳиссаломга туҳмат қилишгача борди. Натижада қаҳри илоҳийга дучор бўлиб, хазиналари билан бирга ер остига кўмилди.

Шарафли ҳадиским, Расулуллоҳ (с.а.в.) умматларига хитобан дейдилар:

«Икки иллат борки, сизларга улар туфайли зарар етишидан хафвдаман: бу кибру ҳавога эргашиш ва орзу-ҳавасга берилишдир. Кибру ҳавога эргашиш — Ҳақдан тўсилиш, орзу-ҳавасга берилиш эса, дунёни яхши кўришдир. Огоҳ бўлинглар! Аллоҳ таоло дунёни суйган бандасига ҳам, суймаган бандасига ҳам беради. Иймонни эса, фақат суйган бандасига ато этади. Эсда тутинглар! Диннинг ҳам, дунёнинг ҳам фарзандлари бор. Сизлар дунё фарзандлари эмас, дин фарзандлари бўлинглар. Билингларки, дунё сизларга орқа ўгирувчи, охират эса пешвоз чиқувчидир. Огоҳ бўлинглар! Бу кун

амал куни, унда ҳисоб йўқ. Яна огоҳ бўлингларки, ҳисоб куни яқин, у кунда амал қилиш йўқ!»

Бойликка ружу қўймаслигимиз учун бизларга яна қандай огоҳлантириш даркор?

Кимса олтин ва кумушни кўрмаса ҳеч гап эмас. Бироқ уларни кўргандан кейин жуда кўп нолойиқ ишларни қилиб юбориши мумкин, шуниси чатоқ!

Киши фақирликда яшаса қашшоқ,
Эзгу феълни ташлар бойигани чоқ.
Гадой тўқ бўлиб, у бойиса агар,
Тўғрилик йўли тез уни тарк этар.
Бу қут кўрмаган эр агар топса қут,
Қилиғи бузилар, қилар элга ют.
Эл ичра узаяр қўли ҳам тили.

Дунёда гўзал ва жозибали нарсалар ғоят кўп: уюм-уюм пуллар, турли русумли машиналар, тилла-жавҳар безаклар, қиз-жувонлар, фарзандлар... Булар ҳар бир кишининг истагида оз ёки кўп даражада мавжуд. Бироқ, буларнинг барчаси ҳаёт учун аҳамиятли нарса эмас. Дунё ясанган келинчак каби. Шоир айтмоқчи: «Фоний дунё хуштур, аммо оқибат мавт ўлмаса». Ҳа, оқибат — бу дунёда ўлим бор. Ҳеч ким абадий қолмас. Яна ўлимдан сўнг ҳисоб-китоб бор. Оманно ва саддақно! Шак-шубҳасиз бор!

Ривоят: Бир девона киши бор эди. Унинг маскани кеча-кундуз вайрона эди. Ҳар дам ўша вайронанинг бир ёнини қазиб, ўз умрини хазинага эришиш умиди билан ўтказар эди. Иттифоқо, шунча машаққат чеккандан сўнг бахти чопиб, хазинани топиб олди. У қазиётган чуқурда бир эшик кўринди. Эшикни очиб, ичкари киргач, катта бир саройни кўрди. У ерда тиллаю жавҳарларга тўла қирқта хум турар эди. Девона бу бойликни кўрди-ю, ҳушидан кетди. Шу онда бу ерга бир аблаҳ киши етиб келди. Хазина остонасида беҳуш ётган девонани кўрди ва ҳеч бир иккиланмай унинг кўксига ханжар санчиб, бечоранинг қонини шу хазина устига тўкди ва барча бойликка эга чиқди. Яшашдан бирдан-бир мақсади хазинага эришмоқлик бўлган девона эса бору йўқ сармоясидан — ҳаётидан ажралди.

Бошқа бир ривоятдаги бечора девона эмас, чапдаст савдогар эди. Унинг умри денгиз сафарларида ўтарди. Димоғига савдо мояси ўрнашиб олиб, сувга ғарқ бўлиш хаёлига ҳам келмасди. Борган мамлакатида ўн кундан зиёд турмас, савдоси тугагач, яна сув узра йўл тутар эди. У денгизни ҳар хил офатлардан холи деб ишониб, йиллар оша шу зайлда сафар қилаверди. У Маккаи мукаррама жойлашган яриморол яқинидан бир неча марта ўтса-да, фарз амални бажариш лозимлигини хаёлига ҳам келтирмас эди. Кишилар унга ҳаж амалини бажариш керак, деб айтсалар-да, аммо бойлик орттириш ҳирси савдогарни у томон боришига йўл қўймас эди. Бир куни денгизда бўрон кўтарилди. У тушган кема гоҳ осмонга

сапчир, гоҳ пастга тушиб кетар эди. Савдогар савдо ишларига ғарқ бўлганидек, унинг кемаси ҳам денгизга чўкди. Ўзи эса катта бир балиққа ем бўлди.

Айрим биродарларимиз «Эмиратга бориб келдим», деб таассуротларини сўзлай бошлаганларида мен шу ривоятни эслайман. Улар «Эмират» деб атаётган Бирлашган Араб Амирликлари давлати Маккаи мукаррамадан унча узоқ эмас. Ҳозир у ерга асосан тижорат мақсадида, бадавлатроқ кишилар эса дам олиш ниятида борадилар. Афсуским, ривоятдаги савдогар каби улуғ сафарга отланишни хаёлларига келтирмайдилар.

Дунё охиратнинг зироат майдонидир. Барча эътиборини дунё молига қаратиб, унга муҳаббат қўйиш жамият қонун ва низомларининг бузилишга сабаб бўлади. Ҳар қандай илғор жамиятнинг пойдевори адолатдир. Золимнинг зулм қилишига имкон бермасликдир. Қонунларни тўғри қўллашдир. Бу шартлар бажарилмаса, жамиятга зарар етади. Шунинг учун инсонларнинг кўнгли тўқ бўлиши, дунёга ҳирс қўймаслиги лозим. Шу туйғу инсонни ҳаромдан, ўғриликдан, зулмдан сақлайди. Аллоҳ ризолиги томон йўналтиради. Ибодат қилдиради. Ошиқи содиқ, фаол бир инсонга айлантиради. Инсон дунёга манманлик учун келмайди. У севги учун, бошқаларнинг меҳрини қозониш, махлуқотни яхши кўриш, яратилган нарсаларга шафқат, муҳаббат кўрсатиш учун келади. Кўнгилга эътибор қаратади: одамларнинг кўнглини кўтаришга, хайрли дуосини олишга интилади. Акси бўлса-чи?

Шарафли ҳадис: «Кимнинг нияти охират бўлса, охиратни истаса, дунёни кўзи кўрмайди. Унга аҳамият бермайди». Натижада нимага эришади? Унинг ишларини Яратганнинг ўзи ростлайди. Кўнглини бой қилади. Ҳузур-ҳаловат беради. Дунё моли унинг ҳузурига ўзи келади. «Агар бунинг тескариси бўлса-чи? Охиратни ўйламай, дунё молининг орқасидан елиб-югурган инсоннинг аҳволи нима бўлади? Аллоҳ унинг ишларини тўзғитиб ташлайди. Ишлари юришмай қолади. Камбағаллик хафвини икки кўзининг ўнгида гавдалантиради». Яъни «сен фақир бўлурсан», деган хавотир уни тинч қўймайди. Кўнгил бойлиги қайда-ю, бу хавотир қайда?! Мана шу кўнгил ғариблигидир ва бу ғариблик «э воҳ, закот берма, хайрли ишлар қилма, мол харж этма, хароб бўлурсан», деб васваса қилаверади. Оқибат эса...

Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат ила дейдиларки: «Кимнинг ҳиммати, истаги, васф этгани, орзу этгани, ўнгида ҳам, тушида ҳам такрорлаб турган нарсаси дунё бўлса, Аллоҳ ундай бандага охиратда менинг ёнимда қўшни бўлмоқликни ҳаром қилади!» Ақли бор одам учун бу ҳукм баданга минг-минг игна санчилгани кабидир. Охиратда Расулуллоҳнинг ёнларида бўлиш бахти қайда-ю, акси — фожиа қайда?! Мадинаи мунаввара да бўлган, Пайғамбаримиз алайҳиссалом муборак қабрларини зиёрат қилиш бахтига етишган биродарларимиз бу ҳикматни чуқур англаб етишлари ва бошқа биродарларига англатишлари лозимдир.

Ҳазрати Яҳё Бин Муоз (қ.с.) дейдиларки: «Кимки Аллоҳ билан бой бўлса, у доим бойдир. Кимки касб-кори билангина бой бўлса, у доим камбағалдир... Дунёга эришмоқ хўрликдир, охиратга эришмоқ азизликдир. Азизликни қўйиб хўрликни истаган киши эса аҳмоқдир». Ҳикоятким, ҳазрати шайх Утбат ул-Ғулом (қ.с.) сайрда эканликларида бир ҳурни кўрдилар. Ул Ҳур: «Ё Утба! Мен сенга ошиқман, ҳеч қачон мени қўйиб, бошқа аёлни истама. Токи мен сенга ҳаром бўлмайин», — деди. Бу хитобга жавобан ҳазрат бундай дедилар:

— Мен дунёни уч талоқ қўйдим! Киши уч талоқ билан қўйиб юборганини қандоқ олгай?!

Мазкур ҳикматга ҳазрат Навоий байтлари шарҳ вазифасини ўташи мумкин (мазмуни): **«Эй одам, асл ёр висолига етишмоқни истасанг, дунё келинчагини талоқ қил»**, дейилмоқдан муддао: агар жаннатни истасанг, жаннатда Аллоҳ висолига етишмоқ ниятинг бўлса, у ҳолда бойликка кўнгил қўйма, ундан ажрал. Дунё молидан бенасиб қолиш баъзи одамларга фожиа бўлиб туюлади. Аслида эса жаннатни йўқотиш фожиадир. Охиратнинг маҳри — дунё молига кўнгил қўймаслик, уни тарк қилишдир. Шарафли ҳадиским: «Дунё севгиси ҳар хатонинг бошидир. Бир нарсани севсанг, у сени кўр ва соқов қилиб қўяди». Дунёга алданган одам охиратга қўллари бўш кетадиким, Искандар Зулқарнайнинг васияти мисолдир. У «Тобутимдан қўлларимни чиқариб қўйинглар, одамлар у дунёга ҳеч нарса олиб кетмаётганимни кўришсин», деган экан. Киши бойлик эмас, ҳақиқат изловчиси бўлса, уни қаерда топса, олишга интилса, ҳақиқий бойликка эришган бўлади. Пулнинг фойдаси савдогарни қувонтирганидек, обиднинг ибодати ҳам обидни севинтиради. Пул севгисига мубтало бўлганлардан бир нарса сўрамаслик тавсия этиладиким, улардан нимадир сўраш — қутурган ит олдидан таомини олиш кабидир. Олмонларда «Пул бераман, десанг, шайтон ҳам рақсга тушади», деган мақол бор. Лев Толстой пулни қулликнинг бир кўриниши деб таърифлаган. Чиндан ҳам хаёли ҳамиша пул билан банд бўлган одам пулнинг қули ҳисобланади. Одамзод орасидаги қулдорлик йўқолган, аммо пул қулдорлиги мавжуд ва у қиёматга қадар ҳам йўқолмайдиким, бу қулликдан ғоят эҳтиёт бўлмоқ жоиз. Қулдорлик замонларида сахий бойлар қулларига эрк берганлар. Бироқ пул қулдорлигида бундай марҳамат йўқ. Шу боис ҳам қадим файласуфи Софокл: «Пул — инсоният гарданидаги энг катта тавқи лаънатдир», деган. Ажаб! Ажаб! Биз ана шу тавқи лаънатни севамиз-а!! Кишини юксалтирадиган пули, мансаби эмас, балки иймони ва илмидир. Чунки пулни ишлата-ишлата адо қилади, иймон билан илм тугамайди. Пулни ўғирлатса, хонавайрон бўлади, иймони ва илмини эса ҳеч ким ўғирлай олмайди. Шунга кўра, Аллоҳ муҳаббатига суянган кимса йиқилмайди, мол ва мансабга суянган киши эртами-кечми суянчиқсиз қолгандаги аҳволини ўйлаб қўйсин. Моддият аҳли пулга севинади. Иймон ва умид ҳақиқий инсонни севинтиради. Моддий ўлим — охиратга қайтишдир. Иймон аҳли учун эса ўлим йўқ.

«Ким дунё ҳаётига кўнгил бериб, фақат унигина севса, уни охи-

ратдан устун қўйса, Аллоҳ ўша одамни олти жазога раво кўради, — дейдилар Ҳасан Басрий ҳазратлари. — Буларнинг учтаси бу дунёда яна учтаси охиратдадир. Бу дунёдаги жазолар: *охири кўринмайдиган орзу-истаклар кишанлари исканжасида қолиш; *тўйиш нималигини билмайдиган очкўзликка мубталолик; *ибодат лаззатидан маҳрум бўлиш. Охиратдаги жазолар: *қиёмат куни даҳшатли қўрқув ҳисси; *қийин ҳисоб-китобга дучор бўлиш; *чексиз ғам-андуҳга ботиш.

«Лисонут-тайр»да бир савол ва қалбимиз ҳамда онгимизни бойитиши мумкин бўлган жавоб баёни бор. Бугунги тилимизга мослашган насрий баёнда Ҳудҳуддан бундай деб сўрайдилар:

— Эй қутлуғ жамол эгаси! Молу дунё менинг кўнглимга чексиз муҳаббат солди. Унга эришмоқ хаёли жонимга қувонч бағишлайди, унинг жаранглаган товушини эшитсам, кўнглим ҳузур топади. Қўлимда агар бир нафас олтин-кумуш бўлмаса, мени ўша заҳотиёқ ўлди, деб ҳисоблайвер.

Ҳудҳуд бу саводан ранжиб жавоб беради:

— Эй ҳақиқатдан йироқ! Жонингга пул фироқ доғини қўйибди. Ҳирс жоми кўнглингни маст айлабди, сен бу мастликдан ер билан бирга бўлибсан. Киши ҳам шундай сўзларни айтадими?! Ахир бу ҳақиқий инсонларнинг иши эмас-ку! Асл инсонлар бу ишдан ор қиладилар.

Бу хил тубан иш билан шуғулланиш фақат сичқонга яраша-ди. У ниҳоятда тиришиб, ерни қазиш билан доимо тупроқ ичра хору зор умр ўтказади. Шу ҳирси туфайли ер тагидан турли тешиклар ковлаб, бу ёмон иллатидан ниҳоят кўп машаққат чекади. Шу тариқа доимо уй сари ковлаб бораверади. Ниҳоят, тешик очиб юзага чиққач, пусиб, пайт пойлаб ётган мушук унинг этини еб, қонини симиради.

Ёки сен йиллар туфроқ остида хазинани пойлаб ётган илонга ҳам ўхшайсан. Чарх бунинг эвазига унга лойиқ жазо беради, яъни у кишилар кўзига кўрингани заҳотиёқ, бошини янчиб ташлайдилар.

Сенинг зотингда ҳам шундай иллат борки, эй ифлос, бу билан сен илон ва сичқонни эсга келтирасан. Уларнинг оқибати нима бўлгани ўзингга маълум. Билгилки, сендаги бу иллат яхшиликка олиб бормайди.

Симу зарни севган одам унга қул бўлиб, унинг шавқидан ажойиб маст ҳолга тушади. Ёки фараз қилки, фақат жоҳил ва нодон, маст кишигина симу зарни ўзига бут ҳисоблаб, унга сиғинади. Бундай кишини жаҳолат билан исломни тарк этиб, дўзахга равона бўлган деб айтиш мумкин. У бу жаҳон боғида токи тирик экан, ўз умрини шу янглиғ машаққат билан ўтказади. Олтин-кумуш учун юз хил ҳирс ва шайдолик кўрсатади, аммо охирида расволик билан ўлиб кетади.

Майли, мен сени сичқон деб атамай, балки Қорунга тенг деб ҳисоблай; илон демасдан, Фаридун деб ҳам атай. Аммо оқибати нима билан тугайди? Улар нима қилдилару сен нима қила олардинг?! Барибир улар каби бутун бойлигингни қолдириб, нариги

дунёга равона бўласан! Шунинг учун бу беҳуда хаёлни бошингдан чиқариб ташла! Миянгни эзиб ётган бу қаттиқ тошдан қутқар! Ҳақиқий эр бўлсанг, асл мақсадни кўзлагил, нимаики сўзласанг, ўшандан сўзлагил. Бу номуносиб иш билан шуғулланма, чунки ундан сенга зарар етиб, охири жонингнинг уволи бўлади. (изоҳ: Қорун ўта хасис бўлгани сабабли бадиий адабиётда давлатмандлик ва хасислик рамзи сифатида тилга олинади. Фаридун (ёки Афридун) қадимги Эроннинг ғоят бадавлат подшоҳларидан.)

Дунёдаги яралмиш ҳар бир нарса, фақат буюмлар эмас, ҳатто туйғулар ҳам аҳамиятли ва аҳамиятсиз деб икки турга бўлинади. Аллоҳга ишқни, ота-она, оила, дўстларга муҳаббатни аҳамиятсиз деб ҳисоблаган кишини аҳмоқ дейдилар. Бойликка муҳаббатни аҳамиятли деган кимса янада аҳмоқроқдир. «Мен мол ва дунёга амр қилдимки, эй дунё, сен менинг дўст бандаларимга хор ва эътиборсиз бўлгин. Токи уларнинг меҳр ва муҳаббатлари сенга эмас, менга мойил бўлсин» (Ҳадиси қудсийдан). Ҳа, агар Аллоҳнинг наздида мол-дунёнинг қадри заррача бўлса эди, уни аввал пайғамбарларига, сўнгра авлиё ва анбиёларга раво кўрган бўларди. Парвардигор мол-дунёга ҳирс қўйишдан ва унинг фитналаридан барчаларимизни ўз паноҳида асрасин!

Аллоҳ таоло Жаброил алайҳиссалом орқали расулига: «Агар расулим бойликни хоҳласа, Макка атрофидаги тоғларни олтинга айлантириб бераман», деб билдирганида Пайғамбаримиз алайҳиссалом бу таклифни қабул қилмадилар. Фоний дунёдан кўра боқий охиратни, умматлари ғамини афзал кўрдилар. Бир киши Расулуллоҳга (с.а.в.) юмшоқ тўшак ҳадя қилди. Ўша кеча Фахри олам (с.а.в.) қаттиқ уйқуга кетиб, таҳажжуд намозига тура олмадилар. Шу боис «Энди бу тўшакда ётмайман, бу тўшак мени намоздан қолдирди», деб эгасига мулойимлик билан тушунтириб, ташаккур айтиб, қайтариб бердилар. Расуллоҳ (с.а.в.) шолча устига битта бўз ёпинчиқ матони ёпиб, ухлардилар (олдинги суҳбатимизда бўйра устида ётганларини баён этиб эдик). Ҳатто шу даражада оддий ва камтарона ҳаёт кечирардиларки, баъзан аҳли аёлларига бир оз малол ҳам келарди. Ибн Аббос (р.а.) айтдилар: «Пайғамбар алайҳиссалом вафот этганларида ортларида на бир динор ва на бир дирҳам, на бир қул ва на бир чўри қолдирдилар, балки совутларини бир яҳудийга ўттиз соъ таомга гаровда қолдириб, дунёдан ўтдилар».

Ҳазрати Фотима онамиз (р.а.) оталаридан: «Ҳасан ва Ҳусайн жуда ҳаракатчан ва шўх, уларга қарашга кучим етмай қоляпти», деб ёрдамчи сўраганларида Аллоҳнинг расули (с.а.в.) дедиларки:

— Қизим, истасанг икки ёрдамчи берай. Лекин шуни билгинки, айни замонда икки дунёда ҳам роҳат топишинг қийиндир. Бу дунёда қийналгинки, у дунёда роҳат оласан.

Бошқа бир ривоятда ҳазрати Фотима онамиз (р.а.) тегирмонда ун туйишдан, қудуқдан сув тортиб чиқаришдан қабариб кетган қўлларини оталарига кўрсатиб у Зотдан ёрдам истаган эдилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) қизларига дедиларки:

— Аҳли иймон бундай фақир яшар экан, Бадр шаҳидларининг етимлари паришон ҳолда эканлар, сен қайси юз билан мендан ёрдам сўраяпсан?

Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳазратларининг масжидлари ёнида «Ҳужраи саодат» деб аталадиган аҳли байтларининг хоналари бор бўлган. Уммавийлар даврида масжид кенгайтирилаётган вақтда ўша уй бузилади. Бу ишдан саҳобаи киромлар йиғлаб: «кошкийди, «Ҳужраи саодат» бузилмасайди, уни кўриб одамлар ибрат олсайди», деб афсусланган эканлар. Узунлиги уч аршин, эни бир аршин келадиган, яъни битта каравот сиғадиган кенгликдаги уйчада бир киши бемалол ётиши, икки киши сиқилиб қолиши мумкин бўлган.

Айниқса, бугунги кунда, данғиллама иморатлар қуриш авжга чиққан замонда: «Эй кўнгил! Данғиллама иморатларни кўрганингда уларга ҳавас қилма, «Ҳужраи саодат»ни эсла!» деб хитоб қилиб туришимиз керакка ўхшайди. Сароймонанд қурилган янги уйига кўчиб ўтган бир йигит домла-имомларни эҳсон дастурхонига чорлаб дедики: «Расуллулоҳ ҳаётларини ўқиб, ўрганиб ўйланиб қолдим: бу данғиллама иморатни қуриб исломий жиҳатдан тўғри қилдимми?» Савол ниҳоятда жиддий эди. Бироқ, меҳмонлар гапни ҳазилга буришди: «Бизларни тез-тез меҳмонга чақириб турсангиз динга ҳеч бир зарари йўқ». Жавобни айтиб кулдилар. Биз эса «Эй кўнгил, сен бу гапга кулма!» дедик. Данғиллама иморат қуришнинг динга зарари йўқ. Аммо ҳар бир нарсанинг меъёрини сақлаш афзал. Мусулмонлар чакка ўтиб ётган эски кулбаларда яшамасликлари керак. Озода, кенг ва ёруғ, иссиқ уйларда истиқомат қилишлари лозим. Бироқ, узунаси эллик, эни ўттиз қадамли хоналар қуришдан фойда борми? Иморатда бир оила яшагани ҳолда, қирқ хона қуришдан наф борми? Ўзига зарур миқдорда кераклисини қуриб, ортиб қолган маблағига камбағал қариндоши ёки қўшнисига биттагина хона қуриб берса савоб эмасми?

Имкони бўлмаган кишининг фақирона ҳаёт кечириши табиий. У шундай яшашга мажбур. Бироқ, тўкин-сочин яшашга имкони бўла туриб, камтарона, оддий яшаб ўтган кишининг ҳаёти аҳамиятли ва ибратли бир ҳодисадир.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом шундай яшадилар.

Саҳобаи киром ҳам шундай яшадилар.

Ҳазрати Умарнинг (р.а.) қизлари, ҳазрати Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) завжалари Ҳафса онамиз оталарига ачиниб: «Бир оз ўзингизга қаранг, мазали таомлар енг», деганларида, амиралмўминин аччиқланиб: «Ҳазрати Пайғамбаримизнинг хотинисан, у Зотнинг қандай яшаганларини биласан, нега менга бошқачароқ яшашни таклиф қиласан?» дедилар.

Ҳазрати Умар (р.а.) ҳаётларидан ҳикоя: Рум элчиси Мадинаи мунаввара га сиёсий мулоқот учун келди. Элчи одамлардан халифа ҳазрати Умарнинг яшайдиган саройини сўради. Одамлар: «Халифанинг саройи йўқ. Лекин унинг порлаган кўнгил саройи бордир. Унинг бу дунёга оид, фақат фақирлар ва ғариблар сиғинадиган кул-

баси бор», деб жавоб қилдилар. Бу сўзларни эшитган элчи ҳайрат ва даҳшатга тушди. Мол-мулкини, от-уловини, ҳадяларини унутиб, ҳазарти Умар Форуқни излай бошлади. Учраган одамдан халифани сўрайверди. Ҳайрат билан ўз-ўзига: «Демак, дунёда шундай ҳукмдор ҳам бор экан-да! Худди руҳ каби қолганларнинг кўзидан узоқда эмиш», деди. Ниҳоят бир араб аёл: «Сиз излаётган халифа, ҳов анави хурмо дарахтининг соясида ухлаяпти. Одамлар уйларида, ётоқларида ухлар эканлар, халифа қумнинг устида истироҳат қилмоқда. Бориб хурмо дарахтининг соясида ётган зулли илоҳийни (Ҳақнинг соясини) кўринг», деди.

Уйқуда ётган халифа Умар элчининг кўнглига ҳайбат, руҳига шодлик солди. Элчи яна ўзи-ўзига: «Мен императорлар билан бирга бўлган ва улар қаршисида обрўга эга бўлган бир инсонман. Лекин улардан биронтаси ҳам ҳайбатли эмас эди. Бу халифа қурол-яроғсиз, қўриқчиларсиз ерда ётибди. Мен ухлаётган бу кишининг қаршисида титраб турибман. Нега шундай бўлмоқда? Демак, бу ҳайбатни Ҳақдан олган бўлса керак. Бу ҳайбат эски хирқа кийган бу кишининг ҳайбати бўлмаса керак», деди.

Рум элчиси бундай руҳий туғёнлар ичида экан, халифа Умар уйқудан уйғондилар. Элчи таъзим билан халифага салом берди. Халифа алик олдилар. Самимий ва сеҳрли сўзлар сўзлаб, юраги така-пука бўлиб турган элчини жон саройига киритиб, ҳузурга қовуштирдилар. Шундан кейин ўзини халифага бегона деб билган элчи ул зотнинг дўстига айланди. Халифа билан қилган суҳбатидан дунёни, ўзлигини, элчилигини унутди...

Бошқа асҳоби киромлар ҳам шундай бўлганлар. Ҳазрати Али — халифа, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Салмони Форсий ҳазратлари ҳам шаҳар ҳокими бўлганлар. Лекин яшаш тарзларини ўзгартирмаганлар. Ҳокимликка хос шинам хоналарда ётмаганлар, дабдабали либослар киймаганлар. Бошқа мусулмонлар қандай бўлсалар, улар ҳам шундай бўлганлар. Буларнинг асосида бир туйғу бор эди: дунёни кўзга илмаслик, аҳамият бермаслик! Унинг мол-мулкига, роҳат-фароғатига асир бўлиб қолмаслик! Охиратни исташ ва унга рағбат қилиш. Аллоҳнинг ризоси ҳақида ўйлаш ва ризосини қозониш учун ҳаракат қилиш. Тунларни ибодат ва кўз ёшлари билан ўтказиш. Кундузлари елиб-югуриб халқ хизматини қилиш, бошқаларнинг дуосини олмоқ, лекин мол-мулкини олмаслик! Қўл остида бошқаларнинг ҳақ ва ҳуқуқидан фойдаланиш имконияти бўла туриб, ўз манфаати учун фойдаланмаслик ва содда ҳаётни давом эттиришни зуҳд-зоҳидлик дейдилар. Охират муҳим. Мўмин учун уни назардан қочириш, инкор этиш асло мумкин эмас. Зоҳидлик туйғуси шу сабабли аҳамиятли. Фарзандларимизга «Зоҳиджон» деб чиройли исмни бежиз севиб қўймаймиз... Баъзи биродарларимиз шундай исмларни зурриётларига қўядилару бироқ, ўз кўнгилларини дунё бойлигидан узишни ўйламайдилар.

«Аллоҳ бир бандани севса, уни дунёдан асрайди. Худди сиз беморингизга сувни тақиқлаганингиз каби». Пайғамбаримиз алай-

ҳиссаломнинг бу ҳикматлари ажиб гўзалдир. Сув — ҳаёт манбаи. Лекин маълум пайтда бемор учун хатардир. Дунё ҳам солиҳ банда учун хатар. Аллоҳ солиҳ бандасини бу хатардан Ўзи асрайди. Бойликка алданиб қолмаслик, уни аҳамиятсиз нарса деб билиш бунга бир ишорадир. Бир киши Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ҳузурларига келиб деди:

— Ё Расулаллоҳ! Менга бир амал ўргатингки, уни бажарганимда Аллоҳ мени яхши кўрсин, инсонлар ҳам яхши кўришсин.

Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қилдилар:

— Бу дунёдаги нарсаларга аҳамият берманг. Аллоҳ сизни яхши кўради. Инсонлар ёнидаги нарсаларга аҳамият берманг, инсонлар сизни севади».

Шарафли ҳадис: «Агар Аллоҳ таолонинг ҳузурида дунё учун пашшанинг қанотича вазн-қиммати бўлганида Аллоҳ кофирга ундан бир қултумини ҳам раво кўрмаган бўлур эди».

Қудсий ҳадисда Аллоҳ бандаларига хитобан дедики: «Эй дунё аҳли! Кимки дунё ҳузур-ҳаловатини талаб қилса, унинг маърифати йўқлиги, кимки ўткинчи неъматни, тугайдиган ҳаётни ва битадиган роҳатни яхши кўрса, у ўзига жабр қилгани, Раббисига гуноҳкор бўлгани, охиратни унутганидир ва дунё у одамни алдагани белгисидир». «Эй Одам фарзанди! Охиратинг учун сен гўё эртага ўладигандек амал қилгин. Мол-матоҳни дунёда абадий турадигандек жам қилмагин». Чунки « у кунда на мол манфаат берар ва на болалар». Ҳа, айнан шундай! Қиёматда иймон ва солиҳ амалдан бошқа ҳеч нарса фойда бермайди. «Магар ким Аллоҳ ҳузурига тоза қалб ила келса, ўша манфаат топар» (Шуаро сурасидан).

Кел, э кўнгул, жаҳон савдосидан кеч,
Қадам ғам кишварина урмағил ҳеч.

«Эй кўнгил, дунё ишлари ва завқларидан кеч, — деб хитоб қиладилар ҳазарти Сўфи Оллоҳёр. — Оёғингни дунёнинг ғаму ҳасратларига урма. Дунё қайғуси билан охират мулкидан қуруқ қолмагин. Ундан кўраси қилмишларингга зудлик билан тавбаю истиғфорлар қилгин».

Ажаб маккорадур дунёйи фоний,
Минг алвон жилва бирла алдар они.
Ўшал маккораким, солса қўйниға,
Севингандин кирар шайтон ўйунға.

Дейилмоқчики, ўшал ҳийлагар дунё бир одамни алдамоқ учун қўлини унинг қўйнига солган пайтда, шайтон суюниб, ул одамнинг ибодату ишқи ўрнига кириб олади-ю, уни йўлдан чиқаради.

«Қутадғу билиг»дан бир ҳикоят: донишманд Ойтўлдини подшоҳ Кундуғди Элиг ёнига чорлайди. Йигит эса ёнидан копток чиқариб, ўшанга ўлтиради. Элиг унга кўп саволлар беради. Йигитнинг жавобидан шодланади. Шунда Ойтўлди кўзларини юмиб олади. Элиг бундан ажабланганида Ойтўлди изоҳ беради:

— Эй Элиг! Сен менинг қиёфамда давлат ва бойликни кўрмоқчи эдинг. Мен уларни аниқроқ тасаввур эта олгин, деб шу ҳаракатларимни қилдим. Копток давлат, яъни бойликка жуда ўхшайди. Уларнинг иккови ҳам жойида тўхтаб турмайди. Юмалаб кетаверади. Менга кулиб боққанингда, кўзларимни юмиб олишимга сабаб — давлатнинг кўзи кўр эканинни сенга уқтириш эди. Бойлик билан давлат кўзи кўр одамларга ўхшайди. Ким бойлик ва давлатнинг қўлидан тутса, ўшанга эргашиб кетаверади: бу яхши, мана буниси ёмон, деб ажратиб ўтирмайди. Оқар сув, йўриқ тил ва қут бир жойда тўхтаб турмайди. Олам кезувчилар йўл юриб тинмайди. Бахт-давлат ҳам бир жойда қўним билмайди...

Ривоятким, басир ва сўқир ҳамроҳ эдилар. Иттифоқо кўрнинг қўлидаги қамчиси тушиб кетди. У отидан пастга тушиб, ерни пайпаслаганича қамчисини қидирди. Бу онда бир заҳарли илон тун совуғи таъсирида карахт бўлиб, қотиб ётарди. Кўр одам уни қамчи деб ўйлаб, қўлига олди-да, отига минди. Кўзи очиқ одам унинг қўлидаги илонни кўриб, қичқириб юборди:

— Дўстим! Қамчи деб хаёл қилиб қўлга олганинг заҳарли илонку! Ташла!

Сўқир: «Қамчин ниҳоятда гўзал бўлса керакки, ҳамроҳим унга ишқибоз бўлиб, алдов йўли билан мендан тортиб олмоқчи», деб ўйлаб, аччиқланди:

— Сен қандай ҳасадгўй дўстсан ўзинг! Аллоҳ менга янги қамчинни раво кўрганда, бир алдов билан тортиб олмоқчимисан?

— Эй азиз дўстим, сендан қамчин тама қилаётганим йўқ, — деди басир. — Ҳамроҳликнинг шартларидан бири — йўлдоши хатарда бўлса, уни хабардор қилишдир. Мен шу бурчимни адо этяпман, холос.

Кўзи очиқ одам ҳақ гапини сўқирга маъқуллата олмади. Йўлда давом этдилар. Бир оздан кейин қуёш кўтарилиб, кун қизиди. Илон жонланди-ю, кўрнинг қўлини чақди ва уни ҳалок қилди.

Дунё молига алданувчилар шу кўзи кўр нодонга ўхшайдилар. Аслида манзилга бехатар етиб бормоқ учун отга чиройли қамчи уриш шарт эмас. Оддий хипчин ҳам кифоя қилади. Лекин кўнгил чиройли отни ва чиройли қамчинни талаб қилаверади. Ҳаётимиз ҳам шундай. Яшаш учун унча зарур бўлмаган нарсалар учун, хатто жонимизни хатарга қўямиз. Биз ўғриларни «жиноятчи» деб айблаймиз. Ҳолбуки, ўғирлик унинг касби. Жонини хатарга қўймаса, тирикчилиги ўтмайди. Лекин биз, тўғрилар-чи?

«Эй инсон, дунёдан бир-бирига зид икки овоз эшитилмоқда, — деб хитоб қилдилар Мавлоно Румий. — Ажабо, сенинг қалбинг улардан қайси бирига мойилдир? Бу овозлардан бири Аллоҳга яқинлашганларнинг, иккинчиси эса алданганларнинг овозидир. Бу овозлардан бирига ошно бўлдингми, иккинчиси қулоғингга кирмайди. Чунки ошиқ маъшуқасига зид бўлган нарсалар қаршисида ўз-ўзидан кўр ва карга айланади».

Ҳазрати мавлоно баҳс юритган ва бир-бирининг зидди бўлган

икки овоздан бири бу дунёга майл, иккинчиси эса бу дунёдан нафратдир. Улардан қай бирига қулоқ тутиб, амал қиладиган бўлсанг, иккинчисининг зидди ва маҳрумига айланасан. Ҳадиси шарифда: «Дунё ва охират икки кундош кабидир. Бирини нақадар хурсанд қилсанг, иккинчисини шу қадар ранжитган бўласан», дейилади. Яна шарафли ҳадис: «Дунё охират аҳлига ҳаромдир. Охират ҳам дунё аҳлига ҳаромдир». Яъни дунёга даъват овози кўнгилда жой топса, охират ҳақидаги насиҳатлар бу кўнгилга таъсир қилмайди. Охиратга даъват овози бир кўнгилдан жой олса, бу дунёга даъват овози унга таъсир қила олмас. Бир қалбдан дунёга мойиллик ўрин олдими, бундай қалбни тозалаш жуда мушкул бўлади. Қопга теккан ёмон ҳидли нарсадан қутулишнинг йўли қопни оловга ташлаш бўлгани каби, «бойликка ҳирс қўйиш» деб таърифланувчи ёмон ахлоқдан қутулиш жойи ҳам жаҳаннамдир.

Бир сайёҳ саҳрода адашиб қолди. Ейишга таоми, ичишга суви қолмай, «энди ўладиган бўлдим», деб тушкунликка берилган пайтда кўзига узоқдаги хум кўринди. Умид унга куч бериб югурди. Шунчалар югурдики, жони ҳалқумига келиб қолди. Бироқ, етиб бориб қарасаки, хум сувга эмас, олтинга тўла экан! Буни кўриб шунчалар изтиробга тушдики...

Ҳаётда шундай бойлик топиб олишни орзу қилиб яшайдиганлар топилади. Лекин инсонни хушнуд қиладиган нарса олтину жавоҳир эмаслигини ҳамма ҳам ўйлаб кўрмайди. Бойлик, кам-кўп миқдоридан қатъи назар, ҳаёт кечириш учун бир восита, холос-ку? Агар одам саҳродаги адашган сайёҳ ҳолига тушса бир пиёла сув учун бир қоп олтини бўлса-да, бериб юбормайдими? Инсонни бир қоп олтин эмас, томоғидан ўтган бир қултум сув ва бир тишлам нон севинтиради. Хорун ар-Рашиддан сўрадилар:

— Эй подшоҳим, тасаввур қилингким, саҳрода ёлғиз қолиб, ташналикдан азобланяпсиз. Бир қултум сув эвазига нима берасиз?

— Хазинамнинг ярмини бераман, — деди ҳукмдор. Яна сўрадилар:

— Ичга кирган бир қултум сувнинг чиқиб кетмоғи ҳам бор. Бунинг учун нимани бағишлар эдингиз?

— Хазинамнинг қолган ярмини бахш этгум.

— Ҳукмдорим, у ҳолда барча бойлигингизнинг қадри бир қултум сув қадрига тенг эканда, а?

Бизнинг бир хавотиримиз борким, бойлик орттиришга даъват этаверади. Бу — эртами, индинми, кутилмаганда бор-йўғидан ажраб, қашшоқланиб қолиш хавотири. Ҳолбуки, Одам фарзанди ўзига фақирлик етаётганини билса, Қудсий ҳадисдаги амрга риоя этмоғи, яъни фақирликни «солиҳ бандалар каби «хуш келдингиз!» дея қарши олиши» даркор. Инсон табиати ғалати: у бойлигини йўқотса қайғуради, аммо ҳаётининг кунлари мангуга йўқолаётганлиги билан иши йўқ. Билмаймизки, қашшоқлик — ожизликдан келиб чиқади. Аллоҳ огоҳ этадики: «Эй Одам фарзанди! Фақирликдан бўлган хавфинг дўзахдан бўладиган хавфни дилингдан чиқариб юборади.

Дунё ишларида қилинадиган кўп ва узоқ орзу-ҳаваслар охират ишларини қилишдан тўсиб қўяди. Дунё молига муҳаббат менинг муҳаббатимни дилингдан чиқаради» (Ҳадиси қудсийдан). Мавлоно Румий айтдилар: «Улар бу дунёга шунчалар алданганларки, барча нарсаларнинг тарк бўлишини билганлари ҳолда, талон-тарождан жуда қўрқадилар. Ҳолбуки, яланғоч кишининг ўзини ўғрилар талон-тарож қилишидан қўрқиши ажаб ғалати ишдир. Инсон бу дунёга яланғоч ҳолда келиб, яланғоч ҳолда кетади. Аҳвол шундай бўла туриб, улар ўғриларнинг номини ҳатто эшитмай туриб, юраклари така-пука бўлади. Ўлим онлари етганда бойликлари ўзлариники эмаслигини тушунадилар. Афсуски, вақт бой берилган бу пайтда надоматлардан заррача наф йўқ. Кўзлари очиқлигида уларнинг бойликларидан ажраб қолиш ваҳимаси этагига тошчалар тўплаб ўзини бой ҳисоблаётган ва бу «бойлигини» йўқотиб қўйишдан чўчиётган болаларнинг нодонларча қўрқуви кабидир. Агар шу тошчалардан бир нечтасини боладан олиб қўйсангиз у алам билан йиғлай бошлайди. Қайтариб берсангиз, бағоят севинади. Болани бу қилиғи учун ҳеч ким айбламайди. Бироқ уларга ўхшаган аҳмоқлар эса дунёнинг ўткинчи сарватини ўзининг мол-мулки деб билгани учун бу ёлғончи бойликдан ажралиб қолишдан ўлгудек қўрқадилар».

Қадим замонларда турли мамлакатларда бадавлат одам вафот этганида бойлигидан бир қисмини ҳам қўшиб кўмганлар. Лекин лаҳад қуртлари бу тилла ва жавҳарларга тегмаганлар, балки ҳаётлик пайтида бойликка тўймаган шу бойлик эгасининг кўзларини еганлар. Подшоҳнинг тантилиги тутиб бир одамга: «Тила, тилагингни», деганда у одам бир косача узатиб: «Шуни тиллага тўлдириб беринг», деб сўради. Подшоҳ озгинагина нарса сўраганидан уни нодон фаҳмлаб кулди. Косача ўн-ўн беш тилла танга билан тўлади, деб ўйлади. Аммо мўъжиза юз бериб, хазинадаги барча олтину жавоҳир солинса-да, косача тўлмади. Охири подшоҳнинг ҳеч нарсаси қолмагач, мўъжизанинг сирини сўради. «Бунда ҳеч мўъжиза йўқ», деди у одам ва косачанинг тубидаги КЎЗнинг суратини кўрсатди. Кейин шу кўз устига ярим сиқим тупроқ ташлаган эди, косача ўн танга билан тўлди. Қиссадан ҳисса шуки, бойликка тўймаган кўзни тупроқ тўлдиради.

Дунё вафосизликдан иборатдир. Шоир айтмоқчи: «Ким кутар сендан вафони, ёлғон дунё сен эмасми?» Дунё берган омонатини тезда қайтариб олади. Бир кун кўкка кўтарса, эртаси куни юзтубан йиқитади. Дунё бир соя кабидир, уни ушламоқчи бўлсанг, олдингга тушиб қочади. Унга эргашиб сарсон саргардон бўлгунча умр ўтиб кетади. Дунёга кўнгил қўйиш ҳаёсиз аёлга кўнгил қўйиш кабидир. Бу ишқ инсонни бир куни юзтубан қилади. У доимо қалбга васваса солади. Сўнгида инсонни бор-йўғидан айиради.

Ўлимнинг маъносини билганлар фоний дунёнинг лаззатларига, йўлчиликнинг маъносини билганлар эса меҳмонхонадаги ўйинларга алданмайдилар. Бутун фоний дунёнинг ноз-неъматлари бир кишининг қўлида тўпланса-ю, бу одам минг йил яшаса бундан нима

фойда бор? Охир-оқибат борадиган жойи тупроқ туби эмасми? Шарафли ҳадис: Расулуллоҳ: «Асло ўликлар ёнида ўтирманглар», дедилар. Саҳобалар: «Эй Аллоҳнинг расули, бу ўликлар кимлар?» — деб сўрадилар. Пайғамбаримиз алайҳиссалом дедилар:

— Ўликлар — бу дунёга кўнгил қўйганлардир.

Киши ўликлардан фарқи бўлмаган ғофилларга қўшилса, уларнинг қўлидаги ўлим заҳарини ўзи билмаган ҳолда ичган бўлади. Шу тарзда унинг қалби ҳам ўлик қалбга айланади. Ягона йўл — маънавий жиҳатдан тирик бўлганлар билан яқинлашишдир. Ҳолатига кўра, ҳар бир инсоннинг жидду жаҳд ва риёзат йўли фарқланишини Имом Ғаззолий ҳазратлари таъкидлаб, дейдиларки: «Энг асосийси — дунёга хурсанд бўлиш туйғусидан қутулишдир. Киши мол-дунёсига, мансаб-мартабасига қувонади. Панд-насиҳатимни олишяпти, ҳукмим ва бошқарувим жорий бўляпти, кўпчилик менга эргашяпти, деб изза тига қувонади. Аввало, мана шу қувончни уйғотаётган нарсани тарк этиш лозим. Агар унга: «бундай қувончлардан кеч, улардан кечишинг билан охиратдаги савобинг камаймайди», десанг, оғринади. Демак, бу киши дунё ҳаётига шод-ҳуррам бўляпти, ундан қалби ором оляпти. Бу ўта хатарлидир».

Муз сотувчи Жунайд Бағдодий (қ.с.) ҳазратларига рўпара келиб: «Сармояси эриб бораётган инсонга ёрдам беринг», деб нидо қилди. Ҳазрат бу нидони эшитиб, маъносини англадилару ҳушдан кетдилар. Нединким, аслида ҳар бир одам бу дунёда сармояси эриб бораётган бир бечорадир. Шундай экан, ҳар биримиз ўз кўнглимизга хитоб қилайлик:

— *Эй кўнгил! Дунё сармоясини охират сармоясига олиб борувчи восита сифатида кўрмас экансан, бу дунёдаги амалларинг шайтонларга ем бўлишда давом этаверади. Натижа эса ғам-алам ва алданишдан иборатдир. Исроф тентаклиги ва марҳамат йўқсиллиги фоний дунёнинг бош балосидир, охиратда эса азоб сармоясидир. Ўтган кунларинг моҳиятини ўзгартирилб бўлмайди. Келажагинг моҳияти эса шубҳалидир. Он бу ондир. Бу оннинг кўнгил ва пешона терларини ҳаёт тупроғига эка олсанг, инша Аллоҳ, охиратинг ёруғ бўлғувсидир.*

Инсон дунёга шўнғиш билан уйқуда қолади. Буни «ғафлат» деб атаймиз. Ҳаққа кўнгил берганларгина ғафлат уйқусидан уйғона оладилар. Кўнгил бойлик ҳавасидан узилмагунича киши Ҳаққа астойдил руку ва сажда қилолмайди. Имом Ғаззолий ҳазратларидан ҳикмат: «Инсон дунё муҳаббатини қалбидан чиқариб, ўрнини Аллоҳ таолога муҳаббат билан тўлдирса, мана шу энг гўзал ахлоқдир. Бундай хулқни ҳосил этган киши учун улуғ ва қудратли Зот — Аллоҳнинг дийдорига етишдан кўра суюклироқ нарса йўқ. У бор молини шу йўлда сарфлайди. У жиловланган ғазаби ва шаҳватини шариат ва ақл тарозусида тортиб, фақат Аллоҳ таолога етиш йўлида ишлатади. Бу машғулот унга фараҳ ва лаззат бахш этади. Намоз кўзлар қувончига айланади. Ибодатнинг сўнги тотли ва ажиб! Тотли ниҳояга одатланган нафс эса ундан-да ажиб!»

Аллоҳ бандага бойлик бериш билан зиммасига оғир масъулиятлар ҳам юклайди. Барча бойларни адашганлар, алданглар, дея олмаймиз. Шукрки, ҳалол топиб, ҳалолга ишлатаётган бойлар қадимда ҳам бўлишган, ҳозир ҳам борлар. Бойликни имтиҳон, дедик. Шунинг баробарида камбағаллик ҳам имтиҳондир. Аллоҳ бандаларни синаш учун бирига кўп, бирига эса оз берганини Ўз Китобида зикр этган. Шунга кўра камбағалдан сабр ва шукр талаб қилинади. Бойларга ҳасад билан қарашдан тўхтатилади. Рисоламизнинг ҳасадга доир бобида бу ҳақда яна батафсил тўхталамиз. Ҳозир айтадиган гапимиз: бойликка эга бўлмаганларнинг кўпчилиги бойлик эгаларини ёмон кўрадилар. Бу нафратларини айримлар ичларида сақлайдилар, айримлар ошкора билдириб турадилар. Ўтган асрдаги октабрь тўнтаришидан кейин бу нафратлар юзага чиқиб, ёмон оқибатларга олиб келди. «Йўқолсин бойлар, яшасин камбағаллар!» деган шиор амалга ошиб, бойлар йўқолди, барча ёппасига ҳам моддий, ҳам маънавий камбағалга айланди. Совет замонида закот, эҳсон, мурувват... каби гўзал хулқлар унутилди. Қирқ беш йиллик умрим совет замонида ўтиб бировнинг бировга закот берганини эшитмадим. Кимдир яширин ҳолда берган бўлса, Аллоҳ бу мурувват эгасидан рози бўлсин!

Аллоҳнинг ҳар бир ишида ҳикмат бор. Кимгадир бойлик бермабдими, бу одам ўзини бечора, хокисор деб англамасин ва атрофга аламзадалик билан боқмасин. Агар бирон қариндоши ёки биродари ҳаром йўл билан бойиётган бўлса, бу йўлдан қайтаришга уриниб кўрсин. Ҳалол йўлдагиларга эса ҳавас билан боқсин. Фарзандларини уларга ўхшатиб тарбия қилсин.

Мазкур рисолани бой биродарларимиз ҳам ўқишар, деган умидда уларга айрим нарсаларни эслатиб ўтишни жоиз деб билдик. Агар бу нарсаларни билсалар, нур аланнур, такрорлаш ўрнида қабул қиларлар:

Аллоҳ таборак ва таоло огоҳ этадики: «Эй Одам фарзанди! Ўзим берган мол-дунёдан ҳақимга закот ажратиб, фарзимни адо этмасанг, фақир ва мискинлар ҳақини ушлаб турадиган бўлсанг, билгилки, мажбуран мол-дунёнгни тортиб оладиган золимларни юборурман. Улар қўлига ўтиб кетган молинг учун сен ҳеч қачон, ҳеч қандай савоб ололмайсан» (Қудсий ҳадисдан). Кучли кишининг заифларга илтифоти унга зийнатдир. Хасислик билмайдиган бадавлат киши тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин. Бадавлат киши хасис бўлмаса, унга бу зийнат бўлиб тушади. Ҳузур-ҳаловатни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўймайдиган бойликнинг эса ҳеч бир ёмонлик ери йўқлигини яна таъкид этамиз. Ҳикмат аҳлидан яна таъкидки: «Мол умр осойиши учундур, умр мол жамъ этмак учун эрмастурур». Бойнинг бир кўзи ҳамиша фақирда бўлиши ва бир қўлини фақирга бериши талаб этилади. Ҳикматки: «Фақирдан юз ўгирган бойнинг кўзлари хоин кўзлардир. Фақирдан қўл тортган бойнинг қўллари хоин қўллардир».

Бугунги кунда бойларнинг саховатларини кўриб турибмиз, узоқроқдагиларни эшитяпмиз. Барчаларини дуо қиламиз: Аллоҳим, ваъдангга мувофиқ, бу саховат эгаларининг ажрларини бер!

Лекин бу борада бир мулоҳазамиз ҳам бор. Кўп биродарлари-

миз саховатни асосан масжидларнинг безагига қаратяптилар. Ҳолбуки, масжидни ҳаддан ташқари безаш ҳам бидъат ҳисобланади. Неднки, Аллоҳ масжиднинг безагига эмас, масжидга қадам босиб келганларнинг қалбига қарайди. Бир масжидда имом саховатли биродаримизни гилам берганлари учун дуо қилдилар. Албатта, бу иш таҳсинга лойиқ. Лекин шу масжид гиламга муҳтож эмас. Шу қадар гилам ва кўрпачалари кўпки, икки қават солинса ҳам ортиб қолади. Шу биродаримиз саховатларини боғчагами, мактаб ёки шифохонагами қилсалар нақадар гўзал бўлар эди! Фақат масжид қуриш ёки безаш билан инсоният иршод бўлмайди. Илмга ўзини бағишлаганларга ёрдамлашиш, илм аҳлининг халққа нафи тегадиган асарларини нашр этишга кўмаклашиш ҳам ғоят савобдир. Бу Аллоҳ наздида ёрдамларнинг энг яхшисидир. Айрим китоблар қиммат бўлгани сабабли илмга рағбати бор ёшлар сотиб ололмайдилар. Агар шу китоб саховатли бойнинг маблағига чиқарилса, қанчалар савоб иш бўларди. Афсуски, ҳозирча биз бундай савобга эришган бойларни кўрмаяпмиз. Мактаб кутубхоналарига китоблар совға қилаётган ҳиммат эгалари ҳам бармоқ билан санарли даражада кам. Довруғи етти иқлимга татийдиган тўйлар қилинади. Ўнлаб, ҳатто юзлаб одамларга зар чопонлар кийдирилади. Ҳолбуки, бу чопонларни бирон киши бирон марта киймайди. Шунинг ўрнига шу одамнинг аввало ўзига, хонадонига нафи тегадиган беш-ўн китоб совға қилингани аълороқ эмасмикин? Дейлик, меҳмон тўйдан эсдалик сифатида тақдим этилган «Тафсири ҳилол», «Ҳадис ва ҳаёт» ёки бошқа бир китобни уйига олиб бориб ўқиса, фойдаланса, тўй эгасига савоби тегади-ку? Олиб бориб, ташлаб қўйиладиган чопондан қандай савоб унади? «Олам олим билан тирик, олим бўлмаса олам қоронғуликда қолади», дейдилар. Келажакда мунаввар олим бўлиб етишувчилар бугун турли даражадаги мактабларда ўқияптилар. Шу мактабларга ҳиммат қилиш олимлар тарбияси учун хизмат ҳисобланади. Бу ҳам садақатул жориянинг бир кўринишидир.

Бир латифа борким, кўнгилларига оғир ботмасин: Бир одам фарзанд кўрган эди «Хотининг нима туғди?» деб сўрадилар. «Камбағалники нима бўларди ё ўғил, ё қиз-да», деб жавоб берди у. Бу гапдан ажабланиб сўрадилар: «Ия, бойлардан нима туғилади?» «Бойлардан бевош, бемаъни, бефаросат туғилади», деб жавоб қилди у. Ҳа, кишига малол келадиган гап бу. Аммо начора, латифанинг замирида ҳақиқат ҳам бор. Фақат изоҳким, бойнинг боласи бевош, бемаъни, бефаросат бўлиб туғилмайди. Балки бойлигидан ғурурланувчи ота-онанинг айби туфайли бемаъни, бефаросат, бевош қилиб тарбияланади. Ўтган аср бошларида Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратлари «Падаркуш» деган саҳна асарларида фарзандига илм ва тарбия беришни истамаган бойнинг фожиасини ёзган эдилар. Не ажаб ва не афсуски, ўшанга ўхшаш ҳодисалар ҳозир ҳам учраб турибди. Бузуқлар, гиёҳвандлар орасида бойваччаларнинг кўплигидан фақат жамият озор чекмайди, энг аввало ўша ота-оналар азобланишади.

Давлат ҳаммага ҳам ярашади, аммо уқув-идрокли донишманд кишига у кўпроқ мос бўлади. Давлат нодон билан фақат ёнма-ён

туради, холос. Бироқ, у доно билан ҳақиқий гўзаллик касб этади. Жоҳилларнинг дунёга берилишлари ёмон. Олиму донолар берилсалар, янада ёмонроқ. Бой одам фарзанд тарбиясида шу ҳақиқатларни унутмагани дуруст.

Мол-дунёси кўп одамнинг дўстлари, оғайнилари ҳам кўп бўлиши барчага маълум. Айрим бойлар бу билан фахрланадилар, аммо билмайдиларки, буларнинг ярмидан кўпи «манфаат дўстлари»дирлар. Киши дўстга зор бўлган куни хор айлайдиганлар ҳам айнан шу «манфаат дўстлари»дирлар. Агар қўлимиздаги танганинг бир томонига «Дунёга берилганнинг дўстлигига ишонма», деб ёзилса, иккинчи томонига «Бой бўлганинг учунгина сенга интилувчилардан эҳтиёт бўл», деб ёзиб қўйиш керакмикин? Бу ҳақда ҳикмат: «Мол-дунё баъзи кишининг маҳбубаси ва маъшуқасидир. Маъшуқа қаерда бўлса, ошиқлар унга бош эгадилар. Маъшуқа, яъни мол-дунё кишининг қўлидан кетса, ошиқлар у кишининг яқинига йўламайдилар. Кўрмайсизми, гул ўз этагига зар тўлатиб ишва-карамлар билан булбулга кўринса, булбул гулга шайдо бўлиб, минг оҳанг билан унинг мадҳини сўзлайди. Гул кесилиб, фақат шохи ва барги қолса, булбул унинг отини ҳам атамайди».

Юқорида баён этилган фикрлар айрим шахсларга оиддир. «Бойликка ружу қўйиш» дейилганда фақат шахсни назарда тутмаслик керак. Бу мамлакатларга хос касаллик ҳамдир. Мамлакатлар орасидаги ўзаро урушларнинг сабабчиси ҳам айнан шудир.

Агар бир одам бойликка ҳирс қўйса ва бу йўлда бошқа кишига зулм қилишдан қайтмаса, у бир ёки бир неча кишига зарар келтириши мумкин. Лекин, афсуски, биз буни давлатлар орасида ҳам кўрамиз. Минг йиллардан бери бир қабила бошқа бир қабила ҳисобига бойишга ҳаракат қилади. Бугун, яъни Ийсо алайҳиссалом туғилганларидан эътиборан йил ҳисобидаги йигирма биринчи асрда ўзларини тараққий этган, комил маданиятли, инсофли ҳисоблаётган, оламга ўзларини фаришта мисол кўрсатишга уринаётган давлатлар кимлар ва нималар ҳисобига бойлар? Нима учун урушлар тинмай давом этяпти? Чунки уларнинг қурол савдосидан оладиган фойдаси ақл бовар қилмас даражада кўп. Нима учун нефтга бой мамлакатларга тинмай фитналар қилишади? Чунки улар маҳсулотни эгаларининг эмас, ўзларининг манфаатларини кўзлаб сотишлари шарт. Европанинг бой мамлакатлари Африка ва бошқа қитъадаги камбағал давлатларнинг қарзларидан воз кечиб, тантилик ҳам қилиб қўйишади. Айёрликни қаранг: уларни қулоғига қадар қарзга ботирган ким? Ўзлари-ку! Нима учун миллионлаб одамлар бир бурда нонга муҳтожлар? Нима учун миллионлаб одамлар турли касалликлардан қирилиб кетяптилар? Ҳар йили Европа аҳолиси ўн бир миллиард доллар пулини морожний (музқаймоқ) ейишга сарф этади. АҚШ ва европаликлар ҳар йили ўн етти миллиард доллар пулларини ит-мушукларини боқиш учун сарфлайдилар. Европаликлар ҳар йили бир юз беш миллиард доллар пулларини маст қилувчи ичимликка сарф қиладилар. Дунё бўйича тоза ичимлик сувига зор қашшоқ аҳолини сувга тўйдириш учун шу маблағнинг ўндан бир улуши кифоя қилар экан.

АҚШ аҳолиси дунёнинг беш фоизини ташкил этади. Мана шу беш фоиз одам дунёдаги неъматларнинг йигирма беш фоизини истеъмол қилади. Европанинг кучли мамлакатлари ҳам улардан кам эмаслар. Улар ҳеч қачон дастурхонларидаги ҳатто битта ушоқнинг ҳам камайишига рози бўлмайдилар. Шу боис ҳам дунёни фитнага булғаб, кун кечирадилар. Бойлик ишқи Ер юзини ана шундай таҳликада ушлаб турибди. Тарихда энг офатли ҳисобланган Иккинчи жаҳон уруши тугаганига ярим асрдан ошди. Эллик йилдан бери катта урушлар йўқ. Лекин шу вақт мобайнида Иккинчи жаҳон урушидаги талофотдан кўра кўпроқ одам қурбон бўлди ва ҳар дақиқада уруш қурбонларининг сони ошиб бормоқда. Такрор айтамизки, бу офатнинг асосий сабаби бойлик талвасаси. Бу сатрларга диққат билан эътибор беринг:

Америка узоқ замон мобайнида бойлик васвасасига тушиб қолган эди. Бу бойлик васвасаси жуда қўпол шаклларга кириб, жуда зўр очкўзликни вужудга келтирди. Бу нарса ҳозир тобора кучайиб бормоқда. Бу васвасада инсон характерининг гўзаллиги оёқости қилинди ва одамнинг бойлик орттиришга интилиши биринчи ўринга қўйилди. Шундай очкўзлик балосига гирифтор бўлган бу азим мамлакат мақсади томон елиб бораётганида, ярим йўлда аравасининг каттакон ғилдираги синиб қолди ва арава-параваси билан чанг йўлга ағдарилиб тушди. Бугун мана шу ҳалокатга якун ясаб, одамнинг ана шу ҳалокатдан бошқа энди нимаси қолди, деган савол беришимиз мумкин. Катта-катта харажатлар, ҳамма ҳаракатлар — барчаси зоҳирий нарса. Шу зоҳирий нарса барбод бўлса, ичимизда алиф ҳам йўқ эканлиги дарҳол маълум бўлиб қолади. Агар бу зоҳирий нарсани, хўжакўрсинга ишлатиладиган нарсани, моддий негизни улоқтириб ташлайдиган бўлсак, у тақдирда инсоннинг ўзи қани? «Унинг моҳияти қаерда?» деб савол бериш мумкин. Натижада ана шу ҳалокатидан боши гангиб қолган одам қандайдир ички дунём бор, деб айтишдан ожиз қолади. Бугунги инсоннинг ўзи ҳеч қандай қадр-қимматга эга эмас. У бутунлай бозор кишиси бўлиб қолган. Бугун эса бозор куни эмас!

Хўш, бу фикрларга нима дейсиз? Бугунги куннинг гаплари, дейсизми? Ҳа, бугунги кун нафаси келиб турибди. Бироқ бу гаплар Ҳиндистоннинг улуғ фарзанди, дунёнинг бебаҳо адиби Рабиндранат Тҳакур томонидан 1935 йилда айтилган. Афсус шуки, бойлик васвасаси ҳамон давом этмоқда. Бойлик васвасасида тўлғонаётган жаҳон бойлари яна ижтимоий тенглик ҳақида тинмай гапирадилар. Бир шахснинг камбағаллик домида нонга зор яшагани ҳолда, иккинчи шаҳснинг ғоят бойиб кетишини ижтимоий тенглик дейиш мумкинми? Асло! Улар мингоёқ — медузага ўхшаб жаҳондаги камбағал мамлакатларга чанг солганларича уларнинг қонларини сўриб ётибдилар. Ҳар нарсанинг охири бўлгани каби бу адолатсизликнинг ҳам ниҳояси мавжуд. «Дунёни биз тебратяпмиз», деб бойликларига мағрур бўлган кимсаларнинг динлари йўқ. Чунки будда ҳам ўз тобеларини бу гуноҳлардан қайтишларини буюради. Таврот, Инжил ҳам шундай. Лекин бойликларини бут қилиб сиғинувчи бу одамлар дунёни Яратган Зот борлигини унутганлар.

Ҳазрати Усмон ибн Аффон (р.а.) халифа этиб сайланганларидан сўнг масжидга чидилар. Ниҳоятда хафаҳол ва юзлари сўлғин эди. Расулуллоҳнинг (с.а.в.) минбарларига чиқиб Аллоҳга ҳамд, Пайғамбаримиз алайҳиссаломга саловот айтгач, бундай дедилар:

— Сиз ўткинчи бир ҳаёт уйидасиз ва умрингизнинг қолган қисми ҳам ўтишини кутмоқдасиз. Шу ҳолда ҳануз ўлим келмай туриб, ишларнинг энг афзалини қилиб олишга шошилинг. Бир қарабсизки, кутилмаган соатда ушланиб қоласиз. Унутмангки, бу дунё ёлғон ва алдов устига бино бўлган. «Бас, сизларни дунё ҳаёти сира алдаб қўймасин ва сизларни алдамчи шайтон «Аллоҳ кечиравради», деган алдов билан алдаб қўймасин» (Луқмон сурасидан).

Сиздан аввал ўтган кимсаларнинг ҳолидан ибрат олинг. Сўнг саъй-ҳаракат қилинг ва ғафлатда қолманг. Зеро, сиз ғафлатга тушиб қолсангиз ҳамки, ишларингизни ҳисоб-китоб қилишда сира ғафлатга тушилмайди. Дунёда экинлар экиб-ўрган, баланд кошоналар қурган ва узоқ вақт завқу сафо сурган дунёнинг ўғиллари, биродарлари бугун қаердалар? Дунё уларни ютиб юбормадими? Жалил Аллоҳ дунёга нақадар аҳамият бермаганидек, сиз ҳам шундай унга берилманг. Охират учун ҳаракат қилинг.

Мазкур хитобни дилга жо қилган ҳолда, дуога қўл очамиз:

— *Аллоҳим, Сенга ҳамдлар бўлсин! Сен ҳақсан, Сенинг ваъданг ҳақ, жаннат ва дўзах ҳақ ва пайғамбарлар ҳақдирлар ва Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳақ ва қиёмат ҳақдир! Аллоҳим! Бизлар бойлик сабабидан туғёнга кетишдан, камбағаллик сабабидан хор бўлишдан фақат Сендан паноҳ тилаймиз. Эй ваъда қилиб, вафо қилган, қўрқитиб, афв этган Зот, бойлик илинжида бошқаларга зулм қилиб, сўнг бу ишидан афсус-надомат чекканларни мағфират эт. Эй марҳаматлиларнинг энг марҳаматлиси бўлган Аллоҳим! Бу дунёга келиб, ўзини бойлик жилвасида ҳалок қилганларнинг оқибатидан бизларни ўзинг асра! Аллоҳим, фақат бойлик ишқида яшаётган туғёндаги биродарларимизни шайтон васвасасидан қутқар, токи дўзах азобига мубталао бўлмасинлар. Аллоҳим, бойлик неъматини бермаган бандаларингга шукр ва сабр неъматини янада мўл қилиб бер, токи қиёматда Фирдавс боғларига етишсинлар. Аллоҳим! Бизларни ҳақиқий ҳаёт — охират ҳаёти эканига иймон келтирган бахтиёр бандаларингдан қил. Аллоҳим бизларнинг рағбатларимизни ёлғиз Ўзингга қил, бойлигимизни кўксимизда қил ва бизларга ризқ қилиб берган нарсаларингни баракали эт, Аллоҳим! Сендан гуноҳларимизни мағфират қилишингни, ишларимизнинг ҳидоят йўлида бўлишини сўраймиз. Ўз нафсимизнинг ёмонлигидан Сендан паноҳ тилаймиз ва Ўзинггагина тавба қиламиз. Аллоҳим! бизларни раҳматингга ол! Ҳидоятда барқарор қил, қалбимизни ислоҳ эт, амалларимизни қабул қил, рушду ҳидоятимизни ўзимизга илҳом қилиб бер ва барча ёмонликлардан Ўзинг сақла. Омийн, ё Раб ал-оламийн!*

Учинчи фасл

САОДАТ

Иймон гавҳари инсоф ва виждон қўрғонлари билан асралади. Бошқачароқ таъбир билан айтсак, иймон бир дарахт бўлса, виждон ва инсоф унинг жон томирларидандир. Инсоф ва виждон иймоннинг муаззам саройи қўрғонларидир. Шундай экан, бу уч тушунча мустақил маъноларни англатгани ҳолда, ўзаро занжир ҳалқалари каби мустаҳкам бирлашгандир. Иймонсиз одамда чин виждон ҳам, инсоф ҳам бўлмайди.

Виждон азоби деярли ҳар бир одамни озми-кўпми қийнаб ўтади. Виждонни дониш аҳли қалбни тирнайдиган тирноғи ўткир ҳайвонга ҳам ўхшатганлар. Виждон азоби бахтсизликдан ўзга нарса эмас. Виждоннинг яраланишига одамнинг ўзи айбдор. Ўз иродасига ҳоким-у ўз виждонига қул бўлган, виждони қайтарган нарсалардан ўзини тия олган одамга бу бахтсизлик рахна сололмайди. Ҳар қандай яра тузалиши мумкин, бироқ виждон яраси бутунлай битиб кетмайди.

ҲУСНУ ХУЛҚ

«Қандай бўлсанг — шундай кўрин,
қандай кўринсанг — шундай бўл!»
Мазкур шиор ҳар бир хонадон
пештоқига ёзиб қўйилгани маъқулдир?

Мавлоно Румий ҳазратлари ёзганларки: «Иймон недир?» дея сўрадим. У қалб қулоғига эгилиб: «Иймон одобдан иборатдир», дея шивирлади».

Яна ёзмиш эдиларки: «Менинг бу байтим байт эмас, маъно жаҳонидир. Латифам ҳам латифа эмас, тарбиядир. Қиссаларим ҳам оддий сўзлар йиғиндиси эмас, таълимдир. Яширин бўлган нарсаларни изоҳ ва идрок эттириш учундир».

Муҳтарам мухлисларимизга аёнки, мазкур рисоланинг биринчи фаслидаги тарбия боби баёнида хулқ хусусинда бир оз фикр юритиб эдик. Энди, яхши-ёмон хулқларга доир бобларга ўтишдан аввал яна шу мавзуда суҳбатлашиб олсак, ўтмишда ўтган доноларнинг бебаҳо маънавий меросларини эсласак фойдадан холи бўлмас, деган қарорга келдик.

Ҳазрати шайх Абу Муҳаммад Жаририй (қ.с.) хилват ерда бўлса ҳам оёқларини узатмасдилар, «Ҳусну адаб ҳазрати Ҳақ ҳузурида кўп яхшидир», дер эдилар. Ҳазрати шайх Али Бин Саҳл эса «Адаб — истамоқ ва қидирмоқ биландир. Жаннат ҳам шундоқдир», деганлар. Абу Усмон таъбирлари билан айтганда, «Гўзал хулқ Аллоҳ таолодан розиликдир». Кишига яхши хулқ зарурлигини, хулқ ақлнинг ташқи сурати эканини ҳамма билади. Лекин ҳамма уни изламайди, унга интилмайди. Улуғлик сармояси насл ва насаб билан эмас, балки ақл ва яхши хулқ билан эканлиги бировларга маълум, бировлар эса била туриб ўзини билмаганга олади. Бу биродарларимизга Арасту ҳакимнинг «Адабнинг кўркамлиги насабнинг ярамас томонларини беркитади. Фазилат асилзодалик ва насл билан эмас, балки илму одоб билан ҳосил бўлади», деган ҳикматларини эслатсак фойда келтирар... Чунки яхши хулқ — иймон ва ақлнинг белгиси, обрў-эътибор сармоясидир. Ёмон хулқнинг эгаси эса нафс булоғидан ташналигини қондирувчи шайтондир. Биров яхши хулққа ўргатса ҳам ўрганмаганни донишмандлар ҳайвон атайдилар, узр сўралганда қабул қилмаганни эса шайтон, дейдилар.

Айрим одамлар яхши хулқ эгаси бўлиш учун яхши илм олиш керак, деб ҳисоблайдилар. Илм олиш зарурлигини инкор этмаймиз ва рисоланинг иккинчи фаслида бу ҳақда сўз юритганмиз. Илм олмоқ ва яхши хулқ эгалламоқ масаласида айтамизки, илмли одамларнинг барчаси ҳам яхши хулқ эгаси бўлавермайди. Ёки аксинча, илмсиз одамларнинг барчаси ёмон хулқли эмас. Шарафли ҳадисда таъкид этилганки:

«Сизларнинг яхшиларингиз — ахлоқи яхши бўлганларингиздир». Имом Шофеъий ҳазратлари «Ўзини гуноҳ ва бадхулқликдан сақлай олмаган кишига илм фойда бермайди», деганлар. Хушхулқли, кулар юзли, хушмуомалали одам андиша ва фаросат эгаси бўлади. Шундай гўзал сифатларга етишган, лекин ўқимаган одам билан суҳбат қуриш ёмон хулқли, қўрс бир олим билан ҳамсуҳбат бўлишдан кўра яхшироқдир. Ахлоқсиз олим иймонсиз жоҳилга ўхшайди. Кишиларга жоҳил қила олмаган ёмонликларни ахлоқсиз олимлар қиладилар. Шу боис Фузайл ибн Иёз дедиларким: «Менга хулқи ёмон обиднинг ҳамроҳ бўлганидан кўра, хулқи яхши фожирнинг ҳамроҳ бўлгани суюклироқдир». Анас ибн Молик дедилар: «Шундай банда бор, чиройли хулқи билан жаннатнинг баланд даражаларига етади, гарчи обид бўлмаса ҳам. Шундай банда бор, ёмон хулқи сабабли дўзахнинг энг қуйи қаватларидан жой олади, гарчи обид бўлса ҳам».

Бу хусусда ҳазрат Сўфи Оллоҳёрда гўзал бир байт бор:

Кел, эй обид, ўзингни айлагил хок,
Ҳарому шубҳадин хулқингни қил пок.

Дейилмоқчики, Эй Аллоҳга бандалик қилиб юрган инсон, ўзингни тупроқ билан тенг қилгину ҳаром ва шубҳали нарсалардан бўғзингни тийиб, хулқингни поклагин.

Пайғамбаримиз (алайҳиссалом)га:

— Фалончи аёл кундузлари рўза тутади, кечалари бедор бўлиб намоз ўқийди. Бироқ, унинг хулқи ёмон: қўшниларига тили билан азият етказади, — дейишди.

Шунда Расули акрам (с.а.в.):

— Унинг бу ишларида хайр йўқ. У аёл жаҳаннам аҳлидандир, — дедилар.

Байт:

Барча ишдан хулқи хуш яхши эрур,
Хулқи хуш одамни эл иззат қилур.

Инсон моддий жиҳатдан эмас, маънавий жиҳатдан мукаррам бўлгани учун руҳининг поклиги даражасида камолга эришади. Қуръони каримда таърифланган камолот ҳам шу камолотдир. Инсонлар ҳар бир нарсани унинг зиддига қараб ўрганадилар. Яхшиликни билиш учун ёмонликни, гўзалликни билиш учун чиркинликни, тўғрини билиш учун эгриликни ва иймонни таниш учун куфрни билиши керак бўлади. «Билиши керак бўлади» деганимизни «Гўзалликка чиркинлик орқали кириб борилади, эгри бўлмаган тўғри бўлолмайди, кимса кофирлик сўқмоғидан юриб бориб, сўнг иймон боғига киради», деган маънода тушунмаслик керак. Ота-она фарзандини чойнакдаги қайноқ чойдан асрагани каби ёмон хулқлардан иҳота қилиши шарт. Тўғри, яхшиликка ёмонлик саҳроси орқали кириб келувчилар ҳам учрайди ҳаётда. Бундайларнинг ёмонлик саҳросидаги азоб-уқубатлари учун ким айбдор? Умр йўлининг бир томони гўзал водий, иккинчи томони уқубат саҳроси эканини ким тушунтириши керак эди? Одамнинг табиати шундай: саодатга элтувчи қадриятларни уларнинг акси билан қамраб олади.

Озор уруғини сепган киши зарардан ўзга ҳосил олмайди. Гўзал хулқ ниҳолини кўкартирган киши тинчлик, шодлик мевасини ейди. Тоғда қичқириб нима десангиз, акс-садо туфайли ўша айтган гапларингизни ўзингиз эшитасиз. Ҳаёт ҳам шундай: «Нима эксанг — шуни ўрасан», деган ҳикматни унутмаслик керак. Низомий ҳазратларидан ҳикмат:

Ўз-ўзингга зўрлик қилиб, шер монанд,
Сўнгра ўзинг бўл ўз хулқингга фарзанд.

Расули Акрам (с.а.в.) дедиларки: «Исломиятда бузуқлик йўқдур. Бузуқликни устига олув ҳам йўқдур. Исломиятда энг мўътабар кишилар — яхши хулқ эгаларидур».

Ҳикмат: Сув, Олов ва Ахлоқ — учаласи дўстлашиб, сайрга чиқишди. Бир-бирларидан хавотирланиб, Сувдан сўрашди:

— Агар йўқолиб қолсанг, сени қаердан топамиз?

— Қаерда шариллаш овозини эшитсангиз, мен ўша ерда бўламан, — деди Сув.

— Қаерда тутун кўрсангиз, мен ўша жойда бўламан, — деди Олов.

Навбат Ахлоққа келганда, у бундай жавоб берди:

— Мени йўқотсангиз, излаб юрманг. Ҳеч қаердан топа олмайсиз...

Алҳол «Ахлоқ нима?» деган саволга қайтсак-да, улуғлар меросидан жавоб изласак:

«Ахлоқ» сўзи луғавий маънода кишининг хулқ-атвори (одати), феъли, қилиғи, одобини англатади. Қадим адабиётимизда «ахлоқи ҳамида» ёки «ахлоқи ҳасана» атамасини учратамизки, бу «яхши, мақтовга арзийдиган хулқ» демакдир. Яна «ахлоқлик» дейилганки, бу «одобли» деганидир. «Хулқ» атамаси ҳам «одоб»га мазмундош. «Хулқи зишт» — ёмон хулқ, «хулқи карам» — чиройли одоб, дегани. «Хулқлиқ» эса яхши хулқлидир. Алишер Навоий ҳазратлари ёзганларки: «Гўзал кўнгилни очади, хунук ҳаётни ўкситади. Яхши хулқли — гўзалдир ва у жаннат ҳуридир; ёмон табиатли — хунукдир ва у дўзахбоп девдир».

Имом Ғаззолий ҳазратларида бу изоҳни ўқиймиз:

«Хулқ» ва «хулуқ» калималари айни илдиздан келади, яъни иккаласи биргаликда қўлланувчи сўзлардир. Асос эътибори билан бири зоҳирий, иккинчиси эса ботинийдир, яъни, инсоннинг ички дунёсига оиддир. Масалан, «фалончининг хулқи ва хулуқи гўзал» дейилса, унинг ички ва ташқи гўзаллиги тушунилади. «Хулуқ» ташқи туйғулар билан идрок қилинадиган сурат, ҳайъат ва шакл маъноларини билдиради. «Хулқ» эса ботинга далолатдир ва инсоннинг ташқи кўринишида намоён бўлмайдиган омилдир. Унинг ҳақиқати инсоннинг аҳлоқи, табиати ва амаллари билан майдонга чиқади. Инсон ташқи кўриниши билан аслида кимлигини қанчалик яширмасин, бир кун ички кўриниши албатта намоён бўлади. Инсон ташқи кўринишидан завқ олиш учун бир кўзгуга муҳтож бўлгани каби, ички оламини, феъл ва тамойилларини ўрганиш ва лозим кўрилган шаклда тарбиялаш учун ҳам бир авлиёнинг файз ва талқинларига, яъни, инсонларни тарбия қиладиган, ўзига ўзини таништирадиган кўнгил кўзгусига муҳтождир».

Ғаззолий ҳазратларининг фикрларига кўра, руҳ ва нафс (жон) билдирган маъно биттадир. Хулқ нафс, яъни жонга мустаҳкам ўрнашган

ҳайъат (ҳолат) бўлиб, бу ҳайъатдан ҳеч бир иккиланишларсиз, машаққатсиз, ўй-фикрларга ҳожат сезилмасдан, осонгина феъллар содир бўлади. Агар бу ҳайъатдан ақл ва шариатга мувофиқ мақталган чиройли феъллар содир бўлса, уни «ҳусни хулқ», яъни «гўзал хулқ» деб, агар зидди бўлса, «ёмон хулқ» деб номланади.

Хулқ — нафсда мустаҳкам ўрнашган ҳолат, дейилишининг сабабини бундай изоҳлаш мумкин: масалан, фақат эҳтиёж туғилган пайтдагина, яъни камдан-кам ҳолатда молини сарфлайдиган кишини сахий дея оламизми? Йўқ! Чунки, бу ҳолат унинг нафсида собит (доимий) эмас. Шунинг учун у молини ихтиёрий суратда эмас, қандайдир ичкию ташқи босимлар остида, бошқа иложи қолмагани учун сарфлайди. Кимидир оғир хасталикка чалинса ёки вафот этса эҳсон дастурхонларига меҳмон чорловчининг сахийлигини мақтайдиганлар ҳам бор. Қачонки киши молини қийналиб сарфласа ёки ғазаби келганда чираниб, ҳар хил ўй-фикр, иккиланишлар билан ўзини босса, бу ҳали унинг хулқида саховат ва ҳилм пайдо бўлди, дегани эмас.

«Хулқ ҳақида тўлақонли тасаввур ҳосил қилиш учун тўртта нарсани назардан қочирмаслик керак, — деб таъкидлайдилар Ғаззолий ҳазратлари. — Биринчиси — яхши ва ёмон феъл. Иккинчиси — яхши ва ёмон феълни қилишга қодирлик. Учинчиси — яхши ва ёмон феълдан хабардорлик. Тўртинчиси — нафснинг ҳолати бўлиб, нафс доимо ё яхшиликка ёки ёмонликка мойил бўлади. Бу икки ишдан бирига эришиш унга осон кечади».

Хулқ феълдан иборат эмас. «Сахий» деб танилган қанча кишилар бор, бордан ажраб қолишдан қўрқиб ёки бошқа монеликлар сабабли молини сарфламайди. Қанча бахил кишилар бор, молини бекорга ёки риё учун сарфлайди.

Хулқ қувватдан иборат эмас. Чунки қувватни ҳам сахийликка, ҳам хасисликка боғласак, битта нарсада иккита зидни жамлаган бўламиз. Ҳар бир инсон саховат этиш ва зиқналик қилиш имконияти билан, яъни саховат ва зиқналикка қодирлик фитрати билан яратилган. Шунинг учун бу фитрат инсонга на бахиллик хулқини, на сахийлик хулқини юклайди.

Хулқ билишликдан ҳам иборат эмас. Чунки билишлик, яъни маърифат яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик тушунчаларининг барчасига баробар тааллуқлидир. Яъни, гўзал хулқ фақат яхшиликни таниб, билишни эмас, балки ёмонликдан ҳам хабардор бўлишни тақозо этади.

Хулқ ҳайъат (ҳолат)дан иборатдир. Нафс шу ҳолатдан келиб чиққан ҳолда «беради» ё «қизғанади». Демак, хулқ нафснинг ички ҳолати ва суратидан иборат. Масалан, ташқи кўринишнинг гўзаллиги фақат икки кўзнинг чиройлилиги билангина тўла ва мукаммал бўлмайди. Балки, ташқи чирой мукаммал бўлиши учун бурун ҳам, оғиз ҳам, ёноқ ҳам, хуллас, барча аъзолар унга мутаносиб гўзал бўлиши керак.

Шунингдек, ботинда ҳам тўртта рукн борки, уларнинг гўзаллигисиз хулқ гўзал бўла олмайди. Қачонки шу тўрт рукн ўзаро мутаносиб бўлса, гўзал хулқ ҳосил бўлади. Булар: **илм** қуввати, **ғазаб** қуввати, **шаҳват** қуввати, ва бу қувватлар орасидаги **адолат** қуввати. (Шаҳват дейилган-

да фақатгина жинсий муносабатга алоқадор тушунчалар эмас, балки дунёга боғлиқ барча истак ва иштаҳалар назарда тутилади.)

Илм қувватнинг гўзал ва манфаатли бўлиши — сўзларда тўғри ва ёлғоннинг, эътиқодда эса ҳақ ва ботилнинг, феълларда чиройли ва хунукнинг орасини осон ва енгил фарқлаш билан белгиланади. Илм қуввати соғлом бўлар экан, ундан ҳикмат мевалари ҳосил бўлади. Ҳикмат эса гўзал ахлоқнинг бошидир. Бу фикрнинг исботи ўлароқ Бақара сурасида ўқиймиз:

«У Ўзи истаган кишиларга ҳикмат (фойдали билим) беради. Кимга ҳикмат берилган бўлса, бас, муҳаққақки, унга кўп яхшилик берилибди. Ваъз-эслатмаларни фақат аҳли донишларгина оладилар».

Ҳикмат дейилганда нафснинг ҳолати назарда тутиладики, шу ҳолат орқали ихтиёримизга боғлиқ феъллардаги хатони ўнглаш идрок қилинади. Ҳар қандай нарса ҳаддан ошса, сифати ўзгаради. Жумладан, ҳикматни ҳам беҳуда, бузуқ ғаразлар йўлида ишлатавериш, уни кераксиз нарсага айлантириб қўяди. Ҳикматга эътиборсизлик эса аҳмоқликни келтириб чиқаради. Ўрталик (мўътадиллик) ҳикматга хос фазилатдир.

Ғазаб қувватнинг гўзал ҳолати хоҳ у кучайсин, хоҳ пасайсин, ҳикмат тақозо қиладиган даражада бўлишидир.

Шунингдек, **шаҳват қуввати** гўзал муносиб шаклда ҳикмат ишорати остида, яъни шариат ва ақл кўрсатмаси доирасида бўлиши билан белгиланади.

Адолат қуввати шаҳват ва ғазабни шариат ва ақл кўрсатмаси остида ушлашдир. Адолат ҳам нафснинг ҳолати. Нафс ундан қувват олади. Ҳикмат тақозосига кўра, шу қувват ғазаб ва шаҳватни босиб турадигина эмас, балки бошқаради ҳам.

Ақл — бамисоли йўл кўрсатувчи насиҳатгўй. Адолат эса ақл кўрсатмасини бажарувчи куч. Ғазаб — бамисоли, овчи ит. У нафс истагидаги ҳаяжон билан эмас, балки битта ишора билан тўхташ даражасида тарбияга муҳтож. Шаҳват эса бамисоли овга миниладиган от. У баъзан тарбия кўрган, ювош. Баъзан эса асов ва қайсар.

Кимда бу хислатлар мўътадил бўлса, демак унинг хулқи гўзал. Акс ҳолда, кўз олдимизда аъзоларининг бири чиройли, бошқаси хунук манзара гавдаланади.

Устоз Абдулла Авлоний ахлоққа бундай таъриф берганлар: «Ахлоқ инсонларни яхшиликка чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладурган китобни «ахлоқ» дейилур. Ахлоқ илмини ўқуб, билуб амал қилган кишилар ўзининг ким эканини, Жаноби Ҳақ на учун халқ қилганини (яратганини), Ер юзида нима иш қилмак учун юрганини билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас. Ўз айбини билуб, иқрор қилуб, тузатмакға саъй ва кўшиш қилган киши чин баҳодир ва паҳлавон кишидир. Расули Акрам набиййи муҳтарам афандимиз: «Мезон тарозусига қўйиладурган амалларнинг ичида яхши хулқдан оғирроғи йўқтур. Мўъмин банда

яхши хулқи сабабли кечаси ухламасдан, кундузлари рўза тутуб ибодат қилган кишилар даражасига етар», демишлар».

«Инсон икки нарсадан мураккабдур: бири — жасад, иккинчиси — нафсдур. Жасад кўз ила бор нарсаларни кўрур. Аммо нафс идрок ила яхшини ёмондан, оқни қорадан айирур. Жасаднинг ҳам, нафснинг ҳам бирор сурати бордурки, ё яхши ё ёмон бўладур. Жасаднинг сурати ҳаммага маълум бир нарсадурки, ҳар вақт кўзга кўринуб турадур. Аммо нафснинг сурати кўзга кўринмайдурган, ақл ила ўлчанадурган бир нарсадурким, буни «хулқ» деб аталур. Агар бир киши ёшлигида нафси бузулуб, тарбиясиз, ахлоқсиз бўлуб ўсдими, «Аллоҳу акбар!» бундай кишилардан яхшилик кутмак — ердан туруб юлдузларга қўл узатмак кабидур».

Ахлоқнинг фалсафаси, моҳияти, ижтимоий ҳаётдаги ўрни ҳақида кўп гапириш мумкин. Қисқароқ айтилса, ахлоқ ижтимоий масала ва у жамиятда муҳим ўрин тутади. Фақат ижтимоий муносабатларда аҳамияти билинади ва кўзга ташланади. Ахлоқ ижтимоий масала бўлгани учун ҳам ёлғиз бир инсоннинг ахлоқли бўлиши етарли эмас. Бир хонадондан бир-икки кишининг одобли бўлиши кифоя қилмайди. Чунки инсон ахлоқ муносабатларини якка ҳолда юзага келтиролмайди. Атрофдаги одамлар билан ўзаро муносабатларда, яъни инсоний муносабатларда шу жамиятга хос бўлган ахлоқ мажмуаси шу жамиятга мансуб бўлган кишилар гуруҳи томонидан давом эттирилади, бир ҳолда таҳлил қилинади. Шунинг учун Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) ахлоқлари хусусинда сўз юритилганда у муҳтарам зотнинг замондошларига, яқинларига, ҳаммаслакларига бўлган адолатли муносабатлари, хушмуомалаларининг гувоҳи бўламиз. Бу барча учун муҳимдир, ҳаётимиз давомидаги ҳаракатларга нур берувчи, ёритувчи манбадир. Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ахлоқлари биз учун намуна, ғоят таъсир этувчи, ёшлар учун ўрнак бўлиб, замонавий маданият соҳибларини ўзига ром этувчи хусусиятларга эгадир.

Ҳар бир ёш олдида «Кимга ўхшасам экан?» деган савол кўндаланг бўлади. У ҳаётни кузатиб, ўзига ёқадиган шахсни одамлар орасидан излайди. Бу жараёнга баъзан катталар ҳам аралашадилар. «Фалончига ўхшасанг бўлмайдими?!» деб дашномлар берадилар. Бу жараёнга қалам аҳлининг аралашиб қолишига ҳам баъзан гувоҳ бўламиз. Ўтмиш жамиятда компартия ғоявий соҳасида бу масалага катта аҳамият берар эди. Қалам аҳли эса бу сиёсий-ғоявий жабҳанинг илғорларидан саналарди. Большевикларнинг ғоясига кўра, барчага ўрнак бўлувчи ягона инсон Ленин эди. Унинг Сталин томонидан қораланмаган сафдошлари ҳам бебаҳо инсонлардан саналиб, уларнинг айрим фазилатларидан ўрнак олишга даъват этиларди. Ленин ва унинг сафдошларини фаришталарга ўхшатиш учун турли-туман ёлғон «фазилат»лар тўқиларди. Бу ҳам камлик қилиб, янги-янги «қаҳрамон»лар яратиларди. Айниқса, болалар орасидан қаҳрамон яратишга уриниш зўр бўларди. Оқибатда Лениндай яшашга сўз берган бола отасини сотган Павлик Морозов ҳаётидан ўрнак олиши шарт эди. Шу ўринда большевикча тарбиянинг асоси ёлғондан иборат бўлганига диққат қилиш керак. Ахлоқ — ҳаётий фазилатлар эмас, пуфак эди ва ниҳоят бу пуфак ёрилди. Энди ақл кўзи

очиқ одамлар учун «кимдан ўрнак олиш керак, кимнинг ахлоқи намуна бўлиши лозим?» деган саволга жавоб топиш унчалик мураккаб эмас. Агар бу савол сўралса, ақл эгалари ҳеч иккиланмай дейдиларки: «Аллоҳнинг элчиси Муҳаммаднинг (алайҳиссалом) хулқлари Ер юзидаги барча инсонлар қатори бизларга ҳам ўрнакдир!»

Шундай дейишнинг ўзи билан чекланиш кифоя эмас, ҳар биримиз бу ғояни амалга оширмоққа киришмоғимиз шартдир. Чунки Тавба сурасидаги «лақод жаакум расулун мин анфусикум» деб бошланувчи ояти каримада бундай марҳамат қилинган: «Эй инсонлар, сизларга ўзларингиздан бўлган, сизларнинг кулфат-машаққат чекишингиздан қийналувчи, сизларнинг тўғри йўл — Ҳақ динга келишингизга ҳарис — ташна бўлган ва барча мўминларга марҳаматли, меҳрибон бўлган бир пайғамбар келди-ку?»

Айрим уламолар бу ояти каримадаги «анфусикум» сўзини «анфасакум» тарзида баён қилиб, бунда «сизларнинг нафисроғингиз, гўзалроғингиз» маъноси мавжуд, деб шарҳлашади. Ҳақиқат шуки, Расулуллоҳ (с.а.в.) сизу биз мансуб бўлган инсон тоифасидан эдилар. Аллоҳнинг элчисида бошқа одамларга нисбатан «анфас» — нафис бир шахсиятлари, айрим хусусиятга эга бўлган руҳониятлари бор эди. Мазкур ояти каримада Аллоҳ шу хусусда хабар берган.

Баъзи мушриклар: «Нега Аллоҳ таоло бизга инсон жинсидан пайғамбар юборди? Фаришталаридан юбормади? Фаришталар қанотлари билан учиб келсалар бўлмасмиди?» деган бемаъни даъволарни қилишарди.

Ер юзида инсонлар яшагани ва Аллоҳ таолонинг ҳукмлари инсонларга юборилгани учун, уларни Ҳақ йўлига бошловчи элчининг комил, намунали одамлардан бўлиши шарт эди. Нега? Чунки бошқалар унинг ҳаётига, ҳаракатларига қараб, ўз ҳаётларини хатти-ҳаракатларини тартибга солишлари лозим эди. Шу мақсадда Аллоҳ таоло башардан, инсонларнинг ўзларидан Ўзига элчи танлади. Агар мушриклар даъво қилганларидек, пайғамбар фаришталардан юборилганида, улар ибодатлардан ёки Аллоҳ таолонинг бошқа ҳукмларидан бош тортиш учун дарров баҳона топишлари аниқ эди: яъни, «Бу ҳукмларни бажаришга биз — инсонларнинг тоқатимиз етмайди, бунга фақат фаришталар қодир...» деб фисқ ботқоғига ботганларича яшайверардилар.

Пайғамбарнинг вазифаси фақат Аллоҳ таолонинг ҳукмларини бандаларга етказиш билан чекланмайди. Балки бу ҳукмларга биринчи навбатда ўзининг итоат этиши лозим бўлади. Аллоҳ таоло бандаларни ғийбатдан қайтаряптими, демак, Расулнинг ўзи бу иллатдан холи бўлиши керак. «Домланинг айтганини қил, қилганини қилма» деган мақол бу ҳолда мутлақо ноўриндир. Бандага буюрилган амалларни ҳар бир инсон боласи бажаришга қодир эканини Аллоҳ таолонинг элчиси ўз амали билан исбот этиб беради.

Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) барчаникидек нафслари, кўз-қошлари, қалблари, туйғулари, қувонч-қайғулари мавжуд бўлган, ҳамма қатори еб-ичадиган, ухлайдиган, чарчайдиган, инсон эдилар. Лекин шу билан бирга Аллоҳ таолога энг мақбул шаклда қуллик қилишни ишда, амалда,

сўзда кўрсатадиган пайғамбаргагина хос бўлган беназир ва ўхшаши йўқ ажиб фазилатлари ҳам бор эди. Энг муҳими — иллатлардан холи эдилар. Тасаввур этингки, ғийбатни ўзига ҳаром деб билмаган одам буни бошқалардан талаб қилса? Нафсини енга олмаган инсон ўзгаларни бунга даъват этса? Шу боис ҳам Аллоҳ таборак ва таоло Ёсин сурасида Ўз элчисига шоирлик дуруст эмаслигини ва бу касбни раво кўрмаганини баён қилган. Маълумки, ўша даврларда шоирларнинг мартабаси эл аро юқори бўлган. Лекин шоирлар шеърларида муболаға ёки қандайдир ўхшатишлардан фойдаланишлари туфайли рост гапдан чекинадилар. «Шеърнинг энг ширини — энг ёлғонидир», деб шоирларнинг ўзлари ҳам, баъзан ҳазил, баъзан чин тарзда эътироф этадилар. Аллоҳ таолонинг элчиси эса зиммасидаги вазифани бажармоғи учун фақат рост сўзламоғи шарт. Ўз умматларига бир умр амал қилиб ўтишадиган дин арконларини ўргатадиган ва ғайб олами, Охират диёри ҳақида хабар берадиган Пайғамбар шоир бўлиши дурустмиди? Албатта йўқ!

Баъзилар «Аллоҳ таолога янада суюкли бўлай, янада яхшироқ қуллик қилайин...» деб қандайдир ғайриоддий йўлларни танлашади. Масалан, тарки дунё қилишади, яъни жамиятни тарк этишади. Ажабо! Жамиятни тарк этиб, узлатга чекиниш билан яхши инсон бўладими ёки яшаб турган жамиятида ўз ҳаётини, хатти-ҳаракатини тартибга солишга эришадими? Агар ҳар бир киши дунёни тарк этаверса — узлатга чекинаверса, жамият тартиби бузилмайдими? Бундай ҳолда ҳар бир киши шахсий эҳтиёжини қондириш учун ҳаракат қилишга мажбур бўлади. Натижада башариятнинг, жамиятнинг ривожланиши издан чиқади. Ҳаёт мезони, яшаш низоми бузилади. Нотўғри ҳолат юзага чиқади.

Расулуллоҳ (с.а.в.) шунинг учун ҳам ҳар бир кишининг жамиятдан бутунлай ажралиб, тарки дунё қилиб ўз раъйига кўра ғалати ибодат турларини адо этишларини тақиқлаганлар. Бундай ибодат турида ҳикмат йўқлиги учун ҳам ман қилганлар. Бу ҳақда «Қутадғу билиг»да ҳам ибратлар мавжудким, одамлардан қочиб яшаш фазилат саналмайди.

Аллоҳ таоло ўз элчисига хитобан: «Албатта сен улуғ хулқ соҳибидирсан», деб марҳамат қилади. Мазкурдаги «улуғ хулқ»нинг маънолари ҳақида турли тафсирлар мавжуд. Бу ўринда «хулқ» ўзининг асл маъносида англашилгани маъқулроқ кўринади. Қуръонда баён этилган барча олий хулқлар билан хулқланган, яъни яхши одоб-ахлоқни ўзларига сингдирган Пайғамбаримиз алайҳиссалом «Мен гўзал хулқларни камолига етказиш учун юборилганман», деганлар. Сийрат ва шамоилларга доир асарлардаги маълумотлар ҳам шунга далолат қилади. Расулуллоҳ (с.а.в.) биров озор етказса, унга жазо бериш ўрнига инсоф, тавфиқ сўраб, ҳақига дуо қилар эдилар. (Тоифда тош отганларни лаънатламай, дуо қилганлари барча мўминлар учун ибратдир.) Лекин Аллоҳ таоло қайтарган ишлардан тийинилмаса ёки Яратганнинг буйруқлари бажарилмаса, шариат қонуни бўйича жазо берардилар. Пайғамбаримиз Муҳаммаднинг (алайҳиссалом) «комил инсон, буюк хулқ эгаси» деб аталишга лойиқ зот эканликларида ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас. Айрим муфассирлар ояти каримадаги «улуғ хулқ»дан мурод — Қуръон ёки улуғ дин, яъни Ислом дини, деб ёзадилар. Зеро, Аллоҳ таолонинг наздида Ислом динидан суюклироқ ва

гўзалроқ бирон хулқ йўқдир. Ойиша онамиздан (р.а.) Пайғамбарнинг (алайҳиссалом) ахлоқлари тўғрисида сўралганида: «У зотнинг хулқлари Қуръон эди. Қуръон рози бўлган ишдан рози, Қуръон норози бўлган ишдан норози бўлар эдилар», деб жавоб қилганлари ҳам бу тафсирни қувватлайди. Ойиша онамиз яна деганларки: «Расулуллоҳ (с.а.в.) қўл остидаги ходимни ҳам, хотинни ҳам ҳеч қачон урмаганлар. Жиҳоддан бошқа жойда ҳеч бир жонзотни қўллари билан урмаганлар. Икки ишдан бирини танлаган бўлсалар, гуноҳ бўлмаса, албатта осонини танлаганлар. Агар гуноҳ иш бўлса, ундан узоқлашардилар. Ўзлари учун ҳеч қачон интиқом (ўч, қасос) олмаганлар. Агар Аллоҳ таоло ҳаром қилган нарсалар содир қилинсагина Аллоҳ таоло амри учун жазолаганлар».

Аллоҳ таоло «пайғамбарининг иймон, эътиқод, хулқ-атворида гўзал намуна бор» (Азҳоб сураси) эканлигини қасам билан баён этган. Бу намуна Аллоҳ таолодан ва Охират кунидан умидвор бўлган ҳамда Аллоҳ таолони кўп ёд этадиган кишилар учундир. Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ўзлари дедиларки: «Менга Раббим одоб берди. Ўзи яхшилаб тарбия қилди». Бу муборак ҳадисдаги ҳикмат беқиёсдир. Аввали шуки, бутун дунёнинг тарбиячиси Аллоҳдир. Биз ҳам Унга «Раббимиз!» деб топинамиз. «Раббим» — «Тарбиячимиз» демакдир. Энди шарафли ҳадиснинг моҳиятига келсак, Расулуллоҳнинг ота-онадан етим қолганлари, ул зотни боболарининг вафотларидан сўнг амакилари Абу Толиб тарбияларига олганлари маълум. Абу Толиб жиянларига қанчалик меҳрибон бўлмасинлар, афсуски, иймон келтирмай дунёдан ўтдилар. Муҳаммад алайҳиссалом яна ўзлари қолдилар. Ён-атрофларида, қариндош-уруғлари орасида ул зотга тарбия бера оладиган, хулқда намуна бўладиган ҳеч ким йўқ эди. Жаноби Ҳақнинг Ўзи элчисини атрофидаги одамлардан айириб (бу ҳам ўз ҳикматига эга!) тарбиялади. Илоҳий неъматини, эҳсонини, унга мукаммал қилиб берди. Шу нарса диққатга лойиқ ва муҳимки, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳали пайғамбар бўлмай туриб, халқ орасида «амин» — энг ростгўй ва ишончли киши сифатида эътиборли эдилар. Ниҳоятда хушхулқ, хушмуомала ва ҳамма ҳурмат билан қарайдиган эъзозли бир инсон эдилар.

Каъбани таъмир этиш жараёнида бир ибратли воқеа содир бўлганини эшитганмиз: Каъбанинг эски деворлари йиқитилиб, қайтадан тиклаш пайтида Ҳажарул-асвадни ўз ўрнига кўтариб қўйиш масаласида қабилалар орасида ихтилоф чиқди. Ҳар бир қабила бошлиғи ўзининг мартабасини юксакроқ ҳисоблаб, бу шарафли вазифани бажаришга ўзинигина ҳақли деб биларди. Масала чигаллашиб, жанжал қилич яланғочлашга тақалганида инсоф эгаларидан бири: «Масжидул-ҳарамда жанжаллашманглар! Эшикдан биринчи бўлиб ким кириб келса, ўшани ҳакам қиламиз. У кимни лойиқ кўрса, ўша одам бу вазифани бажарсин», деб таклиф қилди. Ўша замонда Каъбанинг атрофи девор билан ўралган, унда бир эшик бўлиб, «Бобус-салом» деб юритиларди. Таклиф бўйича баҳслашаётган онларида ўша эшикдан Муҳаммад алайҳиссалом кириб келдилар. Ихтилофдаги бошлиқлар: «Ана, Муҳаммад ал-амин келдилар. Биз бу шартга розимиз!» дедилар. Адолатли, энг ақлли ва ишончли кишининг биринчи бўлиб эшикдан кириб келгани ва унинг ҳакам бўлганидан севиндилар. Бу вақтда Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳали пайғамбар

эмасдилар. Қурайш қабиласининг бир етим фарзанди эдилар. Бой эмасдилар, мавқе-мақомлари ҳам йўқ эди. Фақат хушхулқ эдилар ва ҳамма ул зотга ишонарди. Айримлар пулларини омонатга топшириб қўярди. Аллоҳ таолонинг тарбияси туфайли улуғ хулқ соҳиби бўлиб етишган эдилар.

Расулуллоҳга (с.а.в.) вазият баён қилингач, ул зот бир пишиқ мато келтиришни буюрдилар. Муқаддас Қора тошни ўша мато устига қўйиб, барча қабила бошлиқлари бараварига кўтардилар. Сўнг Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзлари тошни ўз қўллари билан жойига қўйдилар. Бундан ҳеч ким ранжимади. Шу воқеанинг ўзиёқ ул зотнинг яхши хулқлари туфайли жамиятдаги мавқеларини, ижтимоий масалаларни ҳал қилишдаги қобилиятларини аён кўрсатади. Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳали пайғамбар бўлмасларидан аввал ҳам марҳаматли, меҳршафқатли эканликлари, гуноҳ ишларга аралашмай, ёмонликлардан ҳазар қилганликлари билан машҳур бўлганлар. Каъба ичида ўша замонда 360 та бут бўлган экан. Одамлар гуруҳларга бўлиниб олиб у ёки бу бутга сиғинганлар. Ул зот эса буларнинг ҳеч бирига сиғинмаган пок инсон эдилар. Расулуллоҳнинг ўтмишларига, хусусан, ёшликларига доғ бўлиб қолган бирон воқеа йўқ. Демак, ҳали ваҳий юбормай туриб оқ, Аллоҳ таоло у муборак зотни Ўзи тарбиялаган ва ҳимоя қилган.

Ато дейдики: «Баланд даражага фақат гўзал хулқ билан етилади. Ҳеч бир киши Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафода бўлганидек гўзал хулқ камолига эришмаган. Соликлар гўзал хулқ билан Аллоҳ таолога яқин бўлишган».

Ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳақларида бутун қамрови билан сўз юритиш, албатта, Аллоҳ таолонинг биз — ожиз қуллари учун имконсиз бир нарсадир. Чунки Жаноби Ҳақнинг энг суюкли бандаси, икки дунёнинг энг мукаммал ва муборак инсони, сарвари коинот, фахри коинот бўлган Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) хусусида сўз юритиш осон иш эмас. Ҳазрати Одам Атодан қиёмат кунига қадар дунёда яратилган, ўтиб кетган ва келиб-кетувчи инсонларнинг энг афзали ва энг гўзал ахлоқ соҳиби бўлган Зоти муҳтарам — Расули Акрамни (с.а.в.) таърифлашга ҳар қандай қалам ожиздир... Зотан, қуруқ мақтовга ҳожат йўқдур, ул муборак зотнинг ахлоқларини ўзимизда шакллантиришимиз шартдир, бу гўзал хулқларни амалда кўрсатишимиз зарурдир. Бунинг учун Аллоҳ таолонинг расулига бўлган муҳаббатимиз комил бўлиши талаб этилади. Бу ҳақда рисоланинг Ишқ фаслидаги баёнида фикр юритган бўлсак-да, яна бир-икки қўшимча киритсак фойдали бўлар.

Туркиялик машҳур шоирлардан Асад Эрбилийда ҳикматга бой шундай байт бор:

Мумкинми бунча оташла шаҳидий ишқни ғусл қилмоқ,
Жасад оташ, кафан оташ, ҳам оби хўш ғубор оташ.

Дейилмоқчики, бу қадар олов алангаси билан ишқ туфайли шаҳид бўлган кимсанинг танасини ювиш мумкинми? Танам — оташ ичида, кафаним оташ ичида шаҳидни ювадиган сув ҳам оташ ичида. Бу ўринда тилга олинаётган «ишқ» Аллоҳ таоло ва унинг расулига нисбатан айтилаётганини муҳтарам ўқувчиларимиз англаган бўлсалар керак.

Уҳуд жангида бир аёлнинг эри, отаси ва укаси шаҳид бўлди. Аёл бу хабарни эшитганда «Менга Расулуллоҳни кўрсатинглар!» деди. Расулуллоҳни (с.а.в.) кўриб: «Ё Расулаллоҳ! Сиз саломат экансиз, менга ҳалокатлар ҳечдир!» деди.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом намозни бошлашларидан олдин бундай дуо қилардилар: **«Ё Аллоҳ, мени гўзал ахлоққа ҳидоят қил. Сендан ўзга мени чиройли хулққа ҳидоят қилолмас. Ё Аллоҳ, ёмон хулқни мендан узоқлаштир. Сендан ўзга буни қилолмас».**

Мўминнинг жаннатга киришига боис гўзал ахлоқини баён этувчи ояти карималар, шарафланган ҳадисларга асосланган ҳикматларни донишмандларнинг китобларида кўп учратамиз. Алишер Навоий ҳазратлари яхши хулқли кишини «гўзалдир, у жаннат ҳуридир» деб, ёмон табиатли кимсани эса «хунукдир, у дўзахбоп девдир», деб таъриф берганлар. Яна деганларки:

Иймонга эрур нишон — ҳаё бирла адаб,
Ҳурмат била таъзим — саодатқа сабаб.
Ҳаййию муаддаб ангаким, бўлса лақаб,
Мақсудиға кеч етса ажаб англа, ажаб.

Дейилмоқчики, ҳаё билан адаб — кишининг иймон-эътиқодидан нишонадир. Ҳурмат билан таъзим эса оқибатда саодатга сабаб бўлади, яъни етказади. Ҳаёли ва адабли деб танилган киши мақсадига албатта етади, бироқ кутилмаганда мақсадига кечроқ етгудай бўлса, бундан ажабланмоқлик керак бўлади.

Гўзал ахлоқларнинг номини билишимиз яхши. Аммо бунинг ўзи кифоя қилмайди. Балки уларни ўрганишимиз, касб этишимиз, ўзлаштиришимиз, татбиқ этишимиз, ҳаётимизнинг ҳар лаҳзасида, ҳар ерда амал қилишимиз лозим. Гўзал ахлоқлар сонини олимлар санаб, беш юзга етказганлар. Сиз, азизлар билан бўлаётган ғойибона суҳбатимизда шуларнинг бешдан бирини қамраб олсак ҳам катта гап. Азизлар, шу ўринда ўзингизни бир синаб кўрмайсизми? Таклифимиз маъқул келса, рисоламизни четроқ суринг-да, қўлингизга қалам ва қоғоз олиб, аввал яхши хулқлар рўйхатини, сўнг ёмон иллатларни ёзиб чиқинг. Менинг мўлжалимча, рўйхатингиз етмиш рақамидан ошиб ўтолмас. Агар юзга етказа олсангиз, тан бериб, «баракалла!» деб дуо қиламиз. Рўйхатни ёзиб тугатгач, шу хулқлар ҳақида нималар билишингизни бир-бир ёдга олинг. Сўнг рисолани яна қўлга олсангиз, самимий суҳбатимиз давом этаверади.

Ҳужжат ул-Ислом Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратлари дедиларки:

«Билгил! Одамлар гўзал хулқнинг моҳияти, унинг нима эканлиги ҳақида кўп гапирдилар, лекин аслини очиб бера олмадилар. Гўзал хулқ меваларини санадилар, аммо буни-да тўла қамраб ололмадилар. Балки хотирига нима келса, ўша пайт зеҳнида нима бўлса гапирдилар, гўзал хулқ чегараларига эътибор қаратмадилар. Гўзал хулқнинг барча самараларини ўз ичига олган моҳиятни муфассал баён қилолмадилар».

Донишманд олимларимиз гўзал ахлоқларни санаб, сонини беш юзга етказган бўлсалар, демак, ёмон иллатларнинг адади ҳам айнан шунча

бўлади. Чунки ҳар қандай яхши хулқнинг зидида ёмони ҳам туради. Яхши хулқни эгаллашга интилган инсон ёмон иллатдан сақланишни ҳам билиши шарт. Баъзиларнинг айтишича, гўзал хулқ — одамларга яқин бўлиш ва уларда содир бўладиган ёмонликлардан четда туриш экан. Инсон гўзал ахлоқли бўлса, ишлари юришади, инсонлар билан муомала ва муносабати яхши йўлга қўйилади. Бошқаларга ҳам фойдаси етади. Бошқаларнинг бахтга етишига сабаб бўлади. Ёмон хулқли инсон эса бошқаларнинг хафагарчиликларига, жамоат тартибининг бузилишига сабаб бўлади. Бир қанча келишмовчиликларни, ҳатто нотинчликларни юзага келтиради. Инсон ишончдан иборат. Яъни: ишончи яхши бўлса, яхши ишларга ишонса — яхши инсон; ишончи ёмон экан, демак, ёмон инсон бўлади.

Ҳазрати шайх Абдуллоҳ ибни Муборак (қ.с.а.) деганларки: «Ҳар кимда адаб йўқтур, суннатдан маҳрум бўлур. Ҳар кимки суннатни тутмаса, фарзлардан маҳрум бўлур. Ҳар кимки фарзларни бажармаса, маърифатдан маҳрум бўлур. Ҳар кимки маърифатдан маҳрум бўлса, тавҳиддан маҳрум бўлур. Ҳар кимки тавҳиддан маҳрум бўлса — кофир бўлур...»

Энди яхши ва ёмон хулқларга нималар кириши билан қизиқиб кўрайлик: донолардан ҳикматки, тўрт нарса ҳамма учун керак: саломатлик, гўзал хулқ, ростгўйлик ва ҳалол меҳнат. Байт:

Ҳар кишида бўлса эрликдан нишон,
Ҳеч бир одамга раво кўрмас зиён.

Беш нарса ақлли одам хислати: қўлдан кетган нарсаларга ачинмаслик, меҳнатдан қочмаслик, мағрур бўлмаслик, қўлидан келмаган ишга киришмаслик, хоҳлаган нарсаси қўлига кирмаганига қайғурмаслик.

Олти нарса роҳатда яшашга ёрдам беради: ишчанлик, ҳақиқий дўст, тарбияли фарзанд, меҳрибон хотин, ширин, мақбул сўз ва ақлу фаросат. Байт:

Хоҳласангким, эл сани яхши кўрар,
Бўлмагил ҳар кимга бадгў, бад назар.

Саккиз хислат олийжаноб одамларда топилади: афв, тавозе, шафқат, қўли очиқлик, очиқ юзли бўлиш, ҳаё, номус ва мурувват, кичикларга шафқат, қаноатли бўлиш, вафодорлик, иффат ва адолат.

Ўн хислатни қўлдан бермаслик лозим: тўғрилик, инсоф, мулойимлик, олим ва фозиллар билан суҳбат, қариларга ҳурмат, кичикларга шафқат, қаноатли бўлиш, вафодорлик, иффат ва адолат.

Мўминликнинг ўзига хос шартлари мавжуд. Шулардан бири — гўзал хулқ соҳиби бўлиш. Шубҳасизки, Аллоҳ таоло комил иймон соҳибларини мукаррам қилади. Комил иймонни эса гўзал хулқсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Фаришталарда нафс ва шаҳват бўлмаганидек, ҳирс, ҳасад каби иллатлар ҳам йўқ. Шу боис шайтони лаъин ҳам уларни йўлдан оздира олмайди. Фаришталар нурдан яратилган. Ҳолбуки, инсон ундай эмас. Инсонни бир тарафдан нафси, иккинчи тарафдан шаҳвати, ҳирси, учинчи тарафдан ҳақ йўлдан адаштиришга, жаҳаннамга етаклашга, Аллоҳ тао-

ло розилигидан узоқлаштиришга уринадиган шайтон, унинг етовидаги мунофиқлар, ҳасадгўйлар, кофирлар қамраб олгандир. Улар билан бўлган курашларда ғолиб чиққан банданинг мукофоти, ҳеч шубҳасиз, мукаррам ва афзал бўлишликдир. Шунинг учун Аллоҳ таолонинг хос мўмин бандалари фаришталарнинг авомидан афзалдир, дейилади.

Ҳасан Басрий (қаддасаллоҳу сирроҳу) ҳазратлари айтадилар: «Агар мўминлар гуноҳ қилмасалар эди, само мулкидаги малоикалар каби учган бўлардилар». Муҳиддин ибн Арабий (раҳматуллоҳи алайҳ) дейдилар: «Ҳақойиқи олам инсонга оиддир. Инсон оламдан фақат кичиклиги билан ажралиб туради. Бу олам асли икки қисмдан иборат бўлиб, бири камолотни қабул этмагани учун яратилгани бўйича қолган, бири эса камолотни қабул қилди ва бунда Ҳақнинг Жалол ва Жамол сифатлари тажаллий этади, шу боис у Аллоҳ таоло учун мукаррам ва афзалдир».

Ҳасан Басрий ҳазратлари «Ҳусни хулқ — очиқ юзли, хайру саховатли бўлиш, озор беришдан тийилишдир», деганлар. Эзгу хулқ дўстликни, ёмон хулқ эса душманликни келтириб чиқаради. Шу боис «Гўзал хулқ — хусуматлашмасликдир», деб таъриф берган Воситий ҳазратлари маърифати кучли, яъни Аллоҳ таолони танийдиган инсоннинг ҳеч қачон душманликка бормаслигини таъкидлаб, яхшию ёмон кунда халқни рози қилиш — хулқи чиройли бўлган кимсаларга хос фазилат эканини айтганлар. Али, каррамаллоҳу важҳаҳу, дедиларки: «Гўзал хулқ учта хислат билан ҳосил бўлади: ҳаромдан тийилиш, ҳалолни излаш, аҳлига бағрини кенг қилиш». Шоҳ Кирмоний «Гўзал хулқ — озорлардан тийилиш ва машаққатга сабр-тоқатдан» иборат эканини баён қилганлар. Саҳл ибн Тустарийдан гўзал хулқ ҳақида сўрашганда ул зот бундай жавоб қайтардилар:

— Гўзал хулқнинг энг қуйи даражаси — машаққатларни кўтариш, мукофотдан кечиш, золимга раҳм-шафқат қилиб, унга мағфират тилаш.

Луқмони Ҳакимнинг ўғиллари оталаридан сўрадилар:

— Отажон, инсондаги хислатларнинг қайсиси яхшироқ?

— Дини, — дедилар Луқмони Ҳаким.

— Демак, иккитами: дини ва моли? Ё учтами: дини, моли ва ҳаёси? Ёки тўрттами: дини, моли, ҳаёси ва гўзал хулқи? Ёхуд бештами: дини, моли, ҳаёси, гўзал хулқи ва саховати? Ё олтитами..? — дея яхши хислатларни бир-бир санаётган ўғилларига Луқмони Ҳаким дедилар:

— Болажоним, агар кишида бу бешта хислат жамланса, демак у ҳақиқий муттақий, Аллоҳ таолонинг дўсти, шайтондан халос бўлган инсондир.

Энди баён этилмиш фазилатларнинг акси қандай экан, диққат қилайлик: Ваҳб ибн Мунаббиҳ дедиларки: «Ёмон хулқ чил-чил синган кўзага ўхшайди. Уни ямаб ҳам, лой ҳолатига қайтариб ҳам бўлмайди».

Кишилардаги тўққиз иллатдан ҳамма нафрат қилади: жоҳиллик, ялқовлик, ҳасад, такаббурлик, хиёнат, тамагирлик, ғазаб, иғвогарлик ва мунофиқлик.

Имом Ғаззолий ҳазратлари дедиларки:

«Яхши хулқ мурсаллар саййидининг сифати, сиддиқлар амалининг

афзали, муттақийлар меҳнатининг меваси, обидлар риёзатининг натижаси, янада тўғрироғи, яхши хулқ — диннинг ярмидир».

Ёмон хулқ — ўткир заҳар, хор қилувчи бузуқлик, оламлар Парвардигоридан узоқлаштирувчи разолат, янада тўғрироғи — шайтоннинг хизматига ёлланишдир. Яхши хулқ жаннат неъматларига очиб қўйилган қалб эшиги бўлса, ёмон хулқ — жаҳаннамга очиб қўйилган эшикдир. Жаҳаннам эса ёқиб қўйилган бир оловдирки, алангаси баданларни тешиб ўтиб, юракларга қадар етади.

Қабиҳ ахлоқ — қалб хасталиги, жонларни ўртовчи оғриқдир. Жасаднинг тириклиги тугаши билан поёнига етадиган дунёдаги барча оғриқлар қалб оғриғи олдида ҳеч нарсадир. Жисмоний дард фоний ҳаёт каби ўткинчи. Лекин ёмон хулқ туфайли қалб хасталанса, абадий ҳаёт бой берилади. Малакали табиблар жасадга қанчалик эътибор беришмасин, фоний ҳаётнинг ўткинчилигини англашдан бошқа натижага эриша олмадилар. Шундай экан, улар абадий ҳаётни бой бериб қўйишга сабаб бўладиган қалб хасталикларига кўпроқ эътибор қаратишлари аълороқ эмасми?

Донишмандан сўрадилар:

— Дунёда инсон учун энг яхши нарса нима-ю, энг ёмони нима?

Донишманд жавоб қайтарди:

— Дунёда инсон учун энг яхши нарса — гўзал ахлоқли, тарбияли, саъй-ғайратли бўлиб, шу гўзал хислатлар билан ном чиқариш. Ўлимдан ҳам баттар ёмон нарса эса ахлоқсизлик, тарбиясизлик ва ялқовлик билан ном чиқаришдир.

Донишмандан яна сўрадилар:

— Одамлар хулқлари жиҳатидан неча тоифага бўлинадилар?

Донишманд дедики:

— Тўрт тоифага. Биринчи тоифадагилар бир ишни қилишга сўз берадилар ва сўзларининг устидан чиқадилар. Бу гўзал сифатли одамлар хулқи. Иккинчи тоифадагилар сўз бермайдилар, лекин индамасдан юриб ишларини кўнгилдагидек дўндирадилар. Бу жувонмардлар хулқи. Учинчи тоифа оғизни кўпиртириб сўзлайди, ваъдалар беради, аммо амалда ҳеч бир иш кўрсатмайди. Бу мунофиқлар шеваси ва ҳийлакорлар ишидир. Тўртинчи тоифадагилар сўз ҳам бермайдилар ва ҳеч бир иш ҳам кўрсатмайдилар. Бу хасис ва пасткаш одамлар хулқи.

— Яхши хулқ одамга қандай фойдалар етказади? — деб сўралди.

Жавоб берилдики:

— Адабли, тарбияли одам бошқаларга муҳтож бўлмас. Балки бошқалар унга муҳтож бўлурлар. Яхши хулқли одам бировдан койиш эшитмас. Ҳамма уни дўст тутар. Ёмон хулқлидан ҳамма ўзини олиб қочур. Ёмон хулқдан қочган кимса босиб ўтган масофаси қадар соғлом бўлади.

Шарафли ҳадиски: «Чиройли хулқ кишининг бўйнидаги Аллоҳ таолонинг розилигидан бўлган ҳалқадир. У ҳалқа раҳмат занжирларига уланган. Раҳмат занжирлари эса, жаннат эшиги ҳалқасига туташган. Чиройли хулқ қайси тарафга юрмасин, занжир уни ўзига тортиб туради ва ўша эшикдан уни жаннатга олиб киради. Ёмон хулқ кишининг бўйнидаги Аллоҳ таолонинг ғазабидан бўлган ҳалқадир. У ҳалқа азоб

занжирига боғланган. Занжир эса, дўзах эшигига уланган. Ёмон хулқ қаёққа юрмасин, занжир уни ўзига тортиб туради ва ўша эшикдан дўзахга киришига сабаб бўлади».

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар:

— Шубҳасиз, Қиёмат куни менинг мажлис ва суҳбатимга энг яқин ва маҳбуб киши сизлардан ахлоқан яхши бўлган кишидир ва Қиёмат куни менинг мажлис ва суҳбатимдан энг узоқ ва мардуд киши сизлардан эзмалик қиладиган, беҳуда сўзлайдиган в мутавайҳиқ бўлган кишидир.

— Ё Расулаллоҳ (с.а.в.), мутавайҳиқ киши кимдир? — деб сўрадилар.

— Кибру ҳаволи бўлган кимсалар, — деб марҳамат қилдилар.

Инсон илми илоҳийдан, пайғамбарлар ахлоқидан насибадор бўлсагина одамийликни билади. Бундан бўлак барча нарсалар кераксиздир. Ахлоқнинг асоси иймонга боғлиқ. Иймон тахтини эгаллаб туриш эса осон эмас. Киши салгина тойиш оқибатида иймонсизлик ботқоғига ботиб кетиши ҳеч гапмас. (Аллоҳ таоло сақласин!) Рисоланинг биринчи фаслида ўқиганингиз шайх Санъон қиссалари бунга далилдир. Ҳамонки, шайтон васваса қилиб кишини иймондан чиқариб юборар экан, «мен гўзал хулқ соҳиби бўлдим» деб керилишга ёки отиржам бўлишга ҳеч бир асос йўқ. Шайтон кишини иймондан чиқариш учун энг аввало гўзал хулқ қалъаларини янча бошлайди. Одам боласи гўзал хулқлардан бирини тарк этдими, тамом, ўрнига албатта иллат орттиради. Иллат мавжудми, комил иймон ҳақида гапирилмаса ҳам бўлади.

Бир танишим ҳикоя қилиб эди:

«Рамазон ойи арафасида Аллоҳнинг марҳамати ила намоз ўқишни бошладим. Намозхонлар таровиҳ намозининг фазилати ҳақида сўзлашгач, уларга қўшилиб масжидга чиқдим. Хуфтон намозининг фарзини адо этишга такбир айтилишидан аввал муаззин хонақоҳга кирдида ҳе йўқ, бе йўқ, тўсатдан баланд ва ғазабли овозда: «Дўппи киймаганлар масжиддан чиқиб кетсин!» деди. Мен масжидда бундай қўполлик, бундай беодоблик бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилмаган эдим. Биздан бир саф олдинда икки йигит бошяланг ўтирган эди. Мен муаззиннинг қўполлигидан сўнг бу йигитлар аразлаб чиқиб кетишса керак, деб ўйладим. Йўқ, улар индамадилар, намозларини ўқийвердилар. Таровиҳ намозининг ўн иккинчи ракаати ўқилгач, таровиҳ тасбеҳидан сўнг имом хатиб мавъиза қилдилар. Сўнг: «Бир хатда «дўпписиз намоз ўқиш макруҳми?» деб сўрабдилар», деб саволга ҳилмлик ила жавоб қайтардилар. Дўппининг миллий бош кийими экани, намоз одобига риоя қилиниб кийилса фазилат бўлишини тушунтирдилар. Эртасига шу масжидга чиққим келмади. Оғайниларим менга танбеҳ беришгач, узоқроқ бўлса ҳам бошқа масжидга бора бошладим».

Ўтган асрнинг қирқинчи йилларида Тошкентдаги Кўкча масжидига имомлик қилган Ҳалиуллоҳ махдумнинг бир одоблари ҳақида гапириб беришган эди. Қори домламиз намозга келаётиб қарасаларки, бешолти одам чойхонада гурунглашиб ўтиришибди. «Азизлар, беш дақиқа вақтингизни аямай мен билан бирга масжидга кириб намоз ўқисангиз қанчалар савобга қолардингиз-а!» дебдилар. Чойхўрлар «Кирардигу

таҳоратимиз йўқ-да. Азон чақирилди, энди улгурмаймиз», дейишибди. Шунда қори домламиз «Кутиб турамиз юраверинглар», дебдилар. Бу гапдан сўнг бошқа баҳона топа олмаган чойхўрлар ўринларидан туриб, у кишига эргашибдилар ва кейинги кунлари ҳам намозни канда қилмайдиган бўлибдилар.

Бадахлоқ кишининг ёмон хулқини кўрганда ҳам индамай юрадиган инсонни гўзал ахлоқ соҳиби демоқлик мумкин эмас. Бу хусусда имом Шофеъий ҳазратларидан ҳикматки: «Инсон зоҳирида қанчалик гўзал хулқли бўлса ҳам, била туриб виждонсиз ва бадахлоқ кимсалар билан дўст тутинган бўлса, ахлоқсизликда ўшалар билан баробар ҳисобланади». Унутмаслик шартки, дўстнинг энг яхшиси — энг гўзал хулқлисидир.

Шайх Саъдий ҳазратларидан ҳикматки:

«Ҳаммомда менга бир сиқим тупроқ — гил бердилар. Гил гул каби ёқимли ҳид таратди. Мен ажабланиб гилга дедим:

— Эй гил, сен гулмисан ё анбармисан? Гулдек ҳид таратишинг мени маст қилди.

Гил деди:

— Эй Саъдий!.. Гул ҳам, анбар ҳам эмасман. Балки тупроқларнингда энг хокисориман. Лекин бир куни гул билан ошно бўлдим. Шу гулнинг хушбўй ҳиди кўксимга ёйилди. Мендаги ёқимли ҳид ўша гулнинг ҳидидир. Йўқса, мен оддий бир гил — тупроқман, холос...

Шайх ҳазрат бу ҳикоят билан кишиларга бир ибрат дарси бериб, бундай дейдилар:

— Эй инсон!.. Гўзал феъл-атворли кишиларни ўзингга дўст қилиб олсанг, уларнинг гўзал феъллари сенга таъсир этади. Оқибатда сен ҳам улар каби гўзал хулқли бўласан. Гул ҳиди гилга таъсир қилгани каби, яхши кишиларнинг гўзал ахлоқи ҳам сенга таъсир этади ва ҳақиқий инсон бўлиб етишасан. Яхшиларнинг ёнида ўтирмоқ, мушк-анбар дўконида ўтирмоққа ўхшайди. Киши бу дўконда ҳеч нарса харид қилмаса ҳам, доимо фойда олади. Аввало кўнгли ёқимли ҳидлардан баҳра олиб, роҳатланади. Бадфеъл кимсалар билан бирга бўлишни эса, темирчи дўконида ўтирмоққа қиёс қилса бўлади. Ким бу жойда ўтирса, у албатта дўконнинг нохуш ҳидидан ёки оташ учқунларидан зарар кўради.

Бу каби ҳикматларни ҳар биримиз онгимизга муҳрлаб, кўнглимизга мурожаат этайлик:

— Эй кўнгил! Билурмисанки, дунё яхши ва ёмон хулқлилар жанг қиладиган жойдир. Шундай экан, сен бу муҳорибада яхши хулқлилар тарафида бўл. Билки, жанг майдонининг у томонида турганлар сенга бегона эмаслар. Жангдан мақсад уларни яхшилар майдонига тортиш бўлмоғи шарт. Бир кишини яхши йўлга солиш — бутун инсониятни яхши йўлга солиш кабидир. Чунки бир кишининг яхши бўлиши жамиятнинг яхши бўлиши кабидир. Зинҳор унутмагинки, ахлоқсиз одамнинг қалби кир бўлади. Гўзал хулқ эса баҳор шамолига ўхшайди — ҳаёт беради. Ёмон хулқ самум шамолига ўхшаб, уйларни йиқитади, инсонларни ҳалок қилади. Шундай экан, тунд юзли бўлма, бу итларнинг ҳолини эслатади. Бу хулқдан узоқлаш. Хуштабассум, ширин сўзли бўлиш юзларча одам-

ларга зиёфат беришдан хайрлироқдир. Инсон қалби шайтонга тахт бўлса, у қалблар ҳидоят топадими? Қалб кўзи билан томоша қилинса, олам бир ибратлар кўргазмаси кабидир. Ўзининг турли кўринишлари билан бу дунё имтиҳонга тўла иймон дарсхонасидир. Илоҳий тарбия ва ирода ҳоким бўлган бу оламда буни инкор қилганлар саодатдан маҳрум бўлган ҳаёт етимларидир. Бундай кишилар шаҳватнинг гирдобида чўкиб ҳалок бўладилар.

Шарафли ҳадисда: «Мўмин мўминнинг қариндошидир, ҳеч бир ҳолатда унинг насиҳатини ерда қолдирмайди», деб таъкидланади. Чиндан ҳам мўминлар бир-бирлари билан ака-ука кабидирлар. Шундай экан, мўминлар ўртасидаги ҳақиқий муносабат туғишганлари билан қиладиган муносабати каби бўлиши керак. Ҳатто зиёдароқ бўлиши лозим. Шу сабабдан мўминни севмоқ, унга гўзал муомала қилмоқ, унинг олдида камтар бўлмоқ, ўзининг ва ака-укасининг обрўсини ҳимоя қилгани сингари унинг ҳам шарафини ҳимоя қилмоқ — мўминлик шартларидан ҳисобланади.

Маълумки, инсон нуқсондан холи эмас. Аммо ақлли одам дўстидаги баъзи камчиликларни шартта юзига солмайди. Балки муносиб бир вақтда, муносиб бир тилда, танҳо жойда айтади ва насиҳат қилади. Ўзганинг хатою камчиликларини ошкор айтиш жоҳилларнинг ҳаракати эканини яна бир бор таъкид этамиз. Чунки бу ошкора танбеҳнинг фойдадан кўра зарари кўпроқ бўлади. Чунки ўртада ҳасад, кин-адоват, жанжаллар келиб чиқиши мумкин. Шунинг учун насиҳат қилувчилар, мутлақ танҳо бир жойда, ширин муомала билан, ҳатто ўзининг камчиликларини ҳам тилга олгани ҳолда, уни ўзидан совитиб, узоқлаштирмайдиган даражада ўгит беришлари лозим. Ҳақиқат шуки, ҳар биримиз кимнингдир насиҳатига муҳтожмиз. Бир-биримизни холис ният ила кузатган ҳолда тўғри йўлга чақиришимиз аввало динимиз амридир, иккинчидан эса дунёю охиратимизнинг саодати учун зарурдир.

Ривоятки, бир майхўр бағоят кўп ичганидан йўлда йиқилиб қолди. Девқомат одамнинг унга раҳми келди. Бўш қопига мастни солди-да, орқалаб уйига равона бўлди. Бир оз юргач, кўлмакда ағанаб ётган бошқа бадмастга йўлиқди. Қопдаги маст бақириб бораётган эди. Иккинчи маст унинг наърасини эшитгач, чидай олмасдан ётган жойида бақирди:

— Эҳ бечора! Эҳ нодон! Охирги пиёлани ичмаганингда қопга тушмасдинг, уйингга роҳатланиб ўз оёғингда кетардинг...

Латифа кўринишидаги бу қиссадан ҳисса шуки, ҳаётда ўз айбини кўрмасдан, бошқаларнинг айбини кўриб, насиҳат қиладиган кишиларни кўп учратамиз. Инсон ўз нафсига насиҳат қилмасдан туриб, бошқаларга ақл ўргата бошласа, кўлмакда ағанаб ётган бадмастнинг гапи каби фойда бермайди. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳам шу боисдан **«Энг аввало нафсингга насиҳат қил, кейин эса бошқаларга»**, деганлар. Бу шарафли ҳадис кишиларга, шубҳасиз, ёруғлик ва ҳақиқат булоғидир. Амалсиз олимнинг сўзи мевасиз дарахтга ўхшайди. Икки бадмаст қиссаси эса бизга насиҳатни кимларга қилиш кераклиги ва насиҳат ким томонидан берилиши ўринли бўлиши тўғрисидаги ибратдир.

Ҳар қандай тарбия, хусусан насиҳат оилада бошланади. Бола

тонгдан тунга қадар ўнлаб насиҳат эшитади. Шулар орасида бадмаст «ичма», кашанда «чекма», сўқонғич эса «сўкма» деган ўгитларни унинг қулоғига қуймоқчи бўлади. Оқибатда бола насиҳатдан безийди. Айримлари очиқдан-очиқ қўл силтаб нари кетади, баъзилари чидаб эшитади, бироқ амал қилмайди, ўз билганидан қолмайди.

Тарбиясизлик балога бошлашини, бу балони фақат яхши хулқ билан даф этиш мумкинлигини аввало тарбия берувчи ота ва онанинг ўзи яхши англаб олиши керак. Фарзандга энг биринчи яхшилик қиладиган ҳам, ёмонлик қиладиган ҳам онасидир. Нима учун «она тили» деймиз? Чунки гўдак биринчи сўзларни онасидан ўрганади. Тарбияни ҳам дастлаб она беради. Тарбиянинг бош мақсади — бир-бирига меҳр-оқибатли инсонларни вояга етказишдир. Ота ва оналар яна унутмасинларки, бугун фарзандлари тарбиясига эътибор бермаган киши орадан йиллар ўтгач, уйсиз, оиласиз қолади.

Мавзуни атрофлича англамоқ учун яна Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратлари баён этган фикрларга диққат қилайлик:

— Билгин! Бола тарбияси энг муҳим ишлардандир. Фарзанд ота ва онага омонат, — дейдилар ул зот.— Бола қалби пок, нозик, содда ва ҳар қандай нақш ва суратдан холи гавҳардир. Унга қандай нақш солинса, шунга кўра шаклланади, эгган томонга эгилади. Агар бола яхшиликка ўрганиб, яхшилик ичида вояга етса, дунё ва охират саодатини топади. **Албатта бу савобга унинг ота-онаси, муаллими ва унга тарбия берган ҳар бир киши шерикдир.**

Агар бола эътиборсиз ташлаб қўйилса, ёмонлик ичида ўсса, бадбахтликка юз тутади ва ҳалок бўлади. Бунда **гуноҳ юки шу кўйга солганларнинг, ота-онанинг зиммасига юкланади.** Бу хусусда Аллоҳ таоло: **«Эй мўминлар, сизлар ўзларингизни ва аҳли оилаларингизни дўзахдан сақлангиз»** (Таҳрим сураси), деб огоҳлантиради.

Тарбиянинг икки асоси бор: фазилатни қўриқлайдиган гўзал ахлоқ ва ярамас йўлдан, ёмон аҳволга тушишдан сақлайдиган ҳушёрлик.

Ота фарзандини дунё оловидан қанчалик ҳимоя қилса, охират оловидан ундан-да кўпроқ ҳимоя қилмоғи керак. Одобу тарбия воситасида яхши хулқларни ўргатиш, ёмонликлардан қайтариш, тўкин-сочинликка одатлантирмаслик, зийнатга муҳаббат уйғотмаслик билан ота фарзандини охират оловидан асрайди. Аксинча, бола дунё талабида уйғонса, абадий ҳалокатга юз тутади.

Болани тўкин-сочинликда, қимматбаҳо кийимлар кийиб ўсган болалардан, бундай дабдабали ҳаётга рағбат уйғотадиганлар даврасига аралашиб қолишдан асрамоқ керак. Чунки вояга етаётган болани эътиборсиз ташлаб қўйилса, кўп ҳолларда бу ахлоқнинг тубанлашувига сабаб бўлади. Натижада бола улғайгач, каззоб, ҳасадгўй, ўғри, чақимчи, қайсар, маҳмадона, енгилтак, маккор, беҳаё, ярамас бир кимсага айланиб қолиши мумкин.

Булардан сақланишнинг бирдан-бир йўли — чиройли тарбия. Кейин мактабда дарс билан машғул бўлмоқ. Қачонки болада чиройли хулқ, мақтовга арзигулик бир феъл содир бўлса, уни ҳурмат билан шарафламоқ, кўнглини қувонтирадиган нарса билан тақдирламоқ, кўпчилик орасида бу феълини изҳор этмоқ зарур. Баъзи ҳолатларда бир

марта бу феълига хилоф иш қилиб қўйса, айниқса, бола бу ишни яширишга ҳаракат қилса, уни кўрмаганга олиш фойдалироқ. Чунки бола бундай ҳолда айбидан ортиқроқ жазога тортилиб қолса, жазо акс таъсир этиши, айбининг очилиб қолишига ўрганиб, хатодан қўрқмайдиган бўлиб қолиши эҳтимол.

Агар бола ота-онаси кўрмаганга олган айбини яна такрорласа, у ҳолда унга яширин, яъни ёлғизлигида танбеҳ бермоқ, бу ишнинг оқибати ёмон бўлишини уқтирмоқ лозим. Айни дамда танбеҳни меъёридан ошириб юбормаслик керак. Акс ҳолда, боланинг қулоғи маломат ва хунук сўзлар эшитаверишга одатланиб, панд-насиҳатлар қалбга етиб бормайдиган бўлиб қолиши мумкин.

Бола тарбиясида отанинг қатъияти, сўзидан қайтмаслиги муҳим аҳамиятга эга. У ўзининг бу табиатини фарзандига доимо сездириб туриши зарур. Она ҳам ўз навбатида отанинг айнан шу хусусиятини боланинг ёдига солиб туриш, шу тарзда фарзандини ёмонликлардан қайтариши лозим.

Қалбимиз азоб чекса-да, бир ҳақиқатдан кўз юммаслигимиз, бу хусусдаги тўғри гапни ичимизга ютмаслигимиз керак. Болани дағал, сўкиниб гапирадиган оғзи шалақ кишиларга аралашиб қолишидан сақлаш лозим деймиз. Аслида, боланинг ёмон муҳитга тушиб қолишидан асраш тарбиянинг асоси ҳисобланади. Лекин афсусларки, атрофимизда ёмон хулқли ота-оналар ҳам йўқ эмас. Тилидан сўкиш тушмайдиган оталар, қарғишдан тинмайдиган шаллақи оналар, ароқхўрлар, ғийбатчилар, текинхўрлар... Хўш, бу одамлар фарзандларига қандай тарбия берадилар? Бундай хонадоннинг фарзанди яхши хулқли оилада тарбия кўрган болага қандай таъсир кўрсатади? Баъзан майхўр ота-оналарни ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишади. Аслида одамлик ҳуқуқидан ўзларини ўзлари маҳрум қилган бу кимсаларга суд ҳукми нима экан? Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум бўлгач, буларнинг қанчаси тавба қилиб, яхши йўлга ўтган экан? Ҳеч қанчаси!

Яқинда бир суд жараёнига гувоҳ бўлдим. Ҳали ўн саккизга тўлмаган йигитчани ота ва онасини зўрлаб қамашда ва отасининг ўлимига сабабчи бўлишда айблашарди. Айбланувчининг қора курсисида ўтирган бу йигитчага падаркушлик жандасини ёпишдан аввал унинг ҳаётига назар солайлик. Йигитча саккиз ёшга тўлганида суд унинг майхўр ота-онасини одамзод учун энг мукаррам бўлган ҳуқуқдан маҳрум қилгач, у қарийб ўн йил давомида «меҳрибонлик уйи» деб аталмиш етимхонада тарбия топган. Бу йиллар мобайнида майхўрлар фарзандини бир марта ҳам йўқлаб боришмаган. Бола эса ота-онасини унута олмаган. Етимхонани тарк этиш муддати етгач, уйига қайтиб майхўр ота ва онасини ўзича тарбия қилмоқчи бўлган. «Уч-тўрт кун уйга қамаб қўйсам, ароқ ичишдан қайтишади», деб ўйлаган. У эшикни қулфлаб кўчага чиқиб кетганида хумор азобидан эзилган отаси дераза орқали кўчага чиқмоқчи бўлиб йиқилгану ўлган. Жиноятчиликка доир қонунга кўра йигитча айбдордир. Майхўр ота ва она эса айбсиз. Лекин аслида-чи? Судда жабрланувчи сифатида иштирок этаётган майхўр она йиғлаб: «Боламни кечиринглар, отаси ўлди-кетди. Уни қамаб қўйсанглар боқувчимдан ажраб қоламан-ку?» дейди. Бу ноинсофга нима дейиш мумкин? Боқувчиси

борлигини энди эслаб қолдими? Эри-ку хорлик ўлимини топди. Энди бу йигитча уни боқиши керакми? Боқишга мажбурми?

Ҳаммамиз биламизки, гўдак туғилганида йиғлайди. Атрофдагилар эса қувончдан ханда отадилар. Бир-бирларини қутлайдилар. Инсон шундай яшаши керакки, ўлар вақтида ўзи кулсину, унинг бу дунёни ташлаб кетишидан афсусда қолаётган олам кўз ёшларидан бўғилсин. Оқибатнинг бундай гўзал бўлиши гўдакка тарбия бериши лозим бўлган ота ва онанинг ҳаракатига боғлиқ.

Мактабни «илм ва одоб маскани», деймиз. Фарзандларимиз мактабдан кўп яхши нарсаларни ўрганадилар. Шунинг баробарида уйда сўкишни ўрганмаган бола мактабда ёмон сўзларга одатланади, уйда ҳилмдан сабоқ олган бола мактабдаги тенгдошларидан қўполликни ўрганади. Синфда 25—30 бола, ўқитувчи эса битта. Ҳамма болага бир хилда сабоқ бера олмайди, ҳар бир боланинг хушхулқи ёки бадхулқини назоратда тутиши мушкул.

Бир мактабда ўқитувчи синфга кирса, қайсидир бадхулқ қора тахтага оқ бўр билан ахлоқсиз расмни чизиб, беҳаё сўзларни ёзиб қўйибди. Буни кўрган муаллимнинг ранги ўзгарди, лаблари титради. Бундай ҳолларда кўпчилик «Бу кимнинг қилиғи!» деб бақириб, болаларга таҳдид қила бошлайди. Бу муаллим эса ғазабланганини шогирдларига сездирмади. Чунки у гўзал хулқ эгаси эди, гўзал хулқ эса қаҳр-ғазаб келганда билинади. Муаллим индамайгина қўлига латтани олиб, қора тахтани артиб қўйди. Ниманидир ўйлагандай у ёқдан-бу ёққа юрди, сўнг деди:

— Болалар,узоқни кўра оладиган бўлинглар... Ҳа, узоқни кўра оладиган бўлинглар! Фақаттина ҳозирги кунни, ҳозирги мавсумни ва йилни ўйламанглар. Ҳеч бўлмаса, хаёлан беш-ўн йил кейинги ҳаётга саёҳат қилинглар. Бугун шундай нарсалар ёзинг, чизинг ва гапирингки, келажакда ўғил ёки қизингизга ор-номус дарси берганингизда юзингиз қизармасин... Бугун шундай яшангки, эртага умр йўлдошингизнинг юзига уялмай қарай олинг ва ўзингизга ўзингиз: «Бу ҳам мени назар-писанд қилмай, ечиб-алмаштириб кетса бўлаверадиган пойабзал деб ўйлаяпти-ку?» деманг.

Муаллимнинг донолигига тан беринг, ҳикматга йўғрилган гапларининг шогирдларига қанчалик таъсир қилганини тасаввур этаверинг. Биз эса унинг гапларига бундай қўшимча киритишимиз мумкин:

Киши ёшлик чоғида фазилат эгаллаш учун заҳмат чекса, қариганида фазилатнинг ўзи унга хизмат қилади. Байт:

Фазилатни айлар эсанг ихтиёр,
Бўлур давлатинг ҳамдаму, бахт — ёр.

Болаларнинг юксалиши диний туйғулар, илми ирфон тарбияси туфайли юзага келади. Бу тарбиядан маҳрум бола келажак учун хатарлидир. Ўтган асрнинг биринчи чорагида фаолият юритган жадидлар буни яхши англаганлар. Эски мактабни ислоҳ қилишда бу масалага асосий эътиборни қаратганлар. Янги мактаб дарсликлари асосан тарбия йўналишида бўлган. Шулардан бирини устоз Мунавварқори қаламларига мансуб «Адибус-соний» дарслигига кўз югуртирайлик:

«Тарбияли бола улуғларни иззат ва ҳурмат қилур. Ўзи баробариға яхши муомала қилур. Ва ўзидан кичикларға шафқат ва марҳамат қилур. Ҳар кимнинг қадрини билур. Ўзидан рози қилмоқға ҳаракат қилур. Қўлидан келганича бошқа инсонларға ёрдам берур. Инсонликға ярашған ишлардан ўзини тортмас. Ярашмаған ишларнинг (қанча фойдалик бўлса ҳам) яқинига бормас. Ўзи билмайдурғон сўзларға ва қўлидан келмайдурғон ишларға асло аралашмас. Доимо яхшини яхши, ёмонни ёмон дер. Ҳар сўзни вақтиға ва жойиға қараб сўзлар. Ҳар ишда бир фойдани кўзлар. Ўзлариға ёки бошқа инсонларға фойдаси тегмайдурғон ишларға қадам қўймас. Ҳеч кимнинг ишиға, кучиға зарар еткурмас. Тарбиясиз, ёмон болаларға қўшилмас. Ота ва онасининг, муаллим ва халфаларнинг сўзларидан чиқмас. Ҳар ишда инсофни қўлдан бермас. Бировдан бир яхшилик кўрса, эсидан чиқармас. Қўлидан келмаган ишни устиға олмас. Устиға олган хизматини қилмай қолдирмас. «Миллат» деган сўзни жонидан ортиқ суяр...»

Дарсликка жо бўлган қисқа сатрларда комиллик йўли аниқ ва содда равишда кўрсатиб берилган. Бола эҳтимол яхши хулқнинг бу асосларини бир ўқишда англаб етиши қийин бўлар. Масалан, ҳеч кимнинг ишига ва кучига зарар етказмаслик қандай бўлишини тасаввур эта олмас. Бу ҳолда унга ота-онаси ва муаллими ёрдамга келади. Ўзининг ҳаётий тажрибаси ёки ўқиган ҳикматлари асосида тушунтириб беради. Афсуски, ҳозирги дарсликларимизда гўзал хулқ соҳиби бўлиш йўллари ҳақида маълумот кам. Муаллимлар, айтайлик адабиёт дарсида, ёзувчининг таржимаи ҳолига кўпроқ аҳамият берадилар. У ёзган китобларни ўқимаганлари туфайли асардан олиниши лозим бўлган маънони четлаб ўтишга ҳаракат қиладилар. Болага ёзувчининг қачон ва қаерда туғилганини билиш шарт эмас. Аксинча, адиб ёзган асарлар ўқувчининг дунёни англашига қанчалик хизмат қилади, уни ўқиган одамнинг маънавий олами қанчалик бойийди — шуни билиши муҳимроқ. Бола адабиёт дарсида бадиий адабиётни тушунишни, фикрлашни ва таҳлил қилишни ўрганиши шарт. Бу фазилатларсиз гўзал хулққа етишиш қийин.

Нафс ва ахлоқ тарбияси жиддий ва мушкул иш. Ҳатто ахлоқ ҳақида тинмай гапирадиганлар ҳам амалий ишга келганда ўзларини олиб қочадилар. Чунки бу бир-икки кунда ёки ойда ниҳоясига етадиган иш эмас. Тез кунларда чиройли натижага эришиш мушкул.

Яна бир тоифа борки, улар ахлоқни ўзгартириб бўлмайди, чунки табиат ўзгармайди, деб ҳисоблайдилар ва ўзларини бу юмушдан четга оладилар. Имом Ғаззолий ҳазратлари бу масалани ҳам атрофлича ўрганиб, таҳлил қилиб, тўғри хулосаларни баён этганларки, биз ҳам бунга эътиборни қаратсак чакки бўлмас.

Ахлоқни ўзгартириш мумкин эмас, деб ишонувчилар икки қарашни далил сифатида келтирадилар. Биринчиси, хулуқ зоҳирнинг сурати бўлганидек, хулқ ботиннинг сурати эканлиги. Яъни, хилқатни — ташқи кўринишни ўзгартириб бўлмайди. Масалан, бўйи паст одам новчаликни қанчалик хоҳламасин, бўйини узайтира олмайди. Найнов қанча истамасин, бўйини қисқартиролмайди. Хунук киши ўзини чиройли қилолмайди. Шундай мисолларга асосланган кишилар «Ботин ҳам шу асосга қурилган. Демак, хулқни ўзгартириб бўлмайди», деб ишонадилар.

Иккинчи қарашга кўра, улар айтадилар: «Гўзал хулқ шаҳват ва ғазаб оловини ўчиради, дейишади. Аслида, шаҳват ва ғазаб мижоз ва табиатнинг тақозоси. Одамзод бу ҳиссиётлардан ҳеч қачон узилолмайди. Демак, улардан узилиш учун қилинган ҳаракат бекорга вақтни йўқотишдан бошқа нарса эмас. Чунки бу ерда қалбнинг ўткинчи лаззатларга майл этишини қирқиш талаб этилаётир. Бу мумкин бўлмаган ишдир!»

Имом Ғаззолий ҳазратлари дейдилар: агар ахлоқ ўзгармайдиган нарса бўлса, у ҳолда тавсиялар, панд насиҳатлар ва тарбияларнинг барчаси бекор ишлар экан-да?! Расулуллоҳ (с.а.в.) айтдилар: «Хулқларингизни чиройли қилинг!» Ёввойи табиатли лочин овчининг тинимсиз ва тоқат билан олиб борган тарбияси туфайли қўлга ўрганиб, ювош ва мулойим бўлади. Очкўз ит тарбия қилингач, ўлжани олиб келадиган, қанча машаққатлар билан олиб келган бу ўлжани эгасининг бир ишораси билан қўйиб юборадиган даражага етади. Асов от жиловга ўрганади. Ҳайвонларнинг хулқини ўзгартириш мумкину, наҳот одамзоднинг хулқини ўзгартириб бўлмаса?!

Масалани бундай изоҳлаш мумкин: тўлиқ ва нотугаллиги жиҳатидан мавжудотлар икки хил бўлади. Инсон ва унинг аъзолари тугал яратилган. Шунингдек, ҳайвонот олами, қуёш, юлдуз, ой каби самовий жисмлар ҳам тугал ва комил яратилган. Яна шундай нарсалар борки, уларнинг мавжудлиги ҳали тугалланиб охирига етмаган. Шарт-шароит пайдо бўлиши билан бу нарсалар ўзидаги яширин қувват таъсирида ривожланиб, комил суратга киради. Шарт-шароит баъзан бандaнинг ихтиёрига боғлиқ бўлади. Масалан, уруғ олма эмас, хурмо ҳам эмас, балки ўзи қандай бўлса, шундай яратилган хилқат. Лекин бу уруғни тарбияласа, хурмога айланиши мумкин. Ёки аксинча, қандайдир уруғни экдингиз, қанча тарбия қилдингиз — унмади, масалан, олмага айланмади. Демак, уруғ маълум таъсир остида баъзи ўзгаришни қабул қилиб, баъзисини қабул қилмаслиги ҳам мумкин экан.

Агар биз ғазаб ва шаҳватни буткул сўндириб, уларнинг таъсиридан тўлиқ халос бўлишни хоҳласак, ҳеч нарсага эриша олмаймиз. Агар уларни жиловлашни, бўйсундиришни хоҳласак ва бу йўлда озгина риёзат ва машаққат чексак, албатта бунинг уддасидан чиқамиз. Аслида биз бунга буюрилганмиз ва бу бизнинг нажот топишимизга, Аллоҳ таоло розилигига етишишимизга сабаб бўлади.

Соддароқ мисолларга мурожаат қилсак, майхўр атрофидагиларнинг яхши тарбияси, насиҳатлари туфайли бу иллатдан қутулади. Бузуқликни одат қилган эса фаҳшдан юз ўгиради. Бахиллик кулбасидан қутулган одам эса саховат саройига ўтади. Иғвогар иғволарини бас қилади. Ҳатто энг разил хасталиклардан ҳисобланган ҳасад ва ғийбатдан тўла бўлмаса-да, қутулиш мумкин.

Тирик одамнинг нон топиш мақсадидаги ҳаракати сўнмагани каби гўзал хулқни эгаллашга бўлган интилиши тўхтамаслиги шарт. Шарафли ҳадисда «Бешикдан то лаҳадга қадар илм эгалланг!» дейилишини хулқ эгаллашга нисбатан ҳам англасак бўлади. Одамнинг ёши улғайиб, ҳаёт тажрибаларига эга бўлгандан сўнг ҳам бу интилишни тўхтатмаслиги

керак. Бу ёшда унинг масъулияти икки карра ортади. Биринчидан, у зурриётларини ва атрофидаги бошқа ёшларни тарбия қилиши керак. Иккинчидан, ўзини ўзи тарбиялашни давом эттириши зарур. Мана шу юмушда Аллоҳ таолодан барчаларимизга собитлик, бардавомлик, ирода тилаб, дуога қўл очамиз:

— Ўзининг тадбири билан ишларни тартибга солган, мўътадилликни хулққа чирой этиб берган, инсонни энг гўзал шаклу шамойил билан зийнатлаб, уни зиёдаю нуқсондан асраган Аллоҳ таолога ҳамд бўлсин!

Ё Аллоҳ! Марҳаматинг ва фазли караминг билан бизларни Ўзинг кўрсатган тўғри йўлдан айирма! Ё Аллоҳ! Бизларнинг барча саъй ва ҳаракатларимизни Сенинг розилигинг учун бўлишига бизларни муваффақ айла! Ё Аллоҳ! Бизларни саййидимиз Муҳаммаднинг (алайҳиссалом) гўзал хулқлари билан хулқлантир. Ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ, Ҳазрат Умар, Ҳазрат Усмон, Ҳазрат Али (р.а.), Хадича онамиз, Фотима онамиз ва солиҳ саҳобалар (барчаларидан Аллоҳ таоло рози бўлсин) хулқларини бизларга ҳам, то қиёматга қадар туғилиб, яшайдиган барча зурриётларимизга ҳам насиб эт. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ВИЖДОН УЙҒОНУР

Бурч туйғуси ҳамда пушаймон билан боғлиқ виждон изтироби одам билан ҳайвон орасидаги муҳим тафовутдир. Ақл ва виждонни ўз ҳуқуқларидан маҳрум этиб бўлмайди. Уларга ёлғонлаш мумкину, аммо уларни алдаш қийин. Соф виждон энг одил ҳакамдир.

Алдамчилик, безбетлик, номуссизлик жандасини кийган кимсагина ўз виждони ҳукмидан қўрқмайди. Виждон эгасини ўлдириш мумкин, бироқ енгиб бўлмайди.

Тилимиздаги «виждон», «инсоф» ва «иймон» сўзлари бир маъно англатадими? Юзакироқ қаралса, шунақага ўхшайди. Аслида ундай эмас. Иймон фақат мўминга хос фазилат. Виждон ва инсоф ғайридинда, ҳатто динсизда ҳам маълум миқдорда бўлиши мумкин. «Маълум миқдорда» дейишимизнинг сабаби — динсиздаги бу фазилатлар комил ва собит бўлмайди. Бугун савдода инсоф ва виждонга итоат этган одам эртага нафс бандасига айланиб, инсофсизлик ва виждонсизликнинг олий намунасини кўрсатиб қўйиши ҳеч гап эмас. Кимдаки иймон йўқ экан, шайтон ҳузурида ғоят ожиз ва ҳақир бўлиб қолади.

Ҳикоят:

Савдогар қозига арз қилиб келди:

— Адолат қилинг, яқинда ёнимдаги растада савдо қилувчи биродарим пулга муҳтож бўлиб қолиб, мендан юз тилла танга қарз олди. Ҳар куни кўз-кўзга тушиб тургани учун, гувоҳлар чақирмадим, тилхат ҳам талаб қилмадим. Бугун омонатни қайтаришдан сўз очсам, «Сендан қарз олмаганман», деб тоняпти.

Қози қарздорни чақиртириб, савдогарнинг даъвосини айтди.

— Бу ёлғончи, олчоқ бир одам, гапига ишонманг, тижоратим гуллаб-яшнаётгани учун ҳасади келиб, иғво тарқатиб юрибди. Мен ундан сариқ чақа ҳам олмаганман, — деди қарздор.

Қози «Сен нима дейсан, бу гапга?» — деб даъвогарга қаради.

— Сариқ чақа олмагани рост, бу виждонсиз одам мендан юз тилла танга олган, — деди даъво қилаётган савдогар.

Унинг умидли қарашига эътибор бермаган қози қарздорнинг гапини ҳақиқат деб топиб, озод қилиб юборди. Даъвогар адолатсизликдан куйиб-ўртана бошлаган пайтда қози уни ёнига чақириб: «Сен бир оз сабр қил. Ҳеч нарса бўлмагандай қўшнинг билан яхши муомалангни давом эттиравер. Мен адолат билан ҳукм чиқаришга ваъда бераман», — деди.

Даъвогар қозининг амрини бажарди. Қарздор бўлиб ўтган нохуш воқеани унута бошлади, бир ёлғон гапи билан жазодан қутулиб қолганига хунсанд юраверди. Орадан кунлар ўтгач, қози тўртта хумга ёғ солдириб, иккитасининг ичига биттадан тилла танга ташлаб қўйдида, даъвогар билан қарздорга қўшиб яна икки савдогарни чақиртириб деди:

— Хизматкорим очкўзлик қилиб, ёғни кўпроқ ғамлаб қўйган экан, иттифоқо кўзим тушиб қарасам, айний бошлабди. Тезроқ сотиб юборилмаса увол бўлади. Сизлардан илтимосим шуки, ҳар биригиз бир хумдан ёғни олинг-да, ўзингиз инсоф билан нарх қўйиб сотинг. Сотиб бўлганингиздан сўнг хизмат ҳақингизни чегириб, олиб қоласиз.

Бу кунларда ёғнинг бозори чаққон эди. Қозининг таклифини эшитган қарздорнинг очкўзлиги хуруж қилиб, кўзлари чақнаб кетди:

— Буларни уринтириб нима қиласиз, вазифангизни бир ўзим уддалаб бераман, — деди у шошилиб.

— Йўқ, тўртовингиз бўлиб олсангиз тезроқ сотилади, — қози шундай деди-да, танга ташланган бир хумни даъвогарга, иккинчисини қарздорга берди.

Савдогарлар уйга келгач, хумдаги ёғни тозалаш мақсадида бошқа идишга солдилар. Даъвогар хумдан чиққан тилла тангани кўриб ажабланди. Сўнг уни олди-да, қозига элтиб берди. Қози унинг ҳалол одам эканига ишонч ҳосил қилди. Қарздор эса хум тагидаги тилла тангани кўриб, шошиб қолди. Ўғлини чақириб: «Бу тилла тангани яшириб қўй, ўзим сўрасамгина берасан», деб тайинлади.

Орадан беш кун ўтгач, савдогарлар келиб ёғнинг пулини қозига топширдилар. Қози учтаси узатган пулни санаб ҳам ўтирмади. Қарздор берган пулни санаб кўриб, унга синовчан тикилди-да: «Сенинг хумингдаги ёғ кўпроқ эди-ку?» деди.

— Кўпроқ эмасди, уйга бориб тортиб кўрганман, — деди қарздор.

— Балки адашаётгандирсан?

— Адашганим йўқ, ёнимда ўғлим ҳам бор эди, ишонмасангиз сўранг...

Қози унга индамади-ю, қўшни хонага чиқиб хизматкорига: «Бу савдогарнинг уйига боргин-да, ўғлидан тилла тангани сўра», деб тайинлади. Хизматкор тилла тангани олиш билан кифояланмай, боланинг ўзини ҳам бошлаб келди.

— Хумдан чиққан тилла тангалар сендами? — деб сўради қози ундан.

— Ҳа, қози жаноблари, — деди бола.

— Қани, менга бер-чи? — қози бола узатган тангани олиб, ажабланди: — Даданг хумдан тўртта тилла танга чиқди, девди, сен менга биттасини беряпсан. Қолганлари қани?

— Дадажон, сиз хумдан тўртта тилла танга топган экансиз, менга биттасини бердингиз, қолганлари қаерда? — деди бола соддалик билан.

— Қанақа тилла танга? Эсинг жойидами, сен боланинг! — деб бақирди қарздор.

— Дадажон, хумни бўшатганимизда тагидан чиқди-ку? Мен биттасини кўрдим, қолган учтасини кўрмадим...

— Эш-шак! Сенга қачон ақл битаркин! — деб ғазабланди қарздор ота.

Бу манзарадан ажабланган савдогарлар ҳайрон бўлиб тураверишди. Шунда қози қарздорга қараб деди:

— Ҳали ҳам қарзим йўқ, деб тонасанми ё қайтарасанми?

Қарздор жавоб бермай бошини эгди. Қози эса давом этди:

— Битта тилла тангага муттаҳамлик қилган одам юз тилла танга эвазига виждонини ҳам сотиши мумкин, шундай эмасми? Сен виждонингни худди ошқозонингни тўлдираверіб касал қилганинг каби ишдан чиқарибсан. Пасткашлигинг туфайли виждонинг сийқалашиб кетибди.

Қарздор яна индамай туравергач, қози хизматкорларига буюрди:

— Виждонсизлигини тушуниб етмаган инсонга дарра уриш адолатдандир. Эсини таниб, тавба-тазарру қилиши учун қирқ дарра уринглар!

Бу ҳукмни эшитиб, бола чидай олмасдан йиғлаб юборди-да, отасини қучоқлаб олиб ялинди:

— Дадажон, юз тангани ўн кун ичида қайтаришга ваъда қилган эдингиз-ку? Нима учун ваъдангизга хилоф қилдингиз? Ёнингизда пул бор-ку, дарров беринг, бу шармандаликдан қутулинг!

Катталарга нисбатан болаларда виждон покроқ ва қувватлироқ бўлади. Катталар қайсарлик қилган онларида болалар виждон азобларига чидай олмайдилар. Қозихонадаги бола алҳол фақат отасининг калтакланишидан эмас, хонадонлари шаънига ёғилажак шармандалик балосидан қайғураётган эди. Ота эса баданига тушадиган калтак зарбларидан қўрқиб, талвасага туша бошлаганди. Ота ва боланинг ҳолатига икки хил куч ҳукмронлик қилаётган эди.

Бу ўринда аввалги бобда баён этилган майхўр ота ва онасини уйга қамаб қўйган йигитча воқеасини эслайлик. Майхўр ота ва она энг муқаддас ҳуқуқларидан нима учун маҳрум этилдилар? Виждонсизликлари учун эмасми? Болада виждон ўлмаган экан. Ота ва онаси йиллар мобайнида уни йўқламаса ҳам, унутмабди. Виждони нопок бўлса отаси ва онасидан ўч олиш қасдида уйга келарди. Йўқ, у барча иллатларни ўзида жамлаган, одамийликдан чиқиб бўлган отаси ва онасини тарбия қилишни истади.

Агар кимгадир виждон тарбияси берилиши лозим бўлса, эҳтимол мисолни болалардан олганимиз маъқулдир? Биз — катталар, виждонимизга қарши юриб, бирон ножўя ишга қасд қилган чоғимизда «шу

ишим учун боламнинг виждони қандай нола чекар экан?» деган савол қаршисида бир нафасгина тўхтай олсак қандай гўзал бўлар эди!

Иймон гавҳари инсоф ва виждон қўрғонлари билан асралади. Бошқачароқ таъбир билан айтсак, иймон бир дарахт бўлса, виждон ва инсоф унинг жон томирларидандир. Инсоф ва виждон иймоннинг муаззам саройи қўрғонларидир. Шундай экан, бу уч тушунча мустақил маъноларни англатгани ҳолда, ўзаро занжир ҳалқалари каби мустаҳкам бирлашгандир. Иймонсиз одамда чин виждон ҳам, инсоф ҳам бўлмайди.

Турли суҳбатларда «виждони азоб чекди» деган гапларни эшитамиз. Виждон азоби деярли ҳар бир одамни озми-кўпми қийнаб ўтади. Виждонни дониш аҳли қалбни тирнайдиган тирноғи ўткир ҳайвонга ҳам ўхшатганлар. Виждон азоби бахтсизликдан ўзга нарса эмас. Виждоннинг яраланишига одамнинг ўзи айбдор. Ўз иродасига ҳокиму ўз виждонига қул бўлган, виждони қайтарган нарсалардан ўзини тия олган одамга бу бахтсизлик рахна сололмайди. Ҳар қандай яра тузалиши мумкин, бироқ виждон яраси бутунлай битиб кетмайди. «Мени ҳеч қачон виждоним қийнамайди», деб катта кетиш дуруст эмас. Чунки банда баъзан билиб, кўп ҳолларда билмай гуноҳлар қилади. Виждон азоби қўлдан кетган фазилатларнинг акс садосидир. Ўз айбини унутиш эса ориятсизликка олиб келади. Кимки ўзининг нобоп қилмишидан уялмас экан, у икки карра айб иш қилди, дейиш мумкин. «Одамлар ҳукмини назарга илмасанг-да, ўз ҳукмингдан қочолмайсан», деб тўғри айтадилар.

Немисларнинг оламга машҳур файласуфи Иммануил Кант: «Дилимизда яшайдиган қонун «виждон» дея аталади. Виждон аслида хатти-ҳаракатларимизнинг шу қонунга мувофиқ келишидир», деб ёзган эди. Дунёда мамлакатлар кўп, уларнинг ўзларига яраша қонунлари кўп. Лекин **«Оламаро қонунларнинг қонуни – виждондир!»** десак янглишмаймиз. Ҳақиқат ва тўғриликни севадиган одам доим виждони фармонига итоат қилади ва унинг виждонига ҳеч ким ҳоким бўла олмайди. Виждон — ақлнинг қон томири, унинг уриши бизни доим яхши ва ёмондан воқиф этиб туради. Виждонли одам хавфдан холи, хиёнат қилгувчи эса ҳалокат ботқоғида яшайди.

Ўзаро муомалаларда «виждоним қийналиб кетди» ёки «виждоним йўл бермади», деган ибораларни эшитиб турамиз. «У одамнинг ёмонлигини прокуратурага ёзиб бермоқчи эдим, виждоним қўймади»... «Ота-онасига қарамай қўйибди, виждонсиз»... «Виждонинг борми? Инсоф қилсанг-чи!»

Ҳа, виждон — ҳакам. Ҳа, виждон — бандани иймонсизлик жарига қулашидан асраб қола олувчи посбон. Виждонига тескари юрмайдиган одам ҳаётида ўз олдига қўйган вазифаларга тўла эриша олади. Одамлар тиллаю жавоҳир безакларга ихлос қўядилар, ҳолбуки энг бебаҳо зийнат — соф виждондир. Виждонни улуғ ва ажиб бир қудрати бор: у аввало гуноҳсиз бандани ҳар қандай қўрқувдан фориғ этади. Гуноҳкорни эса тасаввуридаги ўзи лойиқ бўлган жазо олдида талвасага солиб туради. Ҳалол одамдан виждони буюрганича иш тутишни талаб қилиш ортиқча. Виждонига хилоф иш тутишни талаб қилиш эса — уни ҳақоратлаш демак. Дониш аҳли дейдики: «Қанча-қанча ғам-аламларим

бўла туриб, шундан мен тенгсиз бир таскин топаманки, ҳеч қандай душманим ҳам виждонимни тортиб олишга қодир эмас. Мен эсам ҳеч қачон виждонимга рахна солувчи ўз душманимга айланмайман».

Агар барча яхши фазилатларни бир фозил мамлакатга қиёс этсак, виждон бу мамлакатнинг подшоси, инсоф ва адолат эса унинг «ўнг қўл» ва «чап қўл» вазиридир. Виждонли одам барча фазилатларни ўзида жамлаган бўлади. У ҳеч қачон бировга зулм қилмайди ёки ҳақиқатдан юз ўгирмайди. Киши бировнинг қайғусидан шодландими, билингки, у виждон эгаси эмас.

Ҳазрати Умар (р.а.) кеча қоронғисида Мадинаи мунаввара кўчаларидан юриб бораётганларида бир уйдан аёлнинг қизига қараб бақиргани эшитилди:

— Сутга озроқ сув қўшиб юбор, дедим сенга! Айтганимни қил!

Сўнг қизнинг зорланган овози келди:

— Ойижон, ахир халифамиз бугун жар солдириб, «сутларингизга сув қўшманглар!» деб буюрдилар-ку?

Қизининг ақл ўргатиши малол келгани сабабли энди аёлнинг бақириғи авжга чиқди:

— Айтганимни қил, деяпман сенга! Сутга озгина сув қўшганингни халифа қаердан билиб ўтирибди?

Онасига ҳақиқатни тушунтиролмаганидан сиқилган қиз йиғламсираб деди:

— Ойижон, халифа билмасликлари мумкин. Аммо Аллоҳ таоло кўриб турибди-ку? Аллоҳдан қўрқмаймизми?

Ҳазрати Умар (р.а.) эртасигаёқ бу уйга совчи юбориб шу қизни ўғилларига олиб бердилар. Уммавийларнинг энг адолатли халифаси Умар ибн Абдулазизнинг бир ён насаби ана шу виждонли қизга бориб тақалади.

Дунё жанжал, уруш бўлаётган жойга ўхшайди. Мушти кучли, моли-пули кўп бўлганнинг овози чиқиб, атрофидагиларидан ҳурмат истайди. Аҳли дониш бу хусусда дейдики, «сен мол-дунёси бор бўлгани учунгина уларга иззат кўрсатиб, бир бурда нон илинжида думини ликиллатадиган итларга ўхшаб қолма. Сенга инсон эканингни англатиб, Ҳақни билдирганларнинг ҳурматларини жойига қўй. Виждонга хилоф қилмаслик шундай бўлади».

Сулаймоннинг (алайҳиссалом) вазирлари узукларига «Инсофли одамни Худо раҳмат қилсин», деб ёздириб қўйган эканлар.

Нафсингдан келади ваҳми қиёмат.
Еёлмай кетганлар кимга қилар дод?
Тупроқдан бошқага тўймас бу кўзлар,
Инсоф ҳам одамга катта бир зийнат.

Искандар Румийдан сўрадилар: «Машриқ ва мағриб диёрин на тариқа билан олдингким, ўтган подшоҳларнинг ганж ва лашкарлари сендин зиёда эрди, ҳеч бирига мундоқ фатҳ муяссар бўлмади». Искандар деди: «Худонинг мадади била ҳар мамлакатниким олдим, раийятга озор бермадим ва яхшининг отин ямонга чиқармадим».

Нодонлардан ҳисобланмиш Абдураҳмон ибни Масъуд Арзоний

Бағдод кўчаларидан бирида азиз комил вали ҳазрат шайх Шиблийни ёмон сўзлар билан сўкди. Бу ҳам етмагандай соқолларидан тутиб, чиркин сўзларни айтди. Ҳазрати Шиблий уни Ҳақ томонга тортсалар, у нобакор эса бузуқ томонга тортаверди. Сўккувчи кетгач, Шиблий ҳазрат соқолларини чангаллаб, ўзларига қаратиб дедилар: «Эй бадбашара нобакор, хор бўлдинг, хорлигинг ўзингдан бўлди. Ул сўккувчи йўқ нарсаларни айтмади. Барчаси сенда бордир...»

Шайх Шиблий шу алфозда яна дедиларки:

«Эй тан, сенинг расволигингни эртаю кеч кўриб турибман. Уялишим сенинг туфайли бўлмоқда, дер эдим ўзимга. Сен — шум эса ўзим айтиб буюрган тоату ибодатга ғайрат этмай, «аҳли салоҳданман», деб қуруқ даъво қиласан, холос...»

Шайх Шиблий ҳазратлари ўзларини ўзлари койишда яна давом этдилар:

«Ё Шиблий! Бу ургувчи мўминдан ўз айбингни эшитдинг. Энди инсофга келгил. Бундан кейин «мен аҳли салоҳ ва сўфийдан», деб қуруқлик билан йўқ лофни урма. Балки, бу мусулмон айтган айбларингни кўнглингга солиб, тавбаю истиғфор қилгил!»

Азизлар, кўрайлик инсофу хулқнинг қандай кўркамлиги ва виждон ҳукмининг аёвсизлигини! Биз шайх ҳазратнинг бу ҳукмларини инкор қилишга журъат эта олмаймиз. Лекин бошқалардан кўра ўн карра ёки юз ҳисса, балки унданда кўп даражада покиза бўлганлари ҳолда ўзларини айблашлари ҳар биримиз учун бир ибратдир. Поклиги туфайли Аллоҳ таолонинг дўсти мартабасига етган одам ўзида ҳали ҳам айб бор, деб ҳисоблар экан, бошқалар нима қилсин? «Бизлар ҳам шундай виждон ва инсоф аҳлидан бўлайлик, айбларимизни турли баҳона ва сабаб пардалари билан беркитмай, балки ўтган айбларимизни бўйнимизга олиб, тавбалар қилиб, одамлар ғийбатидан пок бўлайлик», деб Аллоҳ таолога илтижо этсак қандай яхши!

«Лисон ут-тайр»да гўзал бир савол-жавоб ва ҳикоят бор: қушлардан бири сўрайди:

— Эй пок сайр этувчи, кишида инсоф мавжуд экан, бунинг эҳсони нимадан иборат бўлади? Ҳақ менга инсофли бўлишни қисмат этиб, жонимга ана шундай неъматни озуқа қилди. Агар кишида шу хил сифат бўлса, у Тангри ҳузурига етиша оладими?

Ҳудҳуд жавоб қилди:

— Яхши савол сўрадинг. Бундай одам ҳамма кишилар олдида эъзозланади. Одам учун яхши сифатлар кўп, аммо улар ичида энг шарафлиси — инсофдир. Кимнингки инсофи йўқ экан, у инсон саналмайди. Кишининг феъл-атворида инсофсизликдан ортиқ нуқсон бўлмайди. Бу сифат ҳақиқий мардларнинг ишидир, ҳар қандай киши ҳам унга етавермайди. Ноинсоф киши — одам эмас. Одам инсоф истамайди, аммо беради. Ҳақиқат аҳли кишилардан инсоф талаб қилмайди, чунки уларнинг ўзлари инсоф эгасидир. Агар кимки ўзи инсофли бўлмасдан, ўзгадан инсоф талаб қилса, у ҳақиқий ноинсофнинг ўзгинасидир.

Ҳикоят:

Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандийнинг «Порсо» тахаллуси билан

машҳур шогирдлари, олий насабли динпарвар Хожа Муҳаммад Порсо ислом Каъбасини зиёрат қилмоқ учун Маккаи мукаррама сари йўлга чиқдилар. Фарзандлари Хожа Абу Наср ҳамроҳ бўлдилар. Улар мақсадга мушарраф бўлишгач, бунинг учун Аллоҳ таолога шукрона билдирдилар. Ҳар нимаики фарз бўлса, ўшани адо этдилар. Мақсад — халқнинг ҳажини дуо орқали қабул эттириш эди. Халойиқ ҳамжиҳатлик билан бу ишни қабул этишни Хожага топширишган эди. Ҳақни изловчи олти юз минг киши Хожага бу илтимосни тайин қилишди.

«Қудсия» ва «Фаслул-хитоб» каби асарларнинг соҳиби бўлган Хожа жамоатга қараб шундай жавоб бердилар:

— Менга бу ишни бажаришни топширган экансиз, мен айтганларингиздан ташқарига чиқмайман. Аммо бу ишни бажарувчи киши ҳеч шубҳасиз фазлу камолда юксак ва инсоф оламида яккаю ягона бўлиши керак. Шунинг учун бу вазифа менга эмас, балки Абу Насрга муносибдир. Яхшиси, сизларнинг ҳақингизга у дуо қила қолсин.

Элнинг дуосини ўқишни шу янглиғ таклиф билан Хожа Абу Насрга таклиф қилдилар. Ул зот кўрсатган бу инсоф ва эҳсонни кишилар бошдан-оёқ сидқидиллик билан қабул этишди.

Хожа Абу Наср минбарга чиқиб, эл ҳақига дуо ўқидилар. Халқ ҳожатини чиқариш учун Тангри олдида муножотлар қилдилар. Хожа Порсо эса минбар ёнида чин дилдан узлуксиз равишда «омийн!» деб турдилар.

Дуо охирига етгач, минбар устидаги ўғил шундай дедилар:

— Эй қудратли Илоҳ! Агар менинг дуоларим мустажоб бўлмаса, пастда турган бандангнинг «омийн»ини зое қилмагил!

Бу сўзларни эшитган олти юз минг киши фарёд чекиб, каттаю кичик зор-зор йиғлади. Одамлар уларга офаринлар айтиб, ҳам отанинг, ҳам ўғилнинг инсофларига қойил қолдилар.

Инсон учун инсофдан яхшироқ сифат бўлмайди. Буни фақат маърифатсиз кишиларгина англамайди.

Шарафли ҳадисда «Шубҳасиз Аллоҳ қиёфангиз ва кийимларингизга қарамайди. У ботинингизга ва қалбларингизга қарайди», дейилади. Ҳа, қалби пок бўлган кишининг ишлари ҳам пок, тоза бўлади. Агар қалбда виждон ва инсоф бўлмаса, у одамнинг ҳоли не кечади?

Киши бир нолойиқ ишга киришаётиб тўхтаса, бу ҳолатини «виждоним уйғониб қолди», деб изоҳлайди. Кимдир арзимас сабаб билан хотинидан ажрашмоқчи-ю, тирик етим бўлиб қолаётган болаларини ўйлаб, бу йўлдан қайтади. Яна кимдир зинодан тўхтайди. Бошқа бир киши ўзганинг ҳақига хиёнат қилишдан ўзини тияди. Ҳа, виждон уйғонади! Одамга нисбатан «унинг мутлақо инсофи (ёки виждони) йўқ», дейиш тўғри эмас. Ҳар бир одамда маълум миқдорда бу фазилатлар мавжуд. Фақат, таъбир жоиз бўлса, бу фазилатлар киши қалбида «ухлаб қолган» бўлади. Бу мудроқ фазилатни иймон эгаларидан бири ўзининг чиройли амали билан уйғотиб юбориши мумкин. Хотини билан ажрашмоқчи бўлиб юрган кимса оиласига ғоятда меҳрибон бир одамнинг суҳбатидан баҳраманд бўлса ҳам виждони уйғониб қолиши ҳеч гап эмас. Виждон уйғонади, бунинг учун одамнинг ўзида ишонч ва интилиш бўлиши шарт.

Виждонсиз одамдан бир ёки бир неча кишигина жабр чекса, бунинг азобини кўп гапирмасак ҳам бўларди. Афсус шундаки, виждонсиз ёки ноинсоф кимса ўзининг бу иллати билан жамиятга катта зарар келтиради. Рисоланинг аввалги фаслидаги илм бобида зикр этилган аянчли ҳолатни яна эслайлик: илм билан эмас, пул эвазига олий ўқув юртларига кираётган, бу ҳам етмагандай, тўрт-беш йил мобайнида илм эгаллаш ўрнига пул бериб баҳо қўйдириб юрган ёшларни вақти келиб виждон азоби қийнармикин? Илм эгаллашга қобилияти, интилиши бор тенгдошларининг йўлини тўсишлари туфайли жамият зарар кўраётганини билармикинлар? Эҳтимол, ёшлик қилиб ҳали кўп нарсаларни англамаслар. Улардан пул олаётган «устоз»лар-чи? Наҳот уларни виждон азоби зирапча азобичалик қийнамаса? Балки бугун қийнамас... қачондир виждон уйғонади. Ана ўшанда... Ана ўшанда балки кеч бўлар?..

Саҳобаи киром айтадилар: «Мен ўзимнинг қулимни ураётган эдим. Шу пайт орқамдан: «Эй Абу Масъуд! Билиб қўйки, Аллоҳ таолонинг сенга қодирлиги сенинг қулингга қодирлигингдан албатта зўрроқдир», деган овозни эшитдим. Бундай қарасам, овоз эгаси Расулуллоҳ эканлар. Шу онда мен: «Ё Расулаллоҳ! Аллоҳ таолонинг ризоси учун бу қулни озод қилдим», дедим. Расулуллоҳ: «Агар буни озод қилмаганингда сени албатта дўзах ўти куйдирар эди», дедилар».

Виждон ва инсоф ҳақида сўз кетганда адолат мавзуини четлаб ўтиш мумкин эмас. Бу фазилатлар мустаҳкам занжир ҳалқалари каби ўзаро бирлашган. «Тўрт фазилат» (ҳикмат, шижоат, иффат, адолат) деган ахлоқий таълимотнинг тўртинчиси «адолат» деб тилга олинган. (Суҳбатларимизнинг «Ақлни ва оқилни асрайлик» бобида «Калила ва Димна»дан бир мисол келтириб, инсонларни ҳайвонлардан юқори қўювчи тўрт нарсанинг бири адолат экани таъкидланган эди, ёдингиздадир?) Адолат садоқат, вафо, хизмат, таслим ва таваккул деб аталган хислатларни ўз ичига олади. Мумтоз адабиётда «адола» шаклида ҳам келади. Масалан: «жоми адола» «одиллик қадаҳи» маъносини беради. Адолат — ҳаққоният, инсоф, шафқат, одиллик демак. «Ҳақ бўлсанг қўрқма. Курашни давом эттир. Ноҳақ бўлсанг, курашма, таслим бўл. Бу энг яхши адолат саналади», дейдилар. «Адолат авжи» — одиллик осмони; «Мажолисун нафоис»да: «... бу адолат авжининг тўлун ойиға камлик юзланмасун», деган жумлани ўқиймиз. «Садди Искандарий»да эса бу байт бор:

Асолат сипеҳрида раҳшанда меҳр,
Адолат жаҳониға олий сипеҳр.

Дейилмоқчики, улуғлик осмонида меҳр жилваланиб турибдиким, одиллик дунёсининг олий осмонига бир безак кабидир.

«Адолат олами» — инсоф, раҳмдиллик дунёсидир. Байт:

Ошкор айлаб адолат оламин
Еб сувда мавжуд қурту қуш ғамин.

Шулар каби «адолат партави» — адолат нурини, «адолат сипеҳри» — адолат осмонини, «адолат тариқи» — одиллик йўл-йўриғи, қонунини, «адолат чамани» — адолатнинг барқ урган пайтини, «адолат ҳавоси» —

инсоф йўл-йўриғини, «адолат уйин садди Искандар эт» эса ҳаққонийлик тузумини мустаҳкамламоқни англатади. Байт:

Мулозимларини скандарфар эт,
Адолат уйин садди Искандар эт.

Дейилмоқчики, атрофдагиларни Искандарга доимо содиқ эт, искандарпараст қил ва ҳаққонийлик тузумини мустаҳкамла.

Адолат мажмуасига кирувчи **садоқат** чин дўстлик бўлиб, бунда киши ўзига раво кўрганини ўзгага раво кўриб, ўзига раво кўрмаганини ўзгага ҳам раво кўрмайди, ўзини қандай кўрса, бошқаларни ҳам шундай кўради («Садақа» тушунчаси ҳам шундан келиб чиқади, бу ҳақда кейинги бобларда яна сўз юритамиз). **Вафо** — кишининг ўз навъига, хусусан яқинларига мардона муносабатда бўлишидир (Бу хусусда ҳам алоҳида сўз юритиш ниятимиз бор). **Хизмат** — бир кишининг ўз вазифаларини ва бурчларини яхшилаб адо этишидир. **Таслим** — мавжуд қонун-қоидаларни ва кўпчиликка маъқул бўлган нарсаларни ўзига ёқмаса ҳам мамнуният ила қабул қилишдир. **Таваккул** — ҳар бир ҳаракатнинг охири фақат ўзимга ёки ўзга ишончли шахсларга боғлиқ деб ўйламасдан, борлиқ қонунларига ҳам боғлиқлигини ҳисобга олиб иш кўришдир. Кишининг бажармоқчи бўлган иши натижаси фақат ўзига боғлиқ эмас. Файласуфлар тили билан айтилса, «объектив қонун ва ҳодисаларга», ҳақиқат тили билан айтилса, Аллоҳга боғлиқ. Шу учун шахснинг ҳаракати «табиат қонуни»га мос бўлган тақдирдагина яхши натижа беради. Таваккал (таваккул) — Аллоҳга ишониб, суяниб бир ишни бошлаш, жазм қилиш. Байт:

Мақсудға етмагинг таваккулдин бил,
Хасмингга зафар ҳилму таҳаммулдин бил.

Дейилмоқчики, мақсадга етмоқ учун Аллоҳга таваккул эт, душман устидан зафар қозонмоқчи бўлсанг, юмшоқлик билан сабр эт.

Суҳбатимизнинг шу нуқтасида бир изоҳ шартки, баён этган атамаларимиз ахлоқий таълимот нуқтаи назаридан. «Адолат» атамаси урфий маънода ёки адлия атамаси сифатида қўлланилса, «садоқат», «вафо», «таслим»... тушунчаларини қамрамайди.

Обиднинг ибодати нафсини, одилнинг адолати оламни ислоҳ этади, дейдилар. Адолат тантанаси учун курашдан қўрқиб, муросасозлик кайфияти билан яшаш — ҳам уят, ҳам жиноят ҳисобланади. Адолатни қуёшга ўхшатадилар. Ҳаммага бирдай нур сочади, аммо камаймайди. Адолат сувга, зулм ўтга ўхшайди. Зилол сув ҳар доим бало-офатларни келтирувчи оловни ўчиради.

Адолат фарзанди — зафардир, зафар!
Зулмнинг меваси — зарардир, зарар!

Низомий ҳазратларининг бу байтларини ўқиганда «Адолатнинг фақат битта сурати бор, зулмники эса мингта», деган ҳикмат ёдга тушади.

«Ал адлу асосул мулк» — «мулк» данғиллама иморат эмас. Боғу роғ эмас. Мустақил ҳукмронлик демакдир, ҳокимият демакдир. «Ҳоким бўлмоқнинг, давлат бўлмоқинг, раҳбар бўлмоқнинг тамали — адолат-

дир», дейди ислом. Замонавий, дунёвий тилдаги демократиянинг талаби ҳам шундай.

Одил бўлмоқ...

Ким учун?

Истанбулдаги газламалар чорсусида кадигўйлик Хизир Чалабийнинг қабрлари бор. Бу киши Истанбулга қози эканларида адолат юзасидан ҳукм чиқариб, салтанат ҳукмдори, Истанбулни фатҳ этган фотиҳ Султон Муҳаммаднинг қўлини кесишга фатво берганлар. Во ажаб! Подшоҳни бу жазога лойиқ кўриш?! Сабаб: Фотиҳ Султон Рум меъморининг ишдаги арзимас хатоси учун қўлини кестирган экан. Меъмор қозига арз қилганида у ҳақ бўлиб чиқади ва қози шунга биноан ҳукм қилади. Унинг қаршисида подшоҳнинг обрўи ва адолат турган эди. Қози адолатни танлади ва Ислом обрўини кўтарди. Шу адолатни кўрган меъмор адолатга тан бериб, подшоҳдан жарима олиш билан кифояланган экан.

Адолат истовчи бирон-бир фалончидан қўрқмайди. Фақат Аллоҳдан қўрқади. Нимани бажаради? Аллоҳнинг амрини бажаради, адолатни юзага чиқаради, ижро қилади. Икки даъвогарнинг сўзларини яхшилаб тингламасдан ҳукм чиқариб бўлмайди. Шошилинч ҳукм чиқарганлар адолат билан ҳукм қилмайдилар. Амир Темур ҳазратлари бу борада хатога йўл қўйганларини афсус билан қайд этганлар: «Яқинларимдан баъзилари ёлғиз қолганимизда ва одамлар олдида улуғ ва эътиборли амирларимдан бўлган амир Аббосга ҳасад ва душманлик қилиб, унинг ҳақида бўлмағур гапларни айтдилар. Ёлғон сўзлари шамоли билан ғазабим ўтини алангалатдилар. Натижада, гапларини текшириб кўрмасдан ғазаб устида амир Аббосни ўлимга буюрдим. Охир-оқибатда уларнинг амир Аббос ҳақига хиёнат қилганларини англадим ва қилган ишимдан ўкиниб, жуда пушаймон бўлдим».

«Валав ало анфусикум вал волидайни вал ақрабин» (Нисо сурасидан). Ўзларингизнинг зарарингизга бўлса ҳам, ота-она, қариндош-уруғларнинг зарарига бўлса ҳам, тўғри гувоҳлик беринг. Адолат билан ҳукм этинг, адолатдан айрилманг», дейди Ислом. Ҳақиқий мусулмон ўз зарарига гувоҳлик бериб, «Мен хато қилдим, айб менда, ёмонликни мен қилдим, мен жазоланишим керак», дея олиши керак. Ислом шунга ўргатади.

Ҳазрати Умар (р.а.) халифа бўлганларидан кейин сўрадилар:

— Халойиқ, мен адолатдан узоқлашсам, нима қиласизлар?

— Агар адолатдан узоқлашсангиз, қиличимиз билан сизни тўғри йўлга соламиз, — дедилар.

—Алҳамдулиллаҳ! — дедилар Ҳазрати Умар. — Янглиш йўлга кирсам, мени қиличлари билан тўғри йўлга бошлайдиган мусулмонлар бор экан!

Бугунги дунёвий демократия «қонун олдида барча тенг, барча адолат юзасидан иш кўриши керак», деб талаб қилади. Бу талаб Исломнинг биринчи кунидан мавжуд эди ва унга Расулуллоҳдан тортиб, барча саҳобалар, улардан кейинги тобеинлар... амал қилганлар. Бу хусусда бизга етиб келган ривоятлар кўп. Ҳазрат Умарнинг (р.а.) ўғилларини жазолаганларини эслашнинг ўзи кифоя қилар.

Машҳур Ислом қозиларидан бири Қози Шурайҳ ҳузурларига икки киши адолат истаб келди. Қози қарасаларки, бири зуннор боғлаган ғайридин, иккинчиси эса мусулмон. Қози: «Оҳ, қанийди, мусулмон ҳақ бўлса», деб кўнглидан бир умидворлик ўткарибди. Аммо муҳокама қилса, ғайридин ҳақ, мусулмон эса ноҳақ чиқибди. Ғайридиннинг ҳақлигини айтиб, унинг фойдасига ҳукм чиқарибди. Кейин эса қози: «Нега энди менинг қалбим муҳокамадан олдин бир томонга оғди, мен қандай кўринишдаги қозиман?!» деб умрининг охиригача кўзёши тўкиб, тавба ва истиғфор қилган экан.

Адолатни англаш, ҳис қилиш Исломда ана шундай. Ислом буюрган адолат — мутлақ адолатдир. Бу адолатга кўра, ҳар бир шахс, жамоат ва ҳар бир қавмга одилона муомалада бўлинади. Унда ҳавойи нафсга, дўстлик ёки душманликка, насабга, қудачилик ёки қариндошликка, бойлик ёки камбағалликка, кучлилик ёки заифликка қараб муомала қилинмайди. Ҳамма учун бир адолат ўлчови бор. Амир Темур ҳазратлари мамлакатдаги адолат саройини тиклашда бунга катта аҳамият берганлар. «Агарда набиралар ёки қавм-қариндошлар душманлик қилишса, уларни маошларидан маҳрум қилиб, дарвеш ҳолатига солсинлар», деб амр этганлар. Зотан, «Адолатли бўлинг! Адолат тақвога яқиндир» (Моида сурасидан). Адолат инсон камолоти учун зарур бўлган сифатлардан бири. Адолат бор жойда жабр ва адоватга ўрин қолмайди. Иноқлик ва бирдамлик мустаҳкам, юрт обод, халқ тўқ бўлади. Уламолар адолатни дунё тўкислигининг олти шартидан бири, дейишган.

Адолат — тўғрилик, Ҳақдан озмаслик эканини англадик.

Ҳикоят: вазир ҳузурига муллалар келишиб: «Фалон амалдор ўлар олдида васиятнома ёзиб, бойлигидан бизларга ҳам маблағ ажратган экан. Фарзандлари васиятномага амал қилмаётирлар. Бор бойликка ўзлари эга чиқиб, бизларни маҳрум қолдирдилар. Бизларнинг ҳаққимизни ундириб беринг», деб арз қилдилар.

Вазир амалдорнинг ўғлини чақирди. Васиятномани барчанинг ҳузурида овоз чиқариб ўқиди:

«Ўн минг тилла пулимни фарзандларим ва муллаларга беришни васият қилиб қолдираман. Вафотимдан кейин муллалар истаганларини фарзандларимга, қолгани эса муллаларга берилсин».

Вазир муллаларга қараб: «Сизлар қанчасини истайсиз?» —деб сўради.

— Тўққиз минг беш юз тиллани истаймиз, — дейишди.

— Мен шариат бўйича адолатли ҳукм қилсам, рози бўласизларми? — деб сўради вазир улардан.

— Албатта рози бўламиз, биз шариатнинг буйруқларини ижро қилувчилармиз, шариат нимани буюрса, ўша бўлади, — дейишди.

Вазир шундай ҳукм қилди:

— Васиятномада: «*муллалар истаганини*» фарзандларимга берилсин, дейилган. Сизлар тўққиз минг беш юз тилла истайсизлар. Васиятномага амал қилиб, сизлар *истаган* маблағни, яъни тўққиз минг беш юз тиллани амалдорнинг фарзандларига бераман. Қолган беш юз тилла сизларнинг ҳақингиз. Мана, кўриб турибсизлар, амалдорнинг фарзандлари ҳам кичик, сағир болалар. Сағирнинг ҳақини ейиш шариат бўйи-

ча ҳаромдир. Албатта, сизлар ҳаром нарсани емайсизлар. Шунинг учун сизларга қолаётган беш юз тилла ҳам уларга берилади. Шариат бўйича тўғри, адолатли ҳукм қилдимми, тақсирлар?

Муллалар нима ҳам дея олишарди...

Инсон аввало ўзига адолатли бўлиши, сўнг бошқаларга адолат кўрсатиши лозим. Зеро, ўзига адолатли бўлмаган киши бошқаларга адолат кўрсата олмайди. Ҳукамолар киши ўзини яхшиликларга ундаса, ёмонликлардан қайтарса, барча ҳолларда ҳаддан ошмаса ва камчиликларга йўл қўймаса (яъни, мўътадил сифатли бўлса), ўзига нисбатан адолатли бўлади, дейишган.

Кишининг ўзгаларга нисбатан адолатли ҳисобланишини ҳукамолар мана бундай тартибда баён қилишган: кишилар бир-бирига нисбатан мавқе жиҳатидан юқори, паст ё тенг бўладилар. Шахснинг ўзидан пастдагиларга осонлик туғдиришга ҳаракат қилиши, қийинчиликларни кетказиши, зўравонлик қилмаслиги ва ҳақни исташи уларга адолат қилгани бўлади. Унутманг: бошлиқ адолат қилишни истамаса, қўл остидагилари бўйсунишни истамайди. «Қайси мамлакатнинг аҳолиси ўз ҳокими ёки валийсидан озор чеккан ва ўша диёр аҳлининг кўнгли ўз валийсидан қолган бўлса, — дейдилар Амир Темур ҳазратлари, — мамлакатларни забт этувчи чинакам подшоҳ у ерларни ўз тасарруфига олсин. Одил подшоҳ у ерга қадам қўйиши билан фатҳу зафар ҳам унга ёр бўлиб, бирга киради. Бунга мисол, мен Хуросон вилоятини карт султонларидан ажратиб олдим. Хуросон пойтахти Ҳиротга қараб юзланишим билан Султон Ғиёсиддин бутун мамлакатни, хазина-дафиналари билан, пешкаш қилиб менга топширди».

Шахснинг ўзидан юқоридаги кишига адолати — унга чин кўнгилдан итоат қилиши, ёрдамини аямаслиги, садоқат кўрсатиши билан бўлади. Димоғдор, одобсиз бўлмаслик ва озор етказмаслик — шахснинг ўзига тенг кишиларга адолатидир.

Қайтарамиз: адолат — тўғриликдир. Ҳақдан оғмасликдир. Қуръони каримда марҳамат қилиндики: «Аллоҳ таоло сизларга буюрганидек, тўғри бўлинг!» (Ҳуд сурасидан).

«Қутадғу билиг»да Кунтуғди Элиг — адолат тимсоли. Бир куни Кунтуғди Элиг Ойтўлдини ҳузурига чорлайди. Ойтўлди унинг ҳузурига кириб, ҳайратдан ёқа ушлайди: уч оёқли курсида ўтирган Элигнинг қўлида ўткир ханжар, ўнг томонида шакар, сўл томонида эса заҳар турган эди. Унинг қошлари тугилган, юзи тўмирилган. Ойтўлди бу ҳолатнинг сабабини сўради. Кунтуғди айтди:

— Мен подшоҳ сифатида адолат тимсолиман. Қўлимда кескин ханжар. Бу менинг кимлигимга ишора. Мен ҳар қандай ишни шу ханжар каби қирқаман, ҳал қиламан.

Кимга етса хорлик, қилурман ҳиммат,
Менинг ҳузуримда топгай адолат.
Шакар ичганидек шод бўлар ул киши,
Севинчга тўлади, тарқар ташвиши.
Менинг заҳаримдин кимда ким ичар,
Ўзи золим бўлса, ростликдан қочар.
Ҳузуримга келса бирор бемаъни,
Заҳар ичган мисол қақшайди тани.

Ўғлим ёки яқинларим ёхуд чақмоқ каби ўткинчи меҳмон бўлсин, адолат борасида улар мен учун бир хилдир. Мен учун мезон ва асос — тўғрилик. Бошлиқ элига тўғрилик ва адолат кўрсатса, у барча тилак ва орзуларига етади.

Авлодларга ибрат бўлсин, деган мақсадда подшоҳлар ёки ҳокимлар мисолида кўп ривоятлар қолдирилган. Тарихда адолатли ҳукмдорлар ҳам кўп бўлган. Уларнинг исмига халқ «одил» сифатини қўшиб эслайди: Умарул одил, Нўширавони одил...

Подшоҳ ҳар Наврўзда халққа зиёфат берарди. Шундай зиёфатларнинг бирига келганлар орасида ғоят камбағал бир киши бор эди. У қорни тўйгач: «Бу идишлардан бирини олиб кетиб сотсам, муҳтожликдан қутулар эдим, чорасизликдан қилган бу гуноҳимни Аллоҳ таоло ҳам, подшоҳ ҳам кечирар», деб ўйлаб, қимматбаҳо идишлардан бирини кийими орасига беркитди. Подшоҳ унинг бу ҳаракатини кўриб турган бўлса-да, индамади. Зиёфат тугагач, хизматчилар қимматбаҳо идиш йўқолганини аниқлаб, подшоҳга арз этдилар, барчани тинтиб чиқишга изн сўрадилар.

— Текшириб, одамларни хижолат қилманглар, — деди подшоҳ. — Идишни бирон муҳтож киши ғоят эзилганидан олгандир. Унинг олганини кўрган киши эса чақимчилик қилмайди.

Идишни олган киши уни сотиб, пулини турмушига яратди. Ўзига янги уст-бош олди. Кейинги Наврўз зиёфатига янги либосини кийиб келди. Зиёфатдан кейин подшоҳ уни имлаб, ёнига чақирди:

— Устингдаги янги кийим ўша идишнинг пулига келмаганми? — деб кулиб сўради.

— Сизнинг шафқат соянгизда шу кийимларга эга бўлдим, — деди у киши уятдан қизариб.— Муҳтожлик мени шу гуноҳ ишга мажбур қилди. Мени кечиринг. Қилган ишимдан виждоним қийналиб юрибди.

— Бундан сўнг эгасидан сўрамасдан бировнинг нарсасига қўл тегизмай, эҳтиёжингни менга келиб айт, ёрдам қиламан, — деб одил подшоҳ инъом-эҳсон қилиб, уни шодлантирди.

Амир Темур ҳазратларининг адолатлари ҳақида ҳам ибратли ҳикоялар кўп. Ул зотнинг: «Куч — бирликда, қудрат — адолатдадир», деган ҳикматларининг ўзиёқ қай даражада одил бўлганларига бир далолатдир. «Темур тузуклари»да ўқиймиз:

«Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборли кишиларини азиз тутдим, саййидлари, уламолари, фузало ва машойихига таъзим бажо келтирдим ва ҳурматладим, уларга суюрғол, вазифалар бериб, маошларини белгиладим; ўша вилоятнинг улуғларини оға-иниларимдек, ёшлари ва болаларини бўлса, ўз фарзандларимдек кўрдим... Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим. Нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим... Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим...»

Ҳукмдор ёки кичикроқ бошлиқ билан тобе орасидаги муносабатда адолат талаби ҳар куни кўтарилаверилмайди. Ҳукмдорнинг халққа адолати, мамлакатни адолат юзасидан бошқариши алоҳида масала.

Шахсий масалада миллионларча одамларнинг ҳукмдорга бирон марта йўлиқмаслиги аниқ. Лекин одамларнинг ўзаро муносабатларидаги адолат талаби ҳар доим кун тартибида туради. Оилавий муносабатлардаги, хусусан, аҳли аёлга нисбатан адолатли бўлиш талаблари ҳақида аввалги бобларда фикрлашган эдик.

Бутун мавжудотлар инсоннинг амрига берилган. Яъни, инсонга бошқа мавжудотларга қараганда устунлиқ берилган, у шарафли этилган. Шунинг учун инсон барча мавжудотларга нисбатан адолатли ва марҳаматли бўлиш мажбуриятидадир. Қиёмат қоим бўлгач, ҳайвонларга савол-жавобдан кейин «тупроққа айланинглар!» деб амр қилинади. Инсонлар эса, агар улар ҳайвонлар ҳақига хиёнат қилган бўлсалар, бунинг учун жавоб берадилар (Рисоламизнинг раҳм-шафқатга доир бобида бу мавзуда яна сўз юритиш ниятимиз бор).

Исломга кўра, барча инсонлар бир-бирлари билан тенг ҳуқуқлидирлар. Подшоҳ билан қул, бой билан камбағал бир сафда туради. Ҳатто мусулмон билан ғайридин инсон сифатида адолат ҳузурида тенгдирлар. Юқорида тилга олганимиз Фотиҳ Султон жоме масжидининг қуббасини ноқис қуриб қўйган меъморни жазолагани учун маҳкамага чақирилганда Истанбул қозисининг ҳузурида юқорига ўтирмоқчи бўлди. Шунда қози: «Подшоҳим, бу ер адолат маконидир! Айбдор, жойингизда ўтираверинг», деб танбеҳ берди.

Аббода ибн ал-Валид ибн Аббода ибн Сомит (р.а.) айтдилар:

«Мен отам ибн Аббода билан илм талаб қилиб ансорларнинг мана шу овулига чиқдик. Шунда биринчи йўлиққан киши Расулуллоҳнинг саҳобаларидан бўлган Абул Юср (р.а.) билан унинг ёнидаги қули бўлди. Абул Юср бурда (киши устига ташлаб юрадиган йўл-йўл кийим) билан маофира (Ямандаги Маофир деган қабилага мансуб кийим) кийган ва қули ҳам шундай кийимда эди. Мен: «Эй амаки, унга маофирингизни берсангиз ёки унинг маофирини олиб, ўзингиздаги бурдани унга берсангиз, ҳар икковингизда ҳам бир жуфтдан кийим бўлади-ку?» дедим. Шунда Абул Юср бошимни силаб: «Баракаллоҳ», дедилар-да, сўнг изоҳ бердилар: «Ўғлим! Менинг шу икки кўзим Расулуллоҳни (с.а.в.) кўрган ва «қулларингизга ўзингиз еган таомдан едиринг ва ўзингиз кийган кийимдан кийдиринг», деган сўзларини шу икки қулоғим эшитган ва кўнглим уни ўзига жойлаган. Менинг бу қулимга дунё матоларидан берганим Қиёмат куни унинг савобларимни олиб қўйганидан яхшироқдир».

Ривоятга шарҳ бундай: «бу кийимларнинг нархи-қийматида фарқ бўлмаса ҳам, биримизда бир хил, иккинчимизда бошқа хил бўлгани учун қулимнинг кўнглига келмасин, агар у бу ишимни кўнглига оғир олса, Қиёматда мен Аллоҳ таоло олдида жавобгар бўлиб қолишдан қўрқиб шундай қилдим», демоқчи бўлсалар керак.

«Бир дарвеш бир саҳро гўшасида танҳо ўлтурмиш эрди, — деб баён қилинади «Гулистон»да. — Ҳамул вақтнинг подшоҳи сафар асносида онинг устидин келди. Ул бошин кўтариб подшоҳ жонибиға илтифот этиб қарамади. Подшоҳ ундин ранжида бўлуб, деди: «Мундоқ хирқапўш тоифа ҳайвон янглиғ бўлурлар, аҳлият ва одамиятни билмаслар». Ул

чоқда вазирларнинг бири дарвешнинг олдига бориб, деди: «Эй дарвеш, ер юзининг подшоҳи сенинг устингга келди. Невчун иззат қилмадинг ва адаб шартин бажо келтурмадинг?» Дарвеш деди: «Подшоҳга айтғилким, иззат ва хизматни андоқ кишидин кўз тутсинким, ул марҳамат ва неъмат кўз тутгусидир ва яна улким, подшоҳ раийят посбонлики учундир, аммо раийят подшоҳ хизмати учун эрмастур». Қитъа:

Подшоҳ дарвеш учундир посбон,
Йўққи маҳз давлату шавкат учун.
Билки, қўй чўпон учун эрмастурур,
Балки чўпондур онга хизмат учун.

Подшоҳга дарвешнинг сўзлари хуш келиб, деди: «На тилагинг бўлса, мендин тилагил». Дарвеш деди: «Тилагим улким, мундин сўнг менга заҳмат бермагил». Подшоҳ деди: «Менга бир панд бергил». Дарвеш бу байтни ўқуди:

Бу неъматким, қўлунгда ер тутубдур,
Яқин билким, неча қўлдин ўтубдур.

Адолат — фазилатлар фазилатидир. Одил бўлмай золим бўлган киши ҳеч вақт комил, фозил ва мўътабар бўлмайди. Адолатсизлик — саодатнинг заволи, йўқчилик даъватчисидир. Агар инсофли, адолатли бўлсак, халқ қошида катта обрўга эга бўламиз, ҳамма бизга ишонади, сўзимиз, ишимиз халқ қошида мақбул ва мағруб бўлади. Шунинг учун ҳеч кимга зулм, ҳақсизлик қилмасдан инсоф ва адолатни ўзимизга раҳбар қилиб олишимиз лозимдир.

Виждон ва инсоф, адолат ва тенглик хусусидаги суҳбатимиз бу бобда якун топмайди. Чунки инсонга хос ҳар бир фазилат асосида виждон ва инсоф, адолат ва тенглик ётади. Шу боис кейинги бобларда бу мавзуга қайта-қайта мурожаат этамиз. Виждон ва инсофга қувват берувчи фазилат тўғрилик ва ростгўйлик, кучини олувчи, заифлаштирувчи иллат эса ёлғон ва туҳмат бўлгани боис, энди суҳбатимизни шу мавзуга қаратамиз-да, дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! Албатта, барча ҳамд-мақтов фақат ва фақат ёлғиз Ўзингадир. Сендан бошқа илоҳ йўқ, сенинг шеригинг йўқ. Ҳаннон — Маннонсан, осмонлар ва Ерни яратувчисисан! Виждонсизлик ва инсофсизликнинг, адолатсизлик ва тенгсизликнинг ёмонлигидан Ўзингдан паноҳ тилаймиз. Ё Аллоҳ, бизларни дўзах азобидан ва қабрдаги азобдан Ўзинг асра! Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ЮРАКНИНГ ҲАҚИҚИЙ КЎЗГУСИ

Ҳаё дилни равшан қиладирган бир нурдирки, инсон ҳар вақт шу маънавий нурнинг зиёсига муҳтождир. Иффатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби — ҳаёдир. Ҳаё пардаси ила ўралмиш инсонларнинг иффат пардаси йиртилмас.

Бу чодир шундай муборакдирки, анча-мунча хатоларни беркитиб йўқ қилур. Агар дурга садаф пардаю либос бўлмаса эди, сувга қўшилиб йўқ бўлиб кетмасмиди?

Бир ҳукмдор хизматчисининг хотинига хуштор бўлди. Хизматчини бир баҳона билан сафарга жўнатди. Шомдан сўнг хотинни хобхонасига чорлади ва «Барча эшикларни ёп», деб амр қилди. Хотин амрни бажарди. Ҳукмдор «Эшикларни беркитдингми?» деб сўради. «Уй эшикларини маҳкамлаб ёпдим, лекин ҳарчанд уринмай, бир эшикни беркита олмадим», деди хотин. «Қайси эшикни айтяпсан?» деб ажабланди ҳукмдор. «Ҳаё ва иффат эшикларини», деб жавоб берди хотин. Ҳукмдор бу жавобдан уялди. Ундаги ҳаё ҳам уйғониб, хотиндан узр сўради.

Ҳа, дунёвий қонун тақиқламаганни иффату ҳаё тақиқлайди.

Бу ривоят Қудсий ҳадисни ёдга солади: «Эй Одам фарзанди! — дейди Аллоҳ таоло биз — бандаларга хитобан. — Албатта, соч ва соқолинг оқи Менинг нуримдандир. Мен нуримни ўз дўзахим оловида куйдиргани ҳаё қиламан. Шундай экан, сен ҳам Мендан ҳаё қилгин».

Пайғамбаримиз алайҳиссалом «Ҳаё иймон шохчаларидан биридир», деганлар. Зийраклик билан кузатсак, ҳар бир одамда ўзига яраша уят бўлади. Ўғри ҳам, фоҳиша ҳам уятни ўзича тушунади. Лекин ҳаё фақат иймонли қалбда бўлади. Шуни фарқламоқ лозим. «Ақл ва ҳаё ажралмас дўстдир, — дейилади «Калила ва Димна» асарида. — Бири йўқолса, иккинчисини ҳам топиб бўлмайди». Зеро, уятдан қизарган юз қора қалбдан яхшироқдир. Шарму ҳаё ниқобидаги чеҳра қутида сақланган қимматбаҳо гавҳарга ўхшайди.

Аллоҳ таоло одам болаларини пок ва шарафли исломий фитратда яратди. Бу билан инсон энг юксак шараф эгаси ҳисобланади. Эртанинг ота-онаси, келажак наслнинг суянчиғи ва муаллими бўлмиш эрхотиннинг зиммасида кўп масъулият мавжуд. Шулардан бири иффат ва ҳаё фазилатига эга бўлиш ҳамда қадрлаш, эҳтиётлаш бурчидир. Ким табиатан хунук бўлса, уни ҳеч ким айбламайди. Аммо иффати ва ҳаёси хунук бўлса, жамият ундан юз ўгиради. Фақат ўзигина лаънатланмайди, ўтган насабию туғилажак наслига ҳам нафрат ёғилади. Бугун «бу беҳаё фалончининг қизи», деб маломат қилсалар, эртага «бу иффатсиз хотин фалончининг онаси», деб фарзандини ҳам хижолат қилаверадилар. Демак, ҳаёли бўлиш ё бўлмаслик билан ҳар бир инсон насабу наслига ё шараф келтиради ё лаънат. Шу боис фарзанд тарбияси айнан ҳаё тарбиясидан бошлангани мақсадга мувофиқдир.

Тилимизда «иффат», «шарм», «ҳаё»... каби атамалар бор. Бир қараганда булар маънодош сўзларга ўхшайди. Лекин ундай эмас. Ҳар

бирининг ўзига хос маъноси мавжуд бўлгани ҳолда «уят» дейилмиш сўз тушунчасига боғланади. Масалан, «шарм» уятни англатади, «фалончи шарманда бўлди» деганимизда эл аро уятга қолди, деб тушунамиз.

Ривоят: бир ҳасадчи хотиннинг ҳаёли хотинни кўрарга кўзи йўқ эди. У ҳасад ва адоватнинг зўрлигидан бир кеча ўзининг кенжатой ўғлини ўлдириб, ҳаёли хотиннинг ҳовлисига ташлади. Эрта тонгда ҳукмдор ҳузурига бориб: «Ўғлимни қўшним ўлдирди!» деб дод-фарёд қила бошлади. Ҳукмдор фаросатли одам эди. Ҳаёли аёлни чақириб сўроқ қилди. Ҳаёли хотин бундай ярамас ишдан бехабар эканини, ўзининг мутлақо бегуноҳлигини сўзлади. Шунда ҳукмдор унга дедики:

— Агар алдамаётган бўлсанг, ҳузуримизда либосларингни ечиб, қип-яланғоч турасан. Шундагина сўзларингга ишонажакмиз.

Ҳукмдор бу шартни айтиш билан унинг ҳаёли хотинми ё йўқми эканини аниқламоқчи эди.

Ҳаёли хотин ҳукмдорнинг талабини эшитиб, бошини қуйи эгди-да, деди:

— Бу ҳолга тушганимдан кўра ўлганим афзал. Мен бу шармандаликни сира қабул қила олмайман. Буюринг, мени қатл этсинлар...

Ҳаё — юракнинг ҳақиқий кўзгуси, деб бежиз айтмаганлар. Аёлнинг сўзлари ҳаёсини, ҳаёси эса юрагининг пок эканини кўрсатди. Ҳукмдор бу бокира аёлга дилида офаринлар айтиб, уни чиқариб юборди-да, ҳасадчини чақиртириб:

— Агар ҳузуримизда ечиниб, қип-яланғоч бўлсанг, даъвоинг тўғри эканига ишонармиз ва қўшнингни қатл этажакмиз, — деди. Туҳматчи хотин ҳукмдорнинг бу талабини фикр ҳам қилиб ўтирмай, ечинмоқни бошлади. Шунда ҳукмдор уни тўхтатиб:

— Сен туҳматчи экансан. Бу қабиҳ ишни ўзинг қилиб, номусли аёлни айблагансан. Ҳаёсиз ва номуссизлигингни ўзинг исбот этдинг, — деб уни жазога ҳукм қилди.

Ҳаёсизлик инсонга бало эшигини очади, деганлари шу-да!

«Иффат» атамасининг маъноси бир оз кенгроқ. Аҳли донишнинг баёнига кўра, иффат — поклик ва маъсумликни англатади. У комил инсон учун талаб этилувчи тўрт фазилатнинг учинчисидир, яъни: ҳикмат, шижоат, иффат, адолат. «Иффат» дейилганда шаҳват, яъни лаззат ва манфаатга бўлган интилишнинг ақлга бўйсундирилиши тушунилади ва у **етти** нарсани ўз ичига олади.

1. Ҳаё — уят ва енгилтаклик ҳисобланган ишлардан тийилиш.

2. Ҳусн-и ибтидо — яхши хислатларни эгаллаш ва имкон борича ўз яқинларининг оғирини енгил қилишга ҳаракат қилиш.

3. Сабр — нафсоний қувватларни жиловлаш.

4. Қаноат — еб-ичмак ва кийинмакнинг борига рози бўлиб, имкон ва зарурат даражасидан ортиғини талаб қилмаслик.

5. Виқор — Талаб қилинган нарсаларга эришишга бўлган ишонч ва бу йўлга шошма-шошарлик қилмасликдир. Виқор — вазминлик, улуғворлик, матонат. «Виқор шамъин ўчир» дейилганда мағрурликни емирмоқ назарда тутилади.

6. Хайрият — маишатни ҳалол кечириш, молни яхшилик билан топиб, яхшиликка сарф қилиш. Хайрият — эзгулик демак.

7. Саховат — ачинмасдан, қизғанмасдан, ҳаддан ошмасдан, молни керакли ўринларда ўзига, яқинларига ва муҳтожларга сарф қилиш малакаси.

Имом Ғаззолий ёзадилар:

«Ким иффат билан хулқланса, саховатли, ҳаёли, сабрли, кечиримли, қаноатли, парҳезкор, латиф, зариф, барчага кўмакчи, бетама бўлади. Агар иффат меъёридан ошса ёки кам бўлса, ҳирс ва очкўзлик, қўполлик ва беҳаёлик, исрофгарчилик ва хасислик, риёкорлик ва шармсизлик, ҳасад, ичиқоралик, бойларга ялтоқланиб, камбағални камситиш каби иллатлар юзага чиқади».

Мухтасар тарзда айтилса, иффат — ёмон нарсалардан ўзини пок сақлаш, демак. Бизда уят маъносида қўллаш расм бўлган. Масалан, баъзан «пул сўрашдан уялди», демай, «пул сўрашга иффати йўл қўймади», деймиз. Бу ўринда иффатнинг фақат бир шохчаси назарда тутилади.

Биз ҳаётда иффат ва ҳаё фазилатини кўпроқ аёлларга хос деб биламиз ва талабимиз ҳам шунга қараб бўлади. «Иффатли ёки ҳаёли йигит» деган сифатни кам эшитамиз. Ҳолбуки, бу баёнимиздан аниқ кўриниб турибдики, «иффат» фазилати қиз учун қанчалар ҳусн бўлса, йигит учун ҳам шундайдир. Бу борада талаб бир, Аллоҳ таоло ҳузурида жавоб ҳам бирдир. Бу фикрнинг яна бир далили учун ҳазрат Навоийга мурожаат этаман: «Хожаким, биби борида додакка айланғай, бибининг иффат этаги қулға булғанғай». Дейилмоқчики, агар эр иффатсизликни касб этиб, ўз хотинига вафосизлик қилса, хотинининг иффат этагини унинг қули булғайди. (Қадимда иффатли кишини «иффатмаоб», деб, покдомонликни эса «иффатпаноҳ» деб атаганлар.)

Демак, ҳаё иффатнинг асосларидан экан. Иффат ва ҳаё йўқолмас бир ҳусн, ҳаёсиз юзнинг жонсиз жасад эканини унутмаслик ҳар бир одамнинг бурчи. Ҳаё дилни равшан қиладирган бир нурдирки, инсон ҳар вақт шу маънавий нурнинг зиёсига муҳтождир. Иффатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби — ҳаёдир. Ҳаё пардаси ила ўралмиш инсонларнинг иффат пардаси йиртилмас. Бу чодир шундай муборакдирки, анча-мунча шундай хатоларни беркитиб йўқ қилур. Агар дурга садаф пардаю либос бўлмаса эди, сувга қўшилиб йўқ бўлиб кетмасмиди?

Дунёда шундай одамлар учрайдики, ҳаёнинг нима эканини яхши билади, аммо ҳаёсизликдан ўзини тиймайди. Ҳазрати шайх Абдуллоҳ Манозил (қ.с.) бундай кишилар ҳақида дедиларки: «Мен ул кишидин тааж-жуб этарманки, ҳаёдан сўз айтиб, ўзи Аллоҳ таолодан ҳаё қилмағай».

Ким фарзандини кичиклигидаёқ ҳаёсизликка ўргатса, уларни, катта бўлишгач, ҳаёга ўргата олмайди. Ота-она болага ҳаё ҳақида ўгит қилади. Агар бола бу фазилатни эгаллаб олмаса — инсонийликдан маҳрум бўлади. Ҳаёсизларнинг ёмон ўлим топишини тарих кўп маротаба тасдиқ этган. Болага бир ёки юз маротаба «ҳаёли бўлиш керак», дейишнинг ўзи кифоя қилмайди. Аввало ота-онанинг ўзи ҳар бир ҳаракати ва сўзлари билан боласига ибрат бўлиши керак. Бола кўчада ёки телевизорда кўрган ҳаёсизликларини тарозининг бир палласига қўйсак, ота-она иккинчи палласига қандай тарбияни қўяди?

Бир хонадондаги манзарани айтиб беришиб эди: қўшни чиқиб қарасаки, ҳовлидаги сўрида келин бир томонда, қайнота иккинчи то-

монда ёнбошлаганларича телевизор томоша қилишаётган экан. Келиннинг қайнота ҳузурида ёнбошлаши ғоят беҳаёликдир. Қайнотанинг индамаслиги эса унинг бефаросатлигидир. Келинга ота-она ҳам бу ҳақда тарбия бермаган экан.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом олти нарсанинг йўқлиги ё камлиги амалларни маҳв (нобуд) қилади, зое бўлишига сабабдир, деб тўртинчи ўринда ҳаёни тилга олганлар. Яъни, ҳаё-андишанинг озлиги ҳам амалларни маҳв этади. Шу ўринда аввалги суҳбатларда тилга олганимиз «Ўткан кунлар»даги ўлим тўшагида ётган Кумушбибининг ҳаёандишаларини яна бир эслайлик. Ҳаёсиз томошалар кўпайганини ҳам таъкид этайлик. Беҳаё қўшиқлар-чи?

Айбга буюрмангу, ёшларимизни баъзан тушунмай қоламан. Радио ёки телевизорда берилаётган беҳаё қўшиқларни маъносига эътибор бермай, дарров ёдлаб олишади-ю, ҳиргойи қилиб юраверишади. Қани айтинг-чи, бизнинг қизлар йигитга тик қараб туриб «Мен сизни севаман! Мени қучоғингизга олинг!» дейдими? Демайди. Табиатан шундай яралганки, қушларнинг модаси эмас, эркаги сайрайди. Ашулачи қизлар эса аксинча. «Бировнинг ёрини олдим омонат» дейди, «қачон келасан, юрагим кутмоқда», дейди, ҳатто «келсанг, тиззамга ўтқазиб новвот чой қилиб бераман», дейди. Беҳаёликни биз санъат ўрнида кўрмаймиз. Бу санъатни булғашдир.

Айниқса, кейинги йилларда пайдо бўлган «клип» деб номланувчи беҳаёлик томошасида санъатнинг заррасини ҳам тополмаймиз. Унда ярим яланғоч ҳолда рақсга тушаётган қизлар беҳаё қилиқлари билан санъат асари яратяпмиз, деб ўйлашса хато қилишади. Ёш қизларимиз эса уларни томоша қилаверадилар. Жоҳилликлари туфайли уларга эргашаверадилар. Тўйларда шундай беҳаё ашулаларга қиз-жувонлар рақсга тушадилар. Ҳозир куёвнинг келин белидан ушлаб европача рақсга тушиши ҳам одат тусига кириб бораётганмиш. Биз нима ҳам дердик, уялмасангиз ундан баттар қилиқларни ҳам қилаверинг. Аммо ҳаёсизлик оқибатида оила бузилса, бировлардан ўпкалаб юрмасангиз бас. Бизнингча, куёв тўранинг, айниқса, келинпошшанинг тўйдаги энг гўзал ҳолати — ҳаё билан ўтиришидир.

Яна бир янгича одатга нисбатан салбий фикримни баён қилмасам, кўнглим жойига тушмайди. Илгарилари туғуруқхоналарга эр зоти яқинлаштирилмасди. Ҳозир Европадан ўрганишимдими, аёл туғаётган пайтда эр ёнида турармиш. Эр ёнида турса, хотинга осон бўлармиш. Шу ростми? Менингча, европалик аёлларга енгилдир, лекин бизнинг аёллар уялишса керак. Ҳарҳолда туғуруқхонадаги эркак дояни кўрганда хотиндан тўлғоқ қочиб қийналганини эшитганман. Бу масала бўйича кескин фикр билдиролмайман. Аммо аёл туққанидан кейиноқ отаси ва қайнотасининг кириб, суюнчи беришида мен ҳаёни кўрмаяпман. Андишали ота ва қайнота бундай қилмас, андишали аёл ҳам уларнинг киришини истамас, деб ўйлайман. Билишимча, аёллар туғуруқхонадан қайтгандан кейин ҳам оталари ва қайноталари, акаларига кўринишга уялиб туришган. Ҳатто биринчи фарзандларини уларнинг ҳузурида «болам» деб эркалашга ҳам истиҳола қилишган. Бир жойда ёшларга шуни айтсам «Нега уялиш керак?» деб ажабланишди. Майли, бу са-

волга жавоб бермайин. Ёшларнинг ўзлари фикр қилиб кўришсин: бола қандай ҳаракатнинг оқибатида дунёга келади?

«Калила ва Димна»да ибратли фикр бор:

«Ҳаёни қўлдан берган одам кек сақлайдиган ва сўкинадиган бўлади. Ғам пардаси унинг ақлини қоплайди, фаросати, зеҳни-заковати озаяди. Бундай бахтсизликка мубтало бўлган одамнинг бутун қилган иши, сўзи ҳаммага ёмон кўринади. Берадиган маслаҳатлари ўзига зиён етказади. Илгари уни яхши, деб юрган дўстлари энди уни ёмон деб ҳисоблайдилар. Бошқаларнинг гуноҳини ҳам унинг бўйнига тўнкайдилар».

Бир кичикроқ раҳбар идорасидаги мажлисда сўкиниб гапиришни одат қилди. Чунки у бойий бошлаган, кибрга берилган эди. Ҳалолдан чекиниш, ҳаромдан ирганмаслик ва кибр ундаги ҳаёни бўғиб ўлдира бошлаган эди. Ҳаёсини йўқотган одам ҳар қандай пасткашликка рози бўлиши мумкин.

Сўкиш дейилганда эрларни назарда тутамиз. Ҳолбуки, аёлларнинг қарғиши ҳам сўкишнинг бир тури. Бу ҳам майли, айрим аёллар, ҳатто қизлар оғзидан ҳам баъзан эркакча беҳаё сўкишларни эшитиб қоламиз. Узоқ йиллар муқаддам, мухбирлик хизмати билан бир район раҳбарига учрашишим лозим эди. Аёллардан биринчи раҳбарлар у дамларда оз эди. Қабулхонада ўтирганимда барваста бир одам шахдам қадамлар билан ичкари кириб кетди. Билсам, у катта хўжаликнинг раиси экан. Эшик қия очиқ қолган эди. Бир маҳал ичкаридан аёл раҳбарнинг овози эшитилди. Ўша онга қадар аёл кишининг бунчалар беҳаё тарзда сўкиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилолмаган эдим. Сўкишлар ниҳоясига етгач, бир нима тарақлади. Кейин терга ботган раис чиқди. Бояги шахдамликдан асар ҳам йўқ, сувга тушиб бўккан мушук ҳолида эди, бечора. Ҳазрати Яҳё Ибн Муоз (қ.с.)нинг бу хитоблари ўша дамда унинг ҳолатига айни мос эди:

— Субҳаналлоҳ! Бандалар гуноҳ ишлардан ҳаё қилмаслар. Аллоҳ таоло кўриб уялар...

Ташқаридан қаралса, бу аёл раҳбарнинг обрўи баланд кўринарди. Аслида эса унинг ҳурмати йўқ эди. Ҳамма ундан қўрқарди. Қўрққанидан таъзим қилиб турарди. Замон айланиб, «пахта иши» бўйича қамақамалар бошланганида уни ҳам қўлига кишан уриб, олиб кетдилар. Аёл кишининг қўлига кишан уришдан ҳам аянчлироқ манзара бўлмаса керак. Лекин унинг аҳволидан атрофидагилар ачинишмади.

Дунёда чиройли нарсалар кўп, аммо улардан-да чиройлироқлари ҳам мавжуд: эрларнинг ҳаёли бўлишлари ғоят гўзалдир... Ҳаёсиз эрни «сурбет» деб ҳам маломат қиладилар. Нақлдирки, ҳазрати имом Абу Ҳанифа (қуддиса сирруҳу) ҳаммомга кирдилар. Кўрдиларки, биров лунгисиз ўлтирибди. Кўзларини юмдилар. У киши айтдики, «Эй иймом! Кўзингнинг нурини қачон олдилар?» Дедиларки: «Сенинг парданг ва ҳаёйингни олгандан бери».

Ҳазрати шайх Ҳотами Асомнинг муборак қулоқлари аслида кар эмас эди. «Ҳотами Асом» дейишларининг сабаби шулки, бир куни у зотнинг ҳузурларига масала сўраш учун бир хотин келди. Гаплашар экан, ғафлат босиб, у аёлдан ел чиқди. Ҳотам ҳазратлари ўзларини эшитмаганга олиб: «Баландроқ гапиринг, қулоғим оғир, эшитмайман»,

дедилар. Токи у хотин уялмасин, хижил бўлмасин, учун шундай дедилар. Хотин саволини баланд овозда сўради. Ҳотам ҳазратлари жавоб қайтардилар. Ўша хотин билиб қолиб маълул бўлмасин, деб ўн беш йил давомида ўзларини карликка солиб юрдилар. Хотин охиратга равона бўлганидан кейингина буни давом эттиришни лозим кўрмадилар. Буни ҳам эрларга хос иффат кучи дерлар.

Ҳаёсини йўқотган одам ҳар қандай пасткашликка ҳам рози бўлиши мумкин. Агар у бир кетган ҳаёнинг қайтиб келиши мушкул эканини англай олса, балки ўзини ўзи тарбия эта олармиди? «Ўзингдан ҳам худди бошқа одамлардан орлангандек орланишинг ва бир ўзинг бўлиб туриб ҳам бошқалар билса-билмаса, бундан қатъи назар, барибир ёмон ишдан тортилишинг керак. Аммо ҳаммасидан ҳам ўз виждонингдан уял», деб ўгит берган Демокрит ҳақли эди. Одамлар ҳузурида уялиш ҳам яхши фазилат, лекин бундан ҳам афзали кишининг ўз-ўзидан уялишидир. Уятдан қизариш — яхшилик либоси ҳисобланади. Чунки одамнинг маънавий камолотда қай поғонага кўтарилганини нимадан уялиши ва уялмаслигидек аниқ кўрсатиб берадиган нарса йўқ. Яна бир ҳақиқатки, ҳаё ва иффат ҳайвонларда йўқ. Уларнинг юзлари уятдан қизармайди. Буни тушуниб етиш ҳам фазилат. Иффат ва ҳаё барча иллатлар йўлидаги ишончли тўғондир. Агар бу тўғон бўлмаса, кишининг ҳаёт йўлига иллатлар сели ёпирилади. Уялмасанг — ғийбатдан бўшама, уялмасанг — пора ол, уялмасанг — зино балчиғига бошинг билан шўнғи, уялмасанг — зулм қилавер, уялмасанг — бахил бўл... Фикрни давом эттирай, десак, дўзах оловлари кўз одимизга келиб, юраклар қўрқувдан зириллаб кетяпти...

— Ё Аллоҳ! Аҳволимиз Ўзингга маълум. Иллатлар йўлига тиклайдиган иффат ва ҳаё тўғонини мустаҳкам эт. Қиёматда ҳузурингда уятдан бош эгиб турмаслигимиз учун бу дунёда ўз виждонидан уяладиган бандаларингдан қил. Қариндошлар, дўстлар орасида уятсизлиги билан юзи қора бўлаётганлар бор. Уларга ҳидоят бер, иффат ва ҳаё булоғининг покиза сувидан баҳраманд эт. Барчаларимизнинг ҳаёт йўлимизни иффат ва ҳаё қуёшининг нури билан мунаввар қил. Ёлғиз Ўзингдан умидвормиз, омийн, ё Раб ал-оламийн.

ВАФО ГУЛИ

Одамий бўлса вафо андин йироқ,
Ит вафо бобида андин яхшироқ.

Алишер Навоий.

Инсон табиатига хос шундай фазилатлар борки, бирини иккинчисидан айирган ҳолда тарбия этиб бўлмайди. Иффат ва ҳаё, садоқат ва вафо шулар жумласидандир.

Вафо ва садоқат солиҳ бандага хос алоҳида гўзал фазилат ҳисобланади.

Садоқат адолатга хос хислатлардан бўлиб, чин дўстлик демакдир. Яъни, киши ўзига раво кўрганни ўзгага раво кўриб, ўзига раво кўрмаганни ўзгага ҳам раво кўрмайди.

Вафо кишининг ўз навъига, хусусан яқинларига мардона муносабатда бўлишидир. Вафони биз кўпроқ эр ва хотин орасидаги ишқий муносабатга нисбатан қўллашга ўрганиб қолганмиз. Ҳолбуки, бу атаманинг қамрови кенгроқдир. Вафо қайси муносабатда бўлмасин, аҳдда, ваъдада туриш демак.

Ҳазрат Навоийдан байт:

Бу даҳр ажузеки, вафоси йўқ анинг
Бир фоҳишаедекдурки, ҳаёси йўқ анинг.

Мазкур байтда «вафо» сўзи «маккора замонанинг вафоси йўқ» деган маънода қўлланилган. Оламда абадий ҳеч нарса бўлмагани учун мумтоз адабиётда дунёга, хусусан инсон ҳаётига «вафосиз», деб сифат берадилар. Ҳолбуки, дунёни яратган Холиқ абадийликни ваъда этмаган, аксинча, бу дунёнинг ўткинчилигини қайта-қайта таъкидлаган. Шу нуқтаи назардан дунёни бевафоликда айблаш ғалати туюлади.

«Вафо» баъзи ўринларда «доимийлик» ёки «абадийлик» маъносини ҳам беради:

Ангаким жаҳондин вафо етмади,
Жаҳон ичра тинмади, то кетмади.

Мумтоз адабиётда «вафо» сўзини «ишонч» маъносида қўлланганига ҳам гувоҳ бўламиз:

Ки билса жаҳонға вафо йўқ турур,
Жаҳон аҳлиға ҳам бақо йўқ турур.

«Вафо аҳли» дейилганда вафодорлар, аҳдида турувчилар назарда тутилади. Бу хушхулқ эгаларини «қавлимаҳкамлар» ҳам деб атайдилар.

«Вафо гули» — аҳдида туришлик. Бу атама сафо-покликни ҳам англатади.

«Вафо жоми» — ёридан вафо кўришлик:

Ҳар киши ҳам қилса вафо жоми нўш,
Кўнгли муҳаббат майидин урса жўш.

Вафо хусусида ҳазрат Алишер Навоий гўзал ва мукаммал таърифлар берганларки, ўзимдан бир сўз қўшмоқ ҳам одобсизлик бўлур, деган мулоҳазада баённи айнан келтираман:

«Карам ва мурувват — халқни вафодек бир яхши сифатдан маҳрум кўрибдилар ва уни топиш учун йўқлик дунёси томон кетибдилар.

Жаҳон гулшани вафо гули зийнатидан бўшаб қолган, башарият гули вафонинг муаттар ҳидларидан айрилган. Дунёнинг қоронғи тупроқхонасини вафо шамъи ёритмаяпти ва замон бевафолар кўнгли билан улфатлашяпти. Вафонинг наргис гули давр чаманига кўз солмайди ва кишиларнинг кўнгил ғунчасида кўролмаслик ва ҳасаддан ўзга нарса топилмайди.

Вафо — шундай бир покиза кўнгулли маҳбубаки, у табиати ва кўнгли пок бўлмаган кимсага ром ва улфат бўлмайди; вафо шундай пок зот, бир матлубаки, у зоти тоза, табиати пок бўлмаган одамга яқинлашмайди ва унга рағбат кўрсатмайди. Вафо — шундай асл

гавҳарки, у инсоният тожига зийнатдир. Лекин дунёда вафога лойиқ инсон йўқдирки, бу унинг бошидаги жиғада порлаб турса. Аммо олам элида одамийлик йўқдир. Шуни ҳам унутмаслик керакки, вафо — ҳаё билан пайваста, ҳаё ҳам вафо билан боғлиқдир.

Карам ва мурувват ота ва онадирлар; вафо билан ҳаё эса буларнинг икки эгизак фарзандларидир. У икковида қанча равшанлик ва софлик бўлса, бу икковида ҳам шунчалик жипслик ва бирлик бор. Ҳар бир юракда вафо бўлса, у ерда ҳаё ҳам бор ва ҳар масканда у топилса, бу ҳам барқарор. **Вафосизда ҳаё йўқ; ҳаёсизда вафо йўқ. Агар, кимда бу икки сифат бўлмаса — унда иймон ҳам йўқ. Ва агар кимда иймон бўлмаса, унда одамийлик ҳам йўқ...**

Камолга етган одамлар — ҳаёли; камол топмаганлар — нуқсонли ва ҳаёсиз.

Вафо билан ҳаё оламнинг қоронғи жойидан ўтиб, йўқлик (ломакон) оламидан ўрин олганлар. Шундай қилиб, улар ўзларини бир-бирлари билан овутибдилар. Қолган вафосиз беҳаёлар эса уларни унутибдилар.

Ҳар кимга бир вафо кўрсатдим, ундан юз бевафолик кўрмагунча қутулмадим; ҳар ким билан бир меҳр-муҳаббат муомаласида бўлдим, минг жабру жафо тортмагунча халос бўлмадим.

Байт:

Кимга қилдим бир вафоким — юз жафосин кўрмадим?
Кўргузиб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.

Давр бевафоларининг жабридан дод! Ва замон беҳаёлари зулмидан фиғон ва фарёд! То олам пайдо бўлганидан бери бу ўтда ҳеч ким менчалик ўртанмаган; то бевафолик бошланганидан бери ҳеч ким мен каби бу алангада ёнмаган. Замон кишилари бевафолигидан бағримда тиконлар бор ва давр халқи беҳаёлигидан кўксимда яралар бор. Булар ҳақида ёзай десам, катта чидам менга вафо қилмайди ва барчасини қаламга олай десам, узоқ умр давомида ҳам тугатиб бўлмайди.

Ҳақ уларга инсоф ва раҳм бергай ва ёки бу маҳрум жафокашга сабру чидам ато қилғай!»

Шоир ҳазратларининг нолишларини айнан англаб, тушкунликка тушмаслик, «дунёни бевафолар босиб кетибди», деб ваҳима ҳам қилмаслик керак. Фоний дунёда иймон эгалари бор экан, вафодорлар ҳам бор. Иллат эгалари, хусусан аҳдига вафо қилмайдиганлар қай ерда озроқ, қай ерда кўпроқдир. Буни ҳеч ким санаб кўрмаган. Бундайлар оз бўлган тақдирда ҳам жамият учун нохушдир. Олимлару шоирлар мазкур ҳолатни назарда тутиб, бошқаларни шу зайлда огоҳлантириб турадилар.

Тўғри, дунёда беҳаёлар, бевафолар кўпга ўхшаб кўринади. Аммо вафоли ва ҳаёлилар улардан жабр чексалар-да, ҳеч қачон тиз чўкмаганлар. Биз ўша бевафо ва беҳаёларга қараб, вафо ва ҳаё қадрини белгиламаймизми? Бевафонинг бевафолигини, беҳаёнинг беҳаёлигини аниқлаш учун Аллоҳ таоло сизу бизга ақл берган. Бевафо билан беҳаёнинг аянчли охиратини бизларга ибрат учун шу дунёнинг ўзидаёқ кўрсатиб қўйган. Ёшлигини бевафолик ва беҳаёлик билан ўтқазиб, қариганида хорланганларни кўриб турибмиз-ку? Бизга яна қандай ибрат керак?

Яна бир ибратки, ҳаёт йўлида бевафо ва беҳаёга дуч келинса, фарёд чекиб қочмаслик лозим. Ҳар биримиздаги ҳаё ва вафо куч, қудрати уларга қарши қурол вазифасини ўтайди. Одам боласи бевафо ва беҳаё бўлиб туғилмайди. Адашиш оқибатида ёки нотўғри тарбия туфайли бу руҳий хасталикка чалиниб қолади. Шундай экан, уларни муолажа қилишга уриниш иффат эгасининг бурчи.

«Ваъдага вафо — марднинг иши» деган мақолни эшитгансиз. Ҳа, вафо фақат эрга нисбатан эмас, ўз сўзига нисбатан ҳам бўлиши керак. Суюкли ёшларимизда баъзан ана шундай вафо етишмай қолади. Бунинг сабаблари: баъзан бир жойга боришга ваъда берадилару оила катталаридан рухсат тегмагани учун бажаролмайдилар. Бу ҳолда ваъдалашган кишини дарров огоҳлантириб, узр сўраш керак бўладики, шундай қилинса ваъдани бажармаслик бевафоликка йўйилмайди. Баъзан эса лоқайдлик ёки эриниш туфайли ваъда бажарилмайди. Масалан, қор ёғаётгани учун кўчага чиқишга эриниб, ваъдалашган жойга борилмайди. Огоҳлантирилмайди, узр ҳам сўралмайди. Буни бевафолик деймиз, гуноҳ эканини ҳам эслатамиз. «Боролмайман», деб ёлғон баҳона билан огоҳлантирилган тақдирда ҳам гуноҳ соқит бўлмайди.

Ваъдада туриш, ваъдаги хилоф қилиш, ваъдасизлик маънолари лозим маънода ўлчанмайди. Бизда ваъдабозлик кенг тарқалган ва ваъдага вафо қилмаслик оддий ҳол бўлиб қолган. Ҳолбуки, «Арбаин»да таъкид этилганидек:

Кимки ҳар кимга ваъдае қилди —
Шарт эрур ваъдага вафо қилмоқ.

Ҳазрат Сўфи Оллоҳёрдан байт:

Кел, эй содиқки қилдинг сидқ лофин,
Ўланча қилмағил ваъда хилофин.

Дейилмоқчики, эй Аллоҳ таолони ва Унинг пайғамбарини ҳақ деб билувчи содиқ банда, энди сен ростлик даъвосини қилсанг, ўлар кунгача ваъдангга хилоф қилмасдан тур. Чунки ваъдада тўғри турмоқ яхши ахлоқнинг юқори мартабасидир.

Юқорида айтганимиздай, бир кишининг чақирифига ваъда қиламизу, бормаймиз ёки белгиланган соатда бора олмаймиз. У киши ўз ишларини ташлаб, кутиб туради ва хавотирланади. Биз унинг ишдан қолганини ва хавотир олганини бир чақага ҳам олмаймиз. «Ваъда — қарз» эканини, ваъдага хилоф эса, мунофиқлик эканини хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Ҳатто кўпимиз бажариш ниятида эмас, балки шунчаки суҳбатдошнинг сўзини қайтаришдан уялиб ваъда бериб юбораверамиз. Бу ҳол ваъдада турмаслик эмас, балки ваъдабозлик нияти билан бўлганидан икки карра қабоҳатдир.

Кишининг лафзида турмоқлиги «вафо гулини очти» тарзида ҳам баён этилади: «Абнойи замонғаким, бир вафо гули очтиким, алардин юз жафо тикани бағриға санчилмади».

Иброҳим Халилуллоҳнинг ўғиллари Исмоил алайҳумассалом Маккадан Фаластин ерига бориш учун чиққанларида Абдурраҳмон исмли кимсага йўлиқдилар. Бу кимса дедики:

— Эй Аллоҳнинг Расули, агар сизлар мени йўлдошликка олсангиз эди, мен ҳам сизлар билан борур эдим.

Исмоил алайҳиссалом кўндилар. У киши яна дедики:

— Уйимда баъзи ишларим бор, бир оз кутсангизлар, уларни бажариб келсам, сўнг бирга борур эдик.

Исмоил алайҳиссалом «Яхши, кутамиз», деб ваъда қилдилар. «Келурман», деб кетган Абдурраҳмон ваъдасини унутиб, қайтиб келмади. Исмоил алайҳиссалом ваъдаларига хилоф қилмай, ваъда берган ерларида уни олти йил кутдилар. Абдурраҳмон еттинчи йили шу йўлдан тасодифан ўтиб, Исмоил алайҳиссаломга дуч келди-ю, ваъдасини эслади. Уят ели билан тутдек тўкилиб, йиқилди. Исмоил алайҳиссаломга узрлар дафтарини очиб, оёқлари остига кўзёш дурларини сочди. Исмоил алайҳиссалом эса лутф билан: «Хуш келдинг, сафо келдинг, айтган сўзингда турдинг», деб тавозуъ қилдилар.

Жангларнинг бирида Абдуллоҳ ибн Муборак Рум элининг жуда кучли, ҳайбатли аскари билан тўқнаш келдилар. Яккама-якка олишдилар, қилич солдилар, гурзи билан урдилар, хуллас, ҳарчанд уринишмасин, бир-бирларини енга олмадилар. Шунда Абдуллоҳ ибн Муборак: «Танаффус қилайлик, жангни тўхтатиб турайлик, мен намозимни ўқиб олай», деб рақибдан озгина муҳлат сўрадилар. Рақибга бу илтимос маъқул келиб: «Яхши, мен ҳам ибодатимни қилиб олай», деб нари кетди. Абдуллоҳ отни соҳилга боғлаб, оқаётган сувда таҳорат олдилар. У одам ҳам ўз эътиқодига кўра нималардир қилди. Абдуллоҳ намозни ўқиб бўлиб, дуо қилар чоғларида ўзларича: «Шу одамни отдан ҳеч ағдара олмадим, ҳозир отидан тушган, ҳимоясиз ҳолда ўтирибди. Фурсатдан фойдалансаму бостириб бориб, ўлдирсам-чи?» деб ўйладилар. Аммо бир қарорга келмай туриб Қуръони каримдаги: «Аҳдга вафо қилинглар, зеро, аҳд-паймон Қиёмат кунида сўраладиган ишдир», мазмунли оят эсларига тушди.

Ҳа! Инсон сўз бердими, аҳдлашдими, аҳдида туриши керак! Бунинг ҳисоби бор! Нима учун дуо чоғи, фикр ёмонлик томонга ўзгарганида айнан шу ояти карима беихтиёр ёдга тушди? Биз бундай ҳолларда «беихтиёр» дейишга ўрганиб қолганмиз. Ҳа, бу инсоннинг ихтиёридан ташқари. Аммо Аллоҳ таоло хоҳлагани учун шундай бўлган. Бу ўринда ҳам Аллоҳ таоло ўз оятини эслатди ва гўё бундай танбеҳ берди-ки: «Эй бандам, сен Менинг яхши бандаларимдансан, аҳдга вафо қилиш ҳақидаги оятни унутдингми? Аҳдингга вафо қил!» Оятни хотирлатиш замирида шу маъно яширинган эди. Абдуллоҳ ибн Муборак буни яхши англадилар ва йиғлай бошладилар. Жангни бошламоқ қасдида яқинлашган рақиб у зотни бу аҳволда кўриб ажабланди:

— Эй одам, нега йиғлаяпсан? Ўлимингнинг яқинлигини сезиб, қўрққанингдан йиғлаяпсанми? — деб сўради.

— Раббим мени сен туфайли йиғлатди, — дедилар Абдуллоҳ.

— Нега? Қандай қилиб? — деб баттар ажабланди рақиб.

— Мен дуо қилаётган пайтимда сенинг устингга бехос ҳужум қилиб, ўлдириш истаги туғилди. Шу нафаснинг ўзида Аллоҳ таоло менга аҳдга вафо қилиш ҳақидаги оятини эслатди. Мен бу жангга Раббимнинг розилигини истаб келсаму, қилмоқчи бўлган ишимни қара! Шуни ўйлаб йиғлаяпман, тўғри йўлимни йўқотганимдан йиғлаяпман...

Бу гапни эшитиб, рақиб ҳам йиғлади ва «Сизнинг динингиз ҳақ дин экан», деб калима келтирди-да, мусулмон бўлди. Инсон қалби қилич билан эмас, шу тарзда гўзал ахлоқ билан эгалланди.

Қалб чиройини очувчи фазилат эгалари ҳақида бундай мисоллар беҳисоб. Улар билан таниша туриб дейликки:

— Эй кўнгил! Энг олий вафо бурчинг Аллоҳ таологадир. Негаки, сен Аллоҳ таолога аҳд бергансан: «Сенга муносиб бандалик қиламан», деган-сан. Бунга риоя қилмасанг, аҳдингни бузган, сўзингда турмаган бўласан. Бир подшоҳ ўғлига шундай васият қилган экан: «Ўғлим, давлатингга қаллоб, мунофиқ, ибодат ва тоатни қилмайдиган одамни ишлатма, ходим қилма ва ишонма! Чунки у сенга вафо қилмайди. Агар у вафодор бўлганида эди, Раббисига вафо қилган бўларди. Модомики, Раббисига вафо қилмаган, намоз ўқимаган, покиза ва ҳалол юрмаган, аҳдида тур-мас экан, сенга ундан ҳеч яхшилик келмайди. Аллоҳ таолога вафодор қулларнигина ўзингга ходим қил!» Эй кўнгил, унутмагинки, вафодор-лик одамгарчиликни кучайтиради, сўзидан қайтган эса одамгарчиликни тарк этади... Довуд алайҳиссалом айтган эдилар: «Суҳбатдошингга бир нарса ваъда қилсанг, ўшани амалга ошир. Ваъда қилган нарсангни амалга оширмасанг, орангизда адоват ҳосил бўлади. Эслаган вақтингда сенга ёрдами тегмайдиган ва унутганингда сени эсламайдиган суҳбатдошдан паноҳ беришни Аллоҳ таолодан сўраб юр...»

Келин ва куёв никоҳ ўқилаётган пайтда Аллоҳ таолога: «Сен-га муносиб бандалик қиламан», деб аҳд беради. Аҳдга кўра, оила мустаҳкамлигига, бахтига доир қандай талаб бўлса бажариши шарт бўлади. Бунга риоя қилмаса, аҳдини бузган, сўзида турмаган бўлади.

Бу ўринда Жўшон ҳазратларининг бир ҳикоялари диққатга молик. Ул зот касби қурилиш муҳандиси бўлган бир дўстлари билан йўл-йўлакай Адапазари деган шаҳарда ибодат учун тўхташибди. Масжидга кириб, намозни бошлашганда уларга яна икки киши қўшилибди. На-моздан сўнг улар билан танишмоқ ниятида сўзга тутибдилар. Каттароқ ёшдаги киши бу шаҳарга тижорат мақсадида келган экан. Ўн беш ёшли ўспирин эса ишлаб, пул топиш учун Арзурум шаҳридан келибди. Шун-да ҳазрат тижоратчига қараб: «Шу йигитчани хизматкор қилиб олинг», дебди. Бой бунинг сабабини сўраганда бундай дебдилар:

«Йигитчанинг бу шаҳарда ҳеч кими йўқ экан. Ёш бўлишига қарамай, ибодатини канда қилмаяпти, Аллоҳ таоло ҳузуридаги аҳдига вафо қиляпти. Баъзилар ота-онасининг зўри билан намоз ўқийди. Ота-онасидан сал узоқлашса ўқимай қўя қолади. Бу йигитча вафодор экан, ундан фақат яхшилик келади. У Аллоҳ таолога бўлган вафосини бузма-япти. Унга ишингизни ҳам, пулингизни ҳам бемалол ишониб топшири-шингиз мумкин».

Ривоят:

Қадимги араб подшоҳларидан Нўъмон ибн Мунзирнинг бири яра-мас ва бири яхши икки одати бор эди. У йилда бир кунни «Ғазаб куни» деб белгилаб, кўчага чиқарди-да, биринчи дуч келган одамни ҳибсга олдириб, ўлимга ҳукм қиларди. Яна бир кунни «Марҳамат куни» деб белгилаб, биринчи учраган одамга совғалар берарди.

Тоий лақабли камбағал бир киши «Ғазаб куни»да Нўъмон ибн Мунзирга дуч келди. Золим подшоҳ у бечорани ўлдириш қасдида жаллодни чақирди. Шунда Тоий ёлвориб деди:

— Менинг хотиним ва фарзандларим бор. Кунимни ўтказишдан жуда-жуда қийналдим. Оилам оч-яланғоч яшайди. Гадойлик қилиб оиламни зўрға боқиб турибман. Бугун эҳтиётсизлик қилиб, «Ғазаб кунингиз»да сизга дуч келиб қолдим. Биламан, мени ўлдирасиз, лекин ҳозирнинг ўзида ўлдириш ёки кечки пайт жонимни олиш сиз учун фарқсиз бир иш. Мен шаҳардан унча узоқ бўлмаган бир қишлоқда яшайман. Менга рухсат беринг, тиланчиликдан топган озиқ-овқатларимни оиламга олиб бориб берай. Сўнгра оилам ва ёру дўстларим билан хайрлашиб, кун ботарда қайтиб келаман. Ваъдамга хилоф қилмайман, бунга ишонинг.

Подшоҳ унга раҳм қилмади, бир кафил топилмагунча рухсат бермаслигини айтди. Нўъмон ибн Мунзирнинг суҳбатдоши Шурайк ибн Адий Тоийнинг қабиласидан эди. Тоий унга қараб мурожаат қилди:

— Эй Шурайк ибн Адий! Мен ўлимдан қўрқмайман. Фақат оч-яланғоч қолаётган оиламга ачинаман. Менга кафил бўл. Уйимга бориб, топганларимни оиламга ташлаб, хайрлашиб олай. Кун ботгунча шу ерга етиб келаман.

Шурайк илтимосни қабул қилди. Подшоҳдан рухсат теккач, Тоий қишлоғига йўл олди. Кун ўтиб, қуёш уфққа бош қўйса ҳам Тоийдан дарак бўлмади. Подшоҳ жаллодни чақириб, кафилликка ўтган Шурайкни қатл этишни буюрди. Шу чоғда узоқда бир одамнинг югуриб келаётгани кўринди. Шурайк:

— Шошиб келаётган киши Тоий бўлса керак, озгина сабр қилинг, — деб ўтинди.

У адашмаган эди. Тоий терлаб-пишиб, ҳолдан тойганича, ҳансираб кириб келди ва подшоҳга деди:

— Ваъдамга вафо қилдим. Шомга етиб келолмасам, кафилим Шурайк менинг ўрнимга қатл бўлади, деб жуда-жуда қўрқдим. Аллоҳ таолога шукрки, вақтида етиб келдим. Олийжаноб Шурайкдан миннатдорман, энди эса подшоҳим, ихтиёр ўзингизда, «Ғазаб куни»да жон бериш қисматимда бор экан, мен ўлимга тайёрман.

Подшоҳ бу ҳолни кўриб, ҳайрат дарёсига чўмди. Сўнг Тоий ва Шурайкка қараб айтди:

— Сизлардан ажойиброқ кишини кўрмадим. Эй Тоий, дунёда ҳеч кимга ваъдага вафо қилиш майдонида турадиган жой қолдирмадинг. Эй Шурайк, карам, шафқат ва марҳаматинг билан ҳаммани ҳайратга солдинг. Мен сизларнинг учинчингиз бўлолмасам ҳам, олийжаноблигингизга қойил бўлиб, бугундан эътиборан «Ғазаб куни»ни бекор қилишга аҳд этдим.

Подшоҳ Тоий билан Шурайкка инъом-эҳсон қилиб, ҳурматлаб, уйларига қайтишга рухсат берди.

Қўлдан келмайдиган, вафо қилиб бўлмайдиган нарса ҳақида ҳеч вақт ваъда бермаслик ва «бу иш менинг қўлимдан келмайди», деб очиқ айтиш зарур. Сўзида турмайдиганни халқда «бебурд» деб ҳам атай-

дилар. Сўз берган сўзида турсин, сўзидан қайтган кишидан ёмонроқ киши йўқ. Чунки ваъдага вафо қилишни инсонийлик фазилати деб шарафладик. Қўлдан келмаган ишга ваъда бериш яхши хислатлардан саналмайди.

Бировга ваъда бергил, уддасидан гар чиқар бўлсанг,
Вафо қилмай аҳдингга, бўлма юз қаролардин.

Қўлидан келмайдиган ишга ваъда берувчиларнинг турли тоифалари бор. Биринчи тоифанинг нияти яхши, кимнингдир мушкулини осон қилишни истайди ва бу ишни зиммасига олади. Сўнг эса ё ҳафсаласизлик қилади ё кучи етмайди-ю, бевафолик ботқоғига ботиб қолганини ўзи ҳам билмайди. Афсус шундаки, бундай кимсалар аҳдга вафосиз одамнинг гуноҳга ботишини тасаввур қилмайдилар. Бу тоифанинг ҳам аслида юзи қора, лекин нияти яхши бўлгани сабабли кучли нафрат ўқига дуч қилмасак ҳам бўлади. Уларга ишонмаслик билан ўзимизни четга олиш кифоя.

Иккинчи тоифанинг вафосизлиги виждонсизлик ва ғараз кўлмакларидан сув ичади. Улар ўзларининг бирон ишларини битириб олгунларича олам-олам ваъдаларни бераверадилар. Агар ваъдаларини эслатгудай бўлсангиз ўзларини йўқотиб қўймайдилар, аксинча «Ҳозир шу масалани ҳал қилаётгандим» ёки «ҳозир шу масалада ўзингизга учрашмоқчи эдим», деб ёлғон устига ёлғон тўқийдилар.

Яна бир тоифа вазифанинг мушкуллигини ҳис этмай ёки бирор яқин одамининг марҳамати, ҳиммати ёинки кучига, амалига ишониб ваъда бериб юборади. Ваъдасини бажариш учун ҳаракат қилади. Уддасидан чиқолмагач, уялади, узр сўрайди. Бундай одамлар хатоларини англаб, кейинчалик қуруқ ваъдадан ўзларини тийганлари яхши. Агар хатоларини такрорлайверсалар, одамлар уларни бебурдлар сафига қўшиб иззат қилмай қўядилар. Ҳа, сўзига вафо қилмайдиганларнинг бу дунёдаги биринчи жазоси шундай — одамлар орасида беобрў ва қадрсиз бўладилар.

Шарафли ҳадисда баён этилишича, бир араб Пайғамбар алайҳиссаломга «Сенга келурман», деб ваъда қилди. Расулуллоҳ (с.а.в.) бу арабни кутиб, қирқ кун уйдан чиқмадилар. Бир куни ўша араб келиб, салом берди. Набий муҳтарам алик олмадилар. Араб бундан ранжиб, сабабини сўраган эди, дедилар: «Сен мунофиқсан, мунофиқнинг саломини олиш жоиз эмасдир». Демак, мазкур ҳадисдан маълум бўляптики, ваъдага хилофлик — мунофиқлик экан.

Б а й т:

Сўзун бузғон кишини яхши эрлар:
«Қусиб қайтиб ани ичгунча», — дерлар.

Дейилмоқчики, яхши инсонлар сўзида турмаган кимсани қусган қусуқни қайта ичмак билан тенг қилурлар. Қусуқ ичмаклик макруҳ бўлганидек, аҳли булаға (сўз усталари) қошида сўзда турмаслик ҳам макруҳдир.

«Давр бевафоларининг жабридан дод! Ҳақ уларга инсоф ва раҳм бергай ва ёки бу маҳрум жафокашга сабру чидам ато қилғай», дейдилар ҳазрат Навоий:

Ё марҳамат ул хайли ситамкорага бергил
Ё сабру таҳаммул мен бечорага бергил.

Одам дунёларга тенг шараф эгасидир. Ит эса жирканч махлуқдир. Аммо яхшиликни билмайдиган бевафо одам — яхшиликни унутмайдиган, вафодор итдан пастдир. Вафодор қўтир ит — вафосиз гўзал, барно йигитдан яхшироқдир:

Бевафо ҳақношунос элдин йироғлиғ истаким,
Келмади ҳаргиз алардин ғайри бедоду жафо.
Итга итлик айламак жону кўнгул бирла бўлур,
Ҳақшунос ўлса у бўлса анда ойини вафо.

Дейилмоқчики, яхшилигингга вафо ила жавоб қайтармайдиган одамдан йироқ бўлишга интил. Чунки улардан ҳеч қачон жабру жафодан бошқа нарса келмайди. Итга жону кўнгил билан боғланиш мумкин, агар яхшиликни билувчи вафодор бўлса.

Шайх Саъдий ҳазратларининг «Гулистон»дан бир ҳикмат гули:

«Бир киши кураш тушмоқ илмида бағоят олим эрди ва уч юз олтмиш амал билур эди. Иттифоқо, ўз шогирдларидин бирининг жамолига хотири майл этиб, ҳар куни зиёдароқ тарбия қилур эди ва таълим берур эрди. То уч юз эллик тўққиз амални ўргатди. Аммо бир амалнинг таълимида таъхир қилиб, тааллулға солди (бир баҳона билан кейинга сурди). Алқисса, шогирд қувват ва суръатда барча полвондин баланд бўлди ва онинг била кураш тутмоқға ҳеч кишида қувват ва мажол қолмади, то бир кун подшоҳнинг олдида дедиким: «Устодимнинг мендин зиёдалиги тарбиятда улуғлик жиҳатидиндур, йўқ эрса, қувватда ман ондин кам эрмасман ва санъатда баробардурман». Подшоҳга бу сўз оғир келиб, буюрди, то иккови кураш тушғайлар ва бир улуғ майдонни таъйин этдилар. Подшоҳ бошлиқ аркони давлат аъёни ҳазрат, барча шаҳру саҳронинг халойиқи ва ер юзининг паҳлавонлари — барча ҳозир бўлдилар. Шогирд фили мастдек бир навъ садмат била майдонга кирдиким, агар олдида кўҳи оҳанин бўлса эрди, бир ҳамлада жойидин қўпорур эрди. Устод билдиким, қувватда ўзидин зиёдадур. Ҳамул ўргатмай пинҳон сақлағон амали била кураш тутди. Шогирд ани дафъ эта олмай ожиз бўлди. Устод ани икки қўли била ердин кўториб, боши устига чиқариб ондоқ ерга урдиким, халоқий ғарив ва ғулғула садосин авжидин ошурди ва подшоҳ устодга хилъат ва неъмат берди ва шогирдга зажр ва маломат қилди ва деди:

— Нечун тарбият қилғон устодинға бевафолик қилиб, муқобил бўлдинг?

Шогирд ер ўпиб, деди:

— Эй подшоҳ, устод зўрлик била мени йиқмади, лекин кураш илмида бир амални мендин дариғ тутуб ўргатмамиш эрди. Бугун ҳамул амал билан мени йиқди.

Устод деди:

— Ул амални мундоқ бир кун учун ўргатмай сақлаб эрдим, нединким, ҳакимлар дебдурлар: «Дўстга андоқ қувват бермагилким, бир вақт сенга душманлик қилса, муқобил бўла олмағайсан. Эшитмадингмуким,

бир киши ўзининг парвариш қилған шогирдидин жафо кўруб на сўз айтубдур. Қитъа:

Вафо йўқ эрдиму оламда ҳаргиз,
Ва ёхуд қилмади аҳли замона.
Ки ҳар ким отмоқ ўқ ўрганди мендин,
Мани ул оқибат қилди нишона.

Подшоҳга устоднинг бу достони бағоят хуш келиб, буюрди, кўп неъматлар еткурдилар. Шогирдга сарзаниш қилиб, таъна таёғин урдилар, то мундин сўнгра устоди ҳақида бевафолиғ қилмағай ва ўзгаларга доғи танбеҳ бўлгай».

Биз гулларни севамиз. Ҳовлимиздаги мўъжаз боғчага (ёки тўрт хонали уйимиздаги тувакларга) турфа гулларни экиб, парвариш қиламиз. Қилган ишимиздан ўзимиз ҳам роҳатланамиз, анвойи гуллар гўзаллигидан меҳмонларимгиз ҳам завқ оладилар. Инсоний фазилатлар ҳам гулзор чаманига ўхшайди. Вафо гули бу чаманда алоҳида чиройга эга. Бу чирой барчамизга жуда-жуда ярашишини таъкидлаб, дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! Оламни чиройли тарзда яратдинг! Еру осмонга ҳусн берган Сенсан! Азиз ва мукаррам қилиб яратганинг Инсон қалбига гўзал фазилатлар билан чирой бердинг. Бундай чиройдан бебаҳра бандаларингга ҳидоят бериш баробаринда уларнинг қалбларини ҳам ясантир. Ҳар биримизнинг хонадонимиз аҳлини вафо гули билан қувонтир. Ер сатҳидаги табиат гулларининг умри қисқа — куз нафаси уларга ўлим хабарини беради. Қалбга уфурилган шайтон нафаси вафо гули умрига зомин бўлади. Шайтон алайҳилаъна васвасасига учиб қолишдан, қалбларимиздаги вафо гулининг сўлишидан ўзинг асра! Омийн, ё Раб ал-оламийн!

СЕВГИНИНГ ЖОНИ

Вақти келганда баъзи нарсалар учун жонни фидо қилиш мумкин. Аммо номусни ҳеч нарсага фидо қилиш мумкин эмас. Чунки номус жондан ҳам қимматлидир. Сувнинг софлиги унга қиймат бергани каби, инсоннинг номуси ҳам унга қадр келтиради.

Сиз Россия телевидениесини кўрасизми ё йўқми, билмайман, лекин уларда кўп бемаъни, ҳатто аҳмақона суҳбатлар бўлиб туради. Шулардан бирида («Пусть говорят» — «Майли, гапиришсин») «Қиз боланинг турмушга чиқишидан олдин номусли ҳолда бўлиши шартми?» деган мавзуда баҳс юритилди. Эътибор беряпсизми, баҳс юритилди. Чунки студияга тўпланганларнинг ярми «шарт эмас», деган аҳмоқона тўхтам тарафдорлари эдилар. «Аҳмоқона» деб қўполлик қилишимиз боиси — агар қиз боланинг турмушга чиқишидан олдин номусли ҳолда бўлиши шарт бўлмаса, Аллоҳ уни бокира қилиб яратмас эди.

Яна бошқа бир кўрсатувда хотинларни уриш масаласи кўрилаётганда «хотинлар номус билан яшасалар эрлар урмайдилар», деган фикр ўртага ташланди. Кўрсатувни олиб бораётган хоним бу фикрга қарши чиққанида иштирокчилардан бири унга «қизингизни бокира ҳолида узатиш бахтидан қувонмайсизми?» деб сўради. Хоним «Мен учун бу шарт эмас, мен учун қизим йигитни севса бас», деди. Шунда баҳслашаётган йигит «Бу кўрсатувда иштирок этишдан ҳазар қиламан», деб чиқиб кетди. Қолганлар эса уни маломат қилишди.

Одобни номусдан, номусни эса одобдан ажратиб бўлмайди. Башарти, униси ҳам, буниси ҳам нурай бошласа ва емирилса, кўркам оила биноси йиқилади, қадрсизланади ва энди нафратдан бўлак ҳеч бир туйғу уйғонмайди.

Нафратга лойиқ бу воқеани эслаш, айниқса баён қилишдан ўзим ҳам ғашланяпман. Чунки Худога шукр, бизда бундай муаммо йўқ, бундай бемаъни баҳслар йўқ. Лекин афсуски, шу фикрдаги айрим одамлар топилади. Вақти келганда улар ҳам вайсаб қолишлари эҳтимоли борлиги учун огоҳлантириш мақсадида мавзуни шундан бошладим, айбга буюрмайсиз. Шоир Маъруф Жалил айтмоқчи:

Ота-она меҳрисиз ҳам яшамоқ мумкин,
Аммо мумкин эмас, номуссиз яшаш.

Номус инсон қалбидаги буткул эҳтиросларнинг энг кўрками бўлмиш севгининг жонидир. Ҳа, энг асл гўзаллик — номусда. Инсон ақлининг пойдевори ҳам номус. Номус туйғуси туғма бўлади. Шу учун халқда «номусингни болалигингдан бошлаб асра», деган ҳикмат бор. «Қон билан кирган — жон билан чиқади», деганларидек, номус ота-онадан ўтувчи фазилат. Ота-она покиза бўлса, фарзанд ҳам номусли ҳаёт йўлидан боради. Ота ёки она этагига номуссизлик балчиғи сачраган бўлса, унинг доғи фарзанд ҳаётида ҳам акс этади.

Номусни ўзига фан қилган бандасини Аллоҳ таоло қўллайди. Бунга мисол тариқасида бир ривоятни эслаймиз:

Бир тақводор кишининг иффатли ва ҳаёли хотини бор эди. Унинг исми Маъсума эди. Иттифоқо, у киши ҳаж ибодатига отланди. Ўз укасига: «Уйимдан хабардор бўл!» деб васият қилгач, сафарга жўнаб кетди. Бир неча муддат ўтгач, хотин ҳузурига эрининг укаси — қайниси келди ва эшик тирқишидан ичкарига мўралаб, унинг чиройини кўргач, кўнгли шайтоний йўлга мойил бўлди-ю, ака-укалар орасидаги шарм-ҳаё ҳам ёдидан кўтарилди. Ичкарига кирди ва янгасига ўз ишқини изҳор қилди. (*Шу ўринда хотин эрининг дўсти у ёқда турсин, қайин оғаси ёки қайин укаси ёки бошқа яқин қариндоши, хусусан, эрининг тоғаси ва амакиси билан ҳам уйда ёлғиз қолиши мумкин эмаслигини эслатиб қўйишни лозим топдик.*) Хотин номусли ва покдомон эди. Қайнисининг сўзларини эшитгач: «Эй беҳаё, уялмайсанми?! Эй беномус, ор қилмайсанми?! Бу сўзларингдан қайт, ҳожатингга мендан раво истама ва муродинг мендан ҳосил бўлмайди. Ҳаргиз зино қилиб номусимни барбод этмагайман ва ҳаётимнинг соф чашмасини бу жиноятнинг андуҳи билан ифлос қилмагайман», деди. «Мен билан бирга бўл ва муродимни ҳосил қил! Агар рози бўлмасанг, жонингга қасд қилурман», деди йигит. «Жондан

кечсам-кечаман, аммо бундай гуноҳ йўлга қадам қўймайман», деб жавоб берди хотин.

Йигит тўрт нафар ёлғон гувоҳни топиб, хотинни қози маҳкамасига олиб борди. Улар хотинни зино қилишда айблаб, ёлғон гувоҳлик бердилар. Қози уларга ишониб, хотинни ўлимга ҳукм қилди. Гуноҳсиз хотинни биёбонга олиб бориб, тошбўрон қилдилар. Аммо Аллоҳ таоло унинг жонини омон сақлади. Хотин ҳушидан кетиб йиқилди. Одамлар «ўлди» деб гумон қилишиб, хотинни ташлаб, изларига қайтдилар.

Хотин ҳушига келиб, оҳ чекиб, нола қилди. Шу яқиндан ўтиб кетаётган араб тошлар орасидан келаётган юракни эзувчи нолани эшитди. Хотиннинг ноласига тошлар ҳам эрирди. Араб хотиннинг аҳволига ачинди. Уни тошлар орасидан четга олиб чиқди-да, ўзи билан олиб кетди. Маъсума тузалгач, унинг қадди-камоли аслига қайтди. Буни кўрган араб Маъсумани ўз никоҳига киритишга ҳаракат қилди. Маъсума арабга жавобан: «Менинг эрим бор», деб ўз бошидан кечирганларни айтиб берди.

Араб ҳудожўй ва раҳмдил киши эди. Маъсумани «синглим» деб атаб, уни ўз ҳимоясига олди. Арабнинг бир хизматкори бор эди. Ниҳоятда бадкирдор ва ҳаёсиз эди. У Маъсумага ошиқ бўлди ва ўз аҳволини унга изҳор қилиб, ҳожатини раво қилишини Маъсумадан талаб этар экан, «Агар рози бўлмасанг, сендан ўч олурман», деб қўрқитди.

Маъсума рад жавобини берди. Арабнинг ҳали ёшига етмаган ўғли бор эди. Араб фарзандини ниҳоятда ардоқлар ва севарди. Хизматкор шум ниятини амалга оширди: боланинг бошини кесиб, унинг қонидан Маъсуманинг кўйлаги этагига суртди ва қонли пичоқни унинг ёстиғи остига қўйди. Эртаси куни болани ўлик ҳолда кўрдилар. Маъсуманинг этагидаги қонга кўзлари тушди. Қонли пичоқни унинг ёстиғи остидан топдилар. Фарзанд доғига куйган араб ва ўзини қайғули қилиб кўрсатган хизматкор Маъсумани аёвсиз калтакладилар. Аёл ўлар ҳолга яқинлашганда Аллоҳ таолога муножот қилди: «Эй Худойим! Кўриб турибсан, гуноҳим йўқ, Ўзинг қўлла! Ўзинг билиб турибсан, додимга ет!!»

— Эй Маъсума, — деди араб, — менинг умидим юлдузини нима учун ўлдирдинг?

Маъсума «Мен ўлдирганим йўқ», деб қасам ичди-да, хизматкор билан бўлган можарони сўзлаб берди. Араб унинг рост гапираётганига ишонди. Маъсумага тўрт юз дирҳам олтин бериб, «Ўғлимнинг онаси фарзанди фироқида сенинг жонингга қасд қилмоғи муқаррар, уйимдан чиқиб кетганинг маъқул», деди.

Маъсума тўрт юз дирҳамни олиб уйдан чиқди-да, боши оққан томонга қараб кетди. Шаҳар четига етганида йўл устида қурилган доргa кўзи тушди. Дор атрофига оломон йиғилган эди. Маъсума улардан тўпланиш сабабини сўради.

— Шаҳар амирининг бир одати бор: агар кимда-ким хирож тўламаса, уни дорга остиради. Дор остидаги йигит хирожни вақтида тўламабди, шунинг учун ҳозир жони олинади, — деб жавоб бердилар.

— Унинг қарзи қанча экан? — деб сўради Маъсума.

— Тўрт юз дирҳам, — дедилар.

«Менинг тўрт юз дирҳамим бор. Мусулмончилик йўлида бу йигит-

нинг қарзини бериб, уни ўлимдан халос қилай. Менинг ризқимни Худонинг ўзи етказар», деб олтинни бериб, йигитни дордан қутқазди.

Йигит жазодан қутулгач, ташаккур айтиш учун Маъсуманинг олдига келиб, унинг ҳусну жамолини кўрди-ю, қалби ишқ дорига осилди. Маъсумадан висол талаб қилди. Маъсума рад жавобини берди. Аммо йигит унинг изидан эргашиб кетаверди. Ниҳоят, дарё лабига етдилар. Маъсума кемага тушмоқчи бўлди. Бироқ номард йигит: «Бу хотин канизагим эди, мендан қочиб бу ерга келибди», деб туҳмат қилди. Кеманинг эгаси савдогар эди. Йигитга ўн минг дирҳам санаб бериб, Маъсумани сотиб олди. Кейин унга яқинлашмоқчи бўлди. Маъсума фарёд чекиб: «Мен чўри эмасман, озод кишиман, эрим бордир», деди. Маъсуманинг фарёдини эшитган кемадагилар уни савдогар қўлидан қутқариб олдилар. Аммо унинг жамолини кўришгач, барчалари унга ошифта бўлиб, унинг билан бирга бўлишга қасд қилдилар. Маъсума нола қилиб Худога ёлборди. Марҳамат ва қудрат эгаси Аллоҳ таоло кемага ўт юборди. Шум ниятлиларнинг барчалари ҳалок бўлдилар. Кемада Маъсуманинг якка ўзи қолди. Қаттиқ шамол туриб, кемани дарё қирғоғига олиб борди. Маъсума яна бир балога гирифтор бўлмаслик учун эркакча кийиниб кемадан тушди-да, шаҳар амирининг ҳузурига борди.

— Сизга бир ҳожатим бор, — деб унга мурожаат қилди. — Кемани сизга тортиқ қилурман. Ундаги барча мол ҳам сизгадир. Эвазига шу шаҳарнинг чеккасидан мен учун бир ҳужра бино қилдирсангиз, токи бу ҳужрада Аллоҳ таолонинг зикри билан машғул бўлгайман.

Амир Маъсуманинг илтимосини бажо қилдирди. Маъсума ҳужрага жойлашиб, тоат-ибодатга берилди. Аллоҳ таолонинг бу суюкли бандасини дуоталаблар зиёрат қила бошладилар. Покдомон, номусли хотиннинг дуолари ижобат бўла бошлади. Унинг дуолари туфайли Аллоҳ таоло дардмандларга шифо берди, ҳожатмандларнинг ҳожатини раво қилди.

Бу орада Маъсуманинг эри ҳаж ибодатидан эсон-омон қайтиб келди. Укаси унга хотини зинокорлиги учун қатл этилганини маълум қилди.

Шундан кейин туҳматчи ва беномус уканинг кўзи кўр бўлиб қолди. Табибларнинг муолажаси таъсир этмади. Шунда акаси шаҳар чеккасида дуоси ўткир зоҳид ҳақидаги хабарни эшитди. Укасини опичиб олдида, ўша томон юрди. Уларнинг йўли бир маҳаллар Маъсумага яхшилик қилган арабнинг уйи ёнидан ўтарди. Бу кунга келиб арабнинг туҳматчи ва нопок хизматкори ҳам кўр бўлиб қолган эди. Ака-уканинг мақсадини билиб, шифо илинжида уларга эргашди. Энди уларнинг йўли Маъсума дордан озод қилган йигитнинг қишлоғидан ўтарди. Йигит ҳам кўр бўлган, қари онаси эса қаровсиз қолганди. Уларнинг мақсадини билиб, йигит ҳам эргашди.

Дуоталаблар шаҳар чеккасида макон тутган зоҳиднинг ҳужрасига яқинлашганларидаёқ Маъсума уларни таниди. «Эртага бомдоддан кейин шаҳар амири билан бирга келинглар, токи сизларни унинг ҳузурида дуо қилай», деди Маъсума. Эртаси куни ҳамма йиғилгач, Маъсума деди:

— Агар бу дард балосидан халос бўлишни истасанглар, ҳар ким қандай ёмон иш қилган бўлса ростини сўзласин, гуноҳига иқрор бўлсин.

Эрининг укаси аввалига гапни чалғитди. Бу ҳолатида шифога умид

йўқлигини билгач, гуноҳига иқрор бўлди. Хизматкор билан йигит ҳам жиноятларини бўйинларига олдилар. Бу бадбахтларнинг иқрорини амир ҳам, тўпланган аҳоли ҳам эшитди. Кек сақлаш иффат эгаси учун ҳусн эмас, шу боис Маъсума уларни дуо қилди. Астойдил қилинган тавбани Раҳмон ва Роҳийм Аллоҳ таоло қабул этди, уларга сиҳатлик берди. Шундан сўнг Маъсума ўзини танитди:

— Билингларки, бу ҳожим менинг эримдир. Мен эса туҳмат туфайли қатл қилинган Маъсумадирман. Мен кўп синовларга дуч келдим. Аллоҳ таоло тўғрилигим ва поклигим туфайли ҳамма балолардан асради.

Қиссадан ҳисса шуки, Аллоҳ таоло номус эгаларини ҳеч қачон хорлатиб қўймайди. Аксинча, киши номусига тажовуз қилганларни жазосиз қолдирмайди. Номус тушунчаси ғоят кенг, таъбир жоиз бўлса, «шохлаб» кетган. Лекин барчаси бир ўзак атрофида бирлашади. Бу ўзакнинг номи — нафс. Нафснинг балолик қудрати бор. Нафс — шайтоннинг энг ишончли қуроли. У алайҳилаъна одамнинг ёшига қарамайди, болага ҳам, ўсмирга ҳам, ёшу қарига ҳам тўхтовсиз ҳужум қилаверади. Ҳа, унинг ҳужуми тўхтовсиз давом этади. Демак, инсоннинг номус поклиги учун нафс балоси билан олишуви сўнгги нафасигача давом этади. Ҳеч ким «Мен комил иффат ёки номус эгасиман!» деб мақтана олмайди. Мақтангудай бўлса номуси комил эмас экан, чунки мақтаниш — шайтоннинг ғолиблигидан бир даракдир. Номусга доир тушунчаларнинг барчаси бир ўзак атрофига бирлашади, дедик. Барча тушунчаларнинг душмани ҳам бир — нафс қуроли билан ҳамла қилувчи шайтон. Айни чоғда номуснинг соқчиси ҳам бир — ақл!

Бир гапни афсус билан айтишим шарт: кейинги пайтда одам савдоси ҳақида, фоҳишалар ҳақида гапириляпти. Баъзилар буни иқтисодий қийинчилик билан боғлашга уринишяпти. Бузуқликка иқтисодий камчилик сабаб эмас, балки маънавий қашшоқлик сабаб. Бу ривоятни ўқиганлар, фикримга қўшилишса керак, деб умид қиламан:

Бир обид ниҳоятда фақир яшар эди. Шундай бўлдики, уйда ейишга бир тишлам ҳам нон қолмади. Болалари очлик азобига чидаёлмай йиғлайвердилар. Очликдан обиднинг ҳам силласи қуриган эди. Ҳатто кўчага чиқиб тиланишга қурби етмай қолди. Унинг ўрнига хотини чиқди. Бир кишидан нон тилаган эди, у ноинсоф «Эй нозанин, агар танингни менга бахш этсанг, сенга сўраганингни берурман», деди. Бу талабдан ғазабга келган хотин вужуди титраган ҳолда уйига қайтди. Онанинг қуруқ қўл билан қайтганини кўрган болалар яна нола қила бошладилар. Фарзандларининг ўлар ҳолга келганига чидолмаган хотин яна кўчага чиқди. Яна тиланди. Унинг ҳуснига маҳлиё бўлган киши нафси талабини айтди. Хотин ундан юз ўтириб, яна бир одамга бориб тиланган эди, яна ўша беҳаё талабни эшитди. Бас, ночор хотин рози бўлди. Хилват жойга борганларида аъзои бадани титроқдан ларзага келди. У одам «Эй нозанин, нега титраяпсан?» деб сўради. «Бу гуноҳни қилмакка Худодан қўрқиб вужудим ларзага кирди», деди хотин. Бу гапни эшитиб, у одамнинг виждони уйғонди. «Эй хотин, шунчалар фақир бўлсанг ҳам сен Аллоҳ таолодан қўрқяпсан. Бас, менга бу қадар неъматлар берган Аллоҳ таолодан менинг ҳам қўрқишим зарурдир», деб гуноҳдан қайтди ва хотинга кўп неъмат ҳадя этди.

Бу ривоятнинг бир неча хулосаси мавжуд. Бирида «у киши Худодан қўрқиб нафсини тийгани учун барча гуноҳлари кечирилган» дейилади. Яна бир хулосага кўра, бечора хотин унинг ҳаққига дуо қилиб: «Ё Аллоҳ, бу банданг нафсини тийиб қўлини баданимга етказмагани учун гуноҳларини кечир ва унинг қўлларини икки дунё оловларидан асра!» деб илтижо қилган экан. Дуо ижобат бўлиши натижасида у киши чўғни кафтига олса ҳам куймас экан...

Киши ўз номусини асрашга масъул бўлгани ҳолда ўзгалар номусига дахл қилишга ҳақсиздир. Ўзгалар номусига дахл ёки тажовуз қилиш дейилганда фақат қизларни зўрлашгина назарда тутилмайди. Ғийбат ёки туҳмат қилиш ҳам номусга тажовуз ҳисобланади. Пайғамбар муҳтарам (Аллоҳнинг саломи ёғилсин) бу хусусда марҳамат қилдилар: «Мусулмонга мусулмоннинг қони, моли ва номуси ҳаромдир». Яъни: Мусулмон учун мусулмоннинг қонини тўкиши ёки молини ўзлаштириб олиши ҳаром бўлганидай (Аллоҳ таоло томонидан қатъий равишда тақиқланганидай), унинг номусига тегиш ҳам ҳаромдир. Ғийбат тўри номусни ҳам ўз ичига олади. Номус жон ва молга қасд этиш қаторида зикр этилиши бежиз эмас. Анас (р.а.) ривоят қилган ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Меърож кечаси бир тўда кишиларга дуч келдим. Тирноқлари билан юзларини тимдалардилар. «Эй Жаброил, кимлар булар?» деб сўрадим. Жаброил: «Булар — инсонларни ғийбат қилганлар, инсонларнинг ор-номусларига тил теккизганлар», деди». (Ғийбат иллатига доир алоҳида суҳбат қилиш ниятимиз борлиги учун бу мавзуни шу ўринда мухтасар қиламиз.)

Номуснинг ор (уят) ва қадр тушунчаларига ҳам маънодошлиги бор. Шунинг учун «ор-номус» атамасини учратиб турамиз. «Ор-номус» кўпинча эр-йигитларга нисбатан қўлланилади. Оилани, Ватанни, дўстни... ҳимоя қилиш — эр-йигит учун ор-номус саналади. «Эр йигитга икки номус — бир ўлим», деган мақол бор. Бунинг маъноси — йигит ўз жони ҳузури учун номусини парчалайдиган бўлса, унинг учун ўлим афзалроқ, дегани.

Бедов от туёғидан тойиларми?
Мард йигит тўғри йўлдан қайриларми?
Номуси, орияти бор йигитлар
Ақча деб туққанидан айриларми?

Бу халқ қўшиғига изоҳнинг ҳожати йўқдир.

Ривоятда баён қилинишича, бир танбал илон овга чиқишга эриниб, тирикчиликнинг осон йўлини излади. Макр-ҳийла йўли билан бўлсада, қорин тўйғазишни ўйлади. Қурбақалари кўп бўлган кўл қирғоғига судралиб келиб, чўзилиб ётиб олди. Унинг бу аҳволидан ажаблаган бир қурбақа яқин келиб:

— Сенга нима бўлди? Нега шаштинг паст? — деб сўради.

— Дунёда мендан ҳам бахтсизроқ бир махлуқ бормикин? — деди илон афсус билан вишиллаб. — Шундай бир касалликка йўликдимки, энди қурбақаларнинг ўзлари оғзимга кирсалар ҳам юта олмайман.

Қурбақа бу янгиликни ўз подшоҳига етказди. Подшоҳ ҳам таажжубланиб, илонга яқин келди-да, касаллиги сабабини сўради.

— Бир куни қурбақани тутмоқчи бўлиб қувладим. Қурбақа бир зоҳиднинг уйига кириб кетди. Изидан кирдим. Уй зимистон қоронғи эди. Зоҳиднинг ўғли ухлаб ётганини сезмабман. Қурбақани ютаман, деб унинг бармоғини тишлаб узиб олибман. Бола ўша заҳоти ўлди. Зоҳид эса мени лаънатлади: «Илоё, сен шундай бир касалликка йўлиққинки, қурбақалар подшоси устингга миниб, гаштини сурадиган бўлсин. Қурбақалар подшосининг ўзи инъом қилмагунича қурбақа ютолмагин!» деб қарғади. Энди бу ерга зора подшоҳ устимга минармикин, деган умидда келдим.

Қурбақалар подшоҳига бу гап маъқул келди. Ўзининг шундай бир шаън-шавкатга, шараф ва ҳурматга лойиқ бўлганлигидан шод бўлди ва илоннинг устига миниб олиб, керилганича сайрга жўнади. Бир оздан кейин илон тўхтади:

— Подшоҳим, омон бўлсинлар, сизни роҳатбахш сайр қилдиришим учун менга куч керак. Кучга киришим учун эса таом керак.

— Тўғри айтасан, ҳар куни сенга иккитадан қурбақа инъом этаман, — деди подшоҳ.

Илон ҳар куни иккитадан қурбақа еб кунини ўтказаверди. У иккита қурбақани ўзининг ор-номуси эвазига ютаётганини ўйлаб ҳам кўрмас эди...

Айрим ёшлар эҳтимол бизнинг бу суҳбатимизни ўқишни истамаслар. Шундай бўлса, муҳтарам ота-оналар, гап мавриди келиб қолганда, шу ривоятни уларга айтиб беринг. Ҳар ҳолда эр номусини бой бериб қўйса, ҳар қандай хонадон ҳам иснодга қолиши аниқ.

Бирор кишининг камчилигидан сўз очилса, уни ҳимоя қилиш мақсадида: «Ҳа энди, Ойда ҳам доғ бор», деб қўйилади. Ойнинг бизга кўринадиган томонида доғларни кўрамиз. Орқа томонида нималар бор, билмаймиз. Одамларнинг гуноҳлари ҳам шундай. Айрим гуноҳлари барчага равшан — кўриниб туради, айримлари эса пинҳоний. Икки киши орасидаги гуноҳларини ўзгалар билмайди, деб ўйлаб янглишадилар. Бу ўринда, англагандирсиз, номуснинг зидди бўлган номуссизлик, бошқачароқ айтсак, бузуқликни назарда тутяпмиз.

Бугунги кунда жамиятдаги жуда кўп гуноҳларнинг бошланиши, хусусан, бу гуноҳлар оқибатида бола-чақаларнинг хор-зор бўлиши фаҳш ишларнинг кенг тарғиб этилиши ва зинонинг — ношаръий жинсий муносабатларнинг кенг авж олгани оқибатидадир. Зино дунё ва охиратда инсонни беномус, хору расво, аламли азобларга мубтало қилади. Ояту ҳадисларда бу ҳақда банда қатъий огоҳлантирилган: «Зинога яқинлашманглар! Чунки у бузуқликдир — энг ёмон йўлдир» (Исро сурасидан). Диққат қилдингизми, оятда шунчаки «зино қилманглар» эмас, «зинога яқинлашманглар», деб буюриляпти. Буйруқдаги қатъийлик бекорга эмас. Виждонли, номусли одам зинонинг кўчасига яқинлашмаслиги ҳам керак. Демак, зинога олиб борувчи барча нарсалардан узоқда бўлиши шарт.

Мазкур оятдан олдинги оятда Аллоҳ таоло фақирликдан қўрқиб болаларини ўлдиришдан қайтаради. Зийраклик билан кузатсак, «Зинога яқинлашманглар», «болаларингизни фақирликдан қўрқиб ўлдирманг» оятининг мантиқий давомига ўхшайди. Воқеан шундай. Қадимда араб-

лар болаларини боқа олмасликдан, очликдан қўрқиб, гўдакларини тириклай кўмиб юборишар экан. Ҳозир ҳомиланинг бошланишида олдиришади ва бунинг номини «аборт» деб қўйишган. Онанинг саломатлигига хавф солинган дамларда абортнинг зарурлигини ҳеч ким инкор этмайди. Лекин баъзи ҳолларда аборт бузуқликни яшириш учун амалга ошириладики, бу ҳол билан муроса қилиш мутлақо мумкин эмас. Жаҳоннинг кўп мамлакатларида бу қонун йўли билан тақиқланган ва тўғри қилинган. Рус императори даврида аборт қатъий тақиқланган. Ленин бу жиноятга рухсат берди. Аёлларни қуллиқдан қутқаришда, унинг телба фикрича, бу муҳим аҳамият касб этар экан. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Сталин абортни яна тақиқлади. У фаҳш йўлини тўсиш учун эмас, балки урушда ўлганлар ўрнини тўлдириш учун туғилишни кўпайтиришни ўйлади. Орадан йиллар ўтиб, совет жамияти бу жиноятга яна йўл очиб берди. Ҳозир Россияда бир чақалоқ туғилса, икки одам ўлиб турганини биларсиз. Маълумотларга кўра, у ерда кунда ярим миллион аборт қилинади. Демак, ярим миллион қотиллик! Бу дунёда жазо қўлланилмаётган жиноят!

Европада, хусусан Россиядаги ёш оилалар орасида бузуқликка доир аҳмоқликнинг янги бир кўриниши пайдо бўлган. Дам олгани чиққан икки «оила» хотинларини ўзаро алмаштириб, маишат қиладилар. Буни «ўйин» деб атаб, унга «свинка» деб ном берганлар. Шундай ном берилиши бежиз эмас. Жониворлар ичида фақт чўчқагина урғочисини рашк қилмайди...

Бузуқликни яшириш мақсадида қилинаётган абортларнинг жиноят эканини тан олувчилар кўп. Аммо бу ҳақиқатга қарши турувчилар сони ошиб боряпти. Чунки пашшалар ахлат устида озиқланганлари каби, ғафлат аҳли ҳам ўзларининг қўланса дунёсида бузғунчиликларини бахт, деб биладилар. АҚШнинг аввалги президенти Буш абортга қарши бўлгани учун унга норозилик билдириб, юз мингларча одамлар намойишга чиқдилар.

«Эр кишининг ўз никоҳида бўлмаган аёл билан жинсий алоқа қилиши», деб таърифланган зинонинг гуноҳи кўпчиликка маълум бўлсада, «Худо кечиради», деган аҳмақона умид билан баъзилар бу гуноҳдан ўзини тиёлмайди. Кундузи «зарур ишларим бор», деган баҳонада кўчага чиққан эр кун бўйи бузуқ маишатини қилиб шом (ёки хуфтон) чоғи, хизматидан ҳориб-чарчаган кўринишда уйига кириб келади. Алҳазар!! Маишатхонадаги ювиниши билан ўз назарида гўё тоза, ташлаб келгандай бўлади. Уйига бир арава ифлос ахлат кўтариб кирганини, наҳс босганини эса ўйламайди, қўрқмайди. Аксинча, болаларини қучиб, ўпиб, эркалайди. Хотини билан бир тўшакда ётади. Янада афсуслар бўлсинки, айрим аёллар ҳам шу ишни қилишади. Тирикчилик важҳидан танасини сотувчини «фоҳиша» деймиз, улардан нафратланамиз, улар эса бу ишларини касб ўрнида кўриб, уялишмайди ҳам, яширишмайди ҳам. Аммо эрли зинокор аёлларни нима деймиз? Улар қандай лаънатга лойиқлар? Фаҳшга шўнғиган эр «хотиним билмасин», деб эҳтиётини қилар. Фаҳшга шўнғиган хотин эса «эрим билиб қолмасин», деб чўчийди. Аммо бу ғофил бандалар «Худо кўриб-билиб турибди-ку?!» — деб ўйлашмайди, қўрқишмайди-я! Кейинчалик, қариган чоғларида фарзандлари бемеҳр-

лик қилишганда эса нолиб юришади. Фарзанднинг бемеҳрлиги — жазонинг бошланиши. Жазо уларни дўзахда кутиб турибди.

Хориж киноларидан билардик, айрим аёллар (ёки эрлар) жуфтининг хиёнатини фош этиш учун ёлланма изқувар (хуфя ёки детектив) га мурожаат этишарди. Ҳозир шунақа ҳолат бизда ҳам учраб турибди. Мана, шулардан бири:

Эр (ёки хотин) хиёнат қила бошлагач, тўшакдаги ҳолатида ўзгариш бўлади. Агар хотин (ёки эр) сезгир бўлса, буни тез фаҳмлайди. Биз айтмоқчи бўлган аёл шундайлардан экан, сезибди. Аввал эрини ўзи пойлаган. Айрим нарсаларни аниқлаган ҳам. Аммо жиноят устида қўлга тушмагани учун эр айбини бўйнига олмаган. Шунда аёл «детектив» ёллаган. Эр ўйнаши билан қаерда маишат қилаётганини аниқлаб, у ерга фарзандларини бошлаб борган. Фарзандлари ёш болалар эмас, оилали. Ана энди аҳволни ўзингиз тасаввур қилинг! Оиланинг тақдири нима бўлади? Ота ва бола орасидаги муносабат бундан бу ёғига қандай бўлади? Хулоса чиқаришни, азизлар, ўзингизга ҳавола этамиз.

«Зинокор аёл ва зинокор эркак — икковларидан ҳар бирини юз даррадан уринглар. Агар сизлар Аллоҳга ва Охират Кунига иймон келтиргувчи бўлсангизлар Аллоҳнинг бу ҳукмида (*яъни зинокорларни дарралашда*) сизларни уларга нисбатан раҳм-шафқат туйғулари тутмасин! Уларнинг азобланишига бир тоифа мўминлар гувоҳ бўлсинлар!» Нур сурасидаги мазкур оят «Тафсири ҳилол»да муҳтарам шайхимиз томонидан гўзал тарзда илмий асослар билан тушунтирилганки, уни олиб ўқисангиз кўп ибрат топажаксиз. Бизнинг суҳбатимизда илмийликка кўра оммабоплик устун тургани сабабли, тафсирни тўла келтирмай, қисқа баёнидан фойдаланамиз.

Ояти каримада зикр қилинган юз дарра уриш жазоси ҳали оила қурмаганлар учун тайин этилган. Яъни, никоҳда бўлмай, эр-хотинлик муносабатида бўлмаган кишилар зино қилсалар, юз дарра уриладилар.

Зино барча замонларда, барча жамиятларда ахлоқий жиҳатдан разолат, диний жиҳатдан гуноҳ, ижтимоий жиҳатдан номуссизлик саналган. Инсонийлигини йўқотган жамиятларгина бу умумий қоидадан четга чиққанлар. Соф инсоний табиат ҳеч қачон зинони яхшилик сифатида қабул қила олмайди. Чунки инсониятнинг боқий қолиши, камол топиши учун эр ва аёлнинг ўртасидаги алоқа доимий ва мустаҳкам аҳду вафо, жамият шоҳид бўлган аҳду паймон асосида бўлиши керак. Шундай бўлмаса, наслунасаб поклиги ҳам, ота-болалик туйғуси ҳам, оила ҳам, жамият ҳам қолмайди. Инсоният таназзулга юз тутади. Зино поклик ва олиймақомликни йўққа чиқарадиган амалдир. Шунинг учун ҳам ҳамма халқлар, ҳамма динлар, ҳамма жамиятлар зинони қоралаганлар. Инсоний табиати бузилмаган жамиятлар зинони ҳеч иккиланмай, жазога лойиқ иш деб ҳисоблаганлар. Масалан, қадимги мисрликлар эркакни таёқ билан қаттиқ калтаклашган, хотиннинг эса, бурнини кесишган. Ҳиндлар аёлни итларга егизишган, эркакни қиздирилган темир сўрига ётқизиб, атрофидан олов ёқишган. Рим қонунлари бўйича қадимда зинокорларнинг мол-мулки мусодара қилинган, сўнгра умрбод қамоқ жазоси билан алмаштирилган. Яҳудийларда эса ўлимга ҳукм этилган...

Табиати бузуқ, маънавий покликдан кўра шаҳватга кўпроқ интиладиган жамиятларда эса, зинони икки тоифага бўлиб қарашган: биринчиси — оддий зино, яъни эрсиз аёл билан жинсий алоқада бўлиш. Бу зинога эътиборсиз қарашган, жуда борса, жарима солиш билан чекланганлар. Бугун «эрсиз хотинни қувонтириш савоб», дейдиган аҳмоқлар «фатво»ни ўша бузуқ жамиятлардан олган бўлсалар ажаб эмас. Иккинчиси — эри бор хотин билан алоқа қилиш. Бу хилдаги зинони «турмуш ўртоғига хиёнат қилиш» деб аташади. «Хиёнат қилганларга» турли жазолар ҳам тайин этилган.

Ўлимидан сўнг «Қизил иблис» деб ном олган Лаврентий Берия фақат қонхўрлиги билан эмас, бузуқлиги билан ҳам тарихда қолган. Маълумотларга қараганда, унинг мингга яқин ўйнаши бўлган. Лекин расмий айблов ҳужжатларида олтмиш бир аёлнинг зўрлангани таъкидланган. Шулар ичида еттинчи синф ўқувчиси ҳам бўлган. Бу қизча ҳатто ундан ҳомиладор ҳам бўлган... Берия ўлдирилди. Лекин ундан оққан қон ифлосликларини ювa олдимикин?

Бу ўтмиш. Бугун аҳвол қандай? АҚШ Президенти Клинтон бузуқлигини тан олиб, узр сўради. Исроилнинг собиқ президенти фаҳш ишларда айбланди, Италиянинг бугун амалдаги Бош вазири Берлусконининг маишатлари фош қилинди... Қани жазо? Ким жазо беради?

Мавзуга қайтсак, масиҳийларда биринчи тоифа — «оддий зино»га жазо йўқ. Ҳозирги кундаги зинога оид қонунлар шу қоидаларга асосланган. Бу фалсафадаги мантиқсизликни, бемаъниликни қарангки, икки тарафнинг розилиги билан бўлган зино жиноят ҳисобланмас эмиш. (Шу бузуқ фикрга асосланган «эркин муҳаббат» тарафдорларининг бузуқ оила қуришлари ҳақида суҳбатимизнинг «Жамиятнинг дуру гавҳари» бобида фикрлашган эдик.) Бугунги кунда зинонинг кенг тарқалиб, унинг касофати ҳамма ёқни босиб кетгани ҳам шундан.

Исломда зино улкан жиноят ҳисобланади. Шу сабабли ҳам бу жиноят оила кўрган кишилар томонидан содир этилса, Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) суннатларига асосан тошбўрон қилиб ўлдирилганлар.

«Албатта, иймон келтирганлар ичида фоҳиша тарқалишини яхши кўрадиганларга бу дунёю охиратда аламли азоб бордир. Аллоҳ билади, сизлар билмассизлар» (Нур сурасидан).

Ҳозир сўлим ерлардаги хонадонлар шаҳарликларни дам олишлари учун уйларига қўядилар. Шаҳарликлар баъзи ҳолларда фоҳишаларни бошлаб келадилар. Ҳовузда чўмиладилар... Хонадон пул учун ўзи яшайдиган гўшани ифлос фоҳишахонага айлантирганидан уялмайди. Бузуқлар кетишгач, пок бир оила дам олгани қўйилади. Улар, айниқса болалар, яқиндагина бузуқлар чўмилган ҳовузда чўмиладилар... Уйини фоҳишахонага айлантирган хонадонда тарбия топаётган болалар нимани ўрганишади? Қизлари-чи? Фарзандларига фаҳшдан топилган луқмани едириб, булар нимага эришадилар?

Йигитларнинг қизлар билан маишат қилишлари одат тусига кириб бораётганини афсус билан таъкидлаймиз. Ёз чилласида шундай «дўстлар давра»си «дам олиш учун» тоққа чиқди. Улфатдагилардан бири машинасига ўтириб, қимиз олиб келгани кетди. Ҳадеганда қайтавермагач, хавотирланиб, изидан боришди. Қарашса, маши-

на ағдарилган, ёниб ётибди. Йигитнинг қарийб ярми кўмирга айланиб бўлган. Ҳали ҳаёт аломати сезилиб турган танани ўтдан олиб, ерга ётқизишди. Жон талвасасидаги йигит «Олов! Олов!» деганича алаҳсирай бошлади. Кейин «Энди нима дейман унга! Нима дейман унга!» деб ҳайқирди. «Кимга?» деб ажабланиб сўрашди. Йигит: «Аллоҳга! Аллоҳга!» деди-ю, жон берди.

Бу воқеа баёнини эшитганда «Қани эди, бошқалар ҳам «Унга нима дейман?!» деб яшасалар. Фаҳш сари қадам босганларида ўша машинада ёнаётган йигитни кўз олдиларига келтирсалар. Машинада ёниш — ҳолва, ҳали дўзахда ёниш бор...» деган фикр хаёлимизни ёритиб ўтди.

Агар шу йигитнинг ёки спиддан ўлим топган бошқа бир бузуқнинг яқинлари орасида «энди у дўзах азобларига гирифтор бўлади», десангиз, балога қоласиз. «Нега ёмон ният қиласиз?» деб, сизга маломат тошларини отишади. Тўғри, марҳум ҳақида ёмон сўз айтилмайди, ёмон тилак ҳам тиланмайди. Дўзах азобини бериш ҳам Аллоҳ таолонинг ихтиёрида. Лекин Аллоҳ таоло айтадики: «Эй Одам фарзанди, бирор гуноҳ ишга қўл урмасдан бурун ҳамиша бўлғувси жазо ва азобларимни эсла». «Агар сен дўзахни ёмон кўрсанг, Парвардигоринг гуноҳ ишларни ёмон кўради. Бас, У ёмон кўрган ишларни қилма! Раббинг сени ўзинг ёмон кўрадиган жойдан асрайди». «Қачонки сенга бирор мусибат ёки офат етса, қара: агар ўша мусибат сенга нопок ҳолда турганингда етган бўлса, демак, билгилки, бу офатнинг сабабчиси ўзингсан!» (Ҳадиси қудсийдан).

Бир одам спидга чалиниб ўлди. Оиласи уялиб, ўлимга бошқа хасталик сабаб, деб гап тарқатдилар. Одамлар ишонгандай бўлишди. Барча ишонди, ҳам дейлик. Бундан нима наф? Ахир уларнинг ўзлари то ўзларининг ўлимларига қадар бу иснод билан яшайдилар-ку? У одам бир неча дақиқалик роҳати учун оиласига шармандалик юкини мерос қилиб кетди...«Рўзғорига файз кирмоқни ақли расо ёр келтирар, ёрнинг ори бўлмаганда оилага зор келтирар», деб шунга айтадилар-да.

Лут алайҳиссалом қавмларига офат юборилганини биламиз. Од, Самуд қавмига юборилган офатлар ҳақида Қуръони каримда ўқиганмиз. Афсуски, орамизда буларга ишонмайдиганлар ҳам борга ўхшайди. Хўп, ўтмиш офатларига ишонишмасин, бугунгиларигачи? 2004 йил 26 декабр куни Тинч уммонида кўтарилган «Цунами» деб аталувчи даҳшатли тўлқин ҳам бу одамларга ибрат бўлмасмикин? Тасаввур этинг: қуёш чарақлаб турибди, момақалдироқ ҳам, ўтли чақмоғу кучли шамол ҳам йўқ. Миллиард-миллиард тонна оғирликдаги сувни бирданига чайқатиб, етти-саккиз қаватли уй баландлигида тўлқин ҳосил қилиб, неча чақирим йўл босиб қирғоқларни бостириш учун қанақанги қудрат керак? Бу офат ёпирилган қирғоқлар «курорт» дейиларди. Аммо аслида бузуқлик ошёнлари эди. Офатдан сўнг эълон қилинган маълумотлар, айниқса, аянчли: маҳаллий аҳоли ўн-ўн икки ёшли фарзандларини ҳам фаҳш учун сотар экан. Қандай қабоҳат! «Педофилия» — гўдаклар билан жинсий алоқа қилиш Европада жазоланади. Шу боис бузуқлар Осиёдаги «курорт»ларга келиб, нафсларини қондириб кетарканлар. Дунёда «сексбизнес» деган тушунча ҳам пайдо бўлган. Махфий «сексбизнес» билан шуғулланмайдиган мамлакат кам

бу дунёда. Таиланддаги офат чоғида ота-онасини йўқотган ўн икки ёшли ўғил бола шифохонада ётган пайтида германиялик бир бузуқ уни ўғирлаб кетибди. Бундан ҳам ортиқ аблаҳлик бўладими?

Албатта, офат чоғи ўлганларнинг барчаси бузуқ бўлмагандир. Аммо улар бузуқликка қарши курашмаганлари, бефарқ бўлганлари учун ҳалок қилингандирлар? Аллоҳ таоло билгувчидир.

Бутун дунё офат зарарларини тугатишга ёрдам берди. Бу, албатта, яхши. Бироқ биринчи навбатда одамларнинг уй-жойлари эмас, ўша «курортлар» тикланди. Инсоният офатни тўғри англамадими? Демак, Аллоҳ таолонинг янги ғазабини кутаверсинлар...

Педофилия ҳақида сўз айтдик. Бу жиноят гомосексуализмдан ҳам баттарроқ офат бўлди. Агар «педофиллар»ни «ҳайвон!» деб сўксангиз, жониворлар ранжиса керак. Чунки ҳайвонлар бунақа ифлосликни қилишмайди. Бир ойлик ғунажинга буқанинг сакраганини ҳали ҳеч ким кўрмаган. Аввалги йили Францияда олтмиш олти одам педофилияда айбланиб, суд жараёни бошланди. Улар зўрлаган болаларнинг ёшига диққат қилсангиз даҳшатга тушасиз: зўрланган болаларнинг энг каттаси ўн икки ёшда, энг кичиги... олти ойлик чақалоқ! Ишонмаяпсизми? Мен ҳам ишонмаган эдим. «Евроньюс» телеканали тарқатган бу хабарни қайта-қайта эшитдим. Бу олтмиш олти аблаҳ орасида ўз фарзандини зўрлаб роҳатлангани ҳам бор, фарзандини бир неча қути сигарет эвазига бегона тўшакка отганлар ҳам бор. Бу қабоҳат ҳақида ўзингиз бир нима денг. Мен сўз топа олмаяпман...

Агар одамларга шаҳватларини тартибсиз равишда, хоҳлаган йўл билан қондираверишларига ижозат берилса, тезда инсоният ва унинг маданияти, маънавияти ҳалокатга учрайди. Агар инсон оилавий ҳаётнинг масъулияти, оғирликлари ва машаққатларини бўйнига олмасдан, фақат шаҳватини қондиришга ҳаракат қиладиган бўлса, ундан ҳеч қачон бола тарбиялашда, оила ва жамиятда бирор фойдали ишни кутиб бўлмайди.

Эр киши билан эр кишининг никоҳланиши тарафдорлари Лут алайҳиссалом қиссаларини билмасмикинлар? Рим папаси Ғарб мамлакатлари раҳбарларига нома йўллаб, бу ҳаракатдан сақланишни талаб қилган. Аммо давлат раҳбарлари бир жинсдагиларнинг никоҳини чеклашни инсон ҳуқуқларининг топталиши, деб ҳисоблаганлар. Бу ҳаракатга (улар тилида «гомосексуализм» дейилади) қарши чора кўрмадилар, чекловчи қонунлар қабул қилмадилар. Аввалига бу ҳаракат уят ҳисобланарди, энди эса турли мамлакатларда очиқ намойишларга чиқишяпти (улар тилида «гейпарад» дейилади). Савол туғилади: улар қанақа инсон ҳуқуқини назарда тутишяпти? Инсонга бундай қабиҳ ҳаракат учун ким ва қачон ҳуқуқ берган? Умуман, бузуқликда ҳуқуқ бўлиши мумкинми? Ҳар ҳолда Исломда бундай ҳуқуқ йўқ, аксинча, тақиқ бор. Шуаро сурасида ўқиймиз: «Одамлар ичида эркакларга борасизларми? (*яъни «эркаклар билан жинсий алоқа қиласизларми?» — дейдилар Лут алайҳиссалом*) Ва Раббингиз сиз учун яратган жуфти ҳалолларингизни тарк қиласизларми?! Йўқ!!! Сиз ҳаддан ошган қавмсиз (инсонлик чегарасидан чиққан қавмсиз)! Ва

уларнинг устига бир ёмғир ёғдирдикки, бас, огоҳлантирилганларнинг ёмғири қандоқ ҳам ёмон бўлди».

Аллоҳ таоло уларнинг устига тошдан ёмғир ёғдириб, битта ҳам қўймай ҳалок этди. Шунинг учун ҳам ҳанафий мазҳабидаги баъзи фақиҳлар Лут алайҳиссалом қавми кирдикорини қилган баччавозларни тошбўрон қилиб ўлдириш керак, дейдилар.

Евроиттифоқнинг адлия ва хавфсизлик комиссарлиги лавозимига номзод, италиялик депутат Бутириони «бесоқолбозлик (гомосексуализм) гуноҳ, хотинлар ўз эрларидан бола туғишлари керак», деган фикри учун қаттиқ танқид остига олинди, у инсон ҳуқуқларини топташ, чеклашда айбланди. Комиссарликка сайланишда жиддий қаршиликка учради ва сайланмади. Евроиттифоққа аъзо бўлиб кирмоққа интилаётган Туркия эр-хотин орасидаги хиёнат учун қамоқ жазоси жорий қилиш ҳақида қонун лойиҳасини мамлакат Миллий мажлиси муҳокамасига қўйганда ҳам, ўз миллат вакиллари бу ёнда қолиб, Евроиттифоқ норозилигига, қаршилигига учради.

Рус православ черковининг олдинги раҳбари, Москва ва бутун Рус патриархи Алексий II Евроиттифоқ йиғинида диний масалалар хусусида фикр юритаётиб, инсон ҳуқуқлари ва маънавият бир-бирига зид қўйилмаслиги лозимлигини таъкид этиб, Европада инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш баҳонасида маънавият парокандаликка учратилаётганига алоҳида эътибор қаратган эди. Православ черкови «гейпарад» ўтказишга қарши эканини билдирди. Бунинг гуноҳлигини тасдиқловчи сўзлари Евроиттифоқнинг айрим депутатларига ёқмабди. Патриархни у нодонлар инсон ҳуқуқларига чанг солганликда айблашди. Ҳолбуки, Патриарх ўз сўзлари билан эмас, Инжил сўзларидан жавоб қайтарган эди. Гомосексуалистлар «Биз шундай туғилганмиз, шундай яшашга ҳаққимиз бор», деб даъво қиладилар. Бекор айтибдилар! Улар бундай бузуқ ҳолда туғилишмаган!

Дарвоқе... «гейпарад»... «Парад» сўзини биз «намойиш» деб нотўғри ишлатамиз. «Намойиш» — «демонстрация». «Парад» эса ғолибона, дабдабали юриш. Яъни, ғолибликни намойиш этиш. Хўш, инсоф юзасидан айтсинлар-чи, улар иймон устидан ғолибларми? Поклик тарафдорлари, иймон эгалари бутунлай мағлуб бўлдиларми? Бу юриш Ер юзида поклик бутунлай маҳв этилганига бир ишорами? Фашистлар ҳам фаолиятларини шундай ғолибона юришлар билан бошлаган эдилар!

Во дариғ! Қуддуси Шариф — мусулмонлар, насронийлар, яҳудийлар учун муқаддас ҳисобланган шаҳарда не бузуқликлар бўляпти? Бу муқаддас жойда «гейпарад» уюштирилиши?! Ақлга сиғадиган нарсами?! 2006 йилда Исроил ҳукумати кўчаларда намойишкорона юришга ижозат бермай, уларнинг ихтиёрига стадионни топширган эди. Номи «жамоат тартибини сақлаш», аслида эса бузуқларни ҳимоя қилиш учун стадион полис томонидан қўриқланган, бу бузуқликдан нафратланган яҳудийларни бузуқлар маконига яқинлаштиришмаган эди. Кейинги йили бадбахтларга Қуддуси Шариф кўчаларида тантана қилиш ижозатини берганларнинг ўзлари ҳам «майдақадам» эмасмикинлар, деган фикрга борилиши табиий. Бу ҳолатда полисни айблаш нотўғри бўлур эди. Чунки улар буйруққа итоат этишади. Ажабки, полис аблаҳлар

тинчини ҳимоя қиляпти. Наҳсга қарши чиққанларни эса тўқмоқ билан уряпти, ҳибсга оляпти. Аслида акси бўлиши керак эмасми?

Лут алайҳиссалом даврида ҳам бузуқлик миқёси ҳозиргидай бўлмагандир, валлоҳи аълам! Аллоҳ! Аллоҳ! Наҳот охир замонни Ер юзи бузуқлик либосида қаршилайди? Ўзга чора йўқми... Бузуқлик сўнгги нуқтага етганда Қиёмат чинқириғи Ерни парчалаб ташлайдими?..

Испанияда бир жинсдаги икки аҳмоқнинг қўшилувини «оила» деб атаганлари камлик қилиб, уларга бола асраб олишга ижозат берувчи қонун қабул этилди. Хўш, бу «оила»да «тарбия» олган боладан келажакда нималарни кутиш мумкин? Яна бир масала: бир жинсдан таркиб топган «оила»лар кўпаяверса, бола қаердан туғилади?

Эр киши билан эр киши, хотин билан хотин «никоҳи» ҳақида олдинги суҳбатларимизда фикрлашган эдик. Масала муҳим бўлгани учун яна мавзуга тўхталяпмиз, айбга буюрмайсиз.

«Киши номаҳрам аёл билан ёлғиз қолмасин, агар қолса, учинчиси шайтон бўлади», дедилар Расулуллоҳ (с.а.в.). Исломда ҳатто номаҳрамга қараб қўйиш ҳам ман этилганки, буни «кўз зиноси» дейдилар. Кўчадаги аёлга тасодифан қаралса, айби йўқ. Аммо иккинчи дафъа қаралса, айниқса, бу қарашда шаҳват ҳисси бўлса, гуноҳ ёзилади. Кўзлар ҳам зино қилади, қўллар ҳам. Кўз зиноси — номаҳрамга қараш билан. Қўл зиноси эса номаҳрам билан қўл бериб саломлашиш орқали ҳам юзага келади. Пайғамбаримиз алайҳиссалом аёллар билан қўл ушлаб кўришмаганлар, қўлларини тутмаганлар. Байъат қилган аёллар ҳам қўлларини ушламаганлар.

Ҳазрати Усмон (р.а.) ҳузурларига бир киши кириб келганда у зот: «Сенинг кўзларингда зино изларини кўряпман», деганларида у киши қўрқиб кетади. Чунки йўлда кетаётиб бир уйнинг чала ёпиқ эшигидан қараганида очиқ-сочиқ ювинаётган аёлни кўрган экан...

Бир иймон эгаси вафот этганда яқин таниши «Раҳматли бизникига келганларида эшикни тақиллатардилар-у, то ичкаридан эр овозини эшитмагунларича тутқични тортиб турардилар. Мабодо аёл киши «Ким?» деб овоз берса, тутқични қўйиб юбормай, гапларини айтиб кетардилар», деди. Бу баъзиларга оддий гап бўлиб туюлиши мумкин. Лекин, бизнингча, бу одобда иймон қудрати бор.

Ҳазрати шайх Утбат ул-Ғуломни (қ.с.) вафотларидан сўнг улуғлардан бири тушида кўрди. Қарасаки, шайх ҳазратлари юзларининг бир ёни суяк-қобурға бўлиб қолган эди. «Не сабабдан бундай бўлдингиз?» деб сўрадилар. Жавоб бердилар: «Устозимнинг ҳузурларига борган эдим. Бир чиройли ўғлон чиқди. Бир мартагина боққан эдим. Вафот вақти келганда Ҳақ таоло мени жаннатга буюрди. Йўлимда дўзах бор эди. Бир илон чиқиб келди. Ўзини устимга отди. Бир юзимга урди ва айтди: «Бир марта боққанга бир марта урмоқдир. Агар яна бир марта боқсанг эдинг, чақиб олардим».

Ҳазрати шайх Самадоний Боязид Бистомий (қ.с.а.) дедилар: «Ҳар кимнинг кўнглида шаҳват кўп бўлса, ложарам уни лаънат кафанига ўрагайлару надомат туфроғига дафн қилгайлар. Ҳар ким шаҳват нафсини ўлдирса, ложарам уни раҳмат кафанига ўраб, саломат туфроғига дафн айлагайлар». Ё Аллоҳ, бизларга саломат тупроғини насиб эт!

Умар ибн Ҳаттоб (р.а.) замонларида намозини доимо масжидда жамоат билан ўқийдиган бир йигит бор эди. Ҳазрати Умар у йигитни тақвоси учун жуда яхши кўрардилар. Йигит ҳар хуфтон намозидан сўнг қари отасини зиёрат қилар эди.

Йўл бўйидаги уйлардан бирида яшовчи хотин бу йигитга ошиқ эди. У ҳар куни йигит йўлини пойлаб, уни ўзига оғдиришга уринарди. Ниҳоят, бир сафар йигит ўзини бошқара олмай, аёлнинг ортидан эргашди. Бироқ остонани босиб ўтар экан, Аллоҳ таолони эслаб, ҳушёр тортди ва Аъроф сурасидаги: «Тақво қилгувчи зотларни қачон шайтон томонидан бирор васваса ушласа, Аллоҳни эслайдилар, бас, тўғри йўлни кўра бошлайдилар» мазмунли ояти каримани ўқиди-ю, ҳушсиз йиқилди. Аёл дарҳол жориясини чақирди. Икковлари йигитни кўтаришиб, отанинг уйига элтдилар ва эшикни тақиллатдилар. Эшикни очган ота беҳуш ётган ўғлини кўрди. Уни ичкарига олдилар. Йигит ярим тунда ўзига келди.

— Ўғлим, сенга нима бўлди? — сўради ота. Йигит бўлган воқеани сўзлагач, «Ўғлим, қайси оятни ўқидинг?» — деб яна сўради. Йигит мазкур оятни такрор ўқигач, яна ҳушидан кетди. Сўнг жон таслим қилди. У дафн этилгач, Ҳазрат Умарга хабар етказдилар. Ҳазрат Умар келиб, йигитнинг отасига таъзия изҳор этгач, «Нега мени чақирмадингиз?» —деб сўради.

— Эй мўминлар амири, вақт алламаҳал бўлиб қолган эди, сизни безовта қилгимиз келмади, — деди ота.

— Ундай бўлса юринг, қабр бошига борайлик, — дедилар халифа.

Икковлон у ерга етгач, «Эй фалончи!» —деб йигитнинг отини айтиб чақирдилар ва: «Парвардигори ҳузурида туришдан (*яъни, Парвардигор олдида туриб ҳаёти дунёда қилиб ўтган барча амалларига жавоб беришидан*) қўрққан киши учун икки жаннат бордир» (Раҳмон сурасидан) мазмунли оятни ўқидилар.

Иттифоқо, қабрдан йигитнинг овози эшитилди:

— Эй Умар! Сиз эслатган икки жаннатни Раббим менга икки бора инъом қилди!..

Жинсият мавзусида Бақара сурасидаги бир ояти карима ғоят ибратлидир: «Улар (аёлларингиз) сизлар учун бир либосдир, сиз ҳам улар учун бир либосдирсизлар».

Либос, яъни кийим... Эр ва хотин бир-бирини ҳимоя қилувчи либос. Бир-бирини ёмон йўллардан асрайдиган тўсиқ... Бу қисқа дунё ҳаётида номус имтиҳонини топширишлари учун ҳар икки тараф бир-бирига неъматдир. Бошқаларнинг номусига кўз олайтирмаслик учун катта бир боғланиш... Таъкидки, никоҳ — номус хусусида ҳар икки тарафнинг бир-бирига қилган аҳду паймонидир. Яъни, оилавий масалада хотинни эрга омонат қилган ва рўзғорни бошқариш юкини эрнинг зиммасига юклаган бир шартномадир. Ҳозир эса ёшларнинг онгига бу ҳақиқатларни «қолоқлик» деб сингдиришга ҳаракат қилаётган, манбаи ташқарида бўлган баъзи мафкура, жамият ва гуруҳлар бор. Уларнинг тузоғига тушмаслик, ноғорасига ўйнамаслик учун ғоят диққатли ва сергак бўлиш керак. Акс ҳолда, ҳаётнинг асл ғояси икки жинс ўртасидаги ношаръий муносабатлардан иборат, деб тушунувчи ёшларнинг сони

янада кўпайиб кетиши хавфи бор. Бу эса уларнинг охират ҳаётларини барбод қилиши билан бирга мамлакат тараққиётига ҳам катта зарар етказиши шубҳасиздир.

«Жамиятнинг дуру гавҳари» бобида айтганимиздек, ёшлар турмуш қурадилару никоҳнинг моҳиятини, масъулиятини яхши англамайдилар. Англамайдиларми, демак, унинг муқаддаслигини ҳис қила олмайдилар. Тилга олганимиз, Ғарбдаги «эркин муҳаббат», қўполроқ айтилганда «эркин жинсий ҳаёт» ғоясига қарши биз нимани қарши қўя оламиз? Никоҳ ўқиётган домла ёки никоҳни расмий рўйхатдан ўтказувчи идора ходими икки ёшга зино ва унинг оқибати ҳақида ҳеч гапирадими? Йўқ!

Кўз зиноси, қулоқ зиноси... деган тушунчаларни ёшларга ким ўргатади? Радио ёки телевизорда беҳаё ашулаларни тинмай айлантиришади: бири «Тегаман!» деб ҳайқиради, бири «ачом-ачом қиласизу, аммо хиёнат ҳам қилиб турасиз», деб нозланади. Яна бири: «Бировнинг ёрини олдим омонат», деб мақтанади в.ҳ.к. Ғарб қўшиқлари-чи? Булардан беш баттар! Кўп ота-оналар чет тилларни билмайдилар, аммо қўшиқларни берилиб тинглаётган ёшлар биладилар. Чет қўшиқларда беҳаёлик ва аҳмоқликни таърифлашга сўз ожиз! Мана шулар бугунги тарбиямиз! Яна эротик тарбия деган балолар ҳам бор...

— Эй кўнгил! Бу манзараларни кўриб ичингни маъюслик қопламайдими? «Сен ҳам одамсан-ку! Шу ахлоқсизлик тўфонини тўхтатиш сенинг зиммангда йўқми? Шуларни кўра-била туриб хотиржам виждон билан яшаяпсанми?!

Кўз зиносини яхши тушунмаганларнинг Сўфи Оллоҳёр сўзларига эътибор беришларини истар эдик:

Кел, эй мўмин агар тарсанда бўлсанг,
Кўзингни сақлағил ҳар қанда бўлсанг.

Дейилмоқчики, эй мусулмон, кўнгил бериб ваъзу насиҳатни эшит. Қаерда бўлсанг ҳам, Аллоҳдан қўрқсанг, кўзингни бегона хотинлардан сақлаб, уларга қарамагил.

Қавий бўлсин ҳамиша нуқтайи чашм,
Мабодо қолмағай боло тушиб хашм.

Дейилмоқчики, кўзингнинг нуқтаси маҳкам бўлмай, тушиб хашм бўлиб қолмасин. Бу ўринда «чашм» ва «хашм» сўзларида ўйин бор. Байтнинг маъноси эса бундай: кўз қорачиғинг кучли бўлсин, яъни номаҳрам аёлга қарамасин. Йўқса, Аллоҳ таолонинг ғазаби келур.

Назар қилғунча, э нафси маъйуб,
Тушуб кўз нуқтаси кўр бўлғани хўб.

Бу байтда ҳам «кўз» ва «кўр» сўзларининг ўйини бор. Маъноси — номаҳрам хотинга қараган кўзнинг кўр бўлгани яхши.

Ҳазрати Сўфи бу масалага кўп ўрин ажратганлар. Биз «Саботул ожизин»га шарҳ ёзган Тожуддин Ёлчиқулнинг насрий баёнидан фойдаланишни маъқул кўрдик:

«Назаринг ҳамиша оёқ остида бўлса, саодатли бўларсан. Аммо номаҳрам аёлларга кўз қаратсанг, Қиёмат Кунида ўкинчда қоларсан.

Кўз қонли бўлса ҳам, номаҳрамларга қарамаса, бу кўз ҳақиқий кўздир. Бундай кўз хатарли ерга, яъни номаҳрамларга қараган соғ кўздан яхшидир. Аллоҳ таолонинг азобидан қўрқиб номаҳрамларга боқмайдиган кўз қандай яхшидир! Аммо шундай бўлмаса, кўзнинг косасидан чиққани дуруст. Шундай экан, номаҳрамлардан кўзингни юм, эй Аллоҳ таолодан қўрқувчи инсоннинг фарзанди! Имоми Аъзам ҳазратлари (раҳматуллоҳи алайҳ) юмганлари каби юм. Абу Ҳанифа (р.а.) ҳазратлари кўркам йигитларга кўзлари тушмаслиги учун уларни орқаларига ўтирғизиб сабоқ берар эмишлар. Сен юрагим тоза бўлгани учун номаҳрамларга қарасам зиёни йўқ, деб лоф урма. Чунки имоми Аъзам (р.а.) каби эмассан. Зеро, ул зот шундайин сўфийликлари билан йигитларга суқланиб қарашдан сақланганлар. Инсоф юзасидан айтганда, сен қанчалар собир ва сўфий бўлсанг-да, унингдек эмассан. Сен номаҳрамлар юзига қарамоғингни қўймас экансан ва қарашда давом этаркансан, билгилки, шайтон сабрингни узиб, ихтиёринг жиловини қўлига олиб, ўзингни зинога бошлар.

Бас, шундай экан, эй инсонлар, наҳот гуноҳ нарсаларга қарайсиз?! Зероки, номаҳрамларнинг юзлари нақадар гўзал бўлса-да, улардан қанчалар лаззат олинса-да, буларнинг бари фонийдир. Шундай экан, нима учун жонингизга зулм қилиб, ўзингизни ўзингиз жаҳаннам ўтига соласизлар?

Аллоҳ таоло Пайғамбаримиз алайҳиссалом орқали биз, мўминларни номаҳрам аёлларга назар солишдан қайтариб, дейди: «(Эй Муҳаммад), мўминларга айтинг, кўзларини (номаҳрам аёлларга тикишдан) тўссинлар ва авратларини ҳаромдан сақласинлар! Мана шу улар учун энг пок йўлдир» (Нур сурасидан). Бу амр аёллар учун алоҳида таъкид этилади: «Мўминаларга ҳам айтинг, кўзларини номаҳрам эрларга тикишдан тўссинлар ва авратларини ҳаромдан сақласинлар». Маълумингизки, кўп ҳолларда Аллоҳ таоло бандаларига умумий тарзда «Эй иймон келтирганлар», тарзида хитоб қилади. Бу ўринда аёлларга алоҳида амр этилиши бу масаланинг нақадар муҳимлигига далолатдир. Бу қайтариқда қалб тозалиги, нафс софлиги, ният холислиги, амал мақбуллиги мавжуд.

Кўзни ҳаромдан тийиш дегани эр киши аёлнинг қорасини, аёл эрнинг қорасини кўрмасин, дегани эмас. Балки ҳожатдан ташқари назар ташламасин, бир номаҳрамга кўзи тушса, назарини дарҳол бошқа томонга олсин, тикилиб қолмасин, деганидир. Чунки бегона аёлга назарнинг давомий бўлиши шаҳвоний ҳисларни уйғотади.

Набий алайҳиссалом: «Одамлар ўтадиган йўлда ўтирманглар», дедилар. «Ё Расулаллоҳ, ахир биз у ерда суҳбатлашиб ўтирамиз-ку?» дейишди. «Унда йўлнинг ҳақини бериб ўтиринглар», дедилар. «Йўлнинг ҳақи нима?» деб сўрашганида «Кўзни бегона аёлларга қарашдан тийиш, бировга озор бермаслик, саломга алик олиш ва яхшиликка буюриб, ёмонликдан қайтаришдир», дедилар.

Демак, йўлда ўтирган одам энг аввал югурик кўзини номаҳрамларга тикишдан тиймоғи лозим. Энди, агар кўз беихтиёр ҳаром нарсага тушиб қолса-чи? Бу ҳақда шарафли ҳадисда дейиладики: «Эй Али, бир қарашга иккинчи қарашни эргаштирма! Зеро, биринчиси сеники, ик-

кинчиси сеники эмас (яъни гуноҳ)». Тасодифий нигоҳда гуноҳ йўқ экан. Йигит уйланмоқчи бўлган қизга қараши мумкин. Муғира ибн Шўъба (р.а.) бир қизга уйланмоқчи бўлганларида Расулатпаноҳ (с.а.в.) «Қизни кўрдингми?» деб сўрадилар. У зот «йўқ», деб жавоб берганларида. «Уни кўр», шунда ораларингда яқинлик ҳосил бўлади», — дедилар.

Динимизда номаҳрам эр-аёлни бир-бирига қарашдан қайтарилибгина қолмай, бу амрга бўйсунганларга савоб ва мукофотлар ҳам ваъда қилинган. Ҳадиси қудсийда бундай дейилган: «Номаҳрам аёлга қараш шайтоннинг заҳарли ўқларидан биридир. Ким Мендан қўрқиб, у назарни тарк этса, эвазига шундай иймон бераманки, унинг ҳаловатини, албатта, қалбида топади». Ҳаромдан тийилган назар учун берилажак энг катта неъмат, шубҳасиз, Қиёматда бўлади. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Ҳар бир кўз Қиёмат Куни, албатта, йиғлайди. Фақат Аллоҳ таоло ҳаром қилган нарсалардан бурилган кўз, Аллоҳ таоло йўлида тунлари бедор бўлган кўз ва Аллоҳ таолодан қўрқиб, пашшанинг бошидек ёш тўккан кўз йиғламайди».

Кўзни ҳаромдан тийишда Расулуллоҳ (с.а.в.) биз учун энг яхши намунадирлар. Ул зот чимилдиқдаги келиндан ҳам ҳаёлироқ эдилар, бировнинг юзига тикилиб турмасдилар...

Беихтиёр кўзингга номаҳрамнинг юзи тушса, зинҳор, унинг юзига иккинчи бор қарама. Биринчи қараганинг ихтиёрсиз бўлгани учун гуноҳдан эмас. Агар яна билиб қарасанг, унда гуноҳга ботарсан. Чунки иккинчи қарамоқда шаҳват хатари бордир. Мўътабар китоб «Ниҳойа»да дейилмишки, кимки бир номаҳрам хотиннинг юзига шаҳват тариқи билан қараса, қарагувчининг кўзига эриган қўрғошин қуярлар. «Ширъатул ислом» китобининг соҳиби ёзмишки, ҳар кишики, номаҳрам хотин билан сўз ўйнашса, у киши айтган ҳар сўзи учун минг йилгача дўзахда қолади. Яна ўша китобда битилдики, номаҳрам билан зино қилинса, зинокорлар Қиёмат Куни одил ҳукм қилиниб шайтон билан занжирбанд этилиб, дўзахга ташланарлар. Шайтони лаъинки, ўта душмандир. Бояги зиночи ўша шайтон билан бирга дўзахга кирар.

«Фатавойи хулоса», «Хизонатул фатаво» ва «Шарҳи аврод» китобларида бундай ёзилган: бир ёш хотин номаҳрам бўлса, унга салом бермоқ ҳаромдир. Ўша ёш хотин салом берса, унга жавоби салом қилмоқ ҳаромдир. Чунки у ёш хотиннинг овози авратдир. Шунинг учун эшиттириб айтган сўзи ҳаром бўлади. Демак, ул ёш хотиннинг овози аврат бўлса, у билан сўзлашмоқлик раво кўрилмас. Хуллас, эй одамлар, Аллоҳ таолонинг ғазабидан қўрқсангиз, номаҳрам хотинлар томон қарашдан сақланинглар, номаҳрамларга кўз қаратманглар. Номаҳрам аёл сари қарагандан кўра, шу кўзларингга ниш санчганлари яхшидир. Бу дунёнинг даврони бир замон келиб ўтар, аммо Қиёмат давронидан омон қолмоқ йўқдир. Чунки, Қиёмат Куни жуда шиддатли бўлади. Гуноҳи бор кишининг боши қуйи бўлади. Қиёматда баъзи кишилар юзларини қора қилгудек гуноҳларини яширмоқ истасалар, қўл ва оёқлари гуноҳларидан хабар берурлар. Зероки, ул Кунда Аллоҳ таоло оғизларга муҳр урар. Сўзлаша олмаслар. Гувоҳликни қўлу оёқлари қилурлар. Қиёмат Кунида барча аъзоларинг бизларни нима учун ҳаромга ишлатдинг, дея даъво қилурлар ва ота-онанг гуноҳларингни айтиб, халқ

олдида шарманда қилурлар. Ўша Кунда бутун жисминг гуноҳларинг хусусида беҳисоб даъволар қилади. Шунда сен пушаймон бўларсан. Аммо бу пушаймонлардан фойда бўлмас. Чунки ўкинч ери бу дунёдир, охират ери эмас.

Сўфи Оллоҳёрнинг бу ҳикматларини бир ўқигач, фикр қилиб, яна қайта-қайта ўқилса фойдалидир. Ўқиб, амал қилинса оқибат янада хайрли бўлар.

Кейинги йилларда «Одам савдоси» деб аталган жиноят тури юзага келди. Яъни, қулликнинг янги кўриниши яратилди. Бунда эрлар қул каби ишлатилса, қиз-жувонлар фоҳишаликка тортиладилар. Хорижга бориб фоҳишалик қилиб келганлар афсусланиб «мени алдаб олиб кетишди», дейишяпти, ўзларини оқлашяпти. Бунга кўпам ишонмайман. Ахир улар конфет бериб қўлларидан етакласа, индамай кетаверадиган кичкина қизалоқ эмас-ку! Миллат номини булғаётганлари учун мен бундайлардан нафратланаман! Шунақа фоҳишалардан бири Москва телевидениесида Инжилдан мисол қилиб гапириб: «Сен ўзингни ўзинг кечира олсанг, Парвардигор ҳам кечиради», дейди. Во, ажаб! Булар Инжилни ҳам билишади-я!!

Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти маълумотига кўра, МДҲ, Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларидан Ғарбий Европа ва АҚШга бир йилда бир миллионга яқин қиз-жувонлар «экспорт» қилинар экан. Италиялик эксперт Гианпиэро Кофано ўз мамлакатидаги фоҳишабозлик муаммосини таҳлил қила туриб, дейди: «Мен бир сиёсатчидан нега мамлакатдаги ноқонуний инсон савдоларига қарши дастур билан чиқмайсиз?» — деб сўрадим. У эса: «Ҳозир Италияда ўн миллионга яқин эр хорижлик фоҳишалар хизматидан фойдаланади. Мен сайловларда ўн миллион овозни ўзимга қарши қўйишни истамайман», — деб жавоб берди». Бу ҳолатга изоҳнинг ҳожати йўқдир?

Бир йигит фоҳиша билан савдолаша туриб: «Яқинда уйланаман, шунгача ўзимни синаб олай (аниқроғи: «Практика» қилиб олай»), дебди. Қаранг, никоҳнинг муқаддас чимилдиғига пок ҳолда кирмай, бузуқлик балчиғига беланиб киришни унга ким ўргатди экан?! Эҳтимол, кўп ёшларимиз Нур сурасидаги бу ояти каримани билмаслар: «Зинокор эр фақат зинокор ёки мушрика аёлга никоҳланур. Зинокор аёлга фақат зинокор ёки мушрик эр никоҳланур. Бу мўминларга ҳаром қилинмишдир». Азизлар, буни билмаган ёшларга албатта билдириб қўйинг. Мазкур оятга кўра, «практика» қилган йигит зинокордир ва унга ўзи каби бузуқ аёл мосдир. Агар Европага қарасак, мазкур оятнинг амалдаги кўринишига гувоҳ бўламиз. У томонларда бокира қиз билан покиза йигитнинг никоҳи камёб ҳодиса бўлиб қолган. Куёв ва келин никоҳга қадар зино қилганлар ва бу жиҳатдан бир-бирларига мос.

Саодат асрида Расулуллоҳ (с.а.в.) асҳоб ила суҳбатда эдилар. Бир йигит кириб келиб, одобсизлик билан:

— Ё Расулаллоҳ, мен фалончи аёл билан яқинлашмоқчиман, у билан зино қилмоқ истайман, — деди.

Асҳоби киром бу муомаладан ранжидилар. Улар орасида ғазабланганлар, ҳаёсиз йигитни уриб-суриб Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларидан чиқариб ташлашни қасд қилганлар ҳам бўлди. Баъзилари эса

ўқ қилдилар. Суюкли Пайғамбаримиз (с.а.в.) ғазабдагиларни тийдилар, «Йигитга тегманг, бери келсин», дедилар. Йигит яқин келиб, тиз чўкиб ўтирди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) унинг тиззасига ўзларининг муборак тиззаларини теккизиб ўтирдилар ва дедилар:

— Йигит, бировнинг онанг ила бундай ёмон иш қилишини истайсанми? Бу жирканч ҳаракат сенга хуш келадими?

Йигит шиддат билан: «Йўқ, Расулаллоҳ!» деб хитоб қилди.

Яна дедилар:

— Ундай бўлса, бу жирканч ишни қилганинг аёлнинг авлодлари, яқинлари ҳам бундан қувонмайдилар. Агар бу хунук ишни сенинг онанг, синглингга қилсалар яхшими? Ёки холанг, амманг ёки қариндошларингдан бири ила шу ишни истасалар яхши кўрасанми?

Бу саволдан сўнг йигит ўрнидан сапчиб туриб кетиб: «Йўқ!» — деб бақириб юборди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар:

— Бошқа одамлар ҳам бу ишдан хурсанд бўлмайдилар ва ҳеч бири буни яхши кўрмайди. Айт, синглингга шундай қилсалар суюнасанми?

— Йўқ, асло!

Шундан кейин ҳазрат Пайғамбаримиз муборак қўлларини йигитнинг кўкрагига қўйиб бундай дуо қилдилар:

— Аллоҳим! Сен бу йигитнинг қалбини покиза қил. Номуси ва шарафини муҳофаза айла ва гуноҳларини кечир.

Йигит Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларидан қувонган ҳолда чиқди.

Қаранг, азизлар, Расуллулоҳнинг (с.а.в.) бу иршодларида бизлар учун қандай гўзал мисол бор! Расулуллоҳ (с.а.в.) яна: «Хотинларингизнинг номусли бўлишини истасангиз, бошқаларнинг хотинларига ёмон кўз билан боқмангиз», деб амр этганлар. Бировнинг номусини қадрламаган кимсада номус йўқдир. Номусли одам бошқаларнинг номусини ҳам муқаддас деб билади. Ҳеч кимсанинг номусига ёмон кўз билан олайиб қарамаслик керак. Ақлли одам бўлмоқ лозим. Номуссизлик инсон ақлини йўқотади. Инсонни тўғри йўлдан адаштиради.

«Кўп ҳолларда инсон шаҳватга бўйин эгади. Ақл ўз идорасини унга топширади. Натижада, шаҳват қутуриб, бузуқликларга бошлайди. Риёзат билан шаҳватни мўътадилликка ўргатиш мумкин». Ғаззолий ҳазратларининг бу фикрларини кўп олимлар маъқуллайдилар. Инсоннинг адашишига ундаги шаҳват ўтини сабаб қилиб кўрсатадиларки, бу масалани четлаб ўтсак бўлмас. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Сиздан энг хавотирланиб қўрққан нарсам — қоринларингиздан ва белингиздан қуйида бўладиган шаҳват ва фитналардир».

«Мен сизларнинг аёллар фитнасига учишингиздан кўпроқ хавотирдаман, — дедилар Муоз ибн Жабал (р.а.). — Улар олтин ва кумуш билагузуклар тақиб, Шом ва Яманнинг юпқа, безаквор кўйлакларини кийиб, бойни чарчатиб қўюрлар, камбағални эса тополмаган нарсаларини топишга мажбур этурлар».

Абу Яҳё Варроқ дебдиларки: «Кимки аъзоларини шаҳватлар билан тўлдирса, билсинки, қалбига афсус ва надомат уруғини эккан бўлади». Чунки энг ёмон қуллик — шаҳват қуллигидир. «Нон бўлатуриб, яна қўшимча егуликларни исташ шаҳватдир, — дейдилар Ваҳиб ибн Вард. —

Кимки дунё шаҳватларини севса, хорликка ҳозирлигини кўраверсин». «Жаннатга муштоқ киши бу дунёда шаҳватларини унутади», дейдилар ҳазрати Али ибн Абу Толиб (р.а.).

Иброҳим Хавос бундай ҳикоя қиладилар:

«Бир куни Луком тоғида ҳосилга кирган анорларни кўриб қолдим. Егим келиб, биттасини уздим. Ёриб қарасам, анор ҳали хом экан, ташлаб юбордим. Шунда чеккароқда оч ва юпун ҳолда ётган, устида пашшаю арилар ғужғон ўйнаётган бир одамга кўзим тушиб, салом бердим. «Ва алайкум ассалом, эй Иброҳим», — деди у.

— Мени қаердан танийсан? — деб сўрадим.

— Улуғ ва қудратли Зотни таниган одамга ҳеч нарсадан хавф йўқ, — деб жавоб берди.

— Сенда улуғ ва қудратли Зотга суюкли бир ҳолни кўряпман. Аллоҳ таоло сени арилардан ҳимоя қилишини нега сўрамаяпсан?

— Мен ҳам сенда Аллоҳ таолога суюкли бир ҳолни кўряпман. Нега Аллоҳ таолодан анорга бўлган шаҳватдан сени тийишни сўрамадинг? Ахир, анорнинг «чақиши» арининг нишидан шиддатлироқ-ку! Негаки, арининг чақишидан етган оғриқ бу дунёда тугайди, анорники эса охиратда ҳам давом этади, — деди у».

«Шаҳват» дейилганда фақат жинсий муносабатга алоқадор тушунчалар эмас, балки дунёга боғлиқ барча истак ва иштаҳалар назарда тутилади. Сўз кўпроқ кадхудолик (уйланганлик, уй-рўзғор эгаси) рағбати, жинсий алоқага рағбат маъносида ишлатилади. «Шаҳвати нафсоний» — «нафс шаҳвати» демакдир. «Шаҳватпараст — нафсға зердаст», дейдилар Навоий ҳазратлари. Байт:

Ғазабда сабуъ (ваҳший), шаҳват ичра баҳим (ҳайвон),
Агарчи эрур одамизода шайх.

Кўзлар фақат гўзал нарсаларга назар ташлашга қанчалик одатланмасин, нигоҳни ҳалол бўлмаган нарсаларга қарашдан тиёлмайди. Бошқа шаҳватлар ҳам шунга ўхшайди. Ҳалолни исташи мумкин бўлган аъзонинг айни ўзи ҳаромни ҳам хоҳлаши мумкин. Шаҳват, яъни истак бир хилдир. Бандanинг вазифаси шаҳватни ҳаромдан тийиш. Кимки шаҳватни зарурат чегарасида юришга ўргатмаса, шаҳват ундан ғолиб келади. Бу мубоҳот (яъни, рухсат бор, деб ҳар қандай амални қилавериш) офатларидан бири бўлиб, унинг ортида бундан ҳам каттароқ балолар бор. Бу балолардан бири — нафснинг дунёдан лаззат олиб, хурсанд бўлиши, дунёга суяниб қолиши, дунё билан гердайиб, ўзини хотиржам тутиши. Бундай одам гўё кайфи тарқамаётган мастга ўхшайди. Мол-дунёга қувониш шундай ҳалокатли заҳарки, унинг йўли томирларда. Бундай «қувонч» билан заҳарланган қалбни Аллоҳ таоло ғазабидан қўрқиш ҳисси, охират ғами, ўлим қайғуси, Қиёматнинг даҳшатли манзаралари тарк этади. Бу эса қалбнинг ҳалокатидан далолат.

Ғаззолий ҳазратлари дедиларки, шаҳват — табиий зарурат. Унинг яратилишидан муайян фойда кўзланган. Агар таомга бўлган иштаҳа бутунлай сўнса, инсон ҳалокатга юз тутади. Агар шаҳвоний истак кесилса, насл қирқилади.

Модомики, инсон табиатида шаҳват мавжуд экан, албатта, мол-дунёга муҳаббат йўқолмайди. Бу муҳаббат ўз навбатида инсонни янада кўпроқ шаҳватга етаклайди. Ҳатто мол-дунё тўплашга ундайди. Мақсад — бу туйғуларни батамом йўқ қилиш эмас, балки уларни мўътадил бир ўзанга буриш. (Шаҳват қувватининг гўзал ва мўътадил бўлишидан иффат ҳосил бўладиким, бу ҳақда яна сўз юритармиз, инша Аллоҳ.) Шаҳват бамисоли овга миниладиган от. Баъзан тарбия кўрган — ювош, баъзан асов ва қайсар... Агар шаҳват мўътадил ҳолатдан ошса — очкўзлик, пасайса — фаолиятсизлик бошланади.

Шаҳват қувватининг гўзал ва муносиб шаклда бўлиши ҳикмат тақозоси остида, яъни шариат ва ақл кўрсатмаси доирасида бўлиши билан белгиланади. Исо алайҳиссалом айтдилар: «Кўз кўрмаган, ғойибда ваъда қилинган нарса учун шундай ёнидаги шаҳватни тарк қилган киши қандай гўзал!» Зеро, тан гўзаллигига шайдолик шаҳватга, дин гўзаллигига шайдолик ҳақиқатга элтади. Киши худди эртага ёки бир неча соатдан кейин ўладиган каби аъзоларини ҳаромдан қўриқлаши керак.

Ақл эгалари қалбларини шод-ҳуррам ҳолатда дунёга машғул қилиш билан синайдилар. Шунда улар қалбларини дунё лаззатларидан тийишга, шаҳватлардан сақланишга, сабрга ўргатадилар. Улар билишади, дунё шаҳватларининг ҳалоли учун ҳисоб, ҳароми учун азоб, шубҳалилари учун итоб (танбеҳ) бор ва итоб ҳам, аслида, азобнинг бир тури.

Ёввойи, ваҳший лочин қўлга қандай ўргатилса, шаҳватлар ҳам шу йўсинда тарбия қилинади. Аввало лочин қоронғи уйга қамалади. Ҳавода учиб юрган қушларга ташланиш истаги босилгунча кўзлари беркитиб қўйилади. Шу тарзда лочин ўзининг ёввойи табиатини унутиб, қўлга ўргана боради. Эгасини танийдиган бўлади, чақирса келади.

Шунингдек, нафс ҳам то хилват ва узлат билан ўзининг ёввойи одатларидан озод бўлмагунича эгасига дўст бўлолмайди. Бунинг учун қулоқ ва кўзни ғийбат, кўз зиноси каби ёмон одатлардан сақламоқ лозим. Сўнгра хилватда зикр ва дуо билан машғул бўлинади. Аста-секин нафснинг дунё ва бошқа шаҳватлар билан улфат тутиниши сўниб, бунинг ўрнини Аллоҳ таолонинг зикрига муҳаббат эгаллайди. Бошланишида бу ҳолат кишига оғир келгандай туюлади. Кейинроққа бориб бамисоли она кўкрагидан ажратилган гўдак каби лаззат ола бошлайди. Биласиз, болани кўкракдан ажратиш қийин. Кўкракни қўмсайди, талпинади, йиғлайди. Энг тотли таомдан ҳам юз ўтиради. Лекин бу ҳол уни чарчатади, очлик ғолиб келади ва таомни мажбуран ейди. Бора-бора таом ейиш унинг табиатига айланади. Шундан сўнг болага кўкрак тутилса, юз буради.

Миниладиган ҳайвон ҳам бошида эгардан, жиловдан қочади. Мажбуран боғлаб қўйиб, уни эгар-жабдуққа ўргатилади. Ўрганганидан кейин эса жилов ва арқонсиз ҳам жойида тураверадиган бўлади. Нафс ҳам қуш ва ҳайвон каби тарбияланади. Нафс тарбияси, аввалги суҳбатларда фикрлашганимиздек, дунё неъматига, умуман, ўлим келиши билан йўқ бўлиб кетадиган ҳар қандай нарсага назар қилиш, уни дўст тутиш, ундан шодланиш каби иллатлардан сақланиш билан амалга оширилади.

Мавзуни ақлимиз етганича якунлаб, дуога қўл очишдан олдин сиз-

га, айниқса, ёшларимизга айтадиган яна бир гапимиз бор: ярамас, бузуқ ишларнинг эшиклари саноқсиздир. Ҳушёрлик, сезгирликни сира ҳам қўлдан берманг. Эҳтиётқорлик билан ҳаракат қилмасангиз, бузуқ йўлларга кириб кетганингизни ўзингиз ҳам сезмай қоласиз. Эҳтиётсизлик — шайтонга асир бўлишдир!

Энди дуо қилайлик:

— Ё Аллоҳ! Бизларни Сени кўп зикр қилувчи, Сенга кўп шукр қилувчи, Сендан кўп қўрқувчи, Сенга кўп итоат этувчи, кўп бўйсунувчи ва кўп тавба қилиб, номус ила яшовчи қил. Қалбимизни ҳидоят қил. Қалбидан номуссизликка ўрин берган бандаларингни шайтон йўлидан қутқар. Шайтон ҳийлалари устидан барчаларимизга нусрат-ғалаба бер. Ё Аллоҳ, сендан поклик ва номус сўраймиз. Номуссизлик қилишдан Сендан паноҳ тилаймиз. Ё Аллоҳ, бизларни паноҳингда номусимиз ила сақла ва беномуслик туфайли эл аро шарманда бўлиб қолишдан асра! Омийн, ё Раб ал-оламийн.

ХИРАДМАНД ЧИН СЎЗДИН ЎЗГА ДЕМАС...

Тўғрилик Мусо алайҳиссаломнинг ҳассалари кабидир. Эгрилик эса сеҳргарларнинг сеҳрига ўхшайди. Тўғрилик ўртага чиқиши билан уларнинг ҳаммасини ютади. Тўғрининг ёрдамига чопган — Аллоҳ таолонинг ёрдамига чопган.

Ҳар бир сохталик иймонсизликка етаклайди, ҳар бир тўғрилик иймондандир.

Ҳазрати шайх Аҳмад Мағрибий (қ.с.) дедилар:

— Онамдан мерос қолган бир уйни сотдим. Бадалини Каъба мужовирларига улашмоқчи бўлдим. Баррияда кетаётган эдим, бир қароқчи араб рўпарамдан чиқди:

— Ниманг бор? — деб сўради.

— Эллик тиллам бор, — дедим-да, қўлига бердим. Санади-да, ўзимга қайтариб берди ва туясини чўктирди.

— Бу туяга мин, кетамиз, — деди.

— Мени нима қиласан? — дедим.

— Тўғрилигингни кўриб, кўнглим сени севди, — деди.

Мен хоҳласам-хоҳламасам, туясига миндирди. Каъбага бордик. Биргаликда тоат ва риёзатга машғул бўлдик. Ўша қароқчи оқибатда Аллоҳ таолонинг валийларидан бўлди.

Мазкур ҳикоятга «Гулистон»дан бир байт илова қилинса, узукка кўз қўйгандай бўлар:

Ҳақни билган кимса айлар ростлиқ,
Ростға йўқ камлику ҳам костлиқ.

Тилимиздаги «ростлик» ва «тўғрилик» сўзлари айри-айри маъноларни англатмайди. Бу сўзларнинг зидди — «эгрилик» ва «ёлғон»дир. «Амин» сўзи ростгўйлиги учун ишончли кишига айланган фазилат

— Бир душманингиз сизни ғийбат қилиб, «золим», деб таърифлай бошлаганида мен унга гапиришни ман этдим, — деди.

Ҳажжож бу гапнинг исботи учун гувоҳ талаб қилди. У кишининг рост гапини тасдиқлайдиган гувоҳ йўқ эди. Шунда у таваккалига асирлар орасидаги одамни гувоҳ деб кўрсатди. У одам бу кишининг жазодан қутулиб қолишини истагани учун гувоҳликка ўтди-ю, Ҳажжожнинг қаҳрига йўлиқди:

— Ўша даврада сен ҳам бор экансан, душманимнинг ғийбатини тўхтатган бу кишига сен нима учун қўшилмадинг? — деди Ҳажжож.

— Мен сизни ашаддий душманим деб биламан. Шунинг учун у душманингизни сўздан тўхтатишни истамадим.

Бу гап Ҳажжожнинг ғазабини баттар қўзитган бўлса-да, рост сўзлангани туфайли уни жазодан озод қилди.

Б а й т:

Қолмагай тўғрилар иши пинҳон,
Қилмагай тўғри сўз кишига зиён.

Мазкур ҳикоятдаги бир ҳолат озгина баҳс уйғотиши мумкин. Яъни, гувоҳ ёлғон гапирди-ю, лекин жазодан озод этилди. Аввало у одамнинг ёлғон гувоҳлигида бир жонни сақлаб қолиш хайрли нияти бор. Иккинчидан, у гувоҳлиги учун эмас, золимга бўлган муносабатини яширмагани учун афв этилди. Учинчидан, ҳар қандай ростни айтавериш ҳам фазилат саналмайди:

Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бори чин ҳам дегулик эмас.

Ақаба ибн Аби Муаъитнинг қизи Умми Кулсумдан (розияллоҳу анҳо) ҳадис: «Мен Расулуллоҳдан (с.а.в.) уч ҳолатдан ташқари, яъни, одамлар орасини ислоҳ қилиш учун ёлғон сўзлаш, эр ўз хотинининг кўнглини кўтариш учун унга ёлғондан ваъда қилиш ва хотин эрининг муҳаббатини ўзига жалб қилиш учун баъзан ёлғон гапларни сўзлашидан бошқа вақтда кишилар орасида бўладиган ёлғон гаплардан ҳеч бирига рухсат берганларини эшитмадим». Ўтмиш донишмандлари бу ҳақда фикр юритганларида ёлғон ишлатишни уч ҳолатда жоиз эканини айтганлар: кофирлар билан тўқнашганда, икки кишини яраштираётганида ва эр-хотин муносабатига доир айрим ҳолатларда.

Шу ҳикматларга биноан ҳазрат Навоий ёзадилар:

«Ақлли одам ёлғон гапирмас. Аммо барча рост гапни айтавериш ҳам тўғри эмас. Бировнинг кўзи ғилай — ногиронлир, бироқ у бунга айбдор эмасдир. Бировни ноҳақ хижолатга солмоқ — ўз нодонлигини изҳор қилмоқ ва бир кўнгилни оғритмоқдир. Бу каби кишини хафа қиладиган чин сўздан кўра зарурат юзасидан ўрни билан гапирилган ёлғон яхшироқдир».

Б а й т:

Ёлғон ўлса мулояматомиз
Ваҳшатангиз чиндан англа азиз.

(Дейилмоқчики, ёлғон агар тасалли, таскин берса, даҳшатли чиндан азизроқ бил.)

Тўғрилик ва хиёнат, ёлғончилик ва диёнат бир-бири билан сира чиқиша олмайди.

Ривоят:

Шоҳ Акбар замонида, Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида бир кампир яшарди. Эри вафот этган, қариндошлари эса турли шаҳарларга тарқаб кетган эдилар. Кампир ҳаж ибодатини ният қилиб, уй-жойини сотди. Мулкини иккига бўлиб, бир қисмини сафар харажатларига атади. Минг тилла тангани эса яхшилаб тугиб, устидан тўрхалта тўқиб ўради-да, қозига элтди:

— Мен Каъбани зиёрат этишни ният қилиб йўлга отландим. Мана бу тўрхалтада тўплаган пулим бор. Сизни диёнатли одам, деб эшитганман. Бу пулни сизга омонатга қолдирмоқчиман, — деди. — Агар беш йил ичида эсон-омон қайтсам, ўзимга берасиз. Қайтмасам, хоҳишингизга кўра ишлатиб юбораверасиз.

Унинг илтимосини эшитган қози деди:

— Мен бир бечора одамман. Омонатга доир ишлардан қўрқаман. Лекин менга ишонган экансиз, начора, пулингизни олиб қоламан. Сизни Аллоҳ таоло паноҳида асрасин.

Кампир ибодатни адо этгач, Деҳлига соғ-омон қайтиб, қозидан омонатини талаб қилди.

— Ўзим билан олиб кетган пулларимни ишлатиб тамомладим, сизга қолдирган тангаларимдан бўлак маблағим йўқ, — деди.

Қози кампирнинг омонатини қайтарди. Кампир унга миннатдорчилик билдириб, ўзи тўқиган тўрхалтани қайчида кесиб қарасаки, тилла тангалар ўрнида ранги ўчган мис чақалар турибди. Кампир оҳу воҳ билан қозининг ҳузурига қайтиб, пулларини қайтаришни илтижо қилди. Бу илтижоларни эшитиб, раҳм қилиш ўрнига қозининг ғазаби қўзиди.

— Ҳаж ибодатини қилиб қайтган сендак кампир учун диёнат соҳибига туҳмат тошлари отиш гуноҳи кабира ҳисобланади. Сен дарров эсингни йиғгину яхшиликча изингга қайт. Бўлмаса ҳузуримдан қувиб чиқараман.

Иложсиз қолган кампир йиғлай-йиғлай шоҳ саройига бориб, дардини Акбарга баён қилди. Подшоҳ айбдорни чақиртириб, суриштирганда тўғриликка хиёнат қилган қози ёлғон гапиришдан уялмади:

— Бу кампир туҳмат қиляпти, олампаноҳ! У пулларининг устидан тўрхалта тўқиган экан, битта ипига ҳам хиёнат қилмадим. Виждони бўлса, ўзи айтсин, тўрхалтанинг титилган жойи бор эканми?

— Тўрхалта ўзим тўқиганим ҳолида бус-бутун эди, — деди кампир, — лекин, ичидаги тилла тангаларнинг мис чақаларга айланиб қолишига ақлим етмаяпти.

Қози тониб туравергач, Акбар шоҳ уларнинг икковига ҳам ижозат бериб юборди. Подшоҳ эрталаб ўрнидан тургач, устига ёпадиган тўрчойшабнинг ўртасидан бир парчасини кесиб олди. Хизматкорларига ҳеч нима демай ўз иши билан машғул бўлди. Ҳобгоҳ ходими чойшабнинг кесилганини кўриб, дарров хизматкорларни йиғиб, айбдорни қидирди. Айбдор топилмагач, шаҳардаги энг яхши тўқувчини топтириб келди. Тўқувчи тўрчойшабни аслига келтириб, тўқиб, ямаб берди. Акбар шоҳ ётар олдидан чойшабни кўрди-да, ходимини чақириб, бу ишни

ким бажарганини сўради. Ходим қўрқа-қўрқа воқеани баён қилди. Шундан сўнг подшоҳ тўқувчини олиб келишни буюрди.

— Сен қўрқиб титрама, қўли гул тўқувчи экансан. Чойшабимнинг ямалганини биров тикилиб қараса ҳам билолмайди. Кичкина халтачаларни ҳам шундай усталик билан ямай оласанми?

Подшоҳнинг мақтовидан ҳузурланган тўқувчи деди:

— Бунақа ишлар мен учун қийин эмас. Яқинда қози ҳазратнинг халтачалари титилиб қолган экан, ўзидан афзал қилиб тўқиб бердим. Маҳоратимга қойил қолиб, бешта тилла танга инъом этдилар.

— Бешта тилла танга бердими? — деб ишонмагандай сўради подшоҳ.

— Ҳа, бешта тилла танга бердилар. Биттасини ишлатдим, тўрттаси уйда турибди.

— Ўша тўртта тилла тангани эрталаб саройга олиб кел, — деб буюрди Акбар шоҳ.

Подшоҳнинг амрига мувофиқ кампир ҳам эрталаб саройга етиб келди.

— Сиз тилла тангаларингизни бошқа тангалардан ажрата оласизми? — деб сўради подшоҳ.

— Ҳа, — деди кампир, — мен ҳар бир тангага билинар-билинмас чизиқ-белги тортиб қўйганман.

Тўқувчи олиб келган тўрт тангани бошқа ўн тангага аралаштириб қўйишган эди, кампир белгиларига қараб, ўзиникини ажратиб берди. Шундан сўнг қозини олиб келдилар. Қози саройга кириб, тўқувчини кўрди-ю, саросимадан ўзини йўқотди...

Қадим адабиётимизда кўплаб учрайдиган бу каби ҳикматлар китоблар саҳифасидан кўчиб, хонадонларимизга кирса, уларга аввало ўзимиз риоя қилсак, сўнг фарзандларимизни шу руҳда тарбия этсак, икки дунё саодатига элтувчи йўлдан адашмаган бўлардик.

Ислом алломаларидан бири Ризо ҳазрат (Ризоуддин ибн Фахриддинни илм аҳли шундай шарафлайди) «Жавомеъул калим» деб номланган асарларида тўғрилик ҳақида ибратли фикрларни баён қилганларки, ўрни келганда улардан баҳраманд бўлиш айни муддаодир.

«Тўғрилик эзгуликка, эзгулик эса жаннатга олиб боради. Одам боласи сўз ва амалда тўғриликни биринчи даражада тутиши сабабли Аллоҳ қошида сиддиқлар (тўғрилар) сирасига киради. Ёлғон ёмонликка, ёмонлик эса дўзахга олиб келади. Одам боласи ёлғон гапира-гапира Аллоҳ қошида каззоблардан бўлиб қолади».

Мазкур шарафли ҳадисни Ризо ҳазрат бундай шарҳлайдилар:

Инсонларда яхши ва ёмон хулқлар жуда кўп бўлса ҳам, ахлоқ олимлари уларнинг ҳаммасини икки хилга — тўғрилик ва ёлғончиликка тақсимлашган. Қанча яхшилик (фазилат) бўлса, шуларнинг ҳар бири тўғрилик (сиддиқлик) остига ва қанча бузуқлик (разолат) бўлса, ҳаммаси ёлғончилик (каззоблик) остига киради.

Тўғриликни фикрда, сўзда, муомалада, ваъдада тўғри бўлиш каби турларга айириш мумкин.

1. Фикрда тўғри бўлиш ўзини ўзи алдамасликдан ҳамда йўқ нарсалар билан ҳақиқатни ўзидан пардаламасликдан иборатдир. Инсон

бир нарсани фикрлайди ва шу нарсага эътиқод қилади-да, кейин тама ва бахиллик ёки ғазаб ва адоват сабабли ўзининг шу эътиқодига шубҳалана бошлайди. Ҳақиқатни ўзидан яширишга чоралар излайди ва топади ҳам. Агар бахиллик ва тамани, ғазаб ва адоватни бир четга ташласа, у вақтда аввалги эътиқоди очиқ суратда майдонга чиқади ҳамда шу эътиқоднинг дурустлигига ва ҳақиқат эканига унда ҳеч бир шубҳа қолмайди.

Баъзи кишилар бир нарсанинг (фикр, иш, эътиқод) бузуқлик эканини билишади ва шунга кўнгиллари мойиллиги сабабли ўзларига уни тузук кўрсатишга тиришишади ва йўл излашади. Бу ишлари тўғрилик эмас, балки ёлғон ҳамда ўзини ўзи алдашдир.

2–3. Сўзда тўғри бўлиш ва муомалада тўғри бўлиш бутун ҳаёт ва маишатнинг тиргагидир. Яхши мол сотиш, қарзларни вақтида бериш, омонатни сақлаш, бировнинг ҳақини емаслик ва олиб қолмаслик муомалада тўғри бўлишга киради.

4. Ваъдада тўғри бўлиш. Ваъда ҳам муомала ҳукми остига киради. Ваъдага вафо хусусида олдинроқ фикр юритганимиз учун бу ерда гапни мухтасар қиламиз.

Аблаҳ кишиларда дўстлик, ёлғончиларда садоқат бўлмаслиги сир эмас. Шундай экан, нима учун айрим одамлар тўғриликни одат этмайди, ёлғондан ва ваъдага вафо қилмасликдан сақланмайди?

Сабаби маълум: болалик ва ёшлик вақтида яхши тарбия олмаганидан, рост сўзлашга ва ёлғондан сақланишга одатланмаганидандир. Бу одат болалигида ота-она тарафидан ҳосил қилиниши зарур. Болалик вақтида тўғриликка ўрганмаган киши учун китобларда ёзилган, минбарларда айтилган ва мўътабар кишилар сўзлаган сўзларнинг самараси оз бўлади. «Қайсики она ёки ота боласига бир нима бераман, деса-ю бермаса, ёлғончи бўлиши учун шунинг ўзи кифоя» эканини Расулуллоҳ (с.а.в.) таъкидлаганлар. Чиндан ҳам овутиш учун қанча кўп ёлғон гапиришимизни ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Болага ёлғончиликни биров атайин ўргатмаса ҳам, бу иллатни ўз ота-онасидан ўрганади. Ҳатто, ҳали тили чиқмай туриб ҳам отаси ва онасининг ёлғонларига тақлид қила бошлайди. Агар бу гапларимизни малол олсангиз, хотиржам пайтингизда фарзандларингизни ёки жиянларингизни кузатинг.

Имом Бухорий ҳазратларининг фаолиятлари ҳақидаги ҳикояларда ибратли воқеа бор. Улуғ муҳаддис бир ҳадисни ишончли манбадан ёзиб олиш учун узоқ кунлар давом этувчи сафар машаққатидан ҳам қайтмаганлар. Саҳро барханларини ошиб бир қишлоққа борганларида ишончли ҳадис сўзлаб бериши лозим бўлган киши тушови бўшаб кетган отни ушлаб олиш учун бўш этагини очганича, гўё арпа бермоқчидай, жониворни алдаб чорлаётган экан. Ҳазрат Бухорий бу ҳолатни кўриб «Бу киши ёлғончи экан, айтадиган ҳадиси ишончли эмас», деб изларига қайтган эканлар.

Кема ва поезд машинистлари бир дақиқа ҳам бепарволик қилмай, машиналарига қараб боришга қай даражада мажбур бўлишса, ота-оналар ҳам ёш болаларига шу даражада қараб туришлари, тўғриликка ўргатиб, ёлғондан сақланишга малака ҳосил қилдиришлари лозим. Болаларга яхши тарбия шу равишда берилади. Тўғриликка малака ҳосил

қилган болаларнинг бошқа бузуқликлардан сақланишига умид боғлаш мумкин, чунки дунёдаги бузуқликларнинг ҳеч бири тўғрилик билан бир ерда жам бўлмайди.

Ривоят қилишларича, фуқаролардан бири амир Алининг олдига келиб:

— Ё амир, исломда ман қилинган нарсалар кўп. Мен ёлғон сўзлайман, ўғрилик қиламан, шароб ичаман, бошқа гуноҳларим ҳам бор. Лекин мен ана шу гуноҳ ишларнинг ҳаммасидан бирданига халос бўлолмаяпман. Бинобарин, яхши фазилатлардан бирини ўргатинг, токи гуноҳ қилмоқдан халос бўлай, — деди.

— Ёлғон сўзлашдан ўзингни сақлагин, — деб насиҳат қилди амир Али.

У киши Алининг ҳузуридан чиқиб, ўз йўлига кетди. Йўл устида майхона бор эди. Унинг дилида шароб ичишга майл туғилди ва шу ниятда майхона сари юрди. Юра туриб ўйлади: «Агар амир мендан «Шароб ичдингми?» деб сўраса, мен «ҳа», деб тўғрисини айтсам, у ҳолда жазога рўпара бўламан. Агар «йўқ» деб жавоб берсам, алҳол «ёлғон гапирмайман», деб аҳду паймон қилганман». У киши ўйлай-ўйлай нафсини енгди-ю, шароб ичмоқ фикридан қайтди.

Шунингдек, йўлда бир хотинни учратиб, шаҳвоний ҳирси қўзғаб, зино қилмоқ ҳаракатига тушди. Бироқ, аввалгидек қилган аҳду паймони ёдига келиб, бу бузуқликдан ҳам воз кечди. Натижада, қайси бир гуноҳ ишнинг устидан чиқса, эсига ёлғон гапирмаслик ҳақидаги қилган аҳду паймони тушиб, ўзини тўхтатаверди. Шундан сўнг у амир Алининг ҳузурига келиб деди:

— Ё амир! Бир гуноҳдан тўхташим туфайли қаршимда очиладиган барча тўғри йўлларни кўрсатдинг. Барча ёмонликларнинг бошланиши ёлғон гапиришдан вужудга келишини энди тушундим.

Тўғриликка малака ҳосил қилдириш қасди билан болаларга буйруқ бериш, уришиш ва сўкиш фойдали эмас, балки зарарлидир. Бола нима учун ёлғон гапиради? Бирон жазодан қутулиб қолиш учун, шундай эмасми? Эндигина тўрт ёшга тўлган бола косани синдириб қўйди ёки мураббони тўкиб юборди. У онаси ёки отасининг бақиришидан ёки уриб ташлашидан қўрқади. «Бу ишни мен қилмадим», деган ёлғон унинг учун нажот бўлиб кўринади. Таҳдид оҳанги билан «ким қилди?» деб сўралса, оддий ёлғон туҳматни чорлайди: айбсиз одамнинг номи айтилади. Бу одат оиладан боғчага, ундан мактабга кўчади. Уйга берилган вазифани бажармаганини яшириш учун айтиладиган «дафтарим уйда қолибди», деган баҳона неча ўн йиллардан бери авлоддан-авлодга ўтиб, то ҳозиргача ишлатилади. Болага тарбия беришнинг йўли ота-она ўзлари болалар олдида рост сўзлашлари, ёлғон гапирмасликлари, болаларга ўрнак бўлишлари ва фарзандларининг муҳаббатларини қозонишга эришишлари орқали бўлади. Одам болаларини эзгуликка ва жаннатга олиб борадиган тўғрилик ана шундай бўлиб, сиддиқлар худди шундай кишилар орасидан етишиб чиқдилар. Оталар ва оналар ўзлари қилмайдиган иш ҳақида болаларига, «ундай қиламиз, бундай қиламиз» дейишлари ёки юпатиш учун ваъда беришлари бола тарбияси учун жуда зарарлидир.

Ҳамонки ёлғон энг ёмон иллатлардан экан, бу ҳақда нималар биламиз? Фарзандларимизга бу ҳақда нима дея оламиз? Агар бу хусусда кўп ҳикматларни билсангиз, нур аланнур, суҳбатимиз сиз учун бир такрор ўрнида ўтади. Камроқ маълумотга эга бўлсангиз, Қуръони карим ва шарафли ҳадисларни ўқинг, улуғлар меросини ўрганиб, дарс олинг.

Ёлғончи одам таҳқир ва койишгагина сазовор эмас, у жуда ҳам мушкул, ноаниқ, мужмал ҳаёт кечиришга мажбурдир. Чунки биринчи сўзлаган ёлғонини хаспўшлаб беркитиш учун иккинчи ёлғонга, буни ҳам беркитишга ҳаракат қилиб, учинчи ёлғонга эҳтиёж сезади. Шундай қилиб катта ва қўрқинчли хатоларга дучор бўлади. Ўзининг иззат ва обрўсини халқ орасида йўқотгани соясида доимо қайғу-алам билан умр ўтказади. Демак, ёлғончилик ва иккиюзламачилик жуда ҳам нафрат этиладиган иллатлардан саналади, ёлғон сўзлаш — ўзини камситиш ва таҳқир қилишдир. Бу ёмон иллатни тарк этиш лозимлигини билишнинг ўзи кифоя эмас. Афсусларки, орамизда буни яхши билганлари ҳолда ундан қутулишга бепарво одамлар ҳам топилади. Шундайлар борки, ёлғон топа олмаган ҳолларидагина рост сўзлашга мажбур бўладилар. Ёлғончи одамлар ўз ёлғонларига бошқаларни ишонтириш учунгина рост сўзлайдилар. Бу ёлғончиларнинг юзлари кулиб тургани билан қалблари қорадир. Кўринишлари одам шаклида бўлгани билан, ёлғон гапирганлари учун инсонийликдан узоқлашганлар. Ибн Масъуд дедиларки: «Энг яхши озуқа тақводир, энг ёмон кўрлик қалб кўрлигидир. Хатоларнинг энг каттаси ёлғондир». Бу ҳикматдан келиб чиқадиган маъно: қалби кўр одам ёлғони оқибатида келувчи ҳасратни кўра олмайди. Ёлғончиларнинг бу иллатдан қутулишлари учун Арасту ҳакимнинг: «Тўғриликда ўлиш — ёлғончи бўлиб узоқ умр кўришдан кўра хайрлидир», деган ҳикматлари асқатармикин? Эҳтимол, ҳазрат Навоийнинг: «Бировким, эрур ростликдан йироқ, анингдек киши бўлмоғон яхшироқ», деган доно сўзлари таъсир қилар?

Бу гаплар-чи?

«Ҳар кимнингки сўзи ёлғон, ёлғонлиги билингач, уятга қолғон. Ёлғонни чиндек гапирувчи сўз устомони — кумушга олтин қоплаб сотувчи заргар... Ёлғон гапирувчи — ғафлатдадир. Сўзнинг бир-биридан фарқи кўпдир, аммо ёлғондан ёмонроқ тури йўқдир... Ёлғон гапириш билан ўз вақтини ўтказувчи одам, бу қилиғи ёмон туюлиши ўрнига, кишиларни алдаганидан фахрланади ҳам. Ёлғончи ўз гапига гўллик билан қулоқ солувчини топса, уларга ёлғонини чин ўрнига ўтказса, муродига етган бўлади. Ёлғончи — Ҳақ қошида гуноҳкор. Халқ олдида эса шарманда. Бундай наҳснинг беор юзи ёмонликка ўтирилган бўлади. Бундай наҳсга ботган одам қутлуғ уйдан нари бўлғай («қутлуғ эв» — қутлуғ уй, яъни биз яшаётган дунё демак).

Ул кишини қутлуғ эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуғ эв дунёдурур, яъники, ўлтурмак керак.

...Озгина ёлғон ҳам улуғ гуноҳдир, озгина заҳар ҳам ҳалок қилувчидир.

Заҳрнинг оз эса миқдори дағи муҳликдур,
Игнанинг нўги заиф эрса дағи кўр қилур.

Ёлғончи одам — унутувчи. У андиша ва эҳтиётдан четда турувчи. Ҳар кимнинг сўзи чин бўлмаса, ростгўйлар кўнглига у сўз қабул бўлмас. Ёлғончи ўзининг ёлғон сўзига бир-икки марта ишонтиради. Кейин нима қилади? Ёлғончилиги маълум бўлгач, у расво бўлади. Унинг сўзига халқ ишончи йўқолади. Кўнгил хазинасининг қулфи — тил. У хазинанинг калити — сўз бил.

Чин сўзни ёлғонга чулғама, чин гапира оладиган тилни ёлғонга булғама. Ёлғончи — киши эмас, ёлғон айтмоқ — яхшилар иши эмас. Ёлғон сўз — айтувчини беэътибор қилади. Чунки у гавҳарни оддий тошдек хор қилади. Кимки чин сўзни ёлғонга қотади, бебаҳо дурни нажосатга отади.

Гавҳареким, шоҳларға зеби тожу тахт эрур,
Ташлағон они нажосатға ажаб бадбахт эрур».

Шоҳларнинг тож ва тахтига безак бўлган гавҳарни нажосатга ташлаган ажаб бадбахт кишидир...

Ёлғончиликдан ҳазар қилмай яшаётганлар агар «бу гапларни ўзимизга ўхшаган бир одам айтган-да», деб ўжарлик қилсалар, уларга Аллоҳ таборак ва таолонинг бу огоҳлантиришларини эслатамиз:

«Албатта, Аллоҳ (иймонда) содиқ кишиларни билур ва, шунингдек, ёлғончиларни ҳам аниқ билур» (Анкабут).

«Қасамларингизни ўзаро алдов воситаси қилиб олмангиз» (Наҳл).

Набий муҳтарам (с.а.в.) марҳамат қилдиларки:

«Ёлғон гапиришдан ўзингизни сақланг, чунки ёлғон гапириш ҳамма бузуқликларга олиб боради, бузуқлик эса дўзахга йўллайди. Киши ёлғон гапираверса, Аллоҳ ҳузурида ёлғончи бўлиб ёзилиб қолади».

«Хоҳ чиндан, хоҳ ҳазил тариқасида ёлғон сўзламоқ ҳам, бирор нарса ваъда қилиб, уни амалга оширмаслик ҳам дуруст эмас».

«Гапингга қаттиқ ишонадиган биродарингга ёлғон сўзни айтмоғинг катта хиёнатдир».

Ҳазрат Сўфи Оллоҳёрдан байт:

Қилич бошингга келса, айма ёлғон,
Ўлумдиндур батар чунки у ёлғон.

Дейилмоқчики, биров бошинг узра қилич кўтариб чопмоққа шай турса-да, ёлғон гапирма. Чунки ёлғон, эртами-кечми, барибир очилади. Шунда сен халқ орасида уятга қоларсан. Шунинг учун уят — ўлимдан ёмон, деб бекор айтмаганлар.

Нажас мурдор эмас ёлғончиликдин,
Мусулмонеға шарм эт бу қиликдин.

Дейилмоқчики, кўриб турибсан, нажасларнинг нажаслироғи ёлғончилик экан. Шунинг учун зинҳор-базинҳор бундайин ёлғончи кимсалардан, уларнинг қилиқларидан уялгин, ёлғон сўзни сўзламагил, дея мусулмонларга ўгит қилавер.

Ривоят: бир фирибгар бегона шаҳарга келиб «Ҳаждан келаётибман», деб мақтанди, сўнг бир китобдан қасида кўчириб, «Буни подшоҳга атаб ўзим ёздим», деб тортиқ қилди. Подшоҳ бундан қувониб унга кўп неъмат бериб, иззат ва икром қилди. Подшоҳ арконининг яқинларидан

бири шу куни сафардан қайтиб, фирибгарни кўрди-ю «Мен бу кишини Қурбон ийдида Басра вилоятида кўрдим, бу нечук ҳожи бўлур?» деди. Яна бир киши айтдики: «Мен буни танирман, отаси насроний эди, ватани Малатиядир». Бундан сўнг билдиларки, бу одам ҳожи ҳам, саййид ҳам эмас экан. Подшоҳ шаънига ёздим дегани қасида Анварий девонидан кўчирилганлиги ҳам аён бўлди. Унинг ёлғони занжир ва таёқ билан тақдирланди.

Ҳикмат аҳли деди:

Ёлғон сўз айтмоқ қилич зарбиға ўхшар, агарчи яраси бутса ҳам нишони қолур. Андоғким, Юсуф алайҳиссаломнинг биродарлари ёлғон сўз била машҳур бўлдилар ва аларнинг рост сўзлариға ҳам эътимод қолмади. Қитъа:

Бировким эрур одати рост сўз,
Хатосин доғи чин этарлар гумон.
Ва агар ёлғон айтурда чиқса оти,
Билур, чин сўзин ёлғон, аҳли жаҳон.

Ҳазрати имом Абу Ҳанифаи Куфий (қ.с.) кечалари уч юз ракаат намоз ўқир эдилар. Бир куни кўчадан ўтиб борар эканлар, бир хотиннинг бошқа хотинга: «Бу киши беш юз ракаат намоз ўқийдилар», деганини эшитдилар. «Шу хотин ёлғончи бўлиб қолмасин», деб энди беш юз ракаатдан ўқий бошладилар. Бошқа бир кун шогирд боланинг «Бу киши кечалари минг ракаатдан намоз ўқийдилар», деганини эшитиб, «бола ёлғончи бўлиб қолмасин», деб энди минг ракаатдан ўқидилар. Шогирдларидан бири айтди: «Халқ сизни кечалари ухламай намоз ўқиб чиқадир», дейди». Ҳазрати имом бу гапни эшитиб, «Энди кечалари ухламасман», дедилар. «Нечун?» деб ажабланди шогирд. «Халқ ёлғончи бўлмасин», дедилар. Шундан сўнг ўттиз йил ухламадилар. Бомдод намозини хуфтон таҳорати билан ўқир эдилар. Икки тиззалари гўё туя тиззасига айланган эди.

Ёлғон ва алданиш турларини ҳаётда ҳар куни кўплаб учратамиз. Оилада зарарсиз туюлган кичик ёлғонни тимсоҳ тухумига ўхшатиш мумкин. Тимсоҳ боласи тухумни ёриб чиқиб ваҳший махлуққа айланади. Хотинини ёлғон гап билан алдаётган эр (ёки эрини алдаётган хотин) бу одатни қачон ва қаерда ўрганганини бир мулоҳаза қилиб кўрса ёмон бўлмас эди. Корхоналарда, идораларда ёлғон либосига ўралган баҳоналарнинг саноғи йўқ. Бозордаги ёлғон дўллари-чи?

— Олма неча пул?

— Минг сўм.

— Саккиз юздан беринг...

— Нима деяпсиз, ўзим саккиз юз эллиқдан олганман...

Аслида олти юз эллик сўмдан олган. Ёлғон ишлатмаса ҳам фойдасига сотади. Ким ҳаромга аралаштириб топилган фойдани афзал билса, унинг келажаги нақадар аянчли! Бозорларда ҳар хил шиорлар, эълонлар, лавҳалар ёзиб қўйилади. Бозорларнинг энг кўринарли ерига, каттакатта ҳарфларда «Мунофиқларнинг иши алдашдир. Буни яхши англа ва алданиб қолма!» деб ёзиб қўйилса фойдали бўлар? Набий муҳтарамдан (с.а.в.): «Қандай даромад хайрлироқ ва яхшироқ, ё Расулуллоҳ?» деб

сўрашди. Ул зот дедилар: «Меҳнат қилиб топилган ва алдовсиз тижорат орқали келган даромад».

Ёлғончилар орасида қўрс, тўнг феълли одамлар кам учрайди. Аксинча улар ширин муомалалари билан кишининг жонини суғуриб олишга қодир бўладилар. Бунга мисол:

Бир қарға пишлоқ парчасини олиб, дарахт шохига қўниб турарди. Оч тулки қарғанинг оғзидаги пишлоқни кўриб, шошилганича дарахт остига келди:

— Кунингиз хайрли бўлсин, қарға ҳазратлари! Бунчалар чиройлисиз-а! Гўзал ипак каби патларингиз кўзларимни қамаштиряпти. Майин патларингиз каби овозингиз ҳам ғоят ёқимли. Шубҳасиз, барча қушлар сизни булбулдан ҳам афзал деб биладилар, — деди.

Қарға бу сўзларни эшитиб, севинди. Севинганидан шохдан-шохга сакради. Сўнгра булбулдан афзал эканини намоён қилиш учун бутун қуввати билан «Қағ! Қағ!» деб қағиллаганида оғзидаги пишлоқ тушиб кетди. Тулкига худди шу керак эди. У пишлоқни илиб олиб, паққос туширди-да, қарғага қайрилиб ҳам қарамай кетворди. Қарға эса бу воқеадан лол қолди. Ҳайратланиб ўйга толди. «Бундай тотли сўзларга энди алданмайман», деб қасам ичди.

Бу дунёда худди шу тулки каби айёр кимсалар бордирки, улар ширин сўз ва мадҳлари билан кишини алдаб, қўлидагини олиб қўйишга уринадилар. Кейин эса хайр-маъзурсиз қочиб қоладилар. Бундай одамларни «товламачи», деб ҳам атайдилар ва жамият қонунига кўра, уларга жиноий жазо ҳам белгиланади. Эсли одам учун бу дунёда энг зарур вазифалардан бири тулки феълли товламачиларнинг ёлғон сўз ва сохта хушомадларига алданмасликдир. Тулкифеъл айёр кимсалар қанча подшоҳлар ва бойларни гўзал сўз ва мадҳлари билан ҳалокатга етаклаганлар. Ҳар бир хушомадгўй мазкур масалдаги тулкига ўхшайди. Яқинлашган инсонни ҳалокатга етаклайди. Ёлғончининг ширин сўзи соф дил кишиларга бир тузоқ эканини унутмаслик зарур.

Ер юзини ёлғон баҳоналар уммони босганга ўхшайди. Гўдакликда одат тусига кирган бу иллатдан айримлар қарилик ёшига етганларида ҳам айрилгилари келмайди. Баъзи қарияларнинг юзларига қарасангиз, «нуроний» деб иззатлашга арзигулик нур йўқ. «Ёлғон сўзламоқдан парҳез қилмагани сабабли шундаймикин?» деб ўйлаймиз.

Йигирма беш йил муқаддам бир воқеа содир бўлган эди. Мен мудирлик қилаётган бўлимда ишловчи ёш дўстимиз «онам оғир касаллар», деб барвақт кетишга ижозат сўради. Бундай ҳолда ким рухсат бермайди? Орадан тўрт соат ўтиб, иш вақти тугагач, кўчада кетаётиб уни бир қиз билан қўлтиқлашиб кетаётганини кўрдим. У эртасига ҳам ишга келмади. Индинига хафаҳол кўринишда пайдо бўлди. Қизни кузатгач, қишлоғига бориб келгандир, деб ўйлаб, «Онангиз тузукмилар?» деб ҳол сўрадик. «Мазалари йўқ», деб жавоб қилди. Бир соатдан сўнг унинг опаси қишлоқдан қўнғироқ қилиб, «укамга насиҳат қилиб қўйинг, икки ойдан бери уйга келмайди», деди. Қисқаси, мен у йигитга танбеҳ бердиму ариза ёзиб, бўшаб кетишини талаб қилдим. Мен унинг ёлғон гапиришини кечирсам бўларди. Лекин соғлом онасини «оғир касал» дейишини кечириш мумкин эмасди...

Ёлғон сўзлаш ироданинг заифлигидан далолат беради. Одам истаса-истамаса, сергаплик уни ёлғон кўчасига бошлаб кетади. Жаноби Расули акрам (с.а.в.): «Эшитганини гапираверишкишининг ёлғончилигига кифоя қилади», деганлар. Таомланиш лозим бўлса, қозонга бошимизни тиқмаймиз, керагини сузиб еймиз. Гап ҳам шундай бўлиши керак. Унни ёки қумни элаб ишлатганимиз каби, тилимиздан учаётган сўзларга илашган ёлғонни ушлаб қолиш учун ақл ва тафаккур элагида элаб олишимиз шарт.

Бир лофчи ёлғон сўзларни кўп сўзлар эди. Бир куни мажлисда денгизларнинг аҳволидан ва денгиз саёҳатида кўрган томошаларидан ҳикоя қилди. Мажлисдаги кишиларнинг бири сўрадики: «Эй биродар, сиз денгизда кўп саёҳат қилганга ўхшайсиз. Денгизларнинг балиқлари дарё балиқларидан ўзгачадир? Улар қандай бўлар экан?»

Саволдаги пичинг оҳангини англамаган лофчи у кишига боқиб деди:

— Ҳалигача сиз денгиз балиқларини кўрганингиз йўқми? Денгиз балиқлари туяга ўхшаш икки узун шохли бўлурлар...

Мажлис аҳли билдиларки, ул бечора на туяни кўрган экан ва на денгиз балиғини. Барчалари кулиб юбордилар. Лофчи эса уялиб, мажлисни тарк этди.

Бу бир ривоят. Энди бўлиб ўтган воқеа баёни билан танишинг: қалам аҳлидан ҳисобланган танишимиз бир даврада Бангладеш мамлакатига бориб келганини айтиб, сафар таассуротларини бошлади. Биз унинг ёлғон гапларини кўп эшитганимиз учун эътиборсиз ўтирган эдик. Бир маҳал «бангладешликлар менинг Ўзбекистондан эканимни билиб, «Сиз улуғ Бухорий юртидан экансиз, бизга Жумъа намозини ўқиб беринг, деб илтимос қилишди. Бангладешда Жумъа намозини ҳам ўқиб бердим», деб мақтангач, ажабландик. Чунки бу ёлғончининг оддий намоз ҳақида ҳам тушунчаси йўқ, салкам олтмиш йил умр кўриб, пешонаси бир марта ҳам саждага бормаган эди. Кўпчилик орасида танбеҳ бериш ноқулай бўлиб, даврадан барвақтроқ чиқдик. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, газетада унинг таассуротлари баёнини ўқидик. Кичик даврадаги ёлғон учун тил айбдордир. Ёлғоннинг қоғозга тушишига, мингларча одамларнинг эътиборига ҳавола қилинишига-чи? Тўғри, ўша даврада танбеҳ бермаганимиз учун биз ҳам айбдормиз...

Ҳикоят: Халифа Хорун ар-Рашиднинг Мансур исмли аъёни сарой аҳли орасида эътимодлиси эди. Бир куни у халифа ҳузурида румлик бир қул билан рум тилида суҳбатлашди. Шунда халифа «Сен румий тилини қаердан ўргангансан?» деб сўради.

— Менинг онам билан доям румлик эдилар, бу тилнинг энг нозик ибораларигача тўлиқ биламан, — деди Мансур.

Бир куни халифа уни ҳузурига чақириб деди:

— Менинг сенга айтадиган муҳим сўзим бор, илло бу сирни оғзингдан чиқара кўрма. Сен эртага азон вақтида ўрнингдан тургину ўзингни карликка сол. Сабабини сўраганларга «Кечаси бурнимдан икки қатра сув оқиб, қулоғим ғиппа кар бўлиб қолди», деб овоза қил. Токи халойиқ сенинг кар бўлиб қолганингга ишонсин. Ана шундан кейин сенга иккинчи сирни айтаман.

Мансур халифанинг амрини бажарди, Бағдод аҳли унинг кар бўлиб қолганидан хабар топди.

Кунлардан бир куни халифа аъёни билан хилватда гаплашиб ўтириб, паст овозда сўради:

— Анави ишни қандай бажармоқчисан?

Мансур гап нима устида кетаётгани тушунолмай «Қайси ишни?» деб сўради. Халифа эса кулиб: «Ҳали карликка янада яхшироқ ўрганишинг керак экан», деди. Мансур бу танбехдан сергакланди. Бир ой давомида халифа аъёнидан уч марта сўз сўради. Учинчи сўроғида ҳам Мансур индамади. Шундан сўнггина халифа унга вазифа берди:

— Мана энди карликка ўрганибсан. Мен сени Рум подшосининг ҳузурига элчи қилиб жўнатмоқчиман. Ҳушёр бўлишинг керак. Мақсадим шуки, сен у ерда ўзингни кар қилиб кўрсатасан-да, уларнинг нима ҳақида сўзлашаётганларига диққат қиласан. Шоҳ қандай сўз айтмасин, биринчи ва иккинчи сафар ўзингни эшитмаганга соласан, гапини учинчи марта такрорлаганда жавобингни унга маълум қил. Сенга нимаики ҳадя қилсалар, қабул қилмагин. Ўша ҳадя қилинган нарсаларнинг номи ёки нусхаси бизнинг ерларда топиладиган бўлса, сен уларга «Бу нарсалар бизда кўп», деб жавоб бер. Аркони давлат аъёнларининг барчасига турли-туман ҳадялар бергин. Уларга мушк, уд ва анбардан кўпроқ бер. Чунки улар атирга жуда ўчдирлар.

Мансур сафар анжомини ҳозирлаб, Рум мамлакатига жўнади. Қустантанияга (ҳозирги Истанбул) етиб, шаҳарга киргач, Рум подшоси ўз хосларидан бир нечасини унинг истиқболига чиқарди. Бағдод халифасининг элчисини иззат-икром билан кутиб олдилар. Мансур Рум подшосининг ҳузурига киргач, шоҳ унга савол бера бошлади. Мансур эса ўзини карликка солиб индамай туравергч, улар «Сенга нима бўлди, нега жавоб бермайсан?» деб сўрадилар.

— Йўлда келаётиб, бир неча кун касал бўлдим. Хасталик чекинди-ю, аммо қулоғим кар бўлиб қолди, — деб жавоб берди Мансур.

Буни эшитган Рум подшоҳи «Бу ҳам бир бахтсизликдир», деб ачиниб, таржиймонига буюрди:

— Айтишинг лозим бўлган гапларни қоғозга ёзиб кўрсат. Қоғозни ўқиб, сўнг жавоб қайтарсин.

Аркони давлатга эса «Агар бирон сўз айтмоқчи бўлсангиз, зинҳор баланд овозда гапирманг, токи гапирган гапингизни эшитмасин. Қани, кўрайлик-чи, яна қандай ҳийлалар кўрсатаркин», деди.

Шундан сўнг аъёнлар ўз инъомларини Мансурга бермоқчи бўлдилар. Аммо Мансур барча совғаларни камситиб, «бундан бизда кўп», «бу нарсалар бизларда аллақачонлардан бери ишлатилмайдиган бўлиб қолган», деб қабул қилмади. Мансурнинг мақсади нима эканлиги Рум шоҳига маълум бўлса-да, индамади ва элчига ҳеч нарса тортиқ қилмади. Биринчи қабул маросими шу тахлитда ниҳоясига етди.

Яна бир неча учрашувдан сўнг музокаралар якунланиб, элчининг қайтар вақти етди. Охирги учрашувда Рум подшоҳи элчини ажойиб манзарали бир қасрда кутиб олди. Қаср томини биттагина устун кўтариб туриши ғоят ажабланарли эди. Қасрнинг тўртта эшиги бўлиб, деворлари ва саҳни зумраддан ишланган эди. Қасрнинг шарқий ва ғарбий қисмида биттадан иккита дарича бўлиб, қуёш чиққанда шарқий

деразадан, қуёш ботаётганда эса ғарбий деразадан шуъла сочиб, қаср ичи зумрад рангига чўмарди. Қаср ичига кирган киши ўзини афсонавий бир дунёга келиб қолгандек ҳис қиларди.

Мансур қасрга киргач, унинг ғоятда муҳташамлигидан лол бўлиб қолди ва юзида ҳайрат асари пайдо бўлди. Рум подшоҳи таржиймонга деди:

— Сўраб кўр-чи, уларнинг подшоҳида ҳам шундай қаср ва шунчалик зумрадлар бормикан?

Таржиймон саволни англатгач, Мансур ўйлаб ҳам ўтирмай, шартта жавоб берди:

— Амирал мўмининнинг уйида зумрад шунчалар кўпки, агар хоҳласа, эшиклари остоналарини ҳам зумраддан қилдиради.

Рум подшоҳи элчининг лоф уриб, ёлғон гапираётганини сезиб: «Тўғри сўзламоқ энг яхши фазилатдир», деб қўйди.

Мансур Бағдодга қайтгач, Рум подшоҳининг инъомларини ва мактубини халифага топширди. Унинг хизмати маъқул кўрилиб, юз минг динор билан тақдирланди. Хорун ар-Рашид юз минг динор бериш ҳақида хазинадорга барот ёзаётган вақтда Мансур сафарда кўрган ажойиботларини сўзлади. Шунинг қаторида шоҳ қасрининг таърифини ҳам унутмади. Шоҳнинг саволига жавобан зумрад ҳақида айтганларини маълум қилганда халифа ёзишдан тўхтаб, унга ғазабли нигоҳини қадади:

— Ёлғон гапиришдан уялмадингми? Шундай номаъқул гапни гапирибсанки, ҳатто ҳақиқатни тан олмасдан унга қарши ёлғон сўзлашлик номардлик аломати эканини ҳам тушунмабсан. Агар шоҳларнинг ишончли кишилари ёлғон сўзлашга журъат этсалар, у ҳолда ўзлари шоҳнинг ишонч ва эътиборидан маҳрум бўладилар. Бугундан бошлаб бизнинг ихлосимиз сендан қайтди. Сенинг бахтсизлигинг шундаки, ёлғон гапиргансан. Ёлғончилигинг учун эса мукофотламаймиз. Зеро, олтинни кумушга алишмайдилар...

Бу ҳикоятдаги икки нуқтага алоҳида диққат қилиш керак. Биринчиси, халифа берилажак туҳфаларни рад этишда ёлғон ишлатишга даъват этгани йўқ, балки амрида «ўша ҳадя қилинган нарсаларнинг номи ёки нусхаси **бизнинг ерларда топиладиган бўлса»**, деб таъкидлади. Иккинчи нуқтада, зумрад ҳақида гап кетганда Мансур шу амрни унутдигина эмас, балки шарафли ҳадисга беэътибор бўлди. Зотан, Жобир ибн Абдуллоҳ ал-Ансорийдан ҳадиски: «Расулуллоҳ (с.а.в.) «Ким ўзида йўқ нарсани «менда фалон нарса бор», деб мақтанса, икки қават кийим билан ўралган ҳисобланади», дедилар». Бу билан набий муҳтарам «ўша одам икки баравар ёлғончидир», демоқчи бўлганлар.

Ўрни келганда халқаро миқёсдаги ёлғон ва алдовлар ҳақида ҳам бир-икки сўз айтиш лозим. Боғчадаги, мактабдаги ёки бирон идорадаги ёлғондан катта ё кичик гуруҳ азият чекиши мумкин. Лекин давлатлар орасида мавжуд ёлғон ва алдовдан дунё аҳли жабрланади. Айниқса, тараққий этган кучли давлатлар янада кучайиш учун бошқаларни алдов сиртмоғида ушлаб туришга интиладилар. Давлатлар орасидаги муносабатларда элчиларнинг хизмати катта. Ҳозир биз уларни «дипломатлар», деб атаймиз. Луғатларда «дипломат» сўзига

«муомалага уста одам», деб таъриф берадилар. Француз дипломатларидан бири эса ўз касбига таъриф бера туриб «Дипломат — ўз мамлакати манфаати учун бошқа мамлакат раҳбарларини усталик билан алдай олувчи шахс», деб таъкидлаган. Америкада «Ҳаваскор ёлғончилар клуби» ташкил этилганда истеъфодаги бир дипломат унга аъзо бўлиш учун ариза берибди. Унинг аризаси кўриб чиқилиб, «дипломат ҳаваскор эмас, профессионал ёлғончи бўлади», деб аъзоликка қабул қилишмабди. Бу ҳазил эмас, ҳаётда содир бўлган чин воқеа. Икки мамлакат орасидаги муносабатларни ўрнатишда «беғараз алоқа» деб таъкидланса-да, ўртада ёлғоннинг аралашиб қолиши чатоқ. Мамлакатлар орасидаги келишмовчиликлар, ҳатто урушлар айнан шу ёлғон аралашган ишлардан келиб чиқади. Мамлакатлар орасидаги муносабатларга ёлғон аралашмаганида дунё қанчалар гўзал бўлар эди!

Ҳазрати Абдуллоҳ ибн Аби Авфадан (р.а.) баёнки: «Мўмин киши ёлғон ва хиёнатдан бошқа барча хулққа тобе бўлиши мумкин».

Фитрат — яратилиш жиҳатидан олиб қарасак, мўмин ахлоқнинг барча турлари, жумладан, ҳар хил ёмон хулқларга ҳам эга бўлиши мумкин. Аммо унинг табиатида ёлғон билан хиёнат бўлиши сира ҳам мумкин эмас. Бу икки иллат ҳар бир инсон учун катта қусур ва қабоҳатдир. Ҳар қандай киши учун бу икки ахлоқ қабоҳат экан, демак, мўмин кишига асло ярашмайди. Чунки иймон кирган қалбга ёлғон ва хиёнат сиғмайди. Шунинг учун ҳам мўмин тўғрилик ва вафодорликни севади, бошқаларни ҳам шунга чақиради. Шак-шубҳасиз, мўмин киши Ҳақ таоло ҳузурида ҳам тўғрилиги ва аминлиги боис юксак даражаларга эришади.

Намоз ўқувчилар ҳар куни беш маҳал Ҳақ таолодан Сироти мустақиймни — тўғри йўлни сўрайдилар. Тўғри йўлда бўлган кишини Аллоҳ таоло ҳеч қачон хор қилмайди. Тўғрилик жаннатдаги бир дарахтга ўхшатилади. Кимда-ким ер юзига ёйилган бу тўғрилик дарахти шохларидан бирини маҳкам тутса, шох уни тўғри жаннатга элтади. Аксинча, ёлғон — илдизи жаҳаннамда жойлашган бир дарахтдир. Ким ёлғончилик қилса, қилган ёлғони уни дўзахга элтади. Хиёнат ва ёлғончилик фақатгина баъзи адашган қавмларнинг феълидир.

Шу боис болаларимизни тўғри тарбиялашга эътибор берайлик. Бу йўл — Сироти мустақийм — пайғамбарларнинг йўлидир. Муҳаммад Мустафонинг, соллаллоҳу алайҳи васаллам, йўлларидир. Бу йўл ғазабга дучор бўлган, адашган бандаларнинг йўлидан бошқача йўл. Биз ҳам Аллоҳ таолодан барчамизни мана шу йўлга йўллашини ва тўғриликни тутиб, ундан айрилмайдиган бандалари қаторида қилишини сўраб, дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! Бизларни ҳам Ўзинг рози бўлган ва севган бандаларинг қаторида вафоли, аҳдига содиқ, ростгўй, комил, етук, фазилатли, хуш ахлоқли қулларингдан айла! Ўзимизга, жамиятимизга, Ватанимизга, қадриятларимизга фойдали, қалби пок, умрни мазмунли ва ибодатда ўтказадиган қулларингдан айла! Ўзингга берган ваъдамиз устидан чиқишни, ҳузурингга Ўзинг севган ва Ўзинг рози бўлган қул ўлароқ боришимизни, жаннатингга, жамолингга мушарраф бўлишимизни насиб айла! Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ЁЛҒОННИНГ ФАРЗАНДЛАРИ — «ҚАРИНДОШ» ИЛЛАТЛАР

Иғвогар мисоли кўмир, куйдирмаса ҳам кишини қора қилади. Иғвогарни бошқалардан ажратиш қийин эмас — у бировларнинг кулфатидан шодланади. Иғвони касб қилган одам киши танасида юриб, фақат яра бор жойда тўхтайдиган пашшага ўхшайди.

Ёлғон иллатининг «фарзандлари» борасида батафсил суҳбатлашиш фурсати етди. Кишининг сақланиши зарур бўлган — чақимчилик, туҳмат, ғийбат, ҳасад, иғво, фитна, ҳийла — бир оилага мансуб «қариндош» иллатлардан ҳисобланади. Агар ёмонликлар орасида кўрик-танлов ўтказилса, барчалари бир поғонада турган бўларди. Бу иллатларни бир онадан бир пайтда бирга туғилган эгизаклар, десак ҳам бўлади. Чунки бирининг иккинчисидан кам ери йўқ. Ҳаммаси оила бахт саройининг кушандаларидир ва уларни бир сўз билан «фисқу фужур» (ёмонлик, бузуқлик-ахлоқсизлик) деб, бу иллатлар эгасини эса «фосиқ» деб аташ мумкин. Яна тилимизда «фисқу муфрит» деган атама борки, унинг маъноси — ўтакетган бузуқликдир.

Ғийбатни руслар «сплетня», «злословие» дейдилар. Ғийбатнинг отаси — бекорчилик. Шунинг учун «Болалик уйда ғийбат йўқ», дейдилар. Болаларнинг ширин-ширин гаплари, қувноқ ўйинларига маҳлиё бўлганларнинг хаёлига бировни ғийбат қилиш келармиди?

«Туҳмат» ва «бўҳтон»ни «клевета», «иғво»ни «провокация», «фитна»ни «интрига», «заговор» дейдилар. Иллатларнинг русча маъносини беришдан мақсадим, ёшлар орасида бу иллатларни биргина «провокация» атамаси билан тилга олиш одати кўп учрайди.

Баъзилар бу тушунчаларни бир деб, маънодош сўзлар сифатида ишлатадилар. Масалан: «Фалончи тинмай ғийбат қиларди. Унинг иғвоси натижасида ҳалокат юз берди». Тўғри, ғийбат — иғво ва фитнанинг бошланиши. Ғийбат кишига зарарсиз, ўткинчи бир гапдай бўлиши мумкин. Лекин иғво давомли бўлади. Ёмон ният амалга ошмагунча тинчилмайди. «Иғво» ва «фитна»нинг нима эканини тасаввур қилиш учун яна Одам Ато ва Момо Ҳаввонинг тақдирларини эслайлик. Шайтон алайҳилаъна ёлғонни ишлатиб иғво ва фитна қилмадими?! Шунинг учун ҳам дуога қўл очилганида Аллоҳ таолодан шайтоннинг ҳийласидан, иғвосидан, фитнасидан сақлаш илтижо қилинади.

Қуръони каримнинг Шуаро сурасида шайтон алайҳилаъна иғвосига учиб, йўлдан озганларга дўзахнинг кўндаланг қилиб қўйилгани ҳақида огоҳлантириш бор. Одам Ато яралганидан бери шайтон иғво ва фитна билан банд. Унинг мақсади аниқ — бандани ҳидоятдан четлатиш ва дўзах сари етаклаш. Иғво ва фитна шайтоннинг касби экан, одам боласининг бу касбга меҳр қўйиши аввало ўзи учун, қолаверса жамият учун фожиадир. Мени бу борада бир нарса кўп ўйлантиради: шайтон кибри учун Аллоҳ таолонинг ғазабига учради. Шу туфайли Одам Ато ва унинг авлодига душман бўлди. Душманлиги боисидан иғво-фитнани бас қилмайди. Хўш, бизларнинг орамизда яшаб, биз билан бир ҳаводан нафас олиб, бир булоқдан сув ичувчи кимса нима учун иғво ва фитна-

дан ўзини тиймайди. Бу иллатларнинг гуноҳ эканини, кимгадир қилган иғвоси ёки фитнаси учун дўзах азобига дучор бўлишини билмайдими? Билади! Хўп, иғвоси ёки фитнаси орқали нимага эришади? Ҳеч нимага! Ёмон кўрган одами унинг иғвоси туфайли ишдан ҳайдалар, оиласи бузилар ёки бошига бошқа бир мусибат тушар. Хўш, иғвогарга бундан нима наф? Фақат кўнгли бироз «роҳатланади». Шугинами? Ҳа, шугина! Иғвоси туфайли эришган «кўнгил роҳати»ни тарозининг бир палласига, дўзахдаги азобини иккинчи палласига хаёлан қўйиб кўрайлик-чи?

Бир масалга диққатингизни тортаман:

Бир арслон бетоб бўлиб қолди. Барча ҳайвонлар зиёратга келишди, фақат тулки келмади. Бўри бу қулай фурсатни қўлдан бермаслик учун иғво қилди:

— Тулкининг ярамаслигини энди билдингизми? У сизни менсимайди, хасталанганингизни эшитиб, қувониб юрибди. Агар бу қилиғи учун жазоламасангиз, бошқа ҳайвонлар ҳам ундан ибрат олиб, сизни назарписанд қилмай қўйишади.

Бўрининг иғвосини бир қуён эшитиб турган эди, ўша заҳоти тулкига етказди. Тулки вақтни бой бермай, бир хўрозни тутди-да, арслон ҳузурига таъзим билан келди. Арслон ғазаб билан наъра тортди. Тулки эса таъзимдан бош кўтармай, узрини баён қилди:

— Улуғим, сизнинг бетоблигингизни эшитганимдан бери ҳузур-ҳаловатимни йўқотганман. Сизнинг саломатлигингиз учун мен жонимни беришга ҳам тайёрман. Бошқа ҳайвонлар сизни кўргани келишганда мен дардингизга даво излаб юрган эдим. Бағоят тажрибали, қўли енгил табиб борлигини эшитиб, уни қидириб топдим. Ҳузурингизга даъват қилган эдим, боласи вафот қилгани учун кела олмай, узрини айтди. Аммо сизни шифолаш йўлини менга тушунтирди. Сиз хўроз гўштини еб, ўтини почаси билан аралаштириб оғриган ерингизга сурасиз, кейин бўрининг оёғини олиб, қони қотмай туриб боғлайсиз.

Арслон тулкининг сўзига ишонди. Хўроз гўштидан еган эди, ўзини бир оз енгил ҳис этди. Тулки кетгач, бўри унинг жазосиз чиққанидан ажабланиб, арслон ҳузурига кирди-ю, оёғидан ажралди...

Эътибор қилдингизми, бир иллат иккинчисини уйғотяпти: бўри иғвонинг уясини ковлади; қуён бўрини ёмон кўргани учун чақимчилик қилди. Тулки эса бўрининг иғвосини даф этиш учун иғвони ҳийла либосига ўраб қасдини олди. Агар бўри қуённинг чақимчилигини билса, бу ёғи нима бўлишини билаверинг. Ўтмишнинг машҳур адибларидан Анатоль Франснинг «Адоватчиликка қарши адоват уйғотинг» деган чақириғи бор. Агар бу чақириқни тўғридан-тўғри қабул қилсак, «иғвогарга қарши иғво уйғотинг», деб тушунамиз ва тулкининг ишини маъқуллаймиз. Иғвога иғво билан жавоб бериш инсонийликдан эмас. Адибнинг чақириғида бу маъно йўқ. Балки адоватни инкор этишга даъват мавжуд. Иғвогардан нафратланишимиз керак. Лекин нафрат чегарасидан чиқиб, ўч олишга киришсак, ўша иғвогардан ҳам баттарроқ тубанлашган бўламиз. «Аччиқни аччиқ кесади» деган мақолни «иғвони иғво кесади ёки тўхтатади» деб тушуниш ақл ожизлигидан далолатдир. Иғвога иғво билан жавоб бериш янада баттарроқ иғволарнинг туғилишига сабаб бўлади.

«Иғво — ожиз қалбнинг ёвуз мероси, мағрурлар қалбидан ҳайдалган бир ҳис», деб ёзган шоир ғоят тўғри фикрлаган экан. Иғвогар ҳамиша ўзининг асл башарасини ниқоблаб юради. Кўпинча у ўзини куюнчак меҳрибон дўст қиёфасида кўрсатади. Агар шундай ниқоб остида иғво қилинмаганида эди, дунёда кўп ёвузликлар бўлмасди.

Иғвогарнинг ҳаётда уялиб қолишини кўп кузатганмиз. Дунёвий қонунларда қиёмат жазоси кутиб ўтирилмайди. Иғвогарлиги исботланса, қамоқ жазоси бор. Лекин унга қадар иғвогар бир эмас, баъзан бир неча одамнинг шўрини қуритади. Худди мана бу ҳикоятдаги каби:

Қадим замонда бир одам қул сотиб олиш мақсадида бозорга борди. Бир қул кўнглига маъқул келган эди, савдогар Ислом тартибига кўра, унинг айбини ҳам баён қилди:

— Бу қул жуда уста, ҳунарманд, аммо иғвогарлик ва фитнада ҳам тенгсиз. Агар айбига эътибор қилмай, ҳунарига қизиқсангиз, олаверинг.

У одам айбига эътибор бермай қулни сотиб олди. Орадан ойлар ўтиб, бир куни қул хожасининг хотини ёнига бориб деди:

— Сизнинг менга меҳру шафқатингиз ва ёрдамингиз жуда кўп бўлгани учун махфий бир сирни айтишга мажбурман. Агар у сирни сизга айтсаму эрингиз билиб қолса, мени аёвсиз жазолайди. Айтмасам, сизга хиёнат қилган бўламан. Шунинг учун сўзларимни ҳеч кимга айтмасликка ваъда беринг, — хотин ваъда бергач, қул иғвосини давом этди:— Эрингиз сизни қўйиб юбориб, бошқа хотин олмоқчи. Бунинг чорасини кўришга шошилмасангиз, кейин «аттанг!» деб сочингизни юлишингиздан фойда йўқ.

Бу нохуш хабардан хотин шошиб қолди. Қандай чора кўришни билмай, қулдан маслаҳат сўради.

— Шу шаҳарда зўр азайимхон бор, деб эшитганман, ҳозир унга бориб, эрингизни сизга «иситиб» келаман.

Қул шундай деди-да, кўчага чиқиб, бир оз айлангач, изига қайтди.

— «Иситиш» учун эрингизнинг энгаги тагидан бир неча дона бўлса ҳам мўй олиб берар экансиз. Кечаси эрингиз ухлаган пайтда устара билан аста қириб олсангиз ҳам бўлади, — деб йўл-йўриқ ўргатди.

Хотин кеч киришини кутаётган маҳалда қул хожасига рўпара келиб, йиғламсираб деди:

— Эй хожам, сиз мурувватда тенги йўқ улуғ одамсиз. Менга қилган шафқатингизни билмасам, кўр бўламан. Сизнинг муборак ҳаётингизга хавф солувчи бир сирни сездим, айтмасам, жонингизга қасд қилгандай бўлиб қоламан.

Бу гапдан ажабланган хожа қулидан сирни ошкор қилишни талаб этди. Қул баттар йиғламсираб, гапини давом қилди:

— Хотинингиз бошқа бир одамга кўнгил қўйган экан. Сизни бу кеч ўлдириб, унга тегиб олмоқчи. Эҳтиёт бўлинг, сиздек шафқатли хожамдан айрилиш мен учун ҳам улуғ бир мусибат.

У киши малъуннинг гапига ишонди. Кечаси ўзини ухлаганга солиб, сергак ётди. Қаттиқ хуррак овозини эшитган хотин эса қўлига устара олиб унга яқинлашди. Устарани энгаги тагига олиб келганда эри унинг қўлидан маҳкам ушлади. Хотинининг оҳ-войига парво қилмай шу устара билан уни ўлдирди. Эртасига хотиннинг қариндошлари бу

воқеадан хабар топиб, ғазабландилар ва келиб эрни ўлдирдилар. Шундан сўнг эрнинг қариндошлари ҳам ғазаб билан оёққа қалқдилар. Хун олиш учун қуролландилар. Оқибатда ҳар иккала томондан кўп одамлар қурбон бўлди...

Бугунги кунимизда бунақа воқеа учрамайдигандай туюлади бизга. Ҳа, учрамайди, лекин иғвогарлар-чи? Улар йўқ бўлиб кетишмаган-ку? Уларнинг «иш услублари» ўзгарди, холос. Шу боис донишмандлар бу каби ҳикоятларни мерос қолдириб, иғвогарлардан ҳамиша эҳтиёт бўлишга, уларнинг сўзлари билан пок кўнгилларни хира қилмасликка даъват этишган. Шарафли ҳадисда: «Ким мусулмон биродарини иғво қилса, Аллоҳ Қиёмат куни унинг юзини орқасига ўтириб қўяди», дейилиши ҳар бир киши учун ибратдир.

Иғво ва фитнани касб қилган шайтонга жаннат ҳаром, саодат ҳаром бўлганидек, иғвогар одам ҳам сира бахтли бўла олмайди. Бир марта иғво қилиб тўхтаса, ўзига яхши. Албатта, тавба яхши, лекин иғводан ўзини тўхтатиш янада яхшироқ. Лекин кимса тавба қилмаса, ёки тавба қилиб бўлганидан кейин яна иғво устига иғвони қалаштириб ташлайверса, ҳаётдаги қўрқуви ҳам ошаверади. Аввал айтганимиздай, тавба бир марта қилинади ва бу гуноҳлардан тўхталади. Ахир киши заҳарни икки марта ичмайди-ку? Иғво ва фитна уруғини эккан кимса пушаймон мевасидан бошқа яна нима ундириб олиши мумкин?

Ҳиндларда «Фитнанинг олдини олмоқчи бўлсанг, фитна эшитувчи қулоқни кесиб ташла», деган мақол бор. Ҳузайфа (р.а.) бундай насиҳат қиладилар:

«Фитна қалбларда бош кўтаргай. Фитнадан озроқ озуқа олган қалбда бир доғ пайдо бўлади. Шундан сўнг унда фитнага нисбатан нафрат уйғонса, доғ кетади. Кимки қалби фитнага дучор бўлган-бўлмаганини билмоқчи экан, қалбини тафтиш қилсин. Агар аввал ҳаром деб билган нарсани ҳалол деса ёки асли ҳалол нарсани ҳаром дер экан, демак, қалби фитнага макон бўлибди.

Фитналардан эҳтиёт бўлинг. Ҳеч ким фитнага берилмасин. Аллоҳ таолога қасамки, ким фитнага юзланса, тошқин сел йўлдаги ифлос нарсаларни суриб кетганидек, фитна ҳам у кимсани ана шундай судраб олиб кетгай. Фитна дастлаб ҳақ-рост қиёфасига ўраниб бошланади. Шу даражадаки, баъзилар уни ҳақ деб биладилар. Фақат ўртадан кўтарилганидан кейингина унинг фитналигини тушуниб етади.

Ҳатто сув қўшилмаган шароб ҳам фитна каби инсонлар қалбини алдаб, чалғита олмайди.

Шундай бир замон келадики, сувга чўкаётган одам каби астойдил дуо-ниёз қилган кишигина фитнадан омон қолади. Бошқа ҳеч ким қутула олмайди.

Дунё учун охиратни унутган, охират учун дунёни ташлаган кимсалар сизларнинг яхшиларингиз эмас. Яхшиларингиз ҳар иккаласидан ҳам тўғри фойдалана олганларингиздир».

Фитнани инсонларни ўлдирувчи маънавий қуролга қиёсласак ҳам бўлади. Бизда «Ким бировга чоҳ қазиса ўзи йиқилади», деган мақол бор. Мазкур мақолдаги ҳикматни қадим ҳинд афсонасидаги бу воқеа исбот этади:

Подшоҳнинг Бош вазири ғоят доно эди. Бошқа вазирларга унинг мавқеи тинчлик бермасди. Охири барчалари тил бириктириб, фитна атрофида бирлашдилар. Вазирлардан бири подшоҳга таъзим қилиб, бу кеч тушида олампаноҳнинг марҳум оталарини кўрганини айтди. «Жаннатмакон дадангиз у дунёда ҳам подшоҳ эканлар. Лекин сиздан ранжидилар. Доно бош вазирга муҳтожликлари бор экан, ҳузурларига жўнатмасангиз сиздан рози бўлмасмишлар», деди. Подшоҳ бу гапни эшитиб ажабланди. Орадан ярим соат ўтмай, иккинчи вазир ҳам келиб бир туш кўрганини айтди. Кейин бошқалари ҳам тушларини баён қилдилар. Подшоҳ биринчи тушга ишонмагандай бўлган эди, қаторасига барча вазирларининг бир хилда туш кўриши унинг ақлини олди. Охири доно Бош вазирини чақиртириб, ўзини оғир аҳволга солган муаммони баён қилди. Бош вазир фитнадан мақсадни дарров англади-да, «Ҳамонки жаннатмакон дадангиз мени чақиртираётган эканлар, дарҳол жўнатиш чораларини кўришингиз керак. Мен у дунёга бориб хизматларини адо этишга тайёрман. Фақат менга қирқ кун муҳлат беринг. Бу кунлар мобайнида ибодат билан банд бўлиб, руҳимни поклаб олай. Дадангиз ҳузурларига пок ҳолда бормоғим шарт», деди. Подшоҳ ижозат берди.

Бош вазир вақтни ғанимат билиб, уйидан то мурдани ёқиш майдонига қадар ер остидан йўл — лаҳим ковлатди. Қирқ кун ўтгач, оппоқ либосда подшоҳ ҳузурига келди-да, гулхан ўтини ҳам ўзи ёқажагини билдирди. Подшоҳ у билан йиғлаб хайрлашди. Фитначи вазирлар эса қувондилар. Бош вазир қалаб қўйилган ўтинлар устига чиқиб оловни ёқди. Тутун кўтарилиши билан ўтинлар орасидан ер ости йўлига ўтдида, уйига қайтиб келиб, беркинди. Уч йилгача кўчага чиқмади, бировга кўринмади. Уч йилдан сўнг яна оппоқ либосини кийиб подшоҳ саройига келди. Подшоҳ бу доно маслаҳатгўйини соғиниб, сиқилиб ўтирган эди, уни кўрди-ю чеҳраси ёришди. Фитначи вазирлар эса талвасага тушдилар.

— Жаннатмакон дадангиз сизга саломлар йўлладилар. У дунёдаги салтанатлари ғоят гуллаб-яшнаяпти. Мен у зотга уч йил хизмат қилдим. Бугун менга ижозат бердилар ва сизга амр этдиларки, токи бу вазирларингизни ҳам ҳузурларига юборгайсиз. Уларни бугун шомгача кутажакларини хоҳиш қилдилар.

Бу гапни эшитиб подшоҳ ўйланди:

«Бу вазирлар дадамни тушларида кўрган эдилар. Тушга иноиб юбориб эдим, мана, хизматини қилиб қайтиб келди. Бу дадамнинг ўзларини кўрган, амрларини ҳам ўз қулоғи билан эшитган экан, нима учун ишонмайин?»

Фитначи вазирлар ўша соатдаёқ гулханда ёқилдилар...

Оилада келиннинг чақимчилик, ғийбат қилиши ҳолларини тез-тез учратамиз. Лекин туҳмат, иғво, фитна бобида «улоқ қайноналарда кетган». Бу сатрларни ўқиган муҳтарама қайноналар мени айблашмасин. Келинларнинг ёнини олиб, уларни атайин айблаш фикридан узоқман. Келин чақимчилик ёки ғийбат қилиб бўлса-да ҳасратини тўкиб, кўнглини бўшатиб олади. Туҳмат, иғво, фитна замбараклари билан қуролланиб нимага эришади? Бу қуролларни ишга солувчи

қайнонанинг мақсади аниқ — кўзига балонинг ўқидай кўриниб қолган келиндан қутулиш. Ўғлини бошқага уйлантириш. Хўш, айтинг-чи, келинда қайнонасини қўйдириб, қайнотасини бошқага уйлантириш истаги бўладими? Қайнона «янги галстугингни хотининг хушторига совға қилиб юборган», деган туҳматга ўғлини ишонтириб, фитна қўзғаши мумкин. Келин қайнонасига қарши қандай фитна қўзғаркин, сиз билмасангиз, мен бунақасини эшитмаганман. Тўғри, келин қайнотасига арз қилиши мумкин, лекин фитнага қасд қилмайди.

Муҳтарама қайнонажонларнинг барчаларини бу иллатда айбламоқчи эмасман. «Қайноналар» деганда мен ёппасига эмас, айримларини, ўзларини ифводан тўхтата олишга куч тополмаётганларни назарда тутяпман. Лекин дунё бўйича биттагина қайнонада шундай иллат бўлса фақат оила эмас, жамият ҳам озор чекади. Бир ифво ва фитна туфайли бир қанча оилаларнинг барбод этилиши мумкинлигига ҳаётда гувоҳ бўлганмиз. Эҳтимол, бугунги қайнона келинлик чоғида туҳмат, ифво ва фитна балоларидан азият чеккандир. Бу иллатларнинг қалбни қандай яралашини яхши билар. Шу боис ҳаёт тажрибаларини унутмай, ўзларини бу иллатлардан асрашлари керак. Лекин қўшни ёки бошқа қариндошида бу иллатлар мавжуддир ва у бундан хабардордир. Унда яқинларини бу гуноҳлардан қайтаришга уриниши лозим, томошабин бўлиб қолмаслиги керак. Балки бу ҳикоят айтиб берилса таъсир этар?

Қадим замонда подшоҳнинг Маҳбуд исмли доно вазири бор эди. Подшоҳ саройда фақат шу вазирига ишонарди. Ҳатто унинг таоми ҳам вазирнинг уйида пиширилади. Аммо доно вазир билан жасур лашкарбоши адоватда эдилар. Лашкарбоши қандай қилиб бўлса-да, вазирни саройдан четлатиш чорасини изларди. Кунлардан бир куни йўлда эски ошналаридан бири яҳудий сеҳргарини учратиб қолди. Уни уйига олиб келиб, зиёфат қилди. Зиёфат охирида вазирни йўқотиш чорасини сўради. Сўнг икковлашиб фитна режасини тузадилар:

— Шоҳнинг олдига овқат олиб боришдан олдин менга хабар қил. Мен таомга афсун ўқиб сеҳр солай. Токи овқат заҳри қотилга айлангай. Сенинг мақсадинг шу йўл билан рўёбга чиққай», — деди.

Эртаси куни вазирнинг уйида шоҳ учун гуруч пиширилди ва таомни Маҳбуднинг ўғли кўтариб, саройга жўнади. Йўлда уни лашкарбоши билан сеҳргар пойлаб турардилар. Лашкарбоши вазир ўғлининг саломига алик олгач: «Қани, дастурхонни оч, кўрайин-чи, бугун шаҳаншоҳга бир ажиб таом тайёрлаганга ўхшайсизлар», деди. Бола ёшлигига бориб, товоқ юзини очди. Яҳудий тезлик билан бир нарсаларни ўқиди-да, таомга куф-суф дейиш баробарида заҳар кукунини ҳам сочиб юборди. Шу даражада тез ҳаракат қилдики, заҳар сочганини ҳатто лашкарбоши ҳам сезмай қолди.

Подшоҳ таомга қўл узатган дамда лашкарбоши шошилиб келди-да, уни тўхтатди:

— Жонимни сўрасангиз бераман, аммо таомдан тановул қилишингизга йўл қўймайман!» — деди-да, гумонини баён қилди. Подшоҳ Маҳбуд билан ўғлига таомни ейишни буюрди. Амр бажо этилиши билан ота-бола йиқилиб, жон бердилар.

Орадан йиллар ўтди. Бир куни сарой аъёнлари орасида сеҳр ва афсун ҳақида баҳс чиқди. Бирлари сеҳрнинг кучи ҳақида ўзларича муболағалар айтдилар. Бошқалари эса «Сеҳр бекорчи гап, аслида бўлмаган нарса, яхшиликнинг ҳам, ёмонликнинг ҳам пайдо бўлиши сеҳрдан эмас», деб уларнинг фикрини рад этдилар. Шунда лашкарбоши баҳсга беихтиёр аралашиб деди:

— Сеҳр ва афсун бағоят кучли нарса, буни ҳеч ким инкор эта олмайди. Мен ўз кўзим билан кўрганман: бир киши таомга афсун ўқиди, таом ўша заҳоти заҳарга айланди. Ким бу таомдан еди, ўша заҳоти ўлди.

Подшоҳ бу гапни эшитгач, ақл тарозуси билан ўлчаб билдики, Маҳбуднинг ўлими сеҳрга ҳасаднинг қўшилишидан экан. Дарҳол лашкарбошини қийноққа солдирди. У айбини бўйнига олгач, жазога тортилди.

Ҳар бир инсоннинг фақат ўзига хос сири бўлганидек, ҳар бир оиланинг ўз сири бўлади. Хотин эрининг хонадони шарафини сақлаши лозим бўлгани каби, сирини ҳам сақлаши керак. Баъзан кузатаман, кўчани супуришга чиққан келин қўшни қизларни кўриб, суҳбатини бошлайди. Суҳбат узоқ давом этади. Мен уларнинг нима ҳақда гаплашаётганларини билмайман (буни эҳтимол сиз биларсиз), лекин киши кўп гаплашганда албатта бирон сирини ошкор қилиб қўйиши аниқ. Қўшни қиз келиннинг гапларини қизиқиш билан эшитади ва... онасига айтади. Сўнг бу гап қайнонанинг қулоғига қайтади. Тўғрими? Қўшни қизга ёки яқин дугонага айтилган оила сири қумга сингган томчи сув каби йўқ бўлиб кетмайди. Ёлғон, ғийбат, туҳмат каби тиканаклар илдизига жон берувчи сув бўлиб сингади.

Келин айрим гапларни оила сири эканини фаҳмламаслиги мумкин. Лекин бу баҳона уни айбловдан қутқара олмайди. Дейлик, қайнсингилга келаётган совчилар келмай қўйишди. Келин бунинг сабабини билмайди. Буни оддий хабар сифатида қўшни қизга гап орасида айтган. Оқибатда гап айланиб-айланиб, совчиларнинг айниб кетишларига келин сабабчи бўлиб қолади. Келин оиласидаги сирни ҳатто ўз онасига ҳам айтиши мумкин эмаслигини шу хонадонга келинсалом билан кириб келишидаёқ аниқ билиши керак.

Халқимизда «Хотинга сир айтма», деган мақол бор. Бу мақолга амал қилувчи эрлар ҳам бор. Улар хотинга умуман сир айтмайдилар. Лекин бу мақолни айнан, хотиннинг оғзи бўш, унга мутлақо ишонма, деган маънода тушунмаслик керак. Мақолда яширин маъно ҳам бор: эр ҳар қандай сирни айтавериб, хотиннинг ташвишига ташвиш қўшмаслиги керак. Айниқса, эр бошига тушган нохуш ташвишни хотинга айтмаслиги маъқул. Агар бу ташвишни кўтаришда хотиннинг иштироки зарур бўлса, айтиш мумкин. Бўлмаса, уни ташвишга шерик қилишнинг ҳожати йўқ.

Лутнинг (алайҳиссалом) хотини уйига келган меҳмонлар ва ўртадаги гап-сўзлар тўғрисида қавмига хабар етказиб турарди. Оиладаги сирни кўчага таширди. Оқибатда у Аллоҳ таоло томонидан ўлимга ва дўзах азобига ҳукм қилинди. Аллоҳ таоло Лут қавмига офат юбориш арафасида огоҳлантириб, иймон эгалари билан шаҳарни тарк этишни, аммо

хотинини қолдиришни амр этди. Уйдаги сирни ташқарига ёйгани учун ҳатто пайғамбарнинг хотини ҳам кечирилмаган экан, ардоқли фарзандларимиз тилларидан учувчи ҳар бир сўзга эҳтиёт бўлганлари яхши.

Айрим кишилар ўз сирларини ўзлари асрай олмайдиларки, оқибатда ғийбат ўқларига ўзларини ўзлари нишон қиладилар. Худди бу подшоҳ каби:

Подшоҳ вазирига сирини айтди ва бировга ошкор қилмасликни тайинлади. Вазир қасам ичди. Аммо кўп ўтмай подшоҳнинг сири оммага ёйилди. Подшоҳ бундан ғазабланди. Жаллодни чақириб, вазирнинг бошини кесишни буюрди. Шунда иккинчи вазир таъзим билан деди:

— Шафқат қилинг, подшоҳим! Бу қулни ўлдирманг, бир қошиқ қонидан кечинг. Олампаноҳим, аслида айб ўзингиздадир. Чунки сир сизда турган пайтида, бир булоқ кўзи каби эди. Олампаноҳимиз бу булоқ кўзини очгач, сув пишқириб сел бўлди, оламга ёйилди. Энди буни қайтариб бўлмайди.

Феъли тор одам ўз сирини ҳам сақлай олмайди. Шунинг учун ҳаётда кенг феълли бўлишга интилиш керак. Кишининг сиқилган пайти кўп бўлади, шунақа дамда сирни бировга айтиб юборишдан тийилишга куч топа олсин. Сирини очса, кейин надомат чекади. Сир ўзида экан, бахтлидир. Ёйилгач, бахти учади-кетади: ғийбатлардан ўзини қутқара олмай қолади. Сир ўзида экан, унга ҳукмрон. Ёйилгач эса, ғийбат кишини мағлуб қилади ва роҳатини бузади.

Ҳазрат Али (р.а.) дедиларки: «Сизлар бузуқ ишларни қилган кишини уялтириш учун унинг айбини ошкор қилувчи ва сирни очувчи бўлманг. Чунки орқаларингизда сизни машаққатга солувчи, ранжитувчи болалар ва узоқ вақт давом этадиган турли фитна ва қийинчиликлар бор». Яна дедиларки: «Ёмон сўзни айтувчи билан уни бошқаларга етказувчи — иккиси гуноҳкорликда баробардир».

Англагандирсиз, пора берувчи ва олувчи, ароқ ишлаб чиқарувчи, тарқатувчи ва ичувчи бараварига гуноҳкор бўлгани каби бировга, ҳатто синалган дугонасига ҳам оила сирини айтувчининг ўзига яраша жазоси бўлади.

Азиз ёшларимизнинг қулоқларига яна бир гапни айтиб қўяй: ҳар бир маҳалла, ҳар бир қишлоқда «сир олиб», «сир ташиш»га иштиёқмандлар бўлишади. Аслида уларнинг ёмон ниятлари йўқ. Гап ташишдан мақсадлари бировни биров билан уриштириб қўйиш эмас. Бировнинг сирини эшитиб, бошқаларга етказишнинг гуноҳ эканини балки билишмас. Уларнинг қилмишлари беозор кўринса-да, баъзан қўшнилар орасига совуқчилик солади. «Фалончининг келини нега туғмаяпти», «Фалончининг Америкада ишлаётган ўғли уйланиб олибди», «Фалончиникига келаётган совчилар айниб кетишибди»... Бунақа хабарлар оқимини сел оқимига ўхшатиш мумкин. Бундай хотинлар сизни ҳам гапга солишади. «Холам мени ўзларига яқин олиб суҳбатлашяптилар», деб лаққа тушманг. Бундай хотинларнинг муомалалари жуда ширин бўлади. «Айланай болам», «ўзим дардингизни олай, келинпошша», деб гап бошлаб, қўшнилар ҳақидаги янгиликларни айта бошлаганида сиз бу янгиликлар кўлмагига ўз оилангизга доир сирни сочманг. Зийрак бўлинг.

Баён қилган иллатларни бир-бирига «қариндош» дедик. Шу қариндошлар орасида «товламачи» дегани ҳам бўлади. Товламачи бирон нима ундириш мақсадида «қариндош»ларининг барчасидан фойдаланади. Ишни ёлғон балчиғидан бошлайди, кейин ҳийла ҳам ишлатади. Туҳматдан қайтмайди, найранглари иш бермаса иғво ва фитнага ёпишади. Бир оила доирасида товламачилик учрамайди. Лекин шу оила аъзоларидан ким бўлса бўлсин, бошқаларга нисбатан товламачилик қилишлари мумкин. Шу боис бу иллатнинг ҳам дунёвий қонунларга кўра, ҳам шариат ҳукмига кўра жазоланишини эслатиб қўйишимиз керак. Оилада бир киши товламачилик қилиб қўлга тушса, унинг ўзигина расвои жаҳон бўлиб қолмайди, балки оиланинг барча аъзоларига, гарчи улар айбдор бўлмасалар-да, лаънат тамғаси ёпишади.

«Товламачининг хотини», «Товламачининг ўғли» (ёки «Иғвогарнинг келини»...) деган шармандали номни кўтариб юриш жуда қийин. Ҳамонки, лаънат тамғаси оиланинг ҳар бир аъзоси пешонасига ёпиштирилар экан, демак, оиланинг ҳар бир аъзоси оиланинг пок номини асрашга масъул бўлади. Дейлик, оила бошлиғининг товламачилик йўлига ўтганини ўғил-қиз ёки келин сезиб қолди. Биламан, тўғридан-тўғри у кишини инсофга чақиришолмайди. Шундай ҳолда, эҳтимол, қариндошлар орасидаги бирон баобрў кишига маълум қилиш мақсадга мувофиқ бўлар? Масалан, унинг акаси ёки опасига айтилса, улар эса укаларига ётиғи билан тушунтиришса... Бу борада фарзандларга аниқ бир йўналиш беришим қийин. Чунки ҳар бир оиланинг шароити, муаммоси ўзига яраша бўлади. Шунинг учун вазиятга қараб иш кўрилади. Энг муҳими бу иллатларга лоқайд қарамаслик керак. Шунда оиладаги бахтли ҳаёт чирой очиб бораверади, инша Аллоҳ!

«Ёлғон»нинг «фарзанд»лари орасида «ҳийла» алоҳида ўрин тутади. Бундай дейишимизнинг боиси, уни аниқлашда киши адашиб қолиши эҳтимоли ҳам бор. «Ҳийла» — макр ва алдов дегани. Лекин унинг «тадбир»ни англатадиган маъноси ҳам бор. «Ҳийлаи тадбир» деймиз ва бу иллат эмас, ақл қувватини кўрсатадиган фазилат ҳисобланади. Баъзан «ҳийлаи шаръи» деган иборани ҳам эшитиб қоламиз. Буни зинҳор «шариатнинг алдови» маъносида тушунмаслик керак. Чунки шариатда алдов бўлмайди. «Шариат қоидаларига кўра қўлланилган тадбир» демоқчи бўлсангиз, майли, айтинг. Бироқ халқ тилида бу ибора салбий, киноя оҳангида бўлгани сабабли тилга олинмагани маъқул. Ҳалокатга, бахтсизликка олиб келувчи ҳийлани «ҳийлаи шум» дейдилар. Алдоқчи, маккорни «ҳийлагар» (ҳийлакор) ҳам деб атайдилар. Учала атамани маънодош сўз сифатида ишлатиш мумкин. Лекин алдов билан ҳийла орасида озгина фарқ сезилади. Ҳийла — ақл билан алдаш. Бошқачароқ айтсак, ўйлаб, режа тузиб алдаш. Ёлғонга доир суҳбатимиздаги фикрлар ҳийла ва ҳийлагарларга ҳам тааллуқли.

Агар ҳийла ёмон мақсадни кўзласа, уни иллат қаторида кўрамиз. Агар яхшиликни кўзласа, тадбир сифатида фазилат санаймиз. Қай бир халқ орасида иллат кўринишидаги, ёвузликка хизмат қилувчи ҳийлани ақлдан деб билса, у миллат ҳалок бўлади. Чунки ҳийлагар кимса инсон қиёфасидаги шайтон ҳисобланади. Ҳийла билан иш тутган кимса инсонлик туйғусидан маҳрум бўлади. Шу боис ҳам донолар: «Ҳийла

қилган киши шайтонга эргашибди, унга яқин йўлама. Ҳийла билан иш кўрма, ҳалол ризқ топиш чорасини кўр», деб огоҳлантирганлар.

Бир қушнинг уясига илон ўрмалаб чиқиб, доимий равишда палапонларини ютарди. Қуш илондан қасос олиб, қутулмоқ чорасини излади. Шу атрофда изғиб юрган шақалга маслаҳат солди. «Илондан қандай қилиб қутулмоқчисан?» — деб сўради шақал. «Илон ухлаган пайтида кўзларини чўқиб оламан», — деди қуш. Шақал деди:

— Бу тўғри тадбир эмас. Душманга қарши шундай тадбир кўрки, ўзингга зарар келмасин. Сен ҳавога парвоз қилиб, уй ва кўчаларга назар сол. Агар кўзинг бирон қимматбаҳо нарсага тушса, тумшуғингга илгину парвоз қил. Шундай учгинки, одамлар сени кўриб турсинлар ва ўша қимматбаҳо нарсани қайтариб олиш учун изингдан югурсинлар. Сен эса учиб келиб, шу нарсани илон уяси устига ташла. Шунда одамлар илонни ўлдириб, нарсаларини олиб кетадилар. Сенинг жонинг эса омон қолади.

Ҳийланинг қамров миқёси торроқ бўлади, зарари ҳам шунга яраша. Тадбирнинг қамрови кенгроқ. Урушлардаги ҳийлаи тадбир шулар жумласига киради. Бу ҳийлада подшоҳ ва лашкарбошининг ақли, фикрлаш, таҳлил қилиш қобилияти намоён бўлади. Амир Темур Боязидни енгандан кейин: «Шунча қудратинг бўла туриб нега шу вақтга қадар Қустантияни олмадинг?» деб сўрайди. Боязид Константинополь (ҳозирги Истанбул) қирғоқларига яқинлашганда денгиз ёниб кетаётганини айтади. Амир Темур юнонларнинг сувга нафт (нефть) тўкиб, ёқиб юбораётганларини фаҳмлайди-да: «Эндиги сафар ҳужум қилганингда кемангга қум ол. Денгиз ёна бошлаганда сепсанг, ўчади», дейди. Юнонийлар шоҳи Искандар Ҳиндистонга юриш қилиб, филларга қарши чорани кўп ўйлаб, охир топади. У мисдан ичи бўш от ва суворийларнинг ҳайкалларини ясатади. Ҳайкалчалар ичини нафт ва гугурт билан тўлдиради. Жанг бошланганда қўшин бу мис ҳайкалчаларга ўт қўяди. Бу ҳайкалларга ҳужум қилган филларнинг хартуми куйиб, қутуради ва ўз аскарларини топтай бошлайди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Мўмин киши содда, карамли-марҳаматли бўлади. Фожир киши эса ҳийлакор, паст, хасис ва нокас бўлади». Ҳадиснинг давомида «бир илонга икки марта чақтирмайди», деган ҳикмат ҳам мавжуд.

Мўмин кишининг сифатларидан бири — содда эканлиги ва соддалиги туфайли, алданганини билса ҳам билмагандек кўринмоғидир. Мўмин киши фаросатсиз эмас, аслида у алданмайди, лекин зоҳиран шундай кўринади. Чунки ёмонлик қилишни билмайди, маккор ва айёр эмас. Чунки покиза, соғлом қалби, иймони уни бундай қабоҳатга қўл уришга йўл қўймайди.

Аммо ҳийла ва фасод қилувчиларга, уларнинг найрангларига қарши муносиб жавоб бериш жоиз бўлса-да, ҳазрати Умар (р.а.) каби бўлмоқ, бировнинг ҳийласини англамагандек кўринмоқ афзалдир. Ҳазрати Умар баъзи мусулмон кўриниб, ҳийла қилганларга, макрларини билган ҳолда, уларни уялтирмас эдилар. Аксинча, уларнинг ҳақларига дуо қилиб, солиҳ инсон бўлишларини Ҳақ таолодан тиламоқ энг тўғри ишдир.

Ўтган замондаги бир шоҳ шунчалик ёвуз эканки, одамларни молдунёдан айириб завқланса, шаҳару қишлоқларнинг кулини кўкка совуриб, гўдаклар қонини оқизиб лаззатланар экан. У қўшни мамлакатни эгаллаш мақсадида кўп жанглар қилибди, охири макр-ҳийлани ишга солиб, хоинлар хизматидан фойдаланиб, подшоҳни ўлдиртирибди-да, унинг гўзал хотинига совчи қўйибди.

Малика ориятли аёл экан. Номусини, юртини ширин жонидан афзал билиб, элга бош бўлиб, душмандан ўч олишга аҳд қилибди. Эрининг жанговар либосларини эгнига илиб, майдонга чиқибди-да, бир хат ёзиб, қонхўр шоҳга жўнатибди. Мактубда бу сўзлар битилган экан: «Эй шоҳ, шунча мағрурлигинг, салоҳиятинг билан жангда енгилсанг, аҳли олам ўла ўлгунингча «бир хотиндан енгилган шоҳ», деб сендан кулиб юради. Агар омад сенга боқиб, ғолиб келсанг, «Аёл билан тенглашган шоҳ» деб элнинг маломати ва лаънатига қоласан».

Бу мактубни ўқиган шоҳ изига қайтган экан...

Мана шуни тадбир дейдилар. «Хотин кишининг макри қирқ туяга юк бўлади» деган гапни (мақол эмас!) кўп эшитамиз. Бу гапнинг замирида салбий ҳолат бор. Ҳолбуки, аёллар ҳаракатида макрга нисбатан тадбирни кўп учратамиз. Ишонмайсизми? Унда диққат қилинг:

Подшоҳ аҳли аёли билан гап талашиб қолиб, аччиқ устида: «Тур, йўқол, отангникига жўна!» дебди. Малика эрини ғазабдан тушириш учун дарров узр сўрабди. Аммо шоҳ жаҳл отидан тушмабди. Малика йиғлай-йиғлай хос хонасига чиқиб, ўйлай-ўйлай чора излабди. Охири эри ҳузурига чиқиб:

— Майли, сиз айтганча бўлсин. Отамникига кетсам кета қолай. Фақат иккита илтимосим бор, йўқ деманг. Охирги марта илтимос қилаётганим учун марҳаматингизни аяманг.

«Охирги марта» дегани учун подшоҳ унинг кетишига ишониб, «айт», деди.

— Мен хайрлашар олдидан кўнглингизга ёқадиган шарбатни сиз учун атай тайёрлаб эдим, шундан татиб кўрсангиз. Авваллари тайёрлаганимда доим мақтардингиз. Бу сафар мақтамасангиз ҳам майли. Иккинчи илтимосим, саройингиздан эсдалик учун ўзимга ёққан нарсани олиб кетсам майлими?

Подшоҳнинг тантилиги тутиб:

— Ўзинг ёқтирган энг қадрли, энг қимматбаҳо нарсани олиб кета қол, — деди-да, малика тутган шарбатни ичди. Малика шарбатга уйқу дориси қўшган эди, подшоҳ ўша заҳоти ухлаб қолди. Малика хизматчиларини чақиртириб, подшоҳни гиламга ўради-да, йўлга тушди. У отасиникига етиб келганда подшоҳ уйғониб, ажабланди.

— Мен қаердаман? — деди атрофга аланглаб.

— Менинг отамникидасиз, — деди малика кулимсираб.

— Отангникига қанақасига келиб қолдим?

— Ахир ёдингизда йўқми, мени «отангникига жўна!» деб ҳайдадингиз. Мен саройдан эсдалик учун бир нарса олишни илтимос қилдим. Сиз «ўзинг ёқтирган энг қадрли, энг қимматбаҳо нарсани олиб кета қол», деб марҳамат қилдингиз. Саройда мен учун сиздан бўлак қадрлироқ, қимматлироқ ким бор?

Бу доно тадбирдан қувонган шоҳ хотинини олиб, саройига қайтган экан. «Ҳийла» эмас, «доно» деганимизга қўшиларсиз?

Яна мавзуга қайтсак, иллатлардан қочиш ҳақидаги гаплар кўпайиб кетаётгандай туюляптими? Асло кўп эмас, ишонинг. Фазилатларнинг ҳар бири умр саройини безаб турувчи бир инжу кабидир. Ахир уйингизни турли гиламу биллур қандиллар билан безашни истайсиз-ку? Гилам ҳам, қандил ҳам эскиради, оқибатда ташлаб юборасиз. Аммо эгалланган фазилатлар эскирмайди. Уларни ташлаб юбориш ҳам мумкин эмас. Уйингизни ҳар куни чангютгич билан тозалаб, жавонларни артиб турмасангиз ғубор қўнади. Киши ўзини иллатлардан ҳар кун, ҳар соат, ҳар дақиқа тозалаб туриши керак. Покиза уй киши кўнглини қанчалик яйратса, ғуборлардан пок хулқ барчанинг дилини шунчалик равшан қилади. «Элнинг назари тарозудир» деган ҳикмат бор. Эл назари кишининг хулқи, хатти-ҳаракатига нисбатан зийрак ва ўта талабчан бўлишини унутмасак, ўзимизга яхши. Агар бу фикримга қўшилсангиз, суҳбатимизни давом эттирамиз. Толиққан бўлсангиз, майли, бир оз дам олинг. Ўтинчим шуки, суҳбатдан бутунлай юз ўгирманг-у, дуога қўл очинг:

— Ё Аллоҳ! Сендан ўзга буюк ва карамли йўқ. Дунё ҳам охират ҳам Сенинг мулкингдир. Махлуқотларинг ҳаёт-мамоти Сенинг ихтиёрингдадир. Барча ҳукмингга қайтади. Ўзинггина ҳолатларимизни билгувчисан. Бизларни солиҳ бандаларингга хос фазилатлар билан неъматлантир. Иллатларга булғаниб, хору зор бўлишдан Сендан паноҳ тилаймиз. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ТУҲМАТ ТОШ ЁРАДИ

Донишманддан сўралди:

— Осмонлардан каттароқ ва оғирроқ нарса борми, бўлса нима у?

Жавоб берилди:

— Ор-номусли кишига туҳмат қилмоқ осмондан ҳам катта ва оғирроқ.

«Ёлғон» деб аталувчи иллатнинг фарзандлари орасида «туҳмат» деб номлангани мавжудки, «ёлғон» шайтоннинг ардоқли ўғли бўлса, «туҳмат» суюмли набираси ҳисобланади. «Туҳмат» отаси бўлмиш «ёлғон»сиз яшай олмайди. Туғилиши ҳам, қувватга кириши ҳам, ғалабаларга эришиши ҳам айнан ёлғон туфайлидир.

Бир сўз билан бузилар шоҳ қалъаси,
Инграниб чиқади гўдак ноласи.
Ўт балоси, сув балоси ёмондир,
Ундан ёмон, билгин, туҳмат балоси.

«Сув балоси, ўт балоси, қуруқ туҳмат балосидан асра!» деган дуони кўп эшитганмиз. Шоирнинг фикрича, туҳмат балоси барча балолардан ҳам баттар экан. Сув ва ўт балоси бехос келса-да, тўхтатиш чорасини қилиш мумкин. Туҳмат балоси бошланганида инсон кўпинча чо-

расиз қолади. Туҳмат сели ёпирилган Сталин замонида қанча қонлар тўкилди, етимлар ва тулларнинг кўздан оққан ёшлар дарё бўлди... Туҳмат туфайли одам ишдан ҳайдалади, қамалади, оиласи бузилади, ҳақиқат қарор топгунига қадар ёмон отлиқ бўлади... Бир номарднинг туҳмати бир одамга қаратилган бўлса-да, бундан жамият жабр кўради. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби улуғларни «Сталин репрессияси қурбонлари» деймиз. Аслида улар туҳмат қурбонларидир. Сталин туҳмат уруғидан зулм дарахти кўкариб чиқиши учун шароит яратиб берди. Туҳмат уруғини ўша қурбонлар билан бир дастурхонда нон еб, чой ичганлар экдилар. Зулм дарахти униб чиққанда қувондилар. Жамият ўзининг оқил фарзандларидан жудо бўлди. Бу тараққиётга салбий таъсир этди. Туҳмат уруғларининг кўкариб чиқишига шароит яратиб берган тузумнинг келажаги бўлмаслигини яқин тарихимиз исбот этиб берди.

Ҳикмат: «Ким инсонлар орасида ўз дўстига қарши гап тарқатса билингки, унинг ичида илонлари ва чаёнлари бор. У тарқатган гаплар кечаси босган сел каби, қаердан келиб, қаерга кетганини билиб бўлмайди. У сўзида ҳам турмайди. Аҳдини ҳам қайта-қайта бузаверади. Дўстлигига ҳам ишониб бўлмайди. Уни истаган чоғи бузади».

Ҳазрат Навоийдан ҳикмат:

Кўрмайин улким иши бўҳтон эрур,
Билки бу хислат била шайтон эрур.

Доно халқимизнинг «Туҳмат тош ёради, тош ёрмаса бош ёради», деган мақоли бор. Тоғ ва тошларни шамол ва ёмғир вайрон қилади, одамни эса туҳмат. Дўстингга қилинган туҳмат сенга қилинган туҳматдир, дейдилар. Қадим файласуфларидан Лукиан таъбири билан айтганда: «Туҳмат билан аллақачон кўп авлодлар қириб ташланган, шаҳарлар ер билан яксон этилган, ота ўғлига, ака жонажон укага, болалар ота-оналарга ва ошиқ-маъшуқлар бир-бирларига қарши девонавор қўзғалдилар. Туҳматга ишониш билан кўпгина дўстлик алоқалари узилган, кўп уйлар харобага айланган». Бу ҳикмат айтилгандан кейин орадан яна неча минг йил ўтди. Минг йиллар давомида бу иллат йўқолмади, аксинча харобазорларни кўпайтирди. Бугунги кунда яна ўз ҳукмини ўтказяпти.

Оғзаки туҳматни қуролдан отилган ўққа қиёслайдилар. Туҳмат ўқи кишини ҳалок қилади. Аммо шовқинсиз қилинган жиноятнинг айбдори жазодан яшириниб қолади. Шундайми? Зоҳиран шундай. Бундайларга қонун йўли билан жазо бериш қийин. Тўғри, Жиноят кодексида бу иллатга тегишли жазо белгиланган. Лекин, биринчидан, туҳматчининг туҳматини исботлаш оғир масала. Иккинчидан, туҳмат натижасида юрак хуружидан ўлган одамнинг яқинлари туҳматчига жазо берилишини талаб қилмайдилар.

Мисол учун Сталин замонидан туҳмат туфайли қамалганларни яна бир тилга оламиз. Сталин ўлимидан кейин уларнинг айбсиз экани тан олинди. Суд уларни оқлади. Лекин туҳматчилар жазосиз қолавердилар. Ҳа, ҳаётда шундай бўлди. Улар охиратда дўзахнинг қандай оташига дуч келишларини фақат Аллоҳ таоло билади. Бу дунёда туҳматчилар эл на-

заридан қолишининг ўзиёқ уларга жазо эмасмикин? Хотира ва виждон ҳеч қачон бўҳтонни кечирмаган ва кечирмайди ҳам.

Ўз даврида бўҳтончилар қилмишидан азият чеккан улуғ адиб Ойбек «Бўҳтончилар чиндан ҳам бахтсиз махлуқларки, ўз ғалабалари натижасида юзлари баттарроқ қорайганини, ичлари яна баттарроқ чиркинлашганини сезмайдилар», деганларида мутлақо ҳақиқатни баён қилган эдилар. Ажаб, ажабки, туҳмат баёни бир неча сатрга жо бўлади. Бироқ уни йўқ қилиш учун ўнлаб, юзлаб саҳифалар талаб этилади. Бошқачароқ айтганда, бир неча сўз билан ҳамла қилган туҳматдан ҳимояланиш учун неча-неча юз минг сўз керак.

Донишманддан сўрадилар:

— Етимдан ҳам хорроқ зот борми, бўлса ким у?

Жавоб бердилар:

— Туҳматчи, чақимчилар фош бўлганда етимдан ҳам хорроқ бўладилар.

Абу Бакр (р.а.) айтдилар:

«Расулуллоҳ (с.а.в.): «Мен сизларга гуноҳларнинг энг каттасини айтиб берайинми?» деб уч марта сўрадилар. Саҳобалар: «Ё Расулаллоҳ, айтиб беринг», дейишди. «Аллоҳ таолога ширк келтириш ва ота-онага оқ бўлиш», дедилар. Расуллулоҳ шу вақтда ёнбошлаб ўтирган эдилар. Бу гапни айтганларидан сўнг ўнгланиб ўтириб олдилар-да: «Огоҳ бўлинглар! Катта гуноҳлардан яна бири — ёлғон гапирмоқ, туҳмат қилмоқдир», дедилар. Бу сўзларини шу қадар кўп такрорлардиларки, мен ичимда «Расулуллоҳ чарчадилар, энди гапларини тўхтатсалар бўларди», дедим».

Туҳматдан дилларга бергувчи озор,
Ёвуз қилмишини қўймаса зинҳор.
Саждага қанчалик бошин қўйса ҳам,
Яратган Эгамнинг қаҳрига дучор.

Ривоят: Ҳазрати шайх Саммуни Ошиқнинг (қ.с.) Бағдодда шуҳратлари баланд эди. Аҳли риёдан Ғулом Халил дегани ул зотни кўп инжитар ва бўҳтон қилар эди. Ҳазрати Саммун кўринишдан ғоят кўркам эдилар. Бир аёл ул зотга ошиқ бўлди. Шайх унга йўл бермадилар. Ўша аёл ҳазрати шайх Жунайднинг (қ.с.) ҳузурларига бориб: «Бизни турмушга беринг», деди. Жунайд ҳазратлари ҳам у аёлга йўл бермадилар. Сўнг у аёл «Саммун мен билан зино қилди», деган туҳмат билан Ғулом Халилнинг ҳузурига борди. У эса бу туҳматни халифага билдирди. «Халифа уни ўлимга ҳукм этсин», деб туҳмат устига яна туҳмат қўшди. Халифа унинг сўзларини тинглади-ю, аммо сўз айтмоққа тили тутилди. Ўша кеча у туш кўрди. Тушида унга айтдиларки: «Сенинг давлатинг заволи Саммуннинг жони ичидадир. Уни ўлдиртирган вақтингда мулкинг қўлингдан кетгай...»

Халифа уйғонди. Воқеанинг Саммунга алоқадор эканини англади, уни зиёрат қилиб, улуғлади. Ғулом Халил эса мохов касалига йўлиқиб, халқ орасидан чиқди. (*Бу ривоятни ўқигач, номусга доир суҳбатимизда тилга олинган Маъсума исмли пок аёлга номард қайниси қандай туҳмат қилганини ёдга олинг.*)

Туҳматчи жисман бундай хасталикка чалинса-чалинмаса, аслида у руҳий-маънавий томондан моховдан баттардир. Туҳматчи муддаосига етиш учун баъзан ёлғиз ўзи ҳаракат қилади ва унинг ҳаракатини ғараз бошқаради. Бир ўзининг кучи етмаса, шерик излай бошлайди. Ажабки, икки ақлли одамнинг ўзаро тил топишиши қийин, туҳматчиларнинг бирлашиб олишлари эса ғоят осон. Туҳматчилар инсон зотига иснод келтирувчи ҳар қандай иллатдан ҳеч бир уятсиз фойдаланаверадилар. Ғанимни йўлдан олиб ташлашганидан кейин эса бир-бирларига туҳмат тошларини отишдан ҳам тоймайдилар. Кўпинча уларни шу ҳаракатлари фош қилиб қўяди.

Туҳматчи муродига қисман етиши мумкин, ҳеч қачон мутлақ ғолиб бўла олмайди. Туҳматчилиги фош бўлиб, шармандалик ёки хорлик жандасини кияди. Аммо... унгача кўп одамларни сарсон қилади, жабр майини ичишга мажбур этади... Ҳатто ўлимга ҳам олиб боради. Қасд қилган одамининг ўлими — туҳматчининг ғалабаси эмас, балки мағлубиятининг бошланишидир. Набий муҳтарам (с.а.в.) туҳматни оғир гуноҳлар қаторида санаганлар. Демак, бу иллат эгасининг қиёматдаги азоби гуноҳига ярашадир. Бир одам туҳмат туфайли ишдан ҳайдалса ёки қамалса ёки бошқа жаброга йўлиқса — бу туҳматчининг бахтиёрлиги эмас. Бир неча кун ёки соат давом этадиган бахтиёрлик изидан азоб-уқубатдан иборат жазо келиши аниқ. Нуҳнинг (алайҳиссалом) хотини, қавмига «Нуҳ жинни!» деб гап тарқатарди. Шу боис унга жаннат йўли тўсилди.

Ривоят: Қадимда машҳур ва маъруф ҳокимнинг Баҳория исмли ой юзли, гул ёноқли, номусли ва иффатли хотини бор эди. Шу ҳокимнинг қушчиси эса ҳаёсиз ва нопок одам эди. Бир куни у беҳаёнинг кўзи Баҳорияга тушиб қолди-ю, кўнгил қуши гўзал аёл ишқи домига илинди. Қушчи ҳар қанча висол ҳалқасини қоқса ҳам, мулоқот эшиги очилмади, унинг афсун ва афсоналари иффат ва номус эгасига таъсир қилмади. Ҳаракатлари зое кетиб, умиди узилай деганда пок, соф хотинни туҳмат тузоғига илинтирмоқчи бўлди. Бозорга борди-да, тўти сотиб олиб, унга «Мен ҳокимнинг хотинини тўшакда қоровул билан бирга ётганини кўрдим», деган гапни балх тилида ўргатди-да, сўнг уни ҳокимга тортиқ қилди.

Тўти гапни хуш овозда такрор қиларди. Ҳоким балх тилидан бехабар бўлгани учун унинг нима деяётганини англамади. Шунга қарамай қушнинг чиройига, ёқимли овозига маҳлиё бўлди. Қуш Баҳорияга ҳам маъқул келиб, уни меҳр билан парвариш қилаверди.

Бир куни ҳокимникига балхлик бирodарлари меҳмон бўлиб келишди. Тўти ўргатилган гапни такрор қилавергач, улар бир-бирларига саволомуз қарашиб, бош эгганларича жимиб қолдилар. Ҳоким уларнинг маъюсланиб қолганларини сезиб, бунинг сабабини сўради. Меҳмонлардан бири минг истиҳола билан бўлса-да, тўтининг гапини таржима қилиб берди. Ҳоким шу заҳоти таомдан қўл тортди-да:

— Бизнинг одатимизга кўра, ёмон хотин тайёрлаган таомдан ейилмайди, — деди.

Эшик яқинида уларнинг суҳбатига қулоқ тутиб ўтирган хизматкор қушчи «Хотинингизнинг қоровул билан бир тўшакда ётганини мен

ҳам бир неча марта кўрганман», деб ёлғон гувоҳлик берди. Шундан сўнг ҳоким хотинини ўлдиришга буюрди. Бу ҳукмни эшитган иффатли хотин эрига бир ишончли киши орқали: «Эй муҳтарам хожам, мени ўлдиришга ошиқманг. Мени истаган вақтингизда ўлдиришингиз мумкин. Ақл ва тажриба эгалари ҳукм чиқаришга, айниқса, қон тўкишга шошилмасликлари, сабрли бўлишлари зарур. Аввал яхшилаб ўйланг, агар текшириш натижасида гуноҳим исбот этилса, ўлдирсангиз розиман. Далилсиз, исботсиз ҳолда ўлдиртирсангиз заволимга қоласиз», деб хабар юборди.

Ҳоким хотинини чақиртириб деди:

— Тўти одам жинсидан эмас, у ғараз билан сўзламайди. Бунинг устига қушчи хизматкоримиз ҳам гувоҳлик берди.

— Балхлик меҳмонлардан сўранг-чи, тўти бу гапдан бошқа сўзларни ҳам билармикин ё йўқми? — деди Баҳория, сўнг хизматкорнинг кирдикорини фош этди:— Бу нобакор хизматчи ифлос муроди ҳосил бўлмагани учун тўтига ярамас сўзларни ўргатиш орқали мендан ўч олмоқчи бўлса керак, деб ўйлайман. Агар тўти бошқа сўзларни ҳам сўзлай олса, мени ўлдиришингизга розиман.

Баҳориянинг сўзлари барчага маъқул бўлди. Ҳоким ҳам, меҳмонлар ҳам икки кун пойладилар, тўтидан бошқа гап эшитмадилар. Оқибатда Баҳориянинг поклиги аниқ бўлди. Ҳокимнинг амри билан туҳматчини ҳозир қилдилар. Баҳория у нобакорга хитоб қилиб:

— Эй ярамас ситамкор, бу гуноҳ ишни қилганимни кўрдингми? — деб сўради. Хизматчи «кўрдим» деб яна ёлғон гувоҳлик бермоқчи эди, қўлига қўндириб кирган лочин тумшуғини унинг кўзларига уриб, чўқилаб-чўқилаб ковлаб ташлади. Кўрмаган нарсани «кўрдим» дейишнинг жазоси шундай бўлди.

Ким туҳматчини қораламаса, уни қўллаган бўлади. «Бошқаларга туҳмат қилиб шивирлайдиган одамни уйингдан ҳайдаб чиқар», деганлар.

Ўтмиш донишмандлари орасида «Бўҳтонга энг яхши жавоб сукут билан унга жирканиб қарашдир» дегувчилар ҳам бўлишган.

Суқрот ҳакимга айтишди:

— Фалончи сиз ҳақингизда кўп нолойиқ сўзлар айтиб юрибди. Нега бепарвосиз?

Жавоб бердилар:

— Нима ҳам дердим? Ахир у бечора ҳар ким ҳақида нолойиқ ва ярамас сўзлар айтиш касалига йўлиққан. Шунинг учун уни маъзур тутаман.

Ҳа, туҳматчилиги билан барчага маълум одам билан олишиб ўтирмаса ҳам бўлади. Ўн саккизинчи асрда яшаган америкалик публицист Томас Пейн фикрича, ғалати хусусиятли иллат ҳисобланган бўҳтонни йўқ қилишга ҳаётингизни бағишлаб хато қилар экансиз. «Уни ўз ҳолига қўйинг — ўзидан-ўзи ўлиб кетади», дейди у. Бошқа бир донишманд эса: «Бўҳтон ғинғиллаб жонга тегадиган арига ўхшайди: уни жойида ўлдира олишингизга ишонмасангиз, яхшиси уни ҳайдашга ҳам уринманг, қайтага у сизга баттар ёпишади», деб маслаҳат беради. Бу фикрларни бир ёқламали, деб қабул қилиш керак.

Тўғри, ҳаётни бўҳтонлар билан олишишга сарф қилишда маъно йўқ. Ҳатто, кўп олишаверсангиз, айбсиз эканингизни исботлашга уринаверсангиз, атрофдагиларда «туҳматчига қарши кўп ҳаракат қилиши бежиз эмас, туҳматлар замирида ҳақиқат борга ўхшайди», деган гумон уйғониши ҳам мумкин.

Чорак аср муқаддам Ёзувчилар уюшмасида хизмат қилаётган пайтимда нолойиқ ишларга йўл бермаганим учун бир-икки туҳматчи каминага ҳужум қилиб қолди. Бир куни устоз Саид Аҳмад қўнғироқ қилиб: «Тинчмисан, ғалва гапларни эшитдингми?» деб қолдилар. Устоз «ғалва гап» деб номлаган бўҳтонга кўра, мен машҳур бир шоирнинг қотили эмишман. Олтмишинчи йилларда машҳур бўлган шоир акамиз фожиали ҳалок бўлган, қотиллар эса топилмаган эди. Ўша жиноятни бўйнимга туҳмат билан илиниши ўзимга ҳам кутилмаган нохуш ҳол эди. Аввалига гангиб қолдим. Кейин бўҳтонни даф қилиш чораларини ўйладим. Кейин ўйладим: бу гапларнинг бўҳтон эканини ҳамма билади. Чунки шоир акамиз ҳалок бўлганларида мен жуда ёш эдим, у киши билан улфатчилигим ҳам йўқ эди. Демак, ўзимни оқлашга киришсам, туҳматчилар кўчасида тўй бошланади. Шуларни ўйлаб, туҳматга парво қилмагандай юравердим.

Бироқ, орадан уч кун ўтмай, Хоразмдан яна бир шоир акамиз қўнғироқ қилиб, мен ҳақимда «мудҳиш гаплар» юрганини айтдилар. Биринчи бўҳтон Хоразмга етиб боргунича болалабди — энди икки кишининг қотилига айланибман. «Бўҳтон ўрмаловчи девпечакдир. У тўхтовсиз кўпайиш хусусиятига эга ва қўйиб берилса, йўлида учраган ҳамма нарсани бўғиб ташлашга ҳам тайёр», деганларича бор экан. Шундан сўнг чора кўришга киришдим. Бу нохуш воқеани эслашимдан мақсад, бўҳтон ўзича чекинмайди ҳам, ўлмайди ҳам. Ақлли ва виждонли, айни пайтда одобли одам ўз виждони олдида ҳалол бўлиши билан бирга, ўзига ҳурмат нуқтаи назаридан, бўҳтоннинг олдини олиш ва бартараф қилиш маъносида яна зийрак ҳам бўлмоғи керак.

Туҳматчилар фақат одамлар камчиликларини кўрадилару, фазилатларига эътибор бермайдилар. Улар баданнинг нуқул газак олган аъзосига қўнмоқчи бўлаётган пашшага ўхшайдилар.

Бўҳтон — ҳасадчиларнинг ўзига хос ички қонунидир. Бу дунёдаги таниқли кишилар орасида ёлғон ва бўҳтон балчиғи чапланмаган бирорта одам топилармикин? Одатда меванинг сарасини қурт еганидек, бўҳтон ҳам яхши одамларга ёпишади. Тирноқ остидан кир қидириш азалдан ўртамиёна ё салгина ошган ёки ошмаган одамларнинг хусусиятидир. Иқтидорли ақл эгалари эса яхлит ва жиддий ҳодисаларга қарши эътироз билдирадилар ёки индамай қўя қоладилар. Буюк алломалар эса ҳеч кимни айбламай, ўзлари кашфиёт билан машғул бўладилар. Калтафаҳмлар эса ақлларига сиғмаган нарсаларнинг ҳаммасини қоралайверадилар.

Улуғ сиймоларни қўя турайлик, оилага қайтайлик: ёмон келинга бўҳтон тошлари отиш шарт эмас. Тилидан учаётган беҳаё ва бемаъни гаплар, хунук қилиқлар унинг кимлигини кўрсатиб туради. Туҳматчининг нишони яхши келинга қаратилган бўлади. Оилада овсинлар орасида бу касаллик кенг тарқалган. Тўрт-беш оила яшаши мумкин бўлган ҳовлига юраклари тор икки овсин сиғишмай қолса, бўҳтон

милтиқларини ишга сола бошлайдилар. Эшитар қулоқ учун туҳмат тилга чиққан чипқондек гап. Дастлабки ўқлар отилганда айрим нодон эрлар хотинлари қўлидаги бу қуролни олиб, синдириб ташлаш ўрнига ё мириқиб томоша қиладилар ёки «ўқ» етказиб берадилар. Оқибатда ака-укалар ҳам душманга айланадилар. Бундайлар яхшилаб англаб олсинларки, туҳмат — қиличдан ҳам баттардир. Қилич яраси тузалар, туҳмат ярасининг тузалиши эса ғоят қийин. Қилич тегса, баданнинг устки қисми чандиқ бўлиб қолади. Туҳмат тиғи текканда эса юракда чандиқ пайдо бўлади.

Ҳар қандай жиноят икки хил йўл билан: қасддан қилинади ва эҳтиётсизлик туфайли юз беради. Туҳмат ва бўҳтон тасодифан юз бермайди. Айрим ҳолларда киши нодонлиги туфайли туҳмат кўчасига кириб қолиши мумкин. Бир қария йиғиб юрган пулларини йўқотиб қўйиб, фолбинга борибди. Аввало, фолбинга боришнинг ўзи гуноҳ. Фолбин «Пулингизни келинингиз ўғирлабди» деган. Фолбинга ишониш яна бир гуноҳ. Шу икки гуноҳ бирлашиб, янада каттароқ гуноҳни туғдирди — оила бузилди. Орадан кўп ўтмай отахон пулларини топибдилар — беркитган жойларини унутган эканлар. Пул топилди, лекин туҳмат замбараги ўқидан вайрон қилинган оила саройи тикланмади...

Кимдир «Иллатлар орасида гумоннинг бировга зарари йўқ», деб қолди. Зоҳиран шундай. Аммо ботинан қаралса, кўп ёмонликлар гумон булоғидан сув ичиб, қувватланади. Киши гумонга бориб, бировни ғийбат қилади. Шубҳага бориб, йўқ офатнинг олдини олиш учун фитна ясайди... Аллоҳ таолонинг расули (с.а.в.) дедилар: «Гумонсирашдан ўзингизни сақланг. Чунки гумон билан айтилган гап энг ёлғон гап бўлади». Аллоҳ таборак ва таоло Қудсий ҳадисда марҳамат қилади: «Мен бандамнинг гумонидаман, истаганича гумон қилаверсин. Мен сен билан биргаман. Агар мендан яхшиликни гумон қилсанг, яхшилик бўлади. Ёмонликни гумон қилсанг, ёмонлик бўлади».

«Эй иймон келтирганлар, кўп гумонлардан четланинглар, чунки баъзи гумонлар гуноҳдир. Жосуслик қилманглар...» (Ҳужурот сурасидан). Бу оятда Аллоҳ таоло мўмин-мусулмон бандаларини ёмон сифатлардан, ахлоқий касалликлардан, ҳар қандай жамиятни ҳалокатга элтувчи дардлардан қайтармоқда. Гуноҳга олиб борувчи иллатлардан бири — бадгумонликдир. Бадгумонлик (ёмон гумон) кишилар ҳақида шубҳа қилиш, улардан ҳадик қилиш маъносидадир. Одатда бундай гумонларнинг кўпи асоссиз, беҳуда бўлади. Шу боисдан ҳам «кўп гумонлардан» четда бўлиш буюриляпти.

Ўйлаб кўрилса, ўзаро низолар ва келишмовчиликлар кўпроқ бир-биридан ёмон гумонда бўлишдан ҳам келиб чиқади. Ёмон гумондан четда бўлиш учун доимо кишилар ҳақида яхши фикрда бўлиш, улар ҳақида етган хабарларни яхшиликка йўйиш керак. Бу ҳақда ҳазрат Умар (р.а.) «Агар яхшиликка буришнинг бирорта йўли бўлса ҳам, мўмин биродарингдан чиққан сўз ҳақида фақат яхши ўй қил», деганлар. Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «Агар одамларнинг айбини ахтарадиган бўлсанг, уларни бузасан». Айниқса, ишбоши раҳбарнинг бу нарсадан эҳтиёт бўлиши лозимлиги яна бир шарафли ҳадисда таъкидланади: «Агар амир айб ахтараверса, уларни бузади». Баъзи идора

раҳбарлари ҳар бўлимда малакали мутахассис бўлишни эмас, ишончли одами бўлишни истайди. Бундай одамни идора аҳли «қулоқ» деб номлайди ва ундан четроқда юришга интилади. Чунки бу «қулоқ»нинг вазифаси барчадан гумонсирайдиган хўжайинига турли маълумотларни, миш-мишларни етказиб туриш. Баъзи «қулоқ»лар етарли маълумот тўплай олмаса, хўжайинга ёқадиган миш-мишни ўзи тўқиб ташлайверади. Айримлари ўзига ёқмайдиган одам ҳақида туҳмат тўқийди.

Маълумки, кимнинг кўнглига бадгумонлик ўрнашса, у одам гумонини тасдиқлаш учун ҳужжат ва далил қидира бошлайди. Натижада гумон остидаги одамнинг ўзига билдирмасдан, айбини ахтаришга тушади. Буни «жосуслик» дейдилар.

Уч-тўрт киши ёки бир идора доирасидаги шубҳалар тўрининг зарарли оқибатини ҳар куни кўриб-билиб турамиз. Афсуски, гумон ва шубҳа тўрлари турли давлатлар устига ҳам отилади. «Ироқнинг ядро қуроли, кимёвий қуроли бор», деган даъво шубҳамиди ё туҳматмиди? Иш шубҳадан бошланган эди, урушдан кейин туҳматлиги маълум бўлди. Аслида даъвонинг туҳматлигини зулмкорлар яхши билганлар. Лекин уруш бошлаш учун олам аҳлининг диққатини гумонга тортиш керак эди. Муҳими урушни бошлаб олиш, уруш оқибатида ўз мақсадига етиш. Кейин «шубҳамиз тасдиқланмади, узр», деб тураверади. Шунақа аҳволда қанча-қанча фитналар қилинди, инсонларнинг қонлари дарё-дарё оқизилди...

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Мўмин кишилар шубҳали нарсалардан қочадилар, сабр қиладилар, шошилмайдилар, чунки, шошилиш — шайтондандир. Илмли мўминлар ҳам шубҳадан жуда узоқ юрадилар, қўрқадилар. Мунофиқ эса, тамоман бунинг аксидир. Инсонларга доимо зиён етказувчи, ўйлаб-нетмай, давомли ҳаромларга қўл урувчи, тунда ўтин ташийдиганлар каби, қаердан фойда қилиб, қаерга сарфлаётганини ҳисоб-китоб қилмайдиган ва аҳамият бермайдиган кимсадир. Зинҳор сизлар бундайлардан бўлиб қолманглар».

Хуштабиат ва нотиқ бир йигит бир шаҳарга келиб, халқ орасида ваъзхонлик қила бошлади. Сўз жилосига уста эди, тез кунда шаҳар аҳлини ўзига мафтун этди ва олти ой мобайнида улар ҳурматини қозонди. Бир куни минбарда ваъзхонлик қилаётган эди. Йиғилган халойиқ сўз шаробидан маст бўлиб, юрак ўтлари аланга олиб, кўзёшларини тўкиб ўтирар эди. Шу пайт бир йигит пайдо бўлиб, шитоб билан минбарга чиқди-да, воизнинг ёқасидан олди.

— Эй бозор ўғриси! Эй нопок қаттол! Бир йил бўлди, отамни ўлдирдинг. Азиз отамнинг фироқида чеҳрам сарғайди. Отамнинг қасосини олиш учун бир йилдан бери сени қидираман. Сени қидириб оламни кездим. Мана, ниҳоят топдим. Энди ўлишинг аниқ!

Йиғилганлар воизга ихлосманд бўлганлари сабабли, даъвогарнинг гапини туҳмат, деб ўйладилар. Туҳматчига жазо берамиз, деб шайланганларида воиз йигит уларни тўхтатди:

— Эй халойиқ! Худонинг борлиги аниқ бўлганидек, ҳар бир кунниг ҳам эртаси бор, — деб хитоб қилди у. — Бугун инкор этганим билан бир кун эмас-бир кун сирим ошкор бўлгуси. Ҳеч нарса сабабсиз бўлмайди. Мен ҳам ёшлик шўхлиги билан жиннилик қилиб, бу йигит-

нинг отасини ўлдирган эдим. Агар афв этса, Худо хайрини берсин. Агар қасос олса, у ҳолда бугун қасос тиғидан ҳалок бўлсам, эртага Қиёматда дўзах азобидан халос бўлғумдир.

Даъвогар йигит минбардан тушиб, қатл майдони сари юра бошлади. Воиз унга итоаткорона эргашди. Даъвогар тиғни яланғочлади. Шунда жамоа унга дедики: «Бу олим кишини ўлдиришдан сенга нима фойда бўлди? Отанг хунини биз берамиз, қасосга шошилма», дедилар-да, даъвогар талаб қилган минг тиллани тўплаб бердилар. Воиз йигит бошини эгиб, майдонни тарк этди. Шундан сўнг у шаҳарда бошқа кўринмади.

Бу воқеадан кўп ўтмай, шу шаҳарлик бир одам иккинчи шаҳарга бориб, қовоқхонада шаробхўрлик қилиб ўтирган икки йигитни кўрди. Йигитларнинг бири «даъвогар», иккинчиси «воиз» эди. Шаҳарлик «бир-бирингиз билан ярашиб олдиларингми?» деб ажабланган эди, воиз шаробнинг кайфида сирини ошкор қилиб қўйди. Маълум бўлишича, бу икки товламачи, шаҳарма-шаҳар юриб, «қотил» ва «даъвогар» томошасини кўрсатиб, ҳийла-найранг билан пул ишлашар экан...

Гумон, иккиланиш инсонни чекинтиради, ғамга ботиради. Иймон инсонни олға юришга ундайди, қувонч келтиради. Ёмон шубҳадан қочган киши ундан узоқлашгани қадар манфаат топади. Бир киши «Фалончи ишга таклиф қиляпти-ю, аммо ҳузурига боргим йўқ, фисқ аҳлидан бўлса керак», деди. Унга жавобан биродари: «Фосиқлардан масдир, мен уни намозхон, деб эшитганман», деди. Қаранг, бирида ёмон шубҳа, иккинчисида яхши гумон бор.

Рамазон ойи арафасида яқинларни зиёрат қилиш одатимиз бор. Буни «шаклик қилиб йўқлаб келдим», деймиз. Чунки Рамазон арафаси «шак куни» деб аталади. «Шак» — шубҳа демак. Эртага Рамазон бошланиши ҳали гумон, ҳали ҳеч ким янги Ой чиққанини кўрмаган. Шу боис ҳам аниқ эмас. Бундай дейишнинг айби йўқ. Лекин киши намозларини ўқий туриб: «Худо ибодатимни қабул қилармикин?» деса ёмон гумонга борган бўлади. Яхшиси, «Аллоҳ таоло гуноҳларимни кечиради», деб астойдил ишонч билан тавба қилиш керак, «Аллоҳ таоло намозларимни солиҳ бандалари ибодатлари каби даргоҳида қабул ва мақбул этади», деган эътиқод билан саждага бош қўйиш лозим. «Аллоҳ таоло мушкулимни осон этармикин?» деб эмас, «Аллоҳ таоло сўраганимни беради!» деган қатъий ишончда муножот қилиш зарур. Баъзи беморлардан ҳол сўрасангиз, «билмадим, бу касалдан тузаламанмикин ё йўқми, кундан-кунга мазам қочяпти», деб нолий бошлайди. Бу ҳам ёмон гумонга киради. Бемор ҳам, бу ёқдагилар ҳам «хасталикни берган Аллоҳ таоло шифосини ҳам беради», деган эътиқодда мақкам туришлари керак. Ўтган асрда мактаб дарсликларига киритилиб, ёш авлодга ўргатилган бир ҳикоя бор. Номи «Бемор». Ғояси «Худонинг йўқлигини» исбот қилиш. Мазмуни: бир жувон оғир хаста. Ёнида қизалоғи турибди. Унга «Худойим, аямнинг дардига даво бер», деб илтижо қилишни ўргатишади. Қизча такрорлайверади. Онасининг жони узилганда ҳам уйқусираб, айтади. Ёзувчи «ана, Худодан сўровди, қани Худо? Шифо бермади-ку?!» демоқчи. Бу ёмонгина эмас, эътиқоди бузуқ гумонки, ҳаётимизда бу гуноҳдан сақланишимиз зарур.

Биз яна бир гумондан эҳтиёт бўлшимиз керак. Қуръони каримнинг маъно таржимаси ёки шарафли ҳадисни ўқий туриб, «шу тўғримикин?» деган фикр хаёлимизга келади. Аллоҳ таолонинг каломига, Расулуллоҳнинг сўзларига шубҳа қилиш мумкин эмас. Аслида оят ёки ҳадисни ўзимиз тушунмаган бўламиз. Ё билимимиз ё ақлимиз етмаган бўлади. Шу боис «оят тўғримикин?» деб эмас, «оятни тўғри тушуняпманми? Зеҳнимда қусур йўқмикин?» деб ўз ақлимиздан гумонсираганимиз яхши. Тушунмаганларимизни эса пайсалга солмай, олимларимиздан сўраб, ўрганиб олсак янада яхши.

Муҳтарам опа-сингилларимиз ранжимасинлар-у, шубҳа масаласида, тахминим бўйича, улоқ уларда кетган бўлса керак. Овсинлар бир-бирларидан шубҳаланадилар, хотин «эримнинг ўйнаши бормикин?» деб ҳамиша гумонсирайди... Қайнона қаттиқроқ гапириб юборса, келин «овсиним гап чаққанга ўхшайди», деб ола қарайди. Бетобланиб қолса, «овсиним иссиқ-совиқ, илму амал қилгандир», деб фолбинга югуради. Қаранг-а, «арзимас» гумон қандай катта гуноҳларни туғдиряпти.

Гумондан сақланиш керак, айни замонда барчага бирдай ишонавериш ҳам тўғри эмас. Дониш аҳлидан ҳикмат: «Ақлли одам тўрт тоифага ишонмайди: думи босилган илонга, оч қолган йиртқич ҳайвонга, раҳмсиз шоҳга, инсофсиз ҳукмдорга». Ўтган уламолардан Зажжож (раҳматуллоҳи алайҳи): «Бадгумонлик яхши кишилар ҳақида ёмон гумон қилишликдир. Аммо аҳли фисқ бўлса, ундан нима фосиқлик зоҳир бўлган эса, шуни гумон қилишга ҳаққимиз бор», деганлар.

Ҳикоят:

Бир бўри сурув ортидан эргашиб келарди. Гўё қўйларга зарар етказишни ўйламасди ҳам. Чўпон аввалига сергакланиб, уни кузатди. Бўрининг ҳаракатида ёвузлик сезилмагач, хотиржам бўлди. Ҳатто бўрига нисбатан унда ишонч уйғонди-да, қўйларни қолдириб, қишлоғига қараб кетди. Чўпон кетиши билан бўридаги мулойимлик либоси йиртилиб, аслига — ваҳшийлигига қайтди. Сурувни қонга белади...

Қиссадан ҳисса шуки, дунёда беозор кўринган, фурсат келиши билан бўрига айланадиган бўри сийратли кимсалар ҳам бор. Уларга бирон нарсани ишониб, омонат топширсанг, бўрининг сурувга қилган ишини қиладилар. Ишонувчан одам эса чўпон ҳолига тушади. Шунинг учун ҳам донолар синалмаган отга яқинлашмасликни тавсия этадилар. Албатта, кишиларга ишонч билдириш керак, аммо бу борада сезгирликни унутмаслик ҳам зарур.

«Яхши ният — ярим мол», деган мақол бор, ёмон шубҳадан узоқлашиб, яхши гумон қилаверайлик. Шунда Яратган Ҳақ молимизни бутун қилиб бераверади.

Азизлар, туҳмат ва гумонга доир етарли маълумот олган бўлсангиз, «Ё Аллоҳ, бизларни туҳмат балоси ва турли гумонлар ботқоғидан асра!» деб дуо қилайлик-да, «туҳмат»нинг акаси «ғийбат» билан ҳам танишайлик.

«ЎЛГАН БИРОДАРИНИНГ ГЎШТИ»...

Ғийбат кўп ёмондир — юракни доғлар,
Тўғрилик яхшидир, дилларни боғлар.

Ёшлар фазилатлар ва иллатлар ҳақида маълум тушунчага эга бўлсалар-да, ҳаёт тажрибалари камлигиданми, баъзан иллатларга етарли баҳо бера олмайдилар. Яқинда бир телекўрсатувда мухбир кўчадаги ёшларни тўхтатиб: «Миш-миш ёмонми ё ғийбатми?» деб сўради. Аввало савол сал беўхшов бўлди. Чунки бу иккала иллат бир-бирига яқин ва бири-биридан баттар. Саъдий Шерозий таъбирлари билан айтганда:

Дедики: сенингча ҳасад-ку хунук,
Дегил: сенга ким айтди — ғийбат тузук?

Мухбирнинг саволига жавоб берган ёшларнинг бири: «Ғийбатнинг гуноҳи камроқ, чунки ғийбат икки кишининг орасида бўлади», деди. Бу укамизнинг мазкур масалага доир тушунчалари саёзроқ экан. Ғийбат фақат икки кишининг орасида бўлганида ҳаёт чиройига камроқ доғ тушарди. Даврада йўқ одамнинг орқасидан гапириш — ғийбат саналади. Демак, даврада фақат икки-уч эмас, йигирма-ўттиз одам ҳам бўлиши мумкин. Шундай экан, гарчи бир одам ҳақида гап кетса-да, ғийбат ўша йигирма ёки ўттиз одам орасида бўляпти. Ғийбат тўрт-беш одам оғзидан учяпти. Қолганлар жим тинглашяпти. Лекин ўша жим ўтирганлар ҳам гуноҳга шерикдирлар. «Сукут — ризолик аломати», деган ҳикмат бор. «Мен ғийбатга аралашмадим», деб ўзларини овутмасинлар. Ғийбатдан сақланишни истовчи одам ғийбатчиларни тўхтатиши ёки даврани тарк этиши лозим. Бироқ тарк этувчи ғийбат қилинувчи кишига бориб «Сизни фалончилар ғийбат қилишаётган эди. Мен чиқиб кетдим», деса, биринчидан, чақимчилик қилган, иккинчидан даврадагиларни ғийбат қилган бўлади.

Бир киши «даврада ғийбат бошланганда тўхтатмоқчи эдим, тўхтатолмадим. Тарк этишим лозимлигини билардим, лекин чиқиб кетсам давра бузилиши мумкинлигини билиб, индамай ўтиравердим. Менда айб йўқ», деб ўзини оқлади. Аввало, ғийбат қизиб турганда бир киши чиқиб кетгани билан давра бузилмайди. Энди ғийбат нишони чиқиб кетганга қаратилади. Агар бир киши чиқиб кетиши билан давра бузилса, янада яхши. Ғийбатчилар даврасининг бузилгани ғоят яхши! Расулуллоҳ (с.а.в.) дедиларки: «Кимки бир мўминни ғийбатчи мунофиқдан ҳимоя қилса, қиёмат куни Аллоҳ таоло унинг гўштини дўзах ўтидан ҳимоя қилувчи фариштa юборади. Ким, бир мўминни сўкмоқчи бўлиб уни ғийбат қилса, Аллоҳ таоло уни гапидан қайтмагунича жаҳаннам кўприги устида ушлаб туради».

«Миш-миш» ғийбатга нисбатан бўҳтонга яқин туради. Ғийбат — даврада йўқ одамнинг мавжуд иллатларини ёки баъзи ҳаракатларини гапириш. Бўҳтон ёки туҳмат эса йўқ нарсани гапириш. Масалан, бир киши аслида саховатли. Лекин мен ёрдам сўраганимда беролмади. Мен буни хасисликка йўйиб, бир даврада уни айбладим. Шу ишим бўҳтонга киради. Миш-миш орасида баъзан тўғри гап учраб қолса, у ғийбатга киради.

Қуръони каримда одамзод сақланиши лозим бўлган иллатларга батафсил таъриф берилган. Ғийбат иллатига берилган таъриф ҳар қандай кишининг қалбини зириллатиб, уйқудаги мудроқ онгини уйғотиб юборади, деб ўйлайман. Ҳужурот сурасида ўқиймиз: «Эй иймон келтирганлар! Кўп гумонлардан четда бўлинглар, чунки баъзи гумонлар гуноҳдир. Жосуслик қилманглар. Баъзиларингиз баъзиларингизни ғийбат қилманглар. Сизлардан бирорталарингиз ўзининг ўлган биродарининг гўштини ейишни яхши кўрадими? Ёмон кўрасизлар! Аллоҳдан қўрқинглар! Албатта Аллоҳ тавбани қабул қилувчи ва раҳмлидир». Мазкур ояти каримада бировни ғийбат қилишдаги гуноҳ уни ўлдириб гўштини ейиш гуноҳи билан баробар қўйиляпти. Банда биродарининг гўштини ейишни ёмон кўрдими, демак, гуноҳи бунданда ортиқ бўлган ғийбатни ҳам ёмон кўришга буюриляпти. Мазкур оят нозил бўлгач, Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Ким дунёда мусулмон биродарининг гўштини еса (яъни ғийбат қилса), Қиёмат куни у кишининг эти унга тақдим этилади ва: «Е буни ўлик ҳолида, чунки сен уни дунёда тириклигида еган эдинг!» —дейилади».

Пайғамбаримиз алайҳиссалом умматларини ғийбатдан қайтариш борасида кўп даъватлар қилганлар. Шулардан бири: «Ғийбатдан сақланинг! Ғийбат зинодан ҳам ёмондир. Зеро, киши зино қилиб, охири тавба қилса, Аллоҳ таоло афв этади. Ғийбат қилганни эса фақат ғийбат қилинган киши кечиргандан кейингина афв этади». Ғийбат қилган одам, ғийбати туфайли, ғийбат қилинган одамга қарамдир. Аввалам-бор Аллоҳ таолонинг ҳақидан қутулиш учун тавба қилиши, кейин яна ғийбат қилинган кишининг ҳақидан қутулиш учун ундан ҳам розилик тилаши керак.

Тавба қилиш — ўтган ишга қаттиқ афсус билан дилидан надомат чекиш, иккинчи бор бу ишни қилмасликка аҳд этиш ва аҳдига вафо демак. Бошқача айтганда, ўзини бу гуноҳдан тўхтатишга сўз бериш. Агар бугун тавба қилиб, эртага ғийбатини давом эттирса, бу тавба эмас, алдамчилик бўлади. Ғийбатчи астойдил тавба қилган тақдирда ҳам гуноҳининг кечирилиши учун бу афсус, бу аҳднинг ўзи кифоя қилмайди. Уламолар унинг тавбаси тўлиқ бўлиши учун яна бир муҳим шарт қўйишган. У ҳам бўлса, ўша ерда, ўша мажлисда ғийбат қилинган киши ҳақида яхши гапларни гапириши керак. Уламоларнинг таъкидлашларича, ғийбат қилган кишининг зиммасига тушган юк шундан иборатки, у ғийбат қилган даврасидан туриб кетмасидан бурун ва қилинган ғийбати мазлумнинг қулоғига етмасидан олдин тавба-тазарру қилсин, шунда истиғфори қабул бўлади. Лекин ғийбат мазлумнинг қулоғига етиб боргандан кейин қилинган тавба қабул этилмайди, ғийбат қилинган киши билан розилашгандан кейингина гуноҳ афв этилади.

Шайхул машойих Жунайд Бағдодий (қоддасаллоҳу сирраҳу) кўрдиларки, бир киши жоме масжидига келиб, тиланди. Шайх ҳазратларининг **кўнгилларидан кечдики**: «бу йигит соғлом бўла туриб, нечун меҳнат қилиб топмай, ўзини бундоқ хор тутар?» У зот ухлаган пайтларида туш кўрдиларки, бир киши қопқоғи ёпиқ бир товоқ келтириб, Жунайд ҳазратларининг олдига қўйди. Шайх ҳазратлари қопқоқни кўтардилар. Қарасалар, масжидда таваккул қилган дарвешни пиши-

рибдилар. «Буни егил!» деган амр бўлди. Жунайд ҳазратлари: «Ўликни емайман», дедилар. «Кеча масжидда қандай еган эдинг, энди емайсанми?!» дейилди.

Жунайд ҳазратлари дедилар: «Билдимки, ғийбат қилган эканман. Ўша ҳайбатдан уйғондим. Таҳорат олиб, намоз ўқидим. Ўша дарвешни кўрмоқ фикрида ташқарига чиқдим. Кўрдимки, Дажла қирғоғида ўтириб, увоқларни териб ер эди. Ёнига бордим. Бошини кўтариб: «Эй Жунайд, масжидда эканингда кўнглингдан ўтган фикрингга тавба қилдингми?» — деб сўради. «Тавба қилдим», дедим. У: «Бор, ортиқ бу фикрни қилмагил», деди-да «Шўро» сурасидан бир ояти каримани ўқиди-да ғойиб бўлди». (Дарвеш ўқиган ояти карименинг маъноси: «У (яъни Аллоҳ) бандаларидан тавба тазарру қабул қилгувчи, ёмонликларни афв этувчи ва қиладиган ишларингизни билувчи Зотдир».)

Кишининг кишига қилган ғийбат ёки бўҳтони мазлумга етган ёки етмаган бўлади. Агар ғийбат қулоғига етган бўлса, у кишидан албатта розилик олиши шарт. Агар у киши ўзи ҳақидаги ғийбатни эшитмаган бўлса, етиб бориши янги бир озор-азиятни, кин-адоватни пайдо қилиши ва меҳр-муҳаббатнинг йўқолишига сабаб бўлиши эҳтимоли бор бўлгани учун унга ғийбат гапларни билдирмай қўя қолган маъқул. Лекин бу «ўрага сичқон тушди — гулдир гуп!», «ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолди», дегани эмас. Гуноҳдан холи бўлишнинг йўли — ғийбат ёки бўҳтон мазлумга етиб бормаган тақдирда ғийбатчи ёки бўҳтончига истиғфорни кўпайтиришини тавсия қиладилар. Шайх Абул Мавоҳибиш Шозалий (раҳматуллоҳи алайҳ): «Муриднинг камолотига тўсиқ бўлган нарсалардан бири — мусулмонни ғийбат қилишдир. Ким ғийбат қилиш балосига йўлиққан бўлса, «Фотиҳа», «Ихлос» ва муаввазатайн («Фалақ», «Нос») сураларини ўқисин, савобини ғийбат қилган биродарининг амал дафтарига ёзилишини Аллоҳ таолодан сўрасин. Буни менга тушимда Расулуллоҳ (с.а.в.) ўргатдилар», деганлар.

Агар ғийбатчи бу дунёда жазосиз юрганини кўрсангиз, «ана, юрибди-ку!» деб ажабланманг. Уни қиёмат азоби кутиб турибди. Дўзах азобининг бу дунёдаги жазодан неча ҳисса даҳшатлироқ эканини сизга таъкидлаш ортиқча. Ўхшатиш учун бир мисол келтирай: кишининг бир бармоғига иссиқ чой тўкилиб, куйдирди. Албатта, бунинг ҳам азоби бор. Лекин аланга ўтида қовжираши-чи?

Одамдан одамга келар хавф-хатар,
Сут билан кирган сўз жон билан кетар.
Ғийбатчи инсонни қўшма инсонга,
У мурдор заҳарли илондан баттар.

Ғийбат қилган киши майдонга бир тўп қўйиб, ўнгу сўлни замбарак ўқидан совурган кимсага ўхшайди. Ғийбат қилаётганда ғийбатчининг гўзал амаллари ўнгга-сўлга совурилган бўлади. Мавзуга доир суҳбатимизни Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратларининг фикрларига суянган ҳолда давом эттирсам:

«Набий муҳтарам «Ғийбат — биродарингнинг ортидан ўзи эшитиб қолса хафа бўладиган айб-нуқсонларини айтишингдир», дедилар. Бу ҳадис кўп қамровлидир. Кишининг жисмоний камчилигини, зоти,

хатти-ҳаракатлари, сўзи, диний ва дунёвий жиҳатлари, ҳатто либоси ва уловининг қусурини айтмоқ, уни ковлаштирмоқ демакдир. Дастлаб соф мусулмонларнинг баъзи бирлари биров тўғрисида «Кийими калта» ёки «Кўйлаги узун» тарзида айтилган сўзни ҳам ғийбат деб ҳисоблашган. Шундай бўлгач, нега энди кишини хафа қиладиган сўз айтганда, бу ғийбат бўлмасин?!»

Энди турли зиёфатлар, тўйлар ёки бошқа йиғинлардаги гап-сўзларга диққат билан қулоқ тутайлик-чи? Суҳбатларнинг ярмидан кўпи ғийбат эмасми? Кечаги тўйда еб-ичиб, ўйнаб-кулиб роҳатланган одам бугунги тўйда бошқа даврага қўшилиб, кеча оғиз-бурун ўпишган ҳамшишасини ғийбат қилмайдими? Бегоналарни қўя турайлик, акалар — укаларни, опалар — сингилларини, укалар — тоғаларни... кўпчилик орасида ғийбат қилишларига нима деймиз? Ҳидоятдан бегоналарни ҳам қўя турайлик, мана бу воқеага нима деймиз: биродаримдан эшитдим, ҳаж ибодатидан қайтганларидан сўнг аҳли аёллари сафар чоғида танишиб, қадрдонлашиб қолган «ҳожи оналар» билан давра қуришни ихтиёр этибдилар. Олдинги суҳбатларимиздан бирида «ҳожилар гапи»га муносабатимизни билдирган эдик. Кейинги йилларда «ҳожи оналар»нинг ҳам «гап»и расм бўлган. Биродаримиз одатга хилоф қилмаслик учун рози бўлибдилар. Бир куни «ҳожи оналар» йиғилишибди. Биринчи таомдан кейин диний китоб ўқиб, маърифат олибдилар. Кейин эса... бозорбоп ғийбат гаплар бошланибди. Ҳатто ҳаж ибодати даврида бўлиб ўтган гаплар ҳам ковлаштирилибди. Кимнинг қайси дўкондан нима олганига қадар эсланибди. Хуллас, давра суҳбати уч соат давом этган бўлса, шунинг ўттиз дақиқасигина маърифатга ажратилибди. Бунга гувоҳ бўлган биродаримиз аҳли аёлларини бу даврага қўшилишини тақиқлабдилар. Менимча тўғри қилганлар. Ўшандай давралар барҳам топса, қилинган яхши амаллар сочиб юборилмай, гуноҳлардан сақланилган бўларди.

Ҳикоя қилишларича, Абуллайс Бухорий ҳажга кетаётганларида чўнтакларига икки пулни солдилар-да, ўзларига ўзлари шундай шарт қўйдилар:

— Агар Маккага кетаётганимда ёки у ердан келаётганимда бировни ғийбат қилсам, шу икки пулни садақа қиламан.

Маккаи мукаррамага бориб келдилар, лекин ўша икки пул чўнтакларида қолаверди. Сўраганларга бу жавобни бердилар:

— Юз марта зино қилгандан кўра бир марта ғийбат қилганнинг гуноҳи ёмонроқдир...

Ғийбатдан тийилмаганларга шу ҳикояни эслатсак, фойдадан холи бўлмас, деб ўйлайман.

«Мусулмон мусулмоннинг кўзгуси», дейилади. Тенгдошлар бир-бирларини, ёши катталар кичикларни ғийбатдан қайтариш учун бир гап айтса ҳеч ким ажабланмайди. Лекин афсуски, фарзанднинг ота, уканинг ака айбини кўрсатиши малол олинади. «Бир каттанинг, бир кичикнинг гапига кир», деган мақолга амал қилиш ғоят оғир кўринади. Ҳолбуки, холис равишда айтилган танқид тўғри қабул қилинса кишининг ўзига фойда. Шунга кўра, катталарни бу гуноҳлардан тортиб олиш мақсадида, танбеҳ беришга кичиклар ҳақли. Шу боис оила одатларига, шароитига қараб туриб, барибир бу талабларни етказиб қўйиш чорасини кўриш керак бўлади.

Шарафли ҳадисда бу ибратли воқеа баён қилинади:

Бир куни пакана бир хотин баъзи бир масалаларни сўрамоқчи бўлиб, Пайғамбаримизни йўқлаб келди. Билолмай қийналиб юрган нарсаларини билиб олди. Чиқиб кетганидан кейин, ҳазрати Ойиша (р.а.):

— Мунча ҳам пакана хотин экан! — дедилар.

Шунда Пайғамбаримиз:

— Ғийбат қилдинг, эй Ойиша! — деб танбеҳ бердилар.

Ғийбатчининг боши узра уч офат булути бор: ғийбатчининг дуоси қабул қилинмайди; қилган хайрли ишлари ҳам қабул қилинмайди; ғийбатчининг устида гуноҳлар бирлашади.

Энди бу сатрларга диққат билан эътибор беринг:

Жобир ибн Абдуллоҳ Пайғамбаримиз замонларида қилинган ҳар қандай ғийбат ҳидидан сезилганини айтганлар.

«Бу ўша замонларда ғийбат оз бўлгани учундир. Ҳолбуки, замонимизда ғийбат кўпайган, бурунлар ғийбат билан тўлган ва ҳидини фарқлаб бўлмайди. Бу кўнчилар бозорига кирган одамнинг ҳолига ўхшайди: ифлос ҳиднинг ўткирлигидан у ерда бир дақиқа ҳам туриб бўлмайди. Ҳолбуки, кўнчилар у ерда бемалол овқатланишади, еб-ичишади, лекин асло жирканишмайди. Бу жирканч ҳид уларнинг димоғини безовта қилмайди. Чунки ёмон ҳид бурунларига яхшигина ўрнашиб бўлган. Мана, бизнинг кунларимизда ғийбат масаласи шундайдир».

Диққат қилдингизми? «Тўппа-тўғри топиб айтилган гап», демоқчимисиз? Тўғриликка тўғри! Лекин бу гапларни нима учун қўштирноқ ичида баён қилганимга эътибор бердингизми? Гап шундаки, бу ҳақиқат бундан салкам минг йил илгари Ғаззолий ҳазратлари томонидан баён қилинган. Ана энди ғийбат тўрларининг қанчалик тарқаганини тасаввур қилиб олаверинг.

Ҳар нарсанинг кири бўлганидек, тилнинг кири ғийбатдир. Ғийбат сўзлари бировга нисбатан бўлган ҳасад ўтидан пайдо бўлади. Бу эса мунофиқ кишилар одатидир.

Ҳикоятга диққатингизни тортаман: шогирд донишманд устодига бир кишини ғийбат қилиб сўзлади. Донишманд унинг сўзларини эшитгач, афсус билан бош чайқади-да, деди:

— Менинг ҳузуримда ҳеч кимни ғийбат қилиб сўзлама, ёмонлама. Бировнинг устидан ғийбат қилсанг, ғийбатчи эканингни билиб, сендан бадгумон бўламан, нафратланаман. Бировнинг обрўсини маҳаллангда ва менинг ёнимда тўкишни истасанг, обрўинг бутун шаҳар халқи ёнида тўкилади. Сен ғийбат қилган одам чиндан ёмон бўлса, уни ўзингга душман қиласан, агар у мақбул ва марғуб киши бўлса, уни ғийбат қилишинг билан ўз номингни булғайсан, «ғийбатчи» деган ном билан шуҳратланасан. Сенинг сўзинг, ғийбатинг билан у киши ёмон ҳолга тушмайди, лекин ярамас, ғийбатчи эканинг ҳаммага маълум бўлади. Фараз қилдик, ғийбатинг туфайли унинг қадрига, мансабига нуқсон етди, лекин сен бундан нима фойда кўрасан? Барибир унинг мансаби, мартабасига эга бўлмайсан. Ғийбатчимисан, шу ном билан қолаверасан!

Ғийбатлардан узоқ киши гуноҳлардан узоқ бўлади. Ғийбат гирдоби одамларни дарё гирдоби каби ўз домига тортиб, маҳв этади.

Ғийбат кўп ёмондир — юракни доғлар,
Тўғрилик яхшидир — дилларни боғлар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) барчага бир кун рўза тутишни буюрдилар-да, «Ҳеч ким рухсатимсиз рўзасини очмасин», деб таъкидладилар. Тайин қилинган куни ҳамма рўза тутди. Шом бўлганда бир киши келиб: «Эй Аллоҳнинг расули, куним рўза билан ўтди, ижозат беринг энди ифтор қилай», деб сўради. Набий муҳтарам рухсат этдилар. Кетма-кет келавердилар, Пайғамбаримиз алайҳиссалом изн беравердилар. Шу аснода бир киши келиб деди:

— Эй Расулаллоҳ! Уйимда оила аъзоларимдан яна икки йигит бор. Улар ҳам кунни рўза билан кеч қилдилар. Аммо мажбуриятингиздан ижозат олгани ҳозир ҳузурингизга келолмадилар. Изн берсангиз улар рўзаларини очсалар.

Набий муҳтарам рухсат бермадилар. У киши илтимосини яна такрорлади. Расулуллоҳнинг изн беришга яна хушлари бўлмади. У киши учинчи марта сўрагач, дедиларки:

— Сен айтаётган икки йигит рўза тутгани йўқ. Кундузи инсонларнинг гўштини ейиш билан (*яъни ғийбат қилиш билан*) вақт ўтказган кимса рўза тутган ҳисобланмайди. Бор, уларнинг олдиларига. Агар рўзадор бўлсалар «Энди қусинглар!» деб айт.

У одам уйига бориб Аллоҳ элчисининг амрини уларга етказди. Қусдилар. Ҳар иккаласининг ичидан қуюлиб, лахта-лахта бўлиб қолган қон тушди. У одам Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳузурларига қайтиб бориб бўлган воқеани айтди. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар:

— Аллоҳга қасам ичиб айтаманки, агар ичларида яна шундай қон қолган бўлса, уларни жаҳаннам олови еяжак.

Азизлар, Рамазон ойида уйларимизда ифторлик бўлади. Барака топгур қариндошларимиз, айниқса, аёллар рўзадор ҳолларида хизмат қиладилар. Эътибор берганмисиз: ўзаро гап-сўзлар орасида ғийбат бўлганми ё йўқми?

Ҳа, бўлган! Қўллари ишда-ю, тиллари гап билан банд хотинлар билиб-билмай ғийбат эшикларини ланг очиб юборадилар. Агар бу йил ҳам шундай ҳол такрорланса, шу шарафли ҳадисни сўзлаб беринг, зора қариндошларингизнинг гуноҳдан сақланишларига сабабчи бўлиб қолсангиз.

Ҳазрат Навоий ғийбат ҳақида фикр юритиб: «Ғийбатчига яқин турма. Ғийбатчининг тилида ўт бор. Бу ўт доимо ёниб, ловуллаб туради. Унга яқинлашсанг, куйишинг яқин. Ғийбатдан фасод ёйилади. Ғийбатчининг тили кесилишга маҳкум», деб ёзганлар. Бу ўринда «яқин турма» дейилганда «ғийбатчининг ғийбатларига қўшилма», деган маъно бор. Тўғри, аввал айтилганидай, «ғийбат бошланиши билан даврадан узоқлаш», деган маъно ҳам мавжуд. Лекин буниси шароитга ҳам боғлиқ. Масалан, ифторлик хизматида бўлган қариндош хотинлар ғийбатни бошлаганларида улардан безган келиннинг даврадан чиқиб кетиши қандай бўларкин? Бундай ҳолатларда ўрта йўл топишга тўғри келади.

«Қутадғу билиг»да бир ҳикмат бор: «Зоҳидликни, танҳоликни касб қилган, қаноат рамзи ҳисобланган Ўзғурмишга заковат ва ақл рамзи

Ўгдулмиш дейди: «Ҳеч кимнинг пайини қирқмадим ёки ўзгалар ҳақида ғийбат сўзлар гапирмадим», дединг. Ахир атрофингда ҳеч ким бўлмаса, эл-юрт орасида яшамасанг, кимни сўзлайсан, ким ҳақида бир гап айтасан?» Чиндан ҳам эл-юрт орасида юрса-ю, тилини тия олса ўша одам чинакам мард бўла олади. Хотинлар орасида кўпроқ хизматда бўладиган ардоқли келинларимизга, қизларимизга бу борада осон эмас. Буни «ғийбатга беихтиёр қўшилиш», деб атасак, тенгдош дугоналари билан учрашишганда бошлаб юборадиган ғийбатлар ўз ихтиёрлари билан бўладики, бундан ўзларини тийишни ўрганишлари зарур.

Қизлар кўча-кўйда дугоналари билан юришни яхши кўрганларидек, ғийбат ҳам бошқа иллатлар билан апоқ-чапоқ равишда иш кўришни хушлайди. Ғийбатнинг кишига ёлғиз ҳолида даф қилиши кам учрайди.

«Мен елиб-югуриб, фалончининг битмаётган ишини битириб берувдим, яхшилигимни билмади» — бу ўринда ғийбатга миннат шерик бўлди.

«Эшитдингизми, фалончининг битмаётган ишини мен битириб бердим!» — ғийбат риё билан дўст тутинди.

«Мен турганда нима учун фалончи ўтирар экан бу ўринга?» — ғийбат билан ҳасад бир-бири билан бирлашди.

«Фалончихонга эри жавҳар кўзли узук олиб берибди. Эрининг кўзини очиб қўйиш керак, иккинчи эркалатмасин уни» — ғийбат иғво билан ошно бўлиб, фитнани меҳмонга чорлади.

«Шундай қилиш керакки, эри гапимизга ишониб, фалончихон билан ажрашсин!» — ғийбат билан фитна тил бириктирганда қандай оқибат кутиш мумкин? Ҳа, ғийбатга ўрганган тил вужудни ёмонликларга тортаверади.

Ғийбатнинг улфат мажлисида туҳмат раис бўлса-чи?

Ғийбат бахиллик, хоинлик, меҳрсизлик, дангасалик... қўйингки, барча иллатлар билан дўстлик ришталарини маҳкам боғлаган. Бу ёмонлик ришталарини фақат яхши фазилатларни эгаллаш билангина узиш мумкин. Ўзингиз айтинг: вафода собит киши ғийбатнинг хоинлик билан биргаликда ҳамла қилишига йўл қўядими? Сахий одам ғийбатнинг бахиллик билан етаклашиб юришига бефарқ қарайдими? Ўзгаларга меҳр улашувчи покиза қалбли одамни ғийбат билан фитна бир ҳамлада йиқита олмайди.

Ҳар қандай одам ғийбатга нишон бўлган онларида сиқилади. Бу борада муҳтарама аёллар, айниқса, келинлар тўккан кўзёшлар бир ерга жамланса бир денгиз бўлар, а? Ғийбат селига учраган киши ўзини идора қилишни ўрганиши керак. Ҳар бир ғийбат учун сиқилавериш дуруст эмас. Қалбини, иймонини муҳофаза этишни истаганлар душманларнинг ғийбатига аҳамият бермаганлар. Ҳуда-беҳудага сиқилавермаганлар. Ғийбатчининг сири ошкор бўлиб, шармандаси чиқишига ишониш лозим. Ғийбатчининг ғийбати ҳеч қачон пинҳон қолмайди. Бу ғийбат эртами-кечми ғийбат қилинган кишининг қулоғига етади ва сири очилган ғийбатчининг обрўи пастлайверади. Ғийбатчи ҳеч қачон мақсадига етмайди, яхшилик боғидан умид гулини теролмайди.

ДЎЗАХ ЎТИНИНГ ТУТАНТИРИҒИ

Уруш икки тан ўртасида олов,
Чақимчи ўтин ташигувчи, мохов.

«Гап ташиш»га қандай қарайсиз?» деб сўрасам ажаблансангиз керак. Ҳа, баракалла, бу иллатни деярли барча қоралайди. Айниқса, оналар тўйдан аввал қизларига бу ҳақда насиҳат ҳам қиладилар. Чунки «гап ташиш» оқибатида оиланинг бузилиб кетиши мумкинлигини яхши биладилар. Биладилар-у, аммо... қизлари келинлик уйларидаги гапларни қизлик уйларига таший бошлаганларида уларни тўхтатмайдилар. «Орқалаб келган гап халтангни кўтаргин-у, изингга қайт», демайдилар. Аксинча, қизларига қўшилиб, қуданинг хонадон аҳлини ғийбат қила бошлайдилар. «Ташиб келтирилган гап» қиз ва она орасида қолса майли эди. Бундай гап «ҳомиладор» бўлади ва «болалаб» тарқайверади. Кўп ўтмай қуданинг қулоғига ҳам етиб боради. Қарабсизки, уйига «гап ташиб борган» келин боши узра қора булутлар тўпланади. «Йўл қувлаган — хазинага йўлиқар, гап қувлаган — балога йўлиқар», деб бежиз айтилмаган. «Гап қувлаш» — «гап ташиш»нинг айни ўзидир ва уни «чақимчилик» деб атасак тўғрироқ бўлади.

Тўғри, «гап ташиш»да ёмонликни қасд қилиш йўқдек туюлади. Гўё келин онасига кўрган, эшитган, билганларини маълум қилиш билан чеклангандай. Шу гапларни айтмаса ҳам бўлаверади. Айтилмай қолган гап учун кўнгли азият чекмайди. Чақимчиликда эса ёмон ниятни қасд қилиш бор. Чақимчи бир гапни етказмаса ичи қайнаб адо бўлади. Бировнинг бошига ташвиш ёғилишини истагани учун чақимчиликка аҳд қилади. «Гап ташиш» ва «чақимчилик» орасида бундай тафовут бўлгани билан аслида иккала иллатнинг илдизи бир. Таъбир жоиз бўлса, бу боғбоннинг олча ниҳолига гилос пайванд қилганига ўхшайди. Афсус шундаки, бу иллат дарахти ҳар бир оилада мавжуд. Фақат баъзилар унинг шох отиб, мўл мева беришига йўл қўймаслик чораларини кўрадилар, баъзилар эса ҳар куни суғориб, озуқ бериб қувватлантирадилар. Ана шундай адашганлар учун айрим эслатмаларимиз бор:

Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Энг ёмонларингизни айтсам, улар чақимчилик билан юриб дўстлар орасини бузувчи, бегуноҳ одамларнинг бузуқлик, ҳалокат ва машаққатга мубтало бўлишларини изловчи кишилардир» деганлар. Яна «Яширин равишда кишилар гапига қулоқ солиб, уни ёмон ниятда бошқаларга нақл қилувчи одам жаннатга кирмайди», деб таъкидлаганлар.

Бир донишманд шогирдларига насиҳат қилди: «Чақимчилик қилиб одамларни бир-бирларига душман этган одамлар энг ярамас, энг ёмон кишилардир. Биринглиз иккинчингиз сўзини менга етказманг. Мен саломат ва роҳатда бўлган қалб билан сизларга йўлиқишни истайман». Фикрига ойдинлик киритиб яна дедики: «Фалон киши сенинг ҳақингда бундай сўзлади», «фалончи сени ёмонлади», деб сўз юритишга «чақимчилик» дейилади. Чақимчиликни инсофли, одамгарчилиги бор киши қабул қилмайди. Чақимчилар ҳар хил бўлмағур сўзларни адоват ва ҳасадлари туфайли сўзлайдилар».

Оила муаммолари ҳақида сўз кетганда қайноналарни танқид қилмайин, дейман-у, аммо айрим қайноналарга хос камчиликдан кўз юмиб ўтолмайман. Шундайлар борки, келиннинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир босган қадамини зийраклик билан кузатади. Озгина камчилик кўрса, тузатишга уринмай, ўғлининг келишини орзиқиб кутади. Чақимчилик қилиш унга роҳат бағишлайди. Чақимчилиги оқибатида икки ёшнинг муҳаббат ришталарини бир-бир узаётганини, бахт саройи устунларига болта ураётганини фаҳм этмайди. Худди шунга ўхшаб, қайнона устидан шикоят қилиш учун эрининг ишдан қайтишини орзиқиб кутувчи хотинлар ҳам бор. Чақимчиликдан роҳатланувчи бу хотин ўғил ва она орасидаги меҳр занжири ҳалқаларини узишга ҳаракат қилаётганини англармикин? Халқимиз «Қизил оёқ келиб, қизил юздан жудо қилди», деганда ана шундай хотинларни назарда тутган. Ота ва ўғил, она ва ўғил орасидаги меҳр занжирини узишга уриниш хайрли оқибат бермаслигини ҳаётдаги кўп мисоллар тасдиқлайди.

Тўғри, тинимсиз чақимчилик ва ҳатто туҳматлар натижасида ўғил хотинига қўшилиб, ота уйини тарк этиши ҳоллари учрайди. Лекин ажралиб чиқиб кетишгандан кейин қай даражада бахтга эришганлари уларнинг ўзларигаю ва Аллоҳ таолога маълум.

Шоир Аваз Ўтарда чақимчиликка доир ажиб ҳикмат бор:

Фалониким суханчинликни (чақимчиликни) *расмин ўзига қилмиш фан,*
Солурға халқи оламнинг бошиға балъажаб савдо.
Айирмоққа ота бирла ўғилни бир-бирисидан,
Бирин бор айбини минг айлаб, айлар бири ифшо (фош этиш).
Оносига қизни душман қилур, қизга оносини,
Дебон ёлғонни чин монанд бўҳтон айлабон гўё.

Чақимчилик борасида яна бир муаммо мавжуд. Танишларимдан бири менга ҳасрат қилиб қолди. «Келинимни ёмонламайман-у, аммо ўғлимнинг айбини яширганини кечиролмайман. Ўғлимнинг чакки йўлга кираётганини гумон қилардим. Лекин у кеч келганда мен ухлаб қолган бўлардим. Ичган-ичмаганини назорат қила олмасдим. Ўғлимнинг ҳолати — ичганми-ичмаганми, чекканми-чекмаганми, биринчи галда келинимга маълум бўларди. Шу боис гумонимни унга бир неча марта айтдим. Лекин келиним бирон марта бўлсин: «Ўғлингиз ичиб келяпти, димоғларидан наша ҳиди ҳам келяпти», демади. Буни аниқлаганимда чора кўриш вақти бой берилганди. Ўғлим майхўрлик жарига ағанаб, гиёҳвандлик балчиғига ботиб бўлган эди. Келинимга даъво қилсам, «Мен чақимчилик қилишни истамовдим», дейди. Айтса чақимчилик бўлармиди?»

Савол ўринли. Зимдан қаралса, эрнинг айбини айтиш чақимчилик бўлиб туюлади. Лекин эрни гуноҳ жаридан асраб қолиш учун ота ва онасига маълум қилиб қўйиш чақимчилик эмас, балки савоб. Албатта, эр «Нега чақдинг?!» деб ғазабланади. Лекин хотин эрни ёмонликдан сақлаб қола олмаса, яна нима қилиши керак? «Эримга инсоф бер», деб йиғлаб ўтираверишими керакми? Дуо қилиш, у ижобат бўлиши учун ҳаракат ҳам қилиш лозим. Бу ҳаракатга ота ва она қўшилмаса

ижобий натижа кутиш қийин. Демак, келиннинг эрга тааллуқли гапи чақимчилик эмас, чунки унда ёмонлик қасди йўқ, аксинча яхшилик нияти мавжуд.

Набий муҳтарам саҳобаларидан: «Туҳмат ва чақимчилик нима, биласизларми?» деб сўрадилар. Саҳобалар: «Буни Аллоҳ таоло ва Унинг расули яхши билади», дейишди. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Бу — одамларнинг орасини бузиш учун гапни бир-бирларига нақл қилиб юришдир», дедилар. Масалага шу шарафли ҳадис нуқтаи назари билан боқсак, эрининг айбини қайнотага маълум қилувчи келин ҳаракатида бузғунчилик мақсади йўқ. Балки тузатишга бўлган интилиш бор. Агар эр «Адам мен ишлаб топган пулни еб юборяпти», деса-ю, келин бу гапни қайнотасига етказса, чақимчилик қилган бўлади. Чунки бу гап ота ва бола муносабатига путур етказади.

«Аллоҳ ёмон гапни сўз билан ошкор қилишни хуш кўрмайди. Магар мазлумдан бўлса, майли. Аллоҳ эшитувчи ва билгувчи Зотдир» (Нисо сурасидан). Қалбида тақвоси, виждонида ҳассослик бўлмаган одам ҳар қандай ёмон сўзни осонгина ошкора қилади. Атрофга ёяди. Ёмон сўзнинг тарқалиши кишиларни ва жамиятларни разолат ботқоғига ботирувчи ҳолдир. Ёмон гап-сўзларнинг тарқалиши кишилар ўртасидаги ўзаро ишончни йўқотади. Жамиятда ёмонлик ғолиб бўлгандек қилиб кўрсатади. Одамлар қалбида ишончсизлик ва умидсизлик руҳини тарқатади. Ёмон гапни ошкор қилиш икки одамнинг бир-бирини сўкишидан, ёмонлашидан ва ғийбат-бўҳтон қилишидан бошланади. Сўнгра, аста-секин катталашиб жамиятни ҳалокат жари сари олиб келади. Ёмон сўзни ошкор қилишга мазлум, жабр чеккан одамгагина рухсат бор. Мақсад — золимнинг зулмидан жамиятни хабардор этиш.

Ҳазрат Навоийдан ҳикмат: «У ердан-бу ерга гап ташувчилар элнинг гуноҳини ўз бўйнига олувчилардир. Чақимчилик ҳатто чин гап бўлса ҳам кўнгилсиздир. Ёлғон бўлса янада нафратлидир. Сўз етказувчининг хоҳ каттаси, хоҳ кичигини — дўзах ўтининг тутантирифи деб бил.

Ким сўзни териб айтгувчи оғзига бергай,
Молик ани дўзах ўтининг дудиға тергай».

Мусо алайҳиссалом замонларида жуда қаттиқ қурғоқчилик бўлди. Мусо алайҳиссалом бани Исроил билан биргаликда ёмғир талабида дуолар қилдилар. Лекин ёмғир ёғмади. Шунда Аллоҳ азза ва жалла Мусога (алайҳиссалом) ваҳий юборди: «Мен сенинг ва сен билан бирга чиққан кишиларнинг дуосини қабул қилмайман. Чунки орангизда чақимчи бор». Мусо алайҳиссалом: «Эй Раббим, ким экан у, айт, биз уни ўз орамиздан чиқариб юборайлик», дедилар. Аллоҳ азза ва жалла ваҳий қилиб деди: «Эй Мусо, мен сизларни чақимчиликдан қайтариб, энди Ўзим чақимчилик қилайинми?!» Бу танбеҳни эшитгач, Мусо алайҳиссалом бани Исроилга: «Барчангиз чақимчиликдан тавба қилинг!» деб буюрдилар. Улар тавба қилдилар ва Аллоҳ таоло уларга ёмғир берди.

Ақл эгалари учун шу ҳикматларнинг ўзи кифоя қилар, дейман. Агар бу баёнлар камлик қилса, мавзуни бир ривоят билан якунлайлик:

Қадим замонда амир овга чиқди. Яланглиққа қўнган маҳалларида амир жиловдорини ёнига чақирди-да, деди:

— Сен билан пойгада от чоптиришни истайман. Кўрайлик-чи, кимнинг тулпори учқур экан?

Жиловдор амирнинг истагига итоат этди. Отларни елдириб, шикор майдонидан узоқлашдилар. Бир маҳал амир отининг жиловидан тортиб, тўхтатди-да, деди:

— Эй жиловдор, кўнглимга келган бир фикрни айтмоқчи бўлиб, сени атайин бу овлоққа бошлаб келдим. Ҳаммадан кўра кўпроқ сенга ишонганим учун сиримни ўзингга айтаман, эҳтиёт бўл, биров билмасин.

— Модомики, сиз менга ишонган экансиз, сирингизни ҳеч кимга ошкор қилмайман, ҳеч ким воқиф бўлмайди, — деб жиловдор онт ичди.

Амир қувониб, кўнглида яшириб юрган сирни унга айтди:

— Укамнинг шу кунларда қилаётган ҳаракатларидан шубҳадаман. Назаримда мени ўлдириб тахтга ўлтиришга уриняпти, шекилли. Шунинг учун менга тажовуз қилишини кутиб ўтирмай, уни маҳв қилмоқчиман. Сен шикор чоғи ёнимдан бир қарич ҳам узоқлашма, укамнинг ҳар бир ҳаракатини кузат.

Овдан қайтишгач, жиловдор қасамини унутди, бевафолик қилиб хиёнат кўчасига кирди. Амирдан эшитганларини унинг шубҳаси остидаги укасига баён қилди. Амирнинг укаси бу чақимчиликдан қувониб, унга суюнчи берди.

Амир укасини йўқ қилишга улгурмай, ўзи вафот этди. Ука тахтга ўлтириши ҳамоноқ жиловдорни ўлимга ҳукм қилди. Жиловдор зору тазарру қилавергач, мақсадини аён қилди:

— Бировнинг сирини фош қилишдан, чақимчиликдан ёмонроқ гуноҳ йўқдир. Акам сенга ишониб сирини айтди, сен хиёнат қилиб, сирини фош этдинг, менга келиб чақдинг. Акамга вафо қилмаган одам менга вафо қилармиди? Ана энди чақимчилигингнинг мукофотини олавер...

Нима учун «чақимчилик» ёки «чақмачақарлик» деймиз, ўйлаб кўрганмисиз? Менингча бу сўз «чақиш» феълидан олинганга ўхшайди. Яъни, чақимчилик илоннинг чақишига ўхшатилмаяптими? Ахир илон заҳар солиб, инсонни ўлдирса, чақимчи инсоннинг бахтини ўлдиради. Айрим ҳолларда чақимчилик орқасидан қотиллик ҳам рўй бериши мумкинлигини тарих кўп кўрган. Шу боис Саъдий Шерозий ҳазратлари бу иллатга «уруш икки тан ўртасида олов, чақимчи ўтин ташигувчи мохов» деб таъриф бериб ёзганларки:

Эрур ҳаммадан ҳам чақимчи ёмон,
Унингдек разил кўрмадим ҳеч қачон.
Бузуқ фикру нодонлиги бирла ул,
Бузар икки дўст ўртасини бўлиб жону дил,
Уятга қолур ўртада ул разил.

Яна ёзганларки:

Чақимчи, яна эски кек қўзғатар,
Ювошган кўнгилни ғазаблантирар.

Сен унга яқинлашма мумкин қадар.
Ки ўлган илон бошини қўзғатар.

Чақимчидан ҳамма ёшдаги одамлар ҳазар қиладилар. Ҳатто болалар ҳам бундай иллатли ўртоқларига «қулоқ» деб лақаб қўйиб оладилар. Болалигимизда ўқитувчига яхши кўринишга уринган чақимчини «Чақмачақар — олов ёқар, томга чиқиб битини боқар», деб калака қилардик. Жиноят оламида, айниқса, ўғрилар даврасида чақимчига «қанжиқ» деган тамға босилиб, ўлимга ҳукм қилинади.

Энди чақимчиликнинг оилаларимизда тутган ўрнига диққат билан разм солайлик: аслида, чақимчилик кўп ҳолларда яширин равишда амалга оширилади. Лекин муҳтарама оналар бу иллатга нечоғлик боғланганларини ошкора намойиш этиб, фарзандларига салбий томондан ўрнак бўладилар.

Диққат қилайлик: болалар шўхлик қилганда оналар уларни нима деб қўрқитадилар? «Ҳали қараб тур, аданг ишдан келсинлар, бир чақиб берайин, бир адабингни берсинлар...» Бундай пўписалар деярли ҳар бир оилада янграб туради. Афсус шуки, пўписалигича қолмайди, чақмачақарлик амалга оширилади. Бу чақимчиликнинг икки айби бор: аввало ота ва бола орасидаги меҳр ўрнида қўрқув кўз очади. Олдинги суҳбатлардан бирида айтганимиздек, бола отасининг ишдан қайтишини соғиниб эмас, қўрқув билан кута бошлайди. Иккинчидан: чақмачақарлик туфайли жазо олган бола онгида қандай ҳис уйғонади, ўйлаб кўрмаганмисиз? Эҳтимол, ёмон кўрган одамидан чақмачақарлик ёрдамида қасос олиши мумкинлигини шу жазодан кейин кашф этар? Бола икки ёки уч ёшлигида опаси ёки акасини ота-онасига чақади. Чақимчилиги учун жазо оладими ё мукофотми? Кўп ҳолларда мукофотланади. Болалар мана шундай тарбия билан улғаяр экан, вояга етганларида уларни чақимчиликдан қайтариш мумкин бўлармикин? Ватан хоинлари қаердан пайдо бўладилар? Балки хоиннинг бу йўлдаги биринчи қадами айнан чақимчилик бўлгандир? Бу иллатнинг оила доирасидан чиқиб, илдиз отиб, жамият офатига айланишига мутлақо йўл қўймаслигимиз зарур.

Чақимчиликнинг яна бир мудҳиш тури бор: уни «иккиюзламачилик» дейдилар. Пайғамбаримиз алайҳиссалом бу тоифа одамларга таъриф бериб дедилар: «Қиёмат куни инсонларнинг энг ярамаси иккиюзламачилардир. Иккиюзламачилар унга келиб бошқача сўзлайди, унга бориб бошқача гапиради. Ким дунёда шундай иккиюзламачи бўлса, қиёмат куни унинг оловдан икки тили бўлади». «Унга бориб бир турли, бунга келиб бошқа турли гапириб, бузғунчилик қилганлар жаннатга кирмайди».

Қадим замонда мўътабар бир кишининг миниб юрадиган гўзал оти нобуд бўлди. Хушомадгўйлар келиб, у одамга таъзия билдирдилар. Шоирлар марсиялар битдилар. Отнинг қисматидан ғоят қайғуда эканини билдирдилар. Кўп вақт ўтмай ўша мўътабар одамнинг ўзи ҳам вафот этди. Отнинг ўлимидан қайғурганлар унинг таъзиясида кўринмадилар, марсиялар ҳам ёзилмади. Ана шунақа! Риёкор ва мунофиқ одамлар ўз мақсадларига эришгунларича, бетларига иккиюзламачилик парда-

сини ёпиб, сўнгра олиб ташлайдилар... Риёкор, мунофиқлар арига ўхшайдилар. Уларнинг оғизларида асал ҳам, ниши ҳам бор.

«Мунофиқ эр кишилар ва мунофиқ аёллар ҳаммалари бирдирлар, ёмонликка буюрадилар, яхшиликдан қайтарадилар ва қўлларини (садақадан) маҳкам юмадилар. (Яъни бахиллар) Аллоҳни унутадилар, бас, У ҳам уларни унутади. Албатта мунофиқлар ҳақиқий фосиқдирлар» (Тавба сурасидан).

«Мунофиқ», «риёкор»ни халқда оддийгина қилиб «иккиюзламачи», деб атайдилар. Яна «тили бошқа, дили бошқа» ҳам дейдиларки, бу иллат иймонга мутлақо ётдир. Ортиқча тавозелик ва ҳалим бўлиш одамни риёкорликка ва тилёғламаликка ўргатади ва оқибатда хорлик сари етаклайди. Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «Қиёмат куни Аллоҳ таоло ҳузурида одамларнинг энг ёмонларидан бировларга бир юз билан, иккинчиларга иккинчи юз билан қарайдиган иккиюзламачи киши бўлади».

Риё бировлар кўрсин, деб қилинадиган амалдир. Яъни бу иш Аллоҳ таоло розилиги учун қилинмаяпти. Расулуллоҳ риёни «кичик ширк» деб атаганлар. Ҳаётимизда риёга кўп дуч келамиз-у, кўрсак ҳам кўрмагандек юраверамиз. Аввалги суҳбатларимизда тилга олганимиз диний либосдаги, аммо динга алоқаси йўқ турли маросимлар замирида риё ётади. Риё мақсади билан ёзилган тўкин дастурхонлар атрофида ўтириб қоринни тўқлаймиз. Бу ёғи қандай бўларкин, Худо билади!

«Сизлардан бирортангиз остидан анҳорлар оқиб турган хурмозор ва узумзор, турли мевали боғи бўлатуриб, ёши бир жойга етганда, ёш болалари билан қолган пайтида ўша боғини оловли тўфон уриб, ёниб битишини хоҳлайдими?! Тафаккур қилурсизлар, деб Аллоҳ Ўз оятларини сизларга шу тариқа баён қилади» (Бақара сурасидан). Аллоҳ йўлида қилинган садақа боққа ўхшатиляпти. Садақаси кетидан миннат этса ва озор етказса, худди ўтли бўрон билан боғини куйдиргандек бўлади. Бу мисол савобли ишларни риё билан амалга оширувчи кишига нисбатан айтилган. Боғбон не умидлар билан парвариш қилган боғ-роғидан ёнғин туфайли маҳрум бўлганидек, риёкор одам ҳам охиратда ажру савобдан бебаҳра қолади.

Ўзини зоҳид фаҳмловчи бир киши подшоҳнинг зиёфатига борди. Зиёфатда таомни одатда ейдиган миқдордан оз еди ва намозни доим ўқийдиган тарзидан чўзиб ўқиди. Мақсади подшоҳ уни яхши киши гумон этиб, унга эътимоди зиёда бўлиши эди. Зоҳид уйига қайтгач, қорни очлигини айтиб, таом талаб қилди. Унинг бир фаросатли ўғли бор эди. У: «Отажон, подшоҳиинг зиёфатига бориб, ҳеч нима емадингизми?» — деб сўради. «Тўйиб емадим», деди зоҳид. «Ундай бўлса, намозингизни ҳам қазо қилибсиз, чунки, қабул бўлгудек намоз ҳам ўқимабсиз», — деди ўғил.

Бошқа бир зоҳидни подшоҳ йўқлатибди. Зоҳид ўзига-ўзи: «Бир дори еб, ўзимни заиф ва ожиз қилиб борай, токим, подшоҳнинг менга эътимоди зиёда бўлгай», деб ўша дорини ичди. Айтурларки, ичган дориси заҳри қотил экан, билмайин ичиб қўйиб, подшоҳнинг марҳаматига етмай, ўликлар қаторига кирди.

На қилдинг жаҳонда эртаю кеч,
Риё бирла ул ишни айладинг ҳеч.

Ҳазрати Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, ёруғ дунёда кеча-кундуз нимаики тоат-ибодат қилган бўлсанг, барини риё билан йўқ қилиб, савобидан маҳрум бўлдинг.

Тилингда халқ аро тасбеҳу таҳлил,
Ва лекин ботининг тазвир ила ҳийл.

Дейилмоқчики, сен риё билан амал қилувчисан. Чунки халқ орасида «Алҳамд» билан «Лоҳавл»ни жуда кўп ўқийсан. Аммо шу ўқиб турганингда ичинг тўла ҳийлалар билан халқни алдаш пайидасан (тазвир — алдаш).

Тилингда халқ ичинда ваъз ила дарс,
Ва лекин ботинингда онга йўқ тарс.

Дейилмоқчики, халқ ичида юрганингда тилинг ваъзу дарс билан банд. Аммо ботинингда ваъзу насиҳатларингда айтганинг эзгу ишлар йўқолиб, такаббурлик билан, ўзинг ўгит қилган яхши амаллардан номус қилиб юрасан.

Кийибсан халқ аро фақрона лабус,
Ва лекин ботинингда нангу номус.

Халқ орасида бошингга саллаю дастор ўраб, фақирона тўнлар кийиб юрасан. Аммо буларнинг барчаси ҳақиқий тақводорлик ва сўфийликдан эмас. Балки ўша такаббурлик ва «сўфий аҳли тақводор ва салоҳдир» деган ном чиқариш учундир. Ичинг ана шундайдир.

Кўрар кўзга ажаб сўфийнамосан,
Ниҳонда нафси итга мубталосан.

Кўзга сўфийнамо, яъни дасторли бошингни тубан солиб, одоб билан турарсан. Аммо ичингда бир ит нафсига мубтало бўлгансан.

Ҳикоят: Бир тегирмончининг эшаги йўлда ётган арслон терисини кўрди. Ўзига-ўзи: «Буни кийсам, ҳар кимни қул қилиб оламан» деб, дарҳол арслон терисини кийиб олди. Бу найрангни билмаган ҳайвонлар унга ҳурмат ва таъзимни канда қилмадилар. Тегирмончи буни билиб қолди. Эшакнинг қулоғи катта бўлганидан арслон терисидан чиқиб турарди. Тегирмончи қўлига бир таёқ олиб, эшакни дарҳол олдига солиб, уриб, бир қул каби айлантира бошлади...

Тушуниб турибсиз, бу найрангбоз ва риёкор кимсалар ҳақидаги ҳикоят. Эшак табиатли кимсалар ўзларини арслон кўрсатиб, кишиларни алдайдилар. Ҳолбуки, уларнинг бу ишлари риёкорликдан ўзга нарса эмас. Риёкорлар шу ҳикоятда баён этилган арслон терисидаги эшакка ўхшайдилар.

Яна бир ҳикоят: бир шақал эҳтиётсизлик қилиб, бўёқ идишига тушиб кетди. Идишдан қутулиб чиққанида танаси ранго-ранг бўлиб қолди. Тоққа чиққан эди уни кўрган шақаллар унга бир илоҳий қудрат тушибди, деб ўйлаб, ўзларига раҳнамо қилиб белгиладилар. Ҳақиқатни билган шақал унга: «Дўстим, бу жирканч рангларинг билан сафдош-

ларингни алдама. Риёкорлик қиляпсан», деса-да, шақал найрангни қўймади. Ҳақиқатни билмаган шақаллар унинг рангга бўялган жунларини юзларига суртишар, оёқларига йиқилиб, тавоф қилишар эдилар. Иттифоқо бир жала қуйди-ю, жунларидаги бўёқ ювилиб кетиб, риёкорлиги ошкор бўлиб қолди...

Қиссадан ҳисса: бу дунёда шақалтабиат инсонлар борки, ўзларини устун кўрсатиб, кўпга бош бўлишга интилишади. Лекин риёкорликлари бир куни очилиб қолгач, шарманда бўладилар.

«Кимки бир мусулмон киши сабабли таом еса, Аллоҳ таоло унга дўзахдан шундай таом беради. Кимгаки бир мусулмон сабабли кийим кийдирилса, Аллоҳ таоло унга дўзахдан шундай кийим кийдиради. Кимки бир мусулмон киши ёнида риёкорлик ўрнида турса, Аллоҳ таоло уни риёкорлик мақомида турғизади». Мазкур шарафли ҳадисни уламоларимиз бундай шарҳлайдилар: мусулмоннинг фойдасига кўзгу бўлиш ўрнига, зиёнига кўзгу бўлса, яъни унинг айби ва камчиликларини тузатиш ўрнига бошқа душманларига фош қилса ва шунинг эвазига таом ва кийимлар билан мукофотланса, дўзах ўтига мустаҳиқдир. Риёкорлик билан кишиларни ёлғондан мақтаб, шунинг бадалига улардан мукофот олса ёки яхши бир мусулмонни бошқа одамлар ёмонлашаётганда уларга яхши кўриниш учун у ҳам ёмонласа, дўзахга тушади.

Расулуллоҳ (с.а.в.) иккиюзламачи, мунофиққа ишонмаслик шартлигини таъкидлаганлар. Чунки бу тоифанинг юмуши алдашдан иборат бўлиб, сизга бировларни ва уларга сизни ёмонлайди-да, икки орада душманликни қўзғатади. Аммо икки томонни ислоҳ қилиш учун яхши гапларни бир-бирига етказадиган бўлса, бу шариатда мамнуъ эмас (яъни ман этилмаган), балки яхшидир.

Ярамас, фосиқ, риёкор одамлар билан суҳбатдош бўлиш — илонни асрашга ўхшайди. Илон ҳар қанча асралса ҳам, заҳари ва зиёни камаймайди, балки кўпаяди. Донолар билан суҳбатдошлик эса аттор дўконини эслатади. Аттор дўкони доимо димоғни хушбўй қилади. Олимларимиз билан ё бевосита, ё билвосита қилинган суҳбат сиз билан биз учун шундай роҳатлидир. Ҳузурбахш дақиқаларимиз кўпаяверсин, деб дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! Кўзёшлари қон бўлиб, тишлар чўғ тош бўлмасидан, тиллар сўздан қолмасидан аввал Сендан қўрқиб кўзёшлари билан қалбни суғорадиган йиғлагувчи кўзларни бизга ризқ қилиб бер. Тилларини чақимчилик балосидан асрай олган бандаларингдан қил бизларни! Қалбларимизни мунофиқликдан, амалимизни риёдан, тилимизни ёлғон чақимчиликдан, кўзларимизни хиёнатдан асра! Омийн, ё Раб алоламийн!

ОҒИР ЮК

Одам ҳамиша яширадиган, яширишга уринадиган иллат — ҳасаддир.

Ҳасад — бирон танишининг, ҳамкасбининг ёки яқин қариндошининг муваффақияти, ютуғи учун тутилган азадир.

Ҳасад иллати билан касалланмаган одам йўқ. «Менда ҳасад йўқ», дегувчи одамнинг гапига эҳтимол, сиз ишонарсиз, бироқ мен ишонмайман. Ҳасад ҳаммада бор. Билмадим, миянинг қайси бир ҳужайрасидами ё юракнинг бирон-бир томиридами, ҳар ҳолда жойлашиб олган бўлади. Ҳасад — шайтоннинг энг ишончли қуроли. Ким: «Ҳасад менда ҳам бор, аммо бош кўтаришига йўл қўймайман. Ҳар нафасда у билан олишаман, менга ҳукм ўтказмаслик чораларини кўраман», деса гапига ишонаман ва уни олқишлайман. Аммо не фожиаки, биров ҳасадга юрагининг тўридан жой бериб қўяди. Не бахтки, бошқа бировнинг вужудида писиб ётган ҳасад эркин нафас ололмайди — ақл бўғиб туради. Демак, ақл ожизланса, ҳасад кучга киради.

Ҳасад Одам Атонинг ўғли Қобилдан қолган энг разил одатдир. Биласиз, ҳасад туфайли Қобил укаси Ҳобилни ўлдирди. Одамзод тарихидаги биринчи қотиллик ҳасад туфайли бўлди.

Дилни аввал сан ҳасаддан пок қил,
Ўзни сўнгра соҳиби идрок қил!

Ҳасад кишининг гўдаклик чоғида туғилади. Агар киши ўзидаги ҳасад ўтини ўчира олмаса, одамлар ундан нарига қоча бошлайдилар. Ҳасадгўйлигини яширмайдиган одам хавфли эмас, балки ўта усталик билан яширувчи кимса ҳар бир жон учун хатарлидир. Келинг, бу мавзуга доир шарафли ҳадисдан ўқийлик:

«Мўмин киши беш ёмонлик ўртасидадир: мўмин биродари унга ҳасад қилади, мунофиқ уни ёмон кўради, кофир уни ўлдириш пайида бўлади, нафс унга қарши туради, шайтон уни йўлдан оздиради».

Мўминларнинг афзали беш душман ўртасида ғолиб туриб, иймонини муҳофаза этганидир. Диққат қиляпсизми, Пайғамбаримиз алайҳиссалом улардан биринчиси деб «ҳасад»ни тилга оляптилар. Иймони заиф бир мўмин (кофир ёки муртад эмас!) Ҳақнинг тақсимига рози бўлмай, бошқа бир мўмин биродари эришган неъматларга ҳасад қилади ва уни ранжитади. Ҳолбуки, ҳасад ҳасадгўйга ҳеч нима бермайди. Аксинча, ундаги савобу яхшиликларни кетказади. Фақирлик фақирни роҳатсиз этгани каби, ҳасад ҳам ҳасадчининг қалбини роҳатсиз қилади.

Бировдан эшитдим: аканинг «Матиз» автомобили бор экан. Ука акасига ҳавас қилиб худди ўша рангдаги уловдан олибди. Ўша кундан бошлаб, аканинг уйида ғалва бошланибди. Хотин «Буни сотиб, «Нексия»га ҳаракат қилинг», деб қийин-қистовга олибди. Оилаларда бунақа ғалвалар тез-тез учрайди, тўғрими? Кичик овсин катта овсини бўйнида тилла безак кўрса, ҳасад оловидан бўғила бошлайди. Қиз янгасининг бармоғида янги узукни кўрган нафасда, ўзининг ўн бармоғи учун йигирмата тилла узуги бўлса-да, ҳасаддан ёниб кетаверади.

Бир оилада тутай бошлаган ҳасад ўти вақтида ўчирилмаса, аланга олиб атрофга тарқайди. Бу ўт жабрини бир киши эмас, балки кўпчилик тортади. Ҳасад шундай ўтдирки, агар тутаса, ҳўлу қуруқ баравар ёнади. Фикримнинг тасдиғи учун яна Сталин замонини эслашга даъват қиламан. Яхшиларни маҳв этган туҳмат, иғво, фитнадан олдин ёмонларнинг чиркин қалбида ҳасад ўти ёнган. Эҳтимол, ҳасад ўти бир оилада, эр-хотин орасидаги суҳбатдан сўнг ёнгандир? Тасаввур қилайлик: қайси бир ижодкорнинг хотини камхаржликдан сиқилиб, эрига: «Сизнинг фалончидан кам ерингиз борми? Нима учун унинг китоблари чиқаверади-ю, сизга йўл бермайдилар. Нега у жарақ-жарақ қалам ҳақи олади-ю, сиз маошга қараб кун кечирасиз?» деди. Бу ижодкор «Оғзингни юм, хотин, сен айтаётган фалончи миллатнинг фахри, ундай ёзувчи юз йилдами ё икки юз йилдами бир битади миллатнинг пешонасига. Мен ўзимнинг қобилиятимга яраша топяпман», деганида олам гулистон эди. Ҳасад ўти ўша онда ўчарди. Лекин... тариҳдан маълумки бу ўт ўчмаган.

Бундай ўтлар ҳозир ҳам аланга олиб туради. Худога шукр, бугунги жамият ҳасад ўтларининг яхши одамларни маҳв этишига шароит яратиб бермаган. Шундай бўлса-да, бу ўт бир ёки бир неча оиладаги бахт саройини куйдиришга куч топяпти.

Айтадиларки, бир-бирига ҳамроҳ бўлиб, уч киши сафарга чиққан эди. Ёши улуғроғи қолган иккисига деди:

— Сизлар нима сабабли ўз ватанларингиз роҳатидан кечиб, сафар қийинчиликларини ихтиёр этдингиз?

Бири деди: «Мен иши юришаётган одамларга ҳасад қилиб, уларни кўра олмасдим. Ўйлаб-ўйлаб, оз вақтга бўлса-да, ватандан чиқиб кетсам, кўра олмайдиган нарсаларни кўрмай қўя қолсам, деган қарорга келдим».

Иккинчиси деди: «Мен ҳам шу сабабдан мусофирликни ихтиёр этдим».

Савол сўраган сайёҳ ҳам қалбини куйдираётган ҳасад олови туфайли даштга чиқиб кетганини айтди.

Учала ҳасадчи топишганларидан қувониб, бошлари оққан томонга қараб равона бўлдилар. Йўлда бир ҳамён олтин топиб олдилар. Олтинни теппа-тенг бўлиб олишга қарор қилдилар. Лекин ҳар бирининг юрагидаги ҳасад ўти кучга кириб, бошқасининг улушига кўз олайтира бошлади. Бир кечаю бир кундуз жазирама биёбонда оч, ташна ва уйқусиз ҳолда жанжал қилдилар.

Подшоҳ овга чиққан эди, эртаси куни маҳрамлари билан шу ердан ўтиб қолди. Уч ҳасадчини кўриб, аҳвол сўради. Улар бор гапни айтиб бердилар:

— Биз учовимиз ҳам ҳасад ўтида куйиб-ёнамиз. Шу сабабдан ватандан жудо бўлган эдик. Мана энди топиб олган олтинимизни тақсимлашда орамизда низо чиқди. Бу олтинларни инсоф юзасидан тақсимлаб берувчи одамга муҳтож бўлиб турганмизда марҳаматли ва одил шоҳимизнинг ўзлари келиб қолдилар. Энди умидимиз сиздан, олампаноҳ.

Подшоҳ деди: «Адолат бўлишини истасангиз, аввал ўзларингизнинг қай даражада ҳасадчи эканингизни менга сўзлаб беринг. Олтинни ҳасадингиз даражасига қараб тақсимлайман».

Подшоҳнинг бу шарти уларга маъқул келиб сўз бошладилар. Бири деди: «Менинг ҳасадим шу даражада кучлики, ҳеч вақт бировга эҳсон ҳамда шафқат қилишни ва бирон кишининг хушвақт бўлишини хоҳламайман».

Иккинчиси деди: «Шуни ҳасад деб юрибсанми?! Бу ҳасаднинг арзимас бир учқуни-ку! Биров-бировга молидан эҳсон қилса ҳам, менинг жоним чиқиб кетади».

Учинчиси деди: «Икковинг ҳам ҳасаддан бебаҳра ва бенасиб экансанлар. Менга биров яхшилик қилса, ўзгаларга ҳам яхшилик қилар экан, деб куйиб кетаман».

Подшоҳ буларнинг ичиқоралигига ҳайрон қолиб, деди:

— Сўзларингизга қараганда, бу олтин учовингизга ҳам ҳаром. Сизларнинг ҳар бирингизга ҳасадингиз даражасига қараб олтин эмас, жазо бериш керак. Бировга бир нарса эҳсон беришни хоҳламаганнинг жазоси шуки, уни бадном қилиб, дунё неъматларидан маҳрум этмоқ керак. Бировга бировнинг эҳсон қилганини кўра олмайдиган одамни ўлдириб, ундан қутулган яхши. Ўзгага ҳам, ўзига ҳам ҳасад қилувчи одамни дунёдаги барча азоб турлари билан қийнаб, жонини олиш зарур.

Подшоҳ амри билан биринчи ҳасадчининг оёғидан осдилар. Иккинчисининг бошини кесдилар. Учинчисининг баданига заҳар суртиб офтобга қўйдилар.

Ҳасад давосиз дарддир. Ҳасадчи ҳамиша бировнинг шодлигидан ғамнок, роҳатидан аламнок бўлади. Ҳасад шундай ёмон иллатки, унинг касридан одам ўзига ҳам яхшиликни раво кўра олмай қолади. Бошқаларнинг бахти ва саодатини кўролмаган ҳасадчи доимо қайғу-алам остида бўлади. Арасту ҳаким деганларки: «Дунёда ҳаммадан кўра ҳасадчининг юки оғирдир. Чунки у бечора бахтли одамларни кўролмай, ҳасад туфайли келадиган ҳамма қайғу-аламлар юкини ўз устига ортиб юради». Ўзгаларнинг яхши турмушлари унинг юрак-бағрини ёндиради.

Ҳасадни тарк эта олган кимса эса тинчланиб, роҳатланади. Фозил Асмаий бир юз йигирма ёшга тўлган кишидан узоқ умр кўриш сирини сўрадилар. Қария айтди: «Бунинг беркитадиган сирли ери йўқ. Мен умрим давомида ҳасад ва кинчиликдан парҳез қилдим». Агар ҳасаднинг бировни эмас, ҳасадчининг ўз танини куйдириши ва қайғусини орттиришини ҳисобга олсак, бу иллатдан парҳез қилган кекса отахоннинг ҳаётларини ўзимизга ибрат қилиб олган бўлардик. Агар юрак сиқилишининг сабаби қалбдаги ҳасад ўти бўлса, дори-дармонга пул сарфлашнинг ҳожати йўқ. Ўша киши ҳасаддан тийилса бас, тез орада шифо топиб, юраги сиқилмайдиган бўлади.

Барчамиз учун тарбия асоси бўлган Қуръони каримнинг, хусусан, Нисо сурасидаги ояти карималарининг маъно таржимасига диққат қилайлик: «Аллоҳ бирон неъмат билан бирингизни бирингиздан ортиқ қилиб қўйган бўлса, сизлар уни ҳасад ва адоват билан орзу қилманг. Эр кишилар учун ҳам қилган меҳнатларидан насиба бордир, аёллар учун

ҳам қилган меҳнатларидан насиба бордир. Ҳақ таоло ўз ҳикмати ва тадбири билан ҳар кимга лойиқ ризқни муқаддар қилган. Сизлар бировларга берилган неъматларга кўз олайтириш ўрнига Аллоҳнинг фазлу марҳаматидан файз-баракот ва ризқ-рўз сўранглар».

Демак, бир кишининг кўпроқ молини кўриб ҳасад қилмаслик барчага вазифа қилиб қўйиляпти. Инсон кўп жиҳатдан ўзидан афзал шахсни кўриб, унга ҳасад қилади, деймиз. Шунга кўра, гўё камбағал бойни кўролмайди, деган фикр тўғрига ўхшаб қолади. Аслида ундай эмас. Кўп ҳолларда бой бойни кўролмайди. Ҳасадгўй ҳар қанча бой бўлса-да, кўзлари бировнинг молида бўлади. Худди мана бу ҳикоятдаги каби:

Қадим замонда Бағдод шаҳрида хасислик ва ҳасад дардига мубтало бир бойнинг ахлоқли, тарбияли қўшниси бор эди. Унинг бойлиги кўп эмас, аммо саховати билан ном қозонган, эл қошида иззат ва ҳурматга эга эди. Ҳасадчи бой бунга асло чидолмасди. Барча ҳасадгўйлар сингари у ҳам айбсиз одамни кўрганида жаҳли чиқаверарди. Қўшнисининг хато қилиб қўйишини интиқ кутарди, фазилатларига тоқат қила олмасди. Қўшнисининг обрўсини тўкишга, халқ назаридан туширишга ҳарчанд ҳаракат қилса ҳам муддаосига етолмасди. У нодон чексиз алам ва ситамлари ўзидаги ғаразгўйликнинг меваси эканини фаҳм этмасди. Душманига азоб беролмай, ҳамма вақт ўзини ўзи азоблаб яшарди. Ҳасад ўтида ёна-ёна охири бир шумликни кўнглига тугиб, қул бозорига борди-да, бир ёш йигитни сотиб олди. Икки-уч ой уни яхши едириб-ичириб, лутфу карамлар кўрсатиб, меҳрибонлик кўрсатган бўлди, кейин мақсадини унга аён қилди:

— Меникида яшаётганингдан бери қандай яхши одам эканимни билиб олгандирсан. Мен сенга яна бир улуғ яхшиликни ният қилиб турибман. Айтганларимни бажариб, ҳожатимни чиқарсанг, сени озод қиламан, қўлингга олтин тангалар бераман. Шу туннинг ўзида бошқа шаҳарга жўнайсан-у, фароғатли ҳаёт кечира бошлайсан.

Қул хожасининг хизматини сўзсиз бажаришга тайёр эканини билдирди. Бундан бой қувониб, режасини баён қилди:

— Билгинки, қўшнимнинг дастидан тўйганман. Уни кўрсам ичим ёниб кетаверади. Қўшнимга нисбатан яхшироқ бўлсам ҳам атрофдагилар нима учундир уни қадрлашади. Унинг ёмонлигини исботлашга, шу орқали шикаст етказишга кўп уриндим, лекин натижа чиқмади. Биргина чора қолди: шу тун иккимиз қўшнининг томига чиқамиз. Сен мени шу томда сўйиб ўлдирасан. Эрталаб жасадимни қўшнининг томида кўрганлар унинг ваҳшийлигига ишониб зиндонга ташлашади. Ундан нафратланишади. Мол-мулки эса талон-тарож бўлади.

Шундай деб озодлик варағи билан олтинни қулининг қўлига тутқазди.

Қул хожасининг бу гапларини эшитиб, таажжубдан қотиб қолди. Хожасининг гаплари чинлигига аввалига ишонмади.

— Хожам, бу тадбирингиз ғалати-ку? — деди у.— Ўлганингиздан кейин қўшнингизнинг обрўси тушиши ёки тушмаслигидан сизга нима фойда? Ақлли одам бундай аҳмоқликка рози бўлмайди.

Ҳасадчи сахий бўла олмайди, хасиснинг ҳасадсиз яшай олмаслиги эса аниқ: қул ҳар қанча насиҳат қилса ҳам бой кўнмади. Бой «агар та-

лабимни бажармасанг, қўшнимни ўлдираман-у, сени қотил деб жазога топшираман», деб қўрқитгач, амрини бажарди — хожасининг ўлигини қўшни томига ташлаб, ўзи Исфахонга жўнаб кетди.

Эртаси куни қўшнини зиндонга ташладилар. Қотиллиги асосли далиллар билан исботланмагани учун жазо бериш кечиктирилди. Бу орада бойнинг бошқа қўшниси савдо важидан Исфахонга бориб қолди. Хожаси берган тиллалардан фойдаланиб тижорат юритаётган қул у билан тасодифан учрашиб қолиб, Бағдоддаги янгиликлар билан қизиқди. Томдаги қотиллик ҳақидаги гапни эшитиб деди:

— Бу ишда покиза қўшнининг ҳеч айби йўқ. Хасис ва ҳасадчи бойни ўзининг қистови билан мен ўлдирганман, — деб барча воқеаларни бир-бир баён қилди.

Қулнинг гаплари қоғозга туширилиб, икки гувоҳ имзоси билан тасдиқ этилгач, қўшни уни Бағдод ҳукмдорига етказди ва бегуноҳ одам озод этилди.

Бу ҳикоятдаги бойнинг ҳасад қурбони бўлишини рамзий маънода ҳам тушуниш мумкин: ким юрагида ёна бошлаган ҳасад ўтини ўзи ўчира олмаса, шу ўтда куйиб ўлади. Ёдингизда бўлса, аввалги суҳбатларимиздан бирида ҳам шунга ўхшаш бир ҳикоятни эслаган эдик. Унда бир аёл разил мақсадига эришиш йўлида ўз боласини қурбон қилган эди. Бунинг ҳам рамзий маъноси бор: ҳасадгўйлиги туфайли туҳматчиликни ёки иғвони ё фитнани касб қилган одам мақсадига етишиш учун энг азиз нарсасини ҳам қурбон қилиб юборади. Ўз жонини қурбон қиляптими ё боласинними — фарқи йўқ унинг учун. Бизга муҳими — шундай разилликлардан қайтмайдиган одамдан ниҳоятда эҳтиёт бўлишимиз керак. «Бунақа воқеаларни ҳаётда учратмаймиз», деяпсизми? Ҳа, тўғри, учратмаймиз. Лекин ҳасадгўйлиги учун элнинг назаридан қолиш — тириклайин ўлиш эмасми? Ҳазрат Навоий дедиларки: «Ҳасадчи — бемор, балки ҳалокатли дардга гирифтор. Бидъатчи ўз динидан узоқда, ҳасадчи ўз феълидан азобда».

Инсонларнинг қўлидагига ҳасад қилмайдиган кишининг кўнгли роҳатда бўлади. Ҳасад қалбни, ахлоқни ўлдиради. Одам танаси турли сабаблар билан ўлади. Ўлимга сабаб бўлувчи касаллик турлари кўп, фалокат турлари ҳам кўп. Қалбни ўлдирадиган иллатлар ҳам турли-туман. Шулардан бири, балки асосийси, ҳасаддир.

Бир донишмандга дедилар:

— Атрофингизда ҳасадчилар кўплигини биласизми?

— Биламан, — дедилар.

— Билганингиз ҳолда уларга қарши нечун курашмайсиз? — деб ажабландилар.

— Ҳасадчилар — хастадирлар. Касал одамга қарши курашаймми?

Киши астойдил истаса, вужудида ғимирлаётган ҳасадни енгишга ўзида руҳий-маънавий куч топа олади. Бунинг учун ҳушини олаётган, ҳасадни уйғотмоқчи бўлаётган нарсалардан ўзини баланд қўйишга ҳаракат қилса бас. Бир синглимизга овсинларининг қулоғидаги олмос кўзли тилла зирак тинчлик бермаяптими? Ўйлаб кўрсинлар, шу зираксиз ҳам яшаш мумкин-ку? Нима учун шу матоҳни деб юракни сиқиш керак? Дунёда неча миллиард аёл шу матоҳсиз яшаб юрибди-ку? Бу

синглимизга деймизки: бошқалар сизга ҳавас қилсин. Ақлингизга, тафаккурингизнинг бойлигига ҳавас қилишсин. Тилла матоҳсиз яшаш мумкин, ақл бойлигисиз яшаш жуда мушкул.

Бир дўстингизни кўчада кўриб қолдингиз: янги «Шевролет»да кетаётган экан. Яна ҳасад ғимирлаб қолдими? «Мен ундан ақллироқ эдим, яхши ўқиган эдим...» деган фикрлар юрагингизни ўртай бошладими? Олдин билинг-чи, ўша дўстингиз аслида бахтлимикин? Эҳтимол бойликка муккасидан кетиб, оила бахтини қўлдан чиқаргандир? Сиздай ақл эгасининг ҳасад ўтида куйиши яхши эмас. Майли, агар автомашина орзуси сизни тинч қўймаётган бўлса: «Худойим, шу нарсани унга бе-рибсан, менга ҳам насиб эт», деб сўранг. Ҳасадни ҳавасга айлантиринг. Энг яхшиси — «Раббим, мени бу нарсаларга қул қилиб қўйма, бойлик бермасанг майли, машина бермасанг майли, лекин оилам бахтини бер!» деб муножот қилинг. Яна билингки, вақти-соати етганда киши лаҳадга тилла зираксиз, «мерседес»сиз қўйилади. Жаннат боғларига ҳам зебзийнатлар тақиб, қимматбаҳо «Лимузин»да кириб борилмайди.

Имом Аҳмад ибн Ҳанбал (р.а.) улкан саҳобий Анас ибн Моликдан (р.а.) ривоят қиладилар:

«Пайғамбар алайҳиссалом билан ўтирган эдик. У киши: «Ҳозир ҳузурингизга бир жаннати одам келади», дедилар. Таҳорат суви соқолларидан оқиб турган бир ансорий кириб келди. Эртасига Пайғамбар алайҳиссалом худди шу гапни яна айтдилар. Яна кечаги киши ўша ҳолатда кириб келди. Учинчи куни ҳам бу айнан такрорланди. Мажлис тугаб, Набий муҳтарам туриб кетганларидан сўнг Абдуллоҳ ибн Амр ибн Осс ҳалиги ансорийга эргашди ва «Отам билан аразлашиб қолиб, уйга уч кун кирмасликка қасам ичган эдим, уч кун сизникида турсам майлими?» деди. Ҳалиги киши рози бўлди».

Абдуллоҳнинг ҳикояси:

«Уникида уч кун ётдим. Кечаси ҳеч ошиқча ибодат қилганини кўрмадим. Фақат у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилганида Аллоҳ таолонинг зикрини қилар ва такбир айтар эди, холос. Сўнг бомдод намозига турар эди. Уч кун давомида ундан фақат яхши сўз эшитдим. Лекин ҳайрон бўлдим. «Жаннати бўлишга шу амалларнинг ўзи наҳот етса?!» деб юборишимга сал қолди. Унга қараб: «Отам билан ўртамизда ҳеч қандай гап ўтгани йўқ. Расулуллоҳ (с.а.в.) уч кун давомида уч марта «Ҳузурингизга жаннати киши келади», деганларида сен кириб келдинг. Уйингда уч кун бирга яшаб, яхши амалларингни ўрганиб, сенга эргашмоқчи эдим. Аммо ҳеч бир катта амал қилганингни кўрмадим. Расулуллоҳ айтган мартабага сени нима эриштирди?» дедим. У: «Ўзинг кўргандан бошқа ҳеч бир амалим йўқ», деди. Жўнаб кетаётганимда эса: «Ўзинг кўргандан бўлак ўзга амалим йўқ. Лекин менинг қалбимда бирорта мусулмонга нисбатан алдамчилик йўқ. Бирор кишига Аллоҳ таоло яхшилик берса, ҳасад ҳам қилмайман», деди. Мен: «Сени олий мартабага эриштирган нарса шу экан, унга тоқат ила амал қилиш ҳам қийин», дедим».

Табобатдан чуқур билимга эга бўлмасангиз ҳам биларсиз, арзимаган деб ҳисоблайдиганимиз шамоллаш ҳам ўзидан жиддий асоратлар қолдиради. Ё ўпка, ёки буйрак каби аъзоларни жиддий дардга

рўпара қилиб қўяди. Ҳасад ҳам шунақа. Киши арзимаган нарсага ҳасад қилади-ю, жиддий иллат қулига айланганини ўзи ҳам сезмай қолади. Юқорида зикр этилган шарафли ҳадисдан маълум бўлдики, боқий дунё саодатига етишмоқликнинг асосий омилларидан бири ҳасадни енгмоқ экан. Такрор айтаман, ҳасадни енгдингизми, демак, бошқа иллатларни ҳам маҳв эта оласиз. Тўғрироғи, бошқа иллатларнинг бош кўтаришига йўл бермайсиз. Табобат тили билан айтганда, шамоллашни яхшилаб муолажа қилсангиз, ўпка ҳам тинч, буйрак, юрак ҳам тинч ва саломат.

Сўфи Оллоҳёр бу хусусда ёзганлар:

Ҳасад этган киши дуну дағалдур,
Бу сўз бир халқ аро эски масалдур.

Дейилмоқчики, ҳасадчи киши ёвуз бир пасткашдир. Бу сўз эскидан бор бир масалдир.

Мусулмонеға ҳеч бўлма мукобир,
Борур жой бир эрур, э нафси жобир.

Дейилмоқчики, мусулмон кимсага такаббурлик қилма. У азиз кимса бўлса, итоат қил. Кўнгилдан ҳасадни чиқар. Зеро, азиз ва мартабали кишига бировнинг ҳасади қанчалар кучли бўлгани сари, унинг иззати ва мартабаси яна ҳам ошар. Буни уққин, эй ўзига зулм қилувчи инсон!

Дўстларнинг ҳасади душманнинг хусуматидан ёмонроқ ҳисобланади. Набий муҳтарам дедилар: **«Диндошинг бошига тушган балодан севинма! Чунки Аллоҳ уни халос қилиб, ўша балога сени гирифтор қилади».** Ким ўзгаларни қийнаётган дардга мубтало бўлишни истаса, дўсти бошига тушган кулфатдан қувонаверсин. Ҳа, ўзганинг кулфатидан қувониш ҳам ҳасаднинг бир кўринишидир.

Бунақа гуноҳкорларни узоқлардан қидирмайлик, ён-атрофимиздаги оилаларда ҳам кўп учратамиз. Кундошларни қўя турайлик, ҳатто бошқа-бошқа ҳовлида яшовчи овсинларнинг қулоқлари ҳамиша «динг» туради. Эр-хотин ўртасида ғавғо чиқса, овсин қалбида тантана бошлади. Келин эридан сўкиш эшитганда, қайнона чапак чалиб ўйнагиси келади. Буни аёлларгагина хос касаллик десак, бировнинг қамалганидан қувонадиганларни нима деймиз? Ўзингиз айтинг, қалблари ҳасад дуди билан хиралашган кишиларда бирон мисқол виждон топилармикин?!

Қарға фароғат ила тутса чаман ичра мақом,
Қарға бўлиб қолур, аммо сира ҳам булбул бўлмас.

Шайхул машойих Жунайд Бағдодийнинг душманлари халифага арз қилиб: «Халқни буткул ўзига эргаштириб олди, чорасини қилмасангиз ғафлатда қоларсиз», деб фитна қилдилар. Тахтга меҳр қўйган халифа ҳасадчилар фитнасига учди. Бироқ халқ эъзозидаги валийни бир ҳамла билан йўқ қила олмас эди. «Уни ҳужжатсиз даф қилиб бўлмас», деган қарорга келиб, фитнани ишга солди. Унинг уч минг тиллага сотиб олган ғоят гўзал канизаги бор эди. Уни ясантирдилар, кўнгилни қитиқлаб, фитнага сола олувчи хушбўй атирлар сепдилар.

«Жунайднинг олдига бор, унга юзингни кўрсат ва: «Эй Шайх! Менинг ҳеч кимим йўқ. Молим ҳам йўқ. Мен кўнглимни дунёдан уздим.

Сендан тиларманки, мени хизматкорликка ва қариндошликка қабул этгин. Сенинг суҳбатингда тоат билан машғул бўлайин. Ҳаргиз бу кўнглим дунё аҳли билан қарор топмайди», деб айтгил», дедилар. Канизакнинг изидан бир хизматкорни кузатувчи қилиб юбордилар. Канизак шайхга салом берди. Ўтирди. Юзини очди. Жунайд Бағдодий беихтиёр бир қарадилар. Филҳол, бошларини қуйи эгдилар. Канизак ўргатилган гапларни тўлиқ айтди. Жунайд Бағдодий ҳазратлари бирдан бошларини кўтариб, бир «оҳ» тортдилар-да, канизакка қараб пуфладилар. Канизак шу заҳоти йиқилиб ўлди. Бу ҳодисадан хабар топган халифанинг жонига ўт тушди. Пиёда юриб, Жунайд ҳазратларининг ҳузурларига келди, узр тилади. Шайхул машойих дедилар:

— Сени «Амир ул-мўминин» дейдилар. Шафқатинг умум мусулмонларга ғолиб ва шомил (умумга тегишли, кенг қамровли) бўлмоғи лозим. Менинг қирқ йиллик тоатимни ҳадар (бекорга чиқариш) этмоқчи бўлдинг. Сенинг шафқатинг шу тарздамидир? Эртага халқнинг ҳузурида нима деб жавоб бергайсан?

Халифа шайх ҳазратларининг оёқларига йиқилди, кўп узрлар айтди...

Нодон ва жоҳил одамларнинг бир-бирлари билан дўст бўлиб кетишлари таажжуб эмас, аммо онгли ва фозил кишиларнинг бир-бирларини кўролмай, душманликка боришлари таажжублигина эмас, афсуслидир. «Гадонинг душмани гадо бўлади», дейилганидек олимнинг душманини ҳам олимлар даврасида кўрамизми?

Нега ажабланамиз? Ахир бу ҳасаднинг иши-ку?! Энди бир савол: ҳасадни енга олишга кучи етмаганларни доно дея оламизми? Олимлар ўз ғаразларини кўп ҳолларда «илмий баҳс» деган ниқоб билан тўсмоқчи бўладилар. Олимлар орасидаги ҳасад жамият учун офатдир. Пайғамбаримиз алайҳиссалом «Олимнинг бузилиши — оламнинг бузилиши», деб бекорга огоҳлантирмаганлар.

Оила атрофидаги ҳасадчилардан олимлар оламига ўтишимиз бежиз эмас. Олимлар ҳасадлари туфайли бир-бирларининг илдизларига болта уриш билан кифояланишса майли эди. Дарахтга болта урилганда аввал пайраҳалар учади. Шунга ўхшаб, олимлар ўзаро ғараз урушига киришсалар, ҳасад милтиқларидан отилган ўқлар шогирдларни ҳам яралайди. Қизларимиз илм билан шуғулланиш учун йигитларга қараганда кўпроқ тўсиқларни енгиб ўтишлари керак. Бир қизнинг илмий раҳбари шу соҳадаги бошқа олим билан чиқишмаса, бало булутлари ёш олима боши устига тўпланади. Ҳасадгўй олим шу ёш олиманинг илмий ишини йўққа чиқариш билан душманидан ўч олмоқчи бўлади. Бундай воқеаларга кўп дуч келаётганим учун ҳам диққатингизни шу номаъқулчиликка тортишни лозим топдим. Ҳасадчи олимлардан биронтаси тасодифан ёки бир инсоф эгасининг тавсияси билан бу суҳбатимизни ўқиши мумкин, деган илинжда, уларга иймон неъматини тилаган ҳолда, бир шарафли ҳадисни эслатиб қўймоқчиман: «Учта катта гуноҳ бор, — дедилар Набий муҳтарам, — кимда шу гуноҳлардан бўлмаса, бошқа гуноҳларини Аллоҳ таоло хоҳласа, кечириб юборади. Биринчиси — Аллоҳ таолога ширк келтириб ўлган киши; иккинчи-

си — сеҳргарлик билан шуғулланган ва унга тобе бўлган киши; учинчиси — ўз биродарига гина ва ҳасад қилган киши».

«Олим» деган шарафли номга доғ туширувчи ҳасадчиларнинг бугун бўлмаса эртага инсофга келишига умид қиламиз. Агар ардоқли сингилларимиз, укаларимиздан бироналари илм йўлида шундайларга дуч келсалар, улардан ёмонлик кўрсалар, дарров чекинмасинлар. Сабр билан илм йўлида давом этсинлар. Бундай даъватни ёзишимдан мақсад: илмга меҳр қўйган азиз сингилларимизнинг иродалари бўшроқ бўлади. Кўзёшлари тўкилиб, юраклари сиқилиб, илм оламини ташлаб чиқиб кетишни ўйлай бошлайдилар. Сингилжонлар, асло ундай қилманг. Майли, озгина йиғланг, лекин ҳасадчи ҳузурида бош эгманг. Ҳасадчи ҳеч қачон ғолиб бўлмаган. Гапимга ишонмасангиз, мустаҳкам иродалари ва иқтидорлари туфайли илмнинг шарафли довонларини эгаллаган муҳтарам олималаримиздан сўранг. Улар ҳам ёшлик кезлари ҳасадчилар ўқидан қийналишган. Агар ҳасадчининг битта ҳужумидан қўрқиб чекинсангиз, илмдан юз ўгирсангиз илмгагина хиёнат қилган бўлмайсиз. Худо берган иқтидорингизни исроф ҳам қилган бўласизки, бунинг гуноҳ эканини унутманг.

Кўп кузатганмиз: бирор яқини ёки таниши нимагадир эришганда, кишида икки ҳолдан бири рўй беради — ё қувончдан боши осмонга етади ёки хафа бўлиб, ич-этини тирнайди. Дейлик, бир одам ҳалол касб билан бойиди ёки муносиб равишда мавқе-мартаба топиб, олқиш қозонди. Унинг бу муваффақияти кимгадир ёқмайди, сиқилади, иши тезроқ орқага кетиб, бир зумда топганларидан ажраб қолса, дейди...

Бошқа бир манзара: биров дунё ва охират ишида ўзиб кетяпти. Кимдир у билан ҳар учрашганда, бир фазлига гувоҳ бўлиб, кўзи қувонади. Бу азизлик унда доимий туришини хоҳлайди. Аксинча бўлиши уни ранжитади. Айни пайтда ўзига ҳам шундай муваффақиятлар насиб этишини истайди.

Энди бир ўйлаб кўрайлик: молу давлатнинг эгаси ким? Мавқею мартаба дегани — хоҳласак ундан фойдаланиб, хоҳласак ҳуржунга солиб қўядиган отамерос нарсами? Йўқ, албатта. Буларнинг барчаси Аллоҳ таолонинг инъоми, бандасига ато этган неъмати. Шундай экан, Аллоҳ таоло неъматини унга эмас, бошқага бергани учун ёқтирмаслик, у неъматнинг йўқ бўлишини хоҳлаш ақлсизлик эмасми? Олдинроқ тилга олинган ояти каримада Аллоҳ таоло биз — бандаларни бекорга огоҳлантирмади. Ҳасад ҳар қандай динда, ҳар қандай жамиятда қораланадиган разил иш.

Агар киши дўстига берилган неъматнинг йўқолишидан эмас, бардавом бўлишидан суюнса, ўзига ҳам шундай хайр насиб этишини қўмсаса, бу ҳасад эмас, ҳавасдир. Бундай ҳавас ҳар бир динда, ҳар бир жамиятда мақталади. Бу хусусда Пайғамбар алайҳиссалом: «Албатта мўмин ҳавас қилади, мунофиқ эса ҳасад қилади», деганлар. Яна бир шарафли ҳадисда ҳасадгўйларнинг Аллоҳ неъматига душман экани айтилган: «Ҳақиқатан, Аллоҳ таоло берган неъматларга душманлик қилувчилар бор», дедилар. «Улар кимлар?» деб сўрашди. «Аллоҳ фазли ила одамларга берган нарсаларга ҳасад қилувчилар», дедилар Пайғамбаримиз (с.а.в.).

Ҳасад барча ҳолатда ҳаромдир (яъни тақиқланган). Аммо фожирлар

ва ҳақдан тойган кимсалар неъматга етишса, у билан фитна қўзғаб, фасод ёйишса, одамларга озор беришса, бу ҳолда неъматга муносабатимиз қандай бўлади? Шубҳа йўқ, уларга берилган неъматдан кўнгил ўртанади, бу кунларнинг узоқ давом этмаслигини хоҳлайсиз. Қачон барчаси тугаб, адо бўлар экан, дея кутасиз. Энг муҳими, бу ўринда ўзни оқлаш учун далда бор: неъматни неъмат бўлгани учун эмас, балки фасодга қурол бўлгани учун ёқтирмаяпсиз. Ҳавас масаласига келсак, ҳаром йўллар билан топилган бойликка, пора йўли билан эгалланган мартабага ҳам ҳавас қилишимиз жоизми? Албатта йўқ!

«Ҳасад» сўзи бир иллатни англатгани билан унинг эшиклари кўп. Ғаззолий ҳазратлари шулардан еттитасини санаганлар: кибр, ўзига ром бўлиш, яхши кўрган нарсаларини йўқотишдан қўрқиш, мартабага муҳаббат, тубан нафс ва бахиллик. Ҳасад уйғотувчи ашаддий сабаблардан бири адоват, иккинчиси эса яхшиликни кўролмасликдир.

Оила деб аталмиш муаззам сарой мунтазам равишда ҳасад зилзиласидан титраб турибди. Қамровни кенгроқ олиб мулоҳаза қилсак, инсоният ҳасаддан озор чекяпти. Аҳиллик ва тотувлик билан тикланган не-не мустаҳкам қалъалар ҳасад туфайли емирилиб қулаяпти. Қариндошлар ётга, қўни-қўшнилар бегонага, дўстлар душманга айланиб кетяпти.

«Олов ўтинни куйдириб кул қилгани каби, ҳасад савоб амалларни еб тугатади», дейилади ҳадиси шарифда. Савобли амалларнинг тугаши — Қиёматнинг қўпиши, ўлиб ҳам қутулиб бўлмайдиган абадий азобнинг бошланишидир. Савобли амалларимизнинг қанча эканини ёлғиз Аллоҳ таоло билади. Ҳасад олови эса ловуллаб ёняпти. Пайғамбаримиз алайҳиссалом бу хавфдан огоҳ этиб, инсониятга хитобан дедиларки:

«Олдинги умматларга етган хасталик сизлар томон ўрмалаб келди. Бу ҳасад ва бағзодир. Бағзо (нафрат ва ғазаб) — қирқувчидир. Сочни эмас, динни қирқувчидир. Муҳаммаднинг жони измида бўлган Зотга қасамки, то мўмин бўлмагунингизча, жаннатга кирмайсиз. То бир-бирингизни яхши кўрмагунингизча, мўмин бўла олмайсиз».

Солиҳ амаллар кушандаси бўлган ҳасаддан паноҳ беришини Аллоҳ таолодан сўраб дуо қилган ҳолда бу суҳбатимизга якун ясаб, кейинги мавзуга ўтамиз.

Азизлар, суҳбатларимизга тоқат қилиб, баёнларимизни ўқиб, фойдаланишга уринаётганингиз учун сизга раҳмат. Биламан, насиҳат кўпайиб кетса, айримларнинг (айниқса ёшларнинг) энсалари қота бошлайди. Лекин на илож, ҳаётни нурлантирувчи фазилатлар, қора дудга кўмувчи иллатларни фарқлаб олишимиз керак. «Қозонга яқин юрсанг — қораси юқади», дейдилар. Қораси юқмаслиги учун қозоннинг қаерда турганини аниқ билишимиз, ундан узоқлашишимиз шарт, тўғрими? Иллатлар ҳақидаги суҳбатларимизда покиза ҳаётимизга қора юқтирувчи ўша қозоннинг қаердалигини билиб олишга оз бўлсада, эришдик шекилли?

Умидворманки, бу гапларни қўлдан қўймай ўқиётгандирсиз? Лекин шошма-шошарлик билан ўқиш дуруст эмас. Ҳар бир суҳбатдан кейин бир оз ўйлаб, мулоҳаза қилиш лозим. Масалан, ҳасад ҳақида етарли маълумотга эга бўлганингизга ишонсангиз, энди ўйланг: кейинги кун-

лар давомида кимларга ва нима учун ҳасад қилдингиз? Ҳасад ўтини ёқишга сабаб бўлган нарса ёки воқеа юрагингизни сиқишга арзийдими ўзи? Ҳасад ўтининг алангаси қай даражада ва у неча кундан бери бағрингизни куйдиряпти? Бу ўтни ўзингизнинг идрокингиз, иродангиз билан ўчира оласизми? Фикримча, бунга қодирсиз. Фақат астойдил уринг. Биз эса дуолармиз билан сизни қўллаб-қувватлаб турамиз. Ҳасадни ва бошқа иллатларни енгишга аҳд қилган бандасини Аллоҳ таоло ҳеч қачон ёлғизлатмаслигига ишонган ҳолда дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! Сен ҳукм қилганингдан сўнг рози бўлишни, ўлимдан кейин яхши ҳаётни ва Сенинг юзингга назар қилиш бахтига етишмоқликни ва Сен билан учрашишликка муштоқ бўлишни ҳеч бир зарар берувчи офатсиз ва адаштирувчи фитнасиз бўлишини сендан сўраймиз. Ҳасад қилишимиздан ёки бизларга ҳасад қилинишидан ё зўравонлик қилишмиздан ё бизларга зўравонлик қилинишидан, бошқаларга зулм қилишимиздан ё бизларга зулм қилинишидан ё Сен кечирмайдиган хато ё гуноҳни қилиб қўйишимиздан Сендан паноҳ тилаймиз. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

САЛОМИНГ БЎЛМАСА...

Пайғамбаримиз алайҳиссаломдан сўрадилар: «Қайси амал энг яхши амалдир?»

Жавоб бердилар: «Таниган ва танимаган одамингга таом ва салом бермоқинг».

Саҳроларда иш беради бўлса хум,
Соясидан баҳра олади гужум.
Салом бериш бўлар гапнинг калити,
Эй яхшилар, ассалому алайкум.

Салом бериш — суннат, алик олиш вожибдир. Салом ўзига хос дуо, ибодатдир.

Эртакларда кўп ўқиганмиз: даҳшатли аждаҳолар ёки алвастилар маконига келиб қолган қаҳрамонлар ёвузни кўриши ҳамон салом берадилар. Шунда аждаҳо нима дейди, эсингиздами? Ҳа, «Саломинг бўлмаганда икки ямлаб, бир ютардим», дейди. Бу нимани англатади? Салом дуоси ҳар қандай ёвузнинг кўнглини юмшатиш қудратига эга. Ёдингиздa бўлса, рисоламизнинг биринчи фаслидаги силаи раҳмга доир бобда «қариндошларни салом билан бўлса ҳам йўқланг», деган мазмундаги шарафли ҳадисни тилга олган эдик. Демак, совға-саломлар ўз йўлига, саломнинг қадри эса ўзгача. Расулуллоҳ (с.а.в.) Анас ибн Моликка (р.а.) хитобан дедилар: «Эй ўғлим, уйингга ва қариндош-уруғингникига борсанг, саломлаш, бу салом сенга ва оила аъзоларингга барака келтиради». Қариндошларимизнинг қутлуғ хонадонларига саломсиз кириб боргудай бўлсак, олиб борган қаймоқ-нонларимиз уларга татимайди. Ўша қаймоқ-нон ейилгач, адо бўлади. Салом туфайли қилинган дуо эса яшаб қолаверади. Хонадонга гўшт ёки қовун кўтариб кирмасак, «нега гўштсиз қуруқ келдинг?» деб ранжишмайди. Остона ҳатлашимиз билан

салом бермасак, оғринадилар. Эҳтимол «Бу одобсизни, бу бесаломни ким тарбия қилган?» деб ғазабланишлари ҳам мумкин.

Худойим берибди инсонга калом,
Бемаврид иш қилиб тортмагин алам.
Яхши ҳам, ёмон ҳам шундан билинар,
Ким бўлса олдидан ўтма бесалом...

Буни ҳаммамиз биламиз, шунинг учун ҳам азиз фарзандимизнинг ҳали тили чиқмаёқ, жажжи қўлчаларини кўксига қўйиб салом беришга ўргатамиз. Тилидан биринчи марта «ассалом!» деган тотли сўзни эшитганимизда беҳад қувонамиз.

Саломнинг шаклида, ташқи кўринишида ҳар бир миллатнинг ўзигагина хос томонлари бўлиши мумкин. Бизда ўнг қўлини чап кўксига қўйиб, тавозе билан саломлашишнинг гўзал одоби мавжуд. Шунга қарамай, айрим биродарларимиз икки кафтларини киндиклари устига қўйиб, эгилиб салом берадилар. Уларнинг бу ҳолати саломга нисбатан рукуга ўхшаб кетади. Киноларда кўрганмиз, ҳукмдор ёки бошқа амалдорлар ҳузурида руку нима экан, саждага ҳам борадилар. Эмаклаб келиб, ҳукмдорнинг оёғи остига сажда қиладилар. Мана шундан сақланиш керак. Салом бировнинг устунлигини, ўзининг эса пастдалигини таъкидлаш учун эмас. Бу одат қадим подшоҳларнинг ўзларини Худо деб ҳисоблаган даврларидан мерос бўлиб ўтиб келган бўлса эҳтимол. Советлар замонида, айниқса, Брежнев замонида эрларнинг эрлар билан лабни лабга босиб насронийчасига уч маротаба ўпишиши расм бўлган эди. Брежнев шундай ўпишишни яхши кўргани учун каттакичик амалдорлар унга тақлид қилардилар. Оқибатда, айниқса, зиёлилар орасида бу хунук саломлашиш одат бўлиб кетди. Ажабки, бунақа ўпишишнинг ихлосманди чорак аср муқаддам ўлиб кетганига қарамай, унинг қилиғи ҳамон сақланиб келяпти. Ҳозир кўча-кўйда кўп учратамиз: айниқса, қиз-жувонларимиз бир-бирлари билан уч марта ўпишиб кўришадилар. Шу одатни хуш кўрувчи сингилларимизга, қизларимизга тайинлаб қўйишимиз шарт: бунақа тарзда ўпишиш хунук қилиқ саналишидан ташқари, динимизга ётдир, насроний динидагилар учун бу одат хосдир. Ғайридин одатини қилиш мусулмонга ярашмайди.

Саломнинг ҳам салмоқлиси бўлади,
Киноями, илмоқлиси бўлади.
Саломни билганга келмайди офат,
У Аллоҳнинг гўзал исми бўлади.

Саломнинг шакли турлича бўлгани билан мазмун-моҳияти бир. Саломлашишни бизга Яратган роббимизнинг Ўзи буюради. Нисо сурасида айтадики: «Қачонки сизга бир саломлашиш ила салом берилса, сиз ундан кўра яхшироқ алик олинг ёки худди ўзидек жавоб беринг. Албатта Аллоҳ ҳар бир нарсанинг ҳисобини олувчи зотдир». Солмон Форсийдан (р.а.) мазкур оятнинг амалдаги ҳолатини акс эттирувчи шарафли ҳадиски: «Бир одам Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларига келиб:

— Ас-салому алайка, йа Расуллулоҳ! — деди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) у одамга:

— Ва алайкас-салому ва роҳматуллоҳи, — дедилар.

Кейин бошқа бир одам келиб:

— Ас-салому алайка, йа Расулаллоҳи ва роҳматуллоҳи, — деди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) унга:

— Ва алайкас-салому ва роҳматулиллаҳи ва барокатуҳу, — дедилар.

Сўнгра яна бир одам келиб салом берди:

— Ас-салому алайка, йа Расулаллоҳи ва роҳматулиллоҳи ва барокатуҳу.

Расулуллоҳ (с.а.в.) унга худди ўзидай жавоб қайтардилар:

— Ва алайкас-салому ва роҳматулиллоҳи ва барокатуҳу.

Шунда у одам мазкур жавобдан ажабланиб, деди:

— Эй Аллоҳнинг расули! Ҳузурингизга мендан олдинроқ фалончи ва фалончилар келиб салом бердилар. Сиз мендан кўра уларга яхшироқ жавоб қайтардингиз?

Шунда Пайғамбаримиз алайҳиссалом дедилар:

— Сен менга салом берганингда ошириб айтишим учун ҳеч нарсани қўймадинг. Аллоҳ: «Қачонки сизга бир саломлашиш ила салом берилса, сиз ундан кўра яхшироқ алик олинг ёки ўзидек жавоб беринг», деган. Сенга ўзидек жавоб бердим.

Абу Ҳурайра (р.а.) Расулуллоҳдан (с.а.в.) сўрадилар: «Йа Расулаллоҳ! Менга бир иш ҳақида хабар берингки, мен ўша ишни қилиб, жаннатга кирайин». «Саломни ошкора қил, очларга таом бер, силаи раҳм қил, тунда одамлар ухлаган пайтда қоим бўл. Сўнгра саломат ҳолда жаннатга киравер», — дедилар Пайғамбаримиз алайҳиссалом.

Мазкур ҳадисдаги **«саломни ошкора қил»**, деган амалга диққатимизни қаратайлик. Баъзан қайси бир биродаримизнинг имо-ишора билан салом бергани ёки бош иргаб алик олганига гувоҳ бўламиз. Бу мусулмон одоби эмас.

Кўпинча давраларда салом бериш одоби ҳақида сўз кетса «Аввал ким салом бериши керак?» деган савол кўтарилади. Эркак ва аёл рўпара келганда биринчи бўлиб аёл салом бериши керак. Бу билан аёл камситилаётгани йўқ. Агар эр салом берса, гўё аёлни гапга тортишга баҳона излагандай бўлади. Ўрнида айтиш лозимки, аёллар билан қўл бериб кўришилмайди. Салом ва аликнинг ўзи кифоя.

Кўчада пиёда билан суворий (ҳозир машинадаги одам) учрашиб қолса пиёдага машинада ўтирган одам салом беради. Чунки пиёда олдин салом берса, бу саломдан мақсад замирида «Тўхтанг, мени ҳам ола кетинг», деган тама бўлиши мумкин. Бир киши кўпчилик орасига кирганда бир марта салом беради, ҳар бир одамга алоҳида-алоҳида салом бериши шарт эмас. Улардан бири алик олса кифоя. Агар ҳаммалари алик олишса савоб бўлади. Ўн киши ўтирган жойга тўрт киши кирса, бирлари салом берса бўлади, тўртовлари ҳам салом бериши афзалдир, ўтирганларнинг ҳар бирлари алоҳида-алоҳида тўрт марта эмас, бир марта алик олсалар кифоя. Ўтирган ёки тик турган одамга юриб келган киши салом беради. Таомланаётган киши эса, аксинча, яқинлашган одамга салом беради. Чунки дастурхонга яқинлашаётган одам аввал салом берса, «овқатингга шерик қиласанми?» деган тама яширинган бўлиши мумкин.

Ўтирган одамларга салом бериш масаласида яна бир баҳсли жой бор: айтайлик, чойхонада ўн одам шахматми ё нардими ўйнаб ўтирибди. Кириб келган одам одоб юзасидан уларга салом бериши керак. Лекин бу ҳолда салом бермагани маъқул. Чунки ўйинга банд одамлар алик олмасликлари ва бунинг оқибатида гуноҳкор бўлиб қолишлари мумкин. Кўпинча чойхонадаги ўйинчиларнинг бош ирғаб алик олганларини кўрамизки, бу ҳам кишининг ғашини келтиради. Халқимиз одобига кўра салом берилгач, алик олиниб, сиҳат-саломатлик, ҳол-аҳвол сўралади. Бош ирғаб алик олувчиларда бундай одоб йўқ. Бугун чойхонага бир юмуш билан кириб қолган ўсмир саломига шундай алик олинишини кўргач, эртага бош ирғаб алик олган беодобни кўчада кўрса салом бермай ўтиб кетса, ким айбдор бўлади? (Ўрни келганда бир узримни баён қилиб ўтай: айрим биродарларимнинг айтишларича, мен жуда паст овозда гапирарканман, баъзи сўзларимни эшитмай ҳам қолишаркан. Саломга алик олишим ҳам шундайдир, деб истиҳола қиламан. Кимдир алигимни эшитмай қолган бўлса, каминани айбситмасин. Бу узрни баён қилишимдан мақсад: «насиҳати яхши-ю, аммо ўзи амал қилмагани чатоқ», деган мулоҳазага бориб юрманг.)

Баъзи биродарларимиз масжид остонасидан қадам қўйиб ичкари киришлари билан овоз чиқариб салом берадилар. Бу пайтда кимдир суннат намози, кимдир нафл намози ўқиётган ёки зикру тасбеҳ билан банд бўлади. Салом берган киши аввало уларнинг хаёлини бузади. Сўнг алик ололмаганлари учун хижолатли ҳолга солиб қўяди. Шу боис овоз чиқариб салом бериш ўрнига масжид остонасидан ўнг оёқ босиб ўтилаётганда ўқиладиган дуони ичида ёки фақат ўзи эшитадиган равишда пичирлаб ўқигани афзал.

Кўчадаги ҳаракатни назорат қилувчи милиция ходимлари машинани тўхтатган онларида ўзларини таништирадилар, ҳужжатни талаб қиладилар-у, ҳайдовчига салом беришни унутиб қўядилар. Эҳтимол панжаларини чаккаларига олиб келишлари, русчасига айтганда «чест» беришларини салом ўрнига ўтади, деб ўйлашар. Йўқ, азизлар, бу ҳаракатингиз салом ўрнига ўтмайди. Сиз одоб юзасидан аввал салом беринг-у, бунинг эвазига аликдан иборат хайрли дуо олинг. Агар кун давомида эллик одамни тўхтатиб салом берсангиз, эллик одамдан дуо олган бўласиз.

Савдо ходимларига ҳам буни эслатиб ўтишни жоиз деб билдик. Тижорат аҳли бошқа касб эгаларидан чиройли муомалалари билан ажралиб туришлари шарт. Баъзан дўконга кирсак, сотувчи шериги билан гаплашиб турган ёки кроссворд ечаётган бўлади. Кирган харидорга бир қараб қўяди-ю, «сен келдингми ё ит келдими?» дегандай ўз юмуши билан банд бўлаверади. Айниқса, қизларда бундай беодоблик кўп учрайди. Агар сотувчи савдо билан банд бўлса ҳам кириб келган харидорга салом берса, нур аланнур бўлади.

Биз бир даврага кирганимизда салом беришга одатланганмиз. Хайрлашар маҳалида «ассалому алайкум» дейиш хулқидан узоқроқмиз. Бу хулқни ҳам эгаллаб, хайрлашув саломини берсак, гўзал ва ёқимли бўлади. Қабристон ёнида ўтилаётганда, ичкарига кирилмаса ҳам салом берилади. Ўз уйимизга кираётганимизда ҳам хонадон аҳлига салом беришимиз керак.

Ҳаммомда, ҳожатхонада салом берилмайди. Кўп жойларда эрталаб уйғонгач, таҳорат қилинмагунча ёки то юз-қўл ювилмагунча салом берилмайди. Айрим жойларда эса бу одобга эътибор берилмайди. Уйқудан бош кўтарилиши билан кўринган одамга салом берилади. У одам эса ювуқсиз бўлса ҳам алик олаверади. Бу одатнинг қайси бири тўғри, деб баҳслашиш ортиқча. Албатта, салом дуоси покиза ҳолда қилингани маъқул. Лекин маҳалла ёки қишлоқ аҳли бунга одатланмаган бўлса-ю, сиз меҳмонга борганингизда ювиқсиз ҳолда салом бермаганингиздан ажабланишса, ўз одатингизни ҳилмлик ила тушунтириб берганингиз яхши.

Қуръон ўқилаётганда, номаҳрам хотинларга, намоз ўқиб турган одамга салом берилмайди.

Бизнинг одобимизга кўра, кичиклар катталарга салом берадилар. Лекин кичиклар баъзан болаликларига бориб ё бирон нарсага чалғиб, салом беришни унутишлари мумкин. Шунда катталар уларни дарров урушмай, салом берсалар, шунинг ўзи дакки ўрнида ўтади. Қўл бериб кўришишда эса кичиклар аввал қўл узатишдан тийилишлари керак. Агар катта киши қўл узатса, эҳтиром юзасидан қўш қўллаб кўришмоқ афзал. Катта киши қўл узатмаса салом беришнинг ўзи кифоя. Ҳолаҳвол сўраш ҳам аввал каттадан лозим. Болалар, ёшлар салом беришганда «Ваалайкум ассалом» дейишдан ташқари яна улар тушунадиган тилда «Баракалла!» ёки «Ота-онангга раҳмат!» ёки «Илоҳим бахтли бўл!» деб қўшимча дуо қилиб, мақтаб қўйсак, унинг келажакда янада гўзал ахлоқ эгаси бўлиб етишишига ҳисса қўшган бўламиз. Қани эди, барча шу одатни ўзлаштирса! Кўчага чиққан фарзандларимиз уйга янада кўпроқ, олам-олам дуолар билан, таниган-танимаган ўнлаб одамларнинг хайрли тилаклари билан қайтган бўлардилар.

Салом бераётган одамнинг чеҳраси очиқ ва хурсанд бўлсин. Алик олувчининг қувончи юз-кўзларидан сезилиб туриши керак.

Телефон орқали саломлашиш ҳам ўзига яраша одобни талаб қилади. Телефон жиринглаганда гўшакни кўтарган одам «Ассалому алайкум, лаббай», деса гўзал хулқ соҳиби эканини намоён этган бўлади. Ҳеч бўлмаса «лаббай» деса ҳам чиройли бўлади. Баъзан эшитиб, кўнгилни хира қиладиган жавобларга диққат қилайлик: «Ҳа, ким керак?» ёки «Алло, кимсиз, сизга ким керак?» Баъзилар эса русларга тақлид қилиб «Да!» деб қўйишади. Шундайлардан бири гўшакни кўтариб «Да, да!» деса қўнғироқ қилган киши «Мен дадангиз эмас, поччангизман», деган экан. Ҳар ҳолда, инглизча «алло», русча «да»нинг ўрнига ўзимизнинг «лаббай» яхшироқ эшитилади. Дейлик, гўшакни кўтариб «лаббай!» дейилди. Шунда қўнғироқ қилувчи албатта салом бериши, бу томон алик олгач, мулоқот бошланиши керак. Баъзан бунинг аксига гувоҳ бўламиз: «Алло, Гули борми?» ёки «Алло, Гулини чақириб беринг»... Баъзан эса ҳе йўқ, бе йўқ сўралади: «Бу ер қаердан?» ёки «Ким бу?» Шундай дейилгач, шубҳасиз «Сизга ким керак эди?» деган савол берилади. Ёки «Аввал қаерга қўнғироқ қилаётганингизни билиб, сўнг рақам теринг», деб жеркиб берилиши ҳам эҳтимол. Гўшак кўтарган кишининг кайфияти яхши, ҳазилга мо-

йил бўлиб турган бўлса «Бу ер қаердан?» деган саволга «ҳаммомдан» ёки «ўликхонадан» деб майна қилиши ҳам мумкин.

Телефон ҳақида гап кетганда, мавзудан салгина четга чиқсак-да, қўл телефонларидан фойдаланиш одобига тўхталиб ўтсак: ҳозир каттаю кичикнинг қўлида телефон кўрамиз. Қаерда бўлса ҳам баралла овозда гаплашаверадилар. Бир куни хорижлик меҳмон билан ошхонада тамадди қилиб ўтирган эдик, ёнимиздаги сўрида ўтирган йигитлардан бири телефонда гаплаша бошлади. Меҳмон унга ажабланиб қараб-қараб қўйди. Йигит гапини мухтасар қилмади. Бундан ғашланган меҳмон ошхона ходимини чорлаб: «Бу укамизга айтинг, биз бунга таомланиб, ҳузурланиш учун келганмиз, гаплари бўлса, идораларида гаплашсинлар», деди. Ошхона ходими мижозини бездириб қўйишдан чўчиб, уни инсофга чақирмади. Шунда меҳмоннинг ўзи танбеҳ берди. Хайриятки, йигит инсофли экан, айбини тушуниб, дарров узр сўради.

Бир куни тонг саҳардаги тўй ошида телефон жиринглади. Йигит бемалол гаплашаверди. Ҳатто «Ҳозир ошдаман», деб кекириб ҳам қўйди. Таассуф шундаки, йигит ўша гапларини уч соат кейин, ҳатто кечки пайт ҳам гаплашса бўлаверарди... Баъзан жума намозига келган ёш биродарларимизнинг масжид ҳовлисида телефонда гаплашиб турганларини кўрамиз... Ана шундай ҳолатларда беодоб укаларимизга қўнғироқ қилиб: «Алло, фаросат борми?» дегимиз келади.

Асосий мавзуга қайтсак:

Биринчи бўлиб салом беришга «Қутадғу билиг»да яхши бир мисол бор: зоҳид ва донишманд Ўзғурмиш подшоҳ Кунтуғди Элиг ҳузурига келганида салом бермайди. Подшоҳ бундан ажабланади. Сабабини сўраганида донишманд дейди:

— Сенга атайлаб салом бермадим. Тўғри, салом бериш кишига соғлиқ, саломатлик тилашдир. Салом — соғлиққа асос. У кишига эминлик, омонликдир.

Омон берди эрга салом қилувчи,
Саломатлик топди алик олувчи.
Салом бўлди одам тинчига гаров,
Соғлик олар салом билан қолувчи.

Саломлашиш қоидасида улуғлар кичикка салом беришса, етук иш бўлади. Кичиклар камтарлик йўлини тутиб, улуғлар сўзини олса, ўзини улуғлик сари элтади.

Тасаввур қилингки, сиз бир идора раҳбари ҳузурига кирдингиз. Улуғлар одобидан ибрат олган раҳбар сизни салом бериб қарши олса, ишингиз битмаса ҳам бу хонадан кўнглингиз ёришиб чиқасиз. У билан қадрдонлардай сўрашасиз, ўртадаги суҳбат ҳам самимий бўлади. Агар тунд равишда, ўтирган жойида саломингизга истар-истамас бош ирғаб алик олса-чи? Бу хонага кирганингизга пушаймон ейсиз. Ишингиз битса ҳам, кўнглингиз хира бўлиб чиқасиз. Бу раҳбарга иккинчи учрашмасликка онт ичасиз ва бундай кишиларга Табароний (р.а.) ривоят қилган бу ҳадиси шарифни эслатгингиз келади: «Одамларнинг энг ожизи — дуога ожизлик қилган одам. Одамларнинг энг бахили салом беришга бахиллик қилган одамдир».

Ҳикоят: Ўзини хокисор олиб юрувчи, бойликни менсимовчи, доимо илм кетидан қувган киши бир олимнинг шуҳратини эшитиб, зиёратига отланди. Қўлида ҳеч нарса бўлмагани учун йўл-йўлакай бир райҳон шохини олиб, туҳфа сифатида олимнинг олдига қўйди, ҳурматини баён қилиб, унинг қўлини ўпди. Олим унинг саломига алик олмади, лутфига эътибор ҳам бермади. Илм толибининг бундан дили оғрисада, изига қайтмай, бир чеккага ўтиб, индамай ўтираверди. Олимнинг ҳаркатларини кузатиб ўзича деди: «Бу олим илмига мағрурланиб кетибди. Бир оз ўтирайчи, қани, нима гап бўлар экан, шунга қараб иш тутарман». Бу орада эшик очилиб, башанг кийинган бир киши кириб келди. Орқасидан эса тугун кўтарган хизматкори кўринди. Меҳмонни кўрган олим дик этиб ўрнидан турди, саломга алик олди, икки қўлллаб сўрашиб, уни тўрга таклиф қилди. Хизматкор тугунни олимнинг қўлига тутқазди. Олим: «Хуш келибсиз, сизни кўришдан бағоят хурсандман», деб меҳмондорчиликнинг қоидасини ўрнига келтириб, зиёфатни бошлади. Зиёфатдан сўнг барча шогирдлари китобларини кўтариб, унинг атрофидан жой олишди. Олим билан бой орасида суҳбатни қизиқиб кузатаётган хокисор киши: «Бу олим беадаб киши экан, адабини бериш пайти келди», деган қарорда, ўрнидан туриб, олимнинг рўпарасига ўтирди.

— Муҳтарам олим, бир мушкул масалани ечишга ёрдам берсангиз, — деди у одоб билан.

— Қандай масала, айт, — деди олим.

— Мавлоно, сиз бугун илму фазл даъво қилмоқдасиз. Айтинг-чи, сизнинг фикрингизча, салом неча хил бўлади?

— Салом бир хил бўлади. Салом-алик қилиш барча кишиларга вожибдир, — деди олим.

— Китоблардан мен ҳам шундай маъно топганман. Лекин сизнинг ҳузурингизда салом икки хил экан. Сиз ўз гапингизга ўзингиз қарши чиқяпсиз.

— Бу бемаъни даъвони қаердан олдинг? — деб ғазабланди олим.

— Сиз салом ва аликда бой билан камбағал орасида фарқ бор, деб билар экансиз. Мен бир неча дақиқа илгари ҳузурингизга кириб, салом бердим. Қўлим бўшлигини кўриб, сиз алик олмадингиз. Кейин ёнингизда ўтирган бадавлат киши кириб келди. Хизматкорининг қўлидаги тугунни кўрдингиз-у, саломига алоҳида луфт билан алик олдингиз. Ўрнингиздан туриб, қаршиладингиз, ёнингиздан жой бердингиз. Шу ҳаракатингиз билан «Салом бир хил бўлади. Салом-алик қилиш барча кишиларга вожибдир», деган гапингизга ўзингиз қарши чиқдингиз. Илоҳий китобда «Биров сизга салом берса, унинг саломидан кўра яхшироқ қилиб алик олинг», дейилмаганми ахир! Сиз илмни бойлик топиш учунгина ўқиган экансиз. Биздек бечораларни шунинг учун ҳам хор тутдингиз!

Ўтирганлар илм толибининг гаплари ҳақ эканини тасдиқлаб, бош қимирлатдилар. Илм толиби бундан руҳланиб, гапини давом эттирди:

— Инсон учун меҳмон азиз. Мен уйингизга меҳмон сифатида келдим. Сиз эса инсонлар одатини ҳам поймол қилдингиз. Меҳмонни ҳурматлаш ўрнига, саломига алик олишни ҳам лозим кўрмадингиз. Китобларда: «Кимки меҳмонни эъзозламаса, у одам эмас», дейилган.

Яна бир ўринда: «Меҳмонга очиқ юз ва ширин сўз бўлиш савоби юз йиллик тоат-ибодат кабидир», дейилган. Сиз илмингизга мағрурланиб, ён-атрофингизга ҳар хил китобларни йиғиб, бойлик тўплаш йўлига кирибсиз. Тўплаган китобларингиздаги илмга амал қилмасангиз бундан нима наф?

Илм толибининг гапларини эшитганлар унга офарин айтдилар. Юзлари қизара бошлаган олим эса: «Эй биродар, нега менга ёпишиб олдинг? Ахир мен нима гуноҳ қилдим?» —деб ғўдранди.

— Сизни илмига амал қилмовчи десам, гапга ҳам тушунмас экансиз, — деди илм толиби.— Шунча гапим ва келтирган далилларим ҳам сизга таъсир қилмабди. Барча китобларда «Фақир ва бечора кишиларга кўмаклашинг, толиби илмларни ҳурмат қилинг», дейилган. Сиз бунинг аксини қилдингиз. Ёнингизда ўтирган бойни эъзозладингиз. Бизларни эса хор тутдингиз. Илм сиздек кишига хайфдир!

Бу гаплардан кейин олим хатосини тан олиб узр сўраган бўлсада, илм толиби бундай кишидан илм ўрганишни номуносиб деб билиб изига қайтди...

Ҳар қандай ишқ-муҳаббат, меҳр-оқибат саломнинг тилла занжири билан боғланади. Суқрот ҳакимдан ибратки: «Дўстингга йўлиққан вақтингда кулиб, очиқ юз билан кўриш. Яхши сўз билан унинг кўнглини кўтар. Дўстликнинг бошланиши мадҳ-сано биландир». Ҳа, дўстлар бир-бирлари билан «ассалому алайкум» деб сўрашишмаса, саломнинг нима қиймати қолади? Биз саломнинг аҳволлар эшигини очувчи сеҳрли калит эканини унутмаслигимиз шарт.

«Салом»нинг маъноси «тинчлик» демак. Мусулмоннинг саломлашиш одати «Ассалому алайкум», дейиш биландир. Салом узилган жойда ислом узилади. Чунки салом эътиқод билан боғлиқ. Ёсин сурасида жаннатга кирувчиларнинг Парвардигор томонидан салом билан кутиб олиниши хушхабари бор. Бизнинг «ассалому алайкум» дейишимиз билан айрим турк биродарларимизнинг «гун айдин» (кунингиз хайрли бўлсин), айрим озарбайжон дўстларимизнинг «сабоҳингиз хайр» (тонгингиз хайрли бўлсин), инглизларнинг «гуд монинг», русларнинг «доброе утро»си орасида катта фарқ бор. Буларнинг барчасига нисбатан «ассалому алайкум»нинг маъноси теранроқдир. Чунки салом эътиқод билан ҳам боғлиқ. Бу сўз: «Бу дунёда ҳам, охиратда ҳам саломат бўлинг! Дарду мусибатларга йўлиқманг. Сиз охиратда ҳам салим (саломат) бўлинг, жаннатга киринг, Аллоҳ сизни «Дорус салом» бўлган жаннат аҳлидан қилсин: азобдан, ғамдан, кадардан йироқ бўлинг!» каби хайрли тилакларнинг маъноларини ўзида жамлайди. Хайрлашар чоғида ғарбликларнинг «бай-бай», русларнинг «до свидание» си билан бизнинг «Аллоҳга топширдим!» ёки «Аллоҳ паноҳида асрасин!» орасида ҳам жуда катта фарқ бор. Биз Аллоҳга топширамиз. Бир киши билан ажралаётган пайтимизда у кишининг муҳофазаси-омонлигини Аллоҳдан сўраймиз. Яъни, «сизни Аллоҳга топширдим, сизни Аллоҳ асрасин», деб дуо қиламиз.

Бу дуоларимиз эриниш ёки билмаслик оқибатида чала бўлиб қолади. Нима учун шундайлигини аниқ билмайман. Эҳтимол, айрим ҳолларда русчадан таржима таъсир қилгандир? Масалан таом еб

ўтирган кишига қараб улар «Приятного аппетита» деб тилак тилашади. Бу ўринда улар «желаю» («тилайман») сўзини тушириб қолдиришади. Биз бу тилакни айнан таржима қилиб «ёқимли иштаҳа» деб қўямиз. Диққат қилмаймизки, иштаҳанинг ёқимсизи бўлмайди. Иштаҳа ё бўлади ё бўлмайди. Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз бу ҳолда «ош бўлсин», деб қўйишган. «С праздником!» табриги ҳам шундай. Унда «Поздравляю» («табриклайман») табриги тушиб қолган. Юқорида зикр этганимиз «желаю Вам доброго утро» — «сизга кунингизнинг хайрли бўлмоғини тилайман», бўлиши керак. Гапдаги сўзларни қисқартириб ишлатишни хуш кўрувчи руслар хайрли тилакларини ҳам «думи юлинган товуқ» ҳолига келтириб қўйганлар. Хусусан, «здравствуйте» — соғ бўлинг деганидир. Ҳарбийлари «здраво желаю», деб тўлиқ айтадилар. Бу муаммони ҳал этиш рус тилшуносларининг ўзларига ҳавола. Биз қисқартиришни улардан ўрганмасак бас, деймизу ёмон одатларини такрорлаётганимизни сезмаймиз. Масалан, «раҳмат», «ташаккурлар» ёки «узр» деб қўйиш одатимиз бор. Булар ҳам «думи юлинган» тилаклардир. «Раҳмат» — Сизга «Аллоҳнинг раҳмати бўлсин!», (Русларнинг «спасибо»си ҳам «Спаси тебя Бог» — «сени Худо асрасин», демакдир) «Ташаккуримни (ёки «узримни») қабул қилинг», деб тўлиқ айтишга эринамиз. «До свидание», «пока», деган тилакларни «Ҳозирча хайр», «кўришгунча» ёки «кўришгунча омон бўлинг», деймиз. Афсусли жойи шундаки, бундай чала тилакларни теле ёки радио бошловчилар тилидан кўп эшитамиз. Қизиқ-да, кўришгунча омон бўлсак, ундан кейинчи? Бунинг ўрнига «Ҳамиша омон бўлинг» ёки «Сизни ҳамиша Аллоҳ паноҳида сақласин», десак дуо мукаммал бўлади. Биз бировдан раҳмат эшитганимизда русларга тақлид қилибми «не за что» — «арзимайди», дейишга ўрганиб қолганмиз. Бу сўзни икки хил маънода тушуниш мумкин. «Менинг қилган бу яхши ишим арзимаган бир иш» ёки «мен катта иш қилдиму айтаётган раҳматингиз бу хизматим олдида ҳеч гап эмас, арзимайди». Русларда бошқа жавоб ҳам бор: раҳмат айтилганда «пожалуйста» — «марҳамат», дейишади. Бировдан раҳмат эшитганимизда «Аллоҳ рози бўлсин!» дейишга тилимиз бормаса, «марҳамат», деб қўя қолайлик.

Ёнимиздаги одам аксирганида «Соғ бўлинг!» дейишга одатланиб қолганмиз. Бу ҳам русча «Будьте здоровы!» дейилувчи тилакнинг ўзбекча таржимасидир. Албатта, бу хайрли тилак. Аммо мусулмонларда бундан ҳам аълороқ одат бор. Аксирган одам ёнидагиларга эшиттириб «Алҳамдулиллаҳ!» дейиши лозим. Чунки Одам алайҳиссаломга жон киргани ҳамон аксириб, Аллоҳ таборака ва таоло илҳомлантиргани сабабли шундай деганлар ва шу одоблари учун фаришталар ул зотни иззат қилганлар. Аксирган одам «Алҳамдулиллаҳ!» дегач, бу ҳамдни эшитганлар у кишига «йарҳамукаллоҳ!» деб тилак билдиришлари лозим бўлади. Бунинг маъноси Аллоҳнинг раҳматини тилашдир. Бизда тирик одамга Аллоҳнинг раҳмати тиланса, ғалати қараб қўйишади, чунки «Аллоҳ раҳмат қилсин», дуосини асосан марҳумларга нисбатан айтиб ўрганиб қолганмиз. Ҳолбуки, тириклар ҳам Аллоҳнинг раҳматига муҳтождирлар.

Баъзи бировлар «Ассалому алайкум», деб тўлиқ айтишга эринибми,

«салом» ёки «саломалайкум» ёки «сомайкум» тарзида ифода этадиларки, бу ғоят хунукдир ва товушларнинг бузилиши тескари маъно англатиб қўйиши мумкин. Масалан, «ас-сому алайкум» дейилса, «сизга ўлим бўлсин!» деган маъно келиб чиқади.

Ҳазрати Ойиша онамиз (розияллоҳу анҳо) айтадилар: «Расулуллоҳ ҳузурларига яҳудийлар келиб: «Ас-сому алайкум», яъни «Сизга ўлим бўлсин!» дейишди. Шунда мен: «Ўлим ўзларингга бўлсин ва Аллоҳ таолонинг лаънати ва ғазаби ҳам сизларга бўлсин!» деб уларни қарғадим. Шунда Расулуллоҳ: «Ойиша! Қўй, ундай дема, оғир бўл, қаттиқ муомала қилишдан ва қарғашдан ўзингни сақла!» дедилар. Мен: «Ё Расулаллоҳ, буларнинг гапини эшитмадингизми?» — дедим. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Сен ҳам менинг гапимни эшитмадингми? Мен уларга «ва алайкум», яъни «айтган гапларингиз ўзларингизга бўлсин!» дедим. Аллоҳ таоло менинг уларга қилган дуойи бадимни қабул қилади. Аммо уларнинг менга қилган ёмон тилакларини қабул қилмайди».

Ҳамонки, салом бериш ва алик олиш дуонинг кўринишларидан бири экан, мазкур бобда бу ҳақда ҳам фикрлашиб олсак ёмон бўлмас.

Мусулмон аҳли ҳамиша бир-бирини дуо қилиб юришга буюрилган. Ёмон дуодан, ўзгага ёмонлик тилашдан қайтарилганмиз. Пайғамбаримиз (с.а.в.) дуони ибодат деб сифатлаганлар. Абу Зарр Ғифорий (р.а.) «Таом туз билан мазали бўлганидек, яхшилик ҳам дуо билан ширин бўлади», деганлар. Хайрли дуо — бошқаларга ҳамиша яхшиликни раво кўриш. Кимнингдир дарддан фориғ бўлиб, шифо топишини, кимнингдир фарзанд кўриб шодланишини, яна кимнингдир ҳожатлари раво бўлишини, сафардагиларнинг йўллари бехатар бўлишини исташ. Бу истакларни банданинг ўзи амалга оширолмайди ва шунинг учун Аллоҳ таолога илтижо қилиб сўрайди. Дуо холис — ғараз ва риёдан, тама ва миннатдан холи бўлмоғи шарт. Шунингдек, дуо шаръий бўлиши ҳам керак. Баъзан масжидларда эшитиб қоламиз: жума намозларида имом-хатибга хат ёзиб жамоатдан дуо сўраш бизда одат тусига кириб қолди. Айрим имомлар хатлар билан олдиндан танишмай, мазмунига эътибор бермай овоз чиқариб ўқиб, ниятнинг шаръий ёки ношаръий эканига аҳамият бермай дуо қилиб юбораверадилар. Бир масжидда «спирт цехини ишга туширмоқчи эдик, дуо қилинг, ишимиз юришсин», дейишган экан. Дуо қилиб юбораверишди. Минг ёки ўн минг дуо ичида битта шунақаси учраб қолар, эҳтимол бу аҳамиятсиз нарса бўлиб туюлар. Лекин ҳар бир дуо тушунган ҳолда дилдан чиқариб қилиниши керак. Шоирларнинг қачондир шеърий тарзда ёзган дуоларини ёдлаб олиб айтавериш ҳам яхши одат эмас. Ҳар бир одам ўз ҳожатини ўзи билади ва юраги ўзига яраша ёнади, ўзига яраша Аллоҳ раҳматига талпинади. Дуоси ҳам шунга яраша бўлади. Аслида Қуръони каримда ўргатилган дуоларни, Пайғамбарлар (алайҳиссалом), хусусан Расулуллоҳ (с.а.в.) дуоларини айтсалар нур аланнурдир. Билмаганлар дил изҳорларини ўз она тилларида қилаверадилар. Ким дуо қилса, ижобатдан маҳрум бўлмайди. Аллоҳ таоло бандаларига хитобан дейдики: «Менга дуо-илтижо қилинглар. Мен сизларга ижобат қиламан» (Ғофир сураси). Ёд олинган араб тилидаги дуоларни Қуръони карим оятлари каби қироат билан айтиш дуо одобига тўғри келмайди.

Одамнинг табиатида бесабрлик мавжуд. Бу дуо қилишда ва дуонинг натижасини кутишда аниқ сезилади. Айрим одамлар бу жумада қилинган дуонинг кейинги жумагача ижобат бўлишини истайдилар. Дуонинг натижаси сезилмаса, ҳафсалалари пир бўла бошлайди. Шундай бесабр биродарларимизга айрим шарафли ҳадисларни эслатиш ниятимиз бор:

— Банда агар шошилмаса, яхшиликда бўлаверади, — дедилар Аллоҳнинг расули (с.а.в.).

— Қандай қилиб шошилади, эй Расулаллоҳ? — деб сўрадилар саҳобалар.

— «Аллоҳга дуо қилдим, дуо қилдим, лекин ижобат қилмади», деб, — дедилар ул зот.

Абу Ҳурайрадан(р.а.) ривоят қилинади: Пайғамбаримиз алайҳиссалом айтдилар: «Мўмин киши дуо қилса, албатта ижобат бўлади. Ё унга шу дунёда тезда берилади ёки қиёмат куни учун захирага қолдирилади ёки дуосининг миқдорича гуноҳларидан ўчирилади, модомики, гуноҳга ва қариндошликни узишга дуо қилмаган бўлса». Язид Раққоший (р.а.) айтадилар:

«Қиёмат куни бўлса, Аллоҳ таоло банданинг дунёда ижобат қилинмаган дуоларининг ҳаммасини унга рўпара қилиб қўяди. Сўнгра айтади: «Эй бандам! Менга фалон куни дуо қилган эдинг. Ўша дуоингни ушлаб қолган эдим, бу савоб ўша дуоинг ўрнигадир». Шундай қилиб бандага давомли суратда савоб берилади, шунда у дунёда қилган дуоларининг ҳеч бири қабул қилинмаган бўлишини хоҳлаб қолади».

Дуода шошилмаслик лозим. Аллоҳ таоло поклик ҳолатида қилинган дуони албатта қабул этади. Дуонинг ижобати ўша соатда кўрингани ҳам кўп, бу дунёда кўринмай, охиратга қолгани эҳтимол, ундан кўпроқдир. Ибн Аббос (р.а.) дуолар билан ижобат бўлиш орасидаги вақтни қирқ йил эканини айтганлар.

Дуони қандай ҳолатимизда қилаётганимизга ҳам аҳамият бермоғимиз шарт. Айрим биродарларимиз фақат жума намозида саждага бош қўядилар, шундайлар борки, фақат ҳайит намозини ўқийдилар. Ҳатто шу ҳайит куни бомдоднинг фарзини ҳам ўқимайдилар. Масжидга бомдод намози ўқиб бўлингач чиқадилар. Яна айримлар борки, жумани ўқиб, дуолар қилиб Аллоҳ таолодан сўрайдиганини сўрагач, чойхонага бориб, маишатини давом эттиради, ўзини ҳаромдан сақламагани ҳолда дуолари тезроқ ижобат бўлишини истайди.

Саъд ибн Абу Ваққос (р.а.) «Эй Расулаллоҳ, Аллоҳга дуо қиляпман, лекин дуоим мустажоб бўлмаяпти», дедилар. Пайғамбар (с.а.в.) айтдилар:

— Саъд, ҳаромдан сақлан, чунки қорингга бир луқма ҳаром кирса, унинг дуоси қирқ кунгача қабул бўлмайди.

Бу ҳақиқат кўп таъкидланса-да, яна бир эслаш фойдалидир: Аллоҳ таолога илтижо қилувчининг қорнига ҳаром луқма кирмаслиги лозим. Чунки ҳаром дуони ижобат бўлишдан тўсади.

Ривоят: бир жамоа ҳакимдан сўрашган экан:

— Бизлар дуо қиламиз, лекин дуоларимиз ижобат бўлмайди. Аллоҳ таоло «Менга илтижо-дуо қилинглар, Мен дуоларингизни мустажоб қилурман», деб айтган-ку?

Бу норозиликка жавобан ҳаким айтибди:

— Сизлардаги етти иллат дуоларингизнинг ижобатини ман қилади.

Ўша қавм бундан ажабланиб сўрабди:

— Қайси иллатлар, айтинг, биз айбимизни билиб олайлик.

Ҳаким бу иллатларни санабди:

— Сизлар Раббингизни ғазаблантирасизлар, аммо Унинг ризосини талаб қилмайсизлар. Яъни, Аллоҳнинг ғазабига боис бўладиган ишларингга пушаймон қилмайсизлар (мазкурга бугуннинг изоҳи: намозимизни ўқиймизу, бироқ ғийбатдан тийилмаймиз, кибрланамиз, вақтимизни совурамиз, исрофгарчиликка йўл қўямиз, ҳаром йўллар билан бойлик орттириш ишқида яшайверамиз... аммо бу қилмишларимиздан афсусланмаймиз).

— «Бизлар Аллоҳнинг бандаларимиз», дейсизлар. Бироқ бандангинг ишини қилмайсизлар. Банда хўжаси буюрганни бажаради ва Унинг амридан чиқмайди.

— Сизлар Қуръонни ўқийсизлар, лекин унга эргашмайсизлар. Яъни, тафаккур ва таъзим билан ўқимайсизлар, буйруқларига амал қилмайсизлар.

— Биз «Муҳаммаднинг (с.а.в.) умматларимиз», дейсизлару у кишининг суннатларига амал қилмайсизлар. Яъни, сизлар одатларга ва расм-русумларга амал қилиб, суннатларга эргашмайсизлар (мазкурга бугуннинг изоҳи: биз бугун биринчи галда маҳаллий урф-одатларга амал қилишга уринамиз. Биз жоҳиллигимиз туфайли бу расм-русумларни диний одатлар деб ўйлаймиз. Бидъати саййиа, хурофот билан шариат ва суннатнинг фарқига бормай, тўғри йўлни кўрсатганлар билан баҳслашиб умримизни ўтказаверамиз).

— Сизлар дунёни яланғоч, деб атайсизлар, лекин унга ишониб қолгансизлар.

— Сизлар ҳаром ва шубҳали луқма ейсизлар. У икковидан қайтмайсизлар.

— Охират дунёдан яхшироқ, дейсизлар. Лекин охират талабида ҳаракат қилмайсизлар ва охиратдан кўра дунёни кўпроқ хоҳлайсизлар.

Қадимда яшаб ўтган донишмандниг бир қавмга айтган танбеҳлари бугунги кунда ҳам унутилмаса дуруст эди. Чунки шайтон алайҳилаъна ҳамиша сергак, иймон нури билан нурланиб турган ҳар қандай юракка чанг солишга, бу нурни сўндиришга шай турибди. Шу боис, бизнинг дастлабки илтижомиз — шайтоннинг ёмонликларидан, васвасаларидан, ҳийлаларидан асрамоқни Аллоҳ таолодан сўраш. Эътибор бермоқ жоизки, илтижо қилиш керак экан, деб ҳамма нарсани ҳам сўрайверилмайди ҳамда сўраб қўйиб кутиб ётилмайди. Талаба имтиҳондан аъло баҳо олишни Аллоҳ таолодан сўраса-ю, «дуо қилдим, мустажоб бўлади», деб уйқуни ураверса, дарс тайёрламаса, фойда йўқ. Имтиҳондан икки баҳо олса, «Худойим дуони қабул қилмади», деб нолимасин. Тўйларда оила қураётган ёшларни дуолар қиламиз. Аввало, дастурхон устига ҳаром ичкиликларни қўйиб, қоринни ҳаром билан тўлдириб чиройли сўзлар билан дуо қиламиз. Билайликки, Аллоҳ таоло сўзларимизнинг ҳуснига эмас, поклигимизга қарайди. Иккинчидан, оила қураётган ёшлар данга-

са ёки ғаразли бўлсалар, ёмон хулқлардан ўзларини поклашга ҳаракат қилмасалар дуоларнинг нафи йўқ.

Банда Аллоҳ таолодан қанча кўп нарса сўраса, Яратганга ишончини кўрсатади. Яъни, Яратганнинг ягона қудрат соҳиби эканига, шу ҳожатларини раво қила олишига ишонгани учун сўрайди. Киши ўзи, аҳли байти ҳақига дуо қилгач, атрофидагилар, умуман барча мусулмонлар ҳақига ҳам дуо қилиши, масалан, онасининг дардига шифо тилагач, барча беморларга ҳам Аллоҳ таолодан шифо тилаши гўзал хулқдандир. Дуонинг аввалида Аллоҳга ҳамд, ниҳоясида эса Расулуллоҳга (с.а.в.) салавот айтмоқлик дуонинг одобларидандир.

Ҳаётда ажабтовур воқеалар ҳам учрайди. Масалан, жанг олдидан ҳар иккала томон ҳам ўзига ҳимоя, душманга эса ўлим тилайди. Бир неча йиллар илгари Ироқ ва Эрон урушида жангтоҳнинг ҳар икки томонида мусулмон бандалар шундай ҳолатда дуолар қилганлар. Қайси томоннинг дуоси ижобат бўлиши бандага номаълум. Уруш тугагандан сўнг ҳар икки томоннинг омон қолган жангчилари эҳтимол Ҳаж ибодатига боргандирлар, яқиндагина жангтоҳнинг икки томонида бир-бирларига милтиқ ўқталиб, ўлим тилаган бандалар Каъбатуллоҳда энди ёнма-ён ўтириб Аллоҳ таолога муножот қилгандирлар. Бунақанги урушларда душман аскарига ўлим тилагандан кўра, шу урушни бошлаган ҳукмдорларга инсоф беришни сўраб дуо қилган хайрлироқ бўлса керак.

Дуо қилинаётган чоғда айримлар кафтларини умуман кўтармайдилар. Айримлар қўлларини тиззалари устига қўйиб оладилар. Икки жимжилоқни ўзаро туташтириб, кафтларни очиб юракнинг рўпарасида тутиш керак. Ибн Аббос Расулуллоҳдан (с.а.в.) ривоят қиладиларки: «Агар Аллоҳдан сўрасангиз, кафтларингизнинг ичини очиб сўранглар, орқаси билан сўраманглар ва кафтларингизни юзларингизга суртинглар». Кафтларимизни очиб илтижо қилаётган пайтимизда Аллоҳ таолонинг раҳматлари ёғилиб туради. Кафтимизга қўнган бу илоҳий раҳматларни юзимизга суртамиз...

Шу ўринда кичкинагина танбеҳимизни баён қилиб ўтсак: баъзи масжидларда ёки издиҳомларда муҳтарам имомларимиз дуони бошлаб қўядилар-у, сўнг эсларига тушиб қолган масалаларни ечишга берилиб кетадилар. Оқибатда қавмнинг қўллари чарчаб, тушириб олишга мажбур бўладилар. Демоқчимизки, дуонинг орасида масала ечишдан тийилинса, илтижо мукаммалроқ бўлар.

Азизлар, дуолар ҳақида сўз кетганда марҳумларни зиёрат этмоқ ва уларнинг ҳақига дуолар қилмоқ ҳақида ҳам ақлимиз етган даражада фикрлашиб олсак. Биласиз, шу масалада турли баҳслар мавжуд. Уламолар билан учрашганда айни шу мавзуда кўп саволлар берасиз.

Маълумки, намоз ўқувчилар марҳумларни кунда беш маҳал дуо қиладилар. «Аллоҳум-мағфирли вали волидайна» деб бошланувчи дуо намознинг ичида ҳам ўқилади, кейин ҳам. Аллоҳ таолодан ўтган аждодларни, ота-онани, устозларни мағфират қилиш сўралади ва бу энг қисқа дуо ҳисобланади. Намоз ўқимайдиганлар эса ўтганларни ҳафтада бирми ё ойдами, хуллас, ёдларига тушган пайтларида дуо қилиб қўядилар. Марҳумлар ҳақига дуо қилинганда уларнинг ҳаётлик чоғларида билиб ёки билмасдан йўл қўйган гуноҳлари кечирилиши сўралади. Шунинг

баробарида марҳумлар олдида бизнинг гуноҳларимиз бўлиши мумкин. Бу гуноҳларга ҳам тавба қилинади. Албатта, марҳумларнинг то қиёматга қадар қабр азобларидан ҳимоя этиш, қиёматда эса дўзах азобларидан қутқариб, жаннат роҳатларини насиб этиш муножот қилинади. Фарзандлар ўз бурчларини яхши адо эта олмаган бўлсалар, бунинг учун ҳам тавба қиладилар. Дуо чоғида Одам Ато ва Момо Ҳавво ҳақларига, пайғамбарлар (алайҳиссалом), авлиё ва муршидлар ҳақларига, Расулуллоҳ (с.а.в.) ва ул зотнинг аҳли байтларига, чаҳорёрлар, саҳобалар, тобеъинлар... умуман, барча муслим ва муслималар ҳақларига дуолар қилиш ҳам яхши одат саналади.

Қабристон зиёрати ва ундаги дуолар одоби ҳам мавжуд. Аввало, қабристонга борувчи таҳоратли, пок ҳолда бўлиши керак. Ё уйида, ё қабристон яқинидаги масжидда нафл намози ўқиб олса янада яхши. Қабристонга қадам қўйишда марҳумларга салом берилади. «Сизлар Аллоҳ белгилаган тақдирга кўра, бу ерга бизлардан олдин келдинглар. Аллоҳ сизларни мағфират этсин. Аллоҳ ирода этган куни биз ҳам бунга келажакмиз. Иймон билан келишимизни Аллоҳ насиб этсин», қабилидаги сўзлар билан юракдан чиқариб дуо қилинади.

Қуръони карим пок жойларда ўқилиши керак бўлгани сабабли қабристонларда махсус қилиб қўйилган қабрлардан алоҳида жойларда тиловат қилинади. Яқин кишининг қабрига бориш учун неча-неча қабрларни босиб ўтиш марҳумларга ҳурматсизликдир. Агар махсус йўлкалар бўлса, бошқа гап. Кўпчилик қабристонни йилда икки марта — икки ҳайитда зиёрат қилади, шунисига ҳам раҳмат. Қабр тепасидаги кўкатларни юлиб ташлайди. Кўкариб турган ўтларни юлиб ташлаш яхши эмас, қуриб, қовжираб ётганидан тозалаш лозим. Ҳайит куни мингларча қабрлар кўкатлардан тозаланиб, гулдасталар билан безалади. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, бу гулдасталар қовжирайди ва шу ҳолида кейинги байрамга қадар ётади.

Валийлар қабрларини зиёрат қилишда ширкдан эҳтиёт бўлиш керак. Дарахтларга латта-лутталар боғлаб ташлаб, «Йо пирим, менга фарзанд ато эт!» каби илтижолар қилишнинг ширк эканини кўпчилик билмас балки. «Фалон пир»га атаб сўйилган қўй гўштининг ҳаром эканини ҳам билмайдиган бор. Валийларнинг қабрлари зиёрат этилганида аввал улар ҳақига дуолар қилиниб, сўнг «Ё Аллоҳ, шу улуғлар ҳурматидан менга ҳам нажот бер!» қабилида муножот қилиш дуруст.

Аёлларнинг қабристонни зиёрат қилишлари ихтилофлидир. «Аёллар қабристонга бормасинлар», дейилганда «қабристонга боришдан мақсадлари қайғуларини янгилаш, йиғлаш бўлса», деган маъно назарда тутилган. Одатда аёллар қабристонга киришлари билан салом бериш, дуо қилишни унутиб, дод-вой бошлашади. Расулуллоҳнинг (с.а.в.) аёллар қабристонга бормасинлар деган маънодаги ҳадисларини, ана шу ҳолат бўлса бормасинлар, деб уламоларимиз баён қилишган. Қабритонга борган аёллар одатда бор овозда бақириб, нима деяётганларини ўзлари ҳам билмайдилар. Баъзан гаплари ширкка бурилиб кетади ҳам. Бир куни шундай ҳолатда беванинг «Вой, бош эгам!» деб, эрини эслаб дод солаётганидан ажабланган эдим. Агар илмли отин ойиларимиз аёлларга зиёрат одобини ўргатсалар, улар бунга риоя эт-

салар, қабристонга боришлари ман қилинмайди. Зеро, у уерда аёллар дуога машғул бўлиш баробаринда охиратни ҳам эслаб, айрим камчиликларидан холи бўлишади.

Ислом аҳли бир-бирини фақат хайрли дуо қилмоққа буюрилган, «дуойи бад» — ёмон тилакдан қайтарилган, дедик. Дуойи бад қилмоқ, яъни бандага Аллоҳ таолодан ёмонлик соғиниш мусулмон фарзандига хос эмас. Дуойи бад кўпинча қарғиш кўринишида бўлади. Баъзан қарғишларни эшитиб қоламиз: банда кўзларининг кўр ёки оёқ-қўлларининг шол бўлиб қолиши сўралади Аллоҳ таолодан. Бу каби қарғишларда икки хил нодонлик мавжуд: агар банда айбдор бўлса, унга қандай жазо беришни Яратганнинг Ўзи билади. Жазо тури банда томонидан белгиланмайди. Фараз қилайликки, қарғиш тегиб, ўша одам кўр бўлди. Хўш, бундан дуойи бад қилган кимсага бирон наф борми? Фақат кўнгил қувончи бордир. Бу кўнгил қувончининг эгаси эса иблисдир.

Баъзилар ўзлари ёмон деб фараз қилувчи кишиларнинг ўлимини ҳам истайдилар. Аввало ўлим дуо билан келмайди. Бу тақдир ёзуғидир. Хўш, ўша одам дунёни тарк этса, дуойи бад қилувчининг ҳаёти чиройлироқ бўлиб қоладими?

Тоифдаги мушриклар Расулуллоҳга (с.а.в.) заҳмат-азият етказдилар. Саҳобалар уларни дуойи бад қилишни Пайғамбардан сўрадилар. Аллоҳ элчисининг бу бандаларга ғазаб қилмаганлари, ёмон тилак тиламаганлари, аксинча, хайрли дуо қилганлари аҳли муслим учун ўрнакдир.

Уҳуд тоғида Пайғамбар тишини,
Шаҳид этти яна етмиш кишини
Ажаб кун тушти мўминлар бошига,
Умар келди Пайғамбарнинг қошига.
Деди йиғлаб: «Оё султони аброр,
Дуо қилғил, қирилсун барча куффор...

Сўфи Оллоҳёр ҳазратлари баён қиляптиларки, Уҳуд тоғида бўлган жангда Пайғамбаримиз (с.а.в.) муборак тишларини кофирлар тош билан отиб туширдилар. Яна ул жангда етмиш саҳоба шаҳид бўлдилар. Ҳамза (р.а.) ҳазратлари ҳам мўминлар қаторида жангда шаҳид бўлдилар. Мўминларга оғир бўлди. Кофирлар кўп эди. Лашкарбоши ҳазрати Умар (р.а.) ғолиб бўла олмай, Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ёнларига келиб, йиғлаб дедиларки: «Кофирларни дуо қилингки, барчалари қирилиб битсин!» Муҳаммад алайҳиссалом ёмон дуо қилмадилар. Балки ул кофирларни тўғри йўлга солмоқ дуосини қилдилар. Аллоҳ таолодан бу кофирларга Ислом йўлини рўзий қилишни сўрадилар. Уҳуд урушида Абу Суфён билан Холид кофирлар томонида лашкарбоши эдилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳидоят дуосини қилганларидан сўнг, филҳол дуо ижобат бўлди. Холид билан Абу Суфён мусулмон бўлдилар. Улар билан бирга бошқа кофирлар ҳам Пайғамбар ҳузурларига келиб мусулмон бўлдилар. Холид (р.а.) ҳазратлари Ислом болидан тотиб, баҳра олгач, унинг қўл остидагилар мусулмон бўлди. Яъни, диёри Мағрибнинг барчаси мусулмон бўлди. Ироқ билан Дамашқ ва Шом тараф ўлкалар Абу Суфён (р.а.) қўлида Ислом топдилар. Набий муҳтарам Уҳуд жангидан илм ва яхши хулқлар олдилар. Олтин-кумушлар олмадилар. Зеро, молда майллари

бўлса эди, кофирларни ёмон дуо билан ҳалок қилиб, молларини олар эдилар. Аммо, Набий муҳтарам кофирларнинг Исломга кирмакликларини дуо қилиб, ўзларини ва барча молларини қолдириб, икки дунё саломатлигини ҳосил қилдилар.

Ёмон ниятли дуодан кўра хайрли — яхши дуо қилмоқлик Одам фарзанди учун фойдалироқ эмаси? Ёмон деб ўйлаганимиз одамга Аллоҳ таолодан инсоф, ҳидоят сўрасак-да, дуоларимиз ижобат бўлиб у киши яхшилик йўлига ўтса, фақат бизга эмас, жамиятга фойда-ку?

Ҳазрати Сўфи Оллоҳёр Бухоро божхонасида хизмат қилиб, зулмлари туфайли кўпчиликка озор бераверган, дилларини оғритаверганларидан безган одамлар пири муршидга бориб бу кишини дуойи бад қилишни сўраган эканлар. Пир ҳазрат эса хайрли дуо қилиб, Оллоҳёрга ҳидоят сўрабдилар. Оқибат шуки, дуо ижобат бўлди — божхона хизматчиси бу хизматдан воз кечиб, оқибатда «Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр» деб эл аро ном чиқардилар.

Дуойи бад учун савоб йўқ. Аллоҳ таоло яратган бандаларининг бир-бирларига яхшилик қилишларини истайди ва шу мақсаддаги хайрли дуолар учун ажр беради. Яхши мукофотдан юз ўгириш эса нодонликдир.

Бу масалада яна бир мулоҳаза бор: кимнингдир кўр ёки шол бўлишини ёки тезроқ ўлишини истовчи банданинг қалби қандай экан? Кир ва қора эмасмикин? У ҳолда бошқа бир юраги қора уни дуойи бад қилиб ўтирмаганмикин?

Не афсуски, айрим оилаларда доимий равишда дуойи бадни эшитиб турамиз. Буни авом тилида «қарғиш» деймиз. Оналарнинг ўз фарзандларини қарғашлари янада ачинарли ҳолдир. «Жувонмарг бўлгур!», «Қўлгинанг синсин!», «Тилгинанг кесилсин!», «Қорнинг ёрилсин!» Албатта бу қарғишлар юрак қаъридан отилиб чиқмайди, тил учида, жаҳл натижаси ўлароқ айтилади. Бироқ, «яхши гапга ҳам, ёмонига ҳам фаришталар «омийн!» дейди». Дуоси ижобат бўлиб қолса, она додини кимга айтади? Агар «жувонмарг бўлгур» деган ибора «ёшлигингда ўлиб кет!» деган маънони англатишини билганларида эди, оналарнинг ҳеч бири бу сўзларни тилга олмаган бўлардилар.

Ташқи гўзалликни кўз ила кўриб, баҳо бермоқлик мумкин. Ички гўзаллик, хусусан ҳусн чиройига тил ила ифода этилувчи салом ва дуо гувоҳлик беради. Шундай экан, тилимизни фақат салому ва ширин сўзлар қулига айлантириб қўя олсак қандай яхши! Афсуски, тилни қул қилмоққа шайтон алайҳилаъна ҳам харидор. Шайтон тилни эгаллаб олса, қалбни маҳв этиши ҳам осон кечади. Тил мазах ва сўкишдан парҳез қилмадими, саломи қуруқ, дуоси ижобатсиз бўлиб қолиш эҳтимоли борки, бу иллатдан Аллоҳ таоло сақласин!

* * *

Тилимизда «ҳазил», «эрмак», «калака», «мазах», «масхара» деган сўзлар мавжуд. Булар шунчаки маънодош сўзлар эмас, балки инсон зотини хунуклаштириб турадиган иллатларнинг номларидир. Яна «пичинг», «истеҳзо», «заҳарханда» деган тушунчалар мавжудки, булар ҳам чегарадан чиққан ҳолларда гуноҳга етакловчи иллатга айланади.

Бизнинг халқимиз хушчақчақ, ҳазил-мутойибани севади. Ҳатто маънодош сўзларни «ўйнатиб» ҳам кулги уйғотади. Самимий кулги одамшинавандалик ва руҳий соғломликнинг белгиси. Беғараз кула олган одам яхши одам саналади. Атиргулга муаттар бўй қанчалик зарур бўлса, одамга ҳазил-мутоиба шунчалик зарур. Фақат нодонларгина кулмай яшайдилар, разиллар камдан-кам ҳолларда қувноқ бўладилар, деган донишманд ҳақ гапни айтган. Ҳатто айрим ўтмиш донишмандлари «Фақат қувноқликкина нақд олтин бахт, қолганининг бари — насия қоғоз. Кулмай ўлгандан кўра, бебахт бўлсанг ҳам кулган яхши», деб ҳазилга ғоят юқори баҳо берганлар. Кулги яхшиликдан бўлса дуруст. Беозор кулги руҳни соғломлаштиради. Аммо, бу масалада меъёр деган масала бор. Агар самимий, беғараз ҳолатда бошланган ҳазил ҳаддан ошдими, яъни чегарасидан чиқдими, фалокатга асос бўлиши ҳеч гапмас. Ҳатто узоқ йиллик дўстлар даврасида ҳам баъзан хафагарчилик юзага келади, баъзан эса иш муштлашиш, ҳатто пичоқбозликкача бориб етади. Бу нохуш ҳолатнинг илдизига эътибор берсак, оддий ҳазилга бориб тақалади.

Бу ҳақда ҳазрат Алишер Навоий ҳам танбеҳ бериб ўтганлар: «Ҳазил қилаверишдан ҳурматсизлик ортади. Ҳазилнинг охири жанжалга олиб келади. Кўп ҳазиллашиш номус ва ҳаё пардасини чок этади. Адаб ва ҳурмат эгаларини бебурд ва беобрў қилади. Қўлингдан келганча таъзим ва адаб биносини йиқитма. Ҳаё ва ҳурмат пардасидан чиқма».

Гап шундаки, ҳамма ҳам дўстига эплаб ҳазил қила олмайди. Одам ўзининг ҳазил-мутоибага қай даражада усталигини белгилаб олиши керак. Бугунги бир ҳазилга дўстлари кулишса, эртага худди шу гапга ғашлари келиши мумкин. Сабаб: ҳазилнинг сингиши учун кишининг кайфияти ҳам муҳим. Киши яхши кайфиятда бўлса, «ўтмас тешада йўнилган»дай тўмтоқ ҳазилга ҳам кулаверади. Кўнгли ғашланиб турган бўлса, нозик қочиримдан ҳам ғазабланиб кетиши мумкин.

Гарддай оғуси бор сўзни демагил —
Ҳазил бўлганда ҳам оғринади дил.

Дўстлар даврасида яна бир нарсага эътибор берилмайди: йигирма ёки ўттиз йиллик улфатнинг шу давр ичида тинмай такрорланиб келадиган ўзаро ҳазиллари бўлади. Бу даврада ҳазил чегарадан чиқса ҳам, кимдир дўстининг ҳазилини малол олса ҳам сир бой бермай жилмайиб қўяверишимумкин. Лекин даврада бегона меҳмон ўтирса, ўзаро самимий ҳазил ҳам оғир ботиб, ҳазил нишонига олинган дўст чидолмай қолиши мумкин. Қадрдон улфат кўпинча ёшликни эслаб, ёшликдаги қилиқларидан кулади. Кимдир, қачондир маст бўлиб ариққа думалаб қолган, кимдир ёқаси кир кўйлакда юрган, кимнингдир қорнига чипқон чиққанда ҳушидан кетиб қолган... Кулгига асос бўладиган воқеалар кўп. Лекин бу воқеалар фақат шу даврадагина кулги уйғотади, ташқаридан келган одам учун мутлақо қизиқарсиз, ҳатто бачкана туюлишини улфатдагилар фикр қилиб кўришлари керак. Ҳазиллашганда ҳам ақлни ишлатиб ҳазиллашиш шартлиги, одобли ва оқил одамларга нисбатан энг арзимас ҳазилни ҳам қилиш дуруст эмаслиги, шунинг баробарида ожиз ақлга ҳам ҳазил ўринсизлиги, бемаъни кулгидан ҳам бемаънироқ

нарса йўқлиги ёдда тутилса янада яхши. Баъзан даврада иштирок этмаётган бир одам эсланиб, унга ё хунукроқ бир лақаб тўқийдилар ёки бирон жисмоний камчилиги мисолида сўз ўйини қилиб, куладилар. Аввало бу одатнинг ғийбат ва масхара эканидан огоҳлантирамиз. Ҳазил ниқобидаги шу масхарада кишининг чўлоқлигидан кулинса-ю, ўша даврадаги кимнингдир яқин одами шундай жисмоний камчиликка эга бўлса, у қандай аҳволга тушаркин, тасаввур этиб кўрайлик-чи?

«Қобуснома»дан ҳикмат: «Ҳазил айб бўлмаса ҳам, ҳазилдан эҳтиёт бўл. Ҳазил қилиш мумкин, аммо ярамас сўз айтиш ёмон... Ҳазилни мастлик чоғида қилма, чунки ёмонлик ҳазилдан келиб чиқади. Эй фарзанд, ўзингдан пастроқ одам билан ҳазиллаш, бўлмаса ҳазиллашма, чунки сенинг иззатинг кетмасин ёки тенгдошларинг билан ҳазил қил, чунки жавоб берсалар айб бўлмайди. Уят сўзларни айтма, ҳаддан ташқари ҳазил қилма, чунки одамни хор ва беқадр қилади. Халққа нима десанг шуни эшитасан, халққа нима қилсанг шуни кўрасан».

Насиҳатда ўзидан пастроқ одам билан ҳазиллашиш тавсия этилган бўлса-да, бундан эҳтиётроқ бўлган яхши. Агар киши ўзидан ёшроқ одам билан ҳазиллашса, ёшнинг ҳазили қуюшқондан чиқиб уни мулзам қилиб қўйиши аниқ. Айниқса, кичик ёшдаги болаларга ҳазил қилинганда уялиб қолиш эҳтимоли кўпроқ бўлади. Шунингдек, табиати қўполроқ, ҳазилнинг нозик жиҳатларига эътиборсиз кишига ҳазил қилиб ширин жавоб оламан, деган одам қалампир экиб, ширин қулупнай ҳосилини кутаётган нодон одам ҳолига тушса бировдан ўпкаламасин. Аёл билан ҳазиллашувчи эр ҳам ташқаридан ҳурмат кутмасин. Икки ёки уч дўст «от тепкисини от кўтаради», деганларидай бир-бирларига оғир ҳазил қиладилар. Ўзлари ҳам куладилар, атрофдагилар ҳам завқ оляптилар, деб ўйлайдилару бошқаларга калака бўлаётганларини фаҳм этмайдилар. Баъзилар ҳазиллаша туриб, ўзини шундай ошкор этиб қўядики, бошқалар уларнинг барча сир-асрорини билиб олади. Чунки одатда одамнинг кимлигини унинг нимадан кулаётганига қараб билиб олса бўлади. Ҳатто энг ўринли ҳазил ҳам гоҳо ўта ёқимсиз туюлади. Ҳазил энг аввало самимийликни тақозо этади.

«Баъзи разил ва тубан кишилар аҳмақона ҳазил-мутойиба қиладилар, кулдирмоқ учун товон қитиқлайдилар, енгилтак аёл кўрганини кўрсатиб берганидек, баъзи ахлоқсизлар кулдириш учун бировларга тақлид қиладилар. Ҳазил агар одамнинг шахсиятига тегса, одобсизликдир. Бундан яхшилар ор қиладилар. Ҳазил-мутойиба бир оз кўнгилни хушламоқ учун, шодлик ва хурсандлик учун бўлса — ёқимлидир. Агар ҳазилда кўпол сўзлар бўлмаса, ундан ҳеч ким хижолат ва озор чекмайди. Беозор ҳазил зарифликдир. Аммо ундан ўтса, ақлсизликдир.

Табиат хуш эрур бўлса дақойиқдин анга зеб,
Чун бўлди сафоҳат нетар ул сўзни киши деб».

Дейилмоқчики, ҳазил, агар у ўткир ҳамда нозик фикр билан безалган бўлса, табиатни очади. Борди-ю қўпол бемаъниликка етса, одам оғизга олиб нима қилади?

Ҳазил фақат сўз билан эмас, ҳаракат билан ҳам бўлади. Бир маҳаллада айтиб беришган эди: улфатлар чойхонадаги маишатдан кейин маст

бўлиб қолган дўстларини тобутга солиб қўйишган экан. Сўнг бир неча йил давомида бу воқеани эслаб кулиб юришган. Сўнг... ўша дўст вафот этган, энди ўша тобутга ростманасига тушган, ҳазилкаш дўстлар унинг тобутини елкаларида кўтариб, энди йиғлашган... У одам ўша ҳазил туфайли ўлим топди, дея олмаймиз. Қазонинг сабаби ва вақти Аллоҳ таолонинг измида. Лекин ўша ҳазил энди дўстларни қувонтирмайди, балки қалбларини тирнайди. Яна бир «ҳазилкаш» ўз дўстини «ўлди»га чиқариб, яқинларига хабар беради. Тўғри, бу «ҳазил»дан кимдир кулади. Лекин бу ҳазил эмас, аблаҳлик эканини билганлар унга танбеҳ берадилар.

Ҳазил-мазахга ўрганган, оғизларидан беандаза сўзлар чиқаришга одатланган одамлар кейинроқ шу феълларидан дакки ейдилар. «Ҳазилнинг таги — зил», деган сўз бекорга айтилмаган. Ҳазилни ҳам туз каби меъёрида ишлатмоқ зарур.

Кимда беандза сўзлар бордир,
Бил, надоматдан унга бисёрдир, —

дейди шоир.

Бир ҳазилкаш киши бемор эди. Шогирди зиёратга борди. Устоз дедики: «Иним, бу ёғи оз қолди, яқинда кетсам керак. Бориб кўрайинчи, тузукроқ жой бўлса, сени ҳам чақираман». Бу ҳазилга атрофдагилар куладилар. Билмайдиларки, бу гапга фаришталар «Омийн!» дегандирлар. Устознинг ҳали йил маъракаси ўтмаёқ, шогирд хасталанади. Дўстлар зиёратга киришганида бемор ҳазил қилади: «Устоз зерикиб қолганга ўхшайди, бориб бир кўнглини кўтариб келаман, шекилли...» Бу ҳам кулги учун айтилган ҳазил эди. Аммо устоз ётган жой «кўнглини кўтариб қайтадиган» ер эмас. Бу гапдан кулган улфатлар бир ҳафтадан сўнг ҳазилкаш дўстларини қабрга қўйдилар...

Ўтган асрда Фарғона водийсида машҳур бўлган бир қизиқчи дўкондор билан суҳбатлашиб ўтириб жон берган экан. Ўтган-кетган одамлар у кишининг жон берганини билмай ҳазил гап айтишар экан. Бу воқеани айтадиганлар қизиқчининг бу ўлимини «шарафли» деб баҳолайдилар. Гўё унинг шу ўтириши, одамларнинг ҳазиллашиши унинг эл ардоғидаги инсон эканидан далолат эмиш. Аммо бу ҳолат менга шарафли туюлмайди. Иймон калимасини айтолмай жон таслим қилиш, оғизни очиб ўтираверишга бошқачароқ баҳо бериш керакдир?

Камина ғоят жиддий, кулишни билмайдиган, ҳамиша қовоқ солиб юрувчи бўлиб кўринсам-да, ҳазилни ёқтираман. Ўзаро суҳбатнинг ўрни-ўрнида ҳазил қилиб туришга уринаман. Ҳазилларим холис, беғараз бўлса-да, баъзан қўполроқ ёки беўхшовроқ чиқиб қоладики, буни ўзим ҳам сезиб, анчагача хижолатда юраман. Сабриддин исмли шоир биродарим бўларди, Аллоҳ уни раҳмат қилсин, у билан кўп ҳазиллашардим. У ҳам мен билан ҳазиллашарди, гапларимни малол олмасди. Бироқ бошқалар ҳазил қилса тутоқиб кетарди. Бир куни суҳбатлашиб ўтирганимизда ўзимдан-ўзим мамнун бўлиб: «Худога шукр, бировга қаттиқ гапирмаганман, сўкмаганман, кўнглини оғритмаганман», десам, «кўнглини оғритгансиз», деб қолди. Ажабландим. Шунда у: «Бир хил пайтларда ҳазилларингиз дилимни оғритади, дўстлигимиз ҳурматидан индамай-

ман», деди. Бу мен учун оғир, айни чоғда ўринли ва фойдали танбеҳ эди. Марҳум ижодкор дўстим Абдужалил билан ҳам кўп ҳазиллашардим. Уни ёдга олганимда, шубҳасиз, ўзаро ҳазилларимизни эслайман ва... «айрим ҳазил гапни айтмасам бўларкан», деб афсусланаман. У мендан сира ранжимаган, танбеҳ бермаган, аксинча, ҳазилларимдан ҳузурланиб кулган. Лекин кўнгли озгина бўлса-да оғригандир, деб ўйлаб истиғфор айтиб, унинг ва бошқа биродарларимнинг ҳақига дуо қиламан: ё Аллоҳ, ҳазилларим туфайли кимни кўнглини оғритган бўлсам, гуноҳимни кечир, бу гуноҳларнинг каффоратига мен топган савоблардан уларнинг аъмол дафтарларига ёзиб қўймоғингни илтижо қиламан...

Ҳазиллашиш одобини эгаллаш осон эмас. Лекин ҳазилни тушуниш одоби ҳам мавжуд. Афсуски, ҳазилни барча бир хилда тушунавермайди, ҳатто беозор кулгини малол олади. Шунинг учун ҳам:

Ҳазиллашганда сен сақла одобни,
Балки англамаслар сен айтган гапни.

Кўпчиликнинг кулгиси иллатли нарсаларга кучли зарба бўлиб тушади. Танбеҳни кўтаришса кўтаришади-ю, аммо кулгига ҳамма ҳам чидайвермайди. Ҳеч бир кимса кулги бўлишни истамайди. Ҳатто бир улфатда ҳазилга нишон бўлаётган одамнинг ўғли тасодифан иштирок этаётган бўлса, отасига айтилаётган беозор ва беғараз бўлган гапларни масхара ўрнида қабул қилиб, ғазабланиши мумкин.

Ҳикмат аҳли ҳазилдан қочишни ҳақиқатдан қочиш каби баҳолаганлар. Ҳатто ҳазилни тушунмайдиган одамни нодон ҳисоблаб, гапларига жиноятчига ишонмагандай ишонмасликни тавсия этганлар. Беозор ҳазилни малол олиб, жанжал чиқарувчини халқда «жиззаки», деб атайдилар. Жиззакиликдан қутулиш қийин, шу боис бундай табиатли одамлар ҳазилкашлар даврасида узоқ ўтирмаганлари маъқул. Ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтаришга лаёқати йўқ киши даврани «гуллатишга» ҳисса қўшиш мақсадида ё ёлғон тўқишга киришиб кетади, ё эзмалик билан баҳслаша бошлайди.

Фарғона водийси ва Тошкентда «аския» аталмиш ҳазил тури кенг тарқалган. Уни баъзилар ҳатто «санъат тури» деб ҳам улуғлашади. Эҳтимол, аския санъат мартабасига лойиқдир. Бироқ ҳозирги аҳволида бундай баҳога лойиқ эмас. «Аския» сўзи «закий» сўзидан келиб чиққан», деб таъриф берувчилар ҳам бор. «Закий» — ўткир ақл эгаси, демак. Тўғри, аскиячиларда ҳозиржавоблик бор. Аммо ҳазиллари асосан беҳаёликка, уятли ўхшатишларга асосланган учун улар «закий» деган сифатдан анча узоқлар. Аскияда фақат ҳозиржавобликкина эмас, латифлик, зийраклик, закийлик бўлиши ҳам шарт. Афсуски, биз аскиячиларда кейин зикр этилган уч фазилатни деярли учратмаймиз. Аёллар иштирок этаётган давраларда уятсиз ўхшатишларга шама қилиниши балки фикримизга далил бўлиб, аскиячиларнинг норозиликларига жавоб ўрнига ўтар. Биз далилимизни ўнлаб мисоллар билан қувватлантиришимиз мумкин эди, бироқ, оят ва ҳадислар зикр этилаётган саҳифалардан бу беҳаёликка ўрин беришдан тийилдик.

Латифани ҳам ҳазил доирасига киритишади. «Латифа» — латифликни англатади. Яъни, нозик қочиримлар билан кишини кулдириш,

қувонтириш латифанинг вазифасидир. Кулдириш одоб доирасидан чиқса латифа эмас, масхарабозлик бўлади. Йиллар бўйи халқ тилида яшаган Насриддин Афанди латифаларида нозикликдан ташқари ҳикмат ҳам бор. Кейинги йилларда тўқилган латифалар эса асосан беҳаёликдан иборат. Ҳозир интернетда кўпайган европага хос латифалар таржима қилиниб, «ўзбекчалаштириляпти». Масалан, европа латифаларининг аксарини бузуқлик қилиб ётган хотини устига эрнинг кириб қолиши воқеалари ёки куёв билан қайнона машмашалари ташкил этади. Осиёда, хусусан ўзбекларда бундай бемазагарчиликлар йўқ даражада. Айниқса, бизда куёв қайнона билан бирга яшамайди ва уларнинг орасида кулги ёки калакага асос бўлувчи воқеа учрамайди. Куёв билан қайнона муносабатини келин ва қайнона можаросига кўчириш эса мутлақо ўринсиз.

Аския барча даврада айтилаверилмайди. Лекин давра йўққи латифа айтилмаса. Эплаган ҳам айтади, эпламаган ҳам. Даврага қаралмайди, маънога эътибор берилмайди. Беҳаё ва бемаъни латифалар кичик улфатлар даврасидан «тошиб» катта саҳналарга, ҳатто телеэкранларга чиқди.

Янги йил арафасида телемухбир ихлосмандларини қувонтириш учун айрим «қизиқчи»ларнинг уйига меҳмон сифатида бориб, гурунг қилди. Гарчи телемухбир уларни «эл севган санъаткорлар», деб таърифлаган бўлса-да, биз бу фикрга қўшила олмаймиз, яъни уларнинг қилиқларини «санъат» деб баҳолашга тилимиз бормайди. Ҳатто том маънодаги «қизиқчи» дея ҳам олмаймизким, шу боис бу атамани қўштирноқ орасига олишга мажбур бўлдик. Максим Горький «Кўплар ўйлашдан кўра майнавозчиликни хуш кўрадилар», деганда айнан шундайларни назарда тутган бўлса керак. Бир «қизиқчи»нинг ўз онаси ҳузурида бешарм, уятсиз «яланғоч» латифалар айтаётганини чидаб кузатиш мумкиндир. Иккинчи «қизиқчи»никида ундан-да баттар бўлди. Даврада «қизиқчи»нинг ота-онаси ва қайнотаси ўтиришибди. Қишлоқдан келишган ота-она суҳбатга унча аралашишмайди. Айниқса, она бепарда латифалар айтилаётганда уялиб, қимтиниб ўтирибди. «Қизиқчи»нинг хотини туғруқхонада экан. Ана энди элга таниқли бўлмиш санъаткор — қайнота билан «қизиқчи» куёвнинг бегона эр билан ётган аёл ҳақида айтаётган латифаларини эшитсангиз... Бу масхарабозлик, нодонликнинг мазкур кўриниши нима билан тугашини билиш учун тоқат билан кузатдим. Бир нарсани аниқлай олмадим: нодонликда улоқ қайнотада кетдими ёинки куёв боладами? Бу каби кўрсатувларни томоша қила туриб улуғ адиб Бальзакнинг «Майнавозчи ҳамиша енгилтабиат бўлади», деган ҳикмати тўғримикин, деб ўйлаб қоламан. Ахир Арасту ҳаким бекорга «истаган нарсадан кулгили жиҳат қидираверіш одати маънавий қашшоқлик аломатидир», деб огоҳлантирмаганлар. Маънавий қашшоқликни минглаб одамлар ҳузурида кўз-кўз қилаверіш донолик-дан бўлмаса керак...

«Эрмак» — «ҳазил»дан кейинги босқич. Самимият чегарасидан чиқишда, таъбир жоиз бўлса, «эрмак эшаги»га минилади. Эшак бўлганда ҳам ажабтовур, бир доирада айланавериб кишининг асаб томирларини бир-бир узаверади. Сўнг бу «яғир» эшакда «калака» аталмиш бадбўй

кўлмакка тушилади. Ўзгани калака қилғувчи нодонга бу кўлмак зилол сув каби туюлиб симираверади, роҳатланаверади. Заҳарланиши мумкинлигини ўйламайди. Ҳажв йўналишидаги асарлари билан дунёга танилган европалик Сервантес бу ҳақда дейдики: «Сен одамларга танбеҳ беришинг мумкин-у, аммо ҳақоратлашга — калака қилишга ҳақинг йўқ. Чунки кўпчиликни кулдирган бўҳтон, гарчи у ҳатто бир кишига чоҳ сифатида мўлжалланган тақдирда ҳам барибир ножўя ва бемаъниликдир». Калака кўпинча зеҳн етишмасликнинг аломати, у чинакам ҳазил етишмаган жойда пайдо бўлади.

«Калака» деган иллат кўлмагидан «мазах» балчиғига ўтилади-ю... Балчиқда эшакнинг ағанаганини кўрганмисиз? Бировни мазах қилаётган одамни шу жониворга ўхшатсак, бизни айбситманг. Агар эшакнинг онги бўлганда эди, бизнинг бу ўхшатишимиздан у ҳам ранжирди: келиб-келиб мени шундай одамга ўхшатдингми, деб аразларди. На чора, ўзгаларни мазах қилишдан роҳатланувчи нодон бундан қўполроқ ўхшатишга лойиқ бўлса-да, бунақасини топишга ақлимиз етмади. Кайковус ўғлига хитобан дейдики: «Эй фарзанд, дебдирларки, мазах — ёмонликнинг муқаддимасидир. Мазах, яъни хонаки сўз билан кишига дахл этмоқликдан хазар қил». Оддий аксириш ва шамоллашдан бошланган енгил касаллик вақтида даволанмагани туфайли оғир хасталикларга дучор қилгани каби, ҳазил чегарасини бузишга ўрганган одам охир-оқибат масхара ботқоғига ботадики, энди ундан қутулиш осон эмас. Аллоҳ таоло бандаларини масхара қилмасликка буюргач, мазах ҳақида таъкид этади: «...ва ўзингизни ўзингиз мазах қилманг, бир-бирингизга лақаб қўйманг. Иймондан кейин фосиқлик билан номланиш (яъни, мўмин кишининг фосиқона ишлар билан ном чиқариши) нақадар ёмон! Ва ким тавба қилмаса, бас, ўшалар золим кимсалардир» (Ҳужурот сурасидан). Мазах бирон кишининг нуқсонларини тил билан зикр қилиб айблаш демакдир. Ким бировни мазах қилса, аслида ўзини мазах қилган бўлади. Лақаб қўйиш орқали инсонни камситиш ҳам гуноҳ ҳисобланади. Аллоҳ таоло гўзалликни яхши кўради. Пайғамбар алайҳиссалом жоҳилият пайтидан қолган хунук исм ва лақабларни чиройлисига алмаштирганлар.

Кимдир жоҳил ва нодонлиги туфайли бирон танишига, ҳатто дўстига лақаб қўяди. Ҳазил тариқасида айтилган лақаб кейинчалик бошқа нодонлар томонидан «илиб» олиниб, тамғага айланади. Айрим лақаблар ҳатто отадан болаларга «мерос» бўлиб қолади. Лақаб қўйиш қишлоқларда кенг тарқалган. Айниқса, ҳайвонларнинг номи билан аташ нодонлиги борки, бундан ҳазар қилинса яхши бўларди. Чунки кимнидир «мол» ёки «макиён» деб аташ ҳақоратнинг айни ўзидир. Қаранг-да, «лочин», «йўлбарс» ёки «бургут» деб лақаб қўйилмайди. Айнан кишини камситувчи номлар танланади. Ёки кишининг жисмоний камчилигини таъкид этувчи сифатлар қўйилади. Каминани соҳибқирон Амир Темурни баъзан ёзма адабиётларда ҳам «Темурланг» дейишлари ажабланти-ради. «Ланг» — чўлоқ, оқсоқ деган маъно англатишини, «Темурланг» — «чўлоқ Темур» эканлигини кўпчилик билмайди шекилли-а?

Масхара бировдан шунчаки кулиш эмас, унинг эл аро шарман-

дасини чиқаришдир. Расволик чодирига ўраб ташлашдир. Масхара ҳақоратнинг бир туридир. Шу боис Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр танбеҳ беррурларки:

Кел, эй нозир, мусулмон бўлса ҳар ёр,
Назар қилма, ҳақорат бирла зинҳор.

Дейилмоқчики, инсонларнинг юриш-туришини кузатувчи инсон, мусулмон биродарингга зинҳор масхара кўзи билан қарама. Мусулмон боласини ҳақорат қилма.

Аллоҳ таоло бандаларни огоҳлантиради ва масхарадан қайтаради: «Эй иймон келтирганлар! Бир қавм бошқасини масхара қилмасин, эҳтимол улар булардан яхшироқдир. Ва аёллар ҳам бошқа аёлларни масхара қилмасин, эҳтимол улар булардан яхшироқдир» (Ҳужурот сурасидан). «Тафсири ҳилол» ёрдамида мазкур оятни тушунишга ҳаракат қилайлик: масхара — биродарликни бузувчи ижтимоий касаллик. Масхара туфайли икки биродар орасида низо чиқса, ижтимоий алоқалар ҳам узилади, жамият эса заифлашади. Бой камбағални, чиройли хунукни, ёш қарини, моҳир нўноқни масхара қилаётганига ўзимиз ҳам гувоҳ бўламиз. Кимдир атрофга ўз кўзи билан қараб ўзини бошқадан чиройли кўради. Банданинг ўлчови шундай. Аллоҳ таолонинг ўлчови эса ўзгача. Эҳтимол, ҳаётдаги хунук ёки нўноқ ёки камбағал Аллоҳ таолонинг ҳузурида минглаб чиройли, моҳир ва бойлардан кўра яхшироқдир.

Одатда ёмон хулқлилар яхши хулқлиларни масхаралашни севадилар. Шу боис, ким сизни масхараласа, жавоб қайтарманг, хушхулқ бўлинг-да, ундан ғазабланганингизни сездирманг. Шайтон васвасаси олдида ожиз қолиб, сиз кимнидир масхара қилдингиз. Агар масхараланган одам сизга жавоб қилмаса, билингки, у инсонийликда сиздан устун экан. Ҳазил-масхаралар кулиб туриб жонни суғуриб олишдир. «Билса ҳазил, билмаса — чин» ёки «Ярми ҳазил, ярми чин», деганларидай, кимса қалбидаги қораликни кулги билан пардалашга уринади. Буни биз пардаланган, яширин ҳақорат деб сифатласак, киши табиатида очиқ ҳақорат ҳам мавжуд. Кишига лаънат ўқимоқ, сўкмоқ ғазабнинг фарзандларидан ҳисобланиб, Одам боласининг ҳуснига доғ тушириб туради.

Расулуллоҳ (с.а.в.): «Кишиларга лаънат этувчилар қиёмат куни шоҳид ҳам, шафоат қилувчи ҳам бўлолмайдилар», деганлар (бундай кишилар Қиёмат куни қавм-қариндошлари ва дўст-биродарларига шафоат қила олмайдилар). Шунингдек, Аллоҳ таолога иймон келтирган киши бошқаларга лаънат ёғдирувчи бўлмаслиги кераклигини таъкидлаганлар. Ҳазрат Ойиша (р.а.) айтдилар: «отам Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) ўз қулларидан биттасига лаънат ўқидилар. Буни Расулуллоҳ (с.а.в.) эшитиб: «Абу Бакр! Аллоҳ таолога ишонувчилар билан бошқаларга лаънат ўқувчилар ҳақидаги гапларим қаерда қолди? Йўқ, бундай бўлмаслиги керак!» — деб икки ё уч марта такрорладилар. Отам ўша куниёқ у қулни озод қилдилар-да, Расулуллоҳга (с.а.в.) бориб: «Мен иккинчи мартаба бундай қилмайман», деб узр айтдилар. Кўнгилни хира қилувчи воқеа содир бўлганида саҳобалар «Ё Расулуллоҳ, мушриклар ҳақига дуойи бад қилинг!» дейишганда, Аллоҳнинг элчиси (с.а.в.) **«Мен дуойи бад қилувчи ёки лаънат этувчи эмас, балки марҳамат қилувчи бўлиб**

юборилганман», деганлари ҳар бир мусулмон учун ибратдир. Чунки ҳар бир мусулмон фарзанди бир-бирига яхшилик қилиш учун яратилган. Бировни лаънатлаш дуойи баднинг бир тури ҳисоблангани сабабли бу борада ҳам тилни эҳтиёт қилиш шарт.

Ҳаётимизда баъзан билиб, кўпроқ ҳолларда эса билмай, ҳатто яқинларимизни ҳам лаънатлаб қўямиз. Масалан, бир оила бузилиш жари ёқасига келиб қолган. Эр томон хотин томонни, хотин томон эса эр томонни шунчаки айбламоқчи бўлади-ю, лекин тилига лаънат сўзлари аралашиб қолаётганини фаҳмламайди. «Менинг яхшилигимни билмасанг кўр бўласан», «Тирик етимлар кўзидан оққан ёшларнинг уволи тутади сени»... каби гаплар гўё қалбларни овутгандай бўлади. Айблаш ва лаънат ўқиш билан оилани сақлаб қолиш сира мумкин эмас. Бунинг ўрнига юрак-юракдан: «Ё Аллоҳ, аввало ўзимга, сўнг хотинимга (ёки эримга ёки куёвим ё келинимга) инсофу тавфиқ бер, орамиздаги меҳр-муҳаббатни зиёда қилиб бер...» деб хайрли дуо қилса ижобат бўлиши аниқ.

Ғазабланган пайтда «Падарингга лаънат!» деб юбориш одати кенг тарқалган. Эҳтимол кимсани ғазаблантирган одамнинг отаси тақводор мўмин кишидир. Буни билмай туриб унга лаънат ўқишимиз қандай бўларкин? «Ўғлини ёмон тарбиялаган, шунинг учун лаънатга лойиқ», деймизми? Кимса ғазабланган онида ҳали ким ҳақу ким ноҳақлиги аниқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Унга ноҳақлик содир этилгандай туюлди ва отани ўртага қўшиб лаънатлади.

Солим ибн Абдуллоҳ айтдилар: «Мен отам Абдуллоҳ ибн Умарнинг кишиларгагина эмас, ҳатто бошқа махлуқларга ҳам лаънат айтганларини сира эшитмадим. Отам Расулуллоҳнинг (с.а.в.) мўмин киши асло лаънатловчи бўлмаслиги керак», деган муборак ҳадисларини ривоят қилардилар».

Лаънатлашни дуойи баднинг бир тури, дедик. Шу билан бирга, лаънатлаш — сўкишнинг пардали кўриниши ҳамдир. Баъзи ҳолларда «онангни...» деб сўкишдан уялган ғазабнок одам «падарингга лаънат!» билан хуморидан чиқади. Киши дуойи баддан, лаънатлашдан ўзини тутиши қийин эмас, чунки ҳар кун ёки ҳар соатда бу иллатларга банди бўлмайди. Аммо ҳар кун, ҳар соатда эмас, ҳар дақиқада ҳам сўкувчилар бор. Одам ёлғиз ҳолатида ҳам бировни дуойи бад қилиб, лаънатлайверади. Лекин сўконғич одам ошкора сўкмаса хумори босилмайди. Сўкишни ҳар жойда — бозорда ҳам, мозорда ҳам, автобусда ҳам, турли идораларда ҳам эшитишимиз мумкин. Бозорда харидор сўкади — сотувчи бўш келмайди, «қайтим» қайтаради. Мозорда ўлик эгаси гўрковни сўкади — гўрков аламини ўликка қўшиб кўмиб қўя қолмайди, ғазабини сўкишга айлантириб қайтаради. Автобусда биров бехос туртди ё оёқни босиб олди. Эшитадигани — сўкиш! Идора раҳбари ўзининг ким эканини кўрсатгиси келса, мажлис пайтида ходимларининг онасию бувиларини бир-бир «эслаб» қўйишни маъқул топади. Уйда эр хотинни, ота фарзандларини, ака-укаю сингилларини сўкади. Не додки, ота боласини, ака укаларини, ҳатто ука ака-опаларини «онангни...» деб сўкиб турса?! Шундай оилалар борки, чой ичиб, нон ейиш қандай одатий ҳол бўлса, сўкиш ҳам улар учун худди шундай ҳол. Бундай хонадонда ярим кечада

биров уйғониб чой ичса, «тинчликми, нега чой ичяпсан?» дейишлари мумкин. Лекин тун ярмида сўкинса, эътибор ҳам берилмайди.

Сўкиш эшитиладиган жойдан ҳаё қочади. Ҳаё қочган хонадондан файз кетади, барака кўтарилади. Сўкиш — кучли томондан айтилади, демак, ўзига яраша куч ва мартабанинг қай даражада эканини кўрсатувчи омилдир. Жисмоний жиҳатдан кучсиз одам мушаклари ўйнаб турган бақувват одамни сўкмайди, мартабаси пастроқ киши хўжайинини сўкиб кўрсин-чи? Хотин зулм ҳаддан ошган маҳалда эрни қарғаб юбориши мумкин, аммо сўкмайди. Сўкиш беҳаё, майпараст кўча хотинларига хос иллат.

Сўкишнинг ёмонлигини ҳамма билади, лекин ҳамма бу иллатдан қутулишни ўйламайди. Фарзандимиз ўн икки-ўн беш ёшларида бировни сўкаётганини эшитиб қолсак, ғазабланамиз, «бу ёмон одатни қаердан, кимдан ўрганди?!» деб бош қотирамиз. Лекин шу фарзандимиз бир-икки ёшида, энди тили чиқаётган пайтида «онангни (ёки «акангни») сўкиб қўй», деб ўргатганимизни унутиб юборамиз. Уч ёшли ўғилчамиз ёки набирамиз ширин тилчалари билан онасини сўкаётганини эшитганимизда қувонамиз. Иллат кулбасининг пойдеворини ўзимиз тиклаб қўйиб, оқибатда «бу қора кулба қайдан пайдо бўлди?» деб гангиб юрамиз. Болага сўкишни оналар ўргатмайдилар. Боланинг тили чиқмай туриб ҳам саломни ўргатадилар. Гўдакка саломни ўргатувчи отани кам учратамиз. Сўкишни ўргатувчилар эса етиб-ортади. Агар ота фарзандига «ассалом»ни, «бисмиллаҳ»ни, «субҳаноллоҳ»ни ўргатса, бола ширин тилчалари билан бу гўзал сўзларни айтганида қувонса, «кишиларни ёмон иборалар билан сўкувчи ва оғзини шундай сўкишга ўргатган бандани Аллоҳ таоло яхши кўрмайди», деган шарафли ҳадисни мурғак онгига сингдира олса, унинг хурсандчилиги доимий бўлади, умрининг охиригача татийди.

Сўкиш ҳақида фикр юритганимизда сўзнинг маъносига тушунмаслик оқибатида айтиладиган айрим ибораларни четлаб ўтолмаймиз ва бунинг учун биродарларимиздан, айниқса, опа-сингилларимиздан узр сўраймиз. Турли жойларда, турли одамлар тилидан «вой баччағар!», «Вой даюс!» ёки «энағар», «қизиғар» деган сўзларни эшитиб қоламиз. Ажабланарли томони шундаки, буларнинг барчаси эркалаш оҳангида айтилади. Ҳолбуки, тожик тилини биладиганлар учун бу оғир ҳақорат саналади. Агар шу сўзларни айтувчилар «баччағар» — боланг фоҳиша, «энағар» — онанг фоҳиша, «қизиғар» — қизинг фоҳиша, деган маъно англатишини билсалар, тилларини тийган бўлармидилар? «Даюс» эса эр учун оғир ҳақорат, ўз аёлини бошқалардан қизғанмайдиган одам шундай аталади. Баъзилар русча сўкишларни тилдан қўймайдилар. «Вой блин», «вой бляд» дейиш улар учун одат тусига лириб қолган. Маданиятлироқ руслар «бляд»ни пардалаб «блин» дейдилар (ҳар икки сўз «қанжиқ» маъносини англатади).

Ҳаётда биров сўкканда иккинчи томоннинг жим туриши ҳоллари кам учрайди. Сўкишга сўкиш билан жавоб қайтарилади ва оқибатда катта жанжаллар келиб чиқади. Айёз ибн Ҳаммор (р.а.) айтдилар: «Мен Расулуллоҳдан: «Ё Расулуллоҳ! Бир киши мени сўкса нима қилай?» деб

сўрадим. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Бир-бирини сўкувчи икки кишининг иккаласи ҳам шайтондир. Улар ёмон гапни гапиради ва ёлғон сўзлайди», дедилар. Албатта, кимдир онадан сўкса индамай эшитиш анча оғир. Ҳарбий хизматда бўлган пайтимизда айнан шундан қийналардик. Рус аскарлар, ҳатто командирлар икки гапнинг бирида «онангни» деб туришарди. Бу сўкиш оҳанги ғазаб ва таҳдиддан холи эди. Яхши гапни гапираётганда ҳам шу сўкиш ишлатиларди. Лекин осиёликлар, айниқса кавказликлар бунга чидай олишмасди. Кўп муштлашувлар «оналар эслаганидан» кейин бошланиб кетарди. Оқибатда сўккан эмас, мушт кўтарган жазоланарди. Бир куни қисм командири осиёлик аскар йигитларни йиғиб, узр сўраган, «онангни» дейилишида ғараз бўлмагани учун рус йигитлардан ранжимасликларини илтимос қилган эди. Бу сўкишни эшитиш ҳар қанча оғир бўлмасин, чидаган маъқул. Бу хусусда шарафли ҳадис:

— Кишининг ўз ота-онасини сўкиши катта гуноҳдир, — дедилар Расулуллоҳ (с.а.в.).

— Ё Расулаллоҳ, киши ўз ота-онасини ҳам сўкадими? — деб сўрадилар саҳобалар.

Аллоҳнинг элчиси дедилар:

— Киши бир одамни сўкканида сўкиш эшитган одам сўкканнинг отасини ҳам, онасини ҳам сўкади, — дедилар.

Абдуллоҳ ибн Аббосдан (р.а.) ривоят қилинади:

Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларида бир киши иккинчисини сўкди. Иккинчиси жавоб қайтармади. Бу вақтда Расулуллоҳ (с.а.в.) ўтирган эдилар. Иккинчиси ҳам сўка бошлагач, ўринларидан туриб кетдилар. Саҳобалар:

— Ё Расулаллоҳ, нима учун туриб кетдингиз? — деб сўрашганида Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар:

— Фаришталар тургани учун мен ҳам турдим. Бу киши жим турган вақтда фаришталар аввалги сўкаётган кишига рад қилиб турган эдилар. Бу ҳам сўка бошлагани учун ўша фаришталар ўринларидан туриб кетдилар.

«Қобуснома»дан ҳикмат: «Иттифоқо, бирор киши билан уришсанг, оғзингга келган бузуқ сўз ва ҳақоратлар билан сўкма, шундай уришгилки, ярашмоққа жой қолсин ва бирданига бешарм, беҳаёлик қилма, чунки бундай иш безориларнинг одатидир. Одатнинг яхшироғи тавозуъли, кибрсиз бўлишдир».

Бир-бирларига ғазаб қилувчилар ўзларини босиб олишгач, сўкиш борасида қайси бирлари айблироқ эканини аниқлаштириш мақсадида масала талаша бошлайдилар. Бундайларга Пайғамбаримизнинг (алайҳиссалом) ажримларини эслатамиз: «Бир-бири билан сўкишувчи кишиларнинг айби сўкишни аввал бошлагани устига тушади, башарти иккинчиси сўкишни ҳаддан ошириб юбормаса». «Қутадғу билиг»дан ҳикмат:

Сени ким сўкар эрса ўттил они,
Утун ул булур сен тузунлар сони.

Дейилмоқчики, ҳар ким сени сўкса, сен уни мақта. Натижада сен адаблик, ул қўпол, жоҳил бўлур.

Аҳмад ибн Яҳё ибн Вазирмдан ривоят:

— Бир куни имом Шофеъий (р.а.) билан чироқ бозорига чиқдик. Бир пайт кимдир илмли кишини сўка бошлади. Шунда имом ҳазратлари бизларга юзланиб дедилар:

— Тилларингизни фаҳш сўзлардан сақлаганингиз каби, қулоқларингизни ҳам фаҳшни эшитишдан сақланглар. Зеро, фаҳшни эшитиб турувчи одам гуноҳда уни сўзловчи билан шерикдир.

Ҳазрати имомнинг бу танбеҳлари сўкишаётганларни инсофга чақирмай томоша қилиб турганларга тааллуқли, деб ўйлаймиз. Муштлашаётганларни ажратишга ҳамма ҳам жазм қилавермайди. Биров жисмоний жиҳатдан кучсиз бўлгани туфайли аралашмайди, бошқаси эса қўрқоқлиги учун. Сўкишаётганларни инсофга чақиришга ҳам айнан шу сабаблар баҳона бўлади. Ҳаётда ким ўзгани масхаралашни яхши кўрса, фасод ботқоғига ботади — оқибатда ўзи масхара бўлади, уришишдан лаззат олса — эртами-кечми ўзи калтак азобидан дард чекади. Сўкинувчи эса сўкиш дўллари остида қолади. Шундай экан, фисқ оламидан, яъни калака, мазах, масхаралашдан, уришишдан, сўкинишдан нари юрувчи инсоннинг турмуши тинч бўлади.

«Катталарга ҳурмат, кичикларга иззат», деган мақол оддий гапга ўхшайди, бироқ бу ҳикматнинг замирида улуғ бир ҳақиқат мавжуд: халқнинг фасодга берилиши буюкларга ҳурмат, кичикларга муҳаббат кўрсатмасликдан бошланади. Юқорида зикр этганимиз иллатлар зоҳир бўлган онда орадан ҳурмат ҳам, муҳаббат ҳам кўтарилади. Буни ҳамиша ёдда тутганимиз ҳолда дуога қўл очайлик:

— Ё, Аллоҳ, Ўзингга шукрки, бошқа махлуқларингдан фарқли ўлароқ, бизларга сўзламоқ учун тил бердинг. Биламизким, шайтон алайҳилаъна тилимизга эга чиқмагунича қалбларимизни ҳам эгаллай олмас. Шу боис иблиснинг ёмонлигидан ўзингдан паноҳ истаб, бизларни тилини қабиҳ сўзлардан иҳота эта оладиган солиҳ ва оқил бандаларингдан қилишингни сўраймиз. «Иймон жиҳатдан энг комил мўмин ахлоқдан энг устун бўлган мўминдир. Сизларнинг энг яхшиларингиз оиласига яхши муомалада бўлганингиздир», «Қиёмат куни банданинг тарозусида яхши ахлоқдан оғир келадиган бошқа нарса йўқдир. Шубҳасиз, Аллоҳ таоло ёмон ишлар қилган ва ёмон сўзлар сўзлаган бандаларига ғазаб қилади», мазмунли ҳадиси шарифларни унутмай, тилимизни ҳамиша ва ҳар он покиза сақлашимизни насиб эт. Аввало оилада, сўнг жамоа орасида фисқ сўзларни айтиб, уятга қолишимиздан Ўзинг асра. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

НАЖОТ ПОЙДЕВОРИ

Яхши кишилар бировдан ёмонлик кўрса ҳам яхшиликдан айрилмайдилар. Умри яхшилик қилиш билан ўтган киши вафот этса ҳам, яхшилиги яшайверади. Инсонларнинг етакчилари бўлган пайғамбарларга боқайлик: доимо яхшилик билан инсонларга хизмат қилдилар.

Асло ёмонлик қилмадилар. Ҳақиқий инсонийлик шундадир. Ёмонликка ёмонлик билан жавоб бериш — ҳаққимиздан, яхшилик билан жавоб бериш эса инсонийлигимиздан.

Инсонийлик бурчимизни қай даражада бажаряпмиз?

Энди шу ҳақда мулоҳаза қилиб кўрайлик.

Бир чумоли сувга тушиб, чўкиб кетаётган эди. Уни кўрган кабутар дарҳол тумшуғига бир сомон чўпини олиб, унга узатди. Чумоли сўнгги қувватини тўплаб, чўпга осилди. Кабутар чумолини қутқариб қолди. Чумоли миннатдорчилигини қандай изҳор этишни билмай, унга меҳр билан қаради. Кабутар учиб кетди. Эртасига чумоли овчининг кабутарни нишонга олиб турганини кўрди. Чумоли бор қуввати билан югуриб, овчининг ёнига борди. Оёғидан ўрмалаб, бошига чиқиб олди ва кўзини шундай чақдики, овчи жон аччиғида милтиғини қўлидан тушириб юборди. Кабутар ҳам овчини кўриб қолиб, учиб кетди.

Бу ривоятдан мақсадни тушуниб етиш унча қийин эмас: яхшилик унутилмас эканлиги шундай аниқ кўриниб турибди. Бу ҳикояга инсонларнинг бир-бирига яхшилик қилиши ҳақидаги ҳикмат сингдирилган. Шундай вақтлар бўладики, энг бечора киши ҳам баъзан казо-казолар қила олмаган ишларни қилиб, кўпчилик инсонларни ҳалокатдан қутқаради. Кабутар осмонда учиб юргани билан ер томондан бўладиган офатдан озод эмас. Шундай вақт келадики, киши ожиз ва ночор деб ҳисоблаган одам унга энг катта ёрдамни беради. Жаноби Ҳақ ҳар кимга ҳар хил ҳунар ва қудрат берган. Бунда инсонлар бир-бирларига муҳтож бўлсинлар ва бир-бирларига ҳурмат билан боғлансинлар, деган ҳикмат бор.

Инсонийлик яхшилик асосига қурилгандир. Исломнинг ҳам асоси шудир. Тангри таоло «Вафъалул хойро лааллакум туфлиҳун» яъни, «Яхшилик қилингизларки, нажот топасизлар», деб буюрган. Яъни, Раббимиз бир-биримизга доимо яхшилик қилишимиз кераклиги, фақат шу йўл билан гўзал жаннат қасрига етиб боришимиз мумкинлигини таъкидлаяпти. Шу боисдан бу оят инсонийлик даъвосини қилувчиларга энг катта сабоқ бўлади. Демак, нажотнинг пойдевори яхшилик экан. Инсон бу дунёда қилган яхшилиги учун жаннат саодатига эришади, яъни дунё майдонига яхшилик уруғини экса, охиратда унинг савоб ҳосилини йиғиб олади. Ёмонлик қилган кимса эса охиратда ҳам яхшилик кўрмайди. Бу қисса яхшиликнинг шу дунёда ҳам маҳсул берганлигини кўрсатувчи гўзал ибратдир. Зеро, яхши инсон ҳеч қачон яхшиликни унутмайди.

Байт:

Гар қўлингдан келса, ҳаргиз кимсани ранжитмагил,
Яхши иш, яхши ҳунардан ҳеч қачон айрилмагил.

Шайх Саъдийдан мазкур фикрни тасдиқ этувчи бир ривоят:

«Фақир улуғлардин бир тоифа била кемага минмуш эрдик. Кемамизнинг изида бир қайиқ келур эрди. Ҳақ таоло тақдири била ғарқ бўлди. Онинг аҳлидин икки биродар гирдобға тушдилар. Улуғлардин бири кемачига деди: «Бу икки биродарни тутғил, то ҳар бири учун сенга эллик тилло берурман». Кемачи ўзин сувга ташлаб, юзиб бориб бирин тутуб ўлимдин қутқарди ва ул бири фалокат қаърига борди. Фақир дедим: «Ул бирининг умри тугонмиш эркан, ул жиҳалдин они тутмоқда таъхир воқеъ бўлди ва мунинг умри боқий эркон, ложарам, муни тутмоқда таъжил кўргузилди». Кемачи деди: «Бали, сўзунг ростдур ва лекин менинг кўнглум муни ҳалокатдин қутқармоққа кўброқ майл этди, нединким, бир кун биёбонда пиёда келур эрдим. Бу мени тевасига миндурди ва ул бири бир вақтда менга бир тозёна урди, иккови ҳам қилғон амалининг жазосин кўрди». Мен дедим: «Субҳоналлоҳ!» Қитъа:

Қилмағил ҳеч бир кўнгулни харош,
Ки бу йўл узра хорлар бордир.
Ажз элининг ишини буткоргил,
Ки сенга доғи қорлар бордур».

Ҳа, яхшилик инсонни омонликка ва фароғатга олиб келади. Чўкаётганлардан бири қачондир кемачини туясига мингаштириб олган экан. У яхшилик қилиш учун сира заҳмат чекмаган. Қалбида яхшилик нури бор бўлгани учун ҳиммат қилган, холос. Иккинчиси эса урган. Кемачининг унинг ёмонлигига ёмонлик қайтариш нияти йўқ. Унинг чўкиб ўлишини ҳам истамайди. Лекин иккидан бирини танлашга мажбур бўлганда, шубҳасизки, яхшилик кўрсатган одам томон кўнгли чопди. Кемачи ёмонлик қилган одамни қутқариш учун ҳам сувга тушди. Лекин вақт ўтган эди. Кемачида айб йўқ. Ёмонлик қилган одам ўз амалига яраша жазо олди. Ар-Раҳмон сурасидан таъкидки: «Эзгуликнинг мукофоти фақат эзгуликдир».

Аллоҳ таоло Одам фарзандларига хитобан буюрадики: «Ҳамиша яхши ва эзгу ишларни қилишга одатлан. Зеро, эзгулик — жаннатнинг калитидир. Ҳар ким уни қўлга киритса, жаннатга йўл топган бўлади» (Ҳадиси қудсийдан). «Танбеҳул ғофилун»дан ҳикмат: «Учта иш жаннат аҳлининг ахлоқларидан, улар фақат яхши кишилардагина топилади: ёмонлик қилувчига яхшилик қилиш; зулм қилган кишини кечириш; бирон нарсадан маҳрум этган кишига яхшилик қилиш». Шарафли ҳадиским: «Қадар дуо билангина ўзгаради. Умрни яхшилик зиёда қилади. Шубҳасиз, киши гуноҳ қилиш билан ризқидан маҳрум бўлади».

«Қутадғу билиг»да Ўзғурмишнинг Элигга ёзган мактубида бу байт бор:

Ғофил бўлма Элиг, ухлама, кўз оч,
Сендан кейин қолсин, эзгу уруғ соч!

Абдураҳмон Жомий айтдилар:

— Анушервон мажлисида румлик, ҳиндистонлик ва эронлик донишманд Бузургмеҳр ҳозир эдилар. Суҳбатлашиб ўтирар эканлар, сўз «Ҳамма нарсадан оғирроқ, қаттиқроқ нарса нима?» деган саволга етди. Румлик донишманд:

— Қарилик, танглик, йўқчилик, — деди.

— Касаллик ва ғам-андуҳ, — деди ҳиндистонлик.

— Ҳамма нарсадан оғирроқ ва қаттиқроқ нарса — ажалнинг яқинлашиб қолиши ва ҳаётда яхшилик қилмай, ёмон номга эга бўлиб вафот қилиш, — деди Бузургмеҳр. Мажлис аҳли бу фикрга қўшилди.

Саййидимиз Муҳаммад алайҳиссалом деганлар:

«Яхшиликни раҳмдил, меҳрибон умматларимдан кутинглар. Шунда сизлар улардан умид қилган марҳаматларга эришасизлар. Тошбағир, қаттиққўл, бераҳм умматларимдан зинҳор яхшилик кутманглар, зеро, уларга Аллоҳ таолонинг лаънати ёғилиб туради. Эй Али! Аллоҳ таоло яхшиликни яратганда унинг ўз аҳлини ҳам алоҳида яратган ва уларга яхшилик ва хайрли ишларни яхши кўрсатиб қўйган. Шунинг учун улардан ким яхшилик кутса, албатта мақсадга эришаверади. Бунинг мисоли чанқоқ бўз ерга сув қўйиб юборилса, у ер қанчалик яшнаб эгаларини сероб қилгани каби яхшилик аҳли ҳам одамларга шунчалик манфаат ва баҳра етказур. Бу дунёдаги энг яхши кишилар охиратда ҳам яхшилар қаторида тургайлар».

«Улар енгилликда ҳам, оғирликда ҳам нафақа қиладиганлар, ғазабини ютадиганлар ва одамларни афв қиладиганлар. Аллоҳ яхшилик қиладиганларни ёқтиради» (Оли Имрон сурасидан). У одамлар яхшилик қилишда собитқадамдирлар. Ҳаётлари енгиллашиб, ҳамма нарсалари сероб бўлиб кетса ҳам, ҳовлиқиб, ҳаддиларидан ошиб, фисқу фасодга берилиб кетмайдилар. Балки ўзларини босиб, хайр-эҳсон, нафақа қилишда бардавом бўладилар. Шунингдек, бошларига оғирлик кунлари тушса ҳам, сиқилиб, ўзларини ноқулай сезиб, бахиллик йўлига ўтиб олмайдилар. Балки нафақа қилишда бардавом бўлаверадилар.

Ҳар бир одам ўз яхшиликларидан ўзи сарой қуриши керак, буни «охират саройи» деб атасак ҳам бўлади. Бу борада отаси қуриб қўйган саройда яшай олмайди. Ундаги қулайликлар ва имтиёзлардан фойдалана олмайди. Қиёматда кимсанинг «Отам намозхон эди, ҳимматли эди», деган даъвосига қулоқ солинмайди. «Ўзинг қандай яхшиликлар қилгансан?» деб сўралади. Бу дунёда кўркам яхшилик саройи бунёд этган бўлса, фоний дунёда ҳам жаннат саройларида яшар инша Аллоҳ! Агар қилган яхшиликлари ғарибгина кулба каби бўлса... Шунисидан Аллоҳ асрасин!

Мазкур фикрни ўзгачароқ тарзда баён қилсак: бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам одам боласининг бошига саодат соябони бўлувчи фазилат — яхшиликдир. Бу соябонни сотиб олиш мумкин эмас. Бошқа одам ҳам ясаб бера олмайди. Ҳар бир киши уни ўз амаллари билан ўзи ясайди. Саодат соябонининг ҳажми ва гўзаллиги қилинган яхши амалларнинг даражасига боғлиқ. Одам кишиларга қилган яхшилиги қадар яхши одамдир. Саодат ва фароғатга ёмонлик аталмиш ботқоқлик орқали етаман, деган инсон нодондир, бадбахтдир.

Тўғри, яхшилик туфайли бунёд бўлувчи бу соябонни ясашни кимсага ўзгалар ўргатиши мумкин. Демак, яхшиликнинг миқдори ва миқёси, холислиги устознинг таълимига ҳам боғлиқ экан. Риё ва миннат кўлмагидан сув ичувчи яхшилик яхши соябон бўла олмайди. Бировга қилинган яхшилик учун сира надомат чекмаслик керак. Аллоҳ таоло ризоси учун яхшилик қилиб қўйиб, сал фурсат ўтмай надоматга берилса, бу иллати кишини ёмонликка элтиб, яхшиликдаги савобнинг йўқолишига сабаб бўлади. Кимгадир хизмат қилиш лозим бўлиб қолган бир пайтда нафл (қўшимча ихтиёрий) ибодатлари, яъни: нафл намози, нафл рўзаси, нафл зикри... тарк этилиши мумкин. Чунки нафл ибодати инсоннинг ўзигагина фойда етказади. Бироқ бошқа бир кишига хизмат қилиш — жамиятга хизмат қилишдир. Бунинг савоби кўпроқдир. Иброҳим алайҳиссалом Каъбани қайта бунёд қилганларида тўрт бурчагининг ҳар бир бурчагида минг ракаатдан намоз ўқиб: «Раббим, шундай ибодат қилдим, сенга маъқулми, мақбулми? Сенга янада яхшироқ, мақбулроқ ибодат борми?» деб сўрадилар. Ваҳий келдики: «Ҳа, ё Иброҳим, бир фақир камбағалга бир луқма нон бериш...»

Назм:

Бир етим бошини силаса уммат,
Тул аёлга қилса беминнат хизмат,
Мискиннинг ҳолидан ололса хабар,
Рўза ибодатдан ҳар бири қиммат.

Бирон-бир кимсага яхшилик қилинса, шуни билиш жоизки, сизнинг саховатингиздан у одам беҳад шод бўлиши баробаринда ўзингиз ҳам бу ҳимматингиздан шунчалик завқ ола билишингиз керак. Бундай завқ фақат беминнат ва холислик ила яхшилик қилувчиларга насиб этади. «Яхшилик қил — дарёга сол, балиқ билур. Балиқ билмаса — Холиқ билур», деб бежиз айтилмаган. Ҳазрати шайх Суфёни Саврий дедилар: «Кимки ихлос билан бир амални қилса-ю, кейин ўша амалга мақтаниб «мен фалон ишни қилдим», деса, қабул бўлган ўша амали яхшилик рўйхатидан ўчирилиб, риё рўйхатига ёзилур».

Низомий ҳазратларидан байт:

Умримиз-ку шому хуфтон ораси
Яхшилик қилади одам сараси.

Ривоят: Бағдод шаҳрига ёнғин тушди. Бир ҳожанинг икки ўғли олов ичида қолди. Ота-онаси фарёд уриб, чора топа олмадилар. Ҳазрати шайх Абул Ҳусайн Нурий (қ.с.) у ердан ўтаётган эдилар. Дарҳол ўт ичига кирдилар-да, болакайларни олиб чиқдилар. Олов у кишини куйдирмади, балки ул муборак зот учун гулистон бўлди. Болаларнинг отаси ҳазратга миннатдорлик билдириб, бир коса тўла тилла тутди.

— Нурий тилла олса, оловдан болаларни чиқара олмас! — деб жавоб бердилар.

Ривоятдан мурод шулки, холис яхшиликка Аллоҳ таоло ажр беради.

Абдуллоҳ ибн Масъуддан ҳикмат: «Яхши одам бўлиш учун ибодат қилишнинг ўзи кифоя эмас. Балки яхши қалбли ва ёмонларни ёмон

кўрувчи бўлиш керак». Ёмонларни ёмон кўриш — уларга ғазаб ва нафрат ўқларини отишдан иборат эмас. Ҳатто улардан юз ўтириб кетиш ҳам эмас. Аввалги бобда айтганимиздай, баъзилар ёмон одамни дуойи бад қилади, ҳатто ўлим тилайди. Ёмон одам ўлгани билан дунё бирдан гўзаллашиб кетмайди. Агар биз уни хайрли дуо қилсак, яхшилар сафига қўшилишини Аллоҳ таолодан сўрасак, дунёда битта яхшининг кўпайишига ҳисса қўшган бўламизки, бу яхши амал ҳисобланади. Бировдан ёмонлик кўрсак, дарров ғазабланмасдан уларга инсонийлик йўлини кўрсатишга интилишимиз керак. Балки бизнинг сўзларимиз уни ислоҳ қилар. Шифобахш дори каби бўлар. Ҳазрат Румий дедиларки: «Дўстингдан бир жафо келганда унинг минг марта вафо қилганини унутма. Чунки яхшилик гуноҳ олдида шафоатчи кабидир».

Юқоридаги сатрларда яхшиликни доимо қилиш зарурати ҳақида фикр билдирдик. «Доимо» сўзига урғу беришимиз бежиз эмас. Орол денгизига дарё суви етарли қуйилмаётгани оқибатида қуриб бораётгани каби баъзи-баъзида қилинган яхшиликлардан савоб денгизи лиммолим бўла олмайди. Ҳар бир нарсада исроф бор, яхшиликда исроф йўқ. Баъзан «Фалончига шунча яхшилик қилдим, бўлди етар», деган гапларни эшитиб қоламиз. Яхшиликда «бўлди, етар!» деган тўхтам ҳам йўқ. Бошқачароқ айтсак, яхшиликни етарли, деб, ёмонликни эса оз, деб билмаслик шарт. Суқрот ҳаким дедилар: «Кўнглингизда яхши бир иш қилиш ҳаваси уйғонса, у ишни бажаришга дарҳол ошиқинг, бир бадгумонлик яхши ишдан сизларни қайтариб қўймасин. Бир ёмон иш қилиш кўнглингизга келса уни ижро қилишга ошиқманг, ўйлаб кўринг, шояд хотирангиз у ёмон ишдан нафрат қилиб, яхшилик тарафига айланса».

Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) мўминларга хитобан деганлар:

«Инсонлар! Сиз умрингиз қай замон тугаши ўзингизга номаълум бўлган бир умр ичида кун ва тунларингизни ўтказмоқдасиз. Агар қўлингиздан келса, бу ҳаётингизни яхшилик қилиш билан ўтказинг. Буни ҳам фақат Аллоҳ таолонинг ёрдами билан амалга ошира оласиз. Ажалингиз сиздан ишлаш фурсатини олиб қўймасдан туриб, имкониятларингизни ишга солиб, хайрли амалларга шошилинг. Зеро, ажалларини унутган, яхшиликларини бошқалардан қизғанадиган кимсалар ҳам бордир. Зинҳор улар каби бўлманг. Тезроқ бўлинг, ғафлатда қолманг. Чунки орқангиздан сизга етишмоқ учун тез келаётган ажалингиз бор. Ўлимдан қўрқинг. Оталардан, ўғиллардан, ака-укалардан ибрат олинг. Яшаётган кишиларга эмас, ўлгандан сўнг улар ортда қолдираётган гўзал нарсаларга ҳавас қилинг».

Узоқ йиллар муқаддам айтилган бу сўзлар бугун ҳам жаранглаб, бизларни хайрли йўлга чорлаб турибди. Шу боис дейликки:

— Эй кўнгил! Билки, бу ўгит, бу панд-насиҳат сен учун ҳамдир. Яна билки, «ўлимдан қўрқинг», дегани «одамларга кўп яхшилик қила олмай бу дунёдан ўтиб кетишдан қўрқинг», деганидир. Яхши иш яхши сўздан афзалдир, яъниким, ҳар кимнинг сўзи яхши бўлса-ю, иши ёмон бўлса, фойдасиз шамол кабидир. Инсоннинг неча ёшга киргани унинг кечирган ойлари, йиллари билан эмас, қилган яхшиликлари билан ўлчанади. Одамларнинг қилган хайрли, фойдали ишларини мақтаб ўтиришдан кўра, улар каби яхшиликлар қилиш афзалдир. Бировга холис яхши-

лик қилдингми, ундан ҳатто миннатдорлик ҳам кутма. Шунда холис бўласан. Аллоҳ таолонинг ғазабидан қўрққан кишининг қўлидан ҳар қандай яхшилик келади. Қўрқмаганидан ҳар қандай ёмонлик. Сен қўрқувчилардан бўл!

Шошилиш ҳақидаги даъватга эътиборсиз бўлмаслик керак. Тўғри, кўп ҳолларда шошилиш фазилат саналмайди. Лекин савобга тааллуқли ишларда шошилиш зарур. Чунки яхшилик қилиш имконияти қўлдан кетиб қолиши мумкин. Гап фақат ўлиб қолишда эмас. Фараз қилинг, бир ожиз одам катта кўчани кесиб ўтмоқчи. Сиз муқобил томондан келяпсиз. Сиз «орқамга қайтиб, бу одамга ёрдам берсаммикин?» деб ўйлаб, бир қарорга келгунингизча у кишини бошқа бир йигитча етаклаб олиши мумкин. Ёки, Худо кўрсатмасин-у, бирон фалокат юз бериши эҳтимоли ҳам бор. Шошилмаслик оқибатида савоб қўлдан кетди. Йўлда юриб бораётганимизда турли тош ёки бошқа нарсаларни кўрамиз. Бироқ, эгилишга эринамиз. Машина йўли ўртасида нимадир ётган бўлса, маркабимизни тўхтатиб, тушиш малол келади. Маркабни четлатиб ўтиб кетаверамиз.

Абу Барада ал Асламий Расулуллоҳга (с.а.в.) «Ё Расулаллоҳ! Менга бир амал буюрингки, ўшани қилгач, жаннатга киришга сазовор бўлай», деб мурожаат қилдилар. Аллоҳ таолонинг элчиси марҳамат қилдилар: «Кишилар юрадиган йўлдан уларга озор берадиган нарсаларни олиб ташласанг, жаннатга кирасан». Бошқа бир ҳолатда дедиларки: «Бир киши кўчада ётган тиканни кўрди-да, бу тикан бирорта мусулмоннинг оёғига кириб, озор бермасин, деб четга олиб ташлади. Мана шу иши туфайли унинг гуноҳи кечирилади». Эътибор бердингизми: «жаннатга киришни хоҳласанг, камбағалга сарой қуриб бер ёки кўприк бунёд эт», деб буюрмадилар. Ҳа, бу ишлар ҳам катта савоб. Лекин бу ишларга барча ҳам қодир эмас. Ким бадавлат бўлса йўл қурсин, кўприк бунёд этсин, садақатул жориянинг гўзал амалини бажарсин. Бундай ишларга кучи етмаганларга эса битта тиконни олиб ташлаш ҳам кифоя. Шу ўринда яна бир гапки, масжид ёки кўприк қурдирган кимса савобнинг каттасига эришдим, деб керилиб юравермай, ўша тиконга дуч келса, у ҳам эгилиши керак бўлади.

Бир воқеа каминага сира тинчлик бермайди. Бир неча йил аввал тоғ йўлида автобус ҳалокатга учради. Бурилиш жойида ағдарилиб, тезлик катта бўлгани сабабли қабристон деворини бузиб, дарахтларни синдириб ўтди. Автобусдаги болаларнинг кўпи ўлди. Яраланганлари эса тез ёрдамга муҳтож эди. Шу атрофдаги одамлар ёрдамга шошилишди. Аммо атрофда сув йўқ эди. Бир йигит катта йўлдан ўтаётган автомашиналарга қўл кўтариб тўхтатмоқчи бўлди. Айримлар тўхташди, «Сув борми?» деган саволга «Йўқ» деб жавоб бергач, йўлларида давом этаверишди. Айримлар эса маркабларини секинлатишди, даҳшатли манзарани кузатишди-ю, яна тезликларини ошириб кетаверишди. Уларнинг хаёлига «шу бечоралар орасида бирон қариндошимнинг ёки танишимнинг фарзанди бордир», деган ўй келмади. Илтижо билан ёрдам сўровчининг ҳимоячиси бўлишдан яхшироқ эзгулик йўқлигини ҳам фаҳм этмадилар. Бу воқеани эслаганимда яна бир ўй қалбимни тирнайди: улардан қай бирларидир эртасига ҳалок бўлганлар орасида танишлари борлигини

билиб, жанозага ёки фотиҳага боргандирлар. Қайси виждон билан бордилар экан? «Эҳтимол, кеча мен сув топиб келганимда шу бола ўлмай тирик қолармиди?» деган ўй юракларини эзмадимикин?

Бу орада хорижликларнинг машинаси тўхтади. Уларда ҳам сув йўқ эди. Японлар фожиага ачиниш билан қараб, иложсизликларидан афсусда эканликларини ишора билан маълум қилиб кетишди. Аммо орадан беш дақиқа ўтмай қайтишди. Фожиа содир бўлган жойдан икки чақирим нарида дўконлар, ошхоналар тизими бор эди. Японлар у ердан кўп миқдорда ичимлик суви сотиб олиб, изларига қайтишибди. Японларнинг қайси динга мансуб эканликлари бизга маълум эмас. Агар Ислом динида бўлсалар, демак, комил мусулмон эканлар.

Қаранг, биз мусулмончиликни даъво қиламиз-ку, аммо исломнинг талабларига риоя қилмай ўтиб кетаверамиз. Сув сўралган маркаб эгалари ҳам дўконлар ёнидан ўтишган. Эҳтимол сув олиб қайтишга, бечораларга ёрдам беришга фаросатлари етмагандир, эҳтимол орқага қайтишга эрингандирлар. Муҳими — улар савобдан қуруқ қолдилар. Аллоҳ таолонинг розилигига етказувчи йўлдан чекиндилар. «Агар сизни шайтон томонидан бирон васваса йўлдан оздириб (яхши хислат эгаси бўлишдан қайтармоқчи бўлса) у ҳолда Аллоҳ таолодан паноҳ сўранг. Зеро, У эшитувчи ва билувчи Зотдир» (Фуссилат сурасидан). Улар ўзларини шайтон йўлдан оздираётганини сезмадилар, Аллоҳ таолонинг паноҳидан умид қилмадилар. Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) дедиларки: «Яхшилик қилишларингиз билан шайтондан пешқадам бўлинглар. Шунда у ожиз қолади. Шайтонга кўз тикманглар. Акс ҳолда, у изингиздан етиб олиб, сизларни фитнага солади». Эътиборсиз, лоқайд бу бандаларни шайтон изларидан қувиб юрмагандир, балки ёнгиналарида ўтиргандир. Бу учун уларнинг қанча гуноҳ олганлари бизга номаълум. Лекин қиёматда жавоб беришлари тайин. Бизни янада таажжубга соладигани: маркабда ҳайдовчидан ташқари яна тўрттадан одам бор эди. Тўхтамай ўтиб кетганларга улар танбеҳ бермадилар. Тўхтаса-да, «сув йўқ» деб кетувчилар орасида «шу яқин орадан сув излаб кўрайлик», дегувчи инсоф эгаси топилмади.

Яхшилик қилувчиларнинг икки тури мавжуд: бири — туғилганидан бошлаб яхши тарбия олгани сабабли, умрининг охиригача эзгулик йўлидан оғишмайди. Фақат тўғрилик йўлини адо этаверганлари сабабли уларни тарбия қилган ота-оналари ҳамда устозлари олқишланади. Афсуски, биз кузатган кишилар бу тоифадан эмас экан. Иккинчи гуруҳ ўз қарашларида собит туролмайди. Улар ёмон ва ярамас кишилар орасига тушиб қолса, ўзлари танлаган йўлдан чиқишлари, хато ва адашишлар сари кетишлари ҳам ҳеч гап эмас.

Байт:

Агар бўлса эзгу ёмонга улфат,
Ёмондан кўра кўп келтирар кулфат.

Фожиага бефарқ бандалар орасида шу иккинчи тоифага мансуб кишилар бўлган. Афсуски, йўлдошларини яхшилик сари буриша олмаган. Шубҳасиз, улар шаҳарга қайтиб келишгач, кўрганларини ошириб-тошириб, ваҳима билан сўзлаб беришган. Лекин «Нега мен уларга ёр-

дам бермадим?» деган саволни хаёлларига келтирмаганлар. Аллоҳ таоло яхшилик қилувчи бандаларини «Аброр», яъни яхшилик қилувчилар, деб мақтаган. Афсуски бу бандалар аброр бўла олмадилар. Аллоҳ таолонинг мақтовидан қуруқ қолдилар. Бу мақтовга эриштирувчи иймон қувватига барчада бир хил эмас. Лекин муҳтожларга бир пиёла сув топиб келиб бериш барчанинг қўлидан келади.

Ҳазрат Алишер Навоий ёздилар: «Яхши ё ёмон бўл; иккаласи бўламан, деганнинг ўзи ёмон. Ёмон билан яхшининг орасида фарқ кўпдир. Икки кеманинг бошини ушлаган — ғарқдир. Кимлар билан бўлсанг — шулардексан. Улар ёмон бўлса — сен ҳам ёмон, улар яхши бўлса — сен ҳам яхшисан. Демак, яхшилар этагини тутган яхшироқдир. Кўпгина қобилиятли кишилар яхшилардан айрилдилар оқибатда ёмонлар суҳбати уларни нобуд қилди. Ёмондан яхшилик кутмоқ — беҳуда хаёлдир, итдан кийикка, мушукдан кабутарга раҳм-шафқат бўлиши маҳолдир».

Одамлар фоний дунёда ё яхши кишиларга ёки ёмонларга тобе бўладилар. Шу сурат билан яхшилар ёки ёмонлар дафтарига ёзиладилар. Байт:

Яхшилар кетидан агар чопарсан,
Истаганг — бахтингни шундан топарсан.

Дониш аҳлидан ҳикмат: «Кимнинг қалби яхшиликка интилмаса — у онасининг ёшлигини ўғирлаб, дунёга беҳуда келибди». Яна таъкид қиладиларки: «Икки хил тоифа одамнинг боши ғамдан чиқмайди: бири — ҳаётини ёмон ишларга сарф қиладиган, иккинчиси — имкони бўлса ҳам яхшилик қилмайдиган одамлар. Уларнинг ҳаётида хурсандчиликдан кўра хафагарчилик кўп». «Золим» деганда биз бировни урган ёки ўлдирган одамни тушунамиз. Баён этилган воқеада «сув йўқ» деб йўлида кетаверганларни ҳам золим десак бўлади. Бировнинг фожиасига бефарқлик ҳам зулмнинг бир тури ҳисобланадики, бу ҳақда кейинги бобларда алоҳида суҳбат қуражакмиз, инша Аллоҳ. Ҳозир эса яна Қуръони карим оятларига мурожаат қиламиз: «Аллоҳ сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам яхшилик қил» (Қасос сурасидан). Сув келтирган японлар ўзга динга тобе бўлган тақдирларида ҳам уларнинг ахлоқини исломга хос эканини айта оламиз. Бизнинг аввало Одам боласи бўлиб, мусулмон бўлиб яралишимиз, бизларга ҳар кун, ҳар соатда берилаётган неъматлар... Аллоҳ таоло бизга бераётган яхшиликларнинг ҳисобини қила олмаймиз. Аллоҳ таолонинг бизларга қилаётган яхшиликларига қайси яхшилигимиз билан жавоб қайтаряпмиз?

Шу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрганмисиз?

«Ким бир яхшилик келтирса, унга у яхшилигидан кўра хайрлироқ мукофот бор. Ким бир ёмонлик келтирса, ёмонлик қилганлар фақат қилганларига яраша жазоланурлар» (Қасос сурасидан). Биз ёрдам бермай ўтиб кетганларнинг касб-корини билмаймиз. Эҳтимол, улар тижорат аҳлидандир. Эҳтимол, орадан вақт ўтиб, тижоратлари орқага кетгандир. Балки бошқа бирон зарарга рўпара бўлгандирлар. Ана ўшанда ҳалокат туфайли азоб чекаётган бечораларга ёрдам бермай ўтиб кетганлари хаёлларига келдимикин? Гуноҳкор бўлганларини англаб, тавба қилдилармикин? «Ким бирон яхши амал қилса, **ўзи учундир**. Ким

ёмонлик қилса, ўз зиёнига қилур. Парвардигорингиз бандаларига зулм қилувчи эмасдир» (Фуссилат сурасидан).

Японларнинг касби-кори ҳам бизга номаълум. Эҳтимол, дипломатдирлар. Балки шу воқеадан сўнг уларнинг мартабалари янада баланд бўлгандир. Аллоҳ таоло кимга ва қандай ажр беришни Ўзи билади. «Эркагу аёл, ким мўмин ҳолида яхши амал қилса, биз унга яхши ҳаёт кечиртирамиз ва албатта уларни қилиб юрган амалларининг энг гўзалига бериладиган ажр ила мукофотлаймиз» (Наҳл сурасидан). Исломда инсоннинг жинсига қараб мукофотланмайди. Насабига, мансаби ёки терисининг рангига қараб ҳам ажр берилмайди. Балки, мукофотнинг сабаби — иймон ва яхши амалдир. Яхши амал фақат охират учунгина қилинмайди. Унинг фойдаси бу дунёда ҳам кўрсатилади.

Кўз ўнгимизда содир бўлаётган ҳар бир воқеада ҳикмат бор. Баён этилган фожиада қандай ҳикмат бор? Албатта, ҳар ким ҳикматни ўзича англайди. Каминанинг ожиз фикрича, Аллоҳ таоло бандаларини синади. Ўша ҳиссиз одамлар фожиа содир бўлган ердан бир-икки дақиқа олдин ўтишлари ёки бошқа йўлдан кетишлари ҳам мумкин эди. Ҳатто ўша куни бир юмуш баҳонасида шаҳардан ташқарига чиқмасликлари ҳам мумкин эди. Лекин чиқдилар, айнан шу йўлдан, айнан фожиа юз бергандан кейин ўтдилар. Аммо синовдан ўта олмадилар. Афсус...

Тоғ йўлидаги фожиани эслаш жараёнида Балад сурасидаги оятларни ёдга олсак фойдадан холи бўлмас:

«Ахир Биз унга икки кўз, тил ва икки лаб ато қилмадикми?! Ва Биз унга икки йўлни (яъни яхшилик ва ёмонлик йўлларини) билдириб қўйдик-ку?»

Аллоҳ таоло инсонни яратиб, яхшилик йўлига юришга ҳам ёмонлик йўлига юришга ҳам ихтиёр бериб қўйди. Қалб кўзи очиқ киши иймон йўлидан юриб, ҳар қандай заҳматга чидаб, яхшилик йўлидан юрса, жаннат неъматларига етади, қалб кўзи юмуқ, шайтон етаклаган инсон эса ёмонлик йўлига юради-ю, дўзах жарлигига қулайди.

Мазкур оятлар тафсирида уламоларимиз бу ҳадиси қудсийни келтирадилар: «Эй Одам боласи! Мен сенга саноғига етмайдиган ва шукрига тоқатинг келмайдиган улкан неъматларни бердим. Сенга аталган неъматларимдан бири — кўриш учун икки кўзни берганимдир, шу билан бирга икковини ёпадиган қовоқ ҳам бердим. Икки кўзинг билан мен ҳалол қилган нарсаларни кўр. Агар мен ҳаром қилган нарсаларга кўзинг тушиб қолса, пардасини — қовоқларингни ёп. Мен сенга тил бердим ва унга ғилоф ҳам қилиб қўйдим. Мен амр қилган ва ҳалол қилган нарсаларни гапир. Агар мен ҳаром қилган нарсалар ориз бўлса, тилингни тий. Мен сенга жинсий аъзо бердим ва уни сақлаш йўлини ҳам бердим. Бу аъзони ҳалолига ишлат. Агар ҳаром нарса ориз бўлса — сақлан. Эй Одам боласи! Менинг ғазабимга чидамайсан ва менинг ўч олишимга тоқат қила олмайсан».

Ҳар бир нарсанинг бир шарафи бор: яхшиликнинг шарафи — уни тезроқ ижро қилишдадир. Чунки шарафли ҳадисда таъкид этилганки: яхши деб ҳисобланган ҳар бир иш садақа бўлади. Баъзилар яхшилик қилишни хоҳлайдилар, аммо бунга имкониятлари бўлмайди. Абу Масъуд Ансорий айтадилар: «Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига бир киши ке-

либ: «Мен йўлда толиқиб қолдим, бир улов беринг», деди. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Менда улов йўқ. Лекин фалончига борсанг, у эҳтимол сенга улов берар», дедилар. У киши айтилган одамга борган эди, илтимоси бажарилди. Кейин у келиб улов олганини айтганида, Расулуллоҳ алайҳиссалом «Ким бир яхшиликка далолат қилса, ўша яхшилик қилган кишига берилган савоб баробарида савобга эга бўлади», дедилар. Мазкур шарафли ҳадисни ўзларича хато талқин қилиб тушунувчилар ҳам учраб туради. Масалан, бир муҳтож киши Фалончидан қарз сўраб келди. Фалончининг пули бор, лекин кўнглида бахиллик ҳам бор. Бергиси келмайди. Лекин ўзини яхшилик қилишга иштиёқманд этиб кўрсатади-да, «Писмадончи дўстимизга боринг, кеча қўлига анча пул тушган, сиздан аямаса керак», деб маслаҳат беради. Ўша Писмадончи муҳтожнинг ҳожатини раво қилса, бу бахил маслаҳати учун савоб оладими? Бу Аллоҳ таолонинг Ўзигагина аён. Чунки ўша Фалончи бу ўринда Аллоҳнинг: «Ота-онангизга ҳамда қариндош-уруғ, етим ва мискинларга, қариндош қўшни ва бегона қўшнига, ёнингиздаги ҳамроҳингизга, йўловчи мусофирга ва қўлларингиздаги қулларингизга яхшилик қилинг» (Нисо сурасидан) деган амридан бўйин товлади. Бундан ташқари «Пулим йўқ», деб ёлғон гапиргани учун гуноҳкор бўлгани эса аниқдир.

Бошқаларга астойдил яхшилик қилишни кўнглига туккан, аммо имкониятсиз бўлганлари сабабли бажара олмаган одамлар «Фалончи» тоифасига кирмайдилар. Қудсий ҳадисда айтилишича, қайси бир банда яхшилик амал қилишга қасд этса-ю, лекин уни амалга ошира олмаса, Аллоҳ таоло унга ўша яхшиликни ният қилгани учун Ўзининг ҳузурида тўлиқ бир яхшиликнинг савобини ёзиб қўяди, агар қасд қилган яхшилигини вақти келиб амалга ошира олса Аллоҳ таоло унга ҳузурида ўнтадан етти юзтагача, ҳатто ундан-да кўпроқ ҳасанот — савоб ёзади. Агар бир ёмонликка қасд қилиб, уни амалда бажо келтирмаса, унга у ёмонликни ёзмайди, балки ёмонлик қилмагани учун яхшилик ёзади.

Яхшилик нима?

Ташвишларимиздан ортиб, бир инсон кўнглини шод қила олганимизми? Ёки бир кичик чумолига раҳм қилиб, босмай ўтганимизми? Ёки ғуссаларга кўмилган дил ғуборини аритиш учун бир оғизгина айтган тасалли сўзимизми? Ёхуд, ҳеч кимга ёмонлик қилмаганимизнинг ўзи бизнинг яхшилигимизмикин? Балки бировларни ёмонламай, улар ҳақида яхши гапириб, эзгулик йўлини тутганимизнинг ўзи энг катта яхшиликдир?

Ажаб, одам боласи ҳамма нарсани ўргана олади-ю, аммо айрим кимсаларда нечундир яхшиликни ўрганишга рағбат етишмайди. «Яхшилардан ўрнак олган кунинг энг бахтиёр инсон бўласан», деган ҳақиқатни четлаб юраверади. Инсон борки, яхшиликка, яхши сўзга муҳтож. Бировнинг яхшилигисиз яшай оламан, дейишнинг ўзи калтабинлик. Инсон олиши ва бериши мумкин бўлган ягона бебаҳо совға яхшиликдир. Ҳамонки, гўзал ахлоқ кишининг қимматбаҳо кийими экан, бу либосни яхшилик амалисиз тасаввур этиб бўлмайди. Бировга яхшилик қилмай яшаётган кимсани жулдур кийимли бедавога қиёсласак жоиз. «Тақволи бўлганларга: «Раббингиз Ўз расулига нимани нозил қилди?» дейилгани-

да, улар: «Яхшиликни», дерлар» (Наҳл сурасидан). Зайду-л-Хайр (р.а.) айтдилар: «Ё Расулаллоҳ (с.а.в.)! Аллоҳ таоло яхшилик истаган кишининг аломати билан, Аллоҳ таоло яхшилик тиламаган кимсанинг аломати қандай бўлади, менга хабар беринг?» — дедим. Шундай марҳамат қилдилар:

— Зайд, қандай тонг оттирдингиз?

Мен: «Яхшиликни ва яхшилик аҳлини тилаб тонг оттирдим. Агар яхшиликка кучим етган бўлса, унга ҳаракат қилдим. Агар қўлдан чиқарган бўлсам, ғамгин бўлдим. Аммо яхшиликни орзу қилдим», дедим.

Марҳамат этдиларки:

— Ана шу Аллоҳ таоло яхшилик тилаган кишининг аломатидир. Агар Аллоҳ таоло сизга бу аломатлардан ташқари бир нарса тилаганида уни сизга ҳозирлаган бўларди».

Киши бировдан яхшилик кутар экан, унга ўзи аввал яхшилик қилиши керак. Ҳаёт бир можародир. Бу можарода яхшилик ёки ёмонлик нишонлари мўлжалланиб ўқ отилади. Одам боласи яхшилик ўқи отилган жойга нишон бўлишга интилиши керак.

Ҳаётда қандай кишиларни «яхши одам» деб иззат ва икромга лойиқ кўрамиз? Донишманд бу хусусда шогирдларининг фикрини сўради.

— Киши бировга катта неъмат инъом қилса-ю, бу неъматни кичик деб ҳисобласа, неъмат олган киши эса неъмат кичик бўлишига қарамай уни катта деб билиб қувонса, шукрона айтса, иккови ҳам таҳсинга лойиқдир, — деди биринчи шогирд.

— Давлатига мағрур бўлмаган ва камбағаллигига ғамгин бўлмаган эр ҳақиқий эрдир! — деди иккинчиси.

— Биров сўрамай туриб нарса берган, ўзгалар обрўсини тўкилишидан асраган, кишини хижолатликдан чиқарган киши мақтовга лойиқ кишидир, — деди учинчиси.

— Ҳар бирингиз рост гапларни айтдингиз, — деди устоз. — Булардан ташқари яна қудрати етишига қарамай ўч олишдан ўзини тийган, қўполлик қилишдан сақланган ва гуноҳкорларни кечириш ва уларга яхшилик қилишга қодир бўлган одам ҳақиқий иззат ва икромга лойиқдир!

Ҳазрат Навоийдан ҳикмат:

«Одамнинг яхшиси — ёмон нарсалардан сақланувчи. Пок бўлгай ва ҳақ сўзни айтишда ҳеч нарсадан қўрқмагай. Хавфга тушмагай. Ўзи пок, кўзи покни Инсон деса бўлур. Яхши одамдан ёмонлар ҳам ёмонлик кутмас. Яхши одам ёмонлардан ҳам яхшиликни аямас. Яхшилик қила олмасанг — ёмонлик ҳам қилма. Яхшилик қилишни билмасанг, яхшиларга қўшил. Яхшилик атрофида айлана олмасанг, яхшилар атрофида айлан. Шум ахлоқсизликка берилиб, ўзингни яхшилар сафидан чиқарма ва ёмонлар орасига қўшилма. Бу шум ақлга хилоф бўлса ҳам, нафс учун севимлидир. Агарчи у Ҳақ йўлида ғамли бўлса ҳам, шайтон йўлида марғубдир».

Бировни бошқалар олдида оқлаш ё қоралаш учун қилинган саъй-ҳаракат ва гап-сўз шафоат ҳисобланади. Бир киши гарчанд ўзи яхшилик қила олмаса-да, яхшилик қилувчилар тарафида турса, унга ўшаларнинг яхшилигидан ҳосил бўлувчи савобдан бир улуш тегади.

Ёмонлик — гуноҳ тарафида турган кимсага эса, гарчи ўша гуноҳни қилмаса-да, унинг ёмонлигидан бир ҳисса тегади. Бу хусусда Қуръони каримда марҳамат қилинади: «Кимда-ким яхши шафоат ила бировни ҳимоя қилса, унга ҳам ўша ҳимоясидан насиба — савоб бўлур. Кимда-ким ёмон шафоат ила бировни ҳимоя қилса, унга ҳам ўша ҳимоясидан насиба — гуноҳ бўлур. Аллоҳ ҳар нарсага қодирдир» (Нисо сурасидан).

(Жиноятларга доир қонунларга назар солсак, ояти карианинг ҳаётдаги аксини кўрамиз. Яъни, ўзи ўғирлик қилмаган, лекин жиноятчиларни қайтариш ўрнига улар билан бирга борган кимса айбдор саналади ва айрим ҳолларда ўғрининг шериги сифатида жазога тортилади.)

Абу Дардо биродарларига хитобан дедилар: «Ёдингизда бўлсин, яхшилик чиримайди ва ёмонлик унутилмайди. Яхшилик — мол ва давлатларингизнинг кўплигида эмас, яхшилик — кенг феълли, ахлоқли бўлиш, илм олиш ва Аллоҳ таолога ибодат қилишда бошқаларга ибрат бўлишдадир».

Искандар Румийга қалъа гумбази ичида ётган ажиб бир тошни келтирдилар. Тошга бу сўзлар нақш этилганди:

«Эй бу тошни қўлга олган киши! Ҳаётинг жараёнида бу ҳикматларни эътиборга ол:

— Қўлингдан келганича ҳаммага яхшилик қил — дунёнинг обрўси яхшилик билан барпо бўлади. Дарахт парвариш билан, одам яхшилик билан камолга етади.

— Агар сенга биров ёмонлик қилса, сен яхшилик қилиб уни уялтир. Ёмонликка ёмонлик қилсанг, сен билан унинг орасида фарқ қолмайди. Ҳар иккингиз ҳам ёмонлардан саналасиз».

Абу Бакр (р.а.) Расулуллоҳдан (с.а.в.) сўрадилар: «Инсонларнинг яхшиси ким?»

У шарафли зот марҳамат қилдилар:

— Умри узоқ солиҳ амалли кишилар.

Яна сўрадилар: «Инсонларнинг ёмони ким?»

Саййидимиз марҳамат қилдилар:

— Умри узоқ ёмон амалли кишилар.

Шарафли ҳадисдаги бу ҳикматга диққат қилайлик: «Мўмин киши ҳар қандай ҳолатда яхшилик устидадир. Ҳатто ўлим кўз олдида турган сўнгги нафасида ҳам. Ва у ҳар қандай ҳолатда Аллоҳ таолога ҳамд айтгувчидир». Мўмин киши сўнгги нафасига қадар ҳамиша яхшиликка интилади. У ҳар қандай ҳолатда Аллоҳ таолога ҳамд айтади. Комил бир мўмин доим хайр-яхшилик пайида бўлади. Чунки мўмин киши яхшиликни севади. Доим хайрли ишлар қилади. Ёмонликни қатъиян ёқтирмайди. Ишларида ҳам, ниятларида ҳам доим яхшиликни мурод қилади. Ўзига ҳам, бошқаларга ҳам фақат яхшилик соғинади. Сўнгги нафасида ҳам, жонини таслим этишда ҳам, Аллоҳ таолога ҳамд айтиб, омонатини топширади.

Умр бўйи солиҳ амаллар қилишнинг мукофоти ўлароқ, Ҳақ таоло ҳам унга, сўнгги нафасида ҳамд айтишни насиб этгай. Чунки ўлим мўмин кишига бир ҳадядир, неъматдир. Мўмин кишининг зиндони бўлмиш бу ўткинчи дунёдан айрилиб, абадий саодат макони бўлмиш

Жаннатга эришуви ва Раббига завқу шавқ, ҳаяжон бирла рўбарў келиши учун ҳеч бир вақт тилидан ҳамду санони қўймайди. Натижада Ҳақнинг жамолини кўришга муваффақ бўлади. Қалби ёмонликка банди одамнинг тили ҳам ёмон гаплар билан банд бўлади. Шундай экан, ҳамду санога ўрин қолмайди. Демак, жон чиқардаги аҳволи маълум. Эҳтимол, Яссавий ҳазратлари «Шайтон ғолиб, жон чиқарда шошдим мано», деб ёзганларида шундай бадбахт кимсаларни назарда тутгандирлар?

Улуғлардан бир зот ўлим олдидан: «Марҳабо, эй дўстим, менга ғанимат (фурсат) бўлиб келдинг, келишингдан надомат қилганлар, абадий нажот топмаслар», деб ва ҳамд айтиб, Ҳаққа омонатини топширган экан.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Сизни яхши ишларингиз шодлантирса ва ёмон ишларингиз қайғуга солса, сиз — мўминсиз», дедилар.

Мазкурдан қандай маъно оламиз?

Аллоҳ таоло рози бўладиган ишлар — ота-онага яхшилик қилиш, ватанпарварлик, силаи раҳм, саховат, етимпарварлик... қилгани учун шодланиш ва шунинг баробарида Аллоҳ таоло ғазабланадиган, норози бўладиган ишлар — ота-онага итоатсизлик, ёлғончилик, ўғирлик, туҳмат, ғийбат, Пайғамбаримиз алайҳиссалом номларидан ёлғон гапириш... каби ёмон ишлардан ўзини тўхтата олмагани сабабли қайғуга тушиш ҳамда ўкиниш мўминлик аломатидир. Чунки айбини билган, тушунган банда бундан бу ёғига ёмонликдан сақланишга, бундай гуноҳларни такрорламасликка ҳаракат қилади.

Ўзи қилган эзгу амаллари билан мақтаниб, ҳаволаниш, ўзини Аллоҳ таоло севувчи зотлардан деб ҳисоблаб ёки ичида бўлса ҳам «Энди мен яхши амаллар қилдим», деган хаёл билан юриш дуруст эмас, балки одобсизликдир. Бундан сира-сира ғафлатда қолмаслик керак. Муоз ибн Жабал (р.а.) дедиларки: «Мўмин киши бири бажармаган ва бири ортда қолган икки яхшилик ўртасида бўлади».

Инсонларнинг энг яхшиси — ҳақсизликка қарши чиқиб, уришиб ҳалок бўлганлар. Энг ёмони эса ноҳақлар, золимлар олдида бўйин эгиб, унинг йўлида ўлганлардир. Яхшилик ҳақида ўйлаш, ўйлагани каби бўлишга интилиш инсонийлик даъвосида бўлганлар учун зарур қоидадир. Агар киши яхшилик ҳақида ўйламаса фикру зикри ёмонлик ҳақидаги ўйга тўлиб қолмайдими? Ким яхши иш қилмаяптими, демак, яхши нарсаларни ўйламай юрар экан. Қалбида яхшилик яшамайдиган одам инсонийлик ҳиссидан маҳрум бўлади. Аллоҳ таоло иймон келтирганларга қилинган яхшилик туфайли нажот топишларини эслатдими, демак, кишининг инсонийлиги даражаси унинг яхши нияти ва хайрли амалларига боғлиқ. Яхшиликнинг илдизи ҳам, ёмонликнинг илдизи ҳам қалбда экан, ёмонлик юракдан чиқариб ташланган кун кимса учун савобли кун бўлади. Киши ёмонликка қарши майдонга чиқмаса яхшилик қила олмайди. Ҳар бир яхшилик — гўзал хулқдир, у иймондан келади. Ҳар қандай ёмонлик ёмон хулқдир, у куфрдан келади.

Марғилонлик бир мўмин ҳақида хайрли гап эшитиб эдим. Бу муҳтарам биродаримиз баъзан кундузи, кўпроқ кечалари ўзларининг шахсий автомашиналарида «Тез ёрдам»да холисаниллаҳ навбатчилик қилар эканлар. Иймонимиз комилки, бу муҳтарам зот шу яхшилик би-

лан чекланмайдилар. Чунки бир савобли иш ўз изидан яна бир савобли ишни чорлайди. Амал қалбга боғлиқ. Қалб ёмон бўлса, унинг меваси бўлмиш амал ҳам ёмон бўлади. Қалб яхши экан, амал ҳам гўзалдир. Аллоҳ таоло гўзал қалбли ва гўзал амалли у кишининг умрини зиёда қилсин, вақтики келиб боқий дунёга кўчганларида қуриб қўйган яхшилик амаллари саройи ҳувиллаб қолмайди, энди бу саройни фарзандлари гуллатадилар. То қиёматга қадар бу насаб яхшилик гулларини экаверади, инша Аллоҳ!

Яхшилик тушунчаси ҳар бир халқда ўз талқинига эга. Бизнинг халқимизга хос бўлган яхшилик кўринишлари бошқа халқ вакилларини баъзан таажжублантиради, баъзан ҳайратга солади. Япониялик бир тадқиқотчи олим маҳаллаларимиз ҳаёти билан қизиқиб юрган эди. Кечаси тўлғоқ тутган хотинни қўшниси ўз маркабида туғуруқхонага олиб бориб қўйганини эшитиб, лол қолди. Кечаси, яна ўз шахсий машинасида! Тўй-ҳашамларда қўшниларнинг холис хизмат қилиб юришлари-чи? Мана шундай гўзал одатларни «қадрият» деймиз. Яъни, оталаримиздан мерос қолган, қадрланиши ва амал қилиниши зарур бўлган одатлар.

Тил ва кўнгилни фақат яхшиликка ишлатиш зарур. Бунга амал қилган киши вақти келиб тил ҳам, кўнгил ҳам кучдан қолганида афсусланмайди. Эзгу ниятли одам ўз дунёқарашига, зеҳнига, қобилиятига, энг муҳими — имкониятига қараб бировга яхшилик қилади. Бировнинг яхшилиги бошқаларга дарров кўринади. Айтайлик, бадавлат биродаримиз Ҳаж ибодатини орзу қилиб юрган, аммо қўли калталигидан ниятига етолмаётган дўстининг мушкулини осон қилди. Ўзи мақтанмаса-да, атрофдагилар уни олқишлашади. Ёки ўқиш ҳақини тўлашга қийналаётган илм толибининг бир йиллик харажатини кўтарди. Бу ҳимматни эшитган одам борки, унинг ўзини танимаса ҳам дуо қилади. Лекин шу талабага бир кунлик йўлкира ҳақини берган одам-чи? У моддий жиҳатдан фақат шу яхшиликка қодир. Бой қалбига яраша моддий томондан ҳам бадавлат бўлганида унинг ҳиммати бундан-да юқори даражада кўринарди. Бу ўринда яхшилик қилган икки биродаримизнинг биринкини аъло деб, иккинчисиникини арзимас деб камситишга ҳаққимиз йўқ. Ниятлари ва холисликларига қараб икковларини ҳам бирдек олқишлашимиз лозим бўлади. Пайғамбаримиз алайҳиссалом дедиларки: «Яхши нарсани ҳеч қачон арзимас санама. Гарчи биродарингнинг юзига табассум билан қараш бўлса-да». Ёдингизда бўлса, рисоламизнинг силаи раҳмга доир бобида қариндошларни салом билан бўлса-да зиёрат қилиш ҳақидаги шарафли ҳадисни баён этиб эдик. Демак, моддий яхшиликнинг миқдорига қаралмас экан. Кишининг уйида ҳатто совуқ чойи бўлмаса-да, йўқлаб келувчини очиқ чеҳра билан қарши олишининг ўзиёқ яхшилик экан. Расулуллоҳ (с.а.в.) яна дедилар: «Кишиларга қилинадиган ҳар бир яхшилик садақа ҳисобланади. Ҳатто бир биродарингга очиқ юз билан рўбаро келишинг ва челагингдан унинг идишига сув солиб беришинг ҳам садақа бўлади».

Бир кишининг яхшилигини ҳар бир одам ўз қаричи билан баҳолайди. Кичик бир яхшилик кимгадир улуғ, кимгадир эса арзимас ҳиммат бўлиб туюлиши мумкин. Шунга кўра кимсани ҳам яхши, ҳам ёмон дейишлари мумкин. Биринчи ҳолда кимса бағоят шодланмаслиги,

иккинчисида эса ҳаддан ташқари қайғурмаслиги керак. Аниқроқ айтилса, одамларнинг ҳуда-беҳуда, кўр-кўрона гапларига ишонавермагани дуруст. Кимса фақат Аллоҳ таоло наздида яхши бўлишга, унинг розилигига эришишга интилсин, шу билан севинсин. Раббидан умрининг хайрли бўлмоғини сўрасин, чунки хайрли умрининг ҳар дақиқаси ўзи учун фойдалидир.

Ҳикоят: Бир киши саҳрода кетатуриб қудуқ ёнига етиб келди. Қудуқдан сал нарига қозиқ қоқиб отини боғлади. Ўзи қудуқдан сув тортиб ичди ва отига ҳам ичирди. Хуржунидан таом олиб еди. Бир оз дам олгач, отига миниб, йўлида давом этди, қозиқни суғуриб ташлашни эса унутди. Кейин қудуққа келган ҳар бир отлиқ йўловчи бу қозиқдан фойдаланди. Қозиқ қоқиб кетган кишининг бу иши кўпчиликка манфаат етказди. Демак, у хайрли иш қилган ҳисобланди.

Орадан маълум вақт ўтиб, бир пиёда одам ғоят ташналикдан қийналиб қудуқ сари ошиқди ва кўзи тиниб, қозиқни кўрмай қолди-ю, қоқилиб йиқилди. Сўнг бошқа йўловчилар ҳам қоқилиб йиқилмасинлар, деб қозиқни суғуриб ташлади. Ўша атрофда турувчи бир доно буни кузата туриб деди: «Қилган ишлари бир-бирига зид бўлса ҳам ҳар икки йўловчининг ниятлари хайрли эди. Халқ манфаатини кўзлаб қилинган иш мақбул ва марғубдир». «Бас, албатта, Аллоҳ яхшилик қилувчиларнинг ажрини зое қилмайди» (Худ сурасидан).

Яхшиликни ёмон хулқларга қориштириб юбориш яхши натижа бермайди. Шундай тоифалар борки, уларнинг яхшиликлари зое кетади. Булар кимлар?

- Бировга эҳсон қилгандан сўнг унга миннат қилганлар.
- Бировни кечирганидан сўнг унга азият берганлар.
- Тузалмас дангаса ва ёлғончи одамларни тарбияламоқчи бўлган ҳукмдорлар.
- Қўрслиги мулойимлигидан, зулми раҳматидан устун бўлган раҳбарлар.
- Нонкўр фарзандларига ҳаддан ташқари умид боғлаган меҳрибон оналар.
- Бировнинг ҳаққидан қўрқмайдиган одамларни мўътабар ҳисоблаб, уларга омонат берган сахий олийжаноблар.
- Ўртоқларининг бемаъни суҳбатлари билан фахрланадиганлар, тўғри ва мўмин одамларга ишонмаганлар.

Ҳаётда яна бир тоифани учратиб турамиз: улар одамлардан яхшилик кўраверишлари натижасида бировнинг ҳимматига муҳтож бўлмасалар ҳам ўзлари учун «ҳамма менга яхшилик қилиши керак», деган қоидани яратиб оладилар. Яхшилик қилувчиларга «Нега менга яхшилик қилмай қўйдинг?» деб даъво қилишдан ҳам тоймайдилар. Булар тиланчи кабидирлар. Аммо «Яхшиликни тиланиб оладими?» десангиз ранжийдилар. Кимга яхшилик қилишни ҳам билиш керак. Энг аввало муҳтожларга яхшилик қилинса айни муддаодир.

Дониш аҳли «Биров сенга ситам қилган бўлса ёки сен бировга яхшилик қилган бўлсанг, ҳар икковини ҳам унут», деб тарбия қилади. «Қилган яхшилигингни унут», деб мўминлар миннатдан огоҳлантириляптилар. Лекин бу қилинган яхшилик саҳро қумига синг-

ган ёмғир томчиси каби бутунлай унутилиши керак, дегани эмас. Яхшилик қилган киши бу хизматини унутгани яхши, миннатдан холи бўлади, лекин яхшилик кўрган киши бу эзгуликни унутиши мумкин эмас. Унутган куни киши инсонийликдан чиқади. Унутмаслик баробарида яхшилик қилганларга албатта яхшилик қилиш билан жавоб беришга интилиш керак. Пайғамбаримиз алайҳиссалом бу хусусда: «Биров қилган яхшилик қадрига етмаслик Аллоҳ таолонинг яхшилиги қадрига етмасликдир», деб марҳамат қилганлар. Шарафли ҳадиснинг маъносига диққат қилсак, Аллоҳ таоло ўз яхшилигини бу бандага ўша мўмин орқали қилаётганини англаймиз. Ҳамонки шундай экан, яхшиликнинг қадрига етмаслик ҳам гуноҳ ва бундай одамлар кейинчалик афсус чекиб қолишлари ҳам мумкин.

Ҳикоят:

Овчилар ҳайвонларни тутиш учун бир чуқурлик қазиб, устини шох-шабба билан беркитиб қўйган эдилар. Аввал барс, маймун, илон ва улардан кейин бир заргар шу чуқурга тушиб қолдилар. Ҳайвонлар ўзлари билан овора бўлиб, заргарга зарар етказмадилар.

Бу ҳодисадан бир неча кун ўтгандан сўнг у ердан сайёҳ ўтиб қолди. Заргарнинг аҳволини кўриб, «бу кишини чоҳдан қутқаришдан ҳам савоблироқ иш бўлмаса керак», деб арқон келтириб, чуқурга солди. Биринчи бўлиб маймун, сўнг илон, кейин барс юқорига чиқдилар. Уларнинг учовлари сайёҳга қараб дедилар:

— Ҳар биримизнинг бўйнимизда қарзинг бор. Сен бизларга жуда катта яхшилик қилдинг. Лекин афсуски, бизлар ҳозир яхшилигингга яхшилик билан жавоб қайтара олмаймиз.

— Менинг маконим шаҳар этагидаги тоғдадир, — деди маймун.

— Мен тоғ ортидаги ўрмонда яшайман, — деди барс.

— Менинг уям шаҳар қўрғонининг остидадир. Ёрдамга муҳтож бўлсанг, дарҳол бизларга хабар қил. Балки бизга қилган яхшилигинг эвазига яхшилик билан жавоб қайтариб, бўйнимиздаги қарзни адо этармиз. Энди эса сенга бир маслаҳатимиз бор: пастдаги кишини юқорига чиқарма. У ёлғончи, яхшиликка ёмонлик қайтарувчи вафосиз одам. Важоҳатига алданма, хулқ-атвори жуда-жуда ёмон. Чоҳда бирга бўлиб, унинг иллатларини билиб олдик. У ҳеч кимнинг қадрига етмайди. Айтганимизни қилмасанг, охирида пушаймон бўласан...

Сайёҳ уларнинг сўзларини эътиборга олмай, арқон тушириб, заргарни чуқурликдан тортиб олди. Заргар унга миннатдорчилик билдира туриб, деди:

— Агар йўлингиз мен яшайдиган шаҳарга тушса, ҳамиша хизматингизга тайёрман.

Сўнгра видолашиб, ҳар бирлари ўз йўлларига кетдилар.

Орадан кунлар ўтгач, сайёҳнинг йўли айтилган шаҳарга тушди. Маймун уни узоқдан кўрибоқ, югурганича пешвоз чиқиб: «Маймунларда сени хурсанд қиладиган ҳеч нарса йўқ, бир нафас кутиб ўтиргин, мева келтираман», деди.

Сайёҳ маймун келтирган меваларни еб, қорнини тўйдирди-да, унга раҳмат айтиб, йўлига равона бўлди. Узоқдан кузатиб турган барс унга пешвоз чиқди. Сайёҳ уни танимай қўрқиб кетди. «Қўрқма, — деди барс

унга салом бергач, — мен сенинг яхшилигингни ҳали унутганим йўқ. Бирпас сабр қилгин, ҳозир қайтаман».

Барс сарой боғига кириб, амирнинг қизини ўлдирди ва унинг бўйнидаги маржонни юлиб олиб, сайёҳга келтириб берди. Сайёҳ ташаккур билдириб, шаҳарга йўл олди. Ёдига заргарнинг таклифи тушиб ўз-ўзига деди: «Ҳайвонлар аҳдларига вафо қилиб, мени шунчалик иззат билан кутиб олдилар. Заргар қандай ҳурмат билан меҳмон қилар экан? Ҳар ҳолда менга ажойиб ҳадялар бериб кузатса керак. Ахир у ҳайвон эмас, одам-ку! Яхшиликка жавоб ҳам шунга яраша бўлади-да».

Сайёҳ заргарнинг уйини ахтариб топди. Заргар қутқарувчисини кўриши билан ўзини ғоят севинган қилиб кўрсатди, аммо хаёлидан «ҳар ҳолда бир нима тама қилиб келгандир», деган фикр ўтиб, кўнгли хиралашди. Бирон соат гаплашиб ўтиргач, сайёҳ маржон ҳақида сўз очди. Уни сотиш фикрида эканлигини, бу ишда заргарнинг ёрдамига муҳтож эканлигин айтди-да, маржонни ёнидан чиқариб, унга кўрсатди. Заргар меҳмонига тасалли бериб, деди:

— Ҳеч ташвиш тортма. Буни сотмоқ менга сув ичишдек осон гап. Бир нафас сабр қил, ҳозир келаман.

Заргар шундай дегач, шошилганича чиқиб кетди. У маржонни кўриши биланоқ таниди — уни амирнинг қизига ўзи сотган эди. Заргар бозорга эмас, амир саройига қараб югурди. «Қўлимга нозик нарса тушди, агар фурсатдан фойдаланмасам, мени одамлар аҳмоқ дейдилар. Зўр давлат, сарупо ва инъому эътибордан маҳрум бўламан», деб ўйлади у хиёнат қилиш қарорига келиб. Заргар амирга рўпара бўлиб, маликани ўлдирган ва маржонни ўғирлаган қотилни ушлаганини маълум қилди. Амир унинг уйига миршаб юбориб, сайёҳни банди қилди. Қотилни эшакка тескари миндириб сазойи қилгач, зиндонга ташлашни, эртасига эрталаб эса дорга осишни буюрди. Сайёҳни сазойи қилаётганларида илон уни кўрди. Шаҳар девори ёнидан ўтаётганларида унга деди:

— Вафосизга яхшилик қилсанг, эвазига ёмонлик оласан, демабмидим? Кимки разил, пасткаш ва нонкўр одамдан мардлик кутса, унинг оқибати мана шундай хорлик бўлади. Мен сени бу аҳволдан қутқармоқ учун бир тадбир кўрайин. Бориб, амирнинг ўғлини чақиб олай. Шаҳардаги барча табиблар муолажа қила олмай, оқибатда сени маслаҳатга чақирсинлар. Сен аввал амирга бошингдан ўтганларни гапириб бер. Сўнгра мана бу ўтдан дори тайёрлаб беморга ичир. Ўша онда шифо топади. Сен шу йўл билангина нажот топажаксан.

Сайёҳ унга ташаккур айтиб, афсус билан деди:

— Мен ўз сиримни номардга айтиб, катта хато қилибман.

Илон: «Пушаймон еб ўтиришнинг вақти эмас», деб сарой томон судралиб кетди. Бориб, амирнинг ўғлини чақди-да, сўнг ҳаммага эшиттириб: «Шаҳзодани илон чақди. Давосини фақатгина зиндонбанд этилган сайёҳ билади!» деб қичқирди.

Сайёҳни зиндондан чиқариб, амир ҳузурига олиб бордилар. Сайёҳ бошидан ўтганларни баён этди. Кейин шаҳзодани муолажа қилди. Шаҳзода соғайди. Сайёҳнинг гуноҳсиз ва тўғри одам экани амирга аён бўлди. Унга лутф кўрсатилиб, инъомлар берилди, заргар эса дорга осилди.

Қиссадан ҳисса: яхшилик унутилмайди, ёмонлик эса жазосиз

қолмайди. «Кимки бировга чоҳ қазиса ўзи йиқилади», деб бекорга айтилмаган. Ақлли одамлар бировга жабр қилишдан қочиб, яхшилик қиладилар. Шу билан ҳам бу дунёнинг, ҳам у дунёнинг неъматларини қўлга киритадилар.

«Агар яхшиликни ошкора ва махфий қилсангиз ёки ёмонликни афв этсангиз, албатта, Аллоҳ афвли ва қодир зотдир» (Нисо сурасидан). Жамиятда ҳамиша яхшилик ҳукм суриши учун киши яхшилик қилиши, ёмонликни эса кечириши шарт. Уқубат етказишга қодир бўла туриб афв этиш — олийжанобликдир.

Ҳаётда учратиб қоламиз, баъзилар кимдандир яхшилик кўришади-ю, ҳатто раҳмат айтишга оғринишади ёки миннатдорчилик билдириб қўйишга фаросатлари етмайди. Болалигида яхши тарбия кўрмаган кимса шундай бўлади. Одатда тарбияли оилаларда кичкинтойга саломдан сўнг раҳмат айтиш ўргатилади. Буни унутганлар орадан йиллар ўтиб шу тарбиясиз фарзандларининг хулқи туфайли одамлардан лаънат эшитсалар бировдан гина қилмасинлар. «Одамларнинг қилган яхшилиги учун ташаккур айтмайдиган киши Аллоҳ таолога ҳам ташаккур айтмайди», мазмунли шарафли ҳадисдан огоҳ бўлсалар ва унинг мағзини чақа олсалар бундай тарбиянинг нақадар муҳимлигини тушуниб етган бўлардилар. Ҳа, яхшилик ташаккур билан янада зийнатланади ва навбатдаги яхшиликнинг туғилишига сабаб бўлади.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом дедилар: «Ким Аллоҳ таолонинг паноҳига сиғиниб, сизлардан ёрдам сўраса, унга ёрдам қилинг. Аллоҳ таолонинг номи билан бирор нарса сўраса, сўраган нарсасини беринг. Биров сизга моддий яхшилигини қилса, яхшилигини қайтаринг. Агар уни қайтаришга қодир бўлмасангиз у киши ҳақига дуо қилинг. Токи у одамнинг қилган яхшилиги бекорга кетмаганини билсин». «Ким моддий жиҳатдан бировга яхшилик қилса, унга ҳам яхшилик қайтарилсин. Яхшилик қайтаришга қурби келмаса, у кишини ғойибона мақтасин. Чунки мақташ ташаккур ўрнида ўтади. Аммо у кишининг яхшилигини яширса, ундан тонган, яхшиликни билмагандек бўлади».

Яхшиликни билмаслик — гуноҳ сари бошловчи бир иллат. Яхшиликка ёмонлик эса бир балодир. «Яхшиликка — ёмонлик» деган нолишларни эшитиб турамиз. Ҳатто баъзи биродарларимиз «Яхшиликка — ёмонлик»ни ҳаёт ҳақиқати каби қабул қилиб, «бировга зинҳор яхшилик қилмаслик керак», деган қоида асосида яшай бошлайдилар. Бу қоидаларини асословчи ўнлаб мақол ва ҳикоятларни мисол тариқасида келтиришлари ҳам мумкин. Шундай ҳикоятлардан айримларини биз ҳам баён қилайлик. Ўқиш жараёнида фикр қилиб, тўғри хулоса чиқаришингизга умид қиламиз:

Карвон аҳли ёқиб кетган гулхан учқунини шамол учириб, даштга ўт тушиб кетган эди. Туя минган бир киши иттифоқо ўша ердан ўта туриб, олов ўртасида бир илоннинг тўлғониб ётганини кўрди. У ёпирилиб келаётган ўт балосидан қутула олмай, заҳарли кўзларидан қон ёш тўкканича, суворига қараб: «Марҳамат қилиб, мени бу дўзахдан қутқар, савоб бўлади», деб илтижо қилди. Сувори раҳмдил киши эди. У илоннинг зорини эшитиб, бечорага юраги ачиди, илон гарчи инсон зотига душман бўлса ҳам ҳозир қийин аҳволда қолибди, уни бу ба-

лодан қутқарсам, савоб бўлар, деб ўйлади. У тўрвасини найза учига боғлаб, илон томонга узатди. Илон севиниб, тўрвага кирди. Оловдан узоқлашгач, сувори тўрвани очиб илонга деди:

—Бор, эсон-омон қутулганингга шукур қилиб уйингга кет, бундан буён ҳеч кимга озор берма.

Бу гапни эшитиб, илон деди:

— Эй йигит, сен бу сўзларингни қўй. Мен сени ва туянгни чақиб, заҳримни солмай кетолмайман.

— Ахир сенга яхшилик қилдим. Сени куйиб ўлишдан асраб қолдим-ку?

— Ҳа, сен яхшилик қилдинг, аммо ўринсиз яхшилик қилдинг, — деди илон.— Биласанки, мен газандалар авлодиданман, мендан заҳар солишдан ўзга нарсани кутиш мумкин эмас. Сен нима учун мени қутқардинг? Газандани ўлдирмоқ лозим эди, сен эса одамзод душманига раҳм қилдинг. Яхшиликка — ёмонлик менинг касбимдир. Ёмонларга яхшилик қилиш — яхшиларга ёмонлик қилиш демак. Энди мен сени заҳарласам, бу ишим сенга танбеҳ, ўзгаларга эса ибрат бўлади.

— Эй ноинсоф, яхшиликка ёмонлик билан жавоб қайтариш қайси мазҳабда бор? — деди сувори.

— Одамзод мазҳабида бор, — деди илон. — Мен ижозатинг билан ўз матоларингизни ўзларингизга сотмоқчи ва ўз косангизда ўзингизга заҳар ичирмоқчиман. Тезроқ жавоб қил: аввал ўзингни чақайми ё туянгними?

— Мени ҳам чақма, туямни ҳам чақма.

— Нега энди? Ўзларингиз ҳам яхшиликка ёмонлик ила жавоб қайтарасизлар-ку?

Сувори илоннинг бу даъвосини инкор этди ва бу гапнинг исботи учун гувоҳ талаб қилди. Шу орада бир сигир кўриниб қолди. Илон уни чақириб деди:

— Эй сигир, яхшиликнинг жазоси нимадир?

— Одамзод мазҳабида яхшиликнинг жазоси ёмонликдир, — деди сигир.— Мен кўп йилдан бери бир одамникида яшардим. Ҳар йили бола туғиб, уларнинг уйларини сут билан қаймоққа тўлдирардим. Ҳозир қаридим, боладан ҳам, сутдан ҳам қолдим. Шунинг учун мени «семирсин», деб далага ҳайдаб қўйишди. Кеча эгам келиб, у ёқ-бу ёғимни ушлаб кўриб, семирганимдан мамнун бўлди-ю, мени қассобга сотди. Мана, энди сўйишга олиб кетадилар. Кўп йиллик яхшилигимнинг жазоси шу бўлди.

Сигирнинг ҳасратини эшитган илон суворига хитоб қилди:

— Эй йигит, ҳақиқатни эшитдингми?

— Эшитдим, — деди сувори маъюсланиб, — аммо бу масалада бир гувоҳнинг шоҳидлиги етишмайди. Яна бир гувоҳ керак.

Илон атрофга аланглаб, бир дарахтни кўрди-ю, ёнига судралиб келди:

— Эй дарахт, яхшиликнинг жазоси не бўлур? — деб сўради.

— Одамзод мазҳабида яхшиликнинг мукофоти ёмонлик, фойданинг жазоси зиёндир. Далил шуки, мен бу даштда кўкарган бирдан-бир дарахтман. Одамлар иссиқдан ҳориб-чарчаб келиб, соямда дам олишади.

Нафасларини ростлаб олгач эса, юқорига қараб, «анави шохи аррага даста бўлади, буниси тешабоп экан», деб шохларимни синдириб кетишади. Фойда кўра туриб менга азоб берадилар.

Дарахтнинг гапидан қувонган илон:

— Икки гувоҳ бўлди. Энди тан бергин-у, чақишимга монелик қилма, — деди.

— Жон жуда ширин нарса, — деди сувори.— Яна бир гувоҳ бўлса, узрга ўрин қолмайди.

Иттифоқо ўша ердан тулки ўтиб қолди. Буларни кўриб тўхтадида, сўзларига қулоқ солди, кейин саволни кутмасданоқ: «Яхшиликнинг жазоси ёмонликдир, — деди-да, кейин суворидан: — Сен бу илонга қандай яхшилик қилиб эдинг?»деб сўраб қолди. Сувори бўлган гапни айтиб берди.

— Сен ўзинг ақлли одамга ўхшайсан-ку, лекин нега ёлғон гапирасан? — деди тулки ранжиган бўлиб.

Суворининг ўрнига илон жавоб берди:

— Ёлғон гапирмади, ростини айтяпти, бу одам мени шу тўрвасига солиб, олов қаъридан чиқариб олди.

Тулки ажабланган бўлиб сўради:

— Бу лофга қанақасига ишониш мумкин? Шу кичкинагина тўрвага катта илон сиғишига ким ишонади?

— Агар ишонмасанг, тўрвага кириб сиғишимни кўрсатайми? Бўпти, шубҳангга ўрин қолмасин, — деб илон тўрвага ўрмалаб кириб, кулча бўлиб олди.

— Эй йигит, душманинг бандга тушди, энди пайтни қўлдан берма, — деди тулки.

Сувори тўрва оғзини дарҳол маҳкам боғлади-ю, ерга бир урди...

Қиссадан ҳисса шуки, ақлли одам эҳтиётни қўлдан бермайди, душман ялиниб-ёлворганда ғурурланиб кетмайди ва унинг сўзларига ишонмайди.

Ҳикоятни ўқиган чоғингизда сигир билан дарахтнинг гапларини ҳам тўғри деб ўйлагансиз. Чиндан ҳам сиртдан қараганда сигирнинг сўйилиши, дарахт шохларидан фойдаланиш инсофсизлик каби кўринади. Лекин уларнинг вазифаси тириклигида ҳам, ўлимидан кейин ҳам одамзодга хизмат қилиш-ку. Сигир ҳаром ўлиб ётмайди, дарахт чиримайди. Улар тириклигида ҳам, ўлимидан кейин ҳам одамзодга хизмат қилади. Аллоҳ таоло уларни инсон манфаати учун яратган. Илон уларнинг ношукурчилигидан ўзининг қора нияти учун фойдаланмоқчи бўляпти. Ҳикоятдан ҳаётга кўчсак, ким илон ёки чаёнга раҳм қилиб қутқарса, ўзи ҳалок бўлиши мумкин. Газандаларнинг чақиши онгсизликлари оқибатидир. Улар ўзларини ҳимоя қилиш учун шундай қиладилар. Одамга ўзларича ҳужум қилмайдилар. Лекин одам одамни онгли равишда чақади. Бировнинг яхшилигидан фойдалана туриб, унга ёмонлик қилишни ўйлайди.

Ҳатто ҳайвонлар ҳам яхшиликни билгани ҳолда ақл неъматига эга инсонлар орасида яхшиликни билмайдиганларнинг учраб туриши ғоят ажабланарли ва афсусланарли эмасми?

Бир одам ўғлининг контракт асосидаги ўқишига ҳақ тўлашга

қийналиб юрганида идорасининг раҳбари марҳамат қилади. Бир йиллик ўқиш пулини тўлайди. У одам миннатдор бўлиш ўрнига раҳбарини ғийбат қилади, порахўрликда айблайди. Ҳамкасблари уни бу гуноҳдан қайтармоқчи бўлиб, раҳбарнинг ҳимматини эслатишганда «Нима, чўнтагидан тўлабдими?» деб яна ношукурчилик қилади. Шу одамнинг қилиғи илоннинг қилмишидан ҳам ёмонроқ эмасми? Тағинам илонда инсоф бор экан, ҳақ эканини исбот этмоқ учун гувоҳлар сўзини тинглади. Илондан баттар одам эса гувоҳларсиз иш кўради. Лекин ҳаётда бир-икки учраб турадиган бундай воқеалар кишини яхшилик қилишдан қайтармаслиги керак. Ҳаётда илон сийратли кишиларга яхшилик қилинса, улар фақат яхшилик қилган кишигагина эмас, жамиятга озор етказадилар. Бундай кимсалар жамият учун катта офатдир.

Яхшиликнинг жазоси ёмонлик бўлгани ҳақида турли ҳикоятлар кўп. Ҳатто буларнинг айримларини мактаб дарсликларида ҳам ўқиймиз. У ҳикоятлар мағзида «яхшилик қилиб овора бўлма», деган маъно йўқ, аксинча, яхшиликка ёмонлик қайтарувчининг аччиқ қисмати ва жазо сифатидаги ҳалокати бор.

Яхшиликни биладиган гўзал феълли кишиларга яхшилик қилган одам бахтли саналади. Лекин афсуски, илон феълли кишиларнинг пешонасига «золим» деб ёзиб қўйилмаган. Киши то ёмонлик кўрмагунича уларнинг кимлигини билмай ғафлатда яшаши мумкин. Ана шунда ёмоннинг феълини биладиган кимса яхшини огоҳлантириб қўйса, фойдадан холи бўлмайди. Бироқ аввал айтганимиздек, ёмонлардан бутунлай юз ўгириш ҳам инсофдан эмас.

Ривоят қиладиларки, Имом Аъзамнинг (раҳматуллаҳи алайҳ) қўшнилари бадахлоқ бир йигит эди. Ҳар оқшом ичиб, маст бўлиб олиб, бақириб, қўшиқ айтиб, ҳаммани безор қиларди. Кунларнинг бирида унинг овози эшитилмади. Эртасига, индинига ҳам овози чиқмади. Имом Аъзам (р.а.) бу ҳолга қизиқиб эдилар, йигит жиноят устида ушланиб зиндонбанд қилингани айтилди. Шунда Имом Аъзам (р.а.) ҳазратлари миршабхонага бориб: «Бу йигит менинг қўшним, қўшничилик ҳаққи-ҳурмати уни кечиринглар», деб илтимос қилдилар. Йигитни қўйиб юбордилар. Маҳаллада «ёмон» деб ном олган бадахлоқ йигит бундан тўғри хулоса чиқарди, тавба қилди ва оқибатда Имом ҳазратларининг солиҳ шогирдларидан бирига айланди, ўз илми билан одамларга яхши хизматлар қилди. «Бу ёмон эди, зиндонга тушгани яхши бўлди, қулоғимиз тинчиди», дейилганда нима бўларди? Жамият наф кўрармиди? Бу ўринда ёмонлик яхшилик билан даф этилди.

«Яхшилик билан ёмонлик баробар бўлмас. Сиз ҳар қандай ёмонликни яхшилик бўлган нарса ила даф қилинг (ёки энг гўзал сўзлар билан даф этинг). Шунда баногоҳ сиз билан ўрталарингизда адоват бўлган кимса қайноқ-содиқ дўст каби бўлиб қолур. Унга, ёмонликни яхшилик билан даф қилиш хислатига, фақат сабр-тоқатли зотларгина эришурлар, унга фақат улуғ насиба эгасигина эришур» (Фуссилат сурасидан). «... ва ёмонликни яхшилик ила қайтарадилар. Ана ўшаларга оқибат диёри бордир» (Раъд сурасидан).

Шу ўринда бир масалага ойдинлик киритиб ўтишимиз лозим. Юқорида зикр этилган оятлар ақл эгаларига хос сифат, аммо, мах-

сус ҳолда, маълум мақсад ила амалга ошириладиган қоидадир. Зотан, бошқа оятларда, масалан, «Бақара» сурасида: «Ким сизга нисбатан тажовузкорлик қилса, сиз ҳам унга ўша тажовузкорлиги мислида тажовузкорлик қилинг», «Шўро» сурасида эса: «Ёмонликнинг жазоси ўзига ўхшаш ёмонликдир», дейилган. Уламолар ёмонликни яхшилик билан қайтариш кундалик шахсий муомалаларда ёмонликни синдириш йўлида бўлади, аммо Аллоҳ таолонинг динига тегишли ишларда қўлланилмайди, деганлар. Ўша замонларда «тажовузкорлар» дейилганда мушриклар назарда тутилган эди. У замон мушриклари йўқ бўлиб кетди. Бироқ тажовузкор қавм йўқолгани йўқ. Бу қавм турли замонларда, турли кўринишларда зулм ўтказиб келяпти. Йигирманчи ва йигирма биринчи аср бундан мустасно эмас. Ҳозир терроризмга қарши кураш муҳим масала сифатида кун тартибида турибди. Терроризмнинг илдизини қирқиш шарт. Лекин баъзи ҳолларда «террористларга қарши кураш» ниқобида мусулмон давлатларга зулм қилинаётганига афкор омма гувоҳ бўляпти. Хўш, бу ёмонликни ҳам яхшилик билан даф қилиш керакми? Айтайлик, Ироқ халқи зулмни яхшилик билан қайтаришни истаган тақдирда ҳам бунга эриша олмайди. Ҳарбий куч тили билан гаплашувчи золим ҳидоят тилига тушунмаса яна қандай чора-тадбир бор?

Яхшилик қилган кишингдан бир кун ёмонлик кўриш янгилик эмас. Расулуллоҳнинг (с.а.в.) «Яхшилик қилган кишингнинг ёмонлигидан сақлан», деган ҳадисларини унутмаслик лозим.

Яхшилик ва яхшиликка — ёмонлик мавзуига якун ясашдан олдин яхшилик қилувчининг савобини совуриб, гуноҳ ботқоғига ботиришга уринувчи бир иллат ҳақида сўз юритмасак бўлмас. Расулуллоҳ (с.а.в.) Қиёмат куни Аллоҳ таоло назар қилмайдиган уч тоифани санаб, улар ичида кибр эгалари ва миннат қилганларни тилга олганлар.

Бир кабобпазнинг серсуяк гўштдан пиширган кабоби ўтмай қолибди. Кабобнинг эрталабгача ачиб қолишидан қўрқиб, ғассолнинг уйига бориб, дебди:

Ажал бирдан гирибонимдан ушлаб қолса, ҳолимни сўрагувчи топилмай қоладими, деб қўрқаман. Мен сенга барра қўзининг гўштидан пиширган кабоб келтирдим. Бола-чақанг билан е. Ажалим етса, ўзинг ювиб, кафанлайсан.

Ғассол бу шартга кўнибди. Бир ҳафтадан кейин кабобпаз келибди-да, дебди:

— Мен бошқа шаҳарга кетяпман, тез кийиниб чиқ, бирга борасан.

— Нега? — деб ажабланибди кабобпаз.

— Сен у кунги кабобни текинга еб кетарга, деб ўйладингми? Бошқа шаҳарда ўлиб қолсам мени ким кафанлайди?

Бу даъводан кейин ғассол ўша кабобнинг пулини тўлиб, кабобпазнинг миннатидан қутулган экан.

Миннат — қилинган яхшиликни юзига гапириш, пеш, таъна қилиш. Миннат қилувчини «маннон» дейдилар. Миннатнинг ижобий маъноси ҳам бор, яъни, бир кишига қувонадиган даражада яхшилик қилишдир. Шу маънога кўра, «маннон» кишига уни қувонтирадиган даражада яхшилик қилувчини англатади. «Маннона» эса махсус маъно-

да қўлланганда бойлик, амал ёки зодагонлик нуқтаи назаридан ўзининг турмуш ўртоғига зулм ёки тазйиқ қиладиган хотин ёки шундай қилиши мумкин бўлган қиз тушунилади.

Худойинг ҳар на берса, қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат.

Сўфи Оллоҳёр ҳазратлари демоқчиларки, Аллоҳ таоло сенга бойликдан ёки фақирликдан ҳар нимаки берса, шунга қаноат қил. Мен фалончига фалон нарса қилдим, мен бировга бунча садақа қилдим, уни бердим, буни бердим, деб миннат билан кўнглингни жароҳатлама. Чунки қилганларингни санаб миннат қилишинг — бари ҳаром!

«Гулистон»да бир ҳикоят бор. Унга кўра, Саъдий саёҳат қилиб юрган пайтларида Дамашқда бир неча муддат дўстларининг суҳбатларида бўлгач, Қуддусга қараб йўл оладилар. Тараблусга келганларида фаранглар қўлига асир тушадилар. Бир куни яҳудийлар билан бирга лой ишида ишлаётганларида ҳалаблик амалдор у кишини таниб қолиб, ўн динор эвазига асирликдан қутқаради-да, уйига олиб кетади. Кейин юз динорлик сеп бериб, қизига никоҳлаб қўяди. Қиз ниҳоятда ёмон феълли ва заҳар тилли бўлиб, Саъдийни менсимасдан кўп ранжитади. Навбатдаги жанжалларнинг бирида Саъдийга қараб: «Ўзинг ким бўлибсан, отам ўн динорга сотиб олган одамсан-да!» дейди. Шунда Саъдий: «Тўғри, отанг мени ўн динор эвазига қутқариб, юз динорга сенинг қўлингга банди қилиб топширди», дейдилар.

Номарднинг иши миннатдир. Ҳазрат Навоийдан байт:

Бир вафо қилсанг, ўн жафо тортарга муҳайё бўл,
Мунча била қутулсанг жонға миннат тутуб
узрларин қўл.

Иккинчи сатрдаги «миннат тут» — «шукр адо қилмоқ»ни, кейинги байтдаги «жонға миннат қўй» эса «жонни қийнамоқ» маъносини англатади.

Бу бедод аҳлидин гар жон бериб махлас эрур мумкин,
Қилиб жонни фидо, биллаҳки, миннат қўйғамен жонға.

(Бу золимлардан агар жонни бериб халос бўлиш мумкин эса, Худо ҳаққи, бажонидил бу жонни фидо қиламан.)

Тилимизда «миннат юки» деган ибора ҳам бор. Чиндан ҳам миннат деган иллат ғоят оғир юк. Миннатни кўтариш сабр этишдан ҳам оғирроқдир. Ҳикмат аҳли дейдики, агар бир одам боши билан қудуқ қазиса-ю, оқибатда бир кўзёшича томчи сув топса, агар киши пичоқча билан ариқ очиб, сув оқизиб бир бошоқ келадиган арпа етиштирган бўлса, шу машаққатлар билан топилган бир парча нон бировнинг миннатидан яхшироқдир.

Ҳикоят: Бир баҳодир йигит жангда яраланди. Унга дедиларки: «Фалон бозургонда (бозорчи савдогар) нўш дору бордир, ондин бир оз тилагил, шоядки, дариғ тутмай бергай. Дерларки, ул бозургон бахиллик билан машҳур эрди. У жувонмард йигит деди: «Агар ондин мен нўш дору тиласам, берури бермаси гумонадур ва агар берса, онинг манфаат қилури ва қилмаси номаълумдир. Эмди ҳар тариқа била он-

дин дору тиламак заҳри қотил тиламакдир ва ҳукамо дебтурларки, масалан, агар оби ҳаётни сотсалар лозимдурки, они обрў бериб олмагайлар, нединким, миннат билан тирик юргандин иллат билан ўлган кўб яхшидур».

Ҳазрати имом Абу Ҳанифа Куфий (қуддиса сирруҳу) шогирдлари вафот этган куни ҳаво беҳад иссиқ эди. Жаноза намозини ўқигани келдилар. Ортиқ миннат бўлур, ҳаромдур, деб ўзлари қарз берган бир киши яшайдиган уй девори соясида ўтирмадилар...

Миннат қилувчилар учун яна қандай мисол керак? Бировга яхшилик қилганимиз ҳамон Аллоҳ таолога муножот қилиб бизларни миннат балосидан асрашни сўраб қўйсак, айни муддаодир.

Яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр юритдик, энди бу икки тушунча чегарасини ҳам аниқ белгилаб олишимиз керак. Барча мўминлар учун белгиланган ажрим бор. Аввали шуки, шаҳвоний севги ёмонликка, илоҳий ишқ яхшиликка етаклайди. Демак, илоҳий ишқдан узоқлашмаслик керак. Инсоннинг яхши ёки ёмон бўлиши ундаги яхши-ёмон фикрларнинг қайси бири устунлигига боғлиқ. Илоҳий ишққа интилган кишида албатта яхши фикрлар устун бўлади. Пайғамабаримиз алайҳиссалом аҳли мажлисдан: «Сизларнинг хайрлиларингиз ва шарлиларингиз ҳақида хабар берайинми?» деб уч марта сўрадилар. Ҳозир бўлганлар: «Ҳа, хабар беринг», дейишди. Марҳамат этдиларким: «Сизларнинг хайрлиларингиз яхшилигидан умид қилинган ва ёмонлигидан эмин бўлинмаган кимсалардир».

Назм:

Ёмоннинг касоди тегар ҳар жойда,
Яхшининг ёрдами тегар танг жойда.
Ёмоннинг макони доим тор бўлар,
Яхшининг макони бордир ҳар жойда.

Ривоят:

Куз кунларининг бирида кўзи ожиз гўзал бир қиз ҳассаси билан ер пайпаслаганича беҳизор яқинида юриб борарди. Қизда шундай бир маъсумалик бор эдики, уни узоқдан кўрганлар фариштa деб ўйлашлари ҳам мумкин эди. Майин шабада дарахтнинг серҳосил шохларини эркалаб-сийпаб, беҳизорнинг ёқимли ҳидини водий бўйлаб ёярди. Қиз гўзал табиат манзарасини кўрмаса-да, таралаётган ҳиддан маст эди. Анча вақтгача шундай юрди. Бу орада сирти фариштa каби сиймонинг ичида турли ёмон ўй-фикрлар айлана бошлади. Унинг кўнгли ёқимли ҳид таратаётган беҳилардан бир қанчасини узиб ейишни тусаётган бўлса-да, боққа кириш йўлига ҳандақ қазилгандир ёки ариқ суви тошиб, атроф ботқоқ бўлиб кетгандир, деган хавотирли ўй қўрқувга солиб турарди. У ҳассам дарахт шохига тегса, беҳи тўкилар, деган ўйда таёғини кўтарди. Аммо таёқ ҳавода кезишдан нарига ўтмади. У ҳам афсусланди, ҳам ғазабланди. Кейин «беҳини қоққаним билан ерга тўкилганларини қандай териб оламан, тўрвамни қандай тўлдираман?» деб ўзини овутмоқчи бўлди. Сурати фариштадай кўринган бу қиз ҳаромдан ҳазар қилишни билмагани учун ёмонликни қасд қилаётганди. Оҳ! Кўзлари очиқ бўлганда эди, шайтон ин қўйган шу қора қалби билан

қанчалар ёмон ишларни қила оларди? У бегона боққа кириб, эгасидан сўрамай, тўрвасини беҳига тўлдириш истагида ёнаётганида бир одам шарпасини сезди. Яқинлашган одамга салом бериб сўради:

— Эй йўловчи, сен кимсан? Қаердан келиб, қаерга кетяпсан?

— Мен бир мажруҳ, бечораман. Шаҳарда тиланчилик қилиб, энди кулбамга қайтяпман, — деди йўловчи. — Мажруҳлик кўрликдан ҳам ёмон. Аллоҳ таоло ҳеч кимни мендайин нотавон қилмасин. Ҳар куни шу боғ ёнидан ўтаман. Ҳил-ҳил пишган беҳиларни кўраман-у бирор дона ҳам ололмайман, нафсимни қондиролмайман.

Бу нолишни эшитган кўр қиз мажруҳга шайтоний бир фикр айтди:

— Сен мажруҳ, мен эсам кўрман. Кел, икки ёрти бир бўлайлик-да, боққа кириб тўрваларимизни анвойи беҳиларга тўлдирайлик.

Кўр шундай деб мажруҳни опичлаб олди-да, боққа кирди. Сўнг дарахт шохларини эгиб, синдирганича беҳиларни узиб тўрваларни тўлдира бошлади.

Бу боғ бир бева хотинники эди. Етим болаларини шу боғдан оладиган даромадга боқарди. Меваларни ўғирлаётгани етмагандай шохларни синдираётган икки ўғрини кўриб қолган болалар йиғлаганларича бориб оналарини бу бахтсизликдан огоҳ этдилар. Она кулбадан чиқди-ю, йил бўйи ўз боласидай эҳтиётлаб келаётган боғида дарахт шохлари синдирилаётганини кўриб йиғлаб юборди.

— Инсоф қилинглар! Мен бир бева бечораман, болаларимга раҳм қилинглар, ризқини қийманглар! — деб ёлборди.

Лекин кўр ҳам мажруҳ ҳам унинг бу ноласига аҳамият бермадилар. Дарахт шохларини синдиравердилар. Ниҳоят, бева ва етимларнинг ноласини эшитган қоровул пайдо бўлди-да, иккала ўғрини судраб маҳкамага олиб борди. Кўр ҳам, мажруҳ ҳам қози ҳузурида ўзларини фариштадай бегуноҳ қилиб кўрсатишга уриндилар. Кўр айбни мажруҳга, мажруҳ эса кўрга тўнкайверди:

— Қози жаноблари, менинг кўзим кўр, агар мажруҳ бўлмаганида мен бу ёмонликни қилмаган бўлардим. Ҳамма айб шу нотавонда.

— Эй қози, инсоф қилинг. Агар кўр бўлмаса менинг қўлларим беҳиларга етмаган бўларди. Боққа ҳам киролмасдим.

Қози адолатли эди, икковини ҳам жазога буюрди ва дедики:

— Эй кўр, сен кўрганингда эди, эй мажруҳ, сен юролганингда эди, ҳамма сенларнинг ёмонликларингдан қочган бўларди. Аммо бу ҳолларингга ачиниб, ҳамма сенларга ёрдам бераверади...

Қиссадан — ҳисса: нафс — кўр, шайтон эса бечора мажруҳ. Иккови бирлашганда инсонни йўлдан чиқаради ва кўпдан-кўп ғарибларни йиғлатишга қодир бўлади. Ҳар қандай ёмонлик шу икки ёвуз кучнинг бирлашишидан пайдо бўлади. Ҳар қандай яхшилик эса шу икки ёвуз кучни йўқ қилишдан ҳосил бўлади. У иккиси ажратиб ташланса, кўр билан мажруҳ ёлғиз бўлгандаги каби ёмонлик амалга ошмайди. Мазкур ривоят кишининг суратига эмас, сийратига боқмоғимиз лозимлигига ҳам эътиборимизни қаратяпти. Баъзи кишилар фариштa суратли, бироқ, ҳайвон сийратли бўлади. Бундай кимсалар қанчалар уринишмасин, бирлари ҳеч қачон икки бўлмайди. Буюк мутафаккир Саъдий

Шерозий таъбирлари билан айтилса, мушукнинг қаноти бўлса, осмонда чумчуқ қолмас эди.

«Кўр» билан «мажруҳ»ни қандай куч ажратиб ташлаши мумкин? Албатта иймон! Ҳидоят йўлидаги одам «кўр»га опичиб боққа ўғирликка кирмайди. Ривоятдаги воқеага қайтсак: беҳи егиси келган шу икки одам агар бевадан илтимос қилишганида у болаларининг ризқини қийиб бўлса-да, уларнинг тўрваларини тўлдириб бермасмиди? Улар боғ эгасини хасис деб гумон қилишди. Ёмон гумон уларни бирлаштирди. Яхшиликни гумон қилишганида, Аллоҳ таолодан баракали ризқ сўрашганида тўрвалари тўларди. Бева асли хасис бўлган тақдирда ҳам Аллоҳ таоло бу икки бечоранинг дуоси ҳурматидан унинг қалбини юмшатарди ва шунинг баробарида етимлар ризқинини ҳам баракали қилиб қўярди. Улар Аллоҳ таолодан ҳеч нима сўрашмади ва оқибатда ҳеч нимасиз қолишди. Тўрвалари тўлиши ўрнига жазога мубтало бўлдилар.

Навос ибн Салъон Ансорий (р.а.) Расулуллоҳга (с.а.в.) мурожаат этиб, яхшилик ва гуноҳ ҳақида сўрадилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) жавоб бердилар: «Яхшилик — ахлоқнинг чиройли бўлиши, гуноҳ эса қайси бир ишни қилишда кўнглингда ғашлик уйғонса-ю, шу қилмишингни кишилар билиб қолишини хоҳламайдиган бўлсанг, мана шу ишни қилмоғинг гуноҳдир».

Чиндан ҳам айрим одамлар қасддан ёмонлик қилаётганларида кўнгилларида озми-кўпми ғашлик пайдо бўлади. Ҳидоят топганлар кўнгил овозига қулоқ тутиб, ўзларини тўхтата оладилар. Шайтон етовидаги бандалар эса қалб нидосини эшитмайди. Айримлар ёмонлик қилиб қўйгач, афсусланадилар. Тавба йўлини қидирадилар. Тавба қилганлари дуруст, бироқ бу билан чекланмасликлари керак. Аллоҳ таборак ва таоло: «... албатта яхшиликлар ёмонликни кетказади» (Худ сурасидан), деб бандаларига тўғри йўлни кўрсатган. Пайғамбар алайҳиссалом бу борада марҳамат қиладилар: «Қаерда бўлсанг ҳам Аллоҳ таолога тақво қил. Ёмонлик ортидан яхшилик қилки, уни ювади. Одамларга ҳусни хулқ ила муомала қил». Кундуз кечани таъқиб этгани каби яхшилик ёмонликни таъқиб этади. Ёмонлик қилмаслик — яхшиликнинг дебочасидир. Ҳазрат Жомийдан тўртлик:

Яхши хулқли бўлгил ҳамда соф кўнгил,
Одамларга доим инсофли бўлгил.
Бу меҳнатхонада яхшию ёмон
Учрайди, яхшилик қилавер ҳамон.

Ҳа, яхшиликда бардавом бўлиш қандай яхши! Ҳаётни мўминлик мартабасида ўтказиш нақадар саодат!

Бир донишмандан сўрадилар:

— Фоний дунёда яхшилар кўпми ё ёмонларми?

Донишманд жавоб айтди:

— Дунёда яхшилар кўп, ёмонлар оз. Тасаввур қилинг: бир челак тоза сувга бир томчи қора сиёҳ тушса, ҳаммасини булғайди. Аллоҳ таоло сувни ҳаволатиб, оқизиб, думалатиб, барибир қора сиёҳ доғидан тозалайди. Одамлар ҳам шундай, тозалик, поклик, софдиллик инсон та-

биатида олам охиригача туради. Яхшилар борки, бу дунё гуллаб-яшнаб омон яшаяпти...

Назм:

Боқаман, кўзда зиё, мангу барқарор дунё,
О, кенгга кенгдир дунё, торга эса тор дунё.
Кимдир ҳаёт ошиғи, баланд парда қўшиғи,
Суйганга суюк дунё, суймаганга дор дунё...

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар:

«Бу дунёда яхшилик қилган кишилар охиратда яхшиликка эришадилар ва шариатда ёмонлик деб саналган ишларни қилувчилар охиратда ёмонликка дучор бўладилар».

Мазкур шарафли ҳадиснинг ички бир маъноси ҳам мавжуд: фоний дунёда одамларга фойдаси теккан кишининг боқий дунёда ҳам манфаати тегади. Чунки бу дунёда яхшилик қилгани, яъни фойдаси теккани учун Аллоҳ таоло унга савоб беради. Ўша савоби туфайли гуноҳкор кишиларни шафоат қилишига йўл очилади. Демак, бу дунёда яхшилик қилгани каби у дунёда ҳам яхшилик қилган бўладики, Аллоҳ таолодан шу неъматни сўраб, ёмонлик пуштикамаридан бўлган иллат — адоват (душманлик) ҳақида ҳам фикр юритайлик. «Адоват» ва «душманлик» ўзаро зиддиятни англатувчи маънодош сўзлардир. Ўзгага адоват ва хусумат қилиш «душманлик» дейилади. Сўзлашувимизда «кин», «ғаним», «мухолиф», «ёв», «ёвлашиш» тарзида ҳам қўллаймиз. «Рақиб» ва «рақобат»да ҳам қарама-қаршилик мавжуд, лекин бу сўзлар ижобий маънони беради. Яъни, спортчиларни ўзаро рақиб, тижорат-даги айрим ишларни рақобат, деймизки, бунда ёмонлик уруғи йўқдир. Аммо рақобат ҳаддидан ошса, душманликка айланади. «Инсон билан шайтон орасида адоватдир ва табиий мухолафат: бири ўтдин яратилди ва бири туфроғдин. Бу адоват ораларидадир ул чоғдин: ўт ғолиб бўлса, туфроғни кул қилур ва туфроғ ғолиб бўлса, ўтни ўчирур» («Маҳбубул-қулуб»дан).

Адоват ва душманликнинг байроғи ҳам, ёпинчиғи, қалқони ҳам иймонсизликдир. Шу боис одам кўнгли лавҳида адоват нақшлари ўрин олмаслиги чораларини кўриши керак. Дилда сақланган адоват темир зангига ўхшайди. Занг темирни егани каби, адоват ҳақни кемиради, қалбни азоб ва изтироб билан емиради. Суқрот ҳаким дедиларки: «Мен душманим бўлган бир одамга адоват қилмайман, адоват қилсам, душманимнинг хусумати яна ҳам зиёда бўлади. Мен яхшилик билан муомала қилиб душманимнинг адоватини муҳаббатга айлантираман, уни ўзимга дўст қиламан».

Абадий турмайди одамнинг жони,
Ғаразгўй бўлмоқлик ўзи бемаъни.
Подшолар подшоға қадимдан душман,
Душманни дўст қилар ақл султони.

Ҳа, айтишга осон, аммо бажариш қийин бўлган амал бу. Лекин бажариш қийин, деб ортга чекинилса, адоват кучга киради, тотли ҳаёт заҳарга айланади.

Ёви бор одамнинг ҳаёти тотли бўлармиди?! Адоватнинг бўлиши

чирой эмас. «Душманинг қанчалик кичик ёки кам сонли бўлса ҳам, сен уни улуғ деб билгин, эй кўнгли ўктам инсон!» —дейдилар донолар. Ҳатто чивин ҳам фил учун арзимас душман эмас! У чақадиган бўлса, филдек жонивор ҳам сакраб кетади. Ёви бўлган, ёви билан уруша-уруша қариган кишининг деганлари:

Душманим кичик деб ғафлатда қолма,
Нега қўрқайин деб сен шов-шув солма.
Ёвинг бўлса, асло ғофил бўлмагин,
Ёвга ёв, яхшига яхши бўл, толма.

Билиндики, ёви бор кишида севинч бўлмайди. Ёвнинг сони кам бўлса ҳам, зарари кўп. Душман ҳар қанча кичик бўлса ҳам, кўнгилни нотинч қилади. Хас ҳар қанча майда бўлса ҳам кўзга азоб беради. Дунёда тўрт нарса борки, уларнинг камини ҳам кўп деб ҳисоблайдилар: 1. Олов — ози ҳам, кўпи ҳам куйдиради, ози бирпасда кўпга айланади. 2. Қарз — қарзини қистаб келувчи ҳузуридаги хижолатлик бир танга учун ҳам, минг тилла учун ҳам бир хил. 3. Беморлик — ҳар қандай кишини беҳузур ва заиф қилади. 4. Душман — ҳар қанча хор ва заиф бўлмасин, ахир бир кун ўз ишини қилади.

«Ҳар душанба ва пайшанба кунлари жаннатнинг дарвозалари очилади, — дедилар набий муҳтарам (с.а.в.).— Аллоҳ таолога ширк келтирган кишилардан бўлак ҳамманинг гуноҳи мағфират қилинади. Лекин ораларида қаттиқ адовати бўлган икки киши ярашиб олмагунича «гуноҳларини ўчиришни тўхтатиб туринглар», дейилади». Яъни, Аллоҳ таоло томонидан гуноҳларни ёзадиган ва ўчирадиган фаришталарга: «Булар ярашмагунича «гуноҳлари кечирилди» деб ёзиб қўйишдан тўхтаб туринглар», дейилади.

Ҳар дарднинг бир дармони бор. Сувнинг дармони ўт, заҳарнинг дармони тарёк, ғамнинг дармони сабр, ишқнинг дармони — висолдир. Адоватни босадиган дори эса йўқ. Агар бутун дарёларнинг сувини сепсалар ҳам кин ва ғазаб оташини сўндира олмайди. Куч ва қувватга ишонган ақлли одамлар ҳам бошқаларда адоват уйғотишни маслаҳат кўрмайдилар, ўз шаън-шавкатларига маҳлиё бўлмайдилар. Тарёк ва бошқа дори-дармонлари бўлган одам уларга ишониб, заҳар ичмайди. Ичиқора дўст билан ёвуз душман бирлашса — ҳасад билан адоват қовушса, одамни ҳалок этади. Унинг ҳурмати, шон ва шуҳрати кўкларга чирмашган бўлса-да, эртами-кечми йўқ бўлиб кетади. Ажабажабки, Ғаззолий ҳазратлари айтганларидек, қабрда ётганлар пушаймон қилаётган ишлари устида тириклар бир-бири билан қир-пичоқ бўлмоқдалар. Бўри билан қуённинг, мушук билан сичқоннинг, лочин билан какликнинг, бойқуш билан қарғанинг адоватини тушуниш мумкин. Одамлар орасидаги, айниқса, бир халқ ёки бир дин вакиллари орасидаги адоватни қандай изоҳлаймиз? Бу борада «Ўткан кунлар» асаридаги Юсуфбек ҳожининг қипчоқ қирғинига доир гаплари ғоят ибратлидир. Ёдингизда бўлса, Тошкент беклари ўз манфаатлари йўлида қипчоқларга қарши фитна ясайдилар. Юсуфбек ҳожи ўғли Отабекка бу хусусда тушунтириш берганда: «Хон эрса Мусулмонқулға бўлған адоватини қипчоқни қириб аламдан чиқмоқчи», дейди. Ундан илгарироқ,

бекларни бу машъум душманликдан қайтариш мақсадида айтган гапларини эслайлик: «Маним ҳамма мулоҳазам юрт, эл манфаати нуқтасидан туриб айтиладир. Мен ҳеч вақт инкор қилолмайманким, ёлғиз ўз ғарази йўлида иш қилғувчи палид кишилар қипчоқлар орасида бор бўлғанидек, бизда ҳам йўқ эмас... Буродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадирған фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тегида қўр тўкиб ётибдир. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвға берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсақ ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилғувчимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлиға қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйғанмизми?.. Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиған фурсатда, сизга иккинчилар тобут чопадир. Биз қипчоққа қилич кўтарганда, ўрус бизга тўп ўқлайдир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимға еткан кўраман...» Ҳамонки, адоват икки ёки беш-ўн киши орасидаги офатгина эмас, миллат фожиаси экан, бу иллатнинг оқибати ҳақида яна нималар дейиш мумкин?

«Зўр душман мағлуб бўлса, шодланма, — деганлар ҳазрат Навоий.— Унинг ишидан ғофил бўлма. Уни жазолашда сабрли бўлиш, муомалада эҳтиётқорлик лозимдир.

Душман ражову хавфи десангким, фан ўлмағай,
Андоқ тирилки, кимса сенга душман ўлмағай.

Душманнинг шум нияти хавф солмасин, десанг, шундай ҳаракат қилки, ҳеч ким сенга душман бўлмасин, дейилмоқчи бу байтда. Дунё шундай ғалатки, киши бировни ўзига душман деб билади. Аммо бошқа кимдир унинг ўзини душман деб билади. Гўё одамлар бир-бирларига адоват занжирлари билан боғланганга ўхшайдилар. Ҳамонки, душман ва душманлик бор экан, қандай яшаш керак? Душмандан қочиш керакми ёки уларга яқинлашиб, дўстлашиш чорасини излаш маъқулми? «Ёв билан ёндошма», деган мақолга амал қилиш шартми? Қадим файласуфларидан Плутарх: «Душманларинг сўзида ҳақиқат эҳтимоли бўлса ҳам ишонма, дўстларинг сўзларида ноҳақлик эҳтимоли бўлса ҳам ишон», деган экан. Бундай дейилишига сабаб, ҳамма ўз душманини бемаъни аҳмоқ, деб ҳисоблайди. Ҳолбуки, киши ўзига душман деб билган одам ақл ва илм жиҳатидан ундан устунроқдир? Ҳикмат аҳлининг айрим китобларида «душманнинг тилёғламалигидан ҳазар этинг, рақибнинг ширин сўзларига, юмшоқ муомаласига учманг», деб ёзилган. Душман ҳамиша қасос олишга, ўз ниятига етишга фурсат ахтаради. Агар куч билан енга олмаса, ҳийла ишлатади. Кўз оғриғига дучор бўлган одам қуёшга қараса ё шамолга тутса, кўздан ажралиши мумкин бўлгани каби, одам ўз душманига яқин келса, ҳалок бўлади. Шу сабабли душмандан қочмоқ — табиий ва қонунийдир. Ким душманнинг айтганига ишониб иш кўрса, эътиборсиз одамнинг сўзига кириб ҳаракат қилса, уни донишмандлар беақл ва жоҳил ҳисоблайдилар.

Бошқа бир китобларда: «Ўз мақсадингга эришмоқ учун маълум даражада душманга яқинлаш-у, аммо уни ўзингга хавф туғдирадиган даражада яқинлаштирма», дейилади. Қуёшга қаратиб тик қўйилган таёқ

бунга мисол тариқасида келтирилади: таёқ жудаям эгилса, сояси камаяди, озгина эгсанг сояси катталашади.

Душманга яқинлашайми ё узоқлашайми, деган саволга жавоб топишдан олдин «шу одамнинг чиндан ҳам менга душманлиги борми? Адоватининг сабаби нима? Душманлик хатари қай даражада?» деган саволга жавоб излаган маъқул. Чунки юқорида айтилганидек, ўзимизга душман деб гумон қилаётган одамни бизга нисбатан адовати йўқдир. Гумон туфайли ундан узоқлашсак, уялиб қоламиз. Баъзан «мен уни қаттиқ ранжитганман, шунинг учун энди душманлик қилади», деб ўйлаймиз. Ранжигани аниқ. Лекин мусулмон бўлгани учун кечириб юборгандир. Ахир ранжиганларнинг барчалари душманлик йўлига ўтмайди-ку? Расулуллоҳнинг (с.а.в.) «араз уч кун» деб белгилаган қоидаларига риоя қилувчилар кўп-ку? Демак, душман билан муносабатни узишда ёки яқинлашишда шошилмаслик керак. Донолар «ёв билан яқинлашиш йўлини қидириш — саломат яшашнинг тўғри усули», дейишган. «Мен ҳамма вақт ғазабимни босишга ва жанжалкаш душманимга ён беришга ҳаракат қиламан, — деган эди русларнинг адиби Лев Толстой.— Натижада адоватга барҳам беришга эришаман, кейин эса осойишта ҳолатда ҳаммаси жой-жойига тушиб кетади. Деярли ҳамиша адоват бошидаёқ тўхтатилмаганига афсусланишга тўғри келади».

Душманлик нимадан келиб чиқади? Икки томоннинг бир-бири билан қайсидир масалада келиша олмаганидан, амал ёки обрў талашишдан, чақимчиларнинг ўртага ғийбат ўтини ёқишларидан... Олдинги жамиятда «синфий душман», «халқ душмани» деган иборалар тўқилди. Бу иборалар ортида неча минглаб одамларнинг бегуноҳ тўкилган қонлари бор...

Барча адоватларнинг ўзига хос хусусияти — иккала томоннинг заифлигидир. Мард кишига нисбатан қўрқоқ одам кўпроқ адоват майдонини маъқул кўради. «Гадонинг душмани гадо бўлади», деб бежиз айтилмаган. Адоватдаги икки кишидан ақллироғи бу душманликнинг айбдори, десак хато қилмаймиз. Чунки у ақлни ишга солиб, адоват оловини ўчира олмаган. Илмсиз авомнинг ўзаро адоватини тушуниш мумкин, лекин олимлар орасидаги адоватга мен тушунмайман. Адоватнинг ўзига зарар келтиришини билганлари ҳолда адоват хасталигини даволаш ўрнига хуруж олишига имкон яратиб берадилар. Сталин замонида адоват дарахтининг қандай офат мевалар берганини яна эслайлик-да, яратган Раббимизга илтижо қилиб, бизларни бу офатлардан қутқаришини сўраган ҳолда дуога қўл очайлик:

— Бандаларига яхшилик ила ёмонлик йўлини ва унинг оқибатини аниқ кўрсатиб берган ё Раббимиз Аллоҳ! Барча ҳамд, барча шукр, барча мулк ва барча халойиқ Сенгадир, яхшиликнинг барчаси Сенинг ихтиёрингдадир ва ишларнинг барчаси Сенга қайтади. Сендан яхшиликнинг барчасини сўраймиз ва ёмонликнинг барчасидан Сендан паноҳ тилаймиз. Биз саййидимиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам Сендан сўраган барча яхшиликларни сўраймиз. Ва сарвари олам Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам Сендан паноҳ тилаган барча ёмонликлардан биз ҳам паноҳ тилаймиз. Ё Аллоҳ, Сендан тасодифий яхшиликни сўраймиз ва тасодифий ёмонликдан Ўзингдан паноҳ тилаймиз. «Бас,

ким ҳаёти дунёдалик пайтида зарра миқдоричалик яхшилик қилса, қиёмат кунида ўшани кўрур. Ким зарра миқдорича ёмонлик қилса, уни ҳам кўрур» (Залзала сурасидан) илоҳий каломингга кўра, бизларни фоний дунёдаги яхшиликларимиз учун қиёматда яхшилик кўрувчилардан қил. Қиёматда ёмонлик кўрувчилар тоифасига қўшилиб қолмаслигимиз учун бу дунёда каттаю кичик ёмонликлардан Ўзинг қайтар бизларни.

Ё Раббимиз! Яратган махлуқотларинг ёмонлигидан, хусусан адоватидан бизларга паноҳ бер. Уларнинг ёмонлигидан Сен билан ҳимояланамиз. Барчани Сен — Ўзинг яратдинг ва тўкис қилдинг, ўз Аршингга истиво қилдинг. Ўлдирдинг ва тирилтирдинг, таом бердинг ва тўйдирдинг. Сув бердинг ва қондирдинг, қуруқлик ва сувингда ҳам кемаларинг, жониворларинг ва ҳайвонларингга миндириб қўйдинг. Бас, Ўз ҳузурингда бизларни азобингдан қўрқадиган ва Сенга йўлиқишни орзу қиладиган солиҳ бандалардан эт. Бизларни мақбул ва хайрли амалга, фойдали илмга, қадрли саъй-ҳаракатга муваффақ этишингни Ўзингдангина сўраймиз.

Ё Аллоҳ! Бизларга яхшилик истаганларни Ўз яхшиликларинг билан суюнтир ва бизларни ҳам суюнувчи бандаларингдан қил. Ё Аллоҳ! Бизларга ёмонлик истовчиларнинг қалбларини Ўзинг ислоҳ эт. Ёмонликлари туфайли дўзах азобига рўпара бўлишларидан Ўзинг асра. То қиёматга қадар туғилиб, яшайдиган зурриётларимизни ёмонлик кўчасига кириб қолишларидан Ўзинг асра! Дуоларимизни қабул ва мақбул эт — омийн, ё Раб ал-оламийн.

ШУҲРАТ — ОФАТ

Искандар Зулқарнайн саркардалари билан ўтирганда улардан бири дедики:

— Эй олампаноҳим! Сиз кўп уйланинг, фарзандларингиз кўпайсин. Дунёда сиздан анчагина ёдгор қолсин.

Бу насиҳатни эшитган Искандар Зулқарнайн кулимсираб қўйиб жавоб қайтарди:

— Менинг ёдгор фарзандларим — ҳаммага қилган яхши муомалам, яхши сўзларим ва гўзал хулқ-атворимдир. Булар туфайли халқ мени ҳурмат билан тилга олади. Номимни доимо яхшилик билан ёд этади.

Бир донишманд насиҳат китобида бундай ёзган экан:

«Эй одам! Сен ҳеч қачон улуғлик кетидан қувма! Улуғликни излаш, барчадан устун бўлишни хоҳлаш чин инсон хислати эмас. Кийиниш ва ясан-тусан билан ўзингни кўрсатишга уринма. Чунки бундай қилиш ясама обрў талаб қилишдир. Ўтаётган умрингдан бехабар бўлма, уни ўқиш ва ўрганишга сарф қил! Бахтиёрлик ва саодатлик асосини қўлга киритишга урин! Билгинки, ҳаёт доимо зийрак бўлиб киши ўзидан огоҳ бўлиши учундир. Уни ейиш ва ичиш, ухлаш учун деб ўйлама!»

Киши қилган яхшилиги туфайли гуноҳ орттириши мумкинми? Яхшилиги учун жамоат ундан юз ўгириши мумкинми?

Ғалати, ҳатто бемаънироқ савол, а?

Албатта, яхшилик туфайли гуноҳ орттирмайди, балки кейинроқ, шу яхшилиги туфайли мақтала бошланганида шуҳратга берилиб, ғурур отига минганида гуноҳ кулбаси эшигини очади. Ана шунда жамоа ундан юз ўгиради.

Дунёнинг ишлари шунақа ажабтовур: кишини яхшилиги учун мақтаб, кўкларга кўтарадиган, кибр балосига гирифтор қиладиган ҳам жамоа, шу хасталиги учун ундан юз ўгирадиган ҳам шу жамоанинг ўзи.

Ҳа, қилинган ҳар қандай яхшилик ортидан шуҳрат келади. Пайғамбаримиз алайҳиссалом умматларини «шуҳрат — офатдир», деб огоҳлантирганлар.

Маҳжон Асламий (р.а.) айтдилар: «Расулуллоҳ (с.а.в.) масжидда рукуъ, сужудларини яхшилаб намоз ўқиётган бир кишига кўзлари тушдида: «Бу одам ким?» деб мендан сўрадилар. Мен: «Бу фалончи», деб уни мақтай бошладим. Расуллулоҳ (с.а.в.): «Бўлди, бундай мақтовингни ўзига эшиттирма, уни ҳалок қиласан», — дедилар». Абу Бакра Нуфаййиъ ибн Ҳорис (р.а.) айтдилар: «Расули амин ҳузурларида бир киши устида гап бўлди ва уни кимдир мақтади. Шунда Расулуллоҳ «Уни шундай мақташлик билан бўйнини узиб қўйдинг», дедилар ва бу гапларини бир неча марта такрорладилар. Кейин: «Агар биттангиз бир биродарини (ҳақиқатда бор бўлган хислати билан) мақтамоқчи бўлса, «Менинг фикримча, у шундай одам», деган сўзларни аввал айтиб қўйсин. Чунки унинг ҳақиқий ҳолини Аллоҳ таолонинг Ўзигина билади. Бандалар бир-бирларини Аллоҳ таолога «бу киши албатта пок», деб ҳукм қилиб беришлари дуруст эмас», — дедилар».

Ривоят, бир киши тик туриб, амирлардан биттасини мақтади. Шунда Миқдом ибн ал Асвод унинг юзига тупроқ сочдилар-да, «Расулуллоҳ ортиқча мақтовчилар юзига шундай тупроқ сочишимизга буюрганлар», дедилар. Иброҳим ат-Тамимий оталаридан ривоят қиладилар: «У киши айтдилар: «Биз ҳазрати Умар ибн ал Ҳаттоб (р.а.) олдиларида ўтирган эдик. Шунда бир киши иккинчи кишини ўзининг юзига мақтади. Ҳазрат Умар (р.а.): «Бу кишини сен ҳалок қилдинг», дедилар».

Шуҳратнинг офатга олиб бормаслиги учун киши иймони ғоят мустаҳкам бўлиши керак. Чунки кўп ҳолларда шуҳратли киши шайтонга тобе бўлиб қолганини ўзи ҳам сезмайди. Атрофидагиларнинг мақтовини, ихлосини бора-бора талаб даражасига етказади. Яъни «ҳамма мени мақташи шарт, барча менгагина ихлос қилишга мажбур», деб ўзини ўзи ишонтира бошлайди. Камчилигини айтганни хусуматчи, танқид қилганни душман деб ҳисоблайди. Билмайдики, шуҳрат маънавий мукофотдир. Бу мукофотга ҳамиша лойиқ бўлиши шартдир. Яхши номга эга бўлиш учун бир-икки яхши иши кифоя эмас, яхши хулқларнинг барчасини эгаллаши керак. Одамлар орасида «шуҳратпарастлик» деган иллат бор. Бундайлар шуҳрат учун югураётиб йиқиладилар. Йиқилайиқила бир амаллаб ниятларига етганлари эса шуҳрат йўлида маънавиятларини ўлдирадилар.

Бошқалардан эшитган мақтовлар туфайли шуҳрат шоҳсупасига

ўтириб олувчиларни тарбиялаш мумкиндир. Аммо, ўзлари тўқиган ёлғонларга асосланиб шуҳрат даъво қилувчиларни-чи? «Аҳмоқ ўзини мақтар», деган мақол бекорга тўқилмагандир. Аҳмоқнинг давоси эса ўзингизга маълум. Бир масал бор:

Тулки билан маймун ҳамроҳ эдилар. Йўлда бир-бирларига мақтаниб бораверишди. Тулки ўзини ғоятда кибор оилага мансублигини ва ҳайвонлар ичида энг олийнасаб ҳисобланишини айтди. Буни эшитган маймун: «Биродар, менинг қанчалик олийнасаб эканлигимни фақат Аллоҳ таоло ва ўзим биламан», деди. Шу орада қабристонга яқинлашдилар. Маймун чаққонлик билан сакраб, дабдаба билан безатилган бир қабртош ёнига ўтди-ю, ҳўнграб йиғлай бошлади. Тулки: «Нега йиғлаяпсан?» деб ажабланди. «Мен йиғламай ким йиғласин? — деди маймун. — Шу қабрда ётган киши отамнинг саройидаги энг содиқ хизматкор эди». Бу гапни эшитган тулки кулди: «Эй оғайни! Оғзингга сиққанича ёлғонни тўқийвер. Бу ердагиларнинг биронтаси туриб, ёлғонингни ошкор қилолмайди, шундайми?»

Қиссадан ҳисса шуки, бу дунёда маймун билан тулки сингари ўзларини мақташ билан шуҳрат топишга интилувчи қанчадан-қанча ёлғончилар бор. Ҳақиқий инсон аввало мақтанишга, қолаверса ёлғон шуҳратга эҳтиёж сезмайди. Чунки олтинни кўрган киши унинг олтин эканини дарҳол билади. Фақат, мис бўла туриб, олтиндай кўринишни хоҳлаганлар маймун билан тулки каби мақтанчоқлик қиладилар.

Бир ҳамёнда олтин, кумуш ва мис тангалар бор эди. Улар доимо шовқин қилишиб: «Олтин нима бўлибдики, исми жуда машҳурдир? Ҳақиқатда эса биз ундан аълороқмиз», деб, ўзларини олтиндан устун қўйишарди. Олтин эса уларга жавоб бермасдан, сукут сақларди. Кумуш тангалар бу ҳолга чидай олмай олтинга: «Мақтанчоқ мис тангаларга муносиб жавоб берсангиз-чи!» дейишди. Шунда олтин деди: «Эй дўстлар, ғамгин бўлманг, эртага соҳибимиз бозорда ҳамёнини очганда ҳар кимнинг қадр-қиймати намоён бўлади». Бу қиссадан маъно шуки, ўз қадрини билмаганлар ўзларини мақтаб тасалли топадилар. Ўзига ишончи бўлганлар эса сукут сақлайдилар. Уларнинг бу сукутлари қадр-қийматларига бўлган ишонч туфайлидир. Мис бўлганлар эса сарроф бўлмаганларнинг ёнида ўзларининг олтиндан юқори эканликларини айтиб мақтаниб юрадилар.

Эй кўнгил! Сен бу чиркин одатга яқинлашма! Олтин бўлсанг сени ҳеч ким мис қилолмайди. Душманинг сени ёмонласа ҳам маъюс бўлма. Устоз Саъдий бу ҳақда деганларки:

Бир аҳли ҳунар, кўрса жафо, шахси дунёдан,
Титратмасин асло қирилган қалбини бир он.
Бир тошки агар олтин косани синдирса,
Олтин яна олтиндир, қийматига етмас ҳеч нуқсон.

Олтинни таҳқирлаш учун ахлатга ташласалар-да, унинг қиймати асло пасаймайди, олтин олтинлигича қолаверади. Чанг осмонга чиқса ҳам, унинг қиймати ҳеч қачон ошмайди. У чанглигича қолаверади. Кибрланиб мақтанишдан лаззатланганлар шароб ичган сархуш каби ўзларини маҳв этадилар. Инсон ё кўрингани каби бўлади, ё бўлгани каби кўринади.

Шуҳратпарастлик — кишининг ўзи лойиқ бўлмаган шон-шуҳратга бевақт уринишидан бошқа нарса эмас. Бу кунларимизда шуҳратпарастликнинг турли кўринишларига дуч келяпмиз. Шулардан бири: ёш санъаткорлар ҳаётида учраяпти. Саҳнага бир-икки чиқиб олқиш олган, айниқса беш-ўн тўйга бориб, чўнтаги пулга тўла бошлаган санъаткор дарров «юлдуз»га айланиб қоляпти. Албатта, унинг ўзи «Мен — юлдузман!» деб ҳайқириб майдонга чиқмайди. Уни атрофидагилари, хусусан, мухбирлар мақтаб кўкларга кўтара бошлайдилар. «Юлдуз» деган «унвонни» ҳам улар берадилар. Ёш санъаткор эса бу мақтовларга ишонади, ўзини шу шуҳрат шоҳсупасига лойиқ деб ҳисоблай бошлайди. Аслида бу уларнинг шуҳрати эмас, фожиаларининг бошланишидир. Дастлаб пули кўплигидан, олқишларнинг мўллигидан гердая бошлайди. Ҳаёт — бешафқат. Шуҳратни беришга беради-ю, ширин туюлган бу дамлар умрини узоқ қилмайди. Санъатдаги омад, дабдаба тез ўтиб кетади. Олқишлар камайиб, ўзига бўлган эътиборнинг сусая бошлаганини сезган санъаткор энди атрофидагилардан ранжийди, ҳатто нафратланади. Тагидаги хориж маркаби, сароймонанд уйи ҳам кўнглига таскин бера олмайди. Шуҳратпарастлик хасталиги уни шундай азобга мубтало қилиб қўяди. Афсус шундаки, ёшлар бу оддий ҳақиқатни англашни, бу хасталикдан сақланишни исташмайди.

Шон, ном, довруқ ортига тушганлар шайтон йўлида югурадилар. «Шараф қидирсанг уни бойликдан излама, иймондан қидир», деган ҳикматни унутадилар. Шуҳрат инсон учун энг катта нафсоний орзудир. Кимсанинг орзуси баъзан ақлидан зўр келади. Шуҳрат савдосига тушган киши жуда кўп зулмларга қўл уради-ю, лекин ўзи бунинг фарқига бормайди. Бу орқали ўзини пастга уриб, золимлар сафига қўшилиб қолади. Уламолар дерларки, биров кимнингдир молини зулм йўли билан олса-ю, мол эгасининг вафотидан сўнг қилган ишидан пушаймон бўлиб, марҳумнинг ворисларига ва бутун Ер юзи аҳолисига ўша молни келтириб рози-ризолик учун ҳаракат қилса-да, улар рози бўлишса ҳам, ўша кишининг шарафига етган хафагарчиликни кетказолмайди. Зеро, бир мўминнинг шарафи молидан аҳамиятлироқдир. Шуҳрапараст одам буни фарқлай олиши қийин.

Ақлли одамлар бошларига шуҳрат тожи кийдирилаётганини сезсалар, эҳтиёт чораларини кўра бошлайдилар.

Абдуллоҳ ибн Муборак айтадилар:

— Бир йили Маккада қурғоқчилик бўлди. Халқ уч кун истисқо намозини ўқиди. Аммо ёмғир ёғмади. Шунда ёлғиз ўзим дуо қилай деб халқдан четланиб, ғорга кирдим. Бир пайт хабаш қул келди-да, мени кўрмади, икки ракаат намоз ўқишга киришди. Бошини саждага қўйгач: «Илоҳим! Бу бандаларинг уч кун Сендан ёмғир сўрашди. Бермадинг. Иззатинг ҳаққи, ёмғир юбормагунингча бошимни ердан кўтармайман», деб дуо қилди. Шунда у ҳали бошини кўтармасидан ёмғир ёға бошлади. У тургач, ортидан эргашдим. Бир ҳовлига кирди. Мен эшикнинг олдига ўтирдим. У ердан бир киши чиқди. Мен қул сотиб олмоқчи эканимни айтдим. Уй эгаси менга бир ғуломни кўрсатди. Бошқасини сўрадим. «Яна биттаси бор-у дангасароқ, сизга тўғри келмайди», деди. Уй эгаси ғорда дуо қилган қулни назарда тутган эди. Мен ўшани йи-

гирма динорга сотиб олдим. Шунда ғулом менга: «Эй ибн Муборак! Нима учун айнан мени сотиб олдингиз? Мен сизга яхши хизмат қила олмайман», деди. Уни уйимга олиб келдим. У таҳорат қилишни истади. Сўнг таҳорат қилиб, намоз ўқиди. Саждада бир нималарни гапирди. Сўзларини эшитмоқ мақсадида унга яқинлашдим. У «Эй сирларнинг соҳиби! Сир зоҳир бўлди. Мен эсам машҳур бўлганимдан кейин яшашни хоҳламайман», дер эди. Сўнг бир муддат жим бўлиб қолди. Қарасам, ўлиб қолган экан...»

Бу каби воқеаларга ибрат кўзи билан қарасак, комиллик йўлида юқорилаб бормоқлик учун шуҳрат аталмиш кўчалардан нари бўлиш шартлигини англаймиз. Тоғ йўлида чорраҳалар кўп бўлади. Ҳар бир чорраҳада шуҳрат саройи жилваланиб кўринади, ўзига тортади. Юқорига эмас, ўнг ёки чапда кўринган ўша шуҳрат саройига кирилса, тамом, киши комиллик йўлидан узилади. Бу саройнинг ёқимли ва роҳатбахш тўшакларидан, дастурхонидан қутулиб чиқиб яна юқорилаш қийин, жуда қийин!

Ривоят: Боязид Бистомий ҳазратлари Рамазон куни кўчада таом еб ўтирардилар. Шогирдлари бундан ажабландилар ва бунинг сабабини сўрадилар. Дедиларки:

— Атрофдаги одамлар менга иззат бажо келтираверишиб, ибодатимни мукаммал қилишимга халал беряптилар. Рўза тутмай овқат еб ўтиришимни кўришгач, мени шуҳрат шоҳсупасидан туширадилар ва мен Ҳолиққа хизматимни тўлароқ адо этиш имконига эга бўламан. Рўзанинг қазосини эса вақтида ва талаб қилинган миқдорда тутаман.

Мазкурни ҳақиқат сифатида эмас, ибрат сифатида қабул қилганимиз маъқул. Чунки мантиқан олиб қарасак, валиуллоҳ зот атрофдагиларга салбий ўрнак бўлувчи бундай иш қилмас, шуҳратдан сақланиш, ибодатни комил равишда қилишнинг ўзга чорасини топар. Балки бу воқеа мусофирлик чоғида юз бергандир, мусофирликда рўза фарз эмас. Бу ривоят кўп юз йиллардан бери китобларда зикр этилгани учун биз ҳам қаламга олдик ва мазкур изоҳни лозим деб топдик. Шуҳратдан сақланишга доир замонавий ибратли мисоллар ҳам мавжуд. Малайзия сафаридан қайтган биродаримиз шундай ҳикоя қилади:

«Кечаси таҳажжуд намозини ўқиш ниятида туриб, таҳоратхонага ўтдим. Оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний отахон таҳоратхонани тозалаётган эканлар. У киши кўзимга иссиқ кўриндилар. Қаердадир учратгандай эдим. Бу аҳвол кейинги тунда ҳам такрорланди. Учинчи кеча отахонни қаерда кўрганимни эсладим: жума куни жоме масжидида минбарда кўрган эдим. Энг катта масжиднинг имом-хатиби қилаётган бу иш менга ажабтовур туюлиб, салом бердим-да, араб лисонида ўзимни танитдим. Кейин бу юмушларининг сабабини сўрадим. У киши юртимга қачон қайтмоқчи эканим билан қизиқдилар, сўнг саволимга жавобни қайтар куним айтажакларини маълум қилдилар. Сафаримнинг сўнгги тунида яна таҳоратхонада учрашдим. Шунда саволимни эслатмасам ҳам, жавоб бердилар:

— Кундузлари атрофимдаги одамларнинг мени нечоғлик ҳурмат қилишларини кўргандирсиз. Мен билан бир мартагина бўлсин кўришишга маҳтал одамлар бор. Кишининг шуҳрат дардига йўлиқиб,

кибр хасталигини орттириши ва гуноҳкор бўлиб қолиши учун шунинг ўзи кифоя. Мен кечалари ўрнимдан туриб бу ерга келаман-да, таҳажжуд намозини ўқишдан олдин бу шуҳрат, бу кибрга қарши жиҳод қиламан. Сиз таҳоратхонани шунчаки тозалаб юрибди, деб ажаблангансиз. Аслида бу менинг жиҳодим...»

Бу воқеа баёнини эшитиб, бир ибратли ҳикоятни эсладим:

Подшоҳ жума намозини ўқиш учун саройдан чиқар экан, бир жарчи: «Подшоҳим, кўп яшанг, бахтингиз кулсин», деб халқнинг дуолари ва муҳаббатларини изҳор қилар экан. Подшоҳ масжидга халқнинг олқишлари ичида, икки қаттор қўриқчилари орасидан ўтиб кирарди. Подшоҳ нафсоний туйғуларга, халқнинг илтифот ва олқишларига учмаслиги учун яна бир жарчи унинг ёнида юриб, «Мағрур бўлманг, подшоҳим, сиздан буюк Аллоҳ бор!» деб такрорлаб турар экан.

Таниқли одам билан шуҳратли одам бир хил эмас. Айримлар қайси бир иши билан элга танилгач, шуҳратга эришдим, деб ўйлайди. Таниқли бўлишнинг, шуҳратга эришишнинг одамга фойдаси борми? Таниқли одамни кўча-кўйда танийдилар, «ана, фалончи!» деб бир-бирларига кўрсатадилар. Қизиқувчи ёшлар келиб, дастхат оладилар. Мана шу нарса таниқли кишига завқ бағишлайди. Вақт ўтиб, бу эътибордан қолгач, руҳан эзила бошлайди.

Шуҳрат юки оғир бўлади. Кўпчилик кўтара олмайди. Кўтара олмаслигининг сабаби — ҳаётининг кучини шуҳратни қўлга киритиш учун сарфлаб адо қилиб қўяди. Бозордан сотиб олинган қўй қўлдан чиқиб, қочиб кетса, янги эгаси қувлайди. Қўйни ушлашга ушлайди-ю, аммо югура-югура ҳолдан тояди. Киши шуҳратни қуваётганида шуҳрат шайтони унинг гарданига ўтириб олган бўлади. Агар ақлли киши шуҳратни қувмаса, балки яхши фазилатлари, зеҳни, идроки туфайли шуҳрат ўзи келса, шайтон миниш у ёқда турсин, ҳатто унга яқинлаша ололмайди. Нари борса, яқинроғида пайт пойлаб яшайди. Камтар одам бунга ҳам йўл бермайди. Камтарга насиб этган шуҳрат унинг фазилатини янада гўзаллаштиради. Шуҳрат бундай одам ортидан худди соя каби эргашиб юради. Агар шуҳрат олдинга ўтиб олса-ю, кимса уни қувлашга тушса, оқибатда ё бузуқлик ботқоғига ботади, ё кибр тўрига ўралиб бўғилади. Шу кимсани кеча эъзозлаган жамоа бугун лаънатлайди. У қувиб етган, эга бўлдим, деган шуҳрат ўзидан аввалроқ ўлади. Шуҳратга бўйин бермаган, унинг жилваларига маҳлиё бўлмаган кишилар эса эл наздида табаррук инсон мартабасига кўтариладилар. Оқибат шундай бўладики, бу одамнинг ўзи вафот этади, шуҳрат эса яшаб қолаверади. Ҳикмат: яхши ном олиб ўлган киши ёмон ном олиб тирик юрган кишидан афзалдир. Улуғликка эришиш ғоят қийин, бироқ, пасткашликка тушиш жуда осондир.

Шуҳратнинг битта фойдаси бор: агар шуҳратга етишган инсон ҳидоят йўлидаги хулқи билан юқори мартабаларга эришган бўлса, уни бозорда кўрган кишилар «ана, фалончи», деб қўя қолишмайди, балки «Шу жуда яхши одам-да», деб ҳақига дуолар қилишади. Шундай дуога лойиқ одамнинг шуҳрати сира ўлмайди. «Қутадғу билиг»да бундай сатрлар бор:

Недан бўлди Заҳҳок сўкишга дучор,
Фаридунга нечун омад сазовор.
Бири — эзгу (яхши) эрди — олди у дуо,
Эсиз (ёмон) бўлгани-чи, сўкиш беадо.

Сўкишга, халқнинг лаънатига сазовор бўлган Заҳҳок ситамкорлиги билан шуҳрат топган зулмпарвар ҳукмдор. Афсоналарга кўра, унинг елкасига жойлашиб олган икки аждар одамнинг мияси билан озиқланган. Дуога етишган Фаридун эса Жамшид шоҳнинг авлоди ҳисобланади, у Заҳҳокни енгиб, ғорга тиқиб қўяди. Инсониятни зулмдан озод қилади.

Дунёда ҳамма нарса сўнади. Бугун кўзни қувонтириб турган юлдузлар, ҳатто вақти етганда қуёш ҳам сўнади. Шуҳрат сўнмасинми? Шундай экан, шуҳратга маҳлиё бўлганларнинг керилишларига, кеккайишларига нима деймиз? Сўнгган юлдуз эҳтимол фазода парча-парча бўлиб йўқ бўлиб кетар. Шуҳрати сўнган кибр эгасининг холи не экан? Охирати не экан? Аслини олганда, бутун дунёдаги шону шуҳратни тўпласангиз, биттагина буғдой бошоғи каби қадрли эмас. Буғдойнинг нафи бор, бироқ, шону шуҳратнинг ҳатто ўз эгасига ҳам фойдаси йўқ. Эҳтимол, топган шуҳратидан фойдаланиб, турмушини бир оз яхшилаб олар ёки зиёфатларда тўрда талтайиб ўтирар, лекин, фикримга қўшилинг, азизлар, бу ҳам ўткинчи, ватқинчалик кераксиз бир дабдаба!

Машҳур қонуншунос олим шайх Абу Бакр Нишопурий маъно мулки сари йўл топганлардан эди. Бир куни у ўзининг обод маскани бўлган Нишопур шаҳридан саёҳат қилиш учун йўлга чиқди.

Унинг шайхлик мартабаси ниҳоятда баланд бўлиб, мухлис ва хизматкорлари ғоят кўп эди. Кажава ва туғ кўтариб юрувчилар ва олий насаб ходимлари беҳисоб эди. Шайх уларга шукуҳ билан назар солди. Қараса, олди ҳам, орқаси ҳам — бутун теварак-атрофи сон-саноқсиз кишилар билан ўралган. Бу хаёл унинг кўнглидан ўтиб, бир зум ширин ўйга берилди. Худди шу маҳал бир эшак ҳанграб, ногаҳон орқасидан қаттиқ ел чиқиб кетди.

Бу ҳолатда шайх ёқимли бир рамз кўриб, жазбга тушиб айлана бошлади. Сўнг ўзидан кетиб йиқилди. Унда содир бўлган бу ҳолатни кўрган яқин кишилари ва муридлари унинг бошига йиғилишди. У ўзига келгач, шайхнинг бир маҳрами густоҳлик билан «Бу не ҳол эди?» деб кайфият сўради. Шайх жавоб қилди:

— Эй сирдош ўртоқ! Менга шум нафсим ҳужум қилиб, атрофимдаги халқни ўзимга тобе деб ўйладим. Кўнглимга келдики, тўғри йўл кўрсатувчилардан, толиблар ва соликларга мадад берувчилардан на Жунайд, на Шиблий, на Боязид, на Убайд, на Нурий ва на Абу Саид — улардан қайси бири бу хил обрў-эътибор топиб, фақр йўлида бунчалик кўп одамлар гуруҳига эга бўлган экан?! Нафс менинг кўнглимга шу хаёлни солган маҳалда ўша эшак тўғри жавоб берди. Мен ундан керакли жавобни топдим. Завқ-шавққа берилиб, ўзимдан кетишимнинг боиси ҳам ана шу эшак эди.

Қизиғи шундаки, шайхга эшак ҳанграб, бу хил танбеҳ билан унга тўғри йўл кўрсатди-ю, у бундан жазавага тушиб, беҳуда хаёллари бошидан ел каби чиқиб кетса! Бу иш фақат инсофли кишилар қўлидан

келади. Кимки инсоф эгаси бўлса, бу ишиинг маъносига тушунади. Бироқ ҳар қандай шуҳратпараст, пасткаш ва разил кишилар бундай улуғ давлатга ета олмайдилар.

Ўзидан яхши ном қолдириш билан шуҳрат топишга интилиш бошқа-бошқа нарса. Буларнинг биринчиси фазилат, иккинчиси эса иллатдир. Донишмандлар яхши ном қолдиришни алоҳида бир умр, деганлар. Нафас олувчи тирик жон борки, охир-оқибат ўлади. Одамнинг бири озроқ, иккинчиси кўпроқ яшайди. Сўнг барибир вафот этади. Лекин подшоҳнинг ҳам, оддий одамнинг ҳам вафотидан қоладиган нарсаси — номи бор. Ҳазрат Навоий таъбирлари билан айтганда, бу дунёни гулшанга қиёс қилсак, бу гулшанда тирик қолувчи гул йўқ — ҳаммаси қурийди, чирийди. Ҳамонки, одам ҳам мангу яшамас экан, ундан яхши номнинг қолиши буюк ва ажойиб бир саодатдир.

Ҳикоят: Султон Маҳмуднинг жуда гўзал боғи бор эди. Бир куни боғда отаси Носируддавла Сабуктакин шарафига зиёфат берди. Зиёфатдан кейин ўғли отасидан сўради:

— Азиз отам, менинг бу боғим ҳақида нима дейсиз, сизга маъқул бўлдими?

Ота жавоб берди:

— Эй кўзимнинг нури ўғлим, боғинг бағоят зебо ва дилкушо боғдир, аммо давлати, бойлиги бор ҳар бир киши бундай боғни бунёдга келтира олади, лекин сен кўпларга муяссар бўлмаган бир боғни вужудга келтирки, унинг мевасидек мева ҳеч ерда топилмасин.

— Сизнинг таъриф қилганингизча, бунёдга келтириш ҳар кимга ҳам муяссар бўлмаган у боғ қандай боғ экан? — деб эди, ота жавоб берди:

— У боғ олиму фозиллар, адибу шоирлар, донишмандлару ва бошқа ахлоқли, тарбияли улуғ зотлар суҳбатидир. Шу улуғ зотлардан тарбия топиб яхши ишлар зуҳурга келтириш унинг дарахти бўлиб, меваси эса яхши номга эга бўлишдир.

Куни мақтовчилар даврасида ўтган одам сохта шуҳрат топади, донишмандлар даврасидан жой олгани эса яхши номга сазовор бўлади. Биринчиси тез гуркираб ўса бошлаган, лекин илдизи тошга тегиб қурий бошлаган ниҳол тақдирини эслатади. Иккинчиси эса узоқ йиллар давомида ширин-ширин мевалар билан кишилар дилига роҳат берувчи дарахт кабидир.

Айтишларича, мўътабар бир одамнинг эътиборли мажлисида олим ва фозил кишини кўп таърифу тавсиф қилдилар. Мўътабар одам бу кишини кўриб, суҳбатидан баҳраманд бўлишни орзу қилиб, уни шу мажлисга даъват этиш учун қариндошини юборди. Олим мажлисга келгач, салом бериб, барча билан сўрашди. Кейин мўътабар одамга таъзим қилиб:

— Мажлисингизга даъват қилганингиз учун ташаккур этаман, минг йил роҳат ва фароғатда умр кечиринг, — деди.

Мўътабар одам олимнинг тилагига таажжуб қилиб айтди:

— Мажлисимизда ҳали ўтирмай туриб, мумкин бўлмаган сўзни оғзингиздан чиқардингиз. Бир одамнинг минг йил умр кўришига ақл бовар қиладими? Бундай сўзни айтиш сиздек олим ва фозил кишига муносибмикин?

— Инсоннинг тириклиги фақат жисмнинг боқийлиги билангина эмас. Одамнинг минг йил умр кўрмаслигини ҳамма билади. Лекин ўлгандан кейин қолган яхши ном яна бўлак умрдир. Сизнинг олийжаниб, марҳаматли, шафқатли эканлигингизни биламан. Қилган яхши ишларингизни халқ унутмай, номингизни доимо ҳурмат билан ёд этиб туради. Вафотингиздан кейин ҳам қилган яхшилигингизни халқ унутмайди. Номингизни кўнглида абадий сақлайди, деган маънода «Минг йил умр кўринг», дедим, — деб жавоб берди олим.

Назм:

Кишиким бўлди яхши номи машҳур,
Вафотидан кейин они «зинда» дерлар.
Ёмон номга эга бўлган одамни,
Агар чанди тирикдир «мурда» дерлар.

(Мазкур тўртликда шоир форс тилидаги «зинда» (яъни «тирик»), «мурда» (яъни «ўлик») сўзларидан нуктадонлик ила фойдаланган.)

Бу ҳикоятни ўқигач, тарихий далилларга мурожаат этиб, Хоразмий, Беруний, Форобий, Фарғоний, Кошғарий каби улуғларнинг номлари минг йилдан бери яшаб келаётганини эсласак, бу номларнинг Ўзбекистон ҳудудидан чиқиб оламаро машҳур эканига диққатимизни тортсак, яхши номнинг қадрини англаган бўламиз. Фиръавн, Чингизхон, Наполеон, Гитлер... каби шуҳратпарастларнинг номлари лаънатланиши ҳам барчага ўрнак бўлиши керак.

Бировлар зеҳни, ҳаракати, қилган яхшилиги туфайли яхши номга эришади. Айримлар эса отасининг ёки онасининг ёки яқин қариндошининг шуҳрати соясида яшашни маъқул кўради. Ўзи ҳеч нима қилмайди, бироқ ўзгалар шуҳрати имтиёзларидан фойдаланади. Бундайлар шуҳратпарстлардан ҳам баттардирлар. Шараф наслу насаб билан эмас, фазлу адаб билан топилади. Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр дедиларки:

Агар қилсанг сафар дорул ҳаёта,
Хўб ота бор, дема, тармаш хўб ота.

Маъноси: сен охират уйига сафар қилмоқ қасдида бўлсанг, яхши отам бор, дема. Ва мен унинг наслиданман, деб алданмагил. Яхши ота ва онага алданмоқ аҳмоқликдир. Аммо яхши ном орттиришга интил.

Пайғамабаримиз алайҳиссалом қизлари Фотима онамизни «сенга қиёматда алоҳида имтиёз берилмайди», деган маънода огоҳлантириб, яхши амалларга даъват қилганларини унутмаслигимиз керак. Ажабки, узоқ йиллардан бери одамлар аждодларининг шуҳратидан фойдаланишга уринадилар, жамиятда ўзлари учун алоҳида имтиёзлар талаб қиладилар. «Биз эшонзодамиз!» дейишади бирлари, «Биз пайғамбар авлодиданмиз!» дейишади бошқалари. Яна баъзилар «шоҳ» ёки «мир» (асли амир) авлодидан эканини даъво қилади. Исботи учун шажараларини кўрсатишади. Албатта, аждодлари ким эканини билиш, улар билан фахрланиш яхши фазилат. Лекин жамиятда алоҳида имтиёз даъво қилиш бемаънилик. Аждодлар билан фахрланишнинг ўзи етарли эмас. Кимнинг аждодида улуғлар ўтган бўлса, демак, унинг ўзи ҳам улар

каби бўлишга интилиши шарт. Кимнингдир бобоси машҳур ҳофизи қуръон бўлган бўлса-ю, ўзи бир-икки кичик сурани ёд олишдан нарига ўтмаса, фахрланишида маъно борми? Бир киши менга шажара битилган ҳужжатни кўрсатиб, «мен пайғамбар авлодиданман», деди. Оғзидан ароқ ҳиди анқиб турган бу «авлод»га нима дейиш мумкин?!

Биз тарихимиз билан ғурурланамиз. Ўтган алломаларни кўп тилга оламиз. «Биз Фарғоний (ёки Беруний) авлодларимиз!» деган хитобларни кўп ўқиймиз, эшитамиз. Айниқса, ёшларнинг маънавиятга оид тадбирларида бу хитоблар кўп янграйди. Аммо тилдан учган бу сўзлар амалга кўчмайди. Илм чўққилари ҳақида гап кетганда чинорнинг барги эмас, чинорнинг ўзи бўлишга интилиши шартлигини унутмаслигимиз керак. Ўзини Фарғоний авлоди, деб хитоб қилаётган ёш йигитдан «Фарғоний бобонгиз Мисрда Нил дарёсига доир қандай илмий кашфиётни яратган?» деб сўралса, мулзам бўлиб қолиши табиий. «Хоразмий авлоди»дан «Кибернетика илмининг ривожи учун сен қандай ҳисса қўшяпсан?» деб сўралса-чи? Қайнатма шўрва пиширишни ҳам билмаган кимсанинг «Отам машҳур ошпаз эди!» деб мақтанишидан нима наф бор?

Ўтмиш аждодлар шуҳрати ҳақида гап кетганда уларни миллатга ажратиб фахрланиш одати ҳам бор. Миллатга ажратишда бугунги чегаралар инобатга олинади. Минг йил олдин бундай чегаралар бўлмагани назардан четда қолади. Улуғларни миллатга ажратиб фахрланиш тўғри эмас. Чунки бу миллатлар орасида нифоқ солиши ҳам мумкин. Мана шундай даъво қилувчилар билан суҳбат қилинса, уларнинг тарих илмидан оқсашлари сезилади. «Фалончи бизнинг бобомиз!» деб кўкракка ургани ҳолда ўша аллома ҳақида деярли ҳеч нарса билмаслиги афсусли ҳолдир. Номлари илм, адабиёт ва санъат тарихининг олтин саҳифаларига битилган улуғлар бир миллат доирасидан чиққан бўладилар. Уларнинг мерослари бир миллатнинг эмас, бутун жаҳоннинг мулкига айланган бўлади. Ҳазрат Билолдан «Сенинг отанг ким?» деб сўрашганида «Менинг отамга малоикалар таъзим қилишган», деган эканлар. Барчамиз Одам Ато ва Момо Ҳавво фарзандлари эканмиз, кимларнингдир шуҳратларини талашиб ётишимиз ақлдан бўладими? Кембридж ёки Оксфорд дорулфунунларидаги талабалар «Зижжи Кўрагоний»ни ёки Хоразмий илмий меросини ўрганиш чоғида миллатига аҳамият ҳам бермасалар керак. Бизда ҳам Архимед ёки Ньютон қонуни, Менделеев ёки Рентген кашфиёти ўрганилса, уларнинг миллати ё тилга олинади, ё олинмайди. Бу табиий. Илм толиби учун алломанинг илмий меросини билиш муҳимроқ.

Қадимги юнон файласуфи Аристотель — Арасту ҳакимнинг ўғлига қилган васияти назаримда бугунги авлодга ҳам тегишлидай туюлди:

— Болажоним! Ўз умримни илму ҳикматнинг сирларидан воқиф бўлиш йўлида сарф қилдим. Илму ҳикмат нури билан жуда кўп тугунларни ечдим. Аммо ўлимга келганда чора топа олмадим. Сенга қиладиган васиятим шуки, ўғлим, мол-давлат орқасида орттирилган иззат-обрўда бақо йўқ. Иззат-ҳурмат, шон-шараф — илмда. Илм туфайли қўлга киритилган шон-шараф фано ва заволни билмайди. Давлат ва сиёсатнинг ўзгариши унга таъсир этмайди. Ўғлим, шоҳлар сенинг отангни илм туфайли улуғлашди, бўлмаса отанг ҳам улар қарамоғидаги бир

одам эди. Шоҳлар тобелигидаги одамлар шоҳларга таъзим қилишади ва сиғинишади. Обидлар ва маъбудлар орасида ер билан осмонча фарқ бор. Отангнинг илми бўлмаганида унинг подшоҳлар учун китоб юклаган эшакдан фарқи қолмасди. Уларга сиғинадиган ва хизматини бажо келтирадиган бир ғулом бўлар эди, холос. Иззат-эҳтиромга лойиқ бўлай, номим абадий қолсин, десанг — илм орттир!

Тарихга қарасак, бугун биз эҳтиром билан тилга олаётган улуғлар тириклик чоғлари шуҳрат шоҳсупасида ўтирмаганлар. Айримлари қувғинга учраганлар, айримлари қатл этилганлар, айримлар қашшоқлик балосида азоб чекканлар... Шуҳрат вафотларидан кейин келди. Ўтмишда яшаган овруполик бир рассом оғир хасталикка учраб, даволанишга пул топа олмаган экан. Ҳозир унинг биттагина асари неча миллион долларга кимошди савдосига қўйиляпти. Улуғлар шуҳрат учун яшамаганлар. Уларни, эртами-кечми шуҳратнинг ўзи топган. Бу ҳам ҳаётнинг имтиҳонларидан бири эканини таъкидлаш ортиқчадир.

Кўп одамлар ёшлик кезлари адашадилар: шуҳрат ва бойликка эришишнинг энг осон ва тўғри йўли деб мансабга интилишни танлайдилар. Тўғри, каттами ё кичикми, қатъи назар, ҳар қандай мансабда турли имтиёзлар бор. Лекин бу имтиёзлар, мансаб туфайли эришиладиган шуҳрат ёки бойлик — ҳаммаси ўткинчи. Киши мансабдан тушиши билан шуҳратдан айрилади, дўстларнинг кўпи уни «унутади», тўплаган бойлиги ҳам бир кунмас-бир кун тугайди. Шу боис донишмандлар мансабга интилишдан қайтарганлар. Шу ўринда аниқлик киритиб олайлик: аҳли дониш мансабдан эмас, мансабга берилишдан, маҳлиё бўлишдан, мансаби туфайли керилишдан ёки ҳаромга берилиб кетишдан қайтарганлар. Аниққи, жамият мансабсиз яшай олмайди. Каттами-кичикми мансаб ўринларини кимдир эгаллаши шарт. Агар барча мансабдан қайтарилса, жамиятни ким бошқаради? Мансаб бор экан, мансабдор ҳам бўлади. Ҳар бир одам мансабдор бўлишни орзу қилиши, ҳатто интилиши мумкин. Лекин мансабдорликни ҳамма ҳам эплайвермайди, гап мана шунда! Мансаб шунчаки ҳавас эмас, масъулият эканини англаган кишигина ўз вазифасини сидқидилдан бажара олади. Каттами-кичикми вазифага кишининг лойиқ ёки лойиқ эмаслиги масаласи ғоят муҳим. Киши шу хислатига қараб масъуляит юкини кўтара олади. Муаммоларни адолатли ҳал этиши ҳам шунга боғлиқ.

«Муфтийлик вазифасини зиммангизга олинг», деб азизлардан бирига мурожаат этдилар. Ҳазрат бу таклиф учун раҳмат айтиб, дедиларки:

— Сиз менга ниҳоятда улуғ мартабани таклиф этяпсиз, мен бунга лойиқ ҳам, тайёр ҳам эмасман.

Шундай деб бир гала қушларга яқинлашдилар. Қушлар ҳуркиб, учиб кетишди.

— Ана, кўрдингларми, ҳатто қушларнинг менга ишончлари йўқ. Менга муҳлат беринглар, — дедилар ҳазрат.

Киши бирон мансабни орзу қилса, ўзини бу амалга руҳий томондан шундай тайёрлаши керакки, токи атрофидаги одамлар унга тўла ишонсинлар.

Абу Зарр (р.а.): «Ё Расулаллоҳ! Менга бирор иш бермайсизми?» дедилар. Аллоҳ таолонинг Расули (с.а.в.) саҳобанинг елкаларига қўлларини

қўйиб бундай марҳамат қилдилар: «Эй Абу Зарр, сиз заифсиз, вазифа (амал) эса омонатдир. Вазифа ва жавобгарлик Қиёмат кунида пушаймонлик ва залилликдир. Албатта, бу вазифани ҳақ ила адо этган, устидаги вазифа билан боғлиқ вожибларини бажарган вазифадорлар бундан мустасно». Яна бир ҳолда дедилар: «Сизлар амалдорлик хусусида жуда эҳтиросли бўласиз. Бироқ бу Қиёмат кунида пушаймонлик бўлади». Пушаймонлик, албатта, ўз вазифасини яхши бажармаган, мағрурланган, ҳалол-ҳаромни ажрата олмаган кишиларда бўлади. Адолат ва ҳалоллик билан раҳбарлик қилган киши нимадан пушаймон бўлсин?

Абдураҳмон ибн Сумрога (р.а.) Набий муҳтарам (с.а.в.) бундай дедилар: «Эй Абдураҳмон, амалдорликни истама, чунки бу вазифа сенга ўзинг истамаган ҳолда берилса, сенга ёрдам қилинади. Агар бу вазифа талабингга кўра берилса, сен бунинг жавобгарлигини олган бўласан».

Расулуллоҳ (с.а.в.) қўлларида чексиз имкониятлар бўлса ҳам, камтарона, ҳатто қуллари қатори кун кечирар эдилар. Бир куни қизлари Фотима ва куёвлари Ҳазрати Али (розияллоҳу анҳум) Набий муҳтарамга қўлларини кўрсатиб: «Ё Аллоҳнинг расули, қудуқдан сув тортавериб, тегирмон юргизавериб, қўлларимиз яра бўлиб кетди. Бизга бир қул беринг, бу ишларни ўша қул бажарсин», дедилар. Уларга қул бермадилар ва бундай дедилар: «Мен сизларга бир нарса ўргатаман, ҳар намоздан кейин «субҳаноллоҳ», «алҳамдулиллоҳ», «Аллоҳу акбар»ни ўттиз уч мартадан айтинг, Аллоҳ таолонинг Ўзи сизларга ёрдам беради. Ишларингизни осон қилади. Қул ёллашингиздан кўра, бу тасбеҳларни айтиш осонроқдир». Мазкур шарафли ҳадисдан аён бўлиб турибдики, битта одамга бошлиқ бўлишнинг ҳам масъулияти катта экан.

Ҳар қандай мансабни рад этиб, ҳар қандай мансабдорни танқид қиличи билан чопавериш тўғри эмас. Бизда бундай нотўғри одат бор: дейлик, бир раққоса енгилоёқ бўлса, барча раққосаларни бузуқликда гумон қила бошлаймиз, бир сотувчи тарозидан урса, барча бозорчиларни инсофсизликда айблай бошлаймиз, бир амалдор пора олса, барча амалдорларни порахўр, дея бошлаймиз. Аслида ундай эмас. Ҳар бир ишда, соҳада яхши ва ёмон борки, бир одам учун умумни айблашга ҳаққимиз йўқ.

Бир подшоҳнинг меросхўр фарзанди йўқ эди. Ўлар олдида дедики: «Жоним чиққан заҳоти шаҳар дарвозасидан биринчи бўлиб ким кирса, тожни унинг бошига кийдиринг, мамлакатни унинг қўлига топширинг». Иттифоқо, ўша онда дарвозадан бир дарвеш кирди. Васиятга биноан, унга подшоҳлик топширилди. Вақт ўтиб, айрим умаро итоатдан бош тортди, лашкар тўплаб, унга қарши уруш очдилар. Баъзи шаҳарлар улар қўлига ўтиб, дарвеш фиғон чекаётган пайтда унинг бир жаҳонгашта дўсти узоқ сафардан қайтиб, бошкентга кирди-ю, биродарини подшоҳлик тахтида кўрди. Шунда собиқ дарвеш афсус билан бош чайқаб дедики: «Э ёр, менинг ҳолимга таъзия қил ва таҳния қилмағил, нединким, бурун сен кўрганингда менда бир ноннинг ғами бор эди, эмди бошимда бир жаҳоннинг ғами бордир». Туркларнинг тарихдаги султонларидан бири Ёвуз Султон бу хусусда дебдики:

Подшоҳи олам бўлиш бир қуруқ ғавғо эмиш,
Бир валийга мурид бўлиш жумладан аъло эмиш.

Шунинг учун ҳам Иброҳим Адҳам ҳазратлари подшоҳлик тахтидан воз кечганлар. Шунинг учун ҳам Мирзо Бобур «подшоҳман, лек элга қулдурмен», деб ёзиб кетдилар. Ҳа, шундай! Агар киши уч-тўрт ёки уч-тўрт юз одамга раҳбар бўлса, зиммасидаги ташвиши ҳам шунга яраша дир. Буларга адолат билан муносабатда бўлдими ё йўқми, Қиёматда ҳисоб беради. Ишдан кетадиган пайтда қўл остидагилар ачинадиларми ё «қутулганимизга шукр!» деб қарсак чаладиларми, бу ёғи ҳам бор...

Ривоят қилишларича, Абу Ҳанифа (р.а.) қозилик мансабига таклиф қилинганларида: «Мен бу вазифага лойиқ эмасман, эплай олмайман», дедилар. «Ёлғон айтяпсиз, нега эплай олмас экансиз?» дейишди. Дедиларки: «Агар ростгўй бўлсам, ҳақиқатдан қозиликка ярамайман. Агар сизлар айтганингиздек, ёлғон сўзлаётган бўлсам, ёлғончи одам қозиликка ярамайди». Бу ҳолатда Аллоҳ таолодан қўрқиш, охиратни ўйлаш, замонавий тил билан айтганда, масъулиятни ҳис қилиш каби ибратлар мавжуд.

Аслида мансабнинг ҳавас қиладиган иш эмаслиги барчага маълум. Мансабдорга кимдир таъзим қилиши, совға-салом олиб келиши мумкин. Таъзимдаги одам кечагина бу ўринда ўтирган бошқа одамга қуллуқ қилган эди. Эртага бошқасига... Ажабки, инсоният тарихида мансаб талашиш баъзан ошкора, гоҳида зимдан юз беришини биров инкор қилмаса керак. Амал талашишда бир-икки одам жабр чекишини, ҳатто фожилар юз беришини биламиз, лекин жамиятнинг зарар кўришинича? Расулуллоҳ (с.а.в.) Абу Дардога (р.а.) буюрган тўққиз амалнинг бирида: «...гарчанд ишбоши бўлган одамдан кўра ўзингни шу амалга муносиброқ деб билсанг ҳам, улар билан амал талашма (итоат эт)», деб марҳамат қилганлар.

Аллоҳ таолога исён қиладиган кишига, у ким бўлса бўлсин, итоат этилмайди. Раҳбар қай мартабада ўтиришидан қатъи назар, қўл остидагиларни гуноҳ ишга амр эта олмас. Амр этган тақдирда қўл остидаги итоат этмас. Бундай ҳолат бизнинг дунёвий қонунларимизда ҳам мавжуд. Бошлиқ хизматчисига қонундан ташқари бир ишни буюра олмайди. Буюрса, «мансабини суиистеъмол қилди», деб жазога тортилади.

Бир сафар ҳазрат Пайғамбаримиз (с.а.в.) бир кишини гуруҳга бошлиқ сайлаб: «Сен бошлиқсан, буларнинг раҳбарисан», дедилар. Ўша бошлиқнинг бир ерда қайсарлиги тутиб, одамларга ўтин тўплатиб, ёқтирди-да: «Пайғамбаримиз мени сизларга бошлиқ қилганлар, буйруғимни бажаринг, оловга киринг!» деди. Одамлар бир унга, бир оловга қараб дедиларки: «Биз буйруғингни бажармаймиз, лекин бу ишни шундай қолдирмасдан Расулуллоҳга (с.а.в.) арз қиламиз». Сўнг келиб арз қилдилар: «Ё Аллоҳнинг расули, сиз бу одамни бизга бошлиқ қилиб эдингиз, у бизларни ўтга киришга амр этди. Биз унга итоат этиб оловга киришимиз керакмиди?»

«Йўқ, — дедилар Расулуллоҳ (с.а.в.), — киришингиз лозим эмас. Итоат фақат Қуръони карим ва шариат билан уйғун ҳукмларгадир. Уларга уйғун бўлмаса, ҳукмларга итоат қилинмайди. Демак, динини билмаган жоҳил бир киши бошлиқ бўлса-ю, динга номувофиқ буйруқлар берса, қолганлар унга итоат этмайдилар. Чунки ҳукм Аллоҳ таолоники, қул эса фақат Аллоҳ таолога итоат этувчидир».

Буни замонга нисбатан олсак, раҳбарингиз «фалончидан пора олгин-у, қонунга зид бўлса ҳам, ишини тўғирлаб юбор», деса «оловга кир», деган буйруқдан нима фарқ қилади? Ёки ўзидан каттароқ бошлиқни «йиқитиб», ўрнига ўтириши учун сизнинг хизматингиздан фойдаланмоқчи бўлди. «Бу одамнинг устидан шикоят қилиб, катта идораларга ариза ёз», деб фитнаю иғвога даъват этди. Буйруқни бажармасангиз ўзингизга қийин бўлади. Бажарсангиз, фитна амалга ошиб, раҳбарингиз бир поғона кўтарилган тақдирда, сиз ҳам қуруқ қолмассиз. Хўш, икки йўл турибди, қай бирини танлайсиз? Учинчи йўлни — ҳалоллик ва адолат йўлини кўрмаяпсизми?

«Гулистон»дан бир ҳикоят: Рафиқларимдин бири менинг олдимға келиб, рўзгордин шикоят қилиб, деди: «Бағоят тангдастман, дахлим оз ва аёлим кўбдир. Бу ҳолға тоқатим йўқтур, эмди бошқа бир иқлимға кўчуб бормоқни истармен, то ҳар сурат била авқотгузорлик қилсам, ҳеч киши менинг яхши-ямоним билмағай. Байт:

Кўб киши оч ётдию бир кимса ҳолин билмади,
Кўб киши фавт ўлдию бир кимса гиря қилмади.

Ва яна душманлардин андиша қилурманким, шамотат юзидин таъна қилиб, менинг изимдан келгайлар ва аёлимни ташлаб кетганимни бемурувватликка ҳамл қилғайлар ва дегайларким, қитъа:

Анингдек беҳамиятнинг юзига,
Назар қилманг, ким улдур бесаодат.
Ки ўз нафсиға айшу роҳат истаб,
Зану фарзандиға қолғуси меҳнат.

Ҳамага маълумдирким, муҳосаба илмидин хабардорман. Агар сизнинг саъйингиз била подшоҳға менинг ҳолим маълум бўлуб, менга бир амал муқаррар бўлса, хотирим жамъиятиға сабаб бўлур ва қолғон умримни онинг шукриға сарф қилурман». Ман дедим: «Подшоҳнинг амалида икки умид бордир. Бири нон умиди ва бири жон бийми. Бу умид била андоқ биймга тушмак оқил кишиларнинг иши эмастур». Ул менга деди: «Бу сўзни ҳолимға мувофиқ айтмадинг ва менинг саволимға лойиқ жавоб бермадинг, нединким, ҳар киши хиёнат қилса, ҳисобда қўли титраб уқубат кўрар». Байт:

Ҳақни билган кимса айлар ростлиғ,
Ростға йўқ камлику ҳам костлиғ.

Ҳакимлар дебдурларким, тўрт киши тўрт кишидин ранжидадур — ҳароми султондин, ўғри посбондин, фосиқ ғаммоздин, саҳройи муҳтасибдин. Чун ҳар кишинингким ҳисоби покдур, онга на бийм ва на бокдур, ондақким, дебдурлар, қитъа:

Юрма бепарво амал агар оқил эсанг,
Токи душман топмағай ҳаргиз шикастингға мажол.
Сен либосинг пок тут, андиша қилма кимсадин,
Йўқ эса гозур уруб, тош узра айлар поймол.

Мен дедим: «Сенинг бу сўзинг ул тулкининг сўзиға ўхшарким, йиқилиб туруб жон ҳавлидин суръат била қочиб борур эрди, ул

ҳолда бир киши они кўруб сўрдиким: «Мунча хавф ва суръат била қочмоғингға на офат боис бўлди?» Тулки деди: «Шерларни тутуб банд этмак учун кўб киши қасд этмишлар, онинг учун қочарман». Ул киши деди: «Хомуш бўлким, шернинг санга на муносабати ва санинг шерга на мушобаҳатинг бордур?» Тулки деди: «Эй беақл, агар мени ҳосидлар ва ғаразгўйлар шер десалар, бу жиҳатдин балоға гирифтор бўлсам, мени ким халос қилур ва қайси киши аҳволим ҳақиқатин билурга машғул бўлур, то Ироқдин тарёқ келгунча йилон чиқиб заҳар солғон киши ўлғусидир». Эмди, эй биродар, билгилким, сенинг фазл ва фатонат, тақво ва диёнатнинг тарёқ манзаласидадур ва лекин мунофиқлар сенинг қасдинг била ҳамиша каминда ва муддаийлар доимо сенга ҳамнишин бўлуб, қаҳру киндадурлар. Агар олар иттифоқ била сени бир хиёнатға мансуб этиб диёнатнинг хилофин тақрир этсалар, сен подшоҳнинг хитоб ва сиёсати камандиға гирифтор бўлсанг, ул чоғда подшоҳға сўз маъқул этмакка ҳеч кишида қувват ва ёро қолмас ва сен ҳалокат домиға мубтало бўлурсен. Эмди мен ул ишни маслаҳат кўрарманким, сен қаноат мулкин ҳиросат қилиб раёсат орзусин тарк этгил». Байт:

Дрри нофеъ баҳр ародур бешумор,
Гар саломат истасанг тутғил канор.

Ул рафиқ мендин бул сўзларни эшитиб, кўнгул озурда бўлуб, ниҳоятсиз ранжеш била деди: «Бу нечук ақлу фаросат ва фаҳму каёсатдурким, ҳакимларнинг сўзи рост келдиким, демишлар: дўстлар дўстнинг ишиға зиндонға тушган ҳолда ярарлар, аммо дастурхон устига етушган чоғда барча душманлар ўзларин дўст тутарлар». Қитъа:

Дўст они дема неъмат вақтида,
Гар урар ҳар лаҳза лофи ёрлиғ.
Дўст улдур тангдаст ўлғон чоғи,
Дастгир ўлуб қилур дилдорлиғ.

Кўрдимким, бағоят мутағайюр ва малул бўлиб, менинг насиҳатимни ғараз фаҳм этгусидир. Ложарам соҳиб девоннинг олдиға бордум, нединким, қадимдин онинг била андак ошнолиқим бор эрди. Онга ул рафиқнинг ҳолин айтиб, аҳлият ва истеҳқоқин баён этдим. То они бир кичик амалға насиб қилдилар. Бир неча кундин сўнг онинг табъи латофатин ва тадбири зиёдатин кўруб ҳама писанд эттилар, то иши тараққий топиб баландроқ мартабага етти. Подшоҳға муқарраб бўлуб, эътибор даражасиға уруж этти. Мен онинг ҳолин кўруб, шодмон бўлуб, дедим. Байт:

Агар ишингға гириҳ тушса ноумид бўлма,
Ки зулмат ичра шак эрмаски бордур оби ҳаёт.

Ҳамул овонда мен ёрларимдин бир жамоа билан Макка сафарига кетдим ва зиёрат қилиб қайтиб, вилоятға икки манзиллик йўл қолғонда ҳамул рафиқим олдимға чиқди: ҳоли паришон ва ҳайъати ниҳоятсиз ямон ва ифлослиқи беҳаду бегарон. Ман сўрдим: «Бу не ҳолдур?» Ул деди: «Сенинг айтғонингдек бир тоифа ҳасад қилиб, мени бир хиёнат била муттаҳам қилдилар ва подшоҳ онинг ҳақиқатин сўрмади ва

қадимий ёрлар ҳақ сўзни айтмадилар ва суҳбат ва ошнолиғ ҳуқуқидин кўз юмдилар. Қитъа:

Киши топса давлатға даст аҳли даҳр,
Бош олдида қўйғай келиб қошиға.
Тушурса оёғдин агар даври чарх,
Урар тепку олам эли бошиға.

Алқисса, бандга тушуб турлук уқубатға мубтало эрдим, то ушбу ҳафтада ҳожиларнинг саломат келгани хабари етти. Онинг учун барча бандиларни ва мени банддин халос эттилар ва мен сизларнинг истиқболингизға келдим». Мен онга дедим: «Бурун сенга кўб айтиб эрдимким, подшоҳнинг амали дарё сафаридекдур, суди кўбдур, аммо хатари ондин ҳам кўбдур, онга майл этмагил, сен менинг сўзимни ғараз англаб, қабул қилмадинг». Қитъа:

Бўлуб ғофил улус пандин эшитмай,
Оёқинг бандға бўлди гирифтор.
Гар эмди сенда йўқтур тоқати ниш,
Чаён сурохиға қўр урма зинҳор.

Бугун катта мансабларни эгаллаш орзусида юрган ёшларимизга яна бир-икки ҳикматни эслатиб қўйсак: аввали шуки, ҳамонки осмонга учишни ният қилаётган экансиз, қўниш машаққатини ҳам унутманг. Оғир тош ердан минг азоб билан кўтариб олинади. Уни ташлаб юбориш эса жуда осон. Ўсиб, мартабага эришиш худди тош кўтаришга ўхшайди. Мартабадан тушиш эса тошни ташлаб юборишдек бир ҳолдир.

Бедовга миндингми тушасан шундай,
Эл билан бир бўлсин кечанг ҳам кундай.
Амалга миндингми чиқма осмонга,
Осмондан тушгунча бўласан қумдай.

Айрим кичик амалдорлар ўзларини катта мансабдордан ҳам баландроқ ҳис қилиб, пастдагилар билан беписанд гаплашадилар. Бирон катта идорага кирсангиз, яқиндагина кичик мансабга етишган киши ўзини вазирдан ҳам баландроқда кўраётганига гувоҳ бўласиз. Сизга керилиб турганида вазир келиб қолса, аҳволини кўраверасиз. Шунақаларга бу ҳикматни эслатамиз:

Подшоҳ Искандар бир девонага йўлиқди. Девонанинг баъзи ҳаракатлари подшоҳга хуш келиб, айтдики: «Эй девона, мандин бир нарса сўрагил, тила тилагингни!» Девона айтдики: «Эй ҳукмдор, бу пашшалар ҳамма вақт менга ташвиш берадурлар. Юз ва қўлларимни чақиб, ранжитадурлар. Буюрсангизки, пашшалар менга бундай озор бермасалар». Подшоҳ айтди: «Эй девона, мандин шундай нарса сўрагилки, ул нарса маним ҳукмимда бўлсин. Ман пашшага нечун буйруқ қилурман?» Девона айтди: «Эй подшоҳ, дунёдаги махлуқларнинг энг кичкинаси ва ожизроғи пашшадир. Шул пашшагаки, ҳукмингиз юрмаса, эмди сиздан нима сўрарман?». Байт:

Дунёда сенинг на ҳожатинг вор,
Сўрагил они сан Худодан, эй ёр.

Бирон-бир мансабга ўтириб, одамларга кўпроқ яхшилик қилишни мақсад қилаётганларнинг ниятларига етишларини Аллоҳ таолодан тилаган ҳолда дуога қўл очайлик:

— Буюклик ва улуғлик фақат Ўзига хос, ҳар нарсага қодир Аллоҳ! Кимга ирода қилсанг, ўшанга шуҳратни ва мансабни Ўзингтина берасан. Шуҳрат ва мансаб берган бандаларингга шуҳрат ва мансаб юкини кўтара олувчи иймон ҳам бер! Шуҳрат йўлига олиб борувчи йўлда шайтонга миниб олишидан Ўзинг асра. Шуҳратдан ўз нафси учун эмас, эл хизмати учун фойдаланувчи инсоф эгаларидан қил. Бизларни шайтони лаъин кўз-кўз қиладиган ёлғон шуҳрат васвасаларидан асра. Омийн, ё Раб ал — оламийн!

КАМТАРГА — КАМОЛ

Камтарлик — кишига зебу зийнатдир. Кимки соддаликда, ўзини тута билишда, кишиларга ҳурмат ва иззат кўрсатишда, покизалик ва қаноат бобида юксак ахлоқийлик кўрсатса, у одам камтариндир. Бундай фазилатли кишиларга ҳамма эргашади ва тавозуъ қилади. Мартабаси баланд бўлишини тилаганнинг йўли бир — камтаринликдир. Барчани ўз ҳимматидан баҳраманд эта олиши шарт. Билсинки, уруғ олдин тупроққа аралашиб, сўнг осмонга бўй чўзади.

Кимгаки Аллоҳ таоло яхши номни, шуҳратни, шону шарафни берибди, шукр қилган ҳолда, бу неъматни бир имтиҳон сифатида қабул қилса адашмайди. Бу имтиҳон денгизидан тавозуъ (камтарлик) кемасида сузиб ўтиб, муродга етмоқлик мумкин. Зеро, шоир айтмоқчи:

Кимки покдир, кимки камтардир азал,
Умр маҳзанига шоҳ эрур ўшал.

Шайх Муслиҳиддин Саъдий насиҳат қилдилар:

— Сенга улуғлик керак бўлса, тавозуъни ихтиёр қил. Улуғлик томининг нарвони бундан бошқа нарса эмасдир. Тавуозуъ сенинг мақом ва мартабангни оширади. Такаббурлик эса хорликка туширади. Мутакаббир ва мағрур бўлган киши бир кун фалокат ва ҳалокатга учрайди. Сенга мартаба, мансаб, иззат ва шараф керак бўлса, бошқаларни камситма, уларга ҳақорат кўзи билан қарама. Ким билан суҳбатдош бўлсанг, очиқ юзли, мулойим ва ширин сўзли бўл. Хулқ-атвори, феъли ёмон бўлган киши бахт-саодатга эришмайди, боши қайғу-аламдан чиқмайди.

Абдулқодир Жилоний камтарлик хусусида сўз юритиб дедилар:

«Камтар одамнинг даражаси ва қадр-қиммати ҳар доим баланд бўлади. Бу фазилат барча яхшиликлар асоси ҳисобланади. Камтарлик — ҳар бир инсонни ўзидан устун деб билиш, у инсоннинг даражаси Аллоҳ таоло ҳузурида ўзиникидан устун бўлиши мумкин деб ҳисоблашдир... Ёш кишига: «Аллоҳ таолога у камроқ осий бўлган, мен эса Аллоҳга кўп исён қилдим, шубҳасиз, у мендан яхши», дейиш, кексага эса, «Мендан

кўп ибодат қилган, у мендан яхши», дейиш керак. Жоҳилга йўлиқса: «У Аллоҳ таолога жоҳиллиги туфайли қарши чиқди, мен эса била туриб қарши чиқдим, унинг оқибати ва ўлими қандай бўлади-ю, меники қандай бўлади», дейиши керак. Кофирга учраса: «Балки бир кун мусулмон бўлар-да, хайрли амаллар қилар; мен эса ёмонлик, куфр билан кетишим мумкин», деб ҳушёр тортиши керак. Бундай камтарин инсон қайғуга тушмайди ва қийинчиликка учрамайди. Кибрни тарк этиб, ужб (*манманлик*) ипини кесган бўлади.

Ҳикоят: Кунлардан бир кун денгиз остида бир қора тош гавҳар билан мунозара қилишга киришди ва мақтаниб деди:

— Денгиз мен билан ҳаёт, Ўзим чиройлиман, қора қошга ўхшайман. Гўзаллар ёноғидаги хол ҳам мен каби қора. Кўзларнинг қорачиғи эса рангим каби сара, ҳинд паризодларига кўз қисаман, яшил либосларига қора нуқта бўламан. Сен эса оқ ранглисан, менинг олдимда рангинг бир пулдир!

Шу пайт уларнинг олдига сузиб келган балиқ тошнинг барча даъволарини эшитди, унинг гавҳарга юраги эзилди, ҳасрат тиконига оёғи қадалиб деди:

— Эй гавҳар, шунчалик қадру қийматинг бўла туриб, нега тошга жавоб айтмайсан, уни лол қилмайсан?

Гавҳар деди:

— Эй балиқ, қўявер, ҳакимлар сўзини эшитмаганмисан, улар бундай дейишади:

Бор эканки қуёш нури оламда,
Қуёшга мақтовдир, у нур ҳар дамда.
Кимки ёмон деса қуёшни агар,
Ўзи ўзи учун ёмонлик тилар.

Агар бу қора юзли худбинлик лофини урса ҳам, уни ҳеч ким қадрламайди, мен гарчи мақтанмасам ҳам, барча менинг яхшилигимни билади. Нуқта агар қуёшга доғ бўламан, деса ўзини саргардон қилади, қатра агар дарёга тенг келаман деса, бу унинг нодонлигидандир. Бир улуғ кишидан: «Одам қачон ёмон бўла бошлайди?» деб сўрадилар. У: «Ўзини яхши деб тасаввур қила бошлаганда», деб жавоб берди.

Шу пайт тепадан гавҳар қидирувчи ғаввос тушиб қолди. Гавҳар билан тошни олиб, юқорига кўтарилди. Оқ-қорани яхши ажрата олувчи саррофлар дурдона гавҳарни эҳтиётлаб ўраб қўйдилар, тошни эса ерга урдилар. Шунда гавҳар тошга деди:

— Эй тош, қани боягина ураётган лоф-қофинг?

— Гавҳари пок билан ифлос хок қачон тенг бўлсин! — деди тош афсус билан.

Биз тилимизда «камтарлик» сўзини кўпроқ ишлатамиз. Қадим адабиётимизда бу фазилат «тавозуъ» шаклида қўлланилган (бугунги имлода «тавозе» деб олинган бўлса-да, биз аслидай ёзишни маъқул кўрдик). Тавозуъ — ўзни паст тутиш, хокисорлик, демак. Шижоатга хос хислатлардан бўлиб, ўзгаларга, айниқса, мартаба ва фазилатда ўзидан қуйи бўлганларга нисбатан ўзини улуғ деб ҳисобламасликдир. Пайғамбаримиз алайҳиссалом бу хусусда: «Мискин бўлмагани ҳолда

ўзини хоксор тутувчи, маъсиятсиз йиққан (яъни ҳалол) молидан инфоқ қилувчи, мискину фақирларга раҳм қилувчи, фиқҳ ва ҳикмат аҳлига аралашиб юрувчи кишилар қандай яхши!» деб марҳамат қилганлар.

«Ҳазойинул маоний»дан байт:

Тавозуъ яхши, аммо яхшироқдур
Агар даъб (одат) этса ани аҳли давлат.

Ҳазрат Навоий яна таъкид этдиларки, «Тавозуъ ва адаб аҳлиға таъзим ва ҳурмат етар ва ул донани эккан бу маҳсулни жамъ этар».

Муомалада ўзни кичик олиш бўлган тавозуъ — камтаринликнинг зидди «такаббур»дир. Бу ўзни катта олиш, ўзни улуғ ҳисоблашдир. Тавозуъли кишини «мутавозиъ», такаббурни эса «мутакаббир» дейдилар. Жонли тилимизда бугун кўпроқ «такаббур» қўлланилади. Ҳолбуки, бу икки атамада озгина фарқ бор. «Такаббур» — ўзни катта **тушуниш**, «мутакаббир» эса ўзини **катта тутувчи киши** маъносида. Масалан, «такаббур» — ёмон иллат, «мутакаббир» — ёмон одам. Тавозуънинг офати айнан шу — кибр. Инсон тавозуъдан узоқлашгани сари шу офат уни ўз бағрига чорлайди. «Модомики, банда «анави кишининг ахлоқи меникидан ёмонроқ», деган гумонда бўлар экан, у мутакаббирдир», дейдилар Абу Язид. У ҳазратдан «Банда қачон тавозуъли бўлади?» деб сўрашди. «Қачонки у нафси учун алоҳида даража ва ҳолни талаб этмаса. Ҳар бир инсоннинг тавозуъси ўзини ва буюк Раббини қанчалик танишига қараб белгиланади», деб жавоб бердилар.

Фузайл ҳазратларидан «Тавозуъ нима?» сўрадилар. Дедиларки: «Ҳаққа бўйсунмоғинг, Ҳаққа эргашмоғинг. Гарчи бир ёш бола ёки жоҳил кишидан эшитсанг-да, Ҳақни қабул қилмоғинг».

«Раҳмоннинг суюкли бандалари ер юзида тавозуъ ила юрадиган ва жоҳиллар бемаъни хитоб қилганида «салом», деб жавоб қиладиган кишилардир» (Фурқон сурасидан). Муҳтарам устозлар мазкурни бу тарзда тафсир қиладилар:

Сифатларидан бири Раҳмон бўлган Аллоҳ таолонинг суюкли бандаси даражасига етишиши учун инсон бир неча сифатга эга бўлиши лозим. Бу шарафга эришган инсон ер юзида камтарлик, содда ва мулойимлик билан юради. Унда такаббурлик, манманлик, ваҳшату даҳшат, турли сохта кўринишлардан асар ҳам бўлмайди. Шу билан бирга бўшанглик, иродасизлик, беҳуда қисиниб-қимтиниш, ўзини ортиқча пастга уришлик ҳам бўлмайди. Раҳмоннинг энг суюкли бандаси Ҳабибур — Раҳмон Муҳаммаднинг (с.а.в.) юришлари бунинг татбиғидир. Абу Ҳурайрадан (р.а.) ривоятда дейилади: «Расулуллоҳдан (с.а.в.) гўзалроқ ҳеч нарсани кўрмадик. Гўё қуёш ул Зотнинг юзларида юргандек эди. Расулуллоҳдан тезроқ юрадиган бирон одамни ҳам кўрмадик. Худди ер у киши томон ўралиб келаётганга ўхшарди. Биз чарчаб қолардик, у киши бўлса чарчамасдилар».

Ояти каримадаги «*жоҳиллар бемаъни хитоб қилганида «салом», деб жавоб қиладиган кишилардир*» дан олинадиган маъно: жоҳиллар ҳамиша Раҳмоннинг суюкли бандаларига гап отиб, турли машмашалар чиқаришга ҳаракат қиладилар. Аммо суюкли бандалар ўчакишмай, адибади айтишмай, «салом» («омон бўл») деб кетаверадилар.

Аллоҳ таоло тавозуъ аҳлини мақтади ва Пайғамбар (с.а.в.) ҳам тавозуъли бўлишликка амр қилиндилар: «Мўминлар учун қанотингизни паст тутинг» (Ҳижр) ва яна: «Ўзингизга эргашган мўмин бўлган кишилар учун қанотингизни паст тутинг (*яъни, уларга хушхулқ билан камтарона муомалада бўлинг*)» (Шуаро) ва яна Аллоҳ таоло расулининг хулқларини мақтади: «Албатта, Сиз улуғ хулқ эгасидирсиз» (Қалам). У кишининг хулқлари камтаринлик эди.

Набий муҳтарам Ойиша онамизнинг уйларида таомланаётган эдилар. Ўртадаги тобоқда гўшт. Икки тиззаларига чўккалаб, еб турардилар. Аёлга учраса ҳам, эркакка учраса ҳам, ҳеч парво қилмайдиган ёмонлиги билан ном чиқарган бир фоҳиша кириб келди-да, Пайғамбаримизга (алайҳиссалом) боқиб: «Буни қаранглар, қул ўтиргандек ўтирибди, қул овқат егандек таомланяпти», деб мазах қилди. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Мен қулман, қул ўтиргандек ўтираман, қул егандек ейман, сен ҳам егин бундан». Хотин: «Қўлинг билан берсанг ейман», деди. Расулуллоҳ товоқдаги гўштдан олиб узатган эдилар ул хотин: «Йўқ, оғзингдагидан берсанг ейман», деди. Расулуллоҳнинг оғизларида гўштнинг пайи қолган эди. Оғизларида чайнаб турган пайни чиқариб, унга бердилар. Хотин пайни олди-да, чайнаб, ютиб юборди. Пай хотиннинг қорнига тушди. Шу пайтнинг ўзидаёқ у хотинни ҳаё ўраб олди. Ҳаттоки бирон кишига тик қарашга ботинолмай қолди. Шундан кейин ундан ўлгунича бирор ботил нарса эшитилмади.

Расулуллоҳнинг (с.а.в.) набиралари Ҳусайн ибн Али (Аллоҳ ундан рози бўлсин) мискинлар яшайдиган жойдан ўтдилар. Мискинлар ушатилган нонни ердилар, нон бурдалари кийим устида эди. Улар: «Э Абу Абдуллоҳ! Келгин, овқатланамиз», дейишди. Ҳусайн ибн Али «Албатта, У зот мутакаббир кимсаларни севмас» (Наҳл) оятини эслаб, уларга яқинлашдилар. Ондан едилар ва дедиларки: «Сизларнинг таклифларингизга жавоб бердим, энди менга ҳам жавоб берингизлар». Мискинлар у кишининг таклифларига биноан уйларига боришди. Манзилга етишгач, чўрига: «Нима ғамлаб қўйган бўлсанг, чиқаргин», деб амр қилдилар. Чўри ҳамма нарсалардан чиқарди. Мискинлар едилар. Ҳазрати Ҳусайн ҳам улар билан бирга таомландилар. Қолган нарсаларни дастурхонга ўраб, уларга бериб юбордилар.

Мазкур ҳикматни ўқиганимда бир холанинг ҳикоялари ёдимга тушган эди. Хола уруш йиллари жамоа хўжалигига раиса бўлган эканлар. Бир куни пешин пайти далага борсалар хотинлар нон еб, сув ичиб ўтиришган экан. Бир тишлам нон ҳам ўлчовли бўлган оғир замонда ота-оналаримиз меҳр-ҳурматни йўқотишмаган. Ўзлари оч қолсалар ҳам, ҳурмат юзасидан нонга таклиф қилганлар. Даладагилар раисани дастурхонларига таклиф қилишган. Раиса «шу бир тишлам нонни ўзлари есинлар», деган хижолатда нонга қўл узатмаганлар. Шунда даврадаги хотинлардан бирига бу кибр аломати бўлиб кўриниб: «Ҳа, бу киши ночор дастурхонимизни менсирмидилар, катта дастурхонларда оппоқ патир еб ўрганганлар», деб кесатган экан. Хола Ҳусайн ибн Али ҳазратларининг одоблари баёнини билганларида, нон ушоқни олиб бўлса ҳам хижолатдан қутулардилар. Бу каби ҳикматлар бекорга авлоддан-авлодга ўтиб келмаган.

Тавозуълиқ бўлуб тутқил ўзинг кам,
Шажарким, мевалик бўлса, бўлур хам.

Ҳазрати Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, тавозуъли бўлиб ўзингни паст тутсанг Тангри қошида ҳурматли бўлурсан. Ахир биласан-ку, мевали дарахтнинг ҳосили кўп бўлса, боши эгик бўлади.

Агар чандеки бўлсанг қутби аброр
Дегил, не донишим бор, не-да ишим бор.

Дейилмоқчики, агар сен эзгуликларнинг қутби, яъни бошлиғи бўлсанг ҳам, менда не билим ва на бир кўзга кўринадиган иш бор, яъни, униси ҳам, буниси ҳам йўқ, дегил.

Кишиким, ҳоки раҳдур, бериёдур,
Қадам тупроғи кўзга тўтиёдир.

Маъноси: Киши тупроқ каби тавозуъли бўлиб, амалида риёси бўлмаса, бундай кишининг оёқ остидаги тупроқни кўзга сурма каби сурса бўлади. Яъни, бундай киши Тангри қошида кароматли ва яқиндир. Одамларга ҳам қуш каби яқин бўлиб, фойдаси кўпдир.

Кетар дамда тулайдин паст ўтар кун,
Сабо чиқса бўлур оламдин устун.

Байтдан англашилмиш маъно: Қуёш ботар чоғида барча нарсалардан паст бўлиб, тонг ёришгач эса бутун дунё устида турур. Буни кўргансан-ку! Шунга ўхшаб бирор киши ўзини паст тутиб юрса, Аллоҳ таоло қошида барча халойиқдан ҳурматли ва даражали бўлади.

На бўлғай қатрадек тутсанг ўзинг кам,
Гуҳар бўлсанг-да, қилсанг тожи мардум.

Дейилмоқчики, ўзингни нисон ёмғирларидек кам тутсанг эди, шоядки, гавҳар бўлиб эранларнинг бошидаги тожида бўлсанг. Ривоят қиладиларки, Савр юлдузининг ўн бешинчи нисонида ёмғир ёғади. Ўша ёққан ёмғир Форс денгизи билан Рум денгизи тубига бориб, садаф оғзига тушса, инжу бўлур. Айтурки: «Ё Раббим, мен — қулинг, заифларнинг заифиман. Шундай денгиз ичида мен нима қилайин?» Ана шундай тавозуълари учун Аллоҳ таоло унга подшоҳларнинг тожидан жой берди. Шунга ўхшаб, бирор киши ўзини кам кўриб турар бўлса, Аллоҳ таоло уни азиз қилиб, одамлардан устун қўяди. Ҳазрати шайх Усмон Хайрий таъбирлари билан айтилганда, тавозуънинг асли учтадир: кишининг ўз ожизлигини, муҳтожлигини ва гуноҳларини билмоқдир.

Ҳазрати шайх Юсуф Асбатдан «Тавозуънинг ва хокисорликнинг асли нимадир?» деб сўрадилар. Жавоб бердилар:

— Тонг чоғи уйингдан ташқарига чиқгайсан, кимни учратсанг, уни ўзингдан яхшироқ деб билгайсан. Тавозуънинг ҳадди улдурки, ҳар ким сенга ҳақ гапни сўзласа қабул этгайсан, сендан паст бўлса ҳам, уни ўзингдан улуғ деб билгайсан ва елимдек юмшоқ бўлгайсан, туя каби бўйсунгайсан. Ҳар ким сени сўкса, уни мақтов ўрнида кўргайсан ва ҳар ишда Аллоҳ таолога ружу айлагайсан. Ҳар қачон сенга яхшиликдан ёки ёмонликдан бир нарса етса, шукр қилгайсан.

Шайх Абу Муҳаммадин Муртоиш ҳазратларининг ўлим вақтида: «Мени бирон кимсадан яхшироқ деб ўйламанг», деб васият қилишлари барча тириклар учун ибратдир.

«Тавозуъ» сўзини мумтоз шеъриятда кўп учратамиз. Сўз байтларга кўчганда рамзий маъно олади. Масалан, Огаҳийдан байт:

Юзинг очким, қуёш садқанг бўлуб бошингдин айлансун,
Янги ой юз тавозуъ кўргузуб қошингдин айлансун!

Шоир бу ўринда янги кўринган ойга нисбатан «тавозуъ» сўзини ишлатган. Диққат қилиб қаралса, чиндан ҳам ҳилол шакли тавозуъ қилиб турган кишига, яна унинг қошига ҳам ўхшайди. Шоир ўз манзурининг қошини мақтаяпти. Айтмоқчики, «Эй маҳбубам, ой сенинг қошингчалик гўзал эгма шаклга ва қадрга эга эмас. Шунинг учун унинг эгиглиги сенинг қошингга тан бериб тавозуъ қилганлигидан ва унинг осмонда айланиб юриши, сенинг қошингдан айлангани ва ўзини унга қурбон қилишга ҳозирлигидир».

«Эгилганга эгилгин бошинг ерга теккунча, кеккайганга кеккайгин бошинг кўкка етгунча» мақолини биласиз (эгилиш — мутавозиъ, кеккайиш — мутакаббир). Мақолнинг биринчи қисмини, айниқса иккинчи қисмини айнан англамаслик керак. «Бошинг ерга теккунча» — ўша одамга сажда қилсанг ҳам арзийди, дегани эмас. «Эгилиш» — рукуъга айланиб қолмаслиги керак. Эгилиш жисмоний ҳаракатда эмас, балки маънавий кўринишда, одоб доирасида бўлади. Яъни «Кимки ҳузурингда такаббурлик қилмай, камтарликни фан қилибдими, сенинг камтарлигинг ундан-да ошиб тушсин», демакдир. «Кеккайганга кеккайгин...»ни айнан бажарсак, гуноҳкор бўлиб қоламиз. Такаббурга такаббурларча муомала қилинмайди. Чунки тавозуъ билан қўполлик қўшни бўла олмайди. Мутавозиъ, аксинча, ўзининг ҳилми ва камтаринлиги билан ўрнак бўлади. Кеккайганга кеккайиб қаралса, орада меҳр-ҳурмат пайдо бўлмайди, балки нифоқ бош кўтаради.

«Тавозуъ халқни киши маҳаббатиға шефта (*мубтало*) қилур ва улусни фоили мавaддатиға (*дўстлик ва меҳрибонлигига*) фирифта (*мафтун*) қилур», деганлар ҳазрат Навоий. Демак, тавозуъ (*камтарлик*) кишига халқнинг муҳаббатини жалб қилади. Одамларни у билан дўстлаштиради. Тавозуъ дўстлик гулшанида тоза гуллар очади ва гулшандан ошналик ва улфатчилик базмига хилма-хил гуллар сочади. Тавозуъ такаббур ва мухолифга мулойимлик ва камтарлик йўлини кўрсатиб, гердайган душман кўнглида инсонийлик завқини уйғотади. Қайта-қайта кўрсатилган тавозуъ ҳаёсиз такаббурни уят чегараси томон йўллайди ва ҳаддан ташқари инсофсиз душманни ёмонлик қилишдан қайтаради. Бундай одам ҳеч қанақа ҳадя бермай ҳам кишилар ғамини тарқатади. Одоб уруғини эккан одамнинг ҳосили жавоҳир бўлади.

Ривоят: Шикор пайтида отини елдек учирган Хусрав Парвезнинг шоҳлик тожидан порлоқ гавҳар тушиб қолади. Бу тожнинг зийнати мамлакат хирожига тенг эканлиги кўпга маълум эди. Унинг йўқолгани аён бўлгач, жарчилар жар солиб, топганга катта инъом ваъда қилдилар. Иттифоқо, бири ғофил, бири огоҳ икки киши гавҳар изланаётган жойдан ўтдилар. Ғофили мудбир жоҳиллиги сабабли гердайган, огоҳи

муқбил эса тавозуъ ва одоби туфайли улуғвор эди. Улар инжу излаётганларнинг бошлиғига рўпара келдилар. Мудбир (*айнан: «иши орқага кетувчи», «бахтсиз»* дегани) такаббурлиги туфайли у одам билан саломалик қилмай гердайиб ўтиб кетди. Муқбил *айнан: «бахтли», «иқболли»* дегани) эса инсонийлик юзасидан у одамга одоб ва тавозуъ билан эгилиб, салом берди ва шу онда оёғи остида тушиб ётган гавҳарни кўрди. Уни дарҳол олиб, ўпиб, бошлиққа ҳурмат билан тақдим этди. Ваъда қилинган мукофотнинг мутасаддиси Муқбилни олиб, шаҳарга қайтди ва Хусрав ҳузурида воқеани баён этди. Подшоҳ Муқбилни ҳаддан зиёда эҳсон билан мукофотлади. Мудбир такаббурлиги учун шаҳар ҳаммомига гўлаҳ бўлди. Муқбил эса одоб ва тавозуъ шарофатидан мақсад гавҳарини топди, шоҳ гулзоридан ўрин олди.

Мутакаббир кезибон шаҳрда хору мардуд
Мутавозийни ғаний айлади дурри мақсуд.

Дейилмоқчики, такаббур ва ғофил одам шаҳарда хор-зор кезади, тавозуъли кишини эса мақсад гавҳари бадавлат қилади.

Одамдаги такаббурликни атрофдагилар тез сезадилар, камтар экани эса дарров билинмайди. Мутавозиъ (*камтар*) хокисор, оддий, сипо, камсуқум, ювош бўлади. Одатда тавозуъли кишилар кўп гапиришдан қочадилар, улар кўп эшитмоқни истайдилар ва ёқтирадилар. Бундай одоб эгаларини баъзилар одамови деб биладилар. Ҳолбуки, оламни кезиб, яхши-ёмонни кўриб, илм-фанни билиб олгандан кейин ҳам мутавозиъ: «Мен илмда зўрман!» деб керилмайди, чунки мақтанчоқлик нодонларга хосдир. Дононинг зийнати — камтарлик, нодоннинг иллати — манманлик. Зағизғон қуш ҳар қанча баланд учгани билан лочин бўлолмайди, зеро, олтиндан ясалган коса сингани билан баҳоси камаймайди. Тасаввур қилайлик, камтаринликни касб қилган бир олим зарурат туфайли чойхонага кириб қолди. Унда беш-ўн киши маишат қилиб ўтирибди. Олимни иззат қилиб, дастурхонга таклиф қиладилар. Олим дастурхон устидаги ҳаром ичимликларни кўриб, даврага қўшилишни истамайди, бирон баҳона билан изига қайтади. У чиқиб кетиши билан ғийбат бошланади. Ғийбат гаплар маълум: «Димоғига қурт тушган, бизлар ўқимаганмиз-да, назарга илмайди...» Бунга ўхшаш мисолларни ҳаётда учратиб турамиз. Шу ўринда таъкид жоизки, ортиқча тавозуъли ва ҳалим бўлиш одамни риёкорликка, тилёғламаликка ўргатади ва хорлик сари етаклайди.

Сой қирғоғида тик ўсаётган қамиш олтин буғдойзорга қараб, гап қотди:

— Ҳой, бошоқ, ўзинг тилладек ялтироқсан-у, нега ҳамиша бош эгиб турасан?

— Хизматдаман, — деди олтин бошоқ.— Бошимда эл ризқи бор.

Одамлар келиб, бошоқдаги буғдойдан нон ёпиб, кўзларига суртдилар. Қаққайган қамишни эса кесиб, янчиб, оёқ остига бўйра ясадилар.

Димоғингни кўтарма, бўлмайин десанг оёқости,
Қамиш кеккайгани учун бўйра бўлди-ю, ҳамма босди...

Кимки ўз нафсини бирор қийматга эга, деб ҳисоблар экан, демак, у тавозуъдан бенасибдир. Барча тавозуъли бўлса, нақадар яхши! Агар бой

тавозуъли бўлса янада аъло! Барча мутакаббир бўлса, нақадар ёмон. Агар қашшоқ кибр қилса, ундан ҳам ёмон...

Абдуллоҳ ибн Шухайр айтадилар: «Мен Бани Омир қабиласининг вакиллари билан Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига келдим. Шунда ҳамроҳларим Расулуллоҳга: «Сиз бизнинг саййидимиз, хўжамизсиз», дедилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) «Ҳақиқий саййид Аллоҳ таолодир», дедилар. Улар яна: «Сиз ортиқликда ҳаммамиздан афзалроқсиз ва эҳсон қилишда ҳам ҳаммамизнинг улуғроғимизсиз», дейишди. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.): «Сизлар менга ўзларингизнинг оддий гапингизни гапираверинг. Шайтон сизларни ўз йўлига юргизиб кетмасин», дедилар. Мазкур шарафли ҳадисни уламоларимиз бундай шарҳлайдилар:

Расулуллоҳ (с.а.в.) гапда тавозуъли бўлганлари учун арабларнинг «Саййидина ва Мавлана» дейдиган ва Ўрта Осиё халқларининг «тақсир», «жаноблари» каби ҳурмат тариқасида айтадиган гапларини ўзларига айтилишини истамас ва шундай муомала қилмасликни умматларига ҳам ўргатар эдилар.

Азизлар, бундан сиз ажабланманг. Ҳа, аҳли муслим Расулуллоҳ (с.а.в.) муборак номлари тилга олинганда, дуоларда «саййидина ва мавлана»ни қўшиб айтишни одат қилганлар. Юқорида зикр этилмиш ҳадисда Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ҳузурларида юзларига қараб улуғлашнинг ножоизлиги айтиляпти. Пайғамбаримиз алайҳиссалом кибрдан холи, мутавозуъ бўлганлари сабабли умматларининг улуғлашларини истамаганлар. Бир ҳадиси шариф: Онҳазрат (с.а.в.) ўзларининг инсониятнинг энг шарафлиси, саййиди ва улуғи эканликлари ҳақида гап кетганда дедиларки: «Мен бани Одам, бани башарнинг саййиди, пешвоси, улуғиман, лекин бу билан фахрланмайман. Бу — Аллоҳ таолонинг амри». Яна дедилар: «Менга ер калитлари берилди. Қул-пайғамбарликка ёки подшоҳ-пайғамбарликка ихтиёр қилиндим. Жаброил менга камтар бўлмоққа ишорат қилди, «қул бўл», деди. Шундан сўнг қул-пайғамбар бўлишни ихтиёр этдим ва менга ўша берилди. Албатта, мен ердан биринчи чиқадиган бандаман, биринчи шафоат қилувчиман».

Инсонда баъзи нарсалар учун мақтаниш, фахрланиш ҳисси бўлади. Лекин Расулуллоҳ (с.а.в.) бу нарсалардан йироқ бўлганлар. Камтарликнинг энг юксак намунасини ул Зотда кўрамиз. Расулуллоҳ (с.а.в.) жуда оддий кийимлар, юнг матодан либослар киярдилар. «Кийим кийишда камтарин бўлиш иймондандир», деганларини саҳобаи киромлар ривоят қилганлар. Оёқ кийимлари йиртилса, ўзлари ямардилар. Таом танламасдилар. Таом келтирилса, уни ерга қўйишни буюрардилар ва: «Мен бир бандаман, банда егани каби ейман ва банда ўтиргани каби ўтираман», дер эдилар. Узоқроқ йўлга отлансалар, туя ёки от талаб қилмай, эшакда ҳам кетаверардилар. Ҳатто орқаларига биронта кишини мингаштириб ҳам олардилар. Ўзлари қўй соғардилар. Хизматкор қуллар билан бирга ўтириб овқатланар, уларга яхши қараб, яхши муомала қилар эдилар. Қуллар билан бирга овқатланиш, уларни озод қилиш хусусида улуғ тавсиялари бор. Бой, камбағал ҳаммага бир хил муомалада бўлар, ҳаммаси билан қўл бериб саломлашардилар. Одамларга биринчи бўлиб салом берардилар.

Тонг ёришганда Сулаймон ибн Довуд алайҳиссалом бойваччаю асл-

зодалар давраси томон юрмай, мискин бечоралар даврасига қўшилар эдилар. Улар билан ҳамсуҳбат бўлиб дердиларки: «Мискин мискинлар билан биргадир».

Ҳазрати Али (р.а.) бозорга кириб, икки хил кийим олиб хизматчиларига: «Ё Асвад, хоҳлаганингни танлагин», дедилар. Хизматчи либоснинг яхшисини танлади. Ҳазрат Али (р.а.) ундан қолганини кийдилар. Енги узун экан, қайчи олиб, кесиб ташладилар. «Сен буни кийсанг ҳам бўлади», деб хизматчидан либосни тортиб олмадилар.

Ҳазрати Умар (р.а.) халифа бўлган пайтларида ҳам маишатдан, ортиқча дабдабадан ҳазар қилар эдилар. Шундай ҳикоя бор:

Бир бой савдогар молларини туялардан туширтиргач, ҳаммол излаб атрофга қаради. Нарироқда одми кийимли бақувват бир одам турган эди. Уни ҳаммол гумон қилиб, «Менга қара, бери кел!» деб чақирди. Бой одамнинг юриш-туриши ҳам, амри ҳам ўзига хос дабдабали бўлади. Бой одам дўконга кириб келса, дўкондор унинг савлатига қарабоқ, саломга шошилади. Камбағалнинг кириб келиши маълум... Молларга қараши, нархни сўрашиданоқ кимлиги билинади. Гап оҳанги кишининг чўнтагидаги пулга қараб ўзгаради.

Хуллас, бой бақувват ҳаммол учраганидан қувониб: «Қани, қопларни елкангга олиб, изимдан юр», деб буюрди. Одми кийимли бақувват киши унга итоат этди. Шаҳар томон бир оз юришгач, рўпарадан келаётган одамлар ҳаммолни кўриб, саросима билан шошиб қолдилар. Унга йўл бериб, «Ассалому алайкум, ё амирал мўминин!» деб салом бердилар. Бой кимни ҳаммолликка ёллаганини англаб шошиб қолди. «Ассалому алайкум, ё мўминларнинг амири!» деб тиз чўкди. «Ҳазратим, мен сизни танимабман, кечиринг, қопларни ташланг», деб илтижо қилди. Ҳазрат Умар қопларни ташламадилар, «Қопларингни айтган жойингга олиб бораман, деб елкамга ортганман», дедилар.

Бу воқеадан биз қандай хулоса чиқарамиз? Улуғ аждодларимиз, яъни саҳобаи киромлар дунёга аҳамият бермаганлар, мол-мансаб қўлларида бўлган пайтда ҳам уни кўз-кўз қилмаганлар. Мутавозиъ, Аллоҳ таолодан қўрқувчи инсонлар бўлганлар. Хокисорлик фозил кишилар хислати ва камтарлик доно кишилар фазилатидир, деган ҳикмат кўп такрорланади. Тупроқда шундай хислат бор: унга дон ташласалар бошоқ беради. Бошоқлар йиғилиб, хирмон ҳосил бўлади.

Эй азиз, сен тупроқ бўлки, токи сендан гул униб чиқсин!

Аҳли донишдан ҳикоя: Қайси бир замонда чўпонни подшоҳ ҳузурига чорлабди. Чўпон қараса, подшоҳ тахтда, бошқалар эса пастда ўтиришибди.

— Ассалому алайкум, э Худо! — дебди чўпон.

—Мен Худо эмасман, — деб ажабланибди подшоҳ.

— Э Жаброил! — дебди чўпон.

— Мен Жаброил ҳам эмасман, — дебди подшоҳ.

— Аллоҳ бўлмасанг, Жаброил бўлмасанг, нега юқорида ёлғиз ўзинг ўтирибсан? Одам бўлсанг, сен ҳам пастга тушиб, одам қаторида ўтиргин-да...

Ҳазрат Умарнинг (р.а.) Қуддуси шарифга кириб боришлари ҳам ғоят ибратли воқеадир. Шаҳар қамал қилингач, қуддусликлар «Халифангиз-

нинг ўзи келса, топширамиз», дейишибди. Ҳазрат Умар (р.а.) бу хабарни эшитиб, бир хизматкорлари ҳамроҳлигида битта туяда Мадинаи мунаввардан Қуддуси шарифга қараб йўлга чиқадилар. Атрофларида аскар йўқ, аъёнлар йўқ. Асъасаю дабдаба йўқ. Туяни хизматкор билан галма-гал минадилар. Ҳазрат Умар (р.а.) туяга минсалар хизматкорлари югандан ушлаб, туяни етакларди. Бир фарсаҳ масофа юрилгач, тушардилар ва туяни хизматкор миниб, ўзлари юганни ушлаб, туяни етаклардилар. Қуддуси шарифга яқинлашганларида туяга миниш навбати хизматкорга келади. Шаҳар аҳолиси «Халифа келяпти», деб дарвоза калитларини топшириш учун пешвоз чиқадилар. Туяда халифа эмас, хизматкор ўтирганини тасаввур ҳам қилмаган аҳоли хизматкорга таъзим бажо қиладилар. Халифа шаҳар дарвозаларига яқинлашганларида туяга ўзлари миниб олишлари мумкин эди. Халқнинг ана шундай шон-шавкатга эътибори борлигини билардилар. Лекин хизматкорнинг ҳаққига хиёнат қилмадилар. Ҳатто бир жойда сувдан кечишда почаларини шимарганларида шаҳарни қамал қилиб турган қўмондон «Ундай қилманг, биз уяламиз», деди. Бу танбеҳдан мўминларнинг амири ғазабландилар ва дедиларки: «Агар илгарироқ шу гапни айтганингда вазифангдан озод қилардим. Иззат — исломдадир, қилиқ-қиёфада эмас! Аллоҳ таоло бизларни Ислом билан азиз қилди. Одамларнинг гапларига парво қилмаймиз».

Бу муборак зотнинг эваралари Умар ибн Абдулазизнинг уйларига бир куни меҳмон келди. Хуфтон намозини ўқигандан кейин, ул киши бир нима ёза бошладилар. Вақт ўтиб, чироқ хиралашди. Меҳмон ёнларида экан, «Эй амирал мўминин, мен туриб чироққа мой тўлдирайинми?» деб сўради. Умар: «Меҳмонига бир иш қилдирмоғи кишининг одамгарчилигидан эмас», дедилар. Меҳмон: «Хизматчини уйғотайинми?» деб сўради. Умар: «Йўқ, у чарчаган, ҳозиргина уйқуга кетди», дедиларда, ўзлари туриб, чироққа мой қуйиб келдилар. Меҳмон: «Ўзингиз тўлдирдингиз-ку!» деб хижолат бўлди. Шунда Умар ибн Абдулазиз: «Мен турганимда ҳам Умар эдим, қайтиб келиб ўтирганимда ҳам ўша Умарман. Одамларнинг яхшиси Аллоҳ таоло наздидаги камтарин кишидир», дедилар.

Муборак зотлар бизларга қандай ажиб сифатларни мерос қилиб кетишган-а! Шуларни бир нафас ҳам ёддан чиқармай, кўнглимизга хитоб қилайлик:

— Эй кўнгил, сен уларнинг ишини бажара оласанми? Улар каби бўла оласанми? Очликда ҳам, тўқликда ҳам улар каби қаноат қила оласанми? Нафсингни тийиб, камтарлик билан ҳаёт кечира оласанми? Билки, бизларга ўрнак бўлувчи шахслар ўша аждодларимиздирлар.

Имом Раббоний «Мактубот» асарларида ёзганлар: «Атрофимдаги кишиларга боқдим, улар орасида ўзимнинг энг пасткаш эканимни кўрдим. Ҳатто фаранг кофирларидан ҳам тубанроқ эканман». Раббоний ҳазратлари уларга, албатта, ибрат назари билан боқиб, шу хулосага келганлар. Исломга кўра, иймон нуқтаи назаридан мусулмон кофирдан устундир. Аммо ул ҳазрат уларнинг ўз динларига бўлган садоқатларини кўриб шундай дегандирлар. Ёки ҳиндистонликларни кўриб, «Суф менингдек одамга, ўз динини тарқатишда шуларчалик

бўла олмадим-а!» дегандирлар. Аммо у зотда камтаринлик, хокисорлик, ўзини ҳеч санаш, йўқлик деб ҳис қилиш хислати мавжуд бўлган. Бунинг ўрнига кибр, риё, зулм, суиистеъмол бўлганида бу сатрларни ёзмас эдилар.

Эй кўнгил! Сен ҳам атрофингга зийраклик билан назар сол, сен тубан деб ҳисоблаётган одамда балки сенга нисбатан фазилат кўпроқдир? Сен менсимаётган одам балки ота-онасига сендан кўра аълороқ хизмат қилиб, кўпроқ дуо олаётгандир? Дўстига бўлган садоқати сеникидан дурустроқдир? Кеккайма ва эгил, бу устунликларни тан ол. Шунда сен комиллик сари бир қадам ташлаган бўласан. Сени мадҳ этганлардан эса қоч. Уларнинг мадҳи қалбингни ўлдиради. Сенга ширин сўзлаганларнинг гапини тинглаганинг каби, аччиқ сўзлаганларни ҳам эшит. Чунки аччиқ сўз инсоннинг нафсига тўсиқ бўлади.

Мавлоно Жалолиддин Румий йўлда бир насоро руҳонийси билан юзма-юз келдилар. Насоро қарасаки, қаршисидан нурли, муборак бир зот келяпти. У беихтиёр бош эгиб, таъзим қилди. Мавлоно ҳам бош эгиб таъзим қилдилар. Насоро бошини кўтариб қараса, мусулмонларнинг эътиборли одами унга таъзим қилиб турибди. Насоро камбағал, шаҳарнинг бир четида яшар эди. У мавлонога қайтадан таъзим қилди. Мавлоно ҳам такрор таъзим қилдилар. Насоро бошини кўтариб, ардоқли кишини яна таъзимда кўрди. Бу ҳол такрорланаверди. Насоро қанча таъзим қилса, мавлоно ортда қолмадилар. Оқибат шуки, бу камтаринлик одобидан таъсирланган насаро иймон келтириб, мусулмон бўлди. Кейинчалик мавлоно Румий бу воқеани шогирдларига баён қила туриб изоҳладилар: «Бир насоро руҳонийси тавозуъ хусусида биз билан мусобақага киришди ва бизнинг қўлимиздан тавозуъ вазифасини олмоқчи бўлди. Тавозуъни биз унга топшириб қўямизми? Йўқ, ҳеч қачон бермаймиз!»

Турк султонларидан бири Ёвуз Салим Мисрга келган пайтда халқ ҳукмдорни кўриш учун пешвоз чиқди (*айрим туркча исмлардан ажабланманг. Баъзи сўзлар уларда биздаги маънонинг тескарисини англатади. «Ёвуз» — жасур ва довюрак, «ёмон» — энг яхши, энг ажойиб, демакдир*). Подшоҳ ҳаммадан олдинда эмас, аскарлар орасида тавозуъ билан келарди. Салласи ва кийими бошқаларникидан фарқ қилмасди. Мисрдан қайтишда, Шомдаги (*ҳозир «Сурия» деб аталади*) жума хутбасида ўзи ҳақида «Макка ва Мадинанинг ҳокими» (*ҳокимиул — ҳарамайни*) деб хитоб қилинганда «Йўқ, йўқ! Хизматчиси!» (*ходимул — ҳарамайни*) деб кўз ёшларини тўкди. (*Ҳозирга қадар ҳам Саудия мамлакати қироллари шу сифат билан номланадилар.*) Истанбулга қайтишда Ускударга яқинлашдилар. Бошкент аҳолисининг подшоҳни буюк олқишлар билан кутиб олишга ҳозирланаётганини эшитган Султон Ёвуз Салим тарбиячиси ва дўсти Ҳасан Жонга деди:

— Қош қорайиб, барча уй-уйларига кириб, кўчалар бўшагач, шаҳарга кираман. Фонийларнинг олқишлари, зафар ҳайқириқлари ва илтифотлари бизни мағлуб қилиб, ерга урмасин.

Султон Ёвуз Салимнинг подшоҳлиги унча кўп давом этмаган бўлсада, турк олами унинг шарафли номини неча асрлардан бери олқиш

билан тилга олади. Сабаби, у подшоҳлиги даврида қўлга киритган улуғ зафарлари, дунё бўлиб таралган шон-шуҳратлари, фоний дунёдаги бандаларнинг илтифотлари уни манманликка, кибрга етаклай олмади. У доимо Аллоҳ таоло билан бирга бўлиш, унга бандалик қилиш ва фақат ундан ёрдам кутиш шуури билан яшади.

Султоннинг елкасига чипқон чиқиб, яра тез орада каттарди-ю, тешик ҳосил қилди. Ҳасан Жоннинг гувоҳлик беришича, яра тешигидан ўпкаси кўринадиган бўлиб қолди. У қаттиқ азоб чекарди. Аҳволини кўриб, Ҳасан Жон: «Султоним, Аллоҳ таоло билан бирга бўлиш пайти келганга ўхшайди», деди. Шунда султон унга ажабланиб қараб, деди:

— Ҳасан! Сен мени бугунга қадар ким билан бирга эди, деб ўйлар эдинг? Менга «Ёсин» сурасини ўқи...

«Ёсин» ўқилаётган онда Султон Ёвуз Салим омонатини Аллоҳга таслим этди...

Ислом одобида билимли, бой бўлган бир инсон устунман, деб даъво қилишга, ўзини катта тутишга ҳеч ҳаққи йўқ. Зеро, у ҳолда мусулмонлар орасида бўлиниш бошланади, бирлик, биродарлик иплари узилади ва Исломиятдаги биродарлик ҳикматлари йўқолади. Масалан, қўмондон ҳар қанча моҳир бўлса ҳам, унинг режасини амалда татбиқ қилувчи қўл остидаги аскарларидир. Бирининг билими, заковати бор бўлса, қолганларининг ғайрату шижоати, мардлиги бор. Агар қўмондон: «Шунчалик билим ва қувват эгасиманки, менинг юз минг кишилик қудратим бор», деса, ҳеч ким унинг гапига қулоқ солмайди. Сўзи эътиборсиз қолади. Унга: «Сиз ҳам бошқалар каби бир инсон қувватига эгасиз», дейишади, холос.

Бу эса Ҳақ таолонинг «Албатта сизларнинг Аллоҳ наздидаги энг ҳурматлироғингиз тақводорингиздир» (Ҳужурат сурасидан) оятида ифода топган. Пайғамбаримиз алайҳиссалом ҳам шу боис «Устунлик фақат тақводадир», деганлар. Бу жуда ҳам муҳим. Чунки тақво бизга маълум эмас. Унинг жойи қалбдир. Бинобарин, ҳеч бир муттақий учун бир одамни хор-ҳақир кўриш жоиз бўлмайди. Қандай қилиб таҳқир қила оладики, ахир, охирги нафасда ўзининг холи нима кечишини билмаса?! Ўз ҳолини билмагани каби, ўзганинг ҳам охирги нафаси қандай бўлиши маълум эмас.

Ҳамонки, оқибатнинг қандайлиги ҳаммамизга қоронғи, номаълум экан, бошқа кимсани ҳақорат қилиш у ёқда турсин, унга паст назар билан қарамаслигимиз шарт. Киши маишатининг ҳозирча яхши ўтиб турганига мағрурланмасин. Оқибатини ўйлаб, шунга қараб ишини олиб борсин. Тавозуъни ўзига шиор қилиб, манманликдан қочсин. Дедиларки:

Улуғлик айлама зинҳор, ўзингни камтар тут,
Кимдаки бўлса бу хислат, ажаб саодатдир.

Дунёвий бойлик ёки билимга алданиб, бошқа фақир ва авом инсонларни менсимасликдай нодонларча хатти-ҳаракат динимизда йўқ. Чунки бутун махлуқоту мавжудотни яратган Аллоҳ таолодир. Қай бирини бой, қай бирини фақир, қай бирини олим, қай бирини эса жоҳил қилиб яратган. Барчаларининг алоҳида-алоҳида хизматлари бор. Дунёга бир қарасак: кўп қисми сув, оз қисми қуруқлик; бир қисми тоғу

тош, бир қисми жарлик, чуқурлик, ўпқон; бошқа бир қисми эса тақир чўл — ҳеч нима битмайди, кўкармайди. Ернинг ости эса алоҳида олам. Баъзи ерида кўмир, баъзи ерида газ, баъзисида олтин, платина, кумуш ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси бир хил нарса бўлганида қандай ҳол юз берарди?

Камтарлик билан умр кечириш ҳаётнинг энг гўзал ва тўғри йўлидир. Бу йўл инсонни самимий, ҳақиқатгўй, номусли ва матонатли бўлишга олиб боради. Ҳар ишнинг ўз натижаси мавжуд: мулойимлик — улуғ мартаба, қаноат — роҳат бахш этгани каби, тавозуъ кишига эъзоз келтиради. Яхшилик ва камтарлик — шу икки фазилатдан киши ҳеч чарчамаслиги керак. Камтарликдан лаззат ололган киши ҳақиқий камтардир. Шу оддий ҳақиқатни англаганимиз ҳолда дуога қўл очайлик:

— Ё Аллоҳ! Тақволи, мутавозиъларни севасан, бизларни шу севгинга лойиқ бандаларингдан қил. Қалбларимизни шайтон алайҳилаъна кибр ўқлари билан ўққа тутиб турган онда бизларни Ўзинг ҳимоя қил. Омийн, валҳамду лиллаҳи Раббил-оламийн!

МАНМАНГА — ЗАВОЛ

Қўлга кирган муваффақиятдан ғурурланиб кетиб, кўз тиниши май кайфидан қўрқинчлироқдир. Чунки ароқ кайфи бир ухлаб турилса, тарқайди. Кайфдаги айби учун одам изза чекади. Мағрурлик кайфининг тарқаши эса қийин. У оқибат бошга бало ёғдириши мумкин.

Ўзининг насл-насаби билан мақтаниб, кеккайиб юрган мутакаббир бир киши адиблардан Ахнаф ибн Қайсга дедики: «Сенинг насл-насабинг улуғ бўлмаса, юзинг чиройли бўлмаса ҳам юқори даражадаги ҳурмат ва эътиборга эгасан. Бунинг сабаби нима?» Унга жавобан адиб деди:

— Менинг қадр-қимматим ва шарофатимга сабабчи бўлган нарса сендаги ярамас ахлоқнинг менда йўқлигидир. Сенинг ахлоқинг қандай экани менга сўзлаган сўзларингдан маълум бўлиб турибди.

Якан деган ўсимлик бўлади. Нима учундир санъаткорлар, аниқроғи отарчилар пулни «якан» дейишади. Аслида эса якан — қамишзорда ўсувчи ўсимлик. Яканни ўриб олиб, қуритиб узум осадилар ёки сават қалпоқ тўқийдилар. Маълумки, қамиш узун, якан эса, аксинча, пастак ўсимлик. Шундай бўлибдики, бир куни якан қамишга қараб:

— Ў, биродар, ҳадеб ғўдаяверма, салгина эгил. Аллоҳ таолонинг қуёши нуридан биз ҳам баҳраманд бўлайлик, — дебди.

Қамиш унга қарагиси ҳам келмабди, жавоб ҳам бермай бурнини жийириб қўя қолибди. Вақти-соати келиб аввал қамишни, сўнг яканни ўрибдилар. Тасодифни қарангки, ўша қамишдан ясалган бўйрани бир уйга тўшабдилар. Тасодифни қарангки, шу уй тўсинларига узумларни осибдилар, якандан тўқилган сават қалпоқларни эса девордаги қозиқларга илибдилар. Орадан кунлар ўтаверибди. Қамиш пастда, оёқ

остида, якан эса тепада экан. Оёқости бўлавериб хорланган қамиш охири яканга қараб зорланибди:

— Мени ўриб олиб қуритдилар, тепкилаб, қовурғаларимни синдирдилар, сўнг сувга бўктирдилар. Сўнг, қайириб, букиб мана шу бўйра ҳолига келтирдилар. Энди эса тинимсиз, ҳар куни тепкилайдилар. Бу ҳам етмагандай сал қайириб, остимга носларини тупурадилар.

Бу зорланишни эшитиб якан дебдиким:

— Сиз бекорга ғўдайдингиз, ғўдайиб ўсавердингиз. Ичингиз ғовак эканини эса унутдингиз. Ғовак бўлганингиз учун ҳам тепкилашдан бўлак нарсага ярамадингиз. Ҳали ҳам кеч эмас, сиз ўсган ерда илдизингиз қолган. Сиз ўсажак қамишларга етказинг, сизнинг ҳолингизга тушмасинлар.

Қамишни баъзан томга ҳам тўшайдилар. Лекин барибир унинг башарасига лой чапланади...

Юзаки қаралса, такаббурлик иллатининг нима эканини англаб олиш осондек туюлади. Такаббур — камтарнинг зилли, вассалом! Бизга шундай туюлса ҳам, ояти карима, ҳадиси шариф, донолар ҳикматлари билан танишиб, фикрлашиб олсак зарар қилмас.

Инсон учун энг зўр фазилат ўз даражасини билишдир. Бу фазилат кишининг илми, зийраклиги каби ақлий қуввати ва жисмоний қуввати, жамиятда тутган ўрни, обрўи, хуллас, барча сифат ва фазилатларини кўзгу каби кўрсатиб туради.

Ғурур ва такаббурлик ўз даражасини билишнинг зиддидир. Ўз даражасини билувчи кишининг феъл-атвори билан мағрур ва мутакаббир кишининг феъл-атворини таққослаб кўрсак, биринчи кишининг фазилати барқ уриб туради. Иккинчиси, яъни ўз даражасини билмаган мағрур ва мутакаббир киши тоқатидан ортиқ юришга ҳаракат қилиб, йўлда қолиб кетади. Биринчиси билиб, англаган, йўл юргани учун мақсадига эришади. Икинчиси юрган йўлини билмай кўр-кўрона ҳаракат қилгани сабабли мақсадига, орзусига етмайди.

«Шунинг учун зинҳор мағрур ва мутакаббир бўлма, саъй-ҳаракатларинг шамолга учмасин, ҳар вақт сўзларингни ўйлаб сўзла, бир ишга киришишдан олдин ўйлаб кўр, у ишни бажара оласанми ё йўқми? — деб ўгит берган дониш аҳлининг ҳар бир сўзига диққат қилганимиз яхши:— Дўстларинг ва душманларинг сенинг тўғрингда нима сўзлайдилар, ҳаммасини билиб тур. Бошқалар сенинг тўғрингда қандай фикрда эканликларини ўрган, шуни ўрганиб, ўзинг ҳақингдаги ҳар хил фикрларнинг ўртасини ол, сен — ўшасан. Ишларингни танқид этганларини эшитсанг, зинҳор аччиғланма, чунки танқид фойда келтиради. Танқид соясида хатоларингни тузатасан, бундан кейин қилинадиган ишингни хатога йўл қўймаслик учун ғайрат қиласан, ўз даражангни билиб ишлайсан».

Бир куни дарахт билан унинг сояси ўртасида баҳс бошланди. Дарахт соясига деди:

— Эй қора юзли соя, жигар-бағри садпора, сен менинг борлигим учун борсан, мен туфайли барҳаётсан. Шундай экан, такаббурлик қилишинг ва керилишинг нимаси?

Соя деди:

— Эй лақма, бемаъни сўзларни айтишдан бир дам тийил, ҳушингни йиғ ва мендан юз ўгира кўрма. Ҳовлиқиб, бўйнингни чўзмагинки, уни узиб олмасинлар. Мен доимо хокисор бўлиб, ерга ястанганим учун кун тиғидан одамларни озод қилиб, роҳат бағишлаганим учун обрўим баланд. Катта ҳам, кичик ҳам менинг инсонпарварлигимдан баҳраманд бўлади. Беқарорлигингдан гоҳ яланғоч бўлиб олсанг, гоҳ яшил либос билан ўзингни безайсан.

Бу гаплар дарахтга малол келиб бундай деди:

— Эй соя, ҳаддингдан ошма, паст ҳиммат кишилар каби лоф-қоф урма. Эшитмаганмисан, кўршапалак офтоб билан ўчакишса, ўзини ҳалок қилади. Шиша тош билан тўқнашса, ўзини синдиради.

Бу баҳсни эшитиб турган булбул сояга хитоб қилди:

— Эй соя, эй туз ҳақини билмаган ношукр, бу бемаъни сўзларни кўнглинг ойнасидан юлиб ташла, кимки ўз пойига болта урса, ўзи қулайди. Сенинг ҳаётинг дарахтга боғлиқ...

Абдухолиқ Fиждувонийнинг муридларидан бири озгина муддат пир суҳбатларидан узоқлашди. Зеро, мурид ҳар куни тушида бир гуруҳ кишиларнинг: «Сен энди камолга етдинг. Юр, энди сени жаннатга олиб борайлик», деганларини ҳамда уни туяга миндириб, зийнатли тахтлар қурилган, лаззатли таомлар пишиб турган ва сўлим ирмоқлар оқаётган гўзал маконга олиб боришганини кўрарди.

Ҳазрати Хожа фаросат нури бирлан бир куни бу ҳолатни мушоҳада этдилар ва муриднинг олдига бориб ҳол сўрадилар. Мурид бошдан ўтганларини сўйлади. Шунда Хожа Абдухолиқ ҳазратлари:

— Яна бир марта ўша жойга борсанг, уч марта «ла ҳавла ва ла қуввата», деб айт ва кўзингни оч», — дедилар.

Мурид устозининг айтганини қилиб, ўша кеча айтилган маҳал кўз очган эди, ўзини ўлимтик ҳайвон суяклари орасида кўрди. Кўраётган тушлари шайтоннинг тузоғи эканини англаб етди ва сира-сира устоз суҳбатларини тарк этмади.

«Пасткаш мақтангани билан буюк бўлолмас, эчки югургани билан кийик бўлолмас... Такаббурлик — шайтон иши ва манманлик — нодон иши. Такаббур одам — барчага ёқимсиз», деб ёзганлар ҳазрати Навоий.

Такаббур хотирингга келса филхол,
Азозил қиссасини ёдингга ол.

Ҳазрати Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, такаббурлик қилган иблис ўзининг «Азозил» исмидан айрилиб, «малъун» номини олди. Бу ҳикоя машҳурдир. Сен ҳам уни билурсан. Шунинг учун такаббурлик хотирингга келган заҳоти Азозил ҳикоясидан ибрат олиб, такаббурликдан сақлан.

Ҳа, шундай! Шайтон ким эди-ю, кибр уни қай ҳолга солди? Ҳатто олам ичра бутун малакларга пешво бўлиб, дунёдаги барча жинлар ва малоикалар устози бўлган шайтон, гарчи неча минг йил зуҳду тоат билан Худо амрига итоат айлаган бўлса ҳам ва ҳатто ер юзида ва мовий осмонда у сажда қилиб бош урмаган бирон қарич бўш жой қолмаган бўлса ҳам; у шундай саодатга эришиб, Ҳақ ёдидан ўзга бironта нафас олмаган бўлса ҳам, ўз хизматлари ва Аллоҳ таолога яқинлигига

суюниб кетди ҳамда бундан унда ғурур пайдо бўлди. Тангри Одам алайҳиссаломни яратмасидан илгари, унинг танасига руҳ шамини киритмасидан олдин барча малоикалар тоат ва тақвога ружу қилиб, унинг одоб ва русумларини бажо келтиришар эдими? Уларнинг барчасига Азозил бошлиқ эдими? У буларнинг мушкулларини осон этувчи муршид эдими? Айнан шундай юқори мартабади эди. У Ҳақ амрига итоат этиб, неча минг йил тоат-ибодат билан машғул бўлди. (Такаббурликни касб қилган инсон қанча вақт ва қай ҳолда ибодат қилди, қиёслаб кўрайлик-чи?) Азозилнинг бу борада қилган ишларини тавсифлашга нутқ лол қолади. Ҳатто ақл билан тасаввур қилиш ҳам амри маҳол. Нақл қилишларича, бутун ер юзаси ва коинотдаги тўққизта олий фалакда у нотавонлик билан сажда қилиб юз қўймаган бирорта бўш жой қолмаган экан.

Тангри Одамни яратди ва барча малоикалар сажда қилсин, деб буюрди. Малоикалар ҳазрати Одамга сажда қилдилар. Бироқ неча минг йил ибодат қилиб, Унинг амри билан тақво ва ибодат айлаган Азозил ғурурланиб, Аллоҳ таоло яратган Инсонни кўзга илмади, унга бошқа малоикалар каби сажда қилмади. Шу боисдан Тангри малоика тўдаси ичидан уни рад этди. Азозил кўнглидан ибодат завқини олиб, бўйнига лаънат тасмасини боғлади. Унинг неча минг йил қилган ибодатлари биргина кибри учун зое бўлиб, ўзи Ҳақ даргоҳидан қувилди. Яратувчининг бир амрига бўйин эгмай, таъна кўзи билан қараганидан унинг бўйнига шу он лаънат ҳалқаси осилди. Зероки, унинг кўнгли итликни ҳавас қилган эди, шу сабабли ҳам бўйнига итлар каби лаънат тасмаси боғланди. Шунинг учун ҳам у Инсон зотига доимий рақиб бўлиб, унинг иймонини йўлдан урувчи ашаддий душманга айланди. У қиёматга қадар ана шу иснодга дучор бўлиб, дўзах олови, макр ва адоват қўзғатувчи номини олди. Хуллас, у шунчалик катта шараф билан малоикалар бошлиғи бўлса ҳам, такаббурлик қилгани учун абадий мардуд ва малъунликка гирифтор бўлди. Унинг бу қисмати бутун осмон ва ер юзидагиларга ибрат бўлиб қолди. Шайтон бош тортиш билан офатга гирифтор бўлди, Одам ўзини тупроқдек паст олиши билан эътиборга лойиқ бўлди.

Баҳор келса, тошда бир нарса унарми?
Сен тупроқ бўлки, бағрингдан гуллар униб чиқсин.

Мавлоно Румий демоқчиларки, баҳорнинг баракотидан тупроқ насибасини олади. Шунинг учун ҳам тупроқдан чечаклар униб чиқади. Тош баҳорга етишгани билан унга баракотдан насиба йўқ. Бағридан ҳеч нарса униб чиқмайди. Тавозуънинг акси бўлган кибру ҳаво ёмонлик белгисидир. Қалблари тошга айланган кишилар ҳам табиатдаги мана шундай жонсиз мавжудотдирлар. Улар учун ҳам баҳорда ёққан ёмғирдан фойда йўқдир. Нафс орзуларини енга олмаганлар учун ибодатлар ҳам нафсоний орзуларга тобе бўлади. Бундай кишилардаги нафс улар учун қибла ҳолига келади.

Ҳазрат Бедилдан:

Афв эт халқдин келса яхшию ёмон,
Адоватдан қочиб, роҳат қил инсон!

Кибру ҳасад бермас кишига ором,
Одамни менсимай қувилди шайтон!

«Шайтоннинг ов қиладиган тўр ва тузоқлари бор, — дейилади шарафли ҳадисда. — Унинг тўр ва тузоқлари — киши Аллоҳ таолонинг берган неъматлари учун шукр қилиш ўрнига туғёнга кетиши, йўлдан озиши ва Аллоҳ таолонинг берган мол-мулкларини ўзим топдим, деб фахрланиши ва Аллоҳ таолонинг бандаларидан ўзини юқори ҳисоблаши ва нафснинг хоҳишига берилиб, Аллоҳ таолонинг йўлидан бошқа йўлларга кириб кетишидир».

Ҳазрати шайх Ҳусайн Мансур Ҳалложни (қ.с.) осган вақтларида иблис ул зотнинг қаршисига келди-ю, сўради:

— Сен «Анал Ҳақ!» дединг, сенга раҳмат айлади. Мен «Анал хойр» дедим, менга лаънат ўқилди, сабаби недир?

— Сен кибр-манманлик қилдинг, мен кибрни ўзимдан йироқ қилдим, сабаби шудир, — дедилар.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом «Уч тоифа киши борки, Қиёмат куни Аллоҳ уларга назар қилмайди, улар билан гаплашмайди ва уларни кечирмайди, уларга аламли азоб ҳам бордир», деб, шулардан бири сифатида кибр эгаларини тилга олганлар. Шу боис ҳам ақл эгалари: «Такаббурликдан илондан қочгандек қоч, сенга яқинлашган куни сени чақади. Киборлар билан дўст бўламан, дема. Киборларнинг ҳар қайсисида ўлдирувчи заҳар бор. Кибрли одам сўқир каби гапиради ва кўрларча ўлади. Бирор кишини паст кўриб, ёнингдан қувма, қувган одамингни ёмон сўз билан ўлдирган бўласан», деб огоҳлантирганлар.

«Ер юзида кибру ҳаво билан юрма! Албатта, сен зинҳор ерни тешиб юбора олмайсан ва зинҳор бўйда тоғларга ета олмайсан» (Исро сурасидан). Ўзининг ожиз бандалигини унутган шахсгина ер юзида кибрланиб юради. Юра-юра қайга боради?

«Кимнинг қалбида заррача мутакаббирлик бўлса, Аллоҳ уни юзтубан дўзахга ташлайди» (Абдуллоҳ ибн Умар ривоят қилган ҳадисдан). Аллоҳнинг расули (с.а.в.): «Кимнинг қалбида хардал уруғи миқолича кибр бор экан, Аллоҳ уни юзи билан дўзахга улоқтиради», деб умматларини огоҳ этдилар. Абу Ҳурайрадан қилинган ривоятда Расули акрам (с.а.в.) дедилар: «Дўзах билан жаннат даъволашишади. Дўзах: «Менга золимлар, ўзларини катта олувчи мутакаббирлар киради», — деди. Жаннат: «Менга заиф ва ожизлар, фақир бўлган кишилр киради», — деди. Шунда Аллоҳ раббил оламийн жаннатга хитоб қилиб: «Эй жаннат! Сен менинг раҳматимсан. Хоҳлаган бандаларимга марҳамат этиб, сен билан бирга қиламан», — деди. Дўзахга ҳам хитоб қилиб: «Эй дўзах! Сен менинг азобимсан. Истаган кишиларимни сен билан азоблайман ва иккалангизни ҳам лойиқ кишилар билан тўлдираман», — деди». Амр ибн Шуайб бу ҳадисни ривоят қилдилар: «Расули амин дедилар: «Мутакаббир кишилар қиёмат куни суратлари одам шаклида бўлса ҳам, хорликдан кишиларнинг оёқлари остида эзилиб, майда чумоли ҳажмида бўлиб, маҳшаргоҳга борадилар. Мазаллат (*камситилиш*) ва хорлик бутун вужудларини ўраб олган ҳолда дўзахдаги «бўлис» деб аталадиган қамоқхонага судраб олиб борилади. Устларида ловиллаб олов ёниб

туради. Ташналикдан нолиган вақтларида дўзахдагиларнинг баданидан оққан қон-йирингларни, ифлос нарсалардан ичирилади».

Аллоҳ таолога суюмли бўлиш нақадар саодат! Холиқ ёмон кўрувчи бандалар қаторида туриш нақадар бахтсизлик! Бу бахтсизлик ўз-ўзича осмондан ёғмайди. Бадбахт киши уни ўзининг такаббурлиги эвазига «сотиб» олади. Ахир Аллоҳ таолонинг каломидаги, Расули акрам сўзларидаги огоҳлантиришларга амал қилмасликнинг ўзи иблиснинг такаббурлигини эслатмайдими?

«Одамлардан юз ўгирма ва ер юзида кибр-ҳаво билан юрма. Албатта, Аллоҳ ҳеч бир мутакаббир ва мақтанчоқни севмас» (Луқмон сурасидан). Тафсирда баён этилишича, маъно таржимадаги «юз ўгирма» (айрим таржималарда «юзингни буриштирма» шаклида берилган) ояти кариманинг аслида «тусаъир» деб келган. Бу маъно арабларда туяда учрайдиган бир касалликка нисбатан ишлатилар экан. Бу касалга чалинган туя доимо бошини пастдан тепага ҳаракатлантириб, ёнбошига силтаб турар экан. Мутакаббирлик билан бурнини жийириб, юзини одамлардан ўгирадиган кишилар ўша касал туяга ўхшатилган. Мусулмон учун одамларни камситиш, уларни паст санаш ёмон иллат. Ҳатто юриш-туришда ҳам кибру ҳаводан, такаббурликдан сақланиш керак. Чунки кибр бошқаларга оғир ботади.

«Токи сизлар қўлларингиздан кетган нарсага қайғурмагайсизлар ва Аллоҳ сизларга ато этган нарса билан шодланиб (ҳаволаниб) кетмагайсизлар. Аллоҳ барча кибрли-ҳаволи, мақтанчоқ кимсаларни суймас» (Ҳадид сурасидан). Мусо алайҳиссалом Аллоҳ таолога муножот қилдилар: «Э Раббим, Сенинг яратган халқинг орасида ўзингга ёмонроғи қайсидир?» Аллоҳ таоло айтди: «Э Мусо, кимнинг қалби мутакаббир бўлса, тили қўпол бўлса, икки кўзи уятсиз бўлса ва қўли бахил бўлса, халқимнинг орасидаги ўшандайларни ёмон кўраман».

Билмоқ керакки, кибр кофирларнинг ва фиръавнларнинг ахлоқидандир, тавозуъ эса пайғамбарлар ва солиҳларнинг ахлоқидандир. Чунки Аллоҳ таоло кофирларни кибр билан сифатлади. Чунки улар ўзларига: «*Ёлғиз Аллоҳгина бордир, ундан ўзга илоҳ йўқ» дейилган вақтда кибр-ҳаво қилган эдилар* (Вас-саффот). Ва айтди: «*Қорун, фиръавн ва Ҳомонни ҳам ҳалок қилдик. Дарҳақиқат Мусо уларга ўзининг пайғамбар эканлигини далолат қиладиган аниқ ҳужжатлар келтирганида, улар ер юзида кибру ҳаво қилдилар ва Бизнинг азобимиздан қочиб қутулгувчи бўлмадилар*» (Анкабут). Ва айтди: *Албатта Менга ибодат этишдан кибру ҳаво қилган кимсалар яқинда бўйинларини эгган ҳолларида жаҳаннамга кирурлар* (Ғофир). Ва айтди: *Айтилди: «Жаҳаннам дарвозаларидан киринглар! Сизлар ўша жойда мангу қолурсизлар!» Бас, кибр-ҳаво қилувчи кимсаларнинг жойлари нақадар ёмондир!*» (Зумар). Ва айтди: «*Албатта, ул Зот мутакаббир кимсаларни севмас*» (Наҳл).

Мабодо ғуррае тушса кўнгулга,
У ғурра бошласа офатли йўлға.

Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, мабодо кимсанинг кўнглига ғурурлик тушса, бу ғурур кимсани фитнали йўлга бошлар. У бу йўлда ҳалок бўлиб, такаббурлар гуруҳидан бўлиб, ўкинчда қолур.

Муяссар бўлса тилладан санга тахт,
Ўзингдин пастга зинҳор айлама сахт.

Демоқчиларки, Ҳақ таолонинг марҳамати туфайли сенга енгиллик билан тожу тахт муяссар бўлса, зинҳор базинҳор, ўзингдан паст мартабали кишига қаттиқ сўз дема. Кўнглин ранжитма.

Агар берса жаҳон султонлиғи даст,
Киши ўз ҳолини билмак керак паст.

Демоқчиларки, агар дунё халқи барчаси сени подшоҳ деб байъат берсалар-да, сен ўзингни тубан мартабада билмоғинг керак. Зероки, мартаба ва шоҳликка ғурур қилмоқ аҳмоқликдир.

Агар рутбанг эрур аълойи офоқ,
Йиқилған хасталарнинг холиға боқ.

Демоқчиларки, агар сенинг мартабанг осмондан баланд бўлса-да, мартабангга алданмагин. Атрофга қараб, хасталикка чалинганларнинг аҳволига боқиб ибрат олгин. Мен ҳам бир кун шу хасталар кунига тушиб забун бўлурман, дея фикр қил.

Бу рифъат бирла кўкни кўр ҳамиша,
Юзидур ер сари, э яхши пеша.

Байтнинг яширин маъносига диққат қилинг: кўриб турибсан-ку, осмон нақадар юксак бўлишига қарамай, юзини тубан қилиб тавозуъ билан ер томон қаратиб турибди. Шундай экан, сен ҳам гердайиш ўрнига тавозуълик қилгин.

Кел э оқил, буюрсанг ақлинг ишга,
Ўзингдин кетмагил доно демишга.

Энди бу маънога эътиборни қаратайлик: э оқил инсон, сен бутун ақлингни тоату ибодат қилишга қаратган бўлсанг-да, ўзингни ўзинг олимман, деб такаббурлик қилма.

Агар боло чиқиб кетсанг ўзингдин,
Йиқилғайсен тойиб ерга юзингдин.
Ўзин боло тутиб кибр айламасдан,
На чобуклар йиқилдилар оёқдин.

Бу ибратни ўзимизга шиор қилиб олсак: такаббурлик қилиб, юқори чиқиб ўзингнинг ким эканингни унутсанг, мартабангдан юзтубан тушиб қолмагин тағин. Яъни такаббурлик билан ҳаддан ошиб, жаҳаннамга юзтубан тушиб қолмагин. Ўзини юқори тутиб, такаббур бўлиб, не-не зийраклар оёқларидан йиқилиб, мартабаларидан тушдилар-ку, ахир?

Бир куни тароқ билан кўзгу ўзаро баҳслашиб қолдилар. Тароқ таъна учун оғиз очиб, деди:

— Эй такаббурлик манбаи, эй ҳар ерда санқиб юрувчи пасткаш тошдил, мен билан одоб тутиб гаплаш, ўз сиримни ўзинг беҳуда очма. Гарчи сув каби покиза кўринсанг ҳам, аслида бир саробсан! Қаерда бўлмагин, кимки сенга бир бор боқса, ўша билан тил топишиб кетаверасан! Шунинг учун ҳам бир шоир бу байтни сенга атаб тўғри айтган:

Қарагил, бу чинни кўзгу синди,
Ҳўл бўлди, манманлик асбоби тинди.

Бу гаплардан кўнгли озор чеккан кўзгу тароққа деди:

— Эй тили узун, оғзи сўкилган, эй бағри тилинган қуруқ ёғоч, ҳар кимнинг ишига беҳуда хаёл билан эмас, чуқур тафаккур билан қара! Мен бир парча темиру ойна бўлсам-да, ғоят камтар ва хокисорлигимдан маҳбуб жамолига етдим. Сен эса Заҳҳок каби ёмонлигинг учун бўйнингга иккита қора илон (соч ўрами) ўралиб олган, бахтиқаро бўлганинг учун ҳам қора нарса ичида пинҳонсан! Шунинг учун ҳам маҳбубларнинг бошларига чиқиб олсанг ҳам, тўнтарилиб, оғзинг ерга қараб, оёғинг осмонда бўлиб турадн. Билгинки, ким нима яхшилик топган бўлса, камтарликдан топган!

Абдуллоҳ ибн Амр ривоят қилдилар:

«Расулуллоҳ (с.а.в.) айтдилар: «Ҳазрати Нуҳ (алайҳиссалом) вафотларидан олдин ўғилларига хитоб қилиб: «Сени икки нарсадан, яъни Аллоҳ таолога ширк келтиришдан ва кибрланишдан қайтараман», дедилар». Шунда Абдуллоҳ ибн Амр (р.а.) сўрадилар: «Ё Расулуллоҳ, ширк нима эканини билганмиз. Аммо кибр нимадир? Бир кишида ички-ташқи кийими бўлиб уларни кийиб юрса кибр бўладими?» Расулуллоҳ (с.а.в.) «йўқ» дедилар. «Бўлмаса, бир кишида чиройли тасмали бир жуфт кавуши бўлиб, уни ғирчиллатиб кийиб юрса, кибр бўладими?» Расулуллоҳ (с.а.в.) «Йўқ», дедилар. Яна сўрадилар: «Бир кишининг яхши суҳбатдош дўстлари бўлиб, улар билан суҳбатлашиб ўтирса, бу кибр бўладими?» Расулуллоҳ (с.а.в.) «Йўқ, буларнинг ҳеч қайсиси кибрга қўшилмайди», дедилар. «Ё Расулуллоҳ, унда кибр нимадан иборат?» Расулуллоҳ (с.а.в.): «Ҳақиқатни, тўғри сўзни тан олмаслик ва бошқа кишиларни ўзидан паст ҳисоблашлик кибр бўлади», дедилар. Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.) ривоят қилган бир ҳадисда Набий муҳтарам дедилар: «Ким ўзини бошқалардан катта деб ҳисобласа ёки юриш-туришларида бошқаларни писанд қилмай кибрланиб юрса, Қиёмат куни Аллоҳ азза ва жалла ҳузурига борганда Аллоҳ таоло унга ғазаб назари билан қарайди».

Аллоҳ таолонинг ғазаб назари билан қараши натижаси нима бўлишини ақл эгаси тушунса керак. Аллоҳ таоло бандаларига яхшиликни истайди, ноҳақ жазо бермайди. Шу боис ҳам фоний дунё аҳлини қайта ва қайта огоҳлантириб турибди. Ҳадиси қудсийда Аллоҳ таоло айтади: «Улуғлик — изоримдир, кибрлик — ридоимдир. Ким иккисидан бири устида Менинг билан тортишса, уни ёниб турган жаҳаннамга киргизаман». Маънога диққат қилайлик: «иккаласи Менинг сифатимдан», дегани Қуръонда келганидек: «У қудрат соҳибидир, бўйсундиргувчидир, танҳо кибр эгасидир» (Ҳашр сурасидан). Улуғлик ва буюклик Аллоҳ таолонинг сифатларидандир. Банда учун кибр қилиш лозим бўлмайди. Бундан англаймизки, ким катталикни даъво қилса, Аллоҳ таоло билан бу борада шерик бўлишга даъво қилган бўлар экан. Фақат Аллоҳ таолонинг ўзигагина хос сифатлар борки, уларга банда даъво қилиши хорликдир. Банда тириклик чоғида буларни фарқлаб олмас экан, охиратини бой бериб қўяди.

Юқорида зикр этилган ҳадисда кийим ва кавуш кийиш масала-

си айтилди. Диққат қилайликки, гап бир сидра кийим ва бир жуфт кавуш устида боряпти. Ҳаётда ҳисобсиз кийим-бошга эга бўлиб, мақтаниб юрувчилар кибр аҳлидан эканини унутмаслигимиз керак. Ибн Абу Лойло ривоят қилган ҳадисда Расули акрам (с.а.в.) дедилар: «Ким кийимини кўз-кўз қилиб, мақтанчоқлик ила судраб юрса, Аллоҳ таоло унга назар солмайди». Бир киши: «Ё Расулаллоҳ! Албатта, кийимимнинг поклиги, пойабзалимнинг боғичи, қамчимнинг илгичи мени ўйлантиради, булар кибрдан эмасми?» деб сўради. Пайғамбар алайҳиссалом айтдилар: «Аллоҳ таоло гўзалдир, чиройли кийинганларни ва чиройлиларни яхши кўради. Бандасига берган неъматни унда кўрмоқликни яхши кўради. Аллоҳ таоло фақирликни зоҳир қилгувчини ва фақир бўлмай туриб, фақирликни рўкач қилгувчини ёмон кўради. Лекин кибр ҳақни инкор қилиш, халқни эътиборга олмасликдир».

Эътибор беряпсизми, озода ва чиройли кийиниш айб эмас, балки ўзи ясаниб, одми кийинганларни менсимаслик кибр экан. Кўркам уй қуриб яшаш ҳам айб эмас, керагидан ортиқ дабдабали сарой қуриш, ўн хона кифоя қилган ҳолда юз хонали қаср қуриш кибр экан. Шундай кибр эгаларидан бирининг «Янги уйимнинг иккинчи қаватига ҳали чиқиб ўтирмадим», деб мақтаганини эшитган эдик.

Муҳаллаб ибн Абу Суфра Ҳажжожнинг лашкарбошиси эди. Унинг олдидан Мутриф ибн Абдуллоҳ ўтиб қолди. Муҳаллаб ҳарир кийимда керилиб юрарди. Мутриф унга: «Эй Аллоҳ таолонинг бандаси, бу юришни Аллоҳ таоло ва Унинг расули ёмон кўради», деди. Муҳаллаб: «Мен кимман, танимайсанми?» деб такаббурлик ила сўради. Мутриф: «Сени танийман, аввалинг ифлос ва нутфа эди, охиринг сассиқ ўлаксадир. Сен кўтариб юрган нарсалар ахлатдир», дедилар. Шу гапдан кейин Муҳаллаб бу такаббурона юришини ташлаган экан.

Кийимга ружу қилиш, товус каби товланиб юришни аёлларга хос деймиз. Не ажабки, бу соҳада аёллардан қолишмайдиган эр ҳам бор. Наҳорги ошда бир либосда, пешинда бошқа, кечки зиёфатда яна ўзга кийимда келувчиларга сизнинг ҳам кўзингиз тушгандир? Айримлари устидаги кийимнинг нархини давра аҳлига билдириб қўйишга ҳам уринади. Шундайлардан бири эгнига илган янги костюмни хорижда икки минг долларга сотиб олганини айтганда, «у ҳолда шу туришингизга баҳо берсак, нархингиз икки минг доллару бир чақа бўлар экан-да», дегимиз келди-ю... Бир тўйга бориб, куёв боланинг кийинишига назар ташлаган эдик. Эрталабки нонуштага меҳмон кутиш учун янги костюм, пешинда никоҳ ўқитгани борилганда бошқача костюм. Кечки зиёфатда янада алламбало, ялтироқ костюм... Никоҳ ўқитиш учун масжидга борилди. Масжид билан қабристон ёнма-ён... Ақлли инсон кибрга берилган тақдирда ҳам, қабристонга бир қараб олишининг ўзида ўзидаги кибрни ўлдира олади. Куёв боламиз ёшлик қилгандирлар, ақллари етмагандир. Аммо, шу либосларни сотиб олиб берган ота-оналари-чи? Ишончим комилки, куёв боланинг яна икки ё уч ёки ундан кўпроқ костюмлари жавонда оҳори тўкилмай турибди. Тўйдан кейин тадбирларда уларни ҳам бир-бир кияди. Унинг товусдай товланишига аҳамият берганлар қойил қолишмайди, балки энсалари қотади, шундай эмасми?

Либоси кўплигини биров билади, биров билмайди. Билганда нима?! Билмаганда-чи? Шу оиланинг қўли калтароқ қариндоши ёки қўшниси бор. Костюмларнинг бир-иккитаси тўй қилишга қийналиб турганларга берилсами!!! Бу саховатни Худо биларди, ажрини ҳам берарди. Аллоҳ таолонинг суюкли бандалари қаторида турарди. Энди-чи? Қачонгача турланар экан?

Урушдан кейинги қийинчилик йилларида қишлоқда битта янгироқ тўн билан битта атлас кўйлак сақланар экан. Турмуш қураётганлар шу либосни тўй куни олиб кийиб туришаркан. Шундай тўй кўрганларнинг турмуши файзли бўлди. Товусдай товланаётганларнинг турмуши бузилиб кетяпти. Нега шундай? Ёшларга қийинчиликни раво кўрмаймиз, бироқ уларни кибрдан асрашни ҳам ўйлашимиз керакмикин? Ажабланарлиси шундаки, ҳозир ҳам келин билан куёв оқ либос билан ялтироқ тўнни бир неча соатга ижарага олишади. Авваллари йўқчилик туфайли эди, энди ортиқча дабдаба учун қилиняпти (Бу ҳақда аввалги суҳбатларда сўз юритган эдик, эзмаликка берилиб, сиз — азизларни диққат қилмайлик).

Бу каби воқеаларга ўзингиз тез-тез гувоҳ бўлиб турганингиз учун гапни калта қилиб, бир ажиб ҳикоятни ёдга олайлик:

Қозикалоннинг маҳкамасига муллалар ва бойлар тўпланиб, муҳим бир диний масалани муҳокама қила бошладилар. Шу онда эски кийимли бир дарвеш йиғинга кириб келиб, салом берди-да, уларнинг қаторидан жой олди. Қози унинг бу қилиғидан ғазабланди:

— Сен, беодоб, нега муллалар ва бойлар қаторига келиб ўтириб олдинг? Ўз мартабангни билмайсанми? Дарҳол ўрнингдан туриб, пойгакдан жой ол ёки чиқиб кет! — деб бақириб, хизматкорига имо қилди. Хизматчи имо билан буюрилган амрни бажо келтиришга шошилди. Дарвешнинг бўйнидан ушлаб судради:

— Сен бетавфиқ, уламою бойлар мажлисида ўтиришга муносиб одам эмассан, нега ўз ҳаддингни билмай, улар қаторида ўтирибсан? Пашшанинг арслон билан олишишга кучи етмайди. Сенинг фазл-камолинг йўқ. Камбағал дарвеш одамсан. Уламою бойлар мунозараларига аралашиш учун илмий куч керак. Сенда эса бундай илму ақл йўқ. Пастга ўтир, йўқса, ҳайдаб чиқараман!

Дарвеш бу қўполликдан ранжиса-да, индамай, пастга тушиб ўтирди. Муллалар эса баҳсларини давом эттириб, бир қарорга келолмай жанжал кўтаришгача етдилар. Ёқа бўғишай деганларида дарвеш аввалига уларнинг қилиқларидан кулди, кейин жанжални тўхтатиш учун ўрнидан турди.

— Гардан томирларингизни шиширib жанжал қилишингизнинг масалани ҳал қилишга ҳеч алоқаси йўқ. Масала далилсиз, ҳужжатсиз ҳал этилмайди. Бу масала устида менинг ҳам маълумотларим бор. Илм бобида ақлим етарли даражада суҳбатлашишга тайёрман, жанжални бас қилиб, сўзларимни тингланглар.

Дарвеш шу қадар фасоҳат билан сўз бошладики, мажлис аҳли ҳайратда қолди. Дарвеш масалани аниқ далиллар билан ечиб бергач, таҳсин, офарин олқишлари эшитилди.

Ҳатто мутакаббир қози ҳам дарвешнинг илм-фазлига қойил бўлиб,

ўзининг ипак тўнини, мисқоли салласини ечиб, хизматчисининг қўлига берди-да, дарвешга кийдиришни буюрди. Дарвешдан узр сўраб деди:

— Эй дарвеш, сенинг қадр-қимматингни билмабман. Бу тўнни кийиб, саллани ўраб, юқори чиқиб ўтир.

Дарвеш бу лутфи учун қозига қуллуқ қилиб, тўн кўтарган хизматчини ёнига йўлатмади.

— Такаббурлик ва ғурурга сабаб бўладиган бу тўн билан салла менга керак эмас, — деди у.— Эски-туски либос ақл фаросатимни камайтирмагани каби ипакли тўн, мисқоли салла оширмайди. Ақл либосда эмас, бошдадир. Шундай кишилар бор, қимматбаҳо либослар кийганлар, ўзларига оро берганлар-у, илм-маърифатдан, одоб-тарбиядан бебаҳрадирлар. Шундай кишиларни бошқалардан юқори, эски-туски кийимдагиларни эса улардан тубан санаш инсофдан эмас. Ақл, идрок эгаси бўлиш учун илм, маърифат таҳсил қилиш лозимдир.

Қиссадан ҳисса: қалбингда заррача кибр бўлса, демак, сен мусулмончиликка тушунмабсан. Сенинг ибодатинг ва тоатинг Аллоҳ таоло ҳузурида қабул бўлмас. Билгинки, ибодат ва тоатнинг моҳияти қалбдан такаббурлик ҳиссини йўқотишга қаратилгандир. Шунинг учун сен биринчи бўлиб қалбингдаги кибрни ўлдиргинки, Аллоҳ таоло ва Унинг бандалари олдида азиз бўласан. Аммо бу енгил иш эмас, игна билан тоғни қазмоқ — кибрни кўнгиллардан чиқармоқдан осондир.

Бизларни маъюслантирадиган бир ҳолат бор. Айримлар масжидда жамоат билан намоз ўқийдилару ташқарига чиққач, кибр отига миниб оладилар. Одамларни навларга, табақаларга ажратиб муомала қиладилар. Бундайларга қудсий ҳадисни эслатиш билан гапни мухтасар қиламиз: «Эй Одам фарзандлари! Менинг улуғворлигимга бўйни эгилган кишилар ичидан халқимга манманлик кўрсатмаган ва кундузларини Менинг ёдим билан ўтказганларнингтина намозлари қабул қилинади».

Қалбингда заррача кибринг бўлса, албатта, ҳалокатдасан. Ҳақиқатни кўра олмайдиган кўрсан. Кибрни ташла, ҳақиқатни кўрасан, ҳақиқий саодатга эришасан. Кўкда чақнаган чақмоқ бўлгандан кўра, ерда бир тутам олов бўлиб, бир ғарибнинг қозонини қайнатган афзалдир. Аҳли дониш маслаҳатига кўра, такаббурга салом бермаган маъқул. Чунки такаббур алик олишга оғринади, алик олмагани эса салом берувчига малол келади. Суҳбатларимиз давомида ўз кўнглимизга қараб бир неча марта мурожаат қилдик. Бу ўринда ҳикмат аҳлидан ўрнак олиб, кибрлиларга хитоб қилишга зарурат сездик:

— Эй кибр аҳли! Туғилганингиз, нимжон, заиф бўлганингиз, йиғлаган кунларингизни ўйлангиз! «Бугун мен фалончиман, фалон мартаба ёки бойлик эгасиман!» — деб ўзни мағрур тутманг. Эртага белингиз букилади. Бошқаларга муҳтож бўласиз. Сўнг... тупроққа қоришасиз. Буларни ўйлай олсангиз эди, кибрдан тезроқ қутула олармидингиз?.. Қабристонга бир он ибрат кўзи билан қараб, ўзингизга дарс олинг. Билингки, улар ҳам сиз каби эдилар. Ўйнаб-кулдилар, баъзан йиғладилар. Кимларгадир эгилиб, таъзим қилдилар, кимларнидир менсимадилар. Сўнгра... Кўринг, тупроққа қоришиб ётибдилар. Кибр билан боққан кўзларни лаҳад қуртлари еб адо қилдилар...

Эй мағрур инсон, асли ўзинг кимсан? Кучинг нимага етади? Пашша-

га ҳам кучи етмайдиган қудратли подшоҳ каби эмасмисан? Ўша подшоҳ аҳволидан хабардор эмасмисан? Унда диққат қил:

Подшоҳ масжидга кириб ибодат қила бошлади. Сўнг сидқидилдан ибодатга берилган бир кишини кўрди. Унга ихлоси ортиб, вазирига: «Анави кишига саломимни етказ. Қандай истаги бўлса, айтсин, бажараман», деди. Вазир Тангри ошиғининг ёнига келиб, унга подшоҳнинг саломини етказди. Тангри ошиғи унга жавобан: «Подшоҳга менинг саломимни айт. Менинг қулга эҳтиёжим йўқ», деди. Бу гап подшоҳга малол келиб, ғазаблантирди. «Боргин-да: подшоҳ қудратлидир, унинг қўлидан ҳар нарса келадир, деб айт», — деди. Вазир Тангри ошиғига бу гапни айнан етказди. Тангри ошиғи эса табассум билан вазирга жавоб берди: «Агар подшоҳ чиндан ҳам қудратли бўлсалар, амр этсинларки, мен тинчимни бузаётган анави пашшадан қутулайин. Шу пашша мени ранжитмасин». Вазир Тангри ошиғининг бу гапини подшоҳига айнан етказди. Бу гапнинг маъносини англаган подшоҳ бошини эгди. Ўтириб йиғлади. Сўнгра: «Тангри ошиғи менга ҳақиқатни англатди. Айни дақиқада қуллигимни, ожизлигимни билдим», деди.

Эй кибр эгалари, сиз ҳам англагандирсиз, дунё матоси кимнинг қўлига ўтса, уни ғурурлантиради. Бой ўзини қудратли деб билади. Ўзини ҳамма нарсанинг устидан ҳукмрон ҳисоблайди. Лекин баён этилган ҳикояда бўлгани каби, уларнинг сўзи битта пашшага ҳам ўтмайди. Бугун ўлим тўшагида ётган, кеча эса ўзини қудратли ҳисоблаган ўша подшоҳ, устига қўнган пашшани ҳатто нари ҳайдашга ҳам қурби етмайди. Шундай экан, бу дунё матоси кўзингизни пардаламасин. Ўзингизни ҳар нарсага қодир, деб ғурурланманг. Аксинча, бир оз хокисор бўлиб, инсонларга чиройли хизмат қилинг. Бирор кишини паст кўриб, ёнингиздан қувманг. Қувган одамингизни ёмон сўз билан ўлдирган бўласиз. Ўзини кучли ҳисоблаган ҳар қандай киши, албатта, бир куни ожизлик аччиғини тортажагини унутманг. Унутмангки, кибр — шайтоний феълдир, аҳмоқнинг виқоридир. Огоҳ бўлингки, иймонга хатар етмасин!

Жаноза баҳонасида қабристонга кирганлар тошларни томоша қиладилар. Шунчаки томоша қилмай, фикр юритилса, яхшироқ бўлармиди... Ана, ёнма-ён икки қабр. Мадфунлар бир маҳаллада яшар эдилар. тасодифни қарангки, бунда ҳам қўшни бўлибдилар. Бирови бойроқ, мансабдорроқ эди. Кибридан от ҳуркарди. Иккинчиси камбағал эмасди, бировга муҳтожлиги йўқ эди. Ғоят тавозуъли эди. Бой ва мансабдор эса уни менсимасди. Уйидаги маросимларга таклиф этмасди. «Халққа паст назар билан қараган кимсани энг расво аҳмоқ деб ҳисоблайдилар», деган ҳикмат унга бегона эди. Унда кибрни ечадиган иймони суст эди. Энди улар орасида қандай фарқ бор? Дарвоқе, қабр устидаги тошда фарқ мавжуд. Бири устида қимматбаҳо мармартош. Иккинчиси устида камтарона белги — лавҳа. Биринчининг фарзандлари оталаридаги кибрни мерос қилиб олдилар ва бу иллатни мармартош орқали маълум қилдилар. Тепадаги тошларнинг қандай бўлиши лаҳадда ётганлар учун фарқсиз, аҳамиятсиз. Икковларининг бошларида бир хил ҳажмдаги гувала... Хаёлга бир фикр келади, тавба деган ҳолда, бошқаларга ибрат бўлар, деган ниятда тилга оламиз: лаҳадда ётган қўшнилардан бири ҳаётлик давридаги такаббурлиги

учун қабр азобида эмасмикин, валлоҳи аълам. Ёнма-ён қабрда ётганларнинг фарқи шунда бўлса керак...

«Ўзига қарама, сўзига қара», дейилган ҳикматга биноан одамнинг либосига, зоҳирий суратига эмас, фазл-камолига, ақл-ирфонига, сўзига, ахлоқ-тарбиясига эътибор берилади. Суқрот ҳаким: «Такаббурлик ва зулм — улуғликнинг офати, ҳилм ва тавозуъ — инсоннинг зийнати, шарм-ҳаё унинг энг гўзал, ёқимли либосидир», деганлар. Кибру ҳаво, манманликнинг инсонга шон-шараф бахш этмаслиги ойдай равшан. Камтаринликни ўзига пеша қилиб олган одам халқ севгисига сазовор, бахт-саодат унга ёр бўлади.

Сен агар кибру ҳавони ташладинг,
Ул замон шараф этагин ушладинг.

Қушлар тилидан ёзилган «Латоиф ил ишорот» асарида бундай дейилган:

Бир куни қовоғари битта донни минг машаққат билан судраб бораётган чумолини кўриб, ундан кулди:

— Ҳой чумоли, шўргинанг қурсин, биттагина донни деб шунча заҳмат чекяпсанми? Кел, менинг емишим, ичишимни томоша қилу қойил қол. Қандай лаззатли таом бўлмасин, одамлар мендан ортганини ейишади. Агар қанотимни ёйиб осмону фалакка учсам, истаган жойимга бориб қўнаман. Еганим — олдинда, емаганим — ортимда.

Қовоқари шундай мақтаниб, керилганича учди-да, қассобнинг қанорасига осиғлиқ гўштга қўнди. Қассоб қўлидаги пичоқ билан бир урган эди, бечора иккига бўлиниб ерга тушди-ю, тупроққа қорилди. Чумоли келиб қовоқарининг оёғини тортди. Ҳали жони чиқмаган қовоқари: «Мени қаерга судраяпсан?» деб сўради.

— Кимки бирор ерга кибр кўзи билан қўнса, уни ўзи истамаган бошқа ерга судраб кетишади, — деди чумоли.

«Лисонут-тайр»даги қарчиғайнинг такаббурлиги ва даъволари қовоқариникидан фарқ қилади. Қушларни саодатга элтмоқчи бўлган Ҳудҳудга қарчиғай қарши чиқиб, бундай дейди:

— *Мен бошқа қушларга ўхшамайман. Балки барча қушлар эгаси ҳисобланаман. Шу пайтгача сенга сўз айтиб, узр билдирган қушларнинг ҳаммаси менга овқат ўрнида ўтади. Мен шоҳлар қўлида ором оламан, улар ҳар кун менга овқат бериб туришади. Қайси бир қуш қасдида қанот ёзсам, у менга ўлжа бўлади. Ҳатто насри тойир — қирғий бўлса ҳам мендан қутулиши маҳолдир. Шоҳлар олдида шунчалик эътибор топдим; шавкатим амалда шубҳасиз. Симурғникидан кам эмас. Шоҳ қўли — менинг тахтиму бошимда тож, Симурғ сари боришимга йўқ эҳтиёж!»*

Навоий ҳазратлари асарда Ҳудҳуд тилидан лозим жавобни берганлар. Сиз, азизлар, у нодон қушга нима деган бўлардингиз? Китобдан бош кўтариб, ўйлаб кўринг-а... Биз бу воқеага яна қайтамиз.

Кибр ҳақида сўз кетса, биринчи галда мансабдор ёки бой мисол тариқасида тилга олинади. Ҳолбуки, камбағалга бу касаллик юқиши мумкин. Бойларнинг кибрланиши ёмон, аммо камбағаллар кибр қилсалар, ундан-да ёмон. Бир йигит аслида эҳсон, садақа эвазига кун кўради. Камроқ тушса, атрофдагиларга серсалом бўлиб қолади. Агар

унга биров янги кийим олиб берса, ё чўнтаги пулга тўлиб қолса, саломни унутади. Бу ҳолни кўрганлар «гердайишига ўлайинми, куяйинми», деб ғашланадилар. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Қиёмат кунида уч кимсага Аллоҳ таоло гапирмайди ва уларга қарамайди. Уларга қаттиқ, аламли азоб бўлади: улар — зино қилувчи кекса киши, ёлғончи подшоҳ ва кибрли фақир кишилардир», дедилар. Яна бир ўринда жаннатга биринчи кирувчилар қаторида кўп болали камбағал кишини, дўзахга биринчи кирувчилар сафида эса мутакаббир фақирни тилга олдилар. Яна дедилар: «Албатта, Аллоҳ таоло уч тоифа кишиларга ғазаб қилади, лекин уч тоифа кишини янада қаттиқроқ ёмон кўради:

Биринчиси, фосиқни ёмон кўради, фосиқ чолни ундан ҳам ёмон кўради.

Иккинчиси, мутакаббирни ёмон кўради ўзи фақир бўлган мутакаббирни янада қаттиқроқ ёмон кўради.

Учинчиси, бахилларни ёмон кўради, бой бўлиб бахиллик қилганни қаттиқроқ ёмон кўради.

Аллоҳ уч тоифа кишини яхши кўради ва уч тоифа кишини янада кўпроқ ёқтиради.

Биринчиси, тақводорларни яхши кўради, тақволи ёшларни кўпроқ яхши кўради.

Иккинчиси, сахийларни яхши кўради, фақир сахийларни кўпроқ яхши кўради.

Учинчиси, тавозуъли кишиларни яхши кўради. Бой бўлиб тавозуъли бўлганларни ундан ҳам яхши кўради.

Айрим иллатларини киши атрофдагилардан яширишга уринади ва кўп ҳолларда бунга эришади ҳам. Кибрли одамда ҳасад кучли бўлади, ғийбатга берилади... Ажабки, бу иллатларни бировга билдирмасликка ҳаракат қилади. Лекин кибрни яшира олмайди. Юриш-туришида, овозининг паст-баландлигида, гап оҳангларида аниқ сезилиб туради. Кибрли бой билан камтарин бойнинг суҳбатига гувоҳ бўлсангиз, гаплари оҳангига эътибор беринг-а...

Аллоҳ таборак ва таоло бандаларига: «Юришингда мўътадил бўл ва овозингни пасайтир. Чунки овозларнинг энг ёмони эшакнинг овозидир» (Луқмон сурасидан), деб буюради. Аллоҳнинг амрига кўра, одамнинг юриши ўртача ва мақсадли бўлиши керак. Бекорчи сохта ҳаракатлар билан куч-қувватни исроф қилиб, кибру ҳаво билан юриш ман этилади. Ҳаддан ташқари лапашанг бўлиб, судралиб юриш ҳам дуруст эмас. Пайғамбаримиз алайҳиссалом шаҳдам қадамлар билан мўътадил юрганлар ва овозларини баланд кўтармай, дона-дона гапирганлар.

Ҳазрати Жобир (р.а.) ҳикоя қилдилар:

«Пайғамбарнинг (с.а.в.) уйларига бориб, эшикларини тақиллатдим.

— Ким? — деб сўрадилар.

— Мен, — дедим.

Пайғамбар алайҳиссалом «мен» калимасини айтганим учун танбеҳ бердилар. Чунки «мен» дейишда кибр ва азамат бор экан».

Шунинг учун ҳам қадим адабиётимизни ўқиган чоғимизда муаллифларнинг «мен» ўрнига камтарлик белгиси сифатида «камина» деб ёзишларига гувоҳ бўламиз. «Камина ожиз қул», «Каминанинг ожиз

фикрича» каби ибораларни қўллайдилар. Кейинги пайтда «каминаи камтарин» деган иборани кўп учратамиз. Ожиз фикримизча, бу унча тўғри эмас. Чунки камтар одам «мен камтаринман» демаса керак. «Мен қурдим», «Мен даволадим», «Мен ёздим»... дегучилар Расулуллоҳнинг (с.а.в.) танбеҳларини унутмасалар яхшироқ бўлади. «Мен! Мен!» деб кибрланувчиларни халқда «манман» деб атайдилар ва уларни ҳурматга лойиқ кўрмайдилар. Ана шундай манманларга яна «Лисонут-тайр»даги ҳикматлардан эслатмоқчимиз. Қарчиғайга ўхшаб кибрга берилган Ҳумой шундай дейди:

— Эй сарсон-саргашталар раҳнамоси! Менга иқбол шунчалик кулиб боққанки, ҳатто мен ўз соям билан кишиларга шараф тахти ато эта оламан. Агар илоҳ зотимга шунчалик шараф бахш этган бўлса, яъни менинг соям ҳатто гадони шоҳ даражасига кўтарса, мен учун яна шоҳ истамоққа не ҳожат бор?! Ўзимни машаққатга чоғламоқнинг нима кераги бор?! Ундан кўра соямдан шоҳларга паноҳ бериб, ҳавода учиб юрганим яхши эмасми?

Ҳудҳуд унга шундай деди:

— Сенинг бу сўзларинг афсонадан ўзга нарса эмас. Сен айтганларни фақат девоналаргина баён қила олади. Айтишингча, гўё зотинг баланд бўлиб, сени кўп шарафли этибди. Гўё сен ўз соянг билан кишиларни шоҳлик мартабасига эриштирар эмишсан. Ахир шунчалик ҳам гумроҳлик бўладими? Агар шоҳлар тарихини варақлаб кўрсанг, бу хил воқеа қайси бир шоҳ тақдирида кўрилган? Сенинг соянг билан шоҳ бўлиб кўтарилган бирон-бир одам борми?! Бу нотўғри афсона сени шод қилибди, шундай бузуқ эътиқодга ошна этибди. Масалан, бу даъвоинг рост бўлган тақдирда ҳам, борди-ю, сенга бу сифат бехосдан келган бўлса ҳам, соянг тушган киши илоҳ қудрати билан шоҳ даражасига кўтарилса ҳам бундан сенга нима фойда?! Барибир даштларда қолган суякларни, тўғрироғи, ғажиб ташланган қоқшол суякларни ит каби еб тирикчилик қиласан-ку?!

Бир оз олдин сиз, азизларни қарчиғайга жавоб айтишга даъват қилган эдик. Агар жавобни ўйлаган бўлсангиз, энди Ҳудҳуднинг гапларини баён қилайлик. Сиз ўз фикрингизни таққослаб кўринг.

— Эй ғурур қўлида паст бўлиб, жаҳл ва ғафлат аро тубан кетган! Шуни билки, шоҳ тугул оддий бир овчи ҳам сенинг оёғингга тушов солиб, ўз ҳузурида тутади. Очлик ва уйқусизликдан шу даражага етгансанки, ҳатто этинг суягингга бориб ёпишган. Олдингга бир луқма эт ташлагунга қадар тоқатсизлик билан фарёд қилиб, одамлар қулоғини қоматга келтирасан. Зоти паст одамларга муҳтож бўлиб, хор-зорликда кун кечириб, Тангри ажратган насибангни еб юрасан. Сен қайси бир овни қўлга киритсанг, ўлжангни ушлаган заҳотиёқ овчи ноғора чалиб, сени қувлаб юборади. Сен ўзингдан кучсизроқ бир ўлжага ҳамла қилиб, очофатлик билан уни ов қиласан. Ушлаган овингни эгасига топшириб, унга итоат этасан. Қушчи берганига қаноат ҳосил қилиб кун кечирасан. Шундай аянчли аҳволда бўла туриб, ёлғон сўзлар билан лоф уришдан уялмайсанми?! Агар сенда заррача виждон ёки уят бўлганида эди, бу шармандали ҳаётдан кўра ўлганим яхшироқ, деб ўйлардинг! Аммо сенда нодонлик ғолиб келиб, нафсинг сени алжирашга мойил қилиб қўйган!

Энди ўйлайлик: агар бирон-бир биродаримиз ҳумой ёки қарчиғай каби кибрлана бошласа, уларга биз Ҳудҳуд каби ҳақиқат сўзларини айта оламизми? Уларни кибрдан қайтаришга уринамизми? Бу саволни эшитиб кўпчилигимиз бош эгамиз... Афсус, минг афсус. Биродаримиз кибр туфайли бирон балога йўлиқса, «Ўзидан кўрсин, кеккайиб кетган эди», деб қўямиз. Биродаримиз «қорним оғрияпти», деса минг хил даво усулини айта бошлаймиз. Кибр хасталиги билан оғриётганини билсак ҳам индамаймиз.

Бир киши дўстининг мансабдор бўлганини эшитиб, табриклагани келди. Мансабдор уни менсимай, қабул қилмади. Шунда у киши «Қаердан келяпсиз?» деб сўраганларга: «Дўстим кўр бўлиб қолибди, шуни йўқлаб келяпман», деган экан.

Киши эрталаб от минса, кечга бориб, барибир тушади. Кибр отига минганлар ҳам шундай бўлади. Мансабидан ёки бойлигидан айрилсада, кибрдан қутулмаганларга нисбатан «Отдан тушса ҳам эгардан тушмайди-я!» деб ажабланишади. Шундай... Лекин лаҳадга эгарсиз қўйилишларини унутганлари ёмон. Кибр отидан ёғоч отга ўтгунга қадар камтаринлик фазилатини эгаллай олмаганларни вафотларидан кейин йиғи эмас, афсус билан кузатиш керакмикин?..

Қадим замонда бир ғариб-камбағал одам хасис, мутакаббир бойга эҳтиёжини арз қилиб, ундан ёрдам сўради. Одамгарчилик фазилатидан бебаҳра бўлган қора кўнгилли бағритош бой ёрдам кўрсатиш ўрнига хизматчисига буюриб, у ғарибни қувлаб чиқартирди. Бечора ғариб маъюсланиб изига қайтди.

Такаббур бойнинг бу иши натижасиз қолмади, замон ундан юз ўгирди! Барча молу дунёси қўлидан кетиб, йўқчил ҳолига тушиб қолди. Ниҳоят, гадойлик қилиб кун кечиришга мажбур бўлди. Унинг хизматчиси бошқа бир олийжаноб, сахий ва давлатманд одам уйида хизмат қила бошлади. Бир куни оқшомда бу уй эшигини тиланчи тақиллатиб, емоққа нон сўради. Гадойнинг юзлари очликдан сарғайган эди, мадори қуриган, оёғида аранг турарди. Сахий одам уни кўриб, хизматчисига: «Унга иссиқ овқат ва нон олиб чиқиб, кўнглини кўтар», деб буюрди. Хизматчи вазифани бажариш учун ташқарига чиқди-ю, йиғлаб юборди. Хожаси йиғи сабабини сўраганда: «Бу тиланчи менинг аввалги хўжайиним экан, аҳволларини кўриб, чидай олмадим», деди. Шунда сахий одам унга деди:

— Эй ўғил, бу зиллат ва тубанлик унга жафо эмас. Ҳар ким ўзининг қилган ишига қараб мукофотини олади. Бу гадойни мен ҳам танидим. Бойликка эга кезлари мағрур эди, атрофидагиларни менсимас эди. Мен эсам ўшанда унинг ҳозирги бечора аҳволида эдим. Бир куни эшигига келиб, нон тиландим. Сен унинг буйруғига кўра мени ҳайдаб чиқардинг. Энди замон уни менинг ўша кунимга туширди, мени эса ғамдан халос этиб, саодатга етказди...

Ажабки, ҳозир давраларда бу каби ҳикматли ҳикоялар сўзланмайди. Бирор киши айта бошласа, «афсонангни йиғиштир», дейдиганлар ҳам бор. Афсоналардан ибрат олишга уринувчилар кам. Майли, афсоналарга қулоқ солмайлик. «Қилмиш — қидирмиш», деганларидай, гадога айланган бой каби ачинарли аҳволга тушганларни ҳаётда учратмаймизми?

Ҳаётда кибр иллатининг яна бир хунук кўринишига тез-тез гувоҳ бўлиб турамиз. Бу ўринда отасининг ёки бирон яқин қариндошининг мансаби, бойлиги билан ғурурланиб манмансировчи худбин ёшларни назарда тутяпмиз. Эгилиб, меҳнат қилиб, ҳали бир танга топмаган, бир тийиннинг қадрига етиш нима эканини билмаган йигит-қизларнинг кеккайиб юришлари келажакда уларни бахтдан мосуво қилиб қўймасмикин? Мутакаббир ва мағрурлар пок ва соф кўнгилли бўла олмайдилар. Сермева шохи эгилиб туради, мевасиз дарахт каби кеккайиб ўсиш оқибати уларни қандай бало жарига йиқитар экан? Кибрга берилганлари туфайли илм олишдан юз ўгирадилар, ҳунар эгаллашдан ҳазар қиладилар. Уларни келажакда нима кутади? Кибр эгаси зимдан қаралса, бошқаларга беҳурматлик қилаётгандай, аслида эса у ўзини ўзи ҳурмат қилмайди. Ўзини ҳурмат қилмайдиган киши бахтсиз, ортиқча манманликка берилган эса тентакдир. Ўз ўрнини билиш эса инсоннинг ўзлигини таниши демакдир. Бугун гердайиб юрган йигит ёки қиз эртага ўзлигини таний олармикин?

Биз мазкур сатрларни оққа кўчира туриб, баёнларимизни ўқиганлар кибрли фарзандларининг, жиянларининг тарбиясига бефарқ қараётган ота ва оналарни бу иллат келтирадиган офатлардан бохабар қилишларини истаб, ният қилдик.

Мусулмон нақадар илм, ирфон, мол-мулк ва ибодат соҳиби бўлса ҳам, бу бойликларга ишониб, ўзидан кетмаслиги, уларнинг борлигидан алданмаслиги зарур. Бу бойликларини Аллоҳ таолонинг бир лутфи ўрнида кўриб, ўз амаллари эса денгизга нисбатан бир қатра эканлигини унутмаслиги, инсон кибр ўтини роҳат деб ўйламаслиги кераклигини таъкидлаб, дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ, Ўзинг улуғсан! Дунё ҳам охират ҳам Сенинг мулкингдир. Барчанинг ниҳояси ва қайтиши Сенинг тарафингдадир. Бугун кибр ила юриб, эртага хору зор бўлишдан Сендан паноҳ тилаймиз. Шайтон такаббурлик томон бошлаганда Сен бизларни тавозуъ фазилати билан паноҳингга ол. Ё Аллоҳ, фарзандларимизни кибр хасталигидан Ўзинг асра. Борлигимизда кибрланиб юриб, дунёдан кетганимизда хорланиб қолишмасин. Қариндошларимиз, дўстларимиз, қўшниларимиз орасида такаббурлик офати қандай балоларга олиб боришини билмайдиганр бор. Уларнинг қалб ва ақл кўзларини оч. Дўзах азобига гирифтор бўлувчилар сафидан чиқиб, суйган бандаларинг қаторидан жой олувчилардан қил. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ҚАЛБЛАРНИНГ РАҲМАТИ

Бир донишманддан: «Мурувват нима?» деб сўрадилар.

У: «Қариндош-уруғ, дўсту ёрлардан етган жафоларни кечиришдир», деб жавоб берди.

Агар бир дарахт шохлари кесилса, ўрнига янги навдалар кўкариб чиқади. Аммо меҳру муҳаббат, раҳм-шафқат ниҳоли жафо арраси билан арраланса, асло кўкармайди.

«Раҳмим келди», «бешафқат экан» ёки «бераҳмларча урди», каби ибораларни эшитиб турамиз. «Раҳмдил, шафқатли бўл», деган насиҳатлар билан ёшларни тарбия қиламиз. «Раҳм» — бировнинг ҳолига ачиниш, биров учун жон куйдириш, «шафқат» эса аяш демакдир. Бу икки сўз маънодош сингари бир-бирига яқин туради. «Раҳм аҳли» дейилганда қариндошлар ҳам назарда тутилади. «Раҳим» — Аллоҳ таолонинг сифати, марҳаматли, раҳм қилувчи дегани. «Меҳрибон Аллоҳ» маъносини беради. «Тенгридан раҳм агар тамаъ қилсанг, аввал ўлмоқ кераксен элга раҳим», «Ҳар кишиким улусқа раҳм этмас, анга раҳм айламас Раҳиму карим». Ҳазрат Навоийнинг «Арбаин»ларидаги бу байт шарафли ҳадис маъносидир. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Раҳм қилувчиларга Раҳмон раҳм қилади. Ердаги кишиларга раҳм қилинглар, Осмондаги Зот сизларга раҳм этади» (Мазкур ҳадисни мавлоно Румий: «Сен ерда бўлганларга марҳамат қилгинки, кўкда бўлган сенга марҳамат қилсин. Сендан қуйида бўлганга жонинг ачисинки, сендан юқори бўлганнинг ҳам сенга жони ачисин», деб шарҳлаганлар. Бу шарафли ҳадисдан Аллоҳ таоло осмонда экан, деб тушунмаслик керак. Зеро, Аллоҳ маконга муҳтож эмас). Яна дедилар: «Ким одамларга раҳм этмаса, Аллоҳ ҳам унга раҳм қилмайди». (Буни «Ким атрофидагиларга жонкуярлик қилмаса, ҳолига бефарқ бўлса, Қиёматда унинг аянчли ҳолига Аллоҳ ачинмайди, дўзах оловидан қутқармайди», деб тушунишимиз мумкин.) Яна дедилар: «Умматимнинг кейингилари намози ва рўзасининг кўплиги учун эмас, балки қалбларининг раҳмати, кўнгилларининг саломатлиги, нафсларининг саховати ва барча мусулмонларга раҳмдиллиги боис жаннатга кирадилар». Мазкурнинг мағзини чақишда «Жаннатга кириш учун намоз ва рўза шарт эмас экан», деган хато фикрга бориб қолмаслик керак. Бунда «жаннатга кириш учун намоз ва рўзанинг кўплиги кифоя қилмайди, мўминда яна бошқа фазилатлар ҳам бўлиши шарт», дейилмоқчи.

«Раҳм»нинг «бачадон» маъноси борки, «Силаи раҳм» дейилганда қариндошларга яхшилик қилиш назарда тутилишини айтиб эдик. Кўп тилга оладиганимиз «Раҳмат» сўзи ташаккурни англатишдан ташқари «марҳамат, мурувват» маъноларини беради. «Аллоҳ таоло, бу бандангни раҳмат қил», деган дуо «шу бандангга азоб берма» маъносини англатади. Аввал айтганимиздек, бу дуони фақат марҳумларга атаймиз, ҳолбуки, тириклар ҳам Аллоҳнинг раҳмати шафқатига доимо муҳтождирлар. «Аллоҳ таоло раҳматига восил бўлди», дейилганда дунёдан ўтди, қазо

қилди, маъноси тушунилади. «Раҳмоний» сўзи «Худонинг иши» ёки «Худога тегишли» демакдир. «Руҳ раҳмоний эрур, нафс эрур шайтоний, иккисин бир-бирига қўшмоқ эмастур машрут (*қўшмаслик шарт*)», деганлар ҳазрат Навоий. Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) айтдилар: «Агар биродарингизга бир жазо етган бўлса, уни лаънатламангиз, унинг устида шайтонга ёрдам бермангиз, балки: «Ё Парвардигор, унга раҳм қил. Ё Парвардигор, унинг тавбасини қабул қил», деб айтингиз».

Ҳазрати Нўъмон ибн Баширдан қилинган ривоятда Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Мусулмонлар бир-бирларига насиҳат қилиб юрмоғи ва ўзаро раҳмли бўлмоғи лозим. Улар бир жону бир тан кабидирлар. Агар аъзолардан бирортаси дард чекса, қолган бутун жасади унга бедорлик билан ҳамдард бўлади. Мўмин кишилар ҳам битта вужуд кабидирлар. Агар унинг боши оғриса, ҳамма ёғи оғрийди ва агар кўзи оғриса ҳам унинг ҳамма ёғи дард чекади». Саҳл ибн Саъддан қилинган ривоятда мазкур маъно бу тарзда баён қилинади: «Иймон аҳлидан бўлган мўмин киши худди жасаддаги бош кабидир. Бошдаги оғриқни жасад билгани каби, бутун аҳли иймоннинг дардини ҳам мўмин киши билиб туради». Ҳа, жасад бошдаги оғриқ учун азият чекканидек, мўмин киши ҳам биродарлари учун азият чекади.

Инсоннинг бошида кўз, қулоқ, оғиз, бурун каби қийматли аъзолар жойлашган. Лекин инсонийлик моҳияти кўз ёки қулоқ билан эмас, балки ақлу заковат, маънавият ва ҳофиза билан юзага чиқади. Бу эса миядан ўрин олган бир жавҳар бўлиб, Аллоҳ таолонинг инсонга тақдим этган буюк неъматидир. Инсоният ҳануз бунинг ҳақиқатига етолгани йўқ. Миядаги кичкинагина бир иллат туфайли инсон телбага айланади, ҳайвонлар қилмаган ишларни қилади.

Иймон аҳлидан бўлган мўмин бошқа бир мўмин биродари учун қайғуради, унинг ғамига шерик бўлади, дардига даво топишга уринади. Тунларни уйқусиз ўтказади, то биродари қайғудан халос бўлгунига қадар бир тану бир жон бўлиб, бир оила аъзоси каби ёнида чарх уради. Уни ҳар қандай моддий ва маънавий машаққатлардан қутқаришга ҳаракат қилади. Вужуддаги бир хасталик туфайли инсоннинг ороми — уйқуси қочади, бутун жасад касаллик ва алам ичида азобланади. Мўминлар бир танадаги аъзолар кабидирлар. Шунинг учун ҳам мўминга бирор озор етганда бошқалари ҳамдардлик билдиришлари, ёрдам беришлари лозим. Солиҳларнинг нишони — марҳаматдир. Шақийларнинг (*гуноҳкор бахтсиз*) нишони — марҳаматсизликдир. Холиқни севган махлуққа шафқатли бўлади. Нафрат ва ғазаби оловланиб учқунлар сачратар экан, у киши инсон эмас. Меҳр-шафқат билан оламга қарасинки, шунда у инсон бўлади.

Мўмин биродари учун азият чекмайдиган, қайғурмайдиган, ўзини ўйлаб, қорни учун меҳнат қиладиган ва атрофидагиларга лоқайдлик билан қарайдиган киши дунёқараши, савияси ҳаминқадар даражадаги мўминдир. Мусулмон киши танасининг ҳаққи ва эҳтиёжларини адо этгани каби биродарларининг ҳам ҳақ-ҳуқуқларига риоя қилиши керак.

Саъдий Шерозийда ўқиймиз: «Юсуф алайҳиссалом Мисрда қаҳат ҳангомида тўйгунча таом емадилар, токим, очларни ёдларидан чиқармағайлар.

Маснавий: *Кимки роҳатда ўткарур ҳолни,*
На билур очларнинг аҳволин.
Очлар ҳолин ул киши билғай,
Бошиға очлик ғами келғай.

Қитъа: *Эйки миндинг югурук от уза, огоҳ бўлғил,*
Ки юк остида эшаки ожиз банди гилдур.
Оч қўнғшунғнинг уйига борубон ўт тилама,
Ки уйи тунглукдин чиққони дуди дилдур.

Очлик ҳангомида ожиз дарвешдин ҳолинг нечукдир, деб сўраганингдин сўрмағилким, ҳолинг нечукдир, магарким бир нимарсани бергил ва сийнасининг захмига марҳам еткургил».

Биз «мўмин-мусулмонлар» деб таъкидлаяпмиз-у, лекин аслида бу талаб барча бани башарга тааллуқли. Барча инсонлар Одам Ато авлоди бўлгач, дини ва ирқидан қатъи назар, бир-бирларига меҳр-муҳаббатли бўлишлари керак. Афсус шундаки, одамзод бу талабга риоя қилмайди. Ўзида бу фазилатни тарбия этмайди. Оқибатда минг-минг йиллардан бери кун йўққи, инсон қони дарё бўлиб оқмаса. Катта-кичик урушларда оқизилган инсон қонлари тўпланса, ер юзида қуруқлик қолмаса керак. Энг катта муҳориба — Иккинчи жаҳон уруши тугаганига олтмиш олти йил бўлди. Олтмиш олти йилдан бери гўё жиддий уруш йўқдек. Лекин турли жойларда тинмай давом этаёган «майда» урушларда Иккинчи жаҳон уруши даврида ҳалок бўлганлардан кўпроқ одам ўлдирилди. Бу рақамларга катта-кичик жиноий гуруҳлар томонидан ўлдирилганлар сони қўшилса кишини ваҳима босади.

Барча динда раҳм-шафқатга чақирилади. Масалан, «Инжил»да: «Эй Одам фарзанди, қанчалик раҳм қилсанг, шунчалик раҳм кўрасан. Қандай қилиб бандаларга раҳм қилмасдан туриб, Худо сенга раҳм этишини умид қиласан?!» дейилади. Тарихга қарасак, кейинги асрлардаги энг ваҳшатли урушларни айнан насоролар бошлаганлар. Бир-бирларини қирганлар. Мусулмон мусулмоннинг юзига уриши мумкин бўлмагани ҳолда мусулмонлар ҳам ўзаро урушдилар, ҳозирда ҳам турли нифоқлар давом этиб турибди. Раҳм-шафқат туйғуси мусулмонлар орасидагина тарғиб этилиб, бу фазилатга тўла эришилган тақдирда ҳам, бошқалар бу хислатдан маҳрум эканлар, дунёда бераҳмлик, шафқатсизлик ҳукм суриб қолаверади. Шу боисдан ҳам, Аллоҳ таолога ёқимсиз бўлган иллатларга даво топиш ҳақида гапирилганда бир дин ёки ирқ вакиллари эмас, инсоният назарда тутилиши керак.

Америка Вьетнам билан ёвлашаётган йилларда бир фожиа юз бериб эди. Урушдан қайтаётган йигит Американинг Сан-Франциско шаҳридан уйига қўнғироқ қилиб, хушхабарни ота-онасига етказди-да:

— Онажон, отажон, сизлардан илтимос қилмоқчиман, ўзим билан дўстимни ҳам уйимизга бирга олиб борсам майлими? — деб сўради.

— Майли, ўғлим, меҳмонингни бошлаб келавер, — дейишди.

— Аммо бир нарсани билишингиз керак-да, дўстим урушда оғир яраланди. Минани босиб олиб, бир қўли билан оёғини йўқотди. Унинг борадиган жойи йўқ, биз билан яшашини истаяпман.

— Бу гапинг ноўрин, ўғлим, — деди отаси.

— Балки дўстингга бошқа қулайроқ жой топишга ёрдам берармиз, — деди онаси.

— Йўқ, у фақат бизникида, биз билан яшаши керак, — деди ўғил ўжарлик билан.

— Ўғлим, — деди дадаси, — биздан нимани талаб қилаётганингни ўзинг тушунмаяпсан. Ногирон дўстинг бизга ортиқча юк бўлади. Биз бунақа даҳмазалар осойишта ҳаётимизга тўсиқ бўлишига йўл қўя олмаймиз. Сен ногирон дўстингни унутгин-у, ёлғиз ўзинг уйга қайтавер.

Ўғли гапни кўпайтирмай, телефонни узди. Ота-онаси унинг қаердалигини билмай, бир неча кун хавотирда юрди. Ниҳоят, Сан-Франциско полициясидан қўнғироқ қилиб, урушдан қайтган ўғилнинг юксак иморатдан қулаб, ҳалок бўлганини билдиришди. «Бу бахтсиз ҳодиса ёки қотиллик эмас, ўз жонига қасд қилиш эканлиги аниқланди», деб изоҳ ҳам беришди. Юрак-бағри эзилган ота ва она дарҳол Сан Францискога етиб келди. Жасадни таниб олиш маросимини ўтказиш учун уларни ўликхонага бошлашди. Ота ва она жасадни кўришди-ю, даҳшатларига даҳшат қўшилди... Чунки... ўғилларининг бир қўл ва оёғи йўқ эди...

Бу воқеа изоҳга муҳтож эмас. Буниси-чи: бир жарроҳга ярим кечаси қўнғироқ қилиб автоҳалокатда оғир жароҳат олган йигит шошилинч амалиётга (операцияга) муҳтож эканлиги айтилди. Уйқудан аранг кўз очган жарроҳ хизмат ҳаққи қанча бўлишини айтди. Унга йигитнинг ҳужжати йўқлиги, шахси номаълумлиги айтилди. «Ота-онасини топинглар, ҳақини тўлашса, боласи омон қолади», деб гапни калта қилди. Йигит эрталабга яқин ўлди. Кейин ота-онаси ҳам топилди. У ўша жарроҳнинг ўз ўғли экан...

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Сизлардан бурун ўтган пайғамбарлар умматидан биттаси ҳисоб-китоб қилинганда ундан ҳеч бир яхши иш топилмаган. Лекин у ўзига тўқ киши бўлиб, халқ билан аралашиб юрар ва камбағал кишилардан оладиган маблағи бўлса: «У камбағал бечорадан шу маблағни кечиб юборинглар», деб ходимларига буюрарди. Шунда Аллоҳ таоло: «Бу банда камбағалга меҳрибонлик қилиб, ундан оладиган маблағни кечган экан, унинг гуноҳларини ҳам мен кечаман», деб гуноҳларини кечириб юборади».

Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний дедилар: «Ёмон иллатлардан агар тозаланган бўлсанг, барча жаҳон халқига нисбатан хайрихоҳ бўласан. Жаҳонда яхши-ёмонларга нисбатан меҳрибон бўлгил, ўшанда Худога яқин банда бўла оласан».

Ҳазрат Жаъфар Холидий бир куни ҳазрат шайх Абул Ҳусайн Нурийнинг (қ.с.) хилватда муножот қилишларига баногоҳ гувоҳ бўлдилар. Ҳазрат шайх бу онда бутун вужудлари ила Аллоҳ таолога илтижо қилар эдилар:

— Илоҳи! Шул дўзахга мустаҳиқ бўлган қулларингни Сен яратдинг. Буларни эртага дўзахга ташлаб, азоб бергайсен. Буларнинг ўрнига мени дўзахга ташла ва буларга қиладиган азобингни менга қил!

Бу муножотни эшитиб, ҳазрати Жаъфар Холидий ҳайратга тушдилар. Ўша кеча тушларида нидо келдики: «Ё Жаъфар! Нурийга боргил, «Шул шафқатинг баракотига эришдинг», дегил!» Ҳазрати Жаъфар Хо-

лидий уйқудан уйғониб, бориб Нурийга бу сўзларни сўзлаган эдилар, ул ҳазрат наъра тортиб, шодлик ҳаяжонидан беҳуш бўлдилар.

Албатта бировнинг гуноҳи учун дўзах оташида куйишга ҳамма ҳам рози бўлавермайди. Бу мардликка асос бўлувчи иймон қувватига барча ҳам эришавермайди. Лекин кимдир кичик бир шафқатга муҳтож бўлганида унга ёрдам бериш ҳамманинг қўлидан келади.

Бурсавий таъкид этадиларки, бир-бирларига раҳму шафқат, марҳамат қилишлари, ёрдам беришлари, одамларнинг муштарак вазифаларидан бўлиб, бу ёрдам гуноҳ ишларда эмас, балки ҳақ ва иймон йўлида бўлиши шарт. Касалларни зиёрат қилиш, мўминларнинг жанозаларида қатнашиш, муҳтожларга имкон қадар ҳиммат қўлини узатиш, хизматчисидан тортиб қўни-қўшни, қавму қариндош, ёру биродарлар, ҳатто ҳайвон ва паррандаларнинг ҳам ҳақларига риоя қилиш — мўмин киши тўла-тўкис бажариши зарур бўлган амаллардандир. Чунончи, танамиздаги ҳар бир аъзонинг ўз вазифаси бор. Агар бир аъзо ишдан чиқса, вужуд салкам яроқсиз ҳолга келади. Бир нечтаси ишдан чиқса-чи? Масалан, кўз кўрмаса, қулоқ эшитмаса, қўл-оёқ ишламай қолса, бу вужуднинг не қиймати бор?

Ҳар бир аъзонинг ўзига яраша вазифаси бўлганлигидан бирбирининг ўрнини боса олмайди. Биз бу аъзоларнинг қадрига етиб, ҳақларини адо этмоғимиз, шукрини келтирмоғимиз лозим. Кишининг кўзи оғриганида малҳам қўйишга зарурат туғилгани каби, бошқа одамларнинг ҳам ҳаққини адо этиш вазифаси бор. Ҳар бир инсон ўзи масъул бўлган вазифасини бекаму кўст бажариши билан жамиятда уйғунлик пайдо бўлади. Акс ҳолда, биргина аъзонинг шикастланиши билан тана заифлашгани каби, жамият ҳам мутаносибликни йўқотади, заифлашади. Инсоннинг ўз ҳамжинсларига нисбатан қиладиган вазифаларининг хулосаси: адолат, биродарлик, садоқат, тўғрилик, ёрдам, раҳм-шафқат ва муҳаббатдан иборатдир. Булар гўзал ахлоқнинг биринчи ғоя ва мақсадларидан саналади. Баён қилажагимиз бу ҳикоят шу ҳақда:

Абдулла исмли хайр-саховатли, марҳамат-шафқатли адолатпарвар ва мўътабар бир киши эҳтиёжини арз этиб, ёрдам сўраб келган одамни қуруқ қайтармасдан унга мурувват қўлини чўзарди. Унинг уч ўғли ва уларга аталган икки ҳовли билан гўзал боғи бор эди. Бир куни ўғилларини ҳузурига чақириб, деди:

— Боғ ва ҳовлилар тўғрисида келиша олмаётганингизни сезиб турибман. Масалани адолат билан ҳал этамиз: учовингиз сафарга чиқинг. Қай бирингиз менга қимматбаҳо тош келтирсангиз, боғ ўшаники бўлади.

Боғга эга чиқиш умидида уч ўғил уч томонга қараб кетди. Каттаси юра-юра бир қабила ерига етди. Қабила бошлиғининг тожидаги қимматбаҳо ёқутни кўриб, арзини баён этди. Қабила бошлиғи унинг ҳадялари эвазига ёқутни берди. Тўнғич ўғил боғни қўлга киритишига ишонгани ҳолда, севина-севина отаси ҳузурига қайтди.

— Чиндан ҳам қимматбаҳо тош келтирибсан, энди сабр қила тур, кўрайлик-чи, укаларинг нима келтиришаркин? — деди Абдулла.

Ўртанча ўғил юра-юра денгиз бўйига келиб қолди. Ғаввосларга арзи-

ни баён этиб, совғаларини берган эди, улар денгиз тубидан қимматбаҳо тош чиқариб бердилар. Тош сирти ғадир-будур эди. Ўртанча ўғил устага шогирд тушиб, тош силлиқлашни ўрганди, сўнг отаси ҳузурига қайтди. Унинг олиб келгани ҳам Абдуллага ёқди, аммо кенжа ўғилни кутишга қарор қилди.

Кенжа ўғил олти ой саргардон юриб, отасини қувонтиришга арзийдиган қимматбаҳо тош топа олмади. Ноумид бўлиб уйига қайтаётганида бир ҳовлидан нола эшитиб тўхтади. У хавотирланиб, эшик тирқишидан ичкарига мўралади.

Қараса, ҳовли ўртасида бир сигир ўлиб ётибди. Уч гўдак эса уни қучоқлаб йиғлаяпти. Болаларнинг ота-оналари кўзларида ҳам ёш... Кичик ўғил гўдакларнинг фарёдига тоқат қила олмай, эшикни очиб, ичкарига кирди. Ҳовли эгасини чақириб, бу йиғи сабабини сўради.

— Қишлоқдаги энг камбағал одам кимлигини сўрасангиз, бизни кўрсатишади, — деди уй соҳиби. — Шу биттагина сигиримиз бор эди. Сут сотиб кун кўрардик. Сигир ўлди, энди нима қилишни билмай йиғлаяпмиз.

Кенжа ўғил гўдакларни юпатгач, уй соҳибини бозорга бошлади. Йўл харжи ва қимматбаҳо тош учун берилган маблағни сарфлаб, унинг рўзғорини бутлади. Кейин мол бозорига бориб, соғин сигир сотиб олиб берди. Бечора оиланинг аъзолари бу яхшиликлари учун унга миннатдорлик билдириб яна йиғлай бошлашди. Болалар йигитнинг пинжига кириб йиғладилар, уй соҳиби унинг ўнг елкасига, соҳибаси чап елкасига бошларини қўйиб кўзёши тўкдилар.

Олийжаноб, мурувватли йигит уйга қайтиб, отаси ва ҳовли-боғ ташвишида ўтирган акалари билан кўришди. Абдулла ўғли елкаларидаги кўзёшларининг қуёшда ялтиллаб, жилолаётганига аҳамият бериб, сўради:

— Сен ҳам қимматбаҳо тош келтирдингми? Елкаларингда нима ялтиллаб турибди?

Кенжа ўғил дардманд оиланинг кўзёшлари елкаларига томганини айтиб, воқеани бирма-бир баён этди. Бу тафсилотни эшитган отанинг кўзлари ёшланди, ўғлини бағрига босиб, деди:

— Олийжаноб, мурувватли ўғлим, сен ҳақиқий инсон бўлиб етишганингни билдирдинг. Мен у оилани билардим, аммо бечораларнинг ҳолидан вақтида хабар ололмай қолибман, бунга афсусланаман. Сен уларга ёрдам қилиб, одамийлик бурчингни бажардинг. Инсонлар бир-бирларига биродар эканликларини, адолатпарвар бўлишлари лозимлигини шу ишларинг билан кўрсатгансан, мен сендан розиман. Менга бир бечора, нотавоннинг миннатдорлик кўзёши мингларча қимматбаҳо тошлардан афзалдир. Белимнинг қуввати, севимли ўғлим, боғимни сенга бердим, бу боғга эга бўлишга фақат сенгина ҳақлисан...

Инсонлар устида вазифани тўғри бажаришга ҳаракат қилиш иймон ва Исломнинг талабидир. Кексаларни, айниқса ота-онани алоҳида эътибор билан ҳурмат қилиш, кичикларга шафқат, марҳаматини аямаслик, мубоҳ ва гуноҳ бўлмаган хусусларда кексаларга бўйсуниб, ўзаро бирликни сақлаш, динимиз талабларидир. Агар жамиятнинг ўзагини ташкил этувчи аъзоларнинг иттифоқи мустаҳкам бўлса, ҳамма бир-

бирига инсоний ва биродарлик ёрдам қўлини чўзади, бир-биридан ҳол-аҳвол сўрайди.

Динимизнинг илк даврларида фарзандлар ота ёки оналари вафот этишини оғир мусибат деб билмасдилар. Чунки атрофидаги мусулмонлар уларга ёрдам қўлларини чўзганлар, лутф-эҳсонлар қилганлар. Улар бу яхшиликларнинг айримларини ота-оналаридан ҳам кўрмаган эдилар. Мана шу нарса ҳам мусулмонликдаги ўзаро ҳамжиҳатликнинг ёрқин намунасидир. Бугун ҳам жамиятимизда бу фазилатни кўрамиз. Аммо афсуски, акси ҳам учрайди. Агар ота ёки она кенжа фарзанди билан яшаб, шу уйда вафот этса, катта фарзандлари укаларига ёрдам қўлини чўзиш ўрнига мерос можаросини бошлаб юборадилар. Жанжал кўтармаган тақдирларида ҳам, ота ёки оналари жони узилган уйда бир-икки кеча ётиб қолишга ё тоқатлари, ё фаросатлари етишмайди.

Ўзаро меҳру муҳаббат, марҳамат, лутфу эҳсон ва ёрдамлашувнинг ноқислиги жамият ҳамжиҳатлигининг заифлиги ёки умуман мавжуд эмаслигининг белгисидир. Чунончи, бир бинодаги тош, темир, тахта, қум, цемент ва бошқа моддалар бир-бири билан маҳкам чирмашиб турар экан, бино ҳам мустаҳкам демакдир. Қачонки, уларнинг боғлиқлигига путур етгудай бўлса, тош, темир, қум бир-биридан ажрала бошласа, у мустаҳкам бино емирилишга юз тутади. Шунга ўхшаб, мўмин кишилар ҳам бир-бирларидан узоқлашсалар, пароканда бўлсалар, барча ўзи билан ўзи овора бўлса, ўша бино сингари вайрон бўлади.

Агар инсоннинг бир аъзосини қандайдир сабабдан кесмоқчи ёки жарроҳлик қилмоқчи бўлсалар, хасталанган аъзо оғриқни сездирмайдиган дори билан эмланади. Шундан кейин у аъзо танадаги бошқа аъзолардан бутунлай ажралади, ҳеч бир аъзо унга ҳамдардлик билдирмайди ва ниҳоят кесилади. Бу аъзолардаги асаб ҳужайралари ўлдирилгани сабабли оғриқ сезилмайди. Сезги ҳиссининг ўлдирилиши билан маънавиятнинг ўлдирилиши орасида ҳеч бир фарқ йўқ. Бири модда билан ўлдирилади, иккинчиси руҳий туйғулар орқали.

Бугун бир иймонсизга: «Кел, сен ҳам мусулмон бўл!» деб фахр билан айта оламизми? Мусулмонликнинг мағзи-моҳиятига ўзимиз етмай туриб, бошқаларга сўз айтишга журъат қила оламизми? Албатта, биз ҳаракат қилмасак ҳам, мусулмонликнинг нурлари атрофга ёйилаверади. Аммо иймонининг заифлиги учун динини бой бераётганлар йўқми орамизда? Қийин қолган биродарининг ёрдамига нечта одам интилади? Айримлар фақат гап-сўздагина мусулмонлар, холос. Шундайларнинг қилаётган амалларига қараб кўрайлик-чи, қай бири мусулмонликка мувофиқ келаётган экан.

Инсон ўз иши, тижорати, касб-кори учун қандай ҳимоячи бўлса, биродарининг ишларига ҳам, хоҳ у савдо-сотиқ, хоҳ зироат, нима касб бўлишидан қатъи назар, худди ўз ишига бўлганидек ва ҳатто яна диққатли, зийрак бўлиб кузатиш, уни зарар ва зиёндан, хато йўлдан ҳимоя қилиш, мусулмонлик вазифаси ҳисобланади.

Ёнма-ён қурилган икки ошхонадан бирининг иши ортга кетса ёки солиқ идораси муҳрлаб қўйса, бунисидагилар афсусланадиларми ё қувонадиларми? Тан олайлик: қувонадиганлари кўпроқ.

Анас ибн Молик дедилар: «Умар (р.а.) кечаларнинг бирида айланиб

юрардилар. Бир жойга қўнган мусофирларнинг ёнларидан ўтдилар. Умар тунда ғафлат босиб ухлаб қолган мусофирларни қароқчи талашидан чўчидилар. Абдураҳмон ибн Авфнинг олдиларига келдилар. Абдураҳмон (р.а.) «Бемаҳалда нечун бедор юрибсиз, ё амирал мўминин?» деб сўрадилар. «Бир жамоатнинг ёнидан ўтдим. Кейин ўзимча: «Булар ётиб ухлайди, сўнг уларни ўғрилар тунайди», деб қўрқдим. Мен билан юринг, уларни қўриқлаймиз», дедилар. Икковлари бориб, жамоат ётган жойга яқинроқ ўтириб, қўриқчилик қила бошладилар. Тонг ёришгачгина ўринларидан турдилар. Кейин Умар (р.а.): «Э аҳли жамоат, намоз!» деб бир неча марта нидо қилдилар. Уларнинг ҳаракатга тушганларини кўриб, қайтиб кетишди».

Мўмин киши қанча бефарқ бўлса, дину диёнатга, мусулмонликка шунча зарар етади. Бир киши мусулмон бўлса-ю, ўз биродарига бефарқ бўлса, ёмон иллат. Унинг омадсизлигидан қувонса янада баттарроқ иллат. Ахир бундай бўлиши мумкин эмас-ку! Бундайларнинг ё иймони йўқ, ё бошқаларнинг ёрдамига муҳтож бир бемордай. Бошқача бўлиши ҳақиқатдан узоқ нарса! Иймоннинг илк меваси — марҳаматдир. Марҳаматдан узоқ бўлганлар ҳақиқий маънода ҳаёт эгаси эмаслар. Ҳар бир яхшиликнинг бошланиши бўлган «Бисмиллаҳ» ва Фотиҳа суралари меҳрибон ва раҳмдил, шафқатли Аллоҳ таоло номи билан бошланади. Расулуллоҳ (с.а.в) ва валийларнинг ҳаётлари ҳам марҳамат қиссалари билан тўлган. Мисол излаб узоқларга бориш шарт эмас. Илоҳий ахлоқ билан ахлоқланишнинг энг табиий натижаси марҳаматли қалбга эга бўлишликдир. Аҳли ҳикмат: «Қалбида шафқат бўлмаганлар эшигидан узоқлаш, яқинлашсанг, кўнглингни яралайдилар», деб огоҳлантирганлар. Мурувват, марҳамат — инсонийлик туйғусидир. Буларнинг манбаи — дин ва иймондир. Меҳр-оқибат фақат бегоналар учун эмас. Бу фазилатнинг амалдаги кўриниши кишининг ўз уйидан бошланади. Эр-хотин ўртасида меҳр-оқибат, раҳм-шафқат бўлса — уй жаннатдир! Акс ҳолда бу хонадон жаҳаннамга айланади. Аҳли донишнинг: «Сенга меҳр билан қараганга сен ҳам ундан кам кўз билан қарама. Меҳр билан боққан кишига паст назар билан боққан энг расво инсондир», деб бежиз айтишмаган. Қадимги Эрон донишманди Бузургмеҳрдан: «Қандай ишингиздан шодланасиз?» деб сўрадилар. Жавоб бердилар: «Муҳтожларга ёрдам беришдан, хайрли ишлар қилишдан жуда шодланаман. Менда булардан ортиқ севинчлироқ иш йўқдир».

Бир нарсага эътибор берганмисиз: яҳудийларда тиланчилик йўқ. Кўчада қўл чўзиб ўтирган яҳудийнинг ҳеч ерда учратмайсиз. Нега? Чунки уларда ҳамжиҳатлик кучли. Улар энг аввало ўз қавмдошларига лойиқ, қобилиятига яраша бир иш билан таъминлашга ҳаракат қилишади. Бунга муваффақ бўлмаса, бу уларда кам учрайдиган ҳолат, у ҳолда кўмак берувчи ташкилотларнинг ёрдам сандиғи унинг тирикчилигига керакли, етарли миқдорни беради. Тиланишлигига йўл қўйишмайди.

Бизларда ҳам узоқ йиллар шундай бўлган. Амир Темур даврларида мамлакатда тиланчилар бўлмаганини тарихчилар ёзиб қолдиришган. Ҳазрат Умар (р.а.) ҳаётлари ҳақидаги ҳикояларда бу воқеа қайд этилади: Мўминларнинг амири зиммийлардан бир қари чолнинг одамлар эшиги олдида тиланчилик қилиб юрганини кўрдилар. Ҳазрат Умар

(р.а.): «Биз сенга инсоф қилмадик. Ёшлигингда сендан жизя олдик, бугун эса ташлаб қўйибмиз», дедилар ва у кишига мусулмонларнинг байтул молидан овқат бериб туришни буюрдилар. Бугунги жамиятимизда камбағалларга ғамхўрлик қилувчи ташкилотлар, жамғармалар мавжуд. Лекин бу «киши бу соҳадаги бурчига эътиборсиз бўлиши мумкин, бечораларнинг ғамига ўша жамғармалар даво топади», деган гап эмас. Тўғри, тиланчиликнинг икки тури бор: бири — турли сабабларга кўра чинданам муҳтож бўлиб қолганлар. Иккинчи тоифа — ялқов ва дангасалар, тиланчиликни ўзига касб қилиб олганлар. Бу тоифага моддий ёрдам бериш керакми ё меҳнат орқасидан тирикчилик қилиш кераклигини тушунтириб қўйиш лозимми? Тушунтириш қийин бўлса керак... Айримлари болаликдан шу йўлда тарбия топадилар...

Чинданам муҳтож бўлиб қолганларни ўз ҳолига ташлаб қўйишимиз, меҳр-мурувват кўрсатмаслигимиз биз учун айб бўлмайдими? «Қорни тўқнинг қорни оч билан нима иши бор?» деган мақолга нима дейсиз? «Хоҳласа, тиланчилик қилсин, хоҳласа ўлсин, нима ишим бор?!» дейдиган ноинсофлар йўқми орамизда? Мана шу бефарқлигимиз, лоқайдлигимиз сабабидан ақлу фикрга, хаёлга ҳам келмайдиган ҳодисалар рўй беряпти. Бу ҳодисаларнинг чораси осон эмас. Жуда мушкул. Ҳолбуки, бу ҳодисаларнинг нима учун, нима сабабдан юзага келганини аниқлайдиган бўлсак, бу ҳақда ўйлаб кўрсак, қабоҳат, айб ва қусурнинг уларда эмаслиги, бу ҳолда жамият аъзоларининг барчалари сабаб бўлгани ойдинлашади. Чунки ҳадиси шарифда: «Бирodарининг, қўшнисининг оч эканлигини билиб туриб, ўзи эса тўқ ҳолда ётиб тонг орттирган одам ҳақиқий мусулмон эмас», дейилади. Бир оз фикр юритайлик. Бу нима дегани? Тўғри, сабрли бўлиш керак, қаноаткор бўлиш лозим, аммо бой ва ўзига тўқлар ҳам инсоф қилиб, исрофдан тийилишлари лозим. Гуноҳ ишларга беҳисоб пуллар сарфлагунча, заифу бечораларга, фақиру мискинларга ёрдамга шошилиш яхши эмасми? Шубҳасизки, одамларнинг кўзлари бой кишининг тўкин-сочин, исроф қилаётган сарф-харажатларида, хатти-ҳаракатларида бўлади. Фақирларнинг назаридан бу нарсалар махфий қолмайди. Ана ўшанда ғийбат, ҳасад, иғво, кин, ўғрилик каби ярамас ҳоллар рўй беради. Буларни жазолаш билан бу ишларнинг олдини олиб бўлмаслигини неча йиллардан бери олиб борилаётган тажрибалар кўрсатиб турибди.

Исломда Ҳақ таоло ўғрининг қўлини кесишни буюрган. Бу ғоят шармандали жазо — ҳам қўлсиз қолади, ҳам то ўлгунича жамият ичида «ўғри» деган дашном остида яшайди. Бу билан ўғриликнинг олди олинишига ҳаракат қилинади. Лекин асарлар мобайнида қўллар кесилаверилган, ўғрилик эса давом этаверган. Бу ҳам ҳақиқат. Ўғриликка қўл урган одамни гуноҳ қилишга мажбур этган ва бу ҳолга келтирган жамиятнинг, хусусан, мусулмон жамиятининг бу борада бирор айби йўқмиди? У бечоранинг қўли нима учун кесилган? Оиласи билан оч қолган бўлса, айб фақат ўзидами? Ёки унинг шу ҳолга келишига сабаб бўлган жамият аъзоларидами?

Албатта булар ҳам айбдор. Ўғрилик қилганида жиноятчининг қўли кесилади (биласиз, ҳозир қамалади). Аммо унинг қўлини кесиладиган

ҳолатга келтирганларни нима қиламиз? У ўғриликни ишсиз қолганидан ёки оч қолганидан қилгандир. Шу тахлит, ўғриликни бир касб-ҳунар қилиб олгандир.

Эй кўнгил! Бундайларни топиш ва илм, одоб, касб-кор ўргатиш, бирор иш билан таъминлаш керак экан, сен буларни хаёлингга ҳам келтирмай, завқу сафодан, кайф қилиб юришдан, исрофгарчилик кўчаларида тентираб юришдан тўхтамайсан-а! Иссиқ кунларда ёзлоқ дала ҳовли, курорт, аллambало пляжларда, қишда эса дабдабали, қулай уй-жойингда яшаб, хилма-хил автомобилларда сайру саёҳат қилиб юрган кезларингда бечора фақирларнинг қўли кесилар (қамалар) экан, баттар бўлсин, десанг, шу ишинг мусулмончиликданми? Ахир сен мусулмонлик вазифангни бажарганингда, (қўли кесилмас) ҳаётининг гул фасли қамоқда ўтмас эди. Бурчингни адо этмаганингдан кейин у жиноятга қўл урса, «Унинг қўлини ҳам кес, оёғини ҳам кес, оламга ибрат бўлсин!» деб рози бўласанми? Бироқ сен ўз вазифангни адо этмаганинг учун ўзингга қандай жазо берилишини ҳам бир ўйлаб кўргин. Ўзингга ўзинг ҳукм қил...

Яна бир ҳикоят:

Икки бадавлат дўст бор эди. Уларнинг ўзаро меҳр-оқибати ва мурувватига барча ҳавас қиларди. Вақти келиб, бировининг омади кетди, камбағал бўлиб қолди. Сўнгги молини сотиб ҳеч вақосиз қолди. Фақирликни оловли кўйлакка ўхшатганлар. Бу бечора кутилмаганда «оловли кўйлака»ни кийиб телба бўлаёзди. Ниҳоят, бой дўстидан ёрдам сўрашга қарор қилди. Унинг эшигини тақиллатди. Бой ичкаридан туриб хизматчиларига: «Бу одамни қувинглар, даф қилинглар!» деб бақирди. Хизматчилар бечорани хорлаб, ҳайдадилар. Фақир довдираб, мажнун каби ақлини йўқотди. Дунё унинг кўзига сўнгсиз азоблар берадиган зиндондай кўриниб кетди. Уйига шуурсиз, худди ўлик каби қайтди. Ўз-ўзига: «Ҳа, демак, дунё аёвсиз зиндон, одамлар эса шу қадар ваҳшийлашган экан, энг сўнгги умид ўлимдадир», дея қарор қилди. Бир варақ қоғоз олди-да: «Оҳ, ҳаёт! Қанчалар аччиқ экансан!! Уни фақат бошимга тушганда англадим. Ҳозир ҳар тарафим таҳқир олови ичида ёняпти. Бошқа умидларим қолмади», деб васиятнома ёзди. Чопқини қўлига олиши билан уйнинг эшиги қаттиқ тақиллади. Бирданига эшикнинг бемаҳал тақиллаши уни ҳайратлантирди.

У бой дўстининг ҳайдаб бақирганини эшитган, аммо кейинги гаплардан хабари йўқ эди. Фақирлашган дўсти надомат чекиб узоқлашгач, бой кекса хизматчисини чақириб шундай деган эди:

— Унинг изидан бор. Мана бу ҳамёндаги олтинни унга бер. «Бобонгиздан қарз эдим, қайтаришга энди имкон топдим», деб узр айт. Озгина кўзёши ҳам қилиб, уни гапингга ишонтир. Менинг номимни эса асло тилга олма.

Эшикни тақиллатган киши бойнинг буйруғи бўйича олтин олиб келган қария эди. Ўлишга чоғланиб турган фақир эшикни очди. Қария камоли таъзим билан салом бериб хожаси ўргатган сўзларни айтди.

Фақир олтин тўла ҳамённи қўлига олиши билан унда яшашга яна умид уйғонди. «Аллоҳ таоло раҳмат этсин! Бобожоним муборак зот эдилар. Ўлганларидан кейин ҳам мени фақирлик чоҳидан қутқардилар.

Энди пулни бекорга сарфламайман, тижорат билан шуғулланиб, ҳаётимни қайта изга соламан», деб аҳд қилди. Эртаси куни бозорга чиқиб, тижоратини бошлади.

Бой эса унинг изидан бир хуфяни қўйиб: «Бу одамнинг ҳар бир қадамини кузатасан, тижорати юришмай, иши орқага кетиб, фақирлик жарига қулай деганда менга хабар қиласан», деб буюрди.

Тижоратдан тажрибаси бўлмаган йигитни алдадилар. Иши юришмади. Охири сўнгги тангасини ҳам бой берди. Яна ўшандай паришон ва аламли ҳолида уйига қайтди. Хуфия ўша заҳоти бойга хабар етказди. Бой бошқа бир қарияга минг олтин бериб, «Отангиздан қарз олган эдим», деб беришни тайинлади.

Ўлимига рози бўлиб ўтирган фақир изтироб оташида ёниб ўтирганда эшик тақиллади. Қариянинг қўлидаги олтинни олгач, унда яна ҳаётга умид уйғонди. Олтинларни бу сафар ақл билан сарфлади. Оқибатда яна бой-бадавлат бўлди. Хуфия бу ҳолни ҳам бойга етказди. Бу хушхабардан мамнун бўлган бой: «Энди дўстимнинг зиёратига борсам бўлади», деб йўлга отланди.

Фақирликдан қутулган йигит бой дўстини нохуш қаршилади. Уни қувиб юборишни ҳам ўйлади. Бой: «Биз сен билан қадрдон дўстмиз», дейиши билан чидай олмай «Ёлғон!» деб ҳайқириб, яна анча аччиқ сўзларни сўзлади. Бой унга жаҳл қилмай тушунтирди:

— Билсанг, сен учун кўп изтироблар чекдим. Сенинг ғамли онларингда фалон қариядан олтин жўнатган мен эдим. Яна фалон куни, фалон соатда минг олтин юборган ҳам мен эдим.

— Эй дўстим, нега ундай қилдинг? Ўзинг ҳақингда ёмон фикрга боришимга нега мени мажбур қилдинг?

— Сен пулнинг қийматини унутган эдинг. Қанча пул берсам ҳам совурардинг. Сен тижоратни билмас эдинг. Қанча пул берсам ҳам тижоратда қийналар эдинг. Агар пулни мен берганимни билганингда менга асир бўлар эдинг. Ҳолбуки, мен сени жуда яхши кўраман. Ҳаётга қайтариш орзусида эдим. Аллоҳ таолога ҳамдлар бўлсинки, бугун сени ҳаётда ўз ўрнингни топган ҳолда кўриб турибман.

Ҳикоятдан олинадиган маъно шу: кишига энг катта ёрдам уни ҳаётга ҳозирламоқ, мустақил яшашга тайрламоқдир. Энг катта сармоя ҳам шудир. Шундай пайтлар бўладики, инсон ҳамма нарсасини йўқотади. Бундай пайтда зарар кўришдай фожиа йўқ. Зарар инсон учун энг катта ботқоқликдир. Шоир:

Зиён шундай ботқоқликки, тушсанг бўғиласан,
Умидга ўран, ишонч билан интил, қайта туғиласан, —

деган.

Кишига энг яхши ёрдам ўз ўрнида қилинган ёрдамдир. Шу боис бу қиссадаги каби кишиларни юксалтириш учун уларнинг энг муқаддас ҳаққи бўлган эркинлигини ўзида қолдириш энг яхши ёрдамдир. Кишилар мана шундай ёрдам туфайлигина улғаядилар. Демак, энг катта шафқат, ёрдам инсонни ҳаётга ҳозирлаш, унинг эркинлигини тўла ўзида қолдиришдир. Демак, меҳр-мурувват ақл билан кўрсатилиши, беҳуда сочиб юборилмаслиги керак экан.

Мазкур ҳикоятдаги яна бир нуқтага диққатни қаратиш керак: бой фақирлашди ва бу фақирлик юкини кўтара олмай қолди. Бундай одамларни ҳаётда кўп учратамиз. Кимки бойлик пайтида фақирнинг аҳволини билса, унга раҳм қилса, мурувватли бўлса, ўзи фақирлашиб қолганда азоб чекмайди. Шу боис аҳли дониш дедики: «Бошига бирор оғирлик тушган, турмушдан қийналган вақтда бошқаларнинг ёрдам беришини истаган кишига айтинг: соғ-саломат бўлиб, роҳат ва фароғатда умр кечириб турган вақтида ҳеч кимдан ёрдамини аямасин. Яхшилик қилишга ғайрат қилсин».

Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр: «Агар киши олим бўла туриб бандаларни эзгу йўлга буюрмаса, ёмон йўллардан қайтармаса, бундайин олимни хиёнат аҳлидан бил. Бундан улуғ хиёнат бўлмас», дедилар. Яна таъкид этдилар:

Биров йўл билмайин юзланса чўлга,
Билиб гар солмасанг, сан яхши йўлга,
Қаю инсоф эрур, қаю диёнат,
Эрур андоғ улуғ бухлу хиёнат.

Шарҳ: Биров адашиб, чўлга кириб қолса, сен эсанг, кўра туриб уни яхши йўлга солмасанг, унда бу қандайин инсофу қандайин диёнатдир? Ахир мусулмон биродарлар бир-бирларига тўғри йўл ўргатадилар. Чунки уларнинг дини шуни тақозо қилади. Шундай экан, бундан ортиқ ичи-қораи ва хиёнат бўлмас.

Агар олдингда тифле бўлса ногоҳ,
Ёнар ўтқа тушарин билсанг огоҳ.
Узатмас бўлсанг анга дасти илтоф,
Начук бўлғай биродарликда инсоф.
Жамиъи бандайи мўмин саросар.
Эрурмиз бир-биримизга биродар.

Шарҳ: Агар қаршингда бир гўдак кўриниб, унинг ёниб турган ўтга тушиб кетишини билиб турсанг ва бу болага раҳму шафқат қўлингни чўзмасанг, сендайин киши дин биродари эмасдир. Шунга ўхшаб бир нодон билмайин ҳаром ишларга қадам қўя бошласа-ю, сен кўра-била туриб унинг йўли бузуқ йўл эканидан хабар бермасанг, бу қилганинг улуғ хиёнат бўлади. Ҳолбуки, барча мусулмонлар бир-бирларига биродардурлар. Биродар эканлар, демак, бир-бирлариги шафқат қилмоқлари лозим. Олимлар очиқ кўнгил билан билганларини билмаганларга сарф қилсалар, бойлар фақиру мискинларга жўмардлик билан садақа бериб турсалар, шафқат дегани шу бўлади.

Гўдакнинг ёниб турган ўтга тушиб кетаётганини рамзий маънога кўчириб, болани гиёҳвандликдан қутқариб олишни англасак ҳам бўлади. Болага шафқат қилиш фақат чиройли либос ёки ширинлик, ёки сақич билан сийлаш эмас. Етимларга меҳрибонлик қилишда ҳам моддий ёрдам билан чекланмай, уларнинг тарбияси, билим олишга муносабати билан ҳам қизиқиб туриш лозим. Кўчада уч-тўрт бола наша чекиб ўтирганини ёки бошқа бузуқ ишлар билан банд эканини кўрган ёши катта киши «Булар менинг болам эмас», деб кўз юмиб ўтиб кетса,

уни жиноятда айблай олмаймиз. Бузуқликдан тўхтатилмаган болалар орадан бир неча соат ўтгач, бузуқликни тўхтатмаган кишининг қизи ёки синглисига зулм қилсалар, у бечора бу жиноятда ўзининг иштироки борлигини ўйлаб кўрармикин? Ёки ўзининг ўсмир ёшидаги ўғли эрта-индин шу тўдага қўшилиб қолса-чи? Шунда ҳам индамай ўтиб кетаверадими? Йўқ! Аммо бу ҳолда ҳам у фарзандини тўдадан чиқариб олишнигина ўйлайди. Тўдадаги барча номаъқул болаларни тўғри йўлга бошлашга ҳаракат қилмайди.

Ҳиндларнинг шоҳ Акбар ва унинг доно вазири ҳақидаги бир ибратли ҳикояси бор:

Аъёнлари билан суҳбат қуриб ўтирган Шоҳ Акбарнинг тиззасида икки ёшли шаҳзода Салим шўхлик қиларди. Шоҳ ўғлининг қилиқларидан завқ оларди. Бир вақт шоҳ аъёнларидан: «Тирик жон учун дунёда энг азиз нарса нима?» деб сўради. Аъёнлар турли фикрларни билдирдилар. Шоҳ бу фикрларни рад этаверди. Акбаршоҳнинг ўғли қилиқларидан завқланаётганига эътибор берган вазир:

— Подшоҳим, тирик жон учун энг азиз нарса ўз фарзандидир, — деди.

Шоҳ Акбарга бу жавоб маъқул келди. Шу вақт саройга Бош вазир Бирбал кириб келди. Акбаршоҳ унга ҳам айни шу саволни берди. Бирбал ўйлаб ҳам ўтирмай: «Тирик жон учун энг азиз нарса ўзининг жони», деб жавоб берди. Шоҳ бу фикрни рад этиб, «Янглишдинг, энг азиз нарса фарзанд», деди.

— Ижозат этсангиз, фикримни амалда исбот этай, — деди Бирбал.— Бунинг учун боғдаги ҳовузга сув тўлдиришларини буюринг.

Шоҳ амри билан ҳовузга сув очилди. Бирбалнинг топшириғи билан эса ҳовузга бир она маймун ва унинг уч боласи ташланди. Ҳовуз сувга тўла бошлаган сайин она маймуннинг ташвиши орта борди. Болаларини елкасига ўтқизди. Қутулиш чорасини излади. Сув то ўзининг бурнига кўтарилгунга қадар болаларини ўйлади. Ўзининг чўкиб ўлиши аниқ бўлгач, болаларини қўйиб юбориб, ўзи юқорига интилди...

Гарчи Бирбалнинг фикри шу тарзда исбот этилган, кўпчиликка тўғри туюлган бўлса-да, биз бунга қўшила олмаймиз. Ота ва оналарнинг фарзандлари учун жон берганлари ҳақида ҳаётда кўп мисоллар бор. Шу боис фарзанд ҳақида сўз кетганда «жондан ҳам азиз», деб қўйилади. Ҳумоюн мирзо хасталанганларида Бобур мирзонинг ўз жонларини атаганлари ибрат эмасми? Тасаввур этинг: фарзанд хаста, Азроил кўзга кўриниб, ота ёки онага: «Қай бирларингнинг жонларингни олай?» деб сўраса, шубҳа йўқки ота ёки она жонларини аямайди.

Усома Ибн Зайддан қилинган ривоятга кўра, Расулуллоҳ (с.а.в) қизларининг бетоб кичик ўғли оғирлашиб қолди. Қизлари: «Ўғилчам ўлим олдида», деб киши юбордилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) биринчи хабарга жавобан қизларига сабр тилаб, иккинчи чақирувдан сўнг саҳобалари, жумладан, Саъд ибн Аббода (р.а.) билан бордилар-да, болани кўкраклари ўртасига қўйдилар. Шу пайтда боланинг кўкрагидан эски мешдан шалдираб чиқадиган овозга ўхшаш овоз чиқиб турган эди. Шунда Расулуллоҳнинг (с.а.в.) икки кўзларидан ёш оқди. Бу ҳолатларни кўриб, Саъд ибн Аббода «Ўзингиз Аллоҳнинг расули

бўлатуриб нега йиғлайсиз?» деган эдилар, Расулуллоҳ (с.а.в.): «Мен Аллоҳнинг тақдирига норози бўлиб жазаъ қилиб эмас, балки бу боланинг ҳолига раҳмим келиб йиғлаётибман. Аллоҳ таолонинг марҳамати фақат марҳаматли бандаларга бўлади», дедилар.

Туркларнинг ҳам маъноли, ҳам ёқимли бир қўшиқлари бор. Унда болаларга яхши муносабатда бўлишга даъват этилади. «Булар бизнинг фарзандларимиз, бизнинг келажагимиз, уларнинг меҳрга, шафқатга эҳтиёжлари бор», деган сўзларни эътиборсиз тинглаш мумкин эмас. Тан олайлик, болалардан катталарга ҳурматда бўлишни талаб қиламизу, уларга шафқатли бўлишимиз лозимлигини кўпинча унутиб қўямиз. Айтинг-чи, отаси ёки онасидан мушт ёки шапалоқ еб қолишдан қўрқиб жавдираб турадиган болалар камми? Бола намоз фарз бўлувчи ёшга етгунига қадар унга гуноҳ ёзилмас экан. Ҳолбуки, икки-уч яшар бола дастурхонга мураббо тўкиб юборса, ўз отаси ёки ўз онаси томонидан урилади. Баъзан иштонини ҳўл қилиб қўйган бола шафқатсизларча калтакланади. Бунга нима деймиз? Бу шарафли ҳадисни ўқишса, балки ибрат оларлар?

Расулуллоҳ (с.а.в.) кичикларга нисбатан ғоят шафқатли эдилар. Бир марта набиралари ҳазрати Ҳасан: «Бобожон, қўшнимизнинг туяси бор, у минади. Бизнинг туямиз йўқ, биз минолмаймиз», деб инжиқлик қилганларида «Келақол, мен сени миндираман», деб елкаларига миндирдилар. Шунда ҳазрати Ҳасан: «Қўшнимизнинг туяси: «Авф! Авф!» деб бақиради-ку!» деб яна инжиқландилар. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) бир у томонларига, бир бу томонларига қараб «Авф! Авф!» деб бақирдилар-да, «Бўлдими?» деб сўрадилар. Кейин Ҳазрати Ҳасан кўчага ўйнагани чиқиб, ўртоқларига «Бобом мени елкаларига миндирдилар, туяга ўхшаб бақирдилар», деб мақтандилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) масжидга кетаётганларида болалар олдиларига чиқиб: «Бизни ҳам елкангизга миндиринг!» деб сўрашди. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) ёнларидаги саҳобаларига қараб: «Уйга бориб, болаларни хурсанд қиладиган бирон нима олиб кел», дедилар.

Эътибор беринг, азизлар, «Нари қоч!» ёки «Тур!» демадилар. Уларни қувонтирадиган чорани ўйладилар.

«Одам болаларига лозим бўлган яхши ишларнинг бири — муҳтожларга шафқат ва марҳамат қилмоқдур, — деб ёзганлар Мунаввар қори. — Шафқат ва марҳамат эса биров бир нарсани сўраган вақтида бор бўлса, аямасдан бермоқ, агар йўқ бўлса, ширин сўз ила узр этмоқ ва қўлдан келганича бошқаларга ёрдамда бўлмоқдур. Жаноби Ҳақ таоло ҳамма махлуқларни бир-бирига муҳтож ва бир-бирига сабаб қилиб яратмишдур. Подшоҳ гадога, гадо подшоҳга, бой фақирга, мўмин кофирга, ҳамма бир-бирига муҳтождир.

Бу муҳтожлик ёлғиз инсонлар орасида бўлмай, инсонлар ила дунёдаги жонли ва жонсизларнинг барчасини орасида ҳамма вақт кўрилмақдадир. Инсонлар минмоқ, юкларини ортмоқ, ерларига экин сочмоқ, сутларини ичмоқ ва гўштларини ейемоқ учун от, туя, эшак, қўй, сигир, ҳўкиз, балиқ, товуқ каби ҳар хил ҳайвонларга муҳтож бўлурлар. Ҳайвонлар эса ризқларини ўткармоқ ва болаларини тарбия қилмоқ учун кўп вақтларда инсонлар тарафидан экилган ўт, пичан

ва ғаллаларга ва солинган иморатларга муҳтож бўлурлар. Шул сабабли шафқат ва марҳамат тўғрисида инсонлик, ҳайвонлик, кофирлик, мўминлик, яқинлик ва узоқлик, бойлик ва фақирлик каби фарқларни эътибор қилмай, барчани баробар кўрмоқ лозимдир».

Бутун махлуқотга меҳр билан қарамаган кишининг қалби илоҳий марҳаматдан, пайғамбарлар суннатидан заррача насибадор бўлмайди. Инсонийлик шафқат ва марҳамат билан бошланади ва шу билан ниҳояланади. Инсонийликнинг асоси шафқат ва марҳаматдир. Киши ўзига нисбатан адоват қилганларга шафқат билан муносабатда бўлса ютади. Зеро, ёмонликларга ўралашиб қолган кимсаларга шафқат ва марҳамат уларнинг инсон эканликларидан дарак беради. Шафқат ва марҳамат шарбатидан ичган ва уни ичирганлар ўзгаларга ёмонлик қилишдан халос бўладилар. Қалбида шафқат бўлмаганларнинг эшикларига яқинлашмаслик лозимлиги ҳақида айтдик. Рад жавобини олажагини, шафқатсизнинг сўзларидан руҳи азоб чекишини била туриб қалби тош одамнинг эшигини тақиллатган кишини нодон, десак ранжимасин.

Мавлоно Румий дедиларки, ҳаяжон, қўрқув, қайғу ва аламга гирифтор бўлганларга марҳамат, шафқат қилиш ва уларга тасалли бериб, кўнгилларини кўтариш инсониятнинг энг олий вазифаси ва энг буюк лаззатидир. Аммо бу лаззатни кераклигича топиш учун марҳаматли, сезгир ва олий қалбга эга бўлиш лозим. Зеро, шарафли ҳадисда таъкид этилганки, «раҳм-шафқат бадбахт кишидан бўлак ҳеч кимдан тортиб олинмайди». Чарчоқни уйқу, ҳасрат чеккан қалбни меҳр дам олдиргани каби, муҳтожлик жароҳатини раҳм-шафқат дори-дармон тузатади.

«Гулистон»дан бир ҳикоят:

Ўтган подшоҳларнинг бирига ямон бир мараз ориз бўлдиким, они зикр этмак тарки адабдир. Юнон ҳакимларидан бир тоифа иттифоқ била дедиларким, бу дардга ҳеч давойи йўқтур, магар фалон сифатлиғ ва фалон суратлиғ одамнинг заҳраси давойидур. Подшоҳ буюрди, то талаб қилиб бир деҳқоннинг ўғлини ҳакимлар айтғон суратда топтилар ва онинг ота-онасини чақириб, кўб дунё ва неъмат бериб, рози ва хушнуд қилдилар ва қози ҳукм этдиким, подшоҳнинг вужуди саломати учун раийятдин бирининг қонини тўкмак раводур ва жаллод ул ўғлоннинг қатлига қасд этди. Ул ҳолда ҳамул ўғлон осмон жонибига қараб табассум қилди. Подшоҳ деди: «Бу жой кулгу жойи эмастур, на сабаб била кулдинг?» Ўғлон деди: «Эй подшоҳ, фарзанднинг нозин ота ва она кўтарур ва даъвони қозининг олдига олиб борурлар ва додни подшоҳдин талаб қилурлар. Ҳолоким, отам ва онам дунё моли учун қоним тўкулурға ризо бердилар ва қози ҳукм қилди ва подшоҳ марази сиҳатин менинг ҳалокатимда билди, эмди ман Ҳақ таолодин бошқа ҳеч паноҳ топмасман. Бу жиҳатдан кулдим». Байт:

Ман кимга қилай сенинг қулунгдин фарёд,
Сендин тиларам, сенинг қўлунгдин ҳам дод.

Подшоҳнинг кўнгли бу сўз ҳайбатидин куюб, ваҳмнок бўлуб ва кўзиға ёш эврулуб, деди: «Сенингдек бир бегуноҳни ўлтурғондин ўзимнинг ўлганим яхшироқдур». Дарҳол ҳамул ўғлонни қучоқлаб, бо-

шин ва кўзин ўпиб, кўб неъматлар бағишлаб, озод қилди ва подшоҳ марази доғи ҳамул ҳафта шифо топди.

Қитъа: *Неча йил бу байт фикрида эдим,*
Ким, ўқур эрди они бир филбон:
Мўрни кўрсанг оёқинг остида,
Фил оёқида ўзинг қилгил гумон.

Мазкур воқеа ҳадиси қудсийдаги «Эй одам фарзандлари, агар менинг раҳматимни яхши кўрадиган бўлсангизлар, бас, мен яратган нарсаларга раҳм-шафқат қилинглар», деган амрга итоат этишнинг хайрли оқибати қандай бўлишига ибратли мисолдир.

Мурувват барча бермакдир, емак йўқ,
Футувват барча қилмакдир, демак йўқ.

Ногиронларнинг спорт мусобақасида жисмонан ва ақлан ногирон тўққиз ёш иштирокчи юз метрли югуриш майдончасига тўпланди. Ишорат берилгач, югуриш бошланди. Тўққиз иштирокчининг ҳар бири ғолиб бўлиш орзусида эди. Аммо дастлабки қадамлардаёқ бир бола қоқилиб, йиқилди ва йиғлай бошлади. Олдинга интилаётган саккиз ногирон спортчи боланинг йиғисини эшитиб, секинлашдилар ва орқаларига қарадилар. Сўнг, барчани ҳайратда қолдириб, бараварига ортга қайтдилар. Бир қиз эгилиб, боланинг пешонасидан ўпди-да: «Энди оғриқ тўхтайди, ўзини яхши ҳис қилади», деди. Мусобақа майдонига тушган тўққиз иштирокчи биргаликда қўлни қўлга бериб маррага етиб боришди. Томошабинлар оёққа туриб, уларни узоқ вақт олқишладилар. Жисмонан ногирон, аммо иймони саломат бу спортчиларни Қиёматда қандай олқиш кутаётганини фикр қилайлик. Жисмонан бақувват инсонлар учун бу воқеада гўзал ибрат бор.

Ҳазрат Навоийнинг бу байтларини ўрганишга ҳаракат қилайлик: «мурувввват» — сахийлик, ҳиммат. Мурувват — мардлик, эрлик сифати. Луғатда «муруаът» сўзининг маъноси — «камолур-ружулиййа» деб изоҳланган. Демак, сахийлик, тантилик, ҳиммату ғайрат, шижоату жасорат — мурувват эгасига хосдир. Негаки, бу сифатларсиз мард, яъни эр саналмайди. «Эр» ва «эркак» сўзларининг маъносида фарқ борми? Бор. Турли жинслар бир-биридан кескин фарқлангани каби, бир турдаги жинслар орасида ҳам кўз илғамас нозик фарқлар мавжуд. Масалан, хўроз — эркаклик тимсоли, лекин эр эмас. Йигитда эса иккаласи мужассам. Эркаклик даъвосини қилганлар кўпинча ўзидан кучлироғига йўлиқса, нафақат ўзи қочади, балки жуфтини ҳам ташлаб қочади. Эр мақомига етганлар эса, Аллоҳ таолодан ўзгасидан қўрқмайди. Улар қилмас ишни айтмайди, айтса, қайтмайди. Аммо эр кишининг яна шундайлари борки, улар қилганини ҳам айтмайди. Яъни, қилган яхшилигини махфий тутади. Ҳазрат Навоий уларни «футувват аҳли» деганлар. «Футувват» — «мурувват»га эгиз сўз. Ўсмирлик ва йигитлик орасидаги даврга нисбатан ишлатиладиган бу калима ҳам чин маънодаги мардликни ифодалайди. Мурувват айни шу мардлик заминида пайдо бўлади. Футувват ёшидаги холислик ва софликни гард юқтирмасдан

сақлай олган ўсмир эр йигит бўлиб вояга етади. Улғайиб, раҳм-шафқатли, меҳр-мурувватли кишига айланади.

Дили қора, зулмкорларга нисбатан раҳм-шафқат қилинмайди. Чунки уларга шафқат қилиниши натижасида, уларнинг ёмонлиги орқали бошқаларга зулм етиши мумкин. «Нажот пойдевори» деб номланган бобдаги суҳбатда бу ҳақда сўз юритиб, гулхан оташидан қутқариб олинган илон воқеасини баён қилиб эдик. Мазкур масаланинг муҳимлигини инобатга олиб, мавзуга яна тўхталяпмиз. Руслар Крилов деган масалчилари билан фахрланадилар. Аслида у масалчи эмас, таржиймон, французларнинг Ла Фонте деган масалчисининг асарларини русчага ўгирган. Ла Фонте эса асарларига шарқ ҳикматларини асос қилиб олган. Шу боис ҳам то ҳануз кўпнинг диққатини тортади. Масалларнинг бирида бу ҳикмат бор:

Художўй бир деҳқон қиш чоғи даласидан қайтаётган эди. Ер музлаган, совуқдан ҳаммаёқ қақшаган. Деҳқон йўл бўйида музлаб ётган илонни кўрди ва унга раҳми келиб, уйига олиб келди. Ўчоқнинг ёнида танасига иссиқ ўтган илон жонланди-да, вишиллаб, халоскорига ҳужум қилишга шайланди. Бундан раҳмдил деҳқоннинг ғазаби қўзиди. «Нонкўр! Сенга энди ўлим!» деди-да, қиличини суғуриб, илонни уч бўлакка бўлиб ташлади. Газанданинг боши, думи ва гавдаси бирлашмоқ учун беҳуда ҳаракат қиларди...

Ақл эгалари учун бу масалда катта сабоқ бор. Албатта, раҳмдиллик инсоннинг энг улуғ фазилатидир. Лекин раҳмдилликни яхшиликни биладиган кишиларга қилиш фойдалидир. Бу дунёда илон сифатли кишиларга раҳмдиллик қилинса, улар қувватга тўлиши билан дастлаб уларга яхшилик қилганларга озор етказадилар. Илон сийратли кимсалар жамият учун катта офат бўлади. Инсонларга хизмат қилишни истаган одам ҳеч қачон илон сийратли кимсаларга раҳмдиллик қилмасин. Бу хусусда Ҳазрат Навоийдан ҳикмат: «Ёмонларга лутфу карам қилмоқ — яхшиларга зарар ва озор бермакдир. Мушукни парвариш қилмоқ — кабутар учун офатдир. Шағол ёнини олмоқ — товуғ тухумини қуритмоқдир.

Бўрини қўзи била қилғон семиз,
Жамъи кийик хайлигадур раҳмсиз».

Яна дейилдики: «Ёмонлар ҳолиға раҳм этмак — яхшиларға ситам еткурмакдир. Золимлар гуноҳини афву этмак — мазлумларға жаврни кўрмакдурур.

Ҳабисға агар эҳсон парвариш қилсанг,
Сўнгида молинга айлар шериклик ул даъво.

Бу ўринда тўғри англамоқ керакки, ёмонга ёрдам бериб, унга турли имкониятлар яратиб берилса, масалан, юқори мансабга кўтарилишга ёрдам берилса ёки ёмон одамнинг жинояти беркитилса, суд ҳукмидан озод этиш чораларини ўйлаб топилса ва амалга оширилса, бошқаларга ёмонлик қилинган бўлади. Шарафли ҳадис: «Золимларга ёрдам берган кишига Аллоҳ ўша золимни бало қилиб қўяди».

Нақл қилурларки, ҳазрати шайх Ҳаким Термизий замонларида бир киши бор эди. Доим Термизий ҳазратлари билан муораза қилиб, тор-

тишиб, ул зотни инжитар эди. У кишининг дунёлиғи (бойлиги) кўп эди. Шайх ҳазратларининг ёлғиз бир капалари бор эди, холос. Кечалари шу капада ётар эдилар. Бир гал келиб қарасалар, капа ичида бир ит ётибди. Итни қувишга кўнгиллари бўлмади. Саксон марта капани тебратдилар, токи ит ўзи чиқиб кетсин (*Мусулмонликда гуноҳдан чекинишнинг шундай йўли бор*). Итни қувиб чиқармадилар-да, бир қоя тагини паноҳ тутдилар. Шайх ҳазратларига жафо қилиб юрган киши ўша кеча тушида пайғамбарлар султони Муҳаммад Мустафони (с.а.в.) кўрди. Ул зот: «Эй ғофил, сен шундай бир киши билан даъволашмоқдасенким, у бир ит учун бўлиб уйини саксон марта тебратди. Итни қувиб чиқармади. Охири ўзи кетиб, уйи итга қолди. Ул бир қоя тагидан паноҳ топди. Сенинг шунча молинг бор, Аллоҳ таоло ҳузурида сен шулар билан саодати абадия топмоқчимисан? Боргил, унинг хизмат камарини белингга боғлагил ва узр сўрагил», деб марҳамат этдилар. У киши уйғониб, шайх ҳазратларининг ҳузурларига борди. Қолган умрини унинг саодатли хизматида ўтказди.

Бу воқеа билан танишгач, суҳбатларимиз давомида бир неча марта таъкид этганимиз, Расулуллоҳнинг (с.а.в.) хулқлари билан хулқланиш вазифамизни яна бир эслайлик. Зотан, фақат одамларга эмас, барча жониворларга раҳм-шафқат қилиш Набий муҳтарамнинг гўзал хулқларидан бири эди ва умматларини шунга даъват этар эдилар.

Абу Ҳурайрадан (р.а.) қилинган ривоятда бу ҳикмат жамланган:

Расулуллоҳ (с.а.в.): «Бир киши йўлда кетаётиб, қаттиқ ташна бўлди. Йўлида бир қудуқ кўриниб қолди-да, унинг ичига тушиб, сувидан ичди. Қудуқдан қайтиб чиққан вақтида бир ит ташналигидан ҳансираб, ҳўл тупроқни ялаётганини кўрди-ю, «бу бечора менга ўхшаган ташна экан», деди-да, қайта қудуққа тушиб, маҳсисига сувдан тўлдириб чиқиб, итга ичирди. У кишининг қилган иши Аллоҳ таолога мақбул бўлиб, гуноҳини кечирди», дедилар. Шунда саҳобалар: «Ё Расулаллоҳ! Ҳайвонларга қилган яхшилигимиз учун ҳам бизларга савоб борми?» деб сўрашди. Расулуллоҳ: «Ҳар бир юмшоқ жигарга қилинган яхшилик учун савоб бўлади», дедилар».

«Юмшоқ жигарга» дейилганда барча тирик жонзотлар назарда тутилади. Бу шарафли ҳадис мазмунидан шариатда ўлдиришга буюрилган илон, чаён кабилардан бўлак ҳамма жониворларга яхшилик қилиш ва озор бермаслик кераклиги англашилади.

Абдуллоҳ ибн Умардан (р.а.) қилинган ривоят: «Расулуллоҳ дедилар: «Бир хотин урғочи мушукни очликда сақлаб ўлдирганлиги учун дўзахга ҳукм бўлди. Худо билсин, хотин «бу мушукни қамаб қўйганингда на таом ва на сув бердинг ёки ердаги ҳашаротларни тутиб емоғи учун ўз ҳолига қўймадинг», деб азобланса керак». Бошқа бир ҳолатда яна дедилар: «Ким раҳмдил бўлиб, ҳатто сўйиладиган ҳайвонга ҳам раҳми келадиган бўлса, Қиёмат куни Аллоҳ таоло унга марҳамат қилади».

Расулуллоҳ (с.а.в.) бир жойга борган эдилар. Шу ерда бир киши ҳуммаранинг (чумчуққа ўхшаган қуш) тухумини олди. Расулуллоҳ (с.а.в.) у қушнинг ўз устларида қанот қоқиб турганини кўриб: «Бу қушни ким ранжитди?» деб сўрадилар. Шунда у киши: «Ё Расулаллоҳ, мен унинг

тухумини олган эдим», деди. Расулуллоҳ (с.а.в.): «У жониворга раҳм қил, тухумини ўз жойига қайтариб қўй», дедилар».

Навоий ҳазратлари чодирларига каптар ин қўйганини билиб, чодирни йиғдирмай, бир хизматчиларини пойлоқчи қилиб кетган эканлар. Хизматчи то каптар бола очиб, уни учирма қилгунига қадар кутган экан.

Аллоҳнинг расули: «Қайси пайғамбар ўтган бўлса, подачилик қилгандир», дедилар. «Сиз ҳам қўй боққанмисиз?» деб сўрашди. «Ҳа, боққанман», дедилар ул зот.

«Танбеҳул ғофилун»да таъкид этилишича, пайғамбарларнинг қўй боқишларидаги ҳикмат шуки, Аллоҳ таоло уларни аввало ҳайвонлар билан имтиҳон қилди. Ҳатто уларда махлуқотларга нисбатан меҳр-шафқат зоҳир бўлди. Ҳолбуки, Аллоҳ таоло уларни яхши билгувчидир. Уларни ҳайвонларга нисбатан меҳр-шафқатли топса, кейин одам фарзандларига набий ва дин ишларига эга қилиб қўяди.

Ривоят қилишларича, Мусо алайҳиссалом: «Ё Аллоҳ, қайси нарса учун мени танлаб олдинг?» дедилар. «Яратган нарсаларимга раҳмдиллигинг учун. Сен Шуайбнинг (алайҳиссалом) қўйларини боқардинг. Қўйларинг ичидан бир қўй қочди, орқасидан югуриб, ушлагунча кўп ҳаракат қилдинг. Ушлаганингдан кейин, уни қучоғингга олиб, маҳкам босиб айтдингки: «Эй бечора, нимага мени бунчалик чарчатдинг? Ўзингни ҳам чарчатдинг». Сен махлуқимга раҳм қилдинг, шу учун Мен сени танлаб олдим ва пайғамбарлик билан икром қилдим», дейилди.

Абу Дардо (р.а.) болаларнинг орқасидан юриб, улар тутиб олган паррандаларни сотиб оларканлар-да «бор, яйраб яшайвер», деб қўйиб юборар эканлар. Бу кўп оилалар учун ибрат бўлиши керак. Шундай оталар бор-ки, ўғилларига қушларни отиб ўлдириш учун чўзма (рогатка) ясаб берадилар. Яхши пойлаб отгани учун мақтайдилар. Табиатга, хусусан, жониворларга раҳм-шафқат руҳида тарбиялаш бобида камчиликларимиз кўплигининг асосий сабаби, бундай тарбия аввало ўзимизда, катталарда етишмайди. Ўзимизда бўлмаган тарбия фарзандларимизда қаердан бўлсин?!

Раҳм-шафқат ҳақида сўз юритиб, беморларни зиёрат қилиш одобига тўхталмасак, дуруст бўлмас. Аслида бу борада кўп гапга ҳожат йўқ. Чунки халқимизда беморларни зиёрат қилишнинг гўзал намуналари бор. Шу даражадаки, баъзан меъёридан ҳам ошириб юборамиз. Беморнинг даволанишга вақти етишмай ҳам қолади. Бир куни биродаримизни йўқлаб бориб, врачнинг: «Илтимос, беморимизга қараб қўйишга бизга ҳам ижозат беринг», деган киноялы гапини эшитган эдик. Биз шифохона тартибига қарамаймиз, ўзимизнинг вақтимизга қараб бораверамиз. Беморнинг парҳезига эътибор бермаймиз, ноёб таомларни кўтариб боришга уринамиз. Бемор биз олиб борган кабобни ейдими ё йўқми, биз учун фарқи йўқ, муҳими — қуруқ кириб бормасак бас! («Беморларингизни еб-ичишга зўрламанг, Аллоҳ таоло уларни едириб-ичиради» дейилган шарафли ҳадисдан хабаримиз борми?) Беморнинг ҳолига қарамаймиз, вақтимизга қараймиз, шошилмаётган бўлсак, бемалол валақлашиб ёки у томонга аланглаб, бу томонни ку-

затиб ўтираверамиз, вақтимиз зиқ бўлса, бемор суҳбатимизга муҳтож бўлса ҳам жўнаб қоламиз...

Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) бир куни кишилар билан беморни кўргани кирдилар. Беморнинг уйида бир хотин бўлиб, кирганлардан бири унга ҳадеб қарайвергач, Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.): «Бу аёлга қараб гуноҳкор бўлганингдан кўра кўзларинг тешилгани яхшироқ эди», дедилар.

Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ва саҳобаи киромлар ва бошқа улуғларнинг бу соҳадаги одобларини ўрганиб, ўз камчиликларимизни тузатсак, зиёрат одобини камолга етказган бўламиз. Абдуллоҳ ибн Аббосдан (р.а.) қилинган ривоятга қараганда, Набий муҳтарам бир беморни кўргани борсалар, унинг бош томонида ўтирардилар. Сўнгра етти маротаба «Улуғ аршнинг эгаси бўлган азаматли Аллоҳ таолодан сенга шифо бермоғини сўрайман», деб дуо қилардилар. Рабиъ ибн Абдуллоҳ дедиларки, «Мен Ҳасан Басрий билан Қутода ибн Даъоманинг дардини сўрагани бордик. Шунда Ҳасан Басрий Қутоданинг боши томонида ўтириб, ундан аҳволини сўрадилар. Кейин: «Ё Аллоҳ! Бу кишининг дилига ва дардига шифо бергин», деб дуо қилдилар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Бир киши бетоб одамни бориб зиёрат қилса, Аллоҳ таолонинг раҳматида юради. Агар у бемор ёнида ўтирса, раҳмат илоҳияда жой олган бўлади». Шарафли ҳадисда баён этиладики, Аллоҳ таоло Қиёмат куни бир бандага: «Э Одам фарзанди! Бетоб бўлдим, сен мени келиб кўрмадинг» дейди. У киши: «Ё Аллоҳ! Сен бетоб бўлмайсан, Ўзинг Раббил оламийнсан. Мен Сенинг бетоблигингни қандай сўрайман?» — дейди. Аллоҳ шунда дейдики: «Сен билмадингми! Фалончи бандам бетоб бўлганида бориб сўрамадинг. Агар бориб сўраган бўлганингда, албатта унинг олдида Мени топар эдинг».

Бир аёл дедики: «Э Аллоҳнинг расули! Менинг бир хасталигим бор: тутқаноғим тутган пайтда мен ўзимни билмай қоламан. Шунда этакларим кўтарилиб қолар экан. Дуо қилинг, мен бу дарддан форғ бўлай». Расулуллоҳ (с.а.в.): «Дуо қилиб шифо сўрайми ё дуо қилиб сенга жаннатдан жой сўрайми?» — дедилар. Аёл деди: «Э Аллоҳнинг расули! Майли, мен бу дардга сабр этаман. Мен Аллоҳ таолонинг жамолини кўришни истайман. Фақат дуо қилинг, тутқаноқ тутган пайтда этакларим очилиб қолмасин». Расулуллоҳ дуо қилдилар. У аёл дардига сабр қилди. Одамлар уни кўрганда: «Ана, жаннати аёл» дейдиган бўлдилар.

Беморнинг ҳузурида нималарни гапириш кераклиги аввалдан ўйлаб олинса яхши. Беморни толиқтирадиган масалалардан гап очмаслик, кўнглини оғритадиган воқеаларни сўзламаслик, турли хасталиклардан ўлим топаётганлар ҳақида сўзламаслик керак. Балки, кўнгилни хушлайдиган, некбин ҳислар уйғотадиган гапларни айтиш лозим. Бўлмаса, худди бу воқеада баён этилганидай ё ноқулай, ё кулгили аҳволга тушиб қолишимиз ҳеч гапмас.

Анчадан бери хаста ётган одамнинг бир кар маҳалладоши бор эди. Дўстлари унга «хаста биродарингни шу пайтгача ҳам йўқламабсан-а?» деб танбеҳ бердилар. Бу гап карга таъсир қилиб, дарҳол зиёратга отланди. Йўлда бора туриб ўйланди:

— Мен карман, у эса хаста — ғоят паст овозда гапиради. Ҳеч нарсани эшитмасам, қандай гаплашаман?

Ўйлай-ўйлай «Беморнинг гапларини юздаги ифодадан билиб оламан, — деб қарор қилди. — Уйга киргач «Қандайсан?» деб сўрайман. У хазин табассум қилади, шу жилмайиши «яхшиман», дегани бўлади. Шунда мен «алҳамдулиллаҳ, жуда ҳам хурсандман», дейман. Кейин «нима ичиб, нима еяпсан?» деб сўрайман. Албатта, «шўрва» ёки «сут» деб бирон таомнинг номини айтади. Шунда мен «ош бўлсин», деб дуо қиламан-да, «қайси табиб қараяпти?» деб сўрайман. «Фалончи табиб», деб биронтасининг номини билдиради. Мен «У табибнинг ғоятда қўли енгил, яхши даволайди», деб кўнглини кўтараман», — деган тайёргарлик билан беморнинг уйига кириб борди. Режаси бўйича «Қалайсиз, қўшнижон», деб сўради. Бемор шукр ва сабр қилувчилардан эмасди. Шу боис кар кутгандай «Худога шукр, яхшиман», дейиш ўрнига маҳзунлик билан:

— Касалим оғир, ўляпман, — деди. Кар бу гапни эшитмаса-да, юзидаги хазин табассумдан ўзича хулоса чиқариб, суҳбатини давом эттирди:

— Оҳ! Оҳ! Жуда хурсандман, Худога шукр!

Бемор бу одамнинг карлигини унутиб, гапидан ғазабланди. «Бу одам душманим экан-да, билмай юрган эканман», деб ўйлади. Кар эса давом этди:

— Нима еб, нима ичяпсиз?

— Заҳар еб, заҳар ичяпман, — деди бемор аччиқланиб.

— Ош бўлсин, — деди кар. — Қайси табиб келиб турибди?

— Азроил келиб-кетяпти.

— Оҳ, оҳ! Унинг қўли жуда енгил-да, яхши даволайди.

Шундай деб ўзича беморнинг кўнглини кўтарган бўлиб, ўрнидан турди. Унинг душман эканига қатъий ишонган бемор эса ғазаб ўтида қовурилиб қолаверди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Беморнинг ёнига борганингизда сизни дуо қилишини сўранг. Зеро, унинг дуоси фаришталар дуоси кабидир». Яна дедилар: «Маст қиладиган ичимликлар ичувчи кишилар бетоб бўлиб қолганда уларни бориб кўрманглар».

Зиёратчининг одоби бўлгани каби, беморнинг ҳам ўзига хос одоби мавжуд. Бемор йўқлаб келган одамлар ҳузурида кўп зорланмаслиги, меҳмонларни хижолатга қўймаслиги лозим. Шукр билан ётиши керак. Чунки ҳар бир дардга нисбатан оғирроқ бошқа дард ҳам бор. Шарафли ҳадисда баён этилганки: бирон иймонли банда хасталанган пайтида Аллоҳ таоло унга икки малак юбориб, «қараб боқинглар-чи, бандам нималар деяпти?» — дейди. Агар банда: «Алҳамдулиллаҳ», деса, Аллоҳ таоло Ўзи бундан воқиф бўлса-да, яна малаклар ҳам бу сўзни Раббига етказадилар. Шунда Аллоҳ таоло дейди:

— Агар бандам шу хасталик пайтида ўлим топса, жаннатга қўяман. Агар шифо берсам, этини ва қонини покизароқ эт ва қонга айлантириб, гуноҳларини мағфират этаман!

Беморнинг сабр этишини индамай ётиш, деб тушунмаслик керак. Беморнинг яқинлари шубҳасиз, шифо ҳаракатида бўлишади. Бундай

ҳаракат биринчи галда беморнинг ўзида бўлиши керак. Агар ҳаракат қилмаса, демак, шифога умиди, яъни тиб аҳлига ихлоси йўқ экан. Шифога ўзида умид бўлмаса, дориларнинг кор қилиши қийин.

Машҳур фақиҳ ва муҳаддис Ибн Ато дейдилар: «Кишининг тўғри ё эгрилиги ва мўмин ё осийлиги соғлик чоғида ва мусибат онида маълум бўлади. Агар соғ-саломат кунларида шукр қилса-ю, мусибатга дучор бўлганида Аллоҳ таолога қарши зорланаверса, у ғирт ёлғончилардандир».

Биз — ўзимиз қандаймиз? Атрофимиздагилар, яқинларимиз қандайлар?

Шу масала ҳақида ҳам чуқурроқ ўйлаб, сўнг дуога қўл очамиз:

— Раббимиз Аллоҳ! Бизларни Ўзинггагина севдир, ўз нафсимизни енгишда ёрдам қил, «Кишиларга раҳм қилсангиз Аллоҳ таоло ҳам сизнинг хато гуноҳларингизни яширади», шарафли ҳадисига риоя этувчилардан қил. Инсонлар кўзида бизларни раҳм-шафқат бобида азаматли қил ва ёмон хулқлардан бизларни узоқ қил. Меҳр ва шафқат қалбларимизнинг тугаб-битмас хазинаси бўлсин! Ё Аллоҳ, шайтон васвасасига дош беролмай, кимгадир раҳмсизлик, бешафқатлик қилиб қўйсак, гуноҳимизни кечир, биздан раҳмсизлик кўрганларнинг зарримизга дуойи бад қилишларидан Ўзингдан паноҳ тилаймиз. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ЖАҲАННАМ КАЛИТИ

Ёмонлик уруғи кўпроқ ёшлик даврида экилади.

Ёмонликка асир бўлишнинг сабаби — нафсга асир бўлишдир.

Зулм нақадар шарафсиз бўлса, унга қарши кураш шу қадар шарафлидир.

Дунё саодати яхши, хайрли инсонлар билан қоимдир.

Ёмонлар дунёни одамлар учун зиндон қилади.

Золимнинг уйига яқинлашма. Ундан бирон нарса сўрашни хаёлингдан ўтказма. Шундай қилсанг, мард бўлиб яшайсан.

Золимга яқинлашсанг, номард бўлиб ўласан.

Яхшилик доирасидаги фазилатлар ҳақида суҳбатлашдик. Энди зулм ва унинг салтанатига бир назар солайлик. Кишининг қалби, онги жанг майдонига ўхшайди. Бу майдонга эга чиқиш учун яхшилик ва ёмонлик, шафқат ва зулм тинмай жанг қилади. Бу жангда иймон қуввати билан қувватланган томонгина ғолиб чиқади. Саҳобалардан бирининг айтишича, иймон қалбда оқ нуқта бўлиб кўринади. Иймон қуввати ошса, оқлик ҳам зиёдлашади. Агар банданинг иймони тўла комил бўлса, қалб ҳам тўла оқаради. Нифоқ қалбда қора нуқта бўлиб кўринади. Нифоқ кўпайган сари қоралик зиёдлашади. Қачонки нифоқ тўла бўлса, қалб ҳам тўла қораяди. Киши қалби қорая бошлаган кунидан эътиборан ҳар турдаги ёмонликларга банди бўлаверади. «Ёмон нарсага қарасанг —

кўнглинг қораяди» дейилиши балки шундандир. Бўри оч қолдими, ҳар қандай ёвузликни қилгани каби, қалб қорайса, ҳар қандай ёмонликни қилаверади. Фоний дунё яхшилар ва ёмонлар орасидаги муҳориба майдонидир. Ёмонларнинг ғалаба қозонишига йўл қўйиб берилса, оламни фалокат босади. Балки Қиёмат ёмонлик яхшилик устидан мутлақ ғалаба қозонган куни бошланар?

Яхши ахлоқ гоҳ табиий — туғма, гоҳ яхши феълларга одатланиш туфайли, гоҳида яхши феълли кишиларни кўриб, уларга яқин бўлиш натижасида ҳосил бўлади. Буларнинг барчаси Аллоҳ таолога яқин қилувчи фазилатлардир. Кимки табиатан разил, пасткаш бўлса, камига ёмонлар билан ошно тутиниб, улардан ёмонликни ўрганса ва ёмонликка одатланса, улуғ ва қудратли Зотдан ғоятда узоқ бўлади.

Ғаззолий ҳазратларининг фикрича, табиий, одатий ҳамда ўрганиш каби жиҳатларга кўра фарқланадиган кишилар мана шу икки даража орасидадир. Ҳар бир даража ўзи тақозо қиладиган сурат ва ҳолатга кўра Ҳаққа яқинлашади ё узоқлашади. Шу ўринда Залзала сурасидаги охирги оятларни яна бир эслайлик: «Бас, ким ҳаёти дунёдалик пайтида зарра миқдоричалик яхшилик қилса, Қиёмат кунида ўшани кўрур. Ким зарра миқдоричалик ёмонлик қилса, уни ҳам кўрур!» Ёмонликлари учун жазо топганлар айбни кимлардандир қидириб сарсон бўлмасинлар. Чунки: «Уларга Аллоҳ жабр қилгани йўқ, балки улар ўзлари ўз жонларига жабр қилгувчи бўлдилар» (Наҳл сурасидан). «Албатта, Аллоҳ одамларга ҳеч зулм қилмас, лекин одамлар ўзларига зулм қилурлар» (Юнус сурасидан). «Зулм қилганлар азобни кўрган вақтларида, улардан у енгиллатилмас ва уларга муҳлат ҳам берилмас» (Наҳл сурасидан).

Афлотун: «Агар бир кишини кўрсатиб: «Шуни ўлдирасан ёки ўзинг ўласан», десалар, «Мен ўзимнинг ўлимимни афзал биламан», дейишни маъқул кўрганлар. Киши дунёда худди соқчи каби яшайди. Ёмонликдан кўз юмса, ёмонлик вужудини эгаллаб, унинг ўзини маҳв этади. Золимлар мазлумларнинг манфаатларини ўйламайдилар. Ҳар киши золимлардан узоқ туриши, уларнинг чиройли гапларига алданмаслиги лозим.

Луқмони Ҳаким дедиларки: «Ёмонлик ўтини ёмонлик ўчиради», деган одамлар бекор айтибдилар. Икки ўт ёқиб кўринг, улар бир-бирини сўндирадими? Ёмонлик ўтини фақат яхшилик ўчиради.

Ким ёмонликка айласа рағбат,
Неча турли балолар кўргай».

Луқмони Ҳаким бир бойга хизматга ёлландилар. Бой унга «Ерга буғдой уруғи сочгил», деб буюрди. Луқмони Ҳаким буғдой ўрнига арпа сочдилар. Буни кўрган бой ғазабланиб:

— Мен сенга буғдой сочгил, деган эдим, нега арпа сочдинг? — деди.

— Арпа сочсам, буғдой унмайдими? — дедилар Луқмони Ҳаким маънодор оҳангда.

— Эсинг борми, ҳеч вақт арпадан буғдой унадими? — деб янада ғазабланди.

— Ундай бўлса, нега сиз доимо халққа ёмонлик қиласиз-у, яна Аллоҳ таолодан яхшилик умид қиласиз. Яхшилик қилсангиз яхшилик, ёмонлик қилсангиз, албатта ёмонлик қайтади. Арпадан буғдой унма-

гани каби, халққа озор бериб, яна яхшилик умид қилманг, — дедилар Луқмони Ҳаким.

Халқимиздаги: «Буғдой эксанг, буғдой ўрасан, арпа эксанг, арпа ўрасан», деган мақол шу ҳикматдан қувват олган бўлса керак.

Юсуф Хос Ҳожиб айтдилар: «Ёмонлик оғудир, бу оғуни ема, оғу еган киши тирикликдан баҳраманд бўла олмайди. Ёмон бўлма, номингни ёмонлик билан чиқарма.

Оловким, халойиқни куйдиргуси,
Ўчирмоқдан ўзга топилмас илож».

Ҳазрати Ҳанзала (р.а.) Расулуллоҳни (с.а.в.) зиёрат қилмоқчи бўлдилар. Воил ибн Ҳожар (р.а.) деган зотни ҳам ёнларига олдилар. Йўлда Воил ибн Ҳожарнинг (р.а.) душманлари учраб, уни қўлга олмоқчи бўлибдилар. Шунда Ҳанзала (р.а.) ҳазратлари: «У менинг биродарим», деб қасам ичди. Душманлар унинг сўзига ишониб, Воилга тегмадилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига келишгач, Ҳанзала бу воқеани баён этдилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Тўғри айтибсизлар, мусулмон мусулмонга ака-укадир. Унга зулм қилмайди, молини ноҳақ тортиб олмайди, ҳаққини ҳам камайтирмай беради».

Қалби иймон нури билан нурланган одам бошқалардан ёрдамини аямайди. Унинг қийинчиликларини бартараф этишга, унга бошқа тарафларлан келадиган жабру зулмни қайтаришга ҳаракат қилади. Яқинларининг орасини ислоҳ этади, унга суянилганда ишончини оқлайди. Чунки динимизнинг амри шундай. «Зулм», «ёмонлик» дейилганда бировлар ўлдириш ёки тепкилашни тушунади. Ҳолбуки, бир сўз билан қалбни яралаш ҳам зулмдир, ёмонликдир. Шунинг учун ҳам мусулмон дўсту биродарларини таҳқирламайди, унинг устидан кулмайди, истеҳзо этмайди. Зеро, у ҳам Аллоҳ таолонинг бандаси. Уни ҳам Аллоҳ таоло яратган, фақат бир жиҳатдан заифроқ, фақирроқ...

Расулуллоҳ (с.а.в.) кўксиларини кўрсатиб: «Кишининг ёмонлигига мусулмон биродарини таҳқирлаши етарли далилдир» дедилар. Яна дедилар: «Биродарига озор етказадиган назар билан ишора қилиш мўмин кишига ҳалол эмас». Умар ибн Ҳаттоб (р.а.) дедилар: «Мўминга зулмнинг учтаси уни золим дейишга кифоя қилади: одамларнинг қилган ишларини айблаб туриб, ўзи у айб ишни қилаверади; одамларнинг айбларини кўради, аммо ўзиникини кўрмайди; фойдаси йўқ нарсада суҳбатдошига азият беради».

Инсонни камбағал, мискин, кучсиз бўлгани учун ҳақоратлаш, ҳақир кўриш жуда ёмон одат ҳисобланади. Чунки ҳамма ҳам банда! Фақат Аллоҳ таоло бирисини чиройлироқ, бойроқ, иккинчисини кучсизроқ, камбағалроқ яратган. Инсоннинг вазифаси бошқа бир кишини таҳқирлаш эмас, балки унга ёрдам бериб, дуосини олишдир. Зеро, кўнгиллар нозик бўлади. «Э Одам фарзанди! Бирор заиф инсонга зулм ва зўравонлик қилишга нафсинг сени чорласа, ундан бурун ҳамиша ўзингдан кўра қудратлироқ Зот борлигини эсла. Ўша Зот сени ҳалиги заиф инсондан зўрроқ қилиб қўйгани каби, хоҳласа уни ҳам сендан зўрроқ қилиб қўйиши мумкин» («Ҳадиси қудсий»дан). Фақир мўминлар ўз тақдирларига рози бўлганларидан Ҳақ наздида улар-

нинг қадр-қийматлари баланд. Дуолари ҳам мустажобдир. Ёмонлар эса қудсий ҳадисдаги бу хитобни унутмасалар дуруст: «Э Одам фарзанди, билгинки, Мендан бошқа ёрдамчиси йўқ бечораҳол одамга зулм қилганларга нисбатан ғазабим қаттиқ», «...ёмонлик ва ёвузликлардан ўзингни узоқ тут. Зеро, ёмонлик дўзахнинг калитидир. Бу калит ўз эгасини албатта дўзахга бошлаб боради», «... эшитгин, кимики бир мискинга жабр қилса, мен уни Қиёматда чумоли сифатида хору зор қилиб турғизаман».

Зайд ибн Сумра айтадилар: «Жаҳаннамда денгиз соҳилига ўхшаган бир жой мавжуд. Унда туядек келадиган илонлар, чаёнлар бор. Агар жаҳаннам аҳли азобларнинг енгил бўлмоғи учун ёрдам сўрасалар «соҳилга чиқинглар», дейилади. Чиқсалар, илонлар уларнинг лабларидан, юзларидан Аллоҳ таоло хоҳлаганича тишлаб олишади. Сўнгра териларини шилишади. Улар ёрдам сўраб дўзахга қочадилар. Улар қичима касалига гирифтор қилинади. Териларини қашийверганларидан суяклари кўриниб кетади. Шунда: «Эй фалончи, сенга бу ҳол азоб беряптими?» дейилади. У «Ҳа», дейди. «Бу ҳол сенинг берган азиятларинг маҳсули, сен мўминларга зулм қилардинг», дейилади.

Бу маъно Аллоҳ таолонинг калимасидан олинган: «Бузғунчилик қилганликлари сабабли азоб устига азобни зиёда қилурмиз» (Наҳл сурасидан).

Агар одам болалари мазкур оятлару ҳадисларга, ҳикматларга биноан ҳаракат қилсалар, номлари, шону шавкатлари дунё ва охиратда мангу қолади. Дунёда ҳам жаннатдаги каби яшаш мумкин бўлади. Бу фақат мусулмонлар учунгина эмас, бутун инсониятга дастур бўла оладиган қоидадир. Қудсий ҳадисда Аллоҳ таоло бандаларига: «Э Одам фарзандлари! Мен зулмни ўзимга ҳаром қилдим, бас, бир-бирингизга зулм қилманглар», деб хитоб қилди. Ҳа, айнан Одам фарзандларига қараб хитоб қиляпти. «Э насоролар!» ёки «Э мусулмонлар!» дегани йўқ. Зулмни бани башарга ҳаром қилдики, буни бутун инсоният англаб, шу қоидага асосан яшаши шарт. Агар бу амрга амал қилинганда эди, биров-бировнинг ҳаққига хиёнат қилмаган бўларди. Бир-бирининг молига, жонига кўз олайтирмаган бўларди. «Унинг шунча мол-дунёси: иморатлари, уловлари , ёзги ва қишки дала ҳовлилари бўлса, бу нима деган гап?! Бизда эса ҳеч нарса йўқ. Урайлик, синдирайлик, тортиб олайлик, биз ҳам роҳат-фароғатда яшайлик», деган васвасалар хаёлга келмаган бўларди. «Э Одам фарзанди! Яхши эшитиб олгинки, бандаларимдан ҳеч бири, ўзининг зулми, макр-ҳийласи, чақимчилиги, тажовузкорлиги ва ғаразу ҳасадидан одамларни тинч қўймагунича, ўзи ҳам Менинг азобларимдан тинч ва омон бўлмайди». «Ёмонликларни қилиб юриб, бирларига ўлим етганда: «Энди тавба қилдим», деганларга ва кофир ҳолларида ўлганларга тавба (қайтиш) йўқ. Ана ўшаларга аламли азобларни тайёрлаб қўйганмиз» (Нисо сурасидан).

Кофир ҳолида ўлганларнинг борар ери ўз-ўзидан маълум — дўзах. Уларнинг тавбалари ботил ва ҳеч қачон қабул бўлмайди. Аммо мўмин бўла туриб, мўминликка тўғри келмайдиган иш қилганлар-чи? Уларга ўзини ўнглаб олиш имкони берилган эди. Тавба эшиги очилган эди. Улар гуноҳларига тавба қилишлари, яъни ёмонликларидан қайтиб, са-

вобга юришлари керак эди. Аммо вақтида бу ишни қилмадилар. Энди ўлим кўзларига кўриниб қолганда, тавба қилдим, деганларидан нима фойда? Бу Фиръавннинг сўнгги нафасини эслатмайдими?

«Ким зулмдан кейин тавба этса ва амали солиҳ қилса, Аллоҳ албатта тавбасини қабул қилади. Шубҳасиз, Аллоҳ мағфиратли ва раҳмли Зотдир» (Моида сурасидан. Анъом, Наҳл сураларида ҳам шу маънодаги оятлар мавжуд). Муфассир ҳазратлари мазкур ояти каримани бундай тушунтирадилар:

Гуноҳ қилган банда тавбага шошилмоғи лозим. Аммо бу ояти каримага чуқурроқ назар соладиган бўлсак, унда: **«Тавба этса ва амали солиҳ қилса»**, дейилмоқда. Мусулмон одам учун ёмонликдан тўхташнинг ёки қайтишнинг ўзи кифоя эмас экан. Ёмонликдан қайтиш билан бирга, яхшилик амалларини қилиши зарур экан. Чунки «Албатта яхши ишлар ёмон ишларни кетказади» (Ҳуд сурасидан). Расулуллоҳ бу хусусда дедилар: «Қаерда бўлсанг ҳам, бирор ёмон иш қилиб қўйганингдан сўнг дарҳол уни ювиб юборадиган бирор яхшилик қилиб, одамларга қўшил». Киши ёмонликни қилмай қўйиб юраверса, орада бўшлиқ пайдо бўлади ва бу бўшлиқ уни яна ёмонотлиққа қайтариши мумкин. Шунинг учун ҳам яхшилик қилиш, тавбани қабул этиш шартларига қўшилмоқда. Ўғриликка қўл урган одам афсус ила тавба қилиб, унинг шартларига риоя этса, Аллоҳ таоло ҳузурида албатта унинг тавбаси қабулдир. Аммо у қўлга тушиб, иши қозихонага етса, унга нисбатан жазо чораси қўлланилиши шарт. Бу ерда уни кечириб бўлмайди. Пайғамбаримизнинг даврларида бир одам қимматбаҳо ридосини бошига қўйиб ухлаб ётганида, бошқа бир шахс аста келиб, уни ўғирлайди. Бироқ дам ўтмай қўлга тушади. Ридонинг эгаси уни ушлаб, Пайғамбаримизнинг ҳузурларига олиб боради. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ўғрининг қўлини кесишга амр қиладилар. Шунда ридонинг эгаси раҳм қилиб: «Майли, мен розиман, битта ридо учун қўли кесилиб кетмасин», дейди. Пайғамбаримиз алайҳиссалом унга: «Шу гапингни буни менинг олдимга олиб келмай туриб айтганингда бўлар эди. Жазо ҳукмини бекор қилиш энди мумкин эмас», дедилар.

Ўғрининг айбини ўғирланган мол эгаси кечиб юбора олмаганидек, ҳоким ҳам, ким бўлишидан қатъи назар, кечириб юбора олмайди.

Мадинаи мунаввара да бир аёл ўғирлик қилиб қўлга тушади. Унинг қариндош-уруғлари бундан қаттиқ ташвишланадилар. Агар қўли кесилса, бутун уруғимизга ор бўлади, деб қайғурадилар. Маслаҳатлашиб, «Усома ибн Зайд Пайғамбаримизнинг эркаси, уни ишга солайлик, кечириб юборсалар ажаб эмас», дейишади. Усома ибн Зайд (р.а.) воситачилик қиладилар. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) қаттиқ ғазабланадилар ва масжидда жамоат намозидан сўнг хутба қилиб: «Сизларга нима бўлдики, Аллоҳнинг ҳаддидан бўлмиш бир ҳадда менга воситачи қўясизлар. Аллоҳга қасамки, агар Муҳаммаднинг қизи Фотима ўғирлик қилса ҳам, қўлини кесаман! Сиздан олдин ўтганларнинг ҳалок бўлишига сабаб ҳам оддий одамга ҳадни (шаръий жазони) жорий қилиб, обрўлига эса жорий этмаслик эди», дедилар.

Бир одамнинг умри ёмонлик қилиш учун жуда кўп, яхшилик қилиш учун эса жуда оз. Умр бўйи ёмон ишлар билан машғул бўлиб, халқни

ранжитадиган одамнинг номи инсонийлик дафтарига ёзилмайди. Қаршилик кўрсатилмаган ёмонлик эса қаршилик кўрсатиб бўлмас даражага етади. Уч хил одам эришиш мумкин бўлмаган уч нарсага эришишни орзу қилади: гуноҳ иш қилиб юрганлар — савобни; ёмонлик қилаётганлар — яхшилик қайтишини; умрини фосиқлик ва дилозорлик билан кечирганлар — жаннатни. Шу боис аҳли дониш деди: «Ёмонлар билан ўлтирмагинки, гарчи ўзинг пок бўлсанг-да, ёмон суҳбат сени ифлос қилар. Қуёш қанчалар буюк бўлса-да, кичкина булут парчаси ҳам уни тўсади».

«Қутадғу билиг»да ажиб маънолар бор:

Эзгунинг (яхшининг) ҳар бир иши чиройли, ҳар бир қадами гўзал. Эзгу асло қаримайди. Ёмон юзга кирса ҳам эзгу бўла олмайди. Ёши кичик ёмон ўкинч билан қарийди. Узун ёшли эзгу эса севинчда юради. Эзгу ҳар куни янгидан-янги тилак-мақсадларга эришаверади. Ёмонларнинг эса кундан-кунга мунг ва алами ортади.

Ёмонлар икки тоифадир: бирлари ўжар, қайсар ва ярамас бўлиб, уларнинг қилмиш-қидирмишлари тубанликдан иборат.

Оқ сут билан кирса қайси бир қилиқ,
Ўлим тугамагунча ўзгармас йўриқ.
Мижозга қўшилиб келаркан одат,
Уни буза олур бир ўлим фақат.
Бир удум яралса қоринда агар,
Қора ер қаърига кирганда кетар.

Иккинчи тоифа эзгуларга қўшилгудай бўлса, ўз рафторларини ўзгартириши, тубан ва ярамас хулқ-атвордан воз кечиб, эзгуликка юз беришлари ҳам мумкин. Бунинг учун эса яхшиларнинг мадади даркор.

Ёмонга қўшилса, кўр, эзгу билиб,
Йўлини ростлагай ёмон ҳам кўриб.

Эзгулик — қимматбаҳо гавҳар, асл ипак ва тоза шоҳи мисоли — у доимо баланд қадрланади. Доимий эъзозда бўлади. Ёмонлик эса қадрсиз нарсадай гап. У доимо оёқ остида қолиб кетаверади.

Эзгу эзгуликдан чекмагай фиғон,
Ёмон ўз феълидан бўлар пушаймон.
Ёмонлик қилганнинг улуши — ўкинч,
Ёмонга яхши бўл, майли ҳар қачон.

Қайси эзгу ўз эзгулиги учун ўкинади? Номи чиққан ёмонлар ҳам охирида ўз ишларидан пушаймон қилади:

Бало, машаққатлар, ўкинч ва алам,
Ёмонлар улуши бўлади, болам.

«Ёмонлик» ва «зулм», «ёмон одам» ва «зулм қилувчи (ёки «зулмкор»)» сўзлари айри-айри бўлса-да, тилимизда маънодош сўзлар каби қўлланиб келинади. Биз «зулм» ўрнига кўпроқ «ёмон»ни ишлатамиз. Аслида «ёмон»нинг маъно жиҳатдан қамров доираси кенгроқ, «зулм»ники торроқ. Қайси сўзни ишлатмайлик, бир маънони англаймиз. Қуръони карим ва бошқа китобларда ёмонлик «зулм» шаклида тилга олинади.

Ҳар қандай адолатсизликнинг ҳар қандай кўриниши, жабр-ситам зулм доирасига киради. Бузуқ ахлоқнинг барча кўринишлари, хусусан, фирибгарлик, ёвузлик... ёмонлик доирасининг тобеларидир.

Золим кимдир? «Золим» деганда аввал бировга азият, озор етказувчи киши тушунилади. Бировни уради, ранжитади, ноумид қилади, бўғизлайди, яралайди, қон қақшатади. «Ёвуз» ёки «ваҳший» зулмнинг даражаларини англатади.

«Зулм» деганда биз аввало шуларни ўйлаймиз. Ҳа, булар кишининг кишига қилган зулмлари. (Бу ҳақда кейинроқ алоҳида тўхталамиз.) Золим бошқаларга изтироб берувчи, инсоний ҳуқуқларини топтовчи, бахтсизлик келтирувчи ишлар қилади: молини олади, жонига қасд этади, жароҳатлайди...

Инсон фақат бошқаларга эмас, ўзига-ўзи ҳам зулм қилади. Бошқаларга зулм қила туриб аслида ўзига-ўзи зулм қилаётганини фаҳм этмайди. Зулм — гуноҳ! Гуноҳкор эса Қуръон таъбири билан айтганда, «золимун линафсиан» (ўз-ўзига, ўз нафсига зулм қилган инсон) дейилади. Бу ўринда ўз нафсига зулм қилиш — нафсига жиҳод қилиш, нафсини енгишга уриниш маъносида келмаяпти. Хўш, унда нима учун гуноҳкор «ўз нафсига зулм қилган инсон» дейилмоқда? Бу одам гуноҳи учун охиратда жазосини топади. Жаҳаннамда азобланади. Демак, у бошқани эмас, ўзини, ўз нафсини азобга гирифтор қилади. Аллоҳ таоло бандаларини жаннатга тушишини истайди, бироқ, банда жаннат йўлига ўз қўли билан зулм тўғонини тиклаб, тўсади. Унга: «Ибодат қил!» дейилади, у қилмайди ва ўзига-ўзи жазони лойиқ кўради. «Ароқ ичма!» дейилади, у эса ичаверади. Ҳали Қиёматдаги жазога фурсат бор, унгача бу дунёда касаллик азобини чекаверади... Оғир хасталикка мубтало бўлгач, ичишни ташлайди, аммо, бундан қанчалик наф бор? Мавлоно Румий дедилар: «Киши бировга ёмонлик қилса, энг аввало ўзига-ўзи ёмонлик қилибди. Унинг ёмонлигидан ўзга кишилар қанча жабр кўрдилар? Унинг ўзи бу ёмонлиги эвазига қандай жазога лойиқ топилди? Тоғ бошига қўниб учган қуш тоғнинг нимасини орттирди ва нимасини камайтирди?»

Айрим золимлар борки, ўз аҳмоқликлари билан фахрланиб ҳам қўядилар. Ҳазрати имом Ҳусайнни шаҳид этган бадбахт «Бугун мен дунёнинг энг шарафли инсонини қатл этдим», деб ўз руҳий паришонлигини ва золимлигини эътироф этган экан.

Золим ва фосиқ киши валиуллоҳдан: «Ибодатларнинг қайси бири афзалроқ?» деб сўради. Жавоб бердилар:

— Сенинг учун уйқу энг яхши ибодатдир. Чунки ухлаган пайтингда ҳеч кимга зарар бермайсан.

Хусрав замонда шоҳлар ейдиган баъзи таомларни фуқаронинг ейиши ман қилинган экан. Агар ўша таомни авомдан бирон кишининг егани маълум бўлиб қолса, жазоланаркан. Бир одам подшоҳнинг яқин ясовулини шундай тансиқ таом билан сийлабди. Ясовул, тўйиб, мамнун бўлибди-ю, аммо уйига қайтиши ҳамон қоғоз-қалам олиб, сахий одамнинг қилган ишидан подшоҳни огоҳ этибди. Подшоҳ унинг қабиҳ хабарини ўқигач дебдики: «Бу қилмишинг учун сенга таҳсин айтмайман. У одамни эса подшоҳ ейдиган таомни пиширгани учун эмас, балки ёмонликни раво кўрадиган кўрнамакни меҳмон қилгани учун жазолайман!»

Солиҳ яхшиликдан қувонганидек, золим ёмонликдан завқланади. Ҳатто бировнинг ўлимидан ҳам қувонади. Золимнинг паноҳида маишатга етгунча, тупроқда оч-наҳор ётган афзал, дейдилар. Золим фақат қилич қаршисида титрайди. Бўйин эгади. Бошқа вақт ўзгаларни масхара қилаверади. Қайс ибн Соида ўғлига бу насиҳатни қилди: «Эй ўғлим, бундай мақол бор: «Сен менга зулм қилсанг, сенга ҳам зулм қилгувчилар бор». Бу ҳикматни англа ва ҳеч кимга зулм қилма! Молу давлатдан хазина тўпламай, илму ҳунарни хазина қил. Дўсту биродарларингни ўзингдан узоқлаштирма, ҳар бир ишни маслаҳат билан адо қил!» Усмонли давлатининг қурувчиси Усмон Fозий вафот этиши олдидан ўғли Ўрхон Fозийни чақириб бу васиятни қолдирди: «Эй ўғил! Асло қўшинларинг ва бойлигинг билан мағрурланма. Ҳақиқий олим ва ориф зотларга ҳурмат кўрсатиб, саройингдан уларга жой бер. Менинг ҳолимдан ибрат олки, заиф ва кучсиз бир чумолича бўлмай туриб, бу мавқега эришдим. Доимо адолат ва инсоф тарафида бўл. Сени зулмга даъват қилганларни давлатингдан узоқлаштирки, улар сени инқирозга етаклай олмасинлар». Донишманд ҳукмдорлар шаҳзодаларга яхши тарбия бериб, уларни зулм қилмасликка даъват этганлар. Чунки улар Бедил ҳазратлари айтмоқчи, золимларнинг ўрни энг сўнг мазлумларга қолажагини, олов оёқдан йиқилғач, жойини кулга қолдиражагини яхши англаганлар.

Бошқаларни ёмонликка йўллаган киши уларга энг катта хиёнат қилган бўлади. Кишининг золимга эргашгани — энг ёмон йўлга кирганидир. Ёмонлар қайсарлик билан кишиларни зулм сари етаклайди. Жаҳаннамга судрайди. Ёмонларни олқишлаганлар эса улар билан бирга лаънатланди. Одам боласи жон танасини тарк этмай туриб, ёмон одатларини тарк этишга улгириши керак. Расули акрам (с.а.в.) дедилар: «Зулмдан тийилинг, зеро зулм Қиёмат кунининг зулмат ва қоронғуликларидир».

«Аллоҳ золимларни севмайди» (Оли Имрон сурасидан), «Золим қавмларни ҳидоят этмас» (Тавба сурасидан). Шу боис ҳар кимнинг ёмонлиги аввало ўзи учун балодир:

Бағдодлик бир араб овчилик билан шуғулланган учун ҳар тарафларни кезиб юрарди. Кунларнинг бирида шу шаҳар амалдори овга чиқди. Ов асносида чарчаб, йўл четига ўтирди ва овқатланишга киришди. Овчи араб ҳам юра-юра, тасодифан шу жойга келиб қолди. Амалдор унинг ҳориб-чарчаганини кўриб, дастурхонга таклиф этди. Араб бу лутфдан қувониб, ўтирди-да, овқат ейишга киришди. Бир вақт дастурхон устига қўйилган икки каклик-кабобни кўриб кулиб юборди. Атрофда ўтирганлар унинг бу қилиғидан ранжиб, танбеҳ бердилар:

— Эй беадаб, улуғ кишининг дастурхонида ўтириб, овқат ейилаётган бир пайтда бевақт ва бемаврид кулишингнинг сабаби нима? Хаёлингга қандай бемаъни фикр келиб қолди?

— Бу кулгим остида ажойиб сир бор, эшитсангиз, сиз ҳам кулаверіб қотиб қоласиз, — деди араб.

Бу гапдан дастурхон соҳиби бўлмиш амалдорнинг жаҳли чиқди.

— Қанақа сир?! Гапир тезроқ! — деб пўписа қилди.

Ўзининг ёмон иллатини яхши фазилат деб ҳисобловчи араб гап бошлади:

— Эй хожа, бугун эрталаб чангалзорда ов қилиб юрган эдим. Тасодифни қарангки, шу овлоқда ёлғиз келаётган савдогарга учрадим. Унинг ёнида кўпгина олтин бор экан. Тортиб олдим. Ўзини эса маҳкам боғлаб қўйдим. Турли молу мато ортилган отини ҳам ихтиёримга олдим. Сўнг уни ўлдиришга шайланган эдим, у доду фарёд қилиб:

— Мени ўлдирма, молимнинг ҳаммасини ол! Барини сенга бердим! Шаҳарда бола-чақаларим бор, уйим фалон маҳаллада. Уйим ҳам сенга бўла қолсин. Қўйиб юбор, жигаргўшаларимнинг ёнига борай, — деб ялина бошлади.

Мен унинг оҳу фарёдига парво қилмай дедим:

— Беҳуда гапларни айтиб, ўзингни уринтирма. Барибир фойдаси йўқ! Устодлар: «Кесилган бош гапирмайди», деганлар. Агар сенинг сўзингга учиб, тирик қўйиб юборсам, бу сир барибир фош бўлади.

Шу пайт иккита каклик учиб келиб, яқинимиздаги тош устига қўнди. Нажот йўқ эканини сезган савдогар какликларга қараб:

— Эй какликлар, мана бу аблаҳ одам мен бегуноҳни ўлдирмоқчи. Сизлар мен бечоранинг ҳолига гувоҳ бўлинглар! — деб бақирди.

Мен эса унга қараб: «Эй аҳмоқ, паррандалар гувоҳ бўлганини ҳеч қачон кўрганмисан?» дедим-да, бошини танасидан жудо қилдим. Ана энди юра-юра бу ерга келиб қарасам, ўша иккита каклик кабобга айланиб, дастурхонда турибди. Нодон савдогарнинг «гувоҳ бўлинглар» деган гапи ёдимга келиб, кулиб юбордим.

Ўзининг ёмонликларини фазилат деб юрувчи бу киши дастурхон соҳиби бўлмиш амалдорни ҳам ўзи каби зулмкор деб билган эди. Барчани ўзидек тасаввур қилиб, зулмни яхши хислат деб юрувчи овчи араб вазият ўзгача эканини англагач, тиз чўкиб, фарёд чека бошлади:

— Эй марҳаматли хожа, мен ҳеч кимни ўлдирганим йўқ. Мен ҳазиллашдим. Лоф гапларни айтиб, сизларни кулдирмоқчи эдим, холос.

Амалдор унга ғазаб билан деди:

— Эй аҳмоқ, ҳозир ўзинг тилинг билан иқрор бўлиб турган эдинг. Энди нега тонасан? Сен ёмонлигингни ўзинг ошкор қилдинг ва жазо ботқоғига ўзинг ботдинг.

Б а й т: *Жафо қиличини кўтарса киши,*
Аниқдир ўзи ҳам ундан ўлиши...

«Қилмиш — қидирмиш», «Нима эксанг, шуни ўрасан», деб бекорга айтишмаган. Ҳа, Аллоҳ таборак ва таоло айнан шу каби кимсалар ҳақида дедики: «Балки ёмонлик-гуноҳларни касб этган кимсалар ҳаётларида ва ўлимларида, Биз уларни ҳам иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар билан тенг тутмоғимизни истагайдирлар? Нақадар ёмон ҳукм қилурлар-а!» (Жосия сурасидан).

Кишини таажжубга соладигани шуки, ёмонлар қилмишларини ё яхшилик, ё одатий ҳол деб фаҳмлайдилар. Айримлар қилган зулмларини яхшилик нияти билан хаспўшлайдилар. «Боплаб урган эдим, ўшандан бери жим юрибди», деб қўядилар.

Маккаи мукаррама подшоҳи Ҳажжожнинг ғоят золим бўлгани ҳақида сўз юритиб эдик. Ул золим «Дунёда қон тўкишдан лаззатли нарса йўқ», дер экан. У бағдодлик ғоят тақволи, донишманд Сулаймон ибн Мусодан: «Эй азиз аржуманд, бизларга бир яхши дуо қилғил», деб сўради. Ҳажжожнинг илтимосини қабул қилган ул азиз дуога қўл кўтариб дедики: «Э Худо! Бу золим шумнинг жонини олгил ва умрини оз қилғил». Ҳажжож бу дуони эшитгач, Аллоҳ таоло йўлида юргувчи ул азизга деди: «Бундайин дуога нечун тилинг айланди? Мендан нима жафо кўрдингки, бундайин хавфли дуо қилдинг?» Яхши юришгуришли ул валиуллоҳ жавоб бериб айтдики: «Бу дуо кўркам дуодир. У сенга ва барча мўминлар учун яхшидир». Ул азиз кимса яна Ҳажжожга дедики: «Агар сен менинг дуоим сабабли тез кунларда ўлиб, охират уйига борсанг, гуноҳинг озроқ бўларди. Зероки, умринг узун бўлса, гуноҳинг кўп бўлиб, тамуғда узоқ турарсан. Тез ўлмоғингдан яна бир фойда шуки, мўминлар бошидан зулминг кетиб, роҳатда қолурлар. Сенга бундан ортиқ яхши дуо бўлурми?» Айтмишларки, ул азиз бу дуони қилганларидан сўнг йигирма кун ўтгач, Ҳажжож ҳижратнинг 126 йилида, рабиъ ул аввал ойининг 13-кунида жума кечаси дорул бақога кетди.

Яна бир ҳикоятга кўра, ўтакетган золим ҳукмдор овга чиқди. Тасодиф юз бериб, аскарлардан ажраб қолди, бу ҳам етмагандай дарёга йиқилиб тушди. Сувда суза олмагани сабабли чўка бошлаган эди, бир киши уни қутқариб қолди. Ҳукмдор халоскорининг кимлигини сўраб, ўзидан билиб олди. Саройига қайтиб келгач, уни чақиртирди-да, мукофотлаш ўрнига бу гапни деди:

— Сендан бир масалани сўрайман, агар тўғри жавоб берсанг, қутуласан, бўлмаса, бошингни танангдан жудо қиламан. Айтчи, халққа доим жабр-зулм қилган киши ҳалокат чуқурига йиқилай деб турганда бир киши уни ўлимдан қутқазиб, халқнинг яна жабр-зулм остида қолишига сабабчи бўлса, у кишини нима қилиш керак? Унга жазо бериш керакми ё йўқми?

У киши кеча сувдан қутқарган одами ҳукмдор эканини англади, бироқ, довдираб қолмади, дадил жавоб берди:

— Халққа жуда ҳам жабр-зулм қиладиган ашаддий золимларнинг биттаси — сиздирсиз. Кеча сиз ҳалокат олдида турган эдингиз. Сизни қутқариб, мен халқ учун фойдали иш қилдим. Чунки сиздан аввал отангиз ҳукмдор эканида халққа кўп зулм ўтказган эди. Барча нафратланиб, унга лаънат ўқирди, унинг тезроқ ўлишини тиларди. Шу билан бирга, унинг ўғли ҳукмдор бўлса, отаси каби золим бўлмайди, деб умид қиларди. Отангизнинг вафотидан кейин сиз ҳукмдор бўлдингиз. Лекин халқнинг умиди пучга чиқди. Сиз отангиздан ҳам баттар золим бўлдингиз. Зулмда отангизни йўлда қолдириб кетдингиз. Энди барибир ўлимингиздан кейин ўғлингиз ўрнингизга ўтиради. Унинг сиздан ҳам баттарроқ золим бўлиши турган гап. Ундан кўра ҳукмдорнинг ўзи ўлмай тура турсин, ўғли тахтга ўтирса, халқ янада кўпроқ жабр-зулмга гирифтор бўлади, деб сизни ҳалокатдан қутқаришга ошиқдим.

Ажабки, ростгўй кишининг гаплари ҳукмдорга таъсир қилди. Ҳақиқат олдида бўйин эгиб, унинг мукофотини берди.

Байт: *Истайсанким, етмагай сенга бало,*
Бермагил ҳеч кимга озору жафо.

Ўтган асрлар адабиёти билан танишганимизда кўп мисоллар, айниқса, одиллик ва зулмга доир ҳикматларга мисол тариқасида подшоҳлар ҳаёти тилга олинади. Бундан шоҳларнинг барчаси золим ўтган экан, деган нотўғри хулосага бормаслик керак. Шунинг баробарида одиллик ва зулм фақат подшоҳлар ҳаётига хос, деб ўйлаш ҳам нотўғри. Бу фазилат ва иллат касб, мансаб танламайди. Ўзингиз айтинг, гадонинг марҳамат қилганига ёки заргарнинг (ёки аравакашнинг) ўзгага зулм ўтказганига гувоҳ бўлмаганмисиз? Зулмга ҳам адолатга ҳам ҳар қадамда дуч келишимиз мумкин.

Сиз яқинда бўлиб ўтган бу воқеа баёни билан танишинг-да, фикримизга қўшилиш ёки қўшилмасликни ўзингиз ҳал қилинг.

Бир дўстимиз ҳикоя қилдилар:

— Ёмғирли кунларнинг бирида бекатда автобус пойлаётган эдим, ёши элликлардан ошган бир аёл келиб, ёнимга турди. Аёл кун совуқ бўлишига қарамай, бир оз юпун кийинганидан дилдираб турарди. Унга раҳмим келди.

— Опажон, қаерга боряпсиз, шундай ҳавода? — деб сўрадим.

— Йўлни яхши билмаганим учун гангиб қолдим. Марказий касалхонага боришим керак, — деди у синиқ овозда.

— Озгина кутсангиз, йўналишдаги такси келади, бирга кетамиз. Қаерда тушиш кераклигини ўзим кўрсатиб қўяман, — дедим.

Ниҳоят, биз кутаётган таксининг қораси кўринди. Шу онда бешолти киши пайдо бўлиб, кутаётганлар тўдасининг олдига туриб олишди. Машина тўхташи билан, аввалдан кутаётганларни туртиб-суртиб, чиқиб ўтиришди.

— Инсоф қилинглар, навбати билан-да, биз қанча пайтдан бери кутиб турибмиз-ку?! — деган норозилигимга парво ҳам қилишмади. Шунда:

— Ҳеч бўлмаса, онахонни касалхонага ташлаб қўйинг, шошиб турибдилар, — дедим ҳайдовчига қараб. Ҳайдовчи аёлга бир қараб олида, тўнглик билан:

— Яна озгина кутсинлар, касалхонага ўзлари олиб кетишади, — деб пичинг қилди.

Биз иложсиз аҳволда қолавердик. Салдан кейин бўшроқ таксига ўтирдик. Бироқ манзилимизнинг ярмига етмай, машина тиқинга дуч келиб, тўхтаб қолди. Ҳайдовчи машинадан тушиб, турна қатор машиналар оралаб, олдинга қараб юрди. Бир маҳал ранги оқарган ҳолда қайтиб келди.

— Мендан олдин кетган такси «КамАЗ»га бориб урилибди, ўлганлар ҳам бор... — деди йиғламсираб.

Мен «ялт» этиб аёлга қарадим. У нимадир деб пичирлаб қўйди...

Сурбетлик қилган йўловчилар, ҳайдовчининг тўнглигида эҳтимол зулм аломатларини кўрмассиз. Ҳукмдорларнинг зулми олдида бу арзимас нарса бўлиб кўринар. Лекин Аллоҳ таолонинг наздида арзимас нарса бўлмаслигини юқорида оят мисолида ёдга олган эдик.

Бизларга таъсир этган ҳикматлар тарих китобларида шоҳлар ҳаётидан бўлгани учун, ўзгартирмай, айнан олишни маъқул кўрдик. Шулардан бири юқоридаги ҳикоят мазмунини давом эттиради, яъни, ҳаёт ҳикматини тўғри англаш энг ашаддий золимни ҳам адолатга қайтариши мумкин. Аввалги суҳбатларимизда тарихда «Анушировони одил» деб ном қозонган Эрон шоҳи ҳақида бир неча ҳикматларни баён қилиб эдик. Бу зот одилликни касб қилмасдан олдин зулми билан ном қозонган экан. Бир куни вазири донишманд Бузургмеҳр билан кетаётганида икки томонга сафланиб қўниб турган бойқушлар тўдасини кўрди. Ҳар тўдадан биттадан бойқуш олдинга чиқиб баҳслаша бошлашди. Анушировон бу ҳолдан таажжубланиб дедики:

— Сиз комил донишманд, ҳатто ҳайвонлар кайфиятидан хабардор олимсиз. Айтинг, бу бойқушлар не учун бу ҳолда сафга тизилганлар? Ўртадаги икки бойқушнинг баҳси сабаби нима?

Бузургмеҳр жавоб берди:

— Икки томон бир-бирига қуда бўлмоқчи, ўртадаги баҳслашиб турган бойқушларнинг бири бўлажак куёвнинг, иккинчиси қизнинг отасидир. Қизнинг отаси: «Қалин ҳақи учун қирқта вайрона жой беришингиз керак, агар талабимни бажармасангиз, қизимни ўғлингизга бермайман, менга қуда бўлишни хаёлингизга ҳам келтирманг», деяпти. Йигитнинг отаси эса: «Қалин беришдан бош тортмайман. Ҳозирча тўрт вайрона тайёр, шуларни ола туринг. Ҳозирги подшоҳ доим айшу ишратдадир. Мамлакатнинг ҳолидан хабарсиз, камбағал бечораларнинг аҳволига, доду фарёдига қулоқ солмайди. Золимларнинг зулмини даф қилмайди. У одил эмас. Агар аҳвол шу тарзда давом этаверса, бу юрт тез орада харобазорга айланади. У вақтда сизга қирқ эмас, саксон вайронани қалин учун тортиқ этаман, унгача озгина сабр қила туринг», деяпти. Икки бойқушнинг тортишуви шу вайроналар устида бўляпти.

«Зулмдур бир балои дил озор, гар нажот истасанг балодан кеч», деганларидай, Анушировон бу ҳикматдан яхши хулоса олди саройига қайтиб, адолат ва инсофни шундай маҳкам бунёд этдики, орадан асрлар ўтса-да, тарихда «золим» эмас, балки «одил шоҳ» деган сифати билан жой олиб турибди.

Анушировон, эҳтимол ўша воқеадан кейин «шикоргоҳда эрди. Онинг учун бир сайдни кабоб қилмоқ тиладилар. Аммо туз йўқ эрди. Бир ғуломга деди: «Зинҳор тузнинг баҳосин бермай олмағил, то подшоҳлар орасида бу иш расм бўлуб, кентга хароблиғ етмасун». Ул чоғда муқарраблар дедилар: «Бир ҳовуч туз била кентга на зарар етгусидир?» Анушировон деди: «Бурун зулм бунёди жаҳонда бағоят оз эрди, ҳар кишиким келди, онга бир нимарсани зиёда қилди, то бу ғоятға етди».

Қитъа: *Кирибон бир олма шаҳ олиб раийят боғидин,*
Туғмаси чопиб дарахтин боғини айлар хароб.
Йўқ эса бир байза олса зулм ила султони мулк,
Лашкари барча товуқларни егай айлаб кабоб.

Султон Маҳмуд Ғазнавийда фазилатлар оз эди. Унинг хизматида

Музаффар девона деган киши бор бўлиб, золимлиги, нобакорлиги ва эътиқодсизлиги билан ном қозонганди.

Султон Маҳмуд Дашт вилояти ва унинг атрофидаги қишлоқ ва ариқларни ўз мулкига қўшиб олишни ихтиёр этди. Бироқ ер эгалари жойларини сотишдан бош тортдилар. Бундан Султон ғазабланди-да, жазо бермоқ учун Музаффар девонани уларнинг устига назоратчи қилиб юборди.

Музаффар аҳолига шундай зулмлар қилдики, тез кунларда улар жонларидан тўйиб, ўлимларига ҳам рози бўлиб қолдилар. Музаффарнинг зулмларидан бири бундай эди: у ўз мулозимлари билан яшаётган уйи томига чиқиб олиб, деҳқонлардан бирини чақиртирди. Деҳқон томга чиққач: «Уйимнинг томига нимага чиқдинг?» деб дағдаға қилди. «Ўзимча чиққаним йўқ, чақиртирганингиз учун чиқдим», деди бечора деҳқон. «Ёлғон айтасан, сени ҳеч ким чақирмади», деб у золим ҳатто қасам ҳам ичди-да, деҳқонни томдан ташлаб юборишни амр этди. Тез кунлар ичида кўпгина деҳқонлар майиб-мажруҳ бўлиб қолдилар. Аҳвол шу даражага етдики, одамлар бу кўчадан юрмай қўйдилар. Бу золим «Ким ўз қулига зулм қилиб уни ноўрин урса, қиёмат куни албатта ундан қасос олинади», деган шарафли ҳадисни билмаганмикин? Ё била туриб шу ёвузликни касб қилдимикин? Буниси бизга қоронғи. Расулуллоҳ (с.а.в.) Умми Саламанинг (р.а.) уйларида бўлганларида чўрини чақирдилар. Чўри дарров келмади. Расули акрамнинг муборак юзларида норозилик аломати кўринди. Чўрига мисвакни кўрсатиб: «Қиёмат куни ўч олиш хавфи бўлмаганида эди, мен сени шу мисвак билан урган бўлардим», дедилар. Музаффар девона бу ҳадисни ҳам эшитмаган, эшитса-да, назарга илмагандир, валлоҳу аълам!

Зулм тури эскиргач, Музаффар янги-янги турларини ўйлаб топаверди. Шулардан бири: деҳқонни ҳузурига чақиртириб «Нечта қулинг бор?» деб сўради. «Фалонча...» деди деҳқон. «Ҳамма қулларингни шу ерга келтир», деб буюрди. Деҳқон амрни бажаргач, қуллар орасидан энг қариси, мажруҳи ва бадбашарасини танлаб: «Буни менга сот», деди. «Сизга ҳадя этдим», деди деҳқон унинг важоҳатидан қўрқиб. «Инъоминга эҳтиёжим йўқ, баҳосини ол!» деб, арзимаган чақага қулни сотиб олди ва амр қилди: «Бу қул энди султонни озод қули бўлди. Сен ўз қизингни бунга никоҳлаб беришинг шарт!»

Золимнинг бу қилиғи қўзичоқни емоқчи бўлиб, жонивордан айб излаган бўрини ёдга солади. Эсладингизми, бўри бечора қўзичоқни «Сен мен ичаётган сувни лойқалатдинг», деб айблайди. Ҳолбуки, қўзичоқ ариқнинг қуйи қисмидан, ўзи эса юқорисидан сув ичаётган бўлади.

Музаффар девонага ўхшаш золимларнинг қисматини Шайх Саъдий бундай тасвир қиладилар: «Эшитдумким, бир омил киши султоннинг хазинасини обод этмак учун раийятнинг уйин хароб қилур эрди. Ҳакимларнинг бу сўзидин ғофил эрдиким, дебдурлар: Ҳар киши бир махлуқнинг кўнглин олмоқ учун Ҳақ таолонинг бир бандасиға озор еткурса, Ҳақ таоло онга ҳамул бандани мусаллат қилур, то онинг рўзгоридин дамор чиқарур. Ойтурларким, ҳайвонотнинг сарвари шердур ва жониварларнинг камтари эшакдур. Ҳамма оқилларнинг иттифоқи била мардумозор шер борбардор эшакдан камроқдур.

Маснавий: *Гар эшак хору бетамиз ўлди,*
Юк кўтармак била азиз ўлди.
Гарчи ҳайвонлар ичрадур адно,
Лек золимдин афзалу аъло.

Ул омил кишининг халойиққа зулм ва ситам қилғони подшоҳға маълум бўлуб, буюрди, то юз турлук азобу уқубат била ўлтурдилар. Ул ҳолда ситам кўрганларнинг бири онинг устиға келиб, юзига боқиб, деди:

Қитъа: *Ҳар киши тобса қавий бозу била мансабға даст,*
Салтанат бирла улус молин емак осон эмас.
Зўр ила синғон сўнгакни гар ўтурса бўғзидин,
Йиртмай қўймоқ етушгач, қорниға имкон эмас».

Султон Маҳмуд Музаффар девонани жазолаганми-йўқми, бизга қороиғи. Эҳтимол, Дашт вилоятидаги ерларни мулкига қўшиб олгач, мукофотлагандир. Лекин Музаффар девонани Аллоҳ таолонинг жазоси кутиб тургани аниқ.

Биз зулмни қоралаймиз, золимни лаънатлаймиз. Лекин золимни яхшилик сари даъват этганмизми? Икки маст одам бир кишини ураётганида ажратганмизми ё тескари қараб ўтиб кетаверганмизми?

Молик ибн Анас ривоят қилдилар: Аллоҳнинг расули: «Золим биродарингга ҳам мазлум биродарингга ҳам ёрдам бер», дедилар. «Э Аллоҳнинг элчиси, мазлумга-ку, ёрдам бераман, аммо золимга қандай ёрдам берай?» — деб сўрадим. Айтдилар: «Уни зулмдан қайтарсанг, ана шу сенинг унга ёрдамингдир».

Абу Майсарадан зикр қилинади: «Бир киши дафн этилганидан кейин унинг қабрига Мункар ва Накир қамчи билан келишди ва: «Биз сени юз қамчи урамиз», дейишди. Марҳум «мен бундай-бундай киши эдим», деб фоний дунёдаги яхшиликларини баён қилди. Унинг гаплари шафоат бўлиб, ўнтасини ўчиришди. Банда яна яхшиликларини айтди. Шу тарзда ўчира-ўчира тўқсон тўққизтаси кетди, биттаси қолди. Мункар ва Накир унга бир қамчи уришди. Шунда қабр ичи ўт бўлиб ёнди. Ўша киши: «Нега мени урдингиз?» деб сўради. Айтишдики: «Бир зулм етган кишининг олдидан ўтаётган эдинг, у сендан ёрдам сўради, унга ёрдам бермадинг». Мазлумга ёрдам бермаган кишининг ҳолати шу бўлса, золимнинг ҳолати қандай бўлар экан?

Бир куни қовоғари асаларини ўлдирмоқчи бўлди. Чорасиз қолган асалари қовоғарига ялиниб, фарёд қила бошлади:

— Эй азиз қардошим! Атрофда шунча кўп бол бор экан, уларни қўйиб нечун менга наштарингни санчиб, ўлдирмоқчисан?

— Эй асалари, тўғри айтасан, лекин сен болнинг хазинасисан, болнинг қайноғи сенда, — деди қовоғари.

Мазкур масал орқали Мулло Жомий ҳазратлари кишиларга катта бир ҳақиқат дарси бериш билан бундай демоқчилар: «Ҳаётда асалари каби шифобахш кишиларни баъзи ёмон, ахлоқсиз кимсалар таъқиб остига олиб, йўқ қилишни истайдилар. Уларнинг энг ширин сўзлари, ҳатто, ёлворишлари ҳам ёвуз кимсаларнинг раҳмини келтирмайди.

Раҳмсиз кимсалар доно олимларни ўлдириш билан роҳатланадилар. Шу боисдан айтдиларки, «Олимнинг ўлими — оламнинг ўлимидир. Олимни ўлдирмоқ — оламни ўлдирмоқ. Олимнинг тириклиги — оламнинг тириклигидир». Бир олим бир оламдир. Оламнинг тириклиги олим биландир. Аҳли илм, аҳли донишга зулм қилишликнинг оқибати Сталин замонида ўзини кўрсатганини тарих унутмайди.

Яна бир масал: оч бўри тик қоялар устида юрган эчкига қараб қичқирди:

— Дўстим эчки, тик қояларда юриш хавфли-ку! Кел, пастга туш, қара бу майдон қандай гўзал! Ўтлоқлар, майсазорларни қарагин. Қорнингни шу жойда тўйдира қол.

Эчки бўрининг гапига кулди:

— Эй бўри! Сен қорним тўйиши учун эмас, қорнинг ташвишида мени пастга чақиряпсан-ку, шунга менинг ақлим етмайдими?

— *Эй кўнгил! Бу дунёда шу масалдаги бўри каби фикрлайдиган кишиларга дуч келасан. Шу боис сўзларининг сувратига эмас, сийратига назар сол. Бундайларнинг тузоғига тушма. Билгинки, золимлар яхшиларга ҳар доим тузоқ қуриб келган. Буларни ёдингда тут ва бўритабиат кимсалар билан қилган муомалангда ҳушёр бўл. Уларнинг ширин сўзларига алданма. Чунки улар бирор-бир ишни фойдали кўрсатиш орқали кишиларни қафасга тиқмоқчи бўладилар. Пайти келиши билан ёвуз ниятли кимсалар албатта бўриликларини намойиш қиладилар.*

Ҳа, шунақа, золимларга мантиқлими ё мантиқсизми албатта, бир баҳона керак. Таксига навбатсиз чиқиб олган сурбет йўловчилар ва тўнг ҳайдовчида баҳона йўқ деб ўйлайсизми? Бу хусусда сўралса, албатта баҳона топиб берадилар. Бирлари ҳеч бўлмаганда «Жуда шошиб турувдик», дер, яна бири «Чарчаган эдим, ҳаммага яхши қарашга қурбим етмайди», дер... Баҳона топиш қийин эмас, киши ўзи тўқиган баҳонага ўзи ишонар, бошқаларни ҳам ишонтирар, лекин бу баҳона охиратда инобатга олинармикин, масала шунда!

Султон Маҳмуд Ғазнавий замонидаги воқеага қайтсак, Музаффар девона зулмни хожасининг изни билан ва у учун қилди. Демак, ҳукмдор ҳам унинг билан гуноҳда баравар. Айтишларича, хунук ишларга буюрувчи Султоннинг ташқи кўриниши ҳам хунук экан. Бир куни кўзгуга қараб, кўнгли чўкиб ўтирса вазири кириб қолибди. «Нимадан қайғуряпсиз?» — деб сўрабди.

— Чиройли юзга ҳамма қарайди. Мендан эса ирганишса керак, — дебди султон.

— Қайғурманг, — деб вазир тасалли берибди, — ташқи қиёфага минг кишидан биттасигина қарайди. Ҳаммани ўзига қаратиш учун эса одамнинг сурати — ташқи қиёфаси эмас, сийрати — ички олами гўзал бўлиши шарт. Халққа зулм қилманг, инсоф, адолатли, шафқат ва марҳаматли бўлинг. Очиқ юз, ширинсўз, хушмуомалаликни ўзингизга шиор қилиб олинг. Ана у чоғда халқнинг муҳаббатини жалб этасиз. Халққа сизнинг хунук юзингиз эмас, гўзал сийратингиз керак. Сийратингиз гўзал бўлса, халқнинг қалбини ўзингизга тортиб оласиз.

Чиройли насиҳат! Аммо бу чиндан бўлган воқеамикин ё ровийнинг орзусидаги баёнмикин? Ростаданам бу насиҳатлар айтилган бўлса, амалга оширилганми ё йўқми, бу ҳақда ортиқча бош қотиришга ҳожат йўқ, бу борада тарихнинг гувоҳлиги мавжуд... Бу масал бекорга тўқилмагандир:

Бир замонлар барча ҳайвонларни зир титратган ўрмон қироли арслон қариди. Аввалларидан арслондан қўрққан ҳайвонлар кунларнинг бирида унинг бошига тўпландилар. От мажолсиз арслонга яқинлашиб, уни бир неча марта тепди. Бўри эса асрлоннинг бир неча жойидан тишлаб, қонга белади. Сўнгра ҳўкиз арслоннинг заифлигидан фойдаланиб уни суза кетди. У шохидан-бу шохига олиб ўйнади. Бечора арслон жуда ғамгин ва дардманд эди. Бир замонлар унинг олдида дир-дир титраган бу хоинлар, ҳозир уни тепиб, таҳқирлар эдилар. У паришон бир ҳолда, ўлимини кутиб, овоз ҳам чиқармасди. Бир маҳал эшакнинг тепмоқчи бўлиб яқинлашаётганини кўрди. Кўрди-ю, ўрмон қироли ич-ичидан ёнди. Сўнг бақирди: «Етар бас! Эшакнинг тепиши менга ўлимдан баттар! Буни кўргандан минг марта ўлишга розиман!»

Ҳали ақлини буткул йўқотмаган золим учун бу масалда катта сабоқ бор. Золим майдонга чиқса, авжланиб зулм қилаверади. Аммо бир куни ҳаёт чархи айланиб, қувват ва қудрати кетгач, у ҳам масалда бўлгани каби оқибат топади. Жаҳон тарихи бу каби аччиқ қисматларга тўладир. Тарихга боқиб, золимлар ҳолидан хабар олиб туришнинг тарбия учун фойдаси бор.

Одамзоднинг хаёлот дунёси (фантазияси) ниҳоятда кенг. Бир тоифа бу қувватни яхшиликка, хусусан илмга сарфласа, бошқаси ёвузлик йўлига сочади. Ҳайвонларнинг айримларини «ваҳший» деб сифатлаймиз. Уларда ақл йўқ. Ваҳшийлигидан мақсад — қоринни тўйдириш. У фақат шу йўл билан яшайди. Йўлбарс шолғом ея олмайди.

Маълумингизки, айрим одамларни ҳам «ваҳший» деб атайдилар. Ваҳшийлик ёки ёвузлик — зулмнинг чўққиси ҳисобланади. Одам қорин тўйдириш учун ваҳшийлик қилмайди, балки ўз кўнглига ором бериш учун ўзга бир кишини қақшатади. Йўлбарс ўлжасини пойлайди, қувлайди, бўғзидан олади, ниҳоят, қорнини ёриб тўйганича ейди. Тўйгач, нари кетади. Бизнинг назаримиздаги ваҳшийлиги бир тарзда давом этади. Бугун бир турда, эртага ўзгачароқ ваҳшийлик қилмайди. Одамзод эса онгини зулмнинг хилма-хил турларини кашф этишга сарфлайди. Тошкент ҳукмдори Азизбекнинг «Ўткан кунлар» романида тилга олинган зулмлари орасида «чаён солиғи» ҳам бор. У золим амри билан маҳалла аҳли чаён топиб, топширар экан. У эса зиндондаги айбдор устига шу чаёнларни битта-битта ташлаб, унинг азобланишидан лаззатланар экан. Буни европа илм тилида «садист» деб атайдилар. Ана энди ҳайвоннинг ваҳшийлиги билан одамнинг ваҳшийлигини солиштириб кўринг. Биз эса фикр доирангизнинг янада кенгайишига асқатар, деган умидда яна бир масални баён қиламиз:

Бир тўрғай бир филнинг йўли устида ўзига уя қуриб, тухум босди. Фил ҳамиша шу сўқмоқдан юриб сув ичгали кўл бўйига борарди. У тўрғайнинг уясини топтаб, тухумларини янчиб ўтиб кетди. Тўрғай бу бахтсизликдан нола чекиб, қушлар ёнига борди ва филдан шикоят

қилди. Қушлар: «Биз филни нима ҳам қила олардик, биз кучсиз паррандалармиз», деб нолишди. «Илтимос қиламан, сиз мен билан бориб, филнинг кўзларини чўқилаб ташланг, — деди тўрғай. — Ана ундан кейин мен унинг бошига қанақа шўрликлар ёғдиришни ўзим биламан». Қушлар тўрғайга эргашиб бориб, филнинг кўзларини чўқиб, кўр қилдилар. Шундан кейин фил бечора на сув ичиш, на овқат топиб ейишнинг иложини қила олди. Турган жойида нима топса, шу билан кифояланиб кун кечирадиган бўлди. Тўрғай буни кўргач, аламига чидолмай, ҳовуз ёқасига келиб қурбақаларга фил устидан шикоят қилди. Улар: «Биз кучли филга қарши нима ҳам қила олардик?» — дедилар. Тўрғай айтди: «Сиз фил турган жойга яқин бўлган бир чуқурнинг четига бориб, ўша ерда баланд овоз билан вақир-вуқур қилсангиз, фил сизнинг овозингизни эшитиб, у ерда сув бор экан, деб ёнингизга боради-да, чуқурга қулаб кетади». Қурбақалар бунга рози бўлдилар. Чуқур четига бориб қуриллай бошладилар. Сувсизликдан қийналган фил қурбақаларнинг овозини эшитиб, улар томон йўл олди ва чуқурга йиқилиб ҳалок бўлди...

Бу масалдан икки маъно уқиш мумкин: биринчиси, кучга ишониб, манманликка берилганнинг ҳалокати. Бунга тўрғайнинг хитоби мисол: «Эй, ўз кучига ишониб, менга ҳақорат кўзи билан боққан зулмкор! Жуссам кичкина бўлса-да, зўр ақл эгаси эканлигимни кўрсатдим. Сенинг гавданг улкан бўлса-да, ақлинг қисқа экан...» Тўғри, ҳар қандай кучни ақл билан ишлатилган тадбир ҳалок қила олиши мумкин. Лекин масалдаги мантиққа эътибор берсак, золим фил эмас, тўрғай бўлиб чиқади. Фил унинг уяси ва тухумларини атайин босмади. Тўрғай эса ақлини зулм учун ишлатди. Ахир дейдилар-ку: «Сувда тимсоҳ билан бирга сузмоқ таҳликалидир. Лекин бу ерда гуноҳ тимсоҳда эмас, унинг яшайдиган ерига борган одамдадир. Агар кимда-ким ўзи илоннинг оғзидан заҳарини олиб ичса, илон айбдор эмас. Ким шернинг ғорига кирмоқчи бўлса-ю, шер ҳужумидан эмин бўламан, деса бекор айтибди».

Баъзилар золимларнинг зулмидан безиб: «Худо бунақаларнинг жонини ола қолмайдими!» — деб зорланишади. Одамлар золимнинг тезда жазо топишини исташади. Ҳолбуки, уларга қачон ва қандай жазо беришини Аллоҳ таолонинг ўзи билади. Таксига бенавбат ўтириб, бошқаларнинг кўнглига озор берганларни Аллоҳ таоло бир неча дақиқа ўтгач жазолагандай туюлади. Улар фақат ўша айблари учун жазо топдиларми? Эҳтимол, гуноҳлар тўплана-тўплана сўнг жазога мубтало бўлгандирлар. Худди бу ҳикоятдаги каби:

Қадим замонда золим, дилозор бой бор эди. Камбағалларга жабр-зулм ўтказиб, уларнинг бозорга келтирган ўтинларини арзон-гаровга сотиб олиб, қиммат баҳога пулларди. Камбағаллар бу савдогарнинг зулмидан танг аҳволга тушиб қолдилар. Бир куни золим бир бечоранинг ўтинини зўрлик билан тортиб олди. Ўтиннинг ярим баҳосини ҳам бермади. Камбағалнинг кўнгли озор чекди. Бойни қарғаб-қарғаб кетди. Бу воқеани кўриб турган бир инсоф эгаси:

— Сен камбағалларга жабру жафо қилма, ғариб кўнгилларини вайрон этма, етимларнинг кўзларидан қонли ёш оқизма, бу ярамасликларингдан қайт, — деб насиҳат қилса ҳам, бой қулоққа илмади.

Бу воқеадан кўп ўтмай, бойнинг уйига ўт тушди, бор мулки кулга айланди. Дунё кўзига кўриниб, «уйимга ўт қаердан тушганини билолмай ҳайронман», деб яқинларига арз қилиб ўтирганда насиҳатчи инсоф эгаси келиб қолди-да, унга жавоб берди:

— Ҳайрон бўлма, жабру зулмингдан танг ҳолга келган бечора камбағалларнинг сийналаридан чиққан фарёд ўти жамланиб, сенинг уйингни куйдириб ташлади.

Бу каби золимлар хусусида аҳли дониш дедики: «Ҳар кишининг кўнглиға бир ранж еткурган бўлсанг, ҳамул ранждин эмин бўлмағил, нединки, пайкон жароҳатдин ташқари чиқар ва озори кўнгулда қолур.

Қитъа: *Билгил, албатта тангдил бўлғунг,*
Танглик бир кўнгулға еткурсанг,
Ёғусидир бошинг уза юз тош,
Қалъанинг борасиға тош урсанг.

Исфахонлик бир йигитнинг ёнида ўн минг олтин пул бор эди. Саёҳатга чиқиб, йўлда кетаётганида халтадаги пулни Домғондаги бир қишлоқ яқинига яширди. Саёҳатдан қайтганда кеч кириб қолган эди. Кечани шу қишлоқда ўтказишга аҳд қилиб, бир уйдан бошпана сўради. Уй соҳиби марҳамат қилиб, хоналардан бирини унинг ихтиёрига берди, иззат-икром кўрсатиб, таом келтирди. Истироҳат вақти етганда уй соҳиби:

— Агар ёнингизда олтинми ёки бошқа қимматбаҳо буюмми бўлса, менга бериб қўйинг. Агар ўғрилар сизда тилла борлигини сезиб, изингиздан тушишган бўлишса, бу хонада ёлғиз топиб, яна азият етказишмасин, — деди.

Йигитга бу гап маъқул келиб, олтин тўла халтани унга берди. Бир оз ўтгач нариги хонадан эр-хотиннинг ниманидир талашиб, жанжаллаша бошлагани эшитилди. Йигит танимаган одамга бойлигини бериб қўйганидан пушаймон қилиб, уни чақирди. «Азиз биродар, мен субҳи содиқда кетаман. Сизни уйғотиб, бесаранжом қилишни истамайман. Халтамни бера қолинг», деди. Уй соҳиби унинг илтимосини дарҳол бажарди. Халтанинг ипи ечилмаган, муҳри ҳам бузилмаган эди. Шундай бўлса ҳам халтани очиб, олтинларини санади. У одамнинг пок виждонли эканига ишониб, гумонсирагани учун ўзидан-ўзи ранжиди. Ҳар он ўзини Тангрининг ҳузурида деб билган кишининг қўлидан ёмонлик келмайди. Уй соҳиби шундай кишилардан эди. Аммо...

Яна бир оздан сўнг қўшни хонадаги жанжал авжига чиқди. Йигит дарчага яқинроқ бориб қулоқ тутди. Ғазабланган хотин эрига қараб бақира бошлади:

— Ажаб аблаҳ, нодон киши экансиз! Қўлингизга шунча бойлик тушганда, қўлдан бой бердингиз, у мусофирни йўқ қилиб, олтинларига эга бўлсак, ким ҳам биларди?!

Бу гапларин эшитиб, йигитнинг юрагига ваҳима тушди. Халтасини олди-ю, баланд дарахт тепасига чиқиб, шохлари орасига яширинди. Бу хонадоннинг йигирма ёшлар чамасидаги бевош ўғли бор эди. Ўша кеча ҳам ғирт маст бўлиб келиб, ўз хонасига ета олмай, мусофир йигит ётган хонага кириб, унинг ўрнига ётиб олди. Пок виждонли уй соҳиби «агар

ўғрилар сизда тилла борлигини сезиб, изингиздан тушишган бўлишса, бу хонада ёлғиз топиб, яна азият етказишмасин», — деганда шу ўғлини назарда тутган эди.

Эри ухлаб қолгач, хотин секингина ўрнидан турди-да, катта тош олиб, меҳмонахонга кирди. Мусофирнинг ўрнида ётган ўғли бошига бир уриб, уни ўлдирди. Кейин олтин тўла халтани қидирди. Топа олмагач, чиқиб, эрини уйғотди:

— Мусофир ўлди, тонг отмай туриб, жасадини кўмайлик, халтасини топайлик, — деди.

Эр хотинига лаънатлар ўқиб, меҳмонхонага кириб, чироқни ёқди. Боши ёрилиб, ўлиб ётган ўғлини кўрган хотиннинг эси оғиб қолди.

— Ёвузликнинг жазоси шу бўлади, — деди виждон эгаси. — Бегуноҳ бир киши учун дор қурган эдинг, унга ўзинг осилдинг. Энди додфарёдинг фойда бермайди.

— *Эй кўнгил! Имтиҳон дунёсида одам боласи ҳамма нарсани кўради. Муҳими, ёмонликка рўпара келиб имтиҳон қилинаётганини унутмаса бас. Ҳар қандай ёмонликни даф этиш учун ақлни ишлатиш керак. Ақлни ишлатмаган онда ёмонлик ғалаба қила бошлайди. Бу шарафли ҳадисни ҳамиша ёдингда тут: «Фаразан бир тоғ иккинчи тоққа зулм қилса, зулм қилувчи тоғ албатта майда-майда қилиб юборилади». Яъни, зулм шундай ёмон хулқки у асло кечирилмайди. Бу инсонлар ва ҳайвонлар учунгина эмас, ҳатто тоғ каби жамодот (ноорганик жисмлар)лар ҳам бир-бирига таъадий (ҳужум) қилса, албатта ўчини олиб берилади. Яхшилик билан ёмонлик, фойда билан зиённинг фарқига бормайдиган аҳмоқлардан бошқа ҳеч ким ўзгаларга зулм қилишни ўзларига раво кўрмайдилар. Ёлғиз жоҳилларгина ўз ишларининг нима билан тамом бўлишини била олмайдилар. Ақлли одам ўзига раво кўрмаганни ўзгага ҳам раво кўрмайди.*

«Улар ўзларига зулм етган вақтда унга қарши курашиб ғолиб бўладиган зотлардир» (Шўро сурасидан). Биз сабр қилишга буюрилганмиз. Лекин бу ҳар қандай золимга тобе бўлиб, зулмига чидаб яшайвер, дегани эмас. Яъни, ноҳақ тажовуз ва зулм етганда хору зор бўлиб қолмай, иззатлари, ватанлари учун душман устидан ғолиб кела олиш керак. Бу ҳам мўминлик учун шарт бўлган сифатлардан. Насроний динида: «Ўнг юзингга урсалар, чап юзингни ҳам тутиб бер», деб золимларга мутелик тарғиб қилинади. Исломда эса мўмин ҳар қандай зулмга қарши курашиб, ғолиб бўладиган кишидир. Зотан, золимнинг зулмидан қўрқиб, ҳақсизлик, адолатсизликка қарши тура олмаган одамнинг иймони комил иймон ҳисобланмайди. Лекин банда зулмга зулм билан жавоб қайтаришни қасд қилмаслик керак. «Сиз улар қилаётган ёмонликни (кофирларнинг ёмонлиги назарда тутилган) гўзал сўзлар билан даф этинг» (Мўминун сурасидан). «Улар ёмонликни яхшилик билан даф қилурлар» (Қасос сурасидан). «Ким интиқом олишга қодир бўлгани ҳолда афв қилиб ўртани тузатса, бас, унинг ажри Аллоҳнинг зиммасидадир. Албатта, у зулм қилувчиларни севмас» (Шўро сурасидан) «Яхшилик билан ёмонлик баробар бўлмас. Сиз ёмонликни гўзал муомала билан даф қилинг! Шунда баногоҳ сиз билан ўрталарингизда адоват бўлган кимса содиқ дўст каби бўлиб қолур» (Фуссилат сурасидан).

«Сиздан ким бир ёмон ишни кўрса, қўли билан ўзгартирсин, — дедилар Расулуллоҳ (с.а.в.). — Агар унга қодир бўлмаса, тили билан ўзгартирсин, агар унга ҳам қодир бўлмаса, қалби билан ўзгартирсин. Бу иймоннинг заифлигидандир». Бу ҳадисдан хулоса шуки, агар қалби билан норози бўлмаса, иймони заиф бўлади. Ёмонларнинг ёмонлигига индамай қараб тураверишуларга шерик бўлиш билан баробар. Шунинг учун Аллоҳ таоло ёмонлик кенг тарқалган қавмни жазолаганда барчаларини қўшиб жазолаган. «Улар қилинган ёмон ишлардан бир-бирларини қайтармас эдилар. Бу қилмишлари нақадар ёмон иш!» (Моида сурасидан).

Баъзилар бировдан зулм кўрганларидан сўнг гўё тақдирга тан бергандай юраверадилар-у, пайти келганда ўч оладилар. Худди бу дарвеш каби:

Айтурларки, мардумозор киши бир солиҳ дарвешнинг бошиға тош била урди. Дарвешнинг интиқом олурға қудрати йўқ эрди, ҳамул тошни олиб сақлади, то бир кун подшоҳ ҳамул кишига қаҳр этиб зиндонга буюрди. Ул чоғда дарвеш ҳамул тошни қўлиға олиб келиб онинг бошиға урди. Ул киши деди: «Сен кимсен ва бу тошни менинг бошимға невчун урдинг?» Ул деди: «Мен фалон дарвешмен ва бу тош ул тошдурким, фалон йилда менинг бошимға урмиш эрдинг». У киши деди: «Мунча вақтдин бери қайда эрдинг?» Дарвеш деди: «Бу вақтғача сенинг давлату жоҳингдин андиша қилдум ва ҳоло сени некбату чоҳ ичинда кўруб фурсатни ғанимат билдим, нединким дебдурлар:

Кўрсалар гар бир ёмонни бахтиёр,
Оқил эл таслим этарлар ихтиёр.
Санда чун йўқ зўр дасту, тийғи тез,
Айлама ҳаргиз ямон бирла ситез.
Сабр қил, то илкин онинг рўзгор
Боғласун, сўнгра сен эт кўксин фигор.

Албатта, Шайх Саъдийдан ўрганадиган ҳикматларимиз жуда кўп. Бироқ бу баёнда баҳсга ўрин борга ўхшайди. Чунки кек сақлаб, пайт пойлаш яхши фазилат эмас. Ҳамонки, зулмга қарши бирон чора қўллашга киши ожиз экан, золимни кечириб, унга инсоф ва ҳидоят беришни сўраб Аллоҳ таолога илтижо қилгани дуруст. Ҳатто «бу золимни дўзахга ташла!» деб қарғамаслик керак, чунки золимга қандай жазо беришни Аллоҳ таолонинг Ўзи билади. Мазкур ўринда Шайх Саъдийдан бир ҳикмат ўрганиш мумкин: «Мазлумнинг қўлидан ҳеч иш келмайди», деб кеккайиб юрма, дунёда пайт пойлаб жавоб қайтарадиганлар ҳам бор...

Зулмга бир оғиз гап билан бўлса-да, жавоб қайтариш керак, деб насиҳат берувчи аҳли дониш ҳам бор.

Шайх Иброҳим Ҳаққий ёшликларидаёқ авлиёуллоҳлардан бўлган эканлар. Ул зот Исмоил Фақируллоҳ ҳазратларининг қўлларида таҳсил ва тарбия кўрганлар. Бир куни устоз бўлажак шайхнинг қўлларига кўза тутқизиб, сувга юбордилар. Иброҳим булоқ бошига бориб кўзани сувга тўлдираётганларида бир отлиқ келиб: «Қани, нари тур!» деб Иброҳимни қўполлик билан итариб юборди. Кўза синди. Иброҳим йиғлаб, устоз ҳузурларига қайтдилар-да, бўлган воқеани баён қилдилар. Устоз буни эшитиб, ўйга чўмдилар ва сўрадилар:

— Кўзани синдирган одамга бирон нарса дедингми?

— Йўқ, индамадим.

— Бир оғиз ҳам гапирмадингми?

— Йўқ...

— Тезда булоқ бошига боргин-да, у отлиқ одамга бирор нарса дегин-у, дарров изингга қайт.

Устознинг бу буйруғидан ҳамма ажабланди. Иброҳим эса югуриб булоқ бошига бордилар. Ҳалиги одам отни чўмилтираётган экан. Иброҳим талмовсираб турдилар, аммо бирон гап айтолмасдан орқага қайтдилар. Устоз сўрадилар:

— Гапирдингми?

— Йўқ.

— Вақт ўтказмай югур. Унга бирон ёмонроқ гап айтиб кел.

Иброҳим яна югуриб булоқ бошига бордилар. Қарасалар, ўша одам ерда ётибди, боши ёрилган, беҳуш...

Бу ҳолатдан қўрқиб, Иброҳим яна устозлари ҳузурларига қайтдилар. Устоз яна сўрадилар:

— Бирон нарса дедингми, Иброҳим?

— Йўқ, устоз. У кишининг боши ёрилган, қонга беланиб ётибди. Пешонасида от туёғининг изи кўринди. Чамамда чўмилтираётган маҳалда от тепган.

Исмоил ҳазратлари афсус билан дедилар:

— Э ўғлим, биргина кўза учун бир одамни ўлдирдинг-а! Бу энди қандоқ бўлди?! Унга бир оғиз сўз, биргина ёмонроқ сўз айтганингда, бу ҳодиса рўй бермасмиди...

Атрофдагилар: «Устоз, бу гапингизга яхши тушунмадик?» дейишди.

— Ҳа, — дедилар ҳазрат, — бир золим бирор кишини ранжитса, йиғлатса-ю, мазлум у золимга қарши ҳеч нарса қилолмаса, мазлумнинг кўнгли озор топгани учун Ҳақ таоло золимдан унинг ҳақини олади. Иброҳим ҳам кўза сингач, у отлиққа ҳеч бўлмаса: «Нима қилиб қўйдингиз?» деганида отининг тепкисидан омон қолармиди?

Бу ривоятни «демак, золимни ҳақоратлаш керак экан», деган маънода англамаслик керак. Агар золимга ёмон сўзлар айтилса, зулм давом этиши табиий. Шу боис ҳам ёмонликни яхши сўзлар билан даф қилиш ёки кечириш буюрилган. Ёмонликни даф қилишга кўпинча мазлумнинг кучи етмайди ёки журъати етишмайди. Шунда атрофдагилар унинг ҳимоясига ўтишлари яхши. «Гулистон»дан бир ибрат:

Бир порсонинг йўли давлатманд кишининг қошидан тушди. Кўрдики, ул давлатманд бир бандани яланғочлаб, қўлин ва оёғин боғлаб, турлук-турлук уқубат била азоб берадур. Порсо деди: «Эй тавонгар, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло сенинг ўзунгдек махлуқни сенинг ҳукмунг сарпанжасига асир этубдир ва сени анга зўр ва ҳоким қилибдур. Сен анга мунча зулм қилмоғилким, мабодо, маҳшаргоҳда анинг ҳоли сендин яхшироқ бўлуб, сен онинг олдида шармисорлик чекмағайсен.

Маснавий: *Эй хожа, қилиб итоб изҳор,*
Бандага етурма жавру озор.

Сен они неча дирҳамга олдинг,
Зўр этдингу хизматинга солдинг.
Аммо они сен яратмамишсен,
Жисми ора жонни қотмамишсен,
Бўлма бу сифат ғурур пайванд,
Бор сандин улуғ доғи худованд.
Гар ақл ила бор эрсанг ҳамоғуш,
Ҳақ қаҳрини айлама фаромуш...

Қитъа: *Кўб итобу хитоб айламағил*
Бўлса гар хизматингда бир банда.
Ки қиёматда бас қотиғ ишдур,
Банда озоду хожо шарманда...

Подшоҳ бир бегуноҳни қатл этмакни амр қилди. Ул бегуноҳ дедики: «Эй подшоҳ! Менга қаҳр этмоқ билан ўзингга озор истамагил. Бу уқубат мендин бир дамда ўткусидир (яъни, бирпас азоб чекаману ўламан). Туганмас мазлама эса сенинг бўйнингда қолғусидир ва Қиёмат кунида пушаймон бўлғунгдир».

Расулуллоҳдан (с.а.в.): «Қандай қулни озод қилган яхши?» деб сўрадилар. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Нархи қимматроқ ва эгасига кераклироқ бўлганни», дедилар. «Агар шунга қодир бўлмаса-чи?» деб сўрадилар. «Ундай бўлса, камбағал ва етимларга ёрдам берасан ва ишларига кўмаклашасан», дедилар Расули акрам (с.а.в.). «Бунга кучим етмаса-чи?» деб сўрадилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) жавоб бердилар: «У вақтда одамларга озор беришдан ўзингни сақлайсан, бу ҳам ўз жонинг учун қилган бир садақа бўлади». Мазкур ҳадисга асосланиб, аҳли ҳикмат дедики: «Ёмон одамнинг яхшилиги — ўзгага зиён бермай туришдир».

Агар дунёда бўлса зўр бозу
Вале анда қурилғандур тарозу.

Сўфи Оллоҳёр ҳазратлари бу байтларида, менга, гўё Шайх Саъдий фикрлари давом этгандай туюлди: сен бу дунёда куч-қувват соҳиби бўлсанг ҳам, одамларга зулм қилма. Чунки охиратда барча ишлар тортиладиган тарозу бор. Ҳисоб қиларлар у ерда.

Тараф мўре ва санда қуввати фил,
Мусулмонликда анга марҳамат қил.

Дейилмоқчики, сенга тараф бўлмиш бир мусулмоннинг қуввати бир қумурсқача, сенинг қувватинг филча бўлса, сен унга кучим кўп, деб зулм қилма. Зеро, мусулмонликда зўр кучсизга шафқат қилмоғи керак.

Агарчи ул оёқ остунгдадур хор,
Худо махлуқидир, оғритма, зинҳор.

Олинадирган маъно: агар биров оёқ остингдаги бир тиканча бўлса ҳам, унга озор берма. У ҳам Худонинг махлуқидир.

Агар билсанг, неку афъоли баддин,
Наъувзи биллаҳ андоғ муътақиддин.

Дейилмоқчики, агар сен ёмон ишлардан эзгулик кутсанг, унда сендайин эътиқод қилгувчидан бизни Худонинг Ўзи асрасин!

Керакмас мухолифга онча инод,
Ки, қилғай мувофиқни беэътиқод.

«Маҳбубул қулуб»даги бу байтда «душманга ҳам жуда қаттиқ зулм қилмаслик керакки, токи тарафдорлар ҳам умидсизликка тушиб қолишмасин», деган маъно сингдирилган.

Мўминларнинг амири ҳазрат Умар (р.а.) сувоқ қилаётган эдилар. Бир яҳудий келиб: «Бара ҳокими мендан юз минг динорлик мато олди, аммо ҳақини бермаяпти», деб шикоят қилди. «Ёзишга бир нарсанг борми?» деб сўрадилар Ҳазрат Умар. «Йўқ», деди яҳудий. Шунда Ҳазрат Умар ердан бир сопол парчасини олиб, унга: «Сендан шикоят қилганларнинг сони йўқ. Аммо рози бўлган одам топилмайди. Ё ёмонлик қилишни ташла ёки ҳокимликни қўй», деб ёзиб бердилар. Бу «мактуб»ни олган Басра ҳокими ундаги салобатдан ҳушини йўқотаёзди. Яҳудийга дарров қарзини тўлади.

«Ҳар қандай ёмонликнинг жазоси худди ўзига ўхшаган ёмонликдир» (Шўро сурасидан). Бунга ҳаётда мисоллар кўп. Ҳар бир ёмонликнинг ўзига яраша жазоси мавжудлигига бу масал мисол бўла олади:

Ҳалаб вилоятидаги ўрмонда яшовчи баҳайбат шернинг қиладиган иши фақат қон тўкиш эди. Қорақулоқ деган мулозими унинг ситамкорлиги ва қонхўрлигидан қўрқиб, хизматни тарк этишга қарор қилди. Бир куни Қорақулоқ ўрмон четига чиқиб, тақдирини ўйлаб ўтирган эди, бир сичқоннинг жаҳду жадал билан дарахт томирини кемираётганини кўриб қолди. Жони оғриган дарахт тилга кириб: «Эй дилозор ва ситамкор, нима учун жоним ришталарини қирқяпсан?» —деб нола қилди. Сичқон унинг нолаю зорига эътибор бермай, ўз ишини давом эттираверди. Ногоҳ бир бурчакдан илон чиқиб, сичқонга ҳамла қилди ва ямлаб, ютиб юборди. Қорақулоқ буни кўриб, «дилозорнинг жазоси озор экан», деган хулоса чиқариб олди.

Шу вақт типратикан келиб, илоннинг думидан тишлади-ю, бошини ичига тортиб ғужанак бўлиб олди. Илон жон аччиғида унга ўзини ура бошлаган эди, аъзои баданини тиканлар тилка-пора қилиб юборди. Қорақулоқ илоннинг ўлимидан ҳам ибрат олди. Илон ўлгач, типратикан бошини чиқариб, ўлжасини еди. Қорни тўйгач, коптокдек юмалоқ бўлиб олиб, дарахт соясида роҳатланиб думалайверди. Бу он қорни оч тулки келди. Типратиканнинг найзаларини кўриб, уни ҳийла билан ўлдирмоқчи бўлди. Типратиканни юмалатиб, қорнига ёзилди. Типратикан «ёмғир ёғаяпти шекилли», деб ўйлаб, бошини чиқарган ҳам эдики, тулки бир ҳамла билан уни чўрт узди, бўшашиб, қорни очилиб қолган типратиканни иштаҳа билан еб олди. Шу вақт бўрига ўхшаган ваҳший ит келиб, тулкини турган ерида бўғиб, унинг гўшти билан оч қорнини тўйдирди.

Ит дам олишга ҳозирлик кўраётганида бир қоплон келиб, унинг бўғзидан олди. Қоплон итни еб адо қилишга улгурмаган эди, овчи келиб уни бир ўқ билан жо-бажо қилди. Қоплоннинг жони ҳали узилмаган эди, у ердан бир отлиқ ўтиб қолди. Қоплоннинг териси ёқиб қолиб,

қиличини ялағочлади-ю, овчининг бошини узди. Қоплон терисини шилиб олиб, йўлга тушди. Юз қадам ҳам юрмаган эдики, оти қоқилиб, ерга йиқилди. Гардани синиб, шу он ўлди.

Қорақулоқ буларни кўргач, шерга келиб сафар қилмоққа ундан ижозат сўради.

— Менинг давлатим соясида осойишта ҳаёт кечиряпсан. Инъомларимдан баҳрамандсан, тағин нима учун кетмоқчи бўлиб қолдинг? — деб ажабланди шер.

— Агар кетмасам, ғамдан юрагим ёрилишга етди, дардимни айтсам, бошим хатарда. Агар омон қолдиришга онт ичсанг, айтаман, — деди Қорақулоқ. Шер ваъда бергач, дилидагини баён қилди:— Қилаётган ишларинг халойиққа озор ва бегуноҳларга ситам эканлигини кўриб турибман. Унинг оқибатидан қўрққанимдан хизматингни тарк этмоқчиман. Сен туфайли бошимга ёмон кунлар келиши мумкин. Бу дунёни тоққа ўхшатадилар. Унинг орасида туриб нима деб бақирсанг, ўша сўзнинг акси садоси эшитасан... Мен бугун бировларга озор етказган кимсанинг албатта жазога мустаҳиқ бўлишининг гувоҳи бўлдим...

Қорақулоқ кўрганларини шерга бир-бир баён қилди. Шер мағрур ва ғазабнок бўлгани сабабли мулозимининг насиҳатларини ўзига олмади. Шундан кейин Қорақулоқ унинг хизматидан чиқиб, йўлга равона бўлди. Ғазабидан тушмаган шер унга жазо бериш қасдида изидан тушди. Қорақулоқ унинг бу қора ниятини сезиб, ўзини тиканзор орасига уриб, яширинди. Шер уни кўрмай ўтиб кетди. Қаршисида оҳунинг икки боласи ўтлаб юрганини кўриб, қувонди. Болаларини қўриқлаб турган она оҳу шерни кўргач, фарёд қилди:

— Бу икки норасида гўдакни еганинг билан тўймайсан. Ялинаман, нуридийдаларим фироқида мени йиғлатма, бағримни қон қилма! Ахир сенинг ҳам фарзандларинг бордир. Уларга ҳам бало етишидан қўрқ, менга зулм қилсанг, ўзинг жазосиз қолмагайсан!

Ҳақиқатан ҳам бу урғочи шернинг икки боласи бор эди. Шер оҳу болаларига қасд қилиб турганида, овчи камон ўқи билан шерваччаларни мўлжалга олаётган эди. Бу ерда шер оҳунинг нолаи зорига парво қилмай, болаларини еди. У ерда эса овчи унинг икки боласини отиб, терисини шилиб кетди. Оҳу гўштидан роҳатланган шер масканига қайтиб келиб фарзандларининг ўлдирилганини билди-ю, зор-зор йиғлади. Ғам дарёсига чўкиб ўтирганда қўшниси шақал чиқиб, ҳол сўради. Шер бўлган ҳодисани айтиб берди. Шунда шақал деди:

— Ҳар бир нарсанинг аввали ҳам, охири ҳам бўлади. Умр ниҳоясига етиб, ажал келганда, унинг чорасини кўриб бўлмайди. Дунёнинг иши шундай. Ҳар бир ғам орасидан шодлик, ҳар бир шодлик орқасидан кулфат келади. Оталаримиз, қазонинг ишига чидашдан бошқа чора йўқ, деганлар... Етар, қўй, оҳу фиғон кўтарма. Қилган ишларингни кўз ўнгингга келтир. Сен бошқаларга бундан ҳам оғир кулфатлар етказгансан. Ким нима қилса, ўша нарса унинг олдига келади. Агар сен бу ёвузликларингга барҳам бермасанг, бундан ҳам кўпроқ мусибатлар кўрасан. Роҳатда яшамоқчи бўлсанг, ўзингдан заифларга азият берма. Сен ўлдирган жониворларнинг ота-оналари йўқмиди? Айрилиқ ва ҳижрон дарди уларнинг қалбларига ўт ёқиб, юракларига доғ солмаган-

микин? Агар қон тўкиш билан машғул бўлмаганингда, бундай мусибат сенинг бошингга тушмас эди...

Қиссадан ҳисса чиқариш унча мушкул эмас. «Одамларга зулм қиладиган ва Ерда ноҳақ ҳадларидан ошадиган кимсаларни айблаш ва зулму зўравонликлари учун жазолашгагина йўл бордир. Ана ўшалар учун аламли азоб бордир» (Шўро сурасидан). Яна бир ҳикмат: ҳайвон руҳли кимса йиртқич каби бўлади. Йиртқичликдан воз кеч-да, инсон руҳли бўл!

Биз зулм ҳақида сўз кетганда кўпроқ шахснинг шахсга нисбатан ёмонликларини назарда тутамиз. Чиндан ҳам одамлар орасидаги ўзаро зулм йилдан-йилга кўпайиб, тобора ваҳшийлашиб боряпти. Зулмнинг янги-янги турлари пайдо бўляпти. Маълумотларга кўра, бир соатда дунё бўйича икки юз минг жиноят содир бўлади. Бир қотилнинг иккиуч ёки ундан кўп одам жонига қасд қилиши ҳисобга олинса, бир соатда ярим миллионга яқин мазлум азоб чекади. Бунинг сабаби ҳақида кўп баҳслашадилар. Бизнингча, ортиқча баҳсга ўрин йўқ. Ҳар қандай жиноят, зулмнинг асоси маънавий қашшоқлик. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Золим яҳудий бўладими, насроний ёки бутпарастми ё мусулмонми маънавий қашшоқлиги туфайли бу гуноҳдан ўзини тўхтата олмайди. Синагогага борувчи яҳудий, черковда ибодат қилувчи насроний, бутхонадаги бутпараст ёки масжидда беш вақт намоз ўқувчи орасида ҳам бирон-бир золимни учратиш мумкин.

Бир ҳукмдор ибодат учун бораётган эди. Мулозимлари унга йўл бўшатиш учун йўлда учраганларни қамчилар эдилар. Шунда калтак еганлардан бири ҳукмдорга қарата хитоб қилди:

— Эй сен, золим ҳукмдор! Қилган амалингдан хабардормисан? Парвардигор сенинг яширин зулмларингдан жумлаи жаҳонни асрасин! Ибодат учун кетаётиб, яхши иш қилдим, деб ўйлаяпсанми? Яхшилинг шу бўлса, ким билади, ёмонлигинг қандай бўлар экан?

Расулуллоҳ (с.а.в.) саҳобалардан сўрадилар: «Умматимнинг муфлисини биласизларми?» «Муфлис дирҳами ҳам, динори ҳам, матоси ҳам бўлмаган кишидир», деб жавоб қилдилар. Аллоҳ расули дедилар: «Умматимнинг муфлиси Қиёмат куни намоз, рўза, закот билан келади. Шу билан бирга бировни сўккан, бировнинг молини еган, бировни зинокор деб айблаган, бировнинг қонини тўккан, бировни урган... Шу ишлари учун унинг яхшиликларидан олинади. Агар яхшиликлари тўловларини тўлашга етмаса, жабрланганларнинг хатолари олиниб, унга берилади, сўнг дўзахга улоқтирилади.

Ибодат билан машғул бўла туриб, зулмдан тийилмаслик ёки тийила олмаслик, айниқса, тийилишга уринмасликнинг оқибатини ўйлаш керак. Намоз — бандани ёмонликлардан қайтаради. Бироқ бандaнинг намозга бўлган муносабати ҳар хил. Хушу ва хузу билан намоз ўқувчилар шайтон васвасасини енга оладилар, бировга зулм қилишдан тийиладилар. Намозга енгил қараганларни шайтон осонгина енгади, шунисидан Аллоҳ таоло асрасин.

Шахснинг шахсга ёмонлигидан ташқари фоний дунёда «халқаро зулм» деган тушунча ҳам бор. Қадим замонларда одамлар қабилаларга бўлиниб олиб, бир-бирларига зулм қилдилар. Кейин катта-кичик дав-

латларга бирлашиб, зулмларини шу миқёсда давом этдилар. Бир кишидан «Нега урушга бормадинг?» деб сўрадилар. «Мен душманлардан биронтасини танимасам, улар ҳам мени танимаса, нега бориб урушайин?» деб жавоб берди у.

Севимли Пайғамбаримиз (с.а.в.) Видо хутбасида бундай дедилар:

«Э инсонлар! Шубҳасиз, Раббингиз ягонадир. Отангиз ҳам бир. Яъни барчангиз Одам алайҳиссаломнинг авлодларисиз. Огоҳ бўлингизки, ҳеч бир арабнинг ажамдан, ажамнинг арабдан устунлиги йўқ. Қизил танлининг қора танлидан, қора танлининг қизил танлидан афзаллиги йўқ. Устунлик фақат тақводадир. Чунки Аллоҳнинг наздида энг мукаррамингиз тақводорингиздир...»

Дунёда яшаб турган одам болалари ватанлари, миллатлари, ирқларидан қатъи назар, оға-ини экани ҳақидаги ҳақиқатни барча идрок қилар, деб ўйлаймиз. Бизни ажаблантирадиган нарса: асли насаблари бир эканини билганлари ҳолда одамлар ўзаро ёвлашадилар. Катта-кичик урушларни бошлашдан чарчамайдилар. Ажабланарлиси шуки, насроний насронийни қиради, бутпараст бутпарастни, мусулмон мусулмонни... Ажабланарлиси шуки, жанг майдонининг у томонидагиси ҳам, бу томонидагиси ҳам Худога бир хилда муножот этади: ўзига омонлик, рўпарасидагиларга эса ўлим тилайди. У душман деб ҳисоблаб, ўлим тилаётган одамининг ким эканлигини билмайди. Унинг ҳам оиласи, фарзанди тақдирини ўйлаб, руҳан азоб чекаётгани ҳам номаълум. Уруш қайси бир томон учун ғалаба билан якун топади, аммо жонини гаровга тиккан, муҳораба азобларини тотган жангчи учун ҳеч қандай манфаат йўқ. У қиёмат жанглардан омон чиққанига шукр қилади, холос.

Аллоҳ таоло «урушманглар, бир-бирларингга зулм қилманглар», деб буюргани билан урушаверадилар, уруша туриб Яратгандан паноҳ сўрайдилар, қирадилар, қириладилар...

Йигирма йил муқаддам Маккаи мукаррамада, Байтуллоҳда, ҳажарул-асвад қаршисида икки ҳожи ёнма-ён ибодат қилишарди. Уларнинг бирлари эронлик, иккинчиси Ироқдан эди. Бир дин, ҳатто бир мазҳабдаги бу икки одам бир неча йил аввал ўз мамлакатлари манфаати учун қўлга қурол олган эдилр. Жанг майдонининг икки томонидан жой олиб, бир-бирларини ўлдирмоқ қасдида ўқ узган эдилар. Улуғ марҳаматли Аллоҳ таоло уларнинг жонини сақлаб қолиб, бу муқаддас уйда ёнма-ён қўйди. Намоздан сўнг улар бир-бирларига салом бериб, туғишган биродарлар каби қучоқлашиб кўришдилар.

Одам болалари ҳамиша шундай яшасалар бўлмасми экан...

Румий ҳазратлари «Биз бу дунёга бир парча кафанлик ишлаб топиш учун келганмиз», деганлар. Топганимиз, оқибат бизга насиб этувчи нарса шу экан, талашмоқдан, зулм қилмоқдан, зулм кўрмоқдан қандай наф бор?

Демоқчимизки, тарихга ёки Қиёмат кунидаги вақт ўлчовига нисбат қилиб олганда бир неча сонияга тенг келадиган умримизда меҳр-муҳаббат билан яшамоқлик саодатига етишмоқлик барчамизга насиб этсин. Қиёматда, ҳисоб-китоб кунида бир-биримизга кўрсаттан меҳр-оқибат ўзимизга шафоат бўлар, инша Аллоҳ!

Жанжаллар, урушлар ихтилофлар туфайли пайдо бўлади. Ҳозирги урушларнинг икки асоси бўлса, бири — бойлик илинжи, бошқа халқлар ҳисобига янада бойиш, иккинчиси — диний ихтилоф. Кўпинча биринчи сабаб билан иккинчиси қўшилиб кетади ёки биринчиси иккинчисини ўзига либос қилиб олади. Ёки золим давлат ўз зулмини яшириш учун иккала сабабни беркитиб, бошқа либосларда кўрсатишга уринади. Турли найранглар ишлатади. Бир рус олими айтади: «Диний ихтилоф ва низо Исо алайҳиссалом туғилганларида бошланган эди, Исо алайҳиссалом Ерга қайтиб тушгунларича давом этади». Яъни, бунда насоро ва яҳудий дини ўртасидаги низо назарда тутиляпти. Демак, низо Қиёматга қадар давом этади, дейилмоқчи. Гитлернинг яҳудийларни қиришида ҳам диний асос бор. Бу зулмнинг бошқа таърифи бўлиши мумкин эмас. Иккинчи жаҳон урушида миллионлаб одамлар қириб ташланди. Ҳалок бўлганлар орасида барча дин вакиллари бор эди. Совет тузуми даврида Амир Темур ҳазратларини қонхўрликда айблашарди. «Калладан минора ясаган», деб лаънатлашарди. Аввало, бу воқеа чиндан содир бўлганми, содир этилган бўлса, сабаб нима эди, деган саволга адолатли жавоб бериш керак. Агар чиндан ҳам содир этилган бўлса, бир неча юз одам қатл этилган бўлади. Энди шу рақам билан Наполеон ёки Гитлер замонидаги қонхўрликларни солиштириб кўрайлик-чи? Бир неча юз билан миллионларни таққослаб, ваҳшийлик миқёсини тасаввур эта олиш мумкинми? Ёвузликни бир ёки бир неча кишидан иборат тўда бошлайди, юзларча , мингларча одам уларга эргашади. Эргашувчилар билсинларки, ҳақиқатга ишонч саодатга йўллайди. Ёвузларга ишониб, уларга эргашиш эса ёвузликка етаклайди. Аниқки, ёвузнинг ёлғиз ўзи кўп нарсага эриша олмайди. Атрофини ўраб турган хушомадгўйлар унга далда берадилар. Агар шу тоифанинг далдаси бўлмаса, ёвузлар зулмга журъат қила олмайдилар. Бунга мисол тариқасида яна Сталин замонидаги зулмларни эсласак кифоя. Абдуллоҳ ибн Масъуд дедилар: «Ким золимга зулм қилишда ёрдам берса ёки бирор мусулмон кишининг ҳаққини поймол қиладиган ҳужжатни унга кўрсатиб қўйса, Аллоҳнинг ғазабига йўлиқади ва бу ишнинг гуноҳи унинг устига тушади».

Ҳадиси шарифда: «Агар само аҳли ва дунё аҳли биргалашиб бир мўминни ўлдирсалар, Аллоҳ барчасини **дўзахга юзтубан ташлайди**», дейилади. Бобур мирзо айтмоқчи: «Ҳар кимки вафо қилса — вафо топқусидир, ҳар кимки жафо қилса — жафо топқусидир».

Биз «зулм» деганда кўпроқ қотиллик ёки ҳукмдорларнинг бераҳмлигини тушунамиз. Ҳар биримизда ёмонлик ва зулмнинг (ҳеч бўлмаганда) зирапчаси мавжудлигини, бу зирапча билан бировга озор бериб қўйганимизни сезмаймиз. Ўқиётган намозларимизга маҳлиё бўлиб юраверамиз. Ҳар қанча ибодат қилмайлик, биздан арзимас ёмонлик кўриб, кўнгли ранжиган дўстимиз айбимизни кечирмагунича, Аллоҳ таоло кечирмайди. Шу боис ҳамиша бир-биримиздан ризолик сўраб юришимиз кераклигини такроран эслатамиз. Кимнидир ранжитган бўлсаг-у, ризолик сўрашга улгурмасимиздан у мазлум фоний дунёни тарк қилган бўлса, ҳаққига дуолар қилиб, топган савобларимиздан у кишининг аъмол номаларига ёзиб қўйишни Аллоҳ таолодан илтижо қилишимиз шарт.

Олдинги суҳбатимизда ҳатто жониворларга ҳам раҳм-шафқат қилиш кераклиги ҳақидаги амрларни, фикрларни баён қилдик. Бу мавзуни давом эттирадиган бўлсак, ҳамонки, жониворларга раҳм-шафқат қилиниши лозим экан, демак, уларга зулм қилмоқлик мумкин эмас.

Ҳазрати шайх Самадоний Боязид Бистомийдан «Шайхингиз кимдир?» деб сўрадилар. Айтдилар: «Бир хотиндир». «Не важҳ ила?» деб ажабландилар. Дедилар: «Бир куни важд ва тавҳид шавқи билан саҳродан кетар эдим. Бир хотинга дуч келдим. Бир қоп уни бор эди. «Шуни элтгин», деди. Менинг кучим етмас, деб бир арслонга ишорат қилдим, қопни унга юкладим. Аммо карометим изҳоридан қўрқиб, хотинга дедимки: «Бозорга етгач, кимни кўрдим дейсан?» Хотин: «Золим ва раъно Боязидни кўрдим, дегайман», деди. «Нега?» деб ажабландим. Дедики: «Бу арслонни Аллоҳ юк учун яратдими? Нега юк юклатурсан? Сен истайсанки, шаҳар қавми сенинг арслонга юк ортганингни кўрсинлару сени соҳиби каромат десинларми? Бу иш золимлик эмасми?» «Раъноликдир», деб йиғладим, тавба қилдим».(«Раъноликқ»нинг «мағрурлик, ўзини чиройли кўрсатмоқ» маъноси ҳам бор).

Расулуллоҳ (с.а.в.) аломат-белги қилиш учун юзига тамға босилган бир ҳайвон ёнидан ўтиб қолдилар. Шу вақтда у ҳайвоннинг икки бурун тешигидан тутун чиқаётган эди. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.): «Мана шу ишни қилган кишига Аллоҳ таолонинг лаънати бўлсин! Ҳеч ким бирон махлуқнинг юзига тамға босмасин ва юзига урмасин», дедилар.

Жониворларни уриб азоб беришда бу шарафли ҳадисга амал қиладиганлар оз. Молни ҳам, эшакни ҳам, ҳатто ювош ҳисобланган қўйни ҳам аямай урадиганлар кўп учрайди. Ҳолбуки, тўхтаб турган от устида ортиқча ўтираверишҳам зулмга киради. Бу борада чавандозларга ҳам танбеҳимиз бор. Улоқ мусобақаларида кўрамиз, қадрдон дўстдек бўлиб қолган отларни аямай савалаб қоладилар ёки от устида соатлаб ўтириб томоша қиладилар. Қараб, ачиниб кетасан киши: от бечоранинг депсиниб-депсиниб, пишқириб-пишқириб қўйишдан ўзга чораси йўқ... Жониворларга азоб берувчилар бу ҳадисни ҳам унутмасинлар: «Қиёмат куни зиммангиздаги ҳақни албатта ўз эгаларига топширасизлар, ҳатто шохсиз қўй учун шохли қўйдан ҳам ўч олинади» (Яъни, Қиёмат куни қасос олиниши муқаррар. Ҳатто бу дунёда бир-бирига зулм қилган ҳайвонлар ҳам қасоскордир, дейилмоқчи). Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Ким битта чумчуқни бекорга ўлдирадиган бўлса, у Қиёмат куни Аллоҳга: «Э Раббим, фалончи мени бир манфаат юзасидан эмас, бекордан-бекорга ўлдирди», деб арз қилади». Расулуллоҳ (с.а.в.) чумоли уясининг куйдирилганини кўриб: «Ўт билан азоблашга ўз Эгасидан бошқанинг ҳаққи йўқ», дедилар.

Кўп учратамиз, аринингчақишидан қўрқиб, уясини куйдирадилар. Баъзи болалар жониворларни (масалан мушукни) ушлаб, бензин қуйиб ёқиб, унинг азобланишидан роҳатланадилар. Тарбия борасида бунга ҳам эътибор қаратишимиз керак экан.

Тўғри, тирикчилигимиз учун жониворларнинг қонини тўкамиз. Лекин қон тўкишда ҳам зулмдан эҳтиёт бўлиш лозимлигини айрим қассоб биродарларимиз билишмайди. Уларга бу шарафли ҳадисни эслатамиз: «Аллоҳ таоло ҳар бир нарсага яхшиликни вожиб этган-

дир. Агар ўлдирсангиз, чиройли ўлдиринг. Сўйсангиз, чиройли сўйинг. Пичоғингизни ўткирланг ва сўйганингиздан кейин дам беринг». Пичоқни ўткирламай туриб ҳайвонни ётқизиш жоиз эмас. Бир киши пичоғини ўткирламай туриб, қўйни сўйиш учун ётқизганини Пайғамбаримиз алайҳиссалом кўрдилар-да: «Буни икки марта ўлдиришни хоҳлайсанми? Ётқизишдан олдин пичоқни ўткирласанг бўлмайдими?» — дедилар.

Бу мавзуни якунлашдан олдин яна бир ибратни тилга олайлик:

Бир одам ҳазрати Умарга (р.а.) «Аллоҳнинг китобидаги энг шиддатли ва қўрқинчли оятни биламан», деди. Ҳазрат Умар бир чўп олиб, танбеҳ учун уни аста уриб қўйдилар ва:

— Ўзингча қандай «тадқиқот» ўтказдингки, бундай бир оятни учратдинг? — дегач, ҳалиги киши кетди. Эртасига ҳазрати Умар унга учрашиб: «Сен айтмоқчи бўлган қайси оят эди?» деб сўрадилар.

— «Ким бирор ёмонлик қилса, албатта жазосини кўради», оятидир. Зеро, ҳеч ёмонлик қилмаган одам йўқ. Шунга кўра, бирортамиз ҳам азобдан қутула олмаймиз (нажот топа олмаймиз), — деди у киши. Ҳазрати Умар унга жавобан дедилар:

— Бу оят нозил бўлганида биз шунчалар қўрқдикки, ҳатто овқат еёлмай қолдик. Ниҳоят, Аллоҳ таоло: «Ким бирон-бир ёмон иш қилса ёки ўз жонига жабр қилса, сўнгра Аллоҳдан мағфират сўраса, Аллоҳнинг мағфират қилгувчи ва меҳрибон эканини топар-кўрар» (Нисо сурасидан) мазмунли ояти каримасини нозил қилди.

Ҳар биримиз ҳаётимиз давомида билибми ё билмайми ёмон иш қилиб қўйган эканмиз, кимнидир ранжитган эканмиз ёки кимгадир нисбатан қандайдир даражада зулм қилган эканмиз тавбалар қиламиз ва меҳрибон Аллоҳ таолонинг мағфиратини сўраб, дуога қўл очамиз:

— Раббимиз Қодир Аллоҳ! Барчаларимизга Қуръон ва шарафли ҳадисларни ўқиб, унга амал қилаётган бандаларинг сафидан жой бер. Бизларни нафс, шайтон, шаҳватдан ва Ўзинг ёмон кўрган бандаларингнинг ёмонлигидан сақла. Бизларни Ўзинг рози бўладиган амалларни бажариб, охиратга ҳам Ўзинг рози бўлган ҳолда борувчи бандаларинг қаторига қўш! Яхшиликка йўйиш мумкин бўлган бир сўзни ёмонликка йўйишнинг ўзи ёмонлик экан, бизларни яхшиликка йўювчилардан қил.»Ким яхшиликлардан қувониб, ёмонликни ёмон кўрса, ана ўша мўминдир», шарафли ҳадисида назарда тутилган мўминлардан қил бизларни! Омийн, ё Рабал оламийн!

ҒАЗАБ ВА ҲИЛМ

Гўзал хулқ қаҳр-ғазаб келганида билинади.

Қаҳр-ғазабига ғолиб бўлган одам ўз роҳатини таъмин этади.

Мулойимлик дарахтини экқан киши саломатлик мевасини тераді.

Инсон ғазабини енгмагунича, қалбидаги ёмонлик васвасаларидан қутулиб, комил инсон бўла олмайди. Ёмон қалбни тўғрилаш ният ва амалга боғлиқдир. Киши нафси хоҳиши ва эҳтиросини енгмагунича, саодатга эришмас.

Ғазабини енгмаган ахлоқини йўқотади.

Бир фозил одам тор йўлдан ўтаётиб, ғоятда жоҳил ва мутакаббир кишининг оёғини билмасдан босиб олди. У жоҳил бирдан ғазабланиб ўшқирди:

— Қандай одамсан! Оёғимни босиб олдинг-ку?! Кўзингга қараб юрсанг бўлмайдими, ё кўрмисан?!

Фозил одам унинг ўшқиришига жавобан дедики:

— Азиз биродар, кўзим кўр эмас, йўл торлиги сабабли эҳтиётсизлик қилиб, билмасдан оёғингизни босиб олдим. Бунинг учун узр сўрайман, узримни қабул қилиб, гуноҳимни кечиришингиздан умидворман.

Олийжаноб, тарбияли, ахлоқли одамлар мана шундай бўладилар. Ул зотлар барчага мақбул ва марғуб, жоҳиллар эса мардуд ва номақбулдирлар.

Баён этилган воқеага бозордами ё автобусдами кўп дуч келамиз, тўғрими? Бир томон ўшқирганда иккинчи томоннинг мулойимлик билан жавоб бериб, узр сўрашига камроқ гувоҳ бўламиз. Биринчи томон бақирганда, иккинчи томон атай қилмагани учун ўзини мутлақо айбсиз деб билиб, у ҳам бақириб жавоб беради. Оқибат жанжалга айланади. Ҳа, зулм ва бешафқатлик айнан ғазабни енга олмасликдан бошланади. «Аччиқ бўлса-да, ўта ширин нима?» деб сўралганида «Кучли ғазабни ичга ютиш», деб жавоб берган эканлар. Аллоҳ таоло дейди: «Эй Одам фарзанди, ғазаб келганда Мени ёдингга олгил, Мен ҳам сени ғазабим келганда ёдимга олурман»(Ҳадиси қудсийдан). Бу хитобда «ғазабингни енгганинг учун сени мукофотлайман, ҳалок қиладиган кишиларга сени ҳам қўшиб ҳалок қилмасман», деган Аллоҳ таолонинг марҳамати бор.

Расулуллоҳ (с.а.в.) «Сизлар паҳлавон деб кимни ҳисоблайсизлар?» — деб саҳобаларидан сўрадилар. Улар: «Биз курашда ҳеч кимдан йиқилмайдиган кишини паҳлавон деб биламиз», дейишди. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Ундай эмас, балки жаҳли чиққан вақтда ким ўзини тия олса, ўша киши паҳлавон аталади», дедилар. Яна дедилар: «Қачон жаҳлингиз чиқса, жим туришга ўрганинг».

«Ёмон қилиқли одам — бадфеъл, — деб ёзганлар ҳазрат Навоий. — Аччиғи тез бир балога гирифтор, бир офатга мубтало бадбашарадир. Булар қаён борса, балодан қутулмас. Ҳар ерга қочса ҳам офатдан халос бўлмас. Ёмон қилиқ — ғолиб душмандир ва қаҳрли ёвдир.

Ёмон қилиқли киши эса доим унга мағлуб ва вужуди ундан мажруҳ». Ғазаб — бахт саройи йўлидаги шафқатсиз қароқчидир. Бу қароқчини енга олмаган кимса бахт саройига етишмоқликдан умидини узаверсин. Ғазаб — соҳибини ёндириб кул қилади, бошқаларга учқуни етади.

Бир адолатли подшоҳ узлатдаги зоҳиддан «охиратда гуноҳ учун шафоатга нима васила бўла олади?» — деб сўради. Зоҳид:

— Ғазаб чоғида мулойимлик қилишда маъно кўпдир, — деди.

— Биламанки, тоб келтиришлик — оғирлик қилишнинг заҳромиз шарбати ақл комига катта завқ беради. Аммо ғазаб вақтида ҳилмни нафсониятга ҳоким қилиб бўлмайди. Ғазаб олови шуъла урган чоғда киши ўзини забт қила олмайди, — деди подшоҳ.

Зоҳид дедики:

— Мен уч мактуб битиб бераман ва сен уларни ўзинг ишонган ва ихлос қўйган одамингга топшир. У сенда ғазаб аломатини кўрганида, ғазаб ўтининг асарини фаҳмлаганида, биринчи хатни сенга кўрсатсин. Шунда шояд фойдаси тегиб, нафс таскин топса. Агар кўрсаки, ғазаб ўти ул зулол билан ўчмади, иккинчи номани назарингдан ўтказсин. Агар саркаш нафс бу билан ҳам ром бўлмаса, учинчи хатни ҳам берсин. Шунда шояд ғазаб шафқатга айланиб, ғазабноклик зулмати зойил бўлса. Ҳар қалай, ҳилм ва меҳрибонлик сенинг жонингда мавжга келишини умид қилса бўлади.

Зоҳид ёзиб берган биринчи хатнинг мазмуни: «Қудрат топган чоғда инон-ихтиёрни ёмон йўлга ундовчи нафс қўлига бермагилки, абадий ҳалокатга бошлайди». Иккинчи хатда: «Ғазаб чоғида нотавон ва тобе бўлганларга раҳм қилгил, то жазо вақтида тобелар сенга меҳрибон бўлгайлар», деб ёзилган эди. Учинчисида эса: «Ҳукм қилишда шариат чегарасидан четга чиқма ва ҳеч бир ҳолатда инсофни унутма», дейилган эди.

Эй кўнгил! Қаҳру ғазабдан йироқ тур! Эзгу йўлни — билим йўлини танлагин. Агар қаҳру ғазабга банди эрсанг — барча тириклигу кечаётган ҳаётинг бекордир, бекор!

Расулуллоҳ (с.а.в.) ўз нафслари учун сира жаҳллари чиқмас, кечиримли ва ўч олмас эдилар (буни Уҳуд жанги мисолида ўрганган эдик). Лекин Аллоҳ таолонинг буйруғи бажарилмаганидан қаттиқ ғазабланардилар. Макка фатҳ қилинганида, интиқом олиш мумкин бўлганда ҳам ҳаммасини кечирган эдилар. Ислом қўшинидаги айрим саркардалар: «Агар душман устидан ғолиб келиб, қўлга туширсак, қийма-қийма қилиб ташлаймиз», дейишганди. Фахри олам (с.а.в.) бундай ғазабга минганларни ёмон ҳаракатлар содир қилишмасин, деб қўмондонликдан олиб, қўшин ортидаги хизматларга қўйганлар.

Рисолатпаноҳ (с.а.в.) дедилар: «Кимда уч нарса бўлмаса, мендан эмас: 1.Жоҳилнинг жаҳлини кетказадиган (рад этадиган, пасайтирадиган) ҳалимлик. 2. Одамлар билан хушахлоқ муносабатда бўлишлик. 3. Аллоҳнинг маъсиятларидан, гуноҳларидан сақлаб турувчи, йироқ тутувчи парҳезкорлик, эҳтиётқорлик». Аслида бу уч нарса бир-бири билан боғлиқ. Кишига қандай ҳалимлик-салимлик керак? Шундай ҳалимлик-салимликки, унинг воситасида жоҳилнинг жаҳлини, тажовузини қаршилаймиз. Уни юмшоқ, босиқ муомала қилиб, жаҳлидан

туширамиз. Соддароқ айтсак, бир киши асабимизга тегса, дарҳол тепа сочимиз тикка бўлмаслиги, портламаслигимиз лозим. Аксинча, ҳар қандай ҳолатда очиқ чеҳрали бўлишга ҳаракат қилишимиз керак. Чунки, очиқ чеҳра ҳикматдан холи эмас, жанжалли ҳолатга барҳам бера олиши мумкин, яъни, ёнғин кўтарилмай, сўнади.

Жамоатнинг саломатлиги, барқарорлиги, бахт-саодати учун ҳам ҳар биримизнинг ҳалим-салим бўлишимиз шарт! Баъзан кузатамиз: масжидда ёнма-ён туриб намоз ўқийдиганлар ҳам бир-бирининг гапини кўтаролмайди, ҳатто бир-бирига қўпол муомала қилади. Бундан афсусланамиз. Уларнинг бу ҳаракатлари исломий тарбия, одоб эгалламаганликларини билдиради.

Бир киши келиб, Аллоҳнинг расулига (с.а.в.) дедики:

— Ё Расулаллоҳ, менга насиҳат қилинг.

— Ғазабланма! — дедилар.

— Менга насиҳат қилинг, — деб яна сўради.

— Ғазабланма! — дедилар.

Насиҳат қилишни учинчи маротаба яна сўради. Яна дедиларки:

— Ғазабланма!

Набий муҳтарам (с.а.в.) даврларида масжидлар ҳозиргидай безакли, ҳашаматли бўлмаган. Ул шарафли зот замонларида ичи, таши қум бўлган чўлнинг маълум бир ерини белгилаб, иҳоталаб, масжид, деб эълон қилишарди. Шундай бир масжидга бир бадавий келиб, бошқа жой қуриб қолгандай, жоҳиллиги туфайли бир бурчагига ёзилибди. Саҳобаи киром бундан ғазабланиб, қизишганларида Расулуллоҳ (с.а.в.) «Қизишманг, бу одамга Исломни ўргатинг. Булар ҳали жоҳил, покизаликни, адабни тушунишмайди», дедилар. Масала шу тарзда ҳилмлик ила ҳал этилган экан.

— Эй кўнгил! Сен ғазабингни жиловлай оласанми? Ғазаб келганда ота-онага қараб ҳам бақирадиганлардан эмасмисан? Ғазаб келганда хотини, фарзандларини урадиган жоҳиллардан эмасмисан? Ғазаб келганда дўстидан ҳам кечиб юборадиган номардлардан эмасмисан? Ўйлаб кўр: эҳтимол, бир марта бўлсин, ота ва онангга қаттиқ гапиргандирсан, хотининг, фарзандларинг, дўстларингдан қай бирингдир жаҳл устида ранжитгандирсан. Энди сен бу учун ғазабингни баҳона қилма. Ғазабни енга олмаган ўзингни айбла! Айбла-да, тавба қил! Тавбанинг қабул бўлиш шартини унутма: бу ҳол энди қайтарилмаслиги керак! Қайтарилса, тавбанг қабул бўлмас. Тавба — Аллоҳ таолога қайтишдир.Тавба — ваъдадир, надоматдир. Инсон ўз ҳаётининг жараёнини, фаолиятини, йўналишини, яшаш тарзини ўзгартиришдир. Тили билан тавба қилиб, феъл-одатини ўзгартирмаслик — ёлғончиликдир. Тавбаи насуҳ — жуда самимий тавбага эришмоқ қасдида бўл. Вужудингни куйдира бошлаган жаҳл ўтини чидам, бардош суви билан ўчир. Қаҳру ғазаб тиканларини сабр-тўзим ўти билан ёндир. Аҳли донишнинг: «Қилич ва найза билан ҳосил бўлмаган кўп ишлар ҳилмлик ила ҳосил бўлади. Ғазаб келтирган зарар ғазабланган кишининг ўзига қайтади», деган ҳикматини унутма зинҳор.

Ҳазрати шайх Ҳаким Термизийнинг (қ.с.) аҳлу аёлларидан: «Шайх ҳазратлари ҳеч қизишиб, ғазаб қилармидилар?» — деб сўрашди. Жа-

воб бердилар: «Шайх бизларга ҳеч ғазаб қилмасдилар, аксинча, биз ул кишига аччиқ қилиб, озорлар эдик. Биздан ул кишига озор етса, ўшал куни бизни янада яқинроқ тутар ва йиғлар эдилар. Айтар эдиларки: «Илоҳи, мен тавба қилдим! Буларни сен яхшиликка йўллагин!»

Бир донишмандан: «Хушфеъл, хушмуомалаликни ёдимизда тутиш осон бўлиши учун бир-икки жумла билан баён этинг», деб сўрадилар. Донишманд дедики:

— Қаҳру ғазабни тарк этиш — барча гўзал ахлоқни ўз ичига олади. Ғазаб зиндони энг жирканч ярамас бир ўриндир. Ғазабини тарк қилмаган киши ҳаққоний ва тақводорлар мартабасига эришмайди.

Бир жоҳилнинг жаҳли бурни устида турар экан, арзимаган нарсадан асабийлашиб, жанжал чиқараверaркан. Бундан безор бўлган уйидагилари бир донишманддан маслаҳат сўрашганида у: «Жаҳл келса — ақл кетади», деган мақолни айтган экан. Қизиққонлик, аччиқланиш, ғазабланиш, шошма-шошарлик, ўйламай қилинган иш кечиримлиликка зарба беради, кишини бебурд қилиб қўяди. Ривоят қилишларича, қадим замонда бир-бирини ниҳоятда севувчи ошиқ-машуқлар тақдирнинг тақозоси билан анча йиллар айриликда яшашларига тўғри келибди. Йигит сарбозликка чақирилиб, узоқ ўлкаларда, жангу жадалларда йигирма йил юрибди. Юртига қайтиб, уйига келиб қарасаки, мўйлаби сабза урган йигит маст уйқуда ётганмиш. Ўша заҳоти қалбида уйғонган гумон, ғазабни ҳам тўлқинлантириб юборибди. «Мен йигирма йил сенга талпиниб яшаган бўлсам-у, сен ёш йигитлар билан ишрат қиляпсанми!» деган ўйда қўшни хонада ухлаётган хотинини ҳам, бу йигитчани ҳам чопиб ташламоқчи бўлиб, шарт қиличини чиқарибди. Шу онда устозининг «жаҳлинг чиққанида, бир ҳукмга келмай туриб, аввал қирққача сана», деган насиҳати эсига тушиб, санай бошлабди. Овоздан уйғониб кетган хотин қараса, эри дарғазаб ҳолда қилич яланғочлаб турибди. Хотин дод солганича чиқиб, йиғлаб-сиқтаб, бу ётган йигитча ўзининг ўғли эканини тушунтирибди.

«Қайси нарсалар одамга алам ва пушаймонлик келтиради?» деган саволга аҳли дониш: «Ғазаб, такаббурлик ва ножўя ҳаракат», деб жавоб берган. Баён этилган ҳикоят бу фикрни қувватлайди.

«Ўшанда кофир бўлган кимсалар дилларига қизиққонликни — динсизлик қизиққонлигини солганларида Аллоҳ Ўз Пайғамбарининг ва мўминларнинг устига Ўз сакинат — оромини туширди» (Фатҳ сурасидан). Демак, қизиққонлик, яъни ғазаб куфр аҳлига, сакинат, яъни хотиржамлик мўминларга хос бир ҳолатдир. Инсонлардаги ғазабнинг бу даражада мазаммат этилиши бежиз эмас. Абдуллоҳ ибн Амр Расолатпаноҳдан (с.а.в.): «Аллоҳнинг ғазабидан нима қутқаради?» деб сўраганларида Расули акрам (с.а.в.) «Ғазабланма!» деб жавоб берганлар. Уммат учун муҳим ва мушкул бир масаланинг ечимини Аллоҳ таолонинг элчиси бир сўз билан содда ва равшан баён этиб бердилар. Ғазабланишга сабаб бўлувчи ҳолатга дуч келганимизда ўзимизни боса олсак, устимизга ёғилиши мумкин бўлган ғазаб булутини даф қила оламиз.

Ҳалимлик — юмшоқ муомалалик, дунё ишларида ғазабланмаслик мусулмон фарзанди учун энг гўзал фазилатлардан бири. Бу фазилат-

дан узоқ бўлса, яъни жаҳлини жиловлай олмаса, ғазаб ақлдан устун келади ва оқибат гуноҳ ишлардан ўзини тўхтатишга ожиз бўлади. Бошқаларга, айни дамда ўзига зиён етказади. Жаҳл туфайли қалбда ғалаён кўтарилиб, васваса кучаяди. Дастлаб ичкарида бошланган ғалаён ташқи кўринишга кўчади ва инсоннинг афт-ангори қўрқинчли тус олади. Нафрат милтиғини ғазаб ўқлари билан ўқлаб, энди тепкини босаман, деб турганда ақл ҳайқириғига қулоқ тутиш ва бу милтиқни улоқтириш жасоратдир. Жасорат бўлганда ҳам иймон қувватидан дарак берувчи жасоратдир. Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Ғазаб ва жаҳл ийимондан айиради», деб марҳамат қилганлар. Ким ўзидаги ғазабни ютса, унга жаннат лойиқ бўлади, агар ғазаб келган вақтда Аллоҳ таоло учун ғазабини қайтарса, ғазаблантирган кимсани кечирса, Аллоҳ таоло уни яхши кўради ва жаннатга киритади.

Ҳасан Басрий ҳазратлари айтганлар: «Э, Одам фарзанди! Ҳар ғазабланишинг бир сакрашдир. Ҳар сакрашинг сени дўзах томон элтади. Яна бир сакрасанг, жаҳаннамга қулайсан».

Биз турли баёнларимизда кўпинча «ғазаб ўти» деган сифатдан фойдаланамиз. Чиндан ҳам ғазаб — ўтдир. Шайтон оловдан яралган. Яқинликни қаранг! Ғазаб ўти ўз алангаси билан баданларни тешиб ўтиб, юракларга қадар етадиган дўзахнинг оловидан бир парчадир. Ғазаб кул остидаги чўғ каби фурсат пойлаб ётади. Қотиб кетган қалб тубидаги кибр уни пуфлаб, аланга олдиради. Валийуллоҳлардан бири: «Инсоннинг битта томири шайтони лаъинга бориб уланган. Инсон қанчалик ғазабланса, шайтонга шунчалик яқинлашади», деган экан.

Ғазаб шундай ўтки, киши энг яқинларини ўлдиришдан ёки ўлим тилашдан ҳам қайтмайди. «Қарғиш» ёки «ёмон дуо» (дуойи бад) деб аталувчи иллат ҳақида яна сўз юритишга тўғри келади. Айрим қарғишлар дилдаги «оҳ»нинг самараси ўлароқ айтилади. Кимгадир астойдил ёмонлик тиланади. Баъзан эса тил учида ҳам айтилади. Оналарнинг астойдил қарғамасликларини яна таъкидласак-да, уларнинг тилидан умуман қарғиш учмаслигини хоҳлар эдик. Баъзан «афтинг қурсин», деб қўйишади. Ўзлари буни ёмон қарғиш деб ҳисоблашмайди. Ҳолбуки, бунинг замирида ҳам ўлим тилаги ётади. «Қуриб кетгин», «жувонмарг бўлгур» кабилар ҳам шундай. Эслироқ оналар «афтинг қурмағур», «қуриб кетмагур», «жувонмарг бўлмагур» дейишади. Буларни қарғиш эмас, тергаш ўрнида қабул қилиш мумкин. Айтилмаса, яна яхши. Бир саволга сира жавоб топа олмайман: она ҳеч қачон фарзандига ёмонликни раво кўрмайди. Лекин фарзандни энг кўп уришадиган, урадиган, қарғайдиган ҳам она. Шу аёл эридан, қайнота-қайнонасидан, ҳамкасбидан... ғазабланса, ғазабини ичига юта олади. Лекин ўз боласи жаҳлини чиқарса, ўзини тута олмайди! Нега? Ҳатто бошқалардан гап эшитса, аламини боласидан олади. Бу қанақаси?

Бир аёлнинг ҳасрат дафтари билан танишинг: айтган ишини бажармагани учун иккала ўғлини уриша туриб, «ажалинг келгурлар!» деб қарғаб юборибди. (Сизга ёлғон, менга чин, шу икки сўзни ёзишга қийналдим, қўлим қалтиради. У аёл болаларини қандай қарғай олдийкин?) Бу қарғишни эшитган қайнонаси: «Ҳай-ҳай, дарров тавба қилинг, ҳар гапга фаришталар «омийн» дейди-я!» деб танбеҳ бе-

рибди. Аёл «хўп», дебди-ю, жаҳли чиққан кезлари барибир тилини тия олмабди. Бир куни ўғилларини қўй боқишга чиқарибди. Болалар «чиқмай қўя қолайлик», деб ялинишса ҳам зўрлабди. Оқибат шу бўлибдики, кичиги эҳтиётсизлик қилиб сойга йиқилибди. Акаси «укам оқиб кетяпти. онамга нима деб жавоб бераман?!» — деб ўзини сувга отибди...

Жаҳли чиққан киши жим турса, бошқа бирор ишга ўзини чалғитса ёки бошқа жойга чиқиб кетса, жаҳлининг пасайиши ёки мутлақо тўхтаб қолиши ҳаёт тажрибасидан маълум. «Битта гапдан қолгин», деб бежиз насиҳат қилинмайди. Ҳазрати Ойиша (р.а.) айтадилар: «Бир киши Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига киришга изн сўради. У кирмасдан аввал Расулуллоҳ (с.а.в.): «Бу киши ўз қабиласининг ёмон фарзанди», дедилар ва ҳузурларига кирганидан кейин унга алоҳида яхши муомала қилдилар. У чиқиб кетганидан кейин яна бир киши келиб, рухсат сўраганида, «Бу киши ўз қабиласининг яхши одами» дедилар. Лекин унга аввалги одамга қилган алоҳида муомалаларидан қилмадилар. У киши чиқиб кетганидан кейин мен: «Ё Расулаллоҳ! Сиз фалончи келганида «ёмон одам» дедингиз-у,бироқ унга алоҳида илтифот билан муомала қилдингиз. Кейинги кишини «яхши одам» деб мақтадингиз-у, бироқ, аввалгидек муомала қилмадингиз», деб сўрадим. Шунда Аллоҳнинг элчиси (с.а.в.) дедилар: «Э, Ойиша! Ёмон одамларга яхши муомала қилмоқ балонинг олдини олмоқдир».

«Аллоҳнинг раҳмати ила уларга мулойим бўлдингиз. Агар қўпол, қалби қаттиқ бўлганингизда атрофингиздан тарқаб кетар эдилар» (Оли Имрон сурасидан). Уҳуд ғазотида мусулмонлар аскарининг учдан бири йўлдан орқасига қайтиб кетди. Айримлари эса жанг чоғи сустлашиб, мушрик душманлар орасида Пайғамбар алайҳиссаломни ёлғиз ташлаб, қочиб қолишди. Натижада ул зотга қаттиқ жароҳатлар етди. Аммо Расулуллоҳ (с.а.в.) уларга ғазаб қилмадилар. Ул зотнинг мўмин-мусулмонларга мулойим бўлишлари ўзлари учун ҳам, умматлари учун ҳам Аллоҳ таолонинг раҳмати экан, демак, мулойим, ширинсўз бўлиш инсоннинг катта бахтидир.

«Бас, унга юмшоқ сўз айтинглар. Шояд эсласа, ёки қўрқса» (Тоҳа сурасидан). Бу оятда туғёнга кетган Фиръавн назарда тутилган. Юмшоқ сўз кофирни ёки туғёнга кетган шахсни инсофга келтириб, мулойим қилиб қўйиши мумкин.

Киши тош урса боша, эй хўжаста,
Кулиб боқғил юзига мисли писта.

Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, агар биров ғазабланиб, бошингга тош билан урса, унинг юзига кулиб қарагил. Пистани тош билан урганларида ёрилиб, кулиб, ичидаги мағзини беради. Сен ҳам шу пистадек бўл. Сени урсалар-да, яхши бўл.

Саҳл ибн Тустарийдан гўзал хулқ ҳақида сўрашди. «Гўзал хулқнинг энг қуйи даражаси озорларга тоқатли бўлиш, золимга раҳм этиш, унга мағфират ва шафқат тилаш», дедилар. Ахнаф ибн Қайсдан «Ҳилмни кимдан ўргандингиз?» деб сўрадилар. «Қайс ибн Осимдан», дедилар. «Унинг ҳилми қандай эди?» деб сўрадилар. Жавоб бердилар: «Қайс

ҳовлида ўтирган эди. Чўриси унга бир сих қайноқ кабоб келтирди. Сих бехосдан чўрининг қўлидан сирғалиб тушди ва шу ерда ётган гўдакнинг кўкрагига қадалди. Бола Қайсники эди, шу заҳоти жон берди. Чўри даҳшатдан қўрқиб кетди. Шунда Қайс чўрисига: «Қўрқма, Аллоҳ йўлида сени озод қилдим», деди».

Бир куни Иброҳим ибн Адҳам саҳрога чиқдилар. Йўлда унга бир жундий (жангчи) йўлиқди ва:

— Сен қулмисан? — деб сўради.

— Ҳа, — дедилар Иброҳим Адҳам.

— Имрон қаерда? — деб сўради жундий.

Иброҳим Адҳам қабристонга ишорат қилдилар. Шунда жундий «Менга Имрон керак!» деб бақирди.

— У қабрда, — дедилар Иброҳим Адҳам.

Жундий ғазабланиб, қамчи туширди. Иброҳим Адҳамнинг бошлари ёрилди. Жундий у кишини орқага қайтариб, шаҳарга ҳайдаб келди. Дўстлари ундан «Қандай хабар олиб келдинг?» деб сўрашди. Жундий бўлган воқеани айтиб берди. Улар боши ёрилган кишини кўриб: «Сен урган одам Иброҳим ибн Адҳам-ку!» дейишди. Жундий отидан сакраб тушиб, Иброҳим Адҳамнинг қўли ва оёғини ўпиб, узр сўрай бошлади. Бошқалар эса Иброҳим Адҳамдан: «Нега бу жундийга «қулман» дединг-из?» —деб сўрашди.

— У мендан: «Э қул, сен кимсан?» деб сўрамади, балки «Сен қулмисан?» —деди. Мен «ҳа», деб жавоб бердим. Дарҳақиқат, барчамиз Аллоҳ таолонинг қулимиз-ку! Лекин бошимни урган пайтида унга жаннат насиб бўлишини тиладим, — дедилар Иброҳим Адҳам.

— Нега? Ахир у сизга зулм қилди-ку? — деб ажабланишди.

— Ноҳақ етган жароҳат ажр олишимга сабаб бўлишини билдим. Аммо у жундий туфайли менинг насибам яхшилик бўлиб, мен туфайли унинг насибаси ёмонлик бўлишини хоҳламадим, — дедилар.

Ҳикоят: бир туякаш ғоятда қадрлайдиган қизғиш туясини йўқотиб қўйди. Неча кун қидирса ҳам тополмади. Туну кунларни уйқусиз ўтказди. Йиғлади, эзилди... Охири ғазаблана бошлади. Ҳамма айбни туянинг ўзига юклаб, ундан умидини узди, ғазаб билан, телбаларча хитоб қилдики:

— Эй туя! Агар сен аблаҳни топсам, шу одамлар гувоҳ бўлсин, Аллоҳга қасамки, бир ақчага сотиб юбораман!

Бу қасамдан сал ўтмай туя топилгач, туякаш нима қиларини билмай, боши қотди. Қасам ичганига пушаймон бўлди. Ўйлай-ўйлай бир чорасини топди: туянинг устига бир қора мушукни ўтқазиб, бозорга чиқди-да, «туянинг нархи бир ақча, мушук минг ақча, иккови бирга сотилади», деб эълон қилди. Харидорлар: «Эсинг борми, мушук минг ақча турар эканми?» деб ажабланишса, у: «Сизларда ҳам инсоф борми? Туя ҳам ҳеч замонда бир ақчага сотиладими?», дер эди.

Қиссадан ҳисса шуки, инсон ғазабланган пайтларида шуурсиз ҳаракатлар қилиб, сўнг қандай тузатишни билмай, аросатда қолади. Боболардан «Жаҳл чиқса — кўз қораяр, жаҳл кетса — юз қизарар», деган ҳикмат бор. Ҳикоятдаги қора мушук совуқлик рамзидир. Бозорнинг омадсизлигига, бузилишига сабабдир. Кишилар бир нарсанинг амалга

ошишига қарши бўлишса, «эшагидан тушови қиммат» қабилида иш тутадилар. Хулоса шуки, жаҳл келганда тилига ва қўлига ҳоким бўлган киши ёмон оқибатдан халос бўлади.

Биров камчилик ёки хатоимиздан гап очди, дегунча ғазаблана бошлаймиз. Ҳолбуки, хатоларимизни юзимизга айтган биродаримиздан мутлақо ғазабланмаслигимиз керак. Аксинча, унга меҳр-муҳаббат билан боқиб, гуноҳимизни англаб, бу хатолардан халос бўлиш чорасини кўришимиз шарт эмасми? Жаҳл ақлни кетказади, асаб бузилиши офат келтиради. «Ғазабланган пайтингда сўзга рўзадор бўл. Зеро, бу пайтда ҳар сўзу амалинг надоматга восита бўлади», дейдилар. Кўпинча ғийбат, иғво... ғазабни уйғотади. Ғийбат ҳам, ғазаб ҳам киши кўнглини ўлдиради. Шу боис ғийбатдан, нафсоний ғазабдан сақланмоқ керак. Ғазабни енган ўз нафсини енга олади. Майхўрларнинг нафсни енга олмасликларини айтиб ўтириш ҳам шарт эмас. Кўп жиноятлар маст ҳолда қилинаётгани маълум. Маст одам ғазабини боса олиш қувватидан маҳрум бўлади. Ичкиликка мубтало бўлганлар кўзгуга қараб, ўзларининг туслари нақадар хунук эканини кўра олсалар эди, бу ярамас одатларини ташлармидилар...

Ғазабни биз фақат салбий маънода тушунишга ўрганиб қолганмиз. Тўғри, айнан олганда бу иллат. Лекин бу сўзнинг ижобий маъноси ҳам мавжуд. Ғаззолий ҳазратлари дейдиларки, «Ғазаб — бамисоли овчи ит. У нафс истагидаги ҳаяжон билан эмас, балки битта ишора билан чопиб, битта ишора билан тўхташ даражасида тарбияга муҳтож... Ғазаб қувватининг гўзал ва мўътадил ҳолатидан шижоат туғилади (ғазаб қувватининг хоҳ кучайган, хоҳ пасайган ҳолатда ҳам ақл етовида бўлиши — шижоатдир). Агар ғазаб қуввати меъёридан ошса, бемулоҳаза сўзлар, ўзни тута билмаслик каби ножўя ҳаракатлар юзага чиқади. Ғазаб қуввати меъёридан пасайса, қўрқоқлик туғилади».

Яна дедиларки: «Ғазаб туйғусидаги мўътадиллик чиройли шаклда қизғин ва жўшқин бўлиш билан сақланади. Чиройли шаклдаги қизғинлик сержаҳлликдан, дарғазабликдан ҳамда қўрқоқликнинг барча турларидан холидир. Ғазабнинг мўътадил даражасини эгаллаган одам ботинан кучли ва шу қуввати билан бирга ақлга тобе бўлади. «Муҳаммад Аллоҳнинг Пайғамбаридир. У билан бирга бўлган мўминлар кофирларга қаҳрли, ўз ораларида (мўминлар билан) эса раҳм-шафқатлидирлар» (Фатҳ сурасидан). Оятда мўминлар «ашидда», яъни шиддатга тўла, қаҳрли, деган сифат билан васф қилиняпти. Ҳамонки, шиддат ғазабдан туғилар экан, агар ғазаб бекор қилинганида кураш ҳам бекор қилинган бўларди.

Ажабо! Пайғамбарлар тўла узилмаган шаҳват ва ғазабдан қанақасига батамом узилиш, уларни таг-томири билан суғуриб ташлаш мумкин. Ахир Расулуллоҳ (с.а.в.): «Мен ҳам инсонман. Инсонлар ғазабланган каби ғазабланаман», деганлар-ку. Бу ўринда биз диққат қиладиган нуқта: нима учун ва қандай ғазабланганлар? Ҳадислардан маълум, қачон Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларида у зотга ёқмайдиган гап айтилса, бўйин томирлари бўртиб, қизариб кетадиган даражада ғазабланардилар. Лекин шундай ҳолларда ҳам фақат ҳақ гапни айтардилар, ғазаб ул зотни ҳақдан тўсолмасди.

«У тақводор зотлар яхши-ёмон кунларда инфоқ-эҳсон қиладиган, ғазабларини ичларига ютадиган, одамларнинг хато-камчиликларини афв этадиган кишилардир (Оли Имрон сурасидан). Оятда тақводор зотлар ҳақида «ғазабларини ичларига ютадиган» деган ибора қўлланди, «ғазабларини йўқ қиладиган», дейилмади. Ғазаб ва шаҳватни мўътадил даражада сақлаш шу даражада бўлиши керакки, на ғазаб, на шаҳват ақлдан ғолиб келмасин, уни бўйсундириб қўймасин. Балки, ақл ғазаб ва шаҳватни ўз ҳаддида ушлаб турсин. Хулқни ўзгартириш, дегани аслида мана шу».

Ирода кучи ноўрин қўзғалган ғазабни нечоғли боса олишига қараб ўлчанади. Ваҳший ҳайвонни енгиш учун куч ва тадбир керак. Ғазабни енгишга эса темир ирода зарур.

Ҳазрати Ойиша (р.а.) айтдилар: «Мен ўжар ва бўйин бермайдиган тевага минган эдим. Уни урганимни кўриб, Расулуллоҳ (с.а.в.): «Мулойим бўл, кимда мулойимлик бўлса, ҳусн ва камолотга эришади ва кимда мулойимлик хислати бўлмаса, у айбли ва нуқсонли бўлади», дедилар». Рисолатпаноҳ яна дедиларки: «Кимгаки мулойимликдан насиба берилган бўлса, унга яхшиликдан насиба ато қилинган бўлади ва ким ундан маҳрум қилинган бўлса, яхшиликдан ҳам маҳрум бўлган бўлади. Қиёмат Куни мўмин банданинг тарозуъсини оғир қиладиган нарса яхши ахлоқдир. Аллоҳ таоло ёмон сўз, ёмон феъллик кишига албатта ғазаб қилади».

Кел, эй инсон, агар бўлсанг чин эрдек,
Оғирлик пеша қил дунёда ердек.
Агар топса, сани ҳар қайси мавжуд,
Зиён этма, тақи тегур анга суд.

«Ер каби бўл...» — Эй ўзини чин эр билган инсон, сени ер юзидаги жониворлар тепкиласалар-да, уларга зиён етказма. Яхшилик қил. Ер каби бўл. Ер юзида юргувчилар унинг устига ҳар турли ҳаром нарсалар ташласалар ҳам, ер уларга зиён-заҳмат етказмайин, турли-туман неъматлар ўстириб берур. (Аммо... банда гуноҳларини кўпайтираверса, Аллоҳ таолонинг ғазабига учраса, зилзила, ер ютиш каби офатлар борки, буни ҳам унутмаслик керак. «Ер каби бўлмоқ»ни барча ҳақоратларга чидайвер, деб англамаган маъқул. Бу ўринда шоирнинг бўрттирмаси ҳам бор.) Сен буткул дунё халқига манфаатли иш қилиб фойдалар келтирсанг-да, такаббурлик қилма. Ўзингдан тупроқ исмини ва фақирликни кўтарма. Сенинг отанг Одам алайҳиссаломдир. У тупроқдан яратилгандир. Демак, аслинг — отанг еридир...

Жалолиддин Румий ҳазратлари: «Бир беморга ёки кўнгли синиқ бир одамга жуда мулойимлик билан муомала қилиб, унинг ҳол-аҳволини сўраш лозим. Изтиробда бўлган одамда у одамга нисбатан меҳр-муҳаббат туйғулари ҳосил бўлади. Шундан кейингина бериладиган дори ва қилинадиган тавсияларни ўз тилаги билан қабул қилади».

Ардашернинг ўғли жуда қимматбаҳо либос кийиб мақтанди. Шунда ота деди:

— Эй ўғлим, бу либосинг қимматли эмас, бунақасини ҳар ким топиб кия олади. Сен ҳеч киши топиб кия олмаган ва подшоҳлар хазинасида бўлмаган жуда қимматбаҳо либосни кийишинг керак.

Ўғли ажабланиб: «Сиз таъриф қилаётган либос қайси?» деб сўради.

— Хушфеъллик, мулойимлик, юввошликдан тўқилган либосдир, — деб жавоб берди ота.

Баҳоулҳақ вад дин — Хўжа Баҳоуддин ҳазратлари, Аллоҳ таоло ул зотнинг қабрини то Қиёмат нурли қилсин, асл исмлари Муҳаммад эди, оталарининг исми — Маҳдий. Каъбатуллоҳга икки марта яёв бориб, тавоф қилганлар. Кўп карометлари зоҳир бўлгани учун Баҳоуддин қўйдилар. Шул зот бир золим билан тортишиб қолдилар-да, оқибат — золим ҳазратнинг юзларига қамчи билан урди. Хўжанинг юзлари ёрилиб, қон оқди. Шунда Хўжа қонли соқолларини қўлга олиб, ул золимни яхши дуо қилдилар, дедиларки: «Эй Худо, бу золимни яхши йўлга солгил! Ё Раб, бу бандангга ёрдам айлагил, дунёю охират муродларини бергил». Золим бу дуонинг маъносини англади. Наъра тортди-ю, ҳушидан кетди. Ҳушига келгач, Хўжанинг оёқларига йиқилиб, юзини суртиб йиғлади. Сўнг Хўжани муршид деб билди. Оқибат, Хўжанинг катта халифаларидан бири бўлди.

Хулқ, юмшоқлик (ҳилм) ва илми ҳол аҳлининг ҳоли шундай. Улар ҳамиша ёвузликка қарши эзгуликни қўядилар.

Ҳилм — шижоатта хос олти хислатнинг бири бўлиб, бу хислат ҳар қанча ғазаб қўзғайверадиган иш содир бўлганда ҳам ўзини босиб мулойимлик кўрсатишдан иборат. Луғавий маъноси — мулойимлик, мулойим табиатли бўлишлик.

Виқор гавҳарию ҳилм маъдани бўлакўр,
Десангки, қилғай итоат санга гадо ила шоҳ.

Ҳазрат Навоий «ҳилм маъдани» деганда мулойимлик кони, хазинасини назарда тутганлар.

«Ҳилму ҳаё аҳли ҳар ерда аржуманддур, улуғлар назарида аржумандроқ», дейдилар (юмшоқ кўнгилли ва ҳаёли одам ҳамма жойда азиздир, катталар назарида янада қадрлироқ). «Маҳбубул қулуб»да бундай таъриф берилади: «Ҳилм — инсон вужудининг хушманзара мевали боғидир ва одамийлик оламининг жавоҳирга бой тоғидир. Юмшоқ кўнгиллилик — ҳодисалар тўла денгиздаги кишилик кемасининг лангари деса бўлади ва инсоният қадрини ўлчайдиган тарозининг тошига тенглаштирса ҳам бўлади. Ҳилм — ахлоқли одамнинг қимматбаҳо либоси ва у кийим турларининг энг чидамли матосидир. У ёмон нафсни дайди шамол учиришидан асрагувчи ва иккиюзлама мунофиқларнинг беҳуда ҳаракатидан ҳимоя қилувчи». Шафқат, юмшоқ сўзламоқ, ҳилм — бир-бирига яқин яхши сифатлардир.

Ҳазрати шайх Абу Бакр Абу Варроқ Термизий (қ.с.) дейдиларки: «Ҳақ таоло ҳазрати Одам фарзандларидан олти нарсани истар: иккиси кўнгилда бўлиб, Аллоҳ таоло амрларини бажармоқ ва халққа шафқат қилмоқликдир; иккиси тақдирники, Аллоҳ таоло борлигини иқрор этмоқ ва халққа юмшоқ сўзламоқликдир; қолган иккиси эса сабр айламоқ ва ҳилм билан хокисорлик қилмоқликдир».

Ҳазрати ибн Масъуд дейдилар: «Билингки, кишининг ҳалимлиги ғазабланган пайтда, омонатдорлиги тамаъ юзага чиқадиган пайтда

аён бўлади. Ғазабланмаган (яъни, ғазабга сабаб йўқ) пайтда унинг ҳалимлигини қаёқдан ҳам билардингиз? Тама қилмаётган (яъни, тама қилишга сабаб йўқ) пайтда унинг омонатдорлиги ҳақида қандай гап бўлиши мумкин?»

Олийжаноб ва одил вазир ҳисобланган Низомулмулк биров ҳадя келтирса, атрофидагиларга баравар бўлиб берар эди. Бир куни деҳқон унга учта эртаги бодринг келтирди. Вазир бу неъматни атрофидагилар билан баҳам кўрмай, уччаласини ҳам ўзи еб, деҳқонга ҳадя берди. Вазир холи қолганида яқин мулозими ажабланиб: «Сизнинг бундай одатингиз йўқ эди-ку?» деб сўради. Вазир жавоб берди:

— Бодринглар ниҳоятда тахир экан, бошқаларга берсам, тахирлигидан аччиқланиб, деҳқонга ёмон сўз айтиб, унинг дилини ранжитмасин, дедим...

Абусаид исмли бир мўътабар одам дўстларига зиёфат берди. Ошпазини чақириб: «Мен яхши кўрадиган таомни пиширириб кел», деди. Ошпаз хожаси сўраган таомни пиширириб, бошқа овқатлар билан олиб келди. Абусаид ўзи буюрган таомдан бир луқма олган эди, қил чиқди. Иккинчи ва учинчи луқмаларда ҳам қил чиққач, бу таомдан қўл тортиб, бошқасидан еди. Дастурхон йиғиладиган пайтда ошпазини чақириб, деди:

— Мен буюрган таомни жуда тотли қилиб пиширибсан. Эртага шу таомдан ичига қил туширмаслик шарти билан яна пиширириб берасан.

Зиёфатда ҳозир бўлганлар унинг латофатли сўзларига қойил қолдилар. «Ошпазга ортиқча танбеҳ беришга ҳожат қолмади», деб унга таҳсин айтдилар.

Ҳазрат Навоийдан бундай баён бор:

«Шайх Абул Аббос Омулий қассобликка мансуб бўлиб, ўз замонасининг забардаст пешволаридан бири эди. У фано водийсига қадам қўйиб, ўз вужудини унда йўқотди. Бир кун у хонақоҳда ўтирар, теварагида эса суҳбатдошлари йиғилган эдилар. Бу маҳалда бир ғалати девона беадаблик билан хонақоҳ саҳнига кириб келди. Кирган заҳотиёқ, минбарга чиқиб:

— Э хонақоҳда турганлар! Менга қулоқ бериб, сўзларимни яхшилаб тингланглар: мен учун ҳозир сув тўла обдастани ҳозирланг! Мен поклани олмоқчиман! — деди.

Олий қадрли шайх бу сўзларни эшитгач, унга обдастада сув беришни буюрди. Хонақоҳдаги бир дарвеш чиройли обдастада сув келтириб берганида у эсипаст, идишни тош билан уриб пачоқ қилиб, бошқасини келтиришни талаб қилди. Талаби бажарилгач, унисини ҳам тош билан урди. Дарвеш шайхга бу ҳолни маълум қилгач, шайх «нечта идишни синдирса ҳам, бераверинг», деди. Эсипаст барча обдасталарни тош билан уриб пачоқ қилди. Унга бошқа идиш йўқлигини айтдилар. Шунда у: «Агар идиш йўқ бўлса, шайхингизга айтинг, соқолини олиб келсин, токи мен буюрилган фарздан қутулайин», деди.

Шайх бу ҳаёсиз сўзларни эшитгач, ўринларидан сакраб турдилар-да, у томон қараб юрдилар. Йўл-йўлакай дедиларки:

— Эҳ, қандай хуш соату бахтиёр ҳолат! Қарангки, бир қассоб ўғлига

соқол битса-ю, у йиллар давомида соқолига оро бериб, ювиб-тараса ва вақти келиб унинг бу соқоли шундай бир ишга яраб қолса! Унга бир дарвеш илтифот кўрсатиб, ўзини қайғудан қутқарса!

Шайхнинг бежирим соқоли бор эди. Уни қирқиб, ҳовучига тутамлаганича бояги кишининг оёғи остига қўйди.

Бу беҳаё одам идроки йўқ, телба эди. Шайхнинг бу ҳаракатини кўргач, ерга бош қўйганича ҳушидан кетди...»

Мисни олтинга айлантириш мумкин эмас. Лекин киши ўзининг яхши хулқини намоён этиши билан ёмон хулқлини инсофга келтира олиши мумкин. Аллоҳдан яхши хулқ сўраб, дуога қўл очамиз:

— Раббимиз Аллоҳ! Барчаларимизни мағфират қил, раҳмат эт ва бизларни тўғри йўлга ҳидоят эт. Ё Аллоҳ! Қалбларимиздаги ғазабни кетказ ва бизни тирик қолдирар экансан, адаштирувчи фитналардан паноҳ бер. Ҳеч бир банданг ҳилм неъматидан бенасиб қолмасин. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ИНСОНИЯТ БОҒИНИНГ ҲОСИЛДОР ДАРАХТИ

Бир ҳакимдан сўрадиларким:
«Саховат яхшироқму ва ё шижоат?»
Ҳаким деди: «Саховат бўлса, шижоатга ҳожат йўқтур». Азизлар, сиз ўзингизни саховат ва карам эгаси деб билмагунингизча шижоатли деб тушунманг. Агар шижоатли бўлсангиз ўзингизни саховат ва карам эгаси бўлишга мажбур қилар эдингиз.
Ўзингизгаки кучингиз етмаса, ўзгага қандай таъсир қила оласиз?
Келинг, энди бу хусусда ҳам фикр юритиб кўрайлик.

«Саховат бўлса, шижоатга ўрин йўқ», дегани шижоатни бутунлай инкор этиш эмас. Ҳакимнинг фикрини «саховат чўққисига етган одамга бу чўққига чиқишига ёрдам берган шижоатнинг зарурати қолмайди», деб англаш тўғрироқ бўлар. Чунки саховат бор ўринда шижоат ҳам мавжуд. Киши саховат қилиши учун бир қанча ёмон хулқларни, энг аввало нафсни енгиб ўтиши керак. Саховат риё, миннат, бахиллик каби иллатлар билан муроса қила олмайди.

Арабларнинг Той қабиласига ҳукмдорлик қилган, тарихда «Ҳотами Той» номи билан машҳур бўлган саховат эгаси ҳақида эшитгансиз, суҳбатларимиз жараёнида ҳам Ҳотам Той саховатига доир бир неча ривоятларни тилга олдик. Саховатга доир суҳбатимизда янги ривоятлар билан танишишимиз табиий. Чунки Хотам Той шунчаки тарихий шахс эмас, балки саховат рамзига айланган. Халқда қўли очиқ кишини мақташса «Ҳотамитой-да, бу инсон!» деб қўйишади, шундай эмасми?

Бир кекса киши Ҳотам Тойдан шакар сўраб келди. «Фақир сенга қўл очиб сўраса, мумкин бўлганини бер, очилган қўлни бўш қайтарма», ҳикматига амал қилувчи Ҳотам унинг сўраганидан ўн ҳисса кўпроқ

бердилар. Буни кузатиб ўтирган хотини: «Бир ҳовуч сўраганга ўн ҳовуч берганингиз нимаси?!» — деб танбеҳ берди.

— Тўғри, у ўз эҳтиёжига яраша сўради, мен эсам имконимга яраша бердим. Қария ортиқроқ миқдорда сўрамоққа шарм қилди, ўзига эп билмади, — дедилар Ҳотам Той.— Агар мен унга сўраган миқдорда шакар берсам, сахийлигимга, шон-шарафимга тўғри келмасди. Шунга кўра, сўраганидан зиёда шакар бердим, оз беришни ўзимга эп билмадим.

Бу воқеа юқорида зикр этганимизга ўхшаб кетади: Ҳассон ибн Абу Синонинг уйларига бир хотин келиб, тиланди. У киши хотинга қарадилар — ғоятда гўзал эди. Хотинга тўрт юз дирҳам беришни буюрдилар. Унга: «Э Аллоҳнинг бандаси, бу хотин сиздан бир дирҳам сўраган эди, нечун тўрт юз дирҳам бердингиз?» деб сўрадилар. Ул зот дедилар: «Чиройини кўриб шу қарорга келдим. Бу гўзалнинг қийналиб қолганда гуноҳга кириб кетишидан қўрқдим ва унинг узоқроқ муддат беҳожат бўлмоғини хоҳладим. Шояд шунда бирор киши унга рағбат қилиб, никоҳига олса».

«Саховат қилур неки бахт ихтиёр, ки бўлгай саходан киши бахтиёр», дейдилар.

Модомики, киши молу дунёга, қувват ва қудратга эга экан, йўқчил, ғариб ва етимларга шафқат, марҳамат қилишдан, моддий ва маънавий ёрдам беришдан чекинмаслиги, шу билан бирга ўзининг давлат, мартаба ва мансабига мағрур бўлиб, қилган яхшилиги билан мақтаниб юрмаслиги шарт. Агар киши мағрурликдан тийилмаса, қилган хайр-эҳсонининг фазилати бўлмайди.

Ҳикоят: хайр-эҳсон соҳиби, саховатли кишининг ҳузурига бир одам келиб, ўзининг танг аҳволидан шикоят қилди:

— Мен қарздорлик балосига мубтало бўлган бир нотавонман. Бир одамдан пул олган эдим, йўқчилигим сабабли шу чоққача қарздан қутулмадим. У нокас ҳар куни эрталаб ва кечқурун келиб, қарзини қистайди, қаттиқ-қаттиқ сўзлар айтиб, юрак-бағримни эзади. Сизнинг лутф-карамингизга умид қилиб, бош эгиб келдим.

Саховатли киши унинг сўраган пулини берди. Қарздорман, деб эзилиб турган киши севина-севина чиқиб кетгач, саховатли кишининг ёнида ўтирган яқинларидан бири айтди:

— Бу одамнинг ким эканлигини билмасмидингиз? Бу киши жуда ҳийлакор, фирибгар гадо-ку? Турли ҳийла-найранглар билан одамлардан пул ундириб юради. Сиз унга бекорга пул бердингиз.

Саховатли одам кулимсираб қўйиб, деди:

— Мен унинг кимлигини билмайман. У ким бўлса-бўлсин, ишим йўқ. Мендан ёрдам сўрадими, қуруқ қайтаришим яхши эмас. Шаънимга мувофиқ келмайди. Агар рост сўзлаган бўлса, қарздорлик хижолатидан уни қутқардим. Агар ёлғон сўзлаган бўлса, мени алдаган бўлиб чиқмайди. Чунки ким ёрдам сўраса, унга кўмак бериш менинг одатимдир. Унинг ростми, ёлғонми сўзлаганига эътибор бермайман. Шу билан виждоним буйруғига итоат этдим.

Саховатни ўтган асрлар адабиётида кўпроқ «сахо» шаклида қўллашган. Карам эгаси, қўли очиқ, марҳаматли, дейилганда ҳам сахо

аҳли назарда тутилади. Бу сўзлар маънодош ҳисобланмайди. Ҳар бирининг ўз маъно доираси бор. Масалан, «садақа»нинг луғавий маъноси тасдиқ этиш, мантиқий маъноси эса бир яхши амал билан иймонини тасдиқ этиб қўйиш. «Садоқат» ҳам шундай. «Эҳсон» — сочиш... Бу сўзларни ният ва мақсад нуқтаи назаридан маънодош десак ҳам бўлар. Саховат, ҳиммат, эҳсон, садақа каби фазилатлар ҳам, таъбир жоиз бўлса, «яхшилик» деб аталмиш файзли оиланинг фарзандлари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу суҳбатимизни «Нажот пойдевори»нинг давоми ўлароқ қабул қилишингиз ҳам мумкин.

Саховат — иффатга хос етти фазилатдан бири (бу ҳақда айтиб эдик) бўлиб, ачинмасдан, аямасдан, лекин ҳаддан оширмасдан, молни керак бўлган ўринларда ўзига, яқинларига, муҳтожларга сарф этишдир. Аҳли дониш дедики: «Саховат — инсоният боғининг ҳосилдор дарахти, шунинг баробарида у дарахтнинг фойдали мевасидир. Саховат — одамийлик мулкининг мавж уриб турган денгизидир, шунинг баробарида у тўлқинли денгизнинг бебаҳо гавҳаридир. Саховатсиз одам — ёғинсиз баҳор булутига ва ҳиди йўқ мушк-анбарга ўхшайди. Мевасиз дарахт ҳам бир-у, ўтин ҳам бир; ёғинсиз булут ҳам бир-у, тутун ҳам бир. Саховатсиз одамдан ичида гавҳари бўлмаган садафнинг фарқи йўқ. Дурсиз садаф билан қуриб қолган тошбақа чаноғининг фарқи йўқ.

Сахий — булутдир, хирмон-хирмон дон ҳосили, балки хазина беради.

Бахил — чумолидир — дон, дун, машоқ теради (Бу иллат ҳақида кейинроқ батафсил суҳбат қуражакмиз, инша Аллоҳ)».

Ҳиммат аҳлининг ихтисоси — саховатдир. Бу улуғ сифат покиза кишиларга хосдир. Одам бир бадан бўлса, ҳиммат унинг жонидир. Ҳимматлилардан олам аҳли учун юз минг шараф ва шукуҳ етишади. Ҳимматсиз киши — эр сонида эмас, жонсиз баданни ҳеч ким тирик демас. Олий ҳиммат одам — баландпарвоз лочиндир. Беҳиммат — сичқон овловчи калхатдир. Шунқорнинг маскани — шоҳнинг билагидир, калхатнинг жойи ўлимтикнинг сассиқ бадани ва сўнгагидир.

Ҳиммати баланд эрлар ҳақида сўз кетганда ҳикмат аҳли «Фотиҳ вақфияси»ни тилга олади. Ўтмишда вақфлар кўп бўлган. Ҳар бир вақф бирор тоифа кишилар манфаати учун йўналтирилган. Ҳар бир вақфнинг ўз мақсади, иш тартиби бор. Булар орасида Турк султони ташкил этган вақф алоҳида ибратлидир. Фикримиз исботи учун султоннинг амри баёни билан таништирамиз:

«Менким, Истанбул фотиҳи Аллоҳ таолонинг ожиз бандаси Фотиҳ Султон Маҳмад биззатиҳи, пешона терим билан топган пулларимга сотиб олган ва Истанбул ҳудудида жойлашган ва ҳудудлари маълум бўлган бир юз ўттиз олти дона дўконимни қуйидаги шартлар асосида вақфга тайин қиламан:

Бу бойликлардан келадиган даромад ҳисобига Истанбул кўчаларида икки кишидан иборат хизматчи тайинлайман.

Бу кишилар қўлларида оҳак ва кўмир кули билан куннинг маълум соатларида кўчаларни айланиб чиқсинлар. Кўчаларнинг кишилар тупурган жойларига бу куллардан тўксинлар ва хизматлари учун ҳар бири

йигирма акчадан пул олсинлар. Шунингдек, шаҳар аҳолисига хизмат қилиш учун ўн жарроҳ, ўн табиб ва уч яра боғловчини тайинладим.

Бу кишилар ойнинг маълум кунларида Истанбул кўчаларига чиқиб, истисносиз ҳар бир уйга кирсинлар ва бу уйларда хаста бор-йўқлигини сўрасинлар. Топилган хасталарни даволасинлар. Уйда даволашнинг иложи бўлмаса, хастахонага ётқизиб, даволанишига ёрдамчи бўлсинлар.

Озиқ-овқат танқислигини кўзда тутиб, менга оид юз дона қурол аҳли арбобга берилсин. Бу кишилар ҳайвонлар тухум қўймайдиган ва болаламайдиган вақтларда уларни овласинларки, хасталар озиқ-овқатсиз қолмасинлар.

Шунингдек, саройимда иншоат қилинган емакхонада шаҳидларнинг яқинлари ва Мадинаи Истанбул фуқароси емак есинлар. Емак ейишга кела олмайдиган кишиларга қуёш ботгандан кейин кимса кўрмайдиган ҳолда озиқ-овқат етказиб берилсин...»

Мазкур фармон изоҳталаб бўлмаса-да, айрим нуқталарга диққатингизни тортмоқчимиз:

Фармонда кўрсатилган ишларга аслида давлат хазинасидан маблағ ажратилши керак. Барча мамлакатларда, барча замонларда шундай бўлиб келган, ҳозир ҳам шундай. Лекин Султон Фотиҳ ҳиммат юзасидан бу харажатларни ўз зиммасига олган. У жамиятдаги ҳар бир ёрдамга муҳтож фуқаро учун одоб доирасида қоидалар қўйган. Ўз замонасида жуда кам учрайдиган ерга тупуриш каби ножўя ҳаракатларга қарши ҳам тадбир қилган. Хасталарнинг овланган ҳайвонлар гўшти билан озиқлантирилишини амр қилар экан, бошқа томондан табиатда мувозанатни қўриш учун жониворлар тухум қўядиган ва болалайдиган пайтда ов қилишни тақиқлайди.

Шаҳидларнинг оилаларига ёпиқ эшиклар орқасида ва кеча қоронғилигида таом тарқатилиши уларнинг иззат-икромини қўришнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ўрнагидир. Бу айни пайтда келажак наслларга берилган назокат ва одоб дарсидир.

«Лисон ут-тайр»да баён этилишича, агар камбағал кишиларнинг ҳиммати баланд бўлса, феъллари ҳам шунга яраша иззат ва мартабали бўлади. Агар ҳиммат бир гавҳар бўлса, инсонни бир садаф деб ҳисобла. Бу садафга асл шараф ўша гавҳар туфайлидир. Агар кишида ҳиммат бор бўлса, унга тахт ва амалнинг кераги йўқдир. Мулк ва молдунё ҳам унинг кўнглига ёқимли туюлмайди. Кимнинг нақд мол-мулки бўлмаса ҳам, ҳиммати бўлса бас, шунинг ўзи унга катта давлатдир. Зеро, ҳиммати баланд киши ҳар қандай ишни бажара олади. Ҳиммат эр кишини эътиборли қилади, бунга мансаб, мулк ва хазинанинг ҳеч бир дахли йўқ. Агар инсонда мол-дунё бўлса-ю, ҳиммат бўлмаса, у ақлли кишилар наздида ҳеч қандай обрў-эътибор топа олмайди. Кимки олий ҳиммат эгаси бўлса, бу хислати унга иқбол ато этади. Агар шоҳга Худо паст ҳиммат ато қилган бўлса, ундай шоҳдан олий ҳимматли гадо яхшироқдир. Агар шоҳ ҳиммат бобида паст бўлса, у ҳимматли гадодан мағлуб бўлади.

Инсонлардаги гўзаллик ҳиммат туфайлидир, ёмон нафснинг жазоси ҳам ҳимматдандир. Паст ҳимматли баланд бахт топса ҳам, у тоғлиқ толеи паст кишидек қадрли бўла олмайди. Ёлланма чўпон мингта қўйни

боққани учун маълум ҳақ олиб, қўйларга посбонлик қилади. Агар бўридан бу қўйларга хавф-хатар етишса, бундай ҳолда у чўпондан бир ит яхшироқдир! Хазинаси бору ҳиммати йўқ кишига ана шу чўпон ва қўй ҳодисаси мисол бўла олади. Чўпон қўйларни асрай олмагани каби, бундай киши ҳам бойликка қоровуллик қила олмайди. Оқибатда ринд (майпараст) табиатли ҳимматли киши бу бойликни қўлга киритиб, уларни бир гадога ҳадя қилиб юборади. Агар ринд ҳақиқий ҳиммат ва карам эгаси бўлса, унинг учун бутун бир хазинани ҳадя этиш бир пулни харж этишдек оддий бир ишдир.

Арслоннинг мақсади — ов қилиб, оч йиртқичларни тўйғазмоқ. Сичқоннинг ҳаракати — дон ўғирлаб, тугун ахтармоқ. Ҳиммат эгаси — қаттиқ бўлса ҳам, тубанлик қилмас. Ҳимматсиз одам — хазина топса ҳам буюкларга тенг бўлмас. Чинор дарахти бўш қўлли бўлса-да, унинг юксаклигига нуқсон етмайди. Ер тагида яшириниб ётган хазинанинг тупроққа фойдаси тегмайди. Ҳимматли кишиларнинг даражаси юксакдир, аммо сахийликнинг даражаси бир неча баробар юксакдир.

Ғаззолий ҳазратлари баён этган ибратга кўра, кимдир ўзида саховат хулқини ҳосил қилмоқчи бўлса, бунинг учун у сахийлар хаётини ўзлаштирмоғи, яъни молни Аллоҳ таоло йўлида сарфлашни ўрганмоғи лозим. Нафсга юкланган бу меҳнат то табиатга сингиб, хулққа айланиб кетгунча улкан сабр керак бўлади... Қачонки киши қилган саховатидан лаззат олса, бу саховатнинг юксак даражасидир. Ҳақиқий сахий молини сарфлар экан, лаззатланади. Оғриниш, қийналиш унга бегона. Абдураҳмон Жомий ҳазратлари дедиларки:

Сахий дема саховатига
Бирор талаб қўйса гар одам.
Сахийликмас, бу савдогарлик,
Бунда йўқдир шараф ва карам.

Мол-дунё бамисоли сув. Бирон ташнанинг чанқоғини қондириш учун киши уни ушлаб туради, бирон муҳтожнинг ҳожатини раво қилиш учун уни сарфлайди, бераётганидан заррача қийналмайди. Аксинча, лаззатланади. Қайси қалб шу даражага етибди, демак Аллоҳ таоло уни саломат сақлабди.

Бир киши Расулуллоҳ (с.а.в.) атрофларида ўтлаб юрган қўйларни кўриб, ҳавас билан:

— Бунча чиройли сурув экан, ё Расулаллоҳ! — деди.

— Жуда ёқтирдингми? — деб сўрадилар Набий муҳтарам (с.а.в.).

— Жудаям ёқтириб қолдим.

— Ол, ундай бўлса сенга бердим, — дедилар Аллоҳнинг расули(с.а.в.).

— Ҳаммасиними? — деб ажабланди у киши.

— Ҳа, ҳаммаси сенга, — деб марҳамат қилдилар.

У киши сурувни ҳайдаб, қалби севинчга тўлиб, қабиласига қайтди. Уни кўрганлар: «Бу сурувни ўғирлаб келяпсанми?» деб сўрадилар. Шунда у одам деди: «Буни менга Ҳазрат Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳадя қилдилар. Таваккулчи, фақирликдан қўрқмайдиган олийжаноб бир ҳиммат билан совға қилдилар».

Ҳазрати Абу Бакрнинг (р.а.) халифалик даврида мамлакатда очарчилик юз берди. Ана шундай ночор кунларнинг бирида ҳазрати Усмон (р.а.) Шомдан (Ҳозир Сурия деб номланади) кўп миқдорда буғдой ортилган карвон билан қайтдилар. Бундан хабар топган бадавлат савдогарлар катта фойда эвазига буғдойга харидор бўлдилар. Бироқ, ҳазрати Усмон уларнинг таклифларини рад этдилар — буғдойни сотмадилар. Шунда савдогарлар халифага арз қилишди. Халифа ҳазрати Усмонни чақиртириб: «Юртда қаҳатчиликни кўра-била туриб нега буғдойни сотмаяпсиз?» деб сўрадилар.

— Улар таклиф қилаётган баҳо жуда оз. Мен буғдойнинг ҳар бир донасига минг олтин берадиган харидор топдим. Буғдойнинг ҳаммасини фақат Унга сотаман.

Ҳазрат Усмон шундай деб буғдойни йўқсилларга улашдилар. Ул зотнинг мақсадларини англаган бўлсангиз керак? Ҳа, савоб учун Аллоҳ ризолиги учун тарқатдилар. Зеро, Аллоҳ таборак ва таолонинг ваъдаси бор: «Аллоҳ йўлида молларини эҳсон қилувчилар савобининг мисоли гўё бир донга ўхшайдики, у ҳар бир бошоғида юztадан дони бўлган бошоқни ундириб чиқаради. Аллоҳ хоҳлаган кишиларга янада кўпайтириб савоб беради»(Бақара сурасидан). «Аллоҳга қарзи хасана қиладиган ким бор? Бас, у Зот ўша кишига бир неча ҳисса қилиб қайтарур ва унинг учун улуғ ажр-мукофот бўлур» (Ҳадид сурасидан). Ояти каримада зикр этилган «қарзи ҳасана» — яхши (ёки ихтиёрий) қарз, яъни Унинг йўлида қилинган хайру саховатдир. «Қарз» сўзининг луғавий маъноси «кесмоқ»дир. Қарз берувчи киши ўз молидан кесиб, сўровчига беради. Аллоҳ таоло йўлида сарф қилинган мулк судхўрлик ёки бошқа ғараз қўшилмаган яхши қарзга ўхшатиляпти. Қарзни муҳтожлар олади, Аллоҳ таоло муҳтож эмасдир. Ҳазрати Усмондан ҳам ҳеч ким буғдой сўрамади. Қалбдаги иймон қуввати даъвати ила бу саховатни қилдилар. Ҳазрати шайх Абдуллоҳ ибн Муборакнинг(қ.с.) саховатлари ҳам шундай.

Ул зот Ҳаж ибодатни ният қилиб йўлга чиқиб қарасаларки, ахлат уюми атрофида бир кампир юрибди. У ахлат орасидан ҳаром ўлган товуқ оёғини олиб кетаётганда ул зот: «Онахон, бу нима қилганингиз? Ахлат орасидан олганингиз ҳаром-ку?» дедилар. Шунда кампир Қуръони карим ояти маъносига кўра: «Очдан ўлиб қолмаслигингиз учун ўлган жониворларнинг гўштини ейишингиз мумкин» деб жавоб қилди. Сўнг маълум бўлдики, аёлнинг уч фарзанди уйда оч-яланғоч, ўлар ҳолда ётган экан. Шунда Абдуллоҳ ибн Муборак Ҳаж сафари учун сарфланажак пулларини шу оила учун сарф этдилар. Таом келтирдилар, кийим-бош олиб бердилар. Орадан анча фурсат ўтиб, Ҳаж сафари якунлангач, ҳожилар келишиб, «зиёратлари қабул», деб ул зотни табрикладилар. «Ахир мен Ҳажга бормадим-ку?» деб ажабландилар. Ҳожилар эса ул зотни Каъбатуллоҳда, Сафо ва Марва тоғлари орасида кўрганларини айтдилар. Ўша тун Абдуллоҳ ибн Муборак тушларида Расулуллоҳни (с.а.в.) кўрдилар. «Ҳаж ибодатинг муборак бўлсин», дедилар Набий муҳтарам. «Э Аллоҳнинг расули, мен Ҳаж ибодатига бора олмадим-ку?» дедилар ажабланиб. «Бора олмаган бўлсанг-да, кампирнинг оиласига кўрсатган саховатинг учун Аллоҳ сенга Ҳаж ибодати савобини берди.

Етмиш малоика Аллоҳнинг амри билан сенинг қиёфангда Маккаи мукаррамага тушиб, етмиш жойда ҳожиларга кўринди. Шунинг учун ҳам улар сени муборакбод этишди», дедилар Расулуллоҳ.

Яна бир ривоят мазмун ва мақсад жиҳати билан аввалгисини қувватлайди:

Ҳазрати шайх Абдуллоҳ ибн Муборак бир йил Ҳажга бордилар. Ҳаж ибодати ниҳояланган куни уйқуларида осмондан икки фаришта тушганини кўрдилар. Бир-бири билан: «Бу йил Ҳажда уч юз минг киши бор эди. Аммо ҳеч бирининг ҳажи қабул бўлмади», деб сўзлашар эди. Ҳазрати шайх Абдуллоҳ уйқу ҳолатида сўрадилар: «Шу қадар узоқ ерлардан келган бунча кишининг ибодатлари зоеъ бўлдими?» Фаришталар саволга жавоб айтдилар: «Шом шаҳрида бир ямоқчи бор, уни Али бин Муваффақ дейдилар. Бу йил Ҳажга келмоқчи эди, кела олмади. Фақат мужаррад ниятининг ўзи билан ҳажи қабул қилинди».

Ҳазрат шайх айтадилар: «Уйғонганимдан кейин «бу зотни бориб, кўраман», дедим. Шомга келиб, уни қидириб топдим.

— Отинг нима? — деб сўрадим.

— Али бин Муваффақ, — деди.

Ишини сўрадим, «ямоқчиман», деди. Тушимни айтиб берган эдим, у наъра тортиб юборди. Йиқилиб, ҳушидан кетди. Ақлини йўқотди. Ўзига келгач:

— Бу не ҳолдир? — деб сўрадим. Айтдики:

— Ё шайх! Уч йилдирки, Ҳажни ният қиламан. Аммо пулим етмаганидан бора олмайман. Бу йил беш юз танга йиғдим. Ҳажга ҳаракат қила бошлаган пайтимда менинг ҳомиладор рафиқам қўшни уйидан келаётган гўшт ҳидини туйиб, кўнгли кетиб, «менга озгина берсин», деб қайта-қайта ёзғирди. Чиқиб, гўшт пишираётган қўшнимдан озгина сўрадим. Бермади. Сабабини изоҳлаб, уч кундан бери болалари оч ётганини, ҳаром ўлган ҳайвоннинг гўштидан қўрқа-қўрқа кесиб келтирганини, қозонда пишаётган гўшт ўша эканини айтди. «Зарурат ҳолида биз еймиз, аммо сизга ҳаромдир, қандай бераман?» —деди ва йиғлади. Буни кўриб, юрагим ачишди. Беш юз тангамни олиб чиқиб, садақа қилиб бердим. Бу йил менинг ҳажим шу бўлсин, дедим.

«Аллоҳ фақат тақводорлардангина (муттақийн) қабул қилур» (Моида сурасидан). Ҳазрати Одамнинг (алайҳиссалом) икки ўғиллари бор эди. Биласиз, икки ўғил ҳам қурбонлиқ қилди. Бириники қабул бўлмади. Сабаби — тақвосиздан қабул бўлмайди. Тақвосиз — фикри бузуқ, қалби нотоза, ниятида эса қусур мавжуд кишидан қабул бўлмайди. Эҳсон қилувчининг қалби беғубор бўлиши, нияти мусаффо, самимий бўлиши жуда муҳим. Аллоҳ ихлосли инсоннинг саховатига ажр беради.

Ҳазрати шайх Бишри Ҳофи (қ.с.а.) жуда совуқ бир кунда совуққотган, яланғоч бир кишига эгниларидаги аболарини (дарвешлар ва қаландарлар киядиган калта ва қалин чакмон) ечиб бердилар. Сўнг ўзлари совқота бошладилар. Сабабини сўраганларга «фақирга або олмоққа пулим йўқ эди, шунинг учун ўзимникини бердим», дедилар. Орадан аллақанча вақт ўтиб, Бишр ҳазратлари таслими руҳ этар эканлар, фақир бир йўқсил келди. Жонҳолатда бўлсалар ҳам кўйлакларини ечиб, йўқсилга бердилар, або ичида жон бердилар.

Шарафли ҳадис: «Қайси бир мусулмон бошқа бир мусулмонни кийинтирса, Аллоҳ уни жаннат яхшиликлари билан кийинтиради...»

Баён этилган бу ибрат ҳам саховатнинг холис тарзда қилинишига бир мисолдир.

Ҳаж ибодатига тааллуқли учинчи ривоят олдингиларини янги маъно ва ҳикмат билан тўлдиради. Бу кунларимизда айрим биродарларимиз ҳар йили Ҳаж ёки умра ибодатига боргилари келади. Уларга эътирозларимиз йўқ, Аллоҳ таоло уларнинг ибодатларини қабул ва мақбул этсин. Баён этилаётган ривоятлар уларнинг ҳаракатларини рад этиш учун эмас, балки ибрат учундир.

Абдуллоҳ ибн Муборак Ҳаж сафарига отланганларини эшитиб, бир қанча одамлар «Биз ҳам сиз билан бирга борайлик», деб илтимос қилишибди. У замонларда навбатда туриш ёки махсус рухсатнома олиш деган гаплар бўлмаган. Ким сафарни ният қилса, қандай истаса, қайси карвонга қўшилса, кетаверган. Аммо табаррук инсонлар билан бирга боришнинг савоби бўлакча. Шайх ҳазратлари уларга: «Майли, лекин ҳаммангиз ҳамёнларингизни менга топширасизлар. Барча харажатларнинг ҳисоб-китобини мен олиб бораман», дебдилар. Улар рози бўлишибди. Сандиқ келтирибдилар. Ҳар бир одам ҳамёнига номини ёзиб, жойлабди. Йўл харажатлари, отларнинг емидан тортиб, ҳожиларнинг озиқ-овқатигача шайх ҳазратлари тўлабдилар. Ҳатто олинган совға-саломлар ҳақини ҳам тўлабдилар. Хуросонга қайтишганда ҳамроҳларига зиёфат берибдилар-да, кейин ўртага сандиқни қўйиб, ҳамёнларни бир-бир олиб, эгаларига қайтарибдилар. Аслида бу сандиқни шу ерга ташлаб кетган эканлар. Ҳам бой, ҳам олим, ҳам сўфий, ҳам шоир одам ана шундай саховат кўрсатган эканлар.

Бизнинг кунларда ҳам шунга ўхшаган ибратли воқеалар учраб туради, алҳамдулиллаҳ! Шулардан бирини эшитиб, тўлқинланган эдим, баён қилай: бир замондошимиз иссиқхона (теплица) очиб, икки кишини ишлатар эканлар. Ишлари юришиб кетиб, бойибдилар ва Ҳаж ибодатига борибдилар. Кейинги йили яна отланибдилар. Шунда хаёлларига бир фикр келибди: «Тинмай меҳнат қилиб сени бойитган ана шу икки биродаринг эмасми? Улар эртаю кеч ишлашади. Сен Ҳажга бориб келганингда худди ўзлари бориб келишгандай қувонишди. Сени кўзларидаги қувонч ёшлари билан кутиб олишди. Бу биродарларинг тақво эгалари, «бизнинг маошимизни оширинг, биз ҳам пул тўплаб Ҳажга борайлик», дейишмади. Аксинча, бу йил ҳам Ҳажга отланаётганингни эшитиб, яна қувонишди. Энди сен ҳам инсоф қил-да, уларни қувонтир!» Замондошимиз қалбининг бу хитобига қулоқ тутиб, икки хизматчи биродарларини Ҳажга юборибдилар. Аллоҳ таолонинг унга беражак ажр-савобларининг не қадар бўлажагини биз тасаввур қила олмаймиз. Биз шундай саховат эгаси билан замондош қилиб яратган Раббимизга шукрлар қилиб, бундай ибратли ҳолатларнинг янада кўпаймоғини тилаймизда: «Эй кўнгил, сен булардан ибрат ол!» деб хитоб қиламиз. Айни дамда бошқа воқеани афсус билан баён этамиз, танишинг, сизнинг ҳам афсусланишингиз тайин. Танишим ҳикоя қилиб эди:

Қишнинг совуқ кунларида кўчада писта-қурт сотиб ўтирган одам диққатимни тортди. Унинг яқин қариндошларини танир эдим. Улар ҳар

йили оилалари билан биргаликда ё Ҳаж ё, умра ибодатига бориб келишар эди. Сафардан қайтишгач, камида юз кило гуруч дамлатиб, «ҳожи оши» берардилар. Камбағал қариндошининг ҳолидан хабар олишмаган беҳиммат «ҳожи»ларнинг ибодати қай мартабада қабул қилинар экан? Бадавлат ака (ёки ука) жигарбандининг ночор аҳволини билатуриб ёрдам берса, ажри қандай бўларкин? Ҳуда-беҳудага эҳсон ёки бошқа номда зиёфат берувчи ака (ёки ука)нинг тўкин дастурхонлари камхаржлиги туфайли тўй қилишга қийналаётган жигарбандига саховат қилмагани айбини Қиёмат куни ёпа олармикин? Шуларни ўйлаб, хитоб сўзлари кўнгилдан қоғозга кўчади:

— Эй кўнгил! Билки, ҳимматли одам илтифот ва марҳамат қўлини кўпчилик манфаати томон очади. Агар рўзғор ҳодисалари унинг ҳиммат отини бу йўлда тойдирса, сабру бардош жиловини қўлдан чиқармайди. Эл манфаати йўлида қилган хизмати учун бирор нарса тама қилмайди. Кўрмайсизми, қуёш ерга нурини ҳар қанча сочса ҳам, ердан бунинг эвазига ҳеч нарса талаб қилмайди. Гул ўз хушбўйлиги билан барчанинг димоғини муаттар қилса ҳам, ҳеч кимдан мадад орзусини хотирига келтирмайди.

Кимсага ҳаргиз суянмас, ҳиммат аҳли доимо,
Осмоннинг чодири тургай танобу чўпсиз...

Кимнинг ҳиммати баланд бўлса, қадр-қиймати ҳам баланд бўлади. Баланд ҳимматли киши, агар умри дарахт гулидек қисқа бўлса ҳам халқ олдида мақбулдир. Уни ҳеч ким дилдан чиқармайди. Паст ҳимматли киши узоқ яшаса ҳам, уни ҳеч ким ёдламайди.

Ҳимматингни тут баланд эл олдида,
Ҳимматингча мартабанг бўлғай баланд...

Ҳазрат Навоийдан рубоий:

Ҳар кимсаки, иқбол анинг ёваридур,
Ҳар ёнки юз урса, ҳиммати раҳбаридур.
Ҳиммат дури фахр тожининг гавҳаридур,
Чун ҳиммати Одам ўғлининг сарваридур.

«Сарвар» — йўлбошловчи демак. Одам Ато авлоди — инсонларнинг яхшиликка йўлбошловчиси ҳиммат экан. Юқорида зикр этилган ҳикматга тўла воқеалардан етарли ибрат олган бўлсангизда, мавлоно Румийнинг сўзларини қўшимча изоҳ сифатида баён қилишни лозим топдик:

Бир муслим Ҳаж йўлида пирга дуч келди.

— Э йўловчи, қаерга кетяпсан? Гурбат борлиғини қаёққа олиб боряпсан? — деб сўради пир.

— Ҳажга кетяпман, икки юз дирҳам пулим бор, — деди муслим.

— Э йўловчи, пулларингнинг бир қисмини Аллоҳ таоло йўлидаги муҳтожларга, ғарибларга, бечораларга бўлиб бер. Уларнинг кўнгилларини ол, руҳларининг уфқи очилсин! Шу йўл билан илк дафъа кўнглингга Ҳаж қилдирган бўлурсан. Шундан кейин тоза кўнгил билан Ҳаж сафарингда давом эт, — деди пир. Яна дедики:

— Агар сенинг қалб кўзинг очиқ бўлса, кўнгил Каъбасини тавоф қил. Сен тупроқдан деб ўйлаган Каъбанинг асл маъноси кўнгилдир. Жаноби Ҳақ кўзга кўринадиган сурат Каъбасини тавоф қилишни кўнгил Каъбасини кирлардан тозалаш учун фарз қилгандир. Шуни яхши билки, агар Аллоҳ таолонинг назаргоҳи бўлган бир кўнгилни инжитсанг, кейин Каъбага пиёда борсанг ҳам, ундан олган савобинг ранжида бўлган кўнгил гуноҳини ювa олмайди... Аллоҳ таолонинг ҳузурига олтин тўла мингларча коса олиб борсанг ҳам Жаноби Ҳақ: «Бизга бирор нарса келтирмоқчи бўлсанг, рози қилинган кўнгил келтир. Чунки олтин ва кумуш биз учун маъносиз нарсалардир. Агар Бизни ва розилигимизни истасанг, буни кўнгилларни ишғол қилиш билан амалга ошишини унутма», дея марҳамат қилади, валлоҳи аълам!

Пайғамбаримиз алайҳиссалом саҳобалардан бирига қўйнинг калласини ҳадя қилдилар. У саҳобий «фалончи биродарим мендан кўра фақирроқ», деб қўй калласини унга юбортирди. Бу саҳобий ҳам ҳадяни олиб қолмай, бошқа биродарига юбортирди. Оқибат шу бўлдики, етти уй айланиб, Расуллуллоҳнинг ҳадялари яна ўша биринчи саҳобийга қайтди. Ўшанда Ҳашр сурасидаги бу оят тушган экан: «Гарчи ўзларида эҳтиёж бўлса-да, ўзларини қўйиб, ўзгаларни ийсор-ихтиёр қилурлар».

Яна айтишларича, бу оятнинг тушиши ансорлардан бирининг иши билан боғлиқ экан. Ҳасан ривоят қилади:

Пайғамбар (с.а.в.) даврларида бир киши рўза тутди. Шомда ифторлик учун ҳеч нима топа олмади. Кейин сув билан оғзини очди. Сўнг келаси кун яна рўза тутди. Шу зайлда уч кун рўза тутиб, ҳолдан тойди. Бу ҳолни кўрган ансорлардан бири уни уйига олиб келди. Хотинига: «Бугун уйимизга меҳмон келди, овқат борми?» деб сўради. Хотини: «Бир киши тўядиган овқат бор», деди. Иккаласи ҳам рўзадор эди. Шунингдек, бир гўдаклари ҳам бор эди. Ансорий хотинига: «Биз меҳмонимизни овқатлантирайлик, ўзимиз бу кеча сабр қиламиз, ўғлимизни эса хуфтондан олдинроқ ухлатамиз. Овқатни келтиргач, чироқни ўчириб қўй. Меҳмон мен билан бирга овқатланаётгандек бўлади», деб тайинлади. Хотин товоқда овқат келтириб, меҳмонга яқинроқ қўйди. Кейин гўё чироқни яхшилмоқчи бўлгандек, ўчириб қўйди. Мезбон қоронғида қўлини товоқ четига қўйди-ю, овқатланмади. Меҳмон таомнинг ҳаммасини еб, тўйди. Эрталаб ансорий мезбон Расулуллоҳ (с.а.в.) салом берганидан сўнг ул зот дедилар: «Аллоҳ эр-хотин икковларингизнинг қилганингиздан кўп ажабланди» (яъни бу ишларингиздан рози бўлди).

Хурсандчилик — барча учун саховат эшиги ҳамиша очиқ одамларга насиб бўлади. Сахийлик — нарса улашишдангина иборат эмас. Сахийлик — жони ва борини фидо эта билишдир. Яқин дўстлар, қавм-қариндошлар унинг марҳамати ва ёрдами билан яхши умр кечириб, уни дуо қилгайлар, муҳтожлар унинг эшигидан ноумид ва қуруқ қайтмагайлар. Яхши ва содиқ дўстлар ҳамиша унинг бошидан аримагайлар. Сахий одам қийинчиликка тушса, лутф-карамли, олийжаноб одамлар унга ёрдамга келадилар. Ботқоқликка ботган филни фақат филгина у ердан чиқара олади. Ақлли одам ҳамиша ҳунар ўрганиб, яхши ном қолдиришга интилади. У хавф остида қолса ҳам, ҳатто боши таҳлика остида қолса ҳам, қўрқмай, яхшилик қилаверади. Чунки у бу билан

ўткинчи дунё ўрнига абадийликни, озга кўпни харид қилган бўлади. Бошқаларга ёрдам қилмаган бой одам давлатманд ҳисобланмайди.

Саховат ва ҳимматнинг гўзал кўринишлари байрамларда жилоланади. Дунё азал ва абад орасида руҳнинг бир ғурбат диёридир. Байрам сурур ва изтиробларга тўла бу ғурбат оламида Аллоҳ таолонинг бандаларига эҳсон қилган қувонч кунидир. Бандалик тўла намоён бўлган кунлар ҳақиқий сурур, байрам кунларидир. Ҳазрати Иброҳим алайҳиссалом ўғиллари Исмоилни буюк бир таслимият билан қурбонлиқ қилишга ҳозирланар эканлар, Аллоҳ таоло жаннатдан бир қўчқор юбориб, Исмоилга (алайҳиссалом) жон бағишлади ва бу кун Қиёматга қадар давом этадиган байрамга айланди. Иброҳим алайҳиссалом Аллоҳ таоло ризолиги учун ўғилларини қурбонлиқ қилишга тайёр бўлганлари ҳолда, бугун майиз нархида фитр рўза бериши мумкин бўлган банданинг икки кило буғдой нархида фитр садақа бериб хотиржам бўлиши таассуфли ҳол. Минглаб доллар ўрнига бир неча минг сўм закот бериб, жаннатдан умид қилиб юришлари эса ачинарли ҳол.

Байрамлар инсондаги шафқат, марҳамат, вафо ва шунга ўхшаш туйғуларни жўштиради, инсонларга ўзларини, ҳамда бошқаларни севинтиришнинг йўли ҳисобланади. Байрамлар фақат шахсларнинг эмас, жамоатнинг маънавий севинчи, ҳаяжони, кўнгил иқлимининг баҳори, бутун мусулмонларнинг биродарона севинчи ҳамдир. Байрам Аллоҳ таоло ризоси учун бутун мусулмонларга севги, шафқат ва назокат кўрсатишдир. Байрам куни маҳзунларнинг, кимсасизларнинг ва изтироб чекувчиларнинг кўнглини олиш билан бошланади.

Ҳиммат агар бўлса Навоий сенга,
Бандадурур Ҳотами Тойи сенга...

«Ўзинг ҳимматли бўл, ота-бобонг ҳимматини сўзлаб, мағрур бўлиб юрма», деганлар. Шунинг баробарида мақтаниш учун мол бермоқ — ўзини кўз-кўз қилмоқ ва шундай қилиб ўзини «сахий» демоқ — беҳаёлик ҳисобланади. Кимки халққа кўрсатиб эҳсон берса, у сахий эмас, балки пасткашдир. Бу хусусда Аллоҳ таоло бандаларини огоҳлантиради: «Э иймон келтирганлар! Молини одамлар кўрсин учун берадиган, Аллоҳга ва Охират кунига ишонмайдиган кимсага ўхшаб, берган садақаларингизни миннат ва озор билан йўққа чиқарманг! У (риёкор) устини силлиқ тупроқ қоплаган силлиқ қояга ўхшайди; устига жала ёққанда тупроқ ювилиб, сип-силлиқ тошнинг ўзини қолдиради. Улар топган ва сарфлаган бойликларидан ҳеч нарсага эга бўла олмайдилар» (Бақара сурасидан).

Саховат қандай қилинади? Бу саволга ҳикмат аҳли бу жавобни беради:

Яхшиликларни топмоқ — едирмоқдир. Айбларни яширмоқ — кийдирмоқдир. Зарур пайтда берилган эски чопон ва бўз тўн — саховат, бемаҳал ҳадя этилган зарбофт чопон — ярамасликдир. Овқатим увол бўлмасин, десанг — едир, либосим эскирмасин, десанг — кийдир. (Бу ҳикматни ҳар эслаганимда тўйларда кийдирилаётган зарчопонлар кўз олдимга келади. Аслида ҳурмат белгиси сифатида кийдирилувчи бу зартўнларни ўша ҳурмат эгалари бир дақиқа ҳам киймайдилар, уларга

бу чопоннинг кераги ҳам йўқ. Тўн кийдириш маросими риёдан, кибрдан ўзга нарса эмас.)

Бу ҳикматни ҳазрат Навоий бундай изоҳлайдилар:

«Қорин тўйғизиш — ҳирсни кўнгилдан йўқ қил, ўзинг оч қолсанг ҳам, бир очни тўқ қил. Ўзингни ясатишни хаёлингдан чиқар. Гўзал либос кийишни истасанг — бир яланғочнинг эгнини буткар. Либос ҳар қанча зебодир, кийинганингдан кийдирганинг яхшидир.

Нечаким тўнни риоят бирла кийсанг эскирур,
Чунки кийдурдунг яланга уфрамас тўн ул эрур».

(Тўнни ҳар қанча авайлаб кийсанг ҳам эскиради. Агар камбағал-муҳтожга кийдирсанг — тўзимас тўн ўша бўлади.)

Ҳотам Тойдан: «Ўзингиздан ҳам сахийроқ одамни учратдингизми?» деб сўрадилар.

— Ҳа, учратдим, — дедилар. — Чўлда кетаётганимда бир кулбага учрадим. Кулба ёнида бир эчки боғланган экан. Ичкаридан мўйсафид чиқиб, отдан тушишимга ёрдам қилди. Шу замон ўғли келиб, очиқ чеҳра билан салом берди.

— Болам, эчкини Аллоҳ таоло номи билан сўйиб, таом ҳозирла, меҳмонни зиёфат қилиш керак, — деди қария.

Ўғли: «Ижозат беринг, аввал ўтин териб келай», деди.

— Сен чўлдан ўтин териб келгунингча вақт кетади. Меҳмонни оч олиб ўтириш одобдан эмас.

Мўйсафид шундай деб бисотидаги икки найзани синдириб, ўтин қилиб берди. Ўғли эчкини сўйиб, таом пиширди. Ўтирган еримда уйнинг у ер-бу ерига назар ташладим. Унинг бутун бисоти ўтинга ташланган шу икки найза экан. Шуни ҳам меҳмоннинг пойқадамига нисор қилди. Чолдан: «Мени танийсизми?» деб сўрадим. Чол: «Танимайман», деди. Мен: «Той қабиласининг подшоҳи Ҳотам бўламан. Саройимга келинг, бу яхшилигингизнинг ҳиссасини чиқарай», дедим. Бунга жавобан қария:

— Биз меҳмондан зиёфат пули олмаймиз, — деди ва қанча зўрламайин, ялинмайин, мендан ҳадя олмади. Ўша қарияни ўзимдан сахийроқ деб биламан.

Ҳадиси шарифда баён этилган: «Кимга олийҳиммат берилган бўлса, унга ҳамма нарса берилган ҳисобланади. Кимга берилмаган бўлса, унга ҳеч нарса берилмаган бўлади», дейилганда айни шундай одамлар назарда тутилган бўлса не ажаб!

«Ўзингдан баланд ҳимматлироқ кишини ҳеч кўрдингми ва ё эшитдингми?» деган саволга бошқа вақтда шундай дедилар:

«Бир куни халойиқни меҳмон қилмоқ учун қирқ тева қурбон қилмиш эрдим. Ул чоқда саҳрога чиқиб кўрдумким, бир киши бир оз тиконни кўтармак учун даст қилибдур. Мен анга дедим: «Ҳотамнинг уйига не учун бормассенки, кўб халойиқ онинг хоки эҳсонига жамъ бўлмишлар?» Ул деди:

Кимки нон ер чекиб ўзи меҳнат,
Чекмағай Ҳотам илкидин миннат.

Шу бандани ўзимдан баландҳиммат ва жувонмард кўрдум».

Диҳя ал Калбий мадиналик саҳобийларнинг энг буюкларидан бўлиб, бадавлат тижоратчи эдилар. Мусулмон бўлмасларидан аввал ҳам Расулуллоҳни (с.а.в.) жуда яхши кўрардилар. Тижорат мақсадида қилган ҳар сафарларидан қайтгач, Расулуллоҳга (с.а.в.) совға-салом олиб келардилар. Лекин Набий муҳтарам бу совғаларга аҳамият бермай: **«Мени қувонтиришни истасанг, иймон келтир! Жаҳаннам азобидан қутуласан»**, дердилар (*Совға эмас, иймон келтиришга даъват қилганларига алоҳида аҳамият берайлик*). Диҳя эса ҳали бунинг мавриди келмаганини айтардилар. Расулуллоҳ эса даъватларини қайтариб, иймон тилаб дуо қилишдан тинмасдилар.

Ниҳоят, Бадр жангининг эртасига Жаброил алайҳиссалом Расулуллоҳга (с.а.в.) Диҳянинг иймон келтирганларини етказдилар. Иймон неъматига эришган замон Расулуллоҳ (с.а.в.) эгнидаги хирқаларни ечиб, Диҳя ўтирсин, деб ерга тўшадилар. Диҳя ал Калбий Аллоҳнинг расулига (с.а.в.) ҳурмат юзасидан муборак хирқани қўлларига олиб, кўзларига суртдилар. Расулуллоҳнинг (с.а.в.) дуолари ижобат бўлиб, Диҳянинг қалблари иймон нурига лиммо-лим тўлди.

Жаброил алайҳиссалом Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига баъзан Диҳянинг суратида келардилар. Шундай кунлардан бирида ҳазрат Ҳасан ва Ҳусайн масжид ҳовлисида ўйнаб юришарди. Улар Жаброилни (алайҳиссалом) Диҳя деб ўйлаб, уни суйиб қучоқлаб, чўнтакларига қўлларини тиқиб, ҳадя қидирдилар. Бундан Набий муҳтарам хижолат бўлдилар.

— Биродарим Жаброил, невараларимнинг бу қилиқларини айб санаманг. Улар сизни Диҳя деб ўйлашди. Диҳя ҳар сафар уларга ҳадя олиб келарди. Невараларим шунга ўрганиб қолишган.

Буни эшитиб, энди Жаброил алайҳиссалом хижолат бўлдилар. «Диҳя уларнинг олдига ҳадясиз келмас экан, мен қандай қуруқ қўл билан келай», дея қўлларини узатиб, жаннатдан бир бош узум ва бир дона анор узиб олиб, Ҳасан ва Ҳусайнга тортиқ қилдилар...

Дунёвий орзуларимизнинг сўнги йўқдир. Қўлимизда бўлган барча нарсани ўзимизники, деб биламиз. Биздан саховат талаб қилинганда худди ўз бойлигимизни сарфлаётган каби мақомда бўламиз. «Ўзимнинг бойлигим» деган мулкда бир ёки бир неча фақирнинг ризқи мавжудлигини ўйлаб кўрмаймиз. Натижада, омонатнинг ва саховатнинг порлоқ ва зариф кўзгусига доғ тушади. Ҳолбуки, Аллоҳ таоло етимга қаҳр қилмаслик, фақирнинг қўлини бўш қайтармасликни буюради.

Киши ўлмасдан бурун савоб ишларга рағбат қилиши керак. Хусусан, топган бойлигидан муҳтожларга бермоқ керак. Ўлимдан сўнг меросхўрлар «ота-онамиздан шунча бойлик қолди!» деб шодлансалар, саховатни унутиб бу бойликни тўплаган, оқибатда ташлаб кетган одам эса қабрида йиғлар экан.

«Гулистон»дан ҳикоят: Бир подшоҳзодага отасидин кўб ганжу мол мерос қолди. Шаҳзода карам ва саховат қўлин очти, кўб мол, неъматин сипоҳ ва раийятга сочти.

Қитъа: *Неча хушбўй бўлса таблаи уд,*
Чиқармас ўтга солмай бўйи анбар.

Улуғлиқ истасанг зарпошлиқ қил,
Ки сочмай тухм ҳосил бўлмағай бар.

Онинг нодон ҳамсуҳбатларининг бири онга насиҳат қилиб деди: «Ўтган подшоҳлар бу мол, неъматларни кўб қўшеш била жамъ этиб бир маслаҳат учун сақламишлар, сен они исроф била йўқ этмакдин илик чеккилким, олдингда воқеалар ва изингда душманлар кўбдир. Агар ҳожат вақтида ожиз ва нотавон бўлсанг, пушаймонлиғ фойда қилмас.

Қитъа: *Авомунносға ганжингни тўксанг,*
Бўлурсен тангдаст кўргасен ранж.
Агар ҳар биридин бир танга олсанг,
Ниҳоятсиз санго жамъ ўлғуси ганж».

Шаҳзоданинг табъиға мувофиқ тушмай, бу сўздин юз эвурди ул носиҳға зажр ва манъ этиб, деди: «Ҳақ таоло ўз карами била манга бу мулкни ато қилибдур. Ман они сақламоқға посбон эрмасмен, кўнглум тилаганча ермен ва халойиқға ҳам бағишлармен.

Байт: *Ўлди юз ганжи била Қорун кириб ер остиға*
Базл ила оламда Ҳотам яхши отидур тирик.

Қуёш заминни қучгани каби инсон одамларни сийлаши зарурлигини англаган шаҳзоданинг амали гўзал эди. Чунки дебдурларки: «Фақирнинг хонадонига ҳиммат қилсанг, оила аҳлидан бўласан. Жонига қасд қилсанг — жонингдан жудо бўласан».

Аллоҳ таоло йўлида яшаётган икки тоифа бор: бирлари молларини Аллоҳ таоло йўлига сарфлайдилар, яна бирлари илмларини Аллоҳ таоло йўлида ёядилар. Ана шундайлардан бири — мурувватли, сахий одамнинг жуда кўп дони бор эди. У турган шаҳарда озиқ-овқат танглиги бошланди. Сахий одам барча донларини бева-бечораларга улашиб тугатди. Танглик кучайгач, ўзи ҳам донга муҳтож бўлиб қолди. Кишилар уни маломат қилишди:

— Қизиқ одам экансан, ўзинг муҳтожликка тушиб қолишингни била туриб, нега донларингни ҳаммага улашиб бериб юбординг?

Сахий киши қилмишидан мутлақо афсусланмай деди:

— Халқ оч бўла туриб, мен роҳатда яшасам, инсофсизлик қилган бўламан. Очлик азобини халқ билан баробар тортишни, халқ қайғусига иштирок этишни виждоним буюрди. Мен виждоним буйруғига итоат қилдим.

Бизнинг юртларда ҳам ўтган асарда қаҳатчилик ва бошқа тангликлар бўлган. Ота-боболаримиз орасида сахийликлари билан савоб топганлар кўп бўлган. Сўнгги майизни қўшнисига илинганлар ҳақида эшитганмиз. Аммо, афсуски, халқ бошига тушган кулфатдан ўз манфаати учун фойдаланувчилар ҳам бўлган. Ҳозир у тоифа ҳам, буниси ҳам фоний дунёни тарк этган. Боқий дунёга униси нима билан борди-ю, буниси нима билан — бизларга ибрат бўлиши керак.

Нафъинг агар халққа бешак дурур,
Билки бу нафъ ўзунгга кўпрак дурур.

Мазкур байтда ҳазрат Навоий демоқчиларки, агар сендан халққа

ҳимматинг туфайли бирон фойда тегадиган бўлса, билки, бу ишингдан аввало ўзингга кўпроқ нафъ тегади. Чунки бошқаларга фойдаси теккан мўминнинг гуноҳлари кечирилиб, унга кўп савоб ёзилади. Яна муҳими, шу ҳиммат учун халқ — кўпчилик уни дуо қилади.

От ўтлоқда эмин-эркин ўтлаб юрарди. Ўтлоқ яқинида кичик жарлик бор эди. Шаҳарга қатновчи одамлар шу жарликдан ўтардилар. От баъзан эркаланиб уларга яқинлашарди. Бир куни яхши қалбли киши жардан ўтаётганида от кишнаб унга яқинлашди. Яхши қалбли киши уни силаб, эркалади, тўрвасидан битта олма олиб сийлади. Бир оздан кейин худди шу йўлдан қаттиқ қалбли киши ўта бошлади. Унга ҳам эркалангиси келган от кишнаб, яқинлашди. Ёмон қалбли кишининг ғаши келиб, ердан тош олиб, жониворга отди. Тош отнинг бошига тегиб яралади.

Бу иккала одам шаҳардан қайтаётганда жала қуйиб, жарлик сувга тўлди, йўл тўсилди. Яхши қалбли киши қарасаки, сув белга қадар чиқади, сел оқими ҳам тез, суриб кетиши мумкин. Нима қилишини билмай турганида от кишнаб, гўё «устимга миниб ол», дегандай унга яқинлашди. Яхши қалбли киши жониворга минди. От уни жардан ўтқазиб қўйди. Дам ўтмай ёмон қалбли киши жарга яқинлашди. У ҳам иккиланиб турди. Кейин ўз кучига ишониб, жардан ўтмоқчи бўлди. Сел оқими кучайиб, уни суриб кетди. От бу манзарани жар ёқасида кузатиб туриб, нимагадир кишнаб қўйди...

Кичкина бола Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ёнларига келди-да, онасининг бир кўйлак сўраттириб юборганини айтди. Бу онда Расулуллоҳнинг устларидаги кўйлакларидан бошқа кўйлаклари йўқ эди. Болага бошқа пайтда келишни тайинладилар. Бола кетди-ю, бироқ, кўп ўтмай изига қайтди. «Онам айтдилар, устингиздаги кўйлакни бўлса ҳам берар экансиз», деди. Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) Ҳужраи саодатга кириб, ечиндилар-да, кўйлакларни болага узатдилар. Бу вақтда Билол ҳазратлари (р.а.) азон чақира бошладилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) устларига киядиган бошқа кийимлари бўлмагани учун жамоатга чиқа олмадилар. Саҳобалардан айримлари бу ҳолдан ажабланиб, Ҳужраи саодатга кирдилар ва Аллоҳнинг расулини (с.а.в.) кўйлаксиз ҳолда кўрдилар...

Жавонимизда йигирма-ўттиз (баъзиларда бунданда кўп) кўйлагу беш-ўнлаб костюмимиз бўла туриб яна янги либос харид қилиш илинжида бозор оралаганимизда шу ҳолатни унутмасак эди... жавонларда кийилмай турган либосларимизга муҳтож кишилар борлигини фаҳм этсак эди...

Ҳазрати шайх Абулҳасан Пошнакий (қ.с.) таҳорат олаётган жойларида кўнгилларидан кечдики, кўйлакларини бир дарвешга бергайлар. Шогирдларини чақирдилар:

— Тез кел, бу кўйлакни чиқариб, фалон дарвешга бер, — дедилар.

— Ё шайхим, сабр қилинг, бу ердан чиқиб, нарироқда ечарсиз, — деди шогирд.

— Қўрқдимки, шайтон келиб, мени йўлдан ургай ва бу фикрни кўнглимдан чиқаргай. Нечукки, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Хайрли ишни олдин тутингиз», деб марҳамат этганлар.

Аҳли дониш: «Бериладиган ҳар нарсангни ажал билан юзлашмасдан олдин бериб қолишинг лозим. Бугун сенга муҳтож бўлганларнинг

эҳтиёжларидан кўз юмиб, эртага қолдирма. Эҳтиёж вақтида берилган дори каби шифоли бўлади», деган ибратга амал қилганлар.

Бойлик — бир омонатдир. Унинг саодатига ва лаззатига қовушиш — маҳрумларнинг изтиробини ҳис қилиш, уларга шафқат ва марҳамат эшикларини очиш ила бўлади.

Мавлоно Румий дедиларки:

Шафқат ва марҳаматда қуёш каби бўл.
Бошқаларнинг айбини яширишда кеча каби бўл.
Саховат ва жўмардликда оқар сув каби бўл.
Шиддат ва асабийликда ўлик каби бўл.
Тавозуъ ва маҳвиятда тупроқ каби бўл.

Саховатни бир боққа қиёсласак, ундаги «мевали дарахт»ларни «эҳсон», «садақа» деб аташимиз мумкин. «Эҳсон» яхшилик қилиш, яхшиликни сочиш маъносини англатади. Луғавий маъноси эса чиройли амал қилишликдир. Пайғамбаримиз алайҳиссаломдан «Эҳсон нимадир?» деб сўралганда, ул зот «Эҳсон —Аллоҳ таолога гўё уни кўриб тургандек ибодат қилишингдир. Зотан, сен у Зотни кўрмасангда, У Зот шак-шубҳасиз сени кўриб турувчидир», деганлар. Бизда «хайру эҳсон» дейиш расм бўлган бу фазилат кўпроқ ҳадя бериш ёки садақанинг бир турини англатади. Зотан, саховат, ҳиммат, ҳадя ёки садақа бериш ҳам ибодат саналади. Исломда унинг эшиги кенг очилган. Қатъий адолат юзасидан ҳукм чиққанидан сўнг биров яхшилик қилиш ниятида ўз ҳақидан кечиб, бошқага ёрдам бериши мумкин. Кимки ёр-биродарлари ёки бошқа инсонларга яхшилик қилса, жуда яхши, савоблари кўпайтириб берилади. Бойларнинг эҳсон қилишлари фазилат, лекин камбағаллар эҳсон берсалар, унданда афзал. Эҳсон одатда камбағал ва мискинларга берилади. Мискин — ҳаёт ўтказишда моддий жиҳатдан қийналиб қолган камбағал одам. «Кўчада қолган» — юртида бой бўлиб, сафарда бир сабаб билан иқтисодий жиҳатдан ночор бўлиб қолган одам.

Аллоҳ таолонинг: «Қариндошга, мискин ва йўловчига хайр-эҳсон қилиш билан ҳақларини адо этинг» (Исро сурасидан) амрини унутмаган одам қаршисида саодат йўли очилади. Шарафли ҳадисдаги «Яримта хурмо билан бўлса ҳам, дўзахдан ҳимояланинг», маъносини атрофлича англай олсак, эҳсон ва садақанинг қадри нечоғлик эканини тасаввур эта оламиз. Аҳли дониш: «Ҳар кишинингким, тирикликда нонин емасалар, ўлганидин сўнг отин тутмағайлар», деганлар. Сўфи Оллоҳёр ҳазратлари дедиларки:

Агар уч кунда топсанг бир парчайи нон,
Ема ёлғиз. Ярмини қил эҳсон...

Мавлоно Огаҳий дедиларки:

Эй кўнгил, эҳсон ўқин ҳар сори от,
То сенга чиққай жаҳонда яхши от.

Ҳар бир давлатманд тириклигида ҳайр-эҳсон қилиб одамларни ҳурмат қилмаган экан, — дейилади «Маҳбубул қулуб»да, — ўлганидан

кейин уни ҳеч ким дуо билан ёд этмайди. Эҳсон — тирикликда яхши ном қолдирмоқдир... Очиқ чеҳра билан қилинган марҳамат — саховат устига саховат...

Кишида барча ахлоқи ҳамида,
Чу жамъ ўлди қўярлар отини эҳсон.
Бири андин саходир, бир мурувват,
Булар гар йўқтур, инсон эрмас инсон.

Дейилмоқчики, агар инсонда барча гўзал фазилатлар жам бўлса, уларнинг отини «эҳсон» деб атайдилар. Шулардан бири — сахийлик, бири эса мурувватдир. Булар бўлмаган инсон инсон эмасдир.

«Эҳсон» деган сифатни (аслида бу фарздир) абадий саодат деб, уни фитна ва офат яъжужини даф қилиш учун қурилган бир тўсиқ деб бил», деб ёзганлар ҳазрати Навоий. Искандарнинг одамхўр махлуқлар — Яъжуж ва Маъжужларни баланд девор — тўсиқ билан тўсганлигини биласиз. Зикр этилган жумлада шу воқеага ишора қилиняпти. Инсоният боғининг энг гўзал дарахти эҳсондир ва одамийлик хазинасининг энг бебаҳо гавҳари ҳам эҳсондир, деган ҳикматни такрор айтганимиз учун айбситманг. Барча ёқимли сифатлар ва таҳсинга лойиқ аҳволлар эҳсон натижаси эканини ва эҳсон туфайли юзага келганини ўзингиз ҳам яхши биласиз. Бу қитъа бу борадаги билимингиз хазинасини бойитса ажабмас:

Ажаб сифат эрур эҳсонки, ҳар шариф сифат:
Ки келса жинси башардан анга эрур дохил.
Жавоҳир англа сифат они жавҳарий қафаси —
Ки бордур анда қаю бирини истасанг ҳосил.

Маъноси: эҳсон ажойиб фазилатдир, ҳар бир инсониятга мансубдир, шариф сифатлига оиддир. Уни қимматбаҳо қафасдаги жавоҳир билгилки, у ерда қай бирини изласанг топарсан.

«Эҳсоннинг мукофоти фақат эҳсондир» (Раҳмон сурасидан). Набий муҳтарам дедилар: «Аллоҳ таоло бундай марҳамат қилади: «Э бани Одам, хайр йўлида эҳсон қилгинки, сенга ҳам эҳсон қилинсин». Аллоҳ таолонинг расули (с.а.в.) яна марҳамат қилдилар: «Ҳеч бир кун йўқки, икки фаришта нозил бўлиб, улардан бири: «Ё Аллоҳ, хайр йўлида инфоқ-эҳсон қилган бандаларнинг молини давомли қилгин», бошқаси эса: «Ё Аллоҳ, қўли берк бўлганларнинг молига талафот бер», демаган бўлсин».

«Ўзингиз касб этган ва Биз сизлар учун ердан чиқарган нарсаларнинг **яхшиларидан** эҳсон қилингиз» (Бақара сурасидан). Аллоҳ таоло сенга ато этган нарса билан охиратни истагин, дунёдан бўлган насибангни ҳам унутмагин. Аллоҳ таоло сенга эҳсон қилгани каби сен ҳам одамларга эҳсон қил! Ерда бузғунчилик қилишни истама» (Қасос сурасидан). «Сиздан нималарни эҳсон қилишингизни сўрайдилар. Айтинг: «Қандай яхшилик қилсангиз, ота-онага, қариндош-уруғга, етим-мискинларга ва йўловчи мусофирларга қилингиз. Қандай яхшилик қилсангиз, шубҳасиз, Аллоҳ уни билгувчидир» (Бақара сурасидан). Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Садақанинг яхшироғи кейинида муҳтожликда қолдирмайдиганидир

ва берадиган қўл оладиган қўлдан яхшироқ. Берадиган эҳсонингни ўзингга қарам бўлганлардан бошла. Хотининг: «Рўзғоримни тўғирлаб бер, бўлмаса мени талоқ қил»; қулинг: «Менинг нафақамни (обитаомимни) бер, бўлмаса мени сотиб юбор»; бола-чақаларинг: «Бизга ким қарайди, тирикчилигимиздан ким хабар олади?» — деб юрадиган бўлиб қолмасин». Яна дедилар: «Бева хотинлар ва мискинлар рўзғорига ёрдам бериш учун ҳаракат қилувчи киши Аллоҳ таоло йўлидаги жиҳод қилувчилар ва кундузи рўзадор, кечаси ибодат билан машғул бўладиган кишилардек савобга эгадир».

Расулуллоҳ (с.а.в.) саҳобаларни садақа қилишга даъват этдилар. Шунда бир киши келиб: «Менда бир динор бор», деди. Пайғамбар алайҳиссалом: «Ўзингга сарф қил», дедилар. У киши: «Яна бир динор бор», деди. «Хотинингга сарф қил дедилар». У киши: «Яна бир динор бор», деди. «Ходимингга сарф қил. Шундан кейин уни кимларга сарфлаш кераклигини ўзинг яхшироқ биласан», дедилар.

Абдуллоҳ ибн Зубайр (р.а.) айтадилар: «Мен Абу Бакр Сиддиқнинг иккала қизлари — ҳазрат Ойиша (р.а.) ва ҳазрати Асмодан (р.а.) кўра сахийроқ хотинларни кўрмадим. Лекин буларнинг саховати икки хил эди: ҳазрати Ойиша (р.а.) эҳсон қилиш учун нарсаларни йиғиб-йиғиб борардилар-да, улар кўпайгандан кейин бир йўла барчасини фақир-мискинларга улашар эдилар. Бироқ, Асмо эса қўлларига нима келса, эртасини кутмай, шу куннинг ўзидаёқ тарқатиб юбораверар эдилар». Ҳазрати Ойиша (р.а.) нарса кўпайганда эҳсон қилсам, ҳаммага бемалол етади, кифоя қилади, деган фикрда бўлсалар, Асмо (р.а.) Расулуллоҳнинг(с.а.в.): «Эҳсон қиладиган нарсангни тўплаб юрма!» деган ҳадисларига амал қилар эдилар.

Умму Зарр (р.а.) Ойиша (р.а.) онамизнинг ҳузурларига кириб турардилар. У зот айтадилар: «Бир куни Абдуллоҳ ибн Зубайр (р.а.) Ойишага (р.а.) икки қопчада бир юз саксон минг дирҳам юбордилар. Шу куни Ойиша (р.а.) рўзадор эдилар. Қопчаларни очиб, пулларни тарқата бошладилар. Кечқурунгача қопча бўшади. Кеч киргач, жорияга «ифторлигимни келтир», дедилар.

Жория нон билан мой келтирди. Ойиша (р.а.) дастурхонга қараб: «Ўзимизга бир дирҳам қолдирганимизда гўшт олган бўлардик», дедилар.

Урва ибн Зубайр (р.а.) Ойиша (р.а.) онамизнинг етмиш минг дирҳам садақа қилганларини кўрганларини, ўша онда Ойиша (р.а.) онамизнинг кўйлаклари ямоқ эканини баён қилганлар.

Набий муҳтарам (с.а.в.) кўнгли очиқ ва сахий инсон бўлганлар. Сахийликлари шу даражада эдики, таърифига сўз ожиз... Ўзларига келган совға, ҳадя ва бошқа нарсаларнинг ҳаммасини келиши билан кечгача тарқатиб юборардилар. Агар кечки пайт келса, эрталабгача қолдирмай тарқатардилар.

Вафотлари яқинлашганда, уйларида уч дирҳам борлиги эсларига тушиб, дарров ўша уч дирҳамни садақа қилиб юборишни буюрдилар. «Пайғамбарлар мерос қолдирмайди», дер эдилар. Яъни, мол-дунё тўплашни, бойлик асрашни ёки кўпайтиришни хоҳламаганлар ва ўзлари бу ишга қўл урмаганлар. Бир куни нонуштага кечаги овқатни олиб ке-

лишганда: «Нега бу овқатни кеча фақирларга улашмасдан, бир тун асрадинглар? Аллоҳ ҳар куни янги ризқ беради-ку?» деганлар. Ҳатто овқатни сақлаб қўйишни, жамғариб қўйишни ҳам хуш кўрмаганлар, маъқул демаганлар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) асҳобларини ҳам инфоқ-эҳсон қилишликка ташвиқ қилар эдилар. Бир куни ул зот куёвлари ҳазрати Али (р.а.) ва қизлари Фотима (р.а.) онамизни кўриш учун уйларига келганларида баҳоси тўрт дирҳам бўлган бир пардани кўриб, ичкарига кирмасдан қайтиб кетдилар. Тўрт дирҳамга ўша замонда бир-икки бош узум бераркан. Ҳазрат Али (р.а.) ажабланиб, Аллоҳ расулининг (с.а.в.) изларидан юрдилар ва: «Ё Расулаллоҳ, нимага уйга кирмасдан ортингизга қайтдингиз? Пардамизни кўриб жаҳлингиз чиқдими?» — деб сўрадилар. Сарвари олам(с.а.в.): «Шу пардани сотиб, пулини фақирларга беришингиз мумкин эди-ку?» — дедилар.

Мавлоно Румий ҳазратларига бир камбағал ёрдам сўраб келибди. Мавлоно вазир номига мактуб ёзиб, бу бечорага ёрдам беришни илтимос қилибдилар. Вазир илтимосни инобатга олмай, мавлонога жавоб ёзиб, «Сизнинг талабингиз девон қонунларига мувофиқ эмас», деб баҳона қилибди. Мавлоно вазирнинг мактуби остига форсчалаб: «Вазир ҳазратлари девоннинг соҳибидур, девон вазирни бошқарувчи эмас», деб ёзиб, ўзига қайтарибдилар. Форс тилида ёзилишининг сабаби, «девон» сўзининг бу тилда икки маъноси мавжуд: биринчиси — давлат маҳкамаси, идораси. Иккинчиси «дев» сўзининг кўплик шакли, яъни «девлар» дегани. «Дев» атамаси туркигўйлардаги каби баҳайбат одам маъносида эмас, форсийларда шайтон маъносида қўлланилади. Шоири замон биргина жумлада сўз ўйини қилганлар. Яъни, вазирга деганларким: «Вазир ҳазратлари девонни — давлат идорасини бошқарувчиси, эгасидир. У истаган нарсасини қила олиши мумкин. Лекин шайтонлар вазирни бошқармасинлар. Унга тескари нарсаларни, терс йўлларни кўрсатмасинлар». Мавлоно камбағалнинг, мискиннинг ҳожатини чиқармаганларни шайтонга ўхшатганлар. Бу нуктадонлик вазирга маъқул тушиб, камбағалга ёрдам берган экан.

Ўтган асрда Миркомилбой исмли бир бадавлат киши ўтганлар. У кишининг бойликлари, халқ орасидаги эътиборидан рус подшоҳи маъмурияти ҳадиксираб турган. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракати диққат-эътиборда турган. У киши ҳақда тўплаб Петроградга юборилган маълумотлардан бирида: «Бой жуда хасис, ҳатто закот бермайди. «Нега закот бермайсиз?» деб сўрашса, «Менинг молимга ҳаром аралашган, бунақа молдан закот берилмайди», деб баҳона қилади», деган ёзув бор. Аслида бу баҳона эмас. Эҳсон ҳалол молдан қилинади.

Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳ ҳалол касбдан топилган бойликдан қилинган садақангни қабул этади. Кимки ҳалол касб қилиб, Аллоҳ ризоси учун бир дона хурмочалик садақа берса, Аллоҳ уни қабул этишини билдирган. Сўнгра, сизлар бир отни қандоқ боқиб кўпайтирсангиз, Ҳақ таоло ҳам берган садақангизни тоғ баробарида шундоқ кўпайтириб қайтаради». (Бошқа бир ривоятда эса «Сизлар отни қандоқ боқиб кўпайтирсангиз» жумласи ўрнида «Сизлар бир луқма садақа қилсангиз, уни Уҳуд тоғидай қилиб қайтаради», дейилган.)

Агар минг халта берсанг, халти кўп зар,
Санга андин начук суд, э биродар.
Агар берсанг, ариғдин қатрайи об,
Эрур чандон севиб, э гуҳари ноб.

Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, агар эҳсон қилиб бировга минг танга берсанг-у, у халталар ичидаги олтинга ҳаром аралашган бўлса, сенга ундан савоб йўқдур. («халт» — аралаш, омухта, дегани) Мусулмон биродарингга ариқдан сув олиб ичирсанг, савобдир. Юз халта ҳаром олтинингдан афзалдир.

Кишига берса, ким моли ҳаромий,
Умид этса савоб ул, марди омий.

Дейилмоқчики, бировга ҳаром мол садақа бериб, савоб умид қилган — ақли пастдир. Шаксиз, ўзига-ўзи золимдир.

Бўлур кофир умид этган ул инсон,
Билиб, олиб дуо қилғон ҳам ул он.

Маъноси: ўша садақани бериб савоб умид қилган киши ҳам, унинг ҳаромлигини билиб дуо қилиб олгувчи кимса ҳам кофир бўлурлар.

Эҳсон қилувчи саховатга даъват қилиниши баробарида молни ҳалол топиши шартлиги уқтирилади. Тасаввур қилинг: гиёҳвандлик моддалари савдоси билан шуғулланиб, кўп ёшларнинг ўлимига сабаб бўлиш эвазига бойиган кимсанинг эҳсонини нима деб баҳолаш мумкин? Ёки бировларнинг кўзёшлари эвазига бойиган порахўрнинг закоти нима бўлади?

Садақа — сув оловни ўчиргани каби, хатоларни ўчиради. Шубҳасиз, садақа ўз эгасидан қабрларнинг оташини ўчиради. Фақат ва фақат мўмингина Қиёмат кунида садақасининг соясидан паноҳ топади.

«Садақа балони қайтаради», деган ҳикматни ҳар биримиз кўп такрорлаймиз. Ёмон туш кўрсак дарров садақа қиламиз. Бошимизга бирон ташвиш тушса, садақа бериш учун тиланчини қидириб қоламиз. Масъуд кунларимиз садақа ҳақида деярли ўйламаймиз. Биз худди эҳсон каби садақанинг ҳам фақат моддий кўринишига одатланиб қолганмиз. Гадога беш-ўн сўм садақа бериш билан кифояланамиз. Ҳолбуки, садақанинг маънавий кўринишлари борки, уни унутиш фалокатга олиб келади. Пайғамбаримиз алайҳиссалом дедилар: «Ҳар бир тасбеҳ бир садақадир, ҳар бир таҳмид бир садақадир, ҳар бир такбир бир садақадир, яхшиликка буюрмоқ — бир садақадир, ёмонликдан қайтармоқ — бир садақадир».

«Ҳар бир мусулмон киши садақа қилиши керак», дедилар Расулуллоҳ (с.а.в.). Саҳобалар: «Садақа қилишга қодир бўлмаса-чи?» деб сўрадилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Садақа қилишга қодир бўлмаса ишлайдида, ўзига ҳам фойда ва ундан бошқа фақир, мискинларга ҳам садақа бўлади». Саҳобалар яна сўрадилар: «Ишлашга ҳам қурби етмаса-чи?» Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «У вақтда муҳтож ва мазлум кишига қўли ёки тили билан ёрдам қилади». Саҳобалар: «Буни ҳам қила олмаса-чи?» деганларида, Расулуллоҳ (с.а.в.): «Яхшиликка буюради»,

дедилар. Улар: «Амри маъруфни қилишни ҳам билмаса-чи?» дейишди. Аллоҳнинг расули (с.а.в.): «Кишиларга ёмонлик қилишдан ўзини сақлайди. Бу ҳам киши учун садақа бўлади», дедилар.

Абдуллоҳ ибн Аббосдан (р.а.) ривоят қилинади: «Имом Лайс «Бу ҳадис Расулуллоҳнинг (с.а.в.) сўзлари бўлса керак», деб ўйлайман», дедилар: «Ҳар бир одам боласининг баданида уч юз олтмишта майда сўнгак ва бўғинлар бор. Улар шу ҳар сўнгак ва бўғинлар учун ҳар куни садақа қилмоқлари лозим. Ҳар бир ширин сўз — бир садақа, кишининг биродарига ёрдами ҳам бир садақа, унга бир қултум сув ичириш ҳам бир садақа ва кишиларга озор берадиган йўлдаги бир нарсани четга олиб ташлаш ҳам бир садақа ҳисобланади». Яна бир шарафли ҳадисда Аллоҳнинг расули (с.а.в.) дедилар: «Одамларга хайрихоҳлигинг — сенинг садақанг. Адашган кишиларга тўғри йўл кўрсатишинг ҳам садақа. Ҳатто камбағалларга хушмуомала бўлиш ҳам садақа. Ерда халойиққа озор бериб ётган бирор тош, тиканак ёки суякни бир чеккага олиб қўйишинг ҳам садақа... Кимда-ким бир кўчат ўтқазса ё бўлмаса экин экса-ю, улар ҳосилидан одамлар, қушлар ва ҳайвонлар баҳра олса — бу ҳам ўша одам учун садақа ҳисобланади». «Садақатул жория» — киши вафотидан кейин ҳам савоб ёзилиб турувчи амалларидан бири тириклигидан экиб кетган дарахти ҳисобланади. Шу боис ҳам Набий муҳтарам: «Бирор-тангиз экиш учун қўлингизда бир кўчатни ушлаб турган вақтингизда Қиёмат қоим бўлиб қолса-ю, қоим бўлишдан илгарироқ уни экиб олишга кўзингиз етса, албатта экиб қўйинг», дедилар. Яна Абдуллоҳ ибн Салломга (р.а.) дедилар: «Сен бир кўчатни экаётган вақтингда «дажжол чиқиб қолибди», деб эшитсанг ҳам, уни тузатиб экишга ҳаракат қил, чунки ундан кейин ҳам одамлар яшайди».

Бир куни Пайғамбаримиз алайҳиссалом асҳоби киромни садақа беришга даъват этдилар. Ҳар ким қўлидан келганича садақа қилди. Ҳазрати Умар (р.а.) уйларидаги бойликнинг ярмини олиб келдилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) у кишидан «Оилангга нима қолдирдинг?» деб сўрадилар. Ҳазрати Умар (р.а.) «Шунинг ярмини», деб жавоб бердилар. Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) эса бойликларининг ҳаммасини олиб келдилар. Расули акрам (с.а.в.) у кишидан ҳам: «Оилангга нима қолдирдинг?» деб сўрадилар. Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) «Аллоҳ ва Унинг расулини қолдирдим», деб жавоб бердилар. Шунда ҳазрати Умар (р.а.) ўз-ўзларига: «Сен бу одамдан ҳеч қачон ўтиб кета олмайсан», дедилар.

Аллоҳнинг расули (с.а.в.) бир замон дедиларки:

— Бир тилла садақа юз тилла садақадан ўтади.

— Бу қандай бўлди? — деб ажабландилар. Жавоб бердилар:

— Бир одамнинг кўп давлати бўлади. Бир четидан минг тилла олиб, уни садақага беради. Бошқа бир одамнинг икки тилласи бўлади, шундан биттасини садақага беради.

Яна дедилар: «Сендан бир нарса тилаганни қуруқ қайтарма. Тирноқ қадар бўлса ҳам, бирон нима бер».

Муҳаммад ибн Усмон ривоят қиладилар:

Ҳориса ибн Нўъмоннинг кўзлари кўрмас эди. Шунинг учун намоз ўқийдиган ҳужраларидан эшик олдигача каноп тортиб қўйилган эди. Бирон тиланчи келса, шу канопни ушлаганларича эшиккача бориб

садақа берардилар. Фарзандлари: «Отажон, нега ўзингизни бунча овора қиласиз, садақани биз ҳам бериб қўйишимиз мумкин-ку?» дейишганда Ҳориса ибн Нўъмон дедилар:

— Набийнинг (с.а.в.) «Кишининг ўз қўли билан **камбағалга** садақа бериши уни ёмон ҳолларга тушиб қолишдан сақлайди», дея марҳамат қилганларини эшитганман.

Бир хотин боласи билан кетаётган эди, бўри боласини олиб қочди. Хотин бўрининг орқасидан югураётганда бир гадо тиланди. Хотин сўнгги нонини унга берди. Шунда қочаётган бўри орқасига қайтиб, болани онасига топширди. Ғойибдан овоз келди: «Бир луқмага — бир луқма!»

Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Кишининг ҳаётлик чоғида берган бир дирҳам садақаси ўлаётиб берадиган юз дирҳам садақасидан яхшироқдир», дедилар. Юқорида айтганимиздек, биз битта нонга ҳам етмайдиган арзимас пулни гадога бериб кўнглимизни овутамиз. Ҳолбуки, барча фазилатларда бўлгани каби, садақанинг ҳам шартлари мавжуд:

- садақа қилувчининг нияти соф бўлсин;
- садақа чин кўнгилдан, риёсиз, Аллоҳ таолонинг розилиги учун берилсин;
- ажрини йўқотишдан қўрқиб, миннатдан узоқ бўлсин («Садақаларингизни миннат ва азият билан ботил қилмангизлар» (Бақара сурасидан);
- ҳалол молдан бўлсин;
- сифатсиз бўлмасин (яъни, кийилиб адо бўлаёзган кийим-бош берилмасин);
- энг зарур жойга сарфлансин;
- кўп бўлса ҳам оз саналсин;
- ўзининг яхши кўрган молидан берсин;
- вақт ўтиб кетишдан қўрқиб, шошилиб берсин;
- ўзини бой санаб, олувчини камбағал деб таҳқирламасин...
- эртага ўзига келадиган кун ҳақида кўп фикрласин;
- бойликлари охиратни эслашига халақит берадиган бойлар даврасига кам аралашсин;
- садақа яширин ҳолда қилинсин;

«Агар садақаларни ошкора ҳолда берсангиз, жуда яхши ва агар махфий қилиб, фақир-камбағалларга берсангиз — бу ўзингиз учун янада яхшироқдир ва қилган гуноҳларингизга каффорот бўлади! Аллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардордир» (Бақара сурасидан). Аллоҳнинг расули (с.а.в.) марҳамат қилиб дедилар: «Аллоҳнинг ҳимоясидан бўлак ҳеч қандай ҳимоя бўлмайдиган кунда, Аллоҳ етти тоифа кишини ҳимоясига олади. Улардан бир тоифаси бирон нарса садақа қилиб, буни ҳеч кимга билдирмаган; яъни, ўнг қўлининг берганини чап қўли билмаган кишилардан иборат». Яна дедилар: «Яхшиликлар ёмонликларни ўнглаб юборади. Яширинча берилган садақалар Аллоҳнинг ғазабини сўндиради».

Садақада ўн хислат мақталган. Шундан бештаси фоний дунёга, қолгани охиратга оид:

1. Садақа қилишда молни поклашлик бор. Бу хусусда Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Огоҳ бўлинглар, савдода бемаъни сўз, қасам ва ёлғон бўлиб туради. Шунинг учун унга садақани ҳам қўшинглар».

2. Садақада баданни гуноҳлардан поклашлик бор. Бу хусусда Аллоҳ таоло айтади: «(Эй Муҳаммад!), сиз уларнинг молларидан бир қисмини ўзларини поклаб тозалайдиган садақа сифатида олинг» (Тавба сурасидан).

3. Садақа қилишда касаллик ва балоларни даф қилиш бор. Бу хусусда Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Касалларингизни садақа билан даволанглар», дедилар.

4. Садақа қилишда мискинларга хурсандчилик улашиш бор. Амалларнинг афзали мўминларни хурсанд этишдир.

5. Садақада молнинг баракаси ва ризқнинг кенг бўлиши бор. Аллоҳ таоло айтади: «Не бир нарсани инфоқ-эҳсон қилсангизлар, Аллоҳ уни тўлдурур» (Сабаъ сурасидан).

Охиратдаги беш хислат:

1. Садақа маҳшар иссиғида эгасига соя бўлади.

2. Садақа қилганнинг ҳисоби енгил кечади.

3. Садақа амалларни мезонда оғир қилади.

4. Сиротдан ўтиш осон бўлади.

5. Жаннатдаги даражаларини зиёда этади.

Агар садақада мискинларнинг дуосидан бошқа фазилат бўлмаганда ҳам, оқил киши унга рағбат қилмоғи вожиб бўларди. Энди унда Аллоҳ таолонинг розилигию шайтоннинг ғазаби бўлса, қандай қилиб рағбат этмасин!.. Бу хусусда Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «Киши етмишта шайтоннинг соқолини бўшатмагунича садақа қилишга қодир бўлолмайди».

Зикр этилган хислатларга илова ўлароқ буларни баён қиламиз:

Ким нимани ман қилса, Аллоҳ таоло ҳам унга бир нимани ман этади. Яъни, закотни ман қилса, молининг муҳофазасини ман қилади; садақани ман қилса, ундан тинчлик-хотиржамликни ман қилади; ушрни ман қилса, еринг баракасини ман қилади; дуони ман қилса, ундан ижобатни ман қилади.

Қиёмат куни Аллоҳ таоло бундай марҳамат қилади:

— Э Одам фарзанди, сенга қанча-қанча неъматлар бердим. Сени едирдим. Сен менга ҳеч нима едирмадинг?

Шунда банда сўрайди:

— Сени қандай едирай, ё Раббим! Сен оламларнинг яратгувчисисан. Емак-ичмакдан муназзаҳсан (холисан, поксан)!

Аллоҳ таоло дейди:

— Билмайсанми, фалон бандам сени едирди, сен унга едирмадинг. Агар бир йўқсулни тўйдирган бўлсайдинг, унинг ёнида Мени топардинг.

Аллоҳ таоло яна дер эканки:

— Эй Одам фарзанди, Мен сенга сув бердим. Сен менга ҳеч сув бермадинг!..

Бандаси сўрайди:

— Сен одамларнинг Раббисисан, Сенга қандай сув бераман?!

Аллоҳ таоло дейди:

— Фалон бандам чанқоғингни қондирди. Сен йўқсулнинг чанқоғини босмадинг. Агар йўқсулни қондирсайдинг, унинг ёнидан Мени топардинг!..

Ривоят: Ойиша онамизнинг (р.а.) ҳузурларига бир хотин келди. У қўлларини енглари ичига яшириб олган эди. Ойиша (р.а.) онамиз: «Сенга нима бўлдики, қўлларингни енгларингдан чиқармайсан?» деб сўрадилар. «Э мўминларнинг онаси! — деди хотин. — Менинг отам садақа қилишни яхши кўрардилар. Онам эса аксинча эдилар. Бир бўлак ёғ билан йиртиқ кийимни садақа қилганларидан бошқа садақаларини кўрмаганман. Улар олдинма-кейин вафот этишгач, бир куни туш кўрдим. Тушимда гўёки Қиёмат бўлгандек эди. Онамни одамлар орасида кўрдим. Ҳаётлик чоғида садақа қилган ўша эски ва йиртиқ кийими аврати устига ташланган, ёғ эса икки қўлларида эди. Онам тинмай ҳансираб, «Чанқадим!» деб нола қилар эдилар. Отамни эса ҳавзи кавсар ёнида турганларини кўрдим. Ҳаётликларида сув тарқатишни яхши кўрардилар. Боқий дунёда ҳам сув тарқатаётган эдилар. Отамдан бир пиёла сув олиб нола қилаётган онамга ичирдим. Шунда тепадан нидо келди: «Огоҳ бўлинглар, ким бу аёлга сув берса, қўли шол бўлади!» Ногоҳ уйғониб кетдим, қарасам, қўлим шол бўлиб қолибди.

Молик ибн Динор (р.а.) уйларига тиланчи тиланиб келди. Бир сават хурмолари бор эди, ярмини бердилар. Шунда аҳли аёллари дедиларки: «Сизга ўхшаганларни зоҳид дейишади. Бирон кишининг подшоҳга яримта нарса юборганини кўрганмисиз?» Бу танбеҳ ул ҳазратга таъсир қилиб, тиланчини чақирдилар, хурмонинг қолганини ҳам бериб юбордилар-да, дедилар: «Э хотин, ҳаракат қил, тезроқ ҳаракат қил. Аллоҳ таоло айтади: «Бас, Аллоҳ жаҳаннам қўриқчиларига дер: «Уни ушлаб, кишанланглар! Сўнгра дўзахга ташланглар! Сўнгра узунлиги етмиш газ бўлган занжирга солиб боғланглар». Бу қаттиқ азоб кимларга, деса айтилади: «Чунки у улуғ Аллоҳга иймон келтирмас ва бева-бечораларга таом беришга ўзини ва бошқаларни тарғиб қилмас эди» (Ал-ҳаққа сурасидан). Билгинки э хотин, бўйнимиздаги кишаннинг ярмини иймон билан ечдик. Қолган ярмини садақа бериб туширмоғимиз лозим».

Қўйи, моли кўп аъробий бор эди. Озгина садақа қиларди, ҳиммат қилса ҳам орик эчкини садақа қиларди. Бир куни тушида қўйлари уни сузмоқчи бўлибди. Ҳалиги садақа қилган орик эчки уни ҳимоя эта бошлабди. Уйғониб кетиб: «Аллоҳга қасамки, агар қодир бўлсам, энди кўп садақа қиламан», деди.

Ийсо алайҳиссалом замонларидан бизгача етиб келган бир ривоят бор:

Шаҳар аҳли кир ювувчидан безиб, Ийсо алайҳиссаломга арз қилдилар:

— Э Ийсо ибн Марям, бу кир ювувчи кийимларимизни йиртади ва кўп вақт ушлаб қолади. Уни дуойи бад қилинг, Парвардигор уни кийим ювишдан саломат қайтармасин!

Ҳазрат Ийсо уларнинг раъйига қараб, дуойи бад қилдилар.

Ўша куни кир ювувчи кўйлакларни бўяб келиш учун йўлга чиқди. У ўзи билан учта нон олволган эди. Йўлда бир обидга учради. Умри ибодат билан ўтаётган обид унга деди:

— Менга берадиган нонинг борми? Кўп кунлардан бери очман. Нонингни бермасанг ҳам майли, бир кўрсатсанг бас, ҳидини ҳидласам ҳам майли.

Кир ювувчи ўйлаб ҳам ўтирмай, битта нонни тўрвасидан олиб, унга узатди. Обид: «Э кир ювувчи, Аллоҳ сенинг гуноҳингни кечирсин, қалбингни покласин», деди. Бу дуодан сўнг кир ювувчи иккинчи нонни ҳам олиб узатди. Обид: «Э кийим ювувчи, Аллоҳ сенинг олдинги ва кейинги гуноҳларингни кечирсин!» деб дуо қилди. Кир ювувчи учинчи нонни ҳам унга берди. Обид: «Э кийим ювувчи, сенга Аллоҳ жаннатдан бир уй бино қилсин», деди.

Кечки пайт кир ювувчининг соғ-омон уйига қайтганини кўрган шаҳар аҳли Ийсо алайҳиссаломга юзланиб, таажжубларини баён қилдилар. Ҳазрати Ийсо кир ювувчини ҳузурларига чақиртирдилар-да, бугун қандай ишлар билан машғул бўлганини сўрадилар. Кир ювувчи уч дона нон воқеасини ҳам айтиб берди. Ийсо алайҳиссалом: «Э кир ювувчи, халтангни очгин, мен ичига бир қарай», дедилар. У киши амрни бажарди. Халта ичида оғзига кишан урилган қоп-қора илон ётарди. Ийсо алайҳиссалом айтилар: «Э қора илон, сен бу кишига юборилганмидинг?» Илон деди: «Ҳа, лекин, бир йўловчи тоғдан тушиб, ундан таом сўради. Узатилган ҳар бир нонни олаётганда дуо қилди. Унинг ёнида бир фаришта «омийн!» деб турди. Сўнг Аллоҳ бир фариштани юборди, у мени кишан билан юганлаб ташлади». Бу гапни эшитиб, Ийсо алайҳиссалом кир ювувчига дедилар: «Амалингни қайтадан бошла, Аллоҳ таоло садақангни баракотидан гуноҳларингни кечирди».

Ҳазрати шайх Абу Муҳаммад Жаририй (қ.с.) айтдилар:

Аср намозидан сўнг бир йигит хонақоҳ эшигидан кирди. Ялангоёқ, сочлари тўзган, ранги сарғайган ва тани заиф эди. Таҳорат олиб, икки ракаат намоз ўқиди. Бошини ёқасига тортди. Ўша кеча мени ёронларим зиёфатга чақиришган эди. Дарвешга: «Биз билан мувофақат қилиб, борурмисан?» дедим. «Менинг кўнглим бир оз ҳолва истар, уни менга келтиргин-да, ўзинг қайга борсанг боравер», деди. Мен ёронларим олдига кетдим. Дарвешнинг тилагини унутдим. Уйга қайтиб, ухладим. Тушимда кўрдимки, ҳазрати Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам, Иброҳим Халилуллоҳ, Мусо, Ийсо ва юз йигирма тўрт минг пайғамбар, саловатуллоҳи ва саломуҳу алайҳим ажмаъийн келаётирлар. Илгари юриб, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафога салом бердим. Юзларини мендан ўгирдилар.

— Ё Расулаллоҳ! Мен не гуноҳ қилдимки, муборак юзингизни мендан ўгирурсиз? — деб сўрадим.

— Бир дарвеш сендан озгина ҳолва сўради, сен унинг тилагини ўрнига қўймадинг, бахиллик қилдинг, — дедилар. Уйқудан уйғондим-у, отландим. Дарвеш хонақоҳ эшигидан чиқиб кетаётган экан. Мен: «Ё дарвеш! Бир оз сабр қил! Сўраганингни ҳозир келтираман», дедим.

— Охирзамон пайғамбари билан бирга юз йигирма тўрт минг пайғамбарни шафиъ келтирдимки, тилаганимни менга берасанми, бер-

майсанми, деб! — деди ва кетди. Мен етиб олайин, деб югурдим. Топа олмадим...

Азизлар, бу ривоятни сизларни садақа бериш бобида ҳамиша зийрак туришга чақириш мақсадида баён қилдик. Эътиборсизлигимиз натижасида фурсатни озгина бой берсак, савоб ортидан қувиб, муддаога етмай қолишимиз мумкин экан, Аллоҳ таоло сақласин!

Ёдингизда бўлса, рисоламизнинг жаҳолатга доир бобида «жаҳолатнинг кўринишларидан бири эҳсонни ўз ўрнида қилмаслик» эканини айтиб, ҳазрат Умар, ҳазрат (р.а.) Шиблийдан ҳикматлар баён қилган эдик. Такрор бўлмасин учун мазкур масалага бу суҳбатимизда кенг ўрин бермаймиз. Ҳикматларни эслатиш баробарида ҳазрат Навоийдан кичик бир ҳикматни илова қилиш билан мавзуни мухтасар қиламиз:

«Қариялар муҳтожликка тушиб қолса, касб-ҳунар қила олмаса ва тилашга тили бормаса, уларга раҳм-шафқат қилишга шошил ва қўлингдан келган эҳсонни қил. Лекин, камбағал йигит кетмон чопа олса, ўтин ташимоқни уддаласа, унга эҳсон қилмоқ — исроф қилмоқдир».

Саховат нима эканини ўрганиш баҳонасида кўп ҳикматлар билан танишдик. Бу ҳикматларга амал қилиб яшашни Аллоҳ таолодан сўраб, дуога қўл очайлик:

— Ё Аллоҳ! Албатта, Сен карамли зотсан! Бизларни мағфират қил, бизларни раҳм эт, бизларни офиятли қил, бизларга ризқ бер, эҳсон ва садақаларимизни қўрғон қилиб бизларни гуноҳлардан тўс, бизларни хотиржам қил, бизларни саховатнинг олий даражаларига кўтар, бизларни ҳидоятга бошла, эй раҳмлиларнинг раҳмлиси! Расулуллоҳнинг(с.а.в.) ўрнак шахсидан ва руҳоний дунёсидан бир ҳисса олиб, эҳсон туйғусига қовушганлар нақадар бахтиёрлар! Ё Аллоҳ, бизларни шундай бахт билан шодлантир! Омийн, ё Раб ал-оламийн!

МАРДЛИК ВА ОЛИЙЖАНОБЛИК

Мардлик одамларни хатарли дақиқалардан ажойиб ишларга ундовчи фазилатдир.

Давлатингдан айрилсанг — кўп нарсани йўқотмайсан.

Номусингдан айрилсанг — кўп нарсани йўқотасан.

Мардлигингдан айрилсанг — ҳамма нарсангни йўқотасан.

Одам боласининг қудрат ва шавкатидан далолат берувчи хулқ беозорлик ва доноликдир. Сахийлик билан бирор тоифани рози қилиш мумкин, шижоат эса ҳар доим керак бўлавермайди. Сахийлиги билан бутун дунёни олтинга тўлдирган, шижоат билан урушларда ғолиб чиққан киши беозорлик хислатидан маҳрум бўлса, бир ножўя ҳаракат билан буларнинг ҳаммасини йўққа чиқариб юбориши мумкин. Лекин сахийлиги ва жасурлиги бўлмаса ҳам, мулойим ва доно бўлса, шу билан ҳамманинг кўнглини олиши, ҳатто душманни ҳам бартараф этиши мумкин. Шуниси ҳам борки, кишига биргина беозорликнинг ўзи етарли

эмас. Беозорлик ирода ва қатъият билан бирга бўлса яхши, бу хислатлар бўлмаса беозорликнинг якка ўзи нуқсон ҳисобланади.

«Шижоат бирла зўру мардликдин ҳеч лоф урма,
Ки то нафс олдида ожиз бўлуб, хотундек ўлтурғунг.
Агар мард эрсанг этгил талхком оғзини сен ширин,
Эмасдур мардлик улким, биров оғзига тош ургунг», —

дейилади «Гулистон»да.

Жуда кучли бир одам аччиғланиб, бошқа бир кишини урмоқчи бўлганда донолардан бири бунинг сабабини сўради. Унга: «Фалон одам уни сўкди, шунга чидолмай уни урмоқчи», дедилар. Доно: «Бу полвоннинг энг оғир тошларни кўтаришга куч-қуввати етса ҳам, бир оғиз сўзни кўтаришга тоқати етмабди-да», деди.

Бир нодон одам Ҳотами Тойга кўп жабру жафо етказди. Оғзига келган ярамас сўзларни айтишдан тоймади. Ақлли кишининг нодон билан айтишиб туриши дуруст бўлмагани сабабли Ҳотам ҳам у билан олишмасдан, сукут этиб турдилар. У киши чарчаб, сўздан тўхтагандан кейин Ҳотам айтдилар:

— Яна айтадиган ҳақоратли сўзларинг борми? Ёлғизлигимда менинг ёнимда айтиб битир. «Ақлсиз, нодон одам одобсизлик қилса, у билан олишмай, адабсизлигини кечиришдан ўзга чора йўқдир», деганлар. Шунга кўра, мен ҳамма ҳақоратли сўзларингга жавоб қайтармай, сукут қилдим. Сени афв этдим. Менинг одамларим орасида сенга ўхшаш паст табиатли, ақлсиз, нодон одамлар бор. Улар ёнида ҳақорат қилсанг, сени ҳам ўзлари каби нодон эканингни билмай, ҳужум қилиб, ман этишимга қарамасдан сенга озор етказадилар. Шунинг учун ҳамма ҳақоратли сўзларингни ўзимга айтиб битира қол.

Азизлар, англагандирсиз, бу ҳолатда донолик мардлик либосини кийди. Ҳақиқий мардлик инсонларни шафқат кўзи билан кўришдир. Яхши сўзлари билан кишилар қалбини иймонга чулғашдир. «Ароқ ичишни ташла!» деб насиҳат қилган дўстларидан аразлаб, «сенларга ёқмаётган бўлсам, мен улфатдан чиқдим», деб «мардлик» қилган киши ҳақида гапирган эдик, ёдингиздами? Ҳа, нодонлик мардлик билан дўст бўла олмайди, нодонликнинг дўсти — номардликдир. Шунинг баробарида мардлик билан ўжарликнинг ҳам фарқига бориш керак. Ўжарликда қисман мардлик учқунлари сезилса-да, аслида унинг илдизи кибрдан сув ичади. Иродали одам билан қайсар одам орасида ҳам фарқ мавжуд. Ирода — ақл маҳсули, ўжарлик эса нодонлик меваси.

Кўпчиликка мактаб дарслигидан маълум бир масални эслайлик:

Торгина бир кўприкдан бир эчки ўтаётган экан. Унинг рўпарасида бошқа бир эчки пайдо бўлди. Бир-бирига яқинлашгач, бири иккинчисига «Йўлимдан қоч!», деди. Иккинчиси ғазабланиб, деди:

— Сен кимсанки, менга буюрасан? Бор-йўғи бир эчкисан, арслон бўлганингда ҳам сенга йўл бермасдим.

Улар талашиб-тортишдилар, сўнг бир-бирларига калла урдилар-да, кўприкдан қулаб, оқиб кетдилар.

Бу дунёда шу ўжар эчкилар каби қайсар одамлар борки, улар ўзларини ўзлари ҳалокат сари бошлаб, айбни бошқалардан қидирадилар.

Қамоқхоналар, айниқса болалар ва ўсмирлар қамоқхонасидагилар тақдири билан танишсак, жиноят кўчасига кириб қолганларига айнан ўжарликлари сабаб бўлганини кўрамиз.

Жасур, ботир, диловар, содиқ кишиларни «мард» атайдилар. Луғавий маъноси — эр. «Мардон» кўплик — «эрлар» маъносини беради. «Мардак» — пасткаш одам, нодон, ақлсиз демакдир. «Мардаки хар» — тентак маъносида айтилади. «Мард», «мардларча», «мардонавор» фақат жангдаги ботирликни, жисмоний ва иродавий кучни англатмайди. Бу сўз кўпроқ маънавияти, руҳи соғломлик маъносини беради. «Фалончининг қарзини кечириб юборибди, мард экан» — бу ўринда тантилик маъноси бор. «Мардлик қилиб, дўстининг барча айбларини кечирибди» ёки «мардлик қилиб айбини бўйнига олибди» — бунда қалб поклиги бор. Хусрав Деҳлавий ёзганларки:

Олтин-кумуш ҳадя этувчи мардлар кўп,
Жонни фидо этувчилар марддир, мард!

Тарихда мардликни «футувват» ёки «жавонмард» (жўмард) деб аташ расм бўлган. «Футувват»нинг луғавий маъноси «ёшлик»дир. Ёш йигитни «фатий» деганлар. Футувват — жавонмардлик омма орасида яхши сифатлар ва намунали ахлоқ билан машҳур бўлишни англатган. Бу сифат билан аталган киши ҳамиша ахлоқи билан ўз касбдошлари, тоифа-табақаси орасида мумтоз бўлган. Жавонмард — нафсоний зулматни ёриб ўта олган кишидир. Гарчи бу сўз ёшликни англатса-да, фақат ёшларга хос хислат, деб тушунмаслик керак. Бу сўз мажозий (кўчма) тушунчани ўзига қамраган. «Киши нафс ҳаваси тузоғида табиий эҳтиёжлар бандида экан, у гўё гўдакка ўхшайди, — деб таъриф берганлар Ҳусайн Воиз Кошифий ҳазратлари. — Нафс мартабасида тараққий этиб, дил мақомига етишса, балоғат остонасидаги ёш ўспирин қабилида бўлади. Ёш йигитда эса қон қайноқ, бадан қуввати яъни жисмоний қувват етарли бўлганидек, жавонмардларда ҳам инсоний камолот билан бирга маънавий қувватлар мавжуддир ва бу мартабадагига «фатий» дерлар».

Ўтган замонда, бир кеча Миср жоме масжидига ўт тушиб, ёниб кетди. Мусулмонлар буни насоролардан гумон қилиб, уларнинг уйларига ўт қўйдилар. Миср султони ўт қўйишда айбланганларни ҳибсга олдирди. Унинг буйруғи билан қанча одам ҳибсга олинган бўлса, шунча қоғозчалар тайёрланиб, уларга жазо турлари ёзиб чиқилди. Худди чек ташлангандай, айбланувчилар бу қоғозчаларни битта-битта олишди. Қоғозчада қандай жазо тури бўлса, шу уларга ҳукм бўлди.

Бир йигитга ўлим жазоси чиқди. У афсусланиб:

— Мен ўлимдан қўрқмайман, аммо онамга ачинаман, унинг мендан бошқа ҳеч кими йўқ. Мендан кейин қандай ҳолга тушишини ўйлаб, қайғураман, — деди. Унинг ёнида турган бир йигитга дарра уриш жазоси ёзилган қоғозча тушган эди. У ўз қоғозчасини ўлим ҳукмини олган йигитга узатди-да ҳукм ижрочиларига деди:

— Менинг онам йўқ, ёлғиз ўзимман. Бу йигитга бериладиган ўлим жазосини менга беринг. Менинг ҳиссамга тушган дарра уриш жазоси билан эса уни жазоланг.

Унинг тилагича иш қилдилар. Симу зар сочиш билан мардлик кўрсатишга кўп гувоҳ бўламиз. Аммо жонни тикмоқ каби аъло мардлик барчага ҳам насиб этавермайди. Ана шундай аъло мардликка етган кишини «комил инсон» деб аташ ўринлидир?

Византиянинг машҳур бир элчиси Мадинаи мунаввара келиб, халифа ҳазрати Умар (р.а.) билан учрашмоқчи бўлди. Унга:

— Халифа бир оз аввал шаҳар ташқарисига чиққан эди, ўша ердан қидиринг, — дедилар.

Гарчи бу жавоб элчини ажаблантирган бўлса-да, сир бой бермади ва айтилган жойга борди. У ерда бир уйча қурилаётган эди. Қум ва тош ташиётган киши: «Сизга ким керак?» — деб сўради.

— Менга халифа Умар керак, — деди элчи.

— Мен Умарман, қандай юмуш билан келдингиз?

Элчи унга ҳайрат билан қараб дедики:

— Наҳотки сиздай бир улуғ зот шундай ишлар билан машғул бўлса?!

— Бева, бечора бир аёл бошпанасиз қийин аҳволда экан. Унга бир чодир қуриб беришга аҳд қилдим...

Элчи мамлакатига қайтиб боргач, императорига ҳисобот бера туриб: «Исломнинг қудрати шу қадар буюк экан», деб таъриф берибди.

«Гўзаллар соф ва тиниқ кўзгу истаганлари каби, жўмардлик ҳам фақир ва заиф кимсаларни истайди. Гўзалларнинг юзи кўзгуда кўринади, инъом ва эҳсоннинг гўзаллиги фақир ва ғарибларни шод қилиш билан намоён бўлади, — дейдилар мавлоно Румий. — Шундай экан, фақирлар марҳамати илоҳийнинг, карами Раббонийнинг кўзгусидирлар. Ҳақ билан бирга бўлганлар ва Ҳаққа фоний бўлганлар доимо жўмардлик қиладилар». Модомики, фақир жўмардлик караминнинг кўзгуси экан, кўзгуга тупурмоқ нодонликдир. Яъни, фақир ва ғарибни озорлаш учун оғиздан чиққан ҳар бир сўз унинг қалбини яралайди. Худди ойнага тупурилганда унинг юзи булғангандек, қалб хиралашади. Унинг порлоқ ва мусаффо юзи зарар кўради. Жўмардликнинг карами кўринмай қолади. Амалларимиз, инфоқларимиз доимо кўз ўнгимизда буюк бўлиб кўрина бошлайди. Бизни чалғитиб, адаштиради. Бизга ёлғон роҳат бағишлайди. Қатрадек яхшилигимиз ўзимизга денгиз каби кўринади.

Мардлиги билан ном чиқарган ҳукмдорлардан Баҳромгур кунлардан бир кун овда кийикни отмоқчи бўлди. Кийик чап бериб, қочди. Сайёд уни қувди. Кийик қоча-қоча Қабийса деган одамнинг уйига кириб қолди. Ҳол тили билан ундан паноҳ сўради. Қабийса унга сув берди. Бу онда Баҳромгур кириб келиб: «Эй бадавий, менинг овим қочиб, сенникига кирди. Уни менга топшир!» деб буюрди.

— Э отлиқ яхши йигит, мендан паноҳ истаб чодиримга кирган жониворни ўлдириш учун сенга топширишим мурувватдан эмас, — деб жавоб берди Қабийса.

Баҳромгур унга қаттиқ гапириб, ҳатто таҳдид қилди. Қабийса унинг бу сиёсатидан қўрқмай, айтдики:

— Э йигит, беҳуда сўзларни сўзлама. Мендан паноҳ истаб келган бечора жониворни нечун сенинг қўлингга топширай? Қўлингдаги ўқ-ёй билан мени ўлдирсанг, ўшандагина кийикни олишинг мумкин

бўлади. Агар мени ўлдирсанг, қабилам халқи сени тирик қўймайди. Яхшиси, ўз жонингга раҳм қилгин-у бу бечора жониворни қўлга олиб, ўлдириш савдосидан кеч. Агар ҳирсинг томири тинч турмаса, ана, гўзал ва чопқир отимни эгар-у югани билан ола қол. Менинг отимни миниб, ўзингникини эргаштириб кетавер.

Баҳромгур Қабийсанинг бу мардлигига таҳсин айтди, унинг отига илтифот қилмай, саройига қайтди.

Инсонлар ҳамиша бир-бирларига муҳтождирлар. Аммо бошқаларнинг ҳожати учун чопиб, ўз эҳтиёжини унутмоқ ва уларга оғирлигини туширмаслик амалларнинг афзалидир. Мўмин киши биродарларига доимо ва кўп-кўп ёрдам беради. Жўмардлиги туфайли чарчаш ва ранжиш нималигини билмайди. Комил мўмин ҳалим ва мушоҳада мақоми туфайли жаннатнинг жамоли-ю, гўзалликларини кўриб тургандек, мушоҳада этишга қодирдир. Бунинг баробарида дунёнинг фонийлигини, бутун чиркинликларнинг нима эканини яхши билгани учун дунёвий эҳтиёжларини иложи борича камайтиради. Бировга оғирлигини туширмаслика интилади. Зеро, дунё роҳатига эришмоқчи бўлса, ҳаром ва шубҳали нарсаларга ўралашиб қолиш эҳтимоли бор. Шунинг учун олди-сотдиларда ҳийла, ёлғон, қасамхўрлик, аҳдга вафосизлик, омонатга хиёнат сингари мусулмонларга ярашмайдиган нопок хислатлардан халос бўлади.

«Олийжаноблик», «карам» сўзлари «мардлик»ка маънодошдир. Бу сўзларнинг бири ўрнига иккинчисини ишлатсак, маъно ўзгармайди. Баъзан уларни кетма-кет ёзамиз ёки тилга оламиз. «У мард ва олийжаноб инсон», дейилса, алоҳида-алоҳида хислат англашилмайди, балки, таъкид бўлади. «Олий ҳиммatли, мард одам бир лаҳзада дўст орттиради. Пасткаш эса неча йиллик ошналигини бир лаҳзада барбод этади» жумласидаги «олий ҳиммatли»ни «олийжаноб», «мард»ни «жўмард» деб ўзгартирсак ҳам маъно ўзгармайди. Ёки: «Сендан юз ўгирган кишининг суҳбатига интилиш жоннинг қадрини ерга уришдир. Суҳбатингни тилаган кишини қайтариш эса олийжанобликка нуқсон етказишдир» жумласидаги «олийжаноблик» сўзини «мардлик» ё «жўмардлик», деб ўзгартирсак ҳам асл маъно сақланиб қолади. Ҳазрат Навоий ва бошқа улуғларнинг асарларида бу хислат «карам» шаклида келади. Муножотларда ҳам «Карам қилғил» деган илтижолар мавжуд.

«Карам — бир жафокашнинг оғир юкини кўтармоқ ва ўша юкнинг машаққатидан уни қутқармоқдир, — деганлар ҳазрат Навоий. — Карам — бировнинг тиканли машаққат юкини кўтармоқ ва тикан санчилишидан гулдек очилмоқ ва шу қилган иши ҳақида қайта оғиз очмаслик, ҳеч миннат қилмаслик, асло юзига солмасликдир». «Бизнинг замонда карам жавҳарини **олам аҳлидан** тилаш — заррадан қуёшни талаб қилмоқ, энг кичик Сахо юлдузидан осмони фалакни талаб қилмоқ билан баробардир». Бу таърифни ўқиб, у замонларда олийжаноблар жуда оз бўлган эканлар-да, деган хулоса чиқармаслик керак. Улуғ шоир бу ўринда «олам аҳлидан тилаш» деяптилар. Шубҳасизки, дунёдаги барча одам бир хилда мард, бир хилда олийжаноб бўлмайди ва бўлолмайди ҳам. Бу масаладаги даражалар ҳеч қачон бир хилда — олий мақомда бўлмаган, бўлмайди ҳам. Гап ҳар бир одамнинг шу мартаба-

га интилишида! Инсонга олийжаноблик бўлиш тақдир этилган, десак тўғри бўлар. Олийжаноб бўлган ҳар бир табиб боқаётган беморини ҳиммат давоси билан даволайди. Жаҳоннинг ободлиги олий ҳимматли кишилар соясида бунёдга келади. Кимки ҳеч кимсага озор бермаса, ҳеч кимни ранжитмаса, унга ҳеч кимдан хавф етмайди. «Одам нима билан одам бўла олади?» деб сўрадилар. Жавоб берилди: «Олийжаноблиги («одамгарчилиги» ҳам деймиз) билан. Агар одамда шу хислат бўлмаса, унинг ҳайвондан фарқи йўқ».

Машҳур уламо Шаъбийдан «Олийжанобликнинг нишонлари нима?» деб сўралганида ул зот дедиларки:

— Бундай пок-соф одамлар бир кишини дарров ўзларига дўст қилиб олмайдилар, аввал яхшилаб текшириб, имтиҳондан ўтказганларидан кейингина дўстликка қабул қиладилар. Шу билан бирга, уларнинг бировга бўлган гина ва адоватлари ҳам тезда бўлмайди, узоқ вақт ўйлаб, фикр қилганларидан кейингина вужудга келади. Ғаразгўйларнинг сўзига ишониб дарров ғазабланмайдилар, чунки кумуш кўза узоқ вақт тургандан кейин мабодо синиб қолса, дарҳол тузатиб, ундан яна фойдаланиш мумкин. Аммо бахил, нокас ва пасткаш кишилар биров билан дўст бўлсалар, уларнинг дўстликларининг биноси тезда бузилиб, хароб бўлади. Чунки уларнинг дўстлиги сопол кўзага ўхшайди. Сопол кўза синса, уни тузатиб, ишлатиш мумкин бўлмайди.

Ўзбек адабиётининг беназир намояндаларидан бири устоз Ойбекнинг олийжанобликлари ҳақида кўп ҳикоялар эшитганмиз. Шулардан бири: Ойбек домла уруш йиллари бир пальто олиш учун бозорга тушибдилар. Бир пальтони танлаб, савдолашиб, пулини тўлаганларида сотувчи аёл йиғлаб юборибди. Ёзувчи йиғининг сабабини сўраганларида, аёл: «Бу пальто эримники эди. Эрим урушда ҳалок бўлдилар. Болалар билан қийналиб қолиб, ноилождан бу пальтони сотишга олиб чиққан эдим...» — дебди. Шунда Ойбек домла пальтони эгасига қайтариб бериб: «Буни ҳечам сотманг, ўғлингиз катта бўлганида кияди», деб, тўлаган пулларини қайтариб олмаган эканлар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Мўминнинг елкаси юмшоқ бўлади, биродарига **кенглик** қилади, мунофиқ эса тўнгдир, биродарига **танглик** қилади. Мўмин аввал салом беради, мунофиқ эса «менга салом берсин», деб тураверади». Мўмин доимо юмшоқ табиатли, киришимли, бағри кенг кишидир. Бирон йиғинда ўтирар экан, янги келган одамга жой бериш учун ҳаракатга тушади, унга жой беради. Ўзи безовта бўлса-да, биродари тик турмаслиги учун ҳаракат қилади. Ёмғир-қор ёғаётганда ташқарида қолган намозхонларга жой бериш учун, ичкаридагилар бир-бирларининг елкаларига сажда қилиб бўлса-да, биродарларини хонақоҳга таклиф қиладилар. Аксинча, баъзилар имкониятлари бўлса-да, ўзлари безовталанмасликлари учун ҳар хил баҳона кўрсатиб, оёқда тик туриб қолган биродарларининг ёнларида ўтиришларини истамайдилар. Мўмин билан мунофиқ ана шу зайлда маълум бўлади. Қаранг: сиз ёнидан жой берган биродарингизни яхши кўрасиз, ташвишингизга бефарқларга эса меҳр қўя олмайсиз. Шу ҳол мўмин ким-у мунофиқ кимлигини кўрсатади.

Мўмин биродарини кўрса биринчи бўлиб салом беради ва табассум

қилади. Мунофиқ эса салом беришда тараддудланади, кибру ҳавоси йўл бермай, рўпарасидагидан салом кутади. Ўзига салом берилмагунича салом бермайди. Бу одатда ҳам мўмин ва мунофиқ аниқ кўринади.

Ҳотам Той ҳақидаги ҳикоятларнинг бирида бундай баён қилинади:

Яман подшоҳи ўзини олийжаноб ҳисоблаб, барчанинг олдида мақтанишни яхши кўрарди. Ўзини олийжаноб деб ҳисобларди-ю, бироқ Той қабиласининг подшоҳи Ҳотамнинг саховати ва мардлиги ҳақидаги гапларга тоқат қила олмасди. «Катта салтанатга эга бўлмаган бир саҳройи қанақасига мақтовга лойиқ бўлсин?!» — деб ҳатто ғазабланарди. Бир куни у оламга татигулик зиёфат берди. Зиёфатда ҳозир бўлган хориж меҳмонларидан бири Ҳотам ҳақида гап очиб, унинг мардлигини кўкларга кўтариб мақтади. Бу Яман подшоҳининг нурли кунини қороғи кечага айлантирди, ғазаб ўтини аланга олдирди. Меҳмонлар тарқагач, ҳузурига жаллодни чақирди-да, амр қилди:

— Модомики, Ҳотам менинг подшоҳлигим вақтида ҳаёт экан, мен олийжаноб деган номга эга бўла олмайман, сен бориб, Ҳотамни ўлдиргин-да, калласини менга олиб келиб, кўнглимни тинчит.

Жаллод Той қабиласига етганда унга бир йигит пешвоз чиқиб, нотаниш бўлишига қарамай, салом берди, ҳол-аҳвол сўради. Унинг хушмуомаласи жаллодни ҳайратга солди. Йигит ҳол-аҳвол сўраш билан кифояланмай, йўлда ҳориб-чарчаб келган жаллодни уйига бошлади, зиёфат қилиб, иззат-икромини бажо келтирди. Унинг танимаган бир кишига лутф кўргазиши жаллодни янада таажжубга солиб, қалбида мезбонга нисбатан меҳр уйғотди, муҳаббат боғлади. Эртаси куни жаллод кетишга рухсат сўраганида йигит: «Сизга кўнглингиз тўладиган даражада хизмат эта олмадим. Яна бир неча кун азиз меҳмоним бўлинг», деб ҳар қанча илтифот қилса-да, жаллод Той қабиласида бажарадиган муҳим юмуши борлигини айтиб, илтифотни рад этди. Шунда йигит яна лутф ила дедики:

— Азиз меҳмоним, менинг қабиламга қандай муҳим иш билан келганингизни айтинг, ишингизни рўёбга чиқишига қўлимдан келганича ёрдам бераман.

— Бу қабилада Ҳотам исмли олийжаноб бир киши бор экан, — деди жаллод. — Нима учун менинг подшоҳим унга адоват боғлаган экан, билмайман. Ҳар ҳолда Ҳотамнинг бошини кесиб келтиришимни амр этган. Агар амрни бажарсам, подшоҳнинг лутф-карамига етишаман, умрим роҳатда ўтади. Сиз Ҳотамнинг уйини кўрсатиб қўйсангиз бас, қолган ишни ўзим бажараман.

Мезбон йигит жаллоднинг сўзларини эшитиб, кулимсиради:

Қадрли меҳмоним, сиз қидираётган Ҳотам — менман. Модомики, менинг бошим туфайли подшоҳнинг лутф-карамига эга бўлар экансиз, жону дилим билан розиман, мана қилич, бошимни кесиб, подшоҳингизга элтинг.

Жаллод кимга рўпара бўлганини билиб, даҳшат ва ҳайратдан йиғлаб юборди, сакраб туриб, уни қучоқлаб олди.

— Э олийжаноб одам, сен нақадар улуғ одамсан, сенинг бир тукингга зарар етказсам, бу мурдор қўлим синсин!

Жаллод яна бир неча кун Ҳотамнинг меҳмони бўлди...

Набий муҳтарам (с.а.в.) «Яхши сифатли, салоҳиятли кишилар қоқилиб кетсалар, уларни турғизиб қўйинглар», дедилар. Бунда рамзийлик бор. Яъни, адашса, тўғриланглар, йиқитиб олиб тепманглар, дейилмоқчи. Бизда айрим ҳолларда бирон салоҳиятли киши хатога йўл қўйса, йиқитиб, тепиш нима экан, атрофида карнай-сурнай чалиниб, оламга жар солинади.

Саҳрода яшайдиган одам бир чуқурликда тўпланиб қолган кўлмак сувга дуч келди. Кўлмак сувнинг ранги ўзгариб, бадбўй бўлиб қолган эди. Шунга қарамай, саҳройи одам чанқоғини қондириш мақсадида ҳовучига сув олиб, ичди. Шўр сувга ўрганган саҳройига бу сув ширин туюлиб, севиниб кетди.

— Дунё суви бунақа ширин бўлмайди, бу жаннат суви бўлса керак, — деб ўйлади у. — Бу жаннат сувидан халифага совға қилсам, у қувониб, менга ҳадя беради. Шу баҳонада муҳтожликдан қутуламан.

Шу қарорга келиб, хуржунидан идишча чиқарди-да, кўлмак сувга тўлдириб олиб, Бағдод шаҳрига қараб кетди.

Ўша куни халифа Хорун ар-Рашид шаҳар атрофида ов қилиб юрган эди. Саҳройи унга дуч келиб, ҳадясини «жаннат суви» деб мақтаб, узатди. Халифа идишдаги ранги ўзгарган, бадбўй сувни кўриб масалага дарҳол тушунди-да, саҳройига қараб:

— Баракалла, биродар, менга жуда қимматли ҳадя келтирибсан. Бу чинданам жаннат суви. Бу муборак жаннат сувини ҳеч кимга бермай, фақат ўзим ичажакман, — деди. Кейин хизматчисига юзланди: — биродарим келтирган мана бу муқаддас ва муборак жаннат сувини менинг хос идишимга қуйиб қўй, эҳтиёт қилиб сақла.

Халифа шундай деб саҳройига минг тилла ҳадя бериб, шаҳарга бормасдан, шу ерданоқ изига қайтишни буюрди. Саҳройи инъомдан қувониб, халифани дуо қилиб, уйига қайтди.

Атрофда турган аъёнлар бу ҳолатдан ажабланиб, «Нима учун у одамга шаҳарга бормай, шу ернинг ўзидан уйига қайтишни буюрдингиз?» —деб сўрадилар. Халифа жавоб берди:

— Умрида ширин сувни ичиб кўрмаган у саҳройи кўлмакнинг бадбўй сувини жаннат суви деб ўйлаб, менга олиб келибди. Агар мен унга ҳақиқатни айтсам, кўнгли вайрон бўларди. Шунинг учун сувни мақтаб, олиб қолдим. Агар изига қайтармасам, обод шаҳарга борса, оқар сувлардан татиб кўрса, бузилган сув ҳадя қилганидан уяларди. Мен умид билан ҳадя келтирган, яхши ниятли кишининг изза бўлишини, кўнгли озор топишини истамадим. Бир кишини маъюс ва ноумид қилишдан, дилини озорлашдан ёмонроқ иш йўқдир...

Интиқом олиш ва жазо беришга қодир бўла туриб, афв билан муомала қилиш ажойиб олийжанобликка киради. Ҳикмат аҳли дедиларки: «Интиқом оладиган пайтингда афв қил. Бундай қилолмасанг, ҳайвоний ҳисдан қутула олмайсан». Устозлар подшоҳларга ҳамиша ўгит берганларки: «Агар Парвардигор сенга ғалаба беришини хоҳласанг, кечирувчи бўл, чунки у кечиришни яхши кўради». Мадина волийси зулм қилиб, имом Молик кўнгилларини оғритганда ҳазрат имом у кишининг ҳаққини ҳалол этиб дедиларки: «Маҳшарда Расулуллоҳнинг (с.а.в.) невараси бўлган бир зотга даъвогар бўлишдан уяламан».

Ўнинчи асрда Бағдодда қатл этилган суфий Мансур Халложнинг аввал панжалари, сўнг қўллари кесилган, кўзлари ўйилган. Навбат тилга келганда сўнгги сўзлари: «Аллоҳим, Сенинг розилигинг учун менга бу уқубатларни раво кўрганлардан раҳматингни аяма. Сенинг муҳаббатингга эришиш йўлида мени қўлларимдан, оёқларимдан жудо қилган бу қулларингни афв эт! Аллоҳим, уларни кечир, муҳаббатинг ҳурмати кечир...»

Ўзингиз ўйлаб кўринг, кимдир сизга ёмонлик қилади, дилингизни ранжитади. Унга жавоб қайтаришга қодир бўлатуриб, бу имкониятдан воз кечиш осонми? Йўқ, бу ўта оғир, мушкул иш. Бундай машаққатга фақат улуғ қалб эгаларигина бардош бериши, нафсини енга олиши мумкин.

Улуғ саҳобалардан Анас ибн Молик (р.а.) бундай ривоят қиладилар:

«Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларида ўтирган эдик. Бир пайт сарвари оламнинг кулаётганларини кўрдик, ҳатто ул зотнинг курак тишларига назаримиз тушди. Шунда Умар:

— Ота-онам сизга фидо бўлсин, э Аллоҳнинг расули, нимага кулдингиз? — деб сўради.

— Умматимдан икки киши Аллоҳ ҳузурида тиз чўккан ҳолда турибди. Бири зорланиб: «Э Раббим, ана у биродаримдан ҳаққимни олиб бер», — деб сўраяпти. «Биродарингнинг ҳаққини бер», деди Аллоҳ унисига. Шунда: «Раббим, битта ҳам савоб амалим қолмади-ку?» деди у. «Битта ҳам савоб амали қолмабди, нима қиласан?» — деди Аллоҳ, ҳаққини талаб қилаётган бандасига. «Э Раббим, гуноҳларимни унга юклагин...»

Шу пайт Расули акрамнинг кўзларидан ёшлар тошди, йиғладилар ва дедилар:

— У куннинг хатари улуғ. У кунда одамлар гуноҳлари бошқага юкланишга муҳтож бўлади.

Кейин Расули акрам давом этдилар:

— Аллоҳ таоло ҳаққини талаб қилувчига: «Бошингни кўтар, жаннатга назар сол», деди. У бошини кўтариб: «Э раббим, кумушдан бўлган баланд шаҳарларни, дуру марваридлар билан безатилган олтин қасрларни кўряпман. Булар қайси пайғамбарники, қайси сиддиқники, қайси шаҳидники?» — дея сўради. «Ким ҳаққини берса, ўшаники», деди Аллоҳ таоло. «Э Раббим, ким ҳам у шаҳар ва қасрларнинг қийматини тўлай оларди?» «Сен уни тўлай оласан, сен бу қасрларга эга бўла оласан», деди Парвардигори олам ҳаққини биродаридан даъво қилаётган бандасига. «Қандай қилиб?» — деди у. «Биродарингни кечир», деди улуғ ва қудратли Зот. «Э Раббим, мен уни кечирдим, мен уни кечирдим», дея у даъвосидан кечиб юборди. Шунда Аллоҳ таоло: «Қани, биродаринг қўлидан ушла ва уни жаннатга етакла», деди.

Кейин Пайғамбар алайҳиссалом бундай дедилар: «Аллоҳдан қўрқинглар! Ораларингизни ислоҳ қилинглар! Чунки Аллоҳ мўминларнинг орасини ислоҳ қилур!»

Маҳшаргоҳда содир бўладиган бу ҳодиса аслида бу дунё кишилари учун ибратдир. Аллоҳ таолонинг кечиримли инсонга нисбатан кўрсатган бу марҳамати дўстининг айбини беркитадиган, унинг нуқсонларига

тоқат этиб, ёмонликларини овоза қилмайдиган, ғийбатдан тийиладиган мўмин бандалар учун ҳам тайин этиладиган насибадир.

Маълумки, Қадр кечаси Аллоҳ таоло гуноҳкор қулларининг гуноҳларини афв этади, кечиради. Лекин бир-биридан хафа бўлган, узилган, бир-бирига адоват қилган инсонларнинг гуноҳини кечмас экан. Фаришталар: «Ё Раббим, буларни ҳам афв эт, гуноҳларини кечир», деб таклиф қилишса, Аллоҳ таоло: «Булар олдин бир-бирларини кечирсин, ўзаро муносабатларини яхшиласин, кейин афв этаман», дер экан.

«Афв — нафснинг закоти», дейдилар. Кечирганни Аллоҳ таоло севади, чунки кечириш — яхшиликнинг гўзал кўринишларидан ҳисобланади. «Афв этиб пушаймон бўлиш мен учун қасос олиб пушаймон бўлишдан афзалроқдир», дейдилар Жаъфар ибн Муҳаммад.

«Уларни афв этинг ва кечиринг. Албатта, Аллоҳ эзгулик қилувчиларни севади» (Моида сурасидан). «Албатта, ким (ўзига етган озор-азиятларга) сабр қилса ва (интиқом олмай Аллоҳ учун) кечириб юборса, шак-шубҳасиз, бу иш ишларнинг мақсадга мувофиғидир» (Шўро сурасидан). «Кечиримли бўлинг, яхшиликка буюринг ва жоҳиллардан юз ўгиринг» (Аъроф сурасидан). Пайғамбаримиз алайҳиссаломга қарата айтилган бу сўзлар барча мўмин-мусулмонларга тегишлидир. «(Э Муҳаммад!) агар мушриклардан бирортаси сиздан ҳимоя сўраса, бас, уни ўз ҳимоянгизга олинг. Токи у Аллоҳнинг каломини эшитсин. Сўнг уни ўзи учун тинч бўлган жойга етказиб қўйинг. Бу ҳукм уларнинг билмайдиган қавм бўлганлари учундир» (Тавба сурасидан). «Биз унда уларга жонга — жон, кўзга — кўз, бурунга — бурун, қулоққа — қулоқ, тишга — тиш ва жароҳатларда қасос вожиб, деб ёздик. Ким у қасосни кечиб юборса, бу унга каффоротдир. Ким Аллоҳ нозил қилган нарса ила ҳукм юритмаса, ўшалар золимдирлар» (Моида сурасидан). Мазкур оятда дейилмоқчики, биз Тавротда яҳудийларга жиноятчилардан қасос олишни вожиб, деб ёздик. Жонга — жон, яъни одам ўлдирганнинг ўзи ҳам ўлдирилади. Кўзга — кўз, яъни бировнинг кўзини кўр қилгандан унинг ҳам кўзини кўр қилиш ила қасос олинади... Бу ҳукм Ислом шариатида ҳам ўзгартирилмасдан қабул қилинган. «Ким қасосни кечиб юборса, бу унга каффоратдир», яъни гуноҳларининг кечирилишига сабабдир.

Ҳазрат Али (р.а.) жангда мушрикни ўлдираман, деб қилич кўтарганларида у нобакор юзларига тупурди. Шунда ҳазрат Али (р.а.) қилични қинга солдилар. Мушрик бундан ажабланиб: «Нега мени ўлдирмадинг?» деб сўради. Ул зот дедилар:

— Аввалига сени Аллоҳ розилиги учун ўлдирмоқчи эдим. Тупурганингдан сўнг қалбимда ўч олови ёнди. Сени ўз нафсим учун ўлдирмайман.

Бу гапдан кейин мушрик иймон келтирди.

Ҳазрати Ойишадан (р.а.) қилинган ривоятга кўра, Расулуллоҳ (с.а.в.) ўз нафслари учун ҳеч ўч олмаганлар. Лекин Аллоҳ таолонинг ҳурмати поймол қилинадиган бўлса, у вақтда албатта Аллоҳ азза ва жалла учун ўч олардилар. Набий муҳтарам (с.а.в.) Анас ибн Моликка (р.а.) дедилар: «Э ўғлим, агар сенга биров ёмонлик қилган бўлса, унга нисбатан юрагингда нафрат, ёмонлик бўлса, ухлаш олдидан буни унут. Э ўғлим,

шундай қилсанг, бу менинг суннатим, ким суннатимни қилса, у мени яхши кўрибди. Ким мени яхши кўрса, у мен билан жаннатда бирга бўлади».

Одамларни афв этиб, гуноҳларини кечириш — улуғларга хос буюк хусусият ҳисобланади. Абу Суфён (р.а.) Расулуллоҳнинг (с.а.в.), нубувватдан олдин, дўстлари эдилар. Ваҳийлар кела бошлаганидан кейин эса душманга айланиб, ул зот ҳақида ҳажвиялар ёза бошладилар. Кейинчалик Абу Суфён қилган ишларидан пушаймон бўлдилар. Пайғамбаримизнинг изларидан Мадинаи мунаввара томон йўлга чиқдилар. Абво деган жойда Расулуллоҳни (с.а.в.) излаб топдилар. Набий муҳтарам унга қайрилиб ҳам қарамадилар. Абу Суфён бу ҳолдан қаттиқ таъсирланиб, ҳазрати Али (р.а.) ўргатганлари каби Қуръондан оят ўқиб, Аллоҳнинг расулидан (с.а.в.) узр тиладилар. Марҳамат ва шафқат денгизи бўлган Пайғамбар алайҳиссалом Юсуф сурасидан «Юсуф ҳам (акаларига) «Бугун сизларни айблашга ҳожат йўқдир. Аллоҳ сизни кечирсин. У марҳаматлиларнинг энг марҳаматлисидир», оятини ўқиб, Абу Суфённинг айбларини кечириб юбордилар.

Бу мавзуда бошқа суҳбатларимизда ҳам фикр юритганимиз учун, сўзни мухтасар қиламиз-да, дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! Барчаларимизни хатарли оқибатларга дучор бўлишдан асраб, жаннатингга муваффақ қил. «Яхши сўз ва кечириш кетидан озор келадиган садақадан яхшироқдир», ояти каримасига амал қилувчи, яхшиликни афв этмоқни касб қилган солиҳ бандаларингдан қил бизларни. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ЗАҲАРЛИ ТИКАН

Бахиллик — бир заҳарли тикандир.

Агар у кимга ботса, ўлдирмай қўймайди.

Бахил бугун топганинини асраб қўйса, эртага унинг қабри бугунги рўзғоридек қоронғи бўлади.

Бахиллик ва шафқат бир ариқдан сув ича олмайди.

Бир вужудда иккиси яшай олмайди.

Дунёга мафтун бўлма ва очкўзлик қилмагинки, тириклик мавсуми жуда қисқадир...

Яҳёга (алайҳиссалом) шайтон алайҳилаъна рўпара бўлганда «Сен кимдан қўрқасан-у, кимдан қўрқмайсан?» деб сўрадилар. Шунда иблис жавоб берди: «Мен сахий фосиқдан қўрқаман, бахил зоҳиддан қўрқмайман».

Шайтон нечун шундай деди? Ўйлаб кўрайлик.

Ёғоч теша билан йўнилса — теша пайраҳани фақат ўз томонига тўплайди. Рандаланса — ранда қириндиларнинг барчасини ташқарига чиқариб юборади. Арраланса — арра ҳар икки томонга қипиқ тўкади. Турмушда киши теша каби бахил бўлиб, фақат ўз манфаатини ўйламай бошқаларга ёрдам беришни ўйлаши керак. Агар бор-йўғини бошқаларга сарф қилиб, натижада ўзи муҳтожликда қолса, ранда ишини қилган

бўлади. Энг яхшиси — арра каби иш тутмоқликдир. Ўзига ҳам бўлсин, бошқаларга ҳам нафи тегсин.

Одамлар табиати тўрт хил бўлади: лаин одам ўзи ҳам емайди, бошқаларга ҳам едирмайди. Бахил ўзи ейди, бошқаларга ҳеч нарса бермайди. Сахий ўзи ҳам ейди, бошқа кишиларга ҳам едиради. Карим ўзи емай, бошқаларга едиради.

Пасткаш ва қурумсоқ кишилардан дўстлик, ошналикни орзу қилиш, тошюрак ҳамда қаттиқ кўнгилли одамлардан марҳамат ва шафқат кутиш — қуриб қолган дарахтдан мева кутишга ўхшайди. Қоронғу кечадан қуёш нурини талаб қилиш — девоналикни англатади.

Кутма дардингга даво пасткаш, қурумсоқ кимсадан,
Ким чаён ниши билан олгай оёқлардан тикан?

Бир хасис бойга дедилар:

— Хасислик ҳам эви билан-да, бир танга учун юз думаламасанг нима қиларди?

— Нега энди мен бир кун, бир ҳафта, бир ой, бир йил, бир умрга етадиган молимдан воз кечишим керак экан?

— Бу нима деганинг?

— Агар бир тангани нонга берсам, бир кунга етади. Ҳаммомчига берсам, бир ҳафтага етади, кир ювувчига берсам, бир ойга, супургига берсам, бир йилга, мих сотиб олиб деворга қоқсам, бир умрга етади. Шунча кунимга ярайдиган нарсани нега энди асрамас эканман?

Бир бахил ўлар олдида болаларига васият қилди:

— Эй болажонларим! Мол-дунё орттириш, бирим икки бўлиши учун не-не заҳматлар чекдим. Қанчадан-қанча узоқ сафарларда бўлиб, жуда кўп йўл азобларини тортдим. Энди сизлар буни эҳтиёт қилинглар. Биров: «Дадаларингни тушимда кўрдим, қийма билан ҳолвага ҳаваси келибди», деса, унинг алдовига зинҳор учманглар. Биринчидан, мен ундай гапни айтмайман. Иккинчидан, ўлик ҳеч нарса емайди. Агар менинг ўзим тушларингга кириб, шу илтимосни қилсам ҳам, ҳеч қандай илтифот кўрсатманглар. Чунки туш деган нарса пала-партиш бўлади. Ундан кейин тириклигимда емаган нарсамни ўлганимда ҳавас қилмайман.

Азизлар, бу сизларга латифадай туюлиб, кулимсирагандирсиз. На илож, бахилнинг кўп қилиғига ачиниш билан кулиб қўямиз. Бир бахилнинг ўғли хаста эди, «хатми қуръон қилдир ё бир қўйни назир қил», деб маслаҳат бердилар. У ўйлай-ўйлай бир қарорга келди: «Хатми қуръон қилганим аълодур, чунки қўйларим яйловда...» Бунга ҳам куламизми? Биз куламиз. Аммо шайх Саъдий ҳазратлари бошқача муносабатда бўлганлар:

Дариғоки, тоатға ўймоқ бўюн,
Бахил олдида яхши бўлмуш ўюн.
Эшакдек чекар юкни бир фалс учун,
Юз алҳамд ўқур бир десанг, тортиб ун.

Ҳаётда ким иллат билан яшаган бўлса, ўлимга ҳам шу иллати билан юзма-юз бўлади. Фазилатли инсоннинг сўнгги сўзи ва нафаси

ҳам гўзал бўлади. Иллатли нафас билан танишдик, фазилатли олим — Арасту ҳаким васияти билан «Шуҳрат — офат» бобида танишган эдик. Эринмасангиз, шу икки васиятни бир-бирига таққослаб, ўзингиз хулоса чиқарарсиз.

Бир хасис киши нодонлик билан олтин-кумуш йиғишга муккасидан кетган эди. Ҳотам Той саховат ва карам кўрсатишда қанча ном қозонган бўлса, у динор ва дирҳам йиғишда ундан машҳурроқ эди. Бу хасис ва пасткаш киши кўп машаққат чекиб, битта-битталаб олтин йиғар эди. Катта хазина тўплагач, уларни ерга кўмди. Бу очкўз яна шунга тенг келадиган бойликни тўнига гир айлантириб тикиб олган эди. Яширган беҳисоб олтинлари ўша шум ҳирсли кишининг кўзига ҳатто кундуз кунлари ҳам осмонда ярақлаган юлдузлар каби кўринар эди. У ўзича, танимга қувват, танимга қувватгина эмас, балки жонимга сиҳат ҳам ана шу олтинларим туфайли, деб ўйларди.

Иттифоқо, бир куни у савдо-сотиқ қилиш учун дарё соҳилига келди. У ерда савдо қилган молидан тушган ҳаром пулларга таом олиб еди. Шундан сўнг, қўлини ювмоқчи бўлиб дарёга энгашди. Шунда тўнига тикилган олтинлар оғирлик қилиб, уни сувга тортиб кетди. Хасис киши ўзининг ёмон феъли туфайли сувга чўка бошлади. У сувдан чиқмоқчи бўлиб, изтироб билан чунон талпинар, биров яқинлашиб қутқарар, деган умидда бақириб-чақирар эди. Одамлар ёрдамга етиб келгунларига қадар у дарё тубига чўкиб бўлди. Чунки унинг олтиндан бўлган лангари беҳад оғир эдики, шу сабабли у сув тубида садаф ичидаги гавҳардек мангу тик туриб қолди.

Унинг жонига офат етказган нарса, албатта, ўзи йиққан симу зар эди. Инсоф эгаси бундай жирканч ишлардан қўлини тортмоғи керак. Уларга мутлақо майл кўрсатмаслиги шарт. Чунки бу фано денгизи — дунё доимо даҳшатли тўлқин ичидадир.

Ривоятдаги рамзларга кўпроқ диққат қилайлик: қатига тилла тикилган тўн — хасислик оқибатида тўпланган гуноҳлардир. Тўн ўзига хос гуноҳлар лангарига айланди ва гуноҳкорни ҳалокат дарёсига чўктирди.

Кўфа шаҳрида хасислиги туфайли тилларда достон бўлган бир бой бор эди. Бир киши унга: «Басрада мол-дунёси беҳисоб бир бой бор, аммо хасисликда сен унга шогирд ҳам бўлолмайсан», деди. Бу таъриф кўфалик хасиснинг иззат-нафсига тегиб, уни кўриш иштиёқида Басрага йўл олди. Басралик хасис уни очиқ чеҳра билан кутиб олди-да: «Сиз бафуржа дам олиб ўтира туринг, мен бозорга тушиб чиқай-да, кейин сизни меҳмон қилай», деди. Новвойга бориб: «Яхши нонинг борми?» — деб сўради.

— Бугун шунақанги мазали нон ёпдимки, мол ёғидан қолишмайди, — деди новвой мақтаниб.

«Молнинг ёғи нондан мазалироқ бўлса, ёғ ола қоламан», деб ўйлади хасис. Баққолга бориб: «Аъло мойинг борми?» деб сўради. Баққол:

— Шунақанги бир ажойиб мол ёғи олдимки, кўрсанг, худди зайтун ёғи дейсан, — деб мақтанди.

«Зайтун ёғи яхши бўлса, қиммат мол ёғини олишим ақлданми?» — деб ўйлади хасис. Сўнг ёғфурушнинг дўконига ўтиб: «Зайтун ёғинг борми?» деб сўради.

— Шундай бир зайтун ёғим борки, тиниқликда сувдан қолишмайди, — деб мақтанди ёғфуруш.

«Сув зайтун ёғидан афзалроқ бўлса, пулни бекорга сарф қилишим ақлданми? Уйда икки хумни сувга тўлдириб қўйибман-ку?» —деган фикрда изига қайтди-да, бир косани сувга тўлдириб, меҳмонга узатди:

— Э биродар, шу сувдан ўтадиган лаззатли таом йўқ экан, — деб, фикрининг исботи учун новвой, баққол, ёғфурушларнинг гапларини бир-бир айтиб берди.

Ана шундан сўнг кўфалик хасис унга тан бериб, «сен дунёдаги барча хасисларга устоз бўлишга арзир экансан», деган экан.

Бахилликнинг нечоғлик гуноҳ эканидан бехабар бу нодонлар тириклик чоғларида керилиб юраверадилар. Буларнинг тақдири Бедил ҳазратлари хўп ажиб тарзда сатрларга тизганлар:

Мумсик бой олдида ўлим нақд бўлди,
Заридан бир табиб сиқими тўлди.
Олтини сарф бўлиб кетганидан бой,
Сиҳат топган чоғда қайтадан ўлди.

Кишини таажжубга соладигани ҳам шу: баъзи бировлар ўзларига сарф қилса ҳам юрак ўйноғи бўлиб қолади. Бахил — қўлидан келган яхшиликни вақтида қилмаган, кўрбахил эса ўзи яхшилик қилмагани устига бошқанинг ҳам бировга яхшилик қилмоғини истамайдиган кимса экан. Ўзига-ўзи яхшилик истамаганни нима деб атаймиз, шундай нокасларга ҳам боп бир таърифни биргалашиб топсакмикин?

Бир фозил турмушда қийналиб, бахил бойнинг ҳузурига боришга мажбур бўлди.

— Сиз муҳтож кишиларга ёрдам қилиш учун молу дунёингиздан бир қисмини ажратганингизни эшитдим. Мен ёрдамга муҳтож одамман, шунинг учун ёрдам сўраб ҳузурингизга келдим, — деган эди, бахил бой ёрдам бермасликка баҳона қидириб:

— Мен фақат кўр одамларга ёрдам қилмоқчиман, — деди.

Олим унинг мақсадини англади-ю, ўрнидан турди:

— Ҳақиқий кўр одам менман. Агар кўр бўлмасам эди, сиздек бахилдан ёрдам сўраб келармидим.

Олим кетди. Бахил пушаймон бўлиб, унинг изидан хизматчисини юборди. Олим унинг бир чақасини ҳам олмади. Байт:

Кишиким йўқ эрур меҳру вафоси,
Агар хуршид эрур андин не ҳосил?

«Хасис табиатли одамнинг дўсти тиламчи ва нокасдир, — деб ёзганлар ҳазрати Навоий. — Разолат уларнинг феъл-атворига мосдир. Улар муносабатига камситишлик ва енгилтаклик хосдир. Ҳар кимда бу сифатлар мавжуд бўлса, бундай одамни халқ ёмон кўради. Ана шу туфайли нокаслик, разиллик ривожланади, одамгарчилик ва инсонийлик эса завол топади. Булар ор-номус уйини куйдирувчи бир ўтдир; иззат-ҳурмат хирмонини совурувчи ва улуғворлик шамини ўчирувчи бир елдир. Тамагирнинг бирор нима олишга ўчлиги, худди еб-тўймаснинг таомга очкўзлигига ўхшайди. У бири тубанлар ҳаракати бўлса, бу бири

ҳайвонлар одати. Қаноат шундай бир жавҳарким, элни бу икки балодан халос қилади ва халқни бундай офатдан қутқаради. Тамагирлик ва нокаслик шундай ёмон феълки, булар гўё икки ёқимсиз эгизакдир. Униси бундан ёмон — буниси ундан ёмон; иккаласи ёмондан ёмон. Буларнинг бири нокас ва бирининг иқболи паст; иккаласининг моҳияти бирдир».

Бир бахил киши қўлига тушган тангани ўз олдига қўйиб бундай дер экан:

— Эй танга! Сен кўп ерларни кўрдинг, кўп чўнтакларни йиртдинг. Бир неча нокасларни бадавлат қилдинг ва бир неча давлатмандларни ер билан яксон қилдинг. Мана энди шундай манзилга келдингки, ҳатто офтоб шуъласи ҳам сенга соя сола олмайди. Кел, энди сен менинг чўнтагимда ором ол! Зероки, бундан буён бу ердан ўзга ерга бормагайсан!

Хасисликда бу бахилга ҳам дарс бера оладиган бошқа бир қурумсоқ масжидга намоз ўқигани келди. Намознинг суннатини ўқигач, «уйдаги чироқни ўчирганмидим ё ўчирмаганмидим?» — деб ўйланиб қолди. Ҳамма туриб, фарз намозни ўқишга сафланаётганда у уйига шошилди. Етиб бориб, эшикни тақиллатди. Хизматчи ичкаридан туриб «Ким у?» деб овоз берганда қурумсоқ:

— Тўхта, эшикни очма! Хонамдаги чироқ ёниқ қолган бўлса, ўчириб қўй, мойи тугаб қолмасин тағин, — деди. Хизматчи ажабланиб сўради:

— Хўжайин чироқни ўчириш кераклигини англадим. Лекин «эшикни очма», деганингизга тушунмадим?

— Эшикни очсанг, ошиқ-машуғи едирилади-ку, аҳмоқ! — деди қурумсоқ.

— Қойилман, хўжайин, шунга ақлим етмабди. Лекин масжиддан уйга келгунингизча кавушингиз едирилишини сиз ҳам ўйламабсиз-да?

— Ҳаммани ўзингга ўхшаган аҳмоқ деб ўйлайсанми?! Мен кавушимни эскитиб қўярканманми! Кавушимни ечиб, қўлтиққа қисиб, ялангоёқ бўлиб келдим.

Сахий дема, саховатига
Бирор талаб қўйса бир одам.
Сахийликмас бу, очкўз — бахиллик,
Бунда йўқдир шараф ва карам.

«Бахил», «хасис», «қурумсоқ», «паст», «пасткаш», «нокас» каби сўзларни деярли ҳар куни эшитамиз. «Хасис табъ»ни ҳам эшитиб қоларсиз, бу «пасткаш табиатли» деган маънони англатади. Санаган сўзларимизнинг барчаси бир маънони — «хайрсиз киши», яъни бировга яхшилик қилмайдиган одамни англатади. Бундайларга сифат бера туриб баъзан «қишда қор сўрасанг ҳам бермайди», деб қўямиз. «Хасис» сўзи «хассос» шаклида ҳам келиб, ижобий маънода ҳам қўлланилади. Масалан, «хассос шоир» дейилганда сўзга хасислик қилувчи, сўз дурларини танлаб-танлаб сатрларга терувчи ижодкор назарда тутилади. Хасисликнинг яна бир ижобий маъноси вақтга нисбатан айтилади. Вақтини беҳуда сарф қилмайдиган одамни яхши маънода хасис десак бўлади. Лекин сўз кўпроқ салбий маънода ишлатилгани учун бу ўринларда тилга олиш расм бўлмаган.

«Гулистон»да бир дарвеш бахиллар ҳақида бундай дейди: «...алар дирҳам бандасидурлар. Не фойдаким, сувлиғ булутдирлар, аммо ёғмаслар ва равшан офтобдурлар, аммо ҳеч кишиға партов солмаслар ва истиотоат маркабиға инибдурлар, аммо мурувват тариқиға сурмаслар ва Худо учун бир қадам йўл юрмаслар. Миннатсиз бир дирҳам бермаслар ва кўб молни жамъ этиб, холо муҳаббат билан сақларлар, тонгла ҳасрат билан ташларлар. Андоқким, дебдурлар: «Бахилнинг сийм ва зари ул вақтда туфроқ остидин чиқғойким, ўзи туфроқ остиға кирғай». Байт:

Биров чекиб неча ранж айлагуси ҳосили ганж,
Яна биров келиб ўлғай эга анга беранж.»

Қози дейдики: «...алардин (тавонгирлардан) бир жамоаси бордирким, қосири ҳиммат ва кофири неъмат дунёни жамъ қилурлар. Ўзлари ҳам емаслар ва ўзгаларга ҳам бермаслар. Масалан, гар ёмғур ёғмай, қаҳатчилик пайдо бўлса ва ё тўфоннинг балосидин жаҳон тўлса, ўзининг давлати ва неъматиға такя қилиб, дарвешларнинг ҳолин сўрамаслар ва Аллоҳ таолодин қўрқмаслар ва айтурларким, байт:

Агар очлиғдин эл ўлса ҳалок,
Чу тўқман, менга йўқдурур ҳеч бок».

«Сахий» деб танилган қанча кишилар бор, боридан ажраб қолишдан қўрқиб ёки бошқа монеликлар сабабли молини сарфлайди. Ёки юз минглик молини асраш умидида бир мирилик эҳсон қилиб, «сахий»лигини намоён этади. Дунёда қанча бахиллар бор — молини бекорга ёки риё учун сарфлайди. Маълумингизки, Қуръони каримда Раббимиз амрларни баён этиш баробаринда ибратли ривоятларни ҳам мисол сифатида келтиради. Шундай ибратлардан бирини Қалам сурасида ўқиймиз. Муҳтарам уламолар тафсири асосида оятларнинг мазмуни билан танишайлик:

Яманнинг Сана шаҳри яқинида бир кишининг узум, хурмо боғи ва турли экинларга тўла ери бор эди. Ҳосилларни йиғиштириш пайтида бу киши фақирларга саховат қилиб, ушур — ўндан бирини берарди. Бу киши вафот этганидан кейин ўғилларининг бахилликлари тутиб: «Оиламиз катта, мол-мулкимиз эса оз. Шунинг учун ҳам энди фақирларга улуш бериб ўтирмайлик», деб тонгда одамлар келиб қолмасдан олдин ҳосилни йиғиштириб олишга қарор қилишди. «Боққа тезроқ борайлик, фақирлардан бирортаси келиб, аҳдимизни билиб қолмасин», деб бир-бирларига бузуқ тавсияда бўлдилар. Улар «ҳаммасини териб оламиз», дедилар, камбағалларнинг ҳақини ажратиб қўямиз, демадилар. Аллоҳ таоло бандаларини икки хил йўл билан синаб кўради: баъзида синов мусибат етказиш йўли билан бўлса, баъзида нозу неъматни беҳисоб бериш билан бўлади. Ривоятдаги боғ меросхўрларига Аллоҳ таоло катта неъмат берган эди. Улар шукр қилиб, оталари қилган ишни давом эттириш ўрнига, бечораларнинг ризқини қирқишга уриндилар. Ғурурга кетдилар. Ниятлари бузилгани учун Аллоҳ таоло уларга жазони ҳаяллатмади. Кечаси боққа офат келиб, ҳамма мевалар нобуд бўлди. Бева-бечораларни маҳрум қилмоқчи бўлганларнинг ўзлари ризқдан маҳрум бўлишди. Боғларига етиб келганларида эса, харобага

айланган қуруқ ерни кўриб, тонг қоронғусида адашиб, бошқа ерга келиб қолдикмикин, деб ўйлашди. Ниҳоят, улар бошларига ўзлари офат чақирганларини англаб, надоматлар чекишди. Аммо, афсусдан не фойда... Аллоҳ таоло мазкур ояти каримада бу дунёда бева-бечора, мискин-муҳтожларнинг ризқини узганларгина эмас, ҳатто уларнинг насибаларини қирқмоқ ниятидагилар ҳам тирикликларида боғ меросхўрларига аталган офат азобини кўришларини баён қилади. Халқимиздаги «Бахилнинг боғи кўкармас», деган мақол балки шу ривоят таъсирида юзага келгандир?

«Албатта Аллоҳ ўзлари бахиллик қиладиган ва ўзга одамларни ҳам бахилликка чақирадиган ҳамда Аллоҳнинг ўз фазлу карамидан берган неъматларни яширадиган мутакаббир ва мақтанчоқ бўлган кимсаларни севмайди. Биз бундайлар учун хор қилувчи азобни тайёрлаб қўйганмиз (Нисо сурасидан). «Аллоҳ йўлида бойликларингиздан сарфлангиз ва ўз қўлларингиз (бахиллик қилиш) билан ўзларингизни ҳалокатга ташламангиз (Бақара сурасидан).

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Қиёматда тарозига қўйиладиган нарсаларнинг энг аввалгиси гўзал хулқ ва саховатдир. Аллоҳ таоло иймонни яратди. Шунда иймон: «Эй Аллоҳим, мени қувватлантир», деди. Аллоҳ таоло уни гўзал хулқ ва саховат билан қувватлантирди. Аллоҳ таоло **куфрни** яратди. Шунда куфр: «Э Аллоҳ, мени қувватлантир», деди. Аллоҳ таоло уни **бахиллик** ва **ёмон хулқ** билан қувватлантирди». «Аллоҳ таоло йўлида қилинган ғазот вақтида кўтарилган чанг билан дўзахнинг тутуни ҳеч бир банданинг ичида жам бўлмайди ва ўтакетган бахиллик иймон билан ҳам бир банданинг кўнглида жам бўла олмайди». Ғазот пайтида кўтарилган чанг жангчиларга таъсир қилмаганидек, дўзах тутуни ҳам уларга даф қилолмайди. Шунга ўхшаш сахийлик ва бахиллик бир ахлоқда муштарак бўла олмаслигини Аллоҳнинг расули (с.а.в.) тушунтиряптилар. Умматларни огоҳлантириб, яна дедилар: «Бахилликдан тийилинг, зеро, бахиллик сиздан олдингиларни ҳалок этган ва уларни қон тўкишга, ҳаромларни ҳалол деб билишга етаклаган». «Ўта бахиллик ва мол-мулкка ҳирс қўйишдан сақланинг. Чунки бахиллик сиздан илгари ўтган кишиларни ҳалок қилган. Шу бахилликлари туфайли улар бир-бирларининг қонини тўккан ва қариндошликни узиб қўйишган. Бировга зулм қилишлик Қиёмат куни золимни қоронғиликка туширади». «Бу уммат аввалининг салоҳияти зуҳд ва ишонч биландир, унинг охирини эса бахиллик ва хаёлпарастлик ҳалок қилади».

Бугунги кунда нефть-газ савдоси мамлакатлар бойлигини белгилаётгани маълум. Бекорга «қора олтин» деб шарафламайдилар. Шу бойликни деб урушлар-у, фитналар юз бераётгани ҳам сир эмас. Қадимда «нафт» деб аталган бу суюқлик эвазига бойиганлар кўп бўлган. Шулардан бири нафт сотиб олаётганида хизматкорига бармоғини тарозига теккизиб туришни тайинларди. Шу билан озгина бўлса-да, фойда олишни кўзларкан-да. Бундан ранжиган иймонли хизматкори бир куни унга деди:

— Хўжайин, бу ишимиз бировнинг ризқига хиёнат-ку? Бу йўл билан орттирилган мол ҳаром бўлади, ҳаммаси бир йўла йўқ бўлган онда афсус фойда бермайди.

— Эй нодон, озгина нарсанинг ҳам баҳридан ўтмаслик керак. «Қатра-қатра йиғилиб кўл бўлур», деган мақолни эшитмаганмисан?

— «Қисмлаб олсанг, ховучлаб тўкасан», деган нақл ҳам бор-да, хўжайин. Харом йўл билан топилган мол бир куни денгизда оққандек оқиб кетади.

— Мен молимни денгизга олиб бормайман, денгиз ҳам менинг уйимга келмайди. Беҳуда гапларни гапириб, бошимни оғритмагин-у, айтганимни бажар!

Бу воқеадан сўнг маълум муддат ўтди. Хасис бой бошқа мамлакатда нафтнинг баҳоси уч-тўрт баравар ошганини эшитиб қолиб, денгиз сафарига отланди. Мингта мешга нафт жойлаб, кемага ўтирди. Алқисса, кема денгизнинг ўртасига етганда довул кўтарилди. Кема билан бирга бойнинг ҳам кўнгли туғёнга келди. Дарға: «Эй бой, ҳамма нарсадан жон азизроқ. Агар уйга соғ-омон қайтай десанг, кемани енгиллатишимиз керак», деди.

Бой қўрққанидан барча мешларини ўзи денгизга ташлади. Кема юқдан енгиллашгач, чўкиш хавфи камайди. Бир оздан сўнг довул ҳам тинди. Уйга қайтган бой денгизга улоқтирилган бойликларини эслаб оҳ-фарёд чекди, ўз бошига ўзи муштлади...

Расулуллоҳ (с.а.в.) бир куни Каъбанинг ёпинчиғига осилиб турган кишини кўрдилар. У одам «Сендан бу уйнинг ҳурмати билан сўрайманки, гуноҳларимни кечир!» деб илтижо қилар эди. Шунда Расуллулоҳ (с.а.в.) дедилар: «Э Аллоҳнинг бандаси! Ўзингнинг ҳурматинг билан сўра. Чунки мўминнинг ҳурмати Аллоҳнинг наздида Байтуллоҳнинг ҳурматидан улуғдир». «Э Аллоҳнинг расули, — деди у киши, — менинг катта гуноҳим бор». «Нима гуноҳ?» — деб сўрадилар. «Менинг молим кўп эди. Қўй-молларим ҳам, отларим ҳам кўп эди. Лекин бир киши бирон нима сўраса, гўёки юрак-бағримдан аланга чиқиб кетарди», — деди у киши. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедиларки: «Эй фосиқ, кет олдимдан! Ўтинг билан мени ҳам ёндирма. Жоним измида бўлган Зотга қасамки, агар минг йил рўза тутсанг ва минг йил намоз ўқисанг ҳам, хасис бўлиб ўлсанг, Аллоҳ таоло сени дўзахга улоқтиради. Хасислик куфрдан, куфр эса дўзахда экани, саховат иймондан, иймон жаннатда эканини билмайсанми?!» Ойиша онамиз (р.а.) ривоят қилган бошқа бир ҳолатда Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «Сахийлик дарахтдир, унинг илдизи жаннатда ва шохлари дунёга тушган, ким унинг шохларидан бирини ушласа, жаннатга етказади. Бахиллик ҳам бир дарахтдир, илдизи дўзахда ва шохлари дунёга тушган, ким унинг шохини ушласа, дўзахга элтади». «Хасис одам Аллоҳдан узоқ, жаннатдан ҳам узоқ, одамлардан ҳам узоқ ва дўзахга яқин. Сахий эса Аллоҳга, жаннатга ва одамларга яқин, дўзахдан узоқдир».

«Гулистон»дан бир ривоят: Юнон заминида бир жамоа карвонини қароқчилар уруб, ғорат этти ва кўб матоъ олиб кетди. Карвон аҳли кўб гиряу зорлиғ зуҳурға еткурдилар, Худони ва пайғамбарни шафеъ келтурдилар, ҳеч фойда бермади. Байт:

Чу ўғри эрур мол ила шодмон,
Не ғама анга минг йиғласа карвон.

Айтурларки, Луқмон ҳаким ҳамул карвоннинг орасида эрди. Карвонийларнинг бири онга деди: «Ўғруларнинг қошиға боруб аларға ваъз ва ҳикмат тариқаси била бир неча сўз дегил, шоядким, кетған молларимиздин бир оз мол қайтиб қўлимизға келғай, нединким, неъмат ва молимиз бағоят кўб эрди, борчаси билкулл зоеъ бўлмағай». Ҳаким деди: «Қароқчиларға ҳикмат сўзин айтмоқ не фойдадур?» Қитъа:

Ҳар темурники занг босса,
Сайқал урмоқ онга кетормас занг.
Тийра дилга на суд ваъз демак,
Михи оҳанин қабул этмас санг!

Ва деди: «Ҳамонки, гуноҳ бизларнинг тарафимиздадур». Қитъа:

Йиқилғон эл қўлини тут, саломат истар эсанг,
Ки пос хотири мискин балони қайтарғай.
Гадо агар тиласа бер насиб молингдин,
Йўқ эрса золим они зўр ила олиб борғай.

Маҳмуд Қошғарий: «Қиз киши сави йўриғли бўлмас» — хасис кишининг донғи чиқмас, деганлар. Бахилга қийин. Чунки бахил молини асраш учун қаттиқ руҳий азоб чекади. Ўзига-ўзи раво кўрган бу азобдан қутулиш чорасини кўрмайди. Айниқса, бойга қийинки, бу хусусда ҳазрат Али (р.а.): «Бойнинг хасис бўлиши — унга берилган жазодир», деганлар. Ҳикмат аҳли дедики, киши ўз молидан қанча фойдаланса — ўзиники, қанча асраса — ўзганикидир. Заҳмат билан топганингни ўзидан аямаган, дўстлар билан меҳнат қилиб топганини душманлар учун асрамаган киши донодир. Бахилнинг омонат асраши ҳам, сахийдан хиёнат кутиш ҳам ажабланарлидир.

Бахил кимсадан қарз, мол олган киши унга асир бўлади. У бахилнинг молидан фойда топмагани устига, унинг сўзига ҳам чидашга мажбур бўлади. Бир кишидан эшитиб эдим: ўзи камбағал бўлмаса-да, зарурат туфайли дўстидан қарз олибди. Бу дўст билан болаликдан бирга улғайган, бахиллигини ҳам биларкан. Шу боис, йиллар давомида дўст бўлса-да, сира ёрдам сўрамаган экан. Бу сафар шошилинчда сўрабди-да. Икки ҳафтада қарзни қайтаришга ваъда берибди. Лекин бир ҳафта ўтмай улфатлар йиғинида бахил дўст ярим ҳазил-ярим чин оҳангида қарздан сўз очибди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, бу ҳол яна такрорланибди. Бундан оғринган қарздор пулни қайтариш имкони бўлса-да, бахилнинг жиғига тегиш учун чўзаверибди. Бир куни унинг шифохонада эканини эшитиб, пулни олиб борибди. «Бугун олиб келишинг шартмиди, берардинг-да!» дебди бахил дўст пичинг аралаш. «Энди бу ерга тушиб қолибсан, шунақаси нариги дунёга жўнаворсанг қарз бўйнимда қолмасин», деб дўст ҳам заҳарли ҳазил билан узиб олибди. Бу ҳазилни, дўстнинг қилмишини оқламаймиз. Биз фақат бахилнинг гапларига чидашга доир мисол келтирдик. Хулосаси ўзингизга ҳавола. Бир хулосага келишдан илгари бу мисолга ҳам диққат қиларсиз:

Тиланчи ҳашаматли уйга яқинлашди. Эшикни тақиллатиб, бир бурда нон сўради. Уй соҳиби эшикни қия очиб:

— Эй бетайин! Бу ер нон дўкони эмас. Кет бу ердан! Бориб нон дўконидан сўра нонингни, — деб ўшқирди.

— Муҳтарам инсон, ҳеч бўлмаса бир тишламгина гўшт беринг, — деб ялинди тиланчи.

Бир бурда нонга бахиллик қилган гўшт берармиди?! Гўштни эшитиб, кўзлари олайиб кетди:

— Эй аҳмоқ! Бу ер қассобхона эмас! Гўшт егинг келса, бор, ана қассобнинг дўконидан сўра!

— Ичим ёняпти, ҳеч бўлмаса бир қултум сув беринг...

— Бу ер булоқ эмас, чанқаган бўлсанг, булоққа бор! Жўна, бу ерда ҳеч нарса йўқ!

Хуллас калом, уй эгаси тиланчининг барча истакларини қаҳрли сўзлар билан рад этди. Тиланчи: «Модомики, ҳеч нарса йўқ экан, бу ер уй эмас, ҳожатхона бўлса керак», деб ичкари кирди ва у ерда ҳожатини чиқармоқчи бўлди. Уй соҳиби: «Бу ер таҳоратхона эмас!» деб бақириб юборди.

— Жим бўл, эй бадфеъл одам, — деди тиланчи.— Бунақа уй таҳорат ушатишдан бошқа нарсага ярамайди.

Тиланчидан ҳатто бир қултум сувни қизғанган бахил бу ибратли ҳикояда бир мурда ёки нажосат уюмига ўхшатиляпти. Бу кабилардан кўнгли оғриган Мунавварқори ёзадилар:

Чилла туни, совуқ ҳаво,
Масжид ичида бир гадо.
Кийгали тўн тополмади,
Устига ёпди жулларин.
Бор кишилар равомидир,
Кийса ўзи қават-қават!
Ҳолига шафқат этмаса,
Юртнинг бева ва тулларин.

Бахилларнинг оқибат ҳалокати ҳақида айтилди. Ҳалокат ўлимдан иборат бўлганида улар осон қутулган бўлардилар. Уларнинг ҳалокати балки бу ҳикоятда акс этгандир.

Бир бой эр-хотин қовурилган товуқ гўштини роҳатланиб еб ўтирар эди. Тиланчининг овози келди. Бой тиланчини қувиб юборди. Орадан кўп ўтмай, унинг иши юришмай, бор-будидан ажралди. Уйда ейишга нон ҳам қолмагач, хотинини талоқ қилди. Хотин бошқа киши билан турмуш қурди. Бир куни эри билан қовурилган товуқ гўшти еб ўтирган эди, тиланчининг овози келди. Эри иккита нон орасига товуқ гўштидан қўйиб, «олиб чиқиб бер», деб хотинига тутқазди. Хотини чиқди-ю, таомни бериб, изига йиғлаб қайтди. Эри сабабини сўраган эди: «Тиланчи аввалги эрим экан», деб куйинди. Шунда эри: «Шу биринчи эринг билан овқатланиб ўтирганингда тиланиб келган гадо мен эдим. Эринг бахиллиги учун бу мукофотни ўзи тилаб олди», деди.

Азизлар, Қуръони каримни ўқиб, ундан маъно дурларини тераётган пайтимизда бир нарсага алоҳида эътибор берайлик: аввало, ундаги амрларнинг барчаси инсон фойдасига қаратилган. Шунингдек, бу амрларни яхшироқ англашимиз учун баён этилган воқеаларнинг барчаси ҳаётда бўлган. Масад сурасидаги Абу Лаҳаб ҳақидаги ояти карималар сингари кўп оятлар аниқ бир воқеа туфайли нозил қилинган.

Ислом тарихидаги Салоба ҳаётига доир воқеада катта ибрат бор. Бахиллик ҳақида суҳбатлашишимиз асносида у воқеа кўпчиликка маълум бўлса-да, уни четлаб ўтмаганимиз маъқул. Бундай ибратли воқеани эслаб турсак ўзимизга фойда.

Салоба исмли бир киши намоздан сўнг Пайғамбаримиз (с.а.в.) изларидан юриб уйига қайтар эди. Унинг аҳволи яхши эмас, заиф, ғоят фақир эди. Бир куни келиб у Аллоҳнинг расулига (с.а.в.) арз қилди:

— Ё Расулаллоҳ! Мени бир дуо қилсангиз, Аллоҳ бизга ҳам бир оз дунё, давлат берсин.

Расули Акрам (с.а.в.):

— Ҳолингга шукр қил, ё Салоба! — дедилар.

— Шукр қиламан, ё Расулаллоҳ! Аммо бир оз садақа бериб савоб топмоқ истайман, — деди у.

— Шукр қил, оз мол-дунё шукр этилмаган кўп мол-дунёдан яхшидир, — дедилар. Салоба яна:

— Ё Расулаллоҳ! Тўғри, намоз ўқиш учун киядиган биттагина бутун кўйлагимиз бор. Мен масжидга келишда кияман. Жамоатдан сўнг тезда уйга қайтаман. Мен кўйлакни ечиб, оилам кийиб ўқийди, — деди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) яна қайтариб шукр этиш кераклигини таъкидласалар ҳам, Салоба арзи ҳолдан тўхтамади. Охири, бир куни Расулуллоҳ Салобага «бир қўйни ол», дедилар. Салоба ибр қўйни олди. Расулуллоҳ (с.а.в.) дуо қилдилар.

Салоба оз фурсатда бойий бошлади. Қўйлари билан овора бўлиб, намозларга келмайдиган ҳам бўлди. Бойлик шу қадар ақлини олдики, оқибатда жума намозларига ҳам келмайдиган бўлди. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Салоба қаерда? Нима бўлди бизнинг Салобага?» деб сўрадилар. Асҳоб: «Ё Расулаллоҳ! Салоба бойиб кетди. Қўйлари Мадина атрофига сиғмайди. Салоба Мадина ташқарисига чиқди. У ерга қароргоҳ қурди, — дедилар.

Расулуллоҳ: «Уят, Салобага!» — дедилар.

«Ақимуссалоҳ ва атуззакоҳ» ояти нозил бўлди. Расули Акрам закот олувчиларни Салобага юбордилар. Маъмурлар бориб: «Молингнинг қирқдан бирини закотга бер», дедилар. Салоба: «Қирқдан бири берилса, мана шунча қўйнинг пули бунча бўлади-я!» —деб юраги увишди, бахиллиги тутди ва маъмурларга қараб деди:

— Мен битта қўйни олиб, уни қандай кўпайтирганимни, кўрган азобларимни биласизларми?! Мен сиз сўраган миқдорда закот бермайман.

Маъмурлар: «Аллоҳ амри бу», деб огоҳлантирдилар.

Салоба: «Мен бориб, Пайғамбар билан ўзим гаплашаман», — деди.

Маъмурлар қайтмасларидан олдинроқ Жаброил алайҳиссалом Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига келди. Жаноби Ҳақ Ўз элчисига билдирди. У: «Ҳабибим, аввал Аллоҳ бизга қанча берса, биз ҳам шунча хайр-эҳсон қиламиз, дейдилар-да, сўнг Аллоҳ фазли, карами билан эришилган бойликдан эҳсон беришга хасислик қиладилар. Бундай одамларнинг молларидан закот олишни ман этаман», деб буюрди.

Сўнг Салобанинг ўзи келди. Ғафлатдан қутулди ва Расулуллоҳга (с.а.в.) «Молимнинг закотини олинг», деб ялинди. Аммо Расулуллоҳ

(с.а.в.) олмадилар. Салоба ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ, ҳазрат Умарнинг халифалик даврларида ҳам яшади. Ҳеч бирлари унинг закотини қабул қилмадилар. «Расулуллоҳ закот олмаган молдан биз закот олмаймиз», дедилар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) «Ким закот берса, меҳмон кутса, омонатини адо қилса, нафсини бахилликдан сақлабди», деганлар. Нафсини бахиллик-дан сақлай олмаган Салоба бошини тошдан-тошга ура-ура ўлиб кетди. Хайрсиз моли унинг ўзини ҳалок этди.

Азизлар, ақллашайлик: Расулуллоҳ (с.а.в.) «Э Салома, ҳолингга шукр қил!» дедилар. Салома тушунишни истамади. Хайрсиз молини кўпайтирди. Ҳолбуки, хайрли мол Аллоҳ таоло йўлида харж қилинадиган мол эди. Салобанинг тақдири ҳақида Тавба сурасида оятлар мавжуд. Ўқиётган онингизда бугуги кунимизда ёнимизда яшаётган салобаларни кўз олдингизга келтиринг. Молининг ҳисобини билмайдиган, аммо сахийлик нималигини билмайдиганлар йигирма биринчи асрнинг салобаларидир. Авваллари фақир бўлган, кейин бойиб кетиб, ўзини йўқотганлар ҳам кўп. Салобага Пайғамбарнинг (с.а.в.) гапи таъсир қилмади. Бугунги салобаларга бизнинг даъватимиз таъсир қилармикин, масала шунда!

— *Эй кўнгил! Ҳасад ва бахиллик кўчасидан қоч! Ўзгаларга доимо мадад қўлини чўз. Зеро,нокасликдан, ҳасад ва рашкдан ҳеч ким фойда кўрмаган. Аксинча, эл орасида хору зор бўлиб эътибордан четда қолган. Ҳирс ва бахиллик занжирига боғланган бўйин пушаймонлик тиғи билан кесилади.*

— *Эй кўнгил! Молу мулкингни бекорга сақлама. Уни эл фойда кўрадиган нарсаларга сарфла. Фақат аҳмоқ одамларгина юз меҳнату алам билан бойлик тўплайдилар. Ундан на ўзи фойда топади, на ўзгалар манфаат кўради. Бундай жоҳил кимсалар кўрганларидан ибрат олишмайди. Нафси амморага бўйсуниб, ранж ва кулфат кўрадилар.*

Бағдод бойларидан бирининг иши орқага кетиб қашшоқлашиб қолди. Тижоратини йўлга қўйиш мақсадида у Басрага келди. Иши юришмай, баттар қийналди. Лекин оч-наҳор юрса ҳам, аҳволини бировга баён қилишга уялди. Ниҳоят, бағдодлик дўстига хат ёзиб, ёрдам сўрашга қарор қилди. Бир баққолнинг дўконига кирди-да, пичоғини гаровга қўйиб, қоғоз ва қалам сўради. Баққол унинг ҳаёти билан қизиқди. Йигит аҳволини маълум қилгач, баққол: «Бирор кишининг хизматига кирсанг, машаққатларингдан қутулган бўлардинг», деди. Йигит: «Бирор киши хизматига олса, мен унинг мушкулларини осон қилардим», деди.

— Бу шаҳарда Абу Собир деган давлатманд бор. Бойлиги беҳисоб аммо жуда ҳам бахил. Мендан хизматчиликка бир киши тавсия этишни сўраган эди. Даромади ва харажатларини ёзиб, барча икир-чикир ишларида унга ақлли ёрдамчи керак. Кўпчилик ишга ёлланяпти-ю, бахиллигига чидолмай кетиб қоляпти. Хизмат ҳақини ҳам жуда оз тўлайди-да.

Йигит: «Нимаики берса, розиман», деб хизматга ёлланди. Абу Собир унга бир ойда ўн кумуш дирҳам тўлайдиган бўлди. Йигит ишга киришиб, хўжайиннинг кирим-чиқимини дафтарга ёзиб бораверди. Шу зайлда олти ой хизмат қилди. Бу муддат мобайнида унинг оила аъзо-

ларини ҳам кўрмади. Уй ичкарисида аҳвол қандайлигини ҳам билмади. Уйга келганида, қачон бўлмасин, ямоқ тўнли йигитча чиқиб келарди. Бир куни у Абу Собирдан: «Бу бола кимингиз бўлади?» деб сўради.

— Ўғлим бўлади, мен исроф бўлмасин, деб унга янги кийим-бош олиб бермайман, — деди бой.

Йигит ўзича: «бадбахтлик бундан ортиқча бўлмаса керак. Зеро, ўз ўғлига фойдаси тегмаган одамнинг бошқалар учун қандай нафи тегсин!..» — деб ўйлади-да, хизматдан бўшашга қарор қилди. Ўша кечаси тушида бир мўйсафид: «Сен Абу Собирнинг хизматидан кетмай тур, чунки ундан сенга кўп фойдалар вужудга келгусидир», деди. Шундан сўнг у яна қурумсоқ бой хизматида қолди. Бир куни бойнинг уйига бориб, касал ётганидан хабар топди. Бой беш-олти кун кўринмагач, яна уйига борди. Уни ичкарига таклиф қилишди. Уй катта, аммо унда на гилам, на намат бор эди. Ўртага бўйра солиниб, устида бой ётарди. Йигит ҳол-аҳвол сўрагач:

— Э хожа, кўнглимда сизга пиширилган калла гўштини инъом қилиш орзуим бор эди, таклифимни қабул қилсангиз, мени қувонтирардингиз, — деди-да, изига қайтиб, бозорга борди. Бир дирҳамга қўзининг калласи билан тўртта нон сотиб олиб хожасига тортиқ қилди. Ўша куни у Абу Собирнинг олтинларини ҳисоблаб чиққан эди. Ўн саккиз минг динор қизил олтин нақдинаси ва яна одамлар қўлида шунча миқдордаги насияси ҳам бор эди. Орадан ҳафта ўтиб, Абу Собир касалдан турди ва йигитнинг марҳамати учун ташаккур айтди.

— Мен ўша калла гўштидан шифо топдим, — деди у. — Биринчи куни калланинг кўзларини едим. Иккинчи куни гўштларини, учинчи куни тилини, тўртинчи куни қулоқларини ва бешинчи куни миясини едим. Бош мия косасини туздон қилдим. Калла суякларидан ёғлоғи ясадим.

Йигит унга тил учида офарин деди. Аммо ичида: «Бу бадбахт шунча олтинлари бўлатуриб, бир калла гўштини беш кун давомида тамадди қилиб, яна суякларидан асбоблар ясабди-я!», деб ўйлаб, ундан нафратланди.

Орадан кўп ўтмай қурумсоқ бой вафот этди. Унинг молидан йигитга минг олтин фойда тегди. У Бағдодга қайтиб, ишларини яна жонлантириб юборди. Уч-тўрт йилдан кейин бир юмуш билан Басрага борди. Ўша куни Абу Собирнинг ўғли зиёфат бераётган экан. Борди. Дастурхон усти турли-туман таомлар ва мевалар билан ҳаддан зиёд безатилган эди. Анвойи таомлардан бири — калла гўштининг ўзидан юзларчаси қўйилганди...

Масал: Овчи овга чиқиб оҳуни отди. Орқалаб, уйига кетаётганида унга ёввойи тўнғиз ҳужум қилди. Овчи унга бир ўқ узишга улгурди. Кейингисини отаман, деганда ярадор тўнғиз унинг қорнини ёриб ташлади ва ўзи ҳам ўлди. Шу вақтда оч бўри келиб қарасаки, бир одам, бир тўнғиз ва бир оҳу ўлиб ётибди. У омади келганидан қувонди, аммо очкўзлиги тутиб, аввал қай бирини еб адо қилишни билмай гангиди. Ўйлай-ўйлай ўзига-ўзи: «Бу таомларни емай, эҳтиёт қилиб сақлаб қўйиш керак. Бу яхши гўштларни яширсам, бирор кунимга ярайди», деб бугунча камоннинг тиркиши билан кифояланмоқчи бўлди. Камонни

тортиб турган тиркишни ғажий бошлагач, камон очилиб кетиб, бир учи бўрининг бўғзига санчилди...

Азиз замондош, бу ва бу каби ҳикоятлар кўп замонлар давомида одамларга ибрат мактаби бўлиб келган. Нечун бизга ибрат бўлмасин? Бахиллик нафсимизга эга чиқиш учун ғимирлаб қолса, шу ибратларни эслайлик, зора иймонимизга қувват бўлса!

Бахиллар бу ояти карималарни, шарафли ҳадисларни, ибратли ҳикоятларни билмаганлари учун бу иллатга чалиниб қолишган деб ўйлайсизми? Бахилликнинг гуноҳ амаллардан эканини барча бахиллар озми-кўпми даражада билишади. Лекин билмагандай кўзларини юмиб юраверишади. Олимлар орасида бахиллар йўқми? Уларга нима дейміз? Пулларга хасислик қилсалар, кечириш мумкиндир, аммо тўплаган илмларини ёшларга беришни истамайдиганларни-чи? «Фосиқ олим — ўзига золим донишманддир, давлатманд бахил — ўз зиёнини кўзловчи нодондир, — дейдилар ҳазрат Навоий.— Бу икки тоифа — умрни бекорга ўтказади ва гўрга ҳасрату армон олиб кетади. Ахир буларнинг бири — илм ўрганиш учун қанча машаққат тортди, лекин илмига амал қилмади; иккинчиси — мол-дунёни йиғиш учун кўп овора бўлди-ю, нимага сарфлашни билмади.

Олимеким, илми эрди беамал,
Ё ғанийким, молиға бухл эрди ёр.
Ўлдилар юз ҳасрату армон била,
Элга бўлди ишларидин эътибор.

Мавзуни ўзгачароқ йўсинда давом эттиришдан аввал яна бир ҳикматга диққатингизни тортамиз: «Икки киши ўлуб, адам сарманзилиға озим бўлуб, иккаласи ҳам кўб-кўб ҳасрат ва надоматни олиб кетдилар. Аларнинг бириси улдурки, моли ҳалдин афзун кўб бўлуб, ондин емади ва яна бириси улдурки, билиб амал қилмади. Байт:

Кўрса ҳар ким бахил фозилни,
Айбини олам ичра айлар аён.
Минг гунаҳ гар каримда бўлса,
Карами барчасин қилур пинҳон».

Бир ҳовлида яшаётган ака-укаларни алоҳида-алоҳида зиёрат қилмай, бир борганда барчаларини кўнгилларини олиш афзалроқ. Гарчи, ўхшатишимиз қўполроқ туюлса-да, бир кулбага жойлашиб яшайдиган иллатлар ҳақида айри-айри суҳбат қилмай, шу мавзу доирасида гаплашиб қўя қоламиз. Бу ўринда «тама», «ҳирс», «очкўзлик», «худбинлик»ни назарда тутяпмиз. Буларнинг ҳар бири ўз-ўзича мустақил иллат бўлсада, бир оилага жамланиб яшайди. Бири бор жойда иккинчиси ҳам тиржайиб тураверади. Буларни балки кўп бошли аждаҳога ўхшатиш тўғрироқдир? У ҳолда аждаҳони ўлдириш учун барча бошларни кесиб ташлаш керак.

Ҳар балонинг боши тамадир, дейдилар. Қуш донга тама қилмасайди, тузоққа илинмасди. Одам очкўзлик камарини белига боғламаса, иззатининг либоси хорлик палосига алмашинмасди. Тама тоши кишиларнинг эътибор тарозисини енгил қилади.

Ҳар кишининг бахт-саодати унинг тамаларига боғлиқ. Энг кўп тама қилувчи — бахти энг оз одамдир.

Баён қилинаётган жумланинг мақсадига қараб «тама» сўзи ҳирсни, очкўзликни, тиланчиликни, ҳатто умидни ҳам ифода этиши мумкин. Масалан, «тамаи хом», дейилганда «ушалмайдиган орзу, хом умид», «тама қил» дейилса, «Кутгин, умид қилгин» назарда тутилади. «Жаҳонға чу йўқтур бақо, эй кўнгул, тама қилма андин вафо, эй кўнгил», дейилганда «Бу дунё абадий эмас, шундай экан, ундан вафо кутмагин», дейилмоқчи.

Тенгридин раҳм агар тамаъ қилсанг,
Аввал ўлмоқ керак сен элга раҳим.

Ҳазрат Навоий бу байтда «Агар Аллоҳ таолонинг раҳмига умид қилаётган бўлсанг, аввал элга ўзинг раҳм-шафқатли бўл», демоқчилар. Гапда «тамакор» сўзи учраса, умидвор одам назарда тутилган бўлади. Бизнинг бугунги ҳаётимизда кўпроқ «тамагир» сўзи учрайди ва бу тиланувчи суллоҳ маъносини берувчи иллатни англатади. «Тама» сўзини ҳам биз кўпроқ салбий маънода, иллатни англатувчи атама сифатида қўллаймиз. «Биродар, мен сизникига бир тама билан келдим», деганга ўхшаш гапларни деярли эшитмаймиз, «умид билан келдим», дейилишини биламиз.

Кел, э озода, бўл ҳиммат билан, ёр,
Тамаъ зиндониға бўлма гирифтор.

Ҳазрат Сўфи демоқчиларки, э пок инсон, кел энди, сен ҳамиша ҳимматинг билан бўл. Зинҳор тама зиндонига гирифтор бўлмагин. «Тама қандай бўлади?» — десанг, эшит: агар биров тижорат қилиб ёки экин экиб, фойда олишни умид қилса, бунга «тама қилиш» дейилмайди. Аммо ўзини халқ орасида олиму ёки сўфий кўрсатиб, бироқ, унинг олимлиги Аллоҳ таоло учун бўлмай, балки «халқ менга назру ниёз, эҳсону ҳадя берсин», деб қилган ишидир. Тама қилиш ана шудир. Демак, бу ҳаромнинг ўзгинасидир.

Бераргa бўлмаса дунё ишидин,
Ул истиғно тамаъ қилма кишидин.

Дейилмоқчики, агар халққа берадиган молу дунёнг бўлмаса, яъни нақадар фақир бўлсанг-да, ҳолингни бировга билдирма ва бирор нарса тама қилма.

Ола бўлған ола юргандин ортиқ,
Кўмулган телмириб тургандин ортиқ.

Байтдан бу маънони оламиз: эски кийим билан турмоқ тама билан мол олиб юрмоқдан афзалдир. Ўлиб туфроққа кўмилиш одамларнинг қўлига термилиб, тама қилмоқдан ортиқдир.

Тамаълик сийладин беҳдур сийланган,
Тилангандин эрур ортиқ — тиланган.

Дейилмоқчики, тама билан бир сурув қўй олгандан кўра, елкага

мушт урганлари афзалдир. Тиланчи бўлиб юргандан эски кийимларда тилиниб юрган яхши.

Эмаклаб кетса, тушса эт била пўст,
Тамаъ қилма кишидин тўша, эй дўст.

Дейилмоқчики, эмаклаб, терию этинг тушиб не машаққатлар ичида юрган бўлсанг-да, одамлардан гарчи биргина луқма бўлса ҳам тама кутма, э дўст.

Одамларга ҳирс ва тама билан қараш юракка ханжар санчган душманнинг қилмишига ўхшайди. Ҳақнинг неъмати тамагирнинг қўлига тушса, чирийди, иймони бутунларнинг қўлига тушса — кўпаяди. Чунки иймон эгалари саховатпеша бўладилар. Аллоҳ таоло сахийларни сийлайди. Саъдий Шерозий ҳазратлари ёздилар:

Тамаъга бўйинсунмаса ҳар киши,
У қул эрмас, озод ўтар турмуши.
Тамаъ жамиятдан чиқаргай сени,
Уни ҳайдагил, у чиқармай сени.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Қиёмат куни келиб, одамлар қабрларидан турган вақтларида тама аҳлининг юзларидаги тери шилиниб тушади ва халқ орасида юзлари хунуклашиб, шармисор бўлишади». Бундай ҳолдан Аллоҳ таолодан паноҳ сўраймиз! Байт:

Кеча-кундузга кимнинг қути етса,
Ҳаром эрмиш ўзини сойил этса.

Бировнинг бир кеча-кундузга етарли озиғи бўлса-ю, у яна тамагирлик (ёки тиланчилик) қилса, ҳаромдир. Афсусларки, мана шу ҳикматга кам аҳамият берувчилар бор. Айниқса аҳли илм орасида бундайларнинг мавжудлиги янада таассуфлидир. Кузатамиз: айрим имомларимиз яхши уйларда яшайдилар, яхши автоларда савлат тўкиб юрадилар. Аммо бирон бой ҳузурига борсалар, икки букилиб қоладилар. Демоқчимизки, турмушлари яхши бўлса-да, тама қиладилар. Бойнинг тадбири ёки маъракасига чорланмасалар ҳам етиб борадилар. Бир бойникига фотиҳага бориб, йигирмадан ортиқ имомнинг хизматда қатор ўтирганларини кўриб ажабландик. Ҳатто «Шунча қори чорлаш шартмиди?» деб танбеҳ бердик. «Бирontасини таклиф қилмаганмиз, ўзларича келиб ўтиришибди», дейишди. Агар хизматлари холис бўлса, биз нима ҳам дердик? Нима мақсадда келганларини атрофдагилар билиб туришибди-ку? «Хизматда икки қори бор экан, мен жамоат намозига бора қолай», дейишмайди. Бомдоддан шомга қадар жойларидан жилишмайди. Масжид қавмига имомлик вазифаси борлигини ҳам унутишади. «Ким тама қилса ўзин хор айлагай, хорликдан ўзни бемор айлагай», деган ҳикматдан ҳам бехабарликлари балки узрлидир. Лекин бу шарафли ҳадисни наҳот билмайдилар? Ажабки, бу хусусда сўз очсангиз, ҳаракатларини тамадан холи, деб биладилар. Бойдан оладиганларини эса ҳадя, деб таъриф қиладилар. Улар учун яна бир ибрат: «Бир кишига ҳадя олиб боришса, у асло қабул қилмас эди. Ундан сабабини сўрадилар. Дедики: «Ҳадя беришнинг икки сабаби бор. Бири шуки, биздан ҳадя берувчига ҳеч

қандай манфаат етмай қолган. Шунинг учун ҳадя эвазига биздан бирор нарса талаб қилмоқчи. Иккинчиси шуки, биздан бирор манфаат кўрган. Ҳадя орқали яна ҳам каттароқ фойда топмоқчи! Ҳар икки ҳолда ҳадя олиш нодурустдир!» «Ҳадя» берадиган бой билан, «ҳадя»га умид қилиб, кўз тикиб бомдоддан то шомга қадар ўтирувчининг мақсадларини биз изоҳламасак ҳам ўзингиз тушунарсиз.

Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига бир киши келиб сўради: «Ё Расулаллоҳ! Менга бир тавсия беринг, лекин оз ва соз бўлсин». Аллоҳнинг расули (с.а.в.) бундай марҳамат қилдилар: «Инсонларнинг қўлларидаги нарсаларга умид қилманг. Тамадан тийилинг. Зеро, тама айни пайтда фақирликдир. Маъзур кўрилган нарсалардан ҳам тийилинг». Биз муҳтарам имом-қориларимизни динимиз учун қилаётган хизматларини қадрлаймиз, улар ҳақига дуолар қиламиз, лекин қалбларида тамагирлик уйғонса, улар билан муроса қилишимиз қийин, ўрни келганда танбеҳ беришга мажбурмиз. Биздан ранжишмасин, танбеҳ таъсир қилиб, ўзларини тузатишса, ўзларига фойда, шундай эмасми? Ҳазрати шайх Ҳаким Термизий (қ.с.) дедиларки: «Одамларнинг озоди улдурким, ўз тамаъини қул этгувчи бўлур, хожа улдурким, шайтонга асир тушгувчи бўлмас». Ҳазрати шайх Абу Бакр Абу Варроқ Термизий дедиларки: «Тамага «отанг кимдир?» десалар, айтар эканки, «Отам тақдир қилинган ризққа шак келтирмоқликдир».

Дўстлардан эшитиб эдик: бойлардан бири маъракасига келаётганларни кутиб олаётган экан. Кўча оғзида машина тўхтаб, бир имом савлат билан тушибди. Бой нима учундир уни ёқтирмас экан, ёнидагиларга «анавига юз доллар бериб юборларинг, бу ёққа яқинлашмасин», дебди. Амрни дарров бажарибдилар. Имом пулни олиб, узоқдан бўлса ҳам бойга қуллуқ қилиб, изига қайтибди. «Мен пул тамасида келмадим, бандалик вазифамни бажариб, таъзия билдириш, Қуръондан икки калима ўқиш учун келдим», демади! Ана энди ўша атрофда кузатиб турган бенамозларни намозга даъват этиб кўринг-чи? Жоҳиллик билан: «Шунинг орқасида намоз ўқийманми?» деб турса, Исломни тушунтириш осон бўлармикин? Шу воқеани эшитганда «Гулистон»даги бир ҳикоят ёдимизга тушди:

Шоирлардан бири ўғрилар амирининг қошиға бориб, анга сано айтди. Амир буюрди: то онинг либосин эгнидан олиб, ўзини ташқари чиқориб қувуб йибордилар. Шоир ҳам яланғоч бўлуб совуқ еб борур эрди, итлар изига тушуб, ҳужум этиб, қопмоқ бошладилар. Ул итларни урмоқ учун тош ахтариб, қўлини ерга урди, ерда муз тўнгмиш эрди. Ожиз бўлуб деди: «Бу нечук ҳаромзода одамларким, итни бўш йибориб, тошни боғламишлар». Ўғриларнинг амири даричадин қараб ўлтуруб эрди, онинг бу сўзин эшитиб кулди ва ҳолига раҳм этиб, деди: «Эй ҳаким, мандин бир нимарса тилагил!» Шоир деди: «Агар тараҳҳум қилсанг, ўзумнинг либосимни тиларман». Байт:

Одам умидвор бўлур халқ молиға,
Сандин умид айламон, озор бермағил.

Амир бу сўздин хушҳол бўлди ва либосиға бир пўстин ва бир неча тангани қўшуб берди.

Тама билан кечган умр зое кетган вақтдир. Донолар дейишадики, бундай ҳаёт амалсиз ҳаёт бўлиб, охиратда бундай кимсалар ҳасрат аҳлидан бўлурлар. «Тама — хорликка сабаб, — дейдилар ҳазрат Навоий.— Тамагир бой — хор ва тубан. Кимки тама билан бирор нарсани олиши мумкин бўлса-ю, лекин олмаса, бу тама йўқлиги бўлиб, ҳар қандай саховатдан қолишмайди. Бу хил сахийлар — олийжанобу тама аҳли эса — хасису нокаслардир». «Тамагирликдан яхшилик кутма, гадойдан чақа тилама».

«Қутадғу билиг»да бу ҳикмат бор: «Тамагир — ёв. Унинг тама дарди тутса, сени «ака» ҳам, «ука» ҳам деяверар. Тамаси қонмаса-чи? У сендан юз ўгиради. Сени илгари сира ҳам кўрмагандек тутади. Яқинларинг тама қилмаса, сендан ғам-қайғулар ҳам йироқ кетади».

Кичкинагина бола кучли бир туянинг бошига нўхта уриб, уни истаган ерга олиб боргани каби, тама ва очкўзлик ҳам инсонларнинг бўйнига арқон солиб, уларни хоҳлаган жойга судрайди. Асл бойлик — кўзи тўқлик ва қаноатдир. Бахт-саодатнинг негизи ҳам шудир.

Жуда тақволи ва сўфий Савбон (р.а.) бир куни йўлга чиқдилар. У киши отда, бир оз жамоа эса пиёда эди. Иттифоқо, ҳазратнинг қўлларидаги қамчи ерга тушиб кетди. Ул зот чаққонлик билан отдан тушиб, қамчинни ўзлари олдилар. Пиёда келаётганлар пок хулқли Савбонга дедиларки: «Буюрсангиз, биз олиб берардик». Савбон ҳазратлари дедилар: «Тамагир аҳлидан бўлиб қолмайин тағин», деб сизларга қамчинни олиб беринглар», дейишни лойиқ кўрмадим».

Очкўзлик тамагирликдан баттар иллатдир. Бу икки иллат шу қадар қадрдонки, бири бор жойда иккинчиси ҳам шай туради. Очкўз киши ҳеч қачон рост йўлдан юрмайди, ҳамиша кўнгли бемор бўлади. Ҳирс ва очкўзлик занжирига боғланган бўйин пушаймонлик тиғи билан кесилади. Очкўзлик фақат таомга нисбатан эмас, бунга ҳам эътибор беришимиз керак.

«Очкўз»ни «очофат» ҳам дейдилар. Диққат қилинг: оч офат! Оч ваҳший ҳайвон билан тўқининг ҳолатида фарқ бор. Оч-тўқлиги ваҳшийлик даражасини белгилайди. Шунга ўхшаш, агар офатни ҳам даражага ажратсак, очкўзлик энг ваҳший даражадаги офат экан. Очкўзлик нафснинг севган фарзандидир ва у киши бўйнига қуллик сиртмоғини солади. Худди айғир каби... Тоғ ёнбағридаги ўтлоқда айғир от ёлғиз ўзи ўтлаб юрар эди. Кўм-кўк ўтларнинг энг яхшисини толалаб-толалаб ер эди. Қорни тўйгач, кишнаб, ўйноқилаб юрарди. Ёнига ҳеч кимни йўлатмас эди. Чарчаса, даланинг ҳар хил хуш исли чечаклар очган текис ерларига бориб ағанарди. Иттифоқо, бу ерда бир ҳўкиз пайдо бўлди. «Ўт сероб экан, отга ҳам, менга ҳам етади», деган қарорга келди. Бундан айғирнинг аччиғи чиқиб, уни қувламоқчи эди, ҳўкиз уни сузиб, яқинига йўлатмади. Бу ҳолдан алами келган от одамнинг олдига бориб, ҳўкизни ҳайдашда ёрдам сўради. Одам унинг илтимосини қабул қилди, аммо бир шарт қўйди: «Ҳўкизни тезроқ қувиш учун сенга эгар уриб, оғзингга юган солиб, устингга минишим керак бўлади.

От бу шартга унади. Одам отга миниб далага чиқди. Ҳўкиз уни кўрибоқ, қочиб кетди. Ҳўкиздан қутулиб қувонган от одамга: «Қани, энди устимдан туш, эгар-юганингни ол, ёрдам берганинг учун раҳмат», —

деди. Одам отдан тушди, лекин отнинг оғзидан юганни олмади. Устига-устак оёғига ҳам кишан солди — тушовлаб қўйди. Айғир очофатлиги туфайли одамга қул бўлиб қолди. От-ку, қуллик балосига йўлиқди, мушукнинг очофатлиги эса...

Бир бой мушугини ардоқлаб, тансиқ таомлар билан боқарди. Мушук бу емакларга қаноат қилмай, қўшнининг кабутарларини тутиб ейишни истарди. Ниҳоят, пайт пойлаб туриб кабутарларга ҳужум қилди ва бир нечасини тутиб еди. Кабутарларнинг эгаси мушукни таёқ билан уриб ўлдирди-да, бошқа мушукларга ибрат бўлсин деб, унинг қорнини ёриб сомон тиқди ва қушларнинг ини ёнига осиб қўйди. Бу ҳолни кўрган мушукнинг эгаси: «Очофатлик қилмаганингда терингга сомон тиқилмас эди», деб қўя қолди.

Кўзи тўймайдиган кишининг ўлими яқиндир. Бу дунёда қорни тўйса ҳам, кўзи тўймайдиган мушук табиатли кўп кишилар борки, уларнинг ўлими сабабчиси ўзининг ҳирси — томоғидир. Улар зоҳиран мушук каби севимли, итоатгўй кўринса-да, аслида қалбларида яшаётган ҳирс сабабли, ўзларига-ўзлари фожиа келтиради. Уларнинг суратлари чиройли, аммо, сийратлари чиркин. Улар маккор сийратлари билан кишиларга кулфат келтирадилар. Бу каби кимсаларнинг қоринлари тўйса-да, кўзлари тўймайди. Инсоният нима ёмонликлар кўрган бўлса, кўзи тўйишни билмаган, шундай мушук феълли кимсалар туфайлидир. Жамият бундай кимсалардан қутулмагунча ҳеч қачон ривожланмайди. Бу кимсалар қанча кўп неъмат тўпласа, кўзи яна шунча оч бўлади.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедиларки: «Инсоннинг икки водий тўла олтини бўлса, учинчисини ҳам истайди. Унинг қорнини фақат тупроқ тўлдиради».

Айғир ва мушук ҳақидаги масални бу ҳикоят билан тўлдирайлик:

Уч ака-ука сафар қилдилар. Чўлу биёбонлардан ўтиб борар эканлар, йўлда олтин тўла бир кўзани топиб олдилар. Кутилмаган бу бахтдан уларнинг эслари оғиб қолаёзди. Бу хазинани учга баробар тақсим қилайлик, ҳар ким ўз ҳиссасига рози бўлсин, деган қарорга келдилар. Тақсим қилишдан олдин овқатланиб, дам олмоқни истадилар. Кенжа ўғил овқат олиб келиш учун яқин атрофдаги қишлоққа қараб кетди. Бу онда икки ака-уканинг нияти бузилди. Тўнғич ўғил укасига: «Кенжамизни ўлдирайлик-да, олтинни иккимиз теппа-тенг тақсим қилиб олайлик», деди. Шунга аҳдлашдилар. Овқат олиб келгани кетган кенжатойнинг ҳам нияти бузилди. «Олтинларни учга бўлиб ўтирмай, бир ўзим эга чиқишим керак!» деган қарорга келиб, таомга заҳар солди. Изига қайтиши ҳамон акалари унинг бошини кесдилар. Сўнг олтинни иккига бўлиб, хотиржам равишда овқатландилар. Уч очкўзнинг жасади қузғунларга ем бўлди. Ғаззолий ҳазратлари: «Қабрдагилар пушаймон бўлган нарсаларга эга бўлиш учун тириклар бир-бири билан қирпичоқ бўлмамоқдалар», деганларида, эҳтимол, шу ака-укаларга ўхшаган нафс бандаларини назарда тутгандирлар?

Масал ва ҳикоятларга ишонмайдиган биродарларимиз атрофларидаги яқинларининг ҳаётларига зийраклик билан разм солсинлар. Бойлик, мерос, амал талашиб фитна қилаётганларнинг аянчли тақдирлари ҳам бизларга ўрнак бўлмайдими?

Искандардан сўрадилар: «Дунёда тинч ва роҳатда ёки қайғу-ҳасратда умр кечиришга нималар сабаб бўлади?» Жавоб берилди: «Дунёда тинч ва роҳатда яшашга қўлда бор нарсага қаноат қилиш, қайғу ва ҳасратга эса хасислик, очкўзлик сабабдир». Пулга ўчлик, агар кўз оч бўлса, муҳтожликдан ҳам оғиррокдир, чунки хоҳиш қанча ортгани сайин эҳтиёж ҳам шунча ортаверади. Очкўз одамлар васвас касалига йўлиққандек, улар ҳамма нарсадан ҳадиксираб, нимагадир тегиб кетишдан қўрқаётганга ўхшайверадилар.

Очкўзлик билан мақсадга интилувчиларнинг иши ҳамиша ғаразли бўлади. Фақат ўзларини ўйлашади. Шу жиҳатдан худбинлик ва очкўзликни қондош эгизак, десак-да, янглишмаймиз. Зеро, худбинлик гуноҳи ҳам ғоят оғирдир. Худбин киши ҳеч қачон улуғлик даражасига етолмайди. Дейдиларки, «Ойни қара, жамолин кўрсатур, икки ҳафта худбинлик қилгани учун чоҳга қулаб, кўринмай қолур». «Худбин»нинг маъноси — ўз манфаати чегарасидан ташқарини кўрмасликдир, бировга яхшиликни раво кўрмасликдир. Биз нечундир бу иллатнинг русча атамаси — «эгоист»га ўрганиб қолганмиз. «Худбинлик»ни «манфаатпарастлик» десак ҳам бўлаверади. Бу иллатни қалб касаллиги, разилликнинг боши деб ҳисоблаганлар. Агар одам фақат ўзини севса, машаққатли ҳаёт синовларига дуч келганида у ўзини лаънатлайди, мислсиз азоб ўтида қолади. Фақат ўзини биладиган, юрагидаги бор ниятларини нуқул ўзига қаратадиган одамни донолар аҳмоқ санаганлар. Ўз худбинлиги устидан қозонилган ғалабани эса ҳаётдаги энг шарафли ғалаба деб билганлар. Чунки фақат ўзига яраган одамнинг бошқа ҳеч нарсага ярамаслиги барчага маълум. Шунинг учун ҳам фақат ўзи учун яшашни, фақат ўз фароғатини ўйлашни шармандали ҳаёт десак янглишмаймиз. Бу хусусда ўтмиш донолари кўп ибратли фикрларни баён этганлар, биргаликда танишсак фойдадан холи бўлмас:

«Манфаатпарастлик умумийликни чиқиштирмайди, у одамни инсониятдан ажратади, уни қийин аҳволга солиб қўяди; ундайлар учун ўз манфаатидан бўлак нарса ёт» (А.Герцен). «Манфаатпарастнинг уч тоифаси бўлади: ўзи яшаб, бошқаларнинг яшашига халақит бермайдиган манфаатпараст; ўзи яшаб, бошқаларга кун бермайдиган манфаатпараст; ўзи ҳам яшамай, бошқаларнинг яшашига ҳам кун бермайдиган манфаатпараст» (И.Тургенев). «Манфаатпарастлар бурч олдида инжиқ ва қўрқоқдирлар: улар доимо ўзларини қандайдир бурч билан боғлаб қўйишдан қўрқоқларча ҳазар қиладилар» (Ф. Достоевский). «Манфаатпарастнинг ўтмиши бўшлиқ, ҳозири қақроқ чўл, келажаги йўқликдан иборатдир» (С.Сегюр).

Алишер Навоий ҳазратлари худбинлик ҳақида сўз кетганда «худпарастликдан бутпарастлик яхшироқдир», деганлар. Худбинлик — яъни, ўзига бино қўйишлик бахтсизликдир. Худбиннинг ҳар бир қилган иши ўзига яхши кўринади. Худбин — Ҳақнинг амрига бўйсунмайди. Шайтоннинг барча буйруқларини бажо келтиришдан чарчамайди. Ўз олдида ўзи доно ва чечан, ҳар бир қиладиган номаъқул иши ўзига маъқул ва равшан... Кимки зиёфатда у хосиятсиз билан бирга ўтирса, унинг ўринсиз ҳаракатлари туфайли жондан безор бўлади, бундан қутулиш учун ўлимни кўзига тўтиё қилади. Агар шунда биров: «Сени ўлдириб,

шу балодан қутқараман», деса, унга жонини фидо қилади. Манманликка берилган ахлоқсизнинг мажлисидан зиндон яхшироқ. Унинг бадбўй, жирканч базмидан ҳожатхона покизароқ. Бу айтилган феъллар худбиннинг кўпчиликка нисбатан ўзини устун ва қилиқларини ёқимли деб билганидан ҳамда ўз жиловини шайтоний нафснинг қўлига бериб, нафсига қурбон бўлиб қолганининг касофатидандирки, қанчадан-қанча ёмон феъллар шунинг натижасидир...

Инсоннинг табиати уч жойда маълум бўлади: сафарда, овқатланиш пайтида, пул ва молга тегишли олди-бердиларда. Чунончи, Ҳаж сафарида инсон машаққатларга, йўл қийинчиликларига йўлиқади. Оғир пайтда инсон ҳамроҳига қандай муомала қилади? Фақат ўзининг ғамини ейдими ёки бошқаларга ҳам ёрдам берадими? Ана шу масалаларда ҳақиқий мўминнинг камолоти намоён бўлади. Агар бир чеккада ўтириб, қодир бўлса-да, ҳеч кимга ёрдам бермаса, аксинча, ўзгалардан ёрдам сўраса, ундай одамга афсуслар бўлсин. Бу ҳол ҳам танбаллик, ҳам иймон заифлигига далолатдир.

Тановул пайтида ҳам фақат қорнини ўйлашлик иймондаги нуқсоннинг аломатидир. Савдо-сотиқда ҳам шундай. Биринчи навбатда ўз манфаатини ўйлайдиган инсонлар ҳеч қачон комил мусулмон бўла олмайдилар. Дунёга ҳирс қўйган, худбин, мухолиф, мағрур, мутакаббир, зиқна, дарғазаб, риёкор, шуҳратпараст инсонлар ҳам шу жумладандирлар.

Худбинлик инсонни заволга, камтарлик эса камолга олиб келади. Кимки худбин бўлса, халқ назаридан қолади. Камтарлик эса эл орасида шараф келтиради. Юракнинг хусусиятларидан бири кўнгил қўйиш ва меҳр-муҳаббатдир. Кўнгил ниманидир севади, нимадандир нафратланади. Муҳаббат ва нафрат ҳар қандай нарсага нисбатан бўлиши мумкин.

Бир одам жаҳаннам азобидан қўрқиб, Худога ибодат қилса, яна бири жаннатга тушиш учун ибодат қилади. Бошқа бири Худони ибодат қилиш учун лойиқ ягона Зот деб билади.

Бошқа бир мисол: бир одам гиёҳвандликка берилди, дейлик. Унга қанчалик панд-насиҳат қилиб, йўлдан қайтарсангиз ҳам, у ўзича «тўғри иш қиляпман», деб ўйлайверади. Ўз йўлидан қайтмайди. Бошқа бир одам кечқурун ҳеч кимга билдирмасдан садақалар қутисига пул ташлайди. Қилаётган ишини ҳеч ким кўрмаслигини истайди, яъни, хайрли ишини кўз-кўз қилмайди. Бу ерда табиийки, ихлос биринчи ўринда туради. Шу сабабли айтурларки, ихлос бу моддий оламга тааллуқли эмас, балки ўзга олам гавҳаридир. Ихлос билан бу дунёдаги «меҳмон» шу дунёнинг ўзида ўзга олам бўйини туяди.

Аллоҳ таоло барча нарса ўз ҳолди, чегараси доирасида чегара бўлиши кераклигини буюради. Айнан шу чегара инсоннинг ҳайвондан фарқини белгилайди. Аллоҳ таоло бандаларни ейишдан ман қилмайди, лекин ҳалол топиб, меъёрини билиб ейишга буюради. Шунингдек, кийиниш ҳам тақиқланмаган, лекин бу борада меъёр бўлгани яхши. Бошқаларга ўзини кўз-кўз қилиш ёки мақтаниш мақсадида бўлиши керак эмас.

Кулишдан эмас, бировни масхара қилиб кулишдан қайтарилганмиз. Инсон яшаш учун ейди, емоқ учун яшамайди. Мева-сабзавотларни ювиб ейди, таомларни дид ва озодалик билан пиширади. Гўштни ҳам

турли усулларда пишириб истеъмол қилади. Мумкин бўлмаган нарсалар ейилмайди. Ҳайвонлар эса бундай эмас. Таомнинг сифати ва озодалиги уларни қизиқтирмайди. Демакки, ҳайвонлар учун ҳалол-ҳаром йўқ, инсонлар учун бор. Шунинг учун ҳам аҳли дониш: «Ўз жиғилдони пайида бўлган одам қоринни тўйғазиб олган молга ўхшайди», деганлар. Лекин биз «худбинлик» сўзини ижобий маънода сира қўлламаймиз. Бу атама бизда фақат иллатни англатади.

Зикр этилган иллатларни биз шахсга нисбатан оламиз. Ҳолбуки, халқаро миқёсдаги тама, халқаро миқёсдаги очкўзлик, халқаро миқёсдаги худбинлик ҳам мавжуд. Шахслар орасидаги иллатлар бир ёки бир неча шахсни беҳузур қилса, шу иллат эгасини оқибат хор этса, халқаро миқёсдаги иллатлар катта можароларни, урушларни келтириб чиқаради. Тарихдаги барча фожиалар, бугун содир бўлаётган фалокатлар замирида айнан шундай иллатлар ётади.

Баён қилинган масалалар бир ўқиб чиқиш билан тушунилмайди. Бу иллатлардан қутулиш чорасини қилишимиз керак. Иллатлардан холи бўлиш — жаннат дарвозаларининг очилиши экан, не учун бу дарвозаларни очишга ўзимиз ҳаракат қилмайлик? Яқинларимизга ёрдам бермайлик? Биров бир-икки ҳикмат билан танишиб, ўзини ўзи тарбия қила бошлайди. Бошқа бировга кўп кунлик ёки ойлик, ҳатто йиллик тарбия лозим бўлади. Тарбиядан чарчамайлик. Ахир барча яқинларимиз билан жаннатда бирга бўлсак қандай яхши!!! Шу ният билан дуога қўл очайлик:

— Ё Аллоҳ! Яратган махлуқотларинг ёмонлигидан, турли иллатлар қаторида бахиллик, тама каби балолардан бизларга паноҳ беришингни илтижо қиламиз. Ё Раббимиз! Барчани яратдинг ва тўкис қилдинг, ўлдирдинг ва тирилтирдинг, таом бердинг ва тўйдирдинг. Сув бердинг ва қондирдинг. Қуруқлик ва сувингда кемаларинг, жониворларингга миндириб қўйдинг, бас, Ўз ҳузурингда бизларга марҳамат эшикларингни оч, иллатлар офатидан асра! Бизларни азобингдан қўрқадиган ва Сенга салим қалб билан йўлиқадиган бандаларингдан эт. Омийн, ё Рабб ал-оламийн!

«У ИСРОФ ҚИЛУВЧИЛАРНИ СЕВМАС»

Еб-ичиш — гуноҳ эмас. Исроф қилиш гуноҳ. Афсуски, баъзи кишилар еб-ичишнинг хилма-хил ва кўп бўлишини ҳаётнинг асосий мезони деб биладилар.

Бизда «озиқ-овқатни исроф қилиш» деганда емай, ташлаб юборишни тушунадилар.

Бу аслида тўғри, аммо керагидан ортиқ ейиш ҳам исрофдир.

Саховат мақтовга сазовор хулқ. Саховат исрофгарчилик ва хасислик ўртасида турган бир фазилатдир. Аллоҳ таоло бундай фазилатли кишиларн мақтаб дейди: «Улар инфоқ-эҳсон қилган вақтларида исроф

ҳам, хасислик ҳам қилмаслар, балки эҳсонлари ана ўша хасислик билан исрофнинг ўртасида мўътадил бўлур» (Фурқон сурасидан).

Азизлар, ҳафа бўлманг-у, кўп учрайдиган бир ёмон одат сизда ҳам бор. Аслида буни шунчаки «ёмон одат» эмас, «гуноҳ» десак тўғрироқ бўларди. Афсуски, неча минглаб одамлар каби сиз ҳам бу одатларингизни гуноҳ деб билмайсиз. Бу гуноҳ баъзан лоқайдлик, баъзан эса эринчоқликдан келиб чиқади. Майли, гапни кўпайтирмай, гуноҳга олиб борувчи ярамас одатларимизни баён қилай:

Уйларимизда электр чироқни ёқиб-ўчирувчи мослама бор. Уни «ёққич» деб номлаганмиз. Бу мосламани кўпроқ чироқни ёқиш учун ишга соламиз. Уни кераксиз пайтида ўчириб қўйишни ё унутамиз, ё эринамиз. Айниқса, ошхона ва ҳожатхона чироқлари бекордан-бекорга ёниб тураверади. Телевизорни биров кўрмаса-да, ишлаб туради. Чин дилдан айтинг-чи, баъзан чироқ ўчиб қолса юрагингиз сиқилиб кетадими? Аёлларимиз дазмолни вақтида қилолмайди, кир ҳам юволмай қийналишади, тўғрими? Ана шунда электр қувватини бекорга исроф қилганингизга ачинасизми ё йўқми? Сувни ҳам бекордан-бекорга оқизиб қўямиз, а? Сув тўхтаб қолган куни челак кўтариб кўчага чиққанингизда ўша гуноҳингизни ёдга оласизми ё йўқми? Ярим литрли чойнакка чой дамлаш учун уч литрли човгумни сувга тўлдириб газга қўямиз. Икки ярим литр сув бекорга қайнайди. Демак, уни қайнатишга ортиқча газ исроф бўлдими? Ундан ташқари, газни ўчириб-ёқишга эриниб, пастлатиб қўя қоламиз. Газ соатлаб ёниб ётади. Баъзан чой-гум эриб ҳам кетади, а? Газ келмай қолса, уйингиз исимаса, қозондаги овқатингиз чала пишганича қолса, буни газни исроф қилганингиз учун берилган кичик жазо ўрнида қабул қиласизми ё йўқми?

Бу масалаларда оиладаги эрлар танбеҳ беришса, аёлларнинг балки ғаши келар? «Битта лампочканинг ёниб туришига шунчаликми?» деб эрларини хасисликда айблашар? Бу ҳолда билишсинки, гап неъматлардан фойдаланганлик учун тўланадиган пулдагина эмас. «Бели оғримаганнинг нон ейишига боқ», деган мақолни эшитишгандир? Буни маломат ёки миннат ўрнида қабул қилишмасин. Фикр қилсинларки, шу битта лампочканинг бекорга ёниб тургани учун йигирма сўм тўланди. Бу исроф бир соат ёки бир кун билан чекланса, кечириш мумкин. Лекин ўн кунда, бир йилда... қанча бўлади? Шу пулни ҳавога совурмасдан керакли нарсага ишлатган яхши эмасми? Моддий исрофдан ташқари масаланинг яна бошқа муҳим томони бор: сиз учун «арзимаган» исрофнинг табиатни заҳарлашини ўйлаб кўрмаганмисиз? Ошхонангизда ёниб турган газ қанча кислородни исроф қилади? Электр қуввати ишлаб чиқариш учун газ ёки бошқа ёқилғилар ёқилади. Атроф-муҳитга салбий таъсир этиш эвазига ишлаб чиқарилган электр қувватини сиз ва сизга ўхшаганлар исроф қилиб туришини ҳам кам ўйласиз.

Ёшлик кезларимизда ўтмишдаги бойларни ёмонлашга қаратилган ҳикояларни кўп эшитганмиз. Бой, албатта хасис ва золим бўлади, деган ҳақиқатни омма онгига сингдиришга уринишарди. Тўғри, бахил ва золим бойлар бўлгандир, бунақалари ҳозир ҳам учрайди. Лекин ўшанда мисол тариқасида келтириладиган воқеада бахиллик унсури йўқ эди. Айтилардики, бир хасис бойнинг уч хотини ва ўн келини бор экан. Шом

пайти ҳаммалари қорачироқларини кўтариб келарканлар ва бой битта гугурт чўпи билан барча чироқларни ёқиб бераркан. Бу ҳол ҳозирги ёшларга ҳам хасислик бўлиб туюлса эҳтимол. Билмадим, бой балки гугуртга сарфланадиган пулини ўйлагандир, ҳар ҳолда у дамларда гугурт қиммат бўлган. Нияти бошқа бўлса ҳам, ҳаракатида, амалида исрофдан қочиш бор эди, шу боис уни бахилликда айбламаганимиз яхши.

Аллоҳ ўзининг расулига хитобан дейди: «Қавми қариндошга, мискин ва йўловчига хайру эҳсон билан уларнинг ҳақларини адо этинг ва **исрофгарчиликка мутлақо йўл қўйманг! Чунки исроф қилгувчилар шайтонларнинг дўстлари бўлган кимсалардир**. Шайтон эса Раббига ўта ношукур бўлгандир» (Исро сурасидан). Уламоларимиз бу оятларни шундай тафсир қиладилар: исрофчилар неъматнинг қадрига етмайди. Агар шукр этса, ўшани исроф этмасди. Неъмат берувчи Зотнинг розилиги йўлида сарф этган бўларди. Исрофчи ношукр бўлгани сабабли ўзига берилган неъматни ботилга, ноҳаққа, ҳаром-харишга, маъсият ва ёмонликка сарф қилади ва бу борада шайтонга биродар бўлади. Шайтоннинг эса ношукрлик бобида тенги йўқ. Шундай экан, исрофчининг бошига ҳам ўз биродари шайтони лаъиннинг бошига тушган бало-офатлар тушиши турган гап. Бундайлар тарихда кўп учраганларки, Шайх Саъдий ҳазратлари бежиз ёзмаганлар:

«Бир порсоға амакилари авлоди таракасидин кўп мол ва неъмат етушди. Ул мол ва неъмат кўплугидин фисқ ва фужур ва бебоклиғ тариқасиға тушди, андоқким, жаҳонда ичмаган шароби ва қилмағон исёни қолмади. Фақир бир кун анго дедим: «Эй фарзанд, дахли оби равон ва харжи осиёйи гардондур. Фаровон харж этмак андоқ кишиға мусалламдурким, фаровон дахл онга муайян бўлмиш бўлғой». Қитъа:

Чу дахл (даромад) оз ўлса харжинг оз қилғил,
Ки ойтурлар кемачилар суруди.
Ки гар ёғмас эса тоғ узра ёмғур,
Бўлур бир йилда Дажла хушк рўди.

Бир неча муддатдин сўнг кўрдумким, яна бурунғидек фисқу фужурға машғулдир. Мен яна онга дедим: «Ақл ва адаблик бўлғил ва лаҳву лаъбин тарк этғилким, чун мол тамом бўлса, қотиғлиқ чеккунгдур ва пушаймонлиғ егунгдир, аммо фойда қилмасдур». Порсо нозу наим ва ҳавоу ҳавас лаззатиға мустағрақ бўлмиш эрди. Бу сўзларни эшитмай мендин юз эвурди ва деди: «Бугуннинг роҳатин сўнгги куннинг ташвиши била тийра қилмоқ хирадмандлар раъйининг хилофидур». Байт:

Кишиким бор эса яхши қилиғлиқ,
Қотиғлиқ биймидин чекмас қотиғлиқ.
Тараб қил, ончаким бор эрса матлуб,
Емак тонгла ғамин бугун эмас хўб.

Кўрдумким, менинг насиҳатимни қабул этмағусидир. Охирул-амр, суҳбатни тарк этдим ва саломат гўшасида ўлтурдим. Бир оз муддатдин сўнг кўрдумким, менинг айтғонимдек холи сурати тағайюр топиб, бенаволиқдин руқъа устиға руқъа еткорур ва луқма устиға луқма йиғодур. Кўнглум онинг ҳолиға куйди ва ул ҳолда онинг кўнгли

жароҳатиға маломат била харош еткуриб, намакпошлиғ қилмоқни мурувватдин кўрмадим ва ўз кўнглумға дедим. Маснавий:

Чу сифла маст ўлуб ўзини билмас,
Сочар нақдин, сўнгин андиша қилмас.
Хазон баргин шажар сочғуси ҳар ён,
Қолур мундин зимистон ичра урён».

Азиз ёшларимизни қадим тилимизнинг жилваси билан таништириш учун Огаҳий таржималарини айнан келтирдим. Агар тушунишга қийналган бўлсангиз, ривоятнинг муҳимлигини эътиборга олиб, бугунги тилимизда ҳам баён эта қолай:

Бир тақводор одамнинг ўғли отасининг фазилатларидан маҳрум эди. У амакилари қолдирган меросга эга бўлгач, мол-дунё ақлини олди-ю, босар-тусарини билмай қолди. Бу бойликни тежаб сарф қилмай, исрофгарчилик йўлини тутди, унинг қилмаган фисқу фужури қолмади. Бир дафъа мен унга насиҳат қилиб айтдим:

— Эй ўғил, кирган бойлик оққан сувдай бўлса, харж тегирмон тоши айланишига ўхшаш бўлади. Даромади кўп бўлган кишигина кўп сарф этиши мумкин. Сен ҳою ҳавасни қўй, ақл-адаб йўлига кир, молу дунёнг тамом бўлганидан кейин кўп машаққатларга дучор бўласан. Пушаймон фойда қилмайди.

Йигит сўзимга кирмади. Иккинчи марта танбеҳ берганимда ҳам парво қилмай, ўзининг тутган йўлидан қайтмади. Шундан кейин насиҳат қилишни тарк этдим.

Орадан бир оз вақт ўтгач, унинг тиланчилик қилиб юрганини кўрдим. Шундай ҳолида ярасига туз сепиб, бир нарса дейишни ўзимга эп кўрмадим, ҳолига ачиниб, ўз-ўзимга хитобан дедим:

— Нодон одам ниҳоятда ғурур мастлиги туфайли бир кун муҳтожликка тушиб қолишини ўйламайди. Дарахтлар баҳор фаслида гулларини сочиб юборадилар, қишда ҳатто барглари ҳам қолмайди...

Бу ҳикматдан оладиган маъномиз шуки, «ёмғир ёғиб турмаса катта дарёлар ҳам қуриб қолар экан, даромадингни совурма. Муҳтожликка тушиб қолишни истамасанг, қўлингдаги мол-давлатингни беҳудага сарф қилма, исрофгарчиликдан сақлан, шундай қилсанг, бошқаларнинг мол-мулкига кўз олайтирмай, роҳатда яшайсан».

Ҳазрат Навоий «Ўт иши — қовурмоқ, ел иши — совурмоқ», дейдилар. Яна дейдиларки: «Исроф сахо эмас ва итлофни (йўқотиш, барбод қилишни) маъно аҳли сахо демас». Яъни, исроф қилиш — сахийлик эмас, ўринсиз совуришни ақлли одамлар сахийлик демаслар. Ҳалол молни куйдирганни девона дерлар. Ёруғ жойда шам ёққанни ақлдан бегона дерлар.

Худо молиға қилмоқ исроф не?
Жунун аҳлидек мунча итлоф не?

Исломда мол-ашё ҳам ҳимояланган. Молни исроф қилган, талафот берган жазосини олади. Бунга эътибор берайлик: «Мен ўз товоғимни бекордан-бекорга синдирдим». Ўзининг товоғини синдирди. Ўзгага зарари тегмади. Бунинг учун ҳам жазо борми? Бор! Нима учун? Эрга ё қайнонага жаҳл қилиб идиш-товоқ синдирадиган келинларимиз ҳам

бор. Албатта, оила шароитида бу иш учун дарров жазо берилмайди. Лекин тасодифий синдирилган пиёла ёки коса учун ҳам қайнона ёки эрнинг норози бўлиши табиий. Баъзилар норозиликлари билан чекланадилар, баъзилар танбеҳ берадилар, баъзилар сўкадилар. Агар пиёла бировга аччиқ қилиб синдирилган бўлса, эр томонидан муштнинг ишга тушиб кетиши ҳоллари ҳам учрайди, шундайми? Биз оиладаги жазо эмас, шариатга кўра белгиланган жазо ҳақида сўз юритайлик. Азиз ёшларимиз бу масалага ҳам кўпроқ эътибор берсинлар.

Шариатда молга тажовуз қилиш ҳаромдир. Молни асраш буюрилган. «Ла зарара вала зирора фил ислам» — Исломда зарар кўриш ва зарар етказиш йўқ, деган ҳукмни унутмаслик керак.

Оилада келин қайнонага аччиқ қилиб пиёла синдиради. Қўшнилар орасида низо чиқиб, бири иккинчисининг молига чанг солади. Мақсад — молини тортиб олиш эмас, балки йўқ қилиш. Масалага диққат қилайлик: мен қўшнимдан ранжисам-да, унинг хирмонини ёқишга ҳаққим йўқ. Ислом нуқтаи назаридан ҳам, одамийлик нуқтаи назаридан ҳам бундай қилиш мумкин эмас. Гуноҳ бўлади. Бунинг оғир жазоси бор. Десамки: «У менинг хирмонимни ёққан эди, мен ҳам унинг хирмонини ёқаман». Бундай қилишга ҳам ҳаққим йўқ. Зарарга зарар билан жавоб қайтаришга ҳам ҳаққим йўқ. Лекин қозига (ҳакамга) мурожаат қилиб, ҳаққимни талаб этишга ҳақлиман. Молига эса талафот беролмасман. Замонавий қонунларда ҳам бу ҳол зикр этилган.

Бир бола муаллимнинг олдида куйган лампочкани деворга отиб синдирди. Бунинг учун муаллим уни жазолади. Муаллимга: «Нега жазо бердингиз, ахир лампочка куйган эди-ку?» деганларида, у киши: «Куйган бўлса-да, эҳтимол бирор нарсага ярарди, тайёр нарсани бузиш, синдириш тўғри эмас», дедилар.

Азизлар, бу сизга ҳам ғалати туюлди, а? Ҳа, биз шунақа бўлиб қолганмиз. Кўп нарсаларни кераксиз, деб ташлаб юбораверамиз. Бир келинни эшитган эдим, идишларни ювишга эриниб «дарз кетибди» деган баҳонада ахлатга ташлаб юборар экан. Кийимнинг йиртилган ё титилган жойларига ямоқ солиб, йиртилган пойабзални ямаб кийиб юриш менга ғалати туюлмагани учун бугунги ёшларнинг охори тўкилмаган кийимларни ташлаб юборишларига бефарқ қараб туролмайман. Тўғри, ҳозир бирон киши ямоқ шим кийса дарров калака қиламиз, уни бахиллликда айблаймиз. Лекин дунёнинг қайси бир жойида шу ямоқ шимга ҳам зор одамлар борлигини ўйлаб кўрамизми? Ямоқ кийиб юриш тарафдори эмасман. Ҳамма ораста юриши шарт. Лекин орасталик билан кибрни аралаштириб юбормаслик ҳам керак. Бугун аксар ҳолларда кибрга берилиб исрофга йўл қўямиз. Шундайлар борки, битта кўйлакни икки ё уч мартадан ортиқ киймайди. Бир эмас, бир неча жавон кийимга лиқ тўла бўлади. Шунақалар билиб қўйишсинки, кийилмай турган кийимлари учун ҳам ҳисоб беришга тўғри келади.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳ таоло учта ишингизга ғазаб қилади: бўлар-бўлмас гапни нақл қилиб юрмоғингизга; кўп суриштираверишлик ва кўп тиланишликка; молни ноўрин ерларга сарф қилиб зое қилмоғингизга». Набий муҳтарам Сабаъ сурасидаги «Айтинг, «албатта, Раббим бандаларидан Ўзи хоҳлаганига ризқни кенг қилур ва Ўзи

хоҳлаганига ризқни танг қилур. Бирор нарсани эҳсон қилсангизлар, бас, Аллоҳ унинг ўрнини тўлдирур», калимасини айта туриб «исроф ҳам, танглик ҳам қилмасдан сарфлангиз» деб изоҳ берган эдилар.

Ривоят: Бир одам қариндошиникига бориб, уйланмоқчи эканини айтди. Қариндош аёл ўртада туриб, уни уйлантириб қўйди. Эр тўйнинг эртасига хотинига бир халтачада қаҳва олиб келиб берди. Хоним халтачани эҳтиётқорлик билан очиб, қаҳвадан ичимлик тайёрлай бошлади. Халтачани эса деразадан ташқарига отиб юборди. Эр унинг ҳаракатларини диққат билан кузатиб турган эди. У дарҳол ўртада турган қариндош аёлни чақирди-да: «Мен бу хотиндан ажрайман», деди.

Қариндош аёл орадан фурсат ўтиб йигитни яна уйлантирди. Йигит бу хотинига ҳам бир халтачада қаҳва келтирди. Янги келин ҳам худди аввалгисидай иш тутди: қаҳвани финжонга солди-да, халтачани ташқарига улоқтирди. Йигит бу хотинни ҳам талоқ қилди.

Ўртада турган аёл унинг бу қилиғидан ранжиб, бир танишига ҳасрат қилиб: «Энди қиз қидирмайман, бўйдоқлигича юраверсин», деди алам билан. Буни эшитган таниш аёлнинг қизи «Қариндошингизга мен тегаман», деб қолди. Қариндош хотин «Сени ҳам ҳайдайди», деб огоҳлантирса ҳам аҳдида қаттиқ турди-да, ўша йигитга турмушга чиқди.

Эр эски одатини яна такрорлади. Келин эри олиб келган халтачани шошилмай, авайлаб очди, қаҳвани финжонга солди. Сўнг халтачани ташлаб юбормай, тахлади-да, ипи билан олиб қўйди. Хотинининг ҳаракатларини зийраклик билан кузатиб турган эр:

— Хоним, нега бу халтачани олиб қўйдингиз, ташлаб юборавермайсизми? — деб сўради.

— Нега ташлайман? — деди келин.— Ота-боболаримиз «Сақла сомонни — келар замони», деганлар. Бир куни бу халтача керак бўлиб қолар, — деди.

Эр: «Ипини нега олиб қўйдингиз? Бир қарич ип нимага ярарди?» деб сўради.

— Рўзғорда ҳамма нарса керак. Бир кун бирор нарсани боғлашга яраб қолар. Ҳозир бу ип биздан бирор нарса сўраётгани йўқ. Ортиқча нарсанинг зарари бўлмайди, — деди келин.

— Албатта, хоним, — деди эр.— Мана энди рўзғор тебратадиган, тадбирли, оқила аёлга уйланибман, Худога шукр!

Дунёда ҳузур истаган келинпошшаларимиз, бу ривоятни ўқиб ғашлари келмасин-да, аксинча, ундан ибрат олсинлар ва дунёда бахтли бўлиб яшасинлар. Яна «бу қанақа хасис одам ўзи, бир парча қоғоз, бир қарич ип учун хотини билан ажрашса», деб энсалари ҳам қотмасин. Яхшилаб тушуниб олсинлар. Агар бу одам хасис бўлганида рўзғор юритишни биладиган оқила аёлни излаб олдинги тўйларига пул сарфлаган бўлармиди?

Уйланишдан олдин оқил эр қизни синаб, тарбиясини билиб, лозим топса уйланади. Шундай ақлли одамлар кейин ҳузур топадилар. Аксинча, «менга хотин бўлса бўлди-да», деб учраганига уйланаверадиганлар жаҳаннам ҳаётида яшайдилар. Уларнинг ўзлари исрофдан қўрқмайдилар ва аҳли аёлларини ҳам бу гуноҳдан тўхтатмайдилар. Оқибатда ўзларига ўзлари жаҳаннам ҳаётини яратадилар.

«Э Одам фарзандлари! — деб хитоб қилинади Қуръони каримнинг Аъроф сурасида.— Ҳар бир ибодат чоғида ўз зийнатингизни олинг. **Еб-ичинг ва исроф қилманг. Чунки У исроф қилувчиларни севмас**».

Еб-ичиш — гуноҳ эмас. Исроф қилиш гуноҳ. Афсуски, баъзи кишилар еб-ичишнинг хилма-хил ва кўп бўлишини ҳаётнинг асосий мезони деб биладилар. Бизда «озиқ-овқатни исроф қилиш» деганда емай, ташлаб юборишни тушунадилар. Бу аслида тўғри, аммо керагидан ортиқ ейиш ҳам исрофдир. Еб-ичиш керак экан, деб қорин бандаси бўлиш ҳам мусулмонга муносиб эмас. Ҳозирги кўп касалликларнинг келиб чиқишига ана шу исрофгарчилик сабаб бўлмоқда. Саҳобалардан бирлари яҳудийга: «Қуръоннинг ярим оятига бутун тиб илми жойлашган», деб айни шу оятни ўқиган эканлар.

Ўрни келганда яна бир нарсага диққатингизни қаратай: бутун ҳаётимизни қоғозсиз тасаввур эта олмаймиз. Ҳар бир хонадонга жуда кўплаб қоғоз турли кўринишларда кириб келади. Қоғоз вазифасини ўтаб бўлгач, кўпчилик уни ғижимлаб, ахлатга ташлайди. Айримлар эса тахлаб, тўплаб, қоғоз парчаларини сотиб олувчиларга топширишади. Кераксиз қоғозларни тўплаш ортиқча заҳмат талаб этмайди. Жиндай ҳафсала бўлса, бас. Ким савоб талабида бўлса, шу ишни қилади. Баъзиларга шу қоғоз парчаси учун тўланадиган пулнинг миқдори кам туюлиб, худди ўзларини пастга ураётгандай бўладилар. Лекин гап пулда эмас, исрофдан сақланишда. Сиз тўплаб топширган кераксиз қоғоз парчалари қайта ишланиб, ўзингизга яна хизмат қилади. Масалани яна табиат ҳимоясига қаратсак, шу қилган ишингиз эвазига бир неча дарахт кесилмай қолиши мумкин. Ҳар ҳолда қоғознинг дарахтдан ишланишини билсангиз керак? Бир-икки ой мобайнида тўплаб топширган қоғозларингиз эвазига битта дарахт кесилмай қолса, шунинг савобига эришасиз, иншааллоҳ!

Дарахтни бутасак, шохчаларни ташлаб юборамиз. Европада эса эҳтиётлаб, тўплаб оладилар, қуритиб сўнг майдалайдилар ва мебель саноатида ишлатадилар. Уларда биздагидан кўра дарахт кўп, ўрмондан кесиб келса бўлаверади. Лекин ахлатга ташлаб юбориладиган шохчалардан фойдаланиш эвазига бир қанча дарахтларни сақлаб қолишади. Биз нима учун шундай қила олмаймиз?

Ноннинг исрофига нисбатан муносабатда оилаларимиз орасида фарқ борми? Бир оилада суви қочган нон пўчоққа ташлаб юбориб, иккинчисида бунинг катта гуноҳ эканини билиб, исрофга йўл қўйишмайдими? Тўкинлик замонида яшаётганимиз учун нонни исроф қилишдан уялмайдиган, гуноҳидан қўрқмайдиган бўлиб қолганмиз. Бу гуноҳ ишларга қишлоққа нисбатан шаҳарда кўп дуч келамиз. Оиладаги гўдак ҳам, ўсмир ёки эрта-индин узатиладиган қиз ёки уйланадиган йигит ҳам дастурхон устидаги нонни ушлаб кўради. Салгина суви қочган бўлса, «янгиси йўқми?» деб сўрайди. Баъзан нон бўлаклари, баъзан бутун-бутун нонлар моғорлаб кетади. Пўчоққа ташланади. Маҳаллаларда чорваси бор хонадонлар мол-қўйга берадилар. Кўп қаватли уйларда эса ахлатга ташланади. Мана шу «нонкўрлик» дейилади. Ким нонни хор қилибди, Худо уни бир тишлам нонга зор қилиб қўйишидан қўрқсин.

Бутун нонни қадрламаётганимизнинг икки сабаби бор: биринчиси —

дастурхонимиз тўкин. «Тўқликка — шўхлик», деганларидай, дастурхонимиз ҳамиша шундай бўлади, деб ишонамиз. Иккинчиси — фарзанд тарбиясида нонни қадрлаш, уни исроф қилмаслик масалалари тушиб қолган. Мен болалигимни кўп эслайман. Ноннинг ҳатто ушоғини ҳам қадрлаш лозимлигини уйда ота ва онамиздан ҳам, кўчада бегоналардан ҳам эшитардик. Фақат уйда эмас, ҳатто кўчада кимдир тушириб кетган ушоқни кўрсак, олиб, чангини пуфлаб, ўзини кўзга суртиб сўнг ейишни тайинлашарди. Ҳозир уйдаги дастурхондан бир бўлак нон пастга тушиб кетса, олиб ейилмайди, аксинча, пўчоққа ёки ахлат челакка ташланади. «Нон ушоғини олмай босиб ўтсанг кўр бўласан», деб таъкидлашарди. Кўрлик жисмонан эмас, маънавий жиҳатдан эканини кейинроқ тушуниб етдик.

Фақат нон эмас, овқатлар ҳам исроф бўляпти. Бир киши «қотган нон, ачиган овқат исроф бўлмайди, молга берилади», дейди. Ҳа, шундай ҳоллар бор. Бироқ, биринчидан, молга берилмай, ахлатга ташланаётган нон ва таомлар озми? Иккинчидан, нон ва овқат инсон учун берилган неъмат! Молу қўйнинг насибаси, емиши бошқа. Шундай экан, унутмаслик керакки, ким исрофдан тийила олса, бошқаларга муҳтож бўлмай яшайди. Исрофнинг энг ҳурматли оилаларни бузганига, энг бой уйларни вайрон қилганига, энг юқори мансаблардан тубан туширганига, энг шуҳратли ному насабга эга бўлганларни хор-зор қилганига тарих гувоҳ. Шу сабабли исрофдан сақланиш, ҳар бир ишда тежам ва иқтисодга риоя қилиш борасида кўп даъватлар қилинади.

Нон қадри, нон исрофи ҳақида кўп гапирилади. Мавзу муҳим бўлгани сабабли гапимиз сал чўзилса ҳам яна бир оз фикр юритишга ҳожат сезяпмиз. Агар мақсадни яхши англаб етдим, десангиз, уч юлдузчалар орасидаги сатрларни ўқимасангиз ҳам майли. Ҳафсала билан ўқишда давом этсангиз, кам бўлмайсиз. Хаёлни ёритиб ўтган бир воқеа каминани суҳбатни чўзишга ундади. Бундай воқеани сиз ҳам учратгандирсиз. Ошхонада таомланиб ўтирганимизда иттифоқо рўпарадаги стол атрофида давра қурган қизларга кўзим тушиб қолди. Даврадаги тўрт қиз овқатларини еб бўлишгач, бир тўғрамдан нон олишиб, бўёқлари чапланган лабларини артишди. Ниҳоятда ҳунук қилиқ, ниҳоятда хунук манзара, тўғрими?

* * *

Инсон учун яратилган энг улуғ неъматлардан бири нондир. Айрим неъматларни бир ҳафта, бир ой ёки йил истеъмол қилмай юриш ҳам мумкин. Лекин нонсиз яшашни тасаввур этиш қийин. Энг тотли неъматларни ҳам икки кун кетма-кет истеъмол қилсангиз, учинчи кун унга қарагингиз ҳам келмайди. Лекин нон ҳеч қачон меъдага тегмайди. Инсон барча махлуқот орасида азиз ва мукаррам қилиб яратилгани учун ҳам унга шундай неъматлар насиб этилган.

Мен қизлар даврасидаги хунук манзарани тилга олдим. Аслида атрофимизга назар ташласак, катталар орасида ҳам нон қадрини унутаётганлар, нонни исроф қилаётганларни кўрамиз. Агар ёшлар нон қадрини билмаётган бўлсалар, демак, бунга катталар айблидирлар. Масалага мантиқан қарайлик: нон қадрини билмаган катта одам фарзандига

бу борада қандай насиҳат қилиши мумкин? Нонни исроф қилаётган одам ерни шудгор қилиб, буғдой қадаган, етиштирган, ўриб олган деҳқоннинг, тегирмонда тер тўккан ишчининг, тандирнинг оловли оғзи олдида заҳмат чеккан новвойнинг меҳнатини қадрлармиди?

Нон учун хизмат қилаётганларнинг манглай тери иқтисодий жиҳатдан ҳукумат томонидан тақдирланади. Маънавий қадри эса сиз билан биз томонимиздан бўлади. Аввало қорин тўйиб, шукроналик дуоси қилинаётганда уларнинг ҳақига ҳам хайрли тилаклар билдирилса савоб устига савоб бўлади. Энг муҳими — уларнинг меҳнатларини қадрлаш бизларнинг нонни исроф қилмаслигимизда намоён бўлади. Тасаввур қилинг: бир шоир янги шеъри ёзилган қоғозни сизга инъом этди. Сиз шеърнинг ярмини ўқиб, сўнг қоғозни ғижимлаб ташладингиз...

Нон исрофи — ношукрликдан келиб чиқади. Олдинги суҳбатимиздаги фикрни такрорлайман: ҳозир дунёда миллион-миллион одамлар бир бурда нонга зор бўлиб яшаяпти. Биз шуни ўйлаймизми? Ёки уйи нон ва бошқа неъматлар билан тўкин оиладаги хаста одам бир тишлам нонни чайнаб юта олмайди. Буни-чи, буни кўз олдимизга келтира оламизми? Худо дастурхонимизни тўкин қилиб берди, неъматларни истеъмол қилишимиз учун саломатлик берди. Бунга шукр қилиш ўрнига бу неъматларни нима учун исроф қиламиз?

Шоир Анвар Эшонов ёзган эдилар:

Ўзбекистон кузидай бугун дастурхон тўкин,
Турналардай тизилиб, юраклари эзилиб,
Қора нон навбатида турганларнинг ҳаққи ҳам,
Улуғ жанг йўлларида кўксидан қон сизилиб,
Европада ўт кечиб юрганларнинг ҳаққи ҳам
Насибангга қўшилиб турар дастурхонингда.

Ёши улуғ отахонлар, онахонлар бир бурда нон учун қишнинг совуғи, ёзнинг жазирамаси демай туну кун навбатда турганларини унутишмагандир. Бу азобларни эслаб туришнинг фойдаси бор. Албатта, биз ёшларга бу азобни раво кўрмаймиз, Худо сақласин! Лекин ўтмиш инсон учун ҳамиша сабоқ бўлиб хизмат қилиши керак.

Бу йўллар
кўп қадим йўллар,
Беш миллион,
ўн миллион
юз миллион нафар
қуллар ва туллар,
Гарданда чўяндан қуйилган занжир,
Ерларда ҳашарот каби
Очликдан,
зорликдан гезариб лаби,
Ожиз,
маҳкум,
хор ва бетадбир:
— Нон! — дея,
— Нон! — дея
суриниб кечмишдир.

Ғафур Ғуломнинг бу сатрларини катта авлод унутмагандир? Ёш авлод ҳам бу каби сатрлар замирида ётган маъноларни уқса ёмон бўлмас эди.

Тўйлардаги исрофгарчиликлар ҳақида тинмай гапирилади, лекин амал қилинмайди. Одамлар тўй ёки маърака қилиб савоб топиш ўрнига гуноҳга ботаётганларини тушунишлари шунчалар қийинми?

Боғча ва мактаб, касалхона ва ҳарбий ҳамда ҳарбийлашган қисм, шунингдек, ўқув юртлари ошхоналаридан челаклаб қолдиқ овқат ва нонни кўтариб чиқаётганларни кўрган мудиралар, директорлар, бош врачлар ва бошлиқлар лоқайдлик қилмасалар қандай яхши! Биз бир-биримизга ғоят меҳрибонмиз. Шифохонадаги биродаримиз зиёратига боришда камида иккита ёки тўртта нон оламиз. Ҳолбуки беморга битта нон кифоя. (Ҳатто нон олиб боришнинг мутлақо зарурати йўқ. Чунки шифохонада етарли миқдорда беморларга нон берилади.) Лекин биз битта нон кўтариб киришга хижолат бўламиз. Нонни исроф қилишдан эса уялмаймиз.

Ресторанлар, ошхоналарни, тўйхоналарни кузатсангиз керак. Сув бўйларида жойлашган ошхоналардан ахлат ва пўчоққа аралаш ташланаётган нон қолдиқларига қаранг! Тўйга борганимизда дастурхон устида синиқ нон бўлаклари бўлса-да, яна нон синдирамиз: «Бизни ҳам тўйга етказсин», деган ниятда синдирилармиш. Бундай бемаъниликни ким ўйлаб топди экан, ҳайронмиз! Яқиндагина, совет давридаги тўй ташвишлари ва машаққатларини унутдикми? Тўй қилишдаги энг оғир масала нима эди? Икки-уч қоп ун топиш эди. Советларнинг раҳбарияти «Сиз пахта бераверинг, биз нон билан таъминлаймиз», дегани билан ваъдасини бажара олмасди. Дўконга ун келганда икки кило ун олиш учун соатлаб навбатда туришларни унутмагандирмиз? Нонни исроф қилаётгани учун гуноҳга ботаётган кимсанинг нияти Яратган ҳузурида қандай қабул бўлар экан? Шоир айтмоқчи: «Бўғиб ўлдиргим келар, сербўёқ лабларини нон билан артаётган сатанг хонимни кўрсам... Адлия министри! Сиздан қатъий илтимос, исроф қилса ким нонни қаттиқ жазо берилса...» Шоирнинг бу таклифига қўшилувчилар кўп. Лекин гап жазода эмас. Гап инсофда, виждонда! Олий мажлис ва сенат шундай қонун қабул қилган тақдирда ҳам исроф қилувчиларнинг онгида ўзгариш бўлмас экан, нон исрофи бирданига тўхтаб қолмайди.

Замонлар бўлган — ноннинг ҳар бир қадоғи олтин билан ўлчанган. Олтини бор одамлар бир тишлам нон топа олмай хор бўлганлар. Биз баъзан «Нон неча пул?» деб сўраймиз. Икки юз ёки уч юз сўмлигини билиб, пулини тўлаймиз. Аслида биз нон учун эмас, нонга хизмат қилганларнинг ҳақини тўладик. Ноннинг ўзи эса бебаҳо неъматдир.

* * *

Нон исрофига доир гапларни якунлаб, мавзунинг бошқа томонларига ўтайлик.

Агар нон бўлмаса, одам бошқа нарсаларни еб ҳаёт кечираверириши мумкин. Лекин ҳаво билан сув бўлмаса-чи? Бу икки неъматнинг ўрнини ҳеч нарса боса олмайди. Олаётган нафасимизнинг қадрига етмаймиз. Ҳавонинг қандай неъмат эканини нафас қисиш хастали-

гига йўлиққан беморлардан сўраш керак. Ҳавонинг тозалигини асраш дунё муаммоси ҳисобланади. Дунёнинг айрим катта шаҳарларида тоза ҳаво етишмай қоляпти. Кўчаларда тоза ҳаво берувчи мосламалар ўрнатилган. Димиқа бошлаган одамлар пул тўлаб нафас оладилар. Ҳавони ифлослаш дунё бўйича оммавий тус олган. Саноат корхоналаридан чиқаётган заҳарли газлар, автоуловларнинг заҳари, самодаги учоқларнинг заҳари... Одамлар ўзларини ўзлари заҳарлаш билан банд. Ўзларинигина заҳарласалар майли эди, авлодларга заҳарланган сайёрани ташлаб кетишдан уялмайдилар.

Азизлар, бу дунё муаммосининг оилага алоқаси йўқ, деманг. Оилага ҳам тааллуқли жойлари бор. Аввало, ҳар бир одам ўзи яшаётган сайёра тақдирига бефарқ қарамаслиги керак. «Она сайёра», «Она ер» деб ардоқлаганимиз ҳолда унинг хасталиги билан ишимиз бўлмаса, шифолаш чорасини кўрмасак, биз қандай фарзанд бўлдик? Энди хонадонимизга қайтайлик: суҳбатимиз аввалида айтганимиз газ ёки чироқлар бекорга ёқиб қўйилишига қўшимча яна қандай айбимиз бор? Айниқса, ҳовлида яшайдиган хонадонларда ортиқча қоғозларни, кузда ва баҳорда эса хазонларни ёқиб юборамиз. Майли, бир тутамгина хазонни ёқайлик, лекин у ёниб адо бўлиши учун Худо бизнинг нафас олишимиз учун берган ҳаво неъматини исроф қиламиз-ку? Сиз бир тутам ёқинг, мен ҳам бир тутам ёқай, беш-олти қўшни ҳам ёқсин... Яна бир гап: бугун автоуловлар жуда кўпайди. Шунинг баробарида кўпчилик уловга боғланиб қолди. Беш-олти юз қадам жойга ҳам пиёда юришга эриниб, машинасига ўтиради. Бунинг нимаси ёмон, дерсиз? Биринчидан, жисмоний ҳаракатнинг чекланиши оқибатида киши заифлашиб бораверади. Иккинчидан, уловдан чиққан ис гази ҳавони ифлослайди. Сиз билан биз шу ҳаводан нафас оламиз. Турли-турли, оғир-оғир хасталиклар шу заҳарланиш оқибатида юзага чиқяпти. Японияда хизматга велосипедда келганларга машинада қатнайдиганларга нисбатан кўпроқ ҳақ тўлашар экан. Пиёда келувчилар эса улардан ҳам кўпроқ иш ҳақи олар экан. Чунки пиёда юрувчилар уларга нисбатан камроқ хасталанар эканлар-да!

Сувга бўлган ҳурматсизлигимиз ҳаддидан ошди. Қишлоқларда ҳам, шаҳарларда ҳам анҳор, сой, ариқ сувлари тўлиб оқяпти. Лекин ҳеч ким эгилиб, бир ҳовуч сув олиб ичмайди. Қўлини, юзини ҳам ювмайди. Нега? Негалигини ҳамма билади — сув ифлосланган. Бу ариқ-сойларда сув ўтлари ҳам йўқ ҳозир, ҳатто зулуклар ҳам қирилиб кетган. Бу сувнинг ифлослигига фақат каламуш чидаяпти. Қишлоқларда далага сепилган заҳарли дорилар сувга тушгани учун ҳам ичиш хатарли. Шаҳарларда эса ҳожатхоналарини анҳорга чиқариб қўювчи ноинсофлар ҳам бор. Айниқса, «дача» деб номланмиш далабоғларда шаҳарникидай шароит яратиш учун ҳаммом, ҳатто ҳожатхоналарнинг қувурларини сойга қараб буришади.

Ҳовлиларда эса, қолган овқатдан тортиб ахлатгача ариққа ташланади. Бу ишни қилувчи аёллар қилмишларининг уят ва гуноҳ эканини биладилар, шунинг учун кун ёруғида эмас, кеч қоронғилигида биров кўрмасин, деб ташлайдилар. Авваллари совчилар қизларнинг ҳовли супуришини кузатишаркан. Агар ҳовлини ариқ томонга супирса, айб

ҳисоблаб, айниб кетишаркан. Шунинг учун оналар қизларини тарбия қилганларида ишни ариқ лабидан бошлаб, юқорига қараб супиришни ўргатишган.

Бир подшоҳдан сўрадилар:

— Сиз саҳрода адашиб, сувсиз қолдингиз. Ташналикдан силлангиз қуриганида биров сизга бир қултум сув берса, сиз бунинг эвазига нима берардингиз?

— Подшоҳлигимнинг ярмини берардим, — деди у.

— Ичингизга кирган ўша бир қултум сув чиқиб кетиши ҳам керак. Бўлмаса у заҳарга айланади. Чиқиб кетиши учун нима берардингиз? — деб сўрадилар.

— Мулкимнинг қолган ярмини, — деди у.

— Демак, бутун подшоҳлигингизнинг нархи бир қултум сув экан-да? — деб хулоса қилдилар.

Шу ривоятни унутмаслик керак. Ҳар бир одам чанқайди ва чанқоғини тез орада қондиради. Бир соатлик ташналикка чидаш оғир. Бир кунлик ташналик азобини тасаввур қилиш ҳам қийин. Шундай экан, нега ҳаёт манбаи бўлган сувнинг қадрига етмаймиз?

Бу саволни ҳар биримиз ҳар куни ўзимизга бериб, жавоб топишга уринайлик. Бу неъматга нисбатан ҳар биримизда озми-кўпми ношукрлик борлиги ва бунинг жазоси ҳам мавжудлигини унутмасак ва шунга қараб яшасак, ўзимизга фойда. Ислом дини сувни ифлос қилмасликни ўргатади ва талаб ҳам қилади. Олмонияликларнинг яхши одати бор: тиш ювадиган бўлсалар, сувни оқизиб қўймай, бир стаканга қуйиб оладилар. Бу одат аслида Исломга хос. Ислом динида ҳатто таҳорат сувини ҳам тежаш буюрилади.

Болалигимизда бизларга: «Сувга тупурма, тупурсанг — пес бўласан!» деб тарбия беришарди. Биз ариқ сувига нон оқизиб ейишни, қирғоққа ётиб олиб ариқдан сув симириб ичишни яхши кўрардик. Ариқ суви шу даражада тоза ва мусаффо эди. Ҳар бир маҳаллада ҳовуз ҳам бўларди. Қишда ҳамма шу ҳовуздан сув ичардик. Ҳовуздаги сув булоқники каби зилол бўларди...

Ривоят: Бир парҳезкор кишининг умри охирлаб, ажали яқинлашди. Унинг ёлғиз ўғли ҳали ёш, ҳаёт тажрибалари йўқ эди. У ўлими яқинлашганда ўғлини ҳузурига чақириб васият қилди:

«Аллоҳ таоло менга жон бериб, мол ва неъмат ато қилибди. Мен бу мол ва неъматни ранж ва машаққатлар билан қўлга киритганман. Аммо эндиликда бу моллар осонликча сенинг қўлингга ўтгуси. Лекин сен бунинг қадрига етмасдан, ноаҳиллар билан дўст бўлиб елга совурмаслигинг лозим. Исрофгарчиликдан ўзингни сақлашга ҳаракат қил! Балки мен ўлганимдан кейин сен ноаҳиллар билан дўстлашарсан ва улар сени фасод йўлига бошлаб, барча мол-мулкингдан жудо бўларсан. Шуни эсингда тутки, мендан сенга қоладиган мол-мулкнинг ҳаммасини сотсанг ҳам, аммо уйни сота кўрма! Агар овқатинг тугаб, пулинг охирига етиб тирикчилигинг ўтмай қолса, дўстинг душманга айланади. Мабодо шундай аҳвол содир бўлиб қолса, зинҳор сен ўзингни ёмонотлиқ қилма. Кичик уйнинг шифтига арқон осиб, тагига курси қўйиб қўйганман. Сен ўша уйга кириб, курсига чиқиб, арқонни бўйнингга солгач, курсини те-

пиб юборишинг лозим. Зотан, душмандан эҳсон сўраб яшамоқдан кўра ўлим минг карра афзалроқдир!..»

Ота шу васиятни қилгач, охират сафарига равона бўлди. Отасининг таъзиясини тугатгач, у мол-мулкни сотиб, совура бошлади. Оз муддат ичида барча мол-мулкдан ажралди. Ҳатто энг охирида эски теша-болтагача сотди. Унинг аҳволи шу даражага етдики, бир неча кеча-кундуз давомида ейишга бир нарса тополмай, оч қолди. Ҳеч ким унга бирор нарса бермади. Шундан сўнг отасининг васияти ёдига тушди. Бечора йигит ниҳоят, иложсизлик туфайли ўзига қасд қилмоқчи бўлди.

Отаси васият қилган уйга кириб курси устига чиқди ва ўз бўйнига арқон солиб, ҳаёт билан видолашгач, курсини оёғи остидан туртиб юборди. Гавдасининг оғирлигидан арқон солинган хари синиб кетди ва синган хари орасидан ўн минг динор олтин ерга тушди. Йигит бойликни кўриб, ниҳоятда шод бўлди. Билдики, отаси «ўғлим мендан кейин ранж-алам ва машаққат жомларидан татиб кўриб, энг сўнггида олтинларни топиб олса, унинг қадрига етади ва жойини билиб сарфлайди», деган мақсадда дор тикиб қўйган экан.

Шундан сўнг йигит икки ракаат намоз ўқиб, ғафлат уйқусидан уйғонди ва ҳушёр тортиб, замона билимдони бўлди.

Бу ривоятдан мақсад шуки, исрофгар киши барча мол-мулки қўлдан кетганидан сўнг ғафлат уйқусидан уйғонади.

Мен бу ривоятни ҳар эслаганимда ўйлайман: Ғафлат уйқусидан уйғониш учун барча нарсалардан ажралиш шартми? Ақлни ишлатиб, аввалроқ уйғонилса бўлмайдими? Неча асрларни оралаб замонамизга етиб келган ҳикматлар нега бизларни уйғота олмаяпти? Жаҳолат шунчалик бўғиб ташлаганми? Азилар, сиз ҳам бу саволларга жавоб топишга ҳаракат қилинг, хўпми?

Яна бир нарсага эътибор қилинг: исрофгарчилик борасида майда ёки катта талаблар бўлмайди. Демоқчиманки, бутун нонни моғорлатиб ташлаб юборсангиз ҳам, бурда нонни ёки ушоқларни оёқости қилсангиз ҳам гуноҳкор бўласиз. Мана, сиз учун арзимас туюлган исрофнинг бир тури: дарсдами ё бошқа жойдами зерикканингизда ёки бирон кўнгилсизликдан юрагингиз сиқилганида, қўлингизда қалам-қоғоз бўлса, маъносиз чизгиларни чизаверасиз. Гўё шу билан ташвишлантираётган нарсадан чалғиб, ўзингизни овутган бўласиз. Назарингизда қоғоз ва қаламнинг исрофи ҳатто айтишга ҳам арзимайдиган миқдорда кам. Биз шундай ўйламиз, бироқ, аслида шундаймикин?

Баъзиларни «қўли очиқ» деб шарафлаймиз. Аммо «қўли очиқлик» исрофдан иборат бўлса-чи? Масалан, турли сабаблар билан улфатларига тез-тез ресторанда зиёфат бериш — сахийлик, «қўли очиқлик» ҳисобланадими ё исрофми? Бу «қўли очиқлар»нинг қариндошлари, қўшнилари билан танишсак, улар орасида камбағалларни ҳам учратамиз. Ҳатто тўй қилишга қийналиб, қизини узата олмаётганларни ҳам кўришимиз мумкин. Бундай «қўли очиқ»лар, риёкор «танти»лар аёллар орасида ҳам учрайди. Исроф билан сахийлик чегарасини билмайдиган бундай «қўли очиқ»лар юқоридаги ривоятлардан ибрат олишса яхши бўларди.

Аллоҳ таолодан узоқлаштирувчи, ҳалокатга олиб борувчи бахиллик

дардининг давоси молни сарфу инфоқ қилишдир. Лекин баъзида бу сарф исроф даражасига ўтиб кетади. Натижада бахиллик маразидан халос бўламан, деб киши исроф дардини орттиради. Масалан, тананинг совиб кетиши ҳароратни кўтариш билан муолажа қилинади. Аммо, ҳароратни кўтариш ҳаддан ошса, бу ҳам касаллик. Аслида ҳарорат ва совуқлик ўртасида тенглик бўлиши керак. Шунингдек, исроф ва бахиллик орасида ҳам мўътадилликни сақлаш керак. Токи бизга керак нуқта икки тарафдан бир хил узоқликда жой олсин.

Саховат исрофгарчилик томон ҳам, хасислик томон ҳам оғмаган, балки иккиси ўртасида турган фазилат эканини яна таъкидлаймиз. Аллоҳ таоло бундай феълли кишиларни мақтайди. Қуръони каримнинг Фурқон сурасидаги: «Улар инфоқ қилганларида исроф ҳам ва хасислик ҳам қилмайдилар. У инфоқ иккиси ўртасида мўътадил бўлур» ояти каримасини устоз Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф тафсирлари асосида ўрганайлик:

Аллоҳ таолонинг суюкли бандаси бўлиш учун мол-пул сарфлашда ўртача бўлиш талаб этилади. Араб тилида «инфоқ» — «нафақа» иборалари мол-мулк сарфлаш маъносини англатади. Бизда бировга садақа бериш, эҳсон қилиш маъносида ишлатиш одат тусига кириб қолгани оятни нотўғри тушунишга, хайр-эҳсон, садақа қилганда мўътадил бўлиш кераг-у, бошқа пайтларда нима қилса, ўзи билади, деган хаёлга олиб келмаслиги лозим. Мусулмон киши мол-пул сарфлашда доимо мўътадил бўлиши керак. Ҳеч қачон мол-дунёни исроф ҳам қилмаслиги керак ва ҳаддан ташқари хасис бўлиб, зарур жойга ва керакли миқдорда сарфлашдан бош тортмаслиги ҳам керак. Исломда шахсий мулкчиликка кенг йўл очиб қўйилган. Бироқ, кишиларга шахсий мулкни ҳавойи нафсига биноан тасарруф қилишига йўл қўйилмайди. Аввало, бу мулкни гуноҳ ишларга, ҳаром-харишга ишлатиш ман этилади. Мол-мулкни беҳуда сарфлашга «исроф» номи берилиб, одамлар бу гуноҳдан қайтарилади.

«Агар мўътадиллик не эканини билмоқ истасанг, сақланишинг лозим бўлган хулққа назар сол. Бу хулқ ўзининг зидди бўлмиш бошқа бир хулқдан сенга ёқимли ва енгил бўлса, демак, сен сақланишинг лозим бўлган хулқ билан хулқлангансан, — дедилар Имом Faззолий ҳазратлари. — Масалан, мол-дунёни сарфлашдан кўра уларни тўплаш сенга лаззатли ва осон бўлса, демак, сенда бахиллик хулқи кўпроқ. Бас, мол-дунёнгни сарфлашга тириш! Агар мол-дунёни керагича сақлашдан кўра ноўрин сарфлаш сенга лаззатли ва енгил бўлса, демак, сенда исрофгарлик хулқи устун. Бас, молингни қўлда ушлаб туришни ўрган!»

Исроф — ўринсиз ва заруратсиз ерларга молни сарф этмоқдир. Бу борада нон ва озиқ-овқатнинг ортиб қолишинигина назарда тутмаслик керак. Бир нуқтада баъзан исроф, бахиллик ва саховат тўқнаш келиб қоладилар. Бахилликни қадимда «бухл» деб номлаганлар. Яъни, «бухл» — энг зарурий ерлардан ҳам молни қизғанмоқ ва аямоқдир. Саховат эса бу иккисининг ўртасида бўлиб, молни зарур ва фойдали ўринларга сарф қилиб, зарурсиз, фойдасиз ўринлардан сақламоқдир. Исроф билан бухл дин юзасидан ҳаром, ақл юзасидан эса энг ёмон ва мардуд (номаъқул) саналган ишлардан ҳисобланади. Саховат эса хулқларнинг энг яхшисидир. Исроф қилувчини «мусриф» дейдилар.

Мол-мулкни беҳудага сарф қилувчини «сафийх» (эси паст) деб ҳам атаганлар. Ким сафийх бўлса, маҳкаманинг ҳукми ила мол-мулкини тасарруф қилиш ҳуқуқи тўхтатиб қўйилган. Ҳозирги ҳуқуқ тили билан айтилганда, «ҳибсга олинган». Яъни эгасига зарур бўлганида керакли миқдорда бериб турилган.

Бухл қилувчини «бахил» ёки «хасис» дейдилар. Саховат қилувчини эса «сахий» ёки «жўмард» деб шарафлайдилар. Исрофгар киши ҳар қанча давлатли бўлса ҳам, охир бир кун фақирлик ва хўрлик балосига йўлиқадики, бу ҳақда ривоятларда баён этилди. Бахил киши ҳар қанча бой бўлса-да, молининг ҳузур-ҳаловати, тирикчилигининг лаззати ва шавқатидан қуруқ ва маҳрум қолади. Сахий кишининг кундан-кун моли кўпайиб, иззат ва обрўси ошганига тарихда мисоллар кўп (фикрларнинг такрори учун бизни айбситманг).

Мол ақлсизнинг қўлига тушса, уни исроф қилади. На ўзи, на бошқалар фойдаланади. Буни русларнинг мақоли билан «Ит ўзи ҳам емас, бировга ҳам бермас» («Собака на сене») деб таърифлашимиз мумкин. Пичан яқинига боғланган ит хашак чириб кетса ҳам қўриқлайверади.

Раббимиз биз — бандаларига буюради: «Бахиллик билан қўлингизни бўйнингизга боғлаб ҳам олманг! Исрофгарчилик қилиш билан уни бутунлай ёзиб ҳам юборманг! Акс ҳолда маломат ва ҳасратда қолурсиз». Шунингдек, таомга бўлган истак ҳам очкўзлик ёки қурумсоқлик томонга ўтмасдан мўътадил бўлиши керак. Қачон қалб исроф ва бахилликни ўзидан бир хилда узоқлаштирса, камолга етади.

Азизлар, тушунгандирсиз, атрофимиздаги қайси неъматга қарамайлик, исроф этилаётганини кўрасиз. Буларни моддий бойлик исрофи десак, биз унутишимиз мумкин бўлмаган яна бир исроф бор. Бу — **вақт исрофи**. Эндиги суҳбатимизни **«вақт қадри»** деб номлаб, мавзуни шу томон бурсак.

Олтиндан қадрли, жавҳардан қимматли бир нарса бор бўлса, у ҳам — вақтдир. Вақт бизнинг ҳар турли ишни қилишга кучимиз етадиган фурсатдир. Бир соатнинг бекор ўтгани — ихтиёримизда бўлган фурсатнинг зое бўлгани демак. Ҳолбуки, шу фурсат ичида фойдали ишларга ихтиёримиз бор эди. Фурсатни ғанимат билган одам вақтдан унумли фойдалана олади. Вақт қадрини билган одам ҳавойи нафсдан тийила олади. Вақт қадрини билган одам буюк бўлишга ҳақлидир. Ақлсизларнинг энг ярамас кўриниши — вақтни бекорга ўтказишдир. Шоир айтганидек:

Гарчи пиёдамиз, гарчи отлиқмиз,
Ким яхши, ким эса ёмонотлиқмиз.
Қанчалар фурсатни ўтказдик зое,
Худонинг олдида кўп уётлиқмиз.

Миқдори кўп нарса қадр-қийматини тез йўқотади. Аммо ақл эгалари учун вақт сира қадрсизланмайди. Юз йил қанча қимматга эга бўлса, соат ёки дақиқанинг қадри ҳам шу кабидир. Вақт одамига қараб энг қиммат ёки энг арзон матоҳдир. Пайғамбаримиз алайҳиссалом дедилар: «Икки нарса борки, кўпчилик уларнинг қадрига етмайди: бири — соғлик, иккинчиси — бўш вақт». Киши умрининг ҳамма соатларини,

ҳатто дақиқаларини фойдали ва соғлиққа мувофиқ машғулот билан тўлдириши керак, токи қайғу-алам бош суқадиган бўш жой қолмасин.

Одамларнинг ўзаро муомалаларида «бўш вақт» деган ибора тез-тез тилга олинади. Мана бу узрхоҳликларни сиз ҳам эшитгандирсиз?

«Узр, биродар, сизни йўқлаш кўнглимда бор-у, аммо сира бўш вақтим бўлмади».

«Сиз айтган ишни бажариб қўйишга ҳеч бўш вақтим бўлмади, айбга буюрмайсиз».

«Тонг отади... бирпасда кеч ҳам киради. Китобга қарай десам, бўш вақт йўқ...»

Бир кеча-кундузда одам ихтиёрида йигирма тўрт соат вақт бор. Шундан саккиз соати уйқуга ажратилса, демак, ўн олти соатга ўзимиз ҳукмронмиз. Бу вақтни қандай **совуриш** ўз ихтиёримизда. «Совуриш» сўзига атайин урғу бердик. Чунки айрим одамлар кўп вақтларини айнан совурадилар. Битта ноннинг ярмини еб, ярмини ташлаб юборсангиз — исроф. Бу қилиғингизни кўрган баъзи одамлар танбеҳ беради, баъзилари эса сиздан нафратланади, тўғрими? Хўш, вақт-чи? Вақтнинг исрофи борми? Сиз ўзингизга шу саволни бериб кўрганмисиз?

Менимча, вақтнинг ҳам исрофи бор. Вақтнинг исрофи — умрнинг исрофи, демак. Умр беҳуда сарф бўлдими, демак, одам яхши ишларни амалга ошира олмабди. Одамлар учун, жамият учун фойда бермабди. Вақтнинг исрофи — мевасиз дарахт каби умр кечиришдир.

Вақтдан фойдаланишни ҳамма ўзича белгилайди. Биров китоб ўқишни яхши кўрса, биров чойхонада шахмат ўйнашни хушлайди. Яна бошқаси спортдан баҳра олади. Шундай аёллар борки, кунда беш маҳал бешик тўйи бўлса, ҳаммасига иштирок этишга шошилади. Шундай эрлар борки, ҳар ярим соатда бир тўй оши бўлса, барчасига боришга улгуради. Бугунни тўйларга сарфлаб, эртани тўй таассуротларини баён қилишга бағишлайди. Шубҳасизки, бу таассуротлар холис эмас, ғийбат, ҳасад, ҳатто иғво билан тўйинтирилган бўлади. «Элакка чиққан хотиннинг эллик оғиз гапи бор», деганларидай кўчада қўшнилар билан соатлаб валақлашадиганларни ҳам кўп учратамиз.

Мени бир нарса кўп маъюс қилади. Ўн уч йил илгариги расмий тадқиқот натижаларига кўра, европалик бир одамнинг кунлик иш унумдорлиги етти соатдан кам бўлмас экан. Аммо бир мусулмон кишининг иш унумдорлиги бор-йўғи ўттиз дақиқа атрофида экан. Азизлар, инсоф билан айтайлик, аслида мусулмоннинг ҳаёти шундай бўлиши ва шундай ўтиши керакми?! Ўзини мусулмон ҳисоблаган киши мана шундай мазмунсиз ва самарасиз яшаши мумкинми?

Бугун кучлилар (АҚШ ва Европа давлатлари каби) уммону фазоларга ҳар дақиқада эгалик қилишга ошиқаётган бир даврда биз — мусулмонлар ўзларимиз тушиб қолган ҳозирги даражаларимизга қониқиш қилиб яшашимиз дуруст эмас. Вақт мусулмонлар ҳаётида энг аҳамиятли масалалардан биридир. У Аллоҳ таоло томонидан инсонларга берилган буюк неъматлардан ҳисобланади. Чунки у мусулмон ҳаётидаги муаммолардан бири бўлибгина қолмасдан, балки мана шу муаммолар ичидаги энг асосийсидир. Бинобарин, вақт — ҳаёт демак. Ўтаётган ҳар дақиқаю сония, кун инсон умрининг хатосиз ўлчовидир. Бироқ, афсусларки, Ислом

динининг вақт исрофига нисбатан талаби билан бугунги мусулмонлар ҳаётида тутган ўрни ўртасида жуда катта фарқ бор. Ислом дини вақтга жуда катта аҳамият беради, унга бир неъмат сифатида қарашга даъват этади ва ундан унумли фойдаланишни уқтиради. Айримлар эса уни кўпинча фойдасиз совурадилар. Улар на дунё аҳлининг шаъни бўлмиш бу дунёларини обод қилиш учун ишлайдилар ва на дин аҳлининг шаъни бўлмиш охиратларини обод қилиш учун уринадилар. Бундайлар вақт неъматига эътиборсизликлари учун икки дунёларини ҳам барбод қилаётганларини билмайдилар. Натижада икки яхшиликдан — дунё ва охират ноз-неъматларидан маҳрум бўлмоқдалар. Агар буни тушуниб, қадрлаб ҳаққини адо этганларида эди, дунёлари учун гўё абадий яшаб қоладигандек, охиратлари учун эса эртага ўладигандек амал қилган бўлар эдилар.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом дедилар: «Банда қиёмат куни тўрт хислатидан сўралмагунича, бир қадам ҳам олдинга силжий олмайди: бу саволлардан биринчиси — умрини нима билан ўтказгани; иккинчиси — **ёшлик даврида нима билан машғул бўлгани**; учинчиси — мол-дунёни қай йўсинда (қай касб орқали) топгани ва нималарга сарфлагани; тўртинчиси — ўрганган илмига қандай амал қилгани сўралади». Азиз фарзандларимиз, эътибор бердингизми, инсон умрининг ҳар бир давридан умумий равишда, ёшлик давридан эса ўзига хос шаклда сўралиши айтиляпти. Ёшлик — умрнинг бир бўлаги, лекин унинг бошқа даврлардан ажратиб турувчи ўзига хос қийматдор тарафи ҳам бор. Ёшлик ғайрату шижоатга, ўткинчи мақсадларга тўлган даврдир. Ҳамда икки заифлик — гўдаклик ва кексалик орасидаги қувватга тўлган йиллардир.

Болаликни ўйин, ёшликни шаҳват, балоғат ёшини ғафлат билан ўтказиш ва кексаликда қўлдан кетганлар учун ҳасрат чекиш, ўзини ҳар томон уриб, надомат кўз ёшларини тўкиш — ғофиллик билан умр ўтказишнинг аломатларидир.

Вақтдан тўғри фойдаланишни ўрганиш болаликдан бошланади. Чунки вақтни тўғри тақсимлай олиш ҳам яхши хулқлар сирасига киради. Болаликнинг маълум йилларига қадар ота-оналар ва мактаб муаллимлари боланинг бўш вақтига «эгалик қиладилар». Яъни улар «дарс тайёрла», дейишса, бола тайёрлаши керак, «ухла» дейишса ухлаши шарт. «Телевизор кўрма» деб буюришса бажариши лозим. Бундай ҳолат сизнинг ҳам бошингиздан ўтган, унутмагандирсиз. Катталарнинг бола ҳаётига аралашуви доим ҳам тўғри бўлавермайди ва доим ҳам болага хуш ёқавермайди. Бола кун тартибини ўзича белгилашни истайди. Дейлик, телевизорда мультфильм берилаётганда уни дарс тайёрлашга мажбурлаш яхши натижа бермаслиги мумкин. Бола ўсмир ёшига етганда бу зиддият анча кескинлашади. Бола ўз вақтига ўзи эгалик қилишни хоҳлайди. Катталар эса унинг бу ҳуқуққа эга бўлишига вақт эрта, деб ўйлашади. Болалар орасида вақт қадрига етадиганлари ҳам бор. Уларнинг асосий вақти ўқиш ва ўрганишга сарф бўлади. Лекин шундай болалар ҳам борки (афсуски, бундайлар кўпчиликни ташкил этишади) улар вақтдан фойдаланишни билмайдилар.

Айрим ота-оналар фарзандларини мақтай туриб: «Компьютерга

жуда қизиқади, компьютерхонадан бери келмайди, бошқа ишларга сираям вақти йўқ», дейишади. Боланинг бу соҳага қизиқиши яхши. Лекин у компьютерда бир неча соат давомида нима иш билан банд бўлади? Агар уларнинг юмушларига разм солсангиз, турли бекорчи ўйинлар билан банд эканларига гувоҳ бўласиз. Хўш, энди айтинг-чи, бу болалар вақтларини бекорга совуряптиларми? Агар улар ярим соат ёки бир соат ўйнашса, айблаш нотўғри бўларди. Аммо бошқа фойдали ишлар ўрнига, масалан, дарс тайёрлаш, уй ишларига қарашиш ёки ҳунар ўрганиш ўрнига бекорчи ўйин билан бандлар-ку?

Кўчадан ўтаётганингизда сизнинг ҳам кўзингиз тушгандир, бешўн бола ариқ бўйигами ё дарахт соясигами тўпланиб олишиб, соатлаб гапдан бўшашмайди. Гапларига қулоқ солсангиз, бири тоғдан, бири боғдан гапириб зерикишмайди ҳам. Қоронғи тушса, бирон столба атрофида давра қурадилар, шунинг учун бундай сергап болаларни «столба қоровуллари» деб, уларнинг бу қилиқларидан кулиш одат тусига кирган. Бир куни шундай болалар даврасига яқинлашиб: «Шунинг ўрнига бирон китоб ўқиб, муҳокама қилсаларинг яхшимасми?» десам, улар дангалига «Э, китоб ўқиб бошимизни оғритиб нима қиламиз», деб жавоб беришди. Қаранг, беҳуда гаплардан бошлари оғримай, фойдали юмушдан оғриркан. Бу қандай бош бўлди, ўзингиз баҳо бераверинг. Бу тоифадаги болалар бўш вақтдан фойдаланишни ўзлари билмайдилар, катталарнинг тавсияларини эса буткул рад этадилар. Бунинг оқибатида улар келажакда маънавий комиллик деган улуғ фазилатдан бебаҳра қоладилар.

«Кўча тарбияси» дейилганда кўз олдимизга фақат безори, жиноятчи болаларни келтирамиз. Кечки пайт кўчада тўпланиб турган болаларни кўрсак, хаёлимизга фақат йўлтўсарлар келади. Ҳолбуки, кўча таъсирида барча жиноятчига айланиб қолмайди. Айни чоғда ҳунар ёки санъат тўгаракларига қатновчи болаларнинг ҳаммаси ҳам яхши бўлиб қолмайди. Бу ҳам ҳақиқат. «Столба қоровуллари» деб таърифланган болаларнинг кўпчилиги шунчаки гаплашиб ўтирадилар, уйда ота-онаси ёки ака-опаси билан суҳбатлашишнинг уларга қизиғи йўқ. Бошқа шуғулланадиган ишлари ҳам йўқ. Ўртоқлари билан гаплашиб ўтирадиган жой ҳам йўқ. Айрим ота-оналар болаларни уйга таклиф этадилар. Лекин улар таклифни қабул қилмайдилар. Чунки ота-оналар ҳузурида улар истаган мавзуларида суҳбатлаша олмайдилар. Ёки катталардан истиҳола қиладилар. Айрим ерларда «ўсмирлар клублари» ташкил этишга ҳаракат ҳам бўлган. Лекин ўсмирлар бу клубларга ҳам боришмайди. Чунки клубларда ўзлари истаган мавзуда суҳбат қура олмайдилар, тарбиячилар тавсия этган мавзуда эса гаплашишни ёқтирмайдилар. Демак, бу ўринда «Ўсмирлар клублари ташкил қилиш керакми? Бу клублар ташкил қилинган тақдирда қандай йўналишда иш олиб бориши керак? Улар ўсмирларни, айниқса бўйсунмасларни жалб қила оладиларми?» деган саволларга жавоб топиш шарт бўлади.

«Столба қоровуллари»нинг ишлари — **вақтни ўлдириш**. Улар суҳбатлашадиган аниқ мавзу йўқ. Каллага нима гап келса, ўша томон оғаверадилар. Шу боис уларнинг суҳбатини маъносиз, дейишга ҳақлимиз. «Болалар шунчаки гаплашиб ўтиришибди, уларнинг орасида

безорилар йўқ», деб хотиржам бўлишга эса ҳаққимиз йўқ. Уларнинг орасида бугун безори йўқдир, бироқ эртага қўшилиб қолар. Қўшилиб қолганини, нашага ўргатишни бошлаганини вақтида пайқаймизми?

«Беозор» «столба қоровуллари» наша чекиб ўтиришганида, бир одам уларни тартибга чақиради. «Отанг баобрў одам, бу ишинг чакки», дейди. «Беозор» йигитча унга жавобан: «Мияни ачитманг, братан, биз билан битта тортинг», деб таклиф қилади. Натижада жанжал чиқади ва тартибга чақирган одам калтакланиб ўлдирилади. Қаранг, болалар бу ерга бекорчилик оқибатида тўпланишган, бировга ёмонлик қилиш фикрлари бўлмаган. Ҳуқуқ тили билан айтилганда бу «қасддан одам ўлдириш»га кирмайди. Кечки пайт тўпланган болаларнинг беозор суҳбатлари жар ёқасида туришни эслатади. Жарга қулаш учун салгина туртки кифоя.

Яхши тарбия кўрган болалар уйқудан ташқаридаги вақтининг ярмини, эҳтимол ундан кўпроғини илм олишга бағишлайди. Бу хислатлари таҳсинга лойиқ. Шундай болалар орасида илм олишдан бошқасини тан олмайдиганлари ҳам бор. Аммо уларнинг бу ҳаракатларини аъло фазилат дея олмаймиз. Чунки илм олишдан ташқари дам олишга, жисмоний тарбияга, уй ишларига, бошқаларга ёрдам беришга ҳам вақт ажратиш зарур.

Оилаларимизда кун тартибини белгилаш одати деярли йўқ. Ҳар биримизнинг кун тартибимиз тахминий бўлади. Яъни, эрталаб туриш, нонушта қилиш, ўқиш, ўқишдан кейинги машғулот ва шу кабилар. Ўқиш ва айрим машғулотларнинг вақти аниқ. Бошқа юмушларники мавҳум. Айтайлик, бир бадиий китоб ўқияпсиз. Уни ҳар куни ўқимаслигингиз мумкин. Мактабда ёки машғулотда кўпроқ вазифа беришса, сиз албатта бошқа юмушлар эвазига, айни дамда бадиий китоб ўқиш ўрнига бу топшириқни бажарасиз. Баъзан уй ишларидан бўйин товлаш ҳисобига бошқа ишлар амалга оширилади. Хўш, аниқ кун тартиби асосида яшаш мумкинми? Агар ўз тажрибамга асослансам, қисман мумкин, деб жавоб бераман. «Қисман» дейишимнинг боиси: эртанги кун режалаштирилганда одам фақат ўз имкониятларини чамалайди. Кутилмаган воқеалар инобатга олинмайди. Масалан, эрталабда уйга меҳмон келиб қолиши мумкин, ёки бола мактабга борганида бошқа фан муаллими уни бошқа юмушга жалб этиши мумкин. Шунда кун тартибига мажбурий ўзгартиш киритишга тўғри келади.

Ҳар куни эрталаб ўзимизга бир ишни тайин этиб, бу ишларни қандай бажаришимизни фикр қилайлик. Жаҳоннинг ҳозирги ободлиги, инсоният ва маданиятнинг бу қадар тараққийси албатта маърифат эгаларининг битмас-туганмас ғайратлари соясида вужудга келган. Шу боис бир дақиқа вақтни ўринсиз ва фойдасиз ерга сарф этиш — исрофдир. Ҳар куни кечқурун бугун вақтимизни нималарга сарф этганимизни ўзимизча ёки бирон яқин одамимиз билан бирга муҳокама этишимиз, кейинги ишларимизнинг ҳар бирига вақт тайин этиб, шу вақтлардан кечиктирмай бажариш учун бир тартиб-интизом остига олишимиз лозим бўлади. Оилага доир ишларимизга ажратадиган вақтимизнинг асосини тирикчилик ва рўзғор масалалари ташкил этиши табиий. Лекин бу борада биринчи ўринга фарзанд тарбиясини қўйган бўлардим. Чунки

бугун олишимиз керак бўлган пиёзни эртага олсак ҳам бўлаверади. Лекин бугун берилиши лозим тарбияни эртага қолдириш яхши эмас. Пайғамбаримизнинг (алайҳиссалом) бир ишни эртага бажараман, деб орқага сурганлар ҳалок бўлишини айтиб, огоҳлантиришларини бу мавзуга ҳам оид деб англашимиз керак. Халқимиз «Уй ёнса сув ўчиради, вақт ёнса нима ўчиради?» деб бежиз айтмаган.

Бугун ҳаётимизни телевизорсиз тасаввур эта олмаймиз-а? Ҳамма шундай ўйлайди. Мен ҳам бугунлай инкор эта олмайман. Вақт исрофига фақат телевизор айбли эмас. Телевизор йўқ пайтида ҳам одамлар вақтларини исроф қилишдан қайтмаганлар. Вақтни совуришни истаган одам баҳона топа олмас эканми?! Телевизорга ҳаётимиздан ўрин бердик. Лекин бутун ўй-хаёлимизни, вақтимизни унга бахш этиб қўймаслигимиз шартлигини унутиб қўяётганимиз ёмон.

Кейинги йилларда болаларнинг бўш вақтлари кўпроқ телевидение ва видео томошалари билан банд бўлаётгани афсусли ҳол. Ҳатто ҳазил аралаш «телебола» деган атама ҳам пайдо бўлди. Бу «телебола»лар атрофдаги барча гўзалликларни рад эта бошлайдилар. Францияда қизиқарли тадқиқот ўтказишибди. Уч мингта болага «телевизор яхшими ё отангми?» деган саволни бериб, қарийб икки мингтасидан «телевизор яхши» деган жавобни олишибди. Буни бир неча давраларда айтиб, эшитганлар юзида ташвиш кўрмадим. Деярли барча латифа эшитгандай кулимсираб қўйди. Аслида бундай хабар барчани жиддий ўйлантириши керак. Францияда бу тадқиқотни шунчаки бекорчиликдан ўтказишмагандир. Тарбияга доир ишларида нималарга эътибор қаратиш лозимлигини аниқлаш учун қилишгандир. Шунга яраша чоралар кўришар. Хўш, бу ҳолатнинг бизга алоқаси йўқми?

Азизлар, сиз ўз фарзандингизнинг ёки жиянингизнинг «отамдан телевизор яхши» дейишини тасаввур қилиб кўринг. Агар ундай деса қандай аҳволга тушган бўлардингиз? Тўғри, бизда икки мингта бола «отамдан телевизор яхшироқ», деб жавоб бермас. Агар уч мингта боладан учтаси шундай жавоб қайтарса ҳам ташвишланишимиз зарур эмасмикин? Бугун учта бола шундай деб турса, эрта-индин уларнинг сони ошмасмикин? Орадан кўп вақт ўтмай ўша Франциядаги натижа бизда ҳам қайд этилмасмикин? Бу муаммо хусусида қачон бош қотирамиз? Уч мингта боланинг ҳаммаси бир овоздан отадан кўра телевизор афзаллигини таъкид этгандами?

Телевизорга михланиб кино кўрувчи «телебола»ларга эса маслаҳатимиз шу: бир кунда битта кинофильм кўриш онгимиз учун кифоя қилади. Икки кунда бир кўрилса яна яхши. Чунки кинофильм фақат вақт ўтказиш учун кўрилмайди. Ундаги воқеаларни, қаҳрамонларнинг гап-сўзларини ўйлаш, таҳлил қилиш, хулоса чиқаришга уриниш керак. Бунинг учун эса вақт талаб этилади. Кинолар шунчаки кетма-кет кўрилаверилса фикр чалғийди, кишининг маъно хазинаси бойимайди, аксинча, зеҳнининг ўтмаслашувига олиб келади. Одамнинг мияси чексиз ахборот оқимларини қабул қилиш қудратига эга эмас. Бир челак ҳажмдаги чуқурчага ўн челак сув қуйсангиз тошиб кетади, атрофни балчиққа айлантиради.

Қайси мактабда ёки маҳаллада ёки уйда зерикиш касали мавжуд

бўлса, ўша ерда ўғричаларнинг, ёлғончиларнинг, зулм сари оғаётган ўзга шумликларнинг туғилишини кутмоқ керак.

Ана энди шу болаларимизга четдан разм солайлик: китоб ўқиш улар учун азоб, театрда юраклари сиқилади, музейларда роҳатланмайдилар. Мусиқанинг фақат енгил турларини тинглашлари мумкин. Ёзувчилар бу «телебола»ларни бадиий адабиётга қайтариш керак, дейдилар, аммо қандай қайтаришни аниқ билмайдилар. Агар бизда ўсмирлар учун бадиий адабиёт деярли йўқлиги, болалар ёзувчиларининг ҳам ғоят камлиги инобатга олинса, бу фикрнинг амалга ошуви мушкул экани ойдин бўлади.

Европа мамлакатларида болалар ва ўсмирлар адабиётига жуда жиддий аҳамият берадилар. Бизнинг болаларимиз ўқийдиган китоблар ҳам асосан таржима асарлар экани сир эмас. Болаларнинг севимли қаҳрамонлари ҳам (Буратино, Гулливер, Чиполино...) Европа адабиётининг фарзандлари. Яхши бадиий асар миллат танламайди, чегара билмайди. Бироқ, халқнинг ўз адабий қаҳрамонлари бўлса яна яхши. Бу соҳада битта камчилигимиз бор. Аввало кўп хонадонларда оиланинг катталари китоб ўқишмайди. Ўзлари ўқимай туриб фарзандларини китобга жалб қила олармикинлар? Ўша ота-оналар ўйлаб кўрсинлар, фарзандлари бўш вақтларини кўча безорилари ёки беҳаё кинолар қуршовида ўтказганлари маъқулми ё фикр тарбиясини берувчи китоб билан дўстлашганлари афзалми? Донолардан бири «Китоб ўқимаган киши фикрлашдан тўхтайди», деган экан. Кимдир бунга қарши чиқиб айтарки: «Мен умримда китоб ўқимаганман, лекин фикрлайман-ку?» Тўғри, ўқиган ҳам, ўқимаган ҳам фикрлайди. Бироқ қай тарзда фикрлайди? Фикрининг маъноси борми? Бу фикри билан ўзгалар орасида эътибор қозона оладими?

Дуруст, ота ёки она ўқишнинг афзаллигини тушуниб етдилар. Фарзандларини ўқишга даъват эта бошладилар. Лекин бола ёши улғайгач, бу даъватга дарров бўйсуна қолмайди. Ҳатто қизиқарли китобни ҳам четга суриб қўяди. Баъзи ота-оналар мана шундан зорланишади. «Фалон сўмлик китоб олиб келдим, ўғлим бир бет ҳам ўқимади», дейди. «Ўша китобни ўзингиз ўқидингизми?» деб сўраймиз. «Бе, ўқишга вақт борми?» деган жавобни эшитамиз. Чойхонада кунда, кунора ошхўрлик қилишга, маишатга вақт топилади. Тўйларда соатлаб валақлаб ўтиришга фурсат бор, аммо фарзанд тарбиясига вақтимиз йўқ. Шахсий намуна деган тушунчадан узоқмиз. «Мана, сенга китоб олиб келдим, ўқи!» дейишни тарбия деб ҳисоблаб, шу билан бурчимизни бажаргандек бемалол юраверамиз. Боламизнинг китоб ўқимаслиги эса...

Айрим болалар китоб ўқишни яхши кўрадилар. Бу ҳам аъло фазилат. Аммо бунда икки камчиликдан эҳтиёт бўлиш керак: биринчиси — эртаю кеч китобдан бош кўтармай ўқиш яхши эмас. Куннинг фақат маълум бўлагини китобга ажратиш керак. Иккинчиси — қўлга тушган, бошқача айтилса, дуч келган китобни ўқийвериш ҳам ярамайди. Китобни танлаб-танлаб ўқиш керак. Бунинг учун катталарнинг маслаҳатига қулоқ солинса, савияси паст асарларни ўқишга вақт сарф бўлмайди. Бунинг учун эса... ота-онанинг ўзи ҳам китоб ўқиб туриши шартлигини яна таъкидлаймиз.

Тарбиянинг барча кўринишларида, хусусан китоб ўқишга даъватда шахсий намунанинг фойдаси кўп. Тарбиянинг барча турлари каби китоб ўқишга ўргатиш ҳам болаликдан бошланади. Европа мамлакатларидаги нашриётларда «Ойижон, ўқиб беринг», туркумида китоблар кўп чиқарилади. Номидан кўриниб турибдики, бу китоблар мактаб ёшигача бўлган болаларга аталган. Бу ёшдаги болаларда «китобни кўрсам бошим оғрийди», деган гаплар бўлмайди. Барчаси қизиқиш билан китобни варақлайди. Баъзилари расмлардан завқ олади, унда нима акс этганини билишни истайди. Баъзилари китобни йиртиб завқ олади. Ота ёки онанинг китобни ўқиб бериши ёки расмлар мазмунини тушунтириши боласининг келажаги учун жуда-жуда зарурдир. Бола учун ажратилган беш-ўн дақиқа вақт келажакда ойлаб-йиллаб давом этадиган қайғуаламлар олдини олишини англаб етган ота-она нақадар бахтли!

Юқорида зикр этганимиз ота ёки она боласига атаб китоб олгани учун ҳам уларга офарин айтмоқ жоиз. Чунки боласига китоб олмайдиганларнинг сон-саноғи йўқ. Бозорга бориб боласига қуртми, сақичми ёки бирон қимматбаҳо ўйинчоқми олишни унутмайди. Лекин китоб растаси ёнидан ўтаётганида «боламга мос китоб бормикин?» деб қайрилиб ҳам қарамайди. Эҳтимол бу гапларимиз баъзилар учун малол келар. «Ошириб юбордингиз», деб маломат қилишар. Сиз ҳам, азизлар, каминани айбламанг. Гарчи бу тиконли гапларни айтиб, барча ота-оналарнинг диққатларини болаларининг бўш вақтига қаратгим келди. Болалар қамоқхонасида ўтказилган сўровларимдан маълум бўлдики, у ерга тушганларнинг қарийб тўқсон фоизи битта ҳам бадиий китоб ўқимаган. Етмиш фоизи театр остонасини босиб ўтмаган. Юз фоизи рассомлар кўргазмаси нима эканини билмайди. Бўш вақтдан тўғри фойдаланиш ҳақидаги фикримни қувватлаш учун яна қандай далил керак?

Бир куни болалар қамоқхонасида адабий учрашувга бордик. Бу ерга биринчи марта кирган шоир биродаримиз болаларнинг жиноятлари ҳақидаги ҳикояни эшитиб гангиб қолди. Ҳаяжонга берилиб, ҳатто бир оз қўрқиб: «Мен бу ерда шеър ўқий олмайман», деди. Мен ундан Усмон Носирнинг «Муҳаббат» шеърини ўқиб беришини илтимос қилиб, аранг кўндирдим. Бир хил кийинган, сочлари бир хилда қиртишланган, кўзлари бир хилда маъносиз боқувчи бир неча юз бола тўпланган жойга кирганимизда шоир биродаримиз бу нигоҳларга қарай олмай кўзларини юмиб олди. Шу ҳолда шеърни ўқиди. Бу шеърни ўқитишдан мақсад — кичкина ижтимоий тадқиқот ўтказиш эди. Йиғилганларнинг барчаси севги ёшидаги ўсмирлар. Кўпчилиги аёл билан бўлишга улгурган. Севги туйғуси бегона эмасдир, деган фикрни синаб кўрмоқчи эдим. «Севги! Сенинг ширин тилингдан ким ўпмаган, ким тишламаган!» деб бошланувчи шеър ҳар қандай ёшнинг дилини қитиқлаши тайин. Аммо жиноятчи ўсмирларга бу таъсир этмади. Уларнинг юзларида, қарашларида ўзгариш сезилмади. Оддий гапни эшитгандай ўтираверишди. Шеърда «Уфқда ботар қуёшни шарт кесилган бошга ўхшатдим», деган сатр бор. Шу сатр ўқилганда, не ажабки, ўтирганларда жонланиш сезилди. Бундагиларнинг оз қисми қотиллиги туфайли қамалган, лекин бошқа жиноятлар билан ўтирганларга ҳам «шарт кесилган бош» таъсирли бўлди.

Уч ўсмир кечқурун ҳомиладор аёлга дуч келиб, «Хотиннинг туғишини кўрамиз», деб қийнашган. «Эси бутун одам бундай қилмайди, улар жиннидир», дерсиз? Йўқ, уларнинг кўриниши ҳам бинойи, эслари ҳам жойида. Улар билан суҳбатлашганимизда «Нега бундай қилдинглар?» деб саволга тутмадик. Ўқиган китоблари, кўрган театр томошалари, кинофильмлари билан қизиқдик. Жангари, бадахлоқ кинотомошаларини кўришда камчиликлари йўқ. Учтадан иккитаси болалигида синфдошлари билан ёш томошабинлар театрига неча мартадир борган, лекин нимани кўрганини эслолмайди. Биттаси умуман театрга қадам босмаган. Уччаласи ҳам бадиий китобни қўлига олмаган. Биттаси мактабдаги адабиёт дарсида ўқиганларини сал-пал эслайди. Улар билан суҳбатлаша туриб ўйладим: «Агар бадиий китоб ёки саҳна санъати орқали фақат инсонга хос севги-муҳаббатни қалбларига сингдиришганда эди, жиноят кўчаларида тентирамасмидилар...» Жиноят кўчасига кириб қолган болаларнинг келажакда нурли ҳаёт кечиришлари осон бўлмайди. Хўш, уларнинг ота-оналарини нима кутади? Фарзанд ўн беш ёшида жиноятчига айланган экан, демак, ота ва она ўн беш йиллик умрларини исроф қилишибди. Фарзандлари дунёга келган онда туғилган орзулари ўн беш ёшида ўлим топган экан, ўзгалардан ўпкаламасинлар.

Китоб ўқишни ўргатишдаги ота-онанинг масъулияти театрга ёки музейга, ёки рассомлар кўргазмасига... олиб боришда ҳам керак бўлади. Жуда оз ота-оналар фарзандлари билан бу жойларга борадилар. Театр-музейларга олиб бориш асосан мактабларнинг зиммасида. Ота ёки она «Бугун театрга борибсан, нимани кўрдинг, нимани тушундинг?» деб беш дақиқагина суҳбатлашармикин? Агар суҳбатлашсалар — шарафлар бўлсин бу зотларга! Фарзанди билан гаплашишга вақти йўқ ота-онага-чи?

Кузатувлардан аниқки, болалар ва ўсмирлар феъл-атворининг шаклланишида бўш вақтдан тўғри фойдаланиш ғоят муҳим экани тан олингани ҳолда бу зарур масала ечимига эътиборсиз қаралади. Бошқачароқ айтсак, бўш вақтдан фойдаланишга доир мавжуд тадбирлар етарли самара бермай қўйган. Бунинг акси ўлароқ, кўчанинг таъсири кучлироқ бўляпти. Айтайлик, кўчанинг бир бетида шахмат-шашка тўгараги ташкил этилган. Иккинчи бетида бебош ўспиринлар қарта ўйнаб ўтиришибди. Кўчанинг ўртасида эса биз тарбияламоқчи бўлган юзта бола турибди. «Ихтиёр ўзингизда, бўш вақтингизни ким билан ўтказасиз?» деб кўрайлик-чи? Ишонаманки, шу юз боладан кўпи билан ўн-ўн бештаси шахмат-шашка томон юради.

Энди яна «бўш вақтим йўқ» дейдиганларга келсак, бундайлар шу баҳона билан ўзларини ўзлари алдайдилар. Ҳар бир одамнинг вақти ўз қўлида. Агар ақл билан иш юритилса, ҳар қандай юмушга улгуриш мумкин. Фарзандларимизнинг айнан шундай фазилат эгалари бўлишларидан умидвормиз.

Барча мамлакатлар учун боланинг бўш вақти масаласи муҳим муаммолардан ҳисобланади. Мактабдан кейинги ярим кунда боланинг нима билан шуғулланиши унинг тақдирини белгилайди. Шаҳардаги маҳаллаларда, қишлоқларда бола катталар эътиборида бўлади. Бу бола кимнинг фарзанди эканини катталар билишади ва ундаги

ножўя ҳаракатни эътиборсиз қолдиришмайди. Кўп қаватли уйларда эса бунинг акси. Қўшнилар бир-бирларини танишмайди. Ножўя иш қилаётган болани тартибга чақиришмайди. Шунданми, қамоқдаги болалар яшаш жойларига ажратилиб ўрганилганда маҳалла ва қишлоққа нисбатан кўп қаватли уйларда истиқомат қиладиганлари кўпроқ экани аниқланди.

Бўш вақт масаласини ҳамма ўзича ҳал этади. Кўпчилик тарбиянинг бу соҳасида асосий эътиборни меҳнатга қаратиш тарафдори. Ёзувчилар адабиётга, санъаткорлар театрга, рассомлар тасвирий санъатга... тортишни истайдилар. Барчаларининг талаблари тўғри. Аммо барчаси ўз ўрнида қўлланилсагина яхши самара беради.

Демак, ота-она аввало ўз онгини, энг муҳими фарзанди онгини ортиқча юкдан эҳтиёт қилиши баробарида вақтнинг хусусиятларини аввало ўзи англаб етиши керак. Хўш, вақтнинг қандай хусусиятлари бор экан? Бу саволга жавобни «Вақтнинг қиймати» рисоласидаги фикрлардан фойдаланган ҳолда топамиз.

Вақтнинг ажралиб турадиган ўзига хос хусусиятлари ҳам бор. Биз уни тўғри маънода тушунишимиз ва унинг нури билан иш кўришимиз лозим.

«Вақт тез ўтади» деймиз кўп ҳолларда. Хоҳ шод-хуррамлик ва қувонч билан ўтсин, хоҳ қийин, машаққатли бўлсин, у булут тезлигида юриб, шамол тезлигида ўтаверади. Бизга хурсандчилигимиз кунлари бирмунча тезроқ, қайғули кунларимиз секин ва оғир ўтаётгандек туюлади. Лекин инсоннинг ўзига шундай туюлади, холос. Шоир айтган экан:

Бахту саодатга тўла ойларим,
Гўё давом этди кундан ҳам қисқа.
Ва лекин ҳижронга тўла кунларим,
Йиллардек кўринди менинг кўзимга.
Наҳот энди ўтди йиллар, дўстларим,
Ҳайрат-ла боқаман бу кун ўзимга.

Бу ёруғ дунёда инсон умри қанчалик узун бўлмасин, модомики ўлим ҳар тирикликнинг ниҳояси экан, бас, у қисқадир.

Ўлим пайтида ўзи яшаб ўтган йиллар ва бир-бирига боғлиқ воқеалар лаҳзада тез ёниб-сўнувчи чақмоқ каби қисқа туюлади инсонга. Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ҳақларида ривоят қилишларича, минг йилдан ортиқроқ умр кўрганларидан кейин, у кишининг жонларини олиш учун ўлим фариштаси келиб: «Э пайғамбарларнинг энг узун умр кўргани, сиз дунёни қандай тушундингиз?» —деб сўради. Шунда Нуҳ алайҳиссалом дедилар: «Дунё гўё бир ҳовлининг икки эшиги бўлиб, уларнинг биридан кириб, бошқасидан чиқиб кетдим!»

Бу ривоят ҳаётий ҳақиқат учун бир ибратдир. Ундаги ҳақиқат инсон умрининг ўлим вақтигача аста-аста сўниб боришидир. Шунингдек, Қиёмат бўлганида ҳам инсонга йўқотган ва бой берган нарсаси билдирилганида, у вақтнинг қанчалик тез ва қисқа ўтганини тушуниб етади. Туғилмоқ ва ўлмоқ дея аталмиш икки манзилнинг ўртасида сарсон қолган инсон идроки, дунёга тааллуқли ҳақиқий қонун-қоидалар

билан бошқарилмаса, бу нисбий оламдан ҳақиқий Ватанга маънавий йўл топиб бўлмайди. Кишининг ҳар бир дақиқаси, ҳатто ҳар бир нафаси фазилатли амалларга бағишланиши керак. Таъбир жоиз бўлса, вақт намланган совунга ўхшайди. Уни қўлда тутиб туриш жуда қийин. Сирғалиб, тушиб кетаверади.

Ўтган вақтнинг ортга қайтмаслиги ва ўрнига алмашмаслигини англамайдиган одам йўқ. Ҳар бир кун ўз якунини, ҳар бир соат ҳам ўз ниҳоясини топади. Кунни, соатни ҳатто лаҳзани қайтариш ёки бошқаси билан алмаштиришга ҳеч ким уриниб ҳам кўрмаган. Отилган ўқ изига қайтмаганидек, умр ҳам изига қайтмайди. Ўтган вақтнинг ўрнини келаётгани босмайди. Бой берилган вақти ўрнини тўлдириб, хотиржам яшаётган инсонни ким кўрган? Ортга қайтиш, вақт чизиғидан илгарилаш ёки ўтмишга саёҳат қилиш фақат фантастик асарлардагина учрайди. Аслида эса бу ақлга сиғадиган нарса эмас. Ҳасан Басрийнинг ажойиб ҳикматлари бор: «Ҳар бир тонг ёришадиган кун борки, инсон боласига нидо қилади: «Мен янги яратилдим. Ишларингга шоҳидман, мендан фойдаланиб қол. Кетар эканман, Қиёматга қадар қайтмайман». Кўп кексаларни учратамиз, улар ёшлик даврларининг яна бир бора қайтишини орзу қиладилар. Лекин бу амалга ошмайдиган орзу, холос. Бунақанги орзуларнинг озию кўпи ҳеч нарсани ўзгартирмайди. Шоир айтадики:

Кошки қайтсайди ортга агар бир кунга ёшлик,
Унга айтардим бошга нелар солди кексалик.

Бошқа бир шоир умрнинг қай тарзда ўтишини тасвирлаб, унинг кечаю кундузлари ортга қайтмасдан кетади ва бунга умид йўқ, деб ёзади:

Киши кетар умрининг жиловин тутиб,
Ою кунлар оралаб фонийлик сари,
Туну кунлаб тонглару тунларини кутиб,
Дунёдан кўчар мудом қаброа сари.

Вақт инсон эга бўлган нарсаларнинг энг нафиси эканини ўтмиш донишмандлари кўп таъкидлашган. Модомики, вақт тез ўтувчи ва ортга қайтмас экан ва уни бирон нима билан алмаштириб бўлмас экан, у инсон эга бўлган нарсаларнинг энг нафиси ва қийматлисидир. Вақтнинг нафислиги ҳар бир амал ва ишлаб чиқариш учун манба, асос бўлишидир. У ҳаётда хоҳ шахс, хоҳ жамият бўлсин, инсон учун асл сармоя ҳисобланади.

Донолардан бири айтганидек: «У ҳаётдир. Инсон ҳаёти эса унинг туғилган онидан токи вафот онигача яшаб ўтадиган вақтидир». Бу хусусда Ҳасан Басрий ҳазратлари яна дедиларки: «Э Одам боласи, сен ташкил топган кунлардан иборатсан. Сен учун бу куннинг кетиши умрингнинг бир қисми кетиши демакдир».

Биз туғилган кунларимизни имкон борича дабдаба билан ўтказишга ҳаракат қиладиган бўлиб қолдик. Албатта, маълум бир ёшга етганимиз учун Яратганга шукр қилишимиз керак. Шукр қилиш учун йилда бир марта туғилган кун келишини кутишимиз шарт эмас. Ҳар нафасимиз, ҳар кунимиз учун шукр қилишимиз лозим эканини аввал айтдик. На-

заримда туғилган кун фақат шодиёнадан иборат эмас. Бу кун инсон умрининг бир йили ўтганига далилдир. Бошқачароқ айтсак, бу дунёдаги ҳаётимиз бир йилга қисқариб, боқий дунёга ўтишимиз яна бир йилга яқинлашди, демак. Абу Али Даққоқ айтганларидай, «Ҳар бир кун менинг бир қисмимни олиб, ўтиб кетади. Қалбда ҳасрат қолдириб, ўзи бедор кетади»... Шодликка, тантанага ажратилган соатларнинг озгина қисмини фикрлашга ажратсак ёмон бўлмас эди. Фикрлаш чоғида Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) ҳазратларининг бу гапларига диққат қилишни тавсия этамиз: «Мен бир куннинг қуёши ботиб, ажалим билан орамиздаги масофа қисқариб, ўша кунлик яхши ишларим кўпаймаганига қилган пушаймонимдек қаттиқ пушаймон қилмадим!.. Агар кун ўтган ва мен ўзимни Аллоҳ таолога яқин қиладиган илмимни зиёда қилмаган бўлсам, шу куннинг чиққан қуёши мен учун баракали бўлмагандир».

Инсон умри давомида кўп пушаймонлар ейди. Айрим ҳолларда пушаймон туфайли тавба қилиб, тўғри йўлга тушиб олади. Лекин икки ҳолда унинг пушаймони асқатмайди. Биринчиси — жон бериш, охират остонасидан ўтиш пайтидаги пушаймони. Инсон охират сари юзланган маҳалда унга яна бир оз муҳлат берилишини ёки йўқотган нарсасини тўғрилаб, бузганини тузатиб олиш учун озгинагина вақтнинг ортга қайтарилишини орзу қилади. Лекин, бу иложсиз бир нарса!

Иккинчиси — охират диёрига кўчилганида ҳар бир жон амалига яраша мукофотланиб ёки жазоланиб, жаннатийлар жаннатга, дўзахийлар дўзахга киритилган бир пайтда дўзахийлар дунё ҳаётига яна бир бор қайтишни, ҳаётларини янгидан бошлаб, яхши амаллар қилишни хоҳлаб қоладилар. Бироқ улар истаётган нарса ҳақиқатдан нақадар узоқ! Чунки у вақтда муҳлат замони тугалланиб, ҳисоб бериш замони келган бўлади.

Аҳли дониш «Манфурликнинг аломати вақтни зое кетказишдир», деб таъкидлашган. Ва яна: «Вақт бир қиличдир, гар сен уни кесмасанг, у сени кесади!» дейишган. Демак, бу қиличга ҳоким бўлиш учун моҳирлик талаб этилади. Бу қилични яхши ишлата билиш, аҳамиятли нарсаларни олиб, аҳамиятсизларини четда қолдириш лозим. Бу эса ҳақиқатни англаб етган ақл билан бўлади. Вақтни қадрлашнинг энг синалган йўли — яхши ишларни бажаришга интилиш ва шошилишдир. Қуръони каримда бундай баён этилган: «Ҳар кимнинг ўз юзланадиган тарафи бор. Бас, яхши ишларга шошилингиз! Қаерда бўлманг, Аллоҳ таоло сизларнинг барчангизни ҳисоб-китоб учун келтиради» (Бақара сураси). (Бу ўринда изоҳ зарур: яхши ишларни қилишга шошилиш билан шошқалоқлик бир нарса эмас. Биринчиси — фазилат, иккинчиси — иллатдир.)

Биз бу фазилатни эгаллашда вақтнинг қадрига ета олган олимлар ҳаётидан ўрнак олсак арзийди. Бундай олимлар ўзлари турган мавқедан яна ҳам гўзалроқ даражага интилганлар. Шу жиҳатдан уларнинг бугуни кечасидан, эртаси бугунидан афзалроқ бўлар эди. Бу хусусда улардан бири: «Кимнинг бугуни кечаги каби бўлса, у алдангандир ва кимнинг бугуни кечагисидан ёмон бўлса, у лаънатлангандир», деган эди. Улар вақтларини манфаатли илм таҳсил қилишга, фойдали ишларга ё нафс тарбияси ёки бошқаларга фойда келтиришга ишлатишларидан ташқари, бирор кунни ёки ярим кунни ва ё қисқа муддатни бўлсин, беҳуда сарф

этишдан қизғанишар эди. Токи ўзлари сезмай қолиб, умрлари бўш ишларга сарф бўлиб, гарду ғуборга, кўпикка айланиб кетмасин. Ўтаётган ҳар бир кунни ҳам ўзи учун ва ҳам атрофидагилар учун илм, маърифат, иймон ҳамда эзгуликларни юксалтиришда фойдаланмасликни улар Аллоҳ таоло неъматига ношукурлик ва вақтга ҳурматсизлик бўлади, деб ҳисоблашар эди. Хорижга сафар қилганимда шундай бир аллома билан учрашиш бахти менга насиб қилган эди.

Азизлар, эҳтимол «Ўгай она», «Қайнона» романларини, «Саодат асри қиссалари» китобини ўқигандирсиз. Бу асарлар муаллифи Аҳмад Лутфи билан кўришмоқ умидида Туркиянинг Бурса шаҳрига бордик. Университетнинг илоҳиёт факультети декани ниятимизни билиб алломага қўнғироқ қилдилар-да «Хўжам ҳозир келадилар», дедилар. Биз «у киши уйда эканлар-у бирор соатларда келиб қолар эканлар», деб ўйлаб, кутдик. Тахминан икки соат кутдик. Декан яна бир қўнғироқ қилдилар-да, «хўжам ғоят банд эканлар, ҳузурларига чиқа қолайлик», дедилар. Аҳмад Лутфи биз кутаётган хонадан икки қават юқорида, ўз кутубхоналарида иш билан банд эканлар. Суҳбатимиз охирида ўзбек китобхонлари номидан у кишини шаҳримизга таклиф қилдик. «У ерга бориб нима қиламан, мен қиладиган зарур иш борми?» дедилар. Декан эса кулимсираганича деди: «Хўжам сафарда юриб вақт сарфлашни ёқтирмайдилар. Вақтни ғоятда қадрлайдилар. Ўтган йили хориждаги илмий кенгашга юборган эдик, мажлисдаги сафсатабозлик ёқмай, эртасигаёқ қайтиб келдилар...»

Фалак ва Ер тинмай айланар экан, инсонлар ҳолати ҳам енгиллик ва қийинчилик, бойлик ва камбағаллик, саломатлик ва хасталик, хурсандчилик ва маҳзунлик, машаққат ва роҳат орасида айланаверади. Булар ақли бор кимсаларга бир дарс, қалби борларга панду насиҳат, басират эгаларига ибратдир. Аммо ақл эгалари тафаккурдан, қалб эгалари шуурдан, басират эгалари ибрат назаридан маҳрум бўлсалар, улар учун кеча ва кундузнинг алмашинуви ҳеч қандай маъно касб этмайди. Вақт — олий муаллимдир. Аммо, не кўргиликки, у барча ўқувчиларини ҳалок қилади. Ҳа, вақт чиндан ҳам кескир қиличдир, у ҳеч нарсага қарамай ўтади-кетади. Инсон эса войвойлаганича қолаверади. Бизнинг «вақт ўтмоқда» деган ўйимизда андак хатолик бор, вақт эмас, ўзимиз ўтиб боряпмиз.

Азизлар, агар бир одам вақтнинг шариф ва азиз бир нарса эканини ҳис эта олса, ишонингки, у одам умрини роҳат ва фароғатда кечиради. Вақт нақд олтиндир, уни зое этганларнинг бозор айланиб, бўш қўл билан қайтганлардан фарқлари йўқдир, бунга диққат қилиш шарт. «Молу пулинг кетса кетсин, бироқ, вақтинг зое кетмасин» дейдилар. Вақтни фойдали ишларга сарф этишни билган киши молу дунёсини ҳам керакли жойларга сарфлашни билади ва саодат йўлида унга тўсиқлар бўлмайди.

Мазкур мавзуга илова равишда ақл исрофи мавжудлигини айтиб ўтмоқчиман. Кишининг бир илмни ёки ҳунарни эгаллаб, сўнг бошқа ишлар билан шуғулланиб юриши ана шу исрофга киради-ки, бу ҳақда аввалроқ ҳам тўхталган эдим. Менга бир одамни мақтаб: «Жуда зийрак одам, тўртинчи қаватга нечта зина босиб чиққанигача билади», дейишди.

Мен эсам ажабландим: зинанинг нечталигини билиши шартми? Шунга исроф бўлган зеҳни ва хотирасини фойдалироқ нарсага сарф қилса бўлмасмикин? Бу нарсани жиноятга доир текширув ўтказувчи билиши зарурдир. Лекин меҳмонга келган одамнинг «уйингизга бир юз эллик зинани босиб кўтарилдим», дейишидан маъно борми? Ё «шунга яраша эҳтиром қилинг», демоқчими? Ундан кўра юқорига кўтарилгунича тасбеҳ айтиб, савобини мезбонга бағишлагани дурустроқ эмасми?

Телевизорда бир она олти яшар боласини мақтаяпти: икки юздан ортиқ қўшиқни ёд билар экан. Худо болага шундай ўткир зеҳн ва хотира берган экан, қўшиқ ёдлашдан нима фойда бор? Аллоҳ таолонинг каломини, ҳадисларни ёдлашга ёки илм эгаллашга сарфласа бўлмайдими? Бу исроф учун бола айбдор эмас, ота ва она гуноҳкордир.

Ҳаётда ақлни беихтиёр равишда исроф қилиш ҳоллари ҳам учрайди. Биздан олдинги, хусусан бизнинг авлодда шундай бўлган. Мактабда, сўнг олий ўқув юртида мутлақо кераксиз, ҳатто «Дарвинизм» каби зарарли фанларни ўрганиш учун ақлимизни сарф этганмиз. Ўзингиз айтинг, жарроҳ ёки муҳандис учун Ленинниинг бемаъни асарларини йиллар давомида ўқиш шартмиди?

Ҳар биримизни исроф васвасаси ҳар он, ҳар дақиқа, ҳар қадамда таъқиб қилади. Демак, исрофдан сақланиш лозимлигини бир нафас ҳам унутмасилигимиз шарт экан. Бу йўлда ҳамиша зийрак бўлиш фазилатини беришни Раббимиздан сўраб, дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! Дўзах азобидан қўрқувчи, жаннат роҳатларидан умид қилувчи бандаларинг қаторида Ўзингга илтижо қиламиз: бу дунёдаги исрофнинг барча турларидан бизларни асра. Исроф — нафсоний иллатдир. Бу иллатга мубтало бўлиб қолмаслик учун Ўзингдан паноҳ тилаймиз. Бизларни Ўзинг яратдинг ва ўлдирувчи ҳам Ўзингсан. Тириклигимизда солиҳ бандаларинг қатори бизларни нафс ёмонликларидан муҳофаза қил. Э раббимиз Аллоҳ! Сендан офиятни сўраймиз. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

АЁВСИЗ ИЛОН

Қарз — кишини хомуш қилувчи аёвсиз бир илон кабидир. Унинг заҳридан қарздор ҳам, қарз берувчи ҳам азият чекади. Албатта, ночор одамга ёрдам бериш — улуғ савоблардан. Аммо бу савобга етишмоқнинг ҳам ўз имтиҳонлари мавжуд.

Аввало, қарз олувчилар ҳақида:

Маълум бир харажатга етарли маблағи бўлса ҳам бошқалардан қарз сўровчилар бор. Улар ўзларини бошқаларга ночор кўрсатишни истайдилар. «Одамлар мени камбағал десин, пулим борлигини билиб қолмасин», дейдилар. Уларнинг айримлари қарзни тез қайтаради, бошқалари ўзини янада бечораҳол кўрсатиш учун қарздан қутулишни галга солаверади. Пули бўлатуриб, ҳожатсиз равишда қарз олувчилар жон таслим қилиб қолсалар гуноҳларни ортмоқлаб боришларини билармикинлар? У дунёда бечораҳоллик пул билан ўлчанмаслигини-чи? Фоний дунёда кўп са-

воб топдинг — боқий дунёда бойсан. Бу бойлик неъматини яширишга уринмайсан. Гуноҳлар ботқоғига ботиб бордингми — у дунёда сенга биров савоб бойлигидан қарз бериб тура олмайди.

Баъзи биродарларимиз чиндан ҳам кўмакка муҳтожлар. Минг хижолат билан бировдан қарз сўрайдилар. Вақтида беролмайдилар, балки умуман қарздан қутулолмаслар. Уларни бу дунёдаги ҳижолатликдан, у дунёдаги азоблардан холи қилиш — нақадар олижаноблик! Аллоҳ таоло розилиги учун қарздан воз кечиш беназир фазилатлардан ҳисобланади. Аллоҳ таоло саховат эгаларини мукофотлашни ваъда қилган ва Аллоҳ таоло ваъдасига хилоф қилмайди. Яқинда бир биродаримиз кўзларида ёш билан бир воқеани ҳикоя қилиб берди: «Ўн йилнинг нари-берисида топиш-тутишим яхши эди. Биродарим эса муҳтожликда қолиб мендан қарз сўради. Бердим. Аммо бошига кулфат тушиб қарзни ваъда қилган муддатда қайтара олмади. Яқин йилларда қайтариши маҳол эди. Билардимки, мўмин биродарим кулфатда ётган чоғида ҳам қарзини қайтаролмаганидан эзилади. Шунда мен Аллоҳ таоло розилиги учун у қарздан буткул кечдим ва бу қароримни яқин қариндошлари орқали унга етказдим. Орадан йиллар ўтди. Биродаримнинг боши устидаги кулфат булутлари тарқади. Ишлари юриша бошлади. Ўзини ўнглаб олди. Биз кўп суҳбат қурардик, бироқ, ўтган йиллардаги қарз воқеаси тилга олинмасди. Мен ҳатто бир ишора билан эслаб қолишдан ҳам чўчирдим. Эсласам миннат бўлишини, биродаримни хижолат қилишимни билардим. Яқинда ўзимнинг моддий аҳволимда бир оз ночорлик сезилди. Бировдан қарз сўрашга ҳожат бўлмаса-да, қийинчилик билиниб қолганди. Менинг бу аҳволимни ҳеч ким, жумладан, ўша биродарим ҳам билмасди. Тўлов муддатига бир кун қолганда, кутилмаганда ўша биродарим келиб қолди. Мен бу ташрифдан ажабланмадим. Чунки у тез-тез келиб турарди. Суҳбатлашиб ўтирдик. Мен мушкул аҳволимни баён қилмадим. Хайрлашар чоғида у «Биз сиз билан қиёматлик биродармиз, биродарларнинг бир-бирига ҳадя қилиб туриши лозимлигини Пайғамбаримиз алайҳиссалом айтганлар», деб қўлимга пул тутқазди. Мен ўша қарзни шу баҳонада қайтармоқчи, деган хаёлга бориб, қўлимни тортдим, олмадим. У эса пулни чўнтагимга солиб қўйди. У кетганидан кейин пулни олиб санасам, олган қарзидан икки ҳисса кўп эди. Аллоҳ таолонинг марҳаматига яна бир бор шукр қилдим».

Мавзуга қайтамиз: атрофимизда қарз сўровчи яна бир тоифа борки, уларни маккор, ҳийлагар, деб атамоқ жоиз. Қарз олиш эвазига яшашга ўрганиб қолган бу малъунларга охиратни эслатсангиз эшитармикинлар? Агар қулоқларига қўрғошин қуйилиб қолмаган бўлса эҳтимол, эшитарлар. Бундан умидвормиз ва бундайларга инсоф беришни Яратгандан сўраймиз. Бир одамни биламан: баъзан «болларимга шакар олишим керак, минг сўм бериб туринг», деб, баъзан эса бошқа баҳона билан сўрайди. Бу ҳол такрорланавергач, дедимки: «Биродар, «бериб туринг», деманг, чунки барибир қайтариб бермайсиз. «Бериб туринг», деб олиб, сўнг гуноҳкор бўлиб қоласиз. Шунинг учун «садақа қилинг ёки ҳадя қилинг», деяверинг». Гапимга тушунгандай бўлган эди. Лекин яна бир

рўпарамдан чиққанида «болаларимга пайпоқ олишим керак, икки минг сўм бериб туринг», деб ялинди. Ёши ўттиздан энди ошган, жисмонан бақувват, лекин меҳнат қилишга бўйни ёр бермайдиган, ҳалол-ҳаромни тушунтирсангиз ҳам ўзини тушунмаганга оладиган бу одамга яна нима дейиш керак, ҳайронман...

Яна бир тоифа, муҳтожликда олади, ҳожати раво бўлиб, қўлига пул тушгач, қайтаргиси келмайди. Қайтарса, худди юраги узилиб чиқадигандай. Қарз берган одам унинг уйига қатнайвериб чарчайди. Инсоф, виждон каби фазилатларни эслатиб тушунтирмоқчи бўлади, ҳатто дўқ-пўписа ҳам қилади. Пайғамбаримиз алайҳиссалом имконияти бўлатуриб қарзини ўз вақтида тўламасликнинг зулм эканини таъкидлаганларини эҳтимол у одам билмас. Майли, ўзимизни шундай деб овута турайлик. Лекин буларни била туриб ўзини гуноҳдан тўхтатмайдиганлар ҳам бор, шундай эмасми?

Бир хонадонга уч-тўрт йигит бостириб кириб «Ўғлингиз биздан шунча миқдорда қарз олган, агар бугун қайтармасангиз ўлдирамиз» дейишади. «Ўлдирсанглар ўлдираверларинг», дейди ота. Қарздорни ўлдиришдан нима фойда? Ўлади — кетади. Қарз берган пулига куйиб қолаверади. Демак, кутишдан, талаб қилишдан ўзга чора йўқ. «Боламни ўлдирсанглар ўлдираверларинг» дегувчи ота буни билгани учун ҳам қарзни қайтаришни ўйламайди. Ўғил-ку, ёш, қарзни қайтармаслик нечоқлик гуноҳ эканини фаҳм этмас. Турмушда кўп нарсани кўрган ота-чи? Наҳотки ўғлини гуноҳдан асраб қолишни ўйламаса? Қарз бергувчилар уни ўлдиришмас, тақдирга тан берарлар балки. Лекин қарзни қайтармай лафзига хиёнат қилгани учун Аллоҳ томонидан берилажак жазодан наҳот қўрқмаса?

Бир гиёҳванд йигит тўсатдан вафот этади. Жаноза намози ўқилишидан олдин имом-хатиб одат бўйича «Болангиз ҳаётлик чоғида қарз кўтарган бўлса, қайтаришни зиммангизга оласизми?» деб отадан сўрайди. Ўғлининг ўлиги тепасида, жамоат гувоҳлигида ота қарзни тўлашни зиммасига олади. Лекин қарз берганлар ҳақларини талаб қилиб келишганда «Қарзни ўғлимга бергансанлар, гўрига бориб талаб қилиб олаверларинг», дейди. Пул ҳамма нарсадан ширинроқ, қадрлироқ, азизроқми? Наҳот фарзандига боқий дунё азобларини раво кўрса?! Ахир фарзанднинг оёғига тикан кирса ота-онанинг қалбига санчилгандай бўлади-ку? «Боламнинг қарзини тўлайман», деб тобут устида сўз берган ота кўпчилик ҳузурида берилган ваъданинг ўзи кифоя қилмаслигини, ваъда ижро этилгачгина боласи зиммасидаги қарздан соқит бўлган ҳолда у дунёга кетишини билмасмикин? Охират саодатини арзон-гаровга сотаётганини наҳот фаҳм этмаса бу одам?

Бир латифа бор: Анвар деган йигит Асқар деган дўстига қарз беради. Қарзни қайтариш муҳлати ўтади. Асқардан эса дарак йўқ. Анвар унинг уйига бориб, ҳақини талаб қилади. Асқар аҳволи хароблигини баён қилиб кўзига ёш олади. Унга раҳми келган Анвар қарзнинг бир қисмидан воз кечиб, янги муҳлатни белгилайди. Бу муҳлатда ҳам қарз қайтарилмагач, дўстининг уйига яна келади. Асқар яна фиғон қилади. Анвар яна қарзнинг бир қисмидан кечади. Шу тарзда қайта-қайта келиб қарзнинг учдан биридан воз кечади. Охирги қисмини талаб қилганида

Асқар унга қараб ўпкалайди: «Бунча бесабрсан, бунча шошиласан! Ахир секин-секин тўлаяпман-ку, чида. Яна озгинаси қолди»...

Бу-ку, ҳазил. Ўртада пул можароси бош кўтарганда ҳазилга ўрин қолмайди. Дўст дўстга, ака укага, ҳатто ота болага душман бўлиб қолиши ҳеч гапмас. Қарзни қайтаришни истамайдиган тоифа муттаҳамликнинг турли йўлларини ўзлаштирган бўлади. Бир йигит дўстига қарз беради-ю, ундира олмай қийналади. Чорасиз қолгач, отасига воқеани баён қилиб маслаҳат сўрайди. Шундан сўнг ота-бола қарздорнинг уйига бориб қатъий талаб қўядилар. Ҳатто қўрқитиш ниятида дўқ-пўписа қилиб, муҳлатни белгилайдилар. Виждон фазилатига бегона қарздор эса милицияга мурожаат этиб, уларни тамагирликда, босқинчиликда айблайди. Оқибат шундай бўладики, қарзини ундириш учун келган ота-болага милиция томонидан тайёрланган, махсус бўёқ сурилган пуллар берилади-ю, улар «жиноят устида қўлга тушган тамагирлар» сифатида қамоққа олинадилар. Қарздор аввалги гуноҳига энди туҳмати учун яна гуноҳ ёзилганини, қиёматда бунинг азоби янада ёмон бўлишини тасаввур ҳам қилмагандир. «Гуноҳлари учун Худонинг жазо беришини» билмас эди, дея олмаймиз. Чунки бу ҳақда кўп гапирилади. Улар охиратдаги азобни эшитганлар, фақат ишонмайдилар. Ишонганларида қўрққан бўлар эдилар.

Қарз олиш ва бериш қадимдан мавжуд. Шу боис дин бу масалани эътибордан четда қолдирмаган. Аниқ тартиблар жорий этилган. Афсуски, бугунга келиб бу тартибларга риоя қилинмайди. Шу тартиблардан бири — қарзни гувоҳлар иштирокида бериш. Айримлар «қариндошим-ку», дейди, бошқалар «яқин дўстим», деб ишонади, гувоҳларсиз қарз беради ва бунинг оқибатида ойлар, ҳатто йиллар давомида пулини ундиролмай сарсон бўлади. Бировлар тилхат ёзиб бериб ишонтиради. Гувоҳлар ва нотариус тасдиқламаган бу тилхатнинг ҳеч бир қуввати йўқ. Шундай муттаҳамлар ҳам борки, қарз берувчини ишонтириш учун паспортини қолдиради ва... бир ҳафта ичида «ҳужжатимни йўқотдим», деб янгисини олволади.

Қарз бериб бировнинг ҳожатини чиқарган кишининг ҳимматига балли, деймиз. Лекин ҳиммат савобини миннат гуноҳи билан ювиб ташлайдиганлар ҳам борки, бундан огоҳлантириб қўйиш керак бўлади. Бир танишим айтиб берган эди: зарурат туғилиб қолганда яқин дўстидан озгина қарз олибди. Пулнинг миқдори кўп бўлмаса-да, дўсти ҳар кўришганда қарз берганини писанда қилаверибди. Бундан ғаши келган қарздор пулни қайтариш имконияти бўлса ҳам галга солаверибди. Бир куни қарз берган дўстининг хасталаниб, касалхонага ётганини эшитгач, зиёратга бориб, қарзга олган пулини қайтарибди. Дўсти «шу ерга олиб келишинг шартмиди, шунча кутган яна икки ҳафта кутардим», дебди. Қарздор гапни насияга оладиганлардан эмасди, бу киноядан ғашланиб: «Энди оғайни, рангинг кетиб қолибди, икки ҳафтадан сўнг бормисан ё йўқмисан, ўз қўлингдан олган эдим, ўз қўлингга бера қолай», дебди. Дўстнинг бу ҳазили кўпол, албатта, лекин қарз берувчида ҳимматга қўшимча равишда озгина сабр бўлса, кўнгилга ботадиган гап ўқига дуч келмасди.

Қарз берган яна бир одам тўйми, маъраками, қаерда бўлса ҳам қарздор дўстини маломат қилаверади. Бундан ранжиган дўст «Ҳеч бўлмаса бегона одамлар орасида гапирмагин», деса, у: «Пулимни қайтариб бермагунингча тинмайман. Ўлсанг, кўмишаётганда гўрингнинг тепасида туриб ҳам гапираман!» дейди. Уларнинг жанжалига гувоҳ бўлаётган учинчи дўст унга «Ўзинг ундан олдин ўлиб қолсанг-чи?» деб сўрайди. Қарз берган одам шунда ҳам бўш келмай: «Ўғлимга тайинлаб кетаман, ўғлим гапиради!» дейди. Шунда учинчи дўст уларни муросага келтириш учун қарз берувчига дейдики: «Дўстим, биз болаликдан бирга ўсганмиз. Сен берган пулингга ҳозир муҳтож эмассан. Бу дўстимизнинг топар-тутари яхши бўлганда уйида кўп меҳмон бўлганмиз. Ҳозир қўли калталик қилиб турибди. Тўғри, берган пулингни талаб қилишга ҳаққинг бор. Лекин инсоф билан сўра, дўстимизни бировларнинг олдида мулзам қилма. Дўстимизнинг бу аҳволга тушиб қолгани аслида бизлар учун ҳам иснод. Сен, яхшиси, берган қарзингдан Аллоҳ таолонинг розилиги учун кечгин-у, охиратингни янада обод эт». Агар шайтон кишининг кўзи олдига пулдан парда тортиб қўйса, қийин экан. Охират боғлари ҳам кўринмай қоларкан. Қарз туфайли дўстларнинг ораси бузилди, қиёмат азоби нақд қилиб қўйилганига эса эътибор бермадилар.

Бошқа бир ибратли воқеага ўзим гувоҳ бўлган эдим. Ёши ўттизга етмаган кишининг жанозасида имом-хатиб маййитнинг акасидан қарзни адо этишни сўраб бўлгач, шу кўчада яшайдиган отахон олдинга чиқиб дедиларки: «Биродарлар, бу укамиз мендан фалон сўм қарз олган эдилар, сизлар гувоҳ бўлинглар, мен Аллоҳ таолонинг ризоси учун бу қарздан кечдим. Мен бу хонадонга зинҳор қарзимни талаб қилиб кирмайман, хижолат бўлмасинлар»... Баъзи бировлар «шу гапини марҳумнинг акасига секин айтса бўларди-ку», деб ҳам қўйишди. Лекин, бизнингча, ибрат юзасидан қаралганда, отахоннинг бу ишлари айни муддао бўлди.

Қарз олди-бердисига доир машмашаларнинг келиб чиқиш сабабини жоҳилликдан қидириш керак. Агар кишида илм бўлса ва бу илмига амал қилса ёки илм олишга интилувчилардан бўлса Аллоҳ таоло ва унинг элчиси томонидан кўрсатилган тўғри йўлдан юради ва боши ғавғолар дўлига учрамайди.

Қуръони каримнинг Бақара сурасидаги «Ояти мудояна» — «қарз олди-бердиси ояти» номини олган оятда турмушда тез-тез учраб турадиган, одамни одамга душман қилиб қўйишга, ҳатто жонига қасд қилишга қодир бу масаланинг одилона ечими кўрсатиб берилган. Қуръони каримдаги энг узун оятнинг маъносини «Тафсири ҳилол»дан фойдаланган ҳолда, шошилмасдан, атрофлича ўрганишга ҳаракат қилиб кўрайлик:

Ояти кариманинг «Э мўминлар!» (Муҳтарам уламоларимиз «Эй иймон келтирганлар!» деб ҳам таржима қилишганки, ҳар икки хитоб бир-бирига зид эмас, балки айни бир маънони англатади. Яъни иймон келтирган банда мўмин бўлади) деб бошланишида ҳам ҳикмат бор.

«Э мўминлар! Бир-бирларингиз билан қарз беришиб муомала қилган вақтларингизда у қарзларингизни адо қилиш муайян бир вақтгача маълум бўлса, у қарзларингизни ҳужжат тариқасида ёзинглар». Бу жараёнда қарз олувчи билан қарз берувчининг номи албатта ёзилиши керак. Қарзнинг миқдори, қайтарилиш муддати қачон экани аниқ

кўрсатилиши шарт. «Сизларнинг ўрталарингизда қайси бирларингиз котиб бўлсангиз, адолат билан ёзсин», яъни қарз миқдорини кўп ёки оз қилмасдан, тўғри ёзсин. Демак, қарз олди-бердиси ҳақидаги ҳужжатни қарз олувчи ҳам, қарз берувчи ҳам ёзмайди. Балки, бу вазифани учинчи — холис бир шахс адолат билан бажаради. Қарз олди-бердисига доир ишлар одатда кишига озми-кўпми ташвиш келтириши маълум. Шунинг учун айрим биродарлар оқибатда бош оғриғи бўладиган ишдан ўзларини четга олишни маъқул кўриб, ёзувчи сифатида иштирок этишни истамайдилар. Ана шу ҳол эътиборга олиниб, дейиладики: «Ҳеч бир котиб Аллоҳ унга билдирганидек ёзишдан бош тортмасин, албатта ёзсин». Демак, ёзишни биладиган одам ёзишдан бош тортмаслиги керак. Чунки Аллоҳ таоло унга ёзмоқ илмини ато қилган экан, энди шу неъматнинг шукронасига ёзишдан ибо қилмаслиги лозим. Бу иш — савобли иш. Бу иш — Аллоҳ таолонинг амрига биноан бўлаётган иш. Жамоатга керак бўладиган ишларда ҳожатмандларнинг ҳожатини чиқаришга мусулмонлар доимо тарғиб қилинадилар. Шунинг учун ҳам, котибликка таклиф қилинган одам «Бас, ёзсин ва ҳақ зиммасига тушган киши айтиб турсин, Роббига тақво қилсин ва ундан ҳеч нарсани камайтирмасин». Котиб бўйнида қарзи бор одамнинг иқрорини ёзади. У Парвардигорининг азобларидан қўрқиши ва ҳақдан озгинагина бўлса-да, ноқис қилиб ёзмаслиги зарур. Ояти каримадаги «ҳақ зиммасига тушган киши» дейилганда қарз олувчи киши назарда тутилган. Демак, ўртадаги холис киши келиб, қарз олди-бердисини ёзаётган пайтда матнни қарз олувчи айтиб туради. Бу нарсаларни қарз берувчи айтиб турса, қайси бир нуқтада гапни ўз фойдасига буриб юбормасин, деган эҳтиёт чораси туфайли шундай қилинади. Қарз олувчи муҳтож бўлиб тургани учун бундай қилмаслиги аниқроқ. Чунки у муомаланинг тезроқ амалга ошишига муҳтож.

Баъзан қарз олувчи кишининг эсипаст ёки кар-соқов бўлиши мумкин ёки молиявий ишлар тадбиридан бехабардир ёки ёш боладир ёки кексадир, мақсадни баён этишга лаёқати йўқдир, балки тилида, сўзлашувида нуқсон бордир... Шу боис иқрорини аниқ баён эта олмас. Бунақа ҳолатларда ўша одамнинг валийси — ҳомий вакили адолат билан айтиб туриши керак бўлади. Чунки валийлар бошқа ишларда ҳам ўз қарамоғидагиларнинг масъулиятини оладилар: «Агар зиммасига ҳақ тушган киши эсипаст, заиф ёки айтиб тура олмайдиган бўлса, унинг валийси адолат билан айтиб турсин». «Ва сизлар рози бўладиган адолатли гувоҳлардан икки эр кишини, агар икки эр киши бўлмаса, бир эр киши ва икки аёл кишини — бири унутиб адашса, яна бири унга эслатади — гувоҳ қилинглар».

Молияга оид олди-берди чоғида орага молу пул, демакки, нафс аралашгани учун ҳам бу масалани адолат йўсинида ечиш ғоят жиддий аҳамиятга эгадир. Бу ишда бир одамнинг иккинчи одам ҳақини еб кетиши йўли ҳар жиҳатдан тўсилиши лозим. Бунинг учун адолатли котибга ёздириб қўйиш кифоя эмас, бу жараёнда мусулмонлардан икки эр кишини гувоҳ сифатида иштирок этиши шарт. Гувоҳликка ҳамиша адолатли кишилар ўтишлари зарур. Шариат ўлчовида адолатсиз бўлган кишининг гувоҳлиги қабул қилинмайди. Гувоҳларнинг

эр киши бўлиши таъкидланишининг ҳам ҳикмати бор. Ҳақиқий исломий жамиятда юқоридаги каби серташвиш, хархашали ва масъулиятли ишлар одатда эр кишилар зимасига юклатилади. Исломда аёл киши мол-дунё ташвишини чекишдан умуман озод этилган. Қарз олди-бердиси, ёзиб қўйиш ва шунга ўхшаш ташвишли ишлар билан муслималар безовта қилинмайди. Аммо кутилмаган ҳолда ён-атрофда гувоҳликка ўтадиган икки эр киши топилмай қолиши мумкин. Шундагина икки аёл бу ишга жалб қилинади. Ояти каримада гувоҳларнинг адолатли бўлишлари устига, яна муҳим шарт қўйилади: қарз берувчи ҳам, қарз олувчи ҳам гувоҳлардан рози бўлишлари керак. Кейинчалик бирор келишмовчилик чиқиб қолса, «гувоҳларга ишончим йўқ эди, бу гувоҳлар қарши томоннинг одамлари экан», деганга ўхшаш гапларга ўрин қўймаслик учун бу ишонч қарор топиши зарур.

Ояти каримадаги икки аёл кишининг гувоҳликка ўтиши масаласида баъзан тушунмовчиликлар бўлиб туради. «Ислом аёлни тўлиқ одам ўрнида кўрмайди, шунинг учун гувоҳликка ўтишда икки аёлни бир эр киши билан тенглаштирган», деган бемаъни ва асоссиз даъво ҳам учраб қолади. Аслида эса мутлақо ундай эмас. Шариатда шундай ишлар борки (мисол учун, идда, туғиш, эмизиш каби масалалар), унда мингта эр кишининг гувоҳлиги ўтмаса ҳам битта аёлнинг гувоҳлиги ўтади. Агар шу ҳукмни ушлаб олиб, «Ислом эр кишиларни одам ўрнида кўрмайди, чунки фалон-фалон ишларда уларнинг гувоҳликлари қабул эмас», дейилса кулгили-ку? Ояти каримада мавзу серташвиш ва ўта масъулиятли ҳисобланган қарз олди-бердиси, хусусан, гувоҳлик ҳақида бораётганини унутмаслик керак. Таъкидки, аёллар бундай «бошоғриқ» ишларда қатнашиб ўзларини қийнамаганлари дуруст. Зарурат туфайли иштирок этган тақдирларида ҳам эҳтиёт чораси юзасидан бир эмас, икки аёл жалб қилинади. Ҳеч кимга сир эмаски, аёл кишининг кўнгли бўш, таъсирчан, меҳри дарё бўлади. Оналик учун зарур бўлган бу сифатлар талашиб-тортишиш ва уруш-жанжалда тескари натижа бериб қолиши ҳам мумкин. Агар икки киши бўлсалар, бирлари ниманидир унутсалар иккинчилари эслатиб, гувоҳликни адолат билан адо этадилар. Айнан мана шу эътибордан қарз олди-бердисида икки аёл гувоҳ бўлиши шарт қилинганки, ўзгача маънолар ахтариб адашмаслик керак.

Орамизда гувоҳликни ортиқча машмаша, кераксиз бош оғриғи деб ҳисобловчи ва бу савоб ишдан бўйин товловчилар ҳам топилиб туради. Шундайларга қарата ояти каримада *«Кимки гувоҳлик учун чақирилса, бу вазифадан бош тортмасин»*, деб алоҳида таъкидланади. Бу Аллоҳ таолонинг амри экани эътиборга олинса, бунга амал қилмаган инсоннинг гуноҳкор бўлиши ойдинлашади. Ҳақиқатни, адолатни ҳимоя қилиш учун гувоҳликка ўтишлик улкан савоб ҳисобланади. Бу хусусда Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Сизларга энг яхши гувоҳ кимлигини айтиб берайми? Бу вазифага таклиф этилмай туриб шаҳодат беришга рози бўладиганлар энг яхши гувоҳлардир», деганлар.

Котиблар қарзларнинг миқдори хоҳ кўп, хоҳ оз бўлса-да, то муайян вақтга қадар олинганини аниқ ёзиб қўйишдан малолланмасликлари зарур. Мана шундай муомала қилишлар Худонинг наздида адолатдир, гувоҳлик бермоққа тўғридир. Эҳтимол қайсидир котиб пулнинг

миқдори кам бўлгани учун ёзишдан эринибми ё «эслаб қолдим, кейин ёзиб қўярман», дебми ё «озгина қарзни ёзиш шарт эмас» деган хаёлда ёки бошқа баҳонани рўкач қилмаслиги лозим. Қарз миқдоридан қатъи назар, ёзиб қўйилиши шартлиги Қуръони каримда таъкидланяптими, демак, ҳеч бир гап-сўзга, баҳонага ёки мулоҳазага ўрин йўқ — ёзиб қўйилиши шарт! Шунда шубҳага ўрин қолмайди.

Аммо юриб турган савдо ишлари бўлса, ёзиш шарт эмас. Чунки ҳамма нарса аниқ: савдо жараёни тез-тез такрор бўлиб туради, мол ҳам ўз ихтиёрида. Савдо жараёнининг ҳар бирини ёздиган бўлса иш қийинлашиб кетади. Шу боис ояти каримада дейиляптики: *«Магарки, олди-бердиларингиз тижорат тариқасида нақдма-нақд бўлса, ёзмасангизлар ҳам сизларга ҳеч зарари йўқдир. Аммо бир-бирларингиз билан олди-берди қилган вақтларингизда гувоҳ келтиринглар. Шаҳодат бермоқликда гувоҳларга ва котибларга зарар етказилмасин»*. Савдо ишларига гувоҳлик келтириш ҳақидаги ҳукмни уламолар «мандуб» деганлар. Сотувчи билан харидор ўртасида баъзи келишмовчиликлар пайдо бўлиб қолса, гувоҳлар ҳақни ўрнатишда ўз гувоҳликлари билан ёрдам берадилар. Ўрганаётганимиз ояти каримада котиб ва гувоҳларга вазифа юклатилди. Уларга бу хизматдан қочмаслик таъкидланди. Навбатдаги жумлада эса котиб ва гувоҳларнинг ҳақлари ҳимоя қилиняпти. Улар котиблик ва гувоҳлик қилаётганларида зарар тортмасликлари керак. Одатда котиб ва гувоҳлар савоб умидида вақт сарфлаб, меҳнат қиладилар. Лекин баъзан бало ва туҳматларга ҳам қоладиларки, бундай ҳол авом тилида «емаган сомсага ҳақ тўлаш» дейилур. Хайрли ишга бел боғлаганларнинг хотирини жам қиладиган, бу савобли ишга қизиқтирадиган ваъда ҳам айтилмоқда: *«Агар бунинг аксини қилсангиз, яъни улардан бирортасига зарар етказсангиз бу Аллоҳга итоатсизлигингиздир»*. Бу демак, котиб ва гувоҳга зарар келтирган шахс, фосиқлик қилган, Аллоҳ таолонинг амридан чиққан бўлади.

Кимса сафарда эканида қарзга муҳтож бўлиб қолса нима қилади? Қуръони каримда бунга ҳам жавоб топамиз. Бақара сурасининг икки юз саксон учинчи оятида бу маънони ўқиймиз: *«Бас, агар сафар узрасида бўлсангизлар ва ёзувчи котибни топа олмасангизлар, бир-бирларингизга қарз ё омонат берганда бир-бирларингиздан гаров олинглар. Агар баъзиларингиз баъзиларингизга омонатдор бўлсангизлар ва гаров олмасангизлар, бас, у ҳолда омонат олган киши ё қарз олган киши Аллоҳдан қўрқсин-да, омонатни эгасига топширсин ё қарзни адо этсин. Э шоҳидлар, шаҳодатни (гувоҳликни) яширмай адо этинглар. Ҳар кимки шаҳодатни адо этмасдан, дилида яширар экан, унинг дили гуноҳкордир. Аллоҳ таоло амалларингизни билгувчидир»*. Сафарда ўзига яраша қийинчиликлар, ҳатто кутилмаган фожиалар юз бериши мумкин. Ана шунда қарз олишга муҳтож одам, бирон кишидан умидвор бўлади. Инсоф эгаси унга ёрдам беришга тайёр, аммо аввалги ояти каримада зикр қилинган шартни бажаришга, яъни олди-бердини ёзиб қўйишга котиб йўқ. Мазкур ояти карима бундай шароитда ноқулай ҳолатдан чиқишнинг йўлини кўрсатади: қарз берувчига қарз олувчи гаровга нимадир беради. Гаровга қолдирилган нарса қарзни эслатиб туради, унинг тониб кетмаслигига сабаб бўлади. Воқеа сафарда юз бе-

раётгани учун ўртада ёзувчи котиб бўлмаса ҳам муҳтож одамга ишониб қарз берилаверилади. Қарздор эса, қарз берувчига ишониб гаровга бирон нимасини топширади. Бу ҳолатда икки тараф ҳам бир-бирига ишонади ва омонат қўяди. Таъбир жоиз бўлса, ҳар иккала томон ҳам бир-бирининг иймон эгаси, ҳалол одам эканига ишонади. Энди икковлари ҳам омонатни адо этишлари, Аллоҳга — Роббиларига тақво қилишлари керак. Бу ўринда яна бир карра тақво — Худонинг жазосидан қўрқиш лозимлиги эслатилмоқда, ҳамма ишларда тақво асос сифатида зикр қилиняпти. Ояти каримада таъкид этилган «гувоҳликни беркитмаслик» — қозининг ҳузуридаги гувоҳликдир. Яъни, қарз ёки тижорат ишларида гувоҳликдан қочиш ёки бўйин товлаш ярамайди. Вақтики келиб, мазкур ишда келишмовчилик чиқиб қолиб, тарафлар қозига мурожаат қилишса, албатта, қози гувоҳни чақиради. Шунда гувоҳликни беркитмаслик керак. Ким гувоҳликни беркитса, унинг қалби гуноҳкордир, дейилишига сабаб — гувоҳлик ёки уни беркитиш қалбга боғлиқ ишдир.

Афсуски, Аллоҳ таоло бандалари орасидаги қарз олди-бердисига доир йўл-йўриқни аниқ белгилаб берган бўлса-да, баъзи ҳолатларда айрим одамлар адашиб қоладилар. Тангри таоло белгилаб қўйган тўғри йўлдан юриб саодатга етиш ўрнига, шайтон йўлидан юриб балога гирифтор бўладилар. Бошқаларни қўйиб турайлиг-у, «мусулмонман» деб юрганлар ҳам аксар пайтларда ўзларининг айблари туфайли қарз муомаласи юзасидан турли мушкулотларга дучор бўладилар. Улар Аллоҳ таолонинг амрига биноан иш тутмаганлари учун бир-бирларининг молларини ейдилар, уруш-жанжалларга кўмиладилар.

Баъзилар қарз сўраётганида муҳтожлиги сабабини айтади. Айримлар «пул зарур бўлиб қолди», дейиш билан чекланади. Бизнингча, сабабини очиқ айтган маъқул. Қарз берувчи эҳтимол шунга қараб бирон чора кўрар. Масалан, қарз сўровчи тўй қилмоқчи-ю, қўли калта. Бу ўринда қарз берувчи пул сўраётган биродарига тўйни дабдаба билан эмас, камтарона ўтказишга даъват этиши керак. Агар сўровчи яқин қариндош ёки дўст бўлса, илтимос қилинаётган маблағнинг маълум бир қисмини ҳадя сифатида берса нур аланнурдир. (Масалан, беш юз минг сўм сўралаётган бўлса, шунинг юз ёки икки юз минг сўми ҳадя, қолгани — қарз). Агар банда ҳиммати баланд, саховатпеша бўлса, барча оғирликларни зиммасига олар. Эҳтимол, «майли, қарз бераман, аммо тўйингни ҳаром қилинган ичимликларсиз ўтказасан», деб шарт қўйиши ҳам мумкиндир. Агар сўровчининг иймони бўлса, шартга кўнар. Бўлмаса, бошқадан қарз олиб, ўзини хорлик ботқоғига отади.

Яна бир одам ўтган марҳумларини эслаб «йигирма оши» ёки «йил оши» ўтказиш учун қарз сўраяпти. Қарз берувчи «савоб иш экан», деб дарров пул санаб бермасдан, сўровчи биродарини бу маъракани қилишдан қайтариши шарт. «Худойи», «эҳсон», деб номланувчи бундай бидъат маъракалар қарз олиш эвазига қилинмаслигини тушунтириши зарур. Бундай маърака учун қарз берилмагани маъқул, деб ҳисоблаймиз. Чунки худойи-эҳсон ўз тирикчилигидан орттирилганда қилинади. Аслида фазилатли амал бўлган худойи ёки эҳсон жоҳиллик туфайли қарз эвазига қилинса, ўзининг ўша гўзал фазилатини йўқотади,

бандани, унинг оиласини қийнайди, муҳтожлиги ошгани, тирикчилиги оғирлашгани туфайли диндан кўнгли қолиши ҳам мумкинки, бундай бўлишдан Аллоҳ таоло асрасин!

Энди қарз берувчиларнинг имтиҳони ҳақида: наманганлик мўмин тошкентлик биродарига катта миқдорда қарз берган экан. Қарз бериш жараёни шариатга кўра, икки эр киши гувоҳ иштирокида бўлган. Қарзни қайтариш муддати аниқ белгиланган. Лекин қарздорнинг иши юришмай, пулни ўз вақтида қайтара олмаган. Орадан ойлар ўтавериб, қарзни қайтариш муддати бир неча марта ортга сурилган. Охири наманганлик мўмин икки гувоҳни ёнига олиб, қатъий талаб қилиш мақсадида Тошкентга келган. Қарздорнинг уйига келиб қарасаки, у оғир хаста. Қарздан сўз очмай, беморни безовта қилмай изларига қайтадилар. Шунда наманганлик ҳамроҳларига дейдики: «Сизлар қарз бераётганимда гувоҳ эдинглар, яна гувоҳ бўлингларким, мен Аллоҳ таолонинг розилиги учун бу қарздан кечдим!» Олийжанобликнинг олий намунаси шундай бўлади! Улар Наманганга қайтишгач, иймон эгаси тўсатдан вафот этадилар. Бу хабарни эшитган қарздорнинг ўғиллари таъзияга келиб, маъюсланадилар. «Отамиз бу кишидан қарз эдилар», деб йиғлашганида гувоҳлар марҳумнинг қарздан кечганини маълум қилиб, уларни хижолатликдан қутқарадилар.

Наманганлик иймон эгасини биз ҳам дуо қилайлик: Аллоҳим! Бу кишининг охиратини саодатли эт! Аллоҳим! У бандангга бойликка қўшиб олийжанобликни, доноликни ҳам берибсан, ана шу фазилат нури билан барчаларимизни нурлантир!

Иккинчи воқеанинг бошланиши, ривожи ҳам биринчисига ўхшайди. Фақат хотимаси ўзгачароқ. Қарз берувчи дейдики: «Биламан, сен қарзингни барибир бермайсан. Бермасанг берма! Мен сен билан қиёматда Аллоҳнинг ҳузурида ҳисоблашаман!» Ё Раб! Бу қандай даҳдаға бўлди, бу қандай нодонлик бўлди! Тўғри, қиёматда ҳисоб-китоб мавжуд. Аммо Аллоҳ билан учрашувга шу дунёвий машмашани дастурхон қилиб кўтариб бориш қайси ақлга сиғади?! Қарз берувчи икки киши эди, уларнинг бири — иймон эгаси шеригининг бу нодонлигидан аччиқланди ва дедики: «Кўриб турибман, пулни қайтариб беришга қурбилари етмайди. Аммо мен буни қиёматга қадар асрамайман. Қарзнинг ўзимга тегишли қисмидан шу оннинг ўзида Аллоҳ розилиги учун кечдим. Мен қиёмат куни Аллоҳимга юзланганимда истиғфор айтишга қурбим етса ҳам катта гап!»

Биз-чи? Биз шундай қила оламизми?

Қарз олди-бердисида четлаб ўтиш мумкин бўлмаган яна бир муҳим масала бор. Бировга қарз бериб, ҳожатини раво қилиш савоб. Аммо берган бир сўмини икки сўм қилиб қайтариб олиш оғир гуноҳлардан ҳисобланади. Тилимизда «судхўр» деган атама мавжуд. «Суд» — «фойда», «баҳра», «наф» деган маъноларни англатади. «Суд айла» дейилганда «фойда етказ», «судманд» дейилганда эса «фойдали» деган ижобий маънолар тушунилади. «Суданпеша» — фойда кетидан қувувчи, «судхўр» эса фойда еювчи деган салбий маъноларни беради. Қуръони каримда бу маънодаги атама «рибо» деб баён қилинади. «Рибо»нинг араб тилидаги луғавий маъноси «зиёда», «ошиқча» демакдир. «Судхўр»

деймизми ё «рибохўр» деймизми, барибир, ҳар иккиси ҳам бир хил гуноҳкор, ўзганинг молини ноҳақ ейдиган кишига берилган номдир.

Расулуллоҳ (с.а.в.) бу хусусда айтдилар: «Кумуш ўзига тенг кумуш билан айирбошланади, ортиқчаси судхўрликдир. Буғдой ўзига тенг буғдой билан айирбошланади, ортиқчаси судхўрликдир». Кейин донни, хурмони ва тузни ҳам зикр қилдилар. Сўнг айтдилар: «Ким зиёда қилса ёки зиёда қилишни сўраса, рибо қилибди».

Қарз берувчининг қарздордан маълум вақт муқобилига асл моли устига оладиган фойдаси ҳаром ҳисобланади. Ҳозирги «замонавий тил»да бу амал «процент олиш» деб таърифланяпти. Қарз сўраган одамга қарз бергувчи «устига ўн(ёки йигирма, ўттиз...) фоиз қўшиб қайтарасан», деб шарт қўяди. Яъни, юз доллар олган одам қарзини бир юз ўн доллар қилиб қайтаради. Ўша ўн долларни «рибо» деймиз ва бу фойдани ейиш ҳаром ҳисобланади. Устига фоиз қўйиб қайтариш — рибонинг энг осон усули. Бугунги олди-берди муомалада даҳшатли шартлар бор: «Икки ҳафтадан сўнг олган пулингнинг устига ўн фоиз қўшиб қайтарасан, белгиланган кунда қайтармасанг, ҳар бир кунига яна беш (балки ўн) фоиз қўшилиб бораверади»! Бу шарт қарздорни тамомила хароб қилиб ташлайди.

Қаранг, бир бечора муҳтожлик юзасидан қарз сўраяпти. У айни чоғда сўраётгани юз минг сўмни топишга ҳам ожиз. Ўн (ёки йигирма) кундан кейин шу миқдордаги қарзни қайтарса ҳам катта гап. Лекин ундан бир юз ўн минг сўм қилиб қайтаришни шарт қилиб қўйишган. Муддатида бу маблағни топа олмадими, демак, бир ҳафта-ўн кун орасида қарзи икки, ҳатто уч баробарга кўпаяди... Шу инсофданми? Бир бечорани қақшатиб топилган фойда — ҳаром луқма дўзах оловига бошлашини банда наҳот билмаса?

Келинг, судхўрнинг қиёматдаги ҳоли қандай бўлишини ўрганайлик. Қиёматдаги ҳар бир одамнинг сиртқи ҳолидан иши қандоқ экани билиб олинади. Худди ўша куни одамлар қабрларидан қад ростлаётганларида судхўрлар бошқаларга ўхшамаган, ўзларига хос бир ҳолатда турар эканлар. Уларнинг қабрларидан туришларини кўрганлар биров алоҳида танитмаса ҳам «анавилар судхўрлар!» дер экан. Уларнинг бу аянчли ҳолларини Қуръони карим маънолари ёрдамида тасаввур эта оламиз:

«Дунёда судхўрлик қилган одамлар Қиёмат куни қабрларидан гўё жин уриб кетган, ҳушлари йўқ жинниларга ўхшаб турадилар. Бу азоб уларнинг «Байъ (тижорат) билан судхўрлик ҳалолликда баробардир» деганлари учундир. Ваҳоланки, Аллоҳ таоло байъни ҳалол қилган, судхўрликни эса ҳаром қилгандир. Ҳар кимки Аллоҳ томонидан мавъиза еттач, бу насиҳатга амал қилиб судхўрликдан тўхтаган бўлса, бас, уни судхўрлик ҳаром бўлишидан илгари егани унинг ўзига ва унинг иши минбаъд Аллоҳга топширилади (Аллоҳ хоҳласа бу ўтган гуноҳларини кечиради). Кимки яна судхўрликка қайтиб, ружу қилса ва ҳалол деб билса, аҳли дўзахдир, ундайлар жаҳаннамда абадий қолажаклар».

Сиртдан, юзаки қаралса, савдогар билан судхўрнинг касби-кори бир-бирига яқинга ўхшаб кўринади. Ҳолбуки, ундай эмас. Тўғри, «кимдан қарз кўтарсам экан?» деган муаммо юзага келганида кўпчилик сав-

догарга мурожаат қилади. Чунки савдо аҳлида озми-кўпми, доимо пул бўлади. Эҳтимол, савдогарлар орасида кимдир рибохўрлик ҳам қилар. Лекин шу баҳонада савдо аҳлини судхўрлар билан бир гуноҳ қайиғига ўтқазиб қўйишимиз адолатдан эмас. Мана шу ҳолатни инобатга олган савдогар тижорат қилиш учун зарур бўлган миқдордаги илмни эгаллаши лозим. Судхўрлик билан емаслик, ҳалол ва ҳаром орасини ажратиш, молига ҳаромни аралаштирмаслик, ҳаром молдан сақланиш, тўғрилик ва ёлғончиликни билиб олиш, суннат ва бидъатни фарқ қилиш, куфр ва иймонни ажратиш учун илм олиш зарур бўлади. Агар бундай илмдан бебаҳра бўлса бирон киши қарз сўраб келиб «ҳожатимни чиқарсангиз, фалон сўм фойдасини ҳам бериб хурсанд қиламан», деса бу «хурсанд бўлиш» эвазига гуноҳга ботиб қолишини билмайди. Пайғамбаримиз алайҳиссалом бу хусусда айтганлар: «Ким дин илмини ўрганмасдан олдин савдогарлик қилса, у рибога тушибди, рибога тушибди, рибога тушибди!» Яъни, унга чўкиб кетибди.

Энди юқорида зикр этилган ояти карименинг маъносини яна «Тафсири ҳилол» ёрдамида ўрганишга уриниб кўрамиз:

Судхўрлар бу дунёда тирик эканларида албатта ўзларини ақлли ва тадбиркор деб ҳисоблайдилар. Қиёматда эса барча ўликлар тириладиган онда уларда ақлдан нишона ҳам бўлмайди. Аксинча, жинниларча довдираб, ўзларини ҳар томонга уриб, уят ишларни қилишдан ҳам тоймайдилар. Қуръони каримнинг айрим маъно таржималаридаги ояти карименинг бошланишида «Судхўр бўлган кимсалар Қиёмат кунида турмайдилар» деган жумлани учратамиз. Агар мазкурни тўғрима-тўғри қабул қилсак «Нима учун? Ахир Қиёмат бошланганида барча турадику?» деб ажабланишимиз мумкин. Қиёмат кунида Аллоҳ таоло яхшига ҳам, фожирга ҳам туришга рухсат беради. Рибо еганга эса ижозат берилмайди. Улар ҳам турадилар, лекин худди жин чалган каби турадилар. Яъниким, турадилар-у бошлари лиқиллаб, яна йиқилаверадилар. Айрим тафсирчи уламоларимиз судхўрларнинг бу ҳолатлари фақат Қиёмат кунига хос эмас, балки фоний дунёда ҳам шундай бўладилар, деганлар. Судхўрларнинг «тижорат ҳам рибога ўхшаш-да» деган эътиқодлари ғоят хатодир. Чунки тижоратда фойда кўришнинг ҳам, куйиб қолишнинг ҳам эҳтимоли бор. Тижоратда инсоннинг меҳнати, маҳорати, атрофдаги табиий ҳолатларнинг фойда кўриш ёки зарар тортишга таъсири бор. Савдогар фойда кўришга умид қилгани билан куйиб қолиш эҳтимоли борлигини ҳам бўйнига олиб иш бошлайди. Керакли молларни сотиб олади, узоқми-яқинми йўл босади, молни сақлаш чораларини кўради ва шунга ўхшаш турли хизматларни бажаради, харажатлар қилади. Судхўр-чи? У қўлини совуқ сувга ҳам урмай, иссиқ ўрнида ўтиради. Нима бўлса ҳам фойда олади. Куйиб қолиш хавфи йўқ. Зарар кўрмаслик учун энг қабиҳ йўллардан ҳам қайтмайди. Шу сабабларга кўра тижорат ҳалол, судхўрлик эса ҳаром қилингандир.

Мазкур ояти карима тушаётган замонда кўп молиявий муомалалар рибо асосида юритилар эди. Бу ҳукм аён бўлгач, яъни рибо ҳаром қилингач гуноҳдан тўхтамаганларни дўзах азоби кутаётгани огоҳлантирилди. Диққат қилиш керакки, бу гуноҳкорларни шунчаки дўзах азоби кутаётгани йўқ. **Улар жаҳаннамда абадий қоладилар.**

Уларнинг гуноҳлари мутлақо кечирилмайди. Расулуллоҳнинг (с.а.в.) шафоатлари ҳам бўлмайди. (Аллоҳ сақласин!)

Судхўрликнинг касофати охиратдагина кўринмайди, балки гуноҳкор тириклик чоғидаёқ қилган ишига лойиқ жазога мубтало бўлади. Қуръони карим бандаларни бу томондан ҳам огоҳлантиради:

«Аллоҳ таоло судхўрликдан ҳосил қилинган молни бебарака қилади. Аллоҳ йўлига берилган садақаларга баракот ато этади. Аллоҳ таоло судхўрликни ҳалол деб биладиган кўрнамакни ва судхўрлик қиладиган жиноятчини севмайди».

Нафс бандалари пул-моллари янада зиёда бўлиши учун судхўрлик қиладилар, чўнтакка тушаётган фойдани тийинма-тийин санаб, кўпаяётганидан қувонадилар. Аслида эса судхўрнинг пули ҳисоб жиҳатидан кўп бўлса ҳам, Аллоҳ таоло унинг баракасини кўтариб, егани ўзига юқмайдиган қилиб қўяди. Судхўрни турли хасталикларга дучор қилади, тинчлигини, хотиржамлигини олади. Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Рибо гарчи кўпайса ҳам, оқибати, албатта, озайишга қайтади», деб огоҳлантирганлар.

Сиртдан қаралса, садақа қилган кишининг моли камайгандек бўлади-ю, аслида эса унга барака берилган бўлади. Аллоҳ таоло шу ҳиммати, саховати эвазига уни бало-офатлардан асрайди. Ўзини тинч, хотирини жам қилади. Пайғамбаримиз алайҳиссалом марҳамат қилганларки: «Ким ҳалол касбидан бир дона хурмо миқдорича садақа қилса, Аллоҳ ҳалолдан бошқани қабул ҳам қилмайди, Аллоҳ уни қабул этади ва сизлар тойчоқни ўстирганингиздек ўстириб, Уҳуд тоғича қилади».

Ояти каримадан аниқ бўляптики, судхўр гуноҳкор ҳисобланар экан. Бундайларни Аллоҳ таоло ҳеч қачон ўзига дўст тутмайди.

Банда аянчли ҳолга тушиб қолмаслиги учун Аллоҳ таоло уни бу йўлдан қайтаришга даъват этади:

«Э иймон келтирганлар! Агар мўмин бўлсангиз Аллоҳнинг азобидан қўрқинглар. Агар рибонинг ҳаромлигига иймонларингиз бўлса, судхўрликдан боқий қолган маблағни — судхўрлик сарқитини тарк этинглар (Яъни одамларга берган қарзларингиздан чиқадиган фойдани олмангиз). Агар рибо ҳаром бўлган ҳолда берган қарзларингизнинг фоизидан кечмас экансиз, бас, Аллоҳ ва Расули томонидан ўзингизга қарши бўладиган урушга ишонаверинг! Агар судхўрликдан тавба қилсангизлар, бас, сизларга раъсул молларингиз (дастмоя, яъни берилган қарз) ҳалолдир. Бефойда (фоизсиз) молларингизни қарздордан ундириб ейишларингиз ҳалолдир. Зиёда олиб, қарздорларга зулм қилмайсизлар. Раъсул молларингиз камайтирилиб, сизларга ҳам зулм қилинмайди. Агар қарздор фақир бўлса, бас, то бойигунича муҳлат берингглар .Агар берган қарзларингизни садақа қилиб, қарздордан кечиб юборсангизлар, охиратда сизларга жуда фойдали бўлур эди. Агар сизлар ўзларингизнинг фойдаларингизни билсангизлар Қиёматнинг азобларидан қўрқинглар. Сизлар ҳисоб бермоқ учун Аллоҳнинг ҳузурига йиғиласизлар. Бас, ўша вақтда ҳар бир нафсга қилган касбига яраша жазоси мукаммал берилади. Уларга зулм қилинмайди».

Мазкур ояти каримада Аллоҳ таоло рибонинг ҳатто сарқитидан ҳам қутулиш зарурлигини таъкидлар экан, иймонни орага солган ҳолда

хитоб қиляпти. Агар иқтисодий муомалада қайси бир киши рибо ва унинг сарқитини тарк этмас экан, Аллоҳ таоло ва унинг Элчиси (с.а.в.) томонидан бўладиган урушга мубтало бўлади. Аллоҳ таоло фақат гуноҳкорларга қарши уруш очади. Уруш очдими, демак, бу бандани нинг гуноҳлари кечирилмайди. Унинг жаҳаннамда абадий қолиши эса аввалроқ огоҳлантирилди.

Ибн Ҳиббон ва бошқа ҳадис олимлари Зайд ибн Асламдан ривоят қилишларича, жоҳилият даврида Бани Сақиф ва Бани Муғийра қабилалари ўрталарида рибо асосида муомала бўлган экан. Исломга кирганларидан сўнг Бани Сақиф қабиласи Бани Муғийрадан рибо олмасликларини илтимос қилибди. Бани Муғийра ўзаро маслаҳатлашиб, «Исломда бўлганимиздаги муомалалардан рибо олмаймиз, ундан аввалгисидан оламиз», дейишибди. Ўша пайтда Маккаи мукаррамада бошлиқ бўлиб турган Итоб ибн Усайд (р.а.) бу ҳақда Пайғамбаримиз алайҳиссолату васалломга хат ёзганларида сарқитни тарк этмаганлик оқибатида Аллоҳ таоло ва Унинг Расули томонидан бўладиган урушга ишонавериш тўғрисидаги оятлар нозил бўлди. Пайғамбар алайҳиссалом бу ҳақда Итоб ибн Усайдга (р.а.) хабар бердилар ва Бани ал-Муғийра рибохўрликни тарк қилмасалар, уларга қарши уруш қилишга буюрдилар. Хабар етганда Бани ал-Муғийра: «Тавба қиламиз, рибонинг сарқитини тарк этамиз», — дедилар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) Маккаи мукаррамани фатҳ қилган кунларидан сўнг видоъ хутбаларида жоҳилиятдаги барча риболарни бекор қилганликларини, биринчи бўлиб амакилари Аббос ибн Абдумуттолибнинг риболарини қарздорлар бўйнидан туширганликларини эълон қилдилар.

Ночор одамларнинг бойишини сабр билан кутиш аъло фазилат, бу қарзни кечиб юбориш эса ундан ҳам аълороқ. Пайғамбаримиз алайҳиссалом бу хусусда бундай деганлар: «Кимки Ўзининг ҳимоясидан бошқа ҳимоя бўлмаган кунда Аллоҳ уни Ўз ҳимоясига олишини хоҳласа, ночорга енгиллик туғдирсин ёки ундан кечиб юборсин». Яна деганларки: «Одамларга қарз берадиган бир савдогар бор эди. Агар ночор кишини кўрса, хизматкорларига ундан кечиб юборинглар, шоядки, Аллоҳ таоло биздан ҳам кечиб юборса, дер эди. Аллоҳ таоло унинг гуноҳларини кечди».

Судхўрлик оқибати хатарли бўлгани учун Аллоҳ таоло бу ҳақда бир неча оят нозил қилган. Оли Имрон сурасида бу маънони ўқиймиз: *«Э иймон келтирган мўминлар! Судхўрликни тарк қилинглар! Суд — фоиздан ҳосил бўлган фойдани устма-уст қилиб еманглар. Рибохўрликда Аллоҳдан қўрқинглар, шоядки, Қиёмат куни нажот топурсизлар. Аллоҳнинг амрини бажо келтиринглар. Манъ қилган нарсасидан қайтинглар. Кофирлар учун тайёрланган дўзах ўтидан қўрқинглар».*

Жоҳилият замонасида судхўр бойлар камбағалларга фоиз эвазига қарз берар эдилар. Ҳофиз ибн Кавсар (р.а.) ривоят қилишларича, берилган қарзнинг муддати тугаб қолганда қарз берувчи қарздордан «Ёки қарзингни тўла ёки рибони кўпайтир» деб талаб қилар экан. Тўласа тўлади, бўлмаса, қарз муддатини чўзиш эвазига рибонинг миқдорини ҳам кўпайтирар экан. Бечорани адо қилолмайдиган қарзга ботириб

қўйиб, то ўлгунча фоизини олиб ер экан. Шундай нафси бузуқ инсонларга қарата Аллоҳ «Азъофан музоъафатан» — фоизни устама, зиёда қилиб олиб еманглар, дейди. Бундан «озгина ейиш ҳалол» деган маъно англашилмаслиги керак. Нафси бузуқ айрим кимсалар мазкур оятни ушлаб олиб «Аллоҳ таоло Қуръони каримда: «Рибони бир неча баробар қилиб еманг», деган, демак, бир неча баробар оширмай, маълум фоиз еса бўлаверади, деган даъволарни ҳам қиладилар. Бу жоҳилликдандир, Аллоҳ ҳаром этган нарсани ўзига ҳалол қилиб олиш йўлидаги ғаразли ҳаракатдир. Бошқа оятларда рибонинг ҳатто сарқитини ҳам тарк этиш буюрилгани ҳолда озгина рибога ижозат берилар эканми? Бундайларга йўғон михнинг ҳам, қилдек ингича игнанинг ҳам кўзни кўр қилиши мумкинлигини эслатиб қўйсак, фойдадан холи бўлмас.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом рибони олганни ҳам, берганни ҳам, рибо олиш-беришида гувоҳлик ва котиблик қилганни ҳам лаънатлаганлар. Шундан кўринадики, гуноҳкор фақат судхўрнинг ўзигина эмас экан. Пора олган ва берган қандай гуноҳкор бўлса, судхўр билан бир қаторда рибо эвазига қарз олишга рози бўлган ҳам, бу жараёнга гувоҳлик қилганлар ҳам Аллоҳ таолонинг азобига лойиқ эканлар. Агар фоиз ҳусусиндаги аҳдлашув икки томон ўртасида оғзаки ҳамда пинҳона равишда қилиниб, гувоҳлар ва котиб бу нолойиқ аҳдлашувдан бехабар бўлсалар уларга гуноҳ йўқдир. Агар бу аҳдлашувни эшитиб қолсалар ёки судхўр бу қарорни хатга туширишни талаб қилса, уни бу гуноҳдан қайтаришга уриниб кўришлари зарур. Қайтмаса, гувоҳлик ва котибликдан воз кечганлари дуруст. Шарафли ҳадис: «Одамларга бир замон келадиким, у вақтда ҳеч ким рибо емасдан қолмайди». Саҳобалар буни эшитиб: «Э Аллоҳнинг элчиси, ҳамма рибо ейдими?» деб сўрадилар. «Ундан емаганга чанги (ғубори) етади», деб марҳамат қилдилар. «Чанги етади», яъни судхўрнинг гуноҳи бошқаларга ҳам етади, демакдир. Бундай дейилишига сабаб, кимдир рибога ёрдам берган бўлади, ё кўради, ё ёзади ёки судхўрнинг бу қилмишига рози бўлади ёки унинг ҳадясини қабул қилади ёки дастурхонидан ейди, хуллас, судхўр топган гуноҳдан ўз насибасини олади. Пайғамбаримизнинг (алайҳиссалом) бундай дейишлари рибонинг кўпайишига, қарзлар ва олди-сотдиларда ҳар хил ҳийлалар ва шубҳалар зоҳир бўлишига, одамларнинг моллари судхўрлик, шубҳа ва ҳаромлар билан аралашиб кетишига, ҳатто, моллар орасини фарқлаш мумкин бўлмай қолишига, одамлар ўзлари билмаган ҳолда ейишларига ва унинг зарари ҳаммага етишига далолатдир. Ҳолбуки, улар ўртага тушмаган, шоҳидлик қилмаган, уни ёзмаган ёки судхўр билан муомалада бўлмаганлар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) «Рибонинг етмиш икки эшиги бор. Гуноҳлиги жиҳатидан энг енгили ҳам кишининг ўз онаси билан алоқа қилгани кабидир. Ҳолбуки, чинакам фоизнинг энг оғири, кишининг ўз мусулмон биродарининг иффати ва номусига тегишидир», деб огоҳлантирганлар.

Мусулмон бир кишининг номуси ва ҳурматига тажовуз қилиш... Ўз онасига никоҳланишни одам тасаввурига ҳам сиғдира олмайди. Демак, судхўрликнинг гуноҳи ҳам тасаввурга сиғмас даражада! Аллоҳ! Аллоҳ! Ўзинг асра! Ўз онаси билан алоқа қилган малъунни дунё қонунлари жазога тортмайди. Аммо бировнинг номусига тегиш, ҳурматини поймол

этишнинг жазоси бор. Ажабки, рибонинг жазоси йўқ. Жазонинг бу фоний дунёда йўқлиги жазодан бутунлай қутулиб қолиш мумкин, деган гап эмас. Ўзингиз ўйлаб кўринг: шарафли ҳадисда қайд этилганига кўра кишининг берган қарзи эвазига бир чақа бўлса-да фоиз олиши Аллоҳ таолонинг наздида ўттиз олти марта зино қилганнинг гуноҳидан ҳам ёмонроқ экан, жазодан қутулиб қолиши мумкинмикин?

Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қилдилар: «Меърож кечаси кўкка чиққан чоғимда осмоннинг биринчи қаватига қарадим ва бир тўда инсонларни кўрдим. Қоринлари бир томони босиб қолган катта уйларга ўхшарди. Улар Фиръавн хонадони ташланган жойга устма-уст қалаштириб отилгандилар. Ҳар оқшомдан тонггача оташ устида турғизилар эдилар.

— Ё Аллоҳ, қиёматингни абадиян бўлдирма! — деб ёлборар эдилар.

Мен дедим:

— Э Жаброил, ким булар?

Дедики:

— Булар сенинг умматингнинг фоиз еган судхўрларидир. Улар қабрларидан жин ургандай бир ҳолда турадилар!..» Яна бир ривоятда дейдиларки: «Юқорида шиддатли чақмоқлар ва момақалдироқлар авжга минганди. Бу орада бир тўда одамларни кўрдим. Қоринлари уйлардан баҳайбатроқ эди ва бу қоринларда ташқаридагилар ҳам кўрса бўладиган илонлар бор эди...»

Бугун қайси бир бечоранинг уйига қарзини, фақат берган пулини эмас, қарз устига қўйган фоизни қистаб бораётган, дўқ ураётган, зўравонларни ўртага қўйиб таҳдид қилаётган кимса ўзини қиёматда нима кутаётганини наҳот билмаса? Ёки била туриб қўрқмаса? Ҳалол йўл билан ризқ топиши, ҳатто бойиб кетиши мумкин бўлгани ҳолда ҳаромни касб қилишига уни нима мажбур этади экан? Шайтоний нафсми? Наҳот бу нафсни енгиб бўлмаса? Ибн Масъуд (р.а.) айтадилар: «Биз рибога тушиб қолишдан қўрқиб, ҳалолнинг ўндан тўққиз қисмини тарк қилардик». Бугун судхўрлик қилаётган кимсада наҳот ҳеч қандай қўрқув бўлмаса?

Ростми-ёлғонми, билмайман, дедиларки: «Фалончи намоз ўқийди, аммо судхўрлик ҳам қилади. Судхўрликдан топган пулига Ҳажга кетяпти»... Бу хабарни эшитиб шарафли ҳадис ёдимга келди: Пайғамбаримиз алайҳиссалом зикр қилдилар: «Бир киши узоқ сафар қилиб, сочлари тўзғиган, юзларига ғубор қўнган ҳолда: «Э Раббим! Э Раббим!» деб, дуога қўлини кўтаради, ҳолбуки, унинг таоми ҳаром, шарбати ҳаром, кийими ҳаром, уйқуси ҳаром, юриши ҳаром, келиши ҳаром, энди қанақасига унинг дуоси ижобат қилинсин?! Бир замонлар келадики, киши олган нарсаси ҳалолданми, ҳаромданми, парво қилмайди». Мазкурда «сочлари тўзғиган одам судхўрдир» деб аниқ айтилмаган бўлса-да, бу ҳол айни шундай гуноҳкорга мосдир, дея оламиз. Шарафли ҳадисга ҳазрат Абу Лайс Самарқандийнинг шарҳлари бундай: «Узоқ сафарда юзларига ғубор қўнган, сочлари тўзғиган ҳолда», деганда Пайғамбар (с.а.в.) Ҳажга кетаётган кишини назарда тутдилар. Ундай киши сафарда сочлари тўзийди, уст-бошига тупроқ-чанг ўтиради, қийинчилик, очлик, чанқоқлик ва бедорлик билан Аллоҳ таолонинг байтига етади, уни тавоф этиб, шу ҳолатида Аллоҳ таолога

дуо этади. Дуосининг ижобати ва ҳажининг қабули умидида яшайди. Аммо дуоси ижобат қилинмайди, ҳаромдан сарфланган нафақа-эҳсони қабул бўлмайди. Ким ҳаромдан садақа берса, уни ҳалол ва яхши, деб санаса, савобдан умид қилса, Аллоҳ таолога куфр келтирибди». Шарафли ҳадис ва унга берилган шарҳдаги бир ҳолатга эътибор берайлик: Ҳажга борган кимса йўлда ҳафталар давомида ҳар қанча азоб чекмасин, сарф-харажатига ҳаром аралашиб қолгани учун дуоси қабул бўлмаяпти. Бугунги кунда Ҳаж сафари ниҳоятда осон, азоб-уқубатлардан холи. Бомдодни уйда ўқиб, нонушта қилиб, пешин намозида Каъбада саждага бош қўйиш мумкин. Демак, йўл азоблари йўқ, аммо харажатларга ҳаром аралашиб қолиш ҳолатлари йўқ эмас...

Рибохўрлик икки кишининг орасида бўлиб ўтадиган кичик гуноҳ эмаслиги аён. Энг муҳими — бу гуноҳ амал жамиятга ҳам салбий таъсир кўрсатадики, буни ҳам унутмаслик шарт. Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Қайси жамиятда рибо кенг тарқалса, у миллат етишмовчиликка мубтало бўлади», деб огоҳлантирганлар ва яна деганларки:

«Бу умматдан бир талай инсонлар ейдилар-ичадилар, чаладилар-ўйнайдилар, ётадилар!.. Эрталаб маймун ва тўнғиз суратида турадилар. Шак-шубҳасиз, уларнинг устига Ердан ва Осмондан мусибат ёғажакдир ва эрталаб турилганда инсонлар улар ҳақида шундай деяжаклар: «Бу кеча фалон-фалон кишиларни уйлари ерга кўмилиб кетибди!.. Лут алайҳиссалом қавмидан баъзи қабилалар сархуш қилувчи ичимликлар ичгани, **фоиз еганлари**, қон-қариндошлик ришталарини узганлари туфайли, уларнинг устига тош ёғгани каби, буларнинг бошига ҳам кўкдан бало тоши юборилибди».

Абдураҳмон ибн Собит айтадилар: «Қавм тўрт нарсани ҳалол санаса, унинг ҳалок бўлишига изн берилади: тарозидан уришни; ўлчовдан камайтиришни; зинони ошкора қилишни; рибони ейишни. Зинони ошкор қилсалар — уларга вабо етади; тарозидан уриб, ўлчовдан камайтирсалар — ёмғирдан маҳрум бўладилар. Агар рибо есалар — уларга қилич яланғочланади».

Судхўрлик Исломдан аввалги замонларда ҳам тақиқланган. Тавротда ҳам ҳаром қилинган. Бунга Нисо сурасида зикр этилган «...ман этилган бўлсалар-да, судхўрлик қилганлари ва одамларнинг молларини ноҳақ еганлари сабабли Биз уларга олдин ҳалол қилинган нарсаларни ҳаром қилиб қўйдик ва уларнинг орасидаги кофир бўлган кимсалар учун аламли азобни тайёрлаб қўйдик», ояти каримаси далилдир. Яҳудийлар учун илгари Исроил, яъни Яъқуб пайғамбар ўзига ҳаром қилиб олган туя гўшти ва сутидан бошқа ҳамма таомлар ҳалол эди. Кейин ўз пайғамбарларига итоат этмай зулм-тажовузкорлик йўлларига ўтишгач, улар учун Тавротда кўп нарсалар, жумладан, қўй-молларнинг ёғлари ҳам ҳаром қилинди.

«Қарз» атамасининг фақат моддий эмас, маънавий маъноси ҳам мавжуд. Масалан, бир дўстингиз сиз орқали бошқа биродарига салом айтиб юборса, бу саломни эгасига етказиш зиммангиздаги қарз ҳисобланади. Ота-онанинг фарзандни боқиши, тарбия қилишини ҳам ўзига яраша қарз деб англамоқ мумкин. Гарчи тилимизда буни «қарз» эмас, балки «ота-онанинг вазифаси» тарзида баён қилишга ўрганган

бўлсак-да, маънода фарқ йўқдир. Бу ўринда қарз ота-онанинг ўзигагина қайтарилмайди. Буни қандай тушунамиз? Ота-онангиз сизни боқдилар, тарбияладилар. Яхши тарбия берганлари туфайли сиз улғайганингиздан сўнг уларга меҳрибонлик қиласиз. Шунинг баробарида ўз фарзандларингизни боқиб, тарбиялашингиз ҳам ота-она зиммангизга ортган қарздан қутулишнинг бир кўринишидир. Буни ўзига хос робита десак ҳам бўлади. Бир киши ҳар куни учта нон сотиб олар экан. Бунинг сабабини сўрашганида у: «Битта нонни қарзимга, иккинчисини қарзга бераман, учинчисини эса ўзим ейман», деган экан. Бу ҳикматнинг маъноси: нонни қарзи эвазига беришида — ота-оналари назарда тутиляпти. Қарзга бериши — ўз фарзандларини боқишидир. Албатта бу ўринда рамзий маъно бор. Ҳеч бир ота-она фарзандига «Сени қарзга боқяпман, вақти келганда қайтарарсан», деб миннат қилмайди. «Боламни умид билан тарбия қиляпман, қариганимда роҳатини кўрайин», деган хайрли нияти бўлади ва бу умидини боласини асрагандай авайлайди.

Бировдан пул олиб қайтармаган одамнинг қанчалик гуноҳкорлигини биламиз, маънавий қарздан бўйин товлаган кимсанинг гуноҳи эса янада кўпроқдир. Саломга алик олиш, яхшиликка яхшилик қайтариш ҳам маънавий қарз доирасига киради-ки, бунга эътиборсизлик билан қараш кишини гуноҳ ботқоғига ботириб қўйиши мумкин. Илм олишни ҳам шу доирага киритиш мумкин. Устоздан олинган илм шогирдларга қайтарилсагина, маънавий қарз бўйиндан соқит бўлади.

Моддий қарз олди-бердисига доир барча масалаларни мухтасар тарзда қамраб олиш ғоят мушкул. Айниқса банклар фаолиятига доир жуда кўп саволларни эшитамизким, бу ва бунга ўхшаган саволларга аниқ жавоб беришга каминада мавжуд илм кифоя қилмайди. Ҳаётда қарзга доир ечими қийин масалага дуч келинганда муҳтарам уламоларимиздан, шунингдек, диний идорамиз арбобларидан жавоб олинса мақсадга мувофиқ бўлур. Гап банк омонатлари ҳақида бошланган экан, бир воқеани айтмоққа эҳтиёж сездик:

Уламоларимиз банк фоиз тўлайди, шунинг учун ҳаром, деб фатво берадилар. Буни судхўрлик деб белгилайдилар. Швейцария банкларига пул қўйган араб бойлари ҳам берилажак фоизни ҳаром деб, уни олишдан воз кечибдилар. Банк эса бу фоизни нимага ишлатишни билмай кўп ўйланибди. Охири «бу диний масала, диний мамлакатга берамиз», деб Исроил давлати ихтиёрига берибдилар. Бу борада баҳс бўлганда зиёлиларнинг: «Ўша бой мусулмонлар шу фоиз эвазига тўпланган маблағни камбағал мамлакатларга берсалар бўларди-ку? Дунёда бир бурда нонга зор, ғоят қашшоқ мусулмонлар жуда кўп-ку?» деган фикрлари инобатга олинмабди. Биз ўша зиёлилар фикрини қувватлаймиз. Ўзимиз ҳам шу тоифаданмиз, деган даъвода эмас, балки уларнинг талабида адолат ва мантиқ мавжудлиги учун қувватлаймиз.

Энди кундалик ҳаётимизда рўй бераётган, кўп норозиликларни, ҳатто жиноятларни туғдираётган омонатга хиёнат иллати ҳақида гаплашиб олсак. Аслида бу ҳақда аввалги суҳбатларимизда ҳам тўхталган, турли ҳикоятларни мисол тариқасида баён қилган эдик. Энди мавзуга батафсилроқ тўхталсак. Аввалги баёнларни янгилари билан тўлдирсак.

Бировнинг молини олма омонат,
Хизматинг ўзингга бўлади туҳмат.
Кишининг кийими турмас устингда,
Одамсан, одамга қилма хиёнат.

«Омонат» сўзи «ишониб топширилган нарса» маъносини англатади. Кимсага сақлаш учун топширилган ҳар бир нарса омонат ҳисобланади. Аммо омонат фақат мол-буюмга нисбатан эмас. Шариат таклифлари ва Аллоҳ таолонинг фарзлари ҳам омонат ҳисобланади. Аҳзоб сурасида «Биз омонатни осмонларга, Ерга ва тоғларга таклиф этдик...» дейилганда айнан тоат-ибодатлар назарда тутилган. Пайғамбаримиз (с.а.в.) вадо хутбаларида марҳамат қилдиларки: «Сизга бир омонат қолдираман. У омонатни сақласангиз, тўғри йўлдан адашмайсиз. Бу омонат — Аллоҳнинг китоби Қурони каримдир!» Демак, Қуръон мусулмонларга омонатдир. Бу омонатни кўз қорачиғидай асраб, келажак авлодига топширишимиз керак. Диндан, Қуръондан ташқари жон ҳам инсонга омонатдир. Шу боис биров вафот этса. «омонатини топширди», деймиз. Яъни жонни берган Аллоҳ таоло вақти келганда бу омонатини қайтиб олади. Ўз-ўзини ўлдирган кишилар Аллоҳ таолонинг бу омонатига хиёнат қилган бўладилар ва қай тарзда хиёнат қилган бўлсалар, дўзахда шундай жазо оладилар. Яъни, ўзини ёққан тинмай ёнади, осган ҳар куни осилиб ўлиш азобини тотади... Демак, жисмни турли хасталикдан иҳота этиш ҳам омонатни сақлаш турларига киради.

«Албатта, Аллоҳ сизларни омонатларини ўз эгаларига топширишга буюради» (Нисо сурасидан). Бандага топширилган вазифалар, бурчлар ҳам омонат саналади. Банда бу ишларни, бурчларни сидқидилдан бажариши керак. Агар лоқайдлик, эринчоқлик ёки менсимаслик билан адо этилса ҳам, омонатга хиёнат ҳисобланади.

Давлат ва халқ мулки ҳам омонатдир. Дейлик, транспорт воситасига зарар келтириш, ҳатто чизиб қўйиш ҳам омонатга хиёнатдирки, бундай шумликлардан ёшларимизни қайтаришимиз керак. Ҳазрати Умар (р.а.) уйларида давлат ишлари билан машғул эканларида Абдураҳмон ибн Авф (р.а.) келиб қоладилар. Шунда ҳазрати Умар (р.а.) шамчироқни ўчириб, бошқасини ёқадилар. Меҳмон бундан ажабланганларида: «Сиз келганингизда давлатга тегишли шамни ёқиб, давлат ишларини бажараётган эдим. Сиз билан суҳбатимиз — шахсий ишим, шу боис ўзимнинг шамимни ёқдим», деганлар.

Инсонга оиласи, болалари ҳам омонат. Уларни ҳар томонлама тарбия этмоқ шу омонатга содиқликдир.

Биров биров орқали оғзаки салом юборса ҳам омонат. Сир сифатида айтилган сўзлар ҳам омонат. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Бир киши сенга бир сўзни ён-атрофга қараб гапирса, билгилки, у сўз сенга омонатдир. Унинг айтганларини бошқаларга сўзлама», — дедилар. «Сақласанг — сир сенга асир, сақламасанг — сен сирга асир», «Бир оқил айтармиш, тингла қариндош, сирингни фош этма, керак бўлса бош», дейдилар. Омонатни сақламаган ва зарар етказиб хиёнат қилган кимсани «хоин» деб ҳам атайдилар. Хоинлик эса ҳаром амаллардан биридир.

«Мўминлар ўзларига ва молларига хиёнат қилмаслигига ишонишган

киши ҳақиқий мўминдир», — дедилар Аллоҳнинг расули. Мўмин кишида шундай сифат бўлиши керакки, мўминлар унга молларини ҳам, жонларини ҳам ишониб топширсинлар. Зеро, Пайғамбаримизни (с.а.в.) «Муҳаммад ал-амин», яъни, «ишончли, омонатга хиёнат қилмайдиган Муҳаммад» деб чақиришган. Демак, бизларни ҳам атрофдагилар ишончли кишилар, деб билсалар, бу бизнинг бахтимиз экан.

Халифа ҳазрати Умар (р.а.) Мадинаи мунавварадан Маккаи мукаррамага йўлга тушдилар. Бир ерда дам олгани тўхтадилар. Чўпондан: «Қўйларингнинг биттасини бизга сот», деб сўрадилар. Чўпон: «Сотолмайман, сурувнинг эгаси мен эмасман», деб халифанинг илтимосини рад этди. «Биттасини сўй, пулини оласан», деди ҳамроҳлардан бири. «Айтдим-ку, қўйларнинг эгаси мен эмасман, мен фақат чўпонман». Шунда ҳамроҳлардан яна бири: «Сотавер, эгасига «бўри еб кетди», дея қоларсан», — деди. Шунда чўпон: «Хўп, қўйнинг эгасини алдармиз, лекин Аллоҳни алдай оламизми?» — деди.

Соғлом бир эътиқодга, бутун бир иймонга соҳиб киши омонатга сира хиёнат қилмайди.

Луқмони ҳакимдан сўрадилар:

— Бировнинг қора баданли чўпони эдингиз, улуғ даражага сизни нима кўтарди?

Жавоб бердилар:

— Доимо тўғри сўзладим, омонатга хиёнат қилмадим, маъносиз беҳуда сўзлашдан чекиндим. Мана шу уч хислат мени улуғ даражага кўтарди.

Замоннинг улуғларидан Шамсиддин соҳиби девон бир куни беш юз динор билан бир дастор (салла)ни шайх Саъдийга совға қилиб юборди. Уни олиб бораётган Ҳусайн исмли киши омонатга хиёнат қилишдан ўзини тутолмай, пулдан бир юз эллик динорни олиб қўйди. Шайх Саъдий совғани олгач, миннатдорлик сифатида бу қитъани ёзиб жўнатдилар:

Э менга юборган киши шунча мол,
Молинг кўпайсину, душманинг завол.
Яхши ё ёмоннинг фазлин билурсан,
Яхшилар ҳеч қачон топмагай завол.
Юборган диноринг миқдорича сен,
Уч юзу эллик йил доим боқий қол.

Орадан кунлар ўтди. Бир киши соҳиби девонни дуо қилаётганида ўша хиёнаткор Ҳусайн ҳам унинг ёнида эди. Дуо қилаётган киши соҳиби девонга қараб:

— Умринг беш юз йилга етсин, — деди.

Шунда Шамсиддин Ҳусайнга қараб олиб, дедики:

— Агар Ҳусайн юз эллигини берса...

Ҳикоят: бир савдогар ҳар кимнинг молини сақлаб берар, бунинг эвазига ҳақ олиб, рўзғор тебратар эди. Бир куни шайтон васвасасини енголмай, омонатга хиёнат қилиб қўйди. Бу ҳол барчага маълум бўлиб, ундан юз ўгирдилар. Савдогар яккаланиб, ишлари орқага кетди. Қарзга ботди.

Савдогарнинг ўғли ақлли ва доно эди. Отасининг аҳволидан хабар топди, аммо ёрдам бераргa имкони йўқ эди. Ўғил подшоҳнинг лашкарбошисига қўшни эди. Иттифоқо, подшоҳ лашкарбошисини урушга жўнатадиган бўлди. Лашкарбоши сафарга жўнаш олдидан савдогарнинг ўғлини ҳузурига чақирди-да, қўлига ўн минг динор олтинни топшириб деди:

— Бу сенга омонат. Агар омон қайтсам, сени кўп хурсанд қилурман. Жангда шикаст топиб, ўлсам, бу омонатнинг ўндан бири сенга ҳалолдир. Қолганини фарзандларим эҳтиёж сезишганда берасан.

Лашкарбоши тилхат ҳам, гувоҳ ҳам талаб қилмай, жўнаб кетди. Кўп ўтмай урушда ҳалок бўлди. Йигит унинг ўлимидан хабар топгандан кейин ҳам омонатни безарар сақлайверди. Бир куни савдогар ўғлидаги омонатдан хабар топиб, деди:

— Ўғлим, камбағалчиликдан азобдаман. Қўлимизда шунча нақд олтин бор экан, бир миқдорини олиб, қарзларимдан қутулайин, қолганини тириклик йўлида сарфлайин. Барибир, бу олтинларни сендан талаб қилувчи бирор муайян киши йўқ-ку?

Отасининг илтижосини эшитиб, йигит бош чайқади.

— Ўзингиз омонатга хиёнат қилиб, шу аҳволга тушдингиз. Мен эса, жоним кетса-да, омонатга хиёнат қилмайман.

Шу воқеадан кейин бир неча вақт ўтгач, лашкарбоши хонадони йўқчиликни ҳис қила бошлади. Фарзандларнинг аҳволи мушкуллашди. Бир куни улар йигитнинг ҳузурига чиқишиб, подшоҳ номига ариза ёзиб беришини илтимос қилдилар. Аризада оталарининг яхши хизматлари ва садоқати эвазига ҳукмдордан ёрдам сўрадилар. Йигит ёзиб берди. Подшоҳ аризани ўқиб кўргач: «Ҳар ким ўлдирилган бўлса, у кишининг номи байтулмол дафтаридан ўчирилади», деб, илтимосни рад этди. Фарзандлар саройдан ноумид бўлиб қайтдилар. Йигит уларнинг маъюс чеҳраларига боқиб, аҳволлари ғоят ночор эканини англагач, лашкарбошининг васиятини билдирди:

— Оталарингиз менга омонат мол топшириб, ушбу молдан ўндан бири сеники, деб васият қилгандилар. Яна деган эдиларки, «Фарзандларимнинг аҳволи ёмонлашган тақдирда бу олтинларни уларга топширурсан». Мен то шу дамгача хиёнат қилмай, молларингизни сақлаб келдим. Отангизнинг муҳри босилган ҳамён то ҳол сақланиб келинмоқда. Мана энди сизларнинг оғир аҳволингиз, эҳтиёжларингиз менга маълум. Энди молни қўлларингизга топширсам бўлади. Менга васият қилинган улушни ўз қўлларингиз билан берарсиз».

Йигит шундай дегач, ҳамённи олиб чиқиб берди. Улар минг олтин санаб, улушини ризолик билан бердилар. Шундан сўнг уларнинг аҳволи яхшиланди.

Орадан бир қанча муддат ўтгач, подшоҳ марҳум лашкарбошисини эслади, фарзандларининг аҳволи билан қизиқди. Сарой аъёнлари марҳум лашкарбошининг фарзандлари турмуши анча яхшиланганини маълум қилдилар. Подшоҳ «Ахир, улар ўзларининг қашшоқ аҳволлари ҳақида арз этиб келган эдилар-ку?» деб ажабланиб, фарзандларни саройга чақиртирди. Улар келишгач, ҳол-аҳвол сўради. Фарзандлар бўлган воқеани баён қилдилар. Бу сўзларни эшитган подшоҳ:

— Омонатга хиёнат қилмай, диёнат билан сақламоқ шунчалик бўлгай. Биров каттагина маблағни бошқа бировга берса ва ўзи ўлиб кетса, молни талаб қилиб олгувчи бўлмаса-да, у киши ўзи қидириб келиб омонатини эгасига топширса! Бундай зот ҳамма соҳада етук ва мўътабар шахсдир, — деди. Савдогарнинг ўғлини саройга чақиртириб, унга шоҳона либослар инъом этди ва хазинадорлик мансабини топширди...

Қани эди, барчага бу комиллик насиб этса! Афсуски, шайтоннинг «хиёнат» деган қуроли ҳам бор. Бу қуролидан тинмай ўқ узади. Баъзи ўқлар, айрим бандаларга тегиб, қалбини жароҳатлаб қўяди. Шу учун ҳикмат аҳли Сўфи Оллоҳёр ҳазратлари айтганларидай: «Кел, э комил, камол этсанг диёнат, кишига қилмагил ҳаргиз хиёнат», деб ўгит берадилар.

Искандар Зулқарнайн Эронга ҳужум қилиб, Ҳамадон шаҳрини қамалга олди. Сўнгра Эрон шоҳи Дородан хирож талаб қилди. Доро унинг талабини қабул этмади. Шундан сўнг Искандар жангни давом эттиришни маъқул кўрди. Бироқ, қанча уринса-да, Дорони мағлуб эта олмади. Ниҳоят, макр-ҳийла йўлига ўтди.

Доронинг икки энг яқин, ишончли қули бор эди. Доро уларни тарбиялаб, ўзига вазир қилиб олганди. Искандар ҳуфяларини юбориб, бу икки вазирни ҳузурига чорлатди. Вазирлар бу даъватни жону диллари билан қабул этиб, Искандар ҳузурига келдилар. Искандар уларни яхшилиб меҳмон қилгач, муддаосини айтди:

— Агар орзуимнинг рўёбга чиқишига ёрдам берсангиз, қилган хизматларингиз учун сизларга энг юқори ўринни ҳадя қиламан.

Вазирлар Искандарнинг вазифасини бажариб, эртасигаёқ Дорони ўлдирдилар. Шаҳарга кириб келган Искандар Дорони дафн этишни ва майдонга иккита баланд дор қуриб, икки хоин вазирни осишни буюрди.

Искандардан зўр мукофот, айниқса, баланд мартаба умидидаги хиёнаткорлар бу буйруқни эшитиб қўрқиб кетдилар.

— Буйруғингизни бажо келтирсак, бизга энг юқори ўрин беришни ваъда қилган эдингиз. Энди ваъдага вафо қилиш ўрнига ўлимга буюряпсиз, шу ишингиз виждонданми? — дедилар.

— Мен виждонсизлик қилмадим, ўзимга инсоф-адолатни раҳбар қилиб иш юритмоқчиман, — деди Искандар.— Тўғри, сизларга энг юқори ўрин беришни ваъда қилдим. Мана энди шу ваъдага вафо қиламан. Доро сизларни тарбия қилиб етиштирди, ниҳоят ўзига вазир қилиб олди, аммо сизлар унинг яхшиликлари эвазига ёмонлик қилдингиз. Ўз тарбиячисига ёмонлик қилган кўрнамак хоинлар, албатта, менга ҳам вафо қилмасликларини яхши биламан. Туз ҳақини сақламай, хиёнат кўчасига қадам қўйганларга мана шундай мукофот берилади. Менинг қўшинимда дордан юқори ўрин йўқ, марҳамат, энди ўз ўрнингизни эгалланг.

Чиндан ҳам, хиёнат мунофиқлик бўлгач, мукофоти нима бўлсин?

Хиёнатким, келур қўлдину кўздин,
Аёғдин, узви пинҳондину сўздин.

Хиёнат турлича бўлади: 1. Қўл хиёнати — бировнинг нарсасини ўғирламоқ ёки ҳаром аъзоларни ушламоқ каби қўл воситаси ила бўладиган ишлар билан бўлади. 2. Кўз хиёнати — номаҳрамлар юзига қараш каби кўз билан бўладиган ишларда бўлади. 3. Кўнгил хиёнати — мусулмонларга ёвузлик ният қилиш ёки улардан ёвузлик гумон қилиш каби ишлар. 4. Сўз хиёнати — ёлғон сўзлаш ва ғийбат каби иллатлар киради. Хиёнатнинг яна бир тури: агар киши олим бўла туриб, бандаларни эзгу йўлга бошламаса (амри маъруф), ёмон йўллардан қайтармаса (наҳйи мункар) у хиёнат аҳлидан саналади. Бундан улуғ хиёнат бўлмас. Масалан, биров чўлга кириб қолса, биз эса кўра туриб уни яхши йўлга солмасак, бу қандайин инсофу, қандай диёнатдир? Агар қаршимизда бир гўдак кўриниб, унинг ёниб турган ўтга тушиб кетишини билиб турсагу бу болага раҳму шафқат қўлини чўзмасак, биздайин киши дин биродари эмасдир. Шунга ўхшаб бир нодон билмайин ҳаром ишларга қадам қўя бошласа-ю, биз кўра-била туриб унинг йўли бузуқ эканидан хабар бермаса, бу қилганимиз улуғ хиёнат бўлади. Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Мухтасар қилиб айтилса, хиёнатнинг энг улуғи ва ёмони — кўзинг ёки кўнглингга тушган бирор ёмон нарсани ўзингга раво кўрмай, бирор мусулмон бошига тушишини истаб, севинишингдир.

Хиёнатлар орасида «бировнинг ҳақига хиёнат» дегани ҳам бор. Баъзан усталарнинг нолишини эшитиб қоламиз: «Фалончи бизни ишлатиб ҳақимизни бермай юрибди», «Фалончи ишни бунча пулга гаплашиб, ярмини ҳам бермади»... Шундай номардларга бир шарафли ҳадисни эслатиш керак: «Хизматкорнинг пешона териси қуримасидан хизмат ҳақини беринг», — дедилар Рисолатпаноҳ (с.а.в.). Яна дедилар: «Иш ҳақини ишга олмасдан, ишлатмасдан олдин келишиб олинглар». Ишлатиб бўлгач, «Мен сенга шунча бераман, олсанг — ол, бўлмаса тошингни тер!» ёки «Яхши ишламадинг, еган овқатингни ҳам оқламадинг, жўна, кимга дод десанг деявер!» деганга ўхшаш ярамасликлар бўлмаслиги учун ҳам Набий муҳтарам умматларини огоҳлантирганлар.

Мазкур суҳбатлар баҳонасида биз ва сиз, азиз ўқувчилар, амри маъруф билан банд бўляпмизки, Аллоҳ бизларни шайтоннинг хиёнат ўқларидан Ўзи асрагай.

Суҳбатимиз якунида дуога қўл очамиз:

— Э барча мулкнинг эгаси Парвардигорим! Сен хоҳлаган кишингга мулк берурсан. Ҳожатмандларнинг ҳожатини раво қил. Қарздорларга нажот бер. Бутун Ер юзида қарзга муҳтож қолдирма. Ё Аллоҳ! Муҳтожларни қарз ғолиб келишидан асра. Ё Аллоҳ! Бизларни рибо балосидан асра! Муҳтожларга ёрдам берувчилардан, Ўзингнинг розилигинг учун қарзлардан воз кеча олувчи саховат эгаларидан қил. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ҲАЛОЛ ВА ҲАРОМ

Ҳаётда инсон баъзан ҳалол (пок) ва ҳаром (нопок) икки айри йўлга тўғри келиб қолади.

Улардан қайси бирини танлаш унинг ақлига, ирода кучига, виждон амрига боғлиқ бўлади.

«Ҳалоллик билан қилинмаган иш яхши бўлмас, ип калаваси ҳасса бўлмас», деганлар.

Бир танишим нолиб қолди:

Бозордан икки кило ёнғоқ олдим. Сотувчи опа чақиб кўрсатган ёнғоқ мазали, мағзи тўқ эди. Уйга келиб, меҳмонларга атаб чақиб қўяй, десам, не кўз билан кўрайки, деярли барчасининг мағзи пуч, айримларига қурт тушган... Шунда сотувчи опахоннинг найрангини англадим. Бировнинг яхши ёнғоғидан олиб, харидорни алдар экан...

Бу гапни эшитиб, болалигимни эсладим. Ўтган асрнинг олтмишинчи йили эди. Анор бозорида худди шу каби найрангни кўриб, катта одамларнинг ҳаромдан тап тортмаслигини болалик онгимга сингдиролмаган эдим. Аслида савдодаги бу найранг қадим-қадимдан бор экан. Қадим-қадимдан айрим одамлар ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормайди, айримлари эса ҳаромдан ҳазар қилмайди. Айтайлик, ёнғоқни алдаб сотган опа болаларини боқиш учун бошқа чора топа олмабдими? Бошқа даромад йўлини билмасмиди? Нима бўлган тақдирда ҳам топганига ҳаром аралашди. Бундан топган фойдани болалари ейди.

Атрофга қарайлик, кимнингдир боласи ўғирлик қилиб, қамалган. Кимнингдир боласи жиноят қилиб қўйиб қочиб юрибди. Яна кимнингдир қизи фаҳш кўчасига кириб кетган... Бу кўргиликларнинг илдизи қаердан сув ичади? «Қозонингга меҳнат ҳосилидан бўлак ҳаром-хариш нарса тушмасин, билакс, уни истеъмол қилган фарзандларинг сенга бемеҳр, бемурувват бўладилар», деган оддий ҳақиқатни билмайдиганлар кўпми орамизда? Ёнғоқ сотувчи кабиларнинг бозордаги найрангларидан эмасми? Ҳа, сизга бу нарса арзимас бўлиб кўриняптими? Ҳаром ботқоғига ботиб ётганларга бало ҳам урмаяпти, бу ёнғоқ можароси денгиздан бир томчи-ку, демоқчимисиз? Қайси бир ошхона омбори текширилганда ҳаром ўлган мол гўшти топилибди. Бу ҳам арзимас гапми? Яна замондан, ҳаётдан нолиб қоламиз-а! Ҳазрати Умар (р.а.) «Биз ҳаром иш қилишдан қўрқиб, ўнта ҳалолдан тўққизтасини тарк этардик», деганлар. Абдуллоҳ ибн Муборак (р.а.) эса: «Шубҳали бир дирҳамни тарк этишим юз минг дирҳам садақа қилишимдан кўра афзалроқдир», деганлар. Ҳалолга ҳаром аралашаверса, бировнинг ҳақидан қўрқув ҳисси танамизни бир марта ҳам жимирлатиб қўймаса, энг ёмони — бу тирикчилик воситасига айланиб улгурган бўлса, биз қандай одам бўлдик?!

Расулуллоҳ (с.а.в.) «Ким бизни алдаса, биздан эмас», деганлар. Ул муҳтарам зот бозорни кузатганлар. Бир марта савдогарнинг қопда турган молига муборак қўлларини ботириб, аралаштириб кўрдилар. Қарасалар, усти қуруқ, таги ҳўл. Молнинг таги ёмон, усти эса чиройли. Шунда: «Бундай қилма!» дедилар.

Савдонинг, тарозининг, ўлчовнинг ҳалол бўлишига оид оятларгина эмас, ҳатто сура ҳам бор. «Мутаффифун» (*бировларнинг ҳақидан уриб қолувчилар*) деб номланган сура кофирларга хос ёмон хулқлардан бири — ўлчовда бировнинг ҳақидан уриб қолиш зикри билан бошланади. Сўнгра фожирлар, уларнинг ахлоқлари, Аллоҳ таоло уларнинг қалбларини муҳрлаб қўйганлиги ҳақида сўз юритилади. Шу билан бирга аброр-мўминлар сифати ҳақида ҳам баён қилинади. Оятлар маъносининг таржимаси бу тарзда баён этилган: «Ўлчов ва тарозидан уриб қолувчи кимсаларга ҳалокат бўлғай (Сураи каримадаги «вайл» сўзи икки хил маъно англатади: биринчиси — уларнинг аҳволига вой бўлсин, иккинчиси — «вайл» дўзахнинг номларидан бири. Яъни, ўлчовдан уриб қолувчиларга «вайл дўзахи» азоблари насиб бўлсин, деган маънони ҳам уқиш мумкин). Улар одамлардан бирон нарсани ўлчаб олган вақтларида тўла қилиб оладиган, уларга ўлчаб ёки тортиб берган вақтларида эса кам қилиб берадиган кимсалардир. Улар ўзларининг улуғ бир Кунда — барча одамлар бутун оламлар Парвардигори ҳузурида тик туриб ҳисоб-китоб берадиган Қиёмат кунида қайта тирилгувчи эканликларини ўйламайдиларми?»

«Ўлчаган чоғингизда тўлиқ ўлчанг ва тўғри тарози ила тортинг. Ана ўша яхшидир ва **оқибати гўзалдир**» (Исро сурасидан). *Бу қалб поклигининг аломатидир, ўзаро ишончга боғлиқ нарсадир, хайр-барака омилидир.* «Ўлчовни тўла ўлчанглар ва камайтириб тортувчилардан бўлманглар ва тўғри тарози билан тортинглар. Одамларга нарсаларини камайтириб берманглар ва ер юзида бузғунчилик қилиб, санқиб юрманглар» (Шуаро сурасидан). Тафсир: Ҳижоз билан Фаластин ўртасида Ақаба кўрфазида яшовчи Мадян халқига Аллоҳ таоло Шуайб алайҳиссаломни пайғамбар этиб юборган. Мадянликлар ичида ўлчовда алдаб, бировнинг ҳаққини уриб қолиш авжида экан. Уларнинг диёри савдо карвонлари ўтадиган асосий марказ бўлиб, у ерда савдо ривожланган. Бу қавм фақат тарозида эмас, бошқа соҳаларда ҳам бировнинг ҳаққини уриб қолишга уста экан. Шуайб алайҳиссалом уларни инсофга чақирганларида улар ул зотни ёлғончига чиқардилар. Шунда Аллоҳ таоло уларни азобга тортди. Ўлкани ғоят иситиб юборди. Нафас олиб бўлмайдиган даражага етганда осмонда булут кўриниб, ҳамма унинг соясида ором топмоқ истагида тўпланди. Шунда булутдан чақмоқ чақиб, ўт-олов чиқиб, барчаларини куйдириб юборди.

Ўтмишда азобга тортилган гуноҳ бугун жазосиз қоляптими? Бу воқеага диққат қилинг-а: устозлардан бирига одамлар келишиб: «Ўлим тўшагида ётган бир беморимиз бор, дам солиб қўйинг», дейишибди. Тунги соат учда боришса, бемор беҳуш, ғоят оғир аҳволда экан. Устоз калимаи таҳвид, калимаи шаҳодатни айтдиришга ҳаракат қилибдилар. Бир маҳал бемор ҳушига келиб, дебди: «Нимага мени мажбур қиляпсиз? Кўрмаяпсизмики, тарозининг бош қисмидаги темирини томоғимга санчиб-санчиб олмоқдалар!» Шундай дегач, жон таслим қилибди. Устоз унинг жон талвасасидаги гапидан ажабланиб, бунинг сабабини хотинидан сўрабдилар. «Бу ҳақда сўраб, ярамга туз сепманг, устоз, — дебди бева ўкинч билан.— Эрим тижоратчи эдилар. Тарозилари иккита эди. Кам кўрсатадиганини мол сотиб олаётганларида, кўп кўрсатадиганини

сотаётганларида ишлатардилар». У киши бир тарозида тортган бир кило мол иккинчисида саккиз юз грамм чиқаркан. Шу тарзда халқни алдаб яшаган одамнинг аянчли ўлимидан хабар топдингиз, шундай экан, хулоса чиқариш ўзингизга ҳавола. Ҳар ҳолда, ўша савдогар «Ҳалол, ишончли савдогар пайғамбарлар, сиддиқлар ва шаҳидлар билан бирга бўлади» дейилган шарафли ҳадисдан ё бехабар бўлган, ё назарига илмаган. Ҳазрати шайх Суфёни Саврийнинг бу ҳикматлари балки фикрларингизга қувват бўлар: «Ҳаром мол топмоқ Қиёмат ҳисобига ишонмасликдир. Кимки Қиёмат ҳисобига ишонмаса, кофир бўлур».

Бўёқчи усталар ишлатилган идишларни пачоқлаб ташладилар. «Нега пачоқладингиз, бирон нимага, масалан гултувак ўрнида ишлатса бўлар эди-ку?» деган саволга жавоб бердилар: «Бу идишлар бозордаги ноинсофлар қўлига тушса, ичига сифатсиз ва арзон бўёқ солиб, хорижники, деб қимматга сотишади». Усталарга раҳмат айтиб, ноинсофларга инсоф тилаймиз! Афсуски, бундай кўзбўямачилик бошқа соҳаларда ҳам кўп учраяпти. Маҳсулотнинг идиши хорижники, кийимнинг ёрлиғи машҳур фирмаларники, аслида эса сифатсиз бир матоҳ. Бўёқ ёки кийимга чидармиз, лекин дори-дармон, озиқ-овақт соҳасидаги бу ярамасликлардан у ноинсофлар нечун қўрқмайдилар?

Маккаи мукаррамадаги меҳмонхонадаги кичик ҳаммомдан ювиниб чиққан ҳожи ҳамхоналарига: «Совун олиб киришни унутибман, кимнингдир совунидан фойдаландим, рози бўлинглар», деди. Бир қарасангиз, арзимаган нарса, аслида эса сўралмасдан олиб ишлатилган нарса ҳаром эканлигини ҳар бир мўмин билиши ва амал қилиши шарт.

Иброҳим бин Адҳам ҳазратлари бир куни «Байтул муқаддас ходимлари мени масжиддан чиқаришмасин», деб бўйрага ўралдилар. Ярим кечада масжид эшиги очилиб, бир пир ичкари кирдилар. Меҳробга ўтиб, икки ракаат намоз ўқидилар. Яна қирқ киши кириб келди. Биттаси: «Бу ерда бир киши ётибдир, биздан эмасдир», деди. Пир кулимсираб, «Адҳам ўғлидир. Қирқ кундирки, ул ўқиган намозининг тотини билмас», деган эдилар, Иброҳим бин Адҳам бўйрадан чиқиб, пирнинг ҳузурига салом бериб бордилар. Бу ҳолатининг сабабини не эканини Аллоҳ таоло ризоси учун айтмоқларини сўрадилар. Пир дедиларки: «Фалон куни хурмо олаётиб, ердаги бир хурмо сеники бўлмагани ҳолда, меники, деб олиб единг — сабаб шудир». Шу жавобни олгани ҳамон хурмофурушга бориб, ҳалоллик тиладилар. Дўкон соҳиби унинг сўзларини эшитиб, бир фарёд кўтарди. Дўконини ташлаб, тарк этиб, дарвешлардан бўлди.

— Эй кўнгил! Сен ҳалоллик йўлида ўша дўкондор каби бирон нимангдан кеча олурмисан?

Ҳазрати Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) суюкли саҳобаларидан бири Абу Дардо (р.а.) барча намозларни Масжиди набавияда, Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ортларида туриб ўқишга ҳаракат қилардилар. Шунинг учун масжидга эрта келиб, кеч қайтардилар. Расули акрамнинг (с.а.в.) намоздан кейинги суҳбатларини диққат билан тинглардилар. Бироқ, хурмо териш мавсуми бошланганида Абу Дардо (р.а.) аввалгидан кечроқ келиб, эртароқ кетадиган бўлдилар. Бу ҳол Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) диққатларини тортди. Абу Дардони (р.а.) ёнларига чақириб:

— Сенинг масжидга келиб-кетишингда бир ўзгариш кўряпман. Нима бўлди? — деб сўрадилар.

— Шу кунларда қўшнимизнинг хурмо дарахти меваларини тўка бошлади, — дедилар Абу Дардо (р.а.), узрли оҳангда. — Хурмолар бизнинг ҳовлига ҳам тушяпти. Болаларим қўшнимдан бесўроқ уларни еб қўйишмасин, деган хавотирдаман. Бомдодга келишдан олдин тўкилган хурмоларни тўплаб, қўшнимнинг боғига ўтказиб қўяман. Шу сабаб масжидга кеч келяпман. Мен масжиддалигимда ҳам дарахтлардан хурмо тўкилади. Уларни йиғиб, қўшнимникига қўйиш учун шошиламан. Шундай қилсам, болаларим ҳаром емайди, қўшнимга ҳам зарар етмайди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) Абу Дардонинг (р.а.) бу сўзларидан мамнун бўлдилар ва унинг ҳаққига дуо қилдилар.

Танишларимиздан бири хориждаги супермаркетдан совға-салом харид қилибди. Ҳар бир одам мол олишда ўзича ҳисоб-китоб қилади. Танишимизнинг ҳисоби билан ҳисобчиники ўртасида фарқ чиқибди. У ҳисобчига қайтиб: «Ҳисобингизда хатолик бор», дебди. Ҳисобчи хотин ундан норози бўлиб, «бўлиши мумкин эмас!» деб қўрслик қилибди. Биродаримиз эса қатъий равишда «хато ҳисобланган», деб тураверибди. Шунда дўкон раҳбарларидан бири келиб, баҳсга аралашибди-да: «Сиз ноҳақсиз, машина ҳисобда адашмайди», дебди. «Машина адашмаслиги мумкин, лекин одам хато қилиши мумкин-ку?, — дебди биродаримиз. — Мана қаранг, мен бу моллар учун 2,45 евро тўладим. Ҳолбуки, бу молларнинг нархи 24,5 евро. Мен икки эмас, йигирма тўрт евро тўлашим керак». Хизматчи молларни қайта ҳисоб-китоб қилиб, биродаримизга ҳам раҳмат айтибди, ҳам ҳайратланибди. Тўланиши керак бўлган қўшимча йигирма икки еврони олмай, аксинча, ҳалоллиги учун биродаримизга совға беришибди. Ғайридинлар биродарларимизни бундай ҳолда кўргач, «мусулмонлар яхши», дейишади. Исломга муҳаббатлари ошади. Шунинг учун ҳар биримизда исломни севдириш вазифаси ҳам бор. Афсуски... биз четга чиққан биродарларимиз ҳақида бунинг тескариси бўлган ҳикояларни ҳам эшитиб қоламиз. Билишимиз керак, бирон супермаркетдан кичкинагина молни беркитиб олиб чиқмоқчи бўлган одамни «тошкентлик фалончи ўғирлади», дейишмайди, балки «бир мусулмон ўғирлади», дейишади. Ўз номининг булғаниши бир масала, Ислом шаънига ҳақорат орттириши яна бир масала.

Дунёни севган киши бу ҳаётни севади. Агар ҳаётдаги иймонсизлар каби елиб-югуришни, ҳаром мол тўплашни, тўс-тўпалон, талон-тарож қилишни истаса, хуш кўрса нима бўлади? Унда кўзни ҳирс пардаси қоплайди, ҳирсга берилиб, ҳаром ишлар қилади, ҳаром молга қўл узатади, бировни шилади, ўғрилик қилади ва... пора олади.

Расулуллоҳ (с.а.в.) пора олган ҳам, пора берган ҳам дўзахий эканини таъкидлаганлар. «Пора» атамасини «рушват» шаклида ҳам учратамиз. Турклар «пул»ни «пора» дейдилар, бизнинг тушунчамиздаги «пора»ни «рушват» атайдилар. Араблар талаффузида «ришват»дир. Яъни, «роширишват» — пора берувчи, «мурташи-ришва» — пора оладиган киши. Поранинг тури кўп. Масалан, пора — ҳақи бўлмаган ишни бажариш учун ишнинг бошида турган раҳбарларни ҳаром йўлга, ғайриқонуний йўлга бошлаш, тўғри йўлдан кўз юмиш, ноҳақлик қилиши учун бери-

ладиган пул ёки бошқа бирон нарса. Натижада ҳар икки томон ҳаром ишга қўл урган бўлади.

Хоҳ суд, хоҳ солиқ, хоҳ божхона, хоҳ ҳокимият маъмурияти бўлсин, хоҳ олий ўқув юрти ёки шу каби бошқа жой бўлсин, у ерда давлат томонидан ҳар бир фуқаронинг ҳақини ҳисоб-китоб қиладиган, ишчиларга маош берадиган ходими бўлади. Бу ходим, албатта, адолатли қонунга кўра ишлаши, ҳар бир фуқаро ҳақини кўз қорачиғидек асраши керак. Лекин пора бериб, ўз ишини бажарадиган киши: «Сен **халқ ҳақи** билан ишинг бўлмасин, лавозимингни ҳам ўйлама, мен сенга шунча пора бераман, менинг ишимни бажар. Ноҳақ бўлсам ҳам ишим битсин. Мен сени кўрмадим, сен мени кўрмадинг, тамом-вассалом!» — деб ишини бажариб кетганлар оқибатни, дўзах оловини ўйламайдиларми? Олганлар-чи?! Гугурт чўпининг олови бармоқни куйдирса, неча кун азоб чекилади, а? Жаҳаннам олови-чи?

Пора берувчи қонунни, низомни бузган, адолатли қонун мажмуасини ўз фойдасига ишлатган, ҳақсизлик қилиб ишини бажариб кетган ҳисобланади. Пора олувчи виждонини еган, ноҳақликка, адолатсизликка рози бўлган, ўз манфаатини ўйлаган, халқ ҳақига хиёнат қилган бўлади.

Мана шундай йўллар билан жамиятдаги қонунлар оёқости бўлади, ривожланиш оқсайди, ҳақлар топталади, мазлум ва бегуноҳ халқнинг ҳақи ҳимояланмайди. Золимлар халқ пулини, молини, давлат хазинасини талон-тарож қиладилар, халқ манфаатини асло ўйламайдилар. Девор дарз кетса, уй оқибат қулайди. Тўғонда игнадек тешик пайдо бўлса, оқибат уни сув ювиб кетади. Пора туфайли оламнинг таъсис этган низом-қонунлари бузилади, даҳшатли зарарлар юзга келади.

Билим олишга хоҳиши ҳам лаёқати ҳам йўқ бола пора туфайли ўқишга киради. Кимнинг ўрнига? Илмга ўч боланинг ўрнига! Оқибати — маълум...

Пора туфайли золимга жазо бериш ўрнига, лутф кўрсатилади...

«Чораси борми?», «Иложи борми?»

Пора бергувчининг саволи шундай бўлади.

«Бор... озгина чиқими бор...»

Бу олувчининг жавоби. Униси «пора берайинми?» демайди, буниси «бер» демайди. Чиройли ишоралар билан сўзлашадилар-а! Баъзилар бу олди-бердини «пора» деб атамайдилар, «ҳадя» ёки « қўл ҳақи» ёки «атаганим бор эди», дейдилар.

Бир олий ўқув юртидаги Давлат имтиҳонида котиблик вазифасини бажарган ёш мутахассисга «Сенинг хизмат ҳақинг», деб беш минг сўм беришибди. Йигит: «Бу пул талабалардан олинган поралар ҳисобидан бериляпти, мен ҳаром емайман», дейишга журъат эта олмабди. Агар шундай деса, унга тазйиқ қилишарди, ишдан кетишга мажбур бўларди. «Аслида-ку, мусулмон сифатида шундай қилиши лозим эди», демоқчимисиз? Ҳа, лозим эди. Лекин... лекин барча ҳалол одамлар четга чиқиб кетаверса нима бўлади? Хуллас ҳалол йигит виждон азобида юриб, дўстига маслаҳат солди. У пулни бир камбағал етимга беришни лозим кўрди. Шундай қилишди. Хўш, етим учун бу пул ҳалолми ё ҳаромми? Садақа ҳалол ишлаб топилган пулдан берилади, деган қоидага

кўра, ҳаром. Лекин бу садақа эмас-ку? Агар етимга бу пулнинг қаердан топилгани айтилса, эҳтимол у ҳам олмасди.

Барча динларда пора ҳаром қилинган, барча жамиятларда жиноят ҳисобланади. Ажабки, порахўр на унисидан, на бунисидан чўчийди. Олаверади, тиқилиб ўлгунича олаверади. Русларнинг бир ёзувчиси айтган экан: «Пора — бир аёл кабидир, ёши ўтиброқ қолган бўлсада, жозибаси билан ўзига тортаверади». Ўша аёл кўринишидаги шайтон жозибаси билан бандани қаёққа тортади? Ҳақни эшитмаслик ва ҳаромдан ҳазар қилмаслик ўлимни ҳали узоқ деб билишдан пайдо бўлади. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳ бир қавмга нимани ҳаром қилса, унинг орқасидан келадиган пулни ҳам ҳаром қилади».

Ҳазрати шайх Аҳмад Ҳарб (қуддиса сирруҳу) уйига Нишопурнинг улуғлари келдилар. Шайхнинг бир ўғиллари бор эди. Сархуш бўлиб келиб, баланд овоз бериб, эшикдан кирди. Отасидан ва бу улуғлардан уялмади. Улуғларнинг ранглари ўзгарди. Шайх:

— Нечун малул бўлдингиз? — деб сўрадилар.

— Ўғлинг учун, — дедилар.

— Ул маъзурдир. Сабаби будирки, бир кеча қўшнидан таом келди, едик. Онаси билан суҳбат қилдик. Ўша кеча бу ўғлон она раҳимига тушди. Кейин мени шундоқ уйқу босдики, вазифам фавт бўлди. Тонг отганида сўрасак, бу таом талаб, зўрлик билан олинган ош экан. Бизга ҳаром аралашган таомдан берган эканлар.

Ҳазрати шайх Абу Ҳозими Маданийдан (қ.с.) сўрадилар:

— Биз нима билан нажот топгаймиз?

Дедилар:

— Ҳалоллик билан пул топиб, ҳалол жойга сарф этишдан. Бу дунёдан сақланингки, Фиръавн, Намруд ва Шаддоднинг сарқитидир. Бу дунёда қувонадиган ҳеч нарса йўқдир. Бу дунё карвонсаройга ўхшар: шом тушгач, карвон қўнар, тонг отгач, кўчар-кетар...

Ҳикоят: Бир куни Аҳмад ибн Ҳанбалга (р.а.) бағдодлик ғоят солиҳа ва сўфийа келиб дедики: «Э қавм боши, э улуғ мартабали зот! Менинг уйимда чироғим йўқ. Шу боис Ой ёруғида урчуқ йигираман. Кунлардан бир кун тунда дунё юзидан Ой кетгач, халифа ҳазратлари менинг уйим ёнидан машъала билан ўтиб қолдилар. Ҳалифанинг чироғи ёруғида тез важаҳд билан урчуғимни бир-икки айлантириб, ип йигириб олдим. Ўша йигирган ипим мен учун ҳалол бўладими ё йўқми? Бу масалага жавоб бер, қутби замона?» Бу сўроқни эшитиб, имом ҳазратлари ажабландилар ва дедилар:

— Бу дунё ўзи бир ғафлат дунёси бўлса, қандай хотинсанки, бунчалик дин қайғусида бўлибсан? Шу арзимас ишинг устида фатво сўрарсан-а, жуда сўфийа хотин экансан-ку?

Имомга жавобан Розия исмли ул бева аёл деди:

— Э вафоли зот, Бишр Ҳофийки, (р.а.) сиз уни билурсиз, мен билан бир туғишган эди.

Ҳазрати Аҳмад ибни Ҳанбал (р.а.) бу хотиндан Бишр Ҳофийнинг (р.а.) исмини эшитиб, кўзларидан ёш тўкиб дедилар:

— Сизлар каби улуғларга ўша сен айтган шубҳали ип ҳалол эмасдир.

Ибн Ҳанбалнинг (р.а.) Ҳофий исмини эшитиб, йиғламоқлари ўзларини Ҳофийдан (р.а.) кам кўрганларидан эди. Уламолар деганларки: «Бундайин эзгу хотиннинг оёғи остидаги туфроғи, шариат билмас юз минг эрнинг ҳақ йўлида кофирлар билан уруш қилиб тўкадиган қонидан яхшидир».

Энди сўз Бишр Ҳофий (р.а.) ҳақида: демишларки, ул зот оёқ кийим киймай юрардилар. Шунинг учун у кишининг исмларига «Ҳофий» — яъни, «ялангоёқ» лақаби қўшиб айтиларди. Бишр Ҳофийнинг (р.а.) яна бир гўзал одатлари бўлган экан: шаҳар ичида бавл ва тезак ишини қилмас эканлар. Аҳолини ранжитиб қўймай деб, шаҳар ташқарисига чиқар эканлар. Умрида от минмаган бу зотни бир куни Бағдод кўчаларидан отлиқ чиқиб кетганларини кўрдилар. Кўрганларнинг баъзилари «Бишр Ҳофий от минмаган эди, от устида ўлмагай эди», дея ажабда қолдилар. Муридлари хавотирланиб, изларидан чўлга чиқсалар, Бишр Ҳофий жон таслим қилган эканлар. Бишр Ҳофий (р.а.) тобеинлар табаъсидан эдилар. Ҳижратнинг 260 йилида чаҳоршанба куни дунёдан ўтганлар. Бағдодда ҳазрати имом Аъзам (р.а.) қабрлари ёнига дафн қилинганлар.

Ҳазрати шайх Утбат ул-Ғуломни (қ.с.) кўрдилар. Бир ерда ўлтирар, таналаридан тер сув каби оқар эди.

— Бу не ҳол? — деб сўрадилар.

— Уйимга бир меҳмон келган эди, қўшним деворидан бир кесак олган эдим, меҳмонларимга ҳожат бўлди. Энди қай вақт ўшани хотирласам, хижолатдан терлаб кетаман. Қўшнидан ризолик сўрайман, — дедилар.

«Ҳаром» сўзининг луғавий маъноси — тақиқлашдир яъни, қилиши, фойдаланиши, истеъмол этилиши шаръан ман этилган нарсадир. Ҳеч нимадан сақланмасдан тановул қилишни «ҳаром-хариш емоқлик» дейилади яъни, «ҳаром-хариш» (хариш — қаттиқ, қўпол) ўта ҳаромликни англатади. «Ҳаромзода» — ҳаромдан туғилган, оқпадар бўлган кимса. «Ҳароми» — кимсанинг молига, ҳаром нарсага қўл узатувчи одам, ўғри, йўлтўсар, ғораттар, безори ҳам шундай аталади. «Ҳаромнамаклик» эса ношукурликни билдиради. «Ҳалол» (ҳаллол) эса ечиш, яъни ҳаромни ечиб, йўлни очиш, соддароқ айтсак, ҳаромнинг акси, яъни мумкин бўлган, демакдир. Таом аслида ҳалол, аммо у ҳаром йўл билан қўлга киритилгани учун ҳам «ҳаром луқма» ҳисобланади. Аксини «луқмаи ҳалол» дейишга одатланганмиз.

Бир тақводор дебдики: «Қудуқ ичига ичкиликдан (масалан, арақ) бир томчи тушса, қудуқ сувини поклаш учун ташқарига чиқариб тўксалар, сув тўкилган ерда ўт-ўлан ўсиб чиқса, шу ўт-ўланларни еган қўй-сигирнинг гўштини емайман». Бу ерда муболағa, бўрттириш бор. Муболағадан мақсад — одамларни «арзимас ҳаром» деган тушунчадан эҳтиёт қилиш. Қабристонда ўсган ўт-ўланни молга бермаслик тавсия этилади. Чунки юқумли касаллик билан вафот этган одамнинг мурдасидан тарқалган микроблар ўт орқали сут ва гўштга ўтиши мумкин.

Бир кишига дедингизки: «Чўчқа гўштидан е!» Шубҳасиз, у дерки: «Емайман, бу гўшт ҳаром!» Баракалла, бу киши ҳаром-ҳалолнинг фарқига борар экан, деб қувонасиз. Аммо қарайсизки, у арақнинг ҳаромлигини билса ҳам ичади, зинодан ҳам қайтмайди, тарозидан ҳам

урады... «Булар ҳам ҳаром-ку, билмайсизми?» деб ажабланасиз, ҳатто ғазабланасиз. У эса ишонч билан: «Билишга биламан, гуноҳимни Худонинг Ўзи кечиради», дейди. Ажабки, гўё Аллоҳ таоло унга гуноҳини кечиришга ваъда берган. Чўчқа гўштини жуда зарур ҳолатда, дейлик, ўлиб қолмаслик учун маълум миқдорда истеъмол қилишга ижозат бор. Аммо ўлиб қолмаслик учун ароқ ичишга, зино қилишга, пора олишга... мутлақо ижозат йўқ! Яна бир гап: биров чўчқани етаклаб келиб, бир-икки кун ҳовлингизда тура турсин, деса унамайсиз, лекин тўйга атаб олинган беш-ўн қути ароқ уйингизда тура турсин, деса рад этолмайсиз. Бунга нима дейсиз?

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Ҳалол аниқдир. Ҳаром ҳам аниқдир. Бу иккисининг ўртасида аксарият одам билмайдиган шубҳали нарсалар бор. Ўзини шубҳали нарсалардан узоқ тутган одам дини ва шаънини сақлаган бўлади. Шубҳали нарсаларга яқинлашган инсон ҳаромга кириб қолиши мумкин. Худди чўпон подани қўриқхона атрофида ўтлатса, унинг (қўриқхона) ичида ўтлатгандек бўлгани каби. Ҳар бир ҳукмдорнинг ўз қўриқхонаси (яъни кириш тақиқланган жойи) бордир. Аллоҳнинг қўриқхонаси ҳаром қилган нарсаларидир. Огоҳ бўлингки, вужудда бир парча гўшт бор: у яхши бўлса, вужуд ҳам яхши бўлади. Агар у бузилса, бутун вужуд ҳам бузилади. Огоҳ бўлингки, у — қалбдир». (Ёдингиздадир, мазкур ҳадис билан аввалроқ ҳам танишган эдик. Барча фазилатлар ёки иллатлар қалбга боғлиқ бўлгани сабабли бу шарафли ҳадисни ҳар суҳбатда тилга олсак ҳам бўлади.)

Уламои киром «ҳалол» ва «ҳаром» сўзлари хусусида турли фикр билдирганлар. Абу Ҳанифа «Ҳалол — ҳалоллигига далил бор нарса», имом Шофеъий эса: «Ҳаром — ҳаромлигига далил бор нарса», деганлар. Расулуллоҳнинг (с.а.в.) «Бу иккисининг ўртасида аксарият одам билмайдиган шубҳали нарсалар бор...» деганлари ҳалол ва ҳаром нарсалар ўртасида баъзи нарсалар ҳам борки, уларнинг ҳаромлиги ёки ҳалоллиги хусусида шубҳа бўлади, демакдир. Шунинг учун шубҳа бор жойда кўнгилсиз ҳолат юзага келади. Расулуллоҳ (с.а.в.) «ўзини шубҳали нарсалардан узоқ тутган одам дини ва ҳурматини сақлаган бўлади», дейишларининг маъноси — дини софлигини истаган инсон шубҳали нарсалардан ҳам йироқ бўлсин, демакдир. «Шаънини сақлаш» деганда, киши шубҳали нарсаларга яқин йўласа, одамлар уни «ҳаром еяпти», деб ўйлашлари эҳтимол.

Расулуллоҳдан (с.а.в.) бу мавзуда яна бир ҳадис ривоят қилинади: «Аллоҳ ва охират кунига ишонган киши туҳмат эҳтимоли бўладиган жойлардан узоқ юрсин». Набий муҳтарам(с.а.в.): «Шубҳали нарсаларга яқинлашган инсон ҳаромга кириб қолиши мумкин», деганларидан қуйидагилар англашилади: 1. Ҳаромга қўл уради. 2. Ҳаромга жудаям яқин келиб қолади. Зеро, ёмон амаллар ўз эгасини куфрга етаклайди. Чунки нафс бир ёмонлик қилганидан кейин, янада каттароқ ёмонлик қилишни истаб қолади.

Расулуллоҳ «вужудда бир эт парчаси борки», деганларининг маъноси: «Ўша эт парчаси Аллоҳдан ҳаё қилса, бадан ҳам ҳаё қилади. Агар у ҳавои истак ва орзуга берилса, вужуд ҳам истак ва орзулар кетига тушади. Бузуқ ва ёмон ниятда бўлса, вужуд ҳам ёмонлашиб бузилади».

Киши бир аёл билан зино қилмаса-да, яқинликда юрса, одамлар назарида бузилган ҳисобланади. Бундан ташқари, шайтон васваса қилса, бугун бўлмаса эртага ўзини тута олмай қолади. Қалб пок бўлса — вужуд пок. Қалб ҳаё қилмай бузуқ ишларга юрса, зино қилса, вужуд ўлимга олиб борувчи хасталикларга чалинишини барча кўриб, билиб турибди. Зеро, «Ҳаром билан вояга етган вужуд жаннатга кирмайди», деб Рисолатпаноҳ (с.а.в.) бизларни огоҳлантирганлар.

Кўнгил Ҳақ файзига бўлсун десанг чок,
Ки, аввал мартаба халқингни қил пок.

Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, агар кўнглингни Аллоҳ таолонинг илҳоми кириши учун очиқ қилай десанг, унинг биринчи шарти томоғингни буткул ҳаромдан пок қилмоғинг кераклигидир. Чунончи:

Ема зарра ҳаром оғушта нондин,
Бўлур чоҳи нажас бир қатра қондин.

Дейилмоқчики, бўғизни пок қилмоқлик аввал бошда ҳаром аралашган неъматларни емаслик билан бўлади. Агар еган неъматингда бир заррача ҳаром бўлса-да, ул таомни емаслик керак. Чунки, қудуққа бир томчи қон ёки хамр тушса, нажас қилар. Шунга ўхшаб кўп ибодатдан ҳосил қилган савобинг бир оз ҳаром қатишган неъматдан ейиш билан йўққа чиқар. Уламолар айтурларки, биров ҳаром луқма билан тоату ибодат қилса, гарчи кечалари уйғоқ туриб, кундузлари рўза тутса-да, қабул бўлмас. Агар биров Аллоҳ таолодан қўрқиб, шубҳали нарсалардан сақланса, юз карра Каъбага бориб Ҳаж қилганликнинг савобини топар экан. «Танбеҳул ғофилун»да зикр этилган ҳадисда айтилишича, агар бир кишининг кияр кийимига ҳаром аралашган бўлса, ўша тўнда ўқилган намоз қабул бўлмас экан.

Агар ош манҳий бўлса, кўз юмиб ош,
Ва гар на, тонгла қорнингдин чиқар тош.

Дейилмоқчики, агар емоқчи бўлганинг бир неъматда ҳаром нарсалар бўлса, кўзингни юмиб ундан ўт, унга қарама, уни ейишга майл қилма. Агар шундай қилмасанг, Қиёматда қорнингдан тош чиқар. Яъни, турли азобларга гиритфор бўлурсан.

Эрур хардалча манҳий заҳри қотил,
Қилур бир қатраси хум сувни ботил.

Дейилмоқчики, агар ҳаром нарса қалампир уруғичалик кичик ва кам бўлса-да, уни ўлдиргувчи оғу деб билгил. Яъни, оз ҳаром кўп ибодатларнинг савобини бузар. Шунга ўхшаш бир томчи май бир хум сувни нажасу ботил қилади.

Бир одам «Мен ҳалолликка тупурдим, мен бахтли яшашни истайман!» дейди. Ажаб! Ҳаромлик ботқоғига ботган ҳолда бахтли бўлиш мумкинми? Эҳтимол у одам ҳаром йўлдан оқиб келган бойликни бахт деб ўйлар? Эҳтимол, кунда, кунора ёш фоҳишалар билан айш қилиш унга бахт бўлиб туюлар? Буниси бизга қоронғи. Бу одам ҳақиқий бахт саройига фақат ҳалол йўл орқали етиб бориш мумкинлигини қачон анг-

лаб етади? Буниси ҳам бизга номаълум. Сиз «фарқламай ўлиб кетади», демоқчимисиз? Йўқ, умрининг сўнгги дақиқасида бўлса ҳам англайди ва афсус билан кўз юмади. Бу афсуси эса охиратда асқатмайди.

Ресторан қоровули ичкарига кириб қолган итни ушлаб олиб, ураётган экан. Бечора итнинг вангиллашини эшитиб, бир одам эшикни очибди. Ит қоровулнинг қўлидан чиқиб қочибди. Шунда у киши дебди:

— Э биродар, сен итдан ранжима. Жониворнинг ақли йўқ, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормай кириб қолган. Бизнинг эс-ҳушимиз жойида, шунинг учун бундай жойга кирмаймиз...

Қудсий ҳадисда дейиладики: «Э Одам фарзанди! Мени осойиш кунлари эслаган бандани ёки ҳаром жойда (ҳаромлик содир бўлаётган ҳолатда) Мендан қўрққан кишини Мен дўзахдан озод қиламан». «Бундай жойга кирмаймиз», деган биродаримиз дўзахдан озод бўлган саодат эгаси экан.

Худога шукр, атрофимизда эс-ҳуши жойида бўлганлар кўп. Лекин бузуқ ошёнларнинг оҳанрабоси кучига нафси дош беролмаётганлар-чи? Қўшниларимиз орасида борми? Бор! Қариндошлар орасида борми? Бор! Ҳамкасблар орасида борми? Бор! Хонадонимизда борми?.. Ресторанларни четлаб ўтишимиз яхши, лекин ҳаромдан ҳазар қилмайдиганларни ҳам холи қўйганимиз-чи? Қудсий ҳадисда айтилган: «Э Одам фарзанди! Дунёдаги жами нарсалар уч тоифага бўлинади: бири Менга хосдир, иккинчиси Мен билан сенинг ўртамиздадир ва яна бири — сендадир. Сендан бўладигани дуодир ва Мендан бўладигани ижобат қилмоқдир. Бас, ҳаром емасанг, дуойинг тўсилиб қолмас». Расулуллоҳ (с.а.в.) ароқ ичган одамнинг дуоси қирқ кунгача қабул бўлмаслигини таъкидлаганлар. Яқинларимизнинг дуолари қабул бўлмаслиги бизларни нечун қайғуга солмайди?

Ҳаром дунёсидаги энг қабиҳ иллат — ичкиликбозлик ҳақида, энди гиёҳвандлик ҳақида уламолар ҳам, дунёвий олимлар ҳам тинмай гапиришади. Раҳбарият томонидан чоралар белгиланади. Лекин, ижобий натижадан ҳали узоқмиз. Чунки бу иллатни ҳукумат қарорлари билангина тузатиб бўлмайди. Уламоларнинг насиҳатлари ҳам кифоя эмас. Қачонки, ҳар бир муслим биродарини ҳаромлик ботқоғидан суғуриб олишга киришмас экан, «ичкилик туфайли жиноятчилик кўпайиб кетди, ёшларимиз бузилиб кетишяпти», деб войвойлаб юраверамиз. Ҳозир ресторанлар, дискотекалар... кўпайгандан кўпайди. Мени икки нарса ажаблантиради: биринчиси, ресторанда кечқурун ароқхўрлик, маишат қилинади, тонгда эса амри маъруф, наҳйи мункар? Иккинчидан, ресторанларнинг номлари ҳам ғоят жозибали: «Улуғбек», «Ҳувайдо», «Беруний», «Кавсар»... Ҳаром ичимликка «Умар Хайём» номининг берилиши-чи? Менингча, ҳар нарсага ўзига муносиб ном берилгани яхши. Масалан, мен маст қилувчи ҳаром ичимликларга «Шайтонсув», «Иблис тупуги», «Шайтон муҳаббати» каби номларни, маишатхоналарга эса «Дўзахга йўл», «Дўзахнинг оташин боғи», «Вайл», «Самум» сингари номларни тавсия этган бўлардим. Шу маишатхоналарнинг хўжайинлари майхўр шоирларга илтимос қилишса, «Дўзахда бирга бўлурмиз то абад» деган яллама-ёримларни ёзиб беришади.

Ичкилик ва гиёҳвандлик вабоси дунёни еб адо қиляпти. Қаранг-а,

бир йилда Европада бир юз беш миллиард АҚШ доллари маст қилувчи ичимликларга сарфланар экан. Бу Ер юзидаги барча аҳолининг тоза ичимлик сув билан таъминланиши учун сарфланаётган маблағдан ўн марта кўп демакдир. 2009 йидаги иқтисодий буҳрон чоғида Европада пиво ичиш камайганидан ғоят ташвишланишди. У томонларнинг инсофга киришига кўзимиз етмайди. Ўзимизга қараб, болаларни, ёшларни тўғри тарбиялашга кўпроқ аҳамият бермасак, Европа аҳволига тушиб қолишимиз ҳеч гап эмас (Аллоҳ сақласин!!). Бу кунларимизда айрим биродарларимизнинг Европага интилишлари кучайди. Тўғри, Европадан ўрганадиган нарсаларимиз бор, масалан, илмга муносабат... Лекин маънавият ва маданият бобида бу ҳаракатдан сақланганимиз дуруст. Бу ҳақиқатни ўтган асрлардаёқ донишмандлар англаб етганлар. Ҳинд адиби Рабиндранат Тҳакур 1941 йилда ёзган эди: «Бир кун келарки, тақдир карвонининг бурилиш пайти инглизларни ўзларига қарашли Ҳиндистон империясини ташлаб кетишга мажбур қилар. Лекин уларнинг қолдириб кетадиган Ҳиндистони қандай Ҳиндистон бўларкин? Улар қандай мудҳиш қашшоқликни мерос қолдираркинлар? Уларнинг бир асрдан кўпроқ давом қилган ҳукмронлик тўлқинлари пасайганда қанча балчиғу қанча вайроналар қоларкин? Ёшлик чоғимда мен маданият бешиги бўлиш Европа пешонасига ёзилган, деб астойдил ишониб юрардим. Лекин бугун ҳаёт билан видолашаётган кунларимда бу ишончим йўқолди... Ҳозир мен сўнгги саёҳатимга тайёргарлик кўряпман. Мен ўзимдан кейин нималарни қолдираман? Кулбаи вайроналар, бир замонлар ғурур манбаи бўлган маданият қолдиқлариними? Лекин инсонга ишонмаслик жуда катта гуноҳ, бинобарин, бундай гуноҳ ишга қўлим бормайди! Катаклизмдан кейин, муҳит тозалангандан кейин доғ тегмаган янги тарих саҳифаси бошланишига ва тонг Шарқдан, қуёш чиқадиган жойдан бошланишига иймоним комил».

Ичкилик ва қиморга мубтало бўлганлар ўзига-ўзи суиқасд қиладилар. Маст ҳолда фалокатга учраб ўлган кишиларга жаноза ўқилмаслигига айрим уламоларимиз фатво берганлар.

Аҳли ҳикмат дейдики, шароб ичган — заҳар ичгандир, ким хамр (маст қилувчи барча ичимликлар) сотишни ўзига ҳалол қилиб олса, тўнғиз гўштини ейишни ўзига ҳалол қилибди. Қорин ҳаром ичкилик билан тўлса, дунё муҳаббати устун келиб, ғофилликда яшайди.

«Бас, Аллоҳ сизга ризқ қилиб берган нарсалардан ҳалол-пок ҳолида енг. Сизлардан фақат ўлимтикни, қонни, чўчқа гўштини ва Аллоҳдан ўзгага атаб сўйилган нарсаларнигина ҳаром қилди» (Наҳл сурасидан). Бир йигит қарзга ботиб, ҳаётидан нолиб юрибди. Нима мақсадда қарз кўтаргани сабабини билиб, ҳайратдан ёқа ушладик: Украинадан чўчқа гўшти олиб келиб сотмоқчи бўлган экан! Борибди, иши юришмай, хонавайрон бўлиб қайтибди. Энди нега ҳаётини лаънатлайди, ҳайронмиз... Ошхоналарда битта пичоқ билан ҳам мол гўшти, ҳам чўчқа гўшти майдалаётган қассоблар, ошпазлар ҳам қилаётган ишлари ҳақида ўйлаб кўрсалар чакки бўлмас эди. Тўнғиз терисидан тикилган пойабзалларни олиб келиб сотаётган тижорат аҳлига ҳам гапимиз шу.

Чўчқа гўштини яҳудий дини ҳам ҳаром қилган. Исроилда чўчқа боқиш тақиқланган. Исроил ҳарбийлари мина топишда фойдаланиш

учун Европадан қора чўчқа сотиб олишган экан. Жамоатчилик қарши туриб, чўчқаларни йўқотишди, ҳатто ҳарбий мақсадда фойдалнишга йўл беришмади.

Ҳаром ҳақида гапирилганда бир нарсага эътибор берайлик: нима учун Аллоҳ таоло асални ёки шолғомни ҳаром қилмади? Чунки бу неъматларнинг инсон саломатлигига зарари йўқ, жамиятга зарари йўқ. Ароқнинг киши соғлигига, жамият осойишталигига зарари борми? Чўчқа гўштининг соғлиққа зарарлигини ҳатто насаро олимлари исбот қилиб беришди-ку? Масалага фақат диний эмас, ижтимоий, дунёвий нуқтаи назардан қарасак ҳам, қарама-қаршиликни кўрмаймиз. Фақат диний томондан ҳаромга қарши қаршилик, кураш бор, дунёвий жамият томонидан олиб борилаётган кураш эса анча суст.

«Э Одам фарзанди, — дейилади қудсий ҳадисда, — билгилки, инсонга ҳалоллик қатра-қатра келур. Ҳаром эса сел каби мўл-кўл келур. Ҳар кимнинг емиши ҳалолдан бўлса, дини пок бўлур». «Э Одам фарзанди, қачонки сенга дунё мўл-кўл кела бошласа, уни исроф қилмасдан яхши йўлларга сарф қил. Ўлимни эслаб, ҳаромдан сақлан».

Ҳаётда кўп қийинчиликларни бошидан кечирган ва уларни енгиб ўтган инсон босиб ўтган йўлга қаралса, унинг поклигига ва ички дунёси гўзаллигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ҳалол ютуққа эришиш қийин бўлса-да, унинг завқи тотли, ширин бўлади. Шунинг учун ҳам яхшилар дедиларки: «Ризқингни топиш учун яхши йўлларга отлан. Фойдани ҳалол йўл билан топ. Ҳаром йўллардан фойда топиш осон бўлса ҳам, охири азобдир». Ёмонлик эшиги ҳаром фойда билан очилади, яхшилик эшиги эса ҳалол фойда билан очилади. Ҳалол ҳам, ҳаром ҳам тугайди. Боқийлик эса шуларга қараб, ё азоб бўлади, ё роҳат! Аллоҳ таоло тақиқлаган ишларни қилганлар охиратда йиғлаб, азоб тортадилар. Одам ҳаром-хариш воситалар билан молу дунё, ҳузур-ҳаловат топса ҳам, лекин маънавий жиҳатдан ҳалок бўлади. Ҳаромга берилган кимса ҳар одимда ҳаром еб, гуноҳ топгани каби ҳалолга интилган инсон ҳар ҳалолдан савоб топади. Ҳалол топиб, бу топганингдан муҳтожга ёрдам қилсанг савоби янада ортади. Шундай савобларга эришмоқлик умидида дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! Биз заифмиз, бизларни қувватли ва иззатли қил, бизларга ҳалол ризқ бер.Сендан яхшиликнинг — ҳалол умр саройининг калитларини, унинг хотималарини, барчасини, аввалини ва охирини, зоҳирини ва ботинини ва жаннатда олий даражаларни сўраймиз. Ё Аллоҳ! Сендан пок ҳаётни, Ўзинг ман этган нарсалардан сақланишни, осон ўлимни ва Қиёмат кунида хор ҳамда шарманда бўлмасдан қайтишни сўраймиз. Ё Аллоҳ! Сендан ҳалолликларнинг барчасини сўраймиз ва барча ҳаромлардан Сендан паноҳ сўраймиз. Бизларни душманлар ва ҳасадгўйлар олдида кулгуга қолдирма! Ҳаромликларни жилвалантириб кўрсатиб, нафсимизни қитиқловчи шайтон васвасаларидан Ўзинг асра! Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ЯЛҚОВЛИК МЕВАСИ

Бир ялқов иккинчисига дебди:

— Фил бўлгим келяпти: хартуми билан овқатни олиб, шошилмай ейди. Хартумини қаёққа узатса ҳам етади.

— Бўлмайди, — деди иккинчи ялқов, — илон бўлган яхши.

Илон ётганича овқат еяверади...

Катталар ёшлардан норози бўлганларида уларни кўпроқ дангасаликда айблайдилар:

- ўғлим (кам ҳолларда қиз тилга олинади, энг кўп норозилик келинларга нисбатан бўлади) ялқов, уйқучи, кун ёйилгунича ётади;
- ўғлим эгилиб ишламайди;
- келиним идишларни чала ювади...

Азизлар, бунақанги даъволарни ҳар биримиз деярли ҳар куни эшитамиз, шундай эмасми? Айниқса, қайнона-келин можароларининг асосини шундай даъволар ташкил этади. Энг яхши қайнона ҳам энг яхши келинидан қусур қидирса, шу соҳада албатта топади. Келин шамоллаб ётиб қолса ҳам қайнонага ялқовликни яширувчи ниқоб бўлиб туюлиши эҳтимоли бор. Фақат чаққон келингина қайнона кўнглига йўл топа олиши мумкин. Эринчоқ, ғайратсиз келинлар эса бу борада ўзларини қайта тарбиялашлари лозим бўлади. Гап фақат ота ва онага ёки қайнонага яхши кўринишда эмас. Оддий ҳақиқат шуки, ялқов қурувчи қандай бино қуриши мумкин? Ялқов ёшлар кўркам оила саройини қандай қурадилар? Таъбир жоиз бўлса, ялқов, ишёқмаслар икки фарзанд орттирадилар: зорлик ва бадбахтлик. Эринчоқлик дунёдаги мавжуд ҳамма нарсанинг душманидир. Танбаллик, ғайратсизлик, журъатсизлик, камбағаллик каби балоларнинг ҳаммаси эринчоқликдан келиб чиқади. Кайковуснинг: «Ялқовлик — танни ишдан чиқаришдир. Мажбур этиш билан ўз танингни итоатли қилдир ва уни мақсадга мувофиқ қилиб бўйсунишни ўргат» деган ҳикматини Муҳаммад Заҳирий Самарқандийнинг бу фикри қувватлайди: «Модомики, беғамлик ва ношудлик кўрсатилар экан, қулай фурсат қўлдан бериб қўйилади. Вақт ўтганидан кейин афсусланишт бемаъни ва бефойдадир».

Икки ялқов ётган жойга ўт тушди. Ўринларидан туриб қочишга ҳам эриндилар. Олов тили оёқларига етганида бири «Э Худо!» деб зорланиб қўйди. Иккинчиси шундай дейишга ҳам эриниб, шеригидан илтимос қилди: «Мен учун ҳам «Худо» деб қўйгин...»

Бу латифалардаги воқеаларни ҳаётда учратмаймизми? Бундан баттарларига ҳам дуч келамиз. Афсуски, ардоқли ёшларимиз замон ялқов одамларнинг беомон душмани эканини етарли тушунмайдилар. Танбаллик ва фаоллик икки йўлдир, унинг бири эл нафратига дучор қилади, иккинчиси эл ҳурматига сазовор этади. Набий муҳтарам дедилар: «Танбаллик, дангасалик қалбни тош қотиради, қаттиқ қилади, қорайтиради». «Камбағаллик айб эмас», деган мақол бор. Агар бу камбағаллик дангасалик оқибатида бўлса, ғоят улуғ айбдир. Мирзо Бедил ҳазратлари ёздилар: «Ишсизлик хирмонидан бошоқ териб юрганлар, яъни ялқовликлари,

дангасаликлари туфайли тиланиб юрганлар, албатта, хўрлик чекдилар. Булар тиришмоқликдан кечгани, дангасаликлари кучайгани сайин ҳирслари ортиб, ҳасадлари тобора ўса борадир».

«Лисонут-тайр»дан бир ҳикоят:

«Халқ орасида бир ишёқмас, танбал киши бор эди. Одамлар унинг беғайратлигидан ҳайрон қолар эдилар. У одамлардан туртки, шапалоқ ер, бунинг эвазига улардан бир бурда нон ёки таом олиб, кун кўрарди. Кишилар уни қувиб юборсалар ҳам у ҳеч қаерга кетмай, ўзининг ёмон қилиқларини тарк этмасди. У тортадиган жафоларига ўзича маълум бир нарх тўғрилаб қўйган ҳам эди. Қайси бир киши уни бир тепса ёки урса, у ўша кишидан бунинг ҳақини талаб қилиб олар, қўлига тушган нарсани дарҳол оғзига солар эди.

Кунлардан бир куни кимдир унинг қўлига озгина нон бериб, эвазига шундай мушт туширдики, натижада танбал ер тишлаб қолди. Гарчанд у шапалоқлар еб, қорнини тўйғазиб юрган бўлса-да, бир мушт билан энди қайта ўрнидан турмайдиган бўлди...»

Фақат ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаш, ялқовлик — муваффақият қувватини кесувчи бир касалликдир. Ҳа, бу касаллик танбалликнинг ҳосилидир. Хасталикнинг оқибати нима бўлиши эса маълум: агар ўхшатиш қўпол туюлмаса — танбаллик ўлимнинг бир туридир. Инсон бу ўлим туфайли ҳамма нарсани йўқотади. Ялқовлик — эрксизликдир. Киши инсонларга юк бўлган куни эркини йўқотади. Инсоннинг саодатдан маҳрум бўлиб, маъюс яшаши шу ялқовлик, ғайратсизлик натижасидир. Ҳақиқат шуки, ҳали ҳеч ким муваффақият нарвонига қўлини чўнтагига суқиб чиқмаган. Танбаллик ҳеч бир одамга фазилат эмас, лекин олим ва илм толиби дангасалик қилса янада хунук.

Одамлари танбал, дангаса бўлган, илму фан ривожланмаган, қонун топталган юрт сира ривож топмайди. Халқи ўзгаларга қарам бўлади, душманлар бу юртни истаганларича талайдилар, топтайдилар. Натижада халқ улкан моддий ва маънавий зарар кўради. Фақат Ватани эмас, жонидан ҳам маҳрум бўлади. Роҳати, тинчлиги, эрки, ҳурмати, осойишталиги бир тийинга ҳам арзимас бўлади. Шу боис Мунавварқори ҳазратлари юз йил муқаддам деганлар:

Жаннат каби гўзал юртинг йиғлаб, сендан иш кутадир.
Сенда кўргач ишсизликни, ҳасрат чекиб, қон ютадир.
Тур ўрнингдан, оч кўзингни,
Айт ёвингга сўнг сўзингни.
Ёвинг кимдир, биласанми — нодонликдир, ялқовликдир,
Ёвга қарши курашмаслик — кўрқоқликдир, анқовликдир.
Иш қиличин, тур, қўлга ол!
Ёвга қарши чиндан қўзғол!

Англагандирсиз, киши энг аввал ўзининг вужуди руҳини бошқараётган душмани — ялқовлигини енгиши шарт экан. Жисмоний меҳнатдан қочиш кўп ёшларга хос одат бўлиб қолди. Баъзан ҳашарга чиқарилган ўсмирларни, ёшларни кўраман: қўл учида ишлашади, эгилгилари келмайди. Бирон соат ишлаб, муаллимларининг кўзларини шамғалат қилиб, қочиб қолиш пайида бўладилар. Мен «ҳашарга *чиққан*» эмас,

«чиқарилган» деб ёздим. Ўзлари яшайдиган кўча, маҳалла, шаҳарни озода сақлашга ҳисса қўшишни онгли ва ихтиёрий равишда амалга оширмайдилар. Мен мана шунга афсусланаман. Бугунги кунда шаҳарлик ёшлар қўлларини совуқ сувга урмайдиган бўлиб ўсяптилар. Қишлоқда туғилиб ўсганлар орасида ҳам ялқовлар кўп учраяпти. Улар қишлоқдаги меҳнатдан қочиб, шаҳардаги енгил ҳаётга учяптилар. Учяптилар-у, лекин «қанотлари куйиб» яна изларига қайтяптилар. Бу ҳам афсусли ҳол.

Азизлар, мени тўғри тушунинг, мақсадим ёшларни ёмонлаш эмас. Замон одамларни ялқовлаштириб қўйяпти. Электр ва автоматлаштириш деган нарсалар жисмоний меҳнатни қисиб чиқаряпти. Бугунги қизларимиз, келинларимиз қўлларини қавартириб ишлашлари шарт эмас. Ошпичоқда қийма чопмайдилар, кир ювадиган машина, чангютгич, музлаткич-у микротўлқинли иситкич ва яна шунга ўхшаш ўнлаб мосламалар хизматларида. Ҳатто телевизорни (ҳатто чироқни!) ёқиб-ўчириш учун ўриндан туриш шартмас — диванда ёнбошлаб, тугмалар босилаверилади. Шунақа шароит бўлгач, одам дангасалик ҳовузига чўкмай яна нима қилсин?

Яна афсуски, суюкли қизларимиз, ардоқли келинларимизга ҳатто бу енгилликлар ҳам оғирлик ва малоллик қилади. Бу ўринда қайноналарининг дашномлари ҳамда норозиликлари асосли бўлади.

Жисмоний меҳнат бир масала, ақлий ялқовлик, яъни маънавий танбаллик янада оғирроқ масаладир. Ёшларнинг илм олишга эришишлари жамият учун ҳам зарарлидир. Агар дарё суви денгизга қуйилиб турилмаса, ҳар қандай катталикдаги денгиз ҳам қурийди. Бекорчи ва ишёқмас — иродасиз одамдир. Агар одам фикрлашда дангаса бўлса, жаҳолатга ботиши, гуноҳи ортиши шубҳасиздир. Олимлар сафи ёшлар ҳисобига тўлиб турмаса, мамлакат инқирозга юз тутади. Айрим ёшларнинг билим олишга ялқовлик қилишларига сабаб — ота-оналарининг ҳамёнлари ёки юқори мартабали танишларидир. Пул эвазига ёки таниш ёрдамида имтиҳондан ўтишини билган йигит ёки қиз бошини оғритиб китоб ўқирканми, дарс тайёрлар эканми? Ўша пулдор ёки мартабали ота ва оналар фарзандларининг бу касалини биладилар. Касалликнинг олдини олиш ёки муолажа қилиш чорасини кўрмай, аксинча, рағбатлантириб турар эканлар, кимни айблашимиз керак бўлади? Ялқов фарзандними ё рағбатлантирувчи отани ва онаними? Эртага бу ялқовликнинг аччиқ ва заҳарли мевасидан қайси бирлари кўпроқ зарар кўрадилар?

Тилимизда «боқиманда» деган атама бор. Ўзи ишламай, ота-онасининг бошига ўтириб олиб яшовчи ялқовлар шундай аталади. Болалар ва илм толиблари «боқиманда» доирасига кирмайдилар. Лекин бола ўсмир ёшига етгач, ўзини ўзи эплаш тадбирларини ўргана бориши шарт. Албатта, фарзандини боқиш ота-онага малол келмайди. Лекин ота ҳам, она ҳам бир куни дунёдан ўтади. Улар ўтгандан кейин боқиманда боланинг аҳволи не кечади?

Бир киши дўстига ҳасрат қилди: «Ўғлимнинг боласи яқинда иккита бўлади. Лекин ҳалигача оиласини боқишни ўйламайди, ҳатто ҳовлининг ишларига эгилмайди». Дўсти уни овутди: «Ҳозир сизга эркалик қиляпти. Ўғлингиз ақлли йигит, кейин эплаб кетади». Боқимандаликка ўрганиб

қолган бу ўғил отаси вафот этганидан кейин ҳаётда ўз ўрнини топа олармикин? Рўзғорини эплаб кетиши осон бўлармикин?

Масал: Бир бойнинг икки кўппаги бор эди. Бирини уйни қўриқлашга, иккинчисини овга ўргатган эди. Бой уйга кириши билан уйни қўриқлашга ўргатган кўппаги думини ликиллатиб унга пешвоз чиқарди. Бой уни эркалатарди. Овдан олиб келган ўлжалари билан сийларди. Бунга овчи итнинг жаҳли чиқарди. Бир куни у уй кўппагига деди:

— Менга қара! Бу ўлжанинг кетидан югурган, сувдан олиб чиққан менман-ку? Сен эса мен тутган ўлжани уялмасдан еяпсан-а!

— Менга нима учун даъво қиласан, — деди уй кўппаги.— Сен бу арзингни хўжайинга айт. Мени тайёр овқатга ўргатган у эмасми?

Қиссадан ҳисса шуки, болаларни танбал қиладиган ҳам, ишчанликка ўргатадиган ҳам ота ва она! Шундай экан, уларнинг ўзлари фарзандларига ўрнак бўлишлари, танбалликдан қочиш хусусида бетўхтов равишда насиҳатлар қилишлари, ҳамиша яхшиликка, меҳнатсеварликка бошлашлари зарур. Болаларини ҳунар ўрганишга қизиқтириш, билимли бўлишга ундаш зиммаларидаги бурч эканини унутмасликлари керак. Танбалликнинг охири надомат эканини унутиб, болаларини дангаса, тайёр ейишга ўргатган оталар ва оналар, шубҳасиз, фарзандларига энг катта ёмонлик қилган, ҳатто уларни ўлимга маҳкум этган бўладилар.

Лаббай, «жуда-а оширвордингиз», демоқчимисиз? «Танбаллик орни ўлдиради», деган ҳикматга кўра, ялқов ва беор одамни тирик мурда деб аташ мумкиндир? Танбаллик ёмон ахлоқни вужудга келтиради. Ёшлар орасида учраб турган кўпгина жиноятлар айни танбаллик оқибатида юзага чиқяпти. Меҳнатсеварлик яхши хулқни юзага чиқаради. Интилган ёмонликдан қутулади, танбаллик ёмонликка яқинлаштиради.

Шундай тарбия қилиш лозимки, токи фарзанд тайёр ошдан эмас, меҳнат билан топилган луқмадан роҳатлансин. Фақат ўз оиласигина эмас, балки мамлакатнинг порлоқ келажаги меҳнатсевар инсонларга боғлиқ эканини, текинтомоқнинг эса мамлакатга, халққа зарар-кунанда эканини тушуниб етсин. Ғайратли одам инсониятга хизмат қилишини, ғайратсиз танбал эса инсониятга юк эканини ҳам англасин. Меҳнатсевар инсон фақир бўлса ҳам доимо ҳурматда, танбал одам бой бўлса ҳам, доимо беобрў эканини билган фарзанд камол топади. «Наф келтирувчи киши ўғилдан ҳам яхши бўлиши мумкин. Беҳуда ишлар билан банд бўладиган ўғил эса ёвдан ҳам ёмон» деган ҳикмат бекорга айтилмагандир.

Ривоят: Бир одамнинг битта оти ва икки ити бор эди. Итлар оч қолишиб, зорланиб ўтиришганида от: «Нега бунча қайғули кўринасиз?» деб улардан ҳол сўради. Итлар отга маъюс боққанларича ҳасратларини бошладилар:

— Аҳволимиз чатоқ, очлик туфайли ўлар ҳолга келдик. Хўжайинимиз бизга яхши илтифот қилмайди, берган сарқитига қорнимиз тўймайди. Овқат талабида ёнига яқинлашамиз десак, болалари тепиб ҳайдашади. Бундан алам қилиб, тоққа чиқиб кетган эдик. Йўлда ҳаво айниб, селга дуч келдик. Мана, титраб-қақшаб, аввалгидан ҳам баттар ҳолда жойимизга қайтдик. Бахтсиз эканмиз, энди зорланишдан бўлак иложимиз қолмади.

От уларнинг сўзларини тинглагач, деди:

— Э дўстларим! Иззат ва саодатни фақат бахт-толедан кутиб, ишламасдан ялқовланиб ётиш аҳмоқликдир. Сизлар кунда бир эринибгина ҳуриб қўйиш билан чекланмай, менга ўхшаб ишлаганингизда эди, хўжайинимиз мени яхши тўйдиргани каби сизларни ҳам сийлаган бўларди. Ҳеч ишламай, ялқов бўлиб ётиш ва ўтган-кетганга акиллашнинг фойдаси йўқ. Дунё иши — меҳнат уйидир.

Масаллар ва ривоятларда бекорга жониворлар ҳаётига мурожаат қилинмайди. Қаранг, уй ҳайвонларини одамлар боқадилар. Жониворлар инсон марҳаматига муҳтожлар, чунки улар оғилхонада ёки катакда бандилар. Далага чиқарилсалар барчалари ўз емишларини топиб еяверадилар. Лекин юқорида тилга олганимиз «боқиманда»лар-чи?

Ҳайвонот боғида туғилиб, улғайган йўлбарс ўрмонга қўйиб юборилса, ов қилолмай оч қолиб, ўлиши мумкин экан. «Боқиманда»лар шундай аҳволга тушмасмикинлар? Тушадилар! Бунақаларни ҳаётда учратиб турибмиз. Улар юқорида баён қилинган ривоятларда оталарининг мулкини совурган нодонлар каби кун кечирадилар. Ҳаётлари нолиш билан ўтади. Баъзилар ўзларини ўзлари имтиҳон қилиб: «Мен ҳеч нима қила олмайман, қўлимдан ҳеч нима келмайди», деган фикрда ўзларига ишонмаган ҳолда юрадилар. Бу хато тушунчадир. Одам шундай яралганки, у ҳеч нима қилмай туролмайди. Одамнинг онги бекорчиликни қабул қила олмайди, туғён кўтаради. Ана шунда одам ҳалокатга учрайди. Ҳа, одам айни бекорчиликдан ҳалок бўлади. «Ҳалок бўлишни» ҳам рамзий, ҳам айни маънода тушунавериш керак.

Ялқовларни «онадан шундай туғилган», деб айбласак инсофдан бўлмас. Бу туғма касаллик эмас, уни келтириб чиқарадиган турли омиллар бор. Шуларнинг энг асосийси — кишидаги ироданинг сустлиги. Ялқовликдан қутулмоқчи бўлган одам аввало иродасига ҳукм ўтказа оладиган бўлиши керак. «Мен керакли ишни қила оламан, менинг ишимни кутяптилар, мен фойда келтиряпман!» деб ўзини ўзи ишонтириши шарт. «Ғайрати бор одамни эр дегил, ғайрати йўқни қаро ер дегил». «Қаро ер» — дунёда хор бўлиш демак. Хор бўлмаслик учун ялқовликдан ғайрат сари ўтиш зарурлигини ҳар бир ёш йигит ва қиз тушуниб олишлари лозим.

Меҳнатни севмайдиган одам ҳар бузуқликни қилишга тайёрдир. Меҳнатнинг кишига бахт-саодат келтиришига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Ялқовлик, бекорчиликнинг эса фалокат гирдобига ташлашини ҳамма ҳам ўйлаб кўравермайди. Шундайларга бу ривоят ибрат бўлар, деган умиддаман:

Балиқчи тутган балиқларини уйига олиб келар экан, бир золим йўлтўсар овини тортиб олди, балиқчининг инсоф ҳақидаги илтижоларига қулоқ солмай, уни дўппослади. Ночор қолган балиқчи Худога зорланди: «Э Раббим! Мени заиф, у ноинсофни эса кучли қилиб яратибсан, қара, у менга зулм қилди. Махлуқотингдан бирини энди унга рўпара қил, токи бутун олам ундан ибрат олсин. Э Раббим, Ўзингга сиғинаман ва Ўзингдан нажот кутаман, Сен ҳар нарсага қодирсан!»

Текинтомоқ йўлтўсар балиқларни пиширib еяётган пайтда томоғига қилтаноқ тиқилди. Нафас ололмай қолди. Табибларга югуриб, даво топ-

мади. Доно табиблардан бири уни тавба қилишга даъват этди. Золим Аллоҳ таолога ёлбориб, қилган гуноҳларига тавба қилди. Кечаси тушида: «Балиқчининг ҳақини берасан, кейин хасталикдан қутуласан», деган нидони эшитди. Уйғонди-ю, балиқчини қидириб топди. Ҳақини берди, узр сўради. Ана шундан сўнг шифо топди.

Меҳнатсиз нон тишлайдиган одам бу ривоятни унутмаса яхши бўларди. Бугун бўлмаса эртага, эртага бўлмаса кунлар ёки ойлар ўтиб текинтомоқлиги учун жавоб беришига тўғри келиб қолади. Жазо муддати келишини кутмай яхшилик томон ўзгаргани аълороқ эмасми? Саъй-ҳаракат инсонга шод-хуррамлик инъом этади. Ялқовлик, ишёқмаслик эса маъюслик, умидсизликка туширади, жондан бездиради ва бир қанча кулфату машаққатларга гирифтор қилади. Шу сабабларга кўра, донолар ёшларга хитобан дедиларки: «Ғайрат ва матонат билан ишланг, меҳнатни севинг, саъй-ҳаракатни қўлдан берманг, ялқовлик, бекорчилик иллатидан ҳазар қилинг. Вужудингизнинг ҳузур-ҳаловатини меҳнат таъмин қилади». Асрлардан бери янграб келаётган бу хитобга қўшимча қилиш шартмикин?

Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Оламда энг ёмон нарса — бекорчиликдир», деганлар. Халқимизда «Бекорчидан Худо безор», «Бекор ўтиргунча бекор ишла», деган ҳикматлар ҳам бор. Ҳаракат қилмаган киши танбал бўлиб қолишини айтдик. Танбал киши эса бекорчи гаплар билан машғул бўлади. Чунки бекор юриш — иллатларнинг онаси, ғурбатларнинг маконидир. Бекорчи гаплардан эса турли миш-мишлар, иғволар туғилади. Миш-мишлар тарқалган жойда эса дўст — душманга, душман эса думи босиб олинган илонга айланади. Донолар дедиларки: «Эркакнинг бекорчилиги — ғафлат, аёлнинг бекорчилиги — шаҳват».

Суҳбатимизни ўқиётган ёшлар бу ҳикматнинг мағзини чаққунларича, мен катталар, айниқса, қайноналар қулоғига бир гапни секин айтиб қўяй:

Ардоқли қайнонажонлар, ҳаётда кўриб турибсиз, келинларнинг бири серғайрат бўлса, иккинчиси имиллаб ҳаракат қилади. Балки ғайратлисининг иши чалароқдир, имиллагани эса ишни пухта қилиши мумкин. Сизга униси ҳам, буниси ҳам ёқмайди, тўғрими? Лекин иккови ҳам касаллик эмас. Секин ҳаракат қиладиган келинни ялқовликда айблаб, турткилайверсангиз, ўчакишиб, ростданам дангасаликни касб қилиб олади. Шунинг учун ҳар икки ҳолда ҳам уларни ширин сўзларингиз билан йўлга солинг. Тез ҳаракат қиладиган келинни батартиб ишлашга ўргатиш осонроқ. Лекин имиллайдиганини тезлатишингиз қийинроқ бўлади. Демак, бу борада сиздан сабр талаб қилинади.

Баъзи хонадонлар икки ёки уч-тўрт келин тушириш бахтига муяссар бўлганлар. Келинлар ўзаро иттифоқликда яшаётган бўлсалар, бу қайнонанинг хизмати ва шу хайрли хизмати эвазига эришган саодати. Айрим қайноналар атайин эмас, ўзлари билмаган ҳолда келинлар орасидаги яхши муносабатни бузиб қўядилар. Баъзилари ўзига яқин олган келин билан ўтириб, бошқаларини ғийбат қилади, бирини иккинчисига ёмонлайди. Бу ниҳоятда ёмон одат. Айрим қайноналар эса бир келиннинг хизматини иккинчисига таққослайди. «Фалончи овсинингизга ўхшаб чаққон-чаққон ҳаракат қилсангиз бўлмайдими?» деб қўядилар.

Бунақа гапни кўпчилик орасида ҳам айтиб юборадилар. Фақат келинлар эмас, куёвлар ҳам бир-бирига таққосланса камситилган томоннинг кўнгли оғрийди. «Хизматни чаққон келин қилаверсин», деб ўчакиша бошлайди. Келиннинг хизматига баҳо беришда, чаққонликка ўргатишда бировдан ўрнак олишга даъват этмай, «Жон қизим, дард кўрманг, онангиз барака топсинлар, ҳамма ишларингиз ажойиб, фақат тезроқ бажарсангиз, ўзингизга ҳам яхши...» деганга ўхшаш ширин гаплар билан тарбия қилсангиз, муддаога етишингиз шубҳасиз. Келинга хонадондаги барчанинг бири олиб, бири қўйиб иш ўргатавериши ҳам яхши эмас. Ақл ўргатувчиси кўп бўлган ишдан фойда чиқмайди.

Дангасалик иллатидан қутулишга даъват қилганимиз ҳолда яна бир масалага диққатингизни тортсак: ҳар қандай иш ўз вақтида ва ўз ўрнида қилиниши керак. Қишда тунука том бўялмайди, шундай эмасми? Гунча баҳорнинг илиқ нафасига алданиб бемаврид кулгани учун совуқ ел уни поралаб кетгани каби беҳуда ва бемаврид бошланган иш оқибати яхши бўлмайди. Ҳеч бир иш ғайрат ва шижоатсиз бўлмайди, аммо жойида ишлатилмаган ғайрат ва жасоратдан маъно йўқ. «Ақл ва тажрибаси ҳали етарли даражада ўсмаган ва жисмоний қуввати кам бўлган одам бир ишга киришиб, ҳаддидан ошса, натижада паришон ҳолга тушади», деган эдилар мавлоно Румий.

Ялқовлик иллатининг муқобилида «ғайрат» ва «шижоат» деб аталувчи гўзал фазилатлар бор. Бу фазилат ярми назокатдан, ярми садоқатдан иборат, десак ҳам бўлади. Ёдингиздадир, «тўрт фазилат» (ҳикмат, шижоат, иффат, адолат) ҳақида сўз юритиб, «шижоат ҳусусида алоҳида сўз айтармиз», деб ният қилиб эдик. Бу ниятни амалга ошириш ўрни келди:

Шижоат хавфли вазиятларда кишини тўғри йўл ва асл мақсаддан чекинишга йўл қўймайдиган куч бўлиб, олти ҳислатни ўзига жамлайди: 1. «Кибр-и нафс». Яъни, руҳий улуғворлик бўлиб, бу хислат туфайли киши улуғ ишларни амалга ошираётганда роҳат ёки машаққатларга парво қилмайди. Масалан, урушда икки йўл мавжуд: бири — қаҳрамонлик йўли, бунда жон хатари мавжуд; иккинчиси — хиёнат йўли, бунда жон ҳаловати бор. Руҳан заиф киши жон ҳузур-ҳаловатини танлайди. Аммо бу нарса вақтинчаликдир ва бу йўлнинг охир-оқибати хорликдир. Тарихда бунга мисол кўп. Олдинги суҳбатимизда баён қилинган Дорога хиёнат қилган вазирларнинг Искандар томонидан ўлимга ҳукм қилинишини эсласак кифоя қилар. Шижоатсизлик, яъни руҳий пасткашлик меваси айнан шудир. 2. «Улувв-и ҳиммат» — кишининг инсонга хос камолот йўлида ғов бўладиган ҳар қандай қийинчиликка эътибор бермай эзгуликка интилишидир («улув» — энг олий). Бунга илм олишда лозим бўлган шижоатни мисол қилиб олишимиз мумкин. Маълумки, шижоатсиз киши илм ололмайди. Бунга Жалолиддин Румий ҳазратларидан бир ҳикмат бор: «Пайғамбар (с.а.в.) марҳамат қиладиларки, «Олимларнинг ёмони амирларни зиёрат қилгани, амирларнинг яхшиси олимларни зиёрат этганидир», «Фақирнинг эшигига келган амир нақадар хуш ва амирнинг эшигига борган фақир нақадар нохушдир». Халқ бу ҳадиснинг зоҳирий маъносинигина қабул қилган. Яъни, «бир олим ёмон олим бўлмаслик учун амирни йўқламаслиги лозим. Амирни бо-

риб кўриш унга муносиб эмас», деб билган. Аслида ҳадиснинг ҳақиқий маъноси ундай эмас, балки бундай: «Олимларнинг ёмони амирдан ёрдам олгани ва улар воситасида ўз аҳволини яхшилагани, кучга кирганидир. Амирлар менга инъом берадилар, мени иззат-икром қиладилар ва бир яхши жой эҳсон этадилар, деб ўқиган кимса олимларнинг энг ёмонидир. Хуллас, бу важдан зоҳиран у хоҳ амирни кўргани борсин, хоҳ амир унинг ҳузурига келсин, барибир, у зиёрат қилган, амир эса зиёрат қилинган бўлади». 3. «Ҳилм» — ҳар қанча ғазаб қўзғайдиган иш содир бўлганда ҳам ўзини босиб, мулойимлик кўрсатишдан иборат. 4. «Тавозуъ» — ўзгаларга, айниқса мартаба ва фазилатда ўзидан қуйи бўлганларга нисбатан ўзини улуғ ҳисобламасликдир. 5. «Ҳамият» — ўз халқининг ва ўзга элларнинг урфу одатларини ҳурмат қилиш, жамиятнинг қонун-қоидаларига риоя қилиш, оиласининг, дўстларининг шарафини сақлашдан иборат (яъни, ор-номус сақлаш ва уни ҳимоя қилиш). 6. «Риққат» — луғавий маъноси — нозиклик. Кишининг ўз жинсига, яъни жони бор ҳамма нарсага раҳмдил ва шафқатли бўлиши, ўзгаларнинг дарду аламларини, қийин аҳволини ҳисобга олиб, шунга яраша, лекин изтиробга тушмасдан амал қилишидир.

Йўққчилик ғайратли, шижоатли, ишчан одамнинг эшигидан мўралайди-ю, ичкарига кира олмайди. Киши бир ишга киришган чоғда оғирликлар юз берса, мақсади манзилига етишмоқ йўлида меҳнат ва машаққатлар чекса ноумидлик кўчасига қадам қўйишдан ўзини тийишга куч топа олиши керак. Бунинг учун талаб этиладиган шижоат ва матонатга эга бўлсагина оёғини тўғри ва қаттиқ қўйиш билан бу мушкул йўлни босиб ўта олади.

Ишларингни чарх бузса қайғу чекма, сабр қил,
Ҳар кийимни йиртадур тикувчилар тикмоқ учун.

Англадикки, шижоат ва матонат инсонга ҳар ишда муваффақият бахш этади. Шижоат — ботирлик, мардлик билан ишга киришиш, матонат эса бардошлилик, мустаҳкам ва қатъий иродали, деган сўздир. Бу хислатларга эга бўлган киши бахту саодатга эришади. Ҳеч бир иш ғайрат ва шижоатсиз бўлмас экан, аммо, жойида ишлатилмаган ғайрат жасоратдан маъно йўқ. Имом Ғаззолий ҳазратлари бундай ёзганлар: «Шижоат билан хулқланган инсон олийҳиммат, мард, жасур, довюрак, мулоҳазали, нафси синиқ, сабр-тоқатли, ҳалим, босиқ, салобатли, мулойим бўлади. Аммо шижоатнинг ҳаддан ошиши ўзни тута билмаслик, ўйламасдан иш қилиш каби оқибатларга олиб келади. Натижада киши бир нафасда мақтанчоқ, димоғдор, ғазабнок. такаббур, иззатталаб, шуҳратпарастга айланиб қолади. Шижоат меъёридан кам бўлса, унинг ўрнини хорлик ва хўрлик, доимий безовталик, қўрқоқлик, ҳақни бой бериш, майдалашиш эгаллайди». Луқмон ҳаким дедиларки: «Саъй-ғайратсизлик — умид ва муваффақиятнинг кучини битирадиган бир мараздир. Инсоният саодатидан маҳрум бўлиб маъюсона яшаш — саъй-ғайратсизлик асаридир».

Меҳнатдан қочиш хору зорлик билан натижаланар экан, муроду мақсад хазиналари меҳнат кўприги устидадир. Кишини ҳаётдаги мушкулликлардан фақат тадбир ва меҳнат қутқаради.

Бир деҳқон ўлими олдидан болаларини йиғиб деди:

— Болаларим! Бу дунё фонийдир, ҳар бир тирик жон ўлади. Мен ҳам ўляпман. Сизга васиятим шуки, даламизга бир хазина кўмиб қўйганман, вафотимдан сўнг уни қидириб топинглар. Далани ҳеч қачон сотманглар.

Фарзандлар оталари жанозасини ўтказишгач, далага отландилар. Хазинани қидириб, далани ковлаб чиқдилар. Лекин ҳеч нарса топмадилар. Жуда маъюсландилар. Кейин далани текислаб, буғдой уруғи сепдилар. Ер мўл ҳосил берди. Болалар буғдойни сотишиб, олтинларни ўзаро бўлишдилар. Шундагина оталарининг васиятларидаги хазина ҳақидаги гапнинг маъносини англадилар. «Хазина кўмиб қўйдим» деган гапи замирига — далага яхшилаб ишлов берсангиз, барака топасиз, хазинага меҳнат орқали эришилади, деган ҳикмат яширинган экан. Худди донишманд шоир Фирдавсий айтганларидай:

Меҳнат тагидадир, эй оқил, ҳар ганж,
Ганж топмас ҳеч кимса тортмас эрса ранж.

Бу ҳикоят ҳар бир киши учун бир сабоқдир. Дунёда пешона тери билан ишлаб топилган нондай қадрли хазина йўқ. Меҳнат билан топилган луқма энг тотли луқмадир. Шундай экан, ҳар одамнинг ўзи бир хазина. Унинг меҳнат қилиб топган нони эса энг ширин, энг тотли луқмасидир. Дангаса бажараётган ишидан меҳнатсевар деҳқончалик роҳат топа олмайди, мамнун ҳам бўла олмайди. Зеро, ишчи ишлаб иштаҳаси очилади, луқмаси ҳам ширин бўлади. Табобат ходимлари берган маълумотларга кўра, ишчи ва деҳқонлар жамиятнинг жисмонан энг соғлом одамлари экан.

Ҳа, меҳнатга ўрганган одам саодатга эришади. Чунки меҳнат билан банд одамнинг ёмонлик қилишга вақти қолмайди. Меҳнатни севиш, ғайрат ва матонат билан ишлашнинг учта ширин меваси бор: тан саломатлиги, кўнгил роҳати, ақл ва зеҳннинг ортиши. Меҳнат инсонни уч балодан асрайди: юрак сиқилишидан, ахлоқий бузуқликдан, муҳтожликдан. Меҳнат меҳмон бўлмаган ер ҳеч қачон бахт-саодат ўрни бўла олмайди. Инсон меҳнатдан тўхтаса, камолотдан ҳам тўхтайди. Чунки камолот саройининг пойдевори ҳам, девори ҳам меҳнатдир. Меҳнат ҳосили билан яшаган инсон ўз эркига ҳоким, юлғичлик билан бойлик тўплаган хасис эса ўз иқболига золим. Ҳикмат аҳли айтганидек, вужудимиз — ерники, шарафли ишларимиз — элники! «Инсоннинг тилак ва хоҳишлари меҳнат туфайлигина амалга оширилиши мумкин, — деб ёзганлар Беруний ҳазратлари.— Шон-шавкатга, мартабага меҳнатсиз эришган киши ҳурматга лойиқми? Юқори мартабага меҳнатсиз эришган киши маълум бир муддат ичида роҳат ва фароғатда яшайди, яхши кийинади. Аммо у улуғлик либосидан маҳрум, яланғоч кимсадир». Яхши номни меҳнат билан орттириш керак, яхши ном чиройли сўзлар учун, ваъдалар учун берилмайди. Балки меҳнат натижаси учун, меҳнатга астойдил қўйилган меҳр учун берилади.

Нодон одам меҳнатдан қочади. Аллоҳ таоло: «Дарҳақиқат, Биз инсонни меҳнат-машаққатга яратдик» (Балад сураси), деб марҳамат қилади.

Инсон ўзига жон ато этилганидан то ўша жон баданини тарк қилиб кетгунича меҳнат-машаққатда ҳаёт кечиради. Бу борада инсон дини, эътиқодидан қатъи назар, бир-бирига ўхшаган меҳнат-машаққатларни бошдан ўтказади. Лекин мусулмон киши Яратган буюрган иш-амалларда жон куйдиради, ўзининг куч-ғайратини имкон қадар савобли ишларга сарфлайди ва керак бўлса, Ҳақ йўлида жонини қурбон қилиб, охиратдаги мангу роҳат-фароғатга эришади. Аммо эътиқодсиз кимсалар эса арзон ҳою ҳаваслар ва ўзларига ҳам, ўзгаларга ҳам бефойда-бевафо бўлган ҳавойи орзу-хаёлларга етиш йўлида умрларини сарфлаб, оқибатда бу дунёдаги меҳнат-машаққатларидан ташқари у дунёдаги дўзах азобига ҳам гирифтор бўладилар.

Бир нарсага диққат қилиш керак: ҳаром луқма топаётган ҳам меҳнат қилади. Лекин унинг меҳнати жамиятга наф бермагани, аксинча, бошқа бировларга зарар келтиргани учун савобдан маҳрумдир. Буни хайрли меҳнат доирасига киритиш ножоиздир. Асалари, қовоғари ҳам, итпашша ҳам меҳнат қилади. Лекин бу меҳнатларнинг натижаси қандай?

Қуввати ва тоқати етмаган ишга киришиб, ўзига заҳмат ва машаққатни юклаш ҳам тўғри эмас. Ўзига ва халққа манфаати тегмайдиган ишлар билан машғул бўлиб, умрни зое кетказишдан сақланиш керак. Ҳар бир ишга самимий дўстларнинг иттифоқи ва маслаҳатлари билан киришилгани маъқул. Киши кучи етадиган ишга майл қилмай, номуносиб ишга қадам қўйса, оқибатда уддасидан чиқа олмай, пушаймон ейди.

Кимки енгиллик қилиб гар чекса тиғ,
Тишлагай бармоғин, айтгай: «Во, дариғ!»

Эътиқодли кишилар яхши-ёмон, осон-қийин, пуллик-пулсиз ишларда ҳам бирдай ўз ишларини севиб-севиб бажарадилар ва истиқомат қилаётган жойлари-ю, ишларидан мамнун бўлаверадилар. Ҳатто иссиқ-совуқ муҳит, тоғ-адир бўлсин, турган жойларига рози бўлиб, қилаётган ишларида саботли бўладилар.

Биздаги «меҳнат» атамасини туркманлар «заҳмат» дейдилар. Бизда «заҳмат» «қийинчилик, машаққат» маъносида қўлланилади. «Меҳнат-заҳмат» деганимизда, тил қоидасига кўра, маънодош сўз — такрор отлар назарда тутилмайди. Балки меҳнат қилиш жараёнида дуч келинадиган қийинчиликлар назарда тутилади. Дунёда осон иш йўқ. «Осон» ёки «қийин» дейишимиз нисбий тушунча. Шаҳар шароитида улғайган келин учун тонгда туриб кафтдек ҳовлини супуриб қўйиш дунёдаги энг машаққатли иш бўлиб кўриниши мумкин. Лекин қуёшдан олдинроқ уйғониб сигир соққан, самоварга ўт қалаган, қайнота-қайнонасининг таҳоратига илиқ сув тайёрлаб берган, тандирни қизитиб, нонуштага нон ёпган, кейин далага чиқиб, қуёш ботгунига қадар тинмаган, уйга қайтиб овқат пиширган, кир ювган... жувон учун ҳовли супуриш арзимаган иш экани табиий. Кўп қаватли уйларда яшаб, жисмоний меҳнатга кўникмаган эрка қизларимиз каттароқ ҳовлига келин бўлиб тушишса қийналадилар ва нолий бошлайдилар. Шундай эркатойларга айтадиганимиз: нолишдан фойда йўқ. Астойдил ишлашни ўрганишга киришинг. Бу масалада ўғил эркатойларнинг аҳволи ночорроқ бўлади. Йигит киши чиниққан, ғайратли бўлиши керак. Ғайратсиз, заиф йигитлар ҳаёт

йўлининг ҳар қадамида қоқилаверадилар. Салгина қийинчиликка дуч келсалар қизлардан баттар йиғлаш ҳолига тушадилар. Бу — уят, шундай эмасми?

Фарзанд тарбияси ҳақида сўз кетганда кўпчилик бу борада асосий эътиборни меҳнатга қаратиш тарафдори. Бу йўлни тўла маъқуллаган ҳолда, болаларимизни меҳнатга қандай қизиқтиришимиз керак, деган саволга диққатингизни тортмоқчиман. Тўғри, меҳнат барча замонларда ва барча жамиятларда буюк ҳуқуқ, буюк зарурат ҳисобланган. Маданият юксаклиги меҳнатга бўлган муҳаббатга боғланади. Ўзгачароқ таъбир билан айтсак, маданият қанчалик юксак бўлса, меҳнат шунчалар юксак қадрланади. Чунки меҳнат ҳамиша инсон ҳаёти ва маданиятининг асосини ташкил этган. Донишманд айтмоқчи, агар ҳаёт кемаси меҳнат лангарига суянмаса, ҳамма шамоллару довулларга дош беролмайди.

Азизлар, бундай таърифларни ўзингиз ҳам биласиз. Аммо бу ҳақиқатларни болалар онгига қандай сингдиришимиз керак? Шиорлар биланми ё аниқ ҳаракатлар биланми?

Диққат қилайлик, дунёда тирик жон борки, ҳаммаси ҳаракатда, ҳаммаси меҳнат билан банд. Лекин инсон билан бошқа тирик жонлар меҳнати орасида «ОНГ», «ВИЖДОН», «ҲАЛОЛЛИК», деган тушунчалар бор. Шундай экан, биз инсонга хос тушунчалар асосидаги меҳнатни, фақат ўзига эмас, жамиятга ҳам наф келтирадиган меҳнатни назарда тутишимиз керак.

Ҳиндларнинг оламаро машҳур адиби Рабиндранат Тҳакур меҳнатни маданиятнинг бир кўриниши ҳисоблайди. У 1935 йили ёзган эди: «Бир куни талабалар билан сайр-ҳаво қилиб юрганимизда, йўлда бир жуфт ҳўкиз қўшилган аравага дуч келдик; арава лойга тиқилиб қолган экан. Мен билан бирга кетаётган талабалар ёрдамлашиб, аравани қуруқ жойга чиқариб қўйишди. Шантиникетонга келган қандайдир бир киши юк кўтаришга хизматкор топа олмаган экан. Талабаларимиздан бири ўйлаб ўтирмасдан, унинг юкини елкасига олиб, айтган жойига элтиб берди. Талабалар шундай тарбия олган эдиларки, бирор жойдан келган одамга ёрдам кўрсатиш ва уларнинг хизматида бўлишни ўз вазифалари деб билардилар. Яқинда улар Шантиникетон йўлини қуришда ишладилар, ҳамма ўнқир-чўнқирларни тўлдириб текисладилар. Бу ишларнинг ҳаммасини улар ўзларидаги **ички рағбат** таъсири остида бажардилар. Улар китобга ҳам, адабиётга ҳам қарамасдан, **ҳақиқий маданият нимани талаб қилса**, шуни идрок қилиб олдилар. Бир вақтлар мен бу талабаларнинг барчасини, номларини ҳам яхши билардим. Орадан кўп йиллар ўтди, улар ҳар томонга тарқаб кетишди. Умид қиламанки, улар ҳали ҳам бошқа кишиларга шундай меҳр-муҳаббат билан қараётгандир, **ҳасад деган нарсани ва бошқаларнинг ютуғига кўз олайтиришни билмаслар** ва ҳамиша заифларга ёрдам қўлини чўзарлар. Олийжаноб кишининг қандай бўлишини билишларига ва олийжаноб кишилар қандай бўлса, улар ҳам шундай иш тутишларига ишончим комил».

Адибнинг мақоласидаги «ички рағбат» ва «ҳақиқий маданият нимани талаб қилса», «ҳасад деган нарсани ва бошқаларнинг ютуғига кўз олайтиришни билмаслар» деган сўзларга алоҳида эътибор беришингизни истардик.

Ҳалол меҳнатга муҳаббати бўлмаган одам тўғри йўлни йўқотиб қўяди. Оқибатда барчаси ҳалокат жарига борувчи турли сўқмоқларга дуч келади: бири ҳамиша норозилик ҳиссига тўла бўлади ва бола шу ҳис билан яшайди. Бири зерикиш, қониқмаслик ботқоғи, яна бири ўз-ўзини аста-секинлик билан маҳв этишдан иборат бўлади. Бу йўллардаги боланинг онги, нафси молникидан фарқланмай қолади. Агар «Ҳалол ва онгли меҳнат — ҳаёт асоси», деган шиордан келиб чиқсак, бошқа йўлларни танлаган ўсмир тириклайин ўлиб бораверади.

Ҳалол меҳнатнинг афзаллигини фарзанд онгига сингдиришда атроф-муҳитнинг салбий таъсирини ҳисобга олмасак бўлмас. Жамият «бой» ва «камбағал» деган тоифаларга бўлинган паллада боланинг дунёни англаши анча мураккаб кечади. Боланинг оиласи ҳалол меҳнат билан кун кўради. Ота-онаси ҳамиша иш билан банд. Шубҳасизки, фарзандининг ҳузурида баъзи-баъзида бўлса-да, нолиб қўйишади. Уларнинг қўшниси эса бадавлат. Ҳамиша иш билан эмас, маишат билан банд. Бола бу фарқни кўзи билан кўриб турибди. Унда «яхши яшаш учун ҳалол меҳнат қилиш шарт эмас», деган тушунча шакллана бораверади. Ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи ота-онаси унинг кундан-кун ортиб бораётган талабларини қондира олмайди. Ҳалолликдан нарида юрувчи ота-она эса фарзандини ошириб-тошириб таъминлаб қўйган. Ана энди боладан сўранг-чи, қай бири афзал экан.

Бу ўринда бадавлат оиланинг фарзанди онгидаги тушунчани ҳам назардан соқит қилмаслик керак. У ҳам ҳалол меҳнат ҳақида кўп эшитади. Қўшниси мисолида бу ҳалол меҳнат туфайли қандай яшаш мумкинлигини кўради. Шу ўринда амалдаги кўриниш билан назария тўқнашади ва амалдаги кўриниш болалар онгига ҳукмронлик қилиб олади. Виждон, ҳалоллик — олий даражадаги фазилат экани ҳақидаги гапларни улар ҳазм қила олмайдилар. Шайх Саъдийнинг:

«Есам арпа нонини меҳнат билан,
Шириндир бировларнинг оқ нонидан» —

байтларини бу тоифа болаларга сингдириш осон кечмайди. Хаёлан бир тажриба қилиб кўрайлик: ўсмирларнинг рўпарасига иккита нон қўяйлик-да, биттасига оғирроқ меҳнат билан етишасиз, иккинчиси учун меҳнат шарт эмас, денг-чи, қанчаси меҳнат билан олинувчи нонни танлар экан?

Меҳнат тарбиясини боланинг суяги қотгач бошлаш керак, дегувчилар янглишадилар. Бола эмаклаганда ёки хонтахтани ушлаб юра бошлаганида билибми-билмайми бу тарбияни бошлаб юборамиз. «Пиёлани олиб бер», «Қошиқни узатиб юбор», дейишимиз меҳнат тарбиясининг дебочасидир. Шу ўринда гўдакнинг ҳаракатини кузатайлик: у ҳали «меҳнат — ички эҳтиёж самараси», деган тушунчадан йироқ. Лекин сиз айтган пиёлани узатиб юборгач, уни мақтаб, эркалаб қўйсангиз, у шодланади ва иккинчи, учинчи пиёлани ҳам узата бошлайди.

Демак, меҳнат учун рағбатлантириш лозим экан. Ўша гўдак сиз айтишингиз билан пиёлани узатмади, шунда сиз уни меҳнатга ўргатиш учун зўрлай бошлайсиз. Пиёлани мажбурлаб ушлатасиз, узатишга ҳам зўрлайсиз. Йўқ, азизлар, буни меҳнат тарбияси доирасига киритиши-

миз қийин. Меҳнатга зўрлаш болада меҳнатга нисбатан нафрат уйғотиб қўйиши мумкин.

Меҳнат тарбияси шаҳарга нисбатан қишлоқда осонроқ ҳал этилади, деб ўйлаймиз. Айнан қишлоқда меҳнатга мажбурлаш усули кучлироқ. Бола истаса-истамаса отаси ёки онаси қанотида меҳнат қилишга мажбур. Айрим болаларда меҳнат мажбурияти мавжуд, меҳнатга севги эса заиф бўлади. Шундайлар шаҳар шароити билан танишгач, қишлоққа қайтишни истамай қолади. Россиядаги қишлоқларнинг бўшаб қолишини айнан шу билан изоҳлаш мумкин. Тўғри, бизда у даражада эмас, аммо шундай ҳоллар мавжудлигини инкор этмаслигимиз ҳам керак.

Ўзингизга маълум, шаҳарда, айниқса кўп қаватли уйларда яшовчиларни меҳнатга жалб этиш анча қийин. Бу уйларда яшовчи болаларнинг асосий иши, аввалроқ айтганимиздай, кунда бир марта нон дўконига бориб келиш, ҳафтада бир марта ахлатни олиб чиқиб тўкиш. Бу иш ҳам зўр машаққат билан бажарилади. Катта ака ўртанчага буюради, ўртанча эса кичигига. Униси «Ҳадеб мен қилавераманми...» деб нолийди, оқибатда ғавғодан безиган ота ёки она бу ишни ўзи бажариб қўя қолади.

Бу уйларда яшовчи болаларни атрофни тозалаш учун ҳашарга жалб этиш ҳам қийин. Ота-онаси зўрлаб чиқарса ҳам қўл учида ишлайди. Ҳовлини тозалашни ўзлари учун паст иш деб биладилар. Шунинг учун ҳам кўпгина уйларнинг атрофи ахлатхонани эслатади. Кўчани супуриб қўйишнинг улуғ савоб эканини вақтида фарзанди онгига сингдирмаган ота-она энди боласининг ишёқмаслигидан нолимаса ҳам бўлади. Агар бола 16—18 ёшигача ҳалол меҳнатга ўргатилмас экан, демак унда «интизом» деган фазилат шаклланмайди. Бу фарзанд иродасиз, танбал, ҳавойи бўлиб қолади. Ҳаётга қизиқиши ҳам заиф бўлади. Айнан шу тоифа болалар ароқхўр ва гиёҳвандлар чангалига осон тушадилар.

Айрим ота-оналар фарзандларини бирон та ҳунар эгасига шогирдликка берадилар. Тўғри, жамиятда болаларни оғир меҳнатга жалб этиш мумкин эмас. Корхоналар бу талабга амал қилишни баъзан меъёридан ошириб юборишади. Ўсмир бажарадиган юмуш мавжудлигига қарамай, уларни яқинлаштиришмайди. Ҳунарманд усталар эса аксинча. Сувоқчими, кулолми, дурадгорми... болаларни ёнларига оладилар. Болаликдан устанинг ёнида юрганларнинг ҳам кўзи пишади, ҳам қўли ўрганади. Оқибатда улар моҳир уста бўлиб етишадилар. Энг муҳими — бекорчиликдан сақлайдилар. Меҳнатсеварликнинг хайрли экани ҳақида юзта насиҳатдан кўра шу усул дуруст эмасмикин?

Тўғри, усталарнинг ҳам ҳар хили мавжуд. Ҳаммаси ҳам бегона болага ҳунарини очиқ кўнгил ва қунт билан ўргатавермайди. Устанинг қанотига кирган ўсмирларнинг барчаси ҳам тўғри ва ҳалол йўлга киравермайди. Юқорида зикр этилган алдов ёки айёрлик билан ҳунардан бўйин товлашга интиладилар. Бу ўринда яна ота-она ва устанинг бирга ликдаги тўғри муносабати муҳим. Афсуски, инсофли усталар кўп эмас, бекорчи болаларнинг барчасини қанотларига ололмайдилар. Бу ўринда давлат болаларнинг бўш вақти хусусида аниқ тадбирларни белгилаб бериши керак. Корхоналарда ўсмирлар учун махсус иш жойларини тайин этиш шу тадбирлардан бири бўлса нур устига нурдир.

Халқ маорифи тизимида «Қўшимча таълим марказ»лари мавжуд. Бу марказларда турли ҳунарлар ўргатилади. Санъатга жалб этилади. Нақш, ганчкорлик, ўймакорлик, дурадгорлик, чеварлик, тўқувчилик каби тўгаракларда болалар деярли тўла бўлади. Санъат турларига қизиқиш ҳам кучли. Лекин бу марказларга яқин атрофдаги мактаб ўқувчиларигина қатнайдилар. Узоқроқдаги мактабларнинг ўқувчиларини ота-оналари юборишмайди. Бориб-келишидан хавотирланишади. Ундан ташқари мазкур тўгаракларга асосан ўн уч-ўн тўрт ёшгача бўлган болалар қатнайдилар. Ўсмир ёшидагилар учун эса шуғулланадиган юмуш яна йўқ. Демак, ўсмирларнинг бўш вақтлари тўлалигича ўзларига топширилган, деб ўйласак ҳам бўлар. Бўйсунмаслар тарбиясининг энг нозик, айни дамда хатарли нуқтаси ҳам шу ерда. Бўш вақтига ўзи хўжайинлик қилувчи болалар кўп ҳолларда кўча ёки маҳалла зўравонлари таъсирига тушадилар ва бунинг оқибати нима бўлиши барчага маълум.

Ривоят: Бир темирчи тиним билмасдан кечаю кундуз ишлар эди. У баҳорнинг нафис гулларига бурканган водийларни, шаршараларни кўрмас эди. Бир куни дўсти келиб, баҳор гўзалликларини таъриф қила кетди. Шунда темирчи унга деди:

— Дўстим, гарчи бу дунёда жаннатдай гўзал жойлар кўп бўлса-да, лекин ишимни чала қўйиб кетсам, ўша жаннатмакон жойлар гўзаллиги менга татимайди.

Бу ҳикоятни ёшлар қулоққа қуйиб олсалар арзийди. Чунки ишлаш саодатдир. Инсон қанча ишласа, бу булоқдан шунча ичиб, шифо топаверади. Ҳикмат аҳлининг: «Пул йўқ, деб қайғурма, иш йўқ, деб қайғур», дейишлари бежиз эмас. Иш пайтида сайр қилмоқ эса ўзини ва жамиятни фалокатга тортиш демакдир. Иш вақти ва сайр вақтини белгилаб олган киши ҳаёт лаззатини тотади. Буюк Раббимиз: «авлайса лил инсани илла масаъа», деб барчани фақат ишлаб, меҳнат қилиб яшашга буюрган. Аксинча, бу ҳақиқатни билатуриб, вақтни беҳуда сарфлаш кишини мусибатга олиб боришини аввалги суҳбатларда ҳам айтдик.

Дунёнинг тамали меҳнат асосига қурилган. Бу бир суннати илоҳийдир. Буни беҳуда деб билганлар залолатга, бу йўлдан юрганлар эса саодатга юз бурадилар. Меҳнат ҳаёт чироғига мой қуяди, тафаккур эса уни ёритади. Бу ҳикматни ёшлар унутмасалар, ишлари ўнгидан келаверади: «Ишла болам, қарилик сендан «ёшлигинг қаерда эди?» деб сўрайди.

Ўзингни меҳнат куни овутинг,
Не ғам келса даврондин, осон тутинг.

Ҳазрат Навоийнинг бу байтларига осетин халқининг «Кўп ишловчи кўп яшайди», деган мақолини илова қиламан. Мақол оддий гапга ўхшайди, а? Яъни, кўп ишловчи жисмонан бақувват бўлади, ҳар турли хасталик уни осонлик билан енга олмайди. Мақолга яна бир маъно яширинган: кўп ишловчи одам ўзидан кўп яхшиликлар мерос қолдиради ва унинг номи ўлимидан кейин ҳам яшаб қолади. «Бу кашфиётни фалончи олим қилган», «Бу кўприкни фалончи уста қурган», «Бу безакни фалончи заргар ясаган», «Бу бўз ерларни фалончи деҳқон обод қилган»... Оғир меҳнатнинг ширин мевалари мана шулар бўлади.

Ҳаётдан ҳамма лаззат топишни истайди. Лекин барча ҳам унга эри-

ша олмайди. Нега? Ҳар қандай меҳнат ҳам ширин мева беравермайди. Нега? Русларда «Телба ақл оёққа дам бермайди», деган мақол бор. Ҳар бир иш ақл билан бажарилиши керак. Шошма-шошарлик, чалакам-чаттилик яхши натижа бермайди. Шунинг учун доно халқимиз «Етти ўлчаб, бир кес», дейди.

Ривоят:

Султон Маҳмуднинг қирқ вазири ва бир севимли қули бор эди. Подшоҳ бу қулни қирқ вазиридан кўра устунроқ кўярди. Барча вазирларига тайин этган маошнинг тенг ярми миқдорида қули Аёзга ҳам ҳақ тўларди. Шу боис барча вазирлар қулни ёмон кўрардилар. Уни султон назаридан қолдиришга уринардилар. Бир куни ўнг қўл вазир:

— Олампаноҳ! Қулингиз Аёзни ҳаммамиздан устун кўришингизнинг боиси нима? — деб сўради.

Ақлли подшоҳ бу саволга сукут билан жавоб берди. «Унинг аъло фазилатини вақти келганда айтаман», деб қўйди ичида.

Кунларнинг бирида султон вазирлари ҳамроҳлигида овга чиқди. Узоқда бир қора нуқта кўринди. Подшоҳ вазирларидан бирига бу нуқтанинг нима эканини аниқлаб келишни буюрди. Вазир отини елдириб ўша жойга бориб келди-да: «Олампаноҳ, кўзингизга кўринган бу нуқта бир карвон экан», — деб ҳисоб берди.

— Бу карвон қаердан келаётган экан? — деб сўради подшоҳ. Вазир буни сўрамаган эди, афсусланиб, бош эгди.

Подшоҳ буни билиб келиш учун иккинчи вазирни жўнатди. Вазир тезлик билан бориб қайтди-да: «Олампаноҳ, бу карвон Ҳиндистондан келаётган экан», деди. Подшоҳ «Ҳиндистоннинг қайси шаҳридан келаётган экан?» деб сўраганда вазир жавоб беролмай уялди. Подшоҳ буни аниқлаш учун учинчи вазирни жўнатди. Вазир карвоннинг Деҳли шаҳридан келаётганини билиб келди, лекин подшоҳнинг «Қаерга кетаётган экан?» деган саволига жавоб бера олмади. Буни аниқлаш учун тўртинчи вазир юборилди. У карвоннинг Ҳамадон шаҳри томон йўл олганини билиб келди-ю, карвонда қандай юк борлигини айтиб бера олмади. Шунда бешинчи вазир карвонга бориб дори-дармон ва ипак матолар олиб кетилаётганини аниқлаб қайтди. Подшоҳ: «Карвон Деҳлидан қачон йўлга чиққан экан, бу ерда яна неча кун бўларкан?» деб сўрагач, вазир ер чизиб қолди. Шунда подшоҳнинг жаҳли чиқиб «Аёз қаерда?» деб бақирди. Хизматчилар югуриб бориб Аёзни бошлаб келишди.

— Аёз, ўғлим, отга мингинда анави қора нуқта нималигини билиб кел, — деди подшоҳ.

Қул таъзим қилгач, отга минди. Шамол каби учиб бориб келди-да деди:

— Олампаноҳим! У кўрганингиз қора нуқта бир карвондир. Ипак матолар ва дори-дармонларни юклаган бу карвон фалон куни Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳридан йўлга чиқиб, Ҳамадонга йўл олибди. Карвон уч кун бу ерда қолар экан. Фалончи сарбоннинг ҳимоясида уч кундан кейин Ҳамадон сари йўлини давом этар экан.

Шу тариқа қирқ вазир қирқ марта бориб билиб келган гапларни Аёзнинг бир ўзи бир марта боришида билиб қайтди. Шунда подшоҳ вазирларига қараб:

— Аёзни нима учун қадрлашимни энди билдиларингми? — деб танбеҳ берди.

Румий ҳазратларининг «Маснавий»ларида баён этилган бу қиссада жуда муҳим ибрат дарси бор. Ҳамма ҳам ишлайди. Лекин диққат билан ишлайдиганлар кам топилади. Инсон диққат қилсагина бирор масаланинг асл моҳиятидан хабардор бўлади. Мана шу қиссада Аёзнинг қирқ вазирдан устунлиги масаланинг руҳи ва ва моҳиятини тўла англаб олиши туфайлидир. Ҳаётда муваффақиятга эришишнинг энг муҳим сирларидан бири ҳам айнан шунда, яъни топширилган, бажариладиган ишнинг моҳиятини яхши тушуниб етишда. Бирон ишни бошлаб юбориш осон. Аммо ишни охиригача етказиб, натижа ҳосил этиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Чу деҳқон чекмаса жавру жафосин,
Емишларнинг киши кўрмас вафосин.

Киши эгаллаган яхши фазилатлари учун ҳаётда оладиган мукофотлари кўп. Масалан, салом берса, ўша заҳоти алик олинади. Айрим яхши хулқлари учун бериладиган мукофотга маълум муддатдан кейин эришади. Лекин меҳнаткашлигининг мукофоти узоқ куттирмайди.

Ҳар қандай меҳнатнинг зийнати ҳунар эканини барчамиз биламиз. «Ҳунар қўлингдаги тилла узукдан ҳам аъло эканини унутма», деганлар ҳикмат аҳли. Бир ҳаким ўғилларига бундай панд берур эдики: «Э жон фарзандларим, ҳунар ўрганинглар, нединки, мулк ва молга эътимод йўқдир. Сийм ва зар хатар маҳаллидадир — ё ўғри барчасини бирдин олур ва ё ҳоким оз-оз олиб йўқ этар. Аммо ҳунар чашмаи равон ва давлати бепоёндурки, агар ҳунарманд одам давлатдин тушса, ҳеч ғам ва алами йўқдур. Нединки, ҳунар унинг зотида улуғ давлатдир ва ҳар ергаки борса, соҳиби қадр бўлур ва мажлиснинг юқорисида ўлтурур ва ҳунарсиз киши гадойлик қилур ва ҳар жойгаки борса, беқадр ва беэътибор бўлур. Байт:

Ота меросини гар истасанг, ўрган ота илмин,
Ки қолган мол отадин саҳл муддатда тамом ўлғай.

Ҳорун ар-Рашидга тобе шаҳарлардан бирининг ҳукмдори шундай ҳикоя қилган:

— Отам ҳар вақт мени ҳунар ўрганишга тарғиб қилиб: «Ўғлим, ёшлигингни ғанимат билиб, ҳунар ўрган, мансаб ва давлатингга ишонма, бир кун буларинг қўлдан кетиши мумкин, бироқ ҳунар доимо сен билан бирга бўлади, сени ҳеч бир муҳтожликка туширмайди», — деб насиҳат қиларди лар. Мен отамнинг насиҳатларини жону дилим билан қабул қилиб, ҳунар ўрганишга бел боғладим. Ҳунарлар орасида гилам тўқиш менга хуш ёқди. Энг моҳир гилам тўқувчига шогирд тушиб, бу ҳунарнинг нозик сир-асрорини пухта эгалладим.

Отамнинг вафотларидан кейин Ҳорун ар-Рашид шаҳарга мени ҳукмдор қилди. Орадан кўп ўтмай, икки йўлдошим билан Бағдод сари йўлга чиқдик. Бир неча кун сафар ранжини тортиб пойтахтга доҳил бўлдик. Қорнимиз оч эди. Жуда зийнатланган ва озода бир емакхонага кирдик. Емакхона соҳиби бизни кўрган замони дарҳол ёнимизга келиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, айтди:

— Сизлар бошқа шаҳардан келган обрўли кишиларга ўхшайсизлар, бозорда овқатланиш сизлар учун айбдир. Шу яқин орада бир озода жойимиз бор, сизларга ўша емакхонада таомланиш ярашади.

Биз унинг таклифини қабул қилдик. Хизматчиси бизни айтилган шинам уйга бошлаб борди-да: «Пича ўтира туринглар, ҳозир таом келтираман», деб эшикни беркитди. У кетиши билан биз ўтирган уй иккига ажралиб, барчамиз ертўлага тушиб кетдик. Ўзимизга келишга улгурмай туриб, уй яна асл ҳолига қайтди. Бир оздан кейин ертўла эшиги очилиб, пичоқ ушлаган икки хизматкор пайдо бўлди. Жонимиздан умидимизни уздик. Бизни йўлдан урган емакхона эгаси одамларни алдаб бу ерга келтираркан-да, сўйиб, гўштини таомга солар экан. Шу топда бошимга бир фикр келиб дедимки:

— Биз моҳир гилам тўқувчилармиз, бизларни ўлдиришдан фойда кам. Бошлиғингизга чиқиб айтинг, керакли нарсаларни етказса, ажойиб гиламлар тўқиб беражакмиз.

Таклифим маъқул келиб, эртасигаёқ айтган нарсаларимни муҳайё қилишди. Шерикларим кичикроқ ҳажмдаги гилам тўқишди, мен подшоҳга аталганини тўқишга киришдим. Иш ниҳоясига етгач, хўжайинга дедики:

— Буни бозорга олиб чиқманг, бу гилам подшоҳ саройини безаши керак. Хорун ар-Рашидга тортиқ қилсангиз, кўп фойда оласиз.

Хўжайинга бу таклиф хуш ёқди. Ўша куниёқ гиламни кўтартириб, саройга равона бўлди. Хорун ар-Рашид гиламни қизиқиш билан кузатиб бурчагига тикилиб қолибди. Мен бу бурчакка гулларга мослаб, ўз муҳримни тўқиган эдим. Бизнинг Бағдод сари йўлга чиққанимиздан, сўнг изимиз йўқолганидан хабар топиб, нима қилишини билмаётган Хорун ар-Рашид бу муҳрни кўрибоқ бошимизга мусибат тушганини англабди-ю, емакхона хўжайинини ҳибсга олиб, сўроққа тутибди. Ҳунар шарофатидан ўзимнинг ва йўлдошларимнинг жони омон қолди...

Бўлса ғариб айрилибон шаҳридин,
Чекмағуси хорлиғ аҳли ҳунар.
Мамлакатидин агар ўлса жудо,
Ёнгуси оч подшоҳи баҳру бор.

Ҳунар доно билимдан афзал, дейдилар. Яъни, ҳар кимнинг ҳунари бўлмаса, у қуруқ девор билан тенг. «Йигит кишига қирқ ҳунар оз», дейдилар. Бу мақол олимга ҳам, авомга ҳам тааллуқли. Биламизки, яхши олимларимиз орасида рўзғорга зарур ҳунарлардан ҳам бехабарлари бор. Айтайлик, битта михни эплаб қоқа олмайдиганлар ҳам бор, десак балки ишонмассиз. Балки «олим одамга шу ҳунар шартми?» дерсиз. Бизнингча, ҳар бир одам касби ва илми даражасидан қатъи назар, айрим ҳунарларни ўрганиб олгани дуруст. Ота-оналар ҳам «болам ўқияпти», деб уни жисмоний меҳнатда, хусусан, ҳунар эгаллашдан четламаганлари яхши.

Арасту ҳаким ёшлари етмишга борганда чолғу чалишни ўрганибдилар. Шогирдлари: «Оппоқ сочингиз билан чолғу машқ қилгани уялмайсизми?» дейишса, жавоб қилибдиларки:

— Даврада ўтирган одамлар бу ҳунарни билганлари ҳолда, мен кўзимни мўлтиллатиб ўтирсам, ўшанда уят бўлур эди. Ҳар қандай илму ҳунардан хабардор бўлиш, уни ўзлаштириш йўлида тортиш мумкин бўлган барча азиятларни билиш одамнинг фазилатидир. Жоҳил кишигина бунинг маъносига тушунмайди ва фойдасини билмайди.

«Мулки Ажам тарихи» деган китобда бундай ҳикоя қилинади: «Эроннинг афсонавий подшоҳларидан Гуштасп Рума бориб, Қустантанияда манзил қурганида қўлида ҳеч вақоси йўқ экан. Бировдан бирон нима сўрашга иззат-нафси йўл бермабди. Гўдаклик чоғларида отасининг саройида бир темирчи бўлган экан. Гуштасп ўша темирчининг пичоқ, тиғ ва узанги ясашига ҳаваси келиб, ҳар гал унинг олдига борганида темирчининг ҳунарини завқ билан томоша қиларкан. Қустантанияда пулсиз қолганида темирчиларнинг олдига бориб: «Менинг бу ҳунардан хабарим бор», дебди. Уни мардикор қилиб ёллашибди. Кунига қанча пул тушса, бир қисмини унга беришаркан. Шу тариқа муҳтож бўлмай ўз тирикчилигини ўтказибди. Вақтики келиб, ватанига қайтиб, тахтга ўтирганида: «Ҳамма мол-дунёсининг кўп ёки кам бўлишидан қатъи назар, фарзандларига касбу ҳунар ўргатсин, ҳунарли одам ҳеч қачон бировга муҳтож бўлмайди», деб фармони олий берибди. «Ал ҳирфа амон минал фақр» (Ҳунарли одам фақирликдан холи, омон бўлади).

Ҳунар туганмас хазина эканни таъкид этамиз-да, ҳунарсиз инсоннинг доимо қўрқув, таҳлика ичида яшашига диққатингизни тортамиз. Ҳа, дунёнинг таназзули уни қўрқувга солади. Очлик қўрқуви уни ҳар доим чўчитади. У доимо ҳаёт ташвишларига асир бўлиб юради. Фақат ҳунар соҳибигина ҳар чоғ эркин, озоддир. Шу боис, ҳар киши эркин озод яшаши учун аниқ бир ҳунар соҳиби бўлиши лозим. Юқорида зикр этилган ҳикоятда катта ибрат бор. Инсон олим бўлиши баробарида бир ҳунар соҳиби ҳам бўлса, у мустақил ва ҳур бўлади. Акс ҳолда, у ҳатто илмини асирликка маҳкум қилади.

Ҳазрати шайх Аҳмад Мағрибийнинг (қ.с.) тўрт ўғиллари бор эди. Тўрттовига ҳам ҳунар, касб-кор ўргатдилар ва сўраганларга айтдиларки: «Ҳунарни шунинг учун ўргатдимки, мендан кейин ўзларининг қўллари меҳнати нонини есинлар. Бориб: «Мен фалончининг ўғлиман!» деб сиддиқлар жигарини ёқмасинлар. Нечукким, Пайғамабаримиз (с.а.в.) жанобимиз марҳамат этганлар: «Қўлнинг меҳнати, пешонанг тери билан егин-у, динингни емагин». (Бу ерда «динни пулга сотмагин», деган маъно бор.)

Айримлар илм ололмаганлар ҳунар эгаллашар, дейдилар. Бу хато фикр! Бу ҳунарни, ҳунар эгаларини камситишдир. Ҳунарга ҳам Худо берган қобилият зарур. Масалан, кибернетика профессорига ҳарчанд ўргатинг, заргарлик ҳунарини эгаллай олармикин?

Одамнинг баракали ва бадавлат бўлиши учун касбу ҳунардан қимматроқ мато йўқ ва улуғлик ҳамда саодат осмони учун эса қобилиятдан ёрқинроқ юлдуз йўқдир. Ҳунар суви билан суғорилмаган киши гўёки мева ва сояси йўқ қуруқ дарахтга ўхшайди. Ёки ҳид ва рангдан холи гулга монанддир. Дарҳақиқат, бу фирдавсмонанд гулшаннинг райҳонлари ҳидидан димоғини муаттар қилган киши хилмахил камёб, лаззатли неъматлардан баҳраманд бўлади. Бу неъмат-

нинг ёқимли майидан бир журъа топмаган киши доимо бахтсизлик ва ожизлик билан боши оғриб, хумор бўлиб юради. Кўп азоб ва уқубатлар юкини елкасида кўтариб юришга мажбур бўлади. Билим ва ҳақиқат боғининг боғбонлари касбу ҳунарсиз кишиларни жамиятнинг разил ва пасткаш кишилари деб ҳисоблаганлар. Касбу камолсиз кишининг муҳаббати ҳеч бир дилдан жой топмайди ва ҳеч ким касбу ҳунарсиз кишига ёрдам қўлини чўзмайди.

Ким ўз қўлидан келадиган ишни ташлаб, қўлидан келмайдиган бир ишга ёпишса, албатта муваффақиятсизликка учраб, расво бўлади. Кейинги пушаймони ёрдам бермайди. Дейдиларки, ҳунар ёддан чиқмасада, лекин нозик томонлари унутилади. Инсон ўз ишини яхшилаб ўрганиб, уни ҳеч қачон қўлдан бермаслиги керак. Бўлмағур хаёлларга берилиб, шохдан-шохга қўнмаслиги, ҳар қандай гулнинг гўзаллигига учавермаслиги керак.

Шу ўринда бугунги кунимизнинг жароҳати деб қаралаётган бир ҳолатга эътиборни қаратсак: «мардикор бозори»ни барчамиз биламиз. Афсуски, шундай «бозор»лар Русиянинг бир қатор катта шаҳарларида ҳам пайдо бўлди. Ҳамма ерда манзара бир: кучга тўлган йигитлар «биров ишга ёллаб олиб кетармикин», деган илинжда мўлтиллаб юришибди. Булар кимлар? Нечун бу қадар маъюслар? Бу ҳолатга тушишларига жамият айбдорми? Йўқ. Ота ва оналари ва ўзлари айбдорлар. Бу йигитларда на ҳунар бор, на илм. Русияга ризқ излаб борганларнинг кўчилиги ҳам шундай. Илму ҳунари борлар бир амаллаб тирикчиликларини ўтказиб келяптилар. Ҳунарсиз йигитлар эса қул бўлишга ҳам тайёрлар. Иқтисодий буҳрон бошланганида уларнинг кўплари кўчада қолдилар. Уйга қайтиш учун пуллари қолмаган, емоққа нони йўқ бу йигитлар жиноятга қўл уришга ҳам мажбур бўлдилар. Оқибати эса маълум. Ўзларининг хор бўлишлари ўз йўлига, лекин миллат шаънига доғ туширишлари-чи?

Бир уста ҳикоя қилиб берган эди. Ўзига вақтинчалик ёрдамчи зарур бўлиб «мардикор бозори»дан бир йигитни ишга ёллабди. Икки-уч кунлик иш жараёнида қарасаки, йигитда шу ҳунарга қобилият ва қизиқиш бор. Уста унга ҳунарини ўргата бошлабди. Тўрт-беш ҳафтадаёқ йигит бинойи уста даражасига кўтарилибди. Кейин қишлоқдаги акаларини ҳам чорлабди. Уста уларга ҳам ҳунарини ўргатибди. Йигитлар устанинг асбобларидан фойдаланиб, ишлай бошлабдилар. Устанинг қўлини совуқ сувга урдирмай, тенг шерик сифатида иш юритибдилар. Бу воқеада аввало уста гўзал инсоф намунасини намоён қилди, шогирдлар эса унга садоқатларини амалда кўрсатдилар. Шу ўринда савол туғилади: шундай ҳунар эгаси йигитлар яшаган жойда йўқмиди? Бор эди. Унда нима учун йигитлар ҳунарни ўз қишлоқларида ўрганмадилар?

Аввалги суҳбатларимизда илмни кераксиз жойларга сарф қилишнинг зарари ҳақида сўз юритгандик. Ғайрат-шижоатни ноўрин ишлатиш хусусида ҳам фикрлашдик. Шунинг давоми сифатида ҳунарни исроф қилишга доир бир ҳикоят билан танишсак:

Одатдан ташқари ажойиб ҳунар кўрсатишга қодир эканини даъво қилган бир кишини подшоҳ ҳузурига олиб келишди. У киши ёнидан бир қутича игна олди. Бир жуволдизни бир устунга қадади. Кейин сал

нарига тисарилиб, игналарни жуволдиз кўзидан отиб чиқара бошлади. Ҳунарини кўрсатиб бўлгач, таъзим қилди. Подшоҳ бу ҳунари эвазига юз олтин бериб, орқасига юз қамчи уришни буюрди. Сарой аҳли бундан ажабланган эди, подшоҳ тушунтирди:

— Бу одам жуда зўр истеъдод ва қобилиятга эга, лекин уни фойдасиз ўринларга сарф қилади. Ҳунарини тақдирлаб, юз олтин беришга, истеъдодни фойдасиз нарсаларга исроф қилгани учун юз қамчи уришга буюрдим, токи бундан кейин истеъдодини халқ, юрт манфаати йўлида сарф этсин.

Ҳунар эгаларининг халқ орасида баобрў экани айтилди. Лекин аҳли ҳунар орасида бир иллат борки, бундан кўз юмиб бўлмас. Олдинги суҳбатларимизда тилга олганимиз ҳасад, ичқоралик, иғво... каби хасталиклар қобилиятли ҳунар аҳлини кўп нохуш этади. Биз ҳасад ва туҳмат қурбонлари — қамалган, отилган олимлар, ёзувчиларни кўп тилга оламиз. Ҳолбуки, бундай қирғинлар ҳунар аҳли орасида ҳам бўлган. Қўли гул заргарлар, наққошлар, ганчкорлар, мискарлар... таъқиб қилиндилар, қамалдилар, сургун қилиндилар, отилдилар...

«Калила ва Димна»да бу баён бор: «Ҳунар эгаларини ҳамиша истеъдодсиз ва бахил одамлар оёқости қиладилар, улар олчоқ ва разил одамларнинг нафрат ва ғазабига сабаб бўладилар. Истеъдодсиз, бахил ва олчоқ одамлар истеъдодли ва олийжаноб одамлардан кўпдир, шунинг учун ғийбат ва бўҳтон билан яхшиларни ҳалок этадилар. Хасис сахийни кўрса, жоҳил олим билан мажлисга тушса, аҳмоқ оқил билан суҳбат қурса, юраклари сиқилиб, қонлари қайнаб кетади. Истеъдодсиз одамлар ҳунар эгаларини ерга уриб, уларни гуноҳкор қилиб кўрсатишга ҳаракат этадилар. Диёнатни жиноят қилиб кўрсатадилар, бахт-саодат воситаси бўлган ҳунар ва истеъдодни бахтсизлик василасига айлантирадилар». Неча минг йил аввал баён этилган бу ҳикматнинг долзарблиги ўтмиш жамиятда, айниқса Сталин зулми йилларида аниқ кўрилди. Бу масалага эътиборни қаратишимиздан мақсад, ҳунар эгаллаётган ёшлар йўлларида шундай нохушликларга учрасалар, чекинмасликлари керак. Кўпни кўрган устозлар шогирдларига бу ҳақда ҳам ўғит берсалар, ёшлар ҳасадгўйга дуч келганда довдираб қолмайдилар, туҳматчилардан қўрқиб ҳунарларини тарк этмайдилар. Эл-юрт миннатдорчилигига сазовор бўлиб, фароғатли умр кечирадилар.

Азизлар, сизнинг ҳам ҳар бир қилган ишингизга шундай таҳсину офаринлар ёғилишини Худодан сўраб, дуога қўл очамиз:

— Раббимиз Аллоҳ! Нуҳ алайҳиссалом Ўзингга илтижо қилганлари каби, «Мен ўзимнинг илмим бўлмаган нарсани Сендан сўрамоқдан паноҳ тилайман. Агар мени мағфират қилмасанг ва менга раҳм кўрсатмасанг, зиён кўргувчилардан бўламан», деб Ўзингга илтижо этамиз. Ё Аллоҳ, илму ҳунарларимизни зиёда қил, ғайратсизлик, ялқовлик балоларидан Ўзинг асра! Қалбларимизни ҳидоят қилганингдан кейин ҳидоятдан буриб қўймагин. Ўз ҳузурингдан бизларга раҳмат ато қил! Ё Аллоҳ, Сендан фойдали илму ҳунар, қабул бўладиган амал ва ҳалол-пок ризқ сўраймиз. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ҚЎШНИНГ ЁМОН БЎЛСА...

Луқмони Ҳаким айтганлар:
«Оғир тош кўтардим, темир кўтардим, аммо ёмон қўшнидан оғирроқ нарса кўрмадим».

Азизлар, биз ўз хонадонимиз аҳли билан қандай яхши муомала қилсак, қўшнилар билан ҳам шундай муроса қилишга буюрилганмиз. Ота-она ва фарзанд бурчлари қандай бўлса, қўшнининг қўшни олдидаги бурчи ҳам ўшандай даражададир. «Қўшнинг ёмон бўлса кўчиб қутуласан», деган мақолни эшитгансиз. Лекин қўшним ёмон экан, деб тинмай кўчиб юрилаверилмайди. Дардни ичга ютиб, жаҳаннам азобида яшайверишдан ўзга чора қолмайди. Қандайдир ҳолатларда эса муроса қилишга ҳам тўғри келади. Мазкур мақол кимдир томонидан шунчаки тўқилмаган, у шарафли ҳадис асосида айтилган. Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг қилиб юрадиган дуоларидан бири бундай бўлган: «Э Аллоҳ! Мен яшайдиган ердаги ёмон қўшнининг ёмонлигидан паноҳ беришингни сўрайман. Чунки фоний дунёдаги ёмон қўшнидан кўчибгина қутулиш мумкин». Ёмон қўшнининг ёмонлиги ҳамиша бўлавермаса ҳам, ёмонлиги бўлиб қолишидан чўчиб яшашнинг ўзи ҳам катта азиятдир.

Халқимизда «Қўшнинг тинч — сен тинч», деган мақол бор. Бу ҳикматнинг мазмуни ойдек равшан, мулоҳазага ўрин йўқдек кўринади. Лекин «Қўшнинг тинч бўлмоғи учун ўзинг нима қилишинг керак?» деган савол қўйилса, ҳар бир одам ўйланиб қолади. Қадим-қадимдан қўшничилик муаммоси донишмандлар диққат-эътиборида бўлган. Ҳозиргина эслаганим мақол бекорга вужудга келмаган: қўшнинг тинч — сен тинч! Бу демак, агар сен осойишталигингни истасанг, аввал қўшнингни осойишталик билан таъминла. Аввал ўзингни эмас, қўшнингни ўйла, дейилмоқчи. Бу мақол замирида одамларни бародарликка, меҳр-оқибатли бўлишга ундаш ётади. Оилада ота-онасига, акалари-укаларига меҳрли бўлиб улғайган одам, шубҳасиз, қўшнига ҳам меҳрли бўлади. Ота ва онасини беҳурмат қилувчи одам қўшнини ҳам сариқ чақага олмайди.

Ёмон қўшнидан қутулишнинг йўлларидан бири — ҳар бир одамнинг ўзи яхши қўшни бўлишга ҳаракат қилиши керак. Яъни, бировга қилинажак ёмонлик ҳам, яхшилик ҳам қўшнидан бошланади. Ҳатто Ватанни сотиш ҳам қўшнини сотишдан бошланади. Қўшнисини ёмонлаб имзосиз хатлар ёзадиган одам Ватанини сотмайди, деб ким кафолат беради? «Қўшнингга қасд этма, баст эт» (баст — қувонтириш маъносида) деган ҳикматга барча бирдай амал қилганда эди... Набий муҳтарамдан (с.а.в.) сўрадилар: «Э Расулаллоҳ! Фалончи хотин кечалари туриб ибодат қилади. Кундузлари рўза тутади ва одамларга хайр-эҳсон улашади ва бошқа яхши ишларни ҳам қилади. Лекин қўшниларига тили билан озор беради. Бунинг оқибати қандай бўлади?» Расулуллоҳ (с.а.в) жавоб бердилар: «Бу хотинда яхшилик йўқ, у дўзах аҳлидандир». Яна сўрадилар: «Фалоний хотин фарз намозларини ўқийди ва борини, арзимас бўлса ҳам, садақа қилади. Шу билан бирга у ҳеч кимга озор

бермайди». Аллоҳнинг расули (с.а.в.) жавоб бердилар: «Бу хотин жаннат аҳлидандир».

Мазкур шарафли ҳадисни ўқигач, ён-атрофдаги қўшнилар орасида озор берувчи хотинларни кўз олдингизга келтириб, уларнинг бўлажак қисматига ачингандирсиз? Ачинганингиз яхши, лекин Аллоҳ таолога ёлбориб бундайларни ислоҳ қилишини сўрасангиз, янада яхши. Дуоларимизни Аллоҳ таоло ижобат этиб, қўшниларига тили билан озор етказувчи нодонларга ҳидоят берсин!

Ўзига тилаган нарсасини ўзгаларга, хусусан, қўшнисига тилайдиган, ўзига муносиб кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам муносиб кўрмайдиган одамни иймонли, эътиқодли дейиш мумкин. Ким қўшнисига бало-қазо ёғилишини истаса — нодондир. Тасаввур қилингки, «қўшнимнинг уйини куйдир!» деб ният қилган одамнинг ноласи қабул этилди — қўшнининг уйи ёнди. Оқибат нима бўлди? Қўшнига офат тилаган нодоннинг уйи ҳам қўшилиб ёнди!

Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳ номи билан қасамки, қўшнисини безовта қилувчи одам мусулмон бўла олмайди!» Яна дедилар: «Ким ўзи тўйиб овқат есаю, қўшниси оч ўтирса — иймонсиздир». (Бошқа бир ривоятда: «Қўшнисининг очлигини била туриб, ўзи тўқ ётган одам тўлиқ иймон келтирган ҳисобланмайди».) Яна дедилар: «Шўрва пиширганингизда сувини кўпроқ қилинг. Кейин қўшниларингиздан хабар олинг ва уларга мувофиқ равишда шўрвадан солиб беринг». Ойиша онамиз (р.а.) Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ўзлари кўпинча шундай қилганларини таъкидлаганлар.

Юртимизда бу одатнинг гўзал кўринишлари бор эди. Афсуски, булар унутиляпти. Ҳозир фақат ҳайит арафасида қўшнилар бир-бирларини бир коса ош билан йўқлайдилар. Болалигимизда ўн беш-йигирма қўшнига қувона-қувона ош тарқатиб чиқардик. Шунга яраша бизникига ҳам шунча ош қайтарди. Ҳозир кузатишимча, икки ён қўшни билан чекланиляпти. Овқат қизғанилмайди, Худога шукр, йигирма-ўттиз қўшнини йўқлашга ҳар бир хонадоннинг имконияти бор. Фақат... аёлларимиз салгина эътиборсизлар, салгина ялқовлар, салгина меҳрсизлар. Эрларнинг эса бу билан ишлари йўқ!

Тарихга назар ташласак, тақводор одамлар Расулуллоҳнинг (с.а.в.) йўл-йўриқларига ҳамиша амал қилиб келганлар. Тансиқ овқатларидан албатта қўшниларига чиқарганлар. Агар қўшнилари муҳтож эканини билсалар-у, унга ёрдам беришга қурбилар етмаса, таомнинг ҳиди чиқиб қўшнимга озор бермасин, деган хижолатда ўз уйларида овқат пиширтирмаган одамлар ҳозир ҳам бор. Қадимда муборак ҳаж ибодатига отланган одам қариндошлари ва бола-чақалари билан бир қаторда қўни-қўшниларни ҳам моддий томондан таъминлаб, ризолигини олар экан.

Бир одамнинг уйида сичқон кўпайиб кетибди. Шунда таниши «Мушук боқа қолмайсизми?» деса, у одам: «Мушук олиб келсам, сичқонлар қўрқиб қўшнимникига қочса, уларни безовта қилади-да», деган экан.

Шарқ ривоятларидан бирида бундай ҳикоя қилинади: Бир одам чоғроқ шолча устида ўтирган экан. Ёнига қўшнисини чорлабди. Қўшниси: «Э биродар, шолчангиз бир парчагина-ю, яна менга иззат кўрсатмоқчи бўласиз-а», деб кулибди. Шунда лутф кўрсатган қўшни дебди:

— Бир-бирига душманлик қилувчи ноаҳил қўшнилар бутун дунёга ҳам сиғишмайди. Аҳил қўшнилар бир парча шолчага сиғиб, роҳат кўраверадилар. Гап шолчанинг торлигида эмас, кўнгилнинг кенглигида.

Яна бир ривоятда айтилишича, бир бургут човут солиб ҳовлидаги қуённи кўтариб кетибди. Ўша ҳовлида яшайдиган чумчуқ қуёнга ачиниш ўрнига мазах қилиб чириллабди:

— Эй чопағон қуён! Чопағонлигинг ёрдам бермадими?!

Чумчуқнинг чирқиллашини эшитган бошқа бургут учиб келибди-ю, уни човутига илибди. Шунда қуён унга қараб: «Жуда тез учардинг-ку, қанотларинг фойда бермадими?» деган экан.

Масалдан олинадиган маъно шуки, қўшни бошига келган фалокатдан кулиб, мазах қилиш ярамайди. Балки қўшни оғир аҳволга тушса, унга ёрдам бериб, бундан қутқариш керак. Қўшни бошига келган фалокатдан қувонган кишининг ўзи ҳам бирор фалокатга учраши тайин.

Қўни-қўшнилар орасидаги нохуш ҳолларга кўпинча манманлик сабаб бўлади. Нисбатан тўқроқ, бойроқ одам гердайса, керилса, менсимаса яхши оқибатга олиб келмайди. Айтадиларки, Қиёмат куни камбағал қўшни бой қўшнининг ёқасига ёпишади ва дейдики: «Э Раббим, Ўзинг сўра бундан! Нечун, шариатга кўра менга бериши лозим бўлган нарсани бермади, менга эшигини ёпди?»

Камбағалроқ қўшнида ҳасад, ичқоралик бўлса ундан яхши оқибат кутманг. Қўшнисини норози қилган бойроқ одам Аллоҳ таолонинг истаги билан эртага бойлигидан ажралиб қолиши, қўшнисига ҳасад қилиб иғво тарқатган эса эртага эл-юрт олдида обрўсизланиши, шарманда бўлиши мумкин. Суқрот ҳакимдан ҳикмат: «Икки нарсани ислоҳга келтириш жуда қийин: қариндош-уруғларнинг бир-бирларига бўлган адоватларини ва қўшниларнинг ҳасадини».

Бир одам манмансираб, қўшни ҳовлига орқа қилиб баланд иморат қуради. Иморат шундай баландки, қиш ойлари қўшни ҳовлига офтоб тушмайди. Бундан қўшни ранжийди ва экин суғорганида ариқни атайин шу уйга тақаб олади. Оқибатда уй захлайверади ва жанжал бошланади. Бир қарасангиз, иккови ҳам ҳаққа ўхшайди. Пул меники, ер меники, уни қандай қурсам қураверaман, дейди бири. «Ҳовли меники, экин меники, қандай суғорсам суғораверaман», дейди иккинчиси. Бу жанжалнинг боши — манманлик. Бироқ, унга ҳасад аралашди-ю, яра фасод боғлади.

Икки қўшни бир парча ерни «Бу меники! Йўқ, меники!» деб талашаётганида ер тилга кириб, «талашмаларинг, икковинг ҳам меникисанлар, икковинг ҳам бағримга кирасанлар», деган экан. Ҳамонки одам вафот топгач, бир хил либосда, бир хил лаҳадда, бир хил ҳолатда ётар экан, озгинагина умрини жанжал билан ўтказмай яшаса бўлмас эканми, деб ўйлайман.

Кишининг бошига кулфат тушса, биринчи навбатда қўшни ярайди. Шодлигингизни ҳам энг биринчи қўшнингиз баҳам кўради. Қишлоқларда, маҳаллаларда қўни-қўшничиликнинг гўзал анъаналари шаклланган. Доно қариялар бу анъаналарнинг асралишини кузатиб туришади. Бироқ, афсуски, кўп қаватли уйларда яшовчилар яхши анъана-

ларга амал қилишмайди. Бу даъво айниқса ёш оилаларга тегишли. Бир йўлакда тўрт-беш йил мобайнида қўшни бўлиб яшаган оилалар бир-бирларини яхши танишмайди. Эрталаб ишга кетиш чоғларида ёки ишдан қайтишларида икки-уч кунда тасодифан бир кўришиб қолишлари мумкин. Сўнг уйларига кириб кетишгач, ташқарига чиқмайдилар. Қўшниникида нима гап — ишлари йўқ. Бунақа одамлар бошига бир нохуш иш тушса қўшнининг қадрига етади. Аммо кечиккан бўлишади. Аттанг, дейишади-ю, фойда бермайди.

Қўшничилик — бир чинни идиш кабидир. Дарз кетса, изи қолади. Шу сабабли яхши қўшничилик муносабатини эъзозлаган маъқул. Албатта, бу гаплар сиз учун янгилик эмас. Ҳозир айтилгандан кўра кўпроқ мақоллар, ривоятлар, ҳаётий мисоллар биларсиз. Мен сиздан кўпроқ биламан, деб даъво қилмайман. Мақсадим оддий — билганларингизни яна бир ёдга солиш, билимни амалда татбиқ этишга даъват қилиш.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом қўшни ҳақини аниқ ва равшан тарзда белгилаб берганлар: «Биласизми, қўшнининг ҳақи нима? — дедилар ва бу саволларига ўзлари бундай жавоб қилдилар: — Иона истаса — иона берасиз. Ёрдам сўраса — ёрдам берасиз. Қарз сўраса — қарз берасиз. Камбағаллашса — рўзғорига мадад бериб турасиз. Хасталанса — зиёратига борасиз. Вафот этса — жанозасига қўшиласиз. Омад кулиб боқса — уни қутланг. Бошига мусибат тушса — таъзиясида бирга бўлинг. Ундан рухсат бўлмаса, уйингизни унинг уйидан баланд қилиб қурманг. Чунки уйингизни баланд қилиб қурсангиз унинг нимасигадир тўсқинлик қилган бўласиз. Унга азоб берманг. Бирон мева олган пайтингизда унга ҳам беринг. Агар бермоқчи бўлмасангиз, уйга олиб келганингизни кўрмасин. Болангизнинг қўлига бирон мева бериб ташқарига чиқариб юбормангки, қўшнининг боласи шундай нарсага эга бўлмагунча бундан ўпкаланиб юрмасин. Қозонингизда қайнатган гўшт ҳиди билан уларни нотинч қилманг. Агар келтирган гўштингиздан бир парчасини унга кесиб берган бўлсангиз, гўшт ҳиди таралишининг айби йўқ. Биласизми, қўшнининг ҳаққи нима? Аллоҳга қасамки, қўшни ҳаққини фақат Аллоҳ марҳаматига ноил бўлган кимсаларгина ўтай олади».

Бу ибратли сўзлардан аёнки, ҳар биримизнинг зиммамизда масъулият бор. Бу масъулиятни тўғри адо этсаккина яхши хулқ эгаси бўламиз ва Аллоҳ таолонинг раҳматига эришамиз.

Мазкур сатрлар ёзилаётган кунларда Русиядаги бир воқеани эшитиб, даҳшатга тушдим. Ёшга етмаган чақалоғи ва икки ёшли боласини уйда қолдириб, кўчага чиққан бир жувонни автомашина босиб ўлдиради. Ҳужжати бўлмагани учун марҳуманинг кимлигини аниқлаш қийин кечади. Бу орада уйда қолган икки гўдак йиғлай-йиғлай очдан ўлади. Қўшнилар эса уларнинг йиғиларига аҳамият бермайдилар. Болаларнинг ўликларидан ҳид чиқа бошлаганда «газнинг ҳиди чиқаётгандир», деб яна эътибор бермаганлар...

Худога шукр, бизда бу даражадаги бемеҳрлик, беоқибатлик йўқ, бўлмасин ҳам! Лекин бунақаси йўқ, деб хотиржам бўлишимиз ҳам дуруст эмас.

Баъзи келинларимиз кўчага сув сепиб, супиришганда қўшни чегарасидан бир қарич ҳам ўтмайдилар. Дарвозалари ёнма-ён бўлса-да, қўшни дарвозаси олдини супуришдан ё эринадилар ё бу хизматнинг савоб эканини билмайдилар.

Исломда қўшни ҳаққига катта аҳамият берилади. Расулуллоҳ (с.а.в.) бу хусусда дедиларки: «Ҳазрати Жаброил қўшни ҳаққига риоя этмоқ тўғрисида менга шу қадар кўп васият (топшириқ) қилдиларки, мен қўшнини ҳатто молимга ҳам меросхўр қилиб қўйсалар керак, деб ўйладим». Мазкур шарафли ҳадиснинг таъкиди ўлароқ, Мужоҳид ҳикоя қилади:

«Бир куни ҳазрати Умарнинг ўғли Абдуллоҳнинг (р.а.) уйида эдим. Ўғли қўй сўйиб, терисини шилаётган эди. Абдуллоҳ «Қўйни сўйиб бўлганингдан кейин, қўшниларга беришни ёнимиздаги яҳудий қўшнидан бошла», деб топшириғини бир неча марта такрорлади. Охири ўғли: «Неча марта айтасиз, ота?» деб ажабланди. Шунда Абдуллоҳ дедики:

— Расулуллоҳ қўшничилик ҳаққига шу қадар кўп ўгит берардиларки, биз қўшнини қўшнига ворис қиладилар шекилли, деб ўйлардик».

Шарафли ҳадисларда марҳамат қилинган талабларни ҳар бир муслим ва муслима бажариши шарт. Бажариш учун эса бу талабларни билиши керак. Шу боис, талабларнинг асосийларини ёдимизга олиш вақти келди:

Бир куни Ойиша онамиз (р.а.) нон ёпдилару бир сабаб бўлиб, бу нонни қўшнининг қўйи ея бошлади. Ойиша онамиз (р.а.) қўй оғзидан нонни олмоқчи бўлганларида Расулуллоҳ (с.а.в.): «Майли, ундан қолгани ҳам бизга кифоя қилади, қўйнинг бу иши тўғрисида гапириб, қўшнига озор бермагин», дедилар.

Қуръони каримнинг Нисо сурасида яхшилик қилиш ҳақидаги оятда «яқин қўшниларга» ва «ён қўшниларга» дейилган. Уламолар «яқин қўшни»ни «қариндош қўшни», «ён қўшни»ни эса яқинлиги йўқ, яъни бегона қўшни, деб тафсир қиладилар. Набий муҳтарам (с.а.в.) бу борада марҳамат қилдиларки: «Қўшнилар уч хил бўлади: битта ҳаққи бор қўшни — ҳаққи энг кам қўшнидир; иккита ҳаққи бор қўшни ва учта ҳаққи бор қўшни — буниси энг кўп ҳаққи бор қўшнидир. Энди, битта ҳаққи бор қўшнига келсак, у мушрик қўшнидир. Унинг қўшнилик ҳаққи бор, холос. Иккита ҳаққи бор қўшни эса мусулмон қўшнидир. Унинг ҳам мусулмонлик ҳаққи, ҳам қўшнилик ҳаққи бор. Учта ҳаққи бор қўшни эса — мусулмон ва қариндош қўшнидир. Унинг қўшнилик, мусулмонлик ва қариндошлик ҳақлари бор».

Ҳазрати Ойиша онамиз (р.а.) «Ҳадяни икки қўшнидан қай бирига берайин?» деб сўраганларида Аллоҳнинг расули(с.а.в.): «Қайси бирининг эшиги сенга яқинроқ бўлса, ўшанга бер», деб марҳамат қилдилар.

Эътибор қилган бўлсангиз, қўшнилар сифатларига, яъни бой ёки камбағалликларига, чиройларига, ширин сўзларига қараб ажратилмайди. Биз ҳаётимизда айнан шу нуқтада хатоликларга йўл қўямиз. Девордармиён қўшнимизнинг бир қилиғи ёқмагани учун ундан узоқроқ бўлишга интиламиз. Ўн дарвоза наридаги қўшни билан апоқ-чапоқ бўлгимиз келади. Дарвоқе, дарвозаларнинг яқин ёки узоқлигига қараб нечта хонадон қўшни саналади? Ҳасан Басрий ҳазратлари шарафли

ҳадисга асосланиб, ҳовлингизнинг олд томонидан қирқ ҳовли, орқа томонидан яна қирқ, ўнг томонидан яна қирқ, чап томонидан яна қирқ ҳовлининг ҳаммаси қўшни ҳисобланишини таъкидлаганлар.

Демак, кичикроқ бир қишлоқ ёки маҳалла аҳли бир-бирига яқин қўшни ҳисобланар экан. Айрим ривоятларда қўшниларнинг адади ўн ҳовли миқдорида белгиланган. Яна айрим ривоятларда маҳалла чегараси, дейилган. Бу борада баҳслашмай, афзалини олавериш керак. Кимнинг қирқ хонадон билан яхши қўшничилик алоқасини ўрнатишга имконияти бўлса, қуввати етса, барака топсин! Кимнинг имконияти чегараланган экан, қўшни ҳаққига риоя қилиши шу доирада бўлаверади.

Ҳасан Басрий ҳазратларига бир аёл келиб аҳволидан шикоят қилди. «Уйинг қаерда?» деб сўрадилар. «Сизнинг уйингиздан етти эшик нарида», деди аёл. Ҳасан Басрий ҳазратлари бор пулларини санаб кўрсалар етти танга экан. Ҳаммасини бердилар. «Ё Аллоҳ, ҳалокатга учрашимга оз қолибди-я!» дедилар. У зот етти хонадон наридаги қўшниларининг оғир аҳволда эканидан бехабарликларини ҳалокат деб билганлар.

Бир одам муҳтожликдан қийналаётган қўшнисининг уйини сотиб олди. Кечаси йиғи овозини эшитди. «Ким йиғлаяпти?» деб сўради. «Сотилган уйнинг эгалари», деб жавоб беришди. «Уларни чақириб айтинглар, қалблари эзилмасин, сотган уйларини қайтардим, ўзларига буюрсин, мендан олган пуллари уларга ҳадя».

Бундай саховат эгалари ҳозир ҳам борми ё ривоятларда қолиб кетганми? Балки турган жойи кўзига тор кўриниб, қўшнисининг ҳовлиси эвазига кенгайтирмоқчи бўлган юраги торлар бордир орамизда?

Кунлардан бир куни Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг (раҳматуллоҳи алайҳ) деворлари қуларди. Шогирдларидан бирининг қўшни томондан бир оз тупроқ олиб, лой қорганини кўриб қолдилар-да, у шогирдни «менга ярамайсан», деб ҳузурларидан нари қилдилар. Девор учун бошқа лой қордирдилар.

Қўшни ҳовлисидаги бир сиқим тупроқнинг ҳақи не эканини биладиганлар борми ҳозир сафимизда?

Баъзи бировлар яқин қўшни эканини пеш қилиб, индамай кириб келаверадилар. Улар балки номаҳрам назар нима эканини билмаслар? Беижозат кириб келишлари оқибатида қўшнини хижолат қилиб қўйишлари мумкинлигини ўйламаслар? Қаранг-да, агар қўшнининг индамай кириб келаверишига ижозат бўлса, эшик қуришга не ҳожат бор эди?

Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «Суҳбатдошларнинг энг яхшиси — хушфеъл ва кўнгилга маъқули ва қўшниларнинг энг яхшиси — қўшнисига муносабатда мумтозидир». Яна дедилар: «Аллоҳнинг ҳузурида қўшниларнинг яхшиси — қўшнисига яхшилик қилганидир».

Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларига бир одам келиб қўшнисидан шикоят қилди. Набий муҳтарам (с.а.в.) унга: «Сабр қил!» дедилар. Орадан кунлар ўтиб, иккинчи ва учинчи марта шикоят билан келганида ҳам сабр қилишга даъват этдилар. Тўртинчи марта келганида:

— Уйдаги ашёларингни кўчага чиқариб ташла! — дедилар.

У одам шундай қилди. Йўлдан ўтувчилар: «Сенга нима бўлди?» деб сўрашса, «Қўшним мени шу аҳволга солди, тинмай азоб беряпти», деяверди. Шунда одамлар: «Бундай озорли қўшни Аллоҳнинг лаънатига

учрагай», дейдиган бўлишди. Бу кўргиликдан ноқулай аҳволга тушган қўшни узр билан чиқди ва деди:

— Ашёларингни йиғиб ол. Аллоҳга қасамки, энди сени сира нотинч қилмайман.

Набий муҳтарам баракот ва баракотсизлик хотинда, масканда ва отда бўлишини айтдилар. Масканнинг баракоти — турар жойининг кенглиги ва қўшниларининг яхши инсонлар бўлишидир. Бебаракалиги — турар жойининг торлиги ва қўшниларининг ёмон феъл-атворли инсонлар бўлиши билан боғлиқ.

Ўтдайин куймас эдим, куйдирди-да, ён қўшним,
Гулдайин сўлмас эдим, сўлдирди-да, ён қўшним,
Ўғлим, қизим бахтидан айирди-да, ён қўшним...

Қўшничилик бурчи фақат қўшнига азоб бермасликдангина иборат эмас. Қўшни учун қандайдир қийинчиликни зиммага олиш ҳам керак бўлади. Чунки қўшнига азоб бермасликнинг ўзи, ҳали бурч ўталди, деган гап эмас. Бунинг учун ҳатто маълум бир қийинчилик ё ноқулай аҳволга чидаш ҳам камлик қилади. Чунки, шу билан биргаликда қўшнига яхши (меҳр билан) ва мулойим муомала қилиш, унга хайр-садақа қўлини узатиш керакдир. Шу ўринда бир оз қайтарикдай туюлса ҳам қўшни бурчи ҳақида яна тўхталайлик. Ғаззолий ҳазратлари шарафли ҳадиснинг тафсири сифатида бундай баён қиладилар:

«Қўшни билан учрашганда салом билан сўз бошламоқ, гаплашганда гапни чўзмаслик, кўп савол бермаслик, касал бўлганда кўргани бориш, бошига мусибат тушганда таъзиясида унинг билан бирга сабрли бўлиш, севинчли онларида қутлаш — унинг севинчи билан севиниш, хатоларини кўрмасликка олиш, уйини жосусларча кузатмаслик, деворига бир нарсалар қўйиб ёки осиб ғашини келтирмаслик, унга тегишли жойдан сув олмаслик, уйининг олдига ахлат ва супиринди тўкмаслик, ўтиш йўлларини торайтирмаслик, бирон баҳона билан уйига қарамаслик, қулоққа чалинган оилавий сирларини ёймаслик, у йўқлигида уйини қўриқлаш, унга қарши айтилган сўзларга қулоқ солмаслик, маҳрамига оид хусусларда кўз юммоқ, хизматчисига қарамаслик, боласига ширин сўзлар айтиш, диний ва дунёвий масалаларда билмаганларини ўргатиш...»

Қўшни ҳаққи — қўлдан келганича унга яхшилик қилишда экан. Шу боис ҳам Набий муҳтарам (с.а.в.) «Қўшнига яхшилик қил, тинч-саломат бўласан... Кимнинг Аллоҳга ва Қиёмат кунига иймони бўлса, қўшнисига нисбатан иззат-икромда бўлсин», деб марҳамат қилганлар. Халқимизда бу шарафли ҳадисдаги маънони давом эттирувчи мақоллар ҳам бор: «Қўшнингни янима, киноя сўз доғ этар, қурбинг етса кўмаклаш, эшигингни боғ этар». «Қўшнинг ёмон бўлса — ёмонлик келар, қўшнинг яхши бўлса — омонлик».

Ҳозир турли кўринишда, услубда, ҳажмда янги уйлар қуриляпти. Айрим уйларнинг пастки қаватида дўкон, қаҳвахона ёки ҳунармандлик устахонаси мавжуд. Дўкон, қаҳвахона ҳам, устахона ҳам қўшнига озор бермайдиган бўлиши керак. Тасаввур қилинг, магнитофондан эртаю кеч ашула жаранглаб турса, темирчи босқонда уриб турса, тутун бурқсиб

турса... Ёки устахонадан таралаётган бўёқнинг ўткир ҳиди қўшнининг димоғини ачитиб турса. Бир қўшни болохона қургани учун иккинчисидан ранжиди. «Болохонани ўзимнинг еримга қурдим, сенинг нима ишинг бор?» дейди у қўшни. Зимдан қаралса, гапида жон бор. Лекин ўша болохонадан туриб қўшнининг ҳовлисига номаҳрам назар тушиб туриши-чи? Бу томони ўйланмайдими? Донолар деганларки: «Кўчага, қўшним томонга мағзава тўкканимдан кўра, бу мағзавани ўз устимга тўкканим афзал». Бу ҳикматни тушуниш қийин эмасдир?

Маълум бўлдики, ўзини иймонли санаган ҳар бир мусулмон қўшничиликка доир бурчларини оғишмай адо этиши зарур экан. Бу борада эр ва аёлнинг масъулияти орасида фарқ кўрамиз. Эрлар майда-чуйда нарсаларга кўпда эътибор бермайдилар. Аксинча, қўшнилар орасининг бузилиши хотинларнинг ўзаро чиқишмаслиги, миш-мишлари, ғийбатлари туфайлидир. Қўшнининг келини аразлаб кетиб қолса ёки қизи қайтиб келса, қувонадиганлар озми ёки кўпми?

Шундай ҳикматли гап бор: «Фалончиникида қўш ноғора қизиб, тайёр туради. Қўшнисиникида бир гап бўлса ноғора қоқиб, элга ошкор қилади». Шундай одамлар ҳам ўзларини иймонли ҳисоблайдиларми? Бир хонақоҳда намоз ўқиб, ибодатдан сўнг тескари қараб кетадиган қўшнилар-чи? Агар улар «У қўшни бу қўшнининг бегуноҳлигига амин бўлмаса, бу қўшнининг иймони шубҳа остида бўлади... Қиёмат Куни биринчи бўлиб, ёвлашиб қолган қўшнилар муҳокамага қўйилади», деган шарафли ҳадисни билганларида эҳтимол бундай қилмаган бўлардилар. Қўшнисининг уйига мўралашни яхши кўрадиганлар-чи? Агар улар «Изнсиз бировнинг уйига мўралаган одамнинг кўзини ўйиб олиш ҳалол бўлади», деган ҳадиси шарифни билганларида эҳтимол ўзларини бу гуноҳ ишдан тўхтатган бўлардилар.

Ҳа, бу борада фақат сизгина эмас, келинпошша, ҳаммамизнинг ўйлаб кўрадиган ишларимиз бор. Абдуллоҳ ибн Умар айтадилар: «Бизнинг ёшлигимизда кўрганимиз шундай эдики, у вақтда ҳеч бир киши ўз олтин-кумушини бошқа мусулмон биродаридан азизроқ ҳисобламас эди. Ҳозир эса, ҳар биримиз учун олтин-кумуш ҳар қандай мусулмон биродаримиздан яхшироқ бўлиб қолди. Мен Расулуллоҳдан: «Бир қанча қўшнилар Қиёмат куни ўз қўшниларининг этагидан ушлаб: «Э Раббим! Мана бу қўшним бошимга иш тушган вақтда ёрдам қилиш ўрнига эшигини қулфлаб олган эди» деб даъво қилади», деган ҳадисларини эшитганман».

Яна бир ҳолатда Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Ким ўзининг қорни тўқ бўлиб, қўшниси эса оч ўтирган бўлса, у киши комил мўмин эмасдир», дедилар.

Бир куни Аллоҳнинг расули (с.а.в.) саҳобалари билан йўлда кетаётганларида: «Қўшниларига азият етказганлар биз билан бирга юрмасин», дедилар. Саҳобалардан бири буни эшитиб: «Мен қўшнимнинг девори остига таҳорат ушатиб эдим», деб афсусланди. Набий муҳтарам унга қараб: «Сен сафимиздан чиқ», дедилар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) саҳобаларидан сўрадилар: «Зино нима?» Саҳобалар жавоб бердилар: «Зино қилиш ҳаром, уни Аллоҳ таоло ва Унинг расули ҳаром деб атаганлар». Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Киши ўнта хотинни

зино қилгани гуноҳи қўшнисининг хотинини зино қилгани гуноҳидан енгилроқдир». Яна сўрадилар: «Ўғрилик тўғрисида нима биласизлар?» Саҳобалар жавоб бердилар: «Ўғрилик — ҳаром. Уни Аллоҳ таоло ва Унинг расули ҳаром деб атаганлар». Набий муҳтарам дедилар: «Ўнта хонадондан ўғрилик қилиш битта қўшни уйидан ўғрилик қилишдан енгилроқдир».

Нима учун қўшнилар билан яхши муносабатда бўлишга кўп аҳамият берилади? Сабаби: ён қўшнисига меҳрибон бўлолмаган одамдан узоқдаги нотаниш мусулмон биродарига меҳр-оқибат кутиш қийин. Қўшниларга яхшилик қилиш — жамиятдаги инсоний алоқаларни мустаҳкамлашга, жамиятни кучли-қудратли қилишга хизмат этади. Донишмандниng «Қўшниси яхши қаримас», деган ҳикмати айни ҳақиқатдир. Ёмонга қўшни бўлган одам денгиз сайёҳига ўхшайди. У ғарқ бўлишдан қутулса ҳам, қўрқувдан қутула олмайди. Ҳасан Басрий ҳазратлари айтдиларки: «Яхши қўшни сенга зиён ва ташвиш етказмайдиган қўшни эмас (аслида бундай қўшни ҳам яхши), балки сенинг ёмонлигингга чидаб яшайдиган қўшнидир». Бу ҳикмат асосида ҳар биримиз ўзимизнинг хулқимизга четдан назар ташлаб кўрсак яхши бўларди. Қўшнимиздан яхшиликни талаб қилаверамиз ёки унинг ёмонлигидан нолийверамиз. Хўш, ўзимиз яхшимизми? Бизнинг ёмонлигимиздан қўшнимиз ўзгаларга ҳасрат қилмаётибдими? «Аввал ўзингга боқ, кейин ноғора қоқ» мақоли айни бизга аталмаганмикин?

Бир одам қўшнисидан нарвон сўраганда бермаса, ё бирон баҳона қилса, у ҳам вақти келганда ўша қўшнисига кетмонини бериб турмайди. Бу ҳол қўшнилар орасидаги соғлом муносабатни бузади. Қуръони каримда: «Улар риёкорлик қиладиган ва рўзғор буюмларини ҳам кишилардан ман этадиган кимсалардир» (Моъувн сураси. *«Моъувн» — рўзғор буюмлари маъносини беради.*) дейилади. Ибн Касир бу ояти каримани бундай тафсир қилганлар: «Яъни улар Раббиларига ибодатни яхши адо этишмайди, риёкорлик қилишади ва У зот яратганларга ҳам манфаат беришмайди».

Нарвон ҳам, кетмон ҳам ейилиб қолмайди. Тўғри, синиб қолиш эҳтимоли бор. Аммо бу фожиа эмас. Тузатса бўлади ёки янгисини сотиб олиш мумкин. Синган буюм эгаси саховатли бўлса, қўшнисини хижолат қилмайди: «Ўзи синай-синай деб турувди, келган бало-қазо шунга урсин», деб қўя қолади. Иймони заиф бўлса, қўшнисига маломат тошлари ёғдириб, буюмнинг янгисини сотиб олиб беришини талаб қилади. Агар синган нарвон эгаси камхаржроқ бўлса, тўлашни талаб қилмаса ҳам, синдирган қўшни инсоф юзасидан янгисини сотиб олиб бергани дуруст.

Қўшни бирон нарса сўраб чиққанида бериб турилса савоб. Қўшнидан бирон буюмни қизғаниш мўминларнинг хулқидан эмас. Балки Қиёмат Кунидаги ҳисоб-китобни ёлғон дейдиган риёкор кишиларнинг ишидир. Лекин бу гўзал хулқни суиистеъмол қилиш ҳам яхши эмас. Шундай хонадонлар борки, тез-тез ишлатиб турилладиган рўзғорталаб буюмларни ўзлари сотиб олмайдилар. Қўшнилардан қайта-қайта сўрайверадилар. Дазмол куйиб қолганида то тузатилгунича ёки янгиси олингунича сўрашнинг айби йўқ. Лекин бу сўраш узлуксиз давом этмаслиги ке-

рак. Айрим хонадонларда това ёки гўшт майдалагич йўқ. Ҳолбуки, шу буюмларни сотиб олишга қурбилари етади. Бир латифа бор: ота ўғлига «Қўшнидан теша олиб чиқ», деб буюради. Ўғил «қўшнимиз тешасини бермади», деб қуруқ қайтганда ота аччиқланиб дейди: «Жуда бахил-да, булар! Бор, ертўладан ўзимизнинг янги тешани олиб чиқ!»

Хонадонга келин бўлиб тушувчи қизларимиз бу масалада айниқса зийрак бўлишлари шарт. Қайнона-қайноталари ёки хонадоннинг бошқа аъзоларига қандай ширин муомала қилсалар, қўшнилар билан ҳам ўшандай, балки ундан зиёда хушмуомалада бўлишлари талаб этилади. Уйдаги муомалаларида хатоликка йўл қўйсалар, бир-икки танбеҳ билан масала ҳал бўлади. Лекин қўшниларга нисбатан бирон бурчни бажармасалар, бир камчиликлари ёнига яна бештаси қўшилиб, атрофга достон қилинади. Шундан эҳтиёт бўлсалар — марра уларники!

Қўшнилар билан апоқ-чапоқ бўлиб олганимиз яхши. Хонадонимизга бир неча соатга ёки бир неча кунга келувчи меҳмонлар ҳам бор, а? Улар билан муомаламиз қандай бўляпти? Меҳмонлар ҳақимизга дуо қилиб, оиламизни мақтаб кетяптиларми ё кўнгиллари ғашланиб қайтяптиларми? Суҳбат мавзуини бу томон буришдан аввал дуога қўл очайлик:

— Ё Аллоҳ! Барчаларимизнинг қўшниларимизни Ўзинг паноҳингда асра! Яхшиларининг ажрини мўл-мўл қилиб бер, ёмонларига ҳидоят бер, инсофу тавфиқ бер. Ёмонликларини ташлаб, Ўзингнинг розилигингга етишувчи солиҳлардан қил. Фарзандларини яхши тарбия этиб, уларнинг камолини кўриш саодатини бер.

Ё Аллоҳ! Биз — бандаларингда ҳам ёмон қўшнига хос иллатлар мавжуд бўлиши мумкин. Бизларни бу иллатлардан холи қил, яхши қўшни мартабасини бер.

Ё Аллоҳ! Ёмон қўшнидан паноҳ беришингни сўраймиз.Сендан очликдан паноҳ тилаймиз. Сендан хиёнатдан паноҳ тилаймиз.

Ё Аллоҳ! Биз Расулуллоҳ (с.а.в.) Сендан сўраган барча яхшиликларни сўраймиз. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

МЕҲМОНДЎСТЛИК

Қудсий ҳадисда Аллоҳ таоло айтади:
«Эй Одам фарзанди! Агар уйингга меҳмон келмай қолса, Парвардигорга «Лаънати шайтон ёмонлигидан мени Ўзинг сақла», дея илтижо қил».

Азизлар, хонадонингиз файзи шундаки, сизникидан меҳмон аримайди. Меҳмон кутавериб баъзан чарчаб ҳам кетасиз, тўғрими? Чарчай-чарчай, баъзан кимгадир нолигингиз ҳам келади. Лекин нолимайсиз ва тўғри қиласиз. Сиз яхши тарбия кўргансиз ва меҳмоннинг Аллоҳ таоло томонидан юборилганини биласиз. Қайси бир хонадонга меҳмон келмай қўйган бўлса, демак у жойга шайтон уя қурибди экан.

Энди биргаликда ўйлайлик-чи: кимнинг уйига меҳмон оёқ босмай қўяди? Дўстлар, қариндошлар ҳам келмай қўйишади? Фақат фариш-

тасиз уйга! Ким шайтон етовида экан, ким шайтон васвасасига банди экан, унинг уйига биров келмайди. Йўқламайди, зиёрат қилмайди. Биров бировникига овқат илинжида, нон умидида бормайди. Доно халқимизда «Ширин нонинг бўлмаса ҳам, ширин сўзинг бўлсин», деган мақол бор. Молу мулки ҳисобсиз бўлса-да, ҳиммати бўлмаса, бу инсонда ҳилм, лутф, бағрикенглик бўлмаса — ҳаммаси бекор!

Ҳадиси қудсийда яна марҳамат қилинади: «Эй Одам фарзанди! Сен ҳузурингга келган Менинг меҳмонларимни сийла, Мен ҳам ҳузуримга келган сенинг меҳмонларингни (яъни сенга тегишли кишилар вафот этиб келишганида) сийлайман». Диққат қилайлик: бизникига келувчи одам шунчаки оддий меҳмон эмас экан. «Меҳмон атойи Худо» дейилиши бежиз эмас экан. Демак, сизу биз Аллоҳ таоло йўллаган меҳмонни сийлашимиз керак экан. Ана шунда Аллоҳ таоло ҳузурига биз томондан борган яқинларимизни азиз меҳмон мартабасида сийлар экан. Бу нима дегани? Яъни, яқинларимизни — вафот этган ота-оналаримиз, қариндошларимиз, дўстларимиз, қўшниларимизни... Аллоҳ таоло Ўз мағфиратига олади, деганидир. Раббимиз биз — бандаларига шундай илтифот қиляпти. Қаранг, арзимас бир ҳаракатларимиз, харажатларимиз эвазига Яратган қанчалар мукофот ваъда қилаяпти! Таъбир жоиз бўлса, бир меҳмонни сийлаш билан биз аслида ўтган аждодларимиз, дуоталаб яқинларимиз руҳларини сийлаяпмиз экан.

Ривоят: Бир чавандознинг тенгсиз тулпори бўлар экан. Отга кўп харидор чиқибди, ҳатто жониворнинг бўйи баравар тилла ҳам ваъда қилишибди, чавандоз тулпорини сотишга кўнмабди. Бошқа бир шаҳардаги чавандоз отнинг шуҳратини эшитиб, бутун дунёимни бериб бўлса ҳам сотиб оламан, деган ниятда йўлга чиқибди. Бир неча кун йўл босиб, шуҳратли от эгасининг уйига келибди. Қоронғида эшик тақиллатган меҳмонни чавандоз хуштавозелик билан кутиб олибди. Баъзиларга ўхшаб «Кечаси бировникига келиб безовта қилишга уялмадими?!» деган маънода лабини бурмабди. Тонгга қадар зиёфат қилибди. Кундуз бўлибди. Меҳмон келиши сабабини айтмабди, мезбон сўрамабди. Меҳмондорчилик уч кун давом этибди. Меҳмон иззати битган куни муддаосини билдирибди. Буни эшитган ҳиммatли мезбон бошини эгган ҳолда: «Мен отимни сизга сота олмайман», дебди. Меҳмон ҳар қанча ялинса ҳам кўнмабди. Сабабини эса айтмабди. Меҳмон чавандоз ҳам алам, ҳам афсус билан изига қайтибди. Орадан вақт ўтиб, тулпорнинг шуҳрати сўнгандан кейингина меҳмондорчилик билан ўтган ўша уч кунда нима воқеа юз берганини англабди. Чавандознинг бисотида фақат биргина бебаҳо оти бор бўлиб, ўзи ночор яшар экан. Меҳмон келганида дастурхонга қўядиган ҳеч нарсаси бўлмагани учун ҳеч кимга сотмаётгани, жонидан ортиқ кўрувчи ўша тулпорни сўйиб, меҳмонни сийлаган экан...

Қиссадан ҳисса чиқаришни ўзингизга ҳавола қилиб, яна Аллоҳ таолонинг сўзига мурожаат этамиз: «Эй Одам фарзанди! Барча молдунё Менинг мулкимдир. Сен қулимсан. Сенинг кулбангга таклифингсиз келган меҳмон эса, Менинг элчимдир. Қўлингдаги ўзим берган неъматларимни қайтариб олиб қўйишимдан қўрқмайсанми?!» (Қудсий ҳадисдан).

Тушунгандирсиз, хонадонимизга кириб келган неъматларда меҳмонларнинг ҳам ризқу-насибаси бор экан. Меҳмон бизнинг насибамизга шерик бўлмас экан. У ўз ризқининг эгаси экан. Ундан қизғансак, оғринсак, Яратганнинг қаҳрини келтириб қўйишимиз мумкин. Яратган Раббимиз неъматларни қандай берган бўлса, шундай қайтариб олиб қўйиши мумкин. Шунисидан Ўзи асрасин!

Кимни кўрсанг бу жаҳонда ўз ризқин терадир,
Хоҳ сенинг уйингда бўлсин, хоҳ ўз айвонида.
Сен карам хонини ёз, ҳам шукр қил, Парвардигор
Берди ошу нон дўстга дўст дастурхонида.

Бир киши сафар чоғи дала-даштда йўлини йўқотиб адашди. Қош қорая бошлаганда бир уйга кўзи тушиб, нажот топганидан қувонди. Умид билан бориб, эшикни тақиллатди. Хонадон эгаси йўқ экан, хотини чиқиб: «Кимсиз?» деб сўради. У киши мусофир эканини, йўлда адашганини билдириб, агар рухсат этилса, тонг отгунча шу уйда паноҳ топишга умиди борлигини айтди. Аёл очиқ юз билан:

— Хуш келдингиз, азиз меҳмон. Эрим бир ерга кетган эдилар, ҳозир келиб қоладилар, марҳамат қилинг, — деб ичкарига таклиф этди. Мусофир отни отхонага боғлаб, ичкари кирди. Аёл чой-нон келтирди. Мусофир овқатланиб ўтирганида хонадон соҳиби келди. Мусофирни кўриб, унинг кимлигини сўради. Хотин «Аллоҳ юборган меҳмон», дегач, унинг жаҳли чиқди.

— Нега уйга қўйдинг? Менга меҳмоннинг кераги йўқ! — деб бақирди.

Мусофир узрини айтди-ю, чаққон туриб уйдан чиқиб кетди. Тунни даштда ўтказди. Кун бўйи йўл юриб, қош қорайганда яна бир уй қаршисидан чиқди. Эшикни тақиллатган эди, бир хотин чиқди. У киши мусофирлигини билдирган эди, у аччиқланиб:

— Бизга меҳмоннинг кераги йўқ. Сизни меҳмон қила олмаймиз, боринг, кетинг! — деб эшикни ёпмоқчи бўлганида эри келиб қолди. Хотинидан бу кишининг кимлигини сўради. Хотини мусофир эканини айтгач, хонадон соҳиби очиқ юз билан:

— Хуш келдингиз, азиз меҳмон! Сизни биз томон йўллаган Аллоҳ таолога шукр! — деб мусофирни уйига бошлади. Ичкари кириб ўтиришгач, ширин муомала билан ҳол-аҳвол сўради. Тотли таомлар билан зиёфат қилди. У Набий муҳтарамнинг: «Ким Аллоҳга ва охират кунига иймон келтирган бўлса, меҳмонини икром этсин», деган ҳадисларига амал қилди.

Мусофир бу уйдаги ва кечаги уйдаги муомалаларни таққослаб, жилмайди. Уй эгаси бу жилмайиш боисини сўради. Мусофир айтди. Шунда уй эгаси деди:

— Меҳмон, ажабланманг. Кеча сиз тушган уйдаги хотин менинг синглим бўлади. Хотиним эса сизни уйдан қувган одамнинг синглисидир...

Бу ҳикоятдан ибрат шуки, меҳмондўст оилада улғайган ўғил-қизлар ҳар қандай меҳмонни хурсандчилик билан кутиб оладиган бўлишади. Меҳмондан безор, «меҳмон келмаса эди», деб зириллаб турувчи

оиладаги фарзандлар меҳмондўст бўлиб улғайишлари мумкинмикин? «Меҳмон тезроқ тура қолса эди», деб ҳар хил ишоралар билан муддаоларини аён қилишга тиришувчи ота-оналар фарзандларига нимани ўргатар эканлар?

Энди ҳикоятда жиддий равишда эътибор қилиниши лозим нуқтага диққатингизни тортмоқчимиз: агар шариат нуқтаи назаридан қаралса, эри йўқлигида меҳмонни кутиб олиб, ичкарига бошлаган хотин нотўғри иш қилган бўлади. Эр йўқ уйга кирган меҳмонни ҳам бефаросат дейишимиз мумкин. Агар эри уйда бўлмаса, хотин бегона мусофир у ёқда турсин, қариндошлар орасидаги номаҳрам эр киши келса ҳам эшикни очмаслиги керак. Эшик ортидан туриб: «Хўжайиним (ёки «болаларимнинг дадалари») уйда йўқ эдилар», деса кифоя. Меҳмон хотинни гапга солмасдан дарров изига қайтиши керак. Қуръони каримда буюрилади-ки: «Э иймон келтирганлар! Ўз уйларингиздан бошқа уйларга то изн сўрамагунингизча ва уларнинг аҳлига салом бермагунингизча, кирманг. Ана шундай қилмоғингиз сиз учун яхшидир, шоядки эсласангиз» (Нур сурасидан). Ўрни келганда бировникига келганда чақириш одобини ҳам ёдга олайлик:

• ҳар ким бир кишининг эшигига бориб киришни истаса, аввало у кишига ўзининг келганини эшик орқасидан оҳиста тақиллатиш ё қўнғироқ чалиш, ё йўталиш тариқасида билдиради. Эшик қаттиқ, асабий равишда қоқилмайди, қўнғироқ ҳам кетма-кет чалинмайди.

• агар ичкаридан овоз берилса «Ичкарига кирсам бўладими?» деб сўралади. Бундай изн сўраш адади уч мартагачадир. Ҳар изн сўраганидан кейин тўрт ракаат намоз ўқиш миқдорида сабр қилиб кутилади. Қўнғироқ чалиш, тақиллатиш орасидаги фурсат ҳам шу миқдорда бўлгани яхши.

• агар уч бора чақирганда ҳам уй эгасининг овози чиқмаса ва киришга изн берилмаса, кутиб турилмай, орқага қайтилади.

• агар уй эгаси «Сиз ким бўласиз?» деб сўраса, жавобига исмини аниқ қилиб айтади. Гумонли ёки мавҳум қилиб: «ўзингиз билган одам» ёки «сизнинг қариндошингизман ё дўстингизман», дейилмайди.

• агар уй эгаси ҳамроҳлигида келинса, юқорида зикр этилган тартиблар билан эмас, шароитга қараб иш қилинади.

(Лекин, тоғли ёки чўл қишлоқларида азал-азалдан сақланиб келинаётган бошқачароқ урф-одат ҳам бор. Бу одатга кўра, эр уйда йўқ пайтида меҳмон келса, хотин томонидан иззат билан кутиб олинаверилади.)

Машҳур араб сайёҳи Ибн Баттутанинг ажиб хотираси бор. У карвонлари билан Туркиянинг Онадўли деб аталмиш Осиё қисмидаги Денизли шаҳрига яқинлашганида шопмўйловли барваста бир одам йўлдан чиқиб, отининг жиловини маҳкам тутади-да, «юр, кетдик!» деган ишора қилади. Сайёҳ туркчани, у одам эса арабчани билмайди. Ёнига қилич осган шопмўйловли бу одамни сайёҳ қароқчи деб ўйлаб, қўрқиб кетади. Бу ҳам етмаганидай беш-ўн дақиқадан сўнг яна бир паҳлавон одам пайдо бўлиб, отнинг чап томонидан жиловини ушлайди. Ўзаро нималардир деб гапириб, бири отни у томонга, иккинчиси бу томонга тортқилайверади. Гап нимада эканини билмаган сайёҳнинг қўрқуви ортаверади. Тортишув сабаби эса оддий эди: аввал келган

шопмўйловли паҳлавон айтадики: «Меҳмон — атойи Худо! Биринчи бўлиб уни мен кўрдим. Шунинг учун уни биз меҳмон қиламиз». Иккинчи бўлиб жиловни ушлаган паҳлавон эса унга эътироз билдиради: «Биринчи бўлиб кўрганинг тўғри, лекин биродар, бу ерлар бизники-ку ахир! Бизнинг меҳмонимизни сен бошлаб кетсанг бизга уят эмасми! Инсоф қил! Бу меҳмонни Аллоҳ таоло бизга насиб этган. Биз уни едирамиз, ичирамиз, ётоғини тайин қилиб берамиз. Дуосини, савобини ҳам биз олажакмиз».

Азизлар, бу воқеа сизга эртакдай туюлгандир? Лекин бу эртак эмас, ҳақиқат!

«Ўзбеклар — меҳмондўст халқ» деб фахрланамиз. Худди шунга ўхшаган гапни, яъни «араблар меҳмондўст халқ» ёки «испанлар меҳмондўст» деган фахрни ҳам ўша жойларга бориб қолсак эшитамиз. Ҳар бир халқнинг меҳмондўстлик одати ўзи учун ёқимли, ўзи учун суюмли. Дунёда нечта қишлоқ, шаҳар, юрт мавжуд бўлса, меҳмондўстлик кўринишлари ҳам шунча. Хусусан, «ўзбекларга хос меҳмондўстлик» деганимиз билан бу меҳмондўстликнинг кўринишлари кўп. Андижонда ўзига хос, Жиззахда ёки Бухорода ўзига хос чиройли кўринишлари бор. Бу кўринишларнинг бири иккинчисига ўхшамайди. Янада синчиклаб кузатсак, айтайлик, Сурхондарёнинг Денов шаҳридаги меҳмондўстлик билан Бойсундаги лутфнинг орасида фарқларни сезамиз. Бу одатлар ҳар бир жойнинг шарт-шароитлари, имкониятларидан келиб чиқиб, шаклланган ва қатъий урф-одатга айланиб қолган. Айрим урф-одатларга ҳозир ҳам қаттиқ амал қилинади. Баъзилари эса эътиборсизлик натижасида унутиляпти.

Одатлар, яшаш шароитлари турлича бўлгани учун «ўзбекча меҳмон кутиш фақат шундай бўлади», деган ягона ва қатъий қоидани тавсия этиш мумкин эмас. Ҳар бир маҳалла, қишлоқ, шаҳар, вилоят азалий одатлари бўйича меҳмон кутадилар. Лекин барча учун умумий бўлган меҳмон кутиш одатлари борки, бу ҳақда улуғ алломаларимиз, донишманд боболаримиз кўб ва хўб айтиб кетишган. Бу ҳақда сал кейинроқ батафсил сўз юритамиз. Ҳозир эса Ибн Баттутани қаршилаган мезбонлар ҳақидаги ҳикоятга қайтсак.

Бундай меҳмондўстлик бизда ҳам мавжуд. Айниқса қишлоқдаги бир хонадонга меҳмон келса, уни уйига чорловчи мезбонлар кўпайиб кетади. Бир кунни мўлжаллаб келган меҳмон ўн-ўн беш кун қолиб кетиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун ҳам халқимизни «меҳмондўст» деб шарафлашади. Бундай меҳмондўстликни кўп кўрганман ва ҳамиша шу халқ фарзанди эканимдан фахрланганман. Бундай фахр бошқа одамларда ҳам борлиги аниқ. Лекин фақат фахр билан чекланиш кифоя эмас. Балки бу гўзал одатнинг янада гўзаллашувига ўз ҳиссасини қўшмоғи, фарзандларини шу одат бўйича тарбия этмоғи лозим.

Айтиш жоизки, жойлардаги меҳмондўстликнинг бирини иккинчисига таққослаб, бирини иккинчисидан афзал қилиб кўрсатиш ақлдан эмас. Ҳар бир жойнинг одатини борича қабул қилиб, иззатлаш керак. Масалан, Фарғона водийсида меҳмон остона ҳатлаши билан қўлига сув қуядилар. Дастурхон тўрига ўтқазадилар. Фотиҳадан сўнг ўринларидан туриб, қўл қовуштириб «Хуш келибсиз, қадамингизга

ҳасанот!» дейдилар. Меҳмон ҳам ҳурмат юзасидан ўрнидан туриб «Хушвақт бўлинг», деб лутф қилади. Меҳмонларга ярим пиёладан камроқ миқдорда чой қуйиб узатадилар. Чой қуйишда пиёлага шама туширмасликка уринадилар. Меҳмон кетишга изн сўраса, дарров рухсат бермайдилар, «мен ҳали сизнинг дийдорингизга тўйганим йўқ», деб яна бир оз суҳбатга тутадилар. Меҳмон кетишга рухсат сўраши билан қўлни фотиҳага очиш одобсизлик саналади. Худди меҳмоннинг тезроқ даф бўлишини истаётгандай қабул қилинади. Зиёфат мобайнида мезбон «олинг, олинг», деб баъзан меҳмонларни қийнаб ҳам қўяди.

Бир устозни шогирдлари меҳмонга таклиф қилишганида у киши: «Уч шартим бор, мени тўрга ўтқазиб олиб калтакламайсан, сўнг уруш майдонига ташламайсан, кейин қамаб қўймайсан», деган экан. Устознинг шартлари бу маънода эди: тўрга ўтқазиб калтаклаш — ҳадеб «таомдан олинг, олинг», деявериб ҳолдан тойдириш. Бу хусусда бир латифа: мезбон «сомсадан олинг», деб қистайверди. Меҳмон: «Раҳмат, сомса бағоят ширин бўлибди, тўртта едим, Худога шукр, тўйдим», деса, мезбон яна лутф қилибди: «Бешта едингиз, яна битта олинг, жуфт бўла қолсин».

Устознинг иккинчи шарти — жанг майдонига ташламаслик — меҳмондорчилик пайтида, айниқса суҳбат вақтида атрофда болаларнинг шовқин қилмаслиги эди. Бола — бола-да! Меҳмон келса, катталардан кўра улар кўпроқ қувонадилар, ўйнайдилар, шўхликлари авжга чиқади. Меҳмоннинг иззати учун шовқин қилмасликни болага меҳмон келмасидан аввал тушунтириш, ўргатиш керак. Бу одобни бола битта гап билан қулоғига илмайди, бу соҳадаги тарбия узлуксиз давом этиши керак. Баъзи ҳолларда боланинг шўхлиги ортса, уни тинчитиш учун оналари урадилар. Шунда боланинг бақириши авжга чиқиб, меҳмон ноқулай аҳволга тушади. «Менинг ташрифим ёқмагани учун болани уриб аламдан чиқяпти», деб ўйлаши ҳам мумкин. Меҳмон ҳузурида мезбон оиланинг каттаю кичиги ғазабларини ёки ташвишларини ошкор қилиб қўйишдан сақланишлари керак. «Меҳмон ҳузурида ҳатто мушугингни «пишт» демагин», мақолига амал қилмоқлик хайрлидир. Меҳмон баодоб, илмли, суҳбати ширин одам бўлса, таомдан кейин, болаларни унинг суҳбатига чорлаш ҳам яхши одат. Суҳбатдан сўнг меҳмон болалар ҳаққига хос дуо қилса янада яхши.

Устознинг учинчи шарти — «қамаб қўймайсан», дейиши «кетадиган бўлсам «яна ўтиринг», деб қистайвермайсан» деган маънода эди. Келмак — иродат, кетмак — ижозат биландир. Бу «Меҳмоннинг келиш ихтиёри ўзидан, кетиш ихтиёри эса мезбондан» дегани. Лекин мезбон бу ихтиёрни ҳаддан зиёд суиистеъмол қилмаслиги керак. Инглизларда меҳмон еб-ичиб, гапини гапириб, кўнгли тўлгач, индамай туриб кетаверaркан. Бу одат инглизларнинг ўзларига буюрсин. Биз меҳмонни кўчагача кузатиб чиқмасак, кўнглимиз жойига тушмайди. Узоқдан келган меҳмонни бекатгача кузатамиз. Лекин кўп қаватли уйларда кузатиш одобида андак ночорлик сезилиб қолади. Мезбон уй остонасидаёқ хайрлашади, зинадан тушиб-чиқишга эринади. Агар мезбон тўққизинчи қаватда яшаса-ю, лифт ишламаёган бўлса бошқа гап.

Меҳмондорчиликда «олинг-олинг»га ўрганган киши Хоразм томон-

ларга бориб қолса, ажабланиши мумкин. У ёқларда ҳар бир меҳмон олдига бир чойнак, бир пиёла қўйилади. Меҳмон чойни ўзи қуйиб ичади. Бу одатда меҳмонга нисбатан ҳурматсизликни кўрмаслик керак. Каминага ўхшаб кам чой ичадиганлар учун айни шу одат ёқимли. Чунки водий томонда чой қуйиб узатаверишгач, мезбоннинг қўлини қайтаришдан хижолат бўлиб, ичишга мажбур бўлаверасиз. «Олинг, енг» деб таклиф қилмоқлик мустаҳаб, яъни савоб иш. Лекин бунинг чегарасини билиш керак.

Меҳмон келса, биринчи галда дастурхон ёзамиз. Ундан ҳеч қачон «қорнингиз очми?» деб сўрамаймиз. Биласиз, русларнинг одати шунақа, биз учун эса уят. Бир одам меҳмонидан: «Очмисиз, ташнамисиз ё уйқунгиз келяптими?» деб сўрабди. Меҳмон ҳазил йўсинида жавоб берибди: «Булоқ бошида тўйиб ухлаб келдим». Бу жавобни эшитиб мезбон ўйланибди: «Демак, булоқ бошида тўйиб сув ичган, тўйиб ухлаган. Фақат... қорни оч экан...»

Меҳмондан сўраб ўтирмай, таом келтирилади. Еса — егани қадар ер. Емагани — меҳмондан қолган таом шифодир, дейдилар. Бизнинг одоб шундай. Абул Аъло ал-Мааррий дедиларки: «Уйингга келган меҳмонга тушлик овқатни берган бўлсанг, кечда унга «Овқатланишга иштаҳангиз борми?» деб сўрама. Меҳмон оч бўлса-да, уялганидан «Иштаҳам йўқ», демоғи мумкин. Шунинг учун қандай таоминг бўлса-да, тақдим қил». Яъни: «Сўраб бергандан кўра уриб бер». Бир хасиснинг қовурилган товуқни уч кундан бери дастурхонга қўйиб, аммо емасдан олиб кетаётганига разм солган меҳмон: «Бу товуқнинг қовурилгандан кейинги умри тириклигидан ҳам узунроқ шекилли?» деб ўйлаган экан.

Меҳмоннинг ҳаққи баланд саналади. Подшо замонида тоғ қишлоқларининг бирида ибратли воқеа содир бўлган. Миршаблар таъқибидаги одам қочиб келиб, бир уйга кириб яширинади. Уй эгаси қарасаки, ўзининг душмани паноҳ излаб кирибди. Уй эгаси хунхўр эди, бу кишини ўлдириб, қасос олиши зарур эди. Лекин остонасини ҳатлаб киргани учун у одам меҳмон мартабасига чиққанди. Уни ўз уйида ўлдириши мумкин эмасди. Ҳатто меҳмонни миршаб қўлига топширишга ҳам ҳаққи йўқ эди. Меҳмон мартабасидаги душманини ҳимоя қилишни халқининг меҳмондўстлик қонунини талаб этарди. Уй эгаси ёзилмаган, аммо асрлар бўйи ота-боболари итоат этиб келган бу қонунга бўйсунди. Меҳмонни миршаблардан ҳимоя қилиб, ўзи ҳалок бўлди...

Ҳикоят: Халифа Мўътасим бир гуноҳкорни ўлимга ҳукм қилди. Гуноҳкор дедики:

— Э мўминларнинг амири, Аллоҳ ва Унинг расули ҳақи учун мени бир коса сув билан меҳмон қилингки, мен жуда ташнаман. Ундан кейин амрингизни бажо келтирсинлар.

Халифа Мўътасим «Аллоҳ ва Унинг расули ҳақи учун» дейилган онтнинг ҳурматини сақлаб буюрди, гуноҳкорга сув бердилар. У киши сувни ичганидан сўнг деди:

— Аллоҳ таоло сизга меҳр-шафқат ато қилсин. Э мўминларнинг амири, шу бир коса сув билан сизнинг меҳмонингиз бўлдим. Энди мурувват билан буюрингки, агар меҳмонни ўлдириш лозим бўлса,

мени ўлдираверсинлар. Агар афв қилсангиз, сизнинг олдингизда барча гуноҳим учун тавба қиламан.

Бу гапни эшитган халифа табассум қилиб деди:

— Тўғри айтасан, меҳмоннинг ҳаққи улуғдир. Сенинг гуноҳингни афв этдим. Сен тавба қилдинг, бундан буён нотўғри йўлга ҳеч қадам қўймагил.

Яна бир ҳикоят:

Ҳимматли ва мурувватли бир одам ўз боғига ёру дўстларини даъват қилиб, зиёфат берди. У кишининг гўзал ва ахлоқли, тарбияли бир ўғли бор эди. У кечгача меҳмонлар хизматида бўлиб, жуда чарчади. Кечқурун дам олиш учун болохонага чиққан эди, бехос мункиб, пастга йиқилди-ю, жон берди. Ота бечора бу қайғули ҳолни кўриб, юрак-бағри эзилди, кўзига ёш олиб, ўғлига келган фалокатни хотинига ва оила аъзоларига секингина хабар қилди-да:

— Ҳеч қайсингиз товуш чиқариб йиғламанг, ўғлимнинг вафот қилганини меҳмонлар сезмасин, — деб тайинлади.

Меҳмонларга сездирмасдан марҳум ўғлини ювдириб, кафанлатиб қўйди. Кейин меҳмонлар ҳузурига чиқиб, улар билан суҳбатлашиб ўтирди. Ўғлининг вафотидан меҳмонлар хабарсиз эдилар. «Ўғлингиз қаерда, нима учун кўринмай қолди?» деб сўрадилар. Ота бечора меҳмонларнинг кайфиятларини бузмаслик учун фожиани яширди: «Ўғлим сал чарчабди, ухлаяпти», деган жавоб билан чекланди. Меҳмонлар мурувватли кишининг боғида тунадилар. Эрталаб бомдодни ўқиб, нонушта қилишгач, кетишга изн сўрадилар. Шунда ота кўзларига ёш олиб деди:

— Дўстларим, ўғлим кечки пайт болохонадан йиқилиб вафот қилди... пешинга жаноза...

Бу тўқима воқеа эмас, ҳаётда учраб турадиган ҳол. Ўлим фожиаси содир бўлмаса-да, майда-чуйда ташвишли ишлар ҳам меҳмонларга билдирилмайди. Машҳур ёзувчи Ўлмас Умарбековнинг китобларини нашрга тайёрлаш жараёнида бир ҳикоя диққатимни тортди. Ундаги баёнга кўра, шаҳарлик зиёлилар тоғдаги қишлоққа сайр қилгани борадилар. Сайр ташаббускори қишлоқдаги таниши яшайдиган уй эшигини тақиллатади. Бир аёл эшикни очиб, меҳмонларни ичкарига таклиф қилади. Уй соҳибини сўрашса, «Ҳозир келиб қоладилар», дейди. Дастурхон ёзиб, шаҳарликларни меҳмон қилади. Меҳмонлар ошни еб бўлишиб яна уй соҳибини сўрашганда аёл уй соҳибининг вафот этганини айтади. Маълум бўлишича, шаҳарликлар бошқа кўчага кириб қолиб, бошқа эшикни тақиллатишган экан. Эшикни очиб, меҳмонларни кўрган аёл «сизлар излаб келган киши нарига кўчада туради», демай, уларни очиқ чеҳра билан қаршилашининг сабаби: унинг марҳум эри тириклик чоғларида меҳмондўстликни қадрлайдиган киши бўлган экан...

Бу ҳикояни ўқиб, «бўлган воқеага ўхшайди», деганимда ёзувчи тасдиқлаб, яна бир воқеани айтиб берган эдилар. Ёзувчининг ҳикоялари русчага таржима қилиниб, Москва нашриётига юборилгач, у ердан «асардаги воқеалар ёлғон, ҳаётий эмас», деган жавоб келади. Орадан қанчадир вақт ўтиб, Москвадан бир ёзувчи меҳмон бўлиб келади. Уни Ўзбекистон бўйлаб сайр қилдиришни Ўлмас Умарбековга топширади-

лар. Сайру саёҳат ниҳоясига етгач, москвалик ёзувчи Ўлмас акага узрли оҳангда бундай дебди:

— Сенинг ҳикояларингни ўқиб, рад жавобини ёзган эдим. Ундаги меҳр-мурувватга доир воқеалар менга сунъий туюлган эди. Чунки бундай инсонийликни кўрмаган эдим. Ўзбекистонда юриб, сенинг тасвирингдагидан афзалроқ меҳр-муҳаббатга гувоҳ бўлдим. Китобингни бер, олиб кетиб, рус тилида чиқараман, рус ўқувчиларига ибрат бўлсин.

Меҳмон ҳузурида мезбон қанчалик бурчли бўлса, меҳмон ҳам мезбон хонадонига нисбатан бурчлидир, унинг молига, аҳли аёлига ёки оиланинг бошқа аъзоларига ёмон назар билан қарамаслиги шартдир. Бир ўғри уйни шип-шийдон қилиб чиқиб кетаётганида айвонда бир қопни кўрибди, қоронғида унинг ичида нима борлигини билолмай, ялаб кўрибди. Билса — туз экан. «Мен бу уйдан туз тотиб, хонадоннинг меҳмонига айландим, унинг молини ўғирлаш мен учун ҳаром», деб олган нарсаларини ташлаб чиқиб кетган экан. Бошқа бир ривоятда эса бунинг акси бўлган:

Уқайл уруғидан бир кишининг орқасида наштар захмига ўхшаган чандиқлар бор эди. Бунинг сабаби сўралганда у бундай ҳикоя қилди:

«Амакимнинг қизига ишқим тушган эди. Унинг лаби устидаги холи мени ишқ алангасига ташлаб, сабримни тугатди. Мен қизни никоҳимга олдим. Шундан сўнг амаким менга дедики: «Қизимнинг маҳри бир отдир. «Шабака» деб ном берилган бу от Бани Бакр қабиласи амалдорларидан бирига тегишли. Агар ўша отни олиб келиб бермасанг, маҳр машаққатидан халос бўлмайсан».

Мен мақсадимга етмоқ учун Бани Бакр қабиласига бордим. Бирмунча вақт у ерда бўлиб, отни қаерга боғлашларини кузатдим. У шундай байтал эдики, чопқирликда шамолга бас кела олар, ҳеч қандай отни олдинга ўтказмас эди. Икки яшар тойчоғи ҳам бўлиб, ўзидан ҳам хушбичимроқ ва чиройлироқ эди.

Кечаси отни ўғирлашга қарор қилдим. Ўша кеча шундай қоронғи эдики, ҳатто ўз панжангни ҳам кўролмасдинг. Мен оҳиста келардим. Уй ўртасига титилган юнг ғарам қилиб қўйилган эди. Мен юнг ғарами орасига кириб беркиндим. Бирор соатдан сўнг уй соҳиби таом сўради. Таом келтирилгач, эр-хотин ейишга машғул бўлдилар. Нима учундир чироқ ёқмадилар. Мен оч эдим. Оҳистагина сурилиб, уларга яқин келиб товоқларига қўл узатиб, бирга овқатлана бошладим. Ногоҳ қўлим уй эгасининг қўлига тегиб кетди. У қўлимни маҳкам ушлаб олди. Мен эсам хотинининг қўлини маҳкам ушладим. Хотин менинг қўлимни эрининг қўли деб гумон қилиб «Бегона қўл деб ўйладингизми?» деди.

Овқатланиб бўлишгач, хотин занжирни отнинг оёғига солиб қулфлади-да калитни ёстиғининг остига яширди. Тун яримлаганда қул уйга яқинлашиб, эри ёнида ухлаб ётган хотин томонга кичик бир тошчани отиб, уни уйғотди. Хотин эрининг қўйнидан чиқиб, қулга эргашди ва қўшни уйда айшу ишратни бошлаб юборди. Мен эсам фурсатни ғанимат билиб, ўрнимдан турдим. Ёстиқ остидаги калитни олиб, отнинг оёғидаги занжирни ечдим. Юнгдан эшилган арқонни отнинг бошига солиб, аста етаклаб ташқарига олиб чиқдим. Кейин миндим-у қамчи босдим. Буни кўриб қолган хотин қулнинг қучоғидан чиқди-ю,

«Отни олиб қочишди!» деб дод солди. Уй эгаси, мени қува бошлади. У минган от ҳам чопағон экан, орамиздаги масофа бир найза бўйидек масофага қисқарди. У найзасининг учи билан орқамни жароҳатлади. Аммо отдан йиқитишга кучи етмади. Баногоҳ чуқур бир ўзанга етдик. Мен отга қамчи урган эдим, сакраб ўтди. Уй эгасининг журъати етмай, тўхтади-да ортимдан: «Э йигит, ўн минг динорли отни ўғирладинг. Ҳаргиз арзонга сотмагин!» деб қичқирди. «Бу от менга сен айттандан кўра қимматроққа тушди, мен жонимни гаровга қўйиб келганман бу ерга», дедим. У: «Отни қандай қилиб ўғирладинг?» деб сўради. Мен бир товоқда овқат еганимизни, сўнг қул билан хотинининг кирдикорларини айтиб бердим. Шунда у: «Лаънатлар бўлсин сендай меҳмонгаки, таомни единг, отимни ўғирладинг ва уйимни буздинг!» деб мени қарғаб, изига қайтди. Отни олиб келиб, муддаомга етдим, бироқ орқамдаги захм кетмади, уй эгасининг қарғиши эса ҳануз қулоғим остида жаранглайди. Қарғишнинг амалга ошишини қўрқув билан кутиб хавотирда яшаяпман...

Энди меҳмон кутиш бобида донишманд боболаримиз бизларга васият қилиб кетган одоблар ҳақида гапирайлик. «Манбаъ ул-маориф» асарида баён қилинади:

«Ҳар мўмин уйига меҳмон келса, уй эгасига ҳам уч нарса вожиб бўлур ва меҳмонга ҳам уч нарса вожиб бўлур. Уй эгасига вожиб бўладурғон уч нарсанинг бири шулки, ани хизматга таклиф қилмаслик, иккинчиси шулки, меҳмонға берган таомини ҳалолдин касб қилиб топиб бермоқлик, учинчиси шулки, меҳмон учун намозни муҳофаза қилмоқлик, яъни намоз вақтида меҳмонга хабар бериб, ани обитаҳоратидин хабардор бўлмоқ лозимдур. Меҳмонға вожиб бўлғон уч нарсанинг бири шулки, уй эгаси ани қайси жойға таклиф қилса ўшал жойға ўлтурмоқ, иккинчиси шулки, ани олдиға уй эгаси нима таом қўйса, анга рози бўлмоқ, учинчиси шулки, кетар вақтида уй эгасини дуо қилиб кетмоқ вожибдур».

Шарафли ҳадис бор: Набий муҳтарам ансорлардан бирининг хонадонига кирдилар-да таом едилар. Кейин чиқиб кетиш олдидан: «Бу ерга жойнамоз келтиринглар», деб сўрадилар. Шунда бир шолчага сув сепиб келтирилди. Унда нафл намози ўқиб, хонадон ҳаққига дуо қилиб кетдилар.

Муҳаммад Содиқ Қошғарийнинг «Яхши кишилар одоби» («Одоб ассолиҳин») асаридан меҳмондорчилик одоби баёнини ўқиймиз:

«Адаби аввал — фақирлар меҳмон қилинади. Бойларни меҳмонга махсус чақирилмайдики, Пайғамбар алайҳиссалом: «Ёмон таом у таомки, бойларни хос чақириб берилса ва қашшоқларни чақирилмаса», деб айтибдурлар. Яна бир шарти шуки, бир уйдан отасини чақирса, боласини ҳам чақирсин ё у уйдан чақирилган кишининг яқин қариндоши бўлса, уни ҳам қўшиб чақирилсин, уни маҳрум қилинмасинки, бу иш жафодур. (*«Ҳусайн Воиз Кошифийдан насиҳат буки: меҳмонга ҳалол ва покиза таом тақдим этилади, меҳмон бирор ғаразли мақсад ва риё учун кутилмайди.*)

Иккинчи адаб — меҳмонни кўп икром ва эҳтиром қилинади. (*Меҳмон қанча кўп келса ҳам ранжимай, аксинча қувониш керак.*) Меҳмон икро-

мининг муддати уч кунгачадир, тўртинчи куни кўп такаллуф қилинмаса ҳам бўлади. (*Кейинги насиҳатга кичик бир изоҳ: мазкур адаб шарафли ҳадис асосида айтилган. Набий муҳтарам дедилар: «Ким Аллоҳга ва охиратга ишонган бўлса, меҳмонини иззат-икром қилсин. Мезбоннинг бир кеча-кундуз кўрсатган иззат-икроми, қилган зиёфати меҳмон учун бир мукофот тариқасида бўлсин. Асли меҳмоннинг иззати уч кундир. Бундан ортиғи меҳмон учун садақадир». Ҳамонки, садақа экан, такаллуф ҳам давом этгани хайрли. Аммо мезбон бу такаллуфларни суиистеъмол қилмаслиги керакки, шарафли ҳадиснинг давомида: «меҳмон уйда то мезбон ҳайдаб чиқармагунича туриб қолмасин», деб уқтирилган. Меҳмонни иззат қилиш кутиб олишдан бошланади. «Қобуснома»да насиҳат қилинадики: «Меҳмонлар сенинг уйингга қадам қўйсалар, сен ҳар вақт барча одамларинг билан уларнинг олдиларига чиққил, яхши сўз билан қарши олгил, токи улар сенга миннатдорчилик билдирсинлар» Меҳмонни кўриш билан, омонлашишга қўл узатмай туриб: «келсинлар, келсинлар! Қадамларига ҳасанот! Остонамга яқинлашишингиз билан уйим чароғон бўлиб кетди-я!» каби лутф қилиш икромнинг бир кўриниши. Кам келадиган меҳмонга нисбатан: «Ие, бугун қуёш қаердан чиқди?» ёки «Ҳай-ҳай, келишингизга каттароқ ходани синдириб юборсам бўларкан», каби ҳазил гапларни айтиш яхши эмас.*)

Учинчи адаб — уйнинг деворларини меҳмон учун парда ва палос билан ясатилмайдики, макруҳдир. Лекин меҳмон остига нақшли тўшаклар ёзсалар, башарти ипак ёки йиртқич ҳайвон териси бўлмаса, жоиздир.

Тўртинчи адаб — меҳмонга таомни кўп кечиктирилмай тез келтирилади. Яна нон юмалоқлиги катта-катта қилинмайдики, мутакаббирлар расмидир. Ва яна дастурхон устига ҳозирларга кифоя қилгудек нон қўйилади, зиёда қўйилмайдики, исроф ва хорлаш бўлади. Синдирилган нон бўлса, яна бир нон синдирилмайди, бу ҳам исроф ва хорлашга киради (*изоҳ: кўп жойларда хурсандчилик меҳмондорчилигида жуфт нон қўйилади, таъзияга доир маросимларга эса тоқ нон қўйиш одати бор. Шу йўсинда зиёфат икки турга ажратилади. Тўйда тоқ нон қўйилса, айб санашади. Аслида бунинг ёмон томони йўқ. Исломда кўп ишлар тоқ равишда амалга оширилади. Бу Аллоҳнинг ягоналигига бир ишора. Дастурхонга тоқ ёки жуфт нон қўйилиши ҳар бир жойнинг азалий одатига биноан бўлаверса зарарли эмас. Бу нарсадан муаммо ёки баҳс келтириб чиқармаслик керак. Ноннинг исрофи ҳақида эса аввал гапирган эдик, бу масала иймон эгасининг ёдидан кўтарилмаслиги шарт*).

Бешинчи адаб — меҳмонга таом қўйилгандан сўнг тановулга изн берилади. Башарти меҳмон бегона бўлса, аввал уй эгаси таомга қўл узатади, яна қўлини ҳаммадан охири тортади. Агар ўз ошна ва биродарлари бўлса, аввал уларни ҳурмат қилади, улардан илгари қўл узатмайди. *(изоҳ: агар кичикроқ давра бўлса, мезбон кириб ўтиради. Даврада ўттиз-қирқ киши бўлса, баъзан мезбон ташқаридан туриб хизмат қилади. Бу одоб ҳар бир жойнинг ўз одатига боғлиқ. «Қобуснома»да бу борада бундай насиҳат қилинади: «Меҳмонлар бир-икки сўрамагунларича сен ўтирма. Меҳмонлар «биз розимиз, ўтир», десалар «мени қўйинглар, сизларга хизмат қилайин», деб айтгил. Яна такрор айтсалар, ундан кейин ўтир. Уларнинг розилигини олгил ва*

ҳаммадан пастда ўтиргил. «Э фалончи, таомни яхши е (ёки «ҳеч нима емадинг»), мен сенга лойиқ ҳеч нима қила олмадим, иншааллоҳ, кейин бунинг узрини яхшироқ қиламан», деявермагил. Бу сўз улуғлар, бообрў кишиларнинг сўзи эмасдир, балки бозорчиларнинг ва безориларнинг сўзидир. (Бундай одамлар бир неча йилда бир марта меҳмон чақирадилар.) Буларнинг меҳмонлари хижолат ейдилар, таом емайдилар, меҳмондорчиликдан тўймасдан туриб кетадилар. Бизларнинг Гилонда яхши одатларимиз борки, меҳмон чақирсалар, дастурхон ёзиб, таомларни келтириб қўядилар ва кўзаларда сув ҳам келтириб, дастурхон четларига қўядилар ва барча меҳмонларни дастурхон атрофига ўтқазиб, ўзлари чиқиб кетадилар. Бир киши лаган ва косаларни саранжомлаш учун қолади. Меҳмон таомдан кўнгли хоҳлаганича ейди, ундан кейин мезбон ўтиришга киради. Араб халқининг дастурхони ҳам шундайдир». Азизлар, юртимизда, деярли барча жойларда меҳмон келганда болаларнинг, айниқса келиннинг кириб ўтириши одобдан саналмайди. Улар ташқарида хизматда бўлишади. Агар меҳмонхонада номаҳрамлар ўтирган бўлишса, қизлар ёки келин ичкарига чой-нон кўтариб киришмайди, остонага қўйиб, овоз беришади. Ичкарида хизмат қилаётган киши чиқиб, бу неъматларни олади. Хонадонга яқин қариндошлар келсалар ҳам, ҳатто меҳмонлар яқин қариндош аёллардан иборат бўлишса ҳам, келин уларнинг қаторида ўтириб овқатланмайди. Меҳмондорчилик бошланишида уларнинг ҳурматлари учун бир пиёладан чой узатиб, сўнг ташқарига чиқиб, хизматини давом эттиради. Меҳмонлар суҳбатига аралашиш, улар билан бир товоқдан ош ошалаш келиннинг ҳусни эмас. Чойни тавозе билан узатилади).

Олтинчи адаб — меҳмон таомга ҳаддан ортиқ тарғиб қилинмайди, балки уч мартагина тарғиб қилинади, ундан зиёда зўрланмайди.

Еттинчи адаб — таом ейишда меҳмонга шерикчилик қилади. Агар нафл рўзага ният қилган бўлса ҳам. *(Солмони Форсий (р.а.) Абу Дардонинг (р.а.) уйларида меҳмон бўлганларида шундай ҳолат юз берган экан. Абу Дардо меҳмоннинг ҳурмати учун нафл рўзасини очишга мажбур бўлиб, кейин Расулуллоҳга (с.а.в.) шикоят қилганларида Набий муҳтарам нафл рўзанинг очилишини маъқуллаганлар. Агар рўзадор меҳмондорчиликка чақирилса, овқатланмай ўтириши мезбонга ва бошқа меҳмонларга малол келмаса, овқат емагани маъқул. Агар малол келса, нафл рўзани очиб, бошқа куни қазосини тутиб беради. «Оғиз очишни истамаган киши очмасин, лекин очиши афзалдир», дейилади.)*

Саккизинчи адаб — лаззатли ва латиф таом меҳмонга едирилади ва бундайроғини ўзи ейди. Агар таом оз бўлса ва меҳмоннинг очлигини англаса, ўзи камроқ еб, аксар таомни меҳмонга едиради. Меҳмон таомланганидан сўнг кетмоқчи бўлса, келган вақтида олдига чиққандай ижозат бериб, то эшиккача бирга кузатади *(Айрим одоб китобларида етти қадам юриш тавсия этилган. Меҳмондорчилик давомида меҳмон ташқарига чиқишни ихтиёр этса, мезбон ҳам бирга чиқади. Бу ҳолда ҳам етти қадам бирга юришни одобдан, деганлар.)* Хайрлашар вақтида «Мени ҳурмат қилибсизлар, сизларни Аллоҳ сийласин!» деб дуо қилинади.

Тўққизинчи адаб — уйда нима нарса бор бўлса, меҳмоннинг олди-

га қўйилади. *((Бахиллик қилинмайди, меҳмондан нарса қизғанилмайди. Ясама илтифот кўрсатилмайди. «Э фарзанд, меҳмонга миннат қилмагил, очиқ юз билан гапиргил. Ҳар бир киши сенинг меҳмонинг бўлса, шодлик билан таомингни есин».)*

Ўнинчи адаб — таомда такаллуф қилинмайди, агар яхши ният ва дуруст қасд билан такаллуф қилинса мумкин. *(Миннат қилманг, балки аксинча, меҳмон дастурхонингиздан нон еганидан қувониб, Аллоҳга шукр қилиб, меҳмонга эса миннатдорчилик билдиринг.)*

Мезбоннинг бурчлари бу ўн адабда белгиланган вазифалар билан чекланмайди. Шарт-шароитга қараб юзага чиқадиган масалаларда меҳмонга малол келмайдиган томонлар олинаверилади. Масалан, ҳафтада ёки ойда неча марта меҳмон чақириш ҳар бир оиланинг ўз имконияти ва шарт-шароитига боғлиқ. Шунга қарамай, донолар бу ҳақда ҳам насиҳат қилганлар: «Э фарзанд, ҳар куни бегона одамларни меҳмон қилмагил, чунки ҳар кун меҳмон чақирсанг, меҳмонга лойиқ ишларни кўнглинг тўлгунча қила олмайсан. Кўргилки, кўнглинг ҳар ойда неча марта меҳмон чақиришни тилайди. Агар уч марта чақиришни тиласа, бир марта чақиргил, уч марта қиладиган харжингни бир мартада қилгил, бу билан дастурхонинг айбсиз бўлғай, айб қилиб кетувчиларнинг **тили боғлиқ бўлғай**». Бу насиҳатда жон бор, бироқ унинг зиддига бир ҳикмат ҳам мавжуд: Иброҳимдан (алайҳиссалом) «Қайси фазилатларингиз учун Аллоҳ сизни Ўзига дўст қилиб олди?» деб сўралганида учинчи сабабни баён қилиб дедиларки: «Кундузги овқатни ҳам, кечки овқатни ҳам меҳмон билан баҳам кўрганим учун». Бу ҳикматнинг маъноси: таомни меҳмон билан **баҳам кўриш**да. Алоҳида меҳмон қилиб чақириб, алоҳида тўкин дастурхон ёзишда эмас.

Меҳмондорчилик учун дастурхон устини тўлдириб ташлашга ҳаракат қиламиз. Аммо, билиш керакки, энг гўзал дастурхон камтарона дастурхондир. Дастурхонни тўкин қиламан, деб бировлардан қарз олиш ҳам яхши эмас. Борини баҳам кўриш керак. Бир киши хотинига: «Бўйдоқ меҳмонга келганида бутун нон қўй», деб тайинлабди. Хотини бунинг сабабини сўраганида у дебди: «Оилали, рўзғорли одам етишмовчиликни, рўзғорда ҳамма нарса тўла-тўкис бўлмаслигини билади ва уйида ҳам шундай ҳолатлар бўлиб тургани учун сир сақлаб, қаноат қилиб бировга гапирмайди. Бўйдоқ эса оиладаги камчиликларни англамагани, билмаганидан «синиқ нон қўйди», деб маломат қилади».

Энди меҳмон риоя қилиши зарур бўлган одоблар билан ҳам танишайлик. Чунки бугун ҳар биримиз мезбон сифатида хизмат қилсак, эртага меҳмон мартабасида бўлиб, ўзгалардан иззат талаб қиламиз. Баъзан талабни ошириб юбориб, давра тўрини эгаллаб, талтайиш даражасига етамиз. Бизнинг талабларимиз тўла-тўкис бажарилмаса, мезбондан ранжиб кетамиз.

Меҳмондорчиликка тайёрланаётган аёлларни пардозга берилишда айблаб танқид қилишга ўрганиб қолганмиз. Пардоз ҳаддан зиёд ошса, албатта танқидга лойиқ. Лекин меҳмонга тайёргарликсиз бориш ҳам яхши эмас. Тайёргарликсиз бориш эрларда кўпроқ учрайди. Ҳовлида қайси кийимда юрган бўлсалар ўша аҳволда кетаверадилар. Афтларига қараб қўйишни ҳам унутадилар. Бу ҳам меҳмонга жам бўлган жамоага,

ҳам мезбонга, ҳам кишининг ўзига бўлган ҳурматсизлигидир. Баъзан кузатамиз: хотин бинойи кийинган, пардоз қилган, ёнидаги эрнинг костюмига эса дазмол урилмаган, кўйлагининг ёқаси буралиб қолган, пойабзали чанг...

Ривоят: Абдулкарим Абу Умайя деган киши юнгдан бўлган кийимни кийиб Абул Олия (р.а.) ҳузурларига келди. Шунда Абул Олия унга дедилар: «Бу насоро роҳибларининг кийими. Мусулмонлар бир-бирларини зиёрат қилиб борганларида ясаниб, яхши кийимлар кийиб борардилар».

Энди донишмандларнинг меҳмонга борувчи зиммасига юклаган вазифаларига диққат қилайлик:

Адаби аввал — хусусан яхши ва фақир киши, гарчи кўйнинг бир почасига чақирса ҳам қабул қилиб, албатта борилади. (Қандай овқатлар тайёрланиши сўралмайди. Баъзилар «Чақирилган жойгагина боринг» деган шарафли ҳадисга асосланиб, чақирилган жойга боришни вожиб (зарур) ҳисоблаб, уни тарк қилмасликка буюришган ва Набий муҳтарамнинг(с.а.в.): «Кимки чақирилган жойга бормабди, батаҳқиқ Абул Қосимга (яъни, «менга» демоқчилар) гуноҳкор бўлибди», деган ҳадисларини далил келтиришган. Лекин аксари уламолар буни вожиб эмас, балки таъкидланган суннат дейишган.)

Иккинчи адаб — билгилки, никоҳ учун қилинган таомга чақирсалар рўзадор бўлса ҳам қабул қилинадики, баъзи уламолар буни вожиб дейдилар ва баъзи уламолар ўзга чорловга ўхшаш мустаҳаб дейдилар. Агар ким шаръий узр билан бормаса, гуноҳкор бўлмайди.

Учинчи адаб — агар таомга золим, фосиқ, риёкор, бидъатчилар чақирсалар бормағайки, мустаҳабдур. (Фақиҳ Абу Лайс Самарқандий (раҳматуллоҳи алайҳ) айтганларки: «Агар бир меҳмондорчиликка борсанг, агар шу зиёфат моли ҳаром бўлмаса, унга фисқу фужур аралашмаган бўлса, боришингдан зарар йўқдир. Агар акси бўлса, норози эканингни билдириб бормай қўявер. Фақат чақирилган жойгагина бориш лозим. Зиёфатга борсангу бир мункар (Исломда қайтарилган) ишни кўрсанг, у ердагиларни бу ишдан қайтар, агар кўнмасалар, зиёфатни тарк эт. Борди-ю сен улар билан ўтираверсанг, улар сени шу ишдан рози экан, деб ўйлайдилар ва яна шу ишни давом эттираверадилар».

«Футувватномаи султоний»да меҳмонга бориш одоб қоидалари бундай баён қилинади: «яхши, ҳалол одамлар уйига меҳмон бўлиб бориш; фосиқ, кишилар ҳақини ейдиган ҳаромхўрлар уйига қадам қўймаслик керак, улардан ҳазар қилиш керак. Шариатга хилоф ишлар содир бўладиган мажлисларга бормаслик лозим. Аммо сенинг ҳурматинг учун ғайри шаръий ишлар тарк этиладиган бўлса, бориш мумкин»).

Тўртинчи адаб — чақирилмасдан бир кишининг таоми устига борилмайди. Агар икки киши чақирган бўлса, қайсиниси яқинроқ қўшнилардан бўлса, аввал ўшанга борилади. Икки яқин қўшни баробар чақирган бўлса, қайсинисининг ошнолиги кўпроқ бўлса аввал шунга борилади. Яна шуки, таом эгасининг изнисиз чақирилмаган кишини қўшиб олиб бормайдики, макруҳдир, агар чақирилган кишининг орқасидан ўзи қўшилиб борса, таом эгасининг эшигига келганда, «бу киши ўзи келди, агар изн бўлса кирсин, бўлмаса қайтсин», деб айтилади.

(Изоҳ: албатта бундай дейиш оғир, лекин чақирилмаган жойга бораётган одам ақлини ишлатиши керак. Чунки мезбон таклиф этган одамлар сонига қараб тайёргарлик кўрган бўлади. Чақирилмаган меҳмонга жой етмай қолиши мумкин. Ёки даврага кўнгиллари кўнгилларига яқин кишилар чорланган бўлса-ю, чақирилмаган киши уларга ёқмаса, меҳмондорчиликка путур етади. Ҳар холда «чақирилган жойга албатта боринг, чақирилмаган жойга борманг» дейилган шарафли ҳадисга амал қилингани дуруст. Донолар дедиларки: «Тўй, мажлис каби йиғин жойларига чақирилмаган бўлсанг, борма, борсанг, ўз обрў-ҳурматингни тўккан бўласан. Бошқаларнинг таомига берухсат қўл узатма. Узатсанг, иззат ва эътиборингни йўқотасан.

Истамас эрса киши, сен унга меҳмон бўлмагил,
Гавҳари қиймматбаҳосан, санги дандон бўлмагил!»

«Футувватномаи султоний»да таъкидланган адабга кўра, чақирилмаган меҳмон кўпроқ ҳурмат қилиниши керак экан. Агар меҳмондорчиликда бунинг имкони бўлса, бу ҳам тўғри. Яна бир ҳақиқат борки, меҳмонга чорлаш вақтида айрим яқин одамлар ёддан кўтарилиб қолади. Ўша яқинлар келиб қолишса, албатта иззатлари юқори бўлғай. Чунки уларни чорлаш дилда бўлган-у, ёдда бўлмаган.)

Бешинчи адаб — меҳмон бўлган жойида кишилар орасида ҳирс ва ёқимсизлик билан таом емаслик учун меҳмон ўз уйида бир оз таомланиб боргани яхши. *(изоҳ: «Тўйга борсанг — тўйиб бор», деган мақолнинг маъноси айни шундайдир. «Тўйиб бормасанг, тўйда оч қоласан», деган маънода эмасдир. Бу хусусда ҳам «Қобуснома»да насиҳатлар мавжуд. Дейиладики: «Э фарзанд, ҳар қандай кишиникига меҳмон бўлиб бораверма, чунки ҳашамат ва шавкатингга зарар етказади. Агар бирор ерга меҳмон бўлиб борсанг, кўп оч бўлиб бормагил, қаттиқ юриб ҳам бормагилки, таом ейишдан узрли бўлиб ўтирсанг мезбон озор чекади. Агар таомни кўп есанг, халқнинг кўзига ёмон кўринасан. Мезбон уйига кирсанг, ҳатто ошнангники бўлса ҳам, ўзингга муносиб жойда ўтир ва таом устида буйруқ ҳам бермагил, яъни мезбоннинг хизматкорларига: «Э фалончи, бу уй ўзимнинг уйимдир, товоқни у ерга қўй, бошқаларнинг таом ва косасига қўл урма», демагил. Ўз чокарларингга бирор бурда нон олиб бермагил, дебдирларки, мезбоннинг уйидан бирор нарса олиш — уят».)*

Олтинчи адаб — Меҳмонга борганида мезбондан олдин юрмайди. *(Меҳмон хушнудлик билан кутиб олингач, ичкарига таклиф қиламиз. Шу ўринда баъзилар янглишадилар. Меҳмонни ғоятда иззат қилганлари учун ичкарига аввал уни киришга даъват этадилар. Бу даъват яхши, аммо ичкарига меҳмон олдинроқ кириб борса, ҳовлида ва уйда бирон ноқулай шароит бўлса, у ҳам ноқулай аҳволга тушиб қолиши мумкин. Мезбон олдинроқ юриб, ҳовлидагиларни, уйдагиларни меҳмоннинг ташрифидан огоҳ қилиши керак. Ҳамма хонадонда шароит бир хил эмас. Баъзи уйларда алоҳида меҳмонхона бўлмаслиги мумкин. Демак, меҳмон учун шошчиқ равишда жой ҳозирлаш керак. Бундай ҳолларда мезбон узрини айтиб, меҳмон билан бир оз суҳбатлашиб ту-*

риши ҳам мумкин. Жой ҳозир бўлгач, хонага ҳам аввал мезбон киради. Сўнг тавозе билан меҳмонни қаршилаб, унга жой кўрсатади.)

Меҳмон уйга аввал ўнг оёқни қўйиб киради. Уйга кирганида салом беради. Уй эгаси қаерни кўрсатса, ўша жойга ўтиради, ҳар нима келтирса тановул қилади. (*Келтирилган таомнинг айбини топмасдан, балки мақтаб-тақтаб ейиш одобдандир.*) Кўзини ҳар қаерга қаратшдан сақлайди. *(Айниқса, таом келтириладиган томонга ҳадеб қарайверишдан сақланиш керак. Агар ҳовлида аёллар юрган бўлишса, дераза орқали у томон қараш ҳам яхши эмас.)* На таом жиҳатидан ва на ўзга важҳдан уй эгасига ҳукм қилмайди, агар бир-бирлари билан илгаридан сирдош бўлсалар, ҳукм қилишининг айби йўқ.

Еттинчи адаб — ходимга ва ошпазга жоиз бўлса ҳам биродарлик шундайки, меҳмонлар бир-бирларига луқма бермайдилар ва гадо, ит, мушукнинг ҳукми ҳам шундай.

Саккизинчи адаб — таом эгасининг изнисиз насиба кўтарилмайди, таом олиб кетиш учун эмас, ейиш учун қўйилади. (*Изоҳ: баъзи тўйҳашамларда аёллар еганларича еб, қолганларини тугунларига тугиб оладиларки, бу хунук одатдир.*)

Тўққизинчи адаб — дастурхон йиғиштирилгандан кейин мезбоннинг ҳаққига хайрли дуо қилинади. Хайрлашув вақтида шукр қилади, шикоят қилмайди.

Ўнинчи адаб — таомдан сўнг «Овқат еб бўлдингларми, энди тарқалишинглар ҳам мумкин» ҳукмига биноан кўп сўзлашиб ўтирмай, кетишга ижозат сўралади, беижозат ва берухсат кетилмайди. Шарафли ҳадисда айтилган: «Ҳар вақт бир мажлисдан туруб кетмоқни ирода қилсангизлар, аввал мажлис аҳлига салом бериб, андин сўнг турингизлар, чунки у суҳбатда баъзи ношоиста сўзлар сўзлағон бўлсангизлар берган саломларингиз анга каффорат бўлур ва сизлар учун фаришталар анга истиғфор айтурлар ва сизларға раҳмат нозил бўлур», таъкидига амал қилинса янада яхши.

Шунингдек, меҳмондорчилик пайтида икки киши сўзлашиб ўтирганда орага суқилиш, уларнинг сўзларини бўлиб сўзга киришиш, ўз мартабаси, даражасидан юқорига чиқиб ўтириш — инсонга тубанлик келтиради, обрўсини тўкади.

Ҳикоят: Мўътабар одамникига мухлислари меҳмон бўлиб келишди. Мезбон уларни кутиб олиб, ичкарига бошлаб киргач хизматкорига «Дастурхон олиб чиқ!» деб буюрди. Хизматкор анча ҳаяллади. Меҳмонлар буни сезмагандай ўтиришди. Хизматкор бир соатлардан кейин дастурхонни кўтариб кирганда уй соҳиби «Нега шунча қолиб кетдинг?», деб унга танбеҳ берди.

— Банда дастурхонни очиб қарасам, чумоли босиб ётган экан, — деди хизматкор узрли оҳангда. — Уни шу ҳолда меҳмон олдига олиб чиқсам, одобдан бўлмас, дедим. Яна нонни бечора нонхўрлардан тортиб олишни мурувватсизлик деб билдим ва чумолилар дастурхонни тарк этмагунларича кутдим.

Бу гапни эшитиб, меҳмонлардан бири дуо қилди:

— Тангри таоло дастурхонингизга барака ато этсин, устоз! Чунки У шунча чумолига таом берибди...

«Меҳмон иззатини билсин», деган гапни ҳам эшитиб қоламиз. Ҳа, меҳмоннинг мартабаси ҳар қанча баланд бўлмасин, иззати чегарасини билиши керак. Баъзилар ҳали у, ҳали бу нарсани сўрайвериб, мезбонни хижолат қиладилар. Шундай бетаъсир одамлардан бири ошнасиникига келиб, ётиб қолибди. Мезбоннинг уйида биттагина кўрпача, битта кўрпаю, ёстиқ бор эди, меҳмонга солиб берибди. Бир оздан сўнг меҳмон совуқдан жунжикиб, ётган жойида мезбондан: «устимга бирон нима ташлаб қўй», деб илтимос қилибди. Мезбон ўз остига ташлаб ётган бўйрасини олиб, меҳмон устига ташлабди. Меҳмон бунга қаноат қилмай, яна сўрабди. Мезбон ташқарида турган нарвончани олиб кириб ташлабди. Меҳмон яна сўрабди. Уйда бир челак сувдан бошқа ҳеч нарса қолмаган экан. Мезбон уни олиб нарвонча устига қўйибди. Меҳмон қимирлаган онда челакдаги сув тўкилибди. «Ҳой, устимдаги кўрпаларингни олиб қўй, уйинг исиб, жуда терлаб кетдим», деган экан меҳмон.

Меҳмонлар орасида ўз иззатини билмайдиган бетаъсирлари тез-тез учраб тургани учун ҳам улар ҳақида кўп масаллар тўқилган. Шулардан бири:

Маймун одати бўйича анжир дарахтига чиқиб овқатланаётган пайтда овчидан қочган тўнғиз пайдо бўлиб қолди. Маймуннинг анжир чайнаётганини кўриб, унинг ҳам иштаҳаси очилиб кетиб, «меҳмон қилармикин», деган тамада салом берди.

— Агар илгарироқ одам юбориб, хабар берсалар эди, зиёфат тайёргарлигини кўриб қўяр эдик. Энди яхши кутиб ололмасак, айбга буюрмайсиз, — деди маймун истеҳзо билан.

Тўнғиз бу пичингни англамай деди:

— Мен узоқ йўлдан келяпман, нима бўлса ҳам иштаҳа билан еяверaман. Такаллуф қилмай, бор нарсангни беравер.

Маймун бир талай анжир қоқиб берди. Тўнғиз иштаҳа билан еб олди, лекин тўймади.

— Эй марҳаматли мезбон, берган анжиринг қорнимга юқ ҳам бўлмади, нафсим қонмади, энди бошқа дарахтга ўтиб қоқиб бер.

Маймун оғрина-оғрина бошқа дарахтни қоқиб берди. Тўнғиз бирпасда барча анжирни еб битирди. Кейин яна бошқа дарахтга ишора қилди.

— Эй азиз меҳмон, инсофни унутма. Бир ойлик овқатимни сенга бердим. Бундан ортиқ карам кўрсата олмайман, — деди маймун.

Бу гапни эшитиб тўнғизнинг ғазаби қайнади:

— Сен неча йиллардан бери бу анжирларни ейсан. Энди ўрмондаги барча мевалар менинг насибамдир!

— Бировнинг мулкини зўрлик билан олиш шумлик ҳисобланади. Зўравонликнинг оқибати яхши бўлмайди. Заифларга озор бериш, бегуноҳларни ранжитиш яхши эмас, — деб маймун уни инсофга чақирди.

Лекин тўнғиз унинг танбеҳини эшитишни истамади. «Сени пастга тушириб, адабингни бераман!» деб дарахтга тирмашди. Битта шохга оёқ қўйган эди, шох синиб, тўнғиз йиқилиб тушди-ю, ўша заҳоти ҳалок бўлди...

Масалдан олинадиган маъно шуки, иззатини билмаган меҳмон ҳалокати жисмонан эмас, балки у ўз обрўини ўзи маҳв этган бўлади.

Бугунги меҳмондорчиликларда гуноҳ ишлар аралашиб қолганига ҳам гувоҳ бўляпмиз. «Мастликда кўп сўзлаш, ҳушёрликда йиғлаш — девоналик», дейдилар. Мастлик чоғида турфа хил девоналиклар юзага чиқади, хилма-хил қилиқлар уйғонади. Бировлар чапак чалаверадилар, депсинадилар, кулаверадилар, йиғлайдилар, ашула айтадилар... хуллас, аҳмоқликнинг барча кўринишларига гувоҳ бўлиш мумкин. Кўпчилик қимматбаҳо ароқ-конъякларни дастурхон ҳусни деб ўйлаб янглишяпти. Ҳаром нарса ҳеч маҳал ҳусн саналмайди. Афсусли ери шундаки, аёллар иштирокидаги меҳмондорчиликларда ҳам дастурхон ман этилган ичимликлар билан тўла бўляпти. Янада афсусли ери шундаки, бу давраларда аёллар ҳам эркаклар билан баравар ичишяпти.

Ҳаёли қиз-жувонлар бундай даврага бориб қолсалар уларга жуда оғир бўлади. Бошлаб борган ота-оналари, эрлари ёки қайноналарининг нодонлиги учун улар азият чекадилар. Худо уларга сабр берсин! Билиб турибман, бу даврани тарк этиш уларга осон эмас. Ўтираверсалар янада қийин. Шундай экан, юқорироқда айтилганидай, вазиятга, шароитга қараб иш тутишдан ўзга чора йўқ. Бирон нимани баҳона қилиб чиқиб кетишга уриниб кўрганлари маъқулдир?

Бу азиз ёшларимизга айтар гапимиз: сизни нобоп даврага бошлаб борсалар зинҳор ўчакишманг, у даврада ҳалол ва ҳаром ҳақида гапириб овора ҳам бўлманг. Буни уйга қайтганингизда ота-онангиз, эрингиз ёки қайнонангизга алоҳида тушунтиришга ҳаракат қилинг. Агар «Сизлар гуноҳга ботяпсизлар, сизлар билан гуноҳкор бўлишни истамайман!» деб даврани тарк этсангиз, энг яқин одамларингиз ҳам сизни тушунмасликлари, оқибатда оилангиз мустаҳкамлигига дарз кетиши мумкин.

Ароқхўрлик бор жойда бузуқликка ихтиёр ҳам уйғонади. Айрим эркаклар ўз дўстларининг хотинларига ҳам ишрат кўзи билан боқишдан тоймайдилар. Буни сезган аёл даврани тарк этиш чорасини тезлаштиргани дуруст. Кейинги сафар бу даврага келмаслик баҳонасини ҳам топсин. Бироқ, эрига «фалончи менга бузуқ қараш қилди», деб айтмасин. Айтса, икки дўст ёки қариндош ораси бузилишидан ташқари, эри унга гумон билан қарай бошлайди.

Бугунги мезбон эртага қаергадир меҳмон бўлиб боради, шундайми? Демак, ҳар бир одам ҳам мезбон, ҳам меҳмон одобларини ўзида жам қилиши лозим. Шунинг баробарида, таомланиш одоби ҳам мавжудки, буни билиш зарурдир. Бу ҳақда аввалги суҳбатларда бир оз сўз юритилган эди, мавзуга яна қайтишга ҳожат сезилди.

• Илгарироқ айтилганидек, таомни кам ейиш фойдали. Агар очлик сезилмаса, таом ейилмагани дуруст. Шунингдек, ҳаддан ташқари тўйиб ейилмайдики, бунга амал қилинмаса, одамлар «бўкиб қолгунча еди», деб маломат қиладилар.

• Агар зарурат жиҳатидан шубҳали таомга рўпара бўлса, ўзини сақлаб, кўнглида пушаймон бўлиб, имкон даражасида оз ейди. Шубҳали таом шуки, фосиқникими-золимникими, зоҳирдан билиб бўлмайди.

• Ўз нафси учун ходимлари таомидан бошқа фақат ўзи учун махсус ширин таом тайёрлатмайди.

• Агар хуш ва лазиз таом бетакаллуф ҳозир бўлса, суннатга мувофиқ у тановул қилинади. Лекин гўшт доим ейилмайди ва тарк ҳам қилинмайди.

• Шундай таомлар борки, тановулида бирининг устига иккинчиси ейилмайдики, зеро суннатга хилофдир ва соғлиқ учун зарарлидир: балиқ билан сутни; сут билан нордон нарсани; сут билан тухумни; сут билан гўштни; қовурилган гўшт билан қайнатилган гўштни; эски гўшт билан янги гўштни; икки иссиғлик нарсани ва икки совуқлик нарсани; икки мулойим-юмшоқ таомни ва икки қаттиқ ботувчи таомни; икки қотирувчи ва икки сурувчини; бири қотирувчи иккинчиси сурувчини; тез ҳазм бўлувчи таом билан узоқ ҳазм бўлувчини. Яна ҳидланган таом, хом пиёз ва саримсоқ ҳам ейилмайди.

• Таом ўтириб ейилади. Уч хил ўтириш суннат ҳисобланади: аввали, икки тизза букиб ўтирилади. Лекин юзтубан тушганга ўхшаш қоринни тиззага етказилмайди. Иккинчиси — ўнг тиззани кўтариб, чап оёқ букиб ўтирилади. Учинчиси — икки тиззани кўтариб қорингa ёпиштириб ўтирилади.

• Улуғлар таомга қўл узатмагунча мажлис аҳли қўл узатмайди. Мажлисда агар ўзи улуғ киши бўлса, бошқаларни мунтазир қилмай, таомга тезроқ қўл узатади.

• Еб-ичиш ўнг қўл билан бўлиши лозим. Чойни қайтариш, узатилган чой ёки таомни олиш (ёки узатиш) ҳам ўнг қўлда амалга оширилади. Таом қошиқ ёки санчқида эмас, қўлда ейилса, уч бармоқ: бош бармоқ, кўрсаткич бармоқ, ўрта бармоқда ейилмоғи суннатга мувофиқдир. Гоҳо тўртинчи бармоқни қўшса ҳам жоиздир. Икки бармоқ билан ейиш ман этилган. (*«беш бармоқни оғзига тиқди» деган ибора фақат таом ейишга тааллуқли эмас. Бу кўпроқ «бойликкка берилиб, нафсини тия олмади», деган маънони англатади.*)

• Агар таом бир товоқ (лаган)да ўртага қўйилса, ўз олдидан олади. Меваларни ҳар қайси томондан олиш мумкин. (*«Қутадғу билиг»да бу хусусда дейиладики:«Меҳмонга таклиф этилсанг, ошни одоб билан е. Бировнинг олдидаги овқатга қўл чўзма. Ўзингга яқин турган жойдан ол. Пичоқ ўйнатмагин. Қўлингга суяк олиб, кемириб ўтирма. Бошқаларнинг ош-овқатларини татиб кўришдан асралиш лозим. Ўзгаларни зўрлаб-қисташ ярамайди. Аёлларга ўхшаб бемалол емагин, аммо шошилиш ҳам зарар. Аёллардек серилтифот бўлиш ортиқча. Буларга мулоҳаза юрит. Қанчалик тўқ бўлсанг ҳам, таклиф қилингандан кейин овқатдан ейиш лозим. Бу сенинг қадрингни оширади».*)

• Нон икки қўл билан синдирилиб, бўлаклари икром қилинади, гарчи емоқчи бўлса ҳам, қўл ёғи нонга сурилмайди. Оғиздан ёки қўлдан тушган нон ушоғи ё ўзга донлар такаббурлик ва худпарастлик билан ташланмай, дарҳол териб ейиладики, унда хосият кўпдир.

• Таомланиш пайтида, агарчи оч бўлса ҳам, тез-тез ва шитоб билан ейиш «кўнгилнинг қотиши, кўрлиги, ҳатто ўлишига боис бўлади», дейдилар.

• Луқма катта ҳам, кичик ҳам эмас, ўртача олинади ва оғиздаги луқма яхши чайнаб, оҳиста ютилади. Таомга оғиз андозадан зиёда очилмайди. Таомни ўнг тараф тишлари билан чайнаш суннатдир. Агар ўнг тараф-

да тиш оғриғи ва бошқа узри бўлса, чап тарафда чайнаса ҳам бўлади. Оғиздаги луқма ютилмагунича таомга қайта қўл узатилмайди. Тишланган таом яна идишга қўйилмайди. Агар таом иссиқ бўлса, бир оз кутиб турилади. Таомлик қўл косага ёки лаганга силкитилмайди. Ёғлиқ луқма ёки гўшт парчаси сирка ёки шунга ўхшашга ботириб олинмай, балки қуруқ луқма сиркага ботирилиб, гўшт ўшанинг устига қўйиб ейилади. Иликни қоқиш учун суякни куч билан ноннинг орқасига ё юзига ё товоқ лабига ё дастурхонга урилмайди. Агар гўшт яхши пишган бўлса, суннат шуки, қўл билан майда-майда қилинади, пичоқ ишлатилмайди.

• Таом устида бошдан-охиригача хомуш ўтириш ман қилинган (макруҳдир). Яна ҳар хил одамлар, ҳайвонлар ҳақида даҳшатли ва ёқимсиз сўз ҳам дейилмайдики, бу каби сўзлар ҳам макруҳдир.

• Агар имкон бўлса, таом танҳо ейилмайди. Негаки, кўп қўл узатилган таом баракали таомдир, дейдилар. Яхшироқ таом ҳамкоса ва ҳамроҳига қўйиладики, буни инъому эҳсон дейилиб, савоби кўпдир. (*Ҳикоят: доно бир қария дастурхонга турфа ноз-неъматларни қўйиб, овқатланишга ўтирган онда кўча эшикдан бир меҳмон кириб келди. Мезбон уни хурсандчилик билан қарши олиб, илтифот қилди: «Келинг азиз меҳмоним, келинг, қадамингизга ҳасанот! Ҳикматда айтадиларку «яхши меҳмон ош устига», деб. Қаранг, бир ўзим ўтириб тановул қилишга унча рағбат-хоҳишим бўлмай тургандим, хуш келдингиз, бирга овқатланадиган бўлдик». Доно мезбоннинг ширин сўзларидан меҳмоннинг баҳри-дили яйради. Икковлари: «Олинг, олинг», «Ҳўп ширин бўпти», «Ош пиширганнинг қўли дард кўрмасин», деб иштаҳа билан овқатланишдики, бу ҳам тирикликнинг бебаҳо лаззати эди.*)

• Суҳбат аҳлига то суҳбат тугагунча иттифоқчилик қилинади. Агар зарурат бўлмаса, дастурхон йиғилмасдан илгари жойдан турилмайди.

• Доналаб саналадиган емишларда тоқ саноққа риоя қилинади. Чунончи, хурмо, анжир, чучвара бўлса бир ё уч, ё еттита олиб ейилади — тоқ адад ихтиёр қилинади. Қошиқ билан таом ейишда ҳам тоқ адад риоя қилинса яхшироқдир. Икки киши бир товоқда шерик бўлсалар, қошиқ билан навбат-банавбат ош ичсалар, ҳар қайсилар бир қошиқдан ё уч қошиқдан ичадилар, агар танҳо бўлса, ичишни тоқ билан тугатади. Яна қошиқни тўлдириб ичилмайдики, ҳирсу очкўзлик аломатидир. Оз ҳам ичилмайдики, ўзни катта олиш ва кибр аломатидир, демак ўртача олинади. Яна қошиқдан шўрва ва ош дастурхонга, либосга томмаслиги учун эҳтиёт қилинади. Қошиқдаги ярми ичилган ошнинг қолгани косага қайтарилмайди. Қошиқ билан ичишда тўрт оёқлиларга ўхшаб оғзини косадаги ошга кўп яқин келтирилмайди. Яна қошиқ учун оғизни кўп катта очмайди, қошиқ оғиз ичига элтилмайди. Яна қошиқ билан ичишда оғиздан нохуш овоз (хўриллатиш) чиқарилмайди. Қошиқ товоққа тўнкариб қўйилмайди-ки, агар таом қатралари қолган бўлса, унга томмасин.

• Таом идиши ва бармоқлар яланганидан кейингина қўл ювилади. Қўлни дастурхонга артилмайдики, макруҳдир. Аввал ўрта бармоқ, ундан сўнг бош бармоқ, кейин бош бармоқ ёнидагиси яланади.

• Агар киши пўстли ва донали меваларни емоқчи бўлса, адаб шудирки, унинг пўчоқлари мевали идишга қўйилмай, балки дастурхондан

узоқроқ ва четроқ ерга ташланади. Агар мажлис танг бўлса, узоқроққа ташлашга имкон топилмаса, уларни рўмолга ё бирон нарсага ўраб сақлайди. Мажлис аҳлининг кўзидан пинҳон тутади. Агар рўмолчаси бўлмаса, чап қўлида сақлайди. Фурсат топилганида чап тарафидаги холироқ ерга ташлайди. Ташлашда эҳтиёт қилинадики, оёқ кийимларининг ичига тушмасин. Зиёфат маҳалида бундай ноқулайлик вужудга келмаслиги учун пўчоқ ташлаш учун махсус идишлар қўйиб қўйилса яхши бўлади.

Бизда дастурхон усти ҳаддан ташқари неъматларга тўлдириб ташланиб, бўш идишга жой қолмайди. Баъзи жойларда чекувчиларнинг ҳурмати учун кулдон қўйилади, аммо афсуски, пўчоқ учун бўш идиш қўйиш хаёлларига келмайди. Яна айрим зиёфатларда ёнғоқ ёки бодомни бутунича қўйишадики уни чақиш осон бўлмайди. Дастурхон ўртасига муштдай-муштдай келадиган новвотларни ҳам қўядиларки, «кўрмоқ бор-у емоқ йўқ», деганлари айни шудир.

• Янги мевага етишган чоғда дуойи баракат қилинади. Кейин кичик бир болани чорлаб, унинг қўлига берилади.

• Таомдан сўнг баъзиларда тишни чўп билан ковлаб, тозалашга ҳожат сезилади. Даврада оғизни баралла очиб тиш ковлаш ғоят хунук одатдир. Иложи борича давра тарқалганида, ҳоли жойда тозалангани маъқул. Тозалашга табиий зарурат кучли бўлса, у ҳолда чап қўл кафти билан оғиз тўсиб турилади. Тишдан тил билан чиқарилган таомни ейиш макруҳ эмас, аммо тишковлагич билан чиқарилганини ютиш макруҳдир. Тишнинг ораси кўп ковланмайди, токи милкка зарар етмасин.

• Қўл таомдан илгари ҳам, кейин ҳам ювилади. Сув қатралари тўшак ва либосга сачрамаслиги учун ювилган қўл силкитилмайди. Таомдан сўнг мажлис аҳлидан баъзиларининг кўнгилини айнитмаслик учун қўл ювилганда оғиз чайқалиб, чилобчинга қайтариб тўкилмайди. Таомдан сўнг қўл ювилганида тоза сочиққа артилиб, хизматдаги киши хайрли дуо қилинади. Одоб шуки, таомдан олдин ўнг томондан бошлаб қўлга сув қуйилади. Таомдан сўнг эса аввал даврадаги улуғлар қўлига сув қуйилади, сўнг тартиб билан ўнг томон қараб юрилади. Ҳар қайси кишига уч маротаба сув қуйилади. Аввал озроқ, иккинчисида ундан кўпроқ ва учинчида узилмай сув қуйилади.

• Таом еб бўлингач, ҳамд айтилади сўнг дастурхон эгаси дуо қилинади.

Таомланишдан ташқари сув ичишга хос одоблар ҳам бор:

• Сувни ўтириб ичиш керак. Агар узрли сабаб билан ноқулайлик бўлса, туриб ичиш ҳам мумкин. Замзам сувини туриб ичиш мумкин.

• Сувни уч навбат нафас олиб, ҳар нафасда пиёла ёки косани оғиздан жудо қилиб ичилади. Аввалида бир ҳўплам, иккинчи нафасда уч ҳўплам, учинчи нафасда беш ҳўплам ичилади. Сувни бирдани-га симириш макруҳдир. Тиббий нуқтаи назардан қаралса, зарарлидир. Айниқса иссиқ кунларда чанқаб келиб муздек сув симиришнинг оқибати нима бўлишини ҳамма билса керак. Аммо, афсуски, кўпчилик билса-да, сабрсизлиги туфайли бу яхши ва фойдали одатга амал қилмай, оқибатда ўзини ўзи қийнайди.

• Сув ичилаётганда унга нафас урилмайди.

• Ичишни бошламасдан илгари хас ё ўзга нарсалар тушган бўлмасин учун идишдаги сув яхшилаб текширилиши керак. Ичаётган пайтда унинг қатралари либосга томмаслиги чоралари кўрилади. Агар қоронғи бўлса, идиш лабига юпқа матодан парда тутиб ичилади. Бир сабрсиз одам чанқаб келиб шиша идишнинг қопқоғини очибоқ кўтариб ича бошлаган экан. Ярмидан кўпини ичиб қарасаки, идишда сичқоннинг ўлиги бор экан... Бесабрнинг аҳволини тасаввур қилаверинг.

• Агар оғзи ёки қўли ёғли бўлса, у билан кўза ёки обдастанинг дастаси ушланмайди, агар заруратдан ушланмоқчи бўлинса, жимжилоқ ва номсиз бармоқ билан ушланади, агар дастаси бўлмаса, аввал қўлини ва оғзини артиб тозалаб, ундан сўнг сув ичилади.

• кўза ва косанинг дарз кетган ёки учган жойидан сув ичилмайдики, унда чирклар жам бўлади. Бошни сувга етказиб ичиш ҳам макруҳдир.

• Шарбатни ёки сувни қуйган одам ғоятда ташна бўлса ва ташналиги тўла қонмаган бўлса-да, ҳаммасини ўзи ичиб адо қилмайди, бошқаларга ҳам берадики, бу ҳам инъом-эҳсонга киради. Киши сув ичганидан сўнг гарчи чап ёнида улуғ одам ўтирган бўлса-да, косани ўнг ёнидагисига узатади.

• Сув олиб кирган киши дуо қилинади.

Меҳмон кутиб олишдаги ёшларнинг чиройли хизматлари ёки меҳмондорчиликка борганларида ўзларини баодоб тутишлари уларга шараф келтиради. Аксинча, меҳмонларни кутишда эътиборсизлик ёки ялқовлик қилсалар, тотли таом пишириб беролмасалар, меҳмонга борганларида эса одоб билан ўтира олмасалар, уларни маломат қиладилар. Шу боис ҳам бу суҳбат баёнини батафсилроқ қилдик. Одобларни бир ўқишда эслаб қолиш, эҳтимол, қийиндир. У ҳолда эринмай қайта-қайта ўқинг ва билганларингизни амалда қўлланг ки, шунда барака топасиз. Бу тўртликни ёдлаб олсангиз янада яхши:

Хонамиз дўстлар оёғидан топар нури зиё,
Уй — фонус, меҳмон шамъу мен эсам парвонамен.
Меҳмон ҳар қанча турса, хизматин айлай бажо,
Кетса меҳмон мен мисоли мажнуни девонамен.

Меҳмон ва мезбон одоблари билан танишганимиздан сўнг дуога қўл очамиз:

— Ё Аллоҳ! Хонадоннинг файзи меҳмон ташрифи билан экан, бу файзни бардавом қилиб бер. Меҳмонни хонадонимизга Ўзинг йўллар экансан, бизларни уларнинг ташрифидан қувонувчи меҳмондўст бандаларингдан қил. Меҳмонларимизнинг қадамларини қутлуғ қил. Остонамизни хайрли тилак билан босиб ўтганларнинг хонадонларига раҳмат нурларингни ёғдир. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ВАТАН, МИЛЛАТ ВА ДИН

Бир донишманд айтган экан:
«Ватан бир боғдир, Ватаннинг содиқ фарзандлари бу боғни ўз юрак қонлари ила суғормаклари даркордир...»

Ватан боғини юрак қони ила суғормаклик мажозий маънода айтилган. Ўзини Ватан фарзанди деб ҳисобловчи одам бутун тану жони билан бу боғни яшнатиш учун хизмат қилиши керак, дейилмоқчи. Баҳорий озодликка аямажуз хуруж қилгудай бўлса, том маънодаги юрак қонини тўкмаклик билан ҳам ҳимоя этмоқ зарурати туғилади. Табиат баҳорининг қонунияти барча жойда бир бўлгани каби, Ватан боғини эҳтиётлаш, яшнатиш мажбурияти ҳам барча мамлакатларга хосдир. Яъниким, немислар Олмон диёрини, можорлар Можористонни, инглизлар Англияни қандай авайласалар, биз — ўзбеклар Ўзбекистонимизни ўшалар каби, балки улардан-да юксакроқ мартабада севмоқлигимиз фарздир. Биз бугун тараққиёт бобида айрим мамлакатлардан ортда эканимиз айб эмас, бу ўтмиш жамиятнинг қолоқлиги таъсиридандир. Аммо Ватанга бўлган муҳаббат бобида ортда қолмоқлигимиз мутлақо мумкин эмас.

«Ватан» атамасига улуғлар, донолар турли сифатлар беришган.Улардан аълороқ тарзда сифатламоқни даъво қилмаганимиз ҳолда онгимизнинг қулочи етар даражада фикр билдирмоққа ҳаракат қилиб кўрамиз. «Ватан — одамнинг киндик қони тўкилган ердир», деган таърифга эътироз билдирмасак-да, айтмоқчимизки, бу шартли бир тушунчадир. Агар туғилган жой тўла маънода Ватан бўлганида эди, биз томонларда туғилиб ўсган немислар, юнонлар, яҳудийлар, Қрим татарлари ва яна бошқа миллатларнинг вакиллари ота-боболари юртига кўчишмас эди. Хорижда туғилган ўзбеклар эса «Ватан!» дея Ўзбекистонга интилмас эдилар. Демак, Ватан энг аввало ота-боболарнинг покиза хоклари ила шарафланган жойдир. «Ватан остонадан бошланади», деган таърифга ҳам бир оз таҳрир киритмоққа эҳтиёж сезамиз: Ватан ҳар бир кишининг ўз қалбидан, виждонидан бошланади. Яъни, ҳар кишининг қалбида Ватаннинг жажжи қиёфаси яшайди. Ватан — биз нафас олаётган ҳаводир. Ватаннинг бир зарраси эканини англамоқ киши учун ифтихор ва шарафдир. Ватанга муҳаббатни жамлай олган юрак фақат Одам боласига хосдир. Тангри таоло дебдики: «Мен Одам болаларини азиз ва мукаррам қилиб яратдим». Бу азиз ва мукаррамликни «Ватанни севмак, Ватанни қадрламак ва равнақи ҳамда шону шарафи учун хизмат этмак», деган фазилатларда кўрамиз.

Юрак, ўпка, жигар... барча жонзотларда мавжуд. Ҳатто кўзларимизга аранг илинадиган чумоли, чивинда ҳам юрак бордир. Барча жонзотлар ҳам Яратганга тасбеҳ айтадилар, аммо ота ва онага муҳаббатлари чеклангандир — вақти келиб, ота-оналарини унутадилар. Ватан муҳаббати ҳам чеклангандир, туйғу эмас, илмда «шартли рефлекс» деб аталувчи одатдир. Жонзотлардаги «Ватан» тушунчаси ўз уяларини ҳимоя қилиш билангина чекланади. Даф қилаётган кучдан ожиз бўлсалар, бошқа уяга кўчиб яшайверадилар.

Ота-онага, Ватанга бўлган муҳаббат фазилати фақатгина Одам болаларига берилган. Шундай экан, Ватан қадрига етмасликни Тангри неъматларига ношукурлик, беписандлик, деб баҳоламоқ ҳам мумкин.

Ватан равнақи — қудратли иқтисодий кучга айланишдир. Айни чоғда инсоннинг руҳият, маънавият жиҳатдан қудратли қалъага айланмоғидир. Ватан юксалишини ўйламак — бир пайтлар қўлдан кетган ҳуррият ва номусни ўз ўрнига келтиришга ҳаракат этмоқликдир. Энди ўйлаб кўрайлик: ҳуррият ва номусни нима йўқотади? Ноаҳиллик. Энди уни нима ўз ўрнига тиклай олади? Аҳиллик, якдиллик! Боболаримизнинг шарафли кунларини, одилона даврларини нима тирилтиради? Иттифоқлик!

Бу иттифоқликнинг бир кушандаси бор. Уни «маҳаллийчилик» дейдилар. Маҳаллийчилик миллат равнақини бўғиб турувчи бўғма илондир. Ўз ҳамшаҳри ёки ҳамқишлоғини бошқалардан аъло кўриб, атрофига тўпловчи инсонни нодонликда айбласак ярашади. Олдинги суҳбатларимизда «Ўткан кунлар»даги Юсуфбек ҳожининг Қипчоқ қирғини ҳақидаги гапларини яна бир эслайлик...

Бир гуруҳ одам қасида айтмоқ билан овора бўлса, яна бир гуруҳ «қани, нима бўларкин?» деб пайт пойласа-ю бошқалар эса зўр бериб ишлагани билан тараққиётга яқин йўланмайди. Бу ҳол машҳур масалдаги аравани уч ёнга тортаётган нодон жониворларни эслатади. Тараққий топмоқликнинг шарти — бир тан, бир жон бўлиб ишламоқлик.

Ровийлар дерларки, подшоҳ оқ мармардан ажиб ҳовуз бунёд этибди-ю, «Аҳли фуқаронинг ҳар бири эрта тонгда бир косадан сут келтириб ҳовузга тўксин» деб амр қилибди. Фармонни эшитган бир киши «шунча минг одам орасида битта мен сут ўрнига сув олиб бориб тўксам, ким билиб ўтирибди», деган қарорда сув кўтариб борибди-ю ҳайратга тушибди: ажабки, шаҳардаги бошқа одамлар ҳам айнан шу фикр, шу аҳд билан сув келтирган эканлар.

Ривоятдан ибрат шуки, Ватан билан ўзни бир бутунликда деб ҳис этган, виждони покиза одамда Ватан фойдаси, тараққиёти учун меҳнат қилиш иштиёқидан бошқа нарса бўлмаслиги керак. «Йилларнинг йиғини умр саналмас, Ватанга наф теккан кунинг умрдир», деган мақол бекорга айтилмаган. Донолар Ватан юксалиши йўлидаги хизмати билан шуҳрат топишини «иккинчи умр», деганлар. Киши ўзини Ватанга қанчалар яқин ҳис этса, уни шу қадар жонли вужуд каби аниқроқ ва севиброқ тасаввур қилади.

Ватан тараққиёти ҳавойи тушунча эмас, балки аниқ бир ҳаракатдир, бу ҳаракатнинг асоси ҳар бир одамнинг ташаббусидан бошланади. Фарзандларимизнинг мактабда битта ҳарф ўрганишлари ҳам, янги иморатга қўйилган битта ғишт ҳам, илмдаги оламшумул кашфиёт ҳам ана шу ташаббуснинг меваларидир. Эрталаб Ватандан бир нима олиб, шомда ўша битта миқдорда қайтарсак — ютқизамиз, бунда тараққиёт бўлмайди, аксинча, тушкунликка юз тутилади. Демак, олган нарсамизни бир-икки эмас, ўн, балки ундан да кўп ҳисса қилиб қайтаришга интилмоғимиз шарт экан. Биз Ватандан ниманидир талаб қиламиз, оламиз ҳам. Аммо буни юз ҳисса, балки ундан да кўп қилиб қайтармоқликни ўйламас эканмиз, бу бизнинг ақлимиз заифлигига, диёнатимиз ожизлигига да-

лолат бўлади. Ватандан олганимиз — қарздир, қарзни эса қайтармоқлик фарздир.

Мамлакат тараққий йўлини белгиловчи омиллар кўп. Шулардан бири ва энг муҳими — Ватан мустақиллигига, Худога шукр, эгамиз. Аҳамияти ва эътибори жиҳатидан иккинчи ўринда турувчи омил — аҳиллик ва иттифоқликни зикр этдик. Учинчиси — маориф, илм олмоқликдир. Маърифатпарвар устоз Исмоил Ғаспирали: «Ватанни севмоқ, менингча, унинг маорифи учун қайғурмоқ, унга ёрдам этмоқдир», деган эканлар. Жадидлар фақат Ватан равнақинигина эмас, балки ўша дамдаги энг муҳим вазифа — истиқлолга эришмоқлик йўлини ҳам айнан шу маорифда кўрганлар. Илмсиз, жаҳолат ботқоғидаги миллатни озодлик курашига жалб этиб бўлмаслигини англаганлар. Донишмандлар айтишган эканки: «Ўқишдан тўхтаган одам — фикрлашдан тўхтайди». Шундай экан, фикрламайдиган одамдан Ватанга қандай наф тегиши мумкин?

«Зиёли ўлмак ғоят мушкул бир нарсадир, — деб ёзган эдилар Мунавварқори. — Зиёли миллат, Ватан нима эдиғини билур ва зиёли миллат учун жонини, молини фидо этар ва миллатнинг тараққийси учун доимо ҳаракат этар. Вақти келганда, миллат учун ўзини ҳалокат вартасина ташламакға муҳайё бўлур. Сизнинг билмағингиз лозимдирки, бизнинг миллатимизға садо ва сўз бирлан зиёли номини олғон инсонлар лозим эмас. Балки, хизмати, ҳаракати, ёрдами ва ҳиммати бирлан зиёли номини олғон инсонлар лозимдир. Йўқ эрса, «миллат», «Ватан», «маданият» — шунга ўхшаш сўзларни билмак билан инсон зиёли бўлмайдир...»

Илм олмоқ — ҳар бир муслим ва муслималарга фарз этилгани барчага маълум. Бизнинг миллатимиз шу фарздан чекинган даврлардан бошлаб таназзулга юз тутганини афсус билан бўлса-да, ёдда тутмоғимиз шарт. Аниқки, мусулмон мамлакатлар илм-фанга эътиборсизликлари туфайли тобора ҳолсизланиб бордилар. Бу масалага эътиборни кучайтирган Европа қудрати эса ошиб борди. Айниқса, XIX—XX аср уларнинг доруломон даврлари сифатида тарихга муҳрланди.

Менинг бир танишим бор, уни ўттиз йилнинг нари-берисида биламан. Шу вақт мобайнида бирон марта бўлсин,унинг эгнида хорижда ишлаб чиқарилган кийимни кўрмаганман. Сифатсизроқ бўлса ҳам, фақат ўзимизникини олиб кияди ва буни ватанпарварликнинг кичик бир зарраси деб билади. Саноатимиз юксалиш палласига кирган айни дамларда шундай зарралар ҳам зарурмикин, дейман.

Хорижда истиқомат қилувчи ватандошимиз бир ибратли воқеани айтиб берган эди: Берндаги ресторанда немис ва яҳудий дўстлари билан ўтиришган экан. Газета сотиб юрган йигитча яқинлашганида, яҳудий уни чақириб, Исроилда чиқадиган газетани сотиб олибди. «Сен ибрит тилини билмайсан-ку, газетани нега сотиб олдинг?» деб ажабланибди немис. «Ҳа, афсуски, она тилимни билмайман, бу менинг уятли томоним. Лекин бу газета она-Ватанимда чиқади. Уни сотиб олиш билан у ердаги биродарларимга ёрдам берган бўламан», дебди яҳудий. Бу ҳам Ватанга хизмат қилишнинг ўзига хос бир зарраси.

Йигирма йилча муқаддам Рига шаҳрида бўлганимда ҳақиқий Ватан

туйғуси қандайлигига гувоҳ бўлган эдим. У дамларда худди биз каби «совет социалистик республикаси» бўлган Латвияда ўзига хос бир қонун бор экан: айрим саноат моллари фақат шу республика фуқароларига сотилар экан. Бунинг учун харидор паспортини кўрсатиши шарт экан. Бир ригаликдан болалар кўйлагидан олиб беришни илтимос қилган эдим, у менга норози қиёфада қараб: «Мен Ватанимни сотмайман», деди. Бу аввалига майда гапдай туюлган эди менга. Кейин ўйласам, ҳар қандай хиёнат мана шунақа «майда гаплар»дан бошланар экан. Кейинчалик бизда ҳам шунга ўхшаш тартиб белгиланди. Махсус талон жорий қилинди. Талон маошга қўшиб берилар эди. Бу талонсиз ҳеч нима сотиб олиш мумкин эмасди. Яъни четдан келган киши бизнинг жумҳурият тобеларига аталган молдан ололмасдилар. Лекин... катта дўконлар атрофида шу талонларни сотувчилар пайдо бўлишди. Бу ҳақда кўп ўйлайман: улар фақт тирикчилик важҳидан шу ишни қилишдимикин? Вақти келса, Ватанни шу тоифадаги одамлар сотмасмикинлар?

Баъзан божхона хабарларини эшитиб, кўриб ҳайратга тушаман. Ўзбекистонликларнинг ўзларига зарур бўлган маҳсулотларни қўшни республикаларга олиб ўтиб сотишга уринишади. Ёки у ёқлардаги арзонгаров сифатсиз маҳсулотларни олиб келиб бизларга қиммат баҳоларда сотишади. Ёки қадимий ёдгорликларимизни четга сотишади.

Нафс ғолиб юракда Ватан туйғуси бўлмайди. Маънавий дунёмизни бузишга хизмат қилувчи нарсаларни хориждан олиб келиб сотиш ҳам шунинг айнан ўзи. Бундайларда жонни фидо қилиш деган юксак туйғуни қўя турайлик, оддийгина «Ватанга меҳр» деган тушунча бормикин? Виктор Гюгонинг «Ватанга доғ тушириш — уни сотиш демак», деган гапи нақадар тўғри! Шоир тили билан айттанда: «Кимда ўз юртига бўлмаса меҳр, у қалбан шикаста, у қалбан мажруҳ».

Жомий ҳазратларидан бир ибрат: қишлоқ этаги туташган тоғда бир гала каклик тонгдан бери чуғурлашишади. Улар учун кенглик, тоза ҳаво, эркинлик ҳар куни байрам эди. Қуёш кўтарилиши билан қишлоқдаги хўрозлар ҳам бошпаналаридан чиқиб, ахлатхоналарни титиб, ғурур билан қичқириб қўярдилар. Бу ҳолни кўрган бир каклик қаҳ-қаҳ уриб кулди ва гердайганича ахлат титаётган хўрозга деди:

— Эй кеккайган аҳмоқ! Бир ҳовуч дон учун одамларга асир бўлиб ўтирибсан-а! Шу ахлатхонани ўзингга жаннат деб биласан. Ахлатхонадан қутулсанг-чи!

Шарқнинг улуғларидан ҳисобланган Жомий ҳазратлари бу масални баён қилиб демоқчиларки:

— Э инсон! Бу дунёда ўзинг учун энг азиз бўлган озодлигингни бир ҳовуч емишга сотма. Доим озод яша ва озодликни сев! Аллоҳ таоло сени озод қилиб яратди. Бир ҳовуч емишга алданиб, азиз ҳаққингни сотма!

Илмдан йироқлашиш — жаҳолат, мамлакат тараққиётининг биринчи душмани бўлса, иккинчи душмани ана шу нафс, бойишга ва фақат бойишгагина интилишдир. «Ватан манфаати» ва «нафс» деган тушунчалар бир-бири билан келиша олмайди. Нафс ғолиб ерда хиёнат эшиклари очилади. Ингичка игна ҳам, йўғон мих ҳам кўзга кирса кўр қилиши мумкин бўлгани каби, Ватан манфаатининг бир заррасини со-

тиш ҳам хиёнатдир. Шу ўринда қўполроқ бўлса-да, «Ватан равнақини ўйламайдиган инсон озод мамлакатда яшашга ҳақлими?» деб сўрашга тўғри келади.

Мирзо Бобурнинг суюкли ўғли Ҳумоюн Мирзо дардга чалинганида, «яхши нимарсаларни тасаддуқ қилмоқ керак», деб маслаҳат беришди. Ота Бобур: «Ўғлимнинг мендан ўзга яхши нимарсаси йўқ, мен ўзим тасаддуқ бўлайин, Худой қабул қилсин», деган фикрда фарзанди атрофида айланиб: «Мен кўтардим ҳар не дардинг бор», деган эканлар. Бобур Мирзонинг бу фазилатларини ҳар биримиз ўзимизга сингдиришимиз керак. Темирми ё бирон маъданми етишмаса, бошқа ерлардан олиб келиш мумкин. Лекин қашшоқ юракда Ватанга муҳаббат, фидойилик ҳисси бўлмаса, бу туйғуларни ўзга юртлардан келтириб жойлаб бўлмайди. Шу боис ҳам ҳар биримиз қалбимизни тарбия этмоғимиз шарт ва демоғимиз керакки: «Ватан, биз сени севувчи фарзандларминз, бизгина кўтаргумиз ҳар не дардинг бор!»

Яқинда бир дўстимизникига бордик. Ҳовлисига ертўладан қазилган тупроқни уюб қўйган экан. Ҳамроҳимиз, Швецарияда яшайдиган ватандошимиз доктор Усмон Жондонга қараб ҳазиллашдим:

— Усмон ака, бунинг тозалигини қаранг, бунақа созтупроқ Швецарияда бўлмайди.

Шунда доктор Усмон тупроқ уюмига бир оз қараб турдилар-да, кейин жавоб бердилар:

— Сиз ҳазил оҳангида гапирдингиз, мен жиддий жавоб беражакман. Сиз дедингизки: «бунақаси Швецарияда йўқ». Мен дейманки: «Бу тупроқ дунёнинг ҳеч ерида йўқ. Чунки бу Ватан тупроғи. Биз мустақиллик кунига етишмай туриб Ватанга келиш бахтидан бебаҳра эдик ва унинг бир кафт тупроғига зор эдик. Ким илож қилиб Ватанга бориш бахтига эришса биз ундан қимматбаҳо совға-салом олиб қайтишини сўрамасдик, бир ҳовуч тупроқ олиб келишини илтимос қилардик, сўнг бу тупроқни кўзларимизга суртардик, ўпардик, тўйиб-тўйиб ҳидлардик...

Усмон аканинг бу сўзлари барчамизни бир ажиб туйғуга чулғади. «Ватанни севмоқ — иймондандир» ҳадиси шарифини ёдга солди. Ватанга меҳр иймондан, иймонсиз одам ватанини сева олмайди. Кўп тилга олинадиган бу ҳадиси шарифни ўрганишга ҳаракат қилсак: уламоларимизнинг айрим шарҳларида дейиладики, Одам Ато ва Момо Ҳаввонинг яралмиш жойлари — жаннат. Демак, одамзоднинг асл Ватани — жаннат ва оқибатда унга қайтилгусидир. Яъни, дейилмоқчиким, унга фақат иймон эгалари қайтурлар. Демак, жаннатни севмоқликнинг маъноси бу дунёда тўғри, ҳалол яшаб, унга қайтмоқликнинг тадоригини кўришдир. Яъни, мукаммал иймонга етишмоқликдир. Иймон талаблари эса оз эмас. Шулардан бири Ватанга меҳр-муҳаббат қўйиш.

Агар инсон ҳур бўлмаса, Ватан ичра беватан ҳисобланади. Ватан эркин ва озод инсонлар билан гўзалдир. Дейдиларки, доно ҳаким машриқдаги бир мамлакатга саёҳат қилибди. Бу мамлакат одамларининг бағри кенг, диллари тоза, ниятлари пок экан. Табиат ҳам бу хокисор одамларнинг феълларига яраша она ерларини ҳосилдору, турли хазиналарга бой қилиб яратган экан. Доно ҳаким бу мамлакатни жан-

натга қиёслабди-ю, аммо бир жумбоқ бўйича ўйланиб қолибди. Худо бу мамлакатга беҳисоб бойлик берганига қарамай, аҳоли қашшоқ яшар экан. Чунки уларни қўшни мамлакат истило қилиб олган экан. Аҳоли эса «тақдиримизга ёзилгани шу экан-да», деб сабр қилар, озодликка чиқишни ўйламас экан. Доно ҳаким юртига қайтаётганда бу мустамлака ўлка аҳлидан бири «Бизнинг юртимиз қандай экан?» деб сўрабди. «Мен дунё кезиб, сизлардай меҳнаткаш одамларни кўрмадим, — дебди доно ҳаким. Кейин истеҳзо билан қўшиб қўйибди: — Бахтли халқ экансизлар. Сизлар шундай жаннатмаконда яшаб, ҳақ-ҳуқуқларингизни ўзгаларга бериб қўйибсизлар. Сизларнинг бахтингиз шундаки, бахтсиз эканлигингизни билмас экансизлар...

Ҳикоят: бир куни бўри ҳўкизга деди:

— Ҳой қудратли ҳайвон! Сенга ҳеч тушунолмайман. Нега сен ўзингдан беҳад заиф жонзотга қулсан? Ахир сен одамдан кучлисанку?! Нега уларга бўйсунасан? Жуссам кичик бўлгани билан мен одам зотига бўйсунмайман. Ҳар увиллаганимда уларнинг тинчини оламан.

Ҳўкиз деди:

— Эй жуссаси кичик ҳайвон! Одам менинг емишимни, ичадиган сувимни беради. Эркалаб, пешонамни силайди. Мен бу яхшиликларини унута олмайман. Шу боис уларнинг хизматини бажараман.

— Эй баҳайбат ҳайвон, — деди яна бўри, — шу катта каллангда менчалик ҳам ақлинг йўқ экан. Уларнинг эркалаб силашлари сени алдамасин. Улар ўз манфаатлари учун сени эркалаб силайдилар, сув, ем берадилар. Сен эса пешонангни силаганлари учун бўйинтуруқ остига кирасан. Мен эса ҳеч қачон уларга бўйин бермайман. Эркимни бергандан кўра ўлимни афзал кўраман!

Қиссадан ҳисса шуки, қорин тўқлиги инсонни алдаб қўймаслиги керак. Баъзида бу нарса инсон учун тузоқ бўлади. Қорин тўйиши инсонни бўйинтуруққа солиб, ўзи учун энг қимматли бўлган озодликдан маҳрум этади. Бўйинтуруқдаги инсон ҳам қачондир ўлади, лекин қулликда ўлишдан кўра озодликда ўлмоқлик минг марта афзалдир.

Яна бир ҳикоят: ўтган замонда Андроклес исмли хушхулқ бир асир Рим зодагонининг қўлидан қочиб, ваҳший ҳайвонлар яшайдиган ўрмонга яширинди. Озодликда яшашни истади. Машаққат ва азобларга чидади. Бир кеча яраланган арслоннинг овозидан ўрмон ларзага келди. Андроклес аввалига қўрқиб кетди. Кейин овоз келган томон юрди. Арслонни топиб, ярасини боғлади.

Кунлардан бир кун Адроклесни тутиб олдилар. Бу онда овчилар арслонни тутиб, ҳукмдорга тортиқ қилдилар. У замонда қочоқ асирларни оч арслонга ем қилдириш одати бор эди. Андроклесни ҳам шундай ўлимга ҳукм қилдилар. Одамлар бу томошадан завқланиш учун тўпландилар. Андроклес ўртага қўйилиб, оч арслон қафаси очилди. Баҳайбат арслон отилиб чиқди-ю, Андроклесга яқинлашганда шашти пасайиб, унинг оёқларига суйкалди. Бундан оломон ҳайратга тушди. Шунда Андроклес уларга қарата бундай деди:

— Эй инсон қиёфасидаги ваҳшийлар! Мана шу ҳайвонга бир мартагина яхшилик қилган эдим. Яхшилигимни унутмабди. Сизларга йиллар бўйи хизмат қилган бўлсам-да, кичик бир айбим учун мени ўлимга

ҳукм қилиб, томошага тўпландинглар. Мен озод яшашни истаган эдим, сизлар буни айб деб билдинглар.

Қиссадан ҳисса шуки, киши қанчалик озодликка, ҳурриятга эришса, раҳмдилликка дуч келса, у шу қадар ИНСОНлигини ҳис қилади.

Меҳр тушунчаси ҳам ғоят кенг. Ҳаққа, ота-онага, Ватанга... Буларнинг барчалари ажралмас ҳалқалардир. Бир ҳалқа узилиб йўқ бўлса, қолганлари ҳам йўқ бўлади. Бир дарахтни тасаввур этайлик: ўқилдиз, тана ва шохлар. Ўқилдизни ёки шохларни кесиб ташланг-чи, дарахт яшармикан? Ўз ота-онаси ёки дўстига меҳри йўқ одам «Ватанни севаман!» деб ҳайқирса ҳам ишонмаслик керак. Ўз ота-онасига меҳрсиз одам бегоналарни ҳурмат қилмайди. Ҳақни севмаган одам Ватанга хиёнат қилишдан уялмайди. Жаҳон ардоқлаган машҳур шоир Байроннинг «Ўз юртига меҳри бўлмаган одам бошқа ҳеч нимани сева олмайди», деган гапида беназир ҳикмат мавжуд. Бизга ота-она, қариндошлар... барчалари қимматли ва аржуманд. Шунинг баробарида меҳр-муҳаббат ҳақидаги тасаввуримиз занжири ҳалқалари Ватан тушунчасига мужассамланган. Ватан учун нафи теккудек бўлса, қайси виждонли одам унинг учун жон бермоқ талаб этилганида иккиланар экан?

Ватанга муҳаббат тушунчасини икки равишда ўрганиш мумкин. Биринчиси — жисмоний тарзда. Яъни: туғилган жой. Аввалроқ айтганимиздай, бу ҳол барча жониворларга хос. Чумолидан тортиб, филгача ўзи туғилган, емиш ейдиган жойини авайлайди, лозим бўлганида жонжаҳди билан ҳимоя қилади. Қани, чўп олиб арининг уясини бузишга уриниб кўринг-чи? Иккинчи тушунча — фақат юксак онг эгаси — инсонга хос, руҳий, янада аниқроқ айтсак, маънавий ҳолатдир. Бу ҳолат кўпроқ қалбга, онгга, туйғуга боғлиқ.

Биз ватанни тинмай мадҳ этишни ватанпарварлик деб ўйлаймиз. Тўғри, мадҳ этмоқ ҳам лозим, аммо бу бир заррадир халос. Уммонга томизилган биргина томчидир. Донолар айтадиларки: «Ватанпарварлик — номусли ва назокатли туйғудир. Муқаддас сўзларни эҳтиёт қил, шамолга совурма. Ватанга муҳаббат хусусида дуч келган ерда оғиз кўпиртирма, яхшиси унинг фаровонлиги ва қудрати йўлида индамайгина меҳнат қил». Баъзи биродарларга ҳайрон қоламан: кундузи бирон минбарга чиқиб олгудай бўлса баландпарвоз гапларни қалаштириб ташлайди, оқшомда эса чойхонага чиқса ношукурчилик дарвозаларини ланг очиб, майда гапларни ковлаштириб ўтиришдан уялмайди. Донолар таъкидлаган номусли ва назокатли туйғудан бебаҳра бундай кишиларнинг минбардаги гаплари шунинг учун тингловчилар қалбига етиб бормайди, шунинг учун ҳам ҳиссиз ва тузсиз бўлади.

Ватанга меҳр-муҳаббатли бўлиш — ғоят чидам, ғоят юксак онг талаб этувчи ўзига хос илм ва буни эгаллаш ҳам бешикдан бошланмоғи ва оқибат сўнгги нафасга қадар давом этмоғи лозим. Ватанпарварлик — Ватанни севмоқликни англатса, бу илмни эгаллаган киши Ватанга жонини атаган комил инсон мартабасига етган бўлади. Файласуф Гегель айтганидай «Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга тайёр эканликларида акс этади». Мана шу нуқтадаги фарққа диққатни жалб этайлик: Ватанни севаман, деб юрувчилар кўп. Аммо ҳамма ҳам Ватанга жонини фидо қилишга тайёр турмайди. Ва-

танга меҳр ва муҳаббат мавҳум тушунча бўлмай, балки ҳақиқий маънавий туйғудир. Яъни, ватанпарварлик — Ватанга меҳр қўйишдангина иборат эмас, балки Ватан билан ўзни бир бутунликда кўришдир. Унинг яхши ёмон кунларида асқатишдир.

Биз — ҳар биримиз Ватанни севамиз, чунки Ватан — биз нафас олаётган ҳаводир. Дунёда «Ватанни севмак» деган тушунчадан ташқари «Ватан билан ғурурланмак, фахрланмак» деган тушунча ҳам мавжуд. Зеро, бу икки тушунча бир-бирисиз яшай олмайди. «Киши ўзининг етти аслини (яъни ўтган етти аждодини) билиши керак», дейишади. Хоссатан шундай. Омматан эса киши ўз Ватанининг тарихи, улуғлари билан яхши таниш бўлиши, кимларнинг вориси эканини билиши керак. Шоир Ғафур Ғуломнинг 1949 йилда бизларни «қабила» деб атаган, инглиз лордига жавоб тарзида ёзган ажиб шеъри бор:

Қадим ўзбек халқисан, асл Одам авлоди,
Миср эҳромларидан тарихинг қарироқдир.
Хоразмнинг ҳар ғиштида — боболарнинг ижоди,
Англо-саксонлардан анча юқорироқдир.
Бизда логарифманинг мушкул муаммолари,
Қўлдаги бармоқлардай оддий қилинганда ҳал,
«Олий ирқ» даъвогари, Черчилнинг боболари
Ҳатто санай олмасди ўн бармоқни мукаммал...

Ўзбекистоннинг фазилатларини бўрттириш шарт эмас. Бу халқ рўйи заминнинг тарихини бойитишга, маънавий оламининг ривожига беқиёс даражада улуғ ҳиссасини қўшиб келган ва бундан сўнг ҳам шундай бўлажак. Оталарнинг бугунги кундаги вазифаларидан бири — улуғларни таниб, улар билан фахрланиш ҳиссини фарзандлар қонига сингдирмоқликдир. Шу ўринда яна бир вазифани ҳал қилишимиз керак бўлади: ўтмиш билан фақат фахрланибгина қолмай, Ватан равнақи учун улуғлар анъанасини давом эттиришга масъул эканимизни унутмай, шунга яраша ҳаракат қилишимиз шарт. Ўзбекистон, яъни Ватан ҳар биримизсиз кунини кўраверишни мумкин. Беш-олти ёки неча юз, ҳатто минг кишисиз ҳам яшайди, келажаги пойдеворини қураверади. Аммо биз — бирортамиз Ўзбекистонсиз яшай олмаймиз. Ким Ватансиз яшаш мумкинлигига ишонса — у аҳмоқдир. У хору зордир. Ўз юртидан юз ўгирганлар энг аввало ўз виждонларидан юз ўгирган бўладилар. Ўз юртини севмаган, сева олмаган одам ҳатто ўзини ҳам сева олмайди, оқибатда эса ўзидан-ўзи нафратланади. Бу кунларимизда бахтини чет мамлакатлардан излашга иштиёқмандлар кўриниб қоляпти. Хорижга бориб, азобланаётганлар ҳақида эшитиб турибмиз. Лекин чет элга бориб бойиб қайтган кишини ёки ақлу фазли ила дунёга танилган одамни ҳали кўрганимизча йўқ. Ҳазрат Навоий айтганларидай, «Ғурбатда ғариб шодумон бўлмас эмиш...» Мирзо Бобурнинг қалб яраси гўё ҳали ҳам битмагандай: «Ўз юртни қўйиб Ҳинд сори юзландим, ё Раб, бу не юз қаролиқ бўлди...»

Қадим замонда бағдодликлардан бири чўлда йўлдан адашди. Очнаҳор, юпун қолди. Ниҳоят, бир куни узоқдан қора жундан тўқилган

бир чодир кўринди. Бағдодликнинг юраги севинчдан ҳапқирди. Ҳолдан тойганича чодирга етиб келди. Ундаги аёл ночор йўловчини очиқ чеҳра билан қаршилади, ҳордиқ чиқариши учун жой берди.

— Э меҳрибон аёл, жуда чанқадим, сув борми? — деб сўради йўловчи.

Аёл унга бир коса сув берди. Сув илиқ, бунинг устига шўр эди. Мусофирнинг оғзи куйгандек бўлиб, баттар қийналди. Шу аснода ўз шаҳрини эслади: «Оҳ, Бағдод, оҳ! Қандай диёр экансан, энди қадрингни билдим!»

— Э меҳрибон аёл, сен ҳеч Бағдодни кўрганмисан? — деб сўради у.

— Кўрмаганман. Туғилганимдан бери ҳаётим шу чўлларда ўтяпти. Биз доим шу сувни ичамиз. Эрим овга кетган, чўлдан каламушми, калтакесакми тутиб келтирса, қорнингизни тўйдириб оларсиз, — деди хотин.

Бағдодлик буни эшитди-ю, дили яна фарёд қилди: «Оҳ Бағдод! Қандай муборак шаҳар экансан, билмай юрган эканман мен нодон!» Хаёлидан шу фиғон ўтди-ю, ўзини овутиш мақсадида аёлга она шаҳрини мақтай кетди:

— Э меҳрибон аёл! Бу жойларинг жаҳаннам экан. Бу ерда қандай яшаяпсанлар, ҳайронман! Бағдоднинг ғоят латиф ҳавоси, боғлари, оқар сувлари... анвойи турли неъматлари бор. Бу ерда эса ҳатто майса ҳам ўсмайди. Жаҳаннам каби оловли бир қум дарёси ичида турасан. Ё Аллоҳ, Ўзинг асра! Агар истасангизлар, сизларни Бағдодга олиб кетайин, ўша ерда роҳатланиб яшанглар.

Бир оздан сўнг аёлнинг эри овдан қайтди. Аёл эри келтирган чўл каламуши билан калтакесакни сўйиб, иссиқ тошларнинг устига қўйиб пиширди. Мусофирни ҳам бу таомга таклиф этдилар. Бағдодликнинг кўз ўнгида шаҳрининг гўзал боғлари, қўй гўштидан пиширилган кабоблар, ширин сув... гавдаланди, кўзлари алам ёшларига тўлди. Бўғзини куйдирган шўр ва илиқ сувни ичаётганида, ёқимсиз емакларни чайнаётганида «Оҳ Бағдод, оҳ! Қандай гўзал диёр экансан!»деб ичида нола чекиб, афсусланарди.

Эр-хотин меҳмонга чодирдан жой қилиб, ўзлари ташқарида ётдилар. Шунда хотин эрига деди:

— Бу мусофир нуқул «Оҳ Бағдод, оҳ!» деб нола чекяпти. Сиз Бағдодни кўрганмисиз? У ер жаннатга ўхшар эмиш. Бизни таклиф қиляпти, агар чинданам жаннат бўлса, ўша томонларга кета қолсакмикин?

Бу гапни эшитган эр аччиқланди:

— Э нодон хотин, сен унинг гапларига ишонма. Бизнинг жаннатимиз шу ернинг ўзида. Бу ердаги кўнгил эрки у ерда йўқ. Бу ерда вужуд жафоси бор, аммо, ундан-да аълороқ бўлган ҳуррият ва кўнгил сафоси ҳам бор. Сен ўз аҳволингдан мамнун бўлмагунингча, жаннатга кирсанг ҳам роҳат топа олмайсан.

Қиссадан ҳисса шуки, ўзи яшаётган жойнинг қадр-қийматини тўла англаб етмайдиганлар ҳам бор. Бундайларни тақдир фалокатларга, фожиаларга дуч қилгандагина, яшаган жойларининг қадрини ҳис қила бошлайдилар. Деганларки: «Ўзга юртнинг подшоси бўлгандан кўра ўз юртинг гадоси бўл».

Инсоннинг бахти тасалли топган еридадир. Кўнгил тасаллисиз қолган пайтда киши саройда турган бўлса ҳам, у таскинга муҳтож бўлади. Шу боис орифлар кўнгил сафосини вужуд жафосидан устун қўядилар. Мавлоно Румий дедиларки: «Қудуқ тубида вужуд жафоси, лекин кўнгил сафоси бор. Халқ орасида вужуд сафоси, лекин кўнгил жафоси бордир».

Тавоф қилгин ўйнаб-ўсган еринги,
Ўз халқингга тўккин манглай терингни.
Ҳар нарсадан мусофирлик ёмондир,
Ўзга элда дўстга айтма сиринги.

Бир одам суҳбатда дедики, «Мабодо уруш бўлса-ю, мени аскарликка чақирсалар бормайман. Нега энди мен боришим керак? Мен жангга кетайин-у, бунда қолганлар айш-ишрат қилиб юраверсинларми? Мен анойи эмасман, урушга борадиган аҳмоқ йўқ...» Бу гапни бир дўстимга айтган эдим, у дедики: «Бундай фикр бир кишининг қаноати эмас. Бу гап Ватан ва миллатга нисбатан ичида озми-кўпми хиёнат фикри бўлган кишиларнинг оғзидаги сақичдир. Сен буларнинг биттасига дуч келибсан...»

Тилимизда оҳангдош, аммо маъно жиҳатдан зид сўзлар кўп. Шулардан бири — «Диёнат», яна бири эса — «хиёнат». Қаранг, фарқи бит-тагина ҳарфда. Масофа жиҳатидан ҳам яқинлиги бор. Диёнатсиз одам бир қадамгина қўйса хиёнат оламига кириб қолганини ўзи ҳам сезмай қолади.

Ҳазрат Навоий айтмоқчи:

Барча хиёнатни диёнат этиб,
Барча диёнатни хиёнат этиб...

Шунисидан Худо асрасин!

Ҳар бир ватандошнинг энг асосли, энг муқаддас вазифаси Ватанни севиш ва унга ҳаётининг сўнгги дақиқаларигача хизмат этишдир. Ватанимизга бўлган муҳаббат ва ҳурматимиз ҳеч бир нарса билан ўлчана олмайди. Ватанга муҳаббат тарбиясини оила қучоғидан бошлаш лозимдир. Биласизки, кичик болаларда Ватан тасаввури торроқ бўлади. Яъни, улар учун Ватан — она қучоғидир. Болалар ўз оилаларини сева-сева Ватанни севишни ўрганадилар. Чунки оила муҳити Ватан муҳитининг асосини ташкил этади. Ватан муҳити дастлабки озиғини, дастлабки қувватини оила қучоғидан олади. Силаи раҳм фазилати камол топган оиладан Ватанга хиёнат қилувчи чиқмайди. Оила аъзолари орасида нақадар қувватли боғланиш ва муҳаббат бўлса, Ватан муҳаббати ҳам шунчалар қувватли ва мустаҳкам бўлади. Ўз оила аъзоларига нисбатан хайрли туйғуга эга бўлмаган, уларга фидокорлик қилишни билмаган бир киши Ватанга ҳам фидокорлик туйғуси билан туйғулана олмайди. Шундай экан, оила муҳити Ватан муҳитининг бошланиши, биринчи босқичи эканини бир нафас ҳам унутмасак бас.

Али ибн абу Толиб (р.а.): «Ўзингизга душманлик қилган кишини афв этингиз, лекин ватанингизга, миллатингизга, динингизга душманлик

қилган кишини кечирмангиз», деган. Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) дедиларки: «Бир миллатда ишончли кишилар озайса, динин сотиб, дунё йиғувчилар кўпайса, у миллат орасида фитна болалайди».

Донишманддан сўрадилар: «Қайси одам, қайси миллат афзал?» Донишманд икки кафтига тупроқ олиб, «Қайси кафтимдаги тупроқ афзал?» деб сўради. Кейин кафтларидаги тупроқни бир-бирига аралаштириб дедики: «Икки ҳовучимдаги тупроқнинг бир-биридан фарқи бўлмагани каби, ҳамма халқ, ҳамма миллат бир-бирига биродардирлар». Ўз миллатини севиш, ардоқлаш, керак бўлса жон фидо қилиш иллат эмас, балки ўзга миллатни пастга уриш, хорлашга интилиш иллатдир. Ўтган жамиятда шу нуқтада катта хатоликларга йўл қўйилди. Ўз миллатини севганлар «халқ душмани» деган туҳмат билан қамалдилар, отилдилар.

Жамият ҳаёти кишиларнинг ҳақ-ҳуқуқлари устига қурилгандир. Ҳақ-ҳуқуқларга риоя қилган кишилар жамиятга ҳузур бағишлайдилар. Ҳақ-ҳуқуқларга риоя қилмаганлар эса жамиятга зулм қилганлардан бўлади. Миллатнинг ичидан ҳақиқатга чорловчи ҳақ арбоби чиқмагунича у миллат ўлимда эканини тарих неча бор исбот этди. Башариятнинг инқирози Ҳаққа бўйсинмасликдан ва ишонмасликдан юзага келмоқда. Қалбида маънавий қуввати бўлмаган миллатлар ўзларининг имкониятларидан тўлиқ фойдалана олмайдилар. Моддий зафарлар маънавий қувват — ишончга боғлиқдир. Сиёсат халқ ҳаётини бир мақсадга йўналтиришдир. Бу йўналишдаги мақсад яхши бўлса, сиёсат ҳам яхши бўлади. Ёмон бўлса, сиёсат ҳам ёмон бўлади. Моддий нуқтаи назарлар инсонни ҳайвоний ҳаётга етаклайди. Маънавий қарашлар эса инсонни руҳоний ҳаётга етаклайди.

Болаларга эътиборсиз миллатлар истиқболини таҳликага солади. Яхши миллатлар болаларини яхши улғайтирадилар. Болаларни қўриқлаган — келажакни ҳимоялайди.

Деҳқон уруғ экади, сарф-харажат қилади. Тинмай ишлайди. Кузда қанча ҳосил йиғиб олиши ҳали мавҳум. Лекин ишончи бор, шунга яраша ҳаракат қилаверади. Сел келса, гавдаси билан сув йўлини тўсишдан ҳам тоймайди. Инсон ҳаётидаги диний қараш ҳам шундай. У охират меваси учун ҳаракат қилади.

Одамзод пайдо бўлганидан бери ҳеч бир жамият динсиз яшамаган. Бир дин ўрнига иккинчиси келган. Большевиклар динсиз жамият қурмоқчи эдилар, ҳалокатга учрадилар. Аслида улар динсизликни ўзлари учун дин қилиб олган эдилар. Ватан, миллат ва дин бир ҳалқа билан жипслашган. Бири хасталанса, иккинчиси соғ қолмайди. Одамлар тана касаллигини даволаш учун шифохоналар очсалар-да, динга доир хасталикларни тузатишга аҳамият бермайдилар. Ҳолбуки, жамият ҳаётининг тириклиги, боқийлиги ҳақиқий дин билан қоимдир. Дин фоний дунёда ҳақиқатларни кўрсатувчи нурдир. Динсиз инсон бу нурдан маҳрум демакдирки, ҳақиқатни кўра олмайди.

Бир киши Расулуллоҳнинг (с.а.в.) рўпараларига келиб:

— Э Аллоҳнинг расули, дин нима? — деб сўради.

— Гўзал хулқ, — дедилар. У киши қайта-қайта сўради. Ҳар сафар «гўзал хулқ» деб таъкидладилар. Расулуллоҳдан «динларнинг қайси бири

Аллоҳ таолога севимлироқ?» деб сўралганда, «Яхшилик томонга юзланган ва инсон учун енгил бўлган диндир», деб марҳамат қилдилар.

Ҳа, инсонийликка ўргатувчи ҳамма нарса исломиятга тегишлидир. Қуръони каримнинг ҳар бир ояти инсонларга хитоб қилади. Одам бўламан, деган киши уни тинглаши ва амал қилиши шарт. Аллоҳнинг расули (с.а.в.) яна дедиларки: «Кишиларга диндаги оғир, машаққатли амалларни эмас, енгил ва осонларини буюринг. Уларни хотиржам қилинг. Оғир амалларни буюриб, диндан қўрқитиб, чўчитиб юборманг».

— Э кўнгил! Сен билан кўришиб-сўрашиб юрадиган кишилар икки тоифа бўладилар. Бирлари молнинг, иккинчилари диннинг фазилати учун суҳбатлашадилар. Моли учун сўзловчи киши нон дарди билан гапиради. У ҳидоятдан маҳрумдир. Сен диннинг фазилати учун суҳбатлашганлар билан яқин ва қадрдон бўлки, шунда нияти бузуқлар сендан узоқлашиш йўлини қидирадилар.

«Мўминлар бир-бирига ёпишган иморат кабидир».

Қаранг, ҳазрати Абу Мусо (р.а.) ривоят қилган бу ҳадисда бино деворлари бир-бирига мустаҳкам ёпишгани каби, мўминлар ҳам бир-бирларига маҳкам боғланмоқлари лозим эканлиги уқтирилмоқда. Бинони ташкил этган унсурлар орасида тош, темир каби нарсалар бўлганидек, қум ва шиша каби нозик нарсалар ҳам мавжуд. Лекин барчаси биргаликда бинони маҳкам тутиб турибди. Инсонлар, ана шу бино каби жипслашган, бир-бирини суяган бўлишлари керак. Кучлилари доим заифларини суяб турмоғи, улар билан елкадош, ҳамнафас бўлмоғи лозим. Чунки мустаҳкам бўлмаган бинонинг йиқилиши муқаррар, бундан Аллоҳ таолонинг Ўзи асрасин!

Бу ҳадис одамларни жамоа бўлиб яшашга, ўзаро ҳамжиҳатликда умр кечиришга ташвиқ этяпти. Зеро, инсоннинг ёлғиз ҳаёт кечириши имконсиз. Масалан, бир бурда нонни тайёрлаш, пишириш учун нақадар кўп асбоб-ускуна ва меҳнатга эҳтиёж сезилиши барчага аён. Демак, инсонлар зарар эмас, фойда келтирувчи, хом эмас, пишган бўлиши, ноқис эмас, комил бўлиши лозимдирки, жамият кундан-кунга ривожлансин ва юксалсин. Аксинча, ҳар ким ўзи билан ўзи овора бўлиб, заифу мискинларга нисбатан меҳр-муҳаббат кўрсатмаса, Ҳақ таоло ундан асло рози бўлмайди. Ана шу вақтда фарёду фиғонлар бошланади. Турли норозилик чиқишлари ва бошқа фалокатлар рўй беришининг сабабчилари мусулмонликни даъво қилувчи, аслида Исломдан бехабар бўлган шўрлик гуруҳлардирки, улар аҳли Исломнинг бошига бало бўлурлар. Дунёда мусулмонларнинг таназзулига энг катта сабаб — мусулмонларнинг ҳақиқий мусулмон бўлмай, илм ва давлатларига мағрурланиб, фақирлару заифларнинг ҳақларига риоя қилмасдан, уларга исломий ва инсоний муомалада бўлмасликларидир. Шу боисдан ҳам улар охират саодатларидан маҳрум бўлишлари мумкинки, бу маҳрумликдан асрашни Раббимиздан тилаган ҳолда дуога қўл очайлик:

— Ё Аллоҳ! Она-Ватанимизни турли офатлардан, балолардан асра! Тинчлигини бардавом қил. Ватанимизга ёмон назар билан қараётганларга инсофу тавфиқ бер. Инсофга юрмасалар, уларни Ўзинг бартараф қил. Миллатимизни дунё аро иззатли миллатлардан қил. Бизларни ўз мил-

лати шарафи учун хизмат қиладиган, ўзга миллатларни қадрлайдиган миллатпарварлардан қил. Динимизга қувват ва ривож бер. Бизларни ўз дини моҳиятини яхши англайдиган, Ҳақ йўлида иймон билан хизмат қиладиган солиҳ бандаларингдан қил. Адашганларга Ўзинг ҳидоят бер. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ҚЎРҚУВ ВА ТАВБА

Қариларнинг тавба қилганлари қандай яхши, аммо ёшлар тавба қилсалар, ундан-да яхши.

Ёшларнинг гуноҳ қилишлари — хунук, лекин кексаларники ундан-да хунукроқ.

Шайх Саъдий «Гулистон»да баён қиладиларки: «Анушировннинг ўғли Хурмуздин сўрадиларким: «Отангнинг вазирларидин на хато кўрдингким, оларни банд эттинг?» Хурмуз деди: «Ҳеч хато кўрганим йўқ, аммо билдимким, оларнинг кўнгулларида менинг ҳайбат ва салобатим бағоят кўбтур ва менинг аҳду паймонимға эътимодлари йўқтур. Ман қўрқдимким, ўзларининг жонлари хавфидин мани ўлтурмакка қасд этгайлар». Қитъа:

Қўрқгил ҳар кимки сандин қўрқса,
Гарчи санда бор эрса юз онча зўр.
Айлагай бўлғон чоғи ожиз таниng,
Шерға чангал уруб кўзини кўр.

Табиатда тўрт хил жонивор сабабсиз қўрқади: читтак осмон йиқилиб кетишидан қўрқиб, оёғини осмонга қилиб ётади; лайлак икки оёғини қўйса, ерга ботиб кетишидан қўрқиб, доим биттасини кўтариб туради; чувалчанг «кўп лой есам тугаб қолади», деб қўрқиб доим оч юради; кўршапалак инсон унинг гўзаллигидан мафтун бўлишидан ва бошқа қушлар каби тутиб, қафасга солишидан қўрқиб, кундузлари уясидан чиқмайди.

Атрофимизда шу жониворларни эслатувчи хўп ажойиб одамлар бор: кимдан ёки нимадан қўрқиш кераклигини билмайдилар. Бировлар ўлимдан қўрқадилар, амалдор мансабидан ажрашдан қўрқади, бозорчилар солиқчилардан қўрқадилар, ўғрилар милициядан қўрқадилар...

Телемухбир йўловчиларни тўхтатиб, савол беряпти:

— Сиз нимани йўқотишдан қўрқасиз?

Бу саволга одамлар турлича жавоб беришяпти. Бири «Ота-онамни йўқотишдан қўрқаман», дейди. Билмайдики, қўрқса-қўрқмаса, ўзининг дунёга келишига сабабчи бўлган энг азиз кишиларини эртами-кечми барибир йўқотади. Бошқа бир одам «Тинчликни», яна бири «Оила бахтини...» деди.

Ҳамма жавоблар тўғри.

Лекин...

Бирон-бир киши «Виждонни йўқотишдан қўрқаман», демади, «Иймонимни йўқотишдан қўрқаман», демади. «Эътиқодни, диёнатни, Ватанга садоқатни йўқотишдан қўрқаман», демади-я!

Мантиқан олиб қаралса, ота-онани йўқотишдан хоҳ қўрқинг, хоҳ қўрқманг, бир кунмас-бир кун улар фоний дунёни ташлаб кетишгач, армон билан бўлса-да, яшайверади киши. Худо кўрсатмасин-у, аммо тинчликни йўқотиб урушга дуч келса ҳам, азоб билан бўлса-да, яшайверади инсон. Оила бахтини ҳеч ким йўқотмасин, аммо бу ҳол юз берса янги бахт умиди билан ҳаёт кечираверади одам.

Аммо...

Иймонни йўқотса...

Виждонни йўқотса...

Йўқотса эътиқод, диёнатни ҳам

Ватанга садоқатдан айрилиб қолса...

Иймонсиз, виждонсиз, эътиқод-диёнатсиз, садоқатсиз ҳам яшаяпман, дегувчи одам ёлғон сўзлабди. У ўзини тирик деб ўйлайди, аслида у тирик мурдадир.

Яна ҳақиқат шуки, бировлар ота-оналарини жисман эмас, руҳан йўқотадилар. Булар ҳам тинчликни, оила бахтини йўқотганлар ҳам билмоқлари керакки, улар ҳаммадан аввал виждон билан диёнатни йўқотган бўладилар. Қолганлари кейин ўзи келаверади...

«Аллоҳдан қўрқинглар!» деб кўп огоҳлантиришади. Бу хусусда ояти карималар ҳам мавжуд. Мен мазкур амрнинг талқини хусусида кўп ўйлайман, бу ҳақда аввалроқ гапирган ҳам эдим. Энди ўйларимни баён этмоққа журъат қиламан, Роббим, мени адаштирма.

«Аллоҳдан қўрқмоқлик»ни тўғридан-тўғри, айнан тушунмаслик керак. Чунки Аллоҳ таоло раҳмли, шафқатли, тавбаларни қабул этиб, гуноҳларни кечиргувчидир. Дўзах азобларидан қутқарувчи, жаннат боғларини инъом этувчи меҳрибондир. Демак, Аллоҳ таолонинг ўзидан эмас, унинг ғазабидан, айбларимиз учун Аллоҳ таоло белгилаб қўйган жазоларга, азобларга мубтало бўлиб қолишдан қўрқмоғимиз ва гуноҳ ишлардан тийилмоғимиз шарт.

Ривоят қилурларки, Расулуллоҳ (с.а.в.) саҳобалари ҳамроҳлигида бир ерга кетаётганларида саҳобалар ўзаро ҳазил-мутойибалар қилишиб, кулишиб бораётган эдилар. Шунда Расулуллоҳ алайҳиссалом дедилар:

— Э асҳоб, қиёматда сизнинг боражак ерингиз дўзах оташидир. Нега кўп куласизлар?

Бу гапни айтишлари билан Жаброил алайҳиссалом тушиб келдилар ва дедиларки:

— Ё Расулаллоҳ! Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло марҳамат қилдики, «нимага менинг бандаларимни қўрқитасан, уларнинг гуноҳини мағфират этувчи ғафуру Роҳиймдурман».

Аллоҳ таоло бандасини дабдурустдан, бекордан-бекорга жазоламайди. Сиз билан биз, ҳатто неча-неча аждодларимиз ҳали дунёга келмаёқ Аллоҳ таоло бандаларини огоҳлантириб, гуноҳлар учун аниқ жазоларни тайин этиб қўйган. Демак, биз энг аввало ўзимизнинг нафсимиздан қўрқишимиз, шайтон алайҳилаънадан ва унинг оёқларимиз остига ташланган сиртмоқларидан қўрқишимиз керак. Айни тушунчани ҳам тўғри англамоғимиз керак. Чунки қўрқиш — қочиш ёки писиб ўтириш демакдир. Нафс ва шайтондан қўрқиш — улар етовида юриб, оқибатда дучор бўлинажак қиёмат азобларидан қўрқмоқликдир. Ана

шу қиёматдаги жазодан қўрқиш бандани нафс ва шайтонга қарши курашга отлантирмоғи лозим. Албатта, биз шайтоннинг ёмонлигидан Аллоҳ таолога юкинибгина паноҳ топамиз. Бироқ, бу паноҳга етмоқ учун ҳам курашмоқ зарур.

Хулосамиз шуки, раббимиз Аллоҳ таборак ва таолони бутун қалбимиз билан, бутун жонимиз билан ва бутун онгимиз билан севмоғимиз шарт. Шунинг баробарида ўзгаларни ҳам ўз-ўзимизни севганимиз даражасида севмоғимиз лозимдир. Чунки Аллоҳ таоло бандаларини, яъни ўз биродарларини севмай туриб «Аллоҳни севаман», дегувчиларнинг гапларига инонмоқ мушкул. «Фақат Аллоҳ зикр қилинганда қалбларига қўрқинч тушадиган, Унинг оятлари тиловот қилинганда иймонлари зиёда бўладиган ва Парвардигоригагина суянадиган кишилар ҳақиқий мўминлардир» (Анфол сурасидан). «Билингки, Аллоҳ дўстларига қўрқув йўқдир. Улар маҳзун ҳам бўлмайдилар» (Ҳуд сурасидан).

Ҳазрати шайх Ҳаким Термизий (қ.с.) дедиларки: «Ҳар кимки, Ҳақдан қўрқса, қўрқувдан холи бўлур». Подшоҳнинг вазири шайх Зуннуни Мисрийнинг олдига келиб, деди: «Оқшом ва кундуз султоннинг хизматига машғул бўлиб, лутфидин умидвор ва уқубатидин хавфнокмен». Ул чоғда ҳазрати шайх йиғлаб дедилар: «Сен султонга парастиш қилғондек, мен Яздонга (Аллоҳга) парастиш қилсам эрди, сиддиқлар жумласидин бўлур эрдим». Шайх Саъдийдан қитъа:

Жаҳонда гар умиду роҳату ранж ўлмаса эрди,
Фалак бошидин ўтгай эрди фақр аҳли оёқи ҳам.
Вазирлар қўрқса эрди Худодин, ўйлаким шаҳдин,
Бўлур эрди малак, балким малакнинг яхшироғи ҳам.

Ўлим қўрқуви фақат иймонсизнинг қалбини истило қилади, титратади. Аҳли иймон эса Ҳаққа етишиш они яқинлашганидан байрам қилади, севинади. Ҳаққа иймон келтирган фақат Ҳақни норози қилишдан қўрқади, халқдан қўрқмайди. Халқдан нима учун қўрқсин? Иймонли тўғри яшаса, бировга зулм қилмаса, ғийбатдан, ҳасаддан сақланса, ҳар қандай гуноҳлардан ўзини асраса, у зот халқнинг ҳурматига сазовор бўлади-ку! Ҳақнинг ғазабидан қўрқмайдиган, халқдан қўрқиши керак. Чунки, Ҳақнинг ғазабидан қўрқмаслик — иймонсизликдир. Демак, у ҳаромдан ҳазар қилмайди, ўзгалар дилини оғритиб, лаззатланади. Бу гуноҳлари учун дўзах азобига гирифтор бўлгунига қадар халқ лаънатига учрайди.

Ўлимдан қўрққанлар, тақдирдан нолиганлар Аллоҳ таоло раҳматига эришишни истамаган кимсалардир. Қўрқув ҳеч қачон ўлимни ўнгламайди. Қўрқоқ одам қаҳрамонларга ўхшаб ўлмайди. Ўлимнинг ўзидан эмас, иймонсиз ҳолатда жон беришдан қўрқиш керак. Иймонли одам билан иймонсизнинг ўлими бир хил ҳолатда бўлмайди. Оддий ҳақиқат шуки, мўмин одам қўрқоқ бўлмайди. Мағлуб бўлган қўшиннинг гуноҳи урушдан қочган қўрқоқларга юкланади. Қўрқоқ инсоннинг дўстлигидан қўрқиш керак. Чунки қўрқоқлик юқумли касалликка ўхшайди. Унинг қўрқоқлиги сизга ўтса, сизни турли ёмонликларга мубтало қилиши мумкин.

Бир подшоҳ кемага ғуломи билан чиқди. Ғулом дарёни, дарёда сузувчи кемани кўрмаган эди. Қўрқоқлик инсонни ваҳимага солади. Ғулом ҳам сув, ҳам кеманинг ҳайбатидан қўрқиб, дир-дир титраганича йиғлайвериб барчани безор қилди, кеманинг хатарсиз жой эканига уни ишонтириб бўлмади. Шунда бир донишманд подшоҳга мурожаат қилиб, ғуломни тинчлантиришга изн сўради. Рухсат теккач, ғуломни сочидан чангаллади-ю, дарёга улоқтирди. Ғулом бир-икки чўкиб, сув юзасига чиққач, кемага олдилар. Энди ғуломнинг кўзига кема ҳалоскор фариштa бўлиб кўриниб, ором олди...

Инсон учун жасурлик — шараф, қўрқоқлик ордир.

Деҳли шаҳридаги бир масжидда ким кечаси тунаб қолса, тонгда ўлиги чиқарди. Бир оқшом ғариб мусофир масжидда ётишни ният қилди. У масжиддаги воқеалардан хабардор бўлса-да, ҳориб-чарчаб келгани учун ўзга чораси йўқ эди. Бундан ташқари у сира ўлим қўрқувини сезмаган эди. Шаҳар одамлари: «Э ғариб! Асло бу масжидда ётма. Бунда ётган киши албатта ўлим шарбатини ичади, ўзингни ўлим чоҳига отиб, гуноҳкор бўлма», деб огоҳлантирдилар. Ғариб эса деди:

— Э менга ачинганлар! Бу ҳаётдан зерикдим. Менга ўлим ғоят ширин ва лаззатлидир. Бу фоний дунёдан боқий дунёга учмоқ мен учун саодатдир. Қўйинглар мени, бу хусусда ваъз ва насиҳатга эҳтиёжим йўқ.

Мусофир: «Бисмиллаҳ, таваккалту алаллоҳ!» деб масжидга кирди. У қоронғи масжидда ухлагандай бўлиб ётди. Тун ярмида даҳшатли бир овоз: «Келайинми? Келайинми?» деб, беш марта бақирди. Бу овоз эшитган кишининг ўтакасини ёриб юборадиган даражада даҳшатли эди. Мусофир ҳам аввалига ўзини йўқотди. Сўнг ҳушини йиғиб, ўзига хитобан: «Э жон! Қўрқма! Титрама! Зеро, қўрқиш ва титраш ўлимдандир. Ваҳимага тушма! Ўладиган бўлсанг, мардларча жон бер!» — деди-да, кейин бутун кучини тўплаб, оёққа турди ва бақирди:

— Э жонини севадиганларни қўрқитувчи! Кел, тайёрман! Келадиган бўлсанг, кўрадиганинг бор!

Шу онда масжиднинг шипидаги тилсим бузилиб, хонақоҳга олтину жавоҳир дўл каби тўкилди. Бу хазина мардлик қилиб «Кел!» дея оладиган қаҳрамонга аталган тилсим эди...

Ҳа, жасурлик барча хазиналарни очган бир тилсимдир. Бу дунёда ғалабага фақат жасурлик орқали эришилади. Тарихдаги буюк ғалабалар ҳам жасоратларнинг маҳсулидир. Ҳар ким ўз касбида жасурлик кўрсатса, у шубҳасиз, музаффар бўлади. Кимки қўрқоқ экан, у маҳкум ва асир бўлади. Ҳар киши юраги пок, нури тавҳид билан нурланган ҳолда юриши керак. Улуғ мақсад йўлларида ўлимдан қўрқмаслик керак. Бу йўлда ўлиш ҳар бир киши учун шарафдир. Шу боис боболаримиз залолатда ўлишдан кўра мардларча ўлишни афзал билганлар. Ёшларимиз бу ҳикоятдан сабоқ олиб, қўрқоқ бўлиб ўлганлардан эмас, мард бўлиб жон берганлардан ўрнак олсалар қандай яхши! Чунки инсон учун жасурлик — шараф, қўрқоқлик эса ордир.

«Чўчиш», «ҳадиксираш», «хавотирланиш», «васваса», «талваса», «ҳадик», «ташвишланиш» — таъбир жоиз бўлса, қўрқоқликнинг фарзандларидир. Булар маънодош сўзлар эмас, инсоннинг турли ҳолатларини англатади ва ҳар бири қўрқоқликдан озиқланиб туради. Энг ёмони

ҳар бири «ўсиб-улғайиб» қўрқоқликка айланади. Ҳар қандай ҳолатда киши ақлини йўқотмаса, бу иллатларни енгиб, омон қолиши мумкин. Дейдиларки, подшоҳ вазирининг жасурлигини синаб кўрмоқчи бўлди. Вазир дарёда чўмилиб қайтаётганда у келаётган тор кўчага ғазабланган баҳайбат филни қўйиб юборишди. Вазир кўрдики, аҳвол чатоқ. Қўлида қурол йўқ. Бўлганда ҳам нима қила оларди? Қочиш ҳам фойдасиз. Вазир атрофга аланглаган эди, ухлаб ётган кўппакка кўзи тушди. Вақтни бой бермай, кўппакни думидан тутди. Кўппак жонҳолатда ангиллади. Вазир уни боши узра айлантира-айлантира фил томон қараб отди. Ит филнинг қулоғига ёпишиб, тишлаб олди. Бундан талвасага тушган фил ўзини олдига отди. Вазир ўзини девор томон олган эди, талвасадаги жонивор югурганича ўтиб кетди. Вазирнинг жасурлиги, ақли, тадбири бирлашиб омон қолди, подшоҳидан олқиш олди.

Бир куни кийикча деди:

— Отажон, сиз итлардан каттасиз, бунинг устига шохингиз ҳам бор. Нега энди улардан қўрқиб қочасиз?

— Болагинам, тўғри гапирдинг. Билсанг, жасорат вужудда эмас, юракдадир. Кичкина кўппак ҳурса ҳам, юрагимга қўрқув тушиб, қочгани жой топа олмай қоламан...

— *Эй кўнгил! Бу қиссадн ҳисса шуки, ҳаётда гавдаси жуда катта бўлса-да, ўзи жуда қўрқоқ кишилар бор. Улар учун майда, арзимас таҳликалар ҳам худди ўлимдай туюлади. Бундай кимсалар энг кичкина таҳликалардан ҳам қўрқувга тушадилар. Бу қуёнюраклар ўзларининг шайтоний васвасалари билан бутун мамлакатга зарар етказадилар.*

Одам агар тоза қалбли бўлса, қалби иймон нури билан тўлади. Ўшанда арслон юракли бўлади. Шайтоний васвасаларга берилмайди. Жамият ҳам ундан фойда кўради ва у бошқаларга ўрнак бўлади. Кураш майдонидаги доимо ана шундай тоза арслон юракли кишилар жасорати туфайли зафар қозонилади. Қуёнюрак кимсалар жамиятни хароб қилади. Мамлакат бундай қўрқоқ, васвасага берилувчан кимсалардан тозаланмай туриб, саодатга эриша олмайди.

Қадим эски мактабда болалар ҳар куни устозларидан танбеҳ эшитиб, таёқ ердилар. Улар «Бу устозга Аллоҳ таолодан қандайдир хасталик келса-ю, бир неча кун бўлса ҳам роҳатланиб яшасак», деб орзу қилардилар. Устоз эса гўё метиндан ясалгандек, хаста бўла қолмасди. Шунда болалар ичидаги зуккоси ўртоқларини тўплаб, ўйлаб қўйган фитнасини ошкор қилди.

— Устозни касал қилиш учун уни ваҳимга туширамиз. Мен эртага уни кўришим билан «Вой устоз, сизга нима бўлди? Кайфиятингиз синиқ-ку? Рангингиз ҳам сарғайиб кетибди. Ҳавонинг ёмонлиги сизга ҳам таъсир қилгандир. Аҳволингиз жуда ёмон-ку, сизни кўриб қўрқиб кетяпман», дейман. Бу гапларим устозни салгина ваҳимага туширади. Кейин сенлар ҳам келиб шундай деяверасанлар. Росмана ваҳимага тушса, ростдан касалланади.

Болалар топқир ўртоқларини шарафладилар. Эртасига зукко бола устозини қаршилаб:

— Вой устоз, юзингиз сарғайиб кетибди. Қаддингиз нега эгилиб қолди? Оғир хасталик бошланмаяптими ишқилиб? — деди.

— Мен соппа-соғман! Бор, жойингга ўтир, — деди устоз ўдағайлаб.

«Соппа-соғман» деди-ю, лекин кўнглига ваҳима оралади. «Ростдан нам сарғайдиммикин?» деб ўйлай бошлади. Шу пайт бошқа бола синфга кириб, у ҳам аввалгисининг хавотирли гапларини айтди. Учинчи бола ҳам шундай деди. Тўртинчиси кириб «ўлишларидан олдин бобомнинг ранглари шунақа сарғайиб кетувди», дегач, устоз ваҳима тўрига тўла ўралди. Ўзини ёмон ҳис қилиб, ўрнидан турди-ю, тўнини кийиб уйига жўнаб қолди. Йўл-йўлакай: «Хотинимнинг менга муҳаббати йўқ, шунинг учун раҳми келмайди. Юзимнинг сарғайганини болалар кўрганда нима учун у аввалроқ сезмади?» — деб ўйлаб борди. Фитналари иш берганидан қувонган болалар унга эргашдилар. Устоз уйига кира солиб хотинига «Сен ҳолимдан хабар олмайсан», деб бақира кетди. Бу ҳолатдан ажабланган хотин: «Сизнинг вужудингизда ҳеч бир иллат йўқ, ваҳима қилиб ўзингизни қийнаганингиз нимаси?» — деб уни тинчитмоқчи бўлди. Устоз эса жаҳл отидан тушмай янада баттарроқ бақирди:

— Ҳой хотин! Кўрмисан, изтироб чекаётганимни кўрмаяпсанми? Сен кўрмайсан! Чунки сен бевафосан!

— Хўжам, кўзгу келтирай, ўзингиз қаранг, рангингиз сарғаймаган, — деди хотин.

Устозга гап таъсир қилмай, ётоққа кирди-да, «оҳ-воҳ»лаб ётиб олди. Буни кузатиб турган болалар зукконинг ишораси билан дарсдаги сабоқни баланд овозда такрорлай бошлашди. Уларнинг овози устознинг бошига тўқмоқ каби урилиб, хасталиги кучайгандай бўлди. «Боринглар, кетинглар! Тузалгунимча мактабга келманглар!» деб бақирди.

Болалар қувона-қувона уйларига қайтдилар. «Нега барвақт қайтдинг?» дейилган саволга жавобан ҳар бири устозининг хасталанганини билдирди. Баъзи оналар бунга ишонмай устознинг уйига боришди. Унинг ўраниб ётганини кўргач, «Худо шифо берсин!» деб дуо қилишди. Дуога жавобан устоз уларга деди:

— Касал эканимни ўзим ҳам билмасдим. Болалар сезиб қолиб, айтишди. Болаларнинг шовқин-сурони билан бўлиб касалланганимни ҳам сезмабман. Бундай оғир аҳволда узоқ қоламан шекилли...

Бу ҳикоятдан кўп хулоса чиқарса бўлади. Агар бутун тарих ўрганиб чиқилса, аксарият кишиларнинг ҳалокати ваҳимадан эканлиги маълум бўлади. Чин инсон ҳеч қачон ваҳимага тушмайди. Икки дунёнинг саодати ваҳима ва хаёлларга берилмасдан, Ҳаққа ишониб яшашдадир. Мулла Жомий ҳазратлари «Баҳористон»да дейдиларки: «Ҳар ким бу беш саодатни маҳкам тутса, бахтли ҳаётга эришади: вужуд соғлиги; Ҳаққа ишониш; ризқ кенглиги; шафқатли ва вафоли дўст; фароғат туйғуси. Кимки Яратганнинг шу беш иноятидан маҳрум бўлса, у тотли ҳаётдан бенасибдир». Ўзини билмаган одамлар мазкур ҳикоятда баён этилгани каби бошқаларнинг сўзлари таъсирида ваҳимага тушадилар. Ваҳима эса айнан касаллик ва ҳалокатнинг ўзидир. Инсон нафси ҳаяжонларини енгиб, ваҳимадан узоқлашмагунича комилликка эриша олмайди. Инсон нафсининг васвасаси билан ўзида бўлмаган нарсани бор деб ҳисобласа, жаноби Ҳақ ҳам ўша нарсани беради. Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «Вужудингизда касаллик йўқ экан,

ўзингизни касал қилиб кўрсатмангиз. Агар ўзингизни касал қилиб кўрсатсангиз, ҳақиқатдан касал бўласиз». Бугунги тиббиёт ҳам касалга шифо топаётганлигини ёки яхши бўлаётганлигини айтиш унга энг яхши даво бўлишини исботлади. Касалга айтилган ёмон сўз уни ўлимга яқинлаштиради.

— *Эй кўнгил! Ваҳима қалбни бузадиган маънавий заҳардир. Ваҳима эшигига яқинлашма! Яқинлашсанг, ботқоққа тушгандай бўлиб, бўғилиб қоласан.*

Аллоҳнинг расули (с.а.в.) дедилар: «Мўмин банда икки хавф ўртасидадир. Биринчиси: ўтган гуноҳларидан қўрқадики, уларни Аллоҳ таоло нима қилганини билмайди. Иккинчиси: умрининг қолган қисмида бошига нима ҳалокатлар келишини билмайди». Бундай икки хавф орасида турган мўмин, шубҳасиз, дунё ҳаётига илтифот этмайди. Иймони саломат бўлиши учун қайғурадиган мўмин, фақат Ҳаққа ёлбориш ва сиғинишгина саодат эканини англаб, жаҳаннам азоби ва Аллоҳ таолонинг ғазабига учрамаслик учун зўр бериб ҳаракат қилади. Эртадан-кечгача кайфу сафо билан умрини ўтказадиган, охират ҳақида ўйламайдиган киши ҳеч қачон комил ва етук бўлолмайди. Ҳукм ва тақдирига рози бўлмаганларга Аллоҳ таоло: «Ким Менинг тақдиримга рози бўлмаса, юборган балоимга сабр қилмаса, ўзига Мендан бошқа маъбуд қидирсин», деб Ўз ҳукмини эълон қилганки, бу банда учун жуда катта таҳдиддир.

Одам боласи ўз гуноҳларидан қўрқар экан, тавбани шиор қилиб олиши шарт бўлади. Узоқ давом этган суҳбатимиз жараёнида тавба ҳақида бир неча марта сўз юритдик. «Тавба»нинг гуноҳдан ўзни тўхтатиш экани ҳам сизга маълум. Шунга қарамай, ғойибона учрашувимиз охирлаётган дамларда яна тавба ҳақида гаплашиб олишга эҳтиёж сездик. Суҳбатларимиз жараёнида хато-камчиликлар ўтган бўлса, эндиги фикрлашиш асносида биз ҳам тавба қиламиз.

«Лисонут-тайр»да бир қуш Ҳудҳудга савол билан мурожаат қилади:

— Мен умримда кўп гуноҳ иш қилдим. Бу уятдан ҳолим жуда тангдир. Ифлос ишлар билан машғул бўлиш мени нобуд қилиб, бу ғам мени эзиб юборди, энди шулар йўл босишимга тўсқинлик қилмоқда. Чунки ахлат устига қўнган чивиннинг қанчалик жирканч эканлиги ҳаммага маълум. Унинг пок Симурғга қандай алоқаси бўлиши мумкин? Симурғнинг пок васлига эришмоқ учун поклик керакдир. Булғанч жиноят ичида ҳаёсизлик қилиш билан унга етишиб бўлмайди. У пок бўлса, мендаги сифат нопокликдир. Унинг васлини исташимга уят монеълик қилмоқда.

Бу афсусли саволга жавобан Ҳудҳуд дедики:

— Сен ўзингнинг гуноҳга ботганлигингни бўйнингга олдинг. Шуни билгилки, бу дунё абадий туриш манзили эмас. Кимки мавжуд бўлса, унинг ҳосили охир ўлим бўлади. Агар сен ўз гуноҳинг билан ўлмоқчи, халқ аҳволга кулмоқчи бўлсанг, жуда нодон ва ғофил, ақлли кишилар олдида жоҳил экансан.

Қилган гуноҳларингдан фориғ бўлишни орзу қилдинг, э ҳавасманд, бу анча осон ишдир. Ундан қутулиш иложи фақат тавба қилишдир. Исён зулмати аро фақат угина чироқ бўлиб нур сочади.

Гуноҳ балчиғидан тоза киши топилмайди, бу хил бегуноҳ киши ҳали ҳеч кимга маълум бўлган эмас. Ҳақ Одам авлодини гуноҳсиз қилиб яратган эмас. Э бехабар киши, агар сен гуноҳ иш қилмасанг, Тангри афву раҳмати билан кимнинг гуноҳидан ўтади? Агар кимнинг юзи гуноҳдан сариқ бўлса, тавба уни бу сариқликдан халос этади. Раҳмат денгизи мавжланган пайтда сен ҳам худди мен каби юз минг марта пок бўласан.

Дунёдаги барча инсонларнинг отаси бўлмиш Одам Атони одил ва мангу ҳаёт Ҳақ вужудга келтирди. Бошига тўғри йўл топиш тожини кийдириб, бу тожга пайғамбарлик гавҳарини тикди. Уни шу қадар юксак иззат ва мартаба эгаси қилдики, барча малоикалар учун унинг оёғи остидаги тупроқ саждагоҳ деб айтилди. Осмон чўққиси у юрадиган йўл тупроғи бўлиб, жаннат боғи унинг жилвагоҳи эди. У шу тариқа юксак шараф ва эътиборга сазовор бўлди. Ҳақдан унга «Сафий» (пок) деган лақаб берилди.

Аммо қудратли Яратувчи тақдир этиб, унинг юзи гуноҳ ва исён билан қора бўлди. Ундаги шунча ҳурмат ва сажда этмоқлик қўлдан кетиб, иши номақбул ҳисобланди. Шунда унинг кўксига рад панжасини етказиб, жаннат боғидан ҳайдаб юбордилар. Унга бу хил юзқароликлар насиб қилиб, Ҳиндистон мулкига ғариб бир аҳволда келиб тушди. У йиллар давомида ҳижронда ёш тўкиб, атрофга оҳу ноладан ғавғо солиб юрди. Жони қилган гуноҳидан хас каби ўртанди. Азоб чекиб юрган маҳалда тавба қилиш уни бу қийин аҳволдан қутқарди. Раҳмат боғидан яна майин шабада эсди ва у юз минг азоб-уқубатдан халос бўлди. Тавбаси қабул этилиб, у ўзининг аввалги ҳурматли мавқеини эгаллади.

Шундай бир кишининг мушкули осон бўлгач, сен унинг олдида ким бўлибсан, э, муродига етмаган заиф! Тавба қил ва ундан ўз нажотингга эриш, йўлга азм айлаб, мақсадингга ет!

Навоий ҳазратларининг бу баёнларига «Саботул ожизийн»даги байтлар ҳамоҳанг тушади:

Дари тавба очиқда этса мақсуд,
Иш ўтгач сўнг, пушаймонда нечук суд?

Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, тавба эшиги очиқ эканида мақсудларингни тилагил. Гуноҳларингга тавбаю истиғфор қилгил. Тавба эшиги ёпилгач, тавбадан фойда қилмай, ўкинарсан.

Йигитликда ажаб хуш хавфи зорий,
Ёғинлиқ келса, хўб йилнинг баҳори.

Дейилмоқчики, йигитлик чоғида тавба айлаб Аллоҳ таолодан қўрқиб йиғламоқ жуда хуш ишдир. Чунки Аллоҳ таоло Ўзидан қўрқиб тавба қилувчи ёшларни паноҳига олади. Зеро, йигитликда қилинган тавба барча ишлари ва сўзларини тўғри қилар. Оз қилган амали — кўп, оз умри кўп умрли кимса каби фойдали бўлур. Баҳорда ёғин кўп бўлса, йил ҳам мўл бўлиб барака ортгани каби, йигитликдаги тавбанинг хислати кўпдир.

Кўзидин ёш агар қўрқиб тўкар ёш,
Дурри раҳмат бўлур ҳар ёшига чош.

Дейилмоқчики, йигит (ёки қиз) Аллоҳ таолонинг ғазабига учраб қолишдан қўрқиб йиғласа, Аллоҳ таоло у ёш одамнинг тўккан кўз ёшининг ҳар томчисини раҳмат инжуси айлаб, савобини кўп қилур.

Мабодо тавба қилмасдин бурунроғ
Ажал келса, кетарсан тавбасиз доғ.

Маъноси: тавба қилмасингдан бурун тасодифан ажал келса, тавбасиз доғда кетарсан. Тавбани илгарироқ қилмаганингдан ўкинарсан.

Таажжуб мундин ўтмас жар лабинда
Бани Одам ҳануз ўз матлабинда.

«Не ажабки, — дейилмоқчи,— Одам болалари ўлимдан қўрқмаслар. Тавба қилмайин ҳануз нафслари ҳавосида бўлиб, нафсларини қондириш талабида юрмоқдалар».

Надур тавба демак, ёнмоқ гуноҳдин,
Тузук йўлға югурмак ўзга роҳдин.

Дейилмоқчики, «Тавба нима ўзи?» —деганга жавоб: гуноҳлардан қайтмоқ. тўғри йўллар сари югурмоқ, бузуқ йўллардан безмоқдир.

Худо даргоҳида чун айладинг аҳд
Ани синдирмағил, нафс айласа, жаҳд.

Ҳазрати шайх Абдуллоҳ ибни Муборак (қ.с.а.) бир қизга ошиқ эдилар. Қишнинг совуқ бир кечасида маъшуқасининг ҳовлиси девори остида турар, маъшуқа ҳам девор устига чиқиб олган эди. Бир-бирларига термилиб туравердилар. Муаззин бомдод намозига азон айтар экан, ул зот «хуфтон намози бўлса керак», деб ўйладилар. Кун ёриша бошлаганида билдиларки, ишққа ғарқ бўлиб қолган эканлар. Маъшуқа айтдики:

— Э Муборак ўғли! Уялмайсанмики, бутун кеча тонгга қадар нафсинг учун оёқда тик турдинг. Агар имомга эргашсанг, имом намозда узунроқ сура ўқиса, сенга малол келар эди.

Ул шайх бу маломат сўзларини эшитдилар-у, ичларига ўт тушди. Дарҳол тавба қилдилар. Илм ва Қуръон билан машғул бўлдилар. Оқибат шу мартабага етишдиларки, бир куни илон оналари наргиз шодасини оғзида тутиб, ул зотнинг пашшаларини қўраётганини кўрдилар.

Бир тўда йигит Дажла дарёси қирғоғида шароб ичиб, фасод ишларни қилиб ўтиришган эди. Ҳазрати шайх Маъруфи Кархи (қ.с.) йўллари буларга дуч келди. Йигитлар: «Ё шайх! Бизларни дуойи бад қилгин, шу сувга чўкиб кетайлик, токи бизнинг бу лаънати ишимиз халққа етмасин!» —дедилар. Шайх ҳазратлари қўлларини кўтариб: «Илоҳи! Бу йигитларга дунёда хуш ҳаёт берганинг каби охиратда ҳам хуш ҳаёт ато қилгин!» деб дуо қилдилар. Йигитлар: «Бу дуонинг маъносини англай олмадик?» — дейишди. Шайх ҳазратлари: «Ҳақ таоло сизларга ул дунёда ҳаёт бермоқни истаса, тавба насиб қилур», дедилар. Йигитлар бу сўзни эшитиб, ичкиликларини тўкдилар, чолғуларини синдирдилар, тавба қилдилар. Ул жаҳонда ҳам хушҳол тирикликка эришдилар.

Албатта, гуноҳига тавба қилган киши ҳақиқий ҳаёт топади. Лекин, Ғаззолий ҳазратлари таъкид этганларидай, «Эртага тавба қиламан,

солиҳ амаллар қилишни бошлайман», десанг, ўлимнинг сен кутгандан аввалроқ келишин унутма. Эртага тавба қилишни бугун тавба қилишдан осонроқ, деб ўйлаётган бўлсанг, демак, сен хато йўлда экансан».

Бир аёл келиб зино қилганини, қорнида бола борлигини айтганда Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳукм ҳам, жазо ҳам бола туғилгач амалга ошажагини айтиб, аёлга яхшилик билан муомалада бўлиб, қараб туришни тайинладилар. Бола туғилиб, муддат етгач, у хотин тошбўрон қилиб ўлдирилди. Жанозани Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ўзлари ўқидилар. Бундан саҳобаи киромлар ажабланишганда дедиларки: «Бу аёл шунда тавба қилдики, унинг оғирлигини Мадинадаги етмиш саҳоба ҳам кўтара олмайди».

Ҳазрати Шужоъ Кирмонийнинг бир ўғиллари кўксида яшил билан «Аллоҳ» деган ёзув бор эди. Бу ўғил улғайиб, завқ-шафо билан машғул бўлди. У шароб ичар, соз ҳам чалар эди. Ёқимли овози бор эди. Бир куни Хароботдан чиқди, соз чалиб бораётган эди, бир киши унга: «Тавба вақти келмадими?» —деди. Иноятн илоҳий етиб, шу сўзнинг таъсири билан тавба қилди. Созини синдирди. Гусл қилиб, бир уйнинг ичига кириб олиб, қирқ кун ташқарига чиқмай ибодат қилди. Емади, ичмади, ухламади. Қирқ кундан кейин чиллахонадан чиқди. Шунда оталари айтдиларки: «Қирқ йил ичида менда не ҳосил бўлган эса, қирқ кун ичида сенда ҳам ҳосил бўлди». Ҳа, инсоннинг бадани сув билан, қалби тавба билан ювилиб, покланади. Чин дилдан тавба қилганларнинг гуноҳлари мағфират этилади. Киши тавбани тили билан қилганидек, қалби билан ҳам тасдиқ этмоғи шарт. Қалб тасдиғи бўлмаган тавба оғиз тавбасидир. Унинг эса амалга таъсири йўқдир. «Ул (Аллоҳ) бандаларидан тавба-тазарру қабул қилгувчи, ёмонликларни афв этгувчи ва қиладиган ишингизни билгувчи зотдир» (Шўро сурасидан).

Ҳа, шундай! Бировнинг тавбага келиши учун биргина танбеҳ кифоя. Бировнинг эса... Бировлар ҳамма вақтларини тириклик ҳавасларию кулмагу ўйнамоқ завқи билан ўтказадилар. Ҳа, адашмадингиз, баъзан «Худодан қўрқаман», деб, тавба ҳам қилиб қўядилар. Аммо бу тавбаларида қатъийлик бўлмайди. Эрта билан тавба қиладилару пешин пайти уни бузиб, аввалги хатоликларига қайтадилар. Масжид имомининг қайта-қайта6 «Жума намозига келганлар гуноҳлардан қутулиб, онадан қайта туғилгандай покланиб кетадилар», деган гапини маҳкам ушлаб олиб, фақат жума намозини ўқийдиган «жумавойлар» ҳам анчагина эканини яна таъкидлаш ортиқчадир. Бундай биродарларимизга ҳазрати шайх Ибни Ато (қ.с.) айтган: «Ёмонликларнинг яхшироғи улдурки, унинг ортидан тавба келгай», деган ҳикматни эслатамиз. Яна билиш жоизки, тавба дарахтини пушаймонлик суви билан суғормоқлик керак. Ҳазрати шайх Абу Бакр Каттоний (қ.с.) тавбанинг шартларини баён қилганлар: ўтган ёзиқ гуноҳларига тавба қилмоқ; ният — кўнглига туккайки: «Агар мени ўлдирсалар ҳам, бир дам бу ишни қилмайман», деб; намозининг қазоларини ўқимоқ; солиҳлар билан суҳбат айламоқ; фосиқлардан имкон қадар нари кетмоқ.

Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қилдилар:

Бир аёл ёнимга келиб:

— Мен зино қилдим, ҳам зинодан туғилган болани ўлдирдим. Энди шу гуноҳларимдан тавба қилсам бўладими? — деб сўради.

— Сен учун тавба йўқ! — дедим мен аёлга.— Аллоҳ таоло кўзингни кўр қилсин! Ҳеч бир қулайлик бермасин.

Шундан сўнг аёл йиғлаб, тиззаларига уриб чиқиб кетди. Эртаси куни бомдод намозини ўқиб бўлгач, бу воқеани айтган эдим, жаноби Пайғамбаримиз алайҳиссалом марҳамат қилдилар:

— Сен у аёлга нақадар ёмон жавоб берибсан. «Улар Аллоҳ билан бирга бошқа бирон илоҳга илтижо қилмаслар ва Аллоҳ (ўлдиришни ҳаром қилган) бирон жонни ноҳақ ўлдирмаслар ҳамда зино қилмаслар. Ким мана шу гуноҳлардан биронтасини қилса, уқубатга дучор бўлур. Қиёмат Кунида унинг учун азоб бир неча баробар қилинур ва жойда хорланган ҳолида мангу қолур. Магар ким тавба қилса ва иймон келтириб, **яхши амаллар қилса**, бас, Аллоҳ ана ўшаларнинг ёмонлик — гуноҳларини яхшилик — савобларга айлантириб қўюр. Аллоҳ мағфиратли, меҳрибон Зотдир» (Фурқон сурасидан).

Шундан сўнг дарҳол ўша аёлни чақиртириб, унга бу оятларни ўқиб бердим. Аёл севинганидан ўша заҳоти сажда қилди ва деди:

— Менга қутулиш эшигин очган Аллоҳ таолога беадад ҳамду санолар бўлсин!

Бу ривоятдан хато маъно уқмаслик керак. Яъни «Тавба қилсам Аллоҳ таоло кечирар экан, аввал би-ир мазза қилиб олайин» дейилса, нодонлик бўлади. Тавбада ўтган ишлар учун астойдил қайғуриш керак. «Илгарилари мана шунақа мазза ишлар бўларди» деб кўнгил кетса, ўша «мазали кунлар» армон билан эсланса, тавба бўлмайди. Чунки кўнгил бузуқ нафсдан ҳали узилмаган бўладики, яна гуноҳлар ботқоғига қайтиш хавфи сақланиб қолади.

Абу Фарво исмли бир одам келиб, Набий муҳтарамдан (с.а.в.) сўради:

— Бошдан-оёқ гуноҳга ботган, қилмаган номаъқулчилиги қолмаган бир кимса тавба қилса бўладими?

Расули акрам (с.а.в.) ундан: «Мусулмон бўлганмисан?» деб сўради. «Ҳа», деб жавоб берди.

— Ундай бўлса, ёмонликларни ташлагин-да, **ҳамиша яхшилик қил**. Аллоҳ таоло сенинг аввал қилган гуноҳларингни яхшиликка айлантиради, — дедилар Расулиллоҳ (с.а.в.).

— Барча хиёнату сохтакорликларни ҳамми?

— Ҳа, — деб тасдиқладилар жаноби Пайғамбаримиз (с.а.в.).

«Ҳалок бўлмаслик учун қўлида имкон бўла туриб, ҳалок бўлган кишига ҳайронман», — дедилар ҳазрати Али (р.а.в.). «У қандай имкон?» деб сўрадилар. Жавоб бердилар: «Истиғфордир».

Бир одам Бароаъ ибн Моликдан сўради:

— Э Абу Амора! Аллоҳ таоло Қуръони каримда: «Ўз қўлларингиз ила ўзларингизни ҳалокатга ташламангиз» (Бақара сурасидан) дейилган. Бу таҳлика кишининг душман билан тўқнашиб, шаҳид бўлгунича жанг қилишми?

— Йўқ, — дедилар. — Бу таҳлика эмас, таҳлика кишининг бир гуноҳ иш қилгач: «Энди Аллоҳ таоло мени кечирмайди», деб ноумид бўлмоғидир.

Ҳазрати Умар (р.а.) дедилар: Гуноҳларига пушаймон қиладиганлар билан дўст бўлинг. Зеро уларнинг қалби ҳар нарсадан латифдир».

Ривоят қилурларки, Исо алайҳиссалом қавмлари билан истисқо учун чиқдилар. Уларга ҳам ёмғир берилмаганда Исо алайҳиссалом ҳаворийларга қараб: «Ким гуноҳ қилган бўлса, қайтсин», дедилар. Барчалари қайтиб кетишди. Кенг далада Исо алайҳиссалом билан фақат бир киши қолди. Исо алайҳиссалом ундан: «Сен ҳеч гуноҳ қилмаганмисан?» деб сўрадилар. У: «Аллоҳга қасамки, бирор гуноҳ қилганимни билмайман. Бироқ бир куни ибодат қилиб турганимда олдимдан бир аёл ўтиб қолди. Унга кўзларим билан қарадим. У аёл ўтиб кетгач, бармоғимни кўзимга тиқиб ўйиб олдим-да аёлнинг изидан улоқтирдим», — деди. Шунда Исо алайҳиссалом: «Сен дуо қилгин, мен сенга «омин» деб тураман», дедилар. У дуо қилган ҳам эдики, осмон булутларга тўлиб кетди. Сўнг ёмғир ёғди...

Аллоҳнинг расули Муҳаммад алайҳиссалом дедилар: «Аллоҳ таоло бандасининг тавбасига сизлардан бир киши чўлда туясини йўқотиб, кейин топиб олганида севинганидан ҳам кўпроқ севинади». Яна дедилар: «Мўмин гуноҳига тавба қилгувчидир. Бахтли киши шундай кишики, тавба қилиб, афсус-надомат чекиб, вафот этади».

Мўмин киши содир қилган ҳар бир хатосига дарҳол афсус чекиб, пушаймон бўлиб, покизаланиб, тавба қилгувчидир. Хатоларнинг кўплиги доимий тавба натижасида гуноҳларнинг тўкилишига тўсқин бўла олмайди. Маъсиятлар туфайли содир бўлган яраларни йиртилган либосни тикқандек дарҳол тавбаси билан тузатиб қўяди. Ямоқсиз, йиртиқсиз, тоза ва дазмолланган либос албатта гўзал. Аммо кийимлар баъзи сабаблар туфайли йиртилади ёки чокидан сўкилади. «Йиртилди, сўкилди», деб либосни дарров ташлаб юбормаймиз, иложи борчи таъмирлаймиз. Керак бўлса, ямоқ соламиз ёки тикувчига берамиз. Шунга ўхшаб, гуноҳлар, хато ва камчиликлар ҳам тавбаю тазаррулар билан бартараф этилади.

Инсоннинг қилган ишларини юзига солмоқ тўғри эмаслиги, аввалги суҳбатларимизда айтилди. Комил зотлар бундай кишиларни умидсизликка туширмайдилар, бахту саодат даражаларидан маҳрум этмайдилар. Шунинг учун бахтли киши тавба қилиб, надомат чекиб, вафот этган инсондир, дейилмоқда. Ҳақ субҳанаҳу ва таоло бизларни ҳам ҳақиқий тавба ва надомат билан, зикру тасбеҳ, қироати Қуръон, намозу ниёз, иймон ва Ислом бирла охиратга риҳлат этгувчи бандалардан қилсин.

Бир инсон қанчалик кирланса ҳам, кирлиги туфайли инсон қаторидан чиқиб қолмайди. Уни кир-чир инсон, дейишади холос. Аммо, қачонки ҳаммомда яхшилаб ювиниб, таранса, покиза либослар кийса, эски ҳолатига қайтади ва чиройли бир инсон бўлади. Куфр иш қилмаган бўлса, ҳалолни ҳаром, ҳаромни ҳалол демаган бўлса, мўмин киши гуноҳлари туфайли дарҳол кофир бўлиб қолмайди. Ҳатто куфрдан қайтиб, тавба қилса, аҳли жаннат ҳам бўлиши мумкин. Шу сабабдан бировга ёмон кўз билан қарамаслик керак. Инсон ўзининг қай бир ҳолда жон беришини билолмайди. Оқибати номаълум. Шунинг учун барчага яхши кўз билан қарамоқлик лозим.

Муножот ҳам, тавба ҳам ҳар кишининг ўз онги, қалбидаги ишқ олови даражасида бўлади. «Сен бундай дея тавба қил», демоқ ноўриндир. Лекин айрим кишиларнинг тавбаларидан ўрнак олиш мумкин, деб

ўйлаймиз. «Лисонут-тайр»да ўз камчиликларидан шарманда бўлиб, бу уятдан боши тубанлик тупроғига эгилганлиги юзасидан барча ҳожатларни раво этувчи Зотга муножот мавжудки, ибрат сифатида ўрганиб чиқса фойдадан холи бўлмас.

«Ё Раббий! Ўз ҳолимга ниҳоятда ҳайронман, ўта гуноҳкор ва масту паришон ҳолга тушган бир кимсаман! Чунки ҳаддан ташқари баланд нафсим туфайли кибру ҳавога мағлуб бўлдим, тўғриликни номақбул билиб, покликдан узоқлашдим. Жонимга исён майидан мастлик пайдо бўлди. кўнглим фисқ аҳлига ҳамдамлик қилди. Шум нафсим бошимга ҳар хил ҳавойи кайфиятлар солди, шайтон галалари ҳар ёндан менга ҳужум бошладилар. Бу тўдадан мен воқиф бўлгунимга қадар, улар кўнглим мамлакатини остин-устун қилиб юборишмоқда.

Бир зулм қилувчи кўзимга чиройли кўриниб, ўзимни унга ошиқ, уни эса ўзимга маҳбуба деган эдим. Бу ёмон феълли маъшуқадан менга ҳар хил ситамлар етарди. У кўзимга кўрингач, ҳатто оҳ уриб, ўзимдан кетиб қолган пайтларим ҳам бўлар эди... Уни ҳаётимнинг мақсади деб билардим, ундан бошқа кўнглимга келмас эди. Ундан айриликда юрган чоғларимда бошқа ҳамма нарсалар ёдимдан кўтариларди...

Аллоҳ, Аллоҳ! Ўзимнинг бундай бандлигимни эсласам, шармисорлик ўлдиради. Жаҳлда шунчалик юзқароликка йўл қўйдимки, булар кўзимга оламни қаро қилиб кўрсатмоқда.

Ҳеч нарсага эҳтиёжи йўқ Тангри! Умримда бирон-бир ракаат намозни ўтинчсиз қилмадим. Ҳаргиз керакли тош бўлмаса, тупроққа бош қўймадим. Ўзимни карам соҳиби кўрмагунимча гадога бирон-бир дирҳам тутқазмадим. Донолик билан эмас, балки қўлимда юз доналик тасбеҳ ушламагунимча номингни тилга олмадим. Бирор ишни ўз фойдамни кўзламай қилмадим. Ўзимни мунофиқликдан холи деб билмадим. Шу сабабли мен каби инсон, инсонгина эмас, деву шайтон ҳам бўлмасин! Ўзимнинг бу янглиғ феъл-атворимдан жуда хижолатдаман, булар учун ҳар доим кўнглум тушкунликка тушади, дилим мудом ғаш. Бу хил хижолатликлардан мен учун ҳаёт йўқ, чунки ҳар дам уят ўлдириб ташлаяпти.

Бу иллатларки, айтиб ўтдим, ўзим уларнинг ҳеч бир иложини қила олмаяпман. Шунчалик мусибатга дучор бўлганманки, агар Сендан қазо етса, кейин нима бўлишини билмайман. Гарчи бу дардлар мен учун давосиз бўлса-да, лекин уларнинг дармони Сенга осондир. Дардимга дармон иноят қилгин, комил тавбага эришмоқ йўлини кўрсат. Фазл ва эҳсонингга мени сазовор қил ва золим нафсдан мени халос эт! Жонимга шавқинг шуъласини мавжуд қил, ундан ўзга ҳамма нарсани кўнглимдан чиқариб ташла!

Гарчи руҳ бадан ичра тутқун бўлса ҳам, уни мушоҳада этиладиган кун қўйиб юбор. Токи бу қуш сафарга мойил бўлиб, асл гулшан томон парвоз қила олсин. Чунки қуш (бу ўринда инсон жони назарда тутиляпти) учмоқ (бу сўз ўйинида жаннат назарда тутиляпти) сари интилгани, тупроқ (тупроқдан ясалган инсон маъносида келяпти) эса тупроққа қўшилгани маъқул.

Қилган ишларим ҳақида сўроқ қилиб, хитоб этган чоғингда Сен берган саволларга жавоб топа олмай қолсам, мени ҳазин аҳволга қўймай,

тезда ўшани қошимга еткулгилки, уни Сен гуноҳкорларнинг ҳимоячиси (шафиъул-музнабин) деб атагансан...»

Мазкурни тавба дуоси ўрнида кўриб, биз ҳам дуога қўл очайлик:

— Ё Аллоҳ! Бизлар Сенинг розилигингга етишмоқни истаб, баҳоли қудрат ибодат қиляпмиз, бизларни комил равишда ибодат қилаётган солиҳ бандаларингдан қил. Биз Қиёматдаги азобларга ишонамиз ва қўрқамиз. Шайтон васвасасига дош беролмай, ғазабингга дуч келувчилар қаторига тушиб қолишимиздан бизларни Ўзинг асра. Бизларни тавбасида собит турувчилардан қил. «Аллоҳ Ўзи хоҳлагаан кишиларнинг тавбаларини қабул қилур» (Тавба сурасидан) ояти каримасига мувофиқ, бизларни тавбаларини қабул қилганинг бандаларингдан қил.

Ё Аллоҳ! Бизлар Сенга тавба қилиб, гуноҳларимизни мағфират этишингни сўраймиз.

Ё Аллоҳ! Бизларни хор этмагин, албатта, Ўзинг қалбларни билгувчи Зотсан! Омийн, ё Раб ал-оламийн!

ШУКРОНА

Ногаҳон ғам келса сенга, ўзни тут, бўлма тажанг,
Шукр қилғил, токи баттарроғига бўлма дучор.
Сен ишонгил, ғам ема, сабр айла, э дил оқибат,
Шомдан тонг, кечадан кундуз келур, қишдан баҳор...

(Ҳофиз Шерозий)

Суқрот ҳаким: «Неъмат ва давлатингиз бор пайтда шукр бажо келтириб, бошингизга қийинчилик тушган вақтда сабрни ўзингизга йўлдош қилинг. Сабр ҳар бир енгилликнинг очқичи бўлиб, неъматга шукр қилиш давлат ва осойишталикнинг қўпайишига сабаб бўлади», деганлар. Одам Ато жон кириши билан аксириб, «Алҳамдулиллаҳ!» деганлар. Шукр айтиш бизга Одам алайҳиссаломдан мерос.

Азизлар, ношукрлик хорликни келтириб чиқаришини биласизми? «Йўқ нарсага қайғурмайдиган эмас, борига шукр қилувчи — доно-дир», деган мақолни-чи? Ҳа, баракалла, биласиз. Кўпчилик билади бу ҳикматларни. Аммо, не ажабки, билатуриб ношукрлик қилаверамиз. Халқимизда яна «Еб туриб маърайди-я!» деган ҳикмат ҳам бор. Кузатган бўлсангиз керак, тўкин дастурхон атрофида ўтириб, уч-тўрт хил таомларни тўйиб еб олиб, тирикчиликнинг қийинлашиб кетаётгани борасида нолий бошлайдилар. Бировда ўн-ўн беш, бошқада эллик-олтмиш сидра кийим-бош бор. Лекин униси ҳам, буниси ҳам қийинчиликдан нолийди. Бири кўйлагининг элликтага етмаганидан, бошқаси шимининг юзтага етмаганидан афсусда юрибди. Тўғрими?

Чойхонадаги ош устидами, бешик тўйидами ё бошқа йиғиндами нолишлар бошлангудай бўлса, имкон топиб, уларга мана бу қудсий ҳадисни эслатиб қўйсак савобга қолардик: «Э Одам фарзанди! Мен яратган неъматларни еб-еб тишларинг малолланиб чарчаб кетади-ю, лекин шикоятдан тилинг ҳеч чарчамайди».

Ношукрларнинг тили чарчаганини тарих ҳали учраттани йўқ. Тили чарчамайдиганлар қаторига тушиб қолишимиздан бизларни Худонинг ўзи асрасин!

Агар издиҳомда юқоридаги қудсий ҳадисни айтганингизда давра аҳли эътиборсиз бўлса, бу иккиси билан қувватлантиринг, шояд таъсирлансалар: «Э Одам фарзанди! Албатта, сен Мени ёд этиб ва неъматларимга шукр қилиб юрсанг, Мен эҳсонимни яна зиёда қилавераман. Агар Мени ёд этмай, эсдан чиқарсанг ва неъматларимга шукр қилмай, куфр қилсанг, бериб турган инъом ва эҳсонимни ҳам тўсиб қўяман». «Э Одам боласи! Агар биронтангиз уч кун еб-ичиб ҳам Менга шукр қилмаса, у Менинг неъматимни оёқости қилди ҳисоб. Агар молидан закотни бермаса, у Менинг китобимни арзимас нарса деб билган кабидир».

Ҳазрати Сўфи Оллоҳёрдан бизга бу борада бир ўгит бор:

Кишиким, розилиқ томинда бўлса,
Қилур шукр аждаҳо коминда бўлса.

Демоқчиларки, Аллоҳ таолонинг ризолигини истамоқ завқида бўлса, аждаҳо комида туриб ҳам Тангри таолога шукр айтади, ҳамиша розилигини сўрайди (биринчи сатрдаги «том» сўзи бу ўринда «завқ» ёки «ишқ» маъносида қўлланилган).

Билиб-билмай ношукрлик қилувчиларнинг хонадонига кўз ташласак, камида бир ҳафталик емак-ичмак ғамлаб қўйилганига гувоҳ бўламиз. Автомобиль, турфа гиламлар, биллур қандиллар, ишлатилмаса-да, жавонга териб қўйилган ажиб идишлар... Шундай хонадондан шукр ўрнига норизолик гаплари учиб туради:

— Фалон нарсани Хитойдан ҳам топа олишмабди.

— Фалон нарсанинг нархи ошиб кетибди...

— Тўйимга фалончи ашулачи келишини ният қилувдим, умидим ушалмади...

Аслида: Хитойда ҳам топилмаган ўша нарсасиз ҳам бахтли ҳаёт кечириш мумкин. Нархи ошган бўлса, ўз чўнтагига тушаётган даромади ҳам ошган-ку? Фалончи ашулачи келмаса ҳам тўйи ўтди-ку? Турли сабаблар билан тўйга етишолмай юрганлар озми?

Кеча бойиб гердайган, бугун бойлиги қўлдан кетиб нола қилиб юрганлар ўйлаб кўрсинлар: бойлик берилганда қанча шукр қилишди экан? Шукр қилдилармикин ё «бугун минг доллар фойда қилибман, ҳолбуки икки минг доллар фойда олсам ҳам бўларди», деб ачинганмикинлар? Ношукрлик — ёшларга тез юқадиган хасталик. Уларга ҳар бир нарса камдай туюлаверади. Қизлар, келинлар бу борада анча пешқадамлар. Улар кўнгилларини ҳавасга бутунлай бўшатиб бериб, шукроналикка жой қолдирмайдилар. Оқибатда ўз кўнгилларини ўзлари синдириб, азобланиб юрадилар.

Мол-мулк ва бойликлар ҳақидаги оятлар нозил бўлганда, ҳазрати Умар (р.а.) Набий муҳтарамдан (с.а.в.) сўрадилар:

— Қандай турдаги нарсани мол қилай?

Аллоҳнинг расули (с.а.в.) марҳамат қилдилар:

— Сизлардан ҳар бирингиз Аллоҳ таолони зикр этувчи тилни ва унга шукр қилувчи қалбни мол қилингиз!

Ана! Уйимиздаги қўша-қўша гиламу биллур қандиллар эмас, тилла, олмос, жавҳар безаклар эмас, зикр қилувчи тил ва шукр қилувчи қалб инсоннинг асосий бойлиги экан. Тилла, биллурлар омонат бойлик. Кишига вафо қилмайдиган бойлик. Ҳатто... дўзахга етаклаши мумкин бўлган бойлик. Зикр ва шукр билан банд бўлган тил ва қалб бойлиги садоқатлидир, омонат эмасдир, жаннат дарвозасининг калитидир. Бу калитни олишга интилмаслик ақлсизлик эмасми?

Машаққатли ҳаёт кечириб, азоблар чеккан, сўнг Исломни қабул қилиб ҳузур ва осойишталикка эришган Ҳанса Хотун Қадисия жангида тўрт ўғлининг шаҳид бўлганини эшитиб, буюк бир иймон кучини намоён қилган: «Исломнинг бир зафари учун тўрт ўғлим фидо бўлсин!» деб бирданига тўрт шаҳиднинг онаси бўлгани учун Аллоҳ таолога шукр қилган.

Инсон ҳамма орзусига етолмайди. Шунинг учун ўзига қараганда бечораҳолроқ бўлганларни кўриб, ўз аҳволига шукр қилиши ақллилик аломатидир.

Бу хусусда бундай ривоят бор: бир одам йўлда пиёда кетар экан, аҳволига ачиниб, ўз-ўзига:

— Бу ерда, бу саҳрои биёбонда мендан ожизроқ, бечорароқ, паришонроқ яна ким бор? — деб йиғлади.

Шу яқиндан ўтиб бораётган, устига оғир юк ортилган эшак унинг нолаю фиғонини эшитиб деди:

— Эй ақлсиз одам! Нега ҳолингдан бундай шикоят қиласан? Аллоҳга шукр айтиб йўлингда кетавер. Эшакка минмагансан, аммо мен каби юк остида эмассан-ку? Ҳолингга шукр қилсанг-чи!

Ҳа, эшакнинг тили йўқ. Бўлганда эди, кўп ҳолларда, кўп кишиларга шундай хитоб қилиши аниқ эди. Худо унга тил берса-ку, айтар, лекин ношукр одам эшитиб, амал қилармикин? Масала шунда!

Шарафли ҳадисда айтилдики: «Ҳаёти дунёдалик пайтида роҳат ва фароғатда яшаган кимса Қиёмат куни дўзахга ҳукм қилингач, у дўзах оташида бир чўмилтирилади-да, кейин: «Э Одам боласи, ҳаётингда бир роҳат-фароғат кўрдингми?» деб сўралади. У эса: «Аллоҳга қасамки, йўқ, кўрмадим, э Раб!» — дейди. Ҳаёти дунёдалик пайтида камбағаллик ва мусибатда яшаган, жаннатга ҳукм қилинган кишини олиб келиб, жаннатга бир чўмдирилади-да, кейин: «Э Одам боласи, ҳаётингда бирон қийинчилик кўрдингми?» деб сўралади. У эса: «Аллоҳга қасамки, кўрмадим, менинг ҳаётимда бирон қийинчилик бўлмаган», деб айтади.

Ҳар биримиз ўша жаннатмакон каби шукроналикда юрсак қандай гўзал! Баъзан бошимиз оғрийди, аҳвол сўраганларга жавобан «Худога шукр, яхшиман», дейиш ўрнига нолишни бошлаймиз. Албатта, тан азоби оғир. Бир киши йиқилиб қўлини синдирди. Азобдан дунё кўзига тор бўлиб кетади. Лекин қўшнисининг неча вақтдан бери қўл-оёғи ишламай, шол бўлиб ётганини ўша онда эслармикин? Эсласа, шубҳасизки, бу азобига ҳам шукрлар қилган бўларди.

Албатта, шукр қилувчилар кўп. Бироқ, бирон дардга йўлиққанида «Э Худо қайси гуноҳларим эвазига мени бу касалга йўлиқтирдинг?» деган нолаю фиғон билан ҳақ талашадиганлар ҳам учраб туради. Аллоҳ таоло ҳадиси қудсийда айтади: «Э бандаларим, Мен бир мўмин бандамни би-

рон касалликка йўлиқтириб имтиҳон қилсам ва у зиёратга келганларга Менинг бу мубтало этганимдан шикоят қилмаса, Мен у бандамни асирлар қаторидан халос этаман». «Асирлар» дейилганда икки маънони — «жаҳаннам асирлари»ни ҳамда касалликка асир бўлганларни англаш мумкин. Яъни: хасталикка сабр ва шукр қилганлар Қиёматда жаҳаннам азобидан озод этиладилар, бу дунёдаги заҳматлари эвазига жаннат роҳатига эришадилар. Унга қадар эса, дард асирлигидан холи бўладилар. Англадингизми? Шукрнинг мукофоти ана шундай юқоридир.

Ривоят: Робиъа ул-Адавиййа (Раҳматуллоҳи алайҳо) бир кишини кўрдилар. Бошига дурра боғлаган эди.

— Нечун боғладинг? — деб сўрадилар.

— Бошим оғрийдир, — деди ул.

— Неча ёшдасан? — деб сўрадилар.

— Ўттиз ёшдаман, — деб жавоб қайтарди.

— Ўттиз йилдирки, соғликда бошингга ҳеч шукр дуррасини боғладингми? Бир неча кун касал бўлиб, бошингга шикоят дуррасини боғлабсан?

Сўфён айтадилар: «Бир куни Робиъанинг олдига бордим. Кўрдимки, меҳробга кирган, намозга машғул. Мен ҳам бир бурчакда намоз билан машғул бўлдим. Тонг отгач, мен: «Э Робиъа! Кел, шукр этайликки, Ҳақ таоло бизга бу тавфиқни берди, тонгга қадар намоз ўқидик», дедим. Робиъа дедики: «Бугун рўза тутайлик, шукримиз шу бўлсин».

Агар дунёга илмий нуқтаи назардан қарасак, яъни барча нарсанинг нисбий эканини инобатга олсак, ношукрлик қилмаган бўлардик. Бу ҳақда қудсий ҳадис: «Э Одам фарзанди! Ҳамиша овқатланишга ўтирганингда қорни оч бечоралар ҳам эсингда бўлсин. Шунда Аллоҳнинг берган неъматларига шукр қилишинг осонроқ бўлади». Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «Мол-дунё борасида сиздан устунроқ одамни кўрганингизда ўзингиздан қуйироқда бўлганга ҳам назар солинг».

Азизлар, сиз шундай қила оласизми? Ардоқли аёлларимиз, сизлар овсинингиз бармоғида олмос кўзли тилла узукни кўриб, ҳавасдан ёки ҳасаддан юрагингиз ёнган онда тилла безакларсиз ҳам бахтли яшаётган қиз-жувонларнинг саодатли чеҳраси кўз олдингизга келадими?

Дунё қайғуси ўй-хаёлини қамраган чоғда киши ўзидан ҳам ҳоли харобларни эслаб шукр қилиши керак. Ўз ҳолига шукр қилувчининг қалбида иймон нури порлайди. Инсон бу нур билан ҳузурга эришади. Неъматни билган — шукр қилувчи, билмаган — куфр қилувчи бўлади. Имом Ғаззолий ҳазратлари бу масалани тадқиқ этиб, янада чуқурлаштириб: «Аллоҳ таоло берган неъматларни Унинг йўлида сарфлаш шукр, Аллоҳ таоло севмаган ерга сарфлаш эса куфрони неъматдир», деганлар. Ҳазрати шайхул машойих Жунайд Бағдодий (қ.с.а.) дедиларки: «Шукр улдирки, жаноби Ҳақнинг берган неъмати билан Унга осий бўлмагайсан. Ва Унинг неъматини маъсиятга (гуноҳ ишларга) сармоя қилмагайсан».

Буни қандай тушуниш керак? Аллоҳ таоло сизга ақл неъматини, шунга кўра илм неъматини берди. Сиз ақлни илм олишга сарф этмадингиз, демак, шукр эмас, куфрони неъмат қилдингиз. Дейлик, ақл неъматига шукр қилиб, илм эгалладингиз. Лекин илмни керакли йўлга

сарф этмадингиз. Кимёгарлик илмини эгаллаганингиз ҳолда бозорда сақич сотиб ўтирибсиз.

Ровийларнинг айтишича, пайғамбарлардан бири кичик бир тош кўрадилар. Кичкинагина тошдан мўл сув тошиб чиқаётган эди. Пайғамбар ажабланган онларида Аллоҳ таоло тошчани гапиртиради:

— Мен Аллоҳнинг «одамлар ва тошлар ўтин бўладиган, кофирлар учун тайёрлаб қўйилган дўзахдан қўрқинг» (Бақара сурасидан) оятини эшитгандан бери Аллоҳнинг марҳаматидан ажраб қолишдан қўрқиб йиғлайман.

Пайғамбар бу тошчани дўзахдан қутқариш учун Аллоҳ таолога ёлборди. Аллоҳ таоло дуонинг мустажоб бўлгани, тошча дўзахдан халос этилганини билдирди. Лекин бир муддатдан кейин Пайғамбар шу ердан ўтаётганларида ўша тошчанинг яна йиғлаётганини кўрдилар ва «энди нима учун йиғлаяпсан?» деб сўрадилар. Тош жавоб берди:

— Олдингиси қўрқув кўзёшлари эди. Бу эса, севинч ва шукр кўзёшларидир.

Инсоннинг қалби тош сингаридир. Ҳатто баъзан тошданда қаттиқ ва маъюсдир. Бу маъюсликни фақат тақво, шукр ва севинч кўзёшлари кеткиза олади. Шукр гўзал ахлоқларнинг бири ҳисобланади. Ғаззолий ҳазратлари айтганлар: «чакмон инсонга қанчалик ёқимли бўлса, ҳамд — шукр ҳам Аллоҳ таолога шунчалик ёқимлидир». Аллоҳ таоло Айюбга (алайҳиссалом) ваҳий йўли билан: «Мен комил бандаларимдан комиллиги эвазига фақат шукр олишга рози бўлдим», деб билдирган. «...ва агар Аллоҳга ибодат этгувчи бўлсангизлар, У Зотнинг неъматларига шукр қилинглар» (Наҳл сурасидан). Шарафли ҳадисда дейилдики: «Қиёмат Куни «Ҳар қандай ҳолда Аллоҳга шукр қилганлар оёққа турсин!» —деган амр ўқилади, шунда бир гуруҳ инсонлар ўринларидан турадилар. Улар учун бир байроқ кўтарилади ва улар жаннатга қараб кетадилар».

Ибн Масъуд (р.а.) бундай дедилар:

— Шукр — иймоннинг ярми. Билки, шукр: қалб билан; тил билан; аъзолар билан изҳор этилади.

Қалб билан шукр қилиш — қалб билан яхши нарсаларни ният қилиш ва барча жонзотлар учун қалбда яхши фикрларни жо этиш демак. Тил билан шукр қилиш — шукрини далилловчи сўз ва жумлалар билан Аллоҳ таолога ҳамд айтмоқлик (яъни, «Алҳамдулиллаҳ!»). Аъзолар билан шукр қилиш — Аллоҳ таолонинг неъматларини ибодат, итоат ва яхшилик йўлларида ишлатиш, уларни Аллоҳ таолога исён йўлида ишлатишдан тийилишдир. Масалан, гап-сўз бўлиб турган ҳар турли гуноҳ ва айб нарсаларга қарашдан кўзларни олиб қочиш ва юмиш — кўзнинг шукри ҳисобланади. Тил билан шукр қилмоқ ҳам шу доирага киради. Юқоридаги таърифга қўшимча изоҳ келтирсак, тил воситаси ила Аллоҳ таолонинг ҳукмларига розиликни ифодаламоқ тилнинг шукридир. Зотан, тилга шу вазифа юкланган. Пайғамбаримиз алайҳиссалом бир кишидан сўрадилар:

— Тонггача тунинг қандай ўтди?

У киши жавоб берди:

— Яхши ўтди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) саволни яна такрорладилар. У киши ҳам айни жа-

вобни берди. Савол учинчи марта такрорланганида, у киши хатосини англаб:

— Яхши! Алҳамдулиллаҳ! Ўзига минг қатла шукр! — деди.

Шунда Расули акрам (с.а.в.) мамнун бўлиб: «Сендан тилаган жавобим шу эди», деб марҳамат қилдилар.

«Яхши ётиб-турдингизми?» ёки «Яхши бориб-келдингизми?» деган саволларга шукр ўрнига тўмтоқ жавобларни кўп эшитамиз, шундай эмасми? Эрталаб уйқудан уйғонганимизда тирик бандалар қаторида турғизгани учун шукр қилишимиз керакми — керак! Чунки уйқусида жон таслим қилувчилар ҳам бор. Эрталаб уйғониб, ота-онамиз, фарзандларимиз билан кўришганимиз учун ҳам шукр қилишимиз керакми — албатта! Уйқуга ётишдан олдин «яхши ётиб туринг», деб хайрли тилак тилаб, тонгда яқинларининг жонсиз юзларини кўрганлар ҳам бор. Покланишимиз учун тайёр турган сув учун, дастурхонимиз устидаги бир тишлам нон учун... ҳамма-ҳаммаси учун шукр қилишимиз керак. «Шукр қилиб тановул қилгувчи — сабр қилиб рўза тутувчи янглиғдир», дедилар Аллоҳнинг расули(с.а.в.).

Лекин биз шунга ҳам эринамиз. «Яхши ётиб-турдингизми?» деган саволга ё бош ирғаб қўямиз ё эснаган ҳолда «яхши» деймиз. «Яхши»га қўшимча равишда «Худога шукр!» деб қўйиш наҳот қийин бўлса? Айрим кишилар «Яхши, раҳмат» деб ҳам қўядилар. Яъни, ҳол сўраган одамга миннатдорлик билдирадилар. Тирик ҳолда турғизган Қудрат эгасини эслашни эса унутадилар.

Баъзилар эса шукр ўрнига шикоят бошлаб юборадилар: «Ярим кечагача ухлай олмадим, тиконлар устида ағанагандай бўлдим. Юрагим ўйнаб, ўлиб қолай дедим. Икки марта дори ичдим...» Бирон ерга бориб-келган кимса эса «Худога шукр, кўп қатори мени ҳам Худо кўчадаги бало-офат, фалокатлардан асради. Уйимга эсон-омон келдим», демай, «йўлда кела-келгунча ит азобини кўрдим», деб нолишни бошлайди. Кимса узоқ шаҳарга бориб-келадими ё рўпарасидаги қўшнисиникига чиқиб келадими, фарқи йўқ, йўл фалокатидан, ҳалокатидан асрагани учун Яратганга шукр қилиши шарт. Рўпарадаги қўшниникига чиқиш учун ўн қадам йўл босиш керак. Лекин, тўртинчи қадам қўйилганда бирон шошқалоқ автомашинасини тўхтатишга улгурмаса-чи? Аллоҳ таоло сақласин!

Киши фақат ўзи эмас, ота-онаси ёки фарзандлари ёки опа-укалари кўчага чиқиб келгандан кейин ҳам уларни соғ-омон кўраётгани учун шукр қилиб қўйиши керак.

Аллоҳ таоло «Ва шукр қилгувчиларни муносиб мукофотлаймиз» (Ол-и Имрон сурасидан), деб ваъда қилган. Шайтони лаин мудом инсонларни оздириш пайидадир. Бунга қуйидаги ояти карималар шоҳид: «У айтди: «Қасамки, энди мени йўлдан оздирганинг сабабли мудом Сенинг Тўғри Йўлинг устида Одам болаларини йўлдан оздириш учун кутиб ўлтурурман» (Аъроф сурасидан). Уламолар бу нуқтадаги «тўғри йўл» калимаси «шукр йўли» маъносини англатади, деб тушунтирадилар. «Сўнгра уларга олдиларидан ва ортларидан, ўнгу сўлларидан келиб тўғри йўлдан оздирурман ва уларнинг кўпларини шукр қилаётган ҳолда топмайсан» (Аъроф сурасидан).

«Бандаларим орасида шукр қилгувчи оздир» (Сабаъ сурасидан). «Қасамки, агар берган неъматларимга шукр қилсангиз, албатта уларни янада зиёда қилурман. Энди агар куфрони неъмат қилсангизлар, албатта, азобим ҳам жуда қаттиқдир» (Иброҳим сурасидан).

Қаранг-а, азизлар, электр қувватидан фойдалансак, пулини тўлаймиз. Газнинг ёки қувурлардан оқиб келаётган сувнинг пулини тўламасак — тўхтатиб қўйишади. Ҳатто жарима ҳам солишади. Энди атрофимизга боқайлик: Қуёш нуридан баҳраманд бўламиз. Осмонни бир-икки кун булут қоплаб турса, юрагимиз сиқила бошлайди. Қуёш нурини эмиб пишган меваларни еб роҳатланамиз. Осмонда булут кўринишида минглаб чақирим йўл босиб келиб ёмғир ва қор шаклида ерга тушган ҳаёт сувларини ичиб яшаймиз, дарёларда чўмиламиз. Буларнинг ҳаммаси текин, шундайми? Ҳа, моддий жиҳатдан шундай. Лекин руҳий ва маънавий жиҳатдан қарасак, бу бебаҳо неъматларнинг ҳақини шукр билан адо этишимиз шарт. Пул тўламасак, электр симини узиб қўядиларми? Ҳа. Лекин, шукр қилмасак, Аллоҳ таоло Қуёш юзини тўсиб қўймайди. Лекин... Қиёматдаги жавобимиз қандай бўларкин? Баъзан табиатда қурғоқчилик бўлади. Ниманинг касофатига шундай бўларкин? Бандаларнинг ношукрчилиги сабаби эмасмикин?

Баён қилинган гаплар бир-икки одамга эмас, аслида ҳаммамизга тегишли. Шу боис мавзу якунида барчага қарата мурожаат қилишни маъқул кўрдим:

Азизлар, шукр қилувчи бўлайлик. Зеро, шукр қилишда қийинчилик йўқдир. Билъакс, шукр неъмат лаззатини оширади. Давомли бўлишини таъминлайди. Билайликки, шукр — қаноат, тежамкорлик, розилик, мамнуният билан, ношукрлик — ҳирс, исроф, қаноатсизлик, ҳалол-ҳаромни ажратмаслик билан бўлади.

Ёзувчиларимиздан Улуғбек Ҳамдам «Мувозанат» аталмиш асарларида кишини ўйлантирадиган ота-ўғил баҳси баёнини берганлар. Ўғил дейди:

«Қийинчилик — Худонинг бандасига юборган бир синов. Дунё эса — синов майдони, шундай экан, ношукрлик ёмон. Намоз ўқиб, Худога ёлбориш керак. Ҳадеб у йўқ, бу йўқ, эртага очарчилик бўлармиш, деб ваҳима қилиш ўрнига, борига шукр қилиб яшашни ўрганиш лозим. Нафсни қўйворса, у нима балоларга гирифтор этмайди. Пайғамбаримиз жуда фақир ҳаёт кечирганлар. Уйларида бир марта қозон қайнаган ё қайнамаган. Емишлари хурмою сув бўлган. Биз-чи? Биз энг қийин даврларда ҳам ўша хурмоча емишга қаноат қилолмаймиз. Назаримда, одамларнинг кўзи оч. У йўқ, бу йўқ, бундан буён у нарса бўлмасмиш, деган гаплар оғизларидан тушмайди. Ўзлари талвасада. Астағфируллоҳ, астағфируллоҳ...»

Ўғилнинг бу гапларига эътирозимиз йўқ, чунки унинг фикрлари ийимон булоғидан сув ичган. Лекин унга жавобан айтилган отанинг гапларига диққат қилишга, айрим фикрларини эса рад этишга тўғри келади:

«Ўғлим, сен айтаётган хокисор киши — пайғамбар — Худонинг элчиси. Энди менга ўхшаган ҳамма қатори одамнинг тақвою мискинликда унга тенг келиши ниҳоятда мушкул. Сен айтгандай, фақат намоз ўқиб, борига шукр қилиб яшаш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Бу

йўл — зоҳидларники. Бунинг ҳам яхши, маъқул томонлари бордир, албатта. Лекин бу йўлни бутун халқ қабул қилсин, дейиш — нотўғри. Ўша мусулмончилик роса гуллаб-яшнаган даврда ҳам девонаю қаландарлар мингтадан битта чиққан ё чиқмаган. Биз озми-кўпми ўриснинг тарбиясини олдик. Бу ёқда телевизор, газета-журнал деган нарсалар дунёнинг нақ чеккасидаги янгиликларни кўрсатаётган, ёзаётган бўлса... Олам ўзгариб кетган».

Бадиий адабиётда «муаллифнинг нуқтаи назари» деган тушунча бор. Асар қаҳрамонлари нима деса деяверар, лекин ёзувчининг бу фикрларга муносабати маълум бўлиши керак. «Мувозанат»даги муносабат бизга атеистларнинг қарашларини эслатгани учун ёзувчи укамиз баён этган фикрларни танқидий нуқтаи назардан ўрганиш керак, деган тўхтамга келдик. Тўғри, ҳаётда шундай фикрловчи одамлар бор. Лекин уларнинг ёнида: «Биродар, хато фикрлаяпсиз», дегувчилар ҳам бор-да. «Мувозанат»даги ота тилидан айтилган гаплар инсонларни комилликка интилиш туйғуларини сўндирувчи фикрлар жумласидандир. Аллоҳ таоло нима учун элчисини фаришталардан эмас, бандалар орасидан танлаганини айтган эдик. Демак, пайғамбар бажарган амални бошқалар ҳам бажара олади. «...фақат намоз ўқиб, борига шукр қилиб яшаш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди». Бу қанақаси! «Биз озми-кўпми ўриснинг тарбиясини олдик», деб ўзини оқламоқчи бўляпти. Гап фақат «ўриснинг тарбиясида»ми?

Йўқ, бесабрликнинг ҳам, ношукрликнинг ҳам сабабларини бошқа томондан излаб кўриш керак. Икки дунё саодатини топаман, деган одам бир қўлида сабр таянчини, иккинчисида шукрни маҳкам ушлаганича ҳидоят йўлидан юраверса, гўзал манзилга етиб боради, инша Аллоҳ! Бизлар эса қалбларимизни сабр ва шукр неъматлари билан бойитиб, дуога қўл очайлик:

— Ё Аллоҳ! Сенга осмонларни ва Ерни тўлдирадиган ва улар орасини тўлдирадиган ва шундан кейин Сен хоҳлаган нарсани тўлдирадиган ҳамду санолар бўлсин! Сано, кибриё ва улуғлик фақат Сенга хосдир. Сен берган неъматни тўсувчи йўқ ва Сен тўсган неъматни бергувчи йўқ. Сен қилган ҳукмни қайтаргувчи йўқ.

Ё Аллоҳ! Сени зикр қилишга, Сенга шукр қилишга ва ибодат қилишга бизларга ёрдам бер. Сендан ҳидоят аҳлининг тавфиқини, ишонч аҳлининг амалларини, тавба аҳлининг холисликларини, сабр аҳлининг ҳимматини, қўрқув аҳлининг жидди жаҳдини, рағбат аҳлининг талабини, тақво аҳлининг ибодатгўйлигини ва илм аҳлининг илму маърифатини сўраймиз.

Ё Аллоҳ! Бизларни тўғри йўлда — Ўзинг рози бўлган Ислом динида собит қил! Ўзингнинг розилигингга етишувчи шукр аҳлидан қил. Бизларга фазлу карамингни ёғдир, раҳматингни мўл қил. Омийн, ё Раб алоламийн!

МУАЛЛИФДАН

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Қуръони каримни бутун оламларни ҳидоят қилиш учун нозил этган Алийму Хобийр Аллоҳ таолога ҳамду санолар бўлсин! Икки дунё саодатини таъмин этадиган Қуръони каримни умматларига етказиб, унга қандай амал қилишни ўргатган содиқу масдуқ Пайғамбаримиз Муҳаммад мустафога (соллаллоҳу алайҳи васаллам) мукаммал ва муаттар саловату дурудлар бўлсин! Пайғамбаримиздан Қуръони каримни бирор ҳарфини ўзгартирмай ўта аниқлик ила қабул қилиб, унга худди шундоқ аниқлик ва мисли кўрилмаган ихлос ила амал қилган саҳобаи киромларга Аллоҳнинг ризвони бўлсин! Ўзининг муқаддас китоби Қуръони каримга иймон келтирган, уни ўрганган, ўргана туриб унга амал қилган ҳар бир мусулмонга Аллоҳнинг раҳмати ва хайри баракаси бўлсин!

Аллоҳ таолога шукрки, ният қилганим суҳбатларга муваффақ қилди.

Аллоҳ таолога беадад шукрлар қиламан. Шундай ниятни берган, муҳтарам китобхонлар билан суҳбатлашишга рағбат уйғотган, бу ниятни амалга оширмоқ учун узоқ йиллар мобайнида куч ва қувват берган У меҳрибон Зотдир. Аллоҳ таолонинг ҳукмларини етказган, оятларини тиловат қилган, ҳукмини бажарган, яхшилик йўлбошчиси, рушду ҳидоятга чақирувчи раҳмат пайғамбари Муҳаммадга, соллаллоҳу алайҳи васаллам, саловат айтаман.

Азизлар, суҳбатларимизда бир неча марта таъкид этганимдек, мақсад сизларга ақл ўргатиш эмас, балки одамийлик ҳусни саналган фазилатлар ва бу ҳуснни бузиб турувчи иллатлар ҳақида бақамти ўтириб, фикрлашиш эди. Баён этилган ояти карималар, шарафли ҳадислар ва турли ҳикматларни сиз ҳам биласиз. Ўқигансиз, муҳтарам уламоларимиз суҳбатларида тинглагансиз. Суҳбатларимиздан мақсад уларни ёдга солиш ва билганларимизга амал қилиш миқёсини оширишга бир-биримизни ташвиқ этиш эди, холос.

Одамзод ҳамиша кимнингдир маслаҳатига муҳтож бўлади. Ўзидан катта, тажрибали, билимдон кишилар билан маслаҳат қилмай иш бошлаган одам у ишидан яхши манфаат кўрмайди. Шунинг учун ҳикмат аҳли дедики:

Қилма ҳаргиз ўз муродинг бирла иш,
Ул муродинг-ла пушаймон бор эмиш.

Набий муҳтарам (с.а.в.): «Қайси бир жамоат бирор ишда бошқа кишилардан маслаҳат сўраса, албатта уларнинг кўнглидаги энг яхши фикрга йўл олган бўлади», дедилар-да, «Уларнинг ишлари мудом ўзаро шўро-маслаҳат билан бўлур»(Шўро сурасидан) деган оятни ўқидилар.

Маслаҳат марваридга ўхшайди. Одамлар тош бўлса, улар орасидан бирорта нодир сўз — марварид чиқиши мумкин. Камина китоблардаги марваридларни тўплаб, сиз — азизларга тортиқ қилишни ният қилган эдим. Сизлардан умидим шулки, бу марварид эгалари — иймонли ҳикмат аҳлини дуо қилинг, токи садақатул жориялари туфайли Аллоҳ таолонинг розилигига етишсинлар ва Қиёматда уларга Аллоҳ таолонинг жамолини кўриш неъмати насиб этсин. Ҳаётлик чоғимизда улар мерос қолдирган ҳикматлардан фойдаландик, Қиёматда улар билан Жанннатда қовушиш бахтини беришни Аллоҳ таолодан илтижо қиламиз.

Ҳаётда ақлли маслаҳатчиларни ҳам, бемаъниларини ҳам учратамиз. Биров нодонлиги туфайли нотўғри маслаҳат беради, яна бошқаси атайин, жафо етказиш учун ёмон маслаҳат беради. Маслаҳатнинг яхши-ёмонлигини фарқлай олмасдан ғам-ташвиш орттирганлар озми бу дунёда?

Расулуллоҳ (с.а.в.) Абу Ҳайсамдан(р.а.): «Сенинг ходиминг борми?» деб сўрадилар. У киши: «Йўқ», деб жавоб қилганларидан кейин: «Ундай бўлса, бизга асирлар келганидан кейин бир келиб кет», дедилар. Асирлар келгандан кейин Абу Ҳайсам (р.а.) ҳам келдилар. Шунда Расулуллоҳ(с.а.в.): «Мана шу икки асирдан бирини ўзингга танлаб ол», дедилар. У киши: «Ё Расулаллоҳ, ўзингиз мен учун танлаб бера қолинг», дедилар. Расулуллоҳ(с.а.в.): «Маслаҳат сўралган киши албатта амин (инонилган) бўлади. Мана бу асирни ола қол. Мен унинг намоз ўқиётганини кўрдим. Унга яхши қара», дедилар.

Шундан сўнг Абу Ҳайсамнинг (р.а.) хотинлари: «Сиз Расулуллоҳнинг «бунга яхши қара», деган буйруқларини фақат асирни қулликдан озод қилиш йўли билангина бажарасиз», деган эди, Абу Ҳайсам (р.а.) «Ундай бўлса, мен уни озод қилдим», дедилар. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.): «Аллоҳ таоло ҳар бир пайғамбар ёки унинг халифасини халққа юборганида, албатта уларнинг иккита сирдон маслаҳатгўйи бўлади. Улардан бири яхшиликка буюрса, улардан иккинчиси ёмонликка тавсия қилади ва шундай қилишдан тортинмайди. Мана шундай ёмон маслаҳатгўй сирдондан сақланиб қолган киши бошқа ёмонликлардан сақланади», дедилар.

Бу ўринда Абу Ҳайсамнинг (р.а.) хотини ақлли, яхши маслаҳатгўй сирдон хотин экан, деб сифатланяптики, Аллоҳ таоло барчаларимизни, оила аъзоларимизни бу гўзал сифат билан неъматлантирсин.

Аллоҳнинг расули (с.а.в.) дедилар: «Бир мусулмон биродари маслаҳат сўраганида нотўғри маслаҳат берган киши унга албатта хиёнат қилган бўлади ва ким бировга ҳужжатсиз, асоссиз, нотўғри фатво берган бўлса, унинг гуноҳи ўша фатво берган киши устига тушади».

Қадимдан қолган ҳикоятга кўра, бир бой ҳаддан ташқари золим эди. Хотинига кун бермасди. Бир куни хотинини уриб ўлдириб қўйди-ю, нима қиларини билмай қўрқувга тушди. Савдогар дўстига арзи ҳол қилган эди, у жазодан қутулиш йўлини ўргатди:

— Келишган, чиройли бир йигитни уйингга алдаб олиб киргину ўлдиргин-да, жасадини хотининг жасади ёнига қўй. Кейин қўшниларни чақириб: «Уйимга келиб кўрсам, хотиним бу йигит билан ўйнашаётган экан, ҳамиятим қўзғалиб, икковини ўлдирдим», деб айт. Халқ сўзингга ишонади. Агар маслаҳатимга амал қилсанг, жазодан осон қутуласан.

Бой у айтганича қилди. Халқ тўпланди. Шов-шувни эшитиб, савдогар ҳам келди. Икки ўлик ётган уйга кирди-ю, дод деб юборди. Маслаҳатига кўра ўлдирилган йигит унинг ўз ўғли эди...

Афсуски, барча ҳам яхши маслаҳатгўй бўлавермайди, бунақалардан барчаларимизни Аллоҳ таоло сақласин. Ўзингиз айтинг, Аллоҳ таолонинг китобидан узоқ бўлган одамдан қандай маслаҳат чиқиши мумкин? Ботқоқликдан ким ва қачон ширин сув олиб ичиб роҳатланган?

Камина бу суҳбатлар баҳонасида доно маслаҳатгўйларнинг ҳикматларини сиз билан баҳам кўришга интилдим. Деганларки: «Ҳақиқатни тинглашни истаганларни гўзаллик билан қарши ол. Сабр билан саволларини тингла. Ҳақнинг сенга берган илми билан уларга жавоб қайтар. Холис бўл». Барчамиз бу ўгитга амал қилсак, қандай яхши!

Азизлар, сизлардан умидим шуки, суҳбатларда камчиликка йўл қўйган бўлсам, айбимни кечиринг. Хатоларим учун Аллоҳ таолога истиғфор айтиб, тавба қиламан. Кўп вақтингизни олдим, рози бўлинг. Ота-онам, устозларим, ҳамкасбларим ҳақига ҳам дуо қилишларингизни сўрайман.

Шунинг баробарида сизга қусур бўлиб кўринадиган айрим жиҳатларга кичик изоҳ лозимга ўхшаб қолди. Биринчиси — баъзи масалаларга қайта-қайта мурожаат қилингани. Бу бежиз эмас. Дейлик, бир фазилат ёки иллат иккинчи фазилат ёки иллат хусусида фикр юритилганда тилга олиниши табиий. Агар Қуръони карим ва шарафли ҳадисларга диққат қилсак, бирон-бир масалага қайта-қайта урғу берилганига гувоҳ бўламиз. Чунки банда унутувчи, бир марта айтилган гапга етарли эътибор бермаслиги мумкин. Кейинги сураларда такрорланса, диққат қилади. Иккинчиси — айрим сўзларнинг ёзилиши хусусинда. Маълумингизки, диний калималар, тарихга доир сўзларнинг ёзилишида аниқ бир имло қоидаси йўқ. Муҳтарам уламоларимиз ва тилшунос олимларимиз бу зарур масалани ҳал қилишга жиддий эътибор бермай келяптилар. Бир китобда «Аллоҳ», «раббил», «иймон», «саллоллоҳу», «розиёлоҳу»... ёзилаётган бўлса, иккинчисида «Оллоҳ», «роббил», «имон», «соллаллоҳу», «розияллоҳу»... шаклида бериляпти. Таҳририятларда муҳаррирлару мусаҳҳиҳлар бу борада кўп баҳслашишади. Биз бу муаммога ойдинлик кирита олмаймиз. Фақат биргина таклиф киритишимиз мумкин: мутахассислар томонидан имло қоидалари мукаммал ҳолга келтирилгунига қадар бир таҳририят «Аллоҳ» шаклида ёзадиган бўлса, демак, бу қоидага доимий равишда амал қилсин. Бир мақолада ёки саҳифада «Аллоҳ» деб, иккинчисида «Оллоҳ» деб ёзмасин. Шунда қадрли китобхонларимизни чалғитмаймиз. Биз мазкур китобга тартиб беришда шунга амал қилишга интилдик.

Айрим атамалар борки, фақат диний маънода қўлланилмайди. Тўғри, «ривоят» атамаси «саҳобадан ривоят қилинди», дейилганда диний маъно касб этади. Аммо бу атама фақат ҳадисларга нисбатан қўлланилмайди. Дунёвий ҳикматларни баён қилишда «эртак», «масал», «афсона», «ҳикоят» қаторида «ривоят» ҳам ишлатилади. Бу хусусда яна бир қатор баҳсли муаммолар борки, вақти-соати келиб ҳал бўлиши шубҳасиз. Унга қадар муроса билан иш юрита турамиз.

Суҳбатларимиз мобайнида биргалашиб кўп дуолар қилдик, яна дуога қўл очиб сўрайликки, Аллоҳ таоло илтижоларимизни даргоҳида қабул қилсин. Бизларни ўзи суйган қулларидан қилишини, хонадонингиз осмонида ҳамиша саодат қуёши порлаб туришини, сиз — азизлар билан ё китоб саҳифалари орқали ғойибона ёки юзма-юз учраштиришини умид қилган ҳолда яна дуога қўл очайлик:

— Барча ҳамду саноларнинг Эгаси, оламлар Парвардигори, Меҳрибон ва Раҳмли раббимиз Аллоҳ! Жазо кунининг Эгаси бўлган Сенгагина қуллик қиламиз ва Сендангина мадад сўраймиз. Ўзинг бизларни тўғри йўлга ҳидоят қил. Бизларни шундай зотларнинг йўлига бошлагинки, Сен Ўзинг уларга тўғри йўлни инъом қилгансан — улар Сенинг ғазабингга дучор бўлмаганлар ва залолатга кетмаганлар — адашмаганлар.

Ё Аллоҳ! Бизлар Сендан фойдали илм, ҳалол ризқ ва қабул бўладиган амал тилаймиз. Омийн, ё Раб ал-оламийн!

Фойдаланилган адабиётлар

1. Тафсири ҳилол. Муфассир — *шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф.*
2. Қуръони каримнинг маъно таржимаси. Мутаржим — *шайх Алоуддин Мансур.*
3. Қуръони каримнинг маъно таржимаси. Мутаржим — *шайх Абдулазиз Мансур.*
4. Ҳадиси қудсий. Мутаржим — *Абу Муҳаммад Маҳбубий Марғилоний.*
5. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал жомиъ ал-саҳиҳ (мутаржимлар жамоаси).
6. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал адаб ал-муфрад. Мутаржим — *Шамсуддин Бобохон.*
7. Исми аъзам (дуолар тўплами). Мутаржим — *Зуфаржон Шосалимов.*
8. Имом Аъзам Абу Ханифа. Муснад. Мутаржим — *Абдуллоҳ Мурод Холмурод ўғли.*
9. Абдусаттор Шайх. Абдуллоҳ ибн Масъуд. Мутаржим — *Абдурашид Зоҳид.*
10. Ҳадис ва ҳаёт. Муаллиф — *шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф.*
11. Ал фақиҳ Абу Лайс Ас-Самарқандий. Танбеҳул ғофилун. Мутаржим — *Дилмурод Қўшоқов.*
12. Фаридиддин Аттор. Тазкират-ул Авлиё. Мутаржим — *Мирзо Кенжабек.*
13. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул қулуб. Мутаржим — *Миразиз Аъзам.*
14. Абу Ҳомид Ғаззолий. Риёзатун-нафс. Мутаржим — *Рашид Зоҳид.*
15. Мавлоно Жалолиддин Румий. Ичингдаги ичиндадир. Мутаржим — *Улуғбек Абдуваҳоб.*
16. Мавлоно Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Мутаржим — *Асқар Маҳкам.*
17. Амир Темур. Темур тузуклари. Мутаржим — *Алихонтўра Соғуний.*
18. Рисолайи азиза — «Саботул ожизин» шарҳи. Тузувчи *Ботирбек Ҳасан.*
19. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи — *Йаъқуб хўжа.*
20. Кайковус. Қобуснома. Мутаржим — *Муҳаммад Ризо Огаҳий.*
21. Шайх Саъдий Шерозий. Гулистон. Мутаржим — *Муҳаммад Ризо Огаҳий.*
22. Калила ва Димна. Мутаржим — *Суйима Ғаниева.*
23. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар.
24. Алишер Навоий. Маҳбубул қулуб. Насрий баён муаллифи — *Иноят Махсумов.*
25. Алишер Навоий. Муншаот. Нашрга тайёрловчи — *Юсуф Турсунов.*
26. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Насрий баён муаллифи — *Шарафиддин Шарипов.*
27. Муҳаммад Авфий. Нодир ҳикоялар. Мутаржимлар — *Илёс Низомиддинов, Турғун Файзиев.*
28. Юсуф Товаслий. Ҳикматлар хазинаси. Мутаржим — *Урфон Отажон.*
29. Мунавварқори Абдурашидхонов. Адибус-соний.
30. Абдурауф Фитрат. Оила.
31. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ.
32. Алибек Рустамов. Сўз ҳақида сўз.
33. Оз-оз ўрганиб доно бўлур. Мутаржим — *Шорасул Зуннун.*
34. Рабиндранат Тҳакур. Мақолалар. Танланган асарлар. 8-жилд.
35. Тафаккур гулшани. Тўплам.
36. Ақл ақлдан қувват олади. Тўплам.
37. Номиқ Камол Зайбак. Аҳмад Яссавий йўли ва ҳикматлари. Мутаржим — *Роҳила Рўзманова.*

38. Саййид Муҳаммад Ҳотамий. Ислом тафаккури тарихидан. Мутаржим — *Н. Қодирзода.*
39. Муҳаммад Камол. Ҳикматлар. Мутаржимлар — *Санобар Турсунова, Шоира Нуриддинова.*
40. Муҳаммад Камол. Ҳикматлар ва ибратлар. Мутаржимлар — *Абдулатиф Абдуллаев, Нодир Жўрақўзиев.*
41. Муҳаммад Камол. Ҳаёт томчилари. Мутаржимлар жамоаси.
42. Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Мутаржим — *Нодирхон Ҳасан.*
43. Маҳмуд Асъад Жўшон. Рамазон ва тақво. Мутаржим — *Сайфиддин Сайфуллоҳ.*
44. Умар Форуқ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. Мутаржимлар — *Баҳриддин Умрзоқ, Абдуллоҳ Мурод Тилов.*
45. Усмон Нурий Тўпбош. Маснавий боғчасидан. Мутаржим — *Муҳаммад Қобил.*
46. Ризоуддин ибн Фахриддин. Жавомеъул калим.
47. Муҳаммад Зоҳид Қўтқу ибн Иброҳим ал Бурсавий. Мўминнинг сифатлари. Нашрга тайёрловчилар — *Нодирхон Ҳасан, Абдулазиз Муборак.*
48. Конфуций. Луньон. Изречения.
49. Лев Толстой. Мысли мудрых людей.
50. Забавные рассказы про великомудрого и хитроумного Бирбала.
51. Леонардо да Винчи. Сказки, легенды, притчи.
52. Сулхан— Саба Орбелиани. Мудрость вымысла.
53. Шунингдек, «Ҳидоят» журнали ва турли тақвимларда эълон қилинган кичик ҳикоя ва ҳикматлардан ҳам фойдаландик.

ИЗОҲ: Одатда илмий тадқиқотга доир асарлар сўнгида фойдаланилган адабиётлар рўйхати берилади. Мазкур баёнимиз илмийликни даъво қилмайди. Фойдаланилган адабиётлар рўйхатини эътиборингизга ҳавола этишдан мурод — манбаларни маълум қилиб қўйишгина эмас, балки уларни ўқишга сиз — азизларни даъват қилишдир. Ҳаётда ёмон ҳамсуҳбатга учраб, алданиб қолиш эҳтимоли бор. Ким муборак китобларни ўзига маслаҳатгўй қилса, адашмайди. Қуръони карим, қудсий ҳадислар, шарафли ҳадислар, тафсирлар, уламоларнинг шарҳлари ва ҳикматлари ҳар бир одамнинг холис ва вафоли дўстидир. Бу вафоли дўст сизу бизни ҳидоят йўлига бошлайдики, барчаларимизнинг йўлимиз иймон нури билан йўғрилган жаннат йўли бўлсин.

Мундарижа

Биринчи фасл – Ишқ

Гулистон иста, эй кўнгил 4
Ё саодат – ё фалокат 12
Севган суйганига этар итоат 31
Ҳурмати волидайн – фарз айн 66
Бемеҳр қариндошдан меҳр билган ёт яхши 88
Жамиятнинг дурру гавҳари 103
Энг яхши дўст 153

Иккинчи фасл – Бахт

Бахтиёрлик ичра сен 190
Ибодат – илмда 203
Не эрур бу жаҳолат 232
Ақлни ва оқилни асрайлик 262
Донолик амал эрур 280
Нодонлигин тан олмас нодон 300
Тилингни авайла, омондир бошинг 310
Оҳуни қувиб етарми инсон 331
Тоқатлига тоғлар эгар бошини 344
Нафсим меининг балодир 375
Ясатилган келинчак 402

Учинчи фасл – Саодат

Ҳусну хулқ 430
Виждон уйғонур 452
Юракнинг ҳақиқий кўзгуси 467
Вафо гули 472
Севгининг жони 481
Хирадманд чин сўздин ўзга демас 503
Ёлғоннинг фарзандлари 519
Туҳмат тош ёради 530
«Ўлган биродарининг гўшти» 540
Дўзах ўтининг тутантирифи 547
Оғир юк 555
Саломинг бўлмаса 565
Нажот пойдевори 592
Шуҳрат – офат 622
Камтарга камол 638
Манманга завол 650
Қалбларнинг раҳмати 667
Жаҳаннам калити 688
Ғазаб ва ҳилм 717
Инсоният боғининг ҳосилдор дарахти 728
Мардлик ва олийжаноблик 753
Заҳарли тикан 763
«У исроф қилгувчиларни севмас» 784
Аёвсиз илон 811
Ҳалол ва ҳаром 834
Ялқовлик меваси 846
Қўшнинг ёмон бўлса..... 866
Меҳмондўстлик 875
Ватан, миллат ва дин 897
Қўрқув, тавба 909
Шукрона 922
Муаллифдан 930
Фойдаланилган адабиётлар 933

Муқова безакларида мусаввир
Баҳодир Жалолов асарларидан фойдаланилди

Тоҳир МАЛИК

ОДАМИЙЛИК МУЛКИ

(*Ахлоқ китоби*)

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2013

Муҳаррир *Аҳрор Аҳмедов*
Бадиий муҳаррир *Толиб Қаноатов*
Техник муҳаррир *Раъно Бобохонова*
Саҳифаловчи: *Лидия Цой*
Мусаҳҳиҳлар: *Жамила Тоирова, Маъмура Зиямуҳамедова*

Нашр лицензияси AI № 201, 28.08.2011

Тайёр диапозитивлардан босишга рухсат этилди 10.01.2013.
Бичими 70x100 $^{1}/_{16}$. Балтика гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табоғи 75,45. Нашриёт-ҳисоб табоғи 74,86.
Адади 5000 нусха. Буюртма № 2783. Баҳоси келишилган нархда.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмахонаси
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**